

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

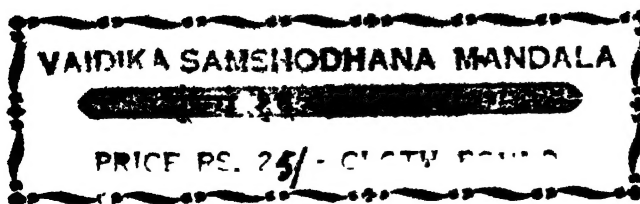
॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलात्मकः

तृतीयो भागः

सन् १८६३

Rs. 25

***Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyālaya's Samartha Bhārat Press,
POONA 2.***

All Rights Reserved

***Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,—
Vaidika Samśhodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.***

Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA SĀMŚHODHANA MAṆḌALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

RGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. III

6—8 Maṇḍalas

1941

VAIDIKA SĀMŚHODHANA MAṆḌALA

Price Rs. 16

PRICE RS. 25/- CLOTH BOUND

**THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA
POONA**

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Prof. D. R. Gharpure, M.A., B.Sc.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shāstri:

Vidyānidhi Siddheshwarshāstri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A. (T.U.)

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (T.U.)

જન્મકાલ:-આવાઢ શુદ્ધ ૩
શકે ૧૭૫૧

અવસાનકાલ:-ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૧
શકે ૧૮૪૭

सादरं ममर्पणम्

तीर्णो येन महात्मनाऽतिगाहनः शाब्दादिशास्त्रार्णवः
साहित्यं कलयांचकार सकलं यो लीलयाऽनल्पधीः ।
यो भाण्डारकराख्यवंशतिलको गोपालसूनुः कृती
सोऽयं राजति भृवृहस्पतिरिव श्रीरामकृष्णाभिधः ॥ १ ॥

कामं सन्तु सहस्रशः कृतधियो विद्वद्रा भूतले
नैकत्रोभयविद्ययोर्निवसनं पौरुष्यपाश्रान्त्ययोः ।
एतस्मिन्समगच्छतैतदुभयं पूर्णप्रबोधान्वितं
येनासौ धवलीचकार भुवनं ज्ञानप्रदीपत्विषा ॥ २ ॥

ग्रन्था यस्य विभान्ति भूरिविषया विद्वन्मनोग्राहिणो
यौगोपीयविपश्चितोऽपि मुदिता यानस्तुवन्सादरम् ।
वाग्देव्याः समुपामनं बहुविधं तस्याश्च संवर्धनं
यावज्जन्म समाचरत्सुबहुलैर्यत्नैः सदा तन्मनाः ॥ ३ ॥

स्वर्यातोऽपि जगद्विस्तृयशःकायेन यो भ्राजते
यस्योपास्तिरपैति चित्तकुहरान्नाद्यापि सारम्बती ।
तत्पुण्यस्मृतये कृतज्ञमनसा ऋक्संहिताया असां
श्रीमत्सायणसृग्भिष्यकलितो भागमृतीयोऽर्प्यते ॥ ४ ॥

EDITORIAL BOARD

N. S. Sontakke, B.A., (T. U.)
(*Managing Editor*)

C. G. Kashikar, M.A., (T. U.)

T. S. Varadaraj Sharma,
Vedānta Vidyā Pravīṇa

Advisory Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

MM. Vasudevashastri Abhyankar

INTRODUCTION

The third volume of the R̥gveda with the commentary of Sāyaṇāchārya, comprising Maṇḍalas 6, 7 & 8, is now being presented to scholars and admirers of Ancient Indian Culture. The following gives a full description of the Mss. of Sāyaṇa's commentary used in preparing this volume :

ख^१

(1) (ख^१) The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. No. 5 of 1916-18; No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas II to IV; V to VIII. Written in Śaka 1739-40. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ख.

(2) The Ānandāśrama, Poona. Aṣṭakas I to IV. Date not given. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ग.

(3) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 3 of 1916-18. Aṣṭaka V. Date not mentioned.

(4) (ज) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. No. 446 (B. D. 240). Aṣṭakas III, IV & V and some portion of the sixth Adhyāya of Aṣṭaka VI. This was used in Vols. I & II as ज.

(5) (घ) The Prājña Pāthasāla, Wāi (Dist. Satara). Aṣṭakas I, II, V-VIII. Date not mentioned. This Ms. is included in the ख group in Aṣṭaka V. [Aṣṭaka VI is included in घ]. Aṣṭaka II of this Ms. was used for Vol. II by the same name.

These Mss. form the ख group. The text of Mss. Nos. 2 & 3 (serially) is identical with that of No. 1 in their respective portions. Therefore these two have not been separately designated. Ms. No. 4 is also identical with No. 1. It, however, gives a few different readings in Adhyāya 6th of Aṣṭaka VI. In such cases it is given the designation ज, by which it was used in the second volume. Excepting such readings, the Ms. is identical with the ख group. Ms. No. 5 is identical with Ms. No. 1. as far as Aṣṭaka V is concerned. It is therefore included in this group. In case of difference, readings of these Mss. are noted by their respective designations.

ग

(6) (ग^१) Procured by Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D., University of Madras. Nos. 465, 485 & 518. Written on palm-leaves in Grantha script. This Ms. contains the following portions :—Aṣṭakas VI & VII complete. Aṣṭaka VIII ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya; some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(7) (ग^२) Travancore University Library, Trivandrum. R. No. 3652. A palm-leaf Ms. written in Grantha script. About 150 years old according to the library authorities. This Ms. contains the same portion of the commentary which ग^१ contains, with the exception that ग^२ contains the commentary on Aṣṭaka VII upto the 12th Varga of the third Adhyāya only, while ग^१ gives complete commentary on that Aṣṭaka.

These two Mss. form one group, viz. ग. Their text is exactly the same. Only in a few cases they differ slightly from each other, a result

1. All Mss. except those in ग group are written in Devanāgarī script.

simply due to the difference of scribes. In such cases they are mentioned as ग१ and ग२ respectively.

ब

(8) (ब१) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 4 of Vis. I. Aṣṭakas III to VII. Written in Samwat 1785. This Ms. was used for the second volume as ब.

(9) (ब२) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Nos. 445, 447 (ZZa 21). Aṣṭakas III-IV ; V VI. Date not given. No. 445 was used for the second volume as ब.

(10) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 15 Vis. I. Aṣṭakas I-IV. Date not given. This was used for Vols. I & II as ग.

These three Mss., as well as Aṣṭaka VI of थ (see above) form the group ब. The text of (1) ब१ in Aṣṭakas IV to VI, (2) ग in Aṣṭaka IV, (3) ब in Aṣṭakas IV to VI, and (4) थ in Aṣṭaka VI is identical. In a very few cases ब१ and ब differ slightly from each other. In such cases, their readings are recorded by their respective designations. This group is the same as Max Müller's B group. The peculiarity of this group is that grammatical portion and alternative explanations are omitted in them ; Anukramaṇī quotation and Śrauta Vinīyogas are omitted in the introduction to a hymn, and only the names of the author, metre and deity are given. [Aṣṭaka VII of ब१ does not omit these portions ; it, however, does not form part of the present volume.] One more characteristic of this group is that not a word from the Saṃhitā text is omitted in the commentary; even उ, जु, हि, च etc. are noted as *Pūraṇas*.

झ

(11) The Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. Eastern section shelf No. 34 J. 45. Aṣṭakas I, II, IV, V & VIII. Written in Samwat 1835. This Ms. was used for both the preceding volumes as झ.

(12) The Oriental Institute, Baroda. No. 12209. Aṣṭaka V. Written in Samwat 1877.

The Baroda Ms. completely coincides with the Adyar Ms. in Aṣṭaka V. Therefore both the Mss. are presumed to be one in that Aṣṭaka. In Aṣṭaka IV portion the Adyar Ms. alone carries the name झ.

न

(13) (न१) The T. M. S. Saraswati Mahal Library, Tanjore. No. 597. (Cat. No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A.) A complete Ms. written in Samwat 1844. This was used as न for Vols. I & II.

(14) (न२) Procured from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. A complete Ms. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII. Date not given.

(15) (न३) The Oriental Institute, Baroda. No. 235. Aṣṭakas V to VIII. Date not mentioned.

The following four Mss. form the sub-section न४ :

(16) The Bhārata Itihāsa Saṃshodhaka Maṇḍala, Poona 2. Kalamkar Collection No. 1. Aṣṭakas IV to VIII. Written in Samwat 1643.

(17) The Archæological Department, Jodhpur. A complete Ms. written in Samwat 1877.

(18) The Gwalior Durbar Sanskrit Library. The Ms. contains the following portions :—Aṣṭaka IV : Adhyāyas 4 to 8. Aṣṭaka V : last 4 Vargas of the 8th Adhyāya only. Aṣṭaka VI & VII complete. Aṣṭaka VIII : first three Adhyāyas and some portion of Adhyāyas 4 & 5. Date not given. Pandit Raghunath Shastri Vedabhashya, Gwalior, was kind enough to collate this Ms. at Gwalior at our request. The Editorial Board thanks him for his help.

(19) Procured from Kāvya-lāṅkārabhūṣaṇa B. M. Khuperkar Shastri, Satara. This Ms. is in two different sizes. The small size part contains the following portions of Aṣṭaka V : Adhyāya 2nd (Folio 32-50); from the beginning of the 4th Adhyāya to the 25th Varga of Adhyāya 6th (F. 71-141) and Vargas 1 to 34 of Adhyāya 8th (F. 173-195). The writing shows four different hands. The large size part comprises the following portions : Adhyāyas 1 to 6 of Aṣṭaka VI, Adhyāyas 3 to 8 of Aṣṭaka VII and Aṣṭaka VIII complete. The writing shows one hand only. No date is given on either parts of the Ms. The small size Ms. is however very old, being written in Prṣṭhamātrā style. The large size Ms. is of a comparatively late date. The text of the small size part is completely identical with that of the other members of तृ, and that of large size part with त्र. Hence no separate designation is assigned to this Ms.

(20) (त्र) The Government Sanskrit College Library, Benares. Rewa Collection No. 44-45. A complete Ms. written in Samwat 1903. This is included in त्र group in Aṣṭakas V & VI. The Ms. was used for both the preceding volumes as त्र.

All these Mss. are included in a general group, viz. त्र.¹ Though the readings of the Mss. in this class are not completely identical, their similarity is such that it was found convenient to group them together. A different designation within the त्र group is assigned to many of these Mss. and in cases of different readings these different designations have been used. When त्र is mentioned, it is presumed that all the Mss. in this group give the same reading, excepting the Aṣṭaka IV portion where the case is rather different : त्र is used independently in Aṣṭaka IV. त्र does not contain Aṣṭaka IV and so is not included in it. त्र is formed of four Mss. (serial Nos. 16-19). Their text is so exactly identical that they are classed as one.² Though three of these Mss. no doubt contain commentary on Aṣṭaka IV, they were received after some portion of that Aṣṭaka had been printed. Therefore त्र is not included in त्र group in Aṣṭaka IV. However the Aṣṭaka IV portion of these Mss. was collated afterwards and it was found that most of their variants are identical with those of त्र and त्र. The variants in these Mss. which were not found in त्र or त्र have

1. Aṣṭaka V of Ms. त्र, as will be seen further on, is also included in this group.

2. The Gwalior and Jodhpur Mss. differ slightly from the Poona Ms. in a very few cases. See notes on Rv. VII. 33. 8 ; 35. ini.; VIII. 24. 27.

been recorded by the designation त४ in the "Notes". (See p. 62. 1. 12; 91. 5; 96. 28; 116. 11; 132. 7; 208. 13; 25.) Thus it is clear that in Aṣṭaka IV portion त group consists only of त१ and त२; त३ is independently mentioned; त३ does not contain Aṣṭaka IV and त४ is practically included in त२ and त३.

The four subsections of त, viz. त१, त२, त३ and त४ can be divided into two groups according to their text. The affinity between त१ and त२ on the one hand, and त३ and त४ on the other, is striking. Of these two, the latter is a more important group. The former gives more variants.¹ Again of त३ and त४, त३ is more important and more closely conforming to Sāyaṇa's text.² So also there is a slight difference between त१ and त२. One of its causes is that corrections are occasionally made in the margin of the former. त३ gives a considerable number of variants in Aṣṭaka IV. Its variants are, therefore, mentioned independently in that portion. In Aṣṭakas V & VI it very closely conforms to the text of त group and hence is included in it in that portion. The corrections made in the margin of त१ are found sometimes incorporated in the body of त३.³ Moreover, many superfluous variants are met in this Ms.; they are recorded in the foot-notes.

न

(21) Procured from Shrimant Sardar M. V. Kibe, Indore. A complete Ms. dated Samwat 1903. This was used by the same name for the preceding volumes.

भ

(22) (भ१) Procured from Krishnacharya Malgi, Bagalkot, (Dist. Bijapur.) Aṣṭakas II to VIII. Aṣṭaka II begins with the 29th verse of Rv. I. 164. Dated Samwat 1743. This was used as भ for Vols. I & II.

(23) (भ२) The Oriental Institute, Baroda. No. 12205. Aṣṭaka VI. Dated Samwat 1877.

(24) (भ३) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 226. Vis. II; No. 15 of 1886-92. Date not given.

(25) (भ) The State Sanskrit Library, Bikaner. No. 71 (Cat. R. L. Mitra 1880). A complete Ms. Date not given. In Aṣṭaka IV its readings are recorded as भ. Aṣṭaka V of this Ms. is included in त and Aṣṭaka VI in भ.⁴ This was used for the 2nd volume as भ.

The group भ is formed by these Mss. In Aṣṭakas IV & V भ means only भ१, as भ२ and भ३ do not contain these Aṣṭakas. भ compares very well with भ१ in Aṣṭaka IV, but it is used independently in it. Thus these four Mss. constitute the group भ in Aṣṭaka VI. Their text is almost identical except in a few cases where their different readings are recorded by their respective names.

1. See foot-notes to 554. 17; 556. 24; 562. 31; 573. 16; 678. 1; 729. 2; 733. 6 etc.

2. For example see foot-notes to 563. 2; 3; 564. 25; 584. 11; 594. 19.

3. See notes on or foot-notes to Rv. VII. 66. 15; 101. ini.; 103. 7; 104. 5; 25. ini.; VIII. 7. 1. etc.

4. The foot-notes to the following pages will be sufficient to expose the relation of भ to त and भः 473. 5; 560. 16; 566. 13; 592. 3; 596. 16; 599. 7; 600. 2; 601. 24; 602. 2; 4.

र

(26) The Oriental Institute, Baroda. No. 12211. Aṣṭaka IV. Dated Samvat 1452. This is the oldest Ms. of Sāyaṇa's commentary. This was also used for the second volume of this edition.

श

(27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist. N. Canara). All the Aṣṭakas except III. Written in Śaka 1799. This was used as श for the 2nd volume.

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist. Belgaum). Aṣṭakas II, V & VII. Written in Śaka 1596. Aṣṭaka II was used for the previous volumes as म.

(29) (शर) The Oriental Institute, Baroda. No. 12631. Aṣṭaka V. Date not mentioned ; but the Ms. seems very old.

These three Mss. constitute the श group. The text of the Gokarn and Badli Mss. is identical, while the Baroda Ms. slightly differs in a few cases. In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss. are recorded by the designation श and that of Baroda Ms. by शर. In very rare cases, the Badli Ms. differs from the Gokarn Ms., where the readings of the Badli Ms. are noted by the name म.

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta. No. 18. Aṣṭaka IV. Date not given. The Ms. could not be lent out according to the rules of the Library. The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr. Manilal Patel, Ph.D. (Marburg), then of the Śāntiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms. The variants of the Ms. were found to be identical with those of र, the oldest Ms. of the same Aṣṭaka and also त. The Ms. exhibited no new readings. It was therefore not found necessary to collate the Ms. thoroughly. Besides, according to Dr. Patel, the Ms. is very old and corrupt. We thank Dr. Patel for kindly doing the work at our request.

*Classification of Mss. :—*As regards the classification of the Mss. used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss. one by one. The assigning of a Ms. to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class. It has also been made clear why certain Mss. have been grouped into one class for the purpose of recording variants. It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss. in relation to each other. Let us divide the classes of the Mss. according to Aṣṭakas IV, V & VI.

Aṣṭaka IV has the following groups of Mss. (with the number of Mss. represented by each class within bracket before each) :—

ख (3), च (3), ज (1), झ (1), त (2), न (1), म (1), य (1), र (1), श (1).

It was found convenient for some reasons to use these Mss. more or less independently. First of all, these Mss. — or the groups of Mss. — have the same designations in the second volume of this edition. Secondly, the nature of readings in many Mss. pertaining to this Aṣṭaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume.

ख is a group of three Mss. घ also covers a number of Mss. This group has been utilised independently throughout this volume. Its peculiarity which makes it an independent class has already been shown. The nature of ख, its affinity with त group, and the reason for recording its variants independently have already been dealt with. झ is an important Ms. and its affinity with त is considerable. Still the independence of its text is so striking that it was found convenient to assign it a separate designation. त is no doubt a group of which only two Mss. could be available for this Aṣṭaka until the time of the printing of that portion. The nature of other Mss. in this group which were available afterwards has already been described. न closely conforms to the त group. Since, however, it gives a considerable number of readings, it has been kept separate throughout this volume. Some more Viniyogas of Ṛgvedic mantras than those given by Sāyaṇa are occasionally found in this Ms. भ is an important and independent Ms. in this Aṣṭaka. य is in close affinity with भ in this Aṣṭaka. The reading of र shows much affinity with that of त. The chief reason, however, for assigning it an independent designation as in the preceding volume, is that it is the oldest Ms. uptill now available of Sāyaṇa's commentary not only on this Veda, but also on all other Saṃhitās, Brāhmaṇas and Āraṇyakas commented upon by Sāyaṇa; it was written in Samvat 1452. Unfortunately it covers only the IVth Aṣṭaka. श has some affinity with भ.

Thus in this Aṣṭaka (1) ख, झ, त, न, र are more or less related to each other, (2) घ is an independent group on account of its peculiar nature, and (3) ख, भ, य, श form a general group.

Aṣṭaka V has the following groups of Mss. :

ख (4), घ (2), झ (2), त (8), न (1), भ (1), श (3).

It will be found here that the classification has assumed a rather closer form.¹ All these classes are present in Aṣṭaka IV, though the number of Mss. represented by them in this Aṣṭaka is different. The groups of Mss. dealing with this Aṣṭaka can be classified in the following way :—(1) झ, त are, as in the preceding Aṣṭaka, closely related to each other. श agrees with भ in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V & VI it is related to त in general.² (2) ख, न, भ form a general group. न is related to त in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V and also in VI it agrees with भ.³ (3) घ, as in Aṣṭaka IV, is an independent group.

Aṣṭaka VI has the following groups of Mss. :

ख (1), ग (2), घ (3), त (8), न (1), भ (4), श (1).

The difference between the groups of Mss. in Aṣṭakas V and VI is that झ has disappeared and ग has been added. ग is, as already stated, a group of two Mss. identical with each other, written in Grantha script. These

1. श and य have been included in त and र is exhausted.

2. The comparison of notes on or foot-notes to the following will show that in Aṣṭaka IV न agrees with त and श agrees with भ; but in Aṣṭakas V & VI न agrees with भ and श agrees with त in general: 191-26; 192-28; 193-15; 194-26; 195-21; 222-11; 223-12; 224-3; 14; 601-1; 605-11; 17; 606-1; 615-8.

Mss. contain Aṣṭakas VI to VIII. It may be remembered that Mss. of Sāyaṇa's commentary written in South Indian scripts were available for Aṣṭakas I & II only. Max Müller had also procured Grantha and Tulu Mss. only on these two Aṣṭakas. As stated in the introduction to the second volume of this edition (p. 4), Mss. written in South Indian scripts form a class of their own. Date is generally not given on them. Yet they do not appear to be older than two hundred years.¹ Their text presents many difficulties.² They exhibit a considerable number of variants of various characters. The following remarks are particularly applicable to the Aṣṭaka VI portion only, there being no occasion for the present to compare their readings in Aṣṭakas VII & VIII.

It is to be noted here that the Grantha Mss. form an altogether different group from the Devanāgarī Mss. and their readings generally do not agree with those of Devanāgarī Mss. In some cases, however, they agree with those of म which is an old and very important Ms. So when they agree with म, they naturally have the value of the latter. The notes on or foot-notes to the following will suffice to prove the partial affinity of Grantha Mss. with म: 599. 8; 600-17; 601-17; 24; 602-26; 603-17; 18; 604-26; 605-11; 17; 606-1; 609-9; 10; 613-29; 615-8; 906-21; 931-30; 948-22; 962-1; 963-21.

This is, however, only one side of the character of Grantha Mss. The other peculiarities of these are such that one cannot count them as simply belonging to the म class. In a good number of cases, these Mss. give their own text differing from that of the Devanāgarī Mss. Sometimes we find in them alterations which cause no difference in the meaning. Specimens of this nature will be found frequently in foot-notes, particularly in notes on or foot-notes to pp. 642, 675, 676 & 882. Some Portions of the *Bhāṣya* (Rv. VIII. 25-1 to 27-14 and 76-5 to 77-5) are also of the same nature. Besides these, there are many incorrect and insignificant readings in them; these are generally not recorded in foot-notes.³

The principle followed in treating the readings in these Mss. has already been laid down in the introduction (p. 6) to the first volume of this edition, namely, that the readings in these Mss. have been adopted only when they have been supported by the Devanāgarī Mss. In a few cases, however, their readings have been adopted only because the readings given

1. Cf. Max Müller's Preface to the second edition. Vol. I. p. lvii.

2. Max Müller has laid down (ibid. p. lxi) the orthographical peculiarities of Southern Mss., and mistakes likely to be arising in their reading.

3. Their nature will, however, be visible in the "Notes" where readings in म are frequently recorded.

by all other Mss. seemed incorrect.¹ Prof. Max Müller has also adopted the same principle in dealing with the South Indian Mss. procured by him.²

ख which has affinity with भ in Aṣṭakas IV & V, is related to त in Aṣṭaka VI.³ ख is more particularly related to त१-२ than to त३-४. Frequently we find ख-ज्ञ-त१-२ giving identical text. Characters of घ, त, न, भ and ञ are the same as in Aṣṭaka V, namely that घ is an independent group, ञ mostly agrees with त and न is related to भ. Thus the groups of Mss. in this Aṣṭaka can be classified in the following way : (1) ग, (2) घ, (3) ख, त, ञ, (4) न, भ.

Additional Remarks:—The principle adopted in fixing the text of Sāyana's commentary on the basis of Mss. material has already been laid down in short in the introductions to both the preceding volumes ; that same procedure has been followed in this volume too. We have, however, to add here a few remarks which, though more or less common to the preceding volumes, are not stated in them.

The Bombay edition has, of course, been utilised in preparing this volume too. Its readings have been referred to and quoted when (1) we have adopted readings different from those in Max Müller, and also when (2) we have retained those conjectured by Max Müller from his Mss. material. In addition, we have preferred to adopt the readings of the Bombay edition in some cases⁴ when Max Müller's readings were found incorrect or insufficient. Sometimes, we too have had to conjecture our

1. The following is a full list of readings adopted from the Grantha Mss. For particulars, reference may be made to the "Notes" :

प्रततवस् 614.12 ; हिंसिन्यः सत्यः 614.24; एवमहमपि 616.1; सः 636.12; आगच्छतं 657.11; गच्छन्तीभिः 659.17; आयुधानां 693.25; अभिषुतः तं 825.11; अनाचरितं 830.16; परितो व्याप्तं 857.13; वृश्च्यन्त 865.19; °दीप्तये 867.11; अन्यस्याः 869.4; पुरमसि 880.20; औतोऽम् इत्यात्वाभावः 909.25; आडागमः 921.21; तं तथोक्तं 924.10; माद्यतेः 928.9; ऋजीषः 932.20; प्रणेतुं 963.20.

2. Preface to the 2nd edition Vol. I, p. lxi.

3. Refer to the foot-notes to 588.6; 589.31; 595.3; 31; 596.16; 598.23 and to 599.8; 22; 600.17; 601.17; 24; 602.14; 603.17; 604.29.

4. The following is a full list of readings adopted solely from the Bombay edition :

दुर्ज्ञानान् 350.25; प्रीयमाणाः 356.21; द्रढयति 487.27; प्रियमेधाख्य 536.24; गच्छन्तौ । वा 552.2; तैः प्रतिगृहीतानि 554.7; वज्रहतेन 572.20; प्र इयति प्रेरयति 607.13; तृप्पतं तृप्यतं 724.28; ज्वलद्दीप्ते 749.3; अन्धः सन् अन्धो 877.16; श्रुतेरत्रापि 922.10; हननोत्पादकत्वात् 929.13; त्वे 938.3; प्र मंहिष्ठाय इति 962.18; सूत्रितं च.....याहि इत्येषा 962.19-20.

It is needless to add that in very many cases our readings adopted on the basis of Mss. in opposition to Max Müller's agree with those in the Bombay edition.

own readings¹ as against those in Max Müller and the Bombay edition. It may be noted that Max Müller too has occasionally resorted to the same procedure. Even this procedure has at times failed. In such cases, the incorrect readings in Sāyaṇa's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible. As Max Müller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord; his duty is only to find out by means of Mss. material what the original author might have written, right or wrong. We have tried our best to follow this principle.

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features :

(i) Readings adopted differently from Max Müller with or without the support of Mss. material.² (ii) Readings either formed out of the Mss. material or conjectured by Max Müller. The variants in our Mss. are fully recorded. (iii) Incorrect readings in Sāyaṇa. Correct readings have been suggested as far as possible. (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyaṇa. Actual words in the Padapāṭha have been given. (v) References differently quoted by Sāyaṇa. Original readings have been given. (vi) References that could not be traced to their original sources.

As regards the references quoted by Sāyaṇa from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible. Max Müller has already done a good deal in this respect. There are, however, some quotations which have not been traced by him. We have tried our best to trace them and succeeded to some extent. Still there are some quotations which could not be traced. These have, as stated above, been recorded in the "Notes". Certain

1. The following is a full list of readings conjectured by us :—

पक्वान् 83.14; माषाणामश्रोयात् 287.2; उत्सहमानं 306.3; मध्यंदिनः 316.9; चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य (also suggested in T.S. Ass.) 410.28; इराक्षं तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः 439.23; स्वर्कायेन विहितेन 477.29; देवानत्र 483.25; एकविंशत्युच्चं 546.31; शतसंख्याकपर्वाणि 565.25; अत्रप्रत्ययः 598.27; परस्मैपदं द्विर्वचनप्रकरणे 603.2; सृचिन्दं सृचिन्दनामकं 705.2; जगदुपकारिकायाः 812.12; जीवेम पुत्रान् रक्षितुं 835.1; आसन्ध्यामासादयन्ति 857.20; स्तुवते 864.25; आहूत 866.26; बद् सत्यं नाकरं 879.12; मरुत्वतीया ऊर्ध्वं 894.24; आत्मनः 895.5; शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं 897.5; कुर्वाणात् मनुष्यात् 963.13.

2. Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyaṇa. They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes". It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss. material. Their nature will be evident from the following few examples :

RV. VII. 3.2 संततेषु for सततेषु; VII. 9.1 सुषुपुः for सुषुपुः; VII. 60.3 सर्वं यूथं for सर्वयूथं; VIII. 88. ini. माध्यंदिनसवने for माध्यंदिने सवने; VIII. 96.9 संख्याकानां for संख्यानां; VIII. 97.8 पानाय for पानार्थः; VIII. 97.13 पुनःपुनः for पुनः; VIII. 98.13 प्रयत्नं for यत्नं; VIII. 101. ini. सूर्यदेवताके for सूर्यदेवत्ये.

Printing mistakes in Max Müller's edition have also not been noted.

references from Paṇini, Nighaṇṭu, Smṛtis etc. occur in Sāyaṇa often and often. Original places of such quotations have generally not been given again.

There are many places in Sāyaṇa's *Bhāṣya* where many Mss. leave some space showing that some portion of the commentary is omitted. There are many such lacunæ in this volume. We have generally kept them as they are. We have strictly followed the method adopted by Max Müller on such occasions. It has not been our aim to fill in the blanks of our own accord. It is only at a few places that we have adopted readings where Max Müller has shown lacunæ. Thus at p. 831. l. 7 we read ईदृशान् on the authority of a Ms. while Max Müller and several other Mss. read अतो---शान्. At 878-14-16 we have inserted on the authority of an old Ms. the full commentary of Rv. VIII. 79.3 where Max Müller has left a partial lacuna. At 879-12 we read बद् सत्यं नाकरं where Max Müller retains बद्-तन्नाकरं. For details of these cases the reader may refer to our "Notes". It will be found that there is sufficient Mss. material to support these improvements. It may be noted that at least at one place (Rv. VIII. 83. 3) Max Müller has filled in a lacuna without the support of Mss. material, though his improvement is quite justifiable. In all other cases of lacunæ there is no occasion of difference with Max Müller.

It is well known that there is no commentary of Sāyaṇa on the eleven Vāṅhilya hymns (49-59) in the eighth Maṇḍala of the R̥gveda. We have found a commentary on these hymns in a Ms. (ॐ) of Sāyaṇa's commentary lent us by the Government Sanskrit College, Benares. The character of this Ms. has already been described. It is evident that the commentary is not of Sāyaṇa himself. This conclusion is further warranted by the method of interpretation followed therein. We do not know who its author was, and when he wrote it. All the same we have quoted it in the foot-notes for the convenience of the reader, and made it sufficiently intelligible. There are certain incorrect readings in it. Correct readings in their places have been suggested and are either put into brackets before them or are given as foot-notes to the commentary.

As in the preceding volumes, the words in the verse reproduced in the commentary have been marked v for distinction. It often happens that Sāyaṇa reproduces the *pratīka* differently. In such cases, too, we have mostly inserted the sign in order that the reader may note the fact. Sometimes Sāyaṇa does not quote the *pratīka* as it is, but presents its regular grammatical form. In such cases, of course, the mark of *pratīka* is not inserted.

Acknowledgments :—As regards the Saṃhitā and Pada text, we have already stated in the introduction to the second volume that we have followed the traditional recitation, and in this connection have sought the assistance of two learned Vaidikas—Vedamūrti Govind Bhaṭṭāji Phātik and Vedamūrti Krishnashastri Prabhune of Poona. We acknow-

ledge with thanks the valuable services of these Ghanapāṭhī Vaidikas. We are sorry to note that Vedamūrti K. Prabhune died a premature death when some portion of this volume had gone through the press.

We have tried our best to make this volume as faultless as possible. But in spite of our close scrutiny a few misprints have occurred; some of them were due to our own oversight and some were due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank the Institutions and Individuals who have either lent or procured or presented manuscripts of Sāyana's Commentary for the preparation of this volume. We are very highly obliged to the ruling Princes in Gujarat, Kathiawar, Rajputana, Central India, U. P. and the Deccan and the public for the support they have rendered to our cause. But in view of the stupendous work that we have to achieve, this help must increase manifold. Seth Fardumji D. Pudumji of the Deccan Paper Mills Co. Ltd., Poona, must also be thanked for his very kind help in supplying us with suitable printing paper especially manufactured for our edition, at concession rate. We acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager of the Samartha Bharat Press, Poona, who helped us much in making this work as accurate as possible. The Vaidika Samshodhana Maṇḍala acknowledges its indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this volume.

The volume could not be presented to the public earlier owing to financial difficulties. We hope, this volume will meet with the approval of scholars.

21st October, 1941.
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA,
POONA 2. }

EDITORS

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रास्ताविकम्

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसमेताया ऋग्वेदसंहितायाः पष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकोऽयं तृतीयो भागोऽधुना सुधियां करकमलेषु सादरं समर्प्यते । अत्र भाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधो निर्दिश्यन्ते । तत्र येषु पुस्तकेषु बाहुल्येनैकरूपा एव पाठा उपलभ्यन्ते तेपामेकैकं वर्गं कृत्वा प्रतिवर्ग-मेकैव संज्ञा लाघवाय कृता । वर्गसंज्ञा यत्र निर्दिष्टा तत्र ते ते पाठास्तत्तद्वर्गान्तर्गतेषु सर्वेषूपलभ्यन्ते, यत्र वर्गान्तर्गतानामेव प्रातिस्विकी संज्ञा दत्ता तत्र ते पाठास्तत्तत्पुस्तकेष्वेवेत्यवगन्तव्यम् ।

ख-वर्गः—

(१) (ख१) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टक-सप्तकभाष्यम् (क्रमाङ्कः—५; ४; १९१६-१८) । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ख-संज्ञया निर्दिष्टमिदमेव ।

(२) पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंबन्धि प्रथमादिचतुर्थान्ताष्टकचतुष्कभाष्यं प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ण-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं पञ्चमाष्टकभाष्यम् (क्र. ३; १९१६-१८) ।

(४) (ज) मुम्बापुरीस्थ-रॉयल-एशियाटिक-सोसायटी-संबन्धि (क्र. ४४६) । तृतीय-चतुर्थपञ्चमाष्टकानां भाष्यं षष्ठाष्टके षष्ठाध्यायस्य कियानंशश्च ।

(५) (थ) वैराजक्षेत्र (वाँई)स्थ-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । १, २, ५-८ अष्टकानां भाष्यम् । पञ्चमाष्टकभाष्यं ख-वर्गे समावेशितं, षष्ठाष्टकभाष्यं घ-वर्गे च । द्वितीयाष्टकभाष्यं द्वितीयभागसंशोधनार्थमुपयुक्तं तस्मिन् भागे च थ-नामनैव संकेतितम् ।

एतानि ख-वर्गान्तर्गतानि पुस्तकानि अत्र द्वितीयतृतीये समाने भाष्यभागे प्रथमेनातीव साम्यं भजत इति तयोः पृथक्संज्ञा न कृता । चतुर्थस्य प्रथमेन सत्यपि साम्ये षष्ठाष्टकांशे केचन विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्त इति यदा तन्मात्रस्थितपाठानामुल्लेखः कृतस्तदा ज-संज्ञया निर्दिष्टमिदम् । इतरत्र ख-वर्गान्तर्गतमेवेदमिति मन्तव्यम् । द्वितीयभागेऽन्यैव संज्ञायास्य व्यवहारः कृतः । पञ्चमं प्रथमेन पञ्चमाष्टके साम्यमावहतीत्यस्मिन् वर्गे तस्य पञ्चमाष्टकोऽपि समावेशितः । एतन्मात्रोपलब्ध-पाठोल्लेखार्थमस्य थ-संज्ञा कृता ।

ग-वर्गः—

(६) (ग१) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महाशयैः संपाद्य दत्तं (क्र. ४६५, ४८५, ५१८) ग्रन्थलिप्या तालपत्रेषु लिखितम् । षष्ठसप्तमाष्टकयोर्भाष्यं संपूर्णमष्टमाष्टकेऽष्टमाध्यायस्य षट्त्रिंशद्वर्गान्तं भाष्यं च ।

(७) (ग२) त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयसंबन्धि (क्र. ३६५२) तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिप्या लिखितम् । पुस्तकालयाधिकृतानां मतेन सार्धशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितम् । षष्ठाष्टकभाष्यं पूर्णं सप्तमे तृतीयाध्यायद्वादशवर्गपर्यन्तभागस्य अष्टमे अष्टमाध्यायषट्त्रिंशद्वर्गान्तभागस्य च भाष्यम् ।

इमे द्वे ग-वर्गान्तर्गते । अनयोः पाठ एकरूप एव । ये विरला भेदा दृश्यन्ते ते लेखक-भेदनिबन्धनाः । एतादृशभेदस्थले एतयोरनुक्रमेण ग१, ग२ इति संज्ञे कृते ।

घ-वर्गः—

(८) (घ१) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. ४ [वि. १]) तृतीयादिसप्तमान्ताष्टक-पञ्चकभाष्यं १७८५ संवत्सरे लिखितम् ।

(१) (च) मुम्बापुरीस्थ-रॉ. ए. सो.-संबन्धि प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् (क्र. ४४१, ४४३, ४४५, ४४७) । द्वितीयभागेऽप्यनयैव संज्ञया निर्दिष्टमिदम् ।

(१०) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. १५ [वि. १]) द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकभाष्यम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ग-संज्ञयास्य व्यवहारः कृतः ।

एतानि त्रीणि थ-पुस्तकगतषष्ठाष्टकभाष्यभागश्च घ-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु चतुर्ष्वपि पाठः प्रायः एकरूप एव । क्वचित् घ१-च-पुस्तकयोः पाठवैरूप्यं दृश्यते । परंतु तादृशप्रदेशा अतीव विरलाः । अयं वर्गः मेक्समुल्लरमहाशयस्य B-वर्गश्च एक एव । एतद्वर्गान्तर्गतेषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थाः ('यद्वा' इति प्रक्रम्योक्ताः) सूक्तारम्भे अनुक्रमणिका श्रौतविनियोगश्च इत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः । (घ१-पुस्तकस्य सप्तमाष्टकभाष्ये तु न किमपि त्यक्तम् । परं तत्र भागे तन्नास्ति ।) अपरं चैतेषु संहितास्थानि सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यातानि । तु, नु, हि, च इत्यादयोऽपि न त्यक्ताः (' नु पूरणः ' इत्यादि लिखितमस्ति) ।

झ-वर्गः—

(११) मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्तिअड्यारग्रामस्थित—' थिऑसॉफिकल सोसायटी '—संबन्धि-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ३४ [४५]) १८३५ संवत्सरे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकानां भाष्यं प्रथमद्वितीयभागयोरुपयुक्तं झ-संज्ञया संकेतितं च ।

(१२) बटोर(बडोदा)नगरस्थित—' ओरिएण्टल् इन्स्टिट्यूट '—संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०९) १८७७ संवत्सरे लिखितं पञ्चमाष्टकभाष्यम् । अस्मिन् पाठः पूर्वेण समान इत्यस्य पृथक्संज्ञा न कृता ।

त-वर्गः—

(१३) (त१) तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहाल-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ५९७) १८४४ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् । प्रथमद्वितीयभागयोः त-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(१४) (त२) ग्वालियरनगरस्थ—श्री. लक्ष्मण गणेश आठल्ये—महाशयैर्दत्तं प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टकतृतीयाध्यायं च विना समग्रस्य भाष्यम् ।

(१५) (त३) बटोरनगरस्थ—ओरि. इ.-संबन्धि (क्र. २३५) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्ट-माष्टकभाष्यम् ।

अधोवर्ण्यमानेषु चतुर्षु एकरूप एव पाठ इति कृत्वा चतुर्णामपि ' त४ ' इत्येकैव संज्ञा दत्ता—

(१६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलस्थं (कळमकर-संग्रहे क्र. १) १६४३ संवत्सरे लिखितं चतुर्थाष्टमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् ।

(१७) जोधपूरराज्यगत—' आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट '—ग्रन्थालयस्थं १८७७ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् ।

(१८) ग्वालियरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्मिन् पुस्तके चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याय-मारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तस्य भागस्य, पञ्चमस्याष्टमे अन्तिमवर्गचतुष्टयस्य, षष्ठसप्तमाष्टकयोः, अष्टमे आदिमस्याध्यायत्रयस्य चतुर्थपञ्चमाध्याययोः कियतश्चिद्भागस्य च भाष्यं विद्यते । ग्वालियरनगर-वास्तव्यैः पण्डितरघुनाथशास्त्रिवेदभाष्यमहाशयैरस्मद्व्याप्यमानमुपैतत्पुस्तकस्थाः पाठभेदा लिखित्वा प्रेषिता इति तेषामधमर्णः संपादकवर्गः ।

(१९) सप्ततारा(सातारा)नगरवास्तव्यैः काव्यालङ्कारभूषणैः बा. मा. खुपेरकरशास्त्रिभि-
र्दत्तं विभिन्नाकृति पुस्तकद्वयम् । प्रथमे (तनुपुस्तके) पञ्चमाष्टके द्वितीयचतुर्थपञ्चमाध्यायानां षष्ठा-
ध्याये पञ्चविंशवर्गान्तभागस्य अष्टमाध्याये चतुस्त्रिंशवर्गान्तभागस्य च भाष्यं विद्यते । द्वितीये (बृहति
पुस्तके) षष्ठाष्टके प्रथमादिषष्ठान्ताध्यायषट्कस्य, सप्तमाष्टके तृतीयाद्यष्टमान्ताध्यायषट्कस्य, अष्टमाष्ट-
कस्य समग्रस्य च भाष्यं विद्यते । तनुपुस्तकं पुरातनं दृश्यते । अत्र पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि । तनुपुस्तकं
त४-समुदायेऽन्तर्भावितम् । बृहत्पुस्तकपाठः त२-पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यमावहतीति त२ इति
अनयोर्मिलितयोः संज्ञा कृत्यवगन्तव्यम् ।

(२०) (ज) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालासंबन्धिग्रन्थालयस्थं (रिवा सं. क्र.
४४-४५) संपूर्णम् । अस्य पञ्चमषष्ठाष्टकभाष्यभागः तवर्गेऽन्तर्भावितः । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः श-
संज्ञया व्यपदिष्टमिदम् ।

एतानि पुस्तकानि त-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु सर्वत्र पाठो यद्यपि नैकरूपस्तथापि बहुत्र तथेति
एतेषामेको वर्गः सौकर्याय कृतः । एतद्वर्गान्तर्गतानां बहूनां प्रातिस्विकी संज्ञापि कृतास्ति तत्तन्मात्र-
स्थितपाठज्ञापनाय । ' त ' इति सामान्यनिर्देशः पञ्चमाष्टकादारभ्य यत्र कृतः तत्र स पाठः एतद्वर्गान्त-
र्गतेषु सर्वेष्वपि विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । चतुर्थाष्टके ज-पुस्तकं नात्र वर्गे समावेशितम् । त३-पुस्तके
चतुर्थाष्टकभाष्यं नास्ति । त४-गतानां चतुर्णां पुस्तकानां मध्ये त्रिषु पुस्तकेषु यद्यपि चतुर्थाष्टकभाष्यं
विद्यते तथाप्येतानि चतुर्थाष्टकमुद्रणानन्तरमुपलब्धानीति चतुर्थाष्टकभागे त-वर्गे समावेशितुं न पारि-
तानि । तथाप्येतेषु स्थितानां चतुर्थाष्टकपाठभेदानामनन्तरं संग्रहः कृतः । ते च प्रायः त२-श-पुस्तक-
पाठैः समाना उपलब्धाः । एतेषु क्वचित् त२-श-पुस्तकपाठेभ्यो विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्ते ।
चतुर्थाष्टकपाठभेदविचारे यत्र त४ इति संकेतो दृश्यते तत्र स पाठः एतेषु चतुर्ष्वपि विद्यत
इत्यवगन्तव्यम् । एवं च चतुर्थाष्टकभाष्यांशे त-वर्गे त१, त२ एतावेव समावेशितौ ।

न—

(२१) इन्दूरनगरवास्तव्य-सरदार मा. वि. किबे-महाशयानाम् । समग्रं १९०३ संवत्सरे
लिखितम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोरियमेव संज्ञास्य कृता ।

भ—

(२२) (भ१) विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य मळगी-महोदयानाम् ।
१७४३ संवत्सरे लिखितम् । द्वितीयाष्टके अस्यवामीयसूक्तमध्यादारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तभागस्य
तृतीयाद्यष्टमान्ताष्टकषट्कस्य च भाष्यम् ।

(२३) (भ२) वटोदरनगरस्थ-ओरि. इ. संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०५)
षष्ठाष्टकभाष्यं १८७७ संवत्सरे लिखितम् ।

(२४) (भ३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. २२६ [वि. २]; १५, १८८६-९२)
षष्ठाष्टकभाष्यम् । मध्ये कानिचित् पत्राणि विनष्टानि ।

(२५) (य) बीकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं (क्र. ७१) समग्रं भाष्यम् । अस्य
चतुर्थाष्टकभागो य-संज्ञया निर्दिष्टः । पञ्चमाष्टकभागः त-वर्गे षष्ठाष्टकभागः भ-वर्गे च समावेशितः ।
द्वितीयभागसंशोधनार्थमस्योपयोगः कृतः ।

एतानि भ-वर्गान्तर्गतानि । चतुर्थपञ्चमाष्टकयोः भ-वर्गे भ१-पुस्तकमेकमेवान्तर्गतम् ।
षष्ठाष्टके एतानि चत्वारि भ-वर्गप्रविष्टानि । तत्र सर्वेष्वपि पाठो भूयसा समान एव । यत्र भेद
उपलब्धस्तत्रैतानि प्रातिस्विकसंज्ञया निर्दिष्टानि ।

२—

(२६) बटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२११) चतुर्थाष्टक-
भाष्यं १४५२ संवत्सरे लिखितम् । सर्वेषु भाष्यपुस्तकेष्वेतत् प्राचीनतमम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थ-
मुपयुक्तमिदम् ।

श—

(२७) गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्नमहाबलेश्वरदीक्षितानां तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं
१७७९ शके लिखितम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

(२८) वेणुग्राम(बेलगांव)प्रान्तीयबडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहाशयानां द्वितीय-
पञ्चमसप्तमाष्टकभाष्यं १५९६ शके लिखितम् । द्वितीयाष्टकः द्वितीयभागसंशोधनार्थमुपयुक्तः म-संज्ञया
संकेतितश्च ।

(२९) (श२) बटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संबन्धि (क्र. १२६३१) पञ्चमाष्टक-
भाष्यम् ।

एतानि त्रीणि श-वर्गान्तर्गतानि । अत्रैकस्मिन्नेव चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टकानां भाष्यं विद्यते इतर-
योर्द्वयोः पञ्चमाष्टकभाष्यमेव । तत्र प्रथमद्वितीययोः पाठः पञ्चमाष्टके भूयसा समान इति कृत्वा तत्र
द्वयोरपि श१ इति एकैव संज्ञा कृता । (यत्र कचिदेतयोः परस्परभेद उपलब्धस्तत्र द्वितीयस्य
म-संज्ञया व्यवहारः कृतः) । तृतीयस्य श२ इति संज्ञा कृता ।

(३०) कलिकातानगरस्थितराजकीयसंस्कृतविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं (क्र. १८) चतुर्थाष्टक-
भाष्यम् । एतत्पुस्तकस्था मुख्यपाठभेदा अस्मत्कृते डॉ. मणिलाल पटेल-महोदयैः (तदानीं ' शान्ति-
निकेतने ' वसद्भिः) संपृहीताः । एते त१-२-पुस्तकपाठभेदैः समाना इति कृत्वास्य पृथक्संज्ञा न कृता ।
डॉ. पटेल-महाशयानामधमर्णा वयम् ।

एवमुपवर्णितेषु पुस्तकेषु चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तान्येतावन्ति पुस्तकानि—ख(३),
घ(३) ज(१), झ(१), त(२), न(१), म(१), य(१), र(१), श(१) । एतेषु
बहूनां प्रथमद्वितीयभागयोः कृताः संज्ञा एवान्नापि स्वीकृताः । एतेषु वर्गान्तःप्रविष्टानां विशेषतः
परस्परसाम्यमस्तीत्युक्तमेव । अस्मिन् चतुर्थाष्टकभाष्यभागे ज-झ-त-न-२-पुस्तकपाठः प्रायः समानः ।
घ-वर्गपाठो विभिन्न एव । ख-म-य-श-पुस्तकपाठेऽपि परस्परसाम्यमधिकमुपलभ्यते ।

पञ्चमाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(४), घ(२), झ(२), त(८), न(१), म(१),
श(३) । अस्मिन्नष्टके ज-य-पुस्तकयोः त-वर्गेऽन्तर्भावः कृतः । २-पुस्तके पञ्चमाष्टकभागो नास्त्येव ।
अस्मिन्नष्टके ज-त-श-पुस्तकेषु एवं ख-न-म-पुस्तकेषु पाठसाम्यमुपलभ्यते । चतुर्थाष्टके न-पुस्तकस्य त-
वर्गेण श-पुस्तकस्य म-वर्गेण च साम्यं विद्यते; अत्र तु न-पुस्तकस्य म-वर्गेण श-वर्गस्य त-वर्गेण च^१ ।
घ-वर्गपाठः पूर्वाष्टकवद्विभिन्न एव ।

एतावन्ति षष्ठाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(१), ग(२), घ(३), त(८), न(१),
म(४), श(१) । अस्मिन्नष्टके ज-पुस्तकं नास्ति ग-वर्गेऽधिको विद्यते । अस्मिन् वर्गे पुस्तकद्वयं
तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिपिलिखितमस्तीति पूर्वमुक्तमेव । अनयोः षष्ठसप्तमाष्टकानां भाष्यं विद्यते ।
दाक्षिणात्यलिपिलिखितं समग्रं भाष्यमद्यावधि नोपलब्धमस्माभिः । मैक्समुल्लरमहाशयैः प्रथम-

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्परं भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखितः । तथाप्येतेषामयुर्न वत्सरद्विशतीमतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतषष्ठाष्टके तावत् देवनागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठैः क्वचित्स्वाम्यमपि दृश्यते^१ । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्नाः पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते । अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिताः । एतदुपलभ्यमानपाठानां मूले स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनायां यो नियम उक्तः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः । केषुचित्प्रदेशेषु इतरसर्वपुस्तकेषु अशुद्धः पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृतः^२ ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयोः या सरणिः स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसंशोधनार्थमपि कृत उपयोगः । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तथा यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पितः पाठः तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि पाठभेदादिविषयकटिप्पण्यां तुलनार्थं दत्तः । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमीचीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवलं मु-पुस्तकपाठः समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽस्माभिः^३ । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्मत्पाठानुसार्येव दृष्टः । केषुचित्प्रदेशेषु मॅ-मु-पुस्तकयोः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठः केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतः^४ ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषाः सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र तत्र तत्प्रमाणमूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वकं यत्रावश्यकं तत्र विभिन्नपाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । क्वचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-पुस्तकाद्विभिन्नाः पाठाः स्वीकृतास्तेषां परं प्रयोजनाभावादुल्लेखो न कृतः^५ । यत्र भाष्ये वाक्याशुद्ध्यादिकमुपलक्षितं तदुल्लेखपूर्वकं तत्रास्मदभ्यूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देशः कृतः । यत्र मॅक्समुल्लरमहाशयैः लिखितपुस्तकस्थाशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पितः पाठः तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्धलिखितपुस्तकस्थिताः सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टाः । क्वचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां संहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षितः सोऽपि संगृहीतः । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषद्भेदपूर्वकं निर्दिष्टानि तेषामुल्लेखः कृतः । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परंतु बहुवारं निर्दिश्यमानानां पाणिनिसूत्रादीनां पुनःपुनः स्थलनिर्देशो न कृतः ।

क्वचित्क्वचित् प्रायः सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किञ्चित्पदं पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं रेखाचिह्नं - - - लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृतरीतिरेवास्माभिरप्यनुसृता । केवलं स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृतः । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलितचिह्नं दत्तं तत्रास्माभिः लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरणं कृतमस्ति । ८३१. पृ. ७ प. मॅ-पुस्तके केषु-

१. प्रस्तावनायाः ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

चिल्लिखितपुस्तकेषु च 'अतो - - - शान्' इति विद्यते तत्र 'ईदृशान्' इति पाठ एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलब्धः स समीचीन इति स्वीकृतः । एवमेकस्मिन् प्राचीनलिखितपुस्तक उपलब्धात् ऋ. सं. ८. ७९. ७. मन्त्रस्यापि भाष्यमस्माभिः पूरितम् । अत्र मँ-पुस्तके गलितचिह्नं समस्ति । एवं ८७९. पृ. १२. प. 'बद् सत्यं नाकरं' इत्यस्माभिः स्वीकृतः पाठः । मँ-पुस्तके 'बद् - तन्नाकरं' इति विद्यते । एतादृशो भेदः लिखितपुस्तकप्रामाण्यादेवास्माभिः कृत इति अस्मत्कृतटिप्पण्यवलोकनेन ज्ञातुं शक्यत एव । मँक्समुल्लरमहाशयैरप्येकस्मिन्प्रदेशे (ऋ. सं. ८. ८३. ३.) लिखितपुस्तकानपेक्षं स्वयं पूरणं कृतं विद्यत एव ।

अष्टममण्डलस्थानामेकादशानां वालखिल्यसूक्तानां सायणकृतं भाष्यं नास्तीति सर्वविदितमेव । परं त्वस्माभिः वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयसंरन्धिनि (३)पुस्तक एतेषामपि सूक्तानामेका व्याख्यो-पलब्धा । केनेयं कदा वा विरचितेति न ज्ञायते । विदुषामुपयोगाय भवेदिति कृत्वा एषा व्याख्यापि वालखिल्यसूक्ताधः टिप्पणीरूपेण विनिवेशिता । यत्रादर्शपुस्तके पाठोऽशुद्ध उपलक्षितस्तत्र अर्धबल्य-चिह्नान्तरे तत्तत्पृष्ठाधो वा शुद्धपाठोऽपि संसूचितः ।

पूर्वभागयोरिवान्नापि भाष्ये व्याख्येयपदानामुपात्तानामाशुबोधाय तत्तत्पदाग्रे व एतच्चिह्नं दत्तमस्ति । कचिचिंहितापदपाठान्ध्यामीपद्धेदेन सर्वथा भेदेन वा पदानि भाष्यकारैर्व्याख्यातुमुपात्तानि (उदा. २०९ पृ. २४ प. 'कृतः' इति भाष्यकारैः स्वीकृतं 'कृत' इति पदस्य स्थाने) । एतादृश-स्थलेऽपि एतच्चिह्नं प्रायः दत्तमस्येव । यत्र व्याख्येयपदानां लौकिकं व्याकरणानुगतं रूपं गृहीतं तत्र परम् एतच्चिह्नं न विनिवेशितम् (उदा. ४३९ पृ. २० प. 'अश्विनौ' इति पदपाठः 'हे अश्विनौ' इति भाष्यकारैः गृहीतम्) ।

संहितापदपाठविषये सांप्रदायिकपाठ एव प्रमाणीकृत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुपवर्णितमेव । संहितापदपाठयोः संशोधने पुण्यपत्तनवासिनां प्रथितयशसां श्रोत्रियवर्याणां वे. गोविन्दभट्टजीकाट क-महाशयानां तथा वे. कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयानां च साहाय्यं संपादितमस्माभिः । एतैर्वैदिकवर्यैः बहूपकृतमितीमे धन्यवादाहार्ः । अत्रेदमपि संशोकं निवेदनीयं संवृत्तं यत् वे. कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयाः अनवसित एवैतद्भागमुद्रणे स्वर्लोकमगमन्ति ।

पूर्ववदस्यापि भागस्य यथाशक्ति निर्दोषतासंपादने यत्नोऽकार्यमस्माभिः । मुद्रणकालकालानां स्थानच्युतेः कचिदस्मद्दृष्टिदोषाच्च काश्चन अक्षराशुद्धय उपलक्षिताः । एतासां सर्वासामपि संग्रहोऽन्ते कृतोऽस्ति ।

अधुनेदमेव निवेदनीयमवाशिष्यते यदेतन्मुद्रणकार्ये भाष्यसंशोधनार्थं प्राचीनलिखितपुस्तकदानेन तथा अनल्पेन द्रविणदानेन च यैर्महत्साहाय्यं कृतं तेषामुपकारभरस्थानवरतं स्मराम इति । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिस्' -संचालकैः श्री. फ. दो. पदमजीमहाशयैर्न्यूनमूल्येन मुद्रणपत्रकाणि दत्तानीति तेषां नामात्रोल्लेखाहं मन्यामहे । पुण्यपत्तनस्थ-समर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाईमहाशयानामपि साहाय्यकमविस्मरणीयमिति निवेदयामः । मुम्बापुरीविद्यापीठसमितिरपि एतद्भागमुद्रणार्थं द्रविणदानेनास्मानुपकृतवतीति कृतज्ञतापूर्वकमावेदयामः ।

अन्ते चायमपि भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे ।

१८६३ शकवत्सरे कार्तिकशुद्धप्रतिपदि
वैदिक-संशोधन-मण्डलम्
पुण्यपत्तनम्

संपादकाः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मॅ = मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः
मॅक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ।

X = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ षष्ठं मण्डलम् ॥

(चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, ङ, झ, त, न, भ, य, र, श)

[६. १] १. १० पूर्वमन्त्रे—ङ-झ-त-न-भ-र-श-मु । पूर्वं मन्त्रे—मॅ ॥ ३. ८ उभयासः—
मॅ-मु । त्वामुभयासः—§ ॥ ४. ४ अगमय इति वा—मॅ-मु । गम इति—ख; अगमय इति—ङ;
गमय इति—झ-त-न-भ-य-र; गमय इति वा—श ॥ ५. २ समिधा वा—घ-श-मॅ-मु । वा
समिधा—ङ-झ-त-न-भ-र ॥ ६. ६-७ अत्र भरतस्वामी...संबुद्धयन्तं चकार । सामवेदस्य भरत-
स्वामिकृतं भाष्यमुपलभ्यते । किंतु सामवेदे प्रकृतो मन्त्रो नास्ति । अयं मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि
(३. ६. १०. ५) दृश्यते । तत्र भट्टभास्करमिश्रैः ' वसुताते ' इत्येकपदं संबुद्धयन्तं कृत्वा व्याख्या-
तम् । सायणाचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् ॥

[६. २] ९. ६ तादृशः पुत्र इव—ख-झ-न-भ-श । तादृशः पुत्र इति—ङ-त-र-मॅ-मु ॥
९. १८. °श्रितमिति वा इति—न-भ-य । °श्रितमिति—त-र-मॅ । धामन्ते विश्रमिति—मु ॥ ९. २४.
अत्सीति—ङ-न-भ-श-मॅ-मु । असीति—ख; अपीति—घ; अशीति—त ॥ ९. २७. भक्षयन्ति—
ख-घ-ङ-झ-त-न-भ-य-श । तक्षन्ति—र-मॅ-मु ॥ १०. १९. दुर्गमनानि च—ख-झ-न-भ-य-र ।
दुर्गमनानि—घ-त-श-मॅ-मु ॥

[६. ३] ११. १३. शान्तश्च—मॅ-मु । श्रान्तश्च—ख-त-न-भ; शातो—घ; श्रान्तो—श ॥
१२. १. गमनसाधनभूतो—ख-झ-न-भ-य । गमनभूतो—घ-ङ-त-र-श-मॅ-मु ॥ प्रष्टुमशक्यत्वात्
—ख-ङ-मॅ-मु । प्रष्टुमशक्यत्वात्—झ-त-न-भ-य-र-श ॥ १२. ६. मूर्तभूतं सर्वम्—ख-घ-ङ-झ-
त-न-भ-श-मु । मूर्तभूतं—र-मॅ ॥ १२. ११. बाणादेः—ख-घ-झ-न-भ-श-मु । बाणादेः—ङ-त-र-मॅ ॥
१२. २३. य ई योऽयम्—ख-झ-न-भ-य-र-श । य ईड्यो यं—त । य ईमयं—घ-मॅ-मु ॥

[६. ४] १४. १२. प्रबुद्धो—मॅ-मु । प्रबुद्धो—§ ॥ १५. १२. यष्टभिर्दीयमानम्—
न-भ-मॅ-मु । यष्टभिर्दीयमानं—ख; यज्वभिर्दीयमानं—घ-ङ-त; यज्ञे त्रयीमाणं—श ॥ १५. १७.
अरातीः अरातिरदाता—ङ-न-भ-मॅ-मु । अरातीररातिः—घ; अरातीररातिवदातां—त; अरातीर-
रातिवदतो—श ॥ १५. १८. °माचक्षाणानाम्—ङ-न-भ-मॅ-मु । °माचक्षाणाम्—त-श ॥
१५. २०. ह्रते°—मॅ । द्वियते°—ख; ह्रयते°—ङ-त-न-मु; ह्रूयते°—झ-भ; ह्रयते°—र-श ॥ १६. ३.
दिग्भागा°—न-भ-मॅ-मु । दिग्मा°—ङ; दिग्नामा°—त; दीप्तोभिः—श ॥

[६. ५] १७. १५. वैश्वानरात्मना—ख-ज्ञ-न-भ । विश्वान्तरात्मना—मँ-मु । वैश्वानरा—
र ॥ १८. १२. तपृतमाग्ने—ख-ज्ञ-भ-र । तपस्विन्माग्ने—घ; तपस्वितमाग्ने—ज्ञ-त-न-श । तृततमाग्ने—
मँ-मु ॥ १९. १५. ते त्वदीयम्—ख-घ-मु । त्वदीयं—त-मँ ॥

[६. ६] १९. २३. उपगन्तव्यम्—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ । उपमंतव्यं—घ-त-मु ॥ २०. १७.
बहूनि काष्ठानि—घ-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य । तुविकाष्ठानि—घ-त-श । बहुकाष्ठानि—र-मँ-मु ॥ २१. १०.
असुरैरपहृतासु—ख-ज्ञ-न-भ । असुरैरप्रहृतासु—र । असुरप्रहृतासु—ज्ञ-त-मँ-मु ॥ २१. ११. यथान्यै-
र्दुःसह°—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । यथान्ये दुःसह°—त ॥

[६. ७] २३. १. अभि अभितः—ज्ञ-त-मँ-मु । अभितः—ख-न-भ; अभि—घ-श ॥

[६. ८] २५. १२. कामानां वर्षितुः—ख-घ-भ । वर्षितुः—ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-श-मँ-मु ॥

[६. ९] २८. २. रात्रिवाचनः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-मु । रात्रिवाचनः—र । रात्रिवाचकः—
श-मँ ॥ २८. ३. °द्रक्षयन्तौ—ख-न-भ-मँ-मु । °द्रक्षयंतौ—घ-त-श ॥ २८. २३. तन्तुस्था-
नानि—मँ-मु-१ । उत्तरवाक्ये 'ओतुस्थानीयानि' इतिवदत्रापि 'तन्तुस्थानीयानि' इति युक्तम् ॥
२९. ५. वदति—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ-मु । वेदति—त ॥ २९. ७. कर्माणि—मँ-मु । कर्माणि
स एव—१ ॥ २९. ८. वदाति वदेत्—ख-घ-ज्ञ-त-न-श । वदाति वदति वदेत्—मँ-मु ॥

[६. १०] ३१. ११. द्विपदान्तम् इति—ज्ञ-न-भ-य । द्विपदांतं—ख-त-श-मँ-मु ॥
३२. ३. पादपूरणम्—मँ-मु । यास्कनिरुक्ते भाष्यलिखितपुस्तकेऽपि प्रायशः सर्वत्र 'पादपूरणम्'
इत्यस्य स्थाने 'पदपूरणम्' इति पाठः उपलभ्यते ॥ ३२. २२. तिरः तिरस्कुर्वन्—ख-ज्ञ-न-
भ-य । तिरस्कुर्वन्—घ-त-र-श-मँ-मु ॥

[६. ११] ३४. १९. चिद्धि इत्येतत्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-मु । चिदित्येतत्—श-मँ ॥
३४. २२. मधुवत्—१-मु । मधुमत्—मँ ॥ ३५. ८. यं पञ्च—घ-मँ-मु । पंच—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र ॥
३५. ९. शोभनहर्विलक्षणान्नमग्निम्—१ । शोभनहर्विलक्षणं यमग्निं—मु । शोभनहर्विलक्षणमग्निं—मँ ॥
३५. १५. आह्वियत—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । आसाद्यत—घ; आह्वियत—त; आस्त्रियत—श ॥

[६. १२] ३६. २०. त्वे त्वयि—१-मँ-मु । अत्र 'त्वे' इति पदस्य पुनर्ग्रहणमनावश्य-
कम् ॥ ३७. ७. अद्यौत् द्योतते—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । अद्यौत् ते—त; अद्यौत्—घ-श-मँ ॥ ३८.
३. स्पन्द्रः स्पन्दनवान् । मँक्समुल्लरमहाशयैः सर्वत्र (१. १८०. ९; ५. ५२. ३; ८; ८७. ३;
६. १२. ५) स्पन्द्रशब्दे पकारस्थाने यकारः पठितः । परंतु वैदिकैः सर्वत्र पकार एव पठ्यते ।
नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते । किंतु ग्रन्थलिप्यां तयोर्लक्षणे साम्यं
नास्ति । यद्यपि प्रकृते ग्रन्थलिपिलिखितं भाष्यपुस्तकं नोपलब्धमस्माभिः तथापि ऋ. सं. १. १८०.
९; १०. ४२. ५ अनयोर्मन्त्रयोः भाष्ये ग्रन्थलिपिलिखितपुस्तकेषु पकारः स्पष्टं दृश्यते । प्रथममण्डले
(१. १८०. ९) संहितापदपाठयोः भाष्ये च 'स्पन्द्रा' इत्यस्य स्थाने 'स्यन्द्रा' इति मुद्रितम् ।
तत्र पकारः पठनीयः । मु-पुस्तकेऽपि सर्वत्र पकारविशिष्ट एव पाठः ॥ ३८. १३. पाहीति—ख-ज्ञ-न-
भ-मँ-मु । आयाहीति—घ; यहीति—श ॥ ३८. १४. गमय प्रापय—ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र । गमय-
घ-श-मँ-मु ॥

[६. १३] ३९. २०. एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नाम्नोऽसुरस्य—घ-ज्ञ-त-श-म-मु ॥ ४०. २. यज्ञैः यजनसाधनै°—ज्ञ-मु । यज्ञैः यजमानसाधनै°—घ-म- । यज्ञसाधनै°—ख-ज्ञ-न-भ-य; यजमानसाधनै°—त; यज्ञमानसाधनै°—र; यजमानः साधनै°—श ॥ वेद्याम्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । वेद्यायां—श-म-मु ॥ ४०. २०. संपूर्तिम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । पूर्ति—ज्ञ-त-र-म-मु ॥

[६. १५] ४३. ८. आद्यं नवर्चम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । आज्यं नवर्च—त-र । नवर्च—म-मु ॥ ४८. २७. तस्मात्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । तस्मात्त्वं—श-म-मु ॥ ४८. २९. हव्या—म-मु-५ ॥ ४९. १९. गुग्गुल्वादि°—ज्ञ-न-मु । गुग्गुल्वादि°—त-भ-म- ॥ °संभरणोपेतम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । °संभरणोपेतं—घ-श-म-मु ॥ ४९. २०. गुग्गुलूर्णा°—ज्ञ-मु । गुग्गुलूर्णा°—त-न-भ-म- ॥

[६. १६] ५२. १२. अमरणधर्मः (?)—म-मु । 'धर्मादनित् केवलात्' (५. ४. १२४) इति पाणिनिसूत्रेण 'अमरणधर्मो' इति भाव्यम् ॥ ५२. २०. प्रयजे—म- । प्रयक्षे—ख-ज्ञ-त-भ-श-मु ॥ ५६. १. स हि स खलु—ख-घ-भ-श-मु । स हि खलु—ज्ञ-त-न-र-म- ॥ ५६. ३. महित्वना—ख-घ-न-श-म-मु । महित्वभा—त; महित्वेन—भ ॥ ५६. १४. प्रयच्छत—घ-ज्ञ । प्रयच्छ—त-न-भ-म-मु ॥ ६०. ८. °मुपगच्छन्ति—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श-मु । °मुपगच्छति—त-र-म- ॥ ६२. १६. देवानां होतारम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । होतारं—ज्ञ-त-र-म-मु ॥

[६. १७] ६३. १८. पञ्चदशर्चं द्वितीयम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श-मु । द्वितीयं—त-र-म- ॥ ६४. २. पणिभिरपहृतम्—ख-ज्ञ-न-भ-य । पणिभिराहृतं—घ-त-र-श-म-मु ॥ ६४. ४. अमित्रम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । अमित्रं यं—श । अमित्रियं—घ-म-मु ॥ ६५. ७. न्यूनतारहितम्—म-मु । न्यूनरहितं—ख-ज्ञ-भ; न्यूनरहितं—ज्ञ-त-र; नूनं रहितं—न; न्यूनतारहितः—श ॥ ६७. १२. येन—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-श-मु । त्वं येन—त-४-म- ॥ ६७. २२. अगच्छन्—म- । गच्छन्—५ । गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च—मु ॥ ६९. २. शतहिमाः शतसंवत्सरान्—घ-ज्ञ-श-मु । 'शत... संवत्सरान्' नास्ति—ख-ज्ञ-त-य-र । शतहिमाः शतं संवत्सरान्—म- ॥

[६. १८] ६९. १४. वातेर्वातम्—म-मु । वातेर्वाः—ख-ज्ञ-भ; वातेर्वा—ज्ञ-न-भ; वातेर्वासं—त-र ॥ ७२. २. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-म-मु ॥ ७२. ३. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-म-मु ॥ ७२. २०. करोति च तथा—ज्ञ-न-भ । करोति तथा च—घ-ज्ञ-त-श-म-मु ॥ ७३. २३. इन्द्र त्वं धृषता—ख-ज्ञ-न-भ । इन्द्र धृषता—घ-ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥

[६. १९] ७५. १. भृत्यादीनाम्—ख-ज्ञ-न-भ-र । भृत्यादीनां—ज्ञ-त-म-मु ॥ ७७. १९. दक्षिणभागात्—ख-ज्ञ-न-भ-य । दक्षिणात्—घ-ज्ञ-त-र-श-म-मु ॥ ७८. २३. बहुभिः—५-मु । पुरुभिः—म- ॥

[६. २०] ७९. १८. दिवो न दिवे सूर्यायेव—ख-न-भ-य । दिवो न सूर्यस्येव—घ-ज्ञ; दिवे सूर्यायेव—त-र; दिवो न सूर्य इव—श । दिवो न सूर्यायेव—म-मु ॥ ७९. २२. हन् अहन्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । हन्—घ-त-श-म- ॥ ८०. १०. अपाद्रवन्—घ-श-म-मु । ८०. २२. तथा चोक्तं—कुत्साय... । अयं सार्धः श्लोकः कुत्रत्य इति न ज्ञायते ॥ ८०. २३. अहंततः—

१-मु। अहंस्ततश्च-मं ॥ ८१. २१. बहुवचनम्—ज्ञ-भ-मं-मु ॥ ८३. १४. पक्ववान्। पचनवान्-१। पक्ववान्(?)—मं-मु। 'पचो वः' (८. २. ५२) इति पाणिनिसूत्रेण 'पक्ववान्' इति भाव्यम् ॥

[६. २१] ८४. ८. बहुवचनस्य—त-भ-मं। बहुवचनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-न-र-श-मु ॥ ८४. २४. उक्तानि प्रसिद्धानि—श। उक्तानि-घ-ज्ञ; उक्तप्रसिद्धानि-ख-त-मं-मु ॥ ८५. २६. नियोज्येन—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। घ-श-पुस्तकयोरेतन्नास्ति। योज्येन-मं-मु ॥ ८६. १७. पुरु-धियम्—ज्ञ-त-न-मं-मु ॥ ८७. ६. मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि—मं-मु; घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। 'वाचम्' इति पदपाठः। मदीयां वाचं स्तुतिरूपां-घ ॥ ८७. ९. उपक्षपणाय—ख-ज्ञ-न-भ। उपक्षपणाय-त-मं-मु ॥

[६. २२] ८८. २२. जराहानिरहितः—ज्ञ-न-र-मं-मु ॥ ८९. २२. त्वं तम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-र-श-मु। त्वं-त-मं ॥ ९०. १७. अन्तरिक्षं च—ख-ज्ञ-न-भ-य। अन्तरिक्षं-घ-ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ ९१. ५. संयतीम्—मं-मु। एतन्नास्ति ख-घ-पुस्तकयोः; संयतिं-ज्ञ; संयति-ज्ञ-त-न-र; सचिवेन-श; संचनी-त४; संयतीं-ग्वालियरलिखितपुस्तके ॥ ९१. १७. अद्यागमस्य—मं-मु। मद्यागमनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र; मद्यद्विगिति-श ॥

[६. २३] ९२. १२. येऽरयः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। चारयः-श। अपारयः—मं-मु ॥ ९३. १९. त्वामुद्दिश्य सुते सोमेऽभिपुते सति—ज्ञ-मु। त्वं-घ-त-न-भ-श-मं ॥ ९४. ७. प्र अश्रुवन्तु—मं-मु-× ॥ पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र—मं-मु। 'पुरुहूतम्' इति पदकाराः पठन्ति ॥

[६. २४] ९६. ११. यथा—मं-मु-× ॥ ९६. १२. यत्र नियतैः—ज्ञ-मं। यस्य नियते-ख-ज्ञ-न-भ-र; यत्र नियतैः-घ; यत्र नियतैः-श। तत्र नियतैः-मु ॥ ९६. २८. स्वप्राधान्येन—ज्ञ-त-न-भ-श-मु। स्वप्राधान्येन-त४-मं ॥ ९६. ३०. स्मृते—ज्ञ-मं-मु। स्मृतौ-त-न-भ-य-श ॥ ९८. १. सुगमनाः—मं। असुगमनाः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-मु; असुरागमनाः-घ-श; असुतागमनाः-भ ॥ ९८. १७. समुच्चयार्थः—ज्ञ-मु। समुच्चयः-ख-ज्ञ-त-न-भ-मं ॥

[६. २५] १००. ११. स त्वया—ख-ज्ञ-न-भ। अतस्त्वया—ज्ञ-त-श-मं-मु ॥

[६. २६] १०२. २१. प्रतिपालयते—मं। प्रतिपालयन्त-ख-ज्ञ-भ-र; मां प्रतिपालयेति श; प्रतिपालयत-त; प्रतिपालयति-न; प्रविभालयते-श। प्रतिभालयते-मु ॥

[६. २७] १०५. १३. शुभं कर्म चकार—ख-न-भ-य। शुभं चकार-ज्ञ-त-श-मं-मु ॥

[६. २८] १०७. २७-२८. संततिसहिताः.....भवेयुः-घ-श-मं। संततिसहिताः स्युर्म-वेयुः इन्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वाविहोः उपसो दिवसान् सर्वेषु दिवसेष्वित्यर्थः दुहानाः क्षीरदाः क्षीरं दोहमाना भवेयुः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मु ॥ १०७. २८. दोग्ध्यः-घ। दोहमानाः-मं-मु इतरेषु च ॥ १०८. २०. नाक्रामतु-ज्ञ-त। नाक्रामतु-घ-न-भ-मं-मु ॥ १०९. १. रेणुकस्य रेणोः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र। रेणोः-घ-श-मं-मु। पदकाराः 'रेणुऽककाटः' इत्यत्र रेणुशब्दोत्तरमवग्रहं कुर्वते। परंतु 'कटिर्मेदनकर्मा' इति भाष्यपर्यालोचनया 'रेणुककाट' इति पदद्वयसमासेन निष्पन्नमिदं समस्तं पदमिति भाष्यकाराणां मतमिति विज्ञायते। एतत्पर्यालोचनया बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वाच्च 'रेणुकस्य रेणोः' इति पाठोऽ-

स्माभिः स्वीकृतः । मेक्समुल्लरमहाशयैर्युपलब्धोऽयं पाठः ॥ १०९. ११. संस्क्रियमाणत्वात्—घ-श । संश्रयणत्वात्—ख-ज्ञ-त-न-भ-र-मै-मु ॥ १०९. १९. मेदयथ स्नेहयथ—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । मेदयथ—त-र-मै-मु ॥ १०९. २०. अश्लीलमपि—ख-ज्ञ-न-भ-य-र । अमंगलांगमपि—घ-श । अमंगलमपि—मै-मु ॥ ११०. ३. भवत—ज्ञ-त-न-भ-मै-मु । भवेयुः—घ; भवेत्—श ॥

[६. २९] १११. १३. हन्तर्यस्मिन्—त-न-भ-मै । हन्तरि यस्मिन्—ज्ञ-मु । व्यत्ययेन हन्ते-र्यस्मिन्—श ॥ १११. १४. वर्तमाना नृहिता—ख-ज्ञ-न-भ-य । वर्तमानान् हिता—त-र । वर्तमाना—ज्ञ-श-मै-मु ॥ १११. १६. अभिवर्षति—ज्ञ-त-न-भ-मै-मु । अभिवर्षयति—श ॥

[६. ३०] ११४. ५. संबन्धि—ख-घ-ज्ञ । संबंधिकं—श-मै-मु ॥

[६. ३१] ११५. ६. पृष्ठयस्य—ख-न-भ-मै-मु । पृष्ठ्य-ज्ञ-त-श ॥ ११५. १८. पौत्रे—ख-घ-भ । पौत्रेषु—ज्ञ-त-न-र-मै-मु । पुत्रेषु—श ॥ ११६. ६. साहाय्यार्थम्—मै-मु । सहाय्य-ख; सहायार्थ-घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ ११६. ८. दंश दशने—भ-मु । दंश दशने—मै । दश दशने—ख-न-श; ददंशने—ज्ञ-त ॥ ११६. ११. तत्साहाय्यार्थम्—मै-मु । सहायार्थ-ख-त-न-भ-श; साहायार्थ-ज्ञ; तत्सहायार्थ-तः ॥

[६. ३२] ११७. ६. अपूर्व्या इत्यनुक्रान्तम्—न । अपूर्वेत्यनुक्रांतं—ख-न-भ; अपूर्वे-त्यनुक्रमणिका—ज्ञ; 'अपूर्व्या...क्रान्तं' नास्ति—ज्ञ-त-य-र-श-मै-मु ॥ ११७. १५. विविधम्—न । विविधं—ख-ज्ञ-त-भ-य-श-मै-मु ॥ शत्रूणामीरयित्रे—ख-न-भ-य । शत्रूणां मारयित्रे—ज्ञ-त-श-मै-मु । ऋ. सं. ६. ४५. १३; ४९. १२. द्रष्टव्यम् ॥ ११७. २२. प्राकाशयन्—ज्ञ-न-मै-मु । प्रकाशयत्—ख-घ-ज्ञ-भ-र-श ॥ ११८. १६. बह्वाभिः—ख-न-भ-मै-मु । प्रजाभिः—घ-ज्ञ; बह्वाभिः—न ॥

[६. ३३] ११९. ७. वर्षितः—घ-श । वर्षयितः—ख-ज्ञ-त-मै-मु ॥ ११९. २५. उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् । 'वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान्' इति पठनीयम् । एवमेव घ-त-य-र-पुस्तकेषु । वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान् द्विप्रकारान्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । उभयान् उभयविधान्—मै-मु ॥ १२०. २१. गवां संभक्तृतमाः सन्तः—ज्ञ-मु । गवां सत्कृतृतमाः—ख-घ-भ-श । 'गवां...सन्तः' नास्ति—ज्ञ-त-न-र-मै । 'गवां संभक्तृतमाः' इति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति स्म ॥

[६. ३४] १२०. २४. त्रैष्टुभमैन्द्रम्—ख-भ । त्रैष्टु त्रैष्टुभं—ज्ञ-मु । एतन्नास्ति—त-य-श-मै ॥

[६. ३५] १२३. ३. दाः दद्याः—ख-ज्ञ-भ-मु । दाः—त-य-श-मै ॥ १२३. १५. त्रिधातूः—ज्ञ-त-र । त्रिधातूनां—घ-भ-श-मै-मु; त्रिधातू-ज्ञ ॥

[६. ३७] १२६. २०. सुष्ठु अरणीयम्—घ-न-श-मै । सुष्ठु वरणीयं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-मु ॥ १२७. १३. ततः पुरैव—ज्ञ-न-मै-मु । तत्रैव—ख-ज्ञ-भ-य; ततः पुरैव—त-र ॥

[६. ३८] १२९. ९. उक्थानि शस्त्राणि—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । उक्थशस्त्राणि—त-र-श-मै-मु ॥

[६. ३९] १२९. २६. मन्मानः—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ । मन्मनः—त-र-मै । मन्मः—मु ॥ १३०. ११. युक्तश्च—मै-मु । च युक्तश्च—ख-ज्ञ-त-न-भ; च युजानः युक्तश्च—घ-श ॥ सानुं समुच्छ्रितम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श । सानुमुच्छ्रितं—ज्ञ-त-र-मै-मु । सानु समुच्छ्रितं—य ॥

[६. ४०] १३२. ७. श्रपणसाधनाः—त४-मै-मु । श्रयणसाधनाः—ख-ज्ञ-त-न-भ-र ॥

[६. ४१] १३३. २७. तथा—मै-मु । पूर्वं तथा—ई ॥ १३४. १८. यज्ञम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-मु । त-श-मै पुस्तकेषु एतन्नास्ति ॥

[६. ४२] १३६. १४. प्रभर संप्रहर प्रयच्छेति यावत्—मै-मु । ' प्रयच्छेति यावत् ' इत्युक्तत्वात् ' संप्रहर ' इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति ॥

[६. ४३] १३६. १८. निष्केवल्ये—ज्ञ-न-र-श-मु । निष्केवल्येऽपि—मै ॥

[६. ४४] १३९. १७. बृहत्त्वम्—ख-ज्ञ-न-भ । बहुत्वं—ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ १३९. २१. यस्मिन्नेन्द्रे—ज्ञ-त-न-र-मै-मु । यस्मिन्निन्द्रे—ख-घ-ज्ञ-भ-श ॥ १४०. १०. देवासो देवाः—ख-ज्ञ-न-भ-य । देवाः—घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ १४५. २२. सूर्येऽन्तर्ज्योतिः—न-भ-मै । सूर्यो ज्योतिः—श । सूर्ये तज्ज्योतिः—मु । त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य । त्रिषु त्रिस्थानगतेषु—श । त्रिस्थानगतेषु—मै-मु ॥ १४६. ११. दशैतानध्वर्युः...गृह्णाति—मै-मु-ई । शाङ्खायनब्राह्मणे (१४.२) ' दश प्रातःसवने अध्वर्युर्गृह्णान् गृह्णाति ' इति पाठः ॥

[६. ४५] १४७. २०. अस्मभ्यम्—मै-मु । अस्मान्—ई ॥ १४८. २८. तन्तस—न-श-मै-मु । तंतसाय—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र ॥ १५०. २५. सीमिमाः—ख-ज्ञ-न-भ-य । सी सर्वतः—ज्ञ-मु । सीमयं—मै ॥ १५१. ११. बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र—ज्ञ-न-भ-मै-मु । बहुविधप्रज्ञबलिद्र—ख; बहुविधप्रज्ञः वैद्र-त; बहुविधप्रज्ञानेद्र—श ॥ १५३. ५. तत् तम्—घ-ज्ञ-मै-मु । तत्—ख-त-न-भ ॥

[६. ४६] १५३. २०. आह्वयामः—मै-मु । आह्वयामहे—ख-ज्ञ-न-भ; आह्वयोमे—घ; आह्वयाम—ज्ञ-त-र-श ॥ १५३. २२. यत्राश्वः क्रान्त्वा—मै-मु । यास्वश्वः क्रांतत्वात्—ज्ञ; यथाश्वः क्रांतत्वात्—त; यथाश्वः क्रांत्वा—ख-ज्ञ-न-भ-र; अश्वः क्रांत्वा—श ॥ १५४. १३. यां कां च...कौषीत-किभिरान्नातम्—इयं श्रुतिः नोपलभ्यते ॥ १५५. २४. स्वभूतम्—ज्ञ । स्वरूपं—घ-त-न-भ-श-मै-मु ॥ १५६. १८. शत्रुप्रेरितम्—त-र-मै-मु । सर्वर्षिप्रेरितं—ख-ज्ञ-भ; सरोप्रेरितं—त-न-र; सर्वेषां प्रेरितुं—य ॥ १५७. ६. कदेत्याह—ख-ज्ञ-न-भ-य । कदेत्यत आह—ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ पर्णिनः—मै-मु । यद्यदा पर्णिनः—ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र-श ॥

[६. ४७] १५८. २१. त्रिष्टुम्महि द्विपदा—न-भ-य । त्रिष्टुप् द्विपदा—त-र-२ । ' त्रिष्टु...पदा ' नास्ति—ज्ञ-श-मै-मु ॥ १५९. १६. षण्मोर्वीरंहस...चौषधयश्च । शत-पथब्राह्मणे ' षण्मोर्वीरंहसस्पातु अग्निश्च पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्च ' (१. ५. १. २२) इत्येवं पाठः । ऋ. सं. १०. १४. १६. द्रष्टव्यम् ॥ १६२. ३. जुषस्व सेवस्व—ख-ज्ञ-न-भ-य । जुषस्व—घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ १६३. ९. अभिगच्छन्ति—ख-ज्ञ-न-भ-य । अवगच्छन्ति—घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ १६३. १३. श्रपणार्थम्—मै । श्रयणार्थम्—ई-मु ॥ १६३. १४. श्रपण-द्रव्यैः—मै-मु । श्रयणद्रव्यैः—ई ॥ १६४. ७. पूर्वमपरम्—मै-मु । पूर्वत इत्येवं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-श । अन्यमन्यं पूर्वमपरं परव्यतिहारेण—घ । १६५. २६. २८. अत्रोक्तम्—अरण्ये...च्युतोऽनया, अगव्यूती...स्तुतः—एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ १६५. ३०. अस्मानतः सापि रक्षतु—मै-मु । नारमानतः सापि रक्षतु—ज्ञ-त; नोस्मानतः सापि रक्षतु—न-भ; अस्मानतः कारणात्—श ॥ १६८. ४. बलरूपम्—मै-मु । बलं रूपं—ख-ज्ञ-त-न-भ-र; बलं तं

रूपं-ज्ञ; बलं-घ ॥ १६८. ६. इन्द्रो वृत्राय...स्तृतीयम्—ज्ञ-न-भ-य-श । इन्द्रो वृत्राय वज्र-मुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् वज्रस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं-घ-मं-मु । तैत्तिरीयसंहितायां (५. २. ६. २; ६. १. ३. ४) ' इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्प्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-स्तृतीयम् ' एवं पाठो दृश्यते । एतदनुसारेण लिखितपुस्तकानुसारेण च पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः । तै. सं. ६.५.१.१. अत्र केवलम् ' इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ' इतीयानंशोः विद्यते ॥ १६८. ७. स्प्यस्तृतीयम्—भ-य । स्प्यस्तृतीयं-ज्ञ-ज्ञ-र-श; स्तृतीयं-त२ । वज्रस्तृतीयं-घ-मं-मु ॥ १६८. १४. शीघ्रगामी—ज्ञ-मं-मु । शीघ्रगामिनं-ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-र-श ॥ १६८. १६. अवस्थितः—ख-न-भ-य-श । एव स्थितः-ज्ञ-त-र-मं-मु ॥

[६. ४८] १७०. १०. तृतीयाचतुर्थी—न । तृतीयाचतुर्थी—ज्ञ । तृतीयाचतुर्थी—ख-त-र-मं-मु ॥ १७०. ११. द्वादशाक्षरौ—ज्ञ-त-न-भ-मु । द्वादशाक्षरा—मं ॥ १७०. ११, १३. अष्टाक्षरा...बृहती; अष्टिन...बृहती—ई-मं-मु । महासतोबृहत्या लक्षणं द्विरुक्तम् ॥ १७०. २०. सा चापि—ख-ज्ञ-न-भ-मु । सा च - श । स चापि-ज्ञ-त-र-मं ॥ १७३. १२. पालनैः—ख-ज्ञ-न-भ-य । पालकैः-घ-ज्ञ-त-श-मं-मु ॥ १७३. १३. कर्तारि—मं-मु । कर्तारं-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र; कर्तारः-ज्ञ ॥ १७३. २०. अस्य सर्वत्र लोके—ज्ञ-मं । लोके-ख; अस्य सर्वस्य लोकस्य-घ; सर्वत्र लोके-ज्ञ-त-न-भ-र-मु; सर्वस्य लोकस्य-श ॥ १७५. २७. उपदोद्राव इति—न-भ-मं । उपदो-द्राघेति-ख; उपदोद्रवयति-ज्ञ; उपदोद्रावयति-त-मु ॥ १७६. ६. काकम्बीरम्—ख-ज्ञ-भ । मा काकम्बीरं-त-र-श-मं-मु ॥ १७७. १६. वृत्रहम्—श-मं-मु । वृत्रहन्-ख-घ-त-न-भ; वृत्रहं-ज्ञ ॥

[६. ४९] १७९. २६. त्मने आत्मने—ज्ञ-त-भ-श-मु । त्मने आत्मने आत्मनि-घ; त्मने-न-य-मं ॥

[६. ५०] १८५. २५. पोषको—ज्ञ-न-मं-मु । पूषको-त-र; प्रेषको-श ॥

[६. ५१] १९१. २३. भुंक्षमहि (?)—मं-मु । भुंक्षमहि-ज्ञ-त२ । ' भुञ्जीमहि ' इति भाव्यम् ॥ १९२. ९. यतस्तेन—ज्ञ-त-न-र-श-मु । अतस्तेन-ख-भ-मं ॥ १९२. २८. वक्मराजाः—त-न-र । वक्मराजानः-ख-ज्ञ-श-मं-मु ॥ १९३. २०. इत्येष—ज्ञ-न-मु । इत्येषा-त-भ-मं ॥

[६. ५२] १९५. ८. यियक्षुरास—मं-मु । इयक्षुराह—ख-त-न-श; इयक्षाह—ज्ञ-र; इयक्षुरास-घ-ज्ञ-भ ॥ १९५. २१. स्वस्याधिक्यम्—ज्ञ-मं-मु । स्वाधिक्यं-ख-भ-श; स्वस्वाधिक्यं-ज्ञ-त-न-र ॥ १९६. ३. शत्रुभ्यः—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नास्ति-ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ १९७. २४. ' तमे पयसि...मिक्षा—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते । तै. ब्रा. १. ६. २. ५ अत्र ' वैश्वदेव्या-मिक्षा भवति ' इति वचनमुपलभ्यते ॥ १९८. २५. चित्ते—ख-ज्ञ-न-भ-मं-मु । चते-त१; चत्ते-त२ ॥

[६. ५३] २००. १२. युञ्जमहि (?)—ई-मं-मु । ' युञ्जीमहि ' इति भाव्यम् ॥

[६. ५७] २०७. २६. यद्यदा—मं । यद्यदा इन्द्रः—ई-मु ॥ २०८. ४. इन्द्रस्य—ज्ञ-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेषु ' इन्द्रस्य ' नास्ति ॥ २०८. ११. यथा—मं-मु । मु-पुस्तकेऽप्ये तन्नास्ति ॥

[६. ५८] २०८. १३. पौष्णस्य—त४-श । वैश्वदेवस्य-ज्ञ-त२-मं-मु ॥ २०८. १६. प्रवर्ग्याभिष्टवे—न । अमाभिष्टवे-ज्ञ-त-मं-मु; सोमाभिष्टवे-श ॥ २०८. २४. प्रकाशेन—ज्ञ-मं-

मु । प्रकाशे-इतरेषु ॥ २०८. २५. एकम्—त४-॥म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २०९. २२. संजातौ-
त्सुक्या—॥म-मु । संजातोत्सुका—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु; संजातौत्सुका—घ ॥ २०९. २३. प्राहृशीत्—
॥म-मु । प्राहृशीत्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-र; प्राहुशीत्—ज्ञ-त-२-श ॥ २०९. २४. कृतः—‘कृत’ इति
पदपाठः । ‘कृतः’ इति भाष्यकारैः स्वीकृतम् ॥

[६. ५९] २११. १६. अप्रीतिकरम्—म-मु । अप्रीतिकरं जोषं—१ ॥ २११. १९. अथ
योऽयम्—ज्ञ-त-भ-निरु. ५. २२ । योऽयं—न-॥म-मु ॥ २११. २८. व्यापकान् । अत्र किमपि
विशेष्यमावश्यकम् । ‘दिवसान्’ इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । व्यापकान् रक्ष्मीन् — मु ॥

[६. ६१] २१७. १०. इयमित्ये.....बुद्धिमान्—१-म-मु । इयमित्येतदाद्यन्तं सूक्तं
सारस्वतं द्विजः । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान् ’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्थः
पाठः । ॥ २१८. ४. पारावाची तीरे—त-मु । पारावाची तीरे—श-म-मु । पारावाची तीरे—न-भ ।
‘पारावारे पारावाची तीरे’ इत्यमरः (१. १०. ८) ॥ २१८. १५. लब्धवत्यसि—ज्ञ । लब्ध-
वानसि—त-न-भ-श-म-मु ॥ २१९. १४. ऋतावरीः—म-मु-१ । ‘ऋतऽवरी’ इति पदपाठः ।
‘ऋतावरीः’ इति भाष्यकाराः पठन्ति ॥

॥ पञ्चमाष्टकः ॥

(पञ्चमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, झ, त, न, भ, श.)

[६. ६२] २२१. वागीशाद्याः.....गजाननम्—म-५ । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥
२२१. १६. प्रसन्तौ प्रभवन्तौ—॥म-मु । प्रसन्तौ—ख-झ-न-भ; प्रसनन्तौ—घ; प्रसनन्तौ प्रभुवन्तौ—
त; प्रसन्नन्तौ प्रभुवन्तौ—श ॥ २२१. १७. अश्वैरन्वितौ—ज्ञ-श-॥म-मु । ख-घ-ज्ञ-त-२-४-न-भ-
पुस्तकेषु एतन्नास्ति । अश्वैरश्विनौ—त-१-३ ॥ अश्वप्रगीतमन्त्रं—ख-झ-न-भ । अर्चनीयैरप्रगीतमन्त्रं—श;
अर्चनीयमन्त्रं—त-म-मु ॥ २२१. २१. परि युयूषतः—ज्ञ-त-१-॥म-मु । पर्युयूषतः—ख-झ-त-२-३-
४-न-भ-श ॥ २२३. ३. बलनशीलौ—त-१-२-३-॥म-मु । बलानशीलौ—ख-झ-ज्ञ-त-४; बलान-
शीलौ—भ-श; बलाशीलौ—न ॥ २२४. १३. मध्यमपुरुषेण—ज्ञ-म-मु । उत्तमपुरुषेण—इतरेषु ॥
२२५. २. दृढहस्य चिदृढापिधानस्यापि—घ-ज्ञ । दृढहस्य दृढापिधानस्यापि—ख-झ-त-४-न-भ;
दृढहस्य चित् दृढापिधानस्यापि—त-१-२-३-य-श-म-मु ॥

[६. ६३] २२५. ७. छन्दस्युक्तो—ख-झ-त-४-न-भ । छन्दसि—ज्ञ-त-१-२-३-य-श-म-
मु ॥ २२५. २३-२५. अन्तरः संनिच्छृष्टोऽपि कुरुथ इति—त-४-॥म-मु । ‘अन्तरः
न हिंस्यात्’ नास्ति—ख-१; ‘रिषो...यथास्मदीयं गृहं’ नास्ति—ज्ञ-त-१-२-श; ‘यद्वा.....
तुतुर्यात्’ नास्ति—ज्ञ-ज्ञ-त-३-न-भ ॥ २२६. ३. बहुरक्षकम्—घ-ज्ञ-ज्ञ-त-४-न-भ । बहुरक्षकं—ख-१-
ज्ञ-त-१-२-३-श-म-मु ॥ २२८. ११. सहस्राणि च—ख-झ-न-भ । सहस्राणि—त-श-म-मु ॥

[६. ६५] २३०. २६. जिगर्तिर्गिरतिकर्मा—ज्ञ-त-१-भ । जागर्तिं—ज्ञ-त-२-न-भ ।
जीगर्तिं—ख-त-३-४-म-मु ॥ २३१. २७. नि बहथ—ज्ञ-त-२-॥म-मु । निर्वहथ—घ-ज्ञ-त-१-३-न-भ-
श; हविर्वहथ—ख ॥ २३२. १५. प्राणो वै भरद्वाजवत्—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

[६. ६६] २३२. २२. नवानुयाजाः—१ । नवानुयाज्याः—म-मु ॥ २३३. २. मर्तेषु—
ज्ञ-त-२ । मर्तेषु—म-मु-इतरेषु च ॥ २३३. १९. सर्वशाता—॥म-मु । सर्वशानां—ज्ञ; सर्वशाते—इतरेषु ॥

२३५. २२. य इति—ज्ञ-मँ-मु । इय इति—इतरेषु ॥ २३५. २३. राजपुरुषः—ज्ञ-मँ-मु । राजः पुरुषः—इतरेषु ॥ २३५. २८. अध्वरस्येव यज्ञस्येव—‘अध्वरस्येव’ इति प्रथयन्तपदस्यान्वयः केति न ज्ञायते ॥

[६. ६७] २३७. ११. स्तूयमानौ वा—ख-ज्ञ-त-न-भ-श । स्तूयमानौ—घ-मँ-मु ॥ यौ—घ-मँ-मु । या यौ—इतरेषु ॥ २३७. २७. धत्तवन्तः (?)—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-४-भ-श-मँ-मु । धृतवन्तः—ज-ज्ञ; यत्नवन्तः—न । हितवन्तः इति भाव्यम् ॥

[६. ६८] २४०. १३. वाम्—मँ-मु । वाम्—ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-श; ‘वा’ नास्ति—घ; वा—ज्ञ-त-१-२ ॥ २४०. २४. सत्येन—ज्ञ-मँ-मु । सत्यमेव—इतरेषु ॥ २४१. १०. देवाः स्तोतारः—घ-त-१-२-श । देवाः स्तारः—ज्ञ-त-३-४-न; देवाः—ख-ज्ञ-भ-य-मँ-मु । ऋ. सं. ७. ९७. ३; ९८. ३ द्रष्टव्यम् ॥ २४१. २०. ऋतावा—ई-मु । ऋतावान्—मँ (मुद्रणदोषः ?) ॥ २४१. २१. प्राप्येत—घ-त-श । प्राप्यते—ख-ज्ञ-न-भ । प्राप्येत—मँ-मु ॥ २४२. २४. युक्तः—ख-घ-ज्ञ-त-३-४-न-भ-श । युक्तः शोचिषा तेजसा युक्तः—ज्ञ-त-२-मँ-मु ॥ २४२. २५. शोचिषा दीप्या विभाति—ख-घ-त-१-२-३-४-न-भ-श । विभाति—ज्ञ-मँ-मु ॥ २४३. १३. सोमपानेनेति—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-भ-श-मु । सोमपानेति—ज्ञ-त-४-न । सोमपान इति—मँ ॥

[६. ६९] २४३. १५. उक्थ्ये—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श-२ । उक्थे—ख-त-२-४-श-१-मँ-मु ॥ २४३. २९. सेवेथाम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श-मँ-मु । सेवतां—ख-१; सेवेथाम्—त-२ ॥ २४४. ७. निपातनात् णिलोपः—ज्ञ-मँ-मु । निपाताल्लोपः—ख-ज्ञ-न-भ; निपातनात् सिलोपः—श ॥ २४५. १८. सोमनिधानः—ज्ञ-२-मँ-मु । सोमाभिधानाः—ख; सोमाभिधानः—ज्ञ-१-न-श; सोमाभिधान—त-१-२ ॥

[६. ७०] २४७. १. यावापृथिव्या—ख-ज्ञ-न-भ-श । हे यावापृथिव्या—घ-ज्ञ-त-२-मँ-मु ॥ २४७. ३. अनुसंधेयम्—ख-ज्ञ-त-१-न-भ-श । अनुसाधयं—त-२-४; अनुसंधेयनीयं—ज्ञ-मँ-मु ॥ २४७. ५. स्तुतिः प्रसङ्गात्—ज्ञ । स्तुतिप्रसङ्गात्—मँ-मु—इतरेषु च ॥ २४७. १६. समृद्धिहेतुम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-२-४-न-भ-श । समृद्धिहेतुकं—त-३; समृद्धिधृतहेतु—य । समृद्धिहेतु—मँ-मु ॥

[६. ७१] २४९. १०. बृहस्पतिसवेऽपि.....इत्यनूत्तिष्ठेत् इति । एतद्विनियोग-विधायके आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’ इत्ययमंशो नास्ति । किंतु ‘उदुष्य देवः सविता हिरण्यया घृतवती भुवनानामभिधिया’ इति दृश्यते । अग्निष्टोमप्रवर्गे ‘महावीरमादायोत्तिष्ठःसूदुष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्’ इति विनियोगान्तरविधायकं सूत्रं (४. ७) दृश्यते । तेन अत्र भाष्ये मध्ये कियंश्चिदंशो गत इति प्रतिभाति । मँवसमुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’ इति भागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे नास्ति इत्येतावदेवोक्तम् ॥ २४९. २०. सुवनाय—मँ-मु । एतन्नास्ति—ख-घ-न-भ; प्रसवनाय—ज्ञ-त-१-२; प्रसवाय—श । ‘सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा’ इति स्यादिति मँवसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ २४९. २८. दाने च—मँ-मु । दाने वयं—ई ॥ २४९. २९. यः त्वम्—मँ । यश्च त्वं—ई । यस्तं—मु ॥ २५०. ५. सुखकारैः—ई । सुखकारिभिः—मँ-मु ॥

[६. ७२] २५१. १६. प्रथमानि...वा—मँ-मु । ‘वा’ इत्ययुक्तं प्रतिभाति ॥ २५१. १८. अलम्भयतं च—मँ-मु । अलम्भयत वा—ख; अलम्भयतं—घ; अलम्भयतं वा—ज्ञ-भ; अलम्भयतं

वा-त१-२-४-य; अलभंत अलभयंत वा-श; अलभेथां अलभयंत वा-श ॥ २५१. २५. व्युच्छ-
न्तीम्—*मँ-मु । व्युच्छतं-ख-भ; व्युच्छनं-झ-न-श; व्युच्छन्तीं व्युच्छन्तं-त ॥ २५२. २६. रयि
धनम् । ' रयिम् ' इति मन्त्रे नास्ति ॥

[६. ७३] २५३. ४. °द्वसूनीति—मँ । °द्वसूनि-ख-झ-त-न-भ-श-मु ॥ २५३. २८.
अपः । एतत् मन्त्रगतं पदं भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ २५४. ३. संभक्तुकामः—मँ । संभक्तु-
मिच्छन्—ई-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

[६. ७४] २५५. ४. शिथिलबन्धम्—झ-त२-मँ-मु । शिथिलबद्धं-इतरेषु ॥

[६. ७५] २५५. २३. °द्यावापृथिवीपूषणो—ई । °द्यावापृथिवीपूषणो—मँ-मु ॥ २५५. ३२.
मण्डलान्तहोमे—ख-झ-त४-न-भ । मण्डलान्ताहोमे-श । मण्डलान्त्यहोमे-झ-त१-२-मँ-मु ॥ २५७.
१०. चुर्यगिभ्याम्—त२-४-श-मँ-मु । ऋर्यगिभ्यां-श ॥ २५८. ७. पश्चात्सन्तो—ख-त२-भ ।
पश्चात्सतो-झ-झ-त४-न-श-मँ-मु ॥ २५८. २१. सार्वविभक्तिकत्वात्—ई-मु । सर्वविभक्तिकत्वात्-
मँ ॥ २५८. २७. संसीदन्तः—मँ-मु । संसदन्तः—ई ॥ २५९. १. शक्तीवन्तः शक्तिहस्ताः—
झ-त२-श-मु । शक्तिवन्तः शक्तिहस्ताः—झ-न-भ; शक्तीवन्तः शक्तीहस्ताः-त४-मँ ॥ २५९. ३.
प्राप्तवीर्याः—मँ-मु । प्राप्तवीर्यः—झ । प्राप्तवीराः-इतरेषु ॥ २५९. १०. सत्यस्य यज्ञस्य वा—
ई । ऋतस्य यज्ञस्य वा-मु । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा-मँ ॥ २५९. १४. भवताम्—मँ-मु ।
भवेतां-झ; भवतं-इतरेषु ॥ २५९. १५. मा ईशिष्ट—ख-झ-झ-त१-२-भ । माण्ड-घ; मा इशिष्ट-
त४; मा ईशिष्टे-न; मा ईष्टि-श; मा ईष्ट-मु । मैशिष्ट-मँ ॥ २५९. ३०. शर्म शरणं प्रय-
च्छन्तु—मँ-मु । शर्म यच्छन्ति-ख-झ; शर्म यच्छन्तु-ज-झ-त२-४-न-भ; शर्म प्रयच्छन्तु-त१; शर्म
शरणं यच्छन्तु-श ॥ २६०. १४. उपजिघ्रन्ति—ख-झ-त-भ-श-मु । उपजिघ्रति-घ-न-मँ ॥ २६२.
१. उरुतरम्—मँ-मु । उरुतम्यं-ख-झ-त-न-भ-श । उरु-घ ॥

॥ सप्तमं मण्डलम् ॥

[७. १] २६३. २९. आगम्यमतनवन्तम्—मँ-मु । आगम्यतनवन्तं-ख-झ-त१-४-भ;
गम्यं-घ; अगम्यमतनवन्तं-झ-त२; आगम्यतनवन्तं-न; अगम्यतनवन्तं-श ॥ २६४. २६. सुवीरं...
पौत्रोपेतम्—घ । सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-ख-झ-न-भ; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं
शोभनपौत्रोपेतं-त-मँ-मु; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-श ॥ २६९. ११. नोप-
क्षीयत—मँ । मोपक्षीयत—मु । मोपक्षीयते-ख-भ; मापक्षीयतां-घ; नोपक्षीयते-ज; माप-
क्षीयता-झ; मोपक्षीयते-झ; मापक्षीयतं-त१-२; नोपक्षीयत-त३-न; मोपक्षीयतं-त४; मोपक्षीयतां-
य; मोपक्षीयत-श१; मोपक्षीयत-श२ ॥ २६९. २८. दधाति—मँ । दधाति धारयति—त-मु ।
अयमेव युक्तः पाठः । ' दधाति ददाति ' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥

[७. २] २७०. २४. पशाविष्टौ—मँ-मु । सोविष्टौ-ख-त१-२-४-न; सोविष्टौ-घ;
सौविष्टौ-झ-झ-त३-भ; वसिष्ठानां-श । ' वासिष्ठमिदम् ' इति स्यादिति पीटर्सनमहाशयः संभावयति

स्म । अयं पाठः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य^१ संमतः । 'पशौ वासिष्ठानाम्' इति युक्तं प्रतिभाति ॥ २७२. १. पादौ भरन्तः—ख-झ-त-न-भ । अशौ भरन्तः—म; अग्निभरन्तः—श १ । पादैर्भरन्तः—घ-मॅ-मु । 'पादौ भरन्तः' इति पाठो युक्त इति मॅक्समुल्लरमहाशयः^२ अभिप्रैति ॥ २७४. २. अस्माकम्—*मॅ-मु । अस्मात्—ऽ॥

[७. ३] २७४. २३. संततेषु—झ-त १ । आस्ते—ख; असतेषु—भ; सतते—श; सततेषु—घ-झ-त-२-३-४-न-मॅ-मु ॥ २७५. १७. आहवनीयायतने—*मॅ । आहवनीयायतने (?)—मु । आहवनीयायतने—ख; आयतने—घ; आहवनीय°—झ; आहवनीयायते—झ-त-३-न-श १; आहवनीयायेति—त-१-२-४; आहवनीयायने—भ; आहवनीयायते—श २ ॥ २७५. १०. खादति—*मॅ-मु । सीदति—ख-घ; सादति—झ-त-न-भ; सादयति—श ॥ २७६. ८. नगरीभिरिव—ख-झ-त-३-न-भ-श । नगरीभिः—घ-झ; नगरीव—त-१-२-४ । नगरीभिरेव—मॅ-मु ॥ २७६. १५. अप्रधृषिताः—झ-त-२-३-न-श-मॅ-मु । 'अप्रधृषिताः'—इति घ-पुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥ २७६. १६. रक्षेः—*मॅ-मु । रक्ष—ख-घ-त-१-२-३-४-भ-श । रक्ष्याः—झ; रक्षि—झ-न ॥

[७. ४] २७७. २३. भवति—ऽमॅ-मु । 'अस्तु भवति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ २७८. ९. अयम्—घ-*मॅ-मु । यः—इतरेषु ॥ २७८. १९. अतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति तमिममग्निम्—त । अतारीत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ २७८. २०. सन्तं बिभ्रति—ऽ । संतं तं बिभ्रति—मॅ-मु ॥ २७८. २१. वनिभिश्च—ख-झ *मॅ-मु । वनिनश्च—इतरेषु ॥ २७९. १. अप्स इति रूपनाम—मॅ-मु; झ-वर्जलिखितपुस्तकेषु च । 'रूपरहिताः' इति यतो व्याख्यातं तस्मात् 'न विद्यते ऋः येषाम्' इति विग्रहोऽभिमतः प्रतिभाति । एवं सति 'अप्स इति रूपनाम' इति निरुक्तोपन्यासोऽप्रासङ्गिकः । 'ऋः' इति शब्दोऽपि निघण्टौ रूपनामसु दृश्यते ॥ २७९. २८. सहसा-वन...नि पाहि—झ-त-१-२-य-मु । एतन्नास्ति इतरेषु । त्वमु त्वमेवावद्यात् पापात् नोऽस्माभि पाहि—मॅ ॥

[७. ५] २८०. २३. तेजसा वा—झ-*मॅ-मु । तेजसा—इतरेषु ॥ २८१. १. असितवर्णाः—झ-*मॅ-मु । असितवर्णाः—इतरेषु ॥ २८१. १३. शोचिषा नित्येन—घ-झ-त-१-२ । शोचिषा—त-३-४-न-भ-श-मॅ । नित्येन शोचिषा—मु ॥ २८१. २०. उषसाम् अहाम्—झ-मॅ । एतदनन्तरं 'महांतं' इति पदं बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च दृश्यते । 'महाम्' इति पदं स्यादिति भ्रान्त्या केनचित् तद्व्याख्यानत्वेन 'महांतं' इति लिखितं स्यात् । तथा चानन्तरमेव 'हरितः' इत्यस्य पुरस्तात् 'हरणात्' इति लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ॥ २८१. २८. असेवन्त हि—*मॅ-मु । सेवन्ते हि—ख-झ-त-४; सेवन्त हि—घ-त-१-२-३-श; सेवन्तर्हि—झ-न ॥ २८२. ११. प्रयच्छन्—*मॅ । च यच्छन्—मु । वाञ्छन्—ख-भ; यच्छन्—घ; वा यच्छन्—झ-त-न-श ॥

[७. ६] २८४. २३. प्रार्थयमानाः—ख-च-भ । प्रार्थयमानाः—य; प्रार्थयमानाः—घ-१-झ-त-न-श-मॅ-मु ॥ २८५. १. आन्तरिक्षाणि—*मॅ । अन्तरिक्षाणि—ऽमु ॥ २८५. ४. सगरः समुद्रः—झ-त-१-२-श-मु-नि. १. ३. १४ । सगरं समुद्रः—ख-झ-त-३-४-भ-मॅ । सागरं समुद्रः—न ॥

[७. ७] २८५. २४. शब्दायमानः—ऽमॅ-मु । 'शब्दायमानः' इति भाव्यम् ॥ २८७. १. प्र तिरन्त—घ-*मॅ । च तिरन्त—त-१-मु । वातिरन्त—ख-झ-त-३-न-भ; चातिरन्त—झ-त-२-४ ॥

१. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 184.

२. Preface to the 2nd Edition Vol. IV. p. 184.

२८७. २. माषाणामभीयान् । ऋ. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । माषाणामभीयात्—
१-म-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'माषाणामभीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामभीयात्'
इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. बृहद्भाः । 'बृहत् । भाः' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. संगन्ता—मॅ । संगंतः (?) मु । संगता—ख-त३-न-भ; गंता—
घ-ज्ञ-त१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. रयीणाम्—घ-ज्ञ । रयीणां सूर्यस्य—मॅ-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
दूतः अभवत्—घ-ज्ञ-त१-२-य । अभवत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ यस्माद्दूतोऽभवत्—*मॅ-मु ।
यस्माद्दूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ज्ञ-त२-३-भ-श; तस्माद्दूतोभवः—ज्ञ-त४; यस्माद्दूतोभव—न ।
इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न विज्ञायते ॥ २९२. २४. विशः—*मॅ-मु । विश्वः—१ ॥

[७. ११] २९४. ५. किमर्थमित्यत आह—*मॅ-मु । किं-घ१; किंच-च; किमित्यत
आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. साहान्—ख-च-ज्ञ-त२-य-श । साहान्—घ१-त३-४-न-भ-मॅ-मु ॥

[७. १४] २९६. २. ब्राह्मणाः—ज्ञ-श । ब्राह्मणा—त१-२-३-४-भ-मॅ-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. भगिनो याज्या—*मॅ-मु । भागयाज्या—ज्ञ-त१; भगियाज्या—ज्ञ;
भगियाज्या—त२-४-श ॥ २९९. १७. प्राकारादिर्वा—भ-मॅ-मु । प्राकारादिर्वा—ख-ज्ञ-त-न;
प्राकारादि वा—श ॥

[७. १६] ३००. १३. युज्यते—ख-भ । अयुज्यते—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
कामयस्व—*मॅ-मु । कामय च—ख; कामय त्वं—इतरेषु ॥ ३०१. १९. यः—*मॅ-मु-× ॥ ३०१.
२७. प्रियासः—मॅ-मु । प्रियाश्च—ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-४-न-भ-श१; प्रियाः—ज्ञ; प्रियाश्च—श२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. पञ्चविंशत्यृचम्—श१-मॅ-मु । पंचविंशर्च—इतरेषु । एतादृशोऽ-
शुद्धः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. त्वे ह यत्—१-मॅ । त्वे ह—मु-अनु. ॥
चतस्रोऽन्त्या—१-मॅ-मु । अन्त्याश्चतस्रो—अनु. ॥ ३०६. ३. उत्सहमानम् । उत्साहमानं—१-मॅ-
मु । ऋ. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ बाधमानम्—ज्ञ । बोधमानं—मॅ-मु इतरेषु च ।
'बाधमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. जालनिहिता—१-मॅ ।
जले निहिता—मॅ-मु ॥ ३०७. १२. यथापूर्वम् अर्थम्—ज्ञ-मॅ-मु । यथापूर्वं मदर्थं—ख-श; यथा-
पूर्वमर्थमित्—घ; यथापूर्वं मदर्थं—ज्ञ-त-न-भ ॥ ३०७. १७. सुतोकान्—मॅ-मु । सतोकमानान्—
ख; सुतोकमानान्—ज्ञ-त-न-भ श२; सुतुकमानान्—श१; सुषुपत्यसहितान्—च ॥ ३०८. ५-६.
सपत्नान्...युद्धे—ज्ञ-त१-मॅ-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. दुवोयुवे—१-मॅ-मु
(? दुवोयवे) ॥ ३०९. १०. विश्वानि—घ-ज्ञ-मॅ । विश्वा विश्वानि—मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.
अश्रीन्—*मॅ-मु । अस्त्रीन्—घ; असान्—इतरेषु ॥ वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—*मॅ-मु ।
वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैव करोत्—ख; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—ज्ञ-त३-श; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—
त१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—न । वाद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—ज्ञ । अयमेव पाठः
समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणासाधनमायुधम्' (ऋ. भा. ५. ५७. २) । 'पश्चादेः कृत्यं' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. वशीकरम्—ई-मॅ-मु (? वशीकरणम्) ॥
विन्द लभस्व यो भेदः—*मॅ। विंद लभ यो भेदः—मु। विंद उभयोरभेदः—ख-त२-भ; विंद
लब्धवानसि उभयोरभेदः—ज्ञ; वद उभयोरभेदः—ज्ञ-त१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
मॅ-मु-X ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-घ-भ-य-मु। पालस्य-मॅ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-ज्ञ-
त१-२-मु। मृषंति—मॅ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मॅ-मु। अवगच्छति—ख-न-भ;
अपगच्छति—ज्ञ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ१-*मॅ। इन्द्रः—ख-च-ज्ञ-त-न-भ-श२; ' इन्द्र '
नास्ति—ज्ञ; इन्द्र-श१ ॥ ३११. २२. अतद्देवताकृत्वात्—ज्ञ-भ-*मॅ। अतद्देवताकरत्वात्—ख।
अतस्तद्देवताकृत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. तृन्नन्तत्वात्—ई-मु। तृनंतत्वात्—मॅ। एवं ३१६ पृष्ठे २३,
२६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ज्ञ-मॅ-मु। एतन्नास्ति—ख-त२-भ; समर्यैः—ज्ञ-त४-न-श;
समार्यैः—त३ ॥

[७. २०] ३१६. अध्यायप्रारम्भे ' वागीशाद्याः ' इति श्लोकः मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
दृश्यते । परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेऽधुनालम्भादुपेक्षितः । मु-पुस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः । आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि ' मध्यंदिनः ' इत्येव पाठः ।
लिखितपुस्तकेषु बहुत्र ' माध्यंदिनः ' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—ई-मॅ-मु। पृणाति—
नि. ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मॅ-मु- ॥ ३१८. २७. वस्वी पु। भाष्यकारैः ' वस्वीषु '
इत्येकं सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण ' वस्वी सु ' इति भिन्ने पदे कृत्वा
व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमप्रावा—मॅ-मु। ' गृहमध्यमप्रावा वा ' इति स्यादिति
मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मॅ-मु। उत्सहेच—ख; उत्सहे च—घ-ज्ञ-
त१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहते—ज्ञ ॥ दीव्यन्ति—ज्ञ-*मॅ-मु। दीव्यंत इति—ख-घ-त-श; दिव्यंत—
ज्ञ; दीप्यन्ते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—ई-मॅ-मु। ' क्रीडन्तीति ' इति भाष्यम्। अयं
धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मॅ। गुणः—ई-मु ॥ ३२३. २९. ह्वयति स्तौति
—*मॅ। स्तौति ह्वयति—ख-त३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ज्ञ-त१-२-मु; स्तौति—ज्ञ;
स्तौव ह्वयति—त४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-भ-श। संबंधंतीति—त३-न-मॅ-मु ॥
३२५. ११. नहि चिकिते न ज्ञायते—घ-ज्ञ-*मॅ। नहि चिकिते ज्ञायते—ख-भ-मु। चिकिते
ज्ञायते—ज्ञ-त१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ज्ञ-*मॅ-मु। उपस्थुः—ख-घ१-त१-
२-४-भ; उपतस्थुः—ज्ञ-त३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ज्ञ-*मॅ-मु। वज्रकल्पनाहं—ज्ञ-त१-
३-४-न-भ; वज्रकल्पनार्हं—त२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मॅ-मु। मादय—ई ॥ ३२७. ११. इदं बर्हिरी-
मम्—ज्ञ-*मॅ-मु। इदं बर्हिरिदं—ख-घ-ज्ञ-त३-न-भ-श; इदं बर्हिरिदं—त१-२-४ ॥

[७. २६] ३२९. २९. नवमम्—मै-मु । दशमं—९ । एतादृशी गणनाशुद्धिः लिखित-
पुस्तकेषु कचिदुपलभ्यते ॥ ३३०. १७. हवन्ते—ज्ञ-मै-मु । बहन्ते—ख-घ-ज्ञ-त३-४-न-भ-श;
हवते बहन्ते—त१-२ ॥ ३३०. २३. अपि अन्या अन्यानि—मै । अन्या अन्यान्यपि—मु ।
अन्या अन्यानि—ख-घ-ज्ञ-भ; अन्याप्यन्यानि—ज्ञ-त१-२-४; अन्याप्यन्या अन्यानि—त३-न-श ॥

[७. २७] ३३३. २. मंहनीयाय—९-मु । ‘धनाय’ इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् ।
मंहनीयायै—मै । ‘मंहनीयाय दानाय’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. २८] ३३३. ५. पञ्चमत्वेन—मै-मु; ज्ञ-त१-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पञ्चमेहनि-
ज्ञ-त१ (प्रान्ते) । ‘चतुर्थत्वेन’ इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च ‘महाप्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य
सूक्तस्य विनियोगः’ इत्यप्यधिकं वक्तव्यम् । ‘आ ते महः’ इति सूक्तस्य (७. २५) प्रस्तावना
द्रष्टव्या ॥ ३३३. २५. न । न व्याख्यातम् । नृन् स्तोतृनिव—मु ॥ ३३४. १८. प्रायच्छत्—मै-
मु । प्रयच्छत्—ख-ज्ञ-न-भ; प्रयच्छतु—घ१-ज्ञ; प्रयच्छेत्—च-त१-२-३-४-श ॥

[७. ३०] ३३६. २२. सुहन्तुना—ज्ञ । सुहन्तुनाम—इतरेषु । सुहन्तुनाम्ना—मै-मु । ऋ. सं.
७. १९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । मैक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां ‘सुहन्तुना’ इत्येव संभावितम् ॥
३३६. २८. तदा—थ-मै-मु । तथा—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७. ३१] ३३७. १४. गायत्रम्—मै । त्रैष्टुभं—९-मु ॥ ३३७. २०. आहवनीयः—९
मै-मु । ‘आवपनीयः’ इति भाव्यम् ॥ तदर्थाः—मै-मु । तदर्थ—ख-भ; तदर्था—ज्ञ-त-न-श ॥ ३३९.
४. व्याप्नुवती—घ-न-श२; व्याप्नुवती—ख-ज्ञ-त-भ-श१-मै-मु ॥ ३४०. २. स्तोतृणाम्—ज्ञ-श१ ।
स्तोत्राणां—ख-ज्ञ-त३; स्तोत्राणां—त१-२-४-न-श३ । स्तोत्राणि—मै-मु ॥ शत्रून्—ज्ञ । शत्रूणां—मै-
मु—इतरेषु च ॥

[७. ३२] ३४०. १६. प्रगाथादनन्तरम्—ज्ञ-मै-मु । प्रगाथानन्तरं—इतरेषु ॥ ३४०. १७.
मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्—ज्ञ-त२-भ-मै । मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ख-त४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वं—त१; मरुत्वती-
यादूर्ध्वं—ज्ञ-त३-श ॥ ३४०. २१. कस्तमिन्द्रेति—मै-मु । अच्छावाकस्तमिन्द्रेति—९ ॥ ३४०. २८.
तरणिरित्तिषासति—मै । तरणिरित्तिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ—९-मु ॥ ३४०. ३०.
प्रगाथौ—मै-आश्व. श्रौ.; रथंतरस्य—ख । ‘प्रगाथौ’ नास्ति—ज्ञ-त३-न-भ-श-मु ॥ ३४१. ७.
त्वाम्—ज्ञ; त्वया—मै-मु इतरेषु च । ‘त्वाम्’ इति समीचीनमिति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥
३४१. २७. सुता बभूवुः—ज्ञ-मै-मु । सुषुवः—ख; अभिषुतवतः—घ; सबभूः—ज्ञ; सुवभूः—त२-३-
४-न-श२; सुषुवतुः—भ; अभिषुता भवन्—य; सुवभूवुः—श१ ॥ ३४३. १. अभिषुणुत—मै-मु ।
अभिषुत—९ ॥

[७. ३३] ३४८. २१. चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम् । इदं कत्यमिति न ज्ञायते ॥
३५०. २५. दुर्ज्ञानान्—मु । दुर्ज्ञानात्—घ-ज्ञ-त-न-श-मै ॥ ३५१. ५-८. हे वसिष्ठाः...न
शक्यः—त१-२-मै जोषपूर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके ‘गंभीरः’ इति नास्ति ‘अन्येन अन्वेतवे’
इत्येतयोश्च मध्ये ‘तव महिमा’ इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोऽपि बातस्येव

प्रजवः यथा वातस्य (वातस्येव-श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्यः (अन्येनान्वेतुं न शक्यः-श) तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः—ख-त४-श; हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोपि वातस्येव प्रजवः । यथा वातस्य प्रवेगः अन्येनान्वेतुं न शक्यते तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः । किंच युष्माकं वक्ष्यः तेजः सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माकं महिमा समुद्रस्येव गभीरः गंभीर इव-घ ॥ ३५१. २८-२९. उतापि च...आजहार—ई-मँ-मु । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यम् ॥ ३५२. ५. मित्रावरुणयोः—घ-ञ-झ-भ-मु । अयोः—ख; मैत्रावरुणयोः—त४-श; मित्रवरुणयोः—त३-न-मँ ॥ ३५२. ८. अहंभुवा युक्तम्—ञ-त२-श१-मँ-मु । 'स्वयंभुवा युक्तम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ ३५२. १०. तत्कुम्भे—न-श-मँ-मु । तं कुम्भे—ख-भ; तत्कुम्भ-झ; तत्कुम्भे—ञ-त१-२-३; नकुम्भे—त४-न ॥ ३५२. ११. पतितं रेतः कलशे च—ई-मँ-मु । पतिते शुके कलशेऽथ-बृहदे. ॥ ३५२. १३. महातपाः—ई-मँ-मु । महायशाः-बृहदे. ॥ ३५२. १४. इत्यभिधानं च—मँ-मु । इत्यभिधानं तु-बृहदे. ॥ ३५२. १५. सर्वतः पुष्करे तं हि—ई-मँ-मु । सर्वत्र पुष्करं तत्र-बृहदे. ॥

[७. ३४] ३५३. १९-२०. षोडशिनि...द्विपदा इति—ई-मँ-मु । मध्ये किंचिद्व्रतमिति प्रतिभाति । अत्र एवं भाव्यं—'षोडशिनि आ धूर्वस्मा इति द्विपदा । सूत्रितं च-आ धूर्वस्मा इति द्विपदा इति' ॥ ३५४. १. पूर्वस्यामिन्द्रस्य—मँ-मु । पूर्वस्यामि—ख१ञ-त१-३-४-न-भ; पूर्वस्यापि—ज-त२-श; पूर्वस्यामिचि (?) मृचि—ञ । 'पूर्वस्यामिदमः' इति पीटर्सन-महाशयस्वीकृतः^१ पाठो युक्ततर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ । परंतु 'पूर्वस्यामिन्द्रस्य' इत्येव समीचीनः पाठ इत्यस्माकं प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि 'अस्मै' इत्यस्यानुदात्तत्वं भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदमः (इदंशब्दस्य) प्रकृतत्वं हेतुः स्यात् ॥ ३५५. १९. अस्मान्—मँ-मु । नोस्मान्—ई ॥ ३५६. ३. स्तोतारः—ञ । स्तोतः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३५६. २१. प्रीयमाणाः—मु । प्रियमाणाः—ई-मँ । ऋ. सं. ७. ६६. १९. भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७. २१. अन्ययम्—ञ-त२ । अन्ययः—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८. ५. अनु जिहीताम्—मँ । अनु जीहीतां-ञ; अनु जिहातां—मु इतरेषु च ॥ ३५८. १३. अस्मदीयम्—ञ । ऋ. सं. ७. ५६. २५. अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मभ्यं-मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ३५] ३५८. १९. एव -- सु—ञ-त३-४-न-य-मँ । एवतमस्तु—ख१-भ; एव-मुक्तस्तु—ज; एवमेतासु—ञ-त१-२-मु जोधपूर-लिखितपुस्तके च; एवमु-श ॥

[७. ३६] ३६३. १६. नान्यस्य कस्यचित्—ञ-थ । नान्यस्य चित्—ञ-त२-३-४-न-श-मँ-मु । नान्यचित्-त१ । 'नान्यस्य कस्यचित्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३६४. १४. युज्यात्—मँ-मु । युजान्—ख-ञ-त३-न-भ-श; युजन्—घ; युनक्ति—ञ; युजान्—त१-२-४ ॥ ३६४. २३. पूजयन्ति—श१ । पूजयंतु—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७. ३७] ३६७. १५. विवेषः—घ-मँ । विवेष-मु इतरेषु च ॥ ३६७. २८. निवहेत्—मँ-मु । न्यवहेत्—ख-घ-ञ-त१-२-३-४-भ-श; निवहेत्—ञ; न्यवहेत्—न ॥ ३६८. ३. ईशितव्या स्वभूता—ई-मु । ईशितव्यास्वभूता—मँ (-अस्वभूता ?) ॥

[७. ३९] ३७२. १. पृथिव्यां भवाः—*मँ । पृथिव्याः म—ख१; पृथिव्याः—घ-श१; म—ज; पृथिव्यासा—घ-त३-४-न-श२; पृथिव्याः सा—त१-२; पृथिव्याम—भ । पृथिव्यां—मु ॥ ३७२. १२. आक्रामन्ति—मँ-मु । आक्रमन्ति—१ ॥ ३७२. १९. गरणीयान्—*मँ । गरीयां—ख-स-त२-३-न-भ-श । गरीयान्—घ-मु । गिरा—ज्ञ; गिरीया—त१-४ ॥ ३७३. ९-१०. सर्वे देवाः...अस्मिन् सूक्ते—ज्ञ-श । नः अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपमं सर्वोत्कृष्टमन्नं यच्छन्तु चंद्रा आहादकाः—घ; आहादयितारो देवा नोस्मभ्यं उपमं प्राप्तलक्ष्मीकं अर्कमर्चनीयं घ्नं यच्छन्तु ददतु सूक्ते—ज्ञ; 'चंद्राः.....ददतु' नास्ति—त१-२-४-य; 'सर्वे देवाः.....देवास्ते' नास्ति—ख-त३-न-भ । देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नमुपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छन्तु ददतु सूक्ते—*मँ-मु । (अयमंशः मँक्समुल्लरमहाशयेन ऋ. सं. ७. ४०. ७, एतन्मन्त्रभाष्यानुसारेण निबद्धः) ॥

[७. ४०] ३७३. २०. युष्मान्—*मँ-मु । युष्मदीयान्—१ ॥

[७. ४१] ३७६. १. प्रातःऽजितम् । भाष्यकारैः 'प्रातः जितम्' इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ३७६. ६. यम्—घ-मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७६. १५. फलयुक्ताम्—ज्ञ । सफलयुक्तां—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३७७. १. वा—*मँ-मु-× । 'धनेन' इति मु-पुस्तके नास्ति । 'भगेन देवेन वयं भगवन्तः स्याम' इति पाठो युक्त इति मँक्समुल्लरमहाशयः अभिप्रेति ॥

[७. ४२] ३७८. ५. सुते— । 'सु ते' इति भिन्ने पदे भाष्यकारैः कृते ॥ ३७८. ६. जनिमानि मुत्तः । भाष्यकारैः 'जनिमा निसतः' इति पदच्छेदः कृतः ॥

[७. ४३] ३८०. ५. साधकम्—*मँ । साधुकं—१-मु ॥ ३८०. १२. जननीम्—*मँ-मु । जननीं यं—श; जननीयं—इतरेषु । मातरम् इक्षि पञ्चयर्थे द्वितीया स्यात् । मातुर्मर्तव्याः पुत्रा इव अस्माकं भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ अस्माकम्—*मँ-मु । अस्मात्—ख१-त१; अस्मान्—इतरेषु ॥ ३८०. १५. जुहुः—त२-श१; जुहुः—त४-न । जुहुः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३८०. २६. यूयं—आगन्तन—१-मँ । यूयं यतिष्ठ आ गंतन—मु ॥

[७. ४४] ३८१. १४. अश्विनौ देवौ—ज्ञ-त१-२-४-य-श-मु । अश्विनौ—घ । अश्वि-देवौ—ख-त३-न-मँ ॥

[७. ४५] ३८२. २६. आ देवो यातु इत्येषा—१-मँ । आ देवो यात्वित्येषा—मु । 'आ देवो यातु प्र द्यावेति (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । सावित्रे पशौ आ देवो यातु इत्येषा' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ 'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' इति सूत्रम् (८. ८) । ऋ. सं. ७. ५३ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् ॥

[७. ४६] ३८४. २२. भवः । अस्मादनन्तरं 'क्षम्यः' इति शब्दो गलितः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. ४७] ३८५. २२. अभिषवणपवनादिभिः—ज्ञ । एवचनादिभिः—ज्ञ-त४-मँ-मु । एवचनादिभिः—श१; एवचनादिभिः—श२ ॥ समस्कुर्वत अद्य—*मँ-मु । समस्कुर्वत अथ—ज्ञ-श; सम्यक्कुर्वत अथ—ज्ञ-त१-२-४ ॥

[७. ४८] ३८७. २. अस्मदभिमुखाः सन्तः—श-ज्ञ-त२-४-य-श-मु । अस्मदभि-
मुखाः—मँ इतरेषु च ॥ मनुष्यहितं रथम्—*मँ-मु । नराहँ रथं—घ; मनुष्यरथं—इतरेषु ॥ ३८७. ८.
उरु भवन्तीत्युभवः—*मँ-मु । निरुभवन् ऋभवः—घ१; उरु भवन् ऋभव—च; उरु भवन्त्युभवः—
न; उरु भवन्त्युभवः—इतरेषु । ‘ उरु भवन्तीत्युभवः व्यत्ययेनैकवचनं ऋभवः संतः ’ इति स्यादिति
मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३८७. २२. मेथतेः—*मँ । मिथतेः—मु; मिघ्रातेः—ख-त१-२-३-
४-न-भ-श२; मिघ्रतेः—ज्ञ; मिघ्रातेः—श१; मिघ्रातेः—ज्ञ; मिथ्यातेः—थ । ‘ मिथतेः ’ इति सम्यगिति
मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् । मिथधातुः तुदादावपि पठितः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।
परंतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावयं धातुर्न दृश्यते । ऋ. सं. ७. ९३. ५. अत्र ‘ मेथतिः ’
इति दृश्यते ॥

[७. ४९] ३८८. १७. निर्वृत्ताः—ख-मु । निचृत्ताः—घ । निवृत्ताः—मँ इतरेषु च ॥

[७. ५०] ३८९. ७. वैश्वदेवी—श-मँ-मु । वैश्वानरी—इतरेषु ॥ ३९०. १९. शिमि-
र्वधकर्मा अहिंसाप्रदाः—ख१-भ-श१-मँ-मु । शमिर्वधनकर्मा असाप्रा—ज्ञ-त१-४; शमिर्वधनकामा
असाप्रदा—ज्ञ; शिमिर्वधनकर्मा अहिंसाप्रदा—त३-न-श२; शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदा—थ ॥

[७. ५१] ३९०. २४. आदित्यग्रहस्यैषानुवाक्या—ख-भ-मु । स्यैवानुवाक्या—मँ इतरेषु
च ॥ ३९०. २५. यक्षदादित्यान्—*मँ-मु । यक्षदादित्यानां—ऽ ॥

[७. ५५] ३९४. २७. पञ्चम्याद्याश्चतस्रो... उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—*मँ-मु । द्वितीया-
द्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः पञ्चम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः (°श्चतस्रो°-न-श)-ख-न-भ-श; द्वितीयाद्याश्चतस्रो-
नुष्टुभः पञ्चम्याद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—ज्ञ-त ॥ ३९४. २८. तलक्षणयोगात्—*मँ-मु ।
स्वलक्षण°—ख; स्रश्चलक्षण°—ज्ञ; चलक्षण°—ज्ञ-त१-२; श्रलक्षण°—न-भ ॥ ३९५. १. सान्त्वयित्वा
ह्यसूषुपत्—*मँ । सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—मु । सांत्वयित्वा प्रसूषयत् (प्रसूषयत्-भ)—ख-भ; सांत्वयित्वा
ह्यसूषयत्—ज्ञ-ज्ञ-त१-२; सांत्वयित्वा ह्यसूषयत्—त३-न-श२; सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—श१ ॥ ३९५. २.
प्रस्थापयामास—ज्ञ-भ-श१ । प्रकृतिस्थापयामास—ख१ । प्रस्थापयामास—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३९५.
४. गृहमेत्य तु—ख-घ-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-अनु. भा. ७. ५५ । गृहमेत्या तु—च; गृहमथ्य तु—श ।
गृहमेत्य तु—ज्ञ-मँ-मु ॥ बृहदेवतागतः पाठ एवं विद्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्न आचरत् ॥
प्राविवेशाय तं तत्र श्वा नदन्नभ्यधावत । क्रंदतं सारमेयं स धावतं दष्टुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां
सांत्वयित्वा व्यसूषुपत् । स तं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥ यदर्जुनेति—ऽ-मँ-मु ।
यदर्जुनादि—अनु. भा. ॥ ३९५. ९. कामयते तत्तदेवता विशति—भ । कामयते तदेवता भवति—
ख; कामयते तत्तदेवा विशति—ज्ञ-त१-श१; कामयते तत्तदेवा विशति—ज्ञ-श२; कामयते तत्तदेवा
विशति—त२-३-४-न । कामयते तत्तदेवता भवति—निरु. । कामयते तत्तदेवा विशति—मँ-मु ॥

[७. ५६] ३९८. १९. कम्पयितु(१)वेगः । कम्पयितुवेगः—मँ । ‘ कम्पयितुः ’ अथवा
‘ कम्पयिता ’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । कम्पयितुर्वेगः—मु । ऋ. सं. १. ७९.
१; १७४. ९; १०. ८९. ५ अत्र ‘ धुनिः ’ इत्यस्य ‘ कम्पयिता ’ इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥
ख१-ज्ञ१-त३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्यं नास्ति । ज्ञ-ज्ञ२-त१-२-

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—‘ हे मरुतः सनेमि सनातनं दिव्यं दीप्यमानं ऋष्ट्याख्यं युष्म-
दीयमायुधं अस्मत्तः (अस्मदस्मत्तः—मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुस्त । तथा युष्मदीयाः दुर्मतिः निग्रह-
बुद्धिः नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोत् ’ । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—‘ हे मरुतः
तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वो युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेन प्रियाः स्नेह-
युक्ताः वावशानाः अस्माकमाह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च संतः तृपत् संतुष्टाः भविष्यथ तदाह्वान-
मिति ’ ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—‘ सनेमि पुराणं परंपरागतं दिव्यं दीप्यमानं वर्ष-
मानमित्यर्थः वः युष्मत्सख्यं अस्मदस्मत्तः मा युयोत मा पृथक्कुस्त । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान्
दुर्मतिः मा प्रणक् न प्राप्नोत् ’ । मैक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभिः समावेशि-
तम् । एकस्य (C. Colebr.) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मैक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९.
१७. वक्षःऽमु रूक्माः । भाष्यकारैः ‘ वक्षः सुरुक्माः ’ इति पदच्छेदः कृतः ॥ ४००. १. प्र—
मै-मु-× ॥ ४००. ९. हविष्मति—मै-मु । हविर्मति—ख-त । हविर्मनि—श-न-भ-श ॥ ४०१. ११.
त्वदीयम् । ‘ युष्मदीयम् ’ इति भाष्यम् ॥ ४०१. १९. क्षिप्रवन्तम्—ई-मै-मु । भावप्रधानो निर्देशः ।
शैष्ट्यवन्तमित्यर्थः ॥ ४०२. ६. परित्यक्त्वा । ‘ परित्यज्य ’ इति भाष्यम् ॥ ४०२. ९.
शोभनजनम्—ई-मै-मु । ‘ शोभनजननम् ’ इति स्यात् ॥

[७. ५७] ४०४. ८. आभरणैरायुधैः—*मै । आयुधैराभरणैः—ई-मु ॥ ४०४. १९.
हि प्रमादः—*मै-मु । क्षिप्रमार्गः—ख; क्षिप्रयागः—ज; क्षिप्रमदः—इतरेषु ॥

[७. ५८] ४०७. २. नमन्ताम्—*मै-मु । नवतां—ख; नवतां—इतरेषु ॥

[७. ५९] ४०८. १७. न सहते—ई-मै । ‘ सहते ’ इति मु-पुस्तकस्थः पाठः समीचीन-
तर इति मैक्समुल्लरमहाशयेन लिखितम् ॥ ४०९. १३. निषीदतु—*मै-मु । निषेदतु—ई ॥
४१०. १३. यूयम्—ई-मै । ‘ वः युष्मभ्यम् ’ इति भाष्यम् । वः यूयं(!)—मु ॥ ४१०. १७-
२९. अत्र शौनकः...वावैतदाह इति—श-त१-२-मै-मु । ‘ त्रयाणां...वावैतदाह ’ इति ख-श-
त३-४-न-भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—‘ त्र्यंबकं त्रिलोकस्य मातृभूतं पालकमित्यर्थः सुगंधिं सुष्ठु
व्यापकं पुष्टिवर्धनं यजमानस्य बलं वर्धयितारं एतादृशं रुद्रं यजामहे वयं यजमानऋत्विजः हविर्भिः पूज-
यामहे । किमर्थं । मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मुंचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थं ।
दृष्टांतः । बंधनाद्बन्तादुर्बारुकमिव उर्बारुकफलमिव तद्यथा ईषत्पत्यत्नेन मुंचत इति तद्वत् ’ । त१-प्रान्तगतः
पाठः—‘ वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे । किंलक्षणं । सुगंधिं शोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं ।
प्रत्यक्षस्तुतिः । हे रुद्र मा मां मृतान्मरणान्मुक्षीय मां मोचय । कस्मात् कमिव । बंधनाद्बन्तादुर्बारुक-
मिव ’ ॥ ४१०. २८. चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य । चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य—श-त१-२-मै-मु ॥

[७. ६०] ४११. १५. अदीन देव—*मै-मु । अदीन देव वयं—ई ॥ ४११. २७.
वृजिना वृजिनानि—घ१-श-श-त१-श-मु । वृजिनानि—ख-च-त२-३-४-न-भ-मै ॥ ४१२. २.
एतत्संख्याकान्—ख-श-श१ । ते तत्संख्याकान्—त३-भ-श२ । तत्संख्याकान्—त२-४-मै-मु ॥
४१२. ६. तद्वान्तरगोव्यक्तिम्—श१-मै । तद्वान्तरगोयुक्तिं—मु । तदेवांतरेणाव्यक्तिं—
ख-त३-भ; तद्वान्तरगोव्यक्तं—श-त१-२-४; तद्वान्तरगोव्यक्तिं—श; तद्वान्तरेणाव्यक्तिं—न; तद्वान्तर-

गोप्यक्ति-शर ॥ ४१२. ३०. कर्तुं कर्तारम्—श-शर-म-मु । कृतं कर्तारं-त४; कर्तारं-
इतरेषु ॥ ४१३. १० व्यापितस्य (?)—श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु म-पुस्तके च । व्यापितस्य-श-मु ।
'विततस्य' इति स्यादिति प्रतिभाति । ऋ. सं. ८. ८३. ३; निरु. ६. २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४.
१८. उरुक्षयाय । पदकाराः 'उरु क्षयाय' इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४. २५. दुःखेन—
म-मु । दुःखानि-१ ॥

[७. ६१] ४१५. ८. कृत्वा न । भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५. १३ यत् कर्म—म-
घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । शोभनकर्माणौ कृत्वा समर्थेन कर्मणा-घ । यत् कृत्वा न कर्म-मु ।
'यत्कर्मणा' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४१५. २४. ऋधग्यतः...विवेकात्—म-म । ऋधक्
सत्येन यतो विवेकात्-मु । ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-ख१; ऋधग्यतः ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-
थ; ऋधग्यत सत्यानयतो-घ; ऋधक् सत्यान् यतः विवेकात्-श-न-श; ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयतः-
त३-भ ॥ ४१६. ७. वां युवाभ्याम्—म-मु । वां युवां-घ; युवां-इतरेषु ॥ ४१६. १०. वां
युवाभ्याम्—म-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । युवाभ्यां-ख-भ; वां युवां-त१ । सर्वेषु लिखित-
पुस्तकेषु 'युवां' इति विद्यते इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् । वस्तुतः ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'युवा-
भ्याम्' इत्यस्य स्थाने 'युवां' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ४१६. ११-१२. नाभूवन्न
भवन्ति—म-मु । अभूवन् भवति-घ-श; भूवन् भवन्ति-इतरेषु ॥

[७. ६२] ४१७. ९ कृत्वा...कृतः—च-श-म-मु । कर्ता(कृत्वा-ख१; कर्त्वा-श-
त४; कृत्वी-थ) सर्वस्य कर्ता कृतः-ख१-श-त४-थ-न-भ-श; कर्ता स देवस्य कर्ता ततः-त१-२ ॥
४१७. १८. उद्गाः—घ-म-मु । उदगात्-ख; उद्गाः उदगाः-श-य-श; उदगाः-त-न-भ ॥
४१७. २६. शुचेर्दुःखस्य—१-म-मु । 'शुचो दुःखस्य' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ६. ३. ३;
४९. ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८. १६. युवाभ्याम्?—१-म-मु । 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥
४१८. २०. विथुतम्—१-म-मु । 'विथुतान्' इति भाव्यम् ॥

[७. ६४] ४२१. ६. यज्ञस्य वा—ख-भ । यज्ञस्य-म-मु इतरेषु च ॥ ४२१. १०.
पुष्टिम्—१-म-मु । 'बुष्टिम्' इति पदपाठः ॥ तत्साधिकां—म-म । तत्साधिकां-१-मु ॥ ४२१.
२५. स्तोमेन—म-मु । स्तोमेति-ख-श-त-न-भ-श । स्तौमिति-घ ॥ ४२१. २७. जनम्—
१-म-मु । एतस्मात्पूर्वं 'तम्' इति पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

[७. ६५] ४२२. २४. पुत्रादिरूपाः—म-मु । पुत्रादिरूपा-१ ॥

[७. ६६] ४२३. २७. आद्यन्त्यौ—म-म । अद्यतौ-न । आद्यतौ-मु इतरेषु च ॥
४२४. ५ अहोरात्रे—ख-भ-तै.सं. । अहोरात्रं-म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४. १५.
स्तयो गृहाः—म-म । पूर्वो ग्रहाः-ख-भ; स्तिया ग्रहाः-घ; स्तयो ग्रहाः-त-न-श२-मु; स्तियो
ग्रहाः-श१ । ऋ. सं. ७. १९. ११; १०. ६९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४. १७. फलवन्ति—
ख-भ । सफलवन्ति-म-मु इतरेषु च ॥ ४२५. १८. विप्राः । 'विप्रा' इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥
इयमेव—त१-भ-श-मु । इयं मम-ख; इयं मे-घ; इयमव-श; इयं मेव-त२-४; इयं मे च-श-
त३-न-म-मु ॥ ४२६. ४. अदनसाधनः—१-म-मु । 'अदनसाधनम्' इति सम्यक् ॥ ४२६. ५.
क्षित्यादीनि—१-म-मु । एतत्पदमनावश्यकम् ॥ ४२७. १८-१९. सूर्यं वहन्ती—म-मु ।

अयं बहंती°—ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं बहंती°—ज्ञ-त१ (प्रान्ते); अश्वो बहंती°—घ ॥ ४२८. १६. प्रियमाणौ—ज्ञ-त२-४-न-म-मु। प्रियमाणौ—मँ इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मँ-मु। अति वा—ख-ज्ञ-त१-२-भ; अती वा—ज्ञ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-मँ-मु। सख्येन—इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानु-कूलाः—च-मँ। तद्रथाश्वाः—ख-मु। तद्रथाकूलाः—घ१; तद्रथानु-कूलाः—त-न-भ; तद्रथात्—ज्ञ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छ्रुतम्—*मँ-मु। तथुतं—ख१-ज्ञ; तं श्रुतं—इतरेषु ॥ ४३२. २१. सूर्यायाः—ई-मँ-मु। 'सूर्यया' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋषीसम्—ज्ञ-भ-श२-मँ-मु। ऋषावासं—ख; ऋषिसं—घ१; ऋषिआवासं—च; ऋषीस-ज्ञ-त१-२-३-न; ऋस-त४; ऋषीषं—श१ ॥ ४३३. १०. युवाभ्याम् ?—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्यादयै—घ१-मँ-मु। प्रत्यायं—ख; प्रत्यय—च; प्रत्याप्य—ज्ञ-त-न-श; प्रत्यादयं—भ ॥ ४३३. १९. च्यवानस्य—मँ-मु। च्यवनस्य—ई ॥ ४३४. ५. धनादात्रे—भ-श२-मँ-मु। धनदात्रे—इतरेषु ॥ ४३४. ९. नदीं तां—ज्ञ-श-मँ-मु। नदी तां—त१-४; नदीनां—इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मँ-मु। वर्धयत्—ई ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—घ-मँ-मु। परिवृणीत—इतरेषु ॥ ४३६. १२. हवन्ते—घ-ज-मँ-मु। जरंते—इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—मँ। नयंतु—ख-भ; नियतु—घ; नियंतु—मु-इतरेषु च ॥ ४३६. १८. विक्षिप्तम्—ई-मँ-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मँक्स-मुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मँ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे—ई-मु ॥ ४३७. ५. यद्यं यागम्—*मँ। यद्यदा—ख-घ-न-भ; यद्यागं—ज्ञ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-मँ। अत्यथः—ख; 'अश्वः' नास्ति—घ-मु; अत्यः—ज्ञ-त-श२; अद्य—श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—मँ-मु। व्यवां—ख; वा—ज्ञ-त४-श; वां—घ-ज्ञ-त१-२; युवा—त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यश्च—ज-भ-मु। प्रकार्यश्च—ख१। प्रवर्ग्यश्च—मँ-इतरेषु च। ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९. ४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीनः पाठ इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४३७. २७. नि सदन्ता—घ-मु। सदन्ता—ख-ज्ञ-त-भ-श-मँ ॥ ४३८. ५. देवा देवौ। 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥ ४३८. ६. चनिष्टम्। 'एतत्पदं सायणेन क्रियापदत्वेन इष्टनप्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति—ई। एत-ज्ञास्ति मँ-मु-पुस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति°—*मँ। एकविंशति—ई-मु ॥ ४३९. २३. इराक्षम् तदभावं दारिद्र्यामित्यर्थः। ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम्। इराक्षं तदक्षदारिद्र्यामित्यर्थः—ज्ञ-त३-न-भ-मँ। इराक्षं तद्रहितं दारिद्र्यामित्यर्थः—मु। इराक्षं तदभाव दद्यादित्यर्थः—ख; अक्षरहितं दारिद्र्यामित्यर्थः—घ; इराक्षं तेदक्षदारिद्र्यामित्यर्थः—ज्ञ-त१-२-४; इराक्षं तदक्षं न दारिद्र्यामित्यर्थः—श१; इराक्षं तदक्षं दारिद्र्यामित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

मुखेन योजयन्तः १ ॥ ४४०. ५. यः—*मं-मु-X ॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह—
ख-मं । अथवा—मु । अथाह—ख-श-त३-न-भ; अथ आह—श-त१-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २.
अत्र द्रष्टव्यम् । ‘अन्य आह’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ वाम्—*मं-मु । वा—ऽ ॥
४४०. १८. न्यपारयतम्—*मं-मु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेन—श-*मं-मु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । ‘गोप्रदेशेनेन’ इति
स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-*मं-मु ।
बन्धातिशयं—श-त१-२; बन्ध्वीतिशयं—श-त३-४-न-श२; बन्ध्वतिशयं—श१ ॥ ४४१. २४.
तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—*मं । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—मु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शुक्रं
गतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहदेवतायां त्वेवं पाठो दृश्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युल्लिशिराः सह ।
स वै सरण्यं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यं जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः । तौ चाप्युभौ
यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सुष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य
मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वास्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि
विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्वरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु वाजी
भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारोह
सः ॥ ततस्तयोस्तु बेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रन् च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आप्रात-
मात्राच्छुक्रात् कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव दत्तश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२. १. अधिना ।
‘अश्विनोः’ इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—*मं-मु । कर्मपरिवृढानि—ऽ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—ऽ-मं-मु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-घ-श-त१-
२-भ । सोमा—श-त३-४-श; समा—न; सोमाः—*मं-मु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ ।
गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—श-त१-२; संगच्छतं—श । समगच्छतं—*मं-मु । ‘सोमान् समगच्छतम्’
इत्ययं पाठः समीचीनतरः इति मॅक्समुल्लरमहाशयः १ ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-मु । प्रगाथं—मं इतरेषु च ॥ ४४४.
२५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मं-मु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमेव
हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मं । गावोश्वान्—ऽ-मु ॥ धान्यम्—मं-मु । धान्यान्—
ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । ‘प्राप्नुयात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वान्श्च पुरुषान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्यजाविकान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श ।
इत्यनु—ख; इत्यत्—श-त-न-भ । इत्याद्—मं-मु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—ऽ-मं-मु । ‘इति
तिष्ठोपः’ इति पाठः समीचीनः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा-
श्वत्वारो वर्णास्तान्—घ-श-त१-२ । निषादपञ्चमाश्वतुरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपञ्चमा-
श्वत्वारो वर्णाः—मु । निषादपञ्चमाश्वतुरो वर्णान्—*मं । ‘निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णास्तान्’ इत्ययमेव
पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् २ ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-श-त१-२-मु ।
परि जिगाति—मं इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकस्य । ‘उषोनामः’ इति तात्पर्यम् ॥ ४४७.

१४. अत्रैको योगरूढः— स-श-म-मु। अत्र योगरूढः—ख-भ; अत्रैको यागरूढः—स-त१-२-४; अत्रैयो योगरूढः—त३-न ॥ ४४७. १५. विचित्ररश्म्याख्यधना—म-मु। रश्म्याख्य—११ ॥

[७. ७६] ४४९. १२. जार इव पत्याविव । 'जारःऽईव' इति पदपाठः ॥ ४४९. १४. अत्यज्यैव—ख-स-भ-श-म-मु। अत्यज्यैव—त३-न ॥ ४४९. १५. यती...व्यभिचारिणीव—म-मु। यती पति परित्यजे (परित्यजेत—त३-भ) ततः संचरंती व्यभिचारिणीव (चरिणीव—ख)—ख-त३-भ; यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत—श) ततः संचरंतीत्यभिचारिणीव—स-श-त१-२-४-श। यथा व्यभिचारिणी जारं न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजंती त्वं—घ ॥

[७. ७७] ४५०. २८. बाधमानम्—म-मु। बाधमानं वा—११ ॥ ४५१. ४ उदित्वा च—म-मु। उदित्वा—ख; उदित्वा च—इतरेषु ॥ ४५१. ५. हितरमणीयवर्णोपेता—म-मु। हितरमणीयोपेता—११ ॥ ४५१. १५. कीदृश्युषाः—११-म-मु। 'ईदृश्युषाः' इति युक्ततरम् ॥ ४५२. १. इषमन्नम्—घ-ज। इष—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ७८] ४५३. १९. अस्माकाः—११-म-मु। 'आस्माकाः' इति भाव्यम् ॥

[७. ७९] ४५४. १८. रात्रिवसानस्य—म-मु। रात्रिवसानस्य—ख; रात्रिवसानस्य—स-त-न-श; रात्रिवसानस्य—भ ॥

[७. ८०] ४५५. २८. पुत्रप्रदाः—त३-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। पुत्रदाः—त३-म ॥

[७. ८१] ४५७. १. रत्नं न—घ-स-मु। रत्नं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ८२] ४५८. १९. युवाम्—११-म-मु। 'युवाभ्याम्' इति भाव्यमिति मन्वसमुल्लरमहा-शयो मन्यते ॥ ४५८. २०. ओजो नामाष्टमी दशा। ऋ. सं. ८. ७६. ५. द्रष्टव्यम्। ओजो नामाष्टमी दशा—स-त-श। त-वर्गगत एकस्मिन् पुस्तके (खुपेरकरशास्त्रिणां) 'मा' इत्यक्षरं 'ना' इत्यस्यानन्तरं निवेशनार्थं प्रान्ते लिखितमस्ति। ओजः साष्टमी दशा—ख-न-भ-म-मु। इदं वचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ४५८. ३१. अस्य मदे...पिन्वदपितः। 'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपिन्वदपितोऽजिन्वदजुवः' इति शा. श्रौ. सूत्रम् (८. २५. १) ॥ ४५९. १५. जनिमन्ति—ख-स-न-भ-श। संति—स-त१-२-४; जतिमंति—त३। जातिमंति—म-मु। ऋ. सं. १०. १५३. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६०. ५. मर्त्यस्य। 'मर्त्यस्य' इति पदपाठः ॥ ४६०. ७. व्याप्नोति—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। प्राप्नोति—त३-म ॥ ४६०. २२. वां युवाम्—ख-घ-स-त१-२-४-भ। युवां—श-मु। वां—त३-न-म ॥ ४६१. १. नोऽस्माकम्। 'नः' इति पदमृचि नास्ति ॥

[७. ८३] ४६१. ४. ऐन्द्रावरुणम्—म-मु। मैत्रावरुणं—११ ॥ ४६१. १५. उपक्षपयितृणि—श१-मु। उपक्षयितृणि—ख-न; उपक्षयितृणि—घ; उपक्षपयितृणि—म इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४६२. ११. अरक्षतम्—म-मु। रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६२. ३१. अरक्षतम्—म-मु। रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६३. १७. श्रितम्—स-त३-न-श। श्रितं—म-मु इतरेषु च। ऋ. सं. २. ३३. ८; १०. ४६. ७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६३. १८. स्तुत्या च—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। स्तुत्या—त३-म ॥

[७. ८४] ४६५. १३. मीङ्—घ१-ज-ञ-स-त२-४-न-भ-मु । मिज-ख१; मीन्-श१; मीङ्-त३-मँ ॥

[७. ८६] ४६९. ११. होव—ई-मँ-मु । उ एव एनं-कौ. उ. ॥

[७. ८७] ४७१. १८. उपदेशगम्यानि—ख-घ-ञ-त१-२-श१-मु । उपदेशे गम्यानि-मँ इतरेषु च ॥

[७. ८८] ४७२. २०. वारुणम्—मँ-मु । इंद्रावरुणौ-घ; मैत्रावरुणं-त३; इंद्रावरुणं-इतरेषु^१ ॥ प्र शुन्ध्युवम्—ई-मँ-मु । 'प्र शुन्ध्युवमंत्या पाशविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३. २३. अबोभिः रक्षणैः स्वपां स्वपसम् । ऋक्पाठस्तु 'स्वपा महोभिः' इति ॥ ४७४. १८-१९. ध्रुवा सुन गच्छति । 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्धः प्रमुच्यते । तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनां विपाशः सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानपुस्तकस्थः पाठः ॥

[७. ८९] ४७५. ३. सु शोभनम् । सुशोभनं-मँ-मु । ऋ. सं. ८. १. १४. अत्र मँ-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७. ९०] ४७६. २७. वाज्यस्य—ई-मँ । 'वाजी अस्य' इति पदपाठः । वाजी अस्य प्राप्तस्य-मु ॥ ४७७. २०. हिताचरणपरा-श२ । हिताहिताचरणया पापरहिता-श१ । हिताहिताचरणपरा-मँ इतरेषु च । हिताः हिताचरणपरा-मु ॥ ४७७. २९. स्वकीयेन विहितेन । स्वकीयत्वे विहितेन-त३-मँ-मु । स्वकीयेनैव-ख; स्वकीयस्वविहितेन-ज्ञ-त१-२-४; स्वकीयेन विहितेन-घ; स्वकीयत्वेतिहितेन-झ; स्वकीयेत्वे विहिते-न; स्वकीयेनैव हिते-भ; स्वकीयत्वेन विहितेन-ज्ञ ॥ ४७८. ८. शूरभटैः-ख-ज्ञ-स-त१-२-न-भ-श । भटैः-घ-मु । शूरभटैः-त३-४-मँ ॥ ४७८. १५. स्ववसे शोभनरक्षणाय । 'सु अवसे' इति भिन्नः पदपाठः ॥

[७. ९२] ४८१. २९. वायव्यवृत्तस्य—ख-भ-मु । वायवृत्तस्य-मँ । इतरेषु च ॥

[७. ९३] ४८३. १७. युवं युवाम्—ई-मँ । 'युवम्' इत्युचि नास्ति । युवां-मु ॥ ४८३. २५. देवानत्र । देवानात्र-ख; देवास्तत्र-ज्ञ-त१-२; देवातत्र-इतरलिखितपुस्तकेषु । देवास्तत्र-मँ-मु ॥ ४८४. १७. कुर्वन्त्यौ—ई-मँ-मु । 'कुर्वन्त्यौ' इति भाव्यम् । तनूरुचा - - - हतं हिंस्तम्—मँ । तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं (संपत्ते-मु) यत् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदधे यज्ञे अदेवयुं सत्रा हतं सततं (संततं-ज्ञ-मु) हिंस्तं-ज्ञ-त१-२-मु । शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेनेन तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हतं सततं हिंस्तं-घ ॥ ४८४. २५. उप आ यातम्—घ-मँ-मु । उप यातं-इतरेषु ॥ ४८५. १४. मा—मँ-मु-X ॥

[७. ९४] ४८६. २०. सनिं धनम्—ख-ज्ञ-त३-भ-श । सनि धनं-घ-त२-४-न-मँ-मु । ऋ. सं. १. ५६. २; ६. ६१. ६. इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७. १९. गिरा चित्—ख-घ-भ । गिरा च-मँ-मु इतरेषु च ॥ ४८७. २७. द्रढयति—मु । दृढयति-ई-मँ । ऋ. सं. ८. २. १३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७. ९५] ४८८. १. प्रथमे छन्दोमेः...प्रउगम् इति—ई-मँ-मु । (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शब्दे प्र क्षोदसा इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सख एषेति प्रउगमिति' इति

स्यात् ॥ ४८९. ६. तस्तबनमिति-भ-मु । तस्तबनमिति-श१; तस्तबनमिति-मँ इतरेषु च ॥ ४९०. ३. यन्तुः—झ-मँ-मु । एतन्नास्ति-ख-घ-भ-श१; यन्तु-त१-२-३-४-न; तु-श२ ॥

[७. ९६] ४९०. ६-७. द्वितीया...प्रस्तारपङ्क्तिः—मँ-मु । द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीया सतोबृहती-घ; द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः—श१; तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः— इतरेषु ॥ सरस्वदेव-ताकः—मँ-मु । सरस्वान्देवताकः—१ ॥ ४९०. ९. सारस्वतस्तृचः—ख-ञ-त१-२-भ-मु । सरस्वतस्तृचः—मँ इतरेषु च ॥ ४९०. १६. असुराशब्दात्—मँ । असुरशब्दात्—१-मु ॥ ४९१. ७. पशुपुरोडाशहविषाम्—मु । पुरोडाशहविषाम्—ञ-ञ-त३-श-मँ ॥

[७. ९७] ४९३. १४. स्तुयेम (?)—ञ-त२-४-न-भ-मँ-मु । 'स्तुयाम' इति स्यात् ॥ ४९४. २१. एषैव—त-भ-श-मु । एषेव—ख-मँ ॥ ४९४. २७. युवं युवाम्—घ-श-मु । युवां-मँ इतरेषु च ॥

[७. ९८] ४९५. २७. आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—मँ । आदित्या इन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—मु । आदित्य (अदि-न) इन्द्रमादित्यस्योक्तवान्—ख-न; आदित्य (अदित्य-त३) इन्द्रमादित्यस्योक्तत्वात्—झ-त-भ-श२; आदित्ये इन्द्रमातादित्यस्योक्तत्वात्—श१ ॥ ४९५. २८. पप्राथ—ख-घ-भ-श१-मँ-मु । पप्रथ—ञ-त१-२-३-श२; पप्रथ—झ-त४; प्रपथ—न ॥ ४९६. ६. अभियुध्येञ्च—मँ । अभियुध्यस्व—१-मु ॥ ४९६. १२-१३. मघवा धनवान्—ञ-त१-२-४-श-मु । मघवान्—ख-झ-न; मघवा अन्नवान्—घ; मघवा मघवान्—त३-मँ ॥ ४९६. १३. यदेत् यदैव—घ-मँ-मु । यदेतत् तदेव—ख; यदेत् यदेव—झ-श; यदेतत् यदेव—झ-त३-न; यदेतत् सदेव—त१-२-४ ॥ ४९६. २१ तवेत्—१-मँ । 'तवै' इति पदपाठः । तव तवैव—मु ॥ ४९६. २३. गोः पतिः—च-श; गोपतिः—मँ-मु इतरेषु च ॥

३

[७. ९९] ४९८. २६. संघशः—ञ-त१-२-मु । संघस—ञ-त४-श; संपद्यस—त३; संघशः—न; सद्यः—ख-मँ ॥

[७. १००] ५००. ७. एवयावा—झ-त४-न-श२ । एवयाव—ञ-त२-३-भ-श१ । एवयावः—ख-मँ-मु । ऋ. सं. १. ९०.५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. ८. अप्रयुतां दोषैर्वियुक्ताम्—घ-ञ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्तां—मँ-इतरेषु च ॥ ५००. ११. वैष्णवस्य—ख । वैष्णवस्य—मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. १. २२. १७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. १२. वैष्णवे । वैष्णवे—१-मँ-मु ॥ ५०१. २९. यस्मात्—ख-भ-मँ । यस्मात्तु—मु इतरेषु च ॥ अन्यरूपो—मँ । अन्यत्—१-मु ॥ ५०१. ३३. गूढरूपोऽपि—झ-मँ-मु । गूढरूपोऽपि—ख-भ; गूढरूपाणि—झ-त३; गूढरूपाणि—त१-४-न; गूढरूपोऽपि—त२ ॥

[७. १०१] ५०२. २१-२३. आस्यदध्नं...वृष्टिमाप्नुयात् । 'आस्यदध्नं विगाह्याभः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेद्वाकरम् ॥ अनश्रता तु जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पंचरात्रे व्यतीते तु महद्वर्षमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥

[७. १०२] ५०५. १२. अर्बतीनां वडवानाम्—ञ-त१-२-श१-मु । अर्बतीनां—मँ इतरेषु च ॥ ५०५. १३. प्रसूतिहेतुम्—य-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु—य-मँ ॥

[७. १०३] ५०६. १४. अखल्लिकृत्या—मं । वैदिकपाठोऽप्येवम् । केषुचिन्मुद्रित-
पुस्तकेषु 'अखल्लिकृत्या' इति पाठो दृश्यते^१ ॥ ५०७. ६. वदथन वदत शब्दं कुरुत—ई-
मं-मु । 'वदथन वदथ शब्दं कुरुत' इति सभ्यक् । यद्यपि लोप्यमपुरुषबहुवचनस्य 'त' स्य स्थाने
यनादेशो विहितस्तथापि 'विधे देवासो मनुषो यति छन' (ऋ. सं. १०. ६३. ६.) इत्यत्र
'स्थन भवथ' इति वर्तमानार्थो व्याख्यातः ॥ ५०७. २४. सर्वतः वदन्तः—घ-श-मं ।
सर्वतो यावदन्तः—ख-झ-त-४-य; सर्वतो यथा वदन्तः—ञ-त-१ (प्रान्ते); सर्वतः यावदन्तः—त-३-
न; सर्वदन्तः यावदन्तः—भ । सर्वतः तथा वदन्तः—मु ॥ तदिनम्—घ-श-श-मं-मु । यद्वृत्तं—ख;
यदिनं—झ-१; पदिनं—त-१-२; पदनं—त-३-४-भ; पंदन—न ॥ ५०७. २५. सर्वतो—मं-मु ।
एतन्नास्ति—ख-घ; तो—ञ-झ-त-न-भ; परतो—श ॥ ५०८. ३. प्रवर्गेण—ञ-मु । प्रवर्गेण—मं
इतरेषु च ॥

[७. १०४] ५०९. २. 'रक्षोन्नम्' इत्यस्य स्थाने 'राक्षोन्नं,' 'क्रुद्धः' इत्यस्य च
स्थाने 'तस्मिन्' इति बृहद्देवतायाम् ॥ ५०९. ३. जाप्यम्—श । जाप्यं—मं-मु इतरेषु
च ॥ ५०९. २३. आङ्पूर्वार्थो—त-२-भ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । आङ्पूर्वार्थो—
त-२; आङोपूर्वार्थो—भ । आङ्पूर्वार्थो—मं ॥ ५१०. २१. अश्मसारभूतस्य—ख-श-झ-त-१
(प्रान्ते)—भ-मं-मु । अश्मसाभूतस्य—त-२-३-४-श; अश्महारभूतस्य—न । 'अश्मसाभूतस्य' इति
स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ५१०. २२. निःस्वरम्—ई-मं-मु । 'निःस्वरम्'
इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ ५११. २. स्तोत्राणि - - - यथा धनैः—मं । स्तोत्राणि धनैः—'घ'

१. In the whole of the known Prātiśākhya and Śikṣā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate. Whitney in his Grammar, section 109/a, p. 401, actually quotes the form as *akkkhalikṛtya* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p. 110 *akkkhali-kṛtyā*, and II-i, p. 7 *ibid*. Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh*. According to Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss., without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss. [Cf. Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs. Pr. 4, 106), Whitney Av. Pr. I. 94, and Pischel Gött. Nach. 1873, 206 ff, 212.—In classical Sk. Bollensen Mālavikāgnimitra p. XIV., in inscriptions Hultzsch, Epigraphia Indica 3, 185.] Of a special type is *akkkhali-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature. Comparable to this are Vedic *ciccika'h* and *ja'jhjhatiriva*, both onomatopoeic. We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech. (Cf. also Dr. Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 101.)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof. Dr. S. M. Katre, M. A., Ph. D., of Poona. The Editorial Board is thankful to him for the same.]

वर्णेषु लिखितपुस्तकेषु । ('नृपतीब' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टान्तः नृपतीब राजानौ इव तौ यथा पूरयतस्तद्वत्-घ । स्तोत्राणि नृपतीब यथा नृपतयो-मु । 'स्तोत्राणि नृपतीब राजानाविब तौ यथा धनैः पूरयतः तथा' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः ॥

५१२. २४. वासिष्ठम्—*मं । वसिष्ठं-ई-मु ॥ ५१२. २५. वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—*मं-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुतं-ख-ज्ञ-त३-भ-श२; वसिष्ठो नेति (नेति हि-ज्ञ) श्रुतं (धुमं-न)-ज्ञ-त१-२-४-न; वसिष्ठेनेति न श्रुतं-श१ । एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न विज्ञायते ॥ ५१२. २६. सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-४-श-मु । सच्च सत्यं च असत्यं च-ख-त३-भ; सच्च सत्यं च-त२-न । सच्चासच्च सत्यं च असत्यं च-मं ॥ ५१२. २८. सत्यभाषणं—*मं । असत्यभाषणं-घवर्जेषु । सत्यभाषणं-घ-मु । ५१३. २३. भ्रियेय—मं । भ्रिये यदि वा-ख-च-भ; भ्रियेय भ्रिये यदि वा-घ१; भ्रिये-ज्ञ-त-मु; भ्रियते-न-श ॥ ५१३. २४. भ्रियेयेत्यन्वयः—मं । भ्रिये इत्यन्वयः-ख-घ१-भ-मु; भ्रियेयेत्यन्वयः-इतरेषु ॥ ५१४. १. संबोध्य—मं-X । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१४. १८. गृहीत—मं-X । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५. ५. परिकरभूतैः—मं । परिगभूतैः-ख१; परिगतभूतैः-ज-ज्ञ-त३-भ-श-मु; परिगताभूतैः-ज्ञ-त२-४; परिगतः भूतैः-न ॥ ५१५. १८. इदू पूरणौ—ज्ञ-त१-२-४-मु । इदूपूरणौ-ज्ञ; इह पूरणौ-ख-श; इह पूरणे-त३-न-भ । इदू पूरणे-मं ॥ ५१५. २५. उलूकयातुं...मे जहि । अस्य पूर्वार्धो बृहद्देवतायामुपलभ्यते । नोत्तरार्धः^१ ॥ ५१५. २७. शुशुलूकः—श१-*मं-मु । शिशुलूकः-श२ । 'शुशुलूकः' नास्तीतिरेषु ॥ ५१६. ७. स्त्रीपुंसरूपाणि—ख-च-ज्ञ-त३-न-भ-श-मु । स्त्रीपुंसोरूपाणि-घ१-ज्ञ-त१-२-४ । स्त्री-पुंरूपाणि-*मं । 'स्त्रीपुंसरूपाणि' इत्येव समीचीनः पाठ इति मेक्समुल्लरमहाशयः^२ ॥ विवासयतु—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श । विनाशयतु-ख-त३-न-भ-मं । उच्छी विवासे अपविवासयतु-मु ॥ ५१६. २०. अरणः—ज्ञ-त१ (प्रान्ते)-*मं । अग्निं नरः-मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८. १] ५१७. ४. द्वृचम्—मं-मु-अनु. । ऋचं-ख-भ; तृचं-ज्ञ-त-न-श ॥ ५१७. १६. एकोनत्रिंशत्—*मं । एकोनत्रिंशो-ई-मु ॥ ५१७. २९. प्रशास्त्रादयः—ख-भ । होत्रादयः-घ; प्रशास्तादयः-श । प्रशास्त्रादयः-त-न-मं-मु ॥ ५१८. ५. निग्रहानुग्रहयोः—च-श-मु । विग्रहानु-ग्रहयोः-मं इतरेषु च ॥ ५१९. १. त्वाम्—घ-*मं । त्वा त्वां-मु इतरेषु च ॥ ५२१. २६. मन्दन्तु । 'मन्दन्तु' इति संहितापदपाठयोः ॥ ५२२. १२. अदाभ्यग्रहे हिमादासुत—*मं । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-ख-ज्ञ-भ-श-मु; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त१-२-४-न; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त३; कात्या. श्रौ. १२. ५. १३; ऋ. सं. ८. २. २; ९. ७२. ८; १०७. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४. १६. तद्विभूतयोऽन्येपि—त१-२-भ-श-*मं-मु । तद्विभूतयोनोपि-ख; तद्विभूतयोर्नेपि-ज्ञ; तद्वि-भूतयोर्नेपि-त३-४-न ॥ ५२४. २८. हिरण्यमे—ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमे-ज्ञ-त-२-४-भ-मं-

१. See Macdonell, Brhad-devatā part II, p. 219 ll. 3-4.

२. Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 185.

मु ॥ ५२५. ९-१०. स इव—घ-मं । स हि—मु इतरेषु च ॥ ५२५. २२. न विन्युक्तो—मं-मु । विन्युक्तो—ख-त३-न-भ-श; विन्युक्तो—स-त१-२-४-य ॥ ५२६. १३. प्राप्ते—मं-मु । एतन्नास्ति—ख-घ; प्रयते—स-श; प्रपिते—त-न-भ ॥ ५२६. २०. मेध्यातिथये—घ-मं-मु । मेधातिथये—इतर-लिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६. २५. लक्ष्यते—मं-मु । चक्षते—त१-२-४; वक्ष्यते—इतरेषु ॥

[८. २] ५२८. ७. च—मं-मु- \times ॥ ५२८. ८. विभिन्दो—मं । विभिन्द— \S -मु ॥ ५२८. २६-२७. दशापवित्रस्य.....नाभिं कुरुते—श । (' शकटे ' इत्यस्य स्थाने ' सकाले ' इति श-पुस्तके विद्यते) । सामवेदभाष्यं (२. १. २. ८. २) द्रष्टव्यम् । दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते—मं-मु इतरेषु च ॥ ५२८. २८. अमोतं भवतीति—मं-मु । आमानं भवतीषु—ख-न-भ; अमोतं भवतीषु—स-त-श ॥ ५२९. २३. नञा च—य-भ-मं-मु । नञा व—इतरेषु ॥ ५३०. ४. इन्द्रम्—श-मं । यमिन्द्रं—मु इतरेषु च ॥ ५३०. १६. सोमैः—च-मं-मु । सोमाः—इतरेषु ॥ ५३१. १९. दृढयति—स-त१-२-३-४-मु । दृढयति—मं इतरेषु च । ' दृढयति ' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयस्योपलब्धः ॥ ५३१. २२. निहीयते—श-मं-मु । निहीते—ख-स-नं-भ; नहीते—त ॥ ५३२. २६. अनलसाः—घ-न-भ-मु । अनलसाः—मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७२. ७; ८. ६०. १५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४. २०-२३. ब्रह्मयुजा.....संभजनीयं वा—मं । एतन्मन्त्र-भाष्यं मॅक्समुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२. ८. २. १. २.) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम् । अस्यार्थः श्रुतिः—ख१-भ; स-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । घ-ज-श-त१-२-मु-पुस्त-केष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ब्रह्मयुजा अन्नवंतौ शग्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवामिहास्मद्यज्ञे इन्द्रमावक्षतः आवहंत । कीदृशमिन्द्रं । अस्मत्सखायं गीर्भिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैः श्रुतं प्रख्यातं गर्विणसं गिरां संमत्कारं ॥ ५३५. २९-३०. अभिभवानानि—मं-मु । अभिभवानि— \S ॥ ५३६. २३. प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञः—मं-मु । प्रियाः अनुकूलाः मेधाः यज्ञाः—ख-भ; प्रियः अनुकूलवेद्यः मेधो यज्ञः—स-त-न-श ॥ ५३६. २४. प्रियमेधाख्य—मु । प्रियमेधा अस्य—मं- \S । प्रियमेधाख्य इति पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥ ५३७. १७. वज्रवन्—ख-घ-भ-२-श-मु । वज्रिवन्—स-त-न-मं ॥ ५३७. २०. आजहार—मं-घ- \S . ब्रा. । उदजहार— \S -मु । ऋ. सं. १. ५१. १. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८. ३] ५३८. २३. सहितैः— \S -मु । सहितैः—मं ॥ ५४२. ४. विकल्पनात्—मं-मु । विकल्पनात्—ख१; विकर्तनात्—इतरेषु ॥ ५४२. १९. कद्वत्प्रगाथः—ख-स-त३-४-न-भ-श-मु । तद्वत्प्रगाथः—स-त१-२ । कद्वान् प्रगाथः—मं ॥ ५४२. ३३. नुद्—श-मं-मु । नृद्-भ; नद्—इतरेषु ॥ ५४५. १०. बलेनापहृताः—ख-स-त३-४-न-भ-श । बलेनापहृताः—घ-श-त१-२-मं-मु ॥ ५४५. २६. मे मह्यम्— \S -मु । मह्यं—मं ॥ ५४६. ८. तस्याः—मं । तां—मु । प्रां—त१-२; इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६. २७. दाता तम्—श-मु । दातारं—मं इतरेषु च । ' दाता तम् ' इति पाठः समीचीनतरः इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ ॥

[८. ४] ५४६. ३१. एकविंशत्यृचम् । एकविंशर्चं— \S -मु । एकविंशत्यृचं—मं ॥ ५४७. १२. न्यधी चेति—ज-त३-भ-मु । न्यधी नेति—ख१; न्यधी वेति—स-स-त१-२-४ श । न्यधी इति—मं ॥

५४७. १४. सिम इति...वाजसनेयकम्—ऋ. सं. १. १०२. ६. अत्रेदं वाक्यं शाट्यायनकब्राह्मण-
वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७. १५. अनुर्नाम—च-ज-त३-श । आनुर्नाम—इतरेषु मँ-मु पुस्तकयोः ॥
५४८. ४ संपूर्णम्—*मँ । संपूर्णं च-ख१-घ; संपूर्णत्वं-ज-त-न-भ-मु; संपूर्णं त्वं-झ-श ॥ ५४८.
७. एकयत्नेनैव—झ-त३-भ-श-मँ-मु । एकयत्नेनैव-ख; एकत्रैव-घ; एकयत्नेव-झ-त२-४;
एकयत्नेनैव-त१; एक यत्नेनैव-न ॥ ५४९. ४. परस्मैपदम्—झ-त१-२-मँ-मु । भ्रम् परस्मैपदं
च-श । 'परस्मैपदं' नास्ति इतरेषु ॥ - - - सचते—ख-त-न भ-मँ । सचते—मु । स पुरुषः यवीयुषा
यौति मिश्रीभवतीति यविर्यज्ञः यौतेरौणादिक इन् तेन संप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते—श ॥
५४९. २७. कर्मप्रवनीयत्वम्—*मँ-मु । प्रवचनीयं—ई । ववसे—मु; च-वर्जलिखितपुस्तकेषु
च । ववसे-च-मँ ॥ ५५०. ३-४. अथवा धेद्...स्तोमा इत्यर्थः—ज-झ-त-श-मु । ख१-नं-भ-
मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ५५१. २०-२१. बहुलमिति सप्तम्या अलुक्—*मँ-मु । बहुलमिति
अलुक्-ख; बहुलुक्-झ-त-न; बहुलु-भ; बहुलमिति लुक्-श ॥ ५५२. २-३. गच्छन्तौ वा—
मु । ऋ. सं. ४. ४. ८. अत्र द्रष्टव्यम् । गंतो वा- ख१; गतो वा-ज; गांतोर्वा-झ; गंतोर्वा-त-न-
भ-श । गतौ वा-*मँ । 'गच्छन्तौ वा' इति समीचीनमिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥
५५२. ५. पीबोपवसनानाम् । 'पीबोपवसनादीनाम्' इति वार्तिकपाठः ॥ ५५४. ५. शुद्धा-
नाम्—*मँ-मु । शुद्धो-ख; शुद्धां-घ-भ-श; शुद्धां बीभो-झ; शुद्धां वांभो-त१-२-४; शुद्धांभो-त
३-न ॥ ५५४. ७. तैः प्रतिगृहीतानि-मु । तैः प्रतिगृहीतं-त१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । तत्प्रति-
गृहीतं-त१-मँ । 'तैः प्रतिगृहीतानि' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः अभिप्रैति ॥

[८. ५] ५५४. ३१-३२. प्रातुरनुवाकाधिनशस्त्रयोः—झ-त२-श१-मु । प्रातरनुवाक
आधिनशस्त्रयोः-झ-त३-४-न-भ-मँ ॥ ५५५. ३१. शब्दभावो—मँ-मु । शब्दभावो-झ-त-न-भ;
शब्दाभावो-श ॥ ५५६. २३. विगमनमपायः—*मँ-मु । विगतमपायां-ख-न-भ; विगमनम-
पायां-झ-त-श ॥ ५५६. २५. गोयूतौ—भ-श-मु । गोयूतौ-ख-त-न-मँ ॥ ५५६. ३०. उपा-
गच्छतम्—ई-मु । उपगच्छतं-मँ ॥ ५५६. ३१. कीदृशैः—घ-*मँ-मु । ईदृशैः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ शंसनीयगतिभिः—च-य-भ-मु । शंसनीयागतिभिः-ख; शंसनीयागामिभिः-झ-त;
शंसनीयाभिः-न-श । शंसनीयगामिभिः-घ१-मँ । ऋ. सं. ८. २०. १०. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५५७. २२ बीराः—मँ-मु । दीर्घाः-ख-भ; बीर्याः-इतरेषु ॥ ५५७. २३. वा—*मँ-~~×~~ ।
मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८. १८. उपगमतम्(?)—ख-त-न-भ-मँ । उपगमयतं-श ॥ उपगच्छतम्-
मु ॥ ५५८. २१. चाप्रेषितो—झ-त२-४-मु । च प्रेषितो-श । वा प्रेषितो-ख-झ-त३-न भ-मँ ॥
५६०. १४. साधू—झ-त२-*मँ । साधु-ख-झ-त३-४-न-भ । साधुषु-श-मु ॥ ५६३. १. न च
नामन्त्रितविद्यमानवत्त्व°?—ई-मँ । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्त्व°-मु । अयमेव युक्तः
प्रतिभाति ॥ ५६३. ४. प्रथमान्तमेव—ज-भ-श-*मँ-मु । प्रथमांतरमेव-ख१-झ-त; प्रथमांतरेमेव-
न ॥ नामन्त्रितम्—श-*मँ-मु । मामन्त्रितः-ज; मामन्त्रितं-ख१-झ-न-भ; सामन्त्रितं-त ॥ ५६३.
१०. मदजनने व्यग्रम्—ई । मदजननेऽव्यग्रं-मँ-मु ॥ ५६४. ८. बहुदावृतमो—ख१-मु । बहु-
दावृतजो-मँ इतरेषु च ॥

[८. ६.] ५६४. १३. पारशब्दस्य । 'पारशब्दस्य' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५६४. १८. अति-
रिक्तोक्त्ये—१-मु । मॅक्समुल्लरमहाशयैः 'अतिरिक्तोक्त्ये' इति कल्पितः । तदुपलब्धलिखितपुस्तकेष्वपि
'क्तोक्त्ये' इत्येव पाठः । तत्कृतटिप्पण्यां 'आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (१. ११, १३) अवलोकनीयम् '
इति निर्दिष्टमस्ति । परंतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्त्यानि' इति प्रक्रम्य 'महौ इन्द्रो य ओजसा '
इति पठितम् । एवमितरत्रापि (ऋ. सं. ४. ५७. प्रस्ता.; ५. ७६. प्रस्ता.) । 'अतिरिक्तोक्त्ये' इत्येव
साधु ॥ ५६४. १९. नूनमश्विना—श-मॅ-आश्व. श्रौ. । नूनमश्विनोः—१-मु ॥ ५६४. २५. प्रार्ज-
यिता—ज-त३-न-श-मु-निर. १०. १०; ऋ. सं. ५. ८३. १ । पर्जयिता प्रार्जयिता—श । प्रार्जयिता—
घ-त२-४-भ-मॅ ॥ ५६५. २५. शतसंख्याकपर्वाणि । शतसंख्याकपर्वाणि—न; शतसंख्यापर्वाणि
इतरेषु मॅ—पुस्तके च । शतसंख्यानि पर्वाणि—मु । ऋ. सं. १. ८०. ६; ८. ८९. ३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५६८. ७. पृथग्यः प्राष्टवर्णाः—१-मॅ-मु । प्रकर्षेण अष्टः व्यासः वर्णः यासां ताः इति विग्रहः ।
निर. १०. ३९. द्रष्टव्यम् ॥ ५६९. ७. कर्तुमाद्रियस्व—ख१-श-त-न-भ-श-मॅ । एतेष्वन्त्यः पादो
न व्याख्यातः । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजां सुपुत्रवीरं च (सुपुत्रवीर्यं वीरं—ज; सुवर्णं [? सुवीर्यं]
सुपुत्रवीरं च—च) आद्रियस्व—घ१-च-ज । उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं
कामयस्व—मु । मु-पुस्तकस्थोऽयं पाठः शंकास्पदमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः १ ॥ ५७१. ७.
वज्री हस्तः—मॅ । वज्रहस्ते—न; वज्रहस्तः—मु इतरेषु च ॥ तद्वान्—मॅ । तद्वन्—त३-
मु । तद्वानी—ख; तद्वनी—न-भ; तद्वत्—श-श-त१-२-श ॥ ५७१. ८. मेधाविनो वयम्—ख१-घ-श-
श-त२-४-न-भ-श-मु । मेधाविनः—ज-त३-मॅ ॥ ५७१. ३०. ह्वयन्ते—१-मॅ-मु । 'ह्वयन्ते'
इति संहितापदपाठयोश्च । मु-पुस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव ।
ऋ. सं. १. १४२. १३. अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२. २०. वज्रहतेन—मु । वज्रहस्तेन—१-मॅ ।
'वज्रहतेन' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संसूचितम् ॥ ५७३. ९. अत्यग्निष्टोमादिषु—
श-मॅ । इत्यग्निष्टोमादिषु—भ । अत्यष्टोमादिषु—मु इतरेषु च ॥ ५७३. ३०. बहु धनम्—१-मु ।
बहु दानं—मॅ ॥ ५७३. ३१. दशगुणितानि—मॅ । शतगुणितानि—१-मु ॥

[८. ७] ५७५. ९. यद्यदा—मॅ-मु-× ॥ ५७५. ११. एव स्थाने—ख१-श-श-त२-
४-न-भ-श-मु । एव—घ । एकस्थाने—ज-त३-मॅ ॥ ५७७. ३. जौहोत्यादिकात्—ख१-श-श-त२-
३-श-मु । जाहोत्यादिकात्—त४; जोहोत्यादिकात्—न-भ । जुहोत्यादिकात्—ज-मॅ ॥ ५७८. २१.
प्रवृत्तयश्चकाः—मॅ । प्रवृत्तयश्चकाः—घ-श-त-मु । प्रवृत्तयश्चकामाः—ख१-न-भ-श; प्रवृत्तयश्चकामाः—ज ॥
५७९. ७-८. वायुर्वै...भवन्ति । बृहदारण्यकोपनिषदि 'गौतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम', 'अयं
च लोकः' इत्यस्यानन्तरं च 'परश्च लोकः' इत्यधिकं विद्यते ॥ सर्वाणि च—मॅ. वृ. उ. ।
सर्वाणि—१-मु ॥ संदब्धानि—न-श-मॅ-मु-वृ. उ. । संबद्धानि—ख; संदब्धानि—त-भ ॥ ५७९. २०.
आप्त्यस्य—भ-श-मॅ-मु । आप्त्यस्य—ख१-श-त-न; आप्त्यस्य—ज ॥ ५७९. ३०. उशनाः—त-न-
श-मॅ-मु । 'उशना' इति पदपाठः । उशना—ख-भ ॥ ५८०. १७. समान...दादेशाः—
मॅ-मु । समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशाः—श-श-त१-२-श; समानवाक्येषु युष्मदादेशाः—ज-त३-४-न ॥

५८०. २१. तत्संबन्धिनी—*मं । तत्संबंधि—ई-मु ॥ ५८०. २३. रथकक्षया—स-त-न-श-
*मं-मु । (केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु 'टथ' इत्यक्षरं 'द्य' इत्येवं लिखितमस्ति ।) रथकक्षया—घ-१-रु;
रथकक्षया—ख-१-च-ज-भ ॥

[८. ८] ५८२. १५. आनुष्टुभं त्विति—*मं-अनु. । आनुष्टुभमिति—ई-मु ॥ ५८३. १९.
ऋषेः—घ-न-१-मं-मु । ऋषिः—ख-र-त-भ-श ॥ ५८४. १. पक्षे—*मं-मु । यशे—ई ॥ ५८४. २.
धीतिभिरित्य... *छान्दसः—ई-मं-मु ॥ 'धीतिभिरिति पराङ्ग' इति भाव्यम् ॥ ५८५. १२.
प्रियमाणा—ख-१-भ-१-मं । प्रियमाणा—मु । क्षीयमाणा—इतरेषु ॥ ५८५. २९. रैशब्दात्—
ई-मं-मु । 'रविशब्दात्' इति भाव्यम् ॥ ५८६. २. अभिप्राप्तावश्रौष्टाम्—*मं-मु । अभिप्राप्तो-
श्रेष्ठां—ख-भ; अभिप्राप्ताश्रौष्ठां—स-त-न-श ॥ ५८७. ८. भक्षयितारौ—स-त-२-४-मु । भक्षितारौ-
मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७७. ४; ६. ५१. ४ द्रष्टव्यम् ॥

[८. ९] ५८९. ८. गायत्र्यानुपाद्ये । 'गायत्र्या उपाद्ये' इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ५८९. १०
अतिरिक्तोक्थे—त-मु । अतिरिक्तोक्थे—मं । ५६४. १८. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५९०. १५.
इत्यादिना—र-र-१-मं-मु । इति—श; इत्यादि—ख-त-न-भ ॥ ५९४. ५. वा—*मं-मु-× ॥
५९४. २७. चुम्नादीनि—मं-मु । चुम्नादीन्—ई ॥

[८. १०] ५९६. १४. यज्ञस्य शिरो—*मं । स्य यज्ञशिरसो—य; यज्ञस्य शिरसो—श;
यज्ञशिरसो—ख-१-र-त-न-भ-मु । 'ताबेतद्यज्ञशिरः' इत्यस्य स्थाने 'ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः'
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५९६. १६. असूरे स्तोत्ररहितेऽपि—घ-र-र-त-२-४-य-मु । असूरे
स्तोत्ररहिते—ख-भ; असूरे स्तोत्ररहिते—न; असुरेभ्यो रहितेपि—श । असूरे स्तोत्ररहितेपि—त-३ ॥

[८. ११] ५९७. ६-७. षट्सप्तकाष्टकैः—ख-१-र-त-१-२-न-श-मु-पि. सू. । षट्स-
प्तकाष्टकैः—ज-र-त-३-४-भ । षट्सप्तकाष्टकैव—मं ॥ ५९७. १४. देवेषु—मं । आ देवेषु—ई-मु ॥
५९८. ३. गीर्भिः स्तुतिभिः—ख-र-र-त-३-न-भ-श-मु । गीर्भिः—घ-त-२-४-मं ॥ ५९८. २७.
अजप्रत्ययः । अजप्रत्ययः—र-१ । अङ्प्रत्ययः—मं-मु इतरेषु च । अत्र 'अङ्प्रत्ययः' इत्येव
साधुः । ऋ. सं. १. ३६. १७; ३८. ३; ४८. ९; ९२. १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८. १२] ६००. २. तं त्वदीयम्—ग-१-भ-१-य । त्वदीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १.
यः—ग-न-भ-१ । यो नः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १७. लुङि सिपि मन्त्रे—ग-भ-१-२-१-मं-मु ।
लुङि मन्त्रे—ख-र-त-२-३-श; लुङि सि मन्त्रे—य; लुङि सिमन्त्रे—न ॥ ६०१. २४. अत्र—ग-भ । अ-
ख-त-न-श । अयं—मं-मु ॥ ६०२. १०. प्रहीता—ई । गृहीता—मं-मु ॥ ६०२. १४. नामानु-
पूर्वस्य । 'नामानुपूर्वस्य' इति निरुक्तपाठः ॥ ६०२. २४. प्राञ्चन्ती—*मं । प्राञ्चती—ख-घ-त-न-
भ-श-मु । प्राञ्चे—ग ॥ स्तुत्यगुणगणम्—भ-मु । स्तुत्यगुणं—घ; स्तुत्यं गुणं गणं—त-न । स्तुत्यं
गुणगणं—श-मं ॥ ६०२. २६. स्तुत्यगुणं—ग-भ-१-मं-मु । स्तुत्यं गुणं—र-त-४; स्तुत्या गुणं—

इतरेषु ॥ ६०३. २. परस्मैपदं । द्विर्वचनप्रकरणे । परद्विर्वचनप्रकरणे—ग; परस्परं द्विर्वचनं (द्विर्वचनं—न) परेण—न-श । परस्परं द्विर्वचनपरेण—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ६०३. ४. ' शुद्धम् ' इत्यस्यानन्तरं ' हविः ' इति पदं गलितमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदनावश्यकं प्रतिभाति । ' हविः ' इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ॥ ६०३. १८. नू-ग-न-भ-श । नु-ख-त-मँ-मु ॥ ६०४. २६. यजनसाधनैः—ग-भ । यजमानसाधनैः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०४. २७. वा—मँ-मु-X ॥ ६०५. २९. तित्विषे—ग । स तित्विषे—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०६. १. षोडशशस्त्रे—ग-न-भ-मु । षोडशस्त्रे—ख । षोडशशस्त्रे—त-श-मँ-मु ॥ ६०७. १३. प्र इयति प्रेरयति—मु । इयति प्रेरयति—ग; यिप्रति । प्रेरयति—य । प्रेरयति—मँ इतरेषु च । ' प्रेरति प्रेरयति ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६०७. २०. अयालिन्द्रस्य—ग-श-मँ-मु । अयालिन्द्रस्य—ख-न-भ-श; अया-लिन्द्रस्य—त; अयाडिन्द्रस्य—ग-२-तै. ब्रा. । वा. सं. २१. ४७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६०७. २२. दोहनाधिकरणे—ख-ग-ञ-भ-३-श-मु । दोहनाधिकरणे—मँ इतरेषु च ॥

[८. १३.] ६०८. १७. वर्धयिता—ग-घ-मु । वर्धयिताय—भ-१; वर्धयितार—श । वर्धयिता च—मँ इतरेषु च ॥ ६०८. २७. लुङि—भ-श-मु । (लांसो) लङ्—ग-१; लिङि—ग-२; लङि—मँ इतरेषु च ॥ ६०९. ४. यज्ञस्य—भ-मँ-मु । यज्ञे—ग-श; यज्ञ-ख-त-२-३-४; वेद्यास्तीर्णे बर्हिषि—घ; यज्ञवेद्यास्तीर्णे बर्हिषि वा—ञ ॥ ६०९. १०. ईमहे याचामहे—ग-घ-न-भ । ईमहे—त-मँ-मु ॥ वेदितारम्—ग-भ-मँ-मु । विदितारं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ६०९. १७. बह्वथः—भ । वृद्धाः—श; वृद्धाः—ख-त । वृद्धाः—ग-घ-न-मँ-मु ॥ ६१०. ८. पूर्वोक्ते—मँ-मु । पूर्वोक्तेः—१ ॥ ६११. १९. अवितेदसि—ग-घ-मु । अवितासि—मँ इतरेषु च ॥ रक्षितैव—ग-घ-न-भ-मु । रक्षिते—ख-त-२-३; रक्षितो—ञ-त-४; रक्षिता—श-मँ । एतत्सूक्तस्य २६ मन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ६१२. २४. ज्ञायते वर्तते—मँ-मु । जान् वर्तते—ख-त; ना अनुवर्तते—ग; जानन् वर्तते—घ-भ; तानन्—थ; जा वर्तते—न; ज्ञात्व वर्तते—श ॥ ६१३. २७. ऋषिभिरुत्पादिताभिः—मँ-मु । ऋषिरुच्यति ताभिः—ख-त-भ-२; प्रकृतो नारदऋषिरुच्यते ताभिः—ग; ऋषिरुच्यरिताभिः—भ-१-३; ऋषिरुच्यते ताभिः—श ॥ ६१४. १२. प्रततवसू—ग-२ । प्रतवसू—ग-१; प्रतवसू—ख-त-भ । प्रातवसू—मँ-मु-निर. ६. २१. ॥ ६१४. १९. अन्या अपि दैवीः प्रजाः—घ । अन्यापि दैवी प्रजा—ख-त-न-श-मँ । अन्यापि दैवीः प्रजाः—मु । अन्यापि देवाः प्रजा—भ । अन्या अपि देवप्रजाः—ग ॥ ६१४. २४. हिसिञ्यः सत्यः—ग । हिसिञ्यः स्यः—ख-त-न-भ-श; हिसिञ्यः—घ-मँ-मु । ' हिसिञ्यः सत्यः ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६१५. ८. बहुप्रज्ञ वेन्द्र—ग-न-भ-१-३ । बहु-प्रज्ञेन्द्र—ख-त-भ-२-मँ-मु । बहुप्रज्ञै इन्द्र—श ॥ ६१५. १६. अभीष्टस्य फलस्य—ख-घ-त-न-भ-श-मु । अभीष्टस्य—ग । अभीष्टफलस्य—मँ ॥

[८. १४] ६१५. २५. काण्व्यायनौ—१-मँ-मु । काण्व्यायनौ—अनु. भा. ॥ ६१६. १. एवमहमपि—ग । एवमपि—ख-त-न-भ-२-श-मँ । एवमपि यद्यदि अहं—मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि—भ-१; एव महेश्वरो भवसिमपि—भ-३; ईश्वरो भवसि—य ॥ ६१७. १८. दृढीकृतानि—ग-भ-१-३-मँ-मु । दृढीकृतारो—न; दृढां कृता—श; दृढीकृता—इतरेषु ॥ ६१७. १९. दृढ दृदि दृदि

वृद्धौ—न । वृह दहि वृहि वृद्धौ—ख-ज-त२-३-भ२-मं-मु । वृह दहि वृद्धौ—ग-भ१-३-श; वृह दहि वृद्धौ—त४ ॥ ६१७. २१. कृत्यार्थे—ग-भ१-३-श-मु । कृत्यार्थे—मं इतरेषु च ॥ ६१८. ११. जगृहे—ख-त-न-भ-श-मु । जगृहे—ग-मं ॥ ६१८. १६. इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान्—ख-ज-त३-४-न-भ१-३-मं । तदा अञ्छैत्सीरित्यर्थः—ग; 'इन्द्रो...असुरान्' नास्ति—त१-२-मु । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान-जयन्—श । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् च—भ२ ॥ ६१८. १९. —हे इन्द्र...प्रेरितवानसि—ख-ज-त३-४-न-भ१-३-मं । हे इन्द्र (इन्द्र त्वं यां वृलोकं—श) मायाभिः उत्तिसृप्ततः (उत्तिसृप्ततः उत्सृष्ट-मिच्छतः—श) सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः वृलोकमारोहतः दस्यून् (दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन्—ख) हे इन्द्र (इन्द्र त्वं—ख) अबाधूनुथाः—ख-घ-श । मायाभिरुत्सर्पणमिच्छतः द्यामारुक्षतः दस्यून् उपक्ष-पयितृन् हे इन्द्र त्वं वृत्रस्यासुरान् अबाधूनुथाः अबाधूमुखं प्रेरितवानसि—ग । हे इन्द्र मायाभिरुत्तिसृप्ततः सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः वृलोकमारोहतः दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन् इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् हे इन्द्र त्वं अबाधूनुथाः अबाधूमुखं प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उत्कृष्टतरो भवत्—त१)—त१-२-भ२ ॥

[८. १५] ६१९. १५. शत्रुजातानि—भ१-३-मं-मु । शत्रून्—घ; शत्रुहनादिजातानि—इतरेषु ॥

[८. १६] ६२२. २४. प्राप्तव्येषु—ग-भ । प्राप्तेषु—न-मं-मु । 'प्राप्तेषु' नास्ति—घ; प्रत्येषु—ज-त२-३; त्येषु—त४ ॥ ६२३. १०. वा—भ । ऋ. सं. ८. २. ३६. अत्र द्रष्टव्यम् । मं-मु-पुस्तकयोः इतरलिखितपुस्तकेषु च 'वा' नास्ति ॥ एवमतः—ग-घ-न-भ । एवातः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६२३. २१. युधा युद्धेन—ई-मु । युधायुधेन—मं ।

[८. १७] ६२४. १०. आद्यस्तुचो—ग-भ१-मं-मु । आद्या च—ख-त; आद्य—न; आद्यस्तुचो—भ२ ॥ ६२४. १९. केशिनौ केशिनौ केशवन्तौ—त-भ-मु । केशिनौ केशवन्तौ—ग-न; केशिना केशवन्तौ—घ-मं । ६२४. २५. सुतवन्तः—ख-त३-न-भ-मु । सुतेवन्तः—घ; सुतवतः—त२-४ । सुतावन्तः—श-मं ॥ ६२४. २९. सुतवतः—ई-मु । सुतावतः—मं ॥ ६२४. ३०. सुशिप्रिन् । 'सु । शिप्रिन् ।' इति पदपाठः ॥ ६२५. ४. ओभा कुक्षी... माघोनं च । इयं धृतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ 'वार्त्रघ्ने' इत्यस्य स्थाने 'वार्त्रघ्ने' इति मं-पुस्तके ॥ ६२५. ५. सव्यदक्षिणभेदेन—ग-भ१-मं-मु । 'दक्षिणे पदेन—ख-ज-त२-४-न; 'दक्षिणपदेन—त३; 'दक्षिणेन पदेन—श ॥ ६२५. ६. शरीरावयवानि—ई-मं-मु । 'शरीरावयवान्' इति भाव्यम् । ६२५. १३. सुखजनकम्—ई-मं-मु । 'सुखजनकः' इति भाव्यम् ॥ ६२६. २०. शाचिपूजन—ग-भ-मं-मु । शाचिषा—ख-त-श; शाचिषापूजन—न ॥ ६२६. २१. यतः—मं-मु । अतः—ई ॥ ६२६. २६. स्वयमेव—ग-भ-मं । स्वयं—मु; स्वयं ते तव—ख-त-श; स्वयमेव—न ॥ ६२६. ३१. ण्यत्प्रत्ययो—मं । यत्प्रत्ययो—ई-मु ॥

[८. १८] ६२७. २५. द्वाविंशत्यृचम्—भ-मं । द्वाविंशर्चं—मु इतरेषु च ॥ ६२७. ३१. देवानाम्—ग१ (पश्चाञ्छोषितः)—मं । देवादीनां—मु इतरेषु च ॥ ६२९. ७. करणेऽर्थे—ई-मु । करणार्थे—मं ॥ ६२९. २७. शिष्यते—भ-मं-मु । शिष्टते—ख-त-न; शिष्टः ते—श ॥ ६२९. २८. पूर्वस्यामन्त्रितस्य—ई-मु । पूर्वस्य—मं । ६३०. २४. अयमर्थः—मं-मु । अयमर्थ—ख-त; योमर्थः—ग१; यथा मर्थः—ग२; अयमर्थः—न; अयमर्थः—भ; अयं मर्थः—श ॥

६३१. २१. कृणोतन कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-मु । कृणोतन-ग-त३-४-न-श-मँ ॥ ६३२. १०. नः अस्मभ्यम्—ख-घ-ज-त१-मु । एतन्नास्ति ग-त२-३-४-न-भ-श-मँ-पुस्तकेषु ॥

[८. १९] ६३२. १८. सोमरेः—त४-भ-श-मँ-मु । सोमरिः ऋषिः-घ; सौमरेः—इतरेषु ॥ ६३२. २३. सोमरि°—ज-भ-श-मँ-मु । सौमरिः-ग; सौमरं-ख-त१-२-३-न ॥ पितुर्न—ख-ज-त२-न-भ-श-मँ-मु-अनु । पितुर-ग; पितु-त३ ॥ ६३३. ३. बहेर्लिटि—ख-ग-ज-त१-२-न-भ-श-मु । बहेः-त३-मँ ॥ ६३३. ९. ईमिमम्—त२-न-भ-श-मँ-मु । ई इमं-ज ॥ व्याप्तघनं प्रभूतदानं वा—ख-त-न-भ-श-मु । विभूतदानं वा-ग; व्याप्तघनं-घ । विभूतदानं-मँ ॥ ६३३. १७. यष्टतमम्—ख-ग-घ१-त२-न-भ-श-मु । इष्टतमं-च; यष्टतमं-ज । इष्टतमं-त३-मँ ॥ ६३३. २५. प्रकृतिभावः—ई-मु । प्रकृतिता च-मँ । ६३४. १. ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन—ख-ग-ज-त१-२-न-भ-र-य-श । ब्राह्मणांतरप्रदर्शनेन व्याख्याता यः समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना-भ१ । 'ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन' नास्ति-त३-मँ-मु ॥ ६३४. २. मर्तः—ख-ग१-ज-त१-२-न-भ-श-मु । मर्त्यः-ग२-त३-भ-र-य-मँ ॥ ६३४. ३. ब्रह्मयज्ञेन—ग-त-भ-श-मु । ब्रह्मयज्ञ-न-भ-र-य । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६३४. १२. देवैः कृतम्—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । त३-४-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । ६३४. २४. अतिथिर्न—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । एतन्नास्ति त३-मँ ॥ ६३४. २६. अभीष्टफल°—ई-मु । अभिषवफल°-मँ ॥ प्रत्यक्षकृतः—ग-ज-त१-२-न-भ-श-मु । प्रत्यक्षत्वकृतः-ख-त३ । प्रत्यक्षत्वकर्ता-मँ ॥ ६३४. २७. क्षेमासो धारणान्यपि—मँ-मु । त्वेक्षेमा रक्षकणान्यपि-ख; क्षेमासो रम्यान्यपि-घ-न-भ; त्वेक्षमा धीरणान्यपि-त३; क्षेमासो रक्षणा धारणान्यपि-श ॥ ६३४. २८. त्वमेव—ग-घ-न-भ । एव-ख-त-श-मँ-मु ॥ ६३५. १. दाश्चध्वरः—ई-मु । दाश्चध्वर-मँ ॥ ६३५. ३. सनिता अस्तु—ख-ग-घ-त३-न-भ-श । सनिता-ज-त२-मँ । अस्तु भवतु-मु ॥ ६३५. २५. ज्ञातवतो—न-भ-र-श । ज्ञानवतो-ग-भ-र; ज्ञातव-त; ज्ञातवो-भ-र; ज्ञातव्यस्य-ख-मँ-मु ॥ ६३६. ११. निशान°—मँ-मु । निश्चान°-ख; निश्चान°-ग-न-भ-श; निश्चान°-न ॥ ६३६. १२. सः-ग । एतन्नास्ति मँ-इतरलिखितपुस्तकेषु च । सोऽग्निर्षीभिः-मु ॥ ६३७. १३. सौत्ये—भ-र-३-मु । सौम्ये-ग; स्तौत्ये-भ-र; स्वौत्ये-श । स्तौत्ये-मँ इतरेषु च ॥ ६३९. १३-१४. ये यथा.....भवन्ति । 'यं यथायथोपासते तथैव भवति' इति मुद्रलोप. ३. ३ ॥ ६३९. १४. भवेयमिति—मँ-मु । भवति-ख-त-श; भवानि-ग-न-भ ॥ ६३९. १९. वा-ग-भ-र । व-ख-त-न-श । च-मँ-मु ॥ ६४१. ९. मुष्काणि—मँ । मुष्कानि-ई-मु ॥ ६४१. ११. स्तोतव्यत्वेन—ग-त-भ-र-३-मँ-मु । स्तोतव्येन-ख-न-भ-र-श ॥ ६४१. १९. लभेय—मँ । लभेयं-ई-मु ॥ ६४१. ३०. शत्रुं सर्वमपि—ख-ज-त१-२-३-भ-श-मु । सर्व-ग । एतन्नास्ति घ-त४-मँ ॥ ६४२. १४. त२-३-४-न-श-मँ-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्यं न विद्यते । ख-ज-त१-भ-मु-पुस्तकेषु—'अप्येतद्यदुक्तमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति । उतशब्दः एवमुभयं तं ('तं' नास्ति भ-निरुक्तटीकायां च) संभावयति । मे मह्यं (मम-निरु. टी.) प्रयियो प्रयायते प्रगम्यते (शाग्यते-थ) येन तत् प्रयियु (प्रयियुः-मु) धनमश्नादि । तस्य प्रयियोः धनस्य बह्वदात् (धनं दात्-ख) । तामिः कन्याभिः सह वयियोः । ऊयते येन तद्वयियु वस्त्रादि तस्य च बह्वदात् । तिसृणां (तिसृणां-ख-भ-र-निरु. टी.) सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णो वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी भुवद्भुः

भावयिता वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां (दिव्यानां—त१; दीयानां—ख-ज्ञ-भ१; देयानां—य) दानार्हाणां गवां (गवां देया यास्तासां—निरु. टी.) पतिः । ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः एतद्गुण-युक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुण्डुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थेधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुर्नाम (सुवास्तुः—ज्ञ-भ१-निरु.) नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्^१ ॥ ग-पुस्तकपाठः—‘कूलं या प्रयौति सा प्रयियुः । वृक्षादिकं यावयौति सा वयियुः । एवंभूता या सुवास्त्वा नद्या अधि तुग्वनि तीर्थे तिसृणां सप्ततीनां श्यावः श्यामवर्णः ऋषभः दियानां देयानां गवां पतिः वसुर्वासकः प्रणेता नायको भवदभवत् इति दानस्तुतिः ’ ॥ घ-पुस्तके—‘उतायेतद्यदुक्तं मे मह्यं प्रयियोः अश्वादिषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुण्डुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थे अधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुनाम नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अग्रतो गामी भुवद्वसुः भावयता वसूनां (वहूनां—च) पूजितलक्षणः दियानां दानार्हाणां गवां पतिः ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः’ ॥

[८. २०] ६४२. १६. गन्त । ‘गन्ता ’ इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ६४२. २२. हे प्रस्थावानःअस्मानागच्छत—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-मु । हे प्रस्थावानः गमनशीलाः अयं आगतव्यं गच्छत-घ । हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुतः यूयमा गंत आगच्छत-मै^२ ॥ ६४३. १. महान्तः—ख-ज्ञ-भ-मै-मु । तद्वतः—ग-श; तद्वातः—त२-३-४; तद्वातः—न ॥ ६४३. ४. कामयमानाः—ख-ज्ञ-त१-२-भ-मै-मु । ग-घ-त३-४-न-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ६४३. १८-१९. परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ‘प्रत्यक्षकृतः’ इति भाव्यम् ॥ ६४३. २१. निष्पद्यते—ख-ग-त-न-भ१-२-य । विद्यते—श । निष्पाद्यते—भ३-मै-मु ॥ ६४४. ६. आन्तरिक्षम्—मै-मु । अंतरिक्षं—श; अंतरिक्षं—इतरेषु ॥ ६४४. ७. पालयते—ग-भ१-३-मु । पालयते—ख-त-न-भ२-श-मै ॥ ६४४. ३०.

१. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 172 :

“ R (i. e. Bombay Edition) borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*) : अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyana, not the Editors, had copied from the Nirukta-ṭīkā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.” As Max Müller could not find in his Mss. material this part of commentary, it is but natural that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding this portion of their own accord. Since, however, this portion is found in a good number of Mss. (some of them really old), it is quite clear that the Editors of Bombay Edition reproduced it from some Ms., and did not add of their own accord. It is evident that the scribe of the original copy of the Mss. ख-ज्ञ-त१-भ, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta-ṭīkā.

२. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 169 : “ R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगतारः मरुतः आगतं अस्मानागच्छत quite different from our Ms. B., the only Ms. which has the passage. Is this a conjectural reading ? ” It is rather striking that Max Müller could not find this reading found in so many Mss. by us and also most probably by the Editors of the Bombay Edition, in his *apparatus criticus*,

शार्धं विशेष्यते—त३-न-॥मं-मु। शार्धं विशेष्यंत-ख-त२; शार्धं विशेष्यते-ग-श-त४-भ; कीदृशे शार्धाय-घ ॥ ६४५. १४. शक्त्यादीन्यायुधानि—॥मं-मु। शक्त्यान्यायुधानि-ख-त-न-श; शक्त्या-ख्यान्यायुधानि-ग-भ ॥ ६४६. ६. स्मः—घ-न-भ। रः-ग। स्म-त-मं-मु ॥ ६४६. ७. हीनः—ग-॥मं-मु। हिनः-ख-त२-३-न-भ१; नहिनः-ञ-त४-भ२-३; हीन-श ॥ ६४६. २४. सुम्नानि सुम्नानि—ग-न-भ-मु। सुम्ना सुम्नानि-घ-श। सुम्नानि-त-मं ॥ ६४७. १५. वर्षितृन्—ग-भ। वर्षितान्-घ; वर्षिन्-न; वर्षिष्ठान्-ख-त-श-मं-मु। ऋ. सं. ८. ७. ३३; २०. २०. द्रष्टव्यम् ॥ ६४७. १७. शक्तान्—॥मं-मु। सत्कृतान्-ख-त; सेक्तृन्-घ-भ; सेक्षन्-न; सनूतने-श ॥ ६४८. ११-१२. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे—भ-॥मं-मु। धारयितव्यस्तोत्रयज्ञे-ख-त-न; धारयितरि यष्टरि स्तोतरि यज्ञे-ग; धारयितव्यस्तोमे यज्ञे-श ॥ ६४८. २३. असक्तशत्रवः—मं। अशक्तशत्रवः-ई-मु ॥ ६४८. २४. कल्याणीभिस्ताभिः—ग-भ१-३। कल्याणीभिः स्तोत्रीभिः-ख-ञ-त१-२-४-श; कल्याणीभिः स्तोत्राभिः-त३-मु; कल्याणीभिः स्तोत्रुभिः-न-भ२; कल्याणीभिस्ततभिः-य। कल्याणीभिः-मं ॥

[८. २१] ६५०. २. वाजयन्ति—ग-त१। वाजंति-मं-मु इतरेषु च ॥ ६५०. ३. वा-ग-न-भ। त्वा-त२-३-श। ख-ञ-त४-मं-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ६५१. ३. गोविकारे दधि-पयसी—॥मं-मु। गोविकारो दधिपयस्य-ख-त-न; गोविकारो दधि पयश्च-ग-भ; गोविकारो दधि-पयसोः-श ॥ उच्येते—॥मं-मु। उच्यते-ई ॥ ६५१. ४. श्रीते—भ१-३। श्रीतेन-ख-त-न-भ२-श-मं-मु ॥ ६५१. २१. अभूम भवामः—न-भ-श-मु। अभूमः-घ। भवामः-ख-ग-त-मं ॥ ६५१. २२. सुव्यत्ययः—श-॥मं-मु। सुव्यत्ययः-ख-त-भ२; सुप्यत्ययः-ग; सुव्यत्ययः-न; सुष्य-त्ययः-भ१; सुस्यः-भ३ ॥ ६५१. २३. तु ते त्वां—॥मं। ते त्वां-मु। उत त्वं-ख-ञ-त१-२; तु त्वां-ग१; तु त त्वा-ग२; नुत त्वं-त३-न; तु त्वं-त४; तु ते त्वं-भ१-३; ननु ते त्वं-श ॥ रक्ष्या इति—ग-॥मं-मु। रक्षंत इति-त१-२-४-भ२; रक्षत इति-ञ; इति-भ१; मिति-भ३ ॥ ६५१. २९. अभ्यवहार्यम्—ग-घ-भ। अभ्यवहार्यं-न। अभ्यवहार्यं-ख-त-श-मं-मु ॥ ६५३. २८. तान्नाश्रयसीत्यर्थः—त३-४-न-श-मं। तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा त्वं नदनुं नद अव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि धनादिकं तस्मै बहसि। आदित् अनंतरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव ह्यस्ये स्तुतिभिराहूयसे स्तूयस इत्यर्थः-ख-ञ-त१-२-भ-मु। तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा मानवस्य नदनुं दानादिराहित्यं समूहसि निराकरोषि यष्टृत्वं कृणोषि करोषि आदित् अनंतरमेव पितेव सन् तेन ह्यस्ये-घ ॥ ६५४. १६. मा—घ। तस्मादन्नं न-ग-र-ञ-त१-४-भ१-२; तस्मादन्नं-भ३; तस्मादन्यन्न-ख-ग-१-त२-३-न-श-मं-मु ॥ ग्रहेः—ख-त२-३-४-न-भ२-श-मु। ग्रहेः-ग-ञ-भ१-३-मं ॥ ६५४. १८. धनादिभिः—ख-ग-त२-न-भ-॥मं-मु। नादिभिः-त३; भरणादिभिः-श ॥ ६५४. १९. कैश्चित्—ग-॥मं-मु। कश्चित्-इतरेषु ॥ ६५५. ५. वर्तन्ते तान्—भ३-॥मं-मु। वर्तंत तान्-ख-त-न; ततान्-घ; तव्रंत तान्-भ१; वर्तते तान्-भ२; तान् ततान्-श ॥ ६५५. ६. धनैस्तनोति—ग-र-भ३-॥मं-मु। धनौ सनोति-ख-ञ-त२-३-४-न; सनोति-घ; धनै सनोति-त१; धनैः सनोति-भ२; धनं सनोति-श; धनैस्तनोमि-भ१ ॥

[८. २२] ६५५. ११. आग्निनम्—ग-ज्ञ-त२-भ१-३-॥-म-मु-अनु. । अग्निनं—ख-त३-४-न-भ२ ॥ ६५५. १८. उपक्षपयितारम्—भ१-३-॥-म-मु । उपजनायतारं—ख-त-न; उपयितारं—ग; उपजनयितारं—श ॥ ६५५. १९. सुहवा सुहवौ—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । सुहवौ—त३-४-न । सुहवा—घ-मं ॥ ६५५. २१. सूर्या स्वयंवरे—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयंवरे—ख-घ-त-मं ॥ ६५५. २७. यज्ञेषु—ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श । यज्ञेषु—त३-४ । युद्धेषु—॥-म-मु ॥ ६५५. २९. कैश्चिदप्यनुपद्रवम्—॥-म-मु । ॥ ६५६. ३. द्योतनशीलौ—ख-ग-ज्ञ-त३-४-भ-श-॥-म-मु । द्योतनं—त२ ॥ ६५६. ११. परिईयते—घ-भ१-३ । मं इतरेषु चैतन्नास्ति । ईयते गच्छति—मु ॥ ६५६. १३. मन्त्रान्तरम्—॥-म-मु । मन्त्रांतरं सति—ख-त-य; मन्त्रांतरं संति—न-भ१-२; मन्त्रांतरे सति—भ३-श ॥ ६५६. २३. द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-घ-भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त-श-मं ॥ ६५६. ३१. वृकेण—॥-म-मु । वृकेण लांगलेन—॥ ६५७. १. धान्यम्—॥-म-मु । धान्यं वा—ग; धनं वा—इतरेषु ॥ ६५७. ९. अस्मानुपयातमागच्छतम्—घ१-॥-म-मु । अस्माकं नुपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—त२-४)—ख-त१-२-३-४-न-भ२; अस्मानुपयातं गच्छतं—ग; अस्माकमुपयातमागच्छतं—च-य; अस्माकमुपयातं गच्छतं—भ३; अस्माकं उपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—ज्ञ)—ज्ञ-भ१-श ॥ ६५७. ११. एवम्—॥-मु । एव—मं ॥ आगच्छतम्—ग । आगं—भ२ । आगतं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६५८. १. यत्—ग-घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श; यद्यत्—॥-म-मु ॥ ६५८. ६. अधृतगमनाः—ग-भ१-३-॥-म-मु । अधृतनाः—त४; अधृतघनाः—इतरेषु ॥ ६५८. १९. वन्दनो—भ-॥-मं । वंदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८. २०. मायाभिः—॥-मं । मालाभिः—॥-मु ॥ ६५९. १. स्तूयमानमार्गौ—ख-ज्ञ-त२-न-भ१-३-॥-म-मु । यामन् मार्गे—ग; स्तूयमार्गौ—त३-४; स्तूयमानमार्गैः—भ२ ॥ ६५९. ४. नः अस्मान्—घै । नोस्मत्—मं-मु इतरेषु च ॥ ६५९. ८. सेवनीयशीलौ—॥-मं । सेवनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनाभिप्रेतम् । ऋ. सं. २. ३१. ४; ८. ७०. ८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६५९. १७. गच्छन्तीभिः—ग । गच्छद्भिः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६५९. १८. आरात्ताषित्—ग-घ-मु । आरात्तात्—मं इतरेषु च ॥ ६६०. १. प्रयच्छति—ख-त-न-भ-श-॥-म-मु । प्रयच्छंति—ग ॥ ६६०. ६. लिङि—मं-मु । लिङि—॥

[८. २३] ६६१. १३. अनुषक्तम्—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्तं—घ । अनुषक्तं—मं । निरु. ६. १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१. २०. यष्ट्वेन—॥-म-मु । यष्ट्वेन—ख-त-न-भ-श; याज्य-यष्ट्वेन—ग; यष्ट्वेन—घ ॥ ६६१. २७. यज्ञवति—ग-भ३-॥-म-मु । यज्ञं प्रति—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-य-श; वयसं प्रति—त३-४-न; ज्ञं प्रति—भ१ ॥ ६६३. १४-१५. माययापि तस्य—ग-घ-॥-म-मु । मायावि(व्योवि-श)तस्य—ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श; वमायावि तस्य—त२; मायावि तस्य—न; मायान्वि तस्य—भ१-३ ॥ ६६३. २१. त्वा त्वाम्—ग-घ-न-भ-मु । त्वां—ख-त-श-मं ॥ ६६३. २६. गृहे—॥-म-मु । यज्ञे—ग; सह—इतरेषु ॥ ६६४. ३. अस्माकम्—मं-मु । नोस्माकं—॥ ६६४. ४. त्वा—घ१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ१-मं-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५. ५. ज्वलत्तेजसे—ख-ग-घ-त१-३-भ । ज्वलत्तेजसो—त२-४; ज्वालत्तेजसे—न । ज्वालत्तेजसे—मं-मु ॥ कथमिव—ख-ग-ज्ञ-त१-२-४-भ-श । वयमिव—त३-न । वयमिह—मं-मु ॥ ६६५. १०. बाध-

परिहारेण—ग-भ१-२-श-मं-मु । बाधपरिपूरेण—ख-ज्ञ-त२-३-४-न; बाधापरिहारेण—भ३ ॥ ६६५.
१७. अरणीभिः—ग-घ-मं-मु । वारणीभिः—मु इतरेषु च ॥ ६६६. १९. यशस्वी असि—
घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग; यशासि—ज्ञ; यशस्वं—श; यशस्वासि—ख-त२-३-४-न-मं ॥

[८. २४] ६६६. २४ विश्वमना ऋषिः—मं । वैश्वनाम ऋषिः—ई-मु ॥ ६६७. ४.
इत्वषत्वे—ग-भ१-३-मु । इत्वषत्वे—मं । ईत्वषत्वे—भ२; इतिषत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७. १०.
हि प्रसिद्धौ—मं-मु । हि प्रसिद्धो भूः—ग; हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७. १७ नानाविधाभो-
पेतम्—भ१-३-श-मं-मु । नानाविधौपेतं—ग२; नानाविधानोपेतं—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७. २३
निरेकम्—मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७. २५. स्तवमानः—ज्ञ-मं । स्तवानः—ख-ग-
त१-३-४-न-भ२-३-मु; स्तवनः—घ; स्तवान—श । ६६८. १२. तथा मनः—मं-× । तथा मदीयं
मनो—मु ॥ ६६८. १७. नामन्त्रिते—ग-भ । आमन्त्रिते—ख-त-न-श-मं-मु ॥ ६६९. ३. नर्तयितः—
ग-मं-मु । वर्तयितः—ख-घ-त-न-भ; वर्तमानं—श ॥ ६७०. २. अभिषुणुत—ग-भ२-य । अभिषुत-
मं-मु इतरेषु च ॥ मदकरम्—भ२ । मधुरं—ग । मधुकरं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६७०. ९. दक्षम्—
ग-भ१-श-मं-मु । रक्षं—इतरेषु ॥ ६७०. २७. ऋत्विक् मध्वः—ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक्
सदावृधः सर्वदा वृद्धिमतो मध्वः—घ-मं ॥ ६७०. २८-२९. अभिषुणु.....वर्धकः—ग-भ ।
एतन्नास्ति ख-त-न-श-मं-मु । ऋ. सं. ४. ३१. १; ५. ३६. ३; ८. ६८. ५ एतेषु 'सदावृधः'
इत्यस्य, ऋ. सं. ८. २४. १३. अत्र 'सिच' इत्यस्य च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अयमेवेन्द्रः—
ग-भ-मं-मु । कोपे (कोये—त१-२) नेवेन्द्रः—ख-त; इत् वा उ अयमेवेन्द्रः—घ; कोयमेवेन्द्रः—न-श^१ ।
'स्तूयते खलु' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'कीदृशः वीरः विक्रांतः सदावृधः सर्वदा वर्धमानः' इत्य-
धिकं विद्यते ॥ ६७१. ५. उपलक्षणमेतत्—भ । उपलक्षणं—मं-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्'
इति भाष्ये साधारणः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ६७१. ६. छान्दसो मुम्—मं ।
छांदसो बोम—ख-त-न; छांदसो द्वितीयो नुद्—भ; छांदसो लोपः—श । छांदस आगमः—मु ॥ ६७१. ७.
सर्वैः—ग-ज्ञ-भ३-मं-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१. ३१. ऋत्विग्भिः—ग-ज्ञ-न-भ-श-
मं । ऋत्विस्तः—ख-त२-३ । ऋत्विग्भ्यः—मु ॥ मदीयम्—ग-त-न-भ । यदिदं—श-मं-मु ॥ ६७२. १.
घृताश्च मधुनश्च—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्च. य. । घृतान्माबुध्व—त३; घृतास मधुनश्च—भ२ ।
घृतान्मधुनश्च—घ-न-मं ॥ ६७२. ९. धनदानम्—ग-घ-मु । धनं दानं—मं इतरेषु च ॥ ६७२.
२५-२६. नव वै.....दशधा चरन्तम् । 'नव वै पुरुषे प्राणाः' एतावन्मात्रांऽशः तैत्तिरीयब्राह्मणे
(१. ३. ७. ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥
६७३. ६. संबोध्याह—ग-भ१-३-मं-मु । संबोध्य—इतरेषु ॥ ६७३. ८. भवन्तीति—मं-मु ।
भवन्ति—ई ॥ शोधनहेतुत्वात्—ग-भ२-३ । शोधने हेतुत्वात्—भ१; शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु ।
शोभाहेतुत्वात्—मं-मु ॥ ६७३. ९. यजमानानामिव—मं-मु । पद्यमानानां यजमानानां—ख;
पतमानानां—ग२-त४-भ; पद्यमानानां पतमानानां—ज्ञ-त२; पद्यमानानां यजमानानां राया (राया

१. The fact that many Mss. have को before यमेवेन्द्रः suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को. This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss., which has वर्षको as the last word.

हव-य) त१-य ॥ परिपदां समानाधिकरणः—*मं-मु । परिपदी समानक-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१; परिपदां समानक-त१; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. १९. विशेषेण—भ । विशेषणं-ग । निःशेषेण-त-मं-मु ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-मं-मु । सन्यसे-ख-ग-घ-ज्ञ-भ१-३; संन्यासे-त३; सन्यासे-त४ । 'संन्यसे' इति पदपाठः ॥ ६७४. १. ऋन्—*मं-मु । ऋन-जोषपूरलिखित-पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ॥ क्षणोतेः—*मं-मु । अर्तेः-ग; ऋणोतेः-इतरेषु ॥ ६७४. ३. किं पुनस्तं हन्ति—*मं-मु । किं पुना हंति-ख-त; किं पुनः हंति-ग-घ-श; किंतु नाहंति-न-भ१-२-य; किमु न हंति-भ३ ॥ ६७४. ७. हननसाधनम्—ग-घ-न-भ-मु । हननसा(युधं)-ख-त-श । हनन-साधकं-मं ॥ ६७४. १६. वाजनम्—मं-मु । वर्जनं-ख-ग-त-न-श; वर्धनं-भ ॥ ६७४. १९. प्रापितवती—*मं-मु । प्रापितवान्-ई ॥ ६७४. २०. करोषि—*मं-मु । करोति-ई । 'कारय' इति भाव्यम् ॥ ६७४. २४. आदत्तवान्—*मं-मु । दत्तवान्-ई ॥ ६७५. २. यदा—भ३-मं-मु । यदा यथा-ख-त१-२-३-न-भ१-२; यदा यदा-ग ॥

[८. २५] ६७५. ७. विश्वमना—ख-ज्ञ-त२-भ-मं । वैयश्चनामा-मु ॥ ६७५. २२. कर्त्रपेक्षत्वात्—ग-भ३ । कर्तृपेक्षत्वात्-न-भ१-२ । कर्तृपक्षत्वात्-ख-ज्ञ-त२-३-श-मं-मु ॥ ६७६. ४. ऋतावाना—ई-मं । 'ऋतऽवानौ' इति पदपाठः । ऋतावानौ-मु ॥ ६७६. १०. बलाद्वेगः—भ-मं-मु । बलाद्वेग-ख-त; बलवेग-श; द्वेग-न ॥ ६७६. १२. क्षियतेः—त२-न-श-मं-मु । क्षियतेः-भ । 'क्षियतेः' इति भाव्यम् ॥ ६७६. २०. वृष्टयवेला तदा—*मं । वृष्टयवेजानाद-ख-त-न-भ२; वृष्टयभावो जातः तदा-भ१-३-श । मु-पुस्तक एतद्वाक्यं नास्ति ॥ ६७७. १३. तद्वदुःसहेन—भ१-श-मं-मु । तद्वदः दुःसहेन-ख-त-न; तद्वदुःसहेन-भ२-३ । तद्वत् दुःसहेन-मु ॥ अहोरात्रयोः—*मं-मु । अहोरात्रयोः-ख-त-न-श; लोकत्रयेन-भ१; लोकत्रय-भ२-य; लोकत्रये-भ३ ॥ ६७७. १९. वृद्धश्रवसः । 'वृद्धश्रवसः' इति पदपाठः ॥ ६७८. १. पालनवत्त्वात्—*मं-मु । पालनैवत्त्वान्-ख-ज्ञ-त३-४; पालनैवत्त्वात्-त१-२; पालनैतत्त्वान्-न; पलितेवत्त्वात्-भ१; पलितेवत्त्वात्-भ२; मरुपालितत्वात्-भ३ ॥ ६७८. ४. कर्म—भ-श-मं-मु । कर्मक-ख-त-न ॥ ६७८. १०. उरुतरम्—*मं-मु । गुस्तरं-ई ॥ ६७८. १९. पालयताम्—भ१-२-मं-मु । पालयतां-इतरेषु ॥ ६७९. ११. वरुणस्य—श-मं । वरुणं-भ१; वर्षणस्य-इतरेषु ॥ च—*मं । धां-ख; व-त१; वा-मु इतरेषु च ॥ ६७९. १६. पर्यन्तान्—*मं-मु । रपानति-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२; स्थानति-त१; अंतरान्-घ; अंतानपि-भ३; पारं परितो मिनोमि-श ॥ ६७९. २३. रूपम्—*मं-मु-× ॥ ६८०. ५. लुक्—*मं-मु । षष्ठी-ई ॥ ६८०. ११. उक्ष्णशब्दात्—न-भ-मं । उक्ष्णशब्दात्-ख-त-श-मु ॥ ६८०. १२. वृद्धिभावोऽपि—*मं । वृद्धयभावोपि-ख-त-न-भ१-३-मु; वृद्धभावोपि-भ२; वृद्धयभावेपि-श ॥ ६८०. १३. बहुवत्पितृशब्देन (?)—ई-मं-मु ॥ ६८०. २१. स्वकुशलं—ख-त-न-भ२-श । स्वकुलं-भ१; स्वकुशले-भ३ । कुशलं-मु । तु कुशलं-मं । एतदुर्वोधं दृश्यते ॥ आयुधनेतृणाम्—श-मं-मु । अयुतनेतृणां-ख; अधुयनेतृणां-त-न; अधूयनेतृणां-भ१-२; अध्वरनेतृणां-भ३ ॥ ६८०. २२. भवेताम्—भ३-मं । भवेत-ई । भवेतं-मु ॥ ६८०. २७-२८. मेधाविनामुचितौ—*मं-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न; मेधाविनौ-घ-श; मेधाविनावस्थितौ-भ ॥ ६८१. २. प्रत्यग्रहीषम्—*मं-मु । प्रत्यग्रहीतं-ई ॥

[८. २६.] ६८१. ४. तत्पूर्वाः—त२-मं-मु-अनु. । तत्पूर्व्यः—इतरेषु ॥ ६८१. ७. पञ्च-
 दशर्चः—भ३-मु । पंचर्चः—त-न-भ१-२-श-मं ॥ ६८१. १४. युवयो रथम्—घ-मु । युवयोरर्थे—मं
 इतरेषु च ॥ ६८१. २२. तनोतीति—भ३-श-मं-मु । तनोति—इतरेषु ॥ ६८२. १२. रोदन-
 शीलौ रुवन्तौ—मं-मु । रोदनशीलो देवयौ—न; रोदनशीले देवयौ—ख-त-भ-श ॥ ६८२. १४.
 संक्षेपयतम्—मं-मु । संक्षेपयतं—ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३; संक्षेपयतं—त४-न; संक्षेपयतं—भ१; संकेत-
 यनं—श ॥ *संक्षेपनयोः—मं-मु । *संक्षेपनयोः—ख-त-भ२-३; (हिं) संक्षेपनयोः—न; *सनक्षेपनयोः—
 भ१; *संकेतनयोः—श ॥ ६८२. २०. युवयोः—मं-मु । युवां—ऽ ॥ ते तत्रैव—मं-मु । ते तु
 तत्रैव—न-भ-श; वे तु तत्रैव—ख-त ॥ ६८२. ३०. तैरपच्यवनीयौ—मं-मु । तैरपच्यवनीयौ—
 ख-भ१; तैरपच्यवनीयौ—त-न-भ२; कैरपच्यवनीयौ—भ३; तैरपच्यवनीयौ—श ॥ ६८३. १२
 स्तुत्वा—मं-मु । स्तुत्या—ऽ ॥ ६८३. २१. अपनेतृन्—मं-मु । आनेतृन्—ऽ ॥ ६८३. २२.
 आढागमः—भ२ । अढागमः—त२-न-भ१-श-मं-मु ॥ ६८३. २७. आत्मीयतया—ऽ । आत्माय-
 त्तया—मं-मु ॥ ६८३. २८. संगतौ सन्तौ—ख-घ-त-न-भ१-२-श-मु । संगतौ—भ३-मं ॥ ६८४.
 २८. क्रतौ—श-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ हवानाम् इति—भ३-श-मं-मु । हवानां—त-न-भ२ ॥
 ६८५. ६. सप्तम्याः सः—ऽ-मं । सप्तम्याः सुः—मु । अयमेव साधुः ॥ ६८५. ८. अमनुष्यौ—
 *मं-मु । मनुष्यौ—ऽ ॥ ६८५. १२. श्वेतयावरीनाम्या—भ । श्वेतयावरीनाम्यो—त-न-श । श्वेतया-
 वरीनाम्यो—मं-मु ॥ ६८५. २१. हिरण्मयकूलवत्त्वात्—ख-त-न-भ-श । हिरण्मयकूलवत्या—मं-मु ॥
 ६८५. २८. करतलास्फालनैः—त१-२-३-न-भ-श-मु । करलास्फालनैः—ख; करललास्फालनैः—ज्ञ-त४
 करललास्फालनैः—मं । 'करतलास्फालनैः' इति पाठः समीचीनतर इति मंक्समुल्लरमहाशयः^१ ॥ आश्वास्य
 पोषणीयौ—भ३-मं-मु । आश्वाश्च (अश्वाश्च-भ१-२) पोषणीया—त१-२-३-न-भ१-२; आश्वास्य
 पोषणीया—श ॥ ६८६. २२. अश्वावावह—मं-मु । अश्वावाह—ज्ञ-त२-भ; अश्वावाह—त३-४-न-श ॥

[८. २७] ६८७. ११. प्रागाथम्—भ-श-मं-अनु. । प्रागाथं—ख-त-न-मु ॥ ६८७. ३२.
 ओषध्यः—ऽ-मु । ओषधयः—मं ॥ ६८८. २०. वा—मं-मु-~~X~~ ॥ ६८८. २८. स्तोत्रेषु—ऽ ।
 स्तोत्रेषु—मं-मु ॥ ६८८. २९. शुश्रूषुतया प्राप्तव्यया—मं-मु । शिश्रूषतया प्राप्तव्यत्यया—ज्ञ-त२-३-
 ४-भ२; शुश्रूषुतया प्राप्तव्यत्यया—त१; शिश्रूषतया मातव्यया—न-भ१; शुश्रूषिततया जानव्यया—भ३;
 शुश्रूषतया प्राप्तव्यतया—श ॥ तथा—भ३-मं-मु । गिरा—श; गतया—इतरेषु ॥ ६८९. २८.
 *कर्मणि—ऽ-मु । *कर्मणि—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ ६९०. १५. विभाषितणिच्छत्वात् यदा
 णिच्—मं-मु । विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिच्—ज्ञ-त२-३-४; विभाषितणित्वात् यदा णिच्—न-भ;
 विभाषिताणित्वात्पदाणिच्—श ॥ ६९१. १३. कुर्वते—ऽ । कुर्वति—मं-मु ॥ ६९१. ३१.
 अपरम्—मं-मु-~~X~~ ॥ ६९२. ८. क्रियमाणत्वात्—मं-मु । क्रियमाणा—ख-त-न-भ२; क्रिय-
 माणानां—ग-भ१-३ ॥ ६९२. ११. हविर्माक्त्वम्—ग-भ२-य । हविर्माक्तं—त४-न; हविर्भक्षं—
 ज्ञ-त२ । हविर्भक्षणं—श-मं-मु ॥ ६९३. ८. ऋजुगमने प्रस्थे—मं-मु । ऋजुगमनप्रेरन्—ख-त-भ१;
 ऋजुगमनप्रेरयन्—न-भ२-३-श ॥ ६९३. १८. शुचिः—मं । निष्ठुचिः—ऽ-मु ॥ ६९३. २०.
 धनं मनवे—मं-मु । धनं मध्ये—ग-भ३; धने मध्ये—त-भ१-२ ॥ ६९३. २५. आयुधानाम्—

ग । आत्तानां—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६९४. ९. निम्नोचने—मँ । आनिम्नोचने—ख-व-त-न-भ-श-मु; आनिचेने—ग ॥ ६९४. १७. तद्धनम्—ई-मँ । तद्धनमावृणीमहे संभजामः तथा हविर्जुहतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं—मु ॥ ६९४. १८. अनशामहै—ख-ग-त-न-भ-श-मँ-मु । अनशामहै अश्रुयाम हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा बहिः (? हविः) जुहतः अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकुरुत ततः धनं तद्धनमावृणीमहे वयं संभजामहे—घ । एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्मन्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि । मु-पुस्तके तेषां व्याख्यानं दृश्यते । 'तत् धनम्' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'आ वृणीमहे संभजामः । तथा हविः जुहतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं' इत्यधिकं विद्यते ॥

[८. २८] ६९४. २१. विश्वे देवाः—ई-मु । विश्वे देवे—मँ ॥ ६९५. १३. निर्दिशति—भ१-३-श-मु । निर्दिशति—इतरेषु मँ-पुस्तके च ॥ ६९५. २८. अदितेः (?)—ई-मँ । दितेः—मु । एतदेव युक्तम् ॥ ६९५. ३१. सप्रपञ्चने (?)—ई-मँ-मु । 'सप्रपञ्चम्' अथवा 'प्रपञ्चने' इति भाव्यम् ॥

[८. २९] ६९६. ५. वैश्वदेवशस्त्रे—ई-मु । मँ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ६९६. ९. किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथक्देवताः—ग-ज्ञ-मु । किञ्चित्पदलिङ्गात् (*पदलिङ्गात्—भ२-३-य) पृथक् पृथक् (पृथक्—ख-त३-४) देवताः—ख-त१-२-३-४-न-भ; किञ्चित्पदविभागात् लिङ्गात् पृथक्देवताः—श । किञ्चित्पदं लिङ्गात्पृथक्देवतं (?)—मँ ॥ ६९६. १०. सौम्यम्—ग-न-भ-मँ । सौम्यं—त-श-मु ॥ ६९६. ११. शबलतादिषु (?)—मँ । शबलतादिषु—त४; सचलतादिषु—श; सर्वलतादिषु—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ६९६. १२. तावदुद्वते—मँ-मु । तावदिते—ख-त३; तानुभानुपुष्टे उदक्षे—ग, तावदुद्वते—ज्ञ-त१-२; तावद्वते—त४-भ१-२; तावदात—न; लताः पुष्प्यंते—भ३; तापोपनुदत्—श ॥ दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु—मँ-मु । सर्वे स्वदुःखोपशमनेन (स्वदुःखशमनेन—य) पुष्प्यंति खलु—ख-ज्ञ-त१-२-भ; सर्वदुःखोपशमनेन (सर्वस्वदुःखापशमनेन—त३-४-न) पुष्टानि खलु—ग-त३-४-न-श ॥ ६९६. १३. रात्रयश्चन्द्रनेत्रकाः—ग-मँ-मु । रात्रयश्चन्द्रनेत्रकाः—त-न-भ२-श; रत्नय-श्चन्द्रनेत्रकाः—भ१-३ ॥ ६९६. ३१. आवरकाणि—मँ । अपामावरकाणि—ई-मु ॥ ६९७. १४. यथा—मँ-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६९७. १६. तदाहृत्य—ई-मँ-मु । 'तानि आहृत्य' इति भाव्यम् ॥ स्वसहायेभ्यः—मँ । तस्य सहायेभ्यः—ई-मु ॥

[८. ३०] ६९८. २१. लेटि—मँ-मु । लोटि—ई ॥ ६९८. २२. लुगभावः—न-भ-मँ-मु । लुगभावः—त-श; स्वभावः—ग ॥ असतिः—न-भ । असथेति—त-श-मँ-मु ॥ ६९९. १. धनादिमन्त्रश्च—भ३-मँ-मु । धनादिमन्त्रश्च—इतरेषु ॥ ६९९. १-२. मानवात्.....तस्मात्—मँ । मानवात् (मनुः—न; मानवाः—श) सर्वेषां मनुः पिता तत (तेन—श) आगतात् परावतः पिता मुहुरं (दूरं—श) मार्गं चक्रे तस्मात्—ज्ञ-त३-४-न-श; मानवात् पित्र्यात् सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् परावतः दूरात् पथः—घ । त२-भ-पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्' इत्यस्मादनन्तरं 'मनुः' इति पदमधिकमस्ति । मु-पुस्तके—'मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात् परावतः पिता अनुदूरं मार्गं चक्रे तस्मात्' ॥ ६९९. ४. अस्मान्—मँ-मु । मास्मान्—ई ॥ ६९९. ११. विश्वानरः—मँ । विश्वानरः—ई-मु ॥ ६९९. १३. शृणाति—मँ । शृणोति—ई-मु ॥

[८. ३१] ६९९. २८. लेट्यडागमाः—मँ । लेट्यडागमौ—ई । लेट्यडागमः—मु । 'लेट्यडागमाः' इति भाव्यम् ॥ ब्रह्म—मँ । ब्रह्मेत्—घ; इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति । 'ब्रह्मा' इति

पदपाठः । एवमेव मु-पुस्तके ॥ ७००. ८-९ दीप्तिमान्...असत्—*मं । दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्-ग) रथः स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे-ग; पूजनेन-भ३) असत्-ग-भ३-मु; दीप्तिमान् रथः असत्-घ; दीप्तिमान् शीलो स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूयज्ञेन-त ३-न-भ१; पू-यज्ञेन-ज्ञ-त२-४) असत्-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२-श ॥ ७००. ११. येन मे रथः—*मं-मु । यो हेमरथैः-ख-त-न; यागे रथैः-ग; यो हेमरथः-भ; यो हैमरथे-श ॥ ७००. १२. येन—*मं-मु । तेन-ई ॥ ७००. १७. अहरहः—ख-त१-२-न-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-भ-पुस्तके-वेतन्नास्ति ॥ देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । ग-भ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ७०१. ३. प्राशितव्यान्—*मं । प्राशव्यान्-ई-मु ॥ ७०१. ५. तिष्ठेताम्—ग-घ । तिष्ठतां-भ१ । तिष्ठतां-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०१. ८. न अपि—*मं-मु । अपि-ई ॥ ७०१. ९. अपलपन्ति—मं-मु । अपलपति-ई । ‘अपलपतः’ इति भाव्यम् ॥ ७०२. ५. भवतो—ग-भ-मं-मु । भवथ-इतरेषु ॥ ७०२. ६. वर्तामह इत्यर्थः—ग-भ३-भ३-मं । वर्तमिदमित्यर्थः-ख; वर्तमित्यर्थः-ज्ञ; वर्तमिदमित्यर्थः-त२; वर्ताम इत्यर्थः-मु इतरेषु च ॥ ७०२. १०. प्रत्यागच्छतु—ग-घ । प्रतिगच्छतु-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०२. २०. गोपायितारो—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-मु । गोपायितारो-त३-४-न-श-मं ॥ ७०२. ३०. क्षेत्रो—ई-मं-मु । ‘क्षेत्रम्’ इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ८. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ७०३. १६. मनः—ग-घ-भ३-मं । न-त-न-मु ॥ ७०४. ६. आशुगमनाश्वं—भ३-भ३-मं-मु । शीघ्रगमनाश्वं-ग; गमनाश्वं-ज्ञ-त२-३-भ१-२ ॥

[८. ३२] ७०४. २४. अच्छावाकवादे—*मं-मु । अच्छावाको-ग; अच्छादको-त-न-भ ॥ पत्नीयजमानस्थाने—ई-मं-मु । ‘प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने’ इति भाव्यम् । ‘अच्छा बो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोचिषं प्रति श्रुताय बो धृषदिति तृचावच्छा-वाकः’ इति हि आश्व. श्रौ. सूत्रम् । मंसमुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७०५. २. सृविन्दं सृविन्दिनामकम् । सुविदं सुविन्दिनामकं-न-भ; सुविदं एतन्नामकं-घ । सुविन्दिनामकं-ख-ग-त-श-मं-मु ॥ ७०५. १८. नगरीमिव—ई । नगरमिव-मं-मु ॥ ७०६. २८. शोभन-पारणश्च—ग-भ-मं-मु । शोभनपारश्च-भ३; शोभनवरणश्च-इतरेषु ॥ ७०७. १३. यज्वा ब्रह्म-चारिवासी—भ३-भ३-मं-तै. सं. । यद्वा ब्रह्मसूचारिवासी-ख-त; यद्वा ब्रह्मचारिवासी-न-भ१-२-श । यज्वा ब्रह्मचारीति-मु ॥ ७०८. ७. बुसं तुम्यमिति—*मं । बुसं तुम्येति-भ२-३-मु । नुसः स्वधा तुम्येति-ज्ञ-त१-२; तुसं संतुग्धं-न; नुसः संतुग्धेति-त३-४; तुसं बुसं तुम्येति-भ१ ॥ ७०८. २६. निम्नं देशम्—ई-मु । निम्नदेशं-मं ॥ ७०८. २९. अध्वर्यो—घ-मु । अध्वर्यवः-मं इतरेषु च ॥

[८. ३३] ७१०. २२-२३. इन्द्रः...आगमत्—ई-मं । ‘आ गमः इन्द्र’ इति पद-पाठः । इन्द्रः...आगमः आगमत्-मु ॥ ७११. २१ अपरिवृतः—*मं-मु । परिवृतः-ग; आवृतः-ज्ञ-त३; अवृतः-त१-२-४; अवृतः-न; रपवृतः-भ ॥ ७११. २२. श्रवः श्रयन्त्यस्मि-न्निति—भ२-भ३-मं-मु । शुष शृण्वन्त्यस्मिन्निति-ग; श्रितः सन् श्रवं श्रयन्त्यस्मिन्निति-ज्ञ-त१-२; घश्रवं श्रयन्त्यस्मिन्निति-त३-४; श्रवा श्रयन्त्यस्मिन्निति-भ१-२; श्रवयन्त्यस्मिन्निति-न ॥ ७१२. २४. वृष-मिश्राकृष्टः—*मं-मु । वृषाश्चाकृष्टौ-ख-त३; वृषाश्चाकृष्टो-ग; वृषाश्चाकृष्टो-न-श; वृषभिः सेक्तृभिः सोमरसस्य सोतृभिः (सेक्तृभिः-भ३) चाकृष्टो-भ; वृषैश्चाकृष्टो-घ ॥ ७१२. २५. वृषा—ई-मं । ‘वृषो इति’ इति पदपाठः । वृषो वृषैव-मु ॥ ७१३. २४. रथस्थम्—घ-भ-श-मु । रथस्थां-ख-ग-त-

मं ॥ ७१४. ३. महन्—ग-मं । महान्—मु इतरेषु च ॥ ७१४. ५. सुखतमानि—ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१४. ९. तव—मं-मु । ते तव—ऽ ॥ ७१४. १५. प्रायोगिः—मं-मु । प्रायोगिः—ऽ ॥ ७१४. २३. रथस्य—घ । रथः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ३४] ७१५. ९. एन्द्र—ज्ञ-त३-न-भ-मु-अनु । ऐन्द्र-ग-त४-मं ॥ गायत्रः—न-भ-मु-अनु । गायत्र्यः—ग-त-मं ॥ ७१६. १. सोमलताम्—भ-श । सोमलता—मं-मु इतरेषु च ॥ ७१७. १५. अर्थ । 'अर्थः' इति पदपाठः ॥ ७१७. १६. स्वाहा—ख-ग-घ-त-न-भ२-श-मु । भ१-३-मं एतेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१७. २१. उपश्रुति उपश्रुतौ—मं-मु । उपश्रुति-ग-घ; उपश्रुतेः—त-न-भ२; उपश्रुतिश्रुतेः—भ१-३-य ॥ ७१८. १२. वा । एतस्मादनन्तरं 'वनानि' इत्यावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः मन्यते ॥ ७१९. १. तेषु—मं । तेषु तेषु—ग; तेष्वेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु । तेष्वेषु—मु ॥ ७१९. २. तिष्ठम् इति—मं-मु । तिष्ठति—ख-त-न-भ१-२-श; तिष्ठदिति—ग; तिष्ठं—घ; तिष्ठति—भ३ ॥

[८. ३५] ७१९. ५. औपरिष्ठाज्योतिषम्—त२-४-मं । उपरिष्ठा°—ज्ञ-श-मु; ओपरिष्ठा°—न-भ । औपरिष्ठाज्योतिषम्—अनु ॥ ७१९. ८. अमोर्यामे—भ३ । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् । अश्विनोर्यामे—त-न-भ१-श-मं-मु । अश्विनोर्ध्व—ग; अश्विनोर्वागे—भ२; 'अमोर्यामे' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ होतुरतिरिक्तोक्थे—न । 'रिक्तोक्थे'—मं-मु इतरेषु च । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां 'रिक्तोक्थे' इत्यस्य स्थाने 'रिक्तोक्थे' इति पठनीयम् ॥ ७१९. १५. सजोषसा । 'सजोषसौ' इति पदपाठः ॥ ७२०. ५-६. विश्वा सबना सर्वाणि—घ-न-भ३-मु । विश्वा विश्वानि—भ२ । विश्वा सर्वाणि—मं ॥ ७२०. २५. वाः वनम्—ख-त-न-भ-श । वा वनं (?)—मं-मु ॥ ७२१. ११. गगनम्—घ-मु । वेगेन—ग; वागमन—ख-त-श । गगणं—मं ॥ ७२२. ९. मित्रावरुणवन्ता—ऽ-मं । 'मित्रावरुणवन्तौ' इति पदपाठः । मित्रावरुणवन्तौ—मु ॥ धर्मवन्ता—घ-श-मु । धर्मवन्तौ—मं इतरेषु च ॥ ७२३. १९. सोमामिषवम्—ऽ-मु । अमिषवं—मं ॥ ७२४. २०. शतपथब्राह्मणे 'सह' नास्ति । ७२४. २१. एव यत्—श. ब्रा. मं-X । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७२४. २८. तृप्यतं तृप्यतम्—मु । तृप्यतां—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३; तृप्यतः—ग; तृप्यतं तृप्यतां—घ; तृप्यतं—त१-२-भ२-य-श ॥

[८. ३६] ७२५. १३. अन्यासु—मं-तै. सं. । अन्यास्यासु—ग; अन्या—त-भ । अन्य—मु ॥ ७२५. २२. रक्ष—ग-मं-मु । रक्षसि—घ-त-न-भ२ ॥ ७२६. २७. प्राविथ—भ३-मं-मु । प्रत्रस्यमाविथ—ख-त२-३-४-न-भ१-२; माविथ—ग; पुरुकुत्सपुत्रं प्राविथ रक्षिथ—घ-ज्ञ-त१; पुत्रं त्वमाविथ—श ॥

[८. ३७] ७२७. १. महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । 'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम्' इति आश्व. श्रौ. सूत्रानुसारेण 'पृष्ठथस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्' इति भाव्यमिति प्रतिभाति । मॅक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७२७. ८. प्ररक्ष—न-भ-मं-मु । प्ररक्षः—घ; रक्ष—त२-श । 'प्रारक्षः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७२७. २१. अस्य भुवनस्य—ग-घ-भ१-३-मु । स्य भुवनस्य—इतरेषु । भुवनस्य—मं ॥

[८. ३८] ७२८. २३. 'स्तोत्रियसंज्ञकसृचः'—मं-मु । 'स्तोत्रियसंज्ञक'—त-भ ॥ ७२८. २५. प्रातःसवनीयस्य—मं-मु । प्रातःसवनीय—ग-त४-भ२; प्रातःसवन—ज्ञ-त२-भ३;

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९.१. स्थः । अस्मादनन्तरं 'ऋतौ कालेकाले यष्ट्व्यौ' इति ज-भ२-य-पुस्तके-
ष्वधिकं विद्यते ॥ भवथो हि—१-मु । भवयः—मै ॥ ७२९. २. युद्धेषु कर्मसु—ज-त१-२-भ२-
य । कर्मसु युद्धेषु—ग-त४-मै-मु ॥ चोपतिष्ठन्तौ—ख-ग-ज-त३-४-न । यज्ञादिषु बोपतिष्ठन्तौ—
त१-२-भ२ । बोपतिष्ठन्तौ—मै-मु ॥

[८. ३९] ८३०. ३०. अभिगच्छन्तः—मै । अभिगच्छन्त (?)—मु । गच्छतः—ग;
अभिच्छतः—घ; अभिगच्छतः—त-न-भ१; अभिगच्छत—भ२; अभिगच्छता—भ३ ॥ ७३१. २५-२६.
अभीवृतः परिवृतः—घ-मु । आवृतः—त१; आवृतः परिवृतः—इतरेषु । अभीवृतः—मै ॥ ७३३. ६.
इरज्यसि ईशिषे—मै-मु । राजासि—घ; राजासाशिषे—त३-४-न; राजासशिषे—ग; राजामाशिषे—
ज-त२; राजासीशिषे—भ ॥

[८. ४०] ७३३. ११. ऊरुभाग—मै-मु । ऊरुभाग—ग; ऊरुभाग—ज-त२; ऊरु-
भीग—त३-४-भ२; ऊरुभिग—भ१; ऊरुणि—भ३ ॥ एतत्—ग-न-भ-श । एव—मै-मु इतरेषु च ॥
७३३. १३. आरम्भणीयाभ्यः—भ३-मै-मु । आरंभणीयाभ्य—इतरेषु ॥ ७३३. २६. सहि-
षीमहि—ख-त-न-भ-मु । साहिषीमहि—श । सहीषिमहि—घ-मै ॥ ७३४. २०. नाभाक
नभाकवत्—मै । नाभाक नभाकवत् नभाकवंतौ—मु । नाभाक नभावंतौ—ख; नाभाकवंतौ—ग-श;
नभाकवत् नभाकवंतौ—घ; नाभाक नभाकवंतौ—त-न-भ ॥ ७३४. २८. प्र इरज्यत—मै-मु ।
इरज्यत—१ ॥ ७३५. ५. बल्ल्याः—मै । बल्ल्याः—घ; तमाया—ख-त-न-भ१-२-श; लताया—ग-भ३ ॥
गुष्पितम्—घ-त-न-भ२-मै-मु । गुष्पितं—ग; पुष्पितां—भ१-३ ॥ ७३५. ६. ओजः—मै-
मु-४ ॥ ७३५. १५. अस्माकीनैः—१-मै-मु । 'आस्माकीनैः' इति भाव्यम् ॥ ७३६. १.
हरिवः वज्रिन् ? ॥ ७३६. ३. पूर्वीः.....अन्यत्—मै । पूर्वी वयः प्रज्ञां साधन्तां साधयन्
सिद्धमन्यत्—ख-त-न-भ१-२-श; पूर्वी धियः प्रज्ञां सधन्तां साधयन् सिद्धमन्यत्—ग; पूर्वीः बह्वयः प्रज्ञाः
नः याः धियः अस्मद्बुद्धयः नु क्षिप्रं साधन्तां साधयन्तु—घ; पूर्वीः बह्वयः धियः प्रज्ञाः साधन्तांसाधयन्
सिद्धमन्यत्—भ३ । पूर्वीः याः नोऽस्माकं धियः प्रज्ञां नु क्षिप्रं साधन्तांसाधयन् सिद्धमन्यत्—मु ॥
७३६. २०. आण्डा—मै-४ । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८. ४१] ७३७. ११. मरुद्भिश्च—ग-ज-भ३-मै-मु । मरुद्भिश्च—त३-४-भ२ ॥
७३७. १९. समानया—मै-मु । समान्या—१ ॥ ७३७. २१. समीपे यः—मै । समीपे—१-मु ॥
७३७. २३. समानया—मै-मु । समान्या—१ ॥ ७३८. १३. रक्षिता—भ२-३-मै-मु । रक्षति—
ग-घ-ज-त१-२; ररक्षति—त३-४; ररक्षिता—भ१ ॥ ७३९. ८ - - - त्परिमृशतः.....पुरस्तात्—
त३-४-भ१-३-श-मै । यः वरुणः आसु दिक्षु अत्कः व्याप्तः सन् आशये जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां
शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मृशत् विनाशयत् अस्य वरुणस्य
पुरोगये रथस्य पुरस्तात्—ख-घ-ज-त१-२-भ२ । यः वरुणः आसु दिक्षु अत्कः व्याप्तः सन् आशये
जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि
मर्मृशत् परिमृशतो वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात्—मु । परिमर्मृशत्
परिमृशतो—न ॥ ७३९. २५. अन्तरिक्षेऽधिवसतः—मै-मु । अन्तरिक्षेऽधिवसतः—१ ॥
७३९. २६. भूमीः.....पप्रतुः—मै-मु । भूमी (० मि—त१-भ३) रक्षिस्थिता पप्रतुः—त-भ३;

भूमी (०मि-भ१) रधस्थिता पप्रतुः-भ१-२; भूमीः द्यौरंतरिक्षभूमीः-घ ॥ ७४०. १. अर्धिऽ-
निर्निजः । भाष्यकारः 'अधि', 'निर्णिजः' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥ ७४०. ७.
व्यधारयत्-ख-घ-त-न-भ-मु । अधारयत्-श-मँ ॥

[८. ४२] ७४२. १२. ऐकादशिनाः-ज्ञ-भ२-३-मँ-आश्व. श्रौ. । एकादशिनः-त२-३-मु ।
एकादशिनाः-ग ॥ ७४०. १६. देवेति-ग-ज्ञ-३-मँ-मु-आश्व. श्रौ. । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥
७४०. ३०. गोपायितारम्-घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-२-मु । गोपयितारं-ग-त४-भ३-मँ ॥ ७४१. ८.
बलम्-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त३-श-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥

[८. ४३] ७४२. ४. कारीर्यवभृयेष्टयोः-मँ । कारीर्यावभृयेष्टयोः-ख-ग-त१-न-भ१-२-
श; कारीर्यावभृयेष्टयाः-त३-मु ॥ ७४२. ५. आज्यभागौ-ई-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥
७४२. २६. बप्सति भक्षयन्ति-३-मँ-मु । बप्सति भक्षयति-घ; बप्सन्ति भक्षयन्ति-त-भ ॥ ७४२.
३०. पृथगित्येव-ज्ञ-भ२-३-३-मँ-मु । पृथगिति-ग; पृथगितोव-त२; पृथगितोर्व-त४; वृथगित्येव-
भ१ । वाजसनेयिसंहितायां वेबरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च 'वृथक्' इत्येव पाठो
दृश्यते ॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः-ई-मु । अग्निहोत्राभिः-मँ ॥ ७४३. १०. क्षुत् धासि-त-
न-भ-मँ । क्षु धासिः-श-मु-नि. ॥ ७४४. २. सोमघृतपृष्ठाय-घ-३-मँ-मु । सोमघृते पृष्ठाय-त-न-भ;
सोमसिक्तद्वृते पृष्ठाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठ अनेकस्तोत्रभ्रितसोमान्न
इत्यर्थः-ग ॥ ७४३. ११ अङ्गिरस्वत्-ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ७४५. १५. प्रभु
प्रभुः-ग-भ२-३-मँ-मु । अनुप्रभुः प्रभुप्रभुः-घ; प्रभुः-न । 'प्रभुः' इति सविसर्गः संहितापाठः ।
'मुलोप*छान्दसः' इति भाष्यकारेणोक्तं तच्चिन्त्यम् ॥ ७४५. १६. अनु-३-मँ-मु-X ॥ ७४६. २.
यमिमम्-ख-घ-त-न-भ-श । यं-ग । इमं-३-मँ-मु ॥ सर्वदा-मँ-मु । सर्वहा-ई ॥ ७४६. १९.
सहस्कृतः-ई-मँ । 'सुहः*कुत' इति पदपाठः । सहस्कृत-मु ॥ ७४६. २७. अहा-मँ-मु-X ॥
७४६. २८. गाह्यितव्यानि-३-मँ-मु । गाहितव्यानि-भ३; ग्राह्यितव्यानि-इतरेषु ॥ ७४७. ८.
दीप्तिधनः-ख-न-भ२-श । दीप्तधनः-ग; दीप्तिचनः-त । दीप्तिरोचनः-घ-मँ-मु ॥

[८. ४४] ७४९. ३. ज्वलदीप्ते-मु । उज्ज्वलदीप्ते-ग; ज्वालदीप्ते-न; ज्वलदीप्ते-मँ इतरेषु
च । ऋ. सं. ८. २३. २३. द्रष्टव्यम् । 'ज्वलदीप्ते' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७४९. ८.
पताका°-ग-घ । पताक°-त-न-भ-मँ-मु । ऋ. सं. १०. १. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १६. ववृधे
ई-मु । वावृधे-मँ ॥ ७५०. ७. ते तव-ई-मँ । 'तव' इत्येव पदपाठः । तव-मु ॥ ७५०. १७
वर्धयन्तु-३-मँ-मु । वर्धयन्ति-ई ॥ ७५०. २०. अग्ने-ई-मँ-मु । 'अग्नेः' इति पदपाठः ॥
७५०. २९. वर्धयन्तु-३-मँ-मु । वर्धयन्ति-ई ॥ ७५१. १० अनुग्रहबुद्धौ-मँ । अनुग्रहबुद्धौ
सुष्ठुतौ कं सुखं यथा तथा-घ; अनुग्रहबुद्धौ सुष्ठुतौ-इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७५१. २७. तं सुख्य
वा-३-मँ-मु । सुख्य वा-ग; तं सुख्य-ज्ञ; तसुय व-त१-२-३; तसुय वा-त४-न-भ ॥ ७५२. २.
द्यवि-मँ-मु । सदिवि-घ; दिवि-त-न-भ ॥

[८. ४५] ७५२. १५. इति स्तोत्रम्-ई-३-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥ ७५२.
१६. *तिरिक्तोक्थे । *तिरिक्तोक्थे-ई-मँ-मु ॥ ७५४. १६. भङ्गकारम्-३-मँ-मु । भोक्तारं-ख-घ-
त-न-भ; भेत्तारं-ग-श ॥ ७५६. १५. प्रेरितवान्-भ-३-मँ-मु । प्रेरयितवान्-इतरेषु ॥ ७५७. ५.

बुर्बुरमिति—*मं-मु। बुर्बुरेति—ग-त-न-भ-१-२; बुर्बुरेति—भ-३; बृधुरिति—ज्ञ-त-१-२-३ ॥ ७५७. १८. प्रयच्छस्येव—मं-मु। प्रगच्छस्येव—९ ॥ नाकार्षीः—*मं-मु। माकार्षीः—९ ॥ ७५८. ३. भूरिषु—घ-न-भ। भूरिष्वपि—मं-मु इतरेषु च ॥ असंख्यातेष्वपि—ख-ग-त-न-भ-श-मु। ण्वति—घ। असंख्यातेषु—मं ॥ ७५९. ७. हिंघि अतः—*मं। हिंस च—मु। हिंसि अतः—ख-ज्ञ-त-१-२-३-श; हतान् कुरु—ग; हिंस्य—घ; विस्यतः—त-४; हिंस्याः—न-भ-१-३ ॥ ७५९. १३. विमर्शनक्षमे—न-मं-मु। विमर्शके राक्षसे—ग; विमर्शकेनक्षमे—घ-त-भ ॥

[८. ४६.] ७६०. ४. अष्टाक्षरा—*मं। अष्टाक्षरवती—ख-ग-त-न-भ-मु; द्वादशाक्षरवती—घ ॥ द्वितीयचतुर्थयोः—ख-ज्ञ-भ-मं-मु। द्वितीयतृतीययोः—ग-घ-त-न ॥ ७६०. १०. नवका... पदा। 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विषमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा। 'नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा' इति वा. सं. सर्वानुक्रमण्याम् ॥ ७६१. ८. कमित्याह—९-मं-मु। 'क इत्याह' इति भाव्यम् ॥ ७६१. २५. सर्वा रक्षणाः—९-मं-मु। १ ॥ ७६१. २६. सुतम्—९-मु। सुतमभिसुतं—मं ॥ ७६२. ११. यः तव। पूर्वमन्त्रोक्तो मदशब्दो विशेष्यत्वेनाप्याहर्तव्यः ॥ ७६२. १२. स त्वम्। तादृशमदयुक्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ७६२. १८. यथास्माकम्—मं-मु। यथास्माकं यागं—९ ॥ ७६३. २२. मह्यम्—९-मं-मु। ममेत्यर्थः ॥ ७६३. २३. अद्य—मं। 'अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६३. २५. लिङ्भावात्—९-मं-मु। 'लिङ्बद्भावात्' इति भाव्यमिति मॅक्स-मुल्लरमहाशयः अभिप्रेति ॥ ७६४. २. स्तुवत इति—९। स्तुवंत इति—मं-मु ॥ ७६४. ३. अद्यापीदानीमपि। 'अति अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६४. ११. वा—ग-२-मं-मु। इतरलिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ७६५. ७. चेतयितः—मं-मु। चेतितः—९ ॥ ७६५. ८. वा—ग-भ-मं-मु। त्वा—ख-त-न-श ॥ ७६५. १५. वशायाश्चयाय—*मं-मु। वशायास्याय—ग; वशायाख्याय—इतरेषु ॥ कानीतस्तु—न-भ-१-३-मं-मु-बृहदे। कानीतस्स—ग; कानीतस्य—इतरेषु ॥ बृहदेवतायां 'स्तुयते' इत्यस्य स्थाने 'संस्तुतं', 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्येव' इति च पाठो दृश्यते ॥ ७६५. २०. कनीतपुत्रे—भ-मं। कानीतपुत्रे—घ-न-मु। कानीते पुत्रे—ख-त; पुत्रे—श; कानीतेषु पुत्र—ग ॥ ७६६. २२. तदुच्यते—ख-त-श। चेदुच्यते—ग-न-भ-मं-मु ॥ ७६७. १३. अन्वशात्—ख-भ-मं-मु। अप्सान्—ग; अन्वशान्—ज्ञ-त-२; अन्वप्सान्—त-३-४-न; अन्वस्यान्—श ॥ ७६८. २५. योज्यम्—भ-२-३-श-मं। योजनया—ग; योज्य—ख-त-न-भ-१-मु ॥

[८. ४७.] ७६८. २९. कैङ्गिकः—*मं-मु-X ॥ ७६९. १९. अधि। एतन्मन्त्रे नास्ति ॥ ७७०. १२. अद्या—ख-ज्ञ-त-१-२-भ-श-मु। ग-घ-त-३-४-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७७०. १३. अवदधिष्ण्यादिकान्—*मं-मु। अवदधि°—ख-त-३-४-न-भ-२; अवदधि°—ज्ञ-भ-१-३; अवनधि°—ग; धिष्ण्यादिकान्—श ॥ ७७०. २०. आशवः—९-मं-मु। 'आश वः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ यम्—ग-मं-मु। इतरेषु नास्ति ॥ ७७०. २८. प्रवृद्धम्—*मं-मु। अप्रवृद्धं—ख-त-न-भ-२-श; अतिप्रवृद्धः—ग; अभिप्रवृद्धं—घ ॥ अपरिहारार्हम्—*मं-मु। अपरिहारार्थं—ख-घ-त-भ-१-श; अपरिहार्यं—ग-न-य ॥ कस्य—मं-मु। यस्य—९ ॥ ७७२. २८. शेषेण—*मं-मु। शेषे—९ ॥ उपतिष्ठेत्—९-मु। उपतिष्ठेत्—मं ॥ ७७२. २९. उपतिष्ठेत्—ज्ञ-न-भ-१-श-मु-आश्व. य.। उपतिष्ठेत्—ख-त-२-३-४-भ-३-मं ॥ ७७३. १८. दुःस्वप्नम्—ख-त-न-भ-श। दुःष्वप्यं—ग; दुःष्वप्यं—घ;

स्वमं-मु । दु स्वान्यं-मं ॥ ७७३. २६. यदेव—*मं-मु । तं देव-न; तदेव-इतरेषु ॥ ७७३. २७. भोक्त्रे—*मं-मु । भोक्तुः-ई ॥ तदपसे यदेवापः—*मं-मु । तदपसे देवापः-ख-ग-त-भ१-२-श; दपसे तदेवापः-घ; तदपसे वदेवापः-न; तदपसे तदेवपः-भ३ ॥ ७७४. २. अनुभूतवत्—ख-ग-त-भ-श । अनुभूतं च-न । अनुरूपवत्-मं-मु ॥ ७७४. ८. संज्ञापितम्—ख-ग-त-न-भ । संज्ञापितं-श-मं-मु ॥ संदाय—श-मं-मु । समादाय-ग; दानाय-भ३; सदाय-इतरेषु ॥ ७७४. १८. स्मः—न-भ२ । स्म-मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ४८] ७७५. २२. ततः—*मं-मु । त्वातामृभा-ख-त२-३-४; पीत्वा-ग; त्वत्तः-घ१; हतः-च; त्वामामृभा-न; त्वावामृभा-भ१; त्वमाः-भ३; त्वां पीत्वा-श ॥ ७७६. ३. सखा स्वसख्ये—त-न-भ१-२ । सखाय स्वसख्य-ख; सखा स्वसख्ये-ग-श; सख सख्ये-भ३ । सखायं स्वसख्ये-मं-मु ॥ ७७६. ११. बध्न्यः—*मं । बध्वः-ख-त-श-मु; बध्यः-ग; बध्वः-घ; बध्वाः-न-भ ॥ ७७७. ८. स्मः—न-भ । स्म-मं-मु इतरेषु च । ऋ. सं. ८. ४६. १. द्रष्टव्यम् ॥ ७७८. ४. अत्रसन् प्राप्नुवन्—मं-मु । अत्रसन् प्राप्तवान्-ख-ग-त-२; अत्रसन्-घ; अरमं प्राप्तवान्-त३-४; अरन्-भ१-३; अरमन् प्राप्तवान्-भ२; अरमन् प्रापूर्वन्-श ॥ ७७८. ५. यस्मात्—ग-मं-मु । तस्मात्-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८. १७. सौम्यस्य—ई-मु । सोमस्य-मं ॥ ७७८. ३१. निद्राः—घ-मं । निद्रा-ख-ग-भ-श-मु । निद्रा-त-न । 'निद्रा' इति पदपाठः ॥

[८. ५८] ८०२. १३. यमृत्विज...स्तुतिर्वा—मंक्डोनलमुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते । वैदिकास्त्वेतत्पठन्ति ॥

[८. ६०] ८०६. १९. प्रदीप्तकेश°—ग-श-भ-मु । प्रदीप्तकलश°—मं इतरेषु च ॥ ८०७. २७ तेजो वा । अत्र किमपि गलितं प्रतिभौति । ऋ. सं. २. १. ५. भाष्ये 'मित्रमहः' इत्यस्य 'हितकारितेजः' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥ ८०८. १२. ऋचा गिरा—ई-मं-मु । 'गिरा ऋचा' इति साधु इति मंक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८०८. २८. माति नो—ग-मं-मु । मानितिनि-ख; मातिर्नो-घ; मातितिर्नो-त-भ२-श; मातीतिर्नो-भ१-३ ॥ ८०९. ८. तद्धनम्—ग-श-मं-मु । त धन-भ१; तं धनं-इतरेषु ॥ कर्मधन—ई-मु । कर्म धनं-मं ॥ ८१०. १९. हे यजमानाः—ग-च-मं-मु । गेहे यजमानाः-ख-घ१-त-भ३-श; गेह यजमानाः-भ१; ग्रहे यजमानाः-भ२ ॥ ८११. १९. यातना—ग-मं-मु । याना-ख-त-न-श; याता-भ ॥ ८११. २१. बाह्यानि—घ-त-न-भ१-मु । बाह्यानि-ख-ग-भ२-मं ॥ च न—मं-मु । च-ख-ग-त-न-भ१-२-श; न-घ; मा-भ३ ॥

[८. ६१] ८११. २३ प्रागाथस्य—मं-मु । प्रागाथः-घ; प्रागाथस्य-इतरेषु ॥ ८११. २८-३०. चातुर्विधिकेऽहनि.....पुरुबसो इति—ग-त-न-भ२-श-मु । 'चातुर्विधिकेऽहनि... शृणवच्च न इति' इत्यंशः ख-पुस्तके नास्ति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्य उभयमिति बृहत्साम-प्रागाथः । तथा च सूत्रितं । उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुबसो । आ. ७. ४ । इति-मं ॥ ८१२. १२. जगदुपकारिकायाः । जगदुपकारकस्य-ख-त-न-भ-श-मु; जगदुपकारक-ग । जगदुपकारकायाः (१)—*मं ॥ ८०३. १. भवति—ई-मं-मु । 'भवतु' इति स्यादिति मंक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८१३. १६. पौरः—ग-भ-मं-मु । पुरुकृत्-ख-घ-त-१-२; पुर-त३; पूरयि-त४; पूरः-न; पूरयि-श ॥ ८१३. २२. बृहत्—*मं-ये.आ. । बृहत्-ख-ग-त-भ२-मु; बृहत-ज-न-भ१-३-श ॥

८१४. २६. जल्हवः । एवं संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मॅक्समुल्लरमहाशयः सर्वत्र 'जल्हवः' इति पठति ॥ ८१५. २. अरायाः—ई-मॅ-मु (१) । 'अरायः' इति भाव्यम् ॥ ८१५. १४. वेद—*मॅ । देवः वेद-ख-ग-घ-ञ-मु; देवः-त१-३-४-न-भ२-श; वेदः-भ१; वेदा-भ३ ॥ ८१६. ४. आह्वयामः—ख-घ-ञ-त३-भ । आह्वयाम-ग-त२-४-न-श-मॅ-मु ॥ ८१६. १७. पश्चात् पश्चाद्भागात्—*मॅ-मु । पश्चाद्भागो-ख-घ-ञ-त२-३-४-न-भ१-२; पश्चाद्भागे-ग-भ-३-य; पश्चाद्भागात्-त१ ॥ पूर्वभागात्—*मॅ-मु । पूर्वभागः-ख-ग-भ१-२; पूर्वो भागो-घ-त-न-श; पूर्वभागे-भ३-य ॥ अधोभागात्—*मॅ-मु । अधोभागः-ख-घ-भ१; अधोभाग-ग-त-न-भ२; अधोभागे-भ३-य ॥ ८१६. २०. आसुराणि—*मॅ-मु । आसुरीः—ई ॥ ८१६. २७. रक्षसि (रक्ष वा)—*मॅ-मु । क्षत्रास्वसि-ख-त-न-भ१-२-श; त्रासयसि-ग; त्रास्व-भ३ ॥

[८. ६२] ८१७. ८. सप्तम्याद्याश्च—ख-त-न-भ१-३-मॅ । सप्तम्याद्याः-ग-भ२-श-मु-अनु. ॥ ८१८. १. चिदर्बता—*मॅ-मु । चार्बता-ग-घ-त-श; वार्बता-न-भ१-२; नार्बता-भ३ ॥ ८१८. २३. दृष्ट्वा—*मॅ-मु । गत्य-ख-ग-घ-न-श; अवगत्य-भ ॥ ८१८. २६. अवेक्षितम्—*मॅ-मु । अवक्षितं-न; अवेक्षितुं-इतरेषु ॥

[८. ६३] ८२०. २६. आनजिः—मॅ-मु । नजिः—ई । (१) ऋ. सं. १.१०२.१; १६१. ४. भाष्ये 'आनजे' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१. ५. उपायज्ञः—भ२-३-मॅ-मु । उपाय-चास्मैशः-ख-न; उपायचास्मैशः-त२-३-४-श; अनुष्ठेयवस्तैश-ग; उपायाद्र-भ१ ॥ ८२१. ६. अपवारितवान्—ग२-मॅ-मु । ऊवारितवान्-ख-त३; अपवारितवान्-ग१; उत्सारितवान्-ञ-त२-४; उपवारितवान्-भ१-२; अपवारितान्-भ३; उच्चारितवान्-श ॥ ८२१. १३. गन्तु—ख-घ-ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८२१. १८. स्वाहावरस्य । 'स्वाहा' । वरस्य' इति पदपाठः । भाष्यकार एकपदं चकारेति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य-मॅ । ८२२. १४. लब्धे लब्धव्ये—*मॅ । लब्धव्ये-ख-त-भ३-श; लब्धव्य-ग; लब्धे-घ; लब्धव्ये-भ१-२-मु ॥ अस्मानिति पूरणः—ई-मॅ-मु । १ ॥

[८. ६४] ८२३. १९. तव—ग-मॅ-मु । स तव-ख-त-न-भ; सदशः-श ॥ ८२४. १३. त्वाम्—ख-ग-त२-३-न-भ२-३-मॅ । 'तम्' इति पदपाठः । तमिंद्रं-मु ॥ ८२५. ८. अधिश्रितः । 'अधि प्रियः' इति पदपाठः ॥ ८२५. ११. अभिषुतः तम्—ग । अभिषुतं-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८. ६५] ८२५. २७. 'निष्यन्दनस्थाने—मॅ । 'निष्यंदने स्थाने-ख-त; 'निष्यंदनि स्थाने-ग; 'निष्यंदने स्थाने-घ-न-भ; 'निष्यंदनस्थाने-श । 'निष्यंदने स्थाने-मु ॥ ८२७. १९. इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः—*मॅ । इंद्रः प्रीत इत्यर्थः—ई-मु ॥

[८. ६६] ८२७. २५. अयं प्रगाथः—*मॅ । प्रगाथौ-त१-२; प्रगाथः-मु इतरेषु च ॥ ८२८. १६. यः—*मॅ-मु-X ॥ ८२८. २३. प्रक्षालितोऽश्वः—मॅ-मु । प्रक्षालिताश्वः—ई ॥ ८२८. २४. व - - - -त-न-भ३-मॅ । ग-भ२-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । जातमिति च-मु । 'वचनात्' अथवा 'च व्युत्पत्तिः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८२८. २६. अपवरणी-यम्—ई-मॅ-मु । अस्मादनन्तरं 'ब्रजम्' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८२९. १. पुहः संभृतम् । भाष्यकारः 'पुह' 'संभृतम्' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥

८२९.६. प्रकामयते—१। कामयते—मं-मु ॥ ८२९. १२. अचीकमथाः—मं। अचीकमाः—ग; अचीकमथ—मु इतरेषु च ॥ ८२९. २९. हरत—*मं-मु। हर-घ-भ२; हरवाम—त१; हरवा—इतरेषु ॥ ८३०. ७. अस्थेति—१-मु। स्थेति—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ वृकोऽपि—*मं-मु। क्रूरोपि च—ख-ज्ञ-त१-२-भ; कोपि—ग; कूपि—त४-न ॥ ८३०. १६. किं नु—ग-न-भ१-२। किंतु—मं-मु इतरेषु च ॥ अनाचरितम्—ग। अनामचरितं—ज्ञ-त२-४; आनाचरितं—भ। अनाचारितं—मं-मु ॥ ८३०. २०-२१. वृत्रहेत्येतत्पुंस्त्व°—ग-न-भ। वृत्रह्येतत्पुंस्त्व°—ख-त-श। वृत्रह्यं तत्पुंस्त्व°—मं-मु ॥ *प्रदर्शनाद्योतनाय—ग-भ-श। *प्रदर्शनाद्योतनाय—त-न-मं-मु ॥ ८३०. २६. महीः—महान्ति—ख-घ-ज्ञ-त२-मु। महीः—त१; मही महान्ति—न। ग-त३-४-भ-श-मं-पुस्तकेवेतन्नास्ति ॥ ८३०. २८. ----- व्यहं अभवदि°—ज्ञ-त३-न-भ२। ----- व्यहंभ्यभवदि°—ख-ग-त१-२-४-भ१; न कदाचिदित्यर्थः—श-मु। ----- व्ययहं अभवदि°—मं। मंसमुल्लरमहाशयस्य अयं पाठः C 2, C 4 लिखितपुस्तकयोस्त्वलब्धः। 'न कदाचिदित्यभिप्रायः। सर्वं इतव्यं इतमभवदित्यर्थः' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. २-३. दातव्य --- नयेन—ख-त-न-भ१-२-श-मं। दातव्यौ नयेन—ग-मु; दातव्यमिति येन—भ३। 'दातव्यावित्येवमभिनयेन' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. ५. पश्यन्ति—ग२-भ-मं-मु। पश्यति—ख-ग१-घ-त-न-श ॥ ८३१. ६. अहानि पश्यन्ति—ग-न-भ-श-मं-मु। अहानि पश्यति—ख-त ॥ ८३१. ७. ईदृशान्—घ। अतो ईदृशान्—ख-ज्ञ-त२-श-मु; अतोतान्—ग; अतोतीदृशान्—त१; अतो --- श्यान—न; अतो --- शान्—त३-४-भ-मं ॥ ८३१. ९. कारुकुशीलवान्—*मं। कारुकशीलकान्—ख; वै कारुशील्यकान्—ग; कारुकुशीलकान्—ज्ञ-भ१; कारुशीलकान्—त२-३-४-भ२-श; कारुकशिन्निमकान्—भ३। च कारुशीलकान्—मु। गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् इ.—मनु. ॥ ८३१. १७. ताम्—१-मु। तं—मं ॥ ८३१. १८. *तात्पर्याद्भृनि°—ग१-ज्ञ-न-भ-श-मं-मु। *तात्पर्याद्भवति°—ख; *तात्पर्यात्सृति°—ग२; *तात्पर्याद्भृति°—त२; *तात्पर्यादुति°—त३। ८३२. ३. वर्तमानहे—भ१-३-य। वर्तते—मं-मु इतरेषु च ॥ ८३२. ११. शविष्ठ। 'शविष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२. २०. उ इति पूरणः। 'इत्' इति पदपाठः ॥

[८. ६७] ८३२. २२. संमदाख्यस्य—ग-त२-न-भ१-मं। समदाख्यस्य—ख-घ-त३-श-मु ॥ ८३२. २४. आदित्यान्—त२-मं। आदित्यं—मु इतरेषु च ॥ ८३२. २५. आदित्याः—ख-ग-त२-३-मं-मु। आदित्यो—इतरेषु ॥ ८३३. ९. अलंकर्त्रे—१-मु। अरंकर्त्रे—मं ॥ ८३३. १६. जीवान् इदानीम्—१-मु। इदानीं जीवान्—मं ॥ ८३३. १७. पुरा—१। मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ क—न-भ। के—इतरेषु मं-पुस्तके च। कद्ध क नु—मु ॥ ८३४. ९. मर्चयता—ख-ग-ज्ञ-न-भ३-श-मं-मु। मर्चयना—त३-४; मर्चता—भ१; मर्चयेंते—भ२ ॥ ८३४. ११. प्राप्ता बाधा नोऽस्माकम्—*मं-मु। प्राप्ताबाधा नोस्माकं—ग; प्राप्तां बाधा मा नोस्माकं—ख-त-न-श; प्राप्तां बाधां नोस्माकं—भ ॥ ८३४. १७. मत्स्यपक्षे—ग-घ-त-न-भ-श-मु। ख-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ८३४. २१. गभीरम्—न-भ-श-नि। गंभीरं—ख-ग-त-मं-मु ॥ ८३४. २८. भूमिरूपा—*मं। भूमिरूपा—१-मु ॥ ८३४. २९. उरुचि उरुत्वम्—१-मं-मु। 'उरुचि' इत्यस्मादनन्तरं किञ्चित्पदं गलितं स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्वि त्वम्' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः

[८. ६९.] ८४१. १९. आद्यास्त्रयोऽर्धर्चाः—ग-न-भ१-२-मु । आद्यासु योर्धर्चाः—
 ख-ञ-त३-४-श । आद्यासु येऽर्धर्चाः—मँ ॥ ८४१. २९. उनस्ति—*मँ-मु । उंदिति—ख-त-श;
 इंदति—ग; उदति—न; उदिति—भ१; उंदति—भ२ ॥ ८४२. ७. सुग्म्य इति—*मँ । युगप इति—
 ख-त; युग्म्य इति—ग-त४-भ२-मु; युबल्य इति—न; युत्प इति—भ१; युग्म इति—श ॥ ८४२. २२.
 दिवीत्यर्थः—*मँ । दिवीत्येषः—ख-ञ-त१-२-भ१-२; दिवीत्येषः—त३ । दिवीति शेषः—मु ॥ ८४२.
 २३. आरोचमाने—श-*मँ-मु । आरोचने—ख-त१-२-३-४; आरोचमाने—ञ ॥ ८४२. २५-२६.
 सूत्रितं च.....इति—ग-*मँ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४२. ३०. तथार्चेति—
 ख-ञ-त१-२-३-न-श-मु । तथा चेति—ग-त४-भ१-२ । तथा वेति—मँ ॥ ८४३. १. तत्रानु-
 रक्तत्वात्—*मँ-मु । तत्रानुक्तत्वात्—ख-त-भ-श; तत्रानुत्पन्नत्वात्—ग ॥ ८४४. १०. युद्धः
 संनद्धः—ई-मँ-मु । ? ॥ ८४४. १५. अपवृद्धाः—घ-त-न-भ२-श । अमवृद्धाः—ख; अवृद्धाः—
 ग; प्रवृद्धाः—भ१ । अपवृद्धाः—मँ-मु ॥ ८४४. १९. आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा—*मँ-मु ।
 सापतितं वृष्टिरल्पाय यदा—ख-त-श; आपतंति वृष्टिरहिता यद्यता—ग ॥ ८४४. २६. तम्—मँ-मु-× ॥
 ८४५. ११. वृष्टिनिवारकैः—ञ-न-भ-मु । धृनिवारकैः—ख-त१-२-३-४-श । वृष्टिवारकैः—
 मँ ॥ ८४५. २५. कुमारकः—ई-मु । कुमारः—मँ ॥ ८४६. ३. गृहो (?)—ई-मँ-मु । 'गृहाः
 पुंसि च भूम्येव' इति कोशात् (अमर. २. २. ५ (पुंलिङ्गैकवचनान्तगृहशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः ॥
 ८४६. ४. आरोहामि—ई-मु । रथमारोहामि—मँ ॥ ८४६. १५. स्तुतिवन्तः—ई-मँ ।
 स्तुतिमन्तः—मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८. ७०.] ८४६. ३१. चतुर्दश्यनुष्टुप्—ग-*मँ । मु-इतरेषु च नास्ति ॥ पञ्चदशी पुर-
 उष्णिक्—ग-*मँ । मु-इतरेषु च नङ्ग्येतत् ॥ ८४७. २. यो राजा...इति—ख-त१-श-
 *मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७. १५. आत्मानम्—ग-त३ । अस्मास्वमात्मानं—घ । आत्मा
 स्वात्मानं—त२-न-भ-श-मँ । आत्मना स्वात्मानं—मु ॥ ८४७. २६. अनुकूलम्—ई-मँ-मु । अस्मा-
 दनन्तरं 'करोति' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मँसमुल्लरमहाशयः ॥ ८४८. १५. मूर्तिं—भ३-
 श-*मँ-मु । गूर्तिं—ख-त; गूर्तिं—न-भ१-२ ॥ ८४८. १६. त्वा—घ-मु । ते—मँ इतरेषु च ॥
 ८४८. १७. किंचन—*मँ । किंच मनु—ख-त-भ-श; किंच अनु—ग-मु ॥ ८४९. ४. यो मर्त्योऽस्य—
 *मँ-मु । स मर्त्यो यस्य—ख-ग-त-न-भ-श; स मर्त्यो अस्य—घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९. ६. तं
 न—मु । त न—घ । तन्न—मँ इतरेषु च ॥ ८४९. २०. उत्थापय—*मँ-मु । उत्पादयत—ख; उत्था-
 पयत—घ-त-भ-श; उत्थापयितः—ग ॥ ८४९. २९. नि शिभ्यः—घ-*मँ-मु । वि शिभ्यो—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५०. १५. भृष्टयवाः—ख-ग-घ-त१-२-३-४-न-भ-मु । भ्रष्टयवाः—ञ-श-
 मँ ॥ ८५१. २. य इन्द्रः । त्वम् इत्याध्याहार्यम् ॥ ८५१. ३. एकमेकमेव वत्समित्येवम्—न ।
 एकमेव वत्समित्येवं—भ; एकमेकमेवं—ख-त-श । एकमेकमेव—मँ-मु ॥ ८५१. ९. हितं शौरदेवं
 युद्धम्—*मँ । हितः शौरदेवयुद्धं—ख-ग-घ-त१-त-न-भ-श; हिताः शौरदेवा युद्धं—च; हितः शौरदेवं
 युद्धं—मु ॥ ८५१. १०. न । 'नः' इति पदपाठः ॥ ८५१. १२. कर्णे—ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[८. ७१.] ८५१. १६. चादितो—न-भ३-य । चादितो—ख-त१-२-भ१-२; दोदितो—
 त३; त्वं नो अमे इत्यादितो—श; एतदादितो—ग; आदितो—ञ-त४-मँ-मु ॥ ८५१. २०. रक्ष—

*मं । रक्ष कस्य महोभिः—ई-मु ॥ ८५१. २८. अस्मदादिभिः—*मं-मु । अस्मादिभिः—ख-त-भ; अस्माभिः—ग; अस्मादादिभिः—श ॥ ८५२. २. वस्वो...प्रयच्छसि । अत्र 'स नो विश्वेभिर्देव-भिरूर्जो नपात्' इति ऋक्पाठः । 'स नो वस्व उप मास्यूजो नपात्' (८. ७१. ९) इति व्याख्यात्रा पठितम् । विश्वेभिर्देवेभिः धनं प्रयच्छसि—घ-मु ॥ ८५२. ३. स्तुत्यप्रकाश तदेवादरा-र्थम्—न-भ । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°—श; स्तुत्यप्रकाश देवा°—घ-त१; स्तुत्यप्रकाशन देवा°—ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-मं । स्तुत्यप्रकाशन देव आदरार्थं—मु । ऋ. सं. ७. ७०. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ८५२. ४. तच्च । 'तं च' इति भाव्यम् ॥ ८५२. ९. यम्—ग-*मं-मु । यदा—ख-त-न-भ-श; यदा यं—घ ॥ ८५२. १३. गोषु—घ-भ३ । यागेषु—ग; यागेषु—ख-त२-न-भ१-२-श-मं-मु ॥ ८५३. २. नपात्त्वम्—ग-भ३-मं-मु । नपादित्वं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३. ३. एव—*मं । वा—ई-मु ॥ ८५३. २५. होता—ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५४. १२. वा—*मं । अति वा—ख-त-भ; सति वा—ग; अथवा—मु ॥ ८५४. २३. धनाय—ई । मं-पुस्तक एतन्नास्ति । धनायार्थि—मु ॥ ८५५. १. नः अस्माकम्—ख-ज्ञ-त१-न-भ-मु । ग-त४-मं-पुस्तके-ष्वेतन्नास्ति ॥ ८५५. २. भयानाममिश्रणम्—*मं-मु । भयानं मम श्रवणं च—ख-ज्ञ-त२-४-भ१; भयानाममिश्रवणं—ग; भयानाममश्रणं—त१; भयानामश्रवणं—भ२ ॥

[८. ७२.] ८५५. २४. ससं स्वपन्तम्—*मं-मु । ससं स्थापनं—ख-ग-ज्ञ-त२-भ२-श; ससं स्थापनं—घ-त३-४-भ१; संस्थापनं—त१; ससं स्थापनं—न ॥ ८५६. ८. स्तोतुम् अम्भ्यम्—मं । स्तोतामन्यं—ख-त-न-भ-श; स्तोतामन्यं—ग; स्तोतुमन्यं—घ१; स्तोतुमन्यमन्यं—च-मु ॥ ८५६. ९. अयं रुशंश्चरंश्च—*मं-मु । अयं चरंश्च—ख-ग-त-भ; यच्चरनरंश्च—श ॥ ८५६. १४. स्थूलम्—*मं-मु । स्थूलं—ख-त-श; स्थूल—घ; स्थूलो—भ१-२ ॥ ८५६. १५. नियोजयतीत्यर्थः—*मं-मु । यारुजर्नियोजयेति सेत्यर्थः—ख-त१-२-३-न-भ; यारुजर्नियोजयेति धृत्यर्थः—श ॥ ८५६. २२. ब्रह्माणम्—ग-घ-श-मु । ब्राह्मणं—ख-त-भ-मं ॥ ८५६. २५. ओ—घ-ज्ञ-भ-मु । तो—ख-ग-त; वो—श । ओं—मं ॥ ८५६. २६. च आ—ग-न-भ । वा—ख-त-श-मं-मु ॥ ८५७. १३. परितो व्याप्तम्—ग । परिणव्याप्तं—ख-त-भ-श । परिणत्याप्तं—घ-मं-मु । 'परिगन्तारम्' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ८५७. १४. नीचीनद्वारम्—न-भ-मं-मु । ग्भूतद्वारं—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्त्येतत् ॥ ८५७. २०. आसन्ध्यामासादयन्ति । आसन्ध्यामा°—घ१; आसादयन्ति—च; असन्ध्यामा°—ख; आलन्ध्यामा°—श । आसन्ध्यामासादयन्ति—मं-मु इतरेषु च ॥ ८५७. २६. गवाजयोः—ग-मं-मु । गवाश्वयोः—ख-ज्ञ-त१-२-भ; गवायोः—त३-४-श ॥ ८५८. १३-१४. संगच्छन्ति... संगच्छन्ते—ई-मं-मु । 'समो गम्युच्छिभ्याम्' (पा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रथमं 'संगच्छन्ते' इति अनन्तरं 'संगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८. १८. धारकम्—घ । धारकमग्निं—ख-त-न-भ-श; धारकमन्नं—ग; धारकमाजं—मं-मु ॥ ८५८. २८. मधुधुक्त्वम्—*मं-मु । मधुक्षं—ख; मधुक्त्वत्वं—ग; मधूदकं—श; मधुक्—त१-२-४; मधुदकं—त३; मधुष्णं—भ१-२; मधुवृणं—भ३; मधुत्वं—श ॥ ८५९. २. हेतुमाह—*मं-मु । हेतुं—ई ॥ ८५९. ६. पवमाने—*मं-मु । एवमाने—ख-त-भ; एवमात्ते—ग; एवमाने—घ; एवंप्रूते—श । 'पवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥

[८. ७३.] ८६०. २२. आवारयतम्—मं-मु । आवारयतं—घ; आवारयतं—इतरेषु ॥ ८६०. २७-२८. 'प्रवेशः...निर्गमश्च...स्पष्टमुक्तम्—ई-मं । ? । स्पष्टमुक्तः—मु ॥ ८६१. ८.

युवयोरर्थगमनाय—*मं । युवयोरर्थगमनाय—ख-घ-त-न-भ-श; युवयोरात्रार्थगमनाय—ग । युवयोरर्थ गमनाय—मु ॥ ८६१. १४. सजात्यम्—च-भ-र-श-*मं-मु । साजात्यं—ख-ग-त; संजात्यं—घ१; साजत्यं—भ१ ॥ ८६१. १५. बन्धकः स्तुवः—*मं-मु । बंधकस्तुवः—ख-त-भ-र; बंधकस्तुवः—भ१-श; बंधकं स्तुवः—ग; बंधुकः स्तुतः—घ१; बंधुकः स्ततः—च ॥ ८६१. १६. अथवर्षिरहम्—*मं-मु । अथ वायुरहं—ख-त-न; अथवा युवयोरहं—ग; आद्या वायुरहं—भ१-२; अथवा रहं—श ॥ ८६२. ३. अश्विनौ—मं । अश्विनौ नोस्मान्—ख-ग-त-न-भ-श-मु; अश्विनौ नः—घ ॥ अश्व्यैः अश्वसमूहैः—*मं । अश्व्यैश्च—ख-ग-घ-त-न-श-मु । अश्व्यैः अश्व-भ-र ॥ ८६२. १४. निशारयति—*मं-मु । निशारयति—ख-त; निःसारयति—ग; निवारयति—घ-न-भ; निशातयति—श ॥ एवम्—ग-न-भ । एव—ख-त-श-मं-मु ॥ ८६२. १९. आकर्षया—मं । लिखितपुस्तकेषु 'कृष्ण-याकर्षया' इति निरन्तरं लिखितत्वात् 'आकर्षया' 'कर्षया' इत्युभयथापि पदच्छेदः शक्यते कर्तुम् । कर्षया—मु । 'आकर्षकया' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[८. ७४.] ८६२. २३. पञ्चमम्—भ-र-*मं । चतुर्थं—मु इतरेषु च ॥ ८६२. २७. व्योमविश्वदेवस्तुत्—*मं-मु । त्वाव्योमविश्वदेवस्तुत्—ख-न-भ; व्योमविश्वोदेवस्तुत्—ज्ञ-त१-२; त्वाव्योमविश्वदेवस्त्वयं—त३-४-श । केवलं पञ्चशारदीय एवेदं सूक्तमाज्यशस्त्रं, न व्योमविश्वदेवस्तुतो-रिति आश्व. श्रौ. सूत्रादवगम्यते ॥ ८६३. ५. स्तुषे—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । नु स्तुषे—मं इतरेषु च ॥ ८६३. २७. 'तेज आद्युपलक्षण'—*मं-मु । 'तेजोद्युपलक्षण'—ख-ग-त-न-भ ॥ ८६३. २८. नाशयन्तम्—ग-घ-ज्ञ-भ-र-श । नाशयन्तं—ख-त२-३-४-न-भ१ । दर्शयन्तं—मं-मु ॥ ८६४. २०. संबन्धीति—*मं । संबन्धिनमिति—ख-ज्ञ-त१-३-न-भ-श-मु; संबन्धिनि इति—ग; संबन्धि सर्व—त२ ॥ ८६४. २५. स्तुवते । स्तुवंति—ग । स्तुवन्ते—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ८६५. १२. वृत्र-तूर्ये—ग-न-भ-श । वृत्रस्य तूर्ये—ख-त-मं-मु । ८६५. १९. वृक्षा । 'मृक्षा' इति पदपाठः । वृश्च्यन्त—ग-*मं-मु । वृश्चत—ख-ज्ञ-त२-३; वृश्च्यन्ते—त१; वृश्च्यते—भ ॥ ८६५. २७. शत्रूणाम्—मं । शत्रूणां संबन्धिनां—ख-त-न-भ-श । शत्रूणां संबन्धिनं—घ-मु ॥

[८. ७५.] ८६६. २६. आहूत वा । आहूतो वा—भ१; आहुतोय—ख; आहुतो वा—ग-त-भ-र-श-मु । आहुत वा—*मं । ऋ. सं. ८. २५. १९. द्रष्टव्यम् ॥ ८६७. ११. 'दीप्तये'—ग । 'तृप्तये'—मं-मु इतरेषु च ॥ ८६८. ६. ते—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । ८६८. २३. अस्मदन्यमस्तोतारम्—*मं-मु । अस्मदन्यस्तोतारं—ख-त-न-भ; अस्मदन्यं स्तोतारं—ग; अस्मदन्यं स्तोतारं—घ-श ॥ ८६८. २९. विधावति—त-न । विधाति—भ । वधावति—घ । वृधावति—श-मं-मु । 'वृधावति' इत्यस्य स्थाने 'विधावति' इति भाष्यकारः पठितवानिति तद्व्याख्यानतोऽपि स्पष्टम् ॥ ८६८. ३०. भवाम्—ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ-श-मु । भवेम—घ-त४-न-मं ॥ इति भावः ॥ ८६९. ४. अन्यस्याः—ग-र । अन्यायाः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ७६.] ८६९. २८. अपः सृजन्—च-भ३ । अपः असृजत्—ख; अपः असृजन्—ज्ञ-त१-२-३; अपसृजन्—ग-त४-भ१-२; अपः अपसृजन्—घ१-श-मं । अपः सृजन् असृजन्—मु । मु-पुस्तकगतः पाठः शुद्ध इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ (!) ॥ ८७०. २२. बहुकर्मभिन्द्र—

ग-घ । बहुकर्मद्र-ख-त-भ-श-म-मु ॥ ७७१.३. अहाम्—ग१-म-मु । अहां—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥
 ८७१. ६. इति ब्राह्मणाच्छंसिनः—ख-त-न-भ-श-मु । इदं नास्ति म-पुस्तके ॥ ८७१. २०.
 साष्टापदी—ख-म-मु । साष्टापदी—त१-२-३-४-न-भ-२-३-मु; प्राप्ता-घ; प्राप्तापदी—ज्ञ-भ१ (प्रान्ते) ॥
 ८७१. २२. तनुम्—ख-घ-त न-भ-२-श-मु । तनून्—भ१-३ । तनूं—म-मु ॥ स्वरूपं...अशक्यत्वात् ।
 ' स्वरूपस्य...अशक्यत्वात् ' इति भाव्यम् ॥

[८. ७७] ८७१. २४. कुरुसुतेः—श-म-मु । पुरुसुतेः—ख-त-भ-मु; पुरुसुतिः—घ ॥
 ८७२. ६. एनम्—ख-त-न-भ-श । ईमेनं—घ-मु । एतं—म-मु ॥ ८७२. ७. तौ—म-मु । ते—ऽ ॥
 ८७२. १३. रज्ज्वा इव तथा—म-मु । नक्ष्वेव लया—ख-त; रज्ज्वा—ग; वलया—घ; रज्ज्वेव लया—
 न-भ-श ॥ ८७३. १७. नतानि—म-मु । निता—ख-त-भ-श; नीतानि—घ ॥ भूमेः कील-
 वद्धारणाय—म-मु । भूमेः किलवद्धारणया—ख; भूमेः किलवद्धारणाय—घ; भूमेः किलवद्धारणाय—
 श; भूमेः किल वद्धा धारणाय—त१-२; भूमेः किल वद्धा धारणया—त३-४-भ; भूमेः किलवद्धा
 धारणया—श । भूमेः कीलवद्धारणानि—मु ॥ ८७३. २४. नैरुक्तैतिहासिक°—ख-ज्ञ-त१-२-४-न-
 भ-मु । निरुक्तैतिहासिक°—ग-त३-श-म-मु ॥ ८७३. २६. स्वविरोधेन नेत्याह—न-भ-श । स्वविरोधन
 नेत्याह—ग; स्वविरोधेनेत्याह—ख-त-म-मु ॥ ८७३. २८. °वचनः—ऽ-मु । °वचने—म-मु ॥ ८७४.
 १४. तानि—भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न-श-म-पुस्तकेषु ॥ ८७४. १६. उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन—
 म-मु । उक्तार्थाच्च वारमपादिना—ख-ज्ञ-त१-२-३; इत्यत्रोर्थाश्च चारमपादेन—ग; उक्तोर्थोच्च चारम-
 पादिना—त४-न-भ-श ॥ ८७४. २३. यास्केन व्याख्याता—म-मु । व्याख्यातत्वात्—ऽ ॥ लिख्यते—
 म-मु । लिख्यते यास्कः—ऽ ॥ ८७४. २५. गमनपातिनौ—ऽ-म-मु । गमनपातिनौ वा—निरु. ॥

[८. ७८] ८७६. ४. यदा तं निन्दितुमिच्छति—म-मु । यदा त्वं निन्दितुमिच्छसि—
 ख-ग-त-न-भ-श ॥ ८७६. १४. इन्द्रः...अभिहितः—म-मु । चैन्द्रः पीतं सोमोभिहितः—ख-त-
 न-भ-श; चैन्द्रपीताः सोमोभिहितः—ग ॥ ८७६. १८. एषते—ग-घ-भ । ईषते—ख-त-म-मु ॥
 ८७६. १९. आप्तेच्छम्—म-मु । आप्तुं—ख-त२-३-श; दातुमिच्छां अदच्छु—ग; त्वामिच्छुं—
 घ१; त्वामिच्छां—च; आप्तेच्छुं—त१; प्राप्तेच्छुं—भ ॥ ८७६. २७. निष्कृतस्य—म-मु । निष्कृतस्य—
 ख-त-भ-श; संभृतस्य—ग ॥

[८. ७९] ८७७. १६. °साधनश्च अन्धः सन्नन्धोऽपि—मु । °साधनस्य अंध संनद्धोपि—
 भ१-३; °साधनस्य अंध संनद्धोपि—न; °साधनश्च अंध (अध-त३-४) संनद्धोपि—त३-४-भ२;
 °साधनश्च अयमंधोपि—ग । °साधनश्च अंधः संनद्धोऽपि—म-मु ॥ ८७७. २१. कृत्याभ्य इत्यर्थः—ग-
 त४-भ-श । कृत्यभ्येत्यर्थः—ख-ज्ञ-त२-३-न । कृत्यभ्य इत्यर्थः—म-मु ॥ ८७७. २२. अन्यकृतानि
 हि रक्षांसि । इदं ब्राह्मणवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ८७७. २७. दिवश्च—ऽ-मु । एतन्नास्ति
 म-पुस्तके ॥ ८७८. १४-१६. हे सोम हृदे हृदये नः पूरणः । हे सोम.....
 कृत् हृदये नः पूरणः—भ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः
 सुसुखः मृळयाकुः सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवे-
 त्यन्वयः—ख-घ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः सुखहेतुः अग-
 वितकर्मा अहिंसितः । एतादृश हे सोम नः अस्मभ्यं शं भव मनसे अतिर्नतेवं साधयतीत्यर्थः—ग । हे

सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये पीताय शं सुखं भव किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळ-
याकुः सुखकर्मा अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—श-
त१-२ । हे सोम नः अस्माकं कृत् हृदये पीताय हृदयसंभव । अपरो नः पुराणः—त४-न-श । हे सोम
पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः
सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—मु । हे सोम
पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः - - । अपरो नः पूरणः—मँ ॥ ८७९. २. वा—भ-
*मँ-मु । च—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ८७९. ३. हिन्धीत्यर्थः—ग-त४-भ१-श । हिंसी-
त्यर्थः—ख-भ२-३; भिषीत्यर्थः—घ; हंतीत्यर्थः—ज्ञ; हिंथीत्यर्थः—त२-३ । भिंथीत्यर्थः—मँ-मु ॥

[८. ८०.] ८७९. ४. एकादशम्—*मँ । द्वादशं—ऽ । दशमं—मु ॥ ८७९. ५.
*र्नाम—घ१-मु । *र्नामा—इतरलिखितपुस्तकेषु मँ-पुस्तके च ॥ ८७९. १२. बद् सत्यं
नाकरम् । बहुकृत्यं (*त्य-घ) नाकरं—ख-घ-ज्ञ-त१; बद् सत्यं नाकरं—ग-भ३; बहुकृत्यनाकरं—त२;
बद् - त्यनाकरं—त३-४-न; बद् - - नाकरं—भ१; वरं - - नाकरं—भ२; बल इत्यनाकरं—श । बद्
तन्नाकरं—मु । बद् - तनाकरं—मँ ॥ ८७९. १७. अन्नलाभाय—घ-भ३ । एतन्नास्ति मँ-पुस्तके ॥
८८०. ९-१०. वाजयु ... इच्छन्—मँ-मु । 'वाजयुः ... इच्छन्' इति (घ-पुस्तकगतः)
पाठः साधीयानिति मँक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८८०. २०. पुरमसि—ग२ । पूरयसि—मँ-मु
इतरेषु च ॥ ८८०. २७. अवद्यः—ख-ग-त-न-भ-श । अवद्ये—मँ-मु पदपाठश्च । अवद्ये अवद्यः—
घ । 'अवद्ये' इति पाठः मँक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते ।
अस्मद्व्याप्तेषु बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'अवद्यः' इत्येव पाठः । अतः भाष्यकारैः 'अवद्ये' इत्यस्य
स्थाने 'अवद्यः' इति पठितमिति शक्यमनुमातुम् ॥ ८८०. २८. बहन्तरालमाज्यन्तः । बहं-
तरलं (*लं—त२-३; *ळ—भ१) आज्यन्ते—ख-त-न-भ१; बहंतरालं—ग; बहंतराल आज्यन्ते—भ३; बहं-
तरलं आज्यन्तो—श । बहंतराल आज्यन्तः—मँ-मु ॥ ८८०. २९. स्थिता—ऽ-मँ । स्थितो—मु-निरु. ॥

[८. ८१.] ८८१. २०. स्तोत्रियः—ऽ-मु । मँ-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८८१. २३.
नः अस्मभ्यम्—ऽ । अस्मभ्यं—*मँ-मु ॥ दातुम्—घ । दातुं नोऽस्मदर्थं—ख-त-न-भ-श-मँ-मु ॥
८८२. १६. उपगानम्—ग१-भ३-मँ-मु । उपमानं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८८२. १८.
स्वीकुर्विति—ख-ग-त-भ-श-मु । स्वीर्निति—न । घ-मँ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । ऋ. सं. १. १४०. १३.
द्रष्टव्यम् ॥ ८८३. ८. तव वाजाः—*मँ-मु । तव आ—त-भ१-२; तव-ग; अश्वाः—घ-भ३ ॥

[८. ८२.] ८८४. ७. लिटि—ख-ग-ज्ञ-त२-३ । टेटिले—भ१; लटि—श; लेटि—त४-
भ२-३-मँ-मु ॥ ८८४. २९. सोऽस्माभिः—*मँ-मु । अस्माभिः—ग; सह अस्माभिः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ ८८५. २८. त्वम्—ग-भ३-श-मँ-मु । ता—ख-त-भ१-२; तां—ज्ञ ॥

[८. ८३.] ८८६. ७. महनीयम्—ऽ । महनीयं—मँ-मु ॥ ८८६. १३. सर्वेषु कालेषु—
ख-ज्ञ-त१-२-भ । सर्वेषु—ग-घ-त३-४-न-श । सर्वेष्वहःसु—*मँ-मु ॥ ८८६. १९. संबन्धि - -
त्वान्—मँ बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । संबन्धेः—न । मु-पुस्तक एतन्नास्ति । 'संबन्धिशब्दत्वात्' इति
स्यात् ॥ ८८६. २०. विष्पितानि—*मँ-मु-× । बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'विष्पिता' इत्यस्यानन्तरं
लेखनार्थं काश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते । 'विष्पितानि' इति पदमत्राभिप्रेतं स्यादिति कृत्वा

मैक्समुल्लरमहाशयेन विनिवेशितम् ॥ ८८६. २१. वा—ख-ज्ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श-मै-मु-
पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७. ४. याचामहे—ख-घ-ज्ञ-त२-४-मु । याचामः—ग-न-भ-श-मै ॥
८८७. ६. न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु—ख-त-श-मै-मु ॥ ८८७. १०. वः इत्—ग-घ-मु ।
इत्—ख-त-भ-श । इदो—मै ॥ ८८७. १६. तेषामेषाम्—ई-मु । तेषां—मै ॥ ८८७. २१. सामा-
न्येन—ख-घ । समाने—ग । समान्येन—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ८८७. २४. तस्मै पूषा चार्यमा चाजा-
येताम् । इयं श्रुतिः तैत्तिरीयसंहितायां (६. ५. ६.) नोपलभ्यते ॥ ८८७. २९. सर्वे देवाः—
ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवाः—ग-मै ॥ ८८७. ३०. ब्रुवे—*मै-मु-~~X~~ । उतापि च ब्रुवे—घ ॥

[८. ८४.] ८८८. ३. उक्थ्येषु—ग-त-न-भ१-२-श-मु । उक्थ्येषु—ख-भ३-मै ॥ ८८८.
१२. काव्यः—*मै-मु । अहं—ग; कः—इतरेषु ॥ ८८८. २१. अग्ने—*मै-मु । इंद्र—ई ॥ ८८८.
२३. नृन्पे—*मै-मु । नृन् पति—ग; तत्पति—इतरेषु ॥ ८८८. २६. त्मनेति—ख-त-न-य-श-मु ।
आत्मनेति—भ१-३-मै ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ२-मै-मु । रजनदन्य—ख-भ१; नवतदन्यं—ग; रजन-
दन्यं—त-भ२; त्वदन्यं—श ॥ ८९०. ६. साधयद्भिः—*मै-मु । साधायोभिः—ख-त-भ३; साधी-
योभिः—ग; साधोयोभिः—भ१-२ ॥

[८. ८५.] ८९१. २. संप्रति—ग-भ१-३-श-मु । सप्रति—ख-त-न-भ२ । घ-मै-पुस्तक-
योर्नास्ति ॥ ८९१. २९. सोमस्य—ग-मै-मु । इतरेषु नास्त्येतत् ॥

[८. ८६.] ८९२. ९. नराः—ई-मु । नरः—मै ॥ ८९२. १०. भीतिमपनयतः—*मै ।
भीतिं समनयन—ख-त; भीतिं समनयत—भ-श-मु ॥ ८९२. १२. अस्ताविषाधाम्—*मै-मु । अस्ता-
विद्याध्या—ख-ज्ञ-त२-४-भ२; स्ताविद्यादग—ग; अस्ताविद्याथाः—घ; अस्ताविद्याया—त१-३; अस्तावी-
याद्या—भ१-३ ॥ ८९२. १४. विष्णाप्यो निमित्तम्—*मै-मु । विष्णोः प्रसनिमित्तं—ख-त; विष्णोः
प्रसवनिमित्तं—ग-भ२-३; विष्णोः निमित्तं—घ; विष्णोः प्रसवनिमित्तं—भ१ ॥ ८९२. २३. कथं वाम्—
ई-मु । मै-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८९२. २४. प्रशस्तं धनं तस्याभिलषितस्य—*मै-मु । प्रशस्त-
धनं तस्याभिलषितस्य—ग; प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य—ख-त-भ-श; प्रशस्तधनमभिलषितस्य—घ ॥
८९२. २५. अददाथाम् । अदाथां—ख-त-न-भ-श; अदातं—ग; अदाथां—घ । अददाथां—मै-मु ॥
८९३. ५. आपुनाति—ई-मु । पुनाति—मै ॥ ८९३. ७. अदत्तम्—मै-मु । दत्तं—ई ॥ ८९३.
१४. ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः—ग-त३-मु । निरु. ५. १२.; ९३२. पृ. २० प. टिप्पणी च
द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ज्ञ-त४-भ-श । उपार्जितः अभिषुतसोमः—घ । ऋजीष उपार्जितोऽ-
भिषुतः सोमः—मै । ऋजीषशब्दः यद्यपि निरुक्तादिषु नपुंसकलिङ्गः दृश्यते तथापि सायणाचार्यैः प्रायेण
पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ. सं. ५. ४०. ४; ६. ४२. २; ८. ७६. ५.) ॥ ८९३. १५. रक्षति—
ग-न-भ । रक्षत—ख-ज्ञ-त२-३ । रक्षते—घ-त४-श-मै-मु ॥ ८९३. १८. मा नो इति—ख-त१-
२-मु । मा न इति—ग-ज्ञ-भ३; म मे इति—त३-४-न-श; इमे इति—भ१; मे इति—भ२ । मेति—मै ॥

[८. ८७.] ८९४. ३. यत्स्थ इति—मै-मु-आश्व. औ. । यत्स्थो—ख-ग-त; यत्स्थो इति—
भ-श ॥ ८९४. ८. अनुपक्षीणस्तोत्रः—ग-मै । अनुक्षीणस्तोत्रः—ख-त-भ-मु; मनुष्यः क्षीण-
स्तोत्रः—श ॥ स्तोमः स्तोता भवति—*मै-मु । स्तोमस्ता भवसि—ख-ज्ञ-त२-३-भ; स्तोम भवसि—
त१-४ ॥ ८९४. १२. प्रयच्छतः—ई-मु । प्रयच्छथः—मै ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-

श-मु । प्रत्यागं—भ१ । प्रत्यागच्छतं—भ३-मं ॥ ८९४.१४. शीघ्रमागत्य पिबतम्—त-भ-मु । शीघ्र-
मागत्य पिबतः—ख । एतन्नास्ति घ-मं-पुस्तकयोः ॥ ८९४.२७. आ—भ१-२ । आ नि पातं—ख-ज्ञ-
त१-२-मु । भ३-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मंत्राणां भाष्यं नास्ति ॥ ८९५. ४.
अवतिः—भ२-३-मु । अवतीः—भ१; अविति—त२ । अवति—ख-मं ॥ याच्वाकर्मा—ख-त२-भ-मु ।
याच्वाकर्म—मं ॥ ८९५. ५. आत्मनः । आत्मनां—ख-ज्ञ-त२-भ३; आत्मानं—त१; आत्मानां—
भ१-२ । आत्मना—मं-मु ॥ पालनहेतुकत्वेन—ख-त२-भ-मं-मु । १ ॥ ८९५.६. ता तौ—ख-घ-
त१-२-मु । ततो—भ-मं ॥ ८९५. ७. सर्वदेवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । सर्वदेवैः—भ१-२ । सर्वदेवेषु—
मं ॥ ८९५. १५. ववृधानौ—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-२-मु । वावृधानौ—भ३-मं ॥ ८९५. १६.
शोभनाम्—१-मु । मं-पुस्तक एतन्न विद्यते ॥ ८९६. २. अन्नलाभाय—१-मु । अन्नकामाय—मं ॥

[८. ८८.] ८९६. २०. वसोः पात्रे निवसतः—*मं-मु । वसे पात्रः प्रतिवसतः—ख-
त-भ१; वसोः पात्रं प्रतिवसतः—ग-भ३-श; वसो पात्रः प्रतिवसतः—भ२ ॥ ८९६. २५. अत्रेति—
१-मु । यत्रेति—मं ॥ ८९६. ३०. अतिशयितदीप्तिम्—१-मु । °दीप्तं—मु । अतिशयेन दीप्तं—मं ॥
८९७. ५. शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तम् । शोभनदानयोग्यबलादियुक्तं—ग । शोभनयोग्यं
बलादियुक्तं—ख-त-भ-मं-मु ॥ ८९७. ६. याचामह इति—ग-*मं । याचामहेति—श; याचाम
इति—ख-त-न-भ-मु ॥ ८९७. ७. ब्राह्मणाच्छंसिनः । ‘अच्छावाकस्य’ इति भाष्यमिति
प्रतिभाति ॥ ८९७. १४. न निवारयन्ति—ग२-घ१-भ-मु । च निवारयन्ति—श; निवारयन्ति—
ख-ग१-च-ज्ञ-त३-४-न-मं ॥ ८९७. १५. त्वम्—मं । त्वं तत्—१-मु ॥ ८९७. २३-२४.
मज मुजि...शब्दार्थाः—१-मं-मु । इदं पुनरुक्तमिवाभाति । धातुपाठे ‘मुज मुजि शब्दार्थाः’
इति दृश्यते । ‘मजमुजी च’ इति नास्ति ३ ‘मुज मुजि’ इत्येतयोः स्थाने ‘मृज मृजि इति
स्वामिचन्द्रौ’ इति माधवीयधातुवृत्तावुक्तम् । ‘मृज मृजि शब्दार्थाः मजमुजी च’ इति पाठः
संभाव्यते । अन्यत्र (ऋ. सं. १. ५१. १०; ५५. ५) ‘दुमस्जो शुद्धौ’ इति धातोः मज्मञ्शब्दो
व्युत्पादितः ॥ शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—मं-मु । येन शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-
२; येन शत्रूणां रोदनसमर्थेन—ग; येन शत्रूणाक्रोशन(°सन-न)समर्थेन—त१-न; येन शत्रूणामा-
क्रोशनसमर्थेन—श ॥ ८९७. २९. प्रादुरबीभवन्—मं-मु । प्रादुरभीरयन्—ख-घ१-त-न-भ-श;
प्रादुरचीकरन्—ग; प्रादुरभीरयन्—च ॥ ८९८. ६. लटि—ख-त-भ-श । लेटि—ग-मं-मु ॥

[८. ८९.] ८९८.२१. इन्द्रो देवता—ख-ग-त-न-भ-श-मु । मं-पुस्तके नास्तीदम् ॥
८९८.२४. मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् । मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्—ग; मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्या-
ख-त-भ-श । मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्यात्—मं ॥ ९००. ३. गच्छन्तु—मं-मु । गच्छति—ख-त; गच्छन्ति—
घ-न-भ ॥ ९००. १०. त्वत्तो—१-मु । स्वतो—मं ॥ ९००. १८. त्वदर्थम्—१-मु । त्वदर्थो—
मं-मु ॥ ९००. २९-३१. ततोऽङ्गिरस...मारोहितवान् । अशुद्धेयं वाक्यरचना ॥

[८. ९०.] ९०१. १५. अनुभवतु—भ३-श । उक्तृष्टमनुभवतु—ग; उदकमनुभावतु—
त; उदकमनुभवेतु—न-भ१-२ । उदकमनुभावयतु—घ-मं-मु ॥ ९०१. १६. वा—श-*मं-मु ।
एतन्नास्ति ख-ग-त-न-भ-पुस्तकेषु ॥ ९०१. १८. जिनाति—भ२-३-मु । जिनातीति—ख-त-भ१-
श; जिनातीति—ग । जीनाति—न-मं । ऋ. सं. ८. १. ३०. द्रष्टव्यम् ॥ ९०१. २७. तत्पुत्रस्य—

ग-मँ-मु । नपुत्रस्य-ख-त-भ२-२-श; पुत्रस्य-भ३ ॥ ९०२. ३. त्वद्गुणान् सर्वान्—न-भ-श । (अनति) द्गुणान् सर्वान्—ख-त । सर्वान्—ग-घ-मँ-मु ॥ ९०२. ४. ब्रह्म—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९०२. १३. प्रह्वीभावयसि—मँ-मु । प्रह्वीभवसि—ख-त-भ-श; प्रह्वीभवन्ती—ग ॥ ९०२. २४. ऋजीषी ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ख-त-भ२-३-श; ऋजीषोपार्जितोभिषुतः सोमः—ग; ऋजीषी उपार्जितोभिषुतः सोमः—घ-मु; ऋजीषी ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—भ१ । ऋजीषी ऋजीष उपार्जितोऽभिषुतः सोमः—मँ । ८९३. पृ. १४ प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ११. अश्नुवताम्—ग-त४-श-मु । अश्नुवता—ख-ञ-त२-३; अश्नुवन्तु—घ; अश्नुतां—भ । अश्नुवन्तां—मँ ॥

[८. ९१] ९०३. १६. चिरकालम्—ई-मँ-मु । चिरं कालं—आउपरेख्दमहाशयप्रकाशित एतत्सूक्तभाष्ये (Indische studien Vol. IV) ॥ ९०३. १९. दंतघर्षण—मँ-मु । दंतघर्ष—आउपरेख्द ॥ ९०३. २०. अत्र कन्या—ई-मँ । अत्रिकन्या—मु-आउपरेख्द ॥ ९०३. २७. अपालायामुक्तायाम्—ई-मँ-मु-आउपरेख्द । 'अपालायामुक्तवत्याम्' इति भाव्यम् ॥ ९०३. २९. एतानि रोमफलादियुक्तं कुरु—ई-मँ-मु-आउपरेख्द । 'रोमफलादियुक्तानि' इति भाव्यम् ॥ उक्तायाम्—ई-मँ-मु । 'उक्तवत्याम्' इति भाव्यम् । उक्तवत्यां—आउपरेख्द ॥ °शिरःस्थितं खलतिमपहाय—भ-मँ । °शिरःस्थितां खलतिमपहाय—ग-त-मु । °शिरःस्थितं खलतिमपहाय—आउपरेख्द । खलति-शब्दः पुनरपि (५ मंत्रे) आगतः । मँक्समुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ३१. पूर्वापहता या—मँ । पूर्वाभिहतायाः—ख-ग-त२-३-४-भ-मु; पूर्वाभिहितायाः—ञ-त१; पूर्वाभिहता या—श-आउपरेख्द । बृहद्देवतायां (६. १०६)—'तस्यास्त्वगपहता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत्' ॥ ९०४. ६. लतारूपम्—भ३ । अवरूपं—ख-त-भ२; अची रूपं—भ१; अटि रूपं—श-आउपरेख्द । लङि रूपं—ग-मँ-मु । 'लङि रूपम्' इति यत् मँक्समुल्लरमहाशयैः स्वीकृतं तदयुक्तं प्रतिभाति । यतः लङि 'अविन्दत्' इति रूपं स्यात् । लङि तु 'अविदत्' इति भवति । मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०४. ९. दन्तध्वनिम्—घ-मँ । दन्ते दंतध्वनिं—मु । दन्तराजिध्वनिं—आउपरेख्द ॥ ९०४. १०. सोमांशुमविन्दत्—ग-मँ-मु-आउपरेख्द । सोमं मुमविन्दत्—ख-ञ-त२-३-४-भ; सोमं समविन्दत्—श । शाटथायनब्राह्मणवचनविषये मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या । एतद्वन्धस्याद्याप्यनुपलब्धेः न किमप्यधिकं वक्तुं शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ ९०४. ११. सा तमभिव्याजहार—मँ-मु । साभिव्याहार—ख-त-भ-श; साभिव्याहरत्—ग । साभिव्याजहार—आउपरेख्द ॥ त इदम्—मँ-मु-आउपरेख्द । ता इदं—ख-त-भ-श; वा इदं—ग । 'त इह' इत्यपि स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९०४. २०. भृष्टयवाः—भ३-मु । पृष्टयवाः—भ१ । भ्रष्टयवाः—ख-त-श-मँ-आउपरेख्द ॥ ९०४. २८.—९०५. १. इच्छाम एव..... तमिन्द्रमुक्त्वा—मँ । इच्छाम एव मम गृहमागच्छंतं त्वमिन्द्र इति जानीम (न जानीम—ख) एव इह मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगम (न जानीम—ख; निधिगम—भ१) अत्रापि चनेत्यवधारणे इह त्वमिन्द्र इति न जानीम इत्यपालय तमिन्द्रमुक्त्वा—ख-ञ-त१-४-भ; इच्छाम एव मम गृहमागच्छंतं (°मागच्छंतं—श) त्वमिन्द्र इति जानीम एव इत्यपालय (°लया—श) तमिन्द्रमुक्त्वा—त३-श । इच्छाम एव मम गृहमागच्छ तं त्वमिन्द्र इति जानीम एव इह मार्ग एवागतं

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्र इति न जानीमः । इत्य-
पाला तमिन्द्रमुक्त्वा (? क्त्वा) —मु । इच्छामः एवं मम गृहमागच्छंतं त्वामिन्द्र इति जानीम एव । इह
मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्रेति न जानीम
इत्यपाला तमिन्द्रमुक्त्वा—आउफरेल्ड ॥ ९०५. २. कुत्सितम्—*मँ-मु । कुत्सितः—ई-आउफरेल्ड ॥
९०५. ५. एवाधासीत्—*मँ-मु । एवौवधासीत्—ख-त-भ-श; एवोच्चैरधासीत्—ग । एवाधासीत्
(मुद्रणदोषः ?)—आउफरेल्ड ॥ ९०५. १५. बहु—ई-मँ-मु । आउफरेल्डमहाशयप्रकाशितभाष्य
एतन्नारित ॥ ९०५. १७. बहु—ई-मँ-मु-आउफरेल्ड । मैक्समुल्लरमहाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सद्भावात् ॥ ९०५. १८. एव—भ३-मँ-मु-आउफरेल्ड ।
इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ९०५. ३१. तम्—मँ-मु-आउफरेल्ड । तां—ई ॥ सो ह जज्ञे—आउ-
फरेल्ड । सोहं जज्ञे—ख-ज्ञ-त१-भ; सो जज्ञे—ग-त४-श-मँ-मु; जज्ञे—त२-३ ॥ ९०५. ३२.
नासुस्तान्यु ह—*मँ-मु-आउफरेल्ड । वस्युस्तान्यु ह—ई ॥ ९०६. ५. या असौ—मँ-मु । या
सा—आउफरेल्ड ॥ ९०६. ६. अथापि—ख-ग-त-भ-श-मँ-मु । अपि—घ-आउफरेल्ड ॥ ९०६. १५.
निष्कर्षणेन पूत्वी—*मँ-आउफरेल्ड । निष्कर्षणे वा—त-भ१-२; निष्कर्षणेन—ग; निष्कर्षणेन—भ३;
निष्कर्षणेन वा—श । निष्कर्षेण पूत्वी—मु ॥ ९०६. १७-१८. रथस्य...अभवत्—*मँ । रथस्याव्य
(°थ्य-ज्ञ-त२-३) बृहत्सा मोर्धाभवत्तां खेनसेनसो(खेनसो-भ२-३) त्यबृहत् (त्यहरत्-श) सा संश्लि-
ष्टकाभवत्—ख-त-भ-श; रथस्याव्यबृहत्सा मोर्द्धवा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामंशिष्टकाभवत्—ग । रथस्या-
व्यबृहत्सा गोधाभवत्तां खेनसोऽव्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्—मु । रथस्यासाद्य बृहत्सामोर्धाभवत्तां खेनस
आसाद्य बृहत्सामसंश्लिष्टकाभवत्—आउफरेल्ड ॥ ९०६. २०. तस्य...त्वग्दोषम्—ई-मँ-मु । तद्दोषं—
आउफरेल्ड ॥ ९०६. २१. सूक्तम्—ग-न-भ-मँ-मु । युक्तं—ख-त-श-आउफरेल्ड ॥ अपालायाः
कथाविषये ऋग्वि. २. ५२.; बृहदे. ६. ९९-१०७; अनु. भा. ८. ९१. द्रष्टव्यम् । मैक्समुल्लर-
महाशयस्य एतत्सूक्तटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥

[८. ९२.] ९०७. ९. गानयोग्यम्—त१-३-मु । गातयोग्यं—ख-ज्ञ-त२-४-भ-श; गातव्यं
योग्यं—ग । गाथायोग्यं—*मँ । 'गानयोग्यम्' इति पाठः समीचीनतर इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥
९०७. ३०. लोटि—*मँ-मु । लिटि—ख-त-भ-श; लिङि—ग ॥ ध्वमस्तनवादेशः—ग-भ३-मँ-
मु । ध्ववस्तनवादेशः—इतरेषु ॥ व्यत्ययेन...गुणः । अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम् । ब्रूज उभय-
पदित्वात् 'तस्य तनवादेशः' इति वक्तुं शक्यम् । ऋ. सं. १. ८४. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ९०७. १९.
यत्वा—*मँ । दत्वा—ई । गृहीत्वा—मु ॥ ९०७. २५. श्रीङ् पाके—ख-ग-भ-मँ-मु । प्रीङ् पाके-
त२-३-श; शीङ् पाके—ज्ञ-भ१ । 'श्रीङ् पाके' इति भाव्यम् ॥ ९०७. २६. इन्दोः—ग-मँ-मु ।
इन्द्रः—ख-त-न-भ२-श; इन्द्रः इन्दोः—घ ॥ क्षरत्—*मँ । क्षरतः—ग; क्षरंतं—त-भ-श; क्षरंतं—घ-मु ॥
९०८. ७. ग्रहेषु—ग-त-न-भ२-श । ग्रहेषु—भ१-३-मँ-मु ॥ ९०८. ११. भूताभिभवनादीनि—
ख-त-न-भ-श-मु । भूतानि अभिभूतानि—ग । भूतानि भुवनादीनि—मँ ॥ ९०८. १४. °तिरि-
क्तोक्थे—त-भ-श । °तिरिक्तोक्थे—ग-मँ-मु ॥ ९०८. १५. स्तोत्रियानुरूपौ । स्तोत्रियानुरूपाः—
आश्व. श्रौ. ॥ ९०८. २३. प्लुङ्—ख-ग-त-न-भ-मँ-मु । प्लुङ्—श ॥ ९०९. १८. अदा-

तृन्—ग-॰-म-मु । दातृन्—ख-त-भ-श; शत्रून्—घ ॥ ९०९. २५. औतोमित्यात्वाभावः—ग । औत्वाभावः—ख-त-न-भ-२-मु; ओर्त्वाभावः—श । औत्वाभावः—भ-३-॰-म ॥ ९१०. २. अनुकामा—म-मु । कामा—ई ॥ ९१०. ४. अवगच्छाम—ख-ग-त-न-भ-श । अवगच्छामः—घ-म-मु ॥ लेटि । 'लङि' इति युक्तम् । ऋ. सं. १. ५०. १०; ११३. १६. द्रष्टव्यम् ॥ ९१०. १८. पोषयिष्या—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९१०. १९. वचनात्—ख-ग-त-१-२-३-भ-१-३-मु । वदनात्—त-४-भ-२-श-म ॥ ९१०. २६. प्रदीयमानेन सोमेन—भ-३-॰-म । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ-१-२-मु; प्रदीयमानः सोमो न-श ॥ ९११. २८. इन्द्रादयः—ई-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९१२. १६. कुक्षये—ई-॰-म-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मॅक्समुल्लरमहाशयः । वस्तुतस्तु १८ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ९१२. १७. तेजसाम्—ई । तेजसा—म-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ ९१२. २४. स्तौति—॰-म-मु ग्वालियर-जोधपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त-१-२-३-४-भ-श; स्तौत—श ॥ ९१३. ४. समीपात्त्वाम्—भ-३-॰-म-मु । मृगपात्नां—ख-त; मृगपात्नां—भ-१-२; मृगपाजां—श; मृपातारं—ग ॥ अश्रुवतामिति—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्रुवंतामिति—म ॥ ९१३. २६. तन्द्रयुक्तः—॰-म-मु । तं प्रयुक्तं—ख-त; मन्द्रयुक्तं—ग; तन्द्रयुक्तं—न-भ-श ॥ ९१३. २७. कर्मन्वितो—॰-म-मु । कर्मवतो—ख-घ-त-भ-१-२; कर्मयुतो—ग; कर्मवान्—भ-३; कर्मवते—श ॥ ९१४. ४. वन—मु । क्त—ख-त-न-भ-१-२-श; भ-भ-३; वनु—ग-२-म ॥ ९१४. ११. त्वमिदं...त्वमस्माकमसि । इदमारण्यकवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ९१४. १८. आडागमः—ग । अडागमः—म-मु इतरेषु च ॥

[८. ९३.] ९१४. २४. तिरिक्तोक्त्ये—ज्ञ-भ-श-मु । तिरिक्तोक्ते—ख-त-१-२-३-४ । तिरिक्तोक्त्ये—ग-म ॥ ९१४. ३०. एतादृशानुभावम्—॰-म-मु । एतादृशं अनुभवि—ख-त-भ-१-२; एतादृशं मनुष्यमभि—ग; एतादृशमभि—भ-३; एव तादृशं अनुभवि—श ॥ ९१५. ६. केनापि—म । न केनापि—ई-मु ॥ ९१५. १२. प्रतिषेधात्—ख-ग-ज्ञ-त-१-२-३-भ । प्रप्रतिषेधात्—त-४-श । वप्रतिषेधात्—म-मु ॥ ९१५. १३. दोहनकाले—ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९१५. १५. तिरिक्तोक्त्ये—ख-त-न-भ-१-२-श-मु । तिरिक्तोक्ते—भ-३ । तिरिक्तोक्त्ये—ग-म ॥ ९१५. २२. तदा—ई-म-मु । अयं शब्दोऽनावश्यकः प्रतिभाति ॥ ९१६. ६. ये सोमाः—घ-॰-म । ते सोमाः सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन भुः (भुः छः—त-३-४-भ-३-श; भुः छः—न; भुः उच्छ—भ-१)—ख-ग-त-न-भ-श । सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन भुः ये सोमाः—मु । केनचिदध्येत्रा प्रान्ते लिखितं केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशितं स्यात् । मॅक्समुल्लरमहाशयोऽप्येवमभिप्रैति ॥ ९१६. ८. सूचितम्—ई । सूचितं च—म-मु ॥ ९१६. ९. तिरिक्तोक्त्ये—भ-१-श । तिरिक्तोक्त्ये—ख-ग-त-भ-२-म-मु ॥ ९१६. १५. वा—त-न-भ-श-मु । ख-ग-म-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ९१६. १७. स्तुतः सन्—म । स्तुतः सन् वृत्रहंतवे बाजयामसि बाजवंतं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच् णाबिष्टवदिति णेरिष्टवद्वावात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्लुक् इति वचनान्मतुपो लुक्—ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु कचिदशुद्धिर्विद्यते) । इयमपि प्रक्रिया लेखकप्रमादाद्भाष्ये प्रविष्टा ॥ ९१६. २८. वज्र आयुधम्—॰-म । वज्रायुधं—ई-मु ॥ ९१७. ११. सर्वत्रानयेति—मु ।

सर्वत्रमनुयंति—ख; सर्वमनेति नेति—ग; सर्वत्रमनयंति—त-श; सर्वत्रमानयेति—भ । सर्वत्रानयतीति—*मं ॥ ११७. २०. °शिरस्त्राणेन्द्र—ऽ-मं-मु । ‘ °शिरस्त्राण वेन्द्र ’ इति भाव्यम् । ‘ °शिरस्त्राण वेन्द्रः ’ इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदयुक्तम् (मुद्रणदोषः ?) ॥ ११७. २२. ते त्वदीयम्—ख-त१-२-भ-मु । घ-त३-न-श-मं-पुस्तकेष्विदं नास्ति ॥ ११७. २८. त्वद्बलम्—ख-ग-घ-त-न-भ-२-य-श-मु । तद्बलं—भ१-मं ॥ ११८. ४. परिगमिताः—*मं-मु । वनिगमितां—ख-त२-३-श; च निर्गमिता—ग; वनिगमिता—ज्ञ-त४-भ-२; चर्मिनामिता—भ१ ॥ ११८. २०. आशुषे । ‘ आशुषे ’ इति भिन्नः पदपाठः । ‘ आशुषे ’ इति भाष्यकारेण स्वीकृतं स्यादित्यपि संभावयितुं शक्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ११८. २६. वशं नयन्तीति—ऽ-मं । वशं नयन्त्यनेनेति—मु । अयं समीचीनतरः पाठः लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृतः ॥ ११९. १३. °यूतीत्यादिना—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-३-मु । °यूत्यादिना—त४-न-भ१-२-श-मं ॥ ११९. २४. आगच्छतु—*मं-मु । आगच्छति—ख-त-भ; आगच्छेति—ग ॥ ११९. ३०. भवानि—ज्ञ-भ३-मं-मु । भवामि—इतरेषु ॥ १२०. ३. वसतीवर्यः—मं-मु । वसतीवरा—ख-त-न-भ१-२; वसतीवरीः—घ-भ३-श; वसतीवरिः—ग ॥ १२०. ४. ग्रहस्थाः—ग-घ । ग्रहस्थाः—ख-त-न-भ-श-मं-मु ॥ १२०. ५. निचान्तपृणः—मं-मु । निचांतपुणः—ऽ ॥ १२०. १४. एव - - - र - वि - जः—त४-न-भ१-२-मं । एव—ख-ज्ञ-त२-३-मु । एव ऋत्विजः विसर्ग—ग; एव ओजसा ओजः—त१; एव ऋजः—भ३; एव ऋजीषं—श ॥ °त्युक्तम्—ग-ज्ञ-त२-३-श-मं-मु । °त्युक्त—ख-त१-४-भ१-२; °त्युक्त(त्वात्प्रसंगात्)—भ३ ॥ १२०. १६. अच्छ—ऽ-मु । अच्छा—मं ॥ १२०. १७. विसृजन्ति—ग-मं-मु । विसृजत—ख-ज्ञ-त१-२; विसृजन्—त३-४-भ-श ॥ १२०. २१. हविर्भिः—*मं-मु । हविः—ऽ ॥ १२०. २२. हितं - - वादिषु—त-भ१-२-मं । हितं - - - वेदिषु—ग; हितं - - - वाषु—श; हितं गवादिषु—भ३ । हितं हितकरं प्रयः—मु ॥ १२०. २७-२८. ता निवसन्त्यत्रेति । ते निवसन्त्यत्रेति—ख-त-भ१-२-श; ते निवसन्त्यत्रेति—ग; ते निवसन्त्यत्रेति—न-भ३ । निवसन्त्यत्रेति—मु । निवसन्त्यत्रेति—मं ॥ १२१. २१. आढागमः—ग । अडागमः—मं-मु इतरेषु च ॥ १२२. १०. श्रुतेरत्रापि—मु । श्रुते तत्रापि—ख-ग-त-न-श; श्रुतेन तत्रापि—भ । श्रुतेऽत्रापि—*मं ॥ १२२. ११. इत्यादरार्थः—ख-ग-घ-त-मु । इत्यादरार्था—न-भ-श । इत्यादरार्थ—मं ॥ १२२. २४. धत्तनेति...रत्नानि—*मं-मु-× ॥

[८. ९४] १२३. ३. बिन्दु°—ख-ग-ज्ञ-भ२-मं-मु । बिन्दु°—त१-२-३-४-भ१-श; बिन्दुः—घ ॥ १२३. २८. पूर्वाभिहिते—ज । पूर्ववेनिहित—ख; पूर्व अभिहिते—ग; पूर्वनिहित—ज्ञ; पूर्ववेभिहिते—त२-न; पूर्वभवेभिहिः—त४; पूर्वचोभिहित—भ; पूर्ववेभिहित—त३-श । पूर्वमेवाभिहिते—मु । पूर्वत्राभिहिते—मं ॥ १२४. ८. ततमूर्णास्तुकेनेति—*मं-मु । ततपूर्णास्तुकोनेति—ख-ज्ञ-त१-२-३; तन्यते ऊर्णास्तुकेनेति—ग; ततपूर्णास्तुकेनेति—त४-भ; ततपूर्णास्तुकोनति—श ॥ आलादेशः—ग-ज-न-भ-श । अडादेशः—ख; अलादेशः—त-मं-मु ॥ १२४. १०. तं तथोक्तम्—ग । तत्तथोक्तं—मं-मु इतरेषु च ॥ १२४. १६. सेवाम्—ग-मं-मु । सतां—ख; सवां—त-भ-श ॥ १२४. १७. सोम-सेवां कामयते—ज-न-भ । सोममेवां कामयते—ख-त-श; स्तोता कामयते—ग । सोममेव कामयते—मु । सोममेवाकामयते—मं ॥ १२५. २०. विश्रुतम्—ज । विसृतं—भ१; विष्टतं—श; विस्तृतं—ख-ग-घ-त-न-भ-२-मं-मु ॥

[८. ९५.] ९२६. १५. निहितम्—ई-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२६. २२. मरुद्रणानाम्—मँ-मु। मरुत्सोमानां—ख-त-न-भ-श; मरुत्संविधनं—ग; मरुत्समानानां—घ। 'मरुत्संधानाम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९२७. ३. सुपुत्रवतः—ख-ग-ज-ज्ञ-त-१-२-न-भ-मु। सुपुत्रतः—त-३-४; सुपुत्रमतः—श। सुपुत्रस्य—मँ ॥ ९२७. १५. त्वदीयम्—ई-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२७. २२. सिषासन्तः—च-ज-मु। सिषासंतः—मँ इतरेषु च ॥ ९२७. २४. सन्तः—ख-घ-ज-त-न-भ-श-मु। ग-मँ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ ९२८. १. इन्द्राय यागादि-कर्मणि—ग-ज-भ-१-श-मु। इन्द्रयागादिकर्मणि—न-भ-२। इन्द्रयागादिकर्मणि—ख-त-मँ ॥ ९२८. ६. आगच्छतैव—ई-मु। गच्छतैव—मँ ॥ ९२८. ९. माद्यतेः—ग। मादतेः—ख-त-भ-श। मदायतेः—मु। मादयतेः—मँ ॥ ९२८. १७. त्वम्—ई-मु। त्वं च—मँ ॥

[८. ९६.] ९२८. ३२. अध द्रप्सः—मँ। अव द्रप्स—ई-मु ॥ ९२९. ७. अर्तेरु च। 'अर्तेरुच्च' इत्युणादिसूत्रम् ॥ ९२९. १२. सप्त—न-भ। इतरेषु मँ-मु-पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ ९२९. १३. हननेनोत्पादकत्वात्—मु। हननेनोत्पादकत्वात्—ख-त-न-भ-२; हननोत्पादकत्वात्—ग; हननोत्पादकत्वात्—ज-भ-१। हननोत्पादकत्वात्—मँ ॥ ९२९. २१. अतिविद्धा—ग-घ-ज-ज्ञ-त-१-३-४-न-भ-श-मु। ख-त-२-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ९२९. २३. 'पिञ्जलमुद्धृत्य' 'पुञ्जीलमुद्धृत्य' इति तै. सं. ॥ ९३०. ७. निरूपूर्वात्—ई-मु। निरूपूर्वात्—मँ ॥ ९३१. १६. धारयेम—ख-ज्ञ-त-१-२-भ-मु। एतन्नास्ति ग-घ-त-३-४-श-मँ ॥ ९३१. १८. भवाम—ई-मु। भवेम—मँ ॥ ९३१. ३०. वृत्रं घ्नन्तम्—ग-भ-१। वृत्रं जघ्नन्तं—ज। वृत्रघ्नं तं—ख-त-भ-२-श-मँ-मु ॥ ९३२. ४. षष्टिः श्रुत्तरसंख्याकाः। 'श्रुत्तरषष्टिसंख्याकाः' इति भाष्यम् ॥ ९३२. ५. नवसु गणेषु—मँ-मु। वसुगणेषु—ख-त-श; नवसु गणेषु—ग; सुरगणेषु—ज-भ ॥ प्रतिपादिताः—ख-ज-ज्ञ-त-१-२-भ। तिपादिताः—ग-त-३-४-श। निपादिताः—मँ-मु ॥ आदितः—ग-मँ। अदितेः—इतरेषु। आदिपंचगणाः—मु ॥ ९३२. ७. गणः—मँ-मु। गर्भाः—ख-त-भ; वर्गः—ज; गणाः—ग ॥ ९३२. ११. विदध्म—ख-घ-त-श-मु। विदध्यम—ग; विदधाम—ज-भ। विदध्मः—मँ ॥ ९३२. १७. च—ई-मु। ते—मँ ॥ ९३२. २०. अभिषुतः—ग-भ। अभिषुत्यः—ख-घ-त-श-मँ-मु। अत्र 'अपार्जितः' इत्येव पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते। ऋ. सं. ८. ८६. ४; ९०. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ऋजीषः—ग। ऋजीषी—ख-घ-त-भ-श-मु। ऋजीषं—मँ ॥ ८९३. पृ. १४. प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९३३. ८. ईषाम्—ख-ग-ज-त-भ-२-मु। ईशां—भ-१-श-मँ ॥ ९३३. २१. शोभना—ई-मु। शोभमाना—मँ ॥ ९३४. ८. नाम। नाम्ना—बृहदे. ॥ सोऽभ्ययान्। अभ्ययात्—बृहदे. ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैः—बृहदे. ॥ योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः (हृष्टैः—त-३)—ख-ज्ञ-त-२-३-४; योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः—ग-त-१-भ; यात्स्यामातं स्तुतं हृष्टैः—श। योत्स्यमानं सुसंहृष्टैः—मँ-मु ॥ ९३४. ९. तानायतः—मँ-मु-बृहदे. ॥ तानायुतान्—ख-त-भ; तानायतासन्—ग; तानायुधान्—श ॥ प्रेहि। एहि—बृहदे. ॥ ९३४. ११. पुनर्विभो। अस्मादनन्तरं "श्रुत्वा देव-गुरोर्वाक्यम् अनर्थं वृत्रशङ्कया" इति बृहदेवतायामधिकं विद्यते ॥ स्वर्ग एव—बृहदे. ॥ खल्व एव—ख-त-भ; खग एव—ग। ओजसैव—मँ-मु ॥ देवानादाय—त-१—मँ-मु-बृहदे. ॥ देवायायाय—ख; देवाघनाय—ग; देवयतनं—ज; देवानायाय—ज्ञ-त-२-३-४-भ-१; देवानाय—भ-१; देवानायातं—श ॥

पपुर्विधिवत्पुराः—*म-मु-बृहदे. । पुनर्विधिवत्पुरा—ख-ग-ज-त-भ२; पुनर्विधिवत्पुराः—भ१ ॥ ९३४. १२. लृचे—ग-ज-बृहदे. । हृचे—ख-त-भ; ऋचि—श । वृचे—मं । ऋचे—मु । तद्वद् द्रप्स इत्यस्मिन् । तदेतदप्यवेत्यस्मिन्—बृहदे. ॥ अयं बृहदेवतागतः कथाभागः केनचित् पश्चाद्विनिवेशितो भाष्ये इति मेक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ९३४. १३. अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज । अनात्वान् नादरणीयं—ग; अनार्षादनारणीयं—श । अनार्षत्वे नादरणीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ९३४. १६. उदकस्य—ग-ज-श-मु । उदस्य—ख-त२-४-भ-मं । अनन्तरऋग्भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ९३५. १. केचिदिष्यामि...पठन्ति । 'इष्यामि वो वृषणो' इति संहितापाठः । 'शाखान्तरे' इति मु-पुस्तके टिप्पणी दत्ता ॥ ९३५. १८. 'जेवाशत्रुभ्यः—*मं-मु । 'जेव शत्रुभ्यः—ऽ । १६ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'जेवाशत्रुभ्यः' इत्यस्य स्थाने 'जेव शत्रुभ्यः' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत इति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तत्रामादिकम् ॥ ९३५. २०. प्रकाश्य—ग-भ-मं-मु । प्रकाश्यः—ख-घ-त-श ॥ ९३६. ११. छन्दोविषयत्वान्निपातनम्—ग-मं-मु । छन्दोविषयत्वान्निपातनं—ख-त१-२-३-भ२; छंदोविषयत्वान्निपातनं—ज; छंदोविषयत्वान्निपात्यते—त४; छंदोविषयत्वान्निपातत्वं—श ॥ ९३६. १३. सप्त गङ्गाद्याः—ऽ-मु । गंगाद्याः सप्त—मं ॥ ९३६. २३. अहानि—ऽ-मु । अहा अहानि—मं ॥ ९३७. ३. वृत्रहा—ऽ-मु । स वृत्रहा—मं ॥ चर्षणीधृत्—ख-ग-घ-त३-भ१-मु । चर्षणिधृत्—ज-त२-४-भ२-श-मं ॥ ९३७. १४. महान्—ज । स महन्—ख; सहमन्—ज-त२; सहमा—त४-श; सहम—त३; सहन्—भ । स महान्—ग-मं-मु ॥

[८. ९७.] ९३७. २७. च—ख-ग-ज-ज-त१-२-३-न-भ-श-मु-आश्व. श्रौ. । वा—त४-मं ॥ ९३८. ३. त्वे—मु । ते—ग-घ-ज-न-भ; न-ख-त । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९४०. १६. एतत्—ग-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—मं ॥ ९४०. २९. संग्रामनाम—ज । संग्रामः—ख-ग-ज-त२-३; संग्राम—त४-न-भ-श । संग्रामाः—मं-मु ॥ ९४०. ३०. स्तुते—ग-ज-भ-मु । सुते—ख-त-न-श-मं ॥ ९४१. ११. रेभाः—ऽ-मु । रेभासः—मं ॥ ९४१. २७. इत्याद्या—ऽ । इत्याद्याः—मं-मु ॥ ९४२. १०. सर्वदिक्स्थम्—न-मं-मु । सर्वदिक्—ख-त; सर्वदिग्भवं—ग; सर्वदिगातं—ज; सर्वदिग्—भ१; सर्वदिद्यु—भ२; सर्वदिक्—श ॥

[८. ९८.] ९४३. १३. नृमेघाख्यस्य—ग-भ१-२ । नृमेघाक्षस्य—ख-त-न-श । नृमेघस्य—भ३-मं-मु ॥ ९४३. १५. पुरउष्णिक्—*मं-मु । ककुप्—ऽ ॥ ९४४. १०. प्राप्नोः—*मं । अप्राप्नोः—ऽ-मु ॥ ९४४. २८. त्वम्—ऽ-मु । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९४५. ६. ससृज्महे—ज-त१-भ२-मं-मु । ससृज्महे—ख; सृज्महे—ग-घ१-त३-४-भ१-श; सृज्यमहे—च; ससृज्महे—त२ ॥ ९४५. १४. वर्धन्ति—ग-घ-भ । वर्धयति—ख-त-मं-मु ॥ ९४५. १८. उरुयुगे—ख-ग-च-ज-त१-२-न-भ१-श-मं । उरुयुगे—घ१-त३-४-भ२-३-मं ॥

[८. ९९.] ९४६. १२. ऐन्द्रम्—न-भ । इंद्रो देवता—घ । ख-ग-त-श-मं-मु-पुस्तके-ष्वेतन्नास्ति ॥ ९४६. २५. वज्रिभिन्द्र—ख-ग-घ-त-न-श-मु । वज्रबनिन्द्र—भ । वज्रिन् वज्रबनिन्द्र—मं ॥ ९४६. २७. स्वसरं गृहम्—ऽ-मु । स्वसरं च गृहं—मं ॥ ९४७. १३. करोति—*मं । करोत्यतो—ऽ-मु ॥ ९४७. १४. रश्मयः—*मं-मु । श्रयः—ख-त-भ-श । ऋषयः—ग ॥ ९४७. २५. स्तोतः—न । स्तोतारः—मं-मु इतरेषु च ॥ ९४८. १६. श्रथयन्त श्रथिताः—त२-४-मं । श्रथयंत

भयिताः-ख; श्रयंत श्रयिता-ग; भययंत भयिताः-ज्ञ-त३-श-मु; भययंत भययिताः-भ; भययंत श्रयिताः-न । 'भययंत' इति संहितापदपाठौ ॥ ९४८. २२. गन्तारम्—ग-ज्ञ-भ२-श-म-मु । गगा-ख; गंगारं-त ॥

[८. १००.] ९४९. ८. ते—ख-त-न-भ-मु । ग-श-म-पुस्तकेषु नास्ति ॥ अयमिति... वाग्देवत्ये—म-मु । अयमिति द्रुचेनैद्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये-ख-त२-भ; अयमिति द्रुचेन त्ये-न; वाग्देवत्ये-श ॥ ९४९. १२. प्रयाण...वाचः-भ३-म-मु । प्रणवो याज्यासनये वयं सामये वयंसा मनोशा वचः-ख-ग-त२-३-४; वयसाममनोशा वाचः-ज्ञ; प्राणा - - समये वयं सामये वयंसामननोशा वचः-न; प्रयाणसमये वयंसा मनोशा वाचः-भ१; प्रणवो याज्या-समये वयंसा मनोशा वाचः-भ२-म; प्रयाणे वयसाममनोशा वाचः-श ॥ ९५२. २२. विश्वरूपाः । सर्वरूपाः-निरु ॥ ९५३. ३. अभिवृत्त्यैतान्—म-मु । अभितप्येमान्-बृहदे ॥ ९५३. ४. उद्यतस्य तु—म-मु । उद्यतस्यैव-बृहदे ॥ ९५३. ५. विष्णो इति—म-मु । विष्णविति-बृहदे ॥ तृचा—म । तृचा-ख; तृचा-ग; दृचा-ज्ञ-त२-न-श; दृचा-त३-४; वृचा-भ१; चृचा-भ२ । हृचा-मु । तृचि-बृहदे ॥

[८. १०१.] ९५३. १०. तृतीया—ग-म-मु । तृतीयादि-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श; तृतीया हि-त३-४ ॥ ९५३. २३. अहनि माध्यंदिने—ख-त१-भ-श-मु । माध्यंदिने-ग; गामु-पकर्मणि-ज्ञ-त२; माध्यंदिनो-त३-४-न-म ॥ ९५४. ५. वर्षिष्ठक्षत्रौ—ज्ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षेत्रौ-ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा-ग-त३-४-न-श-म ॥ ९५४. १८. पुनःपुनर्हवीतवे—ज्ञ-त१-३-म-मु । पुनःपुनर्हवीतये-ख-त२; पुनर्हवीतवे-ग-घ-ज्ञ-त४-भ; पुनपुनर्हवीतवे-श ॥ ९५५. १३. उभा उभौ—घ-न-भ-मु । उभौ उभौ-ख-ज्ञ-त१-२ । उभौ-ग-त३-४-श-म ॥ ९५६. २७. ते—श-मु । तव-ग-न-भ२; त-त२-३-४; भुवि-भ१; विभु-भ३; तत्-ख-घ-ज्ञ-म ॥ ९५७. ५. आगच्छन्ती—भ१-२ । आगच्छती-ख-ग-घ-त१-२-न-श-म-मु ॥ ९५७. १४. चैतरेय—म । चैतस्य-ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-मु; चैतस्ये-त४; चैतस्ये-न; चैतास्य-भ; चैतास्येव-श ॥ ९५७. १८. स प्रजा असृजत—म-मु । ससृजे-ख-ग१-त-न-भ-श; सं ससृजे-ग२ ॥ ९५७. २०. पराभूताः—ग-न-भ-म-मु । पारभूताः-ख-त१-२-३; परभूताः-ज्ञ; पाराभूताः-त४ । भाष्योद्धृतः शतपथब्राह्मणगतः पाठः तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोः पाठाभ्यां भिन्नः ॥

[८. १०२.] ९५८. १०. पावकविशेषणविशिष्टो—ग-भ३-श । पावकविशेषणेन विशिष्टो-भ१; पावकविशेषणे विशिष्टो-भ२; पावकविशेषणे विशिष्टो-ख-त-न-म-मु ॥ ९५८. १२-१३. यविष्ठयोर्वा—ग-श-म-मु । यविष्ठयोर्वा-ख-त; यविष्ठयोर्वा-न-भ ॥ ९५८. १४. इत्यष्टा—ग-त२-भ१-म-मु । अष्टा—ख-त३-श; इष्टा—न ॥ ९५८. ३०. सः त्वम्—म-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९५९. २५. भवामेति—ख-ग-घ-त-न-श । भवामेति-भ१; भवति-भ३ । भवेमेति-भ२-म-मु ॥ ९६०. १२. वाशिनमिति वा—ख-ग१-ज्ञ-त१-२-४-न-भ२-म-मु । वाशिनामिति वा-त३-श; च-भ१-३ ॥ ९६०. २७. अन्तरिक्ष्या माध्यमिके—ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अन्तरिक्षा माध्यमिकं-ग; अन्तरिक्षं माध्यमिके-घ; अतृचित्रक्ष्या माध्यमेके-त१; अन्तरिक्ष्या माध्यमिको-

त४ । आंतरिक्ष्या माध्यमिके-भ३-मं-मु ॥ ९६१. ८. धीतिभिः निधानैः—ग-मं-मु । ‘धीति-भिरिधानः’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९६१. २२. वनन्वति काष्ठानि हन्ति—ग-भ-२-मं-मु । वनन्वती काष्ठानि संति—ख-त१-२; वनन्वति काष्ठानि संति—ज्ञ-भ१-३; वनन्वती काष्ठानि हन्ति—त४-श; वनन्वती काष्ठानि न-घ१; वनन्वती काष्ठानि त्वन्ति—च ॥ ९६१. २३. काष्ठानि—ख-ग-त-न-भ-श-मु । घ-मं-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ९६२. १. यानि कानि चेति—ग-ज्ञ-भ-श-मं-मु-तै. सं. । यानि कानि चेवि—ख-त१-२; यानि चेवि—त३-४ ॥ ९६२. २. सर्वमस्मै स्वदते—ग१-त१-२-३-भ-श-मं-मु-तै. सं. । सर्वदस्मै स्वदक्ष—ख; अस्मै स्वदते—ग२; सर्वस्मै स्वदते—ज्ञ-त४ ॥ ९६२. १२. प्रज्वलयति—ग-घ-भ-२-३ । प्रज्वलन्ति—श । प्रज्वलति—ख-त-न-भ१-मं-मु ॥

[८. १०३] ९६२. १८-२१. आभिप्लविके...राजन्नग्रे इति—मु । प्र मंहिष्ठायेति आभिप्लविकेषूक्त्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने इति । उपाकर्मणि मंडलाद्याग्रे याहीत्येषा । सूत्रितं मा चिदाग्रे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्रे इति—ग । आभिप्लविकेषूक्त्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । मा चिदाग्रे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्रे इति—ख-त-न-भ-श-मं. मॅक्समुल्लरमहाशयः एवमत्र पाठः स्यादिति संभावयति—‘आभिप्लविकेषूक्त्येषु मैत्रावरुणस्य प्र मंहिष्ठायेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । अभि प्रयांसि बाहसा प्र मंहिष्ठाय गायत । आ. ७. ८. । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यंतद्गोम आग्ने याहीत्येषा । सूत्रितं च । आग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्रे हविः । आ. गृ. ३. ५. ७. । इति ’ ॥ अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु-पुस्तकानुसारेण च स्वीकृतः पाठः ॥ ९६३. १३. कुर्वाणान् मनुष्यान् । कुर्वाणान् मनुष्यान्—ई-मं-मु । रेजन्ते कम्पन्ते—ई-मं. ‘रेजन्त’ इति पदपाठः । रेजन्त कम्पन्ते—मु ॥ ९६३. २०. प्रणेतुमै—ग । प्रणेतुं—मं-मु इतरेषु च ॥ ९६३. २१. मर्तो—ख-ज्ञ-त१-२-३-भ-३-मु । मतेः—घ१; मर्तो—त४-न-श । मर्त्यो—ग-भ१-२-मं ॥ ९६३. २८. तथा—ग-त४-न-भ१-३ । यथा—ख-घ-ज्ञ-त२-भ-२-मं-मु ॥ ९६४. २. धारयाम—ख-ग-घ-त-न । धार-यामः—भ-श-मं-मु ॥ ९६४. १६. सः—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २०. हे—मं । हे ये—त१ । ये—मु इतरेषु च ॥ ९६४. २१. प्र गायत—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मं-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २७. अस्य अग्नेः—ख-घ-त१-श-मं-मु । तस्याग्नेः—ग-न; तस्यासाग्नेः—त३-श; तस्यास्याग्नेः—भ ॥ ९६५. २६. अभिगमनैरपि । अस्मादनन्तरं ‘स्तुवन्ति’ इत्येतादृशं क्रियापदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६—८ मण्डलानि

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेनि बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपदयत्' इत्यनुक्रान्तत्वात् मण्डलद्वष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया अग्निदेवता । पशोः^१ हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितं च— 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्तपदं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितं च— 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति पण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरीतु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽप्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा ऽत्वं ऽमनोता ऽहि देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दः 'अग्निः सर्वा मनोताग्नां मनोताः संगच्छन्ते' (ऐ. ब्रा. २. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । हे ऽदस्म दर्शनीय ऽअस्याः ऽधियः अस्य कर्मणः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽअभवः भवसि । हे ऽवृषन् कामानां वपितः ऽत्वं ऽसीं सर्वतः ऽदुष्टरीतु दुहिंस्यमहिंस्यं ऽसहः बलम् ऽअकृणोः अकरोः । किमर्थम् । ऽविश्वस्मै ऽसहसे सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः ऽसहध्वै अभिभवनाय ॥

अथा हाता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीडयः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अथ । होता । नि । अमीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईडयः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥ २ ॥

‘अथ अधुना हे अग्ने यजीयान् अतिशयेन यथा त्वं होता होमनिष्पादकः सन् इळः भूय्याः वेदिलक्षणायाः पदे स्थाने न्यसीदः निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । इषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमज्ञ-मिच्छन् ईडयः स्तुत्यः सन् । तं तादृशं त्वा त्वां प्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं देवयन्तः देवं त्वामागमन इच्छन्तः नरः नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः महः महते राये धनाय चितयन्तः जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा अनु ग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसुभ्यैः स्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृताऽईव । यन्तम् । बहुभिः । वसुभ्यैः । स्त्वे इति । रयिम् । जागृवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपावन्तम् । विश्वहा । दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

‘वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थं । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण बहुभिः अनेकैः वसुभ्यैः वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा सार्धं यन्तं गच्छन्तं त्वाम् अनु ग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । वृते त्वयि देवे रयिं धनं जागृवांसः प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । रुशन्तं दीप्तवर्णम् अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं दर्शतं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं वपावन्तं विश्वहा सर्वेषु कालेषु दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवं । आपन्न । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । अधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयन्त । समदृष्टौ ॥ ४ ॥

‘देवस्य द्योतमानस्याग्नेः पदम् आहवनीयस्थानं’ नमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यन्तः गच्छन्तः श्रवस्यवः अज्ञमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमज्ञम् अमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम् आपन्न आमुवन्ति । हे अग्ने ते तव भद्रायां स्तुत्यायां संदृष्टौ निमित्तायां रणयन्त रमयन्ति ।

१. ख-आहवनीयं स्थानम् ; ग-श-आहवनीयादिस्थानम् । २. ख-घ-झ-त-न-भ-य-र-‘ रणयन्त रमयन्ति ’ नास्ति ।

यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे धारयन्ति ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयांसो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयाम् । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां क्षितयः मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
उभयाम् उभयविधानि पशुपशुरुपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायः धनानि ऋत्विजः
अध्वर्यादयः त्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम्
अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे तरणे दुःखात्तारकाग्ने त्वं चेत्यः जातव्यः स्तुत्यः सन् त्राता रक्षिता
भूः भवसि । किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं सदमिन् सर्वदा पिता माता च
मातापितृस्थानीयां भूः भवसि ॥ ॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विश्वमिहोता मन्द्रो नि पसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दमे आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विश्व । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । समाद । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

सः अग्निः सपर्येण्यः पूज्यः प्रियः कामानां पूरकः विश्व प्रजासु होता होमनिष्पादकः
मन्द्रः मदनीयः यजीयान् अतिशयेन इतरदेवानां यथा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निः नि
पसाद निष्पन्नोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः । तं त्वा तादृशं त्वां वयं यजमानाः दमे गृहे दीदिवांसं
दीप्यमानं जुबाधः जानुनी बाध्यन्तः अवनतजानवः प्रणताः सन्नः नमसा स्तोत्रेण उप आ
सदेम आसादयेम । अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्नायवः । ईमहे । देवयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रचनेन ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं तादृशं महानुभावं ऽनव्यं स्तुत्यं ऽत्वा त्वां ऽसुधयः शोभनबुद्धयः ऽसुम्नायवः
सुखमिच्छन्तः ऽदेवयन्तः देवं त्वामिच्छन्तः ऽवयम् ऽईमहे याचामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे ऽअग्ने ऽत्वं
ऽदीधानः दीप्यमानः सन् । केन । ऽबृहता महता ऽरोचनेन रोचमानेन तेजसा दीधानः ऽविशः प्रजाः
स्तोतृन्स्मान् ऽदिवः स्वर्गम् ऽअनयः अगमयः । रञ्चनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्धः ।
आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कृविं विशपतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कृविम् । विशपतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिऽडपणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

ऽशश्वतीनां नित्यानां ऽविशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां ऽविशपतिं स्वामिन् ऽकृविं क्रान्तदर्शिनं
ऽनितोशनं शत्रूणां हिंसकं ऽवृषभं कामानां वर्षकं ऽचर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां ऽप्रेतीषणिं प्राप्त-
गमनम् ऽइषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तं ऽपावकं शोधकं ऽराजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा ऽरयीणां लाभाय
ऽयजतं यष्टव्यम् ऽअग्निं स्तुम इति शेषः ॥

मो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

मः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । समिधा । हव्यदातिम् ।

यः । आहुतिम् । परि । वेद । नमः । ऽभिः । विश्वा । इत । मः । वामा । दधते । त्वा । ऽऊतः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वां ऽसः ऽमर्तः स यजमानः ऽईजे यजते । ऽशशमे ऽच स्तोति । 'शशमानः'
(नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । ऽयः यजमानः ऽते तव ऽसमिधा
सह ऽहव्यदातिं हविषां दानम् ऽआनट् करोति । किंच ऽयः यजमानः ऽनमोभिः स्तुतिभिः ऽआहुतिम्
आज्यादिलक्षणां ऽपरि ऽवेदं परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । ऽसः यजमानः ऽत्वोतः त्वया रक्षितः
सन् ऽविश्वेत् सर्वाणि ऽवामा वननीयानि धनानि ऽदधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महिं महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महिं । महे । विधेम । नमः । ऽभिः । अग्ने । समिधा । उत । हव्यैः ।

वेदी । सूनो इति । महसः । गीः । ऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽमहे महते ऽअस्मै ऽते तुभ्यं ऽमहि महत् अत्यधिकं ऽविधेम परिचरेम । कैरित्युच्यते ।
 ऽनमोभिः नमस्कारैः ऽसमिधा वा ऽउत अपि च ऽहव्यैः हविर्भिः । हे ऽसहसः ऽसूनो^१ ऽवेदी वेद्यां
 ऽगीर्भिः स्तोत्रैः ऽउक्थैः शक्यैश्च विधेमेति संबन्धः । किंच ऽते तव ऽभद्रायां स्तुत्यायां ऽसुमती
 शोभनानुग्रहबुद्धौ ऽआ ऽयतेम आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य^१ स्तरुत्रः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरैर्भिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । तन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवः ऽभिः । च । श्रवस्यः । तरुत्रः ।

बृहत् ऽभिः । वाजैः । स्थविरैर्भिः । अस्मे इति । रेवत् ऽभिः । अग्ने । वि ऽतरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने ऽयः त्वं ऽरोदसी चावापृथिव्यां ऽभासा दीप्या ऽवि ऽआ ऽतन्थ व्यतनोः । किंच
 ऽतरुत्रः तारकस्त्वं ऽश्रवोभिः स्तुतिभिः ऽश्रवस्यः ऽच भवसि हे तादृश ऽअग्ने ऽबृहद्भिः महद्भिः
 ऽवाजैः अजैः ऽस्थविरैर्भिः स्थविरैः स्थूलैः ऽरेवद्भिः रयिमद्भिः ऽअस्मे अस्मदर्थं ऽवितरं विशिष्टतरं
 ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवद्रसो सदमिद्धेह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पृश्नः ।

पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृ ऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । घेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पृश्नः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरे ऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे ऽवसो वासक धनवान् वाग्ने ऽनृवत् मनुष्यैरुपेतं धनं ऽसदमित् सर्वदा ऽअस्मे अस्मासु ऽधेहि
 स्थापय । किंच ऽभूरि प्रभूतान् ऽपृश्नः पशूंश्च^२ धेहि^३ । किमर्थम् । ऽतोकाय अस्मत्पुत्राय ऽतनयाय
 तत्पुत्राय । किंच ऽपूर्वीः पूरयिष्यः^४ कामानां बह्व्यो वा ऽबृहतीः^५ महारयः^६ ऽआरेअघाः । आरे दूरेऽघानि
 यासु ताः । तादृशः ऽइषः उक्कलक्षणान्यज्ञानि ऽभद्रा भद्राणि ऽसौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि ऽअस्मे
 अस्मासु ऽसन्तु भवन्तु ।

‘पुरुष्यग्ने’ इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पुरुष्यग्ने
 पुरुषा स्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

१. त-सूनो देव । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-पशूंश्चाधेहि; श-पशून् विधेहि । ३. ख-ज्ञ-भ-प्रेरयिष्यः ।
 ४. ख-ज्ञ-न-भ-र-बृहतीर्महतीर्महत्यः; त-य-महतीर्महत्यः ।

पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽराजन् ऽते तव ऽपुरुणि बहूनि ऽपुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि ऽवसूनि धनानि ऽवसुता वसुतायै वसुमत्त्वाय ऽअश्यां व्याप्त्यां भुञ्जीथ वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धयन्तं चकार । हे ऽपुरुवार बहुभिर्धरणीय ऽअग्ने ऽराजनि राजमाने ऽस्वे त्वयि ऽपुरुणि बहूनि ऽवसु वसूनि ऽस्वे त्वां ऽविधते परिचरते महां दातव्यानि ऽसन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' त्वं हि ' इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमाग्नेयम् । अन्या षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी आदितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—' त्वं हेकादशानुष्टुभे शक्यन्तम् ' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूच्यते हि—' त्वं हि क्षैतवदमा यो होताजनिष्ट ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अग्निरमां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—' त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम् ' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽहि त्वं खलु ऽक्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तद्युक्तं ऽयशः अन्नं हविलक्षणं ऽपत्यसे अभिपत्तसि^१ गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन । अहरभिमानी

देवो मित्रः । स इव । यद्वा यत्र इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविलक्षणमज्ञम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमक्षं पत्यसे ईशिपे । अतः कारणात् हे ऽविचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः ऽवसो वासकाग्ने ऽत्वं ऽश्रवः श्रवणीयमक्षं यजमानगृहस्थं ऽन । अयं नशब्दश्चार्थे । अक्षकार्यभूतां पुष्टिं च ऽपुष्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजऽस्तुः । विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽत्वां ऽहि ऽस्म त्वामेव खलु ऽचर्षणयः मनुष्याः ऽयज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽईळते स्तुवन्ति । अपि च ऽवाजी । वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्यः ऽत्वां ऽयाति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नः ददृशे’ (तै. ब्रा. २. १. २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते—‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’ (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘वायुः सप्तिरादित्यो वाजी’ (तै. ब्रा. १. ७. ८) इति च । कीदृशो वाजी । ऽअवृकः हिंसकरहितः ऽरजस्तुः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता ऽविश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुर्मिन्धते ।

यद्द स्य मानुषो जनः सुम्रायुर्जुहो अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्रायुः । जुहो । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ऽदिवः स्तुतेः ऽनरः नेनार ऋत्विजः ऽयज्ञस्य ऽकेतुं प्रज्ञापकं ऽत्वा त्वाम् ऽइन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति चेदुच्यते । ऽयद् यदा खलु ऽस्यः सः ऽमानुषः मनोरपत्यभूतः ऽजनः जातो यजमानो होता वा ऽसुम्रायुः’ सुम्रं सुखमात्मन इच्छन् ऽअध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे ऽजुहो त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋध्वस्ते सुदानवे धिया मर्तैः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋध्वत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तैः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

१ ऋधत् । स यजमान ऋधुयात् हे अग्ने १ सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥
तव संबन्धिना १ धिया कर्मणा २ यः २ मर्तः ३ मरणधर्मा यजमानः ४ शशमते शाम्यति । यद्वा ।
शमतिः ३ स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । ५ सः यजमानः ६ बृहतः महतः ७ दिवः
दीप्तस्य ८ तव संबन्धिना ९ उज्जती ऊज्या रक्षया १० द्विपः द्वेष्टृन् ११ अंहो १२ न आहननशीलं पापमिव १
१३ तरति १४ अतिक्रामति ॥

समिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

सुमऽइधा । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यैः । नशत् ।

वयाऽवन्तम् । सः । पुष्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआयुषम् ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने २ समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेधेन सह ३ ते त्वदीयां ४ निशितिं निशितां तनूकृतां ५
मन्त्रसंस्कृताम् ६ आहुतिं ७ यः ८ मर्त्यैः मनुष्यैः ९ नशत् व्याप्नुयात् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । १० सः मनुष्यो
यजमानः ११ वयावन्तम् । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं १२ शतायुषं बहुविधासं चिरकाल-
जीवनं वा १३ क्षयं गृहं १४ पुष्यति पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि पञ्चुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने १ त्वेषः दीप्तस्य २ ते तव ३ शुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णो वा ४ धूमः ५ दिवि अन्तरिक्षे ६ आततः
विस्तीर्णः ७ सन् ८ ऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे ९ पावक शोधकाम्ने १० सूरो ११ न सूर्य
इव १२ कृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानः १३ त्वं १४ द्युता दीप्त्या १५ रोचसे १६ हि दीप्यसे खलु ॥

अथा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रण्वः पुरीव जूर्यैः सूनुरं त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथ । हि । विक्षु । ईड्यैः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः

रण्वः । पुरिऽइव । जूर्यैः । सूनुरः । न । त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

१ अथ अपि च २ विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् ३ ईड्यैः स्तुत्यः ४ असि भवसि । ५ हि यस्मादर्थे ।
यस्मादेवं तस्मात् ६ नः अस्माकम् ७ अतिथिः । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव ८ प्रियः असि । यद्वा ।

१. घ-त-संबन्धिना । २. त-मर्त्यैः । ३. न-शाम्यतिः । ४. ग-त-व्याप्तस्य । ५. ख-पापं
वरति; भ-य-पापं च तरति । ६. त-तनूकृता संस्कृताम् ।

हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा वपुरीव नगर्यां वज्र्यः जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव वरुणः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा वसूनुर्न पुत्र इव वत्रथयाय्यः यजमानैः त्रातव्यः^१ पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्वपम् । यद्वैतस्मृतोर्विशेषणम् । विद्यातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाय्यः । यातेरौणादिक आर्यप्रत्ययः । स्पृहयाय्य इति यथा । अथवा त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते—‘मानुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मीजिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम्’ (मनु. २. १६९) इति । तादृशः पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि ॥

कृत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।

परिजमेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

कृत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्व्यः ।

परिजमाऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वकृत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण वद्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् वअज्यसे वहि व्यज्यसे^२ खलु । तथा ववाजी वन वेजनवानश्च इव वकृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्धविर्वहनमग्नेरश्वसादयम् । तथा वपरिजमेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं वस्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं वगयः गृहं च भवसि । उभयोर्दातेश्चर्थः । अपि च वशिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् वअत्यो वन सततगामी जात्यश्च इव वह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ‘हृ कौटिल्ये’ इत्यस्यैतद्वपम् ॥

कारिणामग्नेर्धामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या ‘त्वं त्या’ इति । सूत्रिनं च—‘त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वा’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।

धामा ह यत्ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्कसः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वत्वं वत्या तानि काष्ठानि । चिच्छद्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । वअच्युता अच्युतानि च्यावयितुमशक्यान्वपि । अस्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वयवसे घासे विसृष्टः वपशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे वअजर जरारहिताग्ने वयत् यस्य ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षण्ठ्या लुक् ॥ वशिक्कसः दीप्तस्य वते तव धाम^३ धामानि तेजांसि ववना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि ववृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः । वह इत्येतत्पादपूरणम् ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधो विशपते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

सम्ऽऋधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽअध्वरीयताम् अध्वरं यजमात्मन इच्छतां ऽविशां यजमानानां ऽदमे गृहे त्वं ऽहोता देवानामाह्वाता सन् ऽवेषि ऽहि स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् ऽविशपते विशां पालकामे ऽसमृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् ऽकृणु कुरु । कृत्वा च हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वामे ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम

ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम् ।

ता । तरेम् । तव । अवसा । तरेम् ॥ ११ ॥

हे ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्ते ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं ऽदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽनः अस्माकं ऽसुमतिं स्तुतिं ऽवोचः ब्रूहि । ऽदिवः स्तुतेः ऽनृन् नेतृनस्मान् ऽसुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं ऽस्वस्तिम् अविनाशं ऽवीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च ऽद्विषः द्वेष्टृन् शत्रून् ऽअंहांसि पापानि ऽदुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च ऽतरेम अतिक्रामेम । तथा ऽता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि ऽतरेम । उक्त एवार्थो दाढ्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने ऽतव ऽअवसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनत्यन्तं ऽतरेम ॥ ॥ २ ॥

‘अग्ने स क्षेपन्’ इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अग्नेऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्होतुर्विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदत्ता ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽजाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे व॒अग्ने॑ व॒सः॑ यज॒मानः॑ व॒क्षेप॑त् क्षिय॒ति^१ निव॑सति । चिर॒कालं॑ जीवे॒दित्यर्थः॑ । कीदृ॒शो यज॑-
मानः । व॒क्त॒पाः क॒तस्य॑ यज॒स्य पा॒त्यकः॑ व॒क्तेजाः॑ यज॒नमि॑त्तं जातः । उ॒षित्वा च॑ व॒ते त्वदी॑यं
व॒देव॑युः दे॒वाना॑त्मन इच्छन् स यज॒मानः॑ व॒उरु॑ विस्ती॒र्णं व॒ज्योतिः॑ सूर्या॒ख्यं व॒न॒शते॑ प्राप्नोति । हे व॒देव
द्योत॑मानाग्ने व॒यं व॒मर्तं॑ मनु॒ष्यं यज॑मानं व॒मित्रेण॑ व॒वरु॑णः । नृती॒यार्थे प्रथ॑मा । व॒रुणेन॑ च व॒सजोषाः॑
सह प्री॒यमाणः॑ व॒त्स्वं व॒स्यज॑सा त्थाज॒नसा॑धनेनायु॒धेन॑ व॒अंहः॑ अंह॒सः पा॒पात् व॒पासि॑ रक्ष॒सि स यज॑मानः
इ॒ति पूर्व॑त्र संबन्धः ॥

इ॒जे य॒ज्ञेभिः॑ श॒शमे॑ श॒मीभिर्ऋ॒धद्वा॒राया॒ग्नये॑ ददाश ।

ए॒वा च॒न तं य॒शसा॑म॒जुष्टि॑र्नाहो म॒र्तं न॒शते॑ न प्र॒द॒दतिः॑ ॥ २ ॥

इ॒जे । य॒ज्ञेभिः॑ । श॒शमे॑ । श॒मीभिः॑ । ऋ॒धत्वा॑राय । अ॒ग्नये॑ । द॒दाश॑ ।

ए॒व । च॒न । तम् । य॒शसा॑म् । अ॒जुष्टिः॑ । न । अ॒हः । म॒र्तम् । न॒शते॑ । न । प्र॒द॒दतिः॑ ॥ २ ॥

यः यज॒मानः॑ व॒ऋध॑द्वा॒राय ऋध॑त्स्मृ॒द्धं वा॒रं व॒रणी॑यं ध॒नं यस्य॑ तादृ॒शाय॑ व॒अग्नये॑ व॒द्दाश॑
हवी॑पि ददाति स यज॒मानः॑ व॒यज्ञे॑भिः स॒र्वैर्य॑ज्ञैः व॒इजे॑ इष्ट॒वान् भव॑ति । तथा व॒शमी॑भिः क॒र्मभिः॑
कृच्छ्र॑चान्द्रा॒यणा॑दिभिः व॒ज्ञाशमे॑ शान्तश्च भवति । आग्ने॒येन॑ यागेन स॒र्वं फलं॑ लभत इत्यर्थः । अपि च
व॒तं यज॑मानं व॒यशसा॑ यशस्वि॒नां पु॒त्राणाम्॑ व॒अजुष्टिः॑ अ॒प्राप्तिः॑ न व॒एव॑ व॒न॒शते॑ नैव प्राप्नोति ।
पु॒त्रवान् भव॑त्येवेत्यर्थः । तथा व॒मर्तं॑ मनु॒ष्यं तम् व॒अहः॑ पापं व॒न॒शते॑ । तथा व॒प्रद॑तिः अ॒नर्थहे॒तुः
प्र॒दर्पश्च॑ तं व॒न प्राप्नोति॑ ॥

सू॒रो न यस्य॑ दृ॒शति॑रे॒पा भी॒मा यदे॑ति शु॒चत॑स्त॒ आ धीः॑ ।

हे॒षस्व॑तः शु॒रुधो॑ ना॒यम॑क्तोः कु॒त्रा चि॒द्र॒ण्वो व॑स॒तिर्व॑ने॒जाः ॥ ३ ॥

सू॒रः । न । यस्य॑ । दृ॒शतिः॑ । अ॒रे॒पाः । भी॒मा । यत् । ए॒ति । शु॒चतः॑ । ते । आ । धीः॑ ।

हे॒षस्व॑तः । शु॒रुधः॑ । न । अ॒यम् । अ॒क्तोः॑ । कु॒त्र । चि॒त् । र॒ण्वः । व॑स॒तिः । व॒ने॒जाः ॥ ३ ॥

व॒सूरो॑ व॒न सूर्य॑स्येव^१ व॒यस्य॑ अग्नेः व॒द॒शतिः॑ दर्शनम् व॒अरे॒पाः पा॒पर॑हितम् । हे अग्ने॑ व॒यत् यस्य॑ व॒ते
तव॑ व॒शुच॑तः ज्वलतः व॒धीः धा॒रयि॑त्रा ज्वा॒ला व॒भीमा॑ भयंकरा सती व॒आ सम॑न्तात् व॒एति॑ गच्छति ।
यः व॒अयम्॑ अग्निः व॒हेष॑स्वतः शब्द॒युक्ताः॑ व॒शु॒रुधो॑ व॒न^२ शु॒चः शोक॑स्य रोधयित्रीगाश्च व॒अक्तोः॑ । अ॒कुरि॑ति
रात्रि॒नाम॑ । तेन च तत्र संचारी राक्षसा॑र्दलक्ष्यते । राक्षसादेः स्वभू॒ता द॒दातीति॑ शेषः । सोऽयं व॒वस॑तिः
सर्वेषा॑मावासाभूतः व॒वने॑जाः अरण्ये जायमानः व॒कुत्रा॑ व॒चित् क॒चिदे॒व स्था॒ने प॑र्वताग्रादैः व॒रण्वः॑
रम॑णीयो भवति ॥

ति॒ग्मं चि॒देम॑ महि॒ वर्षो॑ अस्य॒ भस॑दश्चो न य॒मसा॑न आ॒सा ।

वि॒जेह॑मानः प॒रशु॑र्न जि॒ह्वां द्र॒विर्न द्रा॑वयति दारु॒ धक्ष॑त् ॥ ४ ॥

ति॒ग्मम् । चि॒त् । ए॒म । महि॑ । वर्षो॑ । अ॒स्य । भ॒सत् । अ॒श्वः । न । य॒मसा॑नः । आ॒सा ।

वि॒जेह॑मानः । प॒रशुः॑ । न । जि॒ह्वाम् । द्र॒विः । न । द्र॒वय॑ति । दारु॑ । धक्ष॑त् ॥ ४ ॥

वअस्य^१ अग्नेः वएम गमनसाधनभूतो मार्गः वतिग्मं तीक्ष्णं स्पष्टमुदाक्यत्वात् । अस्य च वर्षः रूपं
वमहि महत् प्रभूतं वसत् दीप्यते ॥ ' भस भर्त्सनदीप्त्योः ' इति धातुः ॥ कीदृशोऽग्निः । वअश्वो वन
अश्व इव वभासा आस्येन वयमसानः नृणादिकं नियच्छन् । तथा वपरशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां
काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां वजिह्वां ज्वालां वविजेहमानः तरुगुल्मादीं प्रक्षिपन् । तथा वदारु काष्ठं
वधक्षत् वहन् वद्रविर्न । द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं
वद्रावयति । मूर्तभूतं सर्वं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत् तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

मः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । अमिष्यन् । शिशीत् । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।

चित्रध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । द्रुसद्वा । रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

वस वृत् स खल्वग्निः वअस्तेव बाणादेः क्षेप्तेव वप्रति वधात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा
धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय च वअसिष्यन् ज्वालां
प्रक्षेप्यन्^२ तेजः स्वकीयं वशिशीत् निश्यति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वअयसो वन वधाराम् ।
यथा अयोमयस्य परश्वादेर्धारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च वचित्रध्रजतिः विचित्रगतिः
वअक्तोः रात्रेः वअरतिः अभिगन्ता वेन पक्षीव वद्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् वरघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थ-
पादः । एवंभूतः सन् वयः अग्निर्वर्तते स इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्त उस्त्राः शोचिषा ररपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन् ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उस्त्राः । शोचिषा । ररपीति । मित्रमहाः ।

नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

वस वृत् सोऽयमग्निः वरेभो वन स्तुत्यः सूर्य इव वउस्त्राः दीप्ता ज्वालाः^३ वप्रति ववस्ते
आच्छादयति । तथा वमित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् वशोचिषा तेजसा वररपीति शृङ्गं शब्दं
करोति । वयः वृत् योऽयमग्निः वनक्तं रात्रौ वअरुषः आरोचमानः सन् वदिवा अहनीव वनृन् मनुष्यान्
स्वस्वकार्यं प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पूरकः । तथा वअमर्त्यः अमरणधर्मा वअरुषः आरोचमानो रोषरहितो
वा वयः अग्निः वदिवा द्योतमानेन तेजसा वनृन् नेतृनाम्नीयान् रस्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्धः ।
यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निररुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अग्निं नृन् नेतृन् देवान्
हविर्भिः संयोजयति । यः दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधतो नवीनोदृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्मना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधतः । नवीनोत् । घृणा । रुक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्मना । यन् ।

आ । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुपत्नी ॥ ७ ॥

वदिवो वन दीप्तस्य सूर्यस्येव विधतः विधातु रस्मीकुर्वतः यस्य अग्नेः नवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । घृणा कामानां वर्णिता रुक्षः दीप्तः सोऽग्निः ओषधीषु दृष्टमानासु नूनोत् भृशं शब्दमकरोत् । यः च घृणा न संचलनशीलेन दीप्तेनेव ध्रजसा गमनशीलेन तेजसा पत्मना हतस्तत उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽग्निः दम् अस्मच्छन् दमयन् सुपत्नी शोभनपतिके रोदसी छावापृथिव्यां वसुना धनेन आ पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्केर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष क्रभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अर्कैः । विद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुताम् । ततक्ष । क्रभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

यः अग्निः धायोभिर्वा धारकैरश्वैरिव युज्येभिः युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः अर्कैः अर्चनीयैः दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः दविद्योत् विद्योतते । यः च मरुताम् एतस्संज्ञकानां देवानां शर्धो वा बलमिव ततक्ष तनूकरोति सर्वं नीक्षणीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयम् क्रभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव त्वेषः दीप्तः रभसानः वेगं कुर्वन् अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ८ ॥

‘यथा होतः’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्वार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘यथा होतः’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समनानुशन्नम उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । महम् । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समनान् । उशन । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

हे होतः देवानामाह्वतः सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता । यज्ञनामंतत् । देवताता यज्ञे यज्ञेभिः यजमानसाधनैर्विभिः यजासि

देवान् यजसि 'एष' एवं' हे 'अग्ने' वनः अस्माकम् 'अद्य' अस्मिन् यज्ञे 'समानान्' त्वत्सदृशानिन्द्रादीन्
'उशान्' कामयमानस्त्वम् 'उशतः' कामयमानान् यष्टव्यान् 'देवान्' 'समना' क्षिप्रं 'यक्षि' यज ।
यद्वा । समानं मन्यन्ते^१ अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यम् ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भूद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उपऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोः अहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वेद्यः सर्वैर्ज्ञातव्यो
लम्भनीयो वा सः अग्निः वनः अस्मभ्यं वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं चनः अन्नं धात् दधातु
प्रयच्छस्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा अमृतः मरणरहितः अतिथिः हविर्वहनाय
सततगामी 'जातवेदाः' जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतः यः अग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु
'उषर्भूद्भूत्' उपःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वत्रान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पुनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्वस्य चिच्छिश्रथत्पूर्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पुनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्वस्य । चिच्छिश्रथत् । पूर्याणि ॥ ३ ॥

वन इति संज्ञा । उक्तं च—'अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः' (निरु. ७. ३१) इति ।
'द्यावः' स्तोतारः संप्रदायः । यस्य अन्नः अभ्वं महत्कर्म पुनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्निः सूर्यो वन सूर्य
इव शुक्रः शुक्रवर्णः^४ वन भासांसि तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यः च अजरः जरारहितः
'पावकः' सर्वस्य शत्रुः सोऽग्निः 'वि' 'इनोति' भासा सर्वं द्याप्नोति सोऽयम्^५ अश्वस्य चिच्छिश्रथत् व्यापन-
शीलस्यापि राक्षसादेः पूर्याणि चिरंतनानि पुराणि शिश्रथत् हिनस्ति । 'अथ क्रथ हिंसायाम्'
इति धातुः ॥

वृथा हि सूनो अस्यद्यसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मात्रम् ।

स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥ ४ ॥

वृथा । हि । सूनो इति । अग्निः । अद्यऽसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजम् । अजम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽसने । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. त-एवमेव । २. त-मन्यते । ३. श-उषर्भूद्भूद्भूत् । ४. घ-श-शुक्रवर्णः । ५. त-य- य इनोति ।
६. श- सोऽयमग्निः ।

हे वसूनी सहसः पुत्र । यद्वा 'पू प्रेरणे' । सर्वस्य प्रेरकाम्ने ववशा वदनीयः स्तुत्यः असि
 वहि । परः पादः परोक्षकृतः । अग्रसद्वा अग्रसु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणाद्योपविशन्
 अग्निः अनुवा जन्मना स्वभावतः एव अजम् । गृहनामैतत् । गृहम् अन्नं च यजमानानां चक्रे
 करोति । उर्जसने^१ उर्जस्यान्नस्य दातरम् । नः अस्मभ्यं वसः तादृशः त्वम् उर्जम् अन्नं धाः देहि ।
 तथा राजेव जेः अस्मच्छन्नं जय । एतत्सर्वार्थम् अवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्या-
 गारे अन्तः मध्ये क्षेपि निवस^२ ॥

नितित्ति यो वारणमन्नमर्त्ति वायुर्न राष्ट्रयत्येत्यक्तून् ।

तुर्याम यस्त आदिशामरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत ॥ ५ ॥

नितित्ति । यः । वारणम् । अन्नम् । अर्त्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अर्त्ति । एत्ति । अक्तून् ।

तुर्याम । यः । ते । आदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पततः । परिहुत ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वारणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः नितित्ति निश्चयति तीक्ष्णीकरोति ।
 'तिज निशाने' इति धातुः । यश्च अन्नं यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् अस्ति भक्षयति । तथा च
 श्रूयते- 'अन्नादो वा एपोऽन्नपतिर्यदग्निः' (ऐ. ब्रा. १. ८) इति । सोऽग्निः वायुर्न वायुरिव राष्ट्री ।
 ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यम् । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्ट^३ तद्वत् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः ।
 तादृशः सन् अक्तून् रात्रीः अत्येति अतिक्रामति । नद्वतमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । वयं च
 त्वत्प्रसादात् तुर्याम तं हिंस्याम वयः जनः एते तुभ्यम् आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां
 हविषाम् अरातीः अरातिरदाता । छान्दसो दीर्घः । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातृन्^४ ते त्वां प्रत्या-
 दिशामादेष्टृणामाचक्षणानामस्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं च अत्यो न शीघ्रगामा जात्यश्च
 इव हुतः हिंसकान्^५ पततः^६ अभिमुख्येन गच्छतः शत्रून् परिहुत परिगत्य हन्ता भव ॥
 क्वरते हिंसार्थस्यैतद्वपम् ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्रे ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्त्रौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुपत्सभिः । अकैः । अग्रे । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।

चित्रः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्मन् । औशिजः । न । दीयन् ॥ ६ ॥

हे अग्रे रोदसी यावापृथिव्यौ भासा दीप्त्या वि आ ततन्थ विशेषेणाच्छादयसि । तत्र
 दृष्टान्तः । भानुमद्भिः प्रभावद्भिः अकैः अर्चनीयैः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् ।
 परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । पत्मन् । पतरयस्मिन्निति परम मार्गः । तस्मिन् औशिजो न । उशिजः

१. त-स्वभावेन । २. त-हे उर्जसने । ३. घ१-ग-श-निवससि; च-निवसति; त-निवासे ।
 ४. ख-अ-भ-र-सर्वमेष्टे; घ-त-श-सर्वमीष्टे । ५. ख१-अ-न-भ-य-र-दातृन् । ६. त-हिंसकादन्यतः;
 य-हिंसकान्पततः अभिपततः ।

स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धौशिजः सूर्यः । स इव ऽदीयन् गच्छन् ऽशोचिषा तेजसा ऽअक्तः^१
 संछिष्टः अत एव ऽचित्रः चायनीयोऽग्निः ऽतमांसि नैशान्यन्धकाराणि ऽपरि ऽणयत् परिणयति परितो
 गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागाच्चिबर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोर्कैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यमे ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रतमम् । अर्कऽशोर्कैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अमे ।

इन्द्रम् । न । त्वा । शर्वसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे ऽअमे ऽमन्द्रतमं स्तुत्यतमं ऽत्वाम् ऽअर्कशोर्कैः अर्चनीयैः पूजनीयैः शोर्कैर्दीप्तिभिर्युक्तं ऽहि
 यस्मात् ऽववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोर्कैरर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां
 संभजामहे तस्मात् ऽमहि महत् ऽनः अस्मदीयं स्तोत्रं ऽश्रोषि शृणु । हे अमे ऽनृतमाः स्तुतीनां नेतृत्वा
 ऋषिजः ऽशर्वसा बलेन ऽवायुं गन्तारम् । यद्वा^२ । वायुमिव शर्वसा युक्तम्^३ ऽइन्द्रं ऽन इन्द्रमिव
 ऽदेवता देवतात्मानं त्वां ऽराधसा हविलक्षणेन धनेन ऽपृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयाद्याः
 'सुपां सुलुक्' इति लुक् ॥

नू नो अमेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पथिभिः पर्यंहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुभ्रं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अमे । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पथिभिः । पर्यि । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुभ्रम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ८ ॥

हे ऽअमे ऽनः अस्मान् ऽअवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः ऽपथिभिः मार्गैः ऽरायः धनानि
 ऽनु क्षिप्रं ऽस्वस्ति क्षेमेण ऽवेषि गमय प्रापय । ऽअंहः अंहसः पापात् ऽपर्यि । उक्तलक्षणेर्मार्गैः पारय
 चास्मान् । यानि त्वया ऽसूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो देयानि सुभ्रानि^४ ऽता तानि^५ ऽसुभ्रं सुभ्रानि सुखानि
 ऽगृणते स्तुवते महं ऽरासि देहि । वयं च ऽशतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् ऽसुवीराः । वीर्या-
 जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः^६ सन्तः ऽमदेम^७ हृष्याम^८ ॥ ॥ ६ ॥

'हुषे वः' इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्रेयम् । तथा चानुक्रम्यते—'हुषे
 वः सप्त' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

१. ख-भ-य-अक्तः सिक्तः । २. त-अथवा । ३. त-बलयुक्तम् । ४. त-'सुभ्रानि ता
 तानि' नास्ति । ५. त-शोभनपुत्रादिसहिताः । ६. ख-श-त-न-भ-य-र-मदेम मोदेम । ७. घ-हृष्येम;
 त-हृष्यामः ।

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अधुक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सूनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघवाचम् । मतिभिः । यविष्ठम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रचेताः । विश्ववाराणि । पुरुवारः । अधुक् ॥ १ ॥

हे अग्ने वः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वां वमतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । सहसः बलस्य सूनुं पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायते । युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचम् । अद्रोघव्या^१ प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् । यविष्ठम् अतिशयेन युवानम् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुराभर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयः यः अधुक् अद्रोघा यजमानानाम् एवभूतः यः अग्निः विश्ववाराणि सर्ववरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्यानि द्रविणानि धनानि इन्वति प्रेरयति । स्तोत्रेभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतदोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामेव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वातरग्ने त्वे त्वयि दंषा रात्रौ वस्तोः अहनि च यज्ञियासः यज्ञार्हा यजमानाः वसूनि हविर्लक्षणानि धनानि पुरिरे आभिसुख्येन^२ प्रेरयन्ति प्रापयन्ति । जुह्वतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि धनानि सं दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः । 'अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत्' (तै. सं. १. ५. १. १) इति ब्राह्मणम्^३ । तस्मिन्स्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम् ॥

त्वं विश्व प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।

अत इनोषि विधृते चिकित्वो व्यानुषर्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वम् । विश्व । प्रदिवः । सीदः । आसु । क्रत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।

अतः । इनोषि । विधृते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातवेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतन् । पुरातनकालीनासु विश्व प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः सीदसि । वैश्वानरात्मना वर्तसे । तथा क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां

१. श-अद्रोघ्नी । २. त-आ आभिसुख्येन । ३. ख-भ- तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।

धनानां वरधीरभवः । रंहयिता^१ यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः । वतः कारणात् हे वचिक्स्वः विद्वन्
जातवेदः जातानां प्राणिनां वेदितरामे विधत्ते परिचरते यजमानाय वसूनि धनानि आनुषङ्ग
अनुषङ्गं सततं यथा भवति तथा वि इनोषि विविधं प्रेरयसि ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'यो नः सनुत्यः' इति दृष्टः । सूत्रितं च—'यो नः सनुत्यो अभिदासवमे
भवा नो अग्रे सुमना उपेताविति दृष्टाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रऽमहः । वनुष्यात् ।

तम् । अजरेभिः । वृषऽभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यः शत्रुः सनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् वनः
अस्मान् अभिदासत् उपक्षयति बाधते । यः च अन्तरः अभ्यन्तरवर्ती सन् हे मित्रमहः अनुकूल-
दीप्ते मित्राणां महयितवाम्ने वनुष्यात् हिंस्यात् तम् उभयविधं हे तपिष्ठ तप्ततमाम्ने तपसा तेजसा
तपस्वान् तेजस्वी त्वम् अजरेभिः जरारहितैः वृषभिः वर्धितृभिः वृष्टिहेतुभूतैः^२ तव स्वैः स्वभूतैः
असाधारणैस्तेजोभिः तप दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैर्ऋकेभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । सम्ऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । महसः । ददाशत् ।

सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राम्ने ते त्वां यः यजमानः यज्ञेन यागेन ददाशत् परिचरति ।
यः च समिधा समिन्धनसाधनेनेऽग्नेन । यश्च उक्थैः शस्त्रैः अर्केभिः अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति
हे अमृत मरणधर्मरहिताम्ने सः यजमानः मर्त्येषु मनुष्येषु प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् राया धनेन
द्युम्नेन द्योतमानेन श्रवसा श्रवणीयेनाग्नेन यशसा वा वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे द्युभिर्ऋक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।

यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचःऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः त्वम् ऽइषितः प्रेषितः सन् ऽतृयं क्षिप्रं ऽतत् ऽकृधि कुरु । किं तदित्यत आह । ऽसहस्वान् बलवांस्त्वं ऽस्पृधः स्पर्धमानान् ऽसहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन^१ तेजसा वा ऽबाधस्व विनाशाय । ऽद्युभिः द्योतमानैस्तेजोभिः ऽअक्तः संसिक्तस्त्वं ऽवचोभिः स्तुतिरूपैर्वाक्यैः ऽयच्छस्यसे यस्तृयसे^२ । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतृभिः क्रियत इत्यर्थः । ऽतत् ऽमन्म मननीयं ऽघोषि घोषणीयं ऽजरितुः स्तोत्रं ऽजुषस्व सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजरजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिस्वः । सुवीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव संबन्धिण्या ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽतं ऽकामम् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे ऽरयिवः धनवज्जग्ने ऽसुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं ऽरयिं धनम् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । तथा ऽवाजयन्तः वाजमक्षमात्मन इच्छन्तो वयं ऽवाजं त्वया दत्तमक्षम् ऽअभि आभिमुख्येन ऽअश्याम प्राप्नुयाम । हे ऽअजर जरारहिताग्ने ऽते त्वदीयम् ऽअजरं जरारहितं ऽद्युम्नं द्योतमानं यज्ञश्च ऽअश्याम प्राप्नुयाम ॥ ॥ ७ ॥

'प्र नव्यसा' इति सप्तचं पष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सुनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहसः । सुनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।

वृश्चत्स्वनम् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

ऽगातुम् उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा ऽसहसः ऽसूनुं बलस्य पुत्रमग्निम् ऽअवः अक्षरक्षणं वा ऽइच्छमानः इच्छन् स्तोता ऽनव्यसा^३ नवतरेण ऽयज्ञेन युक्तः सन् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽप्र ऽजिगाति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निम् । ऽवृश्चद्वनं वृक्षं^४ छिन्नं दग्धं^५ वनं येन तादृशं ऽकृष्णयामं कृष्णवर्णम्^६ ऽरुशन्तं श्वेतवर्णं ऽवीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन ऽहोतारं यष्टारं ऽदिव्यं दिवि भवम् ॥

१. ज-त-परेषामभिभव० । २. ज-त-स्तृयसे । ३. ज-त-नव्यसा नवीयसा (त-नवीयस्य) । ४. घ-निर्दग्धम् ; श-वृक्तं निर्दग्धम् ।

स श्वितानस्तन्यतु रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्विष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनस्थाः । अजरेभिः । नानदत्तभिः । यविष्टः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुयाति । भर्वन् ॥ २ ॥

१सः अग्निः १श्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । १तन्यतुः शब्दकारी १रोचनस्थाः । रोचन्ते अस्मिन् ग्रहणक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः १अजरेभिः जरारहितैः १नानदद्भिः अव्यर्थं शब्दं कुर्वन्निरुद्ध्युक्तो रश्मिभिर्वा १यविष्टः युवतमः । १यः १पावकः शोधकः १अग्निः १पुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् १पुरुणि बहूनि १पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि १भर्वन्^१ भक्षयन् १अनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तते इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गोऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या^२ (आश्व. श्रौ. ३. १३) ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षामो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविम्रक्षामः । दिव्याः । नवग्वाः १ वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

हे १शुचे शुद्ध दीप्त वा १अग्ने १ते त्वदीयाः १वातजूतासः वातेन प्रेरिताः १शुचयः निर्मलाः १भामासः दीप्तयः १विष्वक् सर्वतः १वि १चरन्ति विविधं गच्छन्ति । १तुविम्रक्षामः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः १दिव्याः दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवाः १नवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः १वना वनानि १वनन्ति संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । १धृषता धर्षकेण तेजसा १रुजन्तः वनानि^३ भक्षयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।

अथ भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वपन्ति । विषितासः । अश्वाः ।

अथ । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

हे १शुचिष्मः दीप्तिमन् अग्ने १ते तव १शुक्रासः शुभ्राः १ये १शुचयः दीप्तयः १क्षां पृथिवीं भूमिं १वपन्ति मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः'

१. त१-भर्वन् भजन् । २. न-अनुवाक्या । सूत्रितं च-वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरुते विश इति । ३. ख-क्ष-भ-य-वना वनानि ।

(ऋ. सं. १. ६५. ४) इति निगमान्तरम् । ते रश्मयः विविचितासः विमुक्ताः विश्वाः इव हतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । अध अस्मिन् काले ते स्वदीयः भ्रमः भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृष्ठेः नाना-
रूपाया भूमेः अधि उपरि सानु समुच्छ्रितं देशं पर्वताग्रादिकं प्रति यातयमानः स्वकीयमग्नं
व्यापारयन् उर्विया उरु बहुलं वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अर्धं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अर्धं । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

शूरस्येव । प्रसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःस्वर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

अध अपि च वृष्णः वर्षितुरग्नेः जिह्वा ज्वाला प्र पापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । गोषुयुधो नाशनिः सृजाना । असुरैरपहतासु गोषु युध्यन्निन्द्रो गोषुयुत् ।
तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा शूरस्येव शौर्योपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः
दुःसहमेवम् अग्नेः क्षातिः ज्वाला सांदुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते दहन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति
क्षायतेरधिकरणे क्तिन् ॥ अपि च दुर्वर्तुः दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यः भीमः भयंकरोऽग्निः वनानि
दयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।

स बाधस्वाप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहः । अभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने भानुना दीप्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि ज्रयांसि ॥ ज्रयतिर्गतिकर्मा ॥
गन्तव्यानि स्थानानि महः महतः तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सह आ ततन्थ
आस्तृणासि आच्छादयसि । सः स्वं भया भयकरणानि अप बाधस्व । तथा सहोभिः अभि-
भवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पर्धमानान् वनुष्यन् हिंसन् वनुषः हिंसकान् । शत्रूनि । नि
जूर्वं निजहि ॥ जूर्वतिर्हन्तिकर्मा ॥

उत्सासभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः ' स चित्र ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' स चित्र चित्रं
चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रक्षत्र । चित्रतमम् । वयः । धाम् ।

चन्द्रम् । रयिम् । पुरुवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्रं । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे वचित्र चायनीय हे वचित्रक्षत्र विचित्रबल चायनीयधन वा हे वचन्द्र आह्लादकामे वसः
तादृशस्य वचन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः वृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवद्भ्यः वअस्मे
अस्मभ्यं दातुं वरयि धनं वयुवस्व पृथक् कुरु । कीदृशं रयिम् । वचित्रं चायनीयं वचितयन्तं ज्ञापयन्तम् ।
धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । वचित्रतमम् अतिशयेनाश्चर्यभूतं वययोधा वयसोऽन्नस्य धातारं
प्रदातारं वचन्द्रम् आह्लादकं वपुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं वृहन्तं महान्तम् । ईदृशं
धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्स्थयः ॥ ॥ ८ ॥

‘मूर्धानम्’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ
शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्यन्तम्’ इति । गतः सूक्त-
विनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तुधो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितं—‘मूर्धानं दिवो
अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा’ (आश्व. श्री. ८. ६) इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । सम्राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

वमूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य । वदिवः शुलोकस्य वपृथिव्याः प्रथिताया भूमेः वअरतिं गन्तारम् ।
यद्वा । गन्तव्यं स्वामिनं ववैश्वानरं विश्वेषां नृणां संबन्धिनम् वऋते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा
नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् वआ आभिमुख्येन वजातं सृष्ट्यादावुत्पन्नं वकविं क्रान्तदर्शिनं
वसम्राजं सत्यग्राजमानं वजनानां यजमानानाम् वअतिथिं हविर्वहमाय सततं गन्तारम् । यद्वा^१ ।
अतिथिवत्पूज्यम्^१ । वआसन् आसनि आस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निलक्षणेनास्येन हि
देवा हवींषि भुञ्जते । वपात्रं पातारं रक्षकम् । यद्वा । आस्येन धारकम् । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं
वदेवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा वआ वजनयन्त । यज्ञाभिमुख्येन . अजीजनन्^२ । अरण्योः
सकाशाद्दुःखादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽहावम् । अभि । सम् । नवन्त ।

वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

वयज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां वनाभिं नहनं बन्धकं तथा वरयीणां धनानां वसदनं स्थान-
मेकनिलयं वमहां महान्तम् वआहावम् । आह्वयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशम् । यद्वा ।

वृष्ट्युदकधारणमाहाबं निपानस्थानीयम् । एवंभूतमग्निम् ^१अभि अभितः ^२सं ^३नवन्त स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति । तथा ^४वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् ^५अध्वराणां यज्ञानां ^६रथ्यं रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वज्रेतारं ग्राहयितारं ^७गमयितारं ^८यज्ञस्य ^९केतुं प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निं ^{१०}देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा ^{११}जनयन्त जनयन्ति मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्ने त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्ने । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२वाजी हविलक्षणाश्ववान् पुरुषः ^३त्वत् त्वत्तः सकाशात् ^४विप्रः मेधावी ^५जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा ^६वीरासः वीराः ^७त्वत् त्वत्तः ^८अभिमातिषाहः अभिमातीनां शात्रूणामभिमवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् हे ^९वैश्वानर ^{१०}राजन् राजमानाग्ने ^{११}त्वमस्मासु त्वन्नक्तेषु ^{१२}स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि ^{१३}वसूनि धनानि ^{१४}धेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते ।

तव । क्रतुऽभिः । अमृतऽत्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे ^१अमृत मरणधर्मरहिताग्ने ^२विश्वे सर्वे ^३देवाः स्तोतारः ^४जायमानम् अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं ^५त्वां ^६शिशुं ^७न पुत्रमिव ^८अभि ^९सं ^{१०}नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति* । यद्वा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे ^{११}वैश्वानर अग्ने ^{१२}यन् यदा ^{१३}पित्रोः पालयिष्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ^{१४}अदीदेः दीप्यसे तदानीं ^{१५}तव त्वदीयैः ^{१६}क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्वागीः ^{१७}अमृतत्वं देवत्वम् ^{१८}आयन् यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽर्विन्दः केतुं वयुनेष्वह्नाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्ने । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । अर्विन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अह्नाम् ॥ ५ ॥

१. घ-ज्ञ-त-न-श-यज्ञानां संबन्धिनम् । २. ज-त-ग्रहीतारम् । ३. य-मरणरहिताग्ने । ४. न-अभिसंगच्छन्ते; श-अभिसंगच्छन्ते अभिसंस्तुवन्ति ।

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिन् । अग्ने । तव त्वदीयानि । तानि प्रसिद्धानि । व्रतानि कर्माणि । महानि महान्ति । नकिरा । धर्षं न कश्चनान्यो धर्षयति बाधते^१ । यत् यदा त्वं । पित्रोः धावापृथिव्योः । उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे । वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु । जायमानः सन् । अह्नां । केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् । अविन्दः । अलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा । निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनार्धि मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ॐ इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वयाः । इव । रुरुहुः । सप्त । विस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेः । चक्षसा तेजसा । अमृतस्य उदकस्य । केतुना प्रज्ञापकेन । दिवः शुलोकस्य । सानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि । विमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वात्तेषाम् । तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि । भुवना भुवनान्युदकानि । अधि वसन्ति । यद्वा । विश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा । वयाः शाखाः । इव । सप्त सर्पणशीलाः सप्तसंख्याः^२ वा । विस्रुहः नद्यश्च गङ्गाद्याः । रुरुहुः रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । यः अग्निः । रजांसि उदकानि लोकान् वा । वि । अमिमीत निर्मितवान् । तथा । दिवः शुलोकस्य संबन्धीनि । रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि । कविः क्रान्तदर्शी सन् योऽग्निः । वि । अमिमीत । यः च । विश्वा सर्वाणि । भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा । परि । पप्रथे परितोऽप्रथयत् सोऽयम् । अदब्धः केनाप्यहिंसितः । गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षिता । अमृतस्य अमरणहेतोरुदकस्य । रक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

‘पृक्षस्य’ इति सप्तचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानरामिदेवताकम् । आदितः^१ षट् जगत्स्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुकान्तं—‘पृक्षस्यान्त्या त्रिष्टुप्’ इति । चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धांय’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । आभिप्लविके पृष्ठयाभिप्लवपङ्क्तयोः पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धांय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तृचां स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यमी शुचिः सोम इव पवते चारुग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नू । वोचम् । विदथा । जातवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यमी । शुचिः । सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य संपृक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा । पृक्षं हविल्क्षणमज्ञम् । तद्वतः । वृष्णः कामानां वर्धितुः । अरुषस्य आरोचमानस्य । जातवेदसः जातानां वेदितुर्वैश्वानराम्नेः । सहः बलमभिभवनसमर्थं । विदथा विदधे यज्ञे नु क्षिप्रं । प्र । वोचं प्रववीमि । प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः । एको नुशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा । शुचिः निर्मला यद्वा स्तोतृणां शोर्धांयत्री । चारुः शोभना । मतिः मननीया स्तुतिश्चास्मै । वैश्वानराय । अग्रये । पवते । मत्सकाशान् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोम इव । यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत् ।

वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत् । मुऽसुक्रतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

सः वैश्वानरः । अग्निः । व्रतपाः व्रतस्य पालकः । परमे उत्कृष्टे । व्योमनि व्योमन्याकाशे । जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् । व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च । अरक्षत रक्षति । अन्तरिक्षं च । वि । अमिमीत् । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा । सुक्रतुः शोभनकर्मा । वैश्वानरः । अग्निः । महिना स्वमहिम्ना तेजसा । नाकं शुक्रलोकम् । अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् ।

वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृण्यम् ॥ ३ ॥

१मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् १अद्भुतः महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्निः १रोदसी छावापृथिव्यौ १व्यस्तभ्रात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा १ज्योतिषा तेजसा १तमः अन्वकारं च १अन्तर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितम् १अकृणोत् अकरोत् ॥ वाव-
दिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ अपि च १धिषणे धारयिष्यौ छावापृथिव्यौ १चर्मणीव यथा
पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा १वि १अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं
बहुना १वैश्वानरः अयमग्निः १विश्वं सर्वं १वृण्यं वीर्यम् १अधत्त धत्ते धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत् विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत् । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।

आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विवस्वतैः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । १अपाम् अन्तरिक्षस्य १उपस्थे उपस्थाने मध्ये १महिषाः । महिषामैतत् ।
महान्तो मरुतः १अगृभ्णत अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैशुतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च
१विशः प्रजाः १राजानं स्वामिनम् १ऋग्मियम् अर्चनीयम् १उप १तस्थुः अस्तुवन् । अपि चेमं १वैश्वा-
नरम् १अग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं १दूतः वेगवान् देवानां दूतो वा १मातरिश्वा वायुः १परावतः
दूरदेशात् १विवस्वतः आदित्यात् १आ १अभरत् इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विदध्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयि यशसं धेहि नव्यसीम् ।

पव्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेऽयुगे । विदध्यम् । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

पव्याऽइव । गजन् । अघऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १युगेयुगे काले काले १विदध्यम् । विदधो यज्ञः । तदर्हं त्वामुद्दिश्य १नव्यसीं नव-
तरां स्तुतिं १गृणद्भ्यः उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यं १रयिं धनं १यशसं यशस्विनं पुत्रं च १धेहि विधेहि कुरु ।

किंच हे ^१राजन् राजमान ^२अजर जरारहिताग्ने ^३पथ्येव वज्रेणेवारमीयेन ^४तेजसा ^५वनिनं ^६न वृक्षमिव
^७अघशंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारं शत्रुं ^८नीचा नीचीनो न्यभूतो यथा भवति तथा ^९नि ^{१०}वृक्ष
 निजहि^१ ॥

अस्माकमग्रे मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वाजमग्रे तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्रे । मघवत्सु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यम् ।

वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्रे । तव । उतिभिः ॥ ६ ॥

हे ^१अग्रे ^२अस्माकम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्मासु ^३मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु ^४क्षत्रं
 धनं ^५धारय स्थापय । कीदृशम् । ^६अनामि अनमनीयमनपहार्यम् ^७अजरं जरारहितमनश्वरं ^८सुवीर्यं
 शोभनवीर्योपेतम् । किंच हे ^९वैश्वानर ^{१०}अग्रे ^{११}तवोतिभिः त्वत्संबन्धिभी रक्षणैः ^{१२}वयं ^{१३}शतिनं शत-
 संख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा ^{१४}सहस्रिणं ^{१५}वाजम् अश्वं ^{१६}जयेम लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सुरीन् ।

रक्षां च नो ददुषां शर्धो अग्रे वैश्वानरं प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिषधस्थ । सुरीन् ।

रक्ष । च । नः । ददुषाम् । शर्धः । अग्रे । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥

हे ^१इष्टे यष्टव्य षण्णीय वा ^२त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिष्वा-
 यतनेषु यष्टयैर्देवैः सहावतिष्ठमानाग्रे ^३अदब्धेभिः केनाप्यहिंसितैः ^४तव त्वदीयैः ^५गोपाभिः गोपकैः
 रक्षकैस्तेजोभिः ^६अस्माकं ^७सुरीन् अस्मदीयान् स्तोतृन् ^८पाहि रक्ष । हे ^९वैश्वानर ^{१०}अग्रे ^{११}ददुषां
 हवींषि दत्तवतां ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}शर्धः बलं ^{१४}रक्ष ^{१५}च । ^{१६}स्तवानः स्तूयमानस्त्वं ^{१७}प्र ^{१८}च ^{१९}तारीः
 प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

‘अहश्च’ इति सप्तचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘अहश्च’
 इति । व्यूह्ये वशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमास्तशस्त्रे वैश्वानरनिविद्वानमिदम् । सूच्यते हि—‘अहश्च कृष्णं
 मध्वो वो नाम’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तर्मांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अवा । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तर्मांसि ॥ १ ॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति १अहः । १कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतस्मानानाधिकरण्यादहःशब्दो
 रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णां रात्रिः १च १अर्जुनं १च सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् १अहः दिवसश्च
 १रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रज्यन्ती १वेद्याभिः वेदिनव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः १
 १वि १वर्तेते विविधं पर्यावर्तेते । यद्वा । रजसो घावापृथिव्या । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते ।
 एतच्च १वैश्वानराग्नेराज्ञया १ इति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः । स च १वैश्वानरः १अग्निः
 १जायमानो १न १राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजेव १ज्योतिषा तेजसा १तमांसि १अवातिरन्
 अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति विनाशयति ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्येतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि पुरो वदत्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । समरेऽतमानाः ।
 कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । पुरः । वदति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महश्चमाल्यास्यसृषिस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रति-
 पादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । १तन्तुम् । तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य
 वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च । तानि १अहं १न १वि १जानामि । तथा १ओतुम् ।
 ओतवस्तिरश्वीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यज्ञव्याध्वर्थवाणि कर्माणि च । तान्यहं १न वि जानामि ।
 अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं १न वि जानामि १यं पटं यज्ञलक्षणं १समरे संगमने देवयजने
 १अतमानाः सततं चेष्टमाना ऋत्विजः १वयन्ति तन्तूनोतुंश्च संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति
 इत्यर्थः । १इह अस्मिन् लोके १कस्य १स्वित् । स्विदिति वितर्कः । कस्य खलु १पुत्रः मनुष्यः १वक्त्वानि
 वक्तव्यानि तानीमानि १परः परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य १पित्रा १अवरेण अवस्तात्
 अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनानुशिष्टः सन् १वदाति वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः ।
 एतच्च संप्रदायविद्भिर्कृतं—‘वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्वि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुत-
 शस्त्राणि तन्तवः ॥ यज्ञं वि चेष्टाश्चांतुः स्याद्वस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो
 मतः’ इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तून् तन्तु-
 स्थानानि सूक्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतुं पञ्चीकृतानि स्थूला-
 न्योत्स्थानीयान्यपि वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं
 समरे तन्तूनामोतुं च संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तेषां
 भोगार्थमिध्वरः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन्विषये परः परस्ताद्बुद्धेरविषये वर्तमानानि
 वक्त्वानि वक्तव्यानीमान्यवरेणार्वाचीनेन सृष्ट्युत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य
 खलु पुत्रां वदाति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘स्वप्रवृत्तिभिः’ नास्ति; श-स्ववृत्तिभिः । २. घ-एतस्य । ३. ख-ज्ञ-न-भ-
 वैश्वानरस्याग्नेराज्ञया; र-वैश्वानराज्ञया; श-वैश्वानरो राज्ञः ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्यतुथा वदति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । सः । वक्त्वानि । क्रतुऽथा । वदति ।

यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यपि उक्तेन^१ प्रकारेण^१ दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निः जानाति वदति चेन्नयया प्रतिपादयति ।
 वस^२ इत् स एव वैश्वानरोऽग्निः वतन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि ववि
 जानाति तथा वसः एव ओतुम् ओतुस्थानीयानि यजुष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति ।
 क्रतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये ववस्वानि वक्तव्यानि च तानि वदति वदेत् । यः
 अयं वैश्वानरः वमृतस्य गोपाः उदकस्य गोपायिता रक्षिता अवः अवस्तात् भूलोके चरन् पार्थि-
 वाग्निरूपेण संचरन् परः परस्ताद्विवि अन्येन सूर्यात्मना पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमं इमानि
 परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि चिकेत जानाति स एवेति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । स इत् स एव
 तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तर्थातुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि
 च स एव वि जानाति । स एव वक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानीमान्यतुथा काले काले यदा यदा
 विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्देहेत्येत आह । यो वैश्वानरो
 विश्वनरामकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात् संसारदशायां चरन्
 अन्तःकरणोपेतः^३ जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्ताद्विद्याया उर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन
 निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेत जानाति । तथा
 च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते—‘ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’ (श्वे. उ.
 ६. १४) इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा^४ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निः प्रथमः आद्यः होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तम् इमं
 पश्यत भजतेत्यर्थः । मर्त्येषु मरणस्वभावेषु^३ शरीरेषु^३ अमृतं मरणरहितम् इदं वैश्वानराल्यं ज्योतिः
 जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च वसः अयम् अग्निः ध्रुवः निश्चलः आ समन्तात् निषत्तः
 निषण्णः सर्वव्यापी अत एव अमर्त्यः मरणरहितोऽपि तन्वा शरीरेण संबन्धात् जज्ञे जायते ।
 वर्धमानः च भवतीति उपचर्यते^४ ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृश्ये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्स्व । अन्तरिति ।

विश्वे । देवाः । मऽमनसः । मऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

१ ध्रुवं निश्चलं २ मनः मनसः तस्मादपि ३ जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं ४ ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु ५ जङ्गमेषु प्राणिषु ६ अन्तः मध्ये ७ निहितं प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् । ८ दृश्ये ९ कम् । दर्शनार्थम् । किञ्च १० विश्वे सर्वे ११ देवाः च १२ समनसः समानमनस्काः १३ सकेताः समान-प्रज्ञाश्च सन्तः १४ एकं मुख्यं गन्तारं वा १५ क्रतुं कर्मणां कर्तारं १६ साधु सम्यक् १७ अभि १८ वि १९ यन्ति आभि-मुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्—‘ अनेजदेकं मनसो जवीयः ’ (वा. सं. ४०. ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । ‘ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ’ (तै. आ. ८. १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृश्ये दर्शनार्थम् । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति । अपि च । दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपायतेऽमृतम् ’ (बृ. उ. ४. ४. १६) इति ॥

३

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विदृक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णा । पतयतो । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मनः । चरात् । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् ।

ऊँ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य १ मे मम २ कर्णा कर्णौ ३ वि पतयतः विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीय-गुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृश्रमाणस्य मम ४ चक्षुः इन्द्रियं ५ वि पतयति विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा ६ ज्योतिः प्रकाशकं ७ हृदये हृदयपुण्डरीके ८ आहितं निहितं ९ यत् बुद्ध्याख्यं तत्त्वम् १० इदमपि ११ वि पतयति विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् । अपि च १२ दूर-आधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराध्यानं यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । १३ मे मदीयं १४ मनः च १५ वि चरति विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु १६ किं १७ स्वित् अहं

वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । किमु न किमु खलु संप्रति मनस्ये मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्ने । तमसि । तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ वतमसि अन्धकारे वतस्थिवांसं स्थितवन्तं त्वां विश्वे सर्वे देवाः अनमस्यन् नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । भियानाः अन्धकाराद्भीताः । तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः वैश्वानरः अग्निः नः अस्मान् ऊतये ऊत्या रक्षणेन अवतु रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

‘पुरो वः’ इति सप्तवं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । सप्तमी दिक्षिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरो वो द्विपदान्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुवृक्तिम् । प्रयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभावा । सुअध्वरा । करति । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः यूयं मन्द्रं मोदनं स्तुर्यं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं मुखेनावर्जनीयं वा एवंगुणम् अग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने अध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिरये हिसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् यज्ञे पुरः दधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरः दधिध्वम् । विभावा विशेषेण दीप्यमानः जातवेदाः जातानां वेदिता सः अग्निः हि यस्मात् नः अस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु धुमः पुर्वणीक होतरग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । धुमः । पुरुअनीक । होतः । अग्ने । अग्निभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अस्मै । ममताऽइव । शूषम् । घृतम् । न । शुचिं । मतयः । पवन्ते ॥ २ ॥

हे वधुमः दीप्तिमन् पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्लातः अग्ने अग्निभिः तवावयव-
भूतैरन्यैरग्निभिः सार्धम् इधानः समिध्यमानः दीप्तः सन् मनुषः मनुष्यस्य स्तोतुः तस्मै तं स्तोमं
शृण्वति शेषः । उ इति पादपूरणम् । यं स्तोमं स्तोत्रं शृणुं सुखकरं धृतं न पवित्राभ्याम्
उत्पूतं धृतमिव शुचि शुद्धम् अस्मै अग्नये मतयः मन्तारः स्तोतारः ममतेव । ममता नाम
ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव पवन्ते पुनन्ति संस्कुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं
स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचित्रजस्य माता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तम् । ऊतिभिः । चित्रशोचिः । व्रजस्य । माता । गोमतः । दधाति ॥ ३ ॥

वसः^१ यजमानः मर्त्येषु मनुष्येषु^२ मध्ये^३ श्रवसा अग्नेन पीपाय वर्धते विप्रः मेधावी यः
यजमानः उक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि ददाश प्रयच्छति । तं यजमानं चित्रशोचिः विचित्र-
दीप्तिरग्निः चित्राभिः आश्रयभूताभिः ऊतिभिः^४ रक्षाभिः^५ गोमतः गोभिर्युक्तस्य व्रजस्य गोष्ठस्य
साता सानौ संभजने दधाति धारयति ॥

आ यः प्रप्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा ।

अध बहु चित्तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । प्रप्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेदृशा । भासा । कृष्णध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददृशे । पावकः ॥ ४ ॥

कृष्णाध्वा कृष्णवर्मा यः अग्निः जायमानः प्रादुर्भवन् उर्वी विस्तीर्णं द्यावापृथिव्यां दूरे-
दृशा दूरे दृश्यमानया भासा दीप्त्या आ प्रप्रौ आपूरयति सः पावकः अग्निः अध अनन्तरम्
ऊर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबन्धि बहु चित् बह्वपि तमः अन्धकारं शोचिषा दीप्या
तिरः तिरस्कुर्वन् ददृशे दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्रे रयिं मघवद्भ्यश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नू । नः । चित्रम् । पुरुवाजाभिः । ऊती । अग्रे । रयिम् । मघवद्भ्यः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुवीर्यैभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

१. श-सोऽयम् । २. ज्ञ-न-मध्ये; ज्ञ-त-र-मनुष्येषु । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-श-ऊर्तिभी
रक्षाभिः^१ नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽमववज्रयः हविलक्षणधनयुक्तेभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुवाजाभिः बह्वैः ऽउती कृतिभिः
रक्षणैः सह ऽचित्रं चायनीयं ऽरयिं धनं ऽनु क्षिप्रं ऽधेहि देहि प्रयच्छ । चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्च-
यार्थः । ऽये ऽराधसा धनेन ऽश्रवसा अक्षेन ऽच ऽसुवीर्यैभिः शोभनैर्वीर्यैश्च ऽअन्यान् ऽजनान् मनुष्यान्
ऽअति अतिशयेन ऽअभि ऽसन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।

भरतऽवजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिम् । अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽउशन् कामयमानस्त्वम् ऽइमं पुरोवर्ति ऽयज्ञं यागसाधनं ऽचनः हविलक्षणमज्ञं
ऽधाः धेहि । स्वात्मनि धारय । ऽयं च पुरोडाशादिकम् ऽआसानः आसीन^१ उपविशन्^१ ऽहविष्मान्
हविर्युक्तो यजमानः ऽते तुभ्यं स्वदर्थं ऽजुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च ऽभरद्वाजेषु ऋषिषु
ऽसुवृक्तिं सुष्टु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं ऽदधिषे धारय । ऽगध्यस्य । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मो । मिश्रणीयस्य
प्राप्यस्य ऽवाजस्य अज्ञस्य ऽसातौ संभजने निमित्तभूते ऽअवीः तानृषीन्^२ रक्ष च^३ ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽद्वेषांसि द्वेष्टन् शत्रून् ऽवि ऽइनुहि विविधं गमय । ऽइळाम् अज्ञं चास्मदीयं ऽवर्धय ।
वयं च ऽसुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः ऽशतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान्
ऽमदेम मोदेम तृप्ता भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

‘यजस्व होतः’ इति षड्रचमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रम्यते च—
‘यजस्व षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरोक्तो विनियोगः ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् । न । प्रऽयुक्ति ।

आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥ १ ॥

हे ऽहोतः देवानामाह्वातः ऽअग्ने ऽयजीयान् यष्टुतमस्त्वम् ऽइषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः
सन् । ऽन इति संप्रत्यर्थे । संप्रति ऽप्रयुक्तिं प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे ऽमरुतां देवानां ऽबाधः शत्रूणां बाधकं

१. त-आविशन् । २. श-अस्मानृषानवात्साः ।

क्र. ३-५

गणं वयजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छश्रून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यम् । अपि च मित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो राश्वभिमानी । तौ च नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाग्भिनी घ्रावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् आ ववृत्याः आवर्तय आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अधुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वा३ वह्निराग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रतमः । नः । अधुक् । अन्तः । देवः । विदथा । मर्त्येषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु अन्तः मध्ये वर्तमानः^१ विदथा विदथे यज्ञे होता देवानामा-
ह्वाता भवसि । कीदृशस्त्वम् । मन्द्रतमः स्तुत्यतमः नः अस्माकम् अधुक् अद्रोधास्मदर्थं द्रोहरहितो
वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः^२ । देवः दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय
इति जुहुर्ज्वाला । तथा पावकया शोधयित्र्या आसा आस्येन देवानामास्यभूतया वह्निः हविषां
कोडा त्वं तव त्वां स्वभूतां स्विष्टकृदाभ्यां तन्वं तनूं यजस्व ॥

३

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वै ।

वेपिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यत् । ह । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता^३ धिषणा स्तुतिर्हे अग्ने त्वे त्वां वष्टि कामयते । चिद्धि इत्येतत्
पादपूरणम् । किमर्थम् । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् प्र यजध्वै प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं
गृणते स्तुवते यजमानायेदग्भूतयजमानार्थम् । यद्ध यदा खलु अङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये वेपिष्ठः
अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता विप्रः मेधावी रेभः स्तोता भरद्वाजः इष्टौ यज्ञे मधु मधुवत् मदकरं
छन्दः स्तोत्रं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ।

१. ख-झ-त-न-भ-र-वर्तमाने । २. ख-झ-न-भ-य-‘ इत्यर्थः ’ नास्ति । ३. श-धनहेतुभूता धनं
लभमाना वा । धनगणं लब्धेति यत् ।

अदिद्युतस्त्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरुची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाकः । विभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरुची इति ।

आयुम् । न । यम् । नमसा । रातहव्याः । अञ्जन्ति । सुप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः । सु । अदिद्युतत् । सुष्ठु द्योतते दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्त्वप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । विभावा दाहिमान् । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने स त्वम् उरुची उरु विस्तीर्णमञ्जन्त्यौ विस्तृते । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । यजस्व हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथि-मिव यं पञ्च जनाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणाः । रातहव्याः दत्तहविष्काः सन्तः । सुप्रयसं शोभनहविलक्षणाश्चमग्निं नमसा अग्नेन हविलक्षणेन अञ्जन्ति सिञ्चन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृजे ह यन्नमसा बर्हिर्भावायामि सुगृधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सद्ने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृजे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतवती । सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सद्ने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यत् । ह । यदा खलु नमसा हविषा सह । अग्नौ अग्निसमीपे बर्हिः । वृजे । वृजिभेदनार्थः । छिद्यते । आह्रियत इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुष्ठु दोषैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा । सुक् । अयामि नियम्यते बर्हिष्यासाद्यते । तथा पृथिव्याः भूमेः सद्ने स्थाने सन्न हविरासादनार्था वेदिः अम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं यज्ञः अश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्तः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतदेवेभिर्ग्रे अग्निभिर्दिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति ससेम वृजनं नांहः ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । दिधानः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । वावसानाः । अति । ससेम । वृजनम् । न । नांहः ॥ ६ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वातः अग्ने देवेभिः देवैर्द्योतमानैरग्न्यैः अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् दिधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् नः अस्मभ्यं रायः धनानि दशस्य

प्रयच्छ । हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽवावसानाः हविषा स्वामाच्छादयन्तो वयं ऽवृजनं ऽन
शत्रुमिव ऽअंहः पापम् ऽअति ऽस्वसेम अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः^१ ॥ ॥ १३ ॥

‘ मध्ये होता ’ इति षट्त्वं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ मध्ये ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळमिस्तोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अयं स सुनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । गट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वै ।

अयम् । सः । सुनुः । सहसः । ऋतऽवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान् ॥ १ ॥

ऽहोमा वेधानामाह्वाता ऽबर्हिषः यज्ञस्य ऽराट् राजा ऽअग्निः ऽतोदस्य । तुष्टते तपसा पीड्यत
इति तोदो यजमानः । तस्य ऽदुरोणे गृहे ऽमध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थम् । ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ
ऽयजध्वै यष्टुम् । ऽसः तादृशः ऽअयं ऽसहसः ऽसूनुः सहसस्पुत्रः ऽऋतावा सत्यवान् यज्ञवान्
वाग्निः ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ऽदूरात् दूरत एव ऽशोचिषा तेजसा ऽततान आतनोति विस्तारयति ।
दूरवेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगज्जासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्सर्वतातेव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वै ॥ २ ॥

ऽद्यौः स्तोता ऽसर्वतातेव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे ।
यद्वा । सर्वशब्दात् स्वार्थिकस्तातिरूपस्ययः । सर्वः स्तोता हे ऽयजत्र यष्टव्य ऽराजन् राजमानाग्ने
ऽअपाके प्राप्ते ऽत्वे ऽयस्मिन् त्वे त्वयि ऽसु^२ अत्यन्तं ऽनु क्षिप्रम् ऽआ ऽयक्षत् आयजति हवींषि जुहोति
ऽत्रिषधस्थः त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं ऽततरुषो
ऽन तरिता सूर्य इव ऽजंहः शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । ‘ तृ ष्वन-
तरणयोः ’ इत्यस्मात् ऋसौ रूपं ततर्वाति । तस्य षष्ठ्या^३ रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्येव
जंहो वेगः तव^४ भवत्वित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमघानि मेहनीयानि प्रशस्यानि ऽमानुषा मनुष्याणां^५
संबन्धीनि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽयजध्वै यष्टुं देवेभ्यो दातुम् ॥

१. ख-न-भ-अतिक्रामेत्यर्थः; झ-अतिक्रामेत्यर्थः; त२-अतिक्रामेत्यर्थः । २. ख-झ-त-न-भ-ए-
‘ सु ’ नास्ति । ३. य-षष्ठ्याः । ४. ख-झ-भ-य-र-तद्वत् । ५. ख-झ-न-भ-य-मानुषाणाम् ।

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराद् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्य अग्नेः । अरतिः गन्त्री ज्वाला । तेजिष्ठा अतिशयेन तेजस्विनी सती । वनेराट् दावरूपेण^१ अरण्ये राजमाना वर्तते । वृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः । तोदो अध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽन्तरिक्षे । अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च । अद्रोघो न । अद्रोघम्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोघा वायुरिव तादृशः । अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः । ओषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु । द्रविता शीघ्रगामी सन् । अवर्त्रः केनाप्यवारणीयश्च भवन् । त्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव । चेतति चेतयति^२ सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्ट्वे दम् आ जातवेदाः ।

द्रुन्नो वन्वन् क्रत्वा नावोऽस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरी । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

द्रुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । नावो । उऽस्रः । पिता । आ । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा । सः । अग्निः । अस्माकैभिः अस्मदीयैः स्तोत्रभिः । एतरी^३ । न । एतरी गन्तरि^४ याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा । शूषैः सुखकरैः स्तोत्रैः । दमे अस्मदीये यज्ञगृहे । आ आभिमुख्येन । स्तवे स्तूयते । अपि च । वृधः । द्रुऽअन्नः । स एवाङ्गं यस्य स तथोक्तः । अत एव । वन्वन् वनानि संभजन् । क्रत्वा । न । क्रतुना आत्मीयेन^५ कर्मणा च । नावो गन्ता च^६ भवति । तत्र दृष्टान्तः । उऽस्रः । पितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोक्तो वृधश्च इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैः यज्ञवज्रिर्व्यजमानैश्च । जारयायि स्तूयते । अरतेः स्तुतिकर्मणः एतद्रूपम्^६ ।

अर्धं स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।

सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अर्धं । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।

सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

१. झ-न-भ-दावरूपे । २. ख-‘चेतयति’ नास्ति; त२-र-चितयति; न-चिन्तयति । ३. ख-एतरी तदुपरि; झ-एतरी न उपगन्तरि; झ-त१-भ-एतरी तदुपगन्तरि; त२-र-एतरी नदुपगन्तरि; न-एतरी तद्व्युपगन्तरि । ४. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘आत्मीयेन’ नास्ति । ५. घ-वर्जितेषु ‘च’ नास्ति । ६. ख-झ-न-भ-य-इदं रूपम् ।

वअध अस्मिँहोके । वस्म इति पूरकः । वअस्य अग्नेः वभासः रश्मीन् वपनयन्ति स्तोतारः स्तुवन्ति । वयत् यद्वा ववृथा अनायासेन वतक्षत् तक्षन् तनकुर्वन् वनानि सम्यग्दहन् वपृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुवम् वअनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वयः । वयः अग्निः वस्पन्द्रः स्पन्दनवान् वविषितः विमुक्तः प्रतिबन्धरहितः अत एव वसद्यः शीघ्रं वधवीथान् गन्तुमो भवति । क इव । वक्रणो वन वतायुः । क्रणोतिर्गतिकर्मा । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गन्ता भवति तद्वत् सोऽयमग्निः वधन् मरुभूमिमतिक्रम्य वराट् राजते । यद्वा । धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षम् आक्रम्य राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

हे वअर्वन् गन्तः वअग्ने वसः तादृशः वत्वं वनिदायाः निन्दित्याः प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । वविश्वेभिः सर्वैः वअग्निभिः त्वच्छाखाभूतैः वइधानः^१ इध्यमानः^२ सन् । वरायः धनानि चास्मान् ववेषि गमय प्रापय । यद्वा । हविल्क्षणाणि धनानि वेषि कामयसे । वदुच्छुनाः दुःखकारिणीः शत्रुसेनाः ववि यासि च विविधं गमयसि च । वयं च वसुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः वशतहिमाः शतं^३ संवत्सरान्^४ वमदेम मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

‘त्वद्विश्वा’ इति पठ्यं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैभुभमाग्नेयम् । ‘त्वद्विश्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्यो दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुऽभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रऽतूर्यो । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

हे वसुभग शोभनधन वअग्ने वविश्वा विश्वानि सर्वाणि वसौभगानि धनानि^१ वत्वत् त्वत्तः ववि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् । ‘तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ८) इति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः । वनिनो वन वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् । तथा वरयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव वश्रुष्टी क्षिप्रं व्येति निर्गच्छति । ‘पशवो वै रयिः पशून्वावस्थे’ (तै. सं. १. ५. ७. २) इति तैत्तिरीयकम् ।

१. श-अतिक्रम्य । २. ख१-भ-स इधानः इध्यमानः; ज-झ-ण-त-न-र-स इधानः । ३. ख-ज्ञ-झ-त-न-भ-र-श-शतसंवत्सरान् । ४. न-शोभनधनानि ।

वृत्रतूयं वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं वृत्राजः बलं च स्वतो ज्येति । वृदिवः अन्तरिक्षात् या वृष्टिः सापि स्वत् एव ज्येति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-
वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । अतस्त्वम् वृद्धयः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपाम् उदकानां वृत्तिः गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिजमेव क्षयसि दस्मवर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दस्मवर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरः ॥ २ ॥

हे अग्ने वभगः^१ भजनीयः स्व^२ नः अस्मभ्यं रत्नं रमणीयं धनम् वजा इषे आगमय प्रयच्छ ॥
'इण् गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । वृहि इति पूरकः । दस्मवर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिजमेव परितो
गन्ता वायुरिव क्षयसि सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वस्येक्षिषे । हे अग्ने मित्रो
न प्रमीतेस्त्रायको देव इव बृहत् महत् ऋतस्य उदकस्य^३ यज्ञस्य वा क्षत्ता असि । क्षदति-
रत्र दानकर्मा । दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानाग्ने भूरः बहुलस्य वामस्य वननीयस्य
धनस्य च दाता भवसीत्यनुपङ्गः ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पुणेर्भर्ति वाजम् ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्पतिः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पुणेः । भर्ति । वाजम् ।

यम् । त्वम् । प्रचेतः । ऋतजात । राया । सजोषाः । नप्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे अग्ने सत्पतिः सतां पालयिता सः पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं शर्वसा बलेन हन्ति ।
स च विप्रः मेधावी सन् पुणेः वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा वाजम् अन्नं बलं वा वि भर्ति
विशुज्य हरति ॥ 'हृप्रहोर्मः' इति भस्वम् ॥ हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम ।
तदर्थं जाताग्ने अपां नप्रा न पातयिन्ना पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना सजोषाः संगतः स्वं यं
पुरुषं राया ॥ चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ धनार्थं हिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशिति वेद्यानर्त् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं^१ पत्यते वसव्यैः ॥ ४ ॥

यः । ते । सूनो इति । सहसः । गीऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तैः । निशितिम् । वेद्या । आनर्त् ।

विश्वम् । सः । देव । प्रति । वा । अरम् । अग्ने । धत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसव्यैः ॥ ४ ॥

१. य-त्वं भगो भजनीयः । २. ख-भ-उदकस्य सत्यस्य; श-सत्यस्य । ३. ख-श्न-त-भ-य-प्रापयित्रा;
न-र-पापयित्रा ।

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽते तव ऽनिशितिं तैक्ष्ण्यं ऽयः ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः
 ऽगीर्भिः स्तुतिभिः ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽयज्ञैः यजनसाधनैर्हविर्भिश्च ऽवेद्या वेद्यां यज्ञभूमौ ऽआनट्
 प्रापयति ऽसः मर्तो हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽविश्वं सर्वम् ऽअरं पर्याप्तम् । वाशब्दश्चार्थः । ऽधान्यं च
 ऽप्रति ऽधत्ते प्रतिधारयति । ऽवसव्यैः वसुभिश्च ऽपरयते संगच्छते ॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।

कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहसः । पुष्यसे । धाः ।
 कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो सहसस्पुत्र ऽअग्ने ऽसुवीरा शोभनैः पुत्रैरुपेतानि ऽसौश्रवसा सुश्रवांसि शोभ-
 नान्यज्ञानि ऽता तानि ऽनृभ्यः शत्रुजनेभ्यः ऽआ आहत्य ऽधाः अस्मासु धेहि । किमर्थम् । ऽपुष्यसे
 पोषार्थम् । यद्वा । नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ धेहि अभिसुल्येन प्रयच्छ । ऽशवसा बलेन
 युक्तस्त्वं ऽभूरि बहुलं ऽपश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं ऽयत् वयः अन्नं ऽवृकाय अदात्रे ऽजसुरये
 उपक्षपयित्रे ऽअरये शत्रवे ऽकृणोपि करोपि तदन्नमाहत्य प्रयच्छेत्यर्थः^१ ॥

वद्या सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वद्या । सूनो इति । सहसः । नः । विहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।
 विश्वाभिः । गीऽभिः । अभि । पूर्तिम् । अश्याम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो ऽअग्ने ऽविहायाः । महन्नामैतत् । महान्स्त्वं ऽनः अस्माकं ऽवद्या वदिता
 हितोपदेष्टा भव । अपि च ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं तत्पुत्रं च ऽवाजि अन्नयुक्तं ऽनः अस्मभ्यं ऽदाः देहि ।
 अहं स्तोता ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽगीर्भिः त्वद्विषयाभिः^३ ऽपूर्तिं कामानां संपूर्तिम् ऽअभि ऽअश्याम्
 अभिप्राप्त्याम् । अन्यद्वतम् ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ना यः’ इति षड्वचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाप्नेयम् । षष्ठी शक्नी शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्ना य आनुष्टुभं शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आप्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे
 वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अग्नेश्चतुर्वीराख्ये
 चतुरात्रेऽहीने तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो मर्त्यो दुव इति तृतीये’ (आश्व.
 श्रौ. १०. २) इति ॥

अग्रा यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।

मसञ्चु ष प्र पूर्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्रा । यः । मर्त्यः । दुवः । धियम् । जुजोष । धीतिभिः ।

मसत् । नु । सः । प्र । पूर्यः । इषम् । वुरीत् । अवसे ॥ १ ॥

वयो वमर्त्यः मनुष्यः वअग्रा अग्रावग्निविषयं वदुवः परिचरणं वधियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं वधीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं वजुजोष सेवते आचरति वसः मर्त्यः वपूर्यः पूर्वेषां मुख्यः सन् वनु क्षिप्रं वप्र वमसत् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । वअवसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् वइषम् अन्नं च ववुरीत् वृणीत संभजेत । शत्रुसकाशालभेतेत्यर्थः ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम् ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधःऽर्तमः । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

वअग्निरित् अग्निरेव वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः^१ कश्चित् । वहि यस्मादेवं तस्मात् वेधस्तमः विधातृतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता वऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । वमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य वविशः प्रजाः ऋत्विग्लक्षणाः वहोतारं देवानामाह्वानारं तादृशम् वअग्निं वयज्ञेषु यागेषु वईळते स्तुवन्ति ॥

नाना ह्यग्नेऽर्वसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अर्वसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।

तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हे वअग्ने वअर्यः अरेः शत्रोः वरायः धनानि वअवसे त्वस्तोतृणां रक्षणार्थं वनाना शत्रुसकाशान् पृथग्भूताः वस्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति । वआयवः मनुष्यास्ते च स्तोतारः वदस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं वतूर्वन्तः हिंसन्तः वव्रतैः त्वदेवत्यैर्यागैः वअव्रतं व्रतविरोधिनं^१ च पुरुषं वसीक्षन्तः सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

१. ख-झ-त-न-भ-य-र-‘ नान्यः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-१-झ-झ-त-न-भ-य-र-श-व्रतविरोधिनं यागविरोधिनम् ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य त्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्पतिम् ।

यस्य । त्रसन्ति । शर्वसः । सम्ऽचक्षि । शत्रवः । भिया ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरं पुत्रं ददाति स्रोतृभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रम् । अप्साम् अपामास-
ध्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारम् ऋतीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिभवितारं सत्पतिं सतां
कर्मणां पालयितारम् । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शर्वसः बलात् भिया भीत्या शत्रवः
त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विद्वाना निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विद्वाना । निदः । देवः । मर्तम् । उरुष्यति ।

सहऽवा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलम् । तद्वान् देवः दानादिगुणयुक्तः अग्निः विद्वाना ज्ञानेन युक्तः सन् तं
मर्तं मनुष्यं यजमानं निदः निन्दकात् उरुष्यति रक्षति । हि इति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिः
हविलक्षणं धनम् अवृतः रक्षः प्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेषु अवृतः अन्यैर्यजमानैः असंभक्तैः
तैः हविष्मन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति मुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । मुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । द्विपः । अंहांसि । दुऽदृता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

द्याव्यातेयम्* । अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्म-
दीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेर्नेतृनस्मांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च

१. ख१-घ-ज-भ-श-असंभक्तं तस्यैव असाधारणम् ; ण-असंभक्तं तस्यैव साधारणम् ; त-असंभक्तं
न । * ख-घ-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य संपूर्ण भाष्यं विद्यते (ऋ. सं. ६. २. ११) ।

त्वत्प्रसादात् द्वेष्टृन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च
तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ ॥ १६ ॥

‘इमम् पु वः’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमागेयम् ।
आदौ नव जगत्यस्तृतीयापष्टयौ तु शक्येतिशक्यौ पञ्चदशी शकरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः
पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमम् त्वेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं
प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्यौ षष्ठ्यतिशक्यनुष्टुबृहत्या उपान्ये’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये
कृतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव’ (आश्व. श्रौ.
४. १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्यं नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बु-
धमिति नवाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृञ्जसे गिरा ।

वेतीद्विवो जनुषा कच्चिदा शुचिज्योर्विचदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उपः ऽबुधम् । विश्वासाम् । विशाम् । पतिम् । ऋञ्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः ।

ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋपे भरद्वाज वा वः त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ वइममु इममेवाग्निं
वगिरा स्तुत्या वसु वऋञ्जसे सुष्टु प्रसाधय । ‘ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । कीदृशम् ।
वअतिथिं सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । वउपर्बुधम् उपसि प्रबुद्धं वविश्वासां सर्वासां
वविशां प्रजानां वपतिं पालयितारम् । वजनुषा^१ जन्मना स्वत एव वशुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः
वकच्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्यागकाले वदिवः शुलोकात् वआ वेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधये-
त्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽग्निः वगर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भवद्भूतमानः । यद्वा । आवापृथिव्योर्गर्भभूतः
सन् वयत् हविः वअच्युतं च्युतिरहितं नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् वज्योक्चित्
चिरकालम् वअति भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुऽधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वऽशोचिषम् ।

सः । त्वम् । सुऽप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिऽभिः । महयसे । दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतौ अरण्यां वसुधितं सुष्टु निहितम् वईड्यं स्तुत्यम् वऊर्ध्वशोचिषम् उच्छ्रिततेजस्कं वयम्
अग्निं त्वां वमित्रं वन मित्रमिव सखिभूतमिव वभृगवः महर्षयः वदधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः हे

वअद्भुत महङ्गमे वसः तादृशः वत्वं ववीतहव्ये एतस्संज्ञ ऋषौ वसुप्रीतः सुहु प्रीयमाणो भव । यतः
वदिवेदिवे प्रतिदिनं वप्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैः वमहयसे गूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये
दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वा छर्दियेच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भुः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । मर्त्येः । आ ।

छर्दिः । यच्छ । वीतहव्याय । सप्रथः । भरद्वाजाय । सप्रथः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः तादृशः वअवृकः बाधकरहितः वत्वं वदक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य वृधः वर्धयिता वभूः
भवसि । तथा वपरस्य विप्रकृष्टस्य वअर्यः अरेः शत्रोः वअन्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिकृष्टस्य शत्रोः
वतरुषः तरिता भवसि । अतः कारणात् हे वसहसः वसूनो वसप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं वमर्त्येषु मनुष्येषु
मध्ये वभरद्वाजाय संभृतहविलक्षणाशाय ववीतहव्याय । वीनं गमितं हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजा-
येति वा योज्यम् । वरायः^१ धनानि वछर्दिः गृहं वआ वयच्छ प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था^१ ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । वः । अतिथिम् । स्वः । अनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुषः । सुध्वरम् ।

विप्रम् । न । द्युक्षवचसम् । सुवृक्तिभिः । हव्यवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋञ्जसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं वसुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः वहव्यवाहं हविषां वोढारं वदेवम् वअग्निम्
वऋञ्जसे प्रसाधय । कीदृशम् । वद्युतानं दीप्यमानं ववः युष्माकम् वअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं
वस्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं वमनुषः मनोः प्रजापतेर्यज्ञे वहोतारं देवानामाह्वतारं वस्वध्वरं शोभनयज्ञं
वविप्रं वन मेधाविनं विपश्चितमिव वद्युक्षवचसम् । दीप्तेर्निवासभृतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम्
वअरतिम् अर्यं स्वामिनम् ॥

१. ख-स-न-भ-य-र-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था (ख-स-र-१ 'एवंविधस्त्वं' नास्ति) रायो धनानि
छर्दिर्गृहं वायच्छ प्रयच्छ; त-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन् रुरुचे उषसो न भानुना ।

तूर्वेन्न यामभेतशस्य नू रण आ यो घृणे न तत्तृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ।

तूर्वेन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । तत्तृषाणः । अजरः ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वपावकया शोधयिष्या वचितयन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या वकृपा दीप्या वक्षामन् भूम्यां वरुरुचे दीप्यते । वउषसो वन वभानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च वयामन् यामनि संग्रामे वतूर्वेन्न शत्रून् हिंसन् पुरुष इव एतशस्य एतत्संज्ञकस्य ऋषेः वरणे सूर्येण सह संग्रामे सहायार्थं वयः अग्निः वनु क्षिप्रम् वआ वघृणे आदीप्यते । 'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानम्' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च वतत्तृषाणः तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः वअजरः जरारहितश्च भवति तं देवमृजस इति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥ ६ ॥

अग्निम् अग्निम् । वः । सम्सद्धा । दुवस्यत । प्रियम् प्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीः ऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् ।

देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः वः यूयं वप्रियंप्रियम् अत्यन्तं प्रियं ववः युष्माकम् वअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं वगृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यम् वअग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । वसमिधा समिन्धनेन समिद्धिर्वा वदुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणोति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च ववः यूयम् वअमृतम् अमरणमग्निं वगीर्भिः स्तुतिभिरुपेत्य वविवासत परिचरत । वहि यस्मात् वदेवेषु मध्ये वदेवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः ववार्यं वरणीयं समिदादिकं ववनते संभजते । वहि यस्माच्च वदेवेषु मध्ये वदेवः अग्निः वनः अस्माकं वदुवः परिचरणं ववनते संभजते तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्याग्निमारुते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च— 'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

१. न—इति । बृहस्पतिसवे आग्निमारुते शस्त्रे समिद्धमग्निमिति तृचः । सूत्रितं च—समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतम् (आश्व. श्रौ. ९.५.) इति ।

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुमैरिमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

सम्ऽईद्धम् । अग्निम् । सम्ऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।

विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुमैः । ईमहे । जातऽवेदसम् ॥ ७ ॥

वसमिद्धं सम्यग्दीप्तम् वअग्निं वसमिधा समिन्धनहेतुभूतया वगिरा स्तुत्या वगृणे स्तौमि । यद्वा । समिधा समिद्धिर्दोरुभिः समिद्धं सम्यगिद्धम् । अपि च वशुचि स्वयं शुद्धं वपावकं सर्वेषां शोधकं वध्रुवं निश्चलं तमग्निम् वअध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा वविप्रं मेधाविनं वहोतारं देवानामाह्वातारं वपुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् वअद्रुहम् अद्राग्धारं सर्वेषामनुकूलं वकविं क्रान्तदर्शिनं वजातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं वसुमैः सुग्वकरैः स्तोत्रैः वैमहे संभजामहे । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुमना नि धनानीमहे याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।

देवासश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विऽभुम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । षेदिरे ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वत्वां वदेवासः देवाः वच वमर्तासः मनुष्याः वच वदूतं वदधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । वअमृतम् अमरणं वयुगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये वहव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं वपायुं पालयितारम् वैड्यं स्तुत्यम् । अपि च त उभयविधा वजागृविं जागरणशीलं वविभुं व्यासं विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं वनमसा नमस्कारेण हविलक्षणज्ञेन वा वनि वषेदिरे उपसेदिरे ॥

विभूषन्न उभयाँ अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽध स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सम् । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अध । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वउभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च विभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वस्त्वम् वअनु वव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु देवानां वदूतः सन् वरजसी यावापृथिव्यौ वसमीयसे संचरसि । देवानानेतुं शुलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिमं लोकम् । किंच यत् यस्मात् ते तुभ्यं त्वदर्थं

१धीतिं कर्म १सुमतिं शोभनां स्तुतिं च १आवृणीमहे वयं संभजामहे १अथ अतः कारणात् १त्रिवरूथः
त्रिस्थानस्त्वं १नः अस्माकं १शिवः सुखकरः १भव । १स्म इत्येतत् पादपूरणम् ॥

प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोराग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसि ' तं सुप्रतीकम् ' इत्याद्याः षट्चः । सूत्रितं
च—' तं सुप्रतीकमिति षट् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वश्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निमृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽदृशम् । सुऽअञ्चम् । अविद्वांसः । विदुऽस्तरम् । सपेम ।

सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

१अविद्वांसः वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयं १विदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञं १तम् अग्निं १सपेम परिचरेम ।
कीदृशम् । १सुप्रतीकं शोभनाङ्गं १सुदृशं शोभनद्रष्टारं १स्वञ्च सुष्ठुञ्चन्तं गच्छन्तम् । किञ्च १सः तादृशः
अग्निः १यक्षत् देवान् यजतु । १विश्वा सर्वाणि १वयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
ज्ञातव्यान्यर्थजातानि १विद्वान् जानन् १अग्निः १अमृतेषु मरणरहितेषु देवेषु १हव्यम् अस्मदीयं हविः
१प्र १वोचत् प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ ॥ १८ ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपिर्षि यस्त आनद्वये शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमित्पृणक्षि शवसोत राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपिर्षि । यः । ते । आनद्व । क्वये । शूर । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निऽशितिम् । वा । उतऽईतिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शवसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १तं पुरुषं १पासि रक्षसि । १उत अपि च १तं १पिपिर्षि कामैः पूरयसि । १यः पुरुषो हे
१शूर शौर्यवज्रम् १क्वये क्रान्तदर्शनाय १ते तुभ्यं त्वदर्थं १धीतिं कर्म स्तुतिं वा १आनद्व प्राप्नोति ।
यद्वा । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । क्विं त्वां धीतिमानद्व प्रापयति । तं
पासीत्यन्वयः । अपि च १यज्ञस्य यागस्य १वा तस्माधनभूतस्य हविषो वा १निशितिं १वा । निशितिः
संस्कारः । तं वा १उदितिम् उद्गमनं १वा आनद्व प्रापयति १तमित् तमेव १शवसा बलेन १पृणक्षि
पूरयसि । १उत अपि च १राया धनेन पूरयसि १ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वं ऽवनुष्यतः हिंसकाच्छत्रोः ऽनि नितरामस्माग्रक्ष । हे ऽसहसावन् बलवन्नाग्ने
 ऽत्वमु त्वमेव ऽनः अस्मान् ऽववद्यात् पापात् निपाहि । ऽत्वा त्वां ऽध्वस्मन्वन् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं
 ऽपाथः हविर्लक्षणमस्माभिर्देतमन्नं ऽसम् ऽअभ्येतु सम्यगभिगच्छतु । ऽस्पृह्यायः स्पृहणीयः ऽसहस्री
 सहस्रसंख्यायुक्तः ऽरयिः त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

न्यूळहे दशरात्रे पञ्चमेऽहन्याग्निमारुते 'अग्निर्होता' इति तृचो जातवेदसनिविद्वानीयः ।
 सन्निहितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । पत्नीसंयाजेषु
 गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळमिरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । आश्विनशस्त्रस्यैव प्रतिपत् । सूत्रितं च—'अग्नि-
 र्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहपतिः । मः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातवेदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतवा ॥ १३ ॥

ऽहोता देवानामाङ्गानां ऽराजा राजमानः ऽसः ऽअग्निः ऽगृहपतिः गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति ।
 तथा ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि ऽजातवेदाः जातप्रज्ञः सन्
 ऽवेद वेत्ति जानाति । ऽयः अग्निः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽउत अपि च ऽमर्त्यानां मनुष्याणां च
 मध्ये ऽयजिष्ठः अतिशयेन यष्टा भवति ऽऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् ऽसः अग्निः ऽप्र
 ऽयजतां प्रकर्षेण देवान् यजतु ॥

'अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने यदद्य विशो
 अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पार्वकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्भूहव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पार्वकशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । हव्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे ऽअध्वरस्य ऽहोतः यज्ञस्य निष्पादक ऽपार्वकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूत हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्
 काले ऽविशः मनुष्यस्य यजमानस्य ऽयत् कर्तव्यं तत् ऽवेः कामयस्व । ऽहि यस्मात् ऽस्वं ऽयज्वा
 देवानां यष्टा भवसि तस्मात् ऽऋता ऋते यज्ञे ऽयजासि देवान् यज । अपि च ऽमहिना महिना स्व-
 माहात्म्येन ऽयत् यस्मात् ऽवि ऽभूः विभवसि व्याप्तो भवसि अतः कारणात् हे ऽयविष्ठ युवतमग्ने ऽते
 तुभ्यं त्वदर्थम् ऽअद्य इदानीं ऽया यानि हव्यानि जुहुमस्तानि ऽहव्या हव्यानि हवीषि ऽवह । स्वकीयां
 स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वै ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वै ।

अव । नः । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःऽइता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने 'सुधितानि सुनिहितानि' वेद्यामासादितानि 'प्रयांसि अन्नानि हविलक्षणानि' 'अभि
ख्यः अभिपश्यसि । 'हि पूरकः । तादृशं^१ त्वां^२ 'रोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान्
'यजध्वै यष्टुं 'नि 'दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे 'मघवन् 'अग्ने 'नः अस्मान् 'वाजसातौ
संग्रामे अन्नस्य संभजने वा निमित्तभूते 'अव रक्ष । वयं च 'विश्वानि सर्वाणि 'दुरिता दुरितानि
दुःखानि 'तरेम अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १९ ॥

अग्निप्रणयने 'अग्ने विश्वेभिः' इत्येषानुक्तव्या^४ । सूत्रितं च—'अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्य-
र्धर्च आरमेत्' (आश्व. औ. २. १७) इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽअनीक । देवैः । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनम् । घृतवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे 'स्वनीक सुज्वाल 'अग्ने 'विश्वेभिः विश्वेः सर्वैः 'देवैः सह 'ऊर्णावन्तम् ऊर्णास्तुकावन्तं
'योनिम् उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं 'प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं 'सीद उपविश । कीदृशं योनिम् ।
'कुलायिनम् । कुलायो नीडम् । तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसंभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते—'कुलायमिव
ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुल्वास्तुकाः सुगन्धितजनानि' (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति । 'घृतवन्तं द्याघारणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्यां निपण्यस्त्वं 'सवित्रे हविषां प्रेरयित्रे 'यज-
मानाय । पठ्यर्थे चतुर्थ्येपा । ईदृशस्य यजमानस्य 'यज्ञं 'साधु आर्जवेन 'नय देवान् प्रापय ॥

इममु त्यमर्थवदग्निं मन्यन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अर्थवऽवत् । अग्निम् । मन्यन्ति । वेधसः ।

यम् । अङ्कुऽयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

१. ख-क्ष-न-भ-य-श-सुहितानि । २. त-य-हविलक्षणान्यन्नानि । ३. ख-भ-त्वा त्वां तादृशम् ;
क्ष-त्वा तादृशम् ; न-र-त्वा त-दृशं त्वाम् ; श-त्वादृशं त्वाम् । ४. ख-क्ष-न-भ-श-इत्येषानुक्तव्या ।

वधेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजः । इमं दृश्यमानं । त्वं तं पूर्वोक्तगुणम् । अभिम् । अथर्ववत् । यथाथर्वत् । ऋषिः पुरामन्नात् तथा । मन्थन्ति मन्थन्ति । अरण्याः सकाशाजनयन्ति । अङ्कयन्तम् । कुत्सितमञ्जनं गमनम् अङ्कु । तदात्मन हृच्छन्तं देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलायमानम् । अमूरम् अमूढं । यम् अभिम् । इयाव्याभ्यः । इयावीति रात्रिनाम् । तत्र भवास्तमसः संहतयः इयाव्याः । ताभ्यः सकाशात् । आनयन् आगमयन् तं मन्थन्तीत्यन्वयः^१ ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृताँ ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्वा । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतऽवृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने । सर्वताता सर्वस्तायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वं । जनिष्व प्रादुर्भव । किमर्थम् । देववीतये देवकामाय यजमानाय । पृथुर्थे चतुर्थेपा । ईदृशस्य यजमानस्य । स्वस्तये अविनाशार्थम् । जनित्वा च । अमृतान् मरणरहितान् । ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितृन् । देवान् । आ । वक्षि आवह । तदनन्तरं तेषु । देवेषु अस्मदीयं । यज्ञं । पिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । गृहऽपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । सम्ऽइधा । बृहन्तम् ।

अस्थूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

हे । गृहपते यज्ञानां पालक । अग्ने । जनानां प्राणिनां मध्ये । वयमु वयमेव । त्वा त्वां । समिधा समिन्धनेन । बृहन्तं महान्तम् । अकर्म कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् । नः । अस्माकं । गार्हपत्यानि गृहपतित्वानि । अस्थूरि अस्थूरीणि । एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च । नः । अस्मान् । तिग्मेन तीक्ष्णेन । तेजसा । सं । शिशाधि सम्यङ्निश्च सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । संयोजयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-स्वार्थमाग्नेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री 'षट्ससकाष्टकाः सा वर्धमाना' इत्युक्तलक्षणोपे-तत्त्वान् । सप्तविंशत्यनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अभिं देवासः' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम्' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशद्वचो गायत्र्यः । तथा^२ चानुक्रम्यते^३— 'त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्वायत्रं वर्ध-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अङ्कुः । २. मन्थन्तीत्यन्वयः । ३. ख-न-भ-तथानुक्रम्यते; श-तथा चानुक्रान्तम् ।

मंनाद्या षष्ठी च सप्तविंशत्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्ये ' इति । प्रातरनुवाकाग्निषास्त्रयोसमेवे ऋती गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्यथास्तित्त्वं ऋच उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति तित्त्वं उत्तमां उद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । विश्वजित्याग्निमारुते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्तदानीमाद्याः पठ्युः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां यज्ञानां होता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां संबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्वं मानुषे मनोः संबन्धिनि मनुष्ये जने यजमाने देवेभिः देवैः हितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

ह अग्ने सः त्वं नः अस्माकम् अध्वरे यज्ञे मन्द्राभिः मदकरीभिः स्तुत्याभिर्वा जिह्वाभिः उवालाभिः महः महतः देवान् यज हविर्भिस्तर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् आ वक्षि आवह । ततः यक्षि यच यज च । हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या ' वेत्था ' इत्येया । सूत्रितं च—' वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्थ । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा ।

अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे वेधः विधातः सुक्रतो शोभनकर्मन् देव दानादिगुणयुक्त अग्ने त्वं यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादि-यागेषु अध्वनः महामार्गान् पथश्च क्षुद्रमार्गांश्च अञ्जसा आर्जवेन वेत्थ जानामि । हि यस्मादेवं तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् अष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अध द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ईळे । अध । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ^१त्वां ^२भरतः दौष्यन्तिरेतस्संज्ञो राजा ^३वाजिभिः । वाजो हविलक्षणमन्त्रम् । तद्वज्रिः ऋत्विग्भिः सह ^४द्विधा द्विविधमिष्टप्राप्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं ^५शुनं सुखमुद्दिश्य ^६ईळे स्तुतवान् । स्तुत्वा च^१ ^७यज्ञियं यज्ञार्हं ^८त्वां ^९यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः ^{१०}ईजे इष्टवान् । तस्मै त्वम् उभयविधं^२ सुखं^३ प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्यां पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वम् । इमा । वार्यां । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरत् । द्वाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^१त्वम् ^२इमा इमानि दृश्यमानानि ^३पुरु पुरुणि बहूनि ^४वार्या वार्याणि वरणीयानि संभजनीयानि धनानि ^५दिवोदासाय ^६सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिपवं कुर्वते दिवोदासाख्याय^१ राज्ञे प्रादास्तथा ^२दाशुषे हवींषि दत्तवते ^३भरद्वाजाय रूपये देहीति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह दैव्यं जनम् । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

^१अमर्त्यः अमरणधर्मः^२ ^३त्वं ^४दूतः भूत्वा ^५दैव्यं देवसंबन्धिनं ^६जनम् ^७आ ^८वह अस्मद्यज्ञ आनय । किं कुर्वन् । ^९विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य ^{१०}सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^{११}शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्यो^३ मर्तासो केववीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्यः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवं द्योतमानं ^३त्वां ^४स्वाध्यः शोभनाध्यानाः^५ ^६मर्तासः मनुष्याः ^७देववीतये देवानां तर्पणार्थं यज्ञेषु ^८ईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि संदृशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । मम् । दृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ^१तव ^२संदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः ^३प्र ^४यक्षि प्रयजे । प्रकर्षेण पूजयामि । ^५उत अपि च ^६सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव ^७क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि । न केवलमहमेव किन्त्वग्नये ^८विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः ^९कामिनः त्वद्गुणग्रहात्तैस्तैः कामैः उपेताः सन्तः ^{१०}जुषन्त । त्वदीयं संदृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

१. ख-घ-भ-च अध अथ । २. ग-घ-१-उभयविधसुखम्; ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-उभयसुखम् । ३. ख-घ-दिवोदासाय; श-दिवोदासाय दिवोदासाख्याय । ४. ज्ञ-मरणधर्मरहितः । ५. ख-घ-श-शोभनाध्यानाः; श-र-शोभनाध्यानाः; ज्ञ-त-न-य-शोभनाध्ययनाः ।

त्वं होता मनुर्हितो वहिरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वहिः । आसा । विदुःऽतरः । अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽहोता होतृत्वेन ऽमनुर्हितः मनुनाहितोऽसि । ऽआसा आस्येनास्यभूतया ज्वालाया ऽवह्निः हविषां वोढा ऽविदुष्टरः अतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं ऽदिवः ध्रुलोक-संबन्धिनीः ऽविशः दैवीः प्रजाः ऽयक्षि यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये गृणान इच्छेऽन्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । किमर्थम् । ऽवीतये हविषां भक्षणार्थम् । किंच ऽहव्य-दातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् । ऽगृणानः स्तूयमानस्त्वं ऽबर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे ऽहोता सन् ऽनि ऽसत्सि निषीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित्ऽमिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठय ॥ ११ ॥

हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाङ्गिरसः पुत्र वामे ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽस्वा त्वां ऽसमिद्धिः समिन्धनहेतुभिर्दोहभिः ऽघृतेन आज्येन च ऽवर्धयामसि वर्धयामः । अतो' हे ऽयविष्ठय युवतमाम्ने ऽबृहत् महदत्यन्तं ऽशोच दीप्यस्व ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽदेव द्योतमानाम्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं ऽपृथु विस्तीर्णं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं ऽबृहत् महत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्येपितं धनं ऽनः अस्मान् ऽअच्छ ऽविवाससि अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्- 'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवैतदाह' (श. ब्रा. १. ४. १. २७) इति ॥

अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूत्रितं च- 'त्वामग्ने पुष्करा-
दधीति तिसृणामर्धचं शिष्टास्मेत्' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे ऽग्ने ऽअथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः ऽत्वां ऽपुष्करादधि पुष्करपर्णे^१ ऽनिरमन्थत । अरण्योः सकाशात्
अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । ऽमूर्ध्नः मूर्ध्वद्वारकात् ऽविश्वस्य सर्वस्य जगतः ऽवाघतः बाहकात् ।
पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत् 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्' (तै. ब्रा. १.१.३.६) इति श्रुतेः ।
भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्वारकत्वम् । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधी-
यत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाज्ञातं- 'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रित-
मविन्दत्' (तै. सं. ५.१.४.४) इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्दृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । पुरम् ऽदरम् ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणः ऽतमु तमेव त्वाम् ऽअथर्वणः ऽपुत्रः ऽदध्यङ् एतत्संज्ञः ऽऋषिः ऽईधे
दीपितवान् । कीदृशम् । ऽवृत्रहणम् आवरकाणां शत्रूणां हन्तारं ऽपुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणेरणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम । ईधे । दस्युहन्तमम् । धनम् ऽजयम् । रणे ऽरणे ॥ १५ ॥

ऽपाथ्यो^२ ऽवृषा नाम कश्चिदृषिः^३ ऽतमु^४ तमेव ऽत्वा त्वां हे अग्ने ऽसमीधे^५ समैन्ध^६ समदीपयत् ।
कीदृशम् । ऽदस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितृणां शत्रूणां हन्तारं ऽरणेरणे युद्धे युद्धे ऽधनंजयं
धनानां जेतारम् ॥ ॥ २३ ॥

उक्थ्ये कर्तो तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एङ्ग पु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व.
श्रौ. ६. १) । आभिप्लविकेपूक्थ्येषु त्वेतौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । आभिप्लविकेपूक्थ्येषु सूत्रितं
च- 'एङ्ग पु ब्रवाणि त आभिरगामि भारतः' (आश्व. श्रौ. ७.८) इति । पौनराधेयिक्यामिष्टाबुत्त-
राज्यभागस्य 'एङ्ग पु' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च- 'एङ्ग पु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागी'
(आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

१. ख-झ-भ-य-र-पुष्करे पुष्करपर्णे । २. ख-भ-पाथ्य इति पाथ्यो वृषा (वृषो-ख) नाम
कश्चिदृषिः; घ-श-पाथ्यो वृषा (वृषो-घ) कश्चिदृषिः स्तौति । ३. ख-झ-त-न-भ-य-र-एवंगुण
(गुणः-त-र) त्वामथर्वणः सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वां समीधे; घ-श-हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां हे
अग्ने समीधे; झ-सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां समीधे । ४. ख-झ-भ-र-समैन्धत; घ-श-साधु;
न-रामैधत ।

एषू पु ब्रवाणि तेऽग्र इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्रे । इत्या । इतराः । गिरः ।

एभिः । वर्धासे । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे ऽअग्रे ऽएहि आगच्छ । ऽते तुभ्यं स्वदर्थं ऽगिरः स्तुतिः ऽइत्या इत्यमनेन प्रकारेण ऽसु सुष्ठु
 ऽब्रवाणि^१ इत्याशास्यते । ताः स्तुतिः शृण्वत्यर्थः । ऽउ इत्येतत्पूरकम् । ऽइतराः असुरैः कृताः स्तुतिः
 शृण्वति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्— ‘अग्र इत्येतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः’ (ऐ. ब्रा.
 ३.४९) इति । अपि चागतस्त्वम् ऽएभिः एतैः ऽइन्दुभिः सोमैः ऽवर्धासे वर्धस्व ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्तरम् । तत्र । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्रे ऽते तव ऽमनः अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं ऽयत्र यस्मिन् देशे ऽक्व ऽच कस्मिंश्चिद्यजमाने
 वर्तते ऽतत्र तस्मिन् यजमाने ऽउत्तरम् उद्धततरं श्रेष्ठं ऽदक्षं बलकरमङ्गं वा ऽदधसे धारयसि । तथा
 ऽसदः स्थानं च ऽकृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्रे ऽते स्वदीयं ऽपूर्तं पूरकं तेजः ऽअक्षिपत् अक्ष्णोः पातकं विनाशकं ऽनहि ऽभुवत् न
 भवत् । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे ऽनेमानां ऽवसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये
 कतिपयानां यजमानानां वासक । ऽअथ अतः कारणात् ऽदुवः अस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं
 ऽवनवसे संभजस्व ॥

आगिरंगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रहा । पुरुचेतनः । दिवः । दासस्य । सत्पतिः ॥ १९ ॥

अयम् ऽअग्निः ऽआ ऽअगामि । अस्माभिः^२ स्तुतिभिरभ्यगम्यत^२ । कीदृशः । ऽभारतः हविषां
 भर्ता ऽदिवोदासस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः ऽवृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता ऽपुरुचेतनः पुरुणां बहूनां
 चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । ऽसत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिः । त्वना ।

वन्वन् । अत्रातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

१स १हि स खल्वग्निः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि १महि-
त्त्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् १रयिं धनं १दाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं
पृथिव्यां विद्यमानं रयिं^१ धनम् १अति^१ अतिशयेन दाशत् ददातु । कीदृशोऽग्निः । महित्वना महत्त्वेन
तेजसा १वन्वन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् १अवातः अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः १अस्तृतः केनाप्य-
हिंसितः ॥ ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्नें द्युम्नेन संयता । बृहत्ततन्थ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । समऽयता । बृहत् । ततन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हे १अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः १सः तादृशस्त्वं १प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन १नवीयसा नवतरेण
१द्युम्नेन द्योतमानेन १संयता संगच्छता सम्यग्ग्यामुवता १भानुना तेजसा १बृहत् महदन्तरिक्षं १ततन्थ
विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अग्रये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्रये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हे १सखायः समानख्याना ऋत्विजः १वः यूयं १धृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय १वेधसे विधात्रे
१अग्रये १स्तोमं स्तोत्रं १गाय गायत । तथा १यज्ञं यजनसाधनं^२ हविः १च १प्र १अर्चं प्रयच्छत ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्देवता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । कविक्रतुः । दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

१स १हि स खल्वग्निः १सीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । १यः अग्निः १होता
देवानामाह्वाता १कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः १मानुषा १युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान्
कालविशेषान् येषु यागाः^३ अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां १दूतः ।
सः^४ १हव्यवाहनः हविषां वोढा १च भवति^५ ॥

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मारुतं गणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

१ता तौ प्रसिद्धौ १राजाना राजमानौ १शुचिव्रता शुचिकर्माणी मित्रावरुणौ १आदित्यान् अदितेः
पुत्रान् धात्रादीन् १मारुतं १गणं मरुतां संघं च १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे १वसो
वासकाग्ने १इह अस्मिन् यज्ञे १यक्षि यज ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-धनम् । २. झ-त-भ-य-र-यजमानसाधनम् । ३. श-यागादयः ।

४. ख-भ- स त्वम् ; घ-श-त्वम् ; झ-सन् । ५. घ-भवसि ।

वस्वीं ते अग्ने संदृष्टिरिष्यते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वीं । ते । अग्ने । सम्दृष्टिः । इष्यते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपान् बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽअमृतस्य मरणरहितस्य ऽते तव ऽसंदृष्टिः दीप्तिः
 ऽवस्वी वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः । सा ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽइष्यते । इक्ष्मन्मिच्छति^१ ।
 ददातीत्यर्थः^२ ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्त्सुरेक्णाः ।

मर्त आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुदरेक्णाः । मर्तः । आनाश । सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने ऽअद्य इदानीं ऽक्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां ऽवन्वन् संभजन् ऽदाः हवींषि
 दाता यजमानः ऽश्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः ऽअस्तु । ऽसुरेक्णाः शोभनधनश्चास्तु । तथा सः ऽमर्तः
 मनुष्यः ऽसुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्ठुतिं च ऽआनाश व्याप्नोतु । तव^३ सर्वदा स्तोता^४ भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इष्यन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इष्यन्तः । विश्वम् । आयुः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति ऽते^५ स्तोतारः ऽत्वोताः त्वयोता रक्षिता अत एव
 ऽइष्यन्तः इषमाश्मन इच्छन्तः^६ सन्तः ऽविश्वं सर्वम् ऽआयुः अक्षं लभन्त इति शेषः । आयुरेष वा
 शतवर्षलक्षणमिष्यन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथा ऽअर्यः अरीनभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चित्
 शत्रुसेनाः ऽतरन्तः अतिक्रामन्तः ऽअर्यः अभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चन शत्रुसेनाः ऽवन्वन्तः हिंसन्तश्च
 भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् ।

अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

१. घ-श-°मिच्छते । २. घ-श-ददासीत्यर्थः । ३. घ-सर्वदा त्वत्स्तोता; श-तत्सर्वदा स्तोता ।
 ४. ख-झ-त-न-भ-र-‘ते’ नास्ति । ५. ख-इष्यन्ति, ज-झ-त-भ-र-इष्यन्तः; न-इष्यन्तः ।

अयम्^१ अग्निः^२ वृत्तिमेन तीक्ष्णेन^३ वृक्षोष्णिषा तेजसा^४ वृविश्वं सर्वम्^५ अत्रिणम्^६ अक्षारं^७ राक्षसादिकं^८
वृनि^९ वृयासत् निहन्तु। अपि च वृनः^{१०} अस्मभ्यम्^{११} अग्निः^{१२} वृरथिं धनं^{१३} वृवनते ददातु ॥

सुवीरं^{१४} रयिमा^{१५} भर^{१६} जातवेदो^{१७} विचर्षणे^{१८} । जहि^{१९} रक्षांसि^{२०} सुक्रतो^{२१} ॥ २९ ॥

सुऽवीरम्^{१४} । रयिम्^{१५} । आ । भर^{१६} । जातऽवेदः^{१७} । विऽचर्षणे^{१८} । जहि^{१९} । रक्षांसि^{२०} । सुक्रतो^{२१} इति सुऽक्रतो ॥ २९ ॥

हे^१ वृजातवेदः^२ जातप्रज्ञानं^३ जातधनं वा^४ वृविचर्षणे^५ विक्षेपेण द्रष्टरमे^६ वृसुवीरं^७ शोभनैर्वीरैः^८ पुत्र-
पौत्रादिभिरुपेतं^९ वृरथिं धनम्^{१०} वृआ^{११} वृभर आहर^{१२} । तथा हे^{१३} वृसुक्रतो^{१४} सुकर्मक्षमे^{१५} वृरक्षांसि च^{१६} वृजहि विनाशाय ॥

त्वं नः^{१७} पाहंसो^{१८} जातवेदो^{१९} अघायतः^{२०} । रक्षा^{२१} णो ब्रह्मणस्कवे^{२२} ॥ ३० ॥

त्वम्^{१७} । नः^{१८} । पाहि^{१९} । अहंसः^{२०} । जातऽवेदः^{२१} । अघऽयतः^{२२} । रक्ष^{२३} । नः^{२४} । ब्रह्मणः^{२५} । कवे^{२६} ॥ ३० ॥

हे^१ वृजातवेदः^२ वृत्वं^३ वृनः^४ अस्मान्^५ वृअहंसः^६ पापात्^७ पाहि^८ रक्ष । तथा हे^९ वृब्रह्मणस्कवे^{१०} स्तुति-
रूपस्य मन्त्रस्य कवे^{११} कावयितः^{१२} शब्दयितरमे^{१३} । अग्निर्हि^{१४} शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते—‘मनः
कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्^{१५} । मारुतस्तूरसि चरन्^{१६} मन्द्रं^{१७} जनयति स्वरम्^{१८}’ (पा. शि. ६-७)
इति । तादृशामे^{१९} वृअघायतः^{२०} अघमनर्थमस्माकमिच्छतः^{२१} शत्रोश्च^{२२} वृनः^{२३} अस्मान्^{२४} वृरक्ष ॥ ॥ २६ ॥

यो नो^{२५} अग्ने^{२६} दुरेव^{२७} आ मर्तो^{२८} वधाय^{२९} दाशति^{३०} । तस्मान्नः^{३१} पाहंसः^{३२} ॥ ३१ ॥

यः^{२५} । नः^{२६} । अग्ने^{२७} । दुरेवः^{२८} । आ । मर्तः^{२९} । वधाय^{३०} । दाशति^{३१} । तस्मात्^{३२} । नः^{३३} । पाहि^{३४} । अहंसः^{३५} ॥ ३१ ॥

हे^१ वृअग्ने^२ वृदुरेवः^३ दुष्टाभिप्रायः^४ वृयः^५ मर्तः^६ मनुष्यः^७ वृवधाय^८ स्वस्यायुधाय^९ वृनः^{१०} अस्मान्^{११} वृआ^{१२}
वृदाशति अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान्^{१३} हन्तीत्यर्थः । वृतस्मान्^{१४} मनुष्यात्^{१५} वृअहंसः^{१६} पापाच्च^{१७} वृनः^{१८}
अस्मान्^{१९} पाहि^{२०} रक्ष ॥

त्वं तं देव^{२१} जिह्या^{२२} परि^{२३} बाधस्व^{२४} दुष्कृतम्^{२५} । मर्तो^{२६} यो नो^{२७} जिघांसति^{२८} ॥ ३२ ॥

त्वम्^{२१} । तम्^{२२} । देव^{२३} । जिह्या^{२४} । परि^{२५} । बाधस्व^{२६} । दुःकृतम्^{२७} । मर्तः^{२८} । यः^{२९} । नः^{३०} । जिघांसति^{३१} ॥ ३२ ॥

हे^१ वृदेव^२ शोभमानाम्ने^३ वृत्वं^४ वृतं वक्ष्यमाणं^५ वृदुष्कृतं^६ दुष्कर्मकारिणं^७ मनुष्यं^८ वृजिह्या^९ ज्वाल्या
वृपरि^{१०} वृबाधस्व सर्वतो जहि^{११} । वृयः^{१२} वृमर्तः^{१३} मनुष्यः^{१४} वृनः^{१५} अस्मान्^{१६} वृजिघांसति^{१७} हन्तुमिच्छति ॥

भरद्वाजाय^{१८} सप्रथः^{१९} शर्म^{२०} यच्छ^{२१} सहन्त्य^{२२} । अग्ने^{२३} वरेण्यं^{२४} वसु^{२५} ॥ ३३ ॥

भरत्^{१८} स्वाजाय । सऽप्रथः^{१९} । शर्म^{२०} । यच्छ^{२१} । सहन्त्य^{२२} । अग्ने^{२३} । वरेण्यम्^{२४} । वसु^{२५} ॥ ३३ ॥

हे ऽसहस्य शत्रूणामभिभवितः ऽअग्ने ऽभरद्वाजाय मद्यमृषये ऽसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं
 ऽशर्म सुखं गृहं वा ऽयच्छ देहि । तथा ऽवरेण्यं वरणीयं ऽवसु धनं च^१ देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्निर्वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि
 जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । इष्टिपशुसोमेषु च यत्र
 वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैपैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । उपसर्गाग्नेय-
 स्यैषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेपैव याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनघ उग्रह्व शयंहिति
 विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समऽईद्धः । शुक्रः । आऽहुतः ॥ ३४ ॥

ऽविपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः ऽद्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोस्तूणामिच्छन् यद्वा हविलक्षणं धन-
 मात्मन इच्छन् ऽअग्निः ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा ऽजङ्घनत् भृशं हन्तु ।
 कीदृशोऽग्निः । ऽसमिद्धः सम्यग्दीप्तः अत एव ऽशुक्रः शुक्रवर्णः ऽआहुतः हविर्भिरभिहुतः ॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूर्द्यौश्चाभिधीयेते । 'द्यौर्वः' पिता पृथिवी माता' (ऋ. सं. १. १९१. ६)
 इति श्रुतेः । ऽमातुः भूम्याः ऽगर्भे गर्भस्थाने मध्ये ऽअक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने ऽविदिद्युतानः
 विशेषेण दीप्यमानः ऽपितुः ऽपिता युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निः ऽऋतस्य
 यज्ञस्य ऽयोनिम् उत्तरवेद्याख्यं धिष्यम् ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ऽआ ऽसीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन्
 अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यदीदयदिवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥ ३६ ॥

हे ऽजातवेदः जातानां वेदितः ऽविचर्षणे विशेषेण द्रष्टः ऽअग्ने ऽप्रजावन् पुत्रपौत्रसहितं ऽब्रह्म
 अन्नम् ऽआ ऽभर आहर । यत् ब्रह्म ऽदिवि युलोके ऽदीदयन् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते
 तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसंहशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने समृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वऽसंहशम् । प्रयस्वन्तः । महऽस्कृत । अग्ने । समृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥

हे ऽसहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्न ऽअग्ने ऽप्रयस्वन्तः हविर्लक्षणाञ्चवन्तो वयं ऽरण्वसंहशं^१ रमणीय-
संदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा ऽत्वा त्वाम् ऽउप प्रति ऽगिरः स्तुतीः ऽससृज्महे विसृजामः उच्चारयाम
इत्यर्थः ॥

उपच्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यसंसदृशः ॥ ३८ ॥

उप । छायाम्ऽइव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् । अग्ने । हिरण्यसंसदृशः ॥ ३८ ॥

हे ऽअग्ने ऽहिरण्यसंसदृशः हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा ऽघृणेः दीप्तस्य ऽते तव
ऽशर्म शरणमाश्रयणम्^२ ऽउप ऽअगन्म उपगच्छाम । तत्र दृष्टान्तः । ऽछायामिव । यथा वर्मातीः
संतसाञ्छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या सायंकालीनस्य त्वेवैवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनय उग्रइव शर्यहा' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

य उग्रइव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः । उग्रऽइव । शर्यहा । तिग्मऽशृङ्गः । न । वंसगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः अग्निः ऽउग्रइव उद्वर्णबलो धन्वीव ऽशर्यहा शर्यैर्बाणैः^३ शत्रूणां हन्ता ऽतिग्मशृङ्गो ऽन
ऽवंसगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिवृषभ इव हे ऽअग्ने स त्वं ऽपुरः आसुरीस्तिष्ठः पुरीः ऽरुरोजिथ
भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. आ. २. १. ३. १) इति श्रुतेः रुद्रकृतमपि त्रिपुर-
दहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि
भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ. ब्रा. १. २३) इत्यादिकं
ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

अग्निमन्थने जायमानेऽग्नी 'आ यं हस्ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ यं हस्ते न
खादिनमित्यर्धं आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । बिभ्रति ।

विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ४० ॥

मन्थनोत्पन्नं यम् अग्निं ऽशिशुम् ऽजातं ऽन जातं पुत्रमिव ऽहस्ते ऽआ ऽबिभ्रति हस्तेष्वभि-
मुखं धारयन्त्यध्वर्यवः । पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः । ऽखादिनं ऽन भक्षकं व्याघ्रादि-
मिव^४ । यथा तं बिभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं

१. ख-ञ-न-भ-र-रण्वसंहशं रण्वम् । २. त-श-माश्रयणं सुखं वा । ३. ख-झ-त-न-भ-र-शर्यै-
र्बलैः । ४. ख-भ-व्याघ्रादिकमिव; घ-व्याघ्रमिव ।

हविषां भक्षकं यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति । विसां जनानां । स्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पादकं तम् । अग्निं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्रुचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च—'प्र देवं देववीतये इति द्वे अग्निनाग्निः समिध्यते' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्तमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवः^१ । देवं द्योतमानं । वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं । लभयितारमग्निं । प्र भरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । देववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मणं—'प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रहियमाणायाभिरूपा यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम्'^२ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । स चाग्निः । स्वे । योनौ कारणे स्थाने आहवनीये । आ । नि । षीदतु अभिनिषण्णो भवतु । ब्राह्मणं च भवति—'एषं ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवः । जातं प्रादुर्भूतम् । अतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव । प्रियं अत एव । गृहपतिं गृहाणां स्वामिनमग्निं । जातवेदसि जातप्रज्ञे । स्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ । आ । शिशीत ॥ अन्तर्णीतण्यर्थस्य शीड एतद्रूपम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । 'इयैङ् गतौ' इत्यस्य छान्दसं रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । इत्यतः^३ तीक्ष्णीकुरुत^४ । संस्कुरुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः' (ऐ. ब्रा. १. १६) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे देव द्योतमान । अग्ने तान्श्वान् । युक्ष्व आत्मीये रथे योजय । ये । तव त्वदीयाः । साधवः साधकाः सुशीला वा । अश्वासः अश्वाः । अरम् अलं पर्याप्तं । वहन्ति । किमर्थम् । मन्यवे । मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्युर्यागः । तदर्थं तान्श्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थः । वहि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वह्नाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

१. ख-घ-भ-अध्वर्यादयः । २. ख-झ-त-न-भ-र-तत्समृद्धमा स्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा अस्य स्वो योनिः यदग्निरग्नेः । ३. झ-आ स्वे योनौ निषीदत्वित्येष । ४. ख-शातनं कुरुत; झ-भ-इत्यत तनूकुरुत ।

हे अग्ने वनः अस्मान् अचक्ष आभिमुख्येन याहि आगच्छ । तथा अयांसि हविलक्षणाभ्यानि अभिलक्ष्य देवान् आ वह । किमर्थम् । वांतये तेषां हविषां स्वादनार्थम्^१ । तथा सोमपीतये सोमपानार्थं च तान् देवान् आ वह ॥

उदग्ने भारत द्युमदर्जसेण दर्विद्युतत् । शोचा वि भाहजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत । द्युमत् । अर्जसेण । दर्विद्युतत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे भारत हविषां भर्तः अग्ने उत् शोच उद्गततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे अजर जरारहिताग्ने दर्विद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं द्युमत् द्युमता दीप्तिमता ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ अर्जसेण अविच्छेदेन तेजसा वि भाहि विशेषेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा भाति-रत्रान्तर्णीतिष्यर्थः ॥ त्वं प्रथममुदीप्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ॥२९॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती । यः । देवम् । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निम् । ईळीत् । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारम् । सत्ययजम् । रोदस्योः । उत्तानहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

यः मर्तः मनुष्यः हविष्मान् हविर्भिर्युक्तो यजमानः वीती वीत्या कान्तेन हविलक्षणेनाग्नेन यं कंचन देवं दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन् अध्वरे यज्ञे अग्निम् ईळीत् स्तुवीत् । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । रोदस्योः द्युवापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां देवानां होतारम् आह्वानं सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम् । किंचायं यजमान ईदृशमग्निम् उत्तानहस्तः कृताञ्जलि-पुटः सन् नमसा नमस्कारेण हविषा वा आ विवासेत् परिचरेत् ॥

आ ते अग्न क्रुचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासौ वशा उत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । क्रुचा । हविः । हृदा । तष्टम् । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्षणः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्रलायनो मन्यते^२ (आश्र. गृ. १. १. ५) । हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा हृदयेन तष्टं संस्कृतम् क्रुचा क्रमूपेण वर्तमानं हविः क्रुचमेव हविः कृत्वा आ भरामसि आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृष्ट्रं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । क्रमूपं तद्विधेः ते तुभ्यम् उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः ऋषभासः ऋषभाः उत अपि च वशाः च भवन्तु । ऋषभवशारूपेण परिणतं सत् त्वद्भक्षणाय भवत्विति शेषः ॥

१ ख-झ-न-भ-य-खादनार्थम् ; त-र-सादनार्थम् । २. न-मन्यते । उक्तानि वतानिकानीति खण्डे विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिरित्युपक्रम्य सूत्रितम्-आ ते अग्न क्रुचा हविः हृदा तष्टं भरामसि ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासौ वशा उतेत्येत एव स उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इतीति ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसून्याभृता तूळहा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्तमम् ।

येन । वसूनि । आऽभृता । तूळहा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् । अग्निं देवासः देवाः इन्धते दीपयन्ति । येन अग्निना वसूनि असुरैरपहतानि धनानि हविर्लक्षणान्यज्ञानि वा आभृता असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहतानि । येन च वाजिना बलवताग्निना रक्षांसि यज्ञविरोधीनि तूळहानि हिंसितानि तममिमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । तत्र 'पिबा सोमम्' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं त्रैष्टुभम् । अन्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—'पिब पञ्चोनैन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम्' इति । अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्रे एतद्विद्वानम् । सूत्रितं च—'पिबा सोमं तमु द्रुहीति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । समूह्ये दशरात्रऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । सूर्यस्तुत्रान्येकाहे मरुत्वतीये एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्र्यते हि—'सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभि' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमावण्यके सूत्रितं—'पिबा सोममभि यमुग तर्दः कया शुभा सवयसः सनीलाः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । माध्यंदिने सवने आद्यास्तित्वो हंतृमैत्रावरुणघ्राह्याणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि यमुग तर्द इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

पिबा सोममभि यमुग तर्द ऊर्व गव्यं महि गृणान इन्द्र ।

वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शवोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । अभि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महि । गृणानः । इन्द्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रहस्त । विश्वा । वृत्रम् । अमित्रिया । शवःऽभिः ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-दीपयन्ते । २. ख-झ-भ-सायणामात्येन; र-सायणार्येण । ३. त१-मरुत्वति ।

४. झ-त-भ-य-माध्यंदिनसवने ।

हे १उग्र उग्रूर्णबल १इन्द्र १गृणानः अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वं १यं सोमम् १अभि उद्दिश्य ।
पातुमित्यर्थः । १महि महत् १गव्यं गोसंभग्धि १ऊर्वं पणिभिरपहृतं समूहं १तर्दः प्रकाशितवानसि^१ ।
तृदिहिंसाकर्मात्र प्रकाशनार्थः । तं १सोमं १पिब पानं कुरु । हे १धृष्णो शत्रूणां धर्षक १वज्रहस्त वज्रपाणे
हे इन्द्र १यः त्वं १शवोभिः बलैः सहितः सन् १विश्वा विश्वं १वृत्रम् आवरकम् १अमित्रिया अमित्रं
शत्रुम् ॥ अमित्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्येयादेशः ॥ १वि १वधिषः व्यवधीः स त्वं सोमं पिबेति
संबन्धः ॥

स ईं पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनाम् ।

यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्रां अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रऽवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।

यः । गोत्रऽभित् । वज्रऽभृत् । यः । हरिऽस्थाः ।

सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ऋजीषी । ऋजीपशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्^२ १यः त्वं १तरुत्रः शत्रूणां
तारकोऽसि १यः त्वं १शिप्रवान् शोभनहनुरसि १यः त्वं १मतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः
कर्तरि क्तिच् ॥ १वृषभः कामानां वर्धितासि १सः त्वम् १ईम् एनं सोमं १पाहि पिब । हे इन्द्र यस्त्वं^३
१वज्रभृत् वज्रधरः १यः त्वं १गोत्रभित् गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा भेत्तासि १यः त्वं १हरिष्ठाः हर्योः
स्थातासि हे १इन्द्र १सः त्वं १चित्रान् विचित्रान् १वाजान् अश्वानि १अभि १तृन्धि अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वावृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं १प्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् १सोमान् यथापिबः तथा १एव एवम् इममस्मदीयं सोमं
१पाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् १त्वा त्वां १मन्दतु मदयतु^४ । १ब्रह्मा अस्माभिः कृतं स्तोत्रं
१श्रुधि शृणु । १उत अपि च १गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः १ववृधस्व त्वं वर्धस्व । अपि च १सूर्यं सर्वस्य
प्रेरकं देवम् १आविः १कृणुहि आविष्कुरु । वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः । १इषः अश्वानि च
१पीपिहि अस्मभ्यं प्यायय^५ । १शत्रून् अस्मत्सपत्नान् १जहि नाशय । हे १इन्द्र त्वं पणिभिरपहताः
१गाः १अभि १तृन्धि प्रकाशय ॥

१. ज्ञ-प्रकाशयः प्रकाशितवानसि; त-भ-य-प्रकाशय । २. घ-श-तद्वान् गतसारमपि सोमम-
परित्यजन् । ३. ख-क्ष-त-न-भ-र- 'यस्त्वं' नास्ति । ४. ज्ञ-मादयतु किंच; घ-श-मदयुक्तं करोतु ।
५. ख-भ-पायय; श-आप्यायय ।

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।

महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासो जर्हन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युऽमन्तम् ।

महाम् । अनूनम् । तवसम् । विऽभूतिम् । मत्सरासः । जर्हन्त । प्रऽसाहम् ॥ ४ ॥

हे ऽस्वधावः अक्षवन् ऽइन्द्र ऽमदाः मदकराः ऽते ऽइमे ऽपीताः सोमाः ऽद्युमन्तं दीक्षिमन्तं
ऽस्वा स्वां ऽबृहन् अत्यन्तम् ऽउक्षयन्तं सेचयन्तु^१ । अपि च हे इन्द्र स्वां ऽमत्सरासः मदकराः सोमाः
ऽजर्हन्त भृशं हर्षयन्तु । कीदृशम् । ऽमहां महान्तं प्रभूतम् ऽअनूनं सर्वगुणैर्न्यूनतारहितम् । संपूर्णगुण-
मित्यर्थः^२ । ऽतवसं प्रवृद्धं ऽविभूतिं विभवन्तं ऽप्रसाहं शत्रूणामभिभवितारम् ॥

येभिः सूर्यमुपसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दद्रेत् ।

महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तै नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उपसम् । मन्दमानः । अवामयः । अप । दृळ्हानि । दद्रेत् ।

महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्थाः । अच्युतम् । सदसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽयेभिः यैः सोमैः ऽमन्दसानः मोदमानस्त्वं ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् ऽउपसम् उषो-
देवतां च ऽअवामयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योपसो यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षीः ।
किं कुर्वन् । ऽदृळ्हानि दृढानि तमांसि ऽअप दद्रेत् अपदारयन् । किंच हे इन्द्र त्वं पणिभिः
अपहताः ऽगाः ऽपरि ऽमन्तं परितो विद्यमानं ऽमहां महान्तम् ऽअद्रिं पर्वतं ऽनुत्थाः अनुदः । कीदृशम् ।
ऽस्वात् स्वकीयान् ऽसदसः स्थानान् ऽपरि पणितः ऽअच्युतम् अविचालितं^३ विनाशरहितम् । स्थिर-
मित्यर्थः^४ ॥ ॥ १ ॥

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्कं शच्या नि दीधः ।

और्णोर्दुर उस्त्रियाभ्यो वि दृळ्होर्दुर्वाद्रा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्कम् । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।

और्णोः । दुरः । उस्त्रियाभ्यः । वि । दृळ्हः ।

उत् । ऊर्वात् । गाः । अमृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव ऽक्रत्वा स्वदीयया प्रज्ञया^१ तव ऽदंसनाभिः स्वदीयैः कर्मभिः ऽशच्या सामर्थ्येन
ऽआमासु अपकासु गोषु ऽपक्कं परिणतं तत् प्रसिद्धं पयः ऽनि ऽदीधः नितरां धारयसि । अपि च हे
इन्द्र त्वम् ऽउस्त्रियाभ्यः गोभ्यः^२ । गा निर्गमयितुमित्यर्थः^३ । ऽदृळ्हः दृढानि । वलेन पापाणादिभिर्दृढी-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-सिञ्चयन्तु; ज्ञ-मिचयन्तु; श-रोचयन्त । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘ संपूर्ण-
मित्यर्थः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘ आवाचालितं ’ नास्ति । ४. ज्ञ-त-स्थितमित्यर्थः । ५. घ-श-
प्रकृत्या । ६. श-गोभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्था । अङ्गिरगाम् । ७. श-नियमितमित्यर्थः ।

कृतानीत्यर्थः । १दुरः द्वाराणि १वि १भूमिः उद्गादितवानसि । १अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिर्युक्तस्वम् १ऊर्वात् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । १गाः १उत् १असृजः उदगमयः ॥

पप्राथ क्षं महि दंसो व्यु॑र्वीमुप॑ द्यामृ॑ष्वो बृहदिन्द्र॑ स्तभायः ।

अधारयो॑ रोदसी॑ देवपु॑त्रे प्र॒त्ने मा॒तरा॑ य॒ह्नी ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

प॒प्राथ॑ । क्षाम् । महि॑ । दंसः॑ । वि । उ॒र्वीम् । उप॑ । द्याम् । ऋ॒ष्वः । बृ॒हत् । इन्द्र॑ । स्त॒भायः॑ ।

अ॒धारयः॑ । रोद॑सी इति॑ । दे॒वपु॑त्रे इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे ।

प्र॒त्ने इति॑ । मा॒तरा॑ । य॒ह्नी इति॑ । ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र॑ त्वं १महि॑ महता १दंसः॑ दंससा कर्मणा १उर्वी॑ विस्तीर्णां १क्षं॑ भूमिं १वि १पप्राथ॑ विशेषेण पूरितवानसि । 'प्रा पूरणे' इति धातुः । हे १इन्द्र॑ १ऋष्वः॑ महास्त्वं १बृहत्॑ बृहतीं १द्यां दिवम् १उप १स्तभायः॑ उपस्तभासि । निरालम्बं वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः । अपि च त्वं १रोदसी॑ द्यावापृथिव्यौ १अधारयः॑ पोषणैर्धारयसि । कीदृश्या । १देवपुत्रे॑ । देवाः पुत्रा ययोस्ते । १प्रत्ने॑ पुराणे १मातरा॑ मातरा निर्मात्र्यां १ऋतस्य॑ उदकस्य यज्ञस्य वा १यह्नी॑ यह्न्यौ महस्यौ । यद्वा । विश्वस्य मातरां ऋतस्य ब्रह्मणो यह्नी पुत्र्यौ । यद्वरित्यपत्यनामैतत् ॥

अर्ध॑ त्वा॒ विश्वे॑ पुर॒ इन्द्र॑ दे॒वा ए॒कं त॒वसं॑ दधिरे॒ भरा॑य ।

अदे॒वो यद॒भ्योर्हि॑ष्ट दे॒वान्त्स्वर्षा॑ता वृ॒णत् इन्द्र॑म॒त्र ॥ ८ ॥

अ॒र्ध॑ । त्वा॒ । विश्वे॑ । पुरः॑ । इन्द्र॑ । दे॒वाः । ए॒कम् । त॒वसं॑ । द॒धिरे॑ । भ॒राय॑ ।

अ॒दे॒वः । यत् । अ॒भि । और्हि॑ष्ट । दे॒वान् । स्वेऽसा॑ता । वृ॒ण॒ते । इन्द्र॑म् । अ॒त्र ॥ ८ ॥

१अध॑ अधुना अस्मिन् काले १विश्वे॑ १देवाः१ सर्वे१ ब्रह्मादयो हे १इन्द्र॑ १एकं॑ मुख्यं १तवसं॑ प्रवृद्धं बलवन्तं १त्वा॒ त्वां १भरा॑य संग्रामाय १पुरः॑ १दधिरे॑ पुरस्तात् चक्रिरे । १यत् यदा॑ १अदे॒वः॑ वृत्रांऽसुरः १दे॒वान् १अभ्योर्हि॑ष्ट संग्रामार्थमभिगतवान् । ओहतिगंतिकर्मा । किंचास्मिन् काले १स्वर्षा॑ता स्वर्षाती संग्रामे १इन्द्रं१ १वृणते॑ संभजन्ते स्म । मरुत इति शेषः२ । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभजन्तित्यर्थः । अधुना पुरं दधिरे इति संबन्धः ॥

अध॑ द्यौश्चित्ते॒ अप॒ सा नु॑ वज्रा॒द्वितान॑म॒द्भियसा॑ स्वस्य॒ मन्योः॑ ।

अहिं॑ यदिन्द्रो॑ अ॒भ्योर्ह॑सानं॒ नि चि॑द्वि॒श्वायुः॑ श॒यथे॑ ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

अ॒ध॑ । द्यौः । चि॒त् । ते॒ । अप॑ । सा । नु॑ । वज्रा॒त् । द्वि॒ता । अ॒न॒म॒त् । भि॒यसा॑ । स्व॒स्य॑ । म॒न्योः॑ ।

अ॒हिम् । यत् । इन्द्रः॑ । अ॒भि । ओर्ह॑सानम् । नि । चि॒त् । वि॒श्वऽआ॑युः । श॒यथे॑ । ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

१. ज्ञ-सर्वे देवाः; त-सर्वे देवाः सर्वे । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-देवा मरुत इति शेषः । इन्द्रं वृगते संभजन्ते स्म ।

१सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन १धौश्चित् शुलोकोऽपि हे इन्द्र १अध अधुनास्मिन् काले १द्विता १
द्विधा द्विप्रकारात् १ते त्वदीयात् १वज्रात् १स्वस्थ आत्मीयान् १मन्योः क्रोधाच्च १भियसा भयेन १
१अप १अनमत् अपननाम् । १नु १ इति १ पूरणः । १विश्वायुः बहुलः १इन्द्रः १यत् यदा १अभ्योहसानम्
अभिगच्छन्तम् १अहिं वृत्रं १शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । १नि १जघान न्यवधीत् । १चित्
इति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन् १ काले द्यौर्ननामेति संबन्धः ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।

निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीपिन् ॥ १० ॥

अध । त्वष्टा । ते । महः । उग्र । वज्रम् । सहस्रभृष्टिम् । ववृतत् । शतश्रिम् ।

निःकामम् । अरमणसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । मम् । पिणक् । ऋजीपिन् ॥ १० ॥

१अध अधुना हे १उग्र उद्गूढबलेन्द्र १महः महतः १ते तव १त्वष्टा देवशिल्पी १वज्रं १ववृतत्
न्यवर्तयत् निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशम् । १सहस्रभृष्टिं सहस्रधरं १शताश्रिं शतपर्वाणम् । हे १ऋजीपिन्
गतरससोमवज्रिन्द्र १येन वज्रेण १निकामम् । नियतः कामो यस्य तम् । १अरमणसम् । शत्रूणा-
मरमभिगन्तु मनो यस्य तम् । १नवन्तं शब्दायमानम् १अहिं वृत्रमसुरं १सं १पिणक् संपिष्टवानसि तं
वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषां इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । त्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रहणम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

१सजोषाः सह प्रीयमाणाः १विश्वे १मरुतः सर्वे देवा हे १इन्द्र १यं त्वां १वर्धान् स्तोत्रवर्धयन्ति
हे इन्द्र तस्मै १तुभ्यं १पूषा एतन्नामको देवः १विष्णुः एतन्नामकश्च १शतं शतमंल्याकान् १महिषान्
पुंषश्च १पचत् पचेत् । अपि च १अस्मै तुभ्यं १सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्यानि १त्राणि पात्राणि
१अंशुं सोमं १धावन् अगच्छन् । सोमं पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमम् । १मदिरं मदकरं १वृत्रहणं
वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहञ्छब्देन सोमोऽभिधीयते । पते १ हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः
समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमृषाम् ।

तासामनु प्रवर्त इन्द्र पन्थां प्रार्दयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोदः । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । अमृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रवर्तः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । आर्दयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

१. ख-घ-भ-श-‘द्विता...द्विप्रकारात्’ नास्ति । २. ग्व-घ-भ-श-भयेन द्विता द्विप्रकारेण काष्ठेन
(भ-कालेन) मनसा च । ३. नू चिर्दिता । ४. श-जघान तस्मिन् । ५. ज-त-न-भ-अरमणसम् ।
६. ख-भ-अपीते ।

हे इन्द्र त्वं 'महि महत्' 'वृत्तं वृत्रेण परिवृतमाच्छादितं' 'परिष्ठितं परितः स्थितं' 'नदीनां सिन्धूनां संबन्धि' 'क्षोदः उदकम्' 'आ' 'असृजः आ समन्तात् सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहंयु-
स्तदित्यर्थः । 'अपाम् उदकानाम्' 'ऊर्मि समूहं सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थम् । हे 'इन्द्र' 'तासां नदीनां संबन्धिनः' 'पन्थां पथो मार्गान्' 'प्रवतः प्रवणान्' 'अनु अकार्षीरिति शेषः । अन्विष्युपसर्ग-
योग्यक्रियाध्याहारः । किंच 'नीचीः प्रवणाभिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । 'अपमः अपः उदकानि ।
अपस इत्यप एवार्थे वर्तते । 'ममुद्रम् उदधि' 'प्रार्दयः प्रागमयः । अत्रार्दयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चक्रुवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुयं सहोदाम् ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चक्रुवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुयम् । सहः ऽदाम् ।

सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र 'त्वा त्वां' 'नव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वम्' 'ब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रम्' 'अवसे अस्माकं रक्ष-
णाय' 'आ' 'ववृत्यात् आवर्तयतु । कीदृशं त्वाम् । 'एव एवमुक्तप्रकारेण' 'ता तानि प्रसिद्धानि' 'विश्वा
विश्वानि सर्वाणि कर्माणि' 'चक्रुवांसं कृतवन्तम्' 'इन्द्रम् ईश्वरं' 'महां महान्तम्' 'उग्रम् ओजस्विनम्'
'अजुयम् अजरं' 'सहोदां सहस्रो बलस्य दानारं' 'सुवीरं शोभना वीरा मरतां यस्य तं' 'स्वायुधं शोभना-
युधं' 'सुवज्रं शोभनवज्रं येनम् ॥

स नो वाजाय श्रवसे इपे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।

भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरिन्दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इपे । च । राये । धेहि । द्युमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरतऽवाजे । नृऽवतः । इन्द्र । सूरिन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्ये । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे 'इन्द्र' 'सः त्वं' 'द्युमतः दीप्तिमतः' 'विप्रान् मेधाविनः' 'नः अस्मान्' 'वाजाय बलाय' 'श्रवसे
यशसे' 'इपे' 'च अज्ञाय च' 'राये धनाय' 'धेहि धारय । अपि च हे 'इन्द्र' 'भरद्वाजे मयि' 'नृवतः
मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । 'सूरिन् तव स्तोत्रं पुत्रपौत्रान्' कुर्विति शेषः । हे 'इन्द्र त्वं'
'पार्ये पारणीये आगामिनि' 'च' 'दिवि दिवसे' 'एधि' 'स्म' 'नः । अस्माकं रक्षिता' खलु भवेत्यर्थः ॥

पठेऽहनि' तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छेदसिद्धेऽनुरूपतृचस्य 'अथा वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितं
च—'अथा वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपी' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अथा वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अथा । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

१. घ-झ-र-°कृतं पूर्वम्; त२-°कृते पूर्वम् । २. घ-°मुक्तेन प्रकारेण । ३. ख-भ-पुत्रपौत्रादीन् ।
४. भ-य-खलु रक्षिता । ५. ख१-ज-झ-त-भ-र-पृष्ठयेऽहनि; ण-पक्ष्येऽहनि; न-पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि;
य-पृष्ठेऽहनि ।

अया अनया स्तुत्या वेवहितं देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तं वाजम् अन्नं सनेम वयं संभजेम ।
अपि च सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः^१ वयं शतहिमाः शतसंवत्सरान् मदेम हृष्याम^२ ॥ ॥ ३ ॥

‘तमु दृहि’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तमु दृहि’ इति । अभिजिति निष्केवल्य एतन्निविद्यानम् । सूत्रितं च—‘तमु दृहीति मध्यंदिनः’
(आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । इन्द्राग्न्योः कुलायनाग्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतन्निविद्यानम् । सूचितं
च—‘तिष्ठा हरी तमु दृहीति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाश्वतेऽपि निष्केवल्ये ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तमु दृहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमिषु इन्द्र सोम इति त्रीणि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

तमु दृहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्वातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाळहमुग्रं सहमानमाभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुहूतः । इन्द्रः ।

अषाळहम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

अभिभूत्योजाः अभिभावुकतेजाः वन्वन् शत्रून् हिंसन् अववातः शत्रुभिरहितः ॥ वनोते-
मिष्ठान्तस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगतः पुरुहूतः बहुभिराहतः यः इन्द्रः
अस्तीति शेषः । हे भरद्वाज तमु दृहि तमेवेन्द्रं स्तुहि । अपि च आभिः वक्ष्यमाणाभिः गीर्भिः
स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्रं वर्ध वर्धय । कीदृशम् । अषाळहम् अनभिभूतम् उग्रम् उदूर्णम्
ओजस्विनं वा सहमानं शत्रून् अभिवन्तं चर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं^३ वृषभं वर्पितारम् ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वी तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुच्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजकृत् । समत्सवा । तुविम्रक्षः । नदनुमान् । ऋजीषी ।

बृहत्सरेणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहत्सवा ॥ २ ॥

बृहद्रेणुः^४ बृहतो महतां रेणोः पांसोरुथापकः । संग्रामेति यावत् । एकः मुख्यः सहावा
बलवान् सः इन्द्रः मानुषीणां मनोः संबन्धिनीनां कृष्टीनां प्रजानां यजमानानां च्यवनः अभि-
गन्ता अभवत् आसीत् । कीदृशः । युध्मः योद्धा सत्वा दाता । सनोतिरिदं रूपम् । खजकृत्
खजानां संग्रामाणां कर्ता । खज इति संग्रामनामैतत् । समद्वी । यजमानः सह मदः समत् तद्वान् ।
तुविम्रक्षः । मृक्षतिः संस्नेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां वर्पणेन संस्नेहनकर्ता नदनुमान् शब्दवान्
ऋजीषी । ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् ॥

१. भ-य-पुत्रपीत्रोपेताः । २. ख-दृष्टाः स्म; घ-ज्ञ-हृष्येभ्यः, ज-त-र-हृष्यास्म; न-भ-हृष्याः स्म ।

३. ख-ज्ञ-न-भ-य-संबन्धिनां कामानाम्, ज-त-संबन्धिनाम् । ४. ख-भ-य इन्द्रः बृहद्रेणुः ।

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरेकः कृष्टीरवनोऽरायीय ।

अस्ति स्विबु वीर्यं^१ तत् इन्द्र न स्विदस्ति तद्वत्तुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आरीय । अस्ति ।

स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ऽत्यत् स्यः स ऽत्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । ऽदस्यून् कर्म-
हीनान् जनान् ऽनु क्षिप्रम् ऽअदमयः दान्तानकराः । हश्चब्दः पूरणार्थः । अपि च ऽएकः मुख्य-
स्त्वं ऽकृष्टीः पुत्रदासादीन्^१ ऽआरीय कर्मकृते जनाय ऽअवनोः अददाः । एवं स्तुवन्मृत्युमिन्द्रं यदा
नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः पारार्थमाह । हे ऽइन्द्र ऽते तव यत् पूर्वमुक्तं
ऽतत्^२ ऽवीर्यं^३ सामर्थ्यं ऽस्विबु ऽअस्ति । किं स्विन्नवति । स्विबु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा ऽनास्ति
ऽस्वित् । ऽतत् बलम् ऽऋतुथा काले काले ऽवि ऽवोचः विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रध्रऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भावं संदिह्य अनया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे ।
ऽहि यस्मात् कारणात् हे ऽसहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र ऽतुविजातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य ऽतुरतः अस्मान्
हिंसतः ऽतुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्वक्तव्ये वा ऽते तव ऽसहः बलं ऽसदित् विद्यमानमेवाहं
ऽमन्ये । ऽउग्रस्य ओजस्विनः ऽतवसः प्रवृद्धस्य ऽअरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य
रूपम् । ऽरध्रतुरः वशीकरणीयानां^१ सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं ऽबभूव भवत्येव । कीदृशम् । ऽउग्रम्
उत्तुर्णं^२ ऽतवीयः प्रवृद्धतरम् । यत्स्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंसि^३ अतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रतनं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।

हञ्च्युतच्युदस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रतनम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदत्ऽभिः । वलम् । अङ्गिरःऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इषयन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

ऽप्रतनं पुराणम् । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः^१ । ऽतत् प्रसिद्धं ऽनः अस्मदीयं ऽसख्यं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं^२
सखित्वं हे इन्द्र ऽयुष्मे युष्मासु ऽअस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे ऽअच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां
व्यावक हे ऽदस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् ऽइषयन्तम् आयुधानि प्रेरयन्तं ऽवलम् एतन्नामानमसुरम् ऽइत्था

१. श-पुत्रदारादीन् । २. ज्ञ-त-न-भ-र-त्वदीयम् । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-वशीकरणानाम् । ४. ख-
भ-अहंसि; ज्ञ-य-अहंसि; न-अहिंसि; श-हिंसि । ५. ख-चिरकालं वर्तत इत्यर्थः । ६. ख-स्तोत्रं
स्तोत्रलक्षणम् ; ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-स्तोत्रलक्षणम् ।

सत्यमेव वदद्भिः स्वां स्तुवद्भिः अङ्गिरोभिः सह हन् हतवानसि । अपि च अस्य बलस्य पुरः
नगराणि वि क्रणोः व्यगमयः । वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । विश्वाः सर्वाः दुरः पुरीणां द्वारश्च
वृणोः ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।

स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रतूर्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

उग्रः ओजस्वी ईशानकृत् । स्तोतृन् ईशानान् समर्थान् कर्मातीति ईशानकृत् । सः इन्द्रः
महति प्रभूते वृत्रतूर्ये संग्रामे । वृत्रतूर्य इति संग्रामनामैतत् । धीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा हव्यः
जयाधिभिराह्लातयः अस्ति भवति । हिशब्दः पादपूरणः । तोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे
निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति सः इन्द्रः आह्लातय्योऽस्ति । वज्री वज्रवान् सः इन्द्रः
समत्सु संग्रामेषु वितन्तसाय्यः विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः अभवत् भवति । यद्वा वितन्त-
साय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुहिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सस्त्रे ।

स द्युम्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम । मानुषाणाम् । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सस्त्रे ।

सः । द्युम्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । समोकाः ॥ ७ ॥

सः इन्द्रः अमर्त्येन विनाशरहितेन नाम्ना शत्रूणां नमयित्रा मज्मना बलेन । मज्मनेति
बलनामैतत् । मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । अति प्र सस्त्रे अतिप्रपेद ।
सः इन्द्रः द्युम्नेन यथासा समोकाः समानस्थानो भवति । किञ्च सः इन्द्रः शर्वसा बलेन
समोका भवति । उत अपि च नृतमः नेतृतमः सः इन्द्रः राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येन च
समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमन्तुनामा चुम्बुरि धुनि च ।

वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नार्य शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथू । जनः । भूत् । सुमन्तुनामा । चुम्बुरि । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नार्य । शयथाय । नु । चित् ॥ ८ ॥

यः इन्द्रः न मुहे संग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च मिथु मिथ्या वृथा जनः जनयिता
न भूत् न भवति किंतु सुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामित्यर्थः । सः इन्द्रः पुरां शत्रु-

संबन्धिनीनां पुरीणां वृक्षीत्याय च्यवनाय नाशनाय वृक्षयाय शत्रूणां मरणाय च वृत् वृत्तं वृक्ष-
मेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा वृत्तुमिं वृत्तिं वृत्तं एतन्नामकावसुरौ वृत्तं अवृत्तं हिंसित-
वान् । वृत्तं हिंसितकर्मा । अपि च वृत्तं वृत्तं वृत्तं एतन्नामकान् वृत्तं वृत्तं हिंसितवान् ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्तहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्सवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्तहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उदवता उद्वच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा । त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा पन्यसा
स्तुत्यतरेण बलेन युक्तस्त्वं वृत्तहत्याय शत्रुहन्ताय स्वकीयं रथं वृत्तं तिष्ठ आरोह । तथा दक्षिणत्रा
दक्षिणे वृत्ते पाणौ वज्रं स्वकीयमायुधम् आ धिष्व आधारस्व । तदनन्तरं हे पुरुदत्र बहुधनेन्द्र
त्वमासुरीः मायाः अभि अभिगम्य प्र मन्द प्रकरणे जहि । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा ॥

अग्निं शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरयं ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

अग्निं अग्निरिव । नशब्द उपमाधीयः । यथाग्निः शुष्कं नीरसं वनं वृक्षसमूहं दहति हे
इन्द्र हेतिः स्वदीयं वज्रं तद्वच्छत्रून् नाशयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा
भवति तद्वज्रयंकरस्त्वं रक्षः राक्षसं नि धक्षि वज्रेण नितरां दह । यः इन्द्रः गम्भीरया
शत्रुभिरध्वणीयया ऋष्वया महत्या । ऋष्व इति महत्त्वमैतत् । हेत्या रुरोज शत्रून् बभञ्ज ।
अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति च । तथा दुरिता दुरितानि दम्भयच्च भिनत्ति च ।
स एवं रक्षो नि धक्षीति पूर्वेषान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पथिभिर्निन्द्र राया तुविद्युन्न तुविवाजैर्भिरर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पथिभिः । इन्द्र । राया । तुविद्युन्न । तुविवाजैर्भिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहस्रः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुहूत । योतोः ॥ ११ ॥

हे तुविद्युन्न बहुधन हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र । ' ओजसो जातमुत मन्य पुनम् '
(ऋ. सं. १०. ७३. १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रार्थं सिद्धम् । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं

१. ख-झ-न-भ-र-स्तुत्यन्तरेण । २. ख-झ-न-भ-र-दक्षिणहस्ते; श-दक्षिणहस्तेन । ३. ख-झ-
त-न-भ-य-र-गमय (त- ' गमय ' नास्ति) । अत्र मन्दति(भ-मन्दयति)गतिकर्मा । ४. भ-य-
प्रसिद्धम् ।

सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । वतुविवाजेभिः बहुबलैः पथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो वाहाः । तेः अर्वाक् मदभिमुखः सन् आ याहि आगच्छ । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र यस्य तव योतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं अदेवः कश्चिदसुरः न चित् इदं नेष्टे । अत्र न चिदिति निषेधार्थं वर्तते ॥

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सद्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुविद्युन्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिमानम् । अस्ति । न । प्रतिस्थिः । पुरुमायस्य । सद्योः ॥ १२ ॥

वतुविद्युन्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य वा स्थविरस्य प्रवृद्धस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य महिमा महत्त्वं दिवः सुलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च प्र ररप्शे प्ररिचि । विरप्शति महत्त्वमसु पाठात् नास्ति च प्रायेण धातुजन्यत्वात् रप्शतिरत्रातिशयवाची । पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य सद्योः शत्रूणामभिवितुः अस्य इन्द्रस्य शत्रुः शतयिता न अस्ति । प्रतिमानं प्रतिनिधिः न अस्ति । अस्य प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः न अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तत्तै अद्या करणं कृतं भुत्कुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तर्वयाणं धृपता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । तै । अद्य । करणम् । कृतम् । भुत् । कुत्सम् । यत् । आयुम् । अतिथिग्वम् । अस्मै ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशाः । अभि । क्षाम् । उत । तूर्वयाणम् । धृपता । निनेथ ॥ १३ ॥

अद्य इदानीमपि हे इन्द्र ते स्वया कृतं करणं तत्कर्म प्र भूत् प्रभवति प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । कुत्सं शृण्वात् राक्षमादेतन्नामानमृषिं च आयुं शत्रुभ्यः सकाशान् एतत्संज्ञकं पौरुषवसम् अतिथिग्वम् अतिथिनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बरान् ररक्षिथेति यत् उरणं तत् प्रभवतीति पूर्वेण संबन्धः । ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि च अस्मै अनन्तरांकाय अतिथिगवाय पुरु पुरुणि बहुनि सहस्रा सहस्राणि शम्बरस्य धनानि नि शिशाः अददाः । इन्द्रः शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददामित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं धृपता धर्षणेन स्वर्दायेन वज्रेण शम्बरं हत्वा क्षां पृथिव्याम् अभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं तूर्वयाणं स्वरितगमनं दिवोदासम् उत निनेथ आपन्नय उद्गमयः ॥

अनुक्रीनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु स्वाहिमे' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'अनु स्वाहिमे अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु त्वाहि॑मे अध॑ देव देवा मदन्वि॑श्चे क॒वित॑मं कवी॒नाम् ।

करो॑ यत्र॒ वरि॑वो बा॒धिताय॑ दि॒वे जना॑य त॒न्वे गृणा॑नः ॥ १४ ॥

अनु॑ । त्वा॒ । अहि॑ऽमे । अध॑ । दे॒व । दे॒वाः । मद॑न् । वि॒श्वे । क॒विऽत॑मम् । क॒वी॒नाम् ।
करो॑ । यत्र॒ । वरि॑वः । बा॒धि॒ताय॑ । दि॒वे । जना॑य । त॒न्वे । गृणा॑नः ॥ १४ ॥

हे १देव द्योतमानेन्द्र २त्वा त्वाम् ३अध अस्मिन् काले ४विश्वे सर्वे ५देवाः स्तोतारः ६अहिमे मेघहृननाय । ७वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः । ८अनु ९मदन् अनुमदन्ति अनुस्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । १०कवीनां मेधाविनां मध्ये ११कवितमम् अस्यन्तं कविम् । १२यत्र यस्मिन् काले १३गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं १४बाधिताय दारिद्र्यादिभिः पीडिताय १५दिवे स्तोत्रे १६जनाय १७तन्वे स्तोतृणां तनयाय च १८वरिवः धनं १९करः अकरोः अददाः । अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन् काले विश्वे सर्वे देवाः सुराः । अहिर्वृष्ट एवोच्यते । तस्य १ हननाय कवीनां कवितमं त्वामनुमदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधिताय असुरैः पीडिताय दिवे शुलोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृष्टहृननेन तव शोभायै वरिवश्चकथं ॥

अनु॑ द्यावा॑पृथि॒वी तत् ओजो॑ऽमर्त्या॑ जिह॒त इन्द्र॑ दे॒वाः ।

कृ॒ष्वा कृ॒त्नो अ॒कृतं॑ यत्ते अ॒स्त्यु॒क्थं नवी॑यो जनय॒स्व यज्ञैः॑ ॥ १५ ॥

अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । तत् । ते । ओजः॑ । अमर्त्याः॑ । जिह॒ते । इन्द्र॑ । दे॒वाः ।

कृ॒ष्व । कृ॒त्नो॑ इति॑ । अ॒कृतम् । यत् । ते । अस्ति॑ । उ॒क्थम् । नवी॑यः । जनय॒स्व । यज्ञैः॑ ॥ १५ ॥

हे १इन्द्र २ते त्वदीयं ३तत् प्रसिद्धम् ४ओजः बलं ५द्यावापृथिवी ६अनु जिहाते ७ । ८अमर्त्याः अमरणधर्माणः ९देवाः त्वदीयं बलमनु जिहते अनुगच्छन्ति । हे १०कृत्नो बहूनां कर्मणां कर्तः ११ते त्वदीयम् १२अकृतं १३यत् कर्म १४अस्ति तत् १५कृष्व कुरुष्व । तदनन्तरं १६यज्ञैः यज्ञेषु १७नवीयः नवतरम् १८उक्थं स्तोत्रं १९जनयस्व ॥ ॥ ६ ॥

‘महौ इन्द्रः’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ‘महान्सप्तोना’ इति । माध्यन्दिने सवने सोमातिरेके २ शस्त्रं ३ भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—महौ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम् (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । समूहं द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीय-शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘महौ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

म॒हौ इन्द्रो॑ नृ॒वदा च॑र्षणि॒प्रा उ॒त द्वि॒बर्ही॑ अ॒मिनः॑ स॒होभिः॑ ।

अ॒स्मद्र॑य॒ग्वावृ॑धे वी॒र्या॑योरुः पृथुः सु॒कृतः॑ क॒र्तृभि॑र्भूत् ॥ १ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । नृ॒वत् । आ । च॑र्षणि॒ऽप्राः । उ॒त् । द्वि॒बर्ही॑ । अ॒मिनः॑ । स॒हो॑ऽभिः ।

अ॒स्मद्र॑क् । वृ॒धे । वी॒र्या॑य । उ॒रुः । पृथुः॑ । सु॒कृतः॑ । क॒र्तृ॑ऽभिः । भूत् ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-अहिमे तस्य वृत्रस्य । २. ख-घ-झ-भ-अनुजिहते अनुगच्छतः; झ-त-न-अनुजिहते । ३. ख-झ-भ-सोमातिरेकं शस्त्रम्; झ-त-न-र-सोमातिरेके एकं (झ-एकं) शस्त्रम्; झ-सोमातिरेकशस्त्रम् ।

वृत्तं यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् वर्षेणिप्राः चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरकः महान् प्रभूतः इन्द्रः आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनात् गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहारः । उत अपि च द्विर्बर्हाः द्वयोल्लोकयोः परिवृढः महीभिः शत्रुबलैः अमिनः अहिमनीयः^१ इन्द्रः अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा वीर्याय वीरकर्मकरणाय ववृधे वर्धते । उरुः शरीरेण विस्तीर्णः पृथुः गुणैः प्रथितः कर्तृभिः यजमानैः सुकृतः भूत् सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिषणा मातये धाद्वृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अषाळहेन शवसा शूशुवासं सद्यश्चिद्यो वावृधे अमामि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । एव । धिषणा । मातये । धात् । वृहन्तम् । ऋष्वम् । अजम् । युवानम् ।

अषाळहेन । शवसा । शूशुवासं । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । अमामि ॥ २ ॥

धिषणा अस्मदीया स्तुतिः मानये दानाय इन्द्रमेव धात धारयति । कीदृशम् । वृहन्तं महान्तम् ऋष्वं गन्तारम् अजरं जरारहितं युवानं नित्यतरणम् अषाळहेन शत्रुभिरनभिभूतेन शवसा बलेन शूशुवासं प्रवृढम् । श्वतेरिदं रूपम् । यः इन्द्रः सद्यश्चित् सद्य एव जानमात्रः सन् अमामि अनल्पमधिकं यथा भवति तथा ववृधे वर्धते ॥

पृथू करस्त्रा बहुला गभस्ती अस्मद्रथक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्त्रा । बहुला । गभस्ती इति । अस्मद्रथक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथा इति । पश्वः । पशुपाः । दमूनाः ।

अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथू विस्तीर्णो करस्त्रा^२ कर्मणां कर्तारो बहुला बहुप्रदो गभस्ती स्वदीयो बाहु श्रवांसि अस्त्रानि । दातुमिति शेषः । अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं सं मिमीहि कुरु । किंच हे इन्द्र दमूनाः दान्तमनास्त्वम् आजौ संग्रामे अस्मान् अभि आ ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । तत्र दृष्टान्तः । पशुपाः पशूनां पालकः पश्वः पशूनां यूथेव यूथानि यथा आवर्तयति^३ तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चतिर्नमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वं जरितार आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिर्नम् । अस्य । शकैः । इह । नूनम् । वाजयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वं । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

१. घ-श-अहिंसितः यः । २. ख-भ-अवर्धयत्; ज-अवर्धत; ङ-त-न-य-र-अवर्धयत; श-वर्धयते । ३. ख-घ-भ-करस्त्रा कर्स्त्रा; श-कर्स्त्रा । ४. झ-त-य-र-आवृत्स्व; न-आवृत्स्वति ।

√नूनम् अथ √इह अस्मिन् यज्ञे √वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं स्तोतारः √शार्कैः शर्कैः समर्थैः
 √अस्य तव सहायैर्मरुद्भिः सहितं √चतिनं शत्रूणां चातकम् । नाशकमित्यर्थः । √इन्द्रं^१ परमेश्वरं^२ √तं
 √वः प्रसिद्धं त्वां √हुवेम स्तुमः । √यथा √चित् यथैव √पूर्वं पुरातनाः √जरितारः स्तोतारः √अनेद्याः
 अनिन्याः √अनवद्याः पापरहिताः √अरिष्टाः अहिंसिताश्च √आसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादात्
 वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।

सं जग्मिरे पृथ्या^३ रायो अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो यादमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रतः । धनदाः । सोमवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुक्षुः ।

सम् । जग्मिरे । पृथ्याः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यादमानाः ॥ ५ ॥

√स √हि स खलु इन्द्रः √धृतव्रतः धृतकर्मा । √धनदाः स एव धनप्रदः । कर्तृशस्य धनस्येत्या-
 काङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणे^४ वामस्य वसुन इति । √वामस्य वननीयस्य √वसुनः
 श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेषः । √सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । √पुरुक्षुः बह्वक्षः स
 एव । √अस्मिन् इन्द्रे एव √पृथ्याः स्तोतृणां हितानि √रायः धनानि √सं √जग्मिरे संगच्छन्ते । तत्र
 दृष्टान्तः । √सिन्धवः नद्यः √समुद्रे न यथा समुद्रे √यादमानाः^५ अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ॥ ७ ॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रम् ।

विश्वा द्युम्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिभूते । उग्रम् ।

विश्वा । द्युम्ना । वृष्ण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिवः । मादयध्वै ॥ ६ ॥

हे √शूर विक्रान्तेन्द्र √शविष्ठं बलवत्तमं √शवः बलं √नः अस्मभ्यम् √आ √भर आहर ।
 हे √अभिभूते शत्रूणामभिभावकेन्द्र √उग्रम् अप्रसह्यम् √ओजिष्ठम् ओजस्वितमम्^६ √ओजः दीप्तिमस्म-
 भ्यमा भर । √विश्वा विश्वानि सर्वाणि √वृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि √द्युम्ना द्युम्नानि द्योतमानानि
 यानि धनानि √मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे √हरिवः हरिवन्तिन्द्र तानि धनानि
 √मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् √अस्मभ्यं √दाः प्रयच्छ ॥

यस्ते मर्दः पृतनाषाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन तोक्स्य तर्नयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मर्दः । पृतनाषाट् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुवांसम् ।

येन । तोक्स्य । तर्नयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽर्जताः ॥ ७ ॥

१. ख१-ज्ञ-हे इन्द्र परमेश्वरः; घ-तमिन्द्रं परमेश्वरम्; ज-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-हे इन्द्र परमेश्वरम् ।
 २. ख-भ-श-विशेषणम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-यादमानाः यातयमानाः; त-र-यातयमानाः । ४. ख-
 ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-ओजस्तमम्; श-ओजस्विनम् ।

वृत्तनाषाद् शत्रुसेनानामभिभविता वृषभः अहिंसितः वयः वमदः हर्षः हे इन्द्र वते
त्वया देयः वशुवांसं प्रवृद्धं वतं मदं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वत्वोताः त्वया रक्षिताः
वजिगीवांसः जितवन्तो वयं वतोकस्य पुत्रस्य वतनयस्य तत्पुत्रस्य च वसार्ता लाभे निमित्तभूते सति
वयेन हर्षेण वमंसीमहि त्वां स्तुवीमहि तमा भरेति पूर्वेणान्वयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शशुवांसं मुदक्षम् ।

येन वंसीम पृत्तनासु शत्रून्तवोतिभिरुत जामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनस्पृतम् । शशुवांसम् । मुदक्षम् ।

येन । वंसीम । पृत्तनासु । शत्रून् । तव । उतिभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्णितारं वृष्मं सेनालक्षणं बलं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ।
कीदृशम् । वधनस्पृतं धनस्य पालकं वशुवांसं प्रवृद्धं वमुदक्षं शोभनबलम् । हे इन्द्र वतवोतिभिः
त्वदीयाभी रक्षाभिः वृत्तनासु संग्रामेषु । पृत्तना इति संग्रामनाम । वयेन बलेन वशत्रून् वंसीम
हनाम् । उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । वजामीन् दन्धून् वउत अपि च वअजामीन् शत्रून् येन शुष्मेण वंसीम
तं शुष्ममा भरेति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाङ्मिन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्रेहस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । मम् । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वर्वद्रेह । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषभः वर्णितः वते त्वदीयं वृष्मः बलम् अवर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् वपश्चात्
पश्चिमभागान् वआ एतु आगच्छतु । वउत्तरान् उत्तरभागात् वआ गच्छतु । वअधरात् दक्षिणभागा-
च्चैतु । वपुरस्तात् पूर्वभागाच्च वआ गच्छतु । विश्वतः सर्वस्माद्दिग्भागात् अभि अस्मानभिलक्ष्य वआ
वसमेतु सम्यगागच्छतु । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत मुखयुक्तं वद्युम्नं धनम् वअस्मे अस्मभ्यं धेहि प्रयच्छ ॥

नृवत्त इन्द्र नृत्तमाभिरुती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थुरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् । ते । इन्द्र । नृत्तमाभिः । उती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थुरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् मनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तं श्रोमतेभिः श्रोतव्यैर्यशोभिः महितं वामं वननीयं धनं
हे इन्द्र वते त्वत्तः वनृत्तमाभिः नेनृत्तमाभिः वऊनी ऊतिभी रक्षाभिः वंसीमहि वयं संभजेमहि ।
वहि यस्मात् कारणात् हे राजन् राजमानेन्द्र त्वम् वउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च वस्वः धनस्य

वृक्षे ईक्षिषे तस्मात् कारणात् । महि महान्तं । स्थूरं विपुलं । बृहन्तं गुणैः परिपुष्टं । रत्नं रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिङ्गः । धाः धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अकवारिम् । दिव्यम् । शामम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

वृहह अस्मिन् यज्ञे । नूतनाय अभिनवाय । अवसे रक्षणाय । तं प्रसिद्धम् । इन्द्रं । हुवेम स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् । मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं । वृषभं कामानां । वपितारं । ववृधानं प्रवृद्धम् । अकवारिम् अकुत्सितशत्रुं । दिव्यं द्योतमानं । शासं शासितारं । विश्वसहं विश्वस्य लोकस्य अभिभवि-
तारम् । उग्रम् ओजस्विनं । सहोदां बलप्रदम् ॥

जनं वज्रिन्महिं चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अथा हि त्वा पृथिव्यां शूरमातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महिं । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृभ्यः । रन्धय । येषु । अस्मि ।

अथ । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरमातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहम् । अस्मि एकां भवामि हे । वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् । एभ्यो । नृभ्यः । मनुष्येभ्यः । महि महदत्यन्तमात्मानं । मेभ्यमानं । जनम् । बहुमन्यमानमित्यर्थः । रन्धय वशीकुरु । चित् इति पादपूरणः । अध अधुना । पृथिव्यां भूम्यां । शूरमातौ युद्धे प्रवृत्ते सति । तनये पुत्रे निमित्ते च । गोषु पशुषु । अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र । त्वा तुल्यं स्थितं त्वां हवामहे वयमाह्वयामः ॥

वयं ते एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुहूत । सख्यैः । शत्रोः । शत्रोः । उत । उत्तरे । इत् । स्याम ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽर्जताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र । एभिः प्रसिद्धैः । सख्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः । ते त्वया सह । वयम् । उभयानि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि । वृत्राणि अमित्राणि । घ्नन्तः हिंसन्तः । शत्रोः शत्रोः सर्वस्माच्छत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम अधिका एव भवेम । हे शूर विक्रान्तेन्द्र । त्वोताः वयं त्वया रक्षिताः सन्तः । बृहता महता । राया धनेन । मदेम हव्यामहे ॥ ॥ ८ ॥

‘द्यौर्न य इन्द्र’ इति त्रयोदशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमैन्द्रं त्रिष्टुभम् । ‘वि पिप्रोः’ इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता^१ विराट् । अनुक्रम्यते च—‘द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्’ इति । पृष्ठय-

१. श-विश्वासाहम् । २. श-र-हव्यास्म । ३. ख-भ-दशकचतुष्टय^० ; श-अ-त-न-र-दशचतुष्टय^० ।

षडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि चाग्निष्टोमसंस्थः स्यात् तदानीं माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेत् । सूत्रितं च—‘ द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । इदमेव सूकम् इन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्यनिविद्धानम् । ‘ द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पृतसु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दुद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पृतसु । जनान् । तम् । नः । सहस्रभरम् । उर्वरासाम् । दुद्धि । सूनो इति । सहस्रः । वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

यः रयिः पुत्ररूपं धनं शर्वसा बलेन पृतसु संग्रामेषु अर्यः अरीन् शत्रून् जनान् अभि तस्थौ आक्रमेत् । तत्र दृष्टान्तः । द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतानि आक्रमति तद्वत् । हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र त्वं पुत्रं पुनः अस्मभ्यं दुद्धि देहि । कौटशम् । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् उर्वरासाम् उर्वराणां सस्याब्धानां भूमीनां सनितारं संभक्तारं वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमपो वव्रिवांसं हन्वृजीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अन् । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् ।

अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वव्रिवांसम् । हन् । ऋजीपिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न दिवे सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं सत्रा सत्यमेव विश्वं व्यासम् असुर्यम् असुरत्वं बलं देवेभिः देवैः स्तोत्रभिः अनु धायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे ऋजीपिन् विगतस्सोमेन्द्र विष्णुना सचानः संगच्छमानस्त्वम् । ‘ पच मसवाये ’ इति धातो रूपम् । यत् येनासुर्येण अपः उदकानि वव्रिवांसं परिवृण्वन्तम् अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रम् असुरं हन् अहन् अवधीः तद्वलं व्यधायानि पूर्वेण संबन्धः ॥

तूर्वोर्जोयीयान्तवसस्तवीयान्कृतवृद्धेन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वामां यत्पुरां दर्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वेन् । ओर्जीयान् । तवर्मः । तवीयान् । कृतवृद्धा । इन्द्रः । वृद्धमहाः ।

राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वामाम् । यत् । पुराम् । दर्तुम् । आवत् ॥ ३ ॥

यत् यदा इन्द्रः विश्वासां सर्वासां पुरां पुरीणां दर्तुं दारकं वज्रम् आवत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनः मधुरस्सस्य राजा अभवत् स्वामी आसीत् । कौटशः । तूर्वेन्

हिंसकान् हिंसन् ^१ओजीयान् अतिशयेनौजस्वी ^२तवसः बलवतः ^३तवीयान् दलवत्तरः ^४कृतग्रहा ।
कृतं ग्रहं स्तोत्रं यस्मै स्तोतुभिः सः । अथवा कृतं दत्तं ग्रहं अन्नं येन स्तोतृभ्यः सः । ^५वृद्धमहाः
वृद्धतेजाः^६ । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शूतैरपद्रन्पण्य इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शूतैः । अपद्रन् । पण्यः । इन्द्र । अत्र । दशोऽओणये । कवये । अर्कऽसातौ ।

वधैः । शुष्णस्य । अशुषस्य । मायाः । पित्वः । न । नारिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

^१अत्र अस्मिन् ^२अर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धम् । तस्मिन् ^३दशोणये^४
बहुहविष्कान्ते^५ कवये मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे ^६इन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् बिभ्यतः ^७पण्यः
एतन्नामकासुराः ^८शतैः शतसंख्याकैः बलैः सार्धम् ^९अपद्रन् अपाद्रवन्^{१०} । अपलायन्त । अपि चेन्द्रः
^{११}अशुषस्य अशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । ^{१२}शुष्णस्य एतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य^{१३} शत्रोः ^{१४}मायाः
कपटान् ^{१५}वधैः हननसाधनैरायुधैः ^{१६}न ^{१७}प्र ^{१८}अरिरेचीत् प्ररिक्ताननिरिक्तान्नाकरोत् । ^{१९}पित्वः अन्नस्य ।
पितुरित्यन्ननामैतत् । ^{२०}किं ^{२१}चन किञ्चिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।

उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः । द्रुहः । अप । विश्वोऽआयुः^१ धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णः ।

उरु । मः । ^२मऽरथम् । सारथये । कः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

^३यत् यदा सः^४ ^५शुष्णः असुरः ^६वज्रस्य ^७पतने पाते ^८पादि अगच्छत् । अन्नित्येत्यर्थः । तदा
^९महः महतः ^{१०}द्रुहः द्रोग्धुः शुष्णस्य संबन्धि ^{११}विश्वायु सर्वगतम् । बलमिति शेषः । ^{१२}अप ^{१३}धायि
अपहितमकारि^{१४} । तिरस्कृतमित्यर्थः । ^{१५}मः ^{१६}इन्द्रः ^{१७}सारथये सारथिभूताय ^{१८}कुत्साय ^{१९}सरथं
समानरथं ^{२०}सूर्यस्य ^{२१}सातौ भजने निमित्तभूते ^{२२}उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा ^{२३}कः अकरोत् ।
तथा चांक्तं—^{२४}कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः । सारथिं कल्पयित्वास्य शत्रुं शुष्ण-
महंस्तनः । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारेत्यनयोच्यते इति ॥ ॥ ५ ॥

प्र श्येनो न मदिर्मंशुर्मस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मदिर्मम् । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । ससन्तम् । पृणक् । ग्राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

१. ख-अ-न-भ-य-प्रवृद्धतेजाः । २. श-दशोणये । अवतेस्तर्पणार्थात् छान्दस्यो णिः । ३. ख-
अ-भ-‘हविष्मतः; न-‘हविष्येतत् । ४. ख-अ-न-भ-र-अपद्रवन्; ज-त-‘अपाद्रवन्’ नास्ति ।
५. ख-अ-न-भ-य-र-‘कुत्सस्य’ नास्ति । ६. ज-त-‘सः’ नास्ति । ७. ख-अ-न-भ-र-‘मपकारि ।

‘श्येनः सुपर्णश्च । ‘म’ इत्ययं शब्दः’ समुच्चये वर्तते । ‘अस्मै इन्द्राय’ ‘मद्विरं मदकरम्’ ‘अंशुं सोमम् । ‘प्र’ इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते । किंवायमिन्द्रोऽपि ‘वासस्य प्राणिनामुपक्षपयितुः’ ‘नमुचेः’ एतन्नाम्नोऽसुरस्य ‘शिरः शीर्षं’ ‘मथायन् मन्थनं कुर्वन्’ ‘साप्यं सपस्य पुत्रं’ ‘ससन्तं स्वपन्तं’ ‘नमीम्’ एतत्संज्ञकमृषिं ‘प्रावत् प्रारक्षत् । ‘स्वस्ति अविनाशेन’ ‘राया पश्चाद्विधनेन’ ‘इषा अग्नेन च तमृषिं’ ‘सं’ ‘पृणक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रोर्हिमायस्य दृळाः पुरो वज्रिच्छर्वसा न दर्दः ।

सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमुष्यमृजिश्चने दात्रं दाशुपै दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृळाः । पुरः । वज्रिन् । शर्वसा । न । दर्दरिति दर्दः ।

सुऽदामन् । तत् । रेक्णोः । अप्रऽमुष्यम् । ऋजिश्चने । दात्रम् । दाशुपै । दाः ॥ ७ ॥

हे ‘वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वम्’ ‘अहिमायस्य आहन्त्यो माया यस्य’ ‘पिप्रोः’ एतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः ‘दृळाः’ दृढानि ‘पुरः’ प्राकारादीनि दुर्गाणि ‘शवसा’ दलेन ‘वि’ ‘दर्दः’ विदारितवानसि । ‘न’ इति पादपूरणः । ‘त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः’ (ऋ. सं. १. ५१. ५); ‘शतं पूर्विरायसीभिर्नि पाहि’ (ऋ. सं. ७. ३. ७) इति दर्शनात् । अपि च हे ‘सुदामन्’ शोभनदानेन्द्र त्वं ‘दात्रं’ हविल्लक्षणं धनं ‘दाशुपे’ दत्तवते ‘ऋजिश्चने’ एतन्नामकाय राजर्षये ‘अप्रमृष्य’ केनाप्यबाध्यं ‘तत्’ तस्य स्वभूतं ‘रेक्णः’ धनं ‘दाः’ अदाः दत्तवानसि ॥

म वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्वै ॥ ८ ॥

मः । वेतसुम् । दशऽमायम् । दशऽओणिम् । तूतुजिम । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुम्नः ।

आ । तुग्रम् । शश्वत् । इभम् । द्योतनाय । मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्वै ॥ ८ ॥

‘स्वभिष्टिसुम्नः’ सुष्ठु अभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुम्नानि सुखानि येन देयानि ‘सः’ ‘इन्द्रः’ ‘दशमायं बहुवचनं’ ‘वेतसुं’ वेतसुनामानमसुरं ‘दशोणिम्’ एतन्नामकं च ‘तूतुजिं’ तूतुजिनामकं च ‘आ’ अपि च ‘तुग्रं’ तुग्रनामकमसुरं तथा ‘इभम्’ एतन्नामकमसुरं च ‘इयध्वै’ एतुं ‘द्योतनाय’ एतत्संज्ञाय राज्ञे ‘शश्वत्’ ‘उप’ ‘सृज’ उपासृजन् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्तः । ‘मातुर्न’ मातुर्जनन्या इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो वशीभवति तद्वत् वशं चकारेत्यर्थः । ‘सीम्’ इति पादपूरणः ॥

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गर्भस्तौ ।

तिष्ठद्वरी अध्यस्तेव गते बचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतीतऽइतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रहणम् । गर्भस्तौ ।

तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अरताऽइव । गते । वचऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥ ९ ॥

१. भ-नशब्दः; श-अत्र नशब्दः । २. ज्ञ-यस्य तस्य । ३. स्व-घ-त-न-श-वचनम् । ४. त-पुत्रा वशीभवन्ति ।

‘गभस्तौ हस्ते’ वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं ‘वज्रं स्वकीयमायुधं’ विभ्रत् धारयन् ‘अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः’ ‘सः इन्द्रः’ ‘स्पृधः’ स्पर्धमानान् ‘ईम्’ इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् ‘वनते’ हन्ति । ‘हरी’ स्वकीयावधौ ‘अधि’ तिष्ठत् आरोहति । तत्र दृष्टान्तः । ‘अस्तेव’ ‘गते’ । यथा क्षेप्ता शूरो रथेऽधि-
तिष्ठति तद्वत् । तथा ‘वचोयुजा वचोमात्रेण’ युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी
च ‘ऋष्वं महान्तम्’ इन्द्रं ‘वहतः’ ॥

मनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्वन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

मनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हं ‘इन्द्र’ ‘ते’ स्वदीयेन ‘अवसा’ रक्षणेन ‘नव्यः’ नवीयः नवतरं स्वया दीयमानं धनं ‘सनेम’ वयं स्तोतारो भजेमहि । ‘पूरवः’ मनुष्याः स्तोतारः ‘एना’ अनेन^१ स्तोत्रेण युक्तैः ‘यज्ञैः’ ‘प्र’ ‘स्तवन्ते’ त्वां स्तुवन्ति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात् ‘दासीः’ कर्मणामुपक्षपयित्रीः शत्रुप्रजाः ‘हन्’ अन् हिंसन्
‘पुरुकुत्साय’ एतन्नामकाय राज्ञे ‘शिक्षन्’ धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं ‘शारदीः’ शरन्नाम्नोऽसुरस्य
संबन्धिनीः ‘सप्त’ सप्तसंख्याकाः ‘पुरः’ पुरीः ‘शर्म’ शर्मणा वज्रेण ‘दर्त्’ विदारितवानसि तस्मात्
कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्यो भूर्वरिवस्यशुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नववास्त्वम् । अनुदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

हं ‘इन्द्र’ ‘पूर्यः’ पुरातनः ‘स्वं’ ‘काव्याय’ कविपुत्राय ‘उशने’ उशनसे भार्गवाय ‘वरिवस्यन्’
धनमिच्छन् ‘वृधः’ ‘भूः’ स्तोतृणां वर्धको भवसि । ‘अनुदेयम्’ अनुदातव्यं धनं ‘नववास्त्वम्’ एतन्ना-
मकमसुरं पराहस्य ‘स्वं’ स्वकीयमौशनसं ‘नपातं’ युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं^२ पुत्रं ‘महे’ महते ‘पित्रे’ पालयित-
व्याय उशनसे ‘परा’ ‘ददाथ’ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीक्रिणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । क्रिणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अतिं । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

१. स्व-झ-भ-वचनमात्रेण; न-य-वचनमात्रेण; श-वाचामात्रेण । २. स्व-झ-भ-य-एनेन । ३. स्व-
झ-झ-त-न-भ-य-र-शत्रूणां गृहीतम् ।

हे ^१इन्द्र ^२धुनिः शङ्खणां कम्पयिता ^३त्वं ^४धुनिमतीः धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते
ताः ^५अपः उदकानि ^६सीरा ^७न नदीरिव ^८स्ववन्तीः प्रवहन्तीः ^९ऋणोः अगमयः । धुनिं हत्वा तेन
निरोधितान्युदकानि^{१०} प्रवाहयतीत्यर्थः । हे ^{११}शूर वीरेन्द्र ^{१२}यन् यदा ^{१३}समुद्रम् ^{१४}अति अतिक्रम्य ^{१५}प्र
^{१६}पथिं प्रतीणो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ ^{१७}तुर्वशं ^{१८}यदुं च ^{१९}स्वस्मि क्षेमेण ^{२०}पारय अपारयः ।
समुद्रमतारयः ॥

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदित्तुभ्यं सोमैभिः सुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिः पक्थ्य^१कैः ॥ १३ ॥

तव । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिष्वप् ।
दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमैभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मऽभृतिः । पक्थी । अकैः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२आजौ संग्रामे ^३तव ^४ह तवैव ^५विश्वं व्याप्तं ^६त्यत् तादृशं कर्म भवति ।
कीदृशमिति तदुच्यते । ^७या र्यां ^८धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिश्चेत्येतन्नामकावसुरौ । ^९सिष्वप्
त्वमस्वापयः तावसुरौ ^{१०}सस्तः संग्रामे सुप्तवन्तौ । मृतावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो
ह्रस्वः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इन्द्र ^{११}तुभ्यं त्वदर्थं ^{१२}सुन्वन् सोमानभिषुण्वन् ^{१३}पक्थी पक्थवान्
हवींषि पक्थवान् ^{१४}इध्मभृतिः इध्मानां भर्ता आहतां वा ^{१५}दभीतिः नाम राजपिः ^{१६}सोमैभिः सोमैः
^{१७}अकैः हविरिक्षणैरश्वैः ^{१८}दीदयदित् दीप्यत एव । धुनिं चुमुरिं तस्मै जघन्येत्यर्थः । ‘त्वं नि दस्युं
चुमुरिं धुनिं च’ (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

‘इमा उ त्वा’ इति द्वादशचं पष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापि ऋषभमन्द्रम् । नवम्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ^१ । तथा चानुक्रम्यते—‘इमा उ^२ द्वादश नवम्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ’ इति । उपहृत्पदानाम्येकादशे
इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राविष्णोर्वृत्क्रान्तिनाम्येकादशोऽर्पादं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘इमा
उ त्वा र्यानं य इन्द्रेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्ठा मजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुऽतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

^१पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । ‘तमु अभिकाङ्क्षायाम्’ इति धातुः । ^२कारोः स्तोतु-
र्भरद्वाजस्य संबन्धिन्वः ^३हव्याः स्तुत्याः प्रशस्याः ^४इमाः ^५धियः स्तुतयो हे ^६वीर शूरेन्द्र ^७हव्यं^४ ^८त्वा
त्वां ^९हवन्ते ह्वयन्ति । कीदृशम् । ^{१०}रथेस्थां रथे स्थितम् ^{११}अजरं जरारहितं ^{१२}नवीयः नवीयां^५ नवतरम् ।

१. ख-ज्ञ-अ-त-भ-र-निरोधयितान्युदकानि । २. ख-विश्वेदेवा देवता; ज-अ-त-न-भ-य-र-
विश्वेदेवा (ज्ञ-व) देवताके; त-विश्वेदेवताके । ३. ख-ज्ञ-अ-त-भ-र-उ त्वा । ४. ख-हव्यं
हातव्यम्; ज-ण-हव्यं होतव्यम्; भ-य-हव्यं ह्यातव्यम् । ५. ख-नवीय-नवीयाम् ।

१३ इति पूरणः । अपि च १३ चक्षुःस्तुत्या श्रेष्ठा १३ विभूतिः जगतो विभवहेतुः १३ रविः हविलक्षणं धनम् १३ ईयते स्वामिगच्छति ॥

तमु स्तुष इन्द्रं यो विदानी गिर्वीहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमति म॒हा पृथिव्याः पुरु॒मायस्य॑ रिरि॒चे महि॑त्वम् ॥ २ ॥

तम् । ॐ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदानीः । गिर्वीहसम् । गीःऽभिः । यज्ञवृद्धम् ।

यस्य । दिवम् । अति । म॒हा । पृथिव्याः । पुरु॒ऽमायस्य॑ । रिरि॒चे । महि॑त्वम् ॥ २ ॥

१४ यः इन्द्रः १४ विद्वान् सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा १४ गिर्वीहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् १४ यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं १४ तमु तमेव १४ इन्द्रं १४ स्तुषे स्तुवे । १४ पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवज्रस्य वा १४ यस्य इन्द्रस्य १४ महित्वं माहात्म्यं १४ दिवं दिवो शुलोकात् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । १४ पृथिव्याः भूलोकात् १४ म॒हा महि॒म्ना १४ अति १४ रिरि॒चे अतिरिच्यते तं स्तुवे इति संबन्धः ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधावः ॥ ३ ॥

१५ स इत् स एवेन्द्रः १५ अवयुनम् अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । १५ ततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्यमाणं १५ तमः अन्धकारं दिवि १५ सूर्येण क्षियारोपितेन देवेन १५ वयुनवत् प्रकाशवत् १५ चकार कृतवान् । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे १५ स्वधावः बलवज्रिन्द्र १५ मर्ताः मनुष्याः १५ अमृतस्य नित्यस्य १५ ते त्वदीयं १५ धाम स्वर्गाख्यं स्थानम् । तत्रस्थान् देवानित्यर्थः । १५ इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः १५ कदा कदाचित् । सर्वदेश्यर्थः । १५ न १५ मिनन्ति किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विश्व ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वित् । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विश्व ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

१६ यः इन्द्रः १६ ता तान्युक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि १६ चकार अकरोत् १६ सः इन्द्रः अथ १६ कुहं स्वित् क स्विद्वर्तते । १६ कं १६ जनं कमपि देशम् १६ आ १६ चरति १६ कासु १६ विश्व प्रजासु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्वात् १६ न निश्चेतुं शक्यम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे १६ इन्द्र १६ कः कीदृशः १६ यज्ञः १६ ते तव १६ मनसे चेतसे १६ शं सुखकरो भवति । १६ वराय तव वरणाय १६ कः कीदृशः १६ अर्कः मन्त्रः समर्थो भवति । १६ होता १६ आह्वाता तव १६ वरणाय यः १६ समर्थो भवति १६ सः होता १६ कतमः च भवति ॥

१. ख-घ-श-गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् । २. घ-विभूतिं मत्वा; श-विभूतिमत्वात् । ३. घ-श-य होता । ४. घ-श-भ-श-भवति वरणाय; य-अभवति वरणाय ।

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृतसखायः ।

ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुऽकृत । सखायः ।

ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । बोधि ॥ ५ ॥

१पुराजाः पूर्वस्मिन् काले जाताः १प्रत्नासः पुराणाः अङ्गिरःप्रभृतयः १इदा १हि इदानीमिष ।
हिषाब्द उपमायै वर्तते । १वेविषतः कर्माणि प्रामुवन्तो हे १पुरुकृत बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र १ते तब
१सखायः स्तोतारः १आसुः बभूवुः । १ये १मध्यमासः मध्यमकालजाः १उत अपि च ये १नूतनासः
अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कारणात् १उत अपि च १अवमस्य अर्वाचीनस्य
ममापि स्तोत्रं हे १पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं १बोधि बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चीमसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विष्ण तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चीमसि । वीर । ब्रह्मऽवाहः । यात् । एव । विष्ण । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हे १वीर शूर १ब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय १इन्द्र १अवरासः अर्वाचीनाः मनुष्याः १तम्
उक्तगुणोपेतं त्वां १पृच्छन्तः अर्चन्तः । पृच्छतिर्चर्तकर्म । १पराणि प्रकृतानि १प्रत्ना प्रानामि पुराणानि
१श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि १ते त्वदीयानि कर्माणि १अनु १येमुः । अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुति-
रूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि १महान्तं प्रभूतं १त्वा त्वाम् १अर्चीमसि अर्चामः स्तुमः ।
१यादेव यान्येव कर्माणि १विष्ण जानीमः १तात् तैः कर्मभिः स्तुम इति संबन्धः ॥

अभि त्वा पाजौ रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

१रक्षसः रक्षसां संबन्धि १पाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र १त्वा १अभि त्वामभिमुखं १वि १तस्थे
प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि १महि महत् १जज्ञानं प्रादुर्भवत् १तत् बलम् १अभि अभिमुखः सन् १सु सुष्टु
१तिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे १धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र १तव त्वदीयेन १वज्रेण १ता तद्वल्गुम् १अप
१नुदस्व अपगतं प्रेरय । छिन्धीत्यर्थः । कीदृशेन । १प्रत्नेन पुराणेन १युज्येन नियोज्येन १सख्या
नित्यसहायेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यऽपिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुधायः ।

त्वम् । हि । अपिः । प्रदिवि । पितृणाम् । शश्वत् । बभूथ । सुहवः । आऽष्टौ ॥ ८ ॥

हे कारुधायः कारूणां स्तोत्राणां धारक हे वीर इन्द्र यसः प्रसिद्धस्त्वं नूतनस्य इदानीं-
तनस्य ब्रह्मण्यतः ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं तु क्षिप्रं श्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात्
हे इन्द्र त्वम् एष्टौ आयजने अभिकामने वा सति सुहवः शोभनाङ्गानः सन् प्रदिवि पूर्वस्मिन्
काले पितृणाम् अङ्गिरसाम् आपिः बन्धुः शश्वत् चिरकालं बभूथ अभूः तस्मात् कारणात्
मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबन्धः ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वार्वसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधि सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अर्वसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरंमधिम । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज अद्य इदानीं वरुणं रात्र्यभिमानिनं च मित्रम्
अहरभिमानिनं च इन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतः मरुद्गणांश्च नः अस्माकम् ऊतये तर्पणाय अवसे
रक्षणाय च प्र कृष्व अभिमुखीकुरुष्व । किंच पूषणम् एतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च
पुरंधि पुरुधियं पुरुकर्माणम् अग्निं च सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवम् ओषधीः ओषध्यभिमानिनो
देवान् पर्वतांश्च अद्रीनित्येतान् देवान् अस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्रकृष्व स्तूय्या अभिमुखीकुरु ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरुशाक । प्रयज्यो इति प्रयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वावान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे पुरुशाक बहुशक्ते हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र त्वा त्वाम् इमे जरितारः स्तोतारः
अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे अमृत अमरणशीलेन्द्र हुवानः
स्तूयमानस्त्वम् आ हुवतः अभिष्टुवतो मम हवं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । किंच त्वावान् त्वत्सदृशो
देवः स्वत् अन्यः न अस्ति ॥

१. ख-झ-त२-न-भ-र-पुरंधियम्; घ-श-‘पुरुधियं’ नास्ति । २. ख-झ-झ-न-न-भ-विश्वान्
देवान् । ३. ख-झ-भ-य-ऊतये तर्पणाय ।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतुसाप आसुर्ये मनु चक्रुरपरं दसाय ॥ ११ ॥

नु । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजत्रैः ।
ये । अग्निजिह्वाः । ऋतुसापः । आसुः । ये । मनुम् । चक्रुः । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रेन्द्र विद्वान् सर्वशस्त्रं यजत्रैः
यजनीयैः विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह नु क्षिप्रं मे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि उप अभि आ
याहि आगच्छ । एवंभूतमिन्द्र प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सूक्तस्य । ये देवाः अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वा-
स्थानीयो येषां ते । ऋतुसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः आसुः भवन्ति ये च देवाः दसाय
शत्रूणामुपक्षपणाय मनुं राजर्षिम् उपरं दस्यूनामुपरिभवं चक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति
पूर्वेण संबन्धः ॥

स नो बोधि पुरेता सुगेपुत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरःप्रेता । सुगेपु । उत । दुःगेपु । पथिकृत् । विदानः ।

ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पथिकृत् वर्मनां कर्ता विदानः सर्वं विद्वान् सः त्वं सुगेषु सुखेन गन्तव्येषु उत
अपि च दुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु च मार्गेषु नः अस्माकं पुरेता पुरो गन्ता बोधि भव । बोधीति
भवतेर्लोभमध्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दसं रूपम् । अश्रमासः श्रमरहिताः उरवः महान्तः वहिष्ठाः
वोवृतमाः तव ये अश्वाः सन्ति हे इन्द्र तेभिः तैरश्वैः नः अस्मभ्यं वाजम् अन्नम् अभि
वक्षि अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

‘य एक इत्’ इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्तान्तं—
‘य एक एकादश’ इति । आभिष्लुविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यंदिनसवने
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘य एक इत्यस्तिगमश्रुः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उपहव्यनाम्न्येकाहोऽपीदं निष्केवत्यनिवि-
द्यानम् । सूत्रितं च—‘य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

य एक इद्व्यश्वर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्तसत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । वर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःभिः । अभि । अर्चे । आभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यावान् । सत्यः । सत्वा । पुरुमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

वयः इन्द्रः वचर्वणीनां प्रजानामापस्तु एक इत् एक एव हस्यः ह्यातस्यः आभिः गीर्भिः
स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तम् इन्द्रम् अभ्यर्च्ये अभिष्टौमि । वयः इन्द्रः पश्यते स्तोतृनभिगच्छति^१ ।
यद्वा । पश्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्यावान् बलवान् सस्यः
अविस्वादी सत्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेवां सनोतेवेदं रूपम् । पुरुमायः
बहुप्रज्ञः सहस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबन्धः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रांसो अभि वाजयन्तः ।

नक्षहाभं ततुरि पर्वतेष्टामद्रौघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवग्वाः । सप्त । विप्रांसः । अभि । वाजयन्तः ।
नक्षत्सदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रौघऽवाचम् । मतिभिः । शविष्ठम् ॥ २ ॥

पूर्वे प्रजाः नवग्वाः नवभिर्मांसैः सत्रमनुष्ठितवन्तः सप्त सप्तसंख्याकाः विप्रांसः विप्रा
मेषाविनः वाजयन्तः वाजमञ्जं हविर्लक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः ।
तत्करोतीति णिच् । एवंभूताः नः अस्माकं पितरः अङ्गिरसः तमु तमेवेन्द्रं मतिभिः स्तुतिभिः
अभि । तुष्टुरिति शेषः । कीदृशम् । नक्षहाभम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां दम्भितारं^२
हिंसितारं ततुरि तरितारं पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितम् अद्रौघवाचम् । अद्रौघव्या अनतिक्रमणीया
वागाशरूपा^३ यस्य तम् । शविष्ठं बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुवीरस्य । नृवतः । पुरुक्षोः ।
यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्वै ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य नृवतः परिचारकजनसहितस्य पुरुक्षोः बहुस्य बहुयशसो
वा अस्य रायः इदं धनम् । द्वितीयार्थे पृष्टी । तम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । यः रयिः
अस्कृधोयुः अविच्छिन्नः अजरः जराहानिरहितः^४ स्वर्वान् सुखयुक्तो हे हरिवः हरिवन् स्वकीया-
श्रोतेन्द्र स्वं तं रयिं मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् आ भर आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितारं आनशुः सुममिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरमः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुमम् । इन्द्र ।
कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्रः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो । असुरमः ॥ ४ ॥

१. ख-झ-भ-य-शत्रूनभिः । २. त १-दम्भितारम् । ३. घ-झ-भ-श-वाग्यशरूपा । ४. ख-घ-म-श-
जरारहितः ; ज-त-जराहानिसहितः ।

हे ^१इन्द्र ^२यदि ^३ते तव ^४पुरा ^५चित् पूर्वस्मिन् काले ^६जरितारः स्तोतारः ^७सुन्नं सुखम्
^८आनद्युः ^९तत् तत्सुखं ^{१०}नः अस्माकं ^{११}वि ^{१२}वोचः विमूहि । ^{१३}दुध दुधर हे ^{१४}खिन्नः शत्रूणां खेदवि-
 तर्हे ^{१५}पुरुहूत^१ हे ^{१६}पुरुवसो^२ इन्द्र ^{१७}असुरघ्नः असुराणां हन्तुः ^{१८}ते तव यज्ञेषु ^{१९}कः ^{२०}भागः क्लृप्तः । ^{२१}वयः
 हविलक्षणमन्नं ^{२२}किं क्लृप्तम् । यदि केचित् चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशान् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि
 तत् सुखं लप्स्ये इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासोढव्यो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रं वेपी वक्ररी यस्य नू गीः ।

तुविग्राभं तुविकुर्मि रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्ररी । यस्य । नु । गीः ।

तुविग्राभम् । तुविक्कुर्मिम् । रभः । सताम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालब्ध^३ इन्द्र ऋषये कामान् प्रायच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । ^४वज्रहस्तं वज्रपाणिं
^५रथेष्ठां रथे स्थितं ^६तम् ^७इन्द्रं ^८पृच्छन्ती अर्चयन्ती । ^९पृच्छतिरर्चतिकर्मा । ^{१०}वेपी । वेपो यागादि-
 लक्षणं कर्म । तद्वती ^{११}वक्ररी गुणानां वक्त्री ^{१२}गीः ईदृशी स्तुतिः ^{१३}यस्य यजमानस्य भवति ।
 कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती । ^{१४}तुविग्राभं तुवीनां बहूनां ग्रहीतारं ^{१५}तुविकुर्मि बहुकर्मणं ^{१६}रभोदां रभसो बलस्य
 दातारम् । ^{१७}नु इति पूरणः । स यजमानः ^{१८}गातुं सुखम् ^{१९}इषे गच्छति । किंच ^{२०}तुम्रं म्लापयितारं^४
 शत्रुम् ^{२१}अच्छ अभिसुखं ^{२२}नक्षते गच्छति ॥ ॥ १३ ॥

अया ह त्यं मायया ववृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीलिता स्वोजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्तिन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्यम् । मायया । ववृधानम् । मनः । सजुवा । स्वः । सतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीलिता । सुः । सजुजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धृषता । विः । सः । सः ॥ ६ ॥

हे ^१स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं ^२मनोजुवा मनोवद्वच्छता अनेन^३ ^४पर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन
 वज्रेण । ' वज्रेण शतपर्वणा ' (ऋ. सं. १. ८०. ६) इति दर्शनात् । ^५अया^४ अनया^५ ^६मायया
^७ववृधानं वर्धमानं ^८त्यं तं प्रसिद्धं वृद्धं ^९वि ^{१०}रुजः विशेषेणाभाङ्क्षीः । तथा हे ^{११}स्वोजः शोभनतेजः
 हे ^{१२}विरप्तिन् हे महन्निन्द्र त्वम् ^{१३}अच्युता अच्युतानि ^{१४}चित्^५ विनाशरहितः न्यपि ^{१५}वीलिता वीलितानि
 अशिथिलीकृतानि ^{१६}दृळ्हा दृढानि पुराणि ^{१७}धृषता धर्षकेण वज्रेण व्यरुजः भगवानसि ॥

१. ख-घ-भ-पुरुहूत बहुभिराहूत । २. घ-पुरुवसो बहुधन । ३. ख-झ-भ-य-पूर्वयो-
 पालब्धव्यः; त-र-पूर्वयोपालब्ध वा । ४. ख-घ-ज्ञ-भ-म्लापयितारम्; झ-त-न-य-र-म्लापयितारम्;
 त-१-ध्रवायितारम् । ५. ख-ज्ञ-झ-त-न-य-र-अयानेन । ६. ज-झ-त-न-य-र-' अया अनया ' नास्ति ।
 ७. ख-भ-चिद्ध ।

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवह्नेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नवत् । परितंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिमानः । मुवह्ना । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःगहाणि ॥ ७ ॥

वन्यस्या नवतरया धिया स्तुरया शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र वत् वः त्वां प्रत्नवत् चिरंतना ऋषयः इव परितंसयध्वै परितो विस्तारयितुम् । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानः अपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः वसः इन्द्रः विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि वनः अस्मभ्यम् अति वक्षन् अतिवहतु ॥

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपथ ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृपन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुहणे साधुजनानां द्रोणुः जनाय जनस्य राक्षसादेः । पष्ठयथे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय^१ । हे वृपन् कामानां वर्षितरिन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् वृषन् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमिस्थयः^२ । वक्षां पृथिवीम् अपथ्र अन्तरिक्षं च शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषसंदक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंदक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व^३ निधेहि । तेन च^४ निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरीः मायाः^५ वि दयसे विबाधसे । दय^६ दानहिंसागति-रक्षणेभु^७ इति धातुः^८ । हे इन्द्र अजुर्य जरयितुमशक्येन्द्र त्वमिति^९ ॥

१. ख-घ-झ-भ-तापयः; श-दीपय । २. ख-घ-भ-द्रोणुमि^०; श-द्राणुमि^० । ३. घ-धिष्व धारय ।

४. ख-भ-‘तेन च’ नास्ति । ५. श-पुरीः । ६. ख-भ-‘दय...धातुः’ नास्ति । ७. श-त्वमिति शेषः ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । समऽयतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृधाम् ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करोः । वज्रिन् । सुतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे इन्द्र शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीं महतीम् अमृधाम् अहिंसितां संयतं संयतीं संगच्छमानां स्वस्ति क्षेमलक्षणां संपदं हे इन्द्र नः अस्मभ्यम् आ भर । वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र यया स्वस्या दासानि कर्महीनानि मनुष्यजातानि आर्याणि कर्मयुक्तानि करोः अकरोः । नाहुषाणि मनुष्यसंबन्धीनि । नाहुष इति मनुष्यनामैतन् । वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसोपेतान्यकरोः ॥

स नो नियुज्जिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत हे वेधः विधातर्हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र सः त्वं विश्ववाराभिः विश्वैर्वरणीयाभिः संभजनीयाभिः नियुज्जिः अश्वैः नः अस्मान् आ गहि आगच्छ । अदेवः असुरः याः नियुतो यानश्चान् न वरते न वारयति देवः च न वरते आभिः नियुज्जिः तूयम् आ क्षिप्रमेव मद्यद्रिक् मदभिमुखः सन् आ याहि आगच्छ । अद्यागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ १४ ॥

‘सुत इत्’ इति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सुत इहवा’ इत्यनुक्रान्तम् । विधुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—सुत इहवमेव प्र पूर्वीः’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रदज्रं बाहोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्लः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।

यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् । हरिऽभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाहोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

सोमे सुते इत् अभिषुत एव सति ब्रह्मणि बृहति महति स्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाणे सति उक्थे शस्त्रे शस्यमाने सति हे इन्द्र त्वं निमिश्लः निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् हे मघवन्

धनवन् ^१इन्द्र त्वं ^२बाहोः हस्तयोः ^३वज्रं स्वकीयमायुधं ^४विभ्रत् धारयन् ^५युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां ^६हरिभ्याम् अक्षाभ्यां ^७यासि ^८यद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुते इति संबन्धः ॥

यद्वा दिवि पार्ये सुध्विमिन्द्र वृत्रहृत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अविभ्यदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्ये । सुध्विम् । इन्द्र । वृत्रहृत्ये । अवसि । शूरसातौ ।

यत् । वा । दक्षस्य । बिभ्युषः । अविभ्यत् । अरन्धयः । शर्धतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२दिवि एलोके ^३शूरसातौ शूरैः भटैः संभजनीये ^४वृत्रहृत्ये युद्धे च ^५पार्ये प्राप्तव्ये सति ^६सुध्विम् अभिषोतारं यजमानम् ^७अवसि ^८यद्वा रक्षसीति यच्च । वेति समुच्चये । ^९दक्षस्य यज्ञादिषु समर्थस्य ^{१०}बिभ्युषः शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य ^{११}शर्धतः संग्रामे उरसहमानान् ^{१२}दस्यून् उपक्षपयितुं शत्रून् हे ^{१३}इन्द्र त्वम् ^{१४}अविभ्यत् भीतिरहितः सन् ^{१५}अरन्धयः ^{१६}यद्वा वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुते इति पूर्वेण संबन्धः ॥ तथा चोक्तं—‘यद्वाहोर्धारयन्वज्रं हरिभ्यां यासि वृत्रहन् । यच्च रक्षसि संग्रामे नृन् सोममभिषुण्वतः ॥ यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरयः । वशीकरोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः । इति दृष्टोऽयमेकार्थः सुत इत्थमिति द्वयम्’ इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमुती ।

कर्ता वीराय सुर्वये उ लोकं दाता वमु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । वीराय । सुर्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वमु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥ ३ ॥

^१इन्द्रः ^२सुतम् अभिषुतं ^३सोमं ^४पाता ^५अस्तु पानशीलो भवतु ॥ नृनन्तत्वात् ‘न लोकाभ्ययनिष्ठा’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । ^६ऊती ऊत्या मार्गेण ^७जरितारं स्तोतारं ^८प्रणेनीः प्रकर्षेण नेता ^९उग्रः उग्रूर्णः ^{१०}वीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय ^{११}सुर्वये सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ^{१२}लोकं स्थानं ^{१३}कर्ता । दातेत्यर्थः । ^{१४}उ इति पादपूरणः । ^{१५}स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ^{१६}कीरये ^{१७}चित् । चिदिति चार्थः । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोत्रनामैतत् । ^{१८}वसु धनं ^{१९}दाता अस्तु ॥

गन्तेयान्ति सर्वना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवै गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इयन्ति । सर्वना । हरिभ्याम् । बभ्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नर्यम् । सर्ववीरम् । श्रोता । हवैम् । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इन्द्रः ^१हरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् ^२इयन्ति हृदयस्थानि त्रीणि ^३सवना सवनानि ^४गन्ता गमनशीलो भवतु । कीदृशः । ^५वज्रं स्वकीयमायुधं ^६बभ्रिः भर्ता धारकः ^७सोमम् अभिषुतं ^८पपिः पाता ^९गाः

वद्विः दाता वनर्यं मनुष्यहितं वसर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ववीरं पुत्रं वकर्ता यजमानाय दाता वगृणतः
स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि वहवं स्तोत्रं वश्रोता श्रावकः वस्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान् तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमै स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । ववान् । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रदिवः । अपः । करिति कः ।
सुते । सोमै । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वप्रदिवः पुराणः वयः इन्द्रः वनः अस्मदर्थम् वअपः पोषणादिकं कर्म वकः करोति अयमिन्द्रः
वयत् स्तोत्रादिकं ववान् कामयते वअस्मै वइन्द्राय ववयं वतद्विविष्मः व्याप्नुमः । कुर्म इत्यर्थः ।
वसोमे वसुते अभिषुते सति वस्तुमसि स्तुमः । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः । उक्था उक्तानि शास्त्राणि
वशंसत् शंसन्तः । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् । वब्रह्म हविलक्षणमक्षम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं ववर्धनं वयथा
वृद्धिकरम् वअसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृपे वर्धनानि तावत्त इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमै सुतपाः शंतमानि रान्द्रथा क्रियास्म वक्षणाणि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृपे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिभिः । विविष्मः ।
सुते । सोमै । सुतपाः । शमस्तमानि । रान्द्रथा । क्रियास्म । वक्षणाणि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र त्वं वहि यस्मात् कारणात् ब्रह्माणि स्तोत्राणि वर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि चकृपे
कृतवानसि तस्मात् कारणात् तावत् तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि ते तुभ्यं मतिभिः बुद्धिभिर्वयं
वविविष्मः व्याप्नुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च
हे सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पातस्वामुद्दिश्य वसुते वसोमे अभिषुते सति वशंतमानि सुखकृतमानि
वरान्द्रथा रान्द्रथाणि रमणीयानि वयज्ञैः हविर्भिर्युक्तानि ववक्षणाणि वाहकानि स्तोत्राणि वक्रियास्म
करवाम ॥

स नो बोधि पुरोडाशं रराणः पिब त्वु सोमं गोक्रजीकमिन्द्र ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदोहं कृधि त्वायत उ लोकम् ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोडाशम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् । गोऽक्रजीकम् । इन्द्र ।
आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽयतः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ७ ॥

हे वइन्द्र वरराणः रममाणः वसः त्वं वनः अस्मदीयं वपुरोडाशम् एतल्लक्षणं हविः वबोधि
बुधस्व । किंच वगोक्रजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुतं वसोमे वतु क्षिप्रं वपिब पिबेः ।
तदर्थं च वयजमानस्य संबन्धि वइदं वबर्हिः वआ वसीद अभिविज्ञ । तदनन्तरं वत्वायतः त्वामिच्छतो
यजमानस्य वलोकं स्थानम् वउहं विस्तीर्णं वकृधि कुरु । उ इति पूरणः ॥

१. घ - च सुते सोमै । २. घ - गोविकारदध्यादिभिः; श - गोविकारं दध्यादिभिः ।
३. ख-श-क्ष-त-न-भ-र-उहं विस्तीर्णं नास्ति ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञासं इमे अभुवन्तु ।

प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अभुवन्तु ।

प्र । इमे । हवामः । पुरुहूतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे १ उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र २ सः स्वम् ३ अनु ४ जोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा ५ मन्दस्व मोदस्व ॥
हिशब्दः पादपूरणः । हियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ १ इमे २ यज्ञासः
यज्ञाः सोमाः ३ स्वा त्वां ४ प्र ५ अभुवन्तु प्राप्नुवन्तु । हे १ पुरुहूत बहुभिराहूत २ इन्द्र ३ त्वाम् ४ अस्मे
अस्मदीयानि ५ इमे ६ हवासः हवाः स्तोत्राणि प्राप्नुवन्तु १ । २ इयं ३ धीः स्तुतिः ४ स्वा त्वाम्
५ अवसे अस्माकं रक्षणाय ६ आ ७ यम्याः आयच्छन्तु ८ नियच्छन्तु ९ ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः । सखायः । मम् । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्विम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे १ सखायः स्तोतारः २ वः यूयं सोमेषु ३ सुतेषु अभिषुतेषु सस्सु ४ भोजं दातारं ५ तम् ६ ईम्
एतम् ७ इन्द्रं ८ सोमैभिः सोमैर्यथाकामं ९ सं १० पृणत संपूरयत । ११ तस्मै इन्द्राय १२ कुवित् बहुपकरणम् ।
कुविदिति बहुनामैतत् । १३ असति अस्तु । किमर्थम् । १४ नः अस्माकं १५ भराय भरणाय पोषणाय ।
१६ इन्द्रः १७ सुष्विम् अभिषवणशीलं यजमानम् १८ अवसे तर्पणाय १९ न २० मृधाति न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरित्र उत सूरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरद्वाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

१ मघोनः धनवतो हविष्मतो यजमानस्य २ क्षयत् ईश्वरः ३ इन्द्रः ४ सोमे ५ सुते अभिषुते सति
६ भरद्वाजेषु भरद्वाजे मघि ७ एव एवम् ८ अस्तावि स्तुतोऽभूत् । ९ इन्द्रः १० जरित्रे स्तोत्रे ११ सूरिः सन्मार्गे
प्रेरकः १२ यथा १३ असत् भवेत् । १४ उत अपि च १५ विश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य १६ रायः धनस्य १७ दाता
यथा भवेत् तथा अस्तावीति संबन्धः । इदिति द्वयं पूरणम् ॥ ११६ ॥ ॥ २ ॥

१. घ-पुरुहूतं बहुभिराहूतमिन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-न-भ-आयम्याः आगच्छन्तु (ख-ज्ञ-०-च्छन्तु)
नियच्छन्तु; ज्ञ-त२-आयम्याः आगच्छन्तु; त१-र-आयम्याः आगच्छन्तु । ३. ख-ज्ञ-न-भ-र-आग-
च्छन्तु; त२-आच्छन्तु; य-आगच्छन्तु नियच्छन्तु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-न-भ-य-र-एनम् ।

तृतीयेऽनुवाके विंशतिसूक्तानि । तत्र 'वृषा मदः' इति द्वाचर्चं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवस्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'वृषा मदः प्र मंहिहाय' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्चत्र्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितऽउतिः ॥ १ ॥

वसोमेषु सोमवत्सु यागेषु इन्द्रे सोमपानजनितः मदः वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्था उक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दः वृषा भवति । सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीषी ऋजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् मघवा धनवान् स चेन्द्रः नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्यः^१ उक्थैः स्तोत्रैः अर्चत्र्यः अर्चनीयो भवति । द्युक्षः द्युलोकनिवासः गिरां स्तुतीनां राजा ईश्वर इन्द्रः अक्षितोतिः अक्षीणरक्षश्च^२ भवति ॥

ततुर्विीरो नर्यो विचेताः श्रोता हव गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवम् । गृणतः । उर्व्यूतिः ।

वसुः । शंसः । नराम् । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

वाजी अश्ववान् इन्द्रः विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजम् अश्वं ददाति अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरिः शत्रूणां हिंसकः वीरः विक्रान्तः नर्यः नरहितः विचेताः विविक्तज्ञानः हवम् अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य उर्व्यूतिः विस्मृतरक्षः वसुः वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारूणां स्तोतृणां धारयिता । एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबन्धः ॥

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते महा गिरिचे गेदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । गिरिचे । गेदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । उत्तयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-नेतृभ्यो मनुष्येभ्यः । २. ख१-न-भ-अक्षीणरक्षणश्च; ज-ण-अक्षीणः रक्षणश्च; ज-अक्षीण-रक्षणश्च; त-अक्षीणरक्षकश्च ।

हे ^१शूर विक्रान्तेन्द्र ^२वृहन् महान् ^३ते त्वदीयः ^४मह्ना महिमा ^५रोदस्योः छावापृथिव्योः ^६प्र
रिरिचिरे अनिरिच्यते । छावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र ^७दृष्टान्तः । ^८चक्रयोः चक्रयोः ^९अक्षो ^{१०}न ।
रथसंबन्धक्षो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे ^{११}पुरुहुत बहुभिराहुत ^{१२}इन्द्र त्वदीयाः ^{१३}पूर्वीः
बह्वयः ^{१४}ऊतयः रक्षाः ^{१५}वि ^{१६}रुरुहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१७}वृक्षस्य ^{१८}नु । यथा वृक्षस्य
^{१९}वयाः शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तर्यस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । ते । पुरुशाक । शाकाः । गवाम् इव । सुतयः । समुचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्तर्यः । ते । इन्द्र । दामन्वन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे ^१पुरुशाक बहुकर्मजिन्द्र ^२शचीवतः प्रज्ञावतः ^३ते त्वदीयाः ^४शाकाः शक्तयः कर्माणि वा
सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ^५गवामिव धेनूनां ^६सुतयः मार्गा यथा ^७संचरणीः सर्वत्र
संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च ^८वत्सानां ^९न ^{१०}तन्तर्यः । तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र
नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका हे ^{११}सुदामन्
शोभनदान इन्द्र तथा ^{१२}ते त्वदीयाः शाकाः ^{१३}दामन्वन्तः बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः
^{१४}अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यदद्य कर्वैरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वैरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । अमत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः ^१अद्य अस्मिन् दिवसे ^२अन्यत् ^३कर्वैरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । ^४अन्यदु
अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म ^५श्वः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विविधे । ^६असच्च अशुभम्
अज्ञानिपातनादिकं ^७सत् वर्णणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम्
असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृथादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च ^८मुहुः पुनःपुनरसौ ^९इन्द्रः
^{१०}आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव
परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः ^{११}अत्र अस्मिन् यज्ञे ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}वशस्य
कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः ^{१४}पर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेलैटि रूपम् । ^{१५}मित्रः अहर-
भिमानी देवः ^{१६}वरुणः रात्र्यभिमानी ^{१७}पूषा पोषको देवः ^{१८}अर्यः प्रेरकः सविता एते ^{१९}च इन्द्रेण
नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभि-
धीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहदेवतायामुक्तं—‘प्रोतयेऽ-
न्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृषौ स्मृते’ इति ॥ ॥ १७ ॥

१. ख-भ-महन् । २. ख-भ-प्ररिरिच्यते अतिरिच्यते; ज्ञ-त-न-प्ररिच्यते; र-प्ररिरिच्यते । ३. ख-
न-भ-य-श-तत्र । ४. ख-घ भ-श-बहुशक्तिमजिन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र इत्वा त्वत्सकाशात् उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः यज्ञैः हविर्भिश्च स्तोतारः कामाना-
त्मनः वि अनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्य अद्रेः पृष्ठात् उपरिभागात् आपो
न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाहः गीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र तं
प्रसिद्धं इत्वा त्वा वाजयन्तः बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमन्त्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतारः
आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः जग्मुः प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः ।
अश्वाः वाहाः आजि न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सराः यम् इन्द्रं न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मासाः च
नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावः दिवसाश्च यम् इन्द्रं न अवकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य
चित् प्रवृद्धस्यापि अस्य इन्द्रस्य तनूः शरीरं स्तोमेभिः अस्मदीयैः स्तोत्रैः उक्थैश्च शस्त्रैश्च
शस्यमाना स्तूयमाना सती वर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न वीळ्वे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युज्जाय स्तवान् ।

अज्जा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्या गम्भीरे चिद्ववति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळ्वे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युज्जाय । स्तवान् ।

अज्जाः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्याः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम । अस्मै ॥ ८ ॥

स्तवान् अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः वीळ्वे दृढगात्राय यजमानाय न नमते न वशी-
भवति । स्थिराय युद्धेऽविचलिताय च न नमते । शर्धते उत्पहमानाय दस्युज्जाय कर्मवर्जितैः
प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्यु-
सहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्याः महान्तः गिरयश्चित् पर्वता अपि इन्द्रस्य

१. ज-त-शोभनस्तुतिभिः । २. ख-न-भ-य-श्रिप्रं जग्मुः । ३. ख-न-भ-य-प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
४. ख-घ-भ-श- न स्थिराय । ५. ख-उत्सायनाय; ज-न-भ-उत्साहनाय ।

१अग्नाः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । १गम्भीरे १चित् अगाधेऽपि स्थाने १अस्मै इन्द्राय १गाधम्^१
एव स्थानं विषयो^१ १भवति ॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इपः । यन्धि । सुतपावन् । वाजान् ।

स्थाः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

हे १अमत्रिन् । अमत्रं बलम् । तद्वन् हे १सुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र १गम्भीरेण
केनापि दुरवगाहेन १उरुणा विस्तीर्णेन मनसा १नः अस्मभ्यम् १इपः अक्षानि १वाजान् बलानि च
१प्र १यन्धि प्रयच्छ । किञ्च १अक्तोः रात्रेः १व्युष्टौ विवासे अह्नि १परितक्म्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वम्
१ऊती अस्माकं रक्षायै हे इन्द्र १अरिषण्यन् अहिंसस्त्वम् १ऊर्ध्वः उद्युक्तः १स्था १ऊ १षु सुष्टु तिष्ठैव ॥

सचस्व नायमवसे अभीके इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १० ॥

हे १इन्द्र त्वं १नायं कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् १अभीके संग्रामे १अवसे रक्षणाय १सचस्व
सेवस्व । १इतो १वा अस्मात् संनिकृष्टाच्च १रिषः शत्रोः अमुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन
विवक्षितेन समुच्चयार्थः । हे इन्द्र १तं स्तोतारं १पाहि रक्ष । तथा १अमा १च गृहे च । अमेति
गृहनाम । १अरण्ये कानने च १रिषः शत्रोः १पाहि तं^१ रक्ष । तदनन्तरं १सुवीराः शोभनपुत्रा वयं
१शतहिमाः शतसंवत्सरान् १मदेम हृष्याम ॥ ॥ १८ ॥

‘ या त ऊतिः ’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘ या ते नव ’ इति । पृष्ठपाभिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—
‘ या त ऊतिरवमेति मर्घ्यदिनः ’ (आश्र. श्रौ. ७. ६) इति ॥

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन् अस्ति ।

ताभिः षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान् उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीः । नः । एभिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥ १ ॥

हे ^१शुष्मिन् बलवन् ^२इन्द्र ^३ते त्वदीया ^४या ^५ऊतिः या रक्षा ^६अवमा अधमा ^७अस्ति ।
^८या ^९परमा उत्कृष्टास्ति । ^{१०}या ^{११}मध्यमा अस्ति । ^{१२}ताभिः ऊतिभिः ^{१३}वृत्रहस्ये युद्धे ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}सु
 अत्यन्तम् ^{१६}अवीः पालय । किञ्च हे ^{१७}उग्र उद्गूणेन्द्र ^{१८}महान् त्वम् ^{१९}एभिः भोज्यसाधनैः ^{२०}वाजैः अजैः
^{२१}च ^{२२}नः अस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन्मित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीर्दासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभियुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२आभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ^३मिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः ^४स्पृधः अस्म-
 दीयाः सेनाः ^५अरिषण्यन् अहिंसन् । पालयन्नित्यर्थः । ^६अमित्रस्य शत्रोः ^७मन्युं संग्रामादिषु विद्यमानं
 क्रोधं ^८व्यथय नाशय । अपि च ^९आभिः स्तुतिभिरेव ^{१०}अभियुजः अभियोजनीः ^{११}विषूचीः सर्वतो
 विद्यमानाः ^{१२}दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः ^{१३}विश्वाः सर्वाः ^{१४}विशः प्रजाः ^{१५}आर्याय यज्ञादिकर्मकृते
 यजमानाय ^{१६}अव ^{१७}तारीः विनाशय ॥

इन्द्रं जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासौ वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वम् । एषाम् । विथुरा । शवांसि । जहि । वृण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२जामयः ज्ञातिरूपाः संनिकृष्टा ये शत्रवः । ^३उत अपि च ^४अजामयः दूरदेशे स्थिता
^५ये शत्रवः ^६अर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः ^७वनुषः हिंसन्तः ^८युयुजे उद्युक्ता भवन्ति ^९एषाम् उभय-
 विधानां शत्रूणां संबन्धीनि ^{१०}शवांसि बलानि ^{११}विथुरा^१ विथुराणि^२ हीनानि ^{१२}त्वं कुर्विति शेषः । तथा
^{१३}वृण्यानि एषां वीर्याणि ^{१४}जहि नाशय । किञ्च ^{१५}पराचः उभयविधान् शत्रून् ^{१६}पराचः पराङ्मुखान्
^{१७}कृणुहि कुरु ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनयं । यत् । अप्सु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१शूरः त्वदनुगृहीतो वीरः ^२शरीरैः अङ्गैः ^३शूरं ^४वा वीरमपि ^५वनते हन्ति । वेत्यय-
 मपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो^१ वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते ।

१. ख-झ-न-भ-र-विथुरा विथुराणि; ज-त-विथुरा विथुराणि; श-विथुराणि । २. ख-अ-न-भ-
 य-अशूरोऽभिधीयते (य-असुरोऽभि) शूरो वाशूरो; र-अशूरोऽभिधीयते । शूरो ।

कदा वनत इत्येतदाह । ^१तन्नुहवा शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनी ^२तर्ह्वि युद्धे ^३यत् यदा
^४कृण्वते संग्रामं कुर्वति । ^५यत् यदा च ^६तोके वा पुत्रनिमित्ते वा ^७गोषु निमित्तभूतासु वा ^८तनये
 पौत्रे निमित्तभूते वा ^९अप्सु उदकेषु निमित्तेषु वा ^{१०}उर्वरासु सर्वसस्याख्यासु भूमिषु निमित्तासु
^{११}ऋद्धसी ऋद्धमानावाक्रोशन्तौ ^{१२}वि ^{१३}प्रवैते विवदेते । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजयः^१ स्वदनुगृहीतस्य
 भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नर्किष्टा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।
 इन्द्र । नर्किः । त्वा । प्रति । अस्ति । एवाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा स्वया सह ^२शूरः विक्रान्तजनः ^३नहि ^४युयोध न युध्यते^२ । तथा ^५तुरः अन्येषां
 शत्रूणां हिंसकः स स्वया ^६न युयोध । ^७धृष्णुः धर्षकः ^८न युयोध । ^९मन्यमानः युद्धे क्रुध्यन्
^{१०}योधः भटः ^{११}त्वा स्वया ^{१२}न युयोध । हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}एषां शूरादीनां मध्ये कश्चन ^{१५}त्वा तव ^{१६}नर्किः
^{१७}प्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति । ^{१८}विश्वा विश्वानि ^{१९}जातानि प्रादुर्भूतानि ^{२०}तानि^३ शूरादीनि स्वम्
^{२१}अभ्यसि अभिमवसि ॥ ॥ १९ ॥

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णम् । अयोः । यदि । वेधसः । समऽइथे । हवन्ते ।
 वृत्रे । वा । महः । नृवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

^१अयोः अनयोः ^२उभयोः मध्ये ^३सः जनः ^४नृम्णं धनं ^५पत्यते ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभय-
 माह । ^६यदि यस्य जनस्य । यदीति निपातां यस्यार्थे वर्तते । ^७समिथे यज्ञे ^८वेधसः कर्मणां विधातार
 ऋत्विजः ^९हवन्ते इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति संबन्धः । ^{१०}महः महति प्रभूते ^{११}वृत्रे ^{१२}वा निरोधे
 निमित्ते वा ^{१३}नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते ^{१४}क्षये ^{१५}वा गृहनिमित्ते^४ वा व्यचस्वन्तौ^५ यदि यौ^६ जनौ ।
 यदीति यावित्यर्थे वर्तते^७ । ^८वितन्तसैते वियुध्यते तयोर्मध्ये इति^८ संबन्धः ॥ तस्य उपपन्नकर्मणः
 विपूर्वात् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तन्तस इति धातुः कण्डादिषु पठ्यते तस्मादिदं रूपमिति ॥

१. ख-पुत्रार्धदः भ-पुत्रादिलाभः; श-पुत्रादिलाभाय । २. ख-ज्ञ-अ-त-न-भ-य-र-युध्येत् । ३. ख-
 अ-त-र-न-भ-श-‘तानि’ नास्ति । ४. ख-ज्ञ-अ-गृहे निमित्ते । ५. ख-भ-य-र-व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्तौ;
 घ-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ उद्योगवन्तौ; ज-त-१-व्यचस्वन्तौ; झ-न-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्तौ;
 श-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ । ६. ख-घ-भ-श-तौ । ७. ख-अ-त-भ-र- न वर्तते । ८. ख-घ-भ-
 स्वदनुगृहीतः जयतीति (ख-घ-जयति) ।

अध स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।

अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्र सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अध । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्र । त्राता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकासः । ये । नृतमासः । अर्यः । इन्द्र । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

वअध वस्म अपि च हे वइन्द्र वते^१ त्वदीयाः वचर्षणयः पुरुषाः वयत् यदा वएजान् एजेयुः भीत्या कम्पेयुः त्वं तेषां वत्राता पालकः वभव । वउत अपि च ववरूता संभक्ता भव । वअस्माकासः अस्मदीयाः वनृतमासः नेनृतमाः वये मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् वअर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे वइन्द्र वसूरयः ये स्तोतारः वनः अस्मान् वपुरः वदधिरे पुरश्चक्रिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु माहेन्द्रामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नो^२ याज्या । सूत्रितं च—‘ अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः ’ (आश्व. श्री. २. १८) इति । अनुक्रीनाम्येकाहे निष्केवस्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘ अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे ’ (आश्व. श्री. ९. ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषहे ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । मह । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रहत्ये ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहः । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अनु । ते । नृषहे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वमहे महते वते तुभ्यम् वइन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् वअनु वदायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । ववृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते वते तुभ्यं विश्वं समस्तं वसत्रा सत्यम् वअनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं बिभर्ति तत् वक्षत्रं बलम् वअनु दायि । येन शत्रून्भिभषति तद्रूपविशिष्टं^३ वसहः बलम् वअनु दायि । हे वयजत्र यजनीय वइन्द्र वते तुभ्यं वनृषहे^४ युद्धे वदेवेभिः सर्वैर्वैरैतत्सर्वम् वअनु दायि ॥

एवा नः स्पृधः समजा समत्स्विन्द्र रारन्धि मिथतीरदेवीः ।

विद्याम् वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्सु । इन्द्र । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरद्वाजाः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ ९ ॥

हे वइन्द्र^५ वएव एवं स्तुतस्त्वं वनः अस्मदीयाः वस्पृधः शत्रुसेनाः^६ वसमत्सु संग्रामेषु वसमज शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच वमिथतीः हिंसतीः वअदेवीः आसुरीः सेनाः वररन्धि अस्मदर्थं वशीकुरु ।

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-श-‘ ते ’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-भ-वृत्रहणः; न-र-वृत्रहणे; श-वृत्रहणेति । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-विशिष्टकम् । ४. ज्ञ-त-नृषहे । ५. ख-भ-श-इन्द्र त्वम् । ६. ज्ञ-स्पृध-मानाः सेनाः ।

वउत अपि च हे इन्द्र वते^१ वृणन्तः त्वां स्तुवन्तः वभरद्वाजाः वयम् अवस्ता अक्षेन सह वस्तोः वासस्य । निवासमित्यर्थः । नूनम् अवश्यं विद्याम लभेमहि ॥ २० ॥

‘श्रुधी न इन्द्र’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘श्रुधी नोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्रुधी न इन्द्र ह्यामसि त्वा महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः ।

सं यद्विशोऽयन्तु शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्यामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरसाता । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहन् । दाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः महः महतः वाजस्य अक्षस्य सातौ लाभार्थं त्वा त्वां ह्यामसि आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं तदाह्वानं श्रुधि शृणु । यत् यदा विशाः जनाः शूरसातौ^२ युद्धे सम् अयन्त संगच्छन्ते तदा पार्ये अन्तिमे अहन् अहनि दिवसे नः अस्मभ्यम् उग्रम् उद्वर्णम् अवः रक्षणं दाः अदाः प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हवित्क्षणाजवान् वाजिनेयः वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गध्यस्य सर्वैः प्राप्यस्य महः महतः वाजस्य अक्षस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते स्ताति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालकं तरुत्रं दुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषु उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजः त्वां चष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शृष्णं दाशुषे वर्क ।

त्वं शिरौ अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कसातौ । त्वम् । कुत्साय । शृष्णम् । दाशुषे । वर्क ।

त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा । अहन् । अतिथिग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अर्कसातौ अक्षलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः अचोदयः । प्रेरयः । किञ्च हे इन्द्र त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शृष्णम् असुरं वर्कं छेदितवानसि ॥ वर्क इति

वृणक्तेऽछेदनार्थस्य^१ लुकि रूपम् ॥ तथा ऽत्वम् ऽअतिथिगवाय अतिथीनामभिगान्त्रे दिवोदासाय
 ऽशंस्यं स्तुत्यं सुखं ऽकरिष्यन् ऽअमर्षणः मर्महीनमात्मानं मन्वमानस्य शम्बरस्य ऽशिरः शीर्षं
 ऽपराहन् अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भ॒रः । यो॒धम् । ऋ॒ष्वम् । आ॒वः । यु॒ध्यन्तम् । वृ॒षभम् । द॒श॒ऽद्युम् ।

त्वम् । तु॒ग्रम् । वे॒त॒स॒वे । स॒चा । अ॒ह॒न् । त्वम् । तु॒जिम् । गृ॒णन्तम् । इ॒न्द्र । तु॒तो॒रिति॑ तूतोः॥४॥

हे इन्द्र ऽत्वं वृषभसंज्ञकाय राशे ऽयोधं युद्धसाधनम् ऽऋष्वं महान्तं ऽरथं ऽप्र ऽभरः प्रापयः ।
 अपि च ऽयुध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं ऽदशद्युं दश दिवसा युध्यतो^२ यस्य गताः तं ऽवृषभम्
 एतदाख्यं राजानम् ऽआवः युद्धादपीपलः । किंच ऽत्वं ऽवेतसवे एतस्मान्ने राशे ऽसचा सहायभूतः
 सन् ऽतुग्रम् असुरम् ऽअहन् हतवानसि । वेतसुर्नाम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसावुध्यते । यद्वा ।
 वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि । तथा च मन्वान्तरे श्रूयते—
 ‘अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम्’ (ऋ. सं. १०. ४९. ४) इति ।
 हे इन्द्र ऽत्वं ऽगृणन्तं त्वां स्तुवन्तं ऽतुजिम् एतदाख्यं राजानं ऽतूतोः अवर्धयः ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।

अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिर्ऋती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उ॒क्थम् । इ॒न्द्र । ब॒र्हणा । कः । प्र । यत् । श॒ता । स॒ह॒स्रा । शू॒र । द॒र्षि ।

अ॒व । गि॒रेः । दा॒सम् । श॒म्बरम् । ह॒न् । प्र । आ॒वः । दि॒वः॒ऽदा॒सम् । चि॒त्राभिः । ऋ॒ती ॥५॥

हे इन्द्र बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकः ऽत्वम् ऽउक्थं प्रशस्यं ऽतत् कर्म ऽकः अकरोः ।
 किं तत्कर्मैत्युच्यते । हे शूर वीरेन्द्र त्वं ऽशता शतानि ऽसहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान्
 भटान् ऽप्र ऽदर्षिं विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे—‘अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य’ (ऋ. सं.
 २. १४. ६) इति । तथा त्वं ऽदासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं ऽगिरेः पर्वताग्निरगतं ऽशम्बरम्
 असुरम् ऽअव ऽहन् अवावधीः । तथापि^३ श्रूयते—‘यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तम्’ (ऋ. सं.
 २. १२. ११) इति । किंच ऽचित्राभिः विचित्राभिः^४ ऽऋती ऊतिभिः रक्षाभिः ऽदिवोदासं राजानं
 ऽप्रावः प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्पष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्र॒द्धाभिः । म॒न्द॒सा॒नः । सो॒मैः । द॒भीत॑ये । चु॒मुरि॑म् । इ॒न्द्र । मि॒स्वप् ।

त्वम् । र॒जिम् । पि॒ठी॒न॒से । द॒श॒स्यन् । प॒ष्टिम् । स॒ह॒स्रा । श॒च्या । स॒चा । अ॒ह॒न् ॥ ६ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-र-छेदनार्थस्य । २. ख-झ-न-भ-र-श-युध्यन्तो; त-युद्धन्तो । ३. ख-न-भ-
 तथा च । ४. घ-श-विचित्राभिर्हे इन्द्र त्वमाभिः ।

हे इन्द्र श्रद्धाभिः श्रद्धापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः मन्दसानः मोदमानः ।
 यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते—‘यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा
 तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा. उ. १. १. १०) इति । मोमैः च मन्दसानः स्वं दधीतये एत-
न्नामकाय राजर्षये चुसुरिम् एतदाख्यमसुरं सिष्वप् अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इन्द्र
स्वं पिटीनसे एतन्नामकाय रजिम् एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा दशस्यन् प्रयच्छन् शक्या
प्रज्ञया षष्टिं षष्टिस्त्याकानि सहस्रा भटानां सहस्राणि सचा सह युगपदेव अहन् अवधीः ॥

अहं चन तत्सुरिभिर्भिरानद्यां तव ज्यायं इन्द्र सुन्नमोजः ।

त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सुरिभिः । आनद्याम् । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुन्नम् । ओजः ।

त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधवीर । वीराः । त्रिवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरैः सहित शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वीराः स्तोतारः त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथा-
भ्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बन्धकेन^१ त्वया दत्तं यत् सुन्नं सुन्नम् ओजः
बलं च स्तवन्ते स्तुवन्ति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्यायः अतिशयेन प्रशस्यं तन् सुन्नमोजः
अहं चन अहमपि भरद्वाजः सुरिभिः मदीयैः स्तोतृभिः सह आनद्यां प्राप्तुयाम् ॥

वयं ते अस्यामिन्द्र द्युम्नहूतौ सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । द्युम्नहूतौ । सखायः । स्याम । महिन । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

हे महिन पूजनीय इन्द्र ते त्वदर्थं सखायः स्तोतारः वयम् अस्यां द्युम्नहूतौ अस्मिन्^२
घननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठाः अतिशयेन प्रियाः स्याम अवेम । प्रातर्दनिः प्रतर्दनो भाम राजा । तस्य
पुत्रः क्षत्रश्रीः एतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठः अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । वृत्राणां
शत्रूणां घने वधाय च धनानां वसूनां सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबन्धः ॥ ॥२२॥

‘किमस्य मदे’ इत्यष्ट्वं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थम् । अनुक्रान्तं च—‘किमस्यान्या
 चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्यायास्तु दानस्तुति-
 रूपत्वात् ‘या तेनोच्यते’ इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणां वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किम् नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे^१ । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सति इन्द्रः किं चकार कृतवान् । किमु किंच अस्य सोमस्य पीतौ पाने सति किं चकार । अस्य सोमस्य सख्ये सखिष्वे किं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्रः संमेन मह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य निषदि गृहे वरणा वा ये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतारः पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते स्वतः किं विविद्रे किं लेभिरे । नूतनासः नूतना इदानींतनाः स्तोतारश्च किमु लेभिरे ॥

सदस्य मदे सद्रस्य पीताविन्द्रः सदस्य मख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सद् नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । मत् । अस्य । सख्ये । चकार । रणाः । वा । ये । निषदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्युवाच इदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रः अस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये वरणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते स्वतः सत् शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनासः इदानींतनाः स्तोतारः सद् नूतनासः शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विश्व ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघवन् । मघवत्त्वस्य । विश्व । न । राधसः । राधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते स्वदीयस्य समस्य समस्तस्य महिमनः महिम्नो महिमानं नहि विश्व वयं न जानीमः । नुशब्दः पूरणः । तथा मघवत्त्वस्य स्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । नूतनस्य स्तुत्यस्य राधसोराधसः स्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयाथं षष्ठी । हे इन्द्र ते स्वदीयम् इन्द्रियं सामर्थ्यं नकिर्ददृशे केनापि न दृश्यते ॥

एतत्त्यक्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरशिखस्य । शेषः । वज्रस्य । यत् । ते । निहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित । इन्द्र । परमः । ददार ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य शेषः शेषांसि पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामैतत् । अवधीः अहिंसीः ते नदीयम् एतत्त्यक्त तद्विदम् इन्द्रियं वीर्यम्

ववेति अस्माभिरज्ञायि । हे इन्द्र यत् यस्मात् शुष्मात् बलात् निहतस्य प्रेरितस्य स्वदीय-
वज्रस्य स्वनाशित् ध्वनेरेव परमः वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोत्कृष्टः^१ कश्चित् पुत्रः
वददार अदीर्यत ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवतो यद्वरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसापरो दर्त ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।

वृचीवतः । यत् । हरियूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियमा । अपरः । दर्त ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तेवार्थमनया विवृणोति । अयम् इन्द्रः चायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय अभ्या-
वर्तिने एतन्नामकाय राज्ञे शिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्य असुरस्य शेषः
पुत्रान् वधीत् अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । यत् यदा
अयमिन्द्रः हरियूपीयायाम् । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां पूर्वे अर्धे
प्राग्भागे स्थितान् वृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तद्वोत्रजान् वरशिखस्य
पुत्रान् हन् अवधोत् तदा अपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठः^२ पुत्रः भियसा भीत्या
वर्त दीर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिंशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशत्शतम् । । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । यव्यावत्याम् । पुरुहूत । श्रवस्या ।

वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र श्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं
यशो वा । तद्वाञ्छया^३ । युद्धे त्वां जित्वा अन्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः शरवे
हिंसायै । त्वां हिंसितुमित्यर्थः । पत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः पात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि
भिन्दानाः भिन्दन्तः वर्मिणः कवचभृतः त्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः वृचीवन्तः वरशिखस्य
पुत्राः साकं युगपदेव यव्यावत्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां न्यर्थानि अर्थशून्यानि आयन्
अगच्छन्^४ । विनाशं प्राप्नुमित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुपा स्र्यवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स सृञ्जयाय तुर्वशं परादावृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुपा । स्र्यवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊँ इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।

सः । सृञ्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैववाताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

१. ज्ञ-त-बलाधिक्येनो० । २. ज्ञ-त-र-शेषः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-तदिच्छया । ४. ख-घ-
ज्ञ-न-भ-य-आगच्छन् ; श-गच्छन् ।

‘अरुषा अरुषी रोचमानौ’ ‘सुयवस्यू’ शोभनतृणानीच्छन्तौ ‘रेरिहाणा लेलिहानौ पुनःपुनः घासमास्वादयन्तौ । यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्तौ । ‘यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनी’ ‘गावौ अश्वौ’ ‘अन्तः पावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे’ ‘चरतः गच्छतः । ‘उ’ ‘सु’ इतीमौ पूरणौ । ‘सः इन्द्रः’ ‘सृञ्जयाय एतन्नामकाय राज्ञे’ ‘तुर्वशं राजानं’ ‘परादान् प्रददौ । किं कुर्वन् । ‘वृचीवतः वारशिसान्’ ‘देववाताय देववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे’ ‘शिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि प्रयच्छन्ति वा ॥

द्वयाँ अग्ने रथिनोँ विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं सम्राट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दुणाश्रेयं दक्षिणा पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् । अग्ने । रथिनः । विंशतिम् । गाः । वधूमतः । मघवा । मह्यम् । सम्राट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुःऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नये प्रकथयति । हे ‘अग्ने’ ‘मघवा धनवान् प्रभूतवानो वा’ ‘सम्राट् राजसूययाजी’ ‘चायमानः चयमानस्य पुत्रः’ ‘अभ्यावर्ती एतदाह्वयो राजा’ ‘रथिनः रथसहितान्’ ‘वधूमतः स्त्रीयुक्तान्’ ‘द्वयान् मिथुनभूतान्’ ‘विंशतिं विंशतिसंख्याकाम्’ ‘गाः पशून्’ ‘मह्यं’ ‘ददाति प्रायच्छत् । ‘पार्थिवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबन्धिनी । पूजार्थं बहुवचनम् । ‘इयं’ ‘दक्षिणा’ ‘दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ ॥ २४ ॥

‘आ गावः’ इत्यष्टच पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्री वान्यश्च पादोऽन्यानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । ‘इन्द्रो यज्वने’ इत्याद्यस्तृचो जागतः । ‘उपेदम्’ इति अन्यानुष्टुप् शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता द्वितीयायाः सूक्तान्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आगावीयमेके’ (आश्व. गृ. २. १०. ७) इति ॥

आ गावो अगमन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।

प्रजावतीः पुरुषा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

‘गावः’ ‘आ’ ‘अगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । ‘उत अपि च’ ‘भद्रं भजनीयं शुभम्’ ‘अक्रन् कुर्वन्तु । तथा’ ‘गोष्ठे अस्मदीये गवां स्थाने’ ‘सीदन्तु उपविशन्तु । तदनन्तरम्’ ‘अस्मे अस्मासु’ ‘रणयन्तु रमन्ताम् । अपि च’ ‘इह अस्मिन् गोष्ठे’ ‘पुरुषाः नानावर्णा गावः’ ‘प्रजावतीः प्रजावत्यः संततिसहिताः’ ‘पूर्वीः बह्वयः’ ‘इन्द्राय इन्द्रार्थम्’ ‘उषसः उपःकालान् प्रति’ ‘दुहानाः दोग्धयः’ ‘स्युः भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षन्त्युपेददाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उपे । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिक्षति अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सकृदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह उपेददाति उपेक्ष्य सर्वदा दद्यायेव । यज्वनः स्तोत्रं स्वस्वभूतं धनं न मुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च अस्य उभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयोभूयः पुनःपुनः वर्धयन् इत् वृद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

देवीनां हविःषु ' न ता नशन्ति ' ' न ता अर्वा ' इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व. श्रौ. ६. १४) । गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोरेते सूक्तमुखीये । सूत्रितं च—' न ता अर्वा रेणुककाटो अभ्रुते न ता नशन्ति न दधाति तस्करः ' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

न ता नशन्ति न दधाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दधाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

वताः गावः न नशन्ति । अस्मत्सकाशाच्च नश्यन्तु । किंच तस्करः चोरोऽपि न दधाति । अस्मदीया गा न हिंस्यान् । तथा आमित्रः अमित्रस्य शत्रोः संबन्धि व्यथिः शस्त्रम् आसाम् इमा गाः न आ दधर्षति नाक्रामतु । गोपतिः एवंभूतानां गवां स्वामी यजमानः याभिः गोभिः देवाँश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च वताभिः तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते संगच्छताम् ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अभ्रुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुककाटः । अभ्रुते । न । संस्कृतत्रम् । उपे । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

वरेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजस उज्ज्वकः । कटिर्मेहनकर्मा । वअर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वः
 वताः गाः वन वअभ्रुते न प्राप्नुयात्^१ । तथा वताः गावः वसंस्कृतं विशासनादिसंस्कारं वन वअभि
 वउप वयन्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च वताः वगावः वयज्वनः यागशीलस्य वतस्य वमर्तस्य मनुष्यस्य
 वउरगायं विस्तीर्णगमनम् वअभयं भयवर्जितं प्रदेशम्^२ वअनु उद्दिश्य ववि वचरन्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्बुदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । बुदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

वगावः एव मह्यं वभगः धनं भवन्तु । वइन्द्रः च वमे मह्यं वगावः गाः वअच्छान् यच्छन्तु ।
 वगावः^३ वप्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य वसोमस्य वभक्षः भक्षणं भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गव्ये-
 नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् । हे वजनासः जनाः वइमाः एवंभूताः वया वगावः सन्ति वसः । ता
 इत्यर्थः । ता एव गावः वइन्द्रः भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवंभूतम् वइन्द्रं
 वइदा श्रद्धायुक्तेन वमनसा वचित् । चिदित्यप्यर्थः । वइच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभिः
 एवंभूतमिन्द्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वय उच्यते सुभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सुभासु ॥ ६ ॥

हे वगावः वयूयं वमेदयथ स्नेहयथ । आप्यायनं कुरुष्वेत्यर्थः । तथा वकृशं वचित क्षीणमपि
 वअश्रीरं वचित अश्रीलमपि वसुप्रतीकं शोभनाङ्गं वकृणुथ कुरुथ । हे वभद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेता
 गावः अस्मदीयं वगृहं वभद्रं कल्याणं वकृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । वसुभासु यागपरिणामसु हे गावः
 युष्माकं वबृहत् महत् ववयः अन्नम्^४ वउच्यते^५ । सर्वेदीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत् माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावतीः । सुयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुप्रपाणे । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत् । मा । अघशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

१. ग्व-प्राप्नोत्; न-भ-प्राप्नोत् । २. ख-अ-त-र-भ-र-श-प्रवेशम् । ३. ख-ज्ञ-अ-त-न-भ-र-‘ गावः ’
 नास्ति । ४. ख-अ-न-भ-य-अन्नं भक्षणमुच्यते; ज्ञ-अन्नमुच्यते समवेतं क्रियते; न-र-अन्नम् ।

हे गावो यूयं वृज्यावतीः प्रजावत्यो वासाभिर्युक्ता भवतेति शेषः । वसुवसं शोभनतृणं
 वृक्षान्तीः रिक्षान्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत । वसुप्रपाणे सुखेन पातये तटाकादौ वृक्षदाः निर्मलाः
 अपः उदकानि पिबन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । वः युष्मान् वस्तेनः तस्करः^१ मा ईशत मेशिष्ट ।
 ईशरो मा भूत् । तथापि अवघांसः व्याघ्रादिः शत्रुः मा ईशत । अपि च वः युष्मान् रुद्रस्य
 कालात्मकस्य परमेश्वरस्य हेतिः आयुधं च^२ परं वृज्याः परिवृणक्तु । परिहरतु^३ ॥

उपेदमुपपर्वनमासु गोषूप पृच्यताम् । उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उप । इदम् । उपऽपर्वनम् । आसु । गोषु । उप । पृच्यताम् ।

उप । ऋषभस्य । रेतसि । उप । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥ ८ ॥

व आसु गोषु इदमुपपर्वनम् आप्यायनम् उप पृच्यतां संपृच्यताम् । हे इन्द्र तव वीर्ये
 स्वदीयवीर्ये निमित्ते ऋषभस्य गवां गर्भमादधानस्य वृषभस्य रेतसि इदमुपपर्वनमाप्यायनम्^४ ।
 गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिश्चरिदिहविद्वारेणन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । उप इति
 पुनर्वचनं पादभेदानां^५ पूरणार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके षष्ठ सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं
 वः' इति षट्च षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'इन्द्रं षट्' इति । गतो
 विनियोगः ॥

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमत्ये चक्रानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रण्वमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यन्तः । सुमत्ये । चक्रानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रहस्तः । अस्ति । महाम् । ऊँ इति । रण्वम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्माकं संबन्धिनः वनरः नेतार ऋत्विजः सख्याय सखिभावार्थम्^६ इन्द्रं
 वः सेपुः परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथंभूताः । महः महान्ति स्तोत्राणि यन्तः उपयन्तः प्राप्नुवन्तः ।

१. ख-झ-न-भ-र-चौरः; य-चौरः । २. ख-झ-त-न-भ-य-र-च मा । ३. ख-झ-त-न-भ-य-र-
 न परिहरतु । ४. ख-झ-त-न-भ-य-र-माप्यायताम् । ५. ख-झ-न-भ-पादभेदेन; ज-पादभेदात्;
 त-र-पादभेदान् । ६. ज-त-सखिभावार्थे ।

कुर्वन्त इत्यर्थः । तथा वसुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां चकानाः कामय-
मानाः ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेच्छान्वसं
रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्तः' अनुतिष्ठन्तः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः ॥
'कै गै शब्दे' इत्यस्माद्धितः कानचि रूपम् ॥ वहि यस्मात् वज्रहस्तः वज्रपाणिर्निन्दः वमहः महतो
धनस्य दाता अस्ति भवति तस्मात् वरणं रमणीयं महामु महान्तमेव अवसे रक्षणाय यजध्वं
हविर्भिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थूरयोराध्वन्नासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थूरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

यस्मिन् इन्द्रे नर्याः नृभ्यो हिता रायः आ मिमिक्षुः आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यत्ययेन
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । इन्द्रे कुत्रेति चेत् । हस्ते तदीये बाहौ । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य
विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्नन्द्रे इत्यर्थः । उक्तं यास्केन—'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हन्ते' (निरु. १.७)
इति । यद्वा । ईदृशे यस्मिन्नन्द्रे वर्तमाना नृहिता राय आमिमिक्षुः आसिच्यन्ति आपूरयन्ति स्तोतृन् ।
यश्चेन्द्रः रथेष्ठाः रथे स्थाता तस्वभावः सन् हिरण्यये सुवर्णमये रथे आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा
रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यमये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिच्यति अभिवर्षति । यस्य च स्थूरयोः
स्थूलयोर्विस्तृतयोः । गर्भस्त्योः । बाहुनामैतन् । बाह्वोः रश्मयः अभीशवः आ^१ सिच्यन्ते आययन्ते^२ ।
यस्य च अश्वासः अश्वाः वृषणः सेकारः युवानः युजानाः रथे युजयमानाः अध्वन् अध्वनि मार्गे
आ मिमिक्षुः आसिच्यन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शर्वसा । दक्षिणावान् ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इषिः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र श्रिये ऐश्वर्याय ते त्वदीययोः पादा पादयोः दुवः परिवरणम् आ मिमिक्षुः
आसिच्यन्ति समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादा श्रिये
अयितुं सेवितुं दुवः परिवरणम् आ सिच्यन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्त्वं शर्वसा बलेन धृष्णुः शत्रूणां
धर्वकः वज्री वज्रवान् दक्षिणावान् । दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्यं धनम् । तद्वा न हे नृतो नेतरिन्द्र स
त्वं सुरभिं प्रशस्तम् अत्कं सततगमनशीलमार्मीयं रूपं दृशे सर्वेषां दर्शनार्थं वसानः आच्छादयन्
स्वर्णं सूर्य इव इषिः गन्तैषणीयो वा बभूथ भवसि । कमिति पुरकः ॥

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-यन्तो गच्छन्तः । २. श-उक्तं च । ३. ख-भ-आमिमिक्षुः आसि-

च्यन्ते आययन्ते; घ-आमिमिक्षुः; ज्ञ-आसिच्यन्ते आश्रयन्ते; श-आमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आश्रयन्ते ।

४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-संततः ।

स सोम आर्मि॑श्लतमः सुतो भू॒द्यस्मि॑न्य॒क्तिः प॒च्यते॒ सन्ति॒ धा॒नाः ।

इन्द्रं॑ नरः स्तुवन्तो ब्रह्म॑कारा उ॒क्था शंस॑न्तो दे॒ववा॑ततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आर्मि॑श्लतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । प॒क्तिः । प॒च्यते । सन्ति । धा॒नाः ।
इन्द्रं॑म् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्म॑ऽका॒राः । उ॒क्था । शंस॑न्तः । दे॒ववा॑ततमाः ॥ ४ ॥

यः सोमो वक्ष्यते ऽसः ऽसोमः ऽसुतः अभिषुतः सन् ऽआर्मि॑श्लतमः आभिमुख्येन मिश्रतमः^१
ऽभूत् । इन्द्रेणात्यर्थं संगच्छते । ऽयस्मिन् सोमेऽभिषुते सति ऽप॒क्तिः प॒क्क्यः पुरोडाशादिः ऽप॒च्यते ।
मृष्टयवाः ऽधा॒नाः । ताश्च ऽसन्ति हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिन् सोमेऽभिषुते ऽनरः नेतारः
ऽब्रह्म॑काराः ब्रह्मणः अक्षस्य हविर्लक्षणस्य कर्तारः^२ ऋत्विजः ऽइन्द्रं॑ स्तोत्रैः ऽस्तुवन्तः ऽउक्था उक्थानि
शस्त्राणि च ऽशंसन्तः उच्चारयन्तः ऽदे॒ववा॑ततमाः देवानतिशयेनोपगता^३ भवन्ति स सोम इन्द्रेण
संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अन्तः शर्व॑सो धाय॑स्य वि तु बा॒बधे॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।

आ ता सूरिः पृ॑णति॒ तूतु॑जानो यू॒थेवा॑प्सु स॒मीज॑मान उ॒ती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शर्व॑सः । धायि॑ । अ॒स्य । वि । तु । बा॒बधे॒ । रोद॑सी इति । महि॒त्वा ।
आ । ता । सूरिः । पृ॑णति । तूतु॑जानः । यू॒थाऽइ॒व । अ॒प्सु । स॒मऽई॒ज॑मानः । उ॒ती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽअस्य उक्तगुणस्य ऽशवसः बलस्य ऽअन्तः अवसानं ऽन ऽधायि । अत्र
केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नाजायीत्यर्थः । यद्वलं ऽरोद॑सी छावा-
पृथिव्यौ ऽमहि॒त्वा मह॑त्वेन ऽतु क्षिप्रं ऽवि बा॒बधे॒ यस्माद्व॑लात् छावापृथिव्यौ विभीन इत्यर्थः । ऽता
तद्वलं ऽसूरिः स्तोता ऽतूतु॑जानः त्वरितः सन् ऽउती उ॒त्या तर्प॑केण हविषा ऽस॒मीज॑मानः सम्यग्यजन्
ऽआ ऽपृ॑णति आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । ऽयू॒थेव॑ ऽअप्सु उ॒दके॑षु गवां यू॒थानी॑व यथा गोपालः अपः
पाययन्नज्जिस्तर्पयति तद्वत् ॥

ए॒वेदिन्द्रः॑ मु॒हव॑ ऋ॒ष्वो अ॑स्तूती अ॒नूती॑ हि॒रिशि॑प्रः स॒त्वा ।

ए॒वा हि जा॒तो अ॑स॒मात्यो॑जाः पुरु॒ च वृ॒त्रा ह॑नति॒ नि द॑स्यून् ॥ ६ ॥

ए॒व । इत् । इन्द्रः॑ । सु॒हवः॑ । ऋ॒ष्वः । अ॒स्तु । उ॒ती । अ॒नूती॑ । हि॒रिऽशि॑प्रः । स॒त्वा ।

ए॒व । हि । जा॒तः । अ॑स॒माति॑ऽओजाः । पुरु॒ । च । वृ॒त्रा । ह॑नति । नि । द॑स्यून् ॥ ६ ॥

ऽएव एवमुक्तेन प्रकारेण ऽऋ॒ष्वः महान् ऽइन्द्रः ऽसुहवः ऽअस्तु सुखेनाह्लातव्यो^१ भवतु । ऽइत्
इति पूरणः । ऽहिरिशि॑प्रः । शिप्रे हन् नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः ऽउती
उ॒त्याग॑मनेन ऽअ॒नूती॑ अ॒नूत्या॑नागमनेन वा ऽस॒त्वा गम॑यिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि

१. ख-क्ष-भ-य-मिश्रिततमो; घ-श-र्मिध्रवततमो । २. श-काराः कर्तारः । ३. ख-घ-भ-
नोपगन्तारो । ४. य-सुखेन ह्लातव्यो ।

स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । एवा हि एवं हि जातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः असमात्यो जाः
असमाति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् पुरु पुरुणि बहूनि च वृत्रा
वृत्राप्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि हनति हिनस्तु । तथा दस्यून् उपक्षपयितृन् शत्रूंश्च नि
हन्तु ॥ १ ॥

‘भूय इत्’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘भूयः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् ।
अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशश्च एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘उदिन्वस्य रिच्यते भूय
इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
‘भूय इद्रावृधे वीर्याय नृणामु त्वा’ (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

भूय इद्रावृधे वीर्याय एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उमे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उमे इति ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः भूयः इत् बहुतरमेव वावृधे प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थम् । वीर्याय वीरकर्माणि
वृत्रवधादीनि कर्तुम् । एकः मुख्यः अजुर्यः जरयितुमशक्यः स च इन्द्रः वसूनि धनानि दयते
स्तोतृभ्यो ददाति । तथा दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेऽयमिन्द्रः प्र रिरिचे अतिरिच्यते ।
किञ्च अस्य इन्द्रस्य उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अर्धमिदं अर्धमेव प्रति । अस्येन्द्रस्यार्धो भागो
द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्वि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अध अधुना अस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् असुर्यम् असुरहननकुशलं बलं मन्ये स्तामि । मन्यतिः
स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः यानि कर्माणि दाधार धारयति तानि नकिः आ मिनाति न कश्चिदपि
हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । दिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृत्तः सूर्यो दर्शतः दर्शनीयः
भूत् भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । सुक्रतुः शोभनकर्मा स
इन्द्रः सन्नानि भुवनानि उर्विया उरूणि विस्तीर्णानि वि धात् व्यधात् अकार्षीत् । इदमपरं
कर्म । एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।

नि पर्वता अग्नसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । आभ्यः । अरदः । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वताः । अग्नसदः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रजांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अद्या चित् अद्यापि नू चित् पुरापि तव नदीनां संबन्धि तदपः कर्म वर्तते । आभ्यः नदीभ्यः गातुं मार्गम् अरदः प्रवहनार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षीणं सद्गतेत इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया पर्वताः गिरयः नि षेदुः निपण्णाः । उत्पत्तनं परित्यज्य कचिदेव स्थाने नैश्वल्येनोपविष्टा बभूवुः । अग्नसदो न । अग्न अदनीयमज्ञम्^१ । तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्वल्येनासते तथेत्यर्थः^२ । अतः कारणात् हे सुक्रतो शोभनकर्मणिन्द्र त्वया रजांसि सर्वे लोकाः दृळ्हानि दंष्ट्रानि^३ स्थिरीकृताः^४ आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहन्नहिँ परिशयानमणोँऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिशयातम् । अणोः । अयं । अमृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणं तत् सत्यमित्तन्न सत्यमेव नानृतम् । त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः देवः न अस्ति । त्वत्सदृशोऽन्यः मर्त्यः मनुष्योऽपि न एव विद्यते । ज्यायान् अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यद्वीर्यते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वम् अणोः उदकं परिशयानं परिवृत्य शयानम् अहिम् मेघम् अहन् अवधीः । हत्वा च समुद्रम् अन्तरिक्षं जलधिं वा अच्छ आभिमुख्येन अपः उदकानि अवासृजः अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुपासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उपासम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरः वृत्रेणावृताः^१ अपः विषूचीः विविधमञ्जत्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा वि असृजः । यतस्त्वं पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य दृळ्हं दृढमपां बन्धकप्रदेशम् अरुजः अभाङ्क्षीः । अपि च त्वं जगतः संबन्धिनीनां चर्षणीनां प्रजानां राजाभवः अधिपतिर्भवसि ।

१. ख-झ-त२-भ-सदनीयम० । २. ख-झ-त२-न-भ-र-इत्यर्थः । ३. ख-भ-दृष्टानि । ४. ज्ञ-वृत्रेणावृतद्वाराः ।

किं कुर्वन् । १सूर्यं १घां शुलोकम् १उपसं च तमसा प्रावृतम् एतत्त्रितयं १साकं युगपदेव १जनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

‘अभूरेकः’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्षम् । उपान्त्या शक्ररी शिष्टाश्वत्स-
स्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—‘अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थी शक्ररी’ इति । महाव्रतस्य
निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पञ्चमारण्यकम्—‘अभूरेको रयिपते रयीणा-
मित्यष्टौ सूक्तानि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्वानम् ।
सूत्रितं च—‘एन्द्र याद्वप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।
विश्वजिति माध्यदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितं च—‘अभूरेको रयिपते
रयीणामिति सामसूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूरैऽवोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिऽपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूरैः । अवोचन्त । चर्षणयः । विऽवाचः ॥ १ ॥

हे १रयिपते धनस्य १ पालक १ इन्द्र १ एकः प्रधानभूतस्त्वं १रयीणां धनानां स्वामी १अभूः
भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति संबन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा ‘गवामसि गोपतिरेक
इन्द्र’ (ऋ. सं. ७. ९८. ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयम् । अपि च हे इन्द्र
त्वं १हस्तयोः आत्मीययोर्बाह्वोः १कृष्टीः प्रजाः १आ १अधिथाः आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत
इत्यर्थः । किंच १चर्षणयः मनुष्याः १तोके पुत्रे १अप्सु उदकेषु १सूरैः शत्रूणां प्रेरके १तनये पौत्रे चैतेषु
निमित्तभूतेषु सत्सु १विवाचः विशिष्टाः स्तुतीः १वि १अवोचन्त विविधं ब्रुवन्ति ॥

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्छ्यावयन्ते रजांसि ।

धावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

धावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १त्वत् त्वत्तः १भिया भयेन १विश्वा विश्वानि व्यापकानि १पार्थिवानि । पृथिव्यन्त-
रिक्षनाम १ तत्र भवानि १रजांसि उदकानि १अच्युता १चित् च्यावयितुमशक्यान्यपि १व्यावयन्ते
मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्पन्तीत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र १ते तव १आ १अज्मन् आगमने सति १धावा-
क्षामा धावापृथिव्यौ १पर्वतासः गिरयः १वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं बहुना १विश्वं सर्वं
१दृळ्हं स्थिरं प्राणिजातं १भयते बिभेति ॥

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्टौ ।

दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुर्यवम् । गोऽईष्टौ ।

दश । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम् । अविवे । रपांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सेन सह^१ अशुषं शोपयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्य शोपकमेतत्संज्ञम-
सुरम् अभि युध्य अभ्ययुध्यः । कुरसस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा
गविष्टौ । गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः । तस्मिन् कुर्यवम् एतत्संज्ञमसुरं च
दश अदशः । हिंसितवानसि । 'दश दशने' इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् ॥ अध अपि च
प्रपित्वे प्रपतने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः अमुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ
एकचक्रोऽभूत् । तथा चाज्ञातं—'सप्त युज्जति रथमेकचक्रम्' (ऋ. सं. १. १६४. २) इति । एत-
शाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवान् इत्याख्यातम्^२ ।
'सुरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा' (ऋ. सं. १. १३०. १) इति च निगमान्तरम् । अपि च रपांसि
पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि अविवेः अस्माल्लोकादगमयः । अवधीरित्यर्थः^३ ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे

भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽक्रे ।

भरत्ऽवाजाय । गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि^४ दस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य शम्बरस्य एतत्संज्ञस्य पुरः
पुरीः अप्रतीनि । लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः अव जघन्थ अवाहन् । हे शचीवः प्रज्ञावन्
हे सुतक्रे अभिपुतेन सांमेन क्रीतेन्द्र यत्र यस्मिन् काले सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाय
शच्या प्रज्ञया अशिक्षः धनानि प्रादाः गृणते स्तवते भरद्वाजाय च वसूनि प्रादाः तस्मिन् काले
शाम्बरीः पुरोऽव जघन्थेऽन्वयः ॥

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोर्प मद्विक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्यऽसत्त्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनृम्ण । भीमम् ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । श्रावय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

१. ख-घ-भ-श-सह युध्यमानम् । २. ख-ज्ञ-त-र-इत्याख्यानम् ; न-इत्याम्नोतम् । ३. ख-
घ-ज्ञ-त-र-भ-र-अवधीदित्यर्थः । ४. ज्ञ-राख्याकाः ।

हे वसत्यसत्वन । सत्याः^१ सत्वानो भटा^२ यस्य स तथोक्तः । हे वसुविनुष्ण । तुवि बहुलं नृणं धनं यस्य स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र वसः त्वं महते वरणाय संप्रामाय तदर्थं वभीमं भयंकरमात्मीयं वरथमा वतिष्ठ । हे प्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र अवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन उप याहि आगच्छ मद्रिक् मदभिमुखः । तथा हे श्रुत विश्रुतेन्द्र चर्यणिभ्यः प्रजाभ्यः प्र वश्रावय वच अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्ये अस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अपूर्व्या’ इति पञ्चचं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपूर्व्या’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छान्दोगिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अपूर्व्या पुरुतमानि तां सु ते कीर्तिम्’ (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य^३ सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।

विरिप्शिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।

विरिप्शिने । वज्रिणे । शमस्तमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥ १ ॥

वअपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि वपुरुतमानि बहुतमानि वशंतमानि सुखकृतमानि ववचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि वआसा आस्येन वअस्मै इन्द्राय वतक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । वमहे महते ववीराय विविधं शत्रूणाामीरयित्रे वतवसे तवस्विने बलवते वतुराय त्वरमाणाय वविरिप्शिने विशेषेण स्तुत्याय ववज्रिणे वज्रवते वस्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयद्रुजदद्वि गृणानः ।

स्वाधीभिर्ऋक्भिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।

सुऽआधीभिः । ऋक्ऽभिः । वावशानः । उत् । उस्त्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

वसः इन्द्रः वमातरा मातरौ दिवं च पृथिवीं च वकवीनां क्रान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय वसूर्येण वअवासयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । वअद्रिं गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतं वरुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम्^४ अङ्गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अङ्गिरोभिः वगृणानः स्तूयमान इति संबन्धः । अपि च वस्वाधीभिः शोभनध्यानैः वऋक्भिः स्तोत्रभिरङ्गिरोभिः ववावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् वउस्त्रियाणां बलस्य श्रुत्यैः पणिभिरपहतानां गवां वनिदानं बन्धनम् वउत् वअसृजत् अमोचयत् ॥

१. ज्ञ-सत्या अबाध्याः । २. ख१-भरा; झ-य-र-भावा नो; त-न-भावा । ३. ख-झ-त-न-भ-र-निष्केवल्येऽप्यस्य । ४. ख-ज्ञ-झ-त-न-भ-र-‘कवीनाम्’ नास्ति ।

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितृभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृढहा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निऽभिः । ऋक्ऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितृभिऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।

पुरः । पुरऽहा । सखिभिऽभिः । सखिऽयन् । दृढहाः । रुरोज । कविभिऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

वपुरुकृत्वा बहुकर्मकृन् वसः इन्द्रः वह्निभिः हविषां वोढृभिः ऋक्भिः स्तोतृभिः शश्वत् सर्वदा वमितृभिः संकुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय असुरान् जितवान् । जित्वा च पुरोहा पुराणां हन्ता सः इन्द्रः सखिभिः समानख्यानैः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् दृढहाः स्थिराः पुरः आसुरीः पुरीः रुरोज^१ ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिवृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजैभिः । महत्भिः । च । शुष्मैः ।

पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र वसः^२ त्वं महः महद्भिः वाजैभिः वाजैरङ्गैः महद्भिः शुष्मैः बलैः च सह क्षितीनां प्रजानां मध्ये जरितारं स्तोतारम् अच्छ आभिमुख्येन नीव्याभिः नव्याभिर्नवतराभिः पुरुवीराभिः पुरुणां बहूनां वीरयित्रीभिः बडवाभिः आ प्र याहि आगच्छ । किमर्थम् । सुविताय शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुरापाद् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुरापाद् ।

इत्था । सृजानाः । अनपावृत् । अर्थम् । दिवेदिवे । विविषुः । अप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

तुरापाद् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता वसः इन्द्रः सर्गेण सर्वदोषुक्तेन शर्वसा बलेन अत्यैः अत्यैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा तक्तः संगतः सन् दक्षिणतः दक्षिणायने अपः उदकानि विसृजतीति^३ शेषः । इत्था इत्थमनेन प्रकारेण सृजानाः सृज्यमानास्ता आपः अर्थं गन्तव्यम् अप्रमृष्यम् अन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं दिवेदिवे प्रतिदिनम् अनपावृत् अपावर्तनं पुनरागमनं^४ यथा न भवति तथा विविषुः व्याप्नुवन्ति ॥ अतैस्थन्प्रत्ययान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

१. ज-रुरोज बभञ्ज । २. ज-त-य- 'सः' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-झ-त-भ-र-श-सृजतीति । ४. ख१-झ-भ-न-य-पुनरागमनं न अपावर्तनम् अनपावर्तनम् अपुनरागमनम्; ज-ण-पुनरागमनम् अपावर्तनम् अनपावर्तनम् पुनरागमनम् ५. ख१-त-न-भ-य- 'न' नास्ति ।

‘य ओजिष्ठः’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु’ इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्ते विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्त्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।

सौवर्ण्यं यो वनवत्स्वश्चो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवर्ण्यम् । यः । वनवत् । सुऽअश्वः । वृत्रा । समत्सु । सासहत् । अमित्रान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितः इन्द्र त्वं ययः पुत्रः ओजिष्ठः ओजस्वित्तमो बलवत्तमः मदः तव मादयिता स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणः दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं तं पुत्रं वनः अस्मभ्यं सु सुष्ठु दाः देहि । ययः पुत्रः स्वश्वः सन् समत्सु संग्रामेषु सौवर्ण्यं शोभनाश्वानां समूहं वनवत् हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितुन् अभि-
त्रान् शत्रून् सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रेभिर्वि पणीरंशायस्त्वोत इत्सनिता वाजमवी ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विऽवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरसातौ ।

त्वम् । विप्रेभिः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत् । सनिता । वाजम् । अवी ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां हि त्वामेव विवाचः विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः चर्षणयः मनुष्याः शूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे अवसे रक्षणार्थं हवन्ते आह्वयन्ति । किञ्च त्वं विप्रेभिः विप्रेर्मैधाविभिरङ्गिरोभिः सार्धं पणीन् । वलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् वि अशायः विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतः त्वोत इत् स्वयोतो रक्षित एव सनिता संभक्ता पुरुषः वाजम् अश्वम् अवी अभिगन्ता भवति ॥

त्वं तां इन्द्रोभयां अमित्रान्दासां वृत्राण्यार्यां च शूर । °

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासां । वृत्राणि । आर्यां । च । शूर ।

वधीः । वनाऽइव । सुधितेभिः । अत्कैः । पृत्सु । दर्षि । नृणाम् । नृतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं तान् उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् अमित्रान् शत्रून् वधीः अहिंसीः । के त उभयविधाः । दासा उपक्षययितुन् कर्मविरोधिनो बलप्रभृतीनसुरान् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति शास

आकारः ॥ १आर्या आर्याणि कर्मानुष्ठानृत्वेन श्रेष्ठानि १वृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपदीनि १च तात् १
उभयविधान् हे १शूर त्वं हतवानित्यर्थः । १नृणां नेतृणां मध्ये १नृतम अतिशयेन नेतर्हे इन्द्र १पृष्ठसु
संग्रामेषु १सुधितेभिः सुष्ठु निहितैः १अत्कैः आत्मीयैरायुधैः १आ १दर्शि अन्यानपि शत्रूनाहणासि
विदारयसि । तत्र दृष्टान्तः । १वनेव वनानीव । यथा १वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् ॥

स त्वं न इन्द्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता॒ यद्ध्रया॑मसि त्वा॒ युध्य॑न्तो नेम॒धिता॒ पृत्सु॑ शूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अर्कवाभिः । ऊती । सर्वा । विश्वआयुः । अविता । वृधे । भुः ।
स्वःऽसाता । यत् । ह्यामसि । त्वा । युध्यन्तः । नेमऽधिता । पृत्ऽसु । शूर ॥ ४ ॥

हे वृन्द्र वसः तादृशः त्वम् अकवाभिः अकुत्सिताभिः उक्ती उतिभी रक्षाभिः नः
अस्माकं वृधे वर्धनाय अविता रक्षिता भूः भव । तथा विश्वायुः सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं सखा
च भव । नेमधिता नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च—‘त्वो नेम इत्यर्धस्य’ (निरु ३. २०) इति ।
अर्थाः कतिपयाः पुरुषा धीयन्त एविति नेमधितयः संग्रामाः । तादृशेषु पृष्टसु पृतनासु संग्रामेषु
युध्यन्तः युद्धं कुर्वन्तो वयं स्वर्पाता स्वः सुष्ठु अरणीयं धनं तस्य संभजनार्थं हे शूर त्वां यत्
यदा ह्वयामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इन्द्रापरायं च स्या भवो मृळीक उत नो अभिष्टौ ।

इत्था गृणन्तो म॒हिर्नस्य॑ शर्म॒न्दि॒वि ष्या॑म॒ पा॒र्ये गो॒षत॑माः ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपराय । च । स्याः । भव । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ ।
इत्या । गृणन्तः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम । पार्यै । गोसस्तमाः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र त्वं १नूनम् अद्य १नः अस्माकं १स्याः अस्मदीयो भव । १अपराय १च अपरस्मिन्नन्यस्मि-
न्नपि कालेऽस्मदीयो भव । १उत अपि च त्वं १नः अस्माकम् १अभिष्टौ अभिगमने सति १मृळीकः
सुखयिता १भव । १इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १गृणन्तः स्तुवन्तो वयं १गोषतमाः गावां संभक्तृतामाः
सन्तः १महिनस्य महत्स्त्व संबन्धिनि १दिवि द्योतमाने १पार्ये दुःखस्य पारके १शर्मन् शर्मणि सुखे
१स्याम वर्तमाना भवेम ॥ ॥ ५ ॥

‘सं च त्वे जग्मुः’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्षं त्रैदुभमैन्द्रम् । ‘सं च त्वे’ इत्यनुकात्मम् । तृतीये छान्दोगिकेऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीर्वि च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध इन्द्रे अघ्युक्थार्का ॥ १ ॥

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यन्ति । विऽभ्वः । मनीषाः ।

पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पृधे । इन्द्रे । अधि । उक्थऽअर्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि पूर्वीः बह्वयः गिरः स्तुतयश्च सं जग्मुः संगच्छन्ते । त्वत् त्वत्तः विभ्वः विभवो विस्तृताः मनीषाः स्तोतॄणां मतयश्च वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनम् अद्य च ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां स्तुतयः स्तोत्राणि इन्द्रे अधि अधिकं पस्पृधे अस्पृधन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य मत्वेने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथा उक्थार्का । उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृधे अस्पृधन्त ॥

पुरुहुतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहुतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वाँ । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहुतः बहुभिरुहुतः पुरुगूर्तः बहुभिरुद्यमितः ऋभ्वा महान् एकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टः यः इन्द्रः यज्ञैः यष्टृभिः पुरुषैः यजनसाधनैः^१ स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तः अस्ति बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति सः इन्द्रः रथो न रथ इव महे महते शवसे बलाय तदर्थं युजानः अस्मत्स्तुतिभिर्युज्यमानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिः अनुमाद्यो भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदृभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गर्विणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गर्विणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यम् इन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ते । वाणीः वाण्यः स्तुतयश्च यं न बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः स्तुतिभिश्च शृशं खिद्यते^२ अस्य चेन्द्रस्य बहुधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्रं वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः अभि नक्षन्ति अभिगच्छन्ति^३ । अपि च गर्विणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारः यदि गृणन्ति स्तुवन्ति । यत् यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति तत् सर्वं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय शं सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्विव्यर्चेवं मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्नाभि सं यदापः सुत्रा ववृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽईव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सुत्राः । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

१ एतत् एतस्मिन् २ दिवि दिवसे सौम्येऽहनि ३ अर्चेव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव ४ मासा मानेन ' इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने ' इत्यादिमन्त्रसाध्येन युक्तः ५ मिमिक्षः वसतीवर्त्येकधनारूपाभिरङ्गिरासिक्तः ६ सोमः ७ अस्मै । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन् ८ इन्द्रे ९ न्ययामि नियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतस्तोत्रं ब्रवाणोति शेषः । दिवि ब्रुलोके अर्चेव अर्कः सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तभिन्द्रे १० यज्ञैः यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं ११ हवनानि स्तोत्राणि १२ सुत्रा सह १३ ववृधुः अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । १४ धन्वन् धन्वनि मरुदेशे १५ अभि अभिमुखं १६ सं १७ यत् सम्यग्यन्त्यो १८ गच्छन्त्यः १९ आपः २० जनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्यङ्गुपमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गुपम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृत्रतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

१ अस्मै इन्द्राय २ महि महत् ३ एतत् ४ आङ्गुपं स्तोत्रं ५ मतिभिः स्तोत्रभिः ६ अवाचि उक्तमभूत् । ७ अस्मा ८ इन्द्राय ९ स्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादरार्था । १० विश्वायुः सर्वत्र गन्ता सः ११ इन्द्रः १२ महति प्रभूते १३ वृत्रतूर्ये संग्रामे १४ यथा येन प्रकारेणास्माकम् १५ अविता रक्षकः १६ वृधः वर्धयिता १७ च १८ असन् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥ ६ ॥

' कदा भुवन् ' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं नरस्याप्यं त्रैषुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—' कदा नरस्तु ' इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नर्थक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धिर्यः करसि वाजरत्नाः ॥ १ ॥

कदा । भुवन् । रथऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोष्यम् । दाः ।

कदा । स्तोमम् । वामयुः । अस्य । राया । कदा । धिर्यः । करसि । वाजरत्नाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र व्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि वरथक्षयाणि रथनिवासानि कदा कस्मिन्काले
 भुवन् भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदा कस्मिन् काले स्तोत्रे स्तुवते मह्यं
 सहस्रपोष्यं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा दाः दद्याः । कदा च अस्य मम स्तोतुः
 स्तोमं स्तोत्रं वराया धनेन वासथः व्यापयेः । धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि वाजरत्नाः वाजैरश्वैः
 रमणीयाः कदा कस्मिन् काले करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमानः^१ इन्द्रमनया
 पृष्टवान् ॥

कहिं स्विच्चदिन्द्र यन्नृभिर्नृवीरैर्वीराब्जीलयासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥ २ ॥

कहिं । स्विच् । तत् । इन्द्र । यत् । नृभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीलयासे । जयं । आजीन् ।
 त्रिधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वः । ऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ २ ॥

फलस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र कहिं स्विच् कदा खलु तत् भवेत् ।
 नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः नृन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैः अस्मदीयैः पुत्रैः वीरान् शत्रुपुत्रांश्च यत्
 नीलयासे त्वं संश्लेषये^२ संयोजये^३ ॥ नीलयतिः संश्लेषणकर्मा^४ ॥ ईदृशं युद्धं यत्संश्लेषणं तत्कदा भवे-
 दिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वम् आजीन् संग्रामान् कदा जय जयेः । कदा च गोषु अभि-
 गन्तुषु शत्रुषु विद्यमानाः त्रिधातु त्रिधातुः क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्रीः गाः अधि जयासि
 अधिकं जयेः । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् व्यासितम् द्युम्नं धनम् अस्मे अस्मासु कदा धेहि धारयेः ॥

कहिं स्विच्चदिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कहिं । स्विच् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।
 कदा । धियः । न । नियुतः । युवासे । कदा । गोमघा । हवनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे इन्द्र कहिं स्विच् कदा खलु तत् भवेत् । हे
 शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं जरित्रे स्तोत्रे विश्वप्सु बहुविधरूपं ब्रह्म अजं कृणवः करोषीति यत् तत्कदा
 भवेदिति वितर्कः । कदा च धियः कर्माणि । न इति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च युवासे आत्मनि^५
 योजये^६ । कदा च त्वं गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ हवनानि
 स्तोत्राणि गच्छाः अभिगच्छे^७ ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।

पीपिहीषः सुदुधामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोमघाः । जरित्रे । अश्वश्चन्द्राः । वाजश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।

पीपिहि । इषः । सुदुधाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरद्वाजेषु । सुरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

१. घ-°मसहमानः सः; श-°मसहमानः सन् । २. घ-संहरेः । ३. ख-न-म-संश्लेषकर्मा ।
 ४. ज-त-य-आत्मना नियोजयेः । ५. ख१-ज-अ-न-भ-आगच्छेः ।

हे इन्द्र वसः त्वं जरित्रे स्तोत्रे गोमघाः गवां दात्रीः अश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्वादयन्तीः वाज-
श्रवसः वाजैर्बलैः प्रसिद्धा एवंभूताः पृथक् अस्मानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु अधि भेहि
धारय । तथा इषः तान्यस्मानि सुदुषां शोभनदोग्ध्रीं धेनुं गां च हे इन्द्र पीपिहि प्यायय ।
अपि च ता इषो गौश्च सुरुचः शोभनदीक्षयो यथा भवन्ति तथा त्वं रुरुध्याः दीपयेः । शोभन-
दीक्षियुक्ताश्च ताः सन्निवत्यर्थः ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरम् । शुक्रदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं नूनम्^१ अद्यतनं वृजनं बाधकमस्मदीयं शत्रुम् अन्यथा चित् अन्येनैव प्रकारेण
योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे
शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूरः शौर्यपितः वि दुरः विशेषेण दारयिता शत्रूणाम् । यद्वा । दुरो
द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि विघटयस्त्वं यत् यस्मात् गृणीषे अस्माभिः स्तूयसे तस्मात् कारणात् शुक्र-
दुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य धेनोः वाचः स्तोत्रात् मा निररं मा निर्गच्छेयम् । यद्वा ।
शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्याख्यातम्
'क्र गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्स्वित्यर्थः । हे विप्र प्राज्ञेन्द्र आङ्गिरसान्
अङ्गिरोगोत्रजान्स्मान् ब्रह्मणा अस्मेन जिन्व प्रीणय ॥ ७ ॥

'सत्रा मदासः' इति पञ्चर्च त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सत्रा' इत्यनुक्रान्तम् ।
पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम्^२ । सूत्रितं च—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं
सामसूक्तालयं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि'
(आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि^३ निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्त्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यदेवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वजन्त्याः । सत्रा । रायः । अर्ध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्यम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव स्वदीयाः मदासः सोमपानजनिता मदाः सत्रा । सत्यनामैतत् । सत्यं
विश्वजन्त्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सत्रेति महत्त्वम् । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् । अध
अपि च पार्थिवासः पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीयाः ये रायः धनसमूहाः सन्ति तेऽपि

१. ख-झ-त२-न-भ-र-अनूनम् । २. ख-घ-झ-त१-न-भ-र-श-'शस्यं' नास्ति; ज-शंस्यम् । ३. त-
महाव्रते ।

१सत्रा सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं १वाजानाम् अज्ञानां १सत्रा सत्यं १विभक्ता दाता १अभवः भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योज्यम् । १यत् यस्मात्त्वं १देवेषु मध्ये १असुर्यं बलं १धारयथाः अतः कारणात्त्वमेवं करोषीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्युमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्युमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रऽहत्ये ॥ २ ॥

१अस्य इन्द्रस्य १ओजः बलं १जनः यजमानः १अनु १प्र १येजे संततं प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्रं १वीर्याय वीरकर्म क्रतुं १सत्रा सत्यम् १अनु १दधिरे पुरो^१ दधिरे^१ यजमानाः । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् । अपि च १स्युमगृभे स्युमः स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते १दुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषां हिंसकाय १अर्वते शत्रूणामभिगन्त्रे १च तस्मा इन्द्राय १क्रतुं कर्म परिचरणात्मकं १वृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । १वृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य^१ शत्रोर्हनन-निमित्तम् ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौस्यानि नियुतः सश्रुरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचंसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौस्यानि । निऽयुतः । सश्रुः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थऽशुष्माः । उरुऽव्यचंसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

१तम् इन्द्रम् १ऊतयः मरुतः १सध्रीचीः सहाज्जन्यः संगता भूत्वा १सश्रुः सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्तानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा १वृष्ण्यानि वीर्याणि १पौस्यानि बलानि च १नियुतः रथे युज्यमानाः^२ वडवाश्च तम्^३ १इन्द्रं सेवन्ते । अपि च १उक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रम् । तदेव बलं^४ यासां तादृशाः १गिरः स्तुतयश्च १उरुव्यचंसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रम् १आ १विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १समुद्रं न १सिन्धवः । यथा स्यन्दनशीला नद्यः समुद्र-माविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्खामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खाम् । उप । सृज । गृणानः । पुरुऽचन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । बभूथ । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १गृणानः स्तूयमानः १सः १त्वं १रायः धनस्य १खाम् । नदीनामैतन् । अत्र तत्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् १उप १सृज विमुञ्च । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । १पुरु-

१. ख-ञ-न-भ-र-‘पुरो दधिरे’ नास्ति । २. ख-ञ-भ-आवाकस्य । ३. श-नियुज्यमानाः ।

४. ख-ञ-न-त-न-भ-य-र-तमेव । ५. ज-शुष्मं बलम् ।

अन्द्रस्य बहुनामाद्वादकस्य वस्वः निवासकस्य । अपि च असमः अनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिः अधिपतिः बभूथ^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य एकः असाधारणो राजा ईश्वरश्च बभूविथ^२ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुधौर्न भूमाभि रायौ अर्यः ।

अमो यथा नः शर्वसा चक्रानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । द्यौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।

अमः । यथा । नः । शर्वसा । चक्रानः । युगेऽयुगे । वयसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि शृणु । यः त्वं दुवोयुः अस्म-
दायं परिचरणमात्मन हच्छन् अर्यः अरेः संबन्धीनि रायः धनानि भूमं बहुराणि द्यौर्न सूर्य इव
अभि भवसि वसः त्वं श्रुधीत्यन्वयः । अपि च शर्वसा आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्तः चक्रानः
स्तूयमानः युगेयुगे काले काले वयसा हविर्लक्षणेनाज्ञेन चेकितानः प्रजायमानस्त्वं यथा येन
प्रकारेण नः अस्माकमसाधारणोऽसि तथा असः स्याः ॥ ॥ ८ ॥

‘ अर्वाग्रथम् ’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ अर्वाग्रथम् ’ इत्यनुक्रा-
न्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोगः ॥

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिशिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्वऽवाग्म् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उग्र उदूर्णबल इन्द्र युक्तासः रथेन युक्ताः हरयः अश्वाः ते त्वदीयं विश्ववारं विश्व-
वर्णीयं रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं वहन्तु आनयन्तु । हि यस्मात् स्वर्वान् स्वः सुष्ठु अरणीयं
गुणजातम् । तद्वान् कीरिश्रित् स्तोता भरद्वाज ऋषिः त्वा त्वां हवते आह्वयति तस्मात् कारणात्
त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्तिवन्त्यर्थः । वयं च अद्य इदानीं ते त्वया सधमादः सह माद्यन्तः ऋधी-
महि समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य ‘ प्रो द्रोणे ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ प्रो द्रोणे हरयः
कर्मागमनिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमनपुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अगन् । पुनानासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।

इन्द्रः । नः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

वहरयः हरितवर्णाः सोमाः वनः वकर्म अस्मदीयं यज्ञं वप्रो वअमन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्य च वपुनानामः पूयमानाः वद्रोणे द्रोणकलशे वऋज्यन्तः ऋजु गच्छन्तः वअभूवन् भवन्ति । वपूर्यः
पुरातनः वद्युक्षः दीप्तिर्निवासभूतो द्युस्थानो वा वमदस्य मदकरस्य वसोम्यस्य सोमस्य वराजा ईश्वर एव-
भूतः वइन्द्रः च वअस्य इमं सोमं वपपीयात् पिबतु ॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर् नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्राणासः । शवसानम् । अच्छे । इन्द्रम् । सुचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।

अभि । श्रवः । ऋज्यन्तः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

वआसस्राणासः परितो गच्छन्तः वरथ्यासः रथे युक्ताः वअश्वाः वऋज्यन्तः ऋजुगमनाः गन्तः
वसुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थितं वशवसानं बलमिवाचरन्तम् वइन्द्रं वश्रवः श्रवणीयमस्मदीयं हविः
वअच्छ आभिमुख्येन वअभि ववहेयुः आवहेयुः । नू चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । वअमृतम्
अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः ववायोः हेतोः वनु इदानीं वनू वचित् नैव ववि वदस्येत् क्षयं न प्राप्नु-
यान् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना शुष्यति ततः पुरैव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियर्तीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयर्ति । इन्द्रः । मघोनाम् । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिऽवः । परिऽयासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः उरुतमः वतुविकूर्मितमः अतिशयेन बहुविधकर्मा वइन्द्रः । वमघोनां मघवतां
हविर्लक्षणधनोपेतानां मध्ये वअस्य यजमानस्य वदक्षिणां यज्ञे दातव्याम् वइयति प्रेरयति । यद्वा ।
मघोनामिति अस्येत्यनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मघानो हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः ।
शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वयया दक्षिणया दत्तया वअंहः पापं यज्ञमंबन्धि वपरि-
यासि विनाशयसि हे धृष्णो धर्षक वमघा मघानि धनानि वसूरिन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च
दक्षिणया ववि वदयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्त्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीऽभिः । वर्धताम् । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्ठः । अस्तु । सत्त्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः ॥ ५ ॥

अयम् वइन्द्रः वस्थविरस्य^१ वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा वदाता भवतु । स च वइन्द्रः ववृद्ध-
महाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् वगीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ववर्धताम् । वसत्त्वा शत्रूणां शातयिता

सः १इन्द्रः १वृथम् आवरकं शत्रुं १हनिष्ठः हन्तृतमः १अस्तु भवतु । अपि च १सूरिः प्रेरकः स इन्द्रः १तूतुजानः त्वरमाणः १ता तानि धनानि १आ १पृणति अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ ११ ॥

‘अपादितः’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपात्’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो महीं भर्षद्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इतः । उत् । ऊँ इति । नः । चित्रतमः । महीम् । भर्षत् । द्युमतीम् । इन्द्रहूतिम् । पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुदानुः ॥ १ ॥

१चित्रतमः चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः १नः अस्मदीयात् १इतः अस्मात् ग्रहचमसादेः १अपात् सोमं पिबतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्नोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । १उदु इत्येतौ पूरणौ । तथा १महीं महतीं १द्युमतीं दीप्तिमतीम् १इन्द्रहूतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं १भर्षत् स इन्द्रो बिभर्तुं धारयतु । १दैव्यस्य देवसंबन्धिनो १जनस्य १यामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणां १पन्यसीं स्तुत्यतमां १धीतिं परिचरणरूपां क्रियां १रातिं दातव्यं हविश्च १सुदानुः शोभनदान इन्द्रः १वनते संभजतु ॥

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्य गिन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णी । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः । आ । इयम् । एनम् । देवहूतिः । ववृत्यात् । मद्यक् । इन्द्रम् । इयम् । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

१अस्य इन्द्रस्य १कर्णा कर्णी १दूराच्चित् दूरदेशादपि १आ १वसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः । १इन्द्रस्य १घोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्धेतोः १ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता १तन्यति शब्दं करोति । यद्वा । सर्वत्र विस्तारयति । १देवहूतिः देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा १इयं स्तुतिश्च १ऋच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा सती १एनम् १इन्द्रम् १मद्यक् मदभिमुखम् १आ १ववृत्यात् आवर्तयतु । पुनः १इयम् इति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरौ दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तम् । वः । धिया । परमया । पुराजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनुषि । अकैः ।

ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र १तं तादृशम् १इन्द्रं १वः त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ १परमया उत्कृष्टतमया १धिया स्तुत्या १अकैः अर्चनसाधनैर्हविर्भिः साधैर्म् १अभ्यनूषि अभिष्टौमि । कीदृशम् । १पुराजां पूर्वसिन् काले जातं चिरंतनम् १अजरं जरारहितं नित्यम् । अतः कारणात् १अस्मिन् १इन्द्रे १ब्रह्म

प्रज्ञाणि हविलक्षणान्यज्ञानि वगिरः स्तुतयश्च वसं वदधिरे संधीयन्ते संक्षिप्यन्ते । महान् प्रवृद्धः
स्तोमः वच वधि वधत् अधिकं वर्धते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिरं उक्था च मन्म ।

वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।
वर्धं । अहं । एनम् । उषसः । यामन् । अक्तोः । वर्धन् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वयम् इन्द्रं यज्ञः यागः वर्धात् वर्धयति । उत अपि च तत्साधनभूतः सोमः च यमिन्द्रं
वर्धयति । तथा ब्रह्म हविलक्षणमज्ञं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयति । गिरः स्तोत्राणि
मन्म मननीयानि उक्था उक्तानि शस्त्राणि च यं वर्धयन्ति एनम् इन्द्रम् उषसः च अक्तोः
रात्रेः यामन् यामनि गमने सति वर्धं वर्धयन्ति । मासाः शरदः संवत्सराश्च द्यावः
दिवसाश्चैनम् इन्द्रं वर्धान् वर्धयन्ति ॥

एवा जज्ञानं सहसे असांमि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । असांमि । वावृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।
महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम । वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविशिन्द्र एव एवं जज्ञानं प्रादुर्भवन्तं सहसे शत्रूणामभिभवार्थम् असांमि
बहुलं वावृधानं वर्धमानं महो महान्तम् उग्रम् उद्गूर्णबलं त्वां नूनम् अथ वृत्रतूर्येषु श्रुताय
विश्रुताय राधसे धनाय च अवसे रक्षणाय च आ विवासेम परिचरेम ॥ १० ॥

‘मन्द्रस्य कवेः’ इति पञ्चमं षोडशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । ‘मन्द्रस्य’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य बह्वेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । बह्वेः । विप्रमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देवः । इषः । युवस्व । गृणते । गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवेः विक्रान्तस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य बह्वेः वोढुः विप्र-
मन्मनः । विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य

१. ख१-भ-वर्धय आवर्धयन्ति; ज्ञ-ज्ञ-न-वर्धा वर्धयन्ति; त२-वर्धा वर्धयंसि । २. ख१-घ-ज-ण-
भ-वर्धन्ति अह (ख१-भ-अहः) पूरणः । ३. ख-घ-भ-असांमि संपूर्णम् । ४. घ-वावृधानम् ।
५. घ-वृत्रतूर्येषु रणेषु; ज्ञ-श-वृत्रतूर्येषु संग्रामेषु । ६. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘श्रुताय’ नास्ति ।

‘तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य’ ‘सचनस्य सेव्यस्य’ एवंभूतस्य ‘मध्वः मधुनः सोमस्य ॥ ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यैष वृद्धी ॥ एवंभूतं ‘नः’ अस्मदीयं सोमं हे इन्द्र त्वम् ‘अपाः पिब । अपि च हे ‘देव द्योतमानेन्द्र’ ‘गृणते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवता मया ‘गोअग्राः । गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशाः ‘इषः अन्नानि ‘युवस्व संयोजय ॥

अयमुज्ञानः पर्यद्रिमुत्सा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुणं वि वलस्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उज्ञानः । परि । अद्रिम् । उत्साः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुणम् । वि । वलस्य । सानुम् । पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

‘अयम् इन्द्रः’ ‘अद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं’ ‘परि परितः पर्वतसमीपे विद्यमानाः’ ‘उत्साः गाः’ ‘उज्ञानः कामयमानः’ ‘ऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरङ्गिरोभिः’ ‘युजानः संगच्छमानः’ ‘ऋतयुक् ऋतेन^१ तत्कृतेन^२ स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा’ ‘वलस्य असुरस्य स्वभूतं’ ‘सानुं समुच्छितं पर्वतम्’ ‘अरुणम् अन्यैरभग्नं’ ‘वि’ ‘रुजत् व्यभाङ्क्षीन् । किंच’ ‘पणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च’ ‘वचोभिः स्तुत्यरायुषैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव^३ वा अयम्^३’ ‘इन्द्रः’ ‘अभि’ ‘योधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उपसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र ।

इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उपसः । चकार ॥ ३ ॥

हे ‘इन्द्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा’ ‘अयम्’ ‘इन्दुः सोमः’ ‘अद्युतः अद्योतमानान्’ ‘अक्तून् । अकुरिति रात्रिनाम् । अत्र च तत्संबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा ‘दोषा रात्रि’ ‘वस्तोः दिवसं’ ‘शरदः संवत्सरांश्च’ ‘वि’ ‘द्योतयत् व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । ‘नू’ ‘चित् पुरा देवाः’ ‘इमं सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम्’ ‘अह्नां दिवसानां’ ‘केतुं प्रज्ञापकं यस्मात्’ ‘अदधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगर्वाधीनत्वात्तिथिविभागानाम् । अपि चायं सोमः’ ‘उपसः उपःकालान्’ ‘शुचिजन्मनः आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान्’ ‘चकार करोति ॥

अयं रोचयदरुचो रुचानोऽयं वासयद्वयतेन पूर्वीः ।

अयमोयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

१. ख-सेवनस्य; झ-न-भ-य-सेवनीयस्य; ‘त-सेव्यस्य’ नास्ति । २. घ-ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण च युजानः; श-तेन कृतेन स्तोत्रेण च युज्यमानः । ३. झ-‘वार्क्यैर्वायुम्; त-‘वार्क्यैरेवायुम् ।

वअयम् इन्द्रः वरुचानः रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानः वअरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मली-
मसान् सर्वाँल्लोकान् वरोचयत् प्रकाशयति । तथा वपूर्वीः बह्वीरुपसश्च वअयम् इन्द्रः वऋतेन
सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा ववि ववासयत् ध्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयती-
त्यर्थः । तथा वऋतयुग्मिभः ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः वअश्वैः वनाभिना संनद्धेन वस्वविंदा सुध्वरणी-
यस्य^१ धनस्य लम्भकेन रथेन वचर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् वअयम् एवेन्द्रः
वईयते गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रतन राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृनुचसे रिरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रतन । राजन् । इषः । पिन्व । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नृन् । ऋचसे । रिरिहि ॥ ५ ॥

हे वप्रतन पुरातन वराजन् राजमानेन्द्र वगृणानः स्तूयमानस्त्वं ववसुदेयाय वसूनि धनानि
त्वया देयानि यस्मै तादृशाय वगृणते स्तुवते वपूर्वीः बह्वीः वइपः अश्वानि वनु क्षिप्रं वपिन्व सिञ्च
प्रयच्छेत्त्यर्थः । किंच वऋचसे अर्चयित्रे स्तोत्रे वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वओषधीः व्रीह्यादीन्
वअविषा विपरहितानि रक्षकाणि वा ववनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि वगा वअर्वतः अश्वान् वनृन्
मनुष्याश्च कर्मकरान् वरिगेहि देहि ॥ ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति पञ्चचं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमेन्द्रम् । ‘इन्द्र पिब’ इत्य-
नुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या^२ शस्त्रयाज्या^३ । सूत्रितं च—
‘इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गृण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मदाय । अवं । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गृणे । आ । निऽसद्य । अर्थ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र तं सोमं वपिब यः सोमः वतुभ्यं वमदाय मदार्थं वसुतः अभिपुतः । यतस्त्वया
सोमः पातव्योऽतः कारणात् वसखाया समानस्यानां मित्रभूतौ वा वहरी अश्वौ वअव वस्य अवस्था-
पय । तदनन्तरं ववि वमुच रथाद्विमुञ्च । वउत अपि च वगृणे अस्मत्स्तोत्रसंघे वआ आभिमुख्येन
वनिषद्य उपविश्य वप्र वगाय अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोक्य । वअथ अनन्तरं वयज्ञाय यजमानाय
वगृणते स्तुवते ववयः अन्नं वधाः देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये^४ अच्छावाकस्य ‘अस्य पिब’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘अस्य^५ पिबेति
याज्या^६’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. घ-श-सृष्ट वरणीयस्य । २. ऋ-भ-°स्याज्यशस्त्रयाज्या, २-°स्याज्या शस्त्रयाज्या; श-°स्याज्य-
शस्त्रस्य याः या । ३. ऋ-इ-त-न-भ-य-र-पर्याये । ४. न-उ-रय पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या ।

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्तिन् ।

तमु ते गावो नर आपो अद्रिरिन्दुं समहन्पीतये समस्मै ॥ २ ॥

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञानः । इन्द्र । मदाय । क्रत्वे । अपिबः । विरप्तिन् ।

तम् । ऊँ इति । ते । गावः । नरः । आपः । अद्रिः । इन्दुम् । सम् । अहान् । पीतये । सम् । अस्मै ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्य इमं सोमं ऽपिब । हे ऽविरप्तिन् महन् ऽजज्ञानः जायमान एव त्वं ऽयस्य यं सोमम् ऽअपिबः पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । ऽमदाय हर्षाय ऽक्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म' कर्तुं च । ऽतमु तादृशमेव ऽइन्दुं सोमं ऽगावः गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः ऽनरः नेतारोऽध्वर्यवः ऽआपः वसतीवर्याख्याः ऽअद्रिः अभिषवार्यो ग्रावा एते सर्वे ऽअस्मै अत्येन्द्रस्य ऽते तव ऽपीतये पानार्थं ऽसमहान् समगमयन् । 'हि गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुनः ऽसम् इति पूरकः ॥

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहन्तु हरयो वहिष्ठाः ।

त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥ ३ ॥

सम्ऽइद्धे । अग्नौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वहिष्ठाः ।

त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । नः ॥ ३ ॥

ऽअग्नौ ऽसमिद्धे^१ दीप्ते^२ ऽसोमे ऽसुते अभिषुते सति हे ऽइन्द्र ऽत्वा त्वां ऽवहिष्ठाः वोदृताः ऽहरयः अश्वाः ऽआ ऽवहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यौनयन्तु । अहं च ऽत्वायता त्वां कामयमानेन ऽमनसा ऽजोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । हे ऽइन्द्र त्वं ऽनः अस्माकं ऽमहे महते ऽसुविताय कल्याणाय ऽआ ऽयाहि आगच्छ ॥

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयम् ।

उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वे^३ वर्यो धात् ॥ ४ ॥

आ । याहि । शश्वत् । उशता । ययाथ । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयम् ।

उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः । अथ । ते । यज्ञः । तन्वे । वर्यः । धात् ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र पुरा ऽशश्वत् बहुकृत्वः ऽययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणात् ऽउशता अस्मान् कामयमानेन ऽमहा महता ऽमनसा सह ऽसोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन्^३ तादृश-मस्मदीयं यज्ञम् ऽआ ऽयाहि अभिगच्छ । आगत्य च ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽइमा इदानीं प्रयुज्यमानानि ऽनः अस्मदीयानि ऽउप ऽशृणवः उपशृणु । ऽअथ अनन्तरं ऽयज्ञः यजमानः ऽते तव ऽतन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं ऽवयः अन्नं सोमात्मकं ऽधात् ददातु ॥

१. घ-ज्ञ-न-भ-श-वार्य कर्म । २. ज्ञ-त-न-श-समिद्धे सम्यगन्धर्नः दीप्ते । ३. घ-ज्ञ-त-न-भ-र-श-अस्मिन् ।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यद्वधुग्यद्वा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्तसजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।
अतः । नः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्सभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि शुलोकाख्ये यत् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् ।
एतत्पृथक्शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । यद्वा स्वस्वकीये सवने गृहे । अथवा
किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन् देशे असि भवसि अतः अस्मात् स्थानाद्वागत्य हे गिर्वणः गिरां
संभक्तस्मिन् नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः । तद्वान् मरुद्भिः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकम्
अवसे रक्षणाय यज्ञम् अस्मदीयं यागं पाहि रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसाधनमस्मदीयं सोममवसे
तर्पणाय पाहि पिब ॥ ॥ १२ ॥

‘अहेळमानः’ इति पञ्चर्चमष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘अहेळमानः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्तस्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्द्रवः । सुतासः ।

गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छे । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अहेळमानः अकुप्यस्त्वं यज्ञम् अस्मदीयम् उप याहि उपागच्छ । यतः कारणात्
तुभ्यं त्वदर्थं सुतासः अभिवृताः इन्द्रवः सोमाः पवन्ते पूयन्ते वशापवित्रेण शोध्यन्ते । हे वज्रिन्
वज्रवन् इन्द्र गावो न गावः स्वकीयं गोष्ठमिव स्त्वं स्वकीयम् ओकः स्थानं द्रोणकलशादि-
लक्षणम् अच्छ आभिमुख्येन प्रामुख्येन शेषः । अतः कारणात् हे इन्द्र यज्ञियानां वशाहानां
देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यस्त्वं आ गहि आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥ २ ॥

हे इन्द्र या ते तव काकुत् जिह्वा सुकृता सुष्ठु धात्रा निर्मिता । या च वरिष्ठा उस्तमा
विस्तीर्णतमा । यया च मध्वः मधुनः सोमस्य ऊर्मि रसं शश्वत् बहुकृत्वः पिबसि तया
जिह्वास्मदीयं सोमं पाहि पिब । तदर्थम् अध्वर्युः अध्वरस्य नेता ऋत्विग्गृहीतसोमः सन् प्र

वस्थ्यात् हविर्धानादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् । अदि च हे वृद्धं वृद्ध्युः शत्रुसंबन्धिनीर्गा आत्मन इच्छन् वृते त्वदीयः वृषः वृसं वृवर्ततां शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हन्तिवत्यर्थः ॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम् । अकारि । सोमः ।

एतम् । पिब । हरिवः । स्थातः । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥ ३ ॥

वृप्सः द्रवणशीलः । वृषभः कामानां वर्षिता । विश्वरूपः बहुविधरूपोपेत ईदृग्विधः । वृष्णः । सोमः । वृष्णे कामानां वर्षित्रे । इन्द्राय इन्द्रस्य पानार्थं । समकारि अभिपवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे स्थातः सर्वेषामधिष्ठातः । उग्र उर्ध्वबलेन्द्र । एतम् ईदृशं सोमं । पिब । यस्य सोमस्य प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वा ईशिषे स्वमेवेश्वरो भवसि । यः च सोमः वृते तव अन्नम् अन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय ।

एतं तितित्वं उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।

एतम् । तितित्वं । उप । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे वृद्धं सुतः अभिषुतः । अयं सोमः असुतात् अकृताभिपवात् सोमादन्यदीयात् वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः प्रशस्यतरः । तथा चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं रणाय रमणीयाय तदर्थं श्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । स्वाभितशयेन रमयितेत्यर्थः । हे तितित्वं शत्रूणां तरितरिन्द्र । यज्ञं यजनसाधनम् एतं सोमम् उप याहि उपागच्छ । तेन च सोमेन विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलानि आ पृणस्व आपूरय ॥

ह्यामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाडरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादर्यस्वा सुतेषु प्रास्माँ अव पृतेनासु प्र विशु ॥ ५ ॥

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाड् । अरम् । ते । सोमः । तन्वे । भवाति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादर्यस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतेनासु । प्र । विशु ॥ ५ ॥

हे वृद्धं रत्वा त्वां ह्यामसि आह्यामः । अतः कारणात् त्वम् अर्वाड् अस्मदभिमुखः सन् आ याहि आगच्छ । अस्मदीयः सोमः च वृते तन्वे तव शरीराय अरं पर्याप्तं भवाति भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिलाषं तर्पयत्वित्यर्थः । हे शतक्रतो बहुविधकर्मस्मिन् त्वं च सुतेषु अभिषुतेषु

१. ख-झ-भ-जेतरिन्द्र ; घ-नेतरिन्द्र । २. ज्ञ-उपगच्छ । ३. झ-त-न-र-उपगतेन । ४. ख-झ-न-भ-सर्वाणि च । ५. श-यथाभिलषितम् ।

अस्मदीयेषु सोमेषु ऽमादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तिर्योगे' । तदनन्तरं ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽअस्मान्
 ऽप्र ऽअव प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किंतु ऽविश्वे सर्वासु प्रजास्वस्मान् ऽप्र अव प्ररक्ष ॥ ॥१३॥

'प्रत्यस्मै' इति चतुर्कचमेकोनविंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्त्यन्तम्' इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुष्णीयमान-
 सूक्तम् । मूर्त्रितं च—'प्रत्यस्मा इत्युष्णीयमानायानूच्य' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

अरंगमाय जग्मयेऽपश्चादध्वने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर ।

अरम्ऽगमाय । जग्मये । अपश्चात्ऽदध्वने । नरे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ऽअस्मै इन्द्राय ऽप्रति ऽअर अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्त्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय ।
 ऽपिपीषते पातुमिच्छते ऽविश्वानि सर्वाणि वेद्यानि ऽविदुषे जानते ऽअरंगमाय पर्याप्तगमनाय ऽजग्मये
 यज्ञेषु गमनशीलाय ऽअपश्चादध्वने । दधिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामप्रगामिने ऽनरे नेत्रे
 यज्ञानाम् ॥'

तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्ये 'एमेनम्' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'एमेनं
 प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

एमेनं प्रत्येतन सोमैभिः सोमपातमम् ।

अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन । सोमैभिः । सोमऽपातमम् ।

अमत्रेभिः । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुऽभिः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः ऽसोमैभिः सोमैः करणभूतैः ऽसोमपातमम् अतिशयेन सोमस्य पातारम् ऽएनम्
 ऽइन्द्रम् ऽआ अभिमुखं ऽप्रत्येतन प्रतिगच्छत । ऽईम् इति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअम-
 त्रेभिः अमत्रैः सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभिः ऽऋजीषिणम् । ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलम् । तद्वन्तम् ।
 यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । ऽसुतेभिः अभिषुतैः ऽइन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणम् ।
 गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वन्तम् । अथवा अमत्रेभिरमत्रैरमात्रैः' अपरिमितैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणम् ॥
 ऋजेर्गोत्यर्थाद्भावसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इति ॥ संगतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रति-
 गच्छतेत्यन्वयः । अन्य^१ आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमिन्द्रं
 प्रतिगच्छतेति ॥

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमैभिः प्रतिभूषथ ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्मिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुभिः । सोमैभिः । प्रतिभूषथ ।

वेद । विश्वस्य । मेधिरोः । धृषत् । तन्मिदम् । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः । सुतेभिः अभिषुतैः । इन्दुभिः उन्दनशीलैर्दीप्तैर्वा^१ । सोमैभिः सोमैः । यदि । प्रतिभूषथ इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ॥ ' भू प्राप्नोति ' इत्यस्यैतद्भूषणम् ॥ तदानीं । मेधिरोः मेधावी । मेधो यश्चस्तद्वाप्नोति । स इन्द्रः । विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं । वेद वेत्ति जानाति । शास्वा च धृषत् शत्रूणां धर्षकः सन् । तन्मिदं तं तं काममेव । एषते प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेस्वस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिशस्तेः । अस्वस्परत् ॥ ४ ॥

अस्माअस्मा । इत् । अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे । अध्वर्यो त्वम् । अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य । सुतम् अभिषुतं रसं । प्र । भर संप्रहर^२ । प्रयच्छेति यावत् । स चेन्द्रः । समस्य सर्वस्य । जेन्यस्य जेतव्यस्य । शर्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः । अभिशस्तेः अभिशंसनात् । तत्कृताद्विसनात् । कुवित् बहुशः । अस्वस्परत् । अस्मान् पालयतु ॥ ॥ १४ ॥

' यस्य त्यत् ' इति चतुर्कचं विंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— ' यस्मौष्णिहम् ' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहन्तृचाशीतावेतस्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं— ' यस्य त्यच्छम्बरं मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः ' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवः । दासाय । रन्धयः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र^३ । यस्य सोमस्य । मदे पानेन जनिते हर्षे सति । शम्बरम् असुरं । दिवोदासाय राज्ञे । रन्धयः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि । ' रन्धयतिर्वशागमने ' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । त्यत् इति क्रियाविशेषणम् । त्यत् तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा अरन्धय^४ इत्यर्थः^४ । हे । इन्द्र । सः । अयं । सोमः । ते त्वदर्थं । सुतः अभिषुतः अतस्तं । पिब ॥

१. भ-अमृतेन जगत् क्लेदयितृभिर्दीप्तैर्वा । २. ख-घ-झ-त-भ-श-प्रहर । ३. त-इन्द्र त्वम् । ४. ख-अरन्धयः अहिंसीदित्यर्थः ; त२-अरन्धयदित्यर्थः ; भ-अरन्धयः अहिंसीदित्यर्थः ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रऽसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं तीव्रसुतम् । तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं मदं मदकरं सोमरसं मध्यं मध्यंदिनसवनगतम् अन्तं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि सः अयं सोमः स्वदर्थमभिषुतस्तं पिब इति ॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृळ्हा अवासृजः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदे । दृळ्हाः । अवऽअसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सति अश्मनः वलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य अन्तः मध्ये विद्यमानाः दृळ्हाः दृढपिधानाश्च गाः पणिभिरपहृताः अवासृजः वलस्य बन्धमाश्रयः स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन मन्दानः मन्दमानो हृष्टः सन् माघोनम् ऐन्द्रं शवः असाधारणं बलं दधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सः अयं सोमः सुतः अभिषुतस्तं पिब ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके पट् सूक्तानि । तत्र 'यो रयिवः' इति चतुर्विंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चाबुक्तान्तं—'यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्बार्हस्पत्यो ह्यादौ षडनुष्टुभस्तिस्त्रश्च विराजो मध्यमैत्र वासाम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

यो रयिवो रयितमो यो द्युमैर्द्युमन्वत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

यः । रयिऽवः । रयिम्ऽतमः । यः । द्युमैः । द्युमन्वत्ऽतमः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ १ ॥

हे रयिवः धनवान् इन्द्र वयः सोमः रयितमः अतिशयेन रयिमान् धनवान् । वयः च द्युमैः द्योतमानैर्यशोभिः द्युमन्वत्तमः अतिशयेन यशस्वी हे स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक इन्द्र वसः सोमः अभिषुतः सन् वते तव मदः मदकरः अस्ति भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ २ ॥

हे तुविशग्म बहुसुखेन्द्र वयः शग्मः सुखकरः वते त्वदीयः यः सोमः मतीनां स्तोतृणां रायः धनस्य दामा दाता भवति हे स्वधापते इन्द्र वसः सोमः अभिषुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ ३ ॥

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । येन पीतेन सोमेन वृद्धो न प्रवृद्धश्च सन् स्वाभिरूतिभिः आत्मीयैर्मरुद्भिः सार्धं शवसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवसि स सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

पृष्ठयषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे 'त्यमु वः' इत्येन्द्रस्तृचः । सूत्रितं च—'त्यमु वो अप्रहणमप त्वं वृजिनं रिपुम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम् ।

इन्द्र विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । अप्रऽहनम् । गृणीषे । शवसः । पतिम् ।

इन्द्रम् । विश्वऽसाहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वऽचर्षणिम् ॥ ४ ॥

हे ऋषिभ्यजमानाः वः युष्मदर्थं वस्यसु तमेव इन्द्रं वृणीषे स्तौमि । यद्वा । वो यूयं वृणीषे
वृणीत स्तुत । वचनव्यत्ययः । कीदृशमिन्द्रम् । अप्रहणम् अप्रहन्तारं भक्तानामनुग्राहकं शवसः
बलस्य पतिं पालकं विश्वासाहं विश्वस्य शत्रोरभिभवितारं वनरं नेतारं मंहिष्ठं दानृतमं विश्व
चर्षणिं सर्वस्य द्रष्टारम् ॥

यं वर्धयन्तीद्गिरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्य । राधसः ।

तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

वगिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं यम् इत् यमेव शुष्मं बलं वर्धयन्ति । कीदृशम् । पतिम्
ईश्वरम् । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य शत्रोः राधसः धनस्य । शत्रुघनानामपहर्तारमित्यर्थः । अस्य
इन्द्रस्य तमित् तमेव शुष्मं शोपकं बलं देवी देवनशीले रोदसी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं
सपर्यतः परिचरतः ॥ १६ ॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सुक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि ।

विपः । न । यस्य । उतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सुक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारः वः युष्मदीयस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य तत् बर्हणा बृहत्वं माहात्म्यम् इन्द्राय
इन्द्रार्थम् उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं
जानीयात् तथा विस्तरयन्ति इत्यर्थः । यस्य इन्द्रस्य उतयः रक्षाः विपो न मेधाविन इव
भवन्ति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति
योज्यम् । यत् यस्मिन्नेन्द्रे सक्षितः समाननिवासाः संहता उतयः भवि रोहन्ति प्रादुर्भवन्ति
तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविददक्षं मित्रो नवीयान्पानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्तस्तौलाभिधौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससवान् । तौलाभिः । धौतरीभिः । उरुष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः दक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् अविदत् जानाति । कीदृशः । मित्रः
मित्रभूतः नवीयान् नवतरः कल्याणतरः स्तुत्यतरो वा । स च पानः सोमं पिबन् देवेभ्यः स्तोत्रभ्यः
वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् अचैत् चिनोति उपचितं करोति ददातीति यावत् । अपि च ससवान् ।
ससमित्यङ्गनाम । हविलक्षणाङ्गोपेतः स इन्द्रः तौलाभिः स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिः धौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्बडवाभिरीदृशैर्मरुजिर्वा युक्तः सन् ^१सखिभ्यः स्तोतृभ्यः ^२उरुस्या रक्षणेच्छया आगत्य
^३पायुरभवत् रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः कसौ रूपम् । स्तौलाभिर्धौतरीभिः ससवान्
 संभजमान इति संबन्धः ॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।

दधानः । नाम । महः । वचःऽभिः । वपुः । दृशये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

^१ऋतस्य यज्ञस्य पथि मार्गे वेधाः विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः अपायि । इन्द्रेण पीतोऽ-
 भूत् । यद्वा । वेधा विधातेन्द्रोऽपयि । सोमं पिबतु ॥ व्यस्ययेन कर्तरि चिप् ॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य
^२मनांसि श्रिये श्रितुं देवासः देवाः स्तोतारः ऋत्विजः अक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति । स वेन्द्रः
^३नाम शत्रूणां नामकं महः महदात्मीयं^१ वपुः शरीरं दधानः धारयन् वचोभिः स्तुतिभिः
 वेन्यः वननीयः संभजनीयश्च सन् दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज
 इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो
 वपुर्भास्वरं रूपं दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥

धुमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविडि ॥ ९ ॥

धुमत्तमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानाम् । पूर्वीः । अरातीः ।

वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविडि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र धुमत्तमं दीप्तिमत्तमं दक्षं बलम् अस्मे अस्मासु धेहि धारय । जनानां^२ स्तोतृणा-
 मस्माकं पूर्वीः बह्वीः अरातीः शत्रुसेनाः सेध निषेध निवारय । अपि चास्माकं वर्षीयः
 वृद्धतरं वयः अन्नं शचीभिः आरम्भ्याभिः प्रज्ञाभिः कृणुहि कुरु । तथा धनस्य सातौ संभजने
 अस्मानविडि गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान् रक्ष ॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्दृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोर्दनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मघवन् । अभुम् । वयम् । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।

नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यऽत्रा । किम् । अङ्ग । रध्रऽचोर्दनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र दात्रे कामानां दात्रे तुभ्यमित् तुभ्यमेव वयं शेषभूताः
 अभूम् । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे हविषां दाने वर्तमाना अभूम् । हे हरिवः हरिवन्निन्द्र अतः कारणात्

१मा १वि १वेनः मा विगतकामो भूः । अस्मान् सर्वदा कामयस्व । वेनतिः कान्तिकर्मा । १मर्थ्यत्रा मर्थ्येषु मनुष्येषु मध्ये १आपिः बन्धुस्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि १नकिः १दृष्टो नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । १अङ्ग हे इन्द्र १त्वा त्वां १रध्रचोदनं रधस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं चोदयितारम् १आहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ ॥ १७ ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निषिधो जनेषु जहसुस्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।

पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःऽसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे १वृषभ कामानां वर्धितरिन्द्र १जस्वने । जसिरूपक्षयकर्मा । उपक्षपयित्रे राक्षसादये १नः अस्मान् १मा १ररीथाः मा दाः । १रेवतः धनवतः १ते तव १सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं १मा १रिषाम हिंसिता मा भूम । हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १पूर्वीः बह्वीः १निषिधः निषेधा निवारणानि १जनेषु शत्रुषु निहिताः सन्ति । यद्वा । निषिधो निषेधार्था रजवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते । अतः कारणात् १असुस्वीन् अनभिषोतूनयजमानान् १जहि मारय । १अपृणतः हवीष्यप्रयच्छतश्च १प्र १वृह उन्मूलय । 'पृण दाने' इति धातुः ॥

उदभ्राणीव स्तनयन्निर्त्यर्तिन्द्रो राधांस्यभ्व्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽइव । स्तनयन् । इत्यर्ति । इन्द्रः । राधांसि । अद्व्यानि । गव्या ।

त्वम् । असि । प्रऽदिवः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥ १२ ॥

१अभ्राणीव १स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् १इन्द्रः १अभ्व्यानि अश्वसंबन्धीनि १गव्या गव्यानि गोसंबन्धीनि पतस्समूहद्वयरूपाणि १राधांसि धनानि १उत् १इत्यर्ति उदीरयति । उद्गमयति स्तोत्रभ्यो दातुम् । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र १प्रदिवः पुराणः १त्वं १कारुधायाः कारुणां स्तोत्राणां धारयिता १असि भवसि । तादृशं १त्वा त्वां १मघोनः धनवन्तः कृपणाः १अदामानः हविषामदातारः १मा १आ १दभन् मा हिंसिषुः । यद्वा । वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवन्तं त्वामिति संबन्धः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूव्याभिरुत नूतनाभिर्गीभिर्विवृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूव्याभिः । उत् । नूतनाभिः । गीऽभिः । विवृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हे १वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितः १अध्वर्यो १महे महते अस्मै १इन्द्राय १सुतानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुतानभिषुतान् सोमान् १प्र १भर प्रहर प्रगमय । १स १हि खलु इन्द्रः १अस्य सोमस्य

वराजा स्वामी भवति । वयः इन्द्रः वपूर्याभिः पूर्वकाले कृताभिः वउत अपि च वनूतनाभिः इदानीं क्रियमाणाभिः वगृणतां स्तुवताम् वक्ष्याणां संबन्धिनीभिः वगीभिः उभयविधाभिः स्तुतिभिः ववानृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये भैत्रावरुणस्य 'अस्य मदे' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षांसि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्यै ॥ १४ ॥

वअस्य सोमस्य पानेन वमदे हर्षे सति वविद्वान् अभिज्ञः वइन्द्रः वपुरु पुरुणि बहूनि ववर्षांसि आवरकाणि ववृत्राणि शत्रून् वप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् वजघान हतवान् । यद्वा । वर्ष इति रूपनाम । बहूनि वर्षांस्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । वमधुमन्तं माधुर्यवन्तं वतसु तमेव वसोमं वशिप्रिणे शोभनहनुकाय वअस्मै ववीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय वपिबध्यै पातुं वप्र होषि हे अध्वर्यो प्रजुहुषि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये भैत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । परावतः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

अयम् वइन्द्रः वसुतम् अभिपुतं वसोमं वपाता वअस्तु साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तृन् । अत एव 'न लोकाध्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन वमन्दसानः माद्यन् ववज्रेण आयुधेन ववृत्रम् आवरकं शत्रुं वहन्ता अस्तु भवतु । एतदुभयार्थं वपरावतश्चित् दूरदेशादपि वयज्ञम् वअच्छ अस्मदीयं यज्ञमभि वगन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थः । कादृश इन्द्रः । ववसुः सर्वेषां निवासयिता वधीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणां कर्मणां वा वअविता रक्षिता वकारुधायाः कारूणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः 'इदं त्यत्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्देवो युयवः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेपः । युयवत् । वि । अंहः ॥ १६ ॥

वपात्रं पातव्यम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य । प्रियम् अनुकूलं । त्यत् तत् । इदं सोमा-
त्मकम् । अमृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यस्ययेन कर्नरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण
पीयताम् । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः । सौमनसाय सुमनस्त्वाय । देवम् । इन्द्रं । मत्सत् । मादयेत्तथा
पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रः । द्वेषः द्वेष्टुन् । अस्मत् । अस्मत्तः । वि । युयवत् । वियोजयतु । अंहः
पापं चास्मत्तो वियोजयतु ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामि मघवन्मित्रान् ।

अभिषेणो अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघवन् । मित्रान् ।

अभिऽमेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे । मघवन् धनवन् । शूर शौर्यवन्निन्द्र । एना एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन । मन्दानः । मन्दमानो
माद्यन् । जामिं ज्ञातिम् । अजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् । अमित्रान् । अस्मत्पतिकृत्वाचरणपरान्
शत्रून् । जहि हिंसितान् कुरु । किंच । अभिषेणान् । अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्मदभि-
मुखम् । भावेदिशानान् आयुधानि पुनःपुनरादिशतो विसृजतः शत्रून् हे । इन्द्र । पराचः । प्र । मृण ।
ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् । जहि । च ॥

आसु ष्मा णो मघवन्निन्द्र पुत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । पुत्सु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुऽगम् । करिति कः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेष । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

हे । मघवन् धनवन् । इन्द्र । नः । अस्मदीयासु । आसु । पुत्सु । पुतनासु संग्रामेषु । अस्मभ्यं
महि महत् । सुगं सुखेन प्राप्यं । वरिवः धनं । कः कुरु । स्म इति पूरणः ॥ अपि च हे । इन्द्र
अपाम् आस्रव्यानां धनानां वा उदकानां वा । तोकस्य पुत्रस्य । तनयस्य पौत्रस्य च । जेषे जयार्थं
सूरीन् स्तोतृन् । नः । अस्मान् । अर्धम् अर्धान् । ससृष्टान् । कृणुहि कुरु । यद्वा । अर्धकारिणः कद्रूणां
खण्डयितुं कुरु । अस्म इति पूरकः ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मन्नाञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदीय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अत्याः ।

अस्मन्नाञ्चः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदीय । सुयुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां हरयः अश्वाः वृष्णे वर्षित्रे मदीय मदकराय सोमायेदं सोमं पाययितुम् आ वहन्तु । कीदृशा अश्वाः । वृषणः कामानां वर्षितारः युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमानाः वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः । अत्याः सततगामिनः अस्मन्नाञ्चः अस्मान् प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः वृषणः नित्यतरुणाः वज्रवाहः वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । घृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।

इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वाः घृतप्रुषः नोर्मयः घृतमुदकं सिञ्चन्तः^१ सामुद्रास्तरङ्गा इव मदन्तः हृष्यन्तो मत्ताः सन्तः एते त्वदीयं द्रोणं द्रुममयं रथम् आ अस्थुः^२ आतिष्ठन्तः^३ । अतस्त्वमङ्गाच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षयित्रे तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकैर्ग्रावभिः^४ सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां मध्ये त्वज्जागरूपं सोमं यस्मादध्वयवः प्र भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

वृष्णे । ते । इन्दुः । वृषभ । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवः शुलोकस्य वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्याः भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिन्धूनां स्यन्दनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तियानां संधीभूतानां स्थावरजङ्गमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तियाः संधीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र^५ वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्ते एते तुभ्यं त्वदर्थं

१. ख-झ-न-भ-य-आवहन्तु आनयन्तु । २. ख-पृषन्तः सिञ्चन्तः ; न-पृषोतः सिञ्चन्तः ; भ-पृषतः सिञ्चन्तः । ३. ख-झ-झ-त-न-भ-र-तस्थुः । ४. ख-झ-त-२-न-भ-आतिष्ठन्तः ; घ-झ-श-आस्थि-तवन्तः । ५. ख-न-वर्षकैर्ग्रावभिः । ६. घ-कामानां वर्षितरिन्द्र ; र-कामाभिवर्षकेन्द्र ।

१स्वादुः मधुरः १रसः रसनीयः प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा १मधुपेयः मधुवत् पातव्यः १इन्दुः सोमः १पीपाय प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरार्युधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देवः । सहसा । जायमानः । इन्द्रेण । युजा । पणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितुः । आर्युधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

१देवः द्योतमानः १अयम् १इन्दुः सोमः १इन्द्रेण १युजा सख्या सह १जायमानः प्रादुर्भवन् १पणिं वणिजं गवामादातारं बलात्स्वयमसुरम् । यद्वा । पणीनां स्वामित्वान् पणिरित्युच्यते । तमसुरं १सहसा बलेन १अस्तभायत् अस्तभ्नात् न्यरुधत् । अपि च १स्वस्य धनस्य गोरूपस्य १पितुः पालयितुः १अशिवस्य असुखकरस्य बलस्य १आर्युधानि वज्रादीनि १अमुष्णात् अपाहरत् । तदीयाः १मायाः च अमुष्णात् । हे इन्द्र त्वत्सत्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तत्र महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीर्यं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उपसः । सुपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।

अयम् । त्रिधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निगूळहम् ॥ २३ ॥

१अयं सोमः १उपसः उपःकालान् १सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीः १अकृणोत् अकरोत् । १अयम् एव १सूर्ये सूर्यमण्डले १अन्तः मध्ये १ज्योतिः तेजः १अदधात् निहितवान् । १त्रिधातुं सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् १अयं लतारूपः सोमः १दिवि शुल्के १रोचनेषु रोचमानेषु १त्रितेषु नृतीये स्थाने तत्रेषु विस्तृतेषु देवेषु १निगूळं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानम् १अमृतम् अमृतत्वकारणं पीयूषं १विन्दत् अविन्दत् अलभत । हे इन्द्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानिति इन्द्रस्य^१ स्तुतिरधिगन्तव्या^२ । यद्वा । इदंशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते । अयमिन्द्र उपसः शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात् । दिवि शुल्के रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रास्त्रिधातुं सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूढं पात्रैः संवृतममृतममरणहेतुभूतं सोममविन्दत् अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी विष्कभायद्वयं रथमयुनक्सत्तरंश्मिम् ।

अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्तमम् ॥ २४ ॥

अयम् । द्यावापृथिवी इति । वि । स्कभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सत्तरंश्मिम् ।

अयम् । गोषु । शच्या । पक्वम् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दशयन्त्रम् । उत्तमम् ॥ २४ ॥

अयं सोमः ॥ यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च ॥ वि ॥ ऋभायन् विविधमस्थापयत् । अपि च ॥ अयं सोमः सूर्यस्य च ॥ २थं ॥ ससरश्मि ससरश्मिभिः ॥ क्रिणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वा ॥ अयुनक् अयोजयत् । तथा ॥ अयं ॥ सोमः ॥ गोपु ॥ अन्तः मध्ये ॥ पक्वं निष्पक्वं ॥ शक्या प्रज्ञया संकल्परूपया ॥ उत्सम् उत्सरण-शीलं पयः ॥ दाधार धारयति । ॥ दशयन्त्रम् । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत्^१ । उत्सरणहेतुभूतैर्दश-भिश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—‘चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् । द्वौ प्रत्यक्षावनुस्मोर्मां विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम्’ इति । यद्वा । अयमिन्द्रो यावापृथिवी वि ऋभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव ससरश्मि सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोवन्तः शक्यात्मीयेन कर्मणा पक्वं पयो धारयति । एवंभूतेन्द्रार्थं^२ सोमो दशयन्त्रं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्गृहेयन्त्रितैर्गृहीतैरुपेतमुत्समुत्सरणशीलं रसं दाधार धारयति । प्रातःसवनं ऐन्द्रवायवादयो दश प्रहा गृह्यन्ते । तथा च ब्राह्मणं—‘नव प्रा त्रंहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे^३ दशमं गृह्णाति’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति । अन्यग्राम्नातं—‘दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति’ (शा. ब्रा. १४. २) इति । तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् ॥ ॥ २० ॥

‘य आनयन्’ इति त्रयस्त्रिंशदहं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरारपम् । ‘पुरुतमम्’ इत्ये-षातिनिचृत् ‘त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् मध्यमः षट्क्षेदतिनिचृत्’ इत्युक्तलक्षणात्^४ । त्रयस्त्रिंशद्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ‘अधि बृबुः पणीनाम्’ इत्यस्मिन्नन्ये तृचे बृबुनां तक्षा स्तूयते । अतः स तृचस्त-इवतारुः । शिष्टास्त्रिंशदन्त्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्रायत्रं पुरुतममतिनिचृदन्त्या-नुष्टुप् तृचेऽन्ये बृबुस्तक्षा दैवतम्’ इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽन्यतृचवर्जमेतस्सूक्तम् । तथैव पञ्च-मारण्यकं—‘य आनयत्परावत इति तिल उत्तमा उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । पराऽवतः । सुऽनीती । तुर्वशम् । यदुम् । इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

यः इन्द्रः ॥ तुर्वशं ॥ यदुं चैतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ ॥ सुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन ॥ परावतः तस्माद्दूरदेशात् ॥ आनयत् आनीतवान् ॥ युवा तरुणः ॥ सः ॥ इन्द्रः ॥ नः ॥ अस्माकं ॥ सखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे ॥ चित् । विप्रः स्तोता^१ । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे ॥ वयः अन्नं ॥ दधत् इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि धारयतीति । सः ॥ इन्द्रः ॥ अनाशुना ॥ चित् अक्षिप्रगमनेनापि ॥ अर्वता अधेन ॥ हितं शत्रुषु निहितं स्थापितं ॥ धनं ॥ जेता जयशीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतो ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त उतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । उतयः ॥ ३ ॥

१. ज-त-१-२-हेतुगर्भ विशेष^१ । २. घ-ज्ञ-श-त-२-न-भ-र-तेन्द्रार्थं । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-सोमः घ-ज्ञ-‘स्तोमे’ नास्ति । ४. ख-ज्ञ-न-भ-लक्षणत्वात् । ५. श-मेधात्री ।

वअस्य इन्द्रस्य वप्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि वमहीः मह्यो महत्यो भवन्ति । वउत अपि च वप्रसास्तयः प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः वपूर्वाः बह्व्यो भवन्ति । तथा वअस्य इन्द्रस्य वज्जतयः रक्षाः वन वक्षीयन्ते नापचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चैत प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मऽवाहसे । अर्चैत । प्र । च । गा॒य॒त । सः । हि । नः । प्र॒मा॒तः । म॒ही ॥ ४ ॥

हे वसवायः समानख्यानाः स्तोतारः वब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय वअर्चत दक्षाणि शंसत । वप्र वगायत वच स्तोत्राणि । वस वहि स खल्विन्द्रः वनः अस्माकं वमही महती वप्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्निविता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृ॒त्र॒ह॒न् । अ॒वि॒ता । द्वयोः । अ॒सि । उ॒त । ई॒दृ॒शे । यथा । व॒यम् ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र वत्वमेकस्य स्तोतुः वद्वयोः च स्तोत्रोः वअविता रक्षिता वअसि । सर्वेषां स्तोतृणां रक्षकः भवसीत्यर्थः । वउत अपि च वईदृशे जनेऽप्यविता भवामि वयथा यादृशाः ववयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा^१ अभूम् । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षकः नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृ॒णो॒षि । उ॒क्थ॒शं॒सि॒नः । नृ॒ऽभिः । सु॒वी॒रः । उ॒च्य॒से ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वइत् त्वमेव वद्विषः द्वेषून् वअति वनयसि अस्मान्नयसि^२ तारयसि^३ । वउ इति पूरकः । तथा वउक्थशंसिनः उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतृनस्मान् वकृणोषि ममृद्धान् करंषि । यस्मात् त्वं वनृभिः स्तुतीनां नेतृभिः पुरुरैः वसुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोत्रेभ्यः दातव्यं रपेत इति वउच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मऽवाहसम् । गीः॒ऽभिः । स॒खा॒यम् । ऋ॒ग्मि॒यम् । गा॒म् । न । दो॒ह॒से । हु॒वे ॥ ७ ॥

वब्रह्माणं परिवृढं वब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं वसखायम् अस्माकं सखिभूतम् वऋग्मियम् । ऋग्मा ऋचः । तदर्हम् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रं वदोहसे दोग्धुं वगां वन गामिव वगीर्भिः स्तुतिभिः^३ वहुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोर्रुचुर्वहनि नि द्विता । वीरस्य पृतनापहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । ह॒स्त॒योः । रु॒चुः । व॒ह॒नि । नि । द्वि॒ता । वी॒र॒स्य । पृ॒त॒ना॒प॒हः ॥ ८ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-वविध^० । २. ख-ज्ञ-भ-अस्मानतितारयसि; ज्ञ-न-य-अस्मानतिनयसि तारयसि; घ-वारयसि । ३. घ-श-स्तुतिरूपाभिः ।

वीरस्य वीर्यवतः । पृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः । यस्य इन्द्रस्य
 हस्तयोः बाह्वोः विश्वानि सर्वाणि । द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि । वसूनि विद्यान्ते
 इति । नि । ऊचुः । ऋषयो नितरां वदन्ति तमिन्द्रं हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

वि दृळ्हानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । बृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृळ्हानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानाम् । शचीऽपते । बृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे । अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन् । शचीपते इन्द्र । जनानां शत्रूणां । दृळ्हानि । चित्
 दृढानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा । वि । बृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे । अनानत
 अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र । मायाः च शत्रुभिर्निर्मिता वि बृह विनाशय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्र । वाजानाम् । पते । अहूमहि । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

हे । सत्य अवितथस्वभाव । सोमपाः सोमस्य^१ पातर्हे^१ । वाजानां । पते अज्ञानां पालयितरेवंभूत
 हे । इन्द्र । श्रवस्यवः श्रवोऽज्ञमात्मन इच्छन्तो वयं । तमु । त्वा तादृशं त्वामेव । अहूमहि आह्वयामः
 स्तुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिंथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । यः । पुरा । आसिंथ । यः । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यः । मः । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र । तमु । त्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेषः । यः त्वं । पुरा पूर्वस्मिन् काले । हव्यः
 ह्यातव्यः । आसिंथ बभूविथ धनलाभार्थम् । यो । वा यश्च त्वं । हिते शत्रुषु निहिते । धने निमित्तभूते^२
 सति । नूनम् अद्यापि हव्यः ह्यातव्यो बभूविथ । सः स्वमस्मदीयं । हवं स्तोत्रं । श्रुधि शृणु ॥

धीभिरर्वञ्जिरर्वतो वाजा इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वत्ऽभिः । अर्वतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

हे । इन्द्र । धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन । त्वया अनुगृहीता वयम् । अर्वञ्जिः अस्मदीयैः
 अश्वैः । अर्वतः शत्रुसंवन्धिनाऽश्वान् । श्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् । वाजान् अज्ञानि च । हितं
 शत्रुषु निहितं । धनं च । जेष्म त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभूरु वीर गिर्वणो महान् इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसार्यः ॥ १३ ॥

अभूः । ऊँ इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वितन्तसार्यः ॥ १३ ॥

हे । वीर विद्धिधर्मारयितः शत्रूणां हे । गिर्वणः गोभिर्वननीय । इन्द्र । हिते शत्रुषु निहिते । धने
 निमित्तभूते सति । महान् प्रबृद्धस्वः । भरे संग्रामे । वितन्तसार्यः शत्रूणां जेता । अभूः ॥ तन्तस इति
 धातुर्जेयार्थः कण्ठ्वादां पठ्यते । तस्मान् व्युपसृष्टादीणादिकः कर्तव्यार्थप्रत्ययः ॥

या त ऊतिरमित्रहन्मक्षुजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुजवःऽतमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हे ऽअमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ऽते त्वदीया ऽमक्षुजवस्तमा अतिशयेन शीघ्रजया ऽया ऽऊतिः गतिः ऽअसति अस्ति ऽनया गया ऽनः अस्माकं ऽरथं ऽहिनुहि प्रेरय शत्रु-जयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥ १५ ॥

हे ऽजिष्णो जयशीलेन्द्र ऽरथीतमः अतिशयेन रथी महारथः ऽसः त्वम् ऽअस्माकेन अस्मदीयेन ऽअभियुग्वना अभियोक्त्रा शत्रूणामभिभवित्रा ऽरथेन ऽहितं शत्रुषु निहितं ऽधनं ऽजेषि अस्मदर्थं जय ॥ ॥ २३ ॥

य एक इत्तमुं दृहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

ऽविचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ऽवृषक्रतुः वर्षकर्मा ऽयः इन्द्रः ऽएकः ऽइत् एक एव ऽकृष्टीनां प्रजानां ऽपतिः अधिपतिः ऽजज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् ऽतमु तमेवेन्द्र हे स्तोतः ऽस्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

यः । गृणताम् । इत् । आसिथ । आपिः । ऊती । शिवः । सखा । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः त्वम् ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽशिवः सुखकरोऽत एव ऽसखा मित्रभूतश्च सन् ऽगृणतामिदं स्तुवतामस्माकमेव ऽआपिः बन्धुः ऽआसिथ पुरा बभूविथ ऽसः तादृशः ऽत्वं नः अस्मान् इदानीं ऽमृळय सुखय ॥

धिष्व वज्रं गर्भस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । ससहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रम् । गर्भस्त्योः । रक्षःऽहत्याय । वज्रिऽवः । ससहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥ १८ ॥

हे ऽवज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र ऽगर्भस्त्योः आत्मीययोर्हस्तयोः ऽवज्रं कुलिशं ऽधिष्व धारय । किम-र्थम् । ऽरक्षोहत्याय रक्षसां हननार्थम् । धृत्वा च ऽस्पृधः स्पर्धमानाः ऽअभिः अभिगन्त्रीरासुरीः सेनाः ऽससहीष्ठाः अत्यर्थमभिभव ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोदनम् । ब्रह्मवाहःऽतमम् । हुवे ॥ १९ ॥

१प्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं १रयोणां धनानां १युजं योजयितारं दातारं १सखायं मित्रभूतं १कीरि-
चोदनं कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं १ब्रह्मवाहस्तमस् अतिशयेन ब्रह्मभिर्ऋन्त्रैर्वहनैरमेवविधमिन्द्रं १हुवे
आह्वयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वणस्तमो अध्रिगुः ॥ २० ॥
सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वणः । तमः । अध्रिगुः ॥ २० ॥

१स १हि स खल्विन्द्रः १विश्वानि सर्वाणि १पार्थिवा पृथिव्यां भवानि १वसूनि धनानि १एकः
एव १पत्यते इष्टे नान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । १गिर्वणस्तमः अतिशयेन गीर्भिः
स्तुतिभिः संभजनीयः १अध्रिगुः अदृतगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजैभिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥
सः । नः । नियुत्ऽभिः । आ । पृण । कामम् । वाजैभिः । अश्विऽभिः ।
गोमत्ऽभिः । गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे १गोपते गवां पालयितः १सः त्वं १नः अस्माकं १कामं १नियुद्धिः बद्धवाभिः १धृषत् धृष्टं
दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा १आ १पृण आपूरय^१ । यद्वा धृषद्दितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां
धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा १गोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्युक्तैः १अश्विभिः बहुभिरश्वरपेतैर्वाजैरश्वैश्चास्मदीयं
काममापूरय ॥

तद्वो गाय मुते सचा पुरुहूताय सत्त्वेने । शं यद्वे न शाकिने ॥ २२ ॥
तत् । वः । गाय । मुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्त्वेने । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारः १वः यूयं १मुते अभिमुते सोमे सति १पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय १सत्त्वेने
शत्रूणां सादयित्रे धनानां^१ वा^२ सन्निधे दत्त्रे इन्द्राय १तत् स्तोत्रं १सचा सह संहता भूत्वा १गाय
गायत । १यत् स्तोत्रं १शाकिने शक्तिरुते इन्द्राय १शं सुखकरं भवति १गवे १न । यथा गवे यवसं
सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत्सीमुप श्रवद्गिरः ॥ २३ ॥
न । घ । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ।
यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

१वसुः वासयिता स इन्द्रः १गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य १वाजस्य अश्वस्य बलस्य वा १दानं
प्रदानं १न १घ न खलु १नि १यमते नियच्छति उपरतं करोति । १यत् यदि १सीम् इमाः १गिरः
अस्मदीयाः स्तुतीः १उप १श्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो वरत् ॥ २४ ॥
 कुवित्सस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोमन्तम् । दस्युहा । गमत् ।
 शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । कुविद्वहः स्यति हिनस्तीति कुविस्वो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपक्षयितृणां हन्तेन्द्रः प्र गमत् प्रकर्षेण गच्छति । हि यस्मादेवं तस्मात् शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नः अस्माकं ता गा अप वरत् निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र नोनुवुर्गिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।
 इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र त्वा त्वाम् अभि इमाः अस्मदीयाः गिरः स्तुतयः प्र नोनुवुः प्रकर्षेण पुनः पुनर्गच्छन्ति । नातिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वाम् अभि नोनुवुः अभितः शब्दयन्ति स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारत्रं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥
 दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते ।
 अश्वः । अश्वयते । भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयं सख्यं सखित्वं दूणाशं दुर्णाशं^१ नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः । अतो हे वीर वीरयतिरिन्द्र गव्यते गामात्मन इच्छते त्वं गौरसि गवां प्रदाता भवसि । उपचारात् कारणे कार्यशब्दः । तथा अश्वायते अश्वानात्मन इच्छते अश्वः भव अश्वप्रदो भवसि ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥
 सः । मन्दस्व । हि । ह्यन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।
 न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र सः तादृशस्त्वम् अन्धसः सोमस्य पानेन हृष्टया तन्वा आत्मीयेन शरीरेण मन्दस्व मोदस्व । किमर्थम् । महे महते वराधसे धनार्थम् । हि पूरणः । अपि च त्वदीयं स्तोतारं निदे निन्दकाय तस्य वशं न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः । वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे ऽगिर्व्रणः गीर्भिर्व्रननीयेन्द्र ऽसुतेसुते संमेऽभिषुते अभिषुते^१ सति ऽइमाः अस्मदीयाः ऽगिरः
स्तुतयः ऽस्वा स्वां^२ ऽनक्षन्ते व्यामुवन्ति । ऽधेनवः दोग्धयः ऽगावो ऽन गाव इव ऽवत्सम् । यथा
शीघ्रं वत्सं व्यामुवन्ति तद्वत् ॥

पुरु॒तमं पुरु॒णां स्तो॒तृणां विवा॑चि । वाज॑र्भिर्वाज॒यताम् ॥ २९ ॥

पुरु॒ऽतमम् । पुरु॒णाम् । स्तो॒तृणाम् । वि॒ऽवाचि । वाज॑र्भिः । वा॒ज॒ऽयताम् ॥ २९ ॥

हे इन्द्र ऽपुरु॒तमं^३ पुरु॒णां बहूनां शत्रूणां तमयितारं ग्लपयितारं^४ स्वां^५ ऽपुरु॒णां बहूनां
ऽस्तो॒तृणाम् अस्नाकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । क्रीडशानाम् । ऽविवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका
वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् ऽवाज॑र्भिः वाजैर्हविर्लक्षणैरग्नैः ऽवाज॑यतां वाजवन्तं बलवन्तं^६
वा^७ स्वां^८ कुर्वताम् ॥

अ॒स्माक॑मिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहि॑ष्ठो अन्तमः । अ॒स्माच्चा॑ये म॒हे हि॑नु ॥ ३० ॥

अ॒स्माक॑म् । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहि॑ष्ठः । अन्तमः ।

अ॒स्मान् । रा॒ये । म॒हे । हि॑नु ॥ ३० ॥

हे इन्द्र ऽवाहि॑ष्ठः वोदृतमः ऽअस्माकं ऽस्तोमः स्तोत्रं ऽते तव ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभूतु
भवतु । त्वं च ऽअस्मान् म॒हे मह॑ते ऽराये धनाय ऽहि॑नु प्रेरय ॥

अधि॑ बृ॒बुः प॒णीनां व॑र्षिष्ठे मूर्ध॑न्नस्थात् । उ॒रुः क॑क्षो न गा॒ङ्गयः ॥ ३१ ॥

अधि॑ । बृ॒बुः । प॒णीनाम् । व॑र्षिष्ठे । मूर्ध॑न् । अ॒स्थात् । उ॒रुः । क॑क्षः । न । गा॒ङ्गयः ॥ ३१ ॥

बृबुनाम पणीनां तक्षा । तत्सकाशालब्धधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन तृचेनास्तौत् ।
एतच्च मनुना स्मर्यते—‘ भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने’ वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तक्षो
महायशाः’ (मनु. १०. १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा । तेषां तक्षा
बृबुः ऽवर्षिष्ठे^१ ऽमूर्धन् मूर्धनि मूर्ध्वदुच्छ्रिते स्थले ऽअधि ऽअस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ऽगाङ्गयः गङ्गायाः
कूले उन्नते भवः ऽकक्षो ऽन कक्ष इव ऽउरुः विस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र
श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य॑ वा॒योऽरि॑व द्रव॒द्भद्रा रा॒तिः स॒हस्रिणी॑ । स॒द्यो दा॒नाय॑ म॒हंते ॥ ३२ ॥

यस्य॑ । वा॒योऽरि॑व । द्रवत् । भ॒द्रा । रा॒तिः । स॒हस्रिणी॑ । स॒द्यः । दा॒नाय॑ । म॒हंते ॥ ३२ ॥

ऽवा॒योऽरि॑व ऽद्रवत् क्षिप्रगामिनः ऽयस्य बृबोः ऽभद्रा कल्याणी ऽसहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता
ऽरातिः दानं ऽसद्यः स्तुतिसमय एव ऽदानाय दानकामाय याचमानाय मद्यं ऽमहंते स्पेक्षितं धनं
ददाति तं बृबुमित्युत्तरस्यामृचि संबन्धः ॥

१. ज्ञ-त-‘ अभिषुते ’ नास्ति । २. ज्ञ-त-पुरु॒तमम् । ३. य-‘ लथयितारम् । ४. ज्ञ-वेगवन्तं
बलवन्तम् । ५. ख-घ-क्ष-न-भ-‘ वा ’ नास्ति । ६. घ-ज्ञ-र-श-‘ त्वां ’ नास्ति । ७. ख-ज्ञ-क्ष-त-१-
न-भ-य-र-निर्जने । ८. न-वर्षिष्ठे वर्षके ।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः ।

बृबुम् । सहस्रऽदातमम् । सूरिम् । सहस्रऽसातमम् ॥ ३३ ॥

‘तत् तं’ वृबुं नः अस्मदीयाः । विश्वे सर्वे । अर्यः स्तुतीनामीरयितारः । कारवः स्तोतारः । सदा । सु सुष्ठु । आ । गृणन्ति अभिगृणन्ति अभिषुवन्ति । कीदृशम् । सहस्रदातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं । सूरिं प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारं । सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा संभक्तारम् ॥ २६ ॥

‘त्वामिद्धि’ इति चतुर्दशचं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्यमैन्द्रम् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिद्धि पळ्ना प्रागाथम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्वांतिष्टोमो बृहस्पृष्टः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिद्धि हवामहे त्वं होहि चैव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेभ्यः । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

‘कारवः स्तोतारो वयं’ वाजस्य अश्वस्य । साता सातो संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र । त्वामिद्धि त्वामेव । हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र । सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं । त्वां नरः अन्येऽपि मनुष्याः । वृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु सत्सु हवन्ते आह्वयन्ति । तज्जयार्थम् । अपि च । अर्वतः अश्वस्य संबन्धिनीषु । काष्ठासु यत्राश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु युद्धकामाश्च । त्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्चै रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्तवानः । अद्रिवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे । चित्र चायनीय । वज्रहस्त वज्रबाहो । अद्रिवः वज्रवन् । यद्वा । आदृणात्यनेनेन्द्रिरशनिः । तद्वन् । एवंभूत । इन्द्र । धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता । महः महान् । सः तादृशः । स्तवानः

अस्माभिः स्तूयमानः सन् ^१गां ^२रथ्यं रथवाहनम् ^३अश्वं च ^४सं ^५किर सम्यक् प्रयच्छ । ^६जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं ^७सत्रा महत् प्रभूतं ^८वाजं ^९न अन्नमिव । यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्नं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्केवल्ये 'यः सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूध्यते हि—'यः सत्राहा विचर्षणिरिति शोयोऽयं ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने^१ 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादांरिस्था विपूवतः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्कं तुर्विनृम्णं सत्पते भवो समत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सत्राहा । विचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

सहस्रमुष्कं । तुर्विनृम्णं । सत्पते । भवो । समत्सु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः ^१सत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता ^२विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ^३तम् ^४इन्द्रं ^५वयं ^६हूमहे स्तुतिपदैराह्वयामः । उत्तरार्थः प्रत्यक्षकृतः । हे ^७सहस्रमुष्कं सहस्रश्लोकं । यां कां^२ च^३ स्त्रियं संभवन्नन्द्रो भोगलानुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शोकान् ससर्जति कौर्षातकिभिराज्ञातम् । तदभिप्रायेणेदं संबोधनम् । हे ^४तुर्विनृम्णं बहुधनं ^५सत्पते सतां पालयितरिन्द्र ^६समत्सु संग्रामेषु ^७नः अस्माकं ^८वृधे वर्धनाय ^९भव ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळ्ह ऋचीपम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । घृषौ । मीळहे । ऋचीपम् ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हं ^१ऋचीपम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृग्पेन्द्र ^२घृषौ शत्रूणां घर्षके बाधके ^३मीळहे संग्रामे ^४जनान् अस्मदीयान् शत्रून् ^५वृषभेव वृषभेणेव बलवता ^६मन्युना क्रोधेन ^७बाधसे बाधस्व । तथा ^८महाधने महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे च ^९अस्माकम् ^{१०}अविता रक्षिता ^{११}बोधि बुध्यस्व । रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् । किमर्थम् । ^{१२}तनूषु तनयेषु ^{१३}अप्सु उदकेषु ^{१४}सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वेतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य^{१५} लाभः संदर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः^{१६} ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. न-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे । २. र-कांचन । ३. घ-बहुविधधन; श-बहुविधधनवन् । ४. ख-भ-र-सूर्यलाभः संदर्शनं तदर्थमि^{१५}; झ-न-सूर्यलाभसंदर्शनं तदर्थमि^{१६}; श-सूर्यस्य लाभः संदर्शनार्थमि^{१७} ।

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरं ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येने । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्येष्ठं प्रशस्यतमम् ओजिष्ठम् ओजस्वितममतिशयेन दलकरं पपुरि पूरकं श्रवः अन्नं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ । हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो हे सुशिप्र शोभनइनुक एवंभूत हे इन्द्र ज्येन अन्नेन इमे परिदृश्यमाने उभे रोदसी आवापृथिव्यौ आ प्राः आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजदेवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबदना वसोऽमित्रान्तुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबदना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र देवेषु देवानां मध्ये उग्रम् उदूर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां प्रजानामभिभित्तरां त्वाम् अवसे रक्षणाय हूमहे आह्वयामः^१ । त्वं विश्वा सर्वाणि पिबदनानि पिबदनानि रक्षांसि । पिहितमध्यक्तं शब्दयन्त इति पिबदनानि । पृषोदरादिः । तानि सु सुष्ठु विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे वसो वासुकेन्द्र नः अस्मदीयान् अमित्रान् शत्रून् सुऽसहान् सुखेनाभिभवितुं शक्यान् कृधि कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां युग्नमा भर सत्रा विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । युग्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौस्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजासु । आकारः समुबये । यत् च ओजः बलं नृम्णं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च पञ्च पञ्चानां क्षितीनाम् निषाद-पञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च क्षितयः । तेषां स्वभूतं युग्नं द्योतमानमन्नं तत् सर्वमस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ । तथा सत्रा महान्ति विश्वानि सर्वाणि पौर्यानि^२ दलानि चास्मभ्यमाहर^३ ॥

यद्वा तृक्षौ मघवन्दुह्यावा जने यत्पुरौ कच्च वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृतसु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यत् । वा । तृक्षौ । मघऽवन् । दुह्यौ । आ । जने । यत् । पुरौ । कत् । च । वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । विरीहि । सम् । नृसह्ये । अमित्रान् । पृतसु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽतृक्षौ एतस्संज्ञे राजनि ऽयद्वा यच्च बलं विद्यते ऽदुह्यौ ऽवा दुह्यौ चैतस्संज्ञे च ऽजने यत् बलमस्ति । ऽपुरौ एतस्संज्ञे नृषे च ऽयत् ऽकच्च यत्किञ्चन ऽवृष्ण्यं वीर्यं विद्यते ऽतत् सर्वम् ऽअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ऽसं सम्यक् ऽविरीहि प्रयच्छ । कदा । ऽनृसह्ये^१ नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थम् । ऽपृतसु पृतनासु संग्रामेषु ऽअमित्रान् शत्रून् ऽतुर्वणे तुर्वितुं हिंसितुम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्र त्रिधातु ' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं च—' इन्द्र त्रिधातु शरणं स्वमिन्द्र प्रतृतिषु ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रं त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छर्दिर्द्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्रं । त्रिधातु । शरणम् । त्रिवरूथम् । स्वस्तिमत् ।

छर्दिः । द्यच्छ । मघवत्भ्यः । च । मह्यम् । च । यावय । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

३

हे ऽइन्द्र ऽत्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं ऽत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं ऽस्वस्तिमत् अविनाशयुक्तं ऽछर्दिः छर्दिष्मत्^२ आच्छादनयुक्त्वेवंगुणविशिष्टं ऽशरणं गृहं ऽमघवद्भ्यश्च । मघं हविलक्षणं धनम् । तद्भृङ्गश्चास्मदीयेभ्यः ऽमह्यं भरद्वाजाय ऽच ऽद्यच्छ देहि । अपि च ऽएभ्यः सकाशात् ऽदिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं ऽयवय^३ पृथक्कुरु ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभ्युभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।

अध स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदभ्युः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुया ।

अध । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्विणः । तनूपाः । अन्तमः । भव ॥ १० ॥

ये जनाः ऽगव्यता शत्रूणां गा इच्छता ऽमनसा युक्ताः सन्तः ऽशत्रुं शातयितारं वैरिणम् ऽआदभ्युः अहिंसिषुः । ये च ऽधृष्णुया धृष्णवो घृष्टाः सन्तः अस्त्रानभिलक्ष्य ऽप्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे ऽमघवन् धनवन् ऽगिर्वणः गिरां संभक्तः ऽइन्द्र ऽअध ऽस्म अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् ऽनः अस्माकं ऽतनूपाः तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभव ॥ १० ॥

अथ स्मा नो वृधे भवेन्द्र नायमवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अथ । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायम् । अव । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अध स्म तदानीं नः अस्माकं वृधे वर्धनाय भव । अपि च नायं योऽस्माकं नयो नेता युधि युद्धे तमपि अव रक्ष । तदेत्युक्तं कदेत्याह । पर्णिनः पक्षवन्तः तिग्ममूर्धानः तीक्ष्णास्याः दिद्यवः दीप्ता बाणाः यतः यदा अन्तरिक्षे व्योम्नि पतयन्ति शत्रुभिर्विमृष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।

अथ स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिचिर्त्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरामः । तन्वः । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणाम् ।

अथ । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अर्चितम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन् काले शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि वितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति^१ । तथास्मिन् काले प्रिया प्रियाणि शर्म शर्माणि स्थानानि पितृणां जनकानां संबन्धीनि । तैरजितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् । अध स्म अस्मिन् काले तन्वे शरीराय तने तनयाय च छर्दिः छादनम् आयुधानां निवारकं कवचम् अर्चितं शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा यच्छ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च द्वेषः द्वेषन् शत्रून् यावय तेभ्यो वियोजय ॥

यदिन्द्र सर्गे अर्वतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँइव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वतः । चोदयासे । महाधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान् इव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र महाधने जेतव्यस्य महतो^२ धनस्य^३ निमित्ते महति संग्रामे सगे उद्योगे सति असमने विषमे अध्वनि मार्गे अर्वतः अस्मदीयान्श्वान् यत् यदा चोदयासे प्रेरयसि^४ । वृजिने कुटिले पथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे श्रवस्यतः श्रवोऽक्षमामिपरूपमात्मन इच्छतः श्येनानिव यथा-मिषार्थिनः श्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयान्श्वान् यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च छर्दिर्यच्छेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥

१. ज्ञ-‘यद्यदा’ नास्ति । २. त-न-य-र-जयन्ति । ३. ख-अ-त-न-र-‘महतो धनस्य’ नास्ति; ज्ञ-धनस्य । ४. क्ष-र-प्रेरयेः; त-र-प्रेरये; न-भ-प्रेरय ।

सिन्धूरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि ।

आ ये वयो न वर्वृत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धून्ऽइव । प्रवणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्लोशम् । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्वृतति । आनिपि । गृभीताः । बाह्वोः । गर्वि ॥ १४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । प्रवणे निम्नदेशे प्रसिन्धूनिव स्यन्दमाना नदीरिव आशुया आशु शीघ्रं यतः गच्छतोऽश्वान् हे इन्द्र यदि चोदयासे प्रेरयसि^१ । कदा । क्लोशमनु । क्लोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य स्वनि स्वेने आक्रोशे सति । कीदृशास्ते अश्वाः । बाह्वोः बाहुमूलयोः प्रगृभीताः कक्षयथा बद्धाः ये अश्वाः गवि गोरूपे धने जेतव्ये सति आ वर्वृतति पुनः पुनरावर्तन्ते । आमिपि आमिषे मांसे ग्रहीतव्ये सति वयो न यथा ज्येनादयः पक्षिणः पुनः पुनरावर्तन्ते तद्वत् । एवंभूतान्श्वान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छदिः प्रयच्छेति संबन्धः । यद्यपि ऋषेर्बुद्धे^२ प्रसक्तिर्नास्ति^३ तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ २१ ॥

‘स्वादुः’ इत्येव त्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गगंस्यापम् । ‘प्रस्तोक इन्नु’ इत्येपा त्रिष्टुप्, ‘दशाश्वान्’ इत्यनुष्टुप्, ‘दश रथान्’ इति गायत्री, ‘महि राधः’ इति द्विपदा द्व्येकादशका, ‘युजानो हरिता’ इत्येपा बृहती, ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति जगती त्रिष्टुप्छिष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । ‘अगव्यूति क्षेत्रम्’ इत्यर्धचप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । ‘प्रस्तोकः’ इत्याद्याश्चतस्रः सृज्यपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात् तद्देवताकाः । ‘वनस्पते वीदुङ्गः’ इत्ययं तृचो रथदेवत्यः । ‘उप श्वासय’ इति तृचो दुन्दुभिदेवत्यः । ‘समश्वर्णाः’ इत्यर्धचं ऐन्द्रः । त्रिष्टुप् इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्वादुरेकत्रिंशद्गगं पञ्चादौ सान्योऽगव्यूत्यर्धचो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुप्छिष्टुद्गायत्री द्विपदा साज्ज्यस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्वार्थेन्द्रोऽन्त्योऽर्धचो युजानो बृहती त्रिष्टुप्महि द्विपदा दिवस्पृथिव्या जगती’ इति । आग्निमान् आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—‘स्वादुक्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानम्’ (आश्र. श्रौ. प. २०) इति ॥

स्वादुक्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किले । अयम् । मधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किले । अयम् । रसवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आहवेषु ॥ १ ॥

अयम् अभिपुतः सोमः स्वादुः आस्वादनीयः किल भवति । उत अपि च मधुमान् माधुर्यावांश्च अयं सोमो भवति । तथा अयं सोमः तीव्रः किल मदीपादने तीक्ष्णः खलु भवति । उत अपि च अयं सोमः रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितम्^१ । उतो अपि च अस्य सोमस्य द्वितीयार्थे पृष्ठी । इमं सोमं पपिवांसं पीतवन्तम् इन्द्रम् आहवेषु संग्रामेषु न कश्चन न कोऽपि सहते अभिभवति । नु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आसु यस्येन्द्रो वृत्रहत्यै ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौत्ना शम्बरस्य वि नवति नव च देहो हन् ॥ २ ॥

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आसु । यस्य । इन्द्रः । वृत्रहत्यै । ममाद ।

पुरुणि । यः । च्यौत्ना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देहः । हन् ॥ २ ॥

वइह अस्मिन् यज्ञे वअयं सोमः वस्वादुः आस्वादितः पीतः सन् वमदिष्ठः अतिशयेन मदयिता
वआस बभूव । वयस्य सोमस्य पानेन वइन्द्रो ववृत्रहत्ये वृत्रहननकाले वममाद मत्तो दभूव । वयः
सोमः वशम्बरस्य असुरस्य वपुरुणि बहूनि वच्यौत्ना च्यौत्नानि दलानि जघान । तथा वदेहः दिग्धा
उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा वनवतिं वनव वच नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमः ववि
वहन् वयहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबन्धः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः ।

अयं पलुर्वीरिमिति धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत् । इयति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।

अयम् । पद् । उर्वीः । अमिमिति । धीरः । न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

वअयं सोमः वपीतः सन् वमे मम ववाचम् वउदियति उद्गमयति । वअयम् एव सोमः वउशतीं
कान्तां वमनीषां बुद्धिम् उत् । वअजीगः उद्गारयति । प्रकाशयति ॥ 'गु निगारेण' इत्यस्मात्पथ-
न्तालुङि चङि रूपम् ॥ अपि च वअयं वधीरः धीमान् सोमः वपलुर्वीः 'पण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च
पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौपधयश्च' इति प्रतिपादिता^१ द्युपृथिव्याद्याः पद् वअमिमिति निर्मितवान् ।
वयाभ्यः उर्वीभ्यः वआरे दूरे विप्रकृष्टे देशे वकच्चन किञ्चन वभुवनं भूतजातं वन भवति अपि तु आस्वेव
सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीरुर्वीर्निर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारेर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।

अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

वसः खलु वअयं वसोमः वयः वपृथिव्याः ववरिमाणम् उरुत्वं विस्तृतत्वम् वअकृणोत् अकरोत् ।
तथायं सोमः वदिवः द्युलोकस्य ववर्ष्माणं संहतत्वं^२ दढत्वमकृणोत् अकरोत् । वअयं सोमः वसः हि
भवति । अपि च वअयं सोमः वतिसृषु ओपधीत्वप्सु गोपु च वप्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु वपीयूषं रसं वदाधार
धारयति । तथा वउरु विस्तीर्णम् वअन्तरिक्षं च धारयति । तथा च मन्त्रान्तरं—'वर्मिमा ओपधीः
सोम विश्वास्वमपो अजनयस्त्वं गाः । खमा ततन्धोर्वन्तरिक्षम्' (ऋ. सं. १. ११. २२) इति ॥

अयं विदच्चित्रदृशीकर्मणः शुक्रसंघनामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भेनोदयामस्तभ्रादृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । विदत् । चित्रदृशीकम् । अणीः । शुक्रसंघनाम् । उपसाम् । अनीके ।

अयम् । महान् । महता । स्वम्भेन । उत् । द्याम् । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

१ अयं सोमः २ चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् ३ अणः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः ४ विदन् लम्भयति । कस्मिन् काले । ५ शुक्रसंघनां शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सद्यः सदनं यासां तासाम् ६ उपसाम् ७ अनीके प्रमुखे । उपः काल इत्यर्थः । अपि च ८ महान् प्रवृद्धः ९ अयं सोमः १० महता स्थविष्टेन ११ स्कम्भेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण १२ द्यां शुलोकम् १३ उत् १४ अस्तभ्नात् ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधा न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः सोमः । १५ वृषभः वृष्टेर्जनयिता । सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जन्यते । १६ मरुत्वान् मरुद्भ्युक्तः ॥ ३० ॥

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यंदिने सर्वेन आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रहा । शूर । समरे । वसूनाम् ।

माध्यंदिने । सर्वेने । आ । वृषस्व । रयिस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे १ शूर शौर्यवान् २ इन्द्र ३ वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं ४ वसूनां धनानां ५ समरे संग्रामे निमित्तभूते सति ६ कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं ७ सोमं ८ धृषत् धृष्टं यथा भवति तथा ९ पिब । अपि च १० माध्यंदिने ११ सर्वेने १२ आ १३ वृषस्व आसिञ्चस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वेन्द्रं हि माध्यंदिनं सवनम् । किंच १४ रयिस्थानः रयीणां धनानां स्थानभूतस्त्वं १५ रयिं धनम् १६ अस्मासु १७ धेहि धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरण्तेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । प्र । नः । पुरण्ताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रतरम् । वस्यः । अच्छ ।

भव । सुपारः । अतिपारयः । नः । भव । सुनीतिः । उत् । वामनीतिः ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्र त्वं २ पुरण्तेव पुरतो गन्तेव ३ नः अस्मान् ४ प्र ५ पश्य प्रकर्षणेक्षस्व । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः । तथा ६ वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् ७ अच्छ आभिमुख्येन ८ प्रतरं प्रकृष्टतरमतिशयेन ९ प्र १० णय अस्मान् प्रापय । तथा ११ सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता १२ भव । तथा १३ नः अस्मान् स्तोतृन् १४ अतिपारयः शत्रूनतिक्रामय । १५ सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकं १६ भव । १७ उत् अपि च १८ वामनीतिः वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रं पक्षौ ' उरं नः ' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—' उरं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । होत्रकैः सद्ःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितं च—' उरं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति जपन्तः ' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । चातुर्विधिकेऽ- हन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया^१ । सूत्रितं च—' उरं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वद्भय आरम्भणीयाः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उरं नो लोकमनु नेषि विद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वःऽवत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।

ऋष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र^१ विद्वान् जानस्वम्^२ उरं विस्तीर्णं^३ लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं^४ नः अस्मान्^५ अनु नेषि अनुगमय । तथा स्वर्वत् सुखवत्^६ अभयं भयरहितं^७ ज्योतिः च स्वस्ति क्षेमेणानु नेषि अस्मान- नुगमय । हे इन्द्र^८ स्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य^९ ते तव संबन्धिनौ^{१०} ऋष्या दर्शनीयौ^{११} बृहन्ता महान्तौ^{१२} बाहू त्वदीयौ हस्तौ^{१३} शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया^{१४} उप स्थेयाम उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।

इषमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नार्यो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे^१ धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रार्यः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र^१ वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे^२ वन्धुरे आत्मीये रथे^३ नः अस्मान्^४ धाः धेहि । धारय । अपि च हे शतावन्^५ शतसंख्यधनेन्द्र^६ वहिष्ठयोः वोढृतमयोः । आकारः समुच्चये ।^७ अश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान्^८ धारय । तथा इषाम् अन्नानां मध्ये वर्षिष्ठां वृद्धतमाम्^९ इषम् अन्नम्^{१०} आ वक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे मघवन्^{११} धनवन्निन्द्र^{१२} अर्यः धनस्य स्वामी अन्यः कश्चित्^{१३} नः अस्माकं^{१४} रार्यः धनानि^{१५} मा तारीत् मा हिंसीत् ॥

इन्द्रं मृळ महीं जीवातुमिच्छ चोदय धियमर्यसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्रं । मृळ । महीम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अर्यसः । न । धाराम् ।

यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि ।

तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र^१ मृळ मृळय । अस्मान् सुखय ।^२ जीवातुं जीवनौषधं च महां दातुम्^३ इच्छ । तथा धियं बुद्धिं^४ चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु ।^५ अर्यसो^६ न

१. ङ-झ-त२-र-वारम्भणीया । २. ङ-संबन्धिनो वयम् । ३. घ-ज्ञ-त-र-श-शतवन् ।

१ धाराम् अयोमयस्य खगादेधारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः ।
किंच १ स्वायुः स्वामात्मन इच्छन् १ इदम् इदानीं यत्किंचन १ अहं १ वदामि समीचीनमसमीचीनं वा
१ तज्जुषस्व सेवस्व । १ मा मां च १ देववन्तं रक्षकैर्देवैरूपेतं १ कृधि कुरु ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातुः 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्रातारमिन्द्रमवितार-
मिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

ह्यामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुऽहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।

ह्यामि । शक्रम् । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

१ त्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारम् १ इन्द्रम् आह्वयामि । तथा १ अवितारं कामैस्तर्पयितारम् १ इन्द्रम्
आह्वयामि । १ हवेहवे सर्वेष्वाहवनेषु १ सुहवं सुखेनाह्वतुं^२ शक्यं १ शूरं शौर्यवन्तं १ शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं
१ पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहूतमेवंविधम् १ इन्द्रं १ ह्यामि आह्वयामि । एवमाहूतः १ मघवा
धनवान् सः १ इन्द्रः १ स्वस्ति अविनाशं १ नः अस्मभ्यं १ धातु ददातु । यद्वा^३ । अस्माकं विदधातु^३ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

१ सुत्रामा सुष्ठु त्राता १ स्ववान् धनवान् सः १ इन्द्रः १ अवोभिः रक्षकैः १ सुमृळीकः सुष्ठु सुख-
यिता १ भवतु । तथा च १ विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रः १ द्वेषः द्वेष्टुं शत्रून्
१ बाधतां हिनस्तु । १ अभयं भयरहितं चास्माकं १ कृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् १ सुवीर्यस्य
शोभनवीर्यस्य १ पतयः १ स्याम भवेम ॥

तस्य वयं सुमृतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमृतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

१ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य १ सुमृतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ १ वयं १ स्याम । तद्विषय-
भूताः^४ भवेम । तथा १ भद्रे कल्याणे १ सौमनसे सुमनसो भावे १ अपि तदीये स्याम भवेम । स

१. न-इति । दीक्षितानामुपतापे एषा ऋग्विनियुक्ता । सूत्रितं च दीक्षितानामुपतापे इति खण्डे-
त्रातारमिन्द्रमवितारमिति तात्पर्यादिः (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-सुखेन
हातुम् । ३. ख-भ- 'यद्वा ... विदधातु' नास्ति । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-विषयभूताः ।

इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । वसुत्रामा सुष्टु त्राता वस्ववान् धनवान्
 वसः इन्द्रः च अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरदेश एव द्वेषः द्वेषन् वसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
 अन्तर्हितान् वयुयोतु पृथक्करोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिगिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरुष्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । नियुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वना । पुरुषि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वां नियुतः स्तोतुः गिरः उक्थात्मिका वाचः ब्रह्माणि सामरूपाणि
 स्तोत्राणि च अव धवन्ते अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्मिः जलसंघः प्रवतो न प्रवणदेशा-
 निव । यथोच्छ्रितात् स्थलात् निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नशब्दः समुच्चये । उरु उरूणि बहु
 राधः राधांसि च हविलक्षणाणि धनानि पुरुषि बहूनि वसवना सवनानि बहवोऽभिपुताः सोमाश्च
 त्वामेवाभिगच्छन्ति^१ । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र अपः वसतीवर्याख्याः गाः गोविकारान् शृतदध्यादीन्
 श्रपणार्थान् इन्दून् सोमाश्च वसं युवसे सभ्यक् मिश्रयसि । त्वां यदु वसतीवरीभिरभिपुत्य^२ तं^३
 सोममाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

क ई स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहवैत् ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मघवा । विश्वहो । अवैत् ।

पादौऽश्व । प्रहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥ १५ ॥

वकः स्तोता ईम् एनमिन्द्रं स्तवन् स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । वकः वा पृणात् एनं प्रीण-
 येत् । वकः च यजाते एनं हविर्भिर्यजेत^१ । यत् यस्मात् अयं मघवा धनवानिन्द्रः उग्रमिन्
 उग्रमेव विश्वहा सर्वदा अवैत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मात् कारणात्
 न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यदु वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह । यस्मादय-
 मिन्द्रः शचीभिः आत्मीयाभिः प्रजाभिः पूर्वं प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारम् अपरं पश्चाद्भाविनं च
 अन्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण कृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च
 जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टान्तः । प्रहरन् पादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे
 प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणात् इन्द्रः स्तुत्यादेरविषय
 इति भावः । एतदादिकेन पञ्चर्षेण इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

१. श-°वावगच्छन्ति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-°रभिपुतम् ; त२-°रभिपुत्यं तम् । ३. ख-ज्ञ-
 क्ष-त-न-भ-°र्यजेते ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विडुभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रम्ऽउग्रम् । दमऽयन् । अन्यम्ऽअन्यम् । अतिऽनेनीयमानः ।

एधमानऽद्विड् । उभयस्य । राजा । चोष्क्यते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रः वीरः वीर्यवानिति वृण्वे श्रूयते । किं कुर्वन् । उग्रमुग्रम् उदूर्णमुदूर्णं बलिने शत्रुं प्रति वदमायन् । दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चात्नेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतृन् अतिनेनीयमानः अत्यन्तं पुनःपुनर्नयन् । अपि च एधमानद्विड् एधमानानां वर्धमानानामनुवृत्तां द्वेष्टा उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य राजा ईश्वरोऽयम् इन्द्रः विशः निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान् मनुष्यान् चोष्क्यते रक्षणार्थं पुनःपुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । वितर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।

अननुभूतीः । अवधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः पूर्वेषां पूर्वभाविनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां सख्या सखित्वानि परा वृणक्ति वर्जयति । अपि च वितर्तुराणः सैन्यं हिंसन् अपरेभिः अपरैः अमुल्यैरप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभिः एति सख्यं प्राप्नोति । तथा अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः अवधून्वानः परित्यजन् पूर्वीः बह्वीः शरदः संवत्सरान् अयम् इन्द्रः तर्तरीति शृशमतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता हस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपम्ऽरूपम् । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिऽचक्षणाय ।

इन्द्रः । मायाभिः । पुरुरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन् रूपंरूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं बभूव । प्राप्नोति । 'भू प्राप्नोति' इति धातुः । इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य चेन्द्रस्य तत् प्रासमग्न्यादिदेवतास्वरूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चायम् इन्द्रो मायाभिः । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन् ईयते बहुन् यजमानान् गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमनेन युगपद्बहुन् गच्छतीत्यत आह । अस्य इन्द्रस्य हरयः अश्वाः युक्ताः रथे योजिताः

‘शता षडश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति । षड्दश यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । ‘इदि परमैश्वर्ये’ इत्यस्य धातोर्थानुगमात् इन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः । स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीर-मवच्छिन्नः^१ सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपं रूपम् । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते वेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीर-योर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य^२ च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो ह॒रिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उ॒तासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । ह॒रिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति ।

कः । विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उ॒त । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

‘ह॒रिता ह॒रितावश्चौ षड्युजानः युजन् षट्पटा दीप्त इन्द्रः षडह त्रैलोक्ये षभूरि भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु षराजति दीप्यते । षउत अपि च षसूरिषु स्तोतृष्वस्माद्विशेषु षआसीनेषु सत्सु षविश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्यः षकः नाम षद्विषतः शत्रोः षपक्षः पाचको बाधकः सन् षआसते आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुममीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अग॒व्युति क्षे॒त्रमाग॑न्म दे॒वा उ॒र्वी स॒ती भूमि॑र॒ह॒रणा॑भूत् ।

बृह॑स्पते॒ प्र चि॑कित्सा॒ गर्वि॑ष्ठावि॒त्था स॒ते ज॒रित्र॑ इन्द्र॒ पन्था॑म् ॥ २० ॥

अ॒ग॒व्युति । क्षे॒त्रम् । आ । अ॒ग॒न्म । दे॒वाः । उ॒र्वी । स॒ती । भूमिः । अ॒ह॒रणा । अ॒भूत् ।

बृह॑स्पते । प्र । चि॑कित्स । गो॒ऽईष्टौ । इ॒त्या । स॒ते । ज॒रित्रे । इन्द्र॒ । पन्था॑म् ॥ २० ॥

अत्रोक्तम्—‘अरण्ये निर्जने गर्गो देवान् भूमिं बृहस्पतिम् । इन्द्रं चास्तौन् स्वरक्षार्थमृचा मार्गयुतोऽनया’ इति, ‘अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्रं^१ एवोत्तमे स्तुतः^२’ इति च ॥ हे षदेवाः षअगव्यूति अगोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं षक्षेत्रं देशम् षआगन्म आगताः स्मः । अतो मां^३ रक्षतेति शेषः । षउर्वी विस्तीर्णा षसती षभूमिः च षअह॒रणा । अ॒ह॒व आहन्तारो दस्यवः तेषां रमणा रमयित्री षअभूत् भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु । हे षबृहस्पते

एवं ऽगविष्टी गवामन्वेष्टेण उपाये ऽप्र ऽचिकित्स प्रवेदय^१ । ऽइत्था इत्थमनेन प्रकृतेण ऽसते भवते
दुःखमनुभवते ऽजरित्रे स्तोत्रे मह्यं हे ऽइन्द्र ऽपन्थां पन्थानं मार्गं प्र चिकित्स प्रज्ञापय ॥ ३३ ॥

दिवेदिवे स॒दृशीर॒न्यम॑र्धं कृ॒ष्णा अ॒सेध॒दप॒ स॒न्नो जाः ।

अ॒ह॒न्दा॒सा वृष॑भो व॒स्नय॑न्तो॒दव्र॑जे व॒र्चिनं॑ श॒म्बरं॑ च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । स॒दृशीः । अ॒न्यम् । अ॒र्धम् । कृ॒ष्णाः । अ॒सेध॒त् । अप॑ । स॒न्नः । जाः ।

अ॒ह॒न् । दा॒मा । वृष॑भः । व॒स्न॒यन्ता॑ । उ॒द॒व्र॑जे । व॒र्चि॒नम् । श॒म्बर॑म् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्रः ऽसन्नः सदनात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् ऽजाः जायमानः सूर्यात्मना
प्रादुर्भवन् ऽसदृशीः तुल्यरूपाः ऽकृष्णाः कृष्णवर्णा रात्रीः ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसम् ऽअप ऽअसेधत्
निवर्तयति । किमर्थम् । ऽअन्यम् ऽअर्धम् अहरर्धम्^२ अपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य
दिवसस्य हि रात्रिरेको भागः । अपि च ऽवृषभः वर्षयिता स इन्द्रः ऽदासा दासौ उपक्षपयितारौ
यज्ञकर्मणां ऽवस्त्रयन्ता । वस्त्रं निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तौ ऽवर्चिनं ऽशम्बरं ऽच एतत्संज्ञावसुरौ
ऽउदव्रजे । उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् ऽअहन् हतवान् ॥

प्र॒स्तोक॑ इ॒न्नु रा॒धस॑स्त इ॒न्द्र द॑श॒ कोश॑यी॒र्दश॑ वा॒जिनो॑ऽदात् ।

दि॒वोदा॑सा॒दति॑थि॒ग्वस्य॑ रा॒धः शा॒म्बरं॑ वसु॒ प्रत्य॑ग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्र॒स्तोकः । इत् । नु । रा॒धसः । ते । इ॒न्द्र । द॑श । को॒शयीः । द॑श । वा॒जिनः । अ॒दात् ।

दि॒वःऽदा॑सात् । अ॒ति॒थिऽग्व॑स्य । रा॒धः । शा॒म्बर॑म् । वसु॑ । प्र॒ति । अ॒ग्रभी॑ष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यासु चतसृषु सूज्यपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वथोऽ-
तिथिग्व इति चाल्यायते । हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽराधसः आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवां
स्तुवते मह्यं गगांय ऽप्रस्तोकः राजा ऽदश ऽकोशयीः सुवर्णपूर्णान् दशसंख्याकान् कोशान् ऽदश
ऽवाजिनः अश्वांश्च ऽनु क्षिप्रम् ऽअदात् प्रायच्छत् । ऽइत् इति पूरणः । वयं च तस्मात् ऽदिवोदासात्
एतत्संज्ञान् प्रस्तोकान् ऽवसु धनं ऽप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशम् । ऽअतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तो-
कस्य स्वभूतं ऽराधः राधकं ऽशम्बरं शम्बरादसुगदागतम् । शम्बरं हत्वा एवया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

द॒शाश्वा॑न् द॒श को॑शान् द॒श व॒स्त्राधि॑भोजना ।

द॒शो हिर॑ण्यपि॒ण्डान् दि॒वोदा॑सा॒दसानि॑षम् ॥ २३ ॥

द॒श । अ॒श्वान् । द॒श । को॒शान् । द॒श । व॒स्त्रा । अ॒धिऽभो॑जना ।

द॒शो इति॑ । हिर॑ण्य॒ऽपि॒ण्डान् । दि॒वःऽदा॑सात् । अ॒सानि॑षम् ॥ २३ ॥

ऽदश दशसंख्याकान् ऽअश्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् ऽकोशान् ऽअधिभोजना । भोजन-
मिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि^३ च । ऽदशो दश च

१. ख-न-भ-प्रचोदय; त-प्रदेवय । २. ज्ञ-त-न-अपरार्धम्; श-अहारात्मकम् । ३. घ-वस्त्रा
वस्त्राणि ।

दशसंख्याकांश्च १हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् २दिवोदासात् प्रस्तोकादहम्
३असानिषं समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अर्थर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अर्थर्वभ्यः ।

अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

१दश दशसंख्याकान् २प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्वद्ग्रहन्तीति प्रष्ट्योऽश्वाः । तद्युक्तान्
३रथान् ४शतं शतसंख्याकाः ५गाः च ६अर्थर्वभ्यः अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः ७पायवे भरद्वाजपुत्राय
८एतत्संज्ञायाम्दभ्रात्रे च ९अश्वथः अश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकः १०अदात् दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्मं दधानान्भरद्वाजान्त्सार्ज्जयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधः । विश्वजन्मम् । दधानान् । भरद्वाजान् । सार्ज्जयः । अभि । अयष्ट ॥ २५ ॥

१विश्वजन्मं सर्वजनहितं २महि महत् ३राधः धनं ४दधानान् धारयतः ५भरद्वाजान् भरद्वाज-
६पुत्रानस्मान् ७सार्ज्जयः सृज्यपुत्रः प्रस्तोकः ८अभ्ययष्ट अपूजयत् १ ॥ ॥ ३४ ॥

‘वनस्पते’ इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘वनस्पते वीडङ्गो हि भूया इत्येतया-
न्यान्यपि वानस्पत्यानि’ (आश्व. गु. २. ६. ५) इति ॥

वनस्पते वीडङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्सखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । सम्नद्धः । असि । वीळ्यस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

हे १वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं २वीडङ्गः दृढावयवः ३भूयाः भव । ४अस्मत्सखा वयं
सखायो यस्य स तादृशश्च भव । ५प्रतरणः प्रवर्धयिता ६सुवीरः शोभनवीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा
युक्तश्च भव । अपि च त्वं ७गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः ८संनद्धो ९असि सम्यक् बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं
१०वीळ्यस्व अस्मान् दृढीकुरु । ११ते तव १२आस्थाता त्वयि अवस्थितो रथी च १३जेत्वानि जेतव्यानि
शत्रुसैन्यानि १४जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्सृष्टम् । वनस्पतिभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

१दिवः शुलोकात् १पृथिव्याः भूमेश्च १उद्भृतम् उद्भृतं सारत्वेनोपात्तं यत् १ओजः बलमस्ति तद्रूपम् । वनस्पतिविकारत्वाद्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च शुसंबन्धिभिरुदकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम् । १परि^१ पञ्चम्यर्थानुवादी । अपि च १वनस्पतिभ्यः वृक्षेभ्यः । १परि पूर्ववत् । १आभृतम् आहृतं १सहः बलरूपम् १अपाम् उदकानाम् १ओज्मानं प्रेरकम् । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तं १गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः १परि परितः १आवृतम् आवेष्टितम् १इन्द्रस्य १वज्रं वज्रैकदेशम् । श्रूयते हि—‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् स्म्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ’ इति । एवंगुणविशिष्टं १रथं १हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो १यज ॥ नूनमेषोत्तरा च रथदेवस्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यऽदातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथः १इन्द्रस्य १वज्रः उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशः १मरुताम् एतत्संज्ञानां देवगणानाम् १अनीकम् अग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी १मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य १गर्भः गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । १वरुणस्य राज्यभिमानिदेवस्य १नाभिः नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ कचिदवस्थितः । हे १देव द्योतमान १रथ य उक्तगुणः १सः तादृशस्त्वम् १इमां १नः अस्मदीयां १हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां १जुषाणः सेवमानः सन् १हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि १प्रति १गृभाय प्रतिगृहाण ॥

परेण तृचेन संग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च—‘ उप श्वासय पृथिवीमुत धामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेन् ’ (आश्व. गृ. ३. १२. १७) इति ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत धां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयो अप सेध शत्रून् ॥ २९ ॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । धाम् । पुरुऽत्रा । ते । मनुताम् । विऽस्थितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सजुः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥ २९ ॥

हे दुन्दुभे १पृथिवीमुत अपि च १धां दिवम् १उप १श्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च १विस्थितं^१ विशेषेण स्थितं १जगत् स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातं १ते त्वदीयं शब्दं १पुरुत्रा बहुधा १मनुतां मन्यताम् । जानातु । हे १दुन्दुभे १सः त्वम् १इन्द्रेण अन्यैः १देवैः च १सजुः सह १दूराद्वीयः दूरादपि दूरतरं^३ १शत्रून् अस्मदीयान् १अप १सेध अपगमय । अत्र निरुक्तं—‘ दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्वधकर्मणः^४ ’ (निरु. ९. १२) इत्यादि ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-परिः । २. ख-ज्ञ-न-भ-विष्टितम्; त-स्थितम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-दूरतरमतिशयेन दूरतरम् । ४. ज्ञ-स्याच्छब्दकर्मणः ।

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः स्तनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुःऽइता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

हे दुन्दुभे ^१आ ^२क्रन्दय अस्मच्छून् रोदय । ^३बलं सेनारूपम् ^४ओजः शरीरबलं च ^५नः अस्मभ्यम् ^६आ ^७धाः आधेहि । प्रयच्छ । तथा ^८दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि ^९बाधमानः हिंसंस्वं ^{१०}निः ^{११}स्तनिहि नितरां शब्दं कुरु । ‘स्तन शब्दे’ इति धातुः । हे ^{१२}दुन्दुभे ^{१३}दुच्छुनाः अस्मदुःख-हेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः ^{१४}इतः अस्मत्स्थानात् ^{१५}अप ^{१६}प्रोथ बाधस्व । त्वं च ^{१७}इन्द्रस्य ^{१८}मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् ^{१९}वीळ्यस्व दृढीकुरु ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्वपणाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चैन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चावैन्द्रौ । हे इन्द्र ^१अमूः शत्रुषु स्थितास्ता गाः ^२आ ^३अज अस्मान् प्रत्यागमय । ^४इमाः अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः ^५प्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अयं च ^६दुन्दुभिः ^७केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा ^८वावदीति भृशं शब्दं करोति । ^९अश्वपर्णाः अश्वपतना अश्ववाहाश्च ^{१०}नः अस्मदीयाश्च ^{११}नरः पुरुषाः ^{१२}सं ^{१३}चरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे ^{१४}इन्द्र ^{१५}अस्माकं ^{१६}रथिनः रथारूढाः पुरुषाः शत्रून् ^{१७}जयन्तु ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण ^१विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । पष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि^१ । ‘यज्ञायज्ञा’ इति द्वाविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—‘यज्ञायज्ञा द्वयधिका शंयुस्तृणपाणिं पृथिसूक्तं प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबार्हतबार्हती प्रगाथावित्याग्नेय्यः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहत्स्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुप्^२ द्यावाभूम्योर्वा पृथेर्वा’ इति । ‘यज्ञायज्ञा वः’ इत्येपा बृहती । ‘तृतीयो द्वादशकः’^३ इति^४ तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती । ‘अयुजौ जागती सतोबृहती’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थ्यौ बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागती सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दश अग्निदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृहती त्रयोदशी पुरउष्णिक् । आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च मरुदेवताकाः । त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउष्णिक् एकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशेकविंशोः ‘पृथिसूक्तम्’ इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृथिर्देवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृथिर्देवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्निमास्ते ‘यज्ञायज्ञा वः’ इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितं च— ‘यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिरागिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हे स्तोतारः । वः यूयं । यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु । वदक्षसे प्रवृद्धाय । अग्नये । गिरागिरा स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयम् अपि तमग्निं । प्र । शंसिषम्^५ ॥ ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् । छान्दस्यो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशम् । अमृतं मरणरहितं । जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । मित्रं । न सखिभूतमिव । प्रियम्

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-व्याकृतानि तत्र; ज्ञ-त-व्याकृतानि । २. ज्ञ-त-न-र-श-°नुष्टुप्मास्त्योऽन्त्या ।

३. ख-ज्ञ-त-१-न-भ-द्वादशको अष्टकेति; ज्ञ-त-२-र-द्वादशका त्र्य(अ-र)ष्टकेति । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-प्रशंसिषम् ।

अनुकूलम् ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दः 'चण्' इति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसे इति च दक्षे-
वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितव्यार्थात् लटि रूपम् । चणा योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्तः' इति निघातप्रति-
षेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि केत् वय-
मपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मयुः । दाशेम । हव्यदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बुधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

१ऊर्जः अन्नस्य बलस्य वा १नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुपज्ञात् प्रशंसामेत्यर्थः । १हिन इति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थः । १सः खलु १अयम् अग्निः १अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भवति । वयं च १हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये १दाशेम हवींषि दद्याम । स चाग्निः १वाजेषु संग्रामेषु १अविता रक्षिता १बुधः वर्धकश्चास्माकं १भुवत् भवतु । १उत अपि च १तनूनां तनयानामस्मदपुत्राणां च १त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्रे अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्त्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्रे । अजरः । महान् । विभासि । अर्चिषा ।

अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे १अग्रे १वृषा वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा १अजरः जरारहितः १महान् गुणैरधिकः एवम्भूतस्त्वम् १अर्चिषा दीप्त्या १विभासि १हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे १शुचे दीप्तौ १अजस्त्रेण अविच्छिन्नेन १शोचिषा तेजसा १शोशुचत् भृशं दीप्यमानस्त्वं १सुदीतिभिः सुदीप्तिभिः १सु १दीदिहि सुष्ठु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्यग्रेऽर्वसे रास्व वाजोत वैस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्रे । अर्वसे । रास्व । वाजा । उत । वंस्व ॥ ४ ॥

हे १अग्रे त्वं १महः महतः १देवान् १यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽ-
स्माकमपि यज्ञे १आनुषक् अनुपक्तं संततं यथा भवति तथा १यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं १तव १क्रत्वा प्रज्ञया १उत अपि च १दंसना कर्मणा च । १सीम् इति परिग्रहार्थः । तान् सर्वान् देवान् १अर्वाचः अस्मदभिमुखान् १कृणुहि कुरु १अर्वसे अस्मद्वक्षणार्थम् । तथा १वाजा वाजान् हविलक्ष-

गान्धर्वानि वरास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । वउत अपि च त्वमपि वंस्व । तुभ्यं प्रप्तानि हवींषि संभजस्व ॥

यमापो अद्रयो वना गर्भेभृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।

सहसा । यः । मथितः । जायते । नृभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

वआपः वसतीवर्षाख्याः वअद्रयः प्रावाणः ववना वनानि काष्ठानि च वऋतस्य यज्ञस्योद-
कस्य वा वगर्भं गर्भेवदन्तर्वर्तमानं वयम् अग्निं वपिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो
मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । वयः
चाग्निः वनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः वसहसा बलेन वमथितः सन् वपृथिव्या वअधि भूमेरुपरि वसानवि
समुच्छ्रिते उत्कृष्टे देवयजनदेशे वजायते प्रादुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । ‘ यः पप्रौ ’ इत्य-
नया संबन्धः ॥ ॥ १ ॥

आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरूपो वृषा श्यावा अरूपो वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आश्यावा । अरूपः । वृषा ।

आ । श्यावाः । अरूपः । वृषा ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वभानुना दीप्या वउभे वरोदसी श्यावापृथिव्यौ वआ वपप्रौ आपूरयति सः
वधूमेन वदिवि अन्तरिक्षे वधावते गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अन्तरिक्षे गच्छति ।
कार्यकारणयोरभेदविवक्षया^१ तद्गमनमग्रावुपचर्यते^२ । अपि चायम् वअरूपः आरोचमानः ववृषा वर्षिता
कामानामेवंगुणकोऽग्निः वश्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु वऊर्म्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु वतमः
अन्धकारं तिरस्कृत्य वआ समन्तात् वददृशे दृश्यते । वश्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्च वआ तिष्ठति ।
वअरूपो ववृषा इति पुनरुक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्विरभे अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्ऽभिः । अग्ने । अर्चिऽभिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरत्ऽवाजे । समऽइधानः । यविष्ठय । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि ।

द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽयविष्टय युवतम ऽशुक दीप्त ऽअग्ने ऽशुक्रेण निर्मलेभ ऽशोचिषा
तेजसा ऽभरद्वाजे अस्मद्गातरि ऽसमिधानः समिध्यमानस्त्वं ऽबृहद्भिः महद्भिः ऽअग्निभिः तेजोभिः
ऽनः अस्मदर्थं ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व । तथा ऽपावक हे शोधकाग्ने
ऽधुमत् द्योतमानेन^१ च युक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पूभिर्येविष्ट पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥८॥

विश्वासाम् । गृहऽपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।

शतम् । पूऽभिः । यविष्ट । पाहि । अंहसः । सम्ऽएद्धारम् । शतम् । हिमाः ।

स्तोतृऽभ्यः । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽमानुषीणां मनोरपत्यभूतानां ऽविश्वासां सर्वासां ऽविशां प्रजानां ऽगृहपतिः
ऽअसि गृहस्वामी भवसि । हे ऽयविष्ट युवतमाग्ने अतस्त्वं ऽशतं ऽहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान्
ऽसमेद्धारं त्वां सम्यगिदं कृतवन्तं मां ऽशतं शतेन शतसंख्याकैः ऽपूभिः पाल्नैः ऽअंहसः पापात्
आहन्तुः शत्रोर्वा ऽपाहि रक्ष । ऽये ऽच ऽस्तोतृभ्यः ऽददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति
तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

* हे ऽवसो वासक ऽअग्ने ऽचित्रः दर्शनीयः ऽत्वम् ऽऊत्या रक्षया सह ऽराधांसि धनानि ऽनः
अस्मभ्यं ऽचोदय प्रेरय । ऽअस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य^१ ऽरायः धनस्य ऽत्वं ऽरथीरसि रंहिता
नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च ऽनः अस्माकं ऽतुचे । अपत्य-
नामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये ऽगाधं प्रतिष्ठां ऽतु क्षिप्रं ऽविदाः लभ्य ॥

पर्षि तोकं तनयं पृत्भिष्टुमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

पर्षि । तोकम् । तनयम् । पृत्भिऽभिः । त्वम् । अदब्धैः । अप्रयुत्वभिः ।

अग्ने । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । नः । अदेवानि । ह्वरांसि । च ॥ १० ॥

१. ज्ञ-द्योतनेन । *न-‘वाजपेये आमिमाकृते त्वं नश्चित्र इति प्रगाथः स्तोत्रियः। चित्रवतीषु चेत्स्तुवीरं-
स्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यभिष्टोमसाग्रः स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्री. ९.९) इति हि
सूत्रितम् ’ इत्यधिकम् । २. ख-भ-र-दृश्यमानस्य ।

हे ऽअग्ने ऽएवम् ऽअद्वैतैः केनाप्यहिंसितैः ऽअप्रयुत्वभिः । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतैः
संहतैः ऽपतृभिः पालनसाधनैः ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽपरिं पालय । ऽदैव्या देवसंबन्धीनि च
ऽहेळांसि क्रोधान् ऽनः अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽअदेवानि मनुष्यसंबन्धीनि ऽच ऽह्वरांसि
हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ २ ॥

आ सखायः सबर्दुधां धेनुर्मजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सत्रः ऽदुधाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः ।

सृजध्वम् । अनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

हे ऽसखायः समानरूपाणां अध्वर्यवः ऽसबर्दुधाम् । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य
पयसो दोग्ध्रीं ऽधेनुं गाम् ऽआ ऽअजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्तुत । केन साधनेन । ऽनव्यसा नवीयसा
नवतरेण ऽवचः वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् ऽअनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपबाध्यां
तां धेनुम् ऽउप ऽसृजध्वम् । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुद्देवत्यत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति
शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्व्याख्या माध्यमिका वाक् धेनुः । हे सखायः स्तोतारः सबर्दुधां मरु-
ज्जनहेतुभूतस्य^१ पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृथ्विं नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत ।
अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनात् विसृजत । सुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुतां माता
किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुस्तुतिः ॥

या शर्धीय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुमैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धीय । मारुताय । स्वभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुमैः । एवयावरी ॥ १२ ॥

ऽया धेनुः ऽअमृत्यु अमरणहेतु ऽश्रवः अक्षं पयोऽलक्षणं ऽमारुताय मरुसंवाय ऽधुक्षत अधुक्षत्^२ ।
कीदृशाया । ऽशर्धीय प्रसहनशीलाय ऽस्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । ऽया च ऽपुराणां क्षिप्रकारिणां
ऽमरुतां ऽमृळीके सुखे तत्परा वर्तते । ऽया च ऽसुमैः सुखैर्हेतुभूतैः ऽएवयावरी एवैर्गन्तुभिरश्वैर्मध्यम-
स्थानैरुदकैर्वा^३ सह यावन्ती^४ अन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहागच्छन्ती^५ तां धेनुमुपाजध्वमिति
पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि पूर्ववत् मरुस्तुतिरधिगन्तव्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरत्स्वाजाय । अत्र । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वदोहसम् । इषम् । च । विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः ऽभरद्वाजाय अस्मद्भ्रात्रे ऽद्विता द्वितयम् ऽअव ऽधुक्षत^६ । किं तत् द्वितयम् । ऽधेनुं
ऽच गां च ऽइषं ऽच अक्षं च । कीदृशीं धेनुम् । ऽविश्वदोहसं विश्वस्य व्यासस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् ।
कीदृशमन्नम् । ऽविश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तम् ॥

१. ख-मरुज्जन^० । २. श-त-अधुक्षत । ३. ख-भ-^०र्मध्यस्थानै^० । ४. ख-भ-याति; झ-श-
यान्ति । ५. ख-भ-सहागच्छति; झ-श-सहागच्छन्ति । ६. श-धुक्षत दत्त ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुक्रतुम् । वरुणम् । मायिनम् ।

अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सुप्रभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुद्गण वत्तं तादृशं वः त्वां वस्तुषे स्तौमि । किमर्थम् । आदिशे आदेशनाय धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । इन्द्रं न इन्द्रमिव सुक्रतुं सुकर्माणं वरुणमिव मायिनं मायावन्तं प्रज्ञावन्तम् अर्यमणं न अर्यमणमिव मन्द्रं स्तुत्यं विष्णुं न विष्णुमिव सुप्रभोजसं प्रसूतधनम् । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वर्ण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कार्षिचर्षणिभ्य आं अविगूळ्हा वसु करत्सुवेदा नो वसु करत् ॥ १५ ॥

त्वेपम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविस्वर्णि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।

सम् । सहस्रा । कार्षिपत् । चर्षणिभ्यः । आ । आविः । गूळ्हा । वसु । करत् ।

सुवेदा । नः । वसु । करत् ॥ १५ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रति इदानीं त्वेषं दीप्तं तुविष्वणि बहुस्वनम् अनर्वाणम् अप्रत्यृतं शत्रुभिरनभिगतं पूषणं पोषकं मारुतं मरुत्संघरूपमीदृशं शर्धः बलं स्तौमीति शेषः । स च मरुद्गणः यथा येन प्रकारेण शता शतसंख्याकानि धनानि सं सहैव चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं कारिपत् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च सं सहैव कारिपत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः । अपि च स मरुद्गणः गूळ्हा गूढानि संवृतानि वसु वसूनि धनानि आविः करत् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा वसु वसूनि धनानि सुवेदा सुलभानि च नः अस्माकं करत् करोतु । यदा तु लिङ्गादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति योजनीयम् ॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिक्वर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषम् । नु । ते । अपिक्वर्णे । आघृणे ।

अघाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥

हे पूषन् मा माम् आ द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । हे आघृणे आगतदीप्ते अघाः आहन्त्रीः अर्यः अरीरभिगन्त्रीः अरातयः शत्रुभूताः प्रजाः उप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिः बाधायां वर्तते । यथा 'प्रजां पशून्यजमानस्योप दोद्राव' (तै. सं. १. ५. १. ४) इति ॥ अहं च ते तव अपिक्वर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः सन् नु क्षिप्रं शंसिषं प्रशंसामि ॥ ३ ॥

मा काकम्बीरमुद्गृहो वनस्पतिगशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत स्रो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत । सूरः । अहरिति । एव । चन । ग्रीवाः । आऽदधते । वेरिति वेः ॥ १७ ॥

ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमारमानं बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन्^१ तस्यानुद्धारमाशास्ते । हे पूषन्^२ काकम्बीरं काकानां भर्तारं^३ वनस्पतिं वृक्षं^४ मा^५ उद्गृहः उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखीभूतरूपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिशब्दश्चार्थः । अशस्तीः अशंसनीया अशंसनीयस्य दुःखस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजाः^६ वि नीनशः^७ हि विनाशाय च । उत^८ अपि च^९ सूरः प्रेरकः शत्रुः एव एवं^{१०} मा^{११} अहः अस्मान् मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिसंबन्धात् आख्यातस्योदात्तवशाच्च अश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्ये^{१२} अध्याह्रियते ॥ ग्रीवाः । गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति बध्न्तीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याधाः^{१३} वेः पक्षिणो हरणार्थं ग्रीवा दामानि जालरूपाणि^{१४} आदधते भूम्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्ति एवमस्मान् बन्धनोपायैः^{१५} शत्रुर्मा हार्षीदित्यर्थः ॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

दृतेऽइव । ते । अवृकम् । अस्तु । सख्यम् ।

अच्छिद्रस्य । दधन्ऽवतः । सुऽपूर्णस्य । दधन्ऽवतः ॥ १८ ॥

हे पूषन्^१ ते तव^२ सख्यं सखिक्कम्^३ अवृकं बाधकरहितं^४ सर्वदा ऐकरूप्येण वर्तमानमस्माकम्^५ अस्तु सर्वदा भवतु । दृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः । अच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संश्लिष्टस्य^६ दधन्वतः दधिमतः^७ सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नोऽधिकत्वद्योतनार्थः । ईदृशो दृतिः सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेत्युचिराशास्ते ॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

परः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।

अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वम् । अव । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन्^१ मर्त्यैः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः^२ परः परस्तात् स्थितः^३ असि । श्रिया संपदा देवैरुत सर्वदेवैश्च^४ समः समानोऽसि । अतः^५ त्वं पृतनासु संग्रामेषु^६ नः अस्मान् अभि^७ ख्यः अभिपश्य अनुग्रहदृष्ट्या^८ विलोक्य^९ । यथा^{१०} पुरा येन प्रकारेण पूर्वकालीनान् पुरुषान्^{११} ररक्षिथ एवं^{१२} नूनम् अद्योदानीम्^{१३} अव अस्मान् रक्ष ॥

१. ख-झ-न-भ-श-निरूपयन् । २. झ-झ-त-न-य-र-श-मोत मा च । ३. झ-यथेत्युत्तरवाक्ये; त-यथेत्युत्तरवाक्ये । ४. घ-बाधनोपायैः । ५. घ-श-बाधरहितम् । ६. ख-भ-अनुग्रहबुद्ध्या । ७. ख-झ-भ-र-‘ विलोक्य ’ नास्ति । ८. श-मनुष्यान् ।

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धृतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनृता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

हे धृतयः कम्पयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः सा सूनृता प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वा ईजानस्य इष्टवतः उभयविधस्य पुरुषस्य वामी प्रशस्ता या वाक् वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वयः । प्रणीतिरस्त्वस्मदर्थम् ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेपं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । धाम् । देवः । न । एति । सूर्यः ।

त्वेपम् । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रहम् । शवः ।

ज्येष्ठम् । वृत्रहम् । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुद्गणस्य चर्कृतिः कर्म सद्यश्चित् सद्य एव द्यां परि एति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते देवो न देवो द्योतमानः सूर्यः इव तादृशगणात्मकाः^१ मरुतः त्वेपं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवः बलं दधिरे आधारयन् । तच्च शवः बलं वृत्रहं वृत्रदेरसुरस्य हन्तुं भवति । तच्च^२ वृत्रहं शवः ज्येष्ठं सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृद्ध द्यौरजायत सकृद्धूमिरजायत ।

पृश्न्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृश्न्याः । दुग्धम् । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद्ध सकृदेव द्यौरजायत उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां^३ नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौरजायते^४ । भूमिः च सकृत् एव अजायत । पृश्न्याः मरुतां मातुर्गोः पयः च सकृत् एकवारमेव दुग्धं यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृश्निरपि सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत् ततः परम् अन्यः पदार्थः नानु जायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ४ ॥

१. ख-तादृशा एवंगुणात्मकाः; श-तादृशो मरुद्गणात्मकः । २. ख-एतच्च । ३. य-पुनरस्याम् । ४. ख-भ-य-र-द्यौर्न जायते ।

‘स्तुषे जनम्’ इति पञ्चदशचं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । अन्यथा षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्तुषे पञ्चोन ऋजिश्चा ह वैश्वदेवं ह शक्यन्तम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम्^१ । सूत्रितं च—‘ऋभुर्विभ्वा स्तुषे जनमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । आद्या महानाम्नीवते जप्या ॥

स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीभिर्मित्रावरुणा सुम्रयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुश्रत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे । जनम् । सुव्रतम् । नव्यसीभिः । गीऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्रयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुश्रत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

‘सुव्रतं सुकर्माणं’ जनं दैव्यं जनं देवसंघं नव्यसीभिः नवतराभिः गीभिः स्तुतिभिः स्तुषे अहं स्तुवे । तथा मित्रावरुणा । मित्रः प्रसीतेऽस्त्रायको वरुणः पापाभिन्नवारयिता^२ । एतावपि देवौ स्तौमि । कीदृशौ । ‘सुम्रयन्ता सुम्रं सुखं स्तोतृणामिच्छन्तौ’ । ‘सुश्रत्रासः शोभनबलाः’ ते वरुणादयः सर्वे देवाः इह अस्मिन् यज्ञे आ गमन्तु आगच्छन्तु । ते तादृशाः श्रुवन्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः श्रुवन्तु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्^३ । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोविश ईड्यमध्वरेष्वदसक्रतुमरति युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्वै ॥ २ ॥

विशऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदसक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्वै ॥ २ ॥

‘विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः’ अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यम् ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् अदसक्रतुं दंपरहितकर्माणम् अमूढप्रज्ञं वा युवत्योः द्यावापृथिव्योः अरतिम् अभिगन्तारम् अयं स्वामिनं दिवः द्युलोकस्य शिशुं पुत्रम् । ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’ (ऋ. सं. १०.४५.१) इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—‘त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्’ (ऋ. सं. २. १. ९) इति । सहसः बलस्य सूनुं पुत्रं यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकम् अरुषम् आरोचमानम् एवंगुणकम् अग्निं यजध्वै यष्टुम् । स्तुषे इत्यनुषज्यते । स्तुषे स्तुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिर्न्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । स्तुभिः । अन्या । पिपिशे । सूरौ । अन्या ।

मिथऽस्तुरा । विचरन्ती इति विचरन्ती । पावके इति ।

मन्म । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

१. ज्ञ-वैश्वदेवं निविद्धानम्; श-वैश्वदेवं हविर्धानम् । २. ज्ञ-त-पापानां निवारयिता । ३. ज्ञ-सर्वं देवता; ज्ञ-त-न-र-सर्वस्य देवता* ।

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । ^१अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य ^२दुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात् तस्य दुहितरावित्युच्येते । ^३विरूपे शुक्लकृष्ण-
तया नानारूपे । तयोः ^४अन्या एका रात्रिः ^५स्तुभिः नक्षत्रैः ^६पिपिशो पिश्यते संश्लिष्यते । ' पिश्र
अवयवे ' इति धातुः । ^७अन्या अहरात्मिका दुहिता ^८सूरः सूर्येण पिपिशो संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः
सूर्येण चालंकृते भवत इत्यर्थः । ^९मिथस्तुरा परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति
परस्परं बाधः । अत एव ^{१०}विचरन्ती विविधं पृथक् चरन्त्यौ ^{११}पावके सर्वस्य शोधयिष्यौ । एवंभूते
अहश्च रात्रिश्च ^{१२}ऋच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ^{१३}श्रुतं श्रोतव्यं ^{१४}मन्म मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतं
^{१५}नक्षतः ज्यामुताम् ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्ववारं रथप्राम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहद्रथिम् । विश्ववारम् । रथप्राम् ।

द्युततद्यामा । निऽयुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ॥ ४ ॥

* ^१बृहती महती ^२मनीषा अस्मदीया स्तुतिः ^३वायुम् ^४अच्छ आभिमुख्येन ^५प्र गच्छतु ॥ उपसर्ग-
श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुम् । ^६बृहद्रथिं महाधनं ^७विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं संभजनीयं
^८रथप्रां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा । स्तोतृणां रथं धनैः पूरयितारम् । अथ प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । हे ^९प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्ट्य वायो ^{१०}द्युतद्यामा प्रदीप्तयानः ^{११}नियुतः आत्मीयरथयोज्याः
वडवाः ताः ^{१२}पत्यमानः अभिपतन्निभगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां वडवानामीश्वरः ^{१३}कविः
क्रान्तदर्शी । एवंभूतः त्वं ^{१४}कविं मेधाविनं स्तोतारम् ^{१५}इयक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे वपुश्छदयदुश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येष्यध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मनै च ॥ ५ ॥

सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इप्यध्यै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मनै । च ॥ ५ ॥

^१अश्विनोः स्वभूतः ^२सः रथः ^३मे मदीयं ^४वपुः शरीरं ^५छदयत् छादयतु । तेजसाच्छादयतु ।
^६यो रथो ^७विरुक्मान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमानः ^८मनसा मनोव्यापारमात्रेण ^९युजानः
अश्वैः संप्रयुज्यमानो^{१०} भवति । हे ^{११}नरा नेतारौ हे ^{१२}नासत्या सत्यस्वभावां सत्यस्य नेतारौ नासिका-
प्रभवौ वाश्विनौ ^{१३}येन रथेन ^{१४}वर्तिः स्तोतृगृहं ^{१५}तनयाय पुत्राय ^{१६}त्मने आत्माने तत्पित्रे स्तोत्रे ^{१७}च
^{१८}इष्यध्यै कामान् प्रापयितुं ^{१९}याथः गच्छथः स रथः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

* न- ' नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ हविषो याज्या प्र वायुमिति । सूत्रितं च-राथे नु यं जज्ञत् रोदसी
मे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा (आश्व. श्री. ३. ८) इति ' इत्याधिकम् । १. झ-त-न-र-संयुज्यमानो ।

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि ।

सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतम् । अप्यानि ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । यस्य । गीःऽभिः । जगतः । स्थातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

हे ऽपर्जन्यवाता पर्जन्यवायू ऽवृषभा वृष्टेः कर्तारौ ऽपृथिव्याः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् ऽअप्यानि आसव्यानि ऽपुरीषाणि पूरकाण्युदकानि ऽजिन्वतं प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धर्चो मरुतः । हे ऽसत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः ऽकवयः मेधाविनो मरुतः ऽयस्य स्तोतुः ऽगीर्भिः स्तुतिभिः यूयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः ऽजगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् ऽआ ऽकृणुध्वम् आभिमुख्येन कुरुत । हे ऽजगतः ऽस्थातः । गणाभिप्रायमेकवचनम्^१ । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक^२ हे मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । एकादशने सारस्वते पञ्चावैपव पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । आग्निमास्ते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

ग्राभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्रऽआयुः । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियम् । धात् ।

ग्राभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सऽजोषाः । दुःऽआधर्षम् । गृणते । शर्म । यंसत् ॥ ७ ॥

ऽपावीरवी शोधयित्री ऽकन्या कमनीया ऽचित्रायुः चित्रगमना चित्राज्ञा वा ऽवीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता ऽसरस्वती ऽधियम् अस्मदीयं कर्म यज्ञाख्यं ऽधात् दधात् । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि च ऽग्राभिः देवपत्नीभिः ऽसजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । ग्राः गायत्र्यादीनि छन्दांसि । 'छन्दांसि वै ग्राः' (तै. सं. ५. १. ७. २) इति श्रुतेः । तैः सह प्रीयमाणा ऽगृणते स्तुवते मह्यम् ऽअच्छिद्रं छिद्र-रहितं ऽदुराधर्षं शत्रुभिः शीतवानादिभिश्च धर्षितुमशक्यं ऽशरणं गृहं ऽशर्मं सुखं च ऽयंसत् प्रयच्छतु ॥

एकादशने पांष्णे पशौ 'पथस्पथः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'पथस्पथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानलकम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धिर्यधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथःस्पथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअग्राः । धिर्यम्ऽधियम् । सीसधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य परिपतिम् अधिपतिम् अर्कम् अर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतः वशीकृतः स्तोता वचस्या^१ स्तुत्या अभ्यानट् अभ्यश्नुताम् । प्राप्नोतु । वसः च पूषा नः अस्मभ्यं शुरुधः शुचो रोधयित्रीः गाः चन्द्राग्राः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गाः रासत् ददातु ॥ 'रा दाने' । अस्माल्लेटि रूपम् ॥ तथा धिर्यं धियं सर्वमस्मदीयं कर्म स पूषा प्र वसीषधाति प्रसाधयतु ॥

त्वाष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणामिति सूक्तम्' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।

होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यशसम् । वयःऽधाम् । सुपाणिम् । देवम् । सुगभस्तिम् । ऋभ्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुहवम् । विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल^२ एव विभक्तारं जन्तूनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्र जायते' (तै. सं. १. ५. ९. १) इति श्रुतेः । यशसं यशस्विनं वयोधां वयसोऽन्नस्य हविलक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोत्रभ्योऽन्नप्रदं सुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगभस्तिम् । गभस्तिरिति बाहुनाम् । शोभनदोर्दण्डम्^३ ऋभ्वम् उरु भासमानं महान्तं वा पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम् । तस्थानां यजतं यष्टव्यम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं सुखेन ह्वातुं^४ शक्यम् । एवंभूतं त्वष्टारं होता देवानामाह्वाता विभावा दीप्यमानः अग्निः यक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्वेम कविनेषितामः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गीऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । ह्वेम । कविना । इषितामः ॥ १० ॥

१. ज-त-वचस्या वचसा । २. घ-श-उषःकाले । ३. ज-त-र-श-सुगभस्ति शोभनदोर्दण्डम् ।

४. घ-ज-त-भ-श-आह्वातुम् ।

१ भुवनस्य भूतजातस्य २ पितरं पालयितारं ३ रुद्रम् । तत् ४ द्रावयितारमीश्वरम्
५ आभिः ६ गीभिः स्तुतिभिः ७ दिवा अहनि हे स्तोतः ८ वर्धय । ९ अकौ रात्र्यां च तमेव १० रुद्रं
स्तुतिभिर्वर्धय । वयं च ११ कविना प्राज्ञेन रुद्रेण १२ इषितासः प्रेरिताः १३ सन्तः १४ बृहन्तं महान्तम् १५ ऋष्वं
दर्शनीयम् १६ अजरं जरारहितं १७ सुषुप्तं शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम् १८ १९ ऋधक् ऋद्धं समृद्धं यथा
भवति तथा २० हुवेम स्त्वाम् ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे १ युवानः नित्यतरुणाः २ कवयः प्राज्ञाः ३ यज्ञियासः यज्ञार्हा एवंभूता हे ४ मरुतः ५ गृणतः
स्तुवतः ६ वरस्यां वरणीयां स्तुतिं प्रति ७ आ ८ गन्त आगच्छत । अपि च हे ९ नरः नेतारो मरुतः
१० इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ११ वृधन्तः वर्धमानाः । यद्वा इत्था अमुत्रान्तरिक्षे १२ नक्षन्तः व्यामुवन्तः
१३ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं १४ व्यामुवन्ति तद्वत् । यद्वा ।
१५ ऋषय एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयम् १६ अचित्रं १७ चित् । ओषधिवनस्पतिभिर्नैविडो
देशश्चित्रम् १८ । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिर्विद्युक्तमपि देशं १९ जिन्वथ वृष्टया तर्पयथ । २० हि इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायैजा यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । युथाऽइव । पशुऽराक्षिः । अस्तम् ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तुभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

१ वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय २ प्र ३ अज हे स्तोतः स्तुतिं प्रगमय ।
तथा ४ तवसे बलिने ५ तुराय क्षिप्रगमनाय ६ च तस्मै गणाय ७ प्र अज । तत्र दृष्टान्तः । ८ पशुरक्षिः
पशुपालकः ९ यूथेव । स यथा गोयूथानि सायंकाले १० अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं
प्रेरयेत्यर्थः । ११ सः च मरुद्गणः १२ वचनस्य वक्तुः १३ विपः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः १४ श्रुतस्य ॥
क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं १५ तन्वि
आत्मीये शरीरे १६ पिस्पृशति स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत् स्तोत्रं हृद्गतं भवत्वित्यर्थः । स्वर्गं दृष्टान्तः ।
१७ स्तुभिर्न १८ नाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् ॥

१. ज-ज्ञ-त-न-भ-य-र-तस्य । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-प्रेषिताः प्रेरिताः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-तं रुद्रम् ।
४. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र-नभस्थलम् । ५. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-य-श-देशश्चित्रः । ६. ख-घ-भ-बलाय;
श-बले । ७. ख-घ-भ-श-क्षिप्रगामिने ।

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्रिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा ३ तना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । वि॒ऽममे । पार्थि॒वानि । त्रिः । चि॒त् । वि॒ष्णुः । मन॒वे । बा॒धि॒ताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उ॒प॒ऽद॒द्यमा॒ने । रा॒या । म॒देम । त॒न्वा । तना । च ॥ १३ ॥

यः । विष्णुः । बाधिताय असुरैर्हिसिताय । मनवे प्रजापतये तदर्थं । पार्थिवानि पृथिव्या^१ संबद्धानि^१ । रजांसि लोकान् । त्रीँलोकानिति यावत् । त्रिः । विममे । चित् इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः^२ परिमितवान् । हे विष्णो । तस्य तादृशस्य । ते तव । तृतीयार्थं षष्ठी । ईदृशेन त्वया । उपदद्यमाने अस्मभ्यं दीयमाने । शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयं । राया धनेन । तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च । तना तनयेन पुत्रेण च । मदेम मोदेम । हृष्टा भवेम^३ ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अद्भिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात् ।

तदोषधीभिर्भि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अहिः । बु॒ध्न्यः । अ॒त॒ऽभिः । अ॒कैः । तत् । पर्व॑तः । तत् । स॒वि॒ता । चनः । धा॒त् ।

तत् । ओष॑धीभिः । अ॒भि । रा॒ति॒ऽसाचः । भगः । पुर॑म्ऽधिः । जि॒न्व॒तु । प्र । रा॒ये ॥ १४ ॥

बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवः । अहिः । एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च—‘अहिरयना-
देत्यन्तरिक्षे’ (निरु. २. १७) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवः । अकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तूयमानः
सन् । नः अस्मभ्यं । तत् लोके प्रसिद्धं । चनः अन्नम् । अद्भिः उदकैः सार्धं । धात् दधातु
विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वतः पूरयिता । ‘पर्व पूरणे’ इति धातुः । यद्वा । पर्ववद्भ्रं पर्वतः ।
तद्वान् । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च । तत् चनो दधातु । तथा । सविता प्रेरको देवश्च
। तत् चनो दधातु । अपि च । रातिषाचः । रातिं दानं सचन्ते सेवन्ते इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते
च । ओषधीभिः । ओषः पाकः आसु धीयते इत्योषधयस्तिलमापाद्याः । ताभिः सार्धं । तत् अन्नम्
। अभि प्रयच्छन्तु । तथा । पुरंधिः बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च
। राये धनार्थं । प्र । जिन्वतु अस्मान् प्रेरयतु ॥

नू नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपाम् ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्त्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम्

विश आदेवीरभ्यश्रवाम ॥ १५ ॥

नू । नः । र॒यिम् । र॒थ्यम् । च॒र्ष॒णि॒ऽप्रां । पुरु॑ऽवीरम् । महः । ऋ॒तस्य॑ । गो॒पाम् ।

क्ष॒यम् । दा॒त । अ॒जरम् । येन॑ । जना॑न् । स्पृ॒धः । अ॒दे॒वीः । अ॒भि । च॒ । क्रमा॑म् ।

वि॒शः । आ॒ऽदे॒वीः । अ॒भि । अ॒श्रवा॑म् ॥ १५ ॥

१. ख-अ-पृथिव्यां संबन्धान्; घ-पृथिव्यां संबद्धान्; झ-त-र-पृथिव्यां संबद्धानि; न-य-पृथिव्या
संबद्धान्; भ-पृथिव्यां संबद्धान्; श-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ख-अ-न-भ-य-क्रमणैः । ३. ख-अ-त-
भ-य-र-स्म भवेम; न-संभवेम ।

हे सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यं वरयि धनं वक्ष्यं गृहं च दात प्रयच्छत । कीदृशं रयिम् । वरयं रथसंबन्धनम् । रथयुक्तमित्यर्थः । चर्षणिप्राप्ताम् । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं पुरुवीरम् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपेतम् । महः महतः वक्रतस्य यज्ञस्य गोपां रक्षकम् । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति वचनात् । कीदृशं क्षयम् । अजरं जरारहितम् । येन रयिणा क्षयेण च जनान् शत्रून् स्पृधः स्पर्धमानाः अदेवीः अदेवसंबन्धिनीः आसुरीः सेनाः च अभि क्रमाम अभिभवेम । तथा अदेवीः । आगता देवा यासु हविः स्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विशाः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्येन धनेन गृहेण च अभ्यश्ववाम अभिप्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आपं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमदिति नमोभिर्मृलीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्त्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीम् । अदितिम् । नमःऽभिः । मृलीकाय । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् ।

अभिऽक्षदाम् । अर्यमणम् । सुशेवम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारम् । भगम् । च ॥ १ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मातरं देवीं द्योतमानाम् अदितिम् अखण्डनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां मृलीकाय सुखार्थं नमोभिः नमस्कृतैः स्तोत्रैर्वा हुवे ह्वयामि । स्तौमि । तथा वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवम् अग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे । तथा अभिक्षदाम् । क्षदिहिंसाकर्मा । अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिसितारं सुशेवं सुसुखम् अर्यमणं च नमोभिर्हुवे । सवितारं भगं च नमोभिर्हुवे । किं बहुना त्रातृन् पालयितृन् सर्वान् देवान् नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुज्योतिषः । सूर्यं । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुमहः । वीहि । देवान् ।

द्विजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वःऽवन्तः । यजताः । अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ते सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो^१ येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथा—'अहं पितृन्सुविद्वद्वाँ अविस्मि' (ऋ. सं. १०. १५. ३) इति । एषां दक्षपितृत्वं च 'अदितिर्ह्यजनिष्ट' (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति मन्त्रादवगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान् देवान् अनागास्त्वे अनपराधत्वे वीहि कामयस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवाः द्विजन्मानः द्वयोर्लोकयोर्जायमानाः प्रादुर्भवन्तः ऋतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्याः अवितथाः सत्यवादिनो वा

वस्वन्तः धनवन्तः वयजताः यष्टव्याः वभिजिह्वाः । अभिजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवाः सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुसुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणम् । सुसुम्ने इति सुसुम्ने । महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उरु विस्तीर्णं वक्षत्रं बलं करथः कुरुतम् । तथा हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुसुम्ने सुसुखे युवां वृहत् महत् शरणं गृहं च करथः कुरुतम् । महः महत् वरिवः धनं नः अस्माकं यथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ अनेहः पापराहित्यं च अस्मे अस्माकं क्षयाय निवासार्थं कुरुतम् ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हुतासो वसवोऽधृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हुतासः । वसवः । अधृष्टाः । यत् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥ ४ ॥

रुद्रस्य सूनवः पुत्रा मरुतः अद्य अस्मिन् काले हुतासः आहुताः सन्तः नः अस्मान् प्रति वआ नमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः । वसवः वासयितारः अधृष्टाः अन्यैरहिंसिताः । यत् यदा ईम् एनान् मरुतः देवान् अर्भे अल्पे महति प्रभूते वा बाधे संग्रामे हितासः निहिताः स्थिताः सन्तो वयम् अह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवै मरुतो यद्धं याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवैम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूमि । रेजन्ते । अध्वनि । प्रविक्ते ॥ ५ ॥

येषु मरुतसु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् मिम्यक्ष नु क्षिप्रं संगच्छते । तथा अभ्यर्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः पूषा पोषको देवश्च सिषक्ति यान् मरुतः सेवते । ‘ अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति ’ (निरु. ६.६) इति यास्कः । हे मरुतः ते यूयं हवम् अस्मदीयमाह्वानं श्रुत्वा यद्धं यदा खलु याथ आगच्छथ तदानीम् अध्वनि मार्गे प्रविके गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि भूम भूतजातानि

वरेजन्ते कम्पन्ते । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ प्र वेपयन्ति पर्वतान्त्रि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ’ (ऋ. सं. १. ३९. ५) इति ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्वणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्वमुप च स्तवानो रासद्राजौ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यम् । वीरम् । गिर्वणसम् । अर्चम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितुः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवम् । उप । च । स्तवानः । रासत् । वाजान् । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे वजरितः स्तोतः वस्यं तं प्रसिद्धं वीरं वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा वगिर्वणसं गिरां संभक्तारमेवंविधम् इन्द्रं नवेन अभिनवेन शोभनेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण अभि अर्चं अभिष्टुहि । स च वस्तवानः स्तूयमानः सन् हवम् अस्मदीयं स्तोत्रम् उप श्रवदित् उपश्रणुयादेव । अपि च वगृणानः स्तूयमान इन्द्रः महः महतः प्रभूतान् वाजान् अस्त्रानि च उप रासत् प्रदेयान् । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धातं । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।

यूयम् । हि । स्थ । भिषजः । मातृतमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

हे आपः मानुषीः मनुष्यहिता यूयम् अमृक्तम् अहिंसितम् ओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्त्रम् । वतोकाय पुत्राय तनयाय तपुत्राय च धातं धत्त । प्रयच्छत । तथा शं शमनमुप-द्रवाणां योः यावत् पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां धत्त प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । हि यस्मात् यूयं मातृतमाः मातृभ्योऽप्यधिकाः भिषजः स्थ भवथ तस्मात् धातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत आह । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतः जङ्गमस्य जनित्रीः जनयिष्यो भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।

यो दत्रवाँ उषसो न प्रतीकं व्यूर्णुते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।

यः । दत्रवान् । उषसः । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

वत्रायमाणः रक्षन् हिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा यजतः यष्टव्यः एवभूतः सविता प्रेरकः देवः नः अस्मान् आ जगम्यात् आगच्छतु । यः देवः दत्रवान् धनवान्

१. ख-घ-भ-प्रदद्यात् । २. ख-हिंसन्तम् ; घ-भ-श-अहिंसन्तम् । ३. ख-क्ष-न-भ-तत्सुताय । ४. ख-क्ष-न-भ-पृथक्कर्तव्यानां भयानाम् । ५. ख-घ-भ-भिषजः आरोग्यकर्तारः । ६. त-भैषज्यमास्वित्यत ।

उपसो न प्रतीकम् उपसः प्रमुखमिव दाक्षुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि^१ व्यूर्णुति विवृणोति प्रकाशयति स सवितेर्यन्वयः ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्ध्वरे ववृत्याः ।

स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽवसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्याः ।
स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अवसा । सुवीरः ॥ ९ ॥

उत अपि च हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् अद्य अस्मिन् काले नः अस्मदीये
अस्मिन्ध्वरे यागे देवान् यष्ट्यानिन्द्रादीन् आ ववृत्याः आवर्तय । आगमय । अपि च अहं
ते तव रातौ धनस्य दाने सदमित् सर्वदैव वर्तमानः स्यां भवेयम् । तथा हे अग्ने तव अवसा
त्वदीयेन रक्षणेन सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च स्यां भवेयम् ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातुं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रिं न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीके ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।
अत्रिम् । न । महः । तमसः । अमुमुक्तम् । तूर्वतम् । नरा । दुरितात् । अभीके ॥ १० ॥

उत अपि च हे विप्रा प्राज्ञा नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ श्या
तौ प्रसिद्धौ युवं युवां धीभिः परिचरणकैः^२ कर्मभिरुपेतं मे मदीयं हवं स्तोत्रम् अङ्ग क्षिप्रम् आ
जग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च महः महतः तमसः असुरकृतादन्धकारात् अत्रिं न
यथात्रिमृषिम् अमुमुक्तं मोचितवन्तौ स्थः हे नरा नेतारावश्विनौ तथास्मानपि अभीके अभ्यक्ते
प्राप्ते संप्राप्ते दुरितात् दुःखात् शत्रुकृतात् तूर्वतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ १० ॥

ते नो रायो घुमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । घुमतः । वाजवतः । दातारः । भूत । नृवतः । पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अप्याः । मृळत । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे देवाः ते यूयं घुमतः दीप्तिमतः वाजवतः बलयुक्तस्य नृवतः नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य
पुरुक्षोः बहुभिः कीर्तनीयस्य रायः धनस्य नः अस्मभ्यं दातारो भूत भवत । अपि च
दशस्यन्तः कामान् प्रयच्छन्तः दिव्याः दिवि भवा आदित्याः पार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवः
गोजाताः । गौः पृश्निर्माध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः अप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्राः^३
च ते सर्वे यूयम् अस्मान् मृळत सुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा ग्रीळहुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषाः । ग्रीळहुष्मन्तः । विष्णुः । मृळन्तु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥ १२ ॥

वमीळहुष्मन्तः वर्षणवन्तः । ते देवाः । नः अस्मान् । मृळन्तु मृळयन्तु सुखयन्तु । के त इति चेदुच्यते । रुद्रः । सरस्वती च । सजोषाः सह प्रीयमाणाः । विष्णुः । वायुः च । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाद्यो ऋभुश्च । वाजः अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च । दैव्यः देवेभ्यो हितः । विधाता प्रजापतिश्च । अपि च । पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ । नः अस्मभ्यम् । इषम् अन्नं । पिप्यतां वर्धयताम् ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानुं । पप्रिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

वउत अपि च । स्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः सः । सविता । देवः । भगः च । अपां नपात् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमैकोऽग्निः स च । नः अस्मान् । अवतु रक्षतु । कीदृशोऽपां नपात् । दानु दातव्यं धनं । पप्रिः प्राप्ता पूरयिता ॥ 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् 'आद्यगमहन' इति क्तिनो लिङ्वद्भावात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा । देवेभिः देवैः । जनिभिः तत्पत्नीभिश्च । सजोषाः सहप्रीतिः । त्वष्टा च । देवेभिः देवैः सह प्रीयमाणा । द्यौः च । समुद्रैः सह प्रीयमाणा । पृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु ॥

आग्निमाल्ले 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नी-रुशतीरवन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतवृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

वउत अपि च । अहिर्बुध्न्यः । नः अस्माकं स्तोत्रं । शृणोतु । अजः जन्मरहितः । एकः असहाय एव पथते गच्छतीति । एकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च । पृथिवी । समुद्रः च अस्मदीयं

स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः ऽहुवानाः अस्माभि-
राहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः ऽस्तुता ऽमन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा
ऽकविशस्ताः कविभिर्मेधाविभिः ऋषिभिः^१ शस्त्रैः शंसिता ईदृशाः ऽविश्वे ऽदेवाः ऽवबन्तु अस्मान्
रक्षन्तु ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

ग्रा हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरद्वाजाः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

ग्राः । हुतासः । वसवः । अधृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥ १५ ॥

ऽएव एवं योऽहं देवान् स्तुतवान् ऽतस्य ऽमम ऋजिश्चनः ऽनपातः पुत्राः ऽभरद्वाजाः
भरद्वाजगोत्रजाः^२ सुहोत्रादयः ऽधीभिः स्तोत्रैः ऽअर्कैः अर्चनसाधनैः ऽअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे
ऽयजत्राः यष्टव्या देवाः ऽहुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तपिताः ऽवसवः^३ निवासयितारः
ऽअधृष्टाः कैरप्यहिंसिताः^४ एवंभूताः ऽविश्वे ते सर्वे यूयं ऽग्राः देवपत्न्यश्च ऽस्तुतासो ऽभूत । तैः
सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

‘उदु त्यत्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिश्चन आर्यं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः
षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘उदु त्यत्षोडश ऽयुष्णिगनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोरां एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचिं । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उत् । उदिता । वि । व्यद्यौत् ॥ १ ॥

ऽत्यत् तत् प्रसिद्धं ऽचक्षुः प्रकाशकं ऽमहि महत् विस्तृतं ऽमित्रयोः^४ ऽवरुणयोः^४ ऽप्रियं । मित्रशब्दो
वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणयुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियम्^५ ऽअदब्धं रक्षोभिरहिंसितं
ऽशुचि शुद्धं निर्मलं ऽदर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् ऽऋतस्य आदित्यस्य ऽअनीकं तेजः ऽआ
सर्वेषामभिमुखम् ऽउत् ऽएति उद्गच्छति । ऽउदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः ऽदिवः
अन्तरिक्षस्य ऽरुक्मो ऽन भूषणमिव ऽव्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते^६ ॥

१. ख-झ-न-भ-‘ऋषिभिः’ नास्ति । २. घ-श-‘गोत्रकाः’ । ३. झ-झ-त-न-भ-य-र-अधृष्टाः शत्रुभि-
रहिंसिता वसवो निवासयितारः । ४. ख-भ-मित्रयोः मित्रावरुणयोः; श-मित्रयोः वरुणमित्रयोः
प्रियमित्रयोः । ५. झ-झ-त-न-भ-र-श-अतिप्रियम्; य-इति प्रियम् । ६. ख-भ-प्रकाशते उ पूरणः ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नाभि चष्टे सूरौ अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरैः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

यः सूर्यः वृत्रिणि त्रिसंख्यानि विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रींलोकान् वेद वेत्ति जानाति । एषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिनां देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनां सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितमप्रज्ञायमानं जन्म जननं च यः विप्रः मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । सः सूर्यः सूर्यः मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि ऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि वृजिना वृजिनान्य-शोभनानि कर्माणि च पश्यन् साक्षितया जानन् अभि चष्टे अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति । तथा अर्यः स्वामी भूत्वा एवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानदिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊँ इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अदितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुजातान् ।

अर्यमणम् । भगम् । अदब्धधीतीन् । अच्छ । वोचे । सधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवाः महः महतः ऋतस्य ऋतस्य गोपान् रक्षकान् वः युष्मान् स्तुषे स्तुवे । उ इति पूरणः । तानेव देवानाह । अदितिम् अदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैतान् सुजातान् शोभनजनान् अर्यमणं भगं च अदब्धधीतीन् अहिंसितकर्मणः सधन्यः धनसहितान् पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् अच्छ वोचे अभिप्रवर्षामीत्यर्थः ॥

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यदिति दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अदितिम् । दुवः यु ॥ ४ ॥

रिशादसः रिशतां हिंसकानामसितृन् क्षेप्तृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तृन् भक्षयितृन् सत्पतीन् सतां पालयितृन् अदब्धान् अहिंसितान् महः महतः राज्ञः राजमानानीश्वरान् वा सुवसनस्य शोभननिवासस्य दातृन् यूनः नित्यतरुणान् सुक्षत्रान् शोभनधनान् शोभनबलान् वा क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशान् दिवः छुलोकस्य नृन् नेतृन् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् दुवोयु । लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयु दुवोऽस्मदीयं परिचरणं कामयमानाम् अदितिं देवमातरं च यामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

द्यौःपितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः ।

विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौः । पितरिति । पृथिवि । मातः । अध्रुक् । अग्ने । भ्रातः । वसवः । मृळत । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । सजोषाः । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥

हे ऽपितः पितृस्थानीय ऽद्यौः दुलोक हे ऽमातः मातृस्थानीये ऽध्रुक् अद्रोग्नि ऽपृथिवि हे
 ऽभ्रातः भ्रातृस्थानीय ऽअग्ने हे ऽवसवः वासयितारो^१ देवाः ते सर्वे यूयं ऽनः अस्मान् ऽमृळत
 सुखयत । हे ऽविश्वे ऽआदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे ऽअदिते यूयं ऽसजोषाः संगता भूत्वा
 ऽअस्मभ्यं ऽबहुलम् अधिकं ऽशर्म सुखं विस्तृतं वा गृहं ऽवि ऽयन्त प्रयच्छत ॥ ॥ ११ ॥

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।

यूयं हि घा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघायते । रीरधत । यजत्राः ।

यूयम् । हि । रथ्यः । नः । तनूनाम् । यूयम् । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे ऽयजत्राः यष्ट्या देवाः ऽनः अस्मान् ऽवृकाय हिंसाय स्तेनाय ऽवृक्ये तस्य स्त्रिये च
 ऽमा ऽरीरधत मा वशं नैष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी । अपि च ऽसमस्मै
 सर्वस्मै ऽअघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायाम्मान् मा वशं नयत । ऽयूयं ऽहि यूयं खलु
 ऽनः अस्माकं ऽतनूनां शरीराणां ऽरथ्यः नेतारः ऽरथ भवथ । ऽयूयम् एव ऽदक्षस्य अस्मदीयस्य
 बलस्य ऽवचसः वाक्यस्य च नेतारः ऽबभूव^२ । अतः कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः ॥

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।

विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वै रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एनः । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वम् । रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवाः ऽवः युष्माकं स्वभूता वयम् ऽअन्यकृतम् अन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितम् ऽएनः पापं
 ऽमा ऽभुजेम मा भुंक्षमहि । हे ऽवसवः वासयितारो देवाः ऽयत् येन कृतेन पापेन ऽचयध्वे अस्मान्
 बाधध्वे । चयतिर्हिंसाकर्मा । ऽतत् च पापं ऽमा ऽकर्म मा कार्प्यं ॥ करोतेर्माङि लुङि 'मन्त्रे
 वस' इति च्लेलुङ् ॥ हे ऽविश्वदेवाः सर्वे देवाः ऽविश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं ऽहि ऽक्षयथ ईश्वरा
 भवथ । अतः कारणात् अस्मदीयः ऽरिपुः शत्रुः ऽतन्वं स्वशरीरं ऽस्वयम् एव ऽरिरीषीष्ट^३ हिंस्यात् ।
 यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्यमहाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । नम इत् नमस्कार एव उग्रम् उदूर्णबलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतः नमः नमस्कारम् आ विवासे परिचरामि । नमः नमस्कार एव पृथिवीमुत ध्यां सुलोकं च दाधार धारयति । धावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यो तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते । अतः देवेभ्यः ईदृशं नमः करोमि । एषां देवानां नमः नमस्कारः ईशे ईष्टे । यतस्तेन ते वशीकृताः । कृतं चित् कृतमप्याचरितमपि एनः पापं नमसा नमस्कारेण आ विवासे विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् ।

ताँ आ नमोभिरुरुचक्षसो नृन्विश्वान्व आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतऽदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यऽसदः । अदब्धान् ।

तान् । आ । नमःऽभिः । उरुऽचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः वः युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यः रंहितृन् नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धबलान् ऋतस्य यज्ञस्य पस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् अदब्धान् रक्षःप्रभृतिभिरहिंसितान् उरुचक्षसः बहुदष्टृन् नृन् नेतृन् महः महतः तान् विश्वान् सर्वान् वः युष्मान् आ आभिमुख्येन क्रियमाणः नमोभिः नमस्कारैः आ नमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठऽवर्चसः । ते । ऊँ इति । नः । त्रिः । विश्वानि । दुःऽइता । नयन्ति ।

सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्मराजऽसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः ते हि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अतः त उ त एव नः अस्माकं विश्वानि सर्वाणि दुरिता पापानि त्रिः तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति नयन्तु । विनाशयन्तिवत्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः सुक्षत्रासः शोभनबलाः शोभनधना वा ऋतधीतयः सत्यकर्माणः वक्मराजसत्याः । वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजाः स्तोतारः । तेषु सत्या अवितथाः । एवंभूतास्ते हीत्यन्वयः ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुशर्माणः । सुशर्वसः । सुसुनीथाः । भवन्तु । नः । सुसुत्रात्रासः । सुसुगोपाः ॥ ११ ॥

१ते^१ देवाः १नः अस्माकं १क्षाम निवासभूमिं^२ १वर्धन् वर्धयन्तु । के ते । १इन्द्रः १पृथिवी च १पूषा च १भगः च १अदितिः अदीना देवमाता च १पञ्च १जनाः 'देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसाम्' (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च^३ ते च १नः अस्मदर्थं १सुशर्माणः सुसुखाः १स्ववसः शोभनाक्षाः १सुनीथाः सुप्रापणाश्च १भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्तिवति भावः । तथा १सुत्रात्रासः सुष्ठु त्रातारः १सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् ॥

नू सन्नानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सन्नानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुसुमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसुयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह^४ । हं १देवाः १भारद्वाजः भारद्वाजगोत्रजः १होता स्तोता अयमृषिः १दिव्यं दिवि भवं १सन्नानं सदनं स्थानं १नु क्षिप्रं १नंशि व्याप्नोतु । तथा १सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च १याति याचते । यातिर्याच्ञाकर्मा । तदर्थम् १आसानेभिः आसीनैः सत्रासनं कुर्वद्भिः १मियेधैः मेध्यैर्मैधाहं^५ अन्ययजमानैः^६ सार्धं १यजमानः यागं कुर्वन्नयमृषिः १वसूयुः वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् १देवानां १जन्म जनं^७ संघं^८ १ववन्द वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'अप त्वं वृजिनम्' इत्येष वैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितं च— 'अप त्वं वृजिनं रिपुमन्त्रितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७.११) इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् । दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्वम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःऽआध्यम् ।

दविष्ठम् । अस्य । सत्पते । कृधि । सुगम् ॥ १३ ॥

हे १अग्ने त्वं १त्वं तं प्रसिद्धं १वृजिनं कुटिलं १रिपुं पापकारिणं १दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं १स्तेनं हिंसकं १दविष्ठं दूरतमम् १अप १अस्य अपक्षिप । 'असु क्षेपणे' इति

१. ख-भ-ते तादृशाः । २. क्ष-न-र-भूमिम् । ३. ख-भ-देवमनुष्यादयः पितृसर्पाश्च । ४. ख-घ-भ-श-परोक्षतयाह । ५. घ-क्ष-त-भ-र-अन्ययाजमानैः । ६. ख-घ-भ-जनसंघम् ; श-जननं सर्वम् ।

धातुः । हे ऽसत्पते सतां पालयितरग्ने अस्माकं ऽसुगं शोभनेन^१ गन्तव्यं^२ सुखं ऽकृधि कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

ग्रावाणः सोम नो हि कै सखित्वनाय वावशुः ।

जही न्य^१त्रिणै पणि वृको हि षः ॥ १४ ॥

ग्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखिऽत्वनाय । वावशुः ।

जहि । नि । अत्रिणम् । पणिम् । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे ऽसोम ऽनः अस्मदीया इमे ऽग्रावाणः अभिषवार्थाः पापाणाः तव ऽसखित्वनाय सख्यार्थे ऽवावशुः कामयन्ते । ऽकम् इति पूरकः । ऽहि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं ऽपणिं वणिजम-
दातारम् ऽअत्रिणम् अदनशीलं राक्षसादिकं ऽनि ऽजहि विनाशय । ऽसः पणिः ऽवृको ऽहि आदान-
परः^३ खलु । सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ ‘कुक वृक आदाने’ इति धातुः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिघवः ।

कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिघवः ।

कर्तॄ । नः । अध्वन् । आ । सुऽगम् । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे ऽसुदानवः शोभनदाना देवाः^३ यूयं ऽहि ऽष्ट यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धाः स्थ । ऽइन्द्र-
ज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । ऽअभिघवः अभिगतदीप्तयस्ते यूयम् ऽअध्वन् अध्वनि मार्गे
ऽनः अस्माकम् ऽअमा सहैव ऽगोपाः गोपायितारो रक्षितारः सन्तः ऽसुगं सुखम् । आकारः
समुच्चये । सुखं च ऽकर्तॄ कुरुत ॥

प्रवासादागमने ‘अपि पन्थाम्’ इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितं च—‘अपि पन्थामगन्महीति
प्रत्येत्य समित्पाणिः’ (आश्व. श्री. २.५) इति ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पन्थाम् । अगन्महि । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ १६ ॥

ऽपन्थां पन्थानं मार्गम् ऽअपि ऽअगन्महि । अपिगताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् । ऽस्वस्तिगां
सुखेन गन्तव्यम् ऽअनेहसं पापरहितम्^१ । ऽयेन पथा गच्छन् ऽविश्वाः सर्वाः ऽद्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजाः
ऽपरि ऽवृणक्ति परिवर्जयति बाधते ऽवसु धनं च ऽविन्दते लभते । तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ ॥१३॥

‘न तद्दिवा’ इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तम् ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—
‘न तत्स्यूना सप्तम्याद्याः षड्गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

न तद्दिवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उब्जन्तु तं सुभ्वः^१ पर्वतासो नि हीयतामतिराजस्य यथा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।
उब्जन्तु । तम् । सुऽभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयताम् । अतिराजस्य । यथा ॥ १ ॥

अतियाजो नाम कश्चिदपरिस्मादजिश्चन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् थियक्षुरास । ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यथा । न न तत् अतियाजस्य ऋषेः तत् यजनं विद्वांशुलोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तमित्यहं न ननु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मयानुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानु मन्ये^१ । उत अपि च आभिः शमीभिः अन्यैरपि मया कृतैरभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि न ननु मन्ये । मया वशीकृता देवाः तदीयं यजनं नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तम् ऋषिं सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः सन्तः उब्जन्तु हिंसन्तु । उब्जिर्हिंसा-कर्मा । तथा तस्य अतियाजस्य ऋजिश्चनोऽप्यतिशयेनाहं देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेयो यथा याजकः सः न नि हीयतां नितरां हीनो भवतु ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिंत्सात् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निनिंत्सात् ।
तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे मरुतः यः पुरुषः नः अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा यः निनिंत्सात् निन्दितुमिच्छेत् तस्मै पुरुषाय तपूषि तेजांसि वृजिनानि बाधकानि सन्तु भवन्तु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं द्यौः आदित्यश्च अभि शोचतु अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिः शस्तिपां नः ।

किमङ्ग नः पश्यसि निधमानान् ब्रह्मद्विषे तपूषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिशस्तिऽपाम् । नः ।
किम् । अङ्ग । नः । पश्यसि । निधमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तपूषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

१ किमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे १ सोम १ स्वा स्वां खलु १ ब्रह्मणः मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा १ गोपां गोपायितारम् १ आहुः कथयन्ति पुराविद् । तथा १ नः अस्माकम् १ अभिशस्ति-
पाम् अभिशंसकेभ्यः शत्रुभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा । अङ्गेत्यभिमुखीकरणे । अङ्ग हे सोम
किंकारणं स्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिशस्तिपामाहुः । १ निद्यमानान् परैर्दूष्य-
मानान् १ नः अस्मान् १ अङ्ग हे सोम किंकारणं १ पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो १ रक्षकं १ शत्रुभ्यः पालकं
च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निन्द्यमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् । अतः १ ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे तस्मै
१ तपुषि तापकं १ हेतिम् आयुधम् १ अस्य क्षिप । प्रेरय ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरौ देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । माम् । उपसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवहूतौ ॥ ४ ॥

१ जायमानाः प्रादुर्भवन्त्यः १ उपसः १ माम् १ अवन्तु रक्षन्तु । तथा १ पिन्वमानाः वर्धमानाः
१ सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यश्च १ मा माम् १ अवन्तु । तथा १ ध्रुवासः निश्चलाः १ पर्वतासः पर्वताश्च
१ मा माम् १ अवन्तु । तथा १ देवहूतौ । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्योगः । तत्र विद्यमानाः
१ पितरः पितृदेवताश्च माम् १ अवन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा कर्द्वसुपतिर्वसूनां देवौ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उत्तुच्चरन्तम् ।

तथा । कर्त्तु । वसुऽपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः १ विश्वदानीं सर्वदा वयं १ सुमनसः १ स्याम शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः ससुच्ये ।
१ उत्तुच्चरन्तम् उद्यन्तं १ सूर्यं सर्वदा १ पश्येम च । १ वसूनां १ वसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः १ देवान्
१ अवसा अस्मदीयेन हविषा १ ओहानः वहन् प्रापयन् १ आगमिष्ठः आगन्तुतम एवंगुणविशिष्टः सन्
१ तथा १ कर्त्तु । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिन्धुऽभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽमुः । अग्निः । सुऽशंसः । सुऽहवः । पिताऽहव ॥ ६ ॥

१. ख-न-भ-य-ब्राह्मणजातेर्वा; ङ-त२-ब्राह्मजातेर्वा । २. ख-भ-ब्राह्मणरक्षकम्; ङ-न-ब्राह्मणा
रक्षकम् । ३. ङ-त-°धनानामधिपति° ।

अयम् ^१इन्द्रो ^२नेदिष्ठम् अन्तिकतमं यथा भवति तथा ^३अवसा रक्षणेन सार्धम् ^४आगमिष्ठः
आगन्तुमोऽस्तु । ^५सिन्धुभिः स्यन्दनैरुदकैः ^६पिबन्माना वर्धमाना नदीरूपा ^७सरस्वती चागन्तुमा
भवतु । ^८ओषधीभिः सार्धं ^९पर्जन्यः च ^{१०}नः अस्माकं ^{११}मयोधुः सुखस्य भावयिता भवतु । ^{१२}अग्निः
च ^{१३}पितेव पुत्रस्य जनक इव ^{१४}सुशंसः सुखेन शंसनीयः ^{१५}सुहवः सुखेनाह्लातव्यश्च^१ भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरोः ' विश्वे देवास आ गत ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' विश्वे देवास
आ गत ये के च उमा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिनि षीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ ७ ॥

हे ^१विश्वे ^२देवासः सर्वे देवाः ^३आ ^४गत आगच्छत । आगत्य च ^५मे मदीयम् ^६इमं ^७हवम्
इदमाह्वानं ^८शृणुत । श्रुत्वा च ^९इदम् आस्तीर्णं ^{१०}बर्हिः ^{११}आ ^{१२}नि ^{१३}षीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषणा^१
भवत ॥

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतस्नुना । हव्येन । प्रतिभूषति । तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे ^१देवाः ^२वः युष्मान् ^३यः जनः ^४घृतस्नुना घृतप्रक्षरणेन ^५हव्येन हविषा ^६प्रतिभूषति
परिचरति ^७तं जनं ^८विश्वे सर्वे यूयम् ^९उप ^{१०}गच्छथ उपगता भवथ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुमृळीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

^१अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेः ^२ये ^३सूनवः पुत्राः ते देवाः ^४नः अस्माकं ^५गिरः स्तुतीः
^६उप ^७शृण्वन्तु । ^८नः अस्माकं ^९सुमृळीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च ^{१०}भवन्तु ॥

विश्वे देवा क्रतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । क्रतावृधः । ऋतुभिः । हवनश्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पयः ॥ १० ॥

^१क्रतावृधः क्रतस्य यज्ञस्य वर्धकाः ^२ऋतुभिः कालविशेषैः ^३हवनश्रुतः हवनस्य स्तोत्रस्य
श्रोतारः तस्मिन्स्तस्मिन् यागकाले स्तूयमाना ईदृशाः ^४विश्वे सर्वे ^५देवाः ^६युज्यं योग्यं ^७पयः
आमिक्षारूपं ^८जुषन्तां सेवन्ताम् । श्रूयते हि—' तसे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा '
इति ॥ ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुद्गणः । त्वष्टमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥ ११ ॥

१ मरुद्गणः मरुतो गणभूताः परिजनभूताः^१ यस्य तादृशः १ इन्द्रः २ त्वष्टृमान् त्वष्टृसहितः ३ मित्रो
४ अर्यमा च ५ नः अस्माकं ६ स्तोत्रम् ७ इमा ८ हव्या इमानि हवींषि च ९ जुषन्त सेवन्ताम् ॥

इमं नो अग्रे अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमम् । नः । अग्रे । अध्वरम् । होतः । वयुनऽशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे १ होतः देवानामाह्वतः २ अग्रे ३ दैव्यं देवसंबन्धिनं ४ जनं संघं यजनीयं ५ चिकित्वान् जानस्व
६ नः अस्मदीयम् ७ इमम् ८ अध्वरं हिंसारहितं यजं ९ वयुनशः ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थाः
तथा १० यज यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य ' विश्वे देवाः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' आश्रुत्यै त्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे
देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । वैश्वदेवे पञ्चावेषैव याज्या ।
सूत्रितं च—' विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च जमा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्रौ.
३. ७) इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप धवि ष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । धवि । स्थ ।

ये । अग्निजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आसद्यः । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ १३ ॥

हे १ विश्वे २ देवाः ३ मे मदीयम् ४ इमं ५ हवम् आह्वानं ६ शृणुत । ७ ये यूयम् ८ अन्तरिक्षे ९ स्थ
अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । १० ये च ११ उप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च १२ धवि
१३ गुलोके स्थ । १४ ये च १५ अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा । अग्नेर्जिह्वा^१ । तथा^२ पोष्यमाणत्वात् अग्नि-
जिह्वा^३ इत्युच्यन्ते^४ । ५ उत ६ वा अपि वा ये ७ यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयम् आस्तीर्णे ८ अस्मिन्
९ बर्हिषि १० आसद्य उपविश्य ११ मादयध्वं सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उमे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुमेध्विद्वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उमे इति । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिचक्ष्याणि । वोचम् । सुमेधुः । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

१ यज्ञियाः^१ यज्ञार्हाः २ विश्वे ३ देवाः ४ मम मदीयं ५ मन्म मननीयं स्तोत्रं ६ शृण्वन्तु । चित्तेऽ-
वधारयन्तु । तथा ७ उमे ८ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ९ अपां १० नपात् मध्यमस्थानोऽग्निः^१ ११ च अस्मदीयं

१. ख-श-त-न-भ-र-परितो जनभूताः । २. ख-भ-श-जनसंघम् ; त-संघम् । ३. न-अग्नेर्जिह्वा ।
४. ख-श-न-भ-जिह्वा इत्युच्यन्ते ; त-श-जिह्वा इत्युच्यते । ५. ख-घ-भ-हे यज्ञियाः ; श-ये
यज्ञियाः । ६. ख-भ-मध्यस्थानोऽग्निः ।

स्तोत्रं शृण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः १वः युष्मभ्यं २परिचक्ष्याणि वज्रनीयानि ३वचांसि स्तोत्राणि ४मा ५वोचं मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतः ६वः युष्माकम् ७अन्तमाः अन्तिकतमाः सन्तो वयं ८सुन्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेष्वेव वर्तमानाः ९मदेम मोदेम ॥

आग्रयेणै वैश्वदेवस्य 'ये के च जमा' इति याज्या । सूत्रितं च—'विश्वे देवास् आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २.९) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

ये के च जमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्त्रा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । जमा । महिनः । अहिमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सधस्थे ।

ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्त्राः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

१महिनः महान्तः २अहिमायाः । माया प्रज्ञानाम् ३। आहन्तृप्रज्ञाः । एवंभूताः ४ये ५के चन देवाः ६जमा । पृथिवीनामैतत् । जमायां ७पृथिव्यां ८जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये ९के चन १०दिवः द्युलोकाजज्ञिरे । ये के चन ११अपां १२सधस्थे सहान्तरिक्षे जज्ञिरे १३ते सर्वे १४देवाः १५अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च १६विश्वं सर्वम् १७आयुः अन्नं जीवनं वा १८क्षपः सर्वा रात्रीः १९उस्त्राः सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण २०वरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥

अग्नीपर्जन्यावर्ततं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवर्तम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुहवा । सुऽस्तुतिम् । नः ।

इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजावतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे १अग्नीपर्जन्यौ २मे मदीयं ३धियं कर्म यज्ञलक्षणम् ४अवर्तं गच्छतं रक्षतं वा । हे ५सुहवा सुखेन ह्वानुं शक्यौ ६अस्मिन् ७हवे यज्ञे ८नः अस्मदीयां ९सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् । यद्वा । अनु-वृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवर्तं शृणुतम् । युवयोर्मध्ये १०अन्यः पर्जन्यः ११इळाम् अन्नं १२जनयत् जनयति । वृष्ट्या हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते । १३अन्यः अग्निः १४गर्भं जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जाठरेणाग्निना पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योपिस्तु गर्भो भवति । अतो युवां १५प्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ताः १६इषः अन्नानि १७अस्मे अस्मासु १८आ १९धत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समऽइधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवामे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

१. ख-प्रज्ञाननाम । २. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र-'जमायां' नास्ति । ३. ख१-न-भ- ये के च; ज-ण-एके च । ४. ज-ण-न । ५. ख-घ-भ-अस्माकम् ।

हे विश्वे देवाः ^१वर्हिषि धर्मपुत्रे वेद्यां ^२वस्तीर्णे सति ^३वअग्नौ च ^४वसमिधाने समिद्धे^१ सति अनेन
^५सूक्तेन स्तोत्रेण च ^६महा महता ^७नमसा नमस्कारेण च ^८वा ^९विवासे पर्यचरम् । हे ^{१०}यजत्राः
 यजनीयाः ^{११}विश्वे ^{१२}देवाः ^{१३}अथ अस्मिन् दिने ^{१४}नः अस्मदीये ^{१५}अस्मिन् ^{१६}विद्यते यज्ञे ^{१७}वर्हिषि ।
 तृतीयार्ये ससमी । हविषा अस्माभिर्दत्तेन ^{१८}मादयध्वं^२ तृप्यध्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘वयमु त्वा’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याप पौष्णम् । ‘यां पूषन्’ इत्यनुष्टुप् शिष्टा
 गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्ते—‘वयं दश पौष्णं तद्वायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्’ इति । अर्थार्थिभिः प्रवस-
 ज्जिरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्यां चरित्यन्’ (आश्व. गृ. ३. ७. ८)
 इति । जपेदिति शेषः^३ ॥

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वाजसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥ १ ॥

हे ^१पथस्पते मार्गस्य पालयितः ^२पूषन् ^३धिये कर्माथं ^४वाजसातये अज्ञस्य लाभाय च
^५वयं ^६रथं ^७न युद्धे रथमिव ^८त्वा त्वाम् ^९अयुज्महि युज्महि । अस्मद्भिमुखं कुर्मः । ^{१०}उ
 इति पूरकः ॥

अभि नो नयं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥

अभि । नः । नयम् । वसु । वीरम् । प्रयतदक्षिणम् । वामम् । गृहपतिम् । नय ॥ २ ॥

हे पूषन् ^१नयं नृभ्यो हितं ^२वसु धनम् ^३अभि प्राप्तुं ^४वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं
 गमयितारं ^५प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् ।
^६वामं वननीयमेवंविधं ^७गृहपतिं गृहस्थं ^८नः अस्मान् ^९नय प्रापय ॥

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पणेश्चिद्वि म्रदा मनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम् । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पणेः । चित् । वि । म्रद । मनः ॥ ३ ॥

हे ^१आघृणे आगतदीप्ते ^२पूषन् ^३अदित्सन्तं ^४चित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं ^५दानाय
 अस्मद्दानार्थं ^६चोदय प्रेरय । ^७पणेश्चित् वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि ^८मनः हृदयं ^९वि
^{१०}म्रद दानार्थं मृदूकुरु ॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि । पथः । वाजसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । साधन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥ ४ ॥

हे ^१उग्र उद्गूर्णबल पूषन् ^२पथः मार्गान् ^३वाजसातये अज्ञलाभाय ^४वि ^५चिनुहि । शोधितान्
 कुरु । यैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । ^६मृधः बाधकान् तत्करादींश्च
^७वि ^८जहि बाधस्व । तथा ^९नः अस्माकं ^{१०}धियः कर्माणि अज्ञलाभार्थं क्रियमाणानि ^{११}साधन्तां
 सिध्यन्तु । सफलानि भवन्तु ॥

१. घ—समिध्यमाने । २. श—अनेन मादयध्वम् । ३. ज—शेषः । तथाह शौनकः—वयमु त्वेति
 सूक्तं तु पौष्णं प्रविणवर्धनम् । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा धनं विन्दत्यभीप्सितम् ।

परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

हे १कवे प्राज्ञ पूषन् १पणीनां वणिजां लुब्धानां १हृदया हृदयानि कठिनानि १आरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद^१ इति आरा इति चाल्वायते । तथा १परि १तृन्धि परिविध्य । हृद्गतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । १अथ अनन्तरम् १ईम् एनान् पणीन् १अस्मभ्यं १रन्धय वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्मारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ६ ॥

हे १पूषन् १आरया प्रतोदेन १पणेः वणिजः हृदयं १वि १तुद विविध्य । तस्य पणेः १हृदि हृदये १प्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् १इच्छ दातव्यमितीच्छां जनय । १अथ अनन्तरम् १अस्मभ्यम् १ईम् एनान् १रन्धय वशीकुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ७ ॥

हे १कवे प्राज्ञ पूषन् १पणीनां वणिजां १हृदया हृदयानि १आ १रिख आलिख । आलित्य च १किकिरा कीर्णानि प्रशिथिलानि १कृणु कुरु । मृद्नि कुर्वित्यर्थः । अन्यत्रतम् ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

हे १आघृणे आगतदीप्ते १पूषन् १ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्री^१ १याम् १आरां १बिभर्षि हस्ते धारयसि १तया १समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य १हृदयम् १आ १रिख आलिख । १किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च १कृणु कुरु ॥

या ते अष्टा गोओपशार्धणे पशुसार्धनी । तस्यास्ते सुन्नमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुसार्धनी ।

तस्याः । ते । सुन्नम् । ईमहे ॥ ९ ॥

हे १आघृणे आगतदीप्ते पूषन् १ते त्वदीया १या १अष्टा आरा १गोओपशा । उपशेरते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव १पशुसार्धनी पशूनां सार्धयित्री भवति १ते त्वदीयायाः १तस्याः संबन्धि १सुन्नं सुखम् १ईमहे याचामहे ॥

उत नो गोषणि धिर्यमश्वासां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिम् । धिर्यम् । अश्वाऽसाम् । वाजऽसाम् । उत ।

नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

१ उत अपि च हे पूषन् १ गोषणि गवां सनित्रीम् १ अश्वासाम् अश्वानां सनित्रीं १ वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीम् १ उत अपि च १ नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां १ धिर्यं बुद्धिं कर्म वा १ नः अस्माकं १ वीतये स्वादनायोपभोगार्थं १ कृणुहि कुरु ॥ ॥ १८ ॥

‘ सं पूषन् ’ इति दशर्व पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यापं पीष्णं गायत्रम् । ‘ सं पूषन् ’ इत्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘ सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा ’ (आश्व. गृ. ३. ७. ९) इति २ ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।

यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे १ पूषन् पोषक देव १ विदुषा जानता तेन जनेन १ सं १ नय अस्मान् संगमय १ यः विद्वान् १ अञ्जसा ऋजुमार्गेण १ अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । १ यः च १ एव एवम् १ इदं नष्टं भवदीयं धनम् १ इति १ ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

समु पूष्णा गमेमहि यो गृहान् अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासति ।

इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

१ पूष्णा अनुगृहीता वयं १ सं १ गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि १ यः जनः १ गृहान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् १ अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्च १ इमे एवदीया नष्टाः पशवः १ एव एवं तिष्ठन्ति १ इति १ च १ ब्रवत् ब्रूयान् ॥

पूष्णाश्चक्रं न रिप्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णाः । चक्रम् । न । रिप्यति । न । कोशः । अव । पद्यते ।

नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

१ पूष्णाः पोषकस्य देवस्य १ चक्रम् आयुधं १ न १ रिप्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य १ कोशः च १ न १ अव १ पद्यते न हीयते । १ अस्य १ पविः धारा च १ नो नैव १ व्यथते कुण्ठीभवति १ । तेन चक्रेण घोरात् हत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

१. घ-श-स्वादनायोप* । २. झ-इति । तथाह शौनकः-यस्य नष्टं भवेत् किञ्चिद्द्रव्यं गौर्द्विपदं धनम् । नश्येद्वाश्वनि यो मोहात् सं पूषन् स जपेक्षति । ३. भ-न कुण्ठीभवति ।

यो अस्मै हविषाविधुन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।

प्रथमः । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

यः यजमानः । अस्मै पूष्णे । हविषा चरुपुरोडाशादिना । अविधत् परिचरति । तं यजमानं । पूषा । न । अपि मृष्यते । अपिश्चद् ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमः मुख्यः । सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वार्जं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गाः । अन्तु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः । पूषा । वार्जम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥

पूषा पोषको देवः । नः अस्मदीयाः । गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु^१ । स च पूषा अर्वतः अश्वान् रक्षतु चोरेभ्यः । तथा वार्जम् अन्नं च नः अस्मभ्यं पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥ ॥ १९ ॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अन्तु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गाः पशून् अनु प्र इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् अस्माकं गाश्वानुगच्छ ॥

माकिर्नेशन्मार्कीं रिषन्मार्कीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकिः । नेशत् । मार्कीम् । रिषत् । मार्कीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अर्थ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

हे पूषन् अस्मदीयं^२ गोधनं माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते । मार्कीं रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । मार्कीं मा च केवटे कूपे सं शारि संशीर्णं भूत् । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह आ गहि सायंकाले आगच्छ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टवेदसम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तम् इर्यं शारिद्रवस्य प्रेरकम् । अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् । ईशानं सर्वस्थेश्वरमेवंविधं पूषणं देवं वयं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— 'वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।

स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हे पूषन् पोषक तव स्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमानाः वयं कदा चन कदाचिदपि न रिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन् कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्वस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥ १० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन् देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुपिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु । परिधानं निवारकं करोतु । नः अस्मदीयं नष्टं च गोधनं पुनः आजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥ ॥ २० ॥

‘एहि वाम्’ इति षडृचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—‘एहि वां षद्’ इति । गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादावृणेशं संचावहै । रथीऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विमुचः । नपात् । आवृणेशं । सम् । संचावहै ।

रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो नपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्र आवृणेशं आगतदीप्ते पूषन् वाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वाः स्तोता ॥ ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्मात् ‘आतां मनिन्’ इति विच् ॥ वां गन्तारं स्तोतारं माम् एहि आगच्छ । आवां च’ सं संचावहै समयाव । संगच्छावहै । तादृशस्त्वं नः अस्माकम् ऋतस्य यज्ञस्य रथीः रंहिता नेता भव । तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं कपर्दिनम् । कपर्दश्छूडा । तद्वन्तम् । राधोऽत्यनेनेति राधो धनम् । महः महतः राधसः धनस्य ईशानं स्वामिनं सखायम् अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

१. ख-न-भ-‘च’ नास्ति । २. ऋ-त-संगच्छावहै । यद्वा आवामित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति भवति । आवां संचावहै इति संबन्धः । याव संगच्छावहै ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतःऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते पूषन् रायः धनस्य ऽधारा ऽअसि प्रवाहो भवसि । स्तोत्रम्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । ऽअजाश्च । अजाभ्रछागा एवाश्वा अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् ऽवसोः वसुनः धनस्य ऽराशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः । ऽधीवतोधीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य ऽसखा मित्रभूतश्च भवसि ॥

पूषणं न्वराजाश्चमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । नु । अजऽअश्चम् । उप । स्तोषाम् । वाजिनम् । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

ऽअजाश्च छागवाहनं ऽवाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वा ऽपूषणं पोषकं देवं ऽनु अद्य ऽउप ऽस्तोषाम उपस्तवाम । ऽयः पूषा ऽस्वसुः उपसः ऽजारः उपपतिरिति ऽउच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।

भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

ऽमातुः निर्माया रात्रेः ऽदिधिषुं पतिं पूषणम् ऽअब्रवं स्तौमि । ऽस्वसुः उपसः ऽजारः च पूषा ऽनः अस्माकं स्तोत्राणि ऽशृणोतु । ऽइन्द्रस्य ऽभ्राता सहजातः पूषा ऽमम स्तोतुः ऽसखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निशुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निऽशुम्भाः । ते । जनऽश्रियम् ।

देवम् । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ६ ॥

ऽअजासः अजाभ्रछागाः ऽनिशुम्भाः निश्रथ्य संबध्य हतारः ऽते पूषो वाहनतया प्रसिद्धाभ्रछागाः ऽजनश्रियम् । जनं स्तोत्रसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं ऽपूषणं ऽदेवं ऽरथे ऽबिभ्रतः धारयन्तः ऽआ वहन्तु आनयन्तु ॥ ॥ २१ ॥

‘य एनम्’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पूषणम् । अन्त्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायत्र्यः । तथा चानुक्रातं—‘य एनमन्त्यानुष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनम् । आऽदिदेशति । करम्भऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥ १ ॥

यः स्तोता ^१पुनं ^२पूषणं पोषकं ^३करम्भात् करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसक्नुनाम् अत्ता^४ ^५इति^५
^६आदिदेशति^६ अभिष्टीति ^७तेन पुरुषेण अन्यः^७ ^८देवः ^९न ^{१०}आदिशे आदेष्टव्यः स्तोतव्यो न^८ भवति ।
 पूषण एव सर्वस्याभिततस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थः ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

^१उत ^२घ अपि च ^३सः यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः ^४रथीतमः अतिशयेन रथी महा-
 रथः ^५सत्पतिः सतां पालयिता एवंगुणः ^६इन्द्रः ^७सख्या मित्रभूतेन पूषणा ^८युजा सहायभूतेन युक्तः
 सन् ^९वृत्राणि शत्रून् ^{१०}जिघ्रते हन्ति । इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थः^{११} ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

^१उत अपि च ^२सूरः प्रेरकः ^३रथीतमः अतिशयेन रथी नेतृतमो वा पूषा ^४परुषे परुषमति
 पर्ववति भास्वति वा ^५गवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् ^६हिरण्ययं हिरण्यमं सुवर्णनिर्मितम्
^७अदः तत् रथस्य ^८चक्रं ^९न्यैरयत् नितरां प्रेरयति स्म ॥

यद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः । तत्मु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मन्तुऽमः ।

तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत^२ ^३दस्र दर्शनीय ^४मन्तुमः ज्ञानवन् पूषन् ^५अद्य इदानीं ^६यत्^७
 उद्दिश्य^८ ^९त्वा त्वां ^{१०}ब्रवाम स्तवाम ^{११}नः अस्माकं ^{१२}मन्म मननीयं ^{१३}तत् धनं ^{१४}सु ^{१५}साधय उत्पादय ॥

इमं च नो गवेर्षणं सातये सीपधो गुणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽर्षणम् । सातये । सीपधः । गुणम् ।

आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् ^१नः अस्माकं ^२सातये लाभाय ^३इमं ^४च ^५गणं मनुष्यसंघं ^६गवेर्षणं गवामेपयितारं
^७सीपधः साधय । हे ^८पूषन् ^९आरात् दूरदेशेऽपि त्वं ^{१०}श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः ^{११}असि भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअघामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअघाम् । उपऽवसुम् ।

अद्य । च । सर्वऽतातये । श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

१. ख-भ-श-अत् अस्ति । २. ख-घ-झ-भ-श-आदिदेशति आदिशातः; न-आदिदेशति पुनः-
 पुनरादिशति । ३. घ-भ-श-अन्योऽपि । ४. ज्ञ-त-य-‘न’ नास्ति । ५. ख-न-भ-सहकारीत्यर्थः ।
 ६. ख-झ-त-न-भ-र-स्तुतेन्द्र । ७. ख-भ-यद्यमुद्दिश्य; घ-यत्त्वामुद्दिश्य; झ-त-न-र-यमुद्दिश्य ।

हे पूषन् ^१ते त्वदीयां त्वया देयां ^२स्वस्ति कल्याणीं रक्षाम् ^३आरेअघाम् । आरे बूरे अघं पापं
यस्यास्तादृशीम् । ^४उपावसुम् उपगतधनाम् । ईदृशीं स्वस्तिम् ^५अघ ^६च अस्मिन्श्च काले ^७सर्वतातये ।
सर्वैर्ऋग्विभिस्तायते इति सर्वतातिर्यजः । तदर्थम् । यद्वा । सर्वेषां भोगानां^१ विस्ताराय । ^२अश्वश्च
परस्मिन्नपि दिने ^३सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम्^२ ^४आ ^५ईमहे अभियाचामहे ॥ ॥ २२ ॥

‘इन्द्रा नु पूषणा’ इति षड्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तं च—
‘इन्द्रा न्वैन्द्रं च’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषश्चावदयोः उभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ^३ देवौ ^४नु अघ च ^५वयं
^६स्वस्तये ^७सख्याय शोभनाय सखिवाय ^८वाजसातये वाजस्याश्वस्य बलस्य वा सातये संभजनाय
च ^९हुवेम आह्वयाम । स्तवाम^{१०} ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम् । करम्भमन्य ईच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्वोः । सुतम् । करम्भम् । अन्यः । ईच्छति ॥ २ ॥

^१चम्वोः अधिपवणफलकयोः ^२सुतम् अभिपुतं ^३सोमम् ^४अन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः ^५पातवे
पातुम् ^६उपासदत् उपसीदति । उपगच्छति । ^७अन्यः एकतरः पूषा ^८करम्भं घृतसिक्तं सक्त्वात्मकं
हविः भक्षयितुम् ^९ईच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरीं अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । सम्भृता ।

ताभ्याम् । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनयोरिन्द्रापूषोः ^१अन्यस्य एकस्य पूषः ^२अजाः छागाः ^३वह्नयः वाहका अश्वाः । ^४अन्यस्य
अपरस्येन्द्रस्य ^५संभृता संभृतौ सम्यक् पुष्टौ ^६हरी एतत्संज्ञावश्वौ वाहकौ । स चेन्द्रः ^७ताभ्यां ^८वृत्राणि
शत्रून् ^९जिघ्रते हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । मही । अपः । वृषन्तमः ।

तत्र । पूषा । अभवत् । सचा ॥ ४ ॥

^१यत् यदा ^२वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता ^३इन्द्रः ^४रितः^५ गन्त्रीः ^६महीः महतीः ^७अपः
वृष्टयुदकानि ^८अनयत् इमं लोकं प्रापयति ^९तत्र तदानीं ^{१०}पूषा पोषको देवः ^{११}सचा ^{१२}अभवत्
अस्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-सोमानाम् । २. श-यज्ञार्थम् । ३. ख-घ-भ-इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणी । ४. ज्ञ-
ज्ञ-त-न-र-स्तवाम वा । ५. ख-घ-ज्ञ-भ-रितः परितः; त-श-परितः ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

ताम् । पूष्णः । सुमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र । वयाम् इव ।

इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूष्णः^१ पोषकस्य देवस्य इन्द्रस्य च तां प्रसिद्धां सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य महीरुहस्य प्र वयां प्रकृष्टां दृढां शाखाम् इव वयम् आ रभामहे अवलम्बामहे । आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

उत्पूष्णीं युवामहे अभीशूनिव सारथिः । मृह्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पूष्णीम् । युवामहे । अभीशून् इव । सारथिः । मृह्यै । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥ ६ ॥

पूष्णं पोषकं देवम् इन्द्रं च मृह्यै महत्यै स्वस्तये रक्षार्थम् उत् युवामहे उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः । सारथिः सूतः अभीशूनिव । अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

‘शुक्रं ते’ इति चतुर्कचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यापं पौष्णम् । द्वितीया जगतां शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती’ इति । वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः ‘शुक्रं ते’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः’ (आश्व. श्रौ. २.१६) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एवैव याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति । प्रवर्ग्याभिष्टवेऽप्येपा । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोषामनिपैद्यमानम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विष्टुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् ।

विष्टुरूपे इति विष्टुरूपे । अहनी इति । द्यौः इव । अस्ति ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवांसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् ते तव शुक्रं शुक्लवर्णम् अन्यत् एकम् अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा ते तव संबन्धि यजतम् । यजिरत्र संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् अन्यत् एकम् अहर्भवति रात्र्याख्यम् । इत्थं विष्टुरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे अहनी तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विष्टुरूपे विष्टुरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधावः अन्नवन् पूषन् विश्वाः

सर्वाः ऽमायाः प्रज्ञाः ऽहि यस्मात् कारणात् ऽभवसि रक्षसि अतः कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ऽते तव ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानम् ऽइह अस्मासु ऽअस्तु भवतु । यास्कस्वाह—
' शुक्रं ते अन्यद्यज्ञितं ते अन्यद्यज्ञियं' ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्^१ इति^२ वा^३ विषमरूपे अहनी^३ कर्मणा
द्यौरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् ' (निरु. १२. १७) इति ॥

अजाश्वः पशुषा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्ट्रीं पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियम्ऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्ट्रीम् । पूषा । शिथिराम् । उतऽवरीवृजत् । सम्ऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः छागवाहनः ऽपशुषाः पशूनां पालयिता ऽवाजपस्त्यः । वाजा अज्ञानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । ऽधियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता ऽविश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् ऽभुवने लोके ऽअर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः ऽपूषा पोषको ऽदेवः ऽअष्ट्रीम् आरां स्वहस्तगतां ऽशिथिरां शिथिलां सतीम् ऽउद्वरीवृजत् उद्यच्छन् ऽभुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा ऽसंचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ऽईयते नभसि गच्छति ॥

पौष्णस्य पशोर्वंपापुरोडाशयोः ' यास्ते पूषन् ' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूत्रितं च—
' यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृतम् । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे ऽपूषन् ऽते त्वदीयाः ऽयाः ऽहिरण्ययीः हिरण्मययो हितरमणीयाः ऽनावः ऽसमुद्रे उदधौ
अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे नभसि चरन्ति संचरन्ति ऽताभिः नौभिः ऽसूर्यस्य ऽदूत्यां ऽयासि
गच्छसि । कदाचित् देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तरि संजातौसुक्या
बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राहृषीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं ऽश्रवः हविर्लक्षणमज्ञम्
इच्छमानः इच्छन् कामेन पश्वादिविषयेण स्तोतृभिः ऽकृतः वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मर्वर्चाः ।

यं देवासो अर्ददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मघऽवा । दस्मर्वर्चाः ।

यम् । देवासः । अर्ददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अन्यद्यज्ञतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्; श-अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् । २. ज-भ-
' इति वा ' नास्ति । ३. ज-ते अहनी ।

१ पूषा पोषको देवः १ दिव १ आ शुलोकस्य च १ पृथिव्याः च १ सुबन्धुः शोभनो^१ बन्धुर्भवति^१ ।
तथा १ इळस्पतिः इळाया अन्नस्य पतिः १ मघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । मंहतेर्दानकर्मणो
भावसाधनो मघशब्दः । दानवान् १ दस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य
तादृशः । १ यं पूषणं १ देवासः सर्वे देवाः १ सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनो-
र्वरणाय १ अददुः दत्तवन्तः । ' पुत्रः पितराववृणीत पूषा ' (ऋ. सं. १०. ८५. १४) इति हि
श्रूयते । कीदृशं पूषणम् । १ कामेन पश्चादिविषयेण १ कृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं १ तवसं बलवन्तं प्रवृद्धं
वा १ स्वस्त्रं स्वस्त्रनं सुष्टु गच्छन्तम् । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

' प्र नु वोचा ' इति दशचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तभ्याद्याश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः शिष्टाः षट् बृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तं—' प्र नु दशैन्द्राग्निं तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तम् ' इति ।
गतो विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या^१ यानि चक्रथुः ।

हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।

हतासः । वाम् । पितरः । देवशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी १ यानि १ वीर्यां वीर्याणि वीरकर्माणि १ चक्रथुः कृतवन्ता युवां १ सुतेषु अभिपुतेषु
सोमेषु अस्मद्यज्ञे १ वां युवयोः तानि वीर्याणि १ नु क्षिप्रं १ प्र १ वांच प्रवोचं प्रववीमि । तदेव
वीर्यं दर्शयति । हे १ इन्द्राग्नी १ देवशत्रवः । देवाः शत्रवः^१ ज्ञातयितारो येषां तादृशाः । असुराः
१ पितरः हिंसकाः । पीयतिर्हिंसाकर्मा । तस्यैतद्रूपम् । ईदृशा असुराः १ वां युवाभ्यां १ हतासः हताः
आसन् । १ युवं युवां तु १ जीवथः जीवनवन्तौ^१ भवथः । असुरैर्न बाधिताविति यावत् ॥

बळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

बट् । इत्था । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।

समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहमातरा ॥ २ ॥

हे १ इन्द्राग्नी १ वां युवयोः १ महिमा महत्त्वम् १ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १ बट् सत्यम् । युष्म-
द्विषयं यजन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । १ पनिष्ठ १ आ पनिष्ठः स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः
१ समानः एक एव १ वां युवयोः १ जनिता जनयिता । अतः १ युवं युवां १ भ्रातरा भ्रातरौ स्थः । अपि
च १ यमौ यमलौ सहोत्पन्नौ १ इहेहमातरा । इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थः । अदितिर्हि
अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते^४ ॥

१. श-शोभनबन्धु^१ । २. ख-झ-न-भ-‘ शत्रवः’ नास्ति । ३. ख-भ-जीववन्तौ । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-
त-न-भ-र-स्तूयते ।

ओकिवांसां सुते सचाँ अश्वा ससीइवादने ।

इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकिऽवांसां । सुते । सचाँ । अश्वा । ससीइवेति ससीऽइव । आदने ।

इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसा । इह । वज्रिणा । वयम् । देवा । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुते अभिषुते सोमे युवां वसचा सह वओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ संगतौ भवतम् । 'उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । वआदने भक्षणीये घासे वससीइव वअश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । वनु अथ वयं तादृशौ इन्द्राग्नी इह अस्मिन् यज्ञे वअवसा रक्षणेन हेतुना वहवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अग्निशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ देवा दानादिगुणयुक्ता ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्जहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतऽवृधा ।

जोषऽवाकम् । वदतः । पञ्जऽहोषिणा । न । देवा । भसथः । चन ॥ ४ ॥

हे वक्तावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारो इन्द्राग्नी वसुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु वयः स्तोता वं युवां वस्तवत् कुत्सितं स्तूयान् वतेषु सोमेषु मध्ये जोषवाकं वदतः जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं तादृशं वाकं वाक्यं वदतस्म्य स्तोतुः सोमं हे पञ्जहोषिणा पञ्जः प्रार्जितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययोस्तादृशौ हे देवा देवौ युवां न भसथः न भक्षयथः । चन इति पादपूरणः । अत्र निरुक्तं—'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेष्टृतस्य वर्धयितारो न तस्याग्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्ञपः प्रार्जितहोषिणौ देवौ न तस्याग्नीथः' (निरु. ५. २२) इति ॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तिश्चिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयते एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति । कः । अस्य । वाम् । देवौ । मर्तिः । चिकेतति ।

विषूचः । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । एकः । समाने । आ । रथे ॥ ५ ॥

हे देवौ द्योतमानौ इन्द्राग्नी वं युवयोः अस्य इदं कर्म एकः मर्तः मनुष्यः चिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । किं तत्कर्म । विषूचः नानाञ्जतो गच्छतः अश्वान् समाने उभयार्थं एकस्मिन् रथे युवयोः एकः इन्द्रः सूर्यात्मना वर्तमानः युयुजानः तादृशानश्वान् योजयन् वा ईयते सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरैकः सूर्यात्मेन्द्र एयते आगच्छति । एतद्युवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्राग्नी अ॒पादियं॑ पूर्वा॒गात्प॒द्वती॑भ्यः ।

हि॒त्वी शिरो॑ जि॒ह्वया॑ वाव॑दुच्चरत्त्रि॒शत्प॒दा न्य॑क्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । अ॒पात् । इ॒यम् । पूर्वा॑ । आ । अ॒गात् । प॒त्प॒द्वती॑भ्यः ।

हि॒त्वी । शिरो॑ । जि॒ह्वया॑ । वाव॑दत् । चरत् । त्रि॒शत् । प॒दा । नि । अ॒क्र॒मीत् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअपात् पादरहिता ऽइयम् उपाः ऽपद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुसाभ्यः प्रजाभ्यः
 ऽपूर्वा प्रथमभाविनी सती ऽआगात् आगच्छति । तथा प्राणिनां ऽशिरः ऽहि॒त्वी प्रेरयित्री । यद्वा ।
 शिरो हि॒त्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती । ऽजि॒ह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वाग्निन्द्रियेण ऽवावदत् भृशं
 शब्दं कुर्वती ऽचरत् । एवं चरन्ती उपाः ऽत्रि॒शत् पदानि अवयवभूतान् त्रि॒शन्मुहूर्तान् ऽन्य॑क्रमीत्
 एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वयः ॥

इन्द्रा॒ग्नी आ हि त॑न्व॒ते नरो॑ धन्वा॒नि बा॒होः ।

मा नो॑ अ॒स्मिन्महा॑ध॒ने परा॑ व॒र्त्त॒ गवि॑ष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । आ । हि । त॒न्व॒ते । नरो॑ । धन्वा॒नि । बा॒होः ।

मा । नः । अ॒स्मिन् । म॒हा॒ध॒ने । परा॑ । व॒र्त्त॒म् । गो॒ऽईष्टि॑षु ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽनरः योद्धारो मनुष्याः ऽबा॒होः हस्तयोः ऽधन्वा॒नि धनूं॑पि ऽआ ऽतन्व॒ते ऽहि
 आततज्यानि कुर्वते ऽहि । युवां च ऽअस्मिन् ऽमहा॒धने जेत॑येन महा॒धनेनो॑पेते संग्रामे ऽगवि॑ष्टिषु
 गवामन्वेपणेषु ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपैरा॑ ऽवर्त्त॒म् । मा परि॑त्यजतम् ॥

इन्द्रा॒ग्नी तप॑न्ति मा॒घा अ॒र्यो अ॒रा॒तयः॑ । अप॒ द्वेषा॑स्या कृतं यु॒युतं॑ सूर्या॒दधि॑ ॥ ८ ॥

इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । तप॑न्ति । मा । अ॒घाः । अ॒र्यः । अ॒रा॒तयः॑ ।

अप॑ । द्वेषा॑सि । आ । कृत॒म् । यु॒युत॒म् । सूर्या॑त् । अधि॑ ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअघाः आहन्त्यः ऽअर्यः अभिगन्त्यः ऽअरा॒तयः शत्रु॑सेनाः ऽमा ऽतप॑न्ति मां
 बाधन्ते । ताः ऽअप ऽआ ऽकृत॒म् अपा॑कुरुतम् । तथा ऽद्वेषा॑सि द्वेष॒न् शत्रू॑न् ऽसूर्या॑दधि । अधिः
 पञ्चम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनात् ऽयु॒युतं पृथक्कुरु॑तं च । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम् ।
 मारयतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा॒ग्नी यु॒वोरपि॑ वसु॑ दि॒व्यानि॑ पार्थि॒वा ।

आ न॑ इ॒ह प्र॑ य॒च्छतं॑ र॒यिं वि॒श्वायु॑पोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । यु॒वोः । अपि॑ । वसु॑ । दि॒व्यानि॑ । पार्थि॒वा ।

आ । नः । इ॒ह । प्र । य॒च्छत॒म् । र॒यिम् । वि॒श्वायु॑ऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽयु॒वोः यु॒वयोः ऽदि॒व्यानि दि॒वि भ॒वानि ऽपार्थि॒वा पृथि॒व्यां भ॒वानि लोक॑द्वय-
 संवन्धीनि ऽवसु॑ वसूनि ऽअपि हितानि यु॒वयोरे॒व वर्त॑न्ते । अतः कारणात् ऽइ॒ह अस्मिन् यज्ञे॑ ऽनः

अस्मभ्यं वरयि धनम् वा अभि प्र यच्छतम् । कीदृशं रयिम् । विश्वायुषोषसम् । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे उक्थवाहसा उक्थैः स्तुतिभिः वहनीयौ हे हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी स्तोमेभिः स्तोत्रैः विश्वाभिः सर्वाभिः गीभिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिः वा गतम् आगच्छतम् । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थम् ॥ २६ ॥

‘अथदवृत्रम्’ इति पञ्चदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमैन्द्राग्नम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्यः त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं— ‘अथत्पञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुप्वादि त्रिष्टुब्बृहत्यनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुण-प्रवासेषु ऐन्द्राग्नस्य हविषः ‘अथन्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ‘इन्द्राग्नी अवसा गतं अथदवृत्रमुत सनोति वाजम्’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

अथदवृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

अथत् । वृत्रम् । उत । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यन्ता । वसव्यस्य । भूरेः । सहऽस्तमा । सहसा । वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

स पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं अथत् हिनस्ति । उत अपि च वाजम् अन्नं बलं वा सनोति लभते । यः पुरुषः सहुरी शत्रूणामभिभवितारौ इन्द्राग्नी सपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम् । कीदृशाविन्द्राग्नी । भूरेः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसु-समूहस्य । यद्वा । स्वार्थिको यत् । धनस्य इरज्यन्ता ईशानौ स्वामिनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । सहसा बलेन सहस्तमा अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां वाजयन्ता वाजं हविलक्ष्णमन्नमात्मन इच्छन्तौ । यद्वा । वाजं स्तोत्रम्यो दातव्यमन्नं कामयमानौ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरूपसौ अग्न ऊळहाः ।

दिशः स्वरूपस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वं । उपसः । अग्ने । ऊळहाः ।

दिशः । स्वं । उपसः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र हे ^२अग्ने ^३ता तौ युवां ^४गाः ^५अपः उदकानि ^६स्वः सूर्यम् ^७उपसः उपःकालान्
^८ऊळहः पणिभिरपहता एतान् गवादीनभिलक्ष्य ^९योधिष्टम् । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्तौ । ^{१०}नूनम् इति
पादपूरणार्थः । हे ^{११}इन्द्र त्वं ^{१२}दिशः प्राच्याद्याः ^{१३}स्वः सूर्यम् ^{१४}उपसः च ^{१५}चित्राः चायनीयाः ^{१६}अपः
उदकानि च ^{१७}गाः च पणिभिरपहतानेतान् ^{१८}युवसे अनेन लोकेनायोजयः । यद्वा । असुरैरावृतान्
दिगादीन् असुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे ^{१९}अग्ने ^{२०}नियुत्वान् नियुद्मिरश्मैर्युक्तः सन्
त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः ' आ वृत्रहणा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ वृत्रहणा वृत्रहभिः
शुष्मैरा भरतं शिक्षतं वज्रबाहू ' (आश्व. श्री. ३. ७) इति ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृत्रहणा । वृत्रहऽभिः । शुष्मैः । इन्द्र । यातम् । नमःऽभिः । अग्ने । अर्वाक् ।

युवम् । राधःऽभिः । अकवेभिः । इन्द्र । अग्ने । अस्मे इति । भवतम् । उत्तमेभिः ॥३॥

हे ^१वृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ हे ^२इन्द्र हे ^३अग्ने ^४वृत्रहभिः वृत्रस्य हन्तुभिः वृत्रहनन-
निमित्तैः ^५शुष्मैः बलैः ^६नमोभिः अस्मभ्यं दातव्यैरस्मैश्च सार्धम् ^७अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^८आ ^९यातम्
आगच्छतम् । हे ^{१०}इन्द्र हे ^{११}अग्ने ^{१२}युवं युवाम् ^{१३}अकवेभिः अकुत्सितैः महद्भिः ^{१४}उत्तमेभिः उत्कृष्टतमैः
^{१५}राधोभिः धनैः सह ^{१६}अस्मे अस्मासु ^{१७}भवतम् आविर्भवतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' ता हुवे ' इति पठहस्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
' ता हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः ' (आश्व. श्री. ७. २) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः
स्तोमवृद्धौ ' ता हुवे ' इत्याद्या नवर्च आवापार्थाः । सूत्रितं च—' ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं
वामस्य मन्मन इत्येकादश ' (आश्व. श्री. ७. ५) इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पमे विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययौः । इदम् । पमे । विश्वम् । पुरा । कृतम् । इन्द्राग्नी इति । न । मर्धतः ॥४॥

^१ता तौ तादृशाविन्द्राग्नी ^२हुवे आह्वये । ^३ययोः इन्द्राग्नयोः ^४पुरा पूर्वस्मिन् काले ^५कृतं
^६विश्वं सर्वम् ^७इदं पूर्वासु ऋक्षु कीर्तितं वीर्यं ^८पमे पण्यते ऋषिभिः स्तूयते । ताविन्द्राग्नी हुवे
इत्यन्वयः । तौ च ^९इन्द्राग्नी ^{१०}न ^{११}मर्धतः स्तोतृञ् हिंस्तः । अतोऽस्मानप्याहूतौ रक्षतामिति भावः ।
मर्धतिहिंसाकर्मा ॥

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विऽघनिना । मृधः । इन्द्राग्नी इति । हवामहे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥५॥

^१उग्रा उग्रौ उद्गूर्णबलावत एव ^२मृधः शत्रून् ^३विघनिना विघनिनौ विशेषेण हतवन्तौ
^४इन्द्राग्नी ^५हवामहे आह्वयामहे । तौ ^६केन्द्राग्नी ^७ईदृशे अस्मिन् संग्रामे ^८नः अस्मान् ^९मृळातः
सुख्यताम् । यद्वा । मृळतिरूपदयाकर्मा । नोऽस्माकं मृळातः उपदयां कुरुताम् ॥ ॥ २७ ॥

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हतः । वृत्राणि । आर्या । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्पती ।

हतः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ ६ ॥

ताविन्द्राग्नी ^१आर्या आर्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि ^२वृत्राणि उपद्रवजातानि ^३हतः हिंस्तः । तथा ^४सत्पती सतां पालयितारौ इन्द्राग्नी ^५दासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि ^६हतः । अपि च ^७विश्वाः सर्वाः ^८द्विषः द्वेष्टीः शत्रुभूताः प्रजाः ^९अप ^{१०}हतः विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ॥

इन्द्राग्नी युवामिमे^१भि स्तोमां अनूषत । पिबंतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनुपत । पिबंतम् । शम्भुवा । सुतम् ॥ ७ ॥

हे ^२इन्द्राग्नी ^३युवामिमे ^४स्तोमाः स्तोतारः ^५अभि ^६अनूपत अभिष्टुवन्ति । हे ^७शंभुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी ^८सुतम् अभिष्टुतमस्मदीयं सोमं ^९पिबतम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥ ८ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुऽस्पृहः । नियुतः । दाशुषे । नरा ।

इन्द्राग्नी इति । ताभिः । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हे ^१नरा नेताराविन्द्राग्नी ^२वां युवयोः स्वभूताः ^३पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयाः ^४दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः ^५याः ^६नियुतः अश्वाः ^७सन्ति हे ^८इन्द्राग्नी ^९ताभिः नियुज्जिः ^{१०}आ ^{११}गतम् आगच्छतम् ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतम् । नरा । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे ^१नरा नेतारौ ^२इन्द्राग्नी । सूयतेऽभिपूयत इति मवनः सोमः । ^३इदं ^४मवनम् इमं सोमं ^५सुतम् अभिपुतम् ^६उप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिपुतं सोमं प्रति ^७ताभिः नियुज्जिः ^८आ ^९गच्छतम् । किमर्थम् । ^{१०}सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्या ॥ १० ॥

तम् । ईळिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिऽस्वजत् । कृष्णा । कृणोति । जिह्या ॥ १० ॥

हे स्तोतः ^१तम् अग्निम् ^२ईळिष्व स्तुहि । ^३यः अग्निः ^४अर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा ^५विश्वा सर्वाणि ^६वना^१ अरण्यानि^२ ^७परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि ^८जिह्वया ज्वालया दग्ध्वा ^९कृष्णा कृष्णवर्णीनि ^{१०}कृणोति करोति^३ ॥ ॥ २८ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-वनान्यरण्यानि; ज्ञ-त-वनान्यारण्यानि; य-वन्यान्यरण्यानि । २. घ-ज्ञ-त-न-श-करोति तमीळिष्वेति संबन्धः ।

य इद्ध आविवासति सुन्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । द्युम्नाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः । इद्धे । आऽविवासति । सुन्नम् । इन्द्रस्य । मर्त्यः । द्युम्नाय । सुतराः । अपः ॥ ११ ॥

वयः । मर्त्यः मनुष्यः । इद्धे दीप्तेऽग्नौ । सुन्नं सुखकरं हविः । इन्द्रस्य इन्द्राय । आविवासति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य । द्युम्नाय द्योतमानायाऽग्नौ तदर्थं । सुतराः सुखेन तरणीयाः । अपः उदकानि वृष्ट्यात्मकानि^१ इन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतुमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळहवे ॥ १२ ॥

ता । नः । वाजऽवतीः । इषः । आशून् । पिपृतुम् । अर्वतः । इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळहवे ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी । ता तौ युवां । वाजवतीः अश्ववतीः । इषः इन्द्रमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽज्ञानि । आशून् शीघ्रगान् । अर्वतः अन्धाश्च । नः अस्मभ्यं । पिपृतं पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । इन्द्रमग्निं च युवां । वोळहवे वोढुं हविभिः प्रापयितुम् ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या ' उभा वाम् ' इत्येषा । सूत्रिनं च—' उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै ।

उभा दातारारिषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी । उभा उभौ संहत्य वर्तमानौ । वां युवां । हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवध्यै अभिमुख्येन होतुम् । तथा । उभा उभौ युवामाह्वये । राधसः राधसा राधकेन हविषा । सह युगपदेव । मादयध्यै मादयितुं तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सत्सु आवयोराल्लाने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभा उभौ तौ युवाम् । इषाम् अज्ञानां । रयीणां धनानां च । दातारौ स्थः । अतः कारणात् । उभा उभौ । वां युवां । वाजस्य अश्वस्य । सातये संभजनाय हुवे आह्वये ॥

आ नो गव्यैभिरश्व्यैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्याय शंभुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । वसव्यैः । उप । गच्छतम् ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शम्भुवा । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इन्द्राग्नी । गव्यैभिः गोसमूहैः । अश्व्यैः अश्वसमूहैः । वसव्यैः वसुसमूहैश्च सार्धं । नः अस्मानाभिमुख्येन । उप । आ । गच्छतम् । शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानख्यानौ । देवौ दानादिगुणयुक्तौ । शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ । ता^२ तादृशौ । इन्द्राग्नी । सख्याय सखित्वार्थं वयं । हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

हे इन्द्राग्नी सुन्वतः सोमाभियवं कुर्वतः यजमानस्य हवम् आह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतं कामयेथाम् । कामयित्वा च आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु पिबतम् ॥ २९ ॥

‘इयमददात्’ इति चतुर्दशचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्त्रो जगत्यः त्रयोदशपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इयं पद्मना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्’ इति । अत्र शौनकः—‘इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्’ (ऋग्वि. २. २९५) इति । पाष्टिके षष्ठेऽहनि प्रउगे ‘इयमददात्’ इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—‘इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदामम् । वध्यऽश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वन्तम् । आऽचखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवन्तम् ऋणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य व्यावयितारं दिवोदासम् एतत्संज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्यश्वाय एतत्संज्ञाय ऋषये अददात् दत्तवती । या सरस्वती शश्वन्तं बहुलं पणिं पणनशीलं वणिजमदानृजनम् अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् आचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दात्राणि दानानि तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमर्वसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयम् । शुष्मेभिः । बिसखाऽइव । अरुजत् । सानु । गिरीणाम् । तविषेभिः । ऊर्मिभिः ।

पारावतऽघ्नीम् । अर्वसे । सुवृक्तिभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम् । धीतिभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मेः शोषकैरात्मैर्यद्वैलैः तविषेभिः महद्भिः ऊर्मिभिः तरङ्गैः

१ गिरीणां पर्वतानां तीरसंबद्धानां १सानु सानूनि १अरुजत् भनक्ति^१ । १बिसखाइव । बिसं खनतीति बिसखाः । स यथा बिसार्थं पङ्क्तं रुजति तद्वत् । तां १सरस्वतीं १पारावतर्णीं परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्रीं १सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः १धीतिभिः कर्मभिश्च १अवसे रक्षणार्थम् १आ १विवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतर्णीं पारावारे परावाची तीरे । तयोर्घातिनीम् । उक्तं च— 'पारावतर्णीं पारावारघातिनीम्' (निरु. २. २४) इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवनिदः । नि । बर्हय । प्रजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीवति ॥ ३ ॥

हे १सरस्वति १देवनिदः देवानां निन्दकानसुरान् १नि १बर्हय न्यबर्हयः । अवधीः । तथा १विश्वस्य व्यासस्य १मायिनः मायाविनः १बृसयस्य । बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः १प्रजां पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः । त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो^२ हतवानित्यर्थः । १उत अपि च हे १वाजिनीवति अन्नवति सरस्वति त्वं १क्षितिभ्यः मनुष्येभ्यः १अवनीः असुरैरपहता भूमीः १अविन्दः अलग्नभयः । १एभ्यः मनुष्येभ्यः १विषम् उदकं च १अस्रवः अक्षारयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः । तेभ्यः सकाशान् अवनीर्भूमीरविन्दः लब्धवत्यसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं सृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजैर्भिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजैर्भिः । वाजिनीवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

१देवी दानादिगुणयुक्ता १वाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां^३ क्रियायां^४ सा वाजिनी । तद्युक्ता । १धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणाम् १अवित्री रक्षित्री । एवंभूता १सरस्वती १वाजैर्भिः अन्नैः १नः अस्मान् १प्र १अवतु प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपब्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

हे १देवि १सरस्वति १यः स्तोता १वृत्रतूर्ये संग्रामे १धने १हिते निहिते निमित्तभूते सति १इन्द्रं १न इन्द्रमिव त्वाम् १उपब्रूते स्तौति तं^५ रक्षेति^६ शेषः ॥ ॥ ३० ॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेव नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अत्र । वाजेषु । वाजिनि । रदा । पूषाईव । नः । सनिम् ॥ ६ ॥

हे १देवि दानादिगुणयुक्ते हे १वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते हे १सरस्वति १त्वं १वाजेषु संग्रामेषु १अव अस्मान् रक्ष । अपि च १नः अस्मभ्यं १पूषेव पूषको देव इव १सनिं संभजनीयं धनं १रदा विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

१. ख-भ-भिनति दृष्टान्तः; त-भुनक्ति । २. ख-भ-त्वत्साहायो देव इन्द्रो । ३. श-यस्याः । ४. ज्ञ-त-र-श- 'क्रियायां' नास्ति । ५. ख-घ-भ-श-तं त्वम् । ६. घ-रक्षसीति ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी । वष्टि । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

१उत अपि च १स्या सा प्रसिद्धा १सरस्वती १घोरा शत्रूणां भयकारिणी १हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । १वृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती १नः अस्मदीयां १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं १वष्टि कामयताम् ॥

यस्या अनन्तो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥ ८ ॥

१यस्याः सरस्वत्याः १अमः बलम् १अनन्तः अपर्यन्तोऽपरिमितः १अहुतः अहिमितोऽकुटिलो वा १त्वेषः दीप्तः १चरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । १अर्णवः उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् १रोरुवत् भृशं शब्दं कुर्वन् १चरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसूरन्या क्रतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसूरः । अन्याः । क्रतावरी । अतन् । अहाऽश्वः । सूर्यः ॥ ९ ॥

१सा^१ सरस्वती १नः अस्मान् १विश्वाः सर्वाः १द्विषः द्वेष्टीः प्रजाः १अति नयतु अतितारयतु । तथा १स्वसूरः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा १क्रतावरीः । क्रतमित्युदकनाम । तद्युक्ताः १अन्याः च नदीरस्मानतिनयतु । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि'^२ इति^३ पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान्^३ शत्रून् अतिनयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः १अतन् सततं गच्छन् १अहेव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तुचः । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्वित्यौष्णिहं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना शुष्मदा नमोभिः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तस्वसा । सुजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

१उत अपि च १नः अस्माकं १प्रियासु प्रियाणां मध्ये १प्रिया प्रियतमा १सप्तस्वसा । गायत्र्या-दीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । १सुजुष्टा सुष्टु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता १सरस्वती देवी १स्तोम्या १भूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ॥ ३१ ॥

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

१पार्थिवानि पृथिव्याः संयन्त्रानि १उरु उरूणि विस्तीर्णानि १रजः रजामि लोकान् १अन्त-रिक्षम् अन्तरा क्षान्तं नभश्च १आपप्रुषी स्वतेजसा पूरितवती १सरस्वती देवी १निदः निन्दकाच्छत्रोः १पातु अस्मान् रक्षतु ॥

१. ज्ञ-त-क्रतावरी उदकवती (क्रतवत्युदकवती-ज्ञ) सा । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-छान्दसः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-नद्यश्चान्यान् ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

१ त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी २ सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । ३ पञ्च ४ जाता जातानि निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा ५ वर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । ईदृशी सरस्वती ६ वाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु ७ हव्या ८ भूत् ह्यातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथैव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपऽस्तमा ।

रथः । इव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

१ महिम्ना माहात्म्येन २ महिना महती ३ द्युम्नेभिः द्युम्नेर्द्यौतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती ४ आसु आसां नदीनां देवतानां वा मध्ये ५ या सरस्वती ६ प्र ७ चेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या च ८ अन्याः अन्यासाम् ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् ॥ ९ अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्ये १० अपस्तमा वेगवत्तमा । या च ११ रथैव १२ विभ्वने विभुत्वाय १३ बृहती परिवृद्धा गुणैरधिका १४ कृता प्रजापतिना निर्मिता सा १५ सरस्वती १६ चिकितुषा जानता स्तोत्रा १७ उपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेद्याश्च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पर्यसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेद्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

हे १ सरस्वति २ नः अस्मान् ३ वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् ४ अभि ५ नेषि अभिप्रापय । ६ माप ७ स्फरीः अपवृद्धान् मा कार्षीः । स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात् तद्विपरीते वर्तते । तथा ८ पर्यसा उदकेनाधिकेन ९ नः अस्मान् १० मा ११ आ १२ धक् नाभिदह^१ । न बाधस्व । अपि च १३ नः अस्माकं १४ सख्या सख्यानि सखिकर्माणि १५ वेद्या प्रवेशनानि १६ च १७ जुषस्व सेवस्व । वयं च १८ त्वत्सकाशात् १९ अरणानि अरमणानि^२ निकृष्टानि २० क्षेत्राणि २१ मा २२ गन्म मा प्राप्त्वाम । अपि तु रमणीयान्येव^३ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभ्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^१

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

१. न-माभि^० । २. ख-भ-अरमणीयानि; न-अरणमाणानि । ३. घ-श-रमणीयान्येव प्राप्त्वाम ।

४. ख-भ-सायणामात्येन; र-सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । पष्ठमण्डलस्य पष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुप एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज^१ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवता^२ । प्रातरनुवाक^३ आश्विने क्रतौ^४ इदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव । सूत्रितं च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अकैः ।

या सद्य उस्त्रा व्युषि ज्मो अन्तान्युषतः पर्युरु वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽमन्ता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अकैः ।

या । सद्यः । उस्त्रा । विऽउषि । ज्मः । अन्तान् । पर्युषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

वदिवः छुलोकस्य वनरा नेतारौ वस्य भुवनस्य वप्रसन्ता प्रमन्तौ प्रभवन्तार्वाश्वरौ वअश्विना अश्विनौ अश्वेरन्वितौ वस्तुषे प्रगीतमन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः स्तोतुम् वअकैः अप्रगीतमन्त्रसाध्यैः शस्त्रैः वजरमाणः स्तुतिं कुर्वन् वहुवे आह्वयामि । कीदृशावित्यपेक्षायाम् । वया यौ वमद्यः एव वउस्त्रा शत्रूणां निवारकौ व्युषि व्युष्टौ निशायाः समासौ वज्मः पृथिव्याः वअन्तान् पर्यन्तान् वउरु उरुणि ववरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च वपरि परितः वयुयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषतः विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अजान् ॥ २ ॥

ता । यज्ञम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् । रुरुचुः । रजोऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथ । अजान् ॥ २ ॥

किंच वता तौ प्रसिद्धावश्विनौ वयज्ञम् अस्मदीयं यागम् वआ वचक्रमाणा अभिचक्रमाणा^५ वशुचिभिः निर्मलैः वरजोभिः स्वीयैस्तेजोभिः । 'रजो रजतेज्योती रज उच्यते' (निरु ४. १९) इति

१. घ-त-भारद्वाज । २. घ-अ-न-भ-देवते; ख-देवतो । ३. ख-अ-न-भ-प्रातरनुवाकाश्विनेय-क्रतौ; ज्ञ-श-प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ; त-य-प्रातरनुवाकाश्विनक्रतौ । ४. ज्ञ-अभिचक्रमाणा ।

यास्कैनोक्तत्वात् । रथस्य स्वकीयस्य रथस्य भानुं दीप्तिं वरुचुः रोचयेते । अपि च पुरु बहूनि वरांसि तमोनिवारकाणि तेजांसि अमिता अपरिमितानि भिमाना निर्मिमाणौ अपः उद्दिश्य धन्वानि मरुप्रदेशान् अत्रान् स्वकीयानश्वान् अति यायः अतिक्रामयथः^१ ॥

ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्था धिय ऊहथुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयध्यै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा । इत्या । धियः । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः । मनःऽजवेभिः । इषिरैः । शयध्यै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह तो खलु उग्रा उग्रावश्विना युवां यन् अरध्रम् असमृद्धं त्यत् वर्तिः यजमानस्य तत् गृहं समर्धयितुं गच्छथः । किंच दृष्ट्या इत्थं धियः स्तोतृन् इषिरैः पृषणीयैः काश्यैः मनो-जवेभिः मनोवेगैः अश्वैः स्वीयैरश्वैः शश्वत् सर्वदा ऊहथुः स्वर्गं प्रापयथः । मर्त्यस्य मनुष्यस्य दाशुषः यजमानस्य व्यथिः हिंसकः परि शयध्यै परिशयनाय^२ दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियताम्^३ ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोष भूषतो युयुजानसंसी ।

शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसंसी इति युयुजानऽसंसी ।

शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्रुक् । युवाना ॥ ४ ॥

ता तावश्विनौ युयुजानसंसी रथे युज्यमानाश्चौ शुभं शोभनं पृक्षम् अक्षम् । 'पयः^४ पृक्षः' इत्यन्ननामसु पाठात् । इषं पुष्टिम् ऊर्जं रसं च वहन्ता वहन्तौ नव्यसः नवतरस्य जरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतः मन्म मननीयं स्तोत्रम् उप भूषतः उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्र-समीपे भवतः । किंच युवाना नित्यतरुणौ तौ^५ होना देवानामाह्वाता अध्रुक् अद्रोग्धा प्रियः^६ प्रत्नः पुराणोऽग्निः यक्षत् यजतु ॥

ता वल्गू दस्त्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दस्त्रा । पुरुशाकऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।

या । शंसते । स्तुवते । शम्ऽभविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चित्रराती इति चित्रराती ॥ ५ ॥

१. ख-अतिक्रामयः । २. ख-च-अ-न-भ-परिशयनार्थम् ; त-परिशयनायै । ३. ख-घ-अ-न-भ-क्रियते । ४. त२-श्रवः । ५. ख-तो वा होता ; त-होता ; भ-तौ वा होता । ६. य-सर्वप्रियः ।

१या यौ १शंसते शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते १स्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय^१ १शंसविष्टा अति-
शयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपो वा १गृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः
स्तुवते च १चित्रराती विचित्रदानौ १बभूवतुः १ता तौ १बहू बलनशीलौ रुचिरौ वा १पुरुशाकतमा
अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा १प्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ । 'प्रत्नं प्रदित्रः' इति पुराणनामसु
पाठात् । १दक्षा दर्शनीयौ^२ अश्विनौ १नव्यसा नवतरेण १वचसा स्तुत्या १आ १विवासे
परिचरामि ॥ ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरुद्भयः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अतऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजोऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

१ता तावश्विनौ युवां १तुग्रस्य १सूनुं १भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भग्ननावं १भुजन्ता
रक्षन्तौ १अरेणुभिः रेणुरहितैः आन्तरिक्षैः १रजोभिः मार्गैः १योजनेभिः रथयुक्तैः^३ १पतत्रिभिः
पतनवद्भिः १विभिः अश्वैः १अर्णसः जलस्य १उपस्थात् योनेः १समुद्रात् १अद्भ्यः १निः १ऊहथुः
निरगमयतम् । समुद्राद्भय इति प्रयोगो मातृगृहाद्गच्छतीतिवत्^४ ॥

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवै वृषणा वध्रिमत्याः ।

दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति चयवाना मुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवैम् । वृषणा । वध्रिऽमत्याः ।

दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । चयवाना । मुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥ ७ ॥

१रथ्या हे रथारूढावश्विनौ^१ १जयुषा जयशीलेन रथेन १अद्रिं मार्गैः^२ स्थितं पर्वतं १वि १यातं
व्यबाधेयम् । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमान्तरं—'विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां
अजर्यू अयातम्' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति । १वृषणा कामानां वर्षितारौ १वध्रिमत्याः
पुत्रार्थिन्याः १हवम् आह्वानं १श्रुतं श्रुतम् । १दशस्यन्ता स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छन्तौ १शयवे युवां
स्तुवते १गां निवृत्तप्रसवां १पिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतम् । तथा च निगमान्तरं—'शयवे चिन्नासत्या
शचीभिर्जसुरये स्तयं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । १इति इत्थं १मुमतिं सुष्टुतिं
१चयवाना गच्छन्तौ १भुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ॥

यद्रोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुर्धं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूमि । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्येऽत्रा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियाः । रक्षऽयुजैः । तपुः । अथम् । दधात ॥ ८ ॥

१. ख-यजमानाय; झ-यजनाय । २. ख-झ-न-भ-दन्ता । ३. ख-घ-झ-न-भ-रथे युक्तः ।

४. श-गृहाद्रक्षती । ५. ख-घ-झ-न-भ-श-रथिनाव । ६. जन्त १-२-मध्ये; त३-मूर्ध्नि ।

१रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ हे १आदित्याः हे १वसवः १रुद्रियासः हे रुद्रपुत्रा मरुतः १मर्त्यत्रा मर्त्येषु अश्विनोः परिचारकेषु १देवानां १यत् १हेळः क्रोधः १भूमि^१ महान् १अस्ति १तत् हेळः १तपुः तापकं १रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा १अघम् आहन्तृ^२ १दधात कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमाहन्तृ^३ कुरुत ॥

य ई राजानावृतुथा विदधद्रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वचसे आनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।

गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

१यः नरः १रजसः समस्तस्य लोकस्य । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्कैनोक्तत्वात् । १राजानौ १ईम् एतौ अश्विनौ १ऋतुथा काले काले १विदधत् परिचरति^४ तं १मित्रो १वरुणः च १चिकेतत् जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो^५ देवा एनं विदुरित्यर्थः । किंचायं परिचारकः १गम्भीराय महाबलाय १रक्षसे राक्षसाय १हेतिं घातकमायुधम् १अस्य अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः । १द्रोघाय अभिद्रोहात्मकाय १आनवाय मनुष्यसंबन्धिने १वचसे १चित् वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहाय^६ एनम्^७ आस्कन्दतीति^८ ॥

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।

सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ।

सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ १अन्तरैः अनिकृष्टैः १चक्रैः युक्तेन १द्युमता दीप्तिमता १नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन । यद्वा । अश्वयुक्तेन । 'पतङ्गाः नरः' (नि. १. १४. २२) इत्यश्वनामसु पाठात् । १रथेन १वर्तिः अस्माकं गृहं १तनयाय तनयं दातुम् १आ १यातम् । अपि च १सनुत्येन तिरोहितेन १त्यजसा क्रोधेन । 'हृणिः त्यजः' इति क्रोधनामसु पाठात् । १मर्त्यस्य मनुष्यस्य १वनुष्यतां बाधमानानाम् । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' इति यास्कैनोक्तत्वात् । १शीर्षा शिरांसि १अपि १ववृक्तं प्रवृक्तम्^९ ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिर्वाक् ।

दृळ्हस्य चिद्रोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुत्ऽभिः । यातम् । अवमाभिः । अर्वाक् ।

दृळ्हस्य । चित् । गोऽमतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्ररानी इति चित्रऽराती ॥ ११ ॥

१. घ-झ-त-न-श-भूमा । २. ख-झ-न-भ-अहन्तृ । ३. ख-अघमहन्तः झ-त-न-श-अघमहन्तृ । ४. ख-झ-न-भ-परिचरन्तः घ-परिचरन् । ५. थ-मित्रावरुणः । ६. ख-भ-श-२-न तु मनुष्याणामभिः ; झ-त-न-ननु मनुष्याणामभिः । ७. त-णवम् । ८. ख-झ-न-भ-श-२-आस्कन्दन्तीति । ९. ख-झ-भ-य-श-प्रवृक्तम् ; घ-छिनतम् ।

हे अश्विनौ ऽपरमाभिः उत्कृष्टाभिः ऽउत अपि च ऽमध्यमाभिः अनुकृष्टाभिः ऽववमाभिः
निकृष्टाभिश्च ऽनियुज्जिः वाहैः ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् । ऽदृढहस्य ऽचित् दृढापि-
धानस्यापि ऽगोमतः गोयुक्तस्य ऽव्रजस्य गोष्ठस्य ऽदुरः द्वाराणि ऽवि ऽवर्तं विवृणुतम् । किंच ऽगृणते
स्तुवते मङ्गं ऽचित्रराती विचित्रदानौ^१ भवतम् ॥ ॥ २ ॥

‘ क त्या ’ इत्येकादशार्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ क त्यैकपदान्तं
त्रैष्टुभम् ’ इति । ‘ आ वां सुप्ते ’ इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘ आश्विनं तु ’ इत्यु-
क्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोगः ॥

क॑त्या व॒ल्गू पुरु॑हूताद्य दूतो न स्तोमोऽविद॒न्नम॑स्वान् ।

आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॑ प्रेष्ठा ह्यस॑थो अस्य॒ मन्म॑न् ॥ १ ॥

क॑ । त्या । व॒ल्गू इति । पुरु॑हूता । अ॒द्य । दूतः । न । स्तोमः । अ॒विद॒त् । नम॑स्वान् ।

आ । यः । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । व॒वर्त॑ । प्रेष्ठा । हि । अस॑थः । अ॒स्य । मन्म॑न् ॥ १ ॥

‘ क कुत्र स्थितौ^२ ’ वल्गू रुचिरौ ऽपुरुहूता बहुभिराहूतौ ऽत्या तावश्विनौ ऽनमस्वान् हविषा
युक्तः । ‘ नमः आयुः ’ इत्यञ्जनामसु पाठात् । ऽस्तोमः पञ्चदशादिस्तोमः ऽअद्य ऽदूतो ऽन प्रेरितो^३
दूत इव ऽअविदत् विन्देत् । ऽयः स्तोमः ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखं ऽनासत्या अश्विनौ ऽआ ऽववर्त
आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् ऽअस्य स्तोतुः ऽमन्मन् स्तोत्रे ऽप्रेष्ठा ऽहि प्रियतमौ हि ऽअसथः भवथः ॥

अरं मे गन्तं ह॒वनाया॒स्मै गृ॑णा॒ना यथा॒ पिबा॑थो अन्धः ।

परि॑ ह॒ त्यद्व॑र्तिर्याथो रि॒षो न यत्परो॑ नान्तर॑स्तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

अरं॑ । मे । गन्त॑म् । ह॒वनाय॑ । अ॒स्मै । गृ॑णा॒ना । यथा॑ । पिबा॑थः । अन्धः ।

परि॑ । ह॒ । त्यत् । व॒र्तिः । या॒थः । रि॒षः । न । यत् । परः । न । अन्त॑रः । तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽमे मदीयाय ऽअस्मै ऽहवनाय आह्वानाय ऽअरं पर्याप्तं ऽगन्तं गच्छतम् ।
‘ गृणाणा स्तूयमानौ ऽअन्धः सोमं ’ यथा ऽपिबाथः पिबतम् । ऽरिषः हिंसकस्य शत्रोः ऽत्यद्वर्तिः
तद्गृहं ऽपरि ऽयाथः परितो याथः ऽयत् वर्तिः ऽपरः विप्रकृष्टः ऽन ऽतुतुर्यात् न हिंस्यात् ।
‘ अन्तरः संनिकृष्टोऽपि ’ न तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिषो हिंसकात् परि याथः ।
त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽन्तरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः
संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां कुरुथ इति ॥

अ॒कारि॑ वा॒मन्ध॑सो व॒रीम॑न्नस्तारि॒ ब॒र्हिः सु॒प्राय॑णत॑मम् ।

उ॒त्ता॒नह॑स्तो यु॒वयु॑र्व॒वन्दा॒ वां नक्ष॑न्तो अ॒द्रय॑ आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

अ॒कारि॑ । वा॒म् । अन्ध॑सः । व॒रीम॑न् । अस्ता॑रि । ब॒र्हिः । सु॒प्रा॒य॒ण॒त॒मम् ।

उ॒त्ता॒नह॑स्तः । यु॒व॒युः । व॒वन्द् । आ । वा॒म् । नक्ष॑न्तः । अ॒द्रयः । आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-चित्रदानौ । २. श-अर्वास्थितौ । ३. ख-घ-झ-न-भ-प्राहितः ।

१वां युवयोरर्थे १अन्धसः सोमस्य १दरीमन् विस्तृतेऽभिषवादौ यत् कृत्यमस्ति तत् १अकारि कृतम् । १सुप्रायणतमं मृदुतमं १बर्हिः १अस्तारि स्तीर्णम् । १उत्तानहस्तः कृताञ्जलिः १युवयुः युवां कामयमानो होता १ववन्द स्तौति । १वां युवां १नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ 'तृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ' इति धातुः ॥ १अद्वयः प्रावाणः १आ १आञ्जन् सोमरसम् आ १समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः^२ ॥

ऊर्ध्वो वामग्निरध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जुर्णिनी घृताची ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जुर्णिनी । घृताची ।

प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

१अग्निः १वां युवयोर्यज्ञार्थम् १ऊर्ध्वः १अस्थात् उदतिष्ठत् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १प्र १एति समिद्ध^३ आहवनीय^४ गच्छति च । १रातिः^५ धनं^६ हविः १जुर्णिनी प्रगामिनी । 'जुर्णिज्वतेवां' (निरु. ६. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् । १घृताची घृतेनाक्ता ! उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थः । किंच १होता १उराणः उरु कुर्वाणः १प्र १गूर्तमनाः प्रकर्षेणोद्युक्तमनाः भवति १यः होता १नासत्या अश्विनौ १हवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा १अयुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोर्तिम् ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतु जनिमन्यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽर्कतिम् ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृतु इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

१पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहूनां रक्षकौ वाश्विनौ युवयोः १शतोर्तिं बहुरक्षाकं बहुगमनं वा १रथं १सूर्यस्य १दुहिता सूर्यो १श्रिये श्रियितुम्^७ १अधि १तस्थौ अध्यतिष्ठत् । अपि च १यज्ञियानां देवानाम् १अत्र १जनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे १मायाभिः प्रज्ञानैः । 'शची माया' इति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनौ प्रज्ञावन्तौ १नरा नेतारौ १नृतु नृत्यन्तौ १भूतं भवतम् । यद्वा । हे मायिनौ प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृतू नृत्यन्तावश्विनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या सावित्रीम्' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दशताभिराभिः शुभे पुष्टिर्महथुः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पसन्नक्षद्राणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दशताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।

प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पसन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ- 'आ' नास्ति । २. ख-झ-भ-व्यनाक्तकृतवन्तः; त-ह्याक्तोर्कुर्वतः; न-व्यनक्ती-त्यनवन्तः; श-व्यक्तीकुर्वतः । ३. ख-सिद्ध आहवनीयम्; त-श-समिद्धमाहवनीयम् । ४. ख-झ-भ-रातिवर्धनम्; न-रातिवद्धनम् । ५. ख-झ-न-भ-श्र्यर्थम्; घ-श्रेयार्थम् ।

हे अश्विनौ वयुवं युवां दर्शताभिः दर्शनीयाभिः आभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः
 वश्रीभिः लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा सूर्यायाः युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिम् अहधुः
 प्रापयथः । किंच वां युवां वयः अश्वाः वपुषे शोभायै प्र अनु पसन् प्रकर्षेणान्वपतन् । अपि
 च हे धिष्ण्या स्तुत्यर्हावश्विनौ वां युवां सुष्टुता वाणी ऋषीणां स्तुतिः नक्षत् व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जिषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ वां युवां वयः गन्तारः वहिष्ठाः वोढृतमाः अश्वासः अश्वाः प्रयः सोमरूप-
 मन्नम् अभि आ वहन्तु प्रापयन्तु । वां युवयोः मनोजवाः मनोवेगः रथः पृक्षः संपर्चनीयाः
 इषिधः पृषणीयाः पूर्वीः बह्वीः इषः अन्नानि सोमान् अनु प्र असर्जि विसृष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ।

स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असक्राम् ।

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुस्तुतिः । च ।

रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अग्मन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा वां युवयोः देष्णं दातव्यं धनं पुरु बहु वहि भवति ।
 अतः कारणान् नः अस्मभ्यं धेनुं प्रीणयित्रीम् असक्रां मत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीम् । 'असक्रामसंक्र-
 मणीम्' (निरु. ६. २९) इति यास्केनोक्तत्वात् । इषम् अन्नं पिन्वतं प्रयच्छतम् । यद्वा ।
 इषमेपणीयां धेनुगित्यन्वयः । किंच वां स्तुतः । स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः । सन्ति । माध्वी
 मदयितारावश्विनौ सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः च स्तोतृषु भवति । रसाः सोमरसाः च सन्ति ।
 ये रसाः वां युवयोः रातिं दानम् अनु उद्दिश्य अग्मन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं
 श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत मे ऋजे पुरयस्य रध्वी सुमीळहे शतं पेरुके च पक्का ।

शाण्डो दाद्विरणिनः सद्विष्टीन्दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरयस्य । रध्वी इति । सुमीळहे । शतम् । पेरुके । च । पक्का ।

शाण्डः । दात् । द्विरणिनः । स्मत्सद्विष्टीन् । दश । वशासः । अभिषाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

१उत^१ अपि च १पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते १ऋन्ने ऋजुगमने १रष्वी क्षिप्रगामिण्यौ वडवे १मे
अश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो मम अभूताम् । १सुमीळहे राक्षि विद्यमानाः सन्तः^२ १शतं गावो ममाभू-
वन् । १पेरुके राक्षि विद्यमानानि १पक्वा पकान्यज्ञानि ममासन् । १शाण्डः च राजा १हिरणिनः हिर-
ण्यवतः १स्मद्विष्टीन् प्रशस्तदर्शनान् रथान्^३ अश्वान् वा १दश दशसंख्याकान् १वशासः अनुगुणान्^४
१अभिषाचः शत्रूणामभिभावुकान् १ऋष्वान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यः १दात् ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्वता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नामत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुषन्थाः । गिरे । दात् ।

भरत्स्वाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

१नासत्या हे अश्विनौ १वां युवयोः १गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मै १अश्वानां १शता
शतानि १सहस्रा सहस्राणि च १पुरुषन्थाः पुरुषन्था नाम राजा १सं १दात् संददाति । १वीर हे
वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लुक् ॥ १गिरे युवयोः स्तोत्रे १भरद्वाजाय मह्यमपि^५ १नु क्षिप्रं १दात्
ददातु । किंच हे १पुरुदंससा बहुकर्माणवश्विनौ युवयोरनुग्रहात् १रक्षांसि १हता हतानि १स्युः ॥

आ वां सुम्ने वरिमन्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिभिः । स्याम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ १वरिमन् विस्तृते १सुम्ने १वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । 'जलापं सुम्नम्'
इति सुखनामसु पाठात् । १सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह १आ समन्तात् १स्यां भवेयम् ॥ ॥४॥

'उदु श्रिये' इति षडृचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुपादेवताकम् । अनुक्रम्यते च—
'उदु श्रिये पलुपस्यं तु' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे
सूक्ते । सूत्र्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४.१४) इति ॥

उदु श्रिय उपसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उपसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुपथा । सुगानि । अभूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥ १ ॥

१रोचमानाः दीप्यमानाः १रुशन्तः शुक्लवर्णाः । 'रुशदिति वर्णनाम' (निरु. २.२०) इति
यास्कः । १उपसः १श्रिये जगतः शोभायै जगद्भासुं वा १अपाम् १ऊर्मयः १न उदकसंबन्धिनस्तरङ्गा
इव १उत् १अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवक्षिगमः । उपाः १विश्वा विश्वानि स्थानानि १सुपथा

१. ख-झ-न-भ—'उत' नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ—'सन्तः' नास्ति । ३. ख-झ-त-न-भ—
पुरुषान् रथान्; श-पुरुषान् । ४. ख-झ-त-न-भ—अनुगुणाः; श-आनुगुणाः । ५. ख-झ-न-भ—
मह्यमपि ।

सुमार्गाणि वसुगानि सुखेन गम्यानि वृणोति करोति । अपि च वमघोनी धनवत्युषाः वस्वी
प्रशस्ता वृक्षिणा समर्धयित्री च अभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युते शोचिर्भानवो द्यामपसन् ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । द्याम् । अपसन् ।
आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महोऽभिः ॥ २ ॥

हे उपो देवि वभ्रा कल्याणी वदृक्षे दृश्यसे^१ । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव
वशोचिः शोचिषः ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमानाः वभानवः रश्मयः वद्याम् अन्तरिक्षम् उत् वपसन्
उत्पतन्ति । किंच हे उपो देवि महोभिः तेजोभिः शुम्भमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना
वक्षः त्वदीयं रूपम् आविः कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगांमुर्विया प्रथानाम् ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।
अपे । ईजते । शूरः । अस्ताड् इव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

वरुणासः लोहितवर्णाः वरुशन्तः दीप्यमानाः वगावः रश्मयः । 'किरणा गावः'
इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगाम् उर्विया उर्वी विस्तीर्णा वप्रथानां प्रथमानां वसीम् एनामुषोदेवतां
ववहन्ति । सेयमुषोदेवता वशूरो वस्तेव वीरः क्षेप्तेव वशत्रून्^२ वतमः वअपेजते अपगमयति ।
ववोळ्हा सेनायाः वअजिरो वन क्षिप्रगामी शत्रून् यथा^३ बाधते तथा^३ तमांसि वबाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामन् ऋष्वे रयि दिवो दुहितरिष्यध्वै ॥ ४ ॥

सुऽगा । उत् । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वऽभानो ।
सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इपयध्वै ॥ ४ ॥

हे उपो देवि पर्वतेषु उत् दुर्गेष्वपि अवाते गमनसाधनरहिते देशे वसुपथा सुपथानि मार्गाणि
वसुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति । वस्वभानो हे स्वप्रकाशे वअपः अन्तरिक्षमाकाशम् ।
'आपः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा वतरसि । वपृथुयामन् पृथुरथे वऋष्वे
दर्शनीये वदिवो वदुहितः अन्तरिक्षसुते हे उपो देवि वसा त्वम् इपयध्वै एषणीयं वरयि धनं वनः
अस्मभ्यम् वआ वह ॥

१. ख-क्ष-त-श-दृश्यते । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-'शत्रून्' नास्ति । ३. ख-घ-क्ष-त-
न-भ-श-इव ।

सा वह॒ योक्षभिरवा॒तोषो॒ वरं॒ वहसि॑ जोष॒मनु॑ ।

त्वं दि॒वो दु॒हित॒र्या ह॑ दे॒वी पु॒र्वहू॑तौ म॒हना॑ दर्श॒ता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह॒ । या । उ॒क्षऽभिः । अवा॑ता । उषः । वर॑म् । वह॒सि । जोष॑म् । अनु॑ ।

त्वम् । दि॒वः । दु॒हितः । या । ह॒ । दे॒वी । पु॒र्वहू॑तौ । म॒हना॑ । दर्श॒ता । भूः ॥ ५ ॥

हे ऽउषः ऽसा त्वं ऽवरं धनं म॒ह्यम् ऽआ ऽवह॑ । ऽया त्वम् ऽअवाता॑ अ॒प्रति॒गता॑ ऽजोषं॑
प्रीतिम्' ऽअनु ऽउक्षभिः॑ अन॒डुद्भिर॑श्वैर्वा॒ स्तोतृ॑भ्यो वरं ऽवह॑सि । किंच हे ऽदिवो॑ ऽदुहितः
अन्तरिक्षसुते ऽया ऽत्वं ऽदेवी॑ द्योत॒माना॑ ऽपूर्व॑हूतौ प्रथ॒माह्वा॑ने प्रा॒तरनु॑वाके ऽम॒हना॑ पू॒जनी॒या
भव॑सि^१ सा त्वं ऽदर्श॑ता दर्शनीया ऽभूः॑ इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन
सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उ॒त्ते व॒र्यश्चि॒द्रस॒तेर॑प॒सन्न॑रं॒श्च ये पि॑तुभाजो॒ व्यु॒ष्टौ ।

अ॒मा स॒ते वह॒सि भूरि॑ वाम॒मुषो॑ दे॒वि दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

उत् । ते । व॒र्यः । चि॒त् । व॒स॒तेः । अ॒प॒स॒न् । न॒रः । च । ये । पि॒तुऽभा॒जः । वि॒ऽऽष्टौ ।

अ॒मा । स॒ते । वह॒सि । भूरि॑ । वाम॒म् । उषः । दे॒वि । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

हे उषो देवि ऽते तव ऽव्युष्टौ सत्यां ऽवयश्चिन् पक्षिणोऽपि ऽवसतेः निवासस्थानात्
ऽउत् ऽअपसन् उत्पतन्ति । ऽये ऽपितुभाजः हविषां संभक्तारः अन्नस्योपाजका वा । 'पितुः'
इत्यन्ननामसु पाठात् । ऽनरः तेऽपि ऽच उत्पतन्ति । किंच हे ऽउषो ऽदेवि त्वम् ऽअमा समीपे
ऽसते वर्तमानाय ऽदाशुषे हविषां प्रदात्रे ऽमर्त्याय ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं धनं ऽवहसि ॥ ॥ ५ ॥

'एषा स्या' इति पठ्यं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—'एषा
स्या' इति । 'उपस्यं तु' इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उपोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्चिन्-
शब्दयोरुक्तो विनियोगः ॥

ए॒षा स्या॑ नो॒ दु॒हिता॑ दि॒वो॒जाः क्षि॒तीरु॒च्छन्ती॑ मा॒नुषी॑रजी॒गः ।

या भा॒नुना॑ रु॒शता॑ रा॒म्यास्व॒ज्ञायि॑ ति॒रस्त॑र्मसश्चि॒दक्नू॑ ॥ १ ॥

ए॒षा । स्या॑ । नः । दु॒हिता॑ । दि॒वः॒ऽजाः । क्षि॒तीः । उ॒च्छन्ती॑ । मा॒नुषीः । अ॒जीग॑रिति ।

या । भा॒नुना॑ । रु॒शता॑ । रा॒म्यास्व॒ । अ॒ज्ञायि॑ । ति॒रः । त॑र्मसः । चि॒त् । अ॒क्नू॑ ॥ १ ॥

ऽएषा ऽस्या सा ऽदिवोजाः दिवो जाता अत एव ऽदुहिता दिवः पुत्री उषाः ऽनः
अस्मदर्थम् ऽउच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ऽक्षितीः प्रजाः ऽमानुषीः ऽअजीगः उद्भिरति । 'जिगर्ति-
गिरतिकर्मा वा' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । ऽया ऽरुशता दीप्यमानेन

१भानुना युक्ता १राम्यासु याम्यासु रात्रिषु । रेफयकारयोर्व्यत्ययः । १अक्तून् नक्षत्रादितेजांसि
१तमसश्चित् तमांसि च १तिरः तिरस्कुर्वन्ती १अज्ञायि दृश्यते^१ ॥

वि तद्ययुररुणयुग्मिरश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम् ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्वैः । चित्रम् । भान्ति । उपसः । चन्द्ररथाः ।

अग्रम् । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तम् । ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

१चन्द्ररथाः कान्तिरथाः । ‘चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः’ (निरु. ११-५) इति यास्कः ।
ताः १उपसः १तत् तदानीं प्रातःकाले १बृहतः बृहणशीलस्य^२ १यज्ञस्य^३ १अग्रं मुखं १नयन्तीः
संपादयन्त्यः १अरुणयुग्मिः अरुणवर्णयुक्तैः १अश्वैः १वि १ययुः विस्तीर्णं यान्ति । १चित्रं यथा
भवति तथा १भान्ति च । १ऊर्म्यायाः रात्रेः । ‘अक्तुः ऊर्म्या’ इति रात्रिनामसु पाठात् । १तमः १वि
१बाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुषे उपसो मर्त्याय ।

मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधत्ते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवः । वाजम् । इषम् । ऊर्मम् । वहन्तीः । नि । दाशुषे । उपसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरवत् । पत्यमानाः । अवः । धात । विधत्ते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

हे १उपसः १दाशुषे हविषां^४ दात्रे^५ १मर्त्याय १श्रवः कीर्तिं १वाजं बलम् १इषम् अन्नम्
१ऊर्मं रसं च १वहन्तीः वहन्त्यो यूयं १मघोनीः धनवत्यः १पत्यमानाः गच्छन्त्यः १अद्य १विधत्ते
परिचरते मह्यं १वीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् १अवः अन्नम् । ‘सिनम् अवः’ इत्यन्ननामसु पाठात् ।
१रत्नं धनं च । ‘श्वात्रं रत्नम्’ इति धननामसु पाठात् । १नि १धात नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधत्ते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुषे उपासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । वो । विधत्ते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उपसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । ष्म । मावते । वहथ । पुरा । चित् ॥ ४ ॥

हे १उपसः १इदा १हि इदानीमेव १वः युष्माकं १विधत्ते परिचरते दातुं १रत्नं धनम् १अस्ति ।
१इदा हि इदानीमेव १वीराय प्रेरयित्रे हविषां १दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । १इदा हि
इदानीमेव १विप्राय प्राज्ञाय १जरते स्तुवते^६ दातुं वो रत्नमस्ति । १यत् यस्मिन् विप्रे १उक्था
उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते १मावते मत्सदृशाय यजमानाय^७ तद्वत्त्वं १नि १वहथ । १पुरा १चित्
पुरापि रत्नं मह्यं दत्तम् ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-अदृश्यत । २. ख-झ-न-भ-श-बृहणस्य । ३. ख-झ-न-भ-‘यज्ञस्य’
नास्ति । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-हवीषि प्रदात्रे । ५. ख-घ-झ-न-भ-‘स्तुवते’ नास्ति । ६. श-जनाय ।

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।

व्यर्केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उषः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरसः । गृणन्ति ।
वि । अर्केण । विभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवहूतिः ॥ ५ ॥

हे उषो^१ अद्रिसानो आहतसानो^२ ते तव प्रसादात् इदा^३ हि सद्य एव गवां^४ गोत्रा^५
संघात् अङ्गिरसो गृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तरं— ' गवां गोत्रमुद्भूजो यदङ्गिरः '
(ऋ. सं. २. २३. १८) इति । व्यर्केण अर्चनीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि विभिदुः तमांसि विदार-
यन्ति च । नृणां नेतृणां तेषामङ्गिरसां देवहूतिः देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफला^६ अभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीहुरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नवत् । नः । भरद्वाजवत् । विधते । मघोनि ।
सुवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीहि । उरुगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितः उपः प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव नः अस्मदर्शम् उच्छ तमांसि वर्जय ।
हे मघोनि भरद्वाजवत् विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः ।
तथा च ब्राह्मणं— ' प्राणो वै भरद्वाजवत् ' इति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं सुवीरं कल्याणपुत्र-
पौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरीहि देहि । किंच नः अस्मभ्यम् उरुगायं बहुभिर्गातव्यं श्रवः अन्नम्
अधि धेहि अधिकं प्रयच्छ ॥ ६ ॥

' वपुर्नु तत् ' इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा
चानुक्रम्यते— ' वपुर्वेकादश मारुतम् ' इति । व्यूळहे दशरात्रे षष्ठेऽहनि आग्निमारुत इदं
सूक्तं मारुतनिविधानम् । सूत्रितं च— ' हविष्यान्तं वपुर्नु तत् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवे
पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य ' प्र चित्रमर्कम् ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति
नवानुयाजाः ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशिने मारुते पशौ ' प्र चित्रमर्कम् ' इत्येषैव
याज्या । सूत्रितं च— ' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।

मर्तेष्वन्यद्दोहसे पीपायं सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपायं । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

तत् प्रसिद्धं समानम् एकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमान्तरम्—
' अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते ' (ऋ. सं. ५. ६०. ५) इति । नाम स्थिराणामपि नामकं धेनु

प्रीणयितुं पत्यमानं सर्वदा गच्छत् वपुः मरुतां रूपं^१ चिकितुषे विदुषे^२ स्तोत्रे^३ नु क्षिप्रम्^४ अस्तु प्रादुर्भवतु । चित् इति पूरकम् । किञ्च तद्रूपं मर्तेषु मर्त्यलोके^५ अन्यत् ओषधिवनस्पत्यादिकं दोहसे कामान् दोग्धुं पीपाय आप्याययति । किञ्च मरुतामेव निर्देशात् पृथ्विः अन्तरिक्षं सकृत् संवत्सरस्य वर्षासु शुक्रं शुक्लवर्णम् ऊधः उदकं दुदुहे क्षरति ॥

ये अग्नयो न शोशुचनिधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृग्नैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृग्नैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये मरुतः इधानाः अग्नयो न समिध्यमाना अग्नय इव शोशुचन् दीप्यन्ते । यत् ये मरुतः द्विः द्विगुणं त्रिः त्रिगुणं च ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घञ्छान्दसः ॥ एषां मरुतां रथाः अरेणवः रेणुरहिताः हिरण्ययासः हिरण्मयालंकाराश्च भवन्ति । ते मरुतः नृग्नैः धनैः पौंस्यैभिः बलैः च साकं सार्धं भूवन् प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमान्तरं—‘ये पृथ्वीभिः ऋष्टिभिः’ (क. सं. १. ३७. २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळहुषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भरध्वै ।

विदे हि माता महो मही षा सेत्पृथ्विः सुभ्वे^३ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळहुषः । सन्ति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भरध्वै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृथ्विः । सुभ्वे । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३ ॥

मीळहुषः सेक्तुः रुद्रस्य पुत्राः ये मरुतः सन्ति दाधृविः धरित्री पृथ्विः अन्तरिक्षं यांश्चो नु यांश्च मरुतो नु भरध्वै भर्तुं क्षमा भवति । विदे हि सर्वज्ञाता हि महः महतामेषां माता सा पृथ्विः मही महती । किञ्च सा पृथ्विः सुभ्वे नृणां सम्यक् भवनाय गर्भम् उदकम् आधात् आदधाति ॥

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्वरन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईषन्ते । जनुषः । अया । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

ये प्रसिद्धा मरुतः जनुषः जनान् स्तोतृन् प्रति अया अयेन गमनसाधनेन न ईषन्ते न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणीयत्वाभावात् गमनाभावो नेत्याह । अन्तः सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव अवद्यानि पापानि पुनानाः शोधयन्तः । तथा च निगमान्तरं—‘प्राणा वै मरुतः स्वापयः’

१. ख-घ-झ-न-भ-श-‘रूपं’ नास्ति ।

२. ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘विदुषे’ नास्ति ।

३. घ-मनुष्यलोके; त-य-श-मर्त्यलोकेषु । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-तेऽमी ।

(ऐ. ब्रा. ३.१६) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं^१ दर्शितं भवति । शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति^२ द्रष्टव्यम् । यत् यद्वा यशुचयः दीप्यमाना मरुतः यजोषमनु स्तोतृणां काममनु यनिः दुह्रे नितरां दुहन्त्युदकम् । तथा यश्रिया दीप्या अनु अनुगताः तन्वम् आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः यक्षमाणाः भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा यक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

मधू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो मद्वा नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मधु । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । मद्वा । नु । चित् । सुदानुः । अव । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुत्सु धृष्णु धर्षकं मारुतं नाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रम् आ^३ यदधानाः उच्चारयन्तः यथाः उपगच्छन्तः स्तोतारः मधु क्षिप्रं दोहसे कामान् दोधुं क्षमा भवन्ति । न इति संप्रत्यर्थे । ये स्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहर्तारः यथासः गन्तारो भवन्ति । मद्वा महस्वेन युक्ताश्च भवन्ति उग्रान् तान् कुद्वा नू सुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानः अव यासन् अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । न इति संप्रत्यर्थे ॥ ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शर्वसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अर्ध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उग्राः । शर्वसा । धृष्णुसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुमेके ।

अर्ध । स्म । एषु । रोदसी । स्वशोचिः । आ । अमवत्सु । तस्थौ । न । रोकः ॥ ६ ॥

यत्ते मरुतः उग्राः शर्वसा बलेन वेगेन^४ युक्ताः धृष्णुषेणाः धर्षकसेनाः सुमेके सुरूपे उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युजन्त योजयन्ति । वृष्टया पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः । अर्ध स्म अपि च एषु येषु मरुत्सु रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् स्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्तते अमवत्सु बलवत्सु तेषु रोकः दीप्तिः बाधको वा न यथा तस्थौ न तिष्ठति । न निःसारत्येवेत्यर्थः ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवसो अनभीशू रजस्तुर्वि रोदसी पथ्या याति सार्धन् ॥ ७ ॥

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्चः । चित् । यम् । अर्जति । अरथीः ।

अनवसः । अनभीशुः । रजःस्तुः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । सार्धन् ॥ ७ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं संबन्धी यामः रथः अनेनः पापरहितं यथा भवति तथा अस्तु प्रादुर्भवतु । किञ्च यं यामम् अरथीः । रथिः सारथिः । न रथिररथीः^५ । असारथिरपि स्तोता

१. ख-झ-न-भ-प्राणिरूपेणा° । २. ख-झ-भ-नामाधि°; त-न-श-तामाधि° । ३. ख-झ-त-न-भ-श-‘ आ ’ नास्ति । ४. झ-वेगेन वा । ५. ख-झ-त-न-भ-श-येषु; घ-झ-एषु; य-तेषु । ६. ख-झ-त-न-भ-रथिररथिः ।

वअजति प्रेरयति स रथः^१ वअनश्चश्चित् अश्चरहितोऽपि वअनवसः पथ्यदनरहितः वअनभीक्षुः पाश-
रहितोऽपि वरजस्तुः उदकस्य प्रेरकः वसाधन् स्तोतृणां कामान् साधयन् वरोदसी द्यावापृथिव्यौ
वपथ्याः पथोऽन्तरिक्षमार्गान् ववि वयाति विविधं गच्छति ॥

नास्य वृता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वृता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुतः । यम् । अवथ । वाजसातौ ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्सु । सः । व्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्योः ॥ ८ ॥

हे वमरुतः ववाजसातौ संग्रामे वयम् वअवथ रक्षथ वअस्य जनस्य ववृता प्रेरकः वन वअस्ति ।
अस्य वतरुता वनु हिसिता च वन अस्ति । वअध अपि च वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे धने वा वगोषु
ववा वअप्सु वा निमित्तभूतेषु वयम् अवथ वसः^२ वपार्ये संग्रामे वद्योः दीप्तस्यापि^३ विजिगीषोर्वा शत्रोः
वव्रजं गवां संघं वदर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चित्रमर्के गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वतवसे । भरध्वम् ।

ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मखेभ्यः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वगृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा वतुराय त्वरिताय वस्वतवसे स्वभूतबलाय वमारुताय
मरुतां गणाय वचित्रं दर्शनीयम् वअर्कम् अन्नं हविः । 'स्वधा अर्कः' इत्यन्ननामसु पाठात् । वप्र
वभरध्वम् । त्वत्सहायभूताः^४ ऋत्विजस्त्वं च सर्वे यूयं प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेककार्यकरेषु
मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेव कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति
बहुवचनप्रयोगः । वये मरुतः वसहांसि शत्रूणां बलानि वसहसा बलेन वसहन्ते अभिभवन्ति
वमखेभ्यः मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् वपृथिवी वरेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तभूता-
नामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमर्शः । यथा महाभाष्ये - 'अथ शब्दानुशासनम् ।
केषां शब्दानाम्' (पा. म. १. १. १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्तृपुच्यवसो जुहोः^३ नाग्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषीमन्तः । अध्वरस्येव । दिद्युत् । तृपुच्यवसः । जुहोः । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत् । जन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥ १० ॥

वमरुतः वअध्वरस्येव यज्ञस्येव वदिद्युत् द्योतमानाः वतृपुच्यवसः क्षिप्रगमनाः वअग्नेः
वजुहो वन रश्मय इव वत्विषीमन्तः दीप्तिमन्तः वअर्चत्रयः अर्चनीयाः वधुनयो वन सपरान्
कम्पयन्त इव ववीराः शूराः वभ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः वअधृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

१. त३-श-यामः । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-'सः' नास्ति । ३. ख-दीप्तस्य; क्ष-त-न-भ-श-
दीप्तस्यास्य । ४. ख-क्ष-न-भ-त्वत्सहायप्रभूताः ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सुनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नार्य उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । भ्राजत् ऽऋष्टिम् । रुद्रस्य । सुनुम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । नार्यः । उग्राः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

१ तं प्रसिद्धं १ वृधन्तं वर्धमानं १ भ्राजदृष्टिं भ्राजमानऋष्टिं १ रुद्रस्य १ सुनुं पुत्रं १ मारुतं मरुद्गणं १ हवसा स्तोत्रेण १ आ १ विवासे परिचरामि । किंच १ दिवः स्तोतुः १ शुचयः निर्मलाः १ मनीषाः स्तुतयः १ उग्राः उदूर्णाः १ शर्धाय मारुताय बलाय । ‘तृक्षः शर्धः’ इति बलनामसु पाठात् । १ नार्यः आमुवन्तः १ गिरयो १ न मेघा इव । ‘गिरिः ब्रजः’ इति मेघनामसु पाठात् । १ अस्पृधन् अस्पृधन्ते ॥ ॥ ८ ॥

‘विशेषां वः’ इत्येकादशार्धं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते— ‘विशेषां मैत्रावरुणम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशौ ‘आ यातं मित्रावरुणा’ इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च— ‘आ यातं मित्रावरुणा सुहास्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । व्यूळहे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रदगच्छन् ‘प्र यद्वाम्’ इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तुचः । तथा च सूत्रितं— ‘प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पृधन्ना गोमता नासत्या रधेन’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

विशेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा ववृधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जना असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विशेषाम् । वः । सताम् । ज्येष्ठतमा । गीः ऽभिः । मित्रावरुणा । ववृधध्यै ।

सम् । या । रश्मा ऽइव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

१ विशेषां १ सतां मध्ये १ ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ १ वः वां १ गीर्भिः स्तुतिभिः १ ववृधध्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । १ या यौ १ द्वा द्वौ सहितौ १ असमा विषमौ । ‘त्रिरश्वि हन्ति चतुरश्विरग्नयः’ (ऋ. सं. १. १५२. २) इति निगमान्तरेणासाम्यं दर्शितम् । १ यमिष्टा यन्तृतमौ १ स्वैः आत्मीयै १ बाहुभिः १ रश्मेव रश्मिनेवाश्वान् १ जनान् १ सं १ यमतुः संयच्छतः १ । बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बर्हिर्च्छ ।

यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्वा वरूथ्यं सुदान् ॥ २ ॥

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीते । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अच्छ ।

यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अधृष्टम् । छर्दिः । यत् । वाम् । वरूथ्यम् । सुदान् इति सुऽदान् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ व वां युवां व मत् मम व ह्यं व मनीषा स्तुतिः व प्र व स्तृणीते प्रच्छा दयति ।
 व प्रिया हे प्रियौ युवां व नमसा अन्नेन हविषा सह व उप गच्छति च । युवयोः व बर्हिः यज्ञम्
 व अच्छ अभिगच्छति च । हे व मित्रावरुणौ व नः अस्मभ्यम् व अधृष्टम् अनभिभूतं व छर्दिः
 गृहं व यन्तं प्रयच्छतम् । हे व सुदानू शोभनदानौ व वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं व यत् गृहं
 व वरूथ्यं शीतवातातपानां वारयितुं भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्यर्प प्रिया नर्मसा ह्यमाना ।

सं यावमःस्थो अपसेव जनञ्छुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुशस्ति । उप । प्रिया । नर्मसा । ह्यमाना ।

सम् । यौ । अमःस्थः । अपसाडव । जनान् । श्रुधिऽयतः । चित् । यतथः । महित्वा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ व सुशस्ति शोभनशंसनं व नमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वा व ह्यमाना
 स्तूयमानौ वा व प्रिया विश्वस्य प्रियौ व उप व आ व यातम् उपागच्छतम् । यौ व महित्वा महत्त्वेन
 युक्तौ युवां व श्रुधीयतः श्रुधिमन्त्रं यशो वात्सन इच्छतो व जनान् व अमःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः ।
 'अपः अमः' इति कर्मनामसु पाठात् । व अपसेव कर्मणेव व सं व यतथः संयच्छथः ॥

अश्वा न या वाजिना पूतबन्धू क्रुता यद्गर्भमर्दितिर्भरध्वै ।

प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मतीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबन्धू इति पूतऽबन्धू । क्रुता । यत् । गर्भम् । अर्दितिः । भरध्वै ।

प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मतीय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥ ४ ॥

व या यौ व अश्वा व न अश्वाविव व वाजिना वाजिनौ बलिनी व पूतबन्धू पूतस्तोत्रौ व क्रुता
 सत्यौ च । व यत् यौ व गर्भं गर्भभूतौ व अर्दितिः देवी व भरध्वै बभार । किंच व या यौ
 व जायमाना जायमानावेव व महि महतः व महान्ता महत्तरो प्रभूतौ मित्रावरुणौ व मतांय
 मर्त्याय व रिपवे हिंसकाय व घोरा घोरी घातकौ व नि व दीधः निदधारादितिः स्वोदरे ॥

विश्वे यद्वा मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अर्दधुः सजोषाः ।

परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अर्दब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । मंहना । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवासः । अर्दधुः । सजोषाः ।

परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अर्दब्धापः । अमूराः ॥ ५ ॥

व विश्वे सर्वे व देवासः देवाः व सजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः व यत् यौ व वां युवां व मंहना
 महत्त्वेन व मन्दमानाः स्तुवन्तः व क्षत्रं बलम् व अर्दधुः धत्तवन्तः । किंच व यत् यौ युवाम्
 व उर्वी विस्तीर्णे व रोदसी द्यावापृथिव्यौ व परि व भूथः परिभवथः तयोर्युवयोः व अर्दब्धासः
 अर्हिसिताः व अमूराः अमूढाः व स्पशः रश्मयश्चरा वा व सन्ति ॥ ॥ ५ ॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्द्हेथे सानुमुपमादिव द्योः ।

दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृहेथे इति । सानुम् । उपमात् ऽईव । द्योः ।
दृळ्हः । नक्षत्रः । उत । विश्वऽदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । द्याम् । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् १अनु १द्यून् दिवसे दिवसे १क्षत्रं बलं १धारयेथे १हि । १द्योः
अन्तरिक्षस्य १सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा १दृहेथे दृढीकृतम् । १उपमादिव । उप-
मीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः । १दृळ्हः
युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघः १नक्षत्रः अन्तरिक्षं व्याप्तवानः १उत अपि च १विश्वदेवः 'सूर्यः'
१भूमिं १द्यां दिवं च १आयोः मनुष्यस्य । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १धासिना
अग्नेन हविषा । 'क्षुत् धासिः' इत्यग्नेनामसु पाठात् । आप्यायितः सन् १आतान् आतनोति
युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विग्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सन्न सभृतयः पूणन्ति ।

न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विग्रम् । धैथे इति । जठरम् । पृणध्या । आ । यत् । सन्न । सऽभृतयः । पूणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पर्यः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १विग्रं प्राज्ञं १यजमानम् । 'विग्रः विग्रः' इति मेधाविनामसु
पाठात् । १धैथे धारयथः १जठरम् उदरं १पृणध्या सोमेन पूरयितुम् । १यत् यदा १सभृतयः
सह भ्रियमाना ऋत्विजः १सन्न यज्ञसदनम् १आ १पूणन्ति आपूरयन्ति । १विश्वजिन्वा हे
विश्वजिन्वानौ १यत् यदा १पर्यः जलं भवद्भ्यां प्रहितं तदा १युवतयः नद्यः दिशो वा १न
१मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । १अवाताः अशुष्काश्च १वि १भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्या सदमेदं सुमेधा आ यद्वी सत्यो अरतिर्ऋते भूत् ।

तद्वी महित्वं घृताभावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्या । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधाः । आ । यत् । वाम् । सत्यः । अरतिः । ऋते । भूत् ।
तत् । वाम् । महिऽत्वम् । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥ ८ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १सुमेधाः प्राज्ञः १जिह्या वाचा १सदं सर्वदा १इदं जलम् १आ
याचते । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारान् याचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य
प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलमिदंशब्देन परामृश्यते । १यत् यदा १वां युवयोः १अरतिः
अभिगन्ता १ऋते यज्ञे १सत्यः मायारहितः १आ १भूत् आभवति हे १घृतान्नौ १तत् १महित्वम्
अपेक्षितप्रदानृत्वलक्षणं १वां युवयोः १अस्तु । किंच १युवं युवां १दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥ षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी ॥ १अंहः पापं १वि १चयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वी मित्रावरुणा स्पर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।

न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पर्धन् । प्रिया । धाम । युवधिता । मिनन्ति ।

न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ^१ वाम युवयोः^२ प्रिया प्रियाणि^३ धाम धामानि^४ कर्माणि^५ युवधिता युवाभ्यां विहितानि^६ यन्^७ ये^८ अयजन्तो जनाः^९ स्पर्धन् स्पर्धमानाः^{१०} प्र प्र^{११} मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासः^{१२} ओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण^{१३} न युज्यन्ते । मर्ताः मनुष्याश्च ओहसा^{१४} न युज्यन्ते । ये च अप्यः^{१५} अपः कर्म । तद्वन्तः^{१६} अयज्ञसाचः^{१७} न यज्ञयुक्ताः^{१८} वृथाकर्माणि कुर्वन्त^{१९} इत्यर्थः^{२०} । ये च न पुत्राः^{२१} पृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान् वि चयिष्टमित्यनुषज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आद्वी ब्रवाम सत्यान्युक्था नर्किदेवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मनानाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नर्किः । देवेभिः । यतथः । महित्वा ॥ १० ॥

यन् यदा^१ कीस्तासः मेधाविन उद्गातारः । ‘उशिजः कीस्तासः’ इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुतिं^२ वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा^३ के चित् बहुचाः^४ मनानाः अग्न्यादीन् स्तुवन्तः^५ निविदः^६ शंसन्ति । आत् तथा सति^७ वाम युवाभ्यां^८ सत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वयं^९ ब्रवाम । महित्वा महत्वेन^{१०} देवेभिः अन्यैर्देवैः सह^{११} नर्किः^{१२} यतथः न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णं यद्रेण वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्या । वाम् । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णम् । यत् । रेण । वृषणम् । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणौ^१ अवोः अवतोः^२ वाम युवयोः^३ अभिष्टौ अभिगमने^४ छर्दिषः गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । युवामभिगतेषु स्तोत्रेषु^५ युवोः युवयोः संबन्धि^६ युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकम्^७ अस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः—‘अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति हस्वनाम निकृत्तं भवति’ (निरु. ६. ३) इति । इत्या सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यत् यदा^८ गावः स्तुतयः^९ अनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा^{१०} च ऋजिप्यम् ऋजुगामिनं^{११} धृष्णं शत्रूणां धर्षकं^{१२} वृषणं कामानां वर्धितारं सोमं^{१३} रेण रमणे यज्ञे^{१४} युनजन् यजमाना युज्युः ॥ १० ॥

१. ख-झ-त-भ-ये यज्ञः; न-ये यज्ञाः; श-ये यजमानाः । २. ख-झ-त-न-भ-श-यज्ञयुक्ता न ।

३. ख-त-न-श-कुर्वन्तीत्यर्थः; झ-भ-कुर्वतीत्यर्थः । ४. ख-झ-न-भ-‘संबन्धि’ नास्ति । ५. ख-

झ-न-भ-तदा ।

‘श्रुष्टी वाम्’ इत्येकादशच ससमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं श्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—
 ‘श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्यौ’ इति । ‘प्र सम्राजे, इन्द्रावरुणा सुतपौ’ इत्येते जगत्यौ शिष्टा-
 स्त्रिष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रा-
 वरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
 तृतीयसवने ‘इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’ इति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा
 सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने
 ‘इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य’ इति मैत्रावरुणस्य शास्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा मधुमत्त-
 मस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्वै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञः । उद्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तबर्हिषः । यजध्वै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आववर्तत् ॥ १ ॥

‘महे मंहनीयौ हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोरर्थे’ श्रुष्टी क्षिप्रः । तथा च यास्कः—‘श्रुष्टीति
 क्षिप्रनामाशु अष्टीति’ (निरु. ६. १२) । ‘यज्ञः सोमः सजोषाः ऋत्विग्भिः सहितः’ अथ ‘आ
 समन्तात्’ उद्यतः प्रवृत्तः । ‘यः सोमः मनुष्वत् मनोरिव वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यजमानस्य
 इषे अज्ञार्थं’ महे महते ‘सुम्नाय सुम्नाय च’ यजध्वै यष्टुं वाम् ‘आववर्तत् आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतम् ।

मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मा ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणाम् । शविष्ठा । ता । हि । भूतम् ।

मघोनाम् । मंहिष्ठा । तुविशुष्मा । ऋतेन । वृत्रतुरा । सर्वसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ‘ता तौ प्रसिद्धौ युवां’ श्रेष्ठा श्रेष्ठौ ‘देवताता देवतातां यज्ञे’ ‘इष्टिः देवताता’
 इति यज्ञनामसु पाठात् । ‘तुजा धनानां प्रेरकौ’ हि ‘भूतं भवतम्’ । किंच ‘ता तौ’ ‘हि युवां’
 ‘शूराणां मध्ये’ ‘शविष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ’ भूतम् । किंच ‘मघोनां’ दानवतां ‘मंहिष्ठा दातृत्वमौ’
 ‘तुविशुष्मा बहुबलौ’ ‘ऋतेन सत्येन’ ‘वृत्रतुरा शत्रूणां हिंसकौ’ ‘सर्वसेना कृत्स्नसेनौ च’ भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूपैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।

वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिषत्तयन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूपैः । सुम्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चकाना ।

वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । सिषत्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

हे भरद्वाज वनमस्येभिः स्तुत्यैः वृक्षैः बलैः । 'शूपम्' इति बलनामसु पाठात् । वसुमेभिः सुखैश्च सर्वैः चकाना स्तुता ॥ कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लिटः कानचि रूपमिदम् ॥ वता ताविन्द्रावरुणौ वृणीहि स्तुहि । अन्यः तयोरन्य इन्द्रः वृत्रं वृत्रनामकमसुरं वज्रेण हन्ति । अन्यः वरुणः विप्रः प्राज्ञः वृजनेषु स्तोतृणामुद्रवेषु रक्षितुं शक्नुवा बलेन वसिपत्तिं संगच्छते ॥

प्राश्च यन्नरश्च वावृधन्तु विश्वे देवासो नरां स्वर्गूर्ताः ।

प्रेम्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमूर्वा ॥ ४ ॥

प्राः । च । यत् । नरः । च । ववृधन्त । विश्वे । देवाः । नराम् । स्वर्गूर्ताः ।

प्र । एभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽत्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

नरां नृणां मनुष्याणां मध्ये प्राश्च स्त्रियश्च । 'मेना प्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति यास्कवचनात् । नरश्च पुरुषाश्च विश्वे सर्वे देवाः देवाः स्तोतारः ॥ देवासः इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंस्त्रिर्देशः ॥ स्वर्गूर्ताः स्वयमुद्यताः यत् यदा ववृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते^१ तदा हे इन्द्रावरुणौ महित्वा महत्त्वयुक्तौ एभ्यः स्तोत्रेभ्यः प्रभूतं प्रभवतम् । हे द्यौः पृथिवि च उभे उर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्रभूतमित्यनुपङ्गः ॥

स इत्सुदानुः स्ववां क्रतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विषस्तरिदास्वान्वंसद्रयि रयिवतश्च जनान् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सुऽदानुः । स्वऽवान् । क्रतुऽवां । इन्द्रा । यः । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विषः । तरेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिम् । रयिऽवतः । च । जनान् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रा इन्द्रौ वरुणा हे वरुणौ ॥ इतरेतयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ह्रस्वश्छान्दसः ॥ वां युवाभ्यां वयः यजमानः त्मन् आत्मनैव दाशति हवींषि ददाति यस इत् स एव सुदानुः शोभनदानो भवति । स्ववान् धनवांश्च क्रतावा यज्ञवांश्च भवति । किञ्च सः दास्वान् दानवान् द्विषः द्वेष्टुः इषा अग्नेन जयलब्धेन सह तरेत् प्राप्येत । अपि च रयिं धनं रयिवतः धनवतः जनान् पुत्रान् च वंसत् संभजेत्^२ ॥ ॥ ११ ॥

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धत्थो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाशुऽध्वराय । देवा । रयिम् । धत्थः । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥ ६ ॥

देवा देवौ स्तूयमानौ हे इन्द्रावरुणौ युवं युवां दाश्वध्वराय दत्तहविष्काय वसुमन्तं धनानुबन्धिनां पुरुक्षुं बह्वक्षं पूर्णयशस्कं वा यं यादशं रयिं धनं धत्थः प्रयच्छथः । वयः अपि च वनुषां हिंसकानाम् अशस्तीः अकीर्तिः । शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः । प्र भनक्ति प्रहजति यसः तादृशो रयिः अस्मे अस्मासु स्यात् भूयान् ॥

१. य-स्तुत्या वर्धन्ते वर्धयन्ति । २. ख-ह-भ-संभजते; न-श-संभजेत ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ष्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो धुम्ना तिरिते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सु॒ऽत्रात्रः । दे॒वऽगो॒पाः । सु॒रिऽभ्यः । इन्द्रा॒वरु॒णा । र॒यिः । ष्या॒त् ।

येषा॑म् । शुष्मः । पृ॒त॒नासु । सा॒ह्वान् । प्र । स॒द्यः । धु॒म्ना । ति॒रि॒ते । ततु॑रिः ॥ ७ ॥

१ उत अपि च १ इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ १ सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः १ नः अस्मभ्यं १ सुत्रात्रः सुरक्षः १ देवगोपाः । देवा गोपा गोसारो यस्य स तथाविधः । १ रयिः धनं १ ष्यात् भूयात् । किंच १ येषाम् अस्माकं १ शुष्मः बलं १ पृतनासु युद्धेषु १ साह्वान् शत्रूणामभिभविता १ ततुरिः हिंसकश्च सन् १ धुम्ना यशांसि १ सद्यः एव १ प्र १ तिरिते सम्यक् तिरस्कुर्यात् ॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नः । इन्द्रा॒वरु॒णा । गृ॒णा॒ना । पृ॒ङ्क्तं । र॒यिम् । सौ॒श्रव॒साय॑ । दे॒वा ।

इ॒त्था । गृ॒णन्तः । म॒हि॒नस्य॑ । श॒र्धः । अ॒पः । न । ना॒वा । दुः॒इ॒ता । तरे॑म ॥ ८ ॥

हे १ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ १ गृणाना स्तूयमानौ युवां १ नः अस्मभ्यं १ सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्वाय १ रयिं धनं १ नु क्षिप्रं १ पृङ्क्तं प्रयच्छतम् । किंच १ देवा हे देवौ १ महिनस्य महतोयुवयोः १ शर्धः बलम् १ इत्था इत्थं १ गृणन्तः स्तुवन्तो वयं १ दुरिता दुरितानि १ नावा १ अपो १ न उदकानीव १ तरेम ॥

प्र सप्त्राजै बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिन्नतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । स॒प्त्रा॒जै । बृ॒ह॒ते । म॒न्म॑ । नु । प्रि॒य॒म॒र्च॑ । दे॒वाय॑ । वरु॒णाय॑ । स॒प्र॒थः ।

अ॒यम् । यः । उ॒र्वी इति॑ । म॒हि॒ना । म॒हि॒न्न॒तः । क्र॒त्वा । वि॒भा॒त्य॒ज॒रो । न । शो॒चि॒षा ॥ ९ ॥

हे स्तोतः १ सप्त्राजै आज्ञया राज्ञां शासकाय १ बृहते परिवृढाय १ देवाय द्योतमानाय १ वरुणाय १ प्रियं मनोहरं १ मप्रथः सर्वतः पृथुः । तथा च यास्कः—' सप्रथाः सर्वतः पृथुः ' (निरु. ६. ७) इति । १ मम्म स्तोत्रं १ नु अद्य १ प्र १ अर्चं प्रोच्चारय । १ अयं १ यः योऽयं वरुणः १ महिना महिन्ना युक्तः १ महिन्नतः १ महाकर्मा १ क्रत्वा प्रज्ञया च युक्तः १ अजरो १ न जरारहितश्च १ उर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ १ शोचिषा दीप्त्या १ विभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मधं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रा॒वरु॒णा । सु॒त॒पा॒वि॒मं । सु॒तं । सो॒मं । पि॒ब॒तं । म॒धं । धृ॒त॒व्र॒ता ।

यु॒वोः । र॒थः । अध्व॑रम् । दे॒व॒वी॒त॒ये । प्र॒ति । स्व॒सर॑म् । उ॒प॒ । या॒ति॒ । पी॒त॒ये ॥ १० ॥

१ इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ १ सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां १ मधुं मदकरं १ सुतम् अभियुतम् १ इमं १ सोमं १ पिबतम् । किंच १ धृतव्रता हे धृतकर्माणौ १ युवोः युवयोः १ रथः १ अध्वरम् उद्दिश्य १ देववीतये देवानां पानार्थं १ पीतये युवयोरपि सोमपानार्थं १ स्वसरं मार्गं १ प्रति १ उप १ याति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिषिक्तम् । अस्मे इति ।

आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥ ११ ॥

१ इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ १ वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां १ मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्तं^१ रमवन्तं १ वृष्णः वर्षितारं १ सोमस्य सोमम् १ आ १ वृषेथाम् अक्षीतम् । तथा च शतपथ-ब्राह्मण—‘ यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमक्षीतेत्येवैतदाह ’ (श. ब्रा. २. ४. २. २०) इति । १ वां युवयोरर्थे १ इदम् १ अन्धः सोमरूपमन्नम् १ अस्मे अस्माभिः १ परिषिक्तं पात्रेषु । अतः १ आसद्य उपविश्य १ अस्मिन् १ बर्हिषि यज्ञे १ मादयेथां सोमपानेनेति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

‘ सं वां कर्मणा ’ इत्यष्टर्चमष्टमं मूक्तं भरद्वाजस्यार्षे त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च—‘ सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम् ’ इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत् सूक्तम् । सूच्यते हि—‘ सं वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सोमातिरेके प्रातः-सवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते ‘ सं वाम् ’ इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिदेवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । सोमातिरेके माध्यंदिनसवने ‘ या विश्वासाम् ’ इत्येपा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘ इन्द्राविष्णू मदपती ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘ इन्द्राविष्णू पिबतम् ’ इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येसं स्तोममर्हते जातवेदसे ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पृथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णू इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पृथिभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

हे १ इन्द्राविष्णू १ वां युवां १ कर्मणा स्तोत्रेण १ इषा हविषा च १ सं १ हिनोमि सम्यक् प्रेरयामि । १ अपसः कर्मणः १ अस्य उक्थस्य १ पारे समाप्तौ १ यज्ञं १ जुषेथां सेवेथाम् । किंच १ अरिष्टैः अनुपद्रवैः १ पृथिभिः मार्गैः १ नः अस्मान् १ पारयन्ता पारं नयन्तौ युवां १ द्रविणं धनं १ धत्तम् अस्मभ्यं दत्तम् ॥

या विश्वासां जनिता मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अकैः ॥ २ ॥

या । विश्वा_१साम् । जनि_२ताराम् । मती_३नाम् । इन्द्राविष्णू इति । कलशा । सोम_४धाना ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमासः । गीयमानासः । अकैः ॥ २ ॥

यथा यौ प्रसिद्धौ । इन्द्राविष्णू । विश्वामां सर्वासां । मतीनां । स्तुतीनां । जनितारा जनितारौ ॥ 'जन जनने' इत्यस्मात् धातोः तृचि इदं रूपम् । यद्वा । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निषाननात् णिलोपः ॥ कलशा कलशौ । सोमधाना सोमस्य निधानभूता च स्याताम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू । वां युवां । शस्यमानाः उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः । गिरः वाचः । प्र । अवन्तु प्राप्नुवन्तु । अकैः स्तोतृभिः । गीयमानासः गीयमानाः । स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च । प्र । अवन्तु प्राप्नुवन्तु ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमै यातुं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्तुभिरुमतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू इति । मदपती इति मदपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातुम् । द्रविणो इति । दधाना ।

मम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥ ३ ॥

हे । इन्द्राविष्णू । मदानां सोमानां । मदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्दः^१ अनुवादः । द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति निष्पन्नं पदम् ॥ दधाना ददानौ युवां । सोमम् अभि^२ । आ । यातुम् । मतीनां स्तोतृणां । स्तोमासः स्तोत्राणि । उक्थैः शस्त्रैः । सार्धं । शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः । वां युवाम् । अक्तुभिः तेजोभिः । सम् । अञ्जन्तु^३ समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरौ मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमाति_१सहः । इन्द्राविष्णू इति । सधमादः । वहन्तु ।

जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे । इन्द्राविष्णू । वां युवाम् । अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभूतितारः । सधमादः सह माद्यन्तः । अश्वासः अश्वाः । आ । वहन्तु । मतीनां स्तोतृणां । विश्वा विश्वानि सर्वाणि । हवना हवनानि स्तोत्राणि । जुषेथां सेवेथाम् । तदर्थं । मे मदीयानि । ब्रह्माणि स्तोत्राणि । गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च । उप । शृणुतम् ॥

इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वां सोमस्य मदं उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवयोः तत् कर्म पनयाय्यं स्तुत्यम् । किं तत् कर्मेत्यत आह । सोमस्य मदे सति यत् उरु विस्तीर्णं चक्रमाथे विचक्रमाथे^१ । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथापि एकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यच्च अन्तरिक्षं वरीयः उत्तरम् अकृणुतम् अकुरुतम् । यदपि च रजांसि लोकान् सर्वान् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्कः । नः अस्माकं जीवसे जीवनाय अप्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अग्रोऽद्वाना । नमसा । रातहव्या ।

घृतासुती इति घृतोऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति ।

समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृताक्षौ इन्द्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानौ अग्राद्वाना सोमाग्रस्य^२ शुक्रस्य अत्तारौ नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविकौ यजमानैः अस्मे अस्मभ्यं द्रविणं धत्तं धत्तं प्रयच्छतम् । किञ्च युवां समुद्रः उदधिरिव स्थः भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशः भवथः ॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेत्याम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरम् । पृणेत्याम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अगमन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

दत्ता हे दर्शनीयौ इन्द्राविष्णू युवां मध्वो^३ अस्य मदकरमिमं सोमस्य सोमं पिबतम् । किञ्च जठरम् उदरं पृणेत्यां सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वां युवां^३ मदिराणि मदकराणि अन्धांसि सोमात्मकान्यज्ञानि आ अगमन् अभिगच्छन्तु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवं मदीयमाह्वानं च उप शृणुतम् ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श- 'विचक्रमाथे' नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ-सोमस्य । ३. ख-झ-न-भ-श- 'मध्वो...युवां' नास्ति; घ-मध्वः मधुरस्य मधुरमस्य सोमस्य इमं सोमं पिबतं जठरं पृणेत्यां पूरयेथाम् । वां युवाम्; त-अस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं पिबतम् । तेन च जठरमुदरं सोमेन पृणेत्यां पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वां युवाम् ।

उ॒भा जि॒ग्यथु॑र्न॒ परा॑ जये॒थे न॒ परा॑ जि॒ग्ये क॒तरश्च॑नै॒नोः ।

इन्द्र॑श्च वि॒ष्णो यद॑पस्पृ॒धेथां॑ त्रे॒धा स॒हस्रं॑ वि तदै॑रये॒थाम् ॥ ८ ॥

उ॒भा । जि॒ग्यथुः । न । परा॑ । जये॒थे इति॑ । न । परा॑ । जि॒ग्ये । क॒तरः । च॒न । ए॒नोः ।

इन्द्रः॑ । च । वि॒ष्णो इति॑ । यत् । अप॑स्पृधे॒थाम् ।

त्रे॒धा । स॒हस्रम् । वि । तत् । ऐ॒रये॒थाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां वजिग्यथुः शत्रूनजैष्टम् । न परा वजयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोः एनयोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चन एकतरोऽपि न परा वजिग्ये न पराजैष्ट । हे विष्णो इन्द्रश्च स्वं च युवां यत् यद्वस्तु प्रति अपस्पृधेथाम् असुरैः सहास्पृधेथां त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं सहस्रम् अमितं च वि यत् ऐरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभा जिग्यथुरित्यच्छात्राकस्यांभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्य इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितिन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते तान् ह स्म जित्वांचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाल्लोकान्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम्’ (ऐ. ब्रा. ६.१५) इति । यद्वा । तत् सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ घृतवती भुवनानाम् ’ इति षड्भ्यं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पं जागतं द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ घृतवती पद द्यावापृथिवीयं^१ जागतम् ’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ घृतवती भुवनानामभिध्रियेन्द्र ऋभुभिर्वांजवन्निरिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । बृहस्पतिसत्वेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृचः । सूत्रितं च (आश्व. श्रौ. ९. ५) । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ घृतेन द्यावापृथिवी ’ इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च—‘ घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रंऽनश्वो जातः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

घृ॒तव॑ती॒ भुव॑नानाम॒भिध्रि॑योर्वी॒ पृथ्वी॑ म॒धुदु॑घे सु॒पेश॑सा ।

द्या॒वापृ॑थि॒वी वरु॑णस्य॒ धर्म॑णा वि॒ष्क॑भिते अ॒जरे॑ भूरि॒रेत॑सा ॥ १ ॥

घृ॒तव॑ती इति॑ घृ॒तव॑ती । भुव॑नानाम् । अ॒भिध्रि॑या ।

उ॒र्वी इति॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । म॒धुदु॑घे इति॑ म॒धुऽदु॑घे । सु॒पेश॑सा ।

द्या॒वापृ॑थि॒वी इति॑ । वरु॑णस्य । धर्म॑णा ।

वि॒स्क॑भिते॒ इति॑ वि॒स्क॑भिते । अ॒जरे॑ इति॑ । भूरि॒रेत॑सा ॥ १ ॥

१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १घृतवती दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा । ' वनं घृतम् ' इत्युदक-
नामसु पाठात् । भवत इति शेषः । २भुवनानां भूतानाम् ३अभिभ्रिया अभिभ्रयणीये^१ भवत इति
सर्वत्रानुसंधेयम् । ४उर्वी विस्तीर्णे ५पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च ६मधुदुधे मधुन उदकस्य
७दोग्ध्र्यौ ८सुपेशसा सुरूपे ९वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य १०धर्मणा धारणेन^२ ११विष्कभिते पृथग्धारिते
१२अजरे नित्ये १३भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये^३ वा भवतः^३ । अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गात्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

असंश्रन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असंश्रन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिधारे । पर्यस्वती इति ।

घृतम् । दुहाते इति । सुकृते । शुचित्रते इति शुचित्रते ।

राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति ।

अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुःहितम् ॥ २ ॥

१असंश्रन्ती असंश्रयमाने व्युदस्यन्त्यौ वा २भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुत्यु-
द्धतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारस्त्वम्^४ । ३पर्यस्वती उदकवत्यौ । तथा च यास्कः - ' असंश्र-
माने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ ' (निरु. ५.२) इति । ४शुचित्रते शुचिक्रिये
द्यावापृथिव्यौ ५सुकृते शोभनकारिणे यजमानाय ६घृतं सस्यादिसमृद्धिहेतुमुदकं ७दुहाते । अथ
प्रत्यक्षस्तुतिः । ८रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ ९अस्य १०भुवनस्य भूतजातस्य ११राजन्ती ईशाने युवाम् १२अस्मे
अस्मासु १३रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं १४सिञ्चतम् । १५यत् रेतः १६मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजामिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरुपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रजामिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरुपाणि । सव्रता ॥ ३ ॥

१धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे २रोदसी ३वां युवाभ्यां ४यः ५मर्तः मर्त्यः
६ऋजवे ७क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय ८ददाश हवींषि ददाति ९सः मर्त्यः १०साधति^५ कामान्
साधयति । किंच ११प्रजामिः पुत्रपौत्रादिभिः १२प्र जायते प्रवृद्धो भवति । १३धर्मणः कर्मणः
१४परि उपरि १५युवोः युवयोः १६सिक्ता सिक्तानि रेतंसि १७विषुरुपाणि नानावर्णानि १८सव्रता समान-
कर्माणि भूतानि जायन्ते ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-अभिभ्रयणीयेन । २. य-धारकेन । ३. य-बहुकार्येति भावः । ४. ख-झ-न-भ-बहुधारम् ; श-बहुधारं त्वम् । ५. ख-झ-न-भ- स साधति ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इदिप्रा ईळते सुन्नमिष्ट्ये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृवूर्ये । पुरोहिते इति पुरऽहिते ।

ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुन्नम् । इष्ट्ये ॥ ४ ॥

१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १ घृतेन उदकेन १ अभिवृते आवृते १ भवतः । १ घृतश्रिया उदकं श्रयन्त्यौ च १ घृतपृचा घृतसंपृक्ते च १ घृतावृधा १ घृतं वर्धयन्त्यौ च १ उर्वी विस्तीर्णं १ पृथ्वी प्रथिते च भवतः । १ होतृवूर्ये १ यज्ञे १ पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । १ विप्राः प्राजाः ४ स्तोतारः १ ते १ इत् द्यावापृथिव्यावेव १ इष्ट्ये यज्ञाय । 'होत्रा इष्टिः' इति यज्ञनामसु पाठात् । १ सुन्नं सुखम् १ ईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुता मधुदुधे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् ।

मधुऽश्रुता । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।

दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता ।

महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

१ मधुश्रुता उदकस्य क्षारयिष्यौ १ मधुदुधे उदकदोऽग्न्यौ १ मधुव्रते उदकार्यकर्माणौ १ देवता देवताभूते १ अस्मे अस्मासु १ यज्ञं १ द्रविणं धनं १ च १ महि महत् १ श्रवः यशः १ वाजम् अङ्गं १ सुवीर्यं सुवीरत्वं च १ दधाने ददत्यौ १ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १ नः अस्मान् १ मधु मधुना ॥ तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ १ मिमिक्षतां सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनि वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा ।

संरराणे इति समऽरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-अपवृते । २. ख-झ-त-न-भ-श-घृतवृधा । ३. श-होतृवूर्यं होतृभिर्वरणीये ।

४. ख-झ-न-भ-प्राजाः ।

‘पिता वर्षस्य’ सेकृत्वेन पितृभूता ‘द्यौश्च’ माता धारकत्वेन मातृभूता ‘पृथिवी’ च उभे
 ‘नः अस्मभ्यम्’ ऊर्जम् अन्नं ‘पिन्वतां’ यच्छताम् । किंच ‘विश्वविदा विश्वं जानज्यौ विश्वस्य
 वेदयिज्यौ वा’ सुदंससा सुकर्माणौ ‘संरराणे परस्पोपकार्योपकारकभावेन सह रममाणे’ विश्वशंभुवा
 सर्वस्य भावयिज्यौ^१ ‘रोदसी छावापृथिव्यौ’ अस्मे अस्मासु ‘सनि संभजनीयं पुत्रादिकं’ वाजं बलं
 ‘रयिं धनं च’ समिन्वतां संप्रेरयताम् ॥ १४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इति पठ्यं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्त्रो
 जगत्यश्चतुर्ध्यास्तिस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु ष्य सावित्रं त्रिष्टुदन्तम्^२’ इति । सूक्त-
 विनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विंशिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचः सावित्रसूक्तस्थान आवपनीयः ।
 सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रग्ते हि छावापृथिवी’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान एष तृचः । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता
 हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । त्र्युक्ते पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘उदु ष्य देवः सविता
 दमूनाः’ इति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः’
 (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ‘वाममद्य’ इति याज्या ।
 सूत्रितं च—‘वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन्त्व व्रते वयम्’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्तु सर्वनाय सुक्रतुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुणुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । बाहू इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुक्रतुः ।

घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुणुते । मखः । युवा । सुदक्षः । रजसः । विधर्मणि ॥ १ ॥

‘देवः द्योतमानः’ सुक्रतुः सुकर्मा ‘स्यः स प्रसिद्धः’ सविता ‘हिरण्यया हिरण्यया आत्मीयौ
 ‘बाहू’ सवनाय सुवनाय दानाय वा ‘उत्’ अयंस्तु उद्यच्छति । किंच ‘मखः मंहनीयः’ ‘युवा
 नित्यतरुणः’ सुदक्षः सुप्रज्ञः ‘रजसः लोकरयोदकस्य वा’ विधर्मणि विधारणे स्थितः ‘घृतेन उदकेन
 पूणौ स्वौ’ पाणी ‘अभि’ प्रुणुते अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विपदः । यः । चतुष्पदः । निवेशने । प्रसवे । च । असि । भूमनः ॥ २ ॥

तस्य ‘देवस्य’ सवितुः प्रेरकस्य ‘सवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यास्कः—‘सवीमनि
 प्रसवे’ (निरु. ६. ७) इति । ‘श्रेष्ठे’ अतिशयेन प्रशस्ते ‘वसुनः’ धनस्य ‘दावने दाने’ च
 ‘स्याम’ समर्था भूयास्म । ‘यः त्वं’ विश्वस्य सर्वस्य ‘द्विपदः’ निवेशने स्थितौ ‘प्रसवे’ च स्वतन्त्रः
 ‘असि । ‘यः त्वं’ भूमनः भूरेः ‘चतुष्पदः’ निवेशने प्रसवे च स्वतन्त्रोऽसि ॥

१. ख-झ-न-भ-श-वर्षकस्य । २. ख-झ-त-न-भ-श—‘विश्वशंभुवा...भावयिज्यौ’ नास्ति । ३. ख-झ-
 न-भ-श-त्रिष्टुदन्तमिति ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्टं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुऽभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ।
हिरण्यजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । माकिः । नः । अघशंसः । ईशत ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः ऽअदब्धेभिः अहिंसितैः ऽपायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनैर्वा ऽशिवेभिः सुख-
करैः ऽनः अस्माकं ऽगयं गृहं धनं वा । ' गयः कृदरः ' इति गृहनामसु ' मीळ्हं गयः ' इति
धननामसु पाठात् । ऽअद्य ऽपरि ऽपाहि रक्ष । ऽहिरण्यजिह्वः हितरमणीयवाक् ऽत्वम् । तथा च
यास्कः—' हिरण्यं कस्मात् ' इत्युपक्रम्य ' हितरमणं भवतीति वा ' (निरु. २. १०) इति ।
ऽसुविताय सुखाय ऽनव्यसे नवतराय भव । ऽरक्ष अस्मान् दालय च । ऽनः अस्माकम् ऽअघशंसः
अनर्थमाशंसमानः^१ शत्रुः^२ ऽमाकिः ऽईशत मेशत ॥

उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुपे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यपाणिः । प्रतिदोषम् । अस्थात् ।
अयः ऽहनुः । यजतः । मन्द्रजिह्वः । आ । दाशुपे । सुवति । भूरि । वामम् ॥ ४ ॥

ऽदेवः द्योतमानः ऽदमूनाः दममनाः दानमना वा । तथा च यास्कः—' दमूना दममना वा
दानमना' वा^३ दान्तमना वा ' (निरु. ३. ४) इति । ऽहिरण्यपाणिः हिरण्यपाणिः ऽअयोहनुः
हिरण्यमयहनुः । ' रुक्मम् अयः ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । ऽयजतः यष्ट्यः ऽमन्द्रजिह्वः
मांदमानवाक् ऽस्यः सः ऽसविता ऽप्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रेः अवसानेऽवसाने ऽउत् ऽअस्थात्
उत्तिष्ठतु । यः ऽदाशुपे यजमानाय मह्यं ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं वननीयं संभजनीयमन्नम् । ' वामं
वननीयम् ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कः । ऽआ ऽसुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहीस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुप्रतीका ।
दिवः । रोहीसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥ ५ ॥

ऽसविता ऽउपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव ऽहिरण्यया हिरण्ययौ ऽसुप्रतीका शोभनावयवौ
ऽबाहू ऽउत् ऽअयान् उद्यच्छतु । योऽयं ऽपृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् ऽदिवः अन्तरिक्षस्य
ऽरोहीसि उच्छ्रितप्रदेशान् ऽअरुहत् रोहति । ऽपतयत् गच्छत् ऽकच्चित् यत्किञ्चित् ऽअभ्वं
महत् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् ऽअरीरमत् रमयति च ॥

१. ख-झ-रक्षणेस्मान्; घ-अस्मान् रक्ष; न-भ-रक्षणेन; श-रक्षणास्मान् । २. ख-भ-अघमा^०;
झ-न-अर्थमा^० । ३. ख-झ-त-न-भ-श-शत्रुः नोऽस्माकम् । ४. ख-झ-न-भ-' दानमना वा ' नास्ति ।

वाममद्य संवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।
वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया । धिया । वामभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

हे वसवितः वस्मभ्यं वामं धनम् अद्य सावीः सुव । श्वः च वामं धनं प्रसुव ।
किं बहुक्त्या । वदिवेदिवे प्रतिदिनं वामं धनं प्रसुव । हे देव हि यस्मात् वक्ष्यस्य
निवासभूतस्य भूरैः प्रभूतस्य वामस्य दातासि अतो वयम् अया अनया धिया स्तुत्या
वामभाजः धनवन्तः स्याम भूयास्म ॥ १५ ॥

‘ इन्द्रासोमा महि ’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं ऋषभमिन्द्रासोमदेवताकम् ।
अनुक्रम्यते च- ‘ इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम् ’ इति । सूक्तविनियोगं लैङ्गिकः ॥

इन्द्रासोमा महि तद्वा महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।

युवं सूर्यं विविदथुयुवं स्वर्विश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । महित्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रथुः ।

युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वः । विश्वा । तमांसि । अहतम् । निदः । च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ वामं युवयोः वत् महित्वं महत्वं महि महत् । किं
तदित्यत आह । युवं युवां महानि महान्ति प्रथमानि प्रतमानि मुख्यानि वा भूतानि ।
‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति ’ (निरु. २.२२) इति यागकः । चक्रथुः अकार्षम् ।
किंच युवं युवां सूर्यं विविदथुः अलम्भयतं च जनान् । युवं युवां स्वः उदकं च
विविदथुः । ‘ हंम स्वः ’ इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च विश्वा विश्वानि तमांसि निदश्च
निन्दतृणसुरांश्च अहतम् अहिस्तम् ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उपासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उपसम् । उत् । सूर्यम् । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उप । द्याम् । स्कम्भथुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ उपसं वासयथः विवासयथः । उपसं व्युच्छन्तीं
काश्यथ इत्यर्थः । किंच सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सह उत् नयथः । अपि च द्यां

१. ख-झ-त-न-भ-य-श-किंच बहुक्त्या; घ-किंच । २. ख-घ-झ-न-भ-श-‘धनं’ नास्ति । ३. ख-झ-
त-न-भ-श-प्रतमानि । ४. झ-न-श-प्रथमो ।

दिवं^१ वस्कम्भनेन स्तम्भनहेतुनान्तरिक्षेण^२ मध्ये स्थापितेन उप वस्कम्भधुः अस्तम्भयतम्^३ ।
मातरं विश्वस्य मातृभूतां पृथिवीं वि अप्रथतं व्यप्रथयतम् ॥

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणीस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरुणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिम् । अपः । परिऽस्थाम् । हथः । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौः । अमन्यत ।
प्र । अणांसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथुः । पुरुणि ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ^१ अहिं जगत आहन्तारम्^२ अपः मेघस्थान्युदकानि^३ परिष्ठां परिवृत्त्य स्थितं^४
वृत्रम् असुरं^५ हथः हतम् । तदानीं द्यौः^६ वां युवाम् अनु^७ अमन्यत । किञ्च नदीनाम्^८
अणांसि उदकानि^९ प्र ऐरयतम् । पुरुणि बहूनि । 'तुवि पुरु' इति बहुनामसु पाठात् ।
समुद्राणि उदकस्थानानि^{१०} आ पप्रथुः उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्तीत्युदकान्येव
समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—'समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः
समभिद्रवन्त्येनामापः समोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनचीति'^{११} वा' (निरु. २.१०) इति ॥

इन्द्रासोमा पक्वमास्वन्तानि गवामिदधधुर्वक्षणासु ।

जगृभथुरनपिनद्धमासु रुश्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पक्वम् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधधुः । वक्षणासु ।

जगृभथुः । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुश्चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ^१ आमासु अपक्वासु^२ गवां वक्षणासु ऊधःसु^३ अन्तः मध्ये पक्वं^४
पयः नि दधधुः । किञ्च चित्रासु नानावर्णासु^५ आसु जगतीषु गोषु । 'इवा जगती'^६
इति गोनामसु पाठात् । अन्तः मध्ये अनपिनद्धं केना^७ रुद्धं^८ रुद्धवर्णं पयः जगृभथुः ।
यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षरति तथा धारितवः तावित्यर्थः । इत् इति प्रणः ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।

युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यसाचम् । श्रुत्यम् । रराथे इति ।

युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिभ्यः । सम् । विव्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ^१ युवं युवां तरुत्रं तारकम्^२ अपत्यसाचं संतानयुक्तं^३ श्रुत्यं^४
श्रवणीयं^५ रयि धनम् अङ्ग क्षिप्रं रराथे अस्मभ्यं धत्थः । किञ्च उग्रा हे उद्गूर्णाविन्द्रासोमौ^६ युवं^७
युवां नर्यं नृभ्यो हितं^८ पृतनासहं शत्रुसैन्याभिभावुकं^९ शुष्मं बलं चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः ।
'कृष्टयः चर्षणयः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । सं विव्यथुः समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा ॥ ११६ ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-स्तम्भनेन हेतुना^२; य-स्कम्भनहेतुना^३ । २. य-अस्कम्भयतम् ।

३. ख-झ-न-भ-श-समुज्जतीति । ४. ख-झ-न-भ-श-श्रयणीयम् । ५. ख-झ-त-न-भ-श-'शत्रुसैन्याभि-
भावुकं' नास्ति ।

‘यो अद्रिभिर्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘यो अद्रिभिर्तृचं बार्हस्पत्यम्’ इति । आभिष्टविकेपूव्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे स्तोमाति-
शंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘यो अद्रिभिर्द्यज्ञे दिव इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ ‘बृहस्पतिः समजयद्वसूनीति - - त्वामीव्यते अजिरं दूष्याय’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

यो अद्रिभिर्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभिर् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हऽज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यः । वृहस्पतिः । अद्रिभिर् पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा ।
‘अद्रिः प्रावः’ इति मेघनामसु पाठात् । प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातः ऋतावा
सत्यवान् उदकवान् वा आङ्गिरसः पश्चाज्जातः । तथा च निगमः—‘येऽङ्गारा आसंस्ते-
ऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तत् बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. भा. ३. ३४) इति ।
हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्बृंहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने
वर्तमानः नः अस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः वृषभः वर्षकः सन् रोदसी
घावापृथिव्यौ आ रोरवीनि अभिगर्जति ॥

जनाय चिद्य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

मन्वृत्राणि वि पुरीं दर्दरीति जयञ्छत्रैर्मित्रान्पृतुसु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

मन् । वृत्राणि । वि । पुरीः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । मित्रान् । पृतुऽसु । सहन् ॥ २ ॥

अपि च यः वृहस्पतिः देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय ईवते उपगच्छते स्तोत्रे जनाय
लोकं स्थानं चकार करोति । चित् इति पूरणः । सः मन्वृत्राणि आवरकाणि तमांसि मन्
निवारयन् पृतुसु युद्धेषु शत्रून् जयन् मित्रान् सहन् अभिभवन् पुरः आसुरीः पुरीः वि
दर्दरीति भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्त्स्वः रप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । व्रजान् । गोऽमनः । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वः । अर्प्रतीऽतः । बृहस्पतिः । हन्ति । मित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥

देवः शान्तमानः एषः प्रसिद्धः बृहस्पतिः वसूनि पणीनामसुराणां बलस्य वा धनानि
महः महतः गोमतः गोसहितान् व्रजान् च समजयन् । तथा च निगमा—‘बृहस्पतिर्गोवपुषो

बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ' (ऋ. सं. १०. ६८. ९) इति, ' दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु मिननीर्कतेन । बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगृह्णाः सोमो प्रावाण ऋषयश्च विप्राः ' (ऋ. सं. १०. १०८. ११) इति । किंच ' बृहस्पतिः ' अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः ' सिषासन् संभक्तकामः ' स्वः स्वर्गस्य ' अमित्रम् असुरम् ' अर्कः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः ' वहन्ति । ' अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति ' (निरु. ५. ४) इति यास्कः ॥ ॥ १७ ॥

' सोमारुद्रा ' इति चतुर्केचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैषुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—' सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारुद्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमश्रुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अश्रुवन्तु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

' सोमारुद्रा हे सोमारुद्रा ' असुर्यम् असुरसंबन्धि बलमस्मासु ' धारयेथाम् । किंच ' दमेदमे सर्वेष्वस्मद्गृहेषु ' इष्टयः यज्ञाः ' वामं युवाम् ' अरम् अलं पर्याप्तं ' प्र ' अश्रुवन्तु प्रकर्षेण व्याप्नुवन्तु । अपि च युवां ' सप्त ' रत्ना रत्नानि ' दधाना धारयन्ता ' नः अस्मभ्यं ' शं सुखकरौ सुखरूपौ वा ' भूतं भवतम् । ' द्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये ' चतुष्पदे पश्चादये च ' शं भूतं भवतम् ॥

सोमारुद्रा वि वृहत् विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।

आरे बाधेथां निर्रक्तिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहत् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गयम् । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथाम् । निःऽर्रक्तिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

' सोमारुद्रा हे सोमारुद्रा ' नः अस्माकं ' गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा ' या ' अमीवा यो रोगः ' आविवेश तां ' विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां ' वि ' वृहत् वियोजयतम् । अपि च ' निर्रक्तिम् अलक्ष्मीं ' पराचैः पराग्यथा भवति तथा ' आरे दूरे ' बाधेथां निवारयतम् । ' अस्मे अस्माकं ' भद्रा भद्राणि ' सौश्रवसानि अज्ञानि यशांसि च ' सन्तु भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । श्रवांसं यशश्च ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे वसोमारुद्रा सोमारुद्रौ वयुवं युवाम् वस्मे अस्माकं वतन्षु अङ्गेषु वृत्तानि प्रसिद्धानि
वविश्वं सर्वाणि वभेजानि वधत्तं धारयतम् । किंच वनः अस्माकं वतन्षु अङ्गेषु अस्माभिः वृत्तं
वबद्धं च वयत् वृत्तः पापम् वस्ति विद्यते तत् पापम् वव अव वस्यतं क्षपयतं^१ श्लथयतम् ।
शिथिलबन्धं कुरुतमित्यर्थः । वस्मत् अस्मत्तः वसुञ्जतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सुमृळतं नः ।

प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्रोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽायुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । नः ।

प्र । नः । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । नः । सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

हे वसोमारुद्रौ वतिग्मायुधौ दीप्तधनुर्कौ वतिग्महेती तीक्ष्णशरी वसुशेवौ शोभनसुखप्रदौ
वसुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ
युवाम् इह लोके वनः अस्मान् वसु अत्यन्तं वमृळतं^२ सुखयतम् । वनः अस्मान् ववरुणस्य
वपाशान् वप्र वमुञ्चतम् । वनः अस्मान् वगोपायतम् आपद्भयो रक्षतं च ॥ ॥ १८ ॥

‘जीमूतस्य’ इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोरार्षम् । अनुक्रम्यते च—
‘जीमूतस्येवैकोना पायुर्भारद्वाजः संग्रामाङ्गान्युक्ताऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामार्त्नी इषुधि जगत्स्यर्धे
सारथिमर्धे रश्मीनश्चान् रथं रथगोपान् जगत्स्यार्त्नी लिङ्गोक्तदेवता^३ द्वाभ्यामिषूः प्रतोदं हस्तघ्नं
द्वाभ्यामिषूः पराः पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवताः संग्रामाशिषोऽन्त्यानुष्टुबीन आलाक्तेति च द्वे
द्वे’ इति । ‘रथे तिष्ठन्’ ‘ब्राह्मणासः’ इति पष्टीदशम्यौ जगत्स्यौ अन्त्या ‘यो नः स्वः’
इत्येषानुष्टुप् ‘ऋजाने’ ‘आ जङ्घन्ति’ ‘आलाक्ता’ ‘अवसृष्टा’ ‘यो नः स्वः’ इति
पञ्चानुष्टुभः ‘यत्र बाणाः’ इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यया वर्म स्तूयते, द्वितीयया धनुः,
तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या आर्त्नी, पञ्चम्या इषुधिः । अतः पञ्चानां वर्माद्या देवताः । पष्ट्याः
पूर्वार्धेन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तद्देवताकः^४ । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्या
अश्वाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तद्देवताकाः । ‘ब्राह्मणासः’ इत्यस्यां
ब्राह्मणपितृपोम्यद्यावापृथिवीपूषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशीद्वादश्या इषुस्तुतिरूपत्वात् इषु-
देवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तघ्नः । पञ्चदशीषोऽश्या इषुदेवताके । सप्त-
दश्या युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः ।
अन्त्याया देवा ब्रह्म च देवताः^५ । युद्धे अनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्व-
लायनः—‘संग्रामे समुपोलहे राजानं संनाहयेदा त्वाहार्पमन्तरेधीति पश्चाद्व्यस्थावस्थाय जीमूत-
स्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुर्हरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थी जपेत्पञ्च-
म्येषुधिं प्रयच्छेदभिप्रवर्तमाने पष्टीं सप्तम्याश्चानष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयेत्स्यहिरिव भोगः पंथति
बाहुमिति तलं नह्यमानम्’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति । तथा च ‘अवसृष्टा परा पतेतीषू-
न्विषर्जयेद्यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् संशिष्याद्वा’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति ।
अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्तहोमे ‘यो नः स्वः’ इत्येषा (आश्व. गृ. ३. ५. ७) ॥

१ ख-घ-झ-त-न-भ-श—‘क्षपयतं’ नास्ति । २ य-मृळयतंः श-मृळतं मृळयतम् । ३ ख-
जगत्स्याद्या लिङ्गोक्ताः; श-जगत्स्याद्या लिङ्गोक्ता देवताः । ४ ख-झ-त-न-भ-श-स्वा अरणो । ५ ख-झ-
त-न-भ-सोऽर्धचंस्त° । ६ ख-झ-त-न-भ-श-देवता ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्वया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मेणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । समदाम् । उपऽस्थे ।

अनाविद्वया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्मेणः । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

वसमदां संग्रामाणाम् उपस्थे उपस्थाने सति यत् यदा अयं राजा वर्मी कवची
याति तदा लोहमेव वर्मणा संनद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्येव मेघस्येव भवति ।
मेघस्य^१ यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे राजन् त्वम् अनाविद्वया शत्रुभिरबाधितया
तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मणः सः तादृशः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रौरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । समदः । जयेम ।

धनुः । शत्रोः । अपऽकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशः । जयेम ॥ २ ॥

धन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । धन्वना आजि संग्रामं
च जयेम । धन्वना तीव्राः उद्धताः समदः अत्यन्तं^२ मदवतीः^२ शत्रुसेनःश्च जयेम ।
तथा च यास्कः—‘समदः समदो वातैः समदो वा मदतेः’ (निरु. ९. १७) इति । धनुः शत्रोः
अपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किञ्च धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु
वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिक्शब्दो लक्षणया तस्येषु पुरुषेषु वर्तते मञ्चाः क्रोशन्ती-
तिवन् । धन्वज्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरायां ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽसुस्वजाना ।

योषोऽइव । शिङ्क्ते । वितता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

पूर्वत्र ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः । इयं ज्या समने संग्रामे धन्वन्
धन्वि । अधि इति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विस्तृता पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं
वाक्यं वक्ष्यन्तीव कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् आ गनीगन्ति आगच्छति । इत् इति पूरणः ।
योषा नारी वसन्वायं पतिम् इव परिष्वजाना इषुं परिष्वजमाना शिङ्क्ते शब्दायते च ।
तथा च यास्कः—‘वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती’ (निरु. ९. १८) इति ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आत्नीं इमे विष्फुरन्तीं अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा ।

माताऽइव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति समऽविदाने ।

आत्नीं इति । इमे इति । विष्फुरन्ती इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्कोट्योः स्तुतिः । 'ते' धनुष्कोट्यौ 'समनेव समनस्केव' योषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वत् 'आचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ' 'उपस्थे उपस्थाने' 'मातेव' 'पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत्' 'बिभृतां राजानं धारयेताम्' । किंच 'इमे धनुष्कोट्यौ' 'संविदाने संजानाने विसंवाद्ग्रहिते' 'आत्नीं गच्छन्त्यौ' ॥ 'ऋ गतौ' इति धातोः 'चुर्यगिभ्यां निः' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरातभावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञः 'अमित्रान्' 'विष्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ' 'शत्रून् च' 'अप' 'विध्यताम्' । तथा च यास्कः—'ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आत्न्यांविमे विम्रत्यावमित्रान्' (निरु. ९. ४०) इति ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुरः । अस्य । पुत्रः । चिश्चा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।

इषुऽधिः । संकाः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निऽनद्धः । जयति । प्रऽसूतः ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तूयते । 'इषुधिः' 'बह्वीनाम् इषूणां' 'पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः । 'अस्य इषुधेः' 'पुत्रः इषुः' 'बहुरः भवति । बहव इषवो हीषुधौ निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः—'इषुधिरिषूणां निधानम्' (निरु. ९. १३) इति । 'चिश्चा' 'कृणोति । चिश्चेति शब्दानुकृतिः । इषुषु उद्दिश्यमाणेषु' इषुधिश्चिश्चाशब्दं करोति । किंच इषुधिः 'पृष्ठे' 'निनद्धः धन्विनो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः' 'समना युद्धानि' 'अवगत्य प्राप्य' 'प्रसूतः प्रसुवन् । कर्तरि निष्ठा । इषून् प्रेरयन्' 'संकाः' । सह कायन्ति शब्दायन्त इति संकाः 'पृतनाः' 'सर्वाः सेनाः' 'जयति' ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

१. ख-क्ष-न-भ- 'ते' नास्ति । २. क्ष-त-न-भ-धियमाणेषु; श-धियमाणेषु । ३. ख-क्ष-न-भ-श- 'संकाः' नास्ति ।

अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूनां स्तुतिः । ^१सुषारथिः सोमनसारथिः ^२रथे
^३तिष्ठन् ^४पुरः पुरस्तात् वर्तमानान् ^५वाजिनः^१ अश्वान्^२ ^३यत्रयत्र नेतुं ^४कामयते तत्र तत्र
^५नयति । ये रथे ^६रश्मयः अश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः ^७पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे
विद्यमानाः^३ अश्वान् ^४मनः सारथेर्मनोऽनुकूलम् ^५अनु ^६यच्छन्ति नियच्छन्ति । तेषाम् ^७अभी-
शूनां रश्मीनां ^८महिमानं महत्त्वं ^९पनायत हे जनाः स्तुत । तथा च यास्कः—‘ रथे
तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां
महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ’ (निरु. ९.१६) इति ॥

तीत्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीत्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः । प्रपदैः । मित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

अत्र अश्वस्तुतिः । ^१अश्वाः ^२वृषपाणयः पांसूनां वर्षकक्षुराः^३ ^४रथेभिः रथैः ^५सह ^६वाजयन्तः
वेगमाचरन्तः ^७तीत्रान् उच्चतरान् ^८घोषान् शब्दान् ^९कृण्वते कुर्वते । किंच ^{१०}अनपव्ययन्तः अपलाय-
मानाः ^{११}अमित्रान् हिंसकान् ^{१२}शत्रून् ^{१३}प्रपदैः पादाग्रैः ^{१४}अवक्रामन्तः ^{१५}क्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शगमं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथवाहनम् । हविः । अस्य । नम । यत्र । आयुधम् । निहितम् । अस्य । वर्म ।

तत्र । रथम् । उप । शगम् । सदेम् । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

^१अस्य राज्ञः ^२रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोद्यमानं धनं ^३हविः भवति^४ । अग्रेहविरिव वर्धकं
भवतीत्यर्थः । ^५नाम इति संमतिः । ^६यत्र रथे ^७अस्य राज्ञः ^८आयुधं धनुःशरादिकं ^९वर्म कवचं च
^{१०}निहितं भवति ^{११}तत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् ॥ ^{१२}शगमं सुखकरं ^{१३}विश्वाहा सर्वदा
^{१४}सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तः ^{१५}वयं पायवो भरद्वाजाः ^{१६}उप ^{१७}सदेम उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसैना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुसंसदः । पितरः । वयःधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिवन्तः । गभीराः ।

चित्रसैनाः । इषुबलाः । अमृध्राः । सतःवीराः । उरवः । व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

अत्र रथगोपस्तुतिः^१ । ^२पितरः रथस्य पालयितारः ^३स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुनि अग्रे संसीदन्तः
शत्रूणामभ्रमवसादयन्तो वा ^४वयोधाः अन्नस्य दातारः^५ ^६कृच्छ्रेऽश्रितः आपदि श्रयन्तः ^७शक्तीवन्तः ।

१. ख-झ-न-भ-श-‘ वाजिनोऽश्वान् ’ नास्ति । २. ख-झ-त-श-विद्यमानान् । ३. ख-झ-त-
न-भ-वर्षकक्षुराः । ४. ख-झ-त-न-भ-श-भवति अग्रेहविर्भवति । ५. ख-झ-त-न-भ-श-रथगोपा-
स्तुतिः; त-गोपास्तुतिः; श-गोपस्तुतिः । ६. ख-भ-प्रदातारः; झ-न-सदातारः ।

शक्तिरायुधविशेषः तद्वन्तः शक्तीवन्तः । शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा । शक्तिर्बलम् । तद्वन्तः ।
 १ गभीराः अनाद्यन्त्याः २ चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः ३ इषुबलाः बाणबलाः ४ अमृधाः हिंसितुमशक्याः
 ५ सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः—‘तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं
 भवति’ (निरु. ३. २०) इति । ६ उरवः महान्तः ७ व्रातसाहाः समूहानामभिभवितारो
 भवन्तीति ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किर्नो अधशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूषा । नः । पातु । दुःऽइतात् । ऋतुऽवृधुः । रक्ष । मार्किः । नः । अधऽशंसः । ईशत ॥ १० ॥

१ ब्राह्मणासः हे ब्राह्मणाः २ पितरः ३ ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः ४ सोम्यासः
 सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः—‘सोम्याः सोमसंपादिनः’ (निरु. ११. १८) इति ।
 नः अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं
 सद्यत्र संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् । किंच ५ अनेहसा अपापे ६ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
 ७ नः अस्माकं ८ शिवे सुखकृतौ भवताम् । ९ पूषा पोषको देवोऽपि १० नः अस्मान् ११ दुरितात् दुष्कृतात्
 १२ पातु रक्षतु । १३ नः अस्माकम् १४ अधशंसः पापशंसः शत्रुरपि १५ मार्किः १६ ईशत मा ईशिष्ट ॥ ॥ २० ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचि इषवः स्तूयन्ते । १ सुपर्णं शोभनं वाजं २ वस्ते । इयमिषुधारयति । ३ अस्याः
 ४ इषोः ५ मृगः मृगावयवः शृङ्गं ६ दन्तः भवति । इषवः काश्चित् दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवा
 अस्या दन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति । किंच ७ गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः ८ संनद्धा सम्यक्
 बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तथा संबद्धा^२ । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः—‘वृक्षेवृक्षे
 नियता मीमयद्वीः’ (ऋ. सं. १०. २७. २२) इति । अस्यायमर्थः । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौज्या
 नियता^३ मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः—‘वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो ब्रध्नात् वृत्वा
 क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयद्वीः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्म’
 (निरु. २. ६) इति । ९ प्रसूता प्रेरिता सती १० पतति । ११ यत्र युद्धे १२ नरः १३ सं १४ च सह च १५ वि १६ च पृथक् च
 १७ द्रवन्ति चरन्ति १८ तत्र १९ अस्मभ्यम् २० इषवः शराः २१ शर्म सुखं २२ यंसन् प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः—
 ‘सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति
 व्याख्यातम् । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्तु’ (निरु.
 ९. १९) इति ॥

१. त-व्रातसाहाः । २. त१-सजद्धा । ३. ख-स-त१-२-नियता नियता; ज-नियता संबद्धा; श-
 नियता नियमिता ।

ऋजीति परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीति । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

वृज्जीते । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः इषुः । हे इषो वनः अस्मान् परि वृद्धि परितो वर्धय^१ ।
वनः अस्माकं वनः शरीरम् वज्ज्मा भवतु । अज्ज्मवदमेद्या इडा भवतु । किञ्च वनः अस्मभ्यं
सोमो अधि ब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । अदितिः अपि शर्म सुखं यच्छतु ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्वाजनि । प्रचेतसः । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

वअश्वाजनि अश्वानां क्षेत्रे कसो यथा स्वया प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथ्यो वा
एषाम् अश्वानां सानु सानुनि सक्थीनि आ जङ्घन्ति आप्नन्ति जघनान् जघनानि च उप
जिघ्रते उपजिघ्रन्ति सा त्वं समत्सु संग्रामेषु अश्वान् चोदय प्रेरय । तथा च यास्कः—‘आपन्नं
सान्वेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपपन्नानि ।
जघनं जङ्घन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रकृष्टचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय’
(निरु. ९. २०) इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिः इव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायां । हेतिम् । परिबाधमानः ।

हस्तघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । वृहस्पतः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि^१
प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्यायां हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ ‘घर्तये कविधानम्’ इति कः ॥ ज्यायाः हेति
ज्याहेतुकां हिंसां परिबाधमानः निवारयन् भोगैः शरीरेण । वचनव्यत्ययः । अहिरिव सर्प इव
बाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । पर्येति परिवेष्टयति । किञ्च विश्वा विश्वानि
वयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । ‘माया वयुनम्’ इति तन्नामसु पाठात् । विद्वान् जानन्
पुमान् पौरुषोपेतः स्वयं पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु रक्षति । तथा च यास्कः—
‘अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्यायां वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजान्
पुमान्पुष्मना भवति पुंसतेर्वा’ (निरु. ९. १५) इति^२ ॥

१. ख-नो वर्जय; झन-भ-नो वृद्धय । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-वर्तमानः । ३. ख-झ-न-
भ-श-विद्वान् जानन् पुमान् पुष्मना भवति पुंसतेर्वा इति यास्कः । बहुमनस्कः पुमांसं धन्विनं
विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु ।

आलाक्ता या रुरुशीर्ण्यथो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतस इध्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलऽक्ता । या । रुरुऽशीर्णी । अथो इति । यस्याः । अयः । मुखम् ।

इदम् । पर्जन्यऽरेतसे । इध्वै । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

यथा इषुः ऽआलाक्ता आलेन विषेण अक्ता ऽरुरुशीर्णी हन्तृशिरस्का ॥ अर्तेः^१ हिंसाकर्मणो रुरुशब्दोत्पत्तिः ॥ शृङ्गशीर्णी वा । ऽअथो किञ्च ऽयस्याः इषोः ऽमुखम् ऽअयः अयोमयं भवति । ऽपर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्यै^२ पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात्^३ । ऽबृहत् बृहत्यै तस्यै ऽइध्वै ऽदेव्यै ऽइदं ऽनमः क्रियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पतु शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पतु । शरव्ये । ब्रह्मऽसंशिते ।

गच्छ । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥ १६ ॥

ब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते ऽशरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वम् ऽअवसृष्टा क्षिता ऽपरा ऽपत परागच्छ । इतो देशात् ऽगच्छ च । ऽअमित्रान् हिंसकान् ऽप्र ऽपद्यस्व प्रामुहि च । ऽअमीषाम् अमित्राणां मध्ये ऽकं ऽचन कंचिदपि ऽमा ऽउच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारो विशिखाइव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र । बाणाः । सम्पतन्ति । कुमारः । विशिखाऽइव ।

तत्र । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र युद्धे ऽकुमारो ऽविशिखाइव मुण्डिता इव ऽबाणाः ऽसंपतन्ति ऽतत्र ऽनः अस्मभ्यं ऽब्रह्मणस्पतिः ऽशर्म सुखं ऽविश्वाहा सर्वदा ऽयच्छतु । ऽअदितिः च ऽशर्म ऽयच्छतु । द्विरुक्तिरादरार्था ॥

मर्माणि ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तु त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मेणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥ १८ ॥

हे राजन् ऽते त्वदीयानि ऽमर्माणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो त्रियते तानि मर्माणि । ऽवर्मेणा कवचेन ऽछादयामि । ऽसोमः ऽराजा ऽत्वा त्वाम् ऽअनु मर्मच्छादनानन्तरम् ऽअमृतेन ऽवस्ताम्

आच्छादयतु । किञ्च ऽवरुणः अपि ऽते तुभ्यम् ऽउरोर्वरीचः उरुतरं सुखं ऽकृणोतु करोतु । ऽजघन्तं
 ऽत्वा त्वां ऽदेवाः सर्वेऽपि ऽअनु ऽमदन्तु अनुहव्यन्तु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठयो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्ठयः । जिघांसति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ १९ ॥

यः^१ ऽस्वः ज्ञातिः ऽवरुणः अरममाणः ऽयश्च ऽनिष्ठयः तिरोभूतो दूरे स्थितः ऽनः
 अस्मान् ऽजिघांसति हन्तुमिच्छति ऽतं ऽदेवाः ऽसर्वे देवाः ऽधूर्वन्तु हिंसन्तु । ऽब्रह्म मन्त्रः
 ऽमम ऽअन्तरं शराणां निवारकं ऽवर्मं विधत्ते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते^२ दाक्षतय्याः षष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मण्डलं च ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निः नरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्याः' इति । 'सप्तमं मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत्' इत्युक्त्वात् मण्डलद्वष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजरूपेकादशकाः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । विश्वजितोऽग्निं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अत्रेश्वतुर्वीराख्ये चतुरात्रे चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति । व्यूळहे दशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'अग्निं नर इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । महावतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रदो विश्वजितः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' इत्यादीनामनुष्टुभां स्थान आद्यस्तृचः प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये क्रतौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आद्याः षडृचः तस्मिन्नेवाहनि आग्निमारुते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं च—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येषा^१ । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ 'सेदग्निर्ग्रीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'सेदग्निर्ग्रीत्स्यस्वन्यानिनि द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेवा सौविष्टकृती याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसंद्क्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथयुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरः । दीधितिऽभिः । अरण्योः । हस्तऽच्युती । जनयन्त । प्रशस्तम् ।

दूरेऽदृशम् । गृहऽपतिम् । अथयुम् ॥ १ ॥

१ नरः नेतार ऋषिजः २ प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं ३ दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा ४ गृहपतिं गृहाणां पालकम् ५ अथयुम्^१ आगम्यमतनवन्तं वा ६ अग्निम् ७ अरण्योः विद्यमानं ८ हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या ९ दीधितिभिः अङ्गुलिभिः १० जनयन्त^२ । 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्' (निरु. ५. १०) इति ॥

१. ख-ज्ञ-त-भ-^३श्वतुराख्ये चतुरात्रे; न-^३श्वतुवाराख्ये चतुरात्रे; श-^३श्वतुर्वारात्रे चतुरात्रे । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-मण्डलादिहोता । ३. श-अथयुमथयुम् । ४. ख-ज्ञ-न-भ-वाग्निं वा; श-अग्निं वा । ५. ज्ञ-जनयन्त अत्र यास्कः; त२-जनयन्त तथा च यास्कः; श-जनयन्त अजनयन्त ।

तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्ष्मवसे कुतश्चित् ।

दक्षाय्यो यो दम् आसु नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । ऋण्वन् । सुप्रतिचक्ष्म । अवसे । कुतः । चित् ।
दक्षाय्यः । यः । दमे । आसु । नित्यः ॥ २ ॥

वयः अग्निः वदमे गृहे वदक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा वनित्यः अजस्रः वास
बभूव वतं वसुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनम् वअग्निं वकुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतोः वअवसे रक्षणाथ
ववसवः वासका ये वसिष्ठाः वअस्ते गृहे वन्यृण्वन् न्यदधुः ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽर्जस्रया सुर्म्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्तु उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रऽईद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अर्जस्रया । सुर्म्या । यविष्ठ ।
त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥ ३ ॥

यविष्ठ युवतम हे अग्ने प्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धस्वम् वअजस्रया अशरणशीलया^१ वसूर्म्या
ज्वालया वनः अस्मदर्थं वपुरः^२ पुरस्तात् आहवनीयायतने वदीदिहि दीप्यस्व । वत्वां वशश्वन्तः
बहवः ववाजाः अज्ञानि हवींषि वउप वयन्ति उपगच्छन्ति ॥

प्र ते अग्रयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्रयः । अग्निभ्यः । वरम् । निः । सवीरासः । शोशुचन्त । द्युमन्तः ।
यत्र । नरः । सम्आसते । सुजाताः ॥ ४ ॥

वअग्निभ्यः लौकिकेभ्योऽग्निभ्यः ववरम् अत्यन्तं वद्युमन्तः दीप्तिमन्तः वसुवीरासः कल्याण-
पुत्रपौत्रप्रदाः वते वअग्रयः वप्र वनिः वशोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते । वयत्र येष्वग्निषु
वसुजाताः^३ सुजन्मानः वनरः कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा वसमासते सहासते ॥

दा नो अग्ने धिया रयिं सुवीरं स्वपत्यं सहस्र प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुवीरम् । सुअपत्यम् । सहस्रम् । प्रशस्तम् ।
न । यम् । यावा । तरति । यातुमावान् ॥ ५ ॥

वसहस्र्य अभिभवकुक्षाल हे अग्ने वसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वस्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं वप्रशस्तं
श्रेष्ठं वरयि धनं वधिया स्तोत्रेण वनः अस्मभ्यं वदाः देहि । वयं रयिं वयावा अभिगन्ता शत्रुः वयातु-
मावान् हिंसाया निर्गतः । नलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा । हिंसायुक्तः । परो वतिर्मत्वर्थीषः पूरकः ।
वन वतरति न बाधते ॥ ॥ २३ ॥

उप॒ यमेति॑ युव॒तिः सु॒दर्शं॑ दो॒षा वस्तोर्ह॑विष्म॒ती घृ॒ताची॑ ।

उप॒ स्वैन॑म॒रम॑तिर्वसू॒युः ॥ ६ ॥

उप॑ । यम् । एति॑ । युव॒तिः । सु॒ऽदर्शम् । दो॒षा । वस्तोः॑ । ह॒विष्म॑ती । घृ॒ताची॑ ।

उप॑ । स्वा । ए॒नम् । अ॒रम॑तिः । व॒सुऽयुः ॥ ६ ॥

१ सु॒दर्शं सु॒बलं १यम् अग्निं १ह॒विष्म॑ती ह॒विषा यु॒क्ता १घृ॒ताची । घृत॑म॒ञ्जती॑ति घृ॒ताची जुहूः । १युव॑तिः अग्नि॑ना नित्य॒युक्ता १दो॒षा १वस्तोः रात्रा॑व॒हनि च १उप॑ १एति॑ उप॒गच्छ॑ति तम् १ए॒नं १स्वा स्व॑कीया १अ॒रम॑तिः दी॒प्तिः १वसू॒युः स्तो॒तृणां धन॑मिच्छ॒न्ती १उप॑ एति॑ ॥

विश्वा॑ अ॒ग्नेऽप॑ द॒हारा॑ती॒र्येभि॑स्तपो॒भिर्द॒हो ज॒रूथम् ।

प्र नि॒स्वरं॑ चा॒तय॑स्वामी॒वाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः॑ । अ॒ग्ने । अप॑ । द॒ह । अ॒रातीः । येभिः॑ । तपः॑ऽभिः । अ॒द॒हः । ज॒रूथम् ।

प्र । नि॒ऽस्वरम् । चा॒तय॑स्व । अ॒मी॒वाम् ॥ ७ ॥

हे १अ॒ग्ने १विश्वाः विश्वा॑न् १अ॒रातीः शत्रू॑न् १तपो॑भिः तेजो॑भिः १अप॑ १द॒ह । १येभिः॑ यैः तपो॑भिः १ज॒रूथं परुष॑शब्द॒कारिणं राक्ष॑सम् ॥ गृणा॑तेरूथ॒न्प्रत्य॑ये सति ज॒रूथ॑शब्द॒निष्प॑त्तिः ॥ १अ॒द॒हः द॒हसि॑ । किं॒च १अ॒मीवां रोगं॑ १नि॒स्वरं न्यक्कृ॑तोप॒तापं यथा॑ भवति तथा ॥ 'स्वृ शब्दो-प॒ताप॑योः' इति धातुः ॥ १प्र १चा॒तय॑स्व प्र॒कर्षेण॑ ना॒ज्ञाय॑ । 'च॒ततिर्ग॑त्यर्थो वा' इति भट्टभा॒स्कर॑मिश्रः ॥

आ यस्ते॑ अ॒ग्न इ॒धते॑ अ॒नीकं॑ वसि॒ष्ठ शुक्र॑ दी॒दि॒वः पा॒र्वक ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः स्त॒वथै॑रि॒ह स्याः॑ ॥ ८ ॥

आ । यः । ते । अ॒ग्ने । इ॒धते॑ । अ॒नीकम् । वसि॒ष्ठ । शु॒क्र । दी॒दि॒वः । पा॒र्वक ।

उ॒तो इति॑ । नः । ए॒भिः । स्त॒वथैः॑ । इ॒ह । स्याः॑ ॥ ८ ॥

१वसि॑ष्ठ श्रेष्ठ १शु॒क्र शु॒भ्र १दी॒दि॒वः दी॒प्तिः १पा॒र्वक शो॒धक हे १अ॒ग्ने १ते तव॑ १अ॒नीकं तेजः॑ १यः १आ १इ॒धते॑ समे॒धय॑ति तस्ये॒व १नः अ॒स्माकम् १उ॒तो अपि॑ च १ए॒भिः १स्त॒वथैः स्तो॒त्रैः १इ॒ह अ॒स्मिन् यज्ञे॑ १स्याः॑ भव ॥

वि ये ते॑ अ॒ग्ने भे॒जिरे॑ अ॒नीकं॑ म॒र्ता नरः॑ पि॒त्र्यासः॑ पु॒रु॒त्रा ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः सु॒मना॑ इ॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

वि । ये । ते । अ॒ग्ने । भे॒जिरे॑ । अ॒नीकम् । म॒र्ता । नरः॑ । पि॒त्र्यासः॑ । पु॒रु॒त्रा ।

उ॒तो इति॑ । नः । ए॒भिः । सु॒ऽम॒नाः । इ॒ह । स्याः॑ ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽअनीकं तेजः ऽपिम्यासः पितृहिताः आर्षेया वा ऽमर्ताः मनुष्याः ऽनरः
कर्मणां नेतारः ऽये यजमानाः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽवि ऽभेजिरे विभजन्ते । आदधुरिति यावत् ।
तेषामिव ऽनः अस्माकम् ऽउतो अपि ऽएभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा ऽसुमनाः अनुग्राहकमनाः सन्
ऽइह यज्ञे ऽस्याः भव ॥

इमे नरो वृत्रहत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।

ये मे धियं पुनर्यन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । नरः । वृत्रहत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । सन्तु । मायाः ।

ये । मे । धियम् । पुनर्यन्त । प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

ऽये मनुष्याः ऽमे मदीयां ऽप्रशस्तां प्रकृष्टां ऽधियं कर्म स्तुतिं वा ऽपनर्यन्त स्तुवन्ति ब्रुवन्ति
वा ते ऽइमे मयि स्निग्धाः ऽनरः मनुष्याः ऽवृत्रहत्येषु संग्रामेषु ऽशूराः ऽअदेवीः आसुरीः ऽविश्वाः
सर्वाः ऽमायाः ऽअभि ऽसन्तु अभिभवन्तु ॥ ॥ २४ ॥

मा शूने अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । षदाम । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरता । परि । त्वा ।

प्रजावतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽशूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे ऽमा ऽनि ऽषदाम न निवसाम । ऽनृणाम् अन्येषां च
गृहे ऽमा नि षदाम । ऽदुर्य गृहेभ्यो हित हे अग्ने ऽअशेषसः अपुत्राः । ' तोक्म शेषः ' इति
पुत्रनामसु पाठात् । ऽअवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः ऽत्वा त्वां ऽपरि चरन्तः ऽप्रजावतीषु
एव ऽदुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्वी नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।

स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्वी । नित्यम् । उपयाति । यज्ञम् । प्रजावन्तम् । सुऽअपत्यम् । क्षयम् । नः ।

स्वजन्मना । शेषसा । वावृधानम् ॥ १२ ॥

ऽयं ऽयज्ञं यज्ञाश्रयम् ऽअश्वी अश्ववानग्निः ऽनित्यमुपयाति तं ऽप्रजावन्तं भृत्यादिसहितं
ऽस्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं ऽस्वजन्मना औरसेन ऽशेषसा पुत्रेण ऽवावृधानं वर्धमानं ऽक्षयं गृहं
ऽनः अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुषो अघायोः ।

त्वा युजा पृतनायूरभि ष्याम् ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अघायोः ।

त्वा । युजा । पृतनाऽयूरम् । अभि । ष्याम् ॥ १३ ॥

हे वअग्ने वनः अस्मान् वअजुष्टात् अग्नीतिविषयात् वरक्षसः राक्षसात् वपाहि रक्ष । किंच वअरक्षः अदातुः वअघायोः पापमिच्छतः वधूर्तेः हिंसकात् वपाहि । अपि च वत्वा त्वया वयुजा सहायभूतेन वृतनायून् वृतनाकामान् वअभि वप्याम् अहमभिभवयम् ॥

सेदुभिर्ग्रीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुपाणिः । सहस्रपाथाः । अक्षरा । समुऽएति ॥ १४ ॥

वस वइत् स एव वअग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः वअन्यान् इतरान् अन्यदीयान् वअग्नीन् वअत्यस्तु अतिभवतु । वयत्र यस्मिन्नग्नौ ववाजी अशनवान् बलवान् वा ववीळुपाणिः दृढहस्तः । 'वीळु ष्यौलम्' इति बलनामसु पाठात् । सहस्रपाथाः बहुज्ञो बहुस्थानो वा बहुदको वा वतनयः अस्मत्पुत्रः वअक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण वसमेति सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत् एवाग्निः अन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भावः ॥

सेदुभिर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्वारमंहस उरुष्यात् ।

सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । समुऽएद्वारम् । अंहसः । उरुष्यात् । सुजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥ १५ ॥

वयः वसमेद्वारं प्रबोधकं वनुष्यतः हिंसकात् । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' (निरु. ५. २) इति यास्कः । उरुष्यात् अधिकात् वअंहसः पापात् च वनिपाति अत्यन्तं रक्षति । यं च वसुजातासः सुजन्मान एव ववीराः स्तोतारः सुता वा वपरि वचरन्ति वस वइत् स एव वअग्निः ॥ ॥२५॥

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुऽत्रा । यम् । ईशानः । सम् । इत् । इन्धे । हविष्मान् । परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

वयम् अग्निम् ईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा वहविष्मान् यजमानः वसम् ईन्धे सम्यक् दीपयति । यं च वअध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु वहोता देवानामाह्वता वपरि वएति परिगच्छति वसः वअयम् वअग्निः वपुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा वाहुतः आहुतिभिरभिहुतः ॥

त्वे अग्न आहवनाग्नि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या ।

उभा कुण्वन्तो वहतू मियेधे ॥ १७ ॥

१. ख-घ-अज्ञवान्; य-वेजनवान् । २. ख-झ-त-न-म-श-प्रबोधकं सेदभिर्यो । ३. ख-यत्; घ-झ-त-न-म-श-ये । ४. घ-त-न-श-समिदिधे; झ-समिधे ।

त्वे इति । अग्ने । आऽहवनानि । भूरि । ईशानासः । आ । जुहुयाम । नित्या ।

उभा । कृण्वन्तः । वहत इति । मियेधे ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽईशानासः धनानामीश्वराः सन्तः ऽनित्या नित्यान्यमिहोन्नादीनि ऽउभा उभौ ऽवहत वहनहेतु स्तोत्रं शस्त्रं च ऽकृण्वन्तः कुर्वन्तः ऽमियेधे यज्ञे ऽभूरि बहूनि ऽआहवनानि हवींषि ऽआ ऽजुहुयाम आजुहवाम ॥

इमो अग्ने वीततमानि हव्याजसो वक्षि देवतातिमच्छ ।

प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु ॥ १८ ॥

इमो इति । अग्ने । वीतस्तमानि । हव्या । अजसः । वक्षि । देवस्तातिम् । अच्छ ।

प्रति । नः । ईम् । सुरभीणि । व्यन्तु ॥ १८ ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽअजसः अनवरतः सन् ऽइमो इमानि ऽवीततमानि अतिज्ञयेन कान्तानि ऽहव्या हव्यानि ऽदेवताति देवानां समूहम् अग्निं ऽवक्षि वह । ऽअच्छ गच्छ च । ऽनः अस्मदीयानि ऽसुरभीणि शोभनानि ऽईम् एतानि हव्यानि देवाः ऽप्रति ऽव्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् ॥

मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमृतये मा नो अस्यै ।

मा नः क्षुधे मा रक्षसे ऋतावो मा नो दमे मा वन आ जुह्याः ॥ १९ ॥

मा । नः । अग्ने । अवीरते । परा दाः । दुऽवाससे । अमृतये । मा । नः । अस्यै ।

मा । नः । क्षुधे । मा । रक्षसे । ऋतऽवः । मा । नः । दमे । मा । वने । आ । जुह्याः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मान् ऽअवीरते अपुत्रताय ऽमा ऽपरा ऽदाः मा देहि । ऽदुर्वाससे दुष्टवन्नाय च नो मा परा दाः । ऽअस्यै ऽअमृतये अमिहान्यै ऽनः अस्मान् ऽमा परा दाः । ऽक्षुधे अशनायायै ऽनः अस्मान् ऽमा च परा दाः । ऽरक्षसे बलिने चास्मान् ऽमा परा दाः । हे ऽऋतावः सत्यवन् अग्ने ऽनः अस्मान् ऽदमे गृहे ऽमा ऽजुह्याः मा हिंसीः ॥ 'दुच्छां कौटिल्ये' इति धातुः ॥

वने चास्मान् ऽमा जुह्याः ॥

नू मे ब्रह्माण्यम् उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषुदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥

नू । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवद्भ्यः । सुषुदः ।

रातौ । स्याम । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽमे मम मर्त्यं ऽब्रह्माणि अन्नानि ऽनु क्षिप्रम् ऽउच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किंच हे ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं ऽसुषुदः अन्नानि प्रेरय । ऽते त्वदीयायां ऽरातौ दाने ऽउभयासः स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च अथवा^१ स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् ऽआ

१. स्व-व-स-त-भ-आहुवाम; न-आजुहवाम; श-जुहुवाम । २. स-स-ऋतवः । ३. त-य-उभयासः उभये । ४. स-यथ वा; त-न-भ-य-श-यथा वा ।

‘स्याम अत्यर्थं भवेम । वनः अस्मान् वयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे स्वस्तिभिः अविनाशिभिर्मङ्गलैः ।
तथा च यास्कः—‘ स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितः स्वस्ति ’ (निरु. ३. २१) इति । वसदा
वपात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वमग्ने सुहवो रण्वसँदक्सुदीती सूनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धृक्मा वीरो अस्मन्नयो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वम् । अग्ने । सुहवः । रण्वसँदक् । सुसुदीती । सूनो इति । सहसः । दिदीहि ।

मा । त्वे इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धृक् । मा । वीरः । अस्मत् । नयः । वि । दासीत् ॥ २१ ॥

वसहसः वसूनो सहसः सुत हे वग्ने वसुहवः स्वाह्वानः वरण्वसँदक् रमणीयसंदर्शनः वत्वं
वसुदीती शोभनया दीप्या वदिदीहि दीप्यस्व । किंच वतनये वनित्ये औरसे पुत्रे वत्वे त्वं वसचा
सहायभूतः वमा वआ वधक् माभिधाक्षीः । अपि च वस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं वा । वष्टयर्थे
पञ्चमी । ववीरः पुत्रः वनयः नरहितः वमा ववि वदासीत् नोपक्षीयेत ॥

मा नो अग्ने दुर्मृतये सचैषु देवेद्वेष्वग्निषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मृतयो भूमाच्चिदेवस्य सूनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्ने । दुःसुभृतये । सचा । एषु । देवैर्द्वेषु । अग्निषु । प्र । वोचः ।

मा । ते । अस्मान् । दुःसुभृतयः । भूमात् । चित् । देवस्य । सूनो इति । सहसः । नशन्त ॥ २२ ॥

हे वग्ने वसचा सहायभूतस्त्वं देवेद्वेषु ऋत्विग्भिः समिद्धेषु वेषु वग्निषु वदुर्मृतये कृच्छ्र-
भरणाय वनः अस्मान् वमा वप्र ववोचः न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा मामकृच्छ्रेण विभृत्युः
तथा ब्रूहीत्यर्थः । किंच वसहसः वसूनो हे बलस्य पुत्र अग्ने देवस्य द्योतमानस्य वते तव वदुर्मृतयः
निग्रहबुद्धयः वभूमाच्चित् भ्रमादपि । अत्र संप्रसारणं छान्दसम् । प्रमादादपीत्यर्थः । वस्मान्
वमा वनशन्त मा व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वसुवर्नि दधाति यं सुरिरर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्ने । सुसुवनीक । रेवान् । अमर्त्ये । यः । आजुहोति । हव्यम् ।

सः । देवता । वसुवर्निम् । दधाति । यम् । सुरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥ २३ ॥

वस्वनीक सुतेजस्क हे वग्ने वमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि वह्व्यं हविः वयः वआजु-
होति वस वमर्तः मनुष्यः रेवान् धनवान् भवति । वयं मर्त्यं वसूरिः प्राज्ञः वअर्थी धनादिकामः
वपृच्छमानः असौ उदारः कास्ते इति पृच्छन् वपति अभिगच्छति वसः एव मनुष्यः वदेवता
देवताभ्यः ववसुवर्नि धनपोषं ददाति^२ । यद्वा । स देवताभिर्वसुवर्नि यजमानं दधाति धारयति
यमग्निं सुरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोऽसावगिरिति पृच्छमान एति ॥

महो नो अग्रे सुवितस्य विद्वान्नयि सुरिम्य आ वह्ना बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमाविक्षितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । नः । अग्रे । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् । सुरिऽभ्यः । आ । वह् । बृहन्तम् ।

येन । वयम् । सहसावन् । मदेम । अविऽक्षितासः । आयुषा । सुऽवीराः ॥ २४ ॥

हे अग्रे नः अस्मदीयस्य महः महतः सुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः विद्वान् । अस्मदीयं कल्याणं कर्म जानन्नित्यर्थः । त्वं सुरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं बृहन्तं महान्तं रयिं धनम् आ वह । रयिमेव विशिनष्टि । हे सहसावन् बलवन् अग्रे येन धनेन वयं स्तोतारः अविक्षितासः अविक्षीणाः आयुषा पूर्णायुषः सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः मदेम हृष्येम ॥

नू मे ब्रह्माण्यग्र उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नू । मे । ब्रह्माणि । अग्रे । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत् । सुषूदः ।

रातौ । स्याम । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ जुषस्व नः ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभम् । आप्रशाब्दोक्तत्वादिवं तनूनपात्र-हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्युचं देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते—‘ जुषस्वैकादशाग्रम् ’ इति । पश्चाद्विष्टाविदमाग्नीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम् ’ (आश्व. श्री. ३. २) इति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्यागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पश्चादपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्रे अद्य शोचा बृहद्यजतं धूममुष्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । समऽइधम् । अग्रे । अद्य । शोच । बृहत् । यजतम् । धूमम् । ऋष्वन् ।

उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽसमिधम् ऽअथ ऽजुषस्व सेवस्व । ऽयजतं यजनीयं प्रशस्तं ऽधूमम्
 ऽऋणवन् प्रेरयन् ऽबृहत् अत्यन्तं ऽशोच दीप्यस्व च । किंच ऽदिव्यम् अन्तरिक्षभवं ऽसानु समुच्छ्रितं
 ऽस्तूपैः ततैः^१ रश्मिभिः ऽउप ऽस्पृश । अपि च ऽसूर्यस्य ऽरश्मिभिः तेजोभिः ऽसं ऽततनः
 संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुकृतवः । शुचयः । धियम्ऽधाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

ये ऽदेवाः ऽसुकृतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा ऽशुचयः दीप्तिमन्तः ऽधियंधाः कर्मणां धारयितारः
 ऽउभयानि सौमिकानि^२ च हविःसंस्थादीनि च^३ ऽहव्या हव्यानि ऽस्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति
 तेषाम् ऽएषां मध्ये ऽयज्ञैः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ऽयजतस्य यजनीयस्य ऽनराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्य
 अग्निविशेषस्य ऽमहिमानं महत्त्वम् ऽउप ऽस्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः—'नरा
 अरिमन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशंसस्य
 महिमानमेषामुप स्तोषाम^४ यजतस्य^५ यज्ञैर्ये सुकर्माणः^६ शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
 उभयानि हवांषि सोमं चेताराणि च' (निरु. ८. ६) इति ॥

ईकेन्यं वो अमुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईकेन्यम् । वः । अमुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समऽईद्धम् । सम । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः ऽवः यूयम् ऽईकेन्यं स्तुत्यम् ऽअमुरं बलवन्तं ऽसुदक्षं सुप्रज्ञं ऽरोदसी रोदस्योः
 ऽअन्तः मध्ये ऽदूतं देवानां हविर्वह्नार्थं चरन्तं ऽसत्यवाचं ऽमनुष्वत् मनुष्यवत्^१ ऽमनुना ऽसमिद्धं
 यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम् ऽअग्निम् ऽअध्वराय यज्ञाय
 ऽसदमित् सदैव ऽसं ऽमहेम संपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नर्मसा बर्हिर्ग्नौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः । भरमाणाः । अभिज्ञु । प्र । वृञ्जते । नर्मसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आजुह्वानाः । घृतपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

१. झ-श-ततैः; त-त्वदायैः; न- 'ततैः' नास्ति । २. ख-सौमिकानि इतराणि च; घ-इतराणि
 सौमिकानि च; झ-त-न-भ-श-सौमिकानि च । ३. त-स्तुमो यज्ञियस्य । ४. य-श-सुकर्माणः सुकृतवः ।
 ५. ख-झ-त-न-भ-श-'मनुष्यवत्' नास्ति ।

वसपर्यवः परिषरणमिच्छन्तः वभिन्नु अभिगतजानुकं वभरमाणाः पादौ भरन्तः वबर्हिः
वमसा हविषा सह वअग्रौ वप्र ववृजते प्रभरन्ति । तदेव विनादयति । हे वअध्वर्यवः वघृतपृष्ठं घृत-
संसिक्तपृष्ठं वपृषद्वत् स्थूलबिन्दुभिर्युक्तं बर्हिः वहविषा सह वाञ्छुह्वानाः वमर्जयध्वम् अग्निं परिषरत ॥

स्वाध्व्यो३ वि दुरो देवयन्तोऽशिश्रयू रथयुर्देवताता ।

पूर्वीं शिशुं न मातरां रिहाणे समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सुऽआध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अशिश्रयुः । रथऽयुः । देवऽताता ।

पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरां । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥

वस्वाध्यः सुकर्माणः वदेवयन्तः देवकामा यजमानाः वरथयुः रथकामाश्च१ ॥ जसि पूर्वसवर्णो
हस्वश्च ॥ वदेवताता देवतातौ यज्ञे वदुरः यज्ञगृहद्वाराणि ववि वअशिश्रयुः आश्रितवन्तः । किंच
वसमनेषु यज्ञेषु वपूर्वीं प्राचीने प्रागग्रे जुहूपभृतौ वशिशुं वन वत्समिव मातरौ गावौ वरिहाणे अग्निं
लिहाणे वअग्रुवो वन यथा नद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् वसम् वअञ्जन् अध्वर्यवः आज्येन
समञ्जन्ति ॥ १ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानक्ता सुदुधैव धेनुः ।

बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उपासानक्ता । सुदुधैव इव । धेनुः ।

बर्हिऽसदा । पुरुहूते इति पुरुऽहूते मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

वउत अपि च वयोषणे युक्त्यौ स्त्रीरूपे२ वा वदिव्ये३ दिवि भवे वमही महत्त्यौ३ वबर्हिषदा
बर्हिषि सीदन्त्यौ वपुरुहूते बहुभिः स्तुते वमघोनी धनवत्यौ वयज्ञिये यज्ञहे वउपासानक्ता अहोरात्रे
वसुदुधैव वधेनुः कामधुधेनुरिव वनः अस्मान् वसुविताय कल्याणाय वआ वश्रयेताम् ॥

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वा जातवेदसा यजध्वै ।

ऊर्ध्व नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारू इति । मन्ये । वाम् । जातवेदसा । यजध्वै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथुः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे दैव्या होतारौ वविप्रा मेधाविनौ वजातवेदसा जातधनौ वमानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु
वयज्ञेषु वकारू कर्मणां कर्तारौ ववां युवां वयजध्वै यष्टुं वमन्ये स्तौमि । किंच वहवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु
सत्सु वनः अस्माकम् वअध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् वऊर्ध्वं देवाभिमुखं वकृतं कुरुतं च । अपि च वता
तौ युवां वदेवेषु विद्यमानानि ववार्याणि धनानि ववनथः संभजथः । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

१. ख-त-भ-रथकामश्च; श-रथमात्मन इच्छतश्च । २. ख-भ-मिथरूपे । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श-
'दिव्ये...महत्त्यौ' नास्ति ।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बहिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बहिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

पुतदाद्यृक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (ऋ. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । १भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी १भारतीभिः १सजोषाः सहिता १इळा १मनुष्येभिः मनुष्यलोकभवैः १देवैः सार्धम् १अग्निः १आ गच्छतु । १सरस्वती १सारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् १अर्वाक् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य १तिस्रो १देवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ १बहिः १इदम् १आ १सदन्तु^१ ॥

तन्नस्तुरीपमर्धं पोषयित्नु देवं त्वष्टृर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अर्धं । पोषयित्नु । देवं । त्वष्ट्रः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

१देव द्योतमान हे १त्वष्ट्रः १रराणः रममाणस्त्वं १नः अस्माकं १तुरीपं त्वरितमामुवत् १पोषयितु पोषकरं १तत् रेतः १वि १स्यस्व विशेषेणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । १यतः रेतसः १कर्मण्यः कर्मसु साधुः १सुदक्षः सुबलः १युक्तग्रावा सोमसुत् १देवकामः १वीरः पुत्रः १जायते ॥

वनस्पतेस्व सृजोष देवानग्निर्हविः शमिता स्रदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अत्र । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । स्रदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे १वनस्पते १देवान्^१ १उप १अव^२ १सृज । अथ परोक्षस्तुतिः । १अग्निः वनस्पतिः १शमिता शामित्ररूपः सन् १हविः १स्रदयाति प्रेरयतु । १सेत् स एव वनस्पतिः १होता देवानामाह्वता १सत्यतरः अपि सन् १यजाति यजतु । १देवानां १जनिमानि जननानि^३ १यथा स्वयं १वेद तथा ॥

आ याह्यमे समिधानो अर्वाङ्निद्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्-इधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

१. ख-न-भ-श-सीदन्तु; घ-सदन्तु आसीदन्तु । २. ख-ज्ञ-क्ष-त३-भ-श-देवानुप; त१-२-देवानुरूप । ३. ख-त३-न-भ-जानन्; ज्ञ-जन्मानि; क्ष-श जानन्; त१-२-जनानाम् ।

हे अग्ने समिधानः' अर्वाक् अस्मदभिमुखस्त्वम् इन्द्रेण तुरेभिः स्वरितैः देवैः च
 वसरथं समानरथं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ । नः अस्माकं बर्हिः अधि आस्ताम्
 अदितिः च सुपुत्रा कस्याणपुत्रा । स्वाहा देवाः च सर्वे अमृताः सन्तः मादयन्ताम्
 इति ॥ २ ॥

‘अग्निं वो देवम्’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अग्नेयमनुक्रमणिका-
 ‘अग्निं वो दश’ इति । ‘अग्निं वो देवम्’ इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि
 प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘अग्निं वो
 देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । व्यूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं
 सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—‘द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निधुर्विक्तावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निभिः । सजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।
 यः । मर्त्येषु । निधुर्विः । ऋतस्वा । तपुःसमूर्धा । घृतसन्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवाः वः यूयं देवं द्योतमानम् अग्निभिः अन्यैरग्निभिः सजोषाः सजोपसं सहितम् ।
 द्वितीयार्थे प्रथमा । यजिष्ठं यष्टतमम् अग्निम् अध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे दूतं कृणुध्वं कुरुत ।
 यः अग्निदेवोऽपि सन् मर्त्येषु निधुर्विः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा
 तपुर्मूर्धा तापक्तेजाः घृतान्नः पावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथत् । अश्चः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । समस्वरणात् । वि । अस्थात् ।
 आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अधं । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

यवसे घासे अविष्यन् भक्षयन् प्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा अश्चो न अश्च इव महः
 महतः संवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः यदा व्यस्थात् संततेषु वृक्षेषु वित्तिष्ठते आत् तदा
 अस्य अग्नेः शोचिः अर्चिः अनु वातः वाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । अध अनन्तरं हे अग्ने ते
 तव व्रजनं वस्त्रं कृष्णमस्ति भवति । स्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा घामरूपो धूम एति सं दूतो अग्न ईर्यसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नवजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।
 अच्छ । घाम् । अरूपः । धूमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईर्यसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने ऽनवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य ऽवृष्णः वर्धितुः ऽयस्य ऽते तव ऽभजराः जरारहिता
ज्वालाः ऽहधानाः^१ ऽउत् ऽचरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य ऽअरुपः आरोचमानः ऽधूमः ऽधाम् ऽअच्छ
दिवमभि ऽएति गच्छति^२ । हे ऽग्ने त्वं ऽदूतः सन् ऽदेवान् ऽसम् ऽईयसे ऽहि संप्राप्नोषि च ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेतुषु यदन्ना समवृक्त जम्भैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तुषु । यत् । अन्ना । सम्ऽअवृक्त । जम्भैः ।
सेनाऽइव । सृष्टा । प्रऽसितिः । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽयस्य दावरूपस्य ऽते तव ऽपाजः तेजः ऽपृथिव्यां भूम्यां ऽतुषु क्षिप्रं ऽवि अश्रेत्
विश्रयति ऽयत् यदा अन्नानि^३ काष्ठादीनि ऽजम्भैः दन्तैः । ज्वालाभिरित्यर्थः । ऽसमवृक्त वृक्ते
खादति । तथा ऽसेनेव ऽसृष्टा उद्युक्ता ऽते तव ऽप्रसितिः ज्वाला ऽएति गच्छति । ऽदस्म हे
दर्शनीयाम्ने त्वं ऽयवं ऽन यवमिव ऽजुह्वा ज्वालया ऽविवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिदोषा तमुषमि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उपासै । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।
निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आऽहुतस्य । वृष्णः ॥ ५ ॥

यविष्ठं युवतमम् ऽअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं ऽतमित् तमेव ऽअग्निं ऽदोषा दोषायां रात्रौ
ऽउषसि वासरेऽपि ऽतम् एव ऽअस्य अग्नेः ऽयोनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ये वा ऽनिशिशानाः
दीपयन्तः ऽनरः मनुष्याः ऽअत्यं ऽन सततगमनयुक्तं वोढारमन्त्रमिव ऽमर्जयन्त परिचरन्ति ।
ऽआहुतस्य च ऽवृष्णः कामानां वर्धितुरभेस्तस्य ऽशोचिः ज्वाला ऽदीदाय दीप्यते ॥ ३ ॥

सुसंहक्ते खनीक प्रतीकं वि यदुक्मो न रोचस उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुऽसंहक् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।
दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

ऽखनीक हे सुतेजस्कामे त्वं ऽयत् यदा ऽरुक्मो ऽन सूर्यं इव । सुवर्णमिव वा । ऽउपाके
अन्तिके ऽवि ऽरोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ऽते तव ऽप्रतीकं रूपमङ्गं वा ऽसुसंहक् सुसंदर्शनं भवति ।
किंच ऽते तव ऽशुष्मः ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽतन्यतुः ऽन अशानिरिव ऽएति निर्गच्छति । ऽचित्रः
दर्शनीयः ऽसूरः ऽन सूर्यं इव ऽभानुं स्वां दीप्तिं ऽप्रति ऽचक्षि प्रदर्शयसि ॥

यथा वः स्वाहाग्रये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पुर्भिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्रये । दाशेम । परि । इळाभिः । घृतवत्ऽभिः । च । हव्यैः ।

तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महःऽभिः । शतम् । पुःऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने अग्रये अग्रस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं हविः । किंच यथा वयम् इळाभिः गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः घृतवद्भिः घृतसहितैः हव्यैः पुरोडाशादिभिः च द्वाशेम परिचरेम तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिः तेजोभिः शतम् अपरिमिताभिः आयसीभिः हिरण्ययीभिः । 'रुक्मम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । पुर्भिः नगरीभिरिव नः अस्मान् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

या वा ते सन्ति दाशुपे अधृष्टा गिरो वा याभिर्नृवतीरुरुष्याः ।

ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि सत्सूरीञ्जरितृञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुपे । अधृष्टाः । गिरः । वा । याभिः । नृवतीः । उरुष्याः ।

ताभिः । नः । सूनो इति । सहसः । नि । पाहि । स्मत् । सूरीन् । जरितृन् । जातवेदः ॥ ८ ॥

सहसः सूनो हे बलस्य पुत्र जातवेदः अग्ने दाशुपे दाशुपः ते तव याः वा याश्च ज्वालाः सन्ति । अधृष्टाः रक्षोभिः अप्रधृषिताः^१ गिरो वा गिरश्च सन्ति । याभिः गीभिः नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः उरुष्याः रक्षेः । ताभिः उभयीभिः नः अस्मान् । स्मत् इति प्रशस्त-वचनः । प्रशस्तान् सूरीन् हविषां प्रेरकान् जरितृन् स्तोतृश्च नि पाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽइव । स्वधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।

आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवयज्याय । सुक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

यत् यदा शुचिः अग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा ततया कृपा कृपया दीप्त्या रोचमानः पूतेव स्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिरिव निः गात् काष्ठान्निगच्छति तदानीं देवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । यः अग्निः उशेन्यः कमनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोः अरण्योः आ जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽपृता पृतानि परिदृश्यमानानि ऽसौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि ऽनः
अस्मभ्यं ऽदिदीहि दीपय देहि वा । ऽअपि अपि च ऽक्रतुं कर्म यज्ञानां कर्तारं वा ऽसुचेतसं
शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा ऽवतेम संभजेमहि ॥ वनतेः संभजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति
रूपम् ॥ ऽविश्वा विश्वानि धनानि ऽस्तोतृभ्यः उद्गातृभ्यः ऽगृणते शंसते ऽच ऽसन्तु । ऽयूयं
त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं ऽनः अस्मान् ऽस्वस्तिभिः क्षेमैः ऽसदा सर्वदा ऽपात रक्षत ॥ ४ ॥

‘प्र वः शुक्राय’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तः सूक्तविनियोगः । एकादशिन आग्नेये पशौ
‘प्र वः शुक्राय’ इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य
मनुषो हविर्मिः’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्नेये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विद्वाना जिगाति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम् । च । अग्नेये । सुऽपूतम् ।

यः । दैव्यानि । मानुषा । जनुषि । अन्तः । विश्वानि । विद्वाना । जिगाति ॥ १ ॥

हे हविषां वोढारः ऽवः यूयं ऽशुक्राय शुभ्राय ऽभानवे दीप्ताय ऽअग्नेये ऽसुपूतं सुशुद्धं^१ ऽहव्यं
ऽमतिं स्तुतिं ऽच ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽयः अग्निः ऽदैव्यानि ऽमानुषा मानुषाणि च ऽविश्वानि^२ ऽजनुषि
जातानि ऽअन्तः अन्तरा ऽविद्वाना प्रज्ञानेन मार्गेण वा ऽजिगाति गच्छति । देवान् मनुष्यांश्च
अन्तरा हवींषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः ॥

स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।

सं यो वना युवते शुचिदुन्भूरिं चिदन्ना समिदत्ति सद्यः ॥ २ ॥

सः । गृत्सः । अग्निः । तरुणः । चित् । अस्तु । यतः । यविष्ठः । अजनिष्ट । मातुः ।

सम् । यः । वना । युवते । शुचिऽदन् । भूरिं । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥ २ ॥

ऽसः ऽचित् स एव ऽगृत्सः मेधावी । तथा च यास्कः—‘गृत्स इति मेधाविनाम्’
(निरु. ९.५) । ऽअग्निः ऽतरुणः तारको भवति^३ । तदा ऽयतः यदा ऽमातुः अरण्याः ऽयविष्ठः
युवतमः सन् ऽअजनिष्ट । ऽयः अग्निः ऽशुचिदन् दीप्तदन्तः ऽवना वनानि ऽसं ऽयुवते आत्मना
संयोजयति । किंच ऽभूरिं ऽचित् भूरीण्यपि ऽअन्ना स्वीयान्यन्नानि ऽसद्यः ऽइत् सद्य एव ऽसम्^४
ऽअत्ति^५ सम्यक् भक्षयति ॥

अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्तीसः श्येतं जगृभ्रे ।

नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोच दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । सम्ऽसदि । अनीके । यम् । मर्तीसः । श्येतम् । जगृभ्रे ।

नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोच । दुःऽओकम् । अग्निः । आयवे । शुशोच ॥ ३ ॥

१. ख-क्ष-भ-शुद्धम् । २. ख-क्ष-त-न-भ-य-श-विश्वा विश्वानि । ३. ख-बिभ्रति भूमिश्च भवति;
घ-अस्तु भवति । ४. ख-भ-समिदत्ति; न-श-समदत्ति ।

वअस्य वदेवस्य अग्नेः वअनीके मुख्ये वसंसदि स्थाने वइयेतं श्वेतं शुभ्रं वयम्^१ अग्निं^१ वमर्तासः मनुष्याः वजगृभ्रे परिगृह्णन्ति^२ । वयः च अग्निः वपौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां वगृभं गृभीतं^३ वनि वउवोच ॥ अत्र वचिः सेवार्थं वर्तते ॥ निषेवत इत्यर्थः । सः वअग्निः वआयवे मनुष्यार्थम् । 'द्रुष्टावः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । वदुरोकं सपत्नैर्दुःसेवं यथा भवति तथा वशुशोच दीप्यते ॥

अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । कविः । अकविषु । प्रऽचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा । त्वे इति । सुऽमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

वकविः क्रान्तइक् वप्रचेताः प्रकाशकः वअमृतः मरणधर्मरहितः वअयम् वअग्निः वअकविषु अक्रान्तइक्षु वमर्तेषु मरणधर्मकेषु वनि वधायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । वसहस्वः बलवज्जमे वत्वे यस्मिन् त्वयि वसदा वयं वसुमनसः सुमतयः वस्याम वसः त्वम् वअत्र अस्मिन् लोके वनः अस्मान् वमा वजुहुरः मा हिंसीः ॥

आ यो योनिं देवकृतं ससाद क्रत्वा ह्यग्निरमृताँ अतारीत् ।

तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवऽकृतम् । ससाद । क्रत्वा । हि । अग्निः । अमृतान् । अतारीत् ।

तम् । ओषधीः । च । वनिनः च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वऽधायसम् । बिभर्ति ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वदेवकृतं देवैः कल्पितं वयोनिं स्थानम् वआ वससाद अध्यास्ते । किमर्थं देवाः स्थानं कल्पयन्त्यग्नेः इत्यत आह । वहि यस्मात् कारणात् वअग्निः वक्रत्वा प्रज्ञया वअमृतान् देवान् वअतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति । तम् इममग्निं विश्वधायसं विश्वस्य^४ धारकम्^५ वओषधीः ओषधयः ववनिनश्च वृक्षाश्च वगर्भं गर्भं सन्तं बिभर्ति । वभूमिश्च वबिभर्ति । श्रुतमेव बिभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीभिर्वनिभिश्च संबध्यते ॥ ५ ॥

ईशे ह्यग्निरमृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरेः । ईशे । रायः । सुऽवीर्यस्य । दातोः ।

मा । त्वा । वयम् । सहसाऽवन् । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । सदां । मा । आदुवः ॥ ६ ॥

वअमृतस्य अन्नमुदकं^१ वा^१ । द्वितीयायें षष्ठी । वभूरेः अधिकं वदातोः दातुम् वअग्निः वईशे ईष्टे वहि । वसुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं वरायः धनं दातुम् वईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । वसहसावन् हे बलवज्जमे ववयं वसिष्ठाः वअवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः वमा वपरि वषदाम मा

१. ख-ज्ञ-न-भ-श-अग्निम्; त-अग्निं यम् । २. न-भ-परिगृह्णाति । ३. त-न-भ-श-गृभीतिम् ।

४. ख-ध-ज्ञ-न-भ-विश्वधारकम् । ५. घ-त-अमृतमन्नमुदकं च ।

पर्युपविशाम । १अप्सवः रूपरहिताश्च सन्तः १मा परि षदाम । तथा च यास्कः—‘अप्स’ इति रूपनाम ’ (निरु. ५.१३) इति । १अदुवः परिचरणहीनाश्च १मा परि षदाम ॥

परिषद्यं हरणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेकणः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

न । शेषः । अग्रे । अन्यऽजातम् । अस्ति । अचेतानस्य । मा । पथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

१अरणस्य अनृणस्य १रेकणः धनं १परिषद्यं पर्याप्तं भवति १हि । अतः १नित्यस्य अपुनर्देयस्य १रायः धनस्य १पतयः १स्याम । यद्वा । अरणस्य १रेकणो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति । अतो नित्यस्य औरसस्य रायः पुत्राख्यस्य धनस्य पतयः स्याम । हे १अग्रे १अन्यजातम् अनौरसं १शेषः अपत्यं १न १अस्ति न भवति । १अचेतानस्य अविदुषः १पथः मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् १मा १वि १दुक्षः मा विदुदुषः ॥ ‘दुष वैकृत्ये’ इति धातुः ॥ तथा च यास्कः—‘परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेकणोऽरणोऽपाणो भवति रेकण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम’ । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदुदुषः ’ (निरु. ३.२) इति ॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अधो चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाकेतु नव्यः ॥ ८ ॥

नहि । ग्रमाय । अरणः । सुऽशेवः । अन्यऽउदर्यः । मनसा । मन्तवै । ऊँ इति ।

अधः । चित् । ओकः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाट् । एतु । नव्यः ॥ ८ ॥

पूर्वस्यामृचि उक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते । १अरणः अरममाणः १अन्योदर्यः १सुशेवः सुखतमः १सन् १ग्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय १मनसा १मन्तवा १उ मनसापि मन्तव्यः १न भवति १हि । १अध १चित् अपि च १सः अन्योदर्यः १ओकः १इत् संस्थानमेव १पुनः १एति प्राप्नोति । अतः १वाजी अश्ववान् १अभीषाट् शत्रूणामभिभविता १नव्यः नवजातः पुत्रः १नः अस्मान् १आ १एतु आगच्छतु ॥

त्वमग्रे वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवघात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयार्यः सहस्री ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्रे । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवघात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयार्यः । सहस्री ॥ ९ ॥

हे १अग्रे १त्वं १वनुष्यतः हिंसकात् १नः अस्मान् १नि १पाहि । १सहसावन् हे बलवज्जग्रे १त्वम् १अवघात् पापाश्चास्मान् नि पाहि । १त्वा त्वां १ध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं १पाथः अन्नं हविः १सम्

१. ज-प्सु । २. ज-श-अरणस्य अरममाणस्य । ३. त-स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । ४. ख-भ-सुसुखतमोऽपि ।

वअभ्येतु सम्यक् प्राप्नोतु । अपि च अस्मान् वस्पृहयाव्यः स्पृहणीयः वसहस्री सहस्रसंख्याकः
वरयिः अभ्येतु ॥

एता नो अग्ने सौमगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौमगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥

‘प्राग्नये तवसे’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराम्निदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘प्राग्नये नव वैश्वानरीयं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो ववृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः ।

यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपऽस्थे । वैश्वानरः । ववृधे । जागृवत्ऽभिः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः वतसे प्रवृद्धाय वदिवः अन्तरिक्षस्य वपृथिव्याः च वअरतये गन्त्रे वअग्नये
वैश्वानरसंज्ञकायाम्नये वगिरं स्तुतिं वप्र वभरध्वम् । वयः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः वविश्वेषां
सर्वेषाम् वअमृतानां देवानाम् वउपस्थे उपस्थाने यज्ञे वजागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् ववृधे
स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते ॥

पृष्टो दिवि धायग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो ववृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । ववृधानः । वरेण ॥ २ ॥

वसिन्धूनां नदीनां वनेता वस्तियानाम् अपाम् । ‘स्तिया आपो भवन्ति स्थायनात्’ (निरु.
६. १७) इति यास्कवचनान् । ववृषभः वर्षिता वपृष्टः अर्चितः तेजसा संपृक्तो वा यः वअग्निः वदिवि
अन्तरिक्षे वपृथिव्यां च वधायि न्यधायि वसः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः ववरेण श्रेष्ठेन हविषा
तेजसा वा ववावृधानः वर्धमानः सन् वमानुषीः वविशः वअभि मानुषीः प्रजाः प्रति ववि भाति ॥

त्वद्भिया विश आयन्नसिंक्रीरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पुरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिंक्रीः । असमनाः । जहतीः । भोजनानि ।

वैश्वानर । पुरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्ने । दरयन् । अदीदेः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर विश्वनरहित ^१अग्ने ^२त्वत् त्वत्तः ^३भिया भीत्या ^४असिह्नीः असितवर्णा राजस्यः ॥
प्रथमार्थे द्वितीया ॥ ^५विशः प्रजाः ^६असमनाः परस्परमसमेताः^१ ^७भोजनानि धनानि ^८जहतीः
त्यजन्त्यः ^९आयन् आगच्छन् । कदेत्यन आह । ^{१०}यत् यदा ^{११}पूरवे राज्ञे ^{१२}शोशुचानः दीप्यमानः
^{१३}पुरः तस्य शत्रूणां पुरः ^{१४}दरयन् दारयन् ^{१५}अदीदेः अजवलः । तथा च निगमः—‘अंहो राजन्वरिवः
पूरवे कः ’ (ऋ. सं. १. ६३. ७) इति ॥

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ ततन्थाजस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिधातु । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त ।

त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । ततन्थ । अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतः ^१अग्ने । तथा च यास्कः—‘वैश्वानरः कस्मात् विश्वान्न-
राज्ञयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा ’ (निरु. ७. २१) इति । ^२तव ^३व्रतं त्वत्प्रीतिकरं कर्म
^४त्रिधातु अन्तरिक्षं ^५पृथिवी च ^६उत अपि च ^७द्यौः इति त्रयो लोकाः ^८सचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्य-
वर्तिन्यः प्रजास्त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च ^९त्वम् ^{१०}अजस्त्रेण ^{११}शोचिषा नित्येन प्रकाशेन
^{१२}शोशुचानः दीप्यमानः ^{१३}भासा दीप्या ^{१४}रोदसी द्यावापृथिव्यौ च ^{१५}आ ^{१६}ततन्थ विस्तारयसि ॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुषसां केतुमहाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः ।

पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । केतुम् । अहाम् ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२कृष्टीनां प्रजानाम् । ‘क्षितयः कृष्टयः’ इति मनुष्यनामसु पाठात् । ^३पतिं
स्वामिनं ^४रयीणां धनानां ^५रथ्यं नेतारम् ^६उषसाम् ^७अह्नां ^८केतुं^२ प्रज्ञापकं ^९वैश्वानरं विश्वनरहितं
^{१०}त्वां ^{११}हरितः^३ अश्वाः ^{१२}वावशानाः कामयमानाः ^{१३}सचन्ते सेवन्ते । तथा ^{१४}गिरः नृणां^४ स्तुतिरूपा
वाचः ^{१५}धुनयः पापं धुनवानाः ^{१६}घृताचीः घृतमञ्जन्त्यः । हविषा सहिता इत्यर्थः । सचन्ते ॥ ॥ ७ ॥

त्वे असुर्यं^१ वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्युरोक्तसो अग्न आज उरु ज्योतिर्जनयन्नार्याय ॥ ६ ॥

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । क्रतुम् । हि । ते । मित्रमहः । जुषन्त ।

त्वम् । दस्यून् । ओक्तसः । अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्याय ॥ ६ ॥

हे ^१मित्रमहः मित्राणां पूजयितः ^२अग्ने ^३त्वे त्वयि ^४वसवः वासका देवाः ^५असुर्यं बलं
^६न्यृण्वन् न्यगमयन् । ^७ते ^८क्रतुं त्वत्प्रीतिकरं कर्म ^९जुषन्त असेवन्त ^{१०}हि । किंच ^{११}त्वम् ^{१२}आर्याय

१. ख-श-°मसमवेताः । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-महान्तं केतुम् । ३. ख-झ-झ-त-३-भ-य-श-हरितो
हरणात् ; त-१-२-हरितो हरिणात् ; न-हरणात् । ४. श-स्तोतृणाम् ।

कर्मवते^१ जनाय^२ उरु^३ ज्योतिः अधिकं तेजः^४ जनयन्^५ दस्युन्^६ कर्महीनान्^७ ओक्सः^८ स्थानात्^९
आजः^{१०} निरगमयः ॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्भि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमन् । वायुः । न । पाथः । परि । पासि । सद्यः ।

त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ वसः^२ प्रसिद्धस्त्वं^३ परमे दूरस्थे^४ व्योमन्^५ अन्तरिक्षे^६ जायमानः^७ सूर्यरूपेण^८
प्रादुर्भवन्^९ वायुर्न^{१०} यथा वायुः^{११} द्विदेवत्यग्रहेषु^{१२} प्रथमं सोमं पिबति तथा^{१३} पाथः^{१४} सोमं सद्यः^{१५} परि^{१६}
पासि^{१७} परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थः । किंच
हे जातवेदः^{१८} जातघनाग्ने^{१९} त्वं^{२०} भुवना^{२१} भुवनान्युदकानि । ‘भूतं भुवनम्’ इत्युदकनामसु पाठात् ।
जनयन्^{२२} अपत्याय^{२३} अपत्यवत्पालनीयाय यजमानाय^{२४} दशस्यन्^{२५} कामान्^{२६} प्रयच्छन्^{२७} अभि^{२८} क्रन्^{२९}
वैद्युतात्मना अभि^{३०} क्रन्दसि^{३१} अभिगर्जसि^{३२} वा ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युमतीम् । जातवेदः ।

यया । राधः । पिन्वसि । विश्ववार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ८ ॥

हे जातवेदः^१ जातप्रज्ञ^२ वैश्वानर^३ विश्वनरहित^४ अग्ने^५ ताम्^६ इषम्^७ एषणीयां वृष्टिं^८ द्युमतीं^९
दीप्तिमतीम्^{१०} अस्मे^{११} अस्मभ्यम्^{१२} एरयस्व^{१३} प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं द्योतते हि । यद्वा । द्युमतीं
तामिषमङ्गमेरयस्व । तथा च श्रूयते—‘तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमङ्गं भवति स एव भूयिष्ठं लोके
विराजति’ (ऐ. ब्रा. १.५) इति । अथवा इषमेषणीयां तां द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व । यया
इषा^{१४} राधः^{१५} धनं^{१६} पिन्वसि^{१७} पालयसि । अपि च हे विश्ववार^{१८} विश्वैर्वरणीयाग्ने^{१९} पृथु^{२०} विस्तीर्णं^{२१} श्रवः^{२२}
यशः^{२३} दाशुषे^{२४} मर्त्याय^{२५} यजमानाय^{२६} पिन्वसि^{२७} ॥

तं नो अग्ने मघवद्भयः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्य युवस्व ।

वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्^१ भयः^२ पुरुक्षुम्^३ रयिम्^४ नि । वाजम्^५ श्रुत्यम्^६ युवस्व^७ ।

वैश्वानर । महि । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ मघवद्भयः^२ धनवद्भयः^३ हविष्मद्भय इत्यर्थः । नः^४ अस्मभ्यं^५ पुरुक्षुं^६ बह्वक्षं बहु-
यशस्कं वा^७ तं प्रसिद्धं^८ रयिं^९ श्रुत्यं श्रवणीयं^{१०} वाजं^{११} बलं च^{१२} नि^{१३} युवस्व^{१४} नितरां^{१५} मिश्रयस्व ।

१. श-कर्मकृते । २. ख-द्विदेवत्यग्रहेषु; त-द्विदेवत्यग्रहेषु; न-द्विदेवत्यः ग्रहेषु । ३. ख-श-न-
भ-य-श-जनाय । ४. ख-भ-पिन्वसि पालयसि ।

किंच हे वैश्वानर विश्वनरहित वअग्ने त्वं वरुद्रेभिः रुद्रैः वसुभिः च देवैः वसजोषाः सहितश्च सन्
वनः अस्मभ्यं वमहि महत् वशर्म सुखं वयच्छ प्रयच्छ ॥ ८ ॥

‘प्र सन्नाजः’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पम्^१ । अनुक्रम्यते च—‘प्र सन्नाजः सप्त^२’ ।
‘वैश्वानरीयं तु’ इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनिधोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सन्नाजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥ १ ॥

प्र । समुद्राजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्यऽइव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्मि ॥ १ ॥

वदारं पुरां भेत्तारं वन्दे । वन्दमानः सन् वसन्नाजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य असुरस्य
बलवतः पुंसः वीरस्य । पौंस्यमिति^३ वीर्यमुच्यते । तथा च यास्कः—‘पुमान् पुरुषना भवति
पुंसतेर्वा’ (निरु. १.१५) इति । कृष्टीनां जनानाम् अनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य तवसः बलवतः
इन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य प्रशस्तिं स्तुतिं कृतानि कर्माणि च वप्र विवक्मि प्रब्रवीमि ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुन्दरस्य गीर्भिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूव्या महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः ।

पुण्डरस्य । गीऽभिः । आ । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूव्या । महानि ॥ २ ॥

कविं प्राज्ञं केतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं धासिम् अद्रेः धर्तारमादतुः स्तोतुर्वा भानुं भासकं शं
सुखकरं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः राज्यं राजानं वैश्वानरमग्निं हिन्वन्ति । मदीयाः प्रीणयन्ति
प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च पुण्डरस्य पुरां दारयितुः अग्नेः पूव्यां पूव्याणि पुरातनानि महानि
महान्ति व्रतानि कर्माणि गीर्भिः आ विवासे परिचरामि ॥

न्यक्रतून्प्रथिनो मृधवाचः पृणीरश्रद्धां अवृधां अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यूरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापरां अयज्यून् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतून् । प्रथिनः । मृधवाचः । पृणीन् । अश्रद्धान् । अवृधान् । अयज्ञान् ।

प्रप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्यून् ॥ ३ ॥

अक्रतून् अयज्ञान् प्रथिनः जल्पकान् मृधवाचः हिंसितवचस्कान् पृणीन् पणिनामकान् वार्धु-
षिकान् अश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः अयज्ञान् यज्ञहीनान्
तान् दस्यून् वृथा कालस्य नेतून् अग्निः प्रप्र अत्यन्तं नि विवाय नितरां गमयेत् ।
तदेवाह । अग्निः^४ पूर्वः मुख्यः सन् अयज्यून् अयजमानान् अपरान् जघन्यान् चकार^५ ॥

१. ज्ञ-य-‘स्यार्प’ त्रैष्टुभम् । २. य-सप्त इति । ३. ख-भ-पुंस्त्वमिति; श्र-त-न-पौंस्यमिति; श-
पौष्णमिति । ४. ख-ज्ञ-न-भ-श-‘ अग्निः...चकार ’ नास्ति; घ-पूर्वः पुरातनोऽग्निः अपरान् पुरुषान्
अयज्यून् यागानर्हान् चकार; त-नृतमः नेतृतमोऽग्निः..... चकार करोतीत्यर्थः ।

यो अपाचीने तमसि मर्दन्तीः प्राचींश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमीशानं वस्त्रो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मर्दन्तीः । प्राचीः । चकार । नृतमः । शचीभिः ।

तम् । ईशानम् । वस्त्रे । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥

वृत्तमः नेतृतमः वयः अग्निः अपाचीने अप्रकाशमाने तमसि निमग्नाः प्रजाः मर्दन्तीः स्तुवन्तीः शचीभिः ताभ्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीः ऋजुगामिनीः चकार । यद्वा । नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने तमसि^१ निशायां मर्दन्तीर्माद्यन्तीरुपसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थः । तं वस्वः धनस्य ईशानम् अनानतम् अप्रहं पृतन्यून् युद्धकामांश्च दमयन्तम् अग्निं गृणीषे स्तौमि^२ ॥

यो देह्यो^३ अनमयद्वधस्नैर्यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार ।

स निरुध्य नहुषो यद्वा अग्निर्विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देह्यः । अनमयत् । द्वधस्नैः । यः । अर्यपत्नीः । उपसः । चकार ।

सः । निरुध्य । नहुषः । यद्वा । अग्निः । विशः । चक्रे । बलिहृतः । सहोभिः ॥ ५ ॥

वयः अग्निः देह्यः देहीरुपचिताः^३ आसुरीर्विद्याः वधस्नैः वधैरायुधैर्वा अनमयत् हीना अकरोत् । वयः च अर्यपत्नीः । अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ता अर्यपत्न्यः । ताः उपसश्चकार अकरोत् । सः यद्वा महान् अग्निः विशः प्रजाः सहोभिः बलैः निरुध्य नहुषः राज्ञः बलिहृतः करप्रदाः चक्रे ॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनासः । एवैः । तस्थुः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । संसाद । पित्रोः । उपस्थम् ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे जनासः जनाः शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं यस्य वैश्वानरस्य सुमतिं भिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः एवैः कर्मभिः हविर्भिर्वा उप तस्थुः यमेवोपतिष्ठन्ते सः वैश्वानरः विश्वनरहितः अग्निः सूर्यः सन् पित्रोः मातापित्रोः रोदस्योः द्यावापृथिव्योः वरम् उत्कृष्टम् उपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् आ संसाद आगच्छत् ॥

आ देवो ददे बुध्या^३ वसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्ददे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । ददे । बुध्या । वसूनि । वैश्वानरः । उदइता । सूर्यस्य ।

आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥ ७ ॥

वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः देवः द्योतमानः बुध्या बुध्यानि आन्तरिक्षाणि । बुधमन्तरिक्षम् । तथा च यास्कः—‘बुधमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा’ (निरु. १०-४४) इति । वसूनि आच्छादकानि तमांसि ॥ ‘वस आच्छादने’ इति धातुः ॥ सूर्यस्य उदिता उदितबुदये^१ सति^२ आ ददे । समुद्रात् अन्तरिक्षात् । ‘सगरः समुद्रः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । अवरात् पृथिव्याः तमांसि आ ददे । समुद्रात् परस्मात् दिवोऽपि तमांसि आ ददे । तदेव दर्शयति । अग्निः दिवः तमांसि आ ददे पृथिव्याः च तमांसि आ ददे ॥ ११ ॥

‘प्र वो देवम्’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वो देवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्ते^३ उक्तो विनियोगः ॥

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।

भवा नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥ १ ॥

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् । हिषे । नमः । अभिः ।

भव । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु । विविदे । मितद्रुः ॥ १ ॥

हे अग्ने वः^४ त्वां^५ देवं द्योतमानादिगुणयुक्तं सहसानं राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा अग्निम् अग्रस्य नेतारम् अश्वं न अश्वमिव वाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्र हिषे हे अग्ने त्वां^६ चित् प्रहिणोम्येव^७ । किंच हे अग्ने त्वं विद्वान् जानन्^८ नः अस्माकम् अध्वरस्य यज्ञस्य दूतः भव । अथ परोक्षस्तुतिः । त्मना आत्मना स्वयमेव देवेषु मितद्रुः दग्धद्रुमोऽग्निरिव विविदे प्रज्ञायते ॥

आ याह्यग्ने पथ्या अनु स्वा मन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।

आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या जम्भेभिर्विश्वमुशधग्वनानि ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वाः । मन्द्रः । देवानाम् । सख्यम् । जुषाणः ।

आ । सानु । शुष्मैः । नदयन् । पृथिव्याः । जम्भेभिः । विश्वम् । उशधक् । वनानि ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा देवानां सख्यम् । देवैः सह सख्यमित्यर्थः । जुषाणः सेवमानः^९ पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकं शुष्मैः शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः नदयन् शब्दायमानः । दह्यमानं हि शब्दायते । जम्भेभिः दंष्ट्राभिः । ज्वालाभिरित्यर्थः । विश्वं विश्वानि वनानि उशधक् कामयमानः दहन् स्वाः पथ्याः अनु । स्वैर्मागैरित्यर्थः । आ याहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।

आ मातरा विश्वारं हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईळितः । न । होता ।

आ । मातरा । विश्वारं इति विश्ववारं । हुवानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुशेवः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-उदितौ सूर्ये । २. त-०दर्शसूक्तेषु । ३. ख-झ-त-श-त्वाम् ; न-भ-त्वम् । ४. ख-झ-श-त्वम् । ५. ख-भ-प्रहिणोम्येव । ६. ज-त-२-य-देवान् जानन् । ७. त-सेवमानः सन् ।

अयं यज्ञः प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा । यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम्^१ । बर्हिः^२ हि बर्हिश्च सुधितं सुनिहितम् । ईकितः स्तुतः अग्निः प्रीणीते तृप्तश्च भवति । होता न होता च । नेति चार्थे । विश्ववारे विश्वैर्वरणीये मातरा द्यावापृथिव्यौ इडायाम् आ हुवानः भवति । कदेत्यत आह । यतः यदा ययबिह हे युवतमाग्ने त्वं सुशेवः सुसुखः जज्ञिषे जायसे ॥

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।

विशामधायि विस्पतिर्दुरोणे भिर्मन्द्रो मधुवचा क्रतावा ॥ ४ ॥

सद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषासः । विचेतसः । यः । एषाम् ।

विशाम् । अधायि । विस्पतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । क्रतवा ॥ ४ ॥

विचेतसः विविक्तप्रज्ञाः मानुषासः मनुष्याः अध्वरे यज्ञे रथिरं रथिनं^२ नेतारमग्निं सद्यः जनन्त जनयन्ति । यः एषां हविर्वहति सोऽयम् अग्निः विश्वपतिः विश्वां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा भिर्मन्द्रः मदयिता मधुवचाः मादयितृवचस्कः^३ क्रतावा^४ यज्ञवान् विश्वां मनुष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता ।

द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । वृतः । वह्निः । आऽजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा । नृषदने । विधर्ता ।

द्यौः । च । यम् । पृथिवी । वावृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्ववारम् ॥ ५ ॥

वृतः होतृत्वेन वह्निः हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृढः विधर्ता विश्वस्य धारकः अग्निः आजगन्वान् गुलोकादागत आगमनशीलो वा नृषदने होतुः स्थाने असादि उपविष्टः । यम् अग्निं द्यौश्च पृथिवी चोभे वावृधाते वर्धयतः । यं च विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं होता मानुषः आ यजति ॥

एते द्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।

प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीर्घयन्नृतस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युम्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्याः । अतक्षन् ।

प्र । ये । विशः । तिरन्त । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीर्घयन् । क्रतस्य ॥ ६ ॥

एते मदीयाः पुरुषाः द्युम्नेभिः अग्नेः विश्वं पोष्यवर्गम् आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युम्नेभिर्भ्यशोभिर्विश्वं जगदातिरन्त^१ । अभ्यगच्छन्नित्यर्थः । क इत्यत आह । ये नर्याः मनुष्याः मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरं^२ पर्याप्तम् अतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये । ये च विशः जनाः श्रोषमाणाः ॥ शृणोतेः 'सन्त्यहोः' इति द्वित्वम् 'इको झल्' इति सनः क्त्वं च 'सर्वे विधय-

१. ख-°मासन्नम्; झ-त-न-भ-श-°मासनम् । २. ख-भ- 'रथिनं' नास्ति । ३. ख. मदयितृ° ।

४. त-क्रतावा । ५. झ-°दातिरन्त आभरन्त । ६. य-अरमलम् ।

‘छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति न भवतः । ‘शाश्वस्तृदशां सनः’ इत्यात्मनेपदम् ॥ ‘प्र’ वृत्तिरन्तर्ध्वयन्ति । ‘मे’ मदीयाः । ‘ये’ वा । ‘कृतस्य’ अस्य सत्यमिममग्निम् । कर्मणि षष्ठी । मापाणा-
मभीयादिति वत् । ‘आ’ वृद्धयन् आदीपयन् ॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सुनो सहसो वसूनाम् ।

ईषं स्तोतृभ्यो मध्वद्वय आनडयूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सुनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

ईषम् । स्तोतृभ्यः । मध्वद्वयः । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

‘सहसः’ वसूना बलस्य पुत्र ‘अग्ने’ वसिष्ठाः वयं ‘वसूनाम्’ ईशानं ‘त्वाम्’ अस्मदीयेभ्यः
‘स्तोतृभ्यः’ मध्वद्वयः हविष्मद्वयश्च ‘द्वयम्’ अन्नं ‘नु’ क्षिप्रम् अद्य वा ‘आनट्’ प्रापयेः ॥ नक्षेत्र्या-
सिकर्मणोऽन्तर्णीतण्यर्थात् लुङि^१ ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्याडागमः । ‘यूयं’ त्वत्परिवाराश्च^२ सर्वे यूयं
‘नः’ अस्मान् ‘सदा’ स्वस्तिभिः ‘पात’ इत्येवम् ‘ईमहे’ याचामहे ॥ ॥ १० ॥

‘इन्धे राजा’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘इन्धे राजा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः^३ । आतिथ्यायां ‘प्रप्रायमग्निः’ इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं
च—‘प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. ४.५) इति ॥

इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सुबाध आग्निरग्र उपसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्यः । नमःभिः । यस्य । प्रतीकम् । आहुतम् । घृतेन ।

नरः । हव्येभिः । ईळते । सुबाधः । आ । अग्निः । अग्ने । उपसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

‘राजा दीप्तः’ अर्यः स्वामी हविषां^४ प्रेरको वाग्निः ‘नमोभिः’ स्तुतिभिः सह ‘सम्’ इन्धे
समिध्यते । ‘यस्य’ अग्नेः ‘प्रतीकं’ रूपं ‘घृतेन’ आहुतं भवति । र्यं च ‘नरः’ अस्मदीयाः ‘सुबाधः’
संश्लिष्टाः संजातबाधा वा ‘हव्येभिः’ हव्यैः सार्धम् ‘ईळते’ स्तुवन्ति सः ‘अग्निः’ ‘उपसाम्’ ‘अग्ने’ ‘आ’
‘अशोचि’ आदीप्यते ॥

अयमु प्य सुमहान् अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यहो अग्निः ।

वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । सुमहान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः । यहः । अग्निः ।

वि । भाः । अकरित्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णपविः । ओषधीभिः । ववक्षे ॥ २ ॥

‘स्यः’ सः ‘अयं’ होता देवानामाह्वाता ‘मन्द्रः’ मदयिता ‘यहः’ महान् ‘अग्निः’ ‘मनुषः’
मनुष्यस्य ‘सुमहान्’ अवेदि सुमहत्त्वेन प्रज्ञायते । अपि च सोऽयं ‘भाः’ दीप्तिः ‘वि’ अकः विकरो-
त्यन्तरिक्षे । किञ्च सोऽयं ‘कृष्णपविः’ कृष्णमार्गोऽग्निः ‘पृथिव्यां’ ‘ससृजानः’ सृज्यमानः सन्
‘ओषधीभिर्ववक्षे’ वर्धते ॥

१. ख-त-भ-विकल्प्यन्ते; झ-न-श-विलुप्यन्ते । २. य-लिङ्गं लुङि । ३. ख-न-भ-त्वत्परिचराश्च ।
४. त-‘शस्त्रयोर्वि’ विनियोगः । ५. ख-भ-अरीणाम् । ६. ख-झ-त-न-भ-श-ये । ७. झ-न-भ-श-पृथिव्याः ।

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामं स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुवृक्तिम् । काम् । ॐ इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः ।
कदा । भवेम । पतयः । सुदत्र । रायः । वन्तारः । दुष्टरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

हे १ अग्ने त्वं २ कया स्वधया हविषा ३ वनः अस्माकं ४ सुवृक्तिं स्तुतिं ५ वि ६ वसः व्यापुषे
आच्छादयसि वा । ७ कामु कां च ८ स्वधां ९ शस्यमानः स्तुयमानस्त्वम् १० ऋणवः प्राप्नुयाः । हे ११ सुदत्र
शोभनदानाग्ने । तथा च यास्कः—‘ सुदत्रः कल्याणदानः ’ (निरु. ६.१४) इति । वयं १२ कदा
१३ दुष्टरस्य शत्रुभिर्दुर्हितसकस्य १४ साधोः समीचीनस्य १५ रायः धनस्य १६ पतयः स्वामिनः १७ भवेम ।
१८ वन्तारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ।
अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

१ अयं प्रसिद्धः २ अग्निः ३ भरतस्य यजमानस्य मम ४ प्रप्र अत्यन्तं ५ शृण्वे प्रथितो भवति ।
कदेत्यत्राह । ६ यत् यदा ७ सूर्यो ८ न सूर्य इव ९ बृहद्भाः बृहद्भासमानो १० वि ११ रोचते प्रकाशते १२ । किंच
१३ यः अग्निः १४ पृतनासु संग्रामेषु १५ पूरुं पूरुतामकमसुरम् १६ अभि १७ तस्थौ अभिबभूव सोऽयं १८ द्युतानः
दीप्यमानः १९ दैव्यः २० अतिथिः देवानामतिथिवत् पूज्यः सन् २१ शुशोच जज्वाल ॥

असन्नित्वे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्ने शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आहवनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः । सुमनाः । अनीकैः ।
स्तुतः । चित् । अग्ने । शृण्विषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुजात ॥ ५ ॥

हे अग्ने १ त्वे त्वयि २ आहवनानि हवींष्याहुतयो वा ३ भूरि बहूनि ४ असन्नित् भवन्त्येव । त्वं
च ५ विश्वेभिः विश्वैः ६ अनीकैः तेजोभिस्त्वद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह ७ सुमनाः ८ भुवः भव । हे ९ अग्ने
१० स्तुतः ११ स्तोतुः । स्तोतीति स्तुत् । स्तोत्रं १२ शृण्विषे शृणु । हे १३ सुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने १४ गृणानः
स्तुयमानस्त्वं १५ स्वयं स्वयमेव १६ तन्वं त्वां तनुं मम तनुं वा १७ वर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्रये जनिषीष्ट द्विबर्होः ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति धुमदमीव चार्तनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतसाः । सम्ऽसहस्रम् । उत् । अग्रये । जनिषीष्ट । द्विऽबर्होः ।
शम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । धुमत् । अमीवऽचार्तनम् । रक्षऽहा ॥ ६ ॥

वशतसाः गवां शतस्य संभक्ता वसंसहस्रं गवां सहस्रेण च संयुतः वद्विबर्हाः द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठो द्वयोः स्थानयोर्गुलोकयोर्महान् वा । तथा च यास्कः—‘द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढः’ (निरु. ६. १७) इति । वद्वं वचः इदं स्तोत्रम् अग्नये^१ उत जनिषीष्ट उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । यत् वचः वद्युमत् दीप्तिमत्^२ । यशस्करमित्यर्थः । अमीवचातनं रोगाणां निवारकं रक्षोहा रक्षसां हन्तृ च वस्तोतृभ्यः आपये तद्वन्धवे पुत्रादिकायापि वं सुखदं भवाति भवेत् ॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मध्वत्तुय आनडथुयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । मध्वत्तुभ्यः । आनट् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥

॥ ११ ॥

‘अबोधि जारः’ इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘अबोधि षट्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये उक्तो^३ विनियोगः^३ ॥

अबोधि जार उपसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।

दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उपसाम् । उपस्थात् । होता । मन्द्रः । कविस्तमः । पावकः ।

दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृत्सु ॥ १ ॥

जारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा कवितमः प्राज्ञतमः पावकः शोधकोऽग्निः उपसाम् उपस्थात् मध्ये अबोधि अनुध्यत । किंच उभयस्य द्विपदश्च^४ चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा जन्तोः प्राणिनः केतुं प्रज्ञानं दधाति विदधाति । देवेषु च हव्या हव्यानि दधाति । सुकृत्सु यजमानेषु च द्रविणं धनं दधाति ॥

स सुकृतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दर्मूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुकृतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कम् । पुरुभोजसम् । नः ।

होता । मन्द्रः । विशाम् । दर्मूनाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः अग्निः सुकृतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति । यः अग्निः पणीनाम् असुराणां दुष्टां दुराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । पुरुभोजसं बहुक्षीरम् अर्कम् अर्चनीयं गवां सर्वं नः अस्मदर्थं पुनानः शोधयन् । हरक्षित्यर्थः । होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘अग्नये’ नास्ति । २. ख-न-भ-‘दीप्तिमत्’ नास्ति । ३. श-इदं सूक्तम् ।

४. घ-ज्ञ-त-श-द्विपदः ।

ऋ. ३-१९

‘दमूनाः दान्तमना’^१ दममना दानमना वा^२ ‘राम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां’^३ दा ‘विशां जनानां यजमानानां वा’^४ तमः अन्धकारं तिरस्कुर्वन् ‘दृष्टो दृश्यते च । यद्वा । तमस्तिरो दृष्टो नाशयतीत्यर्थः ॥

अमूरः कविरदितिर्विवस्वान्तसुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।

चित्रभानुरुषसां भ्रात्यग्रेऽपां गर्भैः प्रस्व आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । कविः । अदितिः । विवस्वान् । सुसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः ।

चित्रभानुः । उपसाम् । भ्राति । अग्रे । अपाम् । गर्भैः । प्रस्वः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

योऽग्निः ‘अमूरः अमृढः’^१ कविः प्राज्ञः ‘अदितिः अदीनः’^२ विवस्वान् दीप्तिमान् ‘सुसंसत् शोभनसदनः शोभनसंवेदनो वा’^३ मित्रः प्रमीतेखाता सर्वेषाम् ‘अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः’^४ शिवः शिवकरो जगतः ‘चित्रभानुः चित्रदीप्तिः’^५ उपसाम् ‘अग्रे मुखे’^६ भ्राति सोऽयम् ‘अपां’^७ गर्भैः सन् ‘प्रस्वः जायमाना ओषधीः’^८ आ ‘विवेश’^९ ॥

ईळेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवेदाः ।

सुसंदृशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईळेन्यः । वः । मनुषः । युगेषु । समनगाः । अशुचत् । जातवेदाः ।

सुसंदृशा । भानुना । यः । विभाति । प्रति । गावः । समिधानम् । बुधन्त ॥ ४ ॥

हे अग्ने ‘वः त्वम् । अत्र विभक्तैवचनव्यत्ययः’^१ । ‘मनुषः मनुष्यस्य’^२ युगेषु यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा ‘ईळेन्यः स्तुत्यः । अतः परं परोक्षस्तुतिः ।’^३ ‘यः अग्निः’^४ जातवेदाः जातधनः ‘समनगाः युद्धेषु संगन्ता सन्’^५ अशुचत् दीप्यते । ‘सुसंदृशा सुसंदर्शनेन’^६ भानुना तेजसा ‘विभाति च । तमग्निं’^७ समिधानं समिध्यमानं ‘गावः स्तुतयः’^८ प्रति ‘बुधन्त प्रतिबोधयन्ति ॥

वैश्वदेवे पशौ ‘अग्ने याहि’^१ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने याहि दूत्यं मा रिपण्य इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्रः’^२ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अग्ने याहि दूत्यं मा रिपण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गुणेन ।

सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिपण्यः । देवान् । अच्छ । ब्रह्मकृता । गुणेन ।

सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना । अपः । यक्षि । देवान् । रत्नधेयाय । विश्वान् ॥ ५ ॥

हे ‘अग्ने’^१ ‘दूत्यं दूतस्य कर्म’^२ हविर्वहनादि ‘याहि’^३ ‘देवान्’^४ ‘अच्छ अभिराच्छ ।’^५ ‘गुणेन संघेन सह’^६ ‘ब्रह्मकृता ब्रह्मकृतोऽस्मान्स्मदीयांश्च तव स्तोतृन्’^७ ‘मा’^८ ‘रिपण्यः मा हिंसीः ।’^९ ‘सरस्वतीं’^{१०} ‘मरुतः’^{११} ‘अश्विना अश्विनौ’^{१२} ‘अपः चैतान्’^{१३} ‘देवान्’^{१४} ‘रत्नधेयाय अस्मभ्यं रत्नदानाय’^{१५} ‘यक्षि च’^{१६} ॥

१. त-दममना वा दानमना वा दान्तमना वा । २. ख-न-भ-‘रमयित्रीणां’ नास्ति । ३. झ-त-न-भ-श-विभक्तैर्वचनम् । ४. झ-यज ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । सम् । इधानः । वसिष्ठः । जरूथम् । हन् । यक्षि । राये । पुरंम् । अधिम् ।

पुरुऽनीथा । जातवेदः । जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽवसिष्ठः ऋषिः^१ ऽसमिधानः भवति । त्वं च ऽजरूथं परुषभाषिणं जरणीथं वा रक्षोगणं ऽहन् जहि । ऽराये धनवते यजमानाय ऽपुरंधि बहुधियं देवगणम् । तथा च यास्कः— 'पुरंधिर्बहुधीः' इति । ऽयक्षि यज । किंच हे ऽजातवेदः अग्ने ऽपुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण ऽजरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

'उपो न जारः' इति पञ्चर्वं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापं त्रेदुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्— 'उपो न पञ्च' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उपो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्विद्युतदीद्यच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरंजीगः ॥ १ ॥

उपः । न । जारः । पृथु । पाजः । अश्रेत् । दविद्युतत् । दीद्यत् । शोशुचानः ।

वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

अग्निः ऽउपो ऽन ऽजारः उपसो जारः सूर्यस्तद्वत् ऽपृथु विस्तीर्णं ऽपाजः तेजः ऽअश्रेत् श्रयति^२ । किंच ऽदविद्युतत् ऽदीद्यत् ऽशोशुचानः इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेः भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थः । ऽवृषा कामानां वर्पिता ऽहरिः हविषां प्रेरकः ऽशुचिः शुद्धिकृदग्निः ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः प्रेरयन् ऽभासा दीप्या ऽआ ऽभाति प्रकाशते । अपि च ऽउशतीः कामयमानाः ऽअजीगः जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा ॥

स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।

अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवदूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः । न । वस्तोः । उपसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वानाः । उशिजः । न । मन्म ।

अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देवऽयावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

अग्निः ऽवस्तोः अहनि । 'वस्तोः द्युः' इत्यहर्नामसु पाठान् । ऽउपसाम् अग्ने ऽस्वर्णं आदित्य इव । तथा च यास्कः— 'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः' (निरु. २. १४) इति । ऽअरोचि दीप्यते । ऽउशिजो ऽन ऋत्विजश्च ऽयज्ञं ऽतन्वानाः विस्तारयन्तः ऽमन्म मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थे । अपि च ऽविद्वान्^३ जानन् ऽद्रवत् देवानां ऽदेवयावा देवान् प्रति गच्छन् ऽवनिष्ठः दातृतमः ऽअग्निः ऽवि ऽआ ऽद्रवत् विविधमाद्रवति ॥

१. ख-भ-वसिष्ठ ऋषिः । २. य-आश्रयति । ३. ज्ञ-देवो दीप्यमानोऽग्निः जन्मानि सर्वेषामुत्पत्तिः विद्वान् ।

अच्छा गिरो मृतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।

सुसंदृशं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ । गिरः । मृतयः । देवयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुसंदृशम् । सुप्रतीकम् । सुअञ्चम् । हव्यवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

१ मृतयः स्तुतिरूपाः १ देवयन्तीः देवानिच्छन्त्यः १ द्रविणं धनं १ भिक्षमाणाः याचमानाः
१ गिरः वाचः १ सुसंदृशं कल्याणसंदर्शनं १ सुप्रतीकं सुरूपं शोभनाङ्गं वा १ स्वञ्चं सुष्ठु गच्छन्तं १ हव्य-
वाहं हव्यानां वोढारं १ मानुषाणाम् १ अरतिं स्वामिनम् १ अग्निम् १ अच्छ अभि १ यन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वह्ना बृहन्तम् ।

आदित्येभिरदितिं विश्वजन्त्यां बृहस्पतिमृक्कभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह्ना । बृहन्तम् ।

आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वजन्त्याम् । बृहस्पतिम् । ऋक्कभिः । विश्ववारम् ॥ ४ ॥

हे १ अग्ने १ वसुभिः देवैः १ सजोषाः संगतस्त्वं १ नः अस्मदर्थम् १ इन्द्रम् १ आ १ वह्ना । १ रुद्रेभिः
रुद्रैर्देवैः संगतः १ बृहन्तं महान्तं १ रुद्रं चा वह्ना । १ आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः संगतः १ विश्वजन्त्यां
विश्वजनहिताम् १ अदितिं चा वह्ना । १ ऋक्कभिः स्तुत्यैः अङ्गिरोभिर्देवैः संगतः १ विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं
१ बृहस्पतिं चा वह्ना ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावां अभवदरयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषु ।

सः । हि । क्षपावान् । अभवत् । रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

१ उशिजः कामयमानाः १ विशः मनुष्याः १ मन्द्रं स्तुत्यं १ होतारम् आह्वातारं १ यविष्ठं युवतमम्
१ अग्निम् १ अध्वरेषु यागेषु १ ईळते स्तुवन्ति । १ हि यस्मात् कारणात् १ सः अग्निः १ क्षपावान्
रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हूयते । १ रयीणां रथिमतां हविष्मतां यजमानानां १ देवान्
१ यजथाय यष्टुम् १ अतन्द्रः तन्द्रारहितः १ दूतः १ अभवत् । तथा च श्रूयते—' यस्मादूतोऽभवत्तस्मा-
द्विशस्तमध्वर ईळते ' इति ॥ १३ ॥

‘महाँ असि’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘महान्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।

आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्यग्ने होता प्रथमः संदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रकेतः । न । ऋते । त्वत् । अमृताः । मादयन्ते ।

आ । विश्वेभिः । सरथम् । याहि । देवैः । नि । अग्ने । होता । प्रथमः । सद । इह ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने त्वम् ^२अध्वरस्य ^३प्रकेतः प्रज्ञापनः सन् ^४महानसि । ^५त्वत् ^६कृते त्वया विना
^७अमृताः देवाः ^८न ^९मादयन्ते न माद्यन्ति^१ । ^{१०}विश्वेभिः विश्वैः ^{११}देवैः ^{१२}सत्यं यथा भवति^२ ^{१३}आ
^{१४}याहि च । ^{१५}इह आस्तीर्णे बर्हिषि ^{१६}प्रथमः मुख्यः ^{१७}होता आह्वाता सन् ^{१८}नि ^{१९}सद निषीद च ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृताऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘त्वामीळते अजिरं दूत्यायाग्निं
 सुदीतिं सुदशं गृणन्तः’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो बर्हिरग्रेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दूत्याय । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । मानुषासः ।

यस्य । देवैः । आ । असदः । बर्हिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । सुर्दिना । भवन्ति ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२अजिरं प्रगामिनं ^३त्वां ^४मानुषासः मानुषाः ^५हविष्मन्तः यजमानाः ^६सदमित्
 सदैव ^७दूत्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय ^८ईळते याचन्ते । किमर्थमित्यत आह । ^९यस्य हविष्मन्तः
^{१०}बर्हिः ^{११}देवैः सार्धम् ^{१२}आसदः त्वमधितिष्ठसि ^{१३}अस्मै हविष्मते ^{१४}अहानि ^{१५}सुदिना सुदिनानि
 शोभनदिनानि ^{१६}भवन्ति ॥

त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।

मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वसूनि । त्वे इति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय ।

मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशस्तिऽपावा ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वे त्वयि ^३अन्तः मध्ये ^४अक्तोः अह्नः । यद्यप्यकुरिति रात्रेर्नाम^३ तथाप्यत्राज्यन्ते
 व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यहो नाम । ^५त्रिः त्रिवारं त्रिषु सवनेषु ^६वसूनि हवींषि ^७दाशुषे हविषां
 प्रदात्रे ^८मर्त्याय मनुष्याय । तदर्थमित्यर्थः । ^९प्र ^{१०}चिकितुः प्रवेदयन्त्यृत्विजः । यद्वा । अक्तोरहि
 त्रिखीन् अग्निमश्वमजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितुः । अविदक्षित्यर्थः । अपि च ^{११}मनुष्वत् मनोरिव
^{१२}इह ममास्मिन् यज्ञे ^{१३}दूतः त्वं ^{१४}देवान् ^{१५}यक्षि यज । ^{१६}नः अस्माकम् ^{१७}अभिशस्तिपावा अभिशस्तेः
 अभिशंसकात् शात्रवात् पावा रक्षिता ^{१८}भव ॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।

कर्तुं ह्यस्य वसवो जुषन्तार्था देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः । कृतस्य ।

कर्तुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्त । अर्थ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ४ ॥

^१बृहतः महतः ^२अध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य ^३अग्निः ^४ईशे ईष्टे । ^५विश्वस्य सर्वस्य
^६कृतस्य संस्कृतस्य ^७हविषः च ^८अग्निः एवेष्टे । ^९हि यस्मात् ^{१०}अस्य अग्नेः ^{११}कर्तुं कर्म ^{१२}वसवः देवाः
^{१३}जुषन्त सेवन्ते । ^{१४}अथ अपि च ^{१५}देवाः अग्निं ^{१६}हव्यवाहं हव्यानां वोढारं ^{१७}दधिरे चक्रिरे इत्यर्थः ॥

आग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । वह । हविः । अद्याय । देवान् । इन्द्रः । ज्येष्ठासः । इह । मादयन्ताम् ।

इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे अग्ने हविरद्याय हविषां भक्षणाय देवान् आ वह । किमर्थमित्यत आह । इह अस्मिन् यज्ञे इन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रप्रमुखा देवाः मादयन्ताम् । इमं यज्ञम् इदं यष्टव्यं हविः दिवि स्थितेषु देवेषु धेहि निधेहि । देवान्वेह नयेदं हविर्वा देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातचरः ॥ १४ ॥

‘अगन्म महा’ इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्-‘अगन्म तृचम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुक्ते विनियोगः । व्यूळ्हे दशरात्रे नवमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । सम् । ईद्वः । स्वे । दुरोणे ।

चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

यः अग्निः स्वे दुरोणे स्वे स्थान आहवनीये समिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् दीदाय दीप्यते तमिमं यविष्ठं युवतमम् उर्वी विस्तीर्णयोः रोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे चित्रभानुं चित्रज्वालं स्वाहुतं सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं विश्वतः सर्वतः प्रत्यञ्चं प्रतिगच्छन्तमग्निं महा महता नमसा नमस्कारेण अगन्म वयमुपगच्छाम ॥

स महा विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः ष्ट्वे दम् आ जातवेदाः ।

स नो रक्षिषदुरितादवद्यादस्मान्गुणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

सः । महा । विश्वा । दुः । इतानि । साह्वान् । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

सः । नः । रक्षिषत् । दुः । इतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गुणतः । उत । नः । मघोनः ॥ २ ॥

योऽग्निः महा महत्त्वेन विश्वा विश्वानि दुरितानि साह्वान् अभिभवन् जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा दमे यज्ञगृहे स्तवे अस्माभिः स्तूयते सः अग्निः अस्मान् दुरितात् पापात् अवद्यात् निन्दिताच्च कर्मणः रक्षिषत् रक्षतु । अस्मान् गुणतः स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । उत अपि च सोऽग्निः नः मघोनः हविष्मतः रक्षिषत् ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिभिः । वसिष्ठाः ।

त्वे इति । वसु । सुऽसुणनानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३वरुणः असि । ^४उत अपि च त्वं ^५मित्रः असि जगतः प्रमीतेऽस्मात्तासि ।
^६त्वां ^७वसिष्ठाः ^८मतिभिः स्तुतिभिः ^९वर्धन्ति^१ वर्धयन्ति । ^{१०}त्वे त्वयि विद्यमानानि ^{११}वसु वसूनि
^{१२}सुसन्नानि सुसंभजनानि^२ ^{१३}सन्तु इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

‘प्राप्तये’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभं वैश्वानराम्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘प्राप्तये वैश्वानरीयम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राप्तये विश्वशुचे धियंघेऽसुरग्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अ॒प्तये । वि॒श्वऽशु॒चे । धि॒यम्॒ऽघे । अ॒सुर॒ग्ने । मन्म । धी॒तिम् । भ॒र॒ध्वम् ।

भरे । ह॒विः । न । ब॒र्हिषि । प्री॒णानः । वै॒श्वान॒राय॑ । यत॑ये । म॒तीनाम् ॥ १ ॥

हे सखायः ^१विश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै ^२धियंघे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै ^३असुरग्ने
 असुराणां यो हन्ता तस्मै ^४अग्नेये ^५मन्म मननीयं स्तोत्रं ^६धीतिं कर्म च ^७प्र ^८भरध्वम् । ^९मतीनाम्
 अभिमतानां कामानां ^{१०}यतये दात्रे ^{११}वैश्वानराय विश्वनरहितायाम्निविशेषाय ^{१२}बर्हिषि यज्ञे ^{१३}हविर्न
 हविरिव स्तुतिं ^{१४}प्रीणानः प्रीयमाणोऽहं ^{१५}भरे भरामि । यद्वा । हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि
 हविर्भरे संभरामि । नेति संप्रत्यर्थे ॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवां अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । शो॒चिषा॑ । शो॒शु॒चानः॑ । आ । रो॒दसी॑ इति । अ॒पृणाः । जा॒य॒मा॒नः ।

त्वम् । दे॒वान् । अ॒भिऽश॑स्तेः । अ॒मु॒ञ्चः । वै॒श्वान॒र । जा॒त॒ऽवे॒दः । म॒हि॒त्वा ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३शोचिषा दीप्या ^४शोशुचानः दीप्यमानः ^५जायमानः जायमान एव ^६रोदसी
 द्यावापृथिव्यौ ^७आ ^८अपृणाः आपूरयः । अपि च ^९जातवेदः जातप्रज्ञ जातधन वा ^{१०}वैश्वानर
 विश्वनरहित हे अग्ने ^{११}त्वं ^{१२}देवान् ^{१३}महित्वा महत्वेन ^{१४}अभिशास्तेः अभिशंसकात् शत्रोः ^{१५}अमुञ्चः
 अमोचयः ॥

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून् गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जा॒तः । यत् । अ॒ग्ने । भु॒वना॑ । वि । अ॒ख्यः । प॒शून् । न । गो॒पाः । इ॒र्यः । परि॑ज्मा ।

वै॒श्वान॒र । ब्र॒ह्म॒णे । वि॒न्द । गा॒तुम् । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्ति॒भिः । सदा॑ । नः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२जातः सूर्यात्मना जातस्त्वम् ^३इर्यः स्वामी प्रेरयन् वा ^४परिज्मा परितो गन्ता सन्
^५पशून् ^६गोपाः । यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् । यत् यदा ^७भुवना भूतानि ^८व्यख्यः

रक्षार्थं पश्यसि तदा ऽब्रह्मणे । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदर्थं ऽगातुं गतिं फलप्राप्तिं ऽविन्द । यद्वा । ब्रह्मणे
ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द । येन ब्राह्मणा उपद्रवाभिर्गच्छन्ति तं^१ गातुं विन्देत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

‘समिधा जातवेदसे’ इति तृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणमाग्नेयम् । आद्या बृहती द्वितीया-
तृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते—‘समिधा बृहत्यादि’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमाग्नेये ॥ १ ॥

समऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिऽभिः ।

हविऽभिः । शुक्रऽशोचिषे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्नेये ॥ १ ॥

ऽजातवेदसे जातवेदसं जातप्रज्ञम् ऽअग्नेये अग्निं ऽसमिधा ऽवयं वसिष्ठाः ऽदाशेम परिचरेम ।
ऽदेवाय देवं स्तुत्यमग्निं ऽदेवहूतिभिः देवस्तुतिभिः दाशेम । ऽशुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिं^२
ऽनमस्विनः हविष्मन्तो वयं ऽहविर्भिः दाशेम । अत्र दाशतियोगात् कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र
दाशतियोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं घृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । समऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।

वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वां ऽवयं वसिष्ठाः ऽसमिधा ऽविधेम परिचरेम । हे ऽयजत्र यष्टव्याग्ने ऽवयं
ऽसुष्टुती शोभनया स्तुत्या ऽदाशेम त्वां परिचरेम । ऽअध्वरस्य यज्ञस्य ऽहोतः अग्ने ऽवयं ऽघृतेन
आज्येन त्वां दाशेम । हे ऽभद्रशोचे कल्याणज्वाल ऽदेव द्योतमानाग्ने त्वां ऽवयं ऽहविषा दाशेम ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वर्षट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वर्षट्कृतिम् । जुषाणः ।

तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽदेवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा ऽदेवेभिः देवैः सार्धं ऽवषट्कृतिं हविः
ऽजुषाणः सेवमानस्त्वम् ऽउप ऽआ ऽयाहि । ऽदेवाय द्योतमानाय ऽतुभ्यं वयं ऽदाशतः परिचरन्तः
ऽस्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

‘उपसद्याय’ इति पञ्चदशचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशक्ने वेदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति निस्व उत्तमा उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति ।

उपसदि' पौर्वाह्निक्याम् 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामधेन्यः । सूत्र्यते च—'उपसद्याय मीळहुप इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'अग्नी रक्षांसि' इत्येपा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्तावाज्यभागवग्नी रक्षांसि सेधति' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनो याज्या । सूत्रितं च—'आ सवं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । स्वस्त्ययन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा णः' इति प्रथमाज्यभागा-नुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

उपसद्याय मीळहुष आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्टमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । मीळहुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः । नः । नेदिष्टम् । आप्यम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवः उपसद्याय उपसदनीयाय मीळहुषे कामानां वर्पित्रेऽग्नये तत्प्रीत्यर्थम् आस्ये तस्यैव मुखे हविः जुहुत । यः अग्निः नेदिष्टम् आसन्नतमम् आप्यं भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकस्तद्धितः ॥

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद् दमेदमे । कुविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निषसाद् । दमेदमे । कुविः । गृहपतिः । युवा ॥ २ ॥

यः अग्निः पञ्चः प्राज्ञः पृहपतिः गृहाणां पालयिता युवा नित्यतरुणः सन् पञ्च चर्षणीः पञ्च जनान् मनुष्यान् अभि अभिमुखं दमेदमे गृहेगृहे निषसाद् निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पातवंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः । उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

यसः अग्निः नः अस्माकं वेदः धनम् अमात्यम् अन्तिके भवं सहभूतं वा विश्वतः सर्वतः बाधकात् रक्षतु । उत अपि च अस्मान् वसिष्ठान् अंहसः पापात् पातु रक्षतु ॥

नवं नु स्तोममग्रये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनार्ति नः ॥ ४ ॥

नवम् । नु । स्तोमम् । अग्रये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् । वस्वः । कुवित् । वनार्ति । नः ॥ ४ ॥

दिवः शुलोकस्य श्येनाय श्येनसदृशाय नु क्षिप्रं गन्त्रे अग्रये यस्मै नवं नूतनं स्तोमं जीजनं जनयामि सोऽग्निः नः अस्मभ्यं कुवित् बहु वस्वः वसु धनम् । कर्मणि पठ्यते । वनार्ति । ददात्वित्यर्थः ॥

स्पार्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा । अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पार्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरवतः । यथा । अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य अग्रे पुरस्ताद्भागे शोचतः दीप्यमानस्य यस्य अग्नेः श्रियः दीप्तयः वीरवतः पुत्रवतः रयिः धनं यथा तद्वत् दृशे द्रष्टुं चक्षुषे वा स्पार्हाः स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुपङ्गः । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥ १८ ॥

सेमां वेतु वषट्कृतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सः । इमाम् । वेतु । वषट्कृतिम् । अग्निः । जुषत । नः । गिरः । यजिष्ठः । हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

यजिष्ठः यजनीयतमो यष्टतमो वा हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा यसः अग्निः इमां वषट्कृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं वेतु कामयतां भक्षयतु वा । नः अस्माकं गिरः स्तुतीश्च जुषत सेवताम् ॥

नि त्वा नक्ष्य विशपते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विशपते । द्युमन्तम् । देव । धीमहि । सुवीरम् । अग्ने । आहुत ॥ ७ ॥

नक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिर्व्यासिकर्मा । विशपते विशां पते देव द्योतमान आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे अग्ने द्युमन्तं दीप्तिमन्तं सुवीरं कल्याणस्तोतृकं त्वा त्वां वयं नि धीमहि निहितवन्तः ॥

क्षप उस्त्रश्च दीदिहि स्वग्रयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ८ ॥

क्षपः । उस्त्रः । च । दीदिहि । सुअग्रयः । त्वया । वयम् । सुवीरः । त्वम् । अस्मयुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं वक्षपः रात्रीः उस्त्रः अहानि च । सर्वदेति यावत् । दीदिहि दीप्यस्व । दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः स्वग्रयः शोभमानाग्नयो भवाम । अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ॥ 'सुप आरमनः क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । दकारलोपश्छान्दसः । तथा च यास्कः— 'अस्मयुरस्मान् कामयमानः' (निरु. ६.२१) इति ॥ त्वं सुवीरः सुस्तोतृको भव ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीतिभिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां नरः नेतारो यजमानाः विप्रांसः विप्रा मेधाविनः धीतिभिः कर्मभिः सातये धनाय कामानां लाभाय वा उप यन्ति उपगच्छन्ति । सहस्रिणी सहस्रसंख्याका अक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् उप याति च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशौचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रशौचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥

शुक्रशौचिः शुभ्रज्वालः अमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा शुचिः स्वयं शुद्धः पावकः अन्येषामपि शोधकः ईड्यः स्तुत्यः अग्निः रक्षांसि राक्षसान् सेधति बाधताम् ॥ १० ॥

स नो राधास्या भ्रेशानः सहसो यहो । भर्गश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भर् । ईशानः । सहसः । यहो इति । भर्गः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्रे ययः प्रसिद्धस्त्वम् ईशानः सर्वस्य जगतः ईश्वरः सन् नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि । 'राथो राधः' इति धननामसु पाठात् । आ भर् आहर । भर्गश्च

१. ख-न-भ-श-अहनि । २. घ-ज्ञ-त-दीदिहि च । ३. ख-न-भ-सर्वजगतः । ४. ख-क्ष-त-न-भ-श-नोऽस्मभ्यमा ।

भगो देवोऽपि वार्यं धनं दातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यासलोपश्छान्दसः । भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वमग्ने वीरवद्यशो देवश्च सविता भगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरवत् । यशः । देवः । च । सविता । भगः । दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वं वीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं वयशः अस्मं देहीति शेषः । ऽदेवश्च ऽसविता सविता देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं दाति ददातु । भगः च देवोऽपि ददातु । दितिश्च दितिरपि देवी ददातु । सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः । तर्पिष्ठैरजरौ दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः । तर्पिष्ठैः । अजरैः । दह ॥ १३ ॥

हे ऽग्ने त्वं नः अस्मान् अंहसः पापात् रक्ष पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । अपि च हे ऽदेव द्योतमानाग्ने अजरः जरारहितस्त्वं रिषतः हिंसतः शत्रून् तर्पिष्ठैः अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः दह भस्मीकुरु ॥

अर्धा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये । पूर्ववा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अर्ध । मही । नः । आयसी । अनाधृष्टः । नृपीतये । पूः । भव । शतभुजिः ॥ १४ ॥

वअध अधुना हे अग्ने ऽअनाधृष्टः अप्रतिधर्पणीयस्त्वं नः अस्माकं नृपीतये^१ नृणां रक्षणार्थं ऽमही महती ऽआयसी अयसा निर्मिता ऽशतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा ऽपूः पुरी । तद्वक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पुरुच्यते^२ । भव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्वक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्वद्राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः ॥

त्वं नः पाहंहसो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । दोषावस्तः । अधयतः । दिवा । नक्तम् । अदाभ्य ॥ १५ ॥

हे ऽअदाभ्य अहिंस्य ऽदोषावस्तः रात्रेराच्छादयितः । तमसो वारयितरित्यर्थः । अग्ने ऽत्वं नः अस्मान् अंहसः पापात् ऽअघायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च ऽदिवा ऽनक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा ऽपाहि रक्ष ॥ २० ॥

‘एना वः’ इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्स्यो युजः सतोबृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘एना वो द्वादश प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रत्वा बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘एना वो अग्निं प्र वो यद्धम्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । आग्निमारुतशस्त्रे ‘देवो वो द्रविणोदाः’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५.२०) इति ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

१. त-य-वार्यं वरणीयम् । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘नृपीतये’ नास्ति । ३. ख१-य-पुरीत्युच्यते; ज-पूरित्युच्यते ।

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे ।

प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । द्रुतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

१ऊर्जः बलस्य १नपातं पुत्रम् । 'सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । १प्रियं प्रियमस्माकं १
१चेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा १अरतिं गन्तारं स्वामिनं वा १स्वध्वरं सुयज्ञं १विश्वस्य
सर्वस्य यजमानस्य १द्रुतम् १अमृतं नित्यम् १अग्निम् १एना एनेन १नमसा स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो
नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेशः । यद्वा । एनैनमित्यग्नेविशेषणम् । समानार्थत्वात् १पूर्वेषु
सूक्तेष्वदिष्टत्वादिसिष्टेनान्वादिश्यते । १वः युष्मदर्थम् १आ १हुवे आह्वयामि ॥

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । सुऽआहुतः ।

सुब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी १ । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥ २ ॥

१सः अग्निः १अरुषा आरोचमानौ १विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारावधौ १योजते रथे युनक्तु ।
यद्वा । सोऽरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण योजते युज्यते । किंच १सः अग्निः
१दुद्रवत् आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा । १स्वाहुतः सुष्टु आहुतः १सुब्रह्मा सुस्तुतिः १
शोभनाहो वा १यज्ञः यष्टव्यः १सुशमी सुकर्मा च भवति । तमिमं १देवं द्योतमानं १वसूनां वासकानां
१जनानां वसिष्ठानां १राधः हविः अभिगच्छत्विति शेषः । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूनां धनानां
मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं राधो धनं जनानां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीळहुषः ।

उद्धूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निर्मिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीळहुषः ।

उत् । धूमासः । अरुषासः । दिविस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥ ३ ॥

१मीळहुषः कामानां वर्णितुः १आजुह्वानस्य अभिहूयमानस्याग्नेः १शोचिः तेजः १उत् १अस्थात्
उत्तिष्ठति । १अरुषासः आरोचमानाः १दिविस्पृशः अन्तरिक्षस्पृशः १धूमासः धूमाश्च १उत् अस्थुः ।
अस्थादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्रान्वेति । तमिमम् १अग्निं १नरः कर्मणां नेतार
ऋत्विजः १सम् १इन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा दूतं कृण्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।

विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यच्चेमहे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । दूतम् । कृण्महे । यशःस्तमम् । देवान् । आ । वीतये । वह ।

विश्वा । सूनो इति । सहसः । मर्तभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईमहे ॥ ४ ॥

१. ख-भ-अस्माकम्; घ-अस्माकं प्रियम् । २. ख-भ-समानार्थत्वात् । ३. ज-सुष्टुतः ।

४. ख-ज्ञ-न-भ-वसिष्ठा ।

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽयशस्तमम् अतिशयेन यशस्विनं ऽतं प्रसिद्धं यं ऽत्वा त्वां
 ऽदूतं ऽकृष्महे कुर्मः स त्वं ऽदेवान् ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽआ ऽवह । किंच ऽयत् यदा ऽत्वा
 त्वाम् ऽईमहे याचामहे तदैव ऽविश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि^१ मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि
 धनानि ऽरास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेपि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे ।

त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेताः । यक्षि । वेपि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

हे ऽविश्ववार विश्वैर्वरणीय ऽअग्ने ऽत्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरे यागे ऽगृहपतिः असि यज-
 मानोऽसि । ऽत्वं ऽहोता देवानामाह्वाता । ऽत्वं त्वमेव ऽपोता असि । अतः ऽप्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं
 ऽवार्यं वरणीयं हविः ऽयक्षि यज । ऽवेपि ऽच कामयस्व भक्षय वा ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । त्वम् । हि । रत्नऽधा । असि ।

आ । नः । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुऽशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनकर्मज्ञे ऽयजमानाय मह्यं ऽरत्नं धनम् । 'श्वात्रं रत्नम्' इति धननामसु
 पाठात् । ऽकृधि कुरु । देहीत्यर्थः । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽरत्नधाः रत्नस्य दाता ऽअसि । ऽनः^२
 अस्माकम् ऽऋते यज्ञे ऽविश्वं सर्वम् ऽऋत्विजम् ऽआ ऽशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । किंच ऽयः ऽसुशंसः
 सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः ऽदक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः । होतुः
 पृथगुपादानमादरार्थम् ॥ ॥ २१ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामुर्वान्दर्यन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।

यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दर्यन्त । गोनाम् ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वाहुत यजमानैः सुधु आहुत ऽत्वे तव ऽसूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा ऽप्रियासः
 प्रियाः ऽसन्तु भवन्तु । किंच ऽये^३ ऽमघवानः धनवन्तः ऽयन्तारः प्रदातारः ऽजनानाम् अस्मदीयानाम्
 ऽऊर्वान् समूहान् ऽगोनां गवां चोर्वान् ऽदर्यन्त प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्तिवति पूर्वेष्वणान्वयः ॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषाम् । इळा । घृतहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।

तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषां^१ दुरोणे गृहे घृतहस्ता । घृतयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिघारितेत्यर्थः ।
इळा अन्नरूपा हविलक्षणा देवी । ' इरा इळा ' इत्यन्ननामसु पाठात् । प्राता पूर्णा^२ आ निषीदति
आसीदति । अपि इति पूरणः । तान् हविष्मतो यजमानान् हे सहस्य सहसे बलाय हिताग्ने द्रुहः
द्रोश्युः निदः निन्दकाश्च शत्रोः त्रायस्व । नः अस्मभ्यं दीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं शर्म सुखं गृहं
वा यच्छ च देहि ॥

स मन्द्रया च जिह्या वहिरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयि मघवद्भ्यो न आ वह हव्यदाति च सूदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रया । च । जिह्या । वहिः । आसा । विदुऽतरः ।

अग्ने । रयिम् । मघवत्^१भ्यः । नः । आ । वह । हव्यदातिम् । च । सूदय ॥ ९ ॥

हे अग्ने मन्द्रया^२ च^३ मोदयिष्या^४ देवानाम् आसा आस्यस्थानीयया जिह्या ज्वालाया
वहिः हविषां वांढा विदुष्टरः^५ सः प्रसिद्धस्त्वं मघवद्भ्यः^६ हविष्मद्भ्यः^७ नः अस्मभ्यं
रयि धनम् आ वह च । हव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः तम् । तथा च
वाजसनेयिन आमनन्ति— ' यजमानो वै हव्यदातिः ' (श. ब्रा. १. ४. १. २४) इति । सूदय
च कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधांसि ददत्यश्व्या मघा कामेन श्रवसो महः ।

ताँ अंहसः पिपृहि पृत्भिष्टं शतं पूभिर्येविष्टय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्व्या । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।

तान् । अंहसः । पिपृहि । पृत्भिः । त्वम् । शतम् । पुऽभिः । यविष्टय ॥ १० ॥

हे यविष्टय युवतमाग्ने त्वं ये यजमानाः महः महतः श्रवसः यशसः कामेन इच्छया ।
यशस्काः सन्त इत्यर्थः । राधांसि साधकानि अश्व्या अश्वात्मकानि मघा मघानि ददति
तान् दातृन् अंहसः पापान् शत्रोर्वा पृत्भिः रक्षासाधनभूतैः शतम् अपरिमिताभिः पूभिः
नगरीभिश्च पिपृहि पालय ॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णा विवष्टयासिचम् ।

उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वौ देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणऽदाः । पूर्णम् । विवष्टि । आसिचम् ।

उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

द्रविणोदाः धनानां दाता देवः अग्निः वः युष्मदीयां पूर्णा हविषा आसिचम् आसिक्तां
सुचं विवष्टि कामयते । अतः उत् सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् । उप पृणध्वं वा सोमम् ।

वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थः । १ आदित् अनन्तरमेव
१ देवः अग्निः १ वः युष्मान् १ ओहते वहति ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ।

दधाति । रत्नम् । विधते । सुवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥

१ देवाः १ प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् १ अध्वरस्य यज्ञस्य १ वह्निं वोढारं १ होतारं च १ अकृण्वत
अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्निः १ विधते परिचरते १ दाशुषे हविषां प्रदाने १ जनाय
१ सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं १ रत्नं रमणीयं धनं १ दधाति ददात्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘अग्ने भव सुषमिधा’ इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापमग्निदेवताकम् । सप्तापि
द्विपदास्त्रिपदुभः । तथैवानुक्रम्यते—‘अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैपदुभम्’ इति । अतिरात्रे ऋग्वेदेऽहनि
तृतीयसवने मैत्रावरुणश्च ‘अग्ने भव’ इति तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—‘अग्ने त्वं नोऽनन्तमोऽग्ने भव
सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भव । सुऽसमिधा । समऽईद्धः । उत । बर्हिः । उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे १ अग्ने १ सुषमिधा शोभनया समिधा १ समिद्धः १ भव सम्यग्दीप्तो भव । १ उत अपि च
१ बर्हिः १ उर्विया विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्युः १ ॥

उत द्वार उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवाँ उशत आ वहेह ॥ २ ॥

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ । वह । इह ॥ २ ॥

१ उत अपि च १ उशतीः देवान् कामयमानाः १ द्वारः यज्ञगृहस्य देव्यो वा । तथा च यास्कः—
‘द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा’ (निरु. ८. ९) इति । १ वि १ श्रयन्ताम् । १ उत अपि च
१ उशतः यज्ञं कामयमानान् १ देवान् १ इह यज्ञे १ आ १ वह ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ३ ॥

हे १ जातवेदः जातधन १ अग्ने १ वीहि देवानभिगच्छ । १ हविषा १ देवान् १ यक्षि यज च ।
१ स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च १ कृणुहि कुरु ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षदेवाँ अमृतान्पिप्रयच्च ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

वजातवेदाः जातधनोऽग्निः वअमृतान् मरणरहितान् वदेवान् वस्वधरा स्वधरान् शोभन-
यज्ञान् वकरति करोतु वयक्षन् हविषा यजतु च । वपिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु^१ वच ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रऽचेतः । सत्याः । भवन्तु । आऽशिषः । नः । अद्य ॥ ५ ॥

हे वप्रचेतः प्रकृष्टमतिमज्जे वविश्वा विश्वानि ववार्याणि वरणीयानि धनानि ववंस्व अस्मभ्यं
देहि । वनः अस्माकम् वआशिषः वअद्य वसत्याः यथार्थाः वभवन्तु ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्र ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । दधिरे । हव्यऽवाहम् । देवासः । अग्रे । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

हे वअग्रे वऊर्जः बलस्य वनपातं पुत्रम् । 'सूनुर्नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । वत्वामु त्वामेव
वते प्रसिद्धाः वदेवासः देवाः वहव्यवाहं हविषो^२ वोढारम् वआ वदधिरे । अकुर्वन्नित्यर्थः ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः । इयानः ॥ ७ ॥

हे अग्रे वदेवाय द्योतमानाय वते तुभ्यं वते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं वदाशतः हवींषि ददतः
वस्याम भवेम । अतः^३ वमहः महास्त्वम् वइयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा वनः अस्मभ्यं वरत्ना
रत्नानि रमणीयानि धनानि^४ ववि दधः विधत्स्व ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्पं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशदिभिश्चतसृभिः सुदासनाम्नो^५ राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्ता-
स्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकेन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्या^६ दानस्तुतिः'
इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चः शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न
इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गार्वः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् ।

त्वे इति । गार्वः । सुदुघाः । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवऽयते । वनिष्ठः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र वत्वे वह त्वय्येव वनः अस्माकं वपितरश्चित् पितरोऽपि वजरितारः स्तोतारः सन्तः
वयत् यस्मात्कारणात् वविश्वा विश्वानि ववामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च यास्कः—
'वामं वननीयं भवति' (निरु. ६. ३१) इति । वअसन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां
स्तुमः । तद्युक्तम् । वहि यस्मात् कारणात् वत्वे त्वयि वगावः वसुदुघाः दोग्धुं सुशकाः सन्ति वत्वे
त्वयि वअश्वाः सन्ति वत्वं ववसु धनं वदेवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय ववनिष्ठः दातृत्तमो भवसि ॥

१. ख-भ-प्रीणयति । २. त-य-हविषाम् । ३. ख-भ-'अतः' नास्ति । ४. ख-भ-
'धनानि' नास्ति । ५. इ-सुदानाम्नो । ६. इ-अन्त्याश्चतस्रो ।

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव द्युभिरभि विदुष्कविः सन् ।

पिशा गिरौ मघवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेपि । एव । अर्वा । द्युऽभिः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।
पिशा । गिरः । मघऽवन् । गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं जनभिः जायाभिः राजेव द्युभिः दीप्तिभिः सह क्षेप्येव निवसस्येव । हि
इति पूरणः । किंच हे मघवन् धनवज्जिन्द्र विदुः विद्वान् कविः क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा सन्
गिरः स्तोतृनस्मान् पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा गोभिः च अश्वैः च अभि अभितः रक्ष ।
त्वायतः त्वत्कामान् अस्मान् राये शिशीहि धनार्थं च संस्करु ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरौ देवयन्तीरुप स्थुः ।

अर्वाचीं ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमतार्विन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवयन्तीः । उप । स्थुः ।
अर्वाचीं । ते । पथ्या । रायः । एतु । स्याम । ते । सुऽमता । इन्द्र । शर्मन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमानाः पस्पृधानासः स्पर्धमानाः मन्द्राः
मोदमानाः इमाः गिरः स्तुतयः उप स्थुः उपतिष्ठन्ति । अतः ते तव रायः धनस्य पथ्या
सृतिः अर्वाची अस्मदभिमुखी एतु गच्छतु । हे इन्द्र वयं च ते सुमतौ सुदुतौ वर्तमानाः शर्मन्
शर्मणि सुखे स्याम भूयास्म ॥

धेनुं न त्वा सुयवसे दधुक्षन्नुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सुऽयवसे । दधुक्षन् । उप । ब्रह्माणि । ससृजे । वसिष्ठः ।
त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुऽमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुयवसे सृत्तुणे गोष्ठे वर्तमानां धेनुं न धेनुमिव सुहविष्के यज्ञगृहे । दृष्टान्त-
सामर्थ्यात् दार्ष्टान्तिकलाभः । वर्तमानं त्वां दधुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान्
दोग्धुमिच्छन् वसिष्ठः ब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि उप ससृजे उपसृजते । मे मम
विश्वः सर्वः जनः त्वामित् त्वामेव गोपतिं गवां स्वामिनम् आह ब्रवीति । अथ परोक्षस्तुतिः । नः
अस्माकं सुमतिं सुदुतिम् अच्छ अभि इन्द्रः आ गन्तु आगच्छतु ॥

अर्णीसि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्धन्तं शिष्यमुच्यस्य नव्यः शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णीसि । चित् । पप्रथाना । सुऽदासे । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुऽपारा ।
शर्धन्तम् । शिष्यम् । उच्यस्य । नव्यः । शापम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥

१. ख-भ-कुस । २. घ-देवयन्तीः देवं त्वामिच्छयन्तीः इमाः; य-इमाः देवयन्तीः देवान्
कामयमानाः ।

१नव्यः स्तुत्यः १इन्द्रः १अर्णासि शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्याः उदकानि १पप्रथाना १चित् प्रथमानान्यपि १सुदासे राज्ञे १गाधानि १सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं योग्यानि च १अकृणोत् अकरोत् । अपि च १शर्धन्तम् उत्सहमानं १शिम्युं बाधमानं १शार्पं विश्वरूपोऽङ्गवमात्मनोऽभिशापम् १अशस्तीः अभिशस्तीश्च १उच्यस्य स्तोतुः १सिन्धूनां नदीनाम् १अकृणोत् अकरोत् ॥ ॥ २४ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः । निशिताः । अपिऽइव । श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥

१यक्षुः यज्ञकुशलः ॥ यजेः सन्प्रत्ययो न तु सनन्तः । अतो न द्विर्भावः ॥ १पुरोळाः पुरोगामी पुरोदाता वा । १इत् इति पूरणः । १तुर्वशः नाम राजासीत् । सः तुर्वशः १राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम । १मत्स्यासः १इव जालनिहिता मत्स्या इव १निशिताः १नियन्त्रिताः १अपि १भृगवः १द्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासः तुर्वशस्य च १श्रुष्टिम् आशुप्राप्तिं १चक्रुः । १विषूचोः विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये १सखा सुदासश्चेन्द्रः १सखायं सुदासम् १अतरत् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा । यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा १निशिता बाधिता १आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये मखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमतारत् अतारयत् ॥

आ पक्थासौ भलानसौ भनन्ताल्लिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्यै गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्धुधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अल्लिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधमाः । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुभ्यः । अजगन् । युधा । नृन् ॥ ७ ॥

१पक्थासः पक्था हविषां पाचकाः १भलानसः भद्रमुखाः । भलेति भद्रवाची । १अल्लिनासः अलिनाः । तपोभिरप्रवृद्धा १इत्यर्थः । १विषाणिनः कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ताः । दीक्षिता इत्यर्थः । १शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः १यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । १आ १भनन्त अभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मो 'नोति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात् । १यः इन्द्रः १सधमाः । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः । सधमाद एव सधमाः । १आर्यस्य कर्मशीलस्य १गव्या गोसंघान् १तृत्सुभ्यः हिंसकेभ्यः १आ १अनयत् । १अजगन् अजगत् स्वयं च गोसंघान् लेभे । १युधा युद्धेन तान् १नृन् शत्रून् जघान चेति शेषः ॥

दुराध्योऽर्दिति स्वेवयन्तोऽचेतसो वि जगृध्रे परुष्णीम् ।

मृह्णविष्यकपृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चार्यमानः ॥ ८ ॥

१. घ-गाधानि तलस्पशीनि । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उत्साहमानम् । ३. ख-निशिताः अवयन्त्रिताः; झ-न-भ-निशितावनियन्त्रिताः; त-निशितावयन्त्रिताः । ४. ख-मत्स्या इव जानपदाः; भ-मत्स्य इव जनपदाः । ५. झ-त-न-श-वावधिता । ६. घ-श-तपोभिः प्रवृद्धाः । ७. ख-न-भ-शिवतराः । ८. ख-झ-त-न-भ-श-'नृन्' नास्ति ।

दुःऽआध्यः । अदि॑तिम् । से॒वयन्तः । अ॒चेत॑सः । वि । ज॒गृ॒भ्रे । पर॑ष्णीम् ।

म॒ह्ना । अ॒वि॒व्यक् । पृ॒थि॒वीम् । प॒त्य॑मानः । प॒शुः । क॒विः । अ॒श॒यत् । चा॒र्य॑मानः ॥ ८ ॥

१दुराध्यः दुष्टाभिसंघयः १अचेतसः मन्दमतयः सुदासः शत्रवः १अदितिम् अदीनां १परुष्णीं नदीं १सेवयन्तः १वि १जगृभ्रे । विग्रहः कूलभेदः । तमकुर्वन् । परुष्याः कूलं बिभिदुरित्यर्थः । सः^१ सुदासः १मह्ना इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना १पृथिवीम् १अविव्यक् तदैव व्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । ततः सुदासः शत्रुः १चायमानः चयमानस्य पुत्रः १कविः कविनामा १पत्यमानः पलायमानः^२ १पशुः यागे संज्ञसः पशुरिव १अशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

ई॒युरथ॑ न न्य॒थं पर॑ष्णीमा॒शुश्च॒नेद॑भि॒पित्वं॑ ज॒गाम॑ ।

सु॒दास॑ इन्द्रः सु॒तुकाँ॑ अ॒मित्रा॑नर॒न्धय॑न्मा॒नुषे॑ व॒ध्नि॒वाचः॑ ॥ ९ ॥

ई॒युः । अर्थ॑म् । न । नि॒ऽअ॒र्थम् । पर॑ष्णीम् । आ॒शुः । च॒न । इत् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वम् । ज॒गाम॑ ।

सु॒दासे॑ । इन्द्रः । सु॒तुका॑न् । अ॒मित्रा॑न् । अ॒रन्ध॑यत् । मा॒नुषे॑ । व॒ध्नि॒ऽवा॒चः ॥ ९ ॥

अथेन्द्रः परुष्या विच्छिन्नानि पर्वाणि संदधे । ततः परुष्या आपः यथापूर्वम् १अर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं^३ प्रति १परुष्णीम् १ईयुः आययां चक्रुः ॥ 'इण् गतौ' इति धातोर्नन्तर्भावि-
तण्यर्थात् लिटि ईयुः इति^४ । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ १न्यर्थम् अगन्तव्यं^५ परुष्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं १न ईयुः । १आशुश्चन राज्ञः सुदासोऽश्वोऽपि १अभिपित्वम् अभिप्रास-
व्यमेव १जगाम । १इन्द्रः च १सुदासे राज्ञे १मानुषे लोके १वध्निवाचः जल्पकान् १अमित्रान् शत्रून् १सुतुकान् सुतोकान् । 'तुक् तोकम्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । १अरन्धयत् वशमानयत् ॥

ई॒युर्गा॒वो न॑ यव॑सा॒दगो॑पा यथाकृतम॒भि मि॒त्रं चि॒तासः॑ ।

पृ॒श्नि॒गावः॑ पृ॒श्नि॒निप्रे॑षितासः श्रु॒ष्टिं च॑क्रुर्नियु॒तो रन्त॑यश्च ॥ १० ॥

ई॒युः । गा॒वः । न । यव॑मात् । अगो॑पाः । यथा॒ऽकृ॒तम् । अ॒भि । मि॒त्रम् । चि॒तासः॑ ।

पृ॒श्नि॒ऽगा॒वः । पृ॒श्नि॒ऽनिप्रे॑षितासः । श्रु॒ष्टिम् । च॒क्रुः । नि॒ऽयु॒तः । रन्त॑यः । च ॥ १० ॥

यदेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा १पृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृ१न्या मात्रा नितरां प्रहिताः १चितासः संहता जानन्तो वा १पृश्निगावः । पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगावः मरुतः १यथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथा पूर्वं समयः कृतस्त्वं समयमनतिक्रम्य १मित्रम् इन्द्रं १यवसात् । निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमित्तीकृत्य १अगोपाः गोपालेनारक्षिताः १गावो १न गाव इव १अभि १ईयुः अभिजग्मुः । १रन्तयः रममाणाः १नियुतः मरुतामन्धाः १च । १श्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं १चक्रुः । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्रं साहाय्यार्थमभ्यगच्छशित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

एकं॑ च॒ यो विं॑शतिं च॒ श्रव॑स्या वै॒कर्ण॑यो॒र्जना॑न्ना॒ज्जा न्यस्तः॑ ।

द॒स्मो न॑ स॒न्नभि॑ शिंशाति ब॒र्हिः शूरः॑ सर्ग॑मकृ॒णोदिन्द्र॑ ए॒षाम् ॥ ११ ॥

१. ख-भ-'सः' नास्ति । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-पाठ्यमानः । ३. ख-घ-भ-प्रवणं देशम् ।

४. ख-इति रूपम् । ५. ख-क्ष-त-न-भ-श-आगन्तव्यम् ।

एकम् । च । यः । विंशतिम् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तरित्यस्तः ।
दस्मः । न । सन्नन् । नि । शिशति । बर्हिः । शूरः । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

यः सुदासो^१ राजा श्रवस्या यशस इच्छया अस्नेच्छया वा परुण्याः पार्श्वस्थयोः वैकर्णयोः
जनपदयोर्विद्यमानान् एकं च विंशतिं च जनान् न्यस्तः आत्मना अहन् सः राजा
दस्मो न दर्शनीयो युवाध्वर्युरिव सन्नन् यज्ञगृहे बर्हिः यस्मिन् युद्धे सपत्नान् नि शिशति
नितरां लुनाति तस्मिन् युद्धे शूरः इन्द्रः एषां मरुतां सर्गं प्रसवम् अकृणोत् सुदासः
साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अर्धं श्रुतं कवपं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्यं नि वृणग्वज्रबाहुः ।

वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्नन् त्वा ॥ १२ ॥

अर्धं । श्रुतम् । कवपम् । वृद्धम् । अप्सु । अनु । द्रुह्यम् । नि । वृणक् । वज्रबाहुः ।

वृणानाः । अत्र । सख्याय । सख्यम् । त्वाऽयन्तः । ये । अमदन् । अनु । त्वा ॥ १२ ॥

अध अपि च वज्रबाहुः इन्द्रः श्रुतं कवपं च वृद्धं च त्रीन् तथा द्रुह्यम् अनु आनु-
पूर्व्येण अप्सु उदकेषु नि वृणक् न्यमजयदित्यर्थः । अत्र अस्मिन्नवसरे ये त्वायन्तः त्वत्कामाः
त्वा त्वाम् अनु अमदन् अस्तुवन् ते सखायः सख्याय^२ सख्यार्थं^३ त्वां वृणानाः सख्यं लेभिर
इति शेषः ॥

वि सद्यो विश्वा दंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भ्राज्जेष्म पूरुं विदथे मृधवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । दंहितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः ।

वि । आनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भ्राक् । जेष्म । पूरुम् । विदथे । मृधवाचम् ॥ १३ ॥

एषां कवपादीनां विश्वा विश्वानि दंहितानि दृढानि दुर्गाणि पुरः नगरीश्च तद्रक्षासाधनभूतान्
सप्त प्राकारांश्च इन्द्रः सहसा बलेन सद्यः एव वि ददः विदारयामास । अपि च आनवस्य
अनोः संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा गयं गृहं धनं वा तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां
गणाय वा वि भ्राक् व्यभजत् । अदादित्यर्थः । इत्यमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं विदथे युद्धे मृधवाचं
बाधवाचं पूरुं मनुष्यं जेष्म जयेम ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः पट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षड् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुषुपुः । पट् । सहस्रा ।

षष्टिः । वीरासः । अधि । पट् । दुवःऽयु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

गव्यवः गोकामाः अनवः अनोः संबन्धिनः द्रुह्यवः द्रुह्योः संबन्धिनः च वीरासः वीराः
षष्टिः शता शतानि । सहस्राणीत्यर्थः । पट् सहस्रा सहस्राणि च षष्टिः च अधि पट् अधिकाः

षद् च ऽदुवोयु दुवोयुवे । चतुर्थीलुक् । परिचरणकामाय सुदासे । 'नमस्यति दुवस्यति' इति परिचरणकर्मसु पाठात् । ऽनि ऽसुषुपुः मितरां शेरते । निहता' इत्यर्थः । तान्येतानि ऽविश्वा विश्वानि ऽकृतानि कार्याणि ऽइन्द्रस्य ऽइत् इन्द्रस्यैव ऽवीर्या वीर्याणीति ॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाणा जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः ।

दुःसुमित्रासः । प्रकलऽवित् । मिमाणाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । सुऽदासे ॥ १५ ॥

कदाचिदिन्द्रेण राक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते^२ । ऽएते ऽतृत्सवः ऽदुर्मित्रासः दुष्टमित्राः ऽप्रकलवित् अजानन्तः^३ ऽइन्द्रेण ऽवेविषाणाः युद्धार्थं संगताः ऽसृष्टाः पलायनार्थमुद्युक्ताः ऽनीचीः नीचीनाः ऽआपो ऽन आप इव ऽअधवन्त अधावन्त । ततः ऽमिमाणाः सुदासा बाध्यमानाः ऽविश्वानि ऽभोजना भोग्यानि धनानि ऽसुदासे राज्ञे ऽजहुः ॥ ॥ २६ ॥

अर्ध वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धम् । वीरस्य । शृतऽपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । नुनुदे । अभि । क्षाम् ।

इन्द्रः । मन्युम् । मन्युऽम्यः । मिमाय । भेजे । पथः । वर्तनिम् । पत्यमानः ॥ १६ ॥

ऽइन्द्रः ऽअभि ऽक्षां भूमिमभि । भूम्यामित्यर्थः । ऽवीरस्य वीर्ययुक्तस्य^४ सुदासः ऽअर्ध हिंसकम् ॥ अर्धेहिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः ॥ ऽअनिन्द्रम् । यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्यसावनिन्द्रः । तम् । इन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः । ऽश्रुतपां श्रुतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारं ऽशर्धन्तम् उत्सहमानं^५ ऽपरा ऽनुनुदे । किंच ऽमन्युम्यः मन्युर्कर्तुर्मन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः ऽमन्युं क्रोधं ऽमिमाय बधाधे । अथ सुदासः शत्रुः ऽपथः मार्गान् ऽपत्यमानः गच्छन् ऽवर्तनि पलायनमार्गं ऽभेजे प्राप ॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहं चित्पेत्वेना जघान ।

अव स्रक्तीर्वेद्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण । चित् । तत् । ऊँ इति । एकम् । चकार । सिंहम् । चित् । पेत्वेन । जघान् ।

अव । स्रक्तीः । वेद्या । अवृश्चत् । इन्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा । भोजना । सुऽदासे ॥ १७ ॥

ऽइन्द्रः ऽतत् तदा ऽआध्रेण ऽचित् दरिद्रेणापि सुदासा ऽएकं सुत्थं दानकर्म ऽचकार कारयामास । ऽसिंहं ऽचित् । प्रवयाः सिंहः सिंहाः । तमपि ऽपेत्वेन छागेन ऽजघान घातयामास । ऽवेद्या । वेशी सूची । तथा ऽस्रक्तीः यूपादेरश्रीन् ऽअव ऽअवृश्चत् अववृक्तवान् । वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि त्रीणि कर्माणि असंभावितानीति नाशकनीयानि इन्द्रस्य

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-निहिताः । २. त-न-बाध्यन्ते । ३. ख-भ-प्रकलविदः वणिजः । प्रकलवित् वणिक् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्चेति यास्कः । ४. ख-श-वीरयुक्तस्य । ५. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-उत्साहमानम् ।

महिम्नोऽधिकत्वात् । १ विश्वा विश्वानि २ भोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि ३ सुदासे राजे ४ प्राप-
च्छत् अदाच्च ॥

शश्वन्तो हि शत्रवो रारधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धेतो विन्द रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शत्रवः । रारधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्धेतः । विन्द । रन्धिम् ।

मर्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ शत्रवः अरयः ४ शश्वन्तः बहवः ५ ररधुः वशमीयुः । ६ चित् अपि च
७ शर्धेतः उत्सहमानस्य ८ भेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः । तस्य । यद्वा । भेदो नाम
सुदासः शत्रुः कश्चित् । तस्येत्यर्थः । ९ रन्धि वशीकरं १० विन्द लभस्व । ११ यः भेदः १२ स्तुवतः त्वां स्तुवतः
१३ मर्तान् मर्यान् प्रति १४ एनः पापं १५ कृणोति करोति १६ तस्मिन् भेदे १७ तिग्मं निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम् ।
तथा च यास्कः—‘ तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ’ (निरु. १०. ६) इति । १८ वज्रम् । वज्रति गच्छत्येव
शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः । तम् ॥ वज्रशब्दो वजेः ‘ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रः ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो
निपातितः ॥ तं १९ जहि । वज्रेण भेदं प्रहरेत्यर्थः ॥

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।

अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलि शीर्षाणि जभ्रुरश्वानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वताता । मुषायत् ।

अजासः । च । शिग्रवः । यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्वानि ॥ १९ ॥

१ अत्र अस्मिन् २ सर्वताता सर्वतातौ युद्धे य इन्द्रः ३ भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः
शत्रुं ४ प्र ५ मुषायत् प्रामुष्णात् । अवधीदित्यर्थः । तम् ६ इन्द्रं ७ यमुना ८ आवत् अतोषयत् । तत्तीर-
वासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । ९ तृत्सवः तृत्सोः पुरुषाश्चावन् । आवत् इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सद्यः संबध्यते । किंच १० अजासः अजाः जनपदाः ११ शिग्रवः जनपदाः १२ यक्षवश्च जनपदाः
१३ अश्वानि अश्वसंवन्धीनि १४ शीर्षाणि शिरांसि । युद्धे हतानामश्वानां शिरांसित्यर्थः । १५ बलिम् उपहारं
तस्मा इन्द्राय १६ उप १७ जभ्रुः उपजहुः । यद्वा । अश्वानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यान्श्वानिन्द्राय
उपहारं जहुरित्यर्थः ॥

न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वी उषसो न नूतनाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न । ते । इन्द्र । सुमतयः । न । रायः । समुचक्षे । पूर्वी । उषसः । न । नूतनाः ।

देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघन्य । अत्र । त्मना । बृहतः । शम्बरम् । भेत् ॥ २० ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ पूर्वाः पुरातनाः ४ सुमतयः शोभनमतयः ५ रायः धनानि च ६ उषसो
७ न उषस इव ८ न ९ संचक्षे संख्यातुं न शक्याः । १० न नूतनाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न संचक्षे ।

१. घ-श-उत्साहमानस्य । २. य-तेन । ३. ख-न-भ-बलाय । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘ न ’ नास्ति ।

किंच त्वं वमान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं देवकं देवकनामानं शत्रुं वज्रघन्थ अवधीः । त्मना स्वय-
मेव वृहतः महतः शैलात् शम्बरं च अव भेत् अवाभैसीरिति ॥ २७ ॥

प्र ये गृहादर्ममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अर्ममदुः । त्वाऽया । पराऽशरः । शतऽयातुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृषन्त । अध । सूरिऽभ्यः । सुऽदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

हे इन्द्र पराशरः शतयातुः बहुरक्षाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुः
बहूनां रक्षसां शतयिता वा । शक्तिः वसिष्ठः चैवमादयः ये ऋषयः त्वाया त्वदिच्छया गृहात्
गृहं प्राप्य ॥ ल्यब्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (पा. सू. २. ३. २८. १) ॥ यद्वा गृहात् गृहे । सप्त-
म्यर्थे पञ्चमी । प्र असमदुः त्वां प्रतुष्टुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः भोजस्य
भोजकस्य पालकस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृषन्त न विस्मरन्ति । ' मृष
मर्षे ' । मर्षो मर्षणम् । तन्न कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो न विस्मरन्ति अध अतो हेतोः सूरिभ्यः सूरिणां
स्तोतृणामेवाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति ।
उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

द्वे नमुर्देववतः शते गोर्द्धा रथा वधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्ने पैजवनस्य दानं होतैव सन्न पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नप्तुः । देवऽवतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । वधूऽमन्ता । सुऽदासः ।

अर्हन् । अग्ने । पैजऽवनस्य । दानम् । होताऽइव । सन्न । परि । एभि । रेभन् ॥ २२ ॥

देववतः राज्ञः नप्तुः पौत्रस्य पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः राज्ञः गोः गवां द्वे
शते वधूमन्ता वधूसंयुक्ता द्वा द्वौ रथा रथा च देयं दानं दानभूतान् रेभन् इन्द्रं स्तुवन्
अत एव अर्हन् योग्योऽहं वसिष्ठो हे अग्ने सन्न यज्ञगृहं होतैव वपटूतैव पर्येमि । अत्राग्नेः
संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतदेवताकत्वादस्य सूक्तस्य ॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मदिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः । मा । पैजऽवनस्य । दानाः । स्मत्ऽदिष्टयः । कृशनिनः । निरेके ।

ऋज्रासः । मा । पृथिविऽस्थाः । सुऽदासः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥

पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः राज्ञः स्मदिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनाः श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ताः
कृशनिनः हिरण्यालंकारवन्तः निरेके दुर्गती सत्याम् ऋज्रासः ऋजुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां
सुप्रतिष्ठिताः दानाः देयभूताः चत्वारः अश्वाः तोकं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठ रथे स्थितं तोकाय
तोकस्य पुत्रस्य । पृथ्यर्थे चतुर्थी । श्रवसे अज्ञाय यज्ञसे वा वहन्ति । पुनः मा इति पूरणः ॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णीशीर्ष्णे विबभाजो विभक्ता ।

सस्तेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिर्मशिशदभीकै ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णीऽशीर्ष्णी । विऽबभाज । विऽभक्ता ।
स्रत । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशत् । अभीकै ॥ २४ ॥

यस्य सुदासः श्रवः यशः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तः । विस्तीर्णयो-
र्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । यश्च सुदाः विभक्ता धनस्य प्रदाता शीर्ष्णीशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय
विबभाज धनं प्रददौ तं सुदासं सस्तेत् सस्तेव लोकाः इन्द्रं न इन्द्रमिव गृणन्ति स्तुवन्ति ।
किंच स्रवतः नद्यः अभीकै युद्धे युध्यामधिं युध्यामधिनामकं सपत्नं न अशिशत् न्यहन् ॥

इमं नरो मरुतः सश्रतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टना पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रत । अनु । दिवः सुदासम् । न । पितरम् । सुदासः ।

अविष्टन । पैजवनस्य । केतम् । दुःशनम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवः सुयु ॥ २५ ॥

हे नरः नेतारः मरुतः इमं सुदासं राजानं सुदासः राज्ञः पितरं दिवोदासं न दिवो-
दासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् । अनु सश्रत अनुसेवध्वम् । किंच दुवोयु
परिचरणकामस्य ॥ पष्ठथा लुक् ॥ पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः केतं मन्त्रं गृहं वा अविष्टन
रक्षत । अपि चास्य सुदासः क्षत्रं बलं दूणाशं दुर्नशमविनाशि अजरम् अशिक्षिलं चास्तु ॥ २८ ॥

‘यस्तिग्मशृङ्गः’ इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैपुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘यस्तिग्मशृङ्ग एकादश’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहन्धेतस्त्रिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कया शुभा
यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्वं मेपम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्’ (ऐ. आ. ५.
२. २) इति । आयुष्कामेष्ट्यां ‘मा ते अस्याम्’ इतीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या । सूत्रितं च—‘मा ते अस्यां
सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्र्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुर्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । श्र्यावयति । प्र । विश्वाः ।

यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रयन्ता । असि । सुर्वितराय । वेदः ॥ १ ॥

यः इन्द्रः तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः सन् एकः
असहाय एव विश्वाः सर्वान् कृष्टीः शत्रुजनान् स्थानान् प्र श्र्यावयति । यः सेन्द्रः अदाशुषः
अयजमानस्य शश्वतः बहोः गयस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेषः । हे इन्द्र

स त्वं १ सुप्तितराय १ अतिशयेन सोमाभिषवन् कुर्वन्ते जनाय १ वेदः धनं १ प्रयन्ता प्रदाता १ असि ॥
तृक्षन्तस्त्वादत्र पृथ्वा अभावः । असि इत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् यदृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात्
यदृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।

दासं यच्छुण्णं कुर्यवं न्यस्मा अरन्धय अर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्थे ।

दासम् । यत् । शुण्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । अर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र १ त्वं १ ह त्वं खलु १ त्यत् तदा १ तन्वा शरीरेण १ शुश्रूषमाणः उपचरन् १ समर्थे
मर्थैर्मर्त्यैर्योद्धृभिः सहिते युद्धे १ कुत्सम् १ आवः अरक्षः । कदेत्यत्राह । १ यत् यदा १ अर्जुनेयाय
अर्जुन्याः पुत्राय १ अस्मै कुत्साय १ शिक्षन् धनं प्रयच्छन् १ दासं दासनामकमसुरं १ शुण्णं च १ कुर्यवं
च १ नि १ अरन्धयः नितरां वशमानयः ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पुरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । उतिऽभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुऽकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रऽसाता । वृत्रऽहत्येषु । पुरुम् ॥ ३ ॥

हे १ धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र १ धृषता १ धर्षकेण वज्रेण बलेन वा १ वीतहव्यं दत्तहविष्कं प्रजनित-
हविष्कं वा १ सुदासं राजानं १ विश्वाभिः सर्वाभिः १ उतिभिः रक्षाभिः १ प्रावः प्रकपेणारक्षः । किंच
१ वृत्रहत्येषु युद्धेषु १ क्षेत्रसाता क्षेत्रसाता क्षेत्रस्य भूमेर्भजने निमित्ते १ पौरुकुत्सि पुरुकुत्सस्यापत्यं
१ त्रसदस्युं १ पुरुं च १ प्र १ आवः ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृऽभिः । नृऽमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे १ नृमणः नृभिर्भयज्ञानं नेतृभिः स्तोतृभिर्मननीय स्तोतव्येन्द्र । नृषु मनो यस्थेति बहुव्रीहिर्वा ।
१ देववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति संग्रामे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् वियन्ति गच्छन्तीति संग्रामो १
देववीतिः १ । नृभिः मरुद्भिः सह १ भूरीणि बहूनि १ वृत्रा वृत्राणि शत्रून् १ हर्यसि मारितवानसि ।
किंच हे १ हर्यश्च इन्द्र १ त्वं १ दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये । तदर्थमित्यर्थः । १ दस्युं १ चुमुरिं च
१ धुनिं १ च १ सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण १ नि नितराम् १ अस्वापयः । मारितवानसीत्यर्थः ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवति च मद्यः ।

निवेशने शततुमाविषीरहश्च वृत्रं नमुचिमुतार्हन् ॥ ५ ॥

तव । च्यौत्नानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यः ।
निऽवेशने । शतऽतमा । अविवेपीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे १ वज्रहस्त १ तव १ च्यौत्नानि बलानि १ तानि तादृशानि । १ यत् यदा त्वं शम्भरस्य १ नव
१ नवतिम् १ च १ पुरः १ सद्यः युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा १ निवेशने निवेशनार्थं
१ शततमा शततमीं पुरम् १ अविवेपीः व्याप्नोः । १ वृत्रं १ च १ अहन् । १ उत अपि च १ नमुचिम्
१ अहन् ॥ ॥ २९ ॥

सना ता ते इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक । वाजम् ॥ ६ ॥

हे १ इन्द्र १ ते तव १ रातहव्याय दत्तहव्याय १ दाशुषे यजमानाय १ सुदासे १ ता १ तानि त्वया
दत्तानि १ भोजनानि भोग्यानि धनानि १ सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे १ पुरुशाक
बहुकर्मन्निन्द्र १ वृष्णे कामानां वर्षित्रे १ ते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थः । १ वृषणा वृषणौ १ हरी अश्वौ
१ युनज्मि रथे योजयामि । १ ब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि १ वाजं बलिनं त्वां १ व्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्ठौ । अघाय । भूम । हरिऽवः । पराऽदै ।

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरूथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे १ महसावन् बलवन् १ हरिवः हरिवन्निन्द्र १ ते तव १ अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायां
१ परिष्ठां अन्वेपणायां १ परादै परादानाय १ अघाय अ(१आ)हन्त्रे २ वयं १ मा १ भूम । किंच १ नः अस्मान्
१ अवृकेभिः अबाधैः १ वरूथैः । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरूथानि रक्षणानि । तैः १ त्रायस्व पाहि ।
१ तव १ सूरिषु स्तोत्रेषु मध्ये वयं १ प्रियासः प्रियाः १ स्याम भूयास्म ॥

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे १ मघवन् धनवन्निन्द्र १ ते तव १ अभिष्टौ अभ्येपणे १ नरः स्तोत्राणां नेतारो वयं १ सखायः
समानख्यातयः १ प्रियासः प्रियाश्च सन्तः १ शरणे १ इत् गृह एव १ मदेम मोदेम । किंच १ अतिथि-
ग्वाय । पूजयातिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय २ राज्ञे १ शंस्यं

१. ख-झ-त-न-भ-श- 'ता' नास्ति । २. ख-अघाय; घ-झ-त-न-भ-श-अघाय अहन्त्रे । ३. झ-
त-न-भ-श- वा मदीयाय ।

शंसनीयं सुखं वकरिष्यन् कुर्वन् वतुर्वशं राजानं वनि वशिशीहि वशं कुरु । वयाद्वं च राजानं वनि शिशीहीत्यर्थः ॥

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्त्यशसं उक्था ।

ये ते हवैभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । नु । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्त्यशसः । उक्था ।

ये । ते । हवैभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं ते तव वनु अद्य अभिष्टौ अभ्येपणे ये वनरः वउक्त्यशसः उक्त्यानां शंसितारः वउक्था उक्त्यानि शस्त्राणि सद्यश्चित् सद्य एव शंसन्ति । किंच ते तव हवैभिः स्तोत्रैः वपणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि वि वअदाशन् । धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः । तान् वअस्मान् वतस्मै वयुज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं ववृणीष्व परिगृहाण ॥

एते स्तोमा नरां नृतम तुभ्यमस्मद्रथश्चो ददतो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्यै शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृतम । तुभ्यम् । अस्मद्रथः । ददतः । मघानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहत्यै । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

हे नृतम नेतृतम इन्द्र तुभ्यं वनरां नेतृणां ये एते स्तोमाः संघाः वमघानि मंहनीयानि हवींषि वददतः ददन्तः वअस्मद्रथः अस्मदभिमुखाः अभूवन्निति शेषः । तेषां वनृणां ववृत्रहत्यै संग्रामे वशिवः कल्याणकृत् वभूः भव । वसखा वच भूः । वअविता^१ रक्षिता वच भूः ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मजूतः । तन्वा । वावृधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ११ ॥

हे वशूर वइन्द्र वनु अद्य वस्तवमानः अस्माभिः स्तूयमानः वब्रह्मजूतः ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः वतन्वा शरीरेण उत्था^१ रक्षणेन^२ ववृधस्व । अपि च वनः अस्मभ्यं ववाजान् अज्ञानि वउप वमिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थः । वस्तीन् गृहांश्च वउप मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'उग्रो जज्ञे' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'उग्रो दश' इति । आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'चतुर्थस्योग्रो जज्ञे इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७-७) इति । महाघ्नतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या' (ऐ. आ. ५. २. २.) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठयमहः । तत्रापि^२ निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञे इति मध्यंदिनः'^३ (आश्व. श्रौ. ९-२) इति ॥

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवा नृपदनमवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधाऽवान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् । करिष्यन् ।

जग्मिः । युवा । नृऽसदनम् । अवःऽभिः । त्राता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

वस्वधावान् बलवान् । उग्रः ओजस्वी उदूणो वा । इन्द्रः । वीर्याय वीर्यं कर्तुं । जज्ञे बभूव । नर्यः नरहितः सन् । यत् कर्म । करिष्यन् भवति तत् । अपः कर्म । चक्रिः कर्तैव ॥ चक्रिः इति किन्प्रत्ययस्य लिङ्वद्भावात् 'न लोकाव्ययनिष्ठास्वर्थतृनाम्' इति पृष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपि च । नृपदनं यज्ञगृहं । युवा नित्यतरुणः सन् । अवोभिः रक्षणैः सार्धं । जग्मिः गन्ता । महश्चित् महतोऽपि । एनसः पापात् । नः अस्माकं । त्राता रक्षिता च भवेच्चि^४ ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शशुवानः प्रावीन् वीरो जरितारमूती ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शशुवानः । प्र । आवीत् । नु । वीरः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । सुऽदासे । अह । वै । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः । आ । दाशुषे । भूत् ॥ २ ॥

इन्द्रः । शशुवानः वर्धमानः सन् । वृत्रम् असुरम् । हन्ता भवति ॥ तृक्षन्तत्वादत्र पठ्यभावः ॥ वीरः वीरः सन् । जरितारं स्तोतारं । नु क्षिप्रम् । ऊती ऊत्या रक्षया । प्रावीत् प्रारक्षच्च । सुदासे राज्ञे । लोकं जनपदं । कर्ता च । यद्वा । सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति ॥ इहाप्युत्तरत्रापि तृक्षन्तत्वात् पठ्यभावः ॥ अह वा उ इति त्रयः पूरणाः । दाशुषे यजमानाय । वसु धनं । मुहुः भूयो भूयः । दाता च । भूत् अभूत् । आ इति चार्थे ॥

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्वा शूरः सत्राषाड्जनुषेमषाळहः ।

व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । शूरः । सत्राषाट् । जनुषा । ईम् । अषाळहः ।

वि । आसे । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । अध । विश्वम् । शत्रूऽयन्तम् । जघान ॥ ३ ॥

१. न-श-अथ पञ्चमस्य । २. ख-क्ष-न-भ-श-तत्र । ३. ख-क्ष-भ-श-माध्यंदिनः । ४. श-भवति ।

व्युध्मः योद्धा वनर्वा अभिगन्तुरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा वृजकृत् युद्धकृत् । 'खले खजे' इति युद्धनामसु पाठात् । वसमद्वा । समत् कलहः । तद्वान् वृशूरः शौर्योपेतः वृजनुपा जन्मना स्वभावत एव वसत्रापाट् बहूनामभिभविता वषाळहः स्वयं च केनाप्यनभिभूतः वृस्वोजाः सुबलः वृईम् अयम् वृइन्द्रः वृपृतनाः शत्रूणां सेनाः वृव्यासे विक्षिपति । वृअध अपि च वृशत्रूयन्तं शात्रवमाचरन्तं वृविश्वं सर्वं वृजघान हन्ति ॥

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पंप्राथ तर्विपीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्त्समन्धसा मर्देषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उभे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । महित्वा । आ । पंप्राथ । तर्विपीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिवान् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मर्देषु । वै । उवोच ॥ ४ ॥

हे वृतुविष्मः बहुधन इन्द्र महित्वा महत्त्वेन वृतर्विपीभिः बलैश्च उभे वचित् उभे अपि वृरोदसी द्यावापृथिव्या वृआ वंप्राथ आपूरितवानसि । अथ परोक्षस्तुतिः । वृहरिवान् अश्ववान् वृइन्द्रः वृवज्रं वृनि वृमिमिक्षन् शत्रुषु प्रापयन् वृमर्देषु यज्ञेषु निविस्सु वा वृअन्धसा सोमेन वृसम् वृउवोच संसेव्यते संगच्छते वा ॥ 'उच समवाये' इति धातुः । वै इति पूरणः ॥

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नयं सस्रव ।

प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्त्वा गवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊँ इति । चित् । नारी । नयम् । सस्रव । प्र । यः । सेनाऽनीः । अर्ध । नृऽभ्यः । अस्ति । इनः । सत्त्वा । गोऽप्येणः । सः । धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा सेक्ता पिता कश्यपः वृषणं कामानां वर्णितारमिन्द्रं वृणाय युद्धार्थं वृजजान । 'जन जनने' इति धातुः । वृनयं नरहितं वृतमु तमेवेन्द्रं वृनारी वृचित् अदितिरपि वृसस्रव सुपुत्रे । वृअध अपि च वृयः इन्द्रः वृनृभ्यः नृणां वृसेनानीः सेनानां नेता सन् वृप्र वृअस्ति प्रभवति वृसः इन्द्रः वृइनः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति । 'नियुत्वान् इनः' इति ईश्वरनामसु पाठात् । वृसत्त्वा शत्रूणां सादकश्च वृगवेषणः गवामन्वेष्टा च वृधृष्णुः शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ ॥ १ ॥

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेष्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

युज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुर्वासि क्षयत्स राय क्रतुपा क्रतेजाः ॥ ६ ॥

नु । चित् । सः । भ्रेषते । जनः । न । रेप्त् । मनः । यः । अस्य । घोरम् । आऽविवासात् । युज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुर्वासि । क्षयत् । सः । राये । क्रतुपाः । क्रतेजाः ॥ ६ ॥

वृयः जनः वृअस्य इन्द्रस्य वृघोरं शत्रूणां बाधकं वृमनः वृयज्ञैः वृआविवासात् परिचरति वृसः वृजनः । नु इति प्रतिषेधे वर्तते । चिदित्येवकारार्थे । वृनू वृचित् नैव वृभ्रेषते स्थानात् अश्रयति । वृन रेप्त् नैव क्षीयते । अपि च वृयः जनः वृदुर्वासि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि वृइन्द्रे वृदधते निधत्ते तस्मै जनाय वृक्रतुपाः यज्ञपाता वृक्रतेजाः यज्ञे जातश्च वृसः इन्द्रः वृराये धनाय वृक्षयत् निवसति । भवेदित्यर्थः ॥

यदिन्द्र॒ पूर्वो॑ अपराय॒ शिक्षन्नय॒ज्ज्याया॒न्कनी॑यसो देष्णम् ।

अमृत॒ इत्पर्या॑सीत दूरमा चित्र॒ चित्र्यं॑ भरा रयि॑ नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयसः । देष्णम् ।

अमृतः । इत् । परि । आसीत् । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

हे ऽचित्र चायनीय ऽइन्द्र ऽयत् धनं ऽपूर्वः पिता ज्येष्ठो भ्राता वा ऽअपराय पुत्राय कनीयसे वा ऽशिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षनिर्दानकर्मा 'प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् । भवतीति शेषः । यच्च ऽदेष्णं देयं धनं ऽज्यायान् ज्येष्ठः ऽकनीयसः ऽअयत् प्राप्तुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रः ऽअमृतं ऽइत् अमृत एव सन् पितृगृहं विहाय ऽदूरं ऽपर्यासीत आस्ते तस्त्रिविधं ऽचित्र्यं चायनीयं ऽरयिं धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥

यस्त॑ इन्द्र प्रियो॒ जनो॑ ददाशदसन्निरेके॒ अद्रिवः॑ सखा॒ ते ।

वयं॑ ते अस्यां सुम॒तौ च॑निष्ठाः स्याम॒ वरूथे॑ अघ्नतो॒ नृपी॑तौ ॥ ८ ॥

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । असत् । निरेके । अद्रिवः । सखा । ते ।

वयम् । ते । अस्याम् । सुमतौ । चनिष्ठाः । स्याम । वरूथे । अघ्नतः । नृपीतौ ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः ऽते तुभ्यं ऽप्रियः सखा ऽजनः ऽददाशत् हवींषि दद्यात् हे ऽअद्रिवः सः ऽसखा ऽते तव ऽनिरेके दाने ऽअमन् स्यात् । ऽवयं च वसिष्ठाः ऽअघ्नतः अहिंसतः ऽते तव ऽअस्यां ऽसुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः ऽचनिष्ठाः स्तौतिमत्तरा अतिशयेनाश्रयन्तो वा । चनोऽन्नम् । ऽनृपीतौ नृणां रक्षके ऽवरूथे गृहे वरणीये वा धने ऽस्याम वसेम भविम वा ॥

एष॒ स्तोमो॑ अचि॒क्रद॒द्रुपा॑ त उ॒त स्ता॒मुर्म॑घवन्नक्रपिष्ट ।

राय॒स्कामो॑ जरि॒तारं॑ त आग॒न्त्वम॒ङ्ग श॒क्र वस्त्र॑ आ श॒को नः॑ ॥ ९ ॥

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृपा । ते । उत । स्तामुः । मघऽवन् । अक्रपिष्ट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्त्रः । आ । शक्रः । नः ॥ ९ ॥

हे ऽमघवन् धनवज्जिन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽवृपा सेक्ता ऽएषः ऽस्तोमः सोमः सूयमानः^१ ऽअचिक्रदत् क्रन्दति । ऽउत अपि च ऽस्तामुः स्तोता ऽअक्रपिष्ट अस्तौत् । अपि च हे ऽशक्र ऽते तव ऽजरितारं स्तोतारं मां ऽरायः धनस्य ऽकामः अभिलाषः ऽआगन् आगतः । अतः ऽत्वं ऽवस्त्रः धनम् । कर्मणि षष्ठी । ऽनः अस्मभ्यम् ऽअङ्ग क्षिप्रम् ऽआ ऽशक्रः धेहि ॥

स न॑ इन्द्र त्वर्यताया इ॒षे धा॑स्मना च॒ ये म॒घवा॑नो जुनन्ति ।

वस्वी॒ षु ते॑ जरि॒त्रे अ॑स्तु श॒क्तिर्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः॑ ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वर्यतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२सः त्वं ^३त्वयताया ^४इषे त्वया दत्तमक्षं भोक्तुं ^५नः अस्मान् ^६धाः धारय । ^७ये ^८च
^९मघवानः हविष्मन्तः ^{१०}त्मना स्वयमेव ^{११}जुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि त्वयताया इषे
 धाः । अपि च वस्त्रीषु अत्यन्तं प्रशस्तासु स्तुतिषु ^{१२}ते तव ^{१३}जरित्रे स्तोत्रे मह्यं ^{१४}शक्तिः सामर्थ्यम्
^{१५}अस्तु । यद्वा । जरित्रे मह्यं ते तव वस्त्रीषु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

‘असावि देवम्’ इति दशार्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—
 ‘असावि’ इति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदं सूक्तम्^१ । ‘असावि देवमिहोप याते-
 त्यनुसवनम्’ (आश्व. श्री. ५.५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ ‘अभिकृत्वा’ इति वपाया अनु-
 वाक्या । सूत्रितं च—‘अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जंस्त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः’ (आश्व. श्री. ३.८) इति ॥

असावि देवं गोक्रजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुपेमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्यश्च यज्ञैर्बोधो नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽऋजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जनुपो । ईम् । उवोच ।
 बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्च । यज्ञैः । बोधः । नः । स्तोमम् । अन्धसः । मदेपु ॥ १ ॥

१ देवं दीप्तं २ गोक्रजीकं गोभिः संस्कृतम् । गव्येन मिश्रितमित्यर्थः । ३ अन्धः सोमरूपमश्वम्
 ४ असावि अभिपुतम् । ५ ईम् अयम् ६ इन्द्रः ७ अस्मिन् अभिपुते सोमरूपेऽन्धसि ८ जनुपा स्वभावत
 ९ एव १० नि ११ उवोच नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे १२ हर्यश्च १३ त्वा त्वां १४ यज्ञैः स्तोत्रै-
 १५ र्हविर्भिर्वा १६ बोधामसि बोधयामः । १७ अन्धसः सोमस्य १८ मदेपु नः अस्माकं १९ स्तोमं स्तोत्रं २० बोध
 बुध्यस्व च ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादो विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृपाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपयन्ति । बर्हिः । सोमऽमादः । विदथे । दुध्रवाचः ।
 नि । ऊँ इति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽपाचः ॥ २ ॥

१ यज्ञं २ प्र ३ यन्ति यष्टारः ४ बर्हिः च ५ विपयन्ति स्तृणन्ति । त्रिपिः स्तरणकर्मा । ६ विदथे यज्ञे
 ७ सोममादः प्रावाणश्च ८ दुध्रवाचः दुध्रवाचः भवन्ति । अपि च ९ यशसः यशस्विनः १० दूरउपब्दः ।
 दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः । ११ नृपाचः । नृषेत् नृत्विजः सचन्त इति नृपाचः । १२ वृषणः
 प्रावाणः १३ गृभात् गृहात् । गृहमध्यमप्रावा^१ । तस्मात् । १४ आ इति चार्थः । १५ नि १६ भ्रियन्ते अभि-
 पववेलायां निगृह्यन्ते । १७ उ इति पूरणः ॥

त्वमिन्द्र स्रविता अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वावक्रे रथ्यो न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रविता । अपः । करिति कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।
 त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३स्वम् ^४अहिना वृत्रेण ^५परिष्ठिताः आक्रान्ताः ^६पूर्वीः बह्वीः ^७अपः उदकानि
^८स्त्रवितवै स्त्रवितुं ^९कः अकार्षीः । ^{१०}धेनाः नद्यश्च ^{११}स्वत् स्वतो हेतोः ^{१२}रथ्यो ^{१३}न रथिन इव
^{१४}वावके निर्गच्छन्ति । 'वकि कौटिल्ये' इति धातुः । ^{१५}विश्वा विश्वानि ^{१६}कृत्रिमाणि भुवनानि च
^{१७}भीषा स्वतो भीत्या ^{१८}रेजन्ते कम्पन्ते ॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जर्हपाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेप । आयुधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जर्हपाणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रहस्तः । महिना । जघान् ॥ ४ ॥

^१इन्द्रः ^२नर्याणि नरहितानि ^३विश्वा विश्वानि ^४अपांसि कर्माणि ^५विद्वान् जानन् ^६आयु-
^७धेभिः आयुधैः ^८भीमः भयंकरः सन् ^९एषाम् । कर्मणि पठ्य । एतानसुरान् ^{१०}विवेष व्यासवान् ।
^{११}पुरः च तेषां ^{१२}वि ^{१३}दूधोत् अकम्पयत् । अपि च ^{१४}जर्हपाणः हृष्यन् ^{१५}महिना महिम्ना युक्तः ^{१६}वज्र-
^{१७}हस्तः सन् तान् ^{१८}वि ^{१९}जघान् ॥

न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कतं नः ॥ ५ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्धत् । अर्थः । विषुणस्य । जन्तोः मा । शिश्रदेवाः । अपि । गुः । कृतम् । नः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यातवः राक्षसाः ^३नः अस्मान् ^४न जूजुवुः न हिंस्युः । जूजुवुरिति हिंसाक्रियः
^५पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे ^६शविष्ठ बलवन्तमेन्द्र ^७वन्दना वन्दनानि रक्षांसि ^८वेद्याभिः
^९वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान् ^{१०}न जूजुवुः न पृथक्कुर्वन्तु । किंच ^{११}अर्थः स्वामी ^{१२}सः इन्द्रः ^{१३}विषु-
^{१४}णस्य विषमस्य ^{१५}जन्तोः प्राणिनः शासने ^{१६}शर्धन् उर्तते । अथ च ^{१७}शिश्रदेवाः । शिश्रेण दीव्यन्ति
^{१८}क्रीडन्ति इति शिश्रदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः । ^{१९}नः अस्माकम् ^{२०}कृतं यज्ञं सत्यं वा ^{२१}मा ^{२२}अपि
^{२३}गुः मा अपिगमन् । तथा च यास्कः—'स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा
^{२४}अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रथते । अपि गुर्कतं नः सत्यं वा यज्ञं वा' (निरु. ४. १९) इति ॥ ॥ ३ ॥

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध उमन्न ते विव्यद्बहिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । क्रत्वा । इन्द्र । भूः । अयं । उमन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजांसि ।

स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्थ । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२क्रत्वा कर्मणा ^३उमन् पृथिव्यां^१ वर्तमानान् जन्तून् वा ^४अभि ^५भूः अभ्यभूः ।
^६अथ अपि च ^७ते तव ^८महिमानं ^९रजांसि सर्वे^२ लोकाः^३ ^{१०}न ^{११}विव्यक् । व्यचिर्व्याप्तिकर्मा ।

१. ख-न-भ-श-पृथिवीं पृथिव्याम् । २. ख-श-सर्वलोकाः; घ-लोकाः; झ-सर्वे लोके ।

न व्याप्नुवन्नित्यर्थः । वस्वेन वहि आत्मीयेन च शवसा बलेन वृत्रं जघन्थ त्वमवधीः । शत्रुः च युधा युद्धेन ते तव अन्तं हिंसां न विविदत् न लब्धवान् ॥

देवाश्चित्ते असुरीय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।

इन्द्रो मघानि दयते विष्वेन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुरीय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । सहांसि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽसह्य । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । सातौ ॥ ७ ॥

पूर्वे देवाश्चित् असुरा अपि असुरीय बलाय क्षत्राय । क्षदिहिंसाकर्मा । वलं हिंसां चोभे कर्तुमित्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सहांसि बलानि अनु ममिरे ॥ 'हीने' (पा. सू. १.४.८६) इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—'अनु ते यौवृहती वीर्यं ममे' (ऋ. सं. १.५७.५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः । इन्द्रः शत्रून् विपद्य मघानि मंहनीयानि धनानि दयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि च इन्द्रं वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभार्थं जोहुवन्त स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा ॥

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरेः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौभगस्य । भूरेः ।

अवः । बभूथ । शतम्ऽकृते । अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरूता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ईशानं त्वां कीरिः स्तोता । 'कारुः कीरिः' इति स्तोतृनामसु पाठात् । वसिष्ठः अवसे रक्षणाय जुहाव हि स्तौति हि ह्वयति वा । चित् इति पूरणः । अपि च हे शतमूते बहुरक्षेन्द्र अस्मे अस्माकं भूरेः प्रभूतस्य सौभगस्य धनस्य अवः रक्षा^१ बभूथ बभूविथ । अभिक्षत्तुः अभिहिंसकस्य त्वावतः त्वत्सदृशस्य वरूता वारयिता च भव ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वह स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्म तेऽवसा समीकेऽभीतिमर्यो वनुषां शर्वांसि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वह । स्याम । नमःऽवधासः । महिना । तरुत्र ।

वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । समीके । अभिऽईतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शर्वांसि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव नमोवृधासः नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वर्यं विश्वह सर्वदा सखायः स्याम भवेम । महिना महिम्ना तरुत्र अत्यन्तं तारकेन्द्र ते तव अवसा रक्षणेन समीके संग्रामे अर्यः अभीतिम् अभिगमनं वनुषां हिंसकानां शर्वांसि बलानि च वन्वन्तु स्तोतारो हिंसन्तु ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी बु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वयतायै । इषे । धाः । स्मना । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

इयमृग्याख्यातचरा ॥ ४ ॥

‘ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा ’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—‘ पिब नव वैराजमृतेऽन्याम् ’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे ‘ पिबा सोममिन्द्र ’ इति पदं स्तोत्रियानुरूपं । सूत्रितं च—‘ वैराजं चेतृष्टं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति पदं स्तोत्रियानुरूपं ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः पठ्यन्ते । सूत्रितं च—‘ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति पदं ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्री-स्तृचान् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र ‘ न ते गिरः ’ इत्याद्याश्चतस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘ न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्विः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हरिऽअश्वा । अद्विः ।

सोतुः । बाहुऽभ्याम् । सुऽयतः । न । नार्वी ॥ १ ॥

हे इन्द्र सोमं पिब । स सोमः त्वा त्वां मन्दतु मादयतु । हे हर्यश्वा वते त्वदर्थं सोतुः अभिप्रवक्तुः बाहुभ्याम् नार्वी न रश्मिभ्यामश्व इव सुयतः सुष्ठु परिगृहीतः अद्विः प्रावा यं सोमं सुषाव ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्वा हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्वा । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

हे हर्यश्वा वते तव यः युज्यः अनुगुणः चारुः समीचीनः मदः मदकरः सोमः अस्ति विद्यते येन च पीतेन सोमेन वृत्राणि हंसि हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वां सः सोमः ममत्तु मादयतु ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोध । सु । मे । मघऽवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति । प्रदर्शस्तिम् ।
इमा । ब्रह्म । सुधऽमादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽप्रशस्ति स्तुतिरूपां ऽथां ऽवाचं ऽवसिष्ठः ऽअर्चति वदति
ताम् ऽइमां ऽमे वसिष्ठस्य संबन्धिनीं वाचं ऽसु ऽआ ऽबोध सुष्ठु अभिवुध्यस्व । किंच ऽइमा इमानि
ऽब्रह्म ब्रह्माणि ऽसधमादे यज्ञे ऽजुषस्व सेवस्व ॥

श्रुधी हवँ विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोध । विप्रस्य । अर्चतः । मनीषाम् ।

कृष्व । दुवांसि । अन्तमा । सचा । इमा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽविपिपानस्य विपीतवतो विपिबतो वा मम ऽअद्रेः प्राग्णः ऽहवम् आह्वानं ऽश्रुधि
श्रुणु । तथा च निगमान्तरं—‘ प्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ’ (ऋ. सं. १०. ९४. १) इति ।
ऽविप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य ऽअर्चतः स्तुतः ऽमनीषां स्तुतिं ऽबोध बुध्यस्व च । ऽइमा इमानि
क्रियमाणानि ऽदुवांसि परिचरणानि ऽअन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि ऽसचा सह सहायभूतः
सन् वा ऽकृष्व कुरु च ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तुतिम् । असुर्यस्य । विद्वान् ।

सदा । ते । नाम । स्वऽयशः । विवक्मि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽतुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ऽते तव ऽगिरः स्तुतीः ऽअसुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
त्वदीयमसुर्यं बलं ऽविद्वान् जानन्नहं ऽन ऽअपि ऽमृष्ये । मृषिर्माज्जनकर्मा । न मार्जयामि । न परि-
त्यजामीत्यर्थः । ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च ऽन अपि मृष्ये । मृषेर्माज्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते ।
तद्यथा—‘ मा नो अग्ने सकृद्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः ’ (ऋ. सं. १. ७१. १०) इति । किंतु ऽस्वयशः
असाधारण्यशः ऽते तव ऽनाम स्तोत्रं सदैव ऽविवक्मि ब्रवीमि ॥ ५ ॥

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्कः ॥ ६ ॥

भूरि । हि । ते । सर्वना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । हवते । त्वाम् । इत् ।

मा । आरे । अस्मत् । मघऽवन् । ज्योक् । करितै कः ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् ऽते तव ऽसवना सवनानि सोमाभिषवणानि ऽभूरि भूरीणि ऽमानुषेषु अस्मासु
वर्तन्त इति शेषः । ऽमनीषी स्तोता ऽत्वामित् त्वामेव ऽभूरि ऽहवते नितरां ह्वयति स्तानि । अतः
ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽज्योक् चिरकालं ऽमा ऽकः आरमानं मा कार्षीः । क्षिप्रमात्मानम-
स्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।

त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्ये । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।

त्वम् । नृभिः । हव्यः । विश्वधा । अमि ॥ ७ ॥

हे व शूर व तुभ्येत् तुभ्यमेव व इमा इमानि व विश्वा विश्वानि व सर्वना सोमाभिषवणानि मथा क्रियन्त इति शेषः । व तुभ्यं त्वदर्थमेव व वर्धना वर्धनानि व ब्रह्माणि स्तोत्राणि व कृणोमि करोमि । व त्वम् एव व नृभिः यज्ञानां नेनृभिः व विश्वधा सर्वप्रकारैः व हव्यः ह्वातव्यः स्तुत्यो वा व असि ॥

नू चिन्नु ते मन्यमानस्य दुस्मोदश्रुवन्ति महिमानमुग्र ।

न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नू । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दुस्म । उत् । अश्रुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।

न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ ८ ॥

हे व दुस्म दर्शनीय व मन्यमानस्य स्तूयमानस्य व ते तव व महिमानम् । नू चिदिति प्रतिषेधार्थः । व नु क्षिप्रं व नू चित् व उदश्रुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे व उग्र उदूष्णं व ते तव व राधः धनं व न उदश्रुवन्ति ॥

ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।

अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये । च । पूर्वे । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्राः ।

अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

ये व च पूर्वे प्राक्तनाः व ऋषयः ये व च नूत्नाः नूतनाः व विप्राः मेधाविन ऋषयः व ब्रह्माणि स्तोत्राणि व जनयन्त अजनयन्त तेष्विव व अस्मे अस्मास्वपि हे व इन्द्र व ते तव व सख्या सख्यानि व शिवानि भद्राणि व सन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

‘उदु ब्रह्माणि’ इति पठ्यं पठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— ‘उदु पद’ इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्युजीषी वज्री वृषभस्तुरापाळिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतदहरहःशस्यसंज्ञकं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहरंणेषु द्वितीयादिष्वहःसु एतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानोपश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐरत् । श्रवस्या । इन्द्रम् । समये । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शर्वसा । ततान । उपश्रोता । मे । ईवतः । वचांसि ॥ १ ॥

वश्रवस्या अन्नेच्छया व्रह्माणि स्तोत्राणि हवींषि च इन्द्रार्थम् उत ऐरत^१ सर्वं ऋपथ इति शेषः । उ इति पूरणः । हे वसिष्ठ त्वमपि समर्थं यज्ञे इन्द्रं महय स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च यः इन्द्रः विश्वानि भुवनानि शवसा बलेन आ वततान सः^२ ईवतः उपगमनवतः मे मम वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता भवतु ॥

अयामि घोषं इन्द्र देवजांभिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमायुश्चिकिते जनैषु तानीदंहांस्यति पर्थ्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवऽजाभिः । इज्यन्त । यत् । शुरुधः । विऽवाचि ।

नहि । स्वम् । आयुः । चिकिते । जनैषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्पि । अस्मान् ॥ २ ॥

यत् यदा शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुध ओपध्यः । इज्यन्त वर्धन्ते तदा हे इन्द्र त्वदर्थं विवाचि स्तोत्रि देवजाभिः देवानां बन्धुः घोषः । स्तुतिरूपः शब्दो घोषः । अयामि अकारि । अपि च जनेषु मध्ये केनापि स्वमायुः स्वजावितं^३ नहि चिकिते न ज्ञायते । यैः आयुः क्षीयते तानीत् तानि सर्वाण्येव अंहांसि पापानि अस्मान् अति पर्पि अतिपारथ ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महित्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥ ३ ॥

गवेषणं गवां प्रापकमिन्द्रस्य रथं हरिभ्याम् इन्द्रवाहाभ्यां युजे स्तोत्रैरहं युनज्मि । ब्रह्माणि स्तोत्राणि जुजुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रम्^४ उप अस्थुः उपानिष्ठन्त । स्यः सोऽयमिन्द्रः महित्वा महत्वेन रोदसी छावापृथिव्यां वि बाधिष्ट व्यबाधिष्ट च । अपि च इन्द्रः वृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि^५ जघन्वान् हतवान् ॥

आपश्चित्पिप्युः स्तयो न गावो नक्षत्रतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तयः । न । गावः । नक्षत्रम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् आपश्चित् आपः स्तयो न गावः स्तयो वशा गाव इय पिप्युः वर्धन्ताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । ते तव जरितारः स्तोत्रारश्च ऋतम् उदकं नक्षत्रं व्याप्नुवन् । अपि च त्वं नः अस्मान् नियुतः वायुर्न वायुरिव अच्छ याहि अभियाहि । त्वं हि धीभिः प्रजाभिः कर्मभिर्वा वाजान् अस्त्रानि वि दयसे स्तानृभ्यः प्रयच्छसि ॥

१. ज्ञ-ऐरत प्रेरितवन्तः । २. त-व्याप्तवान् । ३. त-न-भ-श-स्वं जीवितम् । ४. ख-भ-सेव्यमिन्द्रम् । ५. ख-अप्रतिद्वन्द्वानो; ज्ञ-प्रतिद्वन्द्वानि; न-भ-इति द्वन्द्वानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तान् अस्मिन् शूर सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र १ त्वा त्वां १ ते एते १ मदाः मदकराः सोमाः १ मादयन्तु । अपि च १ जरित्रे स्तोत्रे १ शुष्मिणं बलवन्तं १ तुविराधसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे १ शूर त्वं १ देवत्रा देवेषु १ एकः एव १ मर्तान् मनुष्यान् १ दयसे १ हि । दयतिरनुकम्पार्थः । १ अस्मिन् १ सवने यज्ञे १ मादयस्व ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भातु गोमधूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरवत् । धातु । गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

१ वसिष्ठासः वसिष्ठाः १ वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं १ वृषणं कामानां वर्षितारम् १ इन्द्रम् १ एवेत् उक्तेन प्रकारेणैव १ अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः १ अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । १ स्तुतः १ सः इन्द्रः १ नः अस्मभ्यं १ वीरवत् पुत्रादियुक्तं १ गोमत् गोयुक्तं १ च धनं १ धातु ददातु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

‘ योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि ’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ योनिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारित्येतस्य चतस्रः शास्त्वोत्तमामुपसंतत्योपोत्तमया परिदधाति ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सद्ने । अकारि । तम् । आ । नृभिः । पुरुहूत । प्र । याहि ।

असः । यथा । नः । अविता । वृधे । च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥ १ ॥

हे १ इन्द्र १ ते तव १ सद्ने सदनार्थं १ योनिः स्थानम् १ अकारि । हे १ पुरुहूत १ नृभिः मरुभिः सार्धं १ तं योनिम् १ आ १ प्र १ याहि । १ नः अस्माकं १ यथा १ अविता रक्षिता १ असः भवसि नोऽस्माकं १ वृधे वर्धनाय १ च असः । तथा च १ वसूनि १ ददः अस्मभ्यं देहि । १ सोमैः अस्मादीयैः १ ममदः मादयस्व १ च ॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विबर्हीः सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

विसृष्टधेना भरते सुवृत्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽबर्हाः । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।
विसृष्टधेना । भरते । सुऽवृक्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र १द्विबर्हाः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोः १ परिवृढस्य १ते तव १मनः
१गृभीतम् अस्माभिः परिगृहीतम् । १सोमः च १सुतः अभिपुतः । १मधूनि च १परिषिक्ता पात्रेषु
परिषिक्तानि । १विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा १सुवृक्तिः सुसमासिः १इयं
१मनीषा स्तुतिः १इन्द्रं १जोहुवती भृशमाह्वयन्ती १भरते संभ्रियते च ॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

वहन्तु त्वा हरयो मध्यश्चमाङ्गुषमच्छा त्वसं मदाय ॥ ३ ॥

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीपिन् । इदम् । बर्हिः । सोमऽपेयाय । याहि ।
वहन्तु । त्वा । हरयः । मध्यश्चम् । आङ्गुषम् । अच्छ । त्वसम् । मदाय ॥ ३ ॥

हे १ऋजीपिन् इन्द्र १नः अस्माकम् १इदं १बर्हिः इमं यज्ञं १सोमपेयाय १दिवः स्वर्गात् १आ
१याहि आगच्छ । १पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च । ‘ आपः पृथिवी ’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । १आ
याहि । अपि च १नवसं प्रवृद्धं बलवन्तं वा १मध्यञ्चं मदभिमुखं १त्वा त्वाम् १आङ्गुषं स्तोत्रम्
१अच्छ अभि १मदाय मदार्थं १हरयः अश्वाः १वहन्तु ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।

वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दधद्रुषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिभिः । सजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्च । याहि ।
वरीवृजत् । स्थविरेभिः । सुऽशिप्र । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे १हर्यश्च हरिनामकाश्च १सुशिप्र शोभनहनो १इन्द्र १विश्वाभिः सर्वाभिः १ऊतिभिः रक्षाभिः
१सजोषाः संगतः १स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह १वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिंसम् १अस्मे अस्मभ्यं १वृषणं
कामानां वर्षितारं १शुष्मं बलवन्तं पुत्रं १दधत् प्रयच्छन् १ब्रह्म स्तोत्रं १जुषाणः सेवमानः १नः
अस्मान् १आ १याहि ॥

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीवात्यो न वाजयन्धायि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईद्रे वसूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मह । उग्राय । वाहे । धुरिऽइव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि ।
इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईद्रे । वसूनाम् । दिविऽइव । द्याम् । अधि । नः । श्रोमतम् । धाः ॥ ५ ॥

१महे महते १उग्राय उद्गूर्णाय ओजस्विने वा १वाहे विश्वस्य वोद्रे इन्द्राय १धुरीव रथस्य
१अत्यो १न अश्च इव १वाजयन् बलं कुर्वन् १अयम् अयम् १स्तोमः १अधायि व्यधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।
हे १इन्द्र यं त्वाम् १अयमर्कः स्तोता १वसूनां वसूनि धनानि १ईद्रे याचते स त्वं १नः अस्मासु १द्यां
१दिवीव १श्रोमतं श्रवणीयमन्नं पुत्रं वा १अधि १धाः अधिपेहि ॥

१. श-स्थानयोः । तथा च निरुक्तं-‘ परिवृढो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च ’ (निरु. ६. १७) ।

२. श-प्रयच्छंस्त्वम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूरि प्र ते मही सुमति वैविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूरि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वैविदाम् ।

इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनः अस्मान् ऽएव एवं ऽवार्यस्य । तृतीयार्थे पृष्टी । वरणीयेन धनेन ऽपूरि पूरय ।
 ऽते तव ऽमही महती ऽसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं ऽवैविदाम भृशं लभेमहि । ऽमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यो-
 ऽस्मभ्यं ऽसुवीरां शोभनपुत्रादियुताम् ऽइषम् अक्षं ऽपिन्व प्रयच्छेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

‘आ ते मह इन्द्र’ इति पठृचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ ते’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 महाव्रते निष्कैवल्य इदमादीनि पञ्च सूक्तानि । सूत्रितं च—‘आ ते मह इन्द्रोत्युमेति पञ्च सूक्तानि’
 (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वद्यग्नि चारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् । समऽअरन्त । सेनाः ।

पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वोः । मा । ते । मनः । विष्वद्यक् । वि । चारीत् ॥ १ ॥

हे ऽउग्र उत्तूर्ण ओजस्विन् ऽइन्द्र ऽयत् यदा ऽसमन्यवः । समो मन्युरभिमानो यासां ताः
 समन्यवः । ऽसेनाः ऽसमरन्त युध्यन्ते संगच्छन्ते^१ वा तदा ऽनर्यस्य नरहितस्य ऽमहः महतः ऽते
 तव ऽबाह्वोः स्थिता ऽदिद्युत् आयुधम् । ‘दिद्युत् हेतिः’ इति वज्रनामसु पाठात् । ऽऊती ऊत्यै
 अस्मद्भक्षायै ऽआ ऽपताति आपततु । तव^२ ऽविष्वद्यक् विष्वगान्तु ऽमनः च ऽमा ऽवि ऽचारीत्
 अस्मास्वेव स्थिरं भवतु ॥

नि दुर्ग इन्द्र श्रथिह्यमित्रानभि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोरा नो भर संभरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुःऽगे । इन्द्र । श्रथिहि । अमित्रान् । अभि । ये । नः । मर्तासः । अमन्ति ।

आरे । तम् । शंसम् । कृणुहि । निनित्सोः । आ । नः । भर । समऽभरणम् । वसूनाम् ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽदुर्गे युद्धे ऽये ऽमर्तासः मर्ताः ऽअभि अभिमुखाः सन्तः ऽनः अस्मान् ऽअमन्ति
 अभिभवन्ति तान् ऽअमित्रान् शत्रून् ऽनि ऽश्रथिहि निजहि । अपि च ऽनिनित्सोः अस्मान्निन्दितु-
 मिच्छतो नरस्य ऽतं ऽशंसम् आशंसनम् ऽआरे दूरे ऽकृणुहि कुरु । अपि च ऽनः अस्मभ्यं ऽवसूनां
 धनानां ऽसंभरणं समूहम् ऽआ ऽभर आहर ॥

शतं ते शिशिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वर्धवर्नुषो मर्त्यस्यास्मे द्युन्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुऽदासे । सहस्रम् । शंसाः । उत । रातिः । अस्तु ।
जहि । वधः । वनुषः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । बुध्नम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥३॥

हे १शिप्रिन् उष्णीषिन्निन्द्र १ते त्वदीयाः १शतं बह्वयः १ऊतयः रक्षाः १सुदासे शोभनदानाय
मह्यं सन्तु । १सहस्रं १शंसाः शंसनीयाः कामाश्च सन्तु । १उत अपि च १रातिः धनम् १अस्तु ।
१वनुषः हिंसकस्य १मर्त्यस्य १वधः हिंसासाधनमायुधं च १जहि । अपि च १अस्मे १अधि अस्मासु
१बुध्नं दीप्तिमदन्नं यशो वा १रत्नं १च १धेहि । तथा च यास्कः—‘ बुध्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा । अस्मे
बुध्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु बुध्नं च रत्नं च धेहि ’ (निरु. ५. ५) इति ॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वाऽवतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वाऽवतः । अ॒वितुः । शूर । रातौ ।

विश्वा । इत् । अहानि । त॒वि॒षी॒ऽवः । उ॒ग्र । ओ॒कः । कृ॒णु॒ष्व । ह॒रि॒ऽवः । न । म॒र्धीः ॥४॥

हे १इन्द्र १त्वावतः त्वत्सदृशस्य १क्रत्वे कर्मणे १अस्मि भवामि १हि । हे १शूर १अवितुः
विश्वस्य रक्षितुः १त्वावतः त्वत्सदृशस्य १रातौ दाने चास्मीति शेषः । हे १तविषीवः बलवन् १उग्र
ओजस्विन्निन्द्र १विश्वेत् विश्वान्येव १अहानि १ओकः अस्माकं स्थानं १कृणुष्व कुरु । हे १हरिवः
हरिवन् १न १मर्धीः अस्मान्न हिंस्याः ॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजृत्तमियानाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवऽजृत्तम् । इ॒या॒नाः ।

स॒त्रा । कृ॒धि । सु॒ऽह॒ना । शूर । वृ॒त्रा । व॒यम् । तरु॒त्राः । स॒नु॒या॒म । वा॒जम् ॥ ५ ॥

१एते १वयं वसिष्ठाः १हर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेन्द्राय १शूषं सुखकरं स्तोत्रं १कुत्साः कुर्वाणाः ।
करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः । १इन्द्रे १देवजृत्तं देवैः प्रेरितं १सहः बलम् १इ॒या॒नाः याचमानाः १तरुत्राः
दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः १वाजं बलं १सनुयाम लभेमहि । अपि च हे १शूर १वृत्रा वृत्राणि शत्रून्
१सुहना हन्तुं सुशकानि १सत्रा सर्वदा १कृधि कुरु ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वैविदाम ।

इषं पिन्व मधर्वद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । म॒हीम् । सु॒ऽम॒तिम् । वै॒वि॒दा॒म ।

इ॒षम् । पि॒न्व । म॒धर्व॒द्भ्यः । सु॒ऽवी॒रा॒म् । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्ति॒ऽभिः । स॒दा । नः ॥६॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ १९ ॥

‘ न सोम इन्द्रम् ’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
न सोमः पञ्च इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः ॥

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषभ्रुवन्नवीयः शृण्वद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद् । न । अब्रह्माणः । मघवानम् । सुतासः ।

तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृवत् । नवीयः । शृण्वत् । यथा । नः ॥ १ ॥

१ मघवानं धनवन्तम् २ इन्द्रम् ३ असुतः नाभिपुतः ४ सोमः ५ न ६ ममाद् न तर्पयति । ७ सुतासः अभिपुता अपि सोमाः ८ अब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः ९ न ममदुः । ममाद् इत्येतदास्थानं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र संबध्यते । अत एव त्रिष्वपि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा हूयन्ते । अपि च १० नः अस्मदीयं ११ यत् १२ उक्थम् इन्द्रः १३ जुजोषत् सेवेत १४ यथा च १५ नृवत् राजेवादरेण १६ शृण्वत् शृणुयात् तथा १७ नवीयः नवतरम् १८ उक्थं शस्त्रं १९ तस्मै इन्द्राय २० जनये । पठामीत्यर्थः ॥

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद् नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।

यदी सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद् । नीथेऽनीथे । मघवानम् । सुतासः ॥

यत् । ईम् । सबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

१ यत् यस्मात् २ उक्थेउक्थे शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे ३ सोमः ४ मघवानम् ५ इन्द्रं ६ ममाद् मादयति ७ नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे ८ सुतासः अभिपुताः सोमाः मादयन्ति तस्मात् ९ ईम् एनमिन्द्रं १० सबाधः परस्परं मिलिताः ११ समानदक्षाः समौनोत्साहा ऋत्विजः १२ पुत्राः १३ पितरं १४ न पितरमिव १५ अवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा १६ हवन्ते । शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

चकार ता कृण्वन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृण्वत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।

जनीःऽइव । पतिः । एकः । समानः । नि । मामृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥ ३ ॥

१ वेधसः स्तोत्राणां विधातारः २ सुतेषु सोमेष्वभिपुतेषु ३ यानि कर्माणि ४ ब्रुवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्रः पूर्वस्मिन् काले ५ चकार । ६ नूनं संप्रत्यपि ७ अन्या अन्यानि कर्माणि ८ कृण्वत् कुर्यात् । अपि च सः ९ इन्द्रः १० सर्वाः ११ पुरः शत्रुनगरीः १२ समानः समवृत्तिः १३ एकः १४ असहायः १५ पतिः १६ जनीरिव जाया इव १७ सु १८ नि १९ मामृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

एवा तमाहुरुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।

मिथस्तुर उतयो यस्य पूर्वोरस्मे भद्राणि सश्वत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता । तरणिः । मघानाम् ।
मिथऽतुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वीः । अस्मे इति । भद्राणि । सश्रत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य मिथः परस्परं तुरः बाधमानाः संश्लिष्टा वा पूर्वोः पूर्वो बह्वयः उतयः
रक्षाः सन्ति तम् एव एवमुक्तगुणम् आहुः पूर्वं ऋषयः । उत अपि चाद्यापि सः इन्द्रः मघानां
मंहनीयानां धनानां विभक्ता दाता इति तरणिः आपदस्तारयितेति शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादान्
अस्मे अस्मान् प्रियाणि भद्राणि कल्याणानि सश्रत सेवन्ताम् ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नृन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।
सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वसिष्ठः नृन् गृणाम् । पठ्यर्थे द्वितीया । उतये रक्षायै कृष्टीनां प्रजानां वृषभं कामानां
वर्षितारम् इन्द्रम् एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र नः
अस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् वाजान् अस्त्रानि उप माहि । प्रयच्छेद्वयर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ॥ १० ॥

‘ इन्द्रं नरः ’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ इन्द्रं नरः ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानु-
वाक्याः । सूत्रितं च—‘ इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्युलं^१ नो लोकमनु नेपि विद्वान् ’ (आश्व.
श्रौ. ३. ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्यो युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृपाता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भञ्ज त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमधिता । हवन्ते । यत् । पार्योः । युनजते । धियः । ताः ।

शूरः । नृपाता । शर्वसः । चकानः । आ । गोमति । व्रजे । भञ्ज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

यत् यदा पार्याः युद्धभरणनिमित्ताः ताः प्रसिद्धाः धियः कर्माणि युनजते प्रयुज्यन्ते
तदा^१ नरः नेतारः यम् इन्द्रं नेमधिता नेमधितौ संग्रामे हवन्ते^२ ह्वयन्ति सः त्वं शूरः
नृपाता नृणां संभक्ता च शर्वसः बलस्य बलं चकानः कामयमानश्च सन् गोमति^३ व्रजे गोष्ठे
गोसमूहे नः अस्मान् आ भज प्रापय^३ ॥

१. ज्ञ-इति तिस्र उरुम् । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-‘ तदा नरो नेतारो यमिन्द्रं हवन्ते; त-य-नेमधिता
नेमधितौ संग्रामे नरः कर्मणां नेतार इन्द्रं हवन्त आह्वयन्तीत्यर्थः । यमिन्द्रं हवन्ते । ३. ख-ज्ञ-भ-श-
‘ गोमति...प्रापय ’ नास्ति; घ- नः अस्माकं गोमति गीयुक्ते व्रजे गोष्ठे गोष्ठमाभज संरक्ष; ज्ञ-गोमति
गावः सन्त्यस्मिन्निति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मानाभज प्रापय; त-गोमति गावः
सन्त्यस्मिन्निति गोमत् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्माना भज प्रापय; य-गोमति व्रजे नोऽस्माना भज देहीत्यर्थः ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिभ्यः । पुरुहूत । नृभ्यः ।
त्वम् । हि । दृळ्हा । मघवन् । विचेताः । अप । वृधि । परिवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते तव यः शुष्मः बलम् अस्ति तं शुष्मं सखिभ्यः
स्तोतृभ्यः नृभ्यः शिक्ष देहि । अपि च हे मघवन् हि यस्मात् दृळ्हा दृढानि । पुरा^१ द्वाराणि^१
विभेदिधेति शेषः । तस्मात् सः एत्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिवृतं तिरोहितं राधः धनम्
अप वृधि अस्मभ्यमपवृणु । न इति संप्रत्यर्थे ॥

इन्द्रो राजा जगत्तर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिद्वार्क ॥ ३ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । तर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुरूपम् । यत् । अस्ति ।

ततो । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥ ३ ॥

सः^२ इन्द्रः जगतः जङ्गमस्य पश्चादेर्यतः राजा ईश्वरो भवति तर्षणीनां मनुष्याणां च
राजा भवति अधि क्षमि क्षमायां विषुरूपं नानारूपं यत् धनम् अस्ति तस्यापि राजा भवति
ततः दाशुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति । स इन्द्रोऽस्माभिः उपस्तुतः एव सन्
राधः धनम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं चोदत् श्रेयतु ॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहूती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू । चित् । नः । इन्द्रः । मघवा । सहूती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नः । ऊती ।

अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृभ्यः । अभिवीता । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

मघवा धनवान् दानः ददानः सः इन्द्रः नः अस्माकं सहूती सहृत्या मरुद्भिः सहाह्वानेन
वाजम् अन्नं नः अस्मभ्यं ऊती ऊत्यै रक्षायै नू चित् क्षिप्रमेव नि यमते प्रयच्छतु । यस्य
इन्द्रस्य अनूना संपूर्णा अभिवीता अभिप्राप्ता दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः वामं
वननीयं धनं पीपाय दोग्धि ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदश्चावुद्रथवद्वयन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नू । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम् । मघाय ।

गोमत् । अश्ववत् । रथवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १नः अस्मभ्यं १राये धनप्राप्तये १नु क्षिप्रं १वरिवः धनम् । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । त्वं १कृधि देहि । वयं १ते तव १मनः १मघाय मंहनीयाय स्तुत्या १आ १ववृष्याम आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'ब्रह्मा णः' इत्यनुक्रान्तम् । महाप्रते निष्केवल्ये पञ्चमस्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगनास्त्र आद्यस्तृच ऐन्द्रः (आश्व. श्रौ. ८. १०) ॥

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्वाञ्छस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्छः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।

विश्वे । चित् । हि । त्वा । विहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम् । इन्व ॥ १ ॥

हे १इन्द्र त्वं १विद्वान् जानन् १नः अस्माकं १ब्रह्म स्तोत्रं १उप १याहि । १ते तव १हरयः अश्वाश्च १अर्वाञ्छः अस्मदभिमुखाः १युक्ताः १सन्तु । हे १विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र १त्वा त्वां १विश्वे सर्वे १मर्ताः मनुष्याः १चित् १हि यद्यपि १विहवन्त पृथग्वहन्ते तथापि १अस्माकमित् अस्माकमेव हवं १शृणुहि शृणु ॥

हवं त इन्द्र महिमा व्यानद् ब्रह्म यत्पासि शवसिन्नृषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिषे हस्ते उग्र घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अषाळः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनद् । ब्रह्म । यत् । पासि । शवसिन् । ऋषीणाम् ।

आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरः । सन् । क्रत्वा । जनिष्ठाः । अषाळः ॥ २ ॥

हे १शवसिन् बलवन् १इन्द्र १यत् यदा १ऋषीणां १ब्रह्म स्तोत्रं १पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम्^१ । तदा १ते तव १महिमा १हवं हवः स्तोता तं १व्यानद् व्याप्नोतु^१ । हे १उग्र ओजस्विन् १इन्द्र १यत् यदा १हस्ते पाणौ १वज्रम् १आ १दधिषे धारयसि तदा १क्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा १घोरः १सन् १अषाळः शत्रुभिरनभिभूतः १जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तसं यन्नृच रोदसी निनेथ ।

महे क्षत्राय शर्वसे हि जज्ञेऽतूतुजि चित्तूतुजिरशिभत् ॥ ३ ॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नृन् । न । रोदसी इति । निनेथ ।

महे । क्षत्राय । शर्वसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिभत् ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १यत् यस्त्वं १तव १प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन १जोहुवानान् शृशं स्तुवतः १नृन् १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १सं १निनेथ संगमयसि । द्विवि पृथिव्यां च स्तोतृन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः^१ । स त्वं १महे महते १क्षत्राय धनाय । 'रयिः क्षत्रम्' इति धननामसु पाठात् । १शर्वसे बलाय च ।

१. ख-न-भ-प्रदानम् । २. ख-व्याप्नोति । ३. ख-क्ष-त-न-भ-प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः; श-प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः ।

यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः । °जज्ञे जज्ञिषे । °हि इति हेत्वर्थे । यत् एवमतः कारणात् °अतुतुजिम् अदातारमयजमानं °तुतुजिः दाता यजमानः °अक्षिभत् । अथतिर्हिसाकर्मा । तस्मा-
ल्लङ्घ्ये लुङ् । हिनस्ति । °चित् इत्येवकारार्थे ॥

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अहऽभिः । दशस्य । दुःऽमित्रासः । हि । क्षितयः । पवन्ते ।

प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥ ४ ॥

हे °इन्द्र °दुर्मित्रासः दुष्टमित्रभूता^१ बाधकाः °क्षितयः जनाः °पवन्ते अभिगच्छन्ति । पवति-
र्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य °नः अस्मभ्यम् °एभिः सात्त्विकैः °अहभिः अहोभिः °दशस्य देहि ।
किंच °अनेनाः एनसां निहन्ता °मायी प्रज्ञावान् °वरुणः °यत् °अनृतं °नः अस्मासु °प्रति
°चष्टे अभिपश्यति तदनृतं हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् °द्विता द्विधा °अव °सात् अवस्यतु विमोचयतु ।
तथा च यास्कः—‘स्यतिरुपसृष्टो विमोचने’ (निरु. १. १७) इति ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमर्विष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अर्विष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

°यत् य इन्द्रः °महः महतः °राधसः संराधकस्य °रायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संरा-
धकं महद्धनं °नः अस्मभ्यं °ददत् प्रायच्छत् °यः चेन्द्रः °अर्चतः स्तुवतः °ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म
स्तोत्रम् °अर्विष्ठः अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् °एनं °मघवानं धनवन्तम् °इन्द्रं °वोचे-
मेत् स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

‘अयं सोम इन्द्र’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अयं सोमः’
इत्यनुक्रान्तम् । व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि ‘अयं सोम इन्द्र’ इति प्रउगशस्त्र एन्द्रस्तृचः । सूत्रितं
च—‘अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । षोडशिशब्दे
‘ब्रह्मन्वीर’ इत्येपा त्रिष्टुप् । सूत्रितं च—‘ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुपाण इति त्रिष्टुप्’ (आश्व. श्रौ.
६. २) इति ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिस्तदोकाः ।

पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददो मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । तत्ऽओकाः ।

पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः । ददोः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तुभ्यं ^३त्वदर्थम् ^४अयम् एषः ^५सोमः ^६सुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे ^७हरिवः ^८हरिव-
शिन्द्र ^९तदोकाः । सवनीयो^१ यस्यासौ तदोकाः । ^{१०}तु क्षिप्रम् ^{११}आ ^{१२}प्र ^{१३}याहि । ^{१४}सुषुतस्य ^{१५}सम्य-
गभिषुतस्य ^{१६}चारोः शोभनस्य ^{१७}अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः ।
^{१८}तु क्षिप्रं ^{१९}पिब च । अपि च हे ^{२०}मघवन् ^{२१}इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्वं ^{२२}मघानि
धनानि ^{२३}ददः अस्मभ्यं देहि ॥

ब्रह्मन्वीरं ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिर्भिर्याहि तूयम् ।

अस्मिन्नु षु सर्वने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मऽकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सर्वने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः ॥ २ ॥

हे ^१ब्रह्मन् परिवृढ ^२वीर इन्द्र ^३ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं स्तोत्रं ^४जुषाणः सेवमानः ^५अर्वाचीनः
अस्मदभिमुखः सन् ^६हरिभिः अश्वैः ^७तूयं क्षिप्रं ^८याहि । ^९अस्मिन्नु अस्मिन्नेव ^{१०}सर्वने यज्ञे ^{११}सु सुष्ठु
^{१२}मादयस्व च । ^{१३}नः अस्मदीयानि ^{१४}इमा इमानि ^{१५}ब्रह्माणि स्तोत्राणि च ^{१६}उप ^{१७}शृणवः उपशृणु ॥

का ते अस्त्यरकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरम्ऽकृतिः । सुऽउक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।

विश्वाः । मतीः । आ । ततने । त्वाऽया । अध । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूक्तैः अस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः ^४अरकृतिः अलंकृतिः ^५का ^६अस्ति
कीदृशी भवति । हे ^७मघवन् ^८ते तव ^९कदा ^{१०}नूनं कदा खलु ^{११}दाशेम प्रीतिमुत्पादयेम । ^{१२}त्वाया
त्वत्कामनयैव ^{१३}विश्वाः ^{१४}मतीः सर्वाः स्तुतीः ^{१५}आ ^{१६}ततने करोमि । ^{१७}अध अतः कारणात् हे ^{१८}इन्द्र
^{१९}मे मदीयानि ^{२०}इमा इमानि ^{२१}हवा हवानि स्तोत्राणि ^{२२}शृणवः शृणु ॥

उतो घा ते पुरुष्याः इदासन्येषां पूर्वेषामशृणोः ऋषीणाम् ।

अथाहं त्वा मघवज्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् ।

अध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि । प्रमतिः । पिताऽहम् ॥ ४ ॥

^१उत अपि च । ^२घ इति पूरणः । हे ^३मघवन् ^४येषां ^५पूर्वेषाम् ^६ऋषीणां स्तुतीः ^७अशृणोः ^८ते
पूर्व ऋषयः ^९पुरुष्याः ^{१०}इत् पुरुषेभ्यो हिता एव ^{११}आसन् । ^{१२}अध अतः ^{१३}अहं ^{१४}त्वा त्वां ^{१५}जोहवीमि
^{१६}भृशं स्तौमि । अपि च हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}त्वं ^{१९}नः अस्माकं ^{२०}पितेव जनक इव ^{२१}प्रमतिः बन्धुः ^{२२}असि ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

१. ख-संवनायः; घ-क्ष-त३-न-श-सेवनीयः; झ-तत् स सेवनीयः; त१-२-तत्सेवनीयः; य-सवनी-
स्तदेव सः ।

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।
यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ १३ ॥

‘आ नो देव’ इति पञ्चत्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ नो देव’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ‘आ नः’ इत्ययमैन्द्रस्तुतः । सूच्यते हि—‘आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायः अस्य ।
महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।
महे । नृम्णाय । नृपते । सुवज्र । महि । क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवान् इन्द्र नः अस्मान् शवसा बलेन सार्धम् आ याहि । अस्य अस्मभ्यं देयस्य रायः धनस्य वृधः वर्धयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते नृम्णाय बलाय च भव । ‘बाधो नृम्णम्’ इति बलनामसु पाठात् । हे शूर महि महते क्षत्राय शत्रूणां हिंसाय । क्षदिहिंसाकर्मा । पौंस्याय वीर्याय च भव ॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।
त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्यं द्वातव्यं त्वा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे शूराः पुरुषाः तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने । सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो विवक्षितः । तस्य चिरकालं प्राप्त्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति । विश्वेषु सर्वेषु जनेषु त्वम् एव सेन्यः सेनाहोँसि । अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।

न्यग्भिः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुदिना । व्युच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपमम् । समत्सु ।
नि । अग्निः । सीदत् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यत् यदा च समत्सु संग्रामेषु केतुं ज्ञानम् उपमम् अन्तिकं दधः धारयेः तदा असुरः बलवान् होता देवानामाह्वाता अग्निः सुभगाय अस्माकं शोभनधनप्राप्तये देवान् हुवानः ह्वयन् अत्र अस्मिन् यज्ञे नि पीदन् न्यसीदत् ॥

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्रवन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः । मघानि ।

यच्छा । सूरिभ्यः । उपमम् । वरूथम् । सुऽआभुवः । जरणाम् । अश्रवन्त ॥ ४ ॥

हे देव शूर इन्द्र ते तव वयं वसिष्ठाः स्वभूताः । ये जना मदीयपुत्रपौत्रादयः मघानि मंहनीयानि हवींषि ददतः प्रयच्छन्तः स्तवन्त स्तुवन्ति ते अपि तव स्वभूताः । तेभ्य उभयेभ्यः सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः उपमं श्रेष्ठं वरूथं गृहं यच्छ प्रयच्छ । अपि च त उभे स्वाभुवः सुसमृद्धाः सन्तः जराणां जराम् अश्रवन्त प्राप्नुवन्तु ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यहदन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

एषा सिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

‘प्र व इन्द्राय’ इति द्वादशचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पे गायत्रमेन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्तान्—‘प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराजन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘प्र व इन्द्राय’ इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्यृजीपिणः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अनिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि’ इत्यनुरूपस्तृचः । तथा च सूत्रितं—‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीयः । तदर्थः ‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सग्वायः सोमपात्रे ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत । सग्वायः । सोमपात्रे ॥ १ ॥

हे सखायः वः यूयं हर्यश्वाय सोमपात्रे सोमानां पात्रे इन्द्राय मादनं मदकरं स्तोत्रं प्र गायत ॥

शंसेदुक्थं सुदानवे उत द्युक्षं यथा नरः । चकृमा सत्यराधमे ॥ २ ॥

शंस । इत् । उक्थम् । सुदानवे । उत । द्युक्षम् । यथा । नरः । चकृम । सत्यराधमे ॥ २ ॥

उत अपि च हे स्तोतः सुदानवे शोभनदानाय सत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय उक्थं स्तोमं यथा नरः अन्ये स्तोतारः द्युक्षं दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति नद्वस्वमपि शंस उच्चारय । इत् इति पूरणः । वयं च चकृम स्तोत्रं करवाम ॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । हिरण्ययुः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं वाजयुः अन्नकामो भव । हे शतक्रतो त्वं नोऽस्माकं गव्युः गोकामो भव । हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । ' इन्द्रसि परेच्छायामपि दृश्यते क्यच् ' इति क्यच् ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धि त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वायवः । अभि । प्र । णोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्णितः इन्द्र त्वायवः त्वत्कामाः वयं वसिष्ठास्त्वाम् अभि प्र णोनुमः प्रकर्षेण स्तुमः । हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदमस्मदीयं स्तोत्रं तु क्षिप्रं विद्धि अवधारय ॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराव्णे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराव्णे ।

त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं वक्तवे ऋषवाक्यानां वक्त्रे निदे निन्दित्रे अराव्णे अदात्रे नः अस्मान् मा रन्धीः वशं मा कार्षीः । अपि अपि च त्वे त्वयि मम क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्मा । असि । सप्रथः । पुरोयोधः । च । वृत्रहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं वर्म अस्माकं कवचम् असि । कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः । सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि । पुरोयोधश्च पुरो योद्धा चासि । त्वया युजा त्वया सहायेन प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मन्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधावरी । सहः ।

मन्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं महान् असि सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र यस्य ते तव सहः बलं स्वधावरी अन्नवत्यौ रोदसी यावापृथिव्यौ अनु मन्नाते अनुमन्येते । त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोको विसंवादं न कुरुत इत्यर्थः ॥

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणीं सयावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । सयावरी । नक्षमाणा । सह । द्युभिः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वतम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां मयावरी त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थः । द्युभिः तेजोभिः नक्षमाणा व्याप्नुवती मरुत्वती । मरुतः स्तोतारः । तद्वती ववाणी स्तुतिः परि भुवत् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णान्वित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वासुस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुप द्यवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वासः । त्वा । अनु । इन्दवः । भुवन् । दस्मम् । उप । द्यवि । सम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उप द्यवि शुलोकसमीपे स्थितं दस्मं दर्शनीयं त्वा त्वाम् अनु उद्दिश्य ऊर्ध्वासः ऊर्ध्वाः इन्दवः अस्मदीयाः सोमाः भुवन् भवन्ति । कृष्टयः प्रजाश्च ते तुभ्यं नमन्त । भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । वो । महे । महिवृधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सुमतिम् । कृणुध्वम् ।

विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

हे मदीयाः पुरुषाः वः यूयं महिवृधे महतां धनानां वर्धयित्रे महं महते इन्द्राय प्र भरध्वं सोमान् प्रणयत । प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमतिं मुदतिं च प्र कृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीः हविषां पूरयित्री विशः प्रजाः प्र चर अभिगच्छ ॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । महिने । सुवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ।

तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे पृथुव्यासये महिने महते यस्मै इन्द्राय सुवृक्तिं स्तुतिं ब्रह्म अस्मि हविश्च विप्राः प्राजाः जनयन्त जनयन्ति तस्य इन्द्रस्य व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि धीराः प्राजा देवा अपि न मिनन्ति न हिंसन्ति ॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

हरिश्चाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । सत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्वै ।

हरिश्चाय । बर्हय । सम् । आपीन् ॥ १२ ॥

‘सत्रा राजानं सर्वजगत ईश्वरम्’ अनुत्तमन्युम् । केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः । तम् एव इन्द्रं वाणीः स्तुतयः ‘सहृद्यै स्तोतृणां शत्रूनभिभवितुं’ दधिरे । अतो हेतोर्हं स्तोतः त्वमपि ‘हर्यश्वाय इन्द्राय । हर्यश्मिन्द्रं स्तोतुमिच्छति’ । आपीन बन्धून् ‘सं बर्हय उन्साहय ॥ ॥ १६ ॥

‘मो पु त्वा’ इति सप्तविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘मो पु सप्तधिका प्रगाथं तृतीया द्विपदा सौदासैरभौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽर्ध्वं उक्तेऽद्वयत । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाठ्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यापमिति ताण्डकम्’ इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथस्यार्ध्वस्य च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहन्थो युजः सतोबृहत्तयः । तृतीया तु द्विपदा विराट् । महाव्रते निष्के-
वल्ये बार्हतृचाश्रीतावेतमूक्तम् । तत्र द्विपदाम् ‘अभि त्वा शूर’ इत्येतं राथन्तरं प्रगाथं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं च वर्जयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘मो पु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं च प्रगाथमथ हास्य नकिः सुदासो रथमित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य’ त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये ‘मो पु त्वा वाघतः’ इति प्रगाथः सद्विपदः । सूत्रितं च—‘मो पु त्वा वाघत-
श्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्विपदाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात्^१ मरुत्वतीयात् प्रगाथादनन्तरं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं शंसेत् । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः तृतीये पष्ठेऽहनि चार्थं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं—‘नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्’ इति । ‘एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठयाभिप्लवयोरन्वहं पुनःपुनरावर्तयेयुः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘उदिक्वस्य रिच्यते’ इति प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उदिक्वस्य रिच्यते भूय इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । अग्निष्टोमे माध्यं-
दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘कस्तमिन्द्र’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं मद्यो ह जातः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेऽपि द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं कन्नव्यो अतस्मीनाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ‘आरम्भणीयाः पर्यासान कद्रतोऽहरहःशस्यानांति होत्रकाः’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । पृष्ठयपडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ‘यदिन्द्र यावतः’ इत्यनु-
रूपस्तृचः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपो’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तरणिरिन्मिपामति’ इति वैक-
ल्पिकस्तृचः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विद्वंसुं तरणिरिन्मिपामति’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे ‘अभि त्वा शूर’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपो’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमो बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिण-
पक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपो प्रगाथो’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आश्विनशस्त्रे ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५)

१. ख-ज्ञ-त३-४-सर्वतः जगत ईश्वरं; न-भ-म-श२-सर्वत जगत ईश्वरं; श१-जगत ईश्वरं ।

२. ख-ज्ञ-त३-४-भ-‘प्रगाथ’.....इत्येतं नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त३-४-न-भ-श-प्रकृतात् ।

इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छमिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः ।
सूत्रितं च — ' इन्द्र क्रतु न आ भरेन्द्र ज्येष्ठ न आ भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

मो पु त्वा वाघतश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।

आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गहीह वा सन्नुप श्रुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वाघतः । चन । आरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।

आरात्तात् । चित् । सधमादम् । नः । आ । गहि । इह । वा । मन् । उप । श्रुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वाघतश्चन यजमाना अपि^१ वस्मत् अस्मत्तः वआरे दूरे वमो^२
वनि वरीरमन न^३ नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् वआरात्ताच्चित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीयं वसधमादं
यजम् वआ वगहि आगच्छ । वइह ववा अत्रापि वा वमन् विद्यमानः उप वश्रुधि अस्मदीयं
स्तोत्रमुपश्रणु ॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारौ वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्षः । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसूयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थे वसुते अभिपुते योमे वब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः वमधौ वन मधुनाव वमक्षः
मक्षिकाः वसचा सह वआसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः । ववसूयवः धनकामाः वजरितारः
स्तोतारः वकामम् इष्टम् वइन्द्रे वरथे वन वपादं रथे पादमिव वआ वदधुः समर्पयन्ति ॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायःकामः । वज्रहस्तम् । सुदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

वरायस्कामः धनकामोऽहं वसुदक्षिणं शोभनदानं ववज्रहस्तम् इन्द्रं वपुत्रो वन पुत्र इव
वपितरं वहुवे ह्वयामि ॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।

तां आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक् आ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

तान् । आ । मदाय । वज्रहस्त । पीतये । हरिभ्याम् । याहि । ओकः । आ ॥ ४ ॥

हे ववज्रहस्त वदध्याशिरः दधिमिश्रणाः वइमे वसोमामः सोमाः वइन्द्राय तुभ्यं वसुन्विरे
सुता बभूवुः । वतान् सोमान् वमदाय मदार्थं वपीतये पानाय वओकः यजम्पदनम् वआ अभि
वहरिभ्याम् अश्वभ्याम् वआ वयाहि आगच्छ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श-अयेनो; झ-अपि यतो । २. ख-भ-त३- ' मो ' नास्ति; झ-त४-य-मा;
न-जा । ३. ख-भ-त३- ' न ' नास्ति ।

श्रवच्छुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मधिषद्विरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नू । चित् । नः । मधिषत् । गिरः ।

सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥

१ श्रुत्कर्णः^१ याच्नाश्रवणरूपकर्ण इन्द्रः ॥ वसूनां वसूनि ॥ ईयते याच्यते । ॥ नः अस्मदीयाः ॥ गिरः याच्नावाक्यानि ॥ श्रवत् शृणोतु । ॥ नू ॥ चित् नैव ॥ मधिषत् हिनस्तु । अश्रवणेन याच्ना-
वाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि चेन्द्रः^२ ॥ सद्यश्चित् सद्य एव याच्यानन्तरमेव ॥ सहस्राणि
शतानि च ॥ ददत् प्रयच्छेत् । ॥ दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं ॥ नकिः ॥ आ ॥ मिनत् न हिंस्यात् ।
कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्ते गभीरा सर्वनानि वृत्रहन्त्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

मः । वीरः । अप्रतिष्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृभिः ।

यः । ते । गभीरा । सर्वनानि । वृत्रहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

हे ॥ वृत्रहन् ॥ ते त्वदर्थं ॥ यः पुमान् ॥ गभीरा गभीराणि ॥ सर्वनानि सोमान् ॥ सुनोति ॥ आ
॥ धावति ॥ च त्वां स्तुतिभिरुपधावति च ॥ स ॥ वीरः ॥ इन्द्रेण हेतुना ॥ अप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रति-
गतोऽप्रतिशब्दिनो वा भवेत् । ॥ नृभिः परिचारकैः ॥ शूशुवे उपगम्यते च । श्रयतिर्गतिकर्मा ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धतः ।

वि त्वाहतस्य वेदनं भजेमह्य दूणाशौ भरा गर्यम् ॥ ७ ॥

भवं । वरूथम् । मघऽवृन् । मघोनाम् । यत् । समऽअजासि । शर्धतः ।

यि । त्वाऽहतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दुःऽनशः । भर । गर्यम् ॥ ७ ॥

हे ॥ मघवन् धनवज्जिन्द्र ॥ मघोनां हविष्मतां ॥ वरूथम् उपद्रवाणां वारकं वर्म ॥ भव । ॥ यत्
यरूथं ॥ शर्धतः उत्सहमानाञ्छृण्वन् ॥ समजामि संप्रेरयेः । अपि च ॥ त्वाहतस्य त्वया हतस्य शत्रोः
॥ वेदनं धनं ॥ वि ॥ भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किञ्च ॥ दुर्नशः नाशयितुमशक्यत्वं ॥ गणं गृहं
धनं वा ॥ आ ॥ भर अस्मभ्यमाहर ॥

सुनोता सोमपान्ने सोममिन्द्राय वज्जिणे ।

पचता पत्कीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोते । सोमऽपान्ने । सोमम् । इन्द्राय । वज्जिणे ।

पचत । पत्कीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणते । मयः ॥ ८ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः । वज्रिणे । सोमपात्रे सोमस्य पात्रे । इन्द्राय । सोमं । सुनोत अभिषुणुत ।
 अवसे इन्द्रं तर्पयितुं । पत्नीः पत्न्यान् पुरोडाशादीन् । पचत च । कृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि
 कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि । मयः सुखं । पृणञ्चित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव । पृणते हवींषीति शेषः ॥

मा स्नेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा । स्नेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आतुजे ।

तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवत्नवे ॥ ९ ॥

हे मदीया जनाः । सोमिनः सोमवतो यागान् । मा स्नेधत मा हिंसिष्ट । दक्षत यागादिकं
 कर्तुमुत्सहध्वं च । महे महते । आतुजे । तुजिहिंसाकर्मा दानकर्मा वा । शत्रूणामभिहिंसाकाय धनानां
 प्रदात्रे वेन्द्राय । राये धनलाभार्थं । कृणुध्वं कर्माणि^१ कुरुत^२ च^३ । तरणिरित् कर्मसु त्वरित एव । जयति
 शत्रून् । क्षेति गृहे निवसति च । पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति । कवत्नवे कुम्भितक्रियायै ।
 कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूपं कवत्नुरिति । देवासः देवाः । न भवन्तीति शेषः ।
 मुग्धप्रासये भवन्तीत्यर्थः ॥

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः । सुदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् ।

इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोमति । व्रजे ॥ १० ॥

सुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य । रथं । नकिः पर्यास कश्चिन्न पर्यस्यति । न । रीरमत्
 न रमयति च । आत्मा^१ न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः । अपि च यस्य इन्द्रः अविता रक्षिता यस्य
 च मरुतः अवितारः । सः गोमति गोयुक्ते । व्रजे गोष्ठे । गमत् गच्छेत् ॥ १० ॥

गमद्वाजं वाजयन्भिन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य मर्त्यस्य । अविता रक्षिता । भुवः भवेः सः मर्त्यः । वाजयन् स्तोत्रेण
 त्वां बलिनं कुर्वन् । वाजम् अन्नं । गमत् गच्छेत् । अपि च हे शूर । अस्माकं वामिष्ठानां । रथानाम्
 । अविता रक्षिता । बोधि भव ॥ भवतेलोटि रूपम् । भकारस्य बकारश्छान्दसः ॥ अस्माकं । नृणां
 पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिक्वस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाक् दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

१. ख-भ-कर्म । २. त-कुरुत; श-च कुरुत । ३. ख-घ-न३-न-भ-आत्मानं ।

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दभान्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

१ अस्य इन्द्रस्य २ अंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि मवनेषु सोमपानमस्ति ३ माध्यन्दिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । ४ जिग्युषः जितवतः ५ धनं ६ न धनमिव । ७ उदितु इति त्रयः पूरणाः । अपि च ८ यः ९ हरिवान् १० इन्द्रः ११ सोमिनि यजमाने १२ दक्षं बलं १३ दधाति संदधाति १४ नं १५ रिपः रिपवः १६ न १७ दभान्ति न हिंसन्ति ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वाश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुधितम् । सुपेशमम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वीः । चन । प्रसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

हे जनाः १ अखर्वम् अनल्पं २ सुधितं सुविहितं ३ सुपेशमं शोभनरूपं ४ मन्त्रं स्तोत्रं ५ यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्य इन्द्राय ६ दधात विधत् । ७ यः जनः ८ कर्मणा स्तुत्यादिरूपेण ९ इन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते १० भुवत् भवेत् ११ तं जनं १२ पूर्वीः बहुयः १३ प्रसितयः पाशादीनि बन्धनानि । १४ चन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न १५ तरन्ति । न व्याप्नुवन्ति इत्यर्थः ॥

कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वावसुम् । आ १ मर्त्यः । दधर्षति ।

श्रद्धा । इत् । ते । मघवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिषासति ॥ १४ ॥

हे १ इन्द्र तव चित्ते यो भवेत् २ त्वावसुम् । त्वं वसुध्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । ३ तं जनं ४ कः ५ मर्त्यः ६ आ ७ दधर्षति आधर्षेत् । हे ८ मघवन् ९ ते त्वदर्थं यः १० श्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् ११ वाजी हविष्मान् भवेत् १२ पार्ये १३ दिवि सौत्येऽहनि सः १४ वाजम् अश्वं बलं वा १५ सिषासति सेवते ॥

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।

तव । प्रणीती । हरिऽअश्च । सूरिभिः । विश्वा । तरेम । दुःऽइता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र १ मघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः । २ प्रिया प्रियाणि ३ वसु ४ वसूनि धनानि ५ ये जनाः ६ ददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् ७ वृत्रहत्येषु संग्रामेषु ८ चोदय प्रेरय । हे ९ हर्यश्च १० तव ११ प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन १२ सूरिभिः स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धं १३ विश्वा विश्वानि १४ दुरिता दुरितानि १५ तरेम ॥ १५ ॥

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

सुत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिष्ठा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तवे । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् ।

सुत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नकिः । त्वा । गोषु । वृण्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र व अवमम् अधमं त्रुपमीसादिकं वसु धनम् । यद्वा भौमं वस्ववमम् । तवेत् तवैव । त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्षं वा पुष्यमि । विश्वस्य सर्वस्य परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुनः राजसि ईशिपे । सत्रा सत्यमेव^१ । अपि च त्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नकिः वृण्वते केऽपि न वारयन्ति ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ई भवन्त्याजयः ।

तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः ।

तवे । अयम् । विश्वः । पुरुहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदाः धनस्य दाता सन् श्रुतः प्रसिद्धः अमि । य ई य एते आजयः युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽमि । हे पुरुहूत विश्वः सर्वोऽपि अयं पार्थिवः जनः तव । त्वत् इत्यर्थः । अवस्युः रक्षामिच्छन् नाम अन्नमुदकं वा । ' बहिः नाम ' इत्युदकनामसु पाठात् । भिक्षते याचते । त्वामेवेति शेषः ॥

यदिन्द्र यावत्स्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावत् । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदवसो इति रदऽवसो । न । पापत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

हे इन्द्र^२ यत् यतः यावतः धनस्य त्वम्^३ इशिपे एतावत् । पृष्ट्या लुक् । एतावतो धनस्य अहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे रदवसो । रदति ददाति वसूनीति रदवसुः । ततोऽहमस्मदीयं स्तोतारमित् दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव । पापत्वाय न रासीय न दद्याम् ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचित् विदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ १९ ॥

१. ख-न-भ-सत्यस्य; श१-सहैव सत्यमेव । २. य - इन्द्र त्वं । ३. ख-न-भ-य-श-
' त्व ' नास्ति ।

१कुहचिद्विदे । कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित् । तस्मै । यत्र कापि विद्यमानायेत्यर्थः ।
 २महयते पूजयते जनाय ३दिवेदिवे प्रतिदिने ४रायः धनानि ५शिक्षेयमित् दद्यामेव । आकारः
 पूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्ट ऋषिर्वदति । हे ६मघवन् ७त्वत् त्वत्तः ८अन्यत्
 अस्माकम् ९आप्त्यं ज्ञातेयं १०नहि ११अस्ति । १२वस्यः प्रशस्यः १३पिता १४चन पालयिता च
 त्वदन्यो नाम्नीत्यर्थः ॥

तरणिरिस्मिषासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्वम् ॥ २० ॥

तरणिः । इत । सिमासति । वाजम् । पुरम्ऽध्या । युजा ।

आ । वः । इन्द्रम् । पुरुऽहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तष्टाऽइव । सुऽद्वम् ॥ २० ॥

१तरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् २पुरंध्या महत्या धिया ३युजा सहायभूतया
 ४वाजम् अश्वं ५सिषासति संभजते । ६पुरुहूतं बहुभिराहूतम् ७इन्द्रं ८वः त्वां ९गिरा स्तुत्या अहम्
 १०आ ११नमे १२नेमिं चक्रस्य वलयं १३सुद्वं शोभनदाकं १४तष्टेव । यथा वर्धकिर्दारुणेमिमानमयते
 तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्वेधन्तं रयिर्नशत् ।

सुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न । दुऽस्तुती । मर्त्यैः । विन्दते । वसु । न । स्वेधन्तम् । रयिः । नशत् ।

सुऽशक्तिः । इत् । मघऽवन् । तुभ्यम् । माऽवते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥ २१ ॥

१मर्त्यः मनुष्यः २दुष्टुती दुष्टुत्या ३वसु धनं ४न ५विन्दते । इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः ।
 ६स्वेधन्तं हिंसन्तम् । इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थः । ७रयिः धनं ८न ९नशत् न
 व्याप्नोति । हे १०मघवन् त्वया ११पार्ये १२दिवि सौम्ये दिवसे १३मावते मत्सदृशाय १४देष्णं दातव्यं
 १५यत् धनमस्ति तत् १६तुभ्यं त्वत्तः १७सुशक्तिरित् सुकर्मैव । विन्दत इति व्यवहितमप्यनुपज्यते
 अध्याहारस्थान्तिकत्वात् ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वऽदृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ २२ ॥

हे १शूर २इन्द्र ३अस्य ४जगतः ऋक्षमस्य ५ईशानम् ईश्वरं ६तस्थुषः स्थावरस्य च ७ईशानम् ।
 ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था । ८स्वर्दशं सर्वदृशं ९त्वा त्वाम् १०अदुग्धाइव ११धेनवः यथादुग्धा
 धेनवः क्षीरपूर्णधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमसत्त्वेन वर्तमाना वयम् १२अभि
 १३नोनुमः भृशमभिष्टुमः ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वायन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे ऽमघवन् ऽइन्द्र ऽदिव्यः दिवि भवः ऽत्वावान् त्वत्सदृशः ऽअन्यः ऽन जायते । ऽपार्थिवः पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो ऽन जायते । दिव्यः पार्थिवो वा त्वावानन्यो ऽन ऽजातः । ऽन च ऽजनिष्यते । पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । ऽअश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः ऽवाजिनः वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्ययः ॥ हविष्मन्तो वा ऽगव्यन्तः गा इच्छन्तश्च वयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे हवामः ॥

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुर्हि मघवन्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभि । सतः । तत् । आ । भर् । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।

पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । सनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

हे ऽज्यायः ज्यायन् ऽइन्द्र ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्य रुत्वं व्यत्ययाच्चमभावो वा ॥ ऽकनीयसः 'सतः' मम ऽतत् प्रसिद्धं धनम् ऽअभि ऽआ ऽभर । हे ऽमघवन् त्वं ऽसनात् चिरादेवारभ्य ऽपुरुवसुर्हि बहुधनो हि ऽअसि । ऽभरेभरे संग्रामे यज्ञे वा ऽहव्यः हविष्यः ऽच असि ॥

परां नुदस्व मघवन्मित्रान्तसुवेदां नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा । नुदस्व । मघऽवन् । मित्रान् । सुवेदां । नः । वसु । कृधि ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे ऽमघवन् ऽपरा पराचीनान् ऽमित्रान् शत्रून् ऽनुदस्व प्रेरय । ऽनः अस्मभ्यं ऽवसु वसूनि ऽसुवेदां सुलभानि ऽकृधि कुरु । ऽमहाधने संग्रामे । 'वाज्रमातौ महाधने' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽसखीनां स्तोतृणाम् ऽअस्माकं वसिष्ठानाम् ऽअविता रक्षिता ऽबोधि भव । ऽवृधः वर्धयिता च ऽभव ॥

इन्द्र कर्तुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । कर्तुम् । नः । आ । भर् । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षां । नः । अस्मिन् । पुरुऽहुत् । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ २६ ॥

हे १इन्द्र १नः अस्मभ्यं १क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा १आ १भर आहर। अपि च १यथा १पिता १पुत्रेभ्यः धनं प्रयच्छति तथा १नः अस्मभ्यं १शिक्ष धनं देहि। हे १पुरुहूत बहुभिराहूत १यामनि यज्ञे १जीवाः वयं १ज्योतिः सूर्यम् १अशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयाम ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्योऽ माशिवासो अव क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुराध्यः । मा । अशिवासः । अव । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्रवतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥

हे इन्द्र १अज्ञाताः अज्ञातगमनाः १वृजनाः हिंसकाः १दुराध्यः १नः अस्मान् १मा १अव १क्रमुः मावचक्रमुः । हे १शूर १त्वया १वयं वमिष्टाः १प्रवतः प्रवणकाः सन्तः १शश्वतीः बह्वीः १अपः १अति १तरामसि अतितराम ॥ २७ ॥

‘ श्वित्यञ्चः ’ इति चतुर्दशचै पोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ श्वित्यञ्चः पठना संस्तवो वमिष्टस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः ’ इति । आदितो नवानां वमिष्ट ऋषिः । वमिष्टपुत्राणां स्तूयमानत्वात् एव देवता । ‘ विश्रुतो ज्योतिः ’ इत्यादिभिर्दशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वमिष्टः स्तूयते । अतो वमिष्टो देवता । त एव ऋषयः । ‘ या तेनोच्यते ’ इति न्यायात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृन् मे दुरादर्वितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतः स्कपर्दाः । धियम् १जिन्वासः । अभि । हि । प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन् । वोचे । परि । बर्हिषः । नृन् । न । मे । दुरात् । अर्वितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

१श्वित्यञ्चः । श्वित्यं श्वेतवर्णमश्नन्तीति श्वित्यञ्चः । श्वेतवर्णा इत्यर्थः । १धियंजिन्वासः कर्मणां पूरयितारः १दक्षिणतस्कपर्दाः । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दाः । चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । १मा माम् १अभि १प्रमन्दुः विद्याबलेनाभिप्राहर्षयन् । यतो मामभि प्रमन्दुरनः १बर्हिषः यज्ञात् । १परि इति पञ्चम्यर्थानुवादः २ । १उत्तिष्ठन् अहं १नृन् यज्ञस्य नेतृन् १वोचे ब्रवीमि । १मे मत्तः १दुरात् १वमिष्टाः वमिष्टस्य मम पुत्राः ३ १अर्वितवे गन्तुं १न ४ अर्हन्तीति शेषः ॥

दुरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युम्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दुरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पाशद्युम्नस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१. ख-एषां । २. ख-भ-‘नुवादी । ३. ज-पुत्राः सुदासं राजानं; त१-पुत्राः सुदासराजानः; त२-पुत्राः मुदामराजान । ४. ख-त-न-भ-श-‘न’ नास्ति ।

यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशयुग्नस्योऽपि राजा सोमान् यष्टुमुद्यमं चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशयुग्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुः । तदेतद्गुत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुताननेन मन्त्रेण स्तौति । 'वैशान्तम् । वैशान्तः पल्लवम् । अत्र वैशान्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते । तस्यै सोमं 'पान्तं पिबन्तम् 'उग्रम् उद्गूर्णम् 'इन्द्रं 'सुतेन सुदासो यज्ञेऽभिपुतेन सोमेन हेतुना 'तिरः पाशयुग्नं तिरस्कृत्य 'दूरात् 'आ 'अनयन् वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्तः । 'इन्द्रः अपि 'वायतस्य वयतः पुत्रस्य 'पाशयुग्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । वायतं पाशयुग्नम् 'अति अतिहाय सुदासो यज्ञेऽभिपुतात् 'सोमात् हेतोः 'वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् 'अवृणीत । पाशयुग्नस्य सोमयागे चमसस्यै सोमं पिबन्तमपीन्द्रस्तं पाशयुग्नं तिरस्कृत्य मन्त्रमामर्थबलेन सुदासो यज्ञ आहवनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः ॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमैभिर्जघान ।

एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव । इत् । नु । कम् । सिन्धुम् । एभिः । ततार । एव । इत् । नु । कम् । भेदम् । एभिः । जघान् ।

एव । इत् । नु । कम् । दाशराज्ञे । सुदासम् । प्र । आवत् । इन्द्रः । ब्रह्मणा । वः । वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

'एवेत् यथा पाशयुग्नस्य सवाख्ये' सोमयागे चमसस्यै सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदाः प्राप्तवान् एवमेव 'सिन्धुं नदीम् 'एभिः वसिष्ठैः 'कं सुत्वेन 'ततार तीर्णं आसीत् । 'नु इति पूरणः । तथा च निगमान्तरम्—'अर्णामि चित्प्रथाना सुदासं' (क. सं. ७. १८. ५) इति । 'एवेत् एवमेव 'भेदं भेदनामकं शत्रुमपि 'एभिः वसिष्ठैरेव 'जघान । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । 'एवेत् एवमेव हे 'वसिष्ठाः 'वः युष्मदीयेन 'ब्रह्मणा स्तोत्रेण 'दाशराज्ञे दशर्भा राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते' सति 'सुदासं राजानम् 'इन्द्रः 'प्रावत् प्रारक्षत् । तथा च निगमान्तरं—'दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः' (क. सं. ७. ८३. ७) इति 'दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः' (क. सं. ७. ८३. ८) इति च ॥

जुष्टीं नरो ब्रह्मणा वः पितृणामक्षमव्ययं न किल रिपाथ ।

यच्छकरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टीं । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितृणाम् । अक्षम् । अव्ययम् । न । किल । रिपाथ ।

यत् । शकरीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अदधात् । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे 'नरः 'वः युष्मदीयेन 'ब्रह्मणा स्तोत्रेण 'पितृणां 'जुष्टीं प्रीतिर्भवति । पितृणामित्यनेन पारोक्ष्येण^१ वसिष्ठस्यैव कीर्तनम् । अहं प्रीतो भवामि^२त्यर्थः । अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहम् 'अक्षं रथस्याक्षम् 'अव्ययं व्ययामि । लङर्थे लङ् । चालयामि^३त्यर्थः । यूथं 'न 'किल 'रिपाथ न च क्षीणा भवथ हे 'वसिष्ठाः 'यत् यस्मात् 'शकरीषु ऋक्षु 'बृहता श्रेष्ठेन 'रवेण साक्षा 'इन्द्रे 'शुष्मं बलम् 'अदधात् आधारयत् ॥

१. ख-न-भ-संसवाख्ये; ज-सवाख्ये' नास्ति; झ-त३-श-संवाख्ये; त१-अख्ये; त२-अख्ये ।

२. श-प्रवृद्धे । ३. झ-त२-परोक्षेण; त४-परोक्षेण ।

उद्धामिवेत्तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उत् । धाम्ऽईव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशऽराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तृत्सुऽभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ५ ॥

वृष्णजः जातवृष्णाः । वृतासः तृत्सुभी राजभिर्वृताः । नाथितासः वृष्टिं याचमानाः वसिष्ठाः ।
वृष्णमिव आदित्यमिव इन्द्रं । दाशराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे । उत्^१ । अदीधयुः^२ उददीधयन् ।
स्तुवतः वसिष्ठस्य स्तोत्रम् । इन्द्रः । अश्रोत् अश्रुणोच्च । उरुं विस्तीर्णं । लोकं । तृत्सुभ्यः राजभ्यः ।
अकृणोत् अकरोच्च अददाच्चेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

दण्डाद्भवेदोर्जनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अभवच्च पुरण्ता वसिष्ठ आदितृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डाऽईव । इत् । गोऽअर्जनासः । आसन् । परिऽच्छिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।

अभवत् । च । पुरऽण्ता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अप्रथन्त ॥ ६ ॥

गोअर्जनासः गवां प्रेरकाः । दण्डाद्भवे यथा दण्डाः परिच्छिन्नपत्रोपशखा भवन्ति तद्वत् ।
भरताः । तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः परिच्छिन्नाः एव ।
आसन् । अर्भकासः अर्भकाः अल्पाश्वासन् । आदितृत्सूनाम् । आदितृत्सूनाम् । आदितृत्सूनाम् ।
वसिष्ठः । पुरण्ता पुरोहितः । अभवच्च । तत्पौरोहित्यमामथ्यान्^३ तृत्सूनां विशः प्रजाः ।
अप्रथन्त अवर्धन्त ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मास उपसं सचन्ते सर्वा इत्तां अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिष्ठः । प्रजाः । आर्याः । ज्योतिः । अग्राः ।

त्रयः । घर्मासः । उपसं । सचन्ते । सर्वान् । इत् । तान् । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युषु । त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण । रेतः विश्वस्य धारक-
मुदकं । कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां । ज्योतिरग्राः आदित्यप्रमुखाः । आर्याः श्रेष्ठाः । तिष्ठः
प्रजाः भवन्ति । ते च त्रयः अग्निवायुसूर्याः । घर्मासः दीप्यमानाः । उपसं । सचन्ते समवयन्ति^१ ।
दुर्ज्ञानान्^२ । सर्वानित् । सर्वानिव । तान् । वसिष्ठाः । अनु । विदुः । अभिजानन्ति । तेषां रहस्य-
विज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः । तथा च शाक्यायनकं—‘त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत
इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति
वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यदसावादित्यस्यो घर्मास उपसं सचन्त इत्यग्निरुपसं सचते
वायुरुपसं सचत आदित्य उपसं सचते’ इति ॥

१. ख-क्ष-त३-४-न-भ-श-‘उददीधयुः’ नास्ति; क्ष-त१-२-अदीधयुः । २. ख-न-भ-यत्पौरो-
हित्यं; क्ष-तत्पौरोहित्यं; त३-यत्पौरोहित्यं । ३. ख-भ-संवते ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वक्षथः । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्यऽइव । महिमा । गभीरः ।

वातस्यऽइव । प्रजवः । न । अन्येन । स्तोमः । वसिष्ठाः । अनुऽएतवे । वः ॥ ८ ॥

हे वसिष्ठाः एषां वः युष्माकं स्तोमः महिमापि वा सूर्यस्य ज्योतिः इव वक्षथः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठाः वो युष्माकं महिमा स्तोमोऽपि वा समुद्रस्येव गभीरः गम्भीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमः ऋक्समूहो महिमापि वा वातस्येव प्रजवः यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वत् अन्येन अन्वेतवे^१ अन्वेतुं न शक्यः ॥

त इन्निष्यं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।

यमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निष्यम् । हृदयस्य । प्रऽकेतैः । सहस्रवल्शम् । अभि । सम् । चरन्ति ।

यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयन्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

त इत् न एव वसिष्ठाः निष्यं तिरोहितं दुर्ज्ञानम् । 'निष्यं मस्वः' इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । सहस्रवल्शं सहस्रशाखं संसारं हृदयस्य प्रकेतैः प्रज्ञानैः अभि सं चरन्ति । एवं स्वाच्छन्द्येन^२ अभिसंचरन्तस्ते वसिष्ठाः यमेन कारणान्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृतं परिधिं वल्शम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । तं वयन्तोऽप्सरसः जननीत्वेन उप सेदुः । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्नं देहमुन्मुञ्च्यप्सरःसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मतैकं वसिष्ठागस्त्यो यच्चा विश आजभारं ॥ १० ॥

विद्युतः । ज्योतिः । परि । सम् । संजिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।

तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आजभारं ॥ १० ॥

गुतास्त्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । गुताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यत् यदा विद्युतः विद्युत इव स्वायं ज्योतिः देहान्तरपरिग्रहार्थं परि संजिहानं परित्यजन्तं त्वा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं^३ स्वायं ज्योतिः परि संजिहानम् । परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यताम् । आवाभ्यामयं जायेतेति समकल्पतामित्यर्थः । यत् तदा ते तव एकं जन्म । उत अपि च यत् यदा अगस्त्यः विशः निवेशनान्मित्रावरुणौ आवां^४ जनयिष्याव इत्येतस्मात् पूर्वावस्थानात् त्वाम् आजभार आजहार ॥ ॥ २३ ॥

१. ज-भवन्महिमा अन्वेतवे; त१-२-४- तव महिमा अन्वेतवे । २. ज-त१-२-स्वच्छेदेन ।

३. ख-भ-जिघृक्षिकदेहाय; झ-जिघृक्षितं देहार्थं; न-जिघृक्षितदेहाय । ४. श- वा कदा ।

उ॒ता॒सिं॑ म॒ैत्रावरु॑णो व॒सिष्ठो॒र्व॒श्या ब्र॑ह्मन्मन॒सोऽधि॑ जा॒तः ।

द्र॒प्सं स्कु॒न्नं ब्र॑ह्मणा॒ दै॒व्येन॒ विश्वे॑ दे॒वाः पु॒ष्करे॑ त्वाद॒दन्त॑ ॥ ११ ॥

उ॒त । अ॒सि । म॒ैत्रावरु॑णः । व॒सिष्ठ । उ॒र्व॒श्याः । ब्र॒ह्मन् । मन॑सः । अधि॑ । जा॒तः ।

द्र॒प्सम् । स्कु॒न्नम् । ब्र॑ह्मणा । दै॒व्येन॒ । विश्वे॑ । दे॒वाः । पु॒ष्करे॑ । त्वा । अ॒द॒दन्त॑ ॥ ११ ॥

१ उ॒त अपि च हे १ व॒सिष्ठ १ म॒ैत्रावरु॑णः मि॒त्रावरु॑णयोः पु॒त्रः १ अ॒सि । हे १ ब्र॒ह्मन् व॒सिष्ठ १ उ॒र्व॒श्याः अप्स॑रसः १ मन॑सः १ ममा॒यं पु॒त्रः स्या॑दिती॒दृशात् संक॑ल्पात् १ द्र॒प्सं रे॒तः मि॒त्रावरु॑णयोर्बु॒ध्नी-
दर्श॑नात् १ स्कु॒न्नम् आसी॑त् । तस्मात् १ अधि॑ १ जा॒तः अ॒सि । तथा च वक्ष्यते ‘स॒त्रे ह जा॑तो’ इत्यृचि ।
ए॒वं जा॑तं १ त्वा॒न्त्वां १ दै॒व्येन॒ दे॒वसं॑बन्धिना १ ब्र॑ह्मणा वे॒दरा॑शिना अहं॒भुवा॑ १ यु॒क्तं १ पु॒ष्करे॑ १ विश्वे॑ १ दे॒वाः
१ अ॒द॒दन्त॑ अधारयन्त । तथा च अ॒द्वि॒तेमि॒त्रावरु॑णौ जज्ञा॒ते इति॑ प्रकृत्य पठ्यते—‘तयो॒रादि॒त्ययोः
स॒त्रे दृष्ट्वा॑प्सरसमु॒र्व॒शीम् । रे॒तश्च॑स्क॒न्द॒ तत्कु॑म्भे न्यप॒तद्वा॒सती॒वरे ॥ तेनै॒व तु मु॒हूर्तेन॑ वी॒र्य॑वन्तौ
तप॑स्विना । अग॒स्त्यश्च॑ व॒सिष्ठश्च॑ तत्र॒र्षी सं॑वभूवतुः ॥ बहु॒धा प॑तितं रे॒तः क॒लशे॑ च ज॒ले स्थ॑ले । स्थ॒ले
व॒सिष्ठ॑स्तु मु॒निः सं॑भूत ऋ॒षि॒सत्तमः॑ ॥ कु॒म्भे त्व॒गस्यः॑ सं॑भूतो ज॒ले म॒न्यो म॒हाद्यु॑तिः । उ॒दि॒याय॑
ततो॒ऽग॒स्त्यः श॒म्यासा॒त्रो म॒हान॑पाः ॥ मा॒नेन॑ सं॒मितो॑ यस्मात्तस्मा॒न्मान्य॑ इ॒होच्य॑ते । यद्वा
कु॒म्भाद॑पिजा॒तः कु॒म्भेना॑पि हि मी॒यते ॥ कु॒म्भ इ॒त्यभि॑धानं च १ परि॑माणस्य लक्ष्यते १ । ततो॒ऽप्सु
गृह्य॑माणान्मु व॒सिष्ठः पु॒ष्करे॑ स्थि॒तः ॥ सर्व॑तः पु॒ष्करे॑ नं हि विश्वे॑ दे॒वा अधा॑रयन् ।’ (बृह॒दे. ५.
१४९-१५५) इति ॥

स प्र॒केत॑ उ॒भय॑स्य प्रवि॒द्वान्त॑स॒हस्र॑दान॒ उ॒त वा॒ स॒दानः॑ ।

यमे॒न त॒तं परि॑धिं व॒यि॒ष्यन्त॑स्र॒सः परि॑ जज्ञे व॒सिष्ठः॑ ॥ १२ ॥

मः । प्र॒ऽके॒तः । उ॒भय॑स्य । प्र॒ऽवि॒द्वान् । स॒हस्र॑ऽदानः । उ॒त । वा । स॒दानः॑ ।

य॒मेन॑ । त॒तम् । परि॑ऽधिम् । व॒यि॒ष्यन् । अ॒प्सर॑सः । परि॑ । ज॒ज्ञे । व॒सिष्ठः॑ ॥ १२ ॥

१ मः व॒सिष्ठः १ प्र॒केतः प्रकृ॑ष्टज्ञानः १ उ॒भय॑स्य उ॒भयं दि॒वं च पृ॒थिवीं च १ प्रवि॒द्वान् प्रक॑र्षेण
ज्ञानं १ स॒हस्र॑दानः अ॒भवत् । कि॒मने॑न स॒हस्र॑दान इति विशेषणेन १ उ॒त १ वा अपि वा १ स॒दानः
सर्व॑दानम॒हित ए॒वाभ॑वत् किंच १ व॒सिष्ठः १ यमे॒न का॒रणा॒त्मना॑ सर्व॒नियन्त्रा॑ १ त॒तं वि॒स्तृतं॑ १ परि॑धिं
ब्र॒ह्मम् । परि॑धिरित्यनेन सं॒सार॑प्रवाहो वि॒वक्षि॑तः । नं १ व॒यि॒ष्यन् १ अ॒प्सर॑सः उ॒र्व॒श्याः । १ परि॑ इति
पञ्चम्यर्थानुवादः । १ जज्ञे॑ जा॒तः ॥

स॒त्रे ह जा॑तावि॒षिता॑ नमो॒भिः कु॑म्भे रे॒तः सि॒षिच॑तुः स॒मानम्॑ ।

ततो॑ ह मा॒न उ॒दि॒याय॑ म॒ध्यात्ततो॑ जा॒तमृ॑षि॒माहु॑र्व॒सिष्ठम्॑ ॥ १३ ॥

स॒त्रे । ह । जा॒तौ । इ॒षिता॑ । नमो॒भिः । कु॑म्भे । रे॒तः । सि॒षिच॑तुः । स॒मानम्॑ ।

त॒तः । ह । मा॒नः । उ॒त् । इ॒याय॑ । म॒ध्यात् । त॒तः । जा॒तम् । ऋ॒षिम् । आ॒हुः । व॒सिष्ठम्॑ ॥ १३ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श-‘मनसः’ नास्ति; घ-नमसः । २. ख-झ-त-न-भ-श-‘अधि’ नास्ति ।
३. ख-घ-भ-अहंभुवा युक्तं; झ-त-४-श-अहंभुवा युक्तं; त-३-न-अहंभुवा युक्तं । ४. ज-त-१-
परिमाणं च लक्ष्यते; त-२-तत् परिमाणं च लक्ष्यते ।

‘सत्रे बहुकर्तृके यागे ।’ ‘ह इति पूरणः ।’ ‘जातो दीक्षितौ मित्रावरुणौ’ ‘इषिता अध्येषितौ स्वयमन्यैर्जनैः’ ‘नमोभिः स्तुतिभिः’ ‘कुम्भे वासतीवरी’ कलशे ‘समानम् एकदैव’ ‘रेतः’ ‘सिसिचतुः’ असिञ्चताम् । ‘ततः वासतीवरात्कुम्भात्’ ‘मध्यात् अगस्त्यः’ ‘मानः शमीप्रमाणः’ ‘उदियाय प्रादुर्बभूव ।’ ‘ततः एव कुम्भात्’ ‘वसिष्ठम् अपि’ ‘ऋषिं’ ‘जातमाहुः ॥

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति प्रावाणं बिभ्रत्प्र वदात्यग्रे ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रवृद्धो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थऽभृतम् । सामऽभृतम् । बिभर्ति । प्रावाणम् । बिभ्रत् । प्र । वदाति । अग्रे ।

उप । एनम् । आध्वम् । सुमनस्यमानाः । आ । वो । गच्छाति । प्रवृद्धः । वसिष्ठः ॥ १४ ॥

हे ‘प्रवृद्धः । प्रवृद्ध इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण ।’ ‘वः युष्मान्’ ‘वसिष्ठः’ ‘आ’ ‘गच्छाति आगच्छति ।’ ‘एनं वसिष्ठं’ ‘सुमनस्यमानाः सुमनसः सन्तः’ ‘उप’ ‘आध्वं उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठः यज्ञे’ ‘अग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन्’ ‘उक्थभृतं शास्त्राणां संभक्तारं’ ‘बिभर्ति ।’ ‘सामभृतम् उद्गातारं बिभर्ति ।’ ‘प्रावाणम् अभिषवणं’ ‘बिभ्रत् बिभ्रतम्’ ‘अध्वयुं च बिभर्ति ।’ ‘प्र’ ‘वदति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं श्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति’ तदपि वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र ‘प्र शुक्रा’ इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं हाद्या एकविंशतिर्द्विपदा अञ्जामहेरध्वं उत्तरोऽ-हिर्बुध्न्याय’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विश्वेश्वरा विराजो द्वाविंशाद्याश्चत-स्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेव-निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘प्र शुक्रैस्त्विति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । षोडशिनि ‘आ धूर्वस्मा इति द्विपदा’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘आ धूर्वस्मा इत्येका सूददोहाः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

प्र शुक्रैर्तु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषा । अस्मत् । सुतष्टः । रथः । न । वाजी ॥ १ ॥

‘शुक्रा दीप्ता’ ‘देवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री’ ‘मनीषा स्तुतिः’ ‘अस्मत् अस्मत्तः अस्मिन् सूक्ते स्तोत्र्यमाणान् देवान्’ ‘वाजी वेगवान्’ ‘सुतष्टः सुसंस्कृतः’ ‘रथो’ ‘न रथ इव’ ‘प्र’ ‘एतु प्रगच्छतु’ ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शुण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शुण्वन्ति । आपः । अध । क्षरन्तीः ॥ २ ॥

अस्यामृच्यापः स्तूयन्ते । ‘क्षरन्तीः क्षरन्त्यः’ ‘आपः’ ‘दिवः’ ‘पृथिव्याः च । उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः ।’ ‘जनित्रम् उत्पत्तिं’ ‘विदुः जानन्ति ।’ ‘अध अपि च’ ‘शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥

१. झ—वासतीवरी° । २. झ—सिषिचतुः । ३. झ—अभिषवपाषाणं । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-बिभ्रतं । ५. ख—कर्तव्ये सति; न-भ—कर्तव्यमस्ति । ६. त—गच्छतु; श—आगच्छतु ।

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन् वृत्रे स्तुयते । पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमानाः आपश्चित् आपोऽपि अस्मै इन्द्राय पिन्वन्त प्यायन्ते । वृत्रेषु उपवृत्रेषु सत्सु उग्राः उग्रूर्णास्तेजस्विनो वा शूराः योद्धारोऽपि मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धूर्षस्मै दधाताश्चानिन्द्रो न वृज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धुः । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वृज्री । हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अत्येन्द्रस्यागमनाय अश्वान् धूर्षु रथस्य आ दधात । इन्द्रो न । नेति चार्थः । इन्द्रः वृज्री वज्रवान् हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति ॥ षोडशिमि शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । 'आ धूर्षस्मै' इत्यत्र 'अस्मै' इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वाप्येन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्युचि 'अस्मै' इत्यत्रानुदात्तत्वमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्कः—'अस्येति चोदात्तं प्रथमादेशोऽनुदात्तमन्वादेशो तीर्थाथरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्' (निह. ४. २५) इति । अल्पीयस्त्वं चेवंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन्तमना हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पत्मन् । तमना । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तुतिरियम् । हे जनाः यज्ञम् अभि प्र स्थात अभिक्रमत । अहेव इति पूरणौ । अपि च पत्मन् पत्मनि यज्ञमार्गे तमना स्वयमेव यातेव गन्तेव हिनोत गच्छत । 'हि गतौ' इति धातुः ॥

तमना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

तमना । समत्सु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव विवरणमत्र । हे मदीया जनाः समत्सु संग्रामेषु तमना स्वयमेव हिनोत गच्छत । अपि च केतुं प्रज्ञापकं वीरं पापानां वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः । यज्ञं जनान् लोकाय । तद्रक्षार्थमित्यर्थः । दधात विधत् ॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नर्त बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । अर्त । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्य शुष्मात् बलात् भानुः सूर्यः उत् अर्त उद्वृच्छति । भूम भूतानि पृथिवीव भारं लोकस्थां यज्ञो बिभर्ति च ॥

हयामि देवाँ अयातुरग्ने सार्धभृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

हयामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । सार्धन् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

अस्मिन्सृचे देवाः स्तूयन्ते । हे ऽअग्ने ऽअयातुः अहिंसादिनियमयुक्तेन ऽऋतेन यज्ञेन
 ऽसाधन् कामान् साधयन् ऽदेवान् ऽह्वयामि । अपि च ऽधियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म
 ऽदधामि । करोमीत्यर्थः ॥

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

हे जनाः ऽवः यूयम् ऽअभि देवानुद्दिश्य ऽदेवीं दीप्तां ऽधियं कर्म ऽदधिध्वं विधत्त ।
 अपि च ऽवः यूयं ऽदेवत्रा देवेषु ऽवाचं स्तुतिरूपां ऽप्र कृणुध्वं प्रकर्षेण कुरुध्वम् ॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ । चष्टे । आसां । पाथः । नदीनां । वरुणः । उग्रः । सहस्रऽचक्षाः ॥ १० ॥

ऽसहस्रचक्षाः बहुचक्षुः ऽवरुणः ऽआसां ऽनदीनां ऽपाथः जलम् ऽआ चष्टे अभिपश्यति ।
 कीदृशो वरुणः । ऽउग्रः उद्गूरं ओजस्वी वा ॥ ॥ २५ ॥

राजा राष्टानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राष्टानां । पेशः । नदीनां । अनुत्तम् । अस्मै । क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

ऽराष्टानां राष्टाणाम् ॥ गत्वाभावच्छान्दसः ॥ ईश्वराणामपि वरुणः ऽराजा ईश्वरः भवति ।
 ऽनदीनां ऽपेशः रूपं रूपकृदपि भवतीत्यर्थः । ऽअस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य वरुणस्य ऽक्षत्रं
 बलम् ऽअनुत्तम् अन्यैरबाधितं ऽविश्वायु सर्वतो गन्तु भवतीति ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विश्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥ १२ ॥

अविष्टो इति । अस्मान् । विश्वासु । विश्वु । अद्युम् । कृणोत । शंसम् । निनित्सोः ॥ १२ ॥

अयं द्रुचो देवः । हे देवाः ऽअस्मान् ऽविश्वासु सर्वासु ऽविश्वु प्रजासु । अविष्ट उ इति
 समुदितम् ऽअविष्टो इति । अविष्ट रक्षत । ऽशंसं' ऽनिनित्सोः निन्दितुमिच्छतः शत्रोः ऽअद्युम्
 अदीप्तिं ऽकृणोत कुरुत च ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशैवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशैवा । युयोत । विष्वक् । रपः । तनूनाम् ॥ १३ ॥

ऽद्विषां शत्रूणां ऽदिद्युत् आयुधम् ऽअशैवा असुखकरी' ऽविष्वक् सर्वतः ऽव्येतु अपगच्छतु ।
 ऽतनूनाम् अङ्गानां ऽरपः पार्ष देवाः ऽयुयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥

अवीक्षो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्टो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽभिः । प्रेष्टः । अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

ऽहव्यात् हव्यानामत्ता ऽअग्निः ऽनमोभिः अस्मदीयैर्नमस्करीः ऽप्रेष्टः प्रियतमः सन् ऽनः
 अस्मान् ऽअवीत् रक्षतु । ऽअस्मै अग्नये स्तोत्रम् ऽअधायि अस्माभिर्व्यधायि ॥

सूजूर्देवेभिर्पां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सूऽजः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोतारः ^१अपाम् उदकानां ^२नपातं पुत्रमभिम् । 'सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् ।
^३देवेभिः देवैः ^४सजः सह ^५सखायं मित्रं स्तुतिभिः ^६कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् ^७नः
अस्मभ्यं ^८शिवः सुखकरः ^९अस्तु भवतु ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन् ॥ १६ ॥

अप्ऽजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदीनाम् । रजःसु । सीदन् ॥ १६ ॥

^१अहिं मेघानामाहन्तारं ^२नदीनाम् उदकानां ^३बुध्ने स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्
धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् ^४रजःसु उदकेषु ^५सीदन् सीदन्तम् ^६अब्जाम् अप्सु
जातमिममभिम् ^७उक्थैः स्तोत्रैः 'गृणीषे' । 'बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा
अस्मिन् धृता आप इति' (निरु. १०. ४४) इति ^८॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्निधत्तायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । स्निधत् । ऋतऽयोः ॥ १७ ॥

^१अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽभिः ^२नः अस्मान्
^३रिषे हिंसकाय ^४मा धात् मा ददातु । ^५अस्य ^६ऋतायोः यज्ञकामस्य यजमानस्य ^७यज्ञः ^८मा
च ^९स्निधत् न क्षीयेत् । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यो
यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः ॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

अयं द्रुचो दैवो मरुतो वा । ^१उत अपि च ^२नः अस्मदीयेषु ^३एषु ^४नृषु पुरुषेषु ^५श्रवः अन्नं
^६धुः देवा मरुतो वा धारयन्तु । ^७राये धनार्थं ^८शर्धन्तः उत्सहमानाः प्रीयमाणा वा ^९अर्यः अरयः
^{१०}प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । निश्चिन्तामित्यर्थः ॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्णं भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वर्णः । न । भूमे । महासेनासः । अमेभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

^१महासेनासः महासेना राजानः ^२एषां मरुतां देवानां वा ^३अमेभिः बलैः ^४भूमा भुवनानि
^५स्वर्णं आदित्य इव ^६शत्रुं स्वकीयं ^७तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमैः ^८बलैः शत्रून्
बाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥

आ यज्ञः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छे । त्वष्टा । सुऽपाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥

अस्यां^१ देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । वयत् यदा वपत्नीः देवानां पत्न्यः वनः अस्मान् वभच्छ
अभि वआ वगमन्ति आगच्छन्ति तदा वसुपाणिः शोभनहस्तः वत्वष्टा देवः ववीरान् पुत्रान्
वदधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ २६ ॥

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमतिः । वसूऽयुः ॥ २१ ॥

वनः अस्माकं वस्तोमं स्तोत्रं वत्वष्टा वप्रति वजुषेत प्रतिसेवेत । अपि च वअरमतिः पर्याप्त-
बुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा^२ वअस्मे अस्मदर्थं ववसूयुः धनकामः वस्यात् भूयात् ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी मृणोतु ।

वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । मृणोतु ।

वरुत्रीभिः । सुशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥ २२ ॥

वता^३ यानि^४ अस्माकमभीष्टानि तानि^५ ववसूनि धनानि वरातिषाचः दानसमवेताः^६ देवपत्न्यः
वनः अस्मभ्यं वरासन् प्रयच्छन्तु । अपि च ववरुणानी वरुणस्य पत्नी वआ वशृणोतु अस्मदीयं
स्तोत्रम् अभिशृणोतु^७ । वरोदसी यावापृथिव्यां चाभिशृणुताम् । वसुदत्रः कल्याणदानः वत्वष्टा च
वरुत्रीभिः उपद्रवाणां वारधित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह वनः अस्मभ्यं वसुशरणः सुशरणप्रदः
वअस्तु । वरायः धनानि च ववि वदधातु ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उमे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः ।

वनस्पतिभिः । पृथिवी । सजोषाः । उमे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥ २३ ॥

वनः अस्माकम् । तत् इत्यव्ययम् । ताः वरायः धनानि वपर्वताः परिपान्तु । वनः अस्माकं
वतत् ताः रायः वआपः च परिपान्तु । वतद्रातिषाचः दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु । वओषधीः
ओषधयश्च तत् परिपान्तु । वउत अपि च वद्यौः तत् परिपातु । ववनस्पतिभिः वसजोषाः सहिता
वपृथिवी अन्तरिक्षं च तत् परिपातु । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । वनः अस्माकं
तत् वउमे वरोदसी यावापृथिव्यावपि वपरि वपासतः परिरक्षताम् ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

१. ज-त१-२-अस्याः । २. झ-य-अनुपरतिर्वा त्वष्टा । ३. ज-ता तानि; य-तानि । ४. ज-त१-४-
य-'तानि' नास्ति । ५. ज-य-दानेन समवेताः; त१-दानिन समवेताः; त२-४-दानिनः
समवेताः । ६. ख-न-भ-अभिशृणोति ।

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहताम् । अनु । द्युक्षः । वरुणः । इन्द्रऽसखा ।
अनु । विधे । मरुतः । ये । सहासः । रायः । स्याम । धरुणम् । धियधै ॥ २४ ॥

१तत् वक्ष्यमाणम् १उर्वी विस्तीर्णं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १अनु १जिहताम् अनुगच्छताम् ।
अनुमन्येतामित्यर्थः । १द्युक्षः दीप्तिर्निवासभूतः १इन्द्रसखा इन्द्रसखः । इन्द्रः सखा यस्येति
बहुव्रीहिः । १वरुणः च तत् १अनु जिहताम् । द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः । १ये
१सहासः शत्रूणामभिभवितारः ते १मरुतः अपि तत् १अनु जिहताम् । अत्र बहुवचनान्ततया
विपरिणामः । यदनुमन्तव्यं तदाह । १धियधै भरणीयं१ धारयितुं १रायः धनस्य १धरुणं धाम स्थानं
वयं १स्याम भवेमेति ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अगिराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

१नः अस्मदीयं १तत् इदं स्तोत्रम् १इन्द्रः १वरुणः च १मित्रः च १अग्निः च १आपः च १ओषधीः
ओषधयश्च १वनिनः वृक्षाश्च १जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वयं च १मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः
१शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा १स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अग्नेयमनुक्रमणिका—‘शं नः पञ्चोना
शान्तिः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘वैश्वदेवं ह’ इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् ।
महानाग्नीव्रत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रित—‘अद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी
भवतामवोभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । एव—सु ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातऽहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजऽसातौ ॥ १ ॥

१नः अस्माकमस्मभ्यं वा १इन्द्राग्नी १अवोभिः रक्षणैः १शं शान्त्यै १भवताम् । १रातहव्या
रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ १इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि १नः अस्मभ्यं १शं शान्त्यै भवताम् ।
१इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः १शं शान्त्यै १सुविताय कल्याणाय च भवताम् । १शं शान्त्यै
सुखाय१ च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा शं शमनहेतुकं सुखं १योः विषययोगनिमित्तं
सुखमित्यपुनरुक्तिः । १इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि १वाजसातौ युद्धे अश्वलाभे निमित्ते वा १नः १शं
शान्त्यै भवतामित्यर्थः ॥

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भगः । शम् । ऊँ इति । नः । शंसः । अस्तु ।

शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भगः देवः १अस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शामु शान्त्या एव १शंसः नराणांऽस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरंधिः बहुधीरप्यस्तु । १रायः धनान्यपि १शामु शान्त्या एव १सन्तु । १नः अस्माकं १सुयमस्य शोभनधनयुक्तस्य १सत्यस्य १शंसः वचनमपि १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरुजातः बहुप्रादुर्भावः १अर्यमा देवोऽपि १अस्तु ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरुची भवतु स्वधामिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानी सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरुची । भवतु । स्वधामिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानां । सुहवानी । सन्तु ॥ ३ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १धाता देवः १अस्तु । १नः अस्माकं १शामु शान्त्या एव १धर्ता पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १उरुची विवर्तगमना पृथिव्यपि १स्वधामिः अक्षैः सहास्तु । १बृहती महत्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यावपि १शं भवताम् । १अद्रिः पर्वतोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १शं शान्त्यै १नः अस्माकं १देवानां १सुहवानि सुदुतयः १सन्तु भवन्तु ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वार्तः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुऽकृताम् । सुऽकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि । वातु । वार्तः ॥ ४ ॥

१ज्योतिरनीकः ज्योतिर्मुखः १अग्निः १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु भवतु । मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवताम् । १अश्विना अश्विनावपि १शं भवताम् । १सुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां १सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सन्तु भवन्तु । १इषिरः गमनशीलोऽपि १वातः वायुरपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अभि १वातु ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने भवताम् । १अन्तरिक्षम् अपि १नः अस्माकं १दृश्ये दर्शनाय १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै

१. श-त-श-विधर्ता । २. श-गमनशीलः । ३. ख-श-त-३-४-न-भ-म-श-२-‘प्रथमाह्वाने’ नास्ति, श-त-१-२-प्रथममाह्वतौ; य-पूर्वं प्रार्थितौ; श-१- शं शान्त्यै ।

१ओषधीः ओषधयोऽपि १भवन्तु । १वनिनः वृक्षाश्च शं भवन्तु । १जिष्णुः जयशीलः १रजसः
लोकस्य १पतिः इन्द्रोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु ॥ ॥ २८ ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं नस्त्वष्टा ग्राभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुऽशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलापः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्राभिः । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

१देवः द्योतनाविगुणयुक्तः १इन्द्रः १वसुभिः देवैः सार्धं १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु ।
१सुशंसः शोभनस्तुतिः १वरुणः देवः १आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः सार्धं १शं शान्त्यै १अस्तु भवतु ।
१जलापः १रुद्रः दुःखद्रावको देवः १रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं १शं शान्त्यै १नः अस्माकं भवतु । १इह
यज्ञे १स्त्वष्टा देवः १ग्राभिः देवपत्नीभिः सार्धं १नः १शं शान्त्यै भवतु । इह यज्ञे नः स्तोत्रं
१शृणोतु च ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् । ऊँ इति ।

सन्तु । यज्ञाः ॥ शम् । नः । स्वरूपाम् । मितयः । भवन्तु ।

शम् । नः । प्रऽस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सोमः १भवतु । १ब्रह्म स्तोत्रमपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै
भवतु । १ग्रावाणः अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवन्तु । १यज्ञाः
च नः १शमु शान्त्या एव १सन्तु । १स्वरूपां यूपानां १मितयः उन्मानान्यपि १नः अस्माकं
१शं शान्त्यै १भवन्तु । १प्रस्वः ओषधयोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवन्तु । १वेदिः अपि नः
१शमु शान्त्या एव १अस्तु ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुऽचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रऽदिशः । भवन्तु ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सूर्यः १उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सन् १उदेतु उदयं प्राप्नोतु ।
१चतस्रः १प्रदिशः महादिशोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भवन्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै
१पर्वताः १ध्रुवयः ध्रुवाः १भवन्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सिन्धवः नद्योऽपि भवन्तु ।
१आपः च नः १शमु शान्त्या एव १सन्तु ॥

१. ख-स-त-२-४-न-म-श-द्योतमानादि । २. घ-जलापः गंगाधरः; ङ-त-१-२-जलापः सुखरूपः;
श-जलापः जलामिलापी ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम् पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । सुऽअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊँ इति । पूषा । नः । अस्तु ।

शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

वअदितिः देवी वव्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवतु । वस्वर्काः शोभनस्तुतयः वमरुतः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । वविष्णुः व्यापकः वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । वपूषा देवोऽपि वनः अस्माकं वशम् शान्त्या एव वअस्तु । वभवित्रं भुवन-मन्तरिक्षमुदकं वा वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । ववायुः अपि नः वशम् शान्त्या एव वअस्तु ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तुषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः ॥ १० ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उपसः । विऽभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम्भुः ॥ १० ॥

वदेवः क्रीडनादिगुणयुक्तः वसविता वत्रायमाणः रक्षन् वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु । वविभातीः व्युच्छन्नयः वउपसः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वनः अस्माकं वप्रजाभ्यः वपर्जन्यः अपि वशं वभवतु । वशम्भुः सुखस्य भावयिता वक्षेत्रस्य वपतिः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु ॥ ॥ २९ ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।

शमभिषाचः शम् रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।

शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः ।

शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

वविश्वदेवाः बहुस्तोत्रकाः वदेवाः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वसरस्वती च वधीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा वसह नोऽस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वअभिषाचः यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः वशं शान्त्यै भवन्तु । वरातिषाचः दानं सेवमाना अपि वशम् शान्त्या एव भवन्तु । वदिव्याः दिवि भवाश्च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वपार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु । वअप्याः अप्सवन्तरिक्षे भवाश्च । 'आकाशमापः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तुः शम् सन्तु गार्वः ।

शं न ऋभर्वः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । गार्वः ।

शम् । नः । ऋभर्वः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

वसत्यस्य वपतयः पालकाः सत्यशीला देवाः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । अवन्तः अश्वाश्च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । गावः अपि नः वशं शान्त्यै भवन्तु । सुकृतः सुकर्माणः सुहस्ताः शोभनहस्ताः ऋभवः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । हवेषु स्तोत्रेषु सत्सु पितरः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु ॥

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः १ । शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवगोपा ॥ १३ ॥

वअज वएकपात् अज एकपाक्षामधेयः वदेवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वहिर्बुध्न्यः च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै अस्तु । वसमुद्रः अपि नः वशं शान्त्यै अस्तु । वपेरुः उपद्रवेभ्यः पारयिता वपां वनपात् अपानपाक्षामधेयोऽपि देवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वदेवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा वपृश्निः मरुतां माता वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवतु ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

भृष्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ १४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्तु । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

भृष्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ १४ ॥

वनवीयः नवतरमस्माभिः वक्रियमाणम् वृद्धं वब्रह्म स्तोत्रम् वआदित्याः दिव्याः । 'अदित्यीः' (ऋ. सं. १. ८९. १०) इति श्रुतेः । रुद्राः आन्तरिक्षाः ववसवः पार्थिवाश्च वजुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । अन्ये' वदिव्याः दिवि भवाः वपार्थिवासः पार्थिवाः वगोजाताः गोः वृभेजाताः । 'नाको गौः' इति साधारणनामसु पाठात् । वउत अपि च वये वयज्ञियासः यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि वनः अस्माकं हवं वभृष्वन्तु ॥

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

वयज्ञियानां यजनीयानां वदेवानाम् अपि वयज्ञियाः यजनीयाः वमनोः प्रजापतेश्च वयजत्राः यजनीयाः वअमृताः मरणरहिताः वऋतज्ञाः सत्यज्ञाः वये देवाः सन्ति वते सर्वे वउरुगायं बहुकीर्ति पुत्रम् वअद्य वनः अस्मभ्यं वरासन्तां प्रयच्छन्तु । सिद्ध एवोत्तमः पादः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं त्रैदुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'प्र ब्रह्म नव' इति । विनिष्योगो लैङ्गिकः ॥

प्र ब्रह्मैतु सदर्नादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी संस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सदर्नात् । ऋतस्य । वि । रश्मिभिः । ससृजे । सूर्यः । गाः ।

वि । सानुना । पृथिवी । संस्रे । उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

वक्रतस्य यज्ञस्य वसदनात् स्थानाद्देवयजनदेशात् वब्रह्म स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन् वप्र वपुः
प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्वक्ष्येति तदाह । वसूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः वरश्मिभिः
आत्मीयैः किरणैः वगाः अपो वृष्टिपुदकानि वि वससृजे विसृजति विमुञ्चति । प्रवर्षति । धूयते
हि—'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' (तै. आ. १०. ६३) इति । स्मृतिश्च
भवति—'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरभं ततः प्रजाः' इति । अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते
नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यः स्तूयते । अपि च वपृथिवी प्रथिता भूमिः वसानुना
समुच्छ्रितेन पर्वतादिना वउर्वी विस्तीर्णा सती वि वसस्रे विसरति व्याप्नोति । तथा वअग्निः
वपृथु विस्तीर्णं वप्रतीकं पृथिव्या अवषवं देवयजनलक्षणं स्थानम् वअधि । 'अधिपरी अनर्थकौ'
इत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने
वपधे आदीप्यते ॥

इमां वा मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वान्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृक्तिम् । इषम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः ।

इनः । वाम् । अन्यः । पदवीः । अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

हे वअसुरा असुरौ बलवन्तौ हे वमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ववां युवाभ्याम् वइषं वन इवी-
रूपमज्जमिव वनवीयः नवीयसीम् वइमाम् अस्मदीयां पुरोवर्तिनीं वसुवृक्तिं स्तुतिं वकृण्वे अहं
स्तोता करोमि । ववां युवयोः वअन्यः अन्यतरः वइनः प्रभुः वअदब्धः शत्रुभिरहंसितो वरुणः
वपदवीः पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते ।
वब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानः वमित्रः वच वजनं सर्वं प्राणिजातं वयतति यातयति प्रवर्तयति ।
तथा च श्रूयते—'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः' (ऋ. सं. ३. ५९. १) इति ॥

आ वार्तस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदर्ने जायमानोऽचिक्रददृषभः सस्मिभूषन् ॥ ३ ॥

आ । वातस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । सूदाः ।
महः । दिवः । सदर्ने । जार्यमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊर्धन् ॥ ३ ॥

वध्रजतः गच्छतः ववातस्य वायोः वइत्याः गतयः वआ वरन्ते अभितो रमन्ते । तथा
वसूदाः । 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयिष्यः वधेनवो वन । नेति चार्थे । गावश्च
वअपीपयन्त प्यायन्ते^१ पृथन्ते । अपि च वमहः महतः वदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य वसदने
स्थानेऽन्तरिक्षे वजायमानः उत्पद्यमानः ववृषभः वर्षणशीलः पर्जन्यः वसस्मिन्बुधन् तस्मिन्^२
अन्तरिक्षे वअचिक्रदत्^३ ॥

गिरा य एता युनजद्वरीं त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुऽरथा । शूर । धायू इति ।
प्र । यः । मन्युम् । रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

अस्याः पूर्वोऽर्ध्वं इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्यमणः स्तुतिः । हे वशूर विक्रान्त वइन्द्र वते तव
वप्रिया प्रियौ वसुरथा सुधुरंहणौ वधायू धारकौ वएता एतौ वहरी त्वदीयावधौ वयः जनः
वगिरा स्तुतिरूपया वाचा वयुनजत् रथे युज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्य^४ यागमायाहीति शेषः । वयः
अर्यमा वरिरिक्षतः हिसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं वमन्युं कोपं वप्र वमिनाति प्रकर्षेण
हिनस्ति^५ वसुक्रतुं शोभनकमाणम् वअर्यमणम् वआ ववृत्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

यजन्ते अस्य सख्यं वर्यश्च नमस्विनः स्व क्रतस्य धामन् ।

वि पृक्षो बाबधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वर्यः । च । नमस्विनः । स्वे । क्रतस्य । धामन् ।
वि । पृक्षः । बाबधे । नृभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

अनया रुद्रः स्तूयते । वनमस्विनः हविलक्षणाजवन्तः वस्वे स्वकीये वक्रतस्य यज्ञस्य
वधामन् धामनि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः । वयश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा
यजमानाः वअस्य रुद्रस्य वसख्यं सखित्वमुद्दिश्य वयजन्ते पूजयन्ति । वनृभिः नेतृभिः वस्तवानः
स्तूयमानो रुद्रः वपृक्षः अन्नं स्तोतृषु वि वबाधे विबध्नाति । ददातीत्यर्थः । वप्रेष्ठं रुद्रस्य
प्रियतमम् वइदं वनमः तस्मै वरुद्राय मया क्रियते ॥ ॥ १ ॥

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।

याः सुस्वर्यन्त सुदुर्घाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती । सप्तथी । सिन्धुऽमाता ।
याः । सुस्वर्यन्त । सुऽदुर्घाः । सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पर्यसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

१. श-आप्यायते । २. ज-य-सर्वस्मिन्; त१-४-सस्मिन्; त२-सिस्मिन् । ३. ज-अचिक्रदत्
शब्दायते । ४. ख-अ-त३-४-न-भ-श-यस्य; ज-तस्य । ५. ज-हिनस्ति त ।

वयत् वासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये वसिन्धुमाता अपां मातृभूता वसरस्वती एत-
द्राख्या नदी वससथी ससमी भवति वसुधुधाः कामान् दोग्धुं सुशक्याः वसुधाराः शोभनधारो-
पेताश्च नद्यः वसुष्वयन्त सुष्वयन्ते । गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति । वस्वेन स्वकीयेन वपयसा उदकेन
वभि वपीप्यानाः वयाः च अभिवर्धयन्त्यः वयशसः अन्नवत्यः वावशानाः कामयमाना नद्यः
वसाकं युगपदेव वा गच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥

उत त्वे नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्युज्यं ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत । त्वे । नः । मरुतः । मन्दसानाः । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु ।

मा । नः । परि । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

उत अपि च मन्दसानाः मोदमानाः वाजिनः वेगवन्तः रये ते मरुतः नः अस्म-
दीयं धियं यज्ञाख्यं कर्म तोकं च अस्मदीयं पुत्रं च अवन्तु रक्षन्तु । अक्षरा व्यासा
चरन्ती वाग्देवता च नः अस्मान् परि त्यक्त्वा अस्मद्व्यतिरिक्तानन्यान् मा ख्यत् मा
द्राक्षीत् । ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च युज्यं युक्तमपि नः अस्मदीयं रयिं धनम् अवी-
वृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पुषणं विदध्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पुषणम् । विदध्यम् । न । वीरम् ।

भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिऽसाचम् । पुरं धिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतारः वः यूयम् अरमतिम् उपरतिरहितां महीं महतीं भूमिं प्र कृणुध्वम्
आह्वयत । तथा विदध्यं यज्ञार्हं वीरं न सर्वेषां प्रेरकं च पुषणम् एतन्नामकं देवं प्र
कृणुध्वम् । तथा अस्याः धियः नः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अवितारं रक्षितारं भगं देवं
आह्वयत । अपि च सातौ अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा वाजम् ऋभूणामन्यतमं देवमाह्वयत ।
कीदृशं वाजम् । रातिषाचं दानसेवकं पुरंधिं पुराणां धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे 'अच्छायं वः' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमृशेयुः । सूत्रितं च—'अच्छायं
वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयामिमृशन्ति' (आश्व. श्रौ. ६. १२) इति ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

अच्छ । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छ । विष्णुम् । निषिक्तऽपाम् । अवऽभिः ।

उत । प्रऽजायै । गृणते । वयः । धुः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः युष्मान् अयं श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रम् अच्छ एतु अभिगच्छन्तु ।
निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा । चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारम् ।
अवोभिः अस्मद्विषयरक्षणैर्युक्तं विष्णुं चास्मदीयं स्तोत्रम् अच्छ एतु । उत अपि च मरुतो

विष्णुश्च ^१वृणते स्तुवते मष्टं ^२प्रजायै पुत्ररूपां प्रजां ^३वयः अन्नं च ^४युः अधुः दधतु । हे मरुतो
हे विष्णो ^५यूयं ^६स्वस्तिभिः अविनाशैः ^७नः अस्मान् ^८सदा सर्वदा ^९पात रक्षत ॥ २ ॥

‘आ वो वाहिष्ठः’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुकम्प्यते च—
‘आ वोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्वै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।

अभि त्रिपृष्ठैः सर्वनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । वाहिष्ठः । वहतु । स्तवध्वै । रथः । वाजाः । ऋभुक्षणः । अमृक्तः ।

अभि । त्रिपृष्ठैः । सर्वनेषु । सोमैः । मदे । सुशिप्राः । महभिः । पृणध्वम् ॥ १ ॥

अनेन दृचेन ऋभवः स्तूयन्ते । ^१ऋभुक्षणः विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे ^२वाजाः
ऋभवः ^३वाहिष्ठः वोढुतमः ^४स्तवध्वै स्तोतुमहं ^५अमृक्तः केनाप्यहिसितो युष्मदीयः ^६रथः ^७वः
युष्मान् ^८आ ^९वहतु आ समन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु । हे ^{१०}सुशिप्राः शोभनहनवः यूयं तेन
रथेनागत्य ^{११}सर्वनेषु अस्मदीययज्ञेषु ^{१२}मदे मद्निमित्ते ^{१३}त्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसक्तुमिश्रैः ^{१४}महभिः महभिः
^{१५}सोमैः ^{१६}अभि ^{१७}पृणध्वं युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्मानावहस्विति पूर्वैणान्वयः ॥

यूयं ह रत्नं मघवत्सु धत्थ स्वर्दशं ऋभुक्षणो अमृक्तम् ।

सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

युयम् । ह । रत्नम् । मघवत्सु । धत्थ । स्वः । ऽदशः । ऋभुक्षणः । अमृक्तम् ।

सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्तः । पिबध्वम् । वि । नः । राधांसि । मतिभिः । दयध्वम् ॥ २ ॥

हे ^१ऋभुक्षणः हे ऋभवः ^२स्वर्दशः स्वर्गं पश्यन्तः ^३यूयं ^४ह यूयमेव ^५मघवत्सु हवि-
र्लक्षणान्नस्वस्मासु निमित्तेषु ^६अमृक्तम् अहिसितम् । चोरादिभिर्नापहतमित्यर्थः । ^७रत्नं
रमणीयं ^८धत्थ धारयथ । तदनन्तरं ^९स्वधावन्तः बलवन्तस्ते यूयं ^{१०}यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु ^{११}सं
^{१२}पिबध्वं सम्यक् सोमं पिबत । अपि च यूयं ^{१३}मतिभिः धनहेतुभिः ^{१४}नः अस्मभ्यं ^{१५}राधांसि
धनानि ^{१६}वि ^{१७}दयध्वं विशेषेण दत्त ॥

उवोचिथ हि मघवन्द्रेष्णं महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।

उभा ते पूर्णा वसुना गभस्ती न सुनृता नि यमते वसव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मघवन् । देष्णम् । महः । अर्भस्य । वसुनः । विभागे ।

उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गभस्ती इति । न । सुनृता । नि । यमते । वसव्या ॥ ३ ॥

‘उवोचिथ’ इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः । हे ^१मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं ^२महः महतः
^३अर्भस्य अल्पस्य च ^४वसुनः धनस्य ^५विभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते ^६देष्णं धनम्
^७उवोचिथ ^८हि सेवसे खलु । उचतिः सेवाकर्मा । तथा ^९ते त्वदीया ^{१०}उभा उभौ ^{११}गभस्ती
बाहू ^{१२}वसुना धनेन ^{१३}पूर्णां संपूर्णां भवतः । ते त्वदीया ^{१४}सुनृता वाक् ^{१५}वसव्या वसुनि धनानि

१न १नि १यमते न नियच्छति । यद्वा । वसव्या वसुषु धनेषु साधुः सूनृता वाक् धनेन संपूर्णौ
त्वदीयौ बाहू न नियच्छति । नार्यं प्रदापयतीत्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेष्टृका ।

वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एषि । ऋका ।

वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १स्वयंशाः असाधारणकीर्तिः १ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः ऋभूणामीश्वरो वा १त्वं १साधुः
साधकः १वाजः १न अन्नमिव १ऋकाः ऋकणः स्तोतुर्मम १अस्तं गृहम् १एषि प्राप्नुहि । १नु अद्य
१वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयः १वयं हे १हरिवः स्वकीयाश्वोपेतैर्न्द्र १ते त्वदर्थं १दाश्वांसः हवि-
र्लक्षणाजं दत्तवन्तः १ब्रह्म स्तोत्रं १कृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः १स्याम भवेम ॥

मनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्च धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्याभिरूती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

मनिता । असि । प्रऽवतः । दाशुषे । चित् । याभिः । विवेषः । हरिऽअश्च । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥

हे १हर्यश्च हरिनामकाश्चेन्द्र त्वं १याभिः १धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १विवेषः व्याप्नोषि
स त्वं १दाशुषे १चित् हविर्दत्तवते यजमानायापि १प्रवतः प्रवणस्य धनस्य १मनिता १असि दाता
भवसि । अपि च हे १इन्द्र त्वं १नः अस्मभ्यं १कदा कस्मिन् काले १रायः धनानि १आ १दशस्येः
प्रयच्छेः । १नु अद्य १ते तव १युज्याभिः योग्याभिः १ऊती ऊतिभी रक्षाभिः १ववन्म त्वां
संभजेम ॥ ॥ ३ ॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयि सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।

अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १कदा कस्मिन् काले १नः अस्मदीयं १वचसः वचोरूपं स्तोत्रं १बुबोधः
अवगच्छेः । तथा स त्वं १वेधसः स्तोतृनस्मान् १वासयसीव । इवेदानीमर्थे । इदानीं स्वकीये
स्थानेऽवस्थापयसि । किंच १वाजी बलवान् १अर्वा वेगवांस्त्वदीयोऽश्वः । १तात्या । तनोतिरिदं
रूपम् । संततया १धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया १सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं १रयि त्वदीयं
धनं १पृक्षः अञ्जं च १नः अस्मदीयम् १अस्तं गृहं १नि १उहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निर्ऋतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।
उप । त्रिऽबन्धुः । जरत्ऽअष्टिम् । एति । अस्वऽवेशम् । यम् । कृण्वन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

‘देवी द्योतमाना’ निऋतिश्चित् भूमिरपि ईशे ॥ कृतार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥ ईशितव्या स्वभूता
सती यम् इन्द्रम् अभि नक्षन्ते व्याप्नोति । सुपृक्षः शोभनाच्चैरुपेताः शरदः संवत्सराश्च
यमिन्द्रं नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं यम् इन्द्रम् अस्ववेशं
स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तं कृण्वन्त कुर्वन्ति । त्रिबन्धुः त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः स
इन्द्रः जरदष्टिं जरज्जीर्णमष्टिरशानं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्वलम् उप एति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्या । आ । रायः । यन्तु । पर्वतस्य । रातौ ।

सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिषक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव त्वत्सकाशात् स्तवध्या स्तोतुं योग्यानि राधांसि धनानि
नः अस्मान् आ यन्तु आगच्छन्तु । पर्वतस्य पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एत-
त्संज्ञकस्य देवस्य रातौ दाने सति रायः धनान्यस्मान् आ यन्तु । पायुः सर्वस्य पालकः
दिव्यः दिवि भवः स इन्द्रः सदा सर्वदा नः अस्मान् सिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् ।
अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सदा
पात पालयत ॥ ४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ
वाजिदेवताके । ‘भगमुग्रोऽवसे’ इत्यर्धचो भगदेवत्यः सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका—‘उदु
ष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धचः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामश्निश्रेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्नां पुरुषसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अश्निश्रेत् ।

नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्नां । पुरुषसुः । दधाति ॥ १ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः स्यः सः देवः हिरण्ययीं सुवर्णमयीं ययाम् अमतिम् । रूपना-
मैत् । रूपं प्रभासित्यर्थः । अश्निश्रेत् आश्रयति ताममतिम् उत् ययाम उच्यच्छति उन्नमयति ।
उ इति पादपूरणः । नूनम् अद्य भगः भजनीयो यः सविता मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतृभिः
हव्यः हवनीयः स्तोतव्यो भवति । पुरुषसुः बहुधनः यः देवः स्तोतृभ्यः रत्ना रत्नानि रमणी-
यानि धनानि वि दधाति करोति । स सविता देवः ताममतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रमृतावृतस्य ।

व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सवितरिति । श्रुधि । अस्य । हिरण्यपाणे । प्रऽभृतौ । ऋतस्य ।
वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमर्तिम् । सृजानः । आ । नृऽभ्यः । मर्तऽभोजनम् । सुवानः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव त्वम् ऽउत् ऽतिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततो हे ऽहिरण्यपाणे हे
सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय ऽकृतस्य यज्ञस्य ऽप्रभृतौ प्रणयने ऽअस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं
ऽश्रुधि शृणु । ऽउ इति पूरणः । कीदृशस्त्वम् । ऽउर्वीं विस्तीर्णां ऽपृथ्वीं प्रथिताम् ऽअमर्ति रूपं
प्रभां ऽवि ऽसृजानः विसृजन् ऽनृभ्यः नेतृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽमर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम्
ऽआ ऽसुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्वति संबन्धः ॥

अपि घृतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।

स नः स्तोमांश्चमस्य । श्वनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरिन् ॥ ३ ॥

अपि । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ । चित् । विश्वे । वसवः । गृणन्ति ।
सः । नः । स्तोमान् । नमस्यः । चनः । धात् । विश्वेभिः । पातु । पायुऽभिः । नि । सूरिन् ॥ ३ ॥

ऽअपि च ऽसविता ऽदेवः अस्माभिः ऽस्तुतः ऽअस्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोस्वित्यर्थः ।
ऽविश्वे ऽवसवः ऽचित् सर्वे देवा अपि ऽयं सवितारम् ऽआ ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ऽनमस्यः
सर्वैर्नमस्करणीयः ऽसः देवः ऽस्तोमान् ऽनः अस्मदीयानि स्तोत्राणि ऽचनः अन्नं ऽधात् दधातु ।
अन्नफलानि करोतु । ऽविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ऽपायुभिः पालनैः ऽसूरिन् स्तोतृनस्मान् ऽनि ऽपातु
नितरां पालयतु ॥

अभि यं देव्यदितिर्गृणाति सवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अभि । यम् । देवी । अदितिः । गृणाति । सवम् । देवस्य । सवितुः । जुषाणा ।
अभि । समऽराजः । वरुणः । गृणन्ति । अभि । मित्रासः । अर्यमा । सऽजोषाः ॥ ४ ॥

ऽदेवी द्योतमाना ऽअदितिः अदीना देवमाता ऽयं सवितारम् ऽअभि ऽगृणाति अभिष्टौति ।
कीदृशी । ऽसवितुः ऽदेवस्य एव ऽसवं प्रसवमनुज्ञां ऽजुषाणा सेवमाना । ऽसम्राजः सम्यग्राजमानाः
ऽवरुणः । उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः यं सवितारम् ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ।
ऽमित्रासः मित्रादयश्च ऽसजोषाः समानप्रीतिः ऽअर्यमा एतत्संज्ञको देवश्च यम् ऽअभि गृणन्ति । स
नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वथर्चा संबन्धः ॥

अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते राति दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।

अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरुञ्चेकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सपन्ते । रातिम् । दिवः । रातिऽसाचः । पृथिव्याः ।
अहिः । बुध्न्यः । उत । नः । शृणोतु । वरुञ्जी । एकधेनुऽभिः । नि । पातु ॥ ५ ॥

ऽरातिषाचः दानसेविनः ऽवनुषः संभक्ताः ऽये यजमानाः ऽमिथः परस्परं संहता भूत्वा
सवितारमभिलक्ष्य ऽसपन्ते परिचरन्ति । कीदृशम् । ऽदिवः शुलोकस्य ऽपृथिव्याः भूमेश्च ऽराति
॥ ३-२४

मित्रभूतम् । १ उत अपि च १ अहिर्बुध्न्यः । २ बुध्नोऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । ३ एतीत्याहिः । ४ एतत्पद-
द्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां ५ नः अस्माकं
सवितृविषयं स्तोत्रं ५ शृणोतु । तथा ५ वरून्नी वाग्देवी च सवितृसहिता १ सती ५ एकधेनुभिः
मुक्याभिर्गोभिः ५ नि ५ पातु नितरामस्मान् पालयतु ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमुनुग्रो अध याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जाःपतिः । मंसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानः ।

भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः । अध । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

१ इयानः अस्माभिर्याच्यमानः १ जास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः १ सवितुः १ देवस्य
स्वस्य संबन्धि १ रत्नं रमणीयं १ तत् प्रसिद्धं धनं १ नः अस्माकम् १ अनु १ मंसीष्ट अनुमन्यताम् ।
१ उग्रः ओजस्वी स्तोता १ भगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा १ अवसे नोऽस्माकं रक्षणाय
१ जोहवीति भृशं ह्वयति । १ अध अपि च १ अनुग्रः असमर्थः स्तोता १ भगम् एतत्संज्ञकं सवितारं वा
१ रत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं १ याति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः ' शं नो भवन्तु ' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-
' शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वजुरनवानं याज्याम् ' (आश्व.
श्रौ. २. १६) इति ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्मीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवऽताता । मितऽद्रवः । सुऽअर्काः ।

जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ ७ ॥

१ देवताता देवतातौ यज्ञे १ हवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु १ मितद्रवः मितद्रवणा मितमार्गाः
१ स्वर्काः शोभनाङ्गाः १ वाजिनः एतदभिधायका देवाः १ नः अस्माकं १ शं सुखाय १ भवन्तु । अपि च
१ अहिम् आगत्य हन्तारं १ वृकं वसूनामादातारम् । चोरमिति शेषः । १ रक्षांसि च १ जम्भ-
यन्तः हिंसन्तो वाजिनो देवाः १ सनेमि । पुराणनामैतत् । पुरातनाः १ अमीवाः रोगान् १ अस्मत्
अस्मत्तः १ युयवन् पृथक्कुर्वन्तु १ ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादर्यध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

अस्य । मध्वः । पिबत । मादर्यध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ८ ॥

१. ख-भ-सवित्रे प्रहिता; घ-न-स-श-सवितृप्रहिता । २. ख-न-भ-शोभनान्ताः; घ-शोभनागाः;
श-शोभमानाः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त९-२-४-भ-पृथक्कुर्वन्ति ।

हे ऽवाजिनः पृतन्नामका देवाः ऽविप्राः मेधाविनः ऽअमृताः अमरणधर्माणः ऽकृतज्ञाः सत्यं जानन्त एवंप्रभूताः सन्तो यूयं ऽवाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु ऽनः अस्मान् ऽधनेषु धननिमित्तेषु ऽअवत पालयत। ततो यूयम् ऽअस्य ऽमध्वः मधुरोपेतमिमं^१ सोमं ऽपिबत। सोमपानानन्तरं^२ मादयध्वं यूयं तृप्ता भवत। ततः ऽतृप्ताः यूयं ऽदेवयानैः देवगमनसाधनैः ऽपथिभिः मार्गैः ऽयात गच्छत ॥ ॥५॥

‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। ‘ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु’ इत्यनुक्रमणिका। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति वैश्वदेवस्तृचः। सूत्रितं च—‘ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जुर्णिदेवतातिमेति ।

भेजाते अद्रीं रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जुर्णिः । देवऽतातिम् । एति । भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽइव । पन्थाम् । ऋतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥ १ ॥

१ अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः २ ऊर्ध्वः उद्गमनः सन् ३ वस्वः वासकस्य स्तोतुः ४ सुमतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् ५ अश्रेत् श्रयतु सेवताम् । ६ प्रतीची अभिमुखी ७ जुर्णिः सर्वासां प्रजानां जरयिष्युषोदेवता ८ देवतातिं यज्ञम् ९ एति गच्छति । १० अद्री आद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ ११ पन्थां पन्थानं यज्ञमार्गं १२ रथ्येव रथिनाविव १३ भेजाते सेवेते । तथा १४ इषितः संप्रेषितः^१ १५ नः अस्मदीयः १६ होता ऽकृतं यज्ञं १७ यजाति यजतु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विस्पतीव बीरिटे इयाते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । ववृजे । सुऽप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विस्पती इवेति विस्पतीऽइव । बीरिटे । इयाते इति । विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वऽहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥ २ ॥

१ एषां यजमानानां संबन्धि २ सुप्रयाः शोभनाच्चेन युक्तं ३ बर्हिः कुशमयं ४ प्र ऽववृजे प्रवृज्यते । आसाद्यत इत्यर्थः । ५ विस्पतीव । इवेतीदानीमर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ ६ नियुत्वान् । नियुच्छन्नेन वडवा उच्यन्ते । तद्वान् ७ वायुः ८ पूषा च ९ विशां प्रजानां १० स्वस्तये क्षेमाय ११ अक्तोः रात्रेः संबन्धिन्याः १२ उषसः सकाशात् १३ पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति १४ बीरिटे^१ अन्तरिक्षे^२ १५ आ १६ इयाते आगच्छताम् । यद्वा । विस्पतीवेत्युपमा । विशां मनुष्याणां बीरिटे गणे विस्पतीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन् पक्षे विशामित्युभयत्र संबध्यते ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्यथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

ज्मयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त । शुभ्राः ।

अर्वाक् । पथः । उरुऽजयः । कृणुध्वम् । श्रोत । दूतस्य । जग्मुषः । नः । अस्य ॥ ३ ॥

१. ह-मधुररसोपेत* । २. श-प्रेषितः । ३. श-बीरिटेमन्तरिक्षं तस्मिन् ।

वसवः वसुसंज्ञकाः देवाः अत्र अस्मिन् यज्ञे अस्मयाः पृथिव्या भवाः वरन्त रमयन्ताम् ।
 उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे स्थिताः शुभाः दीप्यमाना मरुतश्च मर्जयन्त परिचर्यन्ते ।
 हे उरुप्रयः प्रभूतगमना वसवो मरुतश्च यूयं पथः युष्मदीयान् मार्गान् अर्वाक्
 अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा कृणुध्वं कुरुत । अपि च यूयं जग्मुषः युष्मान् प्रति गतवतः
 नः अस्मदीयस्य अस्य दूतस्य अग्नेराह्वानं श्रोत शृणुत । अग्निर्हि यजमानानां दूतः सन्
 देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तां अध्वर उशतो यक्ष्यमे श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊमाः । सधस्थम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः ।

तान् । अध्वरे । उशतः । यक्षि । अग्ने । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरंमधिम ॥ ४ ॥

यज्ञेषु यागेषु ते हि ते खलु प्रसिद्धाः यज्ञियांसः यज्ञार्हाः ऊमाः रक्षकाः विश्वे सर्वे
 देवाः सधस्थं सहस्थानम् अभि सन्ति अभिभवन्ति आक्रामन्ति । हे अग्ने अध्वरे अस्मदीये यज्ञे
 उशतः कामयमानान् तान् देवान् यक्षि यज । तथा श्रुष्टी । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं भगम्
 एतत्संज्ञकं देवं नासत्या नासत्यावश्विनौ च पुरंधिं पुरुणां ध्यातारमिन्द्रं च यज ॥

आग्ने गिरो दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमदिति विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् ।

आ । अर्यमणम् । अदितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दिवः शुलोकात् सकाशात् गिरः गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति
 आ वह आह्वानं कुरु । पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च आ वह । कान् देवानिति तदुच्यते । मित्रम्
 एतत्संज्ञकं वरुणं च इन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च अग्निम् अर्यमणम् एतत्संज्ञकम्
 अदितिम् अदीनां पृथिवीं च विष्णुं च । एवंभूतान् देवान् एषाम् अस्माकं यजमानानामर्थाय
 आ वह । सरस्वती वाग्देवता च मरुतः च मादयन्ताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च माधन्तु ॥

ररे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।

धाता रयिमविदस्यं सदासां संक्षीमहि युज्येभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् ।

धात । रयिम् । अविदस्यम् । सदासाम् । संक्षीमहि । युज्येभिः । नु । देवैः ॥ ६ ॥

यज्ञियानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह
 हव्यं हविः ररे अस्माभिर्दीयते । मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं कामम् अभिलाषम् असिन्वन्
 अप्रतिबध्नाभिः नक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु । हे देवा यूयम् अविदस्यम् अनुपक्षणीयं

वसदासां सर्वदा संभजनीयं वरिधिं धनं धातु अस्मभ्यं दत्त । वनु अद्य वयं युज्येभिः सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैः देवैः सक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपसार्थे । युज्येभिर्नु बन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि ।

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपमम् । नः । अर्कम् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वनु अद्य वरोदसी चावापृथिग्यौ वसिष्ठैः अस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् । अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् । तथा ऋतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेताः वरुणः मित्रः अग्निः च एवंभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । चन्द्राः आह्लादकाः सर्वे देवाः नः अस्मभ्यम् उपमम् उपमानभूतमुत्कृष्टम् अर्कम् अङ्गं यच्छन्तु ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे युयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा वपात पालयत ॥ ६ ॥

‘ओ श्रुष्टिः’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘ओ श्रुष्टिः’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ओ श्रुष्टिर्विदध्याः समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यदद्य देवः सविता सुवाति स्यामास्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । श्रुष्टिः । विदध्याः । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विभागे ॥ १ ॥

हे देवाः विदध्या विदधेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्या श्रुष्टिः सुखमस्मान् ओ आ समेतु आगच्छतु । अथवा श्रुष्टिर्वेगवती विदध्या विदधे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छतु । वयं तुराणां वेगवतां देवानां स्तोमं स्तोत्रं प्रति दधीमहि कुर्वीमहि । अद्य इदानीं सविता देवः यत् धनं सुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् रत्निनः रमणीयधनवतः अस्य सवितुस्तस्य धनस्य विभागे दाने स्याम वयं भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युभक्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेक्णः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥ २ ॥

मित्रः देवः नः अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं धनं ददातु प्रयच्छतु । तथा वरुणः ददातु । वरोदसी च चावापृथिग्यौ च दत्ताम् । तथा इन्द्रः द्युभक्तं द्युभिर्घोतमानैः स्तोत्रभिः सेवितं तद्धनं ददातु । अर्यमा च ददातु । तथा अदितिः देवी रेक्णः धनं दिदेष्टु तद्धनमस्मभ्यं दिशतु । वायुश्च भगश्च उभौ देवौ यत् धनं नियुवैते अस्माभितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पृषत् ऽ अश्वाः । अवाथ ।
उत । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परि ऽ एता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे ऽ पृषदश्वाः । पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते ।
एवंभूता हे ऽ मरुतः रुद्रपुत्रा देवा यूथं ऽ मर्त्यं मरणधर्माणं ऽ यं यजमानम् ऽ अवाथ पालयेत् ऽ ऽसेत्
स एव यजमानः ऽ उग्रः ऽ अस्तु ओजस्वी भवतु । तथा ऽ सः ऽ शुष्मी बलवान् भवतु । तथा
ऽ उत अपि च ऽ अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः ऽ सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः ऽ ईम्
एनं यजमानं ऽ जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । ऽ तस्य यजमानस्य संबन्धिनः ऽ रायः धनस्य कश्चिदपि
ऽ पर्येता परिगन्ता ऽ न ऽ अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवा देव्यदितिरनुर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः । अर्यमा । अपः । धुरिति धुः ।
सु ऽ हवा । देवी । अदितिः । अनुर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

ऽ ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ऽ नेता प्रापयिता ऽ अयं ऽ हि अयं खलु ऽ वरुणः च ऽ मित्रः च
ऽ अर्यमा चैते ऽ राजानः समर्था देवाः ऽ अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म ऽ धुः अधुः दधति ।
ऽ अनर्वा केनाप्यप्रतिगता ऽ देवी द्योतमानः ऽ अदितिः अदीना देवमाता ऽ सुहवा शोभनाङ्गना
भवति । ऽ ते वरुणादयो देवाः ऽ अरिष्टान् अबाधितान् सतः ऽ नः अस्मान् ऽ अंहः दुरितम्
ऽ अति ऽ पर्षन् अतिपारयन्तु ॥

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरिषस्य प्रभुथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयाः । विष्णोः । इषस्य । प्र ऽ भुथे । हविः ऽ भिः ।

विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महि ऽ त्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इरा ऽ वत् ॥ ५ ॥

ऽ प्रभुथे ऽ हविर्भिः हवीरूपैरन्नैः ऽ इषस्य प्रापणीयस्य ऽ मीळहुषः कामानां सेक्तुः ऽ विष्णोः
सर्वदेवात्मकस्य ऽ अस्य ऽ देवस्य । ‘विष्णुः सर्वा देवताः’ (ऐ. ब्रा. १. १) इति श्रुतेः ।
अन्ये देवाः ऽ वयाः शाखा इव भवन्ति । ऽ रुद्रः देवः ऽ रुद्रियं रुद्रसंबन्धि सुखं ऽ महित्वं
महत्त्वं च ऽ विदे ऽ हि अस्मान् प्रापयति खलु । अपि च हे ऽ अश्विनौ देवौ युवाम् ऽ इरावत् हवि-
र्लक्षणाश्रयुक्तं ऽ वर्तिः अस्मदीयं गृहं ऽ यासिष्टम् अयासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्रं पूषन्नाष्टुण हरस्यो वरून्त्री यद्रातिषाचश्च रासन् ।

मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

१. ऋ-पालयथ । २. ऋ-‘तथा’ नास्ति ।

मा । अत्र । पुषन् । आघृणे । इरस्यः । वरुत्री । यत् । रातिऽसाचः । च । रासन् ।

भूयऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वार्तः । ददातु ॥ ६ ॥

हे आघृणे प्राप्तदीप्ते पूर्वभूत हे पुषन् देव अत्र अस्मिन् दाने ऽमा ऽइरस्यः विघातं मा कृथाः । ऽवरुत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वती ऽरातिषाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभक्त्यो देवपत्न्यश्च ऽयत् धनं ऽरासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण संबन्धः । किञ्च ऽमयोभुवः सुखस्य भावकाः ऽअर्वन्तः गच्छन्तो देवाः^१ ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपान्तु नितरां पालयन्तु । ऽपरिज्मा परितो गन्ता ऽवातः वायुः ऽवृष्टिं वृष्टिलक्षणमुदकं ऽददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यम् ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्के यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । आवापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवंभूता आह्लादका देवाः सर्वोत्कृष्टमन्त्रस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ७ ॥

‘प्रातरग्निम्’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रातर्भागं जगत्याद्या लिङ्गोक्त-देवतान्योपस्या’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्याग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेवत्याः सप्तम्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहुः ‘निवेष्टुकामो रोगार्तो भगसूक्तं जपेत्सदा । निवेशं विंशति क्षिप्रं रोगैश्च परिमुच्यते’ (ऋग्वि. २. २५) इति ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पुषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ।

प्रातः । भगम् । पुषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

ऽप्रातः उषःकाले ऽअग्निं देवं ऽहवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातःकाले ऽइन्द्रं हवामहे । तथा ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणाबहोरात्राभिमानिनौ देवौ ऽप्रातः वयं हवामहे । तथाऽश्विनौ देवानां भिषजौ ऽप्रातः वयं हवामहे । तथा ऽप्रातः ऽभगं देवं ऽपुषणं देवं ऽब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्संज्ञकं आह्वयामः । तथा ऽप्रातः ऽसोमम् एतत्संज्ञकं देवम् ऽउत अपि च ऽरुद्रं देवं च ऽहुवेम आह्वयामः ॥

प्रातर्जितं भर्गमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदित्यो विधर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्विद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भर्गम् । उग्रम् । हुवेम् । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विऽधर्ता ।

आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् ।

राजा । चित् । यम् । भर्गम् । भुक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

वयः भगो देवः विधर्ता विश्वस्य जगतो धारकः विजितं जयशीलम् उग्रम् उग्रंम्
अदितेः पुत्रं भगं देवं प्रातःकाल एव वयं हुवेम आह्वयामः । आध्रश्चित् वरिष्ठोऽपि
स्तोता यं भगं देवं मन्यमानः स्तुवन् भगं भजनीयं धनं भक्षि भज विभज महां देहि इति
आह ब्रवीति । तुरश्चित् । तुरतिर्गतिकर्मा । प्राप्तधनोऽपि राजा चित् समर्थोऽपि जनः यं
भगं देवं भजनीयं धनं महां भक्षि देहीत्याह । तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भग प्रणेतुर्भग सत्यराधो भगोमां धियमुदेवा ददन्नः ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । भग । सत्यराधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अव । ददत् । नः ।

भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृभिः । नृवन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

हे भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि । तादृश प्रणेतः हे भग त्वं सत्यराधः सत्य-
धनोऽसि । तादृश सत्यराधो हे भग त्वं नः अस्मभ्यं वदत् कामान् प्रयच्छन् इमाम् अस्मदीयां
धियं स्तुतिम् उदव उद्रक्ष फलयुक्तां कुरु । हे भग त्वं गोभिरश्वैः च नः अस्मान् प्र
जनय प्रोद्भूतान् कुरु । हे भग त्वत्प्रसादाद्वयं नृभिः नेतृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः
प्र स्याम प्रभवेम ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्तस्त्र्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत । इदानीम् । भगवन्तः । स्याम । उत । प्रऽपित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ।

उत । उत् । ईता । मघवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुऽमतौ । स्याम ॥ ४ ॥

उत अपि च इदानीं वयं भगवन्तः स्याम । हे भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता
भवेम । यद्वा । भगवन्तो धनवन्तः स्याम । उत अपि च प्रपित्वे अह्नां प्राप्ते पूर्वाह्ने भगवन्तः
स्याम । उत अपि च अह्नां दिवसानां मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम । उत अपि च हे
मघवन् धनवन् भग देव सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य उदिता उदितौ उदये सति वयं
त्वदनुग्रहात् देवानाम् इन्द्रादीनां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरेता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भगवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगवन्तः । स्याम ।

तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग । पुरःऽएता । भव । इह ॥ ५ ॥

हे ऽदेवाः ऽभगः देवः ऽएव ऽभगवान् धनवान् ऽअस्तु । ऽत्वेन भगेन देवेन धनेन वा ऽवयं
 ऽभगवन्तः ऽस्याम धनवन्तो भवेम । हे ऽभग ऽतं प्रसिद्धं ऽत्वा त्वां ऽसर्वं ऽइत् सर्व एव जनः
 ऽजोह्वीति भृशं पुनःपुनर्वाहयति । हे ऽभग देव ऽसः त्वम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽनः अस्माकं
 ऽपुरेता पुरोगन्ता ऽभव ॥

समध्वरायोऽपसो नमन्त दधिकावेव शुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविदं भर्गं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उपसः । नमन्त । दधिकावाऽइव । शुचये । पदाय ।

अर्वाचीनम् । वसुविदम् । भर्गम् । नः । रथम्ऽइव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

ऽशुचये शुद्धाय गमनयोग्याय ऽपदाय स्थानाय ऽदधिकावेव अश्वा यथा तथा ऽउपसः
 उपोदेवताः ऽअध्वराय अस्मदीयाय यागाय ऽसं ऽनमन्त संगच्छन्तु । ऽवाजिनः वेगवन्तः ऽअश्वाः
 ऽरथमिव रथं यथा तथोपसः ऽअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं ऽवसुविदं धनस्य प्रापकं ऽभर्गं देवं ऽनः
 अस्मान् प्रति ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उपसः । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

ऽभद्राः भजनीयाः ऽउपसः उपोदेवताः ऽअश्वावतीः अश्ववत्पशुसहितः सत्यः ऽगोमतीः
 गोमत्यश्च ऽवीरवतीः वीरवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽसदं सर्वदा ऽउच्छन्तु
 व्युच्छन्तु नैवं तमो विवासयन्तु । कीदृश्यः । ऽघृतम् उदकं ऽदुहानाः सिञ्चन्त्यः ऽविश्वतः सर्वैर्गुणैः
 ऽप्रपीताः प्रवृद्धाः । एवंभूता उपसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सूक्तं प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः ऽयूयं
 ऽनः अस्मान् ऽसदा सर्वदा ऽस्वस्तिभिः कल्याणैः ऽपात पालयत ॥ ॥ ८ ॥

‘ प्र ब्रह्माणः ’ इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तं—‘ प्र
 ब्रह्माणः षडैश्वदेवं तु ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘ प्र ब्रह्माणः ’
 इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च—‘ प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते ’ (आश्व.
 श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।

प्र धेनव उदमुतो नवन्त युज्यातामद्रीं अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दनुः । नभन्यस्य । वेतु ।

प्र । धेनवः । उदऽमुतः । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

ऽब्रह्माणः ऽअङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः ऽप्र ऽनक्षन्त सर्वत्र व्याप्नुवन्तु । ऽक्रन्दनुः पर्जन्यः
 ऽनभन्यस्य स्तोत्रस्यास्मदीयं स्तोत्रं ऽप्र ऽवेतु प्रकर्षणेच्छतु । ऽधेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः ऽउदमुतः

उदकानि सिञ्चन्त्यः । प्र वनवन्त सर्पन्तु^१ । अग्नी आग्निचन्तौ पत्नीयजमानौ । अध्वरस्य यज्ञस्य
पेशः रूपं युज्यातां योजयेताम् ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।

ये वा सग्नरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुगः । ते । अग्ने । सनवित्तः । अध्वा । युक्ष्वा । सुते । हरितः । रोहितः । च ।

ये । वा । सग्नन् । अरुषाः । वीरवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

हे अग्ने वसनवित्तः सनाधिरकालादारभ्य लब्धः ते त्वदीयः अध्वा मार्गः सुगः सुष्ठु
गन्तव्यो भवतु । किञ्च हरितः इयामवर्णाः रोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः ये वा ये च
ते त्वदीया अश्वाः सग्नन् सग्नानि यज्ञगृहे वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहन्तः अरुषाः आरोचमाना
भवन्ति तांश्च^२ त्वं सु^३ युक्ष्वा त्वदीये रथे सुष्ठु संयोजय । निसत्सो यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन्
देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमा^३ जनान् संघान् हुवे आह्वयामि ॥

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वः । यज्ञम् । महयन् । नमःऽभिः । प्र । होता । मन्द्रः । रिरिचे । उपाके ।

यजस्व । सु । पुरुषअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं यज्ञं नमोभिः नमस्कृत्यैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा स
महयन् सम्यक् पूजयन्ति । उ इति पूरकः । मन्द्रः स्तुतिशूलः उपाके अस्माकं समीपे
स्थितोऽस्मदीयः होता प्र रिरिचे अन्वेभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं देवान् सु
सुष्ठु ययजस्व । हे पुर्वणीक बहुतेजस्विभ्यो त्वं यज्ञियां यज्ञार्हाम् अरमतिं भूमिम् आ
ववृत्याः आवर्तय । तथा च निगमान्तरे—‘आ नो महीमरमतिं सजोषाः’ (अ. सं. ५.
४३. ६) इति ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनशीः । अतिथिः । आऽचिकेतत् ।

सुप्रीतः । अग्निः । सुधितः । दमे । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इत्यै ॥ ४ ॥

वतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः यदा वीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः रेवतः
हविष्मतो यजमानस्य दुरोणे गृहे स्योनशीः सुखेन शयनीयः आचिकेतत् प्रज्ञायते अग्निः दमे
यज्ञगृहे सुधितः । आकारश्चार्थः । सनिहितश्च सुष्ठु निहितः सन् यदा सुप्रीतः भवति तदा सः
अग्निः इत्यस्यै उपगच्छन्त्यै विशे प्रजायै वार्यं वरणीयं धनं दाति ददाति प्रयच्छति ॥

१. ख-उपसर्पतु; झ-न सर्पतु; त३-भ-तु सर्पतु; न-नु सर्पतु । २. ख-तां अश्वा युक्ष्वा; घ-
तान् सु; झ-भ-तान्श्वान् त्वं; झ-त२-४-तांश्च त्वं; त१-तान्श्वान्; त३-न- तां अश्वत्वं; ङा१-तैश्वाः
त्वं; ङा२-तैश्च त्वं । ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-जनिमानि ।

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधि नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोऽशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्ऽसु । इन्द्रै । यशसम् । कृधि । नः ।

आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उषसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽनः अस्मदीयम् ऽइमम् ऽअध्वरं यज्ञं ऽजुषस्व सेवस्व । किञ्च ऽमरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु ऽइन्द्रे च ऽयशसं यशोयुक्तं हविर्लक्षणान्नवन्तं ऽनः अस्मदीयं यज्ञं हे अग्ने त्वं ऽकृधि कुरु । स्थापयेत्यर्थः । तथा ऽनक्ता रात्रिश्च ऽउषसा दिवसश्च । अहर्निशो इत्यर्थः । ऽबर्हिः बर्हिषि कुशमये ऽआ ऽसदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्ने ऽउशन्ता उशन्ता यज्ञमिच्छन्तौ ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽयज पूजय ॥

एवामिं सहस्यं^१ वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्यस्य स्तौत् ।

इषं रयिं पप्रथद्वाजंमस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायःऽकामः । विश्वऽप्स्यस्य । स्तौत् ।

इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वसिष्ठः एतदाख्य ऋषिः ऽरायस्कामः पश्चादिधनानीच्छन् ऽएव एवमुक्तप्रकारेण ऽसहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा । ऽअग्निं देवं ऽविश्वप्स्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय ऽस्तौत् । एवंभूतोऽग्निः ऽअस्मे अस्मभ्यम् ऽइषम् अन्नं ऽरयिं धनं ऽवाजं बलं च ऽपप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददात्वित्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवाः यूयम् अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो यज्ञेषु’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘प्र वः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशाखे ‘प्र वो यज्ञेषु’ इति वैश्वदेवस्तृषः । सूत्रितं च—‘प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा धायसा सप्त एषेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्द्यावा नमोभिः पृथिवी इषध्वै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विश्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवऽयन्तः । अर्चन् । द्यावा । नमोऽभिः । पृथिवी इति । इषध्वै ।

येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्राः । विश्वक् । विऽयन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

वदेवयन्तः देवान् कामयमानाः विप्राः ऽयज्ञेषु ऽनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिवं ऽवः युष्मान् ऽइषध्वै अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽअर्चन् प्रार्चयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ऽद्यावा दिवं च ऽपृथिवी भूमिं च प्रस्तुवन्ति । ऽयेषां विप्राणां मेधाविनां ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽवनिनो ऽन ऽशाखाः वृक्षस्य शाखा इव ऽविष्वक् विश्वतः ऽवियन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते ऽविप्राः प्रार्चयन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छध्वं समनसो धृताचीः ।

स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूर्वा शोचीषि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र । यु॒ज्ञः । ए॒तु । हे॒त्वः । न । स॒तिः । उ॒त् । यु॒च्छ॒ध्वम् । स॒ऽम॒न॒सः । घृ॒ता॒चीः ।
स्तृ॒णीत । ब॒र्हिः । अ॒ध्व॒राय॑ । सा॒धु । ऊ॒र्ध्वा । शो॒ची॒षि । दे॒व॒ऽयू॒नि । अ॒स्थुः ॥ २ ॥

अयमस्मदीयः वयज्ञः प्र एतु देवान् प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । हेत्वो न सतिः शीघ्रगाम्यश्चो यथा तद्वत् । हे ऋत्विजः सर्वे यूयं समनसः सदृशमनस्काः सन्तः घृताचीः लुचः उच्छध्वं हस्त उद्यम्य धारयत । तथा अध्वराय यागं कर्तुं साधु साधकं बर्हिः कुशमयं स्तृणीत वेषां छादयत । हे अग्ने देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि शोचीषि अर्चीषि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि अस्थुः तिष्ठन्तु ॥

आ पु॒त्रासो॑ न मा॒तरं॑ विभृ॒त्राः॑ सा॒नौ दे॒वासौ॑ ब॒र्हिषः॑ स॒दन्तु॑ ।

आ वि॒श्वाची॑ वि॒द॒ध्याम॑न॒क्त्वग्ने॑ मा नो॑ दे॒वता॑ता मृ॒धस्कः॑ ॥ ३ ॥

आ । पु॒त्रासः । न । मा॒तरम् । वि॒भृ॒त्राः । सा॒नौ । दे॒वासः । ब॒र्हिषः । स॒दन्तु॑ ।

आ । वि॒श्वाची॑ । वि॒द॒ध्याम् । अ॒न॒क्तु॑ । अ॒ग्ने । मा । नः । दे॒व॒ऽता॑ता । मृ॒धः । क॒रि॒ति॒ कः ॥ ३ ॥

मातरं जननीं विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः पुत्रासो न पुत्रा इव तद्वदस्माकं भरणीषाः देवासः देवाः बर्हिषः कुशमयस्य वेषामास्तीर्णस्य सानौ उन्नते देशे आ सदन्तु उपविशन्तु । हे अग्ने विदध्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां विश्वाची । विश्वं सर्वं हविरञ्जति गच्छतीति विश्वाची जुहुः । आ अनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु । देवताता देवतातौ युद्धे नः अस्माकं मृधः हिंसकान् हे अग्ने त्वं मा कः मा कार्षीः । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

ते सी॒षप॑न्त॒ जोष॑मा यज॒त्रा ऋ॒तस्य॑ धा॒राः सु॒दुघा॑ दु॒हानाः॑ ।

ज्येष्ठं॑ वो अ॒द्य म॒ह आ व॑सू॒नामो॑ ग॒न्त॒न॒ स॒म॒न॒सो॒ यति॑ छ ॥ ४ ॥

ते । सी॒षप॑न्त॒ । जोष॑म् । आ । यज॒त्राः । ऋ॒तस्य॑ । धा॒राः । सु॒ऽदु॒घाः । दु॒हानाः॑ ।

ज्येष्ठम् । नः । अ॒द्य । म॒हः । आ । व॑सू॒नाम् । आ । ग॒न्त॒न॒ । स॒ऽम॒न॒सः । यति॑ । स्थ ॥ ४ ॥

यजत्राः यजनीयाः ते इन्द्रादयो देवाः ऋतस्य उदकस्य सुदुघाः सुखेन दोग्धं शक्याः धाराः दुहानाः वर्धन्तः जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा आ सीषपन्त । सपतिः परिचरनार्थः । स्तुतिभिः आ समन्तात् पर्यचीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वीकुर्वन्तिवति यावत् । अद्य अस्मिन् दिने हे देवाः वसूनां धनानां मध्ये ज्येष्ठं श्रेष्ठं वः युष्मदीयं महः मंहनीयं धनम् आ गच्छतु । यूयमपि समनसः तुल्यमतयः सन्तः आ गन्त॒न आगच्छत । हे देवाः यूयं --- आगन्त॒नेति॑ संबन्धः ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने वि॒क्ष्वा द॑शस्य॒ त्वया॑ व॒यं स॒हसा॑व॒क्षास्काः॑ ।

रा॒या यु॒जा स॒ध॒मादो॑ अरि॒ष्टा यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ५ ॥

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । वि॒क्षु॒ । आ । द॑शस्य॒ । त्वया॑ । व॒यम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । आ॒स्काः॑ ।

रा॒या । यु॒जा । स॒ध॒मादः॑ । अरि॒ष्टाः । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्ति॒ऽभिः॑ । सदा॒ । नः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽएव एवं स्तुतस्त्वं ऽविश्व प्रजासु मध्ये ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽदशस्य धन-
मभिप्रयच्छ । हे ऽसहसावन् बलवन्नाग्ने ऽत्वया ऽआस्त्राः अस्त्राः ऽवयं ऽयुजा मित्ययुक्तेन
ऽराथा धनेन ऽसधमादः सह माधन्तः ऽअरिष्टाः अहिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः
सर्वे देवाः ऽयूर्यं ऽनः अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ १० ॥

‘दधिकां वः’ इति पञ्चर्भेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं दधिकाख्यदेवताकम् । आद्या
जगती सा तु दधिकादिलिङ्गोक्तदेवताका शिष्टाश्चतस्रस्त्रिभुवः । अनुक्रम्यते हि—‘दधिकां दाधिकं
जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । गतो विनियोगः ॥

दधिकां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पुषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उपसम् । अग्निम् । समऽईद्धम् । भगम् । ऊतये । हुवे ।
इन्द्रम् । विष्णुम् । पुषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् ।

आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वऽरिति स्वः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ऽवः युष्माकम् ऽऊतये रक्षणाय ऽप्रथमं ऽदधिकाम् अश्वभिमानिनीं देवतां
ऽहुवे आह्वयामि । ततः ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽउपसम् उपोदेवतां च ऽसमिद्धं सम्यग्दीप्तम्
ऽअग्निं च ऽभगम् एतदाख्यं देवं च आह्वयामि । ऽइन्द्रं ऽविष्णुं ऽपुषणं च ऽब्रह्मणस्पतिमादित्यान्
ऽद्यावापृथिवी ऽअपः उदकदेवताः^१ ऽस्वः सूर्यमित्येतान् देवानाह्वयामि ॥

दधिकामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रा सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उत्ऽईराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

इळाम् । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विना । विप्रा । सुहवा । हुवेम ॥ २ ॥

ऽदधिकाम् एतन्नामकमश्वविशेषं देवं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽबोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः ऽउदीराणाः
प्रेरयन्तः ऽयज्ञं यागम् ऽउपप्रयन्तः उपक्रममाणाः^२ वयं ऽबर्हिषि ऽइळां हवीरूपां^३ ऽदेवीं ऽसादयन्तः
आस्थापयन्तः ऽसुहवा शोभनाह्वानौ ऽविप्रा विप्रौ मेधाविनौ ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽहुवेम
आह्वयाम । ऽउ इति पूरणः ॥

दधिकावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उषसं सूर्यं गाम् ।

ब्रध्नं मैश्वतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मदुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । ब्रुवे । उपसम् । सूर्यम् । गाम् ।

ब्रध्नम् । मैश्वतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुऽइता । यवयन्तु ॥ ३ ॥

१. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-उदकं देवताः । २. ख-न-भ-उपहुममाणाः; ज-क्ष-त-१-४-उपक्रमणाः
३. श-देवीं भूरूपां ।

१दधिक्रावाणम् अश्वविशेषं १बुबुधानः स्तोत्रेण बोधयन्नहम् १अग्निं देवम् १उप १ब्रुवे उपस्तौमि । तथा च १उषसम् उषोदेवतां १सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं १गां भूमिम् । वाग्देवतां वा । एवंभूतान् देवानहमुपस्तौमि । १मंश्चतोः । मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेतयते जानातीति यद्वाभिमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति मंश्चतुः । तस्य १वरुणस्य १व्रह्मं महान्तं १बभ्रुं पिङ्गलवर्णमश्वं तस्यानयनार्थमहमुप ब्रुवे । १ते देवाः १अस्मन् अस्मत्तः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १दुरिता दुरितानि पापानि १यवयन्तु^१ पृथक्कुर्वन्तु ॥

दधिक्रावां प्रथमो वाज्यवाग्ने रथानां भवति प्रजानन् ।

संविदान उषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिऽक्रावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्ने । रथानाम् । भवति । प्रजानन् ।

सम्ऽविदानः । उषसा । सूर्येण । आदित्येभिः । वसुऽभिः । अङ्गिरःऽभिः ॥ ४ ॥

१प्रथमः सर्वेषामश्वानां मुख्यः १वाजी शीघ्रगामी १अर्वा गमनशीलः १दधिक्रावा अश्वरूपो देवः १प्रजानन् रथसंयोजनीयांस्तान्श्वानधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् १रथानाम् १अग्ने प्रमुखः १भवति । कीदृशोऽश्वः । १उषसा उषोदेवतया १सूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन १आदित्येभिः आदित्यैश्च १वसुभिः च १अङ्गिरोभिः देवैः सह स्तोतव्यैर्ऋषिभिश्च १संविदानः सम्यग्जानन् । ऐकमत्यं^२ प्राप्त इत्यर्थः ॥

आ नो दधिकाः पथ्यामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेतवा उ ।

शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ । नः । दधिऽक्राः । पथ्याम् । अनक्तु । ऋतस्य । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँ इति ।

शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धोः । अग्निः । शृण्वन्तु । विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥ ५ ॥

१दधिकाः अश्वरूपो देवः १ऋतस्य यज्ञस्य १पन्थां पन्थानं मार्गम् १अन्वेतवै अनुगन्तुं प्रवृत्तानां १नः अस्माकं १पथ्यां पदवीम् १आ १अनक्तु उदकेनासिञ्चतु । १उ इति पूरणः । १दैव्यं १शर्धोः देवसंबन्धि बलमीदृगरूपः १अग्निः १नः अस्मदीयं हवं १शृणोतु । १अमूराः अमूढाः १महिषाः महान्तः १विश्वे सर्वे देवा अस्मदीयं हवं १शृण्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

‘आ देवो यातु’ इति चतुर्कृत् द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यासौ सवितृदेवताकं त्रैहृभम् । ‘आ देवश्चतुष्कं सावित्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सावित्रनिविद्धानम् । सूच्यते हि—‘चतुर्थेऽह्न्या देवो यातु---’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) ।-- इत्येषा वपानुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ देवो यातु सविता सुरत्नः स घा नो देवः सविता सहावा’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अश्वमेधेऽनुसवनं तिस्रः सावित्र्य इष्टयः । तत्र द्वितीयस्यामिष्टौ याज्येयम् । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु’ (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते दधानो नयीं पुरुणि निवेश्यश्च प्रसुवश्च भूम ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुऽरत्नः । अन्तरिक्षऽप्राः । बहमानः । अश्वैः ।
हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि । निऽवेशयन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूम ॥ १ ॥

वसुरत्नः शोभनरत्नोपेतः । अन्तरिक्षप्राः स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता । अश्वैः स्वकीयै-
र्वाहैः । बहमानः उद्यमानः । सविता सर्वस्य प्रेरकः । देवः । आ । यातु आगच्छतु । कीदृशः । नर्या
नर्याणि मनुष्यहितानि^१ । पुरुणि बहूनि धनानि । हस्ते पाणौ । दधानः दातुं धारयन् । भूम भूतानि
निवेशयंश्च रात्रिषु स्वे^२ स्थाने^३ स्थापयंश्च । प्रसुवंश्च अहःसु प्रेरयंश्च । एवंभूतः सविता देव आ यातु ॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् ।
नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ । बृहन्ता बृहन्तौ महन्तौ । हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ
अस्य सवितुः मन्वन्धिनौ । बाहू हस्तौ । दिवः अन्तरिक्षस्य । अन्तान् पर्यन्तान् । उत् । अनष्टाम् ऊर्ध्वं
सन्तौ व्याप्नुवताम् । नूनम् अथ । अस्य ईदृग्भूतस्य सवितुः । सः तादृशः । महिमा महत्त्वं । पनिष्ट
अस्माभिः स्तूयते । सूरश्चित् सूर्योऽपि । अस्मै सवित्रे । अपस्यां कर्मच्छाम् । अनु । दात् । अनुददातु ॥

सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषोः 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ।
आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'स घा नो देवः
सविता सहावेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

म घा नो देवः सविता सहावा साविषद्वसुपतिर्वमूनि ।

विश्रयमाणो अमर्तिमुरुचीं मर्तभोजनमर्धं रासते नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । देवः । सविता । सहऽवा । आ । साविषत् । वसुऽपतिः । वमूनि ।
विऽश्रयमाणः । अमर्तिम् । उरूचीम् । मर्तऽभोजनम् । अर्धं । रासते । नः ॥ ३ ॥

सहावा । तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं^१ तेजो यस्य सः । वसुपतिः धनानां पालकः । सः । सविता
देवः । नः अस्मभ्यं । वसूनि धनानि । आ । साविषत् आ समन्तात् प्रेरयति । घ इति पूरणः ।
स सविता देवः । उरूचीं विस्तीर्णगमनाम् । अमर्तिं रूपम् । दीप्तिमित्यर्थः । विश्रयमाणः
निषेवमाणः सन् । अथ अधुना । नः अस्मभ्यं । मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं । रासते ददातु ॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगंभस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वर्यो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुऽजिह्वम् । पूर्णऽगंभस्तिम् । ईळते । सुऽपाणिम् ।
चित्रम् । वर्यः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

१इमाः ईदृग्भूताः १गिरः । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । यद्वा । इमाः स्तुतिरूपा वाचः । १सुजिह्वं शोभनजिह्वम् । शोभनवाचमित्यर्थः । १पूर्णगभस्तिं संपूर्णधनहस्तं १सवितां देवम् १ईक्षते स्तुवन्ति । स च सविता १चित्रं चायनीयं १वृहत् महत् १वयः अन्नम् १अस्मे अस्मासु १दधातु । यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा देवाः १यूयं १नः अस्मान् १स्वस्तिभिः कल्याणैः १सदा सर्वदा १पात पालयत । ॥ १२ ॥

‘इमा रुद्राय’ इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘इमा रौद्रं त्रिष्टुबन्तम्’ इति । शूलगादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिगुपस्थेया । सूत्र्यते हि—‘इमा रुद्राय स्थिरधन्वन् इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाने ।

अषाढहाय सहमानाय वेधसे तिममायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रऽईषवे । देवाय । स्वधाऽन्वे ।

अषाढहाय । सहमानाय । वेधसे । तिममायुधाय । भरत । शृणोतु । नः ॥ १ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः यूयम् १इमाः १गिरः स्तुतीः १रुद्राय एतन्नामकाय १देवाय १भरत धारयत । कीदृशाय । १स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय १क्षिप्रेषवे शीघ्रगामिबाणाय १स्वधाने अन्नवते १अषाढहाय केनाप्यनभिभूताय १सहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे १वेधसे विधात्रे १तिममायुधाय तीक्ष्णास्त्राय । एवंभूताय रुद्राय स्तुतीः भरत । स च रुद्रः १नः अस्मदीयाः स्तुतीः १शृणोतु ॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवन्वन्तीरूपं नो दुर्ध्वरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।

अवन् । अवन्तीः । उप । नः । दुर्ध्वः । चर । अनमीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥ २ ॥

१स १हि स खलु रुद्रो देवः १क्षम्यस्य । क्षमायां पृथिव्यां भवः । तस्य १जन्मनः जनस्य १क्षयेण ऐश्वर्येण १चेतति प्रज्ञायते । १दिव्यस्य जनस्य च १साम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे १रुद्र देव त्वं च १अवन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः १नः अस्मदीयाः प्रजाः १अवन् पालयन् १दुरः दुर्याणि अस्मदीयानि गृहाणि १उप १चर उपगच्छ । किंच त्वं १नः अस्मदीयासु प्रजासु १अनमीवः । अमीवा रोगः । तामकुर्वन् १भव ॥

या ते दिद्युदर्वसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अवऽसृष्टा । दिवः । परि । क्षमया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । नः ।

सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रीरिषः ॥ ३ ॥

हे रुद्र ^१ते वैद्युतात्मनस्तव संबन्धिनी ^२दिवस्पति अन्तरिक्षसकाशात् ^३अवसृष्टा विमुक्ता
^४या ^५दिद्युत् अज्ञानिरूपा हेतिः ^६क्षमया क्षित्या क्षितौ वा ^७चरति वर्तते ^८सा दिद्युत् ^९नः अस्मान्
^{१०}परि ^{११}वृणक्तु परित्यजतु । अपि च हे ^{१२}स्वपिवात ^{१३}ते तव ^{१४}सहस्रं बहुनि ^{१५}भेषजा भेषजानि
^{१६}यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः । ^{१७}नः अस्माकं ^{१८}तोकेषु पुत्रेषु ^{१९}तनयेषु च ^{२०}मा
^{२१}रिरिषः हिंसां मा कृथाः ॥

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।

आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

मा । नः । वधीः । रुद्र । मा । परा । दा । मा । ते । भूम । प्रसितौ । हीळितस्य ।

आ । नः । भज । बर्हिषि । जीवशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे ^१रुद्र त्वं ^२नः अस्मान् ^३मा वधीः मा हिंसीः । तथा ^४मा ^५परा ^६दाः मा च ^७त्याहीः ।
 अपि च ^८हीळितस्य ^९कुद्रस्य ^{१०}ते तव ^{११}प्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वयं च ^{१२}मा ^{१३}भूम । किंच ^{१४}जीवशंसे
 जीवैराशंसनीये ^{१५}बर्हिषि यज्ञे ^{१६}नः अस्मान् ^{१७}आ ^{१८}भज भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः ^{१९}देवाः ^{२०}यूयं
^{२१}नः अस्मान् कल्याणैः ^{२२}सर्वदा ^{२३}पालयत ॥ ॥ १३ ॥

‘आपो यं वः’ इति चतुर्भ्यं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैलोक्यभगवदेवताकम् । ‘आपो
 यमापम्’ इत्यनुक्रान्तं च । गतो विनियोगः ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वतेळः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत । इळः ।

तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतप्रुषम् । मधुमन्तम् । वनेम् ॥ १ ॥

^१देवयन्तः देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः हे ^२आपः हे अग्देवताः ^३वः युष्माकं कार्यभूतम् ^४इन्द्रपानम्
 इन्द्रेण पातय्यम् ^५इळः इळायाः भूम्याः संभूतं ^६यम् ^७ऊर्मि सोमार्ख्यं ^८यं रसं ^९प्रथमं पुरा
^{१०}अकृण्वत अभिषवणपवनादिभिः समस्कुर्वत ^{११}अद्य इदानीं ^{१२}वयम् अपि ^{१३}वः युष्मदीयं ^{१४}तम्
^{१५}ऊर्मि ^{१६}वनेम संभजेमहि । कीदृशम् । ^{१७}शुचि शुद्धम् ^{१८}अरिप्रं पापरहितं ^{१९}घृतप्रुषं वृष्टिलक्षणमुदकं
 सिञ्चन्तं ^{२०}मधुमन्तं मधुररसोपेतम् । एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः ॥

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयति तमश्याम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्तमम् । वः । अपाम् । नपात् । अवन्तु । आशुहेमा ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिः । मादयति । तम् । अश्याम् । देवयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

हे ^१आपः एतत्संज्ञका देवाः ^२वः युष्मदीयं ^३मधुमत्तमं रसवत्तमं ^४तमूर्मिं प्रसिद्धं सोमार्ख्यं
 रसम् ^५आशुहेमा क्षीघ्रगतिः ^६अपां ^७नपात् एतदाख्यो देवः ^८अवन्तु पालयतु । ^९इन्द्रः ^{१०}यस्मिन्

१. ख-झ-त-न-श-अन्तरिक्षात् सकाशात् । २. ख-न-भ-रुद्रमुखाः । ३. ख-घ-श-स्वस्तिभिः
 कल्याणैः । ४. घ-श-सदा सर्वदा पात । ५. ख-त-३-न-भ-‘सोमार्ख्यं...तमूर्मिं’ नास्ति ।

ऊर्मौ वसुभिः वासकैर्देवैः सह मादयाते माघेत् अथ अस्मिन् दिने देवयन्तः देवकामा वयं
वः युष्मदीयं तम् ऊर्मिम् अश्वास प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मर्दन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पार्थः

ता इन्द्रस्य न भिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतपवित्राः । स्वधया । मर्दन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । भिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुभ्यः । हव्यम् । घृतवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

वशतपवित्राः शतं बहुनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ताः स्वधया स्वकार्यभूतेनाग्नेन
मर्दन्तीः जनान् मादयन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमाना आपः देवानाम् इन्द्रादीनां पार्थः स्थानम्
अपि यन्ति प्रविशन्ति । ताः तादृश्य आपः इन्द्रस्य प्रीणनानि व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि न
भिनन्ति न हिंसन्ति । उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अध्वर्यवः यूयं सिन्धुभ्यः ताम्योऽद्भ्यः घृतवत्
उपस्तरणाभिघारणलक्षणाज्ययुक्तं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिभिराततान् याम्य इन्द्रो अरदद्वातमुर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

याः । सूर्यः । रश्मिभिः । आततान् । याम्यः । इन्द्रः । अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

सूर्यः देवः याः अपः रश्मिभिः इवकीर्यैः किरणैः आततान् विस्तारयति । सूर्यो हि
रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थः । याम्यः अद्भ्यश्च ऊर्मिम् । अर्तेरिदं रूपम् गमनयोग्यं
गातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् इन्द्रः अपि अरदत् वज्रेण मेवांस्तादृशम् प्रयच्छति हे
सिन्धवः आपः तेः यूयं नः अस्मभ्यं वरिवः धनं धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सिन्धुशब्देन
समानाधिकरणत्वात् पुल्लिङ्गत्वम् । हे अग्नेवताः यूयं सर्वदा नः अस्मान् कल्याणैः पालयत ॥ १४ ॥

‘ऋभुक्षणः’ इति चतुर्कचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमृभुदेवताकम् । अन्धाया
विकल्पेन विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋभुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा’ इति ।
वशमेऽहनि वैश्वदेवशब्द आर्भवनिविद्वानम् । सूच्यते हि—‘ऋभुक्षण इत्यार्भवम्’ (आश्व. औ.
८. १२) इति ॥

ऋभुक्षणो वाजा मादर्यध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विम्बो रथं नर्यं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः । वाजाः । मादर्यध्वम् । अस्मे इति । नरः । मघवानः । सुतस्य ।

आ । वः । अर्वाचः । क्रतवः । न । याताम् । विम्बः । रथम् । नर्यम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षेपभूणां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र ‘ऋभुक्षणो वाजाः’ इति बहु-
वचनेन ऋभवकायो गृह्यन्ते । हे ऋभुक्षणो वाजाः नरः नेतारः मघवानः धनवन्तः एवंभूता हे
ऋभवः यूयम् अस्मे अस्मासु स्थितेन सुतस्य अभिपुतेन सोमेन मादर्यध्वं तृप्ता भवत । न इति

संप्रत्यये । इदानीं ऽधातां गच्छतां ऽवः युष्मदीयाः ऽक्तवः कर्मणां कर्तारः ऽविम्बः विभवः समर्थो
अन्धाः ऽअर्वाचः अर्वाञ्चोऽस्मदभिमुखाः सन्तः ऽनर्थे मनुष्यहितं ऽरथं युष्मदीयम् ऽआ
ऽवर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋभुऋभुभिरभि वः स्याम विम्बो विभुभिः शर्वसा शर्वांसि ।

वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । स्याम । विऽम्बः । विभुऽभिः । शर्वसा । शर्वांसि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः ऽऋभुभिः युष्माभिरवयम् ऽऋभुः । उरु भवन्तीत्यृभवः । सन्तः ऽविभुभिः
युष्माभिः ऽविम्बः विभवश्च सन्तः ऽशर्वांसि शत्रूणां बलानि ऽशर्वसा युष्मदीयेन बलेन
ऽअभि ऽस्याम अभिभवेम । तथा ऽवाजसातौ संग्रामे ऽवाजः एतत्संज्ञक ऋभुः ऽअस्मानवतु
पालयतु । अपि च ऽयुजा सहायभूतेन ऽइन्द्रेण ऽवृत्रं शत्रुं वयं ऽतरुषेम हनाम । प्रायेणर्भवोऽपीन्द्रेण
सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्य उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विम्बोँ ऋभुक्षा वाजो अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्णम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वीः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्यः । उपरऽताति । वन्वन् ।

इन्द्रः । विऽम्बो । ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णम् ॥ ३ ॥

ऽते तादृशाः इन्द्रः ऋभवश्च ऽपूर्वीः बह्वीरस्मच्छयुसेनाः ऽशासा शासनेन स्वकीययाज्ञया ।
षट्पा । विशास्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुषवाची । तेन ऽअभि ऽसन्ति अभिभवन्ति ।
ऽचिद्धि इतीमौ पूरणौ । किंच ऽउपरताति ॥ सप्तम्या लुक् ॥ उपरैः उपलैः पाषाणसदृशैरायुधैस्तापते
विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् ऽविश्वान् समस्तान् ऽअर्यः अरीम्छन्नून् ऽवन्वन् हिंसन्ति ।
ऽविम्बा ऽऋभुक्षाः ऽवाजः एतत्संज्ञका ऋभवश्च ऽइन्द्रः च ऽअर्यः शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः ऽवात्रोः
संबन्धि ऽनृम्णं बलं ऽमिथत्या । मेथतेरिदं रूपम् । मिथतिहिंसा । तथा ऽवि ऽकृणवन् विकुर्वन्तु ।
विनाशयन्वित्यर्थः ॥

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

सप्तस्मे इषं वसवो ददीरन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नू । देवासः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे । सजोषाः ।

सप्त । अस्मे इति । इषम् । वसवः । ददीरन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे ऽदेवासः देवाः द्योतमाना ऋभवः यूयं ऽनु अद्य ऽनः अस्मभ्यं ऽवरिवः धनं ऽकर्तन
कुरुत प्रयच्छत । तथा ऽविश्वे सर्वे ऋभवो यूयं ऽसजोषाः सह प्रीयमानाः सन्तः ऽनः अस्मा-
कम् ऽअवसे रक्षणाय ऽभूत भवत । अपि च ऽवसवः प्रशस्या ऋभवः ऽइषम् अन्नम् ऽअस्मे
अस्मभ्यं ऽसं ऽददीरन् संप्रयच्छेयुः । हे ऋभवः यूयम् अस्मान् सर्वदा कस्याणैः रक्षत ॥ ॥ १५ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यभगवदेवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘समुद्रज्येष्ठा आपम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिऽविशमानाः ।

इन्द्रः । याः । वज्री । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ १ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः । समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रजास्यतमो यासामपां ताः । ‘सलिलस्य । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य ‘मध्यात् माध्यमिकात्’ स्थानात्’ यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः । ‘पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः ‘अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । ‘वज्री वज्रभृत् ‘वृषभः कामानां वर्धिता ‘इन्द्रः ‘याः निरुद्धा अपः ‘रराद लिखति’ ‘देवीः देव्यः ‘ताः ‘आपः ‘इह अस्मिन् प्रदेशे स्थितं ‘मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । स्रवन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा । याः । स्वयंऽजाः ।

समुद्रार्थाः । याः । शुचयः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

‘वा ‘आपो ‘दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति । ‘उत ‘वा अपि च याः आपः नद्यादि-
गताः सत्यः ‘स्रवन्ति गच्छन्ति । याश्च ‘खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः । ‘उत ‘वा अपि च
‘वाः ‘स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः ‘समुद्रार्थाः^१ । समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः
समुद्रार्थाः । ‘शुचयः दीप्तियुक्ताः ‘पावकाः शोधयिष्यश्च भवन्ति । ‘ता ‘आपः ‘मामवन्तु इति ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।

मधुश्रुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति । अवपश्यन् । जनानाम् ।

मधुऽश्रुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

‘वरुणः ‘यासाम् अपां ‘राजा स्वामी ‘मध्ये मध्यमलोके ‘याति गच्छति । किं कुर्वन् ।
‘जनानां प्रजानां ‘सत्यानृते सत्यं चानृतं च ‘अवपश्यन् । जानन्नित्यर्थः । ‘वाः आपः ‘मधु-
श्रुतः रसं क्षरन्त्यः ‘शुचयः दीप्तियुक्ताः ‘पावकाः शोधयिष्यः । ‘ता ‘आपः देव्यः
‘मां रक्षन्त्विति ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यास्रजं मर्दन्ति ।

वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः । यासु । ऊर्जम् । मदन्ति ।

वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥

अपां वराजा वरुणः वयासु अप्सु वर्तते । सोमः^१ वयासु अप्सु वर्तते । वयासु अप्सु स्थिताः विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जम् अन्नं मदन्ति । वैश्वानरः अग्निः वयासु प्रविष्टः । ताः आपः देव्यः इह स्थितं मामवन्तु ॥ ॥ १६ ॥

‘आ मां मित्रावरुणा^२’ इति^३ चतुर्कचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चम् । चतुर्थ्यतिजगती व्यूहेन शकरी वादितस्तिलो जगत्स्थः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—‘आ मां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुति-जांगतमन्यातिजगती शकरी वा’ इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्यृचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।

अजकाऽवम् । दुःदृशीकम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् इह अस्मिँल्लोके ममाम् वा वरक्षतम् आभिमुख्येन पालयतम् । कुलाययत् । कुलायं स्थानम् । तत्कुर्वत् विश्वयत् विशेषेण वर्धमानं विश्वं नः अस्मान् आ आभिमुख्येन मा गन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा अजकावम् । अजका नाम रोगविशेषः । तद्वत् दुर्दृशीकं दुर्दृशनं विश्वं तिरौ दधे तिरौ धत्ताम् । नश्यत्वित्यर्थः । तथा वसरुः छत्रागामी^४ । जिह्वागः सर्प इत्यर्थः । ममाम् पद्येन पादभवेन रपसा । रपिः शब्दकर्मा । शब्देन मा विदत् न जानातु ॥

यद्विजामन्यरुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परिं कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विजामन् । रुषि । वन्दनम् । भुवत् । अष्टीवन्तौ । परिं । कुल्फौ । च । देहत् ।

अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ २ ॥

वन्दनम् एतत्संज्ञकं यत् विश्वं विजामन् विविधजन्मनि परुषि वृक्षादीनां पर्वणि भुवत् उद्भवेत् । यच्च विश्वम् अष्टीवन्तौ जानुनी कुल्फौ^५ गुल्फौ^५ वक्ष परि देहत् । ‘दिह उपचये’ । उपचितं कुर्यात् । अग्निः देवः शोचन् दीप्यमानः सन् इतः अस्माज्जातम् तत् विश्वम् अप बाधताम् अपहन्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ऋ-त१-२-श१-सकः सोमः; ऋ-त३-४-श२-साकः सोमः । २. ख-घ-स-त३-न-भ-श-मित्रेति । ३. ऋ-त-न-भ-छागामी; श-आगामी । ४. त-मा । ५. ख-कुल्फौ गु; ऋ-गुल्फौ कुल्फौ; ऋ-त३-४-न-भ-श-गुल्फौ गुप्ता; त२-कुल्फौ गुल्फौ ।

यच्छल्लम्लौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ ३ ॥

यत् । शल्लम्लौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ ३ ॥

यत् विषं व शल्लम्लौ एतत्संज्ञके वृक्षे भवति । यत् विषं नदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादु-
भवति । परि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । ओषधीभ्यः सकाशात् यत् विषं जायते उत्पद्यते ।
विश्वे सर्वे देवाः तत् विषम् इतः अस्माज्जनादेशाद्वा निः शेषेण प्रेरयन्तु ।
मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः । प्रवतः । निवतः । उद्वतः । उदन्वतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

याः नद्यः प्रवतः^१ प्रवणदेशे गच्छन्त्यः । याः^२ निवतः निवणदेशे गच्छन्त्यः । याः उद्वतः
उद्वतदेशे गच्छन्त्यः^३ । याः उदन्वतीः उदन्वत्य उदकयुक्ताः । अनुदकाश्च उदकरहिताश्च याः
नद्यो यान्ति । पर्यसा उदकेन पिन्वमानाः विश्वमाप्यायन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमानाः ताः
तादृश्यो नद्यः अस्मभ्यम् अशिपदाः । शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वत्यः सत्यः शिवाः
कल्याण्यः भवन्तु । अपि च सर्वाः ताः नद्यः अशिमिदाः । शिमिर्वधकर्मा । अहिसाम्रदाः
भवन्तु ॥ १७ ॥

‘आदित्यानाम्’ इति नृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते
च—‘आदित्यानां नृचमादित्यं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पशौ ‘आदित्या-
नामवसा’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आदित्यानामवसा नूतनेमेमा गिर आदित्येभ्यः’
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । आदित्यग्रहस्यैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘आदित्यानामवसा नूतनेन
होता यक्षदादित्यान्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शमस्तमेन ।

अनागाः स्त्वे । अदिति स्त्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

१. श-प्रवतः प्रकर्षेण बहृत्यः निवतः । २. ख-स-त-न-म-श-‘या निवतो.... उद्वतदेशे
गच्छन्त्यः’ नास्ति; च-या निवतः नीचैर्गच्छन्त्यः उद्वतः या ऊर्ध्वं गच्छन्त्यः ।

१आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञकानां देवानाम् १ अवसा रक्षणेन । तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः ।
 १नूतनेन अद्यतनेन १शतमेन । शं सुखम् । अतिशयेन तत्करणेन १शर्मणा । शर्मेति गृह्णामैतत् ।
 गृहेण १सङ्कीर्णहि वयं संगच्छेमहि । १तुरासः तुरास्वरिता आदित्याः १ओषमाणाः अस्म-
 दीषामि स्तोत्राणि शृण्वन्तः १धर्मं यष्टारम् १इमं जनम् १अनागास्त्वे अनपराधत्वे च १अदितित्वे
 अदीनत्वे १ च १ वक्षतु स्थापयन्तु ॥

‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादिग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘आदित्यासो अदिति-
 मादयन्तामिति नैतं ग्रहमीक्षेत ह्ययमानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । रजिष्ठाः ।

अस्माकम् । सन्तु । भुवनस्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥ २ ॥

१आदित्यासः आदित्या देवाः १अदितिः तेषां माता च । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् ।
 अदितिरदितयोऽदीनाः । १रजिष्ठाः अतिशयेनजवः १मित्रो १अर्यमा १वरुणः चैतत्संज्ञकाः १माद-
 यन्तां तृताः सन्तु । १भुवनस्य सर्वस्य जगतः १गोपाः रक्षका एवम्भूता देवाः १अस्माकं १सन्तु ।
 अस्माकमेव रक्षका भवन्वित्यर्थः । १अद्य अस्मिन् दिने १नः अस्माकम् १अवसे रक्षणाय १सोमम्
 अस्माभिरभिषुतं १पिबन्तु ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे ।

इन्द्रः । अग्निः । अश्विना । तुष्टुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

१आदित्याः अदितेः पुत्राः १विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अर्काः १विश्वे १मरुतश्च सर्वे एकोन-
 पञ्चाशत्संख्योपेताश्च १विश्वे १देवाश्च १विश्वे १ऋभवश्च १इन्द्रः १अग्निः १अश्विना अश्विनावेतत्संज्ञका
 एवम्भूता ये देवाः १तुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः १यूयं १सदा सर्वदा १नः
 अस्मान् १स्वस्तिभिः कल्याणैः १पात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

‘आदित्यासो अदितयः’ इति तृष्ठात्मकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् ।
 ‘आदित्यासः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

आदित्यासो अदितयः स्याम पूर्देवत्रा वसवो मर्यत्रा ।

सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवत्रा । वसवः । मर्यत्रा ।

सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

१. ख-घ-न-भ-‘देवानां’ नास्ति । २. ख-भ-‘च’ नास्ति; म-त-न-श-वा । ३. म-त-न-
 १. भ-अदीनत्वेन; श-अदितित्वेन च ।

हे १आदित्यासः आदित्या देवाः ॥ इत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः ॥ यद्वा । आदित्यानामिम
आदित्याः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः ॥ आदित्यानां शेषभूता वचम् १अदितयः
अलण्डनीयाः १स्याम भवेम । १देवत्रा देवेषु १वसवः वासका देवा युष्मदीयं १पूः पालनं १मर्त्यत्रा
मनुष्येष्वस्मासु भवतु । हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १सनन्तः युष्मां संभजन्तो वयं १सनेम युवाभ्यां
दत्तं धनं संभजेमहि । हे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं १भवन्तः १भवेम
भूतिमन्तः स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमन्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चर्यध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तनयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चर्यध्वे ॥ २ ॥

१मित्रः १वरुणः अहर्निशाभिमानिनौ देवावेतदाद्याः सर्व आदित्याः १नः अस्मभ्यं १तत्
प्रसिद्धं १शर्म सुखं १ममहन्त । मंहतिर्दानकर्मा । ददतु । १गोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवाः १तोकाय
अस्मदीयाय पुत्राय १तनयाय तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे देवाः १वः
युष्मदीया वचम् १अन्यजातम् अन्येनोत्पादितम् १एनः पापं १मा १भुजेम मा भुक्वन्तः स्याम । हे
१वसवः वासका देवाः १यत् येन युष्मदप्रियेण कर्मणा १चर्यध्वे यूयमस्मान्नाशयत १तत् तादृशं कर्म
वयं १मा १कर्म मा कार्प्यं ॥ लुकि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । 'मन्त्रे घसद्भर' इत्यादिना च्छेलोपः ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियाणाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयाणाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । सऽमनसः । जुषन्त ॥ ३ ॥

१तुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिताः १अङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः १इयाणाः सवितारं याच-
मानाः सन्तः १सवितुः प्रेरकस्य १देवस्य संबन्धि १रत्नं रमणीयं यद्भनं १नक्षन्त आभुवन्त । उत्तरार्ध-
गतसच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽत्राध्याह्रियते । १यजत्रः यजनशीलः १महान् प्रभूतः १पिता १च
वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापतिः । १विश्वे सर्वे १देवाः १समनसः समान-
मनस्काः १तत् तादृशं रत्नं १नः अस्मान् १जुषन्त सेवयन्तु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥ ॥१९॥

'प्र द्यावा यज्ञैः' इति तृचात्मकं विशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते
च—'प्र द्यावा द्यावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशक्न इदं द्यावापृथिव्यनिविज्ञानम् ।
सूत्रितं च—'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । द्यावापृथिव्ये
पशौ वपापुरोडाशयोः 'प्र द्यावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—'प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी
नमोभिरिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वे कवयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सऽबाधः । ईळे । बृहती इति । यज्ञत्रे इति ।
ते इति । चित् । हि । पूर्वे । कवयः । गृणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥ १ ॥

यज्ञत्रे यजनीये वृहती बृहत्याौ महत्याौ द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्याौ यज्ञैः यागैः नमोभिः
स्तोत्रैश्चाहं स्तोता सबाधः बाधासहितः । ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः । प्र ईळे प्रकर्षेण स्तौमि ।
मही महत्याौ देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । ते चिद्धि तादृश्याौ स्वस्वपि द्यावापृथिव्याौ पूर्वे
पुरातनाः कवयः गृणन्तः स्तुवन्तः पुरः दधिरे पुरस्तात् स्थापयामासुः ॥

आग्रयणे^१ द्यावापृथिव्यैककपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति याज्या । सूत्रितं च—'मही द्यौः पृथिवी
च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सद्ने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । कृणुध्वम् । सद्ने इति । ऋतस्य ।
आ । नः । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरूथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं नव्यसीभिः नवतराभिः गीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ऋतस्य
यज्ञस्य सद्ने स्थानभूते पूर्वजे पूर्व प्रजाते पितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्याौ
प्र कृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या युवां दैव्येन देव-
संबन्धिना जनेन सह नः अस्मानभि आ यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते ।
वां युवयोः वरूथम् अस्माभिर्वरणीयं महि महत् । यद्धनमस्तीति शेषः । तद्धनमस्मभ्यं
दीयतामित्यर्थः ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नऽधेयानि । सन्ति । पुरुणि । द्यावापृथिवी इति । सुदासे ।

अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

उतो हि अपि च खलु हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या वां युवयोः सुदासे शोभन-
हविर्दानाय यजमानाय देयानि पुरुणि बहूनि रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि सन्ति भवन्ति ।
तेषां मध्ये यत् धनम् अस्कृधोयु । कृषुको ह्रस्वः । अह्रस्वमनस्यम् असत् भवेत्तद्धनम् अस्मे
अस्मभ्यं धत्तं प्रयच्छतम् । हे द्यावापृथिव्या यूयं युवां नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात
पालयतम् ॥ ॥ २० ॥

'वास्तोष्यते' इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रेष्टुभं वास्तोष्यत्यम् । तथा चानु-
क्रम्यते—'वास्तोष्यते वास्तोष्यत्यम्' इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्यते' इति चतसृभिः
प्रत्युचं जुहुयात् । सूत्रितं च—'वास्तोष्यते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वा' (आश्व.
श्रु. २. ९. ९) इति ॥

वास्तोष्पते प्रति जानीहिस्मान्स्वविशो अनमीवो भवा नः ।

यस्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽअविशः । अनमीवः । भव । नः ।

यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नः अस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृष्ण भव । किञ्च वयं त्वा त्वां यत् धनम् ईमहे याचामहे त्वमपि तत् धनं नः अस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नः अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरः भव । चतुष्पदे अस्मदीयाश्च गवाश्चादिवर्गाश्च शं सुखकरो भव ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वैभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रऽतरणः । नः । एधि । गयऽस्फानः । गोभिः । अश्वैभिः । इन्दो इति ।

अजरासः । ते । सख्ये । स्याम । पिताऽईव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं नः अस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः गयस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः एधि भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक ते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वैश्च सहिताः अजरासः जरारहिताः स्याम भवेम । विनाशरहिता इत्यर्थः । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नः अस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तोष्पते श्रग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

वास्तोः । पते । श्रग्मया । सम्ऽसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।

पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे वास्तोष्पते देव श्रग्मया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या ते त्वया देयया संसदा स्थानेन सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नः अस्मदीयं धनं पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं त्वं नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि ॥ ॥ २१ ॥

‘अमीवहा’ इत्यष्ट्वं द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीयाद्या-स्तिस्र उपरिष्टाद्वृहत्यः । ‘श्र्यष्टका चतुर्थं द्वादशकी बृहती’ इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तो-ष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अमीवहाटौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्युप-रिष्टाद्वृहत्याद्योऽनुष्टुभः प्रस्थापिष्य’ उपनिषत्’ इति । गतो विनियोगः । बृहदेवतायां यदुक्तं तदिह लिख्यते—‘वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् । प्रविशेत्ताय तं तत्र आ नदन्म्य-

वर्तत । क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं ददुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा ह्यसृषुपत् । एवं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम्' (गृह्ये. ६. ११-१३) इति । अत्र केचित् पुनरेवमाहुः—'आसां प्रस्थापिनीत्वं' तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्तृषितोऽन्वार्थी त्रिरात्रालब्धभोजनः । चतुर्यरात्रौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्य तु ॥ कोष्ठागारे^१ प्रवेशाय पालकश्चादिसुतये । यदर्जुनेति सप्तर्षं ददर्श च जजाप च' (अनु. भा. ७. ५५) इति ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १ ॥

अमीवऽहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । सखा । सुऽशेवं । एधि । नः ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्संज्ञक देव अमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वं^२ विश्वा विश्वानि बहूनि रूपाण्याविशन् प्रविशन् । 'यद्यद्रूपं कामयते तत्तदेवता विशति' (निरु. १०. १७) इति यास्कः । नः अस्माकं सखा मित्रभूतः सुशेवः सुष्टु सुखकरः एधि भव ॥

यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप सक्तेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशङ्ग । यच्छसे ।

विऽईव । भ्राजन्ते । ऋष्टयः । उप । सक्तेषु । बप्सतः । नि । सु । स्वप ॥ २ ॥

हे अर्जुन श्वेत हे सारमेय । सरमा नाम देवशुनी । तस्याः कुलीञ्जव हे पिशङ्ग केषु चिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैर्वभूत हे शुनक त्वं दतः दन्तान् यत् यदा यच्छसे विवृणोषि । अस्मान् ददुमित्यर्थः । तदानीं वीव भ्राजन्त ऋष्टयः यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा उप अस्मात्समीपे बप्सतः भक्षयतस्तव दन्ताः सक्तेषु सक्तासु भासन्ते । सक्ताशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः^४ । तथाभूतरूपमिदानीं सु सुष्टु नि स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ३ ॥

हे पुनःसर । गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनःसरः । तारुभूत हे सारमेय त्वं स्तेनम् । प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः । तं तस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तं वा राय गच्छ । इन्द्रस्य स्तोतृन् अस्मान् किं रायसि गच्छसि । अस्मान् दुच्छुनायसे किं बाधसे । नि षु स्वप अत्यन्तं निद्रां कुरु ॥

त्वं स्रक्तरस्य दर्दष्टि तवं दर्दतु स्रक्तरः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ४ ॥

१. अनु. भा. ७. ५५-प्रस्थापिनीत्वं । २. ख-कोष्ठागारे; श-गोष्ठागारे; अनु. भा. ७. ५५-कोष्ठागार* । ३. ख-भ-हारक* । ४. श- दंष्ट्रप्रदेशवाची* ।

त्वम् । सुकरस्य । दर्दहि । तव । दर्दतु । सुकर ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ४ ॥

हे सारमेय ^१त्वं ^२सूकरस्य वराहस्य । द्वितीयायै षष्ठी । ^३दर्दहि विदारय । ^४सूकरः अपि ^५तव ^६दर्दतु विदारयतु । युवयोर्नित्यवैरिवात् । अस्मान् मा दशेत्यर्थः । स्तोतृन् इत्यधर्चः पूर्वस्था-
मृचि व्याख्यातः ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विश्वपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । आ । सस्तु । विश्वपतिः ।

ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ५ ॥

हे सारमेय ^१माता त्वदीया जननी ^२सस्तु स्वपतु । ^३पिता च ^४सस्तु । ^५आ सारमेयो भवान् ^६सस्तु । ^७विश्वपतिः जामाता षड्वा विशां जनानां पालको गृही ^८सस्तु । ^९सर्वे ^{१०}ज्ञातयः बन्धवोऽपि ^{११}ससन्तु स्वपन्तु । ^{१२}अभितः परितः स्थितः ^{१३}अयम् अपि सर्वः ^{१४}जनः ^{१५}सस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्य तथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । हृदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

^१यः जनः ^२आस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति ^३यश्च ^४चरति गच्छति ^५यश्च ^६जनः ^७नः अस्मान् ^८पश्यति एवंभूतानां ^९तेषां जनानाम् ^{१०}अक्षाणि इन्द्रियाणि ^{११}सं ^{१२}हन्मः संहनाम् । संहतिर्निमील-
नम् । निमीलयामेत्यर्थः । ^{१३}हृदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं ^{१४}हर्म्यं प्रासादादिस्थावररामकं वस्तुजातं ^{१५}यथा
निश्चलं भवति ^{१६}तथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्तिवत्यर्थः ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेना सहस्येना वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उतऽआचरत् ।

तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

^१सहस्रशृङ्गः सहस्रकिरणः ^२वृषभः कामानां वर्षिता ^३यः सूर्यः ^४समुद्रात् अम्बुधेः सकाशात् ^५उदाचरत् उदागच्छति ^६सहस्येन अभिभवित्रा ^७तेन सूर्येण ^८वयं स्तोतारः ^९जनान् सर्वान् ^{१०}नि
^{११}प्रापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

प्रोष्ठेशुया वंशेशुया नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्टेऽशयाः । वहेऽशयाः । नारीः । याः । तल्पऽशीवरीः ।

स्त्रियः । याः । पुण्यऽगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

वयाः यादृश्यः वनारीः नार्यः स्त्रियः वप्रोष्टेऽशयाः प्राङ्गणे^१ शयानाः । याः ववहेऽशयाः । वहे वाहनम् । तस्मिन् शयानाः । याः वतल्पशीवरीः तल्पशयाः^२ । वयाः वस्त्रियः वपुण्यगन्धाः मङ्गल्यगन्धाः^३ । वताः तादृशीः वसर्वाः स्त्रीः वस्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ताः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽह्न्याभि-
मारुते शक्य इदं मारुतनिविधानम् । सूच्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ता नरः' (आश्व. औ. ८. ८) इति ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वश्वाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अध । सुऽअश्वाः ॥ १ ॥

व्यक्ताः कान्तियुक्ताः वनरः नेतारः वसनीळाः समानौकसः वरुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः वमर्याः मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः वअध अपि च वस्वश्वाः शोभनवाहाः वईम् इमे एवभूताः वके भवन्तीति रूपातिशयादधिराश्रयेणाह ॥

नकिर्षीषां जनुषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । एषाम् । जनुषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

वृषां मरुतां वजनुषि जन्मानि वनकिर्हि वेद कश्चिदपि न खलु जानाति । वते तादृशा मरुतः वमिथः परस्परं वजनित्रं रुद्रपृश्निभ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म वअङ्ग विद्रे स्वयमेव विदन्ति ॥

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृधन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपूभिः । मिथः । वपन्त । वातऽस्वनसः । श्येनाः । अस्पृधन् ॥ ३ ॥

मरुतः वस्वपूभिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः वमिथः परस्परम् वअभि वपन्त संगच्छन्ते । अपि च ववातस्वनसः वायुवत् स्वनन्तः शब्दायमानाः वश्येनाः । 'श्यैक् गतौ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुसोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणः । तद्वद्गच्छन्तः । वअस्पृधन् । परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥

एतानि धीरो निण्या चिकेत पृश्निर्यदृधो मही जभार ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निण्या । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊर्धः । मही । जभार ॥ ४ ॥

वधीरः धीमान् शास्त्रज्ञो जनः वनिण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि वएतानि मरुदात्मकानि भूतानि वचिकेत जानीषात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः । वमही महती वपृश्निः मरुतां जननी वषट् यानि मरुदात्मकानि भूतानि वऊर्धः ऊर्ध्वान्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा वजभार बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वैर्ज संबन्धः ॥

सा विट् सुवीरा मरुद्भिस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥ ५ ॥

सा । विट् । सुवीरा । मरुत्ऽभिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नृम्णम् ॥ ५ ॥

१सा १विट् सा प्रजा मरुतः परिवरति । सा प्रजा १मरुद्भिः हेतुभिः १सनात् चिरात् १सहन्ती
१शत्रूनाभिभवन्ती १नृम्णं धनं बलं वा १पुष्यन्ती लभन्ती १सुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता १अस्तु भवतु ॥ :

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिष्ठा ओजोभिर्ग्राः ॥ ६ ॥

यामम् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । सम्ऽमिष्ठाः । ओजऽभिः । उग्राः ॥ ६ ॥

मरुतः १यामं यातव्यं गन्तव्यं प्रदेशं १येष्ठाः यातृत्वा अतिशयेन गन्तारः १शुभा अलंकारेण
१शोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः १श्रिया कान्त्या १संमिष्ठाः संगच्छमानाः १ओजोभिः बलैः १उग्राः
उदूर्णाः । एवंभूता भवन्तीति शेषः ॥

उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यर्धा मरुद्भिर्गणस्तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शवांसि । अर्धं । मरुत्ऽभिः । गुणः । तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकम् १ओजः तेजः १उग्रम् उदूर्णं भवतु । १शवांसि युष्मदीयानि
बलानि १स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । १अर्धं अपि च १मरुद्भिर्गणः मरुतां संघः
१तुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शुभ्रो वः शुष्मः क्रुष्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रः । वः । शुष्मः । क्रुष्मी । मनांसि । धुनिः । मुनिऽइव । शर्धस्य । धृष्णोः ॥ ८ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १शुष्मः बलं १शुभ्रः सर्वतः शोभमानम् । किंच वः १मनांसि
१क्रुष्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । १धृष्णोः धर्षणशीलस्य १शर्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य
गणस्य १धुनिः वृक्षादीनां कम्पयितुं (?) १वेगः १मुनिरिव । मननात् १मुनिः स्तोता । स यथा
बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः ॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणरुनः ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिद्युम् । मा । वः । दुऽमृतिः । इह । प्रणक् । नः ॥ ९ ॥

[हे मरुतः १सनेमि पुराणं १दिद्युम् आयुधम् १अस्मत् अस्मतः १युयोत पृथक्कुस्त । १वः
युष्मदीया १दुर्मतिः क्रूरमतिः १इह अस्मिन् कर्मणि १नः अस्मान् १मा १प्रणक् मा व्याप्नोतु ॥]

प्रिया वो नाम हुवे तुराणाभा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशानाः ॥ १० ॥

[हे १मरुतः १तुराणां शत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा १वः युष्माकं १प्रिया प्रियेण १नाम नाम्ना
१आ १हुवे आह्वयामि । १यत् येनानेन १वावशानाः कामयमानाः सन्तः १तृपत् तृप्तिं गच्छन्ति ॥] ॥२३॥

१. ख-भ-समुदूर्णः; घ-उग्रं समुदूर्णं । २. ख-घ-श-कम्पयितुं वेगः; श-त-१-३-४-न-भ-कंपयितु-
वेगः; त-२-कंपयितुर्वेगः; श-कंपयतु वेगः । ३. ख-मनशः; श-त-न-मनसान्; श-मनसा ।

स्वायुधासं इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः । शुर्ममानाः ॥ ११ ॥

सुऽआयुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः । शुर्ममानाः ॥ ११ ॥

वस्वायुधासः स्वायुधाः शोभनास्त्राः । इष्मिणः गन्तारः । सुनिष्काः शोभनालंकाराः । उत अपि च । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि । शुर्ममानाः स्वयमेव शोभयन्तो मरुत एवभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मारुते पक्षौ 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू छिरं मरुतः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचीं वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसारं आयुञ्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुचीं । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् । शुचिऽभ्यः ।

ऋतेन । सत्यम् । ऋतऽसारं । आयन् । शुचिऽजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥ १२ ॥

हे । मरुतः । शुचीनां शुद्धानां । वः युष्माकं । शुची शुचीनि । हव्या हव्यानि । हवींषि भवन्तु । शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यं । शुचिं शुद्धम् । अध्वरं यागं । हिनोमि अहं प्रेरयामि । ऋतसारः ऋतमुदकं स्पृशन्तो मरुतः । ऋतेन सत्येनैव सत्यम् । आयन् गच्छन्ति । कीदृशाः । शुचिजन्मानः शोभनजननाः । शुचयः दीप्यमानाः । पावकाः शोधकाः । एवभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिमीं रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । आ । मरुतः । खादयः । वः । वक्षःसु । रुक्माः । उपऽशिश्रियाणाः ।

वि । विऽद्युतः । न । वृष्टिभिः । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुधैः । यच्छमानाः ॥ १३ ॥

हे । मरुतः । अंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु । खादयः अलंकारविशेषाः । आ मुक्ता भवन्तीति शेषः । सुरुक्माः सुष्ठु रोचमाना हाराः । वः युष्मदीयं वक्ष उरःप्रदेशम् । उपशिश्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुतः । वृष्टिभिः बर्षैः सार्धं । विद्युतो । न तद्धितो यथा । रुचानाः रोचमानाः तादृग्भूता युयम् । आयुधैः मेघताडनैः । स्वधाम् उदकम् । अनु । यच्छमानाः प्रयच्छन्तः । वि चरथेति शेषः ॥

गृहमेधीये 'प्र बुध्न्या वः' इति प्रधानस्य पाज्या । सूत्रितं च—'प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संवाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बुध्न्या । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि । प्रऽयज्यवः । तिरध्वम् ।

सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः । वः युष्मदीयानि । बुध्न्या बुध्न्यान्यन्तरिक्षे भवानि । महांसि तेजांसि । प्र । ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किंच हे । प्रयज्यवः प्रकर्षेण यदृश्या मरुतः यूयं । नामानि । पांसून्

ममयन्तीति नामान्युदकानि । १प्र १तिरध्वं वर्धयत । हे १मरुतः यूयं १सहस्रिषं सहस्रसंख्याकं १दम्भं दमे गृहे भवं १गृहमेधीयं गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् १एतम् एतादृशं १भागं १जुषध्वं सेवध्वम् । एकं भागं सहस्रिषमिति कथमाह । तथा च श्रूयते—‘यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति’ (तै. ब्रा. ३. २. ६. ४) इति ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेतथा विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मक्षू रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद्यमुन्य आदभदरावा ॥ १५ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधिऽइथ । इत्या । विप्रस्य । वाजिनः । हवीमन् ।

मक्षु । रायः । सु०वीर्यस्य । दात । नु । चित् । यम् । अन्यः । आ०दभत् । अरावा ॥ १५ ॥

१वाजिनः हविर्लक्षणाश्रयतः १विप्रस्य मेधाविनो मम संबन्धिनि १हवीमन् हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे १मरुतः यूयं १यदि यस्मात् कारणात् १स्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् १इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १अधीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतः यूयं १सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य १रायः रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । १मक्षु शीघ्रं १दात दत्त । १अरावा अरातिः शत्रुभूतः १अन्यः जनः १यं रायं १नू १चित् १आदभत् नैवाभिहन्यात् । तद्धन-मस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः ॥ ॥ २४ ॥

‘मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः सप्तकपालम्’ (तै. सं. १. ८. ४. २) इत्यस्य ‘अत्यासः’ इति याज्या । सूत्रिनं च—‘अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्टाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सु०अञ्चः । यक्ष०दृशः । न । शुभयन्त । मर्याः ।

ते । हर्म्ये०स्याः । शिशवः । न । शुभ्राः । वत्सासः । न । प्र०क्रीळिनः । पयः०धाः ॥ १६ ॥

१अत्यासो १न अत्याः सततगामिनोऽश्वा इव १स्वञ्चः सुष्ठु गच्छन्तः १ये १मरुतः १यक्ष-दृशो १न १मर्याः यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव १शुभयन्त शोभन्ते १हर्म्येष्टाः हर्म्ये स्थिताः १शिशवो १न कुमार इव १शुभ्राः शोभमानाः १वत्सासो १न वत्सा इव १प्रक्रीळिनः प्रकर्षेण क्रीडमानाः १ते मरुतः १पयोधाः पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु सुमेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृळन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति । सुमेके इति सु०मेके ।

आरे । गो०हा । नृ०हा । वधः । वः । अस्तु । सुमेभिः । अस्मे इति । वसवः । नमध्वम् ॥ १७ ॥

१मरुतः १नः अस्मभ्यं १दशस्यन्तः धनानि प्रयच्छन्तः १सुमेके सुरूपे १रोदसी चावा-पृथिव्यौ १वरिवस्यन्तः स्वमहिम्ना पूरयन्तः १मृळन्तु मृलयन्तु । अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु ।

अपि च हे वसवः वासका मरुतः गोहा गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः नृहा नृणां शत्रूणां हन्ता वः युष्मदीयं वधः आयुधम् आरे अस्तु अस्मत्तो दूरे भवतु । यूयमपि सुज्ञेभिः सुज्ञैः सुखैः सह अस्मे अस्मासु नमध्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मारुते पशौ 'आ वो होता' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सूत्रार्ची रातिं मरुतो गृणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्रयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सूत्रार्चीम् । रातिम् । मरुतः । गृणानः ।

यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति । गोपाः । मः । अद्रयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

हे वमरुतः वसत्तः होतृषदने निषण्णोऽस्मदीयः होता सूत्रार्चीं सर्वतो गमनशीलं^१ रातिं त्वदीयं दानं गृणानः स्तुवन् वः युष्मान् आ जोहवीति भृशमाह्वयति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः यः होता ईवतः गच्छतः व्यापारवतो यजमानस्य गोपाः अस्ति युष्म-
दाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति वमः होता अद्रयावी माथारहितः सन् वः युष्मान् उक्थैः
स्तोत्रैः हवते स्तौति ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस्र आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुपे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रमयन्ति । इमे । सहः । सहस्रः । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अररुपे । दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे ईदृशः वमरुतः तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं रमयन्ति क्रीडयन्ति । इमे मरुतः
सहस्रा बलेन सहस्रः बलवतो जनान् आ नमन्ति । इमे मरुतः वनुष्यतः हिंसकात्
पुरुषात् शंसं शंसकं स्तोतारं नि पान्ति नितरां पालयन्ति । अररुपे हविप्रयच्छते जनाय गुरु
महत् द्वेषः अग्रियं दधन्ति कुर्वन्ति ॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुषन्ते ।

अप बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुषन्ते ।

अप । बाधध्वम् । वृषणः । तमांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥

इमे वमरुतः रध्रं चित् समृद्धमपि जनं जुनन्ति प्रेरयन्ति । भूमिं चित् अमणशीलमपि
दरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति । वसवः वासका देवा युष्मान् यथा जुषन्त कामधेयं हे वृषणः कामानां
वर्षितारः ते यूयं तमांसि अप बाधध्वं नाशयत । अपि च अस्मे अस्मभ्यं विश्वं बहुलं तोकं
पुत्रं तनयं पौत्रं च धत्त प्रयच्छत ॥ २५ ॥

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्दध्म रथ्यो विभागे ।

आ नः स्पर्हे भजतना वसव्ये^१ यदी सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् । दध्म । रथ्यः । विभागे ।

आ । नः । स्पर्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । सुजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

हे वमरुतः ववः युष्माकं वदात्रात् दानात् वमा वनिरराम वयं मा निर्गमाम । यूयमस्मान् परित्यक्तवान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः । हे रथ्यः रथवन्तो मरुतः विभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने वपश्चात् वमा वदध्म । दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । वस्पर्हे स्पृहणीये वसव्ये धनसमूहे यूयं वनः अस्मान् वआ वभजतन भागिनः कुरुत । हे वृषणः वर्षितारो^१ मरुतः ववः युष्माकं वसुजातं शोभनजनं वयत् वसव्यम् वअस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः । वईम् इति पूरणः ॥

सं यद्वनन्त मन्युभिर्जनासुः शूरा यद्द्विष्वोषधीषु विश्व ।

अर्ध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

सम् । यत् । हनन्त । मन्युऽभिः । जनासुः । शूराः । यद्द्विषु । ओषधीषु । विश्व ।

अर्ध । स्म । नः । मरुतः । रुद्रियासः । त्रातारः । भूत । पृतनासु । अर्यः ॥ २२ ॥

वयत् यदा वशूराः विक्रान्ताः वजनासः जनाः वयद्द्विषु महतीषु वओषधीषु वविश्व प्रजासु च जेतव्यासु वमन्युभिः कोपैरभिमानैर्वा वसं वहनन्द् संगच्छन्ते वअध तदानीं हे वरुद्रियासः रुद्रपुत्रा हे वमरुतः यूयं वपृतनासु युद्धेषु वअर्यः अरेः शत्रोः सकाशात् वनः अस्माकं वत्रातारः वभूत रक्षका भवत ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुतः । पित्र्याणि । उक्थानि । या । वः । शस्यन्ते । पुरा । चित् ।

मरुत्ऽभिः । उग्रः । पृतनासु । साळ्हा । मरुत्ऽभिः । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥ २३ ॥

हे वमरुतः यूयं वभूरि भूरीणि बहूनि वपित्र्याणि अस्मत्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि वचक्र कृतवन्तो भवत । वपुरा वचित् पूर्वकालेऽपि ववः युष्माकम् वउक्थानि प्रशस्यानि यानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति संबन्धः । वउग्रः ओजस्वी वपृतनासु युद्धेषु वमरुद्भिः युष्माभिर्हेतुभिः वसाळ्हा शत्रूणामभिभविता भवति । वमरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः वअर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता ववाजम् अन्नं वसनिता संभक्ता भवति । यद्वा अर्वाश्चो वाजं युद्धं सनिता भवति ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधर्ता ।

अपो येन सुक्षितये तरेमाध स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । यः । असुरः । विऽधर्ता ।
अपः । येन । सुऽक्षितये । तरेम । अध । स्वम् । ओकः । अभि । वः । स्याम् ॥ २४ ॥

हे मरुतः मरुतः अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान् भवतु । असुरः प्रजावान् यः जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः । येन पुत्रेण वयं सुक्षितये सुष्ठु निवासाय अपः आप्नुवतः शत्रून् तरेम हिंसेम । स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वोक्तान्वयः । अध अपि च वः युष्मदीया वयं स्वमोकः आत्मीयं स्थानम् अभि स्याम आतिष्ठेम ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।
शर्मन् । स्याम् । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मरुतामुपस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः यूयं सर्वदास्मान्विनाशैः पालयत ॥ ॥ २६ ॥

‘मध्वो वः’ इति सप्तच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । ‘मध्वः सप्त’ इत्यनुक्रान्तम् । दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘मध्वो वो नाम स प्रत्येत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शर्वसा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु । शर्वसा । मदन्ति ।

ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उग्राः ॥ १ ॥

हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः युष्मदीयं मारुतं मरुत्संबन्धि नाम नामधेयं मध्वः मध्वो मादधितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शर्वसा बलेन प्र मदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । उत्सैः स्तुवन्तीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णं रोदसी चित् छावापृथिव्यावपि रेजयन्ति कम्पयन्ति किंच उत्सं मेघं पिन्वन्ति वर्षयन्ति उग्राः उद्गूणाः यत् ये मरुतः अयासुः यान्ति सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां युष्माकं नाम प्र मदन्तीति पूर्वोक्तान्वयः ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिरा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निऽचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रऽनेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

ये मरुतः गृणन्तं स्तुवन्तं जनं निचेतारो हि मृगयमाणा भवन्ति खलु अपि च यजमानस्य मन्म अभिमतं कामं प्रणेतारः च भवन्ति । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः

यूयं^१ विप्रियाणाः प्रीयमाणाः सन्तः^२ अस्मिन् दिवसे^३ अस्माकं^४ विदयेषु यज्ञेषु^५ वीतये सोमस्य भक्षणाय^६ बर्हिः^७ बर्हिषि कुशमये^८ आ^९ सदत आसीदत उपविशत ॥

नैतावदन्ते मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः ।

आ । रोदसी इति । विश्वपिशः । पिशानाः । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

इमे ईदृशाः मरुतः यथा यत्परिमाणं धनादिकं ददति अन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवाः एतावत् धनादिकं न दद्युस्त्वर्थः । ते च रुक्मैः रोचमानैराभरणैः आयुधैः स्वकीयास्त्रैः तनूभिः आत्मैः केवलैरङ्गैश्च भ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति । अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पिशानाः प्रकाशयन्तः विश्वपिशः व्यासदीप्तय एवभूताः मरुतः शुभे शोभायै^२ समानं सदृशरूपम् अञ्जि आभरणम् आ अञ्जते स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति । कम् इति पूरणः ॥

ऋधक्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद् आगः पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु मुमतिश्चनिष्ठा ॥ ४ ॥

ऋधक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ।

मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति । वः । अस्तु । मुमतिः । चनिष्ठा ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीया सा प्रसिद्धा दिद्युत् हेति ऋधक् अस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु । यत् यद्यपि वयं वः युष्माकम् आगः अपराधं पुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन कराम करवाम । मनुष्याणां हि प्रमादः सुलभ इत्यर्थः । हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः युष्मदीयायां तस्यां दिद्युति अपि^३ ईपदपि^४ मा भूम । चनिष्ठा अन्नवत्तमा । अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थः । वः युष्मदीया मुमतिः अनुग्रहबुद्धिः अस्मे अस्मासु अस्तु ॥

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।

प्र णोऽवत सुमतिभिर्यजत्राः प्र वाजैभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः । शुचयः । पावकाः ।

प्र । नः । अवत । सुमतिभिः । यजत्राः । प्र । वाजैभिः । तिरत । पुष्यसे । नः ॥ ५ ॥

अत्र अस्मिन् कृते चित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव मरुतो रणन्त रमन्ताम् । कीदृशा मरुतः । अनवद्यासः अनिन्दिताः शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधका एवभूता इति । किंच हे मरुतः यजत्राः यजनीया यूयं नः अस्मान् सुमतिभिः अनुग्रहबुद्धिभिः सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा प्र अवत प्रकर्षेण पालयत । तथा नः अस्मान् वाजैभिः वाजैरस्त्रैः पुष्यसे पोषार्थं प्र तिरत प्रवर्धयत ॥

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवींषि ॥

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सूनृता मघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामऽभिः । नरः । हवींषि ।

ददात । नः । अमृतस्य । प्रजायै । जिगृत । रायः । सूनृता । मघानि ॥ ६ ॥

उत अपि च वस्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः वमरुतः वहवींषि वव्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशाः । विश्वेभिः विश्वेः वनामभिः उदकैः सहिताः वनरः नेतारः । शेषः प्रत्यक्षस्तुतः^१ । हे मरुतः वनः अस्मदीयायै वप्रजायै संततये वअमृतस्य अमृतमुदकं वददात दत्त । तथा हविषो दातुर्यजमानस्य वसूनृता सूनृतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि^२ वमघानि धनानि वजिगृत उद्गिरत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्व ऊती अच्छा सूरिन्सर्वताता जिगात ।

ये नस्मना शतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छा । सूरिन् । सर्वताता । जिगात ।

ये । नः । स्मना । शतिनः । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे वमरुतः वस्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे यूयम् वऊती ऊत्या रक्षया सहिताः वसूरिन् स्तोतृन् वअच्छ अभिलक्ष्य वसर्वताता सर्वतातौ यज्ञे वआ वजिगात आगच्छत । वये मरुतः वस्मना आत्मनैव वनः अस्मान् वशतिनः शतसंख्याकान् वर्धयन्ति । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण संबन्धः । एवंभूता मरुतः यूयं सर्वदा अस्मान् पालयत ॥ ॥ २७ ॥

‘प्र साकमुक्षे’ इति षडृचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैलुभं मरुदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘प्र साकमुक्षे षड्’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नस्तुर्विष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकम्ऽउक्षे । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुर्विष्मान् ।

उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महित्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःऽकृतेः । अवंशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारो यूयं वसाकमुक्षे संततं वर्षित्रे वगणाय मरुत्समूहाय वप्र वअर्चत स्तोत्रं प्रोच्चारयत । वयः मरुद्गणः वदैव्यस्य देवसंबन्धिनः वधाम्नः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य वतुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः । तस्मै^३ गणायेति पूर्वेण संबन्धः । उत अपि च मरुतः महित्वा स्वकीयेन महत्त्वेन सहिताः वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वक्षोदन्ति भजन्ति । तथा वनिर्ऋतेः भूमेः वअवंशात् अन्तरिक्षाच्च वनाकं स्वर्गं वनक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

१. घ-प्रत्यक्षः; ज-प्रत्यक्षकृतः; झ-प्रत्यक्षस्तुतिः; भ-प्रत्यक्षः स्तुतः । २. त-शोभनयोगानि ।

३. त-अस्मै ।

ज॒नूश्चि॒द्रो म॒रुत॑स्त्वे॒ष्येण॒ भी॒मास॑स्तुविम॒न्यवोऽया॑सः ।

प्र ये म॒होभि॑रोज॒सोत॑ सन्ति॒ विश्वो॑ वो या॒मन्भ॑यते स्व॒र्दक् ॥ २ ॥

ज॒नूः । चि॒त् । वः । म॒रुतः॑ । त्वे॒ष्येण॑ । भी॒मासः॑ । तुवि॑ऽम॒न्यवः॑ । अ॒यासः॑ ।

प्र । ये । म॒हःऽभिः॑ । ओज॑सा । उ॒त । सन्ति॑ । विश्वः॑ । वः । या॒मन् । भ॒यते॑ । स्वःऽदृक् ॥ २ ॥

हे ऽभीमासः भीमाः ऽतुविमन्यवः प्रवृद्धमतयः ऽअयासः गन्तार इति त्रीणि संबोधनानि । एवंभूता हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽजनुः जन्म ऽत्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः । ऽउत अपि च ऽये मरुतः ऽमहोभिः तेजोभिः ऽओजसा बलेन च ऽप्र ऽसन्ति प्रभवन्ति तेषां ऽवः युष्माकं ऽयामन् यामनि गमने ऽविश्वः ऽस्वर्दक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा । स्वरन्तरिक्षम् । तत् पश्यतीति वृक्षः स्वर्दक् । सर्वदोत्तिष्ठन्नित्यर्थः । ऽभयते बिभेति ॥

बृ॒हद्व॒यो म॒धव॑श्चो दधा॒तु जु॒जोष॑भिन्म॒रुतः॑ सु॒ष्टुति॑ नः ।

ग॒तो नाध्वा॑ वि ति॒राति॑ ज॒न्तुं प्र णः॑ स्पा॒र्हाभि॑रु॒तिभि॑स्तिरेत ॥ ३ ॥

बृ॒हत् । व॒यः । म॒धव॑त्ऽभ्यः । द॒धा॒तु । जु॒जोष॑न् । इ॒त । म॒रुतः॑ । सु॒ऽस्तु॒तिम् । नः॑ ।

ग॒तः । न । अध्वा॑ । वि । ति॒रा॒ति । ज॒न्तुम् । प्र । नः॑ । स्पा॒र्हाभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ । ति॒रे॒त ॥ ३ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽमधवद्भ्यः हविलक्षणाञ्जवद्भ्योऽस्मभ्यं ऽबृहत् महत् ऽवयः अक्षं ऽदधात प्रयच्छत । ऽनः अस्मदीयां ऽसुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं ऽजुजोषञ्चित् सेवन्तामेव । ऽगतः मरुद्भिः प्राप्तः ऽअध्वा मार्गः ऽजन्तुं प्राणिनं ऽन ऽवि ऽतिराति नाहन्ति । उदकेनाप्याययत्येव । यद्वा । वितिरतिर्वर्धनार्थः । नेति चार्थे । मरुद्भिर्गतो मृगंश्च जन्तुं वर्धयति । तथा ऽनः अस्मान् ऽस्पर्हाभिः स्पृहणीयाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽप्र ऽतिरेत प्रवर्धयते ॥

यु॒ष्मोतो॑ विप्रो॒ मरुतः॑ श॒तस्वी॑ यु॒ष्मोतो॑ अ॒र्वा स॒हुरिः॑ स॒हस्री॑ ।

यु॒ष्मोतः॑ स॒म्राज्य॑ ह॒न्ति वृ॒त्रं प्र त॒द्वो अ॑स्तु धू॒तयो॑ दे॒ष्णम् ॥ ४ ॥

यु॒ष्माऽऊ॑तः । वि॒प्रः । म॒रुतः॑ । श॒तस्वी॑ । यु॒ष्माऽऊ॑तः । अ॒र्वा । स॒हुरिः॑ । स॒ह॒स्री ।

यु॒ष्माऽऊ॑तः । स॒म्रा॒ज्य॑ । उ॒त । ह॒न्ति । वृ॒त्रम् । प्र । तत् । वः । अ॒स्तु । धू॒तयः॑ । दे॒ष्णम् ॥ ४ ॥

हे ऽमरुतः ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽविप्रः स्तोता ऽशतस्वी शतसंख्योपेतधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽअर्वा अभिगन्ता ऽसहुरिः शत्रूणामभिभविता स्तोता ऽसहस्री सहस्रधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽसम्राज्य युक्तो भवति । ऽउत अपि च ऽवृत्रं शत्रुं ऽहन्ति । युष्मद्रक्षको हिनस्ति । हे ऽधूतयः कम्पयितारो मरुतः ऽवः युष्माभिर्दत्तं ऽतत् प्रसिद्धं ऽदेष्णं धनं ऽप्र ऽअस्तु प्रभूतं भवतु ॥

ताँ आ रु॒द्रस्य॑ मी॒ळु॒षो वि॒वासे॑ कु॒विन्न॑स॒न्ते म॒रुतः॑ पु॒नर्नः॑ ।

यत्स॒स्वती॑ जि॒हीळि॑रे यदा॒विर॑व॒ तदे॒न ई॒महे॑ तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

ता॒न् । आ । रु॒द्रस्य॑ । मी॒ळु॒षः । वि॒वा॒से । कु॒वि॒त् । न॑स॒न्ते । म॒रुतः॑ । पु॒नः । नः॑ ।

यत् । स॒स्वती॑ । जि॒ही॒ळि॒रे । यत् । आ॒विः । अ॒व । तत् । ए॒नः । ई॒महे॑ । तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

वमीळुषः कामानां वर्धितुः रुद्रस्य ईश्वरस्य पुत्रान् वतान् मरुतः आ विवासे अहं होता परिचरामि । ते मरुतः नः अस्मभ्यं कुवित् बहुकृत्वः पुनः भूयः नंसन्ते नमन्ताम् । अभिमुखीभवन्तु । कुविच्छब्देनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् । आदराथम् । सस्वर्ता अन्तर्हितेनाप्रकाशेन यत् येन एनसा जिह्मीक्रे मरुतः कुप्येयुः आविः प्रकाशेन यत् येनैनसा च जिह्मीक्रे तुराणां क्षिप्राणां मरुतां संबन्धि तत् उभयम् एनः अपराधम् अव ईमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोनाभिदं सुक्तं मरुतो जुषन्त ।

आराचिद्वेषो वृषणो युयोत यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् । सुऽउक्तम् । मरुतः । जुषन्त ।

आरात् । चित् । द्वेषः । वृषणः । युयोत । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

मघोनां धनवतां मरुतां संबन्धिनी सुष्टुतिः या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता सा स्तुतिरस्माभिः प्र वाचि प्रोक्तासीत् । मरुतः इदम् ईदम्भूतं सूक्तं जुषन्त सेवन्ताम् । हे वृषणः कामानां वर्धितारः यूयं द्वेषः द्वेषांसि शत्रून् आराचित् दूरादेव युयोत अस्मत्तः पृथक्कृत । यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८ ॥

‘यं त्रायध्वे’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टुभौद्री मृत्युविमोचनी’ इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठयः सतोबृहत्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्तत्वात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्यः । द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा मारुत्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ ।

तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इदम् ईदम् । देवासः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्ने । वरुण । मित्र । अर्यमन् । मरुतः । शर्म । यच्छत ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः इदमिदम् इतो भयहेतोः यं स्तोतारं त्रायध्वे पालयध्वे । यं च स्तोतारं नयथ सन्मार्गं प्रापयथ । हे अग्ने वरुण मित्र अर्यमन् हे मरुतः एवमभूता हे देवाः तस्मै स्तोत्रे शर्म सुखं यच्छत दत्त ॥

युष्मार्कं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्मार्कम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तरति । द्विषः ।

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । र्षः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

हे देवाः युष्मार्कं युष्मदीयेन अवसा रक्षणेन प्रिये अहनि सर्वेषां देवानां प्रिय-भूते सुत्याभिधाने दिवसे ईजानः इष्टवान् जनः द्विषः शत्रून् तरति आक्रामति । सः यज-मानः क्षयं स्वकीयं निवासं प्र तिरते प्रवर्धयति । यः यजमानः वः युष्मभ्यं महीः

महान्ति वृषः हविलक्षणान्यन्नानि ववराय निवारणाय^१ यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं वि^२ दाशति विशेषेण ददाति । अत एव स स्वकीयं निवासं वर्धयतीत्यर्थः ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।

अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते ।

अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥ ३ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वः युष्माकं मध्ये वचरमं वचनं अवरमपि नहि परिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति । किंतु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । अद्य अस्मिन् दिने अस्माकम् अस्मदीये सुते सोमेऽभिषुते सति हे मरुतः कामिनः सोमं कामयमानाः विश्वे यूयं सचा संगत्य पिबत पानं कुरुत ॥

नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।

अभि । वः । आ । अवर्त् । सुमतिः । नवीयसी । तूयम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीया ऊतिः रक्षा पृतनासु युद्धेषु नहि मर्धति न खलु हिनस्ति । शत्रुभिः कृतां हिंसां न सहत इत्यर्थः । हे नरः नेतारै यूयं यस्मै^२ जनाय अराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः । नवीयसी नवतरा वः युष्मदीया सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः अभि आवर्त् अस्मानभ्यावर्तताम् । तथा हे पिपीषवः सोमपानकामाः यूयमपि तूयं क्षिप्रं यात आगच्छत ॥

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मो ष्वन्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । घृष्विऽराधसः । यातनं । अन्धांसि । पीतये ।

इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे घृष्विराधसः परस्परघृष्टानि सुसंहतानि^१ राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयम् अन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि पीतये भक्षणार्थं सु सुधु ओ यातन आयात । हि यस्मात् कारणात् हे मरुतः वः युष्मभ्यम् इमा इमानि हव्या हव्यानि हवींषि ररे अहं ददामि अतः कारणात् यूयम् अन्यत्र मो षु गन्तन मा गच्छत ॥

आ च नो बर्हिः सदेताविता च नः स्पर्हाणि दातवे वसु ।

अस्नेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ । च । नः । बर्हिः । सदत । अ॒वित । च । नः । स्पा॒र्हाणि । दा॒तवे । वसु ।
अ॒स्त्रेध॒न्तः । म॒रुतः । सो॒म्ये । म॒धौ । स्वा॒हा । इ॒ह । मा॒दया॒ध्वै ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं वनः अस्मदीये बर्हिः कुशमये बर्हिषि आ वसद वच उपविशत । वस्पार्हाणि स्पृहणीयानि वसु वसुनि धनानि दातवे अस्मभ्यं दातुं वनः अस्मान् अवित वच आगच्छत च । हे वमरुतः वस्त्रेधन्तः अहिंसन्तो यूयम् इह अस्मिन् यज्ञे वमधौ मदकरे वसोम्ये सोमात्मके हविषि वस्वाहा स्वाहाकारेण वमादयाध्वै मादयध्वं माद्यत ॥ ॥ २९ ॥

स॒स्वश्चि॒द्धि त॒न्वः१ शु॒म्भमा॒ना आ हं॒सासो नील॑पृ॒ष्ठा अ॒प॒स॒न् ।

वि॒श्वं श॒र्धो अ॒भितो॑ मा॒ नि षे॒द नरो॑ न र॒ण्वाः स॒र्वने॑ म॒दन्तः ॥ ७ ॥

स॒स्वरि॒ति । चि॒त् । हि । त॒न्वः । शु॒म्भमा॒नाः । आ । हं॒सासः । नील॑पृ॒ष्ठाः । अ॒प॒स॒न् ।
वि॒श्वम् । श॒र्धः । अ॒भितः । मा॒ नि । से॒द । नरः । न । र॒ण्वाः । स॒र्वने॑ । म॒दन्तः ॥ ७ ॥

वसस्वः अन्तर्हिता मरुतः वतन्वः स्वकीयान्यङ्गानि वशुम्भमानाः अलंकरणं शोभयन्तो मरुतः वनीलपृष्ठाः असितवर्णाः वहंसासः हंसा इव अपसन् आपतन्तु आगच्छन्तु । विश्वं वशर्धः व्याप्तो मरुद्गणः वमा माम् अभितः समन्तात् वनि वपेद निषीदतु । तत्र दृष्टान्तः । वसवने अस्मदीये यज्ञे वमदन्तः हृष्यन्तः वरण्वाः रमणीयाः वनरो वन मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकमेधेषु 'मरुद्गणः सांतपनेभ्यः' इत्यस्य 'यो नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या 'सांतपना इदम्' इति याज्या । तथा च सूत्रितं—'सांतपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुः' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

यो नो॑ म॒रुतो॑ अ॒भि दु॒र्हणा॑युस्ति॒रश्चि॒त्तानि॑ वस॒वो जिघा॑सति ।

द्रु॒हः पा॒शान्प्र॒ति स मु॒चीष्ट॑ त॒पिष्ठे॒न ह॒न्म॒ना ह॒न्त॒ना तम् ॥ ८ ॥

यः । नः । म॒रुतः । अ॒भि । दुः॒हणा॑युः । ति॒रः । चि॒त्तानि॑ । वस॒वः । जिघा॑सति ।
द्रु॒हः । पा॒शान् । प्र॒ति । सः । मु॒चीष्ट॑ । त॒पिष्ठे॒न । ह॒न्म॒ना । ह॒न्त॒न । तम् ॥ ८ ॥

हे वसवः प्रशस्या हे वमरुतः वनः अस्मदीयानि वचित्तानि दुर्हणायुः अशोभनं कुप्यन् वतिरः सर्वैस्तिरस्कृतः वयः जनः वमभि वजिघांसति अभिमुख्येन हन्तुमिच्छति वसः जनः वद्रुहः पापानां द्रोघुर्वरुणस्य वपाशान् अस्मासु वप्रति वस वमुचीष्ट बध्नीयात् । यूयं वतं जनं वतपिष्ठेन तप्तमेन^१ वहन्मना हननसाधनेनायुधेन वहन्तन हत हिंसि ॥

सा॒न्त॒प॒ना इ॒दं ह॒विर्म॑रु॒तस्तज्जु॑ष्ट॒न । यु॒ष्माको॑ती रि॒शाद॑सः ॥ ९ ॥

साम्॒स॒न्त॒प॒नाः । इ॒दम् । ह॒विः । म॒रुतः । तत् । जु॒ष्ट॒न । यु॒ष्माक॑ । उ॒ती । रि॒शाद॑सः ॥ ९ ॥

वसांतपनाः शत्रूणां संतापका हे वमरुतः इदं प्रत्यक्षणोपलभ्यमानं वहविः युष्मभ्यं कल्पितमिति शेषः । हे वरिशदसः रिशातां हिंसतामसितारो रिशानामत्तारो वा यूयं वयुष्माक युष्माकम् वउती ऊत्या रक्षया वतत् तादृशं हविः वजुष्टन सेवध्वम् ॥

‘गृहमेधासः’ इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘गृहमेधास आगत प्र बुध्न्या व ईरते मह्यं’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

गृहमेधास आ गत मरुतो माप भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । आ । गत । मरुतः । मा । अप । भूतन । युष्माक । ऊती । सुदानवः ॥ १० ॥

‘गृहमेधासः’ गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे ‘मरुतः’ यूयं ‘युष्माक’ युष्माकम् ‘ऊती’ ऊत्या रक्षया युक्ताः ‘आ’ गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे मरुतः ‘माप’ भूतन अपगता मा भवत । ‘भू’ प्राप्तौ’ इति धातुः ॥

वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या ‘इहेह वः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

इहेह । वः । स्वतवसः । कवयः । सूर्यत्वचः । यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

हे ‘स्वतवसः’ स्वायत्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे ‘कवयः’ क्रान्तदर्शिनः ‘सूर्यत्वचः’ सूर्यवर्णा एवंभूता हे ‘मरुतः’ यूयम् ‘इहेह’ इहेवास्मदीयं ‘यज्ञम्’ ‘आ’ वृणे आभजामि कल्पयामि ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

अत्र शौनकः—‘त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्प्रायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसित-
व्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्यृचा । एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी’ (ऋग्वि. २. ३१४-१५) ॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं ‘यजामहे’ इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यत आह । ‘सुगन्धि’ प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम् । ‘पुष्टिवर्धनं’ जग-
द्बीजम् । उर्वारुकमित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव ‘मृत्योः’
मरणात् संसाराद्वा ‘मुक्षीय’ मोचय । यथा बन्धनादुर्वारुकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा
मोचय । किं मर्यादाकृत्य । ‘मामृतात्’ । सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये (तै. सं. १. ८. ६. २)—“ शोभनः शरीरगन्धः पुष्पगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । ‘यथा’ वृक्षस्य संपुष्पितस्य
दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति’ (तै. आ. १०. ९) इति श्रुतेः । पुष्टिं
शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुक-
फलानि बन्धनाद्गुन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् ।
अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादेवां मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—‘त्र्यम्बकं
यजामहे’ इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैतदाह’ (तै. ब्रा. १. ६. १०. ५) इति ” ॥] ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
व्याख्याय निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।
अध्यायं सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'यदद्य सूर्य' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'यदद्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याद्या' इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तत्वादे-
तदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गुणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अथ । सूर्य । ब्रवः । अनागाः । उत्त्यन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।

वयम् । देवऽत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गुणन्तः ॥ १ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरकैतन्नामक देव उत्त्यन् उदयंस्त्वं यत् यदि अद्य अस्मिन्नुद्यानकाले
अस्मान् ब्रवः ब्रूयाः । किमिति । अनागाः अनागस इति । एतेऽपापा इति यदि देवेषु मध्ये
ब्रूयाः तर्हि वयं हे अदिते अदीन देव देवत्रा देवेषु देवानां मध्ये मित्राय वरुणाय च
सत्यम् अवितथं स्याम अनागसो भवेम । किंच हे अर्यमन् दातः त्वां गुणन्तः स्तुवन्तः तव
प्रियासः प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वा । उत्तरार्धं एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन्
उक्तलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गुणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि
तैर्यमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वं स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ॥

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्मन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृचक्षाः । उभे इति । उत् । एति । सूर्यः । अभि । ज्मन् ।

विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा एषः पुरतो दृश्यमानः स्यः सः सर्वैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः नृचक्षाः नृणां
मनुष्याणां द्रष्टा सूर्यः उभे द्वावापृथिव्यौ अभि अभिलक्ष्य उदेति ज्मन् अन्तरिक्षे गच्छन् ।
स विश्लेष्यते । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतः जङ्गमस्य च गोपाः गोपायिता । किं
कुर्वन् । मर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि ऋजु ऋजूनि सुकृतानि वृजिना वृजिनानि पापानि च पश्यन् ॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्थाद्या ई वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधऽस्थात् । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः ।

धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । युथाऽईव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवयोरगमनाय वसधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे
 वसस सर्पणस्वभावान् एतत्संख्याकान् वा हरितः हरिद्वर्णान्धान् अयुक्त युक्तवान् रथे । 'हरित
 आदित्यस्य' इति हि निरुक्तम् । याः हरितः ईदम् एनम् सूर्यं देवं घृताचीः घृताञ्जना उदकवत्थः ।
 उदकप्रदा इत्यर्थः । तादृश्यः सत्यो वहन्ति ता अयुक्त । अथोदितः सन् धामानि स्थानानि लोकान्
 जनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन इत्यर्थः । तांश्च युवाकुः युवां कामयमानः यः देवः सं
 वष्टे सम्यक् पश्यति यूथेव गोयूथानीव यूथपाः । स यथा सर्वं यूथं तदवान्तरगोव्यक्तिं च सम्यक्
 पश्यति तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति ॥

उद्वौ पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः ।
 यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोरर्थाय वृक्षासः अज्ञानि चरुपुरोडाज्ञादीनि मधुमन्तः माधुर्यपितानि
 तत्साधनान्योषध्यादीनि वा उत् वस्थुः संपादितान्यासन् । सूर्यः च शुक्रं दीप्तम् अर्णः अर्णव-
 मन्तरिक्षम् वा अरुहत् आरोहति । यस्मै सूर्याय तद्वमनार्थम् आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः
 अध्वनः मार्गान् रदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति । के ते । मित्रः अर्यमा वरुणः च एते
 त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः । स देव अरुहद्दिति ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरैर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरैः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।
 इमे । ऋतस्य । वावृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे मित्रः अर्यमा वरुणः च त्रयोऽपि अनृतस्य पापस्य भूरैः प्रभूतस्य चेतारः हन्तारः
 सन्ति भवन्ति हि । इमे मित्रादयः ऋतस्य यज्ञस्य दुरोणे गृहे वावृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्या
 च । कीदृशास्ते । शग्मासः सुखकराः अदितेः पुत्राः अदब्धाः अहिंसिताः ॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिचितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुः । सद्भासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति । दक्षैः ।
 अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे आदित्याः मित्रः वरुणः च । एतद्व्ययमर्थम्योऽप्युपलक्षणम् । एते दूळभासः दुर्दभाः
 अनभिभाव्याः अचेतसं चित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि दक्षैः सामर्थ्यैः चितयन्ति ।
 अपि सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं पुरुषं क्रतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं वतन्तः गच्छन्तः अंहः

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-अपि क्रतुं; घ-सामर्थ्याश्चितयति । २. क्ष-प्रज्ञानवन्तं; श-प्रकृतज्ञानवन्तं ।

३. ख-क्ष-त-न-भ-श-वतन्तः नास्ति ।

दुष्कृतं वतिरश्चित् तिरो नयन्तोऽस्मान् वसुपथा शोभनेन मार्गेण वनयन्ति प्रापयन्त्यभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥ १ ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रव्राजे चिन्मयो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अनिऽमिषा । पृथिव्याः । चिकित्वांसः । अचेतसम् । नयन्ति ।

प्रऽव्राजे । चित् । नद्यः । गाधम् । अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्य । पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे मित्रादयः वदिवः द्युलोकस्य वपृथिव्याः च संबन्धिनः वानिमिषा अनिमेषेण सर्वदा वचिकित्वांसः जानन्तः । कम् । वअचेतसम् अज्ञानम् । वनयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । वप्रव्राजे वचित् प्रवणेऽप्यत्यन्तनिम्नेऽपि देशे वनद्यः नद्याः वगाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् । ते महान्तः वनः अस्माकम् वअस्य वविष्पितस्य व्यासितस्य(?) कर्मणः वपारं वपर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्म । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः । सुदासे ।

तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधानाः । मा । कर्म । देवऽहेळनम् । तुरासः ॥ ८ ॥

यत् वशर्म सुखं गृहं वा वगोपावत् रक्षणोपेतं वभद्रं स्तुत्यम् वअदितिः अदीनोऽर्थ-मादितिर्वा वमित्रः ववरुणः च एते त्रयो देवाः वसुदासे सुदानाय मह्यं वयच्छन्ति प्रयच्छन्ति वतस्मिन् शर्मणि वतोक्तं पुत्रं वतनयं तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽप्यन्यसामान्यवचनः । तोकं बलवन्तं पुत्रम् वा सर्वतः वदधानाः धारयन्तो वयं हे वतुरासः गमनाय त्वरमाणाः वदेवहेळनं देवानां मित्रादीनां कोपनं वमा वकर्म मा कार्पम् ॥

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपुः काश्चिद्रुणधुतः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत । रिपुः । काः । चित् । वरुणऽधुतः । सः ।

परि । द्वेषऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुदासे । वृणौ । ऊँ इति । लोकम् ॥ ९ ॥

हे मित्रादयः वसः अस्मद्द्वेषी वेदिं यागसाधनं होत्राभिः । वाङ्मामैतत् । वाष्पूपाभिः स्तुतिभिः सार्धम् अव यजेत । वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवान् स्तुयादित्यर्थः । अवपूर्वो यजतिस्स्यागार्थः । स किं प्राप्नुयादिति तत्राह । ववरुणधुतः वरुणेन त्वया हिसितः सः वकाश्चित् वरिपः हिसाः प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मास्तु वअर्यमा देवः द्वेषोभिः द्वेषुभी रक्षःप्रभृतिभिः परि ववृणक्तु वर्जयतु । वउरं विस्तीर्णं लोकं स्थानं वसुदासे शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतं हे ववृषणा वर्षकौ कामानां मित्रावरुणौ ॥

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वैषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥ १० ॥

सस्वरिति । चित् । हि । समऽकृतिः । त्वेषी । एषाम् । अपीच्येन । सहसा । सहन्ते ।

युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मृळत । नः ॥ १० ॥

वृषां मित्रादीनां वसमृतिः संगतिः संहतिर्वा वसस्वः अन्तर्हिता निगूढा वृषेषी दीप्ता च भवति । तादृशा एते वप्रीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम । निगूढेन सहसा बलेन सहन्ते अभि-
भवन्त्यस्मद्दृष्टेयम् । किंच हे वृषणः अभिमतवर्षका मित्रादयः युष्मत् युष्मत्तः भिया भीत्या
रेजमानाः कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः । यस्मादेवं तस्मात् दक्षस्य युष्माकं बलस्य महिना
महिम्ना महत्त्वेन नः अस्मभ्यं मृळत उपदयां कुरुत ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । आऽयजाते । वाजस्य । सातौ । परमस्य । रायः ।

सीक्षन्त । मन्युम् । मघवानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुऽधातु ॥ ११ ॥

यः यजमानः ब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय सुमतिं शोभनां बुद्धिम्
आयजाते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम् । वाजस्य अन्नस्य सातौ
दाने निमित्ते परमस्य उत्कृष्टस्य रायः धनस्य च सातौ । तस्य अर्यः । इरयति स्तुतीः प्रेरय-
तीत्यरिः स्तोता । मन्युं स्तोत्रं मघवानः दानवैन्तोऽर्यमादयः सीक्षन्त सचन्ते । सेवित्वा
च तस्य उरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय सुधातु सुधाम शोभनस्थानं चक्रिरे कुर्वन्ते ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे देवा देवो मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेषु इयं
पुरोहितिः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा अकारि कृताभूत् । तां सेवित्वा विश्वानि सर्वाणि
दुर्गा दुःखेन गन्तव्यान्यापदः तिरः तिरस्कुरुतम् । तथा कृत्वा नः अस्मान् पिपृतं पार-
यतम् । शिष्टो गतः ॥ २ ॥

‘ उद्गां चक्षुः ’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्त वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । ‘ उद्गां सप्त ’ इत्यनु-
क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्तत्तुवान् ।

अभि यो विश्वा भुवर्नानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्वेवा चिकेत ॥ १ ॥

१. ख-स-त-न-भ-श-तासां मन्यु । २. ख-सच्यते; घ-सेवते; झ-सेवत ।

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । ततन्वान् ।

अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मन्युम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ देवयोः द्योतमानयोः वामां युवयोः चक्षुः प्रकाशकं तेजः
सुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः सूर्यः ततन्वान् तेजो विस्तारयन् उत् एति उद्गच्छति ।
अथोदितः यः देवः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभि चष्टे अभिपश्यति सः
देवः मर्त्येषु प्रवृत्तं मन्युं स्तोत्रं कर्म वा आ चिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुक्रतु अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पृणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । क्रतुऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घश्रुत् । इयति ।

यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतु इति सुऽक्रतू । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पृणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वामां युवयोः मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि सः प्रसिद्धः विप्रः मेधावी
क्रतावा यज्ञवान् दीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुत्कलक्षणो वसिष्ठः इयति प्रेरयति । यस्य
ऋषेः ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे सुक्रतू शोभनकर्माणौ अवाथः रक्षथः । यत् कर्म
शरदः बहून् संवत्सरान् आ पृणैथे आपूरयेथे स उदियति ॥

प्रोरोमित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्याद्बृहत् सुदान् ।

स्पर्शो दधाथे ओषधीषु विक्ष्वर्धग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्यात् । बृहत् । सुदान् इति सुऽदान् ।

स्पर्शः । दधाथे इति । ओषधीषु । विक्षु । ऋधक् । यतः । अनिमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् उरोः विस्तीर्णायाः पृथिव्याः अपि प्र प्ररिचाथे ।
'अस्येदेव प्र रिरिचे' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु प्रश्नवदस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्ध-
दर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् । तथा वृष्यात् गुणैर्महतः बृहत्तः
स्वरूपतोऽतिमहतः दिवः शुलांकादपि प्र रिरिचाथे हे सुदान् शोभनदानौ । किंच ओषधीषु
विक्षु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा स्पृशः रूपं दधाथे धारयेथे । किं कुर्वन्ती ।
ऋधग्यतः ऋधक्सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् अनिमिषम् अव्यवधानेन सर्वदा
रक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धधे महित्वा ।

अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंस । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्धधे । महित्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानं शंस स्तुहि । ययोर्देवयोः शुष्मः बलं रोदसी
द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन बद्धधे बध्नाति पृथक् स्थापयति इयं पृथिवीयं धौरिति
पृथक्करोति । 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. २) इति श्रुतेः । अयज्वनाम् अननुष्ठानां

१मासाः कालावयवाः १अवीराः अपुत्रा एव १अयन् यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतः १यज्ञमन्मा यज्ञार्थं १मतिमान् १यज्वा १वृजनं बलं १प्र १तिराते प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।

द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निष्यान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमाः । वाम् । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । यक्षम् ।

द्रुहः । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वाम् । निष्यानि । अचिते । अभूवन् ॥ ५ ॥

हे १अमूरा अमूदौ हे १विश्वा व्यासौ हे १वृषणौ वर्षितारौ १वां युवाभ्याम् १इमाः इमानि स्तुतिवचांसि क्रियन्ते । १यासु स्तुतिषु १चित्रम् आश्रयं १न १ददृशे न दृश्यते १न १यक्षं न पूजा दृश्यते । युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । १जनानाम् १अनृता अस्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि १द्रुहः द्रोघधारः १सचन्ते सेवन्ते । न महान्तः । १वां युवाभ्यां क्रियमाणानि १निष्यानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि १अचिते अज्ञानाय १न १अभूवन् न भवन्ति ॥

समुं वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।

प्र वां मन्मान्युचमे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

सम् । ऊँ इति । वाम् । यज्ञम् । महयम् । नमः । ऽभिः । हुवे । वाम् । मित्रावरुणा । सबाधः ।

प्र । वाम् । मन्मानि । ऊचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ १वां युवयोः १यज्ञं १नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः १समुं १महयं संपूजयाम्यहम् । तदर्थं हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १वां १सबाधः बाधायुक्तोऽहं १हुवे आह्वयामि बाधापरिहाराय । १वां युवाम् १ऊचसे सेवितुं १नवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा १मन्मानि स्तोत्राणि १प्र भवन्तिव्याख्याहारः । १कृतानि मया समूहीकृतानि १इमानि इदानीं क्रियमाणानि १ब्रह्म परिवृद्धानि स्तोत्राणि युवां १जुजुषन् प्रीणयन्तु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । देवा । पुरः । ऽहेतिः । युवभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुः । ऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

‘इयं देव’ इति मसमी गता ॥ ॥ ३ ॥

‘उत्सूर्यः’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उत्सूर्यः षळाद्यास्तिस्रः सौर्यः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्सूर्यो बृहदचीष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम् मानुषाणाम् ।

समो दिवा ददृशे रोचमानः क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्मृत ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । बृहत् । अचीषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम् । मानुषाणाम् ।

समः । दिवा । ददृशे । रोचमानः । क्रत्वा । कृतः । सुकृतः । कर्तृभिः । मृत ॥ १ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः वृहत् अत्यधिकं पुरु पुरुणि बहूनि वचीषि तेजांसि वउत्
वअश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । किं प्रति । वमानुषाणां मनुष्याणां विश्वा सर्वाणि जनिम जनिमानि
जनान् । जनशब्दः संघवचनः । तान् प्रत्युदश्रेत् । स देवः दिवा अहनि रोचमानः सन् वसमः
वदृशे । एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते । 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' (ऐ. आ. ३.२.३)
इति हि श्रुतिः । स देवः क्रत्वा सर्वस्य कर्ता वकृतः संपादितः प्रजापतिना वकर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः
वसुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः वभूत् भवति ॥

स सूर्य प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमैभिरेतशेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्नये च ॥ २ ॥

सः । सूर्य । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमैभिः । एतशेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यम्णे । अग्नये । च ॥ २ ॥

हे वसूर्य वसः प्रसिद्धस्त्वं वनः अस्मान् वप्रति वपुरः पुरस्तात् वउद्गाः उद्गच्छ । कैः साधनैः ।
वएभिः वस्तोमेभिः स्तोमैः स्तुत्यैः वएतशेभिः एतवर्णैः । स्वार्थिकः शकारः 'या जरन्ता युवशा ता'
(ऋ. सं. १. १६१. ७) 'पुरुषः कृष्णशवास्थुत्तरतः' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादिवत् । तादृशैः
वएवैः गमनशीलैरश्वैः उद्गाः । अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् वनः अस्मान् वअनागसः
अपापान् वप्र ववोचः । केभ्यः । वमित्राय ववरुणाय वअर्यम्णे वअग्नये वच । अत्र सौर्ये इतरेषां
मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादधिरूढम् । एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणेऽर्यमादीनां
संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्तुवावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नः कामं पूपुरन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतुऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥ ३ ॥

वनः अस्मभ्यं वशुरुधः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः वऋतावानः सत्यवन्तो वरुणादयः वसहस्रं
सहस्रसंख्याकं धनं ववि वरदन्तु वितरन्तु । अथवा शुरुध उक्तलक्षणाः सहस्रसंख्याका ओषधीः
रदन्तु । किंच ते वचन्द्राः आह्लादकारिणोऽस्मभ्यम् वउपमं स्तुत्यम् वअर्कम् अर्चनीयं वयच्छन्तु ।
किंच वस्तवानाः अस्माभिः स्तूयमानाः वनः अस्माकं वकामम् अपेक्षितं वपूपुरन्तु पूरयन्तु ।
हे सूर्य त्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जङ्गुः सुजनिमान ऋष्वे ।

मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः । ये । वाम् । जङ्गुः । सुजनिमानः । ऋष्वे इति ।
मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायोः । मा । मित्रस्य । प्रियतमस्य । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे ऽद्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे ऽअदिते अखण्डनीये । एतत् द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन संबो-
धनम् । हे ऽऋष्वे । महन्नामैतत् । हे महत्यौ ऽनः अस्मान् ऽत्रासीथां रक्षतम् । ऽये वयं
ऽसुजनिमानः शोभनजन्मानः ऽवां युवां ऽजङ्गुः ज्ञातवन्तः स्म । किञ्च वयं ऽवरुणस्य ऽहेळे
क्रोधे ऽमा ऽभूम । तथा ऽवायोः मा भूम । तथा ऽनृणां स्तुतिनेतृणां मनुष्याणां ऽप्रियतमस्य
ऽमित्रस्य हेळे ऽमा भूम ॥

‘प्र बाहवा’ इति पञ्चमी मैत्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘प्र
बाहवा सिसृतं जीवसे नो यदंहिष्टं नातिविधे सुदान्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।

आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।

आ । नः । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥ ५ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ऽबाहवा युवाभ्यां बाहू ऽप्र ऽसिसृतं प्रसारयतं हविः-
स्वीकाराय धनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । ऽऋः ऽजीवसे अस्माकं जीवनाय । किञ्च ऽनः
अस्माकं ऽगव्यूतिम् । गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः । तां तृणादिप्ररोहाय
ऽघृतेन उदकेन ऽआ समन्तात् ऽउक्षतं सिञ्चतम् । किञ्च ऽनः अस्मान् ऽजने अस्मत्समाने मनुष्य-
समूहे वा नोऽस्मान् ऽश्रवयतं विश्रुतं कुरुतम् । हे ऽयुवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र व्याप्तौ वा युवां
ऽमे मम ऽइमा इमानि ऽहवा आह्वानानि ऽश्रुतं शृणुतम् ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुगा । नः । विश्वा । सुपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

ऽमित्रः ऽवरुणः ऽअर्यमा चैते त्रयो देवाः ऽनु अद्य ऽनः अस्माकं ऽत्मने आत्मने आत्महिताय
ऽतोकाय पुत्राय च ऽवरिवः धनं ऽदधन्तु प्रयच्छन्तु । ऽनः अस्माकं ऽविश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि
ऽसुगा सुगमनानि ऽसुपथानि च ऽसन्तु भवन्तु । शिष्टं गतम् ॥ ॥ ४ ॥

‘उद्वेति’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्यं त्रैष्टुभम् । आद्याश्चतस्रः पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च
सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्चा मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुकान्तम्—‘उद्वेतीति चार्धपञ्चमाः’
इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समविन्यक्तमांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुऽभगः । विश्वऽचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मैऽइव । यः । समऽअविन्यक् । तमांसि ॥ १ ॥

वउद्वेति उद्गच्छत्ययं वसूर्यः वसुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो वा विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां साधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । मित्रस्य वरुणस्य च चक्षुः प्रकाशकः देवः द्योतमानः । यः देवः चर्मैव चर्माणीव तमांसि समविन्यक् सह विचति संवेष्टयति स महानुभावो देव उद्वेति ॥

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।

समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्त्यदेतुशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रऽसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।

समानम् । चक्रम् । परिऽआविवृत्सन् । यत् । एतः । वहति । धुऽसु । युक्तः ॥ २ ॥

अयं सूर्यस्य सूर्यः । विभक्तिव्यत्ययः । उद्वेति उद्गच्छति । कीदृशोऽयम् । जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता महान् पूज्यः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते । समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा पर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यत् रथचक्रं धूर्षु रथस्य युक्तः एतः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः वहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (ऋ. सं. १. १६४. २) इत्युक्तम् ॥

विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्वैरुदैत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

विऽभ्राजमानः । उषसाम् । उपऽस्थात् । रैः । उत । एति । अनुऽमद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द । यः । समानम् । न । प्रऽमिनाति । धाम ॥ ३ ॥

अयं सूर्यः विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः उषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये रैः स्तोत्रभिः अनुमद्यमानः सन् उदेति । किञ्च एषः देवः द्योतमानः सविता मे मह्यं चच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । यः देवः समानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं धाम स्वीयं तेजःस्थानं न प्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दुरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृण्वन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः । रुक्मः । उरुऽचक्षाः । उत् । एति । दुरेऽअर्थः । तरणिः । भ्राजमानः ।

नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रऽसूताः । अयन् । अर्थानि । कृण्वन् । अपांसि ॥ ४ ॥

अयं सूर्यः ॥ रुक्मः रोचमानः ॥ उरुचक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् ॥ दिवः अन्तरिक्षात् ॥ उदेति ।
यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । कीदृशोऽयम् । ॥ दूरे अर्थः दूरे गन्ता । अर्थोऽर्तः ।
दूरे प्रार्थमानो वा । ॥ तरणिः तारकः ॥ भ्राजमानः दीप्यमानः सञ्जुदेति । ॥ नूनं निश्चयं ॥ जनाः
सर्वे प्राणिनः ॥ सूर्येण प्रेरकेण देवेन ॥ प्रसूताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः ॥ अर्थानि गन्तव्यानि
अनुष्ठेयानि ॥ अपांसि कर्माणि ॥ कृणवन् कुर्वन्ति ॥

यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नवेति पार्थः ।

प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र । चक्रुः । अमृताः । गातुम् । अस्मै । श्येनः । न । दीयन् । अनु । एति । पार्थः ।

प्रति । वाम् । सूरै । उत् । उदिते । विधेम । नमः । ऽभिः । मित्रावरुणा । उत । हव्यैः ॥ ५ ॥

॥ यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे ॥ अमृताः अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः ॥ अस्मै सूर्याय ॥ गातुं मार्गं ॥ चक्रुः
अकुर्वन् तत् ॥ पार्थः अन्तरिक्षम् ॥ अन्वेति अनुगच्छति । क इव । ॥ दीयन् गच्छन् ॥ श्येनो ॥ न
शंसनीयगमनो गुप्त्र इव । अयमर्घर्चः सूर्य इत्युक्तम् । हे ॥ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ॥ वां युवां ॥ सूरै
सूर्ये ॥ उदिते सति प्रातःसवने ॥ नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः ॥ उत अपि च ॥ हव्यैः हविर्भिश्च
॥ प्रति ॥ विधेम परिचरेम ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नू । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘नू मित्रः’ इति षष्ठी गता ॥ ॥ ५ ॥

‘दिवि क्षयन्ता’ इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं मैत्रावरुणम् । ‘दिवि पञ्च’
इत्यनुक्रमणिका । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र आद्यस्त्रुचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—‘दिवि क्षयन्ता
रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराश्विना गतं नः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।

हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । निः । ऽनिजः । ददीरन् ।

हव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा । सुऽजातः । राजा । सुऽक्षत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥ १ ॥

॥ दिवि शुलोकेऽन्तरिक्षे ॥ पृथिव्यां च वर्तमानस्य ॥ रजसः उदकस्य ॥ क्षयन्ता । क्षयति-
रैश्वर्यकर्मा । स्वामिनौ भवथः । हे मित्रावरुणौ ॥ वां युवाभ्यां प्रेरिता मेघाः ॥ घृतस्य ॥ निर्णिजः
उदकस्य रूपाणि ॥ ददीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि ।
घृतानीत्यर्थः । तानि ददीरन् दीयन्ते । ॥ नः अस्माकं संबन्धि ॥ हव्यं ॥ मित्रः ॥ सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः
॥ अर्यमा ॥ राजा सर्वस्य स्वामी ॥ सुक्षत्रः शोभनबलः ॥ वरुणः चैते ॥ जुषन्त सेवन्ताम् ॥

१. क्ष-त-न-भ-श-घृतस्य च ।

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।

इळीं नो मित्रावरुणोत् वृष्टिमर्ब दिव इन्वतं जीरदान् ॥ २ ॥

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।

इळीम् । नः । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् ।

अर्ब । दिवः । इन्वतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ २ ॥

हे राजाना सर्वस्य स्वामिनी हे महः महतः ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा गोपा गोपायितारौ । सुबामन्त्रिते 'पराङ्गवत्स्वरे' इति पराङ्गवन्नावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातत्वम् । हे सिन्धुपती नद्याः पालयितारौ हे क्षत्रिया बलवन्तौ युवाम् अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ यातम् आगच्छतम् । किञ्च हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे जीरदान् क्षिप्रदानौ युवां नः अस्मभ्यम् वृष्णाम् अन्नम् उत अपि च पुष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च दिवः अन्तरिक्षात् अव अवस्तात् इन्वतं प्रेरयतम् ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवधर्था न आदरिः सुदासे इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । देवः । अर्यः । प्र । साधिष्ठेभिः । पृथिभिः । नयन्तु ।

ब्रवत् । यथा । नः । आत् । अरिः । सुदासे । इषा । मदेम । सह । देवऽगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः वरुणः देवः अर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि नः अस्मान् तत् तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा साधिष्ठेभिः साधकतमैः पृथिभिः मागैः नयन्तु प्रापयन्तु । किञ्च नः अस्मान् सुदासे शोभनदानाय जनाय अरिः अर्यमा यथा ब्रवत् अमावजुकस्य इति श्रूयान्तथा कुर्वन्तु । अर्यम्णः पुनरभिधानमादरार्थम् । देवगोपाः देवा यूयं गोपायितारो येषामस्माकं ते वयम् इषा युष्माभिर्दातव्येनाग्नेन सह पुत्रादिसहिताः मदेम हव्येम् ॥

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमुर्ध्वा धीतिं कृण्वद्धारयच्च ।

उक्षेथां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यः । वाम् । गर्तम् । मनसा । तक्षत् । एतम् । ऊर्ध्वम् । धीतिम् । कृण्वत् । धारयत् । च ॥

उक्षेथाम् । मित्रावरुणा । घृतेन । ता । राजाना । सुक्षितीः । तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ ययः^१ वं युवयोः एतं गर्तं यथं मनसा तक्षत् स्तोमेन संकल्पयेत् तथा कृत्वा ऊर्ध्वम् उन्नतां धीतिं कर्म स्तिरूपं कृण्वत् कुर्यात् उर्यैः स्तुथात् एवं कृत्वा धारयच्च यागे धारयेत् हे राजाना स्वामिनी मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ता तां युवां जनं घृतेन उदकेन उक्षेथां सिञ्चतम् । तस्मै सुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः तर्पयेथाम् । यथा सुक्षितयो भवन्ति तथा तर्पयेथामिति ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंम्ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे । वायुर्गन्तादित्यः । स एवार्थमा । तस्मै च एष स्तोमः स्तवः अयामि अकारि । किमिव । शुक्रः दीप्तः सोमः न युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमो यथा दीयते तद्वत् । धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविष्टं रक्षतम् । पुरंधीः स्तुतीः जिगृतं प्रबुध्यतम् । अन्यद्वतम् ॥ ॥ ६ ॥

‘प्रति वां सूरै’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पं मैत्रावरुणम् । ‘प्रति वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशाब्देऽप्येष नृचः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्वेनुः प्रत्नस्य’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ।

ययोरसुर्यमक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्नु ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । सूरै । उत्ऽइते । सूऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पूतऽदक्षम् ।

ययोः । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । अऽचिता । जिगत्नु ॥ १ ॥

सूरैः सूर्यैः उदिते प्रातःसवने मित्रं पूतदक्षं शुद्धबलं वरुणं वामं सूक्तैः हुवे आह्वये । ययोः मित्रावरुणयोः अक्षितम् अक्षीणमत एव ज्येष्ठम् असुर्यं बलम् अचिता आशित उपचिते सूरसंघैरुपेते यामन् यामनि संग्रामे विश्वस्य शत्रुसंघस्य जिगत्नु जेतुं भवति ॥

ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्नाहं च ॥ २ ॥

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । करतम् । ऊर्जयन्तीः ।

अश्याम । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । द्यावा । च । यत्र । पीपयन् । अहं । च ॥ २ ॥

यता हि तौ खलु देवौ देवानां मध्ये असुरा बलवन्तौ । अर्या अर्यौ तौ सर्वस्येश्वरौ यता तौ नः अस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः ऊर्जयन्तीः प्रवृद्धाः करतं कुरुतम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वामं युवाम् अश्याम व्याप्नुयाम । यत्र यस्यां युवयोऽर्थास्तौ द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते । अहं च । एतद्वात्रेरूपलक्षणम् । अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान् प्याययेयुः ॥

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।

ऋतस्य मित्रावरुणा पृथा वामपो न न्नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । भूरिऽपाशौ । अनृतस्य । सेतु इति । दुरत्येतु इति दुःऽअत्येतू । रिपवे । मर्त्यीय ।
 ऋतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम् ॥ ३ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ १भूरिपाशौ प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ १अनृतस्य यागरहितस्य १सेतु
 सेतुबद्धधकी १रिपवे १मर्त्याय वैरिजनाय १दुरत्येतु दुरतिक्रमौ भवतः । हे १मित्रावरुणा तादृशौ
 मित्रावरुणौ १वां युवयोः १ऋतस्य यज्ञस्य युवयोरथायानुष्ठीयमानस्य यागस्य १पथा मार्गेण
 १दुरिता दुःस्थानि १तरेम् १नावा १अपो १न प्रभूतान्युदकानीव ॥

मैत्रावरुणे पशौ ' आ नो मित्रावरुणा ' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ नो मित्रा-
 वरुणा हव्यजुष्टिं युवं^१ वस्त्राणि पीवसा वसाये^२ ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिळाभिः ।

प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्रः । दिव्यस्य । चारोः ॥ ४ ॥

हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १नः अस्माकं १हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञम् १आ
 गच्छतमिति शेषः । आगत्य च १इळाभिः अक्षैः सह १घृतैः उदकैः १गव्यूतिम् अस्मदीयां
 भूमिम् १उक्षतं सिञ्चतम् । १वां युवां १प्रति १अत्र अस्मिंल्लोके १वरम्^१ उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा क
 १आ यच्छेदिति शेषः । अतः केवलं रूपयैव १दिव्यस्य दिवि भवस्य १चारोः चरणीयस्य १उद्रः
 उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्तलक्षणमुदकं १पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

' एष स्तोमः ' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

' प्र मित्रयोः ' इत्येकोनविंशत्युचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' प्र
 मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्यास्त्रयः प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्ध्याद्या दशादित्यास्तिस्रः सौर्यः ' इति । दशमी बृहत्याकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्ध्याद्यास्त्रयोदश्यान्ता आदित्यदेवताः चतुर्दश्याद्यास्तिस्रः सूर्यदेवताः । आद्यन्त्यौ तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यदिनसवने मैत्रावरुणश्च आदितो नवर्चः शस्याः । ' प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिप्लवचद्वयोः स्तोमबुद्धिनिमित्तमावापार्यां आघाः षड्वचः । सूत्रितं च— ' प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट् ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

१. ख-सेतुबद्धकी; घ-सेतुबंधकी; ऋ-सेतुबंधको; न-सेतुबंधकी । २. ख-भ-युवां
 स्तोमेभिर्देवयतो अभिना । ३. ख-स-त-न-श-वां युवां प्रति वरं ।

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शुष्यः । नमस्त्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र । मित्रयोः । वरुणयोः । स्तोमः । नः । एतु । शुष्यः । नमस्त्वान् । तुविऽजातयोः ॥ १ ॥

१ मित्रयोर्वरुणयोः । मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् । २ तुविजातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः ३ नः अस्मदीयः ४ शुष्यः सुखकरः ५ नमस्त्वान् अन्नवान् हविर्भिर्युक्तः ६ स्तोमः स्तोत्रं ७ प्र एतु गच्छतु । ८ 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (तै. सं. २. ४. १०. १) इति श्रुतिः । अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनः पुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहुनामुपकारायानयोः प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् ॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुर्यीय प्रमहसा ॥ २ ॥

या । धारयन्त । देवाः । सुऽदक्षा । दक्षऽपितरा । असुर्यीय । प्रऽमहसा ॥ २ ॥

१ या यौ युवां २ धारयन्त । के । ३ देवाः आदिकर्तारः ४ असुर्याय बलकरणाय । कीदृशौ युवाम् । ५ सुदक्षा शोभनबलौ ६ दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थः । ७ प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितृणाम् । मित्र साधयतुं धियः ॥ ३ ॥

ता । नः । स्तिऽपा । तनुऽपा । वरुण । जरितृणाम् । मित्र । साधयतम् । धियः ॥ ३ ॥

१ ता तौ २ स्तिपा । स्थायन्त इति स्तयो गृहाः । तान् पात इति स्तिपौ । ३ तनूपा तन्वः पातारौ हे ४ वरुण हे ५ मित्र उक्तलक्षणौ युवां ६ जरितृणां ७ नः अस्माकं ८ धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि ९ साधयतं फलवन्ति कुस्तम् ॥

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । सूर । उतऽइते । अनागाः । मित्रः । अर्यमा । सुवाति । सविता । भगः ॥ ४ ॥

१ यत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् २ अद्य अस्मिन् काले ३ सूर उदिते सति प्रातःसवने ४ अनागाः पापहन्ता ५ मित्रोऽर्यमा ६ सविता ७ भगः चैते प्रत्येकं ८ सुवाति प्रेरयेत् । अथवा । अनागा मित्रोऽर्यमा दाता भवतु । तदीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥

सुप्रवीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सुदानवः । ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रऽअवीः । अस्तु । सः । क्षयः । प्र । नु । यामन् । सुऽदानवः ।

ये । नः । अंहः । अतिऽपिप्रति ॥ ५ ॥

१ सः २ क्षयः स निवासः ३ सुप्रवीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण ४ नु क्षिप्रं भवतिवति शेषः । कदेति उच्यते । ५ हे सुदानवः सुदानाः युष्माकं ६ यामन् यामनि गमने सति । कीदृशानां गमने । ७ ये यूयमागत्य ८ नः अस्माकम् ९ अंहः पापम् १० अतिपिप्रति अतिपारयथ तेषां गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वराजः । अदितिः । अदब्धस्य । व्रतस्य । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

उत अपि च एवे मित्रादयस्त्रयः । स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः । अदितिः तेषां माता च सन्ति । अदब्धस्य अहिंसितस्य^१ । महः महतः । व्रतस्य अस्य कर्मणः । राजानः स्वामिनः ते । ईशते समर्था भवन्ति । अभिमतं दातुमिति शेषः । अधवैवं योज्यम् । ये^२ मित्रादयोऽदितिश्चादब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशते-स्मभ्यं तदातुम् ॥

‘प्रति वाम्’ इत्येष तृचश्चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

प्रति । वाम् । सूर । उत ईशते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् । अर्यमणम् । रिशादसम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ । मित्रं त्वां । वरुणं च युवां । रिशादसं शत्रूणामन्तारम् । अर्यमणं च । प्रति प्रात्येकं । गृणीषे स्तुवे । कदेति उच्यते । सूरं सूर्यं देवे । उदिते सति । प्रातरित्यर्थः ॥

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया । हिरण्यया । मतिः । इयम् । अवृकाय । शवसे । इयम् । विप्रा । मेधसातये ॥ ८ ॥

हिरण्यया हितरमणीयेन । राया धनेन सहिताय । अवृकाय अहिंस्याय । शवसे अस्माकं बलाय । इयम् इदानीं क्रियमाणा । मतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः ॥ हिरण्ययेत्यत्र ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ किंच हे । विप्राः प्राज्ञाः । इयम् एव स्तुतिः । मेधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिभिः । सह ।

इषम् । स्व । रिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे । देव । वरुण । ते वयं तव स्तोतारः । स्याम समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किंतु । सूरिभिः स्तोतृभिर्भक्तैर्विभिः । सह । तथा हे । मित्र देव । ते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम । किंच । इषम् अन्नं । स्वः उदकं । च । धीमहि धारयामहे ॥

आश्विनशस्त्रे ‘बहवः सूरचक्षसः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बहवः सूरचक्षसोऽभिजिह्वा ऋतावृधः ।

ग्रीणि ये येष्टुर्विदथानि धीतिभिर्विश्वा नि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बहवः । सूरऽचक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः ।

त्रीणि । ये । येसुः । विदथानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥ १० ॥

वबहवः महान्तः वसूरचक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा । वअग्नि-
जिह्वाः । अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः । वऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादयः ।
किञ्च वये वत्रीणि विश्वानि व्याप्तानि विदथानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि परिभूतिभिः
परिभावुकैः वधीतिभिः कर्मभिः वयेसुः प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशतेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् ।
अथवात्रैव ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्तिवत्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

वि ये दधुः शरदं मासमादह्यज्ञमुक्तुं चादचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधुः । शरदम् । मासम् । आत् । अहः । यज्ञम् । अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् ।

अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥ ११ ॥

वये मित्रादयः वशरदं संवत्सरं वि वदधुः अकुर्वन् वआत् अनन्तरमेव वमासम् अनन्तरम्
वअहः अनन्तरमहःसाध्यं वयज्ञम् वआत् अनन्तरम् वअक्तुं रात्रिं वच वऋचं मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र
आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षितः^१ । ते वरुणः वमित्रः वअर्यमा च त्रयः
वअनाप्यम् अन्यैरप्राप्तं वक्षत्रं बलं वराजानः राजमानाः वआशत व्याप्तवन्तः ॥

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमृतस्व रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तैः । सूरैः । उत्ऽइते ।

यत् । ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ १२ ॥

वतत् प्रसिद्धम् वअद्य अस्मिन् यागकाले ववः युष्मान् वमनामहे याचामहे । कैः साधनैः ।
वसूक्तैः । कस्मिन् काले । वसूर उदिते । प्रातःकाल इत्यर्थः । वयत् धनं हे वऋतस्य उदकस्य
वरथ्यः नेतारः वयूयं वरुणादयः वओहते । यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुरुष-
व्यत्ययः । ओहध्व इत्यर्थः । तद्वन्न मनामहे इति ॥

ऋतावान् ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।

तेषां वः सुम्ने सुच्छदिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतऽवानः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः । घोरासः । अनृतऽद्विषः ।

तेषाम् । वः । सुम्ने । सुच्छदिऽष्टमे । नरः । स्याम । ये । च । सूरयः ॥ १३ ॥

ये यूयम् वऋतावानः ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा वऋतजाताः । उक्त ऋतज्ञाद्विषः ।
तदर्थमुत्पन्नाः । अथवा ऋतात् प्रजापतेः^१ सकाशादुत्पन्नाः । वऋतावृधः उक्तार्थस्य ऋतस्य वर्धयितारः

वघोरासः घोराः वअनृतद्विषः अयष्टद्वेष्टारः वतेषां ववः युष्माकं वसुच्छर्दिष्टमे सुक्षतमे वसुन्ने धने अस्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वयं वये वच अन्ये वसूरयः स्तोतारस्ते सर्वे वस्याम भवेम ॥

सोमातिरेके माध्यंदिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे 'उदु त्यत्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'वष्महौ असि सूर्योदु त्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियस्मृचः । सूत्रितं च—'उदु त्यद्दर्शतं वपुरुदु त्ये मधुमत्तमाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । दर्शतम् । वपुः । दिवः । एति । प्रतिह्वरे ।

यत् । ईम् । आशुः । वहति । देवः । एतशः । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥ १४ ॥

वत्यत् तत् वदर्शतं दर्शनीयं ववपुः मण्डलं वदिवः अन्तरिक्षस्य वप्रतिह्वरे समीपे वउदु वएति उदेति । उ इति पूरणः । वयदीं यदेतन्मण्डलम् वआशुः शीघ्रगामी वएतशः एतवर्णोऽश्वो ववहति धारयति । किमर्थम् । वविश्वस्मै सर्वस्मै वअरं वचक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय ॥

शीर्ष्णःशीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णःऽशीर्ष्णः । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रजः ।

सप्त । स्वसारः । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरितः । रथे ॥ १५ ॥

वशीर्ष्णःशीर्ष्णः सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयार्थे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः^१ । सूर्यं वहन्तीत्यनेन संबध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । वीप्सया तस्य कार्त्स्न्यमुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः । वजगतः जङ्गमस्य वतस्थुषः स्थावरस्य वपतिं स्वामिनं वरथे वर्तमानं वसूर्यं वसुविताय^२ कल्याणाय^३ वविश्वं वरजः वसमया सर्वलोकस्य समीपे । 'अभितः-परितःसमया' (पा. म. २. ३. २. १) इत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया । वसप्त सप्त-संख्याकाः वस्वसारः अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्यः वहरितः हरितवर्णा अश्वाः वहन्ति ॥ ॥१०॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६ ॥

तत् । चक्षुः । देवऽहितम् । शुक्रम् । उत्तुच्चरत् । पश्येम । शरदः । शतम् ।

जीवेम । शरदः । शतम् ॥ १६ ॥

वतत् प्रसिद्धं वचक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं वदेवहितं देवानां हितम् । तेषां हविःस्वीकारस्यैतदधीनत्वात्^१ । अथवा देवेन हितं वशुक्रं निर्मलं सूर्यमण्डलम् वउच्चरत् उद्गच्छति । तत् वशरदः वशतं शतसंवत्सरं वपश्येम । वजीवेम वशरदः वशतम् । पुनःश्रुतिरादरायां ॥

१. ख-सर्वशिरसे* । २. ख-ज्ञ-त-न-म-श-'सुविताय कल्याणाय' नास्ति । ३. ख-हविः-स्वीकारस्यैतदधीनत्वात्; झ-त१-२-४-हविःस्वीकारस्यैतदीयाधीनत्वात्; त३-हविःस्वीकारस्यैतदीयाधीनत्वात्; न-हविःस्वीकारस्यैतदीयाधीनत्वात्; श१-हविर्वहनादय तदीयाधीनत्वात्; श२-हविः-स्वीकारस्यैतदधीनत्वात् ।

पृष्ठथाभिप्लवषडहयोः स्तोमनिमित्त आवापे 'काव्येभिरदाभ्या' इति तृचः । 'काव्येभिर-
दाभ्येति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः । अदाभ्या । आ । यातम् । वरुण । द्युमत् । मित्रः । च । सोमपीतये ॥ १७ ॥

हे ऽअदाभ्या अदग्भनीयौ हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽद्युमत् द्युतिमन्तौ युवां ऽकाव्येभिः
अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः ऽआ ऽयातम् । किमर्थम् । ऽसोमपीतये सोमपानाय ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । धामऽभिः । वरुण । मित्रः । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।

पिबतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽअद्रुहा अद्रोग्धारौ युवां ऽदिवः द्युलोकसंबन्धिभ्यः ऽधामभिः
धामभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभिः सार्धम् ऽआ ऽयातम्
अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च ऽआतुजी शत्रूणां सर्वतो हिंसकावादातारौ वा धनानामेवंपूर्णौ
सन्तौ ऽसोमं ऽपिबतम् । 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' । अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १९ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे ऽनरा यागनेतारौ ऽआहुतिं सोमलक्षणां ऽजुषाणौ प्रीयमाणौ
सन्तौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हेऽऽमृतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ युवां ऽसोमं
ऽपातं पिबतम् ॥ ॥ १९ ॥

'प्रति वां रथम्' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् । 'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्य-
नुक्रमणिका । ऋषिर्वसिष्ठः । छन्दश्छिष्टुप् । तुष्टादिपरिभाषयैतदादीनि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ।
प्रातरनुवाक आश्विने कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्यम् । तथा च सूत्रं—
'प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रति वां रथं नृपती जरध्वै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।

यो वां दूतो न धिष्ण्यावजीगरच्छा सुनुर्न पितरा विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरध्वै । हविष्मता । मनसा । यज्ञियेन ।

यः । वाम् । दूतः । न । धिष्ण्यौ । अजीगः । अच्छ । सुनुः । न । पितरा । विवक्मि ॥ १ ॥

हे ऽनृपती नृणामृत्विग्यजमानानां स्वामिनावश्विनौ ऽवां युवयोः ऽरथं ऽजरध्वै । जरा
स्तुतिः । स्तोतुं ऽप्रति गच्छामीति शेषः । केन' साधनेनेति' तदुच्यते । ऽहविष्मता हविर्युक्तेन
ऽयज्ञियेन यज्ञार्हणेन ऽमनसा स्तोत्रेण । ययः रथो वां हे ऽधिष्ण्यौ धिष्णाहौ । धिष्णा स्तुतिः ।
ऽवां युवां ऽदूतो ऽन दूत इव ऽअजीगः जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तुं तं रथम् ऽअच्छा

विवक्मि आवक्मि । प्रबोधने दृष्टान्तः । वसूनुर्न वपितरा पुत्रो मातापितराविव । अथवात्र यो रथो युवामजीगः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवक्मीति वा योज्यम् ॥

अशौच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।

अचैति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशौचि । अग्निः । समऽइधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमसः । चित् । अन्ताः ।

अचैति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥ २ ॥

वअस्मे अस्माभिः वसमिधानः समिध्यमानः सन् वअग्निः वअशौचि दीप्यते । वतमसश्चित् तमसोऽपि वअन्ताः पर्यन्ताः प्रदेशाः वउपो वअदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वैः । वकेतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः सूर्यः वदिवो वदुहितुः वउषसः वपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वश्रिये शोभायै वजायमानः सन् वअचेति ज्ञायते । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरगमनसमयः । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अभि वा नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्कान् ।

पूर्वीभिर्यातं पथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुहोता । स्तोमैः । सिषक्ति । नासत्या । विवक्कान् ।

पूर्वीभिः । यातम् । पथ्याभिः । अर्वाक् । स्वऽविदा । वसुमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे वअश्विना ववां युवां वसुहोता सुष्ठु देवानां स्तोता वविवक्कान् स्तुतीनां वक्ताहं हे वनासत्या सत्यभूतौ । इदमश्विनावित्यत्र योज्यम् । वस्तोमैः वसिषांसे सेवते । अतः वअर्वाक् अस्मदभिमुखं वपूर्वीभिः वपथ्याभिः पूर्वक्षुण्णैर्माणैः वस्वर्विदा स्वर्गमुदकं वा जानता स्वरणवता वा ववसुमता धनवता वा वरथेन वयातं गच्छतम् ॥

अवोर्वा नूनमश्विना युवाकुर्वे यद्वा सुते माध्वी वसूयुः ।

आ वां वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे मुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसूयुः ।

आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुऽमुता । मधूनि ॥ ४ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वअवोः रश्मिभिर्युवाभ्यां वयुवाकुः युवां कामयमानोऽहं वनूनम् अथ स्वभूतो भवामीति शेषः । यत् यस्मात् हे वमाध्वी मधुरस्य सोमस्याहो मधुविद्यासंबन्धिनौ वा ववां युवां वसुते अभिषुते सोमे ववसूयुः वसुकामः वहुवे स्तौमि अतो वां स्वभूतः । ववां युवाम् वआ वहन्तु । के । वस्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः वअश्वाः । एतयोरतिप्रवृद्धत्वाच्छीघ्रगते-
रेषितत्वाच्च स्थविरैरेव भाव्यम् । आगमनानन्तरम् वअस्मे अस्माभिः वमुषुता सुष्ठुभिषुतानि वमधूनि मधुररसान् वपिबाथः पिबतम् ॥

प्राचीं देवाश्विना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसूयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृध्राम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् ।
विश्वः । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधीः ।
ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ युवां ऽप्राचीम् ऋज्वीम् ऽअमृध्राम् अहिसितां ऽवसूयुं
धनमिच्छन्तीं ऽमे मम ऽधियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा ऽसातये लाभायोचितां ऽकृतं कुरुतम् । किंच
ऽवाजे ऽआ संग्रामेऽपि ऽविश्वः ऽपुरंघीः अस्मदीया बुद्धीः ऽअविष्टं रक्षतम् । हे ऽशचीपती ।
शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकौ ऽता तौ युवां ऽशचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः
ऽनः अस्मान् ऽशक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नांसो देववीति गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आसु । प्रजाऽवत् । रेतः । अह्यम् । नः । अस्तु ।
आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः । सुरत्नांसः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मान् ऽआसु ऽधीषु एषु कर्मसु ऽअविष्टं रक्षतम् । ऽनः
अस्मभ्यम् ऽअह्यम् अक्षीणं ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं ऽरेतः ऽअस्तु । ऽवां युवयोरनु-
ग्रहाल्लब्धे ऽतोके पुत्रे ऽतनये तत्पुत्रादौ च ऽतूतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः ऽसुरत्नांसः शोभन-
धनाश्च सन्तः ऽदेववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तियस्मिस्तादृशं यज्ञम् ऽआ ऽगमेम आगच्छेम ॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेळता मनसा यातमर्वागश्रन्ता हव्यं मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये । निऽधिः । हितः । माध्वी इति । रातः । अस्मे इति ।
अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्रन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

ऽएषः पुरतो दीयमानः ऽस्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे ऽमाध्वी मधु-
प्रियावश्विनौ ऽवां युवयोः पुरतः ऽनिधिः निधिस्थानीयः ऽहितः स्थापितः ऽअस्मे अस्माभिः ऽरातः
दत्तः संकल्पितः संनिहितः । किमिव । ऽसख्ये सख्यार्थं ऽपूर्वगत्वेव पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा
प्रियं जनयन् स्वाभिनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद् ऽअहेळता अक्रुध्यता ऽमनसा
अनुग्रहयुक्तेन चेतसा ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽअश्रन्ता ऽहव्यं हविः
सोमादिकमभन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र । ऽमानुषीषु ऽविक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एकस्मिन्योगे भ्रुणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता ये वां धूषु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । योगे । भ्रुणा । समाने । परि । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ।
न । वायन्ति । सुऽभ्वः । देवऽयुक्ताः । ये । वाम् । धूऽसु । तरणयः । वहन्ति ॥ ८ ॥

हे ऽभुरणा सर्वस्य भर्तारौ युवयोः ऽएकस्मिन् ऽसमाने उभयसाधारणे ऽद्योगे अस्मद्विषये सति ऽवां युवयोः ऽरथः ऽसप्त ऽस्रवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा गङ्गाद्याः ऽपरि ऽगात् परिगच्छति । शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः^१ । तद्वथानुकूलाः ऽसुम्बः सुभवनाः ऽदेवयुक्ताः देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता अन्धाः शीघ्रगमने^२ ऽन ऽवायन्ति न द्रुष्यन्ति न भ्राम्यन्ते । ऽये अन्धाः ऽवां ऽधूर्ध्वं रथस्य ऽतरण्यः तारकाः शीघ्रगन्तारः ऽवहन्ति युवां ते न वायन्तीति ॥

असश्वता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सुनृताभिस्तिरन्ते गव्यां पृश्नन्तो अश्व्यां मघानि ॥ ९ ॥

असश्वता । मघवत्ऽभ्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मघऽदेयम् । जुनन्ति ।

प्र । ये । बन्धुम् । सुनृताभिः । तिरन्ते । गव्यां । पृश्नन्तः । अश्व्यां । मघानि ॥ ९ ॥

ऽअसश्वता कुत्राप्यसज्यमानौ युवां ऽमघवद्भ्यः धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय ऽभूतं ऽहि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुग्राह्या एव विशेष्यन्ते । ऽये ऽराया धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा ऽमघदेयं दातव्यं मघं धनं हविलक्षणं वा ऽजुनन्ति प्रेरयन्ति यच्छन्ति । ऽये च ऽबन्धुम् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । तं स्वसंबन्धिनम् । अथवा फलेन बध्नातीति बन्धुरध्वर्वादिः । तं ऽसुनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः ऽप्र ऽतिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । किं कुर्वन्तः । ऽगव्या गोरूपाणि ऽअश्व्या अश्वरूपाणि च ऽमघानि धनानि ऽपृश्नन्तः अर्थिभ्यः^३ प्रयच्छन्तः^३ । तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽयुवाना नित्ययौवनौ ऽनु अद्य युवां ऽमे ऽहवम् अस्मदीयां स्तुतिम् ऽआ ऽशृणुतम् । श्रुत्वा च हे ऽअश्विनौ ऽइरावत् हविर्युक्तं ऽवर्तिः गृहं ऽयासिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽरत्नानि रमणीयानि धनानि ऽधत्तं दत्तम् । ऽसूरिन् स्तोतृन् ऽजरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

‘आ शुभ्रा यातम्’ इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाश्विनम् । आदितः सप्त विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च—‘आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरौ दत्ता जुजुषाणा युवाकोः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१. ख-भ-स्वतो गच्छती* । २. श-शीघ्रगमनेन । ३. ख-यच्छन्तोर्थिभ्यः; ङ-त१-२-यतोर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः; त३-४-न-श-यतोर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः; भ-यतोर्थिभ्यः ।

आ । शुभ्रा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वौ । गिरः । दत्ता । जुजुषाणा । युवाको ।
हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥ १ ॥

हे वशुभ्रा दीप्तौ वस्वश्वा शोभनाश्वौ हे वअश्विना अश्विनौ वआ वयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ।
वदत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवां वयुवाकोः युवां कामयमानस्य मम वगिरः स्तुतीः वजुजुषाणा
सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किंतु वनः अस्मदीयानि वप्रतिभृता संभृतानि वहव्यानि
हवींषि वच ववीतं भक्षयतम् ॥

‘प्र वामन्धांसि’ इत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
पिबतमश्विना’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुररं गन्तं हविषो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ।
तिरः । अर्यः । हवनानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वं युवाभ्यां वमद्यानि मद्गजनकानि वअन्धांसि सोमलक्षणान्यज्ञानि वप्र वअस्थुः
प्रास्थिषत । गृहीतान्याप्तश्चेत्यर्थः । अतो युवां वमे मम वहविषः ववीतये पानाय वअरम् अत्यर्थं
शीघ्रं वगन्तम् आगच्छतम् । वअर्यः अरेरस्मद्विरोधिनः वहवनानि^१ वतिरः तिरस्कृत्य वनः । अस्मदा-
ह्वानमित्यर्थः । तत् वश्रुतं शृणुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वादिनिघातः ॥

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयति । तिरो । रजांसि । अश्विना । शतऽऊतिः ।
अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥ ३ ॥

हे वसूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ वं युवयोः वरथः वअस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
वइयानः याच्यमानः सन् वइयति । आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो
रथः । वमनोजवाः मनोवेगः वशतोतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । वरजांसि लोकान्
वतिरः तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयतीति ॥

अयं ह यद्वां देव्या उ अद्रिरूर्ध्वो विवक्ति सोमसुयुवभ्याम् ।

आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊँ इति । अद्रिः । ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।
आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत । हव्यैः ॥ ४ ॥

यत् यदा वं युवां प्रति वदेवयाः देवौ युवां कामयमानः । वउ इति पूरणः । वअयम्
वअद्रिः अभिषवग्रावा वसोमसुत् सोममभिषुण्वन् वयुवभ्यां युवाभ्यामर्थायाभिषुण्वन्निति संबन्धः ।

एवं कुर्वन् ऽऊर्ध्वः उन्नतः सन् ऽधिवक्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं ऽवल्लू सुन्दरौ युवां ऽविप्रः मेधावी यजमानः ऽहव्यैः हविर्भिः ऽआ ऽववृतीत आवर्तयति ॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । तु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् । यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽचित्रं चायनीयं ऽयत् ऽभोजनं धनम् ऽअस्ति ऽह अस्ति खलु । ऽतु इति पूरणः । तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । ऽअत्रये एतन्नामकादेषैः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तस्मात् ऽमहिष्वन्तम् ऋवीसं ऽनि ऽयुयोनं पृथक्कुरुतम् । ऽयः अत्रिः ऽप्रियः ऽसन् स्तोतृत्वा-
द्युवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतम् ऽओमानं रक्षणं^१ सुखं^२ ऽदधते धारयति^३ ॥ ॥१४॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूच्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।

अधि यद्वर्षं इतऊति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भूत् । च्यवानाय । प्रतीत्यम् । हविः ऽदे । अधि । यत् । वर्षः । इतः ऽऊति । धृत्यः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः कर्म कुर्वते ऽजुरते जूणांय ऽहविर्दे हविर्दात्रे ऽच्यवानाय एतन्नामकाय महर्षये ऽत्यत् तत् ऽप्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै ऽभूत् अभूत् । किं तदिति । ऽयद्वर्षः रूपम् ऽइतऊति इतो गमनाख्यं मृत्योः सकाशादितः प्राप्तिरूपम् ऽअधि ऽधृत्यः अध्यधत्तम् । 'युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः' (ऋ. सं. १. ११७. १३) इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

उत त्वं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।

निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्वम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः । मध्ये । जहुः । दुः ऽएवांसः । समुद्रे । निः । ईम् । पर्षत् । अरावा । यः । युवाकुः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च ऽत्वं तं ऽभुज्युम् एतन्नामानं ऽसमुद्रे ऽमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये ऽसखायः भुज्युसखिभूताः ऽदुरेवासः दुष्टगमनाः ऽजहुः त्यक्तवन्तः । ऽईम् एनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं ऽनिः ऽपर्षत् निरपारयतम् । ऽयः भुज्युः ऽयुवाकुः युवां कामयिता ऽअरावा अरणवानभिगन्ता च तमेनं निरपारयतम् । अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रिभुज्यवादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः 'नासत्याभ्यां बर्हिर्वि' (ऋ. सं. १. ११६. १) इत्यत्र प्रपञ्चिताः । तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श- रक्षणसुखं । २. घ- धारयेत् ; ज- धारयतः क्ष- धारयतः ; त३-न- श-धारयत ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे ह्यमाना ।

यावद्व्यामर्पिन्वतमपो न स्तूर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । ह्यमाना ।

यौ । अघ्न्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तूर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः । चित् इति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवह्निसकाय । एतन्नामकाय वजसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणायर्षये वशक्तम् अभिमतं धनमदत्तम् । शक्तेर्दानार्थस्य लुङ्येतदूपम् । अडभावश्छान्दसः । उत अपि च शयवे एतन्नामकायर्षये ह्यमाना आहूयमानौ युवां श्रुतम् अश्रुतम् । यौ युवाम् अघ्न्यां गाम् अपिन्वतम् अपूरयतं क्षीरेण अपो न अद्भिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशीमघ्न्याम् । स्तूर्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहनलक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिः युष्मदीर्यैः कर्मभिर्हे अश्विनाविति । 'शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जंसुरये स्तूर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इत्यादि ह्युक्तम् ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उपसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धदघ्न्या पर्योभिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुऽउक्तैः । अग्रे । बुधानः । उपसाम् । सुऽमन्मा ।

इषा । तम् । वर्धत् । अघ्न्या । पर्यऽभिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

एषः स्तोता स्यः स प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उपसाम् अग्रे प्रातःसवने बुधानः बुध्यमानः सुमन्मा शोभनमतिः सुपुतिर्वा सूक्तैः जरते स्तौति । तम् इषा अघ्नेन वर्धत् वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । अघ्न्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्था गौरिषाघ्नेन । घृतादिनेत्यर्थः । पर्योभिः च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १५ ॥

'आ वां रथः' इत्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ वां रथोऽष्टौ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविभीं रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः । हिरण्ययः । वृषऽभिः । यातु । अश्वैः ।

घृतऽवर्तनिः । पविऽभिः । रुचानः । इषाम् । वोळ्हा । नृऽपतिः । वाजिनीऽवान् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वामं रथः वृषभिः युवभिः अश्वैः युक्तः सन् यातु यज्ञमस्मदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । रोदसी यावापृथिव्यां बद्धधानः बाधमानः हिरण्ययः हिरण्यमयः घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्त्यां यस्य तादृशः पविभिः रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा रुचानः दीप्यमानः इषां वोळ्हा यज्ञमानैर्दत्तानां हविषां वाहको दातव्यानां वाञ्छानां वोळ्हा नृपतिः नृणां यज्ञमानानां स्वामी वाजिनीवान् अश्ववान् ॥

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।

विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिदाममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूम । त्रिवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ।

विशः । येन । गच्छथः । देवयन्तीः । कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥ २ ॥

पसः रथः पञ्च भूम भूतानि सर्वप्राणिनः पप्रथानः प्रथमानः त्रिवन्धुरः । बन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः मनसा अस्मत्स्तुरया युक्तः अभि आ यातु । येन रथेन देवयन्तीः विशः यजमानान् प्रति गच्छथः । हे अश्विना अश्विनौ कुत्र चित् यत्र कापि यामं गमनं दधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथः स यातिवति ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दत्ता निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।

वि वां रथो वध्वा यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दत्ता । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ।

वि । वाम् । रथः । वध्वा । यादमानः । अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ स्वश्वा शोभनाश्वेन यशसा च अर्वाक् अस्मदभिमुखं यातम् आगच्छतम् । हे दत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारौ मधुमन्तं मधुररसोपेतं निधिं निधिवन्निहितं सोमं पिबाथः पिबतम् । वां युवयोः रथः वध्वा सूर्यया सह यादमानः गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयन्नित्यर्थः । एवं कुर्वन् वर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां दिवः अन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् बाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितकम्यायाम् ।

यदेवयन्तमवथः शचीभिः परि घंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता । परितकम्यायाम् ।

यत् । देवयन्तम् । अवथः । शचीभिः । परि । घंसम् । ओमना । वाम् । वयः । गात् ॥ ४ ॥

युवोः युवयोः श्रियम् । श्रयत इति श्री रथः । तं सेवामेव वा योषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् सूरः सूर्यस्य दुहिता परि अवृणीत । कदा । परितकम्यायां रात्रौ परितस्तकनवति संग्रामे यज्ञे वा गन्तव्ये । किंच यत् यदा देवयन्तं देवकामं यजमानं यज्ञं वा शचीभिः युवयोर्गमनादिलक्षणैः कर्मभिः अवथः रक्षथः तदानीं घंसं दीप्तं वयः अन्नं सोमादिलक्षणम् ओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन वां परि गात् पर्यगात् ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्ते उस्त्रा रथो युजानः परियाति वर्तिः ।

तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उस्त्रा । रथः । युजानः । परियाति । वर्तिः ।

तेन । नः । शम् । योः । उषसः । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । वद्वत् । यज्ञे । अस्मिन् ॥ ५ ॥

वयः रथः । वह इति पूरणः । यस्यः स प्रसिद्धो रथो हे वरधिरा रथिनौ । मत्वर्यीयो रः । उक्ताः तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यश्च वरथः वयुजानः अश्वैर्युक्तः सन् वर्तिः मार्गं यजमानगृहं वा परिगच्छति । तेन रथेन हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् अस्मिन् यज्ञे उपसो व्युष्टौ प्रातःकाले वं शमनाय पापानां योः मिश्रणाच्च सुखानां नि वहतं नितरां प्राप्नुतम् ॥

नरा गौरैव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरा । गौराऽइव । विद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् । अद्य । सवना । उप । यातम् ।

पुरुत्रा । हि । वाम् । मतिभिः । हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवयन्तः ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ गौरैव गौरा मृगीव विद्युतं विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति तृषाणा तृषायुक्तौ अद्य अस्माकं सवनानि सवनानि उप यातम् उपागच्छतम् । पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वामं युवां यजमानाः मतिभिः स्तुतिभिः हवन्ते हि स्तुवन्ति । अतः वामं युवाम् अन्ये यष्टारः देवयन्तः देवौ कामयमाना वामं युवां मा नि यमन् मा नियच्छन्तु ॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिभिरश्रमैरेव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम् । भुज्युम् । अवविद्धम् । समुद्रे । उदूहथुः । अर्णसः । अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिभिः । अश्रमैः । अव्यथिभिः । दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं भुज्युम् एतन्नामकम् अवविद्धं विक्षिप्तं सखिभिः समुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् अर्णसः उदकात् उदूहथुः । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । अस्त्रिधानैः अक्षीयमाणैः अश्रमैः अव्यथिभिः च पतत्रिभिः पतनवस्त्रिगमनवस्त्री रथे नियुक्तैरश्वैः दंसनाभिः शारीरैः कर्मभिश्च पारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहथुरिति । ' नास्त्या भुज्युमूहथुः पतत्रैः ' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इति श्रुतम् ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

' नू मे हवम् ' इत्यष्टमी सिद्धा ॥ १६ ॥

' आ विश्ववारा ' इति सप्तच पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च— ' आ विश्ववारा सप्त ' इति । प्रातरनुवाक आश्विनशास्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्यस्तृचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे विनियुक्तः । ' आ विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदधुर्ध्रुवमे न योनिम् ॥ १ ॥

आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । नः । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ।
अश्वः । न । वाजी । शुनऽपृष्ठः । अस्थात् । आ । यत् । सेदधुः । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥ १ ॥

हे विश्ववारा सर्वैर्वरणीयौ विश्विना अश्विनौ नः अस्माकं यत् यं यागम् आ गतम् आगच्छतं वां युवयोः तत्स्थानं पृथिव्यां वेद्यां प्र अवाचि प्रोच्यते । तदर्थं शुनपृष्ठः सुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वात् आरूढानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः । वाजी वेगवान् अश्वः अस्थात् तिष्ठतु युवयोः समीपे । यत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् आ सेदधुः आसीदधुः सोऽश्वः । यद्वा । यत्स्थानमासीदधुः तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय । स्थितौ दृष्टान्तः । ध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय योनिं न योनिं स्थानमिव ॥

सिषंक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्तसरितः पिपत्येतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिषंक्ति । सा । वाम् । सुऽमतिः । चनिष्ठा । अतापि । घर्मः । मनुषः । दुरोणे ।

यः । वाम् । समुद्रान् । सरितः । पिपति । एतग्वा । चित् । न । सुऽयुजा । युजानः ॥ २ ॥

वसा सुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिः चनिष्ठा कमनीयतमातिशयेनाज्ञवती वा वां युवां सिषंक्ति सेवते । किञ्च घर्मः प्रवर्ग्यश्च मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे अतापि ततोऽभूत् । 'यत् प्रौ इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति श्रुतिः । यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । यः घर्मः वां युवां प्राप्नुवन्ति शेषः । समुद्रान् सरितः च पिपतिं पूरयति वृष्टिद्वारा । एतग्वा चिन्न । चिदिति पूरणः । अश्वाविव यथा सुयुजा सुष्ठु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थः । नेत्युपमार्थः । तद्वयुवां यज्ञे युजानः योजयन् यज्ञः । स एवं करोति ॥

यानि स्थानान्याश्विना दधार्थे दिवो यद्द्विष्वोषधीषु विश्व ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषु जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । दधार्थे इति । दिवः । यद्द्विषु । ओषधीषु । विश्व ।

नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे अश्विना युवां दिवः ध्रुवलोकादागत्य यानि स्थानानि दधार्थे कुरुष्वः । कुत्रेति उच्यते । यद्द्विषु महतीषु ओषधीषु विश्व यजमानेषु च । तौ युवां पर्वतस्य मेघस्यान्तरिक्षस्य वा मूर्धनि स्थाने नि सदन्ता निषीदन्तौ इषम् अन्नं दाशुषे हविर्दात्रे जनाय यजमानाय वहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥

१. ख-तदारूढानां; झ-त-३-न-भ-दारूढानां । २. घ-ज्ञ-त१-२- अश्वो न अश्वोस्थात्; झ- अत्यो न अश्वो न स्थात्; त३-४-श-अत्यो न अश्वोस्थात्; भ- अश्वो न श्वोस्थात् । ३. ख-यद्द्विषां इत्यतपत*; झ-ज्ञ-त१-२-४- यद्धर्म इत्यतपत*; त३-न-भ-श२- यद्धर्ममतपत*; श१-यद्धर्म इत्यतपत* ।

च॒निष्टं दे॒वा ओष॑धीष्व॒प्सु यद्योग्या अ॒श्रवैथे ऋषी॑णाम् ।

पुरू॑णि रत्ना दध॑तौ न्य॒स्मे अनु पूर्वा॑णि च॒ख्यथु॑र्यु॒गानि ॥ ४ ॥

च॒निष्टम् । दे॒वौ । ओष॑धीषु । अ॒प्सु । यत् । यो॒ग्याः । अ॒श्रवैथे इति । ऋषी॑णाम् ।

पू॒रुणि । रत्ना । दध॑तौ । नि । अ॒स्मे इति । अनु । पूर्वा॑णि । च॒ख्यथुः । यु॒गानि ॥४॥

हे दे॒वा दे॒वौ यु॒वाम् । ओष॑धीषु ओषधिविकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् । अप्सु सोमरसान् । च॒निष्टम् । अत्यन्तकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः । यत् यस्मात् योग्याः युवयोरुचिता ओषधीरपश्च ऋषीणां संबन्धिनीः । अश्रवैथे व्याप्नुथः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा । ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्रवैथे तस्मात् अस्मे अस्मासु पूरुणि बहूनि रत्ना रमणीयानि धनानि नि दधतौ पूर्वाणि युगानि मिथुनानि जायापतिरूपाणि अनु चख्यथुः ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शुश्रु॑वांसा चिद॒श्विना पू॒रुण्य॑भि ब्र॒ह्माणि च॒क्षथे॑ ऋषी॑णाम् ।

प्रति॑ प्र यातं वर॒मा जना॑य॒स्मे वा॑मस्तु सु॒मति॑श्च॒निष्ठा ॥ ५ ॥

शुश्रु॑ऽवांसा । चि॒त् । अ॒श्विना । पू॒रुणि । अ॒भि । ब्र॒ह्माणि । च॒क्षथे इति । ऋषी॑णाम् ।

प्रति॑ । प्र । या॒तम् । वर॑म् । आ । जना॑य । अ॒स्मे इति । वा॒म् । अस्तु । सु॒मतिः । च॒निष्ठा ॥५॥

हे । अधिना अश्विनौ । चि॒त् इति पूरणः । युवां शुश्रुवांसा श्रुतवन्तौ सन्तौ पूरुणि बहूनि । ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि । ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धिनी । अभि चक्षथे अभिपश्यथो युवाम् । अतः जनाय जनस्य यजमानस्य मम वरं यज्ञं प्रति प्र यातम् । वां युवयोः चनिष्ठा उक्तलक्षणा । सुमतिः अनुग्रहमतिः । अस्मे अस्मासु अस्तु भवतु ।

यो वां यु॒ज्ञो ना॑सत्या ह॒विष्मान्कृत॑ब्र॒ह्मा स॒मर्थो॑ भ॒वाति॑ ।

उ॒प प्र यातं वर॒मा वसि॑ष्ठमि॒मा ब्र॒ह्माण्य॑च्यन्ते यु॒वभ्या॑म् ॥ ६ ॥

यः । वा॒म् । यु॒ज्ञः । ना॑सत्या । ह॒विष्मान् । कृत॑ऽब्रह्मा । स॒मर्थः । भ॒वाति॑ ।

उ॒प । प्र । या॒तम् । वर॑म् । आ । वसि॑ष्ठम् । इ॒मा । ब्र॒ह्माणि । अ॒च्यन्ते । यु॒वभ्या॑म् ॥६॥

हे । नासत्या अश्विनौ । वां युवयोः यथः यज्ञः यजमानः । समर्थः ऋत्विग्नूपैर्मत्यैः सहितः सन् । हविष्मान् हविषा युक्तः । कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा । भवाति भवति तं वरं वरणीयं । वसिष्ठम् । आ । उप । प्र । यातं प्रकर्षणोपागच्छतम् । इमा इमानि । ब्रह्माणि मन्त्रजातानि । युवभ्यां युवाभ्यामर्थायागमनाय । अच्यन्ते स्तुयन्ते । क्रियन्त इत्यर्थः ॥

इ॒यं म॑नीषा इ॒यम॑श्वि॒ना गी॑रि॒मां सु॒वृक्तिं वृ॑षणा जुषे॒थाम् ।

इ॒मा ब्र॒ह्माणि यु॒वयू॒न्यग्म॑न्यूयं पा॒त स्व॑स्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इ॒यम् । म॑नीषा । इ॒यम् । अ॒श्विना । गीः । इ॒माम् । सु॒वृक्तिम् । वृ॒षणा । जुषे॒थाम् ।

इ॒मा । ब्र॒ह्माणि । यु॒वयू॒नि । अ॒ग्नम् । यु॒यम् । पा॒त । स्व॑स्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिर्युवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । ऽइयं ऽगीः स्तुतिः कृता । हे ऽवृषणा कामानां वर्षकौ ऽइमाम् अस्मत्कृतां ऽसुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं ऽनुषेथां सेवेथाम् । ऽइमा इमानि ऽब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि ऽयुवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति ऽअगमन् गच्छन्तु युवाम् । यूयं पातेति सिद्धम् ॥ ॥ १७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं^१ त्रैष्टुभ-
माश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसुः षट्' इति । गतो विनियोगः ॥

अप स्वसुरुषसो नजिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उपसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः । अरुषाय । पन्थाम् ।

अश्वमघा । गोमघा । वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥ १ ॥

ऽस्वसुः स्वसृस्थानीयायाः ऽउपसः सकाशात् ऽनक् नक्तं रात्रिः ऽअप ऽजिहीते अपगच्छति । तस्या अवकाशां दत्त्वा स्वयमपगतेत्यर्थः । 'स्वसा स्वस्वे ज्यायस्यै योनिमारैक्' (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽकृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिः ऽअरुषाय आरोचमानायाङ्गे सूर्याय वा ऽपन्थां पन्थानं मार्गं ऽरिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् हे ऽअश्वामघा अश्वधनौ हे ऽगोमघा गोधनौ । उभयोः प्रदातारवित्थः । ईदृशौ ऽवां युवां ऽहुवेम स्तुमः । आह्वयामः । ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽशरुं हिंसकम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयोतं पृथक्कृतम् ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ।

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् । दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् ऽउपायातम् उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थम् । ऽदाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं ऽरथेन ऽवामं वननीयं धनं ऽवहन्ता वहन्तौ । ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयुतं पृथक्कृतम् । किम् । ऽअनिराम् । इराहम् । तदभावं शरिरमितिर्थः । ऽअमीवां रोगं च । हे ऽमाध्वी मधुमन्तौ युवां ऽनः अस्मान् ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽत्रासीथां रक्षतम् ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिमृत्युग्भिर्श्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ । सुम्नायवः । वृषणः । वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुमन्तम् । वहेथाम् ॥ ३ ॥

ऽअवमस्याम् आसन्नायां ऽव्युष्टौ व्युच्छन् उपसि ऽवां युवयोः ऽरथं ऽसुम्नायवः सुखेन योज-
यन्तोऽश्वाः ऽवृषणः वर्षका^१ युवाम् ऽआ ऽवर्तयन्तु । ऽस्यूमगभस्तिं सुम्नरक्षिं स्यूतरक्षिं ऽवसुमन्तं
प्रदेयधनयुक्तं रथं हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽऋतयुग्भिः उदकयुक्तैः ऽअश्वैः उदकप्रदैरश्वैः ऽआ ऽवहेथाम् ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उस्त्रयामा ।

आ न एना नासत्योप यातमभि यद्वा विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिवन्धुरः । वसुमान् । उस्त्रयामा ।
आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वप्स्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकावश्विनौ वामं युवयोः पयः पयः वोळ्हा युवयो-
र्वाहकः अस्ति सर्वदा संहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः
वसुमान् धनवान् उस्त्रयामा उत्तं दिवसं प्रति गन्ता । एना एतेन रथेन हे नासत्या अश्विनौ
नः अस्मान् उप आ यातम् । यत् रथः यश्च रथः वामं विश्वप्स्यः व्यासरूपः अभि
जिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपा यातम् ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।

निरंहसस्तमसः स्पर्मत्रि नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।

निः । अंहसः । तमसः । स्पर्मम् । अत्रिम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसः जीर्णाद्रूपात् अमुमुक्तम् अमुञ्चतम् । 'युवं च्यवान-
मश्विना जरन्तं पुनर्युवानम्' (क्र. सं. १. ११७. १३) इति ह्यन्यत्र । तथा पेदवे एतन्नामकाय
राज्ञे आशुं शीघ्रगामिनम् अश्वं निः ऊहथुः न्यवहतं युद्धे । 'युवं श्वेतं पेदवे' (क्र. सं. १.
११८. ९) इति निगमः । तथा अत्रिं महर्षिम् अंहसः कबीसादग्नेः सकाशात् तमसः च
गुहान्तःस्थिताच्च सकाशात् निः स्पर्मं न्यपारयतम् । 'युवमृबीसमुत तमसत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः'
(क्र. सं. १०. ३९. ९) इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले अष्टे स्वराष्ट्रे अन्तः मध्ये
पुनः नि धातं न्यधातम् । 'परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्' (क्र. सं. १. ११६. २०) इति ब्रुक्तम् ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्ति वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अग्नम् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

'इयं मनीषा' इति षष्ठी गता ॥ १८ ॥

'आ गोमता' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
'आ गोमता पञ्च' इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः । आश्विने पक्षावाद्याश्वतसो
याज्यानुवाक्याः । सूत्रितं च—'आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पर्हया श्रिया तन्वा शुभाना ॥ १ ॥

आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।

अभि । वाम् । विश्वाः । निऽयुतः । सचन्ते । स्पार्हया । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥ १ ॥

हे ऽनासत्या अश्विनौ ऽगोमता गीयुक्तेन ऽअश्ववता अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषभैश्चोदेनेत्यर्थः । यद्वा । गोमता गोप्रदेन । ऽपुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थः । तादृशेन ऽरथेन^१ ऽआ^२ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽवां ऽविश्वाः बह्वयः ऽनियुतः स्तुतयः ऽसचन्ते सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः । हे ऽस्पार्हया स्पृहणीयया ऽश्रिया शोभया ऽतन्वा शरीरेण च ऽशुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्सुजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोहि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । सुऽजोषसा । नासत्या । रथेन ।

युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि । समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे ऽनासत्या अश्विनौ युवां ऽदेवेभिः इतरैर्देवैः सह ऽसजोषसा समानप्रीता परस्परं सन्तो ऽनः अस्माकम् ऽअर्वाक् अभिमुखं ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वा-
तिशयमाह । ऽयुवोः युवयोः ऽनः अस्माकं च ऽसख्या सख्यानि ऽपित्र्याणि पितृतः प्राप्तानि ।
नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह । ऽउत अपि च युवयोर्मम च ऽबन्धुः
बन्धकः पितामहः ऽसमानः एक एव । ऽतस्य ऽवित्तम् । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तं बन्धुं तद्वन्धुत्वं
वा वित्तं जानीतम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाददितेजांतीं विवस्वानश्विनोर्जनको
वरुणो वसिष्ठस्येत्येवं समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहद्देवतायामुक्तम्—‘अभवन्मिथुनं त्वष्टुः
सरण्यूक्षिशिराः सह । स वै सरण्यू^३ प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यू^४ जाते ते यम-
यम्यौ विवस्वतः । तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यूः^५
सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा^६ भूत्वा प्रचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु^७ तस्याम-
जनयम्मनुम् । राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय अपक्रान्तां सरण्यूमात्म-
रूपिणीम् । त्वाष्टीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्यूस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय^८ ह्य-
रूपिणीम्^९ । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारोह सः ॥ ततस्तथोस्तु वगेन शुक्रं तदपतद्गुवि । उपा-
जिघ्रक्ष सा त्वक्षा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव
दक्षश्च यौ स्तुतावश्विनावपि ’ (बृहदे. ६. १६२-७. ६) इति ॥

उदु स्तोमासो अश्विनोरबुध्रज्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।

आविवासत्रोदसी धिण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमासः । अश्विनोः । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उपसः । च । देवीः ।

आऽविवासन् । रोदसी इति । धिण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नामत्या । विवक्ति ॥ ३ ॥

१. ख-क्ष-त३-न-भ-श-‘रथेन’ नास्ति । २. घ-अभ्या । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श-सरण्यु ।
४. ख-सण्यूवां; क्ष-त-न-श-सरण्या । ५. ख-क्ष-त-न-भ-श-सरण्युः । ६. ख-‘मश्चो । ७. ख-क्ष-त-
न-भ-श-अविज्ञातान्वि* । ८. ख-क्ष-न-भ-श-जिज्ञाय । ९. ख-त३-न-भ-श-भयरूपिणं; क्ष-क्ष-त२-
४-भसरूपिणं ।

१स्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विनाश्विनौ १उदु १अबुधन् उत्कृष्टं बोधयन्ति । उ इति पूरणः ।
 १जामि । बन्धुनामैतत् । बन्धुस्थानीयानि १ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि १देवीः द्योतमानाः
 १उषसः । चकारादश्विनौ च । अबुधन् । १विप्रः मेधावी वसिष्ठः १इमे १रोदसी धावापृथिव्यौ १धिष्ये
 धिषणाहं स्तुत्ये १आविवासन् १परिचरन् १नासत्या अश्विनौ १अच्छ अभिमुखं १विवक्ति स्तौति ॥

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उपासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहदग्नयः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विनौ । उषसः । प्र । वाम् । ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । बृहत् । अग्नयः । समऽग्निर्वा । जरन्ते ॥ ४ ॥

हे १अश्विनौ १उपासः उषसः १वि १उच्छन्ति १चेत् तमांसि विवासयन्ति । चेदिति पूरण-
 श्राथं वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः । चेद्योगादनिघातः । अतो युवयोः स्तुतिसम्यक्त्वात् १ब्रह्माणि
 स्तोत्राणि १कारवः स्तोतारः १प्र १भरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । १ऊर्ध्वम् १अश्रेत् आश्रयति १भानुं
 तेजः १सविता १देवः । १अग्नयः अपि १समिधा समिन्धनेन १बृहत् अतिमहत् १जरन्ते स्तूयन्ते ॥

‘ आ पश्चातात् ’ इति पञ्चम्याश्विने पशौ वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च-‘ आ पश्चातान्नासत्या
 पुरस्तादा गोऽन । नासत्या रथेन ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । अ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पञ्चजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे १नासत्या अश्विनौ १पश्चातात् पश्चाद्देशात् १आ १यातम् । तथा १पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात्
 तथा १अधरात् अधस्तनाद्देशादक्षिणतः १उदक्तात् उदग्देशात् । सर्वत्र आ यातमिति संबन्धः । किं
 बहुना १विश्वतः सर्वस्माद्देशात् १पञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन १राया धनेन सह १आ यातम् । निषाद-
 पञ्चमाश्रवारो वर्णाः पञ्चजनाः ॥ ॥ १९ ॥

‘ अतारिष्म ’ इति पञ्चम्यं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘ अतारिष्म ’ इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अतारिष्म तमसस्पांरमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।

पुरुदंसां पुरुतमां पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पांरम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् । देवयन्तः । दधानाः ।

पुरुदंसां । पुरुदतमां । पुराजा । अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥ १ ॥

१अस्य १तमसः अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात्
 प्रयोगविषयाज्ञानस्य १पांरम् १अतारिष्म तीर्णाः स्म । किं कुर्वन्तः । १देवयन्तः देवकामाः १स्तोमं

स्तुतिं वप्रति वदधानाः देवेषु कुर्वाणाः । वपुरुदंसा बहुकर्माणौ वपुरुतमा प्रभूततमौ वपुराजा पूर्व-
जातौ अत एव वअमर्त्या अमरणधर्माणौ वअश्विना अश्विनौ वगीः गरिता स्तोता वसिष्ठः वहवते
स्तौति आह्वयति वा ॥

न्युं प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।

अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नासत्या । यः । यजते । वन्दते । च ।

अश्रीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥ २ ॥

वप्रियः युवयोः प्रियभूतः वमनुषः मानुषो^१ मनुषः सकाशाज्जातो^१ वा वहोता देवानामाह्वाता
स्तोतायं वनि वपादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वर्तत इत्यर्थः । हे वनासत्या
अश्विनौ वयः वयजते यागं करोति ववन्दते स्तौति वच तस्य संबन्धनं वमध्वः मधुरं सोमरसं हे
वअश्विना अश्विनौ वउपाके अन्तिक एव समीपे स्थित्वैव वअश्रीतम् । पिबतमित्यर्थः । वविदथेषु यज्ञेषु
ववां युवां वप्रयस्वान् अश्ववान् सन् वआ ववोचे आह्वये ॥

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाइव । प्रइषितः । वाम् । अबोधि । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥ ३ ॥

वउराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं वपथां पततामागच्छतां देवानामर्थाय वयज्ञं
यागं तत्साधनं हविर्वा वअहेम वर्धयेम । हे ववृषणा वर्षकौ कामानाम् वहमां वसुवृक्तिं शोभन-
स्तुतिं वजुषेथां सेवेथाम् । ववां युवां वश्रुष्टीवेव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता^१ दूत इव वप्रेषितः
अहम् वअबोधि । बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । वस्तोमैः स्तोत्रैः वप्रति वजरमाणः प्रति-
स्तुवन् । कः । ववसिष्ठः अहमबोधीति ॥

उप त्या वह्नीं गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी ।

समन्धांस्यगमत मत्सराणि मा नो मधिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप । त्या । वह्नी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । सम्ऽभृता । वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी ।

सम् । अन्धांसि । अगमत । मत्सराणि । मा । नः । मधिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥ ४ ॥

वत्या त्यौ तौ ववह्नी हविषां वोढारौ वनः अस्माकं वविशं प्रजामृत्विजम् वउप वगमतः
उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । वरक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ वसंभृता सम्यग्भृतौ पुष्टाङ्गौ ववीळुपाणी
दृढपाणी । यद्वा । अयमर्धर्चोऽश्वपरतया व्याख्येयः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ दृढपादावश्विनो-
रश्वानुपगच्छतामिति तस्यार्थः । वअन्धांसि अन्धानि वमत्सराणि मदकराणि सोमान् वसम् वअगमत
समगच्छतं युवाम् । वनः अस्मान् वमा वमधिष्टं मा हिंस्तम् । किन्तु वशिवेन मङ्गलेन धनेन
सार्धम् वआ वगतम् आगच्छतम् ॥

आ पश्चातात्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पार्श्वजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पार्श्वजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘आ पश्चातात्’ इति पञ्चम्या विनियोगो व्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

‘इमा उ वाम्’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्थम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यः शिष्टाः सतोबृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमा उ वां षट् प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने कर्ता बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमा उ वामयं वाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘इमा उ वाम्’ इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—‘इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमा उ वां दिविष्टय उस्त्रा हवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विश्वेविशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमाः । उँ इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्त्रा । हवन्ते । अश्विना ।

अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू । विश्वम्ऽविशम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

वइमाः वदिविष्टयः दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः कृत्विजोऽपि । वउ इति चार्थे । हे वअश्विना वउस्त्रा वासकौ ववां वहवन्ते आह्वयन्ति । वअयं वसिष्ठोऽपि हे वशचीवसू कर्मधनौ ववां युवाम् वअवसे अस्मद्भक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा वअह्वे आह्वयामि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । वहि यस्मात्कारणाद्युवां वविशंविशं प्रजां प्रजां ऋति वगच्छथः ॥

युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदैथां सुनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा । चोदैथाम् । सुनृताऽवते ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वचित्रं चायनीयं वभोजनं धनं वददथुः धारयेथे । तद्धनं वसूनृतावते स्तुतिवते स्तोत्रे वचोदैथां प्रेरयतम् । तदर्थं वसमनसा समानमनस्कौ सन्तौ वरथं युवयोः संबन्धिनम् वअर्वाक् अस्मद्भिक्षुं वनि वयच्छतं नियमयतम् । तथा कृत्वा वसोम्यं सोमसंबन्धिनं वमधु मधुररसं वपिबतम् ॥

आ यातमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पर्यो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ।

दुग्धम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विना युवाम् आ यातम् आगच्छतम् । आगत्य च उप समीपे भूषतं भषतम् ।
मध्वः मधुरं सोमरसं पिबतम् । पीत्वा च हे वृषणा वर्षकौ^१ हे जेन्यावसू जेतव्यधनौ । जित-
 धनावित्यर्थः । युवां पयः वृष्टयुदकमन्तरिक्षात् दुग्धम् । नः अस्मान् मा मर्षिष्टं मा हिंस्तम् ।
 ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा^२ । आ गतम् आगच्छतं शीघ्रम् ॥

अश्वासो ये वामुप दाशुषो गृहं युवां दीयन्ति बिभ्रतः ।

मक्षुयुभिर्नरा हयैभिः अश्विना देवा यातमस्मयू ॥ ४ ॥

अश्वासः । ये । वाम् । उप । दाशुषः । गृहम् । युवाम् । दीयन्ति । बिभ्रतः ।

मक्षुयुऽभिः । नरा । हयैभिः । अश्विना । आ । देवा । यातम् । अस्मयू इत्यस्मड्यू ॥ ४ ॥

ये अश्वासः अश्वाः वां युवयोः स्वभूताः दाशुपः हविर्दातुः गृहं युवां बिभ्रतः
 धारयन्तः दीयन्ति । गमयन्तीत्यर्थः । मक्षूयुभिः शीघ्रगन्तुभिः हयैभिः हयैः अश्वैर्हे नरा नेतारौ
अश्विना अश्विनौ देवा देवौ अस्मयू अस्मान् कामयमानौ आ यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥

अथा ह यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सूरयः ।

ता यंसतो मधर्वज्यो ध्रुवं यशश्छर्दिस्मभ्यं नासत्या ॥ ५ ॥

अथ । ह । यन्तः । अश्विना । पृक्षः । सचन्त । सूरयः ।

ता । यंसतः । मधर्वज्यो ध्रुवम् । यशः । छर्दिः । अस्मभ्यम् । नासत्या ॥ ५ ॥

अथा ह अपि च अश्विना अश्विनौ यन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः सूरयः मेधाविनः
 स्तोतारः पृक्षः अन्नं प्रभूतं सचन्त सेवन्ते संयन्ति वा । ता तौ युवां मधर्वज्यो अश्ववज्रयोः अस्मभ्यं
ध्रुवम् अविचलितं यशः अन्नं यज्ञ एव वा छर्दिः गृहं यंसतः प्रयच्छतं हे नासत्या अश्विनौ ॥

प्र ये ययुरवृकासो रथा इव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन शर्वसा शशुवुर्नरं उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

प्र । ये । ययुः । अवृकासः । रथाः । इव । नृपातारः । जनानाम् ।

उत । स्वेन । शर्वसा । शशुवुः । नरः । उत । क्षियन्ति । सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

ये यजमानाः अवृकासः परकीयधनस्यानादातारः जनानां मनुष्याणां मध्ये नृपातारः
 कृत्विप्रपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः ययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः । प्राप्तौ दृष्टान्तः । रथा इव
 ब्रीह्यादिपूर्णा^३ रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वाभिगृहम् । उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च ते नरः
 यजमानाः स्वेन शर्वसा स्वीयेन बलेन शशुवुः वर्धन्ते । उत अपि च सुक्षितिं सुनिवासं
क्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

‘व्युषा आवः’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यायम् । अत्रानुक्रमणिका—‘व्युषा अष्टावुषस्यं’
 तु वै’ इति । तु वै इत्युक्तत्वात्तुष्टादिपरिभाषया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युपोदेवत्यानि । प्रातर-
 नुवाक उपस्ये क्रतौ त्रैद्युमे छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदमादीनि षट् सूक्तानि । तथा च सूच्यते—‘व्युषा

१. ऋत१-२-वर्षकौ कामानां । २. ऋ-हिंसा; श-अहिंसा । ३. श-द्रव्यादि° । ४. ऋत१-२-
 अनु.-अष्टा उपस्यं ।

आवो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । ऋग्विधान आख्यातो विनियोगोऽत्र लिल्यते—' रात्र्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः । व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सूक्तैः कृताञ्जलिः ॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु । गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं स्त्रियो वासांस्यजाविकम् ' (ऋग्वि. २. ३१७-१८) इति ॥

व्यु॒षा आ॒वो दि॒विजा ऋ॒तेना॒विष्कृ॒ण्वाना म॒हिमान॒मागात् ।

अप॒ द्रुह॒स्तम॑ आव॒रजु॒ष्टम॑ङ्गिरस्तमा प॒थ्या अजी॑गः ॥ १ ॥

वि । उ॒पाः । आ॒वः । दि॒विऽजाः । ऋ॒तेन॑ । आ॒विऽकृ॒ण्वाना । म॒हिमान॑म् । आ । अ॒गात् । अप॑ । द्रुहः । तमः । आ॒वः । अ॒रुष्ट॑म् । अ॒ङ्गिरऽतमा॑ । प॒थ्याः । अ॒जीग॑रिति ॥ १ ॥

इयम् ऽउषाः ऽदिविजाः दिव्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती ऽवि ऽआवः व्यौच्छत् । विभानं कृतवतीत्यर्थः । वसिर्निवासवाच्यत्र विपूर्वो व्युच्छने भवेत् । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यत्र दृशि-ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः । ' हल्ङ्याब्भ्यः ' इति लोपः । सैवोषाः ऽऋतेन तेजसा ऽमहिमानं स्वमहत्त्वम् ऽआविष्कृण्वाना ऽआगात् आगतवती । आगत्य च ऽद्रुहः अस्मद्-द्रोग्धृन् ऽअजुष्टं सर्वेषामप्रियं तमः च ऽअप ऽआवः अपवृणोति । किंच ऽअङ्गिरस्तमा । अङ्गेर्गत्यर्था-दङ्गिराः । गन्तृनमा ऽपथ्याः पदवीः ऽअजीगः उङ्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

म॒हे नो॑ अ॒द्य मु॒विताय॑ बो॒ध्युषो॑ म॒हे सौभ॑गाय प्र यन्धि ।

चि॒त्रं र॒यिं य॒शसं॑ धे॒ह्यस्मे॑ दे॒वि म॑र्तेषु मानुषि श्रवस्युम् ॥ २ ॥

म॒हे । नः । अ॒द्य । मु॒विताय॑ । बो॒धिः । उ॒पः । म॒हे । सौभ॑गाय । प्र । यन्धि॑ । चि॒त्रम् । र॒यिम् । य॒शस॑म् । धे॒हि । अ॒स्मे इति॑ । दे॒वि । म॑र्तेषु । मा॒नुषि॑ । श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

ऽअद्य ऽनः अस्माकं ऽमहे महते ऽमुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा ऽबोधि भव । किंच हे ऽउषः ऽमहे महते ऽसौभगाय सौभान्याय ऽप्र ऽयन्धि प्रयच्छास्मान् । किंच ऽचित्रं चायनीयं ऽयशसं यशोयुक्तं ऽरयि धनं ऽधेहि धारय ऽअस्मे अस्मासु । हे ऽमानुषि मनुष्य-हिते ऽदेवि ऽमर्तेषु^१ अस्मासु ऽश्रवस्युम् अश्वन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः ॥

ए॒ते त्पे भान॑वो द॒र्शता॒याश्चि॒त्रा उ॒षसो॑ अ॒मृता॑म् आ॒गुः ।

ज॒नय॑न्तो दै॒व्यानि॑ व्र॒तान्या॑पृणन्तो अ॒न्तरि॑क्षा व्य॒स्थुः ॥ ३ ॥

ए॒ते । त्पे । भान॑वः । द॒र्शता॒याः । चि॒त्राः । उ॒षसः । अ॒मृता॑सः । आ । अ॒गुः । ज॒नय॑न्तः । दै॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । आ॒पृण॑न्तः । अ॒न्तरि॑क्षा । वि । अ॒स्थुः ॥ ३ ॥

ऽदर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः ऽउषसः ऽएते पुरो दृश्यमानाः ऽत्ये ते प्रसिद्धाः ऽचित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा ऽअमृतासः अमरणा अनश्वराः ऽभानवः रश्मयः ऽआगुः आगच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ऽदैव्यानि देवानां संबन्धीनि ऽव्रतानि कर्माणि ऽजनयन्तः उत्पादयन्तः । तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेषाम् । ऽअन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि ऽआपृणन्तः आपूरयन्तः । एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम्^२ । अतो बहुवचनमुपपन्नम् । पुत्रं कुर्वन्तो भानवः ऽव्यस्थुः विविधं तिष्ठन्ति । सरन्ति^३ ॥

एषा स्या युजाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।

अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युजाना । पराकात् । पञ्च । क्षितीः । परि । सद्यः । जिगाति ।

अभिपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

१एषा १स्या सोषाः १पराकात् दूरदेशादूरे स्थितापि १युजाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय १पञ्च १क्षितीः निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णास्तान् १सद्यः १परि १जिगाति परिगच्छति । किं कुर्वती । १जनानां प्राणिनां १वयुना १प्रज्ञानानि १अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । १दिवो १दुहिता दुहितृस्थानीया १भुवनस्य भूतजातस्य १पत्नी पालयित्री । परि जिगातीत्यन्वयः ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।

ऋषिष्ठुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रामघा । रायः । ईशे । वसूनाम् ।

ऋषिस्तुता । जरयन्ती । मघोनी । उषाः । उच्छति । वह्निभिः । गुणाना ॥ ५ ॥

१वाजिनीवती बह्वृषा । यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघा इत्यस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वादत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्यः । १सूर्यस्य १योषा योषित् १चित्रामघा विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना वा १रायः धनस्याविशिष्टस्य २ तस्य १वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां धनानां च १ईशे ईष्टे । अथवा वसवो वासका रश्मयः । तेषामपीष्टे । १ऋषिष्ठुता ऋषिभिः स्तुता १जरयन्ती प्राणिजातानि । उषाः खलु पुनःपुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । १मघोनी धनवती १उषाः १वह्निभिः कर्मबोद्धृभिर्यजमानैः १गुणाना स्तुयमाना १उच्छति विभानं करोति ॥

प्रति द्युतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषमं वहन्तः ।

याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति । द्युतानाम् । अरुषासः । अश्वाः । चित्राः । अदृश्रन् । उषसम् । वहन्तः ।

याति । शुभ्रा । विश्वपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ६ ॥

१द्युतानां द्योतमानाम् १उषसं १वहन्तः धारयन्तः १अरुषासः आरोचमानाः १चित्राः चायनीयाः १अश्वाः १प्रति १अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । सा चोषाः १शुभ्रा दीप्यमाना १विश्वपिशा बहु-रूपेण १रथेन १याति सर्वत्र गच्छति । १विधत्ते परिचरते १जनाय १रत्नं रमणीयं धनं १दधाति ददाति च ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

रुजद्ब्रह्महानि ददद्भिर्याणां प्रति गाव उषसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्येभिः । महती । महद्भिः । देवी । देवेभिः । यजता । यजत्रैः ।

रुजत् । द्रह्महानि । ददत् । उभिर्याणाम् । प्रति । गावः । उषसम् । वावशन्त ॥ ७ ॥

१ सत्या अम्यैरबांध्या १ महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः १ देवी द्योतमाना १ यजता यजनीयोषाः
१ सत्येभिः सत्यैः १ महन्निः देवैः १ यजत्रैः उक्तलक्षणैः किरणैर्निपातभाविभरन्त्यैर्देवैर्वा सहिता
सती १ दृक्छानि अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि १ रुजत् भिनत्ति । १ उस्त्रियाणाम् । गोनामैतत् ।
उत्साविण आसां भोगा इति तद्भुत्पत्तिः । तासां संचाराय १ ददत् ददाति । सामर्थ्यात् प्रकाश-
मित्यर्थः । अथवोस्त्रिया गा ददत् ददाति स्तोत्रभ्यः । किंच १ गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि
तमोऽवर्द्धाः प्राणिनः १ उपसं १ वावशान्त उशान्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचाराय-
मुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ॥

नू नो गोमद्वीरवद्वेहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजो अस्मे ।

मा नो ब्रिहिः पुरुषता निदे कर्षूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू ! नः । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उषः । अश्वऽवत् । पुरुऽभोजः । अस्मे इति ।
मा । नः । ब्रिहिः । पुरुषता । निदे । कः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे १ उषः १ नु १ नः अस्मभ्यं १ गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं १ वीरवत् वीरैः पुत्रैरूपेतं १ रत्नं
रमणीयं धनं १ पुरुभोजः बह्वन्नं च १ अस्मे अस्मासु १ धेहि देहि । पादभेदादस्मे इति पुनर-
भिधानम् । १ नः अस्माकं १ ब्रिहिः यज्ञं १ पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मत्सदृशेभ्यस्त्यर्थः ।
१ निदे निन्दायै १ मा १ कः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘उदु ज्योतिः’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं त्रैष्टुभमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु सप्त’
इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उदु ज्योतिरिमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

ऋत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकर्षुवनं विश्वमुषाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः । अश्रेत् ।
ऋत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः । आविः । अकः । भुवनम् । विश्वम् । उषाः ॥ १ ॥

१ अमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा १ विश्वजन्यं विश्वेषां जमानां हितकरं १ ज्योतिः
१ विश्वानरः सर्वेषां नेता १ सविता १ देवः १ उत् १ अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । १ देवानां व्यवहर्तृणां स्तोत्राणां
वा यजमानानां १ ऋत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां १ चक्षुः
चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः ऋत्वा कर्मणा निमित्तेन १ अजनिष्ट प्रादुरभूत् । उत्पन्ना च १ उषाः १ विश्वं
सर्वं १ भुवनं भूतजातम् १ आविरकः प्रादुरकः अकरोत् । समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

प्र मे पन्था देवयाना अदृश्रन्मर्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अभूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्थाः । देवऽयानाः । अदृश्रन् । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । इष्कृतासः ।

अभूत् । ऊँ इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

१मे मया १देवयानाः देवप्रापकाः १पन्थाः पन्थानः १प्र १अदध्रन् प्रदश्यन्ते । कीदृशाः पन्थानः । १अमर्धन्तः अहिंसन्तः १वसुभिः तेजोभिः १इष्कृतासः संस्कृताः । १पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि १उषसः १केतुः प्रज्ञापकं तेजः १अभूत् अचेति ज्ञायते । सोषाश्च १प्रतीची प्रत्यगञ्जनास्मदभिमुखी १हर्म्येभ्यः १अधि उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः । हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षकः । १आगात् आगच्छति ॥

तानीदहानि बहुलान्यासन्त्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परि जारइवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आसन् । या । प्राचीनम् । उतइता । सूर्यस्य ।

यतः । परि । जारःइव । आऽचरन्ती । उपः । ददृक्षे । न । पुनः । यतीइव ॥ ३ ॥

हे उषः १तानीत् तान्येव तव^१ तेजांसि १बहुलानि १अहानि १आसन् । उपःप्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह । १या यानि १सूर्यस्य १उदिता उदिताबुदये सति १प्राचीनं तस्य प्राग्देशं प्रत्युदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः । हे १उषः १यतः यैश्च तेजोभिः १परि १ददृक्षे दृश्यसे त्वम् । १जारइव पत्याविव १आचरन्ती समीपे संचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरयितरि सूर्ये संचरन्ती त्वं^२ दृश्यसे । यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमन्यज्यैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चती^३ त्वमित्यर्थः । १न १पुनर्यतीव यती पतिं परित्यजेतस्ततः संचरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती^३ त्वम् । पुनरित्ययं वैलक्षण्य-द्योतनार्थः । एवं यैस्तेजोभिर्भिर्युक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासन्निति संबन्धः ॥

त इहेवानां सधमाद आसन्नृतावानः कवयः पुर्व्यासः ।

गूळहं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्तसत्यमन्त्रा अजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

ते । इत् । देवानाम् । सधऽमादः । आसन् । ऋतऽवानः । कवयः । पुर्व्यासः ।

गूळहम् । ज्योतिः । पितरः । अनु । अन्विन्दन् । सत्यऽमन्त्राः । अजनयन् । उषसम् ॥ ४ ॥

१त १इत् तेऽङ्गिरस एवर्षीणां मध्ये १देवानां १सधमादः सह माघन्तः १आसन् अभवन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये १ऋतावानः सत्यवन्तः १कवयः अनुचानाः । ‘ये वा अनुचानास्ते कवयः’ (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । १पुर्व्यासः पूर्वकालीनाः १पितरः पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः १गूळहं तमसावृतं १ज्योतिः सौर्यं तेजः १अन्वविन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसामध्यात् ते^४ १सत्यमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः १उषासम् उषसम् १अजनयन् प्रादुरकुर्वन् । ‘तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददन्निः’ (ऋ. सं. ५. ४०. ६) ‘अत्रय-स्तमन्वविन्दन्’ (ऋ. सं. ५. ४०. ९) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसां स्तुत्योषस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या ॥

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । ऊर्वे । अधि । सम्ऽगतासः । सम् । जानते । न । यतन्ते । मिथः । ते ।

ते । देवानाम् । न । मिनन्ति । व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । यादमानाः ॥ ५ ॥

१समाने सर्वेषां साधारणे १ऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहते पुनर्लब्धये सति । १अधि इत्यनर्थकः । १संगतासः मिलिताः सन्तः १ते १सं १जानते एकबुद्धयो भवन्ति । १न १मिथः

१. ख-श-‘तव’ नास्ति । २. त-‘त्वं’ विमुञ्चती’ नास्ति । ३. ऋ-त-२-सूर्यमे परित्यजती; अ-सूर्यमेव परित्यजती । ४. ख-ऋ-त-श-‘ते’ नास्ति ।

परस्परं वयतन्ते । सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । वते अङ्गिरसः वदेवानां व्रतानि कर्माणि याग-
लक्षणानि न नमिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु परिपालयन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । वअमर्धन्तः
अहिंसन्तः ववसुभिः वासकैरुपसां तेजोभिः वथादमानाः गच्छन्तः ॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उपबुधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उपः ऽबुधः । सुऽभगे । तुष्टुऽवांसः ।

गवाम् । नेत्री । वाजऽपत्नी । नः । उच्छ । उषः । सुऽजाते । प्रथमा । जरस्व ॥ ६ ॥

हे वसुभगे देव्युपः वत्वा त्वाम् उपबुधः उपसि बुध्यन्तः वतुष्टुवांसः स्तुवन्तः वसिष्ठाः^१
वस्तोमैः^२ स्तोत्रैः वईळते स्तुवन्ति । गवां नेत्री प्रापयित्री वाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री । अन्न-
दात्रीत्यर्थः । ईदृशी त्वं नः अस्मदर्थम् उच्छ विभाहि । हे उपः वसुजाते सुप्रादुर्भावे प्रथमा
इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता जरस्व ॥

एषा नेत्री राधसः सूनृतानामुषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्ती । रिभ्यते । वसिष्ठैः ।

दीर्घऽश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वएषा वउषाः वराधसः स्तोतुः वसूनृतानां स्तुतोनां वनेत्री सती वउच्छन्ती तमो विवासयन्ती
ववसिष्ठैः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः रिभ्यते स्तूयते । वदीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं वरयि धनम्
वअस्मे अस्मासु वदधाना धारयन्ती ॥ ॥ २३ ॥

‘उपो रुरुचे’ इति षट्त्वं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुपस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उपो
रुरुचे षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।

अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वम् । जीवम् । प्रऽसुवन्ती । चरायै ।

अभूत् । अग्निः । समऽइधे । मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इयमुषाः उपो समीप एव सूर्यस्य रुरुचे दीप्यते । युवतिः यौवनोपेता योषा न योषिदिव ।
सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । विश्वं सर्वं जीवं जीवसंघं चरायै
संचाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच अग्निः मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय समिधे अभूत् समिन्ध-
नीयोऽभवत् । कृत्यार्थे केन । समिधः सन् तमांसि अन्धकारान् बाधमाना बाधमानं बाधकं ज्योतिः
तेजःसंघम् अकः अकार्षीत् । अथवा । औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थादुशद्वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदशीकसदृग्गवां माता नेत्र्यह्नामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । प्रतीची । सुप्रथाः । उत् । अस्थात् । रुशत् । वासः । बिभ्रती । शुक्रम् । अश्वैत् ।
हिरण्यवर्णा । सुदशीकसंदक् । गवाम् । माता । नेत्री । अह्नाम् । अरोचि ॥ २ ॥

विविश्वं कृत्स्नं जगत् प्रति वप्रतीची अभिमुखी वसप्रथाः सर्वतः पृथुतरा वउदस्थात् उद-
गच्छत् । उदिता च वरुशत् दीप्तं वशुकं तेजोमयं ववासः वसनीयं तेजःसमूहं वबिभ्रती धारयन्ती
वअश्वैत् वर्धते । वहिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता वसुदशीकसंदक् । संदर्शयतीति संदक् तेजः ।
सुषु दर्शनीयं संदक् तेजो यस्याः सा तादृशी । वगवां वाचां गवामेव वा वमाता निर्मात्री । उषः-
काले हि पक्षिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले मंचारात्तक्षिर्मातृत्वम् ।
अथवा रक्मिणां निर्मात्री । वअरोचि रोचते वअह्नां वनेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदशीकमश्वम् ।

उषा अदशि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम् । चक्षुः । सुभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती । सुदशीकम् । अश्वम् ।

उषाः । अदशि । रश्मिभिः । विअक्ता । चित्रमघा । विश्वम् । अनु । प्रभूता ॥ ३ ॥

वदेवानां वचक्षुः चक्षुःस्थानीयं तेजः ववहन्ती धारयन्ती वसुभगा शोभनधना वसुदशीकं
सुदर्शनम् वअश्वं सर्वदा गन्तारमादित्यं वनयन्ती प्रापयन्ती । किम् । वश्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यम् ।
प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः । कीदृशुषाः । वरश्मिभिः स्वकीयैः वव्यक्ता वअदशि दृश्यते च ।
वचित्रामघा विचित्रधना वविश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य वप्रभूता प्रवृद्धा । सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वी गव्यूतिमभयं कृधी नः ।

यावय द्वेष आ भर वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । दूरे । अमित्रम् । उच्छ । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । कृधि । नः ।

यवय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः वअन्तिवामा । अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा ।
त्वम् वअमित्रम् अस्मच्छत्रुं वदूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथामित्रो
दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथा वउर्वीं वगव्यूतिं भूमिम् वअभयं वनः अस्माकं वकृधि
कुरु । किंच वद्वेषः अस्मदद्वेषन् वयावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । ववसूनि^१ शत्रूणां धनानि वआ वभर
आहर^२ । वराधः धनं वचोदय प्रेरय वगृणते स्तुवते मह्यं हे वमघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि माह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।

इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्चावद्रथवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुभिः । वि । माहि । उषः । देवि । प्रअतिरन्ती । नः । आयुः ।
इषम् । च । नः । दधती । विश्ववारे । गोमदश्च । अश्ववत् । रथवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे वउषो वदेवि वअस्मे अस्मभ्यं वश्रेष्ठेभिः प्रशस्यैः वभानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः ववि
वभाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । वनः अस्माकम् वआयुः आयुष्यं वप्रतिरन्ती वर्धयन्ती । हे वविश्व-

१. घ-क्ष-त-न-कुर्वती°; श-करोती° । २. श-स्वकीयैः किरणैः । ३. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘ वसूनि ...
आहर ’ नास्ति ।

वारे विश्वैः संभजनीये देवि वनः अस्मभ्यम् वृषम् अगं च गोमत्^१ गोभिर्बहुभिरुपेतम् अश्वावत्
अश्वैश्चोपेतं रथवत्^२ रथैरुपेतं^३ वराधः धनं च दधती वि भाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

याम् । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयन्ति । उषः । सुजाते । मतिभिः । वसिष्ठाः ।
सा । अस्मासु । धाः । रयिम् । ऋषम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे वदिवो वदुहितः वउषः वसुजाते शोभनजनने वयां वत्वा त्वां वमतिभिः स्तोत्रैः ववसिष्ठाः ववर्ध-
यन्ति वसा त्वम् वअस्मासु वसिष्ठेषु वऋषं प्रदीप्तं वबृहन्तं महान्तं वरयि धनं वधाः धेहि ॥ ॥ २४ ॥

‘प्रति केतवः’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यमुपस्यम् । ‘प्रति पञ्च’ इत्यनु-
क्रमणिकेन विनियोगः ॥

प्रति केतवः प्रथमा अदुश्रन् अस्या अज्जयो वि श्रयन्ते ।

उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वामस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदुश्रन् । ऊर्ध्वाः । अस्याः । अज्जयः । वि । श्रयन्ते ।
उषः । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

वअस्याः वप्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः वकेतवः प्रज्ञापका रश्मयः वप्रति वअदुश्रन् प्रतिदृश्यन्ते ।
अस्याः वअज्जयः व्यञ्जका रश्मयः वऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः ववि वश्रयन्ते विविधं सर्वत्र^३ श्रयन्ति^३ । हे
वउषः देवि वअर्वाचा अस्मदभिसुखेनागच्छता वबृहता महता वज्योतिष्मता तेजोवता वरथेन
वअस्मभ्यं ववामं वननीयं धनं^४ ववक्षि वहसि ॥

प्रति षीमभिर्जरते समिद्धः प्रति विप्रासो मतिभिर्गुणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरिताप देवी ॥ २ ॥

प्रति । मीम् । अग्निः । जरते । समिद्धः । प्रति । विप्रासः । मतिभिः । गुणन्तः ।
उषाः । याति । ज्योतिषा । बाधमाना । विश्वा । तमांसि । दुःइता । अप । देवी ॥ २ ॥

वअग्निः वसमिद्धः सन् वसीं सर्वतः वप्रति वजरते अभिवर्धते । वविप्रासः विप्रा मेधाविन
ऋत्विजश्च वमतिभिः स्तुतिभिरुपसं वगुणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते । वउषाः च वदेवी वज्योतिषा वविश्वा
सर्वाणि वतमांसि वदुरिता अस्मदुरितानि वअप वबाधमाना वयाति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

एता उ त्याः प्रत्यदुश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुपसो विभातीः ।

अजीजनन्सूर्यं यज्ञमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । प्रति । अदुश्रन् । पुरस्तात् । ज्योतिः । यच्छन्तीः । उपसः । विभातीः ।
अजीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘गोमत्’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-श-‘रथवत् रथैरुपेतं’ नास्ति ।
३. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-सर्वत्राश्रयति । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-धनमस्मभ्यं ।

वृता उ । उ इति पूरणः । वृताः ताः प्रसिद्धा वृताः विभातीः विभात्यो विभानं कुर्वत्यः
 वृज्योतिः तेजः वृच्छन्तीः प्रयच्छन्त्यः उपसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रत्यदृशन् प्रतिदृश्यन्ते ।
 ता उपसः सूर्यं यज्ञमग्निं च अजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उपस उदयानन्तरं तेषां संभवात्तज्जन-
 क्तवमुपचर्यते । किंच अपाचीनं नीचीनम् अजुष्टम् अप्रियम् । सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वम् ।
 तादृशं तमः अगात् अपगतमभूत् ॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उपसम् । विभातीम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् । आ । यम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्ति ॥ ४ ॥

वदिवो दुहिता मघोनी धनवत्युषाः अचेति सर्वैर्ज्ञायते । विश्वे सर्वेऽपि प्राणिनः
 विभातीम् उच्छन्तीम् उपसं पश्यन्ति । तादृशी देवी स्वधया अग्नेन युज्यमानं रथम्
 आस्थात् आतिष्ठत् आरोहति । यं रथं सुयुजः शोभनयोजनाः अश्वासः अश्वाः आ वहन्ति
 अभिमतदेशं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च ।

तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । अद्य । सुमनसः । बुधन्त । अस्माकासः । मघवानः । वयम् । च ।

तिल्विलायध्वम् । उपसः । विभातीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे उपः त्वा त्वाम् अद्य अस्मिन् काले सुमनसः शोभनस्तुतिकाः मघवानः हविलक्षणा-
 ध्वन्तः अस्माकासः अस्माका अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः । यद्वा । मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य
 विशेषणम् । हविष्मन्तो वयम् । प्रति बुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः । हे उपसः युयं च
 विभातीः व्यच्छन्त्यः सत्यः तिल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिलं स्नेहने' इत्यस्मा-
 त्तिलुः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विलम् । तत् कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ २५ ॥

'व्युषा आवः' इति पञ्चच नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्घमुपस्थं त्रैष्टुभम् । 'व्युषाः' इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

व्युषा आवः पृथ्या जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती ।

सुसंदग्भिरुक्षभिर्भानुमश्रेद्धि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

वि । उषाः । आवः । पृथ्या । जनानाम् । पञ्च । क्षितीः । मानुषीः । बोधयन्ती ।

सुसंदक्ऽभिः । उक्षऽभिः । भानुम् । अश्रेत् ।

वि । सूर्यः । रोदसी इति । चक्षसा । आवरित्यावः ॥ १ ॥

जनानां सर्वप्राणिनां पृथ्या पृथि हिता उषाः वि आवः व्यच्छत् । यद्वा । जनानां
 हिताय व्यच्छदिति योज्यम् । किं कुर्वती । मानुषीः मनुष्यरूपाः पञ्च क्षितीः निषाद-
 पञ्चमाश्वतुरो वर्णान् बोधयन्ती । ईदृश्याः सुसंदग्भिः । संदृश्यते संदर्शयतीति वा संदक् तेजः ।

सुतेजोभिः । उक्षभिः गोभिः । भानुमश्रेत् । ' अरुणैरुषा आजिमधावत् ' (ऐ. ब्रा. ४. ९) इति हि श्रुतिः । ' अरुण्यो गाव उषसाम् ' (नि. १. १५. ७) इति निरुक्तम् । सूर्यः च । रोदसी यावापृथिव्यौ तमोयुक्ते चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा वि आवः विवृणोति ॥

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उपसौ यतन्ते ।

सं ते गावस्तम् आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

वि । अञ्जते । दिवः । अन्तेषु । अक्तून् । विशः । न । युक्ताः । उपसः । यतन्ते ।

सम् । ते । गावः । तमः । आ । वर्तयन्ति । ज्योतिः । यच्छन्ति । सविता ऽईव । बाहू इति ॥ २ ॥

उषसः । अक्तून् तेजांसि । दिवः अन्तरिक्षस्य । अन्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु व्यञ्जते व्यक्ती-
कुर्वन्तीत्यर्थः । युक्ताः परस्परं संयुक्ताः । विशो न प्रजा इव सेना इव यतन्ते प्रयतन्ते तमोनाशनाय
अत्र गमनाय वा । अथ प्रत्यक्षवादः । हे उषः । ते तव गावः रश्मयः । तमः अन्धकारं । सम्
आ वर्तयन्ति नाशयन्ति । ज्योतिः तेजो यच्छन्ति प्रयच्छन्ति । सविता सूर्यः । बाहू इव ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मघोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूत् । उषाः । इन्द्रतमा । मघोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।

वि । दिवः । देवी । दुहिता । दधाति । अङ्गिरः । तमा । सुकृते । वसूनि ॥ ३ ॥

इन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा । मघोनी धनवती । उषाः । अभूत् प्रादुरभूत् । सुविताय कल्याणाय
श्रवांसि अङ्गानि । अजीजनत् उदपादयत् । प्रकाशितवतीत्यर्थः । दिवः । दुहिता । अङ्गिरस्तमा
गन्तुमा । यद्वा । अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह रात्रेरप्युत्पश्ये रात्र्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते ।
भारद्वाजै रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता- ' रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी ' (अनु. १०.
१२७) इति । तादृशुषाः । सुकृते यजमानाय । वसूनि धनानि । वि । दधाति करोति ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।

यां त्वा जजुर्वृषभस्या रवेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौणोः ॥ ४ ॥

तावत् । उप्रः । राधः । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोतृभ्यः । अरदः । गृणाना ।

याम् । त्वा । जजुः । वृषभस्य । रवेण । वि । दृळ्हस्य । दुरः । अद्रेः । औणोः ॥ ४ ॥

हे उषः । यावत् । राधः धनं । स्तोतृभ्यः पूर्वम् । अरदः दत्तवत्स्यसि । तावत् । राधो धनं । गृणाना
स्तूयमाना । अस्मभ्यम् अपि । रास्व देहि । यां । त्वा त्वां । वृषभस्य । रवेण । लुप्तोपमैषा । वृषभ-
स्येति कर्मणि षष्ठी । वृषभं रवेणेव त्वां प्रकाशेन । जजुः जानन्ति प्राणिनः । अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य
स्तोत्रस्य रवेण शब्देन जजुः ज्ञापयन्ति । दृळ्हस्य दृढस्य । अद्रेः । दुरः द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेश्य
पिहितानि । वि । औणोः विवृतान्यकरोः ॥

देवंदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्यक्सुनुता ईरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवम् । देवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मद्यक् । सुनुताः । ईरयन्ती ।

वि । उच्छन्ती । नः । सनये । धियः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

१देवंदेवं सर्वमपि स्तोतारं १राधसे धनाय १चोदयन्ती प्रेरयन्ती १अस्मद्यक् अस्मदभिमुखं
१सुनृताः वचांसि १ईरयन्ती प्रेरयन्ती १व्युच्छन्ती व्युच्छन्नं कुर्वती १नः अस्माकं १सनये दानाय
धनलाभाय १धियः बुद्धीः १धाः धेहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥२६॥

‘प्रति स्तोमेभिः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यमुपस्थम् । ‘प्रति तृचम्’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अबुध्न ।

विवर्तयन्ती रजसी समन्ते आविष्कृण्वती भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । स्तोमेभिः । उपसम् । वसिष्ठाः । गीःऽभिः । विप्रासः । प्रथमाः । अबुध्न ।

विवर्तयन्तीम् । रजसी इति । समन्ते इति समऽअन्ते । आविःऽकृण्वतीम् । भुवनानि । विश्वा ॥ १ ॥

१विप्रासः मेधाविनः १वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः १स्तोमेभिः स्तोतृभिः प्रयुज्यमानाः^१ १गीर्भिः
स्तुतिभिः १प्रथमाः इतरयजमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः १उपसं १प्रति १अबुध्न प्रतिबोधयन्ति ।
कीदृशीमुपसं च । १रजसी द्यावापृथिव्यौ १समन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते १विवर्तयन्तीं व्यावर्त-
यन्तीं १विश्वा सर्वाणि १भुवनानि भूतजातानि १आविष्कृण्वतीं प्रकटीकुर्वतीं स्वभासा ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गूढी तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।

अग्रे एति युवतिरह्याणा प्राचिकित्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । गूढी । तमः । ज्योतिषा । उषाः । अबोधि ।

अग्रे । एति । युवतिः । अह्याणा । प्र । अचिकित् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

१एषा १उषाः १स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा दृश्यमानैषा^२ १नव्यं नवतरम् १आयुः आयुष्यम् ।
यौवनमित्यर्थः । तादृशं १दधाना धारयन्ती १गूढी गूढं १तमः अन्धकारं १ज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती
१अबोधि बुध्यते । १अग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्ताद्देवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । १युवतिः
नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा १अह्याणा । लुप्तोपमेषा । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्युरग्रे
संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात् १एति । एवंभूता सती १सूर्यं १यज्ञमग्निं च १प्राचिकित् प्रज्ञापयति ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उपसं । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

१अश्वावतीः बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्तः तथा १गोमतीः गोमत्यो गोप्रदाः १वीरवतीः वीर-
वत्यः पुत्रप्रदा अत एव १भद्राः स्तुत्याः १उषासः उपसः १सदं सर्वदा १उच्छन्तु । पुनः कीदृश्यः ।
१घृतम् उदकं १दुहानाः दोग्ध्यः १विश्वतः १प्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयं पातेति गतम् ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्तरु देयाद्विद्यातार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । ‘प्रत्यु अदर्शि’ इति षड्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रत्यु षट् प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशास्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यु अदर्श्यात्पुच्छन्ती दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सुनरी ॥ १ ॥

प्रति । ऊँ इति । अदर्शि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिवः ।

अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तमः । ज्योतिः । कृणोति । सुनरी ॥ १ ॥

वआयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती वदिवः शुलोकस्य सूर्यस्य वा वदुहिता पुत्री एवंभूतोपाः वप्रति वदर्शि सबैः प्रतिदृश्यते । वउ इति पूरकः । सैषा^१ वमहि महत् वतमः नैशमन्धकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेत्यस्थार्थे । वअपो व्ययति अपवृणोति । किमर्थम् । वचक्षसे दर्शनार्थम् । एवं कृत्वा वसुनरी जनानां सुष्ठु नेच्युपाः वज्योतिः प्रकाशं वृणोति करोति ॥

उदुस्त्रियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत् । उदुस्त्रियाः । सृजते । सूर्यः । सचा । उत्स्यत् । नक्षत्रम् । अर्चिवत् ।

तव । इत् । उषः । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भक्तेन । गमेमहि । ॥ २ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः वउस्त्रियाः रश्मीन् वसचा सह युगपदेव वउत् वसृजते उद्गमयति । तथा वउद्यत् उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् वनक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् वअर्चिवत् दीप्तिमत् करोति । सौरिण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । ‘सुपुणः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः’ (वा. सं. १८. ४०) इति हि निगमः । एवं च सति^२ हे वउषः उषोदेवते वतव वसूर्यस्य वच व्युषि विवासने प्रकाशने सति वभक्तेन अग्नेन वसं वगमेमहि वयं संगच्छेमहि । इच्छद्दः पूरकः ॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अभुत्समहि ।

या वहसि पुरु स्पाहं वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उषः । जीराः । अभुत्समहि ।

या । वहसि । पुरु । स्पाहम् । वनन्ऽवति । रत्नम् । न । दाशुषे । मयः ॥ ३ ॥

हे वदिवः वदुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे वउषः उषोदेवते वत्वा त्वां वजीराः क्षिप्रकारिणो वयं वप्रति वअभुत्समहि प्रतिबोद्धारो भवेम । इ वनन्वति । वननं संभजनं संभक्त्यर्थं धनं वा । तद्वति

१या त्वं १पुरु बहु १स्याहं स्पृहणीयं धनं १वहसि प्रापयसि १दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १रत्नं
१न रमणीयं धनमिव १मयः सुखं च या त्वं वहसि तां त्वां प्रत्यभुत्स्महीत्यन्वयः ॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वर्दृशे ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्रख्यै । देवि । स्वः । दृशे ।

तस्याः । ते । रत्नभाजः । ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । सूनवः ॥ ४ ॥

हे १महि महति १देवि दानादिगुणयुक्त उषोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती १मंहना महिन्ना
युक्ता । यद्वा । मंहतिर्दानकर्मा । दानयुक्ता । १या त्वं १स्वः सर्वं जगत् १प्रख्यै प्रबोधनार्थं १दृशे दर्शनार्थं
च १कृणोषि करोषि १तस्याः तादृश्याः १रत्नभाजः रत्नानां रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः सेवयिष्याः
१ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज इति समभिव्याहाराद्रत्नानीति गम्यते । अपि च १वयं तव
प्रियतमाः १स्याम भवेम । १मातुर्न १सूनवः । यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥

तच्चित्रं राघ आ भरोषो यदीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहै ॥ ५ ॥

तत् । चित्रम् । राघः । आ । भरः । उपः । यत् । दीर्घश्रुत्तमम् ।

यत् । ते । दिवः । दुहितः । मर्तभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहै ॥ ५ ॥

हे १उषः १तच्चित्रं चायनीयं १राघः धनम् १आ १भर आहर । अस्मभ्यं प्रयच्छ । १यत्^१ धनं
१दीर्घश्रुत्तमं देशकालयोर्विप्रकर्षेऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम् । अपि च हे १दिवो १दुहितः १ते तव त्वया
देयं १मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं १यत् अन्नमस्ति १तत् १रास्व देह्यस्मभ्यम् । वयं च
त्वद्वत्तं धनमन्नं च १भुनजामहै अभ्यवहरेम ॥

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजो अस्मभ्यं गोमतः ।

चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप सिधः ॥ ६ ॥

श्रवः । सूरिभ्यः । अमृतम् । वसुत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोमतः ।

चोदयित्री । मघोनः । सूनृतावती । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ६ ॥

हे उषः १सूरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यम् १अमृतं मरणरहितं नित्यं १वसुत्वनं वासकं वसुत्वयुक्तं
वा १श्रवः श्रवणीयं यज्ञो रास्वेत्यनुषङ्गः । तथा १गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान् १वाजान् अश्वानि च
१अस्मभ्यं रास्व । शिष्टः परोक्षकृतः । १मघोनः हविष्मतो यजमानस्य १चोदयित्री प्रेरयित्री १सूनृतावती ।
प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती १उषाः १सिधः शोषकान्छत्रून् १अप १उच्छत् अपगमयतु ॥ ११ ॥

‘इन्द्रावरुणा’ इति दशार्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं जागतम् । इदमादीनि चत्वारि
सूक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणं ह जागतं तु’
इति । नृतीये सवन उक्थ्ये प्रशास्तुः शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा युवमा वां
राजानौ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युम् । अति । यः । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽध्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवां नः अस्माकं विशे निवेशयित्रे परिचारकाय जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं महि महत् शर्म गृहं सुखं वा यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततयज्ञमस्मदीयं जनं यः शत्रुः अति वनुष्यति अतिजिघांसति पृतनासु संग्रामेषु दूढ्यः दुर्धियो दुष्टाभिसंधीस्ताञ्छन्नून् वयं जयेम अभिभवेम ॥

सम्राऽन्यः स्वराऽन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावसू ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राऽराट् । अन्यः । स्वराऽराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् ।

महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावसू इति महाऽवसू ।

विश्वे । देवासः । परमे । विऽओमनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥ २ ॥

द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्मध्ये अन्यः एको वरुणः सस्राट् सम्यग्राजमान इति उच्यते । 'ता सम्राजा घृतासुती' (क्र. सं. २. ४१. ६) इत्यादिषु कीर्त्यते । अन्यः इन्द्रः स्वराट् स्वयमेवान्यनिष्पेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । 'स्वराऽन्दिरो दमे' (क्र. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु कीर्त्यते । तथाविधौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ महान्तौ गुणैरधिकौ महावसू महाधनौ च भवतः । हे वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ वां युवां परमे व्योमनि उकृष्टे आकाशे विश्वे देवासः सर्वे देवाः ओजः सं दधुः समयोजयन् शरीरदाढ्यां । तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च—'ओजो नामाष्टमी दशा' इति । तथा बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवाभ्यां सं दधुः समयोजयन् ॥

अनुपां खान्यतन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रऽभुम् ।

इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य । मायिनः । अपिन्वतम् । अपितः । पिन्वतम् । धियः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अपाम् उदकानां खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ओजसा बलेन अनु अतन्तम् अन्विध्वयतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्तावित्यर्थः । तथा सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे प्रभुं प्रभूतं सन्तम् आ ऐरयतम् अभ्यगमयतम् । स्वर्भानुनावृतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मायिनः प्रज्ञाकरस्य अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति अपितः जलरहिता नदीः अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निक्षिप्तदमाम्नायते—'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदपितः' (शा. श्रौ. ८. २५. १) इति । अपि च धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि पिन्वतं सिद्धतं फलेन पूरयतम् ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवाम् । इत् । युत्सु । पृतनासु । वह्नयः । युवाम् । क्षेमस्य । प्रसवे । मितज्ञवः ।

ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः । इन्द्रावरुणा । सुहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वह्नयः हविषां स्तोत्राणां वा वोढार ऋत्विजः युत्सु युद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । मितज्ञवः संकुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवाम् एव हवन्ते । अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणौ कारवः स्तोतारो वयमपि उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वस्वः वसुनो धनस्य ईशाना ईश्वरौ सुहवा सुखेन ह्वातव्यौ युवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्मना ।

क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि । भुवनस्य । मज्मना ।

क्षेमेण । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति । मरुत्भिः । उग्रः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ यत् यौ युवां भुवनस्य लोकस्य संबन्धीनि इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतजातानि मज्मना आत्मीयेन बलेन चक्रथुः कृतवन्तौ तयोर्युवयोर्मध्य एकं वरुणं क्षेमेण रक्षणहेतुना मित्रः देवः दुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते । अन्यः एक इन्द्रः मरुद्भिः मरुद्गणैः उग्रः उद्गूणबलः सन् शुभं शोभनमलंकारम् ईयते प्राप्नोति । यद्वा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकमीयते प्रेरयति ॥ २ ॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरदभ्रेभिरन्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।

अजामिम् । अन्यः । श्रथयन्तम् । आ । अतिरत् । दभ्रेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूयसः ॥ ६ ॥

वरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च त्विषे दीप्यर्थम् ओजः बलं नु क्षिप्रं मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ । स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । महे महते शुल्काय धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । अस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च ध्रुवं नित्यं स्वस्वकीय-मसाधारणं यत् ओजः विद्यते तदोजो मिमाते इत्यन्वयः । तयोरिन्द्रावरुणयोः अन्यः एको वरुणः अजामिम् अबन्धुमस्तुवन्तं श्रथयन्तं हिसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानं च आतिरत् अभिहन्ति । अन्यः एक इन्द्रः दभ्रेभिः अल्पैरेवोपायैः भूयसः बहुतराण्यवृणु प्र वृणोति प्रकर्षेणावृतान् बाधितान् करोति । यद्वा । भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुकृष्टान् करोति ॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छन्तो वीथो अघ्वरं न तं मर्त्यस्य नशते परिह्वतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा । न । तपः । कुतः । चन ।
यस्य । देवा । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । न । तम् । मर्त्यस्य । नशते । परिऽद्वृतिः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^२तं ^३मर्त्यं मनुष्यम् ^४अंहः पापं ^५न ^६नशते न व्याप्नोति ।
^७न च ^८दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति । ^९कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् ^{१०}तपः
संतापश्च तं ^{११}न प्राप्नोति । हे ^{१२}देवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ ^{१३}यस्य ^{१४}मर्त्यस्य ^{१५}मनुष्यस्य
^{१६}अध्वरं यज्ञं ^{१७}गच्छथः प्राप्नुथो युवां ^{१८}वीथः कामयेथे च यस्य हवींषि ^{१९}तं मनुष्यं ^{२०}परिद्वृतिः
परिबाधा ^{२१}न नशते उक्तप्रकारेण न व्याप्नोति ॥

अर्वाङ्गिरा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।

युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं मर्डीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् । यदि । मे । जुजोषथः ।
युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् । आप्यम् । मर्डीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ^१नरा नेताराविन्द्रावरुणौ ^२दैव्येन देवसंबन्धिना ^३अवसा रक्षणेन सह ^४अर्वाक् अस्म-
दभिमुखम् ^५आ ^६गतम् आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं ^७हवं स्तोत्रं ^८शृणुतम् । ^९यदि ^{१०}मे मम
^{११}जुजोषथः प्रीयेथे । मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः ।
^{१२}युवोर्हि युवयोः खलु यत् ^{१३}सख्यं सखित्वम् ^{१४}उत ^{१५}वा अपि च ^{१६}यत् ^{१७}आप्यम् आपित्वं बान्धवं
^{१८}मर्डीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ ^{१९}नि ^{२०}यच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अस्मार्कमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टयोजसा ।

यद्वां हवन्त उभये अर्धं स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्मार्कम् । इन्द्रावरुणा । भरेभरे । पुरऽयोधा । भवतम् । कृष्टिऽओजसा ।
यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अर्धं । स्पृधि । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातिषु ॥ ९ ॥

हे ^१कृष्टयोजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ ^२भरेभरे संग्रामे संग्रामे ^३अस्मार्कं
^४पुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ ^५भवतम् । ^६यत् यौ ^७वाम् युवाम् ^८उभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानीं-
तनाश्च ^९नरः नेतारः स्तोतारः ^{१०}स्पृधि युद्धे यौ युवां ^{११}हवन्ते । ^{१२}अध अपि च ^{१३}तोकस्य पुत्रस्य ^{१४}तनयस्य
पौत्रस्य ^{१५}सातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते । तावस्मार्कं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेः क्रतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

^१अस्मे अस्मभ्यमिन्द्रादयः ^२द्युम्नं द्योतमानं धनं ^३यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा ^४महि महत्
^५सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं ^६शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च ^७ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्षथिभ्याः

वदितेः अदीनाया देवमातुः वज्योतिः तेजश्च नोऽस्माकम् अवध्रम् अहिंसकमस्तु । वयं च देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य^१ वसवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य वल्लोकं स्तोत्रं मनामहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे ॥ ॥ ३ ॥

‘युवां नरा’ इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं जागतमैन्द्रावरुणम् । ‘युवां नरा’ इत्यनुक्रान्तम् । आभिष्वविकेषूपस्थेषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘युवां नरा पुनीये वाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

युवां नरा पश्यमानासु आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।

दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवाम् । नरा । पश्यमानासः । आप्यम् । प्राचा । गव्यन्तः । पृथुऽपर्शवः । ययुः ।

दासा । च । वृत्रा । हतम् । आर्याणि । च । सुदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥ १ ॥

हे वनरा नेताराविन्द्रावरुणौ युवाम् । पृथगर्थे द्वितीया । युवयोः आप्यं बन्धुभावं पश्यमानासः पश्यन्तो युष्मद्बान्धवलाभार्थिनः^२ गव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तो यजमानाः पृथुपर्शवः । पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्श्वस्थि येषां ते तथोक्ताः । विस्तीर्णांश्चपशुंहस्ताः सन्तः प्राचा प्राचीनं ययुः बर्हिंराहरणार्थं गच्छन्ति । पश्वा हि बर्हिंराच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘अश्वपश्वा बर्हिंरच्छेति’ (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां दासा दासान्युपक्षपयितृणि च वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि च कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि हतं हिंस्तम् । अपि च सुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम् अवसा रक्षणेन सार्धम् अवतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणार्धि वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र । नरः । समयन्ते । कृतध्वजः । यस्मिन् । अजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भयन्ते । भुवना । स्वःऽदृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अर्धि । वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन् संग्रामे वनरः मनुष्याः^३ कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः समयन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । यस्मिन् च अजा आजौ युद्धे । चन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किंच किमपि प्रियम् अनुकूलं न भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । यत्र च युद्धे भुवना भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च^४ भयन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ नः अस्मान् अधि वोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

१. ख-दानादिग्रहणयुक्तस्य; न-भ-दानादिदेवगुणयुक्तस्य । २. ख-न-भ-युष्मद्बान्धवा लाभार्थिनः; झ-क्षन्त-२-४-युष्मद्बान्धवः लाभार्थिनः; त-३-युष्मद्बान्धवलोभार्थिनः । ३. ख-भ-नेतारः । ४. झ-त-न-भ-श-वीताश्च ।

हे इन्द्रावरुणौ भूभ्याः वअन्ताः पर्यन्ताः वध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः वसम् अदृक्षत संदृश्यन्ते ।
तथा वदिवि युलोके वघोषः सैनिकानां शब्दश्च वआरुहत् आरुढोऽभूत् । वजनानाम् अस्मदीयानां
भटानाम् वअरातयः शत्रवः वमाम् वउप वअस्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे वहवन्श्रुता
आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ वअर्वाक् अस्मदभिमुखम् वअवसा रक्षणेन सह वआ वगतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतुं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुदासम् । आवतम् ।

ब्रह्माणि । एषाम् । शृणुतम् । हवीमनि । सत्या । तृत्सूनाम् । अभवत् । पुरःऽहितिः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिः वधकरैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं^१ वभेदम् एतत्संज्ञं सुदासः
शत्रुं ववन्वन्ता हिंसन्तौ युवां वसुदासम् । शोभनं ददातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं
वप्र वआवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । वएषां तृत्सूनां मम याज्यानां वब्रह्माणि स्तोत्राणि वशृणुतम् अशृणु-
तम् । कदा । वहवीमनि । आहूयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः । तस्मिन् ।
यस्मादेवं तस्मात् वतृत्सूनाम् एतत्संज्ञानां मम याज्यानां वपुरोहितिः मम पुरोधानं वसत्या सत्य-
फलम् वअभवत् । तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्युर्यो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽर्ध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपन्ति । मा । अघानि । अर्यः । वनुषाम् । अरातयः ।

युवम् । हि । वस्वः । उभयस्य । राजथः । अर्ध । स्म । नः । अवतम् । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

हे वइन्द्रावरुणौ वअर्यः अरेः शत्रोः संबन्धीनि वअघानि आहन्तृष्यायुधानि वमा माम् वअभ्या
वतपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च ववनुषां हिंसकानां मध्ये वअरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च
मामभितपन्ति । वयुवं वहि युवां खलु वउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य ववस्वः वसुनो धनस्य वराजथः
इंशाथे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । वअध वस्म अतः कारणात् वपार्ये तरणीये वदिवि दिवसे युद्धदिने वनः
अस्मान् वअवतं रक्षतम् ॥ ४ ॥

युवां हवन्त उभयास आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।

यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । हवन्ते । उभयामः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः । वरुणम् । च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितम् । प्र । सुदासम् । आवतम् । तृत्सुऽभिः । सह ॥ ६ ॥

वउभयासः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृत्सवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः वआजिषु
संग्रामेषु वइन्द्रं वच ववरुणं वच वयुवां वहवन्ते आहूयन्ते । किमर्थम् । ववस्वः धनस्य वसातये
संभजनार्थम् । वयत्र येष्वआजिषु वदशभिः दशसंख्याकैः वराजभिः शत्रुभूतैर्नृपैः वनिबाधितं नितरां
हिंसितं वसुदासं वतृत्सुभिः वसह वर्तमानं वप्र वआवतं युवां प्रकर्षेणारक्षतम् । तेष्वआजिष्वित्यन्वयः ॥

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

स्त्या नृणामग्नसदाग्नस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दश । राजानः । सम्ऽईताः । अयज्यवः । सुऽदासम् । इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ।

स्त्या । नृणाम् । अग्नऽसदा । उपऽस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽहूतिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः । राजानः सुदासः शत्रवः । समिताः संगताः परस्परं समवेताः । अयज्यवः अयजमाना एवंभूतास्ते । सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं । न युयुधुः न संप्रजहुः । युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शक्नुः । तदानीम् । अग्नसदाम् । अग्नयज्ञे । हविषि सीदन्तीत्यग्नसद ऋत्विजः । हविर्भिर्युक्तानां । नृणां यज्ञस्य नेतृणामृत्विजाम् । उपस्तुतिः स्तोत्रं । सत्या सफलाभूत् । अपि च । एषां । देवहूतिषु । देवा हूयन्त एष्विति देवहूतयो यज्ञाः । तेषु सर्वे च । देवाः । अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥ ८ ॥

दाशराज्ञे । परियत्ताय । विश्वतः । सुऽदामै । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीवन्तः । असपन्त । तृत्सवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणौ । दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशभी राजभिः शत्रुभूतैः । विश्वतः सर्वतः । परियत्ताय परिवेष्टिताय । सुदासे राज्ञे । अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम्^१ । यत्र यस्मिन् देशे । श्वित्यञ्चः श्रुतिं श्रुत्यं नेर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्तः । कपर्दिनः जटिलाः । धीवन्तः कर्मभिर्युक्ताः । तृत्सवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विजः । नमसा हविरिक्षणेनाग्नेन । धिया स्तुत्या च । असपन्त पर्यचरन् । तस्मिन् देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।

हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिर्ऽस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि । अन्यः । सम्ऽइथेषु । जिघ्रते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ।

हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्म । यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयोः । अन्यः एक इन्द्रः । वृत्राणि शत्रून् । समिथेषु संग्रामेषु । जिघ्रते हन्ति । अन्यः एको वरुणः । सदा सर्वदा । व्रतानि कर्माणि । अभि । रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे । वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ । वां युवां । सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् । अस्मे अस्मभ्यं । शर्म सुखं । यच्छतं दत्तम् ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरर्दितेऽर्कतावृधौ देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

१. इ-त२-४-अदन्यज्ञे; इ-भ-श-अग्नसदन्यज्ञे; त३-अदासदन्यज्ञे; न-अब्रह्मसहन्यज्ञे ।

२. ख-न-भ-प्रयच्छतं ।

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
अवधम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतुऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं^१ प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं
महद्गृहं च । यज्ञस्य वर्धयिष्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमबाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य
देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ ५ ॥

‘आ वाम्’ इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं वासिष्ठे^२ त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तं च—
‘आ वां पञ्च’ इति । उक्थ्ये तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ वां
राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वां घृताचीं बाह्वोर्दधाना परि त्मना विषुरुपा जिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । ववृत्याम् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

प्र । वाम् । घृताचीं । बाह्वोः । दधाना । परि । त्मना । विषुरुपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानावीश्वरौ वेन्द्रावरुणौ^३ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे^४ वां युवां
हव्येभिः हविभिः^५ नमोभिः स्तोत्रैश्च^६ आ^७ ववृत्याम् आवर्तयामि । अपि च^८ बाह्वोः हस्तयोः
दधाना धार्यमाणा^९ विषुरुपा । रूपयत इति रूपं हविः । विविधहवियुक्ता^{१०} घृताची घृतमञ्जन्ती
जुहूः^{११} त्मना आत्मना स्वयमेव^{१२} वां युवां^{१३} परि^{१४} प्र^{१५} जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विषुरुपा
नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यौ सेतुभिररज्जुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवोः । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौः । यौ । सेतुऽभिः । अरज्जुऽभिः । सिनीथः ।

परि । नः । हेळः । वरुणस्य । वृज्याः । उरुम् । नः । इन्द्रः । कृणवत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ^१ युवोः युवयोः^२ बृहत् महत्^३ राष्ट्रं राज्यं^४ द्यौः^५ सुलोक रूपम्^६ इन्वति वृष्ट्या
सर्वान् प्रीणयति ।^७ यौ युवां^८ सेतुभिः^९ बन्धकैः^{१०} अरज्जुभिः^{११} रज्जुरहितैः^{१२} रोगादिभिः^{१३} सिनीथः^{१४}
पापकृतो बध्नीथः । ‘विज् बन्धने’ इति धातुः । तयोर्मध्ये^{१५} वरुणस्य वारयितुर्देवस्य^{१६} हेळः^{१७} क्रोधः^{१८} नः^{१९}
अस्मान्^{२०} परि^{२१} वृज्याः^{२२} परिवृणक्तु । परित्यज्यान् यत्र गच्छतु ।^{२३} इन्द्रः^{२४} उ^{२५} इन्द्रश्च^{२६} उरुं^{२७} विस्तीर्णं^{२८}
लोकं स्थानं^{२९} कृणवत् करोतु ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सुरिषु प्रशस्ता ।

उपो रयिर्देवजुतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरुतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सुरिषु । प्रऽशस्ता ।

उपो इति । रयिः । देवजुतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिः । उतिभिः । तिरेतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वनः अस्माकं विदयेषु गृहेषु क्रियमाणं वयसं वचारं शोभनं^१ फलसहितं^१ वकृतं कुरुतम् । तथा वसूरिषु स्तोतृष्वस्मासु विद्यमानानि वब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि वप्रशस्ता प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाञ्जि वकृतं कुरुतम् । अपि च वदेवजतः देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितः वरथिः धनं वनः अस्मान् वउपैतु प्राप्नोतु । तथा वस्पार्हाभिः स्पृहणीयाभिः वजतिभिः रक्षाभिः वनः अस्मान् वप्र वतिरेतं युवां वर्धयेयाम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्ववारम् । रयिम् । धत्तम् । वसुमन्तम् । पुरुक्षुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अनृता । मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वअस्मे अस्मभ्यं वरयिं धनं वधत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । विश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं ववसुमन्तं निवासयुक्तं वपुरुक्षुं बद्धं पुरुभिर्बहुभिः प्रशस्यं वा । वआदित्यः अदितेः पुत्रः वयः वरुणः वअनृता अनृतानि सत्यरहितानि भूतानि वप्र वमिनाति प्रहिनस्ति । 'मीञ् हिसायाम्' इति धातुः । वशूरः शौर्यवान् स वरुणः वअमिता अमितान्यपरिमितानि ववसूनि धनानि वदयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुडरत्नासः । देवस्वीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वमे मदीया वइयं वगीः स्तुतिः वइन्द्रं ववरुणं च वअष्ट अभ्युतां व्याप्नोतु । तथा वतूतुजाना मया प्रेर्यमाणा सा वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे च विषये वप्रावत् प्ररक्षत्वस्मान् । वयं च वसुरत्नासः शोभनधनाः सन्तः वदेववीतिं देवैः कामयितव्यं यज्ञं वगमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वे देवाः वयूयं वस्वस्तिभिः कल्याणैः वनः अस्मान् वसदा सर्वदा वपात रक्षत ॥ ॥ ६ ॥

'पुनीषे वाम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम् । आभिष्टुविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशस्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितं च— 'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत् ।

धृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुण्यतामभीके ॥ १ ॥

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत् ।

धृतप्रतीकाम् । उषसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरुण्यताम् । अभीके ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ववां युवाभ्यां युवयोरर्थम् वअरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंसृष्टां वमनीषां स्तुतिं वपुनीषे शोधयामि । किं कुर्वन् । वइन्द्राय ववरुणाय च वसोमं वजुह्वत् इन्द्रं वरुणं चोद्दिश्य

सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीदृशीं मनीषाम् । १ देवीं द्योतमानाम् २ उषसं ३ न उषसमिव ४ वृत्प्रतीकां दीप्तावयवाम् । शिष्टः १ परोक्षकृतः । २ ता ताविन्द्रावरुणौ ३ अभीके अभिगते युद्धे ४ यामन् यामनि युद्धार्थं गमने सति ५ नः अस्मान् ६ उरुख्यतां रक्षताम् ॥

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।

युवं तां इन्द्रावरुणावमित्रान्हृतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ऊँ इति । देवहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति ।

युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हृतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥ २ ॥

१ देवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूयः संग्रामः । २ अत्र अस्मिन् देवहूये संग्रामे ३ स्पर्धन्ते ४ वै १ शत्रवोऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । ५ उ इति पूरकः । ६ येषु संग्रामेषु ७ ध्वजेषु पताकासु ८ दिद्यवः शत्रुक्षिप्तान्यायुधानि ९ पतन्ति १० तान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान् ११ अमित्रान् शत्रून् हे १२ इन्द्रावरुणौ १३ युवं युवां १४ शर्वा शरणा हिंसकेनायुधेन १५ पराचः पराङ्मुखा १६ विषूचः विविधगतींश्च १७ हृतं हिस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेयामित्यर्थः ॥

आपश्चिद्धि स्वयंशसः सदःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वयंशसः । सदःसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।

कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अप्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

१ आपश्चित् अन्विकाराः सोमाश्च २ स्वयंशसः स्वायत्तयशस्काः ३ देवीः द्योतमानाः सन्तः ४ सदःसु सदनेषु स्थानेषु ५ इन्द्रं ६ वरुणं च ७ देवता एते द्वे देवते ८ धुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्यायिता हि देवताः स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीवर्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा सदनेऽपिन्द्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोरिन्द्रावरुणयोः ९ अन्यः एकः १० प्रविक्ताः पृथक्कृताः पुण्यापुण्यविशेषेन विचित्रफलभोक्त्रीः ११ कृष्टीः प्रजा असांकार्येण १२ धारयति । १३ अन्यः इन्द्रः १४ वृत्राणि शत्रुजातानि १५ अप्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि १६ हन्ति हिनस्ति ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शर्वसा वां नमस्वान् ।

आववर्तदवसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुक्रतुः । ऋतश्चित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शर्वसा । वाम् । नमस्वान् ।

आऽववर्तत् । अवसे । वाम् । हविष्मान् । अस्तु । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

१ सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा २ सः ३ होता स्तोता ४ ऋतश्चित् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा चेता निचेता ५ अस्तु भवतु । हे ६ आदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ । छान्दसः सांहितिको

१. ख-न-भ-अवशिष्टः । २. ख-श-त-न-भ-श-‘वै’ नास्ति । ३. घ-ज्ञ-त-२-आसांकार्येण; ख-न-असांकार्येण ।

ह्रस्वः । षः षमस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् षावसा बलेन युक्ती षां युवां परिचरतीति शेषः । स सुक्रतुरित्यन्वयः । अपि च यः षहविष्मान् हविर्भिर्युक्तः सन् षावसे तर्पणार्थं षां युवाम् षाववर्तत् आवर्तयेत् षसः यजमानः षप्रयस्वान् अन्नवान् भूत्वा षसुविताय सुहु प्राप्तव्याय फलाय षअसदित् भवेदेव ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरत्नासो देववीति गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुरत्नासः । देववीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाभ्युताम् । मया प्रेर्यमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विषयेऽस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनधनाः सन्त उत्तरोत्तरं पातं प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयो देवाः अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ७ ॥

‘धीरा त्वस्य’ इत्यष्ट्वं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वरुणदेवस्यम् । तथा चानुक्रान्तं— ‘धीराष्टौ वारुणं ह’ इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूंषि । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । पप्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

अस्य वरुणस्य जनूंषि जन्मानि महिना महिन्ना^१ तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । यः वरुणः उर्वीं विस्तीर्णं रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वि तस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति^२ द्विप्रकारः । भूम भूमिं च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उत स्वयां तन्वा सं वदे तत्कदा न्वन्तर्वरुणे भवानि ।

किं मे हव्यमर्हणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वयां । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः । वरुणे । भवानि ।

किम् । मे । हव्यम् । अर्हणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिक्रिसायाम् । उत किं स्वयां तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण सं वदे सहवदनं करोमि । आहो स्वित् तत् तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः भवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संक्षमो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अर्हणानः अकुप्यन् वरुणः किं

केन हेतुना वृषेत सेवेत । वसुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं वकदा कस्मिन् काले वृक्षीकं सुखधितारं
वरुणम् अभि वरुणम् अभिपश्येयम् ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदक्षुषो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विपृच्छम् ।

समानम् । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण वतदेनः पापं वृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदक्षु । छान्दसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छन्नहम् ।
येन पापेन हेतुना स्वदीयैः पादौर्बद्धोऽस्मि पृष्टः संस्तत् पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं
वचिकितुषः विदुषो जनान् उपो वृषमि उपागाम् । ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मद्यं
समानमित् समानमेवैकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतः तुभ्यम् अयं वृह
अयमेव वरुणः हृणीते कुप्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान् पाशेभ्यो मोचय ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नर्मसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दुः । दूळभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नर्मसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमाग आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यत् येन
आगसा वसखायं मित्रभूतं सन्तं वस्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभान्यैर्बाधितुम-
शक्य स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण तत् आगः मे मद्यं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य
प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरः स्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा
त्वाम् अव इयाम् उपगच्छेयम् ॥

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चक्रुमा तनूभिः ।

अव राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अव । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयम् । चक्रुम । तनूभिः ।

अव । राजन् । पशुतृपम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पित्रुतः प्राप्तानि वनः अस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान्
अव सृज विमुञ्च । अस्मत्तो विश्लेष्य । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैः
चक्रुम कृतवन्तः स्म तानि च अव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं वन तायुं स्तैन्य-
प्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां नर्पथितारं स्तेनमिव दाम्नः रज्जोः वत्सं वन वत्समिव
च वसिष्ठं मां बन्धकात् पापात् अव सृज विमुञ्च ॥

१. ख-स-त-न-भ-श-आग । २. ख-पित्र्याणि; भ-पित्र्या पित्र्याणि । ३. ख-हेतून् ।

४. ख-स-त-न-भ-श-विश्लेष्य च ।

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः । वि॒ऽभीदकः । अचित्तिः ।

अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उप॒ऽअरे । स्वप्नः । चन । इत् । अनृतस्य । प्र॒ऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण वसः वस्वो वदक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वलं पापप्रवृत्तौ कारणं वन भवति । किं तर्हि वधुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः^१ कारणम् । 'धु गतिस्थैर्ययोः' इति धातुः । वसा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा । वसुरा प्रमादकारिणी^२ वमन्युः क्रोधश्च गुवादिविषयः सन्ननर्थहेतुः । विभीदकः घृतसाधनोऽक्षः । स च घृतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । वचित्तिः अज्ञानमविवेक-कारणम् । अत ईदृशी दैवकृत्स्नरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च वकनीयसः अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितः वज्यायान् अधिक ईश्वरः वस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नातम्—'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' (कौ. उ. ३.८) इति । एवं च सति वस्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि वानृतस्य पापस्य वप्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । वइत् इति पूरकः । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यन्ते इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य^३ इति भावः ॥

अरं दासो न मीळहुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।

अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अरम् । दासः । न । मीळहुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनागाः ।

अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सम् । राये । कविस्तरः । जुनाति ॥ ७ ॥

वमीळहुषे सेक्त्रे कामानां वर्धिरे वभूर्णये जगतो भर्त्रे वदेवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय वअनागाः तत्प्रसादादपापः सन् वअहम् वअरम् अलं पर्याप्तं वकराणि परिचरणं करवाणि । वदासो वन यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । वअर्यः स्वामी स च वदेवः वचितः अजानतोऽस्मान् वअचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । वगृत्सं स्तोतारं च वकवितरः प्राज्ञतरो देवः वराये धनाय धनप्राप्त्यर्थं वजुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

एकादशने वारुणे पक्षौ 'अयम्' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अयं सु तुभ्यं वरुण स्वभाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उप॒ऽश्रितः । चित् । अस्तु ।

शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊँ इति । योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे वस्वधावः अस्त्वन् वरुण वतुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः वअयम् एतत्सूक्तात्मकं^४ वस्तोमः स्तोत्रं वहृदि त्वदीये हृदये वसु सुष्ठु वउपश्रितः उपगतः समवेतः वअस्तु । वचित् इति पूरकः ।

१. इ-झ-त-२-४-देवगतिः । २. ख-झ-त-न-भ-श-प्रमोदकारिणी । ३. घ-त-३-श-क्षन्तव्य ।

४. ख-भ-त-सूक्तात्मकः ।

अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । षनः अस्मदीये षक्षेमे रक्षणे षक्षम् उपद्रवाणां क्षमनम् षस्तु । षयोगे च षनः अस्मदीये प्रापणे षक्षम् क्षमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः षनः अस्मान् सर्वदा षस्वस्तिभिः अविनाशैः षपात रक्षत ॥ ८ ॥

‘ रदत्पथः ’ इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रान्तं च—‘ रदत्सप्त ’ इति । गतो विनियोगः ॥

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्राणींसि समुद्रिया नदीनाम् ।

सर्गो न सुष्टो अर्वतीर्ऋतायश्चकार महीरवनीरहभ्यः ॥ १ ॥

रदत् । पथः । वरुणः । सूर्याय । प्र । अणींसि । समुद्रिया । नदीनाम् ।

सर्गः । न । सुष्टुः । अर्वतीः । ऋतुऽयन् । चकार । महीः । अवनीः । अहभ्यः ॥ १ ॥

अयं षवरुणः देवः षसूर्याय सर्वस्य प्रेरकाद्यादित्याय षपथः मार्गानन्तरिक्षप्रदेशान् षप्र षरदत् प्रायच्छत् । षसमुद्रिया समुद्र उदधौ भवानि । यद्वा । समुद्रद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्र-मन्तरिक्षम् । तत्र भवानि । षअणींसि उदकानि षनदीनां प्राप्तुजत् । षसर्गो षन । सृज्यते युद्धभूमौ सादिना प्रेर्यत इति सर्गोऽश्वः । स यथा षअर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् षऋतायन् ऋतं शीघ्रं गमनमात्मन इच्छन् षमहीः महतीः षअवनीः रात्रीः षअहभ्यः अहोभ्यः सकाशात् षचकार भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति ॥

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् ।

अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा । ते । वातः । रजः । आ । नवीनोत् । पशुः । न । भूर्णिः । यवसे । ससवान् ।

अन्तः । मही इति । बृहती इति । रोदसी इति । इमे इति । विश्वा । ते । धाम । वरुण । प्रियाणि ॥ २ ॥

हे वरुण षते त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेर्यमाणः षवातः वायुः षआत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता । स च षरजः उदकम् षआ षनवीनोत् समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि बृष्टिर्जायते । षभूर्णिः जगतो भर्ता स वायुः षयवसे घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरक्षवान् भवति तद्वत् षससवान् । ‘ ससम् ’ इत्यञ्जनाम । तद्वान् भवति । हविर्लक्षणमञ्जमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा सनोतेः कसौ रूपम् । ततः ससवान् संभक्तवान् वातो घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वजगतो भर्ता । हे षवरुण षमही महत्यौ षबृहती परिवृढे षइमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षअन्तः मध्ये । द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः । षते तव षविश्वा सर्वाणि षधाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा षप्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥

परि स्पशो वरुणस्य स्मर्दिष्टा उमे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।

ऋतावानः क्वयौ यज्ञधीराः प्रचेतसो य इषयन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि । स्पशः । वरुणस्य । स्मत्ऽईष्टाः । उमे इति । पश्यन्ति । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

ऋतुऽवानः । क्वयः । यज्ञधीराः । प्रऽचेतसः । ये । इषयन्त । मन्म ॥ ३ ॥

स्पृशन्ति स्पृशन्तीति स्पृशश्चराः । वरुणस्य देवस्य स्पृशः चराः स्मदिष्टाः । स्मदित्येतत् प्रशस्यार्गे सहाय्ये च वर्तते । प्रशस्तगतयः । यद्वा । सह प्रेषिताः सन्तः । सुमेके शोभनमेहने सुरूपे वा उभे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ परि पश्यन्ति परित ईक्षन्ते । उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान् पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् तज्जीत्या क्रतावानः कर्मवन्तः यशधीराः यशेषु कृतबुद्धयः प्रचेतसः प्राज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शिनः ये जनाः मन्म मन्मानि स्तोत्राणि हृषयन्त गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोतृन् ज्ञात्वा पापात् मुञ्चन्त्वित्युपराशास्ते ॥

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाघ्न्या बिभर्ति ।

विद्वान्पदस्य गुह्या न वोच्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

उवाच । मे । वरुणः । मेधिराय । त्रिः । सप्त । नाम । अघ्न्या । बिभर्ति ।

विद्वान् । पदस्य । गुह्या । न । वोचत् । युगाय । विप्रः । उपराय । शिक्षन् ॥ ४ ॥

मेधिराय मेधाविने मे मद्यं वरुणः उवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि नामानि अघ्न्या गौः बिभर्ति धारयतीति । वागत्र गौरुच्यते । सा च उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसां नामानि बिभर्ति । यद्वा । वेदात्मिका वागोक्तविंशतिसंस्थानां यज्ञानां नामानि बिभर्ति धारयति । अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च 'गौर्मा ज्मा' इति पठितान्येकविंशतिनामानि । अपि च विद्वान् जानन् विप्रः मेधावी स वरुणः युगाय युक्ताय उपराय उप समीपे रममाणायान्तेवासिने मद्यं शिक्षन् उपदिशन् पदस्य उत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबन्धीनि गुह्या गुह्यानि रहस्यान्युपदेशगम्यानि । नशब्दश्चार्थः । इमानि च वोचत् उक्तवान् । अतोऽहं वरुणस्य शिष्योऽस्मि । तस्मात् स वरुणः अस्मान् पापात् मोचयत्वित्यर्थः ॥

तिस्रो द्यावो निर्हिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमिरुपराः षड्विधानाः ।

गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः । द्यावः । निर्हिताः । अन्तः । अस्मिन् । तिस्रः । भूमिः । उपराः । षट् विधानाः ।

गृत्सः । राजा । वरुणः । चक्रे । एतम् । दिवि । प्रेङ्खम् । हिरण्ययम् । शुभे । कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः त्रिप्रकारा उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः द्यावः ध्रुवोकाः अस्मिन् वरुणे अन्तः मध्ये निर्हिताः । तिस्रः पूर्ववत्त्रिविधाः भूमिः भूम्यश्च षड्विधानाः । विधानं विधा । वसन्ता-धृतुमेदेन षड्विधाः प्रकारा यासु तादृश्यः । उपराः अस्मिन्नेव वरुणे उप्ता अन्तर्भूताः । लोकानां त्रित्वं च 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. ब्रा. २.१७) इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमिधारयन्' (ऋ. सं. २.२७.८) इति निगमश्च भवति । इमौ लोकावावृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः । अपि च गृत्सः स्तुत्यः राजा ईश्वरः सः वरुणः दिवि अन्तरिक्षे हिरण्ययं हिरण्यमयं सुवर्णमयं हितरमणीयं वा प्रेङ्खं दोलावदिगद्वयसंस्पर्शिनम् एतं सूर्यं शुभे पकं दीप्यर्थं पक्वे कृतवान् । 'दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ' (ऋ. सं. ५. ८५. २) इति हि श्रूयते ॥

वारुणे पक्षौ ' अव सिन्धुम् ' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—' अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः ' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादृप्सो न श्वेतो मृगस्तुर्विष्मान् ।

गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

अव । सिन्धुम् । वरुणः । द्यौः ऽईव । स्थात् । द्रप्सः । न । श्वेतः । मृगः । तुर्विष्मान् ।

गम्भीरशंसः । रजसः । विमानः । सुपारक्षत्रः । सतः । अस्य । राजा ॥ ६ ॥

वद्यौरिव सूर्य इव दीप्तः वरुणः वसिन्धुं समुद्रम् अव वस्थात् वेलायामवस्थापयति । यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । द्रप्सो न द्रवणशील उदबिन्दुरिव श्वेतः शुभ्रवर्णः मृगः । लुप्तोपममेतत् । गौरमृग इव तुर्विष्मान् बलवान् प्रवृद्धो वा गम्भीरशंसः । गम्भीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः । रजसः उदकस्य विमानः निर्माता सुपारक्षत्रः सुष्ठु दुःखात् पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः सतः विद्यमानस्य अस्य जगतः राजा ईश्वरो भवति ॥

यो मृळयाति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनु व्रतान्यदितेऋधन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यः । मृळयाति । चक्रुषे । चित् । आगः । वयम् । स्याम । वरुणे । अनागाः ।

अनु । व्रतानि । अदितेः । ऋधन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वआगः अपराधं चक्रुषे चित् कृतवतेऽपि स्तोत्रे वयः वरुणः मृळयाति उपदयां करोति तस्मिन् वरुणे अनागाः अनागसोऽनपराधाः सन्तः वयं स्याम वर्तमाना भवेम । किं कुर्वन्तः । अदितेः अदीनस्य वरुणस्य संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि अनु आनुपूर्व्येण ऋधन्तः समर्धयन्तः । हे वरुणा-दयो देवा यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणैः पालयत ॥ १ ॥

' प्र शुन्ध्युवम् ' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वारुणम् । ' प्र शुन्ध्युवम् ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां मतिं वसिष्ठ मीळहुषे भरस्व ।

य ईमर्वाञ्च करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥ १ ॥

प्र । शुन्ध्युवम् । वरुणाय । प्रेष्ठां । मतिम् । वसिष्ठ । मीळहुषे । भरस्व ।

यः । ईम् । अर्वाञ्चम् । करते । यजत्रम् । सहस्रामघम् । वृषणम् । बृहन्तम् ॥ १ ॥

ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुक्ते । हे वसिष्ठ त्वं मीळहुषे सेकत्रे वरुणाय शुन्ध्युवं शोधयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धां प्रेष्ठां प्रियतमां मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं प्र भरस्व प्रहर प्रापय । वयः वरुणः ईम् एनं सूर्यम् अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायै-त्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । यजत्रं यष्टव्यं सहस्रामघं बहुधनं वृषणं कामानां वर्षकं बृहन्तं महान्तम् ॥

अघा न्वस्य सहस्रं जगन्वानघेरनीकं वरुणस्य मंसि ।

स्वर्यदश्मन्नधिपा उ अन्धोऽभि मा वपुर्दृश्ये निनीयात् ॥ २ ॥

अध । नु । अ॒स्य । स॒म्ऽदृ॒शम् । ज॒ग॒न्वा॒न् । अ॒ग्नेः । अ॒नी॒कम् । व॒रु॒णस्य । म॒ंसि ।
स्वः । यत् । अ॒श्मन् । अ॒धि॒ऽपाः । ऊँ इति । अ॒न्धः । अ॒भि । मा । व॒पुः । दृ॒शये । नि॒नी॒यात् ॥२॥

वअध अधुना वअस्य ववरुणस्य वसंदृशं संदर्शनं वनु क्षिप्रं वजगन्वान् गतवानहम् वअग्नेः वअनीकं
ज्वालासंधं वमंसि स्तवानि । तं वरुणं यष्टुमिति शेषः । वयत् यदा वरुणः वस्वः सुखकरं वअश्मन्
अश्मन्यभिषवार्थं पाषाणेऽवस्थितम्^१ । अभिषुतमित्यर्थः । ईदृशम् वअन्धः सोमलक्षणमज्ञम् वअधिपाः
अधिकं पाता भवेत् । छान्दसः पष्ठयभावः । वउ इति पूरकः । तदानीं वमा मां ववपुः शरीरं स्वकीयम् ।
वपुरिति रूपनाम । प्रशस्तं रूपं वा वदृशये दर्शनार्थम् वअभि वनिनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मर्घ्यम् ।

अधि यदपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्ख्यावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ । यत् । रु॒हाव । व॒रु॒णः । च । ना॒वम् । प्र । यत् । स॒मु॒द्रम् । ई॒र॒याव । म॒र्घ्यम् ।

अधि । यत् । अ॒पाम् । स्नु॒ऽभिः । च॒राव । प्र । प्र॒ऽई॒ङ्खे । ई॒ङ्ख॒याव॒है । शु॒भे । कम् ॥ ३ ॥

वयत् यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं ववरुणश्च उभौ वनावं हुममर्थी तरणसाधनभूताम् वआ
वरुहाव उभावारूढावभूव^१ । तां च नावं वयत् यदा वसमुद्रं वमर्घ्यं समुद्रस्य मर्घ्यं प्रति वप्र वईरयाव
प्रकर्षेण गमयाव । वयत् यदा च वअपाम् उदकानाम् वअधि उपरि वस्नुभिः गन्त्रीभिरन्याभिरपि
नौभिः वचराव वतांवहै । तदानीं वशुभे शोभार्थं वप्रेङ्खे नौरूपायां दोलायामेव^२ । वप्र वईङ्ख्यावहै ।
निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ संक्रीडावहै । वकम् इति पूरकः । यद्वा क्रियाविशेषणम् ।
कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महोभिः ।

स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यानु धावस्ततनन्यादुषासः ॥ ४ ॥

वसिष्ठम् । ह । व॒रु॒णः । ना॒वि । आ । अ॒धात् । ऋ॒षिम् । च॒का॒र । सु॒ऽअ॒पाः । म॒हः॒ऽभिः ।

स्तो॒तार॑म् । वि॒प्रः । सु॒दि॒न॒ऽत्वे । अ॒ह्ना॑म् । या॒त् । नु । धा॒वः । त॒त॒न॒न् । या॒त् । उ॒षा॑सः ॥४॥

एवं वसिष्ठेनात्मनोके यद्रुणेन कृतं तद्दर्शयति । वसिष्ठं वह वसिष्ठं खलु ववरुणः वनावि
स्वकीयायाम् वआधात् आरोहयत् । तथा तम् वऋषिम् वअवोभिः रक्षणैः वस्वपां स्वपसं शोभनकर्माणं
वचकार वरुणः कृतवान् । अपि च वविप्रः मेधावी वरुणः वअह्नां दिवसानां मध्ये वसुदिनत्वे यत्फल-
त्वेन शोभनदिनत्वं तत्र वस्तोतारम् अस्थापयदिति^३ शेषः । किं कुर्वन् । वयात् यातो गच्छतः वधावः
दिवसान् वयात् यातीः वउषासः उषसोपलक्षिता रात्रीश्च वनु क्षिप्रं वततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

क्व॑ त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यद्वृकं पुरा चित् ।

बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

१. त-पाषाणेभिस्थितं । २. ख-न-म-श१-°रूढावभूतां; घ-°रूढौ भवावः । ३. ख-झ-म-त४-
न-म-डोलाया* । ४. त१-२-आस्थापय* ।

क । त्यानि । नौ । स॒ख्या । ब॒भूवुः । सचा॑वहे इति । यत् । अ॒वृक॑म् । पुरा । चि॒त् ।
बृ॒हन्त॑म् । मान॑म् । व॒रुण॑ । स्व॒धाऽवः । स॒हस्र॑ऽद्वारम् । ज॒ग॒म॒ । गृह॑म् । ते ॥ ५ ॥

हे वरुण ऽत्यानि तानि पुरातनानि ऽनौ आवयोः ऽसख्या सख्यानि सखित्वानि ऽक कुत्र
ऽबभूवुः । ऽपुरा पूर्वस्मिन् काले ऽअवृकम् अहिंस्यमात्यन्तिकं ऽयत् सख्यमस्ति तत् ऽसचावहे
आवां सेवावहे । ऽचित् इति पूरकः । अपि च हे ऽस्वधावः अन्नवन् ऽवरुण ऽते त्वदीयं ऽगृहं
ऽजगम गच्छानि । लोड्ये लिट् । कीदृशं गृहम् । ऽबृहन्तं महान्तं ऽमानम् । मान्यस्मिन् सर्वाणि
भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः । ऽसहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

य आपि॑र्नित्यो॑ वरुण॑ प्रि॒यः सन्त्वा॑मागांसि॑ कृ॒णव॑त्सखा॑ ते ।

मा त॒ ए॒नस्व॑न्तो यक्षि॑न्भुजे॑म॒ यन्धि॑ ष्मा॒ विप्रः॑ स्तु॒वते॑ वरू॒थम् ॥ ६ ॥

यः । आ॒पिः । नित्यः॑ । व॒रुण॑ । प्रि॒यः । सन् । त्वा॒म् । आगा॑ंसि । कृ॒णव॑त् । सखा॑ । ते ।
मा । ते । ए॒नस्व॑न्तः । य॒क्षिन् । भु॒जे॒म॒ । य॒न्धि॒ । स्म॒ । विप्रः॑ । स्तु॒वते॑ । वरू॒थम् ॥ ६ ॥

हे ऽवरुण ऽयः वसिष्ठः ऽनित्यः ध्रुवः ऽआपिः बन्धुः । औरसः पुत्र इत्यर्थः । यः पूर्व ऽप्रियः
ऽसन् ऽत्वां प्रति ऽआगांसि अपराधान् ऽकृणवत् अकरोत् स इदानीं ऽते तव ऽसखा॑ समानख्यानः
प्रियोऽस्तु । हे ऽयक्षिन् यजनीय वरुण ऽते तव स्वभूता वयम् ऽएनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः
सन्तः ऽमा ऽभुजेम मा भुज्महि । त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहे । ऽविप्रः
मेधावी त्वं च ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय ऽवरूथम् अनिष्टनिवारकं वरणीयं^२ वा गृहं ऽयन्धि
प्रयच्छ । ऽस्म इति पूरकः ॥

अत्र ऋग्विधानं—‘ ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु^१ जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्नात्रौ जपेदेतां
पिशाचस्तं^३ न गच्छति ’ (ऋग्वि. २. ३१९) इति ॥

ध्रु॒वासु॑ त्वा॒सु क्षि॑तिषु॑ क्षि॒यन्तो॑ व्य॑स्मत्पाशं॑ वरू॒णो मु॑मोचत् ।

अवो॑ वन्वा॒ना अ॒दिते॑रु॒पस्था॑द्युयं पा॒त स्व॑स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

ध्रु॒वासु॑ । त्वा॒ । आ॒सु । क्षि॑तिषु॑ । क्षि॒यन्तः॑ । वि॒ । अ॒स्मत् । पा॒शम् । वरू॑णः । मु॒मोच॑त् ।
अवः॑ । व॒न्वा॒नाः । अ॒दितेः॑ । उ॒पऽस्था॑त् । यु॒यम् । पा॒त । स्व॑स्तिभिः । सदा॑ । नः ॥ ७ ॥

ऽध्रुवासु नित्यासु ऽआसु दृश्यमानासु ऽक्षितिषु भूमिषु ऽक्षियन्तः निवसन्तो वयं हे वरुण
ऽत्वा त्वां स्तुम इति शेषः । स च ऽवरुणः ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽपाशं बन्धकं पापं ऽवि ऽमुमोचत्
मोचयेत् । तथा ऽअदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः ऽउपस्थात् उपस्थानात् ऽअवः रक्षणं वरुणेन दत्तं
ऽवन्वानाः संभजमाना वयं स्याम । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ १० ॥

‘ मो षु वरुण ’ इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं^४ वारुणम् । अन्त्या जगती शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘ मो षु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम् ’ इति । गतो विनियोगः ॥

मो षु वरू॑ण मृ॒न्मयं॑ गृहं॑ रा॒ज॒न्नहं॑ ग॒मम् । मृ॒ळा सु॑क्षत्र॒ मृ॒ळय॑ ॥ १ ॥

१. स-श-सखा ससखा; त-सखा सखा; न-सखा सखखा । २. श-वरणीयं संभजनीयं । ३. स-
पिशाचत्वं । ४. ख-भ-सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं ।

मो इति । सु । वरुण । मृतऽमयम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गमम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ १ ॥

हे १राजन् ईश्वर १वरुण त्वदीयं १मृन्मयं मृदादिभिर्निर्मितं १गृहं १मो मा उ मैव १अहं १गमं गतोऽस्मि । अपि तु १सु शोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि । स त्वं मां १मूळ सुख्य । हे १सुक्षत्र शोभनधन वरुण १मूळ्य उपदयां च कुरु ॥

यदेमिं प्रस्फुरन्निव दतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ २ ॥

यत् । एमिं । प्रस्फुरन्ऽईव । दतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ २ ॥

हे १अद्रिवः आयुधवन् वरुण १यत् यदा १प्रस्फुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव त्वद्गयाद्वेपमानः १दतिर्न दतिरिव १ध्मातः वायुना पूर्णः संस्वया बद्धोऽहम् १एमि गच्छामि तदानीं १मूळ सुख्य । हे १सुक्षत्र सुधन १मूळ्य उपदयां कुरु ॥

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ३ ॥

क्रत्वः । समह । दीनता । प्रतिऽईपम् । जगम् । शुचे । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ३ ॥

हे १समह सधन १शुचे स्वभावतो निर्मल वरुण १दीनता दीनतयाशक्ततया १क्रत्वः कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य औतस्मातादिलक्षणस्य १प्रतीपं प्रतिकूलमननुष्ठानं १जगम प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया बद्धः । तादृशं मां १मूळ सुख्य । अन्यद्गतम् ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदजरितारम् । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ४ ॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् । जरितारम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ४ ॥

१अपां समुद्राणामुदकानां १मध्ये १तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि १जरितारं तव स्तोतारं मां १तृष्णा पिपासा १अविदत् आसवती । लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य पानानर्हत्वात् । अतस्तादृशं मां १मूळ सुख्य । अन्यद्गतम् ॥

देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषः 'यत्किं चेदम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मी युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचिन्ती । यत् । तव । धर्मी । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रीरिषः ॥ ५ ॥

हे १वरुण १दैव्ये देवसमूहरूपे १जने १यत् इदं किंचन १अभिद्रोहम् अपकारजातं १मनुष्याः वयं १चरामसि चरामः निर्वर्तयामः । तथा १अचिन्ती अचिन्त्याज्ञानेन १तव त्वदीयं १यत् १धर्मं धारकं कर्म १युयोपिम वयं विमोहितवन्तः । हे १देव १तस्मादेनसः पापात् १नः अस्मान् १मा १रीरिषः मा हिंसीः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

१. घ-श-मृदादिनिर्मितं; ङ-त३-मृदादिविनिर्मितं; झ-मृदादितिनिर्मितं; त२-४-न-मृदादिति-निर्मितं । २. ख-भ-मूळ्य । ३. ख-त३-भ-मूळ्य सुख्य; घ-मूळ; श-मूळ्य । ४. त-समुद्रजलस्य । ५. ख-मूळ्य; घ-मूळ; ङ-त-श-मूळ्य सुख्य ।

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैशुभं वायव्यम् । यासु पञ्चम्याद्यासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्र वीरया सप्त वायव्यं ह्येन्द्रश्च या द्विवदुक्ताः' इति । तृतीये छन्दोमे प्रउगशाक्ने 'प्र वीरया' इति वायव्य-स्तृचः । सूत्रितं च—'प्र वीरया शुचयो दद्विरे वां ते सत्येन मनसा दीध्यानाः' (आश्व. औ. ८. ११) इति ॥

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याह्यच्छ पिब सुतस्यान्धसो मदाय ॥ १ ॥

प्र । वीरया । शुचयः । दद्विरे । वाम् । अध्वर्युऽभिः । मधुऽमन्तः । सुतासः ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥ १ ॥

हे वायो वीरया वीराय विविधमीरयित्रे ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या याजादेशः ॥ वहां ते । व्यत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यं वशुचयः शुद्धाः वमधुमन्तः माधुर्योपिताः वसुतासः अभिषुताः सोमा ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे वध्वर्युभिः अध्वरस्य नेतृभिर्क्रान्तिभिः वप्र वद्विरे प्रदीयन्ते । 'दद्व दाने' इत्यस्यैतद्रूपम् । यत एवमतः कारणात् हे वायो नियुतः बहवाः वह रथं प्रापय । तेन च रथेन अच्छ याहि । अस्मद्यज्ञमभिगच्छ । अभिगत्य च सुतस्य अभिषुतस्य वान्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागं पिब । किमर्थम् । मदाय मदोत्पत्त्यर्थम् ॥

शुनासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्त आनद' (आश्व. औ. २. २०) इति । वायव्ये पशावेषैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद प्र वो वायुं रथयुजं कृणुष्वम्' (आश्व. औ. ३. ८) इति ॥

ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद शुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । प्रऽहुतिम् । यः । ते । आनद । शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपाः । तुभ्यम् । वायो इति ।

कृणोषि । तम् । मर्त्येषु । प्रऽशस्तम् । जातऽजातः । जायते । वाजी । अस्य ॥ २ ॥

हे वायो ईशानाय ईशराय ते तुभ्यं त्वदर्थं प्रहुतिं प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां वयः यजमानः वाननदं प्राप्नोत् । दद्यादित्यर्थः । तथा हे शुचिपाः शुद्धस्य^१ सोमस्य पातवांयो तुभ्यं वशुचि शुद्धं^२ सोमं च यः प्रयच्छति मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये तं यजमानं वप्रशस्तं मुख्यं कृणोषि करोषि । स च जातोजातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रत्यातः सन् वाज्यस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये^३ जायते अवकल्पते । सर्वं धनं लभत इत्यर्थः ॥

नियुत्वद्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा' (आश्व. औ. ३. ८) इति ॥

राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् ।

अध वायुं नियुतः सञ्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी । धिषणा । धाति । देवम् ।
अध । वायुम् । निऽयुतः । सञ्चत । स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥ ३ ॥

इमे षोडशी द्यावापृथिव्यौ ष्यं वायुं षराये धनार्यं षनु क्षिप्रं षजज्ञतुः जनयामासतुः
तं षदेवं दानादिगुणयुक्तं वायुं षदेवी द्योतमाना षधिषणा स्तुतिः षराये धनार्यं षधाति धारयति ।
धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । षअध अधुनैवं स्तुतौ प्रवृत्तायां षस्वाः स्वकीयाः षनियुतः
वहवा रथवाहाः षवायुं षसञ्चत सचन्ते सेवन्ते । षउत अपि च षश्वेतं शुभ्रवर्णं षनिरेके । नितरां
रेको रिक्ता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थः । तस्मिन् सति षवसुधितिं वसूनां धातारं प्रदातारं
तं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेषः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशक्ने वायव्यवृचस्य 'उच्छन्नषसः' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'उच्छन्नषसः सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उच्छन्नषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।

गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः सस्रुरापः ॥ ४ ॥

उच्छन् । उषसः । सुऽदिनाः । अरिप्राः । उरु । ज्योतिः । विविदुः । दीध्यानाः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिजः । वि । वव्रुः । तेषाम् । अनु । प्रऽदिवः । सस्रुः । आपः ॥ ४ ॥

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषाम् षअरिप्राः पापरहिताः षउषसः षसुदिनाः शोभनदिनस्य
हेतुभूताः सत्यः षउच्छन् औच्छन् व्यवासयन् । ते च षदीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः षउरु
विस्तीर्णं षज्योतिः सूर्याख्यं षविविदुः वायोः प्रसादादलभन्त । अपि च षउशिजः कामध-
मानास्तेऽङ्गिरसः षगव्यं षचित् गोसंघरूपमपि षऊर्वं धनं पणिभिरपहृतं षवि षवव्रुः व्यवृण्वन्
अलभन्त । तथा षतेषाम् अङ्गिरसामर्थाय षप्रदिवः पुराण्यः षआपः षअनु षसस्रुः अन्वसरन्
अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः । आवरकस्यासुरस्य वायुना हननादसुरेणाहस्तानुषः-
प्रभृतीन् पुनर्लब्धवन्त इत्यर्थः ॥

तृतीये छन्दोमे प्रउगशक्ने 'ते सत्येन' इत्येन्द्रवायवस्तृचः । सूत्रितं च—'ते सत्येन मनसा
दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्याम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायू वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । सत्येन । मनसा । दीध्यानाः । स्वेन । युक्तासः । क्रतुना । वहन्ति ।

इन्द्रवायु इति । वीरऽवाहम् । रथम् । वाम् । ईशानयोः । अभि । पृक्षः । सचन्ते ॥ ५ ॥

षते प्रसिद्धाः षसत्येन यथार्थेन षमनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः षदीध्यानाः दीप्यमानाः
षस्वेन स्वकीयेन विहितेन षक्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना षयुक्तासः युक्ता एवंभूता यजमाना
हे षइन्द्रवायू षवीरवाहं वीरैर्विशेषेणेरयितृभिः स्तोत्रैर्बह्वनीयं प्रापणीयम् । यद्वा वीरैः अश्वैर्बह्वनीयम् ।
तम् षईशानयोः ईश्वरयोः षवां युवयोः स्वभूतं षरथं षवहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च
षपृक्षः अज्ञानि हविलक्षणाभि षअभि षसचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु सूरयो विश्वमायुरर्व्वद्विर्वीरैः पृतनासु सद्युः ॥ ६ ॥

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुभिः । हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु इति । सूरयः । विश्वम् । आयुः । अर्व्वत्सुभिः । वीरैः । पृतनासु । सद्युः ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्रवायू ऽईशानासः ईश्वराः प्रभवः ऽये जनाः ऽनः अस्मभ्यं ऽगोभिः ऽअश्वेभिः अश्वैः
 ऽवसुभिः निवासकैः ऽहिरण्यैः च सहितं ऽस्वः सुधुरणीयं सुखं ऽदधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा ।
 हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः । ते ऽसूरयः दातारः ऽविश्वं व्याप्तम्
 ऽआयुः अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतं ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽअर्व्वद्विः अश्वैः ऽवीरैः शूरभटैश्च साधनभूतैः
 ऽसद्युः अभिभवेयुः । यद्वा सहायै तृतीया । अर्व्वद्विर्वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥

अर्व्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायु सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्वर्वसे हुवेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्व्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिभिः । वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः । सु । अर्व्वसे । हुवेम । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

ऽअर्व्वन्तो ऽन अश्वा इव हविषां वोढारः ऽश्रवसः अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्नं ऽभिक्षमाणाः
 याचमानाः ऽवाजयन्तः वाजं बलमात्मन इच्छन्तः ऽवसिष्ठाः वयं ऽस्वर्वसे शोभनरक्षणाय सुष्टु
 तर्पणाय वा ऽसुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः ऽइन्द्रवायू इन्द्रं वायुं च ऽहुवेम आह्वयेमहि ।
 अन्यद्गतम् ॥ ॥ १२ ॥

‘कुविदङ्ग’ इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वायव्यम् । ‘कुविदङ्ग’ इत्य-
 नुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । वायव्ये पशौ ‘कुविदङ्ग’ इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—
 ‘कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रदुतिं यस्त आनत्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । आवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः । ऽपुरा पूर्वस्मिन् काले ऽये ऽवृधासः वृद्धाः ऽदेवाः
 स्तोतारः । कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । ऽकुवित् बहुशः ऽअङ्ग क्षिप्रं कृतेन ऽनमसा
 वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा ऽअनवद्यासः अवचरहिताः ऽआसन् ऽते अद्यापि ऽवायवे
 हवींषि दातुं ऽसूर्येण सह ऽउषसम् ऽआवासयन् । उषसो द्युष्टिं सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्ती-
 त्यर्थः । किमर्थम् । ऽमनवे मनुष्याणां ऽबाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा
 मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^१ । बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्भागो वायवे हवींषि दातुमित्यन्वयः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितं च—
'उशन्ता दूता न दभाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उशन्ता दूता न दभाय गोपा मासश्च पाथः शरदश्च पूर्वीः ।

इन्द्रवायु सुष्टुतिर्वीमियाना मर्दीकमीद्वे सुवितं च नव्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । दूता । न । दभाय । गोपा । मासः । च । पाथः । शरदः । च । पूर्वीः ।

इन्द्रवायु इति । सुस्तुतिः । वाम् । इयाना । मर्दीकम् । ईद्वे । सुवितम् । च । नव्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रवायु । उशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूतौ । देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः ।
गन्तारी गोपा गोपाथितारावीदृशौ युवां दभाय हिंसायै न भवतम् । अपि तु मासः
मासान् च पूर्वीः बह्वीः शरदः संवत्सरान् च चिरकालमस्मान् पाथः रक्षतम् । अपि च
हे इन्द्रवायु सुष्टुतिः अस्मदीया शोभना स्तुतिः । वाम् युवाम् इयाना गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती
मर्दीकं सुखम् ईद्वे याचते । यद्वा । सुखं यथा भवति तथा युवामीद्वे स्तौति । तथा नव्यं प्रशस्यं
सुवितं सुष्टु प्राप्यं धनं च ईद्वे ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअज्ञा' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअज्ञां
रयिवृधः सुमेधा राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । तथा द्वितीये
छन्दोमे प्रउगशास्त्रे वायव्यतृचस्यैव द्वितीया । सूत्रितं च—'पीवोअज्ञां रयिवृधः सुमेधा उच्छ-
न्नपसः सुदिना अरिप्राः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

पीवोअज्ञां रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिः श्रीः ।

ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेभरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवः । अज्ञान् । रयिवृधः । सुमेधाः । श्वेतः । सिषक्ति । नियुताम् । अभिः । श्रीः ।

ते । वायवे । समनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । सुअपत्यानि । चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवोअज्ञान् पीवासि स्थूलानि प्रभूतान्यज्ञानि येषां तान् रयिवृधः रय्या धनेन
वृद्धानेवंभूतानाढ्यजनान् सुमेधाः शोभनप्रज्ञः नियुतां वडवानां स्ववाहानाम् अभिः श्रीः
अभिः श्रयणीयः श्वेतः श्वेतवर्णो वायुः सिषक्ति सेवते । ते च जनाः समनसः समानमनस्काः
सन्तः वायवे वायुमुद्दिश्य यद्वा वि तस्थुः विविधमवतिष्ठन्ते । स्थित्वा च ते नरः कर्मणां
नेतारो जनाः विश्वे विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यहेतूनि यद्वा सुष्टुपतन-
कारणानि वायुदेवतानि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'यावत्तरः' इत्यादिके द्वे ऋचौ । सूत्रं
तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यावत्तरस्तन्वोऽ यावदोजो यावत्तरश्चक्षसा दीर्घ्यानाः ।

शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायु सदतं बहिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत् । तरः । तन्वः । यावत् । ओजः । यावत् । नरः । चक्षसा । दीर्घ्यानाः ।

शुचिम् । सोमम् । शुचिः । पा । पातम् । अस्मे इति । इन्द्रवायु इति । सदतम् । बहिः । आ । इदम् ॥ ४ ॥

हे ^१ इन्द्रवायू युवयोः ^२ पत्न्यः शरीरस्य ^३ पतरः वेगः ^४ यावत् अस्ति ^५ यावत् च ^६ ओजः बलं ^७ यावत् च ^८ नरः कर्मणा नेतार ऋत्विजः ^९ वक्षसा ज्ञानेन ^{१०} दीध्यानाः दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूपं ^{११} शुचिपा शुचेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू ^{१२} शुचि शुद्धं ^{१३} सोमम् ^{१४} अस्मे अस्मदीयं ^{१५} पातं पिबतम् । ^{१६} इदं वेद्यां स्तीर्णं ^{१७} बर्हिः च ^{१८} आ ^{१९} सदतं पानार्थमासीदतम् । बर्हिष्युपविशतमित्यर्थः ॥

नियुवाना नियुतः स्पार्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।

इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमधं प्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

निऽयुवाना । निऽयुतः । स्पार्हऽवीराः । इन्द्रवायू इति । सऽरथम् । यातम् । अर्वाक् ।

इदम् । हि । वाम् । प्रऽभृतम् । मध्वः । अग्रम् । अधं । प्रीणाना । वि । मुमुक्तम् । अस्मे इति ॥ ५ ॥

हे ^१ इन्द्रवायू ^२ स्पार्हवीराः स्पृहणीयस्तोतृकान् ^३ नियुतः आत्मीयानश्चान् ^४ सरथम् उभयोः समानमेकं ^५ रथं ^६ नियुवाना निमिश्रयन्तौ ^७ युवाम् ^८ अर्वाक् अस्मदभिमुखं ^९ यातं गच्छतम् । ^{१०} इदं ^{११} हि इदं खलु ^{१२} मध्वः मधुरस्य सोमस्य ^{१३} अग्रं ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवाख्यं ^{१४} ग्रहं ^{१५} वां युवयोरर्थं ^{१६} प्रभृतं प्रकरणेन हतं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । ^{१७} अध अथ तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरं ^{१८} प्रीणाना प्रीयमाणौ युवाम् ^{१९} अस्मे अस्मान् ^{२०} वि ^{२१} मुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'या वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्यातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

याः । वाम् । शतम् । निऽयुतः । याः । सहस्रम् ^१ इन्द्रवायू इति । विश्वऽवाराः । सचन्ते ।

आ । आभिः । यातम् । सुऽविदत्राभिः । अर्वाक् । पातम् । नरा । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः ॥ ६ ॥

हे ^१ इन्द्रवायू ^२ याः ^३ नियुतः ^४ शतं शतसंख्याकाः सत्यः ^५ वां युवां ^६ सचन्ते सेवन्ते । ^७ याः च ^८ विश्ववाराः विश्वैर्वरणीया नियुतः ^९ सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सत्यो युवां सचन्ते । ^{१०} सुविदत्राभिः शोभनधनप्रदाभिः ^{११} आभिः नियुजिः ^{१२} अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^{१३} आ ^{१४} यातम् आगच्छतम् । हे ^{१५} नरा नेतारौ ^{१६} प्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य ^{१७} मध्वः मधुरस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इदं सोमं ^{१८} पातं पिबतम् ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

वाजऽयन्तः । सु । अवसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । अश्वा इव हविषां वोढारोऽन्नं याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आहूयेमहीति ॥ ॥ १३ ॥

१. घ-न-भ-मेकरथं । २. ख-निमिश्रयन्तौ; त-न-निमिश्रयन्तौ; न-निमितयन्तौ; भ-निमिश्र-तयन्तौ; श-मिश्रयन्तौ । ३. ख-श-न-भ-श- 'याः' नास्ति ।

‘आ वायो’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यं वायव्यम् । अनुक्रान्तं च—‘आ वायो पञ्च’ इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य ‘आ वायो’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । नियुत्वद्वायु-देवताके पञ्चादेवैव वपाया अनुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. ८) । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे वायव्य-तृचस्यैवैवाद्या । सूत्रितं च—‘समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मर्धमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूप । शुचिऽपाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । निऽयुतः । विश्वऽवार ।

उपो इति । ते । अन्धः । मर्धम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे ऽशुचिपाः शुषेः शुद्धस्य सोमस्य पातः ऽवायो ऽनः अस्माकम् ऽउप समीपे ऽआ भूष आगच्छ । ‘भू प्रान्तौ’ इत्यस्यैतद्रूपम् । हे ऽविश्ववार विश्वैर्वरणीय ऽते तव वाहनभूताः ऽनियुतः वडवाः ऽसहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत एवमतः शीघ्रमागच्छ । ऽते तव ऽमर्धं मदकरं सोमलक्षणम् ऽअन्धः अन्नम् ऽउपो उप उ उप ऽअयामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् । हे ऽदेव वायो ऽयस्य सोमस्य ऽपूर्वपेयं प्रथमपानं ऽदधिषे दधासि धारयसि । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे ह्वयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्ध उपायामीत्यन्वयः ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘प्र सोता’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायवे इन्द्रमादनासः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्वै ।

प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीरः । अध्वरेषु । अस्थात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबध्वै ।

प्र । यत् । वाम् । मध्वः । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥ २ ॥

ऽजीरः क्षिप्रकारी ऽसोता अभिषोताध्वर्युः ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽपिबध्वै पानार्थम् ऽअध्वरेषु यागेषु ऽसोमं ऽप्र ऽअस्थात् प्रातिष्ठित^१ । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इन्द्रवायू ऽयत् येषु यज्ञेषु ऽमध्वः सोमस्य ऽअग्रियम् अग्रभवं प्रथमभागं ऽदेवयन्तः देवकामाः ऽअध्वर्यवः ऽशचीभिः कर्मभिरभिषवादिलक्षणैः ऽवां युवयोरर्थं ऽप्र ऽभरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति । तेष्वध्वरेष्वित्यन्वयः ॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्यागस्य ‘प्र याभिः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तदेवत्ये पञ्चादेवैव पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नो नियुज्जिः क्षातिनीभिः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे एषैव वायव्यतृचस्य द्वितीया । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नियुज्जिर्वायविष्ट्ये दुरोणे ।

नि नो रयि सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥ ३ ॥

१. ख-स-त-न-भ-श-‘उप समीपे’ नास्ति । २. ख-भ-प्रातिष्ठत्; न-प्रतिष्ठत् ।

प्र । याभिः । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुत्ऽभिः । वायो इति । इष्टये । दुरोणे ।
नि । नः । रयिम् । सुऽभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अभ्यम् । च । राधः ॥ ३ ॥

हे वायो वुरोणे यज्ञगृहे स्थितं दाश्वांसं हविषां दातारं यजमानम् इष्टये यागाय वाभिः
नियुज्जिः वडवाभिः अच्छ वासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः । आगत्य च नः
अस्मभ्यं सुभोजसं शोभनान्नयुक्तं रयिं धनं नि युवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा वीरं
पुत्रं गव्यं गोसंघम् अभ्यम् अश्वसंघमेतदुभयात्मकं राधः धनं च नि युवस्व प्रयच्छ ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितं च—
'ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ये वायव इन्द्रमादनास आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

घन्तौ वृत्राणि सूरिभिः प्याम सासह्वांसो युधा नृभिर्मित्रान् ॥ ४ ॥

ये । वायवे । इन्द्रमादनासः । आदेवासः । नितोशनासः । अर्यः ।

घन्तः । वृत्राणि । सूरिभिः । स्याम । ससह्वांसः । युधा । नृभिः । मित्रान् ॥ ४ ॥

ये सूरयः स्तोतारः इन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा वायवे वायोश्च
मादनाः तर्पका भवन्ति । ये च आदेवासः जागतैरुपेता अत एव अर्यः अरेः शत्रोः नितोशनासः
निहन्तारः । तैरस्मदीयैः सूरिभिः स्तोत्रभिः वृत्राणि शत्रून् घन्तः हिंसन्तः स्याम भवेम । किं
कुर्वन्तः । मित्रान् शत्रुभटान् नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः युधा युद्धेभिः ससह्वांसः अभिभवन्तः ॥

नियुत्वद्रायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुज्जिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो
नियुज्जिः शतिनीभिरध्वरं पीवोभ्रां रयिवृधः सुमेधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे
प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैव तृतीया । सूत्रितं च—'आ नो नियुज्जिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो
अध्वरेष्वस्थात्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो नियुज्जिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ।

वायो इति । अस्मिन् । सर्वने । मादयस्व । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे वायो नः अस्माकम् अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः सह-
स्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुज्जिः वडवाभिः उप आ याहि उपागच्छ । तदनन्तरम्
अस्मिन् सवने प्रातःसवने मादयस्व सोमेन नृप्यस्व । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १४ ॥

'शुचिं नु' इत्यष्ट्वं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राग्रम् । अनुक्रम्यते हि—'शुचिं न्वष्टा-
वैन्द्राग्रं तु' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः 'शुचिम्' इत्येषा वाज्या । सूत्रितं
च—'शुचिं नु स्तोमं नवजातमथ गीर्भिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

१. ख-भ-मेवमुभया । २. त-रायो । ३. ख-भ-वर्षका । ४. ख-भ-युद्धैः ।

शुचिं नु स्तोमं नर्वजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।

उ॒भा हि वां सु॒हवा॒ जोह॑वीमि॒ ता वाजं॑ स॒द्य उ॑श॒ते धे॑ष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अद्य । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । जुषेथाम् ।

उ॒भा । हि । वा॒म् । सु॒ऽह॒वा । जोह॑वीमि । ता । वाज॑म् । सु॒द्यः । उ॒श॒ते । धे॒ष्ठा ॥ १ ॥

हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्तारौ वृद्धद्रुमी वृद्धिं शुद्धं निरवधं वनवजातम् इदानीमुत्पन्नं
 वृत्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रम् वृत्त अस्मिन् काले वृत्तं क्षिप्रं वृत्तयेथां सेवेथाम् । वृत्ति यस्मात् वृत्तुहवा
 सुखमाह्वतुं शक्यौ वृत्ता उभौ वृत्तां युवां वृत्तोज्ज्वलीमि पुनःपुनराह्वयामि । अत आगत्य
 सेवेथामित्यर्थः । किंच वृत्ता तौ तथाविधौ युवाम् वृत्तशते कामयमानाय यजमानाय वृत्ताजम् अन्नं
 बलं वा वृत्तयः तदानीमेव शीघ्रं वृत्तयेष्टा धातुतमौ भवतम् ॥

ता सा॒न॒सी श॑व॒सान्ना॒ हि भू॒तं सा॑क॒वृ॒धा श॑व॒सा शू॒शु॒वांसा॑ ।

क्षयन्तौ रा॒यो यव॑सस्य भूरेः पृ॒ष्ठं वा॒जस्य॑ स्थ॒विरस्य॑ घृ॒ष्ट्वैः ॥ २ ॥

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम् वृथा । शवसा । शशु वांसा ।

क्षयन्तौ । रा॒यः । य॒वस॑स्य । भू॒रेः । पृ॒ङ्क्तम् । वा॒जस्य॑ । स्थ॒वि॒रस्य॑ । घृ॒ष्वैः ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वता तौ तादृशौ वसानसी सर्वैः संभजनीयौ युवां वशवसाना । शवो बलम् । तद्वदा-
चरन्तौ^१ वहि खलु वभूतम् । बलमिव शत्रूणां भज्जकावास्तामित्यर्थः । कीदृशौ सन्तौ । वसांकवृधा
सह प्रवृद्धौ वशवसा बलेन वशशुवांसा वर्धमानौ तथा वरायः धनस्य वभूरेः बहुलस्य वयवसस्य अन्नस्य
वक्ष्यन्तौ ईश्वरौ । एवंविधौ युवं युवां वस्थविरस्य स्थूलस्य वघृत्वेः शत्रूणां घर्षकस्य ववाजस्य
अन्नस्य । ‘क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नं वपृक्तं
संयोजयतम्^२ । अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुधींभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः । विप्राः । प्रडमतिम् । इच्छमानाः ।

अर्वन्तः । न । काष्ठां । नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥ ३ ॥

ववाजिनः हविष्मन्तः वविप्राः मेधाविनः वप्रमतिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिम् वइच्छ-
मानाः आत्मन इच्छन्तः वयत् ये यजमानाः वविदथम् । विदन्ति जानन्ति देवानत्र यष्टव्यत्वेनेति
विदथो यज्ञः । तं वधीभिः कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा वउपो वगुः उपगच्छन्ति । उ इति पूरकः । वते वनरः
कर्मणां नेतारो जनाः वअर्वन्तो वन वकाष्ठां यथाश्वाः शीघ्रं युद्धभूमिं व्यामुवन्ति तथा वनक्षमाणाः
ऐन्द्राग्निानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः वइन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च वजोहवतः पुनःपुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

१. ख-भ-मुखेना°; घ-मुष्ठा°; श-मुष्णमा° । २. झ-न-भ-श१-तद्वत् तदाचरन्ती; श२-तत्र तदाचरन्ती । ३. घ-योजयत्; झ-त-न-श-स्वयोजयत् । ४. ख-त-युद्धभूम्यां वाप्नुवन्ति; झ-न-भ-युद्धभूम्यां वाप्नुवन्ति; श-युद्धे भूम्यां वाप्नुवन्ति ।

अमावास्यायामैन्द्राग्रस्य हविषः 'गीर्भिः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । ऐन्द्राग्रे पशौ पुरोडाशस्यैव याज्या । सूत्रं तदाहृतम् ॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान इदं रयि यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीऽभिः । विप्रः । प्रऽमतिम् । इच्छमानः । इदं । रयिम् । यशसम् । पूर्वऽभाजम् ।

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । सुऽवज्रा । प्र । नः । नव्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रमतिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् विप्रः मेधावी वसिष्ठः यशसं यशसा युक्तं पूर्वभाजं पूर्वमेव संभजनीयं रयिं धनमुद्दिश्य गीर्भिः स्तुतिभिः इदं युवां स्तौति । हे वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ सुवज्रा शोभनायुधौ इन्द्राग्नी नव्येभिः नवतैः प्रशस्तैः देष्णैः दातव्यैर्धनैः नः अस्मान् प्र तिरतं प्रवर्धयतम् ॥

सं यन्मही मिथती स्पर्धमाने तनुरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

सम् । यत् । मही इति । मिथती इति । स्पर्धमाने इति । तनुऽरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति ।

अदेवऽयुम् । विदथे । देवऽयुभिः । सत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥

मही महत्यौ मिथती परस्परं हिंसन्त्यौ । यद्वा । मेथतिराक्रोशकर्मा । परस्परमाक्रोशन्त्यौ । स्पर्धमाने स्पर्धां कुर्वन्त्यौ तनुरुचा --- वहतं हिस्तम् । तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता जनेन यजमानसंघेनासोमसुतं जनं हिस्तम् ॥ ॥ १५ ॥

इमामु षु सोमसुतिमुप न एन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमन्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नः । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ।

नु । चित् । हि । परिमन्नाथे इति परिऽमन्नाथे । अस्मान् ।

आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः । ववृतीय । वाजैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी इमामु इमामेव नः अस्मदीयां सोमसुतिं सोमाभिषवक्रियां सौमनसाय सुमनसो भावाय सु सुष्टु उप आ यातम् उपागच्छतम् । अपि च युवाम् अस्मान् परित्यज्य नू चित् नैव मन्नाथे अन्यान्न मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे । हि यस्मादेवं तस्मात् वां युवां शश्वद्भिः बहुभिः वाजैः अग्रेर्हविरुक्षणैः आ ववृतीय आवर्तयामि ॥

सो अग्न एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सः । अग्ने । एना । नमसा । सम्ऽईदः । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । वोचे ।

यत् । सीम् । आगः । चक्रम् । तत् । सु । मूळ । तत् । अर्यमा । अदितिः । शिश्रथन्तु ॥७॥

हे ऽअग्ने ऽसः त्वम् ऽएना एनेन ऽनमसा अग्नेनास्मदीयेन हविषा ऽसमिद्धः संदीप्तः सन्
 ऽमित्रं ऽवरुणमिन्द्रं च ऽअच्छ ऽवोचेः अभिभूयाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वयं ऽयत्
 ऽआगः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । ऽसीं सर्वतो वाक्मनःकायैः ऽचक्रम् कृतवन्तो वयं
 ऽतत् तस्मादागसः ऽसु ऽमूळ अस्मान् सुष्ठु रक्ष । ऽतत् चागः ऽअर्यमा ऽअदितिः मित्रादयश्च
 ऽशिश्रथन्तु अस्मत्तो वियोजयन्तु ॥

एता अग्न आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अश्याम । वाजान् ।

मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ऽएताः ऽइष्टीः इमान् यज्ञान् ऽआशुषाणासः आशु
 षीभिं संभजमाना वयं ऽयुवोः युवयोः स्वभूतान् ऽवाजान् अश्वानि ऽसचा सह युगपदेव ऽअभ्यश्याम
 अभिप्राप्नुयाम । अपि च ऽइन्द्रः ऽविष्णुः ऽमरुतः च ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरि ऽख्यन् अस्मान्
 परित्यज्यान्वान् मा दाक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यत्रतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘इयं वाम्’ इति द्वादशचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थमैन्द्राग्रम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ।
 तथा चानुकान्तम्—‘इयं वां द्वादश गायत्रमन्त्यानुष्टुप्’ इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकश्च
 आदितो नवचः शस्यन्ते । सूत्र्यते हि—‘इयं वामस्य मन्मन इति नव’ (आश्व. श्रौ. ५.१०) इति ।
 आभिप्लविकेपूक्थ्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च—
 ‘इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश’ (आश्व. श्रौ. ७.५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने
 तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे’ (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ॥

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः । अत्रादृष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पूर्व्यऽस्तुतिः । अत्रात् । वृष्टिः ऽईव । अजनि ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽइयं ऽपूर्व्यस्तुतिः पूर्यां मुख्या स्तुतिः ऽअस्य ऽमन्मनः स्तोतुरस्माद्वसिष्ठात्
 ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थम् ऽअत्रात् मेवात् ऽवृष्टिरिव बह्वी सती ऽअजनि प्रादुर्भूता । तां
 शृणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं युवां ऽशृणुतम् । श्रुत्वा च ऽगिरः तदीयाः
 स्तुतीः ऽवनतं संभजतम् । तथा ऽईशाना ईश्वरी युवां ऽधियः अनुष्ठितानि कर्माणि ऽपिप्यतं तत्स्यैः
 फलैः पूरयतम् ॥

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिःस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा । पापत्वाय । नः । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिःस्तये । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ ३ ॥

हे वनरा नेतारौ वइन्द्राग्नी वनः अस्मान् वपापत्वाय^१ हीनभावाय वमा वरीरधतम् । तथा वअभिःस्तये शत्रुभिः कृतायाभिःसनाय वमा रीरधतम्^२ । तथा वनिदे निन्दकाय जनाय वनः अस्मान् वमा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्ययं षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च— 'इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुवृक्तिम् । आ । ईरयामहे । धिया । धेनाः । अवस्यवः ॥ ४ ॥

वअवस्यवः रक्षणकामा वयम् वइन्द्रे देवे वअग्ना अग्नौ च वबृहत् बृहणं वर्धकं वनमः हविलक्षणमद्यं वसुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च वएरयामहे अभिमेरयामः । तथा वधिया कर्मणा युक्ताः वधेनाः । वाङ्नामैतत् । अप्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिमेरयामः ॥

ता हि शश्वन्त ईळते इत्था विप्रास ऊतये । सबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्था । विप्रासः । ऊतये । सबाधः । वाजसातये ॥ ५ ॥

वता वहि तौ खल्विन्द्राग्नी वशश्वन्तः बहवः वविप्रासः मेधाविनो जनाः वऊतये रक्षणाय वइत्था इत्थमनेन प्रकारेण वईळते स्तुवन्ति । तथा वसबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः ववाजसातये अञ्जलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति^३ संग्रामनाम । संग्रामार्थम् ॥

ता वां गीर्भिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता । वाम् । गीःभिः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः । हवामहे । मेधसाता । सनिष्यवः ॥ ६ ॥

वविपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः वप्रयस्वन्तः हविलक्षणेनास्तेनोपेताः वसनिष्यवः सनि धनमात्मन इच्छन्तो वयं वमेधसाता मेधानां यागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी वता तौ ववां युवां वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे आह्वयामहे ॥ १७ ॥

अमावास्यायामेन्द्राग्नस्य हविषः 'इन्द्राग्नी अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— 'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ७ ॥

हे वचर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिवतारौ हे इन्द्राग्नी वअस्मभ्यं स्तोत्रभ्यो देयेन वअवसा अस्तेन सह वआ वगतम् आगच्छतम् । वदुःशंसः दुष्टाभिःसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च वनः अस्मान् वमा वईशत ईशिष्ट^४ । अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रणञ्चार्थस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

१. ख-पापत्वाय पापत्वाय; झ-त-न-भ-श-पापत्वाय पापवत्त्वाय । २. ख-झ-त-भ-श-रीरधतं वशीकुरुतं । ३. झ-त१-२-वाजसाताविति । ४. श-मा ईशिष्ट ।

मा । कस्य । नः । अररुषः । धृतिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२कस्य कस्यचिदपि ^३अररुषः अरेः ^४मर्त्यस्य मनुष्यस्य संबन्धिनी ^५धृतिः हिंसा
^६नः अस्मान् ^७मा ^८प्रणक् मा प्राप्नोतु । ^९शर्म सुखं चास्मभ्यं ^{१०}यच्छतं^१ दत्तम् ॥

गोमद्विरण्यवद्वसु यद्वामश्चावदीर्महे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईर्महे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२गोमत् गोभिर्युक्तं ^३हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् ^४अश्ववत् अश्वैश्चोपेतं
^५यत् ^६वसु ^७वां युवाम् ^८ईर्महे याचामहे ^९तत् वसु युवयोः प्रसादाद्वयं ^{१०}वनेमहि संभजेमहि ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भणीया अहर्गणेषु च
द्वितीयादिष्वहःस्वेषा प्रातःसवने तेनैव शंसनीया । सूत्रितं च— 'यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीयाः
शास्वा' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् । सोमे । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः । सप्तिऽवन्ता । सपर्यवः ॥ १० ॥

^१सोमे ^२सुते अभिषुते सति ^३नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः ^४सपर्यवः परिचरणकामाः सन्तः
^५सप्तीवन्ता प्रशस्ताश्चौ ^६इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च ^७यत् यदा ^८आ ^९अजोहवुः अभिह्वयन्ते तदा युवामा-
गच्छतमिति शेषः ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुपैराविवासतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्ऽतमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा । आङ्गुपैः । आऽविवासतः ॥ ११ ॥

^१वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तृतमौ ^२मन्दाना मोदमानौ ^३या याविन्द्राग्नी ^४उक्थेभिः
शस्त्रैः ^५गिरा ^६चित् स्तुत्या च ^७आविवासतः परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ^८आङ्गुपैः
आङ्गुपैरन्यैश्च स्तोत्रैर्वावाविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः ॥

ताविदुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

तौ । इत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । दुःऽविद्वांसम् । रक्षस्विनम् । आऽभोगम् । हन्मना । हतम् ।

उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥ १२ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी ^२तौ युवां^३ ^४दुःशंसं दुष्टाभिंशंसनं ^५दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं ^६रक्षस्विनं बलवन्तम्
^७आभोगम् आहृत्यास्मत्तोऽपहत्य भोक्तारं ^८मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं ^९हन्मना हननसाधनेनायुधेन ^{१०}हतं
हिंस्तम् । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रवयति । ^१उदधिम् । लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा
कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रुमायुधेन युवां हिंस्तम् ॥ १८ ॥

'प्र क्षोदसा' इति षट्त्वं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सर-
स्वदेवताका । अनुक्रम्यते च— 'प्र क्षोदसा षट् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते' इति । गतः सूक्त-

विनियोगः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे 'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । सारस्वते पशौ 'प्र क्षोदसा' इति वप.या याज्या । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः ।

प्रबाबधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदसा । धायसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणम् । आयसी । पूः ।

प्रऽबाबधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वाः । अपः । महिना । सिन्धुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या^१ एषा नदीवन्निगमा । ^२एषा दृश्यमाना नदीरूपा ^३सरस्वती ^४आयसी अपसा निर्मिता ^५पूः पुरीव ^६धरुणम् । लिङ्गव्यत्ययः । धरुणा धारयित्री ^७धायसा धारकेण ^८क्षोदसा उदकेन ^९प्र ^{१०}सस्रे प्रधावति शीघ्रं गच्छति । ^{११}सिन्धुः स्थन्दनशीला नदीरूपा सा ^{१२}अन्याः ^{१३}विश्वाः सर्वाः ^{१४}अपः आपगाः ^{१५}महिना महिना ^{१६}प्रबाबधाना भृशं बाधमाना ^{१७}रथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती ^{१८}याति गच्छति । यद्वा । रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तस्मिन्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं संपिपती गच्छतीत्यर्थः ॥

सारस्वत एव पशौ वपायाः 'एकाचेतत्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एका चेतत्सरस्वती नदीनामुत स्या नः सरस्वती जुषाणा' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।

रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरर्धृतं पर्यो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचिः । यती । गिरिभ्यः । आ । समुद्रात् ।

रायः । चेतन्ती । भुवनस्य । भूरैः । धृतम् । पर्यः । दुदुहे । नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण^१ क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्यासं पर्यो धृतं च^२ प्रददौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । ^३नदीनाम् अन्यासां मध्ये ^४शुचिः शुद्धा ^५गिरिभ्यः सकाशात् ^६आ ^७समुद्रात् समुद्रपर्यन्तं ^८यती गच्छन्ती ^९एका ^{१०}सरस्वती नदी ^{११}अचेतत् । नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा ^{१२}भुवनस्य भूतजातस्य ^{१३}भूरैः बहुलस्य ^{१४}रायः धनानि ^{१५}चेतन्ती प्रज्ञापयन्ती प्रयच्छन्ती ^{१६}नाहुषाय राज्ञे ^{१७}धृतं ^{१८}पर्यः च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्यासं ^{१९}दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'स वावृधे नभो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।

स वाजिनं मघवञ्चो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

सः । ववृधे । नर्यः । योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यज्ञियासु ।

सः । वाजिनम् । मघवत्स्यः । दधाति । वि । सातये । तन्वम् । ममृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । नयः नृभ्यो^१ हितः^२ वृषा सेचनसमर्थः^३ वशिष्ठः अक्षः प्रादुर्भावसमयेऽस्पतया दृश्यमानः^४ वृषभः वर्षिता एवंभूतः^५ सः^६ सरस्वान् वयशियासु यशार्हासु योषणासु योषित्स्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये^७ ववृधे वर्धते । सः तादृशः सरस्वान् मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यः^८ वाजिनं बलिनं पुत्रं^९ दधाति ददाति । तथा स सातये लाभार्थं^{१०} तन्वं तेषां शरीरं^{११} वि^{१२} माभृजीत विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्सत्वनमिति छान्दोमिके सारस्वते^{१३} नृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥

दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे 'उत स्या नः' इति सारस्वतः सप्तमस्तुतः । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । सारस्वते पक्षौ पुरोडाशस्थं 'उत स्या नः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप श्रवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन् ।

मितजुभिर्नमस्त्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उप । श्रवत् । सुभगा । यज्ञे । अस्मिन् ।

मितजुऽभिः । नमस्त्यैः । रियाना । राया । युजा । चित् । उत्तरा । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत अपि च जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नः अस्माकम् अस्मिन् यज्ञे उप श्रवत् । अस्मदीयाः स्तुतीरूपशृणोतु । कीदृशी सा । मितजुभिः प्रह्वैर्जानुभिः नमस्त्यैः नमस्कारैर्देवैः^{१४} इयाना उपगम्यमाना । चिच्छब्दश्चार्थः । युजा नित्ययुक्तेन राया धनेन च संगता सखिभ्यः उत्तरा उत्कृष्टतरा । इदं इत्यस्मदीयाः स्तुतीरूपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

पवित्रेष्टया^{१५} सारस्वतस्य हविषः 'इमा जुह्वानाः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषम्' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमः । अभिः । प्रति । स्तोमम् । सरस्वति । जुषस्व ।

तव । शर्मन् । प्रियतमे । दधानाः । उप । स्थेयाम । शरणम् । न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

इह सरस्वति इमा इमान्यस्मदीयानि हवींषि जुह्वानाः तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोभिः त्वद्विषयैः^{१६} नमस्कारैः युष्मत् त्वत्सकाशात् आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रति जुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च प्रियतमे अतिशयेन प्रिये तव त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे दधानाः निधीयमानाः सन्तः शरणं न वृक्षम् आश्रयभूतं वृक्षमिव उप स्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

अयमु ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्धं शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. त-योषणासु यतः । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-सः नास्ति । ३. ज्ञ-त-न-भ-दा-सारस्वतः । ४. य-नमस्कार्यैः । ५. ज्ञ-त-न-परिवेष्टया । ६. ख-ज्ञ-त-न-तृपद्विषयैः ।

अयम् । ऊँ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुऽभगे । वि । आवरित्यावः ।
वर्ध । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठः वते त्वां यन्तुः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिभ्यो
द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विवृणोति । वउ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व । तथा
स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजान् अजानि रासि प्रदेहि । अन्यत्रतम् ॥ ॥ १९ ॥

‘बृहदु गायिषे’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थम् । आद्या बृहती द्वितीया सप्तोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वदेवताकः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वते’ इति । पञ्चमेऽहनि
प्रउगणाश्च आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—‘बृहदु गायिषे’ इति बार्हत्तं प्रउगं प्रगाथानेके
(आश. औ. ७. १२) इति ॥

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ऊँ इति । गायिषे । वचः । असुर्या । नदीनाम् ।

सरस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनयर्षिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे वसिष्ठ त्वं बृहदु बृहदेव महदेव
वचः स्तोत्रं गायिषे गायसि । किमर्थम् । नदीनां मध्ये असुर्या । असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य
व्यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा रोदसी
षाबापृथिव्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यां वायुणेन निवसन्तीं सरस्वतीमित् सरस्वतीमेव
सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जितैः स्तोमैः स्तोत्रैः महय पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां
देवतामिति भावः ॥

उभे यत्तं महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोदु राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उभे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।

सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्सखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति यत् यस्याः वते तव महिना महिम्ना उभे अन्धसी उभय-
विधं दिव्यं पार्थिवं चाग्निं ग्राम्यमारण्यं वा पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः अधिक्षियन्ति अधि-
गच्छन्ति सा त्वम् अवित्री रक्षित्री सती नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । अपि च मरुत्सखा ।
मरुतो माध्यमिका देवगणाः । ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं मघोनां हविर्लक्षण-
धनोपेतानामस्माकं राधः धनं चोद प्रेरय ॥

भद्रमिन्द्रा कृणवत्सरस्वत्यकवारी चेतति वाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अकवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽवती ।
गुणाना । जमदग्निऽवत् । स्तुवाना । च । वसिष्ठऽवत् ॥ ३ ॥

वभद्रा कल्याणी भोजनीया वा वसरस्वती वभद्रमित् भद्रमेव कल्याणमेव वकृणवत् अस्माकं करोतु । तथा वअकवारी अकुस्मितगमना ववाजिनीवती अन्नवती वचेति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु । यद्वा । मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा वजमदग्निवत् जमदग्निनिर्घणेव मया वगुणाना स्तूयमाना ववसिष्ठवत् । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । वसिष्ठार्हं वसिष्ठस्यानुरूपं वस्तुवाना स्तूयमाना वच भव' ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'जनीयन्तः' इति तिस्रः पशुपुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च—'जनीयन्तो न्वग्रव इति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जनिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुदानवः । सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

वजनीयन्तः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः वपुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयमानाः वसुदानवः शोभनदानाः वअग्रवः उपगन्तारो वयं वनु अद्य वसरस्वन्तं देवं वहवामहे स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्रुतः । तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे वसरस्वः सरस्वन् देव^१ । ते त्वदीयाः वये वऊर्मयः जलसंघाः वमधुमन्तः रसवन्तः वघृतश्रुतः घृतस्य वृष्टयुदकस्य क्षारिणो भवन्ति वतेभिः तैरूर्मिभिः वनः अस्माकम् वअविता रक्षिता वभव ॥

अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य 'पीपिवांसम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिऽवांसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वऽदर्शतः । भक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ६ ॥

वपीपिवांसं प्रवृद्धं वसरस्वतः देवस्य वस्तनं शब्दायमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघं वभक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयाम । वयः वविश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा वप्रजां पुत्रादिरूपाम् वइषम् अन्नं च सरस्वतः प्रसादात् भक्षीमहि' ॥ ॥२०॥

'यज्ञे दिवः' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्री तृतीयानवम्योरिन्द्रावहाणस्पती देवता दशम्या इन्द्रावृहस्पती शिष्टानां तु वृहस्पतिः । तथा चानुक्रान्तं—'यज्ञे दशैन्द्र्यादि बार्हस्पत्यमन्तैन्द्री च तृतीयानवम्यावैन्द्राव्राह्मणस्पत्ये' इति । आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—'यज्ञे दिवः' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मर्दन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानि सुन्वे गमन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

१. इ-भवति । २. ख-न-म-पुरोडाशस्य हविषां । ३. ख-श-सरस्वदेव; घ-देव । ४. इ-भक्षीमहि प्राप्नुयामः; न-भक्षीमहि खिलं-यस्य त्रतं पशवो यंति सर्वे यस्य त्रतमुपतिष्ठत आपः । यस्य त्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वतमवसे हुषेम ॥ (ऋ. खै. १५)

यज्ञे । दिवः । नृऽसदने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ।

इन्द्राय । यत्र । सर्वनानि । सुन्वे । गर्मत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन् यज्ञे देवयवः देवान् कामयमानाः नरः नेतार ऋत्विजः मदन्ति हवन्ति यत्र यस्मिन् सवनानि अभिषोतव्याः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वे अभिषूयन्ते पृथिव्याः संबन्धिनि नृषदने नृणां नेतृणां सदनभूते तस्मिन् यज्ञे प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं दिवः पुलोकात् गमत् आगच्छतु । किमर्थम् । मदाय मदार्यम् । सोमं पातुमित्यर्थः । तथा वयश्च गन्तारस्तदीया अन्धाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळहुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळहुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । परावतः । पिताऽईव ॥ २ ॥

हे सखायः समानस्थानाः स्तोतारो वयं दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि अवांसि रक्षणानि आ वृणीमहे अभिभजामहे प्रार्थयामहे । नः अस्माकं हविः बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः आ महे । महतिर्दानार्थः । आमहते आदत्ते । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । यः बृहस्पतिः परावतः दूरदेशाद्वनान्याहृत्य पुत्रेभ्यः पितेव नः अस्मभ्यं दाता भवति तस्मै मीळहुषे सेवन्ने बृहस्पतये अनागाः अनागस अनपराधाः यथा वयं भवेम हे सखायस्तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुऽशेवंम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिषक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

ज्येष्ठं प्रज्ञास्यतमं सुशेवं सुसुखं ब्रह्मणः मन्त्रस्य पतिं पालयितारमेतत्संज्ञं तमु तमेव देवं नमसा नमस्कारेण हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धं गृणीषे गृणे स्तुवे । अपि च महि महान्तम् इन्द्रं दैव्यः देवार्हः श्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः सिषक्तु सेवताम् । ब्रह्मणः अक्षस्य मन्त्रस्य वा देवकृतस्य देवैः स्तोतृभिः कृतस्य यः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा राजा ईश्वरः भवति । तस्मिन् तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्वारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सश्वतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्वऽवारः । यः । अस्ति ।

कामः । रायः । सुऽवीर्यस्य । तम् । दात् । पर्षत् । नः । अति । सश्वतः । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

१. ख-घ-श- ' नेतृणां ' नास्ति । २. श-अभिजानीमहे ।

प्रेष्ठः प्रियतमः वसः बृहस्पतिः वनः अस्माकं योनिं स्थानं वेदिलक्षणम् आ वसतु आसीदतु आगत्योपविशतु । यः बृहस्पतिः विश्ववारः विश्वैर्वरणीयः अस्ति भवति । अपि च वरायः धनस्य सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः कामः अस्माकमभिलाषोऽस्ति तं काममस्मभ्यं दातु ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा वसश्चतः उपद्रवैः संसक्तान् वनः अस्मान् अरिष्टान् अहिंसितान् कृत्वा अति वर्षत् अतिपारयति शत्रून् ॥

तमा नो अर्कममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तम् । आ । नः । अर्कम् । अमृताय । जुष्टम् । इमे । धासुः । अमृतासः । पुराऽजाः ।

शुचिऽक्रन्दम् । यजतम् । पस्त्यानाम् । बृहस्पतिम् । अनर्वाणम् । हुवेम ॥ ५ ॥

तं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् अमृताय अमरणावाय जीवनाय जुष्टं पर्याप्तम् अर्कम् अर्चनसाधनमन्नं पुराजाः पुरा जाताः इमे अमृतासः अमरणा देवा बृहस्पतेराज्ञया वनः अस्मभ्यम् आ धासुः प्रदधुः । वयं च शुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृह्णाम । तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां यजतं यष्टव्यम् अनर्वाणम् अप्रयृतं केनाप्यप्रतिगतं बृहतां पालकं देवं हुवेम आह्वयाम स्तुयेम वा ॥ ॥ २१ ॥

तं शग्मासो अरुषासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।

सहश्चिद्यस्य नीलवत्सधस्थं नभो न रूपमरुषं वसानाः ॥ ६ ॥

तम् । शग्मासः । अरुषासः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहऽवाहः । वहन्ति ।

सहः । चित् । यस्य । नीलऽवत् । सधऽस्थम् । नभः । न । रूपम् । अरुषम् । वसानाः ॥ ६ ॥

वशग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा अरुषासः आरोचमानाः सहवाहः सहस्य वाहकाः अश्वाः तं बृहस्पतिं वहन्ति वहन्तु । यस्य बृहस्पतेः सहश्चित् बलं च भवति । नीलवत् । नीलं नीलयो निवासः । तद्युक्तं सधस्थं सहस्थानं च यस्य । तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा अश्वाः । नभो न आदित्यमिव अरुषम् आरोचमानं रूपं वसानाः धारयन्तः ॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युर्हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।

बृहस्पतिः स स्वविश ऋष्वः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचिः । शतऽपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यऽवाशीः । इषिरः । स्वऽसाः ।

बृहस्पतिः । सः । सुऽआवेशः । ऋष्वः । पुरु । सखिऽभ्यः । आऽसुतिम् । करिष्ठः ॥ ७ ॥

वस हि स खलु बृहस्पतिः शुचिः शुद्धः शतपत्रः बहुविधवाहनः । सः एव शुन्ध्युः सर्वेषां शोषयिता हिरण्यवाशीः । 'वाशी' इति वाक्नाम । हितरमणीयवाक्^१ । यद्वा । 'वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः' (फ. सं. १०. १०१. १०) इति निगमाद्वाक्यायुधम् । स्वर्णमयायुधः । इषिरः गन्ताभ्येषणीयो वा स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता ।

१. ख-स्तुयेम; झ-त३-श१-स्तुयेम; श२-तुसुयेम । २. ख-झ-न-भ-नीलं न्यलयो निवासः; घ-नीलं निवासः; झ-त१-२-४-नीलन्यलयो निवासः; श-नीलान्यालयो निवासवत् । ३. ख-झ-त-न-भ-श-हितरमणीया वाक् ।

१स एव १बृहस्पतिः १स्वावेक्षः सुनिवासः १ऋष्वः दर्शनोयः । ईदृशो देवः १सखिभ्यः स्तोत्रभ्यः
१पुरु बहुलम् १आसुतिम् अक्षं १करिष्ठः कर्तृमो दातृमो भवति ॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।

दक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्ब्रह्मणे सुतरा सुगाधा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । महिऽत्वा ।

दक्षाय्याय । दक्षत । सखायः । करत् । ब्रह्मणे । सुतरा । सुगाधा ॥ ८ ॥

१देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते १देवस्य बृहस्पतेः १जनित्री जनयिभ्यौ १रोदसी आवापृथिभ्यौ
१महिऽत्वा महस्वेन युक्तं १बृहस्पतिं १ववृधतुः वर्धयामासतुः । हे १सखायः यूयमपि १दक्षाय्याय
वर्धनीयाय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पतिं १दक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः १ब्रह्मणे
वृंहिताय प्रभूतायाज्ञाय तदर्थं १सुतरा सुतरणानि सुखेन तरणीयानि १सुगाधा सुखेनावगाहनीया-
न्युदकानि १करत् करोतु ॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुऽवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । अकारि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे १ब्रह्मणस्पते तुभ्यं १वज्रिणे वज्रवते १इन्द्राय च १वां युवाभ्याम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । १ब्रह्म
मन्त्ररूपा १इयं १सुवृक्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः १अकारि मया कृताभूत् । तौ युवां १धियः अस्मदीयानि
कर्माणि १अविष्टं रक्षतम् । तथा १पुरंधीः पुरुधीर्बह्वीः स्तुतीः १जिगृतं निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् ।
१अर्यः अरिरभिगन्त्रीः १वनुषां संभक्तृणामस्माकम् १अरातीः शत्रुसेनाः १जजस्तम् उपक्षपयतम् ॥

तृतीयसवन उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'बृहस्पते युवम्' इति शक्याज्या । सूत्रितं च—
'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्यैव
परिधानीया । सूत्रितं च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे १बृहस्पते त्वं च १इन्द्रश्च १युवं युवां १दिव्यस्य दिवि भवस्य १वस्वः वसुनो धनस्य
१ईशाथे । अतः कारणात् १स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते १कीरये । स्तोत्रनामैतत् । स्तोत्रे १रयिं धनं १धत्तं
दत्तम् । १चित् इति पूरणः । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ २२ ॥

१. ख-झ-भ-श-सुतरा सुतराणि; घ-'सुतरा सुतरणानि' नास्ति; न-सुतराणि । २. ख-त-
उपलक्षयत; घ-उपलयत; झ-श-उपक्षयत; न-भ-उपलक्षणं यत ।

‘अध्वर्यवः’ इति सप्तर्षे नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं सप्तम्यैन्द्राबार्हस्पत्या । तथा चानुक्रान्तम्—‘अध्वर्यवः सप्तोक्तदेवतान्या’ इति । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभार्य क्षितीनाम् ।

गौराद्वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभार्य । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

हे Vअध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋषिजः Vक्षितीनां जनानां मध्ये Vवृषभार्य भेष्टा-
येन्द्राय Vअरुणम् आरोचमानं Vदुग्धम् अभिषुतम् Vअंशुं सोमं Vजुहोतन जुहुत । Vअवपानम्
अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पातय्यं सोमं Vगौरात् गौरमृगादपि Vवेदीयान् अतिशयेन विद्वान् Vइन्द्रः
Vसुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् Vइच्छन् अन्विच्छन् Vविश्वाहा विश्वान्यहानि Vइत् एव सर्वदैव
Vयाति गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

यदधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशमिन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चारुं । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।

उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र Vप्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले Vचारु शोभनं Vयत् सोमलक्षणम् Vअन्नं
Vदधिषे पानेनोदरे धारयसि Vअस्य सोमस्य Vपीतिमित् पानमेव Vदिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि
Vवक्षि कामयसे । ‘वक्ष कान्तौ’ इत्यस्य सिपि ज्ञपो लुकि षत्वकत्वषत्वेष्वेतद्रूपम् । Vउत अपि च
हे Vइन्द्र Vहृदा हृदयेन । उतशब्दश्चार्थः । Vमनसा च Vजुषाणः सेवमानः Vउशन् अस्मान् कामय-
मानस्त्वं Vप्रस्थितान् पुरस्ताद्धीतानुत्तरवेदिस्थान् Vसोमान् Vपाहि पिब ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं प्रप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । प्रप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं Vजज्ञानः जायमान एव Vसहसे बलाथ Vसोमं Vपपाथ पीतवानसि । Vते तव
Vमहिमानं महत्त्वं Vमाता त्वदीया जनन्यदितिः Vप्र Vउवाच प्रोक्तवती । संवादसूक्ते ‘अयं पन्था’
इत्यादिके ‘नही न्वस्य’ (ऋ. सं. ४. १८. ४) इत्यर्धर्चादारभ्य आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् ।
अतः कारणात् हे Vइन्द्र त्वम् Vउरु विस्तीर्णम् Vअन्तरिक्षम् Vआ Vप्रप्राथ स्वतेजसापूरितवानसि ।
अपि च Vयुधा युद्धेन Vदेवेभ्यः स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा Vवरिवः धनं Vचकर्थं कृतवानसि ॥

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्बाहुभिः शाशदानान् ।

यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयार्जि सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योध्याः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शाशदानान् ।

यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अमिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१महतः प्रभूतान् ^२मन्यमानान् शत्रून् ^३यत् यदा ^४योध्याः अस्माभिर्योधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं ^५शाशदानान् हिंसतः ^६तान् शत्रून् ^७बाहुभिः आयुध-
निरपेक्षैर्हस्तैरेव ^८त्वत्प्रसादात् ^९साक्षाम् सहेम अभिभवेम । ^{१०}यद्वा यदि वा हे ^{११}इन्द्र ^{१२}नृभिः नेतृभि-
र्मरुजिः ^{१३}वृतः परिवृतस्त्वमेव ^{१४}अभियुध्याः अस्मदीयान्छत्रूनभियुधेश्च ^{१५}सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं
पशो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं ^{१६}तम् ^{१७}आजि संग्रामं ^{१८}त्वया सहायेन वयं ^{१९}जयेम ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।

यदेददेवीरसंहिष्ट माया अर्थाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघवा । या । चकार ।

यदा । इत् । अदेवीः । असंहिष्ट । मायाः । अर्थ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

^१इन्द्रस्य ^२कृतानि वीर्यकर्माणि ^३प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि ^४प्र ^५वोचं प्रब्रवीमि । ^६मघवा
धनवानिन्द्रः ^७या यानि ^८चकार कृतवान् ^९नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि ^{१०}प्र ^{११}वोचम् । ^{१२}यदेत्
यदैव ^{१३}अदेवीः आसुरीः ^{१४}मायाः तैः कृतानि ^{१५}असंहिष्ट अभ्यभूत् ^{१६}अथ अनन्तरमेव ^{१७}अस्य इन्द्रस्य
^{१८}सोमः ^{१९}केवलः असाधारणः ^{२०}अभवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य वासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।

गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१पशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् ^२अभितः सर्वतो
विद्यमानम् ^३इदं ^४विश्वं सर्वं जगत् ^५तवेत् तवैव स्वभूतम् । ^६सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य ^७चक्षसा
तेजसा ^८यत् विश्वं ^९पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे ^{१०}इन्द्र ^{११}एकः एव त्वं ^{१२}गोपतिः ^{१३}असि ।
न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वासामित्याह ^{१४}गवाम् इति । अतः कारणात् ^{१५}ते त्वया
^{१६}प्रयतस्य प्रतस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रतं ^{१७}वस्वः धनं ^{१८}भक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेषम् । अक्षरार्थस्तु । हे ^१बृहस्पते त्वं च ^२इन्द्रश्च युवां ^३दिव्यस्य ^४पार्थिवस्य
योभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां ^५स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ २३ ॥

‘परो मात्रया’ इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभम् । ‘उरं यज्ञाय’ इत्याद्यास्तिस्र एन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘परो वैष्णवं तूरुमित्यैन्ध्रश्च तिस्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ ‘परो मात्रया’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ।

उभे ते विश्व रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । मात्रया । तन्वा । वधान । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । अश्रुवन्ति ।

उभे इति । ते । विश्व । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्य । वित्से ॥ १ ॥

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे । परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या’ (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । वमात्रया वपरः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया वतन्वा शरीरेण ववृधान वर्धमान हे विष्णो वते तव वमहित्वं महत्त्वं वन वअन्वश्रुवन्ति नानुव्याप्नुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । वते तव वउभे वरजसी उभौ लोकौ वपृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च वविश्व जानीमः । वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे वदेव द्योतमान वविष्णो वत्वम् एव वपरमस्य स्वर्गादेरुत्कृष्टलोकस्य^१ । द्वितीयार्थे षष्ठी । परमं लोकं ववित्से जानासि । अतस्तव महत्त्वं^२ न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘न ते विष्णो’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ।

उदस्तन्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देव । महिम्नः । परम् । अन्तम् । आप ।

उत् । अस्तन्नाः । नाकम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । दाधर्थं । प्राचीम् । ककुभम् । पृथिव्याः ॥ २ ॥

हे वदेव दानादिगुणयुक्त वविष्णो वते तव वमहिम्नः महत्त्वस्य वपरं विप्रकृष्टम् वअन्तम् अवसानं वजायमानः प्रादुर्भवजनः वन वआप न प्राप्नोति । तथा वजातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः वन एव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वैर्न ज्ञायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह । वऋष्वं दर्शनीयं वबृहन्तं महान्तं वनाकं सुलोकम् वउदस्तन्नाः त्वमूर्ध्वमधारयः । यथाधो न पतति तथा । वपृथिव्याः भूमेः संबन्धिनीं वप्राचीं वककुभं च वदाधर्थं धारितवानसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मन्त्रान्तरं—‘य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा’ (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘इरावती’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्महविषा वावृधान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं स्रयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तन्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थं पृथिवीमभितौ मयूखैः ॥ ३ ॥

१. ख-श-‘इत्कृष्टस्य लोकस्य । २. त३-श-माहात्म्यं

इरावती इतीराऽवती । धेनुमती इति धेनुऽमती । हि । भुतम् ।

सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।

वि । अस्तन्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥ ३ ॥

हे द्यावापृथिव्यां ऽमनुषे स्तुवते मनुष्याय ऽदशस्या दिस्सया युक्ते युवाम् ऽइरावती अन्नवत्यौ
 ऽधेनुमती गोमत्यौ ऽसूयवसिनी शोभनयवसे च ऽभूतम् अभूतम् । हिवाब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना
 विक्रान्तत्वाद्युवाम् एवमेव^१ खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे ऽविष्णो ऽएते इमे ऽरोदसी द्यावापृथिव्या
 ऽव्यस्तन्नाः विविधमधारयः । पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति^२ विविधत्वम् । अपि च
 ऽपृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् ऽअभितः सर्वत्र स्थितैः ऽमयूखैः पर्वतैः^३ ऽदाधर्थ धारितवानसि ।
 यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधि-
 पतिः' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।

दासस्य चिदृषशिप्रस्य माया जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उषसम् । अग्निम् ।

दासस्य । चित् । वृषऽशिप्रस्य । मायाः । जघ्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू ऽयज्ञाय यजमानाय ऽउरु विस्तीर्णं ऽलोकं स्वर्गाख्यं ऽचक्रथुरु^४ कृत-
 वन्तौ^५ खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ऽउषसं तमोनिवारकमुषःकालम्
 ऽअग्निं चासुरैरावृतं जनयन्तौ^६ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ । हे ऽनरा नेताराविन्द्राविष्णू ऽवृषशिप्रस्य एत-
 त्संज्ञस्य ऽदासस्य ऽचित् उपक्षपयितुरसुरस्य ऽमायाः ऽपृतनाज्येषु संग्रामेषु ऽजघ्नथुः जिहिंसथुः ।
 युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥

इन्द्राविष्णू दंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च श्रथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अग्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । दंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् ।

शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च । साकम् । हथः । अग्रति । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्राविष्णू ऽदंहिताः दृढीकृताः ऽनव ऽनवति ऽच नवोत्तरनवतिसंख्याकाः ऽपुरः पुराणि
 ऽशम्बरस्य स्वभूतानि ऽश्रथिष्टम् अहिंसिष्टम् । 'अथ हिंसायाम्' । अपि च ऽशतं ऽसहस्रं ऽच ऽवर्चिनः
 ऽअसुरस्य ऽवीरान् ऽअग्रति प्रतिद्वन्द्विनो यथा न भवन्ति तथा ऽसाकं सह संघश एव ऽहथः अहिंसि-
 ष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' । (ऋ. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसा वर्धयन्ती ।

ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

१. ख-घ-एव; झ-श-एवमेव; न-एमेव; श-एवं । २. ख-झ-त-३-४-न-श-इति । ३. ख-झ-त-न-
 भ-श- 'पर्वतैः' नास्ति । ४. ख-चक्रथुः; घ-झ-त-न-श-चक्रथुः उरु । ५. घ-त-क्रमवन्तौ । ६. झ-त-१-
 २-य-जनयन्ता जनयन्तौ ।

इयम् । मनीषा । बृहती । बृहन्ता । उरुऽक्रमा । तवसा । वर्धयन्ती ।

ररे । वाम् । स्तोमम् । विदथेषु । विष्णो इति । पिन्वतम् । इषः । वृजनेषु । इन्द्र ॥ ६ ॥

वृहती महती वृहन्ता महान्ता वरुक्रमा विस्तीर्ण-
विक्रमा । विष्णुना सहैकार्यभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । तवसा । तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नाम-
धेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभिः कृता । हे विष्णो हे इन्द्र विदथेषु
यज्ञेषु वां युवाभ्यां स्तोमम् उक्तलक्षणं स्तोत्रं ररे ददे । 'रा दाने' इति धातुः । तौ युवां वृज-
नेषु इषः अस्मानि पिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'वषट् ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'भद्रा ते हस्ता
सुकृतोत पाणी वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।
वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरौ । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे विष्णो वते तुभ्यम् आसः आस्यात् आ अभिसुखं वषट् कृणोमि करोमि^१ । वषट्-
कारेण हविर्हावयामि । हे शिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो तत् वषट्कृतं मे मदीयं
हव्यं हविः जुषस्व सेवस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यास्मिकाः गिरः वाचश्च त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु ।
अन्यद्गतम् ॥ २४ ॥

'नू मर्तः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । 'नू मर्तः' इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्त्ये^२ अच्छावाकशस्त्र इदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः'
(आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

नू मर्तो दयते सनिष्यन्तो विष्णव उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सुत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात् ॥ १ ॥

नु । मर्तः । दयते । सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरुऽगायाय । दाशत् ।

प्र । यः । सुत्राचा । मनसा । यजाते । एतावन्तम् । नर्यम् । आऽविवासात् ॥ १ ॥

सः मर्तः मनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते । दयतिराङ्पूर्वार्थे
द्रष्टव्यः । यः मनुष्यः उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे दाशत् हवींषि दद्यात् । यः
च सुत्राचा सहाज्ज्ञता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्र यजाते प्रकर्षेण पूजयेत् एतावन्तम् एता-
वत्परिमाणं महान्तं नर्यं नरेभ्यो हितं विष्णुम् आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स
मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेलांभार्थस्य लटि^३ रूपम् । स मर्तः सनिष्यन्
धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

१. घ-वृजनेषु आपत्सु; त१-२-वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी; श-वृजनेषु संग्रामेषु । २. झ-त-श-
वषट् करोमि । ३. झ-त-न-भ-श-उक्त्ये । ४. झ-इदं सूक्तं । ५. ख-न-लिटि; झ-त-श-लटि ।

विष्णुदेवस्ये पशौ पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।

पर्वो यथा नः सुवितस्य भूरेश्चावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् । अप्रऽयुताम् । एवऽयावः । मतिम् । दाः । पर्वः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरैः । अश्चऽवतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे एवयावः । एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान् यापयति प्रापयति स्तोतृनिस्त्वेषावा । हे एवयावन् एविष्णो एत्वं एविश्वजन्यां सर्वजनहिताम् एप्रयुतां दोषैर्वियुक्तां एसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं एदाः अस्मभ्यं देहि । एसुवितस्य सुष्ठु प्राप्तव्यस्य एभूरैः बहुलस्य एअश्चावतः अश्वयुक्तस्य एपुरुश्चन्द्रस्य पुरुणां बहूनामाह्लादकस्य एरायः धनस्य एपर्वः संपर्कः एनः अस्माकं एयथा भवति तथा देहीत्यन्वयः ॥

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य 'त्रिदेवः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । वैष्णवे पश्चादप्येषैव वपाया याज्या । सूत्रितं च—'त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृधान' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेपं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एपः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽअर्चसम् । महिऽत्वा ।

प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेपम् ॥ हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

एपः एदेवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः एशतर्चसं शतसंख्यान्यर्चांषि यस्यास्तादृशीम् एतां एपृथिवीम् । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रील्लोकान् एमहित्वा महत्वेन एत्रिः एवि एचक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । एतवसः तवस्विनो वृद्धादपि एतवीयान् तवस्वितरः एविष्णुः एप्र एअस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु । एअस्य एस्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः एनाम नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा एत्वेपं एहि यस्मादीदं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'वि चक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासो अस्य कीरयो जनांस उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एपः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।

ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनांसः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

एपः देवः एविष्णुः एतां एपृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्लोकान् एक्षेत्राय निवासार्थं एमनुषे स्तुवते देवगणाय एदशस्यन् असुरेभ्योऽपहत्य प्रदास्यन् एवि एचक्रमे विक्रान्तवान् । एअस्य च विष्णोः एकीरयः स्तोतारः एजनांसः जनाः एध्रुवासः निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । एसुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः एउरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं एचकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे 'प्र तत्ते अद्य' इति स्तोत्रि-
यस्तृचः (आश्व. श्रौ. ६. ७)। अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या। सूत्रितं
च—'वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि व्युनानि विद्वान् ।

तं त्वा गृणामि तवसमर्तव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्यः । शंसामि । व्युनानि । विद्वान् ।

तम् । त्वा । गृणामि । तवसम् । अर्तव्यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥ ५ ॥

हे ऽशिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ऽते तव ऽतत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं ऽनाम ऽअर्यः
स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा ऽव्युनानि ज्ञातव्यान्वर्थजातानि ऽविद्वान् जानन्नहम् ऽअद्य इदानीं
ऽप्र ऽशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । ऽतवसं प्रवृद्धं ऽतं ऽत्वा त्वां विष्णुम् ऽअर्तव्यान् अतवीयानवृद्ध-
तरोऽहं ऽगृणामि स्तौमि । कीदृशम् । ऽअस्य ऽरजसः लोकस्य ऽपराके दूरदेशे ऽक्षयन्तं निवसन्तम् ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ ६ ॥

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । ववक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि ।

मा । वर्षः । अस्मत् । अप । गूहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । समिथे । बभूथ ॥ ६ ॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं
चकार । तं जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तं—'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी
भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः
प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो
प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सतः ।
यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः' (निरु. ५. ७-८) इति । तत्र । कुत्सितार्थपक्षे
योजना । हे ऽविष्णो ऽते तव तन्नाम ऽकिं ऽपरिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं ऽभूत् भवति । किंशब्दः क्षेपे ।
अप्रख्यापनीयमेव तद्भवति । यत् नामास्मभ्यं ऽप्र ववक्षे प्रब्रूये ऽशिपिविष्टोऽस्मि इति । अन्त-
र्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति । तदक्षीलार्थत्वादिदं नाम न
प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम् । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति ऽएतत् ऽवर्षः रूपम्
ऽअस्मत् अस्माकं ऽमा ऽअप गूहः अपगूढं संवृतं मा कुरु । 'गूह संवरणे' । अपि तु तदेव रूपं
प्रकटय । वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् । यत् यस्मात् ऽअन्यरूपः रूपान्तरमेव
धारयन् ऽसमिथे संग्रामे ऽबभूथ अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यमिति । प्रशंसापक्षे
तु । हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयम् । किं
तन्नाम । शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूये । यत् एवं प्रख्यातरूपस्त्वमतोऽस्माकमेत-
द्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिथे संग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं

यदन्यद्गणवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्प एव बभूव भवसि तस्मात्त्वं गूढोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वषट् ते विष्णवा॒स आ कृ॒णोमि॒ तन्मे॑ जुष॒स्व शि॒पिविष्ट॑ ह॒व्यम् ।

वर्ध॑न्तु त्वा सुष्टु॒तयो॒ गिरौ॑ मे यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । वि॒ष्णो इति॑ । आ॒सः । आ । कृ॒णोमि॒ । तत् । मे । जुष॒स्व । शि॒पि॒ऽविष्ट॑ । ह॒व्यम् ।
वर्ध॑न्तु । त्वा । सु॒ऽस्तुतयः॑ । गि॒रः । मे । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्ति॒ऽभिः । सदा॑ । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं^१ हविर्हं शिपिविष्ट सेवस्व । शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति । शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि ।
'तिस्रो वाचः' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'तिस्रः षट् पर्जन्यं^२ तु^३' इति । 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा^४' इति वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्यम् । अत्र शौनकः—'आस्यदग्नें विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां^५ तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करम्^६ ॥ अनश्रुतैतज्जस्र्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋग्वि. २. ३२६-२७) इति ॥

ति॒स्रो वाचः॑ प्र व॒द ज्योति॑रग्रा या ए॒तद्बुद्धे॑ मधु॒दोषमू॑धः ।

स वृ॒त्सं कृ॒ण्वन्ग॑र्भमोष॒धीनां॑ सु॒द्यो जा॒तो वृष॑भो रोर॒वीति॑ ॥ १ ॥

ति॒स्रः । वाचः॑ । प्र । व॒द । ज्योतिः॑ऽअग्राः । याः । ए॒तत् । बु॒द्धे । मधु॒ऽदोषम् । ऊ॒धः ।
सः । वृ॒त्सम् । कृ॒ण्वन् । गर्भ॑म् । ओष॒धीनाम् । सु॒द्यः । जा॒तः । वृष॑भः । रोर॒वीति॑ ॥ १ ॥

१. ख-म-अस्मदीयं । २. इ-त१(प्रान्ते)-पर्जन्याय तृचं गायत्रं द्वितीया पादनिवृत् । ३. इ-त१(प्रान्ते)-वा वृष्टिकामः संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान् मण्डूकास्तुष्टावाद्या त्रिष्टुप् ; श-वा वृष्टिकामः । ४. ख-सूक्तानि तिस्रादादित्यमुपतिष्ठेत् भास्करं ; इ-सूक्तानि तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ; त१-सूक्तानि तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं एताभ्यां ; न-श-सूक्तानि तिस्र आदित्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ; म-सूक्तानि तिस्रादादित्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ।

ऋषिरात्मानं स्तुतो प्रेरयति । हे ऋषे ऽतिशः त्रिविधा ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः ऽवाचः
 ऽप्र ऽवद प्रब्रूहि^१ । कीदृश्यो वाचः । ऽज्योतिरग्राः । ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां
 तादृशीः । ऽथाः वाचः ऽमधुदोधं मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् ऽतत् नभसि दृश्य-
 मानम् ऽऊधः उद्धतं^२ मेघम् । यद्वा । लुसोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं ऽदुहे दुहते ।
 दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । बाहुलको ह् । स्तोत्रैः प्रीतो
 हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव^३ दुहन्तीत्युपचर्यते । यद्वा । वदेति द्यत्ययेन मध्यमः ।
 तिस्र इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विशुष्टप्रमुखा वाचः प्रवदेतेति^४ । या
 गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुहे उदकानि दुहन्ति । एवंभूतः ऽसः च पर्जन्यः ऽवसं सह
 निवसन्तं वैद्युताग्निं ऽकृण्वन् प्रादुर्कुर्वन् तमेव ऽओषधीनां व्रीह्यादीनां च ऽगर्भं कुर्वन् ऽसद्यः शीघ्रं
 ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽवृषभः वर्षिता सन् ऽरोरवीति भृशं शब्दायते ॥

यो वर्धेन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातुं शरणं शर्म यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वभिष्टिस्मे ॥ २ ॥

यः । वर्धेनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिऽधातु । शरणम् । शर्म । यंसत् । त्रिऽवर्तु । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ऽओषधीनां ऽवर्धेनः वर्धयिता । यः च ऽअपाम् उदकानां वर्धकः । यः च
 ऽदेवः द्योतमानः पर्जन्यः ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽजगतः ऽईशे ईष्टे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति
 तलोपः । 'अधीगर्थः' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अनुदात्ते-
 स्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'यद्वृत्ताभित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । ऽसः पर्जन्यः
 ऽत्रिधातु त्रिभूमिकं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽधंसत् यच्छतु । अस्मभ्यं द्वात्त्वित्यर्थः । यमेर्लेट्य-
 ङागमः । 'सिबबहुलम्' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । तथा ऽत्रिवर्तु त्रिषु ऋतुषु
 अतिशयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि—'त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ताः' प्रातर्मीष्मे मध्यंदिने
 शरदपराह्णे' (तै. सं. २. १. २. ५) इति । एवंविधं ऽस्वभिष्टि स्वभ्येषणं ऽज्योतिः तेजश्च ऽअस्मे
 अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

स्तुरीरु त्वद्भवति स्रत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तुरीः । ऊँ इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊँ इति । त्वत् । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥ ३ ॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य ऽत्वत्
 अन्यद्रूपं ऽस्तुरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्री तद्वद्बुधं न ऽभवति । ऽउ इति पूरकः ।
 द्वितीय उशब्दश्चार्थः । ऽत्वत् अन्यच्च रूपं ऽसूते धेनुवत्सूते । उदकानि प्रवर्षति । ऽएषः पर्जन्यः
 ऽतन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं स्तुरीत्वेन धेनुत्वेन च ऽचक्रे करोति । अपि च ऽपितुः
 दिवः सकाशात् ऽपयः वृष्ट्युदकं ऽमाता पृथिवी ऽप्रति ऽगृभ्णाति प्रतिगृह्णाति । 'ह्रप्रहोभः'

१. ख-प्रकथय; न-भ-प्रकथय । २. त३-उद्धत । ३. त-एव । ४. ख-त३-न-भ-प्रवदतेति ।

५. झ-त-न-भ-वसंते ।

इति भत्वम् । प्रतिगृहीतेन ऽतेन हविरात्मना परिणतेन ऽपिता शुलोकः ऽवर्धते । ऽतेन एवोदकेन
 ऽपुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुव्नानि तस्थुस्तिस्त्रो द्यावस्त्रेधा ससुरापः ।

त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । भुव्नानि । तस्थुः । तिस्त्रः । द्यावः । त्रेधा । ससुः । आपः ।

त्रयः । कोशासः । उपऽसेचनासः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् पर्जन्ये विश्वानि भुव्नानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुः तिष्ठन्ति । यदधीन-
 वृत्तानि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिन् द्यावः १ द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते । यस्माच्च आपः त्रेधा
 ससुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति । उपसेचनासः उपसेक्षारः त्रयः पौरस्यः
 प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः कोशासः मेघाः विरप्शं महान्तं पर्जन्यम् अभितः परितः
 मध्वः । कर्मणि षष्ठी । मधूदकं श्रोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वऽराजे । हृदः । अस्तु । अन्तरम् । तत् । जुजोषत् ।

मयऽभुवः । वृष्टयः । सन्तु । अस्मे इति । सुऽपिप्पलाः । ओषधीः । देवऽगोपाः ॥ ५ ॥

इदं वचः वचनं स्तोत्रं स्वराजे स्वायत्तदीप्त्यै पर्जन्याय क्रियते । एतच्च हृदः तदीयस्य
 हृदयस्य अन्तरम् अन्तर्गतम् अस्तु । सच तत् स्तोत्रं जुजोषत् सेवताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
 लेब्धडागमश्छान्दसः । शपः श्लुः । मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः वृष्टयः अस्मे अस्माकं तत्प्रसा-
 दात् सन्तु भवन्तु । तथा देवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः ओषधीः
 ओषधयश्च सुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगत्तस्थुषश्च ।

तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥

तत् । मा । ऋतम् । पातु । शतऽशारदाय । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

यसः पर्जन्यः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां रेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभूतस्य धाता विनि-
 धाता भवति । वृषभः इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्याधाता भवति तद्वत् ।
 अतः तस्मिन् पर्जन्ये जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा देहो वर्तते । तत् पर्जन्येन
 दत्तम् ऋतम् उदकं मा मां शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं पातु रक्षतु ॥ माशब्दस्य
 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वरवं च । अन्यद्भूतम् ॥ १ ॥

‘पर्जन्याय’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम्^१ । पूर्ववदपिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्जन्याय तृचं गायत्रम्^२’ इति । वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः ‘पर्जन्याय’ इत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि—‘पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । प्र । गायत । दिवः । पुत्राय । मीळहुषे । सः । नः । यवसम् । इच्छतु ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ^१पर्जन्याय देवाय ^२प्र ^३गायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय । ^४दिवः अन्तरिक्षस्य ^५पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । ^६मीळहुषे सेक्रे । ^७सः तादृशः पर्जन्यः ^८नः अस्मभ्यं ^९यवसम् ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम् ^{१०}इच्छतु ॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः । गर्भम् । ओषधीनाम् । गवाम् । कृणोति । अर्वताम् । पर्जन्यः । पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

^१यः पर्जन्यः ^२ओषधीनां व्रीह्यादीनां ^३गवाम् ^४अर्वताम् अवतीनां वडवानां ^५पुरुषीणां नारीणां च यः ^६पर्जन्यः ^७गर्भं प्रसूतिहेतुं बीजमुदकरूपं ^८कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इळो नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

तस्मै । इत् । आस्ये । हविः । जुहोत । मधुमत्तमम् । इळाम् । नः । समुद्यतम् । करत् ॥ ३ ॥

^१तस्मा ^२इत् तस्मा एव पर्जन्याय ^३आस्ये देवानामास्थभूतेऽग्नौ ^४मधुमत्तमं रसवत्तमं ^५हविः ^६जुहोत जुहुत हे ऋतिवजः । स च पर्जन्यः ^७नः अस्मभ्यम् ^८इळाम् अन्नं ^९संयतं सम्यग्नियतं यथा भवति तथा ^{१०}करत् करोतु । ददात्विति यावत् ॥ ॥ २ ॥

‘संवत्सरम्’ इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्यं त्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाधानुष्टुप्’ इति । वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्^३ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ १ ॥

संवत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतचारिणः ।

वाचम् । पर्जन्यजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव’ (निरु. ९. ६) इति । ‘मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा नृत्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति’ (निरु. ९. ५) इति । ^१व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः ^२ब्राह्मणाः । लुप्तोपममेतत् । एवंभूता ब्राह्मणा इव ^३संवत्सरं शरत्प्रभृति आ वर्षतैरेकं संवत्सरं ^४शशयानाः शशयाना वर्षणार्थं

१. ख-भ-गायत्रं द्वितीया पादनितृत् । २. ख-भ (प्रान्ते)-गायत्रं द्वितीया पादनितृदेते कुमार आमेयोपश्यद्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः । ३. ख-भ-जाप्यं ।

तपश्चरन्त इव बिल एव सन्त^१ एते ऽमण्डूकाः ऽपर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यथा वाष्वा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं^२ ऽवाचं^३ ऽप्र ऽअवादिषुः प्रवदन्ति ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमायन्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वमुत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आयन् । दतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् । गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वमुः । अत्र । सम् । एति ॥ २ ॥

१ दिव्याः दिवि भवाः ऽआपः ऽदतिं ऽन दतिमिव ऽशुष्कं नीरसं ऽसरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो ङीष् । सरस्याम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'इदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले धर्मकाले ऽशयानं निवसन्तम् ऽएनं मण्डूकगणं ऽयत् यदा ऽआयन् अभिगच्छन्ति तदा ऽअत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति ऽवत्सिनीनां वत्सयुक्तानां ऽगवां ऽन ऽमायुः गवां शब्द इव ऽमण्डूकानां ऽवमुः शब्दः ऽसमेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्दृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । ऽअह इति पूरकः ॥

यदीमेनां उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अरुखलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्याऽवतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् । अरुखलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

१ उशतः कामयमानान् ऽतृष्यावतः तृष्यावतः ऽएनान् मण्डूकान् ऽप्रावृषि वर्षतौ ऽआगतायाम् आगते सति ऽयत् यदा ऽअभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । ऽईम् इति पूरणः । तदानीम् ऽअरुखलीकृत्य । अरुखल इति शब्दानुकरणम् । अरुखलशब्दं कृत्वा ऽपुत्रः ऽपितरं ऽन पितरमिव ऽअन्यः मण्डूकः ऽवदन्तं शब्दयन्तम् ऽअन्यं मण्डूकम् ऽउप ऽएति प्राप्नोति ॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनोरपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन्पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यत् । अभिवृष्टः । कनिष्कन् । पृश्निः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

१ एनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः ऽअन्यः मण्डूकः ऽअन्यं मण्डूकमनुगम्य ऽगृभ्णाति गृह्णाति । ऽअपाम् उदकानां ऽप्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति ऽयत् यदा ऽअमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । ऽयत् यदा च ऽअभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः ऽकनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दशुत्प्लवं कुर्वन् ऽपृश्निः पृश्निवर्णः ऽमण्डूकः ऽहरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन ऽवाचं ऽसंपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वति । तदानीमन्योऽन्यमनु गृभ्णातीत्यन्वयः ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्यैव वदति शिक्षमाणः ।

सर्वं तदेषां समृधेव पर्व यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्यऽइव । वदति । शिक्षमाणः ।
सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधाऽइव । पर्व । यत् । सुऽवाचः । वदथन । अधि । अप्सु ॥ ५ ॥

हे मण्डूकाः यत्^१ यदा एषां^२ युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं
वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य
वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेष्टूदकेषु अधि
उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परुष्मच्छरीरं
समृद्धेव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । घर्मकाले मृन्नावमापन्ना मण्डूकाः
पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।

समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ।
समानम् । नाम । बिभ्रतः । विरूपाः । पुरुत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥ ६ ॥

एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः^२ गोमायुरिव^३ मायुः शब्दो यस्य तादृशो
भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः
पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं
मण्डूका इति नाम बिभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः
अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिश अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परिं ष्ट यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । अतिरात्रे । न । सोमे । सरः । न । पूर्णम् । अभितः । वदन्तः ।
संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परिं । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥ ७ ॥

रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे
ब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थे ।
न संप्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः वदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं^३ तदहः तदिहं परि
ष्ट परितः सर्वतो भवथ । यत् अहः प्रावृषीणं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो
वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः । परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिष्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

१. झ-त-न-म-श-येषां । २. ख-झ-त-२-श-गोमायुरिव; घ-झ-त-३-न-गोमायुः गोमायुरिव ।

३. झ-यूयं संवत्सरस्य ।

१सोमिनः सोमयुक्ताः १परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामथनिकं १ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं
१कृण्वन्तः कुर्वन्तः १ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव १वाचं शब्दम् १अकृत अकृषतेमे
मण्डूकाः । अपि च १घर्मिणः घर्मेण प्रवर्ग्येण चरन्तः १अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋविज इव
१सिध्विदानाः सिध्विद्वान्नाः १गुह्याः घर्मकाले बिलेऽभिगूढाः १के १चित् केचन मण्डूकाः १न संप्रति
वृष्टौ सत्याम् १आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

देवर्हितं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽर्हितम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ।

संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्रुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

१नरः नेतारः १एते मण्डूकाः १देवर्हितं देवैः कृतं विधानम् अस्यतोरथं घर्म इत्येवंरूपं १जुगुपुः
गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव १द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य १ऋतुं तं तं
वसन्तादिकं १न १प्र १मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्ती-
त्यर्थः । १संवत्सरे संपूर्णे १प्रावृषि वर्षर्तौ १आगतायाम् आगते सति १घर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः
१तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति १विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् १अश्रुवते प्राप्नुवन्ति ॥

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्ते आयुः ॥ १० ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।

गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

१गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः १वसूनि धनानि १नः अस्मभ्यम् १अदात्
ददातु । १अजमायुः च १अदात् ददातु । १हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । १पृश्निः पृश्निवर्णश्च
१अदात् ददातु । तथा १सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षर्तुः सहस्र-
सावः । तस्मिन् सति सर्वे १मण्डूकाः १गवां १शतानि अपरिमिता गाः १ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः
१आयुः जीवनं १प्र १तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥ ॥ ४ ॥

‘इन्द्रासोमा’ इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पम् । आद्याः षट् जगत्यः सप्तमी
जगती त्रिष्टुप्वाष्टादश्येकविंशतीत्रयोविंशत्यो जगत्योऽन्त्या ‘प्रति चक्ष्व’ इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः ।
नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी
प्रावदेवत्याष्टादशी मरुदेवताका दशमीचतुर्दश्यावभिदेवताके ‘प्र वर्तय’ इत्याद्याः पञ्चर्चं इन्द्र-
देवताकाः । ‘मा नो रक्ष’ इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तदेवताकः ।
उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्—
‘इन्द्रासोमा पञ्चाधिकेन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशतीत्रयो-
विंश्या चाष्टादशी मारुती च दशमीचतुर्दश्यावाभेय्यौ दैव्येकादश्यन्त्यानुष्टुप्नवमी द्वादशी त्रयोदशी
सौम्यः सप्तदशी प्रावण्यष्टमीषोडश्यावैन्द्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्यो मा नो रक्ष इत्युषेरात्मन आशी-

१. ख-न-भ-पूर्णे । २. न-प्रवर्धयतु खिलः-उपश्रवद मंडूकि वर्ष मावद तादुरि । मध्ये इदस्य इवस्व
विष्टुश्च चतुरः पदः (ऋ. खै. १६) ॥ ३. श-त-चतस्र ऐंध्यः; श-चतस्र ऐंध्यो वा; त-भ-श-पर्वेद्यो वा ।

रुत्तरोऽर्धर्षः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः^१ इति । अत्र बृहदेवतायामनुक्रम्यते—‘ संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रा-
सोमं परं तु यत् ॥ ऋषिर्वदशं रक्षोऽन्नं पुत्रशोऽपरिप्लुतः । हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासेर्दुःखितस्तदा ’॥
(बृहदे. ६. २७-२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतस्मूकं जप्यम् ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परां शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशीतमत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।

परां । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशीतम् । अत्रिणः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति पूर्वपदस्थानङ् । आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । रक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां ऽतपतं संतापयतम् । ‘ आमन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवत् ’ इत्यविद्यमानवत्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः । तथा ऽउब्जतं हिंस्तम् ।
उब्जतिर्हिंसाकर्मा । तिङः परत्वाज्निघाताभावः । हे ऽवृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ ऽन्यर्पयतं
रक्षांसि नीचैर्द्रुं प्रापयतम् । ऽतमोवृधः तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ
वर्धमानान् वा ऽअचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् ऽपरा ऽशृणीतम् । पराङ्मुखा यथा भवन्ति
तथा हिंस्तम् । तथा ऽन्योषतं नितरां दहतम् । ‘ उप दाहे ’ । ऽहतं तान् मारयतम् । ऽनुदेथाम् अस्मत्तो
हतांस्तान् प्रेरयेथाम् । ऽअत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् ऽनि ऽशिशीतं नितरां तनूकुरुतम् ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यधं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँइव ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः । अग्निवान्ऽइव ।

ब्रह्मद्विषे । क्रव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ ऽअघशंसम् अघस्थानर्थस्य शंसितारम् ऽअघम् आगत्य हन्तारं राक्षसं ऽसं
सहैव । ऽअभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिभवतम् । स च ऽतपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षसः ऽअग्निवानिव अग्नियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः ऽचरुः इव ऽययस्तु । ‘ यसु प्रयत्ने ’ । केवलोऽप्यथ-
माङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च ऽब्रह्मद्विषे ब्राह्मणे-
भ्योऽस्मभ्यं द्वेष्टे ऽक्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयित्रे ऽघोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा ऽकिमी-
दिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय ऽद्वेषः द्वेष्यभावम् ऽअनवायम् अव्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण
यथा भवति तथा ऽधत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वत्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःऽकृतः । वत्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उत्ऽअयत् ।

तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दुष्कृतः दुष्कर्मकारिणः राक्षसान् ^२नवे वारके ^३अन्तः मध्ये ^४अनारम्भणे आलम्बनरहिते ^५तमसि अन्धकारे ^६प्र ^७विध्यतं प्रवेद्य ताडयतम् । ^८यथा येन प्रकारेणैषां मध्ये ^९एकश्चन एकोऽपि राक्षसः ^{१०}अतः अस्मात्तमसः ^{११}पुनः ^{१२}न ^{१३}उदयत् उद्गच्छेत् । तथा विध्यत-
मित्यर्थः । एतेर्लेख्यडागमः । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गुणायादेशौ । ^{१४}तत् प्रसिद्धं ^{१५}मन्युमत्
क्रोधयुक्तं ^{१६}वां युवयोः ^{१७}शवः बलं ^{१८}सहसे रक्षसामभिवनाय ^{१९}अस्तु भवतु ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अधशंसाय तर्हणम् ।

उत्तक्षतं स्वयम् । पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अधशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । उत्तक्षतम् । स्वयम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । वावृधानम् । निजूर्वथः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दिवः अन्तरिक्षात् ^२द्युलोकाद्वा ^३वधं हननसाधनमायुधं ^४सं वर्तयतम् उत्पा-
दयतम् । ^५पृथिव्याः अस्मादपि लोकात् ^६तर्हणं हिंसकमायुधम् ^७अधशंसाय अधशंसमनर्थस्या-
शंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् । तथा ^८पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् ^९स्वयम् । ' स्तु-
शब्दोपतापयोः ' । उपतापकमशनिम् ^{१०}उत्तक्षतम् उद्धृतं कुरुतम् । ^{११}येन अशनिना ^{१२}वावृधानं वर्ध-
मानं प्रवृद्धं वा ^{१३}रक्षः राक्षसं ^{१४}निजूर्वथः निहतः । ' जुर्वी हिंसायाम् ' । तमशनिमुत्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्नितप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मभिः ।

तपुः । तपुर्वधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु । निस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दिवः अन्तरिक्षात् ^२परितः सर्वतः ^३वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् । ^४युवं तौ
युवाम् ^५अग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः ^६तपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः ^७अजरेभिः जरारहितैर्दहैः ^८अश्म-
हन्मभिः अश्ममारभूतस्यायसो विकारैर्हननसाधनैस्तैरायुधैः ^९अत्रिणः राक्षसस्य ^{१०}पर्शानि पार्श्वस्थाने
^{११}नि ^{१२}विध्यतं निहतम् । ते च राक्षसाः ^{१३}निःस्वरं निःशब्दं ^{१४}यन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु ^{१५}॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्चैव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽइव । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिहिनोमि । मेधया ।

इमा । ब्रह्माणि । नृपती । इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१इयम् अस्माभिः क्रियमाणा ^२मतिः मननीया स्तुतिः ^३वाजिना वाजिनौ
बलवन्तौ ^४वां युवां ^५विश्वतः सर्वतः ^६परि ^७भूतु परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा । तत्र दृष्टान्तः । ^८कक्ष्या
कक्षबन्धनी ^९रज्जुः ^{१०}अश्वेव यथान्शं परिगृह्णाति तद्वत् । ^{११}यां ^{१२}होत्रां वाचं ^{१३}वां युवाभ्यां ^{१४}मेधया

परिहिनोमि प्रेरयामि । सेयं मतिरिति संबन्धः । अपि च ऽहमा इमान्यस्माभिः कृतानि ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि - - - यथा धनैः पूरयन्ति तथा ऽजिन्वतं फलैः पूरयन्तम् ॥

प्रति स्मरेथां तुजयन्तिरेवैर्हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूयो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयन्तऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा । दुःकृते । मा । सुऽगम् । भूत् ।

यः । नः । कदा । चित् । अभिऽदासति । द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ ऽतुजयद्भिः त्वरमाणैः ऽएवैः गन्तुभिरश्वैः ऽप्रति ऽस्मरेथाम् अभिगच्छन्तम् । उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च ऽद्रुहः द्रोघधृन्^२ ऽभङ्गुरावतः भञ्जनकर्मवतः ऽरक्षसः राक्षसान् ऽहतं हिंस्तम् । हे इन्द्रासोमौ ऽदुष्कृते पापकारिणे राक्षसाय ऽसुगं सुखं ऽमा ऽभूत् मा भवतु । ऽद्रुहा द्रोहेण युक्तः ऽयः ऽनः अस्मान् ऽकदा ऽचित् अपि ऽअभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आपइव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आपःऽइव । काशिना । सम्ऽगृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वक्ता ॥ ८ ॥

ऽपाकेन पकेन शुद्धेन ऽमनसा ऽचरन्तं वर्तमानं सत्यवादिनं ऽयः मां राक्षसः ऽअनृतेभिः अनृतैरसत्यैः ऽवचोभिः वचनैः ऽअभिचष्टे अभिज्ञांसति मय्यसत्यवचनमारोपयति हे ऽइन्द्र ऽकाशिना मुष्टिना ऽसंगृभीताः सम्यग्गृहीताः ऽआपइव यथापो विज्ञीर्णा भवन्ति तथा ऽअसतः असत्यस्य^३ ऽवक्ता^३ स राक्षसः ऽअसन्नस्तु अविद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थः ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निःकृतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधाभिः ।

अहये । वा । तान् । प्रऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःऽकृतेः । उपऽस्थे ॥ ९ ॥

ऽये राक्षसाः ऽपाकशंसं परिपक्वचनं सत्यभाषिणं माम् ऽएवैः एतव्यैः प्रासव्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभूतैः ऽविहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः^४ । ऽये ऽवा ऽस्वधाभिः बलैर्युक्ताः ऽभद्रं कल्याणवर्तनं^५ मां ऽदूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति ऽतान् सर्वान् ऽसोमः ऽअहये ऽवा सर्पाय वा ऽप्रददातु । ऽनिःकृतेः पापदेवतायाः ऽउपस्थे उत्सङ्गे ऽवा ऽआ ऽदधातु प्रक्षिपतु ॥

१. घ-पूरयत । दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव ती यथा पूरयतः तद्वत् । २. ज-त३-द्वेष्टृन् ।

३. ज-क्षन्त-१-२-४-न-असत्यवक्ता । ४. त३-परिभवतीत्यर्थः । ५. ख-न-भ-श-कल्याणं वर्तमाने ।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्भ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा३ तना च ॥ १० ॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयऽकृत् । द्भ्रम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥ १० ॥

हे ऽग्ने ऽयः राक्षसः ऽनः अस्माकं ऽपित्वः अन्नस्य ऽरसं सारं ऽदिप्सति जिघांसति । ऽयः च ऽअश्वानाम् अस्मदीयानां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽगवां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽतनूनाम् अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । ऽरिपुः बाधकः ऽस्तेनः चौरः ऽस्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः सर्वो जनः ऽदभ्रं हिंसाम् ऽएतु प्राप्नोतु । अपि च ऽसः बाधकः ऽतन्वा स्वकीयेन शरीरेण ऽतना ऽच तनयेन च ऽनि ऽहीयतां निहीनो भवतु ॥ ॥ ६ ॥

परः सो अस्तु तन्वा३ तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तना । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।
प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

ऽसः राक्षसः ऽतन्वा ऽतना ऽच । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च ऽपरः परस्तात् ऽअस्तु वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां विद्युक्तो भवत्वित्यर्थः । ऽविश्वाः व्याप्ताः ऽतिस्रः ऽपृथिवीः त्रीलोकान् ऽअधो' ऽअस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे ऽदेवाः ऽअस्य शत्रोः ऽयशः अन्नं कीर्तिर्वा ऽप्रति ऽशुष्यतु । ऽअः राक्षसः ऽनः अस्मान् ऽदिवा अहनि ऽदिप्सति जिघांसति ऽयश्च ऽनक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते ।

तयोर्यत्सत्यं यतरद्वजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।
तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्भी राक्षसेन सहर्षिणा शपथः क्रियते । अत्र केचिदाहुः—' हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोऽब्रवीत् । अत्रोत्तरा ऋची दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ' ॥ इति । ऽचिकितुषे विदुषे ऽजनाय इदं ऽसुविज्ञानं विज्ञातुं सुशकं भवति । किं तत् । ऽसच्च सत्यं च ऽअसच्च असत्यं च । ऽवचसी सत्या-सत्यरूपे वचने ऽपस्पृधाते मिथः स्पर्धेते । ऽतयोः सदसतोर्मध्ये ऽयत्सत्यं यथार्थं वचनं ऽयतरत् यच्च ऽऋजीयः ऋजुतममकुटिलं ऽतदित् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं ऽसोमः ऽअवति रक्षति । ऽअसत् उक्त-विलक्षणमसत्यं ऽहन्ति हिनस्ति । एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद्द्रदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊँ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।
हन्ति । रक्षः । हन्ति । अस्त । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रऽसितौ । शयाते इति ॥ १३ ॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमः देवः न वा उ न खलु हिनोति प्रेरयति । गच्छ
त्वमिति न मुञ्चति । तथा क्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं मिथुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं
विभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं न च हिनोति न विसृजति । अपि तु रक्षः राक्षसं हन्ति । असत्
असत्यं वदन्तं च हन्ति हिनस्ति । उभौ राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ इन्द्रस्य संबन्धिनि
प्रसितौ बन्धने शयाते निवसतः । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयाथं षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ
बद्धौ । 'षिञ् बन्धने' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्ने ।

किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऋथम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि वा अहमनृतदेवः अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहम् आस अस्मि ।
अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवान् अप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि
मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदः जातानां वेदितरमे अस्मभ्यं
किं कारणं हृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । द्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः
ते तव निर्ऋथम् । निष्पूर्वोऽतिहिंसायां वर्तते । निर्ऋथं निःशेषेणाति हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । ततप । पूरुषस्य ।

अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥

इयमपि शपथरूपैव । यदि अहं वसिष्ठः यातुधानः राक्षसः अस्मि अद्य अस्मिन्नेव दिने
मुरीय भ्रियेय । अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुः जीवितं यदि अहं राक्षसो भूत्वा ततप
हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य भ्रियेयेत्यन्वयः । अध अथैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि
सः त्वं दशभिः वीरैः पुत्रैः । उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः वि यूयाः वियुक्तो भवेः । यः
राक्षसः मा मां मोघं मृषैव हे यातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह ॥ ७ ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोर्धमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

५यः राक्षसो माम्^१ ५अयातुम् अराक्षसं सन्तं हे ५ग्रातुधान हे राक्षस ५इति संबोध्य ५आह
 ब्रूते ५यो ५वा यश्च ५रक्षाः राक्षसः ५शुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि ५इत्याह ब्रूते ५तम्
 उभयविधं राक्षसम् ५इन्द्रः ५महता प्रीदेन ५वधेन आयुधेन वज्रेण ५हन्तु हिनस्तु । स च
 ५विश्वस्य सर्वस्य ५जन्तोः जनस्य ५अधमः निकृष्टः सन् ५पदीष्ट पततु ॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप दुहा तन्वं^१ गूहमाना ।

वव्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट प्रावाणो भन्तु रक्षस उपब्दैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । खर्गलाऽइव । नक्तम् । अप । दुहा । तन्वम् । गूहमाना ।

वव्रान् । अनन्तान् । अव । सा । पदीष्ट । प्रावाणः । भन्तु । रक्षसः । उपब्दैः ॥ १७ ॥

५या राक्षसी ५नक्तं रात्रौ ५दुहा द्रोहेण युक्ता ५खर्गलेव उल्कीव ५प्र ५जिगाति प्रगच्छति ।
 किं कुर्वती । ५तन्वं स्वकीयं शरीरम् ५अप ५गूहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती । ५सा राक्षसी ५अन-
 न्तान् अपर्यन्तान् ५वव्रान् गतान् ५अव ५पदीष्ट अवाङ्मुखी पततु । ५प्रावाणः सोमाभिषवार्थाः
 पाषाणाश्च ५उपब्दैः अभिषवशब्दैः ५रक्षसः राक्षसान् ५भन्तु हिंसन्तु ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छत गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन ।

वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विक्षु । इच्छत । गृभायत । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।

वर्यः । ये । भूत्वी । पतयन्ति । नक्तभिः । ये । वै । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥ १८ ॥

हे ५मरुतः यूयं ५विक्षु प्रजासु ५वि ५तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र गृढान् राक्षसान् हन्तुम्
 ५इच्छत अन्विच्छत । तदनन्तरं ५रक्षसः तान् राक्षसान् ५गृभायत गृणीत गृहीत । गृहीत्वा च ५सं
 ५पिनष्टन चूर्णयत । ५ये राक्षसाः ५वयः पक्षिणः ५भूत्वी भूत्वा ५नक्तभिः रात्रिभी रात्रिषु ५पत-
 यन्ति आगच्छन्ति । ५ये ५वा ये च ५देवे दीप्ते ५अध्वरे यागे ५रिपः हिंसाः ५दधिरे विदधिरे ।
 तान् राक्षसान् सं पिनष्टनेत्यन्वयः ॥

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्तसं शिशधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमऽशितम् । मघऽवन् । सम् । शिशधि ।

प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् । उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे ५इन्द्र ५दिवः अन्तरिक्षात् ५अश्मानम् अशनिं^२ ५प्र ५वर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम् ।
 तथा ५सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे ५मघवन् धनवन्मिन्द्र ५सं ५शिशधि संस्करु । अपि
 च ५प्राक्तात् प्राच्याः ५अपाक्तात् प्रतीच्याः ५अधरात् अवाच्याः ५उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि
 दिग्भागात् ५रक्षसः राक्षसान् ५पर्वतेन पर्ववता वज्रेण ५अभि ५जहि मारय ॥

एत उ त्वे पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाम्यम् ।

शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । पतयन्ति । श्वयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाम्यम् । शिशीते । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्सभ्यः ॥ २० ॥

वत्से ते एते राक्षसाः श्वयातवः श्वभिः परिकरभूतैर्हिंसन्तः श्वभिः सह यान्तो वा पतयन्ति पतन्ति । ये दिप्सवः जिघांसवः सन्तः अदाम्यम् अहिंस्यम् इन्द्रं दिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः पिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं शक्रः शक्त इन्द्रः वधम् आयुधमशनिरूपं शिशीते तीक्ष्णीकरोति । यातुमद्भ्यः^१ राक्षसेभ्यः नूनं क्षिप्रम् अशनिं सृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ ॥ ८ ॥

इन्द्रो यातुनामभवत्पराशरो हविर्मथीनामभ्या विवासताम् ।

अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रैव भिन्दन्सत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातुनाम् । अभवत् । पराशरः । हविःमथीनाम् । अभि । आविवासताम् । अभि । इत् । ऊँ इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् । पात्रा इव । भिन्दन् । सतः । एति । रक्षसः ॥ २१ ॥

यातूनां हिंसकानां रक्षसामयम् इन्द्रः पराशरः पराशातयिता हिंसिता अभवत् । कीदृशानाम्^१ । हविर्मथीनां हवींषि मथ्यतामभिमुखम्^२ आविवासताम् आगच्छताम् । अपि चायं शक्रः इन्द्रः वनं वृक्षजातं परशुर्यथा छिन्दन् कुठार इव पात्रैव मृन्मयानि पात्राणि भिन्दन् मुद्गर इव च सतः । प्राप्तानमैतत् । यदाह यास्कः—‘तिरः सत इति प्राप्तस्य’ (निरु. ३. २०) इति । प्राप्तान् रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिंसन् अभि एति अभिगच्छति । इदू पूरणौ ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । शुशुलूकयातुम् । जहि । श्वयातुम् । उत । कोकयातुम् । सुपर्णयातुम् । उत । गृध्रयातुम् । दृषदा इव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकयातुः । यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र तादृशं राक्षसं जहि विनाशय । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘उलूकयातुं जह्येतान्नानारूपाग्निशाचरान् ॥ स्त्रीपुरुषांश्च तिर्यञ्चो जिघांसूनिन्द्र मे जहि’ (बृहदे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शुशुलूकयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूका अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शुशुलूकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं श्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसम् उत अपि च कोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं सुपर्णयातुम् । सुपर्णः इयेनः । तदाकारं यातुधानम् उत अपि च गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वान्नानाकारान् हे इन्द्र जहि । किं बहुना दृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण रक्षः राक्षसमात्रं प्र मृण मारय ॥

१. झ-श-यातुमद्भ्यो हिंसावद्भ्यः । २. ख-घ-झ-त-भ-श-कीदृशीनां । ३. श-मथ्यतामभ्या-विवासतामभिः ।

मा नो रक्षो अभि नञ्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।
पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहंसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्स्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।
पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

१रक्षः राक्षसजातिः १नः अस्मान् १मा १अभि १नट् माभिर्व्याप्नोतु । नशतेर्व्याप्तिकर्मणो लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । 'न माङ्गयोगे' इत्यङभावः । तथा १यातुमावतां यातनावतां राक्षसानां १मिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि १अपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अप-वर्जयतु । १या यानि मिथुनानि १किमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति । अपि च १पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च १नः अस्मान् १पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरि-क्षस्य संबन्धिनः १अंहसः पापात् १पातु रक्षतु । १अन्तरिक्षं च १दिव्यात् दिविभवात् पापात् १अस्मान् १पातु रक्षतु ॥

इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्त्सूर्यमुचरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्र । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।

विऽग्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उतऽचरन्तम् ॥ २४ ॥

हे १इन्द्र १पुमांसं पुंरूपधारिणं १यातुधानं राक्षसं १जहि मारय । १उत अपि च १मायया वञ्चनया १शाशदानां हिंसन्तीं १स्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च १मूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः १विग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः १ऋदन्तु नश्यन्तु । १ते तथाविधा राक्षसाः १उचरन्तम् उद्यन्तं १सूर्यम् आदित्यं १मा १दृशन् मा द्राक्षुः ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तहोमे 'प्रति चक्ष्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'यो नः स्वो अरणः प्रति चक्ष्व' (आश्र. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २५ ॥

हे १सोम त्वम् १इन्द्रश्च १प्रति चक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा १वि चक्ष्व विविधं पश्य । यथास्मान्न बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः । युवां च संहतां १जागृतम् । जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ भवतम् । १यातुमद्भ्यः हिंसावद्भ्यः १रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः १अशनिम् अशनिरूपं १वधम् आयुधम् १अस्यतं क्षिपतम् ॥ १९ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अथाष्टमं मण्डलम् ॥

अष्टमे मण्डले दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु 'मा चिदन्यत्' इति चतुर्विंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'मा चिद्वत्तुर्विंशन्मेधातिथिमेध्यातिथी ऐन्द्रं बार्हतं द्विप्रगाथादि द्वित्रिष्टुबन्तमाद्यं दृचं प्रगाथोऽपश्यत्स घौरः सन्भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् प्लाथोगि-
श्चासङ्गो यः स्त्री भूत्वा पुमान्भूत्स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा स्तुहि स्तुहीति चतसृभिरात्मानं तुष्टाव
पत्नी चास्याङ्गिरसी शश्वती पुंस्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्त्यया तुष्टाव' इति । अस्यायमर्थः । अस्य सूक्तस्य
मेधातिथिमेध्यातिथिनामानौ द्वावृषी तौ च कण्वगोत्रौ । ऋषिश्चानुक्तगोत्रः 'प्राङ्मत्स्यात् काण्वः' इति
परिभाषितत्वात् । आद्यस्य दृचस्य तु घोरस्य पुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रतां प्राप्तत्वात् काण्वः
प्रगाथाख्य ऋषिः । प्लथोगानाङ्गो राज्ञः पुत्र आसङ्गाभिधानो राजा देवशापात् स्त्रीत्वमनुभूय पश्चा-
त्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान् भूत्वा तस्मै बहु धनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं दत्तदानं स्तुहि
स्तुहीत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिरस्तौत् । अतस्तासामासङ्गाख्यो राजा ऋषिः । अस्यासङ्गस्य भार्याङ्गिरसः
सुता शश्वत्याख्या भर्तुः पुंस्वमुपलभ्य प्रीता सती स्वभर्तारम् 'अन्वस्य स्थूरम्' इत्यनया स्तुतवती ।
अतस्तस्या ऋचः शश्वत्यृषिका । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ सतीबृहत्याँ शिष्टा बृहत्यः । वृत्स्नस्य
सूक्तस्येन्द्रो देवता । 'स्तुहि स्तुहि' इत्याद्याश्चतस्र आत्मकृतस्य दानस्य स्तूयमानत्वात्तदेवताकाः ।
'अन्वस्य' इत्यस्या आसङ्गाख्यो राजा देवता । 'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् ।
महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतत्वाशीतावादित एकोनविंशद्विनियुक्ताः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
'मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येकया न त्रिंशत्' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिन-
सवने मैत्रावरुणस्य 'मा चिदन्यत्' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'मा चिदन्य-
द्वि शंसत यच्चिद्धि त्वा जना इम इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्याद्या
विनियुक्ता । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्यद्वि शंसत' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ।
उपाकरणोत्सर्जनयोः 'मण्डलादिहीमेऽप्येषा । सूर्यते हि—'मा चिदन्यदाम्रे याहि स्वादिष्टया' इति ॥

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमितस्तौता वृषणं सचा सुते मुहुःकथा च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिषण्यत ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे वसखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रात् वान्यत् स्तोत्रं वमा वचित् ववि वशंसत
मैवोच्चारयत । वमा वरिषण्यत मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा
भवत । वसुते अभिषुते सोमे ववृषणं कामानां वर्पितारम् इन्द्रमित् इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः वसचा
सह संवीभूय वस्तोत स्तुत । हे प्रशास्त्रादयः वउक्था वच उक्थानि शस्त्राणि चेन्द्रविषयाणि यूयं
वमुहुः पुनःपुनः वशंसत ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं संवर्ननोभयंकरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

अवऽक्रक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।

विऽद्वेषणम् । समऽवनना । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम् ॥ २ ॥

वृषभं यथा वृषभमिव अवक्रक्षिणम् अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारम् अजुरं जरारहित-
महिसितं वा गां न गामिव वृषभिव चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारं
विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोतृभिः उभयंकरं निग्रहा-
नुग्रहयोरुभयोः कर्तारं मंहिष्ठं दातृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिवलक्षणेनोभयविधधनेनोपेतम् ।
यद्वा । स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवोभयविधैः स्तोतृभिर्यष्टृभिश्चोपेतम् ।
एवंविधमिन्द्रमित् स्तोतेत्यन्वयः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने 'यच्चिद्धि त्वा' इति प्रज्ञास्तुर्वैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः ।
सूत्रं तदाहृतम् ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वे जनाः हे इन्द्र त्वाम् ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा नाना पृथक्पृथक्
यच्चित् यद्यपि हवन्ते स्तुवन्ति । हि इति पूरणः । तथापि अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव
हे इन्द्र ते तव वर्धनं वर्धकं भूतु भवतु । न केवलमिदानीमेव अपि तु विश्वा अहा सर्वाण्य-
हानि सर्वेष्वहःसु च इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयत्वित्यर्थः ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।

उप क्रमस्व पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उप । क्रमस्व । पुरुरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्मिन्द्र विपश्चितः विद्वांसस्त्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां
शत्रूणां विपः वेपथितारः सन्तः वि तर्तूर्यन्ते भृशमापदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति । तादृशस्त्वम्
उप क्रमस्व उपगच्छास्मान् । पुरुरूपं बहुरूपम् नेदिष्ठम् अन्तिकृतम् वाजम् अन्नम् ऊतये
तर्पणाय आ भर अस्मभ्यम् ॥

महे चन त्वामद्रिवः परा शुल्काय देयाम् ।

न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शतार्य शतामघ ॥ ५ ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रिऽवः । परा । शुल्काय । देयाम् ।

न । सहस्राय । न । अयुताय । वज्रिऽवः । न । शतार्य । शतऽमघ ॥ ५ ॥

हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वत्साम् । वचन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । महे च महतेऽपि शुल्काय मूल्याय न परा देयां न विक्रीणानि । हे वज्रिवः वज्रहस्तेन्द्र सहस्राय सहस्रसंख्याय च धनाय न परा देयाम् । वयुताय दशसहस्राय च शुल्काय न परा देयाम् । हे शतामघ बहुधनेन्द्र शताय । बहुनामैतत् । अपरिमिताय च धनाय न परा देयां न विक्रीणानि । उक्तसंख्याद्वनादपि त्वं मम प्रियतमोऽसीत्यर्थः ॥ १० ॥

वस्याँ इन्द्रासि मे पितुरुत भ्रातुरभुञ्जतः ।

माता च मे छदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥ ६ ॥

वस्यान् । इन्द्र । असि । मे । पितुः । उत । भ्रातुः । अभुञ्जतः ।

माता । च । मे । छदयथः । समा । वसो इति । वसुत्वनाय । राधसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं ममे मदीयात् पितुः जनकादपि वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः वसि । उत अपि च अभुञ्जतः अपालयतो मम भ्रातुः अपि वसीयांस्त्वमधिकोऽसि । हे वसो वासकेन्द्र ममे मदीया माता वच त्वं च समा समौ समानौ सन्तौ । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति पुंसः शेषः । छदयथः । अर्चतिकर्मायम् । मां पूजितं कुरुथः । किमर्थम् । वसुत्वनाय व्यापनाय राधसे धनाय च । उभयोर्लाभायेत्यर्थः ॥

केयथ केदसि पुरुत्रा चिद्धि ते मनः ।

अलर्षि युध्म खजकृत्पुरंदर प्र गायत्रा अगासिषुः ॥ ७ ॥

क । इयथ । क । इत् । असि । पुरुत्रा । चित् । हि । ते । मनः ।

अलर्षि । युध्म । खजकृत् । पुरम् । दर । प्र । गायत्राः । अगासिषुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र एक कुत्र देशे इयथ गतवानसि पुरा । केत् कुत्र च वसि भवसि । इदानीं वर्तसे । पुरुत्रा चिद्धि बहुषु हि यजमानेषु ते त्वदीयं मनः संचरति । हे युध्म युद्धकुशल खजकृत् युद्धस्य कर्तर्हे पुरंदर आसुरीणां पुरां दारयितर्हे इन्द्र अलर्षि आगच्छ । गायत्राः गानकुशला अस्मदीयाः स्तोतारः प्र अगासिषुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति । 'अलर्षि' इत्येतत् दाधत्यादौ (पा. सू. ७. ४. ६५) इत्येतेर्निपात्यते ॥

प्रास्मै गायत्रमर्चत वावातुर्यः पुरंदरः ।

याभिः काण्वस्योप बर्हिरासदं यासद्वज्री भिनत्पुरः ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । गायत्रम् । अर्चत । वावातुः । यः । पुरम् । दरः ।

याभिः । काण्वस्य । उप । बर्हिः । आसदम् । यासत् । वज्री । भिनत् । पुरः ॥ ८ ॥

प्रास्मै इन्द्राय गायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा प्र अर्चत प्रगायत । पुरंदरः पुरां दारयिता यः इन्द्रः वावातुः वननीयः संभजनीयः । यद्वा वावातुः संभक्तुः स्तोतुः य इन्द्रः पुरंदरः शत्रुपुराणां दारयिता । याभिः ऋग्भिः काण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेधातिथेर्मेध्यातिथेश्च बर्हिः यज्ञम् उप आसदम् उपासत्तुमुपगन्तुं यासत् गच्छेत् वज्री वज्रयुक्तः सन् । याभिश्च ऋग्भिः स्तूयमानः सन् पुरः शात्रवीः भिनत् भिन्नात् । तास्वृक्षु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः ॥

ये ते सन्ति दशग्विनः शतिनो ये सहस्रिणः ।

अश्वासो ये ते वृषणो रघुद्रुवस्तेभिर्नस्तूयमा गहि ॥ ९ ॥

ये । ते । सन्ति । दशऽग्विनः । शतिनः । ये । सहस्रिणः ।

अश्वासः । ये । ते । वृषणः । रघुद्रुवः । तेभिः । नः । तूयम् । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र दशग्विनः दशयोजनगामिनः ये अश्वाः ते तव सन्ति विद्यन्ते । ये चान्ये शतिनः शतसंख्याकाः सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति । ये ते त्वदीयाः अश्वासः अश्वाः वृषणः सेचनसमर्था युवानः रघुद्रुवः शीघ्रगामिनश्च । तेभिः तैः सर्वैरश्वैः नः अस्मान् तूयं क्षिप्रम् आ गहि आगच्छ ॥

आ त्वद्य सबर्दुघां हुवे गायत्रवेपसम् ।

इन्द्रं धेनुं सुदुघामन्यामिषमुरुधारामरंकृतम् ॥ १० ॥

आ । तु । अद्य । सबऽदुघाम् । हुवे । गायत्रऽवेपसम् ।

इन्द्रम् । धेनुम् । सुदुघाम् । अन्याम् । इषम् । उरुधाराम् । अरम्ऽकृतम् ॥ १० ॥

अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तौति । अद्य इदानीं धेनुं धेनुरूपम् इन्द्रं तु क्षिप्रम् आ हुवे आह्वये । कीदृशीं धेनुम् । सबर्दुघां पयसो दोग्धीं गायत्रवेपसं प्रशस्यवेगां सुदुघां सुत्वेन दोग्धुं शक्याम् । अन्याम् उक्तविलक्षणाम् उरुधारां बहूदकधाराम् इषम् एषणीयां वृष्टिम् । एतद्रूपेण वर्तमानम् अरंकृतम् अलंकृतारं पयांसकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ११ ॥

यत्तुदत्सर एतशं वङ्कू वातस्य पर्णिना ।

वहत्कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः त्सरं गन्धर्वमस्तृतम् ॥ ११ ॥

यत् । तुदत् । सूरः । एतशम् । वङ्कू इति । वातस्य । पर्णिना ।

वहत् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतऽक्रतुः । त्सरत् । गन्धर्वम् । अस्तृतम् ॥ ११ ॥

सूरः सूर्यः एतशम् एतस्मिन् राजर्षि यत् यदा तुदत् अव्यथयत् तदानीमेतशं रक्षितुं वङ्कू वक्रगामिनौ वातस्य वायोः सदृशौ पर्णिना पर्णिनी पतनवन्तावीदृशावश्चौ शतक्रतुः बहुविधकर्मैन्द्रः आर्जुनेयम् अर्जुन्याः पुत्रं कुत्सम् ऋषिं वहत् अवहत् अनयत् । कुत्सेन सार्धं समानं रथमारुह्यैतशरक्षणयागच्छदित्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘प्रैतशं सूर्ये परपृथानं सौवश्ये सुष्विमावदिन्द्रः’ (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । गन्धर्वं गवां रश्मिनां धर्तारं सूर्यम् अस्तृतं केनाप्यहिंसितं त्सरत् अत्सरत् । छद्मगत्यागच्छत् । सूर्येण योद्धुं गतवानित्यर्थः ॥

य ऋते चिदभिषिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः ।

संधाता संधिं मघवा पुरुवसुरिष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ १२ ॥

यः । ऋते । चित् । अभिऽशिषः । पुरा । जत्रुऽभ्यः । आऽतृदः ।

सम्ऽधाता । सम्ऽधिम् । मघवा । पुरुवसुः । इष्कर्ता । विहुतम् । पुनरिति ॥ १२ ॥

वयः इन्द्रः वभिश्चिषः अभिक्षिपोऽभिश्चेष्टणात् संधानद्रव्यात् वक्रते वचित् विनापि वज्रभ्यः
ग्रीवाभ्यः सकाशात् आतृदः आतर्दनात् आ रुधिरनिःस्रवणात् वपुरा पूर्वमेव वसंधि संधातव्यं तं
वसंधाता संयोजयिता भवति वमधवा धनवान् वपुरुवसुः^१ बहुधनः स इन्द्रः विहृतं विच्छिन्नं तं
वपुनः वृष्कर्ता संस्कर्ता भवति ॥

मा भूम निष्टयाइवेन्द्र त्वदरणाइव ।

वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोपासो अमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्टयाःऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाःऽइव ।

वनानि । न । प्रजहितानि । अद्रिवः । दुरोपासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे वृन्द्र वत्स्वत् त्वत्तः त्वत्प्रसादात् वनिष्टयाइव । नीचैर्भूता हीना निष्टयाः । त इव वयं वमा
वभूम । तथा वअरणाइव अरमणा दुःखिन इव वयं मा भूम । अपि च वप्रजहितानि प्रक्षीणानि
शाखादिभिर्वियुक्तानि ववनानि वन वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिर्वियुक्ता मा भूम । हे वअद्रिवः वज्र-
वन्निन्द्र वदुरोपासः ओषितुमन्यैर्दग्धुमशक्या दुर्गेषु गृहेषु निवसन्तो वा वयम् वअमन्महि त्वां स्तुमः ॥

अमन्महीर्दनाशवोऽनुग्रासश्च वृत्रहन् ।

सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशवः । अनुग्रासः । च । वृत्रहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य हन्तरिन्द्र वअनाशवः अशीघ्रा अत्वरमाणाः वअनुग्रासः अनुग्रा
अनुदृणाः वच सन्तो वयं भक्तिश्रद्धापुरःसरं शनैस्त्वाम् वअमन्महीत् स्तुम एव । हे वशूर वीर्यवन्निन्द्र
वते त्वदर्थं वसकृत् एकवारमपि वमहता प्रभूतेन वराधसा धनेन हविलक्षणेन सह वसु शोभनं
वस्तोमं स्तोत्रम् वअनु वमुदीमहि अनुमोदेमहि । अनुभवामेत्यर्थः ॥

यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।

तिरः पवित्रं ससृवांस आशवो मन्दन्तु तुष्ट्यावृधः ॥ १५ ॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः ।

तिरः । पवित्रम् । ससृवांसः । आशवः । मन्दन्तु । तुष्ट्यावृधः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः वमम मदीयं स्तोत्रं^१ यदि वश्रवत् शृणुयात् तदानीं तम् वइन्द्रम् वअस्माकम्
अस्मदीयाः वइन्द्रवः सोमाः वमदन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः । वतिरः तिर्यगवस्थितं
वपवित्रं पवनसाधनं दशापवित्रं वससृवांसः प्राप्तवन्तः । दशापवित्रेण पूता इत्यर्थः । वआशवः
शीघ्रं मदजनकाः वतुष्ट्यावृधः तुष्ट्याभिर्वसतीवर्थेकधनाख्याभिरन्निर्वर्धमानाः ॥ ॥ १२ ॥

आ त्वद्य सधस्तुतिं वावातुः सख्युरा गहि ।

उपस्तुतिर्मधोनां प्र त्वावृत्वधा ते वस्मि सुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

आ । तु । अ॒द्य । स॒धऽस्तु॑तिम् । व॒वातुः । स॒ख्युः । आ । ग॒हि ।

उप॑ऽस्तुतिः । म॒घोना॑म् । प्र । त्वा । अ॒वतु॑ । अ॒ध । ते । व॒श्मि । सु॒ऽस्तु॑तिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ववावातुः संभक्तुस्त्वां सेवमानस्य वसख्युः स्तोतुः वसधस्तुतिम् अन्यैर्ऋत्विग्भिः सह क्रियमाणां स्तुतिम् वअद्य इदानीं वतु क्षिप्रम् वआ वगहि आगच्छ । वमघोनां हविष्मतामन्येषामपि यजमानानाम् वउपस्तुतिः स्तोत्रं वत्वा त्वां वप्र वअवतु प्रगच्छतु प्रतर्पयतु वा । वअध अधुना वसुष्टुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिमहमपि ववश्मि कामये ॥

सो॒ता हि सोम॑मद्रि॒भिरे॑मे॒नम॑प्सु धा॒वत ।

ग॒व्या व॒स्त्रेव॑ वा॒सय॑न्त॒ इन्न॑रो निर्धु॒क्षन्व॑क्षणा॒भ्यः ॥ १७ ॥

सो॒त । हि । सोम॑म् । अ॒द्रिऽभिः । आ । ई॒म् । ए॒नम् । अ॒प्ऽसु । धा॒वत॑ ।

ग॒व्या । व॒स्त्राऽइ॒व । वा॒सय॑न्तः । इत् । नरः । निः । धु॒क्षन् । व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

हे अध्वर्यवः वअद्रिभिः प्रावभिः वसोमं वसोत । हिरवधारणे । अभिषुणुतैव^१ । वएनम् इमम् वअप्सु वसतीवरीषु वआ वधावत । अस्य सोमस्य धवनं कुरुत । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत इत्यादि-भिर्मन्त्रैर्वसतीवरीष्वधवनं सोमस्य क्रियते । तत् कुरुतेत्यर्थः । वगव्या गवि भवानि ववस्त्रेव वस्त्राण्याच्छादकानि चर्माणीव मेघान् ववासयन्त वइत् आच्छादयन्त एव वनरः नेतार इन्द्रस्यानुचरा मरुतः ववक्षणाभ्यः नदीभ्यो नदीनामर्थाय वनिर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षारयन्ति । यत एवमतः कारणादिन्द्रयागाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव । मोदासिषतेत्यर्थः ॥

अ॒ध॒ ज्मो अ॒ध वा दि॒वो बृ॒ह॒तो रो॑च॒न्नाद॑धि ।

अ॒या वर्ध॑स्व त॒न्वा गि॒रा म॒मा जा॒ता सु॒क्रतो॑ पृ॒ण ॥ १८ ॥

अ॒ध । ज्मः । अ॒ध । वा । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । रो॒च॒नात् । अ॒धि ।

अ॒या । वर्ध॑स्व । त॒न्वा । गि॒रा । म॒म । आ । जा॒ता । सु॒क्रतो॑ इति सु॒क्रतो॑ । पृ॒ण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वअध अधुना वज्मः । जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी । तस्याः सकाशात् वअध ववा अपि वा वदिवः अन्तरिक्षात् वबृहतः महतः वरोचनात्^२ नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । वअया अनया वतन्वा ततया विस्तृतया वमम मदीयया वगिरा स्तुत्या ववर्धस्व वृद्धो भव । हे वसुक्रतो शोभनकर्मवस्त्रिन्द्र वजाता जातानस्मदीयान् जनान् वआ वपृण अभिलषितैः फलैरपूरय ॥

इन्द्रा॑य सु म॒दिन्त॑मं सोमं सो॒ता वरे॑ण्यम् ।

शु॒क्र ए॒णं पी॒पयु॑द्वि॒श्वया॑ धि॒या हि॒न्वानं॑ न वा॒जयु॑म् ॥ १९ ॥

इन्द्रा॑य । सु । म॒दिन्ऽत॑मम् । सोम॑म् । सो॒त । वरे॑ण्यम् ।

शु॒क्रः । ए॒नम् । पी॒पय॑त् । वि॒श्वया॑ । धि॒या । हि॒न्वान॑म् । न । वा॒जऽयु॑म् ॥ १९ ॥

हे अध्वर्यवः ॥ इन्द्राय इन्द्रार्थं ॥ मदिन्तमं मादयितृत्तमं ॥ वरेण्यं वरणीयं संभजनीयं ॥ सोमं
 ॥ सु ॥ सोत अभिषुणुत १ । कुत इत्यत आह । ॥ शक्रः इन्द्रः ॥ विश्वया ॥ धिया सर्वया क्रिययाग्निष्टो-
 मादिलक्षणया ॥ हिन्वानं प्रीणयन्तं ॥ वाजयुम् अन्नमात्मन इच्छन्तम् ॥ एनं यजमानम् । ॥ न इति
 संप्रत्यर्थीयः । संप्रति ॥ पीपयत् वर्धयति । अतः कारणात्तस्मा इन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूर्णिं मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ २० ॥

मा । त्वा । सोमस्य । गल्दया । सदा । याचन् । अहम् । गिरा ।

भूर्णिम् । मृगम् । न । सर्वनेषु । चुक्रुधम् । कः । ईशानम् । न । याचिषत् ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वां ॥ सर्वनेषु यज्ञेषु ॥ सोमस्य ॥ गल्दया गालनेनास्त्रावणेन १ ॥ गिरा स्तुत्या च युक्तः ॥ अहं
 ॥ सदा सर्वदा ॥ याचन् याचमानः सन् ॥ मा ॥ चुक्रुधं मा क्रोधयानि । बहुशो याच्यमाने त्वयि क्रोधो
 जायते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ॥ भूर्णिं भर्तारं ॥ मृगं ॥ न सिंहमिव
 भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति । लोके ॥ कः वा पुरुषः ॥ ईशानम् ईश्वरं
 स्वामिनं ॥ न ॥ याचिषत् न याचेत् । सर्व एव हि याचेत् । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याच
 इति भावः ॥ ॥ १३ ॥

मदेनेषितं मदमुग्रमुग्रेण शर्वसा ।

विश्वेषां तरुतारं मदच्युतं मदे हि ष्मा ददाति नः ॥ २१ ॥

मदेन । इषितम् । मदम् । उग्रम् । उग्रेण । शर्वसा ।

विश्वेषाम् । तरुतारम् । मदच्युतम् । मदे । हि । स्म । ददाति । नः ॥ २१ ॥

॥ मदेन मादयित्रा स्तोत्रा ॥ इषितं प्रेषितं ॥ मदं मदकरं सोमम् ॥ उग्रम् उद्गूणं रसम् ॥ उग्रेण
 उद्गूणेनाधिकेन ॥ शर्वसा बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः । पीत्वा च ॥ विश्वेषां सर्वेषां शत्रूणां ॥ तरुतारं
 तरीतारं जेतारं ॥ मदच्युतं मदस्य शत्रूणां गर्वस्य च्यावयितारं पुत्रं ॥ मदे सोमपानेन जानिते हर्षे सति
 ॥ नः अस्मभ्यं ॥ ददाति ॥ हि ॥ ष्म ददाति खलु । अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः ॥

शेवारे वार्यां पुरु देवो मर्तीय दाशुषे ।

स सुन्वते च स्तुवते च रासते विश्वगूर्तो अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारे । वार्यां । पुरु । देवः । मर्तीय । दाशुषे ।

सः । सुन्वते । च । स्तुवते । च । रासते । विश्वगूर्तः । अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

॥ शेवारे । शेषं सुखम् । तस्य गमके यज्ञे ॥ दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
 ॥ पुरु पुरुणि बहूनि वार्याणि वरणीयानि धनानि ॥ देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः ॥ रासते ददाति ।
 ॥ सः एव ॥ सुन्वते ॥ च सोमाभिषवं कुर्वते च ॥ स्तुवते ॥ च स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते । कीदृशः
 सः । ॥ विश्वगूर्तः विश्वेषु सर्वेषु कार्येषूद्यतः स्वतः प्रवृत्तः ॥ अरिष्टुतः अरिभिः प्रेरयितृभिः प्रशस्तः ॥

एन्द्र याहि मत्स्व चित्रेण देव राधसा ।

सरो न प्रास्युदरं सपीतिभिरा सोमैभिरुरु स्फिरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्व । चित्रेण । देव । राधसा ।

सरः । न । प्रासि । उदरम् । सपीतिभिः । आ । सोमैभिः । उरु । स्फिरम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ । हे देव द्योतमान चित्रेण दर्शनीयेन राधसा धनेन सोम-
लक्षणेन मत्स्व माद्य । सपीतिभिः मरुजिः सह पीयमानैः सोमैभिः सोमैः उरु विस्तीर्ण स्फिरं
वृद्धम् उदरम् आत्मीयं जठरं सरो न सर इव आ प्रासि आपूरय । 'प्रा पूरणे' । आदादिकः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने ब्रह्मशस्त्रे 'आ त्वा' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्र्यते
हि—'आ त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा सूर उदित इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ २४ ॥

आ । त्वा । सहस्रम् । आ । शतम् । युक्ताः । रथे । हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजः । हरयः । इन्द्र । केशिनः । वहन्तु । सोमपीतये ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सहस्रं सहस्रसंख्याकाः हरयः त्वदीया अश्वाः आ वहन्तु आनयन्त्व-
स्मद्यज्ञम् । तथा शतं शतसंख्याकाश्च भवदीया^१ अश्वास्वाम् आ वहन्तु । यद्यपि द्वावेवाश्वौ^२
हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं शक्यत इति
अत आह युक्ताः इति । हिरण्यये हिरण्यये स्वर्णविकारे । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य
मयटः 'ऋष्यवास्व' इत्यादौ मलोपो निपात्यते । तादृशे रथे युक्ताः संबद्धाः । बहूनामश्वानां
शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वाद्युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः । ब्रह्मयुजः
ब्रह्मणा परिवृढेनेन्द्रेण युक्ताः । यद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेणास्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः ।
केशिनः । केशाः केशराः । तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्य वहनं तत्राह । सोमपीतये सोमस्य पानाय ।
यथास्मदीयं सोमं पिबेत् अत आवहन्तिवत्यर्थः ॥

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेष्या ।

शितिपृष्ठा वहता मध्वो अन्धसो विवक्षणस्य पीतये ॥ २५ ॥

आ । त्वा । रथे । हिरण्यये । हरी इति । मयूरशेष्या ।

शितिपृष्ठा । वहताम् । मध्वः । अन्धसः । विवक्षणस्य । पीतये ॥ २५ ॥

पूर्वं हर्योर्विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्तिवति प्रार्थितम् । अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थ्यते । हिरण्यये हिरण्यये रथे युक्तौ मयूरशेष्या मयूरशेषौ मयूरवर्णशेषो ययोस्तौ । 'सुपां
सुलुक्' इति विभक्त्यर्थादेशः । शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ एवंभूतावश्वौ^३ हे इन्द्र त्वाम् आ वहताम् ।

१. श-ब्राह्मणाच्छंसिश्चे । २. ख-भ-त्वदीया । ३. ख-द्वावेवाश्वौ; भ-द्वावेवास्याश्वौ ।

४. घ-श-एवंभूतौ हरी अश्वौ ।

किमर्थम् । ऽमध्वः मधुररसस्य ऽविवक्षणस्य वक्तुमिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा वोढव्यस्य प्राप्तव्यस्य
 ऽअन्वसः जन्नस्य सोमरूपस्य ऽपीतये पानार्थम् ॥ ॥ १४ ॥

पिब॒ त्व॑स्य॒ गिर्व॑णः सु॒तस्य॑ पूर्॒वपा॑इव ।

परि॑ष्कृतस्य र॒सिन॑ इ॒यमा॑सुतिश्चा॒रुम॑दाय प॒त्यते ॥ २६ ॥

पिब॑ । तु । अ॒स्य । गिर्व॑णः । सु॒तस्य॑ । पूर्॒वपा॑ऽइव ।

परि॑ऽकृतस्य । र॒सिनः॑ । इ॒यम् । आ॒ऽसुतिः । चा॒रुः । म॒दाय॑ । प॒त्यते ॥ २६ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिवननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽअस्य सोमस्य ॥
 ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ इममभिषुतं सोमं ऽतु क्षिप्रं ऽपिब ।
 तत्र दृष्टान्तः । ऽपूर्वपाइव । पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः । स
 इवैन्द्रवायवे मुख्ये ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । ऽपरिष्कृतस्य अभि-
 षवादिभिः संस्कृतस्य ॥ ' संपर्युपेभ्यः ' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेभूषणे सुट् । ' परिनि-
 विभ्यः ' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुट्ः षत्वम् ॥ रसिनः रसवतः । अपि च ऽइयमासुतिः
 अयमासवो मदकरः ऽचारुः शोभनः सोमरसः ऽमदाय हर्षाय हर्षजननाय ऽपत्यते संपद्यते । ' पतु
 गतौ ' । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । मदाय मदस्य पत्यते इंद्रे । मदोत्पादने शक्त इत्यर्थः ॥

य ए॒को अ॒स्ति द॑स॒ना म॒हान् उ॒ग्रो अ॒भि व्र॑तैः ।

ग॒मत्स शि॒प्री न स यो॑ष॒दा ग॒मद्व॑त् न परि॑ वर्जति ॥ २७ ॥

यः । ए॒कः । अ॒स्ति । द॑स॒ना । म॒हान् । उ॒ग्रः । अ॒भि । व्र॑तैः ।

ग॒मत् । सः । शि॒प्री । न । सः । यो॑ष॒त् । आ । ग॒मत् । ह॒वम् । न । परि॑ । व॒र्जति ॥ २७ ॥

यः इन्द्रः ऽएकः केवलोऽसहाय एव ऽव्रतैः आत्मीयैः कर्मभिः ऽअभि ऽअस्ति शत्रूनाभि-
 भवति । यश्च ऽदसना कर्मणा ऽमहान् अधिकः अत एव ऽउग्रः उद्गूर्णबलः ऽशिप्री । शिप्रं
 शिरस्त्राणम् । प्रशंसायामिनिः । शोभनशिरस्त्राणः । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वान् । ऽसः
 इन्द्रः ऽगमत् गच्छतु प्राप्नोतु सर्वदा । ऽसः तादृशः ऽन ऽयोषत् न पृथग्भवतु । न वियुक्तो भवतु ॥
 गमेयौतैश्च लेख्यडागमः । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गमेः ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।
 यौतैः ' सिबहुलम् ' इति सिप् । ऽहवम् अस्मदीयं स्तोत्रं च ऽआ ऽगमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु । ऽन
 ऽपरि ऽवर्जति न परिवर्जयतु न परित्यजतु । सर्वदास्मान्स्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोत्विति यावत् ॥

त्वं पु॒रं च॒रि॒ष्ण्व॑ व॒धैः शु॒ष्णस्य॑ सं पि॒णक् ।

त्वं भा अनु॑ च॒रो अ॒र्धं द्वि॒ता यदि॑न्द्र ह॒व्यो भु॒वः ॥ २८ ॥

त्वम् । पु॒रम् । च॒रि॒ष्ण्वम् । व॒धैः । शु॒ष्णस्य॑ । स॒म् । पि॒णक् ।

त्वम् । भाः । अनु॑ । च॒रः । अ॒र्धं । द्वि॒ता । यत् । इ॒न्द्रः । ह॒व्यः । भु॒वः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽशुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य ऽचरिष्ण्वं चरणशीलम् ॥ ' वा छन्दसि ' इत्यभि
 पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वाद्यणादेशः ॥ ऽपुरं निवासस्थानं ऽवधैः वज्रादिभिरायुधैः ऽसं ऽपिणक्
 समचूर्णयः । अभाक्षीरित्यर्थः । पिनटेल्लि मध्यमैकवचने रूपमेतत् । ऽअध अपि च ऽभाः

भासमानः ऽत्वम् ऽअनु ऽचरः तं शुष्णं हन्तुमन्वगच्छः । यद्वा । अध शुष्णस्य पुरभेदनामन्तरं
भा दीप्तीस्त्वमनु चरः अन्वगच्छः । प्राप्तवानित्यर्थः । हे ऽइन्द्र त्वं ऽयत् यदा ऽद्विता द्विधा
द्विविधैः स्तोतृभिर्घृष्टभिश्च ऽहव्यः ह्वातव्यः ऽभुवः भवेः । तदानीं त्वं शुष्णस्य पुरं सं पिणगित्यन्वयः ।
भवतेल्लेष्टि सिष्यडागमः । छान्दसः शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिष्ठि' इति गुणप्रतिषेधादुवङ् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशास्त्रे 'मम त्वा' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । सूत्रं
तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

मम त्वा सूर उदिते मम मध्यंदिने दिवः ।

मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसो स्तोमासो अवृत्सत ॥ २९ ॥

मम । त्वा । सूरै । उत्तुडैते । मम । मध्यंदिने । दिवः ।

मम । प्रऽपित्वे । अपिऽशर्वरे । वसो इति । आ । स्तोमासः । अवृत्सतु ॥ २९ ॥

सूरै सूयै ऽउदिते उदयं प्राप्ते पूर्वाह्नसमये ऽमम ऽस्तोमासः स्तोत्राणि हे ऽवसो वासकेन्द्र
त्वाम् ऽआ ऽअवृत्सत आवर्तयन्तु । अस्मदभिमुखं गमयन्तु । तथा ऽदिवः दिवसस्य ऽमध्यंदिने
मध्याह्नेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । तथा ऽप्रपित्वे प्राप्ते दिवसस्यावसाने सायाह्नेऽपि मदीयाः
स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । ऽअपिशर्वरे । शर्वरी रात्रिमपिगतः कालः अपिशर्वरः । शर्वरे कालेऽपि
मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु ॥

स्तुहि स्तुहीदिते घा ते मंहिष्ठासो मघोनाम् ।

निन्दिताश्वः प्रपथी परमज्या मघस्यै मेघ्यातिथे ॥ ३० ॥

स्तुहि । स्तुहि । इत् । एते । घ । ते । मंहिष्ठासः । मघोनाम् ।

निन्दिताऽश्वः । प्रऽपथी । परमऽज्याः । मघस्यै । मेघ्यऽतिथे ॥ ३० ॥

आसङ्गो राजर्षिर्मेघ्यातिथये बहु धनं दत्त्वा तस्मिं दत्तदानस्य स्वस्य स्तुतौ प्रेरयति । हे
ऽमेघ्यातिथे यज्ञार्हातिथ एतत्संज्ञयै ऽस्तुहि ऽस्तुहीत् । पुनःपुनरस्मान् प्रशंसैव । मोदास्व औदासीन्यं
मा कार्षीः । ऽएते ऽघ एते खलु वयं ऽमघोनां धनवतां मध्ये ऽते तुभ्यं ऽमघस्य धनस्य ऽमंहिष्ठासः
दातृत्तमाः । अतोऽस्मान् स्तुहीत्यर्थः । कासौ स्तुतिस्तामाह । ऽनिन्दिताश्वः । यस्य वीर्येण परेषामश्व
निन्दिताः कुत्सिता भवन्ति तादृशः । ऽप्रपथी । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । तद्वान् । सन्मार्गवर्तीत्यर्थः ।
ऽपरमज्याः उत्कृष्टज्यः । अनेन धनुरादिकं लक्ष्यते । उत्कृष्टायुध इत्यर्थः । यद्वा । परमानुत्कृष्टाञ्छन्न
जिनाति हिनस्तीति परमज्याः । 'ज्या वयोहानौ' । अस्मात् 'आतो मनिन्' इति विच् । एवंभूतोऽ
हमासङ्ग इति स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ यदश्वान्वनन्वतः श्रद्धयाहं रथे रुहम् ।

उत वामस्य वसुनश्चिकेतति यो अस्ति याद्वः पशुः ॥ ३१ ॥

आ । यत् । अश्वान् । वनन्ऽवतः । श्रद्धया । अहम् । रथे । रुहम् ।

उत । वामस्यै । वसुनः । चिकेतति । यः । अस्ति । याद्वः । पशुः ॥ ३१ ॥

वननवतः वननवतः संभक्तवतः वअश्वान् तुरगान् वअहं प्रायोगिः वअद्वया आदरातिशयेन युक्तः सन् वयत् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये वरये वआ वरुहं आरोहयम्^१ । रुहेरन्तर्भावितव्यर्थाहुकि 'कृष्टरुहिभ्यः' इति च्छेरकादेशः । तदानीं मामेवं स्तुहि । उत अपि च । प्रकृतस्तुत्यपेक्ष एष समुच्चयः । ववामस्य वननीयस्य ववसुनः धनस्य । पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी । ईदृशं धनं वचिकेतति । एष आसङ्गो दातुं जानाति । वयाद्वः यदुवंशोद्भवः । यद्वा । यदवो मनुष्याः । तेषु प्रसिद्धः । वपशुः । लुप्तमत्वर्थमेतत् । पशुमान् । यद्वा । पशुः पश्यते । सूक्ष्मस्य द्रष्टा । वयः आसङ्गः वअस्ति विद्यते एष चिकेततीत्यन्वयः ॥

य ऋज्रा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु सौभगासङ्गस्य स्वनद्रथः ॥ ३२ ॥

यः । ऋज्रा । मह्यम् । ममहे । सह । त्वचा । हिरण्यया ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । सौभगा । आऽसङ्गस्य । स्वनत्ऽरथः ॥ ३२ ॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासङ्गो मेध्यातिथिं ब्रूते । वयः आसङ्गस्यात्मा वऋज्रा गमनशीलानि धनानि वहिरण्यया हिरण्यमय्या वत्वचा चर्मणास्तरणेन वसह सहितानि वमह्यं मेध्यातिथये वममहे ददौ । मंहतिर्दानकर्मा । वएषः आसङ्गस्यात्मा वस्वनद्रथः शब्दायमानरथः सन् वविश्वानि व्याप्तानि सौभगानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि वअभ्यस्तु अभिभवतु ॥

अध्वायौगिरतिं दासदन्यानासङ्गो अग्रे दशभिः सहस्रैः ।

अधोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाईव सरसो निरतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अध्वा । ग्रायौगिः । अति । दासत् । अन्यान् । आऽसङ्गः । अग्रे । दशभिः । सहस्रैः ।

अध्वा । उक्षणः । दश । मह्यम् । रुशन्तः । नळाऽईव । सरसः । निः । अतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

वअध अपि च वग्रायोगिः^१ प्रयोगनाम्नः पुत्रः वआसङ्गः नाम राजा वदशभिः दशगुणितः वसहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्गवादिभिः वअन्यान् दातुन् वअति वदासत् अतिक्रम्य ददाति । वअध अनन्तरम् वउक्षणः सेचनसमर्थाः वमह्यम् आसङ्गेन दत्ताः वरुशन्तः दीप्यमानाः वदश दशगुणितसहस्रसंख्याकास्ते गवादयः वनळाइव । नळास्तटाकोद्भवास्तृणविशेषाः । ते यथा वसरसः तटाकात् संघशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवादयोऽस्मादासङ्गात् वनिरतिष्ठन् निर्गत्यावास्थिषत । एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्तत्वादेतासां चतसृणामृचां प्रायोगिरासङ्ग ऋषिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

अन्वस्य स्थूरं ददृशे पुरस्तादनस्थ ऊरुरवरम्बमाणः ।

शश्वती नार्यभिचक्ष्याह सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि ॥ ३४ ॥

अनु । अस्य । स्थूरम् । ददृशे । पुरस्तात् । अनस्थः । ऊरुः । अवऽरम्बमाणः ।

शश्वती । नारी । अभिऽचक्ष्य । आह । सुऽभद्रम् । अर्य । भोजनम् । बिभर्षि ॥ ३४ ॥

अयमासङ्गो राजा कदाचिद्देवशापेन नपुंसको बभूव । तस्य पत्नी शश्वती भर्तुर्नपुंसकत्वेन खिन्ना सती महत्तपस्तेपे । तेन च तपसा स च पुंस्त्वं प्राप । प्राप्तपुंस्वजनं तं राजावुपलभ्य प्रीता शश्वत्य-

नया तमस्तौत् । अस्य आसङ्गस्य पुरस्तात् पूर्वभागे गुह्यदेशे स्थूरं स्थूलं बृद्धं सत् पुंन्यजनम् अनु ददृशे अनुदृश्यते । अनस्थः अस्थिरहितः स चावयवः ऊरुः उरुर्विस्तीर्णः अवरम्बमाणः अतिदीर्घत्वेनावङ्मुखं लम्बमानः । यद्वा । ऊरुः । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य सुः । ऊरु प्रत्यवलम्बमानो भवति । शश्वती नामाङ्गिरसः सुता नारी तस्यासङ्गस्य भार्या अभिचक्ष्य एवं-भूतमवयवं निशि दृष्ट्वा हे अर्य स्वामिन् भर्तः सुभद्रम् अतिशयेन कल्याणं भोजनं भोगसाधनं विभर्षि धारयसीति आह ब्रूते ॥ १६ ॥

'इदं वसो' इति द्विचत्वारिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराङ्गिरसस्य च प्रियमेध-स्पर्षम् । 'शिक्षा विभिन्दो' इत्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । 'स्वादवः सोमाः' इत्येषानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । इन्द्रो देवता । अन्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतिस्त्वात्तदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्— 'इदं वसो द्विचत्वारिंशन्मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेधः स्वादवोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभि-न्दोर्दानं तुष्टाव' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीय आद्यस्तृचोऽनुचरः । सूच्यते हि— 'इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । द्वितीये रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रेऽयमेव स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च— 'इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अयमेव चतुर्थेऽहन्यपि मरुत्वतीयस्यानुचरस्तृचः । सूत्रितं च— 'तं न्वा यज्ञेभिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इदं वसो सुतमन्धः पिब सुपूर्णमुदरम् । अनाभयित्ररिमा ते ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुपूर्णम् । उदरम् । अनाभयिन् । ररिम् । ते ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र इदं पुरोवर्तमानं सुतम् अभिषुतम् अन्धः अन्नं सोमलक्षणं पिब । यथा उदरं त्वदीयं जठरं सुपूर्णम् अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे अनाभयिन् । आ समन्ताद्विभेतीत्याभयी । विभेतेरौणादिक इनिः । नाभयनाभयी । तादृश हे इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थं ररिम् उक्तलक्षणं सोमं दद्यः । 'रा दाने' । छान्दसो लिट् ॥

नृभिर्धूतः सुतो अश्वैरव्यो वारैः परिपूतः । अश्वो न नित्तो नदीषु ॥ २ ॥

नृभिः । धूतः । सुतः । अश्वैः । अव्यः । वारैः । परिपूतः । अश्वः । न । नित्तः । नदीषु ॥ २ ॥

नृभिः अध्वरस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः धूतः आधूतोऽदाम्यग्रहः अधवनेन संस्कृतः अश्वैः अश्मभिर्ग्रावभिः करणभूतैः सुतः अध्वर्युभिरभिषुतः अव्यः अवेर्मेपस्य वारैः वालैः परिपूतः । दशापवित्रस्य नाभिभूतया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते । तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन— 'शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शकटे दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुक्लं वलक्ष्याः पवित्र-ममोत्तं भवति' इति । नदीषु नदनास्वप्सु अश्वो न अश्व इव नित्तः निर्गन्तः शोधितः । यथाप्सु स्नातोऽश्वोऽपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवर्याख्याभिरङ्गिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः । ईदृशो यः सोमः 'तं ते यवम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुर्मकर्म श्रीणन्तः । इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे ॥ ३ ॥

तम् । ते । यवं । यथा । गोभिः । स्वादुम् । अकर्म । श्रीणन्तः ।

इन्द्र । त्वा । अस्मिन् । सधमादे ॥ ३ ॥

१तं पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र १ते त्वदर्थं १यवं १यथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः श्रयणद्रव्यैः १श्रीणन्तः मिश्रीकुर्वन्तः १स्वादुं रसत्वेन स्वादनीयम् १अकर्म अकार्ष्म । करोतेर्लुकि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुक् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र १त्वा त्वां तादृशं सोमं पातुम् १अस्मिन् वर्तमाने १सधमादे सहमदने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥

महाव्रते निष्केवस्ये गायत्रतृचाशीतौ 'इन्द्र इत्सोमपाः' इत्येतदादिसूक्तशेषः शंसनीयः । अन्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा तत्रापि 'स्वादवः' इत्येतां परित्यज्य तत्र स्थाने 'न ह्यन्यं बळाकरम्' इत्येतामावोपेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्र इत्सोमपा एक इत्येतत्प्रभृतीनां तिस्र उत्तमा उद्धरति । तासां स्वादवः सोमा आ याहीत्येतामुद्धृत्य न ह्यन्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'इन्द्र इत्' इत्यनुचरस्तृचः । स्यूयते हि—'इन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः । अन्तर्देवान्मर्त्याश्च ॥ ४ ॥

इन्द्रः । इत् । सोमपाः । एकः । इन्द्रः । सुतपाः । विश्वऽआयुः ।

अन्तः । देवान् । मर्त्यान् । च ॥ ४ ॥

१इन्द्र १इत् इन्द्रः १एकः एव १देवान् १मर्त्यान् मनुष्यान् १च १अन्तः मध्ये देवेषु च मध्ये १सोमपाः कृत्स्नस्य सोमस्य पाता । नान्ये । ते ह्येकदेशभाजः । अत एव १सुतपाः सुतस्याभिषुतस्या-स्मदीयस्य सोमस्य कात्स्न्येन पाता । १इन्द्रः एक एव १विश्वायुः । स चेन्द्रः सर्वाज्ञो भवति । धानाकरम्भादिहवीषि सवनेष्विन्द्रायैव हूयन्ते तदभिप्रायेणेदमुच्यते । अत एवविध इन्द्रोऽस्मदीयं हविः स्वीकरोतिवत्यर्थः ॥

न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचंसम् । अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥ ५ ॥

न । यम् । शुक्रः । न । दुःऽआशीः । न । तृप्राः । उरुव्यचंसम् ।

अपस्पृण्वते । सुहार्दम् ॥ ५ ॥

१उरुव्यचंसं विस्तीर्णव्यापनं १सुहार्दं सुहृदयं १यम् इन्द्रं १शुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः १न अपस्पृण्वते' । 'स्पृ प्रीतिबलयोः' । अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते । नञा च प्रीत्यभावो निवार्यते । न प्रीणयतीति न अपि तु प्रीणयत्येव । तथा १दुराशीः दुःखेन निष्पाद्याशीराश्रयणद्रव्यं यस्य तार्तीयसवनिकस्य सोमस्य सोऽपि यमिन्द्रं १न अपस्पृण्वते प्रीणयत्येव । १तृप्राः तर्पका अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं १न १अपस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । यद्वा । अप इत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः । यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीणयन्ति । उरुव्यचंसमिति हेतुगर्भविशेषणम् । यतोऽयमिन्द्र उरुव्यचा विस्तीर्णव्यासिकः अतः कारणादपर्याप्ताः सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥ १७ ॥

गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मुगं न ब्रा मुगयन्ते । अभित्सरन्ति धेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः । यत् । ईम् । अन्ये । अस्मत् । मुगम् । न । ब्राः । मुगयन्ते । अभिऽत्सरन्ति । धेनुऽभिः ॥ ६ ॥

१यत् ये १अस्मत् अस्मत्तः १अन्ये ऋत्विग्यजमानाः १ईम् एनमिन्द्रं १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः संस्कृतैः सोमैः सहिताः सन्तः १मृगयन्ते अन्विष्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १ब्राः वरीतारो

जालादिभिरुपायैर्निरुन्धाना व्याधाः ऽमृगं ऽन यथा मृगःमन्विष्यन्ति तद्वदनधिकारिण एध बला-
दिन्द्रस्यान्वेषणे वर्तन्त इत्यर्थः । 'मृग अन्वेषणे' इति धातुः । ये च जनाः ऽधेनुभिः । धेनुरिति
वाङ्नाम । वाग्भिः स्तुतिभिश्च ऽभित्सरन्ति अभिमुखं कुरिसतं गच्छन्ति । सम्यक् स्तोतुं न शक्नु-
वन्तीत्यर्थः । 'त्सर च्छगताँ' । तथाविधा जना इन्द्रं नोपलभन्त इत्यर्थः ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुत्वतीयस्य 'त्रय इन्द्रस्य' इति तृचोऽनुचरः । सूच्यते हि—'तं
तमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

त्रय इन्द्रस्य सोमाः सुतासः सन्तु देवस्य । स्वे क्षये सुतपान्नः ॥ ७ ॥

त्रयः । इन्द्रस्य । सोमाः । सुतासः । सन्तु । देवस्य । स्वे । क्षये । सुतपान्नः ॥ ७ ॥

१देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य २इन्द्रस्य पानार्थं ३त्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः ४स्वे
५क्षये स्वकीये यज्ञगृहे ६सुतासः अभिपुताः ७सन्तु भवन्तु । ८सुतपान्नः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् ।
यस्मादयमिन्द्रोऽभिपुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिपुताः सन्तिवत्यर्थः ॥

त्रयः कोशासः श्रोतन्ति तिस्रश्चम्वः सुपूर्णाः । समाने अधि भार्मन् ॥ ८ ॥

त्रयः । कोशासः । श्रोतन्ति । तिस्रः । चम्वः । सुपूर्णाः । समाने । अधि । भार्मन् ॥ ८ ॥

१त्रयः त्रिसंख्याकाः २कोशासः कोशाः सोमस्याश्रयभूता द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्याः
३श्रोतन्ति क्षरन्ति । इन्द्रार्थं सोमं स्त्रावयन्ति । ४तिस्रः त्रिविधाः सवनत्रये वर्तमानाः ५चम्वः
चमसाश्च ६सुपूर्णाः इन्द्रयागाय सोमैः सुपूरिता आसन् । एतत्सर्वं कुत्रेति चेदुच्यते । ७समाने एक-
स्मिन्नेव ८भार्मन् भर्मणि भरे ऋत्विग्भिर्भ्रियमाणे यज्ञे । ९अधि सप्तम्यर्थानुवादी ॥

शुचिरसि पुरुनिष्ठाः क्षीरैर्मध्यत आशीर्तिः । दध्ना मन्दिष्ठः शूरस्य ॥ ९ ॥

शुचिः । असि । पुरुनिःस्थाः । क्षीरैः । मध्यतः । आशीर्तिः । दध्ना । मन्दिष्ठः । शूरस्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं १शुचिरसि । दशापवित्रेण शोधितो भवसि । स त्वं २पुरुनिष्ठाः पुरुषु बहुषु
पात्रेषु ग्रहचमसादिषु निःशेषेण स्थाता ३मध्यतः मध्ये मैत्रावरुणग्रहादौ ४क्षीरैः पयःप्रभृतिभिः
श्रयणद्रव्यैः ५आशीर्तिः मिश्रणेन संस्कृतः । तृतीये सवने ६दध्ना चाशीर्तिः । एवंभूतस्त्वं ७शूरस्य
विक्रान्तस्येन्द्रस्य ८मन्दिष्ठः मादयितृत्तमो भव ॥

इमे त इन्द्र सोमास्तीव्रा अस्मे सुतासः । शुक्रा आशिरं याचन्ते ॥ १० ॥

इमे । ते । इन्द्र । सोमाः । तीव्राः । अस्मे इति । सुतासः । शुक्राः । आशीर्तम् । याचन्ते ॥ १० ॥

हे १इन्द्र २ते त्वदीयाः ३इमे ४सोमाः ५तीव्राः तीव्रमदाः ६अस्मे अस्माभिरध्वर्युभिः
७सुतासः अभिपुताः ८शुक्राः शुद्धाः सन्तः ९आशिरं क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं १०त्वां ११याचन्ते ।
तान्द्रीणीहीत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ११ ॥

तां आशिरं पुरोळाशमिन्द्रेमं सोमं श्रीणीहि । रेवन्तं हि त्वां शुणोमि ॥ ११ ॥

तान् । आशीर्तम् । पुरोळाशम् । इन्द्र । इमम् । सोमम् । श्रीणीहि ।

रेवन्तम् । हि । त्वा । शुणोमि ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वतान् पूर्वोक्तान् सोमान् आशिरं श्रयणद्रव्यं च क्षीरादिकं श्रीणीहि मिश्रय यागार्थम् । तदनन्तरं पुरोकाशं धानाकरम्भादिलक्षणं सवनीयपुरोडाशम् इहम् अस्मदीयं सोमं च श्रीणीहि मिश्रय । प्रथमं भक्षितं पुरोकाशं पश्चात्पीतेन सोमेन संयोजयेत्यर्थः । तव प्रार्थने को हेतुरिति चेत् । हि यस्मात् रेवन्तं रयिमन्तम् । 'रयेमंतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । बहुलधनं त्वां शृणोमि त्वं बहुधन इति सर्वत्र श्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

हत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नग्ना जरन्ते ॥ १२ ॥
हत्सु । पीतासः । युध्यन्ते । दुःमदासः । न । सुरायाम् । ऊर्ध्वः । न । नग्नाः । जरन्ते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पीतासः त्वया पीताः सोमाः हत्सु हृदयेषु त्वदीयेषु युध्यन्ते । परस्परं संप्रहारं कुर्वन्ते । तत्र दृष्टान्तः । सुरायां पीतायां जायमानाः दुर्मदासो न । दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत्त्वां मादयितुं परस्परं युध्यन्त इत्यर्थः । अपि च । ग्राह्यन्दोसि । तानि न जहतीति नग्नाः स्तोतारः । ते च ऊर्ध्वं पयसा पूर्णं गवादेरुध इव सोमपूर्णं त्वां जरन्ते स्तुवन्ति । जरतिः स्तुतिकर्मा ॥

षष्ठेऽहनि यदि रैवतसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये 'रेवाँ इत्' इत्यनुरूपस्तृचः । सूच्यते हि—'रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

रेवाँ इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १३ ॥

रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वावतः । मघोनः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हरिः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे हरिवः हरिवन् । 'मत्वसो रुः' इति नकारस्य रुत्वम् । हरी अश्वौ । तद्वन्निन्द्र रेवतः रयिमतो बहुधनोपेतस्य तव वस्तोता रेवान् स्यात् रयिमान् भवेत् । इच्छन्दोऽवधारणे । धनवान् भवेदेव न तु दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति । त्वावतः त्वत्सदृशस्य । 'युष्मदस्मद्ग्रां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । मघोनः मघवतो धनाढ्यस्य श्रुतस्य विश्रुतस्य सर्वत्र प्रख्यातस्यान्यस्यापि स्तोता प्रेदु । स्यात् इत्यनुषज्यते । प्रस्यात् । प्रभवेदेव न तु निहीयते । किमु वक्तव्यं तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति ॥

उक्थं चन शस्यमानमगोररिरा चिकेत । न गायत्रं गीयमानम् ॥ १४ ॥
उक्थम् । चन । शस्यमानम् । अगोः । अरिः । आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेगौः^१ । अगोः अस्तोतुः अरिः शत्रुरिन्द्रः शस्यमानं होत्रा पठ्यमानम् उक्थं चन शस्त्रमपि आ चिकेत अभिजानाति । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रति प्रस्तोत्रादिभिः^२ गीयमानं गायत्रं गातव्यं साम यद्वा गायत्राल्थमपि चिकेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र पीयलवे मा शर्धते परा दाः । शिक्षा शचीवः शचीभिः ॥ १५ ॥
मा । नः । इन्द्र । पीयलवे । मा । शर्धते । परा । दाः । शिक्षा । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श-अत एव । २. ख-झ-त-३-न-भ-श-गोः; ज-त-१-२-४-गोः । ३. ख-झ-त-स्तोत्रादिभिः ।

हे ^१इन्द्र त्वं ^२पीयत्नवे । पीयतिर्वधकर्मा । वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे ^३नः अस्मान् ^४मा ^५परा ^६दाः मा परित्याक्षीः । ^७मा च ^८वार्धते अभिमवित्रे अस्मान् मा परा ^९दाः । ‘शृधु प्रसहने’ इति धातुः । अपि तु हे ^{१०}शचीवः शक्तिमन्निन्द्र ^{११}शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः ^{१२}शिक्ष अस्माननुशाधि । यद्वा । शिक्षतिर्दानकर्मा । अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि । यद्वा । शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । शक्रेः सनन्तस्य ‘सनि मीमा’ इति इसादेशोऽभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ १९ ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रे ‘वयमु त्वा’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘वयमु त्वा तदिदं वयमिन्द्र त्वायवोऽभि’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

वयमु त्वा तदिदं इन्द्र त्वायन्तः सखायः । कणा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । तदिदं ^१अर्थाः । इन्द्र । त्वा ^२यन्तः । सखायः ।

कणाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वायन्तः त्वामात्मन इच्छन्तः ^३सखायः समानख्यानाः ^४वयं ^५तदिदं यस्वद्विषयं स्तोत्रं तदिदं देवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः ^६त्वा त्वां जरामहे स्तुमहे । ^७उ इति पूरणः । ^८कणाः कण्वगोत्रोत्पन्ना अस्मदीयाः पुत्रादयश्च ^९उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ^{१०}जरन्ते त्वां स्तुवन्ति ॥

न धेमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ । तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ १७ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ ।

तव । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ १७ ॥

हे ^१वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र ^२अपसः अपस्विनः कर्मवतः तव संबन्धिनि ^३नविष्टौ अभिनवे यागे वर्तमानोऽहम् ^४अन्यत् त्वद्विषयादन्यत् स्तोत्रं ^५न ^६धे नैव ^७आ ^८पपन अभिष्टौमि । पनतेः स्तुतिकर्मण उत्तमे णलि लिटि रूपम् । अपि तु ^९तवेदु तवैव ^{१०}स्तोमं स्तोत्रं ^{११}चिकेत अभिजानामि । त्वामेव सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति । यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्नाय । स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रमादम् । अर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

^१सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं ^२देवाः इन्द्रादयः सर्वे ^३इच्छन्ति रक्षितुम् । ^४स्वप्नाय ^५न ^६स्पृहयन्ति । स्वप्नावस्थां तस्य सुन्वतो नेप्सन्ति । सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘स्पृहे-रीप्सितः’ (पा. सू. १. ४. ३६) इति कर्मणि चतुर्थी । ‘स्पृह ईप्सायाम्’ । चुरादिरदन्तः । यत एव-मतः कारणात् ^७अर्तन्द्राः अनलसा देवाः ^८प्रमादं प्रकर्षेण मदकरं तदीयं सोमं ^९यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

ओ षु प्र याहि वाजैभिर्मा हृणीथा अभ्यस्मान् । महाँइव युर्वजानिः ॥ १९ ॥

ओ इति । सु । प्र । याहि । वाजैभिः । मा । हृणीथाः । अभि । अस्मान् ।

महान् ^१इव । युर्वजानिः ॥ १९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वाजेभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरश्वैः सार्धम् ^३अस्मान् ^४अभि आभिमुख्येन ^५सु सुहु ^६प्र प्रकर्षेण ^७ओ आ उ ^८याहि शीघ्रमायाहोव आगच्छेव । ^९मा ^{१०}हृणीथाः मा क्रुध्यस्व । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । यद्वा मा लजां प्राप्नुहि । ‘हृणीह लजायाम्’ इति कण्वादौ पठ्यते । तत्र दृष्टान्तः ।

महानिव युवजानिः । युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः । इङ्शो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्या प्रति निर्लज्जः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत् ॥

मो ष्व^१द्य दुर्हणावान्त्सायं करदारे अस्मत् । अश्रीरईव जामाता ॥ २० ॥

मो इति । सु । अद्य । दुःऽहनावान् । सायम् । करत् । आरे । अस्मत् ।

अश्रीरःऽईव । जामाता ॥ २० ॥

दुर्हणावान् । परैर्दुःसहहननं दुर्हणम् । तद्वानिन्द्रः अद्य इदानीम् अस्मत् आरे अस्माकं समीप आगच्छतु । सु सुषु अतिशयेन सायं दिवसस्यावसानं सायंकालं मो करत् मा कार्षीत् । करोतेर्माङि लुङि 'कृमृदृस्हिभ्यः' इति च्लेरङादेशः । जामाता । जायत इति जा अपत्यम् । तस्य निर्माता दुहितुः पतिः । अश्रीरईव । न श्रीरश्रीः । तदस्यास्तीत्यश्रीरः । मत्वर्थीयो रः । गुणैर्विहीनः कुत्सितो जामातासकृदाहूयमानोऽप्यासायंकालं विलम्बते । तद्वत्त्वं कालविलम्बं मा कृथा इत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

विद्या ह्यस्य वीरस्य भूरिदावरीं सुमतिम् । त्रिषु जातस्य मनांसि ॥ २१ ॥

विद्य । हि । अस्य । वीरस्य । भूरिऽदावरीम् । सुऽमतिम् । त्रिषु । जातस्य । मनांसि ॥ २१ ॥

अस्य इन्द्रस्य वीरस्य विक्रान्तस्य भूरिदावरीं बहुधनस्य दात्रीं सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं विद्या विह जानीमः खलु । तथा त्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु जातस्य तत्कार्यार्थं प्रादुर्भूतस्य मनांसि हृदयानि च जानीमः । अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जनिष्यते तथा स्तोत्रं कुर्म इत्यर्थः ॥

आ तू विश्व कर्ण्वमन्तं न घा विद्य शवसानात् । यशस्तरं शतमूतेः ॥ २२ ॥

आ । तु । सिञ्च । कर्ण्वऽमन्तम् । न । घ । विद्य । शवसानात् । यशःऽतरम् । शतमऽऊतेः ॥ २२ ॥

हे अध्वर्यो कर्ण्वमन्तम् । कणतिः शब्दकर्मा । कण्वाः स्तोतारः । यद्वा । कण्वगोत्रा ऋषयः । तैर्युक्तमिन्द्रमुद्दिश्य तु क्षिप्रम् आ सिञ्च सोमं जुहुधि । शवसानात् । शवो बलम् । तदिवाचरतोऽतिबलात् यशस्तरं शतं बहुनामैतत् । बह्व्य ऊतयो रक्षा यस्मिन् स शतमूतिः । तादृशादस्मादिन्द्रात् यशस्तरं यशस्वितरं पुरुषं न घ नैव विद्य जानीमः । अतस्तमेवोद्दिश्य सोमं जुहुषीत्यर्थः ॥

ज्येष्ठेन सोतरिन्द्राय सोमं वीराय शक्राय । भरा पिबन्नर्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठेन । सोतः । इन्द्राय । सोमम् । वीराय । शक्राय । भर । पिबत् । नर्याय ॥ २३ ॥

हे सोतः अभिषोतरध्वर्यो वीराय विक्रान्ताय शक्राय शक्तियुक्ताय नर्याय नृभ्यो हिताय इन्द्राय ज्येष्ठेन मुख्येनैन्द्रवायवग्रहेण । स हि धाराग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः । तेन सोमं भर हर आहर । वीर्यं प्रापय । स चेन्द्रः पिबत् तं सोमं पिबतु ॥

यो वेदिष्ठो अव्यथिष्वश्वावन्तं जरितृभ्यः । वाजं स्तोतृभ्यो गोमन्तम् ॥ २४ ॥

यः । वेदिष्ठः । अव्यथिषु । अश्वऽवन्तम् । जरितृभ्यः । वाजम् । स्तोतृभ्यः । गोऽमन्तम् ॥ २४ ॥

‘यः’ इन्द्रः । ‘अव्यथिषु अव्यथयितृषु सुखकरेषु स्तोतृषु’ वेदिष्ठः अतिशयेन वेदिता कृतस्य स्तोत्रस्य ज्ञाता स इन्द्रः । ‘जरितृभ्यः शंसितृभ्यो होत्रादिभ्यः’ स्तोतृभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यश्च । ‘अश्वावन्तं बहुभिरधैरुपेतं’ गोमन्तं बहुभिर्गोभिरुपेतं सन्तं । ‘वाजम् अश्वं बलं वा ददातीति’ शेषः ॥

अहीनान्तर्गतोऽतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रे ‘पन्यं पन्यम्’ इति स्तोत्रियस्तृचः छन्दोगैरस्य तृचस्य स्तूयमानत्वात् । ‘छन्दोगप्रत्ययं स्तोमः’ स्तोत्रियः (आश्व. श्रौ. ८. १३) इति हि स्मर्यते ॥

पन्यं पन्यमिस्सोतार आ धावत मद्याय । सोमं वीराय शूराय ॥ २५ ॥

पन्यम् ऽपन्यम् । इत् । सोतारः । आ । धावत । मद्याय । सोमम् । वीराय । शूराय ॥ २५ ॥

हे ऽसोतारः अभिषोतारोऽध्वर्यवः । मद्याय मादयितव्याय । वीराय विक्रान्ताय । शूराय शौर्यवत इन्द्राय । पन्यं पन्यमिस् सर्वत्र स्तुत्यमेव । सोमम् । आ । धावत अभिगमयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

पाता वृत्रहा सुतमा घा गमनारे अस्मत् । नि यमते शतमूतिः ॥ २६ ॥

पाता । वृत्रहा । सुतम् । आ । घ । गमत् । न । आरे । अस्मत् । नि । यमते । शतम् ऽर्कतिः ॥ २६ ॥

‘सुतम् अभिपुतं सोमं’ पाता पानशीलः । ताच्छीलिकस्तृन् । ‘न लोकाव्ययः’ इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ‘वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्तेन्द्रः’ आ । गमत् । ‘घ इत्यवधारणे । आगच्छत्वेव ।’ अस्मत् अस्मत्तः । आरे दूरदेशे मा भवतु । आगत्य च । शतमूतिः बहुविधरक्षण इन्द्रः । नि । यमते अस्मदीयाञ्छत्रून्निश्चिच्छतु तिरस्करोतु । यद्वा धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥

एह हरीं ब्रह्मयुजां शग्मा वक्षतः सखायम् । गीर्भिः श्रुतं गिर्वेणसम् ॥ २७ ॥

आ । इह । हरी इति । ब्रह्मयुजा । शग्मा । वक्षतः । सखायम् ।

गीः ऽभिः । श्रुतम् । गिर्वेणसम् ॥ २७ ॥

(‘ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा वा युज्यमानौ’ शग्मा शग्मौ सुखकरी शक्तौ वा इन्द्रौ । ‘हरी अर्धौ’ इह अस्मिन् यज्ञे । ‘सखायं समानल्यानं मित्रभूतमिन्द्रम्’ आ । वक्षतः आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् । ‘गीर्भिः स्तुतिभिः’ श्रुतं प्रख्यापितमाहात्म्यं । ‘गिर्वेणसं गिरां संभक्तारं स्तुतिभिः संभजनीयं वा ॥)

स्वादवः सोमा आ याहि श्रीताः सोमा आ याहि ।

शिप्रिन् शचीवो नायमच्छा सधमादम् ॥ २८ ॥

स्वादवः । सोमाः । आ । याहि । श्रीताः । सोमाः । आ । याहि ।

शिप्रिन् । ऋषिऽवः । शचीऽवः । न । अयम् । अच्छ । सधमादम् ॥ २८ ॥

हे ऽशिप्रिन् । शिप्रं शिरस्त्राणम् । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वन् हे ऽऋषीवः ऋषिभिः स्तोतृभिर्युक्तं । ‘शचीवः शक्तिमन् एवंभूत हे इन्द्र अस्मदीया इमे’ सोमाः । स्वादवः । अभिष-वादिभिः संस्कृतत्वेनास्वादनार्हा जाताः । अतस्त्वम् । आ । याहि आगच्छ । तथा ते । सोमाः । श्रीताः पयआदिभिः श्रयणद्रव्यैर्मिश्रिताः संस्कृताः । अतोऽपि । आ । याहि आगच्छ । नेति संप्रत्यये ।

१न संप्रति १अयं स्तोता १सधमादं सह मादयितव्यं त्वाम् १अच्छ अभिमुखं स्तोतीति शेषः ।
अतोऽप्यायाहीत्यर्थः ॥

स्तुतश्च यास्त्वा वर्धन्ति महे राधसे नृम्णाय । इन्द्रं कारिणं वृधन्तः ॥२९॥
स्तुतः । च । याः । त्वा । वर्धन्ति । महे । राधसे । नृम्णाय । इन्द्रं । कारिणम् । वृधन्तः ॥२९॥

हे १इन्द्र १कारिणं कर्मणां कर्तारं १वृधन्तः वर्धयन्तो ये १स्तुतः स्तोतारः १याः १च तदीयाः
स्तुतयः १त्वा त्वां १वर्धन्ति वर्धयन्ति । किमर्थम् । १महे महते १राधसे धनाय १नृम्णाय बलाय
च । उभयोर्लाभार्थम् । ते तदुभयं लभन्त इत्यध्याहारः । यद्वा । उत्तरत्र ते सत्रा दधिरे शवांसि
इति संबन्धः ॥

गिरश्च यास्ते गिराह उक्था च तुभ्यं तानि । सत्रा दधिरे शवांसि ॥ ३० ॥
गिरः । च । याः । ते । गिराहः । उक्था । च । तुभ्यम् । तानि । सत्रा । दधिरे । शवांसि ॥३०॥

हे १गिराहः गीर्भिः स्तुतिभिः वहनीयेन्द्र १ते तुभ्यं क्रियमाणाः १गिरश्च स्तुतिरूपाश्च वाचः
१याः सन्ति । १उक्था १च उक्थानि च शस्त्ररूपाणि च वचांसि १तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणानि
यानि सन्ति । १तानि सर्वाणि १सत्रा सहैव १शवांसि बलानि १दधिरे तव विदधिरे ॥ ॥ २२ ॥

एवेदेष तुविकूर्मिर्वाजाँ एको वज्रहस्तः । सनादमृक्तो दयते ॥ ३१ ॥
एव । इत् । एषः । तुविऽकूर्मिः । वाजान् । एकः । वज्रहस्तः । सनात् । अमृक्तः । दयते ॥३१॥

१एषः १एव इन्द्रः १तुविकूर्मिः बहुकर्मा । १इत् इति पूरकः । १एकः सर्वेषु देवेषु मुख्यः
१वज्रहस्तः वज्रबाहुः १सनात् चिरकालादारभ्य १अमृक्तः शत्रुभिरबाधित एवम्भूतः स इन्द्रः
१वाजान् अस्त्रानि बलानि वा १दयते स्तोत्रभ्यो ददाति ॥

हन्ता वृत्रं दक्षिणेनेन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ३२ ॥
हन्ता । वृत्रम् । दक्षिणेन । इन्द्रः । पुरु । पुरुहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥३२॥

अयम् १इन्द्रः १दक्षिणेन हस्तेनैकेनैव १वृत्रम् आवरकमसुरं १हन्ता साधु हतवान् । हन्तेः
साधुकारिणि तृन् । 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । १पुरु पुरुषु । 'सुपां सुलुक्' इति
विभक्तेर्लुक् । बहुषु देशेषु १पुरुहूतः १महीभिः महतीभिः १शचीभिः क्रियाभिः शक्तिभिर्वा १महान्
सर्वेभ्य उत्कृष्टः । एवम्भूत इन्द्रोऽस्मान् रक्षस्वित्यर्थः ॥

यस्मिन्विश्वाश्चर्षण्य उत च्यौत्ना जयांसि च । अनु घेन्मन्दी मघोनः ॥ ३३ ॥
यस्मिन् । विश्वाः । चर्षण्यः । उत । च्यौत्ना । जयांसि । च ।
अनु । घ । इत् । मन्दी । मघोनः ॥ ३३ ॥

१विश्वाः सर्वाः १चर्षण्यः प्रजाः १यस्मिन् इन्द्रे वर्तन्ते यदधीना भवन्ति । १उत अपि च
१च्यौत्ना च्यौत्नानि । बलनामैतत् । प्रच्युतिसाधनानि बलानि १च १जयांसि शत्रुविषयाण्यभि-
भवानि यस्मिन्निन्द्रे वर्तन्ते । 'जि जि अभिभवने' इति धातुः । स इन्द्रः १मघोनः । मघं
हविलक्षणं धनम् । तद्वतो यजमानान् १अनु १मन्दी अनुमोदको भवति । १घेत् इति पूरकौ ।

यद्वा । मन्दी स्तुत्यः स इन्द्रस्तानु गृह्णातीति शेषः । अथवा । यस्य मघोनो धनवत् इन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलो भवति एष एतानि इत्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

एष एतानि चकारेन्द्रो विश्वा योऽति शृण्वे । वाजदावा मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । एतानि । चकार । इन्द्रः । विश्वा । यः । अति । शृण्वे । वाजदावा । मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । इन्द्रः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि । एतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि । यद्वा । पृथिव्यादीनि भूतजातानि । तानि चकार कृतवान् । यः इन्द्रः बलैरतिशयितः शृण्वे श्रूयते सर्वत्र स्तूयते । अपि च स इन्द्रः मघोनां हविष्मतां यजमानानां वाजदावा वाजस्याश्वस्य दाता भवति ॥

प्रभर्ता रथं गव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति । इनो वसु स हि वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता । रथम् । गव्यन्तम् । अपाकात् । चित् । यम् । अवति ।

इनः । वसु । सः । हि । वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता प्रहर्ता प्रहरणशील इन्द्रः । रथं रंहणं । गव्यन्तं गा इच्छन्तं । यं स्तोतारम् । अपाकात् अविपकप्रज्ञाच्छत्रोः । चिच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । विपकप्रज्ञादपि अवति रक्षति । स स हि खलु स्तोता । इनः ईश्वरः सन् वसु धनं वोळ्हा साधुवाही भवति । वहेः साधुकारिणि वृत् । अतो 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ २३ ॥

सनिता विप्रो अर्वङ्गिर्हन्ता वृत्रं नृभिः शूरः । सत्योऽविता विधन्तम् ॥ ३६ ॥

सनिता । विप्रः । अर्वङ्गिभिः । हन्ता । वृत्रम् । नृभिः । शूरः । सत्यः । अविता । विधन्तम् ॥ ३६ ॥

विप्रः मेधावी स इन्द्रः । अर्वङ्गिः अश्वैर्वाहनभूतैः । सनिता गन्तव्यं संभक्ता । तथा शूरः शौर्येणैषितः सन् नृभिः नेतृभिर्महद्भिः सार्धं वृत्रम् आवरकमसुरं हन्ता साधुघाती । अपि च विधन्तं परिचरन्तं यजमानं सत्यः साधुरवितथस्वभावो वा स इन्द्रः अविता परिचरतो यजमानस्य रक्षिता भवति । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्ग्नं कर्मणि षष्ठी न प्रवर्तते ॥

यजध्वैनं प्रियमेधा इन्द्रं सत्राचा मनसा । यो भूत्सोमैः सत्यमद्वा ॥ ३७ ॥

यजध्व । एनम् । प्रियमेधाः । इन्द्रम् । सत्राचा । मनसा । यः । भूत् । सोमैः । सत्यमद्वा ॥ ३७ ॥

हे प्रियमेधाः । प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । आत्मनि पूजार्थं बहुवचनम् । प्रियमेधाल्य ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे प्रियमेधाः सत्राचा सहास्रता स्तोतव्येनेन्द्रेण सह वर्तमानेन मनसा चित्तेन एनम् इन्द्रं यजध्व यजध्वम् । बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः । 'यजध्वैनम्' (पा. सू. ७. १. ४३) इति निपातनाद्वर्णलोपः । यः इन्द्रः सोमैः करणभूतैः सत्यमद्वा भूत् सत्यमदोऽवितथमदो भवति ॥

गाथश्रवसं सत्पतिं श्रवस्कामं पुरुत्मानम् । कण्वासो गात वाजिनम् ॥ ३८ ॥

गाथश्रवसम् । सत्पतिम् । श्रवः । कामम् । पुरुत्मानम् । कण्वासः । गात । वाजिनम् ॥ ३८ ॥

१. ख-झ-त३-इ शृण्वे; घ-न-श-इति शृण्वे । २. झ-त-न-श-यजमानः सत्सु । ३. ख-त२-भ-कारणभूतैः ।

हे ऋष्यासः कण्वपुत्रा मेधातिथयः । पूर्ववद्बहुवचनमात्मनः संबोधनं च । हे कण्वस्य पुत्रा मेधातिथयः यूयं ऽगाथश्रवसं गातव्ययशसं ऽसत्पतिं सतां पालयितारं ऽश्रवस्कामम् । श्रवःस्वप्नेषु हविःषु कामोऽभिलाषो यस्य तादृशम् । ऽपुरुत्मानं^१ बह्मात्मानं^१ यद्वा पुरुषु बहुषु प्रदेशेष्वतन्तं सततं गच्छन्तं ऽवाजिनं वेगवन्तमेवंगुणकमिन्द्रं ऽगात गायत स्तुध्वम् ॥

य ऋते चिद्गास्पदेभ्यो दात्सखा नृभ्यः शचीवान् ।

ये अस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः । ऋते । चित् । गाः । पदेभ्यः । दात् । सखा । नृभ्यः । शचीवान् ।

ये । अस्मिन् । कामम् । अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवीष्वपहृतासु ऽपदेभ्यः गतानां गवां मार्गे संलग्नेभ्योऽन्वेषणसाधनभूतेभ्यः ऽऋते ऽचित् ऋतेऽपि विनापि ऽसखा मित्रभूतः ऽशचीवान् कर्मवान् प्रशस्तकर्मा ऽयः इन्द्रः ऽनृभ्यः नेनृभ्यः देवेभ्यः ऽगाः पणिभिरपहृता ऽदात् पुनर्दत्तवान् । ऽये देवाः ऽअस्मिन् इन्द्रे ऽकामम् अभिलाषम् ऽअश्रियन् असेवन्तं प्राप्नुवन् । तेभ्यो नृभ्य इत्यन्वयः । तमिन्द्रं गातेति पूर्वेण सहैकवाक्यता ॥

इत्था धीर्वन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषो भूतोऽभि यन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था । धीर्वन्तम् । अद्रिऽवः । काण्वम् । मेध्यऽअतिथिम् ।

मेषः । भूतः । अभि । यन् । अयः ॥ ४० ॥

ऽइत्था इत्थमनेनोक्तेन प्रकारेण ऽधीर्वन्तं स्तुतिमन्तं ऽकाण्वं कण्वपुत्रं ऽमेध्यातिथिं यज्ञार्हातिथि-
मेतत्संज्ञमृषिं हे ऽअद्रिवः वज्रवन्तिन्द्र ऽमेषो ऽभूतः मेपरूपतां प्राप्तः ऽअभि ऽयन् अभिगच्छन् । य इत्थनुवर्तते । तद्योगाच्च तिष्ठो निघाताभावः । यस्त्वम् ऽअयः अगमयः तं त्वां स्तुम इत्यर्थः । 'मेधाति-
थेमेष' (तै. आ. १. १२. ३) इति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमाग्रायते—
'मेधातिथिं हि^१ काण्वायनिं मेषो भूत्वाजहार' (प. ब्रा. १. १) इति । तदभिप्रायेणयं स्तुतिः कृता ॥

शिक्षा विभिन्दो अस्मै चत्वार्ययुता ददत् । अष्टा परः सहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्ष । विभिन्दो इति विऽभिन्दो । अस्मै । चत्वारि । अयुता । ददत् ।

अष्ट । परः । सहस्रा ॥ ४१ ॥

विभिन्दुनाम्नो राज्ञः सकाशाद्बहु धनं लब्ध्वा तदीयं दानमिदमादिकेन द्वयेन प्रशंसति । हे ऽविभिन्दो राजन् ऽददत् दाता त्वम् ऽअस्मै मह्यमृषये ऽचत्वारि ऽअयुता अयुतानि दशसहस्राणि चत्वारिंशत्सहस्राणि ऽशिक्ष अशिक्षः दत्तवानसि । ऽपरः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि ऽसहस्रा सहस्राणि च दत्तवानसि ॥

उत सु त्ये पयोवृधा माकी रणस्य नृप्त्या । जनित्वनाय मामहे ॥ ४२ ॥

उत । सु । त्ये इति । पयःऽवृधा । माकी इति । रणस्य । नृप्त्या । जनिऽत्वनाय । मामहे ॥ ४२ ॥

१. ख-भ-पुरुत्मानं पुरुषात्मानं; श-श-त२-४-पुरुषात्मानं बह्मात्मानं; त३-न-पुरुषात्मानं । २. ख-न-भ-श-‘हि’ नास्ति; त३-ष.ब्रा.- ह ।

१उत अपि च १सु सुष्ठु १त्ये ते सर्वत्र प्रसिद्धे १पयोवृधा पयस उदकस्य वर्धयिष्यौ १प्राकी निर्माय्यौ भूतजातस्य १रणस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः १नप्या नप्यां न पातयिष्यौ सर्वदानुग्रह-
शीले द्यावापृथिव्यौ १जनित्वनाय पूर्वोक्तधनस्य जननाय प्रादुर्भावाय लाभाय १ममहे स्तुतवानस्मि ।
द्यावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहात्म्यप्रशंसाधिगन्तव्या ॥ ॥ २४ ॥

‘ पिबा सुतस्य ’ इति चतुर्विंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरापर्म^१ । अयुजो बृहत्यो
युजः सतोबृहत्यः एकविंशत्यनुष्टुप्चाविंशतिर्योविंशयौ गायत्र्यौ चतुर्विंशी बृहती । एताश्चतस्रः कुरयाणस्य^१
पुत्रस्य पाकस्थामनाज्ञो राज्ञो^१ दानस्तुतिप्रतिपादिकाः । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘ पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागाथं त्वनुष्टुप्गायत्र्यौ बृहती चान्याः कौरयाणस्य पाक-
स्थाज्ञो दानस्तुतिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतौ दानस्तुतिर्विनेदं सूक्तं सप्तम्यष्ट-
म्योश्चोद्धारः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति ’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथन्तरसामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्र्यते
हि—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
निष्केवल्येऽप्ययं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—‘ उक्तो रथन्तरस्योभयं शृणवच्च न इति बृहतः ’ (आश्व.
श्रौ. ७. ३) इति । एवमन्यत्रापि यदि रथन्तरं पृष्ठं भवति तत्र सर्वत्रायं प्रगाथो द्रष्टव्यः । पञ्चमेऽ-
हनि प्रउगशस्त्रे ‘ पिबा सुतस्य ’ इत्ययमैन्द्रः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘ पिबा सुतस्य रसिनो देवंदेवं
वोऽवसे ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

आपिर्नो बोधि सधमाद्यो वृधेऽस्माँ अवन्तु ते धियः ॥ १ ॥

पिब । सुतस्य । रसिनः । मत्स्व । नः । इन्द्र । गोऽमतः ।

आपिः । नः । बोधि । सधमाद्यः । वृधे । अस्मान् । अवन्तु । ते । धियः ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १रसिनः रसवतः १गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य १नः
अस्मदीयस्य १सुतस्य अभिपुतस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
ईदृशं सोमं १पिब । पीत्वा च १मत्स्व तृप्तो भव । अपि च १सधमाद्यः सह मादयितव्यः सहितै-
रस्माभिस्तर्पयितव्यस्त्वम् १आपिः आपयिता बन्धुः सन् १नः अस्माकं १वृधे वर्धनाय १बोधि
बुध्यस्व । १ते स्वदीयाः १धियः बुद्धयोऽनुग्रहात्मिकाः १अस्मान् स्तोतृन् १अवन्तु रक्षन्तु ॥

भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा नः स्तरभिमातये ।

अस्माञ्चित्राभिरवतादुभिष्टिभिरा नः सुम्नेषु यामय ॥ २ ॥

भूयाम । ते । सुऽमतौ । वाजिनः । वयम् । मा । नः । स्तः । अभिऽमातये ।

अस्मान् । चित्राभिः । अवतात् । अभिष्टिभिः । आ । नः । सुम्नेषु । यामय ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ते तव १सुमतौ शोभनायां मतावनुग्रहबुद्धौ १वाजिनः हविष्मन्तः १वयं १भूयाम
वर्तमाना भवाम^५ । १अभिमातये । अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः । तस्मै तदर्थं १नः अस्मान् १मा
१स्तः मा हिंसीः । ‘ स्तुङ् हिंसायाम् ’ । माङि लुङि छान्दसश्चैर्लुक् । अपि तु १अभिष्टिभिः अभ्येषणी-

याभिः प्रार्थनीयाभिः ऽधिभ्राभिः चायनीयाभिर्बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिरुतिभिः ऽअस्मान् ऽअवतात्
अव रक्ष । तथा ऽनः अस्मान् ऽसुग्रेषु सुखेषु ऽआ ऽयामय आयतान् कुरु । सर्वदा सुखिन एव कुरु ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मम ।

पावकऽवर्णाः । शुचयः । विपऽचितः । अभि । स्तोमैः । अनूपत ॥ ३ ॥

हे ऽपुरुवसो बहुधनेन्द्र ऽमम मदीयाः ऽइमाः ऽगिरः शस्त्ररूपा वाचः ऽत्वा^१ त्वां ऽवर्धन्तु
वर्धयन्तु । तथा ऽपावकवर्णाः अग्निसमानतेजस्काः अत एव ऽशुचयः शुद्धाः ऽविपश्चितः विद्वांस उद्गा-
तारश्च ऽस्तोमैः स्तोत्रैर्बहिष्पवमानादिभिः ऽअभि ऽअनूपत त्वामभिष्टुवन्ति । 'नृ^१ स्तुतौ' । कुटादिः ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइव पप्रथे ।

स्त्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्वो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सहऽकृतः । समुद्रऽइव । पप्रथे ।

स्त्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्वः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् इन्द्रः ऽसहस्रं सहस्रसंख्याकैः ऽऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोतृभिः ऽसहस्कृतः
सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते । स चैवंभूतः सन् ऽसमुद्रइव उद-
धिरिव ऽपप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । अस्य चेन्द्रस्य ऽस्त्यः अवितथः ऽसः प्रसिद्धः
महिमा महत्त्वं ऽशर्वः बलं च ऽयज्ञेषु यागेषु ऽविप्रराज्ये । राज्ञः कर्म राज्यम् । विप्राणां स्तोतृणां
राज्ये स्तुतशस्त्रसंधे ऽगृणे स्तुत्यते ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्रमिदेवतातये ' इति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठयेऽहनि
निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथः । सूच्यते हि—' इन्द्रमिदेवतातय इतीतरेषां पृष्ठय एवैकैकमन्वहम् '
(आश्व. श्री. ७. ३) इति ॥

इन्द्रमिदेवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिर्नो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवऽतातये । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समऽईके । वनिर्नः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ५ ॥

देवतातये । देवैः स्तोतृभिस्तायते विस्तार्यत इति देवतातिथ्यज्ञः । तदर्थम् ऽइन्द्रमिन्
देवेषु मध्य इन्द्रमेव आह्वयामहे । अध्वरे यज्ञे ऽप्रयति प्रगच्छत्युपक्रान्ते सति ऽइन्द्रं ऽहवामहे ।
तथा ऽसमीके सस्थगते संपूर्णे च यागे ऽवनिनः संभजमाना वयम् ऽइन्द्रम् एवाह्वयामहे । यद्वा ।
समीकमिति संग्रामनाम । समीके संग्राम इन्द्रमाह्वयामहे । धनस्य ऽसातये लाभाय ऽइन्द्रम्
एवाह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो म॒ह्ना रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॑ इन्द्रः सूर्य॑गरोचयत् ।

इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॑ भुव॒नानि॑ येमि॒र इन्द्रे॑ सुवा॒नास॑ इन्द्रवः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । म॒ह्ना । रोद॑सी इति । प॒प्रथ॑त् । शर्वः । इन्द्रः । सूर्य॑म् । अ॒रोच॑यत् ।

इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॒नानि॑ । येमि॒रे । इन्द्रे॑ । सुवा॒नासः । इन्द्रवः ॥ ६ ॥

अयम् ᳚इन्द्रः ᳚शवः शवस आत्मीयस्य बलस्य ᳚मह्ना महिम्ना महत्त्वेन ᳚रोदसी छावा-
पृथिव्यौ ᳚पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वभानुनावृतं ᳚सूर्यम् अयमेव ᳚इन्द्रः
᳚अरोचयत् अदीपयत् । तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च ᳚इन्द्रे ᳚ह अस्मिन्नेवेन्द्रे
᳚विश्वा विश्वानि व्याप्तानि ᳚भुवनानि भूतजातानि ᳚येमिरे उपरमन्ते । इन्द्रेण नियम्यन्ते
इत्यर्थः । तथा ᳚सुवानासः सूयमाना अभिषूयमाणाः ᳚इन्द्रवः सोमाश्च अस्मिन्नेव ᳚इन्द्रे
नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमो यदि रथन्तरपृष्ठस्तदा निष्केवल्ये 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति प्रगाथोऽनुरूपः ।
सूयते हि—'अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—'अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (गै. आ. ५. २. २) इति ॥

अभि त्वा॑ पूर्वपी॒तय॑ इन्द्र॒ स्तोमे॑भि॒रायवः॑ ।

समी॒चीना॑स॒ ऋभ॑वः सम॒स्वर॑न्नु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पूर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

अभि । त्वा॑ । पुर्व॒ऽपी॒तये॑ । इन्द्र॑ । स्तोमे॑भिः । आय॑वः ।

सम॒ऽची॒नासः॑ । ऋभ॑वः । सम॒ । अ॒स्वर॑न् । रु॒द्राः । गृ॑णन्त॒ । पुर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

हे ᳚इन्द्र ᳚आयवः मनुष्याः स्तोतारः ᳚स्तोमेभिः स्तोत्रैस्त्वामभिषुवन्ति । किमर्थम् । ᳚पूर्व-
पीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय । सवनमुखे हि चमसगणैरिन्द्रस्यैव
सोमो हूयते । तथा ᳚समीचीनासः संगताः ᳚ऋभवः । प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
ऋभुर्विभ्वा वाज इत्येते च ᳚समस्वरन् त्वामेव सम्यगस्तुवन् । 'सृ शब्दोपतापयोः' । ᳚रुद्राः
रुद्रापुत्रा मरुतश्च ᳚पूर्व्यं पुरातनं वृद्धं त्वामेव ᳚गृणन्त अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधसमये 'प्रहर भगवो
जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृ॒धे वृ॑ण्यं शवो॒ मदे॑ सुतस्य॒ विष्ण॑वि ।

अ॒द्या तम॑स्य म॒हिमा॑नमा॒यवो॑ऽनु॒ षुव॑न्ति पुर्व॒था ॥ ८ ॥

अ॒स्य । इत् । इन्द्रः॑ । व॒वृ॒धे । वृ॑ण्यम् । शर्वः । मदे॑ । सुतस्य॑ । विष्ण॑वि ।

अ॒द्य । तम् । अ॒स्य । म॒हिमा॑नम् । आ॒यवः॑ । अनु॑ । स्तु॒वन्ति॒ । पुर्व॑था ॥ ८ ॥

᳚अस्येत् अस्यैव यजमानस्य ᳚वृण्यं वृषत्वं वीर्यं ᳚शवः बलं च ᳚इन्द्रः ᳚वावृधे वर्धयति ।
᳚सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन ᳚विष्णवि कृत्स्नदेहस्य व्यापके ᳚मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य
बलं वर्धयतीत्यर्थः । ᳚अद्य अस्मिन् काले ᳚अस्य इन्द्रस्य ᳚तम् उक्तगुणं ᳚महिमानं महत्त्वम् ᳚आयवः

मनुष्याः ऽअनु ऽष्टुवन्ति । आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । ऽपूर्वथा । पूर्वशब्दादिवार्ये ' प्रत्नपूर्व' इत्यादिना
 यावत्प्रत्ययः । यथा पूर्वस्मिन् कालेऽस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे ' तत्त्वा यामि ' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' तत्त्वा
 यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यं-
 दिनसवनेऽप्ययं प्रगाथस्तस्यैवानुरूपः । सूत्रितं च—' तत्त्वा यामि सुवीर्यमभि प्र वः सुराधसम् '
 (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ९ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ।

येन । यतिऽभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽतत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽत्वा त्वां ऽयामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । तथा
 ऽतत् ऽब्रह्म परिवृढमन्नं ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि । ऽधने ऽहिते
 अभीष्टे सति ऽयेन सुवीर्येण ऽयतिभ्यः कर्मसूपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशाद्धनमाहृत्य ऽभृगवे
 महर्षये प्रयच्छसि । यद्वा । कर्मसु नियता अङ्गिरसो यतयः । तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि । तादर्थ्यं
 चतुर्थी । ऽयेन च ब्रह्मणा ऽप्रस्कण्वं कण्वप्रभवं कण्वस्य पुत्रमृषिम् ऽआविथ ररक्षिथ । तदुभयं
 याचामीत्यन्वयः ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ १० ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समऽनशे । यम् । क्षोणीः । अनुऽचक्रदे ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽयेन आत्मीयेन^१ बलेन ऽसमुद्रम् अर्द्धि प्रति ऽमहीः महतीः ऽअपः उदकानि
 ऽअसृजः व्यसृजः । महान् समुद्रो यावद्विजलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः ।
 ऽते त्वदीयं ऽतत् ऽशवः बलं ऽवृष्णि वर्षकम् । अभीष्टफलदमित्यर्थः । ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसः
 ऽमहिमा ऽन संनशे न सम्यगापनीयः^२ । परैरप्रधृष्य इत्यर्थः । नशेः कृत्यार्थे केनप्रत्ययः । ऽयं महिमानं
 ऽक्षोणीः क्षोणी पृथिवी ऽअनुचक्रदे अनुगच्छति । क्रदिरत्र गत्यर्थः । यदधीना वर्तत इत्यर्थः ॥ ॥२६॥

शग्धि न इन्द्र यत्त्वा रयिं यामि सुवीर्यम् ।

शग्धि वाजाय प्रथमं सिंहासते शग्धि स्तोमाय पूर्य ॥ ११ ॥

शग्धि । नः । इन्द्र । यत् । त्वा । रयिम् । यामि । सुऽवीर्यम् ।

शग्धि । वाजाय । प्रथमम् । सिंहासते । शग्धि । स्तोमाय । पूर्य ॥ ११ ॥

१. ख-त३-न-भ-अस्मदीयेन । २. ख-सम्यग्भासनीयः; ज-त१-२-न-भ-सम्यग्वापनीयः; त३-
 श-सम्यग्वापनीयः ।

हे ^१इन्द्र ^२सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् । बहुवीर्यौ 'जीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
^३यत् ^४रयि धनं त्वां ^५यामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । ^६नः अस्मभ्यं तद्धनं ^७शग्धि
 देहि । शक्तिरत्र दानार्थः । तस्मात् लोटि हौ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'हुम्लभ्यः' इति हेर्धित्वम् ।
 तथा ^८सिपासते संभक्तुमिच्छते । सनतेः सनि 'मनीवन्तर्ध' इति विकल्पनादिङभावे 'जन-
 सनखनाम्' इत्यात्वम् । ^९वाजाय । वाज इत्यङ्गनाम । तेन च तद्वाह्येक्ष्यते । हविष्मते यज-
 मानाय ^{१०}प्रथमं सर्वेभ्यः पूर्वमेव ^{११}शग्धि धनं प्रयच्छ । यद्वा वाजायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी । कर्मभिरुवां
 संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्त्रं शग्धि देहि । पश्चात् ^{१२}स्तोमाय स्तोत्रे हे ^{१३}पूर्व्यं
 पूर्वस्मिन् काले भव चिरन्तनेन्द्र ^{१४}शग्धि देहि । स्तौतेः कर्तरि 'अर्तिस्तुसु' इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥

शग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ धियं इन्द्र सिपासतः ।

शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

शग्धि । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविथ । धियः । इन्द्र । सिपासतः ।

शग्धि । यथा । रुशमम् । श्यावकम् । कृपम् । इन्द्र । प्र । आवः । स्वः । ऽनरम् ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२धियः कर्माणि स्तोत्राणि वा ^३सिपासतः संभक्तवतः ^४नः अस्माकं संबन्धिनः
^५अस्य यजमानस्य तद्धनं ^६शग्धि प्रदेहि यद्ध येन खलु धनेन ^७पौरम् । पुरुर्नाम राजा । तस्य
 पुत्रम् ^८आविथ ररक्षिथ । अपि च हे ^९इन्द्र ^{१०}रुशमं ^{११}श्यावकं ^{१२}कृपं चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् यथा
 येन प्रकारेण ^{१३}प्रावः प्रारक्षः तथा ^{१४}स्वर्णरं सर्वस्य हविषो नेतारं प्रापयितारम् । यद्वा । स्वः स्वर्गं प्रति
 नेतव्यमिमं यजमानं ^{१५}शग्धि शक्तं कुरु । धनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथा शक्तो भवति तथा
 कुर्वित्यर्थः । इन्द्र इत्यामन्त्रितस्य पादादित्वेनाष्टमिकन्निष्ठाभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'कन्नव्यः' इति कद्वत्प्रगाथः । सूत्रितं च—
 'कन्नव्यो अतसीनां कद् न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु
 द्वितीयादिष्वहःसु तस्मिञ्छस्त्रे तस्यैवायं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽ-
 हरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गुणन्तं आनशुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्त्यः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गुणन्तः । आनशुः ॥ १३ ॥

^१अतसीनाम् अतन्तीनां मततगामिनीनां स्तुतीनां ^२तुरः प्रेरयिता ^३मर्त्यः मरणधर्मा ^४नव्यः
 अभिनव इदानीन्तनः ^५कत् को नाम स्तोता ^६गृणीत इन्द्रं स्तुयात् । अल्पप्रज्ञैरिदानीन्तनैरिन्द्रः स्तोतुं
 न शक्यत इत्यर्थः । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ^७नु पुरा पूर्व-
 स्मिन्नपि काले विद्यमानाः ^८स्वः सर्वे ^९गुणन्तः स्तोतारः । यद्वा । स्वः सुष्ठुरणीयं प्राप्तव्यमिन्द्रं गुणन्तः
 स्तुवन्तो जनाः । ^{१०}इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रस्यैवासाधारणम् । ^{११}अस्य इन्द्रस्य ^{१२}महि-
 मानं महत्त्वं ^{१३}नहि ^{१४}आनशुः न खलु प्राप्नुवन् । अभोतेर्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'अत आदेः'
 इत्यभ्यासस्यात्वम् । 'अभोतेश्च' इति नुट् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

कदु स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवं मधवभिन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवम् । मधुवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊँ इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१स्तुवन्तः स्तोत्रं कुर्वन्तः ^२कदु के खलु जनाः ^३देवता । ‘देवात्तल्’ इति स्वार्थिक-
स्तत्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रथमा । देवं त्वामुद्दिश्य ^४ऋतयन्त ऋतं यज्मैच्छन् । त्वदीययागेच्छापि
दुर्लभा दूरे त्वद्यागकथा । ^५ऋषिः द्रष्टा ^६विप्रः मेधावी ^७कः स्तोता ^८ओहते वहति । त्वां स्तुतीः
प्रापयति । न कश्चिदपि त्वां स्तोतुं शक्नोतीत्यर्थः । यत एवमतः कारणात् हे ^९मधवन् धनवन् ^{१०}इन्द्र
अनुग्रहीत्रा त्वयैवागन्तव्यम् । स त्वं ^{११}कदा कस्मिन् काले ^{१२}सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य
^{१३}हवम् आह्वानं प्रति ^{१४}आ ^{१५}गमः आगच्छः । ^{१६}कदु कदा च कस्मिंश्च काले ^{१७}स्तुवतः केवलं स्तोत्रं
कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानमा ^{१८}गमः अभ्यगच्छः ^{१९}सुन्वतः स्तुवतः इत्युभयत्र ‘शतुरनुमः’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गमेर्लुङि लृट्स्वात् च्लेरडादेशः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे ‘उदु त्ये’ इति प्रगाथोऽनुरूपानन्तरं^१ शंसनीयः ।
सूत्रितं च—‘उदु त्ये मधुमत्तमा इन्द्रः पूर्भित्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिके
माध्यंदिनसवने तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘उदु त्ये मधुमत्तमा-
स्त्वभिन्द्र प्रतूर्तिषु’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिरः स्तोमास ईरते ।

सत्राजितौ धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथाइव ॥ १५ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ।

सत्राजितः । धनसाः । अक्षितऽऊतयः । वाजयन्तः । रथाऽइव ॥ १५ ॥

^१त्ये ते प्रसिद्धाः ^२मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः ^३गिरः अप्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः ^४स्तोमासः
प्रगीतानि बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च ^५उत् ^६ईरते । हे इन्द्र त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति । ऊर्ध्वं
प्रसरन्ति । ‘ईर गतौ’ । आदादिकः^७ । तत्र दृष्टान्तः । ^८सत्राजितः सहैव^९ शत्रून् जयन्तः अत एव
^{१०}धनसाः धनानि संभजन्तः । ‘वन षण संभक्तौ’ । ‘जनसनखनक्रमगमो विट्’ । ‘विड्नोरनुना-
मिकस्यात्’ इत्यात्वम् । ^{११}अक्षितोतयः । अक्षिताः क्षयरहिता ऊतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः । क्षियो
भावे निष्ठा । ‘निष्ठायामण्यर्थे’ इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव ‘क्षियो दीर्घात्’ इति
निष्ठानत्वाभावश्च । ^{१२}वाजयन्तः वाजमन्त्रमिच्छन्तः । क्यचि ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इतीत्वदीर्घयोः
प्रतिषेधः । एवंगुणविशिष्टाः ^{१३}रथाइव । ते यथा विविधमितस्तत उत्तिष्ठन्ति तद्बहुदीरत इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

कण्वाइव भृगवः सूर्याइव विश्वमिद्धीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोमैर्भिर्मह्यन्त आयवः प्रियमैधासो अस्वरन् ॥ १६ ॥

१. ख-न-भ-देवतामु° । २. झ-°माह्वानं प्रत्या । ३. ज-प्रत्यगच्छः; श-अत्यगच्छः ।
४. ख-प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपानन्तरं । ५. ख-झ-न-भ-श-अदादिकः । ६. ख-त-३-न-भ-सदैव ।

कण्वाऽइव । भृगवः । सूर्याऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।

इन्द्रम् । स्तोमेभिः । मह्यन्तः । आयवः । प्रियमैधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

१ कण्वाइव कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषय इव स्तुवन्तः १ भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः १ धीतम् आध्यातं १ विश्वमित् व्याप्तं तमेवेन्द्रम् १ आनशुः व्यापुः । १ सूर्याइव । यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्व्याप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च १ प्रियमेधासः प्रियप्रज्ञा एतत्संज्ञा वा १ आयवः मनुष्यास्तमेव १ इन्द्रं १ मह्यन्तः पूजयन्तः १ स्तोमेभिः स्तोत्रैः १ अस्वरन् अस्तुवन् । ' स्तृ शब्दोपतापयोः ' । भौवादिकः ॥

युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम् हरीं इन्द्र परावर्तः ।

अर्वाचीनो मघवन्त्सोमपीतय उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥ १७ ॥

युक्ष्वा । हि । वृत्रहन्ऽतम् । हरी इति । इन्द्र । पराऽवर्तः ।

अर्वाचीनः । मघऽवन् । सोमऽपीतये । उग्रः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ १७ ॥

हे १ वृत्रहन्तम् । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तम् । यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः । ' अनो नुट् ' इति तमपो नुट् । हे तादृश १ इन्द्र १ हरी त्वदीयावश्चौ १ युक्ष्वा । हिरवधारणे । आत्मीये रथे योजयैव । हे १ मघवन् धनवन् १ उग्रः उद्गूर्णस्त्वं १ सोमपीतये सोमपानार्थम् । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । १ अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः १ ऋष्वेभिः ऋष्वैः दर्शनीयैर्मन्त्रिभिः सार्धं १ परावर्तः । दूरनामैतत् । दूरे वर्तमानाद्युलोकात् १ आ १ गहि आगच्छ । गमेल्लोटः सेहिः । छान्दसः शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यनुनासिकलोपः । तस्य ' असिद्धवदत्रा भात् ' इत्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥

३

इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया विप्रासो मेघसातये ।

स त्वं नो मघवन्निन्द्र गिर्वणो वेनो न शृणुधी हवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रासः । मेघऽसातये ।

मः । त्वम् । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

१ कारवः कर्मणां कर्तारः १ विप्रासः मेघाचिनः १ इमे १ हि इमे खलु यजमानाः १ धिया स्तुत्या हे इन्द्र १ ते त्वां १ वावशुः पुनरस्तुवन् । ' वाश्च शब्दे ' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्रूपमेतत् । यद्वा वावशुः पुनःपुनरकामयन्त । ' वश कान्तौ ' । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि ' सिजभ्यस्त ' इति श्लेजुस् । बाहुलकोऽडभावः । लिटि वा तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । किमर्थम् । १ मेघसातये मेघस्य यागस्य संभजनार्थम् । सनतेः क्तिनि ' जनसनस्त्वनाम् ' इत्यात्वम् । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे १ मघवन् धनवन् १ गिर्वणः गीभिर्वननीय १ नः अस्माकं १ हवं स्तोत्रं सर्वपूर्वोक्तगुणस्त्वं १ शृणुधि शृणु । बुध्यस्व । १ वेनो १ न । वेनतिः कान्तिकर्मा । यथा कान्तो जाताभिलापः पुरुषः कामयितव्यमैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । ' शृणुणुपृकृवृभ्यः ' इति हेधित्वम् । ' अन्येषामपि ' इति साहित्यिको दीर्घः ॥

निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं धनुभ्यो अस्फुरः ।

निरबुदस्य मृगस्य मायिनो निः पर्वतस्य गा आजः ॥ १९ ॥

निः । इन्द्र । बृहतीभ्यः । वृत्रम् । धनुऽभ्यः । अस्फुरः ।

निः । अर्बुदस्य । मृगयस्य । मायिनः । निः । पर्वतस्य । गाः । आजः ॥ १९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृत्रम् आवरकमसुरं ^३बृहतीभ्यः महद्भ्यः । लिङ्गव्यत्ययः । ^४धनुभ्यः धनुर्भ्यः कोद-
ण्डेभ्यः । छान्दसो रेफलोपः । हेतौ पञ्चमी । महद्भिर्धनुर्भिर्हेतुभिः ^५निः ^६अस्फुरः । स्फुरतिर्वधकर्मा ।
निरवधीः । निःशेषेण हतवानसि । यद्वा । वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः । धन्वन्ति गच्छन्तीति धनव
आपः । महतीभ्योऽद्भ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृशीनामपां लाभार्थं निरवधीः । अपि च ^७मायिनः
मायाविनः ^८अर्बुदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य ^९मृगयस्य एतत्संज्ञकस्य च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी ।
इमावप्यसुरौ ^{१०}निः अस्फुरः निःशेषेणावधीः । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् ' ब्रीह्यादिभ्यश्च ' इति
मत्यर्थीयो विनिः । तथा ^{११}पर्वतस्य बलनाम्नासुरेण ^{१२}गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनीः
^{१३}गाः बलेनापहृताः ^{१४}निः ^{१५}आजः निरगमयः । ' अज गतिक्षेपणयोः ' ॥

निरग्रयो रुरुचुर्निरु सूर्यो निः सोम इन्द्रियो रसः ।

निरन्तरिक्षादधमो महामहिं कृपे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ २० ॥

निः । अग्रयः । रुरुचुः । निः । ऊँ इति । सूर्यः । निः । सोमः । इन्द्रियः । रसः ।

निः । अन्तरिक्षात् । अधमः । महाम् । अहिम् । कृपे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ^२महां महान्तं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकम् ^३अहिम् आहननशीलं वृत्रं यदा त्वम्
^४अन्तरिक्षात् आकाशात् ^५निः ^६अधमः निरगमयः । धमतिर्गतिकर्मा । ^७तत् तदानीं ^८पौंस्यं
वृत्रहननहेतुभूतं ^९बलं ^{१०}कृपे कुरुपे पुरस्कुरुपे । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ^{११}अग्रयः च त्रिस्थान-
गताः ^{१२}निः ^{१३}रुरुचुः निःशेषेण दिदीपिरे । ^{१४}सूर्यः प्रेरक आदित्योऽपि निःशेषेण दिदीपे । ^{१५}इन्द्रियः
इन्द्रेण सेव्यः ^{१६}रसः रसात्मकोऽमृतमयः ^{१७}सोमः च निःशेषेण दिदीपे । अद्यादयः सर्वे पूर्वं
वृत्रेणावृतत्वाभिप्रभाः सन्त इदानीं तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्राकाशिषतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।

विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपैव दिवि धार्वमानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे । दुः । इन्द्रः । मरुतः । पाकऽस्थामा । कौरयाणः ।

विश्वेषाम् । त्मना । शोभिष्ठम् । उपैऽइव । दिवि । धार्वमानम् ॥ २१ ॥

इदमादिकेन चतुर्कचेन कुरयाणपुत्रात् पाकस्थामान्मो राज्ञो दानं लब्ध्वा ^१मेध्यातिथिस्तदीयं
दानं स्तौति । ^२यं यादृशं धनसंघं ^३मे मह्यम् ^४इन्द्रः ^५मरुतः च ^६दुः दत्तवन्तः तादृशमेव धनसमूहं
^७कौरयाणः । शत्रून् प्रति युद्धाभिमुख्येन कृतं दानं हस्त्यश्वादिकं येनासौ कुरयाणः । तस्य पुत्रः
कौरयाणः । ^८पाकस्थामा । तिष्ठत्यनेनेति स्थाय बलम् । परिपक्वबलः । एतत्संज्ञो राजा मह्यं प्रादात् ।
ददातेर्लुङि ' गातिस्थ ' इति सिचो लुक् । अडभावः छान्दसः । कीदृशं धनसंघम् । ^९विश्वेषां
सर्वेषां धनानां मध्ये ^{१०}त्मना आत्मना स्वत एव ^{११}शोभिष्ठम् अतिशयेन शोभावन्तम् । ' मन्त्रेष्वाख्यादेः ' ^{१२}
इत्यात्मन आकारलोपः । शोभावच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् । ' विन्मतोर्लुङ् ' । ' यस्य ' इति लोपः ।

१. ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-श-बलनात्रा* । २. ज-त३-वृत्रहननाय हेतुभूतं । ३. ख-झ-न-भ-श-लब्धा ।

अतिशयेन शोभावत्वे दृष्टान्तः । ऽदिवि आकाशे ऽउपेव ऽधावमानं प्रभाभिरुपेतं शीघ्रगामिनं
सूर्यमिव । शोभावत्तममित्यर्थः ॥

रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यप्राम् । अदाद्रायो विबोधनम् ॥ २२ ॥
रोहितम् । मे । पाकऽस्थामा । सुऽधुरम् । कक्ष्यऽप्राम् । अदात् । रायः । विऽबोधनम् ॥ २२ ॥

५पाकस्थामा राजा ५रोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा ५मे मह्यम् ५अदात् दत्तवान् । कीदृशम् ।
५सुधुरं शोभनधुरं शोभनवहनप्रदेशम् । ' ऋक्पूर्वभूः ' (पा. सू. ५. ४. ७४) इत्यकारः समा-
सान्तः । ' ऋवाद्यश्च ' इति बहुव्रीह्याबुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ५कक्ष्यप्राम् । कक्ष्या कक्षयोः बाहुमूलयोः
बध्यमाना रज्जुः । तस्याः प्रातारं पूरयितारम् । पीवरमित्यर्थः । ' प्रा पूरणे ' । ५रायः भनस्य ५विबोधनं
विशेषण बोधकम् । बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

यस्मा अन्ये दश प्रति धुरं वहन्ति वह्नयः । अस्तं वयो न तुष्ट्यम् ॥ २३ ॥
यस्मै । अन्ये । दश । प्रति । धुरम् । वहन्ति । वह्नयः । अस्तम् । वयः । न । तुष्ट्यम् ॥ २३ ॥

पूर्वोक्त एवाश्वो विशेष्यते । ५यस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यस्याश्वस्य वृषभस्य वा ५धुरं वोढव्यं
युगधुरम् ५अन्ये प्रकृतादस्माद्विलक्षणा दशसंख्याकाः ५वह्नयः वोढारोऽश्वा बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः
मन्तो मां वोढुं ५वहन्ति विभ्रति । बहूनामेकत्रवहने दृष्टान्तः । ५अस्तम् । अस्यते क्षिप्यते तस्मिन्
पदार्थजातमित्यस्तं गृहम् । प्रति ५वयो ५न गन्तारोऽश्वा यथा ५तुष्ट्यं तुप्रपुत्रं भुज्यं समुद्रतीराद-
वहन् तद्वत् । तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्यामृच्यन्वयः । भुज्योर्वहनं च ' नासत्या भुज्युमहथुः '
(ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादाववगन्तव्यम् । यद्वा यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी । यं रथमन्ये दशसंख्याका
वह्नयो वोढारोऽश्वा धुरं वहनप्रदेशं प्रति गताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः ॥

आत्मा पितुस्तनूर्वास ओजोदा अभ्यञ्जनम् ।

तुरीयमिद्रोहितस्य पाकस्थामानं भोजं दातारमब्रवम् ॥ २४ ॥

आत्मा । पितुः । तनूः । वासः । ओजऽदाः । अभिऽअञ्जनम् ।

तुरीयम् । इत् । रोहितस्य । पाकऽस्थामानम् । भोजम् । दातारम् । अब्रवम् ॥ २४ ॥

अयं पाकस्थामा ५आत्मा स्वयं ५पितुः जनकस्य ५तनूः तनयः । पिता यथा सन्मार्गवर्तितया
प्रशस्त एवमयमपीत्यर्थः । तथा ५वासः वासयिता निवासयिता । वासयतेरौणादिकोऽसुन् । ५अभ्यञ्जनम्
अभिव्यक्तं यथा भवति तथा ५ओजोदाः ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा । यद्वा । आत्मा सतत-
गामी । पितुरित्यञ्जनात् । व्याप्तमश्वं येन दत्तम् । तनूर्विस्तृतं वासो वस्त्रमभ्यञ्जनमभ्यञ्जनसाधनं
घृततैलादिकं च येन दत्तम् । यश्चोजोदा बलस्य दाता । तं ५पाकस्थामानं ५तुरीयं स्वकीयप्रपितामहापे-
क्षया चतुर्थं यद्वा तुरीयं शत्रूणां त्वर्कं हिंसितारं ५भोजं शत्रूणां भोजयितारं ५रोहितस्य लोहितवर्णस्य
पूर्वोक्तस्याश्वस्य ५दातारम् एवंगुणकं पाकस्थामानम् ५अब्रवम् । उक्तेन प्रकारेणास्तौषम् । ५इत् इति
पूरकः ॥ ॥ २५ ॥

' यदिन्द्र ' इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेरार्षम् । ' वृक्षाश्विन्मे ' इत्येषा
पुरडणिक् शिष्टास्त्वयुजो बृहत्या युजः मतोबृहस्पः । ' स्थूरं राधः ' इत्यादिभिस्तिसृभिः कुरु-
दानस्य स्तुयमानत्वात्तास्तदेवताकाः । तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा

१. ख-पार्श्वयोः । २. त३-अवबोधकः; श-बाधकः ।

शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र सैका देवातिथिस्तृचोऽन्यः पुरउणिगन्तः कुरुङ्गस्य दान-
स्तुतिस्तत्पूर्वाश्रतः पौण्यो वा’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावाद्याश्रतुर्दशचः
शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके—‘यदिन्द्र प्रागपागुदगिति चतुर्दश’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ।
चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—
‘यदिन्द्र प्रागपागुदग्यथा गौरो अपा कृतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा ह्यसे नृभिः ।

सिमां पुरु नृषूतो अस्यानवेऽसिं प्रशर्धं तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । ह्यसे । नृभिः ।

सिमं । पुरु । नृऽसूतः । असिं । आनवे । असिं । प्रऽशर्धं । तुर्वशे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि वर्तमानैः । सप्तम्यन्ताद्विच्छन्दाद्विहितस्यास्तातेः
‘अञ्जेलुक्’ (पा. सू. ५. ३. ३०) इति लुक् । अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः । यदि वा उदक्
उदीच्यां दिशि वर्तमानैः । यत् वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः । ‘न्यधी च’ इति नेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘उदात्तस्वरितयोर्णः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः नृभिः स्तोतृ-
भिस्त्वं ह्यसे स्वस्वकार्याय आहूयसे हे सिम श्रेष्ठेन्द्र । ‘सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते’ इति वाजस-
नेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराहूयसे तथापि आनवे । अनुनाम राजा । तस्य पुत्रे राजर्षौ । पुरु
बहुलं नृषूतः नृभिस्तदीयैः स्तोतृभिः प्रेरितः असि भवसि । राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेर-
यन्तीत्यर्थः । ‘पू प्रेरणे’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपि च हे प्रशर्धं प्रकर्षणं शर्धयितरभिभवितरिन्द्र तुर्वशे एतत्संज्ञे च राजनि नृषूतः असि नृभिः
प्रेरितो भवसि ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।

कण्वासस्त्वा ब्रह्मभिः स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।

कण्वासः । त्वा । ब्रह्मऽभिः । स्तोमऽवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

यद्वा यद्यपि रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे माद्यसि तथापि
स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वीढारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः ब्रह्मभिः परिवृदैर्मन्त्रैर्ह-
विर्भिर्वा हे इन्द्र त्वाम् आ यच्छन्ति आगमयन्ति । यद्वा । द्वितीयार्थे तृतीया । ब्रह्मभिर्ब्रह्माणि
हवींष्याभिमुख्येन प्रयच्छन्ति ददति । ‘दाण् दाने’ । ‘पाद्या’ इत्यादिना यच्छादेशः । अतस्त्वम्
आ गहि शीघ्रमागच्छ । गमेलोऽदि छान्दसः शपो लुक् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘यथा’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—
‘यथा गौरो अपा कृतमित्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्तेत्यवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥ ३ ॥

यथा । गौरः । अपा । कृतम् । तृष्यन् । एति । अव । इरिणम् ।

आऽपित्वे । नः । प्रऽपित्वे । तृष्यम् । आ । गृहि । कण्वेषु । सु । सचा । पिब ॥ ३ ॥

गौरः गौरमृगः । तृष्यन् पिपासन् । अपा अद्भिरुदकैः । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'ऊषिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृतं संपूर्णं कृतम् । इरिणं निस्तृणं तटाकदेशं । यथा येन प्रकारेण । अव । एति अवगच्छति । अवशब्दोऽभिज्ञादस्यार्थः । अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा । आपित्वे बन्धुत्वे । प्रपित्वे । प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् । तृष्यम् । क्षिप्रनामैतत् । शीघ्रम् । आ । गृहि आगच्छ । आगत्य च । कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु । सचा सहैक्यत्वेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं । सु सुष्ठु । पिब ॥

मन्दन्तु त्वा मधवन्निन्द्रेन्दवो राधोदेयाय सुन्वते ।

आमुष्या सोममपिबश्चमू सुतं ज्येष्ठं तदधिषे सहः ॥ ४ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मधऽवन् । इन्द्र । इन्द्रवः । राधः । देयाय । सुन्वते ।

आऽमुष्य । सोमम् । अपिबः । चमू इति । सुतम् । ज्येष्ठम् । तत् । दधिषे । सहः ॥ ४ ॥

हे मधवन् धनवन् । इन्द्र । इन्द्रवः क्लेदनाः सोमास्त्वा । मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । मदे-
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किमर्थम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय । राधोदेयाय राधसो
धनस्य दानार्थम् । ददातेः 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईधति' इतीकारः । 'यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'शतुरनुमः' इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपि
च त्वं सोमम् । आमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादपहृत्य । अपिबः पीतवानसि । 'स यज-
वेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति श्रुतेः । कीदृशं सोमम् । चमू
चम्बोरधिषवणफलकयोः । सुतम् अभिषुतम् । चमू चमूभ्यां चमसाभ्यां होतृमैत्रावरुणस्य च
संबन्धिभ्यां संस्कृताभिर्वसतीवरीभिः सुतमभिषुतम् । यस्मादेवं । तत् तस्मात् कारणात् । ज्येष्ठं
प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा । सहः बलं । दधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि । अतो मदीया अपि सोमास्त्वा
मादयन्त्विति प्रार्थ्यते ॥

प्र चक्रे सहसा सहो बभञ्ज मन्युमोजसा ।

विश्वे त इन्द्र पृतनायवो यहो नि वृक्षाइव येमिरे ॥ ५ ॥

प्र । चक्रे । सहसा । सहः । बभञ्ज । मन्युम् । ओजसा ।

विश्वे । ते । इन्द्र । पृतनाऽयवः । यहो इति । नि । वृक्षाऽइव । येमिरे ॥ ५ ॥

स इन्द्रः । सहसा आत्मीयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा । सहः शत्रूणामभिभवनं । प्र । चक्रे प्रकर्षेण
कृतवान् । तथा । ओजसा बलेन । मन्युं परकीयं क्रोधं । बभञ्ज भगवान् । उत्तरोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः ।
हे । यहो । महन्नामैतत् । हे महन् । इन्द्र । विश्वे सर्वे । पृतनायवः युद्धकामाः शत्रवः । ते त्वया
वृक्षाइव महीरुहा इव । नि । येमिरे नियता आसन् । यथा वृक्षा निश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निश्चालाः
अभूवन्तित्यर्थः ॥ ३० ॥

सहस्रेणैव सचते यवीयुधा यस्त आनल्लपस्तुतिम् ।

पुत्रं प्रावर्गं कृणुते सुवीर्यं दाश्रोति नमोऽक्तिभिः ॥ ६ ॥

१. ख-स-न-भ- 'प्रपित्वे' नास्ति । २. ख-स-त-३-न-भ-मदेव्य* । ३. त-इत्याद्युदात्तत्वात् ।

सहस्रेणऽश्व । सचते । यविऽयुधा । यः । ते । आनट् । उपऽस्तुतिम् ।
पुत्रम् । प्रावर्गम् । कृणुते । सुऽवीर्ये । दाश्रोति । नमउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वते तव उपस्तुतिं स्तोत्रं वयः पुरुषः आनट् प्राप्नोति त्वां प्रापयति । अभीते-
लंछि इत्यथ्येन परस्मैपदम् । - - - वसचते समवैति । 'वच समवाये' । सहस्रेणेव यथा सहस्र-
संख्येन बलेन तथेत्यर्थः । यश्च यजमानः नमउक्तिभिः नमस्कारवचनैः स्तोत्रैः सार्धं दाश्रोति
हवींषि तुभ्यं ददाति । 'दाश्र दाने' । स यजमानः सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्ते संग्रामे प्रावर्गं
प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारं पुत्रं कृणुते करोति उत्पादयति । त्वत्प्रसादाल्लभत इत्यर्थः । प्रपूर्वा-
दृजेः 'कृत्यद्युटो बहुलम्' इति कर्तरि घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' (पा. सू. ६. ३. १२२)
इति दीर्घः । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवीर्यं इत्येतत् पुत्रस्य विशेषणम् । द्वितीयार्थे
सप्तमी । शोभनवीर्यं पुत्रम् । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा भेम मा श्रमिष्मोग्रस्य सख्ये तव ।

महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ ७ ॥

मा । भेम । मा । श्रमिष्म । उग्रस्य । सख्ये । तव ।

महत् । ते । वृष्णः । अभिऽचक्ष्यम् । कृतम् । पश्येम । तुर्वशम् । यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र उग्रस्य उद्गूर्णबलस्य तव सख्ये सखित्वे सति वयं मा भेम मा श्रमिष्म ।
कुतश्चिदपि शत्रोर्भीता मा भूम । मा श्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम । वृष्णः कामानां
वर्षितुः वते तव संबन्धि ममहत् प्रभूतं कृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म अभिचक्ष्यम् अभितः ख्याप-
नीयं स्तोत्रव्यम् । अतो महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः । तत्
कथमवगम्यत इति चेदुच्यते । तुर्वशम् एतत्संज्ञं राजर्षि वयदुम् एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात् सुखेन
जीवन्तौ पश्येम दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत
इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य रोषति ।

मध्वा संपृक्ताः सारधेण धेनवस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनु । स्फिग्यम् । ववसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति ।

मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । सारधेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः सव्यां दक्षिणेतरां स्फिग्यं कटिप्रदेशम् अनु । तृतीयार्थेऽनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव ववसे वस्ते । सर्वभूतजातमाच्छादयति ।
स्वयं कृत्स्नं जगदतीत्य वर्तत इत्यर्थः । निगमान्तरं च भवति—'यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः'
(क. सं. ३. ३२. ११) इति । अपि च दानः अवखण्डयिता । 'दाने अवखण्डने' । पचाद्यच् ।
स च अस्य इममिन्द्रं न रोषति न हिनस्ति । 'रिषे रुषे हिंसायाम्' । इन्द्रं हिंसितुं शक्तः
कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । दानो हविषां दाता यजमानश्चास्येन्द्रस्य न रोषति रोषं न जनयति ।
सर्वदा हविर्भिः परिचरतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । सारधेण । सरधा मधुमक्षिका ।

तत्संबन्धिना 'मध्वा मधुना । लुप्तोपममेतत् । मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण 'संपृक्ताः संस्पृष्टाः संस्कृताः 'धेनवः धेनुवत् प्रीतिजनका अस्मदीयाः सोमाः । यद्वा । धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः । प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा । 'धेद् पाने' । 'धेट इच्च' इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । तत्संनिधौगेन इकारान्तादेशश्च । पातव्याः सोमा इत्यर्थः । यत एवमतः कारणात् हे इन्द्र 'तूथं क्षिप्रम् 'एहि अस्मत्समीपमागच्छ । आगत्य च 'द्रव । सोमा यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने हूयन्ते' तं देशं शीघ्रं गच्छ । 'द्रु गतौ' इति धातुः । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति साहितिको दीर्घः । तदनन्तरमध्वर्युणा दत्तं सोमं 'पिब । तेन सोमेन सम्यक् स्वोदरं पूरयेत्यर्थः ॥

अश्वी रथी सुरूप इन्द्रोमाँ इदिन्द्र ते सखा ।

श्वात्रभाजा वयसा सचते सदा चन्द्रो याति सभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा ।

श्वात्रभाजा । वयसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सभाम् । उप ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्र 'ते तव 'सखा मित्रभूतः पुरुषोऽभ्यादिगुणविशिष्ट एव भवति । इच्छद्दः प्रत्येक-मभिसंबध्यते । 'अश्वी इत् बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति । न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । 'रथी रथवानेव स भवति । 'सुरूप इत् शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । 'गोमाँ इत् बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति । न कदाचिदेतैर्वियुज्यते इत्यर्थः । अपि च 'श्वात्रभाजा । 'श्वात्रम्' इति धननाम । आशु अतनीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं संभजता ईदग्धनसंयुक्तेन 'वयसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन स सर्वदा 'सचते समवैति । संगच्छते । 'पच समवाये' । अत एव 'चन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन् 'समां जनसंसदम् 'उप 'याति उपगच्छति ॥

ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि पिब सोमं वशाँ अनु ।

निमेघमानो मघवन्दिवेदिव ओजिष्ठं दधिषे सहः ॥ १० ॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अवऽपानम् । आ । गहि । पिब । सोमम् । वशाँ । अनु ।

निऽमेघमानः । मघऽवन् । दिवेऽदिवे । ओजिष्ठम् । दधिषे । सहः ॥ १० ॥

हे इन्द्र 'ऋश्यो 'न ऋश्यान्थो मृग इव 'तृष्यन् पिपासंस्वम् 'अवपानम् अवनीतं ग्रहचम-सादिषु पात्रेष्वानीतं पातव्यं सोमम् 'आ 'गहि अभिगच्छ । गत्वा च तमस्मदीयं 'सोमं 'वशाँ 'अनु अनुकामं यथाकामं 'पिब । यावता पीतेन पर्यासिर्जायते तावता सोमेन स्वोदरं पूरयेत्यर्थः । अत एव सोमपानात् प्राप्तबलस्त्वं 'दिवेदिवे प्रतिदिवसं 'निमेघमानः न्यञ्च्यवाङ्मुखानि वृष्टयुदकानि सिञ्चन् हे 'मघवन् इन्द्र 'ओजिष्ठम् ओजस्वितममुद्रूर्णतमं 'सहः बलं 'दधिषे धारयसि । ओजस्वि-शब्दादिष्ठनि 'विन्मतो लुक्' इति विनो लुक् । 'देः' इति टिलोपः ॥ ३१ ॥

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ११ ॥

अध्वर्यो इति । द्रवय । त्वम् । सोमम् । इन्द्रः । पिपासति ।

उप । नूनम् । युयुजे । वृषणा । हरी इति । आ । च । जगाम । वृत्रहा ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यो अध्वरस्य नेतः ऽत्वं ऽसोमं ऽद्रावथ । उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशीलं कुरु । अभिषुण्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् । ऽइन्द्रः ऽपिपासति इमं सोमं पातु-
मिच्छति । त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत् तत्राह । ऽवृषणा वर्षितारौ युवानौ वा ऽहरी अश्वौ ऽनूनम् अथ
ऽयुयुजे । उपगम्य सारथिर्योजितवान् रथे । ऽवृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः ऽच ऽआ ऽजगाम आगतवान् ॥

स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनो यत्रा सोमस्य तृप्सि ।

इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितं तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

स्वयम् । चित् । सः । मन्यते । दाशुरिः । जनः । यत्र । सोमस्य । तृप्सि ।

इदम् । ते । अन्नम् । युज्यम् । समुक्षितम् । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

ऽदाशुरिः दाश्वान् । दाश्वतेरौणादिक उरिन् । हविषां दाता ऽसः यजमानलक्षणो ऽजनः ऽस्वयं
ऽचित् स्वयमेव आत्मनैव ऽमन्यते सर्वं जानाति । परायत्तप्रज्ञो न भवतीत्यर्थः । ऽयत्र यस्मिन्
जने ऽसोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं ऽतृप्सि तृप्सि । ' तृप तृप् तृप्नौ ' । तौदादिकः । ' शे तृप्सा-
दीनाम् ' (पा. सू. ७. १. ५९.१) इति नुम् । ऽते त्वदीयं ऽयुज्यं योग्यम् ऽइदम् अस्मदीयं
सोमलक्षणम् ऽअन्नं ऽसमुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वासिक्तम् । ' उक्ष सेचने ' । कर्मणि निष्ठा । ' गति-
रन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतस्तं तादृशं सोमम् ऽएहि अभिगच्छ । ऽप्र ऽद्रव शीघ्रं
प्राप्नुहि । तदनन्तरं ऽपिब पानं कुरु ॥

रथेष्ठायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन ।

अधि ब्रध्नस्याद्रयो वि चक्षते सुन्वन्तो दाश्वध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेऽस्थाय । अध्वर्यवः । सोमम् । इन्द्राय । सोतन ।

अधि । ब्रध्नस्य । अद्रयः । वि । चक्षते । सुन्वन्तः । दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

ऽरथेष्ठाया । रथे तिष्ठतीति रथेष्ठः । ' सुपि स्थः ' इति कप्रत्ययः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् '
इति सप्तम्या अलुक् । एवंलक्षणाया ऽइन्द्राय हे ऽअध्वर्यवः ऽसोमं ऽसोतन अभिषुणुत । ' पुञ्
अभिषवे ' । ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनबादेशः । ऽब्रध्नस्य बुध्नस्य मूलस्याभिपवार्थं चर्मणि
स्थापितस्योपराख्यस्य विस्तृतस्याश्मनः ऽअधि उपरि ऽअद्रयः अन्ये प्रावाणश्चतसृषु दिक्षु वर्तमानाः
ऽदाश्वध्वरं दाशोर्दातुर्यजमानस्य अध्वरो यागो येन' निष्पद्यते तादृशं सोमं ऽसुन्वन्तः ऋत्विङ्गिरपेक्षं
स्वयमेवाभिषुण्वन्तः ऽवि ऽचक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते । सोमाभिषवेऽतिशयेनानुकूला वर्तन्त इत्यर्थः ।
अथवाद्रयस्तैरिन्द्रभिर्हे अध्वर्यवः सोममभिषुणुतेति योज्यम् ॥

उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी इन्द्रमपसु वक्षतः ।

अर्वाश्च त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुष ॥ १४ ॥

उप । ब्रध्नम् । वावाता । वृषणा । हरी इति । इन्द्रम् । अपऽसु । वक्षतः ।

अर्वाश्चम् । त्वा । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ॥ १४ ॥

वध्नम् अन्तरिक्षं वावाता' संभक्तवन्तौ । वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनमिदं भाव आत्वं धातुस्वरश्च । 'अन्वेषामपि दृश्यते' इति सांहितिकोऽभ्यासदीर्घः । यद्वा । वावाता पुनः पुनर्गच्छन्तौ । 'वा गतिगन्धनयोः' । अस्माद्यङ्लुगन्तात् कर्तरि निष्ठा । वृषणा वृषणौ सेक्तारौ वृहरी हरण-शीलावधौ उक्तगुणौ^१ सन्तौ अपसु अस्मदीयेषु कर्मसु । अपस्वाब्दः सकारान्तः कर्मवचनः । 'पीवोपवसनानां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इतीह सकारो लुप्यते । तत्रेमम् वृन्द्रम् उप वक्षतः उपवहतामुपानयताम् । वहतेर्लैट्यङागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । अपि च अध्वरश्रियः अध्वरं सेवमानाः सप्तयः सर्पणशीला अन्येऽपि त्वदीया अश्वाः सवना सवनानि प्रातःसवनादीन्यस्मद्यागसंबन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वाम् अर्वाञ्चम् अभिमुखम् उप ववहन्तु उपगमयन्तु । इत् इति पूरकः ॥

प्र पूषणं वृणीमहे युज्याय पुरुवसुम् ।

स शक्र शिक्ष पुरुहूत नो धिया तुजे राये विमोचन ॥ १५ ॥

प्र । पूषणम् । वृणीमहे । युज्याय । पुरुवसुम् ।

सः । शक्र । शिक्ष । पुरुहूत । नः । धिया । तुजे । राये । विमोचन ॥ १५ ॥

इदमाद्यासु चतसृषु पूष्ण इन्द्रस्य च लिङ्गसद्भावादेता उभयथा व्याख्यायन्ते । पुरुवसुं बहुधनं पूषणं पोषकमिन्द्रं यद्वैतत्संज्ञं देवं प्र वृणीमहे प्रकर्षेण संभजामहे । किमर्थम् । युज्याय । युङ्क्त इति युङ् सखा । तस्य भावाय । सखित्वायेत्यर्थः । हे शक्र शक्त पुरुहूत बहुभिराहूत हे विमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्र पूषन् वा सः त्वं नः अस्मान् धिया आत्मीयया बुद्ध्या शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । किमर्थम् । राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं तुजे शत्रूंस्तौ-जयितुं हिंसितुम् । 'तुज हिंसायाम्' । अस्मात् कृत्यर्थे केन्प्रत्ययः । यद्वा । राये इति 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । जातावेकवचनम् । रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सन्नोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि । शिक्षतिदानं कर्मा । 'ऊडिदम्' इति रायो विभक्तिरुदात्ता ॥ ३२ ॥

सं नः शिश्रीहि भुरिजोरिव क्षुरं रास्व रायो विमोचन ।

त्वे तन्नः सुवेदमुस्त्रियं वसु यं त्वं हिनोषि मर्त्यम् ॥ १६ ॥

सम् । नः । शिश्रीहि । भुरिजोः इव । क्षुरम् । रास्व । रायः । विमोचन ।

त्वे इति । तत् । नः । सुवेदम् । उस्त्रियम् । वसु । यम् । त्वम् । हिनोषि । मर्त्यम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र पूषन् वा नः अस्मान् सः शिश्रीहि सम्यक् निश्चय^३ तीक्ष्णबुद्धीन् कुरु । भुरि-जोरिव । बाहुनामैतत् । नापितस्य बाहोरिव^४ स्थितं क्षुरम् इव । अपि च हे विमोचन पापा-द्विमोचन पापाद्विमोचयितः रायः धनानि रास्व अस्मभ्यं देहि । 'रा दाने' । तत् कस्य हेतोः । त्वे त्वयि खलु उस्त्रियम् । उस्त्रा गावः । तत्संबद्धं तत् वसु निवासकं धनं नः अस्माकं सुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु । यथं धनसमूहं मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्रति त्वं हिनोषि प्रेरयसि तद्वसु त्वयीत्यन्वयः । यत एव तस्मात् रास्व इति योज्यम् ॥

वेमि त्वा पूषन्नुसे वेमि स्तोतव आघृणे ।

न तस्य वेम्यरणं हि तद्रसो स्तुषे पञ्चाय साम्नै ॥ १७ ॥

वेमि । त्वा । पूषन् । ऋञ्जसे । वेमि । स्तोतवे । आघृणे ।

न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वसो इति । स्तुषे । पज्जाय । साम्ने ॥ १७ ॥

हे ^१पूषन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञ^१ वा^१ देव ^२त्वा त्वाम् ^३ऋञ्जसे प्रसाधयितुं ^४वेमि कामये । ^५आघृणे आगतदीप्ते ^६स्तोतवे त्वां स्तोतुं ^७वेमि कामये । यस्वयतिरिक्तं देवतान्तरं ^८तस्य स्तोत्रं ^९न वेमि न कामये । तत् कुत इति चेत् । ^{१०}हि यस्मात् ^{११}अरणम् अरमणमसुखकरम् । अतस्त्वामेव स्तोतुं कामय इत्यर्थः । हे ^{१२}वसो वासक ^{१३}स्तुषे स्तुवते ^{१४}पज्जाय पार्जकाय^२ स्तोत्राणां ^{१५}साम्ने । साम स्तोत्रम् । सामर्थ्यादत्र तद्वाह्यक्ष्यते । तद्वते । यद्वा । पज्ज इति कक्षीवत आख्या । आम्नातं हि— ‘यद्वां पज्जासो अश्विना हवन्ते’ (क्र. सं. १. ११७. १०) इति । तस्मै कक्षीवत इव मह्यम् । सामर्थ्यादुपमार्थो लभ्यते । अपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

परा गावो यवसं कञ्चिदाघृणे नित्यं रेकणो अमर्त्य ।

अस्माकं पूषन्निविता शिवो भव मंहिष्ठो वाजसातये ॥ १८ ॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघृणे । नित्यम् । रेकणः । अमर्त्य ।

अस्माकम् । पुषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ १८ ॥

हे ^१आघृणे आगतदीप्ते पूषन्निन्द्र वा ^२कञ्चित् कस्मिंश्चित् काले अस्मदीयाः ^३परागावो ^४यवसं तृणं अक्षितुं ^५परा गच्छन्ति । हे ^६अमर्त्य अमरण देव तदानीं ^७रेकणः तद्गौरूपं धनं ^८नित्यम् अस्माकं ध्रुवमस्तु । चोरव्याघ्रादिभिर्हिसितं मा भूत् । अपि च हे ^९पूषन् पोषयितः ^{१०}अस्माकम् ^{११}अविता रक्षिता भूत्वा ^{१२}शिवः सुखकरः ^{१३}भव । तथा ^{१४}वाजसातये वाजस्याश्वस्य बलस्य वा संभजनार्थं ^{१५}मंहिष्ठः दातृमो भव ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुक्षस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूर्म् । राधः । शतऽअश्वम् । कुरुक्षस्य । दिविष्टिषु ।

राज्ञः । त्वेषस्य । सुऽभगस्य । रातिषु । तुर्वशेषु । अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिकेन तृचेन देवातिथिः कुरुक्षनाम्नो राज्ञो दानं स्तौति । ^१कुरुक्षस्य । कुरुक्षेत्रं गच्छति कुलं गच्छतीति वा कुरुक्षः । ‘डोऽन्यत्रापि दृश्यते’ इति गमेहः । पृषोदरादिः । एतत्संज्ञस्य ^२त्वेषस्य दीप्तस्य ^३सुभगस्य शोभनधनस्य एवंभूतस्य ^४राज्ञः संबन्धिनीषु ^५दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्यैषणेषु प्राप्तिहेतुभूतासु यागक्रियासु ^६रातिषु दानेषु दक्षिणारूपेषु सत्सु ^७तुर्वशेषु । मनुष्यनामैतत् । निर्धारणे सप्तमी । मनुष्येषु मध्ये वयं ^८स्थूरं स्थूलं प्रभूतं ^९शताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तं ^{१०}राधः धनम् ^{११}अमन्महि अज्ञासिष्म । अलभामहीत्यर्थः ॥

धीभिः सातानि काण्वस्य वाजिनः प्रियमैधैरभिद्युभिः ।

षुष्टिं सहस्रानु निर्मजामजे निर्युथानि गवामृषिः ॥ २० ॥

धीभिः । सातानि । काण्वस्य । वाजिनः । प्रियऽमेधैः । अभिष्टुभिः ।

पष्टिम् । सहस्रा । अनु । निःऽमजाम् । अजे । निः । यूथानि । गवांम् । ऋषिः ॥ २० ॥

१काण्वस्य कण्वपुत्रस्य १वाजिनः हविष्मतो मेधातिथेः संबन्धिभिः १धीभिः ध्यातृभिः स्तोतृभिः
१सातानि संभक्तानि १अभिष्टुभिः अभिगतदीप्तिभिः १प्रियमेधैः एतत्संज्ञैश्चर्षिभिः सेवितानि १निर्मज्जां
निःशेषेण शुद्धानां १गवां १पष्टिं १सहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि १यूथानि १ऋषिः देवातिथिरहम्
१अनु पश्चात् १निः १अजे निःशेषेणागच्छम् । साकल्येन प्राप्तवानस्मि । 'अज गतिक्षेपणयोः' । यथा
प्रियमेधानां काण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रति-
गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

वृक्षाश्चिन्मे अभिपित्वे अरारणुः । गां भजन्त मेहनाश्च भजन्त मेहना ॥ २१ ॥

वृक्षाः । चित् । मे । अभिऽपित्वे । अरारणुः ।

गाम् । भजन्त । मेहना । अश्वम् । भजन्त । मेहना ॥ २१ ॥

१मे मया १अभिपित्वे पूर्वोक्ते धने अभिप्राप्ते सति १वृक्षाश्चित् वृक्षा अपि १अरारणुः अशब्द-
यन् । कथमिति तदाह । इमे ऋषयः १मेहना मंहनीयां प्रशस्यां १गां १भजन्त असेवन्त अलभन्त ।
१मेहना मंहनीयम् १अश्वं च १भजन्त अलभन्तेति । गामश्वमिति जाल्यभिप्रायमेकवचनम् । यद्वा ।
मेहनेति म इह नेति पदत्रयात्मकमेकं पदम् । यदाह यास्कः—'यदिन्द्र चित्रं' चायनीयं मंहनीयं
धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा ग्रीणि मध्यमानि पदानि' (निरु. ४. ४) । तदैवं व्याख्येयम् ।
इम ऋषयो गामश्वं चालभन्त । इहास्मिन् राजनि प्रशस्तस्य धनस्य तद्दानं मम नासीन्मम नासीदिति
वृक्षप्रमुखाः सर्वेऽपि जनाः प्रोचुरित्यर्थः ॥ ॥ ३३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं तन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमो^१ व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याकृतानि ।
'दूरात्' इत्येकोनचत्वारिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य ब्रह्मातिथेराष्टमम् । आदितः षट्त्रिंशद्वा-
चस्यः । ततो द्वे बृहत्तयौ । अन्तिमानुष्टुप् । अन्त्येषु पञ्चस्वर्धर्चेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाम्नो राज्ञो दानं
स्तूयते । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा आश्विन्यः । तथा चानुक्रान्तं—'दूरादेकात्रचत्वारिंशद्वच-
तिथिराश्विनं द्विबृहत्त्यनुष्टुबन्तमन्त्याः पञ्चार्धर्चाश्चैयस्य कशोर्दानस्तुतिः' इति । प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्त्यनुचवर्जमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'दूरादिहेवेति
तिल उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

दूरादिहेव यत्सत्यरुणप्सुराशिश्वितत् । वि भानुं विश्वधातनत् ॥ १ ॥

दूरात् । इहऽईव । यत् । सती । अरुणऽप्सुः । अशिश्वितत् । वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥ १ ॥

वदूरात् दूरत एव विप्रकृष्ट एव नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना वद्वहेव वसती इह समीपे विद्यमानेव । अस्तेः शतरि भसोरलोपे 'उगितश्च' इति ङीप् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । वरुणप्सुः आरोचमानरूपा इदृशी उषाः वयत् यदा वअशिश्वितत् अश्वेतयत् । 'श्विता वर्णे' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्वृत्ताभित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तदा वभानुं दीर्शि वविश्वधा बहुविधं ववि वअतनत् विस्तारितवती । तनोतेर्व्यत्ययेन शप् । इदृशीमुषसं हे अश्विनौ सचेथे इत्युत्तरयैकवाक्यता । यद्वा । प्रातरनुवाक्य^१ उपस्थेन^२ काण्डेन उषाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव । हे अश्विनौ शंसिष्यमाणमाश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमित्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् ॥

नृवदस्त्रा मनोयुजा रथेन पृथुपाजसा । सचेथे अश्विनोषसम् ॥ २ ॥

नृवत् । दस्त्रा । मनःयुजा । रथेन । पृथुपाजसा । सचेथे इति । अश्विना । उषसम् ॥ २ ॥

हे वदस्त्रा दस्त्रौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । इदृशी हे वअश्विना अश्विनौ वनृवत् नृभिः नेतृभिस्तुल्यं वर्तमानौ युवाम् । 'तेन तुल्यम्' इति प्रथमार्थे वतिः । यद्वा । नृवतीम् । नृशब्दान्मतुषञ्छान्दसत्वम् । रश्रुतिसामान्याद्वा^३ 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । ङीप्छान्दसो लुक् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् । इदृशीम् उषसं वरथेन आत्मीयेन वाहनेन वसचेथे सम्यगागच्छथः^४ । 'एव समवाये' । यद्वा । सचतिः सेवनार्थः । सचेथे सेवेथे । तदाह यास्कः—'सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तये' (निरु. ३. २१) इति । कीदृशेन रथेन । वमनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाश्वैर्युज्यमानेन वपृथुपाजसा विस्तीर्णबलेन बह्वेन वा । उषसोऽनन्तरमश्विनोः स्तूयमानत्वात्तामश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥

युवाभ्यां वाजिनीवसू प्रति स्तोमा अदक्षत । वाचं दूतो यथोहिषे ॥ ३ ॥

युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । प्रति । स्तोमाः । अदक्षत ।

वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे ववाजिनीवसू । वाजो हविलक्षणमन्त्रम् । तद्युक्ता थागक्रिया वाजिनी । तस्यां वसु धनं ययोरस्ति तौ तथोक्ता । यद्वा । अन्नयुक्तं स्तोत्रभ्यो देयं वसु धनं ययोरस्ति तादृशी । हे अश्विनौ वयुवाभ्यां वस्तोमाः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि वप्रति वअदक्षत प्रतिदृश्यन्ताम् । दृशेछान्दसः कर्मणि लुङ् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति क्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यमभावः । श्वक्ववषत्वानि । अहं च वयथा येन प्रकारेण वदूतः प्रेष्यः ववाचं स्वामिनो वाक्यं याचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचम् वओहिषे । पुरुषव्यत्ययः । याचे । 'उहिरर्दने' । याचन इत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । दूतो यथा स्वामिनोक्ता वाचं विदेशास्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचमोहिषे बहे युवां प्रापयामि ॥ बहेर्व्यत्ययेन^५ मध्यमः । छान्दसं संप्रसारणम् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्थघातु-क्त्वात् इडागमः । शबभावो लघूपधगुणश्च । 'एङि पररूपम्' इति पररूपत्वम् ॥

१. ख-भ-विश्वधातनत् । २. ज-प्रातरनुवाक । ३. ख-भ-ता उपस्थेन; झ-उपसे उपस्थेन; श-उपसेन । ४. झ-त-श-नेतृमती । ५. ख-भ-रथश्रुतिसामान्याद्वा; त३-श्रुतिसामान्याद्वा । ६. ख-झ-त४-न-य-सम्यगागच्छथः; ज-त२-३-भ-श-सम्यगागच्छथः । ७. ख-झ-झ-त२-श-उहे* ।

पुरुप्रिया ण ऊतये पुरुमन्द्रा पुरुवसू । स्तुषे कण्वासो अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुऽप्रिया । नः । ऊतये । पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू ।

स्तुषे । कण्वासः । अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुप्रिया बहूनां प्रियौ पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहूनां मादधितारौ वा । यद्वा । पुरु बहुलं माद्यन्तौ । पुरुवसू बहुधनौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय कण्वासः कण्वगोत्रा वयं वस्तुषे स्तुमहे । पुरुषवचनयोर्ग्रन्थः । यद्वा । कण्वास इति पूजार्थं बहुवचनम् । ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे अन्तरात्मान् कण्वासः कण्वगोत्रस्त्वं स्तुषे अश्विनौ स्तुहि ॥

मंहिष्ठा वाजसातमेष्यन्ता शुभस्पती । गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा । वाजऽसातमा । इष्यन्ता । शुभः । पती इति । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा मंहिष्ठौ मंहनीयौ पूजनीयौ यद्वा दातृतमौ वाजसातमा । वाजोऽन्नं बलं वा । तस्य अतिशयेन दातारौ । यद्वा वाजो हविलक्षणमन्नम् । तस्य संभक्तृतमौ । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसन' इति विद् । विद्वनोरनुनासिकस्यात्वम् । इष्यन्ता स्तोत्रस्य इषमन्नं कुर्वन्ती । इदृशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । णेरिष्ठवद्भावेन टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । यद्वा । इष्यन्ता एष्यन्ती श्रेयांसि प्रापयन्ती । 'इष गतौ' । अस्माद्धेतुमणिच् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । शुभः शोभनस्य धनस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दाशुषः चरुपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य गृहं गन्तारा गमनशीलौ । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतः 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ईदृशा-अश्विनौ स्तुम इति शेषः ॥ १ ॥

ता सुदेवाय दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् । धृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ ६ ॥

ता । सुऽदेवाय । दाशुषे । सुऽमेधाम् । अविऽतारिणीम् । धृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ता तौ तादृशौ युवां सुदेवाय । शोभना देवा येन यष्टव्याः स तथोक्तः । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृग्यजमानार्थं सुमेधां शोभनयज्ञाम् अवितारिणीम् । वितरणं विगमनमपायः । अनपायिनीम् । नन्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं गव्यूतिम् । गावो यूयन्ते संयुज्यन्तेऽन्नेति गव्यूतिर्गोसंचारभूमिः । 'गोर्यूतौ छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ७९. २) इत्यवादेशः । तां धृतैः क्षरणशीलैरुदकैः उक्षतं सिञ्चतम् । 'उक्ष सेचने' ॥

आ नः स्तोममुप द्रवत्तूर्यं श्येनेभिराशुभिः । यातमश्वैभिरश्विना ॥ ७ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूर्यम् । श्येनेभिः । आशुऽभिः । यातम् । अश्वैभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रम् अश्वैभिः अश्वैः । 'द्रवत् तूर्यम्' इत्युभे क्षिप्रनामनी । एकः पूरकः । तूर्यं क्षिप्रम् उप आ यातम् उपागच्छतम् । यद्वा । द्रवदिति स्तोमविशेषणम् । द्रवत् शीघ्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः । कीदृशैरश्वैः । श्येनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रज्ञास्यगमनैः आशुभिः शीघ्रैः ॥

येभिस्ति॒स्रः परा॒वतो॑ दि॒वो वि॒श्वानि॑ रो॒चना । त्रीर॑क्तून्परि॒दीयथः॑ ॥८॥

येभिः । ति॒स्रः । परा॒ऽवतः॑ । दि॒वः । वि॒श्वानि॑ । रो॒चना । त्रीन् । अ॒क्तून् । परि॒ऽदीयथः॑ ॥८॥

हे अश्विनौ ऽति॒स्रः ऽदिवः त्रीन् दिवसान् ऽत्रीन् ऽअक्तून् ति॒स्रो रात्रीश्च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं ऽविश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि ऽपरावतः दूरदेशात् ऽयेभिः यैरश्वैः ऽपरिदीयथः परिगच्छथः । दीयतिर्गतिकर्मा । तैरस्माकं स्तोत्रमुपयातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

उ॒त नो॑ गो॒मती॑रिष॒ उ॒त सा॒तीर॑हर्षि॒दा । वि प॒थः सा॒तये॑ सि॒तम् ॥ ९ ॥

उ॒त । नः । गोऽम॑तीः । र्षः । उ॒त । सा॒तीः । अ॒हःऽवि॒दा । वि । प॒थः । सा॒तये॑ । सि॒तम् ॥९॥

ऽउत अपि च हे ऽअहर्षि॒दा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यौ । ऽनः अस्मभ्यं ऽगोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः ऽइषः अन्नानि दत्तमिति शेषः । ऽउत अपि च ऽसातीः संभजनीया दातव्या वा रायश्चास्मभ्यं दत्तम् । सनतेः सनोतेर्वा कर्मणि क्तिन् । 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम् । 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपात्यते । अपि चास्माकं ऽसातये उक्तानां गवादीनां लाभाय संभजनाय वा ऽपथः तदुपायरूपान् मार्गान् ऽवि ऽसितं विशेषेण बध्नीतम् । यथान्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः । 'षिन् बन्धने' छान्दसो विकरणस्य लुक् । यद्वा । उपसर्गवशादयं धातुः स्वार्थविपरीते बन्धनाभावे वर्तते । प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । पथो मार्गान् वि सितं विमुञ्चतम् । प्रदर्शयतमित्यर्थः । पथिच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य शसि टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् ॥

आ नो॑ गो॒मन्त॑मश्विना सु॒वीरं॑ सु॒रथं॑ र॒यिम् । वो॒ळह॑मश्वा॒वती॑रिषः ॥१०॥

आ । नः । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्विना । सु॒ऽवीरम् । सु॒ऽरथम् । र॒यिम् । वो॒ळहम् । अश्व॑ऽवतीः । र्षः ॥१०॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मभ्यं ऽरथं धनम् ऽआ ऽवोळहम् आवहतम् आहरतम् । वहेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् । ऽवधत्त्वद्बल्लोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् । कीदृशं रयिम् । ऽगोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं ऽसुवीरम् । वीर्याजायन्त इति वीराः पुत्राः । शोभनैस्तरूपेतम् । विविधमीरयन्ति शत्रूनि वा वीराः शूराः । तैरूपेतम् । ऽसुरथं शोभनरथेन युक्तम् । अपि च ऽअश्वावतीः अश्वयुक्ताः । 'मन्त्रे सोमाश्च' इति मतौ दीर्घः । ऽइषः इष्यमाणाभ्यन्नानि चास्मभ्यमावहतम् ॥ २ ॥

द्विदेवत्यस्याश्विनग्रहस्य 'वावृधाना' इत्येषा याज्या । सूयते हि—'होता यक्षदश्विना नासत्या वावृधाना शुभस्पती' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वा॒वृधा॑ना शु॒भस्प॑ती द॒क्षा हि॒र॒ण्यव॑र्तनी । पि॒बतं॑ सो॒म्यं म॑धु ॥ ११ ॥

वा॒वृधा॑ना । शु॒भः । प॒ती इति॑ । द॒क्षा । हि॒र॒ण्यव॑र्तनी इति हि॒र॒ण्यऽव॑र्तनी ।

पि॒बतम् । सो॒म्यम् । म॑धु ॥ ११ ॥

हे ऽशुभस्पती शुभः शोभनस्यालंकारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हे अश्विनौ ॥ 'सुभामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वृक्षा दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा वृहिरण्यवर्तनी हिरण्यमागौ । यद्वा । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तनी रथः । हिरण्ययो रथो ययोस्तौ । यद्वा । वर्तनि वर्तनमाचरणम् । हितरमणीयाचरणौ । ववृधाना प्रवृद्धौ । वृधेल्लिटः कानच् । ईदृशौ युवां सोम्यं सोममयं मधु माधुर्योपेतं मदकरं वा रसं पिबतम् ॥

अस्मभ्यं वाजिनीवसू मधवद्भ्यश्च सप्रथः । छर्दिर्यन्तमदाभ्यम् ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । मधवत्ऽभ्यः । च । सऽप्रथः ।

छर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवसू । वाजिनी हविर्युक्ता यागक्रिया । तस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं ययोस्तथा-विधौ हे अश्विनौ अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः मधवद्भ्यः । मधं धनं हविर्लक्षणम् । तद्भ्यो यजमानेभ्यः च सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं छर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं यन्तं नियच्छतं दत्तमिति यावत् ॥ यमेदछान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकरत्वेन छिन्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥

नि षु ब्रह्म जनानां याविष्टं तूयमा गतम् । मो ष्वन्यां उपारतम् ॥ १३ ॥

नि । सु । ब्रह्म । जनानाम् । या । अविष्टम् । तूयम् । आ । गतम् ।

मो इति । सु । अन्यान् । उप । अरतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ या यौ युवां जनानां प्राणिनां मध्ये ब्रह्म ब्राह्मणजातिं सु सुष्ठु नि नितराम् अविष्टम् अरक्षिष्टम् । यद्वा । जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यौ युवां न्यविष्टं न्यगच्छतम् । अवतिर्गत्यर्थः । तौ युवां तूयं क्षिप्रम् आ गतम् अस्मानप्यागच्छतम् । अन्यान् अस्मद्भ्यतिरिक्तान् यजमानान् मो मैव सु उपारतम् उपगमतम् । कदाचिदपि मैव प्राप्तुमित्यर्थः ॥ अर्तेर्माङि लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः ॥

आपराङ्गिके प्रवर्ये धर्मस्य हविषः 'अस्य पिबतम्' इति द्वितीया याज्या । सूत्रितं च— 'अस्य पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो होता' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

अस्य पिबतमश्विना युवं मदस्य चारुणः । मध्वो रातस्य धिष्ण्या ॥ १४ ॥

अस्य । पिबतम् । अश्विना । युवम् । मदस्य । चारुणः । मध्वः । रातस्य । धिष्ण्या ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे धिष्ण्या । धिष्ण्या स्तुतिः । तदहौ युवं युवां मदस्य मदकरस्य चारुणः शोभनस्य रातस्य अस्माभिर्दत्तस्य अस्य मध्वः मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं पिबतम् । यद्वा । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पिबतम् ॥

अस्मे आ ब्रहतं रयिं शतवन्तं सहस्रिणम् । पुरुक्षुं विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

अस्मे इति । आ । ब्रहतम् । रयिम् । शतवन्तम् । सहस्रिणम् । पुरुक्षुम् । विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं आ ब्रहतम् आनयतम् । कथंभूतम् । शतवन्तं शतसंख्योपेतं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं च पुरुक्षुं बहुनिवासं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः स्तुत्यं विश्व-धायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकम् । 'वहिहाधाभ्यच्छन्दसि' इति दधातेरसुन् । 'णिच्' इत्यनुवृत्तेर्णिङ्गद्भावेन युगागमः ॥ ३ ॥

पुरुत्रा चिद्धि वां नरा विह्वयन्ते मनीषिणः । वाघञ्जिरश्विना गतम् ॥१६॥

पुरुऽत्रा । चित् । हि । वाम् । नरा । विह्वयन्ते । मनीषिणः ।

वाघत्ऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे नरा नरौ स्तोतृणां धनस्य नेतारावश्विनौ मनीषिणः मनस ईशितारः स्तोतारः ववां पुरुत्रा चिद्धि बहुषु हि देशेषु विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति । तथा सति हे अश्विनौ वाघभिः वाहकैरश्वैः वा आ गतम् अस्मानेवागच्छतम् ॥

जनासो वृक्तबर्हिषो हविष्मन्तो अरंकृतः । युवां हवन्ते अश्विना ॥१७॥

जनासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हियँस्ते तथोक्ताः । हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः अरंकृतः पर्याप्त-
कारिणः यद्वा हविरादीनामलंकृतारः जनासः ऋत्विगलक्षणा जना हे अश्विना अश्विनौ युवां हवन्ते
आह्वयन्ति । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अस्माकमद्य वामयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१८॥

अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १८ ॥

अद्य इदानीम् अस्माकम् अयं स्तोमः अस्मदीयं स्तोत्रं हे अश्विनौ ववां युवयोः
वाहिष्ठः वाहयितृत्तमः प्रापयितृत्तमः सन् युवाभ्याम् अन्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती
भूतु भवतु । 'तमे तादेश्च' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलुप्यते ।
भवतेच्छानन्दसः शपो लुक् ॥

यो ह वां मधुनो दतिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना ॥ १९ ॥

यः । ह । वाम् । मधुनः । दतिः । आऽहितः । रथऽचर्षणे । ततः । पिबतम् । अश्विना ॥ १९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ रथचर्षणे रथस्य चर्षणे द्रष्टव्ये मध्ये देशे यः दतिः मधुनः
मधुरस्यास्माभिर्दत्तस्य सोमस्य संबन्धी तेन मधुना पूर्णः आहितः स्थापितो वर्तते ततः दतेः
सकाशात् सोमं पिबतम् ॥

तेन नो वाजिनीवसू पश्वे तोकाय शं गवे । वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । पश्वे । तोकाय । शम् । गवे ।

वहतम् । पीवरीः । र्षः ॥ २० ॥

हे वाजिनीवसू । वाजोऽङ्गं बलं वा । तद्युक्तधनौ नः अस्माकं पश्वे पशवे अश्वदिलक्षणाय ॥
'जसादिषु छन्दसि वाचचनम्' इति 'वेडिति' इति गुणस्य विकल्पितत्वाद्यण् ॥ तोकाय पुत्राय
गवे च । जात्यभिप्रायं सर्वत्रैकवचनम् । पशुप्रभृतिभ्यः शं सुखं यथा भवति तथा पीवरीः
प्रवृद्धान् इषः अन्नानि तेन भवदीयेन रथेन वहतम् आवहतं प्रापयतम् । दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

उत नो दिव्या इष उत सिन्धूरहर्विदा । अप द्वारेव वर्षथः ॥ २१ ॥

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहःऽविदा । अप । द्वाराऽइव । वर्षयः ॥ २१ ॥

उत अपि च हे अहर्विदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यां स्तोत-
व्यावशिनौ । दिव्याः दिविभवाः इषः इष्यमाणा अपः नः अस्मदर्थं द्वारेव द्वारेणेव छिद्रेणेव
अप वर्षयः मेघादपकृष्य युवां सिञ्चथः । उत अपि च सिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः वृष्टैस्तैरुदकैः
अस्माकं स्नानपानादिकार्याय कृतवन्तावित्यर्थः ॥

कदा वां तौप्र्यो विधत्समुद्रे जहितो नरा । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥ २२ ॥

कदा । वाम् । तौप्र्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा । यत् । वाम् । रथः । विभिः । पतात् ॥ २२ ॥

हे नरा नरौ नेतारावशिनौ तौप्र्यः तुम्रपुत्रो भुज्युः समुद्रे जलधौ जहितः असुरैः प्रक्षिप्तः
सन् कदा कस्मिन् काले वां युवां विधत् अविधत् स्तुतिभिः पर्यचरत् । यत् यदा वां
युवयोः विभिः गन्तुभिरश्वैरुपेतः रथः पतात् तं भुज्युमानेतुं पतेत् गच्छेत् तदानीं भुज्युरस्तौदिति
पूर्वोर्णधेनं पृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥

युवं कण्वाय नासत्यापिरिप्ताय हर्म्ये । शश्वदुतीर्दिशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपिऽरिप्ताय । हर्म्ये । शश्वत् । उतीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे नासत्या । ससु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राप्नपात्'
इति नञः प्रकृतिभावः । यद्वा । सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । उक्तं च भगवता यात्केन—
'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याप्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति'
वा' (निरु. ६.१३) इति । तौ युवां कण्वाय एतत्संज्ञावर्षये हर्म्ये हर्म्यतले अपिरिप्ताय
असुरैर्बाधिताय शश्वत् शश्वतीः बह्वीः उतीः रक्षाः दशस्यथः दत्तवन्तौ । 'युवं कण्वायापिरिप्ताय
चक्षुः प्रत्यघ्नतम्' (ऋ. सं. १. ११८. ७) इत्यत्रेतिहास उक्तः । सोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

ताभिरा यातमृतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः । यद्वां वृषण्वस्र हुवे ॥ २४ ॥

ताभिः । आ । यातम् । उतिऽभिः । नव्यसीभिः । सुशस्तिभिः ।

यत् । वाम् । वृषण्वस्र इति वृषण्ऽवस्र । हुवे ॥ २४ ॥

हे वृषण्वस्र वर्षणधनौ । 'वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वृष-
णभावो निपात्यते । तदानीं ताभिः पूर्वोक्ताभिः नव्यसीभिः नवतराभिः सुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः
उतिभिः रक्षाभिः सार्धम् आ यातम् आगच्छतम् । यत् यदा वां हुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥

यथा चित्कण्वमावतं प्रियमैधमुपस्तुतम् । अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥ २५ ॥

यथा । चित् । कण्वम् । आवतम् । प्रियमैधम् । उपऽस्तुतम् । अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥ २५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यथा चित् येन खलु प्रकारेण कण्वम् एतत्संज्ञमृषिम् आवतम्
अरक्षतं प्रियमैधं प्रिययज्ञमेतत्संज्ञं च उपस्तुतम् एतदाल्यं च शिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तम्
अत्रिम् एतानृषींश्च येन प्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः । यद्वा । 'एतावद्वां वृषण्वस्र'
इत्यन्यैकवाक्यता ॥ ५ ॥

यथोत कृत्वये धनेऽंशुं गोष्वगस्त्यम् । यथा वाजेषु सोमरिम् ॥ २६ ॥

यथा । उत । कृत्वये । धने । अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् । यथा । वाजेषु । सोमरिम् ॥ २६ ॥

उत अपि च यथा येन प्रकारेण धने कृत्वये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति अंशुम् एतत्संज्ञं स्तोतारमावतमरक्षतम् । गोषु च लब्धव्यासु यथा अगस्त्यम् ऋषिमरक्षतम् । वाजेषु अश्वेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण सोमरिम् एतत्संज्ञमृषिं चारक्षतम् । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेष उत्तरयैकवाक्यता वा ॥

एतावद्वां वृषण्वसू अतो वा भूयो अश्विना । गृणन्तः सुम्रमीमहे ॥ २७ ॥

एतावत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अतः । वा । भूयः । अश्विना ।

गृणन्तः । सुम्रम् । ईमहे ॥ २७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ अश्विना अश्विनौ गृणन्तः स्तुवन्तो वयम् एतावत् यथा चित् कण्वम् इत्यादिना यावदनुक्रान्तमेतत्परिमाणं सुम्रं सुखम् अतो वा अस्माद्वा भूयः बहुतरमधिकं सुम्रं वां युवाम् ईमहे याचामहे ॥

रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना । आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

रथम् । हिरण्यवन्धुरम् । हिरण्यअभीशुम् । अश्विना । आ । हि । स्थाथः । दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यवन्धुरम् । सारथिस्थानं वन्धुरम् । हिरण्यसारथिस्थानं हिरण्याभीशुं हिरण्यप्रग्रहं दिविस्पृशम् अत्युन्नतत्वाद्विवं स्पृशन्तम् । स्पृशेः क्तिन् । दिवशब्दाद्वितीयार्थे सप्तमी । 'हृदद्युभ्यां डेरूपसंख्यानम्' इत्यलुक् । ईदृशं रथम् आ हि स्थाथः युवामातिष्ठथ एव । हिरवधारणे । अस्मदीयां स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्थायागतमिति भावः । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

हिरण्ययीं वां रभिरीषा अक्षो हिरण्ययः । उभा चक्रा हिरण्यया ॥ २९ ॥

हिरण्ययीं । वाम् । रभिः । ईषा । अक्षः । हिरण्ययः । उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः रभिः आरम्भणीयालम्भनभूता रथस्य ईषा हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यविकारा । अक्षः च हिरण्ययः हिरण्ययो हिरण्यनिर्मितः । 'ईषा अक्षादिषु छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति प्रकृतिभावः । अपि च उभा उभे द्वे अपि चक्रा चक्रे रथचरणे हिरण्यया हिरण्यये सुवर्णनिर्मिते । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्याकारः । 'ऋष्यवास्व्यवास्व' इत्यादिना हिरण्यशब्दान्मयटो मलोपो निपात्यते ॥

तेन नो वाजिनीवसू परावतश्चिदा गतम् । उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ३० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । परावतः । चित् । आ । गतम् ।

उपे । इमाम् । सुस्तुतिम् । मम ॥ ३० ॥

हे वाजिनीवसू अश्ववद्धनावश्विनौ य उक्तो हिरण्ययसर्वावयवो रथः तेन रथेन नः अस्मान् परावतश्चित् दूरदेशादपि आ गतम् आगच्छतम् । गमेच्छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदातोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः । इदानीमृषिकवदाहः । मम मदीयाम् इमाम् इदानीं क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपगच्छतम् ॥ ६ ॥

आ वहेथे पराकात्पूर्वीरभ्रन्तावश्विना । इषो दासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अभ्रन्तौ । अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥ ३१ ॥

हे वमर्त्या अमरणौ वश्विना अश्विनौ दासीः । दासा उपक्षपयितारोऽसुराः । तत्संबन्धिनीः
पूर्वीः पुरीः वभ्रन्तौ भक्षयन्तौ भञ्जन्तौ युवाम् इषः अश्वानि पराकात् परागताहूरदेशात् वआ
वहेथे अस्मान्प्रापयथः । यद्वा । अभ्रन्तौ व्याप्नुवन्तौ । 'अशू व्यासौ' । अस्माद्व्यत्ययेन आ
परस्मैपदं च । पूर्वीः बह्वीः दासीः दासस्योपक्षपयितुः शत्रोः संबन्धिनीः इषः अश्वानि
शत्रुभ्योऽपहृत्य अस्मान् प्रापयथः ॥

आ नो द्युमैरा श्रवोभिरा राया यातमश्विना । पुरुश्चन्द्रा नासत्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । द्युमैः । आ । श्रवःऽभिः । आ । राया । यातम् । अश्विना । पुरुश्चन्द्रा । नासत्या ॥ ३२ ॥

हे वपुरुश्चन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरुणां बहूनामाह्लादकौ ॥ 'हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति
सुट् । पादादित्वात् षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ
नासिकाग्रभवौ वा ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात्
इदमपि आमन्त्रितमाद्युदात्तम् । न च 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः
पुरुश्चन्द्रेत्यस्य विशेषवचनात्वात् ॥ ईदृशौ हे वश्विना अश्विनौ द्युमैः द्योतमानैरश्वैर्दातव्यैः सार्धं
नः अस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् । तथा श्रवोभिः श्रवणीर्यशोभिश्च अस्मानागच्छतम् ।
तथा राया धनेन चास्मानागच्छतम् ॥

एह वां प्रुषितप्सवो वयो वहन्तु पर्णिनः । अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । प्रुषितऽप्सवः । वयः । वहन्तु । पर्णिनः । अच्छ । सुअध्वरम् । जनम् ॥ ३३ ॥

हे अश्विनौ इह अस्मिन् यागे ववां युवां वप्रुषितप्सवः । प्रुषिः स्नेहनकर्मा । स्निग्धरूपाः
पर्णिनः पक्षोपेताः । यद्वा । लुप्तोपमेतत् । पक्षिण इव शीघ्रगामिनः वयः गन्तारोऽश्वाः
स्वध्वरं शोभनयज्ञं यजमानलक्षणं वजनम् अच्छ अभिसुखम् वआ वहन्तु आनयन्तु ॥

रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सह । न चक्रमभि बाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अनुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते । सह । न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥ ३४ ॥

हे अश्विनौ वयः रथोऽस्मभ्यं देयेनास्त्रेण सह वर्तते ववां युवयोः स्वभूतम् अनुगायसं
स्तोत्रभिरनुगातव्यं तं रथं चक्रं परस्मैत्यं न वअभि वबाधते नाभिहन्ति । यद्वा । चक्रं वीर्य-
कर्माधनम् । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । 'कृजादीनां के' (का. ६. १. १२. १) इति
द्विवचनम् । अस्मिन् पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥

हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिभिरश्वैः । धीजवना नासत्या ॥ ३५ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिभिः । अश्वैः । धीऽजवना । नासत्या ॥ ३५ ॥

हे धीजवना मनोवद्वेगवन्तौ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य
नेतारौ वा । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वादाष्टमिक-

१. झ-त-न-भ-श-माद्युदात्तत्वं । २. ख-झ-त-न-भ-श- 'जन' नास्ति । ३. घ-देयेन इषास्त्रेण;
श-इषास्त्रेण । ४. झ-त-न-श-यस्मिन् । ५. ख-भ-धीवद्वेगः । ६. ज-त-श-विद्यमानवत्त्वेन ।

निघाताभावः । न च नामन्त्रितविद्यमानवरवनिषेधो धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामान्यवचनत्वाभावात् । व्यावर्तकं हि विशेषणम् । ईदृशौ युवां वृषत्पाणिभिः शीघ्रगमनपदैः^१ । अश्वैः युक्तेन^२ हिरण्ययेन हिरण्ययेन स्वर्णमयेन^३ रथेन आगतमिति शेषः । यद्वा । धीजवना नासत्या इत्येतद्व्यमपि प्रथमान्तमेव नामन्त्रितम् । धियो जव इव जवो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ नासत्यावश्विनौ आगच्छतमिति शेषः ॥ ७ ॥

युवं मृगं जागृवांसं स्वदथो वा वृषण्वसू । ता नः पृङ्क्तमिषा रयिम् ॥ ३६ ॥

युवम् । मृगम् । जागृवांसम् । स्वदथः । वा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवं युवां वजागृवांसं जागरणशीलं स्वकार्ये मदजनने व्यग्रं मृगं मृग्यमन्वेषणीयं सोमं स्वदथः आस्वादयथः । यद्वा । जागृवांसं जाग्रतं मृगं मृगनामानमसुरं^३ स्वदथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः । एता तौ युवां नः अस्मदर्थम्^४ इषा अश्वेन रथि धनं पृङ्क्तं संपृङ्क्तं^५ कुरुतम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छन्मित्यर्थः ॥

ता मे अश्विना सनीनां विद्यातं नवानाम् ।

यथा चिचैद्यः कशुः शतमुष्ट्रानां ददत्सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३७ ॥

ता । मे । अश्विना । सनीनाम् । विद्यातम् । नवानाम् ।

यथा । चित् । चैद्यः । कशुः । शतम् । उष्ट्रानाम् । ददत् । सहस्रा । दश । गोनाम् ॥ ३७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ एता तादृशौ युवां नवानाम् अभिनवानां श्रेष्ठानां सनीनां संभजनीयानां धनानाम् । कर्मणि षष्ठी । ईदृशानि धनानि मे मह्यं दापयितुं विद्यातं जानीतम् । यथा चित् येन खलु प्रकारेण चैद्यः चेदिपुत्रः कशुः एतत्संज्ञो राजा उष्ट्रानां शतं तथा गोनां गवां दश सहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यो मे हिरण्यसंदृशो दश राज्ञो अमंहत ।

अधस्पदा इचैद्यस्य कृष्टयश्चर्मन्ना अभितो जनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यसंदृशः । दश । राज्ञः । अमंहत ।

अधःस्पदाः । इत् । चैद्यस्य । कृष्टयः । चर्मन्नाः । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

यः कशुसंज्ञो राजा मे मह्यं हिरण्यसंदृशः हिरण्यसंदर्शनान् हिरण्यसमानतेजस्कान् दश राज्ञः अमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् । दशसंख्याकान् राज्ञो युद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासत्वेनास्मै दत्तवानित्यर्थः । नन्वीदृशानां बहुविधानां राज्ञां दान एकः कथं शक्नुयादिति तत्राह । कृष्टयः सर्वाः प्रजास्तस्य चैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः अधस्पदा इत् पादयोरधस्तादेव वर्तन्ते । न कश्चिदपि तत्समानस्तदधिको वा विद्यते । अभितः सर्वतो वर्तमानाः जनाः चर्मन्नाः चर्ममयस्य कवचा-दर्धारणे कृताभ्यासाः । यद्वा । चर्माणि चरणसाधनान्यश्वादीनि बाह्वानि । तेषु मनन्त्यभ्यस्यन्तीति चर्मन्नाः । ' म्ना अभ्यासे ' । ' आतो मनिन् ' इति विच् । सर्वे मनुष्यास्तस्य भटा इत्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-४-भ-श-गमनपादैः । २. ख-भ-मृगयमानं तमः ; ग-त३-श-मृगयनामानम् ; न-मृगयमामानाम् । ३. ख-ज्ञ-त३-भ-श-संपृक्तः ; घ-ज्ञ-त१-२-४-न-संपृक्तं नास्ति ।

माकिरेना पथा गाधेनेमे यन्ति चेदयः ।

अन्यो नेत्सुरिरोहते भूरिदावत्तरो जनः ॥ ३९ ॥

माकिः । एना । पथा । गात् । येन । इमे । यन्ति । चेदयः ।

अन्यः । न । इत् । सुरिः । ओहते । भूरिदावत्तरः । जनः ॥ ३९ ॥

१येन मार्गेण १इमे १चेदयः अस्य राज्ञः पितृपितामहादयः १यन्ति गच्छन्ति १एना अनेन १पथा मार्गेण १माकिः १गात् अन्यो न गन्तुं शक्नोति । अपि च अस्माद्राज्ञः १अन्यः १भूरिदावत्तरः बहुदातृत्तमः १सूरिः विद्वान् सन् १जनः १नेत् नैव १ओहते वहति स्तोतृभ्यो धनं प्रापयति । यद्वा । बहुदातृत्तमो यो जनः कशुर्नाम अस्मादन्यः । व्यत्ययेन प्रथमा । अन्यं १सूरिः स्तोता नेदोहते नैव याचते । ओहिर्याच्चाकर्मा । यथान्यं न याचते तथा बहु धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'महाँ इन्द्रः' इत्यष्टाक्षरवारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य^१ वत्सस्यार्थं गायत्रम् । अन्यतृचवर्जमैन्द्रम् । तस्मिन्^२ परशुनाम्नो राज्ञः पुत्रस्य तिरिन्द्रिरस्य दानं स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'महाँ इन्द्रोऽष्टाक्षरवारिंशद्वत्सस्तृचोऽन्यस्तिरिन्द्रिरस्य पारशव्यस्य दानस्तुतिः' इति । महाव्रते गायत्रतृचाशीतो अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'महाँ इन्द्रो य ओजसेति तिस्र उत्तमा उद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रातःसवने सोमातिरेके 'महान्' इत्यादिकाः स्तोमातिशंसनार्थाः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च स्तोममतिशस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'महाँ इन्द्रः' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्यवे विशा इति' (आश्व. श्रौ. ३६. ४) इति । असौर्यामे ब्रह्मणोऽतिरिक्तोक्त्ये अयमेव तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा नूनमधिना' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । दर्शयागे महेन्द्रयाजिनः सांनाय्यस्य 'महान्' इत्येषानुवाक्या । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँइव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान् इव । स्तोमैः । वत्सस्य । वावृधे ॥ १ ॥

१यः १इन्द्रः १ओजसा बलेन १महान् सर्वेभ्योऽधिकः । क इव । १वृष्टिमानिव^३ । यथा^४ वृष्ट्या युक्तः १पर्जन्यः रसानां प्राजंयिता देवो महान् स इवेत्यर्थः । स इन्द्रः १वत्सस्य^५ पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुर्वत्सनाम्न एवर्षेः स्तोत्रैः १वावृधे प्रवर्धते ॥

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वह्नयः । विप्रां ऋतस्य वाहसा ॥ २ ॥

प्रजाम् । ऋतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्नयः । विप्राः । ऋतस्य । वाहसा ॥ २ ॥

१ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा १प्रजां प्रकर्षेण जातमिन्द्रं १पिप्रतः नभसः प्रदेशान् पूरयन्तः १वह्नयः वाहका अश्वाः १यत् यदा १प्र १भरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा १विप्राः मेधाविनः^६ १ऋतस्य यज्ञस्य १वाहसा प्रापकेण स्तोत्रेण तमिन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥

१. ख-न-भ-श-कण्वस्य । २. ख-न-भ-तस्य । ३. भ-वृष्टिमान् पर्जन्य इव । ४. झ-यथा वृष्टिमान् । ५. त१-वत्सस्य पुत्रस्य । ६. झ-मेधाविनः स्तोतारः ।

कण्वा इन्द्रं यदक्रतु स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥ ३ ॥
कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । साधनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

वकण्वाः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः कण्वगोत्रा वा वइन्द्रं वस्तोमैः स्तोत्रैः वयज्ञस्य यागस्य
वसाधनं साधयितारं निष्पादकं वयत् यदा वअक्रत अकृषत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति
ल्लेर्लुक् । तदानीम् वआयुधं शत्रूणां हिंसकं बाणादिकं वजामि । अतिरेकनामैतत् । अतिरिक्तमहितं
प्रयोजनरहितं वब्रुवते कथयन्ति । आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वादायुधं निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।
यद्वा । आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं जामि जामि भ्रातरं ब्रुवते वदन्ति । सर्वकार्येषु भ्रातृवद्वर्तत इत्यर्थः ॥

तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'समस्य मन्यवे' इत्याद्या द्विचत्वारिंशद्वचः । सूच्यते हि—
'समस्य मन्यवे विश इति द्विचत्वारिंशद्विश्वजिते' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायेव सिन्धवः ॥ ४ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः । समुद्रायेऽइव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

वविशः विशन्त्यः वविश्वाः सर्वाः वकृष्टयः प्रजाः वअस्य इन्द्रस्य वमन्यवे क्रोधाय । यद्वा ।
मन्युः^१ मननसाधनं स्तोत्रम् । तदर्थं वसं वनमन्त सम्यक् स्वत एव नमन्ति । नमतेः कर्मकर्तरि
छान्दसो लङ् । 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोः प्रतिषेधः । प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
वसमुद्रायेव यथा समुद्रमद्विं प्रति वसिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ५ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् । सम्ऽअवर्तयत् ।

इन्द्रः । चर्मैऽइव । रोदसी इति ॥ ५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वतत् वओजः बलं वतित्विषे दिदीपे । 'त्विष दीप्तौ' । वयत् येन ओजसा
अयम् वइन्द्रः वउभे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वचर्मैव वसमवर्तयत् सम्यग्वर्तयति । यथा कश्चित्
किञ्चिद्धर्मं कदाचिद्विस्तारयति कदाचित् संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

वि चिद्वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो बिभेद वृष्णिना ॥ ६ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतऽपर्वणा । शिरः । बिभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

विच्छिन्दोऽप्यर्थः । स च भिन्नक्रमः । ववृत्रस्य वचित् आवरकस्यापि वदोधतः अत्यर्थं जगत्कम्प-
यतोऽसुरस्य वशिरः मूर्धानं वशतपर्वणा शतसंख्याकपर्वाणि धारा यस्य तादृशेन ववृष्णिना वीर्यवता
ववज्रेण इन्द्रः ववि वबिभेद विचिच्छेद ॥

आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'इमा अभि' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'इमा अभि प्र णोनुम इत्यथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इमा अभि प्र णोनुमो विपामग्रेषु धीतर्यः । अग्नेः शोचिर्न दिद्युतः ॥ ७ ॥

इमाः । अभि । प्र । नोनुमः । विपाम् । अग्रेषु । धीतर्यः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥ ७ ॥

विपां स्तोतृणाम् अग्रेषु पुरस्तात् इमाः अस्मदीयाः धीतयः धियः स्तोत्राणि अभि प्र
 णोनुमः अभिमुख्येन पुनःपुनः प्रवदामः । ' णु शब्दे ' । कीदृशीः स्तुतीः । अग्नेः शोचिर्न दीप्ति-
 रिव दिद्युतः दीप्यमाना वेदरूपाः ॥

गुहां सतीरुप त्मना प्र यच्छोचन्त धीतयः । कण्वा क्रतस्य धारया ॥८॥

गुहा । सतीः । उप । त्मना । प्र । यत् । शोचन्त । धीतयः । कण्वाः । क्रतस्य । धारया ॥८॥

गुहा गुहायां सतीः सत्यो भवन्त्यः यत् याः धीतयः स्तुतयः कर्माणि वा त्मना
 आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमानाः प्र शोचन्त प्रादीप्यन्त । यद्वा । आत्मना स्वत एवेन्द्रमुपगच्छन्त्यः
 प्रादीप्यन्ते । ताः स्तुतीः कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः क्रतस्य उदकस्य सोमात्मकस्य धारया
 सहिताः कुर्वन्तीति शेषः ॥

प्र तमिन्द्र नशीमहि रयिं गोमन्तमश्विनम् । प्र ब्रह्म पूर्वचित्तये ॥ ९ ॥

प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ॥९॥

हे इन्द्र गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्वरूपेण तं प्रसिद्धं रयिं त्वदीयं धनं प्र नशी-
 महि प्राप्नुयाम । तथा ब्रह्म परिवृढमक्षं च पूर्वचित्तये अन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्तवाम ॥

अहमिद्धि पितुष्वपरि मेधामृतस्य जग्रभं । अहं सूर्यइवाजनि ॥ १० ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । क्रतस्य । जग्रभं । अहम् । सूर्यः इव । अजनि ॥१०॥

पितुः पालकस्य क्रतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य मेधाम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् अह-
 मित् अहमेव परि जग्रभं परिगृहीतवानस्मि नम्ये । हि यस्मादेवं तस्मात् अहं सूर्यइवाजनि
 सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथाजनिपं प्रादुरभवम् ॥ ॥ १० ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिद्धे ॥११॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्ववत् ।

येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ ११ ॥

कण्ववत् मम जनकः कण्व इव अहं प्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण मन्मना मननसाधनेनेन्द्र-
 विषयेण स्तोत्रेण गिरः वाचः शुम्भामि अलं करोमि । यदा हीन्द्रविषये प्रयुज्यन्ते तदानीं यथार्थ-
 त्वाद्वाचोऽलंकृता भवन्ति । येन खलु स्तोत्रेण इन्द्रः शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं दधे इत् धत्त एव
 धारयन्त्येव । यस्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलमवदयं जनयति तेन मन्मनेत्यर्थः ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुर्ऋषयो ये च तुष्टुवुः । ममेद्वर्धस्व सुष्टुतः ॥१२॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः ।

ममे । इत् । वर्धस्व । सुष्टुतः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ये जनाः त्वां न तुष्टुवुः न स्तुवन्ति ये च ऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः तुष्टुवुः
 त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये ममेत् ममैव स्तोत्रेण सुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् वर्धस्व वृद्धो भव ॥

यदस्य म॒न्युरध्व॑नी॒द्वि वृ॒त्रं पर्व॑शो रु॒जन् । अ॒पः समु॑द्रमैर॑यत् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒स्य । म॒न्युः । अध्व॑नीत् । वि । वृ॒त्रम् । पर्व॑शः । रु॒जन् । अ॒पः । समु॑द्रम् । ऐर॑यत् ॥ १३ ॥

व॒अस्य॑ इन्द्रस्य व॒मन्युः क्रोधः वृ॒त्रम् आवृ॑त्य तिष्ठन्तमसुरं मेघं वा व॒पर्व॑शः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि व॒वि वृ॒जन् विभ॑जन् व॒यत् यदा व॒अध्व॑नीत् स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं व॒समु॑द्रं समुन्दनीयमुदधिं प्रति व॒अपः वृष्ट्यु॑दकानि व॒ऐर॑यत् स इन्द्रः प्रेरितवान् ॥

नि शु॒ष्णे इन्द्र॑ ध॒र्णसि॑ व॒ज्रं जघ॑न्थ दस्य॑वि । वृषा॑ ह्य॒ग्न शृ॒ण्विषे ॥ १४ ॥

नि । शु॒ष्णे । इन्द्र॑ । ध॒र्णसि॑म् । व॒ज्रम् । जघ॑न्थ । दस्य॑वि । वृषा॑ । हि । उ॒ग्र । शृ॒ण्विषे ॥ १४ ॥

हे व॒इन्द्र व॒शुष्णे शोष॑क एतत्संज्ञे व॒दस्य॑वि उपक्षपयितॄंसुरे व॒धर्ण॑सि धारयितव्यं व॒वज्रं कुलिशं त्वं व॒नि व॒जघ॑न्थ निहतवानसि॑ । वज्रेण तमसुरं न्यवधीरित्यर्थः । हे व॒उग्र उ॒र्द्राबलेन्द्र वृषा॑ कामानां वर्धितेति व॒हि व॒शृण्विषे श्रूय॑से । अतोऽस्मदपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

न द्याव॑ इन्द्र॒मोर्जसा॑ नान्तरि॑क्षाणि व॒ज्रिण॑म् । न वि॒व्यच॑न्त भूम॑यः ॥ १५ ॥

न । द्यावः॑ । इन्द्र॑म् । ओर्जसा॑ । न । अ॒न्तरि॑क्षाणि । व॒ज्रिण॑म् । न । वि॒व्यच॑न्त । भूम॑यः ॥ १५ ॥

व॒द्यावः॑ द्युलोका इमम् व॒इन्द्रम् व॒ओजसा॑ बलेन व॒न वि॒व्यच॑न्त न व्याप्नुवन्ति । द्युलोकैभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः । तथा व॒अन्तरि॑क्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना लोकाः व॒वज्रिणं वज्र॑वन्तमिन्द्रं व॒न व्याप्नु॑वन्ति । तथा व॒भूमयः भू॒लोकाश्च तमिन्द्रं व॒न व्याप्नु॑वन्ति । ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः’ (ऐ. आ. १. १. २) इति ब्राह्मणादिकैकस्य लोकस्य त्रित्वम् । ‘तिस्रो भूमीः’ (ऋ. सं. २. २७. ८) इत्यादिनिगमाच्च ॥ ॥ ११ ॥

यस्त॑ इन्द्र॒मही॒रपः॑ स्त॒भूयमा॑न आश॑यत् । नि तं प॒द्यासु॑ शिश्र॑थः ॥ १६ ॥

यः । ते । इन्द्र॑ । म॒हीः । अ॒पः । स्त॒भू॒ऽयमा॑नः । आ । अश॑यत् । नि । तम् । प॒द्यासु॑ । शिश्र॑थः ॥ १६ ॥

हे व॒इन्द्र व॒ते तव॑ संबन्धिनीः व॒महीः मह॑तीः व॒अपः आन्तरि॑क्ष्याण्युदकानि व॒यः वृ॒त्रः व॒स्तभू॑यमानः स्त॒भूयन् यथा॑धो न पतन्ति तथा कुर्वन् व॒आश॑यत् आवृ॒त्याशेत् व॒तम् असु॑रं प॒द्यासु॑ गमनशीलास्वप्सु मध्ये व॒नि व॒शिश्र॑थः न्यहिंसीः । अधिहिंसार्थः । वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥

य इ॒मे रोद॑सी म॒ही स॑मी॒ची स॒मज॑ग्रभीत् । तमो॑भिरिन्द्र तं गु॒हः ॥ १७ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी इति॑ । म॒ही इति॑ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म॒ऽईची॑ । स॒म॒ऽअज॑ग्रभीत् ।

तमः॑ऽभिः । इन्द्र॑ । तम् । गु॒हः ॥ १७ ॥

व॒यः वृ॒त्रः व॒मही॑ मह॒त्यौ वि॒स्तीर्णे व॒समी॑ची संगते व॒इमे प्रत्य॑क्षत उपलभ्यमाने व॒रोद॑सी द्यावापृथिव्यौ व॒समज॑ग्रभीत् स॒म्यग॑ग्रहीत् । आवृ॒णोदित्यर्थः । व॒तम् असु॑रं हे व॒इन्द्र त्वं व॒तमो॑भिः अ॒न्धकारैः व॒गुहः संवृ॑तमकरोः । अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेशय इत्यर्थः ॥

य इन्द्र॑ यत॑यस्त्वा भृ॒गवो॑ ये च॑ तुष्टु॒वुः । ममे॒दु॒ग्र श्रु॒धी हव॑म् ॥ १८ ॥

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-यस्य । २. ख-भ-नितरां हतवानसि; त-न-निवांसि; न-श-निहितवानसि ।

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । भृगवः । ये । च । तुष्टुवुः ।
मम । इत् । उग्र । श्रुधि । हवम् ॥ १८ ॥

हे १इन्द्र १ये १यतयः नियता अङ्गिरसस्त्वां १तुष्टुवुः १ये १च १भृगवः भृगुगोत्रास्त्वां १तुष्टुवुः
स्तुवन्ति तेषु मध्ये १ममेत् ममेव १हवं स्तोत्रं हे १उग्र ओजस्विभिन्द्र १श्रुधि शृणु ॥

इमास्त इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहते आशिरम् । एनामृतस्य पिप्युषीः ॥ १९ ॥
इमाः । ते । इन्द्र । पृश्नयः । घृतम् । दुहते । आऽशिरम् । एनाम् । ऋतस्य । पिप्युषीः ॥ १९ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १इमाः १पृश्नयः प्राष्टवर्णाः २ गावः १घृतं क्षरणशीलम् १एनाम् १
१आशिरम् आश्रयणद्रव्यं पयः १दुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृश्नयः । १ऋतस्य सत्यस्या-
वितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा १पिप्युषीः वर्धयिष्यः ॥

या इन्द्र प्रस्वस्त्वासा गर्भमर्चक्रिन् । परि धर्मेव सूर्यम् ॥ २० ॥
याः । इन्द्र । प्रऽस्वः । त्वा । आसा । गर्भम् । अर्चक्रिन् । परि । धर्मेऽव । सूर्यम् ॥ २० ॥

हे १इन्द्र १प्रस्वः । प्रमुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः । सूतेः 'सत्सद्विष' इति क्प् ।
ईदृश्यः १याः गावः १आसा आस्येन १त्वा त्वदीयं वीर्यं वृत्रवधानन्तरमोषध्यादिरूपेण परिणतं
भक्षयित्वा १गर्भमर्चक्रिन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्यं परितः सूर्य-
मण्डलस्योपरि १धर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयो गर्भरूपेण बिभ्रति तद्वत् । यद्वा । परि
धर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव । यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्धत्ते तद्वत् । कृत्स्नस्य जगतो
धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणम् 'इन्द्रस्य
वृत्रं जघ्नुषः' इत्यारभ्य तैत्तिरीयके विस्पष्टमाह्लातै—'तपशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनयन्
तत्प्रत्यदुहन्' (तै. सं. २. ५. ३. ३) इति । पयोरूपेण परिणतं तद्वीर्यमिमा गाव आशिरार्थं
दुहते इति पूर्वस्यामृच्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्ते 'त्वामिच्छवसस्पते' इत्येषा । सूत्रितं च—'त्वामिच्छवसस्पते तं
प्रत्यथा' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामिच्छवसस्पते कणा उक्थेन वावृधुः । त्वां सुतास इन्दवः ॥ २१ ॥
त्वाम् । इत् । शवम् । पते । कणाः । उक्थेन । ववृधुः । त्वाम् । सुतासः । इन्दवः ॥ २१ ॥

हे १शवसस्पते बलस्य स्वामिभिन्द्र १त्वाम् एव १कणाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः १उक्थेन
शस्त्रेण १ववृधुः वर्धयन्ति । १सुतासः अध्वर्युभिरभिपुताः १इन्दवः सोमाश्च १त्वाम् एव वर्धयन्ति ॥

तवेदिन्द्र प्रणीतिषुत प्रशस्तिरद्विवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ २२ ॥
तव । इत् । इन्द्र । प्रऽनीतिषु । उत । प्रऽशस्तिः । अद्विऽवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ २२ ॥

१उत अपि च हे १अद्विवः । आदृणात्यनेनत्यद्विवज्रः । तद्वन् १इन्द्र १तवेत् तवैव १प्रणीतिषु
प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु १प्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते । तथा १वितन्तसाय्यः विस्तृत-

१. ज-त१-२-४-भृगुगोत्रास्त्वा त्वां; श-भृगुगोत्रोत्पन्नास्त्वां । २. श-पृश्नवर्णाः । ३. ज-त४-श-
एन । ४. घ-श-त्वामित्त्वामेव ।

तमः । तनोतेभ्योऽस्मिन्मृतमृपम् । यद्वा । तन्तसिः कण्ठ्यादिवृद्धयर्थः । तस्मादोणादिक आख्यप्रत्ययः ।
प्रवृद्धो षष्ठः च तवैव क्रियते ॥

आ न इन्द्र महीमिषं पुरं न दर्षि गोमतीम् । उत प्रजां सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

आ । नः । इन्द्र । महीम् । इषम् । पुरम् । न । दर्षि । गोमतीम् । उत । प्रजाम् । सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र षष्ठः अस्मभ्यम् अस्मदर्थं षष्ठिं महतीं गोमिष्युक्ताम् इषम् अन्नम् आ
दर्षि आद्रियस्व दातुं कामयस्व । न शब्दश्चार्थः । पुरं षष्ठः पालनं पृः । पालनं रक्षणं चास्मभ्यं
कर्तुमाद्रियस्व ॥

उत त्यदाश्वश्व्यं यदिन्द्र नाहुषीष्वा । अग्रे विक्षु प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

उत । त्यत् । आश्वऽअश्व्यम् । यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । अग्रे । विक्षु । प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र षष्ठः नाहुषीषु । नहुषा इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु । यद्वा । नाहुषो नाम
कश्चिद्राजा । तदीयासु विक्षु प्रजासु अग्रे पुरस्तात् यत् आश्वश्व्यं शीघ्रगाम्यश्वसंघात्मकं बलं
प्रदीदयत् प्रादीप्यत् उत अपि च त्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीति शेषः । आकारः पूरकः ॥

अभि व्रजं न तत्तिषे सूर उपाकचक्षसम् । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २५ ॥

अभि । व्रजम् । न । तत्तिषे । सूरः । उपाकऽचक्षसम् । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २५ ॥

न संप्रत्यर्थः । षष्ठः संप्रतीदानीं हे इन्द्र षष्ठः सूरः प्राज्ञस्त्वं व्रजं गोष्ठम् उपाकचक्षसम् ।
उपाक इत्यन्तिकनाम । अन्तिके द्रष्टव्यम् अभि तत्तिषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि । गोभिः
पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेभ्योऽस्मिन्मृतमृपम् लिटि 'तनिपत्योऽस्मिन्मृतमृपम्' इत्युपधालोपः । यत् यदा हे
इन्द्र त्वं षष्ठः अस्मान् मृळयासि मृळयसि सुखयसि ॥ १३ ॥

यदङ्ग तविषीयस इन्द्र प्रराजसि क्षितीः । महां अपार ओजसा ॥ २६ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीयसे । इन्द्र । प्रराजसि । क्षितीः । महान् । अपारः । ओजसा ॥ २६ ॥

अङ्ग इत्यभिमुखीकरणे । हे इन्द्र यत् यस्त्वं तविषीयसे । तविषीति बलनाम । बलमिवा-
चरसि । हस्त्यश्वरथादिकं बलं यथा सर्वं शत्रुजातं भनक्ति^१ तद्वत्त्वमसहाय एव सन् सर्वमेव शत्रुजातं
मारयसीत्यर्थः । यश्च त्वं षष्ठितीः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् प्रराजसि प्रकर्षेणेशिषे । राजति-
रैश्वर्यकर्मा । अस्यापि यद्वृत्तयोगात् निघातः । स इन्द्रः ओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योऽधिकः
अत एव अपारः पाररहितः । केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

तं त्वा हविष्मतीर्विश उप ब्रुवत ऊतये । उरुजयसमिन्दुभिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । हविष्मतीः । विशः । उप । ब्रुवते । ऊतये । उरुजयसम् । इन्दुभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र^२ षष्ठं पूर्वोक्तगुणम् उरुजयसं विस्तीर्णव्यापिनं त्वां हविष्मतीः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादि-
भिर्युक्ताः विशाः प्रजाः उप ब्रुवते उपेत्य स्तुवन्ति । किमर्थम् । इन्दुभिः सोमैः ऊतये
तर्पणाय^३ । यद्वा । इन्दुभिः सोमैः उरुजयसं विस्तीर्णजवमृतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥

उपह्वरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥ २८ ॥

उपह्वरे । गिरीणाम् । समुद्रगथे । च । नदीनाम् । धिया । विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

वगिरीणां पर्वतानाम् उपह्वरे उपह्वर्तव्ये प्रान्ते नदीनां सरितां संगथे संगमने च ईदृग्विषये देशे क्रियमाणया धिया यागक्रियया स्तुत्या वा विप्रः मेधावीन्द्रः अजायत प्रादुर्भवति । अतो वयमपि तादृशे देशे यजामः स्तुमो वेति भावः । गिरीणामित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अतः समुद्रमुद्रतश्चिकित्वाँ अव पश्यति । यतो विपान एजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उत्सवतः । चिकित्वान् । अव । पश्यति । यतः । विपानः । एजति ॥ २९ ॥

यतः यस्मिन् द्युलोके^१ विपानः व्याप्नुवन् विशिष्टपानयुक्तो वा इन्द्रः एजति चेष्टते उद्रतः उद्रतात् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः । अतः अस्मात् द्युलोकात् चिकित्वान् जानन् स इन्द्रः समुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीपमानं सोमम् अव पश्यति अवाङ्मुखः सन्नीक्षते । यद्वा । सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते । यस्मिन्नभसि विपानः व्याप्नुवन् सूर्यात्मनेन्द्र एजति वर्तते चिकित्वाजानन् विद्वान्वा स इन्द्र उद्रत उद्रनादतोऽस्मादन्तरिक्षात् समुद्रम् । उपलक्षणमेतत् । समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदव पश्यति । अवाङ्मुखं प्रसृतैः किरणैः प्रकाशयति ॥

आदित्प्रतनस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । पुरो यदिध्यते दिवा ॥ ३० ॥

आत् । इत् । प्रतनस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । पुरः । यत् । इध्यते । दिवा ॥ ३० ॥

पुरः पुरो दिवः परस्तात् द्युलोकस्थोपरि यत् यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना इध्यते दीप्यते आदित् अनन्तरमेव प्रतनस्य चिरंतनस्य रेतसः गन्तुः ॥ 'री गतिरेषणयोः' । अस्मात् 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ. सू. ४. ६४१) इत्यसुन् तुडागमश्च ॥ यद्वा । रेत इत्युदकनाम । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यात् मत्वर्थो लक्ष्यते । ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः वासरं निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा ज्योतिः द्योतमानं तेजः पश्यन्ति सर्वे जनाः । यद्वा । वासरमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृत्स्नमहर्दयप्रभृत्यान्तमनं यावज्ज्योतिष्पश्यन्तीत्यर्थः । 'इसुमोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य ण्वम् ॥ ॥ १४ ॥

कण्वांस इन्द्र ते मतिं विश्वे वर्धन्ति पौंस्यम् । उतो शविष्ठ वृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

कण्वांसः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् । उतो इति । शविष्ठ । वृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयां मतिं बुद्धिं पौंस्यम् । बलनामैतत् । बलं च विश्वे सर्वे कण्वांसः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः वर्धन्ति वर्धयन्ति । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्षधानुक्त्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । उतो अपि च हे शविष्ठ शवस्वित्तम बलवत्तम । 'विन्मतोर्लुक्' । 'टेः' इति टिलोपः । ईदृशेन्द्र वृष्ण्यं त्वदीयं तीर्थं बलकर्म^२ च कण्वासो वर्धयन्त्येव^३ ॥

इमां मे इन्द्र सुष्टुतिं जुषस्व प्र सु मामव । उत प्र वर्धया मतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् । अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥ ३२ ॥

हे ऽहन्द्र ऽहमां पुरोवर्तिनीं ऽमे मदीयां ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ऽजुषस्व सेवस्व । सेवित्वा च स्तोतारं ऽमां ऽसु शोभनं ऽप्र ऽअव प्रकर्षेण रक्ष । ऽउत अपि च ऽमतिं अस्मदीयां बुद्धिं ऽप्र ऽवर्धय प्रवृद्धां कुरु । यथा बह्वर्थदर्शिनी भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

उत ब्रह्मण्या वयं तुभ्यं प्रवृद्ध वज्रिवः । विप्रा अतक्ष्म जीवसे ॥ ३३ ॥

उत । ब्रह्मण्या । वयम् । तुभ्यम् । प्रऽवृद्ध । वज्रिऽवः । विप्राः । अतक्ष्म । जीवसे ॥ ३३ ॥

ऽउत अपि च हे ऽप्रवृद्ध स्तुतिभिः प्रकृष्टां वृद्धिं प्राप्त हे ऽवज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्थयोऽनुवादः । यद्वा । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम् । ‘मनुवसो रुः’ इति मकारस्य रुत्वम् । ईदृशेन्द्र ऽतुभ्यं त्वदर्थं ऽविप्राः मेधाविनः ऽवयं ऽब्रह्मण्या ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविलक्षणान्यन्नानि वा । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो याजादेशः । ‘जीवसे जीवनार्थम् ऽअतक्ष्म अकार्ष्णम् । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । लङि छान्दसः शपो लुक् ॥

अभि कण्वा अनूषतापो न प्रवता यतीः । इन्द्रं वनन्वती मतिः ॥ ३४ ॥

अभि । कण्वाः । अनुषत । आपः । न । प्रऽवता । यतीः । इन्द्रम् । वनन्ऽवती । मतिः ॥ ३४ ॥

ऽकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ऽअभि ऽअनूषत इन्द्रमभिष्टुवन्ति । ‘नू स्तुती’ । कुटादिः । ऽप्रवता प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव ऽमतिः मननीया कण्वैः क्रियमाणा स्तुतिः स्तुत्यम् ऽइन्द्रं ऽवनन्वती स्वयमेव संभजनवती भवति ॥

इन्द्रमुक्थानि वावृधुः समुद्रमिव सिन्धवः । अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । उक्थानि । वावृधुः । समुद्रम् इव । सिन्धवः । अनुत्तमन्युम् । अजरम् ॥ ३५ ॥

ऽउक्थानि शास्त्राण्यस्माभिः शस्यमानानि ऽइन्द्रं ऽववृधुः वर्धयन्ति । ऽसिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ऽसमुद्रमिव समुद्रं जलधिं यथा वर्धयन्ति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअनुत्तमन्युम् । अनुत्तोऽप्रेरितः परैरनभिभूतो मन्युः क्रोधो यस्य तादृशम् । ‘नुदविदोन्द्रा’ (पा. सू. ८. २. ५६) इत्यादिना विकल्पितत्वाभिष्टानत्वाभावः । ऽअजरं जरारहितम् । बहुव्रीहौ ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

आ नो याहि परावतो हरिभ्यां हर्यताभ्याम् । इममिन्द्र सुतं पिब ॥ ३६ ॥

आ । नः । याहि । पराऽवतः । हरिऽभ्याम् । हर्यताभ्याम् । इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ॥ ३६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽपरावतः परागतादूरे वर्तमानात् ध्रुलोकात् ऽहर्यताभ्यां कान्ताभ्यां ऽहरिभ्याम् अश्वभ्यां ऽनः अस्मान् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । आगत्य च ऽइमम् अस्मदीयं ऽसुतम् अभिपुतं सोमं ऽपिब ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः । हवन्ते वाजसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्ऽतम् । जनासः । वृक्तऽबर्हिषः । हवन्ते । वाजसातये ॥ ३७ ॥

हे ऽवृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्राणामावृण्वतां शत्रूणां हन्तः ऽत्वामित् त्वामेव ऽवृक्तबर्हिषः वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिर्येषां तथाविधोक्ताः प्रवृत्तयज्ञाः ऽजनासः जना ऋत्विग्लक्षणाः ऽहवन्ते आह्वयन्ति । ह्वजः शपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । किमर्थम् । ऽवाजसातये वाजस्य

अश्वस्य बलस्य वा सातये लाभाय । यद्वा । संग्रामनामैतत् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् संग्रामे तत्र साहाय्याय त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रोदसी उभे चक्रं न वर्त्येतशम् । अनु सुवानास इन्दवः ॥ ३८ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । चक्रम् । न । वर्ति । एतशम् ।

अनु । सुवानासः । इन्दवः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तते । त्वदधीने भवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । चक्रं न यथा रथचक्रम् एतशम् । अश्वनामैतत् । पुरो गच्छन्तमश्वम् अनु वर्ति अनुवर्तते तद्वत् । अपि च सुवानासः ऋत्विग्भिर्भरभिपूयमाणाः इन्द्रवः सोमाश्च त्वाम् अनु वर्तन्ते ॥

मन्दस्वा सु स्वर्णर उतेन्द्र शर्यणावति । मत्स्वा विवस्वतो मती ॥ ३९ ॥

मन्दस्व । सु । स्वःऽनरे । उत । इन्द्र । शर्यणाऽवति । मत्स्व । विवस्वतः । मती ॥ ३९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र शर्यणावति । शर्यणा नाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । 'मध्वादिभ्यश्च' इति स्वार्थिको मत्पु । 'मतौ बह्वचः' इति दीर्घः । 'संज्ञायाम्' इति वत्वम् । तस्मिन् सरसि विद्यमाने^१ स्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नैतव्ये यज्ञे सु सुहु मन्दस्व माघ तृप्तो भव । अपि च विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य मती मत्या च मत्स्व मदं प्राप्नुहि । मतिशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

वावृधान उप द्यवि वृषा वज्रयरोरवीत् । वृत्रहा सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः । उप । द्यवि । वृषा । वज्री । अरोरवीत् । वृत्रहा । सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः वृद्धः^२ वज्री वज्रवानत एव वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्थानुरस्य वा हुन्ता सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता इन्द्रः वृषा उदकानां वर्षिता द्यवि शुलोकेऽन्तरिक्षे उप समीपे यथास्माभिः श्रूयते तथा अरोरवीत् भृशं स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् । मेघेन वज्रहतेनेदृशं शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा । इन्द्र चोष्क्यसे वसु ॥ ४१ ॥

ऋषिः । हि । पूर्वजाः । असि । एकः । ईशानः । ओजसा । इन्द्र । चोष्क्यसे । वसु ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र पूर्वजाः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं जात उत्पन्नः । यद्वा । यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः । त्वम् ऋषिर्हि द्रष्टा सर्वज्ञः खलु असि भवसि । अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये एकः मुख्यः ओजसा बलेन ईशानः ईश्वरो भवसि । यद्वा । एकोऽसहाय एव सन्नो जसा आत्मीयेनैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि । स त्वं वसु धनं चोष्क्यसे पुनःपुनः स्तोतृभ्यो ददासि । 'स्कुञ् आप्रवणे' इह दानार्थः । तथा चोक्तं—'चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं दददिन्द्र बहु वननीयम्' (निरु. ६. २२) इति ॥

अस्माकं त्वा सुताँ उप वीतपृष्ठा अभि प्रयः । शतं वहन्तु हरयः ॥ ४२ ॥

अस्माकम् । त्वा । सुतान् । उप । वीतपृष्ठाः । अभि । प्रयः । शतम् । वहन्तु । हरयः ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र ^१अस्माकम् अस्मदीयान्^२ सोमानुपलक्ष्य ^३प्रयः । अन्ननामैतत् । धानाकरम्भादि-
हविलक्ष्णमन्नं चाभिलक्ष्य ^४वीतपृष्ठाः प्रशस्तोपरिभागाः ^५शतं शतसंख्याकाः ^६हरयः अश्वाः
त्वां ^७वहन्तु प्रापयन्तु ॥

इमां सु पुण्यां धियं मधोर्धृतस्य पिप्युषीम् । कण्वा उक्थेन वावृधुः ॥ ४३ ॥
इमाम् । सु । पुण्याम् । धियम् । मधोः । धृतस्य । पिप्युषीम् । कण्वाः । उक्थेन । वृधुः ॥ ४३ ॥

^१इमाम् इदानीं क्रियमाणां ^२सु सुहु ^३पूण्यां पूर्वैः पित्रादिभिः कृतां ^४मधोः मधुरस्य ^५धृतस्य
क्षरणशीलस्योदकस्य ^६पिप्युषीं वर्धयित्रीं यद्वा मधुरेण धृतेनाज्येन प्रवृद्धां ^७धियं यागक्रियां
^८कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ^९उक्थेन श्लेष्णे ^{१०}वावृधुः इन्द्रार्थं वर्धयन्ति । उक्थैर्हि यागो वर्धते ।
अत्यग्निष्टोमादिषूतरासु संस्थासु शस्त्रवृद्धेर्दृष्टत्वात् । यद्वा । पूण्यां चिरंतनीमिमांमिन्द्रस्य धियमनुग्रह-
बुद्धिं क्षरणशीलेन मधुरेण सोमेन पिप्युषीं वर्धनीयामुक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥

इन्द्रमिद्विमहीनां मेधे वृणीत मर्त्यैः । इन्द्रं सनिष्युऋतये ॥ ४४ ॥
इन्द्रम् । इत् । वि॒महीनाम् । मेधे । वृणीत । मर्त्यैः । इन्द्रम् । सनिष्युः । उ॒तये ॥ ४४ ॥

^१विमहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये ^२इन्द्रमित् इन्द्रमेव ^३मेधे यज्ञे ^४मर्त्यैः मनुष्यो
होता ^५वृणीत स्तुतिभिः संभजते । तथा ^६सनिष्युः धनकामश्च स्तोता ^७उतये रक्षणाय ^८इन्द्रम् एव
वृणीते स्तुत्या संभजते ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ४५ ॥
अर्वाञ्चम् । त्वा । पु॒रु॒ऽस्तुत । प्रि॒यमे॒धस्तुता । हरी । इति । सो॒म॒ऽपेया॑य । व॒क्षतः ॥ ४५ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२प्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैर्ऋषिभिः स्तुतौ । 'तृतीया
कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ईदृशौ ^३हरी अश्वौ ^४सोमपेयाय
सोमपानार्थं त्वाम् ^५अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ^६वक्षतः वहताम् ॥

शतमहं तिरिन्दिरे सहस्रं पश्रावा ददे । राधांसि याद्वानाम् ॥ ४६ ॥
शतम् । अ॒हम् । ति॒रिन्दि॒रे । स॒हस्र॑म् । प॒श्रा॒वा । आ । द॒दे । राधा॑ंसि । याद्वाना॑म् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन तृत्वेन तिरिन्दिरस्य राज्ञो दानं स्तूयते । ^१पश्रां परशुनाम्नः पुत्रे । उपचाराजन्ये
जनकशब्दः । ^२तिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि ^३याद्वानाम् । यदुरिति मनुष्यनाम । यद्व एव याद्वानः ।
स्वार्थिकस्तद्धितः । तेषां मध्ये ^४अहं ^५शतं शतसंख्याकानि ^६सहस्रं सहस्रसंख्याकानि च ^७राधांसि
धनानि ^८आ ^९ददे स्वीकरोमि । यद्वा । याद्वानां यदुकुलजानामन्येषां^{१०} राज्ञां स्वभूतानि राधांसि
बलादपहृतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि ॥

त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् । ददुष्पञ्चाय सान्ने ॥ ४७ ॥
त्रीणि । श॒तानि॑ । अ॒र्वता॑म् । स॒हस्रा॑ । द॒श । गो॒ना॑म् । द॒दुः । प॒ञ्चाय॑ । सा॒न्ने ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यामृचि स्वसंप्रदानकं दानमुक्तम् । अधुनान्येभ्योऽप्यृचिभ्यस्तिरिन्दिरो बहु धनं दत्त-
वानित्याह । ^१अर्वतां गन्तृणामश्वानां ^२त्रीणि ^३शतानि ^४गोनां गवां ^५दश दशगुणितानि ^६सहस्रा

सहस्राणि च पत्राय स्तुतीनां प्रार्जकाय सान्ने एतत्संज्ञायर्षये । यद्वा । सान्ने । माम स्तोत्रम् । तद्भूते पत्राय पत्रकुलजाताय कक्षीवते । वदुः तिरिन्दिराल्या राजानो दत्तवन्तः ॥

उदानदकुहो दिवमुष्ट्रश्चतुर्युजो ददत् । श्रवसा याद्वं जनम् ॥ ४८ ॥

उत् । आनट् । कुहः । दिवम् । उष्ट्रान् । चतुःस्युजः । ददत् । श्रवमा । याद्वम् । जनम् ॥ ४८ ॥

अयं राजा वकुकुहः उच्छ्रितः सन् श्रवसा कीर्त्या दिवं स्वर्गम् उदानद उत्कृष्टतरं व्याप्नोत् । किं कुर्वन् । चतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैर्युक्तान् उष्ट्रान् ददत् प्रयच्छन् । तथा याद्वं वजनं च दासत्वेन प्रयच्छन् ॥ ॥ १७ ॥

‘प्र यद्वः’ इति षट् त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वसुस्यार्षं मारुतं गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र यद्वः षट् त्रिंशदपुनर्वसो मारुतम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छन्दोम आभि-मारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘प्र यद्वस्त्रिष्टुभं तूतं व इत्याभिमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिषं मरुतो विप्रो अक्षरत् । वि पर्वतेषु राजथ ॥ १ ॥

प्र । यत् । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मरुतः । विप्रः । अक्षरत् । वि । पर्वतेषु । राजथ ॥ १ ॥

हे ‘मरुतः’ मितराविणो^१ मितरोचिनो वा^२ एतत्संज्ञा माध्यमका देवगणाः । पादादित्वात् ‘अपादादा’ इति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे पाष्ठिकमामन्त्रिताष्टुदात्तत्वम् । वः युष्मभ्यं विप्रः मेधावी स्तोता त्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्यां त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुप्छन्दसा संबद्धां माध्य-दिनसवनीकाम् इषं सोमलक्षणमक्षं यत् यदा प्र अक्षरत् प्रासिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत् । यद्वा । त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कं स्तोत्रमिषं सोमं चेति योज्यम् । तैदानीं यूयं पर्वतेषु पर्वतसु शिलोच्चयेषु वि राजथ । तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥

यदङ्ग तविषीयवो यामं शुभ्रा अचिध्वम् । नि पर्वता अहासत ॥ २ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीयवः । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । नि । पर्वताः । अहासत ॥ २ ॥

हे तविषीयवः । तविषीति बलनाम । तां कामयमानाः । यद्वा । बलयुक्ताः । हे शुभ्राः शोभ-मानाः अङ्ग हे मरुतः यामम् । याति गच्छतीति यामो रथः । तं यत् यदा अचिध्वं समचिनुध्वं अश्वादिभिः साधनैः संचितं संश्लिष्टं कुरुथ गमनार्थं तदानीं पर्वताः गिरयोऽपि नि अहासत नितरां गच्छन्ति युष्मद्वधवेगाद्गीताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति । ‘ओहाङ् गतौ’ । छान्दसो लुङ् ॥

उदीरयन्त वायुमिवाश्रासुः पृश्निमातरः । धुक्षन्त पिप्युषीमिषम् ॥ ३ ॥

उत् । ईरयन्त । वायुऽभिः । आश्रासुः । पृश्निऽमातरः । धुक्षन्त । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ३ ॥

वाश्रासुः वाशनशीलाः शब्दकारिणः पृश्निमातरः । पृश्निर्माध्यमिका वाक् । सा माता जननी येषां ते तथोक्ताः । ‘ऋतश्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. १५८) इति कपः प्रतिषेधः । ईदृशा मरुतः वायुभिः । वान्ति गच्छन्तीति वायवः पृथयः । पृथतीमिवाहनभूताभिः स्वावयवभूतैर्वायुभिरेव वा उदीरयन्त उद्गमयन्ति मेधादिकम् । तथा पिप्युषीं वर्षथित्रीम् इषम् अक्षं च स्तोतृभ्यः धुक्षन्त दुहन्ति ॥

१. ज-त१-२-मरुतो मरुतो । २. ज-त१-२-मितराविणो वा । ३. ज-वा महद्वर्ततीति वेति निरुक्तं; त१ (प्रान्ते)-वा महद्वर्ततीति वा ।

वर्पन्ति मरुतो मिहं प्र वेपयन्ति पर्वतान् । यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥४॥

वर्पन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । यत् । यामम् । यान्ति । वायुभिः ॥४॥

वमरुतः एतत्संज्ञा देवाः । वमिहं वृष्टिं ववपन्ति विकिरन्ति विक्षिपन्ति । तथा वपर्वतान् गिरीन्
वप्र वेपयन्ति प्रकम्पयन्ति । अयमर्थः कदेति चेत् । वयत् यदा ववायुभिः सार्धं वयामं रथं गमनं
वा वयान्ति प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥

नि यद्यामाय वो गिरिर्नि सिन्धवो विधर्मणे । महे शुष्माय येमिरे ॥५॥

नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विधर्मणे । महे । शुष्माय । येमिरे ॥५॥

हे मरुतः वः युष्माकं यामाय रथाय गमनाय वा गिरिः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः
सुः । गिरयः पर्वताः यत् यदा नि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीलाः
समुद्रा नद्यो वा विधर्मणे विधरणाय महे महते शुष्माय शोषकाय युष्मदीयाय बलाय नि
येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । गिरयो नद्यश्च युष्मद्यामाद्वलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्ते
इत्यर्थः । तदानीं वपन्ति मरुतो मिहमिति शेषः ॥ यमेः कर्मकर्तरि लिट् । 'यद्वृत्ताञ्जित्यम्' इति
निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

युष्माँ उ नक्तमूतये युष्मान्दिवा हवामहे । युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥

युष्मान् । ऊँ इति । नक्तम् । ऊतये । युष्मान् । दिवा । हवामहे ।

युष्मान् । प्रयति । अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतः युष्माँ व उ युष्मानेव नक्तं रात्रौ ऊतये रक्षणार्थं हवामहे । दिवा अह्नि च
युष्मान् एव आह्वयामहे । अध्वरे । ध्वरो नास्त्यस्मिन्नित्यध्वरो यागः । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । यागे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं युष्मान् एवाह्वयामहे ॥

उदु तये अरुणप्सवश्चित्रा यामेभिरीरते । वाश्रा अधि णुना दिवः ॥ ७ ॥

उत् । ऊँ इति । तये । अरुणप्सवः । चित्राः । यामेभिः । ईरते ।

वाश्राः । अधि । स्नुना । दिवः ॥ ७ ॥

वस्ये ते पूर्वोक्तगुणाः वरुणप्सवः अरुणवर्णरूपाः चित्राः चायनीयाः आश्रयभूता वा
वाश्राः शब्दकारिणः एवंभूता मरुतः यामेभिः यामैर्यानैः दिवः अधि शुलोकस्थोपरि स्नुना
सानुना समुच्छिन्नप्रदेशेन उत् ईरते उन्नच्छन्ति । उ इति पूरणः ॥ 'पदादिषु मांसृत्स्नानामुप-
संख्यानम्' इति सानुशब्दस्य स्नुभावः ॥

कारियां सौर्यस्य हविषः 'सृजन्ति रश्मिम्' इत्येषानुवाक्या । सूच्यते हि—'सृजन्ति रश्मि-
मोजसा वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुम्' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥८॥

सृजन्ति । रश्मिम् । ओजसा । पन्थाम् । सूर्याय । यातवे । ते । भानुभिः । वि । तस्थिरे ॥८॥

तच्छ्रुदधुतेर्यच्छ्रुदाध्याहारः । ये मरुतः वसूयां सूर्यस्य । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । 'यातवे' गन्तुं प्रक्षिप्तं व्यासम् । 'अशे रश च' इत्यशोतेरौणादिको मिप्रत्ययो रशादेशश्च । यद्वा । रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तम् । पन्थां पन्थानम् । ओजसा बलेन सृजन्ति उत्पादयन्ति । वृत्रादिभिरावृतं सूर्यपथमावरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः । ते मरुतः भानुभिः तेजोभिः विवृतिस्थिरे कृत्स्नं जगत् व्याप्य अवतिष्ठन्ते ॥

इमां मे मरुतो गिरमिमं स्तोममृभुक्षणः । इमं मे वनता हवम् ॥ ९ ॥

इमाम् । मे । मरुतः । गिरम् । इमम् । स्तोमम् । ऋभुक्षणः । इमम् । मे । वनत । हवम् ॥ ९ ॥

हे मरुतः इमां पुरोवर्तिनीं मे मम गिरं शस्त्ररूपां वाचं वनत संभजत । हे ऋभु-
क्षणः । महश्चाभैतत् । महान्तः । जसि 'इतोऽस्सर्वनामस्थाने' इत्यकारः । 'वा षपूर्वस्य निगमे'
इति दीर्घाभावः । ते यूयम् इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं मे मम इमं पुरोवर्तिनं
हवम् आह्वानरूपं च याजुषं मन्त्रं वनत संभजत सेवध्वम् ॥

त्रीणि सरांसि पृथ्व्यो दुदुहे वज्रिणे मधु । उत्सं कवन्धमुद्रिणम् ॥ १० ॥

त्रीणि । सरांसि । पृथ्व्यः । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । उत्सम् । कवन्धम् । उद्रिणम् ॥ १० ॥

पृथ्व्यः मरुत्मातृभूता गावः वज्रिणे वज्रवत इन्द्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थं मधु
मधुरं क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं त्रीणि सरांसि सर इव सोमैः पूरितानि त्रीणि सवनानि त्रिष्वपि
सवनेषु श्रयणार्थं दुदुहे दुदुहिरे । यद्वा । मधु मधुरं सोमं वज्रिणे वज्रयुक्ताय मरुद्गणाय त्रीणि
सरांसि द्रोणकलशाधवनीयपूतमृलक्षणानि प्रति पृथ्व्यो माध्यमिका वाचो दुदुहे वृष्टिद्वारा दुहन्ति ।
यद्वा पृथ्व्य इति मानुवाचिना शब्देन पुत्रा उच्यन्ते । पृथ्विमातरो मरुत इद्वार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशा-
दीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुम् उत्सम् उत्सवणशीलं कवन्धम् उदकम् उद्रिणम् उदकवन्तं
मेघं दुदुहे दुहते ॥ दुहेऽछान्दसो लिट् । 'इरयो रे' इति रेभावः । पादादित्वादनघातः ॥ ११ ॥

मरुतो यद्ग वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उप गन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नायन्तः । हवामहे । आ । तु । नः । उप । गन्तन ॥ ११ ॥

हे मरुतः यद्ग यदा खलु वः युष्मान् सुम्नायन्तः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्तो वयं दिवः
शुलोकात् हवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे । आ तु अनन्तरमेव शीघ्रं नः अस्मान् उप गन्तन
उपगच्छत । गमेलौटि 'तप्तनप्तनथाश्च' इति तनबादेशः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानवो रुद्रा ऋभुक्षणे दमै । उत प्रचेतसो मदै ॥ १२ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । रुद्राः । ऋभुक्षणः । दमै । उत । प्रचेतसः । मदै ॥ १२ ॥

उत अपि च हे सुदानवः शोभनदाना हे रुद्राः रुद्रपुत्राः । पादादित्वादामन्त्रित-
निघाताभावः । हे ऋभुक्षणः महान्तः उरुतेजस्का वा ईदृशा हे मरुतः यूयं हि खलु वदमे
यज्ञगृहे मदे मदकरे सोमे पीते सति प्रचेतसः स्थ प्रकृष्टज्ञाना भवथ ॥

आ नो रयि मदच्युतं पुरुक्षुं विश्वधीयसम् । इयर्ता मरुतो दिवः ॥ १३ ॥

आ । नः । रयिम् । मदऽच्युतम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् । इयर्त । मरुतः । दिवः ॥ १३ ॥

हे वमरुतः वनः अस्माकं वरयि धनं वदिवः शुलोकात् वआ वइयर्त आगमयत । 'ऋ गतौ' इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् जौहोत्यादिकालोऽटि तस्य 'तसनसन' इति तबादेशः । 'अनुदास्ते च' इत्यभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । कीदृशं रयिम् । वमदच्युतं मदं स्वन्तं यद्वा शात्रवस्य मदस्य व्यावयितारं वपुरुक्षुं बहुनिवासं बहुभिः स्तूयमानं वा वविश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय पोषणाय पर्याप्तम् ॥

अधीव यद्विरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम् । सुवानैर्मन्दध्व इन्दुभिः ॥ १४ ॥

अधिऽइव । यत् । गिरीणाम् । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । सुवानैः । मन्दध्वे । इन्दुऽभिः ॥ १४ ॥

हे वशुभ्राः शोभमाना मरुतः वगिरीणां पर्वतानाम् वअधीव उपरीव यत् यदा वयामं युष्मदीयं रथम् वअचिध्वं गमनसाधनैरश्वादिभिः उपचितं कुरुष्व तदानीं वसुवानैः अभिपूयमाणैः वइन्दुभिः सोमैः वमन्दध्वे मादयध्वे ॥

एतावतश्चिदेषां सुम्नं भिक्षेत मर्त्यैः । अदाभ्यस्य मन्मभिः ॥ १५ ॥

एतावतः । चित् । एषाम् । सुम्नम् । भिक्षेत । मर्त्यैः । अदाभ्यस्य । मन्मऽभिः ॥ १५ ॥

वमर्त्यः मनुष्यः स्तोता वमन्मभिः स्तोत्रैः वसुम्नं सुखं धनं वा वेषां मरुतां स्वभूतं वभिक्षेत याचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह । वएतावतश्चित् यत्परिमाणस्य च वअदाभ्यस्य केनापि हिंसितुमशक्यस्य मरुद्गणस्य सुम्नं भिक्षेत ॥ एतच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः' इति परिमाणेऽर्थे वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥ २० ॥

ये द्रप्साइव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः । उत्सं दुहन्तो अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये । द्रप्साऽइव । रोदसी इति । धमन्ति । अनु । वृष्टिभिः । उत्सम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये मरुतः वद्रप्साइव उदविन्दव इव वरोदसी द्यावापृथिव्यौ ववृष्टिभिः वर्षणैः वअनु वधमन्ति अनुगच्छन्ति साकल्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा । अनुध्माते उच्छ्वसितावयवे कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः । वअक्षितम् अक्षीणमुदकम् वउत्सं मेघं वदुहन्तः पूरयन्तो मेघादवाङ्मुखं पातयन्तः । दुहेः 'लक्षण-हेत्वोः' (पा. सू. ३. २. १२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । यत् एवं दुहन्ति ततो रोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥

उदु स्वानेभिरीरत उद्रथैरुदु वायुभिः । उत्स्तोमैः पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रथैः । उत् । ऊँ इति । वायुभिः ।

उत् । स्तोमैः । पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

वस्वानेभिः स्वानैः शब्दैर्मरुतः वउत् वइरते उद्रच्छन्ति । 'स्वन शब्दे' । 'स्वनहसोर्वा' (पा. सू. ३. ३. ६२) इत्यपो विकल्पितत्वात् पक्षे घञ् । 'कर्पात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । वउ इति पूरणः । तथा वरथैः रथप्रमुखैः वाहनैश्चोदीरते । वपृश्निमातरः - - - ॥

१. ख१-भ-संचितं । २. ज-त१-२-रथप्रमुखैर्वायुभिः । ३. ज-दीरते स्तोमैः स्तोत्रैः । ४. घ-ज्ञ-त१-२-मु- पृश्निमातरः मरुतस्तथा स्तोमैः स्तोत्रैः उदीरते; श-पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्रा मरुतः स्तोमै-रस्माभिः कृतैः स्तोत्रैः एव एवं बहुधा उदीरते उद्रच्छन्ति ।

येनाव तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनस्पृतम् । राये सु तस्य धीमहि ॥ १८ ॥

येन । आव । तुर्वशम् । यदुम् । येन । कण्वम् । धनस्पृतम् । राये । सु । तस्य । धीमहि ॥ १८ ॥

‘येन’ आत्मीयेन रक्षणेन । ‘तुर्वशम्’ एतत्संशं । ‘यदुम्’ एतत्संशं च राजर्षिम् । ‘आव यूयं रक्षितवन्तः स्थ । अवतेर्लिटि मध्यमबहुवचने रूपमेतत् । ‘येन च’ । ‘धनस्पृतं’ धनकामं । ‘कण्वम्’ ऋषिं रक्षितवन्तः स्थ । ‘तस्य’ युष्मदीयं रक्षणं । ‘राये’ धनार्थं । ‘सु’ । ‘धीमहि’ शोभनं ध्यायाम ॥

इमा उ वः सुदानवो घृतं न पिप्युषीरिषः । वर्धनींकाण्वस्य मन्मभिः ॥ १९ ॥

इमाः । ऊँ इति । वः । सुदानवः । घृतम् । न । पिप्युषीः । इषः ।

वर्धनीन् । काण्वस्य । मन्मभिः ॥ १९ ॥

हे । ‘सुदानवः’ शोभनदाना मरुतः । ‘घृतं’ । ‘न’ घृतमिव । ‘पिप्युषीः’ वर्धयिष्यः शरीरपुष्टिहेतुभूताः । ‘इमाः’ इदानीं^१ प्रदीयमानाः । ‘इषः’ अक्षानि सोमलक्षणानि । ‘काण्वस्य’ कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः । ‘मन्मभिः’ स्तोत्रैः साधं । ‘वः’ युष्मान् । ‘वर्धनीन्’ वर्धयन्तु ॥ ‘वृधेर्ण्यन्तात्’ लोटि रूपमेतत् । ‘उ’ इति पूरणः ॥

कं नूनं सुदानवो मदथा वृक्तबर्हिषः । ब्रह्मा को वः सपर्यति ॥ २० ॥

कं । नूनम् । सुदानवः । मदथ । वृक्तबर्हिषः । ब्रह्मा । कः । वः । सपर्यति ॥ २० ॥

मरुदागमनस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति । ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे । ‘वृक्तबर्हिषः’ । ‘वृक्तं’ वृक्कं छिन्नं बर्हिष्येपां यागाय । यद्वा । बर्हिरिति यज्ञनाम । ‘वृक्तः’ प्रवृक्तो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । हे ईदृशा मरुतः । ‘क’ कुत्र देशे । ‘नूनम्’ इदानीं । ‘मदथ’ माद्यथ । ‘मदी हर्षे’ । व्यत्ययेन शप् । ‘कः’ च । ‘ब्रह्मा’ ब्राह्मणः स्तोता । ‘वः’ युष्मान् । ‘सपर्यति’ परिचरति । किंकारणं बहुधाः स्तुतैरपि भवन्निरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ ॥ २१ ॥

नहि ष्म यद्ध वः पुरा स्तोमेभिर्वृक्तबर्हिषः । शर्धो ऋतस्य जिन्वथ ॥ २१ ॥

नहि । स्म । यत् । ह । वः । पुरा । स्तोमेभिः । वृक्तबर्हिषः । शर्धान् । ऋतस्य । जिन्वथ ॥ २१ ॥

पूर्वया वितर्क्य इदानीं निश्चिनोति । हे । ‘वृक्तबर्हिषः’ प्रवृक्तयज्ञका मरुतः । ‘नहि’ । ‘ष्म’ तन्न खलु संभवति । ‘वः’ यूयं । ‘पुरा’ अस्मत्तः पूर्वमेव कृतैः स्तोमैरन्यदीयैः स्तोत्रैः । ‘ऋतस्य’ उदकस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा संबन्धिनः । ‘शर्धान्’ आत्मीयानि बलानि । ‘जिन्वथ’ प्रीणयथ इति । ‘यद्ध’ यत्खलु तन्न संभवत्येव । अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा । ‘वृक्तबर्हिष’ इत्यृत्विङ्नाम । हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनो यागार्हाञ्छर्धान् मारुतानि बलानि पुरा अन्येभ्यः स्तोत्रेभ्यः पूर्वं यद्यस्मात्कारणाजिन्वथ यूयं प्रीणयथ । जिविः प्रीणनार्थः । तस्मादन्यदीयैः स्तोत्रैः नहि ष्म न खलु ते मरुतो वशीभवन्तीत्यर्थः ॥

प्रवर्ये महावीरे पयसोरासिक्तयोः सतोः ‘समु त्वे महतीरपः’ इत्येषानुवक्तव्या^२ । सूत्र्यते हि—‘आसिक्तयोः समु त्वे महतीरप इति महावीरमादायोत्तिष्ठत्सु’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समु त्वे महतीरपः सं क्षोणी समु सूर्यम् । सं वज्रं पर्वशो दधुः ॥ २२ ॥

सम् । ऊँ इति । त्थे । महतीः । अपः । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।
सम् । वज्रम् । पूर्वऽशः । दधुः ॥ २२ ॥

१त्थे ते पूर्वोक्तगुणा मरुतः १महतीः बह्वीः १अपः वृष्ट्युदकानि १समु १दधुः संवधति ।
ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति । यद्वा । घर्मकाले सूर्यरश्मिभिराहता उपरि सम्यग्धारयन्ति ॥ 'बृह-
न्महतोरूपसंस्थानम्' इति महतः परस्य ङीप् उदात्तत्वम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्शब्दात्परः
शस् उदात्तः ॥ तथा १क्षोणी क्षोण्यौ छावापृथिव्यौ च ते मरुतः १सं दधुः । यथा स्वे स्वे स्थानेऽ-
वतिष्ठेते तथा धारयन्ति । सूत्रात्मना वायुना सर्वं जगद्धार्यते । तथा च श्रूयते—'वायुर्वै गोतम
तत्सूत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संवद्धानि भवन्ति' (बृ. उ. ३.
७. २) इति । तथा १सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चान्तरिक्षे १सं दधुः सम्यग्धारयन्ति । उशब्दः
समुच्चये । ईदृशास्ते मरुतः १वज्रम् आत्मीयमायुधं १पर्वशः पर्वणि पर्वणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयव-
संबन्धिषु हननार्थं १सं दधुः समयूयुजन् १ ॥

वि वृत्रं पर्वशो ययुर्वि पर्वतां अराजिनः । चक्राणा वृष्णि पौंस्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृत्रम् । पूर्वऽशः । ययुः । वि । पर्वतान् । अराजिनः । चक्राणाः । वृष्णि । पौंस्यम् ॥ २३ ॥

१अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिनानधिष्ठिताः । यद्वा । राजा स्वामी अस्य न विद्यत इत्य-
राजेन्द्रः । तद्युक्तः । १वृष्णि वीर्यवत् १पौंस्यं बलं १चक्राणाः कुर्वाणा मरुतः १वृत्रम् आवरकमसुरं
मेघं वा १पर्वशः पर्वणि पर्वणि भेदेन १वि १ययुः विशिष्टं वधमगमयन् । तथा १पर्वतान् गिरींश्च
विशिष्टं वधं प्रापयन् ॥

अनु त्रितस्य युध्यतः शुष्ममावन्नत क्रतुम् । अन्विन्द्रं वृत्रतूर्ये ॥ २४ ॥

अनु । त्रितस्य । युध्यतः । शुष्मम् । आवन् । उत । क्रतुम् । अनु । इन्द्रम् । वृत्रतूर्ये ॥ २४ ॥

१त्रितस्य आप्यस्यैतत्संज्ञस्य १युध्यतः शत्रून् संप्रहरतो राजर्षेः १शुष्मं परेषां शोषकं बलं
मरुतः १अनु १आवन् साहाय्यार्थमन्वगच्छन् । यद्वा । अनुगुणमरक्षन् । १उत अपि च १क्रतुं
तदीयं कर्म चारक्षन् । अपि च १वृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थे संग्रामे १इन्द्रं च १अनु आवन् अरक्षन् ॥

विद्युद्धस्ता अभिद्यवः शिप्राः शीर्षेन्हिरण्ययीः । शुभ्रा व्यञ्जत श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युद्धस्ताः । अभिद्यवः । शिप्राः । शीर्षेन् । हिरण्ययीः । शुभ्राः । वि । अञ्जत । श्रिये ॥ २५ ॥

१विद्युद्धस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः १अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः १शुभ्राः शोभमानाः मरुतः
१शीर्षेन् शीर्ष्णि शिरस्यात्मीयेषु शिरःसु १हिरण्ययीः हिरण्ययीः स्वर्णमयानि १शिप्राः शिरस्त्राणानि
१श्रिये शोभार्थं १व्यञ्जत व्यञ्जयन्ति । व्यक्तीकुर्वन्ति । धारयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

उशना यत्परावत उक्ष्णो रन्ध्रमयातन । द्यौर्न चक्रदहिया ॥ २६ ॥

उशना । यत् । पराऽवतः । उक्ष्णः । रन्ध्रम् । अयातन । द्यौः । न । चक्रदत् । भिया ॥ २६ ॥

हे मरुतः १उशनाः । व्यत्ययेन प्रथमा । उशनसा काव्येनर्षिणा स्तूयमाना यूयम् । यद्वा ।
उशनःशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ उशनसः स्तोतृन् कामयमाना यूयम् १उक्ष्णः सेकुः

कामानां वर्षितुरात्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोरन्तरिक्षस्य वा वरन्ध्रं मध्यं वपरावतः दूरदेशात् यत् यदा वअथातन अगच्छत ॥ यातेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनादेशः ॥ तदानीं वधौन । अत्र शुशब्देन तत्रत्यो जनसंघो लक्ष्यते । शुलोके वर्तमानो जनसंघ इव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं विभिया युष्मद्वेगजनितया भीत्या वचक्रदत् अशब्दयत् अकम्पत वा ॥

आ नो मुखस्य दावनेऽध्वैर्हिरण्यपाणिभिः । देवास उप गन्तान् ॥२७॥

आ । नः । मुखस्य । दावने । अध्वैः । हिरण्यपाणिभिः । देवासः । उप । गन्तान् ॥ २७ ॥

हे देवासः दानादिगुणयुक्ता मरुतः वनः अस्माकं मुखस्य यज्ञस्य दावने दानाय । ददातेरीणादिको भावे वनिः । वहिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैर्हिरतमणीयपादैर्वा अध्वैः । आ उप गन्तान् उपागच्छत प्राप्तु ॥ गमेर्लोङि छान्दसः शपो लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः । अत एव डिच्वाभावादनुनासिकलोपो न क्रियते ॥

यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः । यान्ति शुभ्रा रिणन् अपः ॥ २८ ॥

यत् । एषाम् । पृषतीः । रथे । प्रष्टिः । वहति । रोहितः । यान्ति । शुभ्राः । रिणन् । अपः ॥ २८ ॥

वृषां मरुतां वरथे वृषतीः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता मृगयः यत् यदा वहन्ति यदा च प्रष्टिः प्राशुः शीघ्रगामी । यद्वा । प्रमुखे युज्यमानः सन् । रोहितः पृषतः पृषद्भिर्युक्तो मृगः वहति तदानीं शुभ्राः शोभमाना मरुतः यान्ति गच्छन्ति । तेषां गमने च सति अपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि रिणन् अरिणन् अगच्छन् । सर्वत्र प्रवहन्ति ॥ 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । छान्दसोऽडभावः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनादत्र पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् 'क्लिङ्गुतिङः' इति निघाताभावः ॥

सुषोमे शर्यणावत्यार्जीके पस्त्यावति । ययुर्निचक्रया नरः ॥ २९ ॥

सुऽसोमे । शर्यणाऽवति । आर्जीके । पस्त्यऽवति । ययुः । निऽचक्रया । नरः ॥ २९ ॥

सुषोमे शोभनमोमयुक्ते आर्जीके । ऋजीका नाम देशाः । तत्संबन्धिनि शर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञे सरसि पस्त्यावति । पस्त्यम् इति गृहनाम । यज्ञगृहोपेते सोमपानाय नरः नेतारो मरुतः निचक्रया नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्तमानया रथकट्यया ययुः यान्ति गच्छन्ति । यातेऽछान्दसो लिट् । यद्वा । नरो नेतार ऋत्विज उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुद्यागाय सोममाहर्तुं निचक्रया नीचीनचक्रया शक्यया ययुः गच्छन्ति ॥

कदा गच्छाथ मरुत इत्था विप्रं हवमानम् । माङ्गीकेभिर्नार्धमानम् ॥३०॥

कदा । गच्छाथ । मरुतः । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । माङ्गीकेभिः । नार्धमानम् ॥ ३० ॥

हे मरुतः इत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण हवमानम् आह्वयन्तं स्तुवन्तं नाधमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं स्तोतारं मां कदा कस्मिन् काले माङ्गीकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं गच्छाथ गच्छथ । विलम्बं मा कृपत शीघ्रमागच्छतेति भावः ॥ ॥ २३ ॥

कद्ध नूनं कंधप्रियो यदिन्द्रमजहातन । को वः सखित्व ओहते ॥ ३१ ॥

कत् । ह । नूनम् । कद्धऽप्रियः । यत् । इन्द्रम् । अजहातन । कः । वः । सखित्वे । ओहते ॥ ३१ ॥

हे ऽकधप्रियः कथया स्तुत्या प्रीथमाणाः । 'कथ वाक्यप्रबन्धने' । अस्मान्नावे 'चिन्तिपूजि' (पा. सू. ३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । ततष्टाप् । उत्तरपदे 'कथापोः संज्ञाच्छन्दसोः' (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । धत्वं छान्दसम् । ईदृशा हे मरुतः वृत्रेण सह युध्यमानम् ऽइन्द्रं ऽनूनं सत्यम् ऽअजहातन पर्यत्यजतेति ऽयत् एतत् तत् ऽकद्ध कदा खलु कस्मिन् काले जातम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—'मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । 'वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणाः' (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इत्यादि च निगमान्तरम् । यत एवमतः कारणात् ऽवः युष्माकं ऽसखित्वे । व्यत्ययेन सप्तमी । सखिभावं ऽकः स्तोता ऽओहते याचते । यद्वा । वहते प्राप्नोति । ईदृशमनपायं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥

सहो षु णो वज्रहस्तैः कण्वांसो अग्निं मरुद्भिः । स्तुषे हिरण्यवाशीभिः ॥३२॥

सहो इति । सु । नः । वज्रहस्तैः । कण्वासः । अग्निम् । मरुत्भिः ।

स्तुषे । हिरण्यवाशीभिः ॥ ३२ ॥

वज्रहस्तैः वज्रबाहुभिः ऽहिरण्यवाशीभिः । हिरण्यवाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तादृशैः । ऽमरुद्भिः ऽसहो सहैव वर्तमानम् ऽअग्निं ऽनः अस्मदीया हे ऽकण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः यूयं ऽस्तुषे स्तुध्वम् । यद्वा । न इति प्रथमार्थे द्वितीया । नः वयं कण्वगोत्राः ॥ 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (का. १. २. ५९. १) इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । स्तुषे स्तुवे ॥ स्तोतेरुत्तमैकवचने 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥

ओ षु वृष्णः प्रयज्यूना नव्यसे सुविताय । ववृत्यां चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रयज्यून् । आ । नव्यसे । सुविताय । ववृत्याम् । चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

वृष्णः वर्धितृन् अभीष्टफलदान् ऽप्रयज्यून् प्रकर्षेण यष्टव्यान् ऽचित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा एवंभूतान् मरुतः ऽसु सुष्ठु ऽओ आ उ ऽववृत्यां आवर्तयामि । अस्मदभिमुखं यथा गच्छन्ति तथा करोमि । अपि च ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय ऽसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय च तान् ऽआ ववृत्याम् आवर्तयामि ॥

गिरयश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः । पर्वताश्चिन्नि येमिरे ॥३४॥

गिरयः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः । मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥ ३४ ॥

मरुसु आगच्छत्सु ऽगिरयश्चित् गिरयोऽपि शिलोच्चया अपि ऽपर्शानासः पीड्यमानाः । यद्वा । मरुद्भिः स्पृश्यमानाः । अत एव ऽमन्यमानाः अभिमन्यमाना बाध्यमानाः सन्तः ऽनि ऽजिहते नितरां गच्छन्ति । मरुद्भेगेन स्थानात् प्रच्यवन्ते । तथा ऽपर्वताश्चित् पर्ववन्तो मेघा अपि तदीयेन गमनेन ऽनि ऽयेमिरे नियम्यन्ते । यद्वा । गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चया महान्तः पर्वताः ॥

आक्ष्णयावानो वहन्त्यन्तरिक्षेण पततः । धातारः स्तुवते वयः ॥ ३५ ॥

आ । अक्ष्णयावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण । पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

वअक्षण्यावानः अक्ष्णं व्यासं गच्छन्तः । यद्वा । अक्ष्णश्चक्षुषोऽपि क्षीत्रं धान्तीत्यक्षण्यावानः ।
यातेः 'आतो मनिन्' इति वनिप् । ईदृशा अश्वाः वअन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण वपततः गच्छन्तो
मरुतः वआ वहन्ति आनयन्ति । यद्वा । पतत इत्यश्वानां विशेषणम् । अन्तरिक्षे नभसि पततो
गच्छन्तः । छान्दसो नुमभावः । किं कुर्वन्तः । वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय वयः अक्षं वधातारः
विधातारः कुर्वाणाः ॥

अग्निर्हि जानिं पूर्व्यश्छन्दो न सूरौ अर्चिषा । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥३६॥

अग्निः । हि । जानिं । पूर्व्यः । छन्दः । न । सूरः । अर्चिषा । ते । भानुऽभिः । वि । तस्थिरे ॥३६॥

वअग्निर्हि अग्निः खलु वअर्चिषा तेजसा वपूर्व्यः सर्वेषु देवेषु मुख्यः वजानि अजायत ।
'दीपजन' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेश्विणादेशः । तत्र दृष्टान्तः । वछन्दः
उपच्छन्दनीयः वसूरः वन सूर्य इव । तदनन्तरं वते पूर्वोक्तगुणा मरुतः वभानुभिः दीप्तिभिः ववि
वतस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते । आग्निमारुते ह्यग्निः पूर्वं स्तूयते पश्चान्मरुतः । तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयो-
रर्धर्चयोः क्रमेणाग्निमरुतश्च स्तूयन्ते ॥ ॥ २४ ॥

'आ नो विश्वाभिः' इति त्रयोविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्चमानुष्टुभम् ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नस्यधिका सध्वंस आश्विनं
ह्यानुष्टुभं नु' इति । प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् । सूत्र्यते
हि—'आ नो विश्वाभिरूच्यं चिदन्निमित्त्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । अष्टोयामि
प्रशास्तुरतिरिक्तोक्थेऽप्येतत् । सूत्रितं च—'आ नो विश्वाभिः प्रातर्यावाणा' (आश्व. श्रौ. ९. ११)
इति । चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'आ नो विश्वाभिः' इत्याश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—'आ नो विश्वा-
भिरूतिभिरूच्यमु वो अप्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिरश्विना गच्छतं युवम् ।

दस्त्रा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ अभुवानौ सर्वं जगद्व्यानुवन्तां यद्वा अश्वैर्युक्तौ वयुवं युवां वविश्वभिः
सर्वाभिर्व्याप्ताभिर्वा वऊतिभिः रक्षाभिः दातव्याभिः सार्धं वनः अस्मान् वआ गच्छतम् । आगत्य
च हे वदस्त्रा दस्त्रौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हे वहिरण्यवर्तनी हिरण्ययरथौ हितरमणी-
याचरणौ वा ईदृशौ हे अश्विनौ वसोम्यं सोममयं वमधु वपिबतम् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।

भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । रथेन । सूर्यत्वचा ।

भुजी इति । हिरण्यपेशसा । कवी इति । गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

हे वभुजी हविषां भोक्तारौ यद्वा स्तोतृभिरज्ञानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा
हे वहिरण्यपेशसा हिरण्ययालंकारौ हिरण्ययावयवौ वा हे वकवी क्रान्तदक्षिणौ स्तोतव्यौ वा हे

वगम्भीरचेतसा प्रशस्तज्ञानौ ईदृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वसूर्यत्वचा सूर्यवज्रासमानेन वरथेन
वनूनम् अवश्यमस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ॥

आ यातं नहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः ।

पिबाथो अश्विना मधु कण्वानां सर्वने सुतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । नहुषः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिभिः ।

पिबाथः । अश्विना । मधु । कण्वानाम् । सर्वने । सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वनहुषस्परि । नहुष इति मनुष्यनाम । सामर्थ्याच्चात्र तत्संबद्धो लोको लक्ष्यते ।
मानुषात्तस्माद्लोकात् । परि पञ्चम्यथानुवादी । वसुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा
स्तुतिभिर्हेतुभूताभिः वआ वयातम् आगच्छतम् । तथा वअन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्तान्मध्यमा-
ल्लोकादप्यागच्छतम् । आगत्य च वकण्वानां कण्वगोत्राणामस्माकं वसवने यज्ञे प्रातःसवनादौ वसुतम्
अभिषुतं वमधु मधुरं सोमं हे अश्विनौ वपिबाथः पिबतम् ॥

आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया ।

पुत्रः कण्वस्य वामिह सुषाव सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । अधप्रिया ।

पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । इह । सुषाव । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वदिवस्परि दिवोऽधि शुलोकात् वनः अस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ।
'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हे वअधप्रिया अधोऽधस्तादरिमल्लोकै
विषमनेन सोमेन प्रीयमाणौ । यद्वा । कधप्रिया । छान्दसो वर्णलोपः । कथया स्तुत्या प्रीयमाणौ ।
हे ईदृशावश्विनौ वअन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् । वइह अस्मिन्यज्ञे वकण्वस्य ऋषेः वपुत्रः वसोम्यं
सोममयं वमधु ववां युवाभ्यां युवयोरर्थं वसुषाव अभिषुणोति । अत आ यातमित्यन्वयः ॥

आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना सोमपीतये ।

स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिभिर्नरा ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । उपश्रुति । अश्विना । सोमपीतये ।

स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना । प्र । कवी इति । धीतिभिः । नरा ॥ ५ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् उपश्रुति । श्रूयत इति श्रुत् स्तुतिः । उपगता श्रुयस्मिन्
तस्मिन् यज्ञे वसोमपीतये सोमपानाय वआ वयातम् आगच्छतम् । हे ववर्धना वर्धनी^१ वकवी क्रान्त-
दक्षिनावश्विनौ वस्वाहा स्वाहाकृतौ स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ । यद्वा । स्वाहेति वाङ्नाम ।
स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा वस्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम् । तथा हे वनरा नेतारावश्विनौ
वधीतिभिः कर्मभिः यष्टुश्च^२ प्रवर्धकौ^३ भवतम् । यद्वा । स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि । हे स्वाहा स्वाहाकृतौ
स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुर्वा हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदक्षिनौ धीतिभिर्बुद्धिभिरात्मीयैः

कर्मभिर्वा हे नरा सर्वेषां नेतारावश्विनौ सोमपानाय आ यातमित्येकमेव वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे धीतिभिरित्यपराङ्गवत्त्वाभावश्छान्दसः^१ । यद्वा । धीतिभिर्ध्यातव्याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिः सार्धम् आ यातमिति क्रियया संबन्धः ॥ २५ ॥

यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहुरेऽवसे नरा ।

आ यातमश्विना गतमुपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । वाम् । पुरा । ऋषयः । जुहुरे । अवसे । नरा ।

आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् । उपे । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ यच्चिद्धि यदा खलु वामं युवां पुरा पूर्वस्मिन् काले ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः स्तोतारः अवसे रक्षणाय जुहुरे जुहुविरे स्तुतिभिराह्वयन् । ह्वयतेर्लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घः । 'इरयो रे' इति रेभावः । तदानीं हे अश्विनौ वा यातम् आगच्छतम् आगतवन्तौ^२ स्थः । अतः मम मदीयाम् इमां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमपि उपे वा गतम् उपागच्छतम् ॥

दिवश्चिद्रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा ।

धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमैर्भिवनश्रुता ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । आ । नः । गन्तम् । स्वःऽविदा ।

धीभिः । वत्सऽप्रचेतसा । स्तोमैभिः । हवनऽश्रुता ॥ ७ ॥

हे स्वर्विदा स्वः सूर्यस्य शुलोकस्य वा लम्भयितारावश्विनौ दिवश्चित् शुलोकाच्च रोचना-दधि रोचमानादन्तरिक्षाच्च नः अस्मान् वा गन्तम् आगच्छतम् । पूर्ववदधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । हे वत्सप्रचेतसा वत्से स्तोतरि प्रकृष्टज्ञानौ । यद्वा । वत्सं निवासकं वेदितव्यं वा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ तथोक्तौ । तौ युवां धीभिः आत्मीयाभिर्बुद्धिभिः सहागच्छतम् । हे हवनश्रुता हवनस्या-स्मदीयस्याह्वानस्य स्तोत्रस्य श्रोतारौ स्तोमैभिः स्तोत्रैरस्मत्कृतैर्युज्यमानौ सन्तावागच्छतम् ॥

किमन्ये पर्यासतेऽस्मत्स्तोमैभिरश्विना ।

पुत्रः कण्वस्य वामृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ८ ॥

किम् । अन्ये । परि । आसते । अस्मत् । स्तोमैभिः । अश्विना ।

पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ ८ ॥

व अस्मत् अस्मत्तः अन्ये व्यतिरिक्ताः स्तोतारः स्तोमैभिः स्तोत्रैः अश्विना अश्विनौ देवौ किं पर्यासते । अस्मद्व्यतिरिक्ताः केऽप्यश्विनौ स्तोतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । कण्वस्य ऋषेः^३ पुत्रः ऋषिः मन्त्रद्रष्टा वत्सः गीर्भिः स्तुतिभिर्हे अश्विनौ वामं युवाम् अवीवृधत् अवर्धयत् ॥

आ वां विप्रं इहावसेऽह्वत्स्तोमैभिरश्विना ।

अरिं प्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं मयोभुवा ॥ ९ ॥

१. ख-झ-न-भ-°त्यपराङ्गत्वाभावः । २. ख-भ-आगतौ; झ-त२-४-आगच्छवन्तौ; झ-न-आगच्छ-तवन्तौ । ३. झ-त१-२-४-य- ऋषिः ।

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अह्वत् । स्तोमैभिः । अश्विना ।

अरिप्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भुतम् । मयःऽभुवा ॥ ९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽविप्रः मेधावी स्तोता ऽइह अस्मिन् यागे ऽअवसे रक्षणार्थं ऽस्तोमैभिः स्तोत्रैः ऽवां युवाम् ऽआ ऽअह्वत् आहूतवान् । ह्यतेर्लुङि 'लिपिमिषिह्वश्च' इति च्लेरङादेशः । हे ऽअरिप्रा । रिप्रमिति पापनाम । अपापौ हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृत्वमौ ऽता तौ तादृशौ युवां ऽनः अस्माकं ऽमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ ऽभूतं भवतम् ॥

आ यद्वां योषणा रथमतिष्ठद्वाजिनीवसू ।

विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥

हे ऽवाजिनीवसू । वाजिनी हविष्मती यागक्रिया । तस्यां विद्यमानस्वांशलक्षणधनावश्विनौ ऽयोषणा योषित् सूर्यां आजिघावनेन त्रियमाणा सती ऽवां युवयोः ऽरथं ऽयत् यदा ऽआ ऽअतिष्ठत् आस्थितवती आरूढवती तदा हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां ऽधीतानि ध्यातान्यभिलषितानि ऽविश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेण ऽअगच्छतं प्राप्तम्^१ ॥ ॥ २६ ॥

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।

वत्सो वां मधुमद्रचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रंऽनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

वत्सः । वाम् । मधुंऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तते ऽअतः अस्मात्स्थानात् ऽसहस्रनिर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽकाव्यः कवेः पुत्रः ऽकविः मेधावी ऽवत्सः ऋषिः ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थं ऽमधुमत् माधुर्योपेतं ऽवचः वचनमुक्तम् ऽअशंसीत् शंसितवान् । यत एवमत आगच्छतमित्यर्थः ॥

पुरुमन्द्रा पुरुवसू मनोतरा रयीणाम् ।

स्तोमं मे अश्विनाविममभि वह्नी अनुषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रयीणाम् ।

स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वह्नी इति । अनुषाताम् । ॥ १२ ॥

ऽपुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः सोमैर्मादयितव्यौ वा ऽपुरुवसू बहुधनौ बहूनां निवासकौ वा ऽरयीणां धनानां ऽमनोतरा मन्तारौ दातारौ । मन्यतेस्तृचि पृषोदरादित्वाद्वृषसिद्धिः । 'नामन्य-तरस्याम्' इति रैशब्दाच्चायम् उदात्तत्वम् । ऽवह्नी कृत्स्नस्य जगतो वोढारौ ईदृशौ ऽअश्विनौ ऽमे मम

१इमं १स्तोमं स्तोत्रम् १अभि १अनूषातां सम्यक् स्तुतमिति प्राशंसिषाताम् ॥ 'णु स्तुतौ' । यद्वा ।
नुवतिरत्र श्रवणार्थं वर्तते । अभिप्रासावश्रौष्टम् ॥

आ नो विश्वान्यश्विना धत्तं राधांस्यह्या ।

कृतं न ऋत्वियावतो मा नो रीरधतं निदे ॥ १३ ॥

आ । नः । विश्वानि । अश्विना । धत्तम् । राधांसि । अह्या ।

कृतम् । नः । ऋत्वियऽवतः । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ १३ ॥

हे १अश्विना अश्विनौ १अह्या अह्याणि अहीतिकरणान्यलजाहेतूनि प्रशस्तानि १विश्वानि
सर्वाणि १राधांसि धनानि १नः अस्मभ्यम् १आ १धत्तं प्रयच्छतम् । अपि च १नः अस्मान् १ऋत्वि-
यावतः । ऋतौ काले भवं प्रजोत्पादनरूपं कर्म ऋत्वियम् । तद्वतः कुरुतम् । तथा १निदे निन्दायै
निन्दकाय वा १नः अस्मान् १मा १रीरधतं मा वशं नैष्टम् ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अघ्यम्बरे ।

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥ १४ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अधि । अम्बरे ।

अतः । सहस्रऽनिर्निजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

हे १नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ १यत् यदि १परावति दूर-
देशे १स्थः । १यद्वा यदि च १अम्बरे । अन्तिकनामैतद् । समीपे स्थः भवथः । अधिः सप्तम्य-
र्थानुवादी । १अतः अस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् १सहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण १रथेन हे अश्विनौ
आगच्छतम् ॥

यो वा नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ।

तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्रुतम् ॥ १५ ॥

यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ।

तस्मै । सहस्रऽनिर्निजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्रुतम् ॥ १५ ॥

हे १नासत्यौ १यः वत्साख्यः १ऋषिः १वां युवां १गीर्भिः स्तुतिभिः १अवीवृधत् अवधेयत्
१तस्मै ऋषये १सहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं १घृतश्रुतं घृतं क्षरन्तीम् १इषम् अन्नं १धत्तं
प्रयच्छतम् ॥ ॥ २७ ॥

प्रास्मा ऊर्जे घृतश्रुतमश्विना यच्छतं युवम् ।

यो वा सुम्नाय तुष्टवद्वसूयादानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्रुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।

यः । वाम् । सुम्नाय । तुष्टवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पती इति ॥ १६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽअस्मै स्तोत्रे ऽवृत्तश्रुतं वृत्तधारया युक्ताम्^१ ऽऊर्जं बलकरमन्तरसं ऽयुवं युवां ऽप्र ऽयच्छतं दत्तम् । हे ऽदानुनस्पती दानस्याधिपती ऽवां युवां ऽसुम्नाय सुस्वार्थं ऽयः ऽतुष्ट-
वत् स्तुषात् । यश्च ऽवसूयात् वसु धनमात्मन इच्छेत् । अस्मा इत्यन्वयः ॥

आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।

कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमभिष्टये ॥ १७ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । इमम् । स्तोमम् । पुरुभुजा ।

कृतम् । नः । सुऽश्रियः । नरा । इमा । दातम् । अभिष्टये ॥ १७ ॥

हे ऽरिशादसा रिशातां हिंसतां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तारौ भक्षयितारौ हे
ऽपुरुभुजा बहुलस्य^२ हविषो भोक्तारौ बहूनां पालकौ वा हे अश्विनौ ऽनः अस्माकम् ऽइमं ऽस्तोमं
स्तोत्रम् ऽआ ऽगन्तम् अभिगच्छतम् । आगत्य च हे ऽनरा नेतारौ ऽनः अस्मान् ऽसुश्रियः सुश्रीकान्
शोभनया संपदा युक्तान् ऽकृतं कुरुतम् । तदर्थम् ऽइमा इमानि पुरो वर्तमानानि पार्थिवानि^३
ऽअभिष्टये अभिप्रासये ऽदातं दत्तम् । ददातेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥ १८ ॥

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।

राजन्तौ । अध्वराणाम् । अश्विना । यामहूतिषु ॥ १८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयामहूतिषु यामानां यातृणां देवानां हूतिराह्वानं येषु यागेषु तेषु ऽप्रिय-
मेधाः प्रिययज्ञा एतत्संज्ञा ऋषयः ऽअध्वराणां यज्ञानां ऽराजन्तौ ईश्वरौ । राजतिरैश्वर्यकमां । ‘अश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्ताम्’ (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति हि ब्राह्मणम् । ईदृशौ ऽविश्वाभिः
सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः सहितौ ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहूषत आह्वयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

आ नो गन्तं मयोभुवाश्विना शंभुवा युवम् ।

यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ १९ ॥

आ । नः । गन्तम् । मयऽभुवा । अश्विना । शम्भुवा । युवम् ।

यः । वाम् । विपन्यू इति । धीतिऽभिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ १९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽशंभुवा रोगाणां शमस्य
भावयितारौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । हे ऽविपन्यू स्तुत्यावश्विनौ
ऽयः ऽवत्सः स्तोता ऽवां युवां ऽधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः ऽगीर्भिः स्तुतिभिश्च ऽअवीवृधत्
अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यामिः कण्वं मेधातिथिं यामिर्विशं दशव्रजम् ।

यामिर्गोश्र्यमावतं तामिर्नोऽवतं नरा ॥ २० ॥

याभिः । कण्वम् । मेधंऽअतिथिम् । याभिः । वशम् । दशंऽव्रजम् ।

याभिः । गोशर्यम् । आवतम् । ताभिः । नः । अवतम् । नरा ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ऽयाभिः उतिभिः ऽकण्वम् ऋषिं ऽमेधातिथिं च ऽआवतम् अरक्षतम् । ऽयाभिः च ऽवशम् एतत्संज्ञं चावतम् । ऽयाभिः च ऽगोशर्यम् । शीर्णां गौर्यस्य स गोशर्यः शयुः । तथा चाम्नातं—‘ शयवे चिन्नास्त्या शचीभिर्जसुरये स्तर्थं पिप्यधुर्गाम् ’ (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । ईदृशं गोशर्यं शयुमावतमरक्षतम् । हे ऽनरा नेतारौ ऽताभिः उतिभिः ऽनः अस्मान् ऽअवतं रक्षतम् ॥ २० ॥

याभिर्नरा त्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।

ताभिः ष्वस्माँ अश्विना प्रावतं वाजसातये ॥ २१ ॥

याभिः । नरा । त्रसदस्युम् । आवतम् । कृत्व्ये । धने ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अश्विना । प्र । अवतम् । वाजसातये ॥ २१ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽधने ऽकृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति ऽत्रसदस्युम् एतत्संज्ञं पुरुकुत्स-पुत्रमृषिं ऽयाभिः उतिभिः ऽआवतम् अरक्षतं हे अश्विनौ ऽताभिः उतिभिः ऽसु सुधु ऽअस्मान् ऽप्रावतं प्ररक्षतम् । किमर्थम् । ऽवाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनार्थम् ॥

प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरौ वर्धन्त्वश्विना ।

पुरुत्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

प्र । वाम् । स्तोमाः । सुऽवृक्तयः । गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ।

पुरुऽत्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भूतम् । पुरुऽस्पृहा ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ ऽस्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाः स्तुतयः ऽसुवृक्तयः सुप्रवृत्ताः सुधु दोषवर्जिता वा ऽगिरः शस्त्ररूपा वाचश्च ऽवां युवां ऽप्र ऽवर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपि च हे ऽपुरुत्रा बहूनां त्रातारौ हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृमौ ईदृशौ हे अश्विनौ ऽता तौ युवां ऽनः अस्माकं ऽपुरुस्पृहा पुरुबहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ ऽभूतं भवतम् ॥

त्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहा परः ।

कवी ऋतस्य पत्नभिरर्वाग्जीवेभ्यस्परि ॥ २३ ॥

त्रीणि । पदानि । अश्विनोः । आविः । सन्ति । गुहा । परः ।

कवी इति । ऋतस्य । पत्नऽभिः । अर्वाक् । जीवेभ्यः । परि ॥ २३ ॥

ऽत्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोः ऽअश्विनोः देवयो रथस्य संबन्धीनि ऽपदानि चक्राणि ऽगुहा गुहायां वर्तमानान्येतावन्तं कालमदृश्यमानानि ऽपरः गुहायाः परस्ताद्दृष्टिगोचरे देशे ऽआविः ऽसन्ति आविर्भवन्ति ॥ सांहितिकश्छान्दसो दीर्घः । व्यत्ययेन निघाताभावः । यद्वा । सन्तीत्येतत् अस्तेः शतरि जसि रूपम् ॥ आविर्भूतानि दृश्यन्ते । आश्विनस्य रथस्य चक्रत्रयोपेतत्वं च ‘ रथश्चिचक्रः

परि वर्तते' (ऋ. सं. ४. ३६. १) इत्यादिनिगमान्तरे प्रसिद्धम् । 'कवी क्रान्तदर्शनावश्विनौ
 'ऋतस्य सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतैः' पत्नभिः यैः पदैः 'जीवेभ्यस्परि । परिरूपयर्थः ।
 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम् । जीवानामुपरि जीवेष्वात्मासु 'अर्वाक् अभिमुखम् । आगच्छत-
 मिति शेषः । तानि पदानीदानीमुपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥ २९ ॥

'आ नूनम्' इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्यापमश्विदेवत्यम् । विंशत्येकविंशत्यौ द्वितीया-
 नृतीये चेति चतस्रो गायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशी चेति पञ्च बृहत्यः पञ्चमी ककुप्
 'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । दशमी त्रिष्टुबेकादशी विराड्द्वादशी
 जगती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नूनं सैका शशकर्णोऽन्त्ये गायत्र्यावुपाद्ये चाष्टा
 चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्ये च बृहत्यः पञ्चमी ककुब्दशस्याष्टास्त्रिष्टुब्विराड्जगत्यः' इति । असौर्यामे
 ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'आ नूनमश्विना तं वां रथम्' (आश्व.
 श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दिर्युतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

हे 'अश्विना अश्विनौ' युवं युवां 'वत्सस्य' स्तोतुर्मम 'वत्सस्य' अवसे रक्षणार्थं 'नूनम्' अवश्यम्
 'आ' 'गन्तम्' आगच्छतम् । आगत्य च 'अस्मै' ऋषये 'अवृकं' बाधकरहितं 'पृथु' विस्तीर्णं 'छर्दिः'
 गृहं 'प्र' 'यच्छतं' प्रदत्तम् । तथा 'याः' 'अरातयः' अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्ताः 'युयुतं'
 स्तोतृभ्यः पृथक्कुरुतम् ॥

यदन्तरिक्षे यदिवि यत्पञ्च मानुषाँ अनु । नृम्णं तद्वत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।

नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

'अन्तरिक्षे' गन्धर्वादिभिः सेविते मध्यमे लोके 'यत्' 'नृम्णं' धनमस्ति । 'दिवि' द्युलोके च
 'यत्' अस्ति । 'पञ्च' पञ्चसंख्याकान् 'मानुषान्' मनुष्यान् 'अनु' । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति द्वितीया । पञ्चविधा मनुष्या निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णा यत्र वर्तन्ते तत्र
 चेह लोके 'यत्' नृम्णं धनमस्ति । हे अश्विनौ 'यत्' त्रिविधं नृम्णं धनं 'धत्तम्' अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

ये वां दंसाँस्यश्विना विप्रासः परिमामृशुः । एवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसाँसि । अश्विना । विप्रासः । परिमामृशुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ 'वां' युवयोः संबन्धीनि 'दंसाँसि' कर्माणि परिचरणात्मकानि 'ये' 'विप्रासः' विप्रा
 मेधाविनो यजमानाः 'परिमामृशुः' परिमृशन्ति पुनःपुनः स्पृशन्ति । अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा
 तदीयानि' परिचरणानि युवां जानीथः 'एवेत्' एवमेव 'काण्वस्य' कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं 'बोधतम्'
 अवगच्छतम् ॥

अयं वाँ घर्मो अश्विना स्तोमेन परि विच्यते ।

अयं सोमो मधुमान्वाजिनीवसु येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसु इति वाजिनीवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वामं युवयोः संबन्धी अयं घर्मः प्रवर्ग्य वस्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण परि विच्यते आर्द्धीक्रियते । यथा युवयोस्तृप्तिकरो भवति तथा क्रियत इत्यर्थः । यद्वा । घर्मस्य हविष आधारभूतो महावीरो घर्मः । स स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परि विच्यते आसिच्यते वां युवयोरर्थम् । अपि च हे वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ^१ अयं सोमः तार्तीयसवनिको मधुमान् माधुर्यवान् युवाभ्यां दीयते । येन युवां वृत्रम् आवरकं शत्रुं चिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः । अयं घर्मः सोमश्चेत्युभयग्रान्वयः^२ ॥

यदप्सु यद्वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ अप्सु उदकेषु यत् भेषजं कृतं युवामकाष्टम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसः' इत्यादिना च्लेर्लुक् । तथा वनस्पतौ । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्रकृतिस्वरत्वम् । जातौ चेदमेकवचनम् । वनस्पतिषु वृक्षेषु यत् च भेषजं युवामकुरेतम् । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इत्योषधयो ब्रीह्यादयः ॥ 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः ॥ ब्रीह्यादिष्वोषधीषु च यत् भेषजं कृतं युवामकाष्टम् । हे अश्विना अश्विनौ तेन सर्वेण भेषजेन मा माम् अविष्टं रक्षतम् । अवतेर्लोङि 'सिन्वहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सिप् । तत् इट् ॥ ३० ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद्वा देव भिषज्यथः ।

अयं वाँ वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे नासत्या सत्यस्वभावावश्विनौ यत् यौ युवां भुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । 'भुरण्य धारणपोषणयोः' । कण्डादिः । हे देवा दानादिगुणयुक्तावश्विनौ । छान्दसः सांहितिको हस्वः । यद्वा यौ च युवां भिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः । 'भिषज् चिकित्सायाम्' । अयमपि कण्डादिः । तौ वामं युवाम् अयं वत्सः स्तोता मतिभिः मननीयैः केवलैः स्तोत्रैः न विन्धते न लभते । वर्णविकारश्छान्दसः । कुत इति चेत् उच्यते । हविष्मन्तं हविर्मियुक्तं स्तोतारं हि युवां गच्छथः । तस्माद्युवां हविर्मियुक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इति भावः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे गोपयस्यासिच्यमाने 'आ नूनम्' इत्येषानुवक्तव्या । सूच्यते हि—'आ नूनमश्विनोऋषिरिति गन्ध आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्री. ४. ७) इति ॥

आ नूनमश्विनोऋषिः स्तोमं चिकेत वामया ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ ७ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्तमम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां तदानीं युवयोः ऽश्विनोः ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽऋषिः मन्त्रद्रष्टा ऽवामया वननीययोः कृष्टया^१ बुद्धया ऽनूनम् अवश्यम् ऽआ ऽचिकेत अभिजानीयात् । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । तथा ऽमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं ऽसोमं ऽघर्मं प्रवर्ग्यसंबन्धि घर्माख्यं हविश्च ऽअथर्वणि अहिंसके अग्नौ । यद्वा । अथवा ऋषिः । तेन निर्मेयितोऽग्निः उपचारादथर्वेत्युच्यते । अथर्वणा निर्मथनं च 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इत्यादि-निगमान्तरेऽवगम्यते । तस्मिन्नग्नौ ऽआ ऽसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत् । अतः शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥

आ नूनं रघुवर्तनिं रथं तिष्ठायो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

आ । नूनम् । रघुऽवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठायः । अश्विना ।

आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ऽरघुवर्तनिं लघुवर्तनं शीघ्रगमनं ऽरथं ऽनूनम् अवश्यमिदानीमेव ऽआ ऽतिष्ठायः आतिष्ठतम् अधिरोहतम् । 'वालमूललघ्वलम्' इति लघोर्लकारस्य रेफः । ऽमम मदीयाः ऽइमे ऽस्तोमाः स्तोत्राणि ऽनभो ऽन सूर्यमिव तेजस्विनौ ऽवां युवाम् ऽआ ऽचुच्यवीरत आच्यवन्ते अभिगच्छन्ति । यद्वा । च्यवतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थः । आच्यवयन्ति^३ युवामभिप्रापयन्ति ॥

यदद्य वां नासत्योक्थैराचुच्यवीमहि ।

यद्वा वाणीभिरश्विनेवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ९ ॥

यत् । अद्य । वाम् । नासत्या । उक्थैः । आऽचुच्यवीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ ऽअद्य इदानीम् ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽयत् यथा^२ येन प्रकारेण ऽवां युवाम् ऽआचुच्यवीमहि आगमयेम हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा ऽवाणीभिः उक्थव्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागमयेम ऽएवेत् एवमेव तथैव ऽकाण्वस्य मम तदुक्त्यादिकं ऽबोधतम् अवगच्छतम् ॥

यद्वा कक्षीवाँ उत यद्वयश्च ऋषिर्यद्वा दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद्वा वैन्यः सार्दनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम् ॥ १० ॥

यत् । वा॒म् । क॒क्षीवा॑न् । उ॒त । यत् । वि॒ऽअ॒श्वः । ऋ॒षिः । यत् । वा॒म् । दी॒र्घ॒ऽत॒माः । जु॒हाव॑ ।
पृथी॑ । यत् । वा॒म् । वै॒न्यः । स॒र्दने॑षु । ए॒व । इत् । अ॒तः । अ॒श्वि॒ना । चे॒तये॑थाम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ १वां युवां १कक्षीवान् १ऋषिः १यत् यथा १जुहाव तुष्टाव । १उत अपि च
१व्यश्वः एतत्संज्ञः ऋषिश्च १यत् यथा जुहाव । १यत् यथा च १वां युवां १दीर्घतमाः ऋषिर्जुहाव ।
१सर्दनेषु यज्ञगृहे १वैन्यः वेनस्य पुत्रः १पृथी एतत्संज्ञो राजर्षिः १वां युवां १यत् यथा जुहाव
तुष्टाव । १एवेत् एवमेव स्तुवतो मम १अतः इदं स्तोत्रम् । इदंशब्दात् द्वितीयाथं तसिः । हे अश्विनौ
१चेतयेथां जानीतम् ॥ ॥ ३१ ॥

या॒तं छ॒दि॒ष्पा उ॒त नः॑ प॒र॒ऽपा भू॒तं ज॒ग॒त्पा उ॒त न॑स्त॒नूपा ।
व॒र्ति॒स्तो॒काय॑ त॒नया॑य या॒तम् ॥ ११ ॥

या॒तम् । छ॒दि॒ऽपौ । उ॒त । नः॑ । प॒रः॑ऽपा । भू॒तम् । ज॒ग॒त्पा॑ । उ॒त । नः॑ । त॒नू॒ऽपा ।
व॒र्तिः । तो॒काय॑ । त॒नया॑य । या॒तम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ १छदिष्पौ । छदिरिति गृहनाम । तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां १यातम्
आगच्छतम् । १उत अपि च १नः अस्माकं १परस्पा परमतिशयेन पालकौ १भूतं भवतम् ।
पारस्करादिवात्मुद् । तथा १जगत्पौ सर्वस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम् ।
१उत अपि च १नः अस्माकं १तनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् । एतत्सर्वाथं
१तोकाय तोकस्य पुत्रस्य १तनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य १वर्तिः गृहं १यातं गच्छतम् ॥

यदि॒न्द्रेण॑ स॒रथं॑ या॒थो अ॒श्वि॒ना यद्वा॑ वा॒यु॒ना भ॒वथः॑ स॒मो॒कसा॑ ।

यदा॑दि॒त्येभिः॑ ऋ॒भुभिः॑ स॒जोष॑सा यद्वा॑ वि॒ष्णोर्वि॒क्रम॑णेषु तिष्ठ॒थः ॥ १२ ॥

यत् । इ॒न्द्रेण॑ । स॒रथं॑ । या॒थः । अ॒श्वि॒ना । यत् । वा॒ । वा॒यु॒ना । भ॒वथः॑ । स॒म॒ऽओ॒कसा॑ ।

यत् । आ॒दि॒त्येभिः॑ । ऋ॒भु॒ऽभिः॑ । स॒जोष॑सा । यत् । वा॒ । वि॒ष्णोः॑ । वि॒ऽक्र॒म॒णेषु॑ तिष्ठ॒थः ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ १इन्द्रेण सह १सरथं समानमेकं रथमास्थाय १यत् यदि १याथः गच्छथः । १यद्वा
यदि वा १वायुना सह १समोकसा समाननित्रामौ १भवथः । १यत् यदि वा १आदित्येभिः अदिति-
पुत्रैर्मित्रादिभिः १ऋभुभिः च १सजोषसा सह प्रीयमाणौ वर्तेथे । १यद्वा यदि वा १विष्णोर्विक्रमणेषु
विष्णुना देवेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु १तिष्ठथः । अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमिति शेषः ॥

यद॒द्याश्वि॑नाव॒हं हु॒वेय॑ वा॒ज॒सा॒तये॑ ।

यत्पृ॒त्सु तु॒र्वणे॑ स॒ह॒स्तच्छ्रे॑ष्ठ॒मश्वि॑नो॒रवः॑ ॥ १३ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्वि॒नौ । अ॒हम् । हु॒वेय॑ । वा॒ज॒ऽसा॒तये॑ ।

यत् । पृ॒त्सु । तु॒र्वणे॑ । स॒हः । तत् । श्रे॒ष्ठम् । अ॒श्वि॒नोः॑ । अ॒वः ॥ १३ ॥

१. ख-१-यद्वाऋषिः, ज-ज्ञ-त-श-यदा; भ-यद्वावी । २. ज-त-१-२-श-यज्ञगृहेषु । ३. श-आयातं ।
४. ज-त-१-२-४-श-अदितेः पुत्रैः ।

यत् यदा अहम् अश्विनौ वाजसातये संग्रामार्थं हुवेय आह्वयेय^१ अथ इदानीं तावा-
गच्छतमिति शेषः । पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु तुर्वणे शत्रूणां हिंसने यत् सहः शत्रूणामभिभवितु
रक्षणम् अश्विनोः तत् अवः रक्षणं श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अतस्तावाह्वयामीति भावः ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता ।

इमे सोमासो अधि तुर्वशे यदाविमे कर्णेषु वामथ ॥ १४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हव्यानि । वाम् । हिता ।

इमे । सोमासः । अधि । तुर्वशे । यदौ । इमे । कर्णेषु । वाम् । अथ ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ नूनम् अवश्यम् आ यातम् आगच्छतम् । इमा इमानि पुरोवर्तीनि हव्यानि
हवींषि वा^२ युवाभ्यां^३ हिता हितानि । यदा युवयोरर्थं विहितानि कृतानि । इमे च सोमासः
सोमाः तुर्वशे यदौ च वर्तमानाः । वां युवाभ्यां युवयोरर्थं संस्कृता वा । अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः ।
अथ अपि च कर्णेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु^४ च इमे सोमाः वां युवाभ्यां दत्ताः । अत आयातमित्यर्थः ॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्साय यच्छतम् ॥ १५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा । छर्दिः । वत्साय । यच्छतम् ॥ १५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ पराके दूरदेशे अर्वाके समीपे च यत् युवयोः संबन्धि भेषजं रोगोप-
शमनकारणम्^५ अस्ति तेन भेषजेन सहितं छर्दिः गृहं हे प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ
विमदाय । लुप्तोपममेतत् । एतत्संज्ञायेवर्षये वत्साय नूनम् अवश्यं प्रयच्छतम् ॥ ३२ ॥

अभुत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः ।

व्यावर्देव्या मतिं वि रातिं मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अभुत्सि । ऊँ इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।

वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रातिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अश्विनोः संबन्धिन्या देव्या द्योतमानया वाचा स्तुतिरूपया साकं सह अहं प्र अभुत्सि
प्रबुद्धोऽस्मि । उ इति पूरणः । हे देवि द्योतमान उषः त्वं च मतिं मया कृतां स्तुतिम् आ
अभिलक्ष्य व्यावः तमांसि विवृणु अपगमय । प्रकाशयेत्यर्थः । वृणोतेच्छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' ।
इत्यादिना श्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अपि च मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्योऽ-
स्मभ्यं वारति धनं वि आवः प्रकाशय ॥

प्र बौधयोषो अश्विना प्र देवि सन्नते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषकप्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ १७ ॥

१. ज्ञ-त१-२-४-श-आह्वये । २. ज्ञ-त१-२-४-युवाभ्यां; श-वां । ३. श-कण्वगोत्रेष्व । ४. घ-ज-
ज्ञ-रोगोपशमनकरणं; ज्ञ-स-रोगोपशमनकरणं; त३-रोगाय शमनकरणं ।

प्र । बोधय । उपः । अश्विनो । प्र । देवि । सुनुते । महि ।

प्र । यज्ञऽहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ १७ ॥

हे ऽउषः अश्विनौ देवौ ऽप्र ऽबोधय अस्मत्सोमस्य श्रवणार्थम् । हे ऽदेवि दानादिगुणयुक्ते हे ऽसुनुते सुहु नेत्रि हे ऽमहि महति इत्थंमहाभागा त्वमश्विनौ ऽप्र बोधय । हे ऽयज्ञहोतः यज्ञानां षष्ठ्यानां देवानामाह्वातहोतृत्वां ऽआनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथाश्विनौ स्तुतिभिः ऽप्र बोधय । तथा ऽमदाय अश्विनोर्मदोत्पादनार्थं ऽबृहत् महत् ऽश्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमन्त्रमस्माभिः कल्पितम् ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।

आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत् । उपः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । याति । नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे ऽउषः ऽभानुना दीप्या सह ऽयत् यदा ऽयासि गच्छसि तदानीं ऽसूर्येण ऽसं ऽरोचसे सम्यग्दीप्यसे । अपि च तस्मिन् समये ऽअश्विनोः ऽअयं ऽरथः ऽनृपाय्यं यत् नृभिर्नैतृभिर्कृत्विग्भिः पालनीयं ऽवर्तिः यज्ञगृहम् ऽआ ऽयाति ऽह आगच्छति खलु ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊधभिः ।

यद्वा वाणीरनूषत् प्र देवयन्तो अश्विनो ॥ १९ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशवः । गावः । न । दुहे । ऊधभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूषत् । प्र । देवयन्तः । अश्विनो ॥ १९ ॥

ऽयत् यदा ऽआपीतासः आ समन्तात् पीतवर्णाः ऽअंशवः सोमलताः ऽऊधभिः ऽगावो ऽन गाव इव ऽदुहे रसं दुहते । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । ऽयद्वा यदा च ऽदेवयन्तः देवान् कामयमाना ऋत्विजः ऽवाणीः वाचः स्तुतीः ऽअनूषत् अस्तुवन् । अकुर्वन्नित्यर्थः । तदाश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥

प्र युम्नाय प्र शर्वसे प्र नृषाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्र । युम्नाय । प्र । शर्वसे । प्र । नृऽसहाय । शर्मणे । प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ २० ॥

ऽप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ ऽयुम्नाय द्योतमानायाज्ञाय यज्ञसे वा । तादर्थ्यं चतुर्थी । युम्नार्थमस्मान् प्ररक्षतम् । ऽशर्वसे बलाय च प्ररक्षतम् । ऽनृषाहाय नृभिः सोढव्याय ऽशर्मणे सुखाय च प्ररक्षतम् । ऽदक्षाय वृद्धयर्थं प्ररक्षतम् । यद्वा । युम्नायेत्यादौ 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । युम्नादीन्यस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

यन्नून धीभिराश्विनाः पितुर्योना निषीदथः । यद्वा सुम्नेमिरुक्थ्या ॥ २१ ॥

१. ख-भ- संदुहते; घ-दुहते; ज्ञ-त१-४-असंदुहते; न-सं संदुहते । २. ख-झ-त१-श-लोपः; त४- ललोपः । ३. ख-नृषाहाय; श-नृषाह्ये ।

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योनौ । निऽसीदथः ।

यत् । वा । सुन्नेभिः । उक्थ्या ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ ^१पितुः पालयितुर्बुलोकस्य संबन्धिनि ^२योना योनौ स्थाने ^३यत् यदि ^४धीभिः कर्मभिः सह ^५निषीदथः निवसथः । ^६यद्वा यदि वा हे ^७उक्थ्या उक्थ्यौ प्रशस्यौ ^८सुन्नेभिः सुन्नेः सुन्नैः सह निवसथः । तदास्माभिः स्तुतौ सन्तावागच्छतमिति शेषः । अथवा । पितुः पालयितु-
र्यजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः सार्धं यदि निवसथः यदि च सुन्नेः सुख-
करैर्हविर्मिश्र सह निवसथः तद्वागच्छतम् । ^९नूनम् इति पदपूरणः । उक्तं च यास्केन—‘अथापि
पदपूरणः । नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे’ (निरु. १. ७) इति ॥ ॥ ३३ ॥

‘यत्स्थः’ इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यार्षमाश्विनम् । आद्या बृहती । द्वितीया
मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ‘यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः’ (अनु. ९. ८) इत्युक्तलक्षणसम्भावात् । तृतीयानुष्टुप्
चतुर्थी आस्तारपङ्क्तिः । ‘अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः’ (अनु. ८. ७) इति हि तल्लक्षणम् । पञ्चमी
बृहती षष्ठी सतोबृहती । तथा चानुक्रान्तं—‘यत्स्थः षट् प्रगाथोऽपश्यद्बृहती मध्येज्योतिरनुष्टु-
बास्तारपङ्क्तिः प्रगाथः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूच्यते
हि—‘धुम्नी वां यत्स्थ इति बार्हतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यत्स्थो दीर्घप्रसन्ननि यद्वादो रोचने दिवः ।

यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घप्रसन्ननि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।

यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ^१दीर्घप्रसन्ननि । प्रसीदन्ति एषु देवा इति प्रसन्नानो यज्ञगृहाः । दीर्घा आयताः
प्रसन्नानो यस्मिन् ^२तस्मिँल्लोके ^३यत् यदि ^४स्थः भवथः वर्तथे । ^५यद्वा यदि वा ^६अदः अमुष्मिन्
^७दिवः बुलोकस्य संबन्धिनि ^८रोचने रोचमाने स्थाने भवथः । ^९यद्वा यदि वा ^{१०}समुद्रे अन्तरिक्षे ।
समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् । ^{११}आकृते निर्मिते ^{१२}गृहे अधिवसथः । ^{१३}अतः
त्रितयादपि स्थानात् हे अश्विनौ ^{१४}आ ^{१५}यातम् आगच्छतम् ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत्काण्वस्य बोधतम् ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुवे इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । समुऽमिमिक्षथुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ।

बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् । हुवे । इन्द्राविष्णू इति । अश्विनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१यद्वा यथा वा येन वा ^२प्रकारेण ^३मनवे प्रजापतये यजमानाय ^४यज्ञं ^५संमिमिक्षथुः
संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ ^६एवेत् एवमेव ^७काण्वस्य कण्वगोत्रस्य सम यज्ञं कर्तुं ^८बोधतम्
अवगच्छतम् । अपि च ^९बृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं ^{१०}विश्वान् सर्वान् ^{११}मित्रादीन्
^{१२}देवान् च ^{१३}इन्द्राविष्णू च ^{१४}आशुहेषसा शीघ्राश्वौ । यद्वा । ‘हेषु शब्दे’ । शीघ्रं सर्वत्र शब्ध-
मानौ ^{१५}स्तूयमानौ ^{१६}अश्विनौ च ^{१७}अहं ^{१८}हुवे आह्वये ॥

१. ख-भ-यद्यदा; घ-यदि । २. ख-श-अस्मिन् तस्मिन्; घ-यस्मिन् । ३. ज्ञ-त१-२-श-‘वा’
नास्ति । ४. ज्ञ-त१-२-४-य-श-देवान् । ५. ख-भ-शब्दमानौ; श-शिष्यमाणी ।

त्या न्व॒श्विना॑ हुवे सु॒दंस॑सा गृ॒मे कृ॒ता ।

ययो॒रस्ति॒ प्र णः॑ स॒ख्यं दे॒वेष्व॑ध्याप्यम् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अ॒श्विना॑ । हु॒वे । सु॒दंस॑सा । गृ॒मे । कृ॒ता ।

ययोः । अस्ति । प्र । नः । स॒ख्यम् । दे॒वेषु॑ । अधि॑ । आप्यम् ॥ ३ ॥

॥ त्या त्यौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ ॥ नु क्षिप्रम् अहम् ॥ हुवे आह्वयामि । कीदृशौ । ॥ सुदंससा शोभनकर्माणौ ॥ गृमे ग्रहे ॥ ग्रहणायास्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणायास्मभ्यं धनदानाय वा ॥ कृता कृतौ प्रादुर्भूतौ ॥ देवेषु मध्ये । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ॥ ययोः अश्विनोः ॥ आप्यम् आसक्त्यं ॥ नः अस्माकं ॥ सख्यं सखित्वं ॥ प्र ॥ अस्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुव इत्यन्वयः ॥

ययो॒रधि॒ प्र य॒ज्ञा असू॑रे सन्ति सुर॒यः ।

ता य॒ज्ञस्या॑ध्वरस्य॒ प्रचे॑तसा स्व॒धाभि॑र्या पि॒बतः॑ सो॒म्यं मधु॑ ॥ ४ ॥

ययोः । अधि॑ । प्र । य॒ज्ञाः । असू॑रे । सन्ति । सुर॒यः ।

ता । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ध्वर॑स्य । प्र॒चे॒तसा॑ । स्व॒धाभिः॑ । या । पि॒बतः॑ । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥ ४ ॥

॥ ययोः अश्विनोः ॥ अधि उपरि ॥ यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः ॥ प्र ॥ सन्ति प्रभवन्ति ॥ छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्विभ्यां संधानात् । तथा च 'यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत' इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकं— 'तावेतद्यज्ञशिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै' (तै. सं. ६. ४. ९. १) इति । ॥ असूरे स्तोत्ररहितेऽपि देशे ययोश्च ॥ सूरयः स्तोतारः सन्ति तावश्विनौ ॥ अध्वरस्य हिंसाप्रत्यवायरहितस्य ॥ यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ॥ प्रचेतसा प्रकृष्टं ज्ञान्धारौ ॥ स्वधाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिराह्वयामीति शेषः । ॥ या यावश्विनौ ॥ सोम्यं सोममयं ॥ मधु मधुरं सोमरसं ॥ पिबतः ॥

यद॒द्याश्वि॑ना॒वपा॑ग्यत्प्राक्स्थो वा॒जिनी॑वसू ।

यद॒द्रुह्य॑व्यनवि तुर्व॒शे यदौ॑ हुवे वा॒मथ॑ मा ग॒तम् ॥ ५ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्विना॑ । अ॒पाक् । यत् । प्राक् । स्थः । वा॒जिनी॑वसू इति वाजिनीऽवसू ।

यत् । द्रुह्या॑वि । अ॒न॒वि । तुर्व॒शे । यदौ॑ । हु॒वे । वा॒म् । अर्थ॑ । मा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे ॥ अश्विनौ ॥ अद्य इदानीं ॥ यत् यदि ॥ अपाक् प्रतीच्यां दिशि ॥ स्थः भवथः वर्तथे । हे ॥ वाजिनीवसू अश्ववद्धनौ ॥ यत् यदि ॥ प्राक् प्राच्यां दिशि स्थः भवथः । ॥ यत् यदि वा द्रुह्यप्रमृतिषु^१ चतुर्षु स्तोत्रेषु^२ संनिहितौ भवथः । एवं सर्वत्र संनिहितौ ॥ वां युवां ॥ हुवे अहमाह्वयामि । ॥ अथ अनन्तरमेव ॥ मा माम् ॥ आ ॥ गतम् आगच्छतम् ॥

यद॒न्तरि॑क्षे पत॒थः पुरु॑भुजा॒ यद्वे॑मे रोद॒सी अनु॑ ।

यद्व॑ा स्व॒धाभि॑रधि॒तिष्ठ॑थो रथ॒मत॑ आ या॒तम॑श्विना ॥ ६ ॥

यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । पत॒थः । पुरु॑भुजा । यत् । वा । इ॒मे इति॑ । रोद॒सी इति॑ । अनु॑ ।

यत् । वा । स्व॒धाभिः॑ । अधि॑ऽतिष्ठ॒थः । रथ॑म् । अतः॑ । आ । या॒तम् । अ॒श्विना॑ ॥ ६ ॥

हे ऽपुरुभुजा बहूनां पालयितारौ बहुलहविषो भोकारौ वा ऽयत् यदि ऽअन्तरिक्षे ऽपतयः गच्छथः । ऽयद्वा यदि वा ऽइमे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुलक्ष्य गच्छथः । ऽयद्वा यदि वा ऽस्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिर्बलैर्वा सार्धं ऽरथम् ऽअधितिष्ठथः रथे उपविशथः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । ऽअतः सर्वस्मात् स्थानात् हे अश्विनौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् ॥ ॥३४॥

'त्वमग्ने' इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं कण्वगोत्रस्य वत्सस्यार्पमाणेयम् । आद्या प्रतिष्ठागायत्री अष्टकसप्तकषट्कोपेतत्वात् । द्वितीया वर्धमाना षट्सप्तकाष्टकोपेतत्वात् । तथा चोक्तं—'षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा' (पि. सू. ३. १४-१५) इति । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—'त्वमग्ने दश वत्स आग्नेये गायत्रेऽन्त्या त्रिष्टुबाद्या प्रतिष्ठोपाद्या वर्धमाना' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—'त्वमग्ने व्रतपा ह्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । व्रातपत्यामाद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्गो वयं प्रभिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीडयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईडयः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवः द्योतमानः ऽत्वं ऽमर्त्येष्वाम् मनुष्येषु च देवेषु च मध्ये ऽव्रतपाः ऽअसि । व्रतानां कर्मणां रक्षिता भवसि । अतः कारणात् ऽयज्ञेषु ऽत्वम् ऽईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

त्वमसि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य । अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ २ ॥

त्वम् । असि । प्रऽशस्यः । विदथेषु । सहन्त्य । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ॥ २ ॥

हे ऽसहन्त्य शत्रूणामभिभवितः ऽअग्ने ऽविदथेषु यज्ञेषु ऽत्वं ऽप्रशस्यः स्तुत्यः ऽअसि । अध्वराणां यागानां ऽरथीः नेता च भवसि ॥

स त्वमस्मदप द्विषो युयोधि जातवेदः । अदेवीरग्ने अरातीः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । अस्मत् । अप । द्विषः । युयोधि । जातऽवेदः । अदेवीः । अग्ने । अरातीः ॥ ३ ॥

हे ऽजातवेदः जातानां वेदितः ऽअग्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणः ऽत्वम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽद्विषः द्वेष्टृच्छत्रम् ऽअप ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽअदेवीः आसुरीः ऽअरातीः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥

अन्ति चित्सन्तमहं यज्ञं मर्तस्य रिपोः । नोप वेषि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति । चित् । सन्तम् । अहं । यज्ञम् । मर्तस्य । रिपोः । न । उप । वेषि । जातऽवेदः ॥ ४ ॥

हे ऽजातवेदः ऽअन्ति ऽचित् अन्तिकेऽपि ऽसन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि ऽरिपोः अस्मच्छत्रोः ऽमर्तस्य मनुष्यस्य ऽयज्ञं ऽनोप ऽवेषि । अहश्चन्द्रोऽवधारणे । नैव कामयसे ॥

मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः । अमर्त्यस्य । ते । भूरि । नाम । मनामहे । विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ५ ॥

ऽमर्ताः मनुष्याः ऽविप्रासः मेधाविनो वयं हे अग्ने ऽजातवेदसः जातानां वेदितुः ऽअमर्त्यस्य मरणरहितस्य देवस्य ऽभूरि विस्तृतं ऽनाम स्तोत्रं ऽमनामहे जानीमः । कुर्म इति यावत् ॥ ॥ ३५ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रम् । विप्रासः । अवसे । देवम् । मर्तासः । ऊतये । अग्निम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ६ ॥

वविप्रासः मेधाविनः वमर्तासः मर्ता मनुष्या वयं वविप्रं मेधाविनं वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअग्निम्
वअवसे हविर्भिस्तर्पयितुम् वऊतये अस्माकं रक्षणार्थं च वगीभिः स्तुतिभिः वहवामहे आह्वयामहे ॥

आभिप्लविकेपूकथ्येषु तृतीयसवने 'आ ते वत्सः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
'आ ते वत्सो मनो यमदाम्ने स्थूरं रथि भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाश्चित्सधस्थात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ७ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाम्ऽकामया । गिरा ॥ ७ ॥

हे अग्ने वत्सः ऋषिः वते तव मनः परमाश्चित् उत्कृष्टादपि सधस्थात् सहस्थानात्
शुलोकात् वआ यमत् आयमयति । केन साधनेन । त्वांकामया त्वामभिलषन्त्या गिरा स्तुत्या ॥

पुरुत्रा हि सदृङुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

पुरुऽत्रा । हि । सदृङ् । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्ऽसु । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे अग्ने पुरुत्रा हि बहुषु देशेषु त्वं सदृङ्गसि समानं दृष्टा भवसि । अत एव विश्वाः
सर्वाः विशाः प्रजा अनुलक्ष्य प्रभुः ईश्वरो भवसि । ईदृशं त्वां समत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं हवा-
महे आह्वयामहे ॥

समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

समत्ऽसु । अग्निम् । अवसे । वाजऽयन्तः । हवामहे । वाजेषु । चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

वसमत्सु सहमदनेषु संग्रामेषु वाजयन्तः बलमिच्छन्तो वयम् अवसे रक्षणार्थम् अग्निं
हवामहे । कीदृशम् । वाजेषु संग्रामेषु चित्रराधसं चायनीयधनम् ॥

प्रन्नो हि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ।

स्वां चाग्ने तन्वं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥ १० ॥

प्रन्नः । हि । कम् । ईड्यः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्सि ।

स्वाम् । च । अग्ने । तन्वम् । पिप्रयस्व । अस्मभ्यम् । च । सौभगम् । आ । यजस्व ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यः स्तुत्यस्त्वं प्रन्नो हि चिरंतनः खलु भवसि । कम् इति
पूरकः । तथा सनात् चिरकालादारभ्य होता देवानामाह्वाता च सन् नव्यः स्तुत्यः च सन्
सत्सि यज्ञेषु निषीदसि । हे अग्ने देवानां हविर्वहंस्त्वं स्वां च तन्वम् आत्मीयं च शरीरं
पिप्रयस्व त्वदीयेन हविर्भागो न तर्पय । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यश्च सौभगं सुभगात्वं च वआ यजस्व
प्रदेहि । सुभगशब्दाद्भावार्थं 'सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अज्ञप्रत्ययः ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्नतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥
यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं पञ्चमाष्टकं व्याख्यायेदानीमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि जातानि^३ । ‘य इन्द्र’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षमौष्णिह्यमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘य इन्द्र त्रयस्त्रिंशत्पर्वत औष्णिहं तु’ इति । महाव्रते निष्केवलस्य औष्णिह्यतृचाशीताविदमादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘औष्णिही तृचाशीतिर्य इन्द्र सोमपातम इति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि निष्केवलस्य आदितः षड्वचः शंसनीयाः । सूच्यते हि—‘य इन्द्र सोमपातम इति षडुष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आभिष्टविकेपूष्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘य इन्द्र सोमपातम एन्द्र नो गधि’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्ययमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यत्रिणं तमीमहे ॥ १ ॥

यः । इन्द्र । सोमपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति । येन । हंसि । नि । अत्रिणम् । तम् । ईमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यः त्वं सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता । हे शविष्ठ बलवत्तम । शव इति बलनाम । तस्माद्विनन्तादातिशायनिक इष्टम् । ‘विन्मतोलुक्’ । टिलोपः । हे ईदृशेन्द्र तस्य तव सोमपानजनितो यः मदः चेतति सम्यग्जानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि^४ कर्तुम् । य इत्यस्य चेततीत्यनेनापि संबन्धात् ‘यदृत्ताश्रित्यम्’ इति तिङ् न निहन्यते । अथवैतदेवं वाक्यम् । हे बलवत्तमेन्द्र सोमपातमः सोमस्य पानृतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तपर्णीयः^५ संश्वेतति । पुरुष-व्यत्ययः । चेतसि सम्यग्जानासि । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति मदेः कर्मण्यप् । येन सोमपानजनितेन^६ मदेन अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं नि हंसि निहिनस्ति निकृष्टां हिंसां प्रापयसि तं मदं तादृक्मदोपेतं त्वां वा ईमहे । याज्जाकर्मायम् । याचामहे । यद्वा । ‘ईं गतौ’ । दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । ईयामहे उपगच्छामः । स्तुतिभिः संभजामहे^७ इत्यर्थः ॥

येना दशग्वमध्रिगुं वेपर्यन्तं स्वर्णरम् । येना समुद्रमाविथा तमीमहे ॥ २ ॥

येन । दशग्वम् । अध्रिगुम् । वेपर्यन्तम् । स्वः । ऽनरम् । येन । समुद्रम् । आविथ । तम् । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र येन सोमपानजनितेन मदेन दशग्वम् । ये दशभिर्मसैः सत्प्रासनं परिसमाप्य निर-गमन् ते दशगवा अङ्गिरसः । तेषामन्यतमम् अध्रिगुम् अष्टतगमनमनिवारितगतिमेतत्संज्ञं^{११} ऋषिं^{१२}

१. ख-ग-घ-त-२-४-न-भ-श-‘वागीशाद्याः...गजाननं’ नास्ति । २. ग-न-भ-श-गतानि; त-४-तानि । ३. ग-कर्माणि । ४. ग-न-अथवैतदेव; भ-अथवैतदेक । ५. ग-बलवन् त्वमिन्द्र । ६. ग-‘स्तर्पयितव्यः’ । ७. ख-त-न-भ-२-श-सोमपानाय जनितेन; ग-सोमपानेन जनितेन । ८. श-ईङ् । ९. भ-२-श-ईमहे । १०. ग-संभजाम । ११. ग-‘मेतत्संज्ञकं वा ऋषिं’ ।

ववेपयन्तं तमांसि वर्जयन्तं वस्वर्णं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च आविथ वृत्रादेर्दस्योरपनयनेन^१ ररक्षिथ ।
 वयेन च मदेन वसमुद्रम् उदधिमन्तरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ । वतं त्वदीयं मदं तद्वन्तं त्वां वा ईमहे
 याचामहे । मदे हि सति हृष्टः^२ सन्निद्रो बहु धनं प्रयच्छति । अतस्तत्कारणस्य मदस्य याचोपपन्ना ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँइव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य यातवे तमीमहे ॥३॥

येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान् इव । प्रचोदयः ।

पन्थाम् । ऋतस्य । यातवे । तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वमहीः महतीः वपः वृष्ट्युदकानि वसिन्धुं स्यन्दनशीलां नदीं समुद्रं वा प्रति वयेन
 सोमपानजन्येन मदेन वप्रचोदयः प्रेरयसि । तत्र दृष्टान्तः । वरथानिव । यथा रथिनो रथान् स्वाभि-
 लषितदेशगमनाय प्रेरयन्ति तद्वत् । वक्तस्य यज्ञस्य वपन्थां पन्थानं मार्गं वयातवे यातुं प्राप्तुं वतं
 मवम् ईमहे याचामहे ॥

इमं स्तोममभिष्टये घृतं न पूतमद्रिवः । येना नु सद्य ओजसा ववक्षिथ ॥४॥

इमम् । स्तोमम् । अभिष्टये । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिऽवः ।

येन । नु । सद्यः । ओजसा । ववक्षिथ ॥ ४ ॥

हे वअद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र वघृतं वन घृतमिव मन्त्रपूतमाज्यमिव वपूतं शुद्धम् वइमम् अस्म-
 दीयं वस्तोमं स्तोत्रं बुध्यस्वेति शेषः । किमर्थम् । वअभिष्टये अभिप्राप्त्यै । इष्टस्य धनादेरस्माकं
 लाभायेत्यर्थः । वयेन स्तोत्रेण स्तूयमानः सन् वओजसा आत्मीयेन बलेन वसद्यः तदानीमेव स्तुति-
 समय^३ एव^४ वनु क्षिप्रं वववक्षिथ अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥

इमं जुषस्व गर्विणः समुद्रइव पिन्वते । इन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्ववक्षिथ ॥५॥

इमम् । जुषस्व । गर्विणः । समुद्रऽइव । पिन्वते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः । ववक्षिथ ॥५॥

हे वगर्विणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र वइमं स्तोमं मया क्रियमाणं
 वजुषस्व सेवस्व । स च स्तोमः वसमुद्रइव समुद्रो यथा चन्द्रोदयं प्राप्य वपिन्वते^५ वर्धते । अभिषेय-
 स्येन्द्रगुणगणस्याधिक्येन तत्प्रतिपादिका स्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वस्यामृचि ववक्षिथेत्यनेन
 युक्तो येनेति शब्दोऽत्रापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते । अत एवास्य 'तिङ्कुतिङ्' इति निष्ठाताभावः ॥
 हे वइन्द्र येन स्तोमेन हेतुना विश्वाभिः व्याप्ताभिः वउतिभिः रक्षाभिः वववक्षिथ वहसि
 श्रेयांस्यस्मान् प्रापयसि ॥ वहः सनन्ताह्लिति 'अमन्त्रे' इति निषेधादामभावे थलि छिति
 रूपमेतत् ॥ १ ॥

यो नो देवः परावतः सखित्वनाय मामहे । दिवो न वृष्टिं प्रथयन्ववक्षिथ ॥६॥

यः । नः । देवः । पराऽवतः । सखिऽत्वनाय । मामहे ।

दिवः । न । वृष्टिम् । प्रथयन् । ववक्षिथ ॥ ६ ॥

१. ख-घ१-ज्ञ-त-२-४-भ२-^१र्दस्योरपनयनेन; न-^२र्दस्योरपनयनेन; भ१-^३र्दस्यापनयनेन; श-
^४र्दस्योरपनयनेन । २. ग-तृप्तः । ३. ख-ज्ञ-त२-^३समयामेव; ग-न-भ-^४समयमेव; त४-^५समयामेव ।
 ४. ख-ग-त-भ-श-^५पिन्वते' नास्ति ।

वयः । देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः । परावतः परावतादूरात् द्युलोकादागत्य । अस्माकं । सखित्वनाथ सखित्वाथ । मामहे धनानि^१ प्रददौ । महतेर्दानकर्मण एतद्रूपम् । यद्वा । अस्माभिः पूज्यते । 'मह पूजायाम्' । अस्माच्छान्दसः कर्मणि लिट् । उत्तरार्धचं प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र । दिवो । वज्रं । वृष्टिं दिवः सकाशाद्वृष्टिमेव । प्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्त्वं । ववक्षिथ अस्मान् बोद्धुमिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः ॥

ववक्षुरस्य केतव उत वज्रो गर्भस्त्योः । यत्सूर्यो न रोदसी अवर्धयत् ॥ ७ ॥

ववक्षुः । अस्य । केतवः । उत । वज्रः । गर्भस्त्योः । यत् । सूर्यः । न । रोदसी इति । अवर्धयत् ॥ ७ ॥

अस्य इन्द्रस्य । केतवः प्रज्ञानान्यस्मत्स्तुतिविषयाणि । यद्वा । रथे उत्क्षिप्ताः पताकाः केतवः । ववक्षुः अवहन् । अस्मान्छेयांसि प्रापयन् । उत अपि च । गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । इन्द्रस्य हस्तयोरवस्थितः । वज्रः च अवहत् । यत् यदायमिन्द्रः । सूर्यो । न सर्वस्य प्रेरक आदित्य इव । रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेन । अवर्धयत् तदानीमित्यर्थः ॥

यदि प्रवृद्ध सत्पते सहस्रं महिषां अर्घः । आदित्य इन्द्रियं महि प्र वावृधे ॥ ८ ॥

यदि । प्रवृद्ध । सत्पते । सहस्रम् । महिषान् । अर्घः ।

आत् । इत् । ते । इन्द्रियम् । महि । प्र । वावृधे ॥ ८ ॥

हे । प्रवृद्ध प्रकर्षेण महन् हे । सत्पते सतामनुष्ठातॄणां^२ पालयितरिन्द्र । सहस्रं सहस्रसंख्याकान् । महिषान् । महन्नामैतत् । महतोऽसुरान् वृत्रादीन् । यदि यदा । अवः । अवधीः । हन्तेऽच्छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । 'घस्त्व अदने' । लुङि सिपि 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुक् । आदित् अनन्तरमेव हे इन्द्र । ते तव । इन्द्रियं वीर्यं । महि महद्बहुलं^३ सत् । प्र । वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इन्द्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति । अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे ॥ ९ ॥

इन्द्रः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । नि । अर्शसानम् । ओषति ।

अग्निः । वनाऽइव । सासहिः । प्र । वावृधे ॥ ९ ॥

अयम् । इन्द्रः । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य । रश्मिभिः किरणैः करणभूतैः । अर्शसानम् ॥ 'अर्त्तगुणः शुद् च' (उ. सू. २. २४५) इति 'ऋ गतौ' इत्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुद्धागमश्च । अत्र केवलोऽप्यतिरारूपार्थो द्रष्टव्यः । आरूपपूर्वश्च बाधने वर्तते । यथा 'आर्तिमार्तोः' (झ. ब्रा. १३. १. २. ४) इति ॥ अर्शसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं^४ । नि । ओषति नितरां दहति । 'उष दाहे' । तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वनेव । यथा वनारण्यानि^५ दावानको भस्मसात् करोति तद्वत् । एवं । सासहिः शत्रूणामभिभवनशील इन्द्रः । प्र । वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इयं त ऋत्विषावती धीतिरिति नवीयसी । सपर्यन्ती पुरुषप्रिया मिमीत इत् ॥ १० ॥

इयम् । ते । ऋत्विषावती । धीतिः । एति । नवीयसी । सपर्यन्ती । पुरुषप्रिया । मिमीति । इत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र । ते त्वाम् । इयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा । धीतिः स्तुतिः । एति गच्छति । कीदृशी । ऋत्विषावती । ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विगम् । तद्वती । नवीयसी अति-

१. ग-धनादीनि । २. ग-सतामुत्तमानां । ३. ग-मह प्रबलं; घ-महिमत् सत् । ४. ग-मन्देह-नामकम् । ५. झ-ग-घन-वनान्यरण्यानि; त-वनचरण्यानि ।

शयेनाभिनवा स्तुतिः । 'सपर्यन्ती पूजयन्ती' पुरुषप्रिया पुरु बहुलं प्रीणयित्री सती 'मिमीत' 'इत्' इन्द्रगतां गुणान् परिच्छिनत्येव^१ । माहारम्यं प्रख्यापयत्येव सेयमित्यन्वयः । अनुमीषमानेन^२ यच्छब्देन च योगाग्निमीत इत्यस्य निघाताभावः । यद्वा । सपर्यन्ती पुरुषप्रियेतीदमप्येतीत्यनेन^३ संबन्धनीयम् । अतः पूर्वपदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् 'समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वचनात्तदपेक्षया निघाताभावे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

गर्भो यज्ञस्य देवयुः क्रतुं पुनीत आनुषक् ।

स्तोमैरिन्द्रस्य वावृधे मिमीत इत् ॥ ११ ॥

गर्भः । यज्ञस्य । देवयुः । क्रतुम् । पुनीते । आनुषक् । स्तोमैः । इन्द्रस्य । ववृधे । मिमीति । इत् ॥ ११ ॥

'यज्ञस्य यष्टव्यस्येन्द्रस्य' 'गर्भः गरिता स्तोता । 'गृ' शब्दे' । 'अतिगृभ्यां भन्' । यद्वा । यजेर्भाव एव नक्षप्रत्ययः । यागस्य गर्भो ग्रहीतानुष्ठाता 'देवयुः देवं दानादिगुणयुक्तमिन्द्रमात्मन इच्छन्' 'आनुषक् अनुषक्तमानुपूर्व्येण संततं यथा भवति तथा' 'क्रतुं प्रज्ञापकं सोमं' 'पुनीते दक्षा-पवित्रेण शोधयति । इन्द्रपानार्थमिति शेषः । यद्वा । यज्ञस्य गर्भो दीक्षितः । 'पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति' (ऐ. ब्रा. १. ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । स देवकामः क्रतुं ज्योतिष्टोमादिकमानुषक् । आनुपूर्व्यनामैतत् । यदाह यास्कः—'आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य' (निरु. ६. १४) इति^४ । स स्तोता 'इन्द्रस्य । कर्मणि षष्ठी । इन्द्रविषयैः 'स्तोमैः स्तोत्रैः' 'ववृधे' वर्धते । यद्वा । वृध्निना प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते । स्तोमैः स्तोत्रैस्तमिन्द्रं वर्धयति । स च स्तोमैः 'मिमीत' 'इत्' इन्द्रस्य गुणजातं परिच्छिनत्येव । अनुगतार्थो भवतीत्यर्थः ॥

सन्निर्मित्रस्य पप्रथ इन्द्रः सोमस्य पीतये ।

प्राची वाशीव सुन्वते मिमीत इत् ॥ १२ ॥

सनिः । मित्रस्य । पप्रथे । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये ।

प्राची । वाशीव । सुन्वते । मिमीति । इत् ॥ १२ ॥

'मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुः' 'सनिः धनस्य दाता' 'इन्द्रः' 'सोमस्य' 'पीतये पानाय' 'पप्रथे' प्रथितो विस्तीर्णशरीरो बभूव । यथा पीतो बहुलः सोमः उदरेऽन्तर्भवति तथा प्रवृद्धशरीरो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रथमे दृष्टान्तः । 'प्राची प्राञ्चन्ती प्रकर्षेण स्तुत्यगुणगणं प्राप्नुवती' 'वाशीव । वाङ्मनामैतत् । स्तुतिरूपा वाक्' 'सुन्वते । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी यथा स्तुत्यगुणबाहुल्येन विस्तीर्णा भवति तथेन्द्रः पप्रथ इत्यर्थः । प्रथिता च सा 'मिमीत' 'इत्' इन्द्रमाहारम्यं यथावत् परिच्छिनत्येव ॥

यं विप्रा उक्थवाहसोऽभिप्रमन्दुरायवः । घृतं न पिप्य आसन्त्युतस्य यत् ॥ १३ ॥

यम् । विप्राः । उक्थवाहसः । अभिऽप्रमन्दुः । आयवः ।

घृतम् । न । पिप्ये । आसनि । ऋतस्य । यत् ॥ १३ ॥

१. ख-त-श-आपरि* । २. ग-न-य-श-अनुशब्दमानेन; भ१-२-अनुषज्यमानेन । ३. ग-पुरुषप्रियेण-त्यमपि एतीत्यनेन; श-पुरुषप्रिया मिमीत इतीत्यनेन । ४. ग-भ-इति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे ('मासा-विष्ट्वे'-ग-भ-य) छिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेनेत्येवमानुपूर्व्येण पुनीते शोधयति(साधयति-ग) सम्यगनुतिष्ठति । ५. ग-वावृधे ।

वविप्राः मेधाविनः वउक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः वआयवः मनुष्याः
 वयम् इन्द्रम् वअभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति ॥ मदेव्यत्थयेन परस्मैपदम् । ' द्विर्वचनप्रकरणे
 छन्दसि वा ' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः ॥ तस्येन्द्रस्य वआसनि आस्ये ।
 ' पद्म् ' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । वृत्तं वन घृतमिव शुद्धं वपिप्ये सेचनेन वर्धये ।
 प्यायतेऽनन्दसो लिद्र । ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । किं तत् । हविः । वक्तस्य यज्ञस्य संबन्धि
 वयत् सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः ॥

उत स्वराजे अदितिः स्तोममिन्द्राय जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तमृतये ऋतस्य यत् ॥ १४ ॥

उत । स्वराजे । अदितिः । स्तोमम् । इन्द्राय । जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तम् । उतये । ऋतस्य । यत् ॥ १४ ॥

उत अपि च वअदितिः अदीना देवमाता अखण्डनीयस्तोता वा वस्वराजे स्वयमेव राजमानाय
 वइन्द्राय वपुरुप्रशस्तं बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः प्रशंसितव्यं वस्तोमं स्तोत्रं वजीजनत् अजीज-
 नत् अजनयत् । किमर्थम् । वउतये रक्षणार्थम् । वयत् स्तोत्रम् वक्तस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि
 भवति तं स्तोममित्यन्वयः ॥

अभि वह्नय उतयेऽनूषत् प्रशस्तये । न देव विव्रता हरीं ऋतस्य यत् ॥ १५ ॥

अभि । वह्नयः । उतये । अनूषत् । प्रशस्तये । न । देव । विव्रता । हरी इति । ऋतस्य । यत् ॥ १५ ॥

वह्नयः वोढार ऋत्विजः वउतये रक्षणार्थं वप्रशस्तये प्रशस्त्यर्थं च वअभि वअनूषत् इन्द्र-
 मभ्यष्टुचत् । ' नू स्तुतौ ' । कुटादिः । हे वदेव दानादिगुणयुक्तेन्द्र । वन इति संप्रत्यर्थे । संप्रति
 वविव्रता विविधकर्माणां वहरी त्वदीयावधौ वक्तस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि वयत् स्तोत्रं
 हविर्वा विद्यते तदभिलक्ष्य त्वां वहत इति शेषः ॥ ३ ॥

यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्त्ये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आप्त्ये ।

यत् । वा । मरुत्सु । मन्दसे । सम् । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे वइन्द्र वविष्णवि विष्णौ पानार्थमागते सत्यन्यदीये यागे वसोमं वयत् यदि तेन विष्णुना
 सार्धं पिबसि । वयद्वा यदि च वआप्त्ये अपां पुत्रे वत्रिते एतत्संज्ञे राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि ।
 वघ इति पूरणः । वयद्वा यदि च वमरुत्सु च सोमपानायागतेष्वन्यदीये यज्ञे वमन्दसे मायसि ।
 तथाप्यस्मदीयैरेव वइन्दुभिः सोमैः वसं सम्यक् माय ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे ।

अस्माकमित्सुते रणा समिन्दुभिः ॥ १७ ॥

१. ख-ज्ञ-त३-४-प्रशस्त्यर्थः; ग१-भ-प्राशस्त्यर्थः; ग२-त२-न-प्राशस्त्यर्थः । २. ग१-सोमपानार्थः;
 ग२-पानार्थः ।

यत् । वा । शक्र । पुराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ।

अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १७ ॥

हे 'शक्र शक्तेन्द्र' 'परावति परागते दूरदेशे' 'समुद्रे समुदनशीले' सोमे । 'अधि' ससम्भ-
थानुवादी । 'यद्वा यदि वा' 'मन्दसे माघसि तथापि' 'अस्माकमित् अस्माकमेव' सोमे अभिषुते
सति 'इन्दुभिः सोमरसैः' 'सं' 'रण सम्यग्रमस्व ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।

उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्पते ।

उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १८ ॥

हे 'सत्पते सतां पालयितरिन्द्र' 'सुन्वतः सोमाभिषव' कुर्वतः 'यजमानस्य' 'यद्वा यदि वा'
'वृधः' 'असि वर्धयिता भवसि' । 'वृधेरन्तर्णीतण्यथादिगुणधलक्षणः कः' । 'यस्य च यजमानस्य'
'उक्थे शस्त्रे' 'वा शंसिते सति' 'रण्यसि रमसे' । 'एवमपि' 'इन्दुभिः अस्मदीयैरेव' 'सोमैः सम्यग्रमस्व ॥

देवदेवं वोऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि । अधो यज्ञाय त्वर्णे व्यानशुः ॥ १९ ॥

देवमऽदेवम् । वः । अवसे । इन्द्रमऽइन्द्रम् । गृणीषणि । अध । यज्ञाय । त्वर्णे । वि । आनशुः ॥ १९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः 'वः' युष्माकम् 'अवसे रक्षणाय' 'देवदेवम्' 'इन्द्रमिन्द्रं' दानादिगुण-
युक्तम् । 'इन्द्रो बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्र तत्र हविःस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्याद-
दानः स्वयमेकोऽप्यनेकः संस्तत्र तत्र संनिधत्ते । तथा च निगमान्तरम्—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । तदपेक्षयेयं वीप्सा । बहु विभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं
'गृणीषणि अहं स्तौमि' । 'गृणातेर्लिङि छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । कारकमेवैतत् । 'गृणीषणि स्तवनेच्छायां
सत्याम् । 'अध अनन्तरं सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः' 'व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । किमर्थम् । 'त्वर्णे
तूर्णं संभजनाय' 'यज्ञाय यागार्थम् । यद्वा । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
यज्ञं यष्टव्यं त्वर्णे शत्रूणां हिसितारं तूर्णसंभजनं वा ॥

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमेभिः सोमपातमम् । होत्राभिरिन्द्रं वावृधुर्व्यानशुः ॥ २० ॥

यज्ञेभिः । यज्ञऽवाहसम् । सोमेभिः । सोमऽपातमम् ।

होत्राभिः । इन्द्रम् । वृधुः । वि । आनशुः ॥ २० ॥

'यज्ञेभिः यज्ञैर्यजनसाधनैर्हविर्भिः' 'यज्ञवाहसं यज्ञे' वोढव्यं^१ प्रापणीयं यज्ञैर्वागैर्यज्ञानां
यजमानानां फलस्य प्रापयितारं वा । अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यम् । न केवलमेकैव यज्ञेन अपि तु
सर्वैरित्याह यज्ञेभिरिति । एवं 'सोमेभिः' 'सोमपातमं सर्वेषां सोमानां पातृतमम्' 'इन्द्रं' 'होत्राभिः
स्तुतिभिः' 'वावृधुः स्तोतारो वर्धयन्ति । ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः' 'व्यानशुः तमिन्द्रं व्याप्नुवन्ति
च । अश्रोतेर्व्यन्धयेन परस्मैपदम् ॥ ॥ ४ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । विश्वा वसूनि दाशुषे व्यानशुः ॥२१॥

महीः । अस्य । प्रणीतयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । विश्वा । वसूनि । दाशुषे । वि । आनशुः ॥२१॥

अस्य इन्द्रस्य प्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि महीः महत्त्वो महान्ति भवन्ति । उत अपि च अस्य प्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः पूर्वीः बह्वयः विस्तृततमा भवन्ति । ता उभयविधाः दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः । इन्द्रं वाणीरनूषता समोजसे ॥ २२ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत । सम् । ओजसे ॥ २२ ॥

देवासः देवाः वृत्राय हन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हन्तुम् । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्द्रस्त्ययः । इमम् इन्द्रं पुरः दधिरे पुरस्तात् स्वामित्वेनाधारयन् । वाणीः वाण्यः स्तुतिरूपा वाचश्चेमेव^१ इन्द्रम् अनूषत स्तुवन्ति । किमर्थम् । सं समीचीनाय ओजसे बलार्थम् । यथा वृत्रवधानुगुण-मुत्कृष्टं बलमस्य^२ जायते^३ तथा स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

महान्तं महिना वयं स्तोमैर्भिर्हवनश्रुतम् । अकैरभि प्र णोनुमः समोजसे ॥२३॥

महान्तम् । महिना । वयम् । स्तोमैभिः । हवनश्रुतम् ।

अकैः । अभि । प्र । णोनुमः । सम् । ओजसे ॥ २३ ॥

महिना महिना महान्तं सर्वेभ्योऽधिकं हवनश्रुतं हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं^३ वयं स्तोमैभिः स्तोमैश्चिद्वृत्पञ्चदशादिभिः अकैः अर्चनसाधनैः शस्त्रैश्च अभि प्र णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥

न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् ।

अमादिदस्य तित्विषे समोजसः ॥ २४ ॥

न । यम् । विविक्तः । रोदसी इति । न । अन्तरिक्षाणि । वज्रिणम् ।

अमात् । इत् । अस्य । तित्विषे । सम् । ओजसः ॥ २४ ॥

यं वज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं रोदसी द्यावापृथिव्यौ न विविक्तः न पृथक्कुरुतः स्वसमीपात् पृथक्कर्तुं न शक्नुतः । द्यावापृथिव्यौ व्याप्य य इन्द्रो वर्तत इत्यर्थः । 'विचिर् पृथग्भावे' । अन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्वर्तमानानि^४ गन्धर्वादीनां स्थानानि च यं न पृथक्कुर्वन्ति । अस्य इन्द्रस्य अमादित् । अमति रुजति शत्रून्नेनेत्यसौ बलम् । बलादेव तित्विषे सर्वं जगद्दीप्यते । किमर्थम् । ओजसः^५ बलस्य संगमाय । यद्वा । ओजःशब्दाद्विहितस्य विनो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । ओजस्विनो बलवतोऽस्येन्द्रस्येति योज्यम् । समित्युपसर्गः तित्विष इत्यनेन संबध्यते ॥

१. ख-ज्ञ-त२-३-४-वाचश्चरममेव; श-वाचपरमेश्वरमेव । २. ग-फलमस्य ख्याप्यते । ३. ख-घ-त२-३-४-भ२-य-श-स्तोतारमिन्द्रं । ४. ग-व्योरधिर्वर्तमानानि । ५. ख-त-न-भ२-श-ओजसे ।

१. घ-ते त्वदीर्यौ । २. ख-ज्ञ-त२-भ-ववृधाते; त३-४-न-विवृधाते; श-विवृते ।

हे इन्द्र वसुभ्यं त्वदर्थं मारुतीः मारुतो मरुद्रूपाः ते त्वदीयाः विशाः प्रजाः यदा यस्मिन् काले नियेमिरे नियच्छन्ति भूतजातानि । अन्यद्रतम् ॥

यदा सूर्यममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । अधारयः ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र असुं विप्रकृष्टं शुक्रं निर्मलं ज्योतिः द्योतमानं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं वादित्यं दिवि ध्रुवलोके जगतः प्रकाशनाय यदा यस्मिन् काले आधारयः धारितवानसि । समानमन्यत् ॥

इमां तं इन्द्र सुष्टुतिं विप्रं इयति धीतिभिः । जामिं पदेव पिप्रतीं प्राध्वरे ॥ ३१ ॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । विप्रः । इयति । धीतिभिः ।

जामिम् । पदाऽईव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र विप्रः मेधावी स्तोता अध्वरे यज्ञे इमां पुरोवर्तिनीं विप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः सार्धं ते त्वां प्र इयति प्रेरयति प्रगमयति । जामिं पदेव यथा बन्धुभूतं पुरुषमुत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।

नाभा यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । समऽईचीनासः । अस्वरन् ।

नाभा । यज्ञस्य । दोहना । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

अध्वरे यज्ञे अस्य इन्द्रस्य धामनि स्थाने तेजसि वा प्रिये प्रीणयितव्ये सति समीचीनासः संगताः स्तोतारः यत् यदा प्र अस्वरन् प्रकर्षेणास्तुवन् । 'स्त्रु शब्दोपतापयोः' । 'अथाळिन्द्रस्य प्रिया धामानि' (तै. ब्रा. ३. ५. ७. ६) इति हि निगमः । कस्मिन् देशे । नाभा नाभौ पृथिव्या नाभिस्थानीये मध्ये यज्ञस्य यजनसाधनस्य सोमस्य दोहना दोहने दोहनाधिकरणेऽभिषवस्थाने । वेद्यामित्यर्थः । तदानीं धनं प्रदेहीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सुवीर्यं स्वश्र्व्यं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः । होतैव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥ ३३ ॥

सुऽवीर्यम् । सुऽश्र्व्यम् । सुऽगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।

होताऽइव । पूर्वचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥

सुवीर्यं शोभनवीर्यपितं स्वश्र्व्यं शोभनेनाश्वसंघेन च युक्तं सुगव्यं शोभनगोसंघयुक्तं च धनं हे इन्द्र नः अस्मभ्यं दद्धि ददस्व । 'दद' दाने । अनुदात्तेत् । इत्यथ्येन परस्मैपदम् ।

छान्दसः शपो लुक् । अहं च ऽअध्वरे यागे ऽहोतेव यथा मानुषो^१ होतृत्विक् स्तोति एवमेव ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्वेभ्यः स्तोत्रभ्यः पूर्वमेवास्मत्स्तोत्रपरिज्ञानाय प्रार्शसिषमिति शेषः ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रः सुतेषु' इति त्रयस्त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्याषमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रः सुतेषु नारदः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहृचाशीतौ पूर्वसूक्तेन सहोक्तौ विनियोगः । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे 'इन्द्रः सुतेषु' इति तृचः स्तोत्रियः । सूच्यते हि—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व. औ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीत उक्थ्यम् । विदे वृधस्य दक्षसो महान्हि षः ॥१॥
इन्द्रः । सुतेषु । सोमेषु । क्रतुम् । पुनीते । उक्थ्यम् । विदे । वृधस्य । दक्षसः । महान् । हि । सः ॥१॥

ऽसोमेषु ऽसुतेषु अभिषुतेषु सत्सु ऽइन्द्रः तान् पीत्वा ऽक्रतुं कर्मणां कर्तारम् ऽउक्थ्यं स्तोतारं च ऽपुनीते शोधयति । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषूक्थ्याख्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति । किमर्थम् । ऽवृधस्य वर्धकस्य ऽदक्षसः बलस्य ऽविदे लाभाय । ऽसः तादृश इन्द्रः ऽमहान् ऽहि महान् खलु । अत एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

स प्रथमे व्योमनि देवानां सद्ने वृधः । सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥२॥
सः । प्रथमे । विऽओमनि । देवानाम् । सद्ने । वृधः ।
सुऽपारः । सुश्रवःऽतमः । सम् । अप्सुऽजित् ॥ २ ॥

ऽसः इन्द्रः ऽप्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा ऽव्योमनि विशेषेण रक्षके ऽदेवानां ऽसद्ने । सीदत्यस्मिञ्चिति सदनं स्थानं स्वर्गाख्यम् । तत्र स्थितः सन् ऽवृधः यजमानानां वर्धयिता भवति । तथा ऽसुपारः सुष्ठु पारयिता प्रारब्धस्य सन्यक्परिसमापञ्चिता ऽसुश्रवस्तमः । अतिशयेन शोभनं श्रवोऽञ्जं यज्ञो वा यस्य स तथोक्तः । ऽसं सम्यक् ऽअप्सुजित् अप्सुदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विघातिनो वृत्रादेर्जेता । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता । तमह इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तमहे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् । भवानः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥३॥
तम् । अहे । वाजसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् ।
भव । नः । सुम्ने । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽशुष्मिणं बलवन्तम् ऽइन्द्रं ऽवाजसातये बलानामज्ञानां वा सातिलांभो षस्मिन् तादृशाय ऽभराय संग्रामाय । यद्वा । अत्रियन्ते तस्मिन्^१ हवींषीति भरो यज्ञः । प्रायेण संग्राम-नामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते । भराय यज्ञार्थम् ऽअहे आह्वये^२ । 'लिपिसिचिह्नश्च' 'आत्माने-पदेष्वाव्यतरस्याम्' इति ह्ययतेऽछान्दसे लुकि च्लेरङादेशः । हे इन्द्र त्वं ऽसुम्ने सुखे धने वा लिप्सिते सति ऽनः अस्माकम् ऽअन्तमः अन्तिकतमः संनिकृष्टतमः ऽभव । 'तमे तादेश्च' इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा ऽवृधे वर्धनार्थं च ऽसखा समानख्यानो मित्रभूतो भव ॥

इयं तं इन्द्रं गिर्वणो रातिः क्षरति सुन्वतः । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥४॥
इयम् । ते । इन्द्र । गिर्वणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः ।
मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वैजः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय ऽइन्द्र ऽते तुभ्यं त्वदर्थम् ऽह्यं पुरोवर्तिनी
 ऽसुण्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी ऽरातिः ऋत्विग्भिर्दीयमाना सोमाहुतिः
 ऽक्षरति आहवनीयं प्रति गच्छति । त्वं च तथा ऽमन्दानः मन्दमानो मोदमानस्तृप्यन् ऽअस्य
 ऽवर्हिषः यज्ञस्य ऽवि ऽराजसि विशेषेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥

नूनं तदिन्द्र दद्धि नो यत्त्वा सुन्वन्तु ईमहे । रयिं नश्चित्रमा भरा स्वविदम् ॥५॥

नूनम् । तत् । इन्द्र । दद्धि । नः । यत् । त्वा । सुन्वन्तः । ईमहे ।

रयिम् । नः । चित्रम् । आ । भर । स्वःऽविदम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनूनम् अवश्यं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदद्धि ददस्व । 'दद दाने' । व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् । ऽयत् धनं ऽत्वा त्वां ऽसुन्वन्तः सोममभिषुण्वन्तो^१ वयम् ऽईमहे
 याचामहे । अपि च ऽचित्रं चायनीयं ऽस्वविदं सर्वस्य लम्भकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारमास्तिकं ऽरयि
 पुत्रं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर^२ ॥ ॥ ७ ॥

स्तोता यत्ते विचर्षणिरतिप्रशर्धयद्गिरः । वयाह्वानु रोहते जुषन्त यत् ॥६॥

स्तोता । यत् । ते । विऽचर्षणिः । अतिऽप्रशर्धयत् । गिरः ।

वयाःऽह्व । अनु । रोहते । जुषन्त । यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽविचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ऽस्तोता ऽते तुभ्यं त्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽयत् यद्वा ऽअति-
 प्रशर्धयत् अतिशयेन प्रशर्धयित्रीरकरोत् । शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः । 'श्रुधु प्रसहने' । ऽयत् यद्वा च
 ता गिरः ऽजुषन्त त्वामसेवन्त अप्रीणयन् वा तदा ऽवयाह्व शाखा इव यथैकस्मिन् वृक्षे बह्व्यः
 शाखा उपरि प्ररोहन्ति तथा ऽअनु ऽरोहते स्तुत्या सर्वे गुणास्त्वयि प्ररोहन्ति ॥

प्रत्नवज्रनया गिरः शृणुधी जरितुहवम् । मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने ॥७॥

प्रत्नऽवत् । जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । हवम् । मदेऽमदे । ववक्षिथ । सुऽकृत्वने ॥७॥

हे इन्द्र ऽप्रत्नवत् पुरा यथा स्तोतृभ्योऽपेक्षितफलप्रदानेन स्तुतीर्जनयसि एवमिदानीमपि
 ऽगिरः स्तुतीः ऽजनय उत्पादय । ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं च ऽशृणुधि शृणु । जानीहि ।
 तादृशस्त्वं ऽमदेमदे सोमेन तर्पणे तर्पणे सति ऽसुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ऽववक्षिथ अपेक्षितं
 फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥

क्रीळन्त्यस्य सुनृता आपो न प्रवता यतीः । अया धिया य उच्यते पतिर्दिवः ॥८॥

क्रीळन्ति । अस्य । सुनृताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।

अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

अस्य इन्द्रस्य ऽसुनृताः प्रियसत्यात्मिका वाचः ऽक्रीळन्ति विहरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रवता
 प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव । यथा निम्नोक्ततेन पथा गच्छन्त्य आप

१. ग-वर्हिषि । २. ख-व-त-न-सोमाभिषुण्वन्तः; ग-भ-सोमानभिषुण्वन्तः; श-सोमाभिषवं कुर्वतः ।

३. ग-त-न-भ-श-आहरेति ।

उत्पतननिपतनेन विहरन्ति तद्वत् । वदिवः स्वर्गस्य वपांतेः पालयिता वयः इन्द्रः वअथा अनया
वधिया स्तुत्या वउच्यते प्रतिपाद्यते अत्येन्द्रस्येत्यन्वयः ॥

उतो पतिर्य उच्यते कृष्टीनामेक इदृशी । नमोवृधैर्वस्युभिः सुते रण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् । वृशी ।

नमः वृधैः । अवस्युभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

उतो अपि च वृशी वशयिता एक इत् एक एव कृष्टीनां मनुष्याणां पतिः पालयितेति
वयः इन्द्रः वउच्यते । कैः । नमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितृभिः अवस्युभिः
रक्षणेच्छुभिः । स त्वं पूर्वोक्तं सुते अभिषुते सोमे वरण रमस्व । यद्वा । हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे
स्तुहि । रणतिः शब्दार्थः ॥

स्तुहि श्रुतं विपश्चितं हरी यस्य प्रसक्षिणा । गन्तारा दाशुषो गृहं नमस्विनः ॥ १० ॥

स्तुहि । श्रुतम् । विपः चितम् । हरी इति । यस्य । प्रसक्षिणा ।

गन्तारा । दाशुषः । गृहम् । नमस्विनः ॥ १० ॥

हे स्तोतः विपश्चितं विशिष्टज्ञानं श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं तमिन्द्रं स्तुहि प्रशंस । यस्य इन्द्रस्य
वहरी अश्वौ प्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ नमस्विनः हविष्मतः दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य
वगृहं वगन्तारा गमनशीलौ च तमिन्द्रं स्तुहीति संबन्धः । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ८ ॥

तुतुजानो महेमतेऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः । आ याहि यज्ञमाशुभिः शमिद्धि ते ॥ ११ ॥

तुतुजानः । महेमते । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

आ । याहि । यज्ञम् । आशुभिः । शम् । इत् । हि । ते ॥ ११ ॥

हे महेमते । महते फलाय मतिर्बुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः । अलुक् छान्दसः । स तादृश हे
इन्द्र वतुजानः त्वरमाणः सन् प्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैः आशुभिः शीघ्रगामिभिः अश्वेभिः
अश्वैः यज्ञम् अस्मदीयम् आ याहि आगच्छ । हि यस्मात् ते तव तस्मिन् यज्ञे शमित् सुखं
विद्यत एव । अत आगच्छेत्यर्थः ॥

इन्द्र शविष्ठ सत्पते रयिं गृणत्सु धारय । श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वन्म ॥ १२ ॥

इन्द्र । शविष्ठ । सत्पते । रयिम् । गृणत्सु । धारय ।

श्रवः । सूरिभ्यः । अमृतम् । वसुत्वन्म ॥ १२ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम वसत्पते सतां पालयितः इन्द्र गृणत्सु अस्मासु रयिं धनं धारय
अवस्थापय । अपि च सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः अमृतम् अनश्वरं वसुत्वन् व्याप्तिम् श्रवः अन्नं
यज्ञो वा देहीति शेषः ॥

हवै त्वा सूर उर्दिते हवै मध्यंदिने दिवः । जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि ॥ १३ ॥

हवे । त्वा । सूरै । उत्तुइते । हवे । मध्यंदिने । दिवः ।

जुषाणः । इन्द्र । ससिंसभिः । नः । आ । गृहि ॥ १३ ॥

हे १इन्द्र १सूरे सूर्ये १उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वां १हवे आहूये । तथा १दिवः दिवसस्य १मध्यंदिने मध्यभागे माध्यंदिनसवने त्वां १हवे आहूये । हे इन्द्र स त्वं १जुषाणः प्रीयमाणः सन् १ससिभिः सर्पणशीलैरश्वैः १नः अस्मान् १आ १गृहि आगच्छ ॥

आ तू गृहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमंतः ।

तन्तुं तनुष्व पुर्व्यं यथा विदे ॥ १४ ॥

आ । तु । गृहि । प्र । तु । द्रव । मत्स्व । सुतस्य । गोमंतः ।

तन्तुम् । तनुष्व । पुर्व्यम् । यथा । विदे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र १तु क्षिप्रम् १आ १गृहि आगच्छ । आगत्य च १तु क्षिप्रं १प्र १द्रव । सोमो यत्र निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ । गत्वा च १गोमंतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य १सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन १मत्स्व माद्य हृष्टो भव । तदनन्तरं १यथा अहं १विदे उपलभे तथा १पुर्व्यं पूर्वैः कृतं १तन्तुं विस्तृतं यज्ञं १तनुष्व सम्यङ्निष्पादय । फलोत्पादनसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥

यच्छक्रासि परावति यदवावति वृत्रहन् । यद्वा समुद्रे अन्धसोऽवितेदसि ॥ १५ ॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अवाऽवति । वृत्रहन् ।

यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः । अविता । इत् । असि ॥ १५ ॥

हे १शक्र शक्तेन्द्र १परावति दूरदेशे १यत् यदि १असि भवसि । हे १वृत्रहन् १यत् यदि वा १अवावति समीपे भवसि वर्तसे । १यद्वा यदि वा १समुद्रे जलधावन्तरिक्षे वा वर्तसे । तस्मात् सर्वस्मात् स्थानादागत्य १अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन १अवितेदसि रक्षितैव भवसि ॥ ॥१५॥

इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतास इन्द्रवः । इन्द्रे हविष्मतीर्विशो अराणिषु ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । इन्द्रम् । सुतासः । इन्द्रवः ।

इन्द्रे । हविष्मतीः । विशः । अराणिषु ॥ १६ ॥

१नः अस्माकं १गिरः स्तुतिरूपा वाचः १इन्द्रं १वर्धन्तु वर्धयन्तु । १सुतासः अभिषुताः १इन्द्रवः सोमाश्चास्मदीयाः तम् १इन्द्रं वर्धयन्तु । १हविष्मतीः हविष्मत्यो हविर्मिश्ररूपुरोडाशादिभिर्युक्ताः १विशः प्रजास्तस्मिन् १इन्द्रे १अराणिषुः अरंसिषुः ॥

तमिद्विप्रा अवस्यवः प्रवत्वंतीभिरूतिभिः । इन्द्रं क्षोणीरवर्धयन्वयाईव ॥ १७ ॥

तम् । इत् । विप्राः । अवस्यवः । प्रवत्वंतीभिः । ऊतिभिः ।

इन्द्रम् । क्षोणीः । अवर्धयन् । वयाऽईव ॥ १७ ॥

वविप्राः मेधाविनः वभवस्यवः रक्षणकामाः स्तोतारः वतमित् तमेव वइन्द्रं वप्रवत्स्वतीभिः
प्रकर्षेणाभिगन्त्रीभिः वजतिभिः वृषिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्धयन्ति । तथा वक्षोणीः क्षोण्यः ।
क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः सर्वे लोकाः वयथाइव वृक्षस्य शाखा इव तदधीनाः सन्तः
ववर्धयन् वर्धयन्ति ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्तत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः सदावृधम् ॥१८॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अन्तत ।

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । सदाऽवृधम् ॥ १८ ॥

वत्रिकद्रुकेषु । त्रिकद्रुका नाम ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्याभिप्लविकान्यहानि । तेषु वदेवासः
देवाः वचेतनं चेतयितारमिन्द्रं वयज्ञं यष्टव्यम् वअन्तत अतन्वत अकृषत । तनोतेर्लङि छान्दसो
विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योऽछन्दसि' इत्युपधालोपः । वतमित् तमेवेन्द्रं वनः अस्माकं वगिरः
स्तुतयश्च वर्धयन्तु । कीदृशम् । वसदावृधं सर्वदा स्तोतृणां वर्धयितारम् ॥

स्तोता यत्ते अनुव्रत उक्थान्यृतुथा दधे । शुचिः पावक उच्यते सो अद्भुतः ॥१९॥

स्तोता । यत् । ते । अनुऽव्रतः । उक्थानि । ऋतुऽथा । दधे ।

शुचिः । पावकः । उच्यते । सः । अद्भुतः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वयत् यस्य वते तव वस्तोता वअनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् वऋतुथा ऋतुषु काले काले
वउक्थानि शस्त्रादि' वदधे विधत्ते करोति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । परोऽर्धर्चः
परोक्षकृतः । वसः इन्द्रः वअद्भुतः आश्चर्यभूतः वशुचिः शुद्धः वपावकः अन्येषामपि शोधकः वउच्यते
स्तोतृभिः स्तूयते ॥

तदिदुद्रस्य चेतति यह्मं प्रत्नेषु धामसु । मनो यत्रा वि तद्धुर्विचेतसः ॥२०॥

तत् । इत् । रुद्रस्य । चेतति । यह्मम् । प्रत्नेषु । धामऽसु ।

मनः । यत्र । वि । तत् । दधुः । विऽचेतसः ॥ २० ॥

वतदित् तदेव वरुद्रस्य । रुद्र दुःखम् । तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य वयह्मम् अपत्यं मरुत्संघात्मकम् ।
षट्वा । रुद्रशब्देन लक्षणया मरुद्गण उच्यते । रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्गणस्य यह्मम् । महन्नामैतत् ।
महत् तदेव बलं वप्रलेषु चिरंतनेषु वधामसु पृथिव्यादिस्थानेषु वचेतति ज्ञायते वर्तते । वयत्र
यस्मिन् बलविषये वविचेतसः विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः वतत् प्रसिद्धं वमनः मननसाधनं स्तोत्रं ववि
वदधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

यदि मे सख्यामावर इमस्य पाह्यन्धसः । येन विश्वा अति द्विषो अतारिम ॥२१॥

यदि । मे । सख्यम् । आऽवरः । इमस्य । पाहि । अन्धसः ।

येन । विश्वाः । अति । द्विषः । अतारिम ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मम^१ वसत्यं सखित्वं वषदि वआवरः यथाभिमुख्येन वृणुयास्तर्हि वइमस्य अस्य ।
हलि लोपाभावच्छान्दसः । पुरोवर्तिनः वअन्धसः अन्धस्य सोमलक्षणस्य स्वांशं^२ वपाहि पिब ।

अन्धस इति कर्मणि वा षष्ठी । पिबतेऽन्धसः शपो लुक् । ^१येन त्वत्पीतेन सोमेन हेतुना यथं
विश्वाः सर्वाः ^२द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः ^३अति ^४अतारिम अतितरेम अतिक्रामेम ॥

कदा त इन्द्र गिर्वणः स्तोता भवाति शंतमः ।

कदा नो गव्ये अश्व्ये वसौ दधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्वणः । स्तोता । भवाति । शम्^५स्तमः ।

कदा । नः । गव्ये । अश्व्ये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे ^१गिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः ^२इन्द्र ^३व ते तव ^४स्तोता ^५शंतमः सुखतमोऽतिशयेन
सुखवान् ^६कदा कस्मिन् काले ^७भवाति भवेत् । ^८कदा कस्मिन् काले ^९नः अस्मान् ^{१०}गव्ये गोसमूहे
^{११}अश्व्ये अश्वसंघे ^{१२}वसौ निवासभूतेऽन्यस्मिन्नपि धने ^{१३}दधः धारयेः ॥

उत ते सुष्टुता हरी वृषणा वहतो रथम् । अजुर्यस्य मदिन्तमं यमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सु^१स्तुता । हरी इति । वृषणा । वहतः । रथम् ।

अजुर्यस्य । मदिन्^२स्तमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

^३उत अपि च हे इन्द्र ^४सुष्टुता शोभनं^१ स्तुतौ^२ वृषणौ^३ कामानां वर्षितारौ ^४हरी अश्वौ
^५अजुर्यस्य जरारहितस्य ^६व ते तव ^७रथम् इदानीं ^८वहतः अस्मन्निकटं प्रापयतः । ^९मदिन्तमम् अति-
शयेन मदन्तं ^{१०}यं त्वां धनम् ^{११}ईमहे याचामहे तस्य त इत्यन्वयः ॥

तमीमहे पुरुष्टुतं यहं प्रत्नाभिरूतिभिः । नि बर्हिषि प्रिये सददधं द्विता ॥ २४ ॥

तम् । ईमहे । पुरु^१स्तुतम् । यहम् । प्रत्नाभिः । ऊतिऽभिः ।

नि । बर्हिषि । प्रिये । सदत् । अध । द्विता ॥ २४ ॥

^१यहं महान्तं ^२पुरुस्तुतं^३ बहुभिः स्तुतं ^४तम् इन्द्रं ^५प्रत्नाभिः पुराणीभिः^६ ^७ऊतिभिः तृप्ति-
करीभिः सोमाहुतिभिर्हेतुभिः ^८ईमहे याचामहे । स चेन्द्रः ^९प्रिये प्रीतिकरे ^{१०}बर्हिषि आस्तीर्णे दधे
^{११}नि ^{१२}षदत् निषीदतु हविःस्वीकरणाद्योपविशतु । ^{१३}अध अनन्तरं ^{१४}द्विता द्वैधं^{१५} वर्तमानानि चरु-
पुरोडाशादीनि सोमलक्षणानि च हवींषि स्वीकरोत्विति शेषः ॥

वर्धस्वा सु पुरुष्टुत ऋषिष्टुताभिरूतिभिः । धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥ २५ ॥

वर्धस्व । सु । पुरु^१स्तुत । ऋषि^२स्तुताभिः । ऊतिऽभिः ।

धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अव । च । नः ॥ २५ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२ऋषिष्टुताभिः^३ ऋषिभिः मन्त्रदर्शिभिः पुरा स्तुताभिः ^४ऊतिभिः
रक्षाभिः ^५सु सुष्टु ^६वर्धस्व अस्मान् वर्षय । यद्वा । ऋषिभिरूपादिताभिरूतिभिः स्तुतिभिस्त्वं
वर्धस्व वृद्धिं प्राप्नुहि । ^७नः अस्मभ्यं ^८च ^९पिप्युषीं प्रवृद्धाम् ^{१०}इषम् इष्यमाणमन्नम् ^{११}अव
^{१२}धुक्षस्व अवाक्मुखमस्मदभिमुखं धुक्षस्व^{१३} क्षारय । देहीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-३-वा-शोभनस्तुतौ; ग-शोभनस्तुतौ । २. भ-वृषणा वृषणौ । ३. ग१-त२-
पुरुष्टुतं । ४. ग-पुराणाभिः । ५. ग-द्विधा । ६. त१-२-भ३-ऋषिस्तुताभिः; ग२-ऋषिभिः स्तुताभिः ।
७. ग-न-भ१-धुक्ष ।

इन्द्र त्वमवितेदसीत्या स्तुवतो अद्रिवः । ऋतादियमि ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । असि । इत्या । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।

ऋतात् । इयमि । ते । धियम् । मनःऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन् ऽइन्द्र ऽत्वम् ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यज-
मानस्य ऽअवितेदसि रक्षितैव भवसि । यत एवमतः कारणादहमपि ऽऋतात् यज्ञाद्धेतोः^१ ऽमनो-
युजं मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ऽते त्वदीयां ऽधियम् अनुग्रहबुद्धिम् ऽइयमि प्राप्नोमि । यद्वा ।
ऋतात् सत्यभूतात्तत्तः स्तोत्रेण युक्तं त्वत्प्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥

इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरीं इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर ॥ २७ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । युजानः । सोमऽपीतये ।

हरी इति । इन्द्र । प्रतद्वसू इति प्रततऽवसू । अभि । स्वर ॥ २७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽइह अस्मिन् यागे ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽअभि ऽस्वर अभिगच्छ । किं कुर्वन् ।
ऽत्या त्वौ तौ प्रसिद्धौ ऽसधमाद्या त्वया सह हविर्भिर्मादयितव्यौ तर्पयितव्यौ ऽप्रतद्वसू प्रततवसू
विस्तीर्णधनौ इदृशौ ऽहरी त्वदीयावन्धौ ऽयुजानः रथेन संयोजयन् ॥

अभि स्वरन्तु ये तव रुद्रासः सक्षत श्रियम् । उतो मरुत्वतीर्विशो अभि प्रयः ॥ २८ ॥

अभि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षत । श्रियम् ।

उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अभि । प्रयः ॥ २८ ॥

ऽअभि ऽस्वरन्तु अभिगच्छन्तु ते हे इन्द्र ऽतव अनुचराः ऽरुद्रासः रुद्रपुत्राः ऽये मरुतः सन्ति ।
अपि च ते ऽश्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं ऽसक्षत सचन्तु प्राप्नुवन्तु । ऽउतो अपि च ऽमरुत्वतीः मरुद्भि-
र्युक्ताः ऽविशः अन्या अपि दैवीः प्रजाः ऽप्रयः । अन्ननामैतत् । अस्मदीयं हविलक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥

इमा अस्य प्रतूर्तयः पदं जुषन्त यदिवि । नाभा यज्ञस्य सं दधुर्यथा विदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्त । यत् । दिवि ।

नाभा । यज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्यः ऽइमाः पूर्वोक्ता मरुदादिरूपाः प्रजाः ऽप्रतूर्तयः प्रकर्षेण शत्रूणां
हिंसिष्यः सत्यः ऽपदं स्थानं ऽजुषन्त असेवन्त । ऽदिवि द्युलोके ऽयत् स्थानमन्यैर्दुष्प्रापमस्ति तत्पद-
मित्यर्थः । अपि च ताः ऽयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ऽनाभा नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धान उत्तरवेष्टां
वा ऽसं ऽदधुः संनिदधते । ऽयथा येन प्रकारेण ऽविदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः । यद्वा ।
विदे ज्ञानाय यथास्माकं दक्षावरं^२ ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः ॥

अयं दीर्घाय चक्षसे प्राचि प्रयत्यध्वरं । मिमीते यज्ञमानुषग्विचक्ष्य ॥ ३० ॥

अयम् । दीर्घाय । चक्षसे । प्राचि । प्रऽयति । अध्वरे ।

मिमीति । यज्ञम् । आनुषक् । विऽचक्ष्य ॥ ३० ॥

वप्राचि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे वअध्वरे हिंसारहिते यज्ञे वप्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति वअयम् इन्द्रः प्रवर्तमानं तं वयज्ञमानुषक् अनुषक्तमानुष्येण वविचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा वमिमीते निष्पादयति । किमर्थम् । वदीर्घाय आयताय वचक्षसे^१ दर्शनाय । यद्वा । द्रष्टव्याय फलाय ॥ ॥१२॥

वृषायमिन्द्र ते रथ उतो ते वृषणा हरी । वृषा त्वं शतक्रतो वृषा हवः ॥ ३१ ॥

वृषा । अयम् । इन्द्र । ते । रथः । उतो इति । ते । वृषणा । हरी इति ।

वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वृषा । हवः ॥ ३१ ॥

हे वइन्द्र वते त्वदीयः वअयं वरथः ववृषा कामानां वर्षिता । वउतो अपि च वते तव वहरी अश्वौ ववृषणा वृषणौ वर्षितारौ । हे वशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वं च ववृषा वर्षिता कामानाम् । तथा वहवः त्वद्विषयमाह्वानं च ववृषा वर्षिता । त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान् वर्षति । किमु वक्तव्यं त्वदीया रथादयो वर्षन्तीति भावः ॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषा यज्ञो यमिन्वसि वृषा हवः ॥ ३२ ॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषा । यज्ञः । यम् । इन्वसि । वृषा । हवः ॥ ३२ ॥

वग्रावा अभिषवसाधनपाषाणः ववृषा वर्षिता कामानाम् । हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यः वमदः च ववृषा वर्षिता । वसुतः त्वदर्थमभिषुतः वअयं वसोमः च ववृषा वर्षिता । वयं यज्ञम् वइन्वसि त्वं प्राप्नोषि स च वयज्ञः ववृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्षिता । त्वदीयः वहवः च ववृषा ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः । वावन्थ हि प्रतिष्ठुति वृषा हवः ॥ ३३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतिऽभिः ।

वावन्थ । हि । प्रतिऽस्तुतिम् । वृषा । हवः ॥ ३३ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ववृषणं वृषाणं वर्षितारं त्वा^२ ववृषा वर्षिता हविषामासेक्ताहं वचित्राभिः चायनीयाभिर्नानाविधाभिर्वा वउतिभिः तृप्तिकरीभिः स्तुतिभिः वहुवे आह्वये । वहि यस्मात्त्वं वप्रतिष्ठुति त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं ववावन्थ^३ वनसि संभजसि अतस्त्वदीयः वहवः आह्वानं ववृषा वर्षिता । यद्वा । हवो ह्यातव्यो वृषा वर्षिता त्वं यस्मात् स्तुतिं वनसि तस्मात्त्वां हुव इत्यर्थः ॥ ॥१३॥

‘यदिन्द्राहम्’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोपूक्त्यश्वसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरार्षं गायत्र-मैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र पञ्चोना गोपूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘यदिन्द्राहं यथा त्वं प्र सत्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । तृतीये पर्याये ब्रह्मशब्देऽपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यदिन्द्राहं प्र ते महे’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् । स्तोता मे गोषखा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तोता । मे । गोऽसखा । स्यात् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यथा ^३त्वम् ^४एक ^५इत् एक एव केवलं ^६वस्वः वसुनः धनस्य ईशिषे^१ एवम्
^७अहम् अपि ^८यत् यदि ^९ईशीय ऐश्वर्ययुक्तः स्यां तदानीं ^{१०}मे मम ^{११}स्तोता ^{१२}गोसखा ^{१३}स्यात् गोभिः
 सहितो भवेत् । ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवेदित्यभिप्रायः^२ ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे । यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीपते । मनीषिणे । यत् । अहम् । गोपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे ^१शचीपते शक्तिमन्निन्द्र ^२अस्मै ^३मनीषिणे मनस ईशिषे स्तोत्रे ^४दित्सेयं दातुमिच्छेयम् ।
 तदनन्तरं ^५शिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्यां च । ^६यत् यदि ^७अहं ^८गोपतिः गवामधिपतिः ^९स्यां भवेयं
 त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥

धेनुष्ट इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते । गामश्वं पिप्युषीं दुहे ॥ ३ ॥

धेनुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्वम् । पिप्युषीं । दुहे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूनृता स्तुतिरूपा वाक् ^४धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा ^५सुन्वते सोमाभिषवं
 कुर्वते ^६यजमानाय ^७गामश्वं च । उपलक्षणमेतत् । गवाश्वादिकं सर्वमभिलषितं ^८दुहे दुग्धे । किं
 कुर्वन्ती । ^९पिप्युषी तमेव^३ प्रवर्धयित्री ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः । यदित्ससि स्तुतो मधम् ॥ ४ ॥

न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मधम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३राधसः धनस्य स्तोत्रभ्यो दातव्यस्य ^४वर्ता निवारकः ^५देवः ^६न ^७अस्ति
 न विद्यते । ^८न ^९मर्त्यः मनुष्योऽपि निवारको नास्ति । ^{१०}स्तुतः स्तोत्रभिः प्रख्यापितगुणः सन् ^{११}यत्
 मद्यं ^{१२}मधं मंहनीयं धनं ^{१३}दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् । चक्राणः । ओपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

^१यज्ञः यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः ^२इन्द्रं देवम् ^३अवर्धयत् । श्रूयते हि—'इन्द्र इदं
 हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत' (तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३) इति । स इन्द्रः ^४यत् यस्मात्
^५भूमिं पृथिवीं ^६व्यवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानामकरोत् । किं कुर्वन् । ^७दिवि अन्तरिक्षे
 मेघम् ^८ओपशम् उपेत्य शयानं ^९चक्राणः कुर्वन् । यद्वा । आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः ।
 तन्मन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ॥ १४ ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

वावृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वावृधानस्य^३ वर्धमानस्य ^४विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^५धनानि ज्ञानुसंबन्धीनि
^६जिग्युषः जितवतः ^७ते तव ^८ऊति रक्षां ^९वयम् ^{१०}आ ^{११}वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

१. भ१-३-ईशिषे मह एव ईश्वरो भवसि मपि, य-ईशिषे ईश्वरो भवसि । २. ग-भ१-३-य-
 भवेदेवेत्य्; न-भवेदेत्य् । ३. भ-तमेव यजमान । ४. त-न-भ-अस्ति । ५. ग-भ-ववृधानस्य

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मशास्त्रे 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' इत्ययं पर्यासस्तृचः । सूच्यते हि—'व्यन्तरिक्षमतिरच्छयावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शास्त्रेऽयं पर्यासस्तृचः । सूत्रितं च—'पर्यासाष्क-द्रतोऽहरहःशस्यानीति' होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदर्भिनद्वलम् ॥ ७ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वलम् ॥ ७ ॥

१सोमस्य पानेन १मदे हर्षे सति १रोचना रोचमानम् १अन्तरिक्षम् अयम् १इन्द्रः १वि १अतिरत् व्यवर्धयत् । १यत् यस्मात्कारणात् १वलम् आवृत्य स्थितमसुरं मेघं वा १अभिनत् व्यदारयत् ॥

उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन्गुहा सतीः । अर्वाञ्च ननुदे वलम् ॥ ८ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःऽभ्यः । आविः । कृण्वन् । गुहा । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । ननुदे । वलम् ॥ ८ ॥

१अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यो बलानुचरैः पणिभिरपहताः १गाः १उत् १आजत् उदगमयत् । किं कुर्वन् । १गुहा गुहायां बिले १सतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्गुहास्ता गाः १आविष्कृण्वन् प्रकाशयन् । अपि च पणीनामधिपतिं १वलम् असुरमपि १अर्वाञ्चम् अधोमुखं १ननुदे प्रेरितवान् ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृढहानि दंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृढहानि । दंहितानि । च । स्थिराणि । न । पराऽनुदे ॥ ९ ॥

१दिवः शुलोकस्य संबन्धीनि १रोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि १इन्द्रेण १दृढहानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि १दंहितानि १च दृढीकृतानि । यथैकत्र नैश्चल्येनावतिष्ठन्ते तथा कृतानीत्यर्थः । यद्वा । 'दह दहि वृहि वृद्धौ' । दंहितानि वर्धितानि चेत्यर्थः । अपि च १स्थिराणि स्थास्तूनि^१ दृढानि तानि १न १पराणुदे परानोदनीयानि न भवन्ति । न केनापि स्थानात् प्रस्थावयितुं शक्यानीत्यर्थः । 'नुद प्रेरणे' । अस्मात् 'कृत्यार्थे' इति केन्द्रप्रत्ययः^२ ॥

अपामूर्मिर्मदभिव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदनऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ १० ॥

१अपां समुद्राणाम् १ऊर्मिः तरङ्गः १मदभिव यथा माद्युपपुं परि जायते । हे १इन्द्र १स्तोमः स्वदीपं स्तोत्रं तथा १अजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । अपि च १ते स्वदीयाः १मदाः स्तोत्रजन्याः सोमपानजन्याश्च १वि १अराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥ ॥ १५ ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः । स्तोतृणामुत भद्रकृत् ॥ ११ ॥

त्वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः । स्तोतृणाम् । उत । भद्रऽकृत् ॥ ११ ॥

१. ख-त-न-भ२-श-पर्यासान्युद्धतो* । २. ख-ज्ञ-त३-श-स्थाणूनि; ग-स्थस्तूनि; त४-न-भ१-स्थाणूनि । ३. त१-२-केन्यप्रत्ययः ।

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३हि ^४त्वं खलु ^५स्तोमवर्धनः स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशादिना वर्धनीयः ^६असि । तथा ^७उक्थवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि । ^८उत अपि च ^९स्तोतृणाम् अस्माकं ^{१०}भद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि ॥

इन्द्रमित्केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः । उप यज्ञं सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः । उप । यज्ञम् । सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

‘केशिना केशिनौ । मूर्धजानि लोमानि केशाः । तद्वन्तौ ^१हरी अश्वौ ^२सुरार्धसं शोभनधनम् ^३इन्द्रमित् इन्द्रमेव ^४यज्ञम् ^५उप अस्मद्यज्ञं प्रति ^६सोमपेयाय सोमपानार्थं ^७वक्षतः वहताम् । यद्वा । यज्ञं यष्टव्यमिन्द्रमुपवहताम् ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ १३ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत । अवर्तयः । विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ १३ ॥

पुरा किलेन्द्रोऽसुराजित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक । स च युध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे । स च गृहीतमिन्द्रमेवमवोचत् । त्वां विसृजामि रात्रावह्निं च शुष्केणाद्रेण चायुधेन यदि मां मा हिंसीरिति । स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन्नहोरात्रयोः संघौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद । अथमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे ^१इन्द्र ^२अपां ^३फेनेन वज्रीभूतेन ^४नमुचेः असुरस्य ^५शिरः ^६उदवर्तयः शरीरादुद्धतमवर्तयः । अच्छैत्सीरित्यर्थः । कदेति चेत् । यत् यदा ^७विश्वाः सर्वाः ^८स्पृधः स्पर्धमाना आसुरीः सेनाः ^९अजयः जितवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् --- ॥

मायाभिरुत्सिप्तस इन्द्र द्यामारुरुक्षतः । अव दस्यूरधुनुथाः ॥ १४ ॥

मायाभिः । उतऽसिप्तसतः । इन्द्र । द्याम् । आऽरुरुक्षतः । अव । दस्यून् । अधुनुथाः ॥ १४ ॥

--- हे ^१इन्द्र त्वम् ^२अव ^३अधुनुथाः अवाह्यमुखं प्रेरितवानसि ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः । सोमपा उत्तरो भवन् ॥ १५ ॥

असुन्वाम् । इन्द्र । समऽसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः । सोमऽपाः । उत्तरः । भवन् ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२सोमपाः सोमस्य पाता भूत्वा ^३उत्तरः उत्कृष्टतरः ^४भवन् ^५असुन्वां सोमाभिषवहीनां ^६संसदं जनसंहतिं ^७विषूचीं परस्परविरोधेन विषु नाना गन्त्रीं ^८व्यनाशयः विशेषेण नाशयसि ॥ १६ ॥

‘तम्बभि’ इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहमैन्द्रम् । पूर्वोक्तावेवर्षी । तथा चानुकम्प्यते— ‘तम्बभि सप्तोनीष्णिहम्’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहत्वाशीताबुक्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि— ‘तम्बभि प्र गायतेत्युत्तमामुद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिप्लविकेपूक्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च— ‘तम्बभि प्र गायत वयमु त्वामपूर्य’ (आश्व. श्री. ७. ८) इति ॥

तम्बभि प्र गायत पुरुहुतं पुरुष्टुतं । इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहुतम् । पुरुऽस्तुतम् ।

इन्द्रम् । गीऽभिः । तविषम् । आ । विवासत ॥ १ ॥

वपुरुहृतं बहुभिराहृतं वपुरुहृतं बहुभिः स्तुतं वतमु तमेवेन्द्रं ह स्तोतारः वअभि वप्र वगायत
अभिमुखं प्रकर्षेण स्तुध्वम् । एतदेव स्पष्टयति । वतविषं महान्तम् वइन्द्रं वगीर्भिः वाग्भिः वआ
वविचासत परिचरत ॥

यस्य द्विर्बर्हसो बृहत्सहो दाधार रोदसी । गिरिराजौ अपः स्वर्वृषत्वना ॥ २ ॥

यस्य । द्विर्बर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।

गिरीन् । अजान् । अपः । स्वः । वृषत्वना ॥ २ ॥

वद्विर्बर्हसः द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य यस्य इन्द्रस्य वबृहत् महत् वसहः बलं वरोदसी
द्यावापृथिव्यौ वदाधार धारयति । छान्दसो लिट् । तुजादिस्वादभ्यासदीर्घः । तथा वअजान् क्षिप्र-
गमनान् वगिरीन् पर्वतान् मेघान् वा वस्वः सरणशीलाः वअपः उदकानि च ववृषत्वना वृषत्वेन वीर्येण
यस्येन्द्रस्य बलं धारयति तन्नावस्थापयति । तन्वभीति पूर्वया संबन्धः स त्वमित्युत्तरया वा ॥

स राजसि पुरुष्टुतं एको वृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ३ ॥

सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । जिघ्रसे ।

इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्या । च । यन्तवे ॥ ३ ॥

हे वपुरुष्टुत बहुभिः स्तुत वइन्द्र वसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं वराजसि दीप्यसे ईक्षिषे वा । अपि च
त्वम् वएकः सहायरहितः^१ केवल एव सन् ववृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि वजिघ्रसे हतवानसि ।
किमर्थम् । जैत्राणि^२ जेतव्यानि धनानि वश्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयान्यज्ञानि यद्वा श्रवणार्हाणि
यशांसि वच वयन्तवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥

आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्रे 'तं ते मदम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्र्यते हि—'तं ते मदं गृणीमसि तन्वभि प्र गायत' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सासहिम् । उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ४ ॥

तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्सु । सासहिम् ।

ऊँ इति । लोककृत्नुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे वअद्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वते त्वदीयं वतं वमदं सोमपानजनितं हर्षं वगृणीमसि गृणीमः
प्रशंसायः । 'गृ शब्दे' । क्रयादिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः ।
कीदृशम् । ववृषणं वर्षितारं कामानां वपृत्सु संग्रामेषु वसासहिं शत्रूणामभिभवितारं वलोककृत्नुं लोकस्य
स्थानस्य कर्तारं वहरिश्रियं हरिभ्यामश्रम्यां श्रयणीयं सेव्यम् । उशब्दः समुच्चये^४ पदपूरणे वा ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ५ ॥

येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ । मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वयेन आत्मीयेन मदेन वायवे और्वशेयाय वमनवे विवस्वतः पुत्राय वच वज्योतीषि
सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्धरणेन वविवेदिथ अलम्भयः । प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः ।

१. ख-घ-त-भ२-च । २. घ-असहायः । ३. घ-जैत्रा । ४. ग-गणां समुच्चये; त-न-भ२-येषां
समुच्चये; भ१-३-सर्वेषां समुच्चये ।

तेन मदेन ^१मन्दानः मोदमानस्त्वम् ^२अस्य ^३बर्हिषः बृद्धस्य यज्ञस्य ^४वि ^५राजसि विशेषेणेक्षिये ।
बद्धा । अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । अनेन बर्हिषा बृद्धेन ^६हृष्यन् वि राजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ ११७ ॥

तदुद्या चित्त उक्थिनोऽनुं ध्रुवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत् । अथ । चित् । ते । उक्थिनः । अनुं । स्तुवन्ति । पूर्वथा ।

वृषपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वदीयं ^२तत् प्रसिद्धं बलम् ^३अथ ^४चित् अद्यापि ^५पूर्वथा पूर्वस्मिन्काल इव
^६उक्थिनः शस्त्रिणः स्तोतारः ^७अनुं ध्रुवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति । स त्वं ^८वृषपत्नीः वृषा वर्षिता
पर्जन्यः पतिर्यासां तादृशीः ^९अपः ^{१०}विवेदिवे प्रतिदिवसं ^{११}जय स्वायत्तं कुरु ॥

तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् । वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥७॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ।

वज्रम् । शिशाति । धिषणा । वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१त्यत् ^२तत् प्रसिद्धम् ^३इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं ^४बृहत् प्रभूतं वीर्यं ^५धिषणा स्तुतिः
^६शिशाति निःश्यति तीक्ष्णीकरोति । तथा ^७तव त्वदीयं ^८शुष्मं शोषकं बलम् ^९उत अपि च ^{१०}क्रतुं
प्रज्ञानं बलं कर्म वा ^{११}वरेण्यं वरणीयं ^{१२}वज्रम् आयुधं च स्तुतिस्तीक्ष्णीकरोति ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥८॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥८॥

हे ^१इन्द्र ^२तव त्वदीयं ^३पौंस्यं बलं ^४द्यौः ^५वर्धति वर्धयति । त्वदीयं ^६श्रवः यज्ञः ^७पृथिवी
वर्धयति । वृधेर्ण्यन्ताल्लटि ^८शपि ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातुकरत्वात् ' णेरनिटि ' इति गिलोपः । तं
^९त्वाम् ^{१०}आपः उदकानि अन्तरिक्षाणि ^{११}पर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तो मेघाः ^{१२}च गिरयश्च वा ^{१३}हिन्विरे
प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ ९ ॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ।

त्वाम् । शर्धः । मदति । अनुं । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१बृहन् महान् ^२क्षयः निवासहेतुः ^३विष्णुः ^४मित्रः ^५वरुणः च ^६त्वां ^७गृणाति
स्तौति । तथा ^८मारुतं मरुत्संबन्धि ^९शर्धः बलं ^{१०}त्वाम् ^{११}अनुं ^{१२}मदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चान्मा-
नयति । त्वामनुमादयति वा ॥

त्वं वृषा जनानां मंहिष्ठ इन्द्र जज्ञिषे । सत्रा विश्वा स्वपत्यानि दधिषे ॥ १० ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे । सत्रा । विश्वा । सुऽअपत्यानि । दधिषे ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृषा वर्षिता ^३त्वं ^४जानां देवजनानां मध्ये ^५मंहिष्ठः दातृतमः ^६जशिषे प्रादुर्भवसि ।
अत एव ^७विश्वा सर्वाणि ^८स्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि ^९सत्रा सह ^{१०}दधिषे ^{११}दातुं
धारयसि । ददासि वा ॥ ॥ १८ ॥

सत्रा त्वं पुरुष्टुतं एको वृत्राणि तोशसे । नान्य इन्द्रात्करणं भूय इन्वति ॥११॥

सत्रा । त्वम् । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । तोशसे ।

न । अन्यः । इन्द्रात् । करणम् । भूयः । इन्वति ॥ ११ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२त्वं ^३एकः असहाय एव सन् ^४सत्रा । महन्नामैतत् । महान्ति
^५वृत्राणि शत्रुजातानि । यद्वा । सत्रेति सहायै । सहैव युगपदेवैक्यत्वेनैव ^६तोशसे हिनस्सि ।
तोशतिर्वधकर्मा । अर्कतुं शक्नोतीति भावः । अपि चास्मात् ^७इन्द्रात् ^८अन्यः कश्चित् ^९भूयः बहु-
तरं ^{१०}करणं कर्म वृत्रवधादिकं ^{११}न ^{१२}इन्वति न प्राप्नोति । इन्द्र ^{१३}एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

यदिन्द्र मन्मशस्त्वा नाना हवन्त ऊतये । अस्माकैभिर्नृभिरत्रा स्वर्जय ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्र । मन्मशः । त्वा । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकैभिः । नृभिः । अत्र । स्वः । जय ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् संग्रामे त्वां ^३मन्मशः मन्मना ^४स्तोत्रेण ^५नाना बहुप्रकारं ^६हवन्ते
आह्वयन्ति । किमर्थम् । ^७ऊतये रक्षायै । ^८अत्र अस्मिन् संग्रामे ^९अस्माकैभिः अस्माकैरस्मदीयैरेव
^{१०}नृभिः नेतृभिः स्तोत्रभिराहृतः सन् ^{११}स्वः शत्रुबलं ^{१२}जय अभिभव ॥

अरं क्षयाय नो महे विश्वा रूपाण्याविशन् । इन्द्रं जैत्राय हर्षया शचीपतिम् ॥१३॥

अरम् । क्षयाय । नः । महे । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् ।

इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षय । शचीऽपतिम् ॥ १३ ॥

हे स्तोतः ^१महे महते ^२नः अस्माकं ^३क्षयाय । गृहनामैतत् । गृहाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । गृहार्थम्
^४अरम् अलं पर्याप्तं ^५विश्वा विश्वानि व्याप्तानि ^६रूपाणि इन्द्रगतानि गुणजातानि ^७आविशन् स्तुत्या
व्याप्नुवन् ^८शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकम् । यद्वा । शच्या इन्द्राण्या भर्तारम् ।
तमेव ^९इन्द्रं ^{१०}जैत्राय जेतव्यघनार्थं ^{११}हर्षय तोषय । स्तुत्या परिचरणेन वेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

‘प्र सन्नाजम्’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तमिरिम्बिठिनाम्नः काण्वस्यार्चं गाथग्रमैन्द्रम् । अनु-
क्रम्यते हि—‘प्र सन्नाजं द्वादशेरिम्बिठिः’ इति । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र एतसूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘प्र सन्नाजमुप क्रमस्वा भर’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य
एतदादिके द्वे सूक्ते उपरितनस्यान्त्यं द्रुचं वर्जयित्वा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘प्र सन्नाजं
चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

प्र सन्नाजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः । नरं नृषाहुं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

१. भ-सर्वाणि धनानि । २. ख-दधिषे स्तोतृतमो जशिषे प्रादुर्भवसि; ग-दधिषे सर्वेभ्यो; त-न-
श-दधिषे स्तोतृतमो जशिषे प्रादुर्भवसि अत एव विश्वा सर्वाभ्यो; भ-दधिषे स्तोतृभ्यो । ३. ग-न-भ-
अपि तु इन्द्र । ४. घ-त्वा त्वां । ५. ग-मन्मना मन्मना; त-भ-मन्मना मज्जना; न-मन्मना मत्तना ।
६. ग-भ-२-सर्वं शत्रुबलं; घ-न-भ-१-३-सर्वशत्रुबलं । ७. ग-समस्तानि ।

प्र । समुद्रार्जम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोत । नव्यम् । गीऽभिः ।
नरम् । नुऽसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

वचर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये वसन्नाजं सम्यग्नाजमानं यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम् वह्मं हे
स्तोतारः वप्र वस्तोत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् । वगीभिः स्तुतिभिः वनव्यं स्तुत्यं वनरं नेतारं वनृषाहं
नृणां शत्रुमनुष्याणामभिभवितारं वमंहिष्ठं दातृतमम् ॥

यस्मिन्बुक्थानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उक्थानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्या । अपाम् । अवः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

वयस्मिन् इन्द्रे वउक्थानि शस्त्राणि वरण्यन्ति रमन्ते विश्वानि सर्वाणि वश्रवस्या श्रवस्यानि
श्रवणीयानि हविर्लक्षणान्यस्त्रानि वच रमन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वसमुद्रे उदधौ वअपाम् उदकानाम्
वअवो वन । अवति गच्छतीत्यवस्तरङ्गजालम् । तद्यथा समुद्रेऽन्तर्भवति तथा रण्यन्तीत्यर्थः ॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सनिभ्यः ॥ ३ ॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठऽराजम् । भरे । कृत्नुम् । महः । वाजिनम् । सनिऽभ्यः ॥ ३ ॥

वतम् इन्द्रं वसुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या वा वविवासे परिचरामि । कीदृशम् । वज्येष्ठराजं
ज्येष्ठेषु प्रशस्यतमेषु देवेषु मध्ये राजमानम् । राजतेः 'सत्सुद्विष' इति क्तिप् । वभरे संग्रामे वमहः
महतो वृत्रवधादेः वकृत्नुं कर्तारं ववाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वा । किमर्थम् । वसनिभ्यः धनेभ्यः ।
धनलाभायेत्यर्थः ॥

यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तरुत्राः । हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य । अनूनाः । गभीराः । मदाः । उरवः । तरुत्राः । हर्षुऽमन्तः । शूरऽसातौ ॥ ४ ॥

वयस्य इन्द्रस्य वमदाः सोमपानजनिताः वअनूनाः अन्यूनाः वगभीराः गाम्भीर्योपेताः
वउरवः विस्तीर्णाः वतरुत्राः शत्रूणां तारकाः वशूरसातौ शूरसंभजनीये संग्रामे वहर्षुमन्तः हर्ष-
युक्ताः संग्रामोन्मुका भवन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वयोत्तरया वा संबन्धः ॥

तमिद्धनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते । येषामिन्द्रस्ते जयन्ति ॥ ५ ॥

तम् । इत् । धनेषु । हितेषु । अधिऽवाकाय । हवन्ते । येषाम् । इन्द्रः । ते । जयन्ति ॥ ५ ॥

वधनेषु वहितेषु शत्रुषु निहितेषु प्राप्तव्येषु सत्सु वतमित् तं पूर्वोक्तगुणमेवेन्द्रम् वअधिवाकाय
अधिवचनाय पक्षपातवचनाय वहवन्ते स्तोतार आह्वयन्ति । तत्र च वयेषां पक्षे वह्मन्द्रः वर्तते वते
एव वजयन्ति । जयेन तानि धनानि लभन्ते नान्ये ॥

तमिह्यौत्नैरार्यन्ति तं कृतेभिश्चर्षणयः । एष इन्द्रो वरिवस्कृत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । ह्यौत्नैः । आर्यन्ति । तम् । कृतेभिः । चर्षणयः । एषः । इन्द्रः । वरिवऽस्कृत् ॥ ६ ॥

वतमित् तमेवेन्द्रं वह्यौत्नैः बलकरैः स्तोत्रैः वआर्यन्ति आर्यमभिज्ञमीश्वरं कुर्वन्ति । वचर्षणयः
मनुष्याः कृतैः कर्मभिश्चार्यन्ति । वएषः एवंगुणकः वह्मन्द्रः ववरिवस्कृत् धनस्य कर्ता भवति
स्तोतृणाम् ॥ २० ॥

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ७ ॥
 इन्द्रः । ब्रह्मा । इन्द्रः । ऋषिः । इन्द्रः । पुरु । पुरुऽहुतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ७ ॥

अयम् षड्वन्द्वः षड्ब्रह्मा परिवृढः सर्वेभ्योऽधिकः । स एव षड्वन्द्वः षड्ऋषिः द्रष्टा सर्वस्थायंजातस्य^१ ।
 सः षड्वन्द्वः षड्पुरु बहुलं षड्पुरुहूतः बहुभिराहूतश्च षड्महीभिः महतीभिः षड्शचीभिः क्रियाभिर्वृत्रवधादि-
 रूपाभिः षड्महान् प्रभूतो भवति ॥

स स्तोम्यः स हव्यः सत्यः सत्वा तुविकूर्मिः । एकश्चित्सन्नभिभूतिः ॥ ८ ॥

सः । स्तोम्यः । सः । हव्यः । सत्यः । सत्वा । तुविऽकुर्मिः ।

एकः । चित् । सन् । अभिऽभूतिः ॥ ८ ॥

षडसः पूर्वोक्त इन्द्रः षड्स्तोम्यः स्तोमार्हः स्तुत्यर्हः । षडसः एव षडहव्यः ह्वातव्यश्च षडसत्यः सत्सु
 साधुरवितथस्वभावो वा षडसत्वा शत्रूणामवसादयिता षट्त्विकूर्मिः बहुकुर्मा । यत् एवमतः कारणात्
 षड्एकश्चित्सन् असहायोऽपि भवन् षड्अभिभूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कृता भवति ॥

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षणयः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सामऽभिः । तम् । गायत्रैः । चर्षणयः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥ ९ ॥

षडचर्षणयः द्रष्टारो मन्त्राणां षडक्षितयः मनुष्याः षटं इन्द्रम् षडअर्केभिः अर्चनसाधनैर्यजूरूपैर्मन्त्रैः
 षडवर्धन्ति वर्धयन्ति । तथोद्गातारः षडसामभिः गानविशिष्टैर्मन्त्रैः षटं वर्धयन्ति । तथा षडगायत्रैः
 गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरप्रगीतैर्मन्त्रैः षटम् एव षड्वन्द्वं होतारो वर्धयन्ति ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । ससहस्रं युधामित्रान् ॥ १० ॥
 प्रऽनेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्ऽसु । ससहस्रम् । युधा । अमित्रान् ॥ १० ॥

षडवस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् षडअच्छ आभिमुख्येन षडप्रणेतारं प्रापयितारं षडसमत्सु
 संप्राप्तेषु शत्रुनिरसनेन षडज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं षडकर्तारं करणशीलम् । करोतेस्ताच्छीलिकस्तन् ।
 कुत इत्यत आह । षडयुधा युधेन षडमित्रान् शत्रून् षडसहस्रं अमित्रान् षडअभिभूतवन्तम् । एवंगुणकमिन्द्रं
 वर्धयन्तीति शेषः ॥

स नः पप्रिः पारयति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥ ११ ॥
 सः । नः । पप्रिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुरुऽहुतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ ११ ॥

षडपप्रिः प्राप्ता पूरयिता षडपुरुहूतः बहुभिराहूतः षडसः षड्वन्द्वः षडविश्वाः सर्वाः षडद्विषः द्वेष्टीः
 प्रजाः षडनः अस्मान् षडनावा तरणसाधनेन षडस्वस्ति क्षेमेण षडअति षडपारयाति अतिपारयतु^२ ॥

स त्वं न इन्द्र वार्जेभिर्दशस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुम्नं नैषि ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वार्जेभिः । दशस्य । च । गातुऽय । च ।

अच्छ । च । नः । सुम्नम् । नैषि ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सः तादृशः ^३त्वम् ^४नः अस्मभ्यं ^५वाजेशिः बलैः ^६दशस्य ^७च धनं प्रयच्छ च ।
दशस्यतिर्दानकर्मा । ^८गातुय ^९च गातुं मार्गमस्मभ्यमिच्छ च । गातुशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायाम्' ^{१०}
इति क्यच् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घनिषेधः । तथा ^{११}नः अस्मान् ^{१२}सुखं ^{१३}सुखं ^{१४}च ^{१५}अच्छ
^{१६}नेषि अभिप्रापय^१ ॥ २१ ॥

'आ याहि' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तमिरिम्बिठेरार्षमैन्द्रम् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी
सतोबृहत्यादितस्त्रयोदश गायत्र्यः । अनुक्रम्यते हि—'आ याहि पञ्चोना प्रगाथान्तम्' इति ।
अन्यं प्रगाथं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रत उक्तो विनियोगः । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्र आथाः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथानन्तराः सप्तर्चश्च शंसनीयाः । सूच्यते हि—'आ याहि सुषुमा हि त
इति षट् स्तोत्रियानुरूपावनन्तराः सप्त' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवन
आयस्तृचोऽस्मिन्नेव शस्त्रे षडहस्तोत्रियसंज्ञक आवापार्थः । सूत्रितं च—'आ याहि सुषुमा हि त
इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबाम् इमम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुषुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र त्वम् ^२आ ^३याहि आगच्छ । ^४ते त्वदर्थं ^५सुषुम^१ ^६हि अभिषुतवन्तः खलु सोमं
वयम् । तम् ^७इमम् अभिषुतं ^८सोमं ^९पिब । तदर्थं ^{१०}मम मदीयम् ^{११}इदं ^{१२}बर्हिः वेद्यामास्तीर्णम्
^{१३}आ ^{१४}सदः आसीद अभिनिषीद ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण युज्यमानौ ^३केशिना केशिनौ केशवन्तौ ^४हरी हरणशीलावधौ
^५त्वा त्वाम् ^६आ ^७वहताम् अभिप्रापयताम् । त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य ^८नः अस्माकं ^९ब्रह्माणि स्तोत्राणि
^{१०}शृणु स्तोत्राणि गृह्ण । सम्यक् चित्ते धारय ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपा मिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपा । इन्द्र । सोमिनः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ^३वयं ^४त्वा त्वां ^५युजा योग्येन स्तोत्रेण ^६हवामहे आह्वयामहे ।
कथंभूतम् । ^७सोमपां सोमस्य पातारम् । कीदृशा वयम् । ^८सोमिनः सोमयुक्ताः ^९सुतवन्तः
अभिषुतैश्च सोमैरुपेताः ॥

आ नो याहि सुतावन्तोऽस्माकं सुष्टुतीरुप । पिबा सु शिप्रिन्नन्धसः ॥ ४ ॥

आ । नः । याहि । सुतवन्तः । अस्माकम् । सुस्तुतीः । उप । पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सुतवन्तः अभिषुतसोमयुक्तानस्मान् ^३आ ^४याहि अभिगच्छ । ततः ^५अस्माकं
संबन्धीनि ^६सुष्टुतीः शोभनानि स्तोत्राण्युपगच्छ जानीहि । हे ^७सुशिप्रिन् शोभनशिरस्त्राण
शोभनहनुक वेन्द्र ^८अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं ^९पिब । यद्वा कर्मणि षष्ठी ।
अन्धोऽस्मदीयं सोमं पिब ॥

आ ते सिञ्चामि कुक्ष्योरनु गात्रा वि धावतु । गृभाय जिह्वया मधु ॥ ५ ॥

आ । ते । सिञ्चामि । कुक्ष्योः । अनु । गात्रा । वि । धावतु । गृभाय । जिह्वया । मधु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२कुक्ष्योः उदरयोः ^३आ ^४सिञ्चामि सोमानवनयामि । कुक्षी सोमेन पूरयामी-
त्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—‘ओभा कुक्षी पृणता वार्त्रं च माघोनं च’ इति^१ ।
यद्वा । एकस्यैवोदरस्य सव्यदक्षिणभेदेनोर्ध्वाधोभागभेदेन वा द्वित्वम् । स^२ चासिक्तः^३ सोमो
गात्राणि^४ शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण^५ ^६वि ^७धावतु व्याप्नोतु । त्वं च ^८मधु
मधुरं मया सिञ्चमानं सोमं ^९जिह्वया रसनेन्द्रियेण ^{१०}गृभाय गृहाण । ‘छन्दसि शायजपि’ इति
ग्रह^{११} उत्तरस्य भः शायजादेशः । ‘हग्रहोर्भः’ इति भत्वम् ॥ ॥ २२ ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान्तुन्वे^३ तव । सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ६ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । समऽसुदे^१ । मधुमान् । तुन्वे^२ । तव । सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ६ ॥

^१संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे हे इन्द्र ^२ते तुभ्यं ^३मधुमान् माधुर्यवानयं सोमः ^४स्वादुः ^५अस्तु
रुचिकरो भवतु । ^६तव ^७तन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु । तव ^८हृदे हृदयाय च सः ^९सोमः ^{१०}शमस्तु
सुखजनकं भवतु ॥

अयम् त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोम इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥

अयम् । ऊँ इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । समऽवृतः । प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ ७ ॥

हे ^१विचर्षणे विद्रष्टः ^२इन्द्र ^३जनीरिव जनयो जाया इव ता यथा शुक्लैः वस्त्रैः संवृता भवन्ति
एवं ^४संवृतः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतः ^५अयं ^६सोमः^७ ^८अभि ^९प्र ^{१०}सर्पतु अभिगच्छतु ।
^{११}उ इति पूरकः ॥

तुविग्नीर्वो वपोदरः सुबाहुर्नधसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ ८ ॥

तुविऽग्नीर्वः । वपाऽउदरः । सुबाहुः । अन्धसः । मदे । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ८ ॥

^१तुविग्नीवः विस्तीर्णकन्धरः ^२वपोदरः पीवरोदरः^३ यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति
तथा विस्मृतजठर इत्यर्थः । ^४सुबाहुः शोभनबाहुरेवंगुणकः ^५इन्द्रः ^६अन्धसः अज्ञस्य सोमात्मकस्य
^७मदे हर्षे सति ^८वृत्राणि शत्रुजातानि ^९जिघ्रते हिनस्ति ॥

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान ओजसा । वृत्राणि वृत्रहञ्जहि ॥ ९ ॥

इन्द्र । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा । वृत्राणि । वृत्रऽहन् । जहि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ओजसा बलेन ^३विश्वस्य सर्वस्य जगतः ^४ईशानः स्वामी भवन् ^५त्वं ^६पुरः
अस्माकं पुरस्तात् ^७प्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि । हे ^८वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः ^९वृत्राणि
अस्मदीयानि शत्रुजातानि ^{१०}जहि विनाशय ॥

अभ्युदयेष्टाविन्द्रस्य प्रदातुः ‘दीर्घस्ते अस्वक्कुशः’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘दीर्घस्ते
अस्वक्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी’ (आश्व. औ. ३. १३) इति ॥

१. ग-त-भ-इति स चासिक्तः । २. ग-त-भ-‘स चासिक्तः’ नास्ति । ३. भ-गात्रा गात्राणि ।
४. य-सर्वाण्यनु अनुक्रमेण । ५. ग-ग्रहेः । ६. ग-भ-सोमस्त्वां । ७. ग-वपावदुदरः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येन वसु प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ १० ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । प्रयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ १० ॥

हे इन्द्र वते तव अङ्कुशः सृणिराकर्षणसाधनमायुधं वदीर्घः वस्तु आयतो भवतु । यथा दूरस्थमपि वस्तु व्याप्नोति तथायामवान् भवत्वित्यर्थः । वयेन अङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिषवम् कुर्वते यजमानाय वसु धनमाहृत्य प्रयच्छसि ददासि ॥ २३ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं त इन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'अयं त इन्द्र सोमोऽयं ते मानुषे जने' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अर्धे बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ११ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निपूतः । अर्धे । बर्हिषि ।

आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रवम् । पिब ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं त्वदर्थम् अयं सोमः बर्हिषि अधि वेद्यामास्तीर्णे दमे निपूतः नितरां दशापवित्रेण शोधितः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः । ईम् इदानीम् अस्य इमं सोमं प्रति एहि आगच्छ । आगत्य यत्र रसात्मकः सोमो हूयते तं देशं प्रति द्रव शीघ्रं गच्छ । तदनन्तरं तं सोमं पिब ॥

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र हूयसे ॥ १२ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजनम् । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डलम् । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे शाचिगो । शाचयः शक्ता गावो यस्यासौ शाचिगुः । यद्वा । 'शच व्यक्तायां वाचि' । अस्मादौणादिक इङ्प्रत्ययः^१ । शाचयो व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो गाव एव वा यस्य तादृशः । हे शाचिपूजनम् । पूज्यतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि । प्रख्यातपूजनं वते तव रणाय रमणाय सुखजननाय अयं सोमः सुतः अभिपुनः । यतः कारणात् हे आखण्डल शत्रूणामाखण्डयितः^२ प्र हूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे । अत आगत्येमं सोमं पिबेति भावः ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणपात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ १३ ॥

यः । ते । शृङ्गवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रऽनपात् । कुण्डपाय्यः ।

नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् । शृङ्गवृषा नाम कश्चिद्वृषः । तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञ इत्याख्यायिका । नपादित्यपत्यनाम । शृङ्गवृषः पुत्र । यद्वा । शृणन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणि रश्मयः । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृष्टादित्यः । तस्य नपातयितः स्वकीये स्थानेऽवस्थापयितः । 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवृष्टावेनामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश हे इन्द्र वते तव संबन्धी प्रणपात् प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता कुण्डपाय्यः । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ' (पा. सू. ३. १. १३०) इति पिबतेरधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो

युगागमश्च निपात्यते । एतस्संज्ञो ऽयः क्रतुरस्ति ऽअस्मिन् कुण्डपाय्ये क्रतौ ऽमनः स्वान्तम् ऽआ ऽनि
 ऽदध्रे । अमितो वर्तमानाः कुण्डपायिनामान ऋषयः पुरा नि दधिरे । सम्यक् त्वदेवत्वं क्रतुमनुष्ठित-
 वन्त इत्यर्थः । दधातेर्लिटि ' इरथो रे ' इति रेभावः ॥

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसत्रं सोम्यानाम् ।

द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ १४ ॥

वास्तोः । पते । ध्रुवा । स्थूणा । अंसत्रम् । सोम्यानाम् ।

द्रप्सः । भेत्ता । पुराम् । शश्वतीनाम् । इन्द्रः । मुनीनाम् । सखा ॥ १४ ॥

हे ऽवास्तोष्पते गृहपते ऽस्थूणा गृहाधारभूतः स्तम्भः ऽध्रुवा स्थिरा भवतु । ऽसोम्यानां
 सोमार्हाणां सोमसंपादिनां^१ वास्माकं ऽअंसत्रम् अंसत्राणमंसोपलक्षितस्य^२ कृत्स्नशरीरस्य^३ त्रायकं
 रक्षकं बलं भवतु । अपि च ऽद्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान् । अर्क्षआदिवाद्चप्रत्ययः ।
 ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽपुराम् असुरपुरीणां ऽभेत्ता विदारयिता एवंभूतः ऽइन्द्रः ऽमुनीनाम् ऋषीणा-
 मस्माकं ऽसखा मित्रभूतो भवतु ॥

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषण एकः सन्नभि भूर्यसः ।

भूर्णिमश्वं नयत्तुजा पुरो गृभेन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुऽसानुः । यजतः । गोऽण्षणः । एकः । सन् । अभि । भूर्यसः ।

भूर्णिम् । अश्वम् । नयत् । तुजा । पुरः । गृभा । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ १५ ॥

१पृदाकुसानुः । पृदाकुः सर्पः । स इव सानुः समुच्छिन्नः । तद्वदुन्नतशिरस्क इत्यर्थः । यद्वा ।
 पृदाकुवत् सानुः संभजनीयः । स यथा बहुभिर्मणिमन्त्रौषधादिभिः संसेव्यो नाल्पैः एवमिन्द्रोऽपि
 बहुभिः स्तोत्रादिभिर्भ्यनैः सेव्य इत्यर्थः । २यजतः यष्टव्यः ऽगवेषणः गवामेषयिता प्रापयिता एवंगुणको
 य इन्द्रः ऽएकः ऽसन् असहायः केवल एव सन् ऽभूर्यसः बहुतराब्जवृन्निभभवति ऽभूर्णि भरणशीलम्
 ऽअश्वं व्यामुवन्तं तम् ऽइन्द्रं ऽसोमस्य ऽपीतये पानार्थं ऽपुरः अस्माकं पुरस्तात् ऽनयत् नयति
 प्रापयति । सामर्थ्यात् स्तोतेति लभ्यते । केन साधनेन । ऽतुजा क्षिप्रगामिना ऽगृभा ग्रहणसाधनेन
 स्तोत्रेण । यद्वा । अश्वमिति लुप्तोपममेतत् । यथा वोढारम्भं दुर्ग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण
 महानुभावमिन्द्रं स्तुत्या स्तोतानयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

‘ इदं ह ’ इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तमिरिम्बिठेरार्षमुष्णिक्छन्दस्कम् । ‘ उत त्या ’ इत्येषा
 अग्निदेवताका । ‘ शमभिः ’ इत्येषा अग्निसूर्यवायुदेवताका । शिष्टा आदित्यदेवताकाः । तथा
 चानुक्रम्यते—‘ इदं ह द्व्यधिकादित्यमौष्णिहमष्टम्यश्विभ्यां पराग्निसूर्यानीलानाम् ’ इति । गतो
 विनियोगः ॥

इदं ह नूनमेषां सुन्नं भिक्षेत मर्त्यैः । आदित्यानामपूर्य्यं सवीमनि ॥ १ ॥

इदम् । ह । नूनम् । एषाम् । सुन्नम् । भिक्षेत । मर्त्यैः । आदित्यानाम् । अपूर्य्यम् । सवीमनि ॥ १ ॥

१इदं २ह इदानीं खलु ३नूनम् अवश्यम् ४आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणाम् ५एषां देवानां
 मित्रादीनां ६सवीमनि प्रसवे प्रेरणे सति ७मर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता ८अपूर्य्यम् अभिनवं ९सुन्नं सुखकरं
 धनं १०भिक्षेत याचेत । न कालान्तरे ॥

अनर्वाणो ह्येषां पन्था आदित्यानाम् । अदन्वाः सन्ति पायवः सुगेवृधः ॥ २ ॥

अनर्वाणः । हि । एषाम् । पन्थाः । आदित्यानाम् । अदन्वाः । सन्ति । पायवः । सुगेऽवृधः ॥ २ ॥

वृषाम् आदित्यानां पन्थाः पन्थानो मार्गाः । 'सुपां सुखम्' इति जसः सुः । अनर्वाणः अप्रत्यृताः परैरप्रतिगताः अत एव अदन्वाः अहिंसिताश्च सन्ति भवन्ति । हि यस्मादेवं तस्मात् पायवः पालयितारस्ते मार्गाः सुगेवृधः सुगमे सुखे विषये वर्धका भवन्तु ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु सप्रथो यदीमहे ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सप्रथः । यत् । ईमहे ॥ ३ ॥

सवित्रादयश्चत्वारो देवाः सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं तत् शर्म सुखं गृहं वा नः अस्मभ्यं सु सुष्टु यच्छन्तु ददतु । यत् शर्म ईमहे वयं याचामहे ॥

देवेभिर्देव्यदितेऽरिष्टभर्मन्ना गहि । स्मत्सूरिभिः पुरुप्रिये सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

देवेभिः । देवि । अदिते । अरिष्टभर्मन् । आ । गहि ।

स्मत् । सूरिभिः । पुरुप्रिये । सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे अरिष्टभर्मन् अहिंसितभरणे हे पुरुप्रिये बहुभिः प्रीयमाणे हे एवंगुणविशिष्टे अदिते सूरिभिः प्राज्ञैः सुशर्मभिः सुसुखैः देवेभिः देवैरात्मीयैः पुत्रैः सार्धम् । स्मदिति निपातः शोभनार्थः । स्मत् शोभनं यथा श्रवति तथा आ गहि आगच्छ ॥

ते हि पुत्रासो अदितेर्विदुर्द्वेषांसि योतवे । अंहोश्चिदुरुचक्रयोऽनेहसः ॥ ५ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । विदुः । द्वेषांसि । योतवे ।

अंहोः । चित् । उरुचक्रयः । अनेहसः ॥ ५ ॥

अदितेः पुत्रासः पुत्राः ते हि ते खलु मित्रादयो देवाः द्वेषांसि द्वेष्टृणि राक्षसादीनि योतवे पृथक्कुं विदुः जानन्ति । 'विदो लटो वा' इति विद उत्तरस्य झेरुसादेशः । तथा उरुचक्रयः विस्तीर्णस्य कर्मणः कर्तारः अनेहसः अनाहन्तारो रक्षकास्ते अंहोश्चित् आहननशीलात् पापादपि योतवे पृथक्कर्तुमस्मान् जानन्ति ॥ २५ ॥

अदितिर्नो दिवा पशुमदितिर्नक्तमद्वयाः । अदितिः पात्वंहसः सदावृधा ॥ ६ ॥

अदितिः । नः । दिवा । पशुम् । अदितिः । नक्तम् । अद्वयाः ।

अदितिः । पातु । अंहसः । सदावृधा ॥ ६ ॥

नः अस्माकं पशुम् अदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता दिवा अहनि पातु रक्षतु । तथा अद्वयाः बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रकारद्वयरहिता सर्वदैकप्रकारा कपटरहिता सा अदितिः नक्तं रात्रौ चास्मदीयं गवादिपशुजातं रक्षतु । तथास्मानपि अंहसः पापात् पातु रक्षतु । केन साधनेन । सदावृधा सर्वदा वृद्धिमतात्मीयेन रक्षणेन ॥

उत स्या नो दिवा मतिरदितिरुत्था गमत् । सा शंताति मयस्करदप स्निधः ॥७॥

उत । स्या । नः । दिवा । मतिः । अदितिः । ऊत्था । आ । गमत् ।

सा । शम्ऽताति । मयः । करत् । अप । स्निधः ॥ ७ ॥

उत अपि च वस्या सा पूर्वोक्ता वमतिः मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा वअदितिः वऊत्था रक्षसा सार्धं वदिवा अहनि वनः अस्मान् वआ वगमत् आगच्छतु । आगत्य च वशंताति शान्तिकरं वमयः सुखं वसा अदितिः वकरत् करोतु । वस्निधः बाधकान्छत्रून्प्रापगमयतु । स्निधिर्बाधनार्थः । ' शिवशमरिष्टस्य करे ' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति शंशब्दास्करणेऽर्थे तातिलप्रत्ययः ॥

उत त्या दैव्या भिषजा शं नः करतो अश्विना । युयुयातामितो रपो अप स्निधः ॥८॥

उत । त्या । दैव्या । भिषजा । शम् । नः । करत् । अश्विना ।

युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । स्निधः ॥ ८ ॥

उत अपि च वत्या तौ प्रसिद्धौ वदैव्या देवेषु भवौ वभिषजा चिकित्सकौ ईदृशौ वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकं वशं सुखं रोगाणां शमनं वा वकरतः कुरुताम् । वइतः अस्मत्तः वरपः पापं वयुयुयातां पृथक्कुर्याताम् । वस्निधः शत्रून्प्रापगमयताम् ॥

शमग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा अप स्निधः ॥ ९ ॥

शम् । अग्निः । अग्निऽभिः । करत् । शम् । नः । तपत् । सूर्यः ।

शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । स्निधः ॥ ९ ॥

वअग्निभिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गार्हपत्यादिभिः वअग्निः देवः वशं वकरत् अस्माकं रोगशान्तिं सुखं वा करोतु । वसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च वनः अस्माकं वशं सुखं यथा भवति तथा वतपतु प्रदीप्यताम् । ववातः वायुश्च वअरपाः अपापः सन् वशं यथा भवति तथा च' ववातु अनुवर्तताम्' । वस्निधः शत्रून्प्रापेऽभ्यादयोऽपगमयन्तु ॥

अपामीवामप स्निधमप सेधत दुर्मतिम् । आदित्यासो युयोतना नो अंहसः ॥१०॥

अप । अमीवाम् । अप । स्निधम् । अप । सेधत । दुःऽमतिम् ।

आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥

हे आदित्याः वअमीवां रोगम् वअप वसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । वस्निधं चापसेधकं शत्रुं च वअप सेधत । वदुर्मतिम् अस्माकं दुःखस्य मन्तारं च वअप सेधत । अपि च हे वआदित्यासः आदित्याः वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वयुयोतन पृथक्कुरुत । यौतेर्लोटे छान्दसः शपः श्लुः । ' तसनसनयनाश्च ' इति तस्य तनबादेशः । पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । ' आमन्त्रितं पूर्वमधिगमानवत् ' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वाभिघातो न भवति ॥ ॥ २६ ॥

युयोता श्ररुमस्मदाँ आदित्यास उतामतिम् । ऋधग्देषः कणुत विश्ववेदसः ॥ ११ ॥

युयोत । शर्म । अस्मत् । आ । आदित्यासः । उत । अमतिम् ।

ऋधक् । द्वेषः । कृणुत । विश्वऽवेदसः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः । वशं हिंसकम् । अस्मदा अस्मत्तश्च । युयोत पृथक्कृत । उत अपि च । अमतिं दुर्बुद्धिं च पृथक्कृत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा । द्वेषः द्वेष्टृन्कृणु । ऋधक् पृथक् । कृणुत कृत । अस्मत्तो वियोजयत ॥

तत्सु नः शर्म यच्छतादित्या यन्मुमोचति । एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ॥ १२ ॥

तत् । सु । नः । शर्म । यच्छत । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

एनस्वन्तम् । चित् । एनसः । सुऽदानवः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः । तत् शर्म सुखं । नः अस्मभ्यं । सु सुष्ठु । यच्छत दत्त । हे सुदानवः शोभनदानाः युष्मदीयं । यत् शर्म । एनस्वन्तं । चित् पापिनमपि स्तोतारम् । एनसः पापात् । मुमोचति मोचयति तद्यच्छतेत्यन्वयः ॥

यो नः कश्चिद्रिंक्षति रक्षस्त्वेन मर्त्यैः । स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः ॥ १३ ॥

यः । नः । कः । चित् । रिंक्षति । रक्षऽत्वेन । मर्त्यैः ।

स्वैः । सः । एवैः । रिरिषीष्ट । युः । जनः ॥ १३ ॥

यः । कश्चित् । मर्त्यः मनुष्यः । नः अस्मान् । रक्षस्त्वेन रक्षोभावेन । पिशाचाद्यात्मना । रिरिंक्षति जिहिंसिषति । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । सः मनुष्यः । स्वैः एवैः आत्मीयैरेव चेष्टितैः । रिरिषीष्ट हिंसितो भूयात् । सः । जनः । युः यातापगमनशीलश्च भवतु । यद्वा । स जनः स्वैरेव गमनैर्युद्धं गच्छन् हिंसितो भवतु ॥

समित्तमघमश्रवद्दुःशंसं मर्त्यं रिपुम् । यो अस्मत्रा दुर्हणावाँ उप द्वयुः ॥ १४ ॥

सम् । इत् । तम् । अघम् । अश्रवत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । रिपुम् ।

यः । अस्मत्त्रा । दुःशन्तावान् । उप । द्वयुः ॥ १४ ॥

दुःशंसं दुष्कीर्तिं । रिपुं शत्रुं । तं मर्त्यम् । इत् मनुष्यमेव । अघं पापं । सम् । अश्रवत् सम्यग्ब्याप्नोतु । यः मर्त्यः । अस्मत्रा अस्मासु अस्मद्विषये । दुर्हणावान् दुष्टहननवान् उपजायते । द्वयुः द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च भवति । अयमर्थः । प्रत्यक्षकृतो हितं वदति परोक्षकृतस्वहितम् । तादृशः कपटो द्वयुरित्युच्यते । यश्चास्मद्विषये कपटो भवति तमपि पापं ब्याप्नोत्विति ॥

पाकत्रा स्थेन देवा ह्रुत्सु जानीथ मर्त्यम् । उप द्वयुं चाद्वयुं च वसवः ॥ १५ ॥

पाकत्रा । स्थेन । देवाः । ह्रुत्सु । जानीथ । मर्त्यम् ।

उप । द्वयुम् । च । अद्वयुम् । च । वसवः ॥ १५ ॥

१. ग-त-न-भ-श-मर्त्यं मनुष्यं ह्रदेव । २. ग-प्रत्यक्षीकृतो हितं वदति परोक्षे अहितं वदति तं रिपुमिति पूर्वत्रान्वयः ।

हे १देवाः दानादिगुणयुक्ता आदित्या यूयं १पाकत्रा पाकेषु विपक्वप्रशेषु स्तोत्रेषु १स्थन भवथ ।
यद्वा । प्रथमार्थे त्राप्रत्ययः । पाकत्रा १पाकाः परिपक्वज्ञाना भवथ । यत एवमतः कारणात् १हृत्सु
आत्मीयेषु हृदयेषु १द्रयुं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं १च १अद्रयुं १च तद्विलक्षणं कापट्यरहितं च १मर्त्यं
मनुष्यसुपेत्य हे १वसवः वासकाः १जानीथ अवगच्छथ ॥ ॥ २७ ॥

आ शर्म॑ पर्व॑ताना॒मोतापां॑ वृ॒णीमहे । द्यावा॑क्षा॒मारे॒ अ॒स्मद्र॑पस्कृतम् ॥ १६ ॥

आ । शर्म॑ । पर्व॑तानाम् । आ । उ॒त । अ॒पाम् । वृ॒णीमहे॑ ।

द्यावा॑क्षामा । आ॒रे । अ॒स्मत् । र॑पः । कृ॒तम् ॥ १६ ॥

१पर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबन्धि १शर्म सुखं वयम् १आ १वृणीमहे आभिमुख्येन
संभजामहे । १उत अपि च १अपाम् उदकानां च । हे १द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ १अस्मत् १आरे
अस्मत्तो विप्रकृष्टे देशे १रपः पापं १कृतं कुरुतम् । अस्मत्तो वियोजयतमित्यर्थः ॥

ते नो॑ भ॒द्रेण॑ शर्म॑णा युष्माकं॑ ना॒वा व॑सवः । अति॑ विश्वानि दुरि॒ता पि॑प॒र्तन॑ ॥ १७ ॥

ते । नः॑ । भ॒द्रेण॑ । शर्म॑णा । यु॒ष्माकम् । ना॒वा । व॑सवः ।

अति॑ । विश्वानि॑ । दुः॒ऽऽता॑ । पि॒प॒र्तन॑ ॥ १७ ॥

हे १वसवः वासयितारः आदित्याः १ते पूर्वोक्तगुणा यूयं १भद्रेण शोभनेन १शर्मणा सुखेन १युष्माकं
१नावा १नः अस्मान् १विश्वानि सर्वाणि १दुरिता दुर्गमनानि १अति १पिप॒र्तन॑ पिपृत अतिपारयत ॥

तुचे॑ तनाय॑ तत्सु नो॒ द्राघी॑य आयु॒र्जीव॑से । आदि॒त्यासः॑ सुम॒हसः॑ कृ॒णोत॑न ॥ १८ ॥

तुचे॑ । तनाय॑ । तत् । सु । नः॑ । द्राघी॑यः । आयुः॑ । जी॒वसे॑ ।

आदि॒त्यासः॑ । सु॒ऽम॒हसः॑ । कृ॒णोत॑न ॥ १८ ॥

हे १आदित्यासः अदितेः पुत्राः १सुमहसः शोभनतेजस्काः १नः अस्माकं १तुचे पुत्राय १तनाय
तत्तनयाय पौत्राय च १जीवसे जीवनाय १द्राघीयः दीर्घतमं १तत् प्रसिद्धम् १आयुः जीवितं १सु सुष्ठु
१कृणोतन कुरुत ॥

य॒ज्ञो ह्री॒ळो वो॒ अन्तर॑ आदि॒त्या अ॒स्ति मृ॒ळत॑ ।

यु॒ष्मे इ॒द्वो अ॒पि ष्म॑सि स॒जात्यै॑ ॥ १९ ॥

य॒ज्ञः । ह्री॒ळः । वः॑ । अन्तर॑ । आदि॒त्याः । अ॒स्ति । मृ॒ळत॑ ।

यु॒ष्मे इति॑ । इत् । वः॑ । अ॒पि । स्म॑सि । स॒ऽजात्यै॑ ॥ १९ ॥

हे १आदित्याः १ह्रीळः । ह्रीर्द्विगुणित्यर्थः । गन्तव्यः प्राप्तव्योऽस्माभिरनुष्ठितः १यज्ञः १वः युष्मा-
कम् १अन्तरः १अस्ति अन्तिके वर्तमानो भवति । अतोऽस्मान् १मृळत सुखयत । १वः युष्माकं
१सजात्ये सजातत्वे शातित्वे बान्धवे वर्तमाना वयं १युष्मे १इत् युष्मास्वेव १अपि १स्मसि सर्वदा
भवामोऽपि । इदन्तो मसिः ॥

बृ॒हद्र॑रु॒थं म॒रुतां॑ दे॒वं त्रा॒तर॑म॒ग्निना॑ । मि॒त्रमी॑महे वरु॒णं स्व॒स्तये॑ ॥ २० ॥

बृहत् । वरूथम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् । अश्विना ।
मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

वमरुतां देवानां स्वामिनां वत्रातारं पालयितारं वदेवम् इन्द्रम् वअश्विना अश्विनौ च वमित्रं
वरुणं च वबृहत् प्रौढं ववरूथं शीतातपादिनिवारकं गृहं वस्वस्तये अविनाशाय वईमहे वाचामहे ॥

अनेहो मित्रार्यमभ्रवद्वरुण शंस्यम् । त्रिवरूथं मरुतो यन्त नश्छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृऽवत् । वरुण । शंस्यम् ।
त्रिऽवरूथम् । मरुतः । यन्त । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे वमित्र हे वअर्यमन् हे ववरुण हे वमरुतः ते सर्वे यूयम् वअनेहः अर्हिसितं वनृवत् नृभिः
पुत्रादिभिरुपेतं वशंस्यं स्तुत्यं वत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं वछर्दिः
गृहं वनः अस्मभ्यं वयन्त यच्छत वृत्तेत्यर्थः ॥

ये चिद्धि मृत्युबन्धव आदित्या मनवः स्मसि ।

प्र स न आयुर्जीवसे तिरेतन ॥ २२ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युऽबन्धवः । आदित्याः । मनवः । स्मसि ।
प्र । सु । नः । आयुः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥

हे वआदित्याः वये वचित् ये च वयं वमनवः मनुष्याः वहि यस्मात् वमृत्युबन्धवः वस्मसि
मृत्योर्यमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नमरणा भवामः अतो हेतौस्तेषां वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाथ
चिरकालावस्थानाय वआयुः जीवितं वसु वप्र वतिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ ॥ २८ ॥

‘तं गूर्धय’ इति सप्तत्रिंशच्चं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । प्रथमातृतीयाद्युजः ककुभो
द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्स्यः । ‘पितुर्न पुत्रः’ एषा सप्तविंशी द्विपदा विंशत्यक्षरा विराट् ।
‘यमादित्यासः’ इत्येषा चतुस्त्रिंशद्विष्णुक् । ‘यूयं राजानः’ एषा पञ्चत्रिंशी सतोबृहती । ‘अदान्मे’
इत्येषा ककुप् । ‘उत मे’ इत्येषा सप्तत्रिंशी पङ्क्तिः । षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्युनाम्नो राज्ञो
वामस्तुतिरूपत्वात्तदेवताके । चतुस्त्रिंशीपञ्चत्रिंश्यावावित्यदेवताके । शिष्टा आग्नेय्यः । तथा चानु-
क्राम्तं—‘तं गूर्धय सप्तत्रिंशत् सोमरिराग्नेयं ककुभं प्रागाथ ह पितुर्न द्विपदान्त्ये ककुप्पङ्क्ती त्रस-
दस्योर्दानस्तुतिस्तत्पूर्वं उष्णिक्सतोबृहत्यावावित्येभ्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरति दधन्विरे । देवत्रा हव्यमोहिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । स्वःऽनरम् । देवासः । देवम् । अरतिम् । दधन्विरे ।
देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिरे ॥ १ ॥

हे स्तोतः वतं प्रसिद्धमग्निं वगूर्धय स्तुहि । गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा । कीदृशम् । वस्वर्णरं सर्वस्य
नेतारं सर्वैर्यजमानैः कर्मादौ नीतं वा । अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । वदेवासः । दीव्यमिति
स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः । वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअरतिम् अर्थं स्वामिनं यद्वाभिप्रासद्वग्यं वदध-

म्बिरे धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । धविर्गत्यर्थः । प्राप्य च तेनाग्निना ^१देवत्रा देवान् । ‘देवमनुष्य’ इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । ^२हृष्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः ^३ओहिरे अभिप्रापयन्ति । वहेर्लिटि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥

विभूतरातिं विप्र चित्रशोचिषमग्निमीळिष्व यन्तुरम् ।

अस्य मेधस्य सोम्यस्य सोमरे प्रेमध्वराय पूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतऽरातिम् । विप्र । चित्रऽशोचिषम् । अग्निम् । ईळिष्व । यन्तुरम् ।

अस्य । मेधस्य । सोम्यस्य । सोमरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति । हे ^४विप्र मेधाविन् ^५सोमरे एतत्संज्ञ ऋषे ^६अध्वराय यागाय ^७ईम् इमम् ^८अग्निं ^९प्र ^{१०}ईळिष्व प्रस्तुहि । कीदृशम् । ^{११}विभूतरातिं व्यासधनं प्रभूतदानं वा ^{१२}चित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा ^{१३}सोम्यस्य सोमसाध्यस्य ^{१४}अस्य ^{१५}मेधस्य यज्ञस्य ^{१६}यन्तुरं नियन्तारं ^{१७}पूर्व्यं चिरंतनम् ॥

आभिप्लविकैर्वृक्षेषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे ‘यजिष्ठं त्वा’ इत्यादिकौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियाणुरूपौ । सूत्रितं च—‘यजिष्ठं त्वा ववृमहे यः समिधा य आहुती’ (आश्व. औ. ७. ८) इति ॥

यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । ववृमहे । देवम् । देवऽत्रा । होतारम् । अमर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१यजिष्ठं यष्टृतमं ^२त्वा^३ ^४ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । कीदृशं त्वाम् । ^५देवत्रा देवेषु मध्ये ^६देवम् अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं ^७होतारं देवानामाह्वतारम् ^८अमर्त्यम् अविनाशम्^९ ^{१०}अस्य ^{११}यज्ञस्य यागस्य ^{१२}सुक्रतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥

ऊर्जो नपातं सुभगं सुदीदितिमग्निं श्रेष्ठशोचिषम् ।

स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा सुन्नं यक्षते दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । अग्निम् । श्रेष्ठऽशोचिषम् ।

सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य । सः । अपाम् । आ । सुन्नम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

^१ऊर्जः अन्नस्य ^२नपातं न पातयितारम् । यद्वा । नसारं चतुर्थम् । हविलंक्षणेनाग्नेनापो जायन्ते अग्निर्वायुधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जातः^३ इति चतुर्थत्वम् । ‘नआप्नपात’ इति नजः प्रकृतिभावः । ^४सुभगं क्षोभनधनं ^५सुदीदितिं सुष्ठु दीपयितारं^६ ^७श्रेष्ठशोचिषं प्रशस्त्यतमतेजस्कम् ^८अग्निं स्तौमीति शेषः । ^९सः तादृशोऽग्निः ^{१०}नः अस्मदर्थं ^{११}दिवि द्योतमाने देवयजने गुलोके वा ^{१२}मित्रस्य देवस्य ^{१३}वरुणस्य च ^{१४}सुन्नं सुखम् ^{१५}आ अभिलक्ष्य ^{१६}यक्षते यजतु । तथा ^{१७}सः अग्निः ^{१८}अपाम् अग्नेदेवतानां सुन्नमभियजतु ॥

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये । यो नर्मसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

यः । समऽहधा । यः । आऽहुती । यः । वेदेन । ददाश । मर्तैः । अग्नये ।

यः । नर्मसा । सुऽअध्वरः ॥ ५ ॥

इयं पाकयज्ञप्रशांसापरेति भगवताश्वलायनेन ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता (आश्व. गृ. १. १.४-५) । वयः वमर्तः मनुष्यः वसमिधा पालाशादिनेध्मेन वअग्नये अग्न्यर्थं वददाश परिचरति । वयः च वआहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यथा परिचरति । वयः च वेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति । वयः च वस्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तः सन् वनमसा अग्नेन चरुपुरोडाशादिनाग्नये ददाश अग्न्यर्थं परिचरति । तस्येदर्वन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आश्वस्तस्य द्युम्नितमं यशः ।

न तमंहो देवकृतं कृतश्चन न मर्त्यकृतं नशत् ॥ ६ ॥

तस्य । इत् । अर्वन्तः । रंहयन्ते । आश्वः । तस्य । द्युम्नितमम् । यशः ।

न । तम् । अंहः । देवकृतम् । कृतः । चन । न । मर्त्यकृतम् । नशत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः वतस्येत् तस्यैव वआश्वः व्यापनशीलाः वअर्वन्तः अश्वाः वरंहयन्ते वेगं कुर्वन्ति । शत्रून् प्रसहन्त इत्यर्थः । वद्युम्नितमं दीप्तिमत्तमं^१ यशः कीर्तिश्च वतस्य एव भवति । यद्वा । द्युम्नमिति धननाम । धनवत्तमं यशोऽङ्गं च तस्य भवति । अपि च वदेवकृतम् देवैः कृतम् वअंहः पापं वकृतश्चन कस्मादपि हेतोः वतं वन वनशत् न प्राप्नोति । वन^२ वमर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥

स्वग्नयो वो अग्निभिः स्याम सूनो सहस उर्जा पते । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ७ ॥

सुअग्नयः । वः । अग्निभिः । स्याम । सूनो इति । सहसः । ऊर्जाम् । पते ।

सुवीरः । त्वम् । अस्मयुः ॥ ७ ॥

हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्र । अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायते । हे वऊर्जा वपते अस्मान् हविल्लक्षणानां स्वामिन्ममे ववः । वचनव्यत्ययः । तवावयवभूतैः वअग्निभिः गार्हपत्यादिभिर्वयं वस्वग्नयः शोभनाग्निकाः वस्याम भवेम । वसुवीरः शोभनैर्वीरैरूपेतः वत्वं च वअस्मयुः अस्मान् कामयमानो भव ॥

प्रशंसमानो अतिथिर्न मित्रियोऽग्नी रथो न वेधः ।

त्वे क्षेमासो अपि सन्ति साधवस्त्वं राजा रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रअशंसमानः । अतिथिः । न । मित्रियः । अग्निः । रथः । न । वेधः ।

त्वे इति । क्षेमासः । अपि । सन्ति । साधवः । त्वम् । राजा । रयीणाम् ॥ ८ ॥

वप्रशंसमानः स्तुवन् वअतिथिर्न अतिथिरिव । यद्वा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशस्यमानः सः वअग्निः वमित्रियः मित्राणां स्तोतृणां हितो भवति । तथा वरथो वन रथ इव ववेधः लम्बनीयोऽभीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्यो वा । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने वत्वे त्वयि वसाधवः साधकाः समीचीनाः वक्षेमासः धारणानि वअपि वसन्ति भवन्ति । तथा वरयीणां धनानां वत्वम् एव वराजा ईश्वरो भवसि ।

सो अद्वा दाश्वध्वरोऽग्ने मर्तः सुभग स प्रशंस्यः । स धीभिर्स्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । अद्वा । दाशुअध्वरः । अग्ने । मर्तः । सुभग । सः । प्रअशंस्यः ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने यः ^२मर्तः^३ मनुष्यः ^४वाग्ध्वरः दत्तयज्ञो भवति ^५सः ^६अद्धा । सत्यनामैतत् । सत्यफलो भवतु । हे ^७सुभग शोभनधन अग्ने^८ ^९सः एव ^{१०}प्रशंस्यः प्रशंसनीयः श्लाघनीयश्च भवतु । तथा ^{११}सः ^{१२}धीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा ^{१३}सनिता ^{१४}अस्तु संभजनशीलो भवतु^{१५} ॥

यस्य त्वमूर्ध्वो अध्वराय तिष्ठसि क्षयद्वीरः स साधते ।

सो अर्वङ्गिः सनिता सः विपन्युभिः स शूरैः सनिता कृतम् ॥१०॥

यस्य । त्वम् । ऊर्ध्वः । अध्वराय । तिष्ठसि । क्षयत्^१द्वीरः । सः । साधते ।

सः । अर्वत्^२ऽभिः । सनिता । सः । विपन्यु^३भिः । सः । शूरैः । सनिता । कृतम् ॥१०॥

हे अग्ने ^१यस्य यजमानस्य ^२अध्वराय यागनिष्पादनाय^३ ^४त्वम् ^५ऊर्ध्वः उद्युक्तः सन् ^६तिष्ठसि अवतिष्ठसे ^७सः यजमानः ^८क्षयद्वीरः निवसन्नित्वरैर्वा^९ वीरैः पुत्रादिभिरूपेतः सन् ^{१०}साधते सर्व-
कर्तव्यं साधयति । तदेव^{११} विवृणोति । ^{१२}सः तादृशो जनः ^{१३}अर्वङ्गिः अश्वैः ^{१४}कृतं निष्पादितं जयादिकं
^{१५}सनिता संभजनशीलो भवति । ^{१६}सः^{१७} तादृशो जनः ^{१८}विपन्युभिः मेधाविभिः ^{१९}सः ^{२०}शूरैः च
^{२१}सनिता भवति^{२२} ॥ ॥ ३० ॥

यस्याभिर्वपुर्गृहे स्तोमं चनो दधीत विश्ववार्यः । हव्या वा वेविषद्विषः ॥११॥

यस्य । अग्निः । वपुः । गृहे । स्तोमम् । चनः । दधीत । विश्व^१वार्यः ।

हव्या । वा । वेविषत् । विषः ॥ ११ ॥

^१यस्य यजमानस्य ^२गृहे ^३विश्ववार्यः विश्वैर्वरणीयः ^४वपुः । रूपनामैतत् । रूपवान् दीप्ति-
मान् ^५अग्निः ^६स्तोमं स्तोत्रं ^७चनः अन्नं च हविलक्षणं ^८दधीत धारयेत् । यस्य च ^९हव्या । वासन्तः
समुद्भवे । हव्यानि हवींषि च ^{१०}विषः व्यासान् देवान् ^{११}वेविषत् प्रापयेत् । 'विष्णु व्यासौ' ।
अस्माहोति रूपमेतत् । स यजमान इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

विप्रस्य वा स्तुवतः सहसो यहो मक्षुतमस्य रातिषु ।

अवोदेवमुपरिमर्त्य कृधि वसो विविदुषो वचः ॥ १२ ॥

विप्रस्य । वा । स्तुवतः । सहसः । यहो इति । मक्षु^१तमस्य । रातिषु ।

अवः^२ऽदेवम् । उपरि^३ऽमर्त्यम् । कृधि । वसो इति । विविदुषः । वचः ॥ १२ ॥

हे ^१सहसो ^२यहो बलस्य पुत्राग्ने ^३विप्रस्य मेधाविनः ^४स्तुवतः स्तोतुः ^५वा ^६रातिषु हवि-
दानेषु ^७मक्षुतमस्य^८ शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा ^९विविदुषः ज्ञातवतोऽभिज्ञस्य ^{१०}वचः वचनं हे ^{११}वसो
वासकामे ^{१२}अवोदेवं देवानामवस्तात् ^{१३}उपरिमर्त्य मर्त्यानामुपरिष्टाञ्च ^{१४}कृधि कुरु । सर्वं नभःप्रदेशं
व्यापयेति यावत् ॥

यो अग्निं हव्यदातिभिर्नभोभिर्वा सुदक्षमाविवांसति । गिरा वाजिरशोचिषम् ॥१३॥

१. ग-मर्त्यः । २. ख-ग-त-न-भ-श- 'अग्ने' नास्ति । ३. ख-त-श-भवति । ४. ग-ध-न-भ-
यागनिष्पादनार्थं । ५. ग-त-भ-निवसन्नित्वरैर्वा । ६. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-न-भ-श-एतदेव । ७. ख-
त-न-भ-श-विपन्युभिः स्तोत्रभिः कृतं च स ('स' नास्ति-ख-त-श) सनिता भवति । शूरैः शौर्यापैतैः
मृत्यैः कृतं च स सनिता संभजनशीलो भवति (भवतु-श) । ८. ग-ज्ञ-श-मक्षुतमस्य ।

यः । अग्निम् । हव्यदातिऽभिः । नमःऽभिः । वा । सुऽदक्षम् । आऽविवासति ।
गिरा । वा । अजिरऽशौचिषम् ॥ १३ ॥

वयः यजमानः व हव्यदातिभिः हविषां दानैः व नमोभिः नमस्कारैः व वा व सुदक्षं शोभनबलम्
व अग्निम् व आविवासति परिचरति व गिरा व वा स्तुत्या वा व अजिरशौचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तमग्निं
परिचरति स समृद्धो भवतीति शेषः ॥

समिधा यो निशिती दाशददिति धामभिरस्य मर्त्यः ।

विश्वेत्स धीभिः सुभगो जनाँ अति बुध्नैरुद्रैव तारिषत् ॥ १४ ॥

समऽइधा । यः । निऽशिती । दाशत् । अदितिम् । धामऽभिः । अस्य । मर्त्यः ।
विश्वा । इत् । सः । धीभिः । सुऽभगः । जनान् । अति । बुध्नैः । उद्रऽईव । तारिषत् ॥ १४ ॥

वयः व मर्त्यः मनुष्यः व अस्य अग्नेः व धामभिः शरीरैः गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः
सार्धम् व अदितिम् अखण्डनीयं तमेवाग्निं व निशिती निशित्या निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया
व समिधा व दाशत् परिचरेत् व धीभिः^१ कर्मभिः बुद्धिविशेषैर्वा व सः व सुभगः^२ सन् व विश्वेत् सर्वानेव
व जनान् व बुध्नैः द्योतमानैरर्धैर्यशोभिर्वा व उद्रैव उदकानीव व अति व तारिषत् अतितरेत् अतिक्रमेत् ॥

तदग्ने बुध्नमा भर यत्सासहत्सदने कं चिदत्रिणम् । मन्युं जनस्य दूह्यः ॥ १५ ॥
तत् । अग्ने । बुध्नम् । आ । भर । यत् । ससहत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
मन्युम् । जनस्य । दुऽध्यः ॥ १५ ॥

हे व अग्ने व तत् व बुध्नम्^३ व आ व भर अस्मभ्यमाहर । यत् व सदने गृहे वर्तमानं व कं व चित्
कमपि व अत्रिणम् अन्तारं राक्षसादिकं व सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् । तथा व दूह्यः दुर्धियः पापबुद्धेः
शत्रुजनस्य व मन्युं क्रोधं यच्च बुध्नमभिभवेत् तदाहरेत्यन्वयः । ' ध्यै च ' इति पृषोदरादिपाठात्
दुरो रेफस्थोत्वं उत्तरपदाद्देष्ट्वं च ॥ ३१ ॥

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा येन नासत्या भगः ।

वयं तत्ते शर्वसा गातुवित्तमा इन्द्रत्वोता विधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः ।
वयम् । तत् । ते । शर्वसा । गातुवित्ऽर्तमाः । इन्द्रत्वाऽऊताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

वयेन आग्नेयेन तेजसा व वरुणः देवः व चष्टे प्रकाशयति । येन च व मित्रः व अर्यमा च चष्टे ।
व येन च व नासत्या अश्विनौ च चक्षते । व भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च चष्टे । व शर्वसा बलेन
व गातुवित्तमाः गातोर्गातव्यस्य स्तोत्रस्य ज्ञातृत्तमाः । यद्वा । गन्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य लब्धतमाः ।
व इन्द्रत्वोताः इन्द्रेणेश्वरेण त्वयोता रक्षिताः सन्तः व वयं हे अग्ने व ते त्वदीयं व तत् तेजः व विधेमहि
परिचरेमहि ॥

ते वेदग्ने स्वाध्यो^१ ये त्वा विप्र निदधिरे नृचक्षसम् । विप्रासो देव सुक्रतुम् ॥ १७ ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षसम् ।
विप्रासः । देव । सुऽक्रतुम् ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते ऽचेत् त एव खलु ऽस्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति । हे ऽविप्र मेधाविन्
ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽये ऽविप्रासः विप्रा मेधाविन ऋत्विजः ऽनृचक्षसं नृणां चष्टारं^१ ऽसुक्रतुं सुकर्माणं
शोभनप्रज्ञं वा ऽत्वा त्वां ऽनिदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेष्वधानसंस्कारेण स्थाप-
यन्ति ते वेदित्यन्वयः ॥

त इदेदिं सुभग त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे दिवि ।

त इद्राजैभिर्जिग्युर्महद्धनं ये त्वे कामं न्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिम् । सुऽभग । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुम् । चक्रिरे । दिवि ।

ते । इत् । वाजैभिः । जिग्युः । महत् । धनम् । ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे ऽसुभग शोभनधनाग्ने ऽत ऽइत् त एव यजमानास्त्वद्यागाय ऽवेदिं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ।
तदनन्तरं ऽते यजमानाः ऽआहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः ऽदिवि
द्योतमाने सौत्येऽहनि ऽसोतुं सोममभिषोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुष्ठितयज्ञाः ऽत ऽइत्
त एव ऽवाजैभिः वाजैर्बलैः ऽमहत् प्रभूतं ऽधनं ऽजिग्युः जयन्ति । शत्रुभ्यो लभन्ते । कुत इत्यत
आह । ऽये यजमाना हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽकामम् अभिलाषं ऽन्येरिरे नितरां गच्छन्ति^१ । त्वामाद-
रातिशयेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आभिर्लविकेषूक्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शब्दे 'भद्रो नः' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूच्यते हि—'भद्रो नो अभिराहुतो यदी घृतेभिराहुतः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

भद्रो नो अभिराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग । भद्रः । अध्वरः ।

भद्राः । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

ऽआहुतः हविर्भिस्तर्पितः ऽअग्निः ऽनः अस्माकं ऽभद्रः कल्याणो भवतु । हे ऽसुभग शोभन-
धनाग्ने ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानं चास्माकं भवतु । ऽभद्रः कल्याणः ऽअध्वरः यागश्च भवतु ।
ऽउत अपि च ऽभद्राः कल्याण्यः ऽप्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येनां समत्सु सप्तहः ।

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धेतां वनेमां ते अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । येन । समत्सु । सप्तहः ।

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्धेताम् । वनेम । ते । अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

हे अग्ने वृत्रतूर्ये संग्रामे वभद्रं शोभनं वमनः वकृणुष्व अस्माकं कुरु । वयेन मनसा त्वं वसमस्तु संग्रामेषु वसासहः भृशं शत्रून्निभभवसि । अपि च वशर्धताम् अभिभवतां शत्रूणां वभूरि भूरीणि बहूनि स्थिराणि^१ इदाम्यपि वभव वतनुहि अवाञ्चि कुरु । पराजितानि कुर्वित्थर्थः । वयं च वअभिष्टिभिः अभ्येषणसाधनैर्हविर्भिः स्तोत्रैश्च वते त्वां ववनेम संभजेमहि । यद्वा । ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैर्वनेम संगच्छेमहि ॥ ॥ ३२ ॥

ईळे गिरा मनुर्हितं यं देवा दूतमरतिं न्येरिरे । यजिष्ठं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

ईळे । गिरा । मनुःऽहितम् । यम् । देवाः । दूतम् । अरतिम् । निऽएरिरे ।

यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

वगिरा वाचा स्तुतिरूपया वमनुर्हितं मनुना प्रजापतिना यजमानेनाहितं तमग्निम् वईळे स्तौमि । कीदृशम् । वयजिष्ठं यष्टृतमं वहव्यवाहनं हविषां वोढारं वअरतिम् अर्यमीश्वरं वा ववृतं देवानां वृत्ये वर्तमानम् । वयम् अग्निं वदेवाः वन्येरिरे नितरां प्रेरयन्ति ॥

तिग्मजम्भाय तरुणाय राजते प्रयौ गायस्यग्रये ।

यः पिशते सुनृताभिः सुवीर्यमग्निर्घृतेभिराहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मऽजम्भाय । तरुणाय । राजते । प्रयः । गायसि । अग्रये ।

यः । पिशते । सुनृताभिः । सुऽवीर्यम् । अग्निः । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ २२ ॥

वतिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय वतरुणाय नित्ययूने, जरामरणरहिताय वराजते राजमानाय वअग्रये वप्रयः हविर्लक्षणमक्षं वगायसि हे स्तोतः । प्रवृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः । वयः वअग्निः वसूनृताभिः प्रियस्तथात्मिकाभिर्वाग्भिः स्तुतः वघृतेभिः घृतैराज्यैः वआहुतः अभिहुतश्च सन् वसुवीर्यं शोभनवीर्यं वपिशते आश्लेषयति स्तोतृभिः संयोजयति । 'पिशा अवयवे' । तस्मा अग्रय इत्यन्वयः ॥

आभिष्टविकेवृक्ष्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे यदा 'भद्रो नः' (ऋ. सं. ८. १९. १९) इति प्रगाथः स्तोत्रियः तदानीं 'यदी घृतेभिः' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यदी घृतेभिराहुतो वाशीमग्निर्भरत उच्चाव च । असुरइव निर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि । घृतेभिः । आऽहुतः । वाशीम् । अग्निः । भरते । उत् । च । अव । च ।

असुरऽइव । निऽनिजम् ॥ २३ ॥

वघृतेभिः घृतैः वआहुतः अभिहुतोऽयम् वअग्निः वयदि यदा यस्मिन्काले ववाशीम् । वाङ्मना-मंतत् । वाचं शब्दम् वउच्च ऊर्ध्वं च वअव वच अवाक्च वभरते संपादयति । यद्वा । वाशीं वाशनशीलां शब्दकारिणीं ज्वालामुद्गरते उद्गरति उद्गमयत्यूर्ध्वमुखम् अव च भरते अवाङ्मुखं च हरति उपसंहरति । वअसुरइव रश्मिनां क्षेसा सूर्यो यथा वनिर्णिजम् आत्मीयं रूपमुपरितनेषु लोकेषु प्रकाशतयोद्गमयति अधस्तनेषु चावाङ्मुखं गमयति तद्वदुच्चनीचभावनयामिस्तेज उद्गमयति । तं स्तुम इति शेषः ॥

यो हव्यान्यैरयता मनुहितो देव आसा सुगन्धिना ।

विवांसते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हव्यानि । ऐरयत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुऽगन्धिना ।

विवांसते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । मनुहितः मनुना प्रजापतिनाहितः । देवः द्योतमानोऽग्निः । सुगन्धिना शोभनगन्ध-
युक्तेन । आसा आस्येन । हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि । ऐरयत देवान्प्रति प्रेरयति । स्वध्वरः शोभन-
यज्ञः । होता देवानामाह्वाता । देवः दीप्यमानः । अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः । वार्याणि वरणीयानि
धनानि । विवांसते परिचरते । यजमानाय प्रयच्छतीति शेषः ॥

यदग्ने मर्त्यस्त्वं स्यामहं मित्रमहो अमर्त्यः । सहसः स्रनवाहुत ॥ २५ ॥

यत् । अग्ने । मर्त्यः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः । अमर्त्यः ।

सहसः । सुनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥

हे । सहसः । सुनो बलस्य पुत्र । आहुत घृतैरभिहुत हे । मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन् । अग्ने
मर्त्यः मरणधर्मा । अहं यत् यदि त्वं । स्यां त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नो भवेयम् । 'ये' यथा-
यथोपासते ते तदेव भवन्ति इति श्रुतेः । तर्ह्यहम् । अमर्त्यः मरणरहितो देव एव भवेयमिति ॥ ३३ ॥

न त्वा रासीयाभिश्स्तये वसो न पापत्वाय सन्त्य ।

न मे स्तोतामतीवा न दुहितः स्यादग्ने न पापया ॥ २६ ॥

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वाय । सन्त्य ।

न । मे । स्तोता । अमतिऽवा । न । दुःहितः । स्यात् । अग्ने । न । पापया ॥ २६ ॥

हे । वसो वासकामे । त्वा त्वाम् । अभिश्स्तये अभिश्सनाय मिथ्यापवादाय हिंसायै वा । न
रासीय नाकोशयेयम् । 'रास्य' शब्दे । हे । सन्त्य संभजनीयाग्ने । पापत्वाय त्वां । न रासीय । मे
मदीयः । स्तोता चानभिमतवचनेन त्वां न आकोशयतु । अत एव । अमतीवा । अमतिरशोभना
बुद्धिः । तद्वान् अपि च । दुहितः शत्रुर्हे । अग्ने अस्माकं । न । स्यात् न भवतु । अत एव । पापया
अशोभनया बुद्ध्या सः । न बाधताम् ॥

पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण आ देवाँ एतु प्र णो हविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हविः ॥ २७ ॥

पितुर्न । पुत्रः पितुः पुत्र इवास्माकं । सुभृतः सुष्ठु भर्ता । यद्वा । पित्रा पुत्र इवास्माभिः
सम्यग्भृतो हविर्भिः पोषितः । अयमग्निः पुत्र इवास्माकं सुभृतः । दुरोणे यज्ञगृहे । देवान् । आ
अभिलक्ष्य । नः अस्माकं । हविः । प्र । एतु प्र गमयतु । यद्वा अभिरैतु आगच्छतु । अस्मदीयं हविश्च
देवान् प्राप्नोतु ॥

१. भ-यं । २. त-भ- 'ते' नास्ति । ३. ज-त-१-२-मरणधर्मरहितो । ४. ख-घ-त-न-श-अत एव
पापया; भ-कीदृशः स्तोता ।

तवाहमग्र ऊतिभिर्नेदिष्ठाभिः सचेय जोषमा वसो । सदा देवस्य मर्त्यः ॥ २८ ॥

तव । अहम् । अग्रे । ऊतिऽभिः । नेदिष्ठाभिः । सचेय । जोषम् । आ । वसो इति ।

सदा । देवस्य । मर्त्यः ॥ २८ ॥

हे वसो वासक अग्रे नेदिष्ठाभिः अन्तिकतमाभिः ऋजुगामिनीभिर्वा देवस्य तव ऊतिभिः रक्षाभिः मर्त्यः मनुष्यः अहं स्तोता सदा सर्वदा जोषम् आ सचेय प्रीतिमभिसेवेय ॥

तव कृत्वा सनेयं तव रातिभिरग्रे तव प्रशस्तिभिः ।

त्वामिदाहुः प्रमतिं वसो ममाग्रे हर्षस्व दातवे ॥ २९ ॥

तव । कृत्वा । सनेयम् । तव । रातिऽभिः । अग्रे । तव । प्रशस्तिऽभिः ।

त्वाम् । इत् । आहुः । प्रऽमतिम् । वसो इति । मम । अग्रे । हर्षस्व । दातवे ॥ २९ ॥

हे अग्रे तव कृत्वा त्वदीयेन परिचरणरूपेण कर्मणा सनेयं त्वां संभजेयम् । एतदेव विशदयति । तव रातिभिः त्वदीयेहंविदानैश्च सनेयम् । तथा तव प्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैश्च त्वां संभजेयम् । अस्यैव संभजने किं कारणं तदाह । हे वसो वासकाग्रे मम स्तोतुः प्रमतिं प्रकृष्टबुद्धिं रक्षकं त्वामित् त्वामेव आहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । अतो हे अग्रे दातवे दातुं हर्षस्व हृष्टो भव । हर्षयुक्तः सन् बहु धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव प्रशास्तुः शब्दे 'प्र सः' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'प्र सो अग्रे तवोतिभिरग्निं वो वृधन्तम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्र सो अग्रे तवोतिभिः सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः ।

यस्य त्वं मुख्यमावरः ॥ ३० ॥

प्र । सः । अग्रे । तव । ऊतिऽभिः । सुऽवीराभिः । तिरते । वाजभर्मऽभिः ।

यस्य । त्वम् । मुख्यम् । आऽवरः ॥ ३० ॥

हे अग्रे तवोतिभिः रक्षाभिः सः यजमानः प्र तिरते प्रवर्धते । उतयो विशेष्यन्ते । सुवीराभिः । शोभना वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताः । वाजभर्मभिः । वाजानामज्ञानां बलानां वा भर्मं भरणं यासु तादृशीभिः । हे अग्रे त्वं यस्य यजमानस्य सस्यं सखित्वं मित्रत्वम् आवरः अभिवृणोषि स तिरत इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

तव द्रप्सो नीलवान्वाश ऋत्विय इन्धानः सिष्णो वा ददे ।

त्वं महीनामुषसामसि प्रियः क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ ३१ ॥

तव । द्रप्सः । नीलऽवान् । वाशः । ऋत्वियः । इन्धानः । सिष्णो इति । आ । ददे ।

त्वम् । महीनाम् । उषसाम् । असि । प्रियः । क्षपः । वस्तुषु । राजसि ॥ ३१ ॥

हे सिष्णो । सिषिः सेव्यनार्थः । सोमेनासिष्यमानाग्रे द्रप्सः द्रवणशीलः नीलवान् शकटनीडेऽवस्थानात् तद्वान् वाशः कान्तः शब्दायमानो वा ऋत्वियः ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः

वृद्धानः संदीपयन् एवंभूतः ऽतव सोमः ऽआ ऽवदे तुभ्यं होमायाध्वर्युणादीयते । अपि च ऽत्वं
 ऽमहीनां महतीनाम् ऽउषसां ऽप्रियः मित्रभूतः ऽअसि । उषसि ह्यप्रयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा
 ऽक्षपः क्षपाया रात्रेः संबन्धिषु ऽवस्तुषु^१ ऽराजसि प्रकाशसे । यद्वा । रात्रिसंबन्धीनि वस्तूनि पदार्थ-
 जातानि त्वं प्रकाशयसि ॥

तमार्गन्म सोभरयः सहस्रमुष्कं स्वभिष्टिमवसे । सुम्राजं त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

तम् । आ । अगन्म । सोभरयः । सहस्रऽमुष्कम् । सुऽअभिष्टिम् । अवसे ।

सुमऽराजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

वसोभरयः ऋषयो वयम् ऽअवसे रक्षणाय ऽतम् अग्रिम् ऽआगन्म हविर्भिः स्तुतिभिश्च प्राप्ता
 अभूम् । कीदृशम् । ऽसहस्रमुष्कम् । मुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति मुष्काणि तेजांसि । बहुतेजस्कं
 ऽस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणं ऽसुम्राजं सम्यग्नाजमानं ऽत्रासदस्यवम् । त्रमदस्युर्नाम राजर्षिः । तस्य
 स्तोतव्यत्वेन संबन्धनम् ॥

यस्य ते अग्ने अन्ये अग्रय उपक्षितौ वयाइव ।

विपो न द्युम्ना नि युवे जनानां तव क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ३३ ॥

यस्य । ते । अग्ने । अन्ये । अग्रयः । उपऽक्षितः । वयाऽइव ।

विपः । न । द्युम्ना । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे ऽअग्ने ऽयस्य ऽते तव ऽअन्ये ऽअग्रयः ऽवयाइव वृक्षस्य शाखा इव ऽउपक्षितः समीपे
 निवसन्तो भवन्ति ऽजनानां जनिमतां मनुष्याणां मध्येऽहं तस्य ऽतव ऽक्षत्राणि बलानि स्तुत्या
 ऽवर्धयन् ऽविपो ऽन । स्तोतृनामैतत् । अन्ये स्तोतार इव ऽद्युम्ना द्योतमानान्यन्नानि यशांसि वा
 ऽनि ऽयुवे नितरां प्राप्नोमि । त्वत्प्रसादाद्बलेभ्येत्यर्थः ॥

यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ मर्त्यम् । मघोनां विश्वेषां सुदानवः ॥ ३४ ॥

यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्त्यम् । मघोनाम् । विश्वैराम् । सुऽदानवः ॥ ३४ ॥

हे ऽअद्रुहः अद्रोर्गधारः हे ऽसुदानवः^२ हे ऽआदित्यासः अदितेः पुत्रा मित्रादयः ऽमघोनां
 हविष्मतां ऽविश्वेषां सर्वेषां मध्ये ऽयं ऽमर्त्यं मनुष्यं यजमानं ऽपारं ऽनयथ आरब्धस्य कर्मणः
 समाप्तिं प्रापयथ । स तत्फलं लभत इत्यर्थः ॥

युयं राजानः कं चिच्चर्षणीसहः क्षयन्तं मानुषां अनु ।

वयं ते वो वरुण मित्रार्यमन्त्स्यामेदृतस्य रथ्यः ॥ ३५ ॥

युयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् । मानुषान् । अनु ।

वयम् । ते । वो । वरुण । मित्र । अर्यमन् । स्याम । इत् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३५ ॥

हे ऽराजानः राजमाना हे ऽचर्षणीसहः शत्रुभूतानामभिभवितार आदित्याः ऽयूयं ऽमानुषाननु
 मनुष्यान् यजमानाननुलक्ष्य ऽक्षयन्तं क्षपयन्तं ऽकं ऽचित् कमपि शत्रुं सर्वमपि शत्रुवर्गमभिवधेति

१. ख-त-न-सत्सु; भ-वस्तुषु आन्ठादकेषु तमःसु सत्सु त्वं; श-मस्तुषु । २. घ-सुदानवः शोभनदानाः ।

शेषः । यद्वा । मनुष्येषु^१ यजमानेषु क्षयन्तं स्तोतीनामीश्वरं कं चित् कमपि स्तोतारं मा यूयं गच्छत । हे
 वरुण हे^२ मित्र हे^३ अर्यमन्^४ ते तादृशाः वयं वः युष्माकं संबन्धिनः^५ कृतस्य यज्ञस्य^६ रथ्यः^७
 स्याम नेतारो भवेम ॥

अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः ॥ ३६ ॥

अदात् । मे । पौरुकुत्स्यः । पञ्चाशतम् । त्रसदस्युः । वधूनाम् ।

मंहिष्ठः । अर्यः । सत्पतिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योदान्मृषिः प्रशंसति । पौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसदस्युः मे
 मह्यं वधूनां पञ्चाशतम् अदात् दत्तवान् । कीदृशः । मंहिष्ठः दानृतमः अर्यः अभिगन्तव्यः
 स्वामी वा सत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतृणां पालयिता ॥

उत मे प्रिययोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुर्वनि ।

तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद्वसुर्दियानां पतिः ॥ ३७ ॥

उत । मे । प्रिययोः । वयियोः । सुवास्त्वाः । अधि । तुर्वनि ।

तिसृणाम् । सप्ततीनाम् । श्यावः । प्रदनेता । भुवत् । वसुः । दियानाम् । पतिः ॥ ३७ ॥

॥ ३५ ॥

‘आ गन्त’ इति षड्विंशत्यृचमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरापं मास्तम् । प्रथमाद्ययुजः
 ककुभो द्वितीयादियुजः सतोबृहस्यः । अनुक्रम्यते हि—‘आ गन्त षड्विंशतिर्मास्तम्’ इति ।
 गतो विनियोगः ॥

३

आ गन्ता मा रिषण्यत प्रस्थावानो मापं स्थाता समन्यवः ।

स्थिरा चिन्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । गन्त । मा । रिषण्यत । प्रस्थावानः । मा । अप । स्थात । समन्यवः ।

स्थिरा । चित् । नमयिष्णवः ॥ १ ॥

हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारो मरुतः आ गन्त अस्मानागच्छत । मा रिषण्यत
 अनागमनेनास्मान् मा हिस्त । हे समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा स्थिरा चित् स्थिराणि
 हृदयानि पर्वतादीनि हे नमयिष्णवः नमनशीलाः कम्पयितारः मापं स्थात अस्मत्तोऽपेत्यान्वत्र
 मा तिष्ठत । अस्मास्वेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥

वीळुपविर्मिरुत ऋभुक्षण आ रुद्रासः सुदीतिभिः ।

इषा नो अद्या गता पुरुस्पृहो यज्ञमा सोभरीयवः ॥ २ ॥

वीळुपविऽभिः । मरुतः । ऋभुक्षणः । आ । रुद्रासः । सुदीतिभिः ।

इषा । नः । अद्य । आ । गत । पुरुस्पृहः । यज्ञम् । आ । सोभरीयवः ॥ २ ॥

हे १क्रमुक्षणः महान्त उरुभासमाननिवासा वा हे १रुद्रासः रुद्रा रुद्रपुत्राः ईदृशा हे १मरुतः १सुदीतिभिः शोभनदीप्तिकैः १वीलुपविभिः । रथनेमयः पवयः । वीलु दृढाः पवयो येषु तादृशौ रथैः १आ १गत १आगच्छत । एतदेव विवृणोति । हे १पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीया ईप्सितव्याः १सोभरी-यवः सोभरिमृषि मां कामयमानाः १नः १ अस्माकं १यज्ञं प्रति १अद्य इदानीम् १इषा अग्नेन सहागच्छत । आ पूरणः १ ॥

विद्या हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम् । विष्णोरेषस्य मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

विद्य । हि । रुद्रियाणाम् । शुष्मम् । उग्रम् । मरुताम् । शिमीवताम् ।

विष्णोः । एषस्य । मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

१रुद्रियाणां १रुद्रपुत्राणां १शिमीवतां कर्मवतां १विष्णोः व्यासस्य १एषस्य एषणीयस्य वृष्टयुद-कस्य १मीळहुषां सेकृणां १मरुताम् १उग्रम् उग्रं १शुष्मं बलं १विद्य १हि जानीमः खलु १ ॥

वि द्वीपानि पापतन्तिष्ठदुच्छुनोभे युजन्त रोदसी ।

प्र धन्वान्यैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि । द्वीपानि । पापतन् । तिष्ठत् । दुच्छुना । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति ।

प्र । धन्वानि । ऐरत । शुभ्रऽग्वादयः । यत् । एजथ । स्वऽभानवः ॥ ४ ॥

१द्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोरापो येषु तान्युदमध्यस्थलानि १ । 'द्वयन्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत्' (पा. सू. ६. ३. ९७) इतीत्वम् । 'क्रक्पूः' इत्यादिनाकारः समासान्तः । तानि च १वि १पापतन् अत्यर्थं मरुद्देगेन विपतन्ति । १तिष्ठत् स्थावरं चान्यद्वृक्षजातं १दुच्छुना दुःखेन युज्यते । १उभे १रोदसी द्यावापृथिव्यावपि १युजन्त । ते मरुतः स्वागमनजनितेन कम्पनेन योजयन्ति । परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । १धन्वानि गमनशीलान्युदकानि च १प्र १ऐरत प्रगच्छन्ति । हे १शुभ्रखादयः शोभनायुधाः १शोभनहविष्का वा हे १स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं १यत् यदा १एजथ कम्पयथ । तदैतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

अच्युता चिद्वो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः । भूमिर्यामेषु रेजते ॥ ५ ॥

अच्युता । चित् । वः । अज्मन् । आ । नानदति । पर्वतासः । वनस्पतिः । भूमिः । यामेषु । रेजते ॥ ५ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकम् १अज्मन् अज्मनि गमने सति १अच्युता १चित् च्यावधितुमशक्या अपि १पर्वतासः पर्वता मेघा गिरयो वा १वनस्पतिः । जातावेकवचनम् । वनस्पतयो वृक्षाश्च १आ १नानदति अभितो भृशं शब्दायन्ते । अपि च १यामेषु युष्मदीयेषु गमनेषु निमित्तेषु १भूमिः पृथिवी च १रेजते कम्पते ॥ ॥ ३६ ॥

१. ग-त-भ-श- 'आ गत' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-म-मु-संतः अद्येदानीं यज्ञमस्मदीयं यागं इषा अस्मभ्यं दातव्येनाग्नेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलम्बं मा कुर्वत; ग-त३-४-श- 'नः अस्माकं... आ पूरणः' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त१-२-म-एषां मरुतां शुष्मं बलं वयं स्तोतार सोभरयः उग्रमुद्गूर्णं विद्य जानीमः । कीदृशानां मरुतां । रुद्रियाणां रुद्रपुत्राणां शिमीवतां कर्मवतां विष्णोर्व्यासस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्टयुदकस्य मीळहुषां सेकृणां; ग-त३-४- 'मरुतां...खलु' नास्ति । ४. ग-भ-श-तान्यु-दकमध्यस्थलानि । ५. ग- 'द्वस्तुजातं' । ६. न-भ-शोभमानायुधाः ।

अमाय वो मरुतो यातवे द्यौर्जिहीत उत्तरा बृहत् ।

यत्र नरो देदिशते तनूष्व त्वक्षांसि बाह्वोजसः ॥ ६ ॥

अमाय । वः । मरुतः । यातवे । द्यौः । जिहीते । उत्तरा । बृहत् ।

यत्र । नरः । देदिशते । तनूषु । आ । त्वक्षांसि । बाहुओजसः ॥ ६ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकम् ऽअमाय बलाय ऽयातवे यातुं ऽद्यौः शुलोकः ऽबृहत् अन्तरिक्षं विसृज्य ऽउत्तरा उन्नततरा ऽजिहीते गच्छति । युष्मदागमनाङ्गीता सती युष्मदीयमान्तरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायत इत्यर्थः । ऽयत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे ऽबाह्वोजसः बाह्वोरोजो बलं येषां तादृशाः ऽनरः नेतारो मरुतः ऽत्वक्षांसि दीप्तान्याभरणानि ऽतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु ऽआ ऽदेदिशते आदिष्टानि धृतानि कुर्वन्ति । यद्वा । तनूषु विसृतासु मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोद्भेदनाय आ देदिशते पुनःपुनरादिशन्ति । तद्बृहदन्तरिक्षं जिहीत इत्यन्वयः ॥

स्वधामनु श्रियं नरो महि त्वेषा अमवन्तो वृषप्सवः । वहन्ते अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

स्वधाम् । अनु । श्रियम् । नरः । महि । त्वेषाः । अमवन्तः । वृषप्सवः ।

वहन्ते । अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

नरः नेतारो मरुतः ऽस्वधामनु । स्वधेत्यज्जनाम् । हविलक्षणमज्जमनुलक्ष्य ऽश्रियं शोभां ऽमहि महत्प्रौढं ऽवहन्ते धारयन्ति । कीदृशाः । ऽत्वेषाः दीप्ताः ऽअमवन्तः बलवन्तः ऽवृषप्सवः वर्षणरूपाः ऽअहुतप्सवः अकुटिलरूपाश्च ॥

गोभिर्वाणो अज्यते सोमरीणां रथे कोशे हिरण्यये ।

गोबन्धवः सुजातास इषे भुजे महान्तो नः स्पर्से नु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोमरीणाम् । रथे । कोशे । हिरण्यये ।

गोबन्धवः । सुजातासः । इषे । भुजे । महान्तः । नः । स्पर्से । नु ॥ ८ ॥

ऽसोमरीणाम् ऋषीणां ऽगोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणः ऽवाणः मरुद्वाणा ऽअज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते । कुत्र । ऽहिरण्यये ऽरथे ऽकोशे कोशवद्भेष्टिते मध्यदेशे । यद्वा । गोभिर्गन्तुभिर्गोमानृकैर्वा मरुद्भिर्वाणोऽज्यते व्यज्यते । सोमरीणां ज्ञानायेदृशे रथे वाद्यत इत्यर्थः । अपि च ऽगोबन्धवः गोमानृकाः ऽसुजातासः शोभनजन्मानः ऽमहान्तः महानुभावास्ते मरुतः ऽनः अस्माकम् ऽइषे अज्ञाय ऽभुजे भोगाय ऽस्पर्से प्रीत्यै च बलनाथ वा ऽनु क्षिप्रं भवन्तिवति शेषः ॥

प्रति वो वृषदञ्जयो वृष्णे शर्धाय मारुताय भरध्वम् । हव्या वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषत् ऽअञ्जयः । वृष्णे । शर्धाय । मारुताय । भरध्वम् । हव्या । वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

हे ऽवृषदञ्जयः वृषता वर्षकेण सोमेनाज्जन्तः सिञ्चन्तोऽध्वर्यवः ऽवः यूयं ऽवृष्णे वर्षित्रे ऽमारुताय मरुतसंघरूपाय ऽशर्धाय बलाय हव्यानि हवींषि ऽप्रति ऽभरध्वम् । आहवनीयं प्रति हरत । शर्धं विशेष्यते । ऽवृषप्रयाव्णे । वृषाणः सेक्तारः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तस्मै ॥

वृषणश्चेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।

आ इयेनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतये गत ॥ १० ॥

वृषणश्चेन । मरुतः । वृषप्सुना । रथेन । वृषनाभिना ।

आ । इयेनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । हव्या । नः । वीतये । गत ॥ १० ॥

हे वनरः नेतारः वमरुतः ववृषणश्चेन वृषभिः सेचनसमर्थैरथैरूपेतेन ववृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन ववृषनाभिना । नाभिश्चक्रच्छिद्रम् । वर्षकनाभियुक्तेन वरथेन वनः अस्माकं हव्यानि^१ हवींषि वआ वगत आगच्छत । ववृथा अनायासेनैव ववीतये भक्षणार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । वइयेनासो वन वपक्षिणः इयेनाः शंसनीयगतयः पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति तद्वदनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ॥३७॥

समानमङ्गयेषां वि भ्राजन्ते रुक्मासो अधि बाहुषु । दविद्युतत्पृष्टयः ॥ ११ ॥

समानम् । अङ्गि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः । अधि । बाहुषु ।

दविद्युतति । ऋष्टयः ॥ ११ ॥

वेषां मरुताम् वअङ्गि रूपाभिव्यञ्जकमाभरणं वसमानम् एकविधमेव । एतदेवाह । वरुक्मासः रुक्मा दीप्यमानाः सुवर्णमया हाराः ववि वभ्राजन्ते । वक्षःस्थलेषु विशेषेण दीप्यन्ते । तथा वबाहुषु वअधि अंसेषु वऋष्टयः शक्यादीन्यायुधानि वदविद्युतति अत्यर्थं द्योतन्ते ॥

त उग्रासो वृषण उग्रबाहवो नर्किष्टनूपु येतिरे ।

स्थिरा धन्वान्यायुधा रथेषु वोऽनीकेष्वधि श्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रबाहवः । नर्किः । तनूपु । येतिरे ।

स्थिरा । धन्वानि । आयुधा । रथेषु । वः । अनीकेषु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

वउग्रासः उद्गूणाः सर्वकार्येषूद्यताः ववृषणः वर्षितारः वउग्रबाहवः उद्गूर्णबाहुकाः वते मरुतः वतनूपु आत्मीयेषु शरीरेषु वनर्किः वयेतिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते । न हि कश्चित्तेषां शरीराणि बाधितुं शक्नोति येन यत्नः क्रियेत । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ववः युष्माकं वरथेषु वधन्वानि धन्व्यायुधानि आयोधनानि बाणादीनि च वस्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति । अत^१ एव^२ कारणात् वअनीकेष्वधि सेनामुखेषु वश्रियः जयसंपदः युष्माकं भवन्ति ॥

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्भुजे । वयो न पित्र्यं सहः ॥ १३ ॥

येषाम् । अर्णोः । न । सप्रथः । नाम । त्वेषम् । शश्वताम् । एकम् । इत् । भुजे ।

वयः । न । पित्र्यम् । सहः ॥ १३ ॥

वअर्णो वन उदकमिव वसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं वत्वेषं दीप्तं वशश्वतां बहूनां वयेषां^१ मरुता-मीदृशं वनाम मरुत इति नामधेयम् वएकमित् एकमेवासहायमेव सत् वभुजे स्तोतृणां भोगाय भवति । तत्र दृष्टान्तः । वसहः प्रसहनशीलं वपित्र्यं पितुरागतं ववयो वन अन्नमिव । यथा तद्विस्त्रभेण भोगाय भवति तथेत्यर्थः । तानित्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

तान्वन्दस्व मरुतस्ताँ उप स्तुहि तेषां हि धुनीनाम् ।

अराणां न चरमस्तद्देवां दाना मद्वा तद्देवाम् ॥ १४ ॥

तान् । वन्दस्व । मरुतः । तान् । उप । स्तुहि । तेषाम् । हि । धुनीनाम् ।

अराणाम् । न । चरमः । तत् । एषाम् । दाना । मद्वा । तत् । एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् ^१तान् पूर्वोक्तगुणान् ^२मरुतः ^३वन्दस्व प्रणम । ^४तान् एवोपेत्य ^५स्तुहि । ^६हि यस्मात् ^७धुनीनां कम्पयितृणां ^८तेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्मः । ^९अराणाम्^१ अर्याणां^२ स्वामिनां यथा ^३चरमः^३ हीनः सेवकः शेषभूतस्तद्वत् । ^४तत् तस्मात् ^५एषां मरुतां ^६दाना दानानि ^७मद्वा महत्वेन युक्तान्यस्माकं भवन्ति । ^८तद्देवाम् इति द्विरुक्तिरादरार्थां पदपूरणार्थां वा ॥

सुभगः स व ऊतिष्वास पूर्वीसु मरुतो व्युष्टिषु । यो वा नूनमुतासति ॥ १५ ॥

सुऽभगः । सः । वः । ऊतिषु । आस । पूर्वीसु । मरुतः । विऽउष्टिषु ।

यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥

हे ^१मरुतः ^२वः युष्माकम् ^३ऊतिषु रक्षासु सतीषु ^४सः स्तोता ^५सुभगः ^६आस शोभनधनो भवति । अस्ते^७ छान्दसो भूमावाभावः । यद्वा । सुभग आस^८ दीप्यते । ‘ अस गतिदीप्यादानेषु ’ । कदेति चेत् उच्यते । ^९पूर्वीसु ^{१०}व्युष्टिषु पूर्वेष्वतीतेषु विवासितेषु दिवसेषु । यद्वा । पूर्वास्वागामिनीषु व्युष्टिपूषःसु । उषःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु । ^{११}उत अपि च ^{१२}यः^३ मनुष्यः स्तोता यद्वा वा ^{१३}नूनम् अवश्यम् ^{१४}असति युष्माकं भवति । अस्तेः छान्दसः शपो लुगभावः । स सुभग इत्यन्वयः ॥ ॥३८॥

यस्य वा युयं प्रति वाजिनो नर आ हव्या वीतये गथ ।

अभि ष द्युमैरुत वाजसातिभिः सुम्ना वो धृतयो नशत् ॥ १६ ॥

यस्य । वा । युयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । हव्या । वीतये । गथ ।

अभि । सः । द्युमैः । उत । वाजसातिभिः । सुम्ना । वः । धृतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे ^१नरः नेतारो मरुतः ^२युयं ^३यस्य ^४वा यस्य च ^५वाजिनः हविष्मतो यजमानस्य ^६हव्या हव्यानि हवींषि ^७प्रति ^८वीतये भक्षणाय ^९आ ^{१०}गथ आगच्छथ ^{११}सः यजमानः हे ^{१२}धृतयः कम्पयितारो मरुतः ^{१३}द्युमैः द्योतमानैरन्नैर्यज्ञोभिर्वा ^{१४}उत अपि च ^{१५}वाजसातिभिः वाजानां^६ संभजनैश्च ^{१६}वः युष्माकं संबन्धीनि ^{१७}सुम्ना सुम्नानि सुखानि ^{१८}अभि ^{१९}नशत् अभितो व्याप्नोति ॥

यथा रुद्रस्य सुनवो दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः । युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सुनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य । वेधसः ।

युवानः । तथा । इत् । असत् ॥ १७ ॥

^१रुद्रस्य दुःखद्रावयितुरीश्वरस्य ^२सूनवः पुत्राः ^३असुरस्य उदकानां क्षेप्तुर्मेघस्य ^४वेधसः विधातारः । यद्वा । असवः प्राणाः । तान् राति ददातीत्यसुरं वृष्टिजलम् । तस्य कर्तारः । ^५युवानः

१. घ-अराणां न । २. ङ-त१-२-भ१-आर्याणां । ३. ख-त-न-भ१-श-चरमो न । ४. त-भ-सन् । ५. घ-यो वा यश्च । ६. घ-अजानां ।

नित्यतरुणा ईदृशा मरुतः । वविवः अन्तरिक्षादागत्य । यथा येन प्रकारेण । ववशन्ति अस्मान् कामयन्ते ।
तथेत् तेनैव प्रकारेण । असत् इदं स्तोत्रं भवतु । वष्टेः छान्दसः शपो लुगभावः ॥

ये चाहँन्ति मरुतः सुदानवः स्मन्मीळुषश्चरन्ति ये ।

अतश्चिदा न उप वस्यसा हृदा युवान् आ ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अहँन्ति । मरुतः । सुदानवः । स्मत् । मीळुषः । चरन्ति । ये ।

अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा । हृदा । युवानः । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

सुदानवः शोभनदानाः । ये । च । यजमानाः । मरुतः देवान् । अहँन्ति पूजयन्ति । ये च ।
मीळुषः सेकृन् मरुतः । स्मत् प्रशस्तं । चरन्ति हविर्भिः प्रशरन्ति यजन्ति । यत एवम् । अतः ।
अपि । कारणात् तानुभयविधान् । नः अस्मान् । आ अभिलक्ष्य । वस्यसा वसीयसा वसुमत्तमेन । हृदा
हृदयेन हे । युवानः मरुतः । उप । आ । ववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥

यून ऊ षु नविष्ठया वृष्णाः पावकाँ अभि सोभरे गिरा ।

गाय गाईव चर्कषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नविष्ठया । वृष्णाः । पावकान् । अभि । सोभरे । गिरा ।

गाय । गाऽईव । चर्कषत् ॥ १९ ॥

हे । सोभरे । यूनः नित्यतरुणान् । वृष्णाः वर्धितृन् । पावकान् तान् मरुतः । नविष्ठया अतिशये-
नाभिनवया । गिरा वाचा स्तुतिरूपया । सु शोभनम् । अभि । गाय अभिष्टुहि । चर्कषत् पुनःपुनः
कृषन् कृषीवलः । गाय । स यथा यूनः शक्ताननङ्गहः स्तौति तद्वत् ॥

साहा ये सन्ति मुष्टिहेव हव्यो विश्वासु पृत्सु होतृषु ।

वृष्णाश्चन्द्रान्न सुश्रवस्तमान् गिरा वन्दस्व मरुतो अह ॥ २० ॥

साहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहाऽईव । हव्यः । विश्वासु । पृत्सु । होतृषु ।

वृष्णाः । चन्द्रान् । न । सुश्रवः । तमान् । गिरा । वन्दस्व । मरुतः । अह ॥ २० ॥

विश्वासु सर्वासु । पृत्सु पृतनासु युद्धेषु । होतृषु आह्वानशीलेषु योद्धृषु च । ये मरुतः । साहाः
सन्ति अभिभवितारो भवन्ति । हव्यः द्वातव्यः । मुष्टिहेव । मुष्टिभिरेव हन्तीति । मुष्टिहा मलः ।
स इव । नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रति । वृष्णाः वर्धितृन् । चन्द्रान् आह्लादकान् । सुश्रवस्तमान् अति-
शयेन शोभनयशस्कांस्तान् । मरुतः । अह मरुत एव । गिरा वाचा । वन्दस्व स्तुहि ॥ २१ ॥

गावश्चिद्धा समन्यवः सजात्येन मरुतः सबन्धवः ।

रिहते ककुभौ मिथः ॥ २१ ॥

गावः । चित् । घ । समन्यवः । सजात्येन । मरुतः । सबन्धवः ।

रिहते । ककुभः । मिथः ॥ २१ ॥

हे वसमन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे मरुतः वगावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभूताः
वसजात्येन समानजातित्वेन ^१ वसबन्धवः समानबन्धुकाः सत्यः वकुभः दिशः प्राच्यादिदिग्भागान्
 प्राप्य वमिथः परस्परं वरिहते लिहन्ति । वघ इति पूरकः ॥

मर्तेश्विद्वो नृतवो रुक्मवक्षस उर्ष भ्रातृत्वमायति ।

अधि नो गात मरुतः सदा हि व आपित्वमस्ति निधुवि ॥ २२ ॥

मर्तः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मवक्षसः । उर्ष । भ्रातृत्वम् । आ । अयति ।

अधि । नः । गात । मरुतः । सदा । हि । वः । आपित्वम् । अस्ति । निधुवि ॥ २२ ॥

हे नृतवः नृत्यन्तो हे रुक्मवक्षसः । रोचमानमाभरणं रुक्मं वक्षसि येषां ते तथोक्ताः ।
 ईदृशा हे मरुतः मर्तेश्वित् मनुष्योऽपि स्तोता ववः युष्माकं वभ्रातृत्वं सखित्वम् वआ आभिमुख्येन
वउप वअयति उपगच्छति । अतः वनः अस्मान् मनुष्यान् स्तोतृन् वअधि वगात अधिभूत अस्म-
 न्पक्षपातवचना भवत । वहि यस्मात् ववः युष्माकम् वआपित्वं बन्धुत्वं वनिधुवि नितरां धार-
 यितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा वसदा सर्वदा वअस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥

मरुतो मारुतस्य न आ भेषजस्य वहता सुदानवः । यूयं सखायः सप्तयः ॥ २३ ॥

मरुतः । मारुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत । सुदानवः । यूयम् । सखायः । सप्तयः ॥ २३ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना हे सखायः समानख्याना हे सप्तयः सर्पणशीलाः मरुतः वनः
 अस्माकं वमारुतस्य वभेषजस्य मरुत्संबन्धि भेषजमौषधं वयूयम् वआ ववहत आनयत ॥

याभिः सिन्धुमवथ याभिस्तूर्वथ यौभिर्दशस्यथा क्रिविम् ।

मयो नो भूतोतिभिर्मयोभुवः शिवाभिरसचद्विषः ॥ २४ ॥

याभिः । सिन्धुम् । अवथ । याभिः । तूर्वथ । याभिः । दशस्यथ । क्रिविम् ।

मयः । नः । भूत । उतिभिः । मयः । भूवः । शिवाभिः । असचद्विषः ॥ २४ ॥

हे मरुतः वयाभिः उतिभिः वसिन्धुं समुद्रम् वअवथ रक्षथ । वयाभिः च वतूर्वथ स्तोतृणां
 शत्रून् हिंस्य । तुर्वी हिंसार्थः । वयाभिः च वक्रिवि कृपं तृणजे गोतमाय वदशस्यथ प्रयच्छथ ।
 हे मयोभुवः मयसः सुखस्य भावयितारो हे वअसचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः वशिवाभिः
 कल्याणीभिस्ताभिः सर्वाभिः वउतिभिः रक्षाभिः वनः अस्माकं वमयः सुखं वभूत भावयत उत्पादयत ।
 यद्वा । ' भू प्राप्नो ' । प्रापयत ॥

यत्सिन्धौ यदसिन्ध्यां यत्समुद्रेषु मरुतः सुबर्हिषः । यत्पर्वतेषु भेषजम् ॥ २५ ॥

यत् । सिन्धौ । यत् । असिन्ध्याम् । यत् । समुद्रेषु । मरुतः । सुबर्हिषः ।

यत् । पर्वतेषु । भेषजम् ॥ २५ ॥

हे सुबर्हिषः शोभनयज्ञाः मरुतः वसिन्धौ एतत्संज्ञे स्यन्दनशीले नदे वयत् वभेषजम्
 अस्ति वयत् च वअसिन्ध्यां वयत् च वसमुद्रेषु जलधिषु वयत् च वपर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं
 भेषजं पश्यन्त इत्युत्तरयैकवाक्यता ॥

विश्वं पश्यन्तो बिभृथा तनूष्वा तेना नो अधि वोचत ।

क्षमा रपो मरुत आतुरस्य न इष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ २६ ॥

विश्वम् । पश्यन्तः । बिभृथ । तनूषु । आ । तेन । नः । अधि । वोचत ।

क्षमा । रपः । मरुतः । आतुरस्य । नः । इष्कर्ता । विहुतम् । पुनरिति ॥ २६ ॥

१ विश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं १ पश्यन्तः जानन्तो यूयं १ तनूषु अस्मदीयेषु विषयेषु १ आ १ बिभृथ आहरथ । आहृतेन च १ तेन १ नः अस्मान् १ अधि १ वोचत अधिभूत । चिकित्सतेत्यर्थः । अपि च हे १ मरुतः १ नः अस्माकं मध्ये १ आतुरस्य रोगिणः १ रपः । पापनामैतत् । रपसः पापफलस्य रोगस्य १ क्षमा क्षान्तिर्यथा भवति तथा १ विहुतं विबाधितमङ्गं १ पुनः १ इष्कर्तं निःशेषेण संपूर्णं कुरुत । निसो नलोपगच्छान्दसः । करोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तश्चान्दस्य तबादेशः । अत एवोपसर्गसमुदायो नावगृह्यते ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमथांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^१ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^१ ॥

चतुर्थेऽनुवाके^३ दश सूक्तानि । तत्र 'वयमु त्वाम्' इत्यष्टादशार्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम-
णिका—'वयमु द्वयूनान्त्ये दृचे चित्रस्य दानस्तुतिः' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया
काण्वः सोभरिर्ऋषिः । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः ककुभो युजः सतो-
बृहत्यः । अन्त्ये दृचे चित्रस्य दानं देवता । शिष्टा ऐन्द्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्त्ये
ब्राह्मणाच्छंसिनास्त्रे 'वयमु त्वाम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्यं यो न
इदमिदं पुरेति प्रगाथौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । आभिष्टविकेपूक्त्येवपि तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकोऽयं स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रमुक्तम् । अस्मिन्नेव शस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति
प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा 'वयमु त्वा' इत्यनुरूपतृचस्याद्या । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्यं
यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

वयमु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कच्चिद्भरन्तोऽवस्यवः । वाजे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्व्यं । स्थूरम् । न । कत् । चित्रं । भरन्तः । अवस्यवः ।

वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

१. ज्ञ—महेश्वरः ॥ इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसर्वज्ञवैभवः ।
श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतय्याश्च षष्ठके । अष्टके प्रथमाध्यायं पश्यतेतद्विमल्भराः ॥ २. ज्ञ—महेश्वरः ॥
इत्थं षष्ठाष्टकः प्रथमाध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणार्येण द्वितीयो व्याकरिष्यति(?) ते ॥
३. ज्ञ—अथ षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । चतुर्थेऽनुवाके ।

हे ^१अपूर्व्य त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनवेन्द्र ^२भरन्तः सोमलक्षणैरक्षैस्त्वां पोषयन्तः ^३वयं ^४वाजे । वाजयन्ति गच्छन्ति योद्धारोऽग्रेति वाजयन्त्यायुधान्यग्रेति वा वाजः संग्रामः । तस्मिन् ^५चित्रं चायनीयं विविधरूपं वा ^६त्वाम् ^७उ त्वामेव ^८अवस्यवः रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः ^९हवामहे त्वामाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}स्थूरं ^{११}न यथा भरन्तो वीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः वाजे अन्नविषये स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं ^{१२}कश्चित् कंचिन्मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥

उप त्वा कर्मन्नुतये स नो युवोग्रश्चक्राम यो धृषत् ।

त्वामिद्वयवितारं ववुमहे सखाय इन्द्र सानुसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अवितारम् । ववुमहे । सखायः । इन्द्र । सानुसिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ^१कर्मन् अग्निष्टोमादिकर्मणि ^२ऊतये रक्षणाय ^३त्वा त्वामुपगच्छामः । द्वितीयः पादः परोक्षकृतः । ^४यः इन्द्रः ^५धृषत् धृष्णोति शत्रूनभिभवति । ‘जिष्टषा प्रागल्भ्ये’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शप्रत्ययः । ^६युवा तरुणः ^७उग्रः उद्गूर्णः ^८सः इन्द्रः ^९नः अस्मान् प्रति ^{१०}चक्राम आगच्छतु । यद्वा । चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु । क्रमतेः सर्गार्थं व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सू. १. ३. ३८) । ^{११}परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । ^{१२}सखायः समानख्याना बन्धुभूता वा वयं ^{१३}सानुसिम् । ‘वन पण संभक्तौ’ । संभजनीयम् ^{१४}अवितारं सर्वस्य रक्षितारं ^{१५}त्वामित् त्वामेव ^{१६}ववुमहे वृणीमहे संभजामहे । हिः प्रसिद्धौ । हियोगादनिघातः ॥

आ याहीम इन्द्रवोऽश्वपते गोपते उर्वरापते । सोमं सोमपते पिब ॥ ३ ॥

आ । याहि । इमे । इन्द्रवः । अश्वऽपते । गोऽपते । उर्वराऽपते । सोमम् । सोमऽपते । पिब ॥ ३ ॥

^१अश्वपते अश्वानां स्वामिन् ^२गोपते गवां पालयितः ^३उर्वरापते । सर्वसस्याढया भूमिरुर्वरा । तस्याः पते हे इन्द्र ^४इन्द्रवः सोमाः ^५इमे भवदीयाः । त्वदर्थमभिपुता इत्यर्थः । तस्मात् ^६आ ^७याहि आगच्छ । आगत्य ^८सोमपते हे इन्द्र ^९सोमं ^{१०}पिब ॥

वयं हि त्वा बन्धुमन्तमबन्धवो विप्रास इन्द्र येमिम ।

या ते धामानि वृषभ तेभिरा गहि विश्वेभिः सोमपीतये ॥ ४ ॥

वयम् । हि । त्वा । बन्धुऽमन्तम् । अबन्धवः । विप्रासः । इन्द्र । येमिम ।

या । ते । धामानि । वृषभ । तेभिः । आ । गहि । विश्वेभिः । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अबन्धवः बन्धुरहिताः ^३विप्रासः मेधाविनः ^४वयं ^५बन्धुमन्तं बन्धुभिर्देवैरङ्गिरोभिर्वा तद्वन्तं ^६त्वा त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव ^७येमिम बन्धुत्वेन नियच्छाम । यच्छतेर्लिटि^१ रूपम् । तथा सति हे ^८वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ^९ते तव ^{१०}या यानि ^{११}धामानि शरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते ^{१२}तेभिः तैः ^{१३}विश्वेभिः सर्वैर्धामभिः सह ^{१४}सोमपीतये सोमपानार्थम् ^{१५}आ ^{१६}गहि आगच्छ ॥

सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्रीते मधौ मदिरे विवक्षणे । अमि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ५ ॥

सीदन्तः । ते । वयः । यथा । गोऽश्रीते । मधौ । मदिरे । विवक्षणे ।

अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र गोश्रीते । 'श्रीह् पाके' । गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्येते । दध्ना पयसा च श्रीते श्रयणद्रव्येण मिश्रिते मदिरे मदकरे विवक्षणे स्वर्गप्रापणशीले त्वदीये मधौ सोमे सीदन्तः निवसन्तः । सद्ये दृष्टान्तः । वयो यथा पक्षिणो यथैकत्र संघीभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं त्वाम् अभि आभिमुख्येन नोनमः पुनःपुनर्मृशं वा स्तुमः ॥ १ ॥

अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि किं मुहुश्चिद्वि दीधयः ।

सन्ति कामासो हरिवो ददिष्टं स्मो वयं सन्ति नो धियः ॥ ६ ॥

अच्छ । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् । मुहुः । चित् । वि । दीधयः ।

सन्ति । कामासः । हरिऽवः । ददिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छ च अपि चा आभिमुख्येन व एना एनेन नमसा स्तोत्रेण हविलक्षणेनाच्चेन वा सह त्वा त्वां वदामसि अभिवदामः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । त्वं तु मुहुश्चित् मुहुः किं कस्मान्नेतोः वि दीधयः । विपूर्वो दीधितिश्चिन्तने । विचिन्तयसि । 'दीधीह् दीसिदेवनयोः' । व्यत्ययेन परस्मैपदं लुगभावश्च । किमर्थं यूयं वदथेति चेत् । हरिवः हरिताश्ववन् हे इन्द्र अस्माकं कामासः पुत्रपश्वादिविषयाः कामाः सन्ति कामाः सन्तु । अहं न प्रयच्छामीति चेत् । त्वं तु ददिः धनादिदाता खलु । तस्मात् वयं त्वत्सन्निधौ स्मः भवामः । किंच नः अस्माकं धियः कर्माणि च तव समीपे सन्ति तिष्ठन्ति । ततो धनादिलाभार्थं त्वां वदाम इत्यर्थः ॥

नूत्ना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः । विद्या पुरा परीणसः ॥ ७ ॥

नूत्नाः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम । नहि । नु । ते । अद्रिऽवः ।

विद्य । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव ऊती ऊत्यै^१ रक्षणे^२ वयं नूत्ना इत् नूतना एव अभूम भवामः । अद्रिवः वज्रिन् हे इन्द्र पुरा पूर्वं त्वां परीणसः । सुख्यत्ययः । परीणसं परितो व्याप्तं महान्तं वेति नहि विद्य न जानीमः । नु संप्रति तु ते त्वां महान्तमिति जानन्तो वयं भवता रक्षया इति ॥

विद्या सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्मीमहे ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजै सुशिप्र गोमति ॥ ८ ॥

विद्य । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता । वज्रिन् । ईमहे ।

उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि । नः । वसो इति । वाजै । सुऽशिप्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

शूर शत्रूणां शातयितुर्बलवन् हे इन्द्र सखित्वं तव सखिभावं वयं विद्य जानीमः । उत अपि च भोज्यम् अभ्यवहार्यं धनं च विद्य । वज्रिन् हे इन्द्र ते त्वदीये ता ते सख्यधने आ आभिमुख्येन ईमहे वयं याचामहे । उतो अपि च वसो सर्वस्य वासयितः सुशिप्र शोभनहो

यद्वा शोभनशिरस्त्राण हे इन्द्र ऽगोमति गवादियुक्ते ऽसमस्मिन् सर्वस्मिन् ऽवाजे अक्षे ऽनः अस्मान्
 ऽआ ऽशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । उपलक्षणम् । प्रदानेनास्मान् प्रसिद्धान् कुर्वित्यर्थः । ' शिञ् निशाने '
 इत्यस्य छान्दसः श्रुतः ॥

उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' यो न इदमिदम् ' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । ' यो न इदमिदं पुरेति
 प्रगाथौ सर्वाः ककुभः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति सूत्रितम् । आभिप्लविकेपूक्थ्येष्वपि ब्राह्मणा-
 च्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकोऽनुरूपः (आश्व. श्रौ. ७. ८) । आभिप्लविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणा-
 च्छंसिशस्त्रे ' त्वं न इन्द्रा भर ' इति प्रगाथे स्तोत्रिये सत्यनुरूपतृचः समाहार्यः । तत्रेयं ' यो न इद-
 मिदम् ' इति द्वितीया । सूत्रितं च—' यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः '
 (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु वः स्तुषे । सखाय इन्द्रमूतये ॥९॥

यः । नः । इदम् । ईदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आऽनिनाय । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुपे ।
 सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ९ ॥

ऽसखायः समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः ऽयः इन्द्रः ऽपुरा पूर्वमिदं दर्शनीयतया^१
 विद्यमानं^२ ऽवस्यः वसीयः । वसोरीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । प्रशस्तं वसु ऽनः अस्मान्
 ऽप्राणिनाय प्रकर्षेणानीतवान् ऽतमु तमेव धनानामानेतारम् ऽइन्द्रं ऽवः युष्माकं धनलाभार्थम्
 ऽऊतये रक्षणाय च ऽस्तुपे सोभरिरहं स्तौमि ॥

हर्यश्च सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ १० ॥

हरिऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवा । शतम् ॥ १० ॥

ऽहर्यश्च हरितवर्णांश्चोपेतं ऽसत्पतिं स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पतिं सतां श्रेष्ठानां पतिं
 वा ऽचर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभवितारं ऽस ऽहि ऽष्म स खलु जनः स्तौति ।
 ऽयः जनः ऽअमन्दत ततो लब्धधनः संस्तुतो भवति स एनं तुष्टुषति । एवं^३ सति ऽमघवा धनवान्
 ऽसः इन्द्रः ऽशतं ऽगव्यमश्व्यम् अनेकं गवाश्चसंधं ऽस्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽतु क्षिप्रम् ऽआ ऽवयति
 आप्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्माल्लेख्यडागमः । ततो लब्धगवादिका वयं चैनं स्तुम इति ॥ ॥२॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति श्वसन्तं वृषभ ब्रुवीमहि । संस्थे जनस्य गोमंतः ॥११॥

त्वया । ह । स्वि । युजा । वयम् । प्रति । श्वसन्तम् । वृषभ । ब्रुवीमहि ।

सम्ऽस्थे । जनस्य । गोऽमंतः ॥ ११ ॥

ऽवृषभ वर्षितर्हे इन्द्र ऽगोमतः गवादियुक्तस्य ऽजनस्य ऽसंस्थे स्थाने युद्धे ऽश्वसन्तम्
 अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं ऽयुजा सहायेन ऽत्वया ऽह ऽस्वित् त्वयैव खलु ऽवयं
 ऽप्रति ऽब्रुवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः । निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥

जयेम कारे पुरुहूत कारिणोऽभि तिष्ठेम दूढ्यः ।

नृभिर्वृत्रं हन्याम शूशुयाम चावेरिन्द्र प्र णो धियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुहूत । कारिणः । अभि । तिष्ठेम । दूऽर्ध्यः ।

नृऽभिः । वृत्रम् । हन्याम । शूशुयाम । च । अवेः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

‘पुरुहूत बहुभिराह्वातव्य’ हे ‘इन्द्र अस्माकं विविधाः शत्रव उपद्रवकारिणो बाधां मनसा स्मरन्तश्चेति । तत्र ‘कारिणः हिंसां कुर्वतः शत्रून् ‘कारे । कीर्यन्त आयुधान्यत्रेति कारो युद्धम् । तस्मिस्तान् वयं ‘जयेम । ‘दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीनपि ‘अभि’ ‘तिष्ठेम’ अभितः स्थास्यामः । किंच ‘वृत्रं गवामावरकं शत्रुं ‘नृभिः आयुधनेतृभिर्मरुद्भिः सह ‘हन्याम हिंस्याम । हत्वा ‘शूशुयाम ‘च । शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैरभिष्टोमादिकर्मभिश्च वर्धयेमहि । यद्वा । श्रयतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । शत्रुभ्यो बाधा-भावात् सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां वर्धयेम । ततस्त्वं ‘नः अस्माकं ‘धियः कर्माणि ‘प्र ‘अत्रेः प्रकर्षेण रक्ष ॥

आभिप्लविकेपूव्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘अभ्रातृव्यः’ इत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘अभ्रातृव्यो अना त्वं मा ते अमानुरो यथा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १३ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ।

युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १३ ॥

हे ‘इन्द्र त्वं ‘जनुषा जन्मनैव ‘अभ्रातृव्यः । ‘व्यन् सपत्ने’ (पा. सू. ४. १. १४५) इति व्यनप्रत्ययः । ‘अना’ अनेतृकः^३ । ‘ऋतच्छन्दसि’ इति कपः^४ प्रतिषेधः । अनियन्तृक इत्यर्थः । ‘अनापिः बन्धुवर्जितश्च ‘सनादसि चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वया ‘आपित्वं बान्धवम् ‘इच्छसे इच्छसि तत्र ‘युधेत् युद्धेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणां सखा भवसीति ॥

नकीं रेवन्तं सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित्पितेव हूयसे ॥ १४ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्वः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽइव । हूयसे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ‘रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमयष्टारमाख्यं मानवं’^५ ‘सख्याय सखि-भावाय ‘नकिः ‘विन्दसे न भजसे नाश्रयसीत्यर्थः । अयष्टारो जनाः किं सन्तीत्यत आह । ‘सुराश्वः । ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ । सुरया वृद्धास्तद्वत् प्रमत्ता नास्तिकाः ‘ते त्वां ‘पीयन्ति । पीयतिहिंसा-कर्मा । हिंसन्ति । तान्नाश्रयसीत्यर्थः ॥

१. घ-‘राहूत । २. त-न-भ-नाभि-तिष्ठेम; भ-१-३-भि-तिष्ठेम । ३. ख-त-२-३-४-न-अना अनेतृकः; घ-अना अनियन्तृकः; ङ-सपत्नरहितः अना अनेतृकः; भ-१-अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः; भ-२-३-अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः (अनेकः-भ-३); श-अना त्वं अनेकः । ४. ख-त-न-श-शपः । ५. ख-न-ङ-त-१-२-न-भ-अन्यं मानवं ।

मा ते अमाजुरो यथा मुरास इन्द्र सख्ये त्वावतः । नि षदाम सचा सुते ॥१५॥

मा । ते । अमाजुरः । यथा । मुरासः । इन्द्र । सख्ये । त्वावतः ।

नि । सदाम । सचा । सुते ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूता वयं तथा मा भवाम यथा त्वावतः त्वादशः त्वस्स-
दशस्य देवस्य सख्ये मुरासः मूराः । सोमप्रदानादिन्द्रेण सह सख्यं कुर्म इत्येतदजानन्तो मूढा
जनाः । अमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णा भवन्ति । तथा
वयममाजुरो न भवाम । कथम् । सचा ऋत्विभिः सह सुते अभिषुते सोमे वयं तु नि षदाम
निवसामः । तस्मात् सोमदानेन त्वया सह सखिभावं कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम राधस इन्द्र मा ते गृहामहि ।

दृक्का चिदर्यः प्र मृशाभ्या भर न ते दामान आदभे ॥ १६ ॥

मा । ते । गोदत्र । निः । अराम । राधसः । इन्द्र । मा । ते । गृहामहि ।

दृक्का । चित् । अर्यः । प्र । मृश । अभि । आ । भर । न । ते । दामानः । आदभे ॥ १६ ॥

हे गोदत्र स्तोतृणां गवादिदानशील हे इन्द्र ते तव स्वभूता वयं राधसः धनान् मा
निरराम मा निर्गमाम । अर्तेर्लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इत्यङादेशः । 'ऋदशोऽङि' इति गुणः ।
सर्वदा त्वत्तोः धनाढ्या भवाम । किंच ते तव स्वभूता वयं धनं प्रयच्छाम । कस्माच्चित् मा
गृहामहि मा गृह्णीमः । अपि तु त्वत् एव धनं गृह्णीम इत्यर्थः । ग्रहेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि'
इति शः । ङित्वात्संप्रसारणम् । अर्यः स्वामी त्वं दृक्का चित् दृढान्यपि विनश्वराणि धनानि प्र
मृश प्रकर्षेणास्मासु स्थापय । किंच अभि अभिमुख्येन आ भर धनादिभिः समन्तादस्मान्
पोषय । ते तव दामानः तानि दानानि न आदभे न कैश्चिदपि आदश्चितुं शक्यन्ते । तस्मात्
दानादियुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो वा घेदियन्मघं सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु । त्वं वा चित्र दाशुषे ॥१७॥

इन्द्रः । वा । घ । इत् । इयत् । मघम् । सरस्वती । वा । सुभगा । ददिः । वसु ।

त्वम् । वा । चित्र । दाशुषे ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति । चित्रो नाम राजा सरस्वतीतीर इन्द्रार्थं यागमकृत । तत्र मन्त्र-
द्रष्टृर्बहुधनलाभान्महामेतावद्धनं को वा प्रायच्छदिति विकल्पयते* । दाशुषे इन्द्राय हवींषि दत्त-
वते मघम् इन्द्रो वा घेत इन्द्र एव किं खल्वेतावत्* मघं मंहनीयं धनं इदृदिः प्रायच्छत् ।
यद्वा सुभगा शोभनधना सरस्वती नदी वसु धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा चित्र एतन्नामक
हे राजन् त्वं वा एतावद्धनं* मघं प्रादा इति ॥

चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।

पर्जन्यइव ततनद्धि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददत् ॥ १८ ॥

१. घ-भ-गृहे । २. ख-त-न-भ-श-निवासामः; ग-घ-त-भ-भ-३-निवासामः । ३. ग-त्वहृत्तधना ।
४. घ-विकल्पते । ५. भ-खल्वयदेतावत् । ६. घ-इयदेतावद्धनं ।

चित्रः । इत् । राजा । राजकाः । इत् । अन्यके । यके । सरस्वतीम् । अनु ।
पर्जन्यः । इव । ततनत् । हि । वृष्टया । सहस्रम् । अयुता । ददत् ॥ १८ ॥

अनया चित्र एव प्रादादिति निश्चयमकार्षीत् । 'सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनम्' 'अयुता अयु-
तानि च धनानि च' 'इदत् प्रयच्छन्' 'चित्र' 'इत् चित्रनामैव' 'राजा । 'अन्यके' 'यके । अल्प
इत्यर्थे कः । अल्पा येऽन्ये' 'राजका' 'इत् राजान एव' 'सरस्वतीमनु सरस्वत्यास्तीरे वर्तन्ते । तान्
सर्वान् याचमानानयमेव चित्रो राजा' 'ततनत् धनैस्तनोति । तनोतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चह्य-
न्यतरस्याम्' इति स्वरः । तत्र दृष्टान्तः । 'पर्जन्यइव । यथा पर्जन्यः पृथिवीं' 'वृष्टया तनोति प्रीणयति
तथायं चित्रः सर्वान् धनैः प्रीणयतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

'ओ त्यमह्ने' इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यो
द्वितीयाचतुर्थीषष्टयः सतोबृहत्स्यः ससमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तस्यानुवृत्तेः
शिष्टाश्चत्वारः काकुभाः प्रागाथाः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ओ त्यमाश्विनं त्रिप्रागाथादि
बृहत्स्यनुष्टुबेकादश्याद्ये ककुम्मध्येज्योतिषी' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बाहते छन्दस्याश्विन-
शस्त्रे चाद्याः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'ओ त्यमह् आ रथमिति सप्त' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ओ त्यमह् आ रथमद्या दंसिष्ठमुतये ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आ सूर्यायै तस्थयुः ॥ १ ॥

ओ इति । त्यम् । अह्ने । आ । रथम् । अद्य । दंसिष्ठम् । ऊतये ।

यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । आ । सूर्यायै । तस्थयुः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ 'दंसिष्ठम् अत्यन्तदर्शनीयं यद्वातिशयेन शत्रूणामुपक्षपयितारं' 'त्यं तं युवयोः'
'रथम्' 'ऊतये रक्षणाय' 'अद्य अस्मिन् यागदिने' 'अह्ने सोभरिरहमाह्वयामि । 'सुहवा सुहवौ
स्तोत्रशस्त्रादिभिः शोभनाह्वानौ' 'रुद्रवर्तनी संप्रामे रोदनशीलमागौं यद्वा स्तूयमानमागौं हे अश्विनौ
'सूर्यायै सूर्या स्वयंवरे वरयितुं' 'थं रथं युवाम्' 'आ' 'तस्थयुः आश्रयथः तं रथमाह्वयामीति ॥

पूर्वापुषं सुहवं पुरुस्पृहं भुज्युं वाजेषु पूर्यम् ।

सचनावन्तं सुमतिभिः सोमरे विद्वेषसमनेहसम् ॥ २ ॥

पूर्वऽआपुषम् । सुहवम् । पुरुऽस्पृहम् । भुज्युम् । वाजेषु । पूर्यम् ।

सचनावन्तम् । सुमतिऽभिः । सोमरे । विद्वेषसम् । अनेहसम् ॥ २ ॥

हे 'सोमरे' 'सुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरश्विनो रथं स्तुहि । किंविशिष्टम् । 'पूर्वापुषं
पूर्वेषां स्तोतॄणां धनादिदानेन पोषकं' 'सुहवं यज्ञेषु शोभनाह्वानं' 'पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं' 'भुज्युम् ।
'भुज पालने' । सर्वस्य रक्षकं 'वाजेषु' 'पूर्य्य संप्रामेष्वप्रतो गन्तारं' 'सचनावन्तं सर्वैर्भजनवन्तं
'विद्वेषसं शत्रूणां विशेषेण द्वेष्टारम्' 'अनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं स्तुहीत्यन्वयः ॥

इह त्या पुरुभूतमा देवा नमोभिरश्विना ।

अर्वाचीना स्वर्वसे करामहे गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ३ ॥

१. ख-त-न-श-युवयोरर्थः । २. त१-२-भ२-आपोषकं

इह । त्या । पुरुभूतमा । देवा । नमःऽभिः । अश्विना ।

अर्वाचीना । सु । अर्वासे । करामहे । गन्तारा । दाशुर्पः । गुहम् ॥ ३ ॥

पुरुभूतमा अतिशयेन बहूनां शत्रूणां भावयितारौ ऽदेवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा
 ऽदाशुषः हविर्देवतो यजमानस्य ऽगृहं प्रति गन्तारौ गमनशीलौ ऽस्या तौ ऽअश्विना अश्विनौ
 युवाम् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽअवसे रक्षणाय ऽनमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ऽअर्वाचीना अर्वाचीनौ
 अभिमुखमागच्छन्तौ ऽसु ऽकरामहे वयं सुष्ठु कुर्मः ॥

युवो रथस्य परि चक्रमीयत ईर्मान्यद्रामिष्यति ।

अस्माँ अच्छा सुमतिर्वी शुभस्पती आ धेनुरिव धावतु ॥ ४ ॥

युवोः । रथस्य । परि । चक्रम् । ईयते । ईर्मा । अन्यत् । वाम् । इष्यति ।

अस्मान् । अच्छ । सुऽमतिः । वाम् । शुभः । पती इति । आ । धेनुःऽइव । धावतु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ऽयुवोः युवयोः ऽरथस्य एकं ऽचक्रं ऽपरि ऽईयते परितो द्यां गच्छति । ऽअन्यत्
 अवस्थितं रथस्य चक्रम् ऽईर्मा ईर्माँ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्वोदकस्य प्रेरयितारौ ऽवां युवाम्
 ऽइष्यति गच्छति । उक्तार्थे मन्त्रान्तरं—'न्यन्यस्य मूर्धनि' (ऋ. सं. १. ३०. १९) इति ।
 हे ऽशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽसुमतिः कल्याणी मतिः ऽअच्छ
 अभिमुख्येन ऽअस्मान् ऽआ ऽधावतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽधेनुरिव । यथा नवप्रसूता गौर्वस्सं
 प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वद्युवयोः सुमतिरस्मान् प्रति धनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥

रथो यो वां त्रिवन्धुरो हिरण्याभीशुस्त्रिना ।

परि द्यावापृथिवी भूषति श्रुतस्तेन नासत्या गतम् ॥ ५ ॥

रथः । यः । वाम् । त्रिऽवन्धुरः । हिरण्यऽअभीशुः । अश्विना ।

परि । द्यावापृथिवी इति । भूषति । श्रुतः । तेन । नामत्या । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽत्रिवन्धुरः । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतः । यद्वा । द्वे ईषे
 तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थको दण्डः एते त्रयो वन्धुरशब्देनोच्यन्ते । त्रिवन्धुरयुक्तः ऽहिरण्याभीशुः
 हिरण्मयाश्वादि रज्जुः ऽवां युवयोः ऽयः ऽरथः ऽश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः सन् ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
 ऽपरि ऽभूषति स्वबलेन परिभवति । भवतेलेटि सिष्यडागमः । यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालं करोति । हे
 ऽनासत्या नासत्यौ ऽतेन पूर्वोक्तेन रथेन ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् ॥ ५ ॥

दशस्यन्ता मनवे पुर्व्य दिवि यवं वृकैण कर्षथः ।

ता वामद्य सुमतिभिः शुभस्पती अश्विना प्र स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

दशस्यन्ता । मनवे । पुर्व्यम् । दिवि । यवं । वृकैण । कर्षथः ।

ता । वाम् । अद्य । सुमतिऽभिः । शुभः । पती इति । अश्विना । प्र । स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ऽपुर्व्यं पुरातनं ऽदिवि तुलोके स्थितमुदकं ऽमनवे एतन्नामकाय राशे ऽदशस्यन्ता
 दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां ऽवृकैण । 'वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात्' (निरु. ६. २६) इति यास्कः ।

तेन लाङ्गलेन ऽथवं यवनामकं धान्यं ऽकर्षथः । पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुथः । ऽशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽता तौ पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ ऽवां युवाम् ऽअद्य अस्मिन् यज्ञदिने ऽसुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण ऽस्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥

उप नो वाजिनीवसू यातमृतस्य ऽपथिभिः ।

येभिस्तृक्षि वृषणा त्रासदस्यवमं महे क्षत्राय जिन्वथः ॥ ७ ॥

उप । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । यातम् । ऋतस्य । पथिऽभिः ।

येभिः । तृक्षिम् । वृषणा । त्रासदस्यवम् । महे । क्षत्राय । जिन्वथः ॥ ७ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अन्नधनवन्तौ । अन्नमेव धनं ययोस्तौ । अश्विनौ ऽऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ऽपथिभिः मार्गैः ऽनः अस्मान् ऽउप ऽयातम् आगच्छतम् । ऽवृषणा वृषणौ धनानां सेक्तारौ हे अश्विनौ ऽत्रासदस्यवमं त्रासदस्योः पुत्रं ऽतृक्षिम् एतन्नामकं ऽयेभिः धैर्यज्ञमार्गैः ऽमहे महते ऽक्षत्राय धनाय ऽजिन्वथः प्रीणयथ । एवं तैर्मार्गैरस्मान् धनादिभिः प्रीणयितुमागच्छतमित्यर्थः ॥

अयं वामद्विभिः सुतः सोमो नरा वृषण्वसू ।

आ यातं सोमपीतये पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

अयम् । वाम् । अद्विऽभिः । सुतः । सोमः । नरा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

आ । यातम् । सोमऽपीतये । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

ऽनरा सर्वस्य नेतारौ यद्वा स्तोतृणां धनस्य नेतारौ ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ हे अश्विनौ ऽवां युष्मदर्थम् ऽअद्विभिः प्रावभिः ऽअयं ऽसोमः ऽसुतः अभिषुतः । तस्मात् ऽसोमपीतये सोमपानार्थं युवाम् ऽआ ऽयातम् । आगत्य च ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ऽगृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां ऽपिबतम् ॥

आ हि रुहतमश्विना रथे कोशे हिरण्यये वृषण्वसू । युञ्जाथां पीवरीरिषः ॥ ९ ॥

आ । हि । रुहतम् । अश्विना । रथे । कोशे । हिरण्यये । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

युञ्जाथाम् । पीवरीः । र्षः ॥ ९ ॥

ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽहिरण्यये हिरण्ययरज्ज्वादियुक्ते ऽकोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले ऽरथे । हिरवधारणे । युवामेव ऽआ ऽरुहतम् आरोहणं कुरुतम् । ततः ऽपीवरीः पावयितृणि स्थूलानि वा ऽइषः अन्नानि ऽयुञ्जाथाम् अस्मासु योजयतम् ॥

यामिः पक्थमवथो यामिरध्रिगुं यामिर्बभ्रुं विजोषसम् ।

तामिर्नो मक्षू तूर्यमश्विना गतं मिषज्यतं यदातुरम् ॥ १० ॥

यामिः । पक्थम् । अवथः । यामिः । अध्रिऽगुम् । यामिः । बभ्रुम् । विजोषसम् ।

तामिः । नः । मक्षू । तूर्यम् । अश्विना । आ । गतम् । मिषज्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ऽयामिः ऊतिभिः ऽपक्थम् एतन्नामकं राजानम् ऽअवथः रक्षथः । ऽयामिः ऊति-
भिश्च ऽअध्रिगुम् अधृतगमनं राजानमवथः । ऽयामिः ऊतिभिश्च ऽबभ्रुं राजानं च ऽविजोषसं विशेषेण
सोमैः प्रीणयन्तम् । एतान् सर्वान् यैः पालनैरवथः ऽताभिः तै रक्षणैः ऽमक्षू क्षिप्रं ऽतूर्यं तूर्णं ऽनः

अस्मान् वआ वगतं रक्षणार्थमागच्छतम् । किंच वयत्, वआतुरं रोगादिसहितमस्माकं पुत्रादिकं प्रति वभिषज्यतं भैषज्यं कुरुतम् । भिषक्कृद्वादिः ॥ ॥ ६ ॥

यदग्निगावो अग्निगू इदा चिदहो अश्विना हवामहे । वयं गीर्भिर्विपन्यवः ॥ ११ ॥

यत् । अग्निऽगावः । अग्निगू इत्यग्निऽगू । इदा । चित् । अहः । अश्विना । हवामहे ।

वयम् । गीऽभिः । विपन्यवः ॥ ११ ॥

वअग्निगावः अघृतगमनाः कर्मसु त्वरमाणाः वविपन्यवः मेधाविनः ववयम् वअग्निगू अघृत-
गमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ वअश्विना अश्विनौ युवाम् वअहः दिवसस्य वइदा वचित्
इदानीमेव प्रातःकाले वगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः वयत् यदा वहवामहे युवामाह्वयामस्तदा
ताभिरुतिभिरस्मानागच्छतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ताभिरा यातं वृषणोप मे हवं विश्वप्सुं विश्ववार्यम् ।

इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमा नरा याभिः क्रिर्वि वावृधुस्ताभिरा गतम् ॥ १२ ॥

ताभिः । आ । यातम् । वृषणा । उप । मे । हवम् । विश्वऽप्सुम् । विश्वऽवार्यम् ।

इषा । मंहिष्ठा । पुरुऽभूतमा । नरा । याभिः । क्रिर्वि । ववृधुः । ताभिः । आ । गतम् ॥ १२ ॥

ववृषणा वृषणौ वर्षणशीलौ हे अश्विनौ वविश्वप्सुम् । प्सुरिति रूपनाम । स्तोत्रशस्त्रात्मकत्वेन
नानारूपं वविश्ववार्यं सर्वैर्देवैर्वरणीयं वमे मदीयं वहवं युष्मद्विषयमाह्वानम् वआ अभिमुखीकृत्य
वताभिः उतिभिः वउप वयातं युवामागच्छतम् । याभिः वनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ वइषा ।
'इष इच्छायाम्' । हवींषीच्छन्तौ वमंहिष्ठा मंहिष्ठावृत्तिशयेन धनानां दातारौ वपुरुभूतमा पुरुभूतमौ
युद्धेऽत्यन्तं पुरुषा भवन्तौ यद्वातिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ वक्रिर्वि कृपं प्रति
वयाभिः उतिभिरुदकानि ववावृधुः अवर्धयतः । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । कृपपतितो वन्दनो
मायाभिः कृपं प्रथित्वा युवाभ्यामुत्थापितः खलु । तथा मन्त्रः—'उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दशे'
(ऋ. सं. १. ११२. ५) इति । वताभिः तैः पालनैः वआ वगतम् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥

ताविदा चिदहानां तावश्विना वन्दमान उप ब्रुवे । ता ऊ नमोभिरीमहे ॥ १३ ॥

तौ । इदा । चित् । अहानाम् । तौ । अश्विना । वन्दमानः । उप । ब्रुवे ।

तौ । ऊँ इति । नमऽभिः । ईमहे ॥ १३ ॥

वतौ संग्रामे आयुधानि स्तोत्रभ्यो धनानि वा विस्तारयन्तौ पूर्वोक्तौ वअश्विना अश्विनौ वअहा-
नाम् अह्वाम् वइदा वचित् इदानीमेव प्रातःकाले ववन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् वउप वब्रुवे तयोः
समीपे स्तौभिः । ततः वता वउ तावेव वनमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा वईमहे वयं धनादिकं आचामहे ॥

ताविदोषा ता उषसि शुमस्पती ता यामन्नुद्रवर्तनी ।

मा नो मर्तीय रिपवै वाजिनीवसू परो रुद्रावर्ति ख्यतम् ॥ १४ ॥

तौ । इत् । दोषा । तौ । उषसि । शुभः । पती इति । ता । यामन् । रुद्रवर्तनी
इति रुद्रऽवर्तनी ॥ मा । नः । मर्तीय । रिपवै । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

परः । रुद्रौ । अति । ख्यतम् ॥ १४ ॥

१ शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ १ रुद्रवर्तनी युद्धे रोदनशीलमार्गौ स्तूयमानमार्गौ वा १ तावित् तावेवाश्विनौ १ दोषा दोषायां रात्रौ १ तौ एव १ उषसि उषःकाले तावश्विनौ १ यामन् यामन्यहनि च सर्वेषु कालेषु वयमश्विनावाह्वयामः । एवं सति १ वाजिनीवसू अन्नधनौ १ रुद्रौ हे अश्विनौ १ मर्ताय मनुष्याय १ रिपवे शत्रवे १ नः अस्मान् १ परः परस्तात् १ मा १ अति १ ख्यतं मा ब्रूतम् । शत्रवे अस्मान्मा कुरुतमित्यर्थः ॥

आ सुगम्याय सुगम्यं प्राता रथेनाश्विना वा सक्षणी । हुवे पितेव सोमरी ॥ १५ ॥

आ । सुगम्याय । सुगम्यम् । प्रातरिति । रथेन । अश्विना । वा । सक्षणी इति । हुवे । पिताऽईव । सोमरी ॥ १५ ॥

१ वा अपि च १ सक्षणी सेवनीयशीलौ १ अश्विना अश्विनौ युवां १ सुगम्याय सुस्वाहाय मर्हं १ सुगम्यं सुखं प्रातःकाले १ रथेन आवहतम् । ततः १ सोमरी सोमरिरहं १ हुवे युवामाह्वयामि । तत्र दृष्टान्तः । १ पितेव यथा मम पिता आजुहाव^१ तद्वदहमाह्वयामि ॥ ७ ॥

मनोजवसा वृषणा मदच्युता मधुगमाभिरुतिभिः ।

आरात्ताच्चिद्रूतमस्मे अवसे पूर्वाभिः पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःऽजवसा । वृषणा । मदऽच्युता । मधुम्ऽगमाभिः । ऊतिऽभिः ।

आरात्तात् । चित् । भूतम् । अस्मे इति । अवसे । पूर्वाभिः । पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

हे १ मनोजवसा मनोवच्छीघ्रं गच्छन्तौ १ वृषणा वृषणौ धनानां वधितारौ १ मदच्युता । माघन्तीति मदाः शत्रवः । तेषां च्यावयितारौ १ पुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतृन् घनादिभिर्भोजयन्तौ हे अश्विनौ १ मधुगमाभिः शीघ्रं गच्छन्तीभिः १ ऊतिभिः^२ रक्षाभिः १ पूर्वाभिः बहुभिः^३ १ अस्मे अस्माकम् १ अवसे रक्षणाय १ आरात्ताच्चित् अन्तिक एव १ भूतं भवतम् ॥

आ नो अश्वावदश्विना वर्तिर्यासिष्टं मधुपातमा नरा । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । नः । अश्वावत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् । मधुपातमा । नरा ।

गोऽमेत् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

१ मधुपातमा अतिशयेन मधोः सोमस्य पातारौ १ नरा नेतारौ १ दस्त्रा सर्वैर्दर्शनीयौ हे अश्विनौ १ नः अस्माकं १ वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् १ अश्वावत् अश्वयुक्तं १ गोमत् गवादियुक्तं १ हिरण्यवत् सुवर्णकनकादियुक्तं कृत्वा १ आ १ यासिष्टम् आगच्छतम् । यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तिर्यज्ञमार्गम् अश्वादियुक्तं कृत्वागच्छतम् । यातेर्लुङि रूपम् ॥

सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाधृष्टं रक्षस्विना ।

अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसू विश्वा वामानि धीमहि ॥ १८ ॥

सुप्रावर्गम् । सुवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाधृष्टम् । रक्षस्विना ।

अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥

१. ख-त-यजुहाव; ग-अश्विनावाजुहाव; न-वजुहाव; भ२-श-तावजुहाव । २. ख-ग-त-भ२-श-पूर्वाभिर्बहुभिः; भ१-३-पूर्वाभिर्बहुभिरुतिमी रक्षाभिः ।

वसुप्रावर्गं शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत् । स्तोत्रम्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधं
 वसुवीर्यं शोभनवीर्यं वसुषु शोभनं यथा भवति तथा वार्यं सर्वैर्वरणीयं वरक्षस्विना बलवतापि
 वनाष्टम् अनभिभवनीयं धनम् वा वधीमहि त्वत्तो वयं धारयामः । तदेवाह । वाजिनीबसू
 बलयुक्तधनौ अन्नधनौ वाग्धिनौ वां युवयोः अस्मिन् आयाने अस्मद्गृहं प्रत्यागमने विश्वा
 विश्वानि दिव्यभौमादीनि वामानि धनानि आधीमहि वयं लभामहे । 'धीङ् आधारे' इत्यस्य
 लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ८ ॥

'ईळिष्व' इति त्रिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक् छन्दः ।
 अभिर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ईळिष्व त्रिंशद्विश्वमना वैयश्व आग्नेयमौष्णिहं ह' इति । प्रातर-
 नुवाक आग्नेये क्रतावौष्णिहे छन्दस्पाश्विनशस्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'ईळिष्व ह्रीत्यौष्णिहम्'
 (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ईळिष्व हि प्रतीव्यं यजस्व जातवेदसम् । चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥
 ईळिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातवेदसम् । चरिष्णुधूमम् । अगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥

प्रतीव्यं शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निम् । हिरवधारणे । अग्निमेव ईळिष्व स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु ।
 किंच चरिष्णुधूमं सर्वतश्चरणशीलधूमजालम् अगृभीतशोचिषं रक्षोभिरगृहमाणदीप्तिं जातवेदसं
 जातप्रश्नम् । यद्वा । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तमग्निं यजस्व हविर्भिः पूजय ॥

दामानं विश्वचर्षणेऽग्निं विश्वमनो गिरा । उत स्तुषे विस्पर्धसो रथानाम् ॥ २ ॥
 दामानम् । विश्वचर्षणे । अग्निम् । विश्वमनः । गिरा ।

उत । स्तुषे । विस्पर्धसः । रथानाम् ॥ २ ॥

उत अपि च हे विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्यार्थस्य ज्ञानेन द्रष्टुः विश्वमनः । सर्वेषु स्थावर-
 जङ्गमात्मकेष्वेकं मनो यस्य सः । पुत्रसामक हे ऋषे विश्वर्धसः विगतमात्सर्यस्य यजमानस्य
 रथानां रथादीनां दामानं दातारमेवंविधम् अग्निं गिरा स्तुतिर्लक्षणया वाचा स्तुते स्तोत्रं कुरु ॥

येषामाबाध ऋग्मिय इषः पृक्षश्च निग्रमे । उपविदा वह्निर्विन्दते वसु ॥ ३ ॥

येषाम् । आबाधः । ऋग्मियः । इषः । पृक्षः । च । निग्रमे ।

उपविदा । वह्निः । विन्दते । वसु ॥ ३ ॥

आबाधः शत्रूणामभिसुल्येन बाधकः ऋग्मियः ऋग्भिरर्चनीयोऽग्निः येषाम् अयजमानानाम्
 इषः अन्नानि पृक्षः अन्नादिरसांश्च निग्रमे निगृह्णीते । ग्रहेर्लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'लोपस्त
 आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भकारः । निगृह्य च वह्निः हविषां वोढा
 स एवाग्निः उपविदा उपवेदनेन एते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन तेषामेव वसु धनं
 विन्दते लभते ॥

उदस्य शोचिरस्थादीदियुषो व्यजंरम् । तपुर्जम्भस्य सुद्युतो गणश्रियः ॥ ४ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । दीदियुषः । वि । अजंरम् ।

तपुः जम्भस्य । सुद्युतः । गणश्रियः ॥ ४ ॥

१दीविद्युषः । दीदितिदीप्तिकर्मा । संदीप्यमानस्य १तपुर्जम्भस्य तापयितृवद्भस्य १सुषुप्तः शोभन-
दीप्तेः १गणश्रियः । हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य । १अस्य एतादृशोऽग्नेः १अजरं जरारहितं
पुनःपुनर्मध्यमानत्वाभूतनं हविर्भिवर्धमानत्वादभिनवं वा १शोचिः तेजः १उत् १अस्यात् उद्गतमभूत् ॥

उद् तु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या कृपा । अभिख्या भासा बृहता शुशुक्निः ॥५॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सुऽअध्वर । स्तवानः । देव्या । कृपा ।

अभिऽख्या । भासा । बृहता । शुशुक्निः ॥ ५ ॥

१स्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने १अभिक्ष्या अभिमुखं गच्छन्त्याभितः प्रसिद्धया वा १बृहता बृहत्या
१भासा दीप्या १शुशुक्निः । ' शुच दीप्ता ' । दीपनशीलस्त्वं १स्तवानः स्तोत्रभिः स्तूयमानः सन्
१देव्या द्योतमानया १कृपा ज्वालाया १उत्तिष्ठ तमःपरिहारार्थमुद्गच्छ । १उ प्रसिद्धौ ॥ ११ ॥

अग्ने याहि सुशस्तिभिर्देव्या जुह्वान आनुषक् । यथा दूतो बभूथ हव्यवाहनः ॥६॥

अग्ने । याहि । सुशस्तिऽभिः । हव्या । जुह्वानः । आनुषक् ।

यथा । दूतः । बभूथ । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

हे १अग्ने १आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १हव्या हव्यानि हवनयोग्यान्वयानि १जुह्वानः
जुह्वन् देवेभ्यः प्रयच्छस्त्वं १सुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह १याहि देवानां हविष्प्रदानार्थं गच्छ ।
अस्य हविष्प्रदातृत्वं कथमित्याशङ्क्याह । १यथा त्वं १हव्यवाहनः हविषां बोढा देवानां १दूतो
१बभूथ भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः ॥

अग्निं वः पूर्य हुवे होतारं चर्षणीनाम् । तमया वाचा गृणे तमु वः स्तुषे ॥७॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । हुवे । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

तम् । अया । वाचा । गृणे । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ॥ ७ ॥

१चर्षणीनां १मनुष्याणां १होतारं होमनिष्पादकं १पूर्य पुरातनं १वः यष्टृत्वेन युष्मत्संबन्धिनम्
१अग्निं हुवे आहूयामि । आहूय च १तम् अग्निम् १अया अनया सूक्तरूपया १वाचा गिरा १गृणे
कांसामि । किंच १वः युष्मदर्थं १तमु तमेवामि १स्तुषे स्तौमि ॥

यज्ञेभिरद्भुतक्रतुं यं कृपा सुदयन्ते इत् । मित्रं न जने सुधितमृतावनि ॥ ८ ॥

यज्ञेभिः । अद्भुतऽक्रतुम् । यम् । कृपा । सुदयन्ते । इत् ।

मित्रम् । न । जने । सुऽधितम् । ऋतुऽवनि ॥ ८ ॥

१अद्भुतक्रतुं बहुविधप्रज्ञं यद्वा धित्रकर्मणं १मित्रं १न यजमानानां मित्रमिव स्थितं १सुधितं
हविर्भिः संतर्पितं १यम् अग्निम् १ऋतावनि १यज्ञवति १जने यजमाने १कृपा स्वसामर्थ्येन १यज्ञेभिः
यज्ञैः १सुदयन्ते । सूदिः क्षरणकर्मा । अध्वर्यादयः कामान् क्षारयन्त्येव । यजमानस्य कामान्
प्रापयन्तीत्यर्थः । तमग्निमुपासेवध्वमिष्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ऋतावानमृतायवो यज्ञस्य साधनं गिरा । उपो एनं जुजुषुर्नमसस्पदे ॥ ९ ॥

ऋतऽवानम् । ऋतऽयवः । यज्ञस्य । साधनम् । गिरा ।

उपो इति । एनम् । जुजुषुः । नमसः । पदे ॥ ९ ॥

वृतायवः यज्ञकामा हे यजमानाः वृतावानं यज्ञवन्तं वृयज्ञस्य वसाधनं साधनभूतम् वएनम् अग्निं वनमसः इविषः वपदे स्थाने यज्ञाङ्गे वा वगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा उपो वजुजुषुः उपा-
सेवध्वम् ॥ ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥

अच्छा नो अङ्गिरस्तमं यज्ञासो यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विक्ष्वा यज्ञस्तमः ॥ १० ॥

अच्छ । नः । अङ्गिरःऽतमम् । यज्ञासः । यन्तु । समऽयतः ।

होता । यः । अस्ति । विक्ष्वा । आ । यज्ञःऽतमः ॥ १० ॥

वसंयतः सुगादिभिर्निधमिताः वनः अस्माकं वयज्ञासः यज्ञाः वअङ्गिरस्तमम् अङ्गिरसां विशिष्टमग्निम्
वअच्छ आभिमुख्येन च वयन्तु गच्छन्तु । वयः अग्निः वविक्ष्वा मनुष्येषु वहोता होमनिष्पादकः सन् वआ
सर्वतः वयज्ञस्तमः । लुप्तमत्वर्थीयः । यज्ञस्वितमः वअस्ति भवति तमग्निं यन्त्वित्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

अग्ने तव त्ये अजरेन्धानासो बृहद्भाः । अश्वा इव वृषणस्तविषीयवः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । त्ये । अजर । इन्धानासः । बृहत् । भाः ।

अश्वाऽइव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

वअजर जरारहितः हे वअग्ने वइन्धानासः इन्धाना दीप्यमानाः वबृहत् बृहन्तो महान्तः वत्ये ते सर्व-
गताः वतव त्वदीयाः वभाः भासो रश्मयः ववृषणः कामानां वर्धितारः सन्तः वतविषीयवः बलमाचरन्तो
भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वअश्वा इव । यथा वृषणो रेतसः सेक्कारोऽश्वा बलमाचरन्तो भवन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न ऊर्जा पते रयिं रास्व सुवीर्यम् । प्राव नस्तोके तनये समत्स्वा ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । ऊर्जाम् । पते । रयिम् । रास्व । सुवीर्यम् ।

प्र । अव । नः । तोके । तनये । समत्ऽसु । आ ॥ १२ ॥

वऊर्जाम् अस्त्रानां वपते स्वामिन् हे अग्ने वसः तथाविधः वस्वं वनः अस्मभ्यं वसुवीर्यं क्षोभन-
वीर्योपेतं वरयि धनं वरास्व देहि । वनः अस्माकं वतोके पुत्रे वतनये । तनोति विस्तारयति पुत्रमिति
तनयः पौत्रः । तस्मिन्वर्तमानं धनं वसमत्सु संग्रामेषु च यत् रक्षितव्यं धनं तच्च वप्राव प्रकर्षेण रक्ष ।
अनेन पुत्रपौत्रप्रार्थनं करोति ॥

यद्वा उ विस्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशि । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ १३ ॥

यत् । वै । ऊँ इति । विस्पतिः । शितः । सुऽप्रीतः । मनुषः । विशि ।

विश्वा । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ १३ ॥

१. ख-घ-त-न-भ-१-२-श-एवमग्नि । २. ग- ' च ' नास्ति । ३. ग-त-भ-त्ये सर्वगतास्ते तव ।

४. ख-त-न-भ-१-२-पुमिति; ग-श-कुलमिति । ५. ग-भटैर्विजेतव्यं ।

वविशपतिः विशां पालयिता वशितः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः वसुप्रीतः सुहु प्रीतः सन्
मनुषः मनुष्यस्य वविशि निवेशने गृहे यद्वै यदा खलु वर्तते तदानीम् वअग्निः वविश्वेत् विश्वान्येव
तस्य बाधकानि वरक्षांसि वप्रति वबधति हिनस्ति ॥ 'विधु गत्याम्' । भौवादिकः । वउ प्रसिद्धौ ॥

श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते । नि मायिनस्तपुषा रक्षसो दह ॥१४॥
श्रुष्टी । अग्ने । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विशपते ।
नि । मायिनः । तपुषा । रक्षसः । दह ॥ १४ ॥

ववीर शत्रूणां विनाशयितवीर्यवान् वविशपते विशां पालयितर्हे वअग्ने वनवस्य इदानीं
क्रियमाणत्वाकृतं वमे मदीयं वस्तोमस्य स्तोत्रशक्तादिकं वश्रुष्टी श्रुत्वा वमायिनः मायाविनः वरक्षसः
कर्मविघ्नकारिणो राक्षसान् वतपुषा तापकेन तेजसा वनि वदह नितरां भस्मीकुरु ॥ श्रुष्टी । 'स्नात्वा-
दयश्च' इति निपातितः । वकारलोपश्छान्दसः ॥

न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यैः । यो अग्र्ये ददाश हव्यदातिभिः ॥१५॥
न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत । मर्त्यैः ।
यः । अग्र्ये । ददाश । हव्यदातिभिः ॥ १५ ॥

वमर्त्यैः मनुष्यैः वरिपुः शत्रुः । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे । वमायया वचन माययापि
वतस्य जनस्य वन वईशीत ईश्वरो न भवति । वयः जनः वहव्यदातिभिः हविषां दातृभिर्ऋत्विग्भिः
वअग्र्ये वददाश हवींषि प्रयच्छति । तस्य रिपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

व्यशस्त्वा वसुविदमुक्ष्युरग्रीणादृषिः । महो राये तम् त्वा समिधीमहि ॥१६॥
विऽअश्वः । त्वा । वसुविदम् । उक्ष्युः । अग्रीणात् । ऋषिः ।
महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

वउक्ष्युः धनानां सेत्कारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेत्कारमिच्छन् व्यशः वऋषिः एतन्नामको
मम पिता वसुविदं वसूनां धनानां लभ्यकं वत्वा त्वाम् वअग्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिरतोषयत् ।
तथा वयमपि वमहः महते वराये धनाय वतसु तथाविधमेव वत्वा त्वां वसमिधीमहि सम्यगाज्या-
दिहविर्भिर्दीपयेम ॥

उशना काव्यस्त्वा नि होतारमसादयत् । आयजि त्वा मनवे जातवेदसम् ॥१७॥
उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।
आऽयजिम् । त्वा । मनवे । जातवेदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने वकाव्यः कविपुत्रः वउशना एतन्नामक ऋषिः वमनवे राज्ञे । तस्य गृह इत्यर्थः । वआयजिम्
आभिमन्युत्वेन यष्टारं वजातवेदसं जातप्रश्नं वत्वा त्वाम् । पुनस्त्वाशब्द आदरार्थः । त्वामेव वहोतारं
होमनिष्पादकं वनि वअसादयत् नितरामुपावेशयत् ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो देवासो दूतमकृत । श्रुष्टी देव प्रथमो यज्ञियो भवः ॥१८॥

विश्वे । हि । त्वा । सुऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

श्रुष्टी । देव । प्रथमः । यज्ञियः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽसजोषसः संगताः सन्तः अस्माकं हवींष्याजयतीति विचार्य ऽत्वा । हिरवधारणे । त्वामेव ऽवृतं हविषां वोढारं दूतम् ऽअक्रत अकार्षुः । ततः ऽदेव द्योतमान हे अग्ने ऽप्रथमः देवानां मुख्यभूतस्त्वं ऽश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽयज्ञियः देवानां हविर्दातृत्वेन यज्ञार्हः ऽभुवः भूयाः ॥

इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्यः । पावकं कृष्णवर्तनिं विहायसम् ॥ १९ ॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृण्वीत । मर्त्यः ।

पावकम् । कृष्णऽवर्तनिम् । विऽहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्चाग्निं देवानां दूतमकार्षीदित्याह । ऽवीरः कर्मणि समर्थः ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽअमृतं मरणधर्मरहितं ऽपावकं पापानां शोधकं ऽकृष्णवर्तनिम् । वर्तनिर्मागः । कृष्णमार्गं ऽविहायसम् । विहाया इति महन्नाम । गुणैस्तेजोऽधिकत्वेन वा महान्तम् ऽइमं ऽघ इममेवाग्निं ऽवृतं देवानां वोढृत्वेन दूतं ऽकृण्वीत अकार्षीत् ॥

तं हुवेम यतस्रुचः सुभासं शुक्रशोचिषम् । विशामग्निमजरं प्रत्नमीड्यम् ॥ २० ॥

तम् । हुवेम । यतऽस्रुचः । सुऽभासम् । शुक्रऽशोचिषम् ।

विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् ॥ २० ॥

ऽयतस्रुचः गृहीतस्रुचो यद्वा तत्तत्स्थानेषु नियमितस्रुचो वयं ऽसुभासं शोभनदीप्तिं ऽशुक्रशोचिषं दीपनशीलतेजस्कं ऽविशां स्वामिनम् । यद्वा । विशाम् ऽईड्यम् इत्यन्वयः । मनुष्याणां स्तोतव्यम् ऽअजरं जरारहितं ऽप्रत्नं पुरातनं ऽतं तथाविधम् ऽअग्निं ऽहुवेम स्तोत्रशस्त्रादिभिराह्वयामः ॥ ॥ १२ ॥

यो अस्मै हव्यदातिभिराहुतिं मर्तोऽविधत् । भूरि पोषं स धत्ते वीरवृक्षः ॥ २१ ॥

यः । अस्मै । हव्यदातिऽभिः । आऽहुतिम् । मर्तैः । अविधत् ।

भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवृक्षः । यशः ॥ २१ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽहव्यदातिभिः हविर्दातृभिर्ऋत्विग्भिः ऽअस्मै अग्नये ऽआहुतिम् ऽअविधत् विदधाति ऽयसः मनुष्यः ऽभूरि बहु ऽपोषं धनादिभिः पोषणम् ऽवीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ऽयशः कीर्तिं च ऽधत्ते धारयति । तस्मै धनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

प्रथमं जातवेदसमग्निं यज्ञेषु पुर्व्यम् । प्रति सुगैति नमसा हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पुर्व्यम् ।

प्रति । सुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

ऽप्रथमं देवानां प्रधानभूतं ऽजातवेदसं जातप्रज्ञं ऽपुर्व्यं पुरातनमेतारक्षम् ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादियज्ञेषु ऽहविष्मती सोमादिहविर्युक्ता ऽसुक् ऽनमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह ऽप्रति ऽएति अग्निं प्रति गच्छति ॥

आभिर्विधेमाम्नये ज्येष्ठाभिव्यश्चवत् । मंहिष्ठाभिर्मतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः । विधेम । अम्रये । ज्येष्ठाभिः । व्यश्चवत् ।

मंहिष्ठाभिः । मतिऽभिः । शुक्रऽशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामका वयं वज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिः वमंहिष्ठाभिः पूज्यतमाभिः वआभिः सूक्त-
रूपाभिः स्तुतिभिः वशुक्रशोचिषे ज्वलत्तेजसे वअम्रये वविधेम परिचरेम । कथमिव । वव्यश्चवत् ।
यथा व्यश्चोऽस्माकं पिता अभि स्तुतिभिः पर्यचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥

नूनमर्चं विहायसे स्तोमेभिः स्थूरयूपवत् । ऋषे वैयश्च दम्यायाम्रये ॥ २४ ॥

नूनम् । अर्चं । विऽहायसे । स्तोमेभिः । स्थूरयुपऽवत् । ऋषे । वैयश्च । दम्याय । अम्रये ॥ २४ ॥

ववैयश्च व्यश्चस्य पुत्र हे विश्वमनोनामक वऋषे विहायसे महते वदम्याय दमे गृहेऽरणीभिः
मध्यमानत्वेन भवाय । यद्वा । यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय । वअम्रये वनूनं संप्रति
वस्तोमेभिः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणेः स्तोमैः वअर्चं स्तुहि । तत्र दृष्टान्तः । वस्थूरयूपवत् । यथा स्थूरयूपो
नामर्षिरेनमभिमानचं तद्वदर्चेत्यर्थः ॥

अतिथिं मानुषाणां सुनुं वनस्पतीनाम् । विप्रा अग्निमवसे प्रत्नमीळते ॥ २५ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सुनुम् । वनस्पतीनाम् ।

विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रत्नम् । ईळते ॥ २५ ॥

वविप्राः मेधाविनो यजमानाः वमानुषाणां मनुष्याणाम् वअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ववनस्पतीनां
वसुनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिर्जायमानत्वेन^१ तेषां सुनुं वप्रत्नं पुरातनमेवंविधम् वअग्निमवसे
कर्मरक्षणाय वईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ ॥ १३ ॥

महो विश्वो अभि षतोऽभि हव्यानि मानुषा । अग्ने नि षत्सि नमसाधि बर्हिषि ॥ २६ ॥

महः । विश्वान् । अभि । सतः । अभि । हव्यानि । मानुषा ।

अग्ने । नि । सत्सि । नमसा । अधि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे वअग्ने वमहः कर्मकर्तृत्वेन महतः वविश्वान् सर्वान् वसतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतृन्
वअभि अभितस्त्वं वनमसा स्तुत्यतया वबर्हिषि वअधि वनि वषत्सि निषीद । तथा वमानुषा^२
मनुष्यसंबन्धीनि वहव्यानि हवींषि वअभि अभितस्तानि स्वीकर्तुं निषीद^३ ॥

वंस्वा नो वार्यो पुरु वंस्व रायः पुरुस्पृहः । सुवीर्यस्य प्रजावतो यशस्वतः ॥ २७ ॥

वंस्व । नः । वार्यो । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुऽस्पृहः ।

सुऽवीर्यस्य । प्रजाऽवतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

१. घ-^१जायमानत्वात् । २. ख-मानुषाणां; ग-त-भ-श-मानुषा मानुषाणां; न-मानुषा
मानुषाणि । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-निषीद । किंच अधि बर्हिषि यज्ञे नमसा स्तोत्रेण हविषा च सह
(सह वा त्वमिह-ग) निषत्सि नितरां सीद ।

हे अग्ने वषाषां वषाषाणि वरणीयानि वपुरु पुरुणि बहूनि गवादीनि वनः अस्मभ्यं ववंस्व प्रयच्छ । तथा वपुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं वरायः धनम् । किंविशिष्टम् । वसुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतं वप्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं वयशस्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं ववंस्व प्रयच्छ ॥

त्वं वरो सुषाम्णेऽग्ने जनाय चोदय । सदा वसो रातिं यविष्ठ शश्वते ॥ २८ ॥

त्वम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । अग्ने । जनाय । चोदय ।

सदा । वसो इति । रातिम् । यविष्ठ । शश्वते ॥ २८ ॥

वरो सर्वैर्वरणीय वसो शत्रूणां वासयितः यविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे अग्ने त्वं वसुषाम्णे सुसाम्ने । सुषामादित्वात् वत्वम् । त्वत्प्रसादाच्छोभनसामवते वशश्वते बहवे वजनाषादुर्गृताय स्तोतृणां वसदा सर्वदा वरातिं धनादिकं वचोदय प्रेरय ॥

त्वं हि सुप्रतूरसि त्वं नो गोमतीरिषः । महो रायः सातिमग्ने अपा वृधि ॥ २९ ॥

त्वम् । हि । सुऽप्रतूः । असि । त्वम् । नः । गोऽमतीः । र्षः ।

महः । रायः । सातिम् । अग्ने । अप । वृधि ॥ २९ ॥

हे अग्ने त्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव सुप्रतूः स्तोतृणां धनादिकं सुषु प्रदाता असि प्रयच्छसीत्यर्थः । अत एव गोमतीः पश्वादियुक्तानि वृषः अश्वानि महः महतः वरायः धनस्य मध्ये वसातिं देयं धनं च वनः स्तोतृणामस्माकम् अपा वृधि अपावृणु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अग्ने त्वं यशा अस्या मित्रावरुणा वह । ऋतावाना सम्राजा पूतदक्षसा ॥ ३० ॥

अग्ने । त्वम् । यशाः । असि । आ । मित्रावरुणा । वह ।

ऋतऽवाना । समऽराजा । पूतऽदक्षसा ॥ ३० ॥

हे अग्ने त्वं यशाः । लुप्तमत्वर्थीयः । देवानां मध्ये यशस्वी असि भवसि । अत एव त्वम् ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा सम्राजा सम्राजौ सम्यग्ग्राजमानौ पूतदक्षसा पूतदक्षसौ । दक्ष इति बलनाम । शुद्धबलौ मित्रावरुणावस्मिन् कर्मणि आ वह आह्वय । प्रायेण कर्मणि अग्नेर्मित्रावरुणसहितत्वमस्तीति सूचयति ॥ ॥ १४ ॥

‘सखाय आ शिषामहि’ इति त्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखाय-स्तुचोऽन्त्यः सौषाम्णस्य वरोर्दानस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्’ इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । ‘औष्णिहं ह’ इत्युक्तवादेतदादीनि त्रीणि सूक्तानि उष्णिक्छन्दस्कानि । अनुक्तवादिन्द्रो देवता । अन्ययास्तु तिसृषु सुषामाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्य वरुनाज्ञो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहृतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूच्यते—‘सखाय आ शिषामहि य एक इद्विदयते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशक्ने ‘सखायः’ इति तिस्र ऋचः । सूच्यते च—‘सखाय आ शिषामहि’ इति तिस्र उष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

सखाय आ शिषामहि ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । स्तुष ऊ षु वो नृत्तमाय धृष्णवे ॥ १ ॥

सखायः । आ । शिषामहि । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

स्तुषे । ॐ इति । सु । वः । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ १ ॥

वसखायः मित्रभूता हे ऋषिबजः वज्रिणे वज्रहस्ताय इन्द्राय ब्रह्म कर्तव्यमेतत्सूक्तं स्तोत्रम् आ शिषामहि वयम् आशास्मः^१ । 'शासु अनुशिष्टौ' । लुङि च्छेरकादेशः । इत्यणवे । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र वः सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय नृतमाय सर्वेषां नेतृतमाय यद्वा संग्रामेष्वनु-
युधादीनां नेतृतमाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मा इन्द्रायामेव सु सुषु स्तुषे स्तौमि ॥

शर्वसा हसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा । मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ २ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहत्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं शर्वसा बलेन श्रुतः प्रसिद्धः असि भवसि । हि प्रसिद्धौ । तदेवाह । वृत्र-
हत्येन वृत्रासुरहननेन वृत्रहा वृत्रहेति प्रसिद्धो भवसि । शूर शौर्यवान् हे इन्द्र मघोनः मघवतो
भनवतः पुरुषात् मधैः त्वदीयैर्धनैः अति अतिक्रम्य दाशसि स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

स नः स्तवान् आ भर रयिं चित्रश्रवस्तमम् । निरेके चिद्यो हरिवो वसुर्ददिः ॥ ३ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवःऽतमम् ।

निरेके । चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वसः तथाविधस्त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन
नानाविधाज्ञोपेतं रयिं पुत्रं धनं वा नः अस्मभ्यम् आ भर संपादय^१ । देहीत्यर्थः । हरिवः ।
हरी अश्वौ । तद्वन् हे इन्द्र यः त्वं निरेके चित् निर्गमन एव वसुः शत्रूणां वासयिता भवसि ।
तवायुधनिर्गमनादेव शत्रवः पलायन्ते खलु । किंच त्वं ददिः धनानां दाता भवसि ॥

आ निरेकमुत प्रियमिन्द्र दधिं जनानाम् । धृषता धृष्णो स्तवमान आ भर ॥ ४ ॥

आ । निरेकम् । उत । प्रियम् । इन्द्र । दधिं । जनानाम् ।

धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उत अपि च प्रियं प्रीणनात् प्रियतमं निरेकम् । निरेकं धनं भवति विरेचना-
भिर्गमनाद्देति । तद्वन् जनानां स्तोतृणामस्माकम् आ दधिं आधिदारय विवृतं कुरु । 'वृ-
विदारणे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । विवृत्य च धृष्णो धर्षणशील^२ हे इन्द्र स्तवमानः स्तोतृभि-
रस्माभिः स्तूयमानः सन् धृषता धृष्टेन मनसा सह आ भर तद्वनमस्मभ्यं देहि ॥

न ते सुव्यं न दक्षिणं हस्तं वरन्त आसुरः । न परिबाधो हरिवो गविष्टिषु ॥ ५ ॥

न । ते । सुव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आसुरः ।

न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽईष्टिषु ॥ ५ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ-आशास्महे यद्वा ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हविरूपमजमाशास्मः । २. ख-त-न-
-भ-श-आसंपादय । ३. ख-ग-त-न-भ२-शत्रूणां धर्षणशील; भ१-३-मनसा शत्रूणां धर्षणशील ।

हे १हरिवः अश्ववक्षिन्द्र १आमुरः संग्राम आभिमुख्येन कर्तारः प्रतियोद्धारः १गविष्टिषु पणिभिरपहतानामङ्गिरसां गवामन्वेषणेषु १ते तव १सव्यं १हस्तं १न १वरन्ते न निवारयन्ति । तेषामायुधादिभिर्न निवार्यत इत्यर्थः । तथा १दक्षिणं हस्तं च १न निवारयन्ति । किंच १परिबाधः परितो बाधमाना वृत्रादयोऽसुराश्च तव सव्यदक्षिणहस्तौ १न निवारयन्ति । संग्रामेषु त्वया सर्वे शत्रवश्छिन्नहस्ताः सर्वतो गच्छन्तु १ । त्वं तु तैरबाधितो वर्तस इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ त्वा गोभिरिव व्रजं गीर्भिर्ऋणोम्यद्रिवः । आ स्मा कामं जरितुरा मनः पृण ॥ ६ ॥

आ । त्वा । गोभिः १ऽह्व । व्रजम् । गीः १ऽभिः । ऋणोमि । अद्रिऽवः ।

आ । स्म । कामम् । जरितुः । आ । मनः । पृण ॥ ६ ॥

हे १अद्रिवः वज्रवक्षिन्द्र १गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः १त्वा त्वाम् १आ १ऋणोमि प्राप्नोमि । ' ऋणु गतौ ' । तनादिः । तत्र दृष्टान्तः । १गोभिरिव । यथा गोपालो गोभिः १व्रजं गोष्ठं गच्छति तद्वत्त्वां स्तुतिभिः प्राप्नोमीत्यर्थः । ततस्तं १जरितुः स्तोतुर्मम १कामं धनादिविषयम् १आ १पृण आपूरय । तथा १मनः मदीयं मानसं धनादिप्रदानेनापूरय ॥

विश्वानि विश्वमनसो धिया नो वृत्रहन्तम् । उग्रं प्रणेतुरधि वृ वसो गहि ॥ ७ ॥

विश्वानि । विश्वमनसः । धिया । नः । वृत्रहन्तम् ।

उग्रं । प्रणेतुरिति प्रऽनेतः । अधि । सु । वसो इति । गहि ॥ ७ ॥

हे १वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रासुरस्थोपद्रवाणां वा हन्तः । ' नाद्रस्य ' इति तमपो नुहागमः । कीदृशः । १उग्र उद्गूर्णबल १प्रणेतः स्तोतृणां प्रकर्षेण धनादेर्नेतः । ' नामन्त्रिते ' इत्युग्रेत्यस्य अविद्यमानवज्रावप्रतिषेधः । तथाविध १वसो शत्रूणां वासयितरिन्द्र १नः । पूजायां बहुवचनम् । १विश्वमनसः एतन्नाम्नो मम १विश्वानि सर्वाणि स्तोत्राणि कर्माणि वा १धिया मनसा १सु सुहु १अधि १गहि अधिगच्छ । स्तुत्यतया घट्टय्यतया वा मनोवेगेन गच्छेत्त्यर्थः । गमेलोऽति छान्दसः शपो लुक् । हेर्किङ्क्षावात् ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यनुनासिकलोपः ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्विद्याम शूर नव्यसः । वसोः स्पर्हस्य पुरुहूत राधसः ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्य । वृत्रहन् । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

वसोः । स्पर्हस्य । पुरुहूत । राधसः ॥ ८ ॥

हे १वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः १शूर बलवान् १पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराह्वातव्येन्द्र १नव्यसः नवीयसः । इयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । नवतरं १स्पर्हस्य स्पृहणीयं १राधसः । ' राध साध संसिद्धौ ' । शर्मदिः संसाधकं १ते १त्वदीयम् १अस्य १वसोः । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति वसोः संप्रदानसंज्ञा । ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' इति वसोः षष्ठी । त्वदीयमिदं परिदृश्यमानं धनं १वयं १विद्याम लभेमहि । ' विदु लभे ' । आदादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

इन्द्र यथा हस्ति तेऽपरीतं नृतो श्वः । अमृक्ता रातिः पुरुहूत दाशुषे ॥ ९ ॥

१. ग-सव्यं वामे; ऋ-त-१-२-३-सख्यतमं; त-४-न-भ-२-सव्यतमं; भ-१-सव्यमिमं; भ-३-सव्यमिदं ।
२. ग-भ-३-गच्छति । ३. घ-१-राहूतं; श-१-राह्वातरिन्द्र । ४. ग-त-भ- तव ।

इन्द्र । यथा । हि । अस्ति । ते । अपरिऽइतम् । नृतो इति । शर्वः ।

अमृक्ता । रातिः । पुरुऽहुत् । दाशुषे ॥ ९ ॥

हे नृतो सर्वस्यान्तर्यामितया नर्तयितः पुरुऽहुत् ते त्वदीयं शवः बलं यथा अपरीतम् अस्ति शत्रुभिरपरिगतमव्यासं भवति । हि प्रसिद्धौ । तथा हे पुरुहुत पुरुभिर्बहुभिराहुतेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रातिः धनादिदानम् अमृक्ता शत्रुभिरहिसितं भवति । त्वत्तो लब्धं यजमानस्य धनं शत्रवो न हिंसन्ति । यथा त्वदीयबलस्य रक्षक एवं तस्य धनस्यापि रक्षक इत्यर्थः ॥

आ वृषस्व महामह महे नृतम् राधसे । दृळ्हश्चिद्दृह्य मघवन्मघत्तये ॥ १० ॥

आ । वृषस्व । महाऽमह । महे । नृतम् । राधसे ।

दृळ्हः । चित् । दृह्य । मघऽवन् । मघत्तये ॥ १० ॥

हे महामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय नृतम नेतृत्वेन्द्र महे महते राधसे शत्रुधनानां संसाधकाय बलाय बलार्थम् आ वृषस्व स्वोदरमासिञ्च । सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र सोमपानेन मत्तः सन् दृळ्हश्चित् दृढानि परैरबाधितान्यपि शत्रुपुराणि मघत्तये मघानां धनानां लाभाय दृह्य जिघांस । विदारयेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

नू अन्यत्रा चिदद्रिवस्त्वन्नो जग्मुराशसः । मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिः ॥ ११ ॥

नू । अन्यत्र । चित् । अद्रिऽवः । त्वत् । नः । जग्मुः । आऽशसः ।

मघऽवन् । शग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दाता चेत्यपरिज्ञाय नः अस्मदीयानि आशसः आशंसनानि अभिलाषाः त्वत् त्वत्तः अन्यत्र देवादौ नू चित् पुरा जग्मुः अगच्छन् । तत्र फलं नालभन्त । इदानीं त्वं धनवान् दानशील इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । अत एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र तव त्वदीयं तत् शत्रुपुरविदारणलब्धं धनम् ऊतिभिः त्वद्रक्षणैः नः अस्मभ्यं शग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्नोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नृह्य ॥ नृतो त्वदन्यं विन्दामि राधसे । राये द्युम्नाय शर्वसे च गिर्वणः ॥ १२ ॥

नृहि । अङ्ग । नृतो इति । त्वत् । अन्यम् । विन्दामि । राधसे ।

राये । द्युम्नाय । शर्वसे । च । गिर्वणः ॥ १२ ॥

हे नृतो नर्तयितः गिर्वणः गीभिः स्तुतिभिर्वर्तनीय संभजनीयेन्द्र राधसे बलसंसाधकाया-
ज्ञाय राये धनाय द्युम्नाय द्योतमानाय यशसे शर्वसे वर्धकाय बलाय च त्वत् त्वत्तः अन्यं नृहि विन्दामि न लभे । अङ्ग प्रसिद्धौ ॥

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चतु पिबाति सोम्यं मधु । प्र राधसा चोदयाते महित्वना ॥ १३ ॥

आ । इन्दुम् । इन्द्राय । सिञ्चतु । पिबाति । सोम्यम् । मधु ।

प्र । राधसा । चोदयाते । महित्वना ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः 'इन्द्रं स्यन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम्' 'आ' 'सिञ्चत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुरुत । अभिषुणुतेत्यर्थः । ततः 'सोमं सोममयं' 'मधु मदकरं सोमरसं' 'पिबति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः' 'महिष्वना स्वमहत्वेनैव' 'राधसा अग्नेन सह धनादिकं स्तोतृभ्यः' 'प्र' 'चोदयाते प्रकर्षेण चोदयति । यद्वा । यजमानो महिष्वना । इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम् । महत्त्वयुक्तेन राधसा अग्नेन सह स्तोतृन् प्रचोदयति । इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोतृन् प्रेरयतीत्यर्थः ॥

उपो हरीणां पतिं दक्षं पुञ्चन्तमब्रवम् । नूनं श्रुधि स्तुवतो अश्वस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पुञ्चन्तम् । अब्रवम् ।

नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अश्वस्य ॥ १४ ॥

'हरीणां हरितवर्णानामश्वानां' 'पतिं पालयितारं' 'दक्षं वर्धकं स्वबलं' 'पुञ्चन्तम् । 'पृथी संपर्कं' । मरुसु योजयन्तम् । यद्वा । शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तम् । एतादृशमिन्द्रं त्वाम् 'उपो' 'अब्रवम् । विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । 'अश्वस्य । अश्वो नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते । तस्य पुत्रस्य 'स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनीं' 'त्वद्विषयां स्तुतिं' 'नूनं संप्रति' 'श्रुधि शृणु ॥

नह्यङ्ग पुरा च न जज्ञे वीरतरस्त्वत् । नकीं राया नैवथा न भन्दना ॥ १५ ॥

नहि । अङ्ग । पुरा । च । न । जज्ञे । वीरतरः । त्वत् ।

नकिः । राया । न । एवथा । न । भन्दना ॥ १५ ॥

हे इन्द्र 'त्वत् त्वत्तः' 'पुरा पूर्वं' 'वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित्' 'नहि' 'जज्ञे जातः' खलु । 'अङ्ग प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किञ्च त्वत्तोऽपि 'राया धनेन समर्थः' 'नकिः न कश्चिदस्ति । तथा 'एवथा' 'शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः' 'न जातः । यद्वा । एवथा । अव रक्षणादिषु । अकारस्यैकारभ्रान्दसः । औणादिकोऽथप्रत्ययः । शरणागतानां स्तोतृणां चावनेन त्वत्तोऽधिको नास्ति । किञ्च 'भन्दना । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । स्तुत्या च त्वदधिकः' 'न जातः । धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ १७ ॥

'एदु मध्वः' इति नृचः पूर्वोक्ते ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'एदु मध्वो मदिन्तरमेतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वर्यो अन्धसः । एवा हि वीरः स्तवते सदावृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ऊँ इति । मध्वः । मदिन्तरम् । सिञ्च । वा । अध्वर्यो इति । अन्धसः ।

एव । हि । वीरः । स्तवते । सदावृधः ॥ १६ ॥

हे 'अध्वर्यो अध्वरस्य नेतृर्ऋत्विक्' 'मध्वः मदकरस्य' 'अन्धसः सोमलक्षणस्याज्ञस्य' 'मदिन्तरम्' अत्यर्थं मादयितृत्वं सोमरसमेव 'आ' 'सिञ्च इन्द्रार्थमभिषुणु । 'इदु इत्यवधारणे । 'वीरः समर्थः' 'सदावृधः सर्वदा हविर्भिर्बर्धनीयः । यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्धकोऽयम्' 'एव इन्द्रः' 'स्तवते' 'हि स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुयते खलु । स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः । तस्मादा सिञ्चेति समन्वयः ॥

१. घ-भ२—'मिद्रार्थेन्द्रार्थं । २. भ-संबन्धिनीं हे इन्द्र । ३. घ-भ-न जातः । ४. ङ-त१-४-य-एव यथा; ग२-एव तथा ।

इन्द्रं स्थातर्हरीणां नकिंष्टे पुर्व्यस्तुतिम् । उदानंश्च शर्वसा न भन्दना ॥ १७ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । नकिः । ते । पुर्व्यस्तुतिम् ।

उत् । आनंश । शर्वसा । न । भन्दना ॥ १७ ॥

हे षहरीणां षस्थातः अश्वानामधिष्ठातः षइन्द्र षते त्वदीयां षपुर्व्यस्तुतिं पुर्वैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् । उपलक्षणमेतत् । इदानींतनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं षनकिः न कश्चित् षशर्वसा बलेन षउदानंश व्याप्नोति । 'अशू व्याप्नोति' । लिटि 'अभोतेश्च' इति जुद् । छान्दसो मुम् । कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच षभन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं षन कश्चिदतिक्रामति । त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वान्त्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्यवः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः ।

अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः । वृधेन्यम् ॥ १८ ॥

अप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः । अथवा । अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति । कर्म प्रारम्भ्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधमनुष्ययुक्तैः यज्ञेभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा षवावृधेन्यं वर्धनीयं षवाजानाम् अजानां षपतिं स्वामिनं वः यष्टयष्ट्यसंबन्धेन युष्मदीयं षतं तादृशमिन्द्रं षश्रवस्यवः वयमज्ञकामाः सन्तः षअहूमहि आह्वयामः । ह्वयतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे 'एतो न्विन्द्रम्' इत्येतौ तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च— 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्ववत्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरम् । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्त्येक इत् ॥ १९ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । स्तवाम् । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ।

कृष्टीः । यः । विश्वाः । अभि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १९ ॥

हे षसखायः समानख्याना मित्रभूता वा हे ऋत्विजः षतु क्षिप्रम् षएतो आगच्छतैव । किमर्थं तदाह । षस्तोम्यं स्तोमाहं षनरं सर्वस्य नेतारं तम् षइन्द्रं षस्तवाम स्तोत्रं करवाम । षयः इन्द्रः षएक षइत् एकोऽसहाय' एव सन् षविश्वाः सर्वाः षकृष्टीः शत्रुसेनाः षअभ्यस्ति अभिभवति । तं स्तवामेति शेषः ॥

अगोरुधाय गविषे द्युक्षाय दस्यम् वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २० ॥

अगोऽरुधाय । गोऽर्धे । द्युक्षाय । दस्यम् । वचः ।

घृतात् । स्वादीयः । मधुनः । च । वोचत ॥ २० ॥

हे ऋत्विजः षअगोरुधाय । गाः स्तुती लुण्ठीति गोरुधः । न गोरुधोऽगोरुधः । ता न विनाश-
यत्पादरेण शृणोतीत्यर्थः । तादृशाप्य अत एव षगविषे स्तोत्राणीच्छते षद्युक्षाय दीप्यमानायेन्द्राय षदस्यं दर्शनीयं^१ षघृतात् स्वादुतरादाज्यात् षमधुनश्च षस्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतं^२ षवचः स्तोत्ररूपं वाक्यं षवोचत भूत । ऋत्विग्भिः कृतं कर्म यजमानोऽपि कृतवान् भवतीति मदीयमिन्द्रविषयं वचो

घृतान्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्स्विद्याशास्ते । तदाह' भगवानाश्वलायनः—' वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह' (आश्व. गृ. १. १. ५) इति ॥ १८ ॥

यस्यामितानि वीर्याः^१ न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य । अमितानि । वीर्याः । न । राधः । परिऽएतवे ।

ज्योतिः । न । विश्वम् । अभि । अस्ति । दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य इन्द्रस्य वीर्याः वीर्याणि वृत्रहननादिलक्षणानि^१ सामर्थ्यानि^२ अमितानि अस्य इयन्ति सामर्थ्यानि^३ नान्यानीति परिमितानि न भवन्ति । यद्वा । ' मीङ् हिंसायाम्' । छान्दसो ह्रस्वः । शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति । तथा यस्येन्द्रस्य राधः धनं पर्येतवे^४ शत्रुभिः परिगन्तुं प्राप्तुं शक्यं न भवति । अत एव यस्य^५ दक्षिणा धनदानं विश्वमभ्यस्ति सर्वं स्तोतृजनमभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । ज्योतिर्न । ज्योतिषामयनत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षम् । यथान्तरिक्षं सर्वलोकं पिधाय तिष्ठति तद्वत् स्तोतृजनं धनदानेन पिधत्त इत्यर्थः^६ ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्ववदनूर्मिं वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे ॥ २२ ॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अनूर्मिम् । वाजिनम् । यमम् ।

अर्यः । गयम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः अनूर्मिम् । उर्मिर्हिसाकर्म । कैश्चिदप्यहिंस्यम् । अथवा शत्रुभिरगन्तव्यम्^१ । अत एव वाजिनं बलवन्तं यमं स्तोतृभिः^२ सुनियतमेतादृशम्^३ इन्द्रं स्तुहि । स्तोत्रे दृष्टान्तः । व्यश्ववत् । यथा व्यश्वो^४ विश्वमनसः^५ पिता इन्द्रमस्तौत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः । स्तुतश्चेत् अर्यः स्वामी इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मंहमानं पूज्यमानं गयं धनम् । यद्वा । देवानां पूजायै गयं गृहम् । गृहमस्ति चेत् देवा हविभिः पूज्यन्ते । तादृशं गृहं वितरति । तस्मात् एवं धनगृहलाभाय स्तुहीत्यर्थः ॥

एवा नूनमुप स्तुहि वैयश्व दशमं नवम् । सुविद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥ २३ ॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैयश्व । दशमम् । नवम् ।

मुऽविद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २३ ॥

हे वैयश्व व्यश्वस्य पुत्र विश्वमनः चरणीनां^१ मनुष्याणां देहे स्थितानां नवानां प्राणानां दशमं दशसंख्याप्रकम् । तत्र मन्त्रः—' नव वै पुरूपे प्राणा मनुष्येषु वर्तमाना इन्द्रस्तेषां दशधा भवतीन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम्' इति । एतादृशमत एव नवं स्तुत्यं सुविद्वांसम्^२ अन्तर्यामित्वात्

१. ग-भ-तथाह । २. घ-रूपाणि । ३. न-भ-बलानि । ४. त१-२-य-न पर्येतवे; भ२-न पश्येतवे । ५. ज-त१-२-अस्य । ६. ख-ग-त-न-भ-श-इत्यर्थः । यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभि-भवति येन (एतत्-ग) दत्तं (' दत्तं' नास्ति-ग-न-भ) धनमादाय असतः (मरुतः-ग-भ; सतः-त३; सर्वतः-भ३) शत्रूनभिमवर्तीत्यर्थः (' भवतीत्यर्थः-ख-त-भ३-श) । ७. ग-रनमिगन्तव्यं । ८. ख-स्तुतिभिः सुनियंतव्य^३; ग-न-भ-अर्थिभिः स्तोतृभिश्च नियंतव्य^३; घ-त१-२-स्तुतिभिः स्तोतृभिः सुनि-यंतव्य^३; श-अर्थिभिः स्तोतृभिः सुनियंतव्य^३ । ९. ग-व्यश्वर्षिस्तव; घ-व्यश्वो नाम तव; न-भ१-२-व्यश्वो वामिति व; भ३-व्यश्वो वाग्मी तव । १०. त-न-भ-चर्षणीनां । ११. ख-शुचिर्दशसं; त-न-शुचिर्दशसं; भ-शुचिप्रशंस्य; श-सुविद्वांसं प्रशंसंत ।

सुषु सर्वं जानन्तं^१ चर्कृत्यं भूयो भूयः कार्येषु सर्वैर्नमस्कृत्यमेवंविधमिन्द्रम्^२ एव नूनम् इदानीम्^३
उप स्तुहि समीपे स्तुहि ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥२४॥

वेत्थ । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रहस्त । परिऽवृजम् ।

अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृषिरिन्द्रं संबोध्याह । हे^४ वज्रहस्त वज्रयुक्तहस्तेन्द्र^५ निर्ऋतीनाम् उपद्रवकारिणां रक्षसां^६
परिवृजं परिवर्जनम् । हिरवधारणे । त्वमेव^७ वेत्थ जानीषि । तत्र दृष्टान्तः । अहरहः^८ शुन्ध्युः ।
अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधनहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्यः ।
परिपदामिव परितो यजमानानामिव । यद्वा । परिपदां समानाधिकरणः । परितः पततां पक्षिणां
वर्जनं स्वस्थानत्यागमहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो
गच्छन्ति खलु । एवं त्वयिन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥

तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने । द्विता कुत्साय शिश्रथो नि चोदय ॥२५॥

तत् । इन्द्र । अवः । आ । भर । येन । दंसिष्ठ । कृत्वने ।

द्विता । कुत्साय । शिश्रथः । नि । चोदय ॥ २५ ॥

हे^१ इन्द्र^२ तत्^३ अवः^४ तद्रक्षणमस्मभ्यम्^५ आ भर । हे^६ दंसिष्ठ अत्यन्तं दर्शनीयं यद्वा शत्रू-
णामुपश्रपयितरिन्द्र^७ कृत्वने कर्म कुर्वते यजमानाय तदर्थं^८ येन पालनमकृथाः तद्रक्षणम् आभरेति
समन्वयः । किंच^९ कुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये^{१०} द्विता द्विधा द्विप्रकारेण^{११} शिश्रथः त्वं शत्रूनवधीः ।
तस्मै^{१२} द्वैधं^{१३} पालनमकर्षीरित्यर्थः । तद्रक्षणमस्मभ्यं^{१४} नि चोदय नितरामत्यर्थं प्रेरय । यद्वा कृत्वन्
इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तदेवाह कुत्सायेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ १९ ॥

तमु त्वा नूनमीमहे नव्यं दंसिष्ठ सन्यसे ।

स त्वं नो विश्वा अभिमातीः सक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ठ । सन्यसे ।

सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिऽमातीः । सक्षणिः ॥ २६ ॥

हे^१ दंसिष्ठ अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र^२ नव्यं स्तोतृभिः स्तोतव्यं^३ तमु तादृशमेव^४ एवा^५ त्वा^६
नूनम् इदानीम्^७ ईमहे वयं याचामहे । किमर्थम् । सन्यसे । 'असु क्षेपणे' । भावे क्तिप् ।
संन्यासार्थं याचामहे इति शेषः । एतः तादृशः^८ एतं^९ नः अस्माकं^{१०} विश्वाः सर्वाः^{११} अभिमातीः
शत्रुसेनाः^{१२} सक्षणिः । सहेः सनिग्रत्ययः । सहनशीलोऽभिभवनशीलो भवसि ॥

य ऋक्षादंहसो मुचधो वार्यीत्सप्त सिन्धुषु । वर्धदासस्य तुविनुम्ण नीनमः ॥२७॥

यः । ऋक्षात् । अंहसः । मुचत् । यः । वा । आर्यीत् । सप्त । सिन्धुषु ।

वर्धः । दासस्य । तुविऽनुम्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । वयः इन्द्रः वरुणात् । ऋन् मनुष्यान् क्षणोति । क्षणोतेरौणादिको
द्वप्रत्ययः । तस्मात् रक्षसो जातात् वंअहसः पापरूपादुपद्रवात् वमुचत् मुञ्चति । राक्षस एनं न बाधते
किं पुनस्तं हन्तीत्यर्थः । अपि च वयः इन्द्रः वसस वसिष्ठुषु गङ्गाद्यासु नदीषु । यद्वा । सस सर्पण-
शीलासु सिन्धुषु । तत्कूलेष्वित्यर्थः । गङ्गायां घोष इतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोतृणाम् वार्यात्
धनादिकं प्रेरयेत् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । आशीर्लिङि ' गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ' (पा. सू. ७. ४. २९)
इति गुणः । ' बहुलं छन्दसि ' इति लिङ्यप्याडागमः । अथ प्रत्यक्षः । हे वतुविनृम्ण बहुधनेन्द्र
वदासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य वधः हननसाधनमायुधं वनीनमः नमय ॥

यथा वरो सुषाम्णे सनिभ्य अवहो रयिम् । व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ॥२८॥

यथा । वरो इति । सुऽसाम्ने । सनिऽभ्यः । आ । अवहः । रयिम् ।

विऽअश्वेभ्यः । सुऽभगे । वाजिनीऽवति ॥ २८ ॥

अनेन तृप्तेन वरोदानं स्तूयते । हे वरो वरुणामक राजन् वसुषाम्णे सुषामाख्यं राजानं
स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं सनिभ्यः भिक्षमाणेभ्यः वआ कोशादाहृत्य वरयि धनं यथा
पुरा अवहः प्रापितवानसि अत एवमिदानीं व्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्यः^२ अस्मभ्यं धनमावह । वाजिनी-
वतीति पदलिङ्गादियमुपस्था । अयं तृचोऽप्युपस्थ इति शौनकेनोक्तं—' यथा वरो सुषाम्ण इत्युत्तम-
स्त्वौषसस्तृचः ' इति । हे सुभगे शोभनधनयुक्ते वाजिनीवति अन्नवति । मतुबनुवादार्थः । यद्वा ।
वाजो वाजनं गमनमस्थास्तीति वाजिन्यन्नम् । तद्वति हे उपः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ । वरोबहु-
धनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा । विश्वमना ऋषिर्वरं संबोध्याह । हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति
अन्नवति हे उपः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने मम पित्रे धनं दत्त्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्यो याचमा-
नेभ्यो धनं यथा प्रापितवत्यसि तेन यथा दानमकारयः एवं मह्यमपि धनं दत्त्वा व्यश्वेभ्यः । पूजायां बहु-
वचनम् । व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति मयापि दानं करोषि । हे वरो उपसमेवं वदेत्यृषिराह ॥

आ नार्यस्य दक्षिणा व्यश्वाँ एतु सोमिनः । स्थूरं च राधः शतवत्सहस्रवत् ॥२९॥

आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽअश्वान् । एतु । सोमिनः ।

स्थूरम् । च । राधः । शतवत् । सहस्रवत् ॥ २९ ॥

अनया धनमृषिरादत्तवानित्याह । वनार्यस्य । नरहितो नर्यः । तस्यापत्यं नार्यः । तस्मात्
संबन्धमात्रे ' तस्येदम् ' इत्यण् । तस्य सोमिनः सोमवतो यजमानस्य । यद्वा । व्यश्वानां विशेषणम् ।
तादृशस्य वरोः वदक्षिणा दानं सोमवतः व्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मान् वआ एतु आगच्छतु^३ । किंच
वस्थूरं स्थूलं वशतवत्सहस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं वराधः अन्नं वच अस्मानागच्छतु ॥

यत्त्वा पृच्छादीजानः कुहया कुहयाकृते । एषो अपश्रितो वलो गोमतीमव तिष्ठति ॥३०॥

यत् । त्वा । पृच्छात् । ईजानः । कुहया । कुहयाऽकृते ।

एषः । अपऽश्रितः । वलः । गोऽमतीम् । अव । तिष्ठति ॥ ३० ॥

इदानीमुपसं संबोध्याभिधीयते । हे कुहयाकृते स वरुः कुह कुत्र तिष्ठतीत्येतदिच्छया^४
अभिलक्षणप्रवृत्तैर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते । कुहशब्दात् क्यच् । एतादृशे हे उपः त्वा त्वां यत् यदा

१. ग-योपि वा; घ-वा अपि च; न-भ१-२-व्येपि च; भ३-योपि च । २. ग-भ३-व्यश्वस्य*; तन-
भ१-स्वव्यश्व*; य-मुव्यश्व* । ३. ख-घ-त-न-भ२-य-श-आगच्छति; भ१-अगच्छती । ४. भ-त्येतयेच्छया ।

कश्चित् पृच्छात् पृच्छति । ईजानः इष्टवान् वरुः । कुह्या क तिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीम् अप-
श्रितः सर्वैराश्रितः । यद्वा । विवृतद्वारः । यदा याचमाना आगच्छन्ति तदा दौवारिका न प्रतिबध्नन्ती-
त्यर्थः । तादृशः पवलः वरः स्वबलेनावारकः शत्रूणाम् । यद्वा । भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता ।
पृषो पृष वरुः गोमतीम् एतन्नामिकां नदीम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । तस्यास्तीरे
अव तिष्ठति इति तदानीं त्वं कथयसि ॥ २० ॥

'ता वाम्' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'ता वां चतुर्विंशतिर्मित्रा-
वरुणं दशम्याद्यास्तिस्रो वैश्वदेव्य उपान्योष्णिग्गर्भा' इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक्
छन्दः । उपान्या^१ उष्णिग्गर्भा 'षट्सैकादशा उष्णिग्गर्भा' (अनु. ४. ३) इति तल्लक्षणोपेतत्वात् ।
दशम्येकादशीद्वादश्यो वैश्वदेव्योऽवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

ता वां विश्वस्य गोपा देवा देवेषु यज्ञिया । ऋतावाना यजसे पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता । वाम् । विश्वस्य । गोपा । देवा । देवेषु । यज्ञिया । ऋतावाना । यजमे । पूतदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपाधितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ^२ देवेषु^३
मध्ये यज्ञिया यज्ञाहौ । ता तौ तादृशौ वां युवां हविष्प्रदानार्थं यजमानं भजथः । अत एव हे
विश्वमनः ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ । आवां बलवन्ता-
विति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ^४ । मित्रावरुणौ यजसे
हविर्भिः पूजयसि ॥

मित्रा तना न रथ्या^३ वरुणो यश्च सुक्रतुः । सनात्सुजाता तनया धृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा । तना । न । रथ्या । वरुणः । यः । च । सुक्रतुः ।

सनात् । सुजाता । तनया । धृतव्रता ॥ २ ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा यः वरुणः सुकर्मा मित्रा च मित्रावरुणौ । कीदृशौ । तना । तन्वन्ति
मुकुटकटादिनेति तनानि धनानि । नश्वार्थे । धनानि च रथ्या रथ्यौ नेतारौ । यद्वा । धनानि
कर्मणः करप्रेक्षत्वात् प्रयेच्छन्ताविति संबध्यते । तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ सनात् चिरादेव सुजाता
सुजातौ शोभनजन्मानौ । तदेवाह । तनया तनयौ अदितेः पुत्रौ धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ
ता यजसे इति पूर्वेण समन्वयः ॥

ता माता विश्ववेदसामुर्याय प्रमहसा । मही जजानादितिः ऋतावरी ॥ ३ ॥

ता । माता । विश्ववेदसा । असुर्याय । प्रमहसा । मही । जजान । अदितिः । ऋतावरी ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति । विश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वधनौ । यद्वा । विश्वानि स्थावर-
जङ्गमात्मकानि सर्वाणि विदतुर्जानीत इति विश्ववेदसौ । प्रमहसा प्रमहसौ प्रकृष्टतेजस्कौ । ता तौ
तादृशौ मित्रावरुणौ मही महती ऋतावरी सत्यवती माता देवमाता अदितिः जजान जनया-
मास । किमर्थम् । असुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय । असुरान् हन्तुमुत्पादितवतीत्यर्थः ॥

महान्ता मित्रावरुणा सभ्राजा देवावसुरा । ऋतावानावृतमा घोषतो बृहत् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ-पूर्ववदुष्णिक् । २. त१-२-भ-त्रयोविंशौ । ३. त-न-भ-द्योतमानशीलौ ।
४. ग-युवां बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः । किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा
पूतदक्षसौ शुद्धबलौ युवां बलवन्तौ इति वचनमात्रेण ।

महान्ता । मित्रावरुणा । सुम्डराजा । देवौ । असुरा ।

ऋतऽवानौ । ऋतम् । आ । घोषतः । बृहत् ॥ ४ ॥

१महान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ १सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ १असुरा असुरौ बल-
वन्तौ । यद्वा । सर्वान्तर्यामितया प्रेरकौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ १देवौ १बृहत् स्तोत्र-
शस्त्रादिना महान्तम् १ऋतं यज्ञम् १आ १घोषतः स्वदीप्या प्रकाशयतः । ध्रुवेर्लटि रूपम् ॥

नपाता शर्वसो महः सुनू दक्षस्य सुक्रतू । सुप्रदानू इषो वास्त्वधि क्षितः ॥ ५ ॥

नपाता । शर्वसः । महः । सुनू इति । दक्षस्य । सुक्रतु इति सुऽक्रतू ।

सुप्रदानु इति सुप्रऽदानू । इषः । वास्तु । अधि । क्षितः ॥ ५ ॥

१महः महतः १शर्वसः बलस्य १नपाता नपातौ पौत्रौ । बलत १उत्पादिताविति १बलस्य पौत्रौ ।
तादृशौ १दक्षस्य । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' इति दक्षो वेगः । तस्य १सुनू पुत्रौ । बलाद्देग इति
तयोः पुत्रत्वम् । तौ १सुक्रतू शोभनकर्माणौ १सुप्रदानू प्रसृतधनादिदानौ मित्रावरुणौ १इषः अन्नस्य
१वास्तु १निवासस्थाने १अधि १क्षितः अधिवसतः । 'अधिशीङ्' इति वास्तुनः कर्मसंज्ञा । क्षयतेः
लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ॥ २१ ॥

सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः । नभस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः ॥ ६ ॥

सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः । इषः ।

नभस्वतीः । आ । वाम् । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे १मित्रावरुणौ यौ युवां १दानूनि देयानि धनानि १सं १येमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा
१दिव्याः दिव्यानि दिवि भवानि १पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि १इषः अन्नानि संयच्छतम् । वृष्टय-
भावे कथमन्नं लभ्यत इति चेत् तदुच्यते । १नभस्वतीः उदकवत्यः १वृष्टयः तादृशौ १वां युवाम्
१आ १चरन्तु उपतिष्ठन्तु । यदा वृष्टयवेला तदा वर्षतमित्यर्थः ६ ॥

अधि या बृहतो दिवोऽभि यूथेव पश्यतः । ऋतावाना सम्राजा नमसे हिता ॥ ७ ॥

अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । यूथाऽईव । पश्यतः ।

ऋतऽवाना । सुम्डराजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

१या यौ मित्रावरुणौ १बृहतो १दिवः द्योतमानान् देवान् १अधि १पश्यतः । तत्र दृष्टान्तः ।
१यूथेव । यथा वृषभो गोयूथानि रन्तुम् १अभि अभिमुखं पश्यति तद्वद्देतौ स्ववीर्येणासुरान् हत्वा
देवान् मोदयितुं पश्यत इत्यर्थः । कीदृशौ । १ऋतावाना सत्यवन्तौ १सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्य-
मानौ १नमसे हविषे १हिता हितौ प्रियौ पश्यत इति ॥

ऋतावाना नि षेदतुः साम्राज्याय सुक्रतू । धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमाशतुः ॥ ८ ॥

१. ग-सम्यग्प्राजमानौ । २. घ-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ३. ग-बलेनोत्पा* ; त२-बलतोत्पा* ;
भ-क्ष-बलवतोत्पा* । ४. भ२-३-वास्तु वास्तुनि । ५. भ-क्षी(?) क्षि)यतेः । ६. ग-यौ युवां दानूनि
देयानि धनानि सं येमथुः सम्यक् प्रयच्छथः दिव्याः पार्थिवीरिषः दिव्यानि पार्थिवानि चाजानि तव युवां
नभस्वतीरुदकवत्यः वृष्टयः आचरन्तुपतिष्ठन्तु ।

ऋतऽर्वाणा । नि । सेदतुः । साम्ऽराज्याय । सुक्रतु इति सुऽक्रतू ।

धृतऽव्रता । क्षत्रिया । क्षत्रम् । आशतुः ॥ ८ ॥

वृतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ । सुक्रतु शोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ । साम्राज्याय साम्राज्यार्थं । नि । वेदतुः न्यसीदताम् । तथा मन्त्रः — 'नि । वसाद धृतव्रतो वरुणः परुषास्वा साम्राज्याय सुक्रतुः' (ऋ. सं. १. २५. १०) इति । धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ । क्षत्रिया क्षत्रियौ बलवन्तौ । क्षत्रं बलम् । आशतुः आनशाते व्याप्नुत इत्यर्थः ॥

अक्ष्णश्चिद्रातुवित्तरानुल्बणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्यतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णः । चित् । गातुवित्ऽतरा । अनुल्बणेन । चक्षसा ।

नि । चित् । मिषन्ता । निऽचिरा । नि । चिक्यतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं । गातुवित्तरा गातुवित्तरावतिशयेन मार्गवेत्तारौ । यद्वा । गातु-वित्तरौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ । कीदृशौ । नि । मिषन्ता निमिषन्तौ सर्वमुन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्मणि । निचिरा नितरां चिरन्तनौ तौ । अनुल्बणेन । उल्बणमिति । दुःसहममेस्तेजः । तद्वददुःसहेन । चक्षसा अहोरात्रयोर्व्याप्तेन तेजसैव । नि । चिक्यतुः पूजितौ बभूवतुः । चित् अवधारणे ॥

उत नो देव्यदितिरुष्यतां नासत्या । उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धश्रवसः ॥ १० ॥

उत । नः । देवी । अदितिः । उरुष्यताम् । नासत्या । उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धश्रवसः ॥ १० ॥

उत अपि च । देवी । द्योतनशीला । अदितिः मित्रावरुणयोर्मता । नः अस्मान् रक्षतु । नासत्या नासत्यौ । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । अश्विनौ च । उरुष्यतां रक्षताम् । उरुष्यतिः कण्वादिः । वृद्धश्रवसः वृद्धवेगाः । अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः । यद्वा वर्धनशीलहविलक्षणाभ्योपेताः । मरुतः । उरुष्यन्तु अस्मान् पालयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

ते नो नावमुरुष्यत दिवा नक्तं सुदानवः । अरिष्यन्तो नि पायुभिः सचेमहि ॥ ११ ॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यत । दिवा । नक्तम् । सुदानवः ।

अरिष्यन्तः । नि । पायुभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे । सुदानवः शोभनदाना मरुतः । अरिष्यन्तः केनाप्यहिंसिताः । ते तादृशा यूयं । नः अस्मदीयां । नावं यज्ञियां नावं । दिवा । नक्तं च । उरुष्यत पालयत । ततो वयं । पायुभिः युष्मदीयैः पालनैः । नि । सचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥

अघ्नते विष्णवे वयमरिष्यन्तः सुदानवे । श्रुधि स्वयावन्तिसन्धो पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

अघ्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुदानवे ।

श्रुधि । स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वऽचित्तये ॥ १२ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ^१ अरिष्यन्तः पालनवात् केनाप्यबाधिताः ^२ वचम् ^३ अग्नते स्तोतृणां यष्टृणां चार्हिसकाय ^४ सुदानवे शोभनदानाय ^५ विष्णवे स्वमहत्त्वेन सर्वव्यापकायैतन्नामकाय देवाय स्तुतिं कुर्मः । अथ प्रत्यक्षः । हे ^६ स्वयावान् । स्वयमेवासहायः सन् दिवि संग्रामे वा यातीति स्वयावान् । ^७ सिन्धो स्तोतृन् प्रति धनानां स्थन्दनशील विष्णो ^८ पूर्वचित्तये । चित्तिः कर्म । मन्त्रान्तरेऽपि तथा श्रवणात्—‘ सा चित्तिभिर्नि हि चकार मत्थम् ’ (क. सं. १. १६४. २९) इति । पूर्वं प्रारब्धकर्मणे यजमानाय तदर्थं ^९ श्रुधि अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं त्वं शृणु ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् । मित्रो यत्पान्ति वरुणो यदर्यमा ॥ १३ ॥

तत् । वार्यम् । वृणीमहे । वरिष्ठम् । गोपयत्यम् ।

मित्रः । यत् । पान्ति । वरुणः । यत् । अर्यमा ॥ १३ ॥

^१ वरिष्ठम् उरुतरं ^२ गोपयत्यं सर्वेषां रक्षकं यतैः ^३ पालनीयं वा ^४ वार्यं सर्वैर्वननीयं ^५ तत् धनं ^६ वृणीमहे वयं संभजामहे । ^७ यत् धनं ^८ मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ^९ वरुणः शत्रूणां वारयिता ^{१०} अर्यमा सर्वदा गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः ^{११} पान्ति पालयन्ति । तद्धनं वृणीमहे । अस्मदीयस्य धनस्य रक्षका भवन्तीत्यर्थः ॥

उत नः सिन्धुरपां तन्मरुतस्तदश्विना । इन्द्रो विष्णुर्मीढांसः सजोषसः ॥ १४ ॥

उत । नः । सिन्धुः । अपाम् । तत् । मरुतः । तत् । अश्विना ।

इन्द्रः । विष्णुः । मीढांसः । सजोषसः ॥ १४ ॥

पुनरपि धनरक्षणमेवाशास्ते । ^१ उत अपि च ^२ अपाम् उदकानां ^३ सिन्धुः स्थन्दनशीलः पर्जन्यः ^४ नः अस्मदीयं ^५ तत् धनं रक्षतु । ^६ तत् एव ^७ मरुतः पालयन्तु । ^८ अश्विना अश्विनौ देवौ तद्धनं पालयताम् । तथा ^९ इन्द्रः ^{१०} विष्णुः च ^{११} मीढांसः कामानां सेष्कार एते सर्वे देवाः ^{१२} सजोषसः संगताः सन्तोऽस्मदीयं धनं रक्षन्तु । एते देवा अस्मभ्यं धनं दत्त्वा पालयन्वित्यर्थः ॥

ते हि ष्मा वनुषो नरोऽभिमातिं कयस्य चित् । तिग्मं न क्षोदः प्रतिघ्नन्ति भूर्णयः ॥ १५ ॥

ते । हि । स्म । वनुषः । नरः । अभिऽमातिम् । कयस्य । चित् ।

तिग्मम् । न । क्षोदः । प्रतिऽघ्नन्ति । भूर्णयः ॥ १५ ॥

^१ वनुषः वननीयाः संभजनीयाः ^२ नरः नेतारः ^३ ते ^४ हि ^५ ष्मा ते खलु देवाः ^६ भूर्णयः क्षिप्र-गमनाः सन्तः ^७ कयस्य ^८ चित् कस्यचिच्छत्रोः ^९ अभिमातिम् अभिमानं ^{१०} प्रतिघ्नन्ति प्रतिक्लृप्तं यथा भवति तथा हिंसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{११} तिग्मं ^{१२} न यथा तिग्मं तीक्ष्णं जवेन गच्छत् ^{१३} क्षोदः उदकमप्रतः स्थितं वृक्षमुन्मूलयति तद्वत्तस्याभिमानं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

अयमेक इत्था पुरूरु चष्टे वि विस्पतिः । तस्य व्रतान्यनु वश्वरामसि ॥ १६ ॥

अयम् । एकः । इत्था । पुरू । उरु । चष्टे । वि । विस्पतिः ।

तस्य । व्रतानि । अनु । वः । चरामसि ॥ १६ ॥

मित्रस्य कर्माण्याह । ^१विश्वपतिः विशां पालयिता अनयोर्मित्रावरुणयोः ^२एकः ^३अयं मित्रः
^४पुरु पुरुणि बहूनि च ^५उरु उरुणि च द्रव्याणि ^६इत्था इत्थं ^७वि ^८चष्टे स्वतेजसा पश्यति ।
^९तस्य मित्रस्य ^{१०}व्रतानि कर्माणि ^{११}वः युष्मदर्थम् ^{१२}अनु ^{१३}चरामसि अनुचरामः । कुर्म इत्यर्थः ॥

अनु पूर्वाण्योक्त्या साम्राज्यस्य सश्रिम । मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

अनु । पूर्वाणि । ओक्त्या । साम्राज्यस्य । सश्रिम ।

मित्रस्य । व्रता । वरुणस्य । दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

^१साम्राज्यस्य । साम्राजो भावः साम्राज्यम् । साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः । ‘अर्श-
 आदिभ्यः’ इत्यच्प्रत्ययः । साम्राज्यवतो वरुणस्य ^२पूर्वाणि ^३पुरातनानि ^४ओक्त्या । ओको गृहम् ।
 तस्मै हितानि कर्माणि वयं ^५सश्रिम । सश्रतिर्गतिकर्मा । लिटि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पि-
 तत्वादत्र द्विवचनाभावः । तदेवाह । ^६मित्रस्य ^७व्रता व्रतानि कर्माणि च ^८दीर्घश्रुत् । ‘सुपां सुलुक्’
 इति षष्ठ्या लुक् । दीर्घश्रुतोऽतिशयेन प्रसिद्धस्य ^९वरुणस्य व्रतानि च सश्रमेति ॥

परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान्ममे पृथिव्याः । उमे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ॥ १८ ॥

परि । यः । रश्मिना । दिवः । अन्तान् । ममे । पृथिव्याः ।

उमे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ॥ १८ ॥

^१यः मित्रः ^२दिवः ^३पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः ^४अन्तान् ^५रश्मिना स्वतेजसा ^६परि ^७ममे
 परिमिनोति । तयोः पर्यन्तान् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः । स एव ^८उमे ^९रोदसी द्यावापृथिव्यौ
^{१०}महित्वा स्वमहिम्ना ^{११}आ ^{१२}पप्रौ आ समन्तात् पूरयति ॥

उदु ष्य शरणे दिवो ज्योतिरयंस्त सूर्यः । अग्निं शुक्रः समिधान आहुतः ॥ १९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । शरणे । दिवः । ज्योतिः । अयंस्त । सूर्यः ।

अग्निः । न । शुक्रः । समऽइधानः । आहुतः ॥ १९ ॥

^१सूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकः ^२स्यः स मित्रो वरुणश्च ^३दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ^४शरणे
 स्थाने नमसि ^५ज्योतिः आत्मीयं तेजः ^६उत् ^७अयंस्त उद्यच्छति । ऊर्ध्वं गमयति । सर्वत्र विस्तार-
 यतीत्यर्थः । यमेलुकि रूपम् । ततः सः ^८अग्निं ^९शुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः ^{१०}समिधानः हविर्भिः
 समिध्यमानः ^{११}आहुतः सर्वैराहुतस्तिष्ठति ॥

वचो दीर्घप्रसन्नानि शे वाजस्य गोमतः । ईशे हि पित्वोऽविषस्य दावने ॥ २० ॥

वचः । दीर्घप्रसन्नानि । ईशे । वाजस्य । गोमतः । ईशे । हि । पित्वः । अविषस्य । दावने ॥ २० ॥

हे स्तोतः ^१दीर्घप्रसन्नानि दीर्घं प्रतप्तं विस्तृतं सन्न सदनं यस्मिन् यजे ^२वचः मित्रं वरुणं च
 स्तुहि । वक्तेर्लङ्यङागमः । स वरुणः ^३गोमतः पशुमतः ^४वाजस्य अन्नस्य ^५ईशे ईष्टे स्वामी भवति ।
 केवलं स्वामी न भवति किंतु ^६अविषस्य महतः प्रीतिकारिणः ^७पित्वः अन्नस्य ^८दावने दानाय च
^९ईशे समर्थो भवति । ये स्तोत्रं कुर्वन्ति तेभ्योऽन्नं ददातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्सूर्यं रोदसी उ॒भे दो॒षा वस्तो॒रुप॑ ब्रुवे । भोजे॒ष्वस्माँ॑ अ॒भ्युच्च॑रा सदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उ॒भे इति । दो॒षा । वस्तोः । उप । ब्रुवे ।

भोजेषु । अ॒स्मान् । अ॒भि । उत् । च॒र । सदा ॥ २१ ॥

‘सूर्यं सुवीर्यं’ तत् वारुणं मैत्रं च तेजः । उ॒भे । रोदसी उ॒भे चावापृथि॒ष्यौ च । दो॒षा । ‘सुपां सुबुक्’ इति द्वितीयाया लुक् । ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया । रात्रौ वस्तोः^१ अहनि वाहम् । उप । ब्रुवे उपस्तौमि । त्वं स्तूयमानो वरुणः । भोजेषु दातृषु । अ॒स्मान् । सदा । अ॒भ्युच्च॑र सर्वदाभिमुखं प्रेरय । दातृष्वेतेषां दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥

ऋ॒ज्रमु॒क्षण्या॑र्यने र॒जतं॑ ह॒रया॑णे । रथं॑ यु॒क्तम॑सनाम सु॒षाम॑णि ॥ २२ ॥

ऋ॒ज्रम् । उ॒क्षण्या॑र्यने । र॒जतम् । ह॒रया॑णे । रथम् । यु॒क्तम् । अ॒सना॑म् । सु॒षाम॑नि ॥ २२ ॥

सुषाम्णः पुत्रो वरुणाम राजा । स यद्वानं प्रादात् विश्वमनसे तदसौ विश्वमना ऋषिरनया भाचष्टे । उ॒क्षण्या॑र्यने । उ॒क्षना॑मा कश्चिद्वरोः पूर्वजः । तस्य गोत्रापत्य उ॒क्षण॑शब्दाण्यः । तदन्तात् फक्प्रत्ययः । एतौ छान्दसौ । वृद्धिभावोऽपि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति न भवति । तस्य गोत्रापत्ये । ह॒रया॑णे शत्रुजीवितैश्चर्यादिहरणशीलयाने एतादृशे । सु॒षाम॑णि । बहुवत्पितृशब्देन पुत्रोऽभिधीयते । सुषाम्णः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत् । ऋ॒ज्रम् । ऋजुगामिनं । र॒जतं॑ रजतमयं रजतसदृशं वा । यु॒क्तम् । अ॒श्वाम्नां॑ यु॒क्तं । रथम् । अ॒सना॑म् । एतेषां मित्रादीनां^२ प्रसादात् वयं संभक्तवन्तो लब्धवन्तोऽभूम् ॥

ता मे॒ अ॒श्व्यानां॑ ह॒रीणां॑ नि॒तोश॑ना । उ॒तो नु॑ कृ॒त्वा॒नां नृ॒वाह॑सा ॥ २३ ॥

ता । मे । अ॒श्व्याना॑म् । ह॒रीणा॑म् । नि॒तोश॑ना । उ॒तो इति । नु । कृ॒त्वा॒नाम् । नृ॒वाह॑सा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह^३ । ह॒रीणां॑ हरितवर्णानाम् । अ॒श्व्याना॑म् । अ॒श्वसं॑घानां मध्ये । नि॒तोश॑ना नि॒तोश॑नौ । तोशति हि साकर्मा । शत्रूणामत्यन्तं बाधकृतौ । उ॒तो अपि च । कृ॒त्वा॒नां यु॒द्धक॑र्मणि कुशलानां च स्वकुशलमिति बाधकौ । नृ॒वाह॑सा नृ॒वाह॑सौ आयुधनेतृणां मनुष्याणां वोढारी । ता तावश्चौ । मे मह्यं । नु क्षिप्रं सौषाम्येन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥

स्म॒दभी॑शू क॒शाव॑न्ता॒ वि॒प्रा न॑र्वि॒ष्टया॑ म॒ती । म॒हो वा॒जिना॑वर्व॑न्ता॒ सचा॑सनम् ॥ २४ ॥

स्म॒दभी॑शू इति स्मत्सु॒दभी॑शू । क॒शा॑व॒न्ता । वि॒प्रा । न॑र्वि॒ष्टया॑ ।

म॒ती । म॒हः । वा॒जिना॑ । अ॒र्वन्ता॑ । सचा॑ । अ॒सन॑म् ॥ २४ ॥

ऋषिरिदानीं तावश्चावग्रहीषमित्याह । स्म॒दभी॑शू । स्मत्सु॒मत् । उकारलोपश्छान्दसः । शोभनरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनशरीरकान्ती^४ । क॒शा॑व॒न्ता । क॒शा॑व॒न्तौ क॒शा॑यु॒क्तौ । वि॒प्रा । वि॒प्रौ मे॒धा॒विना॑मु॒चितौ । मे॒धा॒वी स्तो॒ता यथा॑ स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वत् संतोषकौ । म॒हः । महतः सौषाम्यस्य वरोः संबन्धिनौ । वा॒जिना॑ । शीघ्रगमनवन्तौ । अ॒र्वन्ता॑ । अ॒र्वन्तौ द्वावश्चौ । सचा॑ सह

१. ख-त-२-३-४-न-भ-१-२-दोषां; घ-श-दोषावस्तोः । २. ख-घ-त-न-भ-श-‘वस्तोः’ नास्ति । ३. न-भ-मित्रादीनां देवानां । ४. भ-१-प्रगृहीता । ५. ख-त-न-भ-शोभनस्वशरीरकान्ती; श-शोभनकान्ती ।

युगपदेव ऽनविष्टया नवतरया ऽमती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् ऽअसनम् । विश्वमना अहं
समभजम् । प्रत्यग्रहीषमित्यर्थः ॥ २५ ॥

‘युवोरु षू’ इति पञ्चविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘युवोः पञ्चाधिका व्यश्नो
वाङ्मिरस आश्विनं विंश्याद्या वायव्यास्तत्पूर्वाश्रतस्त्रो गायत्र्योऽन्यैकविंशौ च विंश्यानुष्टुप्’ इति ।
आङ्मिरसो व्यश्नो वैद्यश्नो विश्वमना वा ऋषिः । षोडश्याद्याश्रतस्त्रो गायत्र्यो विंश्यानुष्टुबेकविंशी
पञ्चविंशी च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववदुष्णिहः । अश्विनौ देवता । विंश्याद्याः पञ्चर्चो वायुदेवताकाः ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनश्चो चादितः पञ्चदशर्चः । सूत्रितं च—‘युवोरु षू
रथं हुव इति पञ्चदशेत्यौष्णिहम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युवोरु षू रथं हुवे सधस्तुत्याय सुरिषु । अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः । ॐ इति । सु । रथम् । हुवे । सधस्तुत्याय । सुरिषु ।

अतूर्तऽदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ १ ॥

हे ऽअतूर्तदक्षा । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ इत्यस्य निष्ठायां ‘नसत्’ इति सूत्रेण निपातितः^१ ।
परैरहिंसितबलौ ऽवृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अत एव ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ
‘युवोः युवयो रथं’ ऽसु ऽहुवे सुषु स्तोत्रादिभिराह्वयामि । किमर्थम् । ऽसुरिषु प्राज्ञेषु स्तोत्रेषु मध्ये
‘सधस्तुत्याय । स्तौतेर्भावे क्यप् । सह भवन्तौ स्तोतुम् । तस्माद्युवयोः शीघ्रगत्यै युष्मद्भ्रमनसाधन-
रथमेवाह्वयामि ॥

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या । अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम् । वरो इति । सुऽसान्ने । महे । तने । नासत्या ।

अवऽभिः । याथः । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वहं राजानं संबोध्याह । हे ऽनासत्या नासत्यौ । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ ।
‘वृषणा कामानां वर्षितारौ’ ऽवृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तावश्विनौ^२ ‘युवं युवां’ सुषाम्णे सुषामाख्य-
राज्ञे मम पित्रेऽस्मै महे महते तने । तनोतीति तनं धनम् । धनाय । ‘क्रियार्थोपपदस्य’ इति
चतुर्थी । तस्मै धनं दातुं पुरा यथागच्छतं तद्वत् मह्यमपि धनं दातुम् ऽअवोभिः पालनैः सह ऽयाथः^३
युवामायातमिति हे ऽवरो वरुनामक राज्ञेवं ब्रूहीति ऋषिर्वदति ॥

ता वामद्य हवामहे हव्येभिर्वाजिनीवसू । पूर्वीरिष इषयन्तावति क्षपः ॥ ३ ॥

ता । वाम् । अद्य । हवामहे । हव्येभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

पूर्वीः । इषः । इषयन्तौ । अति । क्षपः ॥ ३ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अन्नयुक्तधनवन्तावश्विनौ ऽपूर्वीः बहूनि ऽइषः अन्नानि ऽइषयन्तौ । ‘इषु
इच्छायाम्’ । इच्छन्तौ ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽवां युवाम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽअति ऽक्षपः क्षपाया
अतिक्रमे । उषःकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नुषःकाले ऽहव्येभिः हविलक्षणेः सह वयं ऽहवामहे आह्व-
यामः । आश्विनश्चोत्तराश्वस्तत्र शस्यमानत्वादुषःकाल एवाह^४ । याग इत्यर्थः ॥

आ वां वाहिष्ठो अश्विना रथो यातु श्रुतो नरा । उप स्तोमान्तरस्य दर्शथः श्रिये ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वाहिष्ठः । अश्विना । रथः । यातु । श्रुतः । नरा ।

उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शयः । श्रिये ॥ ४ ॥

हे वनरा सर्वस्य नेतारौ वश्विना अश्विनौ वं युवयोः वाहिष्ठः वोदृतमः वश्रुतः विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः वरथः वआ वयातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । तेन रथेन युवामागत्य वनुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य वस्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमान् वश्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय वउप वदर्शयः । पश्यतिर्ज्ञानकर्मा । जानीतम् । दशैर्लटि व्यत्ययेनाङ्गादेशः ॥

जुहुराणा चिदश्विना मन्येथां वृषण्वसू । युवं हि रुद्रा पर्षथो अति द्विषः ॥ ५ ॥

जुहुराणा । चित् । अश्विना । आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्स्वसू ।

युवम् । हि । रुद्रा । पर्षथः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ वश्विना अश्विनौ जुहुराणा वचित् । ‘हुष्ठां कौटिल्ये’ । ‘हुष्ठेः सनो लुक् छलोपश्च’ (उ. सू. २. २४८) इत्यानच्प्रत्ययः । कुटिलान् कर्मविघ्नकारिणो मायाविनोऽपि शत्रून् वआ आभिमुख्येन वमन्येथां जानीतम् । ततो हे वरुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ रुवन्तौ वा अश्विनौ युवम् । हिरवधारणे । युवामेव वद्विषः द्वेषकारिणः तान् शत्रून् वअति वपर्षथः अतीत्य संक्लेशयतम् । हतमित्यर्थः । ‘पृषु हिंसासंक्लेशनयोः’ इति भौवादिकः ॥ ॥ २६ ॥

दस्त्रा हि विश्वमानुषङ्मक्षुभिः परिदीर्यथः । धियंजिन्वा मधुवर्णा शुभस्पती ॥ ६ ॥

दस्त्रा । हि । विश्वम् । आनुषक् । मक्षुऽभिः । परिऽदीर्यथः ।

धियम्ऽजिन्वा । मधुऽवर्णा । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

वदस्त्रा दस्त्रौ सर्वेदर्शनीयौ । यद्वा । ‘दसु उपक्षये’ । शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ । कीदृशौ । वधियंजिन्वा धियंजिन्वौ । जिविः प्रीणनार्थः । कर्माणि प्रीणयन्तौ वमधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्ती । ये युवयो रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । तादृशौ वशुभस्पती उदकस्य पाकयितारौ तादृशौ युवां वमक्षुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः वआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा वविश्वम् कस्विग्भिर्हविर्भिश्च व्यासम् । हिरवधारणे । अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति वपरिदीर्यथः । दीर्यतिर्गतिकर्मा । परित आगच्छतम् ॥

उप नो यातमश्विना राया विश्वपुषा सह । मघवाना सुवीरावनपच्युता ॥ ७ ॥

उप । नः । यातम् । अश्विना । राया । विश्वऽपुषा । सह ।

मघऽवाना । सुऽवीरौ । अनपऽच्युता ॥ ७ ॥

हे वश्विना अश्विनौ विश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण वराया धनेन वसह वनः अस्मदीयं यज्ञम् वउप वयातम् उपागच्छतम् । यज्ञमागत्य धनमस्यभ्यं प्रयच्छतमिति भावः । किमनयोर्धनमस्तीत्यत आह । वमघवाना मघवानौ मंहनीयधनवन्तौ वसुवीरौ शोभनसामर्थ्योपेतौ । यद्वा । वीराः समर्थाः शत्रवः । तद्वन्तौ । तथापि वअनपच्युता तैरपच्यावनीयौ न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥

आ मे अस्य प्रतीव्यमिन्द्रनासत्या गतम् । देवा देवेभिर्घ सचनस्तमा ॥ ८ ॥

आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् । इन्द्रनासत्या । गतम् । देवा । देवेभिः । अद्य । सचनःऽतमा ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ ^२सचनस्तमा । 'षच समवाये' । 'कृत्यव्युदः' इति कर्मणि व्युद । अतिज्ञयेन सर्वैः समवेतव्यौ सेव्यमानौ युवां ^३प्रतीव्यम् । वी गत्यादिषु । अधिकरणे औणादिकः क्रिप् । प्रतिशब्दस्य वीप्सार्योऽस्ति । पुनःपुनर्विचयन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवा अत्रेति प्रतीवीर्यज्ञः । तम् ^४अस्य पुरोवर्तिनः^१ ^५मे मम संबन्धिनं यज्ञम् ^६अद्य अस्मिन् दिने ^७देवेभिः देवैः सार्धम् ^८आ ^९गतम् आगच्छतम् । यद्वा । मे मम अस्य क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथा भवति तथाभिमुख्येनायातम् ॥

वयं हि वां हवामहे उक्ष्ण्यन्तो व्यश्ववत् । सुमतिभिरुप विप्राविहा गतम् ॥ ९ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । उक्ष्ण्यन्तः । व्यश्ववत् ।

सुमतिऽभिः । उप । विप्रौ । इह । आ । गतम् ॥ ९ ॥

^१उक्ष्ण्यन्तः धनादिसेक्तारावारमन इच्छन्तः ^२वयं ^३वां ^४हि धनादीनां प्रत्तारौ युवामेव ^५हवामहे तल्लाभार्थमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^६व्यश्ववत् । यथास्माकं पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत् । हे ^७विप्रौ मेधाविनावश्विनौ ^८सुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह । यद्वा । सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह । ^९इह अस्मिन् यागदिने ^{१०}उप ^{११}आ ^{१२}गतम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना स्वृषे स्तुहि कुविस्ते श्रवतो हवम् । नेदीयसः कूळयातः पणीरुत ॥ १० ॥

अश्विना । सु । कृषे । स्तुहि । कुवित् । ते । श्रवतः । हवम् ।

नेदीयसः । कूळयातः । पणीन् । उत ॥ १० ॥

हे ^१कृषे विश्वमनः ^२अश्विना अश्विनौ देवौ ^३सु ^४स्तुहि शोभनं स्तुहि । ततस्तावश्विनौ ^५ते स्तोतुस्तव ^६हवम् आह्वानं ^७कुवित् । कुविदिति बहुनाम । बहुवारं ^८श्रवतः शृणुताम् । 'श्रु श्रवणे' । लेख्यडागमः । एवं त्वया स्तुतावश्विनौ ^९नेदीयसः अन्तिकतमान् शत्रून् ^{१०}कूळयातः हिंस्ताम् । ^{११}उत अपि च ^{१२}पणीन् एतज्ज्ञामकान् अक्रिरोगवामपनेतृन् असुरानपि हिंस्ताम् ॥ 'कुडि दाहे' । ष्यन्तस्य लेख्याडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वैयश्वस्य श्रुतं नरोतो मे अस्य वेदथः । सजोषसा वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ११ ॥

वैयश्वस्य । श्रुतम् । नरा । उतो इति । मे । अस्य । वेदथः ।

सजोषसा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ११ ॥

हे ^१नरा नेतारावश्विनौ ^२वैयश्वस्य व्यश्वपुत्रस्य विश्वमनसो ममाह्वानं ^३श्रुतं शृणुतम् । ^४उत अपि च ^५मे मदीयम् ^६अस्य तदाह्वानं ^७वेदथः आत्मीयतया जानीथः । अथ ^८वरुणः ^९मित्रः मित्रावरुणौ च ^{१०}सजोषसा संगतौ सन्तौ ^{११}अर्यमा एतज्ज्ञामको देवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा मह्यं धनादिकं प्रयच्छन्तु ॥

युवादत्तस्य धिण्या युवानीतस्य सुरिभिः । अहरहर्वृषणा मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

युवाऽदत्तस्य । धिण्या । युवाऽनीतस्य । सुरिभिः ।

अहःऽअहः । वृषणा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥ १२ ॥

हे ऽधिष्ण्या धिष्ण्यौ धिषणाहौ स्तुत्यौ वृषणौ कामानां सेकारावश्विनौ^१ ऽसूरिभिः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति चतुर्थ्यास्तृतीया । सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः ऽयुवादत्तस्य युवाभ्यां यस्तोतृभ्यो दीयते तत् तथा ऽयुवानीतस्य युवाभ्यां यस्तोतृभ्यो नीयते तच्च धनादिकम् ऽअहरहः अहन्यहनि ऽमह्यं विश्वमनसे स्तोत्रं कुर्वाणाय युवां ऽशिक्षतं प्रयच्छतम् ॥

यो वां यज्ञेभिरावृतोऽधिवस्त्रा वधूरिर्व । सपर्यन्ता शुभे चक्राते अश्विना ॥ १३ ॥

यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः । अधिऽवस्त्रा । वधूःऽईव ।

सपर्यन्ता । शुभे । चक्राते इति । अश्विना ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ऽयः मनुष्यः ऽवां युवयोः ऽयशेभिः यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विष्यैयांगैः ऽआवृतः परिवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रा ऽवधूः^२ अन्येन^३ वस्त्रेण^४ यथावच्छादिता भवति तथावृतो यदा भवति तदा ऽसपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिचरन्तौ ऽअश्विना अश्विनौ भवन्तौ तं मनुष्यं ऽशुभे ऽचक्राते मङ्गले धने कृतवन्तौ । तं धनादियुक्तमकाष्टांमित्यर्थः । यो युवाभ्यां हवींषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

यो वामुरुव्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् । वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥ १४ ॥

यः । वाम् । उरुव्यचःऽतमम् । चिकेतति । नृऽपाय्यम् ।

वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मऽयू इत्यस्मऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ ऽउरुव्यचस्तमम् अतिशयेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तं ऽनृपाय्यं नेतृभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं ऽयः मनुष्यः ऽवां युवाभ्यां तं सोमं दातुं ऽचिकेतति भृशं जानाति तस्य ऽवर्तिः । वर्ततेऽप्रेति वर्तिर्गृहम् । ऽअस्मयू अस्मान् । पूजार्थं बहुवचनम् । विश्वमनसं मां कामयमानौ युवां ऽपरि ऽयातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातम् ॥ चिकेतति । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य यद्गुलुगन्तस्य लेख्यहागमः ॥

अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् । विषुद्रुहेव यज्ञमूहयुगिरा ॥ १५ ॥

अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । यातम् । वर्तिः । नृऽपाय्यम् ।

विषुद्रुहाऽईव । यज्ञम् । ऊहयुः । गिरा ॥ १५ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थं ऽनृपाय्यं नेतृभ्यां पातव्यं सोमं प्रति ऽवर्तिः अस्मदीयं गृहं प्रति ऽसु ऽयातं युवां सुष्ठु आयातम् । ऽगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा युवां ऽयज्ञमूहयुः मनुष्येषु यज्ञसमाप्तिं^५ प्रापयथः । तत्र दृष्टान्तः । ऽविषुद्रुहेव । 'द्रुह जिघांसायाम्' । विश्वान् हिनस्ति शत्रूनि विषुद्रुहः शरः । तेन यथा व्याधो मृगमभिलषितं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या यज्ञमवैकल्येन समाप्तिं प्रापयथ इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'वाहिष्ठो वां हवानाम्' इति चतस्रः । सूत्रितं च— 'वाहिष्ठो वां हवानामिति चतस्र उदीरायामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. औ. ४.१५) इति ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवचरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १६ ॥

हे वनरा नरौ सर्वस्य नेतारावधिनौ^१ वृहवानां स्तोत्राणां स्तोत्राणां मध्ये वस्तोमः वाहिष्ठः^२
युवामतिज्ञयेन व्याप्नुवन् मदीयः स्तोमः वृत्तः वृत्तभूतः सन् वृहवत् आह्वयतु । सोऽयं मदीयः
स्तोमः युवाम्भ्यां प्रियकरः भूतु भवतु ॥

यददो दिवो अर्णव इषो वा मदीयो गुहे । श्रुतमिन्मे अमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अदः । दिवः । अर्णवे । इषः । वा । मदीयः । गुहे । श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥ १७ ॥

हे अधिनौ वदिवः सुलोकस्य वदः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः सः । अमुष्मिन्
वर्णवे अपां स्थाने यत् यदि मदीयः माद्यथः । वा अपि च इषः युवामिच्छतो यजमानस्य गृहे
यदि माद्यथः । एवं चेत् हे अमर्त्या मरणधर्मरहितावमनुष्यौ वाधिनौ मे मदीयं स्तोत्रं श्रुतमित्
युवां शृणुतमेव । ममैव स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माद्यतमित्यर्थः । यद्वा । अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥

उत स्या श्वेतयावरी वाहिष्ठा वां नदीनाम् । सिन्धुहिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उत । स्या । श्वेतयावरी । वाहिष्ठा । वाम् । नदीनाम् । सिन्धुः । हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमना ऋषिः श्वेतयावरीनाम्न्या नद्यास्तीरेऽध्विनावस्तौत् । अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह ।
उत अपि च श्वेतयावरी । श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी । कीदृशी । सिन्धुः स्थन्दमाना हिरण्य-
वर्तनिः हिरण्यस्वीयमार्गां हिरण्ययोभयकूला । स्या एषा श्वेतयावरीनामिका नदीनाम्^३ अन्यासां
नदीनां मध्ये वां युवां वाहिष्ठा स्तुत्यातिज्ञयेनागन्त्री भवति । एषापि^४ युवां स्तौतीत्यर्थः ।
यद्वा । एषा नदी युवयो रथस्य वाहिष्ठा वोदृतमा सती प्रियकरी भवति । यस्मादहमस्यास्तीरे
युवामस्तुवमिति ॥

स्मदेत्या सुकीर्त्याध्विना श्वेतया धिया । वहैथे शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । एत्या । सुकीर्त्या । अध्विना । श्वेतया । धिया । वहैथे इति । शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

हे शुभ्रयावाना शोभनशीलगमनवन्तौ हे अध्विना अध्विनौ सुकीर्त्या शोभनस्तुत्या श्वेतया
श्वेतजल्या धिया धारयिष्या हिरण्ययकूलवत्त्वादुभयकूलस्थितानां प्राणिनां धनदानेन पोषयिष्या
एत्या नद्या स्मत् सुमत् शोभनं वहैथे युवां स्तुतिं प्राप्नुथः । एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥

युक्ष्वा हि त्वं रथासहा युवस्व पोष्या वसो ।

आभो वायो मधु पिबस्माकं सवना गहि ॥ २० ॥

युक्ष्वा । हि । त्वम् । रथसहा । युवस्व । पोष्या । वसो इति ।

आत् । नः । वायो इति । मधु । पिब । अस्माकम् । सवना । आ । गहि ॥ २० ॥

एतदाद्या वायव्यः । हे वायो रथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थावधौ । हिरवधारणे । त्वम्^५
एव^६ युक्ष्व संयोजय । हे वसो वासयितः शत्रूणां^७ पोष्या पोष्यौ कण्डेषु करतलास्फालनैराश्वस्य
पोषणीयौ तावधौ युवस्व संप्राप्तेषु शत्रुवधार्थं मिश्रय । यद्वा । अस्मद्यज्ञेषु संमिश्रय । ताभ्यां युक्तः
सन् यज्ञं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे वायो आत् अनन्तरं नः अस्मदीयं मधु मदकरं सोमं त्वं पिब ।
अत एव अस्माकं यज्ञेषु सवना त्रिषु सवनेषु आ गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ २१ ॥

१. घ-नेतारावधिनावधिनौ । २. घ-वां वाहिष्ठः । ३. भ१-३-नदी । ४. घ-स्या एषापि ।

५. घ-त्वं हि त्वमेव । ६. घ-स्तोत्राणां ।

वायव्ये पशौ वपायाः 'तव वायो' इत्येषा वानुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवांस्या वृणीमहे ॥ २१ ॥

तव । वायो इति । ऋतः पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ २१ ॥

हे ऋतस्पते ऋतपते यज्ञानां पते । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुक्' (का. ७.१.५१.४) इति सुगागमः । ऋतवृष्टुर्जामातः ब्रह्मणो जामातः । एषा कथेतिहासादिभिरवगन्तव्या । तादृश ऋतमहन् विचित्रकर्मन् हे वायो ऋतव त्वदीयानि अवांसि पालनानि आ वृणीमहे वयमस्मिन् पशुयागे संभजामहे ॥

त्वष्टुर्जामातरं वयमीशानं राय ईमहे । सुतावन्तो वायुं द्युम्ना जनांसः ॥ २२ ॥

त्वष्टुः । जामातरम् । वयम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ।

सुतः सवन्तः । वायुम् । द्युम्ना । जनांसः ॥ २२ ॥

इमे ऋजनासः जनाः वयं त्वष्टुः ब्रह्मणः जामातरम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं सुतवन्तः अभिषुतसोमाः रायः धनम् ईमहे याचामहे । तेन दत्तेन वयं द्युम्ना धनवन्तः स्यामेति शेषः ॥ वायव्यनृचे 'वायो याहि शिवा दिवः' इत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयानृतीये । सूत्रितं च—'वायो याहि शिवा दिव इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायो याहि शिवा दिवो वहस्वा सु स्वर्ष्यम् । वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे ॥ २३ ॥

वायो इति । याहि । शिव । आ । दिवः । वहस्व । सु । सुऽअर्ष्यम् ।

वहस्व । महः । पृथुऽपक्षसा । रथे ॥ २३ ॥

हे वायो दिवः शुलोकस्य शिव । 'सुपां सुलक्' इति द्वितीयाया लक् । शिवं कल्याणम् आ याहि आप्रापय । सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारो भूत्वा शुलोके तानि स्थापयेति प्रार्थयते । ततस्त्वं स्वर्ष्यम् । अश्वानां संधोऽर्ष्यः । शोभनाश्वसंधं रथं सु सुष्टु वहस्व सर्वतो दिक्षु प्रापय । इदानीं तेभ्योऽपि समर्थावश्वावावह । महः महांस्त्वं पृथुपक्षसा पृथुपार्श्वद्वययुक्तावर्था रथे स्वकीये वहस्व शत्रुहननार्थं संयोजय ॥

वायव्ये पशौ पुरोडाशहविषः 'त्वां हि सुप्सरस्तमम्' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'त्वां हि सुप्सरस्तममिति द्वे कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वां हि सुप्सरस्तमं नृषदनेषु हुमहे । प्रावाणं नाश्वपृष्ठं मंहना ॥ २४ ॥

त्वाम् । हि । सुप्सरःऽतमम् । नृऽसदनेषु । हुमहे । प्रावाणम् । न । नाश्वऽपृष्ठम् । मंहना ॥ २४ ॥

हे वायो सुप्सरस्तमम् । सुप्स इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । अतिशयेन शोभनरूपवन्तं मंहना स्वकीयेन महत्त्वेन नाश्वपृष्ठं सर्वतो व्याप्तपृष्ठम् । पृष्ठशब्दः सर्वाङ्गं लक्षयति । व्याप्तकृत्स्नाङ्गमित्यर्थः^१ । त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव नृषदनेषु नृसदनेषु । नरोऽध्वरस्य नेतार ऋत्विजोऽत्र सीदन्तीति नृषदना यज्ञाः । तेषु हुमहे वयमाह्वयामः । कथमिव । प्रावाणं^२ । यथा सोमाभिषवार्थं प्रावाणं^३ स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः ॥

शुनासीरीये 'स त्वं नो देव' इत्येषा वायोरनुवाक्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशा-
नाय प्रहुतिं यस्त आनट्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

स त्वं नो देव मनसा वायो मन्दानो अग्रियः । कृधि वाजौ अपो धियः ॥ २५ ॥

सः । त्वम् । नः । देव । मनसा । वायो इति । मन्दानः । अग्रियः ।

कृधि । वाजान् । अपः । धियः ॥ २५ ॥

हे देव द्योतमान यद्वा स्तोतव्य देवायो अग्रियः देवानां मध्ये मुख्योऽग्रतो गन्तासि ।
तादृशः त्वं मनसा मन्दानः मन्दमानः स्वयमेव मोदमानः सन् नः अस्माकं वाजान् अङ्गानि
अपः मेघभेदनेनोदकानि च उभयस्मिन्स्वया प्रदत्ते सति धियः अग्निहोत्रादिकर्माणि च कृधि
कुरु । कारयेत्यर्थः ॥ ३० ॥

'अग्निरुक्थे' इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्निरुक्थे द्व्यधिका मनुवैव-
स्वतो वैश्वदेवं ह प्रागाथम्' इति । विवस्वतः पुत्रो मनुर्कपिः । प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीया-
चतुर्थ्यादियुजः सतो बृहत्यः । इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वे देवा देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निरुक्थे पुरोहितो प्रावाणो बर्हिर्ध्वरे ।

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवाँ अवो वरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः । उक्थे । पुरःऽहितः । प्रावाणः । बर्हिः । अध्वरे ।

ऋचा । यामि । मरुतः । ब्रह्मणः । पतिम् । देवान् । अवः । वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते । उक्थे स्तोत्रशस्त्रात्मके अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यज्ञे अग्निः पुरोहितः
यज्ञार्थं पुरत उत्तरवेद्यामृत्विग्भिर्निहितोऽभूत् । तथा प्रावाणः च सोमाभिषवार्यं पुरतो निहिताः ।
बर्हिः च पुरतो निहितमासादितम् । एवं सामग्र्यां सत्यां मरुतः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गान् ब्रह्मण-
स्पतिं स्तोत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवं देवान् इन्द्रादींश्च एतान् सर्वान् देवान् वरेण्यं वरणीयं
भजनीयम् अवः रक्षणम् ऋचा सूक्तरूपया स्तुत्या यामि मनुर्हं याचामि । याचतेर्लटि रूपम् ।
वर्णलोपञ्छान्दसः ॥

आ पशुं गांसि पृथिवीं वनस्पतीनुषासा नक्तमोषधीः ।

विश्वे च नो वसवो विश्ववेदसो धीनां भूत प्रावितारः ॥ २ ॥

आ । पशुम् । गांसि । पृथिवीम् । वनस्पतीन् । उपसा । नक्तम् । ओषधीः ।

विश्वे । च । नः । वसवः । विश्वऽवेदसः । धीनाम् । भूत । प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पूर्वार्धेऽग्निः संबोध्यते पश्चादिशब्दसद्भावात् । हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे पशुम्
अग्नीषोमीयं पशुं प्रति आ गांसि आगच्छसि । 'गाङ्' गतौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तथा
पृथिवीम् इदं देवसदनं प्रति किंच वनस्पतीन् मथनसाधनानरणिरूपान् वनस्पतीन् प्रति तथा
उषासा होतव्यत्वेन उपःकालं तथा नक्तं यष्टव्यतया रात्रि च प्रति किंच ओषधीः । 'उष दाहे'
अत्र मादनकर्मा । ओषन्ति माद्यन्त्यनेनेत्योषः सोमः । स धीयते निधीयते येष्वित्योषधयो प्रावाणः ।
तान् प्रत्यागच्छसि । यद्वा । ओषध्यः फलपाकान्ता लताः । ताः प्रत्यायाहि । अथवा हे स्तोतः पश्चादीन्

आ गासि समन्तात् स्तुहि । 'कै गै शब्दे' इति धातुः । ततो हे ऽवसवः वासयितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा हे ऽविश्वे सर्वेऽपि देवाः ऽनः^१ अस्मदीयानां कर्मणां^२ प्रावितारः ऽभूत । अनेनाग्निना सह यूयं प्रकर्षेण रक्षका भवत ॥

प्र स्र न एत्वध्वरोऽग्ना देवेषु पुर्व्यः ।

आदित्येषु प्र वरुणे धृतव्रते मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र । सु । नः । एतु । अध्वरः । अग्ना । देवेषु । पुर्व्यः ।

आदित्येषु । प्र । वरुणे । धृतव्रते । मरुत्सु । विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

१पुर्व्यः पुरातनः । पुर्व्यान् पुरातनानिन्द्रादीन् देवान् प्रति क्रियमाणत्वात् यज्ञोऽपि पुर्व्यं इत्युच्यते । तादृशो मुख्यः ऽनः अस्मदीयः ऽअध्वरः यज्ञः ऽअग्ना । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या षादेशः । अग्ना । अग्निर्देवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः । तस्मिन्नाग्नौ सर्वेष्वन्येषु ऽदेवेषु च ऽसु सुष्ठु १प्र ऽएतु प्रकर्षेण गच्छतु । देवान् विशिनष्टि । ऽआदित्येषु अदितेः पुत्रेष्विन्द्रादिषु ऽधृतव्रते धृत-कर्मणि ऽवरुणे च ऽविश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु ऽमरुत्सु च १प्र एतु ॥

विश्वे हि ष्मा मनवे विश्ववेदसो भुवन्वृधे रिशार्दसः ।

अरिष्टेभिः पायुभिर्विश्ववेदसो यन्ता नोऽवृकं छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । स्म । मनवे । विश्ववेदसः । भुवन् । वृधे । रिशार्दसः ।

अरिष्टेभिः । पायुभिः । विश्ववेदसः । यन्त । नः । अवृकम् । छर्दिः ॥ ४ ॥

१विश्ववेदसः सर्वतो व्यासधनाः । बहुधना इत्यर्थः । तादृशाः १रिशार्दसः रिशतां हिंसतां शत्रूणांमसितार उपक्षपयितारो वा १विश्वे १हि १ष्म सर्वे खलु देवाः १मनवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मनोः १वृधे वर्धनाय १भुवन् भवन्तु । स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्त्वा तं वर्धयन्तु इत्याशास्ते । ततो हे १विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा देवाः १अरिष्टेभिः परैरिहिसितैः १पायुभिः पालनैः सह १अवृकम् । वृकः स्तेनः । तद्रहितम् । बाधरहितमित्यर्थः । तादृशं १छर्दिः गृहं १नः अस्मभ्यं १यन्त प्रयच्छत । शत्रून् हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः । यन्तेति यमेलोऽति छान्दसो विकरणस्य लुक् । तस्य तषादेशः । तेनानुनासिकलोपाभावः ॥

आ नो अद्य समनसो गन्ता विश्वे सजोषसः ।

ऋचा गिरा मरुतो देव्यदिते सदर्ने पस्त्ये महि ॥ ५ ॥

आ । नः । अद्य । सऽमनसः । गन्त । विश्वे । सऽजोषसः ।

ऋचा । गिरा । मरुतः । देवि । अदिते । सदर्ने । पस्त्ये । महि ॥ ५ ॥

१समनसः सर्वेषु स्तोत्रेषु समानमनस्काः १विश्वे सर्वे देवा यूयं १सजोषसः परस्परं संगताः सन्तः १गिरा । शुश्रूषुतया प्राप्तव्ययेत्यर्थः । तथा १ऋचा सह १अद्य अस्मिन् यागदिने १नः यष्टून् अस्मान् १आ १गन्त आगच्छत । अनन्तरं हे १मरुतः १देवि द्योतमाने १महि महति देवानां

मानृत्वान्महत्त्वयुक्ते हे ^१अदिते अदीने एतन्नामिके देवि ^२सदने स्थाने^३ ^४पस्त्ये अस्मदीये गृहे स्तोतव्यतथोपविशत ॥ मरुत इत्यादेर्वाक्यभेदादनिघातः । उत्तरत्र पूर्वस्थामन्त्रितस्याविद्यमानवस्त्वेन वाक्यादित्वादिनिघातः ॥ ॥ ३१ ॥

अभि प्रिया मरुतो या वो अश्व्या हव्या मित्र प्रयाथन ।

आ बर्हिर्इन्द्रो वरुणस्तुरा नर आदित्यासः सदन्तु नः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रयाथन ।

आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे ^१मरुतः ^२प्रिया प्रियाणि ^३या यानि ^४वः युष्माकम् ^५अश्व्या अश्व्यानि ^६प्रियानश्वसंघान् ^७अभि ^८प्रयाथन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापयत । यूयमश्वैर्युक्ताः सन्त आगच्छतेत्यर्थः । अथ हे ^९मित्र । मित्रशब्देनान्ये वरुणादयोऽप्युच्यन्ते । हे मित्रादयो देवाः ^{१०}हव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवींषि स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तूयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेल्लेदि 'तसनसनथनाश्च' इति थनादेशः । आगत्य च ^{११}इन्द्रो ^{१२}वरुणः ^{१३}इन्द्रावरुणौ^{१४} ^{१५}तुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरमाणाः ^{१६}नरः नेतारः ^{१७}आदित्यासः अदितेः पुत्रा मरुदादयो देवाश्च ^{१८}नः अस्मदीये यज्ञे ^{१९}बर्हिः बर्हिषि आसादिते ^{२०}आ ^{२१}सदन्तु आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

वयं वो वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आनुषक् ।

सुतसोमासो वरुण हवामहे मनुष्वदिद्वाग्रयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आनुषक् ।

सुतऽसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इद्भऽअग्रयः ॥ ७ ॥

हे ^१वरुण वरुणादयो हे देवाः ^२वृक्तबर्हिषः ऋत्विजः ^३वयम् ^४आनुषक् सुगादिष्वनुषकं यथा भवति तथा ^५हितप्रयसः । प्रीणातीति प्रयोऽञ्जम् । तेषु निहितहविष्काः सन्तः ^६वः युष्मान् ^७हवामहे एतानि^८ हवींष्यादातुमाह्वयामः । कीदृशाः । ^९सुतसोमासः अभिपुतसोमाः ^{१०}इद्वाग्रयः आहुतिभिः समिद्धाग्रयो वयमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}मनुष्वत् । मनुष्यथा यज्ञे युष्माना-
जुहाव तद्वत् ॥

आ प्र यातु मरुतो विष्णो अश्विना पूषन्माकीनया धिया ।

इन्द्र आ यातु प्रथमः सनिष्युभिर्वृषा यो वृत्रहा गुणे ॥ ८ ॥

आ । प्र । यातु । मरुतः । विष्णो इति । अश्विना । पूषन् । माकीनया । धिया ।

इन्द्रः । आ । यातु । प्रथमः । सनिष्युऽभिः । वृषा । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ ८ ॥

हे विश्वे देवाः ^१प्र यातु प्रकर्षेणास्मदीयकर्मण्यागच्छत । हे ^२मरुतः हे ^३विष्णो स्वबलेन सर्वतो व्यासैतन्नामक देव हे ^४अश्विना अश्विनौ ^५पूषन् । स्तोतृन् धनादिना पोषयतीति पूषा । एत-
न्नामक देव मरुदादयो हे देवाः ^६माकीनया^७ । अस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोः' (पा. सू. ४. ३. १)

१. ख-ज्ञ-श-सदनस्थाने; त२-३-४-षदनस्थाने; न-भ-निषदनस्थाने । २. घ-इन्द्रावरुणौ मित्रश्च । ३. श-दत्तानि । ४. भ-श-माकीनया मामकीनया ।

इति खञ् शैथिकः । एकवचने ' तवकममकौ० ' इति ममकादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः । मया क्रिय-
माणया ऽधिया स्तुत्या सहास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । मरुदादेरामन्त्रितस्य वाक्यभेदादनिघातः ।
किञ्च ऽप्रथमः देवानां मुख्यः सः ऽइन्द्रः च ऽआ ऽयातु । ऽवृषा कामानां सेक्ता ऽयः इन्द्रः ऽसनि-
प्युभिः । सनिः संभजनम् । तदारमन इच्छद्भिः स्तोतृभिः ऽवृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य
हन्तेति ऽगृणे स्तूयते । ' गृ शब्दे ' इत्यस्य कर्मणि लिटि छान्दसो विकरणः ॥

वि नो देवासो अद्रुहोऽच्छिद्रं शर्मं यच्छत ।

न यदूराद्वसवो नू चिदन्तितो वरूथमादधर्षति ॥ ९ ॥

वि । नः । देवासः । अद्रुहः । अच्छिद्रम् । शर्मं । यच्छत ।

न । यत् । दूरात् । वसवः । नु । चित् । अन्तितः । वरूथम् । आऽदधर्षति ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रुहः स्तोतृणामद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । शत्रुभिरहिंस्याः । हे
ऽदेवासः मरुदादयो देवाः ऽअच्छिद्रं बाधकरहितं साधीयो वा ऽशर्मं । श्रृणाति दुःखादिकमिति
शर्मं गृहम् । तत् ऽनः अस्मभ्यं ऽवि ऽयच्छत । हे ऽवसवः शत्रूणां वासयितारो मरुदादयः ऽदूरात्
नूरदेशात् ऽअन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य ऽनू ऽचित् कदाचिदपि ऽवरूथं वरणीयं संभज-
नीयं ऽयत् गृहं ऽन ऽआदधर्षति आधर्षणं हिंसनं न करोति तद्रहं प्रयच्छतेति समन्वयः । ' धृष
प्रसहने ' इत्यस्य विभाषितगिच्त्वात् यदा णिच् नास्ति तदा रूपम् ॥

अस्ति हि वः सज्जात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे ॥ १० ॥

अस्ति । हि । वः । सज्जात्यम् । रिशादसः । देवासः । अस्ति । आप्यम् ।

प्र । नः । पूर्वस्मै । सुविताय । वोचत । मक्षु । सुम्नाय । नव्यसे ॥ १० ॥

हे ऽरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारः ऽदेवासः देवा द्योतमाना मरुदादयः ऽवः युष्माकं
ऽसज्जात्यम् ऽअस्ति परस्परं समानजातिभावोऽस्ति खलु । किञ्च ऽआप्यम् । आपिर्बन्धुः । तस्य
भाव आप्यम् । स्तोतृषु^१ स्तुत्यलक्षणेन संबन्धात्^२ वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं
बन्धुभावः ऽअस्ति खलु । ततः ऽपूर्वस्मै प्रथमभाविने ऽसुविताय । सुष्टु ईयते सर्वैरागम्यत इति
सुवितोऽभ्युदयः । तस्मै ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय ऽसुम्नाय च उभयं ऽमक्षु शीघ्रं ऽनः अस्माकं
ऽप्र ऽवोचत प्रकर्षेण ब्रूत । अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्तये ।

उप वो विश्ववेदसो नमस्युरां असृक्ष्यन्यामिव ॥ ११ ॥

इदा । हि । वः । उपऽस्तुतिम् । इदा । वामस्य । भक्तये ।

उप । वः । विश्वऽवेदसः । नमस्युः । आ । असृक्षि । अन्याम्ऽइव ॥ ११ ॥

हे ऽविश्ववेदसः सर्वधना हे देवाः ऽनमस्युः अन्नमिच्छन् मनु रहं ऽवः युष्मद्विषयाम् ऽउपस्तुतिम्
ऽअन्यामिव अष्टपूर्वामिव स्थिताम् । कैश्चिदप्यकृतमित्यर्थः । तादृशीमुपस्तुतिम् ऽइदा ऽहि ।

१. त-स्तोतृषु स्तुत्यलक्षणे संबन्धात्; भ-स्तोतृस्तुत्यलक्षणसंबन्धात् ।

हिरवधारणे । इदानीमेव ऽउप ऽआ ऽअसृक्षि उपासृजामि करोमीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽवः युष्म-
त्संबन्धिनः ऽवामस्य वननीयस्य ऽइदा इदानीमेव ऽभक्तये संभजनाय । लाभायेत्यर्थः । असृक्षीति
सृजेर्लुङि रूपम् । पादादिस्वादिनिघातः ॥

उदु ष्य वः सविता सुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वो वरेण्यः ।

नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽविश्रन्पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । वः । सविता । सुऽप्रनीतयः । अस्थात् । ऊर्ध्वः । वरेण्यः ।

नि । द्विऽपादः । चतुऽपादः । अर्थिनः । अविश्रन् । पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

हे ऽसुप्रणीतयः । शोभनप्रणीतिः स्तुतिः । शोभनप्रणयनाः शोभनस्तुतयो मरुतः ऽवः युष्माकं
मध्ये ऽऊर्ध्वः ऊर्ध्वं गन्ता वरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः संभजनीयः सः^१ ऽसविता सर्वस्य स्वकर्मणि प्रेरक
एतन्नामकः स देवो यदा ऽउत् ऽअस्थात् स्वतेजसोऽभूत् तदा ऽअर्थिनः ऽद्विपादः पादद्वययुक्ताः
पुरुषाः ऽचतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ता अश्वादयः ऽपतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च ऽनि ऽअविश्रन्
स्वस्वकार्येषु निविशन्ते । सूर्य उदिते^२ केचन पुरुषा अग्निहोत्रादिकं कुर्वन्ति केचन देवताविषयं
स्तोत्रं कुर्वन्ते । पश्चादयस्तृणादिभक्षणार्थं सर्वत्र संचरन्ति ॥ न्यविश्रन् । निपूर्वाद्दिशतेर्लुङि व्यन्ययेन
परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'देवंदेवम्' इति त्रैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितं च—'देवंदेवं बृहद् गायित्रे
वचः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

देवंदेवं वोऽवसे देवंदेवमभिष्टये ।

देवंदेवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ १३ ॥

देवम्ऽदेवम् । वः । अवसे । देवम्ऽदेवम् । अभिष्टये ।

देवम्ऽदेवम् । हुवेम । वाजसातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥ १३ ॥

वयं ऽदेव्या द्योतमानया ऽधिया स्तुत्या ऽगृणन्तः स्तुवन्तः सन्तः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽदेवंदेवं
दीप्यमानं देवम् ऽअवसे कर्मरक्षणाय आह्वयाम । अनुक्रमेणाह । ऽअभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थं च
ऽदेवंदेवं वयमाह्वयाम^३ । ततः ऽवाजसातये अन्नलाभाय ऽहुवेम ह्वयाम ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः ।

ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । सऽमन्यवः । विश्वे । साकम् । सऽरातयः ।

ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवऽविदः ॥ १४ ॥

ऽसमन्यवः समानमनसः यद्वा संग्रामेषु शत्रुहननार्थं समानक्रोधयुक्ताः ऽविश्वे सर्व एव
ऽदेवासो ऽहि ऽष्म मरुदादयो देवाः खलु ऽमनवे एतन्नामकाय ऋषये मह्यं ऽसाकं सह युगपदेव
ऽसरातयः धनादिदानेन सहिताः भवन्तु । पुनरपि प्रार्थयते । ऽते देवाः ऽनः अस्माकम् ऽअद्य
अस्मिन् दिने ऽअपरं च किं बहुना सर्वेषु दिवसेषु धनदातारो भवन्तु । न केवलमस्माकमेव किन्तु

‘तुषे । तुगित्यपत्यनाम् । ‘तुजि पिजि हिंसादाननिकेतनेषु’ । तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति’
तुक् पुत्रः । तस्मै ऽनः अस्माकं पुत्राय ऽवरिवोविदः वरणीयस्य धनस्य लभ्यतारः ऽभवन्तु ॥

प्र वः शंसाम्यद्रुहः संस्थ उपस्तुतीनाम् ।

न तं धूर्तिर्वरुण मित्र मर्त्यं यो वो धामभ्योऽविधत् ॥ १५ ॥

प्र । वः । शंसाभि । अद्रुहः । समऽस्थे । उपऽस्तुतीनाम् ।

न । तम् । धूर्तिः । वरुण । मित्र । मर्त्यम् । यः । वः । धामभ्यः । अविधत् ॥ १५ ॥

हे ऽद्रुहः अद्रोग्धारोऽहिंस्या वा मरुदादयः ऽउपस्तुतीनाम् उपस्तोत्राणां ऽसंस्थे तासां यज्ञे
क्रियमाणत्वादस्मत्संस्थानभूतेऽस्मिन् यज्ञे ऽवः युष्मान् ऽप्र ऽशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे ऽवरुण
‘मित्र मित्रावरुणौ ऽतं ऽमर्त्यं मनुष्यं ऽधूर्तिः । धूर्तिं हिंसार्थः । शत्रुभ्यो हिंसा तं ऽन बाधते ऽयः
मनुष्यः ऽवः युष्माकं ऽधामभ्यः तेजोभ्यः । धीयतेऽस्मिन्निति धाम शरीरं वा । तेभ्यः ऽअविधत् ।
‘विध विधाने’ । हवींषि विदधाति प्रयच्छति । एतेन तेजसामपि हविर्भाक्त्वमस्तीति ज्ञायते ॥

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मेणस्पर्यरिष्टः सर्व एधते ॥ १६ ॥

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इपः । यः । वः । वराय । दाशति ।

प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मेणः । परि । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ १६ ॥

हे मरुदादयः ऽसः मनुष्यः ऽक्षयम् । क्षियन्ति ऽनिवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तत् स मनुष्यः
‘प्र ऽतिरते प्रकर्षेण वर्धयति । तिरतिर्द्विकर्मा । स एव ऽमहीः महान्ति ऽइषः अन्नानि च ऽवि वर्ध-
यति ऽयः मनुष्यः ऽवराय वरणीयाय धनाय तदर्थं ऽवः युष्मभ्यं ऽदाशति हवींषि प्रयच्छति ।
धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः । किंच ऽधर्मेणः । ध्रियते ऋत्विग्भिरिति धर्मं कर्म । युष्मद्विपयात् कर्मणः
सकाशात् स मनुष्यः ऽप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः ऽपरि परितः सर्वतः ऽप्र जायते प्रकर्षेणाविर्भवति ।
‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. ब्रा. १४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । ततः ऽअरिष्टः अन्यैरहिंसितः
‘सर्वः युष्माकं हविष्प्रदानात् सकलो जनः ऽएधते धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ३३ ॥

ऋते स विन्दते युधः सुगेभिर्यात्यध्वनः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः सरातयो यं त्रायन्ते सजोषसः ॥ १७ ॥

ऋते । सः । विन्दते । युधः । सुऽगेभिः । याति । अध्वनः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । सऽरातयः । यम् । त्रायन्ते । सऽजोषसः ॥ १७ ॥

‘सः अर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः ऽयुधः । ‘युध संप्रहारे’ । भावे कृप् । युद्धात् ऽऋते
विनापि ऽविन्दते धनानि लभते । किंच ऽसुगेभिः शोभनगमनैः सुष्ठु गन्तुर्भिर्वाश्वैः सह ऽअध्वनः
मार्गान् । गन्तव्यान् देशानित्यर्थः । तान् ऽयाति गच्छति । ‘यं जनम् ऽअर्यमा सततं गच्छन्’ ऽमित्रः
स्तोतृणां यष्टृणां च धनप्रदानेन मित्रभूतः ऽवरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयः संभजनीय

१. त२-३-न-भ-‘मिति वा । २. भ१-हविष्प्रदाता । ३. ख-त-अतनन् वाञ्छन्; न-य-अततत्वा-
च्छन्; श-अतस्तत्वाञ्छन् ।

एतन्नामकाः वसरातयः समानदानास्त्रयो देवाः वसजोषसः परस्परं संगताः सन्तः यं हव्यप्रदातारं
वत्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति स धनादीनि विन्दतीत्यन्वयः ॥

अज्रे चिदस्मै कृणुथा न्यञ्चनं दुर्गे चिदा सुसरणम् ।

एषा चिदस्मादशनिः परो नु सास्त्रेधन्ती वि नश्यतु ॥ १८ ॥

अज्रे । चित् । अस्मै । कृणुथ । निऽअञ्चनम् । दुःऽगे । चित् । आ । सुऽसरणम् ।

एषा । चित् । अस्मात् । अशनिः । परः । नु । सा । अस्त्रेधन्ती । वि । नश्यतु ॥ १८ ॥

हे देवाः वज्रे वचित् । 'अग्नि अभिभवे' । परैरनभिभवनीयेऽपि परपुरे वन्यञ्चनं नितरां
गमनम् वस्मै मनवे कृणुथ यूयं कुरुत । यद्वा । अज्रे ऋजुगमने प्रस्थे गमनं कुरुत । तथा वदुर्गे
वचित् अगन्तव्येऽपि स्थले वसुसरणम् । 'सु गतौ' । शोभनगमनम् वआ समन्तात् कुरुत । एवं
सति सा वेषा वशनिः शत्रूणां तदेतदायुधम् वअस्मात् सर्वतो गन्तुमर्नोः वनु क्षिप्रं वपरः
परस्ताद्वेत्^१ । पश्चात् वसा अशनिः वअस्त्रेधन्ती कांश्चिदप्यहिंसती ववि वनश्यतु विनष्टा^२ भवेत् ॥

यदद्य सूर्य उद्यति प्रियक्षत्रा ऋतं दध ।

यन्निमुचि प्रबुधि विश्ववेदसो यद्वा मध्यंदिने दिवः ॥ १९ ॥

यत् । अद्य । सूर्ये । उत्तर्यात् । प्रियऽक्षत्राः । ऋतम् । दध ।

यत् । निऽमुचि । प्रऽबुधि । विश्वऽवेदसः । यत् । वा । मध्यंदिने । दिवः ॥ १९ ॥

हे वप्रियक्षत्राः प्रीणयितुं बला देवाः वसूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि वउद्यति
उद्गच्छति सति वअद्य अस्मिन् दिने वयत् यदा वऽऽतं कल्याणभूतं गृहं वदध धारयत । दधातेर्लिटि
मध्यमबहुवचने रूपम् । वयत् यदा हे विश्ववेदसः सर्वधना देवाः वनिमुचि । मुचिर्गत्यर्थः । सूर्यस्य
निम्नोचने नितरां गमने । सायमित्यर्थः । तस्मिन् धारयथ । यद्वा वप्रबुधि तस्य प्रबोधने प्रातःकाले ।
वयद्वा वदिवः सूर्यतेजसा दीप्यमानस्याहः वमध्यंदिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यद्वाभिपित्वे असुरा ऋतं यते छर्दियेम वि दाशुषे ।

वयं तद्वो वसवो विश्ववेदस उप स्थेयाम मध्य आ ॥ २० ॥

यत् । वा । अभिऽपित्वे । असुराः । ऋतम् । यते । छर्दिः । येम । वि । दाशुषे ।

वयम् । तत् । वः । वसवः । विश्वऽवेदसः । उप । स्थेयाम । मध्ये । आ ॥ २० ॥

हे असुराः प्राज्ञाः संग्राम आयुधानां क्षेप्तारो वा देवाः वयद्वा वभिपित्वे अस्मद्यज्ञं प्रति
युष्माकमभिप्रासौ वऽतं सत्यभूतं यज्ञं वयते । इणः शतरि रूपम् । गच्छते वदाशुषे हवींषि दत्तवते
यजमानाय वछर्दिः । 'छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः' । दीप्यतेऽनेनेति छर्दिस्तेजः । यद्वा । छर्दन्ति^३ दीव्यन्ते^३
अत्रेति छर्दिर्गृहम् । तद्गृहं तेजो वा ववि वयेम प्रयच्छथ । यद्येवं यूयं कुरुथ तर्हि वयं हे वसवः
स्तोतॄणां धनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारः वविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा

१. ख-त-न-श-परस्ताद्वत्; ग-परस्ताद्वन्ती; घ-भ२-३-परस्ताद्ववतु; भ१-परस्ताद्वतु ।

२. ज-त२-न-भ-श-स्वयमेव विनष्टा । ३. ग-छर्द्यते दीप्यते ।

हे देवाः वः युष्मत्संबन्धि वत् कल्याणं गृहम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । भवजिः प्रत्तस्य^१ गृहस्य मध्ये उप
स्थेयाम उपतिष्ठेम । युष्मान् हविर्भिः पूजयेम ॥ तिष्ठतेराशीलिङि 'लिङ्याशिष्यक्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥

यदद्य सूर उदिते यन्मध्यंदिन आतुचि ।

वामं धृत्य मनवे विश्ववेदसो जुह्वानाय प्रचेतसे ॥ २१ ॥

यत् । अथ । सूरैः । उत्तरे । यत् । मध्यंदिने । आतुचि ।

वामम् । धृत्य । मनवे । विश्ववेदसः । जुह्वानाय । प्रचेतसे ॥ २१ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वतो^१ व्याप्तघना हे देवाः यत् यदा^२ वयम् अद्य इदानीम् । यद्वा सूर्ये उदिते
सति । यत् यदा मध्यंदिने दिवसस्य मध्ये । यद्वा आतुचि । आतुचिर्गमनार्थः । सूर्यस्य
निम्नोचने । सायमित्यर्थः । जुह्वानाय अग्नौ हवीषि जुह्वते अत एव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय मनवे
एतन्नामकायर्षये मह्यं वामं वननीयं धनं धृत्य दत्त तद्वृणीमहे इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

वयं तद्वः सम्राज आ वृणीमहे पुत्रो न बहुपात्यम् ।

अश्याम तदादित्या जुह्वतो हविर्येन वस्योऽनशामहे ॥ २२ ॥

वयम् । तत् । वः । सम्राजः । आ । वृणीमहे । पुत्रः । न । बहुपात्यम् ।

अश्याम । तत् । आदित्याः । जुह्वतः । हविः । येन । वस्यः । अनशामहे ॥ २२ ॥

हे सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना देवाः पुत्रो न । एकवचनं छान्दसम् । युष्माकं पुत्रा इव
स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्यास्तद्बुष्माभिः पोष्याः वयम् । बहुपात्यं बहुभिर्भोज्यं वः
युष्मत्संबन्धि वत् धनम् अश्याम प्राप्नुयाम । येन^३ धनेन वस्यः वसीयोऽतिशयेन वसुमत्त्वम्
अनशामहे अश्वामहे प्राप्नुमः ॥ अश्वोतेर्लोति व्यत्ययेन भ्रमप्रत्ययः ॥ ३४ ॥

'ये त्रिंशति' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रान्तं—'ये त्रिंशति पञ्चोपान्त्या पुर-
उष्णिक्' इति । मनुर्क्तेषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । उपान्त्या पुरउष्णिक् । पूर्ववत्
विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशब्दे 'ये त्रिंशति' इत्येतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—'ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ये त्रिंशति त्रयस्परो देवासो बहिरासदन् । विदन्नहं द्वितासनन् ॥ १ ॥

ये । त्रिंशति । त्रयः । परः । देवासः । बहिः । आ । असदन् । विदन् । अहं । द्विता । असनन् ॥ १ ॥

मनुराह । त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः परः परस्तात् त्रयः । त्रयस्त्रिंशद्देवता इत्यर्थः । ये
देवासः देवाः बहिः अस्मदीययज्ञसंबन्धिनि बहिषि हविःस्वीकरणार्थम् आसदन् आसीदन्तु
अथानन्तरं^४ विदन् ते देवा अस्मान् हविषां प्रदातृनिति जानन्तु । ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारम्
असनन् अस्मभ्यं धनं पश्चादिकं च प्रयच्छन्तु । यद्वा । द्विता द्वैधम् । अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते ।
पुनःपुनरस्मभ्यं धनादिकं ददत्वित्यर्थः ॥

वरुणो मित्रो अर्यमा स्मद्रातिषाचो अग्रयः । पत्नीवन्तो वर्षदकृताः ॥ २ ॥

१. ग-तस्य; घ-दत्तस्य; भ-प्रदत्तस्य । २. श-सर्वत्र । ३. ग-भ-यद्यद्वा; घ-त-न-यद्वा ।

४. ख-त-न-भ-य-श-एतेन । ५. ग-घ-न-श-अह अथा* ।

वरुणः । मित्रः । अर्यमा । स्मद्रातिऽसाचः । अग्नयः । पत्नीऽवन्तः । वर्षट्कृताः ॥ २ ॥

वरुणः वरणीयः संभजनीयः । मित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनादिदानेन मित्रभूतः । अर्यमा स्तोत्रकारिणे धनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः । स्मद्रातिषाचः । स्मत् सुमच्छोभना रातिः हविष्प्रदानं येषामस्तीति स्मद्रातयो यजमानाः । तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्त इति तथोक्ताः । यद्वा । कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दातृन् सचन्त इति । ते तादृशाः । पत्नीवन्तः देवपत्नीसहिताः । अग्नयः अङ्गनशीला नानाविधा अग्नयः । वर्षट्कृताः । मया 'सोमस्यामे वीहि वौषट्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादिना स्वाहाकृताः । सुहुता इत्यर्थः ॥

ते नो गोपा अपाच्यास्त उदक् इत्था न्यक् । पुरस्तात्सर्वया विशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदक् । ते । इत्था । न्यक् । पुरस्तात् । सर्वया । विशा ॥ ३ ॥

ते वरुणादयो देवाः । सर्वया सर्वेण । विशा अनुचरवर्गेण सह । अपाच्याः । अपाची प्रतीची । ततः । नः । अस्माकं । गोपाः गोपायितारो भवन्तु । ते एव । उदक् । उदीच्याः । 'अञ्जेलुक्' इति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेलुक् । ततोऽपि अस्माकं रक्षका भवन्तु । इत्था इति शब्देनोर्ध्वा दिशं दक्षिणां च निर्दिशति । इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणोर्ध्वाया दक्षिणस्याश्च दिशः । ते देवा अस्माकं पालयितारो भवन्तु । तथा । न्यक् नीच्या दिशः । अत्रापि पूर्ववदस्तातेलुक् । अधस्तादेवाप्यस्माकं त्रातारो भवन्तु । किंच । पुरस्तात् प्राच्या दिशश्च ते देवा अस्माकं गोपायितारो भवन्तु ॥

यथा वशन्ति देवास्तथेदसत्तदेषां नकिरा मिनत् । अरावा चन मर्त्यः ॥ ४ ॥

यथा । वशन्ति । देवाः । तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् । नकिः । आ । मिनत् । अरावा । चन । मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । यथा । वशन्ति यथा कामयन्ते । 'वश कान्तौ' । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यणादेशः । तथेत् यथोशन्ति तथैव । असत् तद्भवत्येव । तदेवाह । एषां देवानां । तत् कामनं । नकिः न कश्चिदपि । मिनत् हिनस्ति । 'मीड् हिंसायाम्' । लेटि रूपम् । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति चेत् तदाह । अरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता । चन इत्यप्यर्थः । अदातापि । मर्त्यः मनुष्य उशन्नथो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥

सप्तानां सप्त ऋष्टयः सप्त द्युम्नान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ ५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋष्टयः । सप्त । द्युम्नानि । एषाम् । सप्तो इति । अधि । श्रियः । धिरे ॥ ५ ॥

अत्र पुरातनी कथा । इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्या अदितेः (?) गर्भस्य केनचित्कारणेनेन्द्रेण सप्तधा भिन्नत्वात् स गर्भः सप्तगणात्मकोऽभवत् । ततो मरुतः संपन्नाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । एषां कथा^१ 'इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः' (ऋ. सं. १. ११४.६) इत्यस्मिन् वर्गे संप्रपञ्चेनाभ्यधायि । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । 'सप्तानां मरुतां गणानां' । सप्त सप्तसंख्याकाः । ऋष्टयः आयुषविशेषा विभिन्नाः सन्ति । तथा । सप्त सप्तसंख्याकानि । द्युम्नानि द्योतमानानि कुण्डलादीन्याभरणानि । द्युम्नान्यज्ञानि वा । एषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ।

ततः सप्त मरुतां गणाः ऽसतो ससैव सप्तविधाः ऽग्रियः सकला दीप्तिः ऽअधि ऽधिरे^१
परस्परमधिकं दधिरे ॥ ॥ ३५ ॥

‘बभुरेकः’ इति दशार्चं नवमं सूक्तम् । मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतो मनुर्वा ऋषिः । तथा
चानुक्रम्यते—‘बभ्रुर्दश कश्यपो वा मारीचो द्वैपदम्’ इति । दशापि द्विपदा विश्वत्यक्षरा विराजः ।
पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशब्दे^२ वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेव द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् ।
सूच्यते हि—‘बभुरेक इति द्विपदासूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति^३ ॥

बभुरेको विपुणः सुनरो युवाङ्क्यङ्के हिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विपुणः । सुनरः । युवा । अङ्गि । अङ्क्ते । हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथग्देवताः । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभि-
धीयते । ‘सौम्यं बभ्रुमा लभेत’ (तै. सं. २. १. ३. ३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽबभ्रुः बभ्रुवर्णः
शबलतादिषु परिपक्वः । यद्वा । ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः’ । ‘कुर्भञ्च’ (उ. सू. १. २२) इति
कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावदुद्गते चन्द्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु । तादृशः
ऽविपुणः विश्वगज्जनः ऽसुनरः सुषु रात्रीणां नेता । रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु । एतादृशः ऽयुवा प्रति-
दिवसमाविर्भूतत्वात्तत्तृणः ऽएकः देवः सोमः ऽहिरण्ययं हिरण्ययम् ऽअङ्गि । अभिव्यज्यते प्रकाश्यते
अनेन इत्यङ्गि आभरणम् । अभिव्यक्तिसाधनं कुण्डलमुकुटादिकं^४ स्वशरीरम् ऽअङ्क्ते अभिव्यज्यति ।

योनिमेक आ ससाद् द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिम् । एकः । आ । ससाद् । द्योतनः । अन्तः । देवेषु । मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिङ्गादभिरुच्यते । ‘अग्नये गृह्णतये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽदेवेषु देवानाम्
ऽअन्तः मध्ये ऽद्योतनः^५ स्वतेजसा दीप्यमानः ऽमेधिरः मेधावी । अथवा मेधाकाङ्क्षिणां स्तोतृणां
मेधादातृत्वेन मेधायुक्तः । एवंविधः ऽएकः अग्निः ऽयोनिं^६ स्थानभूतमाहवनीयादिकम् ऽआ ऽससाद्
हविःस्वीकरणार्थमासीदिति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निधुविः ॥ ३ ॥

वाशीम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयसीम् । अन्तः । देवेषु । निऽधुविः ॥ ३ ॥

ऽदेवेषु ऽअन्तः देवानां मध्ये द्योतमानः ऽनिधुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः । यद्वा । नितरां
गमनमस्यास्तीति निधुविः सर्वदा गच्छन् । अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एता-
दृशः ऽएकः त्वष्ट्रनामको देवः ऽआयसीम् अयोमयधारां ऽवाशीम् । ‘वाश्च शब्दे’ । शब्दयत्या-
क्रन्दयति शत्रूननयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः । तं स्वकीये ऽहस्ते ऽबिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आर्हितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्रम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आऽर्हितम् । तेन । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिङ्गादिन्द्रो देवता । ऽएकः इन्द्रः ऽआर्हितं स्वकीयहस्ते निहितं ऽवज्रम्
एतन्नामकमायुधं ऽबिभर्ति धत्ते । स एवेन्द्रः ऽतेन निहितेन वज्रेण ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि
पापानि वा ऽजिघ्रते भृशं हन्ति ॥

१. घ-त-न-भ-दधिरे । २. ग-वैश्वदेवशब्दे एतत् । सूत्रितं च । इमा नु के बभुरेक इति द्विपदा-
सूक्तानीति । ३. श-अलंकारणकटकमुकुटादिकं । ४. त-भ-द्योतमानः । ५. ख-त-न-भ-१-२-एवं ।

तिग्ममेकौ बिभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलापभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयुधम् । शुचिः । उग्रः । जलापऽभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलापभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । 'शुचिः । 'शुच दीप्तौ' । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा । 'शुच शोके' । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता । अत एव 'उग्रः उद्गूर्णबलः' जलापभेषजः रोगापनयनेन सुखकरमैषज्यवान् । यद्वा । स्तोतृणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारि-भिषग्नूपः । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' इत्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृशः 'एकः रुद्रः' तिग्मं तीक्ष्णधारम् 'आयुधम्' । आयुध्यति संप्रहरति शत्रून्नेनेत्यायुधं पिनाकः । तं स्वकीये 'हस्ते' 'बिभर्ति' ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेद । निऽधीनाम् ॥ ६ ॥

पथ इति लिङ्गेन पूषा निगद्यते । 'सं पूषन्नध्वनस्तिर' (ऋ. सं. १. ४२. १) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । 'एकः पूषनामको देवः' पथः मार्गान् पीपाय । 'प्यायतिर्वधनकर्मोप्यत्र रक्षणार्थः' । ये अग्निहोत्रादि कर्म कुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । 'एषः सोऽयं पूषा' निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि 'वेद वेत्ति' । ज्ञात्वा स्तोतृणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'तस्करो' यथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य स्वसहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येकं उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मदन्ति ॥ ७ ॥

त्रीणि । एकः । उरुऽगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मदन्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो वि चक्रमे इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते । 'उरुगायः उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः' । यद्वा । बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रमयतीति वा उरुगायः । एतादृशः 'एकः असहायो विष्णुः' त्रीणि पदानि भुवनानि 'वि' चक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान् । 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इति क्रमतेरात्मनेपदम् । 'यत्र' येषु लोकेषु 'देवासः इन्द्रादयो देवाः' 'मदन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि वि चक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽईव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सह इति लिङ्गादश्विनावभिधीयते । 'द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ' विभिः । वी गत्यादिषु । क्तिप् । छान्दसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैः 'चरतः संचरेते' । किंच इमावश्विनौ 'एकया सूर्यात्यथा ताम्बां स्वयंवृतया स्त्रिया' 'सह' 'प्र' 'वसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं कुरुतः' । प्रवासे दृष्टान्तः । 'प्रवासेव' । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सदः । द्वा । चक्राते इति । उपऽमा । दिवि । सम्राजा । सर्पिरासुती इति सर्पिःऽआसुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयते । 'उपमा उपमौ परस्परं स्वकान्त्योपमानभूतौ' । यद्वा । उपमीषत आम्बां सर्वमित्युपमौ सर्वस्य । एतावेव 'सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ' 'सर्पि-

रासुती । सर्पिर्धृतमाभ्यामासूयत इति^१ सर्पिरासुती । घृतद्विष्कौ^२ ऽद्वा द्वौ मित्रावरुणौ ऽदिवि
शुलोके ऽसदः । सीदन्यत्रेति सदः स्थानम् । तत् ऽचक्राते अकार्षाम् ॥

अर्चन्त एके महि सामं मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥ १० ॥

अर्चन्तः । एके । महि । सामं । मन्वत । तेन । सूर्यम् । अरोचयन् ॥ १० ॥

१ एके^३ अत्रयः ऽमहि महत् ऽसाम त्रिवृत्पञ्चदशादि ऽमन्वत अमन्वत । तदेव ऽअर्चन्तः
पूजयन्त एतादृशा^४ अत्रयः ऽतेन उक्तेन साक्षा ऽसूर्यमरोचयन् अदीपयन् । त एवात्र देवता ॥ ३६ ॥

‘ नहि वः ’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती
चतुर्थनुष्टुप् । मनुर्वैवस्वत ऋषिः । पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ नहि वश्चतुष्कं
पुरउष्णिग्वृहत्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । विनियोगस्तु^५ लिङ्गादवगन्तव्यः^६ ॥

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः । विश्वे सतोमहान्त इत् ॥ १ ॥

नहि । वः । अस्ति । अर्भकः । देवासः । न । कुमारकः । विश्वे । सतः ऽमहान्तः । इत् ॥ १ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽअर्भकः नहि ऽअस्ति शिशुर्नास्ति खलु^७ । तथा ऽन
१ कुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति । किंतु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ । एतदेव
प्रतिपादयति । ऽविश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसतोमहान्त ऽइत् । सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये
महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते । तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिशच्च । मनोर्देवा यज्ञियासः ॥ २ ॥

इति । स्तुतासः । असथ । रिशादसः । ये । स्थ । त्रयः । च । त्रिशत् । च ।

मनोः । देवाः । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे ऽरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारो^८ हे ऽमनोः ऽयज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञार्हा
हे ऽदेवाः ऽये यूयं ऽत्रयश्च त्रिसंख्याकाः ऽत्रिशच्च त्रिशत्संख्याकाश्चित्रिशदेवताः ऽस्थ भवथ अभूत
ते यूयम् ऽइति इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुतासः ऽअसथ । मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेर्लेटि
छान्दसो लुगभावः । यद्वा । असतिः कान्यर्थः । इत्थं स्तुता यूयं हवींषि कामयध्वम् ॥

ते नस्त्राध्वं तेऽवत त उ नो अधि वोचत ।

मा नः पथः पित्र्यान्मानवादर्धि दूरं नैष्ट परावतः ॥ ३ ॥

ते । नः । त्राध्वम् । ते । अवत । ते । ऊँ इति । नः । अधि । वोचत ।

मा । नः । पथः । पित्र्यात् । मानवात् । अधि । दूरम् । नैष्ट । पराऽवतः ॥ ३ ॥

हे देवाः ऽते यूयं ऽनः अस्मान् ऽत्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्रायध्वम् । ऽते यूयम् ऽअवत
धनादिप्रदानैरस्मान् रक्षत । ऽते^९ एव देवाः ऽनः अस्मान् ऽअधि ऽवोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो

१. ख-श-द्वृत; ग-भ-द्वयते; त-न-द्वृत । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु-अर्चतः देवान् पूजयन्तः एके
केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत (मन्वत मन्यते-भ) उच्चारयंतीत्यर्थः तादृशा; ग-एकेत्रयो महि
महत् साम सात्वनं गानं वा अमन्वत तादृशा; त३-४-न-श-तादृशा । ३. ख-ग-त-न-भ-स्तर्लिगाद* ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-कल्पनया नास्तीत्यर्थः । ५. ग-मत्तारो । ६. घ-त उ ते ।

धनादिमन्तश्च भवन्तिवति यूयं ब्रूत । किंच हे देवाः ऽमानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तत आगतात्
 ऽपिष्यात्^१ पिता मनुयं मार्गं चक्रे तस्मात् ऽपथः मार्गात् ऽनः अस्मान् ऽमा ऽनैष्ट मा नयत । अप-
 नयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किंतु
 ऽदूरं य एतदतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मात् ऽअधि । अधिकमित्यर्थः । अस्मानपनयत ॥

ये देवास इह स्थन् विश्वे वैश्वानरा उत ।

अस्मभ्यं शर्म सप्रथो गवेऽश्वाय यच्छत ॥ ४ ॥

ये । देवासः । इह । स्थन् । विश्वे । वैश्वानराः । उत ।

अस्मभ्यम् । शर्म । सऽप्रथः । गवे । अश्वाय । यच्छत ॥ ४ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽउत अपि च ऽवैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्यादयो
 यस्य स विश्वानरो यज्ञः । तस्मिन् सोमादिहवींषि स्वीकर्तुं भवाः प्रादुर्भूताः । भवार्थेऽणप्रत्ययः ।
 षट् । विश्वानरोऽग्निः । देवानां तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः । ऽविश्वे सर्वे ऽये देवा यूयम् ऽइह
 अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ऽस्थन हवींष्यादातुं भवथ ततः ऽसप्रथः । 'प्रथ प्रस्थाने' । सर्वतः प्रसिद्धं
 सर्वत्र पृथुतमं वा ऽशर्म । सर्वं श्रृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखम् । तत् ऽअस्मभ्यं प्रयच्छत ।
 तथा ऽगवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः ऽअश्वाय शर्म सुखं प्रदत्त ॥ ३७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'यो यजाति' इत्यष्टादशार्चं प्रथमं सूक्तम् । वैवस्वतो
 मनुर्कृषिः । नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पङ्क्तयः । दशमी पादनिचृत् ।
 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणात्^३ । शिष्टा एकादश प्राग्वत्सप्रपरि-
 भाषया गायत्र्यः । आद्यासु चतसृषु यज्ञस्ततो यजमानप्रशंसा च श्रूयते^४ । अतस्तद्देवताकाः । 'या
 दंपती' इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपती प्रशस्येते अतस्तद्देवताकाः । अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराशिषः
 प्रतिपाद्यन्ते । अतस्ता एव देवताः । तथा चानुक्रम्यते—'यो यजाति इदृशानात्रेज्यास्तवो यजमान-
 प्रशंसा च येत्यादिपञ्च दंपत्योः शिष्टास्तदाशिषोऽनुष्टुप्^५ चतुष्पङ्क्त्यन्तं नवम्यनुष्टुब्दशमी
 पादनिचृत्' इति ॥

यो यजाति यजात इत्सुनवच्च पचाति च । ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् ॥ १ ॥

यः । यजाति । यजाते । इत् । सुनवत् । च । पचाति । च । ब्रह्मा । इत् । इन्द्रस्य । चाकनत् ॥ १ ॥

ऽयः यजमानः सकृत् ऽयजाति यागं करोति हविर्भिर्देवान् पूजयति स देवेभ्यो लब्धधना-
 दिकः सन् ऽयजात ऽइत् पुनरमीष्टप्राप्तये देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छत्येव । तथा स एव यजमानः
 ऽसुनवच्च सोमाभिषवन् करोति च । स एव ऽपचाति ऽच पशुपुरोडाशादिकं पचति च । सर्वत्र
 यजादिषु लेट्यडागमाः । स यजमानः ऽइन्द्रस्य ऽब्रह्म ब्रह्माणि । ऽइत् अवधारणे । इन्द्रसंबन्धीनि
 स्तोत्राण्येव ऽचाकनत् पुनःपुनः कामयते । कनतेः कान्त्यर्थात् यङ्लुकि अभ्यासत्वं छान्दसम् ।
 ततो लेट्यडागमः । अत्र यागे यजमानो धनादि^६ लभत इति यज्ञप्रशंसा । स एव दृष्टफलः सन्
 सोमाभिषवादीन् करोतीति यजमानप्रशंसा ॥

१. ग-परावतः पित्र्य; घ-परावतः दूरात्; त-न-भ-परावतः । २. भ-'सर्व' नास्ति । ३. ख-
 त-न-तल्लक्षण; भ-श-तल्लक्षणं । ४. ग-त-न-स्तूयते । ५. ग-त-न-भ-श-शिष्टा अत्यास्त* । ६. ख-त-न-भ-
 श-धनादीन् ।

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररंत आशिरम् । पादित्तं शक्रो अंहसः ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररंते । आऽशिरम् । पात् । इत् । तम् । शक्रः । अंहसः ॥ २ ॥

वयः यजमानः वस्मै इन्द्राय पशुपुरोळाशं तथा वाशिरं तृतीयसवने गोक्षीरेणामिश्रितं^१
वसोमं^२ वररते प्रयच्छति । रतेर्लटि^३ शपः श्लुः । अडागमः । वशक्रः समर्थः स इन्द्रः वतं यष्टारम्
वअंहसः पापात् तद्रूपाद्रक्षसो वा वपात् । वइत् अवधारणे । अपादेव । रक्षत्येव । पातेर्लुङि रूपम् ॥

तस्य द्युमाँ असद्रथो देवजूतः स शुशुवत् । विश्वा वन्वन्नमित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य । द्युमान् । असत् । रथः । देवऽजूतः । सः । शुशुवत् । विश्वा । वन्वन् । अमित्रिया ॥ ३ ॥

वतस्य देवान् पूजयतो यजमानस्य देवजूतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितः द्युमान् दीप्तिमान्
वरथः रंहणशीलः स्यन्दनो देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन असत् भवति आगच्छति । ततस्तेन
रथेन अमित्रिया अमित्रियान् शत्रुभिः कृतान् विश्वा सर्वान् बाधान् वन्वन् । 'वनोतिहिंसा-
कर्मा' इति यास्कः । हिंसन् वसः एव शुशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्च वर्धते । अत्र येन मे रथो बाधा-
भावश्चाभूदिति यागप्रशंसा येन सम्यगिष्टदेवा रथं दत्तवन्त इति यजमानप्रशंसा ॥

अस्य प्रजावती गृहेऽसंश्रन्ती दिवेदिवे । इळा धेनुमती दुहे ॥ ४ ॥

अस्य । प्रजावती । गृहे । असंश्रन्ती । दिवेऽदिवे । इळा । धेनुमती । दुहे ॥ ४ ॥

प्रजावती पुत्रादियुक्तम्^४ असंश्रन्ती । सश्रतिर्गतिकर्मा । अगमनशीला^५ तादृशं^६ धेनुमती ।
पयसा सर्वान् धिनोति प्रीणयतीति धेनुगौः । तत्सहितम्^७ इळा अन्नम् अस्य यष्टुः गृहे दिवे-
दिवे अहरहः दुहे देवैः दुह्यते । यद्वा । इत्येति गवां देवता । सा स्थिरा धेनुमती । गवां पतित्वात्
धेनुभिर्धेनुमती । इळा गोदेवता । देवैः प्रेरिता सती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा । पुत्रादिकमस्मै
ददातीत्यर्थः । दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अत्र इज्यास्तवः ॥

या दंपती समनसा मुनुत आ च धावतः । देवासो नित्ययाशिरा ॥ ५ ॥

या । दंपती इति दम्पती । समनसा । मुनुतः । आ । च । धावतः ।

देवासः । नित्यया । आऽशिरा ॥ ५ ॥

अत्र यजने दंपत्योः स्तुतिः । हे देवामः देवाः समनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ
यथा यौ दंपती यज्ञकारिणौ जायापती^८ मुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः । यौ दंपती ततस्तमभिषुतं
सोमम् वा धावतः च दक्षापवित्रेण शोधयतः । 'धावु गतिशुद्ध्योः' । तथा नित्यया । यत्र
तृतीयसवने सोमोऽस्ति तत्राश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्त्येव । तस्मात् नित्यसंबन्धेन आशिरा आश्रय-
णेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावन्नादीन् प्राप्नुत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ३८ ॥

प्रति प्राशव्याँ इतः सम्यञ्चा बहिराशाते । न ता वाजेषु वायतः ॥ ६ ॥

प्रति । प्राशव्यान् । इतः । सम्यञ्चा । बहिः । आशाते इति । न । ता । वाजेषु । वायतः ॥ ६ ॥

१. घ-श-गोक्षीरेण मिश्रितं । २. ख-त-न-भ-श-सोममस्मै । ३. ग-लटि; त-न-भ-लटि । ४. ग-
पुत्रादियुक्ता । ५. ग-अगमनशीलां स्थित्यर्थः; त-अगमनशीलयतीत्यर्थः; न-भ-अगमनशीलं यतीत्यर्थः ।
६. ग-तादृशी । ७. ग-तत्सहिता । ८. ग-श-यजमानदम्पत्योः । ९. ख-ग-त-न-भ-श-यौ जायापती ।

तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती ^१प्राशय्यान् । 'अश भोजने' । प्रपूर्वस्यास्यौणादिको भाव उष्प्रत्ययः । प्राशुर्भक्षणम् । तस्मै साधून् हितान् वा अन्नादीन् ^२प्रति ^३हुतः प्रतिगच्छतः । यद्वा । प्राशितव्यान् । अत्र वर्णलोपः । तावेव ^४सम्यग्वा सम्यग्वा समीचीनौ संगतौ ^५बर्हिः यज्ञम् ^६आशाते आनशाते । तत्र द्रव्यैर्व्याप्नुतः । तस्मात् तौ यष्टारौ भार्यापती ^७वाजेषु देवैर्दत्तेष्वन्नेषु ^८न ^९वायतः । वयतिर्गत्यर्थः । न गच्छतः^१ । सर्वदाज्ञसहितौ तिष्ठेतामित्यर्थः ॥

न देवानामपि हुतः सुमतिं न जुगुक्षतः । श्रवो बृहद्विवासतः ॥ ७ ॥

न । देवानाम् । अपि । हुतः । सुडमतिम् । न । जुघुक्षतः । श्रवः । बृहत् । विवासतः ॥ ७ ॥

एतौ दंपती ^१देवानाम् इन्द्रादीनां ^२न ^३अपि ^४हुतः अपलापं न कुरुतः । अपिह्रवोऽपलापः^१ । देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापः । 'हुद् अपनये' । कथं नापलपन्ती-त्यवसीयते । तदाह । ^२सुमतिं युष्मदोषां शोभनां मतिं ^३न ^४जुगुक्षतः जुघुक्षतः न संवरीतुमिच्छतः । संवारणमाच्छादनम् । न छादयत इत्यर्थः । किंतु स्तुतिं कुरुतः । 'गुह् संवरणे' । 'सनिग्रहगुहोश्च' (पा. सू. ७. २. १२) इति इट्प्रतिषेधः । ढत्वषत्वभावौ । संहिताकाले भग्भावो नास्ति छान्द-सत्वात् । किंच ^५बृहत् देवेभ्यो दीयमानत्वात् महत् ^६श्रवः । श्रव इत्यन्ननाम । महदन्नं ^७विवासतः युष्मभ्यं प्रयच्छतः । विवासतिः परिचरणकर्मा । दानमपि च^१ परिचरणमेव । देवैर्दत्तमन्नं वृतादिभि-र्मिश्रीकृत्य पुनःपुनर्यजत इत्यर्थः^४ ॥

पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यंश्रुतः । उभा हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

पुत्रिणा । ता । कुमारिणा । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतः । उभा । हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

^१पुत्रिणा पुत्रवन्तौ तत्रापि ^२कुमारिणा पोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ ^३हिरण्यपेशसा हिरण्यमयै-राभरणैरलंकृतरूपौ ^४उभा उभौ ^५ता तौ दंपती ^६विश्वं सर्वम् ^७आयुः आयुष्यं ^८व्यंश्रुतः व्याप्नुतः । यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं^१ धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः ॥

वीतिहोत्रा कृतद्वसू दशस्यन्तामृताय कम् । समूधो रोमशं हतो देवेषु कृणुतो दुर्वः ॥ ९ ॥

वीतिहोत्रा । कृतद्वसू इति कृतद्वसू । दशस्यन्ता । अमृताय । कम् ।

सम् । ऊधः । रोमशम् । हतः । देवेषु । कृणुतः । दुर्वः ॥ ९ ॥

^१वीतिहोत्रा वीतिहोत्रौ । वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो ययोस्तौ । अनेन यज्ञेन तयोः सुखादिकं संभवति । तादृशौ । यद्वा । वीतिः कान्त्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम । अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथग्देवैः काम्यमानस्तुती । अत एव ^२कं सुखप्रदं हवीरूपमन्नं ^३दशस्यन्ता देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ ^४कृतद्वसू । तकारोपजनञ्छान्दसः । याचमानकृतधनौ । पात्रेपूपयुक्तधनावित्यर्थः । एवंविधौ दंपती ^५अमृताय अमरणाय संतानाभिवृद्धये ^६रोमशं रोमवन्तं वृषणम् ^७ऊधः योनिं च ^८सं ^९हतः संयोजयत इति मैथुनमनूयते । ततः सपुत्रादिकौ तौ ^{१०}देवेषु ^{११}दुर्वः स्तुत्यन्नदानरूपां परिचर्यां ^{१२}कृणुतः कुरुतः । पञ्चभिर्दंपती अस्त्येताम् ॥

आ शर्म पर्वतानां षुणीमहे नदीनाम् । आ विष्णोः सचाश्रुवः ॥ १० ॥

१. ख-त-न-भ-श-गच्छतः सुप्यत इत्यर्थः; ग-गच्छतः शिष्यत इत्यर्थः । २. ख-ग-ज्ञ-त-अपह्रवो*; त-अपह्रवो* । ३. ख-ग-त-न-भ-श-स्व* । ४. श-अन्नं देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ कुर्वत इत्यर्थः । ५. श-पुत्रपौत्रादिकं ।

आ । शर्मै । पर्वतानाम् । वृणीमहे । नदीनाम् । आ । विष्णोः । सचाऽभुवः ॥ १० ॥

एतदादिषु दंपत्योराशिषः । यष्टारो वयं ^१पर्वतानां फलपुष्पसहितलताभिर्युक्तानां^२ यत् ^३शर्मै सुखं तत्तेषां स्थैर्यलक्षणं सुखं वा ^४नदीनां चोभयकूलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठाने कृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखमेकत्र स्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृत्वलक्षणमनुष्ठानलक्षणं सुखम् ^५आ ^६वृणीमहे संभजामहे । ^७सचाभुवः देवैः सह भवतो देवसहितस्य ^८विष्णोः अपि शत्रुहृदनलक्षणं यत्सुखं तदपि वयम् ^९आ वृणीमहे । बाधाभावाद्द्विष्प्रदानेन देवैः सह वर्तामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

ऐतु पूषा रयिर्भगः स्वस्ति सर्वधातमः । उरुध्वा स्वस्तये ॥ ११ ॥

आ । एतु । पूषा । रयिः । भगः । स्वस्ति । सर्वधातमः । उरुः । अध्वा । स्वस्तये ॥ ११ ॥

^१रयिः धनानां दाता ^२भगः भजनीयः सर्वैः ^३सर्वधातमः सर्वेषां धारयितृत्तमः सर्वेषां धनादिभिः पोषयितृत्तमः ^४पूषा एतन्नामको देवः ^५स्वस्ति क्षेमेण ^६आ ^७एतु अस्मान् प्रत्यागच्छतु । ततो मार्गरक्षके पूषयागते सति ^८उरुः विस्तीर्णः ^९अध्वा मार्गः ^{१०}स्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु ॥

अरमतिरनर्वणो विश्वो देवस्य मनसा । आदित्यानामनेह इत् ॥ १२ ॥

अरमतिः । अनर्वणः । विश्वः । देवस्य । मनसा । आदित्यानाम् । अनेहः । इत् ॥ १२ ॥

देवानां मध्ये पूषणमाह । ^१अनर्वणः । अर्वा गन्तव्यः । शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्यृतस्य^२ ^३देवस्य द्योतमानस्य पूषणः ^४विश्वः सर्वः स्तोतृजनः ^५मनसा श्रद्धया भक्त्यैव ^६अरमतिः अलमतिः पर्याप्त-स्तुतिर्भवति । तथा हि ^७आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां देवानां दानम् ^८अनेह ^९इत् अपापमेव खलु । तस्मादन्नादिप्राप्तये स्तोतृजनः पूषणं स्तौतीत्यर्थः ॥

यथा नो मित्रो अर्यमा वरुणः सन्ति गोपाः । सुगा ऋतस्य पन्थाः ॥ १३ ॥

यथा । नः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सन्ति । गोपाः । सुगाः । ऋतस्य । पन्थाः ॥ १३ ॥

^१मित्रोऽर्यमा ^२वरुणः एते त्रयो देवाः ^३नः अस्माकं ^४गोपाः गोपायितारः ^५यथा ^६सन्ति भवन्ति यैर्मागैर्वयमेतैः पालयितव्या भवाम ते ^७ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ^८पन्थाः पन्थानः ^९सुगाः एषां सुगमना भवन्तु । तैरागत्य अस्मान् यज्ञमार्गे स्थापयन्वित्यर्थः ॥

अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीळे वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥ १४ ॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । गिरा । देवम् । ईळे । वसूनाम् ।

सपर्यन्तः । पुरुऽप्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रऽसाधसम् ॥ १४ ॥

हे देवाः ^१वः युष्माकं ^२पूर्यं मुख्यं पुरतो गन्तारं वा ^३देवं स्वभासा दीप्यमानम् ^४अग्निं ^५वसूनां प्राप्तये ^६गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ^७ईळे अहं स्तौमि । किंच ^८सपर्यन्तः युष्मान् परिचरन्तो मनुष्याः ^९पुरुप्रियं बहुविधप्रियं बहुनामभिमतदानेन प्रीणयितारं वा ^{१०}क्षेत्रसाधसम् । क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणार्थमत्रेति क्षेत्रो यज्ञः । तस्य साधकम् । साधने दृष्टान्तः । ^{११}मित्रं ^{१२}न । यथा मित्रं सुहृदन्यस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वद्यज्ञसाधकमग्निं वसुप्राप्तये स्तुवन्ति ॥

मक्षु देववतो रथः शूरो वा पृतसु कासु चित् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥१५॥

मक्षु । देवऽवतः । रथः । शूरः । वा । पृतऽसु । कासु । चित् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१५॥

१ देववतः । देवा यष्टव्यतया यस्य सन्ति स देववान् । तस्य १ रथः देवैर्दत्तः १ मक्षु शीघ्रं दुर्गमं मार्गमपि प्रविशति । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १ वा इतिशब्दोऽत्र उपमान-वाची । यथा १ शूरः योद्धा १ कासु १ चित् १ पृतसु पृतनासु १ तद्वत् । १ यः १ देवानाम् । १ इत् अवधारणे १ । १ मनः एव १ इयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति । यद्वा । देवानां मन इयक्षति हविर्भिर्यष्टुमिच्छति । सः १ यजमानः १ अयज्वनः यागमकुर्वतो जनान् १ अभि १ भुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव ॥ इयक्षति । 'यक्ष पूजयाम्' । यज देवपूजादिषु । उभयोरभ्यासस्य संप्रसारणं छान्दसम् । पूर्वस्य 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः ॥

न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १६ ॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवऽयो ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१६॥

हे १ यजमान १ यः १ भवान् १ देवानां १ मनः १ इयक्षति स त्वं १ न १ रिष्यसि विनष्टो न भवसि । किंतु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे १ सुन्वान सोमाभिषवं कुर्वन् यः सुन्वंस्तेषां मन इयक्षति स त्वमपि १ न रिष्यसि । हे १ देवयो देवान् कामयमान यो देवानियक्षति तादृशस्त्वमपि १ न रिष्यसि किंतु धनादिभिर्वर्धसे । देवानां मनो यो यजमानो यष्टुमिच्छति स १ यागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥

नक्तिर् कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १७ ॥

नक्तिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१७॥

१ यः यजमानः १ देवानां १ मनः यष्टुमिच्छति १ तं १ नक्तिः न कश्चिदपि १ नशत् स्वकीयेन १ कर्मणा न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । किंच स यष्टा १ न १ प्र १ योषत् स्वस्मात् स्थानाज्ज विभक्तः पृथक्कृतो न भवति । किंच १ न १ योषति पुत्रादिभिर्धनादिभिश्च न विभक्तो भवति । 'यु मिश्रणाभिभ्रणयोः' इत्यस्य उभयत्र लेख्यडागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ग-देवैरधिष्ठितः । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ-पृतनासु संप्रामेषु अप्रतिषद्गमनः सन् शत्रुहननार्थं प्रविशति तद्वत् । किंच यो यजमानः देवानामिन्द्रादीनां मन इदवधारणे; ग-पृतनासु देवानां मन इत् इत्यवधारणे; त३-४-न-पृतना इदवधारणे । ३. घ-हविर्भिः; त-न-भ-सः भवान् । ४. घ-सः अयज्वनः । ५. घ-इयक्षति यष्टुमिच्छति ।

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्चर्यम् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १८ ॥

असत् । अत्र । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्चर्यम् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १८ ॥

वयः वयजमानः वदेवानां वमनः यष्टुमिच्छति वअत्र अस्मिन् यजमाने वसुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं पुत्रादिकम् वअसत् भवत्येव । वउत अपि च वआश्वश्चर्यम् आशुगमनाश्वसंघयुक्तं वत्यत् तद्वना-
दिकं तस्मिन् यजमाने भवति । देवानां मनो यो जनो हविर्भिर्यष्टुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति स
जनः वअयज्वनः सर्वानभिभवत्येव ॥ ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'प्र कृतपूनि' इति त्रिशदचं द्वितीयं सूक्तम् । तत्रेय-
मनुक्रमणिका— 'प्र कृतानि त्रिशन्मेधातिथिः' इति । काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । 'परं गायत्रं
प्राग्वत्सप्रेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये
गायत्रतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— 'प्र कृतान्यृजीषिण आ घा ये
अग्निमिन्धते' (ऋ. आ. ५. २. ३) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र कृतानि'
इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च— 'प्र व इन्द्राय मादनं' प्र कृतान्यृजीषिणः' (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । तस्मिन्नेव शस्त्रे 'प्रति श्रुताय' इत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूत्र्यते हि— 'प्रति श्रुताय वो धृषदिति
पञ्चदश' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने
'प्रति श्रुताय' इति तृचः । सूत्रितं च— 'प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२)
इति । अहीनान्तर्गतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः 'पन्य इदुप गायत' इत्यनुरूपः ॥

प्र कृतान्यृजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गार्थया । मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गार्थया । मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे कण्वाः^२ ऋजीषिणः ऋजीषवतः सोमस्य कृतानि कर्माणि इन्द्रस्य गार्थया इन्द्रस्य
वाचा मदे अस्य मदे संजाते सति प्र वोचत प्रब्रूत ॥

यः सृर्विन्दमनर्शनिं पिबुं दासमहीशुवम् । वर्धीदुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

१. तन-भ-मादनं प्रति श्रुतायेति तृचः । सूत्रितं च । प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचाविति ।

२. त१-३-४-न-कण्वाः ।

यः । सृबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् । अहीशुर्वम् । वधीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २ ॥

१यः इन्द्रः १उग्रः उर्दूणस्तेजस्वी वा सः १अपः उदकानि १रिणन् प्रेरयन् १सृबिन्दं सृबिन्द-
नामकं शत्रुम् १अनर्शनिम् अनर्शनिनामकं १पिप्रुं पिप्रुनामकं च १दासं च १अहीशुर्वं च शत्रुं १वधीत्
अवधीत् जघान ॥

न्यर्बुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १बृहतः महतः १अर्बुदस्य मेघस्य १वर्ष्माणम् उदकस्य वारकं १विष्टपं स्थानं १नि
१तिर विध्य । १तत् प्रसिद्धं १पौंस्यं व्रतं च १कृषे कुरु ॥

प्रति श्रुताय वो धृषत्तूर्णांशं न गिरेरधि । हुवे सुशिप्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुताय । वः । धृषत् । तूर्णांशम् । न । गिरेः । अधि । हुवे । सुऽशिप्रम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः १वः शुष्माकं १श्रुताय स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च १धृषत् शत्रून् धृषन्तं
१सुशिप्रं सुहनुमिन्द्रं १प्रति १हुवे ह्वयामि । १तूर्णांशं १न । यथा धर्मेऽभितप्तः पुमांस्तूर्णांशमुदकम् ।
तथा च यास्कः—‘तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते’ (निरु. ५. १६) इति । १गिरेरधि मेघं प्रति
ह्वयति । ‘पर्वतो गिरिः’ इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि व्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्पसि ॥ ५ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्पसि ॥ ५ ॥

हे १शूर इन्द्र १सः प्रसिद्धस्त्वं १मन्दानः मोदमानः १गोः १अश्वस्य च १व्रजं निवासस्थानं
१सोम्येभ्यः सोमाह्येभ्यः १पुरं १न शत्रूणां नगरीमिव १वि १दर्पसि विवृतद्वारं करोषि ॥ ॥ १ ॥

यदि मे ररणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुप स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । ररणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उप । स्वधा । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र १मे मम १सुते अभिपुते सोमे १उक्थे स्तोत्रे १वा १यदि १रणः रमसे १चनः अन्नं
यदि च १दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि १आरात् दूरात् १स्वधा अन्नेन १उप १आ १गहि उपागच्छ ॥

वयं घां ते अपि ष्मसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥ ७ ॥

वयम् । घ । ते । अपि । स्मसि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमऽपाः ॥ ७ ॥

हे १गिर्वणः गीर्भिर्वननीय १इन्द्र १ते तव १अपि १वयं १घ वयं खलु १स्तोतारः १ष्मसि
भवामः । हे १सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र १त्वं १नः अस्मान् १जिन्व प्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भर संरराणो अविक्षितम् । मध्वन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भर । समऽरराणः । अविऽक्षितम् । मध्वऽन् । भूरि । ते । वसु ॥ ८ ॥

१. ख-धर्ममिततः; ग-भ-श-धर्मामिततः; त-न-धर्ममिततः.

उत अपि च हे मघवन् संरराणः संरमनाणस्वम् अविक्षितम् अविक्षीणं पितुम् अन्नम् । 'पृक्षः पितुः' इत्यङ्गनामसु पाठात् । नः अस्मभ्यम् आ भर आहर । ते तव वसु धनं भूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमंतस्कृधि हिरण्यवतो अश्विनः । इळाभिः सं रभेमहि ॥ ९ ॥

उत । नः । गोमंतः । कृधि । हिरण्यवतः । अश्विनः । इळाभिः । सम् । रभेमहि ॥ ९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र नः अस्मान् गोमतः गोमिनः कृधि कुरु । अश्विनः अश्वयुक्तान् कृधि । हिरण्यवतः धनवतश्च कृधि । इळाभिः अङ्गैश्च सं रभेमहि वयं संरब्धा भवेम ॥

बृबदुकथं हवामहे सुप्रकरस्वमृतये । साधु कृण्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत् उक्त्यम् । हवामहे । सुप्रकरस्वम् । उतये । साधु । कृण्वन्तम् । अवसे ॥ १० ॥

उतये लोकस्य रक्षणाय सुप्रकरस्वं प्रसृतबाहुम् । 'करस्नौ बाहु कर्मणां प्रस्नातारौ' (निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । अवसे लोकस्य पालनाय साधु कृण्वन्तं साधु कुर्वन्तं बृबदुकथं महदुकथमिन्द्रं हवामहे हवामः । तथा च यास्कः — 'बृबदुकथो महदुकथो वक्तव्यमस्मा उक्त्यम्' (निरु. ६. ४) इति ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कृणोति वृत्रहा । जरितृभ्यः पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः । संस्थे । चित् । शतक्रतुः । आत् । ईम् । कृणोति । वृत्रहा ।

जरितृभ्यः । पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः प्रसिद्ध इन्द्रः संस्थे संग्रामे शतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च आत् अनन्तरम् ईम् इदं शत्रुवधादिकं कृणोति करोति चित् एव अयमिन्द्रः वृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति । किञ्च जरितृभ्यः स्तोतृणामर्थे पुरुवसुः बहुधनो भवति । न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शकृद्दानवाँ अन्तराभरः । इन्द्रो विश्वाभिरुतिभिः ॥ १२ ॥

सः । नः । शक्रः । चित् । आ । शकत् । दानवान् । अन्तराभरः ।

इन्द्रः । विश्वाभिः । उतिभिः ॥ १२ ॥

शक्रः शक्तः सः इन्द्रः नः चित् अस्मानपि आ शकत् शक्तान् करोतु । अपि च इन्द्रः दानवान् विश्वाभिः सर्वैः उतिभिः पालनैः अन्तराभरः अन्तराहरश्चिद्राणांमापूरकः । छिद्रापिधायीत्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तमिन्द्रमभि गायत ॥ १३ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः । सखा । तम् । इन्द्रम् । अभि । गायत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः रायः धनस्य अवनिः पालकः महान् सर्वोत्तमः सुपारः शोभनपारणश्च भवति । यश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सखा प्रियो भवति । तमिन्द्रमभि गायत अभिष्टुत ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'अश्विनः... कृधि' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवतश्च; घ-धनिनश्च । ३. ग-पुरुवसुः । ४. ख-त-भ-अभिष्टुत हे स्तोतार इति शेषः ।

आयन्तारं महि स्थिरं पृतनासु श्रवोजितम् । भूरेरीशानमोजसा ॥ १४ ॥

आऽयन्तारम् । महि । स्थिरम् । पृतनासु । श्रवःऽजितम् । भूरेः । ईशानम् । ओजसा ॥ १४ ॥

वआयन्तारम् आगन्तारं^१ वमहि महान्तं वपृतनासु संग्रामेषु वस्थिरम् अचलं वश्रवोजितं श्रवसो जेतारम् वओजसा बलेन वभूरेः बहोर्धनस्य वईशानम् ईश्वरमभिगायत ॥

नकिरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम् । नकिर्वक्ता न दादिति ॥ १५ ॥

नकिः । अस्य । शचीनाम् । निऽयन्ता । सूनृतानाम् । नकिः । वक्ता । न । दात् । इति ॥ १५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वसूनृतानां शोभनानां वशचीनां कर्मणाम् । 'धीः शची' इति कर्मणामसु पाठात् । वनकिः न कश्चित् वनियन्ता नियामकः । अयमिन्द्रः वन वदादिति न प्रयच्छतीति वनकिर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोऽपि जनोऽयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूनामस्ति सुन्वताम् । न सोमो अप्रता पपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशूनाम् । अस्ति । सुन्वताम् । न । सोमः । अप्रता । पपे ॥ १६ ॥

वप्राशूनाम् । ये सोमं प्राश्नुवन्ति ते प्राशवः । तेषां सोमं वसुन्वतां वब्रह्मणां ब्राह्मणानाम् वऋणं देवर्णं वन नूनम् वअस्ति न खलु विद्यते । तथा च श्रूयते—'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति । किंच वअप्रता अविस्तीर्णधनेन वसोमः वन वपपे न पीयते । प्रभूतधनेनैव सोमः पीयत इत्यर्थः ॥

पन्य इदुप गायत पन्य उक्थानि शंसत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् ॥ १७ ॥

पन्ये । इत् । उप । गायत । पन्ये । उक्थानि । शंसत । ब्रह्मा । कृणोत । पन्ये । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातारः वपन्य वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे^२ वउप वगायत उपगानं कुरुत । किंच वपन्ये^३ एवेन्द्रे वउक्थानि स्तोत्राणि वशंसत । हे स्तोतार इति शेषः । वपन्ये वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे ब्रह्माण्यन्यानि स्तोत्राणि वकृणोत कुरुत^४ ॥

पन्य आ दर्दिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः । इन्द्रो यो यज्वनो वृधः ॥ १८ ॥

पन्यः । आ । दर्दिरत् । शता । सहस्रा । वाजी । अवृतः । इन्द्रः । यः । यज्वनः । वृधः ॥ १८ ॥

वयः ववाजी बलवान् वशता वीराणां शतानि वसहस्रा सहस्राणि च वआ वदर्दिरत् आभिमुख्येन दारयति सोऽयम् वइन्द्रः शशुभिः वअवृतः^५ वपन्यः स्तुत्यो भवति । वयज्वनः विधिनेष्टवतो यजमानस्य ववृधः वर्धयिता च भवति ॥

वि षू चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः । इन्द्र पिब सुतानाम् ॥ १९ ॥

वि । सु । चर । स्वधाः । अनु । कृष्टीनाम् । अनु । आऽहुवः । इन्द्र । पिब । सुतानाम् ॥ १९ ॥

१. ख-त-भ-आभिमुख्येत नेतारं । यच्छंतमित्यर्थः; ग-आयामवन्तं; घ-सर्वतो नियामकं । २. ज्ञ-त-१-२-एवेन्द्रे तस्मिन् सामानि । ३. ख-त-भ-पन्ये स्तुत्ये । ४. घ-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-हे उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एव इन्द्रस्तस्मिन् सामानि उपगायत । हे होतारः पन्ये तस्मिन्निन्द्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे अध्वर्यवः पन्ये इत् तस्मिन्नेवेन्द्रे ब्रह्मा अन्नानि कृणोत कुरुत जुहुत । ५. ग-त-न-भ-आवृतः ।

हे १इन्द्र १आहुवः आह्वातव्यस्त्वं १कृष्टीनां मनुष्याणां १स्वधाः हवींषि १अनु १सु सुष्टु १वि १चर । द्वितीयः १अनु पूरणः । १सुतानाम् अभिपुतान् सोमांश्च १पिब ॥

पिब स्वधैनवानामुत यस्तुभ्ये सचा । उतायमिन्द्र यस्तव ॥ २० ॥

पिब । स्वधैनवानाम् । उत । यः । तुभ्ये । सचा । उत । अयम् । इन्द्र । यः । तव ॥ २० ॥

हे १इन्द्र १स्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान् । धेन्वा क्रीतानित्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ धेन्वा क्रीणाति ’ (तै. सं. ६. १. १०. २) इति । १उत अपि च १य सोमः १तुभ्ये उदके । ‘ बुसं तुभ्यम् ’ इत्युदकनामसु पाठात् । १सचा संसृष्टः तमपि सोमं १पिब । १उत अपि च १यः सोमः १तव त्वदीयः त्वामुद्दिश्य गृहीतः सः १अयं त्वया पातव्य इति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसमुपारणे । इमं रातं सुतं पिब ॥ २१ ॥

अति । इहि । मन्युऽसाविनम् । सुषुऽवांसम् । उपऽारणे । इमम् । रातम् । सुतम् । पिब ॥ २१ ॥

हे इन्द्र १मन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम् १अतीहि अतिगच्छ । तथा १उपारणे । ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः । तस्मिन् देशे १सुषुवांसं सुन्वन्तम् अतीहि । १इमं १रातं ब्राह्मणोपद्रवरहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं १सुतं सोमं १पिब ॥

इहि तिस्रः परावत इहि पञ्च जनाँ अति । धेना इन्द्रावचाकशत् ॥ २२ ॥

इहि । तिस्रः । पराऽवतः । इहि । पञ्च । जनाँ । अति । धेनाः । इन्द्र । अवऽचाकशत् ॥ २२ ॥

हे १इन्द्र १धेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः १अवचाकशत् योऽपश्यत् स त्वं १परावतः दूरात् । ‘ आरे परावतः ’ इति दूरनामसु पाठात् । १तिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः १इहि गच्छ । अनेन अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च इन्द्रस्यागमनमाशास्ते । अपि च १पञ्च १जनान् मनुष्यान् १अति इहि अतिगच्छ । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च पञ्चजनाः । तानतीहीत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ (निरु. ३. ८) इति ॥

सूर्यो रश्मि यथा सृजा त्वा यच्छन्तु मे गिरः । निम्नमापो न सध्यक् ॥ २३ ॥

सूर्यः । रश्मिम् । यथा । सृज । आ । त्वा । यच्छन्तु । मे । गिरः ।

निम्नम् । आपः । न । मध्यक् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र १सूर्यः १यथा १रश्मि रश्मीन् किरणानश्वप्रग्रहान् वा विसृजति तथा मह्यं धनं विसृज । अपि च १मे मदीयाः १गिरः स्तुतयः १सध्यक् सह त्वाम् १आ १यच्छन्तु । १निम्नमापो १न । यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अध्वर्युवा तु हि विश्व सोमं वीराय शिप्रिणे । भरा सुतस्य पीतये ॥ २४ ॥

अध्वर्यो इति । आ । तु । हि । विश्व । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । भर । सुतस्य । पीतये ॥ २४ ॥

हे १अध्वर्यो १शिप्रिणे हनूमते १वीराय शूरायेन्द्राय १सोमं १तु १हि क्षिप्रमेव १आ १सिञ्च । १सुतस्य सुतं सोमं १पीतये पानाय च १भर आहर च ॥

य उ॒द्रः फ॒लिगं॑ भि॒नक्त्य॑ । वि॒सन्धूँ॑र॒वासृज॑त् । यो गो॒षु प॒क्कं धा॑रय॒त् ॥ २५ ॥

यः । उ॒द्रः । फ॒लिऽगम् । भि॒नत् । न्यक् । सि॒न्धून् । अ॒वऽअसृ॑जत् ।

यः । गो॒षु । प॒क्कम् । धा॒रय॑त् ॥ २५ ॥

यः । उ॒द्रः उ॒दकार्थं । फ॒लिगं॑ मेघम् । 'रैवतः फलिगः' इति मेघनामसु पाठात् । वि॒नक्त्य॑ अभिनत् । वि॒सन्धून्॑ अपश्च अन्तरिक्षात् । न्यक् अर्वाक् । अ॒वासृज॑त् । यः च । गो॒षु प॒क्कं पयः॑ । धा॒रय॑त् । स इन्द्र इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अ॒हन्वृ॒त्रमृ॒चीष॑म औ॒र्णवा॒भम॑हीशु॒र्वम् । हि॒मेना॑वि॒ध्यद॑र्बु॒दम् ॥ २६ ॥

अ॒हन् । वृ॒त्रम् । ऋ॒चीष॑मः । औ॒र्णऽवा॒भम् । अ॒हीशु॒र्वम् । हि॒मेन॑ । अ॒वि॒ध्यत् । अ॒र्बु॒दम् ॥ २६ ॥

वि॒क्तीष॑मः ऋचा दीप्या सम इन्द्रः । वृ॒त्रं वृ॒त्रना॑मकं शत्रुम् । अ॒हन् जघान॑ । तथा । औ॒र्णवा॒भम् औ॒र्णवा॒भना॑मकम् । अ॒हीशु॒र्वम् अ॒हीशु॒र्वना॑मकं च शत्रुमहन् । तथा । हि॒मेन॑ तुषारेणोदकेन वा । अ॒र्बु॒दं मेघम् । अ॒वि॒ध्यत् ॥

प्र व॑ उ॒ग्राय॑ नि॒ष्टुरे॑ऽषा॒ळ्हाय॑ प्र॒स॒क्षिणे॑ । दे॒वत्तं॑ ब्र॒ह्म गा॑यत ॥ २७ ॥

प्र । वः । उ॒ग्राय॑ । नि॒ऽस्तुरे॑ । अ॒षा॒ळ्हाय॑ । प्र॒ऽस॒क्षिणे॑ । दे॒वत्त॑म् । ब्र॒ह्म । गा॒यत॑ ॥ २७ ॥

हे उ॒ग्राता॑रः । वः यूयम् । उ॒ग्राय॑ उ॒ग्राण्य॑ । नि॒ष्टुरे॑ शत्रून्विस्तरते । अ॒षा॒ळ्हाय॑ शत्रूणामभि॒भवि॑त्रे । प्र॒स॒क्षिणे॑ प्रसहनशीलायेन्द्राय । दे॒वत्तं॑ देवप्रसादलब्धं । ब्र॒ह्म स्तोत्रं॑ । प्र । गा॒यत॑ ॥

यो वि॒श्वान्य॑भि॒ व्र॒ता सोम॑स्य॒ मदे॑ अ॒न्धसः॑ । इन्द्रो॑ दे॒वेषु॑ चे॒तति॑ ॥ २८ ॥

यः । वि॒श्वानि॑ । अ॒भि । व्र॒ता । सोम॑स्य । मदे॑ । अ॒न्धसः॑ । इन्द्रः॑ । दे॒वेषु॑ । चे॒तति॑ ॥ २८ ॥

वि॒अन्ध॑सः अद्यमानस्य । सोम॑स्य । मदे॑ संजाते । वि॒श्वानि॑ सर्वाणि । व्र॒ता व्र॒तानि॑ कर्माणि । यः । इन्द्रः॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒भि । चे॒तति॑ ज्ञापयति तस्मा इन्द्राय दे॒वत्तं॑ ब्रह्म गायतेत्यर्थः ॥

इ॒ह त्या॑ स॒धमा॑द्या ह॒री हि॑र॒ण्यके॑श्या । वो॒ळ्हा॒मभि॑ प्र॒यो ह॑तम् ॥ २९ ॥

इ॒ह । त्या॑ । स॒धऽमा॑द्या । ह॒री इति॑ । हि॑र॒ण्यऽके॑श्या । वो॒ळ्हा॒म् । अ॒भि । प्र॒यः । ह॑तम् ॥ २९ ॥

इ॒ह यज्ञे॑ । त्या॑ तौ प्रसिद्धौ । स॒धमा॑द्या सह माद्यन्तौ । हि॑र॒ण्यके॑श्या हि॒र॒ण्यके॑श्या । ह॒री अश्वौ॑ । ह॑तं ह॒तकरं॑ । प्र॒यः सोम॑रूपमञ्जम् । अ॒भि अभि॑लक्ष्य । वो॒ळ्हा॒म् इन्द्रं॑ वहताम् । प्रापयतामिति ॥

अ॒र्वाञ्च॑ त्वा पु॒रुष्टु॑त प्रि॒यमे॑धस्तु॒ता ह॒री । सोम॑पेयाय॒ वक्ष॑तः ॥ ३० ॥

अ॒र्वाञ्च॑म् । त्वा । पु॒रुऽस्तु॑त । प्रि॒यमे॑धस्तु॒ता । ह॒री इति॑ । सोम॑पेयाय । व॒क्षतः॑ ॥ ३० ॥

हे । पु॒रुष्टु॑त इन्द्र । त्वा त्वां । प्रि॒यमे॑धस्तु॒ता । ह॒री अश्वौ॑ । सोम॑पेयाय सोमपानाय । अ॒र्वाञ्च॑म् अस्मद्भिमुखं । वक्ष॑तः वहतः ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-एतन्नामकावश्वौ । २. घ-त-भ-हविरूपमञ्जं । ३. श-पुरुष्टुत-बहुभिः स्तुत । ४. श-प्रियमेधैः प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः । ईहशौ हरी ।

‘ वयं घ त्वा ’ इत्येकोनविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्थ मेध्यातिथेरार्षं^१ बृहतीच्छन्दस्कम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकोनविंश्यनुष्टुप् । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ वयं वैकोना मेध्यातिथिर्बाहंतं त्रिगायत्र्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । महाह्नते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावाहितः पञ्चदशार्चः । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्र्यते—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे ‘ वयं घ त्वा ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रं—‘ वयं घ त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । स्वरसाङ्गयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्यः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । तस्मिन्नेव शखे ‘ क ई वेद ’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तमेव ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽबर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र^१ त्वा त्वां वयं वघ वयं खलु वसुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः आपो न आप इव प्रवणमभिगच्छामः । पवित्रस्य सोमानां प्रस्रवणेषु वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः स्तोतारः च त्वां पर्युपासते^२ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्रै स्वब्दीव वंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽइव । वंसगः ॥ २ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र त्वा त्वां वसुते अभिषुते सोमे निरेके निर्गमने उक्थिनः^४ नरः नेतारः स्वरन्ति शब्दायन्ते । अपि चेन्द्रः वसुतं सोमं प्रति तृषाणः तृष्यन् स्वब्दीव स्वभूतशब्द इव वंसगः वननाथगमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् कदा ओकः स्थानम् आ गमत् ॥

कण्वेभिर्धृष्णावा धृषद्वाजं दर्षि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघऽवन् । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे धृष्णो धर्षकेन्द्र कण्वेभिः कण्वानुद्दिश्य । विभक्तिव्यत्ययः । सहस्रिणिं सहस्रसंख्याकं वाजम् आ दर्षि देहि^५ । हे मघवन् धनवन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र धृषत् धृष्टं पिशङ्गरूपं गोमन्तं च वाजं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे । त्वामिति शेषः ॥

१. ग-घ-त-न-भ-मेधातिथे । २. ग-त-न-भ-‘ इन्द्र ’ नास्ति । ३. घ-पर्यासते उपासते । ४. ग-घ-त-न-‘ उक्थिनः ’ नास्ति । ५. ग-त-न-भ-‘ देहि ’ नास्ति ।

पाहि गायान्धसो मद इन्द्राय मेघ्यातिथे ।

यः संमिश्रो ह्योर्यः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पाहि । गाय । अन्धसः । मदे । इन्द्राय । मेघ्यऽअतिथे ।

यः । सम्ऽमिश्रः । ह्योर्यः । यः । सुते । सचा । वज्री । रथः । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ऽमेघ्यातिथे ऽपाहि सोमं पिब । ऽअन्धसः पीतस्य सोमस्य ऽमदे तस्मै ऽइन्द्राय ऽगाय स्तोत्रं पठ^१ च^१ । ऽयः इन्द्रः ऽह्योर्यः अश्वयोः ऽसंमिश्रः स्वरथे संमिश्रयिता । ऽयः च ऽसुते सोमे ऽसचा सहायः । य इन्द्रः ऽवज्री । यस्य ऽरथः ऽहिरण्ययः हिरण्मयः ॥

यः सुषव्यः सुदक्षिण इनो यः सुक्रतुर्गुणे ।

य आकरः सहस्रा यः शतामघ इन्द्रो यः पूर्मिदारितः ॥ ५ ॥

यः । सुऽसव्यः । सुऽदक्षिणः । इनः । यः । सुऽक्रतुः । गुणे ।

यः । आऽकरः । सहस्रा । यः । शतऽमघः । इन्द्रः । यः । पुऽमित् । आऽरितः ॥ ५ ॥

ऽयः ऽसुषव्यः शोभनसव्यहस्तः यश्च ऽसुदक्षिणः यश्च इनः ईश्वरः । 'नियुत्वान् इनः' इतीश्वरनामसु पाठात् । ऽयः चापि ऽसुक्रतुः सुप्रज्ञः । ऽसहस्रा सहस्राणां बहुनां ऽयः च ऽआकरः कर्ता । ऽयः चापि ऽशतामघः^२ बहुधनः । ऽयः च ऽपूर्मित् पुरां भेत्ता । यश्च ऽआरितः प्रत्यूतः स्तोमान् । तथा च यास्कः—'य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रत्यूतः स्तोमान्' (निरु. ५. १५) इति । सः ऽइन्द्रः ऽगुणे अस्माभिः स्तूयते च ॥ ॥ ७ ॥

यो धृषितो योऽवृतो यो अस्ति श्मश्रुषु श्रितः ।

विभूतद्युम्नश्च्यवनः पुरुष्टुतः कृत्वा गौरिव शाकिनः ॥ ६ ॥

यः । धृषितः । यः । अवृतः । यः । अस्ति । श्मश्रुषु । श्रितः ।

विभूतऽद्युम्नः । च्यवनः । पुरुऽस्तुतः । कृत्वा । गौः । शऽकिनः ॥ ६ ॥

ऽयो ऽधृषितः शत्रूणां धर्षयिता ऽयः च ऽअवृतः शत्रुभिरपरिवृतः ऽयः चापि ऽश्मश्रुषु युद्धेषु । श्रवः श्रयन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः श्मश्रु युद्धमिति वृद्धा वदन्ति । ऽश्रितः ऽअस्ति भवति । यश्चापि ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतधनः । यश्च ऽच्यवनः सोमानां च्यावयिता । यश्चापि ऽपुरुष्टुतः बहुस्तुतः । स इन्द्रः ऽकृत्वा कर्मणा ऽशाकिनः शक्तस्य यजमानस्य ऽगौरिव यथा गौः पयसो दोग्ध्री तथा कामानां दोग्धा भवति ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद्वयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनत्त्योर्जसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ७ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओर्जसा । मन्दानः । शिष्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

वसुते अभिषुते सोमे वसत्वा ऋत्विजा सह सोमं वपिबन्तम् ईदम् एनमिन्द्रं वकः वेद वेसि ।
न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । वक्तुं किं वा वयः अन्नं दधे धारयति । वयः वयम् इन्द्रः वशिष्ठी हनूमान्
वअन्धसः सोमेन मन्दानः मन्दमानः वओजसा बलेन वपुरः विभिनत्ति ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नर्किष्ठा नि यमुदा सुते गमो महान् चरसि ओजसा ॥ ८ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नर्किः । त्वा । नि । यमुत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

वमृगः शत्रूणामन्वेषकः ववारणः गजः वदाना मदजलानीव वपुरुत्रा बहुषु यशेषु वचरथं
चरणशीलं मदं दधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र त्वा त्वां नर्किः नि यमुत्
न कश्चिन्नियच्छति । वसुते सोमे वा वगमः आगच्छ । वमहान् हि त्वम् वओजसा बलेन
सर्वतः वचरसि ॥

य उग्रः सन्ननिष्ठतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवा शुणवद्ववं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिःस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शुणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

वयः वउग्रः उद्गूर्ण ओजस्वी वा वसन् भवन् अनिष्ठतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः वस्थिरः अचलः
वरणाय युद्धाय वसंस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः इन्द्रः वमघवा धनवान् यदि वस्तोतुः
वहवम् आह्वानं वशृणवत् शृणोति तर्ह्यन्यत्र न योषति न गच्छति । किंतु वा वगमत् तत्रैवागच्छति ॥

सत्यमित्था वृषेदसि वृषजूतिर्नोऽवृतः ।

वृषा हुग्र शृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥ १० ॥

सत्यम् । इत्था । वृषा । इत् । असि । वृषजूतिः । नः । अवृतः ।

वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे । परावति । वृषो इति । अर्वावति । श्रुतः ॥ १० ॥

हे उग्र उद्गूर्णेन्द्र त्वं सत्यम् इत्था इत्थं वृषेत् कामानां वर्षक एव असि । वृषजूतिः
वृषभिश्राकृष्टः नः अस्माकम् अवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि । वृषा हि सेचक एव शृण्विषे
श्रूयसे । परावति दूरेऽपि वृषैव अर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव श्रुतः वृषैवाश्रूयथाः ॥ १० ॥

वृषणस्ते अभीशवो वृषा कशा हिरण्ययी ।

वृषा रथो मघवन्वृषणा हरी वृषा त्वं शतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अभीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।

वृषा । रथः । मघवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतक्रतो ॥ ११ ॥

हे ऽमघवन् ऽते तव ऽअभीशवः रश्मयोऽश्वरक्षणाः ऽवृषणः वर्षितारः । ऽहिरण्ययी हिरण्ययी
 ऽकशा अपि ऽवृषा । ऽरथः अपि ऽवृषा वर्षिता । ऽहरी अश्वावपि ऽवृषणा वृषणौ वर्षितारौ ।
 हे ऽशतक्रतो बहुप्रसेन्द्र ऽत्वं च ऽवृषा वर्षिता ॥

वृषा सोता सुनोतु ते वृषन्नृजीपिन्ना भर ।

वृषा दधन्वे वृषणं नदीष्व नदीष्व तुभ्यं स्थातर्हरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा । सोता । सुनोतु । ते । वृषन् । ऋजीपिन् । आ । भर ।

वृषा । दधन्वे । वृषणम् । नदीषु । आ । तुभ्यम् । स्थातः । हरीणाम् ॥ १२ ॥

हे ऽवृषन् वर्षितरिन्द्र ऽते तव ऽसोता अभिषवकर्ता ऽवृषा वर्षिता सन् ऽसुनोतु सोमम-
 भिषुणोतु । हे ऽऋजीपिन्^१ ऋजुगमनेन्द्र ऽआ ऽभर धनमस्मभ्यमाहर । ऽहरीणाम् अश्वानाम् ऽआ
 आभिमुख्येन हे ऽस्थातः इन्द्र ऽतुभ्यं ऽनदीषु उदकेषु ऽवृषणं वर्षितारं सोमं ऽवृषा वर्षिता
 ऽदधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥

एन्द्र याहि पीतये मधु शविष्ठ सोम्यम् ।

नायमच्छा मघवा शृणवद्गिरो ब्रह्मोक्था च सुक्रतुः ॥ १३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । पीतये । मधु । शविष्ठ । सोम्यम् ।

न । अयम् । अच्छ । मघवा । शृणवत् । गिरः । ब्रह्म । उक्था । च । सुक्रतुः ॥ १३ ॥

हे ऽशविष्ठ बलवत्तम इन्द्र ऽसोम्यं सोमात्मकं ऽमधु अमृतं ऽपीतये पानाय ऽआ ऽयाहि
 आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह । यत आगमनमन्तरेण ऽमघवा धनवान् ऽसुक्रतुः सुकर्मा
 शोभनप्रज्ञो वा ऽअयम् इन्द्रः ऽगिरः स्तुतीः ऽब्रह्म स्तोत्राण्युक्तानि ऽच^२ ऽन ऽअच्छ^३ ऽशृणवत्
 नाभिश्चोति । अत आगमनमित्यर्थः ॥

वहन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुजः ।

तिरश्चिदर्यं सर्वनानि वृत्रहन्नन्येषां या शतक्रतो ॥ १४ ॥

वहन्तु । त्वा । रथेऽस्थाम् । आ । हरयः । रथयुजः ।

तिरः । चित् । अर्यम् । सर्वनानि । वृत्रहन् । अन्येषाम् । या । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १४ ॥

हे ऽवृत्रहन् ऽशतक्रतो बहुप्रज्ञ ऽरथेष्ठां रथस्थम् ऽअर्यम् ईश्वरं ऽत्वा त्वां ऽरथयुजः रथे युक्ताः
 ऽहरयः अश्वाः ऽअन्येषां ऽया यानि सवनानि सन्ति तानि ऽतिरः^४ तिरस्कुर्वन्तः ऽसवनानि
 अस्मदीयानि सवनानि ऽआ ऽवहन्तु ॥

अस्माकमद्यान्तमं स्तोमं धिष्व महामह ।

अस्माकं ते सर्वना सन्तु शंतमा मदाय द्युक्ष सोमपाः ॥ १५ ॥

१. ख-त-न-भ-श-ऋजीपिन् । २. घ-शस्त्राणि च । ३. ग-घ-त-न-भ-अच्छा । ४. घ-ञ-
 त-१-२-तिरश्चित् ।

अस्माकम् । अथ । अन्तमम् । स्तोमम् । धिष्व । महाऽमह ।

अस्माकम् । ते । सर्वना । सन्तु । शम्ऽतमा । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ॥ १५ ॥

हे 'महामह महतामपि महन् महापूज वा 'अथ 'अन्तमम् अन्तिकतमम् 'अस्माकं मेध्याति-
थीनां 'स्तोमं 'धिष्व धारय । हे 'द्युक्ष दीप्त 'सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र 'ते तव 'मदाय मदार्थं
'सवना सवनानि 'अस्माकं 'शंतमा शंतमानि सुखतमानि 'सन्तु भवन्तु ॥ १५ ॥

नहि षस्तव नो मम शास्त्रे अन्यस्य रण्यति । यो अस्मान्वीर आनयत् ॥ १६ ॥

नहि । सः । तव । नो इति । मम । शास्त्रे । अन्यस्य । रण्यति ।

यः । अस्मान् । वीरः । आ । आनयत् ॥ १६ ॥

'यः 'वीरः शूरः 'अस्मान् 'आनयत् 'सः इन्द्रः 'तव 'शास्त्रे शासने 'नहि 'रण्यति न
रमते । 'मम अपि शास्त्रे शासने 'नो रण्यति । 'अन्यस्य अपि शासने न रण्यति । किंतु रक्षण
एव रमत इत्यर्थः ॥

इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अंशास्यं मनः । उतो अहं क्रतुं रघुम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । चित् । घ । तत् । अब्रवीत् । स्त्रियाः । अंशास्यम् । मनः ।

उतो इति । अहं । क्रतुम् । रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिथेर्धनप्रदाता ग्रायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा कृयभवत् । तदा यदिन्द्र उवाच
तदिदमाह । तथा चाहुः—'ग्रायोगिश्चासङ्गो' यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा'
इति । 'इन्द्रश्चिद्ध इन्द्रः खलु 'तदब्रवीत् । 'स्त्रियौः 'मनः चित्तम् 'अंशास्यं पुरुषेणाक्षिप्यं
शासितुमशक्यं प्रबलत्वादिति । 'उतो अपि च स्त्रियाः 'क्रतुं प्रज्ञां 'रघुं लघुमाह ॥

ससी चिद्धा मदच्युता मिथुना वहतो रथम् । एवेद्वृष्णा उत्तरा ॥ १८ ॥

ससी इति । चित् । घ । मदऽच्युता । मिथुना । वहतः । रथम् ।

एव । इत् । धूः । वृष्णाः । उत्तरा ॥ १८ ॥

'ससी 'चिद्ध इन्द्रस्याश्वावपि खलु 'मदच्युता सीमं प्रति गन्ताराविन्द्रस्यैव 'रथं मिथुनी'
'वहतः । 'एवेत् एवमेव 'वृष्णाः इन्द्रस्य रथस्य 'धूः 'उत्तरा अश्वयोरुत्तरा भवति ॥

अधः पश्यस्व मोपरि संतुरां पादकौ हर ।

मा ते कशप्लकौ दृशन्तस्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ ॥ १९ ॥

अधः । पश्यस्व । मा । उपरि । सम्ऽतराम् । पादकौ । हर ।

मा । ते । कशऽप्लकौ । दृशन् । स्त्री । हि । ब्रह्मा । बभूविथ ॥ १९ ॥

एवमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्थ इन्द्रः स्त्रियं सन्तं स्वस्मात् पुंस्त्वमिच्छन्तं ग्रायोगिं यदुवाच
तदाह । हे ग्रायोगे' त्वं स्त्री सती 'अधः 'पश्यस्व । एष स्त्रीणां धर्मः । 'उपरि 'मा पश्यस्व' ।

१. ग-त-न-भ-प्रायोगि* । २. घ-मिथुना मिथुनौ । ३. घ-प्रयोगे; त३-प्रावयोगे; त४-न-
भ१-२-ग्रावयोगे । ४. ग-पश्य ।

उपरिदर्शनं स्त्रीणां धर्मो न भवति हि । १ पादकौ पादावपि १ संतरां संश्लिष्टौ यथा भवतस्तथा १ हर । यथा पुरुषो विश्लिष्टपादनिधानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः । अपि च १ ते १ कशप्लकौ । कशश्च प्लकश्च कशप्लकौ । कशतिराहननकर्मा । कशप्लकाबुभे भङ्गे १ मा १ दृशन् पुरुषा न पश्यन्तु । तयोरदर्शनं वाससः सुष्ठु परिधानेन भवति । अतः सुष्ठु वाससा परिधानं कुरु । स्त्रियो हि आ गुल्फादभिसंवीता भवन्तीत्यर्थः । १ हि यस्मात् कारणात् १ ब्रह्मा सन् १ स्त्री १ बभूविथ ॥ ॥ १० ॥

‘एन्द्र याहि’ इत्यष्टादशार्चं चतुर्थं सूक्तं काण्वस्य नीपातिथेरार्षमानुष्टुभम् । षोडश्याद्यास्तिस्त्रो गायत्र्यः । वसुरोचिषोऽङ्गिरोगोत्राः । सहस्रसंख्याकाः ‘आ यदिन्द्रश्च’ इत्यादीनां तासां तिसृणामृषयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रमणम्—‘एन्द्र याहि’ द्वयूना नीपातिधिरानुष्टुभं तृचोऽन्त्यो गायत्रस्तं सहस्रं वसुरोचिषोऽङ्गिरसोऽपश्यन्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । उप । कण्वस्य । सुऽस्तुतिम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १ ॥

हे १ इन्द्र १ कण्वस्य २ १ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं १ हरिभिः अश्वैः १ उप १ आ १ याहि ३ । १ दिवः शुलोकम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । १ अमुष्य अमुष्मिन्निन्द्रे १ शासतः शासति ४ । विभक्तिव्यत्ययः । तत्र वयं सुखमात्महे । हे १ दिवावसो दीप्तहविष्केन्द्र १ दिवं १ स्वर्गं १ यय यूयं गच्छत । बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा । हे दिवावसो दिवो धुनामकम् अमुष्य अमुं लोकं ५ शासनं कुर्वन्तो यूयं दिवं स्वर्गं यय गच्छत । अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥

आ त्वा प्रावा वदन्निह सोमी घोषेण यच्छतु ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ २ ॥

आ । त्वा । प्रावा । वदन् । इह । सोमी । घोषेण । यच्छतु ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ त्वा त्वाम् १ इह यज्ञे १ प्रावा सोमाभिषवपाषाणः १ सोमी सोमवान् १ वदन् शब्दं कुर्वन् १ घोषेण ध्वनिना सह १ आ १ यच्छतु । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धूनुते वृकः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ३ ॥

अत्र । वि । नेमिः । एषाम् । उराम् । न । धूनुते । वृकः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

१. त३-न-भ-वसुमत्तोचिर्नोङ्गिरोगोत्राः । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ२-३-कण्वस्य एतन्नामकस्यैषः । ३. भ-याहि आगच्छ । ४. भ-शासति सति । ५. त-न-दिवं कुर्व । ६. ख-त-न-भ२-लोकं शासतः ।

१अत्र अस्मिन् यज्ञे १एषाम् अभिषवप्राणां १नेमिः सोमलता १वि १भूनुते विशेषेण कम्प-
यति । १उतां मेयीं १वृको १न वृक इव । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा कण्वा इहावसे हवन्ते वाजसातये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ४ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । इह । अवसे । हवन्ते । वाजसातये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ४ ॥

हे इन्द्र १त्वा त्वाम् १इह यज्ञे १कण्वाः १अवसे रक्षणाय १वाजसातये अन्नस्य प्राप्त्यर्थं च
१आ १हवन्ते आभिमुख्येन ह्वयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

दधामि ते सुतानां वृष्णे न पूर्वपाय्यम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ५ ॥

दधामि । ते । सुतानाम् । वृष्णे । न । पूर्वपाय्यम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १ते तुभ्यं १सुतानाम् । द्वितीयार्थं षष्ठी । सुतान् सोमान् १दधामि प्रयच्छामि । १वृष्णे
१न यथा वायवे १पूर्वपाय्यं यज्ञमुखे पेयं प्रयच्छन्ति' तद्वदहं प्रयच्छामीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥११॥

स्मत्पुंरंधिर्न आ गहि विश्वतोधीर्न ऊतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ६ ॥

स्मत्पुंरंधिः । नः । आ । गहि । विश्वतःऽधीः । नः । ऊतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १स्मत्पुंरंधिः स्वर्गकुटुम्बी १नः अस्मान् १आ १गहि । तथा १विश्वतोधीः सर्वजगतो
धारकस्त्वं १नः अस्माकम् १ऊतये रक्षणाय आ गहि आगच्छ' ॥

आ नो याहि महेमते सहस्रोते शतामघ ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

आ । नः । याहि । महेमते । सहस्रोते । शतामघ ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ७ ॥

हे १महेमते महाबुद्धे १सहस्रोते सहस्ररक्षण १शतामघ बहुधनेन्द्र त्वं १नः अस्मान् १आ
१याहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा होता मनुर्हितो देवत्रा वक्षदीर्घ्यः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ८ ॥

आ । त्वा । होता । मनुःऽहितः । देवऽत्रा । वक्षत् । ईड्यः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वदेवत्रा देवानां मध्ये ईड्यः स्तुत्यः व होता देवानामाह्वाताभिः
मनुर्हितः मनुष्यैर्गृहेषु निहितः व आ वक्षत् वहतु । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा मदच्युता हरीं श्येनं पक्षेव वक्षतः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ९ ॥

आ । त्वा । मदऽच्युता । हरी इति । श्येनम् । पक्षाऽईव । वक्षतः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां मदच्युता मदच्युतौ शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ व हरी अश्वौ व श्येनं
श्येनास्थं पक्षिणं व पक्षेव आत्मीयपक्षाविव व आ वक्षतः आवहताम् । सिद्धमन्यत् ॥

आ याह्यर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १० ॥

आ । याहि । अर्यः । आ । परि । स्वाहा । सोमस्य । पीतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥

हे व अर्य ईश्वर त्वम् व आ व परि सर्वतः व आ याहि आगच्छ । व पीतये तव पानार्थं
व सोमस्य सोमं व स्वाहा स्वाहा करोमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

आ नो याह्युपश्रुत्युक्थेषु रणया इह ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ११ ॥

आ । नः । याहि । उपऽश्रुति । उक्थेषु । रणय । इह ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं व नः अस्माकम् व इह यज्ञे व उक्थेषु शस्त्रेषु पठ्यमानेषु व उपश्रुति उपश्रुतौ समी-
पम् व आ याहि आगच्छ । अस्मान् व रणय च । सिद्धमन्यत् ॥

सरूपैरा सु नो गहि संभृतैः संभृताश्वः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १२ ॥

सरूपैः । आ । सु । नः । गहि । सम्भृतैः । संभृतऽअश्वः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र व संभृताश्वः पुष्टाश्वस्त्वं व सु व संभृतैः व सरूपैः समानरूपैरश्वैः व नः अस्मान् व आ
व गहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ याहि पर्वतेभ्यः समुद्रस्याधि विष्टपः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १३ ॥

आ । याहि । पर्वतेभ्यः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पर्वतेभ्यः आ याहि आगच्छ । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य विष्टपः विष्टपाच्च
अधि आयाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो गव्यान्यश्या सहस्रा शूर ददहि ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अश्या । सहस्रा । शूर । ददहि ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४ ॥

हे शूर इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं सहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गव्यानि गोहितानि
गोरूपाणि वा अश्यानि अश्वहितान्यश्वात्मकानि वा आ ददहि आविवृणु । सिद्धमन्यत् ॥

आ नः सहस्रशो भरायुतानि शतानि च ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रशः । भर । अयुतानि । शतानि । च ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १५ ॥

हे इन्द्र नः अस्मभ्यं सहस्रशः सहस्रधा अयुतानि शतानि च अभीष्टानि वस्तूनि
आ भर आहर । सिद्धमन्यत् ॥

आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्रं वसुरोचिषः । ओजिष्ठमश्वं पशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । दद्वहे इति । सहस्रम् । वसुरोचिषः । ओजिष्ठम् । अश्वम् । पशुम् ॥ १६ ॥

वसुरोचिषः वसुदीप्तयो वयं सहस्रम् अस्माकं नेता इन्द्रश्च ओजिष्ठं बलवत्तरम्
अश्वम् अश्वात्मकं पशुं च यत् यदा आ दद्वहे पारावतादादग्राहे । उत्तरत्र संबन्धः ॥

य ऋज्जा वार्तरंहसोरुषासो रघुष्यदः । आजन्ते सूर्या इव ॥ १७ ॥

ये । ऋज्जाः । वार्तरंहसः । अरुषासः । रघुष्यदः । आजन्ते । सूर्याऽइव ॥ १७ ॥

तदा ये ऋज्जाः ऋजुगामिनः वार्तरंहसः वायुसदृशवेगाः अरुषासः आरोचमानाः रघु-
ष्यदः लघु स्यन्दमाना अश्वाः सूर्या इव यथा सूर्यस्तथा आजन्ते ॥

पारावतस्य रातिषु द्रवचक्रेष्वशुषु । तिष्ठं वनस्य मध्य आ ॥ १८ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्रवत्चक्रेषु । अशुषु । तिष्ठम् । वनस्य । मध्ये । आ ॥ १८ ॥

१. ऋ-अश्या । २. ग-अश्वसिहितान्य* ; त-न-भ-अश्वसहितान्य* । ३. घ-श-श-वसूनि ।

तेषु ^१पारावतस्य ^२रातिषु देयेषु ^३प्रवचकेषु ^४प्रवद्रथचकेषु ^५आशुषु अश्वेषु । ' ताक्ष्यः आशुः ' इत्यश्वनामसु पाठात् । प्रतिगृहीतेषु सत्सु ^१वनस्य ^२मत्स्ये ^३आ ^४विष्टम् इति वसुरोचिषां सहस्रं वदति ॥ ॥ १३ ॥

' अग्निनेन्द्रेण ' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं इयावाश्वस्यात्रेयस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका— ' अग्निना चतुर्विंशतिः इयावाश्व आश्विनमौपरिष्टाज्ज्योतिषं पङ्क्तिमहावृहतीपङ्क्त्यन्तम् ' इति । उपरिष्टा-ज्ज्योतिष्छन्दः । चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् । ' यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः ' (अनु. ९. ८) इति तल्लक्षणम् । द्वाविंशी पङ्क्तिः । त्रयोविंशी महावृहती ' चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती ' (अनु. ९. ९) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्विंशी पङ्क्तिः । अश्विनौ देवता । असौर्यामि होतुरतिरिक्तोक्त्ये ' अग्निनेन्द्रेण ' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ' अग्निनेन्द्रेणा भात्यग्निः ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ १ ॥

अग्निना । इन्द्रेण । वरुणेन । विष्णुना । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२अग्निनेन्द्रेण ^३वरुणेन ^४विष्णुनादित्यैः ^५रुद्रैः ^६वसुभिः च ^७सचाभुवा सहभूतौ ^८उषसा ^९सूर्येण ^{१०}च ^{११}सजोषसा संगतौ युवां ^{१२}सोमं ^{१३}पिबतम् ॥

विश्वामिधीभिर्भुवनेन वाजिना दिवा पृथिव्याद्रिभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वामिभिः । धीभिः । भुवनेन । वाजिना । दिवा । पृथिव्या । अद्रिभिः । सचाऽभुवा ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे ^१वाजिना बलिनावश्विनौ ^२विश्वामिभिः सर्वाभिः ^३धीभिः प्रजाभिः ^४भुवनेन अखिलेन भूतजातेन च ^५दिवा सुलोकेन च ^६पृथिव्या च ^७अद्रिभिः च ^८सचाभुवा सहभूतौ ^९उषसा ^{१०}सूर्येण ^{११}च ^{१२}संगतौ युवां ^{१३}सोमं ^{१४}पिबतम् ॥

विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैरिहाद्भिर्मरुद्भिर्मृगुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः । देवैः । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । अत्ऽभिः । मरुत्ऽभिः । मृगुऽभिः । सचाऽभुवा ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैः त्रयस्त्रिंशैः ^२इह यज्ञे ^३अद्भिः ^४मरुद्भिः ^५मृगुभिः च ^६सचाभुवा सहभूतौ ^७उषसा ^८सूर्येण ^९च संगतौ ^{१०}युवां ^{११}सोमं ^{१२}पिबतम् ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-सत्सु वनस्पतयः । २. ग-ज्ञ-त-४-तपोवनस्य । ३. भ-३- च सजोषसौ । ४. ख-घ-त-न-भ-सहभूतौ युवां सजोषसा । ५. ख-घ-त-न-भ-' संगतौ युवां ' नास्ति ।

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अव । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवं बोधतं जानीतम् । इह यज्ञे विश्वा
सवना सर्वाणि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । इषम् अन्नं नः आ वोळ्हं प्रापयतम् ॥

स्तोमं जुषेथां युवशेवं कन्यनां विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोमम् । जुषेथाम् । युवशाऽइव । कन्यनाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अव । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवामिहास्मिन् यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम् । युवशेवं यथा युवानौ
कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते । तद्वदित्यर्थः । इह यज्ञे विश्वा विश्वानि सवनानि अव
गच्छतं प्राप्नुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

गिरौ जुषेथामध्वरं जुषेथां विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ६ ॥

गिरः । जुषेथाम् । अध्वरम् । जुषेथाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अव । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ६ ॥

हे देवौ अश्विनौ नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः जुषेथां सेवेथाम् । तथा अध्वरं यज्ञं च
जुषेथाम् । इह यज्ञे विश्वानि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ ॥ १४ ॥

हारिद्रवेवं पतथो वनेदुप सोमं सुतं महिषेवावं गच्छथः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ७ ॥

हारिद्रवाऽइव । पतथः । वना । इत् । उप । सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः ।
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवां सुतम् अभिषुतं सोमम् उप पतथः हारिद्रवाविवं यथा हारिद्रवौ
वक्षिणौ वना वनान्युदकानि । वाः वनम् इत्युदकनामसु पाठात् । उपपततः । तद्वदित्यर्थः ।
महिषाविवं यथा पिपासितौ महिषावुदकान्युपगच्छतः तथा सुतं सोमम् अव गच्छथः ।
उषसा सूर्येण च संगतौ त्रिर्वर्तिः त्रिमार्गः यातं च ॥

१. ग-त-न-भ१-२-इह यज्ञे विश्वा नास्ति । २. ज्ञ-चागच्छंतु; त१-२-४-न-भ१-२-चागच्छति;
त३-ह्यागच्छति; भ३-चागच्छतं । ३. ज्ञ-त१-२-न-भ२-विश्वा विश्वानि । ४. घ-हारिद्रवेव । ५. घ-
न्युदकादि । ६. घ-महिषेव । ७. त-भ१-२-त्रिमार्गः ।

हंसाविव पतथो अध्वगाविव सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ८ ॥

हंसौऽईव । पतथः । अध्वगौऽईव । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अव । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽहंसाविव यथा हंसौ ऽध्वगाविव यथा च पथिकाबुदकं^१ गच्छतः तथा वेगेन ऽसुतं ऽसोमं ऽपतथः । सिद्धमन्यत् ॥

श्येनाविव पतथो हव्यदातये सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ९ ॥

श्येनौऽईव । पतथः । हव्यऽदातये । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अव । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽश्येनाविव यथा श्येनौ गगनं गच्छतः तथा वेगेन ऽसुतं ऽसोमं ऽहव्यदातये यजमानार्थं ऽपतथः गच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥

पिबतं च तृणुतं चा च गच्छतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृणुतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं ऽपिबतं ऽच ऽतृणुतं ऽच तृण्यतं च । पानार्थं तृप्त्यर्थं ऽच ऽआ ऽगच्छतम्^१ । सोमं पीत्वा तृप्तौ सन्तौ युवामस्मभ्यं ऽप्रजां ऽच ऽधत्तं धारयतम् । ऽद्रविणं धनं ऽच ऽधत्तम् । ऽउपसा ऽसूर्येण ऽच संगतौ ऽनः अस्मभ्यम् ऽऊर्जं बलं च ऽधत्तम् ॥

जयतं च प्र स्तुतं च प्र चावतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च ।

धत्तम् । सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽजयतं शत्रून् ऽच जयतम् । ऽप्र ऽस्तुतं स्तोतृन् ऽच ऽप्र ऽचावतम् अस्मांश्च प्ररक्षतम् । अन्यत् सिद्धम् ॥

हतं च शत्रून्यततं च मित्रिणः प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १२ ॥

१. ख-घ-त-श-पथिगावु* । २. ग-घ-त-न-भ-गच्छतं च ।

ह॒तम् । च॒ । श॒त्रून् । य॒त॑तम् । च॒ । मि॒त्रिणः । प्र॒ऽजाम् । च॒ । ध॒त्तम् । द्र॒विणम् । च॒ । ध॒त्तम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । ऊ॒र्जम् । नः । ध॒त्तम् । अ॒श्विना ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ वशत्रून्^२ च^३ वहतम् । उतापि च^४ यततं^५ मित्रिणः मैत्रीयुक्तान्^६ च गच्छ-
तम् । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

मि॒त्रावरु॑णवन्ता उ॒त ध॑र्मवन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १३ ॥

मि॒त्रावरु॑णऽवन्तौ । उ॒त । ध॑र्मऽवन्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १३ ॥

उत अपि च हे अश्विनौ युवां^१ मित्रावरुणवन्ता मित्रावरुणयुक्तौ^२ धर्मवन्ता धर्मयुक्तौ^३ च
मरुत्वन्ता मरुन्निर्युक्तौ^४ च^५ जरितुः स्तोतुः^६ हवम् आह्वानं^७ गच्छथः^८ आगच्छतम् ।^९ उषसा
सूर्येण^{१०} च^{११} आदित्यैः^{१२} च^{१३} यातं गच्छतम् ॥

अ॒ङ्गिर॑स्वन्ता उ॒त वि॑ष्णुवन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १४ ॥

अ॒ङ्गिर॑स्वन्तौ । उ॒त । वि॑ष्णुऽवन्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अश्विनौ युवाम्^१ अङ्गिरस्वन्तौ^२ अङ्गिरोभियुक्तौ^३ विष्णुवन्ता विष्णुना च
सहितौ मरुद्भिश्च^४ सहितौ स्तोतुराह्वानं^५ गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

ऋ॒भुम॑न्ता वृष॒णा वा॑जवन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १५ ॥

ऋ॒भुऽम॑न्ता । वृष॒णा । वा॑जऽवन्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ऋभुमन्ता ऋभुसहितौ^१ वृषणा कामानां^२ वर्धितारौ वाजवन्तौ^३ वाजयुक्तौ^४ मरु-
त्वन्तौ च स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । ऋभुमन्ता वाजवन्ता इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥

ब्र॒ह्म जि॒न्वत॑मु॒त जि॒न्वतं॑ धि॒यो ह॒तं रक्षा॑ंसि से॒ध॑तममी॒वाः ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण च॒ सोमं॑ सु॒न्वतो॑ अ॒श्विना ॥ १६ ॥

ब्र॒ह्म । जि॒न्व॒तम् । उ॒त । जि॒न्व॒तम् । धि॒यः । ह॒तम् । रक्षा॑ंसि । से॒ध॑तम् । अमी॒वाः ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । सोमं॑ । सु॒न्व॒तः । अ॒श्विना ॥ १६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-च सजोषसा संगतौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-मरुत्वन्ता मरुद्भिश्च । ३. ख-घ-
ज्ञ-त१-२-मे जरितुः मम स्तोतुराह्वानं । ४. घ-भ३-वाजवन्ता अजयुक्तौ ।

हे अश्विनौ युवां^१ ब्रह्म ब्राह्मणं^२ विजिन्वतं प्रीणयतम् । उत अपि च विधियः कर्माणि विजिन्वतम् ।
 हृतं च रक्षीसि । अमीवाः राक्षसांश्च^३ सेधतम् । उपसा सूर्येण च संगतौ सुन्वतः
 यजमानस्य सोमं पिबतमित्यर्थः ॥

क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नृहृतं रक्षीसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । नृन् । हृतम् । रक्षीसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ क्षत्रं क्षत्रियं विजिन्वतम् । उत अपि च नृन् योद्धन् विजिन्वतम् ।
 सिद्धमन्यत् ॥

धेनूजिन्वतमुत जिन्वतं विशो हृतं रक्षीसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १८ ॥

धेनूः । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । विशः । हृतम् । रक्षीसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ धेनूजिन्वतम् । उत अपि च विशः वैश्यांश्च विजिन्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १६ ॥

अत्रेरिव शृणुतं पुर्व्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ १९ ॥

अत्रैः इव । शृणुतम् । पुर्व्यस्तुतिम् । श्यावः अश्वस्य । सुन्वतः । मदः च्युता ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरः अह्वयम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः
 श्यावाश्वस्य मम पितामहस्य अत्रेरिव पुर्व्यस्तुतिं मुख्यां स्तुतिं शृणुतम् । उपसा सूर्येण च
 संगतौ तिरोअह्वयं सोमं पिबन्तम् । तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहनि अपरेद्युः प्रातरश्विनोर्याग इति ॥

सर्गाइव सृजतं सुष्टुतीरुप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ २० ॥

सर्गां इव । सृजतम् । सुष्टुतीः । उप । श्यावः अश्वस्य । सुन्वतः । मदः च्युता ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरः अह्वयम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ श्यावाश्वस्य मम सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतिः सर्गानिव^१ । आभरणानि वा
 हवींषि वा सर्गाः । तान् यथा तथा आत्मनि उप सृजतम् । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-त-ब्रह्मणो; ग-न-ब्रह्मणं; श-ब्रह्माणं । २. ग-रोगांश्च । ३. ग-त-२-३-४-सर्गाणि;
 ज-न-भ-श-सर्गाणि वज्राणि; त-१-सर्गाणिव ।

रश्मीरिव यच्छतमध्वराँ उप इयावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोऽह्वयम् ॥ २१ ॥

रश्मीन्ऽईव । यच्छतम् । अध्वरान् । उप । इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।

सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरऽअह्वयम् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ^१ वृथावाश्वस्य मम^२ अध्वरान्^३ रश्मीनिव यथाश्वप्रग्रहांस्तद्वत्^४ उप^५ यच्छतम्^६ उपगच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अर्वाग्रथं नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ।

आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २२ ॥

अर्वाक् । रथम् । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु । आ । यातम् । अश्विना ।

आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं^१ रथम्^२ अर्वाक्^३ अस्मदभिमुखं^४ नि^५ यच्छतम्^६ । सोम्यं^७ सोममयं^८ मधु^९ अमृतं च^{१०} पिबतम्^{११} । यज्ञम्^{१२} आ^{१३} यातं च । सोमं प्रति^{१४} आ^{१५} गतम् आगच्छतं च । अवस्युः^{१६} रक्षणकामः^{१७} अहं^{१८} इयावाश्वः^{१९} वां^{२०} हुवे^{२१} ह्वयामि । दाशुषे^{२२} हवींषि प्रयच्छते मह्यं^{२३} रत्नानि^{२४} धत्तं^{२५} धारयतम् ॥

नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा विवक्षणस्य पीतये ।

आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २३ ॥

नमःऽवाके । प्रऽस्थिते । अध्वरे । नरा । विवक्षणस्य । पीतये । आ । यातम् । अश्विना ।

आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २३ ॥

हे अश्विनौ नरा नेतारौ युवां^१ विवक्षणस्य^२ हवनशीलस्य^३ मम^४ प्रस्थिते^५ नमोवाके । नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः । तस्मिन्^६ अध्वरे यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभयं सह वा एतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च ’ (श. ब्रा. १. ९. १. ४) इति । पीतये सोमपानाय^७ आ^८ यातम् । सिद्धमन्यत् ॥

स्वाहाकृतस्य तृप्पतं सुतस्य देवान्धसः ।

आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २४ ॥

स्वाहाऽकृतस्य । तृप्पतम् । सुतस्य । देवौ । अन्धसः । आ । यातम् । अश्विना ।

आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवां^१ सुतस्य^२ अभिषुतस्य^३ स्वाहाकृतस्य^४ हुतस्य^५ अन्धसः^६ सोमस्य^७ तृप्पतं^८ नृप्यतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

१. घ—अश्विनौ मदच्युताः शत्रूणां मदस्य व्यावयितारौ-युवां सुन्वतः । २. भ—अध्वरान् यज्ञान् । ३. ग-भ३-वहनशीलस्य; श-दर्शनशीलस्य ।

‘अवितासि’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्थम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘अविता सप्त शाकरं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । पट्पञ्चाशदक्षरा शकरी छन्दः । ‘श्यावाश्वस्य’ इति
सप्तमी महापङ्क्तिः ‘षष्ठिका वा महापङ्क्तिः’ (अनु. १०. ३) इति लक्षणसद्भावात् । दशरात्रे
पञ्चमेऽहनि मरुत्वती इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अवितासीत्या हि’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ १ ॥

अविता । असि । सुन्वतः । वृक्तबर्हिषः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः ।
उरु । जयः । सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ १ ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मश्चिन्द्र ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ऽवृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य
ऽअविता रक्षिता ऽअसि भवसि । ऽमदाय मदार्थं ऽसोमं ऽपिब । हे ऽसत्पते सतां पते ऽइन्द्र ऽते
तुभ्यं ऽयं सोमस्य ऽभागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन् । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—‘स एतं माहेन्द्र-
मुद्धारमुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्वधि’ (तै. सं. ६. ५. ५. ३) इति । तं भागं ऽविश्वाः
ऽपृतनाः क्षत्रूणां सर्वाः सेनाः ऽउरु बहु ऽजयः वेगं च ऽसं ऽसेहानः सम्यगभिभवन् ऽअप्सुजित्
अप्सु जेता च सन् पिब ॥

प्राव स्तोतारं मघवन्नव त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ २ ॥

प्र । अव । स्तोतारम् । मघवन् । अर्व । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ २ ॥

हे ऽमघवन् ऽस्तोतारं ऽप्राव प्ररक्ष । ऽत्वां च ऽअव सोमपानेन रक्ष । सिद्धमन्यत् ॥

ऊर्जा देवाँ अवस्योर्जसा त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ ३ ॥

ऊर्जा । देवान् । अवसि । ओर्जसा । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्पते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽदेवान् ऽऊर्जा अग्नेन हविषा ऽअवसि रक्षसि । ऽत्वाम् अपि ऽओर्जसा बलेन
अवसि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सु जिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥४॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं १दिवः २द्युलोकस्य ३जनिता जनकोऽसि । ४पृथिव्याः च ५जनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिताश्चानां जनिता गवामसि पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सु जिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥५॥

जनिता । अश्वाणाम् । जनिता । गवाम् । असि ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् १अश्वाणां २जनिता जनकः ३असि । ४गवां च ५जनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रीणां स्तोममद्रिवो महस्कृधि पिब सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सु जिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥६॥

अत्रीणाम् । स्तोमम् । अद्रिऽवः । महः । कृधि ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ६ ॥

हे १अद्रिवः अद्रिमन् २अत्रीणां ३स्तोमं ४महस्कृधि पूजितं कुरु । सिद्धमन्यत् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्मृषाह्य इन्द्र ब्रह्माणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्ये । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वं २सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ३इयावाश्वस्य मम स्तुतिं ४कर्माणि ५कृण्वतः
कुर्वतः ६अत्रेः ७यथाशृणोः अश्रौषीः ८तथा ९शृणु । अपि च १०त्वमेक ११इत् एक एव १२नृषाह्ये
युद्धे १३ब्रह्माणि स्तोत्राणि कामैः १४वर्धयन् १५त्रसदस्युं १६प्र १७आविथ ॥ १८ ॥

‘ प्रेदं ब्रह्म ’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य इयावाश्वस्यार्थम् । आद्या द्वापञ्चाशदक्षराति-
जगती । शिष्टाः षडृचः षडष्टका महापङ्क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रेदं महापाङ्क्तमा-

घातिजगती' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्' । तथा च सूत्रं—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथ प्र सुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ १ ॥

प्र । इदम् । ब्रह्म । वृत्रऽतूर्येषु । आविथ । प्र । सुन्वतः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ १ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र त्वं ऽवृत्रतूर्येषु संग्रामेषु ऽइदं ऽब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः^१ रक्षाभिः ऽप्र ऽआविथ प्ररक्ष । ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानांश्च ऽप्र आविथ । अपि च हे ऽअनेद्य अनिन्य ऽवज्रिवः वज्रिन् ऽवृत्रहन् ऽइन्द्र ऽमाध्यंदिनस्य ऽसर्वनस्य संबन्धिनं ऽसोमस्य सोमं ऽपिब ॥

सेहान उग्र पृतना अभि दुहः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ २ ॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । दुहः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे ऽशचीपते कर्मपते ऽउग्र उदूर्ण ऽइन्द्र ऽअभि ऽदुहः दोग्ध्रीः ऽपृतनाः सेनाः ऽसेहानः अभिभवन् सर्वैः पालनैर्ब्राह्मणान् प्राविथेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

एकराट्स्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ३ ॥

एकऽराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽएकराट् एक एव राजा सन् ऽराजसि भ्राजसे । सिद्धमन्यत् ॥

सुस्थावाना यवयसि त्वमेक इच्छचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ४ ॥

सुऽस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽत्वमेकः एव ऽसुस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ ऽयवयसि पृथक्करोषि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमींशिषे शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रयुजः । च । त्वम् । ईशिषे । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिवः ॥ ५ ॥

अपि च हे वशचीपते इन्द्र सर्वस्य जगतः वक्षेमस्य वप्रयुजश्च प्रयोगस्य च । योगक्षेमयो-
रित्यर्थः । ईशिषे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षत्राय त्वमवसि न त्वमाविथ शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिवः ॥ ६ ॥

हे वशचीपते इन्द्र त्वं वक्षत्राय जगतो बलाय भवसि । ववसि आश्रितान् रक्षामि ।
त्वं न आविथ केनापि न रक्षसे । सिद्धमन्यत् ॥

इयावाश्वस्य रेभतस्तथा शृणु यथाशृणोऽत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्द्राण्य इन्द्र क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

इयावऽअश्वस्य । रेभतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृसह्ये । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र रेभतः स्तुवतः इयावाश्वस्य मम स्तुतिं कर्माणि कृण्वतः अत्रेः यथा
अशृणोः तथा शृणु । अपि च वक्षत्राणि बलानि कामैः वर्धयन् युद्धे त्वमेकः एव त्रसदस्युं
प्र आविथ ॥ १९ ॥

‘यज्ञस्य हि’ इति दशर्चमष्टमं सूक्तं इयावाश्वस्यार्पणं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रमिन्द्राग्नि-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य दशैन्द्राग्नम्’ इति । पृष्ठगाभिप्लवषडहयोः प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्रे आवापार्थमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य’ (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ‘यज्ञस्य हि स्थः’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः ।
सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. २)
इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ‘प्रातर्यावभिः’ इति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या ।
सूत्रितं च—‘प्रातर्यावभिरिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति । चातुर्विंशिके प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्रे ‘इयावाश्वस्य’ इत्यर्थं पर्यासस्तृचः । अन्यत्राप्यहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु । सूच्यते
हि—‘इयावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सस्त्री वाजेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । ऋत्विजा । सस्त्री इति । वाजेषु । कर्मसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ १ ॥

हे १इन्द्राग्नी १सखी शुद्धौ युवां १यज्ञस्य १ऋत्विजा ऋत्विजौ १स्थः भवथः १हि । १वाजेषु युद्धेषु १कर्मसु चोपतिष्ठन्ताविन्द्राग्नी १तस्य तं मां तस्य मम स्तुतिं वा १बोधतं जानीतम् ॥

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासा । रथयावाना । वृत्रहणा । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे १इन्द्राग्नी १तोशासा शत्रून् हिंसन्तौ १रथयावाना रथेन गच्छन्तौ १वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ १अपराजिता केनाप्यपराजितौ १तस्य तं मां १बोधतम् ॥

इदं वां मदिरं मध्वधुक्षन्द्रिभिर्नरः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

इदम् । वाम् । मदिरम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिभिः । नरः । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे १इन्द्राग्नी १वां युवामुद्दिश्य १नरः यज्ञस्य नेतारः १अद्रिभिः प्रावभिः १मदिरं मदकरं १मधु सोमात्मकममृतम् १अधुक्षन् अपूरयन् । सिद्धमन्यत् ॥

जुषेथां यज्ञमिष्ट्यै सुतं सोमं सधस्तुती । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्ट्यै । सुतम् । सोमम् । सधस्तुती इति सधस्तुती ।

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ४ ॥

हे १सधस्तुती सहभूतस्तुती १नरा नेतारौ १इन्द्राग्नी १यज्ञं १जुषेथां सेवेथाम् । १इष्ट्ये यागाय १सुतम् अभिपुतं १सोमं च १आ १गतम् आगच्छतम् ॥

इमा जुषेथां सर्वना येभिर्हव्यान्यूहथुः । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ५ ॥

इमा । जुषेथाम् । सर्वना । येभिः । हव्यानि । ऊहथुः । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ५ ॥

हे १इन्द्राग्नी १नरा नेतारौ युवां १येभिः^१ यैः सर्वनैः १हव्यानि १ऊहथुः वहथः तानि १इमा हमानि १सर्वना सर्वनानि १जुषेथां सेवेथाम् । १आ १गतं च ॥

इमां गायत्रवर्तनि जुषेथां सुष्टुतिं मम । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ६ ॥

इमाम् । गायत्रवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुष्टुतिम् । मम । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ६ ॥

हे १इन्द्राग्नी नरौ युवां १मम १गायत्रवर्तनि गायत्रमार्गाम् १इमां १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं १जुषेथां सेवेथाम् । १आ १गतं च ॥ ॥ २० ॥

प्रातर्यावभिरा गतं देवेभिर्जेन्यावसू । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसू इति । इन्द्राग्नी इति । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे १जेन्यावसू जेतव्यशत्रुधनौ १इन्द्राग्नी १प्रातर्यावभिः देवैः सह १सोमपीतये सोमस्य पानाय १आ १गतम् आगच्छतम् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतोऽत्रीणां शृणुतं हवम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ८ ॥

इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । अत्रीणाम् । शृणुतम् । हवम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी युवां ^२सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ^३इयावाश्वस्य मम ^४अत्रीणाम् कृत्विजां ^५हवम् आह्वानं सोमस्य पानाय ^६शृणुतम् ॥

एवा वामह ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

एव । वाम् । अह् । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी वामं युवां ^२यथा ^३मेधिराः प्राज्ञाः ^४अहुवन्त आहुतवन्तः एवमहम् ^५ऊतये रक्षणाय सोमस्य पीतये च ^६अह् द्वयामि ॥

आहं सरस्वतीवतो रिन्द्राग्र्योरवो वृणे । याभ्यां गायत्रमुच्यते ॥ १० ॥

आ । अहम् । सरस्वतीऽवतोः । इन्द्राग्र्योः । अवः । वृणे । याभ्याम् । गायत्रम् । ऊच्यते ॥ १० ॥

^१याभ्यां ययोरिन्द्राग्र्योरर्थं ^२गायत्रं साम ^३ऊच्यते^४ स्तूयते तयोः ^५सरस्वतीवतोः स्तुतिमतोः ^६इन्द्राग्र्योः संबन्धि ^७अवः रक्षणम् ^८अहम् ^९आ ^{१०}वृणे ॥ ॥ २१ ॥

‘अग्निमस्तोषि’ इति दशच नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकस्यार्षम् । षडष्टका महापङ्क्ति-
*छन्दः । अग्निर्देवता । अनुक्रान्तं च—‘अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्क्तं हि’ इति ।
विनियोगो लौकिकः ॥

अग्निमस्तोष्यग्मिमग्निमीळा यजध्वै ।

अग्निर्देवाँ अनक्तु न उभे हि विदधे कविरन्तश्चरति द्रुत्यं । नमन्तामन्यके समे ॥ ११ ॥

अग्निम् । अस्तोषि । अग्निमयम् । अग्निम् । ईळा । यजध्वै ।

अग्निः । देवान् । अनक्तु । नः । उभे इति । हि । विदधे इति । कविः ।

अन्तरिति । चरति । द्रुत्यम् । नमन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

^१अग्निमयम् ऋगहम् ^२अग्निम् ^३अस्तोषि स्तौमि । अपि च ^४अग्निं ^५यजध्वै यष्टुम् ^६ईळा स्तुत्या स्तौमीत्यर्थः । अपि च ^७अग्निः ^८नः अस्माकं ^९विदधे यज्ञे ^{१०}देवान् हविर्भिः ^{११}अनक्तु । ^{१२}कविः क्रान्तदशर्भिः ^{१३}उभे द्यावापृथिव्यौ ^{१४}अन्तः ^{१५}द्रुत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म ^{१६}चरति । ^{१७}अन्यके शत्रवोऽपि ^{१८}समे सर्वे ^{१९}नमन्ताम् । नमतिर्हिंसाकर्मा । अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥

न्यग्ने नव्यसा वचस्तनूषु शंसमेषाम् ।

न्यराती रराव्णां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्त्वामुरो नमन्तामन्यके समे ॥ १२ ॥

नि । अग्ने । नव्यसा । वचः । तनूषु । शंसम् । एषाम् । नि । अरातीः । रराव्णाम् ।

विश्वाः । अर्यः । अरातीः । इतः । युच्छन्तु । आऽमुरः । नमन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२तनूषु अस्माकमङ्गेषु ^३नव्यसा नवतरेण ^४वचः^५ वचसा स्तोत्रेण ^६एषां शत्रूणां ^७शंसं शंसनं ^८नि दहेत्यर्थः । ^९रराव्णां हविः प्रयच्छताम् ^{१०}अरातीः शत्रूंश्च ^{११}नि दह । अपि च ^{१२}विश्वाः सर्वे ^{१३}अर्यः अभिगच्छन्तः ^{१४}आमुरः आमूढाः ^{१५}अरातीः शत्रवः ^{१६}इतः ^{१७}युच्छन्तु गच्छन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

अग्ने मन्मानि तुभ्यं कं घृतं न जुह्व आसनि ।

स देवेषु प्र चिकिद्भि त्वं ह्यसि पूर्यः शिवो दूतो विवस्वतो नभन्तामन्यके संमे ॥ ३ ॥

अग्ने । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।

सः । देवेषु । प्र । चिकिद्भि । त्वम् । हि । असि । पूर्यः । शिवः । दूतः । विवस्वतः ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

हे ॥ अग्ने ॥ तुभ्यं त्वदर्थम् ॥ आसनि आस्ये ॥ कं ॥ घृतं ॥ न यथा सुखकरं घृतं जुह्वयन्त्ये तद्वदह-
मपि तवास्ये ॥ मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि ॥ जुह्वे जुहोमि । ॥ सः त्वं ॥ देवेषु देवानां मध्ये ॥ प्र
॥ चिकिद्भि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानीहि । अपि च ॥ त्वं ॥ पूर्यः प्रत्नः ॥ असि । ॥ शिवः सुखकरश्चासि ।
॥ विवस्वतः ॥ दूतः चासि । सिद्धमन्यत् ॥

तत्तदग्निर्वयो दधे यथायथा कृपण्यति ।

ऊर्जाहुतिर्वसूनां शं च योश्च मयो दधे विश्वस्यै देवहूत्यै नभन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

तत्तत्तत् । अग्निः । वयः । दधे । यथायथा । कृपण्यति ।

ऊर्जाहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे । विश्वस्यै । देवहूत्यै ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

यथायथा यद्यदन्नं ॥ कृपण्यति स्तोत्रभिर्याच्यते ॥ तत्तत् ॥ वयः ॥ अग्निः ॥ दधे स्तोत्रभ्यः प्रय-
च्छति । अपि च ॥ ऊर्जाहुतिः अन्नेनाहूयमानोऽग्निः ॥ वसूनां हविषां वासकानां यजमानानां ॥ शं
शान्तिनिमित्तं ॥ योः विषययोगजनितं ॥ च ॥ मयः सुखं ॥ दधे करोति । ॥ विश्वस्यै ॥ देवहूत्यै सर्वस्मै
देवानां ह्यानाय च भवति । यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निं सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स चिकेत सहीयसाग्निश्चित्रेण कर्मणा ।

स होता शश्वतीनां दक्षिणाभिर्भीवृत इनोति च प्रतीव्यं नभन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा ।

सः । होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च । प्रतीव्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

॥ सः ॥ अग्निः ॥ सहीयसा अभिभावकेन ॥ चित्रेण नानाविधेन ॥ कर्मणा व्यापारेण ॥ चिकेत
ज्ञायते । ॥ सः ॥ अग्निः ॥ शश्वतीनां बह्वीनां देवतानां ॥ होता ह्याता ॥ दक्षिणाभिः पशुभिश्च ॥ अभीवृतः
परिवृतः ॥ प्रतीव्यं प्रत्येतव्यं शत्रुम् ॥ इनोति ॥ च गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तीनामपीच्यम् ।

अग्निः स द्रविणोदा अग्निर्द्वारा व्यूर्णते स्वाहुतो नवीयसा नभन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तीनाम् । अपीच्यम् ।

अग्निः । सः । द्रविणः ॥ ददाः । अग्निः । द्वारा । वि । व्यूर्णते । सुऽआहुतः । नवीयसा ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

१देवानां १जाता जातानि जन्मानि १अग्निः वेत्ति^१ । १मर्तानां मनुष्याणां च १अपीष्यम्
गुह्यम् १अग्निः १वेद वेत्ति । १सः १अग्निः १द्विषोदाः धनस्य दाता । १नवीयसा नवतरेण हविषा
१स्वाहुतः सम्यग्भुतः १अग्निः १द्वारा धनस्य द्वाराणि १व्यूनुते च । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निर्देवेषु संवसुः स विक्षु यज्ञियास्वा ।

स मुदा काव्या पुरु विश्वं भूमेव पुष्यति देवो देवेषु यज्ञियो नभन्तामन्यके संमे ॥७॥

अग्निः । देवेषु । समऽवसुः । सः । विक्षु । यज्ञियासु । आ ।

सः । मुदा । काव्या । पुरु । विश्वम् । भूमिऽव । पुष्यति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

१देवेषु^२ मध्ये १अग्निः १संवसुः संवसति । १सः अग्निः १यज्ञियासु यज्ञार्हासु १विक्षु प्रजास्वपि
संवसुः^३ । किंच १सः अग्निः १पुरु बहूनि १काव्या कर्माणि १भूमेव यथा भूमिः १विश्वं तथा
१मुदा मोदेन १पुष्यति । १देवेषु मध्ये १देवः अग्निः १यज्ञियः यज्ञार्हश्च भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिन्धुषु ।

तमागन्म त्रिपस्त्यं मन्धातुर्दस्युहन्तममग्निं यज्ञेषु पूर्य नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तऽमानुषः । श्रितः । विश्वेषु । सिन्धुषु ।

तम् । आ । अगन्म । त्रिऽपस्त्यम् । मन्धातुः । दस्युहन्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

१योऽग्निः १सप्तमानुषः^४ १विश्वेषु सर्वेषु १सिन्धुषु नदीषु १श्रितः १त्रिपस्त्यं त्रिस्थानं
१मन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुः १दस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं १यज्ञेषु १पूर्यं मुख्यं^५ १तम् १अग्निं
वयम् १आगन्म । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निस्त्रीणि त्रिधातुन्या क्षेति विदथा कविः ।

स त्रीरेकादशाँ इह यक्षच पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतो नभन्तामन्यके संमे ॥९॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिऽधातूनि । आ । क्षेति । विदथा । कविः ।

सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् । च । नः ।

विप्रः । दूतः । परिऽकृतः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

१कविः क्रान्तदर्शी १अग्निः १त्रीणि १त्रिधातूनि त्रिबन्धनादीनि पृथिव्यादीनि १विदथा वेदनी-
यानि स्थानानि १आ १क्षेति आवसति । अपि च १सः अग्निः १दूतः देवानां १विप्रः प्राज्ञः १परिष्कृतः
अलंकृतश्च सन् १इह यज्ञे १त्रीनेकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् १यक्षत् यजतु । १नः अस्मान् १पिप्रयच्च
कामैः पूरयतु च । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-वेद वेत्ति । २. ख-त-न-हे देवेषु; ग-श-यः देवेषु । ३. ख-ग-त-न-भ-श-
आ संवसुः । ४. घ-सप्तमानुषः सप्तहोता । ५. त-न-मुखं ।

त्वं नो अग्र आयुषु त्वं देवेषु पूर्य वस्व एक इरज्यसि ।

त्वामार्षः परिस्त्रुतः परि यन्ति स्वसेतवो नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । आयुषु । त्वम् । देवेषु । पूर्य । वस्वः । एकः । इरज्यसि ।

त्वाम् । आर्षः । परिस्त्रुतः । परि । यन्ति । स्वसेतवः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ १० ॥

हे वपूर्य वग्ने वत्वम् वएकः एव वआयुषु मनुष्येषु । 'दुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । वनः अस्माकं ववस्वः धनस्य वइरज्यसि ईशिषे । वदेवेषु अपि वत्वम् एक एव वस्व इरज्यसि । अपि च वत्वां वस्वसेतवः स्वभूतसेतवः वपरिस्त्रुतः परित्ववन्त्यः वआपः वपरि यन्ति परिरगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ २३ ॥

'इन्द्राग्नी युवं' इति द्वादशचं दशमं सूक्तं नाभाकस्यार्षम् । द्वितीया षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा महापङ्क्तयः । इन्द्राग्नी देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्राग्नी द्वादशैन्द्राग्निं त्रिष्टुबन्तं द्वितीया शकरी' इति । महावते निष्केवल्ये ऊरुभाग एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'ऊरु इन्द्राग्नी युवं सु नः' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि तृतीय-सवने मैत्रावरुणो यदि महावालभिदं शंसेत्तदानीं माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं नाभाकतृचावावपेरन् । तत्र 'ता हि मध्यम्' इत्यच्छावाकस्य नाभाकतृचः । सूत्रितं च—'ता हि मध्यं भराणामित्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'पूर्वीष्ट इन्द्र' इति नाभाकतृचः । सूत्रितं च—'पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणाच्छंसि' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्राग्नी युवं सु नः सहन्ता दासथो रयिम् ।

येन दृढा समत्स्वा वीळु चित्साहिषीमह्यभिर्वनेव वात इन्नभन्तामन्यके संमे ॥ १॥

इन्द्राग्नी इति । युवम् । सु । नः । सहन्ता । दासथः । रयिम् ।

येन । दृढा । समत्सु । आ । वीळु । चित् । सहिषीमहि ।

अग्निः । वनाऽइव । वाते । इत् । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी सहन्ता शत्रून्भिभवन्तो युवं युवां वनः अस्मभ्यं रयिं धनं सुष्ठु^१ दासथः दत्तम्^२ । तं रयिं विशिनष्टि । येन रयिणा वसमत्सु वचित् संग्रामे^३ वदढा वचित् दृढानि स्थिरा-ण्यपि ववीळु शत्रुबलानि वअग्निर्वनेव यथाग्निर्वनानि ववात इत् वातेनैवाभिभवति तथा वसहिषीमहि अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥

नहि वा वत्रयामहेऽथेन्द्रमिद्यजामहे शर्विष्ठं नृणां नरम् ।

स नः कदा चिदर्वता गमदा वाजसातये गमदा मेघसातये नभन्तामन्यके संमे ॥ २॥

नहि । वाम् । वत्रयामहे । अर्थ । इन्द्रम् । इत् । यजामहे । शर्विष्ठम् । नृणाम् । नरम् ।

सः । नः । कदा । चित् । अर्वता । गमत् । आ । वाजसातये । गमत् । आ । मेघसातये ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां न वव्रयामहे वयं धनं न याचामहे । अथ हि अपि तर्हि शविष्ठम्
अतिशयेन बलवन्तं नृणां नरं नेतृणामपि नेतारम् इन्द्रमिह इन्द्रमेव यजामहे । सः इन्द्रः नः
अस्मान् अवृता अश्वेन कदा चित् वाजसातये अश्वलाभाय आ गमत् आगच्छति । कदाचित्
मेघसातये यज्ञभजनाय आ गमत् । सिद्धमन्यत् ॥

ता हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः ।

ता उ कवित्वना कवी पृच्छयमाना सखीयते सं धीतमश्रुतं नरा

नभन्तामन्यके संमे ॥ ३ ॥

ता । हि । मध्यम् । भराणाम् । इन्द्राग्नी इति । अधिऽक्षितः ।

तौ । ऊँ इति । कविऽत्वना । कवी इति । पृच्छयमाना । सुखिऽयते ।

सम् । धीतम् । अश्रुतम् । नरा । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

यता तौ प्रसिद्धौ इन्द्राग्नी भराणां संग्रामाणां मध्यम् अधिक्षितः अधिनिवसतः हि ।
अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे नरा नेतारौ कवित्वना कवित्वेन कवी क्रान्तकर्माणौ पृच्छयमाना कविजनैः
पृच्छयमानौ यता उ तावेव युवां सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय धीतं तत्कृतं कर्म सम्
अश्रुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्च नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा गिरा ।

ययोर्विश्वमिदं जगदियं द्यौः पृथिवी महुः पस्थे बिभृतो वसु नभन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

अभि । अर्च । नभाकऽवत् । इन्द्राग्नी इति । यजसा । गिरा ।

ययोः । विश्वम् । इदम् । जगत् । इयम् । द्यौः । पृथिवी । मही ।

उपऽस्थे । बिभृतः । वसु । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे नाभाक नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा यागेन गिरा स्तुत्या च अभ्यर्च अभिपूजय । ययोः
इन्द्रान्योः विश्वं सर्वम् इदं जगत् तिष्ठति । ययोश्च उपस्थे इयं द्यौः मही महती
पृथिवी च द्यावापृथिव्याबुधे वसु धनं बिभृतः धारयतः । सिद्धमन्यत् ॥

प्र ब्रह्माणि नभाकवदिन्द्राग्निभ्यामिरज्यत ।

या सप्तबुधमर्णवं जिह्वारमपोर्णुत इन्द्र ईशान ओजसा नभन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

प्र । ब्रह्माणि । नभाकऽवत् । इन्द्राग्निभ्याम् । इरज्यत ।

या । सप्तबुधम् । अर्णवम् । जिह्वारम् । अपऽऊर्णुतः ।

इन्द्रः । ईशानः । ओजसा । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

ब्रह्माणि स्तोत्राणि इन्द्राग्निभ्यां नभाकवत् प्र हरज्यत नाभाकः प्रेरयते । द्या
याविन्द्राग्नी सप्तबुधं सप्तमूलं जिह्वारं पिहितद्वारम् अर्णवम् अपोर्णुतः तेजोभिराच्छादयतः
तयोर्मध्ये ओजसा बलेन इन्द्रः ईशानः ईशरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

अपि वृश्च पुराणवद्व्रततैरिव गुष्पितमोजो दासस्य दम्भय ।

वयं तदस्य संभृतं वस्विन्द्रेण वि भजेमहि नभन्तामन्यके समे ॥ ६ ॥

अपि । वृश्च । पुराणवत् । व्रततैः ऽइव । गुष्पितम् । ओजः । दासस्य । दम्भय ।

वयम् । तत् । अस्य । सम्भृतम् । वसु । इन्द्रेण । वि । भजेमहि । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

अपि च हे इन्द्र वपुराणवत् प्रतनो यथा व्रततैरिव यथा वह्याः वगुष्पितं निर्गतां शाखां वृश्चति तथा शत्रूणां वृश्च छेदय । तदेवाह । दासस्य दासनामकस्य शत्रोः ओजः बलं दम्भय नाशय । अथ परोक्षस्तुतिः । वयं नाभाकाः अस्य दासस्य संभृतं वसु इन्द्रेण हेतुना वि भजेमहि । सिद्धमन्यत् ॥ २४ ॥

यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा ।

अस्माकैभिर्नृभिर्वयं सासुह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नभन्तामन्यके समे ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । जनाः । इमे । विह्वयन्ते । तना । गिरा ।

अस्माकैभिः । नृभिः । वयम् । सासुह्याम । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

यत् ये इमे जनाः तना घनेन गिरा स्तुत्या च इन्द्राग्नी विह्वयन्ते विशेषेण ह्वयन्ति तेषु मध्ये वयं नाभाकाः पृतन्यतः पृतनामिच्छन्तः अस्माकैभिः अस्माकीनैः नृभिः मनुष्यैः सासुह्याम शत्रून् अभिवेम । वनुष्यतः स्तुतिमिच्छन्तः शत्रून् वनुयाम च । सिद्धमन्यत् ॥

या नु श्वेतावचो दिव उचरात उप द्युभिः ।

इन्द्राग्न्योरनु व्रतमुहाना यन्ति सिन्धवो यान्तसीं बन्धादमुञ्चतां नभन्तामन्यके समे ॥ ८ ॥

या । नु । श्वेतौ । अवः । दिवः । उत्तरातः । उप । द्युभिः ।

इन्द्राग्न्योः । अनु । व्रतम् । उहानाः । यन्ति । सिन्धवः । यान् । सीम् । बन्धात् । अमुञ्चताम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

या नु यावेवेन्द्राग्नी श्वेतौ श्वेतवर्णौ । सखगुणोपेतावित्यर्थः । अवः अधस्तात् द्युभिः दीप्तिभिः दिवः उप उत्तरातः उत्तरतः तयोरेव इन्द्राग्न्योः उहानाः हविर्वहन्तो यजमानाः व्रतं कर्म अनु यन्ति । अपि सीम् इमाविन्द्राग्नी यान् प्रसिद्धान् सिन्धवः सिन्धून् बन्धात् बन्धनात् अमुञ्चताम् । सिद्धमन्यत् ॥

पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः सूनो हिन्वस्य हरिवः ।

वस्वो वीरस्यापृचो या नु सार्धन्त नो धियो नभन्तामन्यके समे ॥ ९ ॥

पूर्वीः । ते । इन्द्र । उपमातयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । सूनो इति । हिन्वस्य । हरिः ।

वस्वः । वीरस्य । आपृचः । याः । नु । सार्धन्त । नः । धियः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

हे १हरिवः वज्रिन् १सूनो १ प्रेरयितः १इन्द्र १हिन्वस्य प्रीणयितुः १वस्वः १ दीपकस्य १वीरस्य
१आपृचः धनान्युपयच्छतः १ते तव ताः १उपमातयः उपमानानि १पूर्वीः बहूनि । १उत अपि च
१प्रशस्तयः १पूर्वीः । १याः १नः १धियः प्रज्ञां १साधन्त असाधयन् । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता सुवृक्तिभिस्त्वेपं सत्वानमृगिम्यम् ।

उतो नु चिद्य ओजसा शुष्णस्याण्डानि भेदति जेषत्स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

तम् । शिशीत् । सुवृक्तिभिः । त्वेपम् । सत्वानम् । ऋगिम्यम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओजसा । शुष्णस्य । आण्डानि । भेदति ।

जेपत् । स्वःऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ १० ॥

हे स्तोतारः १त्वेपं दीप्तं १सत्वानं संभक्तारं धनानाम् १ऋगिम्यं ऋगर्हमृग्भिः स्तोतव्यं १तम्
इन्द्रं १सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः १शिशीत संस्क्रुत । १उतो १नु १चित् अपि च १यः इन्द्रः १ओजसा
बलेन १शुष्णस्य शुष्णनामकस्यासुरस्य १आण्डानि अण्डजातान्यपत्यानि १भेदति अभिनत् सः
१स्वर्वतीः दिव्यानि १अपः सलिलानि १जेपत् जयतु । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता स्वध्वरं सत्यं सत्वानमृत्वियम् ।

उतो नु चिद्य ओहते आण्डा शुष्णस्य भेदत्यजैः स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ ११ ॥

तम् । शिशीत् । सुऽअध्वरम् । सत्यम् । सत्वानम् । ऋत्वियम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओहते । आण्डा । शुष्णस्य । भेदति ।

अजैः । स्वःऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ११ ॥

हे स्तोतारः १स्वध्वरं सुयज्ञं १सत्यम् अधिनाशं १सत्वानं संभक्तारम् १ऋत्वियम् ऋतौ
यष्टव्यं १तम् इन्द्रं १शिशीत स्तुतिभिः संस्क्रुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । १उतो १नु १चित् अपि
च १यः इन्द्रः १ओहते यज्ञं प्रति गच्छति १शुष्णस्य १आण्डा आण्डान्यण्डजातानि च १भेदति १
भिनत्ति १ स त्वं १स्वर्वतीः दिव्यानि १अपः सलिलानि १अजैः अजेयीः । सिद्धमन्यत् ॥

एवेन्द्राग्निभ्यां पितृवन्नवीयो मन्धातृवदङ्गिरस्वदवाचि ।

त्रिधातुना शर्मणा पातमस्मान्वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १२ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । पितृऽवत् । नवीयः । मन्धातुऽवत् । अङ्गिरस्वत् । अवाचि ।

त्रिधातुना । शर्मणा । पातम् । अस्मान् । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १२ ॥

१एव एवं याभ्याम् १इन्द्राग्निभ्यां १पितृवत् नभाकवत् १मन्धातृवत् यौवनाश्वमान्धातृवच्च
१अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च १नवीयः नवतरम् १अवाचि नाभाकेन मया पाठिताविन्द्राग्नी १त्रिधातुना
त्रिपर्वणा १शर्मणा गृहेण १ नः १अस्मान् नाभाकान् १पातं रक्षतम् । १वयं १रयीणां धनानां १पतयः
स्वामिनः १स्याम भवेम ॥ ॥ २५ ॥

१. ग-त-न-भ-‘सूनो’ नास्ति । २. त-न-भ-वस्वो वा । ३. ख-ग-त-न-भ-श-‘भेदति भिनत्ति’
नास्ति; घ-भेदति अभिनत् । ४. ग-गृहे तु नास्माजा; त-न-भ-गृहे नास्माजा ।

‘ अस्मा ऊ षु ’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अस्मा ऊ षु दश वारुणं तु ’ इति । नाभाक ऋषिरनुवृत्तत्वात् । ‘ महापाङ्क्तं हि ’ इत्युक्तत्वादिदमपि महापाङ्क्तम् । इदमादिके द्वे सूक्ते वरुणदेवत्ये । विनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं ‘ स क्षपः ’ इत्ययं नाभाकतृचः । सूत्रितं च—‘ स क्षपः परि षत्वज इति मैत्रावरुणः ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । ‘ यः ककुभः ’ इत्येतत्प्रभृतिको वा नाभाकतृचः । सूत्रितं च—‘ यः ककुभो निधारय इति ’ वा ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

अस्मा ऊ षु प्रभृतये वरुणाय मरुद्भ्योऽर्चो विदुष्टरेभ्यः ।

यो धीता मानुषाणां पश्वो गाह्व रक्षति नभन्तामन्यके समे ॥ १ ॥

अस्मै । ऊँ इति । सु । प्रभृतये । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । अर्चं । विदुऽतरेभ्यः ।

यः । धीता । मानुषाणाम् । पश्वः । गाऽह्व । रक्षति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे स्तोतः षु प्रभृतये प्रकृष्टधनाय ष्वअस्मै ष्वरुणाय ष्विदुष्टरेभ्यः विदुष्टरेभ्यः ष्वमरुद्भ्यः च ष्वअर्चं स्तुहि । यः वरुणः ष्वधीता कर्मणा ष्वमानुषाणां मनुष्याणां ष्वपश्वः ष्वगह्व ष्वरक्षति । सिद्धमन्यत् ॥

तम् षु समना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो

नभन्तामन्यके समे ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । सु । समना । गिरा । पितृणाम् । च । मन्मभिः ।

नाभाकस्य । प्रशस्तिभिः । यः । सिन्धूनाम् । उप । उतऽअये ।

सप्तस्वसा । सः । मध्यमः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

षु तमेव वरुणं ष्वसमना समानया ष्वगिरा स्तुत्या ष्वसु अभिष्टौमि । ष्वपितृणां ष्वमन्मभिः स्तोमैः ष्वच अभिष्टौमि । ष्वनाभाकस्य ऋषेः ष्वप्रशस्तिभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि । ष्वसिन्धूनां स्थन्दमानानां नदीनाम् ष्वउप समीपे ष्वयः ष्वउदये उद्गच्छति यश्च ष्वसप्तस्वसा ष्वस ष्वमध्यमः इति वाग्भिर्निरुच्यते । ष्वअन्यके दुर्धियः शत्रवः ष्वसमे सर्वे ष्वनभन्तां मा भूवन् । तथा च यास्कः—‘ तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्थन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः ’ (निरु. १०. ५) इति ॥

स क्षपः परि षत्वजे न्युःस्रो मायया दधे स विश्वं परि दर्शतः ।

तस्य वेनीरनु व्रतमुपस्तिस्त्रो अवर्धयन्नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

सः । क्षपः । परि । सुस्वजे । नि । उन्नः । मायया । दधे । सः । विश्वम् । परि । दर्शतः ।

तस्य । वेनीः । अनु । व्रतम् । उपः । तिस्रः । अवर्धयन् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

१. ख-त-इति च; ग-इति चेति; न-भ-इवेति; श-इति । २. ग-त-न-भ-गच्छति इव रक्षति; घ-रक्षति यथा गोपालो गा रक्षति तद्वत्; भ-गच्छति ।

वसः वरुणः वक्षपः रात्रीः परि वषस्वजे परिष्वजते । अपि च वदर्शतः दर्शनीयः वसः वरुणः
उत्तः उत्सरणशीलः सन् विश्वं वमायथा कर्मणा परि परितः नि वदधे निदधाति । किञ्च
वतस्य वरुणस्य व्रतं कर्म वेनीः कामयमानाः प्रजाः वतिस्रः उषः त्रिषु प्रातर्माध्यंदिनं सायं च
अनु अवर्धयन् अनुवर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यः ककुभो निधारयः पृथिव्यामधि दर्शतः ।

स माता पूर्य पदं तद्वरुणस्य सप्त्यं स हि गोपाइवेर्यो नभन्तामन्यके समे ॥४॥

यः । ककुभः । निधारयः । पृथिव्याम् । अधि । दर्शतः ।

सः । माता । पूर्यम् । पदम् । तत् । वरुणस्य । सप्त्यम् । सः । हि । गोपाऽइव । इर्यः ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

यः वरुणः पृथिव्यामधि पृथिव्या उपरि वदर्शतः दर्शनीयः सन् ककुभः दिशः निधा-
रयः निधारयति वसः वरुणः माता निर्माता । पूर्यं प्रानं पदं स्वर्गस्थं स्थानं सप्त्यम् अस्मा-
भिश्च सपर्णीयं तत् वरुणस्य स्वकृतम् । अपि च वस वहि स एव इर्यः ईश्वरः सन् गोपाइव
गोपाल इव पशूनामस्नाकं रक्षिता । सिद्धमन्यत् ॥

यो धर्ता भुवनानां य उस्त्राणामपीच्या वेद नामानि गुह्या ।

स कविः काव्या पुरु रूपं द्यौरिव पुष्यति नभन्तामन्यके समे ॥ ५ ॥

यः । धर्ता । भुवनानाम् । यः । उस्त्राणाम् । अपीच्या । वेद । नामानि । गुह्या ।

सः । कविः । काव्या । पुरु । रूपम् । द्यौऽइव । पुष्यति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥५॥

यः वरुणः भुवनानां धर्ता धारयिता यः च उस्त्राणां देवाधिष्ठानभूतानां रश्मीनाम्
अपीच्या अपीच्यान्यन्तर्हितानि गुह्या गुह्यानि गुह्यायां निहितानि नामानि वेद जानाति वसः
वरुणः कविः प्राज्ञः सन् काव्या काव्यानि कविकर्माणि पुरु बहूनि रूपं द्यौरिव पुष्यति ।
सिद्धमन्यत् ॥ २६ ॥

यस्मिन्विश्वानि काव्या चक्रे नाभिरिव श्रिता ।

त्रितं जुती सपर्यत व्रजे गावो न संयुजै युजे अश्वौ अयुक्षत नभन्तामन्यके समे ॥६॥

यस्मिन् । विश्वानि । काव्या । चक्रे । नाभिऽइव । श्रिता ।

त्रितम् । जुती । सपर्यत । व्रजे । गावः । न । सम्युजै ।

युजे । अश्वान् । अयुक्षत । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

यस्मिन् वरुणे विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि कविकर्माणि चक्रे नाभिरिव यथा
रथस्य चक्रे नाभिस्तथा श्रिता श्रितानि तं त्रितं त्रिस्थानं वरुणं जुती जूया क्षिप्रं सपर्यत हे
मदीया जनाः परिचरत । किमर्थमित्यत आह । व्रजे गोष्ठे गावो न यथा गाः संयुजे संयोगार्थं

१. ख-त-भ१-२-स्वनुतं; ग-स्वदतं; न-तुतं; भ३-श-स्वभूतं । २. त-न-भ-अर्यः । ३. घ-
त्रितं भूर्भुवःस्वः ।

सह स्थापयितुं ऽयुजे युञ्जन्ति तथास्माकमभियोगाय ऽश्वानयुक्षत सपत्ना युञ्जन्ति । अतस्तदुपद्रव-
परिहाराय वरुणं परिचरतेत्यर्थः ॥

य आस्वत्क् आशये विश्वा जातान्येषाम् ।

परि धामानि मर्मृशद्वरुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके संमे ॥७॥

यः । आसु । अत्कः । आशये । विश्वा । जातानि । एषाम् ।

परि । धामानि । मर्मृशत् । वरुणस्य । पुरः । गये । विश्वे । देवाः । अनु । व्रतम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

--- स्परिमृशतः ऽवरुणस्य ऽपुरो ऽगये रथस्य पुरतान्नवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात् ऽविश्वे
सर्वे ऽदेवाः ऽव्रतं कर्म ऽअनु गच्छन्तीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स समुद्रो अपीच्यस्तुरो द्यामिव रोहति नि यदासु यजुर्दधे ।

स माया अर्चिना पदास्तृणान्नाकमारुहन्नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

सः । समुद्रः । अपीच्यः । तुरः । द्याम्ऽईव । रोहति । नि । यत् । आसु । यजुः । दधे ।

सः । मायाः । अर्चिना । पदा । अस्तृणात् । नाकम् । आ । अरुहत् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

यस्मादापः समुद्रवन्ति ऽसः वरुणः ऽसमुद्रः ऽअपीच्यः अन्तर्हितः ऽतुरः क्षिप्रः ऽद्यामिव
यथादित्यो द्यां रोहति तथा नाकं ऽरोहति । अपि च ऽयत् यः वरुणः ऽआसु दिक्षु ऽयजुः प्रजाभ्यो
दानं ऽनि ऽदधे निदधाति ऽसः वरुणः ऽमायाः असुराणां मायाः ऽअर्चिना अर्चिष्मता ऽपदा स्थानेन ।
तेजसेत्यर्थः । ऽआ ऽअस्तृणात् समन्ताद्गिनस्ति । ऽनाकं स्वर्गम् ऽआरुहत् आरोहति । सिद्धमन्यत् ॥

यस्य श्वेता विचक्षणा तिस्रो भूमीरधिक्षितः ।

त्रिरुत्तराणि पप्रतुर्वरुणस्य ध्रुवं सदः स सप्तानामिरज्यति नभन्तामन्यके संमे ॥९॥

यस्य । श्वेता । विचक्षणा । तिस्रः । भूमीः । अधिऽक्षितः ।

त्रिः । उत्तराणि । पप्रतुः । वरुणस्य । ध्रुवम् । सदः ।

सः । सप्तानाम् । इरज्यति । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

यस्य वरुणस्य ऽअधिक्षितः अन्तरिक्षेऽधिवसतः ऽश्वेता श्वेतानि ऽविचक्षणा तेजांसि ऽतिस्रो
भूमीः ऽत्रिरुत्तराणि तिसृणामधिस्थितानि भुवनानि ऽपप्रतुः प्रथयन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—
' तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून् ' (क्र. सं. २. २७. ८) इति । तस्य ऽवरुणस्य ऽसदः स्थानं ऽध्रुवम्
अचलमिति । किंच ऽसः वरुणः ऽसप्तानां सिन्धूनाम् ऽइरज्यति ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यः श्वेताँ अधिनिर्णिजश्चक्रे कृष्णाँ अनु व्रता ।

स धाम पूर्य ममे यः स्कम्भेन वि रोदसी

अजो न द्यामधारयन्नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

यः । श्वेतान् । अधिऽनिर्निजः । चक्रे । कृष्णान् । अनु । व्रता ।
 सः । धाम । पुर्व्यम् । ममे । यः । स्कम्भेन । वि । रोदसी इति ।
 अजः । न । द्याम् । आधारयत् । नर्मन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

वयः वरुणः वनिर्निजः आत्मीयान् रश्मीन् दिवा वश्वेतान् वधि वचक्रं अधिकरोति तथा रात्रौ
 वकृष्णान् चक्रे वसः वरुणः वअनु व्रता कर्माणि लक्ष्मीकृत्योभयविधकर्मानुगुणं वपुर्व्यं वधाम अन्तरिक्षं
 दिवं वा वममे निर्ममे । अपि च वयः वस्कम्भेन अन्तरिक्षेण वअजो वन यथा आदित्यः वद्यां धारयति
 तथा वरोदसी द्यावापृथिव्यौ ववि वधारयत् विधारयति स वरुण इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘अस्तभ्नात्’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । अचंनाना ऋषिः काण्वो नाभाको वा ऋषिः ।
 उत्तरे त्वर्चनानाः । आद्यस्तृचस्रैष्टुभो वरुणदेवत्यो द्वितीयस्तृच आनुष्टुभोऽश्विदेवताकः^१ । तथा
 चानुक्रान्तम्—‘अस्तभ्नात् षलर्चनाना वा त्रैष्टुभमन्त्यं वा तृचमाश्विनमानुष्टुभमपश्यत्’ इति ।
 सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वारुणे पशौ हविषो याज्या ‘अस्तभ्नात्’ इति । सूत्रितं च—‘अस्त-
 भ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इत्यैकादशिनः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषोत्तरा
 परिधानीया । तथा सूत्रितम्—‘अस्तभ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वा’ (आश्व.
 श्रौ. ४. १०) इति । ‘एवा वन्दस्व’ इत्येषा वारुणे पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘एवा
 वन्दस्व वरुणं बृहन्तं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) । सोमप्रवहणे
 ‘इमां धियम्’ इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—‘इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते
 परिदध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥

अस्तभ्नात् । द्याम् । असुरः । विश्वऽवेदाः । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ।

आ । आसीदत् । विश्वा । भुवनानि । सम्राट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १ ॥

वविश्ववेदाः विश्वधनः वअसुरः बलवान् वरुणः वद्याम् वअस्तभ्नात् । तथा वपृथिव्याः च
 ववरिमाणं परिमाणम् वअमिमीत चक्रे । एवं निर्मितानि वविश्वा सर्वाणि वभुवनानि वसम्राट् भूत्वा
 वआसीदत् च अध्यतिष्ठत् । ववरुणस्य^२ व्रतानि एतानि वव्रतानि^३ कर्माणि वविश्वेत् विश्वान्येव^४ ।
 अतो वर्णयितुमशक्यानीत्यर्थः^४ ॥

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोषाम् ।

स नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसत्पातं नो द्यावापृथिवी उपस्थे ॥ २ ॥

एव । वन्दस्व । वरुणम् । बृहन्तम् । नमस्य । धीरम् । अमृतस्य । गोषाम् ।

सः । नः । शर्म । त्रिवरूथम् । वि । यंसत् । पातम् । नः । द्यावापृथिवी इति । उपस्थे ॥ २ ॥

हे स्तोतः वबृहन्तं महान्तं ववरुणम् वएव एवं ववन्दस्व स्तुहि । वअमृतस्य वगोषां गोपा-
 यितारं वधीरं प्राज्ञं वरुणं वनमस्य नमस्कुरु च । वसः वरुणः वनः अस्मभ्यं वत्रिवरूथं त्रिस्थानं

१. ख-घ-त-न-श-‘ष्टुभो विश्वेदेवताकः । २. घ-एतादृशस्य वरुणस्य । ३. त-न-भ-‘व्रतानि’
 नास्ति । ४. घ-बहुनि संति ।

वक्ष्मं गृहं वि वयंसत् प्रयच्छतु । उपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् वनः अस्मान् वद्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ पातं रक्षतम् ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सं शिक्षाधि ।

ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेम ॥ ३ ॥

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । सम् । शिक्षाधि ।

यया । अति । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । सुऽतर्माणम् । अधि । नावम् । रुहेम् ॥ ३ ॥

हे देव द्योतमान वरुण इमां धियम् इदं कर्म शिक्षमाणस्य अनुतिष्ठतो मम क्रतुं
प्रज्ञानं दक्षं बलं च वसं शिक्षाधि तीक्ष्णीकुरु । यया नावा यज्ञरूपया विश्वा सर्वाणि दुरिता
दुरितानि अति तरेम तां सुतर्माणं सुष्ठु तारयित्रीं यज्ञरूपां नावम् अधि रुहेम वयमारुहेम ।
दुःखसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नौरित्यत्र व्यपदिश्यते ॥

आ वां प्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । प्रावाणः । अश्विना । धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे नासत्या सत्यौ सत्यप्रणेतारौ वा । तथा च यास्कः—‘सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारौ’ (निरु. ६. १३) इति । अश्विना अश्विनौ वां युवां सोमपीतये सोमस्य
पानाय विप्राः प्राज्ञा ऋत्विजः प्रावाणः सोमाभिपवपाषाणाश्च धीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैः
अचुच्यवुः अभिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यथा वामत्रिरश्विना गीभिर्विप्रो अजोहवीत् ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना । गीऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वां युवां विप्रः प्राज्ञः अत्रिः यथा गीभिः स्तुतिभिः सोमपीतये
अजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥

एवा वामह ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः ।

नासत्या सोमपीतये नर्मन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

एव । वाम् । अह्ने । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्मन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥

॥ २८ ॥

॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'इमे विप्रस्य' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्थं गायत्रमग्निदेवताकम् । तथा चानुकान्तम्—'इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—'इमे विप्रस्येति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यवभृथेष्टगोः प्रथमाज्यभागस्य 'अप्स्वग्ने' इत्यनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—'अप्सुमन्तावाज्यभागावप्स्वग्ने सधिष्टव' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति । आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । श्रूयते च—'उक्षाज्ञाय वशाज्ञायेत्याग्नीध्रो यजति' (ऐ. ब्रा. ६. १०) इति । अग्निवतीष्टौ 'त्वं ह्यग्ने' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निनामे त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति । अग्निमन्थनेऽप्येषा । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । अग्नेये कामायाष्टाकपालेष्टौ 'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । अन्वाहिताग्नेः प्रयाणे समारोपणपक्षेऽन्यैकाहुतिः कर्तव्या । तथा च सूत्रितं—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । वैद्युताग्निनाग्नीनां संसर्गेऽग्नयेऽप्सुमतीष्टिः । तत्र 'यदग्ने दिविजाः' इति याज्या । 'यदग्ने दिविजा अस्यग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

• इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः । गिरः स्तोमास ईरते ॥ १ ॥

इमे । विप्रस्य । वेधसः । अग्नेः । अस्तृतयज्वनः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ॥ १ ॥

१इमे अस्मदीयाः १स्तोमासः स्तोतारः १विप्रस्य मेधाविनः १वेधमः विधातुः १अस्तृतयज्वनः अहिंसितयजमानस्य १अग्नेः १गिरः स्तुतीः १ईरते प्रेरयन्ति ॥

अस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्मै । ते । प्रतिहर्यते । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । जनामि । सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

हे १जातवेदः जातधन १विचर्षणे विद्रष्टः १अग्ने १अस्मै १प्रतिहर्यते प्रयच्छते १ते तुभ्यं १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं १जनामि आङ्गिरसोऽहं जनयामि ॥

आरोकाइव घेदह तिग्मा अग्ने तव त्विषः । दद्भिर्वनानि बप्सति ॥ ३ ॥

आरोकाःऽइव । घ । इत् । अह । तिग्माः । अग्ने । तव । त्विषः । दत्ऽभिः । वनानि । बप्सति ॥ ३ ॥

हे १अग्ने १तव १तिग्माः तीक्ष्णाः १त्विषः दीप्तयः १आरोकाइव आरोचमानाः पशव इव १दद्भिः दन्तैः १वनानि अरण्यानि १बप्सति भक्षयन्ति । १घेदह इति ग्रथं पूरकम् ॥

हरयो धूमकेतवो वार्तजूता उप द्यवि । यतन्ते वृथगग्रयः ॥ ४ ॥

हरयः । धूमकेतवः । वार्तजूताः । उप । द्यवि । यतन्ते । वृथक् । अग्रयः ॥ ४ ॥

१हरयः हरणशीलाः १वार्तजूताः वार्तप्रेरिताः १धूमकेतवः धूमध्वजाः १अग्रयः १उप १द्यवि अन्तरिक्षे १वृथक्' पृथक् १यतन्ते गच्छन्ति । १वृथगित्यनेन सममग्रयं वृथगिति । १वृथगित्येव वाजसनेयिनः पठन्ति (वा. सं. ३३. २) ॥

एते त्ये वृथगग्रय इद्धासुः समदक्षत । उपसामिव केतवः ॥ ५ ॥

एते । त्वे । वृथक् । अग्रयः । इद्वासः । सम् । अदृक्षत । उपसाम्ऽइव । केतवः ॥ ५ ॥

वएते वत्ये एते वअग्रयः ववृथक् पृथक् वइद्वासः अग्निहोत्रिभिः समिन्दाः सन्तः वउपसामिव
वकेतवः उपसां प्रज्ञापका इव वसमदृक्षत सम्यग्दृश्यन्ते ॥ ॥ २९ ॥

कृष्णा रजांसि पत्सुतः प्रयाणे जातवेदसः । अग्निर्यद्रोधति क्षमि ॥ ६ ॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रऽयाने । जातऽवेदसः । अग्निः । यत् । रोधति । क्षमि ॥ ६ ॥

वजातवेदसः अग्नेः वप्रयाणे वपत्सुतः पत्तः वरजांसि पांसवः कृष्णानि^१ भवन्ति । कदेत्यत
आह । वक्षमि क्षमायां वयत् यदा वअग्निः वरोधति शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि ॥

धासि कृष्णान ओषधीर्वपसदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

धासिम् । कृष्णानः । ओषधीः । वपसत् । अग्निः । न । वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

वअग्निः वओषधीः वधासिम् अन्नम् । 'क्षुत् धासि' इत्यन्ननामसु पाठात् । वकृष्णानः कुर्वन्
ववपसत् वक्षयन् वन ववायति न शाम्यति । वपुनः च वतरुणीः ओषधीः वअपि वयन् गच्छन् भवति ।
वक्षयितुमिति शेषः ॥

जिह्वाभिरह नन्नमदर्चिषा जज्ञणाभवन् । अग्निर्यन्नेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वाभिः । अह । नन्नमत् । अर्चिषा । जज्ञणाऽभवन् । अग्निः । वनेषु । रोचते ॥ ८ ॥

वअग्निः वजिह्वाभिरह उवालाभिरेव वनन्नमत् वनस्पतीनत्यन्तं नमयन् वअर्चिषा तेजसा
वजज्ञणाभवन् ज्वलन् । 'जज्ञणाभवन् मल्मलाभवन्'^१ इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् । ववनेषु अरण्येषु
वरोचते प्रकाशते ॥

अप्स्वमे सधिवृष सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सज्जायसे पुनः ॥ ९ ॥

अप्ऽसु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायमे । पुनरिति ॥ ९ ॥

हे वअग्ने यस्य वतव वअप्सु वसधिः प्रवेशस्थानं वसः त्वम् वओषधीः वअनु वरुध्यसे अनु-
रुणस्सि । वपुनः च तासां भूमिष्ठानां वगर्भे वसन् भवन् वजायसे प्रादुर्भवसि ॥

उदमे तव तद्धृतादर्ची रोचत आहुतम् । निसानं जुहो मुखे ॥ १० ॥

उत् । अग्ने । तव । तत् । घृतात् । अर्चिः । रोचते । आऽहुतम् । निसानम् । जुहो । मुखे ॥ १० ॥

हे वअग्ने वतव वघृतात् वआहुतं वजुहोः होमसाधनभूतायाः सुचः वमुखे वनिसानं^२ लिहानं^३
वतत् वअर्चिः वउत् वरोचते प्रकाशते ॥ ॥ ३० ॥

उक्षान्नाय वृशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्रये ॥ ११ ॥

उक्षऽअन्नाय । वृशाऽअन्नाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्रये ॥ ११ ॥

१. ग-घ-त-न-भ-पृथक् । २. ख-घ-ज्ञ-त-२-कृष्णा कृष्णानि । ३. ग-त-२-३-४-मस्मनाभवन्; ज-
भस्मनाभवन्; न-मनानाभवन् । ४. ग-त-३-४-न 'निसानं' नास्ति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-निलिहानं ।

१ उक्षाज्ञाय । उक्षाज्ञमदनीयं हविर्यस्यासावुक्षाज्ञः । तस्मै १ वशाज्ञाय । वशाज्ञं यस्यासौ वशाज्ञः । तस्मै २ सोमपृष्ठाय सोमघृतपृष्ठाय ३ वेधसे विधात्रे कामानाम् ४ अग्नये ५ स्तोमैः ६ विधेम परिचरेम ॥

उत त्वा नमसा वयं होतवरेण्यक्रतो । अग्ने समिद्धिरीमहे ॥ १२ ॥

उत । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वरेण्यक्रतो इति वरेण्यऽक्रतो ।

अग्ने । समित्ऽग्निः । ईमहे ॥ १२ ॥

१ उत अपि च हे २ होतः देवानां ह्यातः ३ वरेण्यक्रतो वरणीयप्रज्ञ ४ अग्ने ५ त्वा त्वां ६ वयम् आङ्गिरसाः ७ नमसा अग्नेन हविषा ८ समिद्धिः च ९ ईमहे याचामहे ॥

उत त्वा भृगुवच्छुचे मनुष्वदग्न आहुत । अङ्गिरस्वद्ववामहे ॥ १३ ॥

उत । त्वा । भृगुऽवत् । शुचे । मनुष्वत् । अग्ने । आऽहुत । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे १ २ शुचे स्वभावतः शुद्ध ३ आहुत ४ अग्ने ५ त्वा त्वां ६ भृगुवत् यथा भृगुस्तथा ७ मनुष्वत् यथा च मनुस्तथा ८ अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च ९ हवामहे ॥

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता । सखा । सख्या । सम्ऽइध्यसे ॥ १४ ॥

हे १ अग्ने २ विप्रः मेधावी ३ सन् विद्यमानः ४ सखा च ५ त्वं ६ विप्रेण ७ सता ८ सख्या ९ अग्निना १० समिध्यसे । तथा च ब्राह्मणं—' त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसेति विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा ' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

स त्वं विप्राय दाशुषे रयिं देहि सहस्रिणम् । अग्ने वीरवतीमिषम् ॥ १५ ॥

सः । त्वम् । विप्राय । दाशुषे । रयिम् । देहि । सहस्रिणम् । अग्ने । वीरऽवतीम् । इषम् ॥ १५ ॥

हे १ अग्ने २ सः प्रसिद्धः ३ त्वं ४ विप्राय मेधाविने ५ दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय ६ सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमपरिमितं ७ रयिं धनं ८ वीरवतीं पुत्रपौत्रादिसहितम् ९ इषम् अन्नं च १० देहि ॥ ॥ ३१ ॥

अग्ने भ्रातः सहस्कृत रोहिदश्च शुचिव्रत । इमं स्तोमं जुषस्व मे ॥ १६ ॥

अग्ने । भ्रातरिति । सहः १ कृत । रोहितऽअश्व । शुचिव्रत । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । मे ॥ १६ ॥

हे १ अग्ने २ भ्रातः भ्रातृवद्यजमानानां मित्रभूत ३ सहस्कृत सहसा बलेन कृत ४ रोहिदश्च लोहितवर्णाश्च ५ शुचिव्रत शुद्धकर्मज्ञे ६ मे आङ्गिरसस्य मम ७ इमं ८ स्तोमं ९ जुषस्व सेवस्व ॥

उत त्वाग्ने मम स्तुतो वाश्राय प्रतिहर्ष्यते । गोष्ठं गावइवाशत ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अग्ने । मम् । स्तुतः । वाश्राय । प्रतिऽहर्ष्यते । गोऽस्थम् । गावःऽइव । आशत ॥ १७ ॥

१ उत अपि च हे २ अग्ने ३ त्वा त्वां ४ मम आङ्गिरसस्य ५ स्तुतः स्तुतयः ६ वाश्राय वाशनश्रीलाय वत्साय ७ प्रतिहर्ष्यते पथः कामयमानाय दोगुं ८ गोष्ठं ९ गावइव यथा गावः प्रविशन्ति तथा १० आशत प्राप्नुवन्ति ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्रे कामाय येमिरे ॥ १८ ॥
तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःऽतम् । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् । अग्रे । कामाय । येमिरे ॥ १८ ॥

हे १अङ्गिरस्तम् अङ्गिरसां श्रेष्ठ १अग्रे १तुभ्यं १विश्वाः सर्वाः १ताः प्रसिद्धाः १सुक्षितयः
प्रजाः १कामाय आत्मनः कामसिद्धयर्थं १पृथक् १येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निं धीभिर्मनीषिणो मेधिरासो विपश्चितः । अग्नसद्याय हिन्विरे ॥ १९ ॥
अग्निम् । धीभिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःऽचितः । अग्नऽसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

१मनीषिणः मनस ईश्वराः १मेधिरासः मेधाविनः १विपश्चितः प्राज्ञा यजमानाः १धीभिः
कर्मभिः १अग्नसद्याय अग्नस्य भजनाय १अग्निं १हिन्विरे प्रीणयन्ति ॥

तं त्वामज्मेषु वाजिनं तन्वाना अग्रे अध्वरम् । वह्निं होतारमीळते ॥ २० ॥
तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्रे । अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥ २० ॥

हे १अग्रे १वाजिनं बलिनं १वह्निं हविषां वोढारं १होतारं २ देवानामाह्वतारं १तं प्रसिद्धं १त्वाम्
१अज्मेषु गृहेषु १अध्वरं यज्ञं १तन्वानाः विस्तारयन्तो यजमानाः १ईळते स्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

पुरुत्रा हि सदृङुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ २१ ॥
पुरुऽत्रा । हि । सऽदृङ् । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्सु । त्वा । हवामहे ॥ २१ ॥

हे अग्रे त्वं १हि यतः १प्रभु प्रभुः । सुलोपश्छान्दसः । १पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु १विश्वाः सर्वाः
१विशः प्रजाः १अनु १सदृङ् समानदर्शी १असि अतः १त्वा त्वां १समत्सु संग्रामेषु १हवामहे ह्वयामः ॥

तमीळिष्व य आहुतोऽग्निर्विभ्राजते घृतैः । इमं नः शृण्वद्वम् ॥ २२ ॥
तम् । ईळिष्व । यः । आऽहुतः । अग्निः । विऽभ्राजते । घृतैः । इमम् । नः । शृण्वत् । हवम् ॥ २२ ॥

१यः १अग्निः १घृतैः सह १आहुतः १विभ्राजते यश्च १नः अस्माकम् १इमं १हवम् आह्वानं
१शृण्वत् शृणोति १तम् अग्निम् १ईळिष्व स्तुहि ॥

तं त्वा वयं हवामहे शृण्वन्तं जातवेदसम् । अग्रे घन्तमप द्विषः ॥ २३ ॥
तम् । त्वा । वयम् । हवामहे । शृण्वन्तम् । जातऽवेदसम् । अग्रे । घन्तम् । अप । द्विषः ॥ २३ ॥

हे १अग्रे १जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा १द्विषः शत्रून् १अप १घन्तं हिंसन्तं १शृण्वन्तम्
अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्तं च त्वां १वयम् आङ्गिरसाः १हवामहे ॥

विशां राजानमद्भुतमर्घ्यक्षं धर्मेणामिमम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ २४ ॥

विशाम् । राजानम् । अद्भुतम् । अर्घिऽअक्षम् । धर्मेणाम् । इमम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । ऊँ इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

वविशां प्रजानां वराजानम् ईश्वरम् वअनुतं महान्तं वधर्मणां कर्मणाम् वअध्यक्षम् अनुसंधा-
तारं यं वइममग्निमीळे^१ स्तौमि वस वउ स एवाग्निः वश्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥

अग्निं विश्वार्युवेपसं मर्यं न वाजिनं हितम् । सप्तिं न वाजयामसि ॥ २५ ॥

अग्निम् । विश्वार्युवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् । सप्तिम् । न । वाजयामसि ॥ २५ ॥

वविश्वार्युवेपसं सर्वगतबलम् वअग्निं ववाजिनं बलिनं वमर्यं वन मनुष्यमिव वहितं वसप्तिं
वन अश्वमिव ववाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्भिश्च बलिनं कुर्मः ॥ ॥ ३३ ॥

घ्नन्मृध्राण्यप द्विषो ददृत्रक्षांसि विश्वहा । अग्ने तिग्मेन दीदिहि ॥ २६ ॥

घ्नन् । मृध्राणि । अप । द्विषः । ददृन् । रक्षांसि । विश्वहा । अग्ने । तिग्मेन । दीदिहि ॥ २६ ॥

हे वअग्ने त्वं वमृध्राणि हिंसकान् वद्विषः द्वेष्टृन् वअप वघ्नन् हिंसन् विश्वहा सर्वदा वरक्षांसि
च वददृन् वतिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा वदीदिहि दीप्यस्व^२ ॥

यं त्वा जनास इन्धते मनुष्वदङ्गिरस्तम । अग्ने स बोधि मे वचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनासः । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरः । स्तम । अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥ २७ ॥

हे वअङ्गिरस्तमाग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः वमनुष्वत् यथा मनुस्तथा वइन्धते दीप-
यन्ति वसः त्वं वमे मदीयं ववचः स्तुतिं वबोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीर्भिर्हवामहे ॥ २८ ॥

यत् । अग्ने । दिविऽजाः । असि । अप्सुऽजाः । वा । सहः । स्कृत ।

तम् । त्वा । गीऽभिः । हवामहे ॥ २८ ॥

हे वअग्ने वयत् यस्त्वं वदिविजाः दिवि भवः वअसि भवसि वअप्सुजा ववा अन्तरिक्षजातश्च
भवसि वसहस्कृतः सहसा बलेन कृतश्चासि वतं वत्वा त्वामग्निं वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे हवामः^३ ॥

तुभ्यं घेत्ते जना इमे विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । धासिं हिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुक्षितयः । पृथक् ।

धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने वतुभ्यं वघ^४ त्वदर्थमेव वते वइमे मया दृश्यमानाः वजनाः वविश्वाः सर्वाः वसुक्षितयः
प्रजाश्च वधासिम् अन्नं हविः वअत्तवे अदनाय वपृथक् वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

ते घेदग्ने स्वाध्योऽहा विश्वा नृचक्षसः । तरन्तः स्याम दुर्गहा ॥ ३० ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । अहा । विश्वा । नृऽचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुऽगहा ॥ ३० ॥

हे वअग्ने वते वघेत् त्वदर्थमेव खलु वयं वस्वाध्यः सुकर्माणः सन्तः वविश्वा विश्वानि वअहा
अहानि वनृचक्षसः द्रष्टारश्च वदुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि वतरन्तः वस्याम भवेम ॥ ॥ ३४ ॥

१. ग-त-न-भ-श-अग्निमीळे । २. ग-त-न-भ-श-‘ दीप्यस्व ’ नास्ति । ३. घ-त-न-भ-हवाम ।

४. ख-घ-त-१-२-घेत् ।

अग्निं मन्द्रं पुरुप्रियं शीरं पावकशौचिषम् । हृद्भिर्मन्द्रेभिरीमहे ॥ ३१ ॥

अग्निम् । मन्द्रम् । पुरुऽप्रियम् । शीरम् । पावकऽशौचिषम् । हृत्ऽभिः । मन्द्रेभिः । ईमहे ॥ ३१ ॥

१मन्द्रं मादनं १पुरुप्रियं बहुप्रियं १शीरं यज्ञेषु शयनशीलं १पावकशौचिषं पावकदीप्तिम्
१अग्निं १हृद्भिः मनोहरैर्मन्द्रेः^१ मादनैः स्तोत्रैः १ईमहे याचामहे ॥

स त्वमग्ने विभावसुः सृजन्तस्यो न रश्मिभिः । शर्धन्तमांसि जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । विभाऽवसुः । सृजन् । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

हे १अग्ने १विभावसुः दीप्तिधनः १सः प्रसिद्धः १त्वं १सृजन् उद्यन् १सूर्यो १न यथा सूर्य-
स्तथा १रश्मिभिः १शर्धन् बलं कुर्वन् १तमांसि १जिघ्रसे नाशयसि ॥

तत्ते सहस्व ईमहे दात्रं यन्नोपदस्यति । त्वदग्ने वार्यं वसु ॥ ३३ ॥

तत् । ते । सहस्वः । ईमहे । दात्रम् । यत् । न । उपऽदस्यति । त्वत् । अग्ने । वार्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे १सहस्वः बलवन् १अग्ने १ते तव १यत् वसु १नोपदस्यति नोपक्षीयते १तत् १दात्रं दातव्यं
१वार्यं वरणीयं च १वसु धनं १त्वत् त्वत्तः १ईमहे याचामहे ॥ ३५ ॥

‘समिधाग्निम्’ इति त्रिंशत्तमं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थार्षं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया
गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुकम्प्यते—‘समिधाग्निं त्रिंशत्’ इति । प्रातरनुवाके गायत्रे छन्दस्या-
श्विनशक्ने चेदं विनियुक्तम् । महाव्रते ‘समिधाग्निम्’ इत्याद्याश्रतस्तः सामिधेन्यः । तथा च पञ्चमा-
रण्यके सूत्रितं—‘समिधाग्निमिति चतस्रो वैश्वकर्मण ऋषभः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति । आति-
थ्यायां ‘समिधाग्निम्’ इत्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘समिधाग्निं दुवस्यता
प्यायस्व समेतु ते’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति^१ । अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘वृधन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मना’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दर्शपूर्ण-
मासयोराग्नेयस्यानुवाक्या ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । मूर्धन्वद्गुणस्याग्नेरप्येषैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्ये मूर्धन्व’ इति । पवमानेष्टिषु
द्वितीयस्यामिष्टावग्नेः शुचैरनुवाक्या ‘अग्निः शुचिघ्नततमः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निः शुचि-
घ्नततम उदग्ने शुचयस्तव’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

सम्ऽइधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ।

आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः १अतिथिम् अतिथिवत् प्रियम् १अग्निं १समिधा १दुवस्यत परिचरत । १घृतैः दीप्ति-
साधनैराज्यैः १बोधयत च । १अस्मिन् समिद्धेऽग्नौ १हव्या हवींषि १आ १जुहोतन^३ आजुहुत^३ च ।

अग्ने स्तोमं जुषस्व मे वर्धस्वानेन मन्मना । प्रति सूक्तानि हर्य नः ॥ २ ॥

१. घ-‘मग्नेभिः’; त-न-भ-‘मग्ने’ । २. ग-हृतीति । अग्निः प्रत्नेनोते । ३. ग-आजुहोत आजुहुत;
न-त-१-२-भ-३-जुहोतन जुहुत; म-१-जुहोत तां जुहुते ।

अग्ने । स्तोमम् । जुषस्व । मे । वर्धस्व । अनेन । मन्मना । प्रति । सुऽउत्तानि । हर्य । नः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽमे आङ्गिरसस्य मम ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽजुषस्व सेवस्व । ऽअनेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ऽवर्धस्व च । ऽनः अस्माकं ऽसूक्तानि ऽप्रति ऽहर्य कामय च ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ आ सादयादिह ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यऽवाहम् । उप । ब्रुवे । देवान् । आ । सादयात् । इह ॥ ३ ॥

ऽदूतं देवानां ऽहव्यवाहं हविषां वोढारं च ऽअग्निं ऽपुरो ऽदधे पुरस्करोमि । ऽउप ऽब्रुवे उपस्तौमि च । सोऽग्निः ऽइह यज्ञे ऽदेवान् ऽआ ऽसादयत् आसादयतु ॥

उत्ते बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः । अग्ने शुक्रास ईरते ॥ ४ ॥

उत् । ते । बृहन्तः । अर्चयः । समऽइधानस्य । दीदिऽवः । अग्ने । शुक्रासः । ईरते ॥ ४ ॥

हे ऽदीदिवः दीप्तऽअग्ने ऽसमिधानस्य समिध्यमानस्य ऽते तव ऽबृहन्तः महान्तः ऽशुक्रासः ऽवलन्तः ऽअर्चयः दीप्तयः ऽउत् ऽईरते ॥

उप त्वा जुहो मम घृताचीर्यन्तु हर्यत । अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ ५ ॥

उप । त्वा । जुहोः । मम । घृताचीः । यन्तु । हर्यत । अग्ने । हव्या । जुषस्व । नः ॥ ५ ॥

हे ऽहर्यत कामयमानऽअग्ने ऽमम मदीयाः ऽघृताचीः घृतमञ्जन्यः ऽजुहोः सुचः ऽत्वा त्वाम् ऽउप ऽयन्तु । ऽनः अस्माकं ऽहव्या हव्यानि ऽजुषस्व सेवस्व च ॥ ॥ ३६ ॥

मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजम् । चित्रऽभानुम् । विभाऽवसुम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । उँ इति । श्रवत् ॥ ६ ॥

ऽमन्द्रं मादनं^१ ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् ऽऋत्विजम् ऋतौ यष्टव्यं ऽचित्रभानुं चित्रदीप्तिं ऽविभावसुं दीप्तिघनम् ऽअग्निम् ऽईळे स्तौमि । ऽसः अग्निः ऽश्रवत्^४ अस्मदीयां स्तुतिं शृणोस्वेव ॥

प्रत्नं होतारमीड्यं जुष्टमग्निं कविक्रतुम् । अध्वराणामभिश्रियम् ॥ ७ ॥

प्रत्नम् । होतारम् । ईड्यम् । जुष्टम् । अग्निम् । कविऽक्रतुम् । अध्वराणाम् । अभिऽश्रियम् ॥ ७ ॥

ऽप्रत्नं पुराणं ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् ऽईड्यं स्तुष्यं ऽजुष्टं प्रीतं सेवितं वा ऽकविक्रतुं क्रान्तकर्माणम् ऽअध्वराणां यज्ञानाम् ऽअभिश्रियम् अभिश्रितारमीड्यम्^२ ऽअग्निम् ईळे स्तौमि ॥

जुषाणो अङ्गिरस्तमेमा हव्यान्यानुषक् । अग्ने यज्ञं नय क्रतुथा ॥ ८ ॥

जुषाणः । अङ्गिरऽतम् । इमा । हव्यानि । आनुषक् । अग्ने । यज्ञम् । नय । क्रतुऽथा ॥ ८ ॥

हे ऽअङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठऽअग्ने ऽइमा इमान्यस्मदीयानि ऽहव्यानि हवींषि ऽआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ऽजुषाणः सेवमानो भव । ऽक्रतुथा काले काले ऽयज्ञं च ऽनय ॥

१. त१-२-सादयात् । २. ख-उद्गच्छति उदीरयते; ग-त३-४-न-उदीरयते; ज-त१-२-उदीरयते उद्गच्छति; य-उदीरते उद्गच्छति । ३. भ-मोदनं । ४. घ-उ श्रवत् । ५. त१-न-भ-अभिश्रितारं ।

समिधान उ सन्त्य शुक्रशोच इहा वह । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ ९ ॥

समऽइधानः । उँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इह । आ । वह । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ ९ ॥

हे सन्त्य भजनशील शुक्रशोचे ज्वलद्दीप्ते त्वं समिधान उ समिध्यमान एव दैव्यं देव-
संबन्धिनं जनं चिकित्वान् जानन् इह यज्ञे आ वह ॥

विप्रं होतारमद्रुहं धूमकेतुं विभावसुम् । यज्ञानां केतुमीमहे ॥ १० ॥

विप्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् । विभाऽवसुम् । यज्ञानाम् । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥

विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाह्वतारम् अद्रुहम् अद्रोग्धारं धूमकेतुं धूमध्वजं
विभावसुं दीप्तिधनं यज्ञानां केतुं पताकास्थानीयमग्निम् ईमहे अभीष्टं याचामहे ॥ ३७ ॥

अग्ने नि पाहि नस्त्वं प्रति ष्म देव रीषतः । भिन्धि द्वेषः सहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव । रीषतः । भिन्धि । द्वेषः । सहऽस्कृत ॥ ११ ॥

हे सहस्कृत बलेन कृत देव दीप्त अग्ने रीषतः हिंसकान् नः अस्मान् प्रति नि पाहि
प्रतिरक्ष । स्म इति पूरणः । द्वेषः द्विषः शत्रूंश्च भिन्धि विदारय ॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम् । कविर्विप्रेण ववृधे ॥ १२ ॥

अग्निः । प्रत्नेन । मन्मना । शुम्भानः । तन्वम् । स्वाम् । कविः । विप्रेण । ववृधे ॥ १२ ॥

कविः क्रान्तकर्मा अग्निः प्रत्नेन पुराणेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण स्वां स्वकीयां
तन्वं तनुमङ्गं शुम्भानः शोभयन् विप्रेण मेधाविना स्तोत्रा ववृधे प्रवृद्धो भवति ॥

ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् । अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । अग्निम् । पावकऽशोचिषम् । अस्मिन् । यज्ञे । मुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः अन्नस्य नपातं पुत्रं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् अग्निं स्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंसे
अस्मिन् यज्ञे आ हुवे आह्वयामि ॥

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः । नः । मित्रऽअहः । त्वम् । अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे मित्रमहः मित्राणां पूजनीय अग्ने सः त्वं शुक्रेण ज्वलता शोचिषा तेजसा देवैः
सह बर्हिषि यज्ञे आ सत्सि आसीद् ॥

यो अग्निं तन्वो दमे देवं मर्तैः सपर्यति । तस्मा इदीदयद्रसु ॥ १५ ॥

यः । अग्निम् । तन्वः । दमे । देवम् । मर्तैः । सपर्यति । तस्मै । इत् । दीदयत् । वसु ॥ १५ ॥

यः मर्तः मनुष्यः दमे गृहे अग्निं देवं तन्वः धनस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः । ' भोजनं
तना ' इति धननामसु पाठात् । सपर्यति परिचरति तस्मा इत् तस्मा एव वसु धनं दीदयत् ।
सोऽग्निः प्रषच्छति ॥ ३८ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतोसि जिन्वति ॥ १६ ॥
अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतोसि । जिन्वति ॥ १६ ॥

वमूर्धा देवानां श्रेष्ठः । दिवः सुलोकस्य । ककुत् उच्छ्रितः । पृथिव्याः च । पतिः । अयम् ।
अग्निः । अपां । रेतोसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि । जिन्वति प्रीणयति ॥

उदग्ने शुच्यस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ १७ ॥
उत् । अग्ने । शुच्यः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीषि । अर्चयः ॥ १७ ॥

हे । अग्ने ते । तव । शुच्यः निर्मलाः । शुक्राः शुक्लवर्णाः । भ्राजन्तः दीप्यमानाः । अर्चयः
प्रभाः । तव । ज्योतीषि तेजोसि । उत् । ईरते प्रेरयन्ति ॥

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वर्पतिः । स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ १८ ॥
ईशिषे । वार्यस्य । हि । दात्रस्य । अग्ने । स्वः । ऽपतिः । स्तोता । स्याम् । तव । शर्मणि ॥ १८ ॥

हे । अग्ने । स्वर्पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं । वार्यस्य वरणीयस्य । दात्रस्य दातव्यस्य धनस्य
ईशिषे ईश्वरोऽसि । शर्मणि सुखे निमित्ते । तव । स्तोता । स्यां भवेयम् ॥

त्वामग्ने मनीषिणस्त्वां हिन्वन्ति चित्तिभिः । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ १९ ॥
त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । त्वाम् । हिन्वन्ति । चित्तिभिः । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ १९ ॥

हे । अग्ने । त्वां । मनीषिणः मनस ईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीति शेषः । किंच । त्वाम्
एव । चित्तिभिः कर्मभिः । हिन्वन्ति प्रीणयन्ति । नः अस्माकं । गिरः स्तुतयः । त्वाम् एव
वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

अदब्धस्य स्वधावतो दूतस्य रेभतः सदा । अग्नेः सख्यं वृणीमहे ॥ २० ॥
अदब्धस्य । स्वधावतः । दूतस्य । रेभतः । सदा । अग्नेः । सख्यम् । वृणीमहे ॥ २० ॥

हे अग्ने । अदब्धस्य केनाप्यहिंसितस्य । स्वधावतः बलवतः । दूतस्य देवानां । रेभतः देवान्
स्तुवतस्तव । सख्यं । सदा वयं । वृणीमहे ॥ ॥ ३९ ॥

अग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ॥ २१ ॥
अग्निः । शुचिब्रततमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आहुतः ॥ २१ ॥

शुचिब्रततमः अतिशयेन शुद्धकर्मा । शुचिः शुद्ध एव । विप्रः मेधावी । शुचिः शुद्धः सन्नेव
कविः क्रान्तकर्मा । शुचिः एव । आहुतः । अग्निः । रोचते प्रकाशते ॥

उत त्वा धीतयो मम गिरो वर्धन्तु विश्वहा । अग्ने सख्यस्य बोधि नः ॥ २२ ॥
उत । त्वा । धीतयः । मम । गिरः । वर्धन्तु । विश्वहा । अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

उत अपि च हे । अग्ने । त्वा त्वां । मम । धीतयः कर्माणि । गिरः स्तुतयश्च । विश्वहा सर्वदा
वर्धन्तु वर्धयन्तु । नः अस्माकं । सख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं । बोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥ २३ ॥

यत् । अग्ने । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । घ । स्याः । अहम् ।

स्युः । ते । सत्याः । इह । आऽशिषः ॥ २३ ॥

हे ^१अग्ने ^२यत् यदि ^३अहं ^४त्वं बहुधनः ^५स्यां भवेयं ^६त्वं ^७वा ^८घ त्वं वा खलु ^९अहं
दरिद्रः स्तोता ^{१०}स्याः भवेः ततस्तव ^{११}आशिषः आशासनानि ^{१२}इह अस्मद्विषये ^{१३}सत्याः सत्यानि
^{१४}स्युः भवेयुः ॥

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम् । असि । अग्ने । विभावसुः । स्याम । ते । सुऽमतौ । अपि ॥ २४ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२विभावसुः दीप्तिधनः ^३वसुपतिः धनपतिः ^४वसुः वासयिता च ^५असि ^६भवसि
^७हि यस्मादतो वयम् ^८अपि ^९ते तव ^{१०}सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ ^{११}स्याम भवेम ॥

अग्ने धृतव्रताय ते समुद्रायैव सिन्धवः । गिरौ वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥

अग्ने । धृतऽव्रताय । ते । समुद्रायैव । सिन्धवः । गिरः । वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥

हे ^१अग्ने ^२धृतव्रताय धृतकर्मणे ^३ते तुभ्यं ^४वाश्रासः वाशनशीलाः ^५गिरः मम स्तुतयः
^६सिन्धवः नद्यः ^७समुद्रायैव यथा समुद्राय तथा ^८ईरते प्रवर्तन्ते ॥ ४० ॥

युवानं विश्वपतिं कविं विश्वादं पुरुवेपसम् । अग्निं शुम्भामि मन्मभिः ॥ २६ ॥

युवानम् । विश्वपतिम् । कविम् । विश्वऽअदम् । पुरुवेपसम् । अग्निम् । शुम्भामि । मन्मभिः ॥ २६ ॥

^१युवानं नित्यतरुणं ^२विश्वपतिं विशां पतिं ^३कविं क्रान्तकर्माणं ^४विश्वादं सर्वस्य हविषोऽत्तारं
^५पुरुवेपसं बहुकर्माणम् । 'वेशः वेपः' इति कर्मनामसु पाठात् । ^६अग्निं ^७मन्मभिः मननीयैः
^८स्तोत्रैः ^९शुम्भामि शोभयामि ॥

यज्ञानां रथ्ये वयं तिग्मजम्भाय वीळवे । स्तोमैरिषेमाग्रये ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रथ्ये । वयम् । तिग्मऽजम्भाय । वीळवे । स्तोमैः । इषेम । अग्रये ॥ २७ ॥

^१यज्ञानां ^२रथ्ये नेत्रे ^३तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय ^४वीळवे बलवते ^५अग्रये ^६स्तोमैः स्तोत्रैः
^७वयम् आङ्गिरसाः ^८इषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥

अयमग्ने त्वे अपि जरिता भूतु सन्त्य । तस्मै पावक मृळ्य ॥ २८ ॥

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य । तस्मै । पावक । मृळ्य ॥ २८ ॥

हे ^१पावक शोधक ^२सन्त्य भजनीय ^३अग्ने ^४त्वे ^५अपि त्वय्यपि ^६अयम् अस्मदीयो जनः
^७जरिता स्तोता ^८भूतु भवतु । ^९तस्मै जरित्रे ^{१०}मृळ्य सुखमुत्पादय । तं सुख्य वा ॥

धीरो ह्यस्यसद्विप्रो न जागृविः सदा । अग्ने दीदर्यसि द्रवि ॥ २९ ॥

धीरः । हि । असि । अकऽसत् । विप्रः । न । जागृविः । सदा । अग्ने । दीदर्यसि । द्रवि ॥ २९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽधीरः ऽअसि' ऽहि भवसि खलु' । ऽअग्रसत् हविषि सीदन् ऽविप्रो ऽन मेधावीव
 ऽजागृविः प्रजानां हितकरणे जागरणशीलोऽसि । ऽसदा ऽद्यवि अन्तरिक्षे ऽदीदयसि दीव्यसि च ॥

पुराग्ने दुरितेभ्यः पुरा मृध्रेभ्यः कवे । प्र ण आयुर्वसो तिर ॥ ३० ॥

पुरा । अग्ने । दुःऽइतेभ्यः । पुरा । मृध्रेभ्यः । कवे । प्र । नः । आयुः । वसो इति । तिर ॥ ३० ॥

हे ऽवसो वासक ऽकवे क्रान्तकर्मान् ऽअग्ने ऽदुरितेभ्यः पापेभ्यः ऽपुरा ऽमृध्रेभ्यः हिंसकेभ्यश्च
 ऽपुरा । यदा दुरितानि शत्रवश्चास्मान् हिंसितुमुद्युजते ततः प्रागेवेत्यर्थः । ऽनः अस्माकम् ऽआयुः ऽप्र
 ऽतिर वर्धय ॥ ॥ ४१ ॥

‘आ घा ये’ इति द्विचत्वारिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ घ द्विचत्वा-
 रिंशत्त्रिंशोक आघाग्नेन्द्री’ । अनुक्तगोत्रत्वात् काण्वस्त्रिशोक^१ ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः’ इति
 परिभाषया गायत्री छन्दः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । आघायास्त्वग्निश्चेन्द्रश्च । महाव्रते निष्केवल्ये
 गायत्रतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ घा ये अग्निमिन्धत आ तू न
 इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र आदितः सप्त-
 दशर्चः । तथैव ‘अतिरात्रे’ इति खण्डे सूच्यते—‘आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश’ (आश्व.
 श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘आ घा ये’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्त इति स्तोत्रम्’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ।
 मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘स्तोत्रमिन्द्राय’ इत्याद्याः षडृचो विकल्पेन स्तोत्रियानुरूपाः । सूत्रितं च—
 ‘तद्वो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । द्वितीये पर्याये
 ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘अभि त्वा वृषभ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि
 प्र गोपति गिरा’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘भिन्धि विश्वाः’
 इति ब्राह्मणाच्छंसिनः षडहस्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—‘भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणा-
 च्छंसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्ऽनुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । अनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ १ ॥

ये ऋषयः ऽआ घ आभिसुर्येन खलु ऽअग्निमिन्धते दीपयन्ति ऽयेषां च ऽयुवा नित्य-
 तरुणः ऽइन्द्रः ऽसखा भवति ते ऽआनुषक् आनुपूर्व्येण ऽबर्हिः^२ ऽस्तृणन्ति ॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

बृहन् । इत् । इध्मः । एषाम् । भूरि । शस्तम् । पृथुः । स्वरुः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ २ ॥

ऽएषाम् ऋषीणाम् ऽइध्मः ऽबृहन्नि महान् खलु ऽभूरि बहु च ऽशस्तं स्तोत्रं ऽस्वरुः च ऽपृथुः
 महान् । सिद्धमन्यत् ॥

अयुद्ध इद्युधा वृतं शूर आजति सत्वभिः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

अयुद्धः । इत् । युधा । वृतम् । शूरः । आ । अजति । सत्वभिः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ ३ ॥

तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् ऽअयुद्ध इत् प्रागयोद्धैव सन् ऽयुधा ऽवृतं योद्धृभिर्भेदरावृतं शत्रुं
 ऽसत्वभिः आत्मीयैर्बलैः ऽशूरः सन् ऽआजति नमयति ॥

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छद्वि मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ ४ ॥

आ । बुन्दम् । वृत्रऽहा । ददे । जातः । पृच्छत् । वि । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ ४ ॥

वजातः उत्पन्नः । वृत्रहा इन्द्रः । बुन्दम् इषुम् । तथा च यास्कः—' बुन्द इषुर्भवति ' (निरु. ६. ३२) इति । वआ वददे । आदाय च इषुम् । उग्राः उत्तूर्णबलाः । के के च । शृण्विरे वीर्येण विश्रुता इति स्वमातरं । वि । पृच्छत् अप्राक्षीत् ॥

प्रति त्वा शवसी वदद्गिरावप्सो न योधिषत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । शवसी । वदत् । गिरौ । अप्सः । न । योधिषत् ।

यः । ते । शत्रुऽत्वम् । आऽचके ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । त्वा त्वां । शवसी बलवती माता । प्रति । वदत् प्रत्यवोचत् । ' यस्ते ' । शत्रुत्वमाचके कामयते सः । गिरौ पर्वते । अप्सो । न दर्शनीयो गज इव । योधिषत् योधयति ॥ ॥ ४२ ॥

उत त्वं मघवञ्छृणु यस्ते वष्टि ववक्षि तत् । यद्वीळ्यासि वीळु तत् ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । मघऽवन् । शृणु । यः । ते । वष्टि । ववक्षि । तत् । यत् । वीळ्यासि । वीळु । तत् ॥ ६ ॥

उत अपि च हे । मघवन् । त्वं । शृणु अस्मदीयां स्तुतिम् । ' यस्ते ' त्वत्तो यत् । वष्टि कामयते स्तोता । तत् । ववक्षि तस्मै तत् वहसि । किंच त्वं । यत् । वीळ्यासि दडीकरोषि । तत् । वीळु तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥

यदाजि यात्याजिकृदिन्द्रः स्वश्वयुरुप । रथीतमो रथीनाम् ॥ ७ ॥

यत् । आजिम् । याति । आजिऽकृत् । इन्द्रः । स्वश्वऽयुः । उप । रथिऽतमः । रथिनाम् ॥ ७ ॥

यत् यदा । आजिकृत् युद्धकृत् । इन्द्रः । स्वश्वयुः कल्याणमश्वमिच्छन् । आजि युद्धम् । उप । याति तदा । रथीतमः अतिशयेन रथी भवति । रथीनां सर्वान् रथिनश्च जयतीति शेषः ॥

वि षु विश्वा अभियुजो वज्रिन्विष्वग्यथा वृह । भवो नः सुश्रवस्तमः ॥ ८ ॥

वि । सु । विश्वाः । अभियुजः । वज्रिन् । विष्वक् । यथा । वृह । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥ ८ ॥

हे । वज्रिन् त्वं । विश्वाः सर्वाः । अभियुजः अभियोक्त्रीः प्रजाः । यथा । विष्वक् भवन्ति तथा । सु सुष्टु । वि । वृह^२ । नः अस्माकं । सुश्रवस्तमः शोभनाच्चवत्तमश्च^३ । भव ॥

अस्माकं सु रथं पुर इन्द्रः कृणोत सातये । न यं धूर्वन्ति धूर्तयः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये । न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तयः ॥ ९ ॥

यम् इन्द्रं । धूर्तयः हिंसकाः । न धूर्वन्ति न हिंसन्ति सः । इन्द्रः । अस्माकं । सातये अभीष्टलाभाय । सु । रथं कल्याणं रथं । पुरः । कृणोतु पुरस्करोतु ॥

वृज्याम ते परि द्विषोऽरं ते शक्र दावने । गुमेमेदिन्द्र गोमंतः ॥ १० ॥

वृज्याम् । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने । गुमेम । इत् । इन्द्र । गोऽमंतः ॥ १० ॥

१. ग-घ-त-ते यः; न-मे य । २. घ-वृह कुरु । ३. घ-सुष्टु अतिशयेन अज्ञवान् ।

हे ऽशक्र ऽइन्द्र याचमाना वयं ऽते तव ऽद्विषः द्वेष्टून् ऽपरि ऽवृज्याम नोपगच्छेम । किंतु ऽते तव ऽगोमतः पशुमतः ऽदावने अभीष्टदानाय ऽअरं पर्याप्तं ऽगमेमेत् गच्छेमैव ॥ ॥४३॥

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः । विवक्षणा अनेहसः ॥ ११ ॥

शनैः । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः । अश्वऽवन्तः । शतऽग्विनः । विवक्षणाः । अनेहसः ॥ ११ ॥

हे ऽअद्रिवः बघ्नित् वयं ऽशनैः मन्दं मन्दं ऽयन्तः गच्छन्तः ऽअश्वावन्तः अश्ववन्तः ऽशतग्विनः बहुधनाः ऽविवक्षणाः वोढव्यं वहन्तः ऽअनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेदिति संबन्धः ॥

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहस्रा सूनृता शता । जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा । हि । ते । दिवेऽदिवे । सहस्रा । सूनृता । शता । जरितृभ्यः । विमंहते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽसहस्रा सहस्राणि ऽशता शतानि च ऽऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि मुख्यानि ऽसूनृता सूनृतानि साधनानि ऽदिवेदिवे अन्वहं ऽविमंहते यजमानः प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

विद्वा हि त्वा धनंजयमिन्द्र दृढहा चिदारुजम् । आदारिणं यथा गयम् ॥ १३ ॥

विद्वा । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । इन्द्र । दृढहा । चित् । आऽरुजम् ।

आऽदारिणम् । यथा । गयम् ॥ १३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वा त्वां ऽधनंजयं धनानां जेतारं ऽदृढा ऽचित् दृढानामपि शत्रूणाम् ऽआरुजम् आभिमुख्येन भङ्गारम् ऽआदारिणम् आदार्तरं च ऽयथा ऽगयं गृहमिवोपद्रवेभ्यो रक्षकं च ऽविद्वा जानीम ॥

ककुहं चित्त्वा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः । आ त्वा पणि यदीमहे ॥ १४ ॥

ककुहम् । चित् । त्वा । कवे । मन्दन्तु । धृष्णो इति । इन्दवः ।

आ । त्वा । पणिम् । यत् । ईमहे ॥ १४ ॥

हे ऽकवे क्रान्तकर्मन् ऽधृष्णो धर्षकेन्द्र ऽयत् यदा ऽपणि पणमानं^१ ऽत्वा त्वाम् ऽआ आभिमुख्येन ऽईमहे अभीष्टं याचामहे तदा ऽककुहम्^२ उच्छ्रितं^३ ऽत्वा त्वाम् ऽइन्दवः ऽचित् सोमा अपि ऽमन्दन्तु मादयन्तु ॥

यस्ते रेवा अदाशुरिः प्रममर्ष मघत्तये । तस्य नो वेद आ भर ॥ १५ ॥

यः । ते । रेवान् । अदाशुरिः । प्रऽममर्ष । मघत्तये । तस्य । नः । वेदः । आ । भर ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ऽमघत्तये धनदानाय ऽते तुभ्यं ऽयः पुमान् ऽरेवान् धनवान् सन् ऽअदाशुरिः शदानशीलः ऽप्रममर्ष अभ्यसूयति ऽतस्य पुंसः ऽवेदः धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽअर आहर ॥ ॥४४॥

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टवन्तो यथा पशुम् ॥ १६ ॥

इमे । उ । इति । त्वा । वि । चक्षते । सखायः । इन्द्र । सोमिनः । पुष्टवन्तः । यथा । पशुम् ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वा ^३त्वां ^४सोमिनः अभिषुतसोमाः ^५सखायः ^६इम ^७उ ^८इम एव खल्वस्मदीया
जनाः ^९पुष्टावन्तः संभृतघासाः ^{१०}यथा ^{११}पशुं पशुमिव ^{१२}वि ^{१३}चक्षते विपश्यन्ति ॥

उत त्वा^१र्बधिरं वयं श्रुत्कर्णं सन्तमूतये । दूरादिह हवामहे ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अर्बधिरम् । वयम् । श्रुत्कर्णम् । सन्तम् । ऊतये । दूरात् । इह । हवामहे ॥ १७ ॥

^१उत अपि च हे इन्द्र ^२अर्बधिरम् अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियमत एव ^३श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं ^४सन्तं
^५त्वा ^६त्वां ^७वयं त्रिशोकाः ^८इह यज्ञे ^९ऊतये रक्षणाय ^{१०}दूरात् ^{११}हवामहे ह्वयामः ॥

यच्छुश्रूया इमं हवै दुर्मर्षं चक्रिया उत । भवैरापिनो अन्तमः ॥ १८ ॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःसर्षम् । चक्रियाः । उत । भवैः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ^१यत् यदि ^२इमम् अस्मदीयं ^३हवम् आह्वानं ^४शुश्रूयाः शृणुयाः तर्हि ^५दुर्मर्षं
शत्रूणां दुःसर्षं बलं ^६चक्रियाः कुर्याः । ^७उत अपि च ^८नः अस्माकम् ^९अन्तमः अन्तिकतमः ^{१०}आपिः
बन्धुः ^{११}भवेः ॥

यच्चिद्धि ते अपि व्यर्थिर्जगन्वांसो अर्मन्महि । गोदा इदिन्द्र बोधि नः ॥ १९ ॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यर्थिः । जगन्वांसः । अर्मन्महि ।

गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

^१अपि ^२चित् अपि च हे इन्द्र ^३ते तुभ्यं ^४यत् यदा ^५हि ^६व्यधिः दारिघ्येण व्यधिताः
^७जगन्वांसः गन्तारो वयम् ^८अर्मन्महि विष्टुमः तदा ^९नः अस्माकं ^{१०}गोदा ^{११}इत् गवां दातैव
भवामीति ^{१२}बोधि बुध्यस्व ॥

आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा सधस्थ आ ॥ २० ॥

आ । त्वा । रम्भम् । न । जित्रयः । ररम्भ । शवसः । पते । उश्मसि । त्वा । सधस्थे । आ ॥ २० ॥

हे ^१शवसस्पते बलस्य पते^२ ^३त्वा ^४त्वां वयं ^५जित्रयः क्षीणा वृद्धाः ^६रम्भं ^७न दण्डमिव
^८ररम्भं^९ रभामहे । तथा च यास्कः—‘आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम्’ (निरु. ३. २१) इति ।
अपि च ^{१०}त्वा ^{११}त्वां ^{१२}सधस्थे यज्ञे ^{१३}उश्मसि कामयामहे ॥ ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमिन्द्राय गायत पुरुनृम्णाय सत्त्वेने । नक्रियं वृण्वते युधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्राय । गायत । पुरुनृम्णाय । सत्त्वेने । नक्रिः । यम् । वृण्वते । युधि ॥ २१ ॥

^१यम् इन्द्रं ^२युधि युद्धे ^३नक्रिः ^४वृण्वते केऽपि न वारयन्ति तस्मै ^५सत्त्वेने दानशीलाय
^६पुरुनृम्णाय बहुधनाय ^७इन्द्राय ^८स्तोत्रं ^९गायत पठत ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तुम्पा व्यश्रुही मदम् ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तुम्प । वि । अश्रुहि । मदम् ॥ २२ ॥

हे ^१वृषभ इन्द्र ^२त्वा ^३त्वां ^४सुते सोमेऽभिषुते सति ^५सुतम् अभिषुतं सोमं ^६पीतये पानाय
^७अभि ^८सृजामि । ^९तुम्प तृप्य ^{१०}मदं मदकरं^{११} ^{१२}व्यश्रुहि च ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् । मार्की ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २३ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वान् । आ । दभन् ।

मार्कीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२मूराः मूरा मूढा मनुष्याः ^३अविष्यवः ^४पालनकामाः ^५मा ^६आ ^७दभन् ^८मा हिंसन्तु । ^९उपहस्वानः उपहसनपराश्च ^{१०}मा ^{११}भवन्तु । ^{१२}ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां द्वेष्टन् ^{१३}मार्की ^{१४}वनः मा भजेथाः ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ २४ ॥

इह । त्वा । गोपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरोः । गौरः । यथा । पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२इह यज्ञे ^३गोपरीणसा गन्धेन पयसा संमिश्रितेन सोमेन ^४महे महते ^५राधसे धनाय ^६मन्दन्तु मनुष्या मादयन्तु । त्वं च तं सोमं ^७यथा ^८गौरः मृगः ^९सरः पिबति तथा ^{१०}पिब ॥

या वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे । ता संसत्सु प्र वोचत ॥ २५ ॥

या । वृत्रहा । परावति । सना । नवा । च । चुच्युवे । ता । संसत्सु । प्र । वोचत ॥ २५ ॥

^१वृत्रहा इन्द्रः ^२परावति दूरे ^३या यानि ^४सना सनातनानि ^५नवा नवानि नूतनानि ^६च धनानि ^७चुच्युवे प्रेरितवान् तानि ^८धनानि ^९संसत्सु यज्ञेषु सभामु वा ^{१०}प्र ^{११}वोचत प्रब्रूते विद्वज्जनः ॥ ४६ ॥

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे । अत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ २६ ॥

अपिबत् । कद्रुवः । सुतम् । इन्द्रः । सहस्रबाह्वे । अत्र । अदेदिष्ट । पौंस्यम् ॥ २६ ॥

^१इन्द्रः ^२कद्रुवः कद्रुनामकस्यर्थः संबन्धिनं ^३सुतम् अभियुतं सोमम् ^४अपिबत् पीतवान् । ^५सहस्रबाह्वे सहस्रबाहोः शत्रूंश्चाहन्निति शेषः । ^६अत्र अस्मिन्नवसरे ^७पौंस्यम् इन्द्रस्य वीर्यम् ^८अदेदिष्ट अदीप्यत ॥

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्मवाय्यम् । व्यानट् तुर्वणे शमि ॥ २७ ॥

सत्यम् । तत् । तुर्वशे । यदौ । विदानः । अह्मवाय्यम् । वि । आनट् । तुर्वणे । शमि ॥ २७ ॥

^१तुर्वशे राशि ^२यदौ च यदुनामके च राशि ^३तत् प्रसिद्धं यागादिलक्षणं ^४शमि कर्म । 'शची शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । ^५सत्यं परमार्थं ^६विदानः जानंस्तयोः प्रीत्यर्थम् ^७अह्मवाय्यम् अह्मवाय्यनामकं तयोः शत्रुं ^८तुर्वणे संग्रामे ^९व्यानट् व्यासवान् ॥

तरणिं वो जनानां त्रदं वाजस्य गोमंतः । समानमु प्र शंसिषम् ॥ २८ ॥

तरणिम् । वो । जनानाम् । त्रदम् । वाजस्य । गोमंतः । समानम् । ऊँ इति । प्र । शंसिषम् ॥ २८ ॥

१. ग-ज्ञ-त४-न-मनुष्याणामविष्यवः; घ-मनुष्याणा अविष्यवः; त१-२-३-मनुष्याणां मविष्यवः ।

२. ग-पालकामादभन्; ज्ञ-त१-२-पालकामा आदभन्; त३-४-न-पालकामा मादभन्; भ१-पालकामादभन् । ३. त-न- 'मा' नास्ति । ४. घ-ता तानि ।

हे अस्मदीयाः पुरुषाः । वः युष्माकं । जनानां पुत्रपौत्रादीनां । तरणिं तारकं । व्रदं शत्रूणां तर्दयितारं । गोमतः पशुमतोऽज्ञस्य दातारं चेन्द्रं । समानमु साधारणमेव । प्र । शंसिषं स्तौमि ॥

ऋभुक्षणं न वर्तव उक्थेषु तुष्ट्यावृधम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुष्ट्यऽवृधम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणं महान्तं । तुष्ट्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारम् । 'तुष्ट्या बुर्बुरम्' इत्युदकनामसु पाठात् । इन्द्रं । सोमे । सचा स्तोत्रेण सह । सुते अभिषुते सति । उक्थेषु शस्त्रेषु । वर्तवे धनं वरितुं प्रशंसांतीति शेषः । न इति संप्रत्यये ॥

यः कृन्तदिद्वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिं पृथुम् । गोभ्यो गातुं निरेतवे ॥ ३० ॥

यः । कृन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिशोकाय । गिरिम् । पृथुम् ।

गोभ्यः । गातुम् । निःऽर्तवे ॥ ३० ॥

यः । इत् य एवेन्द्रः । योन्यम् उदकनिर्गमनद्वारं । पृथुं विस्तीर्णं । गिरिं मेघम् । 'गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । त्रिशोकाय त्रिशोकनामर्प्यर्थं । वि । कृन्तत् व्यच्छिन्नत् सः । गोभ्यः गमनवद्भ्य उदकेभ्यः । निरेतवे निर्गमनाय । गातुं भूमिम् । 'भूमिः गातुः' इति तन्नामसु पाठात् । मार्गमित्यर्थः । करोतीति शेषः ॥ ॥ ४७ ॥

यदधिषे मनस्यसि मन्दानः प्रेदियक्षसि । मा तत्करिन्द्र मूळ्य ॥ ३१ ॥

यत् । दधिषे । मनस्यसि । मन्दानः । प्र । इत् । इयक्षसि । मा । तत् । कः । इन्द्र । मूळ्य ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र । मन्दानः मोदमानस्त्वं । यत् शुभं वस्तु । दधिषे धारयसि यच्च । मनस्यसि पूजयसि यदपि च । प्रेदियक्षसि प्रयच्छस्येव । तत् सर्वं । मा । कः किं नाकार्षीः । अस्माकं कृतवानेव । किंचास्मान् । मूळ्य सुख्य ॥

दभ्रं चिद्वि त्वावतः कृतं शुण्वे अधि क्षमि । जिगात्विन्द्र ते मनः ॥ ३२ ॥

दभ्रम् । चित् । हि । त्वावतः । कृतम् । शृण्वे । अधि । क्षमि । जिगात् । इन्द्र । ते । मनः ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र । त्वावतः त्वत्सदृशस्य । दभ्रं । चित् अल्पमपि । कृतं कर्म । अधि । क्षमि क्षमायाम् । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । शृण्वे विश्रुतं भवति हि । तथा सति । ते तव । मनः । जिगात् मयि गच्छतु ॥

तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसंभ्रुत प्रशस्तयः । यदिन्द्र मूळ्यासि नः ॥ ३३ ॥

तव । इत् । ऊँ इति । ताः । सुकीर्तयः । असन् । उत । प्रशस्तयः ।

यत् । इन्द्र । मूळ्यासि । नः ॥ ३३ ॥

हे इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । यत् याभिः । मूळ्यासि^१ सुखयसि । ताः । सुकीर्तयः शोभनाख्यातयः^२ । तवेत्^३ तवैव । असन् भवेयुः । उत अपि च ताः । प्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥

मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोर्नृत् त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ ३४ ॥

मा । नः । एकस्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत । त्रिषु । वधीः । मा । शूर । भूरिषु ॥३४॥

हे वशूर इन्द्र वनः अस्मान् एकस्मिन्नागसि अपराधे वमा वधीः मा हिंसीः । द्वयोः आगसोरपि वमा वधीः । उत अपि च त्रिषु आगःस्वपि वमा हिंसीः । भूरिषु असंख्यातेष्वप्यागःसु मा च वधीः ॥

विभया हि त्वावत उग्रादभिप्रभङ्गिणः । दस्मादुहमृतीषहः ॥ ३५ ॥

विभयं । हि । त्वावतः । उग्रात् । अभिप्रभङ्गिनः । दस्मात् । अहम् । ऋतिऽसहः ॥३५॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशात् उग्रात् उद्गूणात् अभिप्रभङ्गिणः शत्रूणामभिप्रहृतुः दस्मात् पापानामुपक्षपयितुः ऋतीषहः शत्रुकृतां हिंसां सहतः अहं विभयं विहिं ॥ ४८ ॥

मा सख्युः शूनमा विदे मा पुत्रस्य प्रभूवसो । आवृत्त्वद्भूत ते मनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य । प्रभूवसो इति प्रभुवसो ।

आवृत्त्वत् । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे प्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र ते तव सख्युः शूनं वृद्धं वमा वआ विदे मावेदयामि । पुत्रस्य अपि शूनं वमा विदे । तव मनः अस्मासु आवृत्त्वत् आवर्तनवत् भूतु भवतु । पुनःपुनः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥३७॥

कः । नु । मर्याः । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् । जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥३७॥

वको वनु कः खलु हे मर्याः मनुष्याः अमिथितः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अनाकुष्ट इन्द्रादन्यः सखा सखायं प्रति वजहा अहं कं जघान कः को वा अस्मत् अस्मत्तो भीतः ईषते पलायत इति अब्रवीत् वदति । इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वक्तव्यमिप्रायः । तथा च यास्कः—‘ मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते ’ (निरु. ४. २) इति । ‘ मा न एकस्मिन्नागसि ’ इत्यादिकथा श्रुत्या नूनमृषिमिन्द्र आजहारेत्यत्रर्षिर्विस्मयत इति ॥

एवारो वृषभा सुतेऽसिन्वन्भूर्यावयः । श्वघ्नीव निवता चरन् ॥ ३८ ॥

एवारो । वृषभ । सुते । असिन्वन् । भूरि । आवयः । श्वघ्नीव । निवता । चरन् ॥ ३८ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र एवारो । एवारो नाम कश्चित् । तस्मिन् सुते अभिषुते सोमे सति भूरि बहूनि धनानि असिन्वन् न बध्नन् श्वघ्नी । श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः—‘ श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति* --- ’ (निरु. ५. २२) --- ॥

आ ते एता वचोयुजा हरी गृभ्णे सुमद्रथा । यदी ब्रह्मभ्य इहदः ॥३९॥

आ । ते । एता । वचःऽयुजा । हरी इति । गृभ्णे । सुमत्ऽरथा ।

यत् । ईम् । ब्रह्मभ्यः । इत् । ददः ॥ ३९ ॥

१. ग-त-न-भ-‘ अहं...हि ’ नास्ति । २. ग-घ-त-न-अनाकुष्ट । ३. न-भ-पालयत । ४. ग-त-१-४-न-भ-अभिषुते; ज-त-२-३ अभिसुते । ५. घ-अबध्नन् श्वघ्नीव कितव इव स सोमः त्वामेव प्राप्तः आवयः ददयमानाः सर्वे देवा निवता अधोमुखाः संतः आचरन्निर्गताः । *ख-संहते; ग-सहन्ते; त-न-संहते; भ-१-३-स्व हं; भ-२-स्व हतीति; श-संहतेति ।

‘ते’ तव वसुमद्रथा कल्याणरथौ वचोयुजा मन्त्रेण युज्यमानौ एता एतौ हरी अश्वौ आ वृग्णे । अस्मदभिमुखं^२ यातुं हस्ताभ्यामाकर्षामीत्यर्थः । यत् यस्मात् त्वं ब्रह्मभ्य वृत् ब्राह्मणेभ्य एव ईम् इदं धनं ददः ददासि ॥

मिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जहि मृधः । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४०॥

मिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जहि । मृधः । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४०॥

हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः अप मिन्धि विदारय । बाधः हिंस्रित्रीः मृधः संग्रामान् । ‘स्पृधः मृधः’ इति संग्रामनामसु पाठात् । परि जहि हिन्धि । अतस्तासां स्पार्हं स्पृहणीयं तत् प्रसिद्धं वसु आ भर अस्मभ्यमाहर ॥

यद्वीळाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शानि पराभृतम् । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४१॥

यत् । वीळौ । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पर्शानि । पराभृतम् ।

वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वया च वीळौ दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये यत् धनं पराभृतं विन्यस्तं यत् च स्थिरे स्वयमचले पराभृतं यत् चापि पर्शानि विमर्शनक्षमे पराभृतं तत् स्पार्हं वसु आ भर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूर्देवतस्य वेदति । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥ ४२ ॥

यस्य । ते । विश्वमानुषः । भूरैः । देवतस्य । वेदति । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४२॥

हे इन्द्र ते त्वया^१ । विभक्तिव्यत्ययः । देवतस्य दत्तं भूरैः बहु यस्य यद्धनम् । कर्मणि षष्ठी । विश्वमानुषः सर्वो मनुष्यः वेदति जानाति तत् स्पार्हं स्पृहणीयं वसु आ भर ॥ ४२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकं तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे तृतीयमध्यायं न्याख्याय श्रीमतीसुतः ।

श्रीसायणार्यः संगृह्य चतुर्थं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र ‘त्वावतः’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तमश्वपुत्रस्य वशाख्यस्यार्थम् । प्राग्वत्सप्रपरि-
भाषयाद्याश्चतस्रो गायत्र्यः । तत्राद्या पादनिचृत् ‘त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्’ (अनु. ४. ४)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । ‘दधानो गोमदश्ववत्’ इत्येषा पञ्चमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकैः पादै-
रुपेतत्वात् । ‘मध्यमश्चेत् ककुप्’ (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । ‘तमिन्द्रम्’ इति षष्ठी

१. ग-त-न-‘ते’ नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-‘दभिमुखे; घ-‘दभिमुखो । ३. त-१-२-३-न-प्रात-
राभृतं । ४. ग-त्वं; ज-त-१-३-त्वां; त-४-न-भ-१-२-त्वा ।

गायत्री । 'तस्मिन् हि सन्ति' इति सप्तमी बृहती । 'यस्ते मदः' इत्यष्टम्यनुष्टुप् । 'यो दुष्टरः' इति नवमी सतोबृहती । 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' (अनु. ८. ४) इति द्युक्तम् । 'गव्यो षु णः' इति दशमी गायत्री । 'नहि ते शूर' इत्येकादशी बृहती । 'य ऋण्वः' इति द्वादशी विपरीता सतोबृहती^१ प्रथमनृतीययोरष्टाक्षरा द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादशाक्षरा च । 'युजौ चेद्विपरीता' (अनु. ८. ५) इत्युक्तत्वात् । 'स नो वाजेषु' इति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा । 'अभि वो वीरम्' इति चतुर्दशी पिपीलिकमध्या बृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या' (अनु. ७. ७) इत्युक्तत्वात् । 'ददी रेवणः' इति पञ्चदशी ककुभ्यङ्कुशिरा 'त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुभ्यङ्कुशिरा' (अनु. ५. ४) इत्युक्तत्वात् । 'विश्वेषाम्' इति षोडशी विराट् । 'महः सु वः' इति सप्तदशी जगती । 'ये पातयन्ते' इत्यष्टादश्युपरिष्ठाद्बृहती चतुर्थपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'प्रभङ्गम्' इत्येकोनविंशी बृहती । 'सन्तिः सुसन्तिः' इति विंशी विषमपदा बृहती 'नवकाष्ट्येकादश्यष्टिनो विषमपदा' (अनु. ७. ८) इत्युक्तत्वात् । 'आ स एतु' 'पष्टिं सहस्रा' इत्येकविंशीद्वाविंशौ पङ्क्तिः । 'दश श्यावाः' इति त्रयोविंशी गायत्री । 'दानासः' इति चतुर्विंशी पङ्क्तिः । पञ्चविंशी-सप्तविंशौ बृहत्या । षड्विंश्यष्टाविंशौ सतोबृहत्या । एकोनत्रिंशी गायत्री । 'गावो न यूथम्' इति त्रिंशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् । एकत्रिंशद्युष्णिक्^२ । द्वात्रिंशी पङ्क्तिः । त्रयस्त्रिंशी गायत्री । 'आ स एतु' इत्यादिभिश्चतसृभिः कनीतपुत्रस्य^३ पृथुश्रवसो दानं स्तूयते । अतस्तद्देवताकाः । 'आ नो वायो' इत्यादीनां चतसृणां द्वात्रिंश्याश्च वायुर्देवता । शिष्टा अनादेशपरिभाषयेन्द्रदेवताकाः । एतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं— 'त्वावतस्त्रयस्त्रिंशदशोऽभ्य आ स आदि कानीतस्य पृथुश्रवसो दानस्तुतिराद्या पादनिचृत् पञ्चम्यादि ककुब्गायत्री बृहत्यानुष्टुप् सतोबृहती गायत्री विपरीतोत्तरः प्रगाथो द्विपदा चतुर्विंशिका बृहती पिपीलिकमध्या ककुभ्यङ्कुशिरा विराड्जगत्युपरिष्ठाद्बृहतीबृहत्या विषमपदोत्तरे पङ्क्ती गायत्री पङ्क्तिः प्रगाथौ च वाचव्या गायत्री द्विपदोष्णिक् पङ्क्तिर्वायव्या गायत्री' इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'सन्तिः सुसन्तिः' इत्यन्तमेव^४ सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके शीनकेन सूत्रितं— 'त्वावतः पुरुवसविति वशः सन्तिः सुसन्तिरित्येतदन्तः' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेतः । स्मसिं स्थातर्हरीणाम् ॥ १ ॥

त्वाऽवतः । पुरुवसो इति पुरुवसो । वयम् । इन्द्र । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

स्मसिं । स्थातः । हरीणाम् ॥ १ ॥

हे पुरुवसो बहुधनेन्द्र प्रणेतः^१ कर्मणां पारं प्रकर्षेण प्रापयितः इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य । इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात्तत्वेत्यर्थः । नव स्वभूताः वयं स्मसि स्मः । हे हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां^२ स्थितः अधिष्ठातः ॥

त्वां हि सत्यमद्रिवो विभ्र दातारमिषाम् । विभ्र दातारं रयीणाम् ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । सत्यम् । अद्रिऽवः । विभ्र । दातारम् । इषाम् । विभ्र । दातारम् । रयीणाम् ॥ २ ॥

हे अद्रिवः । अत्ति शत्रुमित्यद्रिवंजः । तद्वच्चिन्द्र त्वां सत्यं निश्चयम् इषाम् अश्वानां^३ दातारं विभ्र जानीमः^४ । तथा रयीणां धनानां^५ दातारं विभ्र ॥

आ यस्य ते महिमानं शतमूते शतक्रतो । गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-श-बृहती । २. ख-ग-त-भ-उष्णिक् । ३. ख-घ-त-न-भ-श-कनीन* । ४. ग-इत्यन्तमेतत् ।

५. ख-घ-ज्ञ-त-२-४-भ-श-प्रनेतः; ग-प्राणेतः । ६. न-जानीम ।

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतम्ऽऊते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

गीऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे ऽशतमूते अपरिमितरक्षण हे ऽशतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र ऽयस्य ऽते ऽमहिमानं माहात्म्यं
ऽकारवः स्तोतारः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽगृणन्ति स्तुवन्ति स्वाभीष्टाय ॥

सुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा । मित्रः पान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

सुऽनीथः । घ । सः । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यम् । अर्यमा । मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥ ४ ॥

ऽस ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽसुनीथः सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । ऽघ इति प्रसिद्धौ । स
इत्युक्तं कमित्याह । ऽयं यजमानं ऽमरुतः देवाः ऽपान्ति रक्षन्ति ऽअद्रुहः अद्रोहकर्तारः । तथा
ऽयमर्यमा पाति । यं च ऽमित्रः पाति । स एवं भवतीति ॥

दधानो गोमदश्वत्सुवीर्यमादित्यजूत एधते । सदा राया पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

दधानः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽजूतः । एधते ।

सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

ऽआदित्यजूतः आदित्यप्रेरित आदित्यानुगृहीतो^१ यजमानः ऽगोमत् गोभिरुपेतम् ऽअश्ववत्
अश्वरुपेतं ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं ऽदधानः धारयन् ऽएधते वर्धते ऽसदा सर्वदा । किंच
ऽपुरुऽस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन ऽराया धनेन सदैधते ॥ ॥ १ ॥

तमिन्द्रं दानमीमहे शवसानमभीर्वम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

ऽतं प्रसिद्धम् ऽइन्द्रं ऽदानं देयं ऽरायः^२ धनम् ऽईमहे याचामहे । कीदृशमिन्द्रम् । ऽशवसानं
बलमाचरन्तम् ऽअभीर्वम् अभीरुम् ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनम् ॥

तस्मिन्नि सन्त्युतयो विश्वा अभीरवः सचा ।

तमा वहन्तु सप्तयः पुरुवसुं मदाय हरयः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । ऊतयः । विश्वाः । अभीरवः । सचा ।

तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय । हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

ऽतस्मिन् इन्द्रे ऽऊतयः गन्धः ऽविश्वाः सर्वाः ऽअभीरवः अकातराः ऽसचा सहायभूता
मरुद्रूपाः सेनाः ऽसन्ति भवन्ति । अथवा तस्मिन् सर्वा रक्षणाः सह संभवन्ति । ऽतम् इन्द्रं ऽसप्तयः
सर्पणशीलाः ऽहरयः अश्वाः ऽपुरुवसुं बहुधनम् । बहुधनप्रदमित्यर्थः । तं ऽमदाय ऽसुतम् अभिषुतं
सोमं प्रति ऽआ ऽवहन्तु आगमयन्तु ॥

यस्ते मदो वरेण्यो य इन्द्र वृत्रहन्तमः ।

य आददिः स्वर्गभिर्यः पृतनासु दुष्टरः ॥ ८ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः ।

यः । आऽददिः । स्वः । नृऽभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तं स मदः स्तूयते । हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३यः ^४मदः ^५वरेण्यः वरणीयः । ^६यः च मदः संग्रामे ^७वृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता । ^८यः च ^९आददिः आदाता ^{१०}स्वः स्वरणं धनं ^{११}नृभिः नृत्यः शत्रुभ्यः । ^{१२}यः च ^{१३}पृतनासु संग्रामेषु ^{१४}दुष्टरः अनभिभाव्यः । तस्मै मदाय हरयो वहन्तिवति ॥

यो दुष्टरो विश्ववार श्रवाय्यो वाजेष्वस्ति तरुता ।

स नः शविष्ठ सवना वसो गहि गमेम गोमति व्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्वऽवार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति । तरुता ।

सः । नः । शविष्ठ । सवना । आ । वसो इति । गहि । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ९ ॥

हे ^१विश्ववार विश्वैर्वरणीयेन्द्र ^२वाजेषु युद्धेषु ^३यः तव ^४दुष्टरः दुःखेन तरीतुं शक्यः ^५तरुता शत्रूणां तारकः ^६अस्ति भवति हे ^७वसो वासक हे ^८शविष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र ^९सः त्वं ^{१०}नः ^{११}सवना अस्माकं सवनानि ^{१२}आ ^{१३}गहि आगच्छ । वयं च ^{१४}गोमति ^{१५}व्रजे गोमन्तं व्रजं ^{१६}गमेम गच्छेम ॥

गव्यो पु णो यथा पुराश्रयोत रथया । वरिवस्य महामह ॥ १० ॥

गव्यो इति । सु । नः । यथा । पुरा । अश्रया ^१उत । रथया । वरिवस्य । महाऽमह ॥ १० ॥

हे ^१महामह महाधनेन्द्र ^२गव्या । गव्या उ इति निपातानिपातद्वयसमुदायस्यादिवद्भावेन निपातवद्भावात् प्रकृतिभावः । अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं ^३गा दातुं ^४यथा ^५पुरा पूर्वं यथास्माकं ^६गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्वदद्यापि ^७सु सुष्ठु ^८वरिवस्य परिचर । आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गवेच्छया किंतु ^९अश्वया अश्वप्रदानेच्छया । ^{१०}उत अपि च ^{११}रथया रथेच्छया च वरिवस्येति ॥ ॥ २ ॥

नहि ते शूर राधसोऽन्तं विन्दामि सत्रा ।

दशस्या नो मघवन्न चिदद्रिवो धियो वाजैभिराविथ ॥ ११ ॥

नहि । ते । शूर । राधसः । अन्तम् । विन्दामि । सत्रा ।

दशस्य । नः । मघऽवन् । नु । चित् । अद्रिऽवः । धियः । वाजैभिः । आविथ ॥ ११ ॥

हे ^१शूर विक्रान्तेन्द्र ^२ते तव ^३राधसः धनस्य ^४अन्तम् इयत्तां ^५सत्रा सत्यं ^६नहि ^७विन्दामि न लभे^८ । यस्मादेवं तस्मात् हे ^९मघवन् धनवन् हे ^{१०}अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ^{११}नः अस्माकं ^{१२}नू ^{१३}चित् क्षिप्रमेव ^{१४}दशस्य देहि तद्धनम् । किंच ^{१५}वाजैभिः वाजैरश्वैः ^{१६}धियः अस्मदीयानि कर्माणि ^{१७}आविथ रक्ष^{१८} ॥

य ऋष्वः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वैद जनिमा पुरुष्टुतः ।

तं विश्वे मानुषा युगेन्द्र हवन्ते तविषं यतसुचः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘तव’ नास्ति । २. घ-तारकः श्रवाय्यः श्रवणीयः दयः । ३. घ-नः अस्माकं । ४. ख-घ-त-न-भ-श-यथास्माकं यागं । ५. घ-लभे खलु । ६. ग-रक्षिथ ।

यः । ऋष्यः । श्रवयत्सखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम । पुरुस्तुतः ।
तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् । हवन्ते । तविषम् । यतः । १२ ॥

यः इन्द्रः ऋष्यः दर्शनीयः श्रावयत्सखा^१ । श्रावयन्तः सखाय ऋत्विजो यस्य स तादृशः
श्रावयत्सखा । पुरुष्टुतः बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः सः विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिमा^२ जन्मानि
प्राणिनां वेद जानाति । तं तविषं बलवन्तम् इन्द्रं विश्वे सर्वेऽप्यध्वर्यादयः यतस्तुचः
स्वीकृतहविष्काः सन्तः मानुषा मनुष्यसंबन्धिनः युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु हवन्ते आह्व-
यन्ति स्तुवन्ति ॥

स नो वाजेष्वविता पुरुवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥ १३ ॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुवसुः । पुरःस्थाता । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ॥ १३ ॥

एषा द्विपदा जगती । सः पुरुवसुः बहुधनः मघवा धनवान् वृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रः नः
अस्माकं वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता पुरःस्थाता तदर्थं पुरतो वर्तमानः भुवत् भवतु ॥

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा । विचेतसम् ।

इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यम् । शाकिनम् । वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गात्रादयः वः । यूयमित्यर्थः । अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं हिताय अन्धसः
सोमस्य मदेषु उत्पाद्यमानेषु सत्सु वीरं शत्रूणामीरयितारं नाम शत्रूणां नामकं विचेतसं विशिष्ट-
प्रज्ञं श्रुत्यं सर्वत्र श्रोतव्यं^३ शाकिनं शाक्तीदृशम् इन्द्रं महा महत्या गिरा स्तुत्या वचः
वाग्युष्मदीया यथा येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा गाय गायत । स्तुतिं कुरुत ॥

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमर्थ ॥ १५ ॥

ददिः । रेक्णः । तन्वे । ददिः । वसु । ददिः । वाजेषु । पुरुहूत । वाजिनम् । नूनम् । अर्थ ॥ १५ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं तन्वे मह्यं शरीराय रेक्णः धनं ददिः दाता भव । कदेति
उच्यते । नूनं क्षिप्रम् अद्येदानीमेव^४ । एवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । तथा वसु धनं पुत्रादिभ्यः ददिः
दाता भव । तथा वाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् अश्ववन्तं रथि ददिः दाता भवेति । अत्र सर्वेष्वपि
वाक्येषु ददिः इत्यस्य लिङ्भावात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ॥ ३ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वसूनां सास्रह्वासं चिदस्य वर्षसः । कृपयतो नूनमत्यर्थ ॥ १६ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यन्तम् । वसूनाम् । सास्रह्वासम् । चित् । अस्य । वर्षसः ।

कृपयतः । नूनम् । अति । अर्थ ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वां वविश्वेषां सर्वेषां ववसूनां धनानाम् वहरज्यन्तम् ईशानम् वअस्य ववर्षसः ववारकस्य वकृपयतः युद्धं कल्पयतः शत्रोः वसासङ्गांसम् अभिभवितारं स्तुवत इति शेषः । स त्वं वनूनं क्षिप्रमद्यापीदानीमपि^१ धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

महः सु वो अरमिषे स्तवामहे मीळहुषे अरंगमाय जग्मये ।

यज्ञेभिर्गीर्भिर्विश्वमनुषां मरुतामियक्षसि गायै त्वा नमसा गिरा ॥१७॥

महः । सु । वः । अरम् । इप्ते । स्तवामहे । मीळहुषे । अरम्ऽगमाय । जग्मये ।

यज्ञेभिः । गीऽभिः । विश्वऽमनुषाम् । मरुताम् । इयक्षसि । गायै । त्वा । नमसा । गिरा ॥१७॥

हे इन्द्र वमहः महतः ववः । तवेत्यर्थः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । वअरं^२ गमनमस्मद्विषय-
मिच्छामि । अर्तेररमिति रूपम् । तदर्थं वमीळहुषे सेवत्रे वअरंगमाय^३ संपूर्णगमनाय वजग्मये गमन-
शीलाय यज्ञं प्रति एवंभूताय^४ देवाय वस्तवामहे । त्वां स्तुम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
वयज्ञेभिः यजनसाधनैर्हविर्भिर्यज्ञैरेव^५ वा वगीर्भिः स्तुतिभिः । हे देव वविश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां
यष्टृणाम् वइयक्षसि एतैरिज्यसे । वमरुतां संबन्धी त्वम् । किंच वत्वा त्वां वनमसा नमस्कारेण वगिरा
स्तुत्या च वगाये स्तुवे ॥

ये पातयन्ते अजमभिर्गिरीणां स्तुभिरेषाम् ।

यज्ञं महिष्वणीनां सुम्रं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥ १८ ॥

ये । पातयन्ते । अजमभिः । गिरीणाम् । स्तुभिः । एषाम् ।

यज्ञम् । महिऽस्वनीनाम् । सुम्रम् । तुविऽस्वनीनाम् । प्र । अध्वरे ॥ १८ ॥

वये मरुतः वगिरीणां मेघानां वस्तुभिः प्रस्त्वद्भिः वअजमभिः^६ बलैः बलकरैरुदकैः सह वपातयन्ते
पतन्ति गच्छन्ति वेषां मरुतां वमहिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां वयज्ञं कुर्म इति शेषः । कृत्वा च
वतुविष्वणीनां बहुध्वनीनां^७ वसुम्रं सुखं तैः कृतम् वअध्वरे यज्ञे वप्र प्राप्नुयाम । अथवा चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । प्रभूतस्त्ववेभ्यः सुम्रमुक्तलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥

प्रभङ्गं दुर्मतीनामिन्द्र शविष्ठा भर ।

रयिमस्मभ्यं युज्यं चोदयन्मते ज्येष्ठं चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रऽभङ्गम् । दुऽमतीनाम् । इन्द्र । शविष्ठ । आ । भर ।

रयिम् । अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयत्ऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयत्ऽमते ॥ १९ ॥

वदुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां वप्रभङ्गं प्रकर्षेण भञ्जकं त्वां याचामह इति शेषः । हे
वइन्द्र वशविष्ठ अतिज्ञायेन बलवन्^८ स्तुतस्त्वम् वअस्मभ्यं वरयि धनं वयुज्यं योग्यमस्माकमुचितं

१. ग-भ-क्षिप्रमद्यापी* ; घ-क्षिप्रमिदानां अथचित् अन्तरमपि । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अरंगमाय
अरं । ३. ख-त-३-४-न-भ-२-श-अरंगमनाय । ४. ख-ग-त-न-श-स एवंभूताय । ५. ग-घ-त-न-यजमान-
साधनै* ; श-यज्ञसाधनै* । ६. ग-त-३-४-न-श-‘अजमभिः’ नास्ति । ७. त-श-बहुध्वनीनां । ८. ख-ग-त-
न-भ-श-बलवन्निद्र ।

धनम् ^१आ ^२भर आहर । हे ^३चोदयन्मते । चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य स तथोक्तः । हे तादृश देव । किंच हे ^४चोदयन्मते उक्तार्थं ^५उज्येष्टं धनमा भर ॥

सनि॒तः सु॒सनि॒तरु॒य चि॒त्र चेति॑ष्ठ स॒नृत ।

प्रा॒सहा॑ स॒म्राट् स॒हुरि॑ स॒हन्तं॑ भुज्युं वाजेषु॑ पूर्॒व्यम् ॥ २० ॥

सनि॒तरि॒ति । सु॒सनि॒तः । उ॒ग्र । चि॒त्र । चेति॑ष्ठ । । स॒नृत ।

प्रा॒सहा॑ । स॒म्राट् । स॒हुरि॑म् । स॒हन्त॑म् । भुज्यु॑म् । वाजेषु॑ । पूर्॒व्यम् ॥ २० ॥

हे ^१सनि॒तः संभक्त॑र्तात्वां ^२उग्र उ॒दूर्णबल॑ ^३चि॒त्र चायनी॑य ^४चेति॑ष्ठ अत्यन्तं चेतयितः ^५स॒नृत सुस॑त्य ^६प्रा॒सहा प्रस॑ह्य हे ^७स॒म्राट् सर्व॑स्य स्वाभिन् सम्यग्राजमान वा त्वं ^८स॒हुरिं सह॑नशीलं ^९भुज्युं भोजयितारं ^{१०}पूर्॒व्यं प्रवृ॑द्धम् । मुख्यमित्यर्थः । ईदृशं धनं ^{११}वाजेषु॑ संग्रामेष्वाभरेति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

आ स ए॒तु य ई॒वदाँ॑ अ॒देवः पु॒र्तमा॑दुदे ।

यथा॑ चि॒द्वशो॑ अ॒श्व्यः पृ॒थुश्र॑वसि का॒नीते॑स्या॒ व्यु॒ष्यादु॑दे ॥ २१ ॥

आ । सः । ए॒तु । यः । ई॒वत् । आ । अ॒देवः । पु॒र्तम् । आ॒द॒दे ।

यथा॑ । चि॒त् । व॒शः । अ॒श्व्यः । पृ॒थुश्र॑वसि । का॒नी॒ते । अ॒स्याः । वि॒ड॒उषि॑ । आ॒द॒दे ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—‘वशायाभ्याय यत्प्रादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः । तदत्र स्तूयते^१ दानमा स एत्वेवमादिभिः’ (बृहदे ६. ७९-८०) । ए॒तु आगच्छतु ^२सः ^३यः ^४अदेवः देवादन्थो मनुष्यो वशः ^५ई॒वत् गमन॑वत् गवादिलक्षणं ^६पू॒र्तं पूर्ण॑म् ^७आ॒द॒दे आ॒द॒त्ते । स्वीकृतवानित्यर्थः । देवश्चेन्माययाप्यागन्तुमर्हति । अतः प्रकाशेनैवागच्छस्वित्यर्थः । कथमस्य धनावासिप्रसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति तदुच्यते । ^८यथा ^९चि॒त् । चि॒दिति॑ पू॒रणः । येन॑ कारणेन^{१०} यस्माद्वा ^{११}व॒शः ए॒तत्संज्ञकः॑ ^{१२}अ॒श्व्यः अश्व॑पुत्रः ^{१३}पृ॒थुश्र॑वसि ए॒तन्नामके॑ राशि ^{१४}का॒नी॒ते कनी॑तपुत्रे कन्वायाः पुत्रे ^{१५}अ॒स्याः उ॒षसः॑ ^{१६}व्यु॒षि व्यु॒ष्टौ॑ ^{१७}आ॒द॒दे आ॒द॒त्ते तेन॑ कारणेन^{१८} तस्माद्वा कारणादायस्विति । ए॒वमश्वो॑ बन्धुवर्गो वा ब्रूते ॥

ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑श्व॒स्यायु॑ता॒सन॒मुष्ट्रा॑नां वि॒शति॑ श॒ता ।

द॒श श्या॑वीनां श॒ता द॒श त्र्य॑रुषीणां द॒श ग॒वां स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

ष॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । अ॒श्व्यस्य॑ । अ॒युता॑ । अ॒सन॒म् । उ॒ष्ट्रा॑नाम् । वि॒श॒तिम् । श॒ता ।

द॒श । श्या॑वीनाम् । श॒ता । द॒श । त्रि॒रु॒षीणा॑म् । द॒श । ग॒वां । स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

स वश आगत्य ब्रूते । ^१अ॒श्व्यस्य॑ अश्वसंबन्धिनः ^२ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑ स॒हस्रा॑णि ^३अ॒युता॑ अयुतानि च ^४अ॒सन॒म् अभज॑म् । ^५उ॒ष्ट्रा॑नां ^६वि॒श॒तिं ^७श॒ता श॒तानि॑ चासनम् । ^८श्या॑वीनां श्याववर्णानां बृहवानां ^९द॒श श॒ता श॒तानि॑ चासनम् । ^{१०}त्र्य॑रुषीणां त्रीण्यारोचमानानि शुभ्राणि ककुपृष्ठपार्श्वोदिस्थानानि यासां तादृशीनां ^{११}ग॒वां ^{१२}द॒श स॒हस्रा॑ स॒हस्रा॑ण्यभजम् ॥

१. घ-संभक्तः सुसनि॒तः सु॒ष्टु संभक्त॑र्तात्वा । २. घ-सहनशीलं सह॒न्तं पु॒त्रादि॑युक्तं । ३. भ१-३-श-भूयते । ४. घ-त३-भ-श-प्रकारेण । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-प्रकारेण ।

दश इयावा ऋधद्रयो वीतवारास आशवः । मथा नेमि नि वावृतुः ॥ २३ ॥

दश । इयावाः । ऋधत्सूर्यः । वीतवारासः । आशवः । मथाः । नेमिम् । नि । ववृतुः ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकाः २ इयावाः इयाववर्णाः ३ आशवः अश्वाः ४ नेमि रथनेमि ५ नि ६ वावृतुः निवर्तयन्ति । रथं वहन्तीत्यर्थः । ७ ईदशास्ते ८ ऋधद्रयः प्रवृद्धवेगाः ९ वीतवारासः क्रान्तबलाः प्राप्त-बला वा आशवः १० मथाः ११ मथनशीलाः ॥

दानासः पृथुश्रवसः कानीतस्य सुरार्धसः ।

रथं हिरण्यं ददुर्मंहिष्ठः सूरिर्भूद्वर्षिष्ठमकृत श्रवः ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुश्रवसः । कानीतस्य । सुरार्धसः ।

रथम् । हिरण्यम् । ददत् । मंहिष्ठः । सूरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् । अकृत । श्रवः ॥ २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि^१ बन्धूनां पितुर्वा पुरस्ताद्विदिशन्नाशास्ते । २ पृथुश्रवसः ३ कानीतस्य^४ ५ सुरार्धसः शोभनधनस्य । यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितमतः स सुरार्धाः । तस्य ६ दानासः दाना दत्तानि धनानीमानि । स च पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि ७ हिरण्यं हिरण्यं ८ रथं च ९ ददत् प्रयच्छन् १० मंहिष्ठः अतिशयेन दाता ११ सूरिः सर्वस्य प्रेरकः प्राज्ञो वा १२ अभूत् भवति भवतु वा । १३ वर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धा^{१४} १५ श्रवः कीर्तिम् १६ अकृत करोति करोतु वा ॥

‘आ नो वायो’ इत्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउगशास्त्रे वायव्यतृचे तृतीया । ‘आ नो वायो महे तन इत्येका रथेन पृथुपाजसा’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति हि सूत्रितम् ॥

आ नो वायो महे तने याहि मखा पाजसे ।

वयं हि ते चक्रमा भूरि दावने सद्यश्चिन्महि दावने ॥ २५ ॥

आ । नः । वायो इति । महे । तने । याहि । मखाय । पाजसे ।

वयम् । हि । ते । चक्रम् । भूरि । दावने । सद्यः । चित् । महि । दावने ॥ २५ ॥

हे १ वायो त्वं २ नः अस्मान् प्रति ३ आ ४ याहि आगच्छ । किमर्थम् । ५ महे महते ६ तने धनाय ७ मखाय महनीयाय^८ ९ पाजसे बलाय च । उभयं प्रदातुमित्यर्थः । किमत्रास्तीति तदुच्यते । १० वयं ११ हि वयं^{१२} खलु १३ ते १४ भूरि १५ दावने प्रभूतधनदात्रे १६ चक्रम् स्तुतिं हविर्वा । १७ सद्यश्चित् तदानीमेव तवागमनानन्तरमेव चक्रम् १८ महि महतो धनस्य १९ दावने दात्रे ॥ ॥ ५ ॥

यो अश्वेभिर्वहते वस्ते उस्त्रास्त्रिः सप्त सप्ततीनाम् ।

एभिः सोमेभिः सोमसुद्धिः सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

यः । अश्वेभिः । वहते । वस्ते । उस्त्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।

एभिः । सोमेभिः । सोमसुत्सुभिः । सोमऽपाः । दानाय । शुक्रपूतऽपाः ॥ २६ ॥

१. ख-घ-त३-४-न-म-मथ्नाः । २. ज-त२-४-धनानि यः, त३-न-धनानीयः, श-धनान्यानीयः ।

३. ख-भ-१-कानीनस्य । ४. ख-ग-ज-त१-२-म-प्रवृद्ध । ५. घ-ज-त१-२-मंहनीयाय । ६. ग-त३-४-श-‘वयं’ नास्ति ।

वयः^१ पृथुश्रवाः वअश्वेभिः अश्वैः ववहते गृहं ववस्ते^२ च वउत्ताः गाः । ताभिश्च गच्छतीत्यर्थः । त्रिः सतेति तासां गवां संख्योक्ता^३ । सा^४ संख्या विशेष्यते । वससतीनां वत्रिः^५ वसस । उक्तसंख्या-काभिर्गोभिरश्वैश्च यो गच्छति स पृथुश्रवाः वएभिः वसोमेभिः सोमैः वसोमसुत्रिः सोममभिषुण्वद्भिश्च^६ हे^६ वसोमपाः । सोमस्य पातरिति वायोः संबोधनम् । हे वसुकपूतपाः दीसपूतस्य च सोमस्य पातवायो वदानाय तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीति शेषः ॥

यो म इमं चिदु त्मनामन्दचित्रं दावने ।

अरट् अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुकृतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित्रम् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् । चित्रम् । दावने ।

अरट् । अक्षे । नहुषे । सुकृत्वनि । सुकृत्तराय । सुकृतुः ॥ २७ ॥

वयः पृथुश्रवाः वमे मह्यम् इमं पुरतो वर्तमानं वचित्रं चायनीयं गवाश्वादिकं वदावने दानाय वत्मना आत्मना स्वबुद्धयैव वअमन्दत् अमन्दत् अमाद्यत् । स च वसुकृतुः शोभनकर्मा राजा वसुकृत्तराय सुकृतकर्तृत्वाय वअरट् वअक्षे वनहुषे वसुकृत्वनि च । एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः । तेष्वन्वशात् अस्मै गवादिकान् संयोजयतेति । यद्वा । अरट्पादयोऽन्ये राजानः । तेषु मध्ये सुकृत्तरायामन्ददिति ॥

उच्यथे^१ वपुषि यः स्वराटुत वायो घृतस्नाः ।

अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं प्राज्म तदिदं नु तत् ॥ २८ ॥

उच्यथे । वपुषि । यः । स्वराट् । उत । वायो इति । घृतस्नाः ।

अश्वेऽश्वितम् । रजःऽरजितम् । शुनेऽश्वितम् । प्र । अज्म । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

वउच्यथे^२ वक्तव्ये स्तुत्ये ववपुषि शरीरे वयः वस्वराट् स्वयं राजते । यद्वा । उच्यथो वपुश्चोभौ राजानौ । तयोरपि यः स्वराट् स्वाराज्यं करोति अतिशयेन वर्तते । हे वायो यश्च घृतस्नाः घृतबन्धुदः स राजा वअश्वेषितम् अश्वैः प्रापितं वरजेषितम् । रजःशब्देनोष्ट्रो गर्दभो बोध्यते । तेनाप्यानीतं वशुनेषितं च वअज्म अश्वं वप्र अदात् । वतत् अश्वमश्वाद्यानीतम् वइदं पुरतो इश्यते । वतत् तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छब्दः पूरणः । अश्वाद्यानीतं यदस्ति तदिदं खल्विति ॥

अर्धं प्रियमिषिराय षष्टिं सहस्रासनम् । अश्वानामिभ वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अर्धं । प्रियम् । इषिराय । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् । अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

वअर्ध अधुना वइषिराय धनादिप्रेरयित्रे राज्ञे वप्रियं श्रद्धेयमश्वानामिभ^३ ववृष्णां सेक्तृणां गवां वसहस्रा सहस्राणां वषष्टिं षष्टिसहस्रसंख्याकं प्रियभूतम् वअसनम् अभजम् ॥

गावो न युथमुप यन्ति वध्रय उप मा यन्ति वध्रयः ॥ ३० ॥

गावः । न । युथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप । मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

१. ख-त३-४-न-श-‘यः’ नास्ति । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-वस्ते वसति । ३. ग-त३-४-श-संख्यो-क्ता च । ४. ख-ग-घ-ज्ञ-न-भ-सा च । ५. ख-त३-न-श-अभिषुण्वद्भिश्च । ६. न-भ-प्रावर्हिर्हे । ७. घ-उतापि च उच्यथे । ८. ख-ज्ञ-‘मश्वानामित् अश्वानामिव; घ-त१-२-‘मश्वानामित् अश्वानामेव ।

वगादो वन गाव इव ता यथा संगवे वयूथमुप वयन्ति उपगच्छन्ति तद्वत् वध्रयः छिन्नमुष्का वृषभाः पृथुश्रवसा दत्ताः वमा^१ माम् उप वयन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां वध्रयः उपा यन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

अधु यच्चारथे गणे शतमुष्ट्रं अचिक्रदत् । अधु श्वित्नेषु विशतिं शता ॥ ३१ ॥

अध । यत् । चारथे । गणे । शतम् । उष्ट्रान् । अचिक्रदत् । अध । श्वित्नेषु । विशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

वअध अथ वयत् यदा वचारथे । चरथं चरणं गमनम् । तत्संबन्धिनि चार्यमाणे । वनाय प्रेर्यमाण इत्यर्थः । तादृशे गणे उष्ट्रसंघे उष्ट्रान् शतम् उष्ट्राणां शतम् अचिक्रदत् अस्मभ्यं प्रदानायानुहाव । अध अपि चास्मदर्थमेव श्वित्नेषु श्वेतवर्णेषु गोयूथेषु विशतिं च शता^१ शतानि च अथवा शतानां विशतिमचिक्रदत् ॥

शतं दासे बल्वुथे विप्रस्तरुक्ष आ ददे ।

ते ते वायविमे जना मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्वुथे । विप्रः । तरुक्षे । आ । ददे ।

ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति । इन्द्रगोपाः । मदन्ति । देवगोपाः ॥ ३२ ॥

अयं विप्रः मेधावी वशो जनोऽहं बल्वुथे एतन्नामके दासे तरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाघधिकृते राज्ञास्माकं प्रदिष्टधनदातरि आ ददे । किं दानम् । गवाश्वादीनां शतम् । शतशब्दोऽपरिमितवचनः । हे वायो वते तव स्वभूताः वते स्तोतारः इमे जनाः । वयमित्यर्थः । आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः । स्वयानुगृहीतत्वात् इन्द्रगोपाः । इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः । इन्द्रेण रक्षिताः मदन्ति । तथा देवगोपाः मदन्ति । इन्द्रं देवांश्च^३ राज्ञो^४ लब्धेन धनेन यजन्तो मदन्तीत्यर्थः ॥

अधु स्या योषणा मही प्रतीची वशमश्न्यम् । अधिरुक्मा वि नीयते ॥ ३३ ॥

अध । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अश्न्यम् । अधिरुक्मा । वि । नीयते ॥ ३३ ॥

वअध अधुना स्या सा योषणा योपा राज्ञा प्रदत्ता मही महती पूज्या प्रतीची अस्मदभिमुखी वअश्न्यम् अश्वपुत्रं वशं मां प्रति साधिरुक्माभरणा^१ सती वि नीयते । तां कन्यां मां प्रत्यानयन्तीत्यर्थः । अत्र वायव्यास्वक्षु यत्र वायुर्न स्तूयते परं दानप्रशंसैव तासु सर्वासु हे वायो त्वदनुग्रहादेवमिति योज्यं वायुपरत्वमवगन्तव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

‘महि वः’ इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्थम् । षडष्टका महापङ्क्तिश्छन्दः । आद्यास्त्रयोदशर्चं आदित्यदेवताकाः । ‘यच्च गोषु’ इत्याद्याः पञ्चर्चं उपोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च । तथा चानुक्रमणिका—‘महि वो मूना त्रित आप्त्य आदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोषसेऽपि महापाङ्क्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रं दाशुषे ।

यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमयं नशदनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘मा’ नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘शता’ नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श-देवान् । ४. ख-ग-त-न-श-राज्ञा । ५. ग-साधिरुक्मा सामरणा; न-म-अधिरुक्मा अधिष्ठितरुक्माभरणा ।

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । दाशुषे ।

यम् । आदित्याः । अभि । द्रुहः । रक्षय । न । ईम् । अघम् । नशत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र । एतद्द्वयमर्थम्णोऽप्युपलक्षणम् । हे वरुणादयः वः महतां वः युष्माकम्
वः अवः रक्षणं वमहि महत् । कस्मै । वदाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय क्रियमाणम् । किंच हे आदित्याः
यं यजमानं वद्रुहः द्रोणुः सकाशात् वअभि वरक्षय ईम् एनं यजमानम् वअघं पापं वन वनशत्
न प्राप्नोति । कुत एवमिति तत्रोच्यते । वः युष्माकम् वऊतयः रक्षणानि वअनेहसः अपापान्यनुप-
द्रवाणि च । वऊतयः युष्माकं रक्षणानि वसुऊतयः शोभनरक्षणानि । पुनरुक्तिरादरार्था ॥

विदा देवा अघानामादित्यासो अपाकृतिम् ।

पक्षा वयो यथोपरि व्य॑स्मे शर्म॑ यच्छतानेहसो॑ व ऊतयः॑ सुऊतयो॑ व ऊतयः॑ ॥२॥

विद । देवाः । अघानाम् । आदित्यासः । अपऽआकृतिम् ।

पक्षा । वयः । यथा । उपरि । वि । अस्मे इति । शर्म । यच्छन् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ २ ॥

हे देवाः आदित्यासः आदित्याः यूयम् वअघानां दुःखानाम् वअपाकृतिम् अपाकरणं
परिहारप्रकारं विद जानीथ । यस्मादेवं तस्मात् वयः पक्षिणः यथा^१ पक्षा पक्षौ^२ उपरि
स्वशिशुकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वत् वअस्मे अधि अस्मासु वशर्म सुखं यच्छन् कुरुत ।
अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । अस्मे अस्माकमुपरीति वा ॥

व्य॑स्मे अधि॑ शर्म॑ तत्पक्षा वयो॑ न यन्तन ।

विश्वानि॑ विश्ववेदसो॑ वरू॒थ्या मनामहे॑ऽनेहसो॑ व ऊतयः॑ सुऊतयो॑ व ऊतयः॑ ॥३॥

वि । अस्मे इति । अधि । शर्म । तत् । पक्षा । वयः । न । यन्तन ।

विश्वानि । विश्ववेदसः । वरू॒थ्या । मनामहे ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ३ ॥

हे आदित्याः यूयम् वअस्मे वअधि अस्मासु वतत् । युष्मास्वेवासाधारणं यत् वशर्म अस्ति तद्वि-
त्यर्थः । तत्^३ वि यन्तन^३ विशेषेण प्रापयत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः युष्मान् विश्वानि^४
सर्वाणि वरू॒थ्या । वरू॒थ्यं गृहम् । तदुचितानि धनानि मनामहे याचामहे ॥

यस्मा॑ अरासत् क्षयं जीवातुं च प्रचेतसः ।

मनो॑र्विश्वस्य॑ घेदि॑म आदित्या राय ईशते॑ऽनेहसो॑ व ऊतयः॑ सुऊतयो॑ व ऊतयः॑ ॥४॥

१. ख-त-न-भ- 'यथा' नास्ति । २. ख-त-भ-स्वपक्षौ; न- पक्षौ । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२
-तद्वयो न पक्षा पक्षिणः शिशुकानां स्वपक्षो परि (पक्षोपरि-ज्ञ-त-२) यथा तथा वि यन्तन । ४. ख-
त-न-भ-१-२-श - विश्वा ।

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचैतसः ।

मनोः । विश्वस्य । घृ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

यस्मै मनुष्याय वक्ष्यं निवासं वजीवातुं जीवनसाधनमङ्गं वच वप्रचेतसः प्रकृष्टमतयः वअरासत प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थम् वइमे वआदित्याः विश्वस्य वचेत् सर्वस्याप्ययष्टुः मनोः^१ मनुष्यस्य धनिकस्य वरायः धनस्य वईशते स्वामिनो भवन्त्यपहृत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥

परि णो वृणजन्मघा दुर्गाणि रथ्यो यथा ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्मण्यादित्यानामुतावस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ५ ॥

परि । नः । वृणजन् । अघा । दुऽगानि । रथ्यः । यथा ।

स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अवसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥

वपरि ववृणजन् परिवर्जयन्तु वनः अस्माकम् वअघा अघानि पापानि । तत्र दृष्टान्तः । वदुर्गाणि दुर्गमनान् प्रदेशानवदधिष्यादिकान् वयथा परिवर्जयन्ति तद्वत् । वइन्द्रस्य वशर्मणि वस्याम भवेम वयम् । वउत अपि च वआदित्यानाम् वअवसि रक्षणे च स्याम ॥ ७ ॥

परिहृतेदना जनो युष्मादत्तस्य वायति ।

देवा अदभ्रमाश वो यमादित्या अहेतनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ६ ॥

परिऽहृता । इत् । अना । जनः । युष्मादत्तस्य । वायति । देवाः । अदभ्रम् । आश । वः ।

यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

वपरिहृतेत्^१ परिपीडितेनैव तपोनियमादिना वअना प्राणयुक्तः वजनः वयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्देवं धनम् । कर्मणि षष्ठी । ववायति गच्छति । हे वदेवाः हे वआशवः शीघ्रगमनाः^२ यूयं वयं यजमानम् वअहेतन प्राप्नुयः स^३ जनः^४ वअदभ्रम् अनल्पं धनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥

न तं तिग्मं चन त्यजो न द्रासदुभि तं गुरु ।

यस्मा उ शर्म सुप्रथ आदित्यासो अराध्वमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ७ ॥

न । तम् । तिग्मम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अभि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊँ इति । शर्म । सुऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ७ ॥

वतं मनुष्यं वतिग्मं वचन तीक्ष्णमेव सन्तं वत्यजः । क्रोधानामैतत् । अत्र क्रोधात् प्रयुज्यमान-मायुधमुच्यते । वन वद्रासत् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' । कुत्सितं नागच्छति^१ । न हिनस्तीत्यर्थः । तथा वतं जनं वगुरु प्रवृद्धमपरिहाराहं दुःखं वन द्रासत् न गच्छति । हे वआदित्यासः आदित्याः वसप्रथः

१. ग-त-न-भ-श- 'मनोः' नास्ति । २. त-न-भ-श-परिहृतादित् । ३. घ-शीघ्रगमना आदित्याः । ४. ख-त-न- स धनः ; श-यजमानः । ५. न-श- गच्छति ।

समानप्रथनाः सर्वतः पृथुभूता वा यूयं वयस्मा वउ यस्मै यजमानाय । उशब्दः पूरणः । वशर्म सुखम्
वअराध्वम् अदत्त तं न न द्रासदिति ॥

युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तइव वर्मसु ।

यूयं महो न एनसो यूयमर्भीदुरुष्यतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥८॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तःइव । वर्मसु ।

युयम् । महः । नः । एनसः । यूयम् । अर्भीत् । उरुष्यत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे देवाः आदित्याः वयुष्मे युष्मासु वयम् वअपि वस्मसि अपि भवेम । युष्माभिरपिहिताः
स्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वयुध्यन्तः शूराः वर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत् । वयूयं वनः अस्मान्
वमहः महतः वएनसः पापात् वउरुष्यत रक्षत । तथा वयूयम् अस्मान् वअर्भीत् अल्पादप्येनसः
उरुष्यत ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु ।

माता मित्रस्य रेवतोऽर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥९॥

अदितिः । नः । उरुष्यतु । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

वनः अस्मान् वअदितिः अखण्डनीया देवमाता वउरुष्यतु रक्षतु । तथा वअदितिः वशर्म सुखं
वयच्छतु । अदितिर्विशेष्यते । या वमाता निर्मात्री । कस्य । वमित्रस्य रेवतः धनवतः वअर्यम्णः
वरुणस्य वच । सा न उरुष्यत्विति ॥

यद्देवाः शर्म शरणं यद्भद्रं यदनातुरम् ।

त्रिधातु यद्भरुध्यं तदस्मासु वि यन्तनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१०॥

यत् । देवाः । शर्म । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।

त्रिऽधातु । यत् । वरुध्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥

हे देवाः आदित्याः वयत् वशर्म सुखं वशरणं शरणीयम् । वयत् वभद्रं सर्वैर्भजनीयम् ।
वयत् वअनातुरं रोगरहितम् । यत् वत्रिधातु त्रिगुणम् । वयद्भरुध्यम् । वरुध्यं गृहम् । तदहम् ।
वतत् उक्तगुणकं शर्म वअस्मासु वि वयन्तन विद्यच्छत ॥ ॥ ८ ॥

आदित्या अव हि ख्यताधि कूलादिव स्पशः ।

सुतीर्थमर्वतो यथानु नो नेषथा सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥११॥

आदित्याः । अव । हि । ख्यत । अधि । कूलात्ऽइव । स्पशः ।

सुऽतीर्यम् । अर्वतः । यथा । अनु । नः । नेपथ । सुऽगम् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः यूयम् अव हि ख्यत अव हि पश्यताधस्तास्थितानस्मान् । तत्र दृष्टान्तः ।
 वकूलात् वअधि कूले वस्पशः स्पष्टाः । स्थिता इत्यर्थः । यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं
 जिज्ञासुस्तत्रस्थं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाक्पश्यति तद्वत् । तथा कृत्वा वसुतीर्थं शोभनावतार-
 प्रदेशम्^१ अवर्तः अश्नान् वयथा प्रापयन्त्यश्वरक्षकास्तद्वत् वनः अस्मान् वसुगं सुपन्थानम् वअनु
 वनेषथ अनुनयथ^२ ॥

नेह भद्रं रक्षस्विने नावयै नोपया उत ।

गवे च भद्रं धेनवे वीराय च श्रवस्यतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवयै । न । उपयै । उत ।

गवे । च । भद्रम् । धेनवे । वीराय । च । श्रवस्यते ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः इह भूमौ वभद्रं कल्याणं सुखं वरक्षस्विने । रक्षो बलम् । बलवतेऽस्मद्द्वेष्टे
 वन भवत्विति शेषः । वअवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते वन भवतु भद्रम् । तथा वउपयै उपगच्छते
 वन भवतु । तर्हि कस्य भवत्वित्युच्यते । वगवे वृच वभद्रं युष्मदीयं^३ भवतु । चशब्दो वक्ष्यमाण-
 धेन्वाद्यपेक्षः । किंच वधेनवे नवप्रसूतिकायै भद्रं भवतु । ववीराय अस्मत्पुत्रादिकाय भद्रं भवतु ।
 कीदृशाय वीराय । वश्रवस्यते अन्नमिच्छते । अथवोत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते । अस्मद्विरोधिनी गवादि-
 काय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥

यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुःकृतम् ।

त्रिते तद्विश्वमाप्त्य आरे अस्मदधातनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुःकृतम् ।

त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्त्ये । आरे । अस्मत् । दधातन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे देवासः देवा आदित्याः यदाविः यत् पापमाविर्भूतम् वअस्ति । वदुःकृतं वयत् च
 वअपीच्यम् अन्तर्हितमस्ति । 'अपीच्यम्' इत्यन्तर्हितनाम । वतद्विश्वं तदुभयम् वआप्त्ये वत्रिते
 मयि मा भूत् । किन्तु वअस्मत् वआरे दूरे वदधातन स्थापयत् ॥

'यच्च गोषु' इत्यादिसूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्ट्वादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च 'स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा'
 इत्युपक्रम्य 'यच्च गोषु दुष्ण्वन्वमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत्' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनावतर* ; घ-शोभन* । २. ख-त-अ-अनुनयथ आनुकूल्येन प्रापयथ । ३. घ-
 अस्मदीय ।

यच्च गोषु दुष्ण्वन्त्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।

त्रिताय तद्विभावर्थाप्याय परा वहानेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१४॥

यत् । च । गोषु । दुःऽस्वन्त्यम् । यत् । च । अस्मे इति । दुहितः । दिवः ।

त्रिताय । तत् । विभाऽवरि । आप्याय । परा । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः । ॥ १४ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः उपोदेवते ऽयच्च ऽगोषु अस्मदीयासु ऽदुष्ण्वन्त्यम् अनर्थसूचकं दृष्टम् । स्वार्थिको यत् । किंच ऽयच्च दुष्ण्वन्त्यम् ऽअस्मे अस्मासु दृष्टम् । गोपीडानिमित्तकमस्माकं पीडानिमित्तकं च यद्दुःस्वप्नं^१ पश्याम इत्यर्थः । ऽतत् सर्वं हे ऽविभावरि । उपोनामैतत् । हे व्युच्छन्न-वति देवि ऽआप्याय ऽत्रिताय ऽपरा ऽवह दूरे परिहर ॥

निष्कं वा घा कृणवते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।

त्रिते दुष्ण्वन्त्यं सर्वमाप्त्ये परि दद्वस्यनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१५॥

निष्कम् । वा । घ । कृणवते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः ।

त्रिते । दुःऽस्वन्त्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । परि । दद्वसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः ऽनिष्कं ऽवा घ आभरणविशेषं वा ऽकृणवते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् ऽदुष्ण्वन्त्यं दृष्टम् । स्वर्णकारेण निर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः । वेति पूरणः । वाशब्दश्चार्थः । ऽवा अथवा ऽस्रजं माल्यं कृणवते । कुर्वाण इत्यर्थः । तस्मिन्नपि मालाकारे मालानिर्माणसमये यद्दुष्ण्वन्त्यं दृष्टं तदुभयविषयं दुःस्वप्नम् ऽआप्त्ये अपां पुत्रे ऽत्रिते वर्तमानं ऽपरि^२ ऽदद्वसि उपरि^३ दद्वसः । वयं त्रिताः परित्यजामेत्यर्थः । अथवा । त्रिते मयि यत् दुष्ण्वन्त्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परि दद्वसि । अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य^४ तयोरुपरि^३ स्थापयामः ॥ ॥ १५ ॥

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।

त्रिताय च द्विताय चोषौ दुष्ण्वन्त्यं वहानेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१६॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे ।

त्रिताय । च । द्विताय । च । उपः । दुःऽस्वन्त्यम् । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

ऽतदन्नाय । यदेव जागरावस्थायां भोज्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवाहं यस्य सः । तादृशाय । प्रत्यक्षभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त्र इत्यर्थः । तथा ऽतदपसे । यदेवापः कर्म निन्दितं जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य स तत्कर्मा । तादृशाय देवाय^५ ऽतं ऽभागं दुःस्वप्न-

१. ख-ग-भ१-३-दुःस्वप्नः; त-न-भ२-दुःस्वप्नः; श-दुःस्वप्नः । २. ख-त-भ-परिदद्वसुपरि; घ-न-श-परिदद्वसि परि । ३. ग-निष्कृष्टयो; त-२-३-श-निष्कृष्टतयो; न-निष्कृष्टतयो । ४. ख-घ-त-भ-देवाह; न-तदेवाह ।

स्यांशम्^१ उपसेदुषे प्राप्नुवते^२ त्रिताय^३ द्विताय^४ च हे^५ उषः देवि^६ दुष्स्वप्न्यम्^७ अन्नकर्मविषयं^८
वह^९ अन्यत्र प्रापय । स्वप्ने दृष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थानुभूतवत् सुखकरं भवत्वित्यर्थः ॥

यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामसि ।

एवा दुष्स्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये सं नयामस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १७ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम्^१नयामसि ।

एव । दुः^२स्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । सम् । नयामसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सु^३ऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञितं पशुं दानार्थं संस्कुर्वन्तः^१ यथा येन प्रकारेण कलां शफम् इति संदायान्यत्र
संनयन्ति । अथापरो यथाशब्दः पूरणः । अथवा । यथा कलां हृदयाद्यवयवमवदानार्हं संनयन्ति
यथा च शफं शफोपलक्षितमनवदानार्हं शफास्थ्यादिकं संनयन्ति । यथा वा ऋणं शनैः संन-
यन्ति एव एवं दुष्स्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये वर्तमानं सं नयामसि संनयामः अपसारयामः ॥

अजैष्माद्यासनाम चाभुमानागसो वयम् ।

उषो यस्माद्दुष्स्वप्न्यादभैष्माप तदुच्छत्वनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १८ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।

उषः । यस्मात् । दुः^१स्वप्न्यात् । अभैष्म । अप । तत् । उच्छत्तु ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सु^२ऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥

वयं त्रिताः^१ अद्य^२ अजैष्म जयेम । असनाम^३ च^४ संभजेम च सुखं सुखं वा । अनागसः
अपापाः^५ अभूम भवेम । हे^६ उषः यस्मात्^७ दुष्स्वप्न्यात्^८ अभैष्म भीताः स्म^९ तत्^{१०} पापम् अप
उच्छत्तु^{११} अपगच्छतु^{१२} ॥ ॥ १० ॥

‘स्वादोरभक्षि’ इति पञ्चदशर्चं पष्टं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्थं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम् ।
पञ्चमी जगती । सोमो देवता । तथा चानुकान्तं—‘स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी
जगती’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः स्वाध्यो वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभक्षि । वयसः । सुमेधाः । सुआध्यः । वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यासः । मधु । ब्रुवन्तः । अभि । सम्^१संचरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः^१ सुमेधाः शोभनप्रज्ञः^२ स्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा^३ वरिवोवित्तरस्य अतिशयेन
पूजां लभमानस्य^४ स्वादोः सुष्ठुदनीयस्य स्वादुभूतस्य^५ वयसः अन्नस्य । एताः कर्मणि षष्ठयः ।

१. ख-त-संस्तुवंतो; ग-स्तुवंतो; न-संस्तुवंतो । २. ख-ग-त-न-श-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-
त-न-भ-श-अपागच्छतु ।

उक्तलक्षणं वयोऽसं सोमाख्यम् 'अभक्षि-भक्षयेय' । 'यं यदन्नं' 'विश्वे' 'देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयः' 'उत अपि च' 'मर्त्यांसः मर्त्यां मनुष्याः' 'मधु' 'मुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः' 'अभि' 'संचरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा । तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।

इन्द्रविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवयाता । हरसः । दैव्यस्य ।

इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् 'अन्तश्च' 'प्रागाः' । हृदयस्य यागागारस्य वान्तर्गच्छसि । गत्वा च 'अदितिः' 'अदीनस्त्वं' 'दैव्यस्य' 'हरसः' क्रोधस्य 'अवयाता पृथक्ता' 'भवासि भवसि । हर इति क्रोधनाम । हे 'इन्द्रो सोम त्वम्' 'इन्द्रस्य' 'सख्यं' 'जुषाणः' सेवमानः 'श्रौष्टी' । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । तत्संबन्धी श्रौष्टी । क्षिप्रगाम्यश्वः 'धुरम्' 'इव' 'राये' अस्माकं धनलाभाय 'अनु' 'ऋध्याः' अनुगच्छसि । अथवाश्वो यथा धुरं वृत्वाभिमतदेशं^१ प्रापयति तद्वदस्मान् प्रापय' । अनुपूर्वं ऋधिर्गत्यर्थः ॥

'अपाम सोमम्' इत्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनास्थाभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च क्रमेण विनियुक्ते । तथा च सूत्रितम्—'अपाम सोमममृता अभूम शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रविति मुखहृदये अभिमृशेरन्' (आश्व. श्रौ. ५. ६) इति ॥

अपाम सोमममृता अभुमार्गन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभुम । अगन्म । ज्योतिः । अविदाम । देवान् ।

किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

हे 'अमृत' 'अमरण सोम त्वाम्' 'अपाम पानं करवाम । कुर्मः । ततः' 'अमृताः' 'अभूम' 'अवेम । यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्वयमप्यमृताः स्याम । पश्चात् 'ज्योतिः' द्योतमानं स्वर्गम् 'अगन्म । 'अविदाम' ज्ञातवन्तः 'देवान् । तथाभूतान्^२ 'अस्मान्' 'नूनम्' 'इदानीम्' 'अरातिः' शत्रुः 'किं' 'कृणवत्' कुर्यात् । 'किमु किं वा' 'मर्त्यस्य' 'इदानीं' मनुष्यभूतस्य मम 'धूर्तिः' हिंसकः किं कृणवत् कुर्यात् ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रो पितेव सोम सुनवे सुशेवः ।

सखेव सख्यं उरुशंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्द्रो इति । पिताऽइव । सोम । सुनवे । सुशेवः ।

सखाऽइव । सख्ये । उरुशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

१. ग-शब्दयन्तः । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वं । ३. ग-भ-धृत्वा* । ४. ख-त-न-भ-१-२-प्रयः ग-नयः श-राय । ५. ख-त-१-२-अमृत अविद । ६. ख-ग-त-न-भ-श-अयं तथाभूतान् । ७. त-३-न भ-२-वा; श-च ।

हे ^१इन्द्रो ^२सोम अस्माभिः ^३पीतः त्वं ^४नः अस्माकं ^५हृदे हृदयाय ^६शं सुखम् ^७आ ^८भव ।
सुखभवने दृष्टान्तद्वयम् । ^९पिता ^{१०}सूनवे स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति यथा वा ^{११}सखा
अहिताश्वित्यं हिते स्थापयिता सखा स स्वसख्ये यथा ^{१२}सुशेवः सुसुखो भवति । शेवमिति
सुखनाम । तद्वत्त्वमपि भव । किंच हे ^{१३}उरुशंस बहुभिर्बहुधा वा शंसनीय बहुकीर्ते ^{१४}सोम ^{१५}धीरः
धीमास्त्वं ^{१६}नः अस्माकं ^{१७}जीवसे जीवनाय ^{१८}आयुः आयुष्यं ^{१९}प्र ^{२०}तारीः प्रवर्धय ^{२१}॥

इमे मा पीता यशस उरुष्यवो रथं न गावः समनाह पर्वसु ।

ते मा रक्षन्तु विस्त्रस्तश्चरित्रादुत मा स्नामाद्यवयन्तिवन्दवः ॥ ५ ॥

इमे । मा । पीताः । यशसः । उरुष्यवः । रथम् । न । गावः । सम् । अनाह । पर्वसु ।
ते । मा । रक्षन्तु । विस्त्रस्तः । चरित्रात् । उत । मा । स्नामात् । यवयन्तु । इन्दवः ॥ ५ ॥

इमे पीताः यशसः यशस्कराः उरुष्यवः अस्माकं रक्षाकामाः सोमाः गावः गोविकार-
भृता वध्यः रथं न रथमिव तां यथा रथं विस्त्रस्तं पर्वसु समनाह संदधते तद्वत् मां
पीताः सोमाः पर्वसु संनहन्तु । किंच ते सोमाः मा मां विस्त्रस्तः विस्त्रस्तात् चरित्रात्
चरणानुष्ठानात् रक्षन्तु । सोमः पीतश्चेत् कर्म ह्यविस्त्रस्तं भवति । उत अपि च मा मां
स्नामात् व्याधेः सकाशात् इन्द्रवः पीताः यवयन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥ ११ ॥

अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः प्र चक्षय कृणुहि वस्यसो नः ।

अथा हि ते मद आ सोम मन्ये रेवाँइव प्र चरा पुष्टिमच्छ ॥ ६ ॥

अग्निम् । न । मा । मथितम् । सम् । दिदीपः । प्र । चक्षय । कृणुहि । वस्यसः । नः ।
अथ । हि । ते । मदे । आ । सोम । मन्ये । रेवान्इव । प्र । चर । पुष्टिम् । अच्छ ॥ ६ ॥

हे सोम पीतस्त्वं मा मां मथितम् अग्निं न अग्नमिव सं दिदीपः संदीपय । प्र
चक्षय च चक्षुषः संधुक्षणेन । नः अस्मान् वस्यसः अतिशयेन वसुमतः कृणुहि कुरु ।
अथ अधुना हि खलु ते त्वां हे सोम मदे मदाय मन्ये स्तौमि । तथा सति रेवानिव
धनवानिह । इवेति संप्रत्यर्थे । पुष्टिम् अस्मत्पोषम् अच्छ प्र चर अभिगच्छ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।

सोम राजन् प्र आयूषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण । ते । मनसा । सुतस्य । भक्षीमहि । पित्र्यस्येव । रायः ।

सोम । राजन् । प्र । नः । आयूषि । तारीः । अहानिइव । सूर्यः । वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण इच्छावता मनसा सुतस्य ते सुतमभिपुतं त्वां भक्षीमहि । पित्र्यस्य
पितृसंबन्धिनो धनस्येव धनमिव । पित्र्यं धनं यथैषणेन मनसोपभुजते तद्वत् । भक्षित हे सोम
राजन् स्वामिन् नः अस्माकम् आयूषि प्र तारीः प्रवर्धय । वासराणि जगद्वासकानि

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘ अस्माभिः...त्वं ’ नास्ति । २. घ-पितेव । ३. ग-प्रावर्धयः; घ-ज्ञ-त-१-२-न-
श-प्रवर्धयः । ४. ख-ग-त-न-भ-श-ते । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘ समनाह ’ नास्ति । ६. ख-ग-त-न-भ-श-
‘ मदे मदाय ’ नास्ति । ७. घ-‘संबन्धिनो रायः ।

वअहानि वसूर्यः वइव^१ । अत्र 'इंषणेन^२ वैषणेन वार्षणेन वा' (निरु. ४. ७) इत्यादि निरुक्तं ज्ञातव्यम् ॥

सोमं राजन्मूळया नः स्वस्ति तव स्मसि ब्रत्यास्तस्य विद्धि ।

अलर्ति दक्ष उत मन्युरिन्दो मा नो अर्यो अनुकामं परा दाः ॥ ८ ॥

सोमं । राजन् । मूळयं । नः । स्वस्ति । तव । स्मसि । ब्रत्याः । तस्य । विद्धि ।

अलर्ति । दक्षः । उत । मन्युः । इन्दो इति । मा । नः । अर्यः । अनुकामम् । परा । दाः ॥ ८ ॥

हे वसोम वराजन् वनः अस्मान् वस्वस्ति अविनाशाय वमूळय सुखय च । वब्रत्याः व्रतिनो वयं वतव वस्मसि स्वभूताः स्मः । वतस्य तं स्वकीयं तव वविद्धि जानीहि । अथवा तव त्वमित्यर्थः । त्वं जानीहि । किंच हे वइन्दो वदक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छयुः वअलर्ति गच्छति । वउत अपि च वमन्युः क्रोधः क्रुद्धो वा अलर्ति । तादृशस्योभयविधस्य वअर्यः अरेः वअनुकामं यथाकामं वनः अस्मान् वमा वपरा वदाः परादेहि ॥

त्वं हि नस्तन्वः सोम गोपा गात्रेगात्रे निषसत्था नृचक्षाः ।

यत्ते वयं प्रमिनाम ब्रतानि स नो मृळ सुषखा देव वस्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । हि । नः । तन्वः । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे । निऽससत्थं । नृऽचक्षाः ।

यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनाम । ब्रतानि । सः । नः । मृळ । सुऽसखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

हे वसोम देव वत्वं वनः अस्माकं वतन्वः तनोरङ्गस्य वगोपाः वहि रक्षिता खलु । अतः वगात्रेगात्रे सर्वेष्वङ्गेषु वनृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणां द्रष्टा त्वं वनिषसत्थ निषीदसि । वयत् यद्यपि वते तव वब्रतानि कर्माणि वयं वप्रमिनाम हिंस्रः तथापि हे वदेव वसः त्वं ववस्यः श्रेष्ठान् वनः अस्मान् वसुषखा शोभनसखा सन् वमृळ सुखय ॥

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्वर्यश्च पीतः ।

अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥ १० ॥

ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्येत् । हरिऽअश्च । पीतः ।

अयम् । यः । सोमः । नि । अधायि । अस्मे इति । तस्मै । इन्द्रम् । प्रऽतिरम् । एमि । आयुः ॥ १० ॥

अहं प्रगाथः वऋदूदरेण उदराबाधकेन सोमेन वसख्या वसचेय संगच्छेय । संगतो भवामि । 'ऋदूदरः सोमो मृदूदरः' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । वयः सोमः वपीतः सन् वमा मां वन वरिष्येत् न हिंस्येत्^३ हे वहर्यश्च इन्द्र । सौम्ये सूक्त इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिकारवाक्य विरुद्धम् । वयः वअयं वसोमः वअस्मे अस्मासु वन्यधायि निहितोऽभूत् वतस्मै सोमाय वप्रतिरम् वआयुः जठरे चिरकालावस्थानम् वइन्द्रम् वएमि याचे ॥ ॥ १२ ॥

अपु त्या अस्थुरनिरा अमीवा निरत्रसन्तमिषीचीरमैषुः ।

आ सोमो अस्मां अरुहद्विहाया अगन्म यत्र प्रतिरन्तु आयुः ॥ ११ ॥

१. घ-इव स यथा वर्षणेन प्रवर्धयति तद्वत् । २. ख-त-न-भ-श-एषणेन । ३. भ-२-हिंसत् ; भ-३-हिंसत् ।

अप । त्याः । अस्थुः । अनिराः । अमीवाः । निः । अत्रसन् । तमिषीचीः । अमैषुः ।
आ । सोमः । अस्मान् । अरुहत् । विऽहायाः । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ ११ ॥

व्याः ताः व अनिराः प्रेरयितुमशक्याः व अमीवाः बलवत्यः पीडाः^१ व अप व अस्थुः अपगच्छन्तु ।
षाः व तमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् व निः नितराम् व अत्रसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा व अमैषुः ।
अपगमे^२ कारणमाह । यस्मात् व सोमः व विहायाः महान् सन् व अस्मान् व आ व अरुहत् आगमत्
प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । व यत्र यस्मिन् सोमे पीते व आयुः आयुष्यं व प्रतिरन्ते वर्धयन्ति
मनुष्यास्तं सोमम् व अगन्म इति ॥

यो न इन्दुः पितरो हत्सु पीतोऽमर्त्यो मर्त्यो आविवेश ।

तस्मै सोमाय हविषा विधेम मृळीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ १२ ॥

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हत्सु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ।
तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

हे व पितरः व यः व इन्दुः व हत्सु व पीतः सन् व अमर्त्यः मृतिरहितः सन् व आविवेश व मर्त्यान्^३
व नः अस्मान् व तस्मै व सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व अस्य सोमस्य व मृळीके सुखे व सुमतौ
चानुग्रहबुद्धौ च व स्याम भवेम ॥

महापितृयज्ञे 'सोमाय पितृमते पुरोडाशम्' इत्यत्र 'त्वं सोम' इति याज्या । सूत्रितं च—
'त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर ऊयवाक्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । तृतीयसवने
सौम्यस्य चरोरपीयं^४ याज्या । 'त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. १९)
इति हि सूत्रितम् ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ ।

तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १३ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिः । समऽविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । ततन्थ ।
तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

हे व सोम व त्वं व पितृभिः सह व संविदानः संगच्छमानः व द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ व अनु
व आ व ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि । व तस्मै सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व वयं व रयीणां
धनानां व पतयः व स्याम भवेम ॥

त्रातारो देवा अधि वोचता नो मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः ।

वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १४ ॥

त्रातारः । देवाः । अधि । वोचत । नः । मा । नः । निऽद्रा । ईशत । मा । उत । जल्पिः ।
वयम् । सोमस्य । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे व त्रातारः रक्षितारो हे व देवाः व नः अस्मान् व अधि व वोचत अधिवचनं कुरुत । किंच
व नः अस्मान् व निद्राः स्वप्नाः व मा व ईशत ईशरा मा भूवन् बाधितुम् । व उत अपि च व जल्पिः

१. ख-त-न-भ-श- 'पीडाः' नास्ति । २. ख-त-न-भ-१-२-श-अपरामे; घ-स्यजतु अपराधे ।
३. त-न-भ-श-मर्त्यान् । ४. ख-त-भ- 'पीयमेव' ।

निन्दकः अस्मान् वमा निन्दतु । वयं वसोमस्य वप्रियासः प्रियाः स्याम विश्वह सर्वेष्वप्यहःसु । सर्वदेवैर्यथः । वसुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः विदथं स्तोत्रम् वा वदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम् ॥

‘त्वं नः सोम विश्वतः’ इति सौम्ये पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो वयोधास्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।

त्वं न इन्द्र ऊतिभिः सजोषाः पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयःऽधाः । त्वम् । स्वःऽवित् । आ । विश । नृऽचक्षाः । त्वम् । नः । इन्द्रो इति । ऊतिऽभिः । सऽजोषाः । पाहि । पश्चातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १५ ॥

हे वसोम वत्वं नः अस्माकं विश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः वयोधाः अन्नदाता । तथा वत्वं स्वर्वित् स्वर्गलभकः वृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वम् वा विश । हे इन्द्रो वत्वं सजोषाः सह प्रीयमाणः सन् ऊतिभिः सह । अथवोतयो गन्तारो मस्तः । तैः सहितः सन् पश्चातात् पश्चात् उत वा पुरस्तात् च पाहि ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

॥ अथ वालखिल्यम् ॥

॥ प्रथमं सूक्तम् ॥

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-त-न-भ-श-ऊतिभिः । २. घ-पाहि रक्ष ।

वालखिल्यसूक्तभाष्यम्*

श्रीगणेशाय नमः । श्रुतिकआर्थलक्ष्मी यो विकासयति दृढतम् (? ताम्) । स पायात्सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः ॥ ‘अभि प्र वः’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्धमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘अभि प्र दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तत्’ इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे प्रस्कण्व वः युष्माकम् । बहुवचनं पुत्रपौत्राभिप्रायेण । शुभ्रत्स्वामिभूतमिन्द्रमभिलक्ष्य प्रार्चं प्रकर्षेण पूजय । तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे विद्वांसं स्वगुरुं पूजयसि तद्वत् । कीदृशम् । सुराधसम् । शोभनं राधो धनं यस्य तम् । कोऽसाविन्द्र इत्युच्यते । य इन्द्रः मघवा धन-

*वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः प्राप्ते श-संज्ञकलिखितपुस्तके वालखिल्यसूक्तानां भाष्यं लिखितमुपलभ्यते । परं त्वितरेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वनुपलभ्यात् व्याख्याशैल्या विभिन्नत्वाच्च नैतत्सायणाचार्यकृतमिति व्यक्तं प्रतीयते । तथाप्येतद्विदुषामुपयोगाय स्यादिति मत्वात्र दीयते ।

एतस्मिन् विषयेऽस्माभिः पृष्टा एतत्पाठशालाधिकारिणः एवं लिखन्ति—‘एतद्वस्तुलिखितं पाठशालायाः कृते रेवानगरे क्रीतमासीत् । तस्य लेखनं पुण्यपत्तन एवाभूदिति श्रूयते । एतद्विखितपुस्तकगतवालखिल्यसूक्तभाष्यं केन विरचितमिति निश्चितं वक्तुमशक्यम् । न केनापि वाराणसीस्थेन पण्डिते-नैतद्विरचितमिति निश्चितमेव ।’

अभि । प्र । वः । सुऽराधसम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।

यः । जरितुऽभ्यः । मघऽवा । पुरुऽवसुः । सहस्रेणऽइव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।

गिरेऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्नन्वोक्थं सरः पूणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

आ । त्वा । सुतासः । इन्द्रवः । मदाः । ये । इन्द्र । गिर्वणः ।

आपः । न । वज्रिन् । अनु । ओक्थम् । सरः । पूणन्ति । शूर । राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

अनेहसम् । प्रऽतरणम् । विवक्षणम् । मध्वः । स्वादिष्ठम् । ईम् । पिब ।

आ । यथा । मन्दसानः । किरासि । नः । प्र । क्षुद्राऽइव । त्मना । धृषत् ॥ ४ ॥

वान् पुरुवसुः बहूनां वासयिता जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः सहस्रेणैव अपरिमितमेव शिक्षति ददाति । धना-
दिकमिति शेषः । अत्र योशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव (? इवशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव) ॥

(२) धृष्णुया शत्रुधर्षणशील इन्द्रः शतानीकेव अपरिमितान्येव रिपुसैन्यानि प्र जिगाति प्रक-
र्षेण गच्छति । स्ववशीकरोति । किंच य इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य वृत्राणि पापानि शत्रून्
वा हन्ति नाशयति । तस्यास्य पुरुभोजसः बहुपालकस्येन्द्रस्य दत्राणि हिरण्यादीनि धनानि । दत्रमत्र
हिरण्यं ' मरुत् दत्रम् ' इति हिरण्यनाममु पाठात् । प्र पिन्विरे प्रकर्षेण प्रीणयन्ति तर्पयन्ति जगत् । अत्र
दृष्टान्तः । गिरेरिव पर्वतस्य मेघस्य वा संवन्धिनो यथा रसाः जलानि जगत् प्रीणयन्ति तद्वत् ॥

(३) हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र मदाः हर्षकराः ये इन्द्रवः सोमाः सुतासः अभिषुताः सन्ति
ते हे वज्रिन् वज्रोपेत हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र ओक्थं समवयितुमर्हं (? समवेतुमर्हं) त्वा त्वामापृणन्ति सर्वतः
पूरयन्ति । स्वरसप्रदानेन त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । कथम् । आपो न सरः । ता यथा महाजलाशयं पूरयन्ति
तद्वत् । किमर्थम् । राधसे यजमानस्य धनलाभाय ॥

(४) हे इन्द्र अनेहसं यथाकालम् ईम् एनं सोमं पिब । कीदृशम् । प्रतरणं प्रवर्धनम् । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । विवक्षणम् अतिशयेन स्तुत्यं मध्वः मधुनः सकाशादपि स्वादिष्टं स्वादुतमम् । कमे-
तम् । यस्य पानेन मन्दसानः हवींषि संभजमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं यजमानेभ्यः यथा यथावत् फलमाकिरासि
कात्स्न्येन विक्षिपसि । ददासीत्यर्थः । केभ्य इव । धृषत् शत्रुधर्षकस्त्वं त्मना आत्मना स्वयमेव क्षुद्रेव
दीनेभ्य इव तेभ्यो यथा प्र ददासि तद्वत् । उपसर्गबशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोतृभिः ।

यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । हियानः । अश्वः । न । सोतृभिः ।

यम् । ते । स्वधाऽवन् । स्वदयन्ति । धेनवः । इन्द्र । कण्वेषु । रातयः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिमक्षितावसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

उग्रम् । न । वीरम् । नमसा । उप । सेदिम् । विभूतिम् । अक्षितावसुम् ।

उद्रीऽव । वज्रिन् । अवतः । न । सिञ्चते । क्षरन्ति । इन्द्र । धीतयः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि ।

अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । यत् । वा । यज्ञे । यत् । वा । पृथिव्याम् । अधि ।

अतः । नः । यज्ञम् । आशुभिः । महेऽमते । उग्रः । उग्रेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

(५) हे इन्द्र स भवान् नोऽस्मदीयैः सोतृभिः सोमाभिषवकर्तृभिरध्वर्वादिभिर्ऋत्विग्भिः कृतं स्तोत्रविशेषम् आ आभिमुख्येन उप द्रवत् उपगच्छतु समीपं प्राप्नोतु । क इव । हियानः प्रेर्यमाणः अश्वो न अश्व इव । स यथा अभिलषितं देशं प्राप्नोति तद्वत् । हे स्वधावन् अन्नवन्निद्र ते तव स्वभूतानि धेनवः तर्पकाणि कण्वेषु अस्मासु वर्तमानानि रातयः हविर्दानानि यं त्वां स्वदयन्ति स्वादयन्ति । त्वदुदरे प्रविश्य त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । स भवान् उप द्रवत् इति पूर्वैर्ण संबन्धः ॥ ॥ १४ ॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रुभटान् प्रेरयन्तं त्वां नमसा हविलक्षणेनान्नेन सह । यद्वा नमसा प्रह्वीभावेन सह उप सेदिम शरणं प्राप्नुमो वयम् । कमिव । उग्रं न उद्गूर्णवलमिव । तं यथा केचन दीनाः शरणं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । विभूतिं विविधैश्वर्येयमितम् । अथवा विविधभवन-स्वभावम् । ‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ इति श्रुतेः । ‘ रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ’ इति श्रुत्यन्तरात् । अक्षितवसुम् अक्षीणधनम् । किञ्च हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र सिञ्चते स्वर्गादिफलसेक्त्रे तुभ्यं त्वदर्थं धीतयः अस्मदङ्गुलयः क्षरन्ति स्रवन्ति सोमरसम् । क इव । उद्रीव । उदकान् (? उदकवान् ?) अवतो न कूप इव । स यथा सस्यादिसेक्त्रे जलं क्षरति तद्वत् । अत्र इवशब्दोऽनर्थकः ।

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् स्थानविशेषे नूनं निश्चितं वर्तसे । यत् यत्र वा यज्ञे अप्वरे वर्तसे । यत् यत्र वा पृथिव्याम् अधि अधिकं वर्तसे । अतः अस्मात्स्थानविशेषात् उग्रः उद्गूर्णवलस्त्वम् उग्रेभिः उद्गूर्णवलैः आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः नोऽस्माकं यज्ञम् आ गहि आगच्छ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाताइव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीर्यसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ८ ॥

अजिरासः । हरयः । ये । ते । आशवः । वाताः इव । प्रसक्षिणः ।

येभिः । अपत्यम् । मनुषः । परिर्दृश्यसे । येभिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्रस्य गोमतः

यथा प्रावो मघवन्मेघ्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । ईमहे । इन्द्र । सुम्रस्य । गोमतः ।

यथा । प्र । आवः । मघवन् । मेघ्यऽतिथिम् । यथा । नीपऽतिथिम् । धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशत्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोऽऋजिश्चनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

यथा । कण्वे । मघवन् । त्रसदस्यवि । यथा । पक्थे । दशत्रजे ।

यथा । गोशर्ये । असनोः । ऋजिश्चनि । इन्द्र । गोमत् । हिरण्यवत् ॥ १० ॥ ॥१५॥

(८) हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये हरयः अश्वाः वाताइव वायव इव प्रसक्षिणः प्रकर्षेण संगच्छमानाः सन्ति । कीदृशास्ते पुनः । अजिरामः शत्रून् क्षिपन्तः आशवः शीघ्रगामिनश्च । येभिः यैरश्वैः मनुषः मनोः अपत्यम् अपतनहेतुं यजमानं परीर्यसे सर्वत आगच्छसि येभिः यैश्चाश्वैः विश्वं स्वः सर्वं स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुमिच्छसि तेरा गहि इति पूर्वणान्वयः ॥

(९) हे मघवन् धनवन्निन्द्र धने निमित्तभूते सति यथा येन प्रकारेण मेघ्यातिथिम् एतन्नामकऋषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि यथा येन च प्रकारेण नीपातिथिम् एतन्नामानमृषिं प्रावः एतावतः इयदेव ते तव स्वभूतं गोमतः गवाश्चाद्युपेतं सुम्रस्य सुग्वम् ईमहे याचामहे वयं कण्वाः । सर्वत्र कर्मणि षष्ठ्यः ॥

(१०) हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामि मत्पितरि गोमत् गवोपेतं हिरण्यवत् काञ्चनोपेतं च सुम्रम् असनोः दत्तवानसि । यथा च त्रसदस्यवि एतन्नामके राशि यथा च पक्थे एतत्संज्ञे राशि यथा च दशत्रजे एतत्संज्ञके नृपे यथा च गोशर्ये एतन्नामि क्षत्रिये यथा च ऋजिश्चनि एतत्संज्ञके राजनि गवाद्युपेतं सुम्रमसनोः एतावदीमहे इति पूर्वण संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

‘ प्र सु श्रुतम् ’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य पुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सु श्रुतं पुष्टिगुः ’ इति । कण्वस्य पुत्रः पुष्टिगुः ऋषिः । इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः । गुजां सतो-बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

॥ अथ द्वितीयं सूक्तम् ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चो शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ १ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सु०रार्धसम् । अ०र्चं । श०क्रम् । अ०भिष्टये ।

यः । सु०न्वते । स्तु०वते । का०म्यम् । वसु । सह०स्रेणैव । मंह०ते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदी सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

श०त०अनीकाः । हे०तयः । अ०स्य । दु०स्तराः । इन्द्र०स्य । सम०दिषुः । म०हीः ।

गिरिः । न । भु०ज्मा । म०घवत्सु । पि०न्वते । यत् । ई०म् । सु०ताः । अ०मन्दिषुः ॥ २ ॥

यदी सुतासु इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सर्वनं म आ वसो दुघावोप दाशुषे ॥ ३ ॥

यत् । ई०म् । सु०तासः । इन्द्र०वः । अ०भि । प्रि०यम् । अ०मन्दिषुः ।

आपः । न । धा०यि । सर्व०नम् । मे । आ । व०सो इति । दु०घाः । इव । उप । दा०शुषे ॥ ३ ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे पुष्टिगो त्वम् अभिष्टये अभिलषितसिद्धये तं शक्रं सर्वकर्मसु शक्तमिन्द्रं सु सुष्ठु यथा तथा प्र अर्चं प्रकर्षेण पूजय । कीदृशम् । श्रुतं विख्यातं सुरार्धसं शोभनधनोपेतम् । तं कम् । य इन्द्रः मुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते यजमानाय काम्यं कामिनं(? कमनीयं) वसु धनं सहस्रेणैव असंख्यातमेव मंहते ददाति तम् । मंहतिर्दानार्थः । दानकर्मसु तत्पाठात् ॥

(२) सुता अभिषुताः सोमाः यद्यदा ईमेनमिन्द्रम् अमन्दिषुः अमादयन् तदा अस्येन्द्रस्य हेतयः हननसाधनान्यायुधानि मघवत्सु हविलक्षणधनवत्सु यजमानेषु पिन्वते । तदीयशत्रुधनानि तेषु समर्प्य तान् प्रीणयन्तीत्यर्थः । क इव । भुज्मा गिरिर्न पालको मेघ इव । स यथा भुवि जलानि समर्प्य तां प्रीणयति तद्वत् । शत्रुधनाहरणं तु ' शत्रूयतामा भरा भोजनानि ' (ऋ. सं. ५. ४. ५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । कीदृश्यो हेतयः । शतानीकाः । शतमपरिमितानि अनीकानि मुखानि यासां ताः । सर्वतोमुखा इत्यर्थः । अत एव दुस्तरा दुर्निवार्याः । समिषः सम्यक् इद् अन्नं याभ्यस्ताः । महीः महत्यः ॥

(३) हे इन्द्र यद्यदा सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः यं(? प्रियं)वल्लभम् ईम् एनं त्वाम् अभि अभिलक्ष्य अमन्दिषुः अमादयन् । तदा हे वसो वासयितरिन्द्र त्वया दाशुषे हविर्दत्तवते मे मह्यं मदर्थं सर्वनं यज्ञः उपगम्य आ धायि कात्स्न्येन सफलीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । ता यथा स्नानपानादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् । अपरो दृष्टान्तः । दुघाव । हविर्दुघा धेनवो यथा सांन्यायसेवनादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् सोमपानादिना यज्ञः सफलीकृत इत्यर्थः ॥

अनेहसँ वो हवमानमूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

अनेहसम् । वः । हवमानम् । ऊतये । मध्वः । क्षरन्ति । धीतयः ।

आ । त्वा । वसो इति । हवमानासः । इन्दवः । उप । स्तोत्रेषु । दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्त्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

आ । नः । सोमे । सुऽअध्वरे । इयानः । अत्यः । न । तोशते ।

यम् । ते । स्वदाऽवन् । स्वदन्ति । गूर्तयः । पौरे । छन्दयसे । हवम् ॥ ५ ॥ ॥१६॥

प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुपे ॥ ६ ॥

प्र । वीरम् । उग्रम् । विविचिम् । धनऽस्पृतम् । विऽभूतिम् । राधसः । महः ।

उद्रीऽइव । वज्रिन् । अवतः । वसुऽत्वना । सदा । पीपेथ । दाशुपे ॥ ६ ॥

(४) हे ऋत्विजः वः युष्मत्संघनिधन्यः धीतयोऽङ्गुलयः ऊतये रक्षार्थं हवमानं स्तूयमानमिन्द्र-
मुद्दिश्य मध्वः मधुरसरं सोमं क्षरन्ति । कीदृशम् । अनेहसम् । न आहन्यत इत्यनेहः तम् । शत्रु-
भिरनभिभाव्यमित्यर्थः । हे वसो वासयितरिन्द्र हवमानासः स्तूयमानाः इन्दवः सोमाः स्तोत्रेषु
निमित्तेषु त्वा त्वाम् उप समीपे आ दधिरे आभिमुख्येन स्थापितवन्तः ॥

(५) नोऽस्माकं यजमानानां संवन्धिनि स्वध्वरे शोभनयज्ञे सोमे सोमपाने निमित्तभूते सति
अत्यो न सततगमनशीलोऽश्व इव इयानः गच्छन्निन्द्रः आ तोशते अस्मच्छत्रून् हिनस्ति । तोशतिर्वधकर्म ।
' नितोशते निवर्हयति ' इति वधकर्मसु पाठात् । इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे स्वदावन् आस्वादन-
कुशलेन्द्र ते तव स्वभूताः गूर्तयः उद्यताः स्तुतयः यं त्वां स्वदन्ति आत्मानमास्वादयन्ति स त्वं पौरे
पुरजनसमूहे हवमात्मनः स्तुतिं छन्दयसे कामयसे । ऋत्विग्भिः स्वस्तुतिः कर्तव्येत्यभिलषसीत्यर्थः ॥ ॥१६॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रूणां प्रेरयितारं महः महत् राधसः राधो धनम् । कर्मणि
पप्रथौ । प्र प्रार्थये याचामि । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाप्याहारः । कीदृशं त्वाम् । उग्रमुदूर्णबलं विविचिं
पुण्यापुण्ययोर्विवेक्तारं धनस्पृतं धनदातारं विभूतिं विविधैश्वर्योपेतान् (? स्पेतं) यतः हे वज्रिन् वज्र-
वन्निन्द्र त्वं दाशुपे हविषां दातारम् । कर्मणि चतुर्थी । सदा सर्वदा वसुत्वना धनदानेन पीपेथ
आप्याययसि । वर्षयसीत्यर्थः । क इव । उद्रीव अवतः उदकवान् कूप इव । स यथा उदकदानेन
जगदाप्याययति तद्वत् ॥

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिर्भिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । परावति । यत् । वा । पृथिव्याम् । दिवि ।

युजानः । इन्द्र । हरिऽभिः । महेऽमते । ऋष्वः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

रथिरासः । हरयः । ये । ते । अस्त्रिधः । ओजः । वातस्य । पिप्रति ।

येभिः । नि । दस्युम् । मनुषः । निऽघोषयः । येभिः । स्वः । रिति स्वः । परिऽईयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । वसो इति । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

यथा । प्र । आवः । एतशम् । कृत्व्ये । धने । यथा । वशम् । दशव्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्मेघे अध्वरे दीर्घनीथे द्यूनसि ।

यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्चियम् ॥ १० ॥

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् परावति दूरदेशे नूनं निश्चितं वर्तसे । यद्वा यत्र वा पृथिव्यां भुवि दिवि द्युलोके वा वर्तसे । अस्मात् स्थानविशेषात् ऋष्वैः महद्भिः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैः रथं युजानः युक्तं कुर्वाणः ऋष्वः महांस्त्वमा गहि आगच्छास्मद्यज्ञम् ॥

(८) ये हरयोऽश्वाः ते तव स्वभूताः रथिरासः रथार्हाः अस्त्रिधः । सिधो हिंसकाः शत्रवः । तद्रहिताः सन्ति । येभिर्निरश्वैः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनं दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं निः निरन्तरं निघोषयः नितरामाक्रोशयसि । अश्वशफप्रहारैस्तं चूर्णयन् विशब्दितं करोषीत्यर्थः । किञ्च येभिः यैरश्वैः स्वः स्वलोकं परीयसे परितो गच्छसि । ते हरयो वातस्य वायोः ओजः बलं पिप्रति पूरयन्ति । वायोः सामर्थ्यमात्मनि संपादयन्तीत्यर्थः ॥

(९) हे वसो वासयितः हे शूर विक्रान्तेन्द्र यथा येन प्रकारेण कृत्व्ये कर्तव्ये धने निमित्ते सति एतशम् एतन्नामानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । किञ्च यथा येन प्रकारेण दशव्रजे दशसंख्याक-शत्रुसमूहे वशम् एतत्संज्ञकमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । एतावतः एतावत्पराक्रमोपेतं ते त्वां नव्यसः स्तुत्यं विद्याम जानीमो वयम् । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

(१०) हे अद्रिवः वज्रिवन् (?) इन्द्र मेघे यज्ञे यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामके ऋषौ निमित्ते हरिश्चियम् । हरिः जगत्तापहर्त्री हरितवर्णा वा श्रीः जललक्ष्मीर्यस्य तादृशम् । गोत्रं मेघम् असिषासः दत्तवानसि । ईदृशे कण्वे अध्वरे । ध्वरतिर्हिसाकर्मा । तद्रहिते दीर्घनीथे दीर्घे स्वलोकपर्यन्तं नीयं हविः-

यथा । कण्वे । मघवन् । मेधे । अघ्वरे । दीर्घऽनीथे । दमूनसि ।

यथा । गोऽशये । असिसासः । अद्रिऽवः । मयि । गोत्रम् । हरिऽश्रियम् ॥ १० ॥ ॥ १७ ॥

॥ अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रार्पिबः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । सामऽवरणौ । सोमम् । इन्द्र । अपिबः । सुतम् ।

नीपऽअतिथौ । मघवन् । मेध्यऽअतिथौ । पुष्टिऽगौ । श्रुष्टिऽगौ । सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जित्रिमुद्धितम् ।

सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

पार्षद्वाणः । प्रस्कण्वम् । सम् । असादयत् । शयानम् । जित्रिम् । उद्धितम् ।

सहस्राणि । असिसासत् । गवाम् । ऋषिः । त्वाऽऊतः । दस्यवे । वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मृत्यरिष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

प्रापणं यस्य तथाभूते । पुनः कीदृशे । दमूनसि दानमनसि उदारे । यथा च गोशये एतन्नामके ऋषौ मेधं दत्तवानसि तथा मयि पुष्टिगौ हरिश्रियं गोत्रं देहि । यथा तयोरनुग्रहदृष्ट्या मेघवृष्टिं कृतवानसि तथा मय्यपि कृपादृष्ट्या अभिलषितवृष्टिं कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ॥ १७ ॥

‘यथा मनौ सांवरणौ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य श्रुष्टिगोरार्पणमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—

‘यथा मनौ श्रुष्टिगुः’ इति । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतो बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सांवरणौ संवरणस्य पुत्रे मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोममपिबः पीतवानसि । तथा हे मघवन् धनवन्निन्द्र नीपातिथौ । नयति हविर्देवान् पाति रक्षति यजमानं चेति नीपः । तादृशोऽतिथिर्यस्य तस्मिन् । एतत्संशके ऋषौ मेध्यातिथौ । मेध्यः यज्ञार्हः अतिथिर्यस्य तादृशे एतन्नामके ऋषौ पुष्टिगौ । पुष्टिः कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य तादृशे ऋषौ । ‘क्तिञ्चतौ च संज्ञायाम्’ इति पुषिधातोः कर्तरि क्तिञ् । श्रुष्टिगौ । श्रुष्टिः शीघ्रव्यापिनी गौर्यस्य तादृशे मयि च । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टि’ इति निरुक्तमत्रानुसंधेयम् । एतेष्वस्मासु वर्तमानभिषुतं सोमं सचा सहैव पिबेति शेषः । इह सचापदेन युगपदनेकरूपधारणशक्तिः सूच्यते । संभवति च सा । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यादिश्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र पार्षद्वाणः परुषवाक् शिञ्छतुः(? कश्चिच्छत्रुः) । वाण इति वाङ्नाम ‘वाणीची वाणः’ इति तन्नामसु पाठात् । शयानं स्वपन्तं प्रस्कण्वं कण्वस्य पुत्रं यदा समसादयत् सम्यगपीडयत् । कीदृशम् । जित्रिं जराजीर्णम् उद्धितम् ऊर्ध्वदेशे स्थापितम् । तदा त्वोतः त्वया इन्द्रेण रक्षितः स ऋषिः प्रस्कण्वः दस्यवे उपक्षपयितुः शत्रोः वृकः विकर्तनः सन् तदीयानि गवां सहस्राणि असिसासत् संभजते स्म । इत्थंप्रभावस्त्वमसि तस्मात्त्वां स्तुम इत्यर्थः ॥

यः । उक्थेभिः । न । विन्धते । चिकित् । यः । ऋषिऽचोदनः ।

इन्द्रम् । तम् । अच्छे । वद् । नव्यस्या । मती । अरिष्यन्तम् । न । भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणमानुचुष्टिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिजनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यस्मै । अर्कम् । सप्तऽशीर्षाणम् । आनुचुः । त्रिऽधातुम् । उत्तऽत्तमे । पदे ।

सः । तु । इमा । विश्वा । भुवनानि । चिक्रदत् । आत् । इत् । जनिष्ट । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

विद्या ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यः । नुः । दाता । वसूनाम् । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

विद्या । हि । अस्य । सुऽमतिम् । नवीयसीम् । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ॥१८॥

(३) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे श्रुष्टिगो य इन्द्रः न संप्रति उक्थेभिः उक्थैः स्तोत्रैः स्तुतः सन् चिकित् स्तोतुः ज्ञानं विन्धते परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । मत्तवने तव सम्यक् ज्ञानमस्तीत्या- (! त्य) भिनन्दति । यथेन्द्रः ऋषिचोदनः ऋषीणां मन्त्राणां तद्द्रष्टृणां वा चोदनः प्रवर्तकोऽस्ति तमिन्द्रं परमेश्वरम् अच्छाभिलक्ष्य नव्यस्या नवतना (? नवतरां) मती मति स्तुतिं वद ब्रूहि । तत्र दृष्टान्तः । अरिष्यन्तं न भोजसे । यथा कश्चिदरिष्यन्तम् अहिंसन्तं स्वामिनं भोजसे स्वपालनाय नवतरां स्तुतिं ब्रूते तद्वत् ॥

(४) यस्मै इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थम् उत्तमे पदे उत्कृष्टतमे स्थाने युलोकाख्ये स्थितम् अर्कम् अर्चनीयमादित्यमानुचुः अर्चन्ति सर्वे । ‘ अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ’ (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तं यदीयं स्वरूपमुपलब्धम् । सर्वे सूर्यमाराधयन्तीत्यर्थः । कीदृशमर्कम् । सप्तशीर्षाणम् । सप्तसंख्याकाः शीर्षवत् प्रधानभूता रश्मयो यस्य तादृशम् । त्रिधातुं त्रयाणां भूरादिलोकानां पोषकम् । सूर्यस्य त्रिलोकीपोषकत्वं तु वृष्ट्यादिव्यापारेण प्रसिद्धम् । यत्स्वरूपलाभाय अर्कमर्चन्ति स तु परमेश्वरः इमा इमानि दृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि देवासुरमनुष्यरूपाणि उद्दिश्य अचिक्रदत् आक्रन्दति । माध्यमिक्या वाचा दददशब्दैर्गम (? र्दम) दद्यादानवाचकैः । आदित् अनन्तरमेव पौंस्यं बलं शिक्षालक्षणं जनिष्ट जनयति आविर्भावयति । अयं भावः । परमेश्वर आदौ मेघस्तनितलक्षणया स्ववाण्या भूक्षेभ्यो (? भूस्थेभ्यो) हितमुपदिशति । अनाकर्णिते च तस्मिन् पश्चाद्धारिद्यादिलक्षणां शिक्षामाविष्करोतीति । अत्राभिहितोऽर्थो बृहदारण्यके खिलकाण्डे ‘ त्रया ह वै प्राजापत्याः ’ इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चितः (बृ. उ. ५. २) ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्माकं वसूनां वासहेतूनां धनानां दाता भवति तमिन्द्रं परमेश्वरं हूमहे आह्वयामो वयं स्तोतारः । हि यस्मादस्येन्द्रस्य नवीयसीं नवतरामकृतपूर्वां सुमतिं कल्याणीं मतिमनु-ग्रहबुद्धिं विद्या जानीमः । अतस्तमाह्वयामेति पूर्वेण संबन्धः । यया सुमत्या जयं गोमति गवोपेते व्रजे गजाश्वादिपशुसमूहे गमेम स्वामित्वेन प्राप्नुयाम ॥ ॥ १८ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमभ्रुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । शिक्षसि । सः । रायः । पोषम् । अभ्रुते ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेभु मघवन्भूय इभु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपऽउप । इत् । नु । मघवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्मं दिवमादिजनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

प्र । यः । ननक्षे । अभि । ओजसा । क्रिविम् । वधैः । शुष्णम् । निघोषयन् ।

यदा । इत् । अस्तम्भीत् । प्रथयन् । अमम् । दिवम् । आत् । इत् । जनिष्ट । पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिदये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दानाय धनदानार्थं शिक्षसि आज्ञापयसि स यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिमभ्रुते व्याप्नोति । यं यजमानं धनं दातुं प्रवर्तयसि स त्वदाज्ञया धनत्यागेन वसुसमृद्धो भवतीत्याश्चर्यम् । अतो हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय मघवन् धनवन्निन्द्र तं तादृशं त्वा त्वां सुतावन्तः अभिषुतसोमा वयं हवामहे आह्वयामः ॥

(७) हे मघवन् धनवन्निन्द्र नु क्षिप्रं दानं हविःसमर्पणं नु निश्चितं भूय इत् प्रचुरं सदेव ते तव देवस्य द्योतमानस्य परमेश्वरस्य उपोपेत् समीपमेव पृच्यते त्वया संपृक्तं भवति । स्वल्पमपि शीघ्रं सत्यात्रे समर्पितं बहुलीभूय ईश्वरे संगतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः हे इन्द्र परमेश्वर दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्तरीः हिंसकः कदाचन कदापि नासि न भवसि । अपि तु सश्वसि तेन संगच्छसे । तदीयं सख्यं संपादयसीत्यर्थः । ‘ प्रसमुपोदः पादपूरणे ’ (पा. सू. ८. १. ६) इत्यनेन उप इत्यस्य द्विवचनं (द्विवचनं) पादपूरणार्थम् ॥

(८) य इन्द्रः वधैः आयुधप्रहारैः क्रिविं विकृतं शुष्णमेतन्नामानमसुरम् ओजसा बलेन निघोषयन् नितरां शब्दयन् सन् अभि अगितः प्र प्रकर्षेण ननक्षे व्याप्नोति स्म । असुरं हत्वा स्वसामर्थ्यं सर्वतः प्रकाशितवानित्यर्थः । कदेत्यपेक्षायामाह । यदेत् यदैव सोऽसुरः प्रथयन् आत्मानं पृथुं कुर्वन् अमुं दूरे दृश्यमानं दिवं द्युलोकम् अस्तम्भीत् स्तब्धं कृतवान् । आदित् अनन्तरमेव पार्थिवोऽग्निः जनिष्ट प्रादुरभूत् । लोकानां प्राणनिरोधेन अग्निः समजनि यदा तदेत्यर्थः ॥

(९) विश्वः सर्वः अयं दृश्यमानः आर्यः असुरस्वामिको गणः यस्येन्द्रस्य अरिः शत्रुर्भवति । कीदृशः सः । दासः धनादेरपक्षयिता शेवधिपाः । शेवधिर्निषिस्तं पाति रक्षतीति । तथा असुरादि-

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यैः । दासैः । श्वधेऽपाः । अरिः ।

तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्यम् । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्द्रवः ॥ १० ॥

तुरण्यवः । मधुमन्तम् । घृतश्रुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्द्रवः ॥ १० ॥ ॥ १९ ॥

॥ अथ चतुर्थं सूक्तम् ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । विवस्वति । सोमम् । शक्र । अपिबः । सुतम् ।

यथा । त्रिते । छन्दः । इन्द्र । जुजोषसि । आयौ । मादयसे । सचा ॥ १ ॥

धनस्यापहृतां स्वधनस्य च रक्षितेत्यर्थः । तेनेन्द्रेण रुशमे अकल्याणे अर्ये अरिगणे तस्मिन् तिरश्चित् अन्तर्हितमेव पवीरवि । पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेतं चक्रं पवीरवि । अत्र 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । तादृशं चक्रमज्यते प्रक्षिप्यते । चतुर्थपादे प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते । हे इन्द्र तुभ्यमेव त्वदर्थमेव सः असुरगणे विद्यमानः रयिः निधिलक्षणो धनराशिः अज्यते प्रक्षिप्यतेऽरिगणेन । असुरगणे गुप्तं चक्रदानमपि इन्द्राय निधिप्रदमभवत् तदा सत्पात्रे गुप्तं धनदानं महाफलदं स्यादिति किमु वक्तव्यमित्याशयः ॥

(१०) तुरण्यवः त्वरमाणाः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः अर्कमर्चनीयमिन्द्रम् आनृचुः अर्चन्ति । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुरामृतसोपेतं घृतश्रुतं जलस्त्राविणं मेघभेदनेन वृष्टिं कुर्वन्तमित्यर्थः । केनाभिप्रायेणार्चन्तीत्युच्यते । अस्मे अस्मासु रयिः धनराशिः पप्रथे प्रथितो भवतु । तथा वृण्यम् अपत्योत्पादकं शवः बलमस्तु । किंचास्मे अस्मासु सुवानासः अभिषुता इन्द्रवः सोमाः सन्तु । इन्द्रानुग्रहेणैव तत्सर्वमस्मासु संपद्यतामित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'यथा मनौ विवस्वति' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् आयवमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'यथा मनावारुः' इति । काण्व आयुर्ऋषिः इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे शक्र समर्थेन्द्र यथा येन प्रकारेण विवस्वति विवस्वतः पुत्रे वैवस्वते मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोमम् अपिबः पीतवानसि । हे इन्द्र परमेश्वर यथा च त्रिते एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं छन्दः वेदजातं जुजोषसि भृशं सेवसे । तथा आयौ एतन्नामके मयि सचा सह वर्तमानं सोमं छन्दोलक्षणं तदुभयं संसेव्य मादयसे आनन्दयसि मामात्मानं च ॥

पृषध्रे मेध्यै मातरिश्चनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिध्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसि ॥ २ ॥

पृषध्रे । मेध्यै । मातरिश्चनि । इन्द्र । सुवाने । अमन्दथाः ।

यथा । सोमम् । दशशिध्रे । दशोण्ये । स्यूमरश्मौ । ऋजूनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यः । उक्था । केवला । दधे । यः । सोमम् । धृषिता । अपिबत् ।

यस्मै । विष्णुः । स्त्रीणि । पदा । विचक्रमे । उप । मित्रस्य । धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहो जुहुमसि श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यस्य । त्वम् । इन्द्र । स्तोमेषु । चाकनः । वाजे । वाजिन् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

तम् । त्वा । वयम् । सुदुधामिव । गोदुहः । जुहुमसि । श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता महां उग्र ईशानकृत् ।

अयामनुग्रो मधवा पुरुवसुर्गोरश्चस्यै प्र दातु नः ॥ ५ ॥

(२) हे इन्द्र सुवाने सोमाभिषवं कुर्वाणे पृषध्रे एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं सोमं पीत्वा यथा अमन्दथाः दृष्टवानसि । यथा च मेध्ये मातरिश्चनि दशशिध्रे दशोण्ये स्यूमरश्मौ ऋजूनसि च एतेषु सर्वेष्वृषिषु वर्तमानं सोमं पीत्वा अमन्दथाः । तथा मां मादयसे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

(३) य इन्द्रः केवला केवलानि आत्मस्वामिकानि उक्था उक्त्यानि शस्त्राणि दधे अवधारयति । शृण्वतीत्यर्थः (शृणोती०) । यश्चेन्द्रः धृषितः^१ शत्रूणां धर्षकः अभिभविता सन् सोममपिबत् पीतवान् । यस्मै इन्द्राय तदर्थं विष्णुर्व्यापक उपेन्द्रः मित्रस्य । मित्रोऽहरभिमानि देवः । ‘अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः’ (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति श्रुतेः । तस्य धर्मभिः धर्मैः उदयास्तमयैर्व्यापारैरुपलक्षितः सन् त्रीणि पदा त्रिभिः पादैः विचक्रमे विशेषेण आक्रान्तवान् त्रिलोकीम् । स इन्द्रोऽस्मान् मादयत्विति आशीः ॥

(४) हे वाजिन् अन्नवन् हे शतक्रतो बहुकर्मवानिन्द्र त्वं यस्य यजमानस्य स्तोमेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु वाजे हविलक्षणे अन्ने च निमित्तभूते सति चाकनः तृप्यसि तं तादृशं त्वा त्वामिन्द्रं श्रवस्यवः । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नकामा वयं यजमानाः जुहुमः हविर्दद्याः । तत्र दद्यान्तः । सुदुधामिव गोदुहः । गोदोग्रधारः सुदोग्रधीं गां प्रति यथा हरिततृणादिकं ददति तद्वत् ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्मभ्यं दाता धनादेर्ददति (!० दर्दति) स इन्द्रः नोऽस्माकं पिता पालको भवतु । कीदृशः सः । महान् प्रौढः उग्रः उद्गूर्णबलः ईशानकृत् । दीनमीशानं प्रभुं करो-

यः । नः । दा॒ता । सः । नः । पि॒ता । म॒हान् । उ॒ग्रः । ई॒शान॒ऽकृत् ।

अ॒यामन् । उ॒ग्रः । म॒घ॒ऽवा । पु॒रु॒ऽवसुः । गोः । अ॒श्वस्य । प्र । दा॒तु । नः ॥ ५ ॥ ॥ २० ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।

वसू॒यवो वसु॑पतिं शत॒क्रतुं स्तोमै॑रिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । व॒सो इति । दा॒नार्य । मंह॑से । सः । रा॒यः । पो॒षम् । इ॒न्वति॒ ।

व॒सु॒ऽवर्बः । वसु॑पतिम् । श॒त॒ऽक्र॒तुम् । स्तोमैः । इन्द्र॑म् । ह॒वा॒म॒हे ॥ ६ ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरी॒यादित्य॑ ह॒वनं त इन्द्रि॒यमा त॑स्थाव॒मृतं दि॒वि ॥ ७ ॥

क॒दा । च॒न । प्र । यु॒च्छ॒सि । उ॒भे इति । नि । पा॒सि । जन्म॑नी इति ।

तुरी॑य । आ॒दि॒त्य । ह॒वनम् । ते । इन्द्रि॑यम् । आ । त॒स्थौ । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अ॒स्माकं गिर॑ उ॒त सु॒ष्टुतिं वसो क॑ण्व॒वच्छृ॑णु॒धी ह॒वम् ॥ ८ ॥

तीति तथा । दीनदयालुरित्यर्थः । तादृशः स मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्मभ्यं गोः गामश्वस्य अश्वं च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रदातु प्रकर्षेण ददातु । कीदृशो मघवा । अयामन् । यान्त्यनेनेति यामा मार्गः । स न विद्यते यस्यासावयामा । तस्मिन्नयामनि । ‘सुपां सुलक्’ इति सप्तम्या लक् । मार्गरहिते पापिनि पुंसि उग्रः उद्गूर्णबलः तस्मिन् आविष्कृतप्रभुशक्तिरित्यर्थः । पुरुवसुश्च प्रभूतगावाश्वादिधनोपेतः ॥ ॥ २० ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दातव्यं धनादिकं मंहसे ददासि स तादृशो यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिम् इन्वति व्याप्नोति । धनसमृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र वसू-यवः धनकामा वयं यजमानाः वसुपतिं धनपालकं शतक्रतुं बहुकर्माणम् इन्द्र परमेश्वर (इन्द्रं परमेश्वरं) त्वां स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥

(७) इदानीमृषिः सूर्यरूपेणेन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र कदाचन कदापि त्वं प्र युच्छसि प्रमत्तो भवसि । नैव भवसीति कटाक्षः । अहोरात्रं जागरूक एवासीत्यर्थः । यतस्त्वमुभे जन्मनी । एक-मदितेरिन्द्ररूपेण जन्म । द्वितीयं ब्रह्मविद्यातः जगदात्मरूपेणेति द्वे जनुषी । नि पासि नितरां पालयसि । न ह्यसावधानः प्रपञ्चं परमार्थं च उभयं कर्तुं शक्नुयात् कश्चिदिति भावः । हे तुरीय प्रत्यगात्मरूपेण अबस्थात्रयातीत हे आदित्य अदितिपुत्र इन्द्र ते तव स्वभूतमिन्द्रियमिन्द्रस्य तव लिङ्गं द्योतकं हवनम् । हूयतेऽस्मिन्निति हवनमादित्यमण्डलम् । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इति स्मृतेरादित्य-मण्डलस्य होमाधिष्ठानत्वं प्रसिद्धम् । तादृशं मण्डलम् अमृतं मरणधर्मरहितं सत् दिवि शुलोके आ तस्थौ आभिमुख्येनातिष्ठत् । यस्मात्त्वं जगदात्मासीत्यतस्त्वां हवामहे इति पूर्वेणाण्वयः ॥

(८) हे मघवन् धनवन् हे गर्वणः गीर्म्भवननीय हे शिक्षो शिक्षकेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यस्मै यजमानाय शिक्षसि अपेक्षितं धनादि ददासि तत्संबन्धिनामस्माकं गिरः प्रार्थनावाचः शृणुषि

यस्मै । त्वम् । मघ॒ऽवन् । इन्द्र । गिर्व॒णः । शि॒क्षो इति । शि॒क्षसि । दा॒शुषे ।
अ॒स्माकम् । गिरः । उ॒त । सु॒ऽस्तुतिम् । व॒सो इति । क॒ण्व॒ऽवत् । शृ॒णुधि । ह॒वम् ॥ ८ ॥

अस्ता॒वि म॒न्म पु॒र्व्यं ब्र॒ह्मेन्द्रा॒य वो॒चत ।

पूर्वा॑ऋ॒तस्य॑ बृ॒हती॑र॒नूष॒त स्तो॒तुर्मे॒धा अ॒सृक्ष॒त ॥ ९ ॥

अस्ता॒वि । म॒न्म । पु॒र्व्यम् । ब्र॒ह्म । इन्द्रा॒य । वो॒च॒त ।

पूर्वा॑ः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒हती॑ । अ॒नूष॒त । स्तो॒तुः । मे॒धाः । अ॒सृक्ष॒त ॥ ९ ॥

समिन्द्रो॑ रा॒यो बृ॒हती॑र॒धूनु॒त सं क्षो॒णी स॒मु सूर्य॑म् ।

सं शु॒क्रासः॑ शु॒चयः॑ सं ग॒वाशि॒रः सो॒मा इन्द्र॑म॒मन्दि॒षुः ॥ १० ॥

सम् । इन्द्रः॑ । रा॒यः । बृ॒हती॑ । अ॒धूनु॒त । सम् । क्षो॒णी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्य॑म् ।

सम् । शु॒क्रासः॑ । शु॒चयः॑ । सम् । गो॒ऽआशि॒रः । सो॒माः । इन्द्र॑म् । अ॒मन्दि॒षुः ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

॥ अथ पञ्चमं सूक्तम् ॥

उ॒प॒मं त्वा॑ म॒घोनां॑ ज्येष्ठं॑ च वृ॒षभा॑णाम् ।

पु॒भिर्त्तमं॑ म॒घव॑न्निन्द्र गो॒विद॒मीशा॑नं रा॒य ई॒महे ॥ १ ॥

शृणु । उतापि च हे वसो वासयितरिन्द्र सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं शृणुधि । किंच कण्ववत् यथा कण्वस्य हवमाह्वानमशृणोः एवमस्माकं हवं शृणु ॥

(९) हे ऋत्विजः मन्म मननीयं पूर्वं पुरातनं यत् ब्रह्म स्तोत्रम् असावि(अस्तावि) स्तुतिविषयीकृतं भवद्विस्तत् ब्रह्म स्तोत्रम् इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थं वोचत ब्रूत । यतो भवन्तः ऋतस्य सत्यस्येन्द्रस्य संबन्धिनीः पूर्वीः बह्वीः बृहतीः महतीः । सामर्थ्यात् मूर्तीः इन्द्रस्य प्रचुरान् महतो गुणावतारानित्यर्थः । अनूषत स्तुतिविषयीकृतवन्तः । किंच स्तोतुर्मम आयोः मेधाः धारणावतीः बुद्धीः असृक्षत सृष्टवन्तः । अतः प्रार्थये ब्रह्मेन्द्राय वोचतेति ॥

(१०) य इन्द्रः बृहतीः महान्ति रायः हिरण्यादिधनानि समधूनुत सम्यगकरोत् । यश्चेन्द्रः क्षोणी द्यावापृथिव्यौ समधूनुत सम्यक् रचयांचक्रे । क्षोणी इति द्यावापृथिव्योर्नामधेयम् । ' रोदसी क्षोणी अन्धसी ' इति तन्नामसु पाठात् । किंच य इन्द्रः सूर्यं मङ्गलात्मानं समधूनुत समजनयत् । तमिन्द्रं शुक्रासः शुक्लाः दीप्ताः शुचयः पूताः आपः वसतीवर्यैकधनालक्षणाः सममन्दिषुः सम्यगमादयन् । किंच गवाशिरः गोदुग्धं सोमाः तद्रसाश्च तमिन्द्रं सममन्दिषुः । इत्थं महानुभाव इन्द्रोऽसीति त्वदर्थं ब्रह्म वोचत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

' उपमं त्वा ' इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्थम् । अनुक्रान्तं च—' उपमं त्वाष्टौ मेध्यः ' इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोनां धनवतां मध्ये उपमं उपमाभूतं वृषभाणां कामवर्षितृणां मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यं च त्वा त्वा रायः गवाश्वादिधनानि ईमहे याचामहे वयम् । कीदृशं त्वाम् ।

उपऽमम् । त्वा । मघोनाम् । ज्येष्ठम् । च । वृषभाणाम् ।

पूर्भिर्तुऽतमम् । मघऽवन् । इन्द्र । गोऽविदम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

यः । आयुम् । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । अर्दयः । वृद्धानः । दिवेऽदिवे ।

तम् । त्वा । वयम् । हरिऽअश्वम् । शतऽक्रतुम् । वाजऽयन्तः । हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वेषाम् । रसम् । मध्वः । सिञ्चन्तु । अर्दयः ।

ये । पराऽवति । सुन्विरे । जनेषु । आ । ये । अर्वाऽवति । इन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्र सोमस्य तुम्पसि ॥ ४ ॥

विश्वा । द्वेषांसि । जहि । च । अव । च । आ । कृधि । विश्वे । सन्वन्तु । आ । वसु ।

शीष्टेषु । चित् । ते । मदिरासः । अंशवः । यत्र । सोमस्य । तुम्पसि ॥ ४ ॥ ॥ २२ ॥

पूर्भिस्तमम् अतिशयेन शत्रुपुरां भेत्तारमत एव गोविदं गवां लम्भयितारम् ईशानं सर्वविद्यानां नियन्तारम् । ' ईशानः सर्वविद्यानाम् ' (तै. आ. १०.४७) इति श्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र यस्त्वं दिवेदिवे प्रतिदिनं वावृधानः स्तुत्यः अतिशयेन वर्षमानः सन् आयुम् एतन्नामानमृषिम् उत्सम् एतत्संज्ञमृषिम् अतिथिग्वम् एतत्संज्ञमृषिं च अर्दयः वरप्रदाने (१०प्रदानेन) पीडयसि । ते आत्मानम् अलं मन्यमानाः वारयन्ति । त्वं तु हठात् अभीष्टवरं याचते (याचत) इत्युक्त्वा तान् क्लेशयसीत्यर्थः । तं तादृशं हर्यश्वं हरिसंशौ अश्वौ यस्य तादृशं शतक्रतुं बहुकर्माणं त्वा त्वाम् वाजवन्तः (१०यन्तः) अन्नकामा वयं यजमानाः हवामहे आह्वयामः ॥

(३) विश्वेषां सर्वेषां नोऽस्माकं संबन्धिनः अद्रयः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । अद्रिप्रभवास्ते सोमाः मध्वः मधुरम् । कर्माणि षष्ठी । रसमात्मीयं द्रवमासिञ्चन्तु कात्स्न्येन क्षरन्तु । इन्द्रार्थमिति शेषः । ते के । ये इन्द्रवः सोमाः परावति दूरदेशे वर्तमानाः । जनेषु यजमानलक्षणेषु निमित्तेषु आ सुन्विरे आभिमुख्येन अभिषुता ऋत्विग्भिः । ये च इन्द्रवः अर्वावति समीपदेशे वर्तमानाः सुन्विरे अभिषुतास्ते सर्वेऽपि मिलित्वा इन्द्रार्थं स्वरसं सिञ्चन्त्वित्यर्थः ॥

(४) हे इन्द्र विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि अस्माकमभिप्राणि जहि नाशय । किंचास्मान् अव रक्ष । आ च कृधि आ समन्तात् प्रशस्तान् कुरु च । किंच विश्वे सर्वे जनाः वसु धनम् आ सन्वन्तु आभिमुख्येन ददतु । अस्मभ्यमिति शेषः । अथ च यत्र येष्वस्मासु स्थितस्य सोमस्य तुम्पसि पानेन तृप्तो भवसि तेषु शीष्टेषु विशिष्टेष्वस्मासु वर्तमानाः अंशवः सोमाः ते चित् तवैव मदिरासः मादकाः सन्तु । नेतरस्य कस्यचित् ॥ ॥ २२ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।

आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । नेदीयः । आ । इत् । इहि । मितऽमेधाभिः । ऊतिऽभिः ।

आ । शम्ऽतम् । शम्ऽतमाभिः । अभिष्टिऽभिः । आ । सुऽआपे । स्वापिऽभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्र स्र तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

आजितुरम् । सत्पतिम् । विश्वचर्षणिम् । कृधि । प्रजासु । आभगम् ।

प्र । सु । तिर । शचीभिः । ये । ते । उक्थिनः । क्रतुम् । पुनते । आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसौ मनामहे ॥ ७ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । ते । स्याम । भरेषु । ते ।

वयम् । होत्राभिः । उत । देवहूतिभिः । ससवांसः । मनामहे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्चयुर्गव्युरग्रे मग्नीनाम् ॥ ८ ॥

(५) हे इन्द्र परमेश्वर त्वं मितमेधाभिः मिताः परिच्छिन्नाः मेधाः अनुग्रहबुद्धयो याभिस्ताभिरनुग्रहसहिताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह नेदीय इत् अन्तिकतममेव एहि आगच्छ । किंच हे शंतम सुखतमेन्द्र शंतमाभिरभिष्टिभिः अभितः प्रियाभिश्च ऊतिभिः एहि । अथ च हे स्वापे सुतरामातेन्द्र स्वापिभिः शोभना आपयः आप्ता बन्धवः यासु ताभिरूतिभिरेहि । उपसर्गवशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

(६) हे इन्द्र त्वं प्रजासु अस्मत्पुत्रपौत्रादिषु आभगम् आभिमुख्येन भगं भजनीयं धनं कृधि कुरु । कीदृशम् । आजितुरं संग्रामे त्वरमाणम् । जित्वरमित्यर्थः । सत्पतिं सतां पालकं विश्वचर्षणिम् । विश्वाः सर्वाश्चर्षणयो मनुष्या दासदासीलक्षणा यस्मिन् तम् । किंच ये यजमानाः उक्थिनः स्तुतिमतस्ते तव आनुषक् अनुषक्तम् । त्वया संगतमित्यर्थः । क्रतुं कर्मविशेषं पुनते कुर्वते तानस्मान् शचीभिः धनप्रदानादिकर्मभिः सु सुतरां प्र तिर प्रवर्षय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्षणार्थः ॥

(७) हे इन्द्र यः अस्मद्गणः अवसे रक्षणाय ते तव साधिष्ठः अतिशयेन योऽस्ति (?) तद्वर्णगतास्ते वयं भरेषु संग्रामेषु ते तव संबन्धिनः स्याम भवेम । संगते त्वत्पालनीया भवेमेत्यर्थः । उतापि च हे इन्द्र ससवांसः हविलक्षणाबन्तः । ससामेत्यन्नाम ' नेमः ससम् ' इत्यन्नामसु पाठात् । तादृशा वयं यजमानाः देवहूतिभिः । देवानिन्द्रादीन् हवन्ति ता देवहूतयः । ताभिः होत्राभिः वाग्भिः स्तुति-लक्षणाभिः त्वां मनामहे स्तुमः । होत्रेति वाङ्नाम ' ऋक् होत्रा गीः ' इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

(८) हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र ते त्वदीयः योऽहं मेघ्य ऋषिः वाजयुः अन्नकामः सन् ब्रह्म अन्नमुद्दिश्य सदा सर्वदा ऊतिभिः त्वत्कृताभिः रक्षाभिः सह आजिं संग्रामं यामि प्राप्नोमि । ह्रीति

अहम् । हि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । वाजऽयुः । आजिम् । यामि । सदा । ऊतिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । एव । तम् । अमे । सम् । अश्वऽयुः । गव्युः । अग्रे । मथीनाम् ॥ ८ ॥ ॥ २३ ॥

॥ अथ षष्ठं सूक्तम् ॥

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गुणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त ऊर्जमावन्धृतश्चुतं पौरासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

एतत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । गीःऽभिः । गुणन्ति । कारवः ।

ते । स्तोभन्तः । ऊर्जम् । आवन् । धृतऽश्चुतम् । पौरासः । नक्षन् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कुश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

नक्षन्ते । इन्द्रम् । अवसे । सुऽकृत्यया । येषाम् । सुतेषु । मन्दसे ।

यथा । सम्ऽवर्ते । अमदः । यथा । कुशे । एव । अस्मे इति । इन्द्र । मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तुनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमच्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धम् । त्वामेव सम् अमे संगतो भवामि । संग्रामे त्वामेवाश्रयामि । नेतरं कंचनेत्यर्थः । एवेत्यनर्थको निपातः ॥ ॥ २३ ॥

‘एतत्ते’ इति अष्टर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य मातरिश्वानस्यार्षमैन्द्रम् (मातरिश्वन आर्षमैन्द्रम्) । अनुक्रम्यते च—‘एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः’ इति । तृतीयाचतुर्थीं विश्वे-देवदेवताके । अन्यासां षण्णामिन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतो बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र ये कारवः स्तोतारः ते तव संबन्धि एतत् दृश्यमानं वृष्ट्यादिलक्षणसामर्थ्यं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोभन्तः स्तोतारः ऊर्जम् अन्नम् आवन् प्राप्नुवन्ति । किंच ते पौरासः पुरे भवाः स्तोतारः धीतिभिरङ्गुलीभिः धृतश्चुतं घृतस्त्राविणं गवादिगणं नक्षन् व्याप्नुवन्ति । त्वदनुग्रहात् गवादिपशून् अङ्गुलीभिः सर्वदा दुहन्तीत्यर्थः ॥

(२) हे इन्द्र येषां यजमानानां संबन्धिषु सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु निभातेषु (? निपीतेषु) त्वं मन्दसे हृष्यसि ते यजमानाः अवसे अन्नाय रक्षणाय वा सुकृत्यया शोभनेन सोमाभिषवकर्मणा इन्द्रं परमेश्वरं त्वां नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ‘इन्वति नक्षति’ इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् । अन्नाद्यर्थं त्वामाश्रयन्त इत्यर्थः । अतो हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण संबर्ते एतन्नामके ऋषौ यजमाने सति अमदः हृष्टवानसि यथा च कुशे एतन्नाग्निं यजमाने अमदः एव एवमनेन प्रकारेण अस्मे अस्मासु काण्वेषु मत्स्व हृष्टो भव सोमपानादिनेति शेषः ॥

(३) सजोषसः सह जुषमाणाः विश्वे देवासः सर्वे देवाः नोऽस्माकं यज्ञमुद्दिष्येति शेषः ।

आ । नः । विधे । स॒ऽजोषसः । दे॒वांसः । गन्त॑न् । उप । नः ।

वस॑वः । रु॒द्राः । अ॒वसे । नः । आ । ग॒मन् । शृ॒ण्वन्तु । म॒रुतः । ह॒वम् ॥ ३ ॥

पू॒षा विष्णु॑र्ह॒वन् मे सर॑स्व॒त्यव॑न्तु स॒प्त सिन्ध॑वः ।

आपो॑ वा॒तः पर्व॑तासो वन॒स्पतिः॑ शृ॒णोतु॑ पृथि॒वी ह॒वम् ॥ ४ ॥

पू॒षा । विष्णुः॑ । ह॒वन्म् । मे । सर॑स्वती । अ॒वन्तु । स॒प्त । सिन्ध॑वः ।

आपः॑ । वा॒तः । पर्व॑तासः । वन॒स्पतिः॑ । शृ॒णोतु॑ । पृथि॒वी । ह॒वम् ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

यदि॑न्द्र राधो॒ अस्ति॑ ते माघो॑नं मघव॒त्तम ।

तेन॑ नो बोधि॒ सध॑माघो॒ बृधे॑ भगो॒ दाना॑र्य वृ॒त्रह॑न् ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र॑ । राधः॑ । अस्ति॑ । ते । माघो॑नम् । म॒घव॑त्त॒मम् ।

तेन॑ । नः । बोधि॑ । स॒ध॒ऽमाघः॑ । बृ॒धे । भगः॑ । दाना॑र्य । वृ॒त्र॒ऽह॑न् ॥ ५ ॥

आजि॑पते नृ॒पते॑ त्वमि॒द्धि नो॒ वाज॑ आ व॒क्षि सु॑क्रतो ।

वी॒ती हो॒त्राभि॑रु॒त दे॒ववी॑तिभिः स॒स॒वांसो॒ वि शृ॑ण्विरे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकमुप समीपे आ गन्तन आगच्छन्तु । किञ्चै वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय आ गमन् आगच्छन्तु । मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवास्तु हवमस्मत्कृतं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

(४) पूषा पोषको देवः विष्णुर्व्यापको देवः सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती देवी च एते सर्वे मे मम मातरिश्चानस्य (मातरिश्चनः) ऋषेः हवनमाह्वानम् । स्तोत्रमिति यावत् । अवन्तु शृण्वन्तु । अवतिरत्र श्रवणकर्मा । ‘ अव रक्षणगतिः ’ इत्यस्मिन् सूत्रे (?) तस्य श्रवणाभिधानात् । किञ्च सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवो गङ्गाद्या नद्य आपः जलाभिमानिन्यो देवताः वातो वायुः पर्वतासः पर्ववता मेवादीनामभिमानिनो देवाश्च मे हवनम् अवन्तु शृण्वन्तु । अथ च वनस्पतिः वनानां पातारः पालको (पालका) देवाः पृथिवी च देवी मे हवं स्तोत्रं शृणोतु ॥ ॥ २४ ॥

(५) हे मघवत्तम अतिशयेन धनवानिन्द्र ते तव स्वभूतं माघोनं मघवत्स्वामिकं यत् प्रसिद्धं राधः धनमस्ति भवति तेन राधसा धनेन हे वृत्रहन् वृत्रहन्तरिन्द्र त्वं दानार्थं बृधे वर्धनार्थं च नोऽस्मान् पात्रभूतान् बोधि बुध्यस्व । तद्धनदानेन अस्मान् समृद्धान् कर्तुं जानीहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । सधमाद्यः सहमादनयोग्यः भगो भजनीयश्च ॥

(६) हे आजिपते संग्रामपालक हे नेतृपते (नृपते) नेतृणां सैनिकानां पालक हे सुक्रतो शोभनकर्मवन्निद्र त्वमित् त्वमेव नोऽस्मान् वाजे संग्रामे आवक्षि आवहसि प्रापयसि । त्वत्साहाय्येन वयं धनार्थं संग्रामं गन्तुमुत्सहामहे इत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । होत्राभिः स्तुतिलक्षणाभिः वाग्भिः सह । वीती अशनवान् स्तुतिभिः प्रोत्सहमानो हविरस्तेत्यर्थः । उतापि च ससवांसः हविरलक्षणावन्तो यजमानाः

आजिऽपते । नुऽपते । त्वम् । इत् । हि । नः । वाजे । आ । वक्षि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
वीती । होत्राभिः । उत । देववीतिऽभिः । ससऽवांसः । वि । शृण्वरे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्यर्ष्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपार्वसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥

सन्ति । हि । अर्ष्ये । आऽशिषः । इन्द्रे । आयुः । जनानाम् ।

अस्मान् । नक्षस्व । मघऽवन् । उप । अर्वसे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ७ ॥

वयं ते इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महिं स्थूरं शशयं राधो अह्वयं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

वयम् । ते । इन्द्र । स्तोमेभिः । विधेम । त्वम् । अस्माकम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

महिं । स्थूरम् । शशयम् । राधः । अह्वयम् । प्रस्कण्वाय । नि । तोशय ॥ ८ ॥ ॥२५॥

॥ अथ सप्तमं सूक्तम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यमभ्यारयति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

देववीतिभिः देवकर्तृकाशनैः वि शृण्वरे विशेषेण श्रूयन्ते । यदा हि त्वादृशा देवास्तेषां हविरन्नुवन्ति तदा ते विख्याता भवन्तीत्यर्थः ॥

(७) हे परमेश्वर हि यस्मात् जनानां जायमानानां यजमानानामस्माकं स्वभूतमायुः चरुपुरोडा-
शायज्ञम् आशिषः गवाश्चाद्यैश्वर्याणि च अर्ष्ये जगत्त्वामिनि इन्द्रे परमेश्वरे त्वयि सन्ति समर्पितानि
भवन्ति । अतो हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् यजमानान् उप नक्षस्व समीपे व्याप्नुहि । आत्मीयत्वेन
स्वसमीपे कुर्वित्यर्थः । किंचास्माकमवसे रक्षणाय पिप्युषीम् अतिशयेन पालयित्रीम् इषमन्नं धुक्षस्व
प्रपूरय देहीत्यर्थः ॥

(८) हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयाः स्मः । त्वं चास्माकमसि । ' त्वमस्माकं तवस्मसि '
(ऋ. सं. ८. १२. ३२) इति श्रुतेः । अतः हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र स्तोमेभिः स्तोत्रैः विधेम
परिचरेम त्वाम् । यस्मात्त्वदीया वयं तस्मात्त्वं प्रस्कण्वाय कण्वपुत्राय मह्यं मातरिश्वानाय (? मातरिश्वने)
राधो धनं नि तोशय नियमेन देहि । तदेव राधो विशिनष्टि । महि महत् पूज्यं स्थूरं स्थूलम् । प्रौढमित्यर्थः ।
शशयं देवब्राह्मणादिशरीरे शयानं तैरुपमोग्यमित्यर्थः । अह्वयं लज्जारहितम् । पापवर्त्मना लब्धं धनं हि
लज्जासहितं भवति । इदं तु न तथा । ईश्वरानुग्रहलब्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

' भूरीत् ' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य कृशस्यार्थं प्रस्कण्वदानदेवताकं गायत्रम् ।
अनुक्रान्तं च—' भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्रं तु ' तृतीयान्त्ये अनुष्टुभौ ' इति ।
अन्यातृतीययोरनुष्टुप् छन्दः । अन्यासां गायत्री छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) इन्द्रस्य समर्थस्य प्रस्कण्वस्य वीर्यं दानलक्षणसामर्थ्यं भूरीत् प्रचुरमेव सत् अभि अभितः
आ अयति आभिमुख्येन प्राप्नोतीति व्यख्यं व्यशासिषमहम् । ईश्वरेणात्यमपि कृतं कर्म बहु भवत्

भूरि । इत् । इन्द्रस्य । वीर्यम् । वि । अख्यम् । ऋभि । आ । अयति ।
 राधः । ते । दस्यवे । वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतासं उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । म॒ह्ना दि॒वं न तस्त॒भुः ॥२॥
 श॒तम् । श्वे॒तासः । उ॒क्ष्णः । दि॒वि । ता॒रः । न । रो॒चन्ते । म॒ह्ना । दि॒वम् । न । तस्त॒भुः ॥२॥

शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लतानि ।

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

श॒तम् । वे॒णून् । श॒तम् । शु॒नः । श॒तम् । च॒र्माणि । म्ल॒ता॒नि ।
 श॒तम् । मे । ब॒ल्व॒ज॒स्तु॒काः । अ॒रु॒षी॒णाम् । च॒तुः॒श॒तम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्रमत ॥४॥

सु॒दे॒वाः । स्थ । का॒ण्वा॒य॒नाः । व॒योऽव॒योः । वि॒च॒रन्तः । अ॒श्वा॒सः । न । च॒ङ्क्र॒मत ॥ ४ ॥

आदित्साप्तस्य चर्किरन्नानूनस्य महि श्रवः ।

श्यावीरतिध्वसन्पथश्चक्षुषा च न संनशे ॥ ५ ॥

प्रसिद्धयतीत्यर्थः । इदानीमृषिः प्रत्यक्षीकृत्याह । हे वृक शत्रुविकर्तन प्रस्कण्व ते तव संबन्धि राधो धनं दस्यवे दस्युं हन्तुं समर्थं भवतीति शेषः ॥

(२) हे प्रस्कण्व त्वया दत्ताः शतसंख्याकाः श्वेतासः श्वेताः शुक्रवर्णाः उक्षणः उक्षाणः रेतः-
 सेचनसमर्था बलीवर्दा रोचन्ते दीप्यन्ते । क इव । दिवि द्युलोके तारो न तारा इव । ता यथा दिवि
 रोचन्ते तद्वदेते भुवीत्यर्थः । किंच म॒ह्ना तेजसो महत्त्वे (महत्त्वेन) दिवं न तारा यथा द्युलोकं तस्तभुः
 व्याप्नुवन्ति तद्वदेते म॒ह्ना यशसो महत्त्वेन भुवं व्याप्नुवन्ति ॥

(३) प्रस्कण्वः शतमपरिमितान् वेणून् मस्करान् । प्रादादिति सर्वत्र शेषः । शतं शतसंख्या-
 कान् शुनः सारमेयान् प्रादात् । तथा शतं बहूनि म्लतानि मृदूकृतानि चर्माणि अजिनानि प्रादात् ।
 किंच शतमपरिमिताः बल्वजस्तुकाः तृणपूलाः मे मह्यं कुशनाग्रे ऋषये प्रादात् । अथ च अरुषीणा-
 मारोचमानानां गवां चतुःशतं प्रादात् ॥

(४) हे काण्वायनाः कण्वगोत्राः प्रस्कण्वाः वयोवयोः अतिशयेन पक्षिण इव । लुप्तोपमेयम् ।
 विचरन्तः विहायसि चरन्तः यूयं सुदेवाः स्थ कल्याणदेवाः भवथ । अतोऽस्मदाशिषा अश्वा इव चङ्क्रमत
 विहरत यूयम् ॥

(५) आदित् दानानन्तरमेव अनूनस्य अन्यूनस्य । सर्वोत्कृष्टस्येति यावत् । साप्तस्य एवनाम्नः
 कण्वपुत्रस्य संबन्धि महि महत् श्रवः यशः न चर्किरन् न कर्तुमिच्छन्ति । तद्यशः संपादयितुं केचित्
 नेशते इत्यर्थः । किंच पथः धर्ममार्गात् सकाशात् अतिध्वसन् अतिशयेनाधः पतन् कृपणः पुमान् श्यावीः

आत् । इत् । सात्स्य । चर्किरन् । न । अनूनस्य । महि । श्रवः ।
श्यावीः । अतिऽध्वसन् । पथः । चक्षुषा । चन । समुऽनशे ॥ ५ ॥ ॥ २६ ॥

॥ अथाष्टमं सूक्तम् ॥

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदृश्यहूयम् । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥

प्रति । ते । दस्यवे । वृक । राधः । अदर्शि । अहूयम् । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ १ ॥

दश मद्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

दश । मद्यम् । पौतऽक्रतः । सहस्रा । दस्यवे । वृकः । नित्यात् । रायः । अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासाँ अति सजः ॥ ३ ॥

शतम् । मे । गर्दभानाम् । शतम् । ऊर्णावतीनाम् । शतम् । दासान् । अति । सजः ॥ ३ ॥

कपिला गाः चक्षुषा चन नेत्रेणापि संनशे सम्यक् व्याप्तुं संद्रष्टुं नेष्टे । किमुत वक्तव्यं तद्यशःसंपादने नेष्टे इति ॥ ॥ २६ ॥

‘प्रति ते’ इति पञ्चचर्ममष्टमं सूक्तं काण्वस्य पृषध्रस्यार्षे गायत्रम् । अनुक्रान्तं च—प्रति ते पृषध्रोऽन्त्या^१ अग्निसूर्यदेवत्या पङ्क्तिच्छन्दस्का । शेषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्काः । विनियोगः सूत्रा-
दवगन्तव्यः ॥

(१) हे वृक शत्रुविकर्तनेन्द्र ते तव स्वभूतं राधो धनं दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे प्रति प्रतिकूलम् अदर्शि दृष्टम् । शत्रुनापहतं सन् (शत्रुणापहतं सत्) न तस्य उपकाराय भवति प्रत्युतापकारायैव जायत इत्यर्थः । कीदृशं राधः । अहूयं लज्जारहितम् । शत्रुहनेने प्रगल्भमिति यावत् । किंच ते शवः बलं प्रथिना पृथुत्वेन द्यौर्न लुलोक इवास्ति । अतः सर्वोत्कृष्टं त्वामहं स्तोमीत्यभिप्रायः ॥

(२) हे पौतक्रतः पवित्रकर्मवन्निन्द्र मद्यं मदर्थं दश सहस्रा अयुतसंख्याकान् दस्यून्^२ उपक्षयितुं शत्रून् वृकः विवृत्तवान् छिन्नवानसि । अत एव नित्यात् शाश्वतात् त्वत्तः भीताः सन्तस्ते शत्रवः रायः धनानि अमंहत अदुः मद्यम् । मंहतिदानकर्मा तत्र तस्य पाठात् ॥

(३) किंच हे इन्द्र त्वत्तो भीतास्ते मे मद्यमृषये पृषध्रिनाम्ने (पृषध्र^३) गर्दभानां रासभानां शतम् । अमंहत अदुः इति पूर्वमन्त्रगतान्वयः सर्वत्र । अथ च ऊर्णावतीनां मेधीनां शतमदुः । तथा शतान् शतसंख्याकान् दासान् भृत्यान् अति अतिशयिताः सजो मालाश्च अदुः । एवंप्रभावस्त्वां (‘प्रभावं त्वां ’) स्तोमीत्यर्थः । यद्वा उभयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । पौतक्रतः । पूते पवित्रे स्थाने क्रतः पाद-
विक्षेपो यस्याः सा पूतक्रता अदितिः । पवित्रदेशे पादन्यासः अदितेरुचित एव । ‘दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्’ इति वचनात् । तस्या अपत्यं पौतक्रत इन्द्रः । दस्यवे । दस्युः कर्मोपक्षयिता तमःसंघः । तं हन्तुं वृकश्चन्द्रमाः सन (सन्) नित्यात् अनुपक्षिणात् स्वकोशात् सकाशात् दश सहस्रा अयुतसंख्याकानि रायः धनानि मद्यं पृषध्रनाम्ने अमंहत प्रादात् । किंच गर्दभमेधीदासमालाशतान्यपि मे मद्यं स एव प्रादात् इति । ‘वृकश्चन्द्रमा भवति’ (निरु. ५. २०) इति शास्त्रः ॥

तत्रो अपि प्राणीयत पूतकृतायै व्यक्ता । अश्वानामिभ्य युध्याम् ॥ ४ ॥

तत्रो इति । अपि । प्र । अनीयत । पूतऽकृतायै । विऽअक्ता । अश्वानाम् । इत् । न । युध्याम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाद् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरौ अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अचेति । अग्निः । चिकितुः । हव्यऽवाद् । सः । सुमत्ऽरथः ।

अग्निः । शुक्रेण । शोचिषा । बृहत् । सूरः । अरोचत । दिवि । सूर्यः । अरोचत ॥ ५ ॥ ॥ २७ ॥

॥ अथ नवमं सूक्तम् ॥

युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।

आगच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥ १ ॥

युवम् । देवा । क्रतुना । पूर्व्येण । युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ।

आ । अगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः । इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । पिबाथः ॥ १ ॥

(४) किंच व्यक्ता विविधं गन्ता नानादेशेषु प्रचलन् इन्द्रः तत्र स्वर्गे वर्तमानैः (? वर्तमानायै) पूतकृतायै एतन्नामे (? 'नाम्न्यै') समात्रेऽपि (स्वमन्त्रेऽपि) प्राणीयत प्रापितवान् । किमित्युच्यते । अश्वानां बडवानां यूथ्यां संहतिम् । न केवलं मल्लमेव प्रादादपि तु स्वजनन्या अपि बडवानन्दं प्रापितवान् इतीयानिन्द्रः समर्थ इति भावः । इत् न इति निपातद्वयमनर्थकम् ॥

(५) अथानयाग्निसूर्यौ स्तूयेते । स प्रसिद्धोऽग्निः चिकितुः चेतनावतो यजमानस्य । कर्मणि षष्ठी । चेतनावन्तं यजमानम् अचेति जानाति । कीदृशः सः । हव्यवाद् हविषां बोढा सुमद्रथः स्वयमेव रंहणस्वभावः । ' सुमत् स्वयमित्यर्थः ' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । असहायगमन-शील इत्यर्थः । किंच बृहत् महान् योऽग्निः शुक्रेण शुक्रमेव शोचिषा तेजसा सूरः सुषु ईरयिता प्रेरकः सन् रात्रौ भुवि अरोचत दीप्यते । अथ च दिवा दिवि (?) द्योतमाने स्वर्लोके सूर्यः सुषु प्रेरयितादित्यः अरोचत दीप्यते । उभाभ्यामहोरात्रात्मकः सर्वः काल आक्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ ॥ २७ ॥

' युवं देवा ' इति चतुर्लक्षं नवमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्षमाश्विनं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते— ' युवं देवा चतुष्कं मेध्य आश्विनं त्रैष्टुभम् ' इति । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे यजत्रा यजनीयो पूज्यौ देवौ द्योतमानावश्विनौ पूर्व्येण पुरा भवेन क्रतुना कर्मणा अनुग्रहबुद्ध्या वा उपेतौ युवं युवां प्रति रथेन रंहणस्वभावेन स्यन्दनेन युक्ताः संयुक्ता अश्वः तविषं नलं यथा भवति तथा बहन्तीति शेषः । तस्मात् हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतौ युवां शचीभिः अनुग्रहलक्षणेः कर्मभिः सह इदं तृतीयं सवनमुद्दिश्य आगच्छतमागच्छतम् । आगत्य च पिबाथः पिबतं सोममिति शेषः ॥

युवां देवास्यैकादशासः सत्याः सत्यस्य ददृशे पुरस्तात् ।

अस्माकं यज्ञं सर्वनं जुषाणा पातं सोममश्विना दीर्घमी ॥ २ ॥

युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासः । सत्याः । सत्यस्य । ददृशे । पुरस्तात् ।

अस्माकम् । यज्ञम् । सर्वनम् । जुषाणा । पातम् । सोमम् । अश्विना । दीर्घमी इति दीर्दिऽअमी ॥ २ ॥

पनाय्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गविष्टौ सर्वाँ इत्ताँ उप याता पिबध्वै ॥ ३ ॥

पनाय्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।

सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽईष्टौ । सर्वाँ । इत् । तान् । उप । यात । पिबध्वै ॥ ३ ॥

अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरौ नासत्योप यातम् ।

पिबतुं सोमं मधुमन्तमस्मे प्र दाश्वांसमवतुं शचीभिः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । भागः । निहितः । यजत्रा । इमाः । गिरः । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबतम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अस्मे इति । प्र । दाश्वांसम् । अवतम् । शचीभिः ॥ ४ ॥ ॥ २ ८ ॥

(२) हे अश्विनाश्विनौ युवां द्वौ अपरे च त्रय एकादशासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः । ते च ' अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ' इति ध्रुतिप्रसिद्धाः । सर्वे यूयं सत्याः यथार्थभूताः सन्तः सत्यस्यावितथस्य यज्ञस्य पुरस्तात् पुरोदेशे ददृशे दृश्यमाना भवथ । अतोऽस्माकं संवन्धिनं सवनम् । स्यूतेऽभिषूयते सोमो यत्रेति सवनः । तं तादृशं यज्ञं यजनीयमध्वरं जुषाणा जुषमाणौ सेवमानौ युवां सोमम् अभिषुतसोमरसं पातं पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । दीर्घमी । दीदिः अतिशयेन दीप्यमानः अग्निः जठरानलो ययोस्तौ तादृशौ । भिषजोः भवतोर्दीप्ताग्नित्वमप्युचितमिति भावः ॥

(३) हे अश्विनाश्विनौ पृथिव्याः भूमेर्हेतोः दिवः व्युलोकात् सकाशात् रजसः उदकस्य वृषभः वर्षिता सूर्योऽस्तीति यत् तत्सर्वं वां युवयोः कृतं कर्म पनाय्यं स्तुत्यं भवति । भवदनुग्रहादेव युष्मत्पिता सूर्यः पृथिव्यां वर्षति । नो चेत् तेन तु स्वरश्मिनाडीभिः भूमेर्जलमाकृष्टमस्ति । स कथं वर्षेदाकर्षकः सन् । तस्मात् भवतोरेवैतत्कर्मैत्यभिप्रायः । यत एवमतः गविष्टौ गवामेपणे निमित्ते सति ते^१ प्रसिद्धाः सहस्रसंख्याकाः शंसाः । शस्यन्ते स्तूयन्त इति शंसा यज्ञाः । आरब्धाः सन्तीति शेषः । तान् सर्वानित् सर्वानपि यज्ञान् युवामुपयातं समीपे गच्छतम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । किमर्थम् । पिबध्वै सोमं पातुम् । उत इत्यनर्थकः ॥

(४) हे यजत्रा यजनीयावश्विनौ अयं पुरोवर्ती वां युवयोः भागः भजनीयोऽशः सोमलक्षणः निहितः नियमेन स्थापितः । अतस्तं गृहीतुमागच्छतमिति (गृहीतु^०) शेषः । किंच हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतावश्विनौ युवामिमाः संनिष्ठौ गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः उपयातं समीपे गच्छतं श्रोतुम् । अथ च मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमं पिबतम् । किंच अस्मे अस्माकं संवन्धिनं दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं शचीभिः अभिमतफलप्रदानलक्षणैः कर्मभिः प्र अवतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ॥ २ ८ ॥

॥ अथ दशमं सूक्तम् ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्का स्वित्तत्र यजमानस्य संवित् ॥ १ ॥

यम् । ऋत्विजः । बहुधा । कल्पयन्तः । सऽचेतसः । यज्ञम् । इमम् । वहन्ति ।

यः । अनुचानः । ब्राह्मणः । युक्तः । आसीत् । का । स्वित् । तत्र । यजमानस्य । समुऽवित् ॥ १ ॥

एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ २ ॥

एकः । एव । अग्निः । बहुधा । समुऽईद्धः । एकः । सूर्यः । विश्वम् । अनु । प्रऽभूतः ।

एका । एव । उपाः । सर्वम् । इदम् । वि । भाति । एकम् । वै । इदम् । वि । बभूव । सर्वम् ॥ २ ॥

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम् ।

चित्रामषा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबन्धै ॥ ३ ॥

‘यमृत्विजः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं काण्वस्य मेघ्यस्यार्प वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—‘यमृत्विजस्तृचं’ वैश्वदेवमाद्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा’ इति । आद्या ऋत्विग्देवत्या वा इत्यर्थः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) सचेतसः समानप्रज्ञाः ऋत्विजः यमिमं यज्ञं यजनीयकर्मविशेषं बहुधा अनेकप्रकारेण कल्पयन्तः रचयन्तः सन्तः वहन्ति देवान् प्रापयन्ति । तमिमं यज्ञं कुर्वन् ब्राह्मणः ऋत्विग्लक्षणो विप्रः यज्ञकर्मविशेषे युक्तः समाहितः आसीत् । तत्र कर्मणि का स्वित् । स्वितिदिति वितर्कः । का वा यजमानस्य संवित् प्रज्ञा । न किञ्चित्करा इत्यर्थः । यत्र कर्मणि ऋत्विगेव सावधानोऽस्ति तत्र यजमानस्य प्रज्ञापाटवेन किं प्रयोजनमस्ति । न किञ्चिदपीति भावः । कीदृशो ब्राह्मणः । अनूचानः गुरोः सकाशादधीतवेदवेदाङ्गः ॥

(२) एकः केवल एवाग्निः दानादिगुणयुक्तो देवः बहुधा वाडववैद्युताद्यनेकप्रकारेण समिद्धः सम्यक् दीप्ता भवति । तथा एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुषु कर्मस्वीरयिता देवः विश्वं सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकात्मतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । ‘सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च’ (ऋ. सं. १. ११५. १) इति श्रुतेः । किञ्च एका एकाकिन्येव उपाः तमो विवासयन्ती देवी सर्वं समस्तमिदं दृश्यमानं जगत् वि भाति विशेषेण दीपयति । तस्मादेकं वै एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इदमाब्रह्मस्तन्म्वपर्यन्तं जगत् वि बभूव विशेषेणाभवदिति युक्तमिति शेषः । यदाग्न्यादयो देवा अप्येकाकिनः सन्तोऽनेकभवनसमर्थास्तदा परं ब्रह्म एकं सद्नेकं भवेदिति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(३) हे विश्वेदेवाः वाम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वो युष्माकं मध्ये अतिरिक्तं^१ निरतिशयं तं तच्छब्दवाच्यं परमात्मानं पिबन्धै सोमं पातुं हुवे आह्वयामि । तं कम् । यस्य परमात्मनः योगे सेव्यसेवकभावसंबन्धे सति चित्रमषा । चित्रं चायनीयं मधं गवाश्चादिलक्षणं धनं यस्याः सा चित्रमषा ।

१. अनुक्रमण्यामेतन्नोपलभ्यते । मँक्.—पृ. ३१ द्रष्टव्यम् ॥ २. ‘अति । रिक्तम्’ इति पदपाठः ।

ज्योतिष्मन्तम् । केतुऽमन्तम् । त्रिऽचक्रम् । सुऽखम् । रथम् । सुऽसदम् । भूरिऽवारम् ।
चित्रऽमघा । यस्य । योगे । अधिऽजज्ञे । तम् । वाम् । हुवे । अति । रिक्तम् । पिबन्धै ॥३॥॥२९॥

॥ अथैकादशं सूक्तम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्वत इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सर्वना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥

इमानि । वाम् । भागधेयानि । सिस्वते । इन्द्रावरुणा । प्र । महे । सुतेषु । वाम् ।
यज्ञेयज्ञे । ह । सर्वना । भुरण्यथः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षथः ॥ १ ॥

निष्विध्वरीरोषधीराप आस्तामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।

या सिस्वतु रजसः पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥

पूजनीयानेकधनोपेता लक्ष्मीः अधि जज्ञे अधिकं प्रादुरभूत् युधिष्ठिरादेस्तम् । कीदृशं तम् । ज्योतिष्मन्तं
ज्योतींषि सूर्यादीनि प्रकाशत्वेन सन्ति यस्य तम् । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । केतु-
मन्तम् । केतवः प्रज्ञाः विपयाः सन्ति यस्य तम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ (मु. उ. १. १. ९) इति
श्रुतेः । केतुरिति प्रज्ञानाम् । ‘केतुः केतः’ इति तन्नामसु पाठात् । त्रिचक्रं त्रिषु भूरादिलोकेषु चक्रं
चक्रमणं त्रिविक्रमावतारे यस्य तम् । ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ (ऋ. सं. १. २३. १७) इत्यादिश्रुतेः ।
यद्वा त्रिषु लोकेषु अप्रतिहतं चक्रं मुदर्शनाख्यं यस्य तम् । मुखं निरतिशयानन्दात्मकम् । ‘ओं कं ब्रह्म
खम्’ (इति) श्रुतेः । रथं रंहणस्वभावम् । गमनशीलमिति यावत् । ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’
(श्वे. उ. ३. १९) इति श्रुतेः । सुपदम् । शोभने आत्मस्वरूपे सीदति तिष्ठतीति सुपत् सुप्रतिष्ठः तम् ।
‘प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । भूरिवारं भूरिभिर्बहुभिः प्राणिभिः वारो वरणीयस्तम् ।
सर्वात्मकत्वात् सर्वप्रियत्वमुचितमस्य । ‘आत्मनः कासाय सर्वं प्रियं भवति’ (वृ. उ. २. ४. ५)
इति श्रुतेः ॥ ॥ २९ ॥

‘इमानि वाम्’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं काण्वस्य सुपर्णस्यार्पमैन्द्रावरुणं जागतम् । ‘इमानि
वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जागतम्’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ इमानि इदानीं कृतानि भागधेयानि भवदंशभूतानि चरु-
पुरोडाशादिहवींषि वां युवां प्रति सिस्वते प्राप्तुमिच्छन्ति । अतः सुतेषु अभिशुतेषु सोमेषु सत्सु महे
महते पूजनाय वां युवां प्र प्रार्चये । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यत् यस्मात् यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञं
सवना त्रिष्वपि सवनेषु भुरण्यथो ह गच्छथः खलु । किंच सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते यजमानाय
शिक्षथः अभिमतं प्रयच्छथः । शिक्षतिर्दानकर्मा । ‘पृणाति शिक्षति’ इति दानकर्मसु पाठात् ॥

(२) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ भवन्तौ यदा आस्ताम् ओषध्यादिकर्तृत्वेनाभूतां तदा निः-
सिध्वरीः नितरां मङ्गलस्वभावा ओषधीः ग्रीह्याद्या ओषधयः आपः उदकानि च महिमानं भवतो-
र्माहात्म्यम् आशत व्याप्नुवन्ति । किंच या यौ भवन्तौ रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य संबन्धिनः अध्वनो

निःसिध्वरीः । ओषधीः । आपः । आस्ताम् । इन्द्रावरुणा । महिमानम् । आशतु ।
या । सिन्नतुः । रजसः । पारे । अर्चनः । ययोः । शत्रुः । नकिः । अदेवः । ओहते ॥२॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कुशस्य वां मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।

तामिर्दाश्वासंभवतं शुभस्पती यो वामदन्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥

सत्यम् । तत् । इन्द्रावरुणा । कुशस्य । वाम् । मध्वः । ऊर्मिम् । दुहते । सप्त । वाणीः ।

तामिः । दाश्वासम् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

यः । वाम् । अदन्धः । अभि । पाति । चित्तिभिः ॥ ३ ॥

घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदनं ऋतस्य ।

या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्तामिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥

घृतप्रुषः । सौम्याः । जीरदानवः । सप्त । स्वसारः । सदने । ऋतस्य ।

याः । ह । वाम् । इन्द्रावरुणा । घृतश्रुतः । तामिः । धत्तम् । यजमानाय । शिक्षतम् ॥४॥ ॥३०॥

अबोचाम महते सौमगाय सत्यं त्वेषाम्यां महिमानमिन्द्रियम् ।

अस्मान्तिस्वन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्त्रिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥

मार्गस्य पारे परतीरे सिन्नतुः यथेच्छं सरणं कुरुतः । ययोर्भवतोः शत्रुः शातयिता अदेवः देवप्रतियोगी
अमुरादिः नकिः ओहते न कोऽपि तर्कगोचरो भवति । स्वेच्छया विहरतोर्भवतोः गतिप्रतिषातकः
शत्रुः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥

(३) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ याः सप्तसंख्याकाः सर्पणस्वभावा वा वाणीः वाण्यः सप्तहोत्र-
काणां स्तुतिरूपा वाचः कुशस्य एतन्नाम्नो यजमानस्य संबन्धिनः मध्वः मधुरस्य सोमस्य ऊर्मिं तदुपलक्षितं
रसं प्रति वां युवां दुहते प्रपूरयन्तीति यत् तत्सत्यमवितथमेव । तस्मात्तामिर्वाणीभिर्हेतुभूताभिः युवां
दाश्वासं हविर्दत्तवन्तं यजमानम् अवतं रक्षतम् । यजमानं विशिनष्टि । हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ यो यजमानः अदन्धः केनाप्यहिंसितः सन् चित्तिभिः प्रज्ञोपलक्षितैः कर्मभिः वां युवा-
मभि पाति सर्वतो रक्षति । तमवतमिति पूर्वेणान्वयः ॥

(४) ताः सत्यवाण्यः क सन्तीत्यपेक्षायामाह । ऋतस्य यज्ञस्य सदने स्थाने सप्त सप्तसंख्याकाः
स्वसारः स्वयंसारिण्यो वाण्यः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । घृतप्रुषः । घृतमिल्युदकनाम । तेन सोमरसो लक्ष्यते ।
तथा च सोमरसस्त्राविण्य इत्यर्थः । सौम्याः सोमार्हाः जीरदानवः क्षिप्रदानाः । किंच हे इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ या वाण्यः वां युवामुद्दिश्य घृतश्चुतः सोमरसस्त्राविण्यो भवन्ति अथवा आज्यस्त्राविण्यो
भवन्ति । हेति प्रसिद्धम् । तामिर्हेतुभूताभिः धत्तं यजमानं पुष्णीतम् । तदर्थं च यजमानाय शिक्षतमभि-
मतं दत्तम् ॥ ॥ ३० ॥

(५) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ त्वेषाम्यां दीप्ताभ्यां भवद्भ्यां संपादितं महिमानं कीर्तिविशेषं
वयं महते बृहते सौमगाय ऐश्वर्याय अबोचाम वर्णयेम । कीदृशं महिमानम् । सत्यमवितथम् । युष्मत्स्वरू-

अवोचाम् । महते । सौभगाय । सत्यम् । त्वेषाम्याम् । महिमानम् । इन्द्रियम् ।
अस्मान् । सु । इन्द्रावरुणा । घृतऽध्वृतः । त्रिऽभिः । साप्तेभिः । अवतम् । शुभः । पती इति ॥५॥

इन्द्रावरुणा यद्विभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रे ।

यानि स्थानान्यसृजन्तु धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । ऋषिऽभ्यः । मनीषाम् । वाचः । मतिम् । श्रुतम् । अदत्तम् । अग्रे ।
यानि । स्थानानि । असृजन्तु । धीराः । यज्ञम् । तन्वानाः । तपसा । अभि । अपश्यम् ॥६॥

इन्द्रावरुणा सौमनसमदृप्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।

प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । सौमनसम् । अदृप्तम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धत्तम् ।

प्रजाम् । पुष्टिम् । भूतिम् । अस्मासु । धत्तम् ।

दीर्घायुत्वाय । प्र । तिरतम् । नः । आयुः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥

॥ इति बालखिल्यं समाप्तम् ॥

पानुकूलमित्यर्थः । इन्द्रियम् इन्द्रयोः परमेश्वरयोर्भवतोर्ज्ञापकम् । तस्मात् हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ युवां घृतञ्चुतः सोमरसस्त्राविणोऽस्मान् यजमानान् त्रिभिः साप्तेभिः । सप्तयोऽश्वाः तेषां
समूहः । सप्तयूथैस्तैः त्रिसंख्याकैरश्वसमूहैः सोतं (? सु अवतं) सुतरां पालयतम् । इन्द्रावरुणयोरैश्वर्य-
योगात् अश्वैरस्मत्पालनं समञ्जसमिति भावः ॥

(६) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ यत् ये ऋषयः यज्ञं तन्वानाः कर्मविशेषं विस्तारयन्तः अत
एव धीराः शुद्धान्तःकरणत्वेन धीमन्तः सन्तः अग्रे अन्तःकरणशुद्धेः प्राक् यानि स्थानानि गृहक्षेत्रादीनि
स्थितानि तानि असृजन्त विसृष्टवन्तः । तत्तज्जिरिति (? तत्तज्जुरिति) यावत् । तेभ्य ऋषिभ्यः मन्त्र-
द्वयः मनीषादिश्रुतान्तं सर्वं युवाम् अदत्तं दत्तवन्तौ इत्यहं तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्यं
सर्वतो दृष्टवानस्मि । मनीषा अत्र चिज्जडविवेकवती बुद्धिः । वाचः उपनिषद्भक्षणा गिरः । मतिर्मननं
तर्कसामर्थ्यम् । श्रुतं शास्त्रमीमांसांलक्षणम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमच्चरणप्रसादालम्ब-
ज्ञानेन मया ज्ञातमित्युपेक्षुरभिप्रायः ॥

(७) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां सौमनसं प्रसन्नमनस्कत्वं तथा अदृप्तम् अनुद्धतम् ।
मोहशून्यमिति यावत् । रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु धत्तं धारयतम् । किंचास्मासु स्तोत्रेषु
प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां पुष्टिं धनादेः समृद्धिं भूतिं गवाश्वादिगजान्तसंपदं च धत्तं धारयतम् । अथ च
दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय नोऽस्माकमायुः जीवितकालं प्र तिरतं प्रवर्धयतम् । प्रपूर्वेस्तिरति-
वर्धनार्थः ॥ ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'अग्न आ याहि' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^१ भर्गस्यार्धमाग्नेयम्^२ । प्रथमानृतीयाद्ययुजो बृहत्थो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्थः । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्न आ विंशतिर्भर्गः प्रागाथ आग्नेयं प्रागाथं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ बाह्वेते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'अयमग्निरग्न आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्न आ याहिभिर्भिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बर्हिरासदे ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रयता । हविष्मती । यजिष्ठम् । बर्हिः । आऽसदे ॥ १ ॥

हे ^३अग्ने ^४अग्निभिः यष्ट्यैः सह ^५आ ^६याहि आगच्छ । तदर्थं ^७होतारं देवानामाह्वतारं ^८त्वा त्वां ^९वृणीमहे । त्वा त्वामागतं ^{१०}प्रयता अध्वर्युहस्ताभ्यां नियता ^{११}हविष्मती धृतवती^{१२} ^{१३}यजिष्ठं ^{१४}त्वां ^{१५}बर्हिः^{१६} ^{१७}बर्हिषि ^{१८}आसदे आसाद्य ^{१९}आ सर्वतः ^{२०}अनक्तु^{२१} ॥

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः सुचश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं धृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सूनो इति । अङ्गिरः । सुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । धृतकेशम् । ईमहे । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

हे ^१सहसः ^२सूनो बलस्य पुत्र । बलेन मध्यमानत्वात् । हे ^३अङ्गिरः अङ्गिरसां मध्ये एक । अथवाङ्गतिर्गतिकर्मा । सर्वत्र संगत । ^४त्वा त्वाम् ^५अध्वरे यागे ^६अच्छ अभिप्राप्तुं ^७सुचः ^८चरन्ति गच्छन्ति । अतः ^९ऊर्जः अङ्गस्य ^{१०}नपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नसारं वा ^{११}धृतकेशं प्रदीप्त-केशस्थानीयज्वालं ^{१२}पूर्व्यं^{१३} पुरातनं पूरकं वा ^{१४}अग्निं ^{१५}यज्ञेषु अस्मदीयेषु ^{१६}ईमहे स्तौमि ॥

अग्ने क्विवेधा असि होता पावक यक्ष्यः ।

मन्द्रो यजिष्ठो अध्वरेष्वीढ्यो विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ॥ ३ ॥

अग्ने । क्विः । वेधाः । असि । होता । पावक । यक्ष्यः ।

मन्द्रः । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मभिः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२क्विः मेधावी त्वं ^३वेधाः विधाता ^४असि फलानाम् । हे ^५पावक^६ होता देवानामाह्वता होमनिष्पादको वा ^७यक्ष्यः यष्ट्योऽसि । हे ^८शुक्र दीप्त ^९मन्द्रः मोदनीयः ^{१०}यजिष्ठः यष्टतम-सवम् ^{११}अध्वरेषु ^{१२}यज्ञेषु ^{१३}विप्रेभिः मेधाविभिर्कृत्विभिः ^{१४}मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ^{१५}ईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

अद्रोघमा वहोशुतो यविष्ठय देवाँ अजस्र वीतर्ये ।

अभि प्रयांसि सुधिता वसो गहि मन्दस्व धीतिभिर्हितः ॥ ४ ॥

१. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्रभर्गस्या* । २. अ१-२-धृतवती सुक्; अ३-हविर्भिर्युक्ता सुक् । ३. ग-त-श-
'बर्हिः' नास्ति । ४. य-अनक्तु भक्षयतु । ५. त३-४-न-श-सपूर्य । ६. घ-पावक शोधक ।

अद्रोघम् । आ । वह । उशतः । यविष्ठय । देवान् । अजस्र । वीतये ।

अभि । प्रयांसि । सुधिता । आ । वसो इति । गहि । मन्दस्व । धीतिभिः । हितः ॥ ४ ॥

वअद्रोघम् अद्रोघारं मां प्रति हे वयविष्ठय युवतम् वअजस्र नित्य वआ वह आनय । कान् ।
वउशतः अस्मदर्थं कामयमानान् वदेवान् । किमर्थम् । ववीतये हविर्भक्षणाय । हे ववसो वासकामे
वसुधिता सुनिहितानि वप्रयांसि अन्नानि वअभि वगहि अभिगच्छ । आगत्य च वधीतिभिः^१ स्तुतिभिः
वहितः निहितः सन् वमन्दस्व । यद्वा । धीतिभिर्मन्दस्वेति संबन्धः ॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्रे त्रातऋतस्कविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

त्वम् । इत् । सप्रथाः । असि । अग्रे । त्रातः । ऋतः । कविः ।

त्वाम् । विप्रासः । समऽइधान । दीदिऽवः । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

हे वअग्रे वत्रातः रक्षक वऋतः सत्यभूतः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वत्वमित् त्वमेव वसप्रथाः सर्वतः
पृथुः वअसि भवसि । हे वसमिधान समिध्यमान हे वदीदिवः दीस वत्वां वविप्रासः विप्रा
मेधाविनः वेधसः विधातारः स्तोतारः वविवासन्ति^१ परिचरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महां असि ।

देवानां शर्मन्मम सन्तु सूरयः शत्रूषाहः स्वग्रयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । असि ।

देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूरयः । शत्रुऽसहः । सुऽअग्रयः ॥ ६ ॥

हे वशोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरग्रे वशोच दीप्यस्व । वदीदिहि दीपयास्मान् । वविशे
प्रजायै वस्तोत्रे वमयः सुखं वरास्व देहि । त्वं वमहानसि । वदेवानां^१ संबन्धिनि वशर्मन् शर्मणि
सुखे वमम वसूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा वसन्तु भवन्तु । वशत्रूषाहः शत्रूणामभि-
भवितारः वस्वग्रयः शोभनाग्रयश्च सन्तु ॥

यथा चिद्वृद्धमतसमग्रे संजूर्वसि क्षमि ।

एवा दह मित्रमहो यो अस्मधुर्दुर्मन्मा कश्च वेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्रे । समऽजूर्वसि । क्षमि ।

एव । दह । मित्रऽमहः । यः । अस्मऽधुक् । दुऽमन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे वअग्रे वक्षमि क्षमायां वर्तमानं ववृद्धमतसं शुष्कं काष्ठं वयथा येन प्रकारेण वसंजूर्वसि ।
जूर्वतिर्हिसाकर्मा । सम्यग्दहसीत्यर्थः । वएव एवं वदह हे वमित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो^४
वा । कम्^५ । वयः वअस्मधुक् अस्माकं द्रोण्या वकश्च कश्चित् वदुर्मन्मा दुर्मतिः ववेनति कामयते
अस्मान् द्रोणुं तं दहेति^६ ॥

१. ज्ञ-भ-धीतिभिः कर्मभिः । २. घ-आविवासन्ति । ३. ख-घ-त-न-भ-श-मु-त्वं देवानां । ४. ख-ज्ञ-
त-१-२-तेजो वार्यक; ग-तेजो वा; त-३-४-श-तेजोवाक । ५. त-न-भ-१-२-श-दहतेति; भ-३-दहति ।

मा नो मर्तीय रिपवे रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।

अस्नेधद्विस्तरणिभिर्यविष्ठ्य शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्तीय । रिपवे । रक्षस्विने । मा । अघशंसाय । रीरधः ।

अस्नेधत्ऽभिः । त्रणिऽभिः । यविष्ठ्य । शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १मर्ताय^१ मरणधर्माय^१ १रिपवे शत्रवे हिंसित्रे १रक्षस्विने बलवते १मा १रीरधः वशमानय^१ । तथा १अघशंसाय पापशंसाय १मा रीरधः । हे १यविष्ठ्य युवतम् १अस्नेधभिः अहिंसकैः १त्रणिभिः तारकैः १शिवेभिः सुखकरैः १पायुभिः पालनैः नोऽस्मान् १पाहि रक्ष ॥

पाहि नो अग्न एकया पाद्भुत द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिसृभिर्ऊर्जा पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।

पाहि । गीऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे १अग्ने १नः अस्मान् १एकया ऋचा गिरा १पाहि रक्ष । १उत अपि च १द्वितीयया ऋचा १पाहि पालय । १पाहि १तिसृभिः १गीर्भिः १ऊर्जाम् अज्ञानां बलानां वा १पते^१ स्वामिन् । तथा १पाहि १चतसृभिः गीर्भिर्हे १वसो वासकाग्ने ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्यः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय आपि नक्षामहे वृधे ॥ १० ॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्यः । प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्ठम् । देवतातये । आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥ १० ॥

हे अग्ने १विश्वस्मात् सर्वस्मात् १रक्षसः १अराव्यः अदातुः सकाशात् १पाहि रक्षास्मान् । १वाजेषु संग्रामेषु १नः अस्मान् १प्र १अव प्रकर्षेण रक्ष । १स्म इति पूरणः । १हि यस्मात् १नेदिष्ठम् आसन्नम् १आपि बन्धुभूतं १त्वामिद् त्वामेव १देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं १वृधे वर्धनाय १नक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिव्याप्तिकर्मा ॥ ॥ ३३ ॥

आ नो अग्ने वयोवृधं रयि पावक शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयंशस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । नः । अग्ने । वयः १वृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ।

रास्व । च । नः । उपमाते । पुरुस्पृहम् । सुनीती । स्वयंशः १स्तरम् ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १पावक शोधक १वयोवृधम् अन्नस्य वर्धकं १शंस्यं शंसनीयं^१ १रयिं धनं १नः अस्मभ्यम् १आ हरेति शेषः । आहत्य च हे १उपमाते । उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशान्ते

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘मर्ताय मरणधर्माय’ नास्ति । २. भ-वशं मानय । ३. ग-त-न-भ-श-‘पते’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-‘शंसनीय’ नास्ति ।

१नः अस्मभ्यं १सुनीती सुनीत्या क्षोभननयनेन १पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं १स्वयशास्तरम् अत्यन्तं स्वभूतकीर्तिं धनं १रास्व १च देहि ॥

येन वंसां पृतनासु शर्धतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।

स त्वं नो वर्ध प्रयसा शचीवसो जिन्वा धियो वसुविदः ॥ १२ ॥

येन । वंसां । पृतनासु । शर्धतः । तरन्तः । अर्यः । आदिशः ।

सः । त्वम् । नः । वर्ध । प्रयसा । शचीवसो इति शचीवसो । जिन्व । धियः । वसुविदः ॥ १२ ॥

१येन धनेन १पृतनासु संग्रामेषु १शर्धतः^१ वेगं कुर्वतः^१ १अर्यः अरीम्भूतान् १आदिशः आदेष्टुम्-
क्षमक्षेप्तुम् १तरन्तः १वंसाम हिंसाम तद्धनं देहि । हे १शचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मधन वा
१सः प्रसिद्धः १त्वं १नः अस्मान् १वर्ध वर्धय प्रीणय । १प्रयसा अग्नेन त्वं वा वर्ध । अस्मदीयेन
प्रयसा हविषा १वसुविदः वसूनां लम्भकानि १धियः कर्माण्यस्मदीयानि १जिन्व प्रीणय ॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दर्विध्वत् ।

तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो यहुः ॥ १३ ॥

शिशानः । वृषभः । यथा । अग्निः । शृङ्गे इति । दर्विध्वत् ।

तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिधृषे । सुजम्भः । सहसः । यहुः ॥ १३ ॥

अयम् १अग्निः १शृङ्गे १शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् १वृषभो १यथा १दर्विध्वत् कम्पयति शिरः एवं
शृङ्गस्थानीया^२ ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् दर्विध्वत् कम्पयति शिरः । १अस्य अग्नेः १हनवो १न
हनव इव हनुस्थानीया ज्वालाः १तिग्माः^३ १न १प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुमशक्याः । योऽग्निः १सुजम्भः
सुदंष्ट्रः १सहसो १यहुः सहसः पुत्रः अस्य हनव इत्यर्थः ॥

नहि ते अग्ने वृषभ प्रतिधृषे जम्भासो यद्वितिष्ठसे ।

स त्वं नो होतः सुहुतं हविष्कृधि वंस्वा नो वार्या पुरु ॥ १४ ॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिधृषे । जम्भासः । यत् । विद्वितिष्ठसे ।

सः । त्वम् । नः । होतरिति । सुहुतम् । हविः । कृधि । वंस्व । नः । वार्या । पुरु ॥ १४ ॥

हे १वृषभ वर्धक १ते तव १जम्भासः जम्भा दन्तस्थानीया ज्वालाः १नहि १प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुं
न शक्याः । १यत् यस्मात् १वितिष्ठसे विविधं गच्छसि । प्रवर्धस इत्यर्थः । हे १होतः होमनिष्पादक
१स १त्वं १हविः अस्मदन्तं १सुहुतं १कृधि कुरु । १नः अस्मभ्यं १वार्या वरणीयानि १पुरु बहूनि
१वंस्व देहि ॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मर्तास इन्धते ।

अतन्द्रो हव्या बहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि ॥ १५ ॥

१. ग-शर्धतीं वेगं कुर्वतः; घ-ज्ञ-त१-२-श-शर्धतः वेगं कुर्वतः; त३-४-शर्धत वेगं कुर्वतः; न-वर्धत
वेगं कुर्वत । २. ज्ञ-त२-४-न-भ१-३-श-शृगे स्थानीया । ३. ख-ग-त-न-भ-श- तिग्माः ^३ नास्ति ।

शेषे । वनेषु । मात्रोः । सम् । त्वा । मर्तासः । इन्धते ।

अतन्द्रः । हव्या । वहसि । हविःऽकृतः । आत् । इत् । देवेर्षु । राजसि ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽवनेषु वर्तमानयोः ऽमात्रोः अरण्योः ऽशेषे स्वपिपि वर्तसे । ऽत्वा त्वां तथाभूतं
 ऽमर्तासः मनुष्या अध्वर्यादयो मथनेनोत्पाद्य ऽसम् ऽइन्धते । पश्चात् प्रवृद्धस्त्वम् ऽअतन्द्रः अनलसः
 सन् ऽहविष्कृतः यजमानस्य ऽहव्या हवींषि ऽवहसि देवान् प्रति । ऽआदित् अनन्तरमेव ऽदेवेषु
 मध्ये ऽराजसि दीप्यसे ॥ ॥ ३४ ॥

सप्त होतारस्तमिदीकृते त्वाग्ने सुत्यजमह्वयम् ।

भिनत्स्यद्रिं तपसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनाँ अति ॥ १६ ॥

सप्त । होतारः । तम् । इत् । ईकृते । त्वा । अग्ने । सुत्यजम् । अह्वयम् ।

भिनत्सि । अद्रिम् । तपसा । वि । शोचिषा । प्र । अग्ने । तिष्ठ । जनान् । अति ॥ १६ ॥

हे ऽअग्ने ऽतमित् तमेव ऽत्वा त्वां ऽसप्त ऽहोतारः होत्रकाः ऽईकृते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् ।
 ऽसुत्यजं सुत्यागम् । अभिमतप्रदमित्यर्थः । ऽअह्वयम् अक्षीणं प्रवृद्धम् । किंच ऽअद्रि मेघं ऽतपसा ताप-
 केन ऽशोचिषा तेजसा । तपसा शोचिषा चेति वा योज्यम् । ऽवि भिनत्सि । हे ऽअग्ने ऽजनान् अस्मान्
 ऽअति अतीत्य ऽप्र ऽतिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान् प्रति । अथवास्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्र तिष्ठ ॥

अग्निमग्निं वो अग्निगुं हुवेम वृक्तबर्हिषः ।

अग्निं हितप्रयसः शश्वतीष्व होतारं चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निमऽअग्निम् । वः । अग्निगुम् । हुवेम । वृक्तऽबर्हिषः ।

अग्निम् । हितऽप्रयसः । शश्वतीषु । आ । होतारम् । चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

ऽअग्निमग्निम् । वीप्सादरार्था । अग्निमेव हे यजमानाः ऽवः युष्मदर्थं ऽहुवेम आह्वयाम् ।
 अथवा । हे देवाः^१ वो^२ युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम् । कीदृशा वयम् । ऽवृक्तबर्हिषः छिन्नदर्भाः ।
 कीदृशमग्निम् । ऽअग्निगुम् अधृतगमनं^३ सर्वदा गृहे वर्तमानम् ऽअग्निम् । ऽहितप्रयसः निहितहविष्का
 वयम् ऽआ हुवेमेति शेषः । कीदृशमग्निम् । ऽशश्वतीषु बद्धीषु भूमिषु वर्तमानं ऽहोतारं होम-
 निष्पादकम् । किमर्थम् । ऽचर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अग्नौ नृसे सति वृष्टिभावात् प्राण्युपकारसिद्धं^३
 प्राण्यर्थत्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥

केतेन शर्मन्सचते सुषामण्यग्ने तुभ्यं चिकित्वना ।

इषण्यया नः पुरु रूपमा भर वाजं नेदिष्ठमुतये ॥ १८ ॥

केतेन । शर्मन् । सचते । सुषामनि । अग्ने । तुभ्यम् । चिकित्वना ।

इषण्यया । नः । पुरु रूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ १८ ॥

१. ख-त-श-वा यो; न- वा वो । २. ख-ग-त-अधृतकर्माणं; न-भ-अधृतगमनकर्माणं ।

३. ख-त-न-भ-२-३-श-प्राण्युपकारं सिद्धं ।

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽचिकित्वना चिकितुषा जनेन होत्रादिना सह यजमानः ऽकेतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजत इति शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । ऽसुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते ऽशर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे । अतो हे अग्ने ऽहृषण्यया हृच्छया स्वीयया ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुषं नानारूपं ऽनैदिष्टम् अन्तिके सर्वदा वर्तमानं ऽवाजम् अन्नम् ऽऊतये रक्षणाय ऽआ ऽभर आहर ॥

अग्ने जरितर्विंशपतिस्तेपानो देव रक्षसः ।

अप्रोषिवान्गृहपतिर्महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ १९ ॥

अग्ने । जरितः । विंशपतिः । तेपानः । देव । रक्षसः ।

अप्रोषिऽवान् । गृहऽपतिः । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोणऽयुः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽजरितः स्रोतः । स्तुत्येत्यर्थः । ऽविंशपतिः प्रजानां पालकः ऽरक्षसः राक्षसानां ऽतेपानः संतापकोऽसि । ऽअप्रोषिवान् यजमानगृहमत्यजन् । तदेवाह । ऽगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं ऽमहान् अतिशयेन पूज्यः ऽअसि । ऽदिवः ध्रुलोकस्य ऽपायुः पाता ऽदुरोणयुः यजमान-गृहस्य मिश्रयिता । सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥

मा नो रक्ष आ वेशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातुमावताम् ।

परोगव्यूत्यनिरामप क्षुधमग्ने सेध रक्षस्विनः ॥ २० ॥

मा । नः । रक्षः । आ । वेशीत् । आघृणिवसो इत्याघृणिऽवसो । मा । यातुः । यातुऽमावताम् । पुरःऽगव्यूति । अनिराम् । अप । क्षुधम् । अग्ने । सेध । रक्षस्विनः ॥ २० ॥

हे ऽआघृणीवसो दीक्षधनाग्ने ऽनः अस्मान् ऽरक्षः राक्षसादिः । ‘रक्षो रक्षितव्यमस्मात्’ (निरु. ४. १८) इति यास्कः । ऽमा ऽआ वेशीत् सर्वतो न प्रविशतु । तथा ऽयातुमावताम् । यातुर्यातना पीडा । तद्वतां यातुधानानां ऽयातुः पीडा ऽमा वेशीत् । हे ऽअग्ने ऽअनिराम् । इराक्षम् । अन्नाभावं दारिद्र्यं ऽक्षुधं क्षपयितारं ऽरक्षस्विनः बलवन्ति रक्षांसि च ऽपरोगव्यूति क्रोशद्वयाद्देशात् परस्तात् । एतदुपलक्षणम् । अत्यन्तं दूरदेशे ऽअप ऽसेध परिहर । अनिरा क्षुत् बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्निवति ॥ ॥ ३५ ॥

‘उभयं शृणवत्’ इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रागाथस्य भर्गस्थार्थम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘उभयं श्रूना’ इति । पूर्वसूक्ते ‘प्रागाथं’ तु ‘इत्युक्तत्वाद्विदमपि प्रागाथम्’ । अत्रायुजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्सः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतस्सूक्तं सप्तम्य-ष्टमीवर्जम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं शौनकेन— ‘उभयं शृणवच्च न इति सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये ‘उभयम्’ इति बृहत्सामप्रगाथः । सूत्रितं च— ‘उभयं शृणवच्च नः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छा-वाकस्थाथमेव स्तोत्रियः प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्— ‘उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः ॥

उभयं शृणवन् न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शर्विष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सत्राच्या । मघवा । सोमपीतये । धिया । शर्विष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

उभयं स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकं चोभयविधम् । इदं वचः । अर्वाक् अस्मद्भिमुखम् । इन्द्रः शृणवत् शृणोतु । श्रुत्वा च सत्राच्या अस्माकं सहास्रन्त्या धिया युक्तः सन् मघवा शर्विष्ठः अतिशयेन बलवान् । आ गमत् आगच्छतु । सोमपीतये सोमपानाय ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः ।

उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निःस्ततक्षतुः ।

उत । उपमानाम् । प्रथमः । नि । षीदसि । सोमकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

तं व हि तं खड्गिन्द्रं । स्वराजं स्वयमेव राजमानं । धिषणे द्यावापृथिव्यौ वृषभं जगदुपकारिकाया वृष्टेर्वर्षकं निष्टतक्षतुः संचस्करतुः । तं तमेवेन्द्रम् । ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः । उत यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र उपमानाम् उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यः सन् नि षीदसि वेद्याम् । सोमकामं हि खलु ते मनः ॥

पूर्वोक्तेऽच्छावाकशब्दे ' आ वृषस्व ' इति प्रगोथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तम् ॥

आ वृषस्व पुरुवसो सुतस्येन्द्रान्धसः ।

विद्या हि त्वा हरिवः पुत्सु सासहिमधृष्टं चिदधृष्वणिम् ॥ ३ ॥

आ । वृषस्व । पुरुवसो इति पुरुवसो । सुतस्य । इन्द्र । अन्धसः ।

विद्या । हि । त्वा । हरिवः । पुत्सु । सासहिम् । अधृष्टम् । चित् । दधृष्वणिम् ॥ ३ ॥

हे पुरुवसो बहुधन इन्द्र त्वम् । आ वृषस्व आसिञ्चस्व । किम्^१ । सुतस्य अन्धसः सुतमन्धः सोमं जडरे । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र त्वा त्वां विद्या^२ हि^३ जानीमः खलु । कीदृशम् । पुत्सु संग्रामेषु सासहिम् अभिभवितारं शत्रूणाम् । अधृष्टं चित् कैरप्यधर्वणीयं दधृष्वणिम् अन्येषां धर्वकम् ॥

अप्रामिसत्य मघवन्तथेदसदिन्द्र क्रत्वा यथा वशः ।

सनेम वाजं तव शिप्रिभवसा मक्षु चिद्यन्तो अद्रिवः ॥ ४ ॥

अप्रामिसत्य । मघवन् । तथा । इत् । असत् । इन्द्र । क्रत्वा । यथा । वशः ।

सनेम । वाजम् । तव । शिप्रिन् । अवसा । मक्षु । चित् । यन्तः । अद्रिवः ॥ ४ ॥

१. ख-त-न-भ-श-किन्व; ग-किं तत् । २. ग-विद्यामही; ङ-त-विद्यामहि; त-३-४-न-श-विद्यामहि; भ-विद्याहि ।

हे ^१अग्रामिसत्य अहिंसितसत्य हे ^२मघवन् इन्द्र ^३तथेदसत् तथैव भवति । हे ^४इन्द्र ^५ऋत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन ^६यथा^१ येन^२ प्रकारेण ^३वक्ताः कामयेः । हे ^४क्षिप्रिन् ^५अवसा रक्षणेन निमित्तेन ^६वाजम् अश्वं ^७सन्नेम संभजेम वयं ^८तव त्वदनुग्रहात् । कीदृशा वयम् । ^९मधु ^{१०}चित् शीघ्रमेव ^{११}यन्तः शत्रून् गच्छन्तोऽभिभवन्तः । हे ^{१२}अद्रिवः । अद्रिवंजः । तद्गच्छिन्वेति ॥

शृण्व्यु^३ षु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ ५ ॥

शृण्वि । ऊँ इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुऽविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥

हे ^१शचीपते ^२इन्द्र ^३शृण्वि देवाभितम् । ^४विश्वाभिः सर्वाभिः ^५ऊतिभिः^१ मरुद्भिः सह । हे ^६शूर ^७भगं ^८न भाग्यमिव ^९यशसं यशस्विनं ^{१०}वसुविदं धनस्य लम्भकं ^{११}त्वा त्वाम् ^{१२}अनु ^{१३}चरामसि अनुचरामः । परिचरामेत्यर्थः ॥ ॥ ३६ ॥

पौरौ अश्वस्य पुरुकुद्रवामस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

नकिर्हि दानं परिमर्धिषत् त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । असि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति । यत्स्यत् । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३अश्वस्य ^४पौरः पूरयिता ^५असि भवसि । तथा ^६गवां^१ ^७पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे ^८देव ^९हिरण्ययः हिरण्ययशरीरस्त्वम् ^{१०}उत्सः^२ उत्ससदृशोऽसि । हे ^{११}इन्द्र ^{१२}त्वे त्वयि वर्तमानं ^{१३}दानम् अस्मद्विषयं देयं धनं वा ^{१४}नकिः^३ ^{१५}परिमर्धिषत् न कश्चिद्धिनस्ति । अतः ^{१६}यद्यद्यामि याचे ^{१७}तदा ^{१८}भर आहर मद्यम् ॥

यद्यपिष्टोमे^४ बृहत्साम^५ तदानीं निष्केवल्ये प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ त्वं ह्येहि चेरव इति प्रगाथा एते भवन्ति ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वं ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये । उद्रावृषस्व मघवन्गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इहि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।

उत् । ववृषस्व । मघऽवन् । गोऽइष्टये । उत् । इन्द्र । अश्वम्ऽइष्टये ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३इहि त्वं खलु । सामर्थ्याद्वातेति गम्यते । अतः ^४एहि आगच्छ । आगत्य वात्सम्यं ^५भगं भजनीयं धनं ^६विदाः लभस्व दास्व । किमर्थम् । ^७वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे ^८मघवन् ^९गविष्टये गा इच्छते मद्यं ^{१०}उद्रावृषस्व उत्सिञ्जस्व गामिति शेषः । तथा हे ^{११}इन्द्र ^{१२}अश्वमिष्टये अश्वैषणवते मद्यमश्वान् ^{१३}उत् ववृषस्व उत्सिञ्जस्व देहि ॥

१. ख-ङ-त१-२-वा यद्यथानेन; घ-त३-४-भ३-यद्यथानेन; भ२-वा यद्यथा येन; न-श-यद्यथानेन ।
२. ख-ङ-त१-२-मु-ऊतिमी रक्षकैः; घ-रक्षकैः । ३. ख-घ-ङ-त१-२-गवां पौरः । ४. ख-ग-त-श-‘ उत्सः ’ नास्ति । ५. ख-ग-त-न-भ१-२-श-नकिर्दानं; भ३-नकिर्हि । ६. ख-ग-त-न-श-‘ षोमबृहत्साम ।

त्वं पुरु सहस्राणि शतानि च यूथा दानाय मंहसे ।

आ पुरंदरं चक्रम् विप्रवचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । सहस्राणि । शतानि । च । यूथा । दानाय । मंहसे ।

आ । पुरम्ऽदरम् । चक्रम् । विप्रवचसः । इन्द्रम् । गायन्तः । अवसे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरु पुरुणि बहूनि सहस्राणि शतानि च यूथा गवादियूथानि दानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे । यद्वा । दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दान-कर्मा । अथ परोक्षेण ब्रवीति । पुरंदरं शत्रुपुराणां दारयितारम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय प्रीतये वा गायन्तः स्तुवन्तः विप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयम् आ आगन्तारमभिमुखं वा चक्रम् कुर्मः ॥

अविप्रो वा यदविघद्विप्रो वेन्द्र ते वचः ।

स प्र ममन्दत्त्वाया शतक्रतो प्राचामन्यो अहंसन ॥ ९ ॥

अविप्रः । वा । यत् । अविधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।

सः । प्र । ममन्दत् । त्वाऽया । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

प्राचामन्यो इति प्राचाऽमन्यो । अहम्ऽसन ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वचः स्तोत्रं यत् यः अविप्रो वा अमेधाव्यस्तुतिकुशलो वा विप्रः मेधावी स्तुतिकुशलः वा अविधत् कुर्यात् । त्वां स्तोतीत्यर्थः । सः स्तोता त्वाया त्वयीच्छया साधनेन प्र ममन्दत् प्रकर्षेण मोदते । हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे प्राचामन्यो प्राचीनक्रोध । अप्रतिहत-क्रोधेत्यर्थः । न हीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित् । हे अहंसन । संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन् यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः । तादृशेन्द्र ॥

उग्रबाहुर्भक्षकृत्वा पुरंदुरो यदि मे शृण्वद्ववम् ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः । भक्षऽकृत्वा । पुरम्ऽदरः । यदि । मे । शृण्वत् । हवम् ।

वसूयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः उद्गूर्णभुजः प्रभक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां पुरंदरः पुराणां दारयितेन्द्रः यदि मे शृण्वत् शृण्वत् शृणुयात् तर्हि वसूयवः वसुकामा वयं वसुपतिं बहुधनस्वामिनं शतक्रतुम् अपरिमितप्रज्ञम् इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥ ॥ ३७ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ।

यदिभ्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृण्वामहे ॥ ११ ॥

न । पापासः । मनामहे । न । नारायासः । न । जल्हवः ।

यत् । इत् । नु । इन्द्रम् । वृषणम् । सचा । सुते । सखायम् । कृण्वामहे ॥ ११ ॥

वयमिन्द्रं ^१पापासः पापा अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः^१ न मन्यामहे ।
तथा ^२अरायासः अराया अधना वा अहविष्का वा न मन्यामहे । न जलह्वः अज्वलनाः
अनप्रयो न मन्यामहे । कृतव्रतनियमादिपुण्या दानवन्तोऽग्निरहितास्तं स्तुम इत्थृषिरात्मानमाह । यदित्
यस्मादेव कारणात् न इदानीं वृषणं वर्षकम् इन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सचा सहिताः^२ सखायं
कृण्वामहे कुर्मः तस्मात् पापादिरहिता मन्यामहे । पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात् ।
अत्र 'न पापा मन्यामहे' (निरु. ६. २५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिमुणकातिमदाम्यम् ।

वेदा भूमं चित्सनिता रथीतमो वाजिनं यमिदू नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् । युयुज्म । पृतनासु । सासहिम् । ऋणऽकातिम् । अदाम्यम् ।

वेदं । भूमम् । चित् । सनिता । रथिऽतमः । वाजिनम् । यम् । इत् । ऊँ इति । नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् उद्गूर्णबलमिन्द्रं युयुज्म योजयामः । कीदृशमिन्द्रम् । पृतनासु संग्रामेषु सासहिं
शत्रूणामभिभवितारम् ऋणकातिम् ऋणभूतस्तुतिकम् । यस्मै स्तुतिर्ऋणवदवश्यं क्रियते तं तादृशम् ।
अथवा ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकम् । अदाम्यं केनाप्यहिंस्यम् । य इन्द्रः भूमं चित् बहुष्वशेषु
भ्रमणशीलमेव वाजिनं बलवन्तमश्वं रथीतमः रथस्वामी वेदं वेति गृह्णाति तद्वत् सनिता इन्द्रो
वाजिनं हविष्मन्तं यमिदू यमेव जनं बहूनां यजमानानां मध्ये नशत् व्याप्नोति तमिन्द्रमिति ।
ते वयमिति वा योज्यम् । वयं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'यत इन्द्र' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः ।
सूत्रितं च—'यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो अपा कृतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ।
दुःस्वप्नदर्शनेऽप्येतदादिसूक्तशेषो जप्यः^५ (आश्व. गृ. ३. ११. २) ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवच्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १३ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयम् । कृधि ।

मघऽवन् । शग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः । वि । द्विषः । वि । मृधः । जहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यतः हिंसात् भयामहे वयं ततः नः^५ अस्मभ्यम् अभयं कृधि कुरु । हे
मघवन् शग्धि शक्तो भवसि नः अस्मभ्यमभयं कर्तुं तव तत् तैः ऊतिभिः रक्षणैः रक्षकैः
पुरुषैः । किंच वि जहि द्विषः अस्मद्वेद्वन् । वि जहि मृधः अस्मद्विंसकान् ॥

त्वं हि राधस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधुतः ।

तं त्वा वयं मघवभिन्द्र गर्विणः सुतार्वन्तो हवामहे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । राधःपते । राधसः । महः । क्षयस्य । असि । विधुतः ।

तम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । इन्द्र । गर्विणः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ १४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-रहिताः संतः । २. ख-सयसहिताः; ज्ञ-त१-२-भ१-२-सहायसहिताः;
त३-४-सहसेहिताः; न-सहासहिताः श-सेहिताः । ३. ख-त-न-भ-तत् । ४. ख-ज्ञ-त१-२-जप्यः
सूत्रितं च यत इन्द्र भयामहे इति च सूक्तशेषं । ५. ख-ग-त-न-भ-श-नः नास्ति ।

हे वराधस्पते धनस्वामिन् वत्वं वहि त्वं खलु वमहः महतः वराधसः धनस्य वक्ष्यस्य च गृहस्य^१ च^२ वर्धयिता असि^३ हि खलु । सामर्थादेवं लभ्यते । कस्य राधसो गृहस्य च^२ वर्धक इत्युच्यते । विधत्तः परिचरतो यजमानस्य । वतं तादृशं वत्वा त्वां वयं हे वमघवन्निन्द्र विगिर्वजः गीर्धिवननीय सुतावन्तः अभिषुतसोमाः वह्वामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रः स्पलुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । स्पट् । उत । वृत्रऽहा । परऽस्पाः । नः । वरेण्यः ।

सः । नः । रक्षिषत् । चरमम् । सः । मध्यमम् । सः । पश्चात् । पातु । नः । पुरः ॥ १५ ॥

अयम् इन्द्रः वस्यत् सर्वस्य ज्ञाता । स्पशतिर्ज्ञानकर्मा^४ । उत अयं वृत्रहा वृत्रहन्ता वपरस्याः परपालयिता वनः अस्माकं वरेण्यः वरणीयः । वसः इन्द्रः वनः अस्माकम् । पुत्रमिति शेषः । वरक्षिषत् रक्षतु । वचरमं पुत्रं तथा स रक्षिषत् । वसः मध्यमं पुत्रं^५ रक्षिषत् । वसः वनः अस्मान् वपश्चात् रक्षिषत् । वनः वपुरः पुरस्तात् रक्षिषत् ॥ ॥ ३८ ॥

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदैवीः ॥ १६ ॥

त्वम् । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र । नि । पाहि । विश्वतः ।

आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यम् । भयम् । आरे । हेतीः । अदैवीः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र वत्वं वनः अस्मान् वपश्चात् पश्चान्नागात् वपुरः पूर्वभागात् वअधरात् अधोभागात् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । वउत्तरात् उत्तरभागात् । एतदक्षिणस्याप्युपलक्षणम् । किं बहुना विश्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् वनि पाहि । हे इन्द्र दैव्यं भयम् वअस्मत् अस्मत्तः वआरे दूरे वकृणुहि कुरु । तथा वअदैवीः आसुराणि वहेतीः आयुधानि वआरे कृणुहि ॥

अद्याद्या श्वःश्व इन्द्र त्रास्व परे च नः ।

विश्वा च नो जरितृन्तसत्पते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्यऽअद्य । श्वऽश्वः । इन्द्र । त्रास्व । परे । च । नः ।

विश्वा । च । नः । जरितृन् । सत्पते । अहा । दिवा । नक्तम् । च । रक्षिषः ॥ १७ ॥

वअद्याद्या यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र सर्वत्र एवं वश्वःश्वः वत्रास्व रक्ष । तथा वपरे वच परस्मिन्स्तीयेऽहनि च त्रास्व । हे वसस्पते सतां पालक विश्वा सर्वाण्यपि वअहा अहानि सर्वेष्वप्यहःसु वनः अस्मान् वजरितृन् वरक्षिषः रक्षसि । तथा वदिवा वनक्तं वच रक्षिषः रक्षसि रक्ष वा ॥

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः संमिश्रो वीर्याय कम् ।

उभा ते बाह्व दृषणा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

१. ग-त-श- 'गृहस्य च' नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श- 'असि' नास्ति । ३. ख-ग-त-श- 'च' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-श-स्पर्शति । ५. ख-त-पुत्रं स ।

प्र॒ऽभङ्गी । शूरः । म॒घऽवा । तु॒विऽमघः । सम्॒ऽमिश्रः । वी॒र्या॑य । क्र॒म् ।

उ॒भा । ते । बा॒हू इति॑ । वृ॒षणा । श॒त॒क्र॒तो इति॑ शत॒ऽक्र॒तो । नि । या । व॒ज्र॒म् । मि॒मिक्षुः॑ ॥ १८ ॥

अयं ^१मघवा इन्द्रः ^२प्रभङ्गी प्रभञ्जनशीलः ^३शूरः ^४तुवीमघः प्रभूतधनः ^५संमिश्रः सम्यक् मिश्रयिता । किमर्थम् । ^६वीर्याय शत्रूणां वीर्यकरणाय । ^७क्रम् इति पादपूरणः । एवंमहानुभावो भवति । अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र ^८ते ^९उभा उभावपि ^{१०}बाहू ^{११}वृषणा वर्षकौ कामानां हे ^{१२}शतक्रतो बहुप्रज्ञ ^{१३}या यौ ^{१४}वज्रम् आयुधं ^{१५}नि ^{१६}मिमिक्षुः परिगृहीतः ॥ ३९ ॥

‘प्रो अस्मै’ इति द्वादशर्च तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्चम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सप्तम्याद्यास्तिस्रो बृहत्यः । इन्द्रो देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रो अस्मै द्वादश प्रगाथः पाङ्क्तं सप्तम्याद्याश्च’ तिस्रो बृहत्यः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रो अ॒स्मा उप॑स्तुतिं भर॒ता य॒जुजो॑षति ।

उ॒क्थैरिन्द्र॑स्य माहि॒नं वयौ॑ वर्ध॒न्ति सो॒मिनो॑ भ॒द्रा इन्द्र॑स्य रा॒तयः॑ ॥ १ ॥

प्रो इति॑ । अ॒स्मै । उप॑स्तुतिम् । भर॑त । यत् । जु॒जो॑षति ।

उ॒क्थैः । इन्द्र॑स्य । माहि॒नम् । वयः॑ । वर्ध॒न्ति । सो॒मिनः॑ । भ॒द्राः । इन्द्र॑स्य । रा॒तयः॑ ॥ १ ॥

^१अस्मै इन्द्राय ^२उपस्तुतिम् उपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं ^३प्रो ^४भरत प्रक्षेपेण संपादयत हे ऋत्विजः । ^५यत् यदि^१ अयमिन्द्रः ^६युजोषति सेवते तर्हि भरतेति । ^७सोमिनः सोमप्रियस्य ^८इन्द्रस्य स्वभूतं ^९माहिनं महत् ^{१०}वयः अन्नं सोमलक्षणम् ^{११}उक्थैः^२ शस्त्रैः^३ वर्धन्ति वर्धयन्ति । ^४भद्राः स्तुत्यानि खलु ^५इन्द्रस्य ^६रातयः दानानि ॥

अ॒युजो अ॒समो॑ नृ॒भिरे॒कः कृ॒ष्टीर॑यास्यः ।

पू॒र्वीर॑ति प्र वा॒वृधे॑ विश्वा॒ जा॒तान्यो॑जसा भ॒द्रा इन्द्र॑स्य रा॒तयः॑ ॥ २ ॥

अ॒युजः । अ॒समः । नृ॒भिः । ए॒कः । कृ॒ष्टीः । अ॒यास्यः॑ ।

पू॒र्वीः । अ॒ति । प्र । वा॒वृधे॑ । विश्वा॒ । जा॒तानि॑ । ओ॒जसा॑ । भ॒द्राः । इन्द्र॑स्य । रा॒तयः॑ ॥ २ ॥

^१अयुजः असहायः ^२असमः असदृशोऽन्यैः ^३नृभिः^४ देवैः ^५एकः मुख्यः ^६अयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः ^७पूर्वीः ^८कृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः ^९अति ^{१०}प्र ^{११}ववृधे अतिप्रवर्धते । किंच ^{१२}विश्वा ^{१३}जातानि इदानीमुत्पन्नानि ^{१४}ओजसा बलेनाति प्र वावृधे । ^{१५}भद्राः हि ^{१६}इन्द्रस्य ^{१७}रातयः । अथवा । अयमृषिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसदृश एक एव सन् पूर्वीः प्रजा जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य वर्धते । शिष्टं समानम् ॥

अहि॑तेन चि॒दर्वे॑ता जी॒रदा॑नुः सि॒षास॑ति ।

प्र॒वाच्य॑मिन्द्र॒ तत्त॒व वी॒र्या॑णि करि॒ष्यतो॑ भ॒द्रा इन्द्र॑स्य रा॒तयः॑ ॥ ३ ॥

अहि॑तेन । चि॒त् । अर्वे॑ता । जी॒रदा॑नुः । सि॒षास॑ति ।

प्र॒वाच्य॑म् । इन्द्र॒ । तत् । त॒व । वी॒र्या॑णि । करि॒ष्यतः॑ । भ॒द्राः । इन्द्र॑स्य । रा॒तयः॑ ॥ ३ ॥

१. ग-भ२-श-अनु.-सप्तम्याद्यास्तिस्रो ।

२. ख-घ-त-यद्यपि; ग-यद्यदा; श-यद्यवि ।

३. ग-ज्ञ-त३-४-न-श-‘उक्थैः शस्त्रैः’ नास्ति । ४. न-भ-नृभिर्ननृभिः ।

अयं ^१जीरदानुः क्षिप्रप्रदान इन्द्रः ^२अहितेन अयोजितेनाप्रेरितेन ^३चित् ^४अर्वता अरणवता-
श्वेन ^५सिषासति संभक्तुमिच्छति । तस्माद्धे ^६इन्द्र ^७वीर्याणि सामर्थ्यानि ^८करिष्यतः ^९तव महत्त्वं
^{१०}प्रवाच्यम् । स्तुत्यमित्यर्थः ॥

आ याहि कृण्वाम त इन्द्र ब्रह्माणि वर्धना ।

येभिः शविष्ठ चाकनो भद्रमिह श्रवस्यते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ४ ॥

आ । याहि । कृण्वाम । ते । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धना ।

येभिः । शविष्ठ । चाकनः । भद्रम् । इह । श्रवस्यते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२आ ^३याहि आगच्छ ^४ते ^५कृण्वाम । किम् । ^६ब्रह्माणि परिवृद्धानि स्तुति-
लक्षणानि कर्माणि । कीदृशानि । ^७वर्धना उत्साहवर्धकानि । ^८येभिः यैः कर्मभिः हे ^९शविष्ठ अति-
शयेन बलवन्निन्द्र ^{१०}चाकनः कामयसे । किम् । ^{११}भद्रं कर्तुम् । कस्मै । ^{१२}श्रवस्यते अन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥

धृषतश्चिद्रूपन्मनः कृणोषीन्द्र यच्चम् ।

तीव्रैः सोमैः सपर्यतो नमोभिः प्रतिभूषतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ५ ॥

धृषतः । चित् । धृषत् । मनः । कृणोषि । इन्द्र । यत् । त्वम् ।

तीव्रैः । सोमैः । सपर्यतः । नमःऽभिः । प्रतिऽभूषतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२धृषतश्चित् दृष्टादपि ^३धृषत् दृष्टं ^४मनः ^५कृणोषि । अत्यन्तं दृष्टं करोषि । ^६यत्
यस्मात् ^७त्वं ^८तीव्रैः मदजनकैः ^९सोमैः ^{१०}सपर्यतः पूजयतः ^{११}नमोभिः नमस्कारैश्च ^{१२}प्रतिभूषतः
अलंकुर्वन्तो यजमानस्याभिमतं दिवससीति ^{१३}शेषः ॥

अव चष्ट ऋचीषमोऽवताँव मानुषः ।

जुष्टी दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते युजं भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ६ ॥

अव । चष्टे । ऋचीषमः । अवतान्ऽइव । मानुषः ।

जुष्टी । दक्षस्य । सोमिनः । सखायम् । कृणुते । युजम् । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः ^१ऋचीषमः ऋचा स्तुत्या ^२समस्तथा परिच्छिन्नः सन् ^३अव ^४चष्टे पश्यत्यनुग्रहेणा-
स्मान् । तत्र दृष्टान्तः । ^५मानुषः मनुष्यः ^६अवतान् अवतान् कृपादिप्रदेशान् ^७इव । दृष्ट्वा
च ^८जुष्टी प्रीतोऽयं ^९दक्षस्य प्रवृद्धस्य ^{१०}सोमिनः यजमानस्य ^{११}युजं युज्यमात्मानं ^{१२}सखायं ^{१३}कृणुते
करोति । तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः । अथवा । तृषिनो मनुष्यो जलपूर्णानवदानिव स्तुतः सन्
पश्यति सोमं पातुम् । पश्चादवेक्षितं तं युज्यमानं सोमं जुष्टी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं
कुरुते ॥ ॥ ४० ॥

विश्वे त इन्द्र वीर्यं देवा अनु क्रतुं ददुः ।

भुवो विश्वस्य गोपतिः पुरुष्टुत भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ७ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-अयोजितेन प्रेरितेन । २. घ-तत्तस्माद्धे । ३. घ-आगच्छ इहास्मिन्
यज्ञे । ४. घ-ते तव । ५. त-न-पूजतः । ६. ख-घ-त१-२-दिशसीति । ७. ख-घ-त-श-स्तुत्यः ।
८. ख-ज्ञ-त१-२-कृणुते कुरुते ।

विश्वे । ते । इन्द्र । वीर्यम् । देवाः । अनु । । क्रतुम् । ददुः ।

भुवः । विश्वस्य । गोऽपतिः । पुरुऽस्तुत । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १वीर्यं सामर्थ्यं १क्रतुं प्रज्ञां च १अनु अनुसृत्य १विश्वे सर्वे १देवाः १ददुः^१ ददुः । धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च । तव बलेन प्रज्ञया च तेऽपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः । तादृशस्त्वं १गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसो वा पतिः १भुवः भवसि । १विश्वस्य इत्येतत् पदान्तर्गतस्यापि गोशब्दस्य विशेषः । हे १पुरुषुत बहुभिः स्तुतेन्द्र^१ भवसीति समन्वयः ॥

गृणे तदिन्द्र ते शर्व उपमं देवतातये ।

यद्वंसि वृत्रमोर्जसा शचीपते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ८ ॥

गृणे । तत् । इन्द्र । ते । शर्वः । उपमम् । देवतातये ।

यत् । हंसि । वृत्रम् । ओर्जसा । शचीपते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १तत् १शर्वः बलम् १उपमम् अन्तिकं १देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा १गृणे स्तुवे । १यत् यस्मान्ने १शचीपते १वृत्रम् १ओर्जसा बलेन १हंसि तस्मात्ते शवो गृणे ॥

समनेव वपुष्यतः कृणवन्मानुषा युगा ।

विदे तदिन्द्रश्चेतनमधं श्रुतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृणवत् । मानुषा । युगा ।

विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अधं । श्रुतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ९ ॥

१समनेव समानमनस्का योषिदिव सा यथा १वपुष्यतः वपुश्छित्तः पुरुषान् १कृणवत् करोति स्ववशान् एवमयमिन्द्रः १मानुषा मनुष्यान् १युगा युगानि कालान् संवत्सरायनर्तुमासादीन् १विदे लभ्यति । १तत् युगनिर्माणात्मकं कर्म १इन्द्रः १चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः । १अध अथैवं कृत्वा १श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥

उज्जातमिन्द्र ते शर्व उच्चासुत्तव क्रतुम् ।

भूरिगो भूरि वावृधुर्मर्धवन्तव शर्मणि भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ १० ॥

उत् । जातम् । इन्द्र । ते । शर्वः । उत् । त्वाम् । उत् । तव । क्रतुम् ।

भूरिगो इति भूरिऽगो । भूरि । ववृधुः । मर्धऽवन् । तव । शर्मणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ १० ॥

हे १इन्द्र १उत् । अयं व्यवहितेनापि १वावृधुः^३ इत्यनेन संबध्यते । उद्वर्धयन्ति सोमेन । किम् । १ते १शर्वः बलम् । न केवलं बलं किंतु १त्वाम् १उत् वर्धयन्ति स्तुत्यादिना । पश्चात् १तव १क्रतुं प्रज्ञां स्वानुकूलाम् १उत् वर्धयन्ति । १भूरि इत्येतत् प्रत्याख्यातं संबध्यते । अतिप्रभृतमुद्वर्धयन्तीत्यर्थः । क एवं कुर्वन्तीति उच्यते । हे १भूरिगो बहुपशो हे १मधवन् धनवमिन्द्र १तव १शर्मणि त्वदीये सुखे ये वर्तन्ते ते च कुर्वन्तीति ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्विवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ११ ॥

अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रहन् । सम् । युज्याव । सनिभ्यः । आ ।

अरातिऽवा । चित् । अद्विऽवः । अनु । नौ । शूर । मंसते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ११ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र त्वं वच अहं वच वसं वयुज्याव संगतौ भवाव । कियदवधीति उच्यते ।
वसनिभ्य आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । नौ संगतयोश्चावयोर्हे अद्विवः
वज्रवन् इन्द्र अरातीवा अदानोऽपि जनस्त्वद्वत्तधनस्य अनु मंसते अनुमतिं करोति ॥

सत्यमिद्रा उ तं वयमिन्द्रं स्त्वाम नानृतम् ।

महाँ असुन्वतो वधो भूरि ज्योतीषि सुन्वतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १२ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । तम् । वयम् । इन्द्रम् । स्त्वाम् । न । अनृतम् ।

महान् । असुन्वतः । वधः । भूरि । ज्योतीषि । सुन्वतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १२ ॥

वयं प्रगाथाः तम् इन्द्रं सत्यमित् सत्यमेव स्त्वाम् । नानृतम् असत्यं न स्त्वाम् ।
अस्माभिरुक्ता गुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः । स्तुत्यस्येन्द्रस्य संबन्धि असुन्वतः अयष्टुः
वधः महान् प्रभूतो भवति । भूरि ज्योतीषि बहून् सोमान् सुन्वतः अभिषवं कुर्वतो यज-
मानस्येन्द्रकृतोऽनुग्रहो महान् भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

‘स पूर्यो’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘स पूर्यो गायत्रमाद्या
चतुर्थोद्विदे सप्तमी चानुष्टुभो गायत्रेऽन्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । प्रथमाचतुर्थोपञ्चमीसप्तम्यश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः ‘अस्मे रुद्राः’ इत्यन्त्या त्रिष्टुब्वशिष्टा गायत्र्यः । अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्र्यः । षष्ठेऽ-
हनि मरुत्वतीयस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च— ‘स पूर्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति
मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स पूर्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे । यस्य द्वारा मनुष्विप्ता देवेषु धियं आनजे ॥ १ ॥

सः । पूर्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुभिः । आनजे ।

यस्य । द्वारा । मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

वसः^१ पूर्यः मुख्यः^२ महानां पूज्यानां यजमानानां क्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः वेनः
कान्तस्तेषां हविः कामयमानः आनजे आगच्छति । यस्य इन्द्रस्य द्वारा द्वाराणि प्राप्स्युपायानि
धियः कर्माणि देवेषु एतेषु मध्ये पिता सर्वेषां पालकः मनुः आनजे प्राप । आनजिः प्रासिकर्मा ॥

दिवो मानं नोत्सदन्त्सोमपृष्ठासो अद्रयः । उक्था ब्रह्म च शंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सद् । सोमपृष्ठासः । अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

वदिवः शुलोकस्य मानं निर्मातारमिन्द्रं नोत्सदन् नोत्पृजन्तु । के । सोमपृष्ठासः सोमस्पृष्टारः
सोमाभिषवकर्तारः अद्रयः प्रावाणः । किंच उक्था उक्थानि शस्त्राणि ब्रह्म च ब्रह्माणि स्तोत्राणि

वशस्या शंसनीयानि भवन्तीति शेषः । यद्वा । यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानीन्द्रं नोत्सृज-
न्निवति समन्वयः ॥

स विद्वाँ अङ्गिरोम्य इन्द्रो गा अवृणोदर्प । स्तुषे तदस्य पौंस्यम् ॥ ३ ॥

सः । विद्वान् । अङ्गिरःऽभ्यः । इन्द्रः । गाः । अवृणोत् । अर्प । स्तुषे । तत् । अस्य । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

वसः । विद्वान् उपायज्ञः । इन्द्रः । अङ्गिरोम्यः । तेषामर्थाय । गाः । पणिभिरपहृताः । पिहिताः ।
अप । अवृणोत् । अपवारितवान् । तत् तादृशम् । अस्य । पौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं । स्तुषे स्तौमि ॥

स प्रत्नथा कविवृध इन्द्रो वाकस्य वक्षणिः । शिवो अर्कस्य होमन्यस्मत्रा गन्त्ववसे ॥ ४ ॥

सः । प्रत्नऽथा । कविऽवृधः । इन्द्रः । वाकस्य । वक्षणिः ।

शिवः । अर्कस्य । होमनि । अस्मऽत्रा । गन्तु । अवसे ॥ ४ ॥

वसः । इन्द्रः । प्रत्नथा प्रत्नवत् पूर्वस्मिन् काले यथा तद्वदिदानीमपि । कविवृधः । मेधाविनां
स्तोतृणां वर्धयिता । वाकस्य स्तोतुः । वक्षणिः । बोधा । शिवः । सुखकरः । अर्कस्य । अर्कमन्त्रमचर्नी-
यत्वादर्वचनसाधनत्वाद्वा । तादृशस्य सोमस्य । होमनि होमे सः । अस्मत्रा अस्मासु निमित्तभूतेषु
अवसे रक्षणाय । गन्तु गच्छतु ॥

आदु नु ते अनु क्रतुं स्वाहा वरस्य यज्यवः । श्वात्रमर्का अनूषतेन्द्र गोत्रस्य दावने ॥ ५ ॥

आत् । ऊँ इति । नु । ते । अनु । क्रतुम् । स्वाहा । वरस्य । यज्यवः ।

श्वात्रम् । अर्काः । अनुपत् । इन्द्रः । गोत्रस्य । दावने ॥ ५ ॥

वआदु अनन्तरमेव । नु अद्य हे । इन्द्र । ते तव । क्रतुं कर्म । अनु क्रमेण । अनूषत इति संबन्धः ।
अनुक्रमेण स्तुवन्ति । के । स्वाहावरस्य स्वाहादेव्याः पतेरग्नेः । यज्यवः । यष्टारः । त्वदर्थमग्नौ
यागं कुर्वन्त इत्यर्थः । तादृशाः । अर्काः । अर्चयितारः स्तोतारः । श्वात्रम् इति क्षिप्रनाम । अन्यदेवता-
स्तुतिरूपविलम्बमकृत्वातिक्षिप्रमतिदीर्घं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । किमर्थं स्तुवन्तीति उच्यते । गोत्रस्य
दावने धनस्य दानाय ॥

इन्द्रे विश्वानि वीर्या कृतानि कर्त्वाणि च । यमर्का अध्वरं विदुः ॥ ६ ॥

इन्द्रै । विश्वानि । वीर्या । कृतानि । कर्त्वाणि । च । यम् । अर्काः । अध्वरम् । विदुः ॥ ६ ॥

अस्मिन् । इन्द्रे । विश्वानि सर्वाणि । वीर्या वीर्याणि सामर्थ्यानि । कृतानि । कर्त्वाणि । च ।
कर्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः । यम् इन्द्रम् । अर्काः स्तोतारः । अध्वरम् । अहिसकं । विदुः जानन्ति
तस्मिन्निन्द्र इति ॥ ४२ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'यत्पाञ्चजन्यया' इति नृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'यत्पाञ्चजन्यया
विशेन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृक्षत । अस्तृणाद्बर्हणा विपोर्यो मानस्य स क्षयः ॥ ७ ॥

यत् । पाञ्चजन्यया । विशा । इन्द्रै । घोषाः । असृक्षत ।

अस्तृणात् । बर्हणा । विपः । अर्यः । मानस्य । सः । क्षयः ॥ ७ ॥

वयत् यदा वपाञ्चजन्यया । निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्र भवया वविशा प्रजया
 वइन्द्रे वघोषाः स्तुतयः वअसृक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रः वअस्तुणात् हिनस्ति शत्रून् वबर्हणा
 स्वमहस्वेन । अनन्यसहायेनेत्यर्थः^१ । तादृशः वसः वअर्थः^२ इन्द्रः वविपः मेधाविनः स्तोतुर्मम
 वमानस्य^३ पूजायाः सत्कारस्य वक्षयः निवासो भवति ॥

इयमु ते अनुष्टुतिश्चकृषे तानि पौंस्या । प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् । ऊँ इति । ते । अनुऽस्तुतिः । चकृषे । तानि । पौंस्या । प्र । आवः । चक्रस्य । वर्तनिम् ॥ ८ ॥

वइयम् इदानीं क्रियमाणा वअनुष्टुतिः अनुकूला स्तुतिः वते तव स्वभूता । कुतस्त^४ इति
 उच्यते । वतानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि वपौंस्या पुंस्त्वानि यतः वचकृषे । अतस्त इत्यर्थः । हे इन्द्र
 वचक्रस्य रथाधारस्य वर्तनिं मार्गं वप्रावः प्रारक्षः । अथास्मद्यज्ञगमनाय रक्षःकृता चक्रमार्गबाधा
 यथा न भवति तथा रक्षसीत्यर्थः ॥

अस्य वृष्णो व्योदने उरु क्रमिष्ट जीवसे । यवं न पश्व आ ददे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे । यवम् । न । पश्वः । आ । ददे ॥ ९ ॥

वअस्य ववृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य वव्योदने विविधेऽन्ने लब्धे सति वजीवसे जीवनाय वउरु
 विस्तीर्णं वक्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वो लोकः । अथवेन्द्रस्य स्वभूतेऽन्ने लब्धे लब्धव्ये वा सति
 पदन्यासं करोति । तथा कृत्वा वयवं वन वपश्वः यवं पशव इव सर्वो जनः वआ वददे आदत्ते
 स्तुतादस्मात् ॥

तदधाना अवस्यवो युष्माभिर्दक्षपितरः । स्याम मरुत्वतो वृधे ॥ १० ॥

तत् । दधानाः । अवस्यवः । युष्माभिः । दक्षऽपितरः । स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

वतत् स्तोत्रं वदधानाः धारयन्तः वअवस्यवः रक्षाकामा वयं हे ऋत्विजः वयुष्माभिः । सहिता
 इति वा योज्यम्^५ । तादृशः वदक्षपितरः । दक्षोऽन्नम् । तस्य पितरः पालकाः स्वामिनः वस्याम ।
 किमर्थम् । वमरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य ववृधे वर्धनाय यागाय ॥

बहृत्वियाय धाम्न ऋक्भिः शूर नोनुमः । जेषामेन्द्र त्वया युजा ॥ ११ ॥

बट् । ऋत्वियाय । धाम्ने । ऋक्ऽभिः । शूर । नोनुमः । जेषाम् । इन्द्र । त्वया । युजा ॥ ११ ॥

वबट् सत्यम् वऋत्वियाय ऋतौ भवाय । ऋतुशब्दो यागकालोपलक्षकः । यागकाले^६ प्रादुर्भूताय
 वधाम्ने कल्याणतेजसे तुभ्यं हे वशूर इन्द्र वऋक्भिः मन्त्रैः वनोनुमः अतिशयेन^७ स्तुमः^८ । हे वइन्द्र
 स्तुतेन वस्वया वयुजा सहायभूतेन वजेषाम् जयेम शत्रून् ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः ।

यः शंसते स्तुवते धारिं पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-श-अन्य* । २. घ-ञ-अर्थः स्वामी । ३. ख-ज्ञ-त१-२-३-यजमानस्य । ४. ख-ग-त-
 न-भ-श-कुतस्तव । ५. त-न-श-योज्ये । ६. ख-ग-त-न-भ-श-काले । ७. ख-ग-त-न-भ-श-अतिशयेन
 स्तुमः' नास्ति ।

अस्मे इति । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहृत्यै । भरद्वाजौ । सजोषाः ।

यः । शंसते । स्तुवते । धारि । पृजः । इन्द्रज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥ १२ ॥

वस्मे अस्मान् वरुद्राः वमेहना उदकसेचनयुक्ताः वपर्वतासः मेघाश्च ववृत्रहत्ये वृत्रहनन-
साधने वभरद्वाजौ संग्रामाह्वाने वसजोषाः अस्मत्समानप्रीतिश्च वयः इन्द्रः वशंसते शस्त्रं पठते वस्तुवते
स्तोत्रं कुर्वते च यजमानाय वपृजः बलवान् वेगवान् वा वधायि गच्छति स इन्द्रश्चमे वइन्द्रज्येष्ठाः
वदेवाः वअस्मानवन्तु रक्षन्तु । अस्मानिति पूरणः । अथवैवं योज्यम् । रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन
युक्ताः पर्वताः पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा । 'पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १.
२०) इति निरुक्तम् । वृत्रहत्ये भरद्वाजौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रज्येष्ठा उक्त-
लक्षण इन्द्रश्चास्मानवन्तिवति ॥ ॥ ४३ ॥

'उत्वा मन्दन्तु' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं प्रगाथस्यार्षम् । प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र-
मैन्द्रम् । 'उत्वा' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधो । अद्रिवः । अव । ब्रह्मद्विषः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वस्तोमाः स्तुतयः वउत् उत्कृष्टं वमन्दन्तु मादयन्तु । वकृणुष्व कुरु वराधः
अन्नं हे वअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र अस्मभ्यम् । किंच वब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टुन् वअव वजहि ॥

पदा पणीरराधसो नि बाधस्व महौ असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥

पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

वपणीन् लुब्धान् वअराधसः यष्ट्यधनरहितान् केवलधनान् वपदा पादेन अतिक्रम्य' वनि'
नितरां वबाधस्व । वत्वा त्वां तव वकश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा वप्रति प्रतिनिधिः सदृशो
वनहि अस्ति खलु' ॥

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र वत्वं वसुतानाम् अभिषुतानां सोमानाम् वईशिषे ईश्वरो भवसि । तथा वत्वम्
वअसुतानां वल्ल्याकारे वर्तमानानां वेशिषे । वत्वं वजनानां सर्वेषां वराजा भवसि ॥

एहि प्रेहि क्षयो दिव्याघोषश्चर्षणीनाम् । ओमे पृणासि रोदसी ॥ ४ ॥

आ । इहि । प्र । इहि । क्षयः । दिवि । आऽघोषन् । चर्षणीनाम् ।

आ । उमे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एहि आगच्छ । तथा प्रेहि प्रगच्छ । विदिवि धुलोकात् । किम् । वक्षयः निवासम् ।
किं कुर्वन् । वआघोषन् शब्दं कुर्वन् । किमर्थम् । वचर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अथवा । हविः
स्वीकृत्य प्रेहि सुखेन गच्छ । दिवमाघोषन् यजमानं स्तुवन् । वउमे वरोदसी घावापृथिव्यौ वआ
वपृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्टया वा ॥

त्यं चित्पर्वतं गिरिं शतवन्तं सहस्रिणम् । वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । पर्वतम् । गिरिम् । शतऽवन्तम् । सहस्रिणम् । वि । स्तोतृभ्यः । रुरोजिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं पत्यं पचित् तम् । चिदिति पुरणः । पर्वतं पर्ववन्तं पगिरिं मेघम् । उभयो-
र्मैघनामत्वादेको योगरूढो द्रष्टव्यः । पशतवन्तं शतोदकवन्तं तथा सहस्रिणम् अपरिमितवृष्टिं
मेघं पस्तोतृभ्यः अर्थाय पवि पुरोजिथ विरुज वज्रेण ॥

वयम् त्वा दिवा सुते वयं नक्तं हवामहे । अस्माकं काममा पृण ॥ ६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । दिवा । सुते । वयम् । नक्तम् । हवामहे । अस्माकम् । कामम् । आ । पृण ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं त्वा त्वां पदिवा अहनि पसुते सोमेऽभिषुते पहवामहे आह्वयामः । तथा वयं
पनक्तं हवामहे । आहूतं आगत्य पअस्माकं पकाममा पपृण आपूरय ॥ ॥ ४४ ॥

कस्य वृषभो युवा तुविग्रीवो अनानतः । ब्रह्मा कस्तं संपर्यति ॥ ७ ॥

क । स्यः । वृषभः । युवा । तुविऽग्रीवः । अनानतः । ब्रह्मा । कः । तम् । संपर्यति ॥ ७ ॥

पस्यः सः पवृषभः वर्षिता पयुवा नित्यतरुणः पतुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः^१ पअनानतः कदा-
चिदप्यनवनत इन्द्रः पक कुत्र वर्तत इति को जानातीत्यर्थः । पकः पब्रह्मा स्तोता^२ त्वा त्वां^३ पसप-
र्यति पूजयति ॥

कस्य स्वित्सर्वनं वृषा जुजुष्वान् अव गच्छति । इन्द्रं क उ स्विदा चके ॥ ८ ॥

कस्य । स्वित् । सर्वनम् । वृषा । जुजुष्वान् । अव । गच्छति ।

इन्द्रम् । कः । ऊँ इति । स्वित् । आ । चके ॥ ८ ॥

पकस्य पस्वित् पसवनम् । स्वित्दिति विचिकित्सायाम् । पवृषा वर्षितेन्द्रः पजुजुष्वान्
प्रीयमाणः पअव गच्छति । पक पउ को वा यजमानः पइन्द्रम् पआ पचके जानाति स्तोतुम् ।
पस्वित् इति पुरणः ॥

कं ते दाना असक्षत वृत्रहन्कं सुवीर्या । उक्थे क उ स्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम् । ते । दानाः । असक्षत । वृत्रऽहन् । कम् । सुऽवीर्या ।

उक्थे । कः । ऊँ इति । स्वित् । अन्तमः ॥ ९ ॥

पते त्वां पदानाः यजमानैर्दत्ताः पअसक्षत सेवन्ते^४ । हे पवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र पकं कीदृशं
त्वाम् पउक्थे शस्त्रे पसुवीर्या शोभनवीर्याणि स्तोत्राण्यसक्षत । पक पउ पस्विदन्तमः वान्तिकतमो
भवति युद्धे^५ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं ते मानुषे' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अयं ते मानुषे
जन उद्धेदभि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-त-न-आभूत । २. ग-त३-४-न-श- 'विस्तीर्णकन्धरः' नास्ति । ३. घ१-स्तोतारं वा;
च-स्तोता-तं त्वां; य-स्तोता तं । ४. ग-असेवन्त । ५. ख-त-श-युद्धे द्वितीये युद्धे ।

अयं ते मानुषे जने सोमः पुरुषं सूयते । तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १० ॥

अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पुरुषं । सूयते । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

वअयं वसोमः वते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा वपुरुषु मनुष्येषु मध्ये वमानुषे वजने मयि वसूयते^१ ।
अथवा पूरुनामसु राजसु सूयते । वतस्य । तमित्यर्थः । तम् वएहि आगच्छ । आगत्य च वप्र वद्रव
गृहसमीपम् । तथा कृत्वा वपिब तं सोमम् ॥

अयं ते शर्यणावति सुषोमायामधि प्रियः । आर्जीकीये मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् । ते । शर्यणावति । सुऽसोमायाम् । अधि । प्रियः । आर्जीकीये । मदिन्तमः ॥ ११ ॥

वअयम् अस्माभिरभिषुतः सोमः वते त्वां वमदिन्तमः मादयितृतमः । अयम् वअधि अश्रितः
आश्रितः । कुत्रेति तदुच्यते । वशर्यणावति कुरुक्षेत्रस्थ जघनार्धभवे शरतृणोपेतं सरसि । तस्सरः
कुत्र वर्तत इति उच्यते । वसुषोमायाम् एतन्नामिकायां नद्याम् । सा च कुत्र वर्तत इति तदुच्यते ।
वआर्जीकीये एतन्नामके देशे । एवमुक्तप्रकारेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः स एवायमभिषुतः ।
तं पिबेत्युत्तरत्रान्वयः ॥

तमद्य राधसे महे चारुं मदाय घृष्वये । एहीमिन्द्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृष्वये । आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

वतं पूर्वमन्त्र उपवर्णितं वचारुं चरणशीलं सोमं वमहे महते वराधसे अस्माकं धनाय तव
वघृष्वये शत्रूणां घर्षणशीलाय वमदाय वपिब । हे वइन्द्र तदर्थं वद्रव गच्छ शीघ्रं सोमपात्रं प्रति ।
तदर्थम् वईम् इदानीम् वएहि आगच्छ ॥ ४५ ॥

‘यदिन्द्र प्राक्’ इति द्वादशचं षष्ठं सूक्तं प्रगाधस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । ‘यदिन्द्र’ इत्यनु-
क्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ्ग्यग्वा हूयसे नृभिः । आ याहि तूर्यमाशुभिः ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । हूयसे । नृऽभिः ।

आ । याहि । तूर्यम् । आशुऽभिः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र त्वं वनृभिः कर्मनेतृभिरस्मदीयैरध्वर्यादिभिः वप्राक् वा वअपागुदक् वा वन्यग्वा
यतः^१ कुतश्चित् वहूयसे अतः वतूर्यं तूर्यम् वआशुभिः आशुगामिभिरश्वैः वआ वयाहि आगच्छ ॥

यद्वा प्रस्रवणे दिवो मादयासे स्वर्णरे । यद्वा समुद्रे अन्धसः ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रऽस्रवणे । दिवः । मादयासे । स्वऽनरे । यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः ॥ २ ॥

वयद्वा अथवा वदिवः ध्रुलोकस्य वप्रस्रवणे अमृतनिष्यन्दनस्थाने वमादयासे माद्यसि । यद्वा
वस्वर्णरे स्वर्गनयने वा भूलोकेऽन्यस्य यागदेशे माद्यसि । वयद्वा वअन्धसः । अन्धोऽन्धम् । तेन
तत्कारणमुदकं लक्ष्यते । तस्य वसमुद्रे समुन्दनापादानभूतेऽन्तरिक्षे माद्यसि । तत्र तत्र वर्तमानमपि
हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

आ त्वा गीर्भिर्महामुरुं हुवे गामिव भोजसे । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

आ । त्वा । गीः ऽभिः । महाम् । उरुम् । हुवे । गाम् इव । भोजसे । इन्द्र । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र २ त्वा त्वां ३ गीर्भिः स्तुतिभिः ४ हुवे आह्वयामि । कीदृशं त्वाम् । ५ महान्तम् ६ उरुं प्रभूतम् । किमर्थम् । ७ सोमस्य ८ पीतये पानाय । ह्वाने दृष्टान्तः । ९ भोजसे भोगाय १० गामिव ॥

आ त इन्द्र महिमानं हरयो देव ते महः । रथे वहन्तु बिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते । महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ महिमानं माहात्म्यं ४ रथे ५ बिभ्रतः धारयन्तः ६ हरयः अश्वाः ७ आ ८ वहन्तु । तथा हे ९ देव १० ते ११ महः तेजः रथे बिभ्रतोऽश्वाः आ वहन्तु । अत्र महिम्नो महसश्च पृथगावहनासंभवात्ताभ्यां विशिष्टं वहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो बिभ्रतश्च त्वां वहन्त्विति योज्यम् ॥

इन्द्रं गृणीष उ स्तुषे महौ उग्र ईशानकृत् । एहि नः सुतं पिब ॥ ५ ॥

इन्द्र । गृणीषे । उँ इति । स्तुषे । महान् । उग्रः । ईशानकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र त्वं २ गृणीषे उच्यसे । इदं देहीदं कुर्विति । तथा ३ स्तुषे ४ उ स्तूयसे च । उ इति चार्थः । कीदृशस्त्वम् । ५ महान् गुणैः प्रवृद्धः ६ उग्रः उद्गूर्णबलः ७ ईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता । तादृशस्त्वम् ८ एहि आगच्छ । आगत्य च ९ नः १० सुतं सोमं ११ पिब ॥

सुतावन्तस्त्वा वयं प्रयस्वन्तो हवामहे । इदं नो बर्हिः आसदे ॥ ६ ॥

सुतऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे । इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ६ ॥

१ सुतावन्तः अभिषुतसोमवन्तः २ प्रयस्वन्तः चरुपुरोडाशायकवन्तश्च ३ वयं ४ त्वा त्वां ५ हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । ६ इदं ७ नः अस्मदीयं ८ बर्हिः बर्हिषि यज्ञे बर्हिषि वा ९ आसदे आसादनाय १० ॥ ४६ ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्र २ त्वं ३ यच्चिद्धि यस्मात् खलु ४ शश्वतां बहूनां यजमानानां ५ साधारणः ६ असि । चिदिति पूरणः । हीति प्रसिद्धौ । ७ तं तादृशं साधारणं ८ त्वा त्वां ९ वयं १० हवामहे आह्वयामः । इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥

प्रातःसवने 'इदं ते सोम्यम्' इति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च- 'इदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इदं ते सोम्यं मध्वधुक्षत्रिभिर्नरैः । जुषाण इन्द्र तत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरैः । जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥ ८ ॥

हे इन्द्र^१ वते त्वदर्थम्^२ वृहं^३ सोमसंबन्धि^४ मधु^५ अधुक्षन्^६ अग्निभिः प्रावभिर-
भिषवसाधनैः^७ नरः अस्मदीया अध्वर्यादयः । हे इन्द्र^८ वतत् मधु^९ जुषाणः प्रीयमाणः^{१०} पिब ॥

विश्वान्^१ अर्यो^२ विपश्चितोऽति^३ ख्यस्तूयमा गहि । अस्मे धेहि^४ श्रवो बृहत् ॥ ९ ॥

विश्वान् । अर्यः । विपः^५ऽचितः । अति । ख्यः । तूयम् । आ । गहि ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र^१ अर्यः स्वामी त्वं^२ विश्वान्^३ विपश्चितः स्तोतृन्^४ अति^५ ख्यः अतिक्रम्य पश्य ।
तदर्थं^६ तूयं^७ क्षिप्रम्^८ आ गहि । आगत्य च^९ अस्मे अस्मासु^{१०} बृहत्^{११} श्रवः अक्षं यशो वा^{१२} धेहि ॥

दाता मे पृषतीनां राजा हिरण्यवीनाम् । मा देवा मघवा रिषत् ॥ १० ॥

दाता । मे । पृषतीनाम् । राजा । हिरण्यवीनाम् । मा । देवाः । मघवा । रिषत् ॥ १० ॥

हिरण्यवीनां हिरण्यवीतानां^१ पृषतीनां^२ राजा इन्द्रः^३ मे दाता भवतु । हे देवाः^४ मघवा
इन्द्रः^५ मा रिषत्^६ रिष्यो मा भवतु ॥

सहस्रे पृषतीनामधि श्रन्द्रं बृहत्पृथु । शुक्रं हिरण्यमा ददे ॥ ११ ॥

सहस्रे । पृषतीनाम् । अधि । चन्द्रम् । बृहत् । पृथु । शुक्रम् । हिरण्यम् । आ । ददे ॥ ११ ॥

अहं^१ पृषतीनां गवां सहस्रे^२ अधि उपरि धारितं^३ बृहत् महत्^४ पृथु विस्तृतं^५ चन्द्रम्^६
आह्लादकं^७ शुक्रं निर्मलं^८ हिरण्यमा^९ ददे स्वीकरोमीन्द्रेणानीतम् ॥

नपातो दुर्गहस्य मे सहस्रेण सुरार्धसः । श्रवो देवेष्वक्रत ॥ १२ ॥

नपातः । दुः^१ऽगहस्य । मे । सहस्रेण । सुरार्धसः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ १२ ॥

नपातः अरक्षितस्य^१ दुर्गहस्य दुःखं गाहमानस्य^२ मे^३ संबन्धिनो जनाः सहस्रेण अपरिमिते-
नेन्द्रदत्तेन गवादिधनेन^४ सुरार्धसः सुधनाः सन्तः^५ देवेषु प्रीतेषु । इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः । श्रवः अक्षं
यशो वा^६ अक्रत । अलभन्तेत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥

‘तरोभिर्वः’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^१ कलेरार्षम् । प्रथमानृतीयाद्ययुजो
बृहत्सो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्स्यः पञ्चदशी त्वनुष्टुप् । तथा चानुक्रमणिका—
‘तरोभिः पञ्चोना कलिः प्रागाथः’ प्रागाथमन्थानुष्टुप्^२ इति । महाव्रते निष्केवक्ष्ये
बाह्वतृषाणीतावेतसूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तरोभिर्वो विदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमेऽष्टावाकशक्नेऽथं प्रागाथः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—
‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरिस्सिषासतीति प्रागाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ।
चातुर्विंशिकेऽहन्यथमेव प्रागाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरिस्सिषासति’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. घ-‘साधनैरभिषुतवतः के । २. घ-सर्वान् स्तोतृन् । ३. घ-पृषतीनामश्वानां । ४.
ख-ग-घ-त-न-श-‘महत्’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-चंद्रं हि । ६. ख-घ-त-न-भ-आह्लादकं हि । ७.
ख-घ-श-त-१-मे मम । ८. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्र* । ९. ख-ग-त-१-२-न-प्रगाथः । १०. ख-ग-भ-प्रगाथ* ।

तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सुबाध ऊतये ।

बृहद्गायन्तः सुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

तरोऽभिः । वः । विदत्सुसुम् । इन्द्रम् । सुबाधः । ऊतये ।

बृहत् । गायन्तः । सुतसोमे । अध्वरे । हुवे । भरम् । न । कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वः यूयं तरोभिः वेगैरश्वैरुपेतं वेगैरेव वा विदद्वसुं वेदयद्वसुं धनावेदकम्
इन्द्रं सुबाधः बाधासहिताः ऊतये रक्षणाय बृहत् साम एतस्संशं गायन्तः सन्तः परिचरतेति
शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । सुतसोमे सुतसोमके^१ अध्वरे यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं^२ हुवे
आह्वयामि । कमिव । भरं भर्तारं कुटुम्बपोषकं कारिणं हितकरणशीलं^३ यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति
पुत्रादयस्तद्वत्तथाभूतमिन्द्रं हुव इति ॥

न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा मुरो मदे सुशिप्रमन्धसः ।

य आदृत्या शशमानाय सुन्वते दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥ २ ॥

न । यम् । दुध्राः । वरन्ते । न । स्थिराः । मुरः । मदे । सुशिप्रम् । अन्धसः ।

यः । आदृत्य । शशमानाय । सुन्वते । दाता । जरित्रे । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

यं सुशिप्रम् इन्द्रं दुध्राः दुर्धरा असुरादयो न वरन्ते न वारयन्ति संग्रामे । तथा
स्थिराः देवाः न वरन्ते । किंच मुरः मरणस्वभावा मनुष्या न वरन्ते । अन्धसः अन्नस्य^४ सोमस्य^५
मदे मदाय सोमपानजनिताय आदृत्य ययः शशमानाय शंसमानाय सुन्वते अभिषधं कुर्वते
जरित्रे स्तोत्रे च दाता भवति । किम् । उक्थ्यं स्तुत्यं धनम् । स रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यः शक्रो मृक्षो अश्वयो यो वा कीजो हिरण्ययः ।

स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृत्तिमिन्द्रो गव्यस्य वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । शक्रः । मृक्षः । अश्वयः । यः । वा । कीजः । हिरण्ययः ।

सः । ऊर्वस्य । रेजयति । अपावृत्तिम् । इन्द्रः । गव्यस्य । वृत्रहा ॥ ३ ॥

ययः शक्रः इन्द्रः स्तोत्राणां मृक्षः शोधकः परिचरणीयो वा । यश्च अश्वयः । अश्व-
कुशलोऽश्वयः । अथवाश्वय इति स्वार्थिको यत् । मृक्षोऽश्वः प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते । यो वा
कीजः । कीज इत्यनुत्तमाह । किमस्य कथं जात इति व - - - । यश्च हिरण्ययः हिरण्ययश्चारीरः यसः
एवमाश्चर्यभूतः इन्द्रः वृत्रहा गव्यस्य गोसमूहस्य । कीदृशस्य । ऊर्वस्य बहुलस्य अपावृत्तिम्^६
अपवरणीयं रेजयति । कम्पयतीत्यर्थः ॥

निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसूदिद्वपति दाशुषे ।

वज्री सुशिप्रो हर्यश्च इत्करदिन्द्रः क्रत्वा यथा वशत् ॥ ४ ॥

१. घ-न-अभिषुतसोमके । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वर्थः । ३. ख-त-न-श-सहितकरणः; भ-
स्वहितकरणः । ४. ख-ग-त-भ-श- 'अन्नस्य सोमस्य' नास्ति । ५. ख-त-न-भ-१-२-मावृत्तिः ।

निऽखातम् । चित् । यः । पुरुऽसंभृतम् । वसु । उत् । इत् । वर्पति । दाशुषे ।
वज्री । सुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः । इत् । करत् । इन्द्रः । कर्त्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

१ निस्त्रातं २ चित् भूमौ स्थात्वा स्थापितमपि ३ संभृतं संगृहीतं यागदानादिकं कृत्वेष्टं ४ पुरु बहु ५ वसु धनम् ६ उदिद्वपति उद्वपत्येव ७ दाशुषे यजमानाय । एवं यो देवः करोति सः ८ वज्री ९ सुशिप्रः सुहनुः १० हर्यश्च ११ इत् हरितवर्णाश्चयुक्तः १२ इन्द्रः एव करोति १३ केनोपाधिना । १४ कृत्वा कर्मणा यागेनोपाधिना । १५ यथा १६ वशत् येन प्रकारेण प्रकामयते तथा स एव करोति ॥

यद्वावन्थ पुरुष्टुत पुरा चिच्छर नृणाम् ।

वयं तत् इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः ॥ ५ ॥

यत् । ववन्थ । पुरुऽस्तुत । पुरा । चित् । शूर । नृणाम् ।

वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् । उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥

हे १ पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र २ शूर विक्रान्त ३ नृणां नेतृणां ४ स्तोतृणां ५ सकाशात् ६ पुरा । ७ चित् इत्युपमार्थे । तथेदानीमपि ८ यद्वावन्थ अचीकमथाः ९ तत् एव १० वयं ११ तुरं तूर्णं १२ ते तुभ्यम् १३ इन्द्र १४ सं १५ भरामसि संभरामः । किं तदिति उच्यते । १६ यज्ञं यागयोग्यं हविः १७ उक्थं शस्त्रं १८ वचः वाच्यम् । तव प्रियतमं हविः स्तोत्रं च संभराम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवो मदाय द्युक्ष सोमपाः ।

त्वमिद्धि ब्रह्मकृते काम्यं वसु देष्टुः सुन्वते भुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत । वज्रिऽवः । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ।

त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु । देष्टुः । सुन्वते । भुवः ॥ ६ ॥

हे १ पुरुहूत बहुभिराहूत हे २ वज्रिवः वज्रवन् ३ द्युक्ष द्युमन् ४ सोमपाः सोमस्य पातः त्वं ५ सोमेषु अभिषुतेषु ६ मदाय ७ सचा सह भवेति शेषः । ८ त्वमिद् त्वमेव ९ ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे १० सुन्वते च ११ काम्यं कमनीयं १२ वसु धनं १३ देष्टुः दातृतमः १४ भुवः भवसि ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'वयमेनम्' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । तथा च सूत्रितं—'वयमेनमिदा ह्यो यो राजा चर्पणीनाम्' (आश्व. श्री. ७. ४) इति ॥

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भ्रा नूनं भूषत श्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भ्रा । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ ७ ॥

१ वयं यजमानाः २ एनम् इन्द्रं ३ वज्रिणम् ४ इदा इदानीं ५ ह्यः च ६ इह अत्र ७ अपीपेम आप्याययाम सोमेन । ८ तस्मा ९ उ १० तस्मा एव ११ अद्य अत्र १२ समना संग्रामार्थं १३ सुतम् अभिषुतं सोमं १४ भ्रा भ्रातृ हरत हे अध्वर्यादयः । १५ नूनम् इदानीं १६ श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति १७ आ १८ भूषत आभवतु आगच्छतु ॥

१. ग-उपेत्यैव; ज्ञ-त३-४-श-उपति उपेत्यैव; त२-न-उपेत्यैव । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ२-करत् करोति; त३-४-श-क करोति । ३. ख-भ१-३-श-नेतृणां; घ-स्तोतृणां । ४. ग-त-न-भ-श-'तस्मा उ' नास्ति ।

वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारुणः । उरामथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ ८ ॥

वृकश्चित् स्तेनोऽपि वारुणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि वरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा आ भूषति आनुकूल्यमेव भजते । अतीव हिंसोऽपीन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अत्येति कर्मणि षष्ठी । अमुमिन्द्रमुक्तरूपो वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेणा भूषति । वसः त्वम् इमं नः स्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः आ गहि आगच्छ । हे इन्द्र चित्रया धिया कर्मणा स्तुतिलक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेण आ गहि शीघ्रमागच्छ ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एव 'कदू नु' इति कद्वत्प्रगाथः । 'कदू न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति हि सूत्रिनम् ॥

कदू न्वस्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ९ ॥

कत् । ऊँ इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रहा ॥ ९ ॥

अस्य इन्द्रस्य कदू नु किं नु खलु पौंस्यं पौरुषम् अकृतम् अनावरितम् अस्ति । सर्वमपि वृत्रधादिकमनेन कृतमेव इतः परं न किञ्च पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । लोके स्वल्पमपि यः पुंस्त्वं कुर्यात् स तेन स्तूयतेऽयं नु न स्तुत एतदुच्यते । केनो नु कं केन खलु श्रोमतेन श्रवणीयेन पुंस्त्वेन न नुश्रुवे न श्रूयते । किं कतिपर्यैरेवाहोभिः कृतेन नेत्याह । अयं वृत्रहा वृत्रस्यातिप्रबलस्य हन्तायं जनुषः परि जन्मप्रभृति क्रियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते । वृत्रहेत्येतत्पुंस्यप्रदर्शनद्योतनाय । यथा वृत्रहननं सर्वैः श्रूयते तद्वदन्यान्यपीति भावः ॥

कदू महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदू वृत्रघ्नो अस्तृतम् ।

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दश उत क्रत्वा पूर्णीरभि ॥ १० ॥

कत् । ऊँ इति । महीः । अधृष्टाः । अस्य । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रघ्नः । अस्तृतम् ।

इन्द्रः । विश्वान् । बेकनाटान् । अहःऽदृशः । उत । क्रत्वा । पूर्णीन् । अभि ॥ १० ॥

कदू कदा खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि महीः महान्ति अधृष्टाः अधृष्टान्यध्वकाणि आसन् । कदू कदा नु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तृतम् अहिंसितमभवत् । न कदाचिदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यधृष्टान्यन्यबलैरहिंसितानि तथा वृत्रघ्नः शारीरं बलमस्तृतमन्यैरहिंस्यम् । इदृशेन द्विविधेन

१. ख-त-भ-श-पुंस्त्वं; न-भ-१-३-य-पुंस्त्वं यः । २. ख-त-न-भ-श-यंतु । ३. ख-त-न-भ-श-श्रवणीयेन; घ-श्रवणीयेन । ४. ख-त-न-श-कदू नु । ५. ख-ग-घ-१-त-न-भ-श-कदा नु । ६. ख-त-न-श-वृत्रघ्नशारीरं; भ-१-२-वृत्रघ्ना शारीरं ।

बलेन ^१इन्द्रः ^२विश्वान् सर्वान् ^३बेकनाटान् । अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते ।
 कथं तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे । एकं कार्षापणमृणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्यं ---
 नयेन दक्षीयन्ति' ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः । तान् ^२अहर्दशः ^२ । अहःशब्देन
 तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय
 इति उच्यते । इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अयष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति ।
 अथवा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः ।
 ईदृशान् ^१पणीन् पणिसदृशान् शूद्रकल्पान् । उतशब्द एवार्थे । ^२ऋत्वा ^३उत कर्मणैव ताडनादिभ्या-
 पारेणैव ^४अभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत पणीनेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्दा
 स्मर्यते—' गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् '
 (मनु. ८. १०२) इति ॥ ॥ ४९ ॥

वयं घां ते अपूर्व्येन्द्र ब्रह्माणि वृत्रहन् ।

पुरुतमासः पुरुहूत वज्रिवो भृति न प्र भरामसि ॥ ११ ॥

वयम् । घ । ते । अपूर्व्या । इन्द्र । ब्रह्माणि । वृत्रहन् ।

पुरुऽतमासः । पुरुऽहुत । वज्रिऽवः । भृतिम् । न । प्र । भ्रामसि ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३घ खलु ^४ते तव ^५अपूर्व्यां नूतनानि ^६ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ^७प्र
 भरामसि संभरामः ^८पुरुतमासः बहुतमा वयमृत्विग्यजमानरूपेण ^९वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः
^{१०}पुरुहूत बहुभिराहूत हे ^{११}वज्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र । किमिव । ^{१२}भृतिं ^{१३}न भृतिमिव । तां यथा नियमेन
 प्रयच्छन्ति तद्वत् । नियमेन प्रदानतात्पर्यात् भृतिदृष्टान्तत्वमविरुद्धम् ॥

पूर्वांश्चिद्धि त्वे तुविक्कुर्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोत्तयः ।

तिरश्चिदर्यः सवना वसो गहि शविष्ठ श्रुधि मे हवम् ॥ १२ ॥

पूर्वीः । चित् । हि । त्वे इति । तुविक्कुर्मिन् । आऽशसः । हवन्ते । इन्द्र । उत्तयः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सवना । आ । वसो इति । गहि । शविष्ठ । श्रुधि । मे । हवम् ॥ १२ ॥

हे ^१तुविक्कुर्मिन् बहुकर्मन् ^२इन्द्र ^३त्वे त्वयि ^४पूर्वीः बहूनि ^५आशसः आशंसनानि स्थितानि
 तथा ^६उत्तयः रक्षाश्च स्वययवस्थिता ^७लब्धुं ^८हवन्ते आह्वयन्ति स्तोतारोऽन्ये । अतः ^९अर्यः अरेः
^{१०}सवना सवनानि ^{११}तिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन् वा तिरस्कृत्य अस्मत्सवनान्धमिलक्ष्य हे ^{१२}वसो
 वासकेन्द्र ^{१३}आ ^{१४}गहि आगच्छ । अतो हे ^{१५}शविष्ठ अतिशयेन बलवन् ^{१६}मे ^{१७}हवं ^{१८}श्रुधि शृणु ॥

वयं घां ते त्वे इद्विन्द्र विप्रा अपि षमसि ।

नहि त्वदन्यः पुरुहूत कश्चन मर्घवन्नस्ति मर्दिता ॥ १३ ॥

वयम् । घ । ते । त्वे इति । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । विप्राः । अपि । स्मसि ।

नहि । त्वत् । अन्यः । पुरुऽहुत । कः । चन । मर्घऽवन् । अस्ति । मर्दिता ॥ १३ ॥

१. ख-ह-त१-२-३-सु-दर्शयति । २. ख-ग-त१-२-न-म-श-ते चाहर्दशः; ह-त३-४-ते वाहर्दशः ।

३. ख-घ-त-श-वस्थितानि; ग-म-वस्थितास्तानि; न-वस्थितानि तानि ।

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३वध वयं खलु ^४ते तव स्वभूताः । अतः ^५त्वे ^६इत् त्वय्येव ^७विप्राः मेधा-
विनः स्तोतारः ^८अपि ^९स्मसि । अपिः संभावनायाम् । त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः । अन्यान् विहायेन्द्र
एव वर्तामहे । तस्मिन् कोऽतिशय इत्याह । हे ^{१०}पुरुहूत ^{११}त्वदन्यः ^{१२}कश्चन हे ^{१३}मघवन् ^{१४}मर्हिता
सुखयिता न ^{१५}अस्ति ॥

त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधोऽभिर्शस्तेरव स्पृधि ।

त्वं न ऊती तव चित्रया धिया शिक्षा शचिष्ठ गातुवित् ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । अमतेः । उत । क्षुधः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृधि ।

त्वम् । नः । ऊती । तव । चित्रया । धिया । शिक्ष । शचिष्ठ । गातुऽवित् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२नः अस्मान् ^३अस्या ^४अमतेः दारिद्र्यात्मिकायाः ^५उत अपि च ^६क्षुधः ^७अभि-
शस्तेः निन्दायाश्च सकाशात् ^८अव ^९स्पृधि अवमोचय । किंच ^{१०}त्वं ^{११}नः अस्मभ्यं ^{१२}तव ^{१३}ऊती
ऊत्या ^{१४}चित्रया ^{१५}धिया विचित्रेण कर्मणा ^{१६}शिक्ष देहाभिमतम् । हे ^{१७}शविष्ठ^१ ^{१८}गातुवित् मार्गज्ञ
उपायज्ञस्त्वम् ॥

सोम इद्वः सुतो अस्तु कलयो मा बिभीतन ।

अपेदेध ध्वस्मायति स्वयं घैषो अपायति ॥ १५ ॥

सोमः । इत् । वः । सुतः । अस्तु । कलयः । मा । बिभीतन ।

अप । इत् । एपः । ध्वस्मा । अयति । स्वयम् । घ । एपः । अप । अयति ॥ १५ ॥

^१सोमः ^२सुतः अभिपुतः ^३वः युष्माकं संबन्धी ^४अस्तु ^५इत् भवत्वेवेन्द्राय । हे ^६कलयः ।
कलिमहर्षेर्ज्ञातयः^२ पुत्राश्चात्र संबोध्यन्ते । यूयं ^७मा ^८बिभीतन भीता मा भवत । भीत्यभावे कारण-
माह । ^९एष ^{१०}ध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिः ^{११}अप ^{१२}अयति अपगच्छयेवेन्द्रसामर्थ्यात् । ^{१३}स्वयं ^{१४}घ
स्वयमेव^३ ^{१५}एषः ^{१६}अपायति । ^{१७}उ इति पूरणः । पुनरुक्तिर्दाढ्या^४र्था ॥ ॥ ५० ॥

‘त्यान्नु’ इत्येकविंशत्युचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘त्यान्नु सैका मत्स्यः सांसदो
मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्’ । संमदाल्यस्य महामीनस्य
पुत्रो मत्स्यो^१ यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्योऽथवा बहवो वा मत्स्या जालनद्धाः^२ सन्तो बन्धन-
मोक्षायादित्यानस्तुवन् । अतस्त एवर्षयः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः ।
आदित्या देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्यान्नु क्षत्रियाँ अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमृळीकाँ अभिष्टये ॥ १ ॥

त्यान् । नु । क्षत्रियाँ । अवः । आदित्यान् । याचिषामहे । सुमृळीकान् । अभिष्टये ॥ १ ॥

^१त्यान् तान् ^२आदित्यान् ^३क्षत्रियान् जात्या क्षत्रियान् ^४अवः परक्षणं ^५याचिषामहे याचा-
महे । कीदृशान् । ^६सुमृळीकान् सुष्ठु सुखयितृन् । किमर्थम् । ^७अभिष्टये अभिगमनायाभिमताय वा ।
मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितमितरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-शविष्ठ बलवन् । २. ख-त-न-श-कलितहर्षेः; घ-कलितहर्षाः । ३. ख-ग-त-न-श-
अहमेव । ४. ख-ग-त१-२-३-मात्स्यः; श-मान्यः । ५. न-जाले नद्धाः; म-जालेन नद्धाः ।

मित्रो नो अत्यंहति वरुणः पर्षदर्यमा । आदित्यासो यथा विदुः ॥ २ ॥

मित्रः । नः । अति । अंहतिम् । वरुणः । पर्षत् । अर्यमा । आदित्यासः । यथा । विदुः ॥ २ ॥

१ मित्रः १ वरुणः १ अर्यमा १ आदित्यासः आदित्याः १ नः अस्मान् १ अंहतिम् १ अति १ पर्षत्
अतिनयन्तु । ते १ यथा १ विदुः येन १ प्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथाति पर्षदिति । इतरपक्षे अंहतिं
पापमति पर्षदिति ॥

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं^१ वरुथमस्ति दाशुषे । आदित्यानामरुक्ते ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । चित्रम् । उक्थ्यम् । वरुथम् । अस्ति । दाशुषे । आदित्यानाम् । अरुमरुक्ते ॥ ३ ॥

१ तेषाम् १ आदित्यानां १ हि खलु १ चित्रं चायनीयम् १ उक्थ्यं स्तुत्यं १ वरुथं धनम् १ अस्ति
१ दाशुषे हविर्दात्रे १ अरुक्ते अलंकरं पर्याप्तकारिणे यजमानाय दातव्यं धनमस्तीति ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन् । अवांस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे वरुणादयः १ महतां १ वः १ अवः १ रक्षणं १ महि महत् दाशुषे हविर्दात्रे करणीयमस्ति ।
अतः १ अवांसि रक्षणानि १ आ १ वृणीमहे ॥

जीवानो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्ध स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतनम् । आदित्यासः । पुरा । हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

हे १ आदित्यासः आदित्याः १ नः अस्मान् १ जीवान् इदानीं जीवतः सतः १ अभि १ धेतन अभि-
धावत । अभिधावनं कुरुत । १ पुरा १ हथात् हननात् पुरा मृते पूर्वम् । १ कत् क १ स्थ भवथ । हे
१ हवनश्रुतः आह्वानश्रोतारः । आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥ ॥ ५१ ॥

यद्वः श्रान्ताय सुन्वते वरुथमस्ति यच्छर्दिः । तेना नो अधि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरुथम् । अस्ति । यत् । छर्दिः । तेन । नः । अधि । वोचत ॥ ६ ॥

१ श्रान्ताय कर्मणः १ सुन्वते अभिपुण्वते यजमानाय दातव्यं १ यत् १ वरुथं वरणीयं धनं १ वः
युष्माकम् १ अस्ति १ यत् च १ छर्दिः सुखवासयोग्यं गृहमस्ति १ तेन द्वयेनास्मान् प्रीणयित्वा १ नः
अस्मान् १ अधि १ वोचत अधिवचनं कुरुत ॥

अस्ति देवा अंहोरुर्वस्ति रत्नमनागसः । आदित्या अद्भुतैनसः ॥ ७ ॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः । आदित्याः । अद्भुतऽएनसः ॥ ७ ॥

हे १ देवाः १ अंहोः हन्तुः पापशीलस्य १ उरु १ अस्ति महत् पापमस्ति । १ अनागसः अपापस्य
१ रत्नं रमणीयं सुकृतं श्रेयः १ अस्ति । ततो १ हे १ आदित्याः १ अद्भुतैनसः अभूतपापाः । अतोऽस्मदभि-
मतं कुरुतेति भावः ॥

१. ख-त-न-भ-श-मित्रवरुणार्यमादित्याः । २. ख-न-त-न-भ-श-तेन । ३. ख-ध-त-१-३-श-यो
अव । ४. भ-२-कर्मणी; भ-३-कर्मणा । ५. ख-न-भ-अतो ।

मा नः सेतुः सिषेदयं महे वृणक्तु नस्परि । इन्द्र इद्धि श्रुतो वशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिसेत् । अयम् । महे । वृणक्तु । नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वशी ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १सेतुः बन्धको जालः १मा १सिषेत् मा बध्नातु । १नः अस्मान् १महे महते कर्मणे १परि १वृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः । १इन्द्र १इत् इन्द्र एव १श्रुतः विश्रुतः १वशी सर्वस्य वशीकर्ता । स परि वृणक्तु ॥

मा नो मृचा रिपुणां वृजिनानामविष्यवः । देवा अभि प्र मृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपुणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः । देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥ ९ ॥

हे १अविष्यवः रक्षितुमिच्छन्तः १देवाः १नः अस्मान् १वृजिनानां हिंसकानां १रिपुणां १मृचा । मृचिर्हिंसाकर्मा । 'यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा' (आश्व. गृ. १. १७. १५) इत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन १मा १अभि १प्र १मृक्षत । अभिमर्शनमुपरि जालस्य प्रेरणं मा कुरुत । यद्वा । मृचा जालेन प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं मा भवतु । हे देवाः यूयं च परिमार्जयत परिहरत ॥

आधाने पवमानेष्टिषु 'उत त्वामदिते' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते महि महीम् पु मातरम्' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आदित्ये पशौ वपाया अनुवाक्येयमेव । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते मद्मनेहो न उरुव्रजे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

उत त्वामदिते मद्महं देव्युप ब्रुवे । सुमुळीकामभिष्टये ॥ १० ॥

उत । त्वाम् । अदिते । महि । अहम् । देवि । उप । ब्रुवे । सुऽमुळीकाम् । अभिष्टये ॥ १० ॥

हे १महि महति १अदिते देवमातः १देवि १त्वाम् १अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यप्रमुखोऽहम् १उप १ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । कीदृशीम् । १सुमुळीकां सुष्ठु सुखयित्रीम् । किमर्थम् । १अभिष्टये अभिमताय ॥ ॥ ५२ ॥

पर्षि दीने गभीर आँ उग्रपुत्रे जिघांसतः । मार्किस्तोकस्य नो रिषत् ॥ ११ ॥

पर्षि । दीने । गभीरे । आ । उग्रऽपुत्रे । जिघांसतः । मार्किः । तोकस्य । नः । रिषत् ॥ ११ ॥

हे अदिते १आ १पर्षि सर्वतः पालयसि । १दीने क्षीणे १गभीरे उदके । उदकनामैतत् 'गभीरं गहनम्' इति तन्नामसु पाठात् । १उग्रपुत्रे । उग्रूणां पुत्रा यस्मिन् तत् । तस्मिन्नुदके १जिघांसतः हिंसतो जालं १तोकस्य अस्माकं तनयस्य तनयं १मार्किः १रिषत् भव हिंसां करोतु ॥

आदित्यस्य पशौ 'अनेहो नः' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अनेहो न उरुव्रजेऽदितिर्हजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अनेहो न उरुव्रज उरुचि वि प्रसर्तवे । कृधि तोकाय जीवसे ॥ १२ ॥

अनेहः । नः । उरुऽव्रजे । उरुचि । वि । प्रऽसर्तवे । कृधि । तोकाय । जीवसे ॥ १२ ॥

१अनेहः अपापान् १नः अस्मान् हे १उरुव्रजे विस्तीर्णगमने । दूरमिषमदितिर्भूमिरूपा गता भवत्यतिविस्तृतत्वात् । अथवोरुगमने धीरे हे १उरुचि उरुत्वं १वि १प्रसर्तवे अभिसरणाय १कृधि

१. ख-घ-ञ-त-१-२-उतापि च हे । २. घ-त-२-३-श-तत् नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-करोति । ४. ग-दूरं हि इयमदितिः; न-दूरं यमदितिः; त-३-भ-१-श-दूरं यमदितिः; भ-२-दूरं यमदितिः; भ-३-दूरं यथा व्रजति ।

कुरु । कस्मै । १तोकाय पुत्राय मत्स्याय १जीवसे तस्य जीवनाय । यथा जीवेम पुत्राप्रक्षितुं
तथोरुत्वं कुर्विति ॥

ये मूर्धानः क्षितीनामदब्धासः स्वयंशसः । व्रता रक्षन्ते अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये । मूर्धानः । क्षितीनाम् । अदब्धासः । स्वयंशसः । व्रता । रक्षन्ते । अद्रुहः ॥ १३ ॥

१ये १मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः १क्षितीनां मनुष्याणाम् १अदब्धासः अहिंसकाः
१स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयः १व्रता व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि १रक्षन्ते पालयन्ते १अद्रुहः अद्रोग्धारः
सन्तः ॥

ते न आस्त्रो वृकाणामादित्यासो मुमोचत । स्तेनं बद्धमिवादिते ॥ १४ ॥

ते । नः । आस्त्रः । वृकाणाम् । आदित्यासः । मुमोचत । स्तेनम् । बद्धम् १इव । अदिते ॥ १४ ॥

हे १आदित्यासः आदित्याः १ते यूयं १नः अस्मान् १वृकाणां हिंसकानामादातृणां वा १आस्त्रः
आस्यात् सकाशात् १मुमोचत विमोचनं कुरुत १स्तेनं १बद्धमिव । हे १अदिते त्वं च मोचयास्मानिति ॥

अपो षु ण इयं शरुरादित्या अपं दुर्मतिः । अस्मदेत्वजघ्नुषी ॥ १५ ॥

अपो इति । सु । नः । इयम् । शरुः । आदित्याः । अपं । दुः १मतिः ।

अस्मत् । एतु । अजघ्नुषी ॥ १५ ॥

हे १आदित्याः १इयं १शरुः हिंसिका प्रसितिः जालिकप्रेरिता १अजघ्नुषी अहिंसन्ती सती
१अस्मत् अस्मत्तः १सु सुष्ठु १अपो १एतु अपगच्छत्वेव । तथा १दुर्मतिः दुष्टा मतिरप्यजघ्नुषी
अस्मत्तः १अप गच्छतु ॥ ॥ ५३ ॥

शश्वद्धि वः सुदानव आदित्या ऊतिभिर्वयम् । पुरा नूनं बुभुज्महे ॥ १६ ॥

शश्वत् । हि । वः । सु १दानवः । आदित्याः । ऊतिभिः । वयम् । पुरा । नूनम् । बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे १सुदानवः सुदाना हे १आदित्याः १वः युष्माकम् १ऊतिभिः रक्षाभिः १वयं १पुरा १नूनम्
इदानीमपि १शश्वत् सर्वदा १बुभुज्महे । यद्वा । शश्वत् बहून् भोगान् भुज्महे ॥

शश्वन्तुं हि प्रचेतसः प्रतियन्तं चिदेनसः । देवाः कृणुथ जीवसे ॥ १७ ॥

शश्वन्तम् । हि । प्र १चेतसः । प्र १तियन्तम् । चित् । एनसः । देवाः । कृणुथ । जीवसे ॥ १७ ॥

हे १प्रचेतसः प्रकृष्टमतयो हे १देवाः १शश्वन्तं बहुमपि १प्रतियन्तं १चित् प्रतिगच्छन्तमपि
शत्रुम् १एनसः पापस्य कर्तारम् । अथवैनसः पापकृतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । पापकर्तारं १जीवसे
जीवनायास्माकं १कृणुथ कुरुत । अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥

तत्सु नो नव्यं सन्यस आदित्या यन्मुमोचति । बन्धाद्बद्धमिवादिते ॥ १८ ॥

१. ख-अस्मान् कारणान् क्राणान् ; घ-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-श-अस्मान् क्राणान् ; त२-अस्मान्
प्राणान् ; भ३-अस्मान् कृषान् ॥ अत्र ' वृकाणाम् ' इत्यस्य पुनरुक्तिः स्यादथवा ' नोऽस्माकं प्राणान् '
इत्यभिप्रेतं स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।

तत् । सु । नः । नव्यम् । सन्यसे । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

बन्धात् । बद्धम्ऽईव । अदिते ॥ १८ ॥

वत् बन्धकं वनः अस्माकं वसु सुष्ठु वनव्यं स्तुत्यं वसन्यसे संभजनाय भवतु । अस्माकं मोचनेन स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः । हे वआदित्याः अदितेः पुत्रा हे वअदिते त्वदनुग्रहात् वयत् वमुमोचति मुञ्चत्यस्मान् बन्धनसाधनं^१ पूर्वं यत् प्रतिबन्धकत्वादासीत्^२ तदेव युष्मदनुग्रहादस्मान् मुञ्चतु^३ । यद्वा । युष्माकं यद्वक्षणमस्मान् मुञ्चति तत् सुष्ठु स्तुत्यं संभजनाय भवत्विति योज्यम् ॥

नास्माकमस्ति तत्तर आदित्यासो अतिष्कदे । यूयमस्मभ्यं मृळत ॥ १९ ॥

न । अस्माकम् । अस्ति । तत् । तरः । आदित्यासः । अतिऽस्कदे ।

यूयम् । अस्मभ्यम् । मृळत ॥ १९ ॥

हे वआदित्यासः आदित्या युष्मत्कर्तृकः वत् वतरः वेगः वअस्माकं वन वअस्ति यो वेगो बन्धकाजालात् वअतिष्कदे अस्माकमतिस्कन्दनाय प्रभवति । अतः वयूयमस्मभ्यं वमृळत । तत्तादृशं तरः कुरुतेत्यर्थः ॥

मा नो हेतिर्विवस्वत् आदित्याः कृत्रिमा शरुः । पुरा नु जरसो वधीत् ॥ २० ॥

मा । नः । हेतिः । विवस्वतः । आदित्याः । कृत्रिमा । शरुः । पुरा । नु । जरसः । वधीत् ॥ २० ॥

हे वआदित्याः वनः अस्मान् वविवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य यमस्य । पुत्रे पितृशब्दः । तस्य वहेतिः आयुधभूता वकृत्रिमा^४ क्रियया^५ निष्पन्ना वशरुः हिंसिका प्रसितिः वपुरा पूर्वं वनु इदानीम् । सर्वदेत्यर्थः । वजरसः इदानीं जीर्णान् वमा ववधीत् मा हिंस्यात् ॥

वि षु द्वेषो व्यंहतिमादित्यासो वि संहितम् । विष्वग्वि वृहता रपः ॥ २१ ॥

वि । सु । द्वेषः । वि । अंहतिम् । आदित्यासः । वि । सम्ऽहितम् ।

विष्वक् । वि । वृहत । रपः ॥ २१ ॥

हे वआदित्यासः आदित्याः वद्वेषः द्वेषन् वसु सुष्ठु ववि ववृहत उन्मूलयत^६ । नाशयतेत्यर्थः । तथा वअंहतिं पातकं पापं ववि वृहत । 'हन्तेरंह च' (उ. सू. ४. ५०२) इत्यतिप्रत्ययः । तथा वसंहितं^७ जालं ववि वृहत । तथा वरपः पापं सर्वं वविष्वक् विष्वचीनं ववि वृहत । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु. ४. २१) इति यास्कः ॥ ॥ ५४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-३-४-न-भ२-बंधकं न साधनं; घ-बंधकसाधनं; त२-बंधकं बंधनसाधनं; झ-बंधकसाधने । २. ख-त-न-भ२-श-प्रतिबंधकत्वाद्यमासीत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-मुंचतु स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः; घ-मुंचतु दृष्टांतः बंधात् बद्धमिव बद्धं पुरुषं बंधात् यथा विमुंचति तद्वत् । ४. ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श-कृत्रिमक्रियया; घ-कृत्रिमा कृत्रिमक्रियया; न-कृत्रिमक्रिया; भ१-क्षत्रिमक्रियया । ५. ग-त-न-भ२-श-विबृहमुन्मूलयत; भ१-विमुधमुन्मूलयत । ६. त३-न-श-हितं ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे चतुर्थमध्यायं श्रीमायणसुतः सुधीः ।

व्याख्याय सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'आ त्वा रथम्' इत्येकोनविंशत्यृचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ त्वैकोना प्रियमेध आदावनुष्टुप्सुखास्तृचाश्चत्वारोऽन्याः षट्क्षेत्रमेधयोर्दानस्तुतिः' इति । आङ्गिरसः प्रियमेध ऋषिः । प्रथमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योऽनुष्टुभः शिष्टाः 'परं गायत्रम्' इति परिभाषया गायत्र्यः । अन्ततः षट्सृक्षु ऋक्षाश्चमेधयोर्दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । शिष्टा अनुक्तपरिभाषयैन्द्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यस्तृचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्री. ५. १४) इति । महाव्रतादिष्वपि यत्र तृचान्तरं न विधीयते तत्र सर्वत्रायमेव प्रतिपद्भवति ॥

आ त्वा रथं यथोतये सुम्नाय वर्तयामसि । तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्यते ॥ १ ॥

आ । त्वा । रथम् । यथा । ऊतये । सुम्नाय । वर्तयामसि ।

तुविऽकूर्मिम् । ऋतिऽसहम् । इन्द्र । शविष्ठ । सत्ऽपते ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् वा वर्तयामसि आवर्तयामः । किमर्थम् । ऊतये अस्माकं रक्षणाय सुम्नाय सुखाय च । किमिव । रथं यथा । रथं यथोतये सुम्नाय चावर्तयन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । तुविकूर्मिं बहुकर्मणम् वृक्तीषहं हिंसकानामभिभवितारम् । हे इन्द्र शविष्ठ अतिज्ञेयं बलवन् हे सत्यते सतां पालक त्वामिति समन्वयः ॥

तुविशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते । आ प्रप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

तुविऽशुष्म । तुविऽक्रतो इति तुविऽक्रतो । शचीऽवः । विश्वया । मते । आ । प्रप्राथ । महिऽत्वना ॥ २ ॥

हे तुविशुष्म प्रभूतबल हे तुविक्रतो बहुकर्मन् । अथवा बहुप्रज्ञ कर्मणः पृथगभिधानात् । हे शचीवः बहुकर्मोपेत मते पूजनीयेन्द्र विश्वया विश्वव्याप्तेन महित्वना महत्त्वेन वा प्रप्राथ आपूरितवानसि । अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥

यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः । हस्ता वज्रं हिरण्यम् ॥ ३ ॥

यस्य । ते । महिना । महः । परि । ज्मायन्तम् । ईयतुः । हस्ता । वज्रम् । हिरण्यम् ॥ ३ ॥

महः महतः यस्य ते तव । बच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः । प्रकृतं तूक्तमृगद्वयम् । तत्रत्यतुविकूर्मिमृतीषहित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः । महिना महत्त्वेन हस्ता तव हस्ता हस्तौ ज्मायन्तं पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं हिरण्यं हिरण्यं वज्रम् ईयतुः परिगृहीतः । सर्वदास्माकं भयनिवारणायेति भावः ॥

१. ख-त-१-२-भ-यमेव तृचः । २. ख-त- त इत्यर्थः; ग-इत्यर्थः; न-भद्र इत्यर्थः; . भ-१-व इत्यर्थः; श-स इत्यर्थः । ३. ख-त-न-श-वज्रहस्तः; भ-वज्र हस्तौ ।

पृष्ठयाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि 'विश्वानरस्य' इति प्रतिपत्तृचः । सूत्रितं च—'विश्वानरस्य वस्पतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य श्वंसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥४॥

विश्वानरस्य । वः । पतिम् । अनानतस्य । श्वंसः ।

एवैः । च । चर्षणीनाम् । ऊती । हुवे । रथानाम् ॥ ४ ॥

वश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्यृतस्य वअनानतस्य शत्रूणामग्रहस्य वशवसः बलस्य वपतिं स्वामिनमिन्द्रं वा । अत्रेन्द्रसंबन्धिने^१ मरुतोऽपि संकीर्त्यन्ते । हे मरुतः वः । युष्माकमित्यर्थः । यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व^२ इति^३ सामर्थ्याल्लभ्यते । युष्माकं वचर्षणीनां सैनिकानाम् वएवैः गमनैः सह । यद्वा चर्षणीनाम् इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यम् । युष्माकं वरथानां च वऊती ऊतिभिर्गमनैश्च सह वहुवे आह्वयामि । गन्तुमी रथैर्गन्तुभिर्मरुद्भिश्च सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः । यद्वा । हे यजमानाः युष्मदीयाः सैनिकाः सरथा यदा प्रविशन्ति युद्धाय संग्रामं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुव इत्यर्थः ॥

अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळ्हेषु यं नरः । नाना हवन्त ऊतये ॥ ५ ॥

अभिष्टये । सदावृधम् । स्वःऽमीळ्हेषु । यम् । नरः । नाना । हवन्ते । ऊतये ॥ ५ ॥

हे यजमानाः युष्माकम् वअभिष्टये साहाय्यार्थमभिगमनायाभिष्टये वा वसदावृधं सर्वदा वर्धयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्धमानं वा हुव इति शेषः । वयं वस्वर्मीळ्हेषु संग्रामेषु वनरः नेतारो मनुष्याः वनाना बहुप्रकारं वहवन्ते आह्वयन्ति वऊतये रक्षार्थं तं हुव इति शेषः ॥ ॥ १ ॥

परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रं सुरार्धसम् । ईशानं चिद्वसूनाम् ॥ ६ ॥

परःऽमात्रम् । ऋचीषमम् । इन्द्रम् । उग्रम् । सुऽरार्धसम् । ईशानम् । चित् । वसूनाम् ॥ ६ ॥

वपरोमात्रम् । परा मात्रा यस्य तादृशम् । अथवा मीयत इति मात्रं दूरदेशः । ततः परस्ता-द्वर्तमानमपरिमितस्वरूपम् । तथापि वऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् । यद्यन्यपरिच्छिन्नः तथापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्सम इत्यर्थः । तदेवाह । वइन्द्रं परमैश्वर्ययोगादिच्छानुकूलस्वरूपम् वउग्रम् उद्गूर्णबलं वसुरार्धसम् । राध इति धननाम । शोभनधनं शोभनालं वा वईशानं वचित् ईश्वरं च । केषाम् । ववसूनाम् अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानाम् । एवंमहानुभावमिन्द्रं हुव इति शेषः ॥

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये 'तंतमि' इति प्रतिपत्तृचः । सूत्रितं च—'तंतमिद्राधसे महे त्रष इन्द्रस्य सोमाः' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

तंतमिद्राधसे मह इन्द्रं चोदामि पीतये । यः पुर्व्यामनुष्टुतिमीशै कृष्टीनां नृतुः ॥७॥

तम्ऽतम् । इत् । राधसे । महे । इन्द्रम् । चोदामि । पीतये ।

यः । पुर्व्याम् । अनुऽस्तुतिम् । ईशै । कृष्टीनाम् । नृतुः ॥ ७ ॥

वतंतमि' तमेव इन्द्रम् । सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः । तं प्रति वचोदामि प्रेरयामि स्तुतिं वपीतये सोमपानाय । ततः को लाभ इति उच्यते । वमहे महते वराधसे धनाय प्रभूतधन-

लामार्थम् । यः वृत्तुः फलस्य नेता देवः पूर्वा पूर्वं भवां यज्ञमुखस्थाम् अनुष्ठुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिं कृष्टीनां मनुष्याणामृत्विजां संबन्धिनीम् ईंशे ईंष्टे श्रोतुं तं चोदामीति संबन्धः ॥

न यस्य ते शवसान सख्यमानंश मर्त्यः । नकिः शवांसि ते नशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य । ते । शवसान । सख्यम् । अनंश । मर्त्यः । नकिः । शवांसि । ते । नशत् ॥ ८ ॥

हे शवसान बलवन्निन्द्र' यस्य' वृत्ते तव सख्यं मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः न आनंश न व्याप्नोति वृत्ते शवांसि बलान्यपि नकिः नैव नशत् व्याप्नोति ॥

त्वोतासस्त्वा युजाप्सु सूर्ये महद्धनम् । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऊतासः । त्वा । युजा । अप्सु । सूर्ये । महत् । धनम् । जयेम । पृत्सु । वज्रिवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः त्वा त्वया युजा सहायेन अप्सु स्नातुं सूर्यं द्रष्टुं च । स्नानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्ये उदिते सति गमनादिव्यवहारं कर्तुमित्यर्थः । तदर्थं पृत्सु संग्रामेषु हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र महद्धनं जयेम । शत्रून् संग्रामे जित्वा तेषां धनं लभेमैत्यर्थः ॥

चतुर्येऽहनि मरुत्वतीये 'तं त्वा यज्ञेभिः' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'तं त्वा यज्ञे-भिरीमहे इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

तं त्वा यज्ञेभिरीमहे तं गीर्भिर्गिर्वणस्तम ।

इन्द्र यथा चिदाविथ वाजेषु पुरुमाय्यम् ॥ १० ॥

तम् । त्वा । यज्ञेभिः । ईमहे । तम् । गीः । गिर्वणः । तम् ।

इन्द्र । यथा । चित् । आविथ । वाजेषु । पुरुमाय्यम् ॥ १० ॥

वत् स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं त्वा त्वा यज्ञेभिः यागसाधनैः सोमादिभिः ईमहे याचामहे । तम् एवेन्द्र गीर्भिः स्तुतिभिरीमहे । हे गिर्वणस्तम गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयतम इन्द्र तं त्वामिति समन्वयः । हे इन्द्र त्वं यथा चिदाविथ येन प्रकारेण ररक्षिथ माम् । चिदिति पूरणः । कुत्रेति उच्यते । वाजेषु संग्रामेषु । कीदृशं माम् । पुरुमाय्यं बहुप्रज्ञम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्य ते स्वादु सख्यं स्वाद्वी प्रणीतिरद्रिवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

यस्य । ते । स्वादु । सख्यम् । स्वाद्वी । प्रऽनीतिः । अद्रिवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र यस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य वृत्ते तव सख्यं स्वादु अतीवानु-भवाहम् । किंच ते प्रणीतिः प्रणयनं धनादीनां स्वाद्वी स्वादु सुहर्षकम् । तथोभे त्वद्विषयो यज्ञः च वितन्तसाय्यः विशेषेण तननीयः ॥

उरु णस्तन्वे तन उरु क्षयाय नस्कृधि । उरु णो यन्धि जीवसे ॥ १२ ॥

उरु । नः । तन्वे । तने । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । उरु । नः । यन्धि । जीवसे ॥ १२ ॥

१. ख-अ-त१-२-न-बलवन्निन्द्र न यस्य; त३-४-भ२-बल - - - - - नि यस्य; श-बलानि यस्य । २. न-बहुस्तुतिकमिति समन्वयः हे इन्द्र त्वत्यर्थः; भ-बहुस्तुतिकमित्यर्थः ।

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं वतन्वे आत्मजाय वउरु प्रभूतं वृद्धिं कुरु । सामर्थ्याद्धनं सुखं वेति गम्यते । तथा वतने तत्पुत्राय वउरु कृधि । तथा वक्ष्याय निवासाय वउरु कृधि । वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वयन्धि प्रयच्छाभिमतम् ॥

उरुं नृभ्य उरुं गव उरुं रथाय पन्थाम् । देववीतिं मनामहे ॥ १३ ॥

उरुम् । नृभ्यः । उरुम् । गवै । उरुम् । रथाय । पन्थाम् । देववीतिम् । मनामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वृभ्यः अस्मदीयेभ्यो भृत्येभ्यः वउरुं हितं वमनामहे याचामहे । तथा वगवे । एतदुपलक्षणम् । गवाश्वादिकाय तथा वरथाय वपन्थां पन्थानं मार्गम् । अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे । तथा वदेववीतिं यज्ञं मनामहे ॥

उप मा षट् द्वाद्वा नरः सोमस्य हर्ष्या । तिष्ठन्ति स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

उप । मा । षट् । द्वाऽद्वा । नरः । सोमस्य । हर्ष्या । तिष्ठन्ति । स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षड्वच ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः । यद्यपि बृहदेवतानुक्रमण्याम् ‘ ऋक्षाश्वमेधयोरत्र पञ्च दानप्रशंसकाः ’ (बृहदे. ६. १२) इत्युक्तं तथापि ‘ उप मा षट् ’ इत्यस्या राजदानस्तुतिशेषत्वादविरोधः । अनेनैवाशयेनानुक्रमण्याम् ‘ अन्त्याः पठ्वच ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः ’ इत्युक्तम् । वमा मां प्रियमेधं यज्ञे प्रसर्पन्तः । वषट् एतत्संख्याकाः वनरः नेतारो राजानः वसोमस्य पीतस्थ वहर्ष्या हर्षेण वस्वादुरातयः सुष्टुपभोगार्हदानाः सन्तः वद्वाद्वा द्वौ द्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मौ भूत्वा माम् वउप वतिष्ठन्ति । तेषां युग्मानां नाम तत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥

ऋज्जाविन्द्रोत आ ददे हरी ऋक्षस्य सुनवि । आश्वमेधस्य रोहिता ॥ १५ ॥

ऋजौ । इन्द्रोते । आ । ददे । हरी । ऋक्षस्य । सुनवि । आश्वमेधस्य । रोहिता ॥ १५ ॥

वइन्द्रोते एतन्नामक आतिथिग्वेऽतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे । ‘ अतिथिग्वाय शम्बरम् ’ (ऋ. सं. १. ५१. ६) ‘ अतिथिग्वाय शंस्यम् ’ (ऋ. सं. ६. २६. ३) इत्यादिष्वतिथिग्वः प्रसिद्धः । तत्पुत्र इन्द्रोते वऋजौ ऋजुगामिनावश्वौ वआ वददे स्वीकृतवानस्मि^१ । तथा वऋक्षस्य वसूनवि ऋक्षनाम्नः पुत्रेऽन्यस्मिन् राजनि वहरी हरितवर्णावश्वौ आ ददे । तथा वआश्वमेधस्य अश्वमेधपुत्रे राजनि वरोहिता रोहितवर्णावश्वौ आ ददे । नन्वनुक्रमण्यामुभयोरेव दानप्रशंसारूपत्वमुक्तम् अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति । नैष दोषः । ऋक्षाश्वमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यर्षेः प्रवृत्तैस्तयोरेव दानं प्रस्तुतम् । इन्द्रोतस्तु स्वपित्रा सह तथोयंज्ञदिदक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्रा प्रेरितो दत्तवानश्वौ । अतस्तद्दानं प्रासङ्गिकमिति । एवमृक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न^२ व्याहन्यते^३ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः^४ पक्षकर्तृत्वाच्च^५ । इन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वं ‘ पठश्चान् ’ इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ ॥ ३ ॥

सुरथौ आतिथिग्वे स्वभीशूरक्षे । आश्वमेधे सुपेशसः ॥ १६ ॥

सुऽरथान् । आतिथिग्वे । सुऽअभीशून् । आक्षे । आश्वमेधे । सुऽपेशसः ॥ १६ ॥

१. ख-त-यज्ञे प्रसर्पतः; ग-यज्ञे प्रसर्प्य; घ-यज्ञे प्रसर्पतः; भ-यज्ञे प्रसर्पतः; श-यज्ञे प्रसर्पत ।
२. ख-त-न-भ-श-हे इन्द्रोत । ३. ख-भ-स्वीकृतवानसि । ४. ख-त-श-नाम्ना । ५. ख-त-३-४-मव्याहन्यते; श-श-भव्याहन्यते । ६. भ-१-२-तयोः प्राद्यो; घ-तयोः प्राद्याः । ७. ख-त-न-भ-श-प्रक्षककर्तृत्वा^०; ग-प्रयोजककर्तृत्वा^० ।

१आतिथिग्वे इन्द्रोते १सुरथान् शोभनरथोपेतानश्वानाददे । १आर्क्षे ऋक्षपुत्रे १स्वमीशून् अश्वानाददे । १आश्वमेधे अश्वमेधपुत्रे १सुपेशसः सुरूपानश्वान् शोभनालंकारानाददे ॥

षष्ठ्या आतिथिग्वे इन्द्रोते वधूमतः । सचा पूतकृतौ सनम् ॥ १७ ॥

षट् । अश्वान् । आतिथिग्वे । इन्द्रोते । वधूऽमतः । सचा । पूतऽकृतौ । सनम् ॥ १७ ॥

१आतिथिग्वे १इन्द्रोते १पूतकृतौ शुद्धप्रज्ञे शुद्धकर्म्मोपिते वा तस्मिन् १वधूमतः वधूभिर्वडवाभिस्तद्वतः १षडश्वान् १सचा ऋक्षाश्वमेधयोः पुत्राभ्यां दत्तेनाश्वदिधनेन सचा सह १सनं लब्धवानस्मि । एतत्साहित्यवचनमिन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वे लिङ्गम् ॥

एषु चेतद्वृषण्वत्यन्तर्ऋज्रेष्वरुषी । स्वमीशुः कशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषण्ऽवती । अन्तः । ऋज्रेषु । अरुषी । सुऽअमीशुः । कशाऽवती ॥ १८ ॥

१एषु १ऋज्रेषु ऋजुगामिष्वश्वेषु १अन्तः मध्ये १आ १चेतत् आज्ञायते । का । १वृषण्वती वर्षकैः पुमथैस्तद्वती १अरुषी आरोचमाना १स्वमीशुः शोभनप्रग्राहा १कशावती दसा वडवा ज्ञायते ॥

न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्चन मर्त्यैः । अवद्यमधि दीधरत् ॥ १९ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽबन्धवः । निनित्सुः । चन । मर्त्यैः । अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥ १९ ॥

हे १वाजबन्धवः अन्नबन्धवोऽन्नप्रदाः । एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां षण्णां वा संबोधनम् । हे राजानः १युष्मे युष्मासु १निनित्सुश्चन निन्दकोऽपि १मर्त्यैः मनुष्यैः १अवद्यं निन्दां १न १अधि १दीधरत् नान्वधारयत् । नारोपयति युष्मासु । अतोऽनिन्द्या यूयमिति दातॄणां स्तुतिः ॥ ॥ ४ ॥

‘प्रप्र वः’ इत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं प्रियमेधस्याङ्गिरसस्यार्चम् । द्वितीया ‘नदं वः’ इत्येषा चतुःसप्तकोष्णिक् चतुर्ध्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकादशीषोडश्यौ पङ्क्ती^१ शिष्टा दशानुष्टुभः । ‘अपादिन्द्रः’ इत्यर्धर्चो वैश्वदेवो ‘वरुण इदिह’ इत्याद्यास्त्रयोऽर्धर्चा वरुणदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रप्र द्वयूनानुष्टुभं द्विवृहत्यन्तं द्वितीयोष्णिक् चतुर्ध्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः षोडशिकादश्यौ पङ्क्ती अपाद्वैश्वदेवोऽर्धर्चस्त्रयो वारुणाः’ इति । आद्यस्तृषः षोडशिशस्त्र आनुष्टुभः । सूत्रितं च—‘प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरंध्या विवासति ॥ १॥

प्रऽप्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत्ऽवीराय । इन्दवे ।

धिया । वः । मेधऽसातये । पुरंऽध्या । आ । विवाऽसति ॥ १ ॥

हे अध्वर्याव्यः १वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । १त्रिष्टुभं स्तोभत्रयोपेतम् १इषम् अन्नं १प्रप्र । अपरः प्रशब्दः पूरणः । प्रभरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै । १मन्दद्वीराय । यो वीरान् हर्षयति स मन्दद्वीरः । तस्मै १इन्दवे इन्द्राय । इन्दतेरैश्वर्यकर्मण^१ इदं रूपम् । अथवा फलैर्बृष्टिभिर्बोनितीन्तुरिन्द्रः । तस्मै । स चेन्द्रः १वः युष्मान् १मेधसातये यज्ञसंभजनाय १पुरंध्या बहुप्रज्ञया १धिया कर्मणा १आ १विवासति^४ । अभिमतफलयोजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥

१. ख-तन-सुरूपान् तान् ; भ-सुरूपाननान् । २. ख-ग-त-भ-श-पत्तयौ ; न-पत्तौ । ३. ख-त-न-भ-श-इधते* । ४. न-भ-विवासति परिवरति ।

महाव्रते निष्केवल्ये ' नदं वः ' इत्येषा विहरणाया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' नदं व ओदतीनामित्येतथैतानि व्यतिषजति ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥२॥

नदम् । वः । ओदतीनाम् । नदम् । योयुवतीनाम् ।

पतिम् । वः । अघ्न्यानाम् । धेनूनाम् । इषुध्यसि ॥ २ ॥

१ओदतीनाम् । ओदत्य उषसः ' ओदती भास्वती ' इति तन्नामसु पाठात् । तासां १ नदम् । उत्पादकमित्यर्थः । इन्द्रेण ह्युषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात् । ' विवस्वदिन्द्र सुग्म्य ' इति द्वादशादित्यमध्य इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः १ वः युष्मदर्थम् । आह्वयतेत्यर्थः । तथा १ योयुवतीनां सर्वत्र मिश्रयन्तीनां नदीनां १ नदं १ शब्दयितारं १ वः युष्मदर्थमाह्वयामि । १ अघ्न्यानाम् अहन्तग्यानां गवां १ पतिम् आह्वये । अथ प्रत्यक्षकृता । हे यजमान त्वं १ धेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् १ इषुध्यसि अन्नमिच्छसि ॥

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ' ता अस्य ' इत्यनयोत्तरामाहुतिं काङ्क्षमाणस्तिष्ठेत् । तथा च सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेत् ' (आश्व. श्रौ. २. ३) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । सूददोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

१ ताः प्रसिद्धाः १ सूददोहसः । सूद इति कूपनाम । तत्सदृशदोहनाः १ पृश्नयः पृश्निवर्णां गावः १ अस्य इन्द्रस्य १ सोमं १ श्रीणन्ति मिश्रयन्त्याक्षिरेण । कदा । १ त्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु । गावो विशोष्यन्ते । १ देवानां १ जन्मन् १ जन्मस्थाने । दिवीत्यर्थः । १ दिवः आदित्यस्य १ आ १ रोचने आरोचमाने । अनेन द्यौर्विशोष्यते । तस्मिन् स्थाने १ विशः निविशन्त्यः । यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां यप्रप्तिः प्रसिद्धा ॥

द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणश्चास्त्रे ' अभि प्र गोपतिम् ' इति नृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सुनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सुनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

१ गोपतिं १ गवां स्वामिनम् १ इन्द्रम् १ अभि १ प्र १ अर्चं । प्रकर्षेण पूजय स्तुत्या । १ यथा १ विदे स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाचेति ।

१. ख-त-भ-श-भासां । २. ख-ग-त-न-भ-श- ' नदं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-वः; त३-४-न-भ-श-वां । ४. ख-त-न-भ-श-जन्मनि । ५. ख-ग-त१-३-न-भ-श-अभि प्र गोपतिं ।

कीदृशमिन्द्रम् । ^१सत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ^२सूनुं पुत्रम् । तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते ।
^३सत्यं सतां यजमानानां पालकम् ॥

आ हरयः ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । सम्ऽनवामहे ॥ ५ ॥

^४हरयः हरितवर्णा अश्वः ^५अरुषीः आरोचमानाः ^६अधि ^७बर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी ।
 बर्हिष्यास्तृते ^८आ ^९ससृजिरे आसृजन्तु । ^{१०}यत्र यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् ^{११}अभि ^{१२}संनवामहे
 अभिसंस्तुमः ॥ ५ ॥

इन्द्राय गाव आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत्सीमूपहरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावः । आऽशिरम् । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपऽहरे । विदत् ॥ ६ ॥

^१इन्द्राय ^२गावः ^३आशिरम् आश्रयणसाधनं पयआदिकं ^४मधु मदकरं ^५दुदुहे दुहते ।
 कीदृशाय । ^६वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय । ^७यत् यदा ^८उपहरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं ^९सीं
 सर्वतः ^{१०}विदत् लभते तदा ॥

षोडशिशस्त्रस्य ' उद्यद्भन्स्य ' इत्येषान्त्या । सूत्रितं च—' उद्यद्भन्स्य विष्टपमित्येषा परि-
 धानीया ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

उद्यद्भन्स्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥

उत् । यत् । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।

मध्वः । पीत्वा । सचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ७ ॥

^१यत् यदा ^२ब्रध्नस्य ^३विष्टपं सूर्यस्य स्थानं ^४गृहमिन्द्रश्च अहं चोभौ ^५उत् ^६गन्वहि
 उद्गच्छावः तदानीं ^७मध्वः मधुरं सोमरसं ^८पीत्वा ^९सचेवहि संसृष्टौ भवेव । कुत्र । ^{१०}सख्युः ^{११}सर्वेषां
 सखिभूतस्यादित्यस्य । ^{१२}त्रिः ^{१३}सप्त इत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशं स्थानमुच्यते आदित्यस्यै-
 कविंशत्वात् । तथा च ब्राह्मणं—' द्वादश मासाः पञ्चतैवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः '
 (ऐ. ब्रा. १. ३०) इति । तादृश एकविंशस्थाने सचेवहीति ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे ' अर्चत ' इति द्वितीय आनुष्टुभस्तृषः । सूत्रितं च—' प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत
 प्राचंत ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अर्चतु प्रार्चतु प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत ॥ ८ ॥

अर्चत । प्र । अर्चत । प्रियमेधासः । अर्चत ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्णु । अर्चत ॥ ८ ॥

१. ग-न-भ-२-^१' सत्यस्य ' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-यद्यदा ब्रध्नस्य । महत्ताम ब्रध्न इति ।
 महतः आदित्यस्य विष्टपं स्थानं; ग-ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं स्थानं; त३-श-ब्रध्नस्य विष्टपं स्थानं । ३. ख-
 घ-ज्ञ-त१-२-सख्युः पदे ।

हे अध्वर्यादयः यूयमिन्द्रम् ^१अर्चत पूजयत स्तुत्या । ^२प्रार्चत प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे प्रिय-
मेधासः प्रियमेधसंबन्धिनस्तद्वीत्रा यूयम् ^३अर्चत इन्द्रम् । ^४पुत्रकाः पुत्रा अपि ^५अर्चन्तु इन्द्रम् ।
^६उत अपि च ^७पुरं वन ^८धृष्णु यथा पुरं धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम् ^९अर्चत ॥

अव स्वराति गर्गीरो गोधा परि सनिष्वणत् ।

पिङ्गा परि चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ९ ॥

अव । स्वराति । गर्गीरः । गोधा । परि । सनिष्वणत् ।

पिङ्गा । परि । चनिष्कदत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्स्यतम् ॥ ९ ॥

^१गर्गीरः गर्गीरध्वनियुक्तो वाद्यविशेषो युद्धे ^२अव ^३स्वराति भयं शब्दयति । ^४गोधा हस्तप्लः
^५परि परितः ^६सनिष्वणत् स्वनति भृशम् । ^७पिङ्गा पिङ्गवर्णा ज्यापि ^८परि ^९चनिष्कदत् परिस्कन्दते ।
यस्मादेवं युद्धः संनद्धोऽत ^{१०}इन्द्राय ^{११}ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणम् ^{१२}उद्यतं भवत्विति शेषः ॥

आ यत्पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे ॥ १० ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुदुघाः । अनपस्फुरः ।

अपस्फुरम् । गृभायत । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ १० ॥

^१यत् यदा ^२एन्यः एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः ^३आ ^४पतन्ति ^५आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति ।
कीदृश्यः । ^६सुदुघाः सुदोहाः ^७अनपस्फुरः । अपस्फुरोऽपस्फुरा अप्रवृद्धाः । अतादृश्योऽनपस्फुरः ।
अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः । यद्वा । सुदुघाः प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआद्यर्थाय आ पतन्ति तदा
^८अपस्फुरम् । अत्रापशब्दो धात्वर्थानुवादी । अत्यन्तप्रवृद्धं ^९सोममिन्द्राय ^{१०}पातवे पातुं ^{११}गृभायत
ग्रहणं कुरुत । अथवानपस्फुर इत्यत्राप्यपशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य । तथा सत्ययमर्थः । यदा एन्यो
नद्योऽनपस्फुरोऽप्रवृद्धोदका आ पतन्ति वृष्टिरस्या यदा भवति तदा सोममिन्द्रार्थं संपादयतेति ॥ १६ ॥

अपादिन्द्रो अपादिग्निर्विश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत्तमापो अभ्यनूषत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ११ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।

वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनुषत् । वत्सम् । संशिश्वरीः इव ॥ ११ ॥

^१इन्द्रः ^२अपात् अपिबत् सोमम् । ^३अग्निः अप्यपिबत् । ^४विश्वे ^५देवाः अपि ^६अमत्सत तृप्ता
अभवन् सोमपानेन । ^७वरुण इत् वरुणोऽपि ^८इह अस्मिन् यागगृहे ^९क्षयत् निवसतु सोमपानार्थम् ।
निवसन्तं ^{१०}तम् ^{११}आपः अपि ^{१२}अभ्यनूषत । उदकान्यापनशीला स्तुतयो वाभ्यधुवन् । किमिव ।
^{१३}वत्सं ^{१४}स्वीयं ^{१५}संशिश्वरीः संशिश्वर्यः संगच्छमाना गावः ^{१६}इव । ता यथा धावन्त्यो हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ १२ ॥

सुदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति । काकुदम् । सूर्म्यम् । सुषिराम् इव ॥ १२ ॥

हे वरुण जलाभिमानिन् देव त्वं वसुदेवोऽसि यस्य सुदेवस्य ते तव काकुदं तालं समुदाख्यं वसस वसिन्धवः गङ्गाद्याः सप्त नद्यः अनुक्षरन्ति जिह्वायां सर्वदा स्रवन्ति ॥

षोडशिशब्दे 'यो व्यतीन्' इति तृतीय आनुष्टुभस्तृचः । सूत्रितं च—'यो व्यतीरफाणयदिति तृचा आनुष्टुभाः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यो व्यतीरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे । तक्को नेता तदिद्वपुरुपमा यो अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुयुक्तान् । उप । दाशुषे ।

तक्कः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपऽमा । यः । अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः व्यतीन् विविधगमनान् सुयुक्तान् सुष्ठु रथे संबद्धान्धान् वदाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय गन्तुं प्राप्तुम् उप अफाणयत् उपगमयति । फणतिर्गतिकर्मा । यदैवं करोति तदित् तदानीमेव तक्कः । तत्तिर्गतिकर्मा । यज्ञगमनशीलः नेता उदकस्य फलस्य वा नायक इन्द्रः वपुः उदकमुत्पादयतीति शेषः । यः इन्द्रः उपमा उपमानभूतः अमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकैरसुरादिभिर्मुक्तो भवति ॥

अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

भिनत्कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥ १४ ॥

अति । इत् । ऊँ इति । शक्रः । ओहते । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

भिनत् । कनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । परः । गिरा ॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः शक्रः शक्तः सन् अतीत् ओहते । अतिक्रम्य गच्छत्येव संग्रामे निरोधकान् शत्रून् । तदेवाह । अयम् इन्द्रः विश्वाः द्विषः द्वेष्टन् शत्रून् अति अतिक्रम्य गच्छति । कनीनः कमनीयः परः मेधानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्रः ओदनम् । मेघनामैतत् । मेघं भिनत् अभिनत् भिनत्ति वृष्ट्यर्थम् । कीदृशम् । गिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया पच्यमानम् । वज्र-निर्घोषेण ताड्यमानमित्यर्थः ॥

अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुः कर्तुम् ॥ १५ ॥

अर्भकः । न । कुमारकः । अधि । तिष्ठत् । नवं । रथम् ।

सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विभुः कर्तुम् ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः^१ अर्भको न अल्पशरीरः कुमारकः^२ कुमारक इव नवं स्तुत्यं रथम् अधि तिष्ठत् अधितिष्ठति । सः इन्द्रः महिषं महान्तं मृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्मृग्यं वा विभुः कर्तुं बहुकर्माणं मेघं पक्षत् पचति । वृष्ट्यभिमुखं करोतीत्यर्थः ॥

आ तू सुशिघ्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।

अथ द्युक्षं संचेवहि सहस्रपादमरुपं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १६ ॥

१. ग-स्रवन्ति तत्र दृष्टान्तः । सूर्यं लोहप्रतिमां सुषिरामिव सा यथा जलपूर्णा स्रवति तद्वदित्यर्थः ; घ-स-मु-दृष्टांतः सूर्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् । २. ख-घ-त-१-२-अयमिन्द्रः पित्रे मात्रे स यथाधितिष्ठति तद्वत् । ३. न-भ-कुमारको न ।

आ । तु । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् ।

अध । द्युक्षम् । सचेवहि । सहस्रऽपादम् । अरुषम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १६ ॥

हे 'सुशिप्र सुहनो हे' दंपते गृहस्वामिन् । अत्र गृहो रथः । तस्य स्वामिन् । 'तु' त्वं तावत् 'रथम्' 'आ' 'तिष्ठ' । हविःस्वीकरणान्तरं पश्चादहमारोहामीति भावः । कीदृशम् । 'हिरण्ययं हिरण्ययम्' । 'अध तवारोहणानन्तरमहमप्यारुह्योभौ' 'सचेवहि संगच्छेवहि' । संगतौ भवेव । पुनः 'कीदृशम्' । 'द्युक्षं दीप्तं रथं' 'सहस्रपादं बहुपादम्' 'अरुषम् आरोचमानं' 'स्वस्तिगां कुशलगमनम्' 'अनेहसम् अपापम्' ॥

पूर्वाह्ने प्रवर्ये 'तं घेमित्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं घेमित्था नमस्विन इति प्रागाथी पूर्वाह्ने' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वरार्जमासते ।

अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।

अर्थम् । चित् । अस्य । सुधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १७ ॥

'तं' 'घ' तं खलु 'ईम्' एनमिन्द्रम् 'इत्था' इत्थमनेन प्रकारेण 'नमस्विनः' अक्षवन्तः स्तुतिवन्तो वाध्वर्यादयः 'स्वराजं स्वयं राजमानं वा' 'उप' 'आसते' सेवन्ते । तथा कृत्वा 'अर्थं' 'चित्' अरणीयं धनं 'सुधितं' सुधु स्थापितम् 'अस्य' इन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कदेति आह । 'यत्' यदा 'एतवे' अस्याेन्द्रस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा 'दावने' हविर्दानाय 'आवर्तयन्ति' स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवाश्वा वावर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नस्योर्कसः प्रियमेधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयति वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १८ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओर्कसः । प्रियमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । वृक्तबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । 'एषां' देवानामिन्द्रादीनां 'प्रत्नस्य' पुराणस्य 'ओर्कसः' स्थानस्य 'पुराणं' स्थानं 'प्रियमेधासः' प्रियमेधाः 'अनु' 'आशत' अनुप्राप्ताः । कीदृशाः प्रियमेधाः । 'पूर्वा' मुख्यं 'प्रयति' प्रदानम् 'अनु' लक्ष्यकृत्य 'वृक्तबर्हिषः' स्तीर्णदर्भाः 'हितप्रयसः' आसादितसोमादि-हविष्काः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो राजा' इति पञ्चदशच प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-क्रमणिका—'यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रागाथाद्युष्णिगनुष्टुपुरउष्णिगन्तम्' इति । पुरुहन्मा ऋषिः । स च 'कचित् कथंचिद्विशेषितम्' (अनु. २. ३) इति परिभाषयाङ्गिरसः । आद्यानृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्स्यः । सप्तम्याद्याः षट् बृहत्स्यः । त्रयो-दशयुष्णिक् चतुर्दश्यनुष्टुप् पञ्चदशी पुरउष्णिगाद्यद्वादशका षष्टका । 'आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्' (अनु. ५.

१. ख-त-भ-उ त्वं; ग-त्वं । २. ख-त-भ-श-त किं; ग-किं तत् । ३. ग-त-भ-श-रथं कीदृशं । ४. ख-ग-त-श-आरोचनं । ५. ख-ग-घ-त-श-मुख्यां ।

२) इति हि तल्लक्षणम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाक्षीतावादित एकादशार्चः ।
तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ यो राजा चर्षणीनामित्येकादश ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरग्निगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अग्निगुः ।

विश्वासाम् । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । चर्षणीनां मनुष्याणां । राजा स्वामी रथैः । याता गन्ता च अग्निगुः अधत-
गमनोऽन्यैः । विश्वासां पृतनानां सेनानां । तरुता तारकः । यः च ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान् । यश्च
वृत्रहा वृत्रं हतवान् । तं महाभागमिन्द्रं गुणे स्तोमि ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्वसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ २ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । अवसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ २ ॥

हे पुरुहन्मन् कषे त्वं तम् । इन्द्रं शुम्भ हविष्प्रदानादिनालंकुरु । किमर्थम् । अवसे
रक्षणाय । एवमात्मानं संबोध्य ब्रवीति । यस्य तव विधर्तरि विधारक इन्द्रे द्विता द्वित्व-
मस्त्यौऽयमनौऽयम् । तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौऽयं चेति द्वैतमस्ति । तत्रौऽयचिह्नं
दर्शयति । हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतः दर्शनीयः महः महान् वज्रः प्रति धायि
प्रतिनिहितो भवति दिवे प्रकाशाय दिवसाय वा अथवा दिवि दृश्यमानः सूर्यः इव ॥

तस्मिन्नेव शस्त्रे ‘ नकिष्टम् ’ इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ नकिष्टं कर्मणा
नशस्त्रं त्वा बृहन्तो अद्रयः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमर्धृष्टं धृष्ण्वौजसम् ॥ ३ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदावृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वगूर्तम् । ऋभ्वसम् । अर्धृष्टम् । धृष्णुऽऔजसम् ॥ ३ ॥

तं जनमन्यो मर्षको^१ जनः । कर्मणा हननादिभ्यापारेण नकिः । नशत् नैव व्याप्नोति । यः
इन्द्रं चकार इन्द्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैः । कीदृशमिन्द्रम् । सदावृधं सदा^२ वर्धकं विश्वगूर्तं
सर्वैः स्तुत्यम् ऋभ्वसं महान्तम् अर्धृष्टम् अन्यैः धृष्ण्वौजसं धर्षकबलम् ॥

अषाब्धमुग्रं पृतनासु सासहि यस्मिन्महीरुरुजयः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्धावुः क्षामो अनोनवुः ॥ ४ ॥

१. घ-म-मु-रथेमी रथैः । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-सर्वेषां संग्रामाणां; ग-त३-४-श-‘‘सेनानां’’
नास्ति । ३. ख-त-श-तत्रौम्यं चिह्नं । ४. ख-त१-‘ अथवा ’ नास्ति । ५. ग-धर्षको । ६. घ-म-सर्वदा ।

अषाढहम् । उग्रम् । पृतनासु । ससहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽजयः ।
सम् । धेनवः । जार्यमाने । अनोनवुः । द्यावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ ४ ॥

वअषाढहम् असोढम् वउग्रम् उद्गूर्णबलं वपृतनासु शत्रुसेनासु वसासहिम् अभिभवितारं
स्तौमीत्यर्थः । वयस्मिन् इन्द्रे वजायमाने वमहीः महत्यः वउरुजयः बहुवेगाः वधेनवः हविरादिना
प्रीणयिष्यः प्रजा गाव एव वा वसम् वअनोनवुः समस्तुवन्^१ । न केवलं धेनव एव अपि तु वद्यावः
द्युलोकाः वक्षामः पृथिव्यश्च सम् वअनोनवुः । तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः । ‘ त्रिवृतो लोकाः ’
(ऐ. ब्रा. २. १७) इति श्रुतेर्बहुवचनम् ॥

तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ‘ यद्द्यावः ’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
‘ यद्द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावत्स्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ ५ ॥

यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र वते तव प्रतिमानार्थं वयत् यदि वद्यावः^१ द्युलोकाः वस्युः तथापि नाभुवन्ति ।
वउत अपि च वभूमीः भूम्यस्ते तव मूर्तिप्रतिबिम्बाय वशतं स्युः तथापि नाभुवन्ति । हे ववज्रिन्
वत्वा त्वां वसहस्रं वसूर्याः अगणिता अपि सूर्याः^२ वन वअनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । ‘ न
तत्र सूर्यो भाति ’ (क. उ. ५. १५) इति श्रुतेः । किं बहुना । वजातं पूर्वमुत्पन्नं किंचन वन वअष्ट
नाभुते । तथा वरोदसी द्यावापृथिव्यौ नाभुवाते । सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः । ‘ ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ’ (छा. उ. ३. १४. ३) इति श्रुतेः ॥ ॥ ८ ॥

आ पंप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन्विश्वा शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अव मधवन्गोमति व्रजे वज्रिन्वित्राभिःरुतिभिः ॥ ६ ॥

आ । पंप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शर्वसा ।

अस्मान् । अव । मधवन् । गोमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । रुतिभिः ॥ ६ ॥

हे ववृषन्^५ अभिमतवर्षकेन्द्र त्वम्^६ । वआ वपंप्राथ आपूरयसि व्याप्नोषि । कानि । वविश्वा^७
सर्वाणि ववृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केन साधनेन । वमहिना महता वशर्वसा बलेन
स्वीयेन । अथवा वृषण्येतच्छब्दोविशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण महता बलेनास्मदीयानि बलानि
पूरयसीत्यर्थः । अथ तथा कृत्वा वअस्मान् वगोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते वव्रजे^८ शत्रुसंबन्धिनि निमित्ते
सत्यस्मान् वअव हे ववज्रिन् वव्रयुकेन्द्र । कैः साधनैः । वचित्राभिः नानाविधैः वरुतिभिः रक्षणैरिति ॥

न सीमदेव आपदिषं दीर्घायो मर्त्यः ।

एतन्वा चिद्य एतंशा युयोजते हरी इन्द्रो युयोजते ॥ ७ ॥

१. ग-सम्यगस्तुवन् । २. ख-त२-वा द्यावो; त१-या द्यावो । ३. घ-सूर्याः अनु न जातं ।

४. ख-घ-ज्ञ-त१-२-शविष्ठ बलवन् मधवन् धनवन् हे वृषन् । ५. ख-ग-त-न-भ-श-त्वं वृषा । ६. ख-त-
विश्वानि । ७. ख-घ-त-भ१-२-श-वज्रे ।

न । सीम् । अदेवः । आपत् । इषम् । दीर्घायो इति दीर्घऽआयो । मर्त्यः ।
एतऽगवा । चित् । यः । एतशा । युयोजते । हरी इति । इन्द्रः । युयोजते ॥ ७ ॥

हे वदीर्घायो नित्येन्द्र सः^१ । अदेवः इन्द्राख्यदेवरहितः । मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः । सीं सर्वम् । इषम् अन्नं । न आपत् न प्राप्नोति । यः मर्त्योऽस्येन्द्रस्य । एतगवा । चित् । एतवर्णाविवाश्वौ भवतोऽभिमतदेशगमनाय । एतशा^२ एतशावश्वौ । युयोजते योजयति^३ रथे यज्ञं गन्तुम् । यश्च इन्द्रः । हरी युयोजते तं न यः स्तौति । स न प्राप्नोतीति समन्वयः ॥

तं वो महो महाय्यमिन्द्रं दानाय सक्षणिम् ।

यो गाधेषु य आरणेषु हव्यो वाजेष्वस्ति हव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सक्षणिम् ।

यः । गाधेषु । यः । आऽआरणेषु । हव्यः । वाजेषु । अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः । महः महान्तः । वः यूयं । तं । महाय्यं पूज्यम् । इन्द्रं । दानाय । सक्षणिं सचमानं परिचरतेति शेषः । यः इन्द्रः । गाधेषु उदकेषु । हव्यः । अस्ति आह्लातव्यो भवति । यः च । आरणेषु गन्तव्येषु निम्नेषुदकेषु स्थलेषु वा हव्योऽस्ति । तथा । वाजेषु संग्रामेषु जयाय । हव्यः ह्लातव्योऽस्ति भवति ॥

उदू षु णो वसो महे मृशस्व शूर राधसे ।

उदू षु मह्यै मघवन्मघत्तय उदिन्द्र श्रवसे महे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्व । शूर । राधसे ।

उत् । ऊँ इति । सु । मह्यै । मघऽवन् । मघत्तये । उत् । इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे वसो वासयितः । शूर इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । सु सुषु । उदू । मृशस्व उन्मृशस्वैव । उत्थापय । किमर्थम् । महे महते । राधसे अन्नाय । तथा हे शूर । मघवन् इन्द्र । उत् । मृशस्व । मह्यै महते । मघत्तये धनदानाय । तथा । उत् । मृशस्व । इन्द्र । महे महत्यै । श्रवसे कीर्त्यै ॥

त्वं न इन्द्र ऋतुयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि ।

मध्ये वसिष्व तुविनृम्णोर्वोनि दासं शिश्रथो हयैः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । ऋतुऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।

मध्ये । वसिष्व । तुविऽनृम्ण । ऊर्वोः । नि । दासम् । शिश्रथः । हयैः ॥ १० ॥

हे इन्द्र । ऋतुयुः यज्ञकामः । त्वं । नः अस्मान् । त्वानिदः । त्वां यो निन्दति सः । अयजनमेव निन्दा तव । तस्मादयष्टुः सकाशात् । नि नितरां । तृम्पसि प्रीणयसि । तस्य धनमपहृत्येति भावः । एवं संतर्प्य हे तुविनृम्ण प्रभूतधन स त्वं तव ऊर्वोः मध्ये अस्मान् वसिष्व । ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थम् । दासम् उपक्षपयितारमस्मद्वेषिणं पापं वा । हयैः हननैः । नि शिश्रथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिनां दासमसुरं नि शिश्रथो हननैः ॥ १० ॥

अन्यव्रतममानुषमयज्वानमदेवयुम् ।

अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुघ्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अयज्वानम् । अदेवऽयुम् ।

अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुघ्नाय । दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१अन्यव्रतं^२ व्यतिरिक्तकर्माणम्^३ अत एव ^४अमानुषं मानुषाणामिन्द्रयाजिनामप्रियम् ^५अयज्वानम् अयष्टारम् ^६अदेवयुम् अदेवकर्मिणं पापिनं ^७स्वः स्वर्गात् ^८अव ^९दुधुवीत । अवचालये-
दित्यर्थः । कः । ^{१०}सखा^{११} ^{१२}पर्वतः तव सखिभूतः पर्वत ऋषिः । यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति
सः तथापि^{१३} पातयति^{१४} ऋषिः । न केवलं धूननमात्रमपि तु ^{१५}सुघ्नाय सुष्ठु हन्त्रे मृत्यवे ^{१६}दस्युम्
उक्तलक्षणं ^{१७}पर्वतः प्रेरयतीति शेषः । अत इन्द्रमेवावश्यं यजध्वमिति शेषः ॥

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सं गृभायास्मयुर्द्विः सं गृभायास्मयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।

धानानाम् । न । स्म । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः । स्म । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे ^१शविष्ठ बलवन् ^२इन्द्र ^३त्वं ^४नः अस्मभ्यं ^५दावने प्रदानाय ^६आसां गवाम् । कर्मणि
षष्ठी । एता गाः ^७हस्ते ^८गृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः । ^९धानानां ^{१०}न । धाना भृष्टयवाः । अत्रापि
कर्मणि षष्ठी । धाना यथा संगृह्णाति तद्वद्गृहाण । कीदृशस्त्वम् । ^{११}अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ।
गृहीत्वा च ^{१२}अस्मयुः सन् ^{१३}द्विः ^{१४}यं ^{१५}गृभाय । पुनर्द्विवारं संगृहाण ॥

सखायः क्रतुमिच्छत कथा राधाम शरस्य । उपस्तुतिं भोजः सुरियो अहयः ॥ १३ ॥

सखायः । क्रतुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।

उपऽस्तुतिम् । भोजः । सुरिः । यः । अहयः ॥ १३ ॥

हे ^१सखायः ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ^२क्रतुं कर्म इन्द्रसंबन्धिनम् ^३इच्छत क्रतुम् । हे सखायः
^४शरस्य । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसकस्येन्द्रस्य ^५कथा कथं ^६राधाम साधयाम । किम् । ^७उपस्तुतिं
स्तोत्रम् । ^८यः इन्द्रः ^९भोजः शत्रूणां भोजयिता ^{१०}सुरिः प्रेरकः ^{११}अहयः अनवनतः शत्रूणामिति ॥

भूरिभिः समह ऋषिभिर्बर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।

यदित्थमेकमेकमिच्छर वत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । बर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे ।

यत् । इत्थम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शर । वत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-त-श- 'अन्यव्रत' नास्ति । २. न-भ-इन्द्रव्यतिरिक्तकर्माणं । ३. ख-ग-त-भ-श-सखा यः ।
४. ख-त-१-२-३-४-तथा तथापि तयति; ग-तथा तथापि त इति; ज्ञ-तथा तथापि पातयति; न-
तथापि तथा तपति; भ-तथापि त पातयति; श-तथा तथापि तपति ।

हे इन्द्र वसमह समानपूज। सर्वैः पूज्येत्यर्थः। वभूरिभिः बहुभिः वऋषिभिः अतीन्द्रिय-
शैर्ऋषिभिः वबर्हिष्मद्भिः यागवद्भिः वस्तविष्यसे स्तूयसे। यत् य इन्द्रः वद्वत्थमेकमेकमित्
एकमेकमेव वत्समित्येवं बहून् वत्सान् स्तोतृभ्यः वपराददः प्रयच्छसि^१। हे वशर हिंसक शत्रोः।
अत्र वत्सशब्दो वत्समातृणां गवामुपलक्षकः। गाः प्रयच्छसीति ॥

कर्णगृह्णा मघवा शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत् । अजां सूरिर्न धातवे ॥ १५ ॥

कर्णऽगृह्णा । मघऽवा । शौरऽदेव्यः । वत्सम् । नः । त्रिऽभ्यः । आ । अनयत् ।

अजाम् । सूरिः । न । धातवे ॥ १५ ॥

अयं वमघवा इन्द्रः वत्रिभ्यः हिंसकेभ्यः सकाशात् वशौरदेव्यः। दीव्यन्ति क्रीडन्त इति देवा
योद्धारः। शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः। तेषां हितं शौरदेवं युद्धम्। तत्संबन्धिभ्यो गाः। युद्धे
शत्रून् हत्वा तत्संबन्धिभ्य इत्यर्थः। ताः वत्सं वन। नेति चार्थे। वत्ससहिता अस्मभ्यं वकर्णगृह्णा
कर्णे गृहीत्वा वआनयत् आनयतु। वसूरिर्न प्रेरकः स्वामीव वधानवे पानाय वअजां यथा स आनयति
कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति ॥ ॥ १० ॥

‘त्वं नो अग्ने’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। सुदीतिपुरुमीळावृषी तयोरन्यतरो वा।
आदौ नव गायन्थो दशमीद्वादशीचतुर्दश्यो बृहत् एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोबृहत्सः। अग्नि-
देवता। तथा चानुकान्तं—‘त्वं नः सुदीतिपुरुमीळहौ तयोर्वान्यतर अग्नेयं तु त्रिप्रगाथान्तम्’ इति।
प्रातरनुवाक आग्नेये कर्तौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः। तथा च सूत्रितं—‘त्वं नो
अग्ने महोभिरिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ १ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । महऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ १ ॥

हे वअग्ने वत्वं वनः अस्मान् महोभिः पूजाभिर्महद्भिर्धनैर्वा वपाहि रक्ष। वविश्वस्याः बहुविधात्
वअरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि। त्वमेव महद्धनं दत्त्वादातुरदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः।
यद्वा। महोभिर्युक्तस्त्वमिति योज्यम्। वउत अपि च वद्विषः द्वेष्टुः वमर्त्यस्य मर्त्यात् सकाशात्
पाहि। अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः। अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्रक्षेति संबन्धः। अरातेरित्यस्यादाना-
दिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम् ॥

नहि मन्युः पौरुषेय ईशे हि वः प्रियजात । त्वमिदं सि क्षपावान् ॥ २ ॥

नहि । मन्युः । पौरुषेयः । ईशे । हि । वः । प्रियऽजात । त्वम् । इत् । असि । क्षपाऽवान् ॥ २ ॥

हे वप्रियजात^२ अग्ने ववः तव वपौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वमन्युः क्रोधः वन वईशे नेष्टे बाधितुम्^३।
अस्मदादिमी रक्षितत्वादिति भावः। दिवाचराः खलु पुरुषाः अतो दिवा तव हानिनास्तीति भावः।
अथ रात्रिचरा रक्षःप्रभृतयः। तेभ्योऽपि पीडा नास्तीत्युच्यते। वत्वमित्^४ त्वमेव खलु वक्षपावान्
रात्रिमान् वअसि। रात्रौ ह्यग्निर्विशेषेण तेजस्वी भवति ॥

स नो विश्वेभिर्देवेभिरूर्जो नपाद्भद्रशोचे । रयिं देहि विश्ववारम् ॥ ३ ॥

१. ख-न-त-भ-श-प्रायच्छसिः। २. ख-न-त-न-भ-श-‘प्रियजात’ नास्ति। ३. ग-अस्मान्
बाधितुं। ४. घ-त्वमिदं।

सः । नः । वि॒श्वेभिः । दे॒वेभिः । ऊ॒र्जेः । न॒पात् । म॒र्द॒ऽशो॒चे । र॒यिम् । दे॒हि । वि॒श्व॒ऽवा॒रम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसः स्तुत्यस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं^१ वस्वो वसु धनमुप मासि प्रयच्छसि । हे ऽऊर्जे ऽनपात् बलस्य नसर्न पातयित्वा हे ऽभद्रशोचे स्तुत्यप्रकाश । तदेवादरार्थं पुनराह । ऽरयि धनं ऽविश्ववारं सर्वैर्वरणीयं धनं ऽदेहि । अथवा यद्वसुप मासि अस्मभ्यं दातुं तद्धनं गृहादिलक्षणं तच्च रयिं दानार्हं गोहिरण्यादिकं च देहीत्यपुनरुक्तिः ॥

न तम॒ग्ने अ॒रा॒तयो॒ म॒र्ते॑ यु॒वन्त॒ रा॒यः । यं त्रा॒यसे॒ दा॒श्वांस॑म् ॥ ४ ॥

न । तम् । अ॒ग्ने । अ॒रा॒तयः । म॒र्ते॑म् । यु॒वन्त॒ । रा॒यः । यम् । त्रा॒यसे॒ । दा॒श्वांस॑म् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं स्तोतारम् ऽअरातयः अदानशीला द्वेषिणः ऽरायः रयिमन्तः^२ ऽन ऽयुवन्त न पृथकुर्वन्ति । रायो धनाद्वा न युवन्त । ऽयं ऽदाश्वांसं हविर्दातारं^३ ऽत्रायसे पालयसे ॥

यं त्वं वि॒प्र मे॒धसा॑ता॒व॒ग्ने॑ हि॒नोषि॑ ध॒नाय॑ । स तवो॒ती गो॑षु गन्ता ॥ ५ ॥

यम् । त्वम् । वि॒प्र । मे॒धसा॑तौ । अ॒ग्ने । हि॒नोषि॑ । ध॒नाय॑ । सः । तव॑ । ऊ॒ती । गो॑षु । गन्ता ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविप्र^४ ऽत्वं ऽयं मर्त्यं ऽमेधसातौ यज्ञस्य संभजने ऽहिनोषि प्रेरयसि ऽधनाय गवादिधनलाभाय ऽसः यजमानः ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन ऽगोषु ऽगन्ता भवति । गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वं र॒यिं पु॒रु॒वीर॑म॒ग्ने दा॒शुषे॑ म॒र्तीय॑ । प्र णो॑ न॒य व॒स्यो॒ अ॒च्छ ॥ ६ ॥

त्वम् । र॒यिम् । पु॒रु॒ऽवी॒रम् । अ॒ग्ने । दा॒शुषे॑ । म॒र्तीय॑ । प्र । नः । न॒य । व॒स्यः । अ॒च्छ ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽदाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्यायै यजमानाय ऽरयि धनं ऽपुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्युक्तं प्रयच्छसि । अतः ऽनः अस्मानपि ऽवस्यः वसीयो धनम् ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽणय प्रापय ॥

उ॒रु॒ष्या णो॒ मा परा॑ दा अघाय॒ते जा॑तवेदः । दु॒रा॒ध्ये॒३ म॒र्तीय॑ ॥ ७ ॥

उ॒रु॒ष्य । नः । मा । परा॑ । दाः । अ॒घ॒ऽय॒ते । जा॑त॒ऽवे॒दः । दुः॒ऽआ॒ध्ये॒ । म॒र्तीय॑ ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातविद्य जातधन वाम्ने ऽनः अस्मान् ऽउरुष्य रक्ष । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । ऽमा ऽपरा ऽदाः मा परादेह्यस्मान् । कस्मा इति स उच्यते । ऽअघायते अघं पापमिच्छते ऽदुराध्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये ऽमर्ताय मनुष्याय ॥

अ॒ग्ने मा॒कि॒ष्टे दे॒वस्य॑ रा॒तिम॑दे॒वो यु॒योत॑ । त्वमी॒शिषे॑ व॒सूनाम् ॥ ८ ॥

अ॒ग्ने । मा॒किः । ते । दे॒वस्य॑ । रा॒तिम् । अदे॑वः । यु॒योत॑ । त्वम् । ई॒शिषे॑ । व॒सूनाम् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवस्य द्योतमानस्य ऽते^१ तव ऽरातिं^२ दानं दत्तं धनं वा कश्चित् ऽअदेवः मर्त्यादिः ऽमाकिः ऽयुयोत मैव पृथक्करोतु । ऽत्वम् एव ईशिषे । कस्य । ऽवसूनां धनानामीश्वरो भवसि दातुम् । अनेनामिश्रणीयाया रातेः सद्भाव उक्तो भवति ॥

स नो॒ वस्व॑ उ॒प मा॒स्यू॒र्जो॑ न॒पा॒न्मा॒हि॒नस्य॑ । सखे॑ व॒सो ज॑रि॒तृभ्यः॑ ॥ ९ ॥

१. घ-ज्ञ-अस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिः । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-रयिवन्तः । ३. घ-र्दातारं मर्तं यजमानं । ४. घ-विप्र प्राज्ञ । ५. ख-त-न-भ-श-देवरातिः, घ-तव रातिः ।

सः । नः । वस्वः । उप । मासि । ऊर्जः । नपात् । माहिनस्य । सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः ॥ ९ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्यास्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वादाज्यलक्षणेनास्तेन प्रवर्धनातूर्जो न-
पात्त्वम् । हे ऽसखे सखिवद्वितकारिन्^१ ऽवसो वासकामे ऽसः स्तुत्यत्वेनैव प्रसिद्धस्त्वं ऽजरितृभ्यः
गरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽमाहिनस्य ऽवस्वः । माहिन इति महन्नाम । महद्धनम् ऽउप
ऽमासि समीपे मासि निर्मासि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

प्रातरनुवाके बार्हते छन्दसि 'अच्छा नः' इत्याद्याः षडृचः । तथा च सूत्रितम्—'अच्छा नः
शीरशोचिषमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवने 'अच्छा वो अभिम्'
इति तृचस्य स्थाने 'अच्छा नः' इति तृचोऽच्छावाकवादः । सूत्रितं च—'अच्छा नः शीरशोचिषं
प्रति श्रुताय वो षष्ठदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति ॥

अच्छा नः शीरशोचिषं गिरौ यन्तु दर्शतम् ।

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरुवसुं पुरुप्रशस्तमृतये ॥ १० ॥

अच्छ । नः । शीरऽशोचिषम् । गिरः । यन्तु । दर्शतम् ।

अच्छ । यज्ञासः । नमसा । पुरुऽवसुम् । पुरुऽप्रशस्तम् । उतये ॥ १० ॥

ऽअच्छ अभिमुखं ऽयन्तु गच्छन्तु ऽनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतयः । कम । ऽशीरशोचिषम्
अशनशीलज्वालं^२ ऽदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमभिम् । तथा ऽयज्ञासः यज्ञाश्चात्मदीयाः ऽनमसा हविषा-
ज्यादिलक्षणेन ऽअच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशम् । ऽपुरुवसुं प्रभूतधनं ऽपुरुप्रशस्तं बहु-
स्तुतम्^३ । किमर्थम् । ऽउतये अस्माकं रक्षणाय ॥ ॥ १२ ॥

अग्निं सुनुं सहसो जातवेदसं दानाय वार्याणाम् ।

द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्व्वा होता मन्द्रतमो विशि ॥ ११ ॥

अग्निम् । सुनुम् । सहसः । जातऽवेदसम् । दानाय । वार्याणाम् ।

द्विता । यः । भूत् । अमृतः । मर्त्येषु । आ । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ ११ ॥

ऽअग्निं ऽसहसः ऽसूनुं बलस्य पुत्रं ऽजातवेदसं जातधनं ऽवार्याणां वरणीयानां गवादिधनानां
ऽदानाय गिरः अच्छ यन्निवत्यनुवर्तते । ऽयः अग्निः ऽअमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति सः ऽमर्त्येष्व्वा ।
आकारश्चार्थः । मनुष्येषु चाभूत् अभवदित्येवं ऽद्विता द्वैधं भवति । देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धं
मनुष्येषु कीदृशोऽभूदिति उच्यते । ऽविशि विश्व यजमानरूपासु प्रजासु ऽहोता होमनिष्पादकः
ऽमन्द्रतमः मादयितृमश्रु भवति । अच्छ यन्निवति समन्वयः । अथवा योऽमृतो द्विता द्वित्वं द्वैधं
द्विप्रकारोऽभूत् । कथम् । मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धं विशि
यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमः^४ अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥

अग्निं वो देवयज्ययाग्निं प्रयत्येष्वरे ।

अग्निं धीषु प्रथममग्निमर्वत्यग्निं धैत्राय साधसे ॥ १२ ॥

१. ख-त-भ-श-^०दितकारी । २. ख-त-भ-श-^०शीलज्वालं वाग्निं । ३. न-भ-बहुभिः स्तुतं ।

४. ख-ग-त-न-श-मन्द्रतमो वा ।

अग्निम् । वः । देवऽयज्यया । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

अग्निम् । धीषु । प्रथमम् । अग्निम् । अर्वति । अग्निम् । क्षैत्राय । सार्धसे ॥ १२ ॥

हे यजमानाः युष्माकं^१ देवयज्यया देवयागेन निमित्तेन देवयागार्थम्^२ अग्निं स्तौमीति शेषः । तथा^३ अग्निम् अध्वरे यागे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्ते सति स्तौमि^४ प्रथमम् इतरदेवेभ्यः । तथा^५ अग्निम् अर्वति आगते भ्रातृभ्ये स्तौमि यज्ञविघ्नपरिहारार्थम्^६ । तथा^७ अग्निम् क्षैत्राय^८ क्षेत्राय^९ क्षेत्रसंबन्धिने साधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यज्ञान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलाय च स्तौमि । एवमादौ मध्येऽन्ते च सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

अग्निरिषां सख्ये ददातु न ईशे यो वार्याणाम् ।

अग्निं तोके तनये शश्वदीमहे वसुं सन्तं तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः । इषाम् । सख्ये । ददातु । नः । ईशे । यः । वार्याणाम् ।

अग्निम् । तोके । तनये । शश्वत् । ईमहे । वसुम् । सन्तम् । तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः देवः सख्ये समानख्यानाय नः मद्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । तस्मिन् वा । नोऽस्मभ्यम् इषाम् इषोऽन्नानि ददातु । यः अग्निः वार्याणां धनानाम् ईशे ईष्टे स ददात्विति । तमेव अग्निं तोके पुत्रार्थं तनये तत्पुत्रार्थं च शश्वत् बहु धनमन्नं वा ईमहे याचामहे । वार्याणामीश इत्युक्तत्वादेवं लभ्यते । कीदृशमग्निम् । वसुं वासकं सन्तं सर्वदा वर्तमानं तनूपाम् अङ्गानां पालयितारम् ॥

अग्निमीळिष्ववसे गाथाभिः शीरेशोचिषम् ।

अग्निं राये पुरुमीळ्ह श्रुतं नरोऽग्निं सुदीतये छर्दिः ॥ १४ ॥

अग्निम् । ईळिष्व । अवसे । गाथाभिः । शीरेशोचिषम् ।

अग्निम् । राये । पुरुमीळ्ह । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुदीतये । छर्दिः ॥ १४ ॥

हे पुरुमीळ्ह^१ त्वम् अग्निम् अवसे आवयो रक्षणाय ईळिष्व स्तुहि गाथाभिः । गाथेति याङ्नाम । मन्त्ररूपाभिर्याग्भिः । कीदृशम् । शीरेशोचिषं शयनस्वभावरोचिष्कम् । तथा^२ राये धनाय ईळिष्व । श्रुतम् एनं नरः अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् सुदीतये मद्यम् अग्निं^३ छर्दिः गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीळ्हं^४ ब्रूते ॥

अग्निं द्वेषो योतवै नो गृणीमस्यग्निं शं योश्च दातवै ।

विश्वासु विक्ष्ववितेव हव्यो भुवद्वस्तुर्ऋषूणाम् ॥ १५ ॥

अग्निम् । द्वेषः । योतवै । नः । गृणीमसि । अग्निम् । शम् । योः । च । दातवै ।

विश्वासु । विक्षु । अविताईव । हव्यः । भुवत् । वस्तुः । ऋषूणाम् ॥ १५ ॥

१. ग-वो युष्माकं । २. य-स्तौमि तथाग्निं धीषु सुबुद्धिषु प्रथममितरदेवेभ्यः मुख्यं स्तौमि । ३. ग-य-त-न-म-यज्ञे विघ्नः; ख-यज्ञेर्विघ्नः । ४. य-तथाग्निं । ५. ख-ग-य-त-न-श-क्षेत्राय नास्ति । ६. म-क्षेत्राय नास्ति । ७. य-पुरुमीळ्ह बहुसेक्तः । ८. य-तथाग्निं । ९. ख-य-त-न-म-अग्निः । १०. त-श-पुरुमीळ्ह ।

१अग्निं १नः अस्माकं १द्वेषः द्वेष्टुन् १योतवै पृथक्कर्तुं १गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । तथा १अग्निं १शं सुखं १योश्च भयानामभिभ्रणं च १दातवे दातुम् । अथवा शं सुखस्य योर्मिभ्रणाय च गृणीमसि । अस्मिन् पक्षे द्वेषो योतवा इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चाशब्दः । सोऽग्निः १विश्वासु सर्वासु १विष्णु^१ प्रजासु १अवितैव रक्षिता राजेव १ऋषूणाम् ऋषीणामस्माकं १वस्तुः वासको देवः १हव्यो^२ १भुवत् भवतु । अथवा सर्वासु विष्णु यजमानरूपासु प्रजासु मध्य ऋषूणामृषीणां सूक्तद्रष्टृणामस्माकमेव हव्यो भवतु वस्तुः सर्वस्य वासको देवः ॥ १३ ॥

‘हविष्कृणुध्वम्’ इत्यष्टादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘हविर्द्विगूना हयंतः प्रागाथो हविषां स्तुतिर्वा’ इति । प्रागाथपुत्रो हयंत ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः । ‘आमेयं तु’ इत्युक्त्वादग्निर्देवता यद्वा हविषां स्तूयमानत्वात्तदेवताकं वा । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः ॥

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्वाँ अस्य प्रशासनम् ॥ १ ॥

हविः । कृणुध्वम् । आ । गमत् । अध्वर्युः । वनते । पुनरिति । विद्वान् । अस्य । प्रऽशसनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युसंबन्धिनो हविष्कर्तारः यूयं १हविः १कृणुध्वं कुरुध्वं शीघ्रम् । यतः १आ १गमत् आजगामायमग्निः अतः कृणुध्वम् । १अध्वर्युः १पुनः १वनते संभजते । किम् । सामर्थ्यादध्वरमिति गम्यते । कीदृशोऽध्वर्युः । १अस्य हविषः १प्रशासनं प्रदानं १विद्वान् ॥

नि तिग्ममभ्यं^१ शं सीदद्दोता मनावधि । जुषाणो अस्य सख्यम् ॥ २ ॥

नि । तिग्मम् । अभि । अंशुम् । सीदत् । होता । मनौ । अधि । जुषाणः । अस्य । सख्यम् ॥ २ ॥

१होता ऋत्विक्^२ १तिग्मं तीक्ष्णम् १अंशुं तमग्निं १नि १पीदत् निषीदति । कीदृशो होता । १अस्य अग्नेः १सख्यं १मनावधि यजमाने १जुषाणः^३ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी ॥

अन्तरिच्छन्ति तं जनें रुद्रं पुरो मनीषया । गृभ्णन्ति जिह्वया ससम् ॥ ३ ॥

अन्तः । इच्छन्ति । तम् । जनें । रुद्रम् । पुरः । मनीषया । गृभ्णन्ति । जिह्वया । ससम् ॥ ३ ॥

१तं १रुद्रम् । रुत् दुःखम् । तस्य द्रावयितारम् । अथवा रुत् स्तुतिः । तथा गन्तव्यम् । स्तुत्य-मित्यर्थः । तादृशमग्निं १जने यजमानार्थं १मनीषया स्वप्रज्ञानेन १पुरः परस्तात् पुरोदेशे^४ १इच्छन्ति स्थापयितुम् । त एव पश्चात् १ससं स्वपन्तमग्निं १जिह्वया । अन्ये जनकशब्दः । जिह्वाप्रभवया स्तुत्या १गृभ्णन्ति गृह्णन्त्यङ्गुलिभिः । अत्र यास्कः—‘स्वप्नमेतन्मध्यमं^५ ज्योतिरनित्यदर्शनम्’ (निरु. ५. ३) इति ॥

जाम्यतीतपे धनुर्वयोधा अरुहद्रनम् । दृषदं जिह्वयावधीत् ॥ ४ ॥

जामि । अतीतपे । धनुः । वयःऽधाः । अरुहत् । वनम् । दृषदम् । जिह्वया । आ । अवधीत् ॥ ४ ॥

१वयोधाः अन्नस्य दाताभिर्मध्यमस्थानः १जामि प्रवृद्धं सर्वमतिरिच्य वर्तमानम् । ‘जाम्य-तिरेकनाम’ (निरु. ४. २०) इति यास्कः । १धनुः धन्वान्तरिक्षम् १अतीतपे अतितपति । अथवा-

१. ख-ग-त-श-‘विष्णु’ नास्ति । २. घ-हव्यः आह्वातव्यः । ३. घ-ऋत्विक् अभि सर्वतः । ४. न-जुषाणः प्रीयमाणः; भ१-जुषाणः यमाणः । ५. घ-पुरोदेशे अंतः आयतनमध्ये । ६. ख-त२-निर्दं-स्वपन-मेतन्माध्यमिकं; ङ-त१-स्वपमेतन्माध्यमिकं; न-भ-स्वपनमेतन्माध्यमं ।

भेजांमि गमनशीलं धनुरतितपते स्वविरोधिनम् । स च वयोधा अन्नस्य दाताभिः वनम् उद-
कम् वरुहत् आरोहति विमोकाय । तदर्थं वज्रिहया ज्वालाया वृषदं मेघम् अवधीत् हन्ति । दाया-
भिपक्षे वनं तरुसमूहं हन्ति । जिह्वया वृषदं कठिनमपि पापाणं भिनत्तीति ॥

चरन्वत्सो रुशन्निह निदातारं न विन्दते । वेति स्तोतव अम्ब्यम् ॥ ५ ॥

चरन् । वत्सः । रुशन् । इह । निऽदातारम् । न । विन्दते । वेति । स्तोतवे । अम्ब्यम् ॥ ५ ॥

वत्सः । वत्सवच्चापलेन धावनाद्वत्स इत्युपचर्यते । अथवा वत्स इव संचरन् । इवशब्दो
लुप्यते । वरुशन् श्वेतो भवन् वृह अस्मिँल्लोके वनिदातारं निरोधकं वनं विन्दते न लभते ।
किंतु वस्तोतवे स्तोतुम् अम्ब्यं स्तोतारं स्वयं वेति कामयते । अथवात्र वैद्युतोऽग्निरुच्यते । वैद्युतोऽयं
रुशंश्चरंश्चेहान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सन्निदातारं निरोधकं न विन्दते । किंतु
स्तोतुमम्ब्यं माध्यमिकां वाचं वेति ॥ ॥ १४ ॥

उतो न्वस्य यन्महदश्वावद्योजनं बृहत् । दामा रथस्य ददृशे ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । महत् । अश्वेऽवत् । योजनम् । बृहत् । दामा । रथस्य । ददृशे ॥ ६ ॥

उतो अपि च नु क्षिप्रमद्य अस्य आदित्यस्य यन्महत् माहात्म्ययुक्तम् अश्वावत् संवृद्धा-
श्ववत् बृहत् महत् स्थूलं योजनं दृश्यते । तदेवाह । रथस्य दामा ददृशे दृश्यते । अन्तरिक्षे
रथेऽश्वान्नियोजयतीत्यर्थः । तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

अभिष्टवे घर्मदाहे 'दुहन्ति सप्त' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकां समिद्धो अग्निरग्निना'
(आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । ग्रावस्तोत्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत्पिप्युषीमिषम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजतः । तीर्थे सिन्धोरधि स्वरे ॥ ७ ॥

दुहन्ति । सप्त । एकाम् । उप । द्वा । पञ्च । सृजतः । तीर्थे । सिन्धोः । अधि । स्वरे ॥ ७ ॥

वसप्त ऋत्विजः षण्णां घर्मं दुहन्ति । तेषां मध्ये द्वा द्वौ प्रतिप्रस्थातारवध्वर्यं पञ्च
अन्यान् उप सृजतः प्रयोजयतः । के ते पञ्च त उच्यन्ते । यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं प्रस्तो-
तारमिति । कुत्रेति उच्यते । सिन्धोः कस्याश्चित् सरस्वत्यादिप्रस्थाताया नद्याः तीर्थे । यत्राय-
मृषिर्यजति तत्र । स्वरे अधि । स्वरतिः शब्दकर्मा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । स्वरोपेते शब्दवति ।
यत्तीर्थमृत्विजाम् ओ श्रावथ इत्यादिशब्दैः शब्दवद्भवति तस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे ग्रावोऽभिष्टवे च 'आ दशभिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ दशभिर्विवस्वतो
दुहन्ति सप्तैकाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७; ५. १२) इति ॥

आ दशभिर्विवस्वत इन्द्रः कोशमचुच्यवीत् । खेदया त्रिवृता दिवः ॥ ८ ॥

आ । दशभिः । विवस्वतः । इन्द्रः । कोशम् । अचुच्यवीत् । खेदया । त्रिऽवृता । दिवः ॥ ८ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ१-चेति । २. ख-त-श-'बृहत्' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श- स दृश्यते ।

४. ख-ग-ष-त-भ-श-धर्म । ५. ख-ग-त-न-भ-श-तयोः । ६. ख-त-श-प्रस्थातारा; ग-अध्वर्युप्रस्थातारौ ।

७. ख-त-भ-पचोनान्यान्; श-पचमोन्यान् ।

विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य वदशभिः अङ्गुलीभिर्याचितः सन् वहन्द्रः कोशम् ।
मेघनामैतत् । उदकसेचकं मेघं वदिवः अन्तरिक्षसंबन्धिनं तत्सकाशाद्वा वा अचुष्यवीत् । ध्यदार-
पदित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । त्रिवृता त्रिप्रकारवर्तनवता खेदया रश्मिना । यद्वा ।
अत्रेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गृह्यते । खेदया त्रिवृतेति लिङ्गात् ॥

परि त्रिधातुरध्वरं जूर्णिरिति नवीयसी । मध्वा होतारो अञ्जते ॥ ९ ॥

परि । त्रिधातुः । अध्वरम् । जूर्णिः । एति । नवीयसी । मध्वा । होतारः । अञ्जते ॥ ९ ॥

अयमग्निः त्रिधातुः लोहितशुक्लवृष्णभेदेन त्रिवर्णः । जवो वेगवान् नवीयसी नवीयस्या
ज्वालाया अध्वरं प्रवर्ग्यम् एति गच्छति । होतारः होमनिष्पादका अध्वर्यादयः मध्वा आज्या-
दिना परि अञ्जते । अथवाग्नेस्त्रिप्रकारा क्षिप्रा जवतरा ज्वाला पर्येति महावीरम् । तं मध्वाञ्जत
इति ॥

सिञ्चन्ति नमसावतमुच्चाचक्रं परिज्मानम् नीचीनवारमक्षितम् ॥ १० ॥

सिञ्चन्ति । नमसा । अवतम् । उच्चाचक्रम् । परिज्मानम् । नीचीनवारम् । अक्षितम् ॥ १० ॥

नमसा नमनेन अवतं महावीरम् उच्चाचक्रम् उपरिस्थितचक्रं परिज्मानं परितो व्याप्तं
नीचीनवारं नीचीनद्वारम् अक्षितम् अक्षीणमीदृशं क्षीराद्यवशेषयुक्तमाहवनीयस्थोपरि नमनेन
सिञ्चन्ति उद्धति । महावीरेण ह्याहवनीये हूयते ॥ ॥ १५ ॥

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्तं पुष्करे मधु । अवतस्य विसर्जने ॥ ११ ॥

अभिऽआरम् । इत् । अद्रयः । निऽसिक्तम् । पुष्करे । मधु । अवतस्य । विऽसर्जने ॥ ११ ॥

अद्रयः आद्रियमाणा अध्वर्यादयः अभ्यारमित् अभिगम्यैव निषिक्तम् अतिरिक्तं मधु
पुष्करे वपुष्करे प्रवृद्ध उपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अभिहोत्रार्थम् अवतस्य महावीरस्य विसर्जने
विसर्जनसमये । होमानन्तरं खलु महावीरमासन्ध्यामासादयन्ति ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णी हिरण्यया ॥ १२ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णी । हिरण्यया ॥ १२ ॥

हे गावः घर्मदुघा यूयम् अवतं महावीरं प्रति उपावत उपागच्छत । यस्मात् यज्ञस्य
धर्मयागस्य साधनभूते रप्सुदा । रप्सुदारप्सुदे^२ आरिप्सोः फलप्रदे । लिप्स्वोरश्विनोर्दातव्ये वा ।
यद्वा रपणं शब्दनम् । रप् मन्त्रः । तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा ' वृद्ध क्षरणे ' । रपा मन्त्रेण क्षारणीये^३
दोहनीये । ईदृशे गावाज्योः पयसी मही महती बहुले अपेक्षिते अत उपावतम् । गौरजाया अप्युप-
लक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य उभा उभौ कर्णा
कर्णस्थानीयौ द्वौ रक्मौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽजापयसि महावीर आनीयमाने ' आ सुते ' इत्येषा । सूत्रितं च—' आ सुते सिञ्चत
श्रियमित्याजे ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्चियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥ १३ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अ॒भिऽश्रियम् । रसा । द॒धीत । वृष॒भम् ॥ १३ ॥

वसुते दुग्धे गोपयसि वश्रियं श्रयणमाजं पयः वआ वसिञ्चत । सिञ्चत हे अध्वर्यवः । कीदृशमाजम् । रोदस्योः । कर्मणि षष्ठ्येषा । द्यावापृथिव्यौ वअभिश्रियम् अभिश्रयन्तम् । अभि-संयोगात्तावत्पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा 'तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्त्वादश्विनोरभिश्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं वरसा रस आज्ञे पयसि ववृषभं वर्षक-मग्निं वदधीत स्थापयत । अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् । 'आग्नेयी वा एषा यदजा' (तै. ब्रा. ३. ७. ३. १) इति ब्राह्मणम् ॥

ते जानतु स्वमो॒क्त्यं॑ । सं व॒त्सासो॑ न मा॒तृभिः॑ । मि॒थो न॑सन्त जा॒मिभिः॑ ॥ १४ ॥
ते । जान॒त । स्वम् । ओ॒क्त्यम् । सम् । व॒त्सासः॑ । न । मा॒तृभिः॑ ।
मि॒थः । न॒सन्त । जा॒मिभिः॑ ॥ १४ ॥

वृते ता गावः वजानत ज्ञातवत्यः । अथवा सामान्याकारेण त इति पुंनिर्देशः । किम् । वस्वं स्वकीयम् वओक्त्यं निवासं महावीरम् । तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह । वत्सासः वत्साः वमातृभिः वन जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वत् वजामिभिः बन्धुभिः सहिता गावः वमिथः प्रत्येकं वसं वनसन्त संगच्छन्ते^१ महावीरम् ॥

उप॒ स॒क्तेषु॑ ब॒प्सतः॑ कृ॒ण्वते॑ ध॒रुणं॑ दि॒वि । इन्द्रे॑ अ॒ग्रा नमः॑ स्वः ॥ १५ ॥
उप॑ । स॒क्तेषु॑ । ब॒प्सतः॑ । कृ॒ण्वते॑ । ध॒रुणम् । दि॒वि । इन्द्रे॑ । अ॒ग्रा । नमः॑ । स्व॑ । र॒रिति॑ स्वः ॥ १५ ॥

महावीरस्य वसक्तेषु वबप्सतः ज्वालयता भक्षयतोऽमेरन्नं^३ वधरुणम् इन्द्रे अग्रा इति वक्ष्यमाण-त्वादिन्द्राग्न्योर्धारकं वदिवि अन्तरिक्षे वउप वकृण्वते उपकुर्वते । यदाग्निमहावीरं दहति तदा तस्योपर्युभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं महावीर आसिच्य इन्द्रे वअग्रा अग्नौ च वस्वः सर्वं गन्धमाजं^४ च वनमः अन्नम् । अथवा स्वरन्तरिक्षे । योजयन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मदुहि दुग्धायाम् 'अधुक्षत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा 'अधुक्षत्पिप्युषीमिषमा कलशेषु धावति' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

अधु॒क्षत्पि॒प्युषी॑मिष॒मूर्जं॑ स॒प्तप॑दीम॒रिः । सूर्य॑स्य स॒प्त र॒श्मिभिः॑ ॥ १६ ॥
अधु॒क्षत् । पि॒प्युषी॑म् । इष॒म् । ऊ॒र्जम् । स॒प्तप॑दीम् । अ॒रिः । सूर्य॑स्य । स॒प्त । र॒श्मिभिः॑ ॥ १६ ॥

वरिः अरणशीलो वायुः वसूर्यस्य वसप्त वरश्मिभिः साधनैः वपिप्युषीम् आप्याययत् वइषम् अन्नम् वऊर्जं रसं च वसप्तपदीं सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचं घर्मधुमूपेणावस्थिताम् वअधुक्षत् दुग्धवान् । यद्यप्यध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवंभावनया साङ्गं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधु-धुक्त्वं 'हिङ्कृण्वती, गौरमीमेत्' (ऋ. सं. १. १६४. २७, २८) इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

सोम॑स्य मि॒त्रावरु॑णोर्दि॒ता सूर॑ आ द॒दे । तदा॑तुरस्य मे॒षज॑म् ॥ १७ ॥
सोम॑स्य । मि॒त्रावरु॑णा । उ॒त्तऽई॒ता । सू॒रे । आ । द॒दे । तत् । आ॒तुर॑स्य । मे॒षज॑म् ॥ १७ ॥

१. न-म-इति हि । २. ख-ग-त-न-भ-संगच्छते ते । ३. ख-मेरन्ने; घ-मे; ऋ-त१-२-३-श-मेरन्ने । ४. ख-त-श-अत एवं; ग-अत एन । ५. ख-घ-ऋ-त१-२-३-माज्यं ।

हे^१ मित्रावरुणौ वसूरे सूर्ये वउदिता उदिते वसोमस्य सोमम् वआ वददे स्वीकरोति । तत्र हेतुमाह । वतस् स्वीकाररूपं कर्म वआतुरस्य अस्मदादेः वभेषजम् औषधम् । हितकरमित्यर्थः ॥

उतो न्वस्य यत्पदं हर्यतस्य निधान्यम् । परि द्यां जिह्वयातनत् ॥ १८ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । पदम् । हर्यतस्य । निऽधान्यम् ।

परि । द्याम् । जिह्वया । अतनत् ॥ १८ ॥

पवमाने सोमे वउतो अपि च वअस्य सोमदातुः वहर्यतस्य प्रदानं कामयमानस्य मम वयत्पदं वनिधान्यं हविषां निधानार्हमुत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थित्वाग्निः वद्यां वपरि परितः वजिह्वया ज्वालयामास वअतनत् व्याप्नोत्^२ ॥ ॥ १७ ॥

‘उदीराथाम्’ इत्यष्टादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवध्रिर्वांशं गायत्रमाश्विनम् । तथा चानुकमणिका—‘उदीराथां गोपवन आत्रेयः सप्तवध्रिर्वांशिनम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५.) इति सूत्रितत्वात् ॥

उदीराथामृतायते युञ्जार्थामश्विना रथम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १ ॥

उत् । ईराथाम् । ऋतुऽयते । युञ्जार्थाम् । अश्विना । रथम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वक्रतायते यज्ञमिच्छते महां मदर्थम् वउदीराथाम् उन्नच्छतम् । तदर्थं हवमाह्वानं यज्ञं ता^३ प्राप्तुं वयुञ्जार्थां योजयतमन्त्रैः वरथम् । वद्यां युवयोः वअवः रक्षणम् वअन्ति अस्मदन्तिके वसत् वर्तमानं वभूतु भवतु ॥

निमिषश्चिज्वीयसा रथेना यातमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ २ ॥

निऽमिषः । चित् । ज्वीयसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ २ ॥

वनिमिषश्चित् निमेषादपि वजवीयसा अतिशयवेगेन वरथेन वआ वयातम् आगच्छतमस्मद्यज्ञं हे वअश्विना । शिष्टमुक्तम् ॥

उप स्तृणीतमत्रये हिमेन घर्ममश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ३ ॥

उप । स्तृणीतम् । अत्रये । हिमेन । घर्मम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ३ ॥

वअत्रये महर्षयेऽसुरैरसौ प्रक्षिप्ताय तस्य हितार्थं वघर्मम् अग्निदाहकं वहिमेन उदकेन^४ वउप स्तृणीतम् उपस्तीर्णवन्तौ । ‘हिमेनाग्निं प्रंसमवारयेथाम्’ (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति निगमः ॥

कुहं स्थः कुहं जग्मथुः कुहं श्येनेव पेतथुः । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ४ ॥

१. घ-न-भ-हे मित्रावरुणा । २. घ१-व्याप्नोतु नु शग्निः, य-व्याप्नोति । ३. ङ-त१-२-भ-‘वा’ नास्ति । ४. त-भ१-२-श-उदकः, भ३-उदके ।

कुह । स्थः । कुह । जग्मथुः । कुह । श्येनाऽइव । पेतथुः ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वकुह क वस्थः भवथः । इदानीं वकुह क कुत्र वजग्मथुः गच्छथः स्वेच्छथा ।
वकुह क वा वश्येनेव श्येनाविव शीघ्रपतनौ सन्तौ वपेतथुः पतथः । एवमचिन्त्यस्वभावौ कृपया
संनिहितौ भवतमिति शेषः । तादृशयोः वअवः अन्तिके भवतु ॥

यदद्य कर्हि कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ५ ॥

यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ५ ॥

वयत् यस्मान्न निर्धार्यतेऽतः वअद्य अस्मिन् काले वकर्हि कस्मिन्नपि देशे वकर्हि कस्मिन्नपि
काले वइमं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वशुश्रूयातं शृणुयातम् ॥ ॥ १८ ॥

अश्विना यामहूतमा नेदिष्ठं याम्याप्यम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ६ ॥

अश्विना । यामऽहूतमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ६ ॥

वयामहूतमा अतिशयेन काले ह्वातव्यौ वअश्विना अश्विनौ वयामि । वनेदिष्ठम् अन्तिकतमम्
वआप्यं^१ बान्धवं च यामि तयोः ॥

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ७ ॥

अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ७ ॥

हे वअश्विनौ^२ वयुवं युवाम् वअत्रये अश्यागारे दक्षमानाय वअवन्तं रक्षन्तं^३ वगृहं वकृणुतं
कृतवन्तौ । तादृशयोः ववामवः भवतु । अवन्तमिति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता ॥

वरैथे अग्रिमातपो वदते वल्ववत्रये । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ८ ॥

वरैथे इति । अग्रिम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वल्लु मनोहरं ववदते स्तुवते वअत्रये वआतपः आतपादीप्ष्यात् वअग्निं ववरैथे
आवारयतम् ॥

प्र सप्तवधिराशसा धारामग्रेरशायत । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ९ ॥

प्र । सप्तऽवधिः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ९ ॥

वसप्तवधिः महर्षिर्हे अश्विनौ युवयोः वआशसा आशंसनेन स्तुत्या मञ्जूषाया निर्गस्य वअग्नेः
वधारं तस्यां मञ्जूषायां वप्रं^४ वअशायतं^५ आशाययत् । स्वनिरोधिकां^१ तां दग्धवानित्यर्थः । सप्तवधेः
पेटिकान्तःप्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहाज्जिगमश्च 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इत्यत्र
स्पष्टमुक्तम् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-आप्यं प्राप्तव्यं । २. घ-आश्विनाश्विनौ । ३. ख-घ-त-न-रक्षतं; ग-रक्षितं ।

४. ग-अशायत; ज्ञ-अशायत्; त३-४-भ-आशायत । ५. ख-स्वस्वमिरोधिकं; ग-त-न-भ-श-
स्वस्वनिरोधिका ।

इहा गतं वृषण्वसू ऋणुतं मं इमं हवम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १० ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । ऋणुतम् । मे । इमम् । हवम् ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १० ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनावशिनौ^१ । इह अस्मिन् यज्ञे^२ आ गतम् आगच्छतम् । तदर्थं^३ मे मम इमं^४ हवं^५ ऋणुतम् ॥ ॥ १० ॥

किमिदं वां पुराणवज्ररतोरिव शस्यते । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणवत् । जर्तोरः^६ इव । शस्यते । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ^७ वां युवयोरर्थमागमनाय^८ पुराणवत् पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । तदेवाह ।^९ जर्तोरिव शस्यते । पुनः पुनरागच्छतमिति शस्यते ।^{१०} किमिदम् । यथा लोके वृद्धो जीर्णो बहुवार-
माहूतोऽपि नागच्छति तद्वद्युवामपीत्यर्थः । एवमनागमाद्भवीति ॥

समानं वां सजात्यं समानो बन्धुरश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सजात्यम् । समानः । बन्धुः । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्विनी^{११} वां युवयोः परस्परं^{१२} सजात्यं समानजातित्वं^{१३} समानम्^{१४} एकमेव ।
उभयोरप्यश्वरूपायाः सूर्यपत्न्या उत्पत्तेः सजात्यम् । तथा युवयोः^{१५} बन्धुः बन्धकः स्तुवः^{१६} समानः
एक एव । अथर्वरिहं समान एक एव बन्धुः ॥

यो वां रजांस्यश्विना रथौ वियाति रोदसी । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १३ ॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । वियाति । रोदसी इति ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १३ ॥

वां युवयोः^{१७} यः रथः अस्ति स रथः^{१८} रजांसि लोकान्^{१९} रोदसी द्यावापृथिव्यौ च^{२०} वियाति
विशेषेण गच्छति । अतस्तेन रथेन क्षीप्रमागच्छतमिति शेषः ॥

आ नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैरुप गच्छतम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ^{२१} नः अस्मान्^{२२} सहस्रैः अपरिमितैः^{२३} गव्यैभिः^{२४} गोसमूहैः^{२५} अश्व्यैः^{२६} अश्वसमूहैश्च^{२७}
उप गच्छतम् ॥

मा नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैर्भिरति ख्यतम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १५ ॥

१. ख-त-श-वर्षणधर्मा^१; ग-वृषणधना^२ । २. ख-ग-त-न-भ-श-समे । ३. ग-त-न-भ-श-
'गव्यैभिः' नास्ति ।

मा । नः । गव्यैभिः । अश्वैः । सहस्रैभिः । अति । ल्युतम् ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ^१गव्येभिः गोसमूहैः ^२अश्वैः अश्वसमूहैः ^३सहस्रैभिः सहस्रसंख्याकैः ^४मा अस्मान् ^५अति ^६ल्युतम् । अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मा निवारयतमित्यर्थः ॥

अरुणप्सुरुषा अभूदकज्योतिर्ऋतावरी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽप्सुः । उषाः । अभूत् । अकः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ ^१उषाः ^२अरुणप्सुः शुभ्रवर्णा ^३अभूत् भवति । न केवलं स्वयम् । ^४ज्योतिः तेजः ^५अकः ^६करोति ^७अन्ति सर्वतः ^८ऋतावरी ऋतवत्युषाः ^९॥

अश्विना सु विचाकशद्रुक्षं परशुमाँईव । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचाकशत् । रुक्षम् । परशुमान्ऽईव ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १७ ॥

^१सु ^२विचाकशत् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽग्निर्वा ^३रुक्षं ^४परशुमानिव स यथा शकलयति तद्वत्तमो निशारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवं लभ्यते । यस्मादेवं तस्मात् ^५अश्विना अश्विना-वाह्य इति शेषः ॥

पुरं न धृष्णवा रुज कृष्णया बाधितो विशा । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १८ ॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्णया । बाधितः । विशा ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १८ ॥

हे ^१धृष्णो धर्षक सप्तवध्रे त्वं ^२कृष्णया आकर्षया ^३विशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया ^४बाधितः त्वं ^५ततो निर्गत्य तामेव ^६आ ^७रुज पीडय ^८अश्विनोरनुग्रहात् । एवं स्वयं स्वात्मानं प्रेषयति । अथवा गोपवनः सप्तवध्रमेवं ब्रवीति । ^९वां युवयोः ^{१०}अवः रक्षणं गमनं वा समीपे । तत्र त्रिषु वर्गेषु 'अन्ति षत्' इत्युत्तरोऽर्धर्चोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ ॥ २० ॥

'विशोविशो वः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'विशोविशो वः पञ्चोनाग्नेयं त्वनुष्टुम्मुखास्तृचाश्रत्वारोऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतवर्णो दानस्तुतिः' इति । अनुवृत्तेर्गोपवन ऋषिः । आदितस्त्रिषु नृचेषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभो द्वितीयानृतीये प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र्यौ त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता । अन्त्यास्तिस्रः श्रुतवर्णान्नो राज्ञो दानस्तुतिः । व्योमविश्वदेवस्तुत्पञ्चाशरदीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विशोविशो वो अतिथिमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

अग्निं वो दुर्य वचः स्तुषे शुषस्य मन्मभिः ॥ १ ॥

१. ख-त-भ-श-तेजस्काकः । २. घ-सत्यवत्युषाः । ३. ग-'त्वं' नास्ति । ४. घ-पीडय दृष्टातः पुरं न यथा पुरं शत्रुः पीडयति तद्वत् ।

विशःऽविशः । वः । अतिथिम् । वाजऽयन्तः । पुरुऽप्रियम् ।

अग्निम् । वः । दुर्यम् । वचः । स्तुषे । शुषस्य । मन्मऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्य ऋत्विजो यजमानाश्च वः यूयं ववाजयन्तः अग्नमिच्छन्तः विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः अतिथिं पूज्यं पुरुप्रियं बहुप्रियम् अग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च वः युष्मदर्थं दुर्यं गुहा हितं वचः स्तुषे शुषस्य सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः । मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥

यं जनासो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् । प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् । जनासः । हविष्मन्तः । मित्रम् । न । सर्पिःऽआसुतिम् । प्रशंसन्ति । प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् अग्निं वजनासः जना यजमानाः हविष्मन्तः सन्तः मित्रं न मित्रमिवादित्यमिव सखायमिव वा सर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते हूयते यस्मिन्तादृशं प्रशंसन्ति स्तुवन्ति प्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुव इति शेषः ॥

पन्यांसं जातवेदसं यो देवतात्युद्यता । हव्यान्पेरयदिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् । जातवेदसम् । यः । देवताति । उत्स्यता । हव्यानि । ऐरयत् । दिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् अतिशयेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं जातवेदसं जातधनं जातविद्यं वा स्तुव इति शेषः । यः अग्निः देवताति देवतातौ यज्ञे उद्यता उद्यतानि हव्यानि हवींषि दिवि ऐरयत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥

आगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

यस्य श्रुतर्वा बृहन्नाक्षो अनीक एधते ॥ ४ ॥

आ । अगन्म । वृत्रहन्तमम् । ज्येष्ठम् । अग्निम् । आनवम् ।

यस्य । श्रुतर्वा । बृहन् । आक्षः । अनीके । एधते ॥ ४ ॥

वृत्रहन्तमं पापानामतिशयेन हन्तारं ज्येष्ठं प्रशस्यम् आनवं मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हितकारिणम् अग्निम् आगन्म आगता वयम् । पूजार्थं बहुवचनम् । यस्य अग्नेः अनीके ज्वालासंघे बृहन् महान् आक्षः ऋक्षपुत्रः श्रुतर्वा नाम राजा एधते वर्धते । कर्म करोतीत्यर्थः । तमग्निमागन्मेति समन्वयः । एवं श्रुतर्वाणं भिक्षयागतो गोपवन्दोऽग्निं स्तौति ॥

अमृतं जातवेदसं तिरस्तमांसि दर्शतम् । घृताहवनमीड्यम् ॥ ५ ॥

अमृतम् । जातवेदसम् । तिरः । तमांसि । दर्शतम् । घृतऽआहवनम् । ईड्यम् ॥ ५ ॥

स एवागत्य स्तौति । अमृतम् अमरणं जातवेदसं जाततेजआद्युपलक्षणधनं तमांसि तिरः वर्शतं नाशयन्तमित्यर्थः । घृताहवनम् । घृतमाहूयते यत्र तम् । ईड्यं स्तुत्यम् । ईदशमागन्मेति संबन्धः ॥ २१ ॥

१. ख-त-न-भ-दुर्ग । २. ग-शिष्यस्य; त-३-४-भ-सूयस्य; श-सूर्यस्य । ३. ग-त-३-४-भ-श-‘उद्यता’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-प्रशस्य मानवं । ५. भ-अस्य । ६. ख-त-भ-श-स्तौमि ।

सुबाधो यं जना इमेऽग्निं हव्येभिरीळते । जुहानासो यतस्तुचः ॥ ६ ॥

सुऽबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईळते । जुहानासः । यतस्तुचः ॥ ६ ॥

१ इमे १ सुबाधः बाधसहिता अध्वर्यादयः १ यम् १ अग्निं १ हव्येभिः हविभिः १ ईळते स्तुवन्ति ।
कीदृशा जनाः । १ जुहानासः यागं कुर्वाणाः १ यतस्तुचः तदर्थं धृतस्तुग्दण्डाः । तमागन्मेति समन्वयः ॥

इयं ते नव्यसी मतिरग्रे अधायिस्मदा ।

मन्द्र सुजात सुकृतोऽमूर दस्मातिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्रे । अधायि । अस्मत् । आ ।

मन्द्र । सुजात । सुकृतो इति सुऽकृतो । अमूर । दस्म । अतिथे ॥ ७ ॥

हे १ अग्रे १ इयम् इदानीं क्रियमाणा १ नव्यसी नवतरा स्तुतिः १ ते तव स्वभूता १ अस्मत्
अस्मासु १ अधायि १ धृताभूत् । वयं तव स्तुतिं कुर्म इत्यर्थः । हे १ मन्द्र मोदमान १ सुजात शोभनजनन
१ सुकृतो शोभनकर्मन् १ अमूर अमूढ १ दस्म दर्शनीय १ अतिथे अतिथिवत् पूज्य इत्यग्रेर्विशेषणानि ॥

सा ते अग्रे शंतमा चनिष्ठा भवतु प्रिया । तया वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ८ ॥

सा । ते । अग्रे । शमस्तमा । चनिष्ठा । भवतु । प्रिया । तया । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ ८ ॥

हे १ अग्रे १ सा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः १ शंतमा अत्यन्तं सुखकरा १ चनिष्ठा अतिशयेना-
ज्जवती १ ते तव १ प्रिया १ भवतु । १ तया स्तुत्या १ सुष्टुतः सुष्ठु स्तुतः सन् १ वर्धस्व प्रवृद्धो भव ॥

सा द्युमैर्द्युमिनीं बृहदुपोष श्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा । द्युमैः । द्युमिनी । बृहत् । उपोऽप । श्रवसि । श्रवः । दधीत । वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

१ सा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः १ द्युमैः द्योतमानैरज्ञैः अस्मभ्यं १ प्रदेयैः १ द्युमिनी अज्जवती
१ श्रवसि १ पूर्वस्मिन् विद्यमानोऽज्ञे १ पुनरपि १ बृहत् महत् १ श्रवः अन्नम् १ उपोष १ दधीत पुनरुपरि-
धारयतु । कुत्रेति उच्यते । १ वृत्रतूर्ये संग्रामे । शत्रोः संबन्धीति यावत् ॥

अश्वमिद्रां रथप्रां त्वेषमिन्द्रं न सत्पतिम् ।

यस्य श्रवांसि तूर्वेथ पन्यपन्यं च कृष्टयः ॥ १० ॥

अश्वम् । इत् । गाम् । रथऽग्राम् । त्वेषम् । इन्द्रम् । न । सत्पतिम् ।

यस्य । श्रवांसि । तूर्वेथ । पन्यम्ऽपन्यम् । च । कृष्टयः ॥ १० ॥

१ गां गन्तारम् १ अश्वमिद् । इच्छन्द् इवार्ये । अश्वमिव । तं यथा स्तुवते तथेत्यर्थः । १ रथप्रां
रथानामस्मदीयानां पूरयितारं धनैः तथा १ त्वेषं दीप्तमग्निं १ सत्पतिं सतां पालकम् १ इन्द्रं १ न इन्द्रमिवेमं

१. घ-आ अधायि । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘स्तुतिः’ नास्ति । ३. ग-सुखकरी भ-सुखकरो ।
४. त-भ-श-द्युरस्मभ्यं । ५. ख-त-न-भ-श-अस्यभ्यं सुश्रवसि; घ-सुश्रवसि । ६. ज-त-१-२-विद्यमानोऽज्ञे;
त-१-४-विद्यमानोऽज्ञे; घ-अविद्यमानोऽज्ञे । ७. त-भ-श-उप । ८. ग-भ-पुनरपि ।

वृष्टयः मनुष्याः परिचरतेति^१ शेषः । यस्य अग्नेर्बलेन व्रवांसि अज्ञानि शत्रुसंबन्धीनि त्वर्थं तथा वपन्यं वपन्यं च यद्यत् स्तुत्यं धनमस्ति तदपि त्वर्थं हिंस्थ ॥ २२ ॥

यं त्वा गोपर्वनो गिरा चर्निष्ठदग्ने अङ्गिरः । स पावक श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

यम् । त्वा । गोपर्वनः । गिरा । चर्निष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः । सः । पावक । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे वअग्ने वयं वत्वा त्वां वगोपर्वनः ऋषिः वगिरा स्तुत्या वचर्निष्ठत् अतिशयेनाज्ञप्रदातार-मकरोत् वसः तादृशाग्ने वअङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसां मध्य एक वा वपावक शोधक वहवं गोपर्वनस्य वश्रुधि शृणु ॥

यं त्वा जनास ईळते सुबाधो वाजसातये । स बोधि वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

यम् । त्वा । जनासः । ईळते । सुबाधः । वाजसातये । सः । बोधि । वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

हे अग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः स्तोतारो वा ववाजसातये अन्नस्य कामाय वसबाधः निर्बन्धरूपबाधोपेताः^२ सन्तः वईळते स्तुवन्ति वसः त्वं ववृत्रतूर्ये वैरिनाशनाय पापक्षयाय वा वबोधि बुध्यस्व । अथवा वृत्रतूर्ये संग्रामे बोधि ॥

अहं हुवान आर्क्षे श्रुतर्वणि मदच्युति ।

शर्धासीव स्तुकाविनां मुक्षा शीर्षा चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् । हुवानः । आर्क्षे । श्रुतर्वणि । मदच्युति ।

शर्धासिडव । स्तुकाविनाम् । मुक्षा । शीर्षा । चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

वअहम् ऋषिः वहुवानः हूयमानो यज्ञदिदक्षार्थं वश्रुतर्वणि एतन्नाम्नि राजनि वमदच्युति शत्रूणां मदस्य च्यावयितरि वस्तुकाविनाम् । स्तुकाविन उर्णायवः । स्तुकः केशसंघातः । तद्वतां वशर्धासीव उच्छ्रितानि लोमानीव तानि यथा सृष्टशान्ति तद्वत् ववृक्षा वृक्षाणि । वृक्ष्यन्त इति वृक्षाः केशाः । तद्वन्ति वृक्षाणि वशीर्षा^३ शीर्षाणि शिरांसि । केषाम् । वचतुर्णां श्रुतर्वणा प्रदत्तानामश्वानां शिरांस्युन्मृजामीति शेषः । अथवा वृक्षा वृक्षेण । व्रश्चनसाधनत्वाद्दृक्षो हस्तः । तेनोन्मृजामि^४ ॥

मां चत्वार आशवः शर्विष्ठस्य द्रवित्वः ।

सुरथासो अभि प्रयो वक्षन्वयो न तुभ्यम् ॥ १४ ॥

माम् । चत्वारः । आशवः । शर्विष्ठस्य । द्रवित्वः ।

सुरथासः । अभि । प्रयः । वक्षन् । वयः । न । तुभ्यम् ॥ १४ ॥

वमां वशर्विष्ठस्य अतिशयेनाज्ञवतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनः वचत्वारः वआशवः अश्वाः वद्रवित्वः गमनशीलाः वसुरथासः शोभनरथा अश्वाः वप्रयः अन्नं शत्रूणां प्रति वअभि ववक्षन् अभिवहन्ति । ववयो^५ वन वतुभ्यम्^६ । भुज्युं यथाश्विभ्यां प्रेरिताश्चतस्रो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥

१. ख-परिचरति; घ-त-न-भ-परिचरतेति । २. ख-ग-घ१-ज्ञ-त१-४-भ-श-“वधोपेताः; च-“बधो-पेताः; त२-३-“बधोपेताः । ३. ग-त-भ-श-“शीर्षा” नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श-तेनोन्मृजानि । ५. ख-त१-२-न-तुभ्यः; ग-तु उभ्यः; घ-तुभ्यं न; त३-४-तुभ्यः; भ-उभ्यः; ज्ञ-श-तुभ्यं ।

सत्यमिच्छा महेनदि परुण्यव देदिशम् ।

नेमापो अश्वदातरः शर्विष्ठादस्ति मर्त्यः ॥ १५ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुणि । अर्व । देदिशम् ।

न । ईम् । आपः । अश्वऽदातरः । शर्विष्ठात् । अस्ति । मर्त्यः ॥ १५ ॥

हे 'महेनदि' परुणि एतन्नामिके 'त्वा त्वां' सत्यमिच्छा सत्यमेव 'अव' 'देदिशम्' आदिशामि वदामि । नद्याकारेण संबोध्यापः संबोधयति । हे 'आपः' 'ईम्' अस्मात् 'शर्विष्ठात्' बलवत्तमाच्छु-
तर्वणोऽधिकः^१ कश्चित् 'अश्वदातरः' अश्वानां दान्तमः 'मर्त्यः' 'न' 'अस्ति' । परुण्यास्तीरे राज्ञोऽ-
श्वमेधप्रतिग्रहात्तां संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ २३ ॥

'युक्त्वा हि' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यापि गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका—'युक्त्वा हि षोडश विरूपः' इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'तृतीये युक्त्वा हीत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'युक्त्वा हि प्रेष्ठं वः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

युक्त्वा हि देवहूतमाँ अश्वान् अग्ने रथीरिव । नि होतां पुर्व्यः सदः ॥ १ ॥

युक्त्वा । हि । देवऽहूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीऽरिव । नि । होता । पुर्व्यः । सदः ॥ १ ॥

हे 'अग्ने' 'देवहूतमान्' देवानामाहूतमान् 'अश्वान्' 'युक्त्वा' योजय रथे । 'रथीरिव' यथा रथी स्वाश्वानिष्टदेशगमनाय योजयति तद्वत् । तथा कृत्वा 'होता' त्वं 'पुर्व्यः' मुख्यः सन् 'नि' 'षदः'^२ उपविश^३ च ॥

उत नो देव देवाँ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्धिश्वा वार्या कृधि ॥ २ ॥

उत । नः । देव । देवान् । अच्छ । वोचः । विदुऽष्टरः । श्रत् । विश्वा । वार्या । कृधि ॥ २ ॥

हे 'देव' अग्ने 'उत' अपि च 'नः' अस्मान् 'देवान्' 'अच्छा' 'वोचः' अभिब्रूयाः । सत्यगनुष्ठित-
वन्त इति । तथा 'विदुष्टरः' विद्वत्तमान् 'वोचः' । तथा कृत्वा 'विश्वा' सर्वाणि 'वार्या' वरणीयानि
धनानि देवसंबन्धीनि 'श्रत्' सत्यानि 'कृधि' कुर्वस्माकम् । अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि
हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु । देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वं ह यद्यविष्ठय सहसः सूनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । यत् । यद्यविष्ठय । सहसः । सुनो इति । आऽहुत । ऋतऽवा । यज्ञियः । भुवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने 'यद्यविष्ठय' युवतम 'सहसः' 'सूनो' बलस्य पुत्र 'आहुत' सर्वतो हुत आहुत वा 'त्वं'
'यत्' यदा 'ह' खलु 'ऋतावा' सत्यवान् 'यज्ञियोः' यज्ञार्हश्च 'भुवः' भवसि तदा वार्याणि
श्रत्कुर्विति^४ संबन्धः ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्य 'अथमग्निः' इति वैकल्पिकी याज्या । सूत्रितं च—'अथमग्निः सह-
स्त्रिण इति वेदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

१. ख-ग-श-महे महे नदि; घ-महे महते नदि । २. ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-न-म-श-तर्वणो नाधि;
घ१-तर्वणः; च-तर्वणादधिकः; त१-तर्वणो नाधिकः । ३. त३-४-म-श-षद । ४. ख-ग-त-म-श-
'उपावेश' नास्ति । ५. ग-त-श्रुत्कुर्विति; म-श्रुत्कुर्विति; श-श्रु कुर्विति ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मुर्धा कवी रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः । मुर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

वअयमग्निः वशतिनः वसहस्रिणः चोक्तसंख्योपेतस्य ववाजस्य अन्नस्य वपतिः स्वामी वमूर्धा शिरोवदुन्नतः श्रेष्ठः वकविः मेधावी वरयीणां धनानामपि पतिरिति शेषः । तदुभयं प्रत्यच्छत्वित्यर्थः ॥

तं नेमिमृभवो यथा नमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः ॥ ५ ॥

तम् । नेमिम् । ऋभवः । यथा । आ । नमस्व । सहूतिभिः । नेदीयः । यज्ञम् । अङ्गिरः ॥ ५ ॥

हे वअङ्गिरः त्वं वसहूतिभिः समानाह्वानैरन्यैर्देवैः सह वनेदीयः अन्तिकतमं वयज्ञम्^१ वआ वनमस्व^२ आनमय । वऋभवः वनेमि रथमिव^३ ॥ ॥ २४ ॥

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

तस्मै । नूनम् । अभिद्यवे । वाचा । विरूप । नित्यया । वृष्णे । चोदस्व । सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

हे वविरूप नानारूपैतन्नामकं महर्षे त्वं वतस्मै प्रसिद्धाय वअभिद्यवे अभिगतदीप्तये ववृष्णे वर्षकायाम्नये वनित्यया उत्पत्तिरहितया ववाचा मन्त्ररूपया वसुष्टुतिं वनूनम् इदानीं वचोदस्व स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् ॥

कमुं श्विदस्य सेनयाग्नेरपाकचक्षसः । पुंणि गोषु स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । श्वित् । अस्य । सेनया । अग्नेः । अपाकचक्षसः ।

पुणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥ ७ ॥

वअस्य वअग्नेः वअपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्नेः वसेनया ज्वालारूपया वगोषु निमित्तेषु वकमुं वश्वित् कं^१ खलु वपुंणि वस्तरामहे । स्तरणं^२ हिंसनम्^३ । इदानीं बलिनमभिमवेमेत्यर्थः^४ ॥

मा नो देवानां विशः प्रस्तातीरिवोस्त्राः । कृशं न हासुरध्याः ॥ ८ ॥

मा । नः । देवानाम् । विशः । प्रस्तातीः^५ इव । उस्त्राः । कृशम् । न । हासुः । अध्याः ॥ ८ ॥

वदेवानां सर्वेषां वविशः प्रजाभूतान् परिचारकान् वनः अस्मान् वमा हासीत् अग्निर्मां परित्यजतु । वप्रस्तातीः^६ वउस्त्राः^७ वइव पयः क्षरन्तीर्गाव इव । ता यथा न मुञ्चन्ति । उभयमपि न परित्यजत्वित्यर्थः । किमिव । वकृशम् अल्पं स्ववत्सम् वअध्याः गावो यथा वन वहासुः न परित्यजन्ति तद्वत् ॥

मा नः समस्य दूढ्यः । परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः । समस्य । दुः^८ऽध्यः । परिद्वेषसः । अंहतिः । ऊर्मिः । न । नावम् । आ । वधीत् ॥ ९ ॥

१. ख-घ-त-आनमस्व यज्ञः; ग-न-भ-आनमस्व । २. ग-अरमिव । ३. ख-त-भ-श-कः; ग-कमु; न-कुः । ४. ख-स्तरणिसक; ग-स्तरणीं हिंसनं; श-त३-स्तरणि हिंसक; त४-न-भ-श-स्तरणं हिंसकं । ५. ख-ग-त-न-भ-श-मभिमवामे* । ६. ख-भ१-प्रस्नवती; ग-भ२-प्रस्नवती; त-भ३-श-प्रस्नवतीः । ७. श-त३-श-उषा ।

वसमस्य सर्वस्य वपरिद्वेषसः परितो द्विषतः 'दूष्यः' पापबुद्धेः 'अंहतिः हननं' 'मा' 'आ' 'वधीत्' मा हिंस्यात्^१ । 'नावम्' 'ऊर्मिः समुद्रतरङ्ग इव । स यथा तां पीडयति तद्वन्मा वधीदित्यर्थः^२ । अत्र 'मा नः सर्वस्य दुधियः' (निरु. ५. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

नमस्ते अग्नौ ओजसे गुणन्ति देव कृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥ १० ॥

नमः । ते । अग्ने । ओजसे । गुणन्ति । देव । कृष्टयः । अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १० ॥

हे 'अग्ने' 'देव' 'ते' तुभ्यं 'नमः' 'गुणन्ति' नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् । 'ओजसे' बलाय । 'के' । 'कृष्टयः' मनुष्या यजमानाः । 'अतोऽहमपि' गुणामीत्यर्थः । 'तथा' 'अमैः' बलैः 'अमित्रं' शत्रुम् 'अर्दय' नाशय ॥ ॥ २५ ॥

ग्राम्येणाग्निना वैतानिकस्य संसर्गेऽग्नये संवर्गायेष्टिः कार्या । तत्र 'कुवित्सु नः' इत्यनुवाक्या 'मा नो अस्मिन्' इति याज्या । सूत्रितं च—'कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधने' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेषिषो रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि ॥ ११ ॥

कुवित् । सु । नः । गोऽईष्टये । अग्ने । सम्ऽवेषिषः । रयिम् । उरुऽकृत् । उरु । नः । कृधि ॥ ११ ॥

हे 'अग्ने' त्वं 'नः' अस्माकं 'गविष्टये' गवामेषणाय 'कुवित्' बहु 'रयिं' धनं 'संवेषिषः' संप्रापय । 'उरुकृत्' त्वं 'नः' अस्मान्^५ 'उरु' 'कृधि' कुरु ॥

मा नो अस्मिन्महाधने परा वग्भारभृद्यथा । संवर्गं सं रयिं जय ॥ १२ ॥

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वक् । भारऽभृत् । यथा ।

सम्ऽवर्गम् । सम् । रयिम् । जय ॥ १२ ॥

'नः' अस्मान् 'अस्मिन्' 'महाधने' संग्रामे 'मा' 'परा' 'वक्' मा परित्याक्षी । 'वग्भारभृद्यथा' । भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत् । 'संवर्गं' शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं 'रयिं' धनं 'सं' 'जय' अस्मदर्थम् ॥

अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिषक्तु दुच्छुना । वर्धो नो अमवच्छवः ॥ १३ ॥

अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्ने । सिषक्तु । दुच्छुना । वर्ध । नः । अमऽवत् । शवः ॥ १३ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वदीया' 'इयं' 'दुच्छुना' बाधकसंहतिः 'अस्मत्' 'अन्यम्' अस्तोतारं 'भियै' भयाय 'सिषक्तु' सेवताम् । त्वं च 'नः' अस्माकम् 'अमवत्' बलोपेतं 'शवः' वेगं 'वर्ध' वर्धय संग्रामे ॥

यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमर्दुर्मखस्य वा । तं घेदमिर्वृधार्वति ॥ १४ ॥

यस्य । अजुषत् । नमस्विनः । शमीम् । अर्दुऽमखस्य । वा ।

तम् । घ । इत् । अग्निः । वृधा । अवति ॥ १४ ॥

'यस्य' 'नमस्विनः' नमस्कारवतः 'अर्दुर्मखस्य' 'वा' अदुष्टयागस्य 'वा' 'शमीं' कर्म 'अजुषत्' असेवत 'तं' 'घेत्' तमेव यजमानं संग्रामे 'अग्निर्विधावति' विशेषेण गच्छति । 'अतो' नमोयुक्ता 'अर्दुर्मखाश्च' भवामेति भावः ॥

१. ख-ग-घ-त-भ-दूर्ध्यः । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अस्मानावधीत् मां हिंस्यात्; घ-नोस्मान् मा वधीत् मा हिंस्यात्; त-३-४-न-भ-आवधीत् मा हिंस्यात् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-वधीरित्यर्थः । ४. घ-अस्मान् सु सुष्ठु ।

परस्या अर्धि संवतोऽवराँ अम्या तर । यत्राहमस्मि ताँ अव ॥ १५ ॥

परस्याः । अर्धि । सुम्ऽवतः । अवराँ । अभि । आ । तर ।

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽपरस्याः अन्यस्याः ऽसंवतः सेनायाः ऽअवरान् अन्यानस्मदीयान् ऽअभि अभिमुखम्
 ऽआ सर्वतः ऽतर तारय । वैरिसेना अस्मद्भटैः पराभावयेत्यर्थः । ऽयत्र वेष्मस्मदीयपरिजनमध्ये
 ऽअहमस्मि स्वामी' ऽतानव रक्ष ॥

विद्या हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुममीमहे ॥ १६ ॥

विद्य । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितुः । यथा । अवसः ।

अर्ध । ते । सुम् । ईमहे ॥ १६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपितुः पालकस्य ऽते तव ऽअवसः अवो रक्षणं ऽपुरा ऽयथा तथेदानीमपीति
 ऽविद्य' । ऽअर्ध' तत् ऽते' तव ऽसुम् सुखम् ऽईमहे याचामहे । अथवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः । पितुः
 पालनं पुत्रो यथा वेत्ति तथेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

'इमं नु मायिनम्' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । कुरुसुतिर्नाम काण्व ऋषिः । गायत्री
 छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तम्—'इमं नु द्वादश कुरुसुतिः काण्वः' इति । व्यूढे दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'इमं नु मायिनं हुवे ल्यमु वः सत्रासाहम्'
 (आश्व. श्री. ८. ८) इति ॥

इमं नु मायिनं हुव इन्द्रमीशानमोजसा । मरुत्वन्तं न वृञ्जसे ॥ १ ॥

इमम् । नु । मायिनम् । हुवे । इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । मरुत्वन्तम् । न । वृञ्जसे ॥ १ ॥

ऽइमं ऽमायिनं प्रज्ञावन्तम् ऽओजसा स्वबलेन ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनं ऽमरुत्वन्तं ऽन ।
 नेति संप्रत्यर्थः । मरुद्भिस्तद्वन्तमिदानीम् ऽइन्द्रं ऽवृञ्जसे शत्रूणां छेदनाय ऽहुवे आह्वयामि ॥

अयमिन्द्रो मरुत्सखा वि वृत्रस्याभिन्च्छिरः । वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

अयम् । इन्द्रः । मरुत्ऽसखा । वि । वृत्रस्य । अभिनत् । शिरः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ २ ॥

ऽअयमिन्द्रो' ऽमरुत्सखा मरुद्युक्तः ऽवृत्रस्य ऽवि ऽअभिनत् व्यच्छिनत् ऽशिरः ऽवज्रेण
 ऽशतपर्वणा शतसंधिना' ॥

वावृधानो मरुत्सखेन्द्रो वि वृत्रमैरयत् । सृजन्त्समुद्रिया अपः ॥ ३ ॥

ववृधानः । मरुत्ऽसखा । इन्द्रः । वि । वृत्रम् । ऐरयत् । सृजन् । समुद्रियाः । अपः ॥ ३ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽवावृधानः वर्धमानः ऽमरुत्सखा मरुत्सहायः ऽवृत्रं मेघं ऽवि ऽऐरयत् विदारित-
 वान् । किं कुर्वन् । ऽसमुद्रियाः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः ऽअपः ऽसृजन् ॥

१. ग-भवामि । २. ख-घ-ङ-त १-२-विद्य नवं । ३. ख-त २-४-न-अभी तत्ते; ग-अधमः ते;
 घ-अतस्ते; ङ-अधित् ते; म १-अधितस्ते; म ३-अधीतितस्ते; श-अधीते । ४. ख-ग-त-न-म-श-अयमिन्द्रो
 मरुद्युक्तो वृत्रस्य व्यच्छिनच्छिरो वज्रेण शतसंधिना (ख-ङ-त ३-४-म १-२-श-शतशत*) ।

पष्ठेऽहनि मरुत्वतीये 'अयं ह येन' इति मरुत्वसिद्धिद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अयं ह येन वा इदं स्वर्मरुत्वता जितम् । इन्द्रेण सोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मरुत्वता । जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

वअयं^१ वह^२ खल्विन्द्रः^३ वयेन^४ वै येन खलु^५ वमरुत्वता मरुज्जिर्युक्तेन^६ वइन्द्रेण^७ वइदं^८ वस्वः^९ स्वर्गाख्यं स्थानमिदं स्वः सर्वं^{१०} कर्म^{११} वा यद्वेदं सर्वं जगत्^{१२} वजितम् । किमर्थम् । वसोमपीतये सोमपानाय ॥

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तं विरप्तिनम् । इन्द्रं गीर्भिर्हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । ऋजीपिणम् । ओजस्वन्तम् । विऽरप्तिनम् । इन्द्रम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ५ ॥

वमरुत्वन्तं मरुज्जिस्तद्वन्तम्^१ वऋजीपिणम् । अभिपुतशेष ऋजीपः । स च तृतीयसवने पुनः सूयते । तद्वन्तम्^२ वओजस्वन्तम् । ओजो नामाष्टमी दशा । शरीरबुद्ध्युपेतमित्यर्थः । वविरप्तिनम् । महज्जामैतत् । महान्तमेवंमहानुभावम्^३ वइन्द्रं^४ वगीर्भिः स्तुतिभिः^५ वहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रं प्रत्नेन मन्मना मरुत्वन्तं हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । प्रत्नेन । मन्मना । मरुत्वन्तम् । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

वमरुत्वन्तम्^१ वइन्द्रं^२ वप्रत्नेन पुराणेन^३ वमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण^४ वहवामहे^५ वअस्य^६ वसोमस्य^७ पीतये पानाय ॥ २७ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुस्तमिन्द्रं वाजयामसि' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः पिब सोमं शतक्रतो । अस्मिन्यज्ञे पुरुष्टुत ॥ ७ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । मीढुः । पिब । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अस्मिन् । यज्ञे । पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हं^१ वमीढुः फलस्य वृष्टेर्वा संक्तः^२ वशतक्रतो बहुकर्मन्^३ वइन्द्रं^४ त्वं^५ वमरुत्वान्^६ वसोमं^७ वपिब^८ वअस्मिन्^९ वयज्ञे हे^{१०} वपुरुष्टुत बहुभिराहूत ॥

तुभ्येदिन्द्र मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः । हृदा हूयन्त उक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । मरुत्वते । सुताः । सोमासः । अद्रिऽवः । हृदा । हूयन्ते । उक्थिनः ॥ ८ ॥

हे^१ वअद्रिवः वज्रवन्^२ वइन्द्रं^३ वमरुत्वते^४ वतुभ्येत् तुभ्यमेव^५ वसोमासः^६ वसुताः अभिषुताः । ते च^७ वउक्थिनः शास्त्रवन्तः^८ वहृदा^९ मनसा भक्त्या^{१०} वहूयन्ते त्वदर्थम् ॥

पिबेदिन्द्र मरुत्सखा सुतं सोमं दिर्विष्टिषु । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ९ ॥

१. न-भ-ह अयं । २. ख-ग-त-न-भ-श-सर्वकर्म । ३. न-भ-मरुत्वान् सन् । ४. त३-४-न-भ श- 'हृदा...भक्त्या' नास्ति ।

पिब । इत् । इन्द्र । मरुत्सखा । सुतम् । सोमम् । दिविष्टिषु । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मरुत्सखा त्वं ^३सुतम् अभिषुतं ^४सोमं ^५पिब । किमर्थम् । ^६दिविष्टिषु अस्माक-
महामभिगमनेषु ^७दिवः स्वर्गस्य वैषणेषु निमित्तेषु । पीत्वा च ^८ओजसा बलेन सोमपानजनितेन
^९वज्रं ^{१०}शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । शत्रूञ्जहीति भावः ॥

चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'उत्तिष्ठन्' इति तृचः षळहस्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'उत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिश्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चम् सुतम् ॥ १० ॥

उत्सतिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिश्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चम् इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२पीत्वी पीत्वा ^३ओजसा बलेन ^४सह ^५उत्तिष्ठन् ^६शिश्रे हनू ^७अवेपयः अकम्पयः ।
मदावेशादिति भावः । किं पीत्वा । ^८चम् चम्बोरधिषवणफलकयोः ^९सुतं ^{१०}सोमम् ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यदस्युहाभवः ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ।

इन्द्र । यत् । दस्युहा । अभवः ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्रक्षमाणं शत्रून् विलिखन्तं ^३त्वा त्वाम् ^४उभे ^५रोदसी उभे अपि द्यावापृथिव्यौ
^६अनु ^७अकृपेताम् अनुकल्पयेताम् । ^८यत् यदा ^९दस्युहा ^{१०}अभवः भवसि तदा ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥ १२ ॥

वाचम् । अष्टाऽपदीम् । अहम् । नवऽस्रक्तिम् । ऋतऽस्पृशम् ।

इन्द्रात् । परि । तन्वंम् । ममे ॥ १२ ॥

^१अष्टापदीम् । अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिः साष्टापदी । ^२नवस्रक्तिम् उपरि स्थितेनादित्येन
नवस्रक्तिम् । आसु दिक्षु व्याप्ताभित्यर्थः । ^३ऋतस्पृशं यज्ञस्पृशं ^४वाचं स्तुतिम् ^५अहं परिपूर्णात्
^६इन्द्रात् ^७तन्वं तनुं न्यूनां सतीं ^८परि ^९ममे । अन्यूनयेत्तां करोमीत्यर्थः । कात्स्न्येन स्वरूपं स्तुत्या
विषयीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

'जज्ञानः' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृह-
त्येकादशी सतोबृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'जज्ञान एकादश प्रगाथान्तम्' इति ।
महाव्रते निष्केवल्ये 'जज्ञानो नु शतक्रतुः' इत्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'जज्ञानो नु शत-
क्रतुरित्येका' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्वरे ॥ १ ॥

जज्ञानः । नु । शतऽक्रतुः । वि । पृच्छत् । इति । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्वरे ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः ^१वज्रानो ^२नु जायमान एव ^३शतक्रतुः बहुकर्मा ^४इति इत्थं ^५मातरं स्वजननीं विपृच्छति । किमिति । ^६क ^७उग्राः उदूर्णबला लोके । ^८के ^९ह ^{१०}शृण्विरे श्रूयन्ते गुणैः । के विश्रुता इत्यर्थः ॥

अदीं शवस्यब्रवीदौर्णवाभमहीशुवम् । ते पुत्र सन्तु निष्टुरः ॥ २ ॥

आत् । ईम् । शवसी । अब्रवीत् । और्णऽवाभम् । अहीशुवम् । ते । पुत्र । सन्तु । निऽस्तुरः ॥ २ ॥

इन्द्रेण पृष्टा ^१शवसी माता अनन्तरमेव ^२एनमिन्द्रम् ^३अब्रवीत् । किमिति उच्यते । ^४और्ण-वाभमहीशुवम् ^५एतन्नामानावसुरौ तिष्ठतः । तावुक्तावन्ये च तादृशा द्वे ^६पुत्र तव ^७निष्टुरः निस्तारणीयाः ^८सन्तु इति ॥

समितान्वृत्रहाखिदत्खे अराँइव खेदया । प्रवृद्धो दस्युहाभवत् ॥ ३ ॥

सम् । इत् । तान् । वृत्रऽहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽइव । खेदया ।

प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

^१तान् जनन्योक्तान् ^२वृत्रहा इन्द्रः ^३समित् ^४सहैव ^५अखिदत् ^६। खेदनं नाम आकर्षणम् । ^७खे रथचक्रस्य नाभौ ^८अरान् चक्राङ्गभूतान्छङ्कन् ^९खेदया रज्ज्वा ^{१०}इव । तथा तान् यथा संखिदन्ति तद्वत् । तथा कृत्वा ^{११}दस्युहा शत्रुघातीन्द्रः ^{१२}प्रवृद्धः ^{१३}अभवत् ॥

एकया प्रतिधार्पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ४ ॥

एकया । प्रतिऽधा । अपिबत् । साकम् । सरांसि । त्रिंशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥ ४ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२एकया एकेन ^३प्रतिधा प्रतिज्ञानेन ^४साकम् ^५एकधैव ^६त्रिंशतम् अपि । उक्थपात्राणीत्यर्थः । कीदृशानि । ^७सरांसि ^८सोमस्य पूर्णानि सोमरसेन पूर्णानि ^९काणुका कान्तानि क्रान्तानि वा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि ^{१०}अपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयैवम् । नैरुक्तप्रसिद्ध्या तु कालाभिमानोन्द्रः । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य च सन्ति । तानेकरूपमनुभवतीति । एतत्सर्वम् ^{११}‘एकेन प्रतिधानेनापिबत्’ (निरु. ५. ११) इत्यादिनिरुक्ते तद्व्याख्याने च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

अभि गन्धर्वमेतृणदबुधेषु रजःस्वा । इन्द्रो ब्रह्मभ्य इदृधे ॥ ५ ॥

अभि । गन्धर्वम् । अतृणत् । अबुधेषु । रजःसु । आ । इन्द्रः । ब्रह्मभ्यः । इत् । वृधे ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२गन्धर्वम् । गामुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः । तम् ^३अभि ^४आ ^५अतृणत् सर्वतो हिंसितवान् । कुत्र । ^६अबुधेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु ^७रजःसु लोकेषु । अन्तरिक्ष-प्रदेशोऽप्यित्यर्थः । किमर्थम् । ^८ब्रह्मभ्य ^९इत् ब्राह्मणेभ्य एव ^{१०}वृधे वर्धनाय ॥ ॥ २९ ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पक्मौदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ ६ ॥

निः । अविध्यत् । गिरिऽभ्यः । आ । धारयत् । पक्मम् । ओदनम् ।

इन्द्रः । बुन्दम् । सुऽआततम् ॥ ६ ॥

१. घ-आदनंतरमेव; न-भ-आनंतरमेव । २. ख-त-‘महीशुवं न; न-भ-‘महीशुवं च । ३. त३-भ१-श-सह वै सह खिदत् । ४. घ-नाभौ अरानिव । ५. ख-त-श-सह; न-भ-साकं सह । ६. ख-त-श-पदनिध्यान* ।

अथम् ^१इन्द्रः ^२गिरिभ्यः मेघेभ्यः सकाशादुदकं निर्गमयितुं ^३निराविध्यत् संप्राहरत्^४ तानेव मेघान् । किं कुर्वन् । ^५एकं परिपक्वम् ^६ओदनं कुर्वन् मनुष्याणामर्थाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^७बुन्दम् इषुं ^८स्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतमादायेति शेषः ॥

शतब्रह्म इषुस्तव सहस्रपर्ण एक इत् । यमिन्द्र चक्रुषे युजम् ॥ ७ ॥

शतऽब्रह्मन् । इषुः । तव । सहस्रऽपर्णः । एकः । इत् । यम् । इन्द्र । चक्रुषे । युजम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तव ^३इषुः ^४शतब्रह्मः शताग्रः ^५सहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संवृतः शीघ्रगमनाय । अपरिमितगमनो वा । स च ^६एक इत् एक एव । ^७यं च इषुं ^८युजं सहायं ^९चक्रुषे करोषि युद्धाय ॥

तेन स्तोतृभ्य आ भर नृभ्यो नारिभ्यो अत्तवे । सद्यो जात ऋभुष्ठिर ॥ ८ ॥

तेन । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । अत्तवे । सद्यः । जातः । ऋभुऽस्थिर ॥ ८ ॥

^१तेन इषुणा ^२स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ^३नृभ्यः मनुष्येभ्यः । पुत्रेभ्य इत्यर्थः । तथा ^४नारिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ^५अत्तवे अदनाय पर्याप्तं धनम् ^६आ ^७भर आहर । ^८सद्यः तदानीमेव ^९जातः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन प्रवृद्धः सन् हे ^{१०}ऋभुष्ठिर । उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संग्रामे स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र त्वमा भरेति समन्वयः ॥

एता च्यौत्नानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा । हृदा वीडधारयः ॥ ९ ॥

एता । च्यौत्नानि । ते । कृता । वर्षिष्ठानि । परीणसा । हृदा । वीडुः । अधारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वया ^२एता एतानि पुरतः सर्वेदृश्यमानानि ^३वर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रवृद्धानि ^४परीणसा परितो नतानि अत एव ^५च्यौत्नानि^६ इति भावः^७ । भूमिः कीलवद्धारणाय ^८कृता कृतानि । पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः । या यानि ^९हृदा बुद्ध्या ^{१०}वीडु स्थिराणि ^{११}अधारयः । बुद्ध्या कर्तव्यानीति यान्यधारयः तानीमानीति ॥

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः ।

शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वः । इत् । ता । विष्णुः । आ । अभरत् । उरुऽक्रमः । त्वाऽईषितः ।

शतम् । महिषान् । क्षीरऽपाकम् । ओदनम् । वराहम् । इन्द्रः । एमुषम् ॥ १० ॥

अस्या ऋचो नैरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत् । हे इन्द्र ^१ता तानि यानि त्वया स्रष्टव्यान्युदकानि सन्ति तानि ^२विष्णुः व्यापनशील आदित्यः ^३आभरत् आभरति । लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशो विष्णुः । ^४उरुक्रमः बहुगतिः । किं स्वविरोधेन नेत्याह । ^५स्त्वेषितः त्वया प्रेरितः । न केवलमुदकान्येव अपि च ^६शतं ^७महिषान् शतसंख्याकान् पशून् । महिषशब्दो गवादेरप्युपलक्षकः । अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनो महिष इति महिषाम् । असंख्यातान् महतो पशून् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः । किंच ^८क्षीरपाकं क्षीरपक्वम् ^९ओदनं पायसम् । एतच्छर-पुरोडाशादेरुपलक्षकम् । तद्यजमानेभ्य आभरत् । अथवा सर्वार्थं दृष्टिप्रदानद्वारीदनं प्राहरत् । किंच ^{१०}इन्द्रः^{११}

१. घ-संप्रहरत्; त-श-संप्रहारन्; भ-संप्रहारत् । २. घ-च्यौत्नानि अत्युत्कृष्टानि तव बलानि ।

३. ख-ग-त-न-श-नवानपीदो ।

‘वराहं जलपूर्णं’ मेघं हन्तीति शेषः । कीदृशं तम् ! १ एमुषम् । आ इत्यस्य स्थाने छान्दस एकारः । आमुषमुदकस्य मोषकमित्यर्थः । निरुक्तपक्ष एवम् । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मण इतिहास आम्नायते । विष्णुर्यज्ञः । स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् । तमन्यदेवता नाविद्विन्दस्ववेत् । स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति । तमिन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गाणामसुराणां च हन्ता भवांस्तु क इति । सोऽब्रवीदहं दुर्गादाहतां त्वं तु यदि दुर्गाणामसुराणां हन्ता ततोऽयं वराहो वाममुषं एकविंशत्याः^१ पुरां^२ पारेऽश्ममयीनां वसति तस्मिन्सुराणां वसु वाममस्ति तमिमं जहीति । तस्येन्द्रस्ताः पुरो भिष्वा हृदयमविध्यत्^३ । अधि तत्र यदासीत्तद्विष्णुराहरदिति । सोऽयमितिहासः ‘अस्येदु मातुः सवनेषु’ (ऋ. सं. १. ६१. ७) ‘विश्वेत्ता विष्णुः’ इत्याभ्यां प्रतिपादितः । तयोर्मध्ये ‘अस्येदु मातुः’ इत्यत्र विष्णुना हे इन्द्र त्वं दुर्गाणां हन्तेत्यात्मानं कथयसि तर्हि वाममुषं वराहमसुरं जहीत्युक्तार्थो ‘विध्यद्वराहम्’ इति पादेन प्रतिपादितः । इन्द्रेण च विष्णो त्वं दुर्गादाहर्तेति ब्रूषे मया पुराणि जितान्यसुरश्च धातितस्तस्य वामं वस्वानयेत्युक्तो विष्णुमूर्तिस्तस्य वराहासुरस्य धनं मुमोष । सोऽर्थः ‘मुषायद्विष्णुः पचतम्’ इति पादेन सूचितः । स किं पुनर्मुषितवानिति तदत्रोच्यते ‘विश्वेत्ता’ इति । हे इन्द्र त्वेषितस्त्वया प्रेरितो विष्णुर्यज्ञरूपी त्वेषितस्त्वं दुर्गादाहतां किल तर्हि त्वं तस्य धनान्याहरेति त्वया प्रेरितः सञ्जुरुक्रमो भूत्वा विश्वेत्ता यानि त्वयाहर्तेत्यानीत्युक्तानि यानि च तत्र स्थितानि तानि सर्वाण्याभरत् आभरत् । कानि तानीति । शतं महिषानपरिमितान् प्रशस्तान् पदार्थान् तेषां वाहनरूपान्^४ महिषान् वा क्षीरपाकमोदनं च पक्वमात्रमेवोदनं चाभरत् । ‘विध्यद्वराहम्’ इत्यत्रोक्तोऽर्थश्च चरमपादेनोच्यते । इन्द्रस्तु वराहं वराहारं स्वीकृतासुरसर्वस्वं वराहरूपिणं वैमुषमेमुषनामानमथवैमुषं धनानामामोषकं^५ वराहमसुरं हृदयेऽविध्यदिति शेषः ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृता ऋदूपे चिद्वृधा ॥ ११ ॥

तुविक्षम् । ते । सुऽकृतम् । सुऽसूयम् । धनुः । साधुः । बुन्दः । हिरण्ययः ।

उभा । ते । बाहू इति । रण्या । सुऽसंस्कृता । ऋदुऽपे । चित् । ऋदुऽवृधा ॥ ११ ॥

* एषा निरुक्त एकमपि पदं (अ)विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते—‘तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः । उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ सांग्राभ्यौ’^१ वदूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ^२ मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ^३ वा ’ (निरु. ६. ३३) इति ॥ ॥ ३० ॥

‘पुरोळाशं नः’ इति दशर्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायथ्यो दशमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरोळाशं दश बृहत्त्यन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो

१. ख-त१-जलपूर्ण एवं ब; ग-न-भ-श-जलपूर्ण एवं; ज्ञ-त३-४-जलपूर्ण एवं; त२-जलपूर्णांग । २. ख-त-श-वाममुष; ग-वाममोष; भ१-नामनुषः । ३. ख-ग-त-भ१-श-एकविंशत्या पुरा । ४. ख-त-हृदम; ग-हृदम; श-हृदम । ५. ग-आहाररूपान् । ६. ख-त-धनानामोषक; ग-इन्द्रधनानां मोषक । ७. ज्ञ-त१-न-भ१-संग्राभ्यौ । ८. ख-ज्ञ-त१-२-गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ । *घ-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य भाष्यमेव विद्यते-हे इन्द्र ते तव धनुः तुविक्षं महाक्षेपं सुकृतं सूमयं सुसुखं च । ते बुन्दः इषुः साधुः हिरण्ययः हिरण्ययः । ते उभा उभौ बाहू रण्या रमणीयौ सुसंस्कृता सुष्ठुलकृतौ ऋदूपे चित् संग्रामे अर्दनपातिनौ ऋदुवृधा हनवर्धनी ।

लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रितृचाशीतावाद्यास्तिस्र ऋचः । तथा च सूत्रितं—' पुरोळाशं नो अन्धस इति तिस्रः ' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

पुरोळाशं नो अन्धस इन्द्रं सहस्रमा भर । शता च शूर गोनाम् ॥ १ ॥

पुरोळाशम् । नः । अन्धसः । इन्द्रं । सहस्रम् । आ । भर । शता । च । शूर । गोनाम् ॥ १ ॥

हे 'शूर'^१ 'इन्द्र' 'पुरोळाशं' पुरो दीयमानमेतत्संज्ञकम् 'अन्धसः' अश्वं^२ स्वीकृत्य 'गोनां' गवां 'सहस्रं' 'शता' शतानि 'च' 'नः'^३ अस्मभ्यम् 'आ' 'भर' आहर । अथवा^४ नोऽस्मभ्यं पुरतो दीयमान-
मन्धसोऽन्धो व्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम् ॥

आ नो भर व्यञ्जनं गामश्चमभ्यञ्जनम् । सचा मना हिरण्यया ॥ २ ॥

आ । नः । भर । विऽअञ्जनम् । गाम् । अश्वम् । अभिऽअञ्जनम् । सचा । मना । हिरण्यया ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं 'नः' अस्मभ्यं 'व्यञ्जनं' 'गामश्चमभ्यञ्जनं' तैलं च 'आ'^५ 'भर' । 'मना' मननीयानि 'हिरण्यया' हिरण्ययान्युपकरणानि^६ 'सचा' सहाभरेति ॥

उत नः कर्णशोभना पुरुणि धृष्णवा भर । त्वं हि शृण्विषे वसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णशोभना । पुरुणि । धृष्णो इति । आ । भर ।

त्वम् । हि । शृण्विषे । वसो इति ॥ ३ ॥

'उत' अपि च 'नः' अस्मभ्यं 'कर्णशोभना' कर्णाभरणानि 'पुरुणि' बहूनि 'आ' 'भर' । हे 'धृष्णो' धर्षकेन्द्र 'वसो' वासयितरिन्द्र 'त्वं' 'हि'^७ खलु 'शृण्विषे' श्रूयसे । किमिति । उदारोऽयमिन्द्र इति ॥

नकीं वृधीक इन्द्र ते न सुषा न सुदा उत । नान्यस्त्वच्छूर वाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः । उत ।

न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे 'इन्द्र' 'ते' त्वत्तोऽन्यः कश्चित् 'वृधीकः' वर्धयिता 'नकीं' नैव । तथा 'सुषाः' सुष्ठु संभक्ता संग्रामादौ त्वत्तोऽन्यः 'न' । 'उत' अपि च 'सुदाः' सुदाता 'न' । तथा हे 'शूर' 'त्वत्' त्वत्तोऽन्यः 'वाघतः' ऋत्विग्नमैतत् । ऋत्विजो यजमानस्य नेता 'नान्यः' अस्ति त्वामृते ॥

नकीमिन्द्रो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे । विश्वं शृणोति पश्यति ॥ ५ ॥

नकीम् । इन्द्रः । निऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे । विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥ ५ ॥

अथम् 'इन्द्रः' 'निकर्तवे' निकर्तुं 'नकीं' नैव शक्यः । तथा 'शक्रः' शक्तोऽयं 'परिशक्तवे'^८ परिभावाय 'न' शक्यत इति । स तु 'विश्वं' 'शृणोति' 'पश्यति' च ॥ ॥ ३१ ॥

स मनुं मर्यानामदब्धो नि चिकीषते । पुरा निदश्चिकीषते ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'शूर' नास्ति । २. घ-सोमं । ३. ख-ग-त-श- 'नः' ... अथवा 'नास्ति' । ४. ख-त-न-भ-श- 'आ' नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-हिरण्ययान्यु' । ६. ख-ग-त-न-भ-श- 'हि' नास्ति । ७. ख-ग-त-न-भ-परिकर्तवे ।

सः । म॒न्युम् । म॒त्या॑नाम् । अ॒द॒ब्धः । नि । चि॒की॒ष॒ते । पु॒रा । नि॒दः । चि॒की॒ष॒ते ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः २मन्युं क्रोधम् । केषाम् । ३मत्यानाम् । ४अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् ५नि चिकीषते निकरोति । किं मन्युं प्राप्यैव नेत्याह । ६निदः निन्दायाः ७पुरा पूर्वमेव ८चिकीषते । यदा तं निन्दितुमिच्छति कश्चित्ततः पूर्वमेव तं निकरोतीत्यर्थः ॥

क्र॒त्व॒ इत्पु॒र्णमु॒दरं॑ तुर॒स्या॒स्ति वि॒ध॒तः । वृ॒त्र॒घ्नः सो॒म॒पा॒न्नः ॥ ७ ॥

क्रत्वः । इत् । पु॒र्णम् । उ॒दर॑म् । तुर॒स्य॑ । अ॒स्ति । वि॒ध॒तः । वृ॒त्र॒घ्नः । सो॒म॒पा॒न्नः ॥ ७ ॥

१तुरस्य त्वरमाणस्य २वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः ३सोमपात्रः सोमपातुः ४उदरं ५क्रत्व इत् कर्मणैव ६पुर्णम् ७अस्ति भवति । कस्य कर्मणेति उच्यते । ८विधतः परिचरतो यजमानस्य । यतः परिचरणाभावे तस्य कुक्षिपूर्त्यभावोऽतस्तत्पूर्त्ये परिचरतेति शेषः ॥

त्वे व॒सूनि॑ सं॒गता॑ वि॒श्वा च॒ सो॒म॒ सौ॒भ॒गा । सु॒दा॒त्व॒परि॒हृ॒ता ॥ ८ ॥

त्वे इति । व॒सूनि॑ । सं॒गता॑ । वि॒श्वा । च॒ । सो॒म॒ । सौ॒भ॒गा । सु॒दा॒तु॑ । अ॒परि॒हृ॒ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १त्वे त्वयि २वसूनि धनान्यस्मदिष्टानि ३संगता संगतानि । तथा हे ४सोम सोमवन्निन्द्र त्वयि ५विश्वा सर्वाणि ६सौभगा सौभाग्यानि संगतानि । तथा ७सुदातु सुदानानि ८अपरिहृता अकुटिलानि । अतस्तानि कुर्विति भावः । यद्वा । इन्द्रः सोमं पीत्वा सोम इत्यभिहितः सोमश्रुतेः ॥

त्वा॒मि॒ध॒व॒युर्म॑म॒ कामो॑ ग॒व्युर्हि॑र॒ण्य॒युः । त्वा॒म॒श्व॒यु॒रेष॑ते ॥ ९ ॥

त्वा॒म् । इत् । य॒व॒ऽयुः । म॒म॑ । का॒मः । ग॒व्युः । हि॒र॒ण्य॒ऽयुः ।

त्वा॒म् । अ॒श्व॒ऽयुः । आ । ई॒ष॒ते ॥ ९ ॥

१त्वामित् त्वामेव २एषते । किम् । ३मम कामः । स कीदृशः । ४यवयुः यवेष्णुः सन्नेषते । तथा ५गव्युः सन्नेषते । तथा ६हिरण्ययुः च सन्नेषते । तथा ७अश्वयुः च सन्नेषते । तं काममासेच्छं कुर्विति भावः ॥

तवे॒दिन्द्रा॑ह॒मा॒श॒सा ह॒स्ते दा॒त्रं च॒ना द॑दे ।

दि॒नस्य॑ वा म॒घव॒न्त्सं॒भृत॑स्य वा पु॒र्धि य॒वस्य॑ का॒शिना॑ ॥ १० ॥

तव॑ । इत् । इन्द्र॑ । अ॒हम् । आ॒श॒सा । ह॒स्ते । दा॒त्रम् । च॒न । आ । द॒दे ।

दि॒नस्य॑ । वा । म॒घ॒व॒न् । सं॒भृत॑स्य । वा । पु॒र्धि । य॒वस्य॑ । का॒शिना॑ ॥ १० ॥

हे १इन्द्र २तवेत् तवैव ३आशसा आशंसनेन त्वमस्मदीयं क्षेत्रं यवसमृद्धं करोषीत्याशंसनेन ४हस्ते ५दात्रं चन लवनसाधनं दात्रमपि ६आ ७ददे स्वीकरोमि । किमनेन प्रयासेन । ८दिनस्य ९वा पूर्वमेव छिन्नस्य वा यवस्य १०संभृतस्य ११वा पूर्वमेव छित्वा निष्कृतस्य राशीकृतस्य वा १२यवस्य १३काशिना मुष्टिना १४पुर्धि पूरय । आशंसनं देहि च ॥ ३२ ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-उदकं । २. त-भ-१-श-सत्वेषु ते । ३. घ-मघवर्णिद्र । ४. ख-घ-त-भ-श-दात्रमथ । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘संभृतस्य’ नास्ति । ६. ख-व; ग-त-न-भ-श-वा ।

‘अयं कृतुः’ इति नवर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अयं कृतुर्नव कृतुर्भागवः सौम्यमन्यानुष्टुप्’ इति । भागवः कृतुर्कषिः । नवम्यनुष्टुप् । अष्टौ गायत्र्यः । सोमो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अयं कृतुरगृभीतो विश्वजिदुद्भिदित्सोमः । ऋषिर्विप्रः काव्येन ॥ १ ॥

अयम् । कृतुः । अगृभीतः । विश्वऽजित् । उत्तऽभित् । इत् । सोमः ।

ऋषिः । विप्रः । काव्येन ॥ १ ॥

वअयं वसोमः वकृतुः कर्ता सर्वस्य वअगृभीतः अन्यैरगृहीतः वविश्वजित् सर्वस्य जेता वउद्भिद् फलस्योजेदकः । अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ । तयोर्निष्पादकत्वात्तद्रूपः । वऋषिः ज्ञानवान् वविप्रः मेधावी विप्रवत् पूज्यो विशेषेण पूरको वा । एवंमहानुभावः सोमः वकाव्येन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीति शेषः ॥

अभ्यूणीति यज्ञं भिक्षि विश्वं यत्तुरम् । प्रेमन्धः ख्यभिः श्रोणो भूत् ॥ २ ॥

अभि । ऊणीति । यत् । नम्रम् । भिक्षि । विश्वम् । यत् । तुरम् ।

प्र । ईम् । अन्धः । ख्यत् । निः । श्रोणः । भूत् ॥ २ ॥

अयं सोमः वयज्ञम् अस्ति तत् वअभ्यूणीति आच्छादयति । यज्ञमिव विफलं वर्तते तदा-च्छादयति^१ फलेन । अथवा वस्त्रं जनयन्नाच्छादयति । तथा वयत् वतुरम् आतुरं रुग्णं वविश्वं तत् वभिक्षि भिक्षयति । यज्ञद्वारा स्वर्गसाधनेनौषधरूपेण^२ च शरीरसिद्धिसाधनश्च । वअन्धः सन् अन्धोऽपि वप्र वख्यत् पश्यति । वश्रोणः^३ अपि^४ पङ्गुरपि^५ वनिः वभूत् निर्भवति निर्गच्छति ॥

त्वं सोम तनुकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः । उरु यन्तासि वरूथम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । तनुकृत्ऽभ्यः । द्वेषऽभ्यः । अन्यऽकृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् ॥ ३ ॥

हे वसोम वत्वं वतनुकृद्भ्यः कृषीकुर्वद्भ्यः । अथवाङ्गानां विच्छेदकेभ्यः वअन्यकृतेभ्यः वद्वेषोभ्यः शत्रुकृतेभ्योऽप्रियेभ्यः । कृत्याभ्य इत्यर्थः । वरूथं वरकं रक्षणम् वउरु वयन्तासि^६ भवसि स्तोतृ-णाम् । ‘अन्यकृतानि हि रक्षांसि’ इति ब्राह्मणम् ॥

त्वं चित्ती तव दक्षैर्दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन् । यावीरघस्य चिद्वेषः ॥ ४ ॥

त्वम् । चित्ती । तव । दक्षैः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् ।

यावीः । अघस्य । चित् । द्वेषः ॥ ४ ॥

हे वऋजीषिन् तृतीयसवनगतेनर्जयेण तद्वन् सोम वत्वं वतव वचित्ती चित्या प्रज्ञया वदक्षैः बलैश्च वदिव वआ दिवश्च । आ इति चार्थे । वपृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् वअघस्य वचित् अस्माकमाहन्तुरपि वद्वेषः शत्रोः कृत्यां वयावीः पृथक्कुरु ॥

१. ख-ग-त-न-श-तत्तदा* । २. ख-“साधनानामीषध” ; ग-“साधनानां नाम्नीषध” ; घ-ङ-त-२-“साधनान ईमीषध” ; त-१-“साधनानिमीषध” ; त-३-४-न-भ-“साधनानामीषध” ; श-“साधनानामीषध” । ३. ख-घ-ङ-त-१-२-श्रोणः श्रोणोपि । ४. ग-त-३-४-श-“पङ्गुरपि” नास्ति । ५. ग-वारकं । ६. ख-घ-ङ-त-१-२-यन्तासि बहुकृत् ।

अर्थिनो यन्ति चेदर्थं गच्छानिदुषो रातिम् । ववृज्युस्तृष्यतः कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छान् । इत् । ददुषः । रातिम् ।

ववृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥

१ अर्थिनः धनानि कामयमानाः २ यन्ति ३ चेत् यन्ति च ४ अर्थं प्रति । गत्वा च ५ ददुषः दातुः ६ रातिं दानं ७ गच्छानि गच्छन्ति च । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमनुगृह्णासि तस्य ८ तृष्यतः भिक्षा-
माणस्य ९ कामं १० ववृज्युः । पुनः कामानावर्जयन्ति । तावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विदद्यत्पूव्यं नष्टमुदीमृतायुमीरयत् । प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूव्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतयुम् । ईरयत् ।

प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

१ यत् यदा २ पूव्यं पुराणं ३ नष्टं स्वकीयं धनं ४ विदत् लभते नष्टधनः ५ ईम् एनम् ६ ऋतायुं
नष्टधनलभार्थं यज्ञकामम् ७ उत् ८ ईरयत् प्रेरयति । धनं साधयतीत्यर्थः २ ॥

सुशेवो नो मृळयाकुरद्वत्तक्रतुरवातः । भवो नः सोम शं हृदे ॥ ७ ॥

सुशेवः । नः । मृळयाकुः । अद्वत्तक्रतुः । अवातः । भव । नः । सोम । शम् । हृदे ॥ ७ ॥

हे १ सोम पीतस्त्वं २ नः अस्माकं ३ हृदे हृदये वर्तमानः ४ सुशेवः सुसुखः ५ मृळयाकुः सुख-
यिता ६ अद्वत्तक्रतुः अप्रमत्तप्रज्ञः ७ अवातः अगमनश्च [तव हृदये पीताय हृदय ?] सं (१ वंशं) भव ।
अपरो नः पूरणः ॥ ३

मा नः सोम सं वीविजो मा वि बीभिषथा राजन् । मा नो हार्दिं त्विषा वधीः ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । बीभिषथाः । राजन् ।

मा । नः । हार्दिं । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे १ सोम पीतस्त्वं २ नः अस्मान् ३ मा ४ सं ५ वीविजः । चलिताङ्गान् मा कार्षीः । हे ६ राजन्
सोम अस्मान् ७ मा ८ वि ९ बीभिषथाः भीतान् मा कुरु । नः अस्माकं १० हार्दिं हृदयं ११ त्विषा दीप्या
१२ मा वधीः ॥

अव यत्स्वे सधस्ये देवानां दुर्मतीरीक्षे ।

राजन्नप द्विषः सेध मीढो अप स्निधः सेध ॥ ९ ॥

अव । यत् । स्वे । सधस्ये । देवानाम् । दुःसतीः । ईक्षे ।

राजन् । अप । द्विषः । सेध । मीढः । अप । स्निधः । सेध ॥ ९ ॥

१. ख-त-न-कामानां वर्जयति; घ-कामानावर्जयति; भ-कामानां वर्जयती; श-कामानां वर्जयेति ।
२. ख-ज्ञ-त-१-२-साधयतीत्यर्थः । तदा ई अतीर्णमेनं यज्ञारंभिणं आयुः जीवनं प्र तारीत् प्रकर्षेण
वधयेत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-हृदये ।

१स्वे १सधस्थे स्वकीये सहस्थाने गृहे १देवानां १दुर्मतीः दुर्मतयो न प्रविशन्ति । १यत्
यदा १अव १ईक्षे अहं त्वं वेक्षसे तदा हे १राजन् १द्विपः अस्मद्वेष्टृन् १अप १सेध । हे १मीढुः
सोमरसस्य सेक्तः १स्त्रिधः हिंसकान् १अप १सेध । हिन्वीत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

‘नहान्यम्’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘न हान्यं दशैकधूर्नौधसो
गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । एकधूर्नाम नोधसः पुत्र ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । सा च देवदेवत्या
शिष्टा गायत्र्य ऐन्द्रः । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आदितोऽष्टर्चः । सूत्रितं च—‘नहान्यं बलाकर-
मित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रन्तुवाशीतावाद्या विनियुक्ता । तथा
च पञ्चमारण्यके शौनकः—‘नहान्यं बलाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

नहान्यं बलाकरं मर्दितारं शतक्रतो । त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १ ॥

नहि । अन्यम् । बला । अकरम् । मर्दितारम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १ ॥

हे १शतक्रतो त्वत्तः १अन्यं १मर्दितारं सुखयितारं १बला बट् सत्यं १न १अकरं न करोमि ।
तस्माद्धे १इन्द्र १त्वं १नः अस्मान् १मृळय ॥

यो नः शश्वत्पुराविथामृधो वाजसातये । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ २ ॥

यः । नः । शश्वत् । पुरा । आविथ । अमृधः । वाजसातये ।

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ २ ॥

१यः १अमृधः अहिंसकः १नः अस्मान् १वाजसातये अञ्जलाभाय १पुरा पूर्वम् १आविथ
रक्षितवान् । हे १इन्द्र १स १त्वं १नः अस्मान् १शश्वत् मदा १मृळय सुखय ॥

किमङ्ग रध्रचोदनः सुन्वानस्यावितेदसि । कुवित्स्विन्द्र णः शकः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । रध्रऽचोदनः । सुन्वानस्य । अविता । इत् । असि ।

कुवित् । सु । इन्द्र । नः । शकः ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र त्वं १रध्रचोदनः । रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः । तादृशस्त्वं १सुन्वानस्य
१अवितेदसि रक्षक एव भवसि । अतः १नः अस्माकं १कुवित् बहु १सु सुष्ठु १शकः अशकः शक्नो
भव ॥ बहु धनं कुर्वित्यर्थः । अस्मान् वा बहु कुर्विति ॥

इन्द्र प्र णो रथमव पश्चाच्चित्सन्तमद्रिवः । पुरस्तादेनं मे कृधि ॥ ४ ॥

१. ख-त-श-देवत्या । २. ख-त-न-भ१-२-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं न विद्यते; ग-यस्त्वं
नोस्मान् शश्वत् सर्वदा पुरा रक्षिथ अञ्जलाभाय स त्वं नोस्मान् मृळय । त्वं च कीदृशः अमृधः अहि-
सितः; श-य ईदृः नोस्मान् पूर्वं शश्वद्बहुवारं वाजसातये अञ्जलाभाय मृधः संग्रामात् आविथ रक्षित-
वानसि स तादृशस्त्वं इन्द्रं नः अस्मान् मृळय सुखय; श-सु-हे इन्द्र यस्त्वममृधः शत्रुभिरहिसितः सन् पुरा
पूर्वस्मिन् काले शश्वत् बहुवारं नोस्मानाविथ रक्षितवानसि स त्वं नोस्मान् वाजसातयेऽञ्जदानार्थं यद्वा
अञ्जसंभजनार्थः मृळय सुखय । ३. ख-त१-२-भ-अभवः ।

इन्द्र । प्र । नः । रथम् । अव । पश्चात् । चित् । सन्तम् । अद्रिऽवः ।

पुरस्तात् । एनम् । मे । कृधि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र नः प्र रथं अव प्ररक्ष । कीदृशं रथम् । पश्चाच्चित्सन्तम् । चिदप्यर्थे । अस्मत्समानरथानां पश्चाद्भूतमपि एनं मे रथं हे अद्रिवः वज्रवसिन्द्र पुरस्तात् वर्तमानं कृधि कुरु ॥

हन्तो नु किमाससे प्रथमं नो रथं कृधि । उपमं वाजयु श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तो इति । नु । किम् । आससे । प्रथमम् । नः । रथम् । कृधि । उपमम् । वाजयु । श्रवः ॥ ५ ॥

हन्त्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानम् । हन्त इन्द्र नु इदानीं किं त्वं तूष्णीम् आससे । तत्र किं करोमीति चेदुच्यते । नः प्र रथं प्रथमं सर्वेषां मुख्यं कृधि कुरु । वाजयु अस्माकमक्षमिच्छत् श्रवः अक्षं हविलक्षणम् उपमम् । अन्तिकनामैतत् । तवान्तिकभूतं वर्तत इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथमस्मदीयं प्रथमं कृधीति ॥ ३५ ॥

अवा नो वाजयुं रथं सुकरं ते किमित्परि । अस्मान्सु जिग्युषस्कृधि ॥ ६ ॥

अव । नः । वाजयुम् । रथम् । सुकरम् । ते । किम् । इत् । परि ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृधि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र नः वाजयुम् अक्षेच्छुं रथम् अव रक्ष संग्रामे । ते तव किमित् किमपि सर्वकर्तव्यजातं परि परितः सुकरं सुखेन कर्तव्यम् । तव कर्तुमशक्यं न किंचिदस्ति । यस्मादेवं तस्मात् सु जिग्युषः सुष्ठु जेतुं कुरु संग्रामे ॥

इन्द्र दृष्टस्व पूरसि भद्रा त एति निष्कृतम् । इयं धीर्ऋत्वियावती ॥ ७ ॥

इन्द्र । दृष्टस्व । पूः । अमि । भद्रा । ते । एति । निऽकृतम् । इयम् । धीः । ऋत्वियऽवती ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं दृष्टस्व दृढो भव संग्रामे । त्वं पूरसि पुरमसि । यथा पुरमविचलितं तद्वत्त्वमसि । अथवा । अस्मदीये यज्ञे दृढो भव । त्वं पुनरन्ययज्ञजिगमिषुर्मा भूः । त्वं पूः पूरकः कामानामसि । किमत्र विद्यत इति चेदुच्यते । निष्कृतं निष्कर्तारं ते त्वां भद्रा कल्याणी इयं धीः स्तुतिः क्रिया वा ऋत्वियावती । ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः । स्वकालोपेता सती एति गच्छति । यद्वा । ते निष्कृतं स्थानमेति ॥

मा सीमवद्य आ मागुर्वी काष्ठा हितं धनम् । अपावृक्ता अरत्नयः ॥ ८ ॥

मा । सीम् । अवद्ये । आ । भाक् । उर्वी । काष्ठा । हितम् । धनम् । अपावृक्ताः । अरत्नयः ॥ ८ ॥

मा अस्मान् सीं सर्वतः अवद्यः निन्दा आ भाक् माभजतु । प्राप्नोतु न कुतश्चित् । पापरहितान् कुर्वित्यर्थः । किं उर्वी काष्ठा बहन्तरालमाज्यन्तः । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थिता भवति' (निरु. २. १५) इति यास्कः । तत्र हितं निहितं शत्रुसंबन्धि धनम् अस्माकं भवत्वित्यर्थः । अरत्नयः अरममाणाः शत्रवः अपावृक्ताः सन्निवृत्ति शेषः ॥

१. ग-हे इन्द्र; घ-हंतो हे इन्द्र । २. ख-ग-त-श-चेत् । ३ घ-वाजयुः मिच्छन् । ४. न-भ-तस्मादस्मान् । ५. घ-जेतुनस्मान् कृधि । ६. ख-त-तस्मात् । ७. ख-त-भ-श-भवति । ८. ख-अपावृताः; ङ-त-३-४-भ-अपावृताः ।

तुरीयं नाम यज्ञियं यदा करस्तदुश्मसि । आदित्पतिर्न ओहसे ॥ ९ ॥

तुरीयम् । नाम । यज्ञियम् । यदा । करः । तत् । उश्मसि । आत् । इत् । पतिः । नः । ओहसे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं यज्ञियं यज्ञसंबन्धि^१ वतुरीयं चतुर्थं वनाम यदा वकरः करोषि वतदुश्मसि कामयामहे । आदित् अनन्तरमेव नामकामानन्तरमेव वपतिः पालकस्त्वं वनः अस्मान् ओहसे वहसि प्रापयसि । नक्षत्रनाम गुह्यं नाम प्रकाशं नामेति त्रीणि नामानि सोमयाजीति तुरीयं नाम तच्च यज्ञियम् ॥

अवीवृधद्वो अमृता अमन्दीदेकधूद्वेवा उत याश्च देवीः ।

तस्मा उ राधः कृणुत प्रशस्तं प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १० ॥

अवीवृधत् । वः । अमृताः । अमन्दीत् । एकधूः । देवाः । उत । याः । च । देवीः ।

तस्मै । ऊँ इति । राधः । कृणुत । प्रशस्तम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १० ॥

इयं वैश्वदेवी । हे देवाः हे अमृताः अमरणाः वः युष्मानयम् अवीवृधत् वर्धयति स्तुत्या वमन्दीत् तर्पयति सोमेन^२ एकधूः ऋषिरहम् । उत अपि च हे देवीः देव्यो देवपत्न्यः याश्च यूयं स्थ युष्मानप्यवीवृधदमन्दीच्च । तस्मै राधः धनं प्रशस्तं प्रवृद्धं कृणुत कुरुत । उ इति पूरण एवकारार्थो वा । प्रातः प्रातरेव मक्षु क्षिप्रं धियावसुः कर्मधन इन्द्रः जगम्यात् आगच्छतु । इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम् ॥ ३६ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'आ तू न इन्द्र' इति नवचं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रमेन्द्रम् । तथा चानुकम्प्यते—'आ तू नो नव कुसीदी काण्वः' इति । महावते निष्केवल्ये गायत्रनुवाशातीतावेतदादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च शौनकेन—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते सूददोहाः' (गे. आ. ५. २. ३) इति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमा प्र द्रव परावतः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं सं गृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । क्षुमन्तम् । चित्रम् । ग्राभम् । मम् । गृभाय । महाहस्ती । दक्षिणेन ॥ १ ॥

हे इन्द्र महाहस्ती महाहस्तवान् त्वं^३ वतु^४ तदानीमेव वनः अस्मभ्यं दातुं क्षुमन्तं शब्दवन्तम् । स्तुत्यमित्यर्थः^५ । चित्रं चायनीयं ग्राभं ग्राहकं ग्रहाणं वा धनं दक्षिणेन हस्तेन वा वसं गृभाय आभिमुख्येन संगृहाण ॥

विद्या हि त्वा तुविकूर्मिं तुविदैष्णं तुवीमघम् । तुविमात्रमवोभिः ॥ २ ॥

विद्या । हि । त्वा । तुविकूर्मिम् । तुविदैष्णम् । तुविमघम् । तुविमात्रम् । अवोभिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां विद्या हि जानीमः खलु । कीदृशमिति । तुविकूर्मिं बहुकर्माणं तुविदैष्णं बहुप्रदेयं तुविमघं बहुधनं तुविमात्रं बहुप्रमाणम् अवोभिः युक्तम् ॥

नहि त्वा शूर देवा न मतीसो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥

१. ख-घ-त-न-भ-श-यज्ञसंबन्धि । २. त-न-श-सोमेनैकः, भ-मासेनैकः । ३. ख-त-न-भ-श-त्वं तु नास्ति । ४. भ-स्तुतमि । ५. ख-न-तुवीमघं ।

न॒हि । त्वा । शूर॒ । दे॒वाः । न । म॒र्तासः । दि॒त्सन्त॑म् । भी॒मम् । न । गा॒म् । वा॒रय॑न्ते ॥३॥

हे १शूर इन्द्र १स्वा त्वां १दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं १देवाः १ नहि १वारयन्ते न निवारयन्ति । तथा १मर्तासः मर्त्या अपि १न वारयन्ते । १भीमं १न १गां भयजनकं १वृषभं १यवसे प्रवृत्तमिव । तं यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' एतो न्विन्द्रम् ' इति तृचः । तथा च सूत्रितम्—' एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मघवन् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

एतो॒ न्विन्द्रं॑ स्त॒वामे॒शानं॑ व॒स्वः स्व॒राज॑म् । न रा॒धसा॑ म॒धिष॑न् ॥ ४ ॥

एतो॒ इति॑ । तु । इन्द्र॑म् । स्त॒वाम् । ई॒शान॑म् । व॒स्वः । स्व॒राज॑म् ।

न । रा॒धसा॑ । म॒धिष॑त् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीया जनाः १एतो आगच्छतैव १नु क्षिप्रम् । किं कर्तुम् । १स्तवाम् १इन्द्रम् । कीदृशं तम् । १वस्वः वसुनः धनस्य १ईशानं स्वामिनं १स्वराजं स्वयमेव राजमानं १स्वर्गे १राजमानं १ वा । १नः अस्मान् इन्द्रेणानुगृहीतान् १राधसा धनेनान्यो धनी १न १मधिषत् न बाधताम् । आढ्यानामस्मत्समानानामप्याढ्यत्वाय स्तवामेत्यर्थः ॥

प्र स्तो॑षदु॒ष गा॒सिष॑च्छ्रव॒त्साम॑ गी॒यमा॑नम् । अ॒भि रा॒धसा॑ जुगु॒रत् ॥५॥

प्र । स्तो॑षत् । उप॑ । गा॒सिष॑त् । श्रव॑त् । साम॑ । गी॒यमा॑नम् । अ॒भि । रा॒धसा॑ । जुगु॒रत् ॥५॥

*पूर्वमन्त्रे स्तवामेत्युक्तम् । तदेव स्तोत्रमिन्द्रः १प्र १स्तोषत् । प्रस्तुत्वा च १गासिषत् उपगानं च करोतु । तदर्थं १गीयमानं १साम स्तोत्रं १श्रवत् शृणोतु । १राधसा धनेन च १युक्तोऽस्मान् १अभि १जुगुरत् अभिगृणातु स्वीकुर्विति ॥ ॥ ३७ ॥

आ नो॒ भर॑ दक्षि॒णेना॒भि स॒व्येन॑ प्र मृ॒श । इन्द्र॑ मा नो वसो॒र्निर्भा॑क् ॥६॥

आ । नः । भर॑ । दक्षि॒णेन॑ । अ॒भि । स॒व्येन॑ । प्र । मृ॒श । इन्द्र॑ । मा । नः । वसो॑ । निः । भा॒क् ॥६॥

हे १इन्द्र १नः अस्मभ्यम् १आ १भर । आहत्य १दक्षिणेन १सव्येन च हस्तेनोभाभ्यां हस्ताभ्याम् १अभि १प्र १मृश । प्रयच्छेत्यर्थः । १नः अस्मान् १वसोः धनात् १मा १निर्भाक् मा निर्भाक्षीः ॥

द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' उप क्रमस्व ' इति तृचः । सूत्रितं च—' उप क्रमस्वा भर धृषता तदस्मै नव्यम् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

उप॑ क्र॒मस्वा॑ भर॑ धृष॒ता धृ॒ष्णो॑ जना॒नाम् । अदा॑शू॒ष्टर॑स्य वेदः ॥ ७ ॥

उप॑ । क्र॒मस्व॑ । आ । भर॑ । धृष॒ता । धृ॒ष्णो॑ इति॑ । जना॒नाम् । अदा॑शूऽतर॑स्य । वेदः ॥ ७ ॥

१. ख-त-न-भ-श- ' देवाः ' नास्ति । २. ख-त-श-भयजनकं वृष्णं; भ-जनभयजनकं वृष्णं । ३. ख-ज्ञ-त-१-२- ' राजमानं ' नास्ति । ४. त-३-४-श- ' स्वर्गे राजमानं ' नास्ति । * ग-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-सोता इन्द्रं प्रस्तोतु । उपगासिषदुपगानं च करोतु । गीयमानं साम श्रवत् शृणोतु । राधसा धनेन प्रसाधनेन वा युक्तोऽस्मानभिजुगुरदभिगृणातु स्वीकुर्विति । ५. भ-३-उपगासिषत् । ६. त-भ-१-चायुक्तो; ग-श-चायुक्तो ।

हे इन्द्र त्वम् उपक्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ । प्रवृत्तो भव वा दातुम् । हे धृष्णो धर्षक शत्रूणां धृषता धृष्टेन चेतसा युक्तः सन् आभर आहर च । कस्य धनमाहरेति उच्यते । जनानां मध्ये अदाशूदरस्य अत्यन्तमदातृतमस्य वेदः धनम् ॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति वाजो विप्रेभिः सनित्वः । अस्माभिः सु तं संनुहि ॥ ८ ॥

इन्द्र । यः । ऊँ इति । नु । ते । अस्ति । वाजः । विप्रेभिः । सनित्वः ।

अस्माभिः । सु । तम् । संनुहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यः वाजः अश्वं विप्रेभिः मेधाविभिः सनित्वः संभजनीयः ते तव अस्ति तं वाजम् अस्माभिः याचितः सन् अस्मभ्यं वा सु सुधु संनुहि देहि ॥

सद्योजुर्वस्ते वाजा अस्मभ्यं विश्वश्चन्द्राः । वशैश्च मक्षु जरन्ते ॥ ९ ॥

सद्यःसुजुर्वः । ते । वाजाः । अस्मभ्यम् । विश्वश्चन्द्राः । वशैः । च । मक्षु । जरन्ते ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वाजाः अस्मभ्यं सद्योजुवः शीघ्रं गन्तारो भवन्तु । कीदृशास्ते । विश्व-चन्द्राः सर्वहिरण्योपेता बहूनामाह्लादका वा । अस्मदीयाश्च जनाः वशैः कामैरनेकैर्युक्ताः मक्षु शीघ्रं जरन्ते स्तुवन्ति ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ आ प्र द्रव ’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ आ प्र द्रव ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषया काण्वः कुसीघृषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोग उक्तः । द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ आ प्र द्रव ’ इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ आ प्र द्रव परावतो नह्यन्यं बलाकरमित्यष्टौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ प्र द्रव परावतोऽर्वावतश्च वृत्रहन् । मध्वः प्रति प्रभर्मणि ॥ १ ॥

आ । प्र । द्रव । परावतः । अर्वावतः । च । वृत्रहन् । मध्वः । प्रति । प्रभर्मणि ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तर्हे इन्द्र प्रभर्मणि । प्रकृतानि भर्माणि भरणानि पशुग्रहादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः । यद्वा । प्रकृष्टाः कर्मणि कुशला भर्माणो देवानां हविष्यदानेन पोषका ऋत्विजो यस्मिन्निति स तथोक्तः । एतादृशे यज्ञे मध्वः मदकरान् सोमान् प्रति परावतः विप्रकृष्टात् दूरस्थादेशादपि अर्वावतश्च समीपस्थादेशादपि आभिमुल्येन प्र द्रव त्वं त्वरयागच्छ । मध्व इति ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥

तीव्राः सोमांस आ गहि सुतासो मादयिष्णवः । पिबा दधृग्यथोचिषे ॥ २ ॥

तीव्राः । सोमांसः । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः । पिब । दधृक् । यथा । ओचिषे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वतीव्राः तीव्रमदाः । क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । वमादयिष्णवः मादनशीला मादनकारिणो वेमे वसोमासः सोमाः वसुतासः त्वदर्थमभिषुताः । तस्मात् वआ वगहि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च तान् वपिब । सोमपाने कारणमाह । त्वं वयथा वदधृक् घृष्टस्तप्रीतौ प्रगल्भः संस्तान् वऊचिषे समवैषि सेवसे । ततस्तान् यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति 'अिष्टषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऊचिषे । 'उच समवाये' । छान्दसे लिटि रूपम् ॥

इषा मन्दस्वादु तेऽरं वराय मन्यवे । भुवत्त इन्द्र शं हृदे ॥ ३ ॥

इषा । मन्दस्व । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय । मन्यवे ।

भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इषा सोमलक्षणेनाग्नेन मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । वउ इत्यवधारणे । वआत् अनन्तरमेव वते तव ववराय शत्रुनिवारकाय मन्यवे क्रोधाय स सोमः वअरम् अलं पर्याप्तो भवतु । क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किंच वते तव वहृदे हृदये स सोमः वशं शंकरः सुखकरः वभुवत् भवतु ॥

तृतीये पर्याये 'आ त्वशत्रो' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ त्वेता नि पीदता त्वशत्रवा गहि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ त्वशत्रवा गहि न्युक्थानि च हूयसे । उपमे रोचने दिवः ॥ ४ ॥

आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि । च । हूयसे । उपऽमे । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

हे वअशत्रो सपत्नरहित । अस्य बहुविधबलत्वाद्गणाभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तादृशेन्द्र वतु क्षिप्रम् वआ^१ वगहि^२ आयाहि अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः वदिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् शुलोकात् । तत्रस्थैर्देवैरित्यर्थः । वरोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च वउपमे समीपे । स्तोतारः स्तोत्रशस्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेत्युपमो यज्ञः । तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे वच वउक्थानि त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति वनि वहूयसे त्वं स्तोतव्यतया नितरामाहूयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥

तुभ्यायमद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदाय कम् । प्र सोम इन्द्र हूयते ॥ ५ ॥

तुभ्य । अयम् । अद्रिभिः । सुतः । गोभिः । श्रीतः । मदाय । कम् ।

प्र । सोमः । इन्द्र । हूयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वअद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः वअयं वसोमः तुभ्यं त्वदर्थं वसुतः अभिषुतः । ततो दशापवित्रेण पूत्वा वगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः वश्रीतः सोऽस्माभिः परावत^३ एव^३ संस्कृतः सोमस्तव मदाय मदार्थं वकं सुखेन वप्र वहूयते अग्नौ स्वाहा क्रियते । तस्मादागत्य सोमं पिब ॥ १ ॥

१. घ-ऊचिषे ओचिषे । २. ख-ग-त-न-भ-श-'आ गहि' नास्ति । ३. घ-'परावत एव' नास्ति ।

इन्द्रं श्रुधि सु मे हवमस्मे सुतस्य गोमतः । वि पीतिं तृप्तिमश्रुहि ॥ ६ ॥

इन्द्रं । श्रुधि । सु । मे । हवम् । अस्मे इति । सुतस्य । गोऽमतः ।

वि । पीतिम् । तृप्तिम् । अश्रुहि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १मे^१ मदीयं १हव त्वद्विषयमाह्वानं १सु सुधु १श्रुधि शृणु । तथा १अस्मे अस्माभिः १सुतस्य अभिषुतस्य १गोमतः गव्यक्षीरवतः । क्षीरेण मिश्रितस्येत्यर्थः । तादृशस्य सोमस्य १पीतिं पानं १वि १अश्रुहि विविधं प्राप्नुहि^२ । तत्पानेन विविधां १तृप्तिं च गच्छ । ‘अश्रु व्यासौ’ । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥

तृतीये पर्याय एवाच्छावाकशक्ने ‘य इन्द्रं चमसेषु’ इति तृचः । सूत्रितं च—‘य इन्द्रं चमसेष्व्वा सोमः प्र वः सताम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्रं चमसेष्व्वा सोमश्चमूषु ते सुतः । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्र । चमसेषु । आ । सोमः । चमूषु । ते । सुतः ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदर्थं १सुतः अभिषुतः १यः १सोमः १चमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा १चमूषु । चमन्ति यजन्यत्रेति^३ चम्बो ग्रहाः । तेषु च १आ सर्वतः अस्ति १अस्य तमेतं सोमं १पिबेत् । इदवधारणे । पिबैव । कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह । हे इन्द्र १त्वमीशिषे तस्य त्वमेवेश्वरो भवसि खलु । यत एवं ततः पिबेति समन्वयः । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । लटि ‘ईशः से’ (पा. सू. ७. २. ७७) इतीडागमः ॥

यो अप्सु चन्द्रमाइव सोमश्चमूषु ददृशे । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । चन्द्रमाः । इव । सोमः । चमूषु । ददृशे । पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १यः गृहीतः १सोमः १चमूषु ग्रहेषु १ददृशे अन्तर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । १चन्द्रमाइव यथा चन्द्रमाः १अप्सु अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत् । यद्वा । अप्सूदकेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया नानाविधो दृश्यते तथाष्टग्रहेष्वनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबैव यतस्त्वमेवेश्वरी खलु ॥

यं तै श्येनः पदाभरत्तिरो रजांस्यस्पृतम् । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ९ ॥

यम् । ते । श्येनः । पदा । आ । अभरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतम् ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र १श्येनः शंसनीयः पक्षी । पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः । स पक्षी १रजांसि अन्तरिक्षादिलोकस्थितान् सोमपालान् गन्धर्वान् १तिरः तिरः^४ कुर्वन्^५ १अस्पृतं शत्रुभिरस्पृतं सन्तं १यं सोमं १ते त्वदर्थं १पदा पद्मयाम् १आभरत् । पदेति सवनद्वयाभिप्रायम् । सवनद्वय आहतं सोमं त्वं पिब । गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पद्मयां सोममाहरदित्यत्रार्थे यजुर्ब्राह्मणं—‘पद्मयां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं^६ तस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माघ्यंदिनं च’ (तै. सं. ६. १. ६. ४) इति । तं पिबैव । त्वमेव तस्येश्वरो भवसि ॥ ॥ २ ॥

१. ख-त-श-‘मे’ नास्ति । २. ख-प्राश्रुहि । ३. ख-त-ज-जयत्यत्रेति; ग-भक्षयत्यत्रेति; ख-त-१-२-३-जयतीत्यत्रेति । ४. घ-झ-तिरस्कुर्वन् । ५. श-तै. सं.-‘मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तदपयत् ।

‘देवानाम्’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रं वैश्वदेवम् । तथा चानु-
क्रम्यते—‘देवानां वैश्वदेवम्’ इति । दशरात्रेऽष्टमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—‘देवानामिदव इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्री. ८. १०) इति ॥

देवानामिदवो महत्तदा वृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमूतये ॥ १ ॥

देवानाम् । इत् । अर्वः । महत् । तत् । आ । वृणीमहे । वयम् । वृष्णाम् । अस्मभ्यम् । ऊतये ॥ १ ॥

हे देवाः । देवानां स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् । इत् एवार्थः । युष्माकमेव महत् व्याप्तं
महनीयं वा अवः पालनं यद्विद्यते तत् वृष्णां कामानां वर्धितृणां युष्माकं स्वभूतं तत् रक्षणं
यजमानाः वयम् आ वृणीमहे समन्तात्संभजामहे । किमर्थम् । अस्मभ्यमूतये । पूर्वमस्मभ्य-
मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिनष्टि ऊतय इति । अस्माकं पालनायेति ॥

ते नः सन्तु युजः सदा वरुणो मित्रो अर्यमा । वृधासश्च प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते । नः । सन्तु । युजः । सदा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वृधासः । च । प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते देवाः । वरुणः शत्रूणां निवारकः मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः अर्यमा सततं गच्छन् एत-
न्नामकास्ते त्रयो देवाः सदा सर्वदा सर्वेषु कालेषु नः अस्माकं युजः सहायाः सन्तु भवन्तु ।
अग्निहोत्रादिकर्मणि इन्द्रादिदेवाः सहागमनादियज्ञपरिसमापनान्तेषु साहाय्यं कुर्वन्तिवत्यर्थः ।
ततः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । यद्वा । चेतः स्तोत्रम् । शोभनस्तुतयः^१ । ते देवाः वृधासः वर्धकाः च
अस्माकं धनादिदानेन वर्धयितारश्च सन्तु ॥

अति नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ । यूयमूतस्य रथ्यः ॥ ३ ॥

अति । नः । विष्पिता । पुरु । नौभिः । अपः । न । पर्षथ । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे रथ्यः नेतारो देवाः । यद्वा । ऋतस्येति संबन्धि-
त्वात्कर्ताक्षिप्यते । यज्ञस्य साधका हे रथ्यो रथवन्तो देवाः विष्पिता विष्पितानि विप्रासानि वित-
तानि पुरु । सुपो लुक् । पुरुणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि वा नः^२ अस्मान् अति^३ पर्षथ^३ पारं^३
समाप्तिं रक्षणैर्गमयत^४ । तत्र दृष्टान्तः^५ । नौभिरपो न । यथा नाविकोऽप उदकानि नौभिर्जनां-
स्तीरं प्रति प्रापयति तद्वत् ॥

वामं नो अस्त्वयमन्वामं वरुण शंस्यम् । वामं ह्यवृणीमहे ॥ ४ ॥

वामम् । नः । अस्तु । अर्यमन् । वामम् । वरुण । शंस्यम् । वामम् । हि । आवृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अर्यमन् देव वामं वननीयं संभजनीयं धनं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । हे वरुण
शंस्यं सर्वं शंसनीयं स्तुत्यं वामं धनमरमाकमस्तु । कुतः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्कारणाद्वयं
वामं धनं युष्मान् आवृणीमहे याचामह इत्यर्थः । तस्मान्नोऽस्त्वित्याशास्ते ॥

वामस्य हि प्रचेतस ईशानासो रिशादसः । नेमादित्या अघस्य यत् ॥ ५ ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनास्तुतयः । २. ग-त३-४-श-‘नः ... पर्षथ’ नास्ति । ख-ज्ञ-त१-२-भ-२-य-
नोस्मान् यूयं अतिपर्षथ । ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-य-बलानि चेत् तेषां (‘बलानि .. तेषां’ नास्ति-भ१)
वधेन अतीत्य गमयत (गमेयत-ज्ञ-त१-२-भ) कर्माणि चेत् नोस्मदीयानि कर्माणि पारं समाप्तिं रक्षणैर्ग-
मयत । ४. ख-त-भ-श-दृष्टान्तः नः ।

वामस्य । हि । प्रऽचेतसः । ईशानासः । रिशादसः । न । ईम् । आदित्याः । अधस्य । यत् ॥ ५ ॥

हे ऽप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयो वा हे ऽरिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितारः
क्षेसारी देवा यूयं ऽवामस्य वननीयस्य धनस्य ऽईशानासः ईशानाः । हिरवधारणे । ईशाना एव
स्वामिन एव भवथ । तस्माद्युष्मान् याचामह इत्यर्थः । ईशानाः । 'ईश ऐश्वर्ये' । अनुदात्तेत् ।
'तास्यनुदात्तेत्' इति स्वरेणाद्युदात्तता भवति । न संबुद्धिः । ततो हे ऽआदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः ऽईम् एनं याचमानं मां तद्धनं ऽन प्राप्नोतु ऽयत् धनम् ऽअधस्य पापस्य संबन्धि विद्यते ॥ ३ ॥

वृयमिद्वः सुदानवः क्षियन्तो यान्तो अध्वन्ना । देवा वृधाय हूमहे ॥ ६ ॥

वृयम् । इत् । वः । सुऽदानवः । क्षियन्तः । यान्तः । अध्वन् । आ । देवाः । वृधाय । हूमहे ॥ ६ ॥

हे ऽसुदानवः शोभनदाना हे ऽदेवाः ऽक्षियन्तः गृहेष्वग्निहोत्रार्थं निवसन्तः ऽअध्वन् । सुपो
लुक् । अध्वनि समिदाहरणार्थं ऽयान्तः गच्छन्तोऽपि ऽवयं ऽवः ऽइत् युष्मानेव ऽवृधाय हविर्भिवर्ध-
नाय ऽहूमहे आह्वयामः । यद्वा । वयं गृहेषु गृहाभिर्गमनकाले मार्गेषु च वृधायास्माकं धनादि-
भिवर्धनायाह्वयामः ॥

अधि न इन्द्रेषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥ ७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णो इति । सुऽजात्यानाम् । इत । मरुतः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽविष्णो ऽमरुतः हे ऽअश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयो देवाः ऽसजात्यानाम् । समानायां
जातौ भवाः सजात्या भ्रातृमित्रादयः । तेषाम् ऽएषां मध्ये ऽनः अस्मान् ऽअधि' ऽइत' यूयं स्तुत्य-
तयाधिगच्छत ॥

प्र भ्रातृत्वं सुदानवोऽध द्विता समान्या । मातुर्गर्भे भरामहे ॥ ८ ॥

प्र । भ्रातृत्वम् । सुऽदानवः । अध । द्विता । समान्या । मातुः । गर्भे । भरामहे ॥ ८ ॥

हे ऽसुदानवः शोभनदाना आदित्याः ऽअध अथ अस्मत्प्रत्यागमनानन्तरं वयं ऽसमान्या
सामान्येन । सुपो ऋषादेशः । पूर्व सर्वेषां देवानां सांहत्येन ततः ऽद्विता द्विधा द्विप्रकारेण च ऽमातुः
अदितेः ऽगर्भे संजातं यद्युष्माकं ऽभ्रातृत्वं विद्यते तदिदानीं वयं ऽप्र ऽभरामहे । प्रभरणमुच्चारणं प्रका-
शनं वा । उच्चारयामः प्रकाशयामो वा । सर्वेषां देवानां द्वंद्वशो जननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितम्—
'अदितिः पुत्रकामा साध्यभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्' (तै. सं. ६. ५. ६) इत्युपक्रम्य 'तस्यै
पूषा चार्यमा चाजायेताम्' इत्यादिना ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । अधा चिद्व उत ब्रुवे ॥ ९ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः । अध । चित् । वः । उत । ब्रुवे ॥ ९ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः सिद्धः । हे ऽसुदानवः शोभनदाना देवाः ऽइन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां
ते तथोक्ताः । सर्वे देवा इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । तादृशाः ऽअभिद्यवः अभिगतदीप्तयः ऽयूयं ऽहि ऽस्थ
अस्मद्यशे भवथ खलु । हि प्रसिद्धौ । ऽअध ऽचित् अधानन्तरमेव ऽवः युष्मान् अहं ऽब्रुवे स्तौमि ।
'उत अपि च पुनःपुनः स्तौमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘प्रेष्ठं वः’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं कवेः पुत्रस्योशनस आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथानुक्रम्यते—
‘प्रेष्ठमुशना काव्य आग्नेयम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनश्वास्त्रे चेदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘युक्ष्वा हि प्रेष्ठं वः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिज्ञविकेषूक्त्येषु
मैत्रावरुणे ‘प्रेष्ठं वः’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्रेष्ठं वो अतिथिं श्रेष्ठं यविष्ठ
भारत’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ १ ॥

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । स्तुषे । मित्रम्ऽईव । प्रियम् । अग्निम् । रथम् । न । वेद्यम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः । प्रेष्ठं युष्माकं धनदानेन प्रियतमम् । अतिथिं युष्माभिरतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा ।
‘अत सातत्यगमने’ । ‘ऋतन्यजि’ इत्यादिना अतिरिथिन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् ।
मित्रमिव सखायमिव । प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं । रथं । न रथमिव । वेद्यम् । वेदो धनम् ।
धनहितं लाभहेतुम् । यथा रथी^१ रथेन^२ धनं^३ लभते तद्वत्स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते । तादृशं धन-
लाभकारणम् । अग्निं । वः युष्माकर्मसिद्धयर्थं । स्तुषे काव्य उशनाः स्तौमि ॥

कविमिव प्रचेतसं यं देवासो अर्धं द्विता । नि मर्त्येष्वद्दधुः ॥ २ ॥

कविम्ऽईव । प्रचेतसम् । यम् । देवासः । अर्धं । द्विता । नि । मर्त्येषु । आऽद्दधुः ॥ २ ॥

अध अपि च । देवासः देवा इन्द्रादयः । यम् अग्निं । मर्त्येषु मनुष्येषु । द्विता द्विधा । नि
आद्दधुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । कविमिव प्रचेतसम् । प्रकृष्ट-
ज्ञानं कविं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्यो नियोजयति तद्वत् । यद्वा । दिवि पृथिव्यां
च निहितवन्तः । भूमौ तु हविराहरणार्थं दिवि तु हविष्प्रदानार्थमिति द्वैधं विधानं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥

त्वं । यविष्ठ । दाशुषः । नृन् । पाहि । शृणुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ३ ॥

हे यविष्ठ युवतम । यद्वा । यौतेस्तृजन्तस्येष्टनि रूपम् । देवानां हविषां मिश्रयितृत्तमाग्ने ^१त्वं
दाशुषः हविर्दत्तवतः । नृन् कर्मणां नेतृन् यजमानान् । पाहि धनादिदानेन रक्ष । नृः पाहीत्यत्र
संहितायां ‘नृन्पे’ (पा. सू. ८. ३. १०) इति नकारस्य रूपम् । ‘अत्रानुनासिकः’ (पा. सू.
८. ३. २) इति पूर्वस्यानुनासिकः । किंच । गिरः त्वद्विषयाः स्तुतीः । शृणुधि अवहितः सन्ष्टुणु ।
‘श्रु श्रवणे’ । ‘श्रुशृणुपृ’ इत्यादिना हेर्ध्यादेशः । उत अपि च । त्मना आत्मनैव स्वयमेव
तोकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं । रक्ष पालय । त्मनेति सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वयमेव रक्ष ।
त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः । त्वमेवास्मदीयं^२ स्तोत्रं^३ शृणु ॥

कया ते अग्ने अङ्गिर ऊर्जो नपादुपस्तुतिम् । वराय देव मन्यवे ॥ ४ ॥

कया । ते । अग्ने । अङ्गिरः । ऊर्जः । नपात् । उपऽस्तुतिम् । वराय । देव । मन्यवे ॥ ४ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गिरसां वरिष्ठ । यद्वा । अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यङ्गिराः । तादृश हे ऊर्जो
नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अङ्गस्य पुत्र । हविर्भिर्वधमानत्वात् । यद्वा । नपादिति नसा ।

१. ख-ज्ञ-त१-२-रथ्येधनक; त३-४-अ-रथ्येधक; श-रथ्यको । २. ख-ज्ञ-त१-२-धनेन । ३. ख-ज्ञ-
त१-२-४-श-‘स्मदीयस्तोत्रं’ ।

हविर्लक्षणस्याज्ञस्य नसः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति । वृष्टेरोषधय ओषधीभ्योऽग्निरित्यज्ञस्य नसा । हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽवराय सर्वैर्वरणीयाय ऽमन्यवे शत्रूनतिसम्यमानाय ऽते तुभ्यं ऽकया कीदृश्या वाचा ऽउपस्तुतिम् उपस्तोत्रमहं भरेयम् । त्वं महान् खल्वहमल्पः । तदर्थं स्तुतिं कुर्यामित्यृषिरग्निं प्रति वदति ॥

दाशेम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यहो । कर्दु वोच इदं नमः ॥ ५ ॥

दाशेम । कस्य । मनसा । यज्ञस्य । सहसः । यहो इति ।

कर्दु । ऊँ इति । वोचे । इदम् । नमः ॥ ५ ॥

ऋषिरग्निं प्रति ब्रूते । हे ऽसहसो ऽयहो । यहुरित्यपत्यनाम । बलेन निष्पाद्यमानत्वाद्वलस्य पुत्र हे अग्ने ऽकस्य कीदृशस्य ऽयज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो यजमानस्य ऽमनसा युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं ऽदाशेम प्रयच्छेम । पूजायां बहुवचनम् । किंच तुभ्यम्^१ ऽइदं ऽनमः हविर्नमस्कारं वा ऽकत् कदा^२ ऽवोचे अहं वदामि । ऽउ इति प्रश्ने । ऋषिः कदा यक्ष्यामि कदा स्तोष्यामीत्यग्निं पृच्छति । वोचे । वच्यादेशस्य लुङ्गात्मनेपद उत्तमैकवचने रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

अधा त्वं हि नस्क्रो विश्वा अस्मभ्यं सुक्षितीः । वाजद्रविणसो गिरः ॥ ६ ॥

अध । त्वम् । हि । नः । करः । विश्वाः । अस्मभ्यम् । सुऽक्षितीः । वाजऽद्रविणसः । गिरः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽअध अनन्तरं ऽत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ऽअस्मभ्यं ऽकरः कुरु । देहीत्यर्थः । करोतेः लेट्यडागमः । किमित्यपेक्षायामाह । ऽनः अस्मदीयाः ऽगिरः त्वद्विपयाः ऽविश्वाः सर्वाः स्तुर्नारेवं कुरु यथा ऽसुक्षितीः । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति^३ क्षितयो गृहाः । शोभननिवासाः । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्ताः । तथा ऽवाजद्रविणसः अन्नयुक्तधनवतीः । अथवा वाजो दीतिः^४ । सर्वतो दीप्तधनाश्च कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्राजधनादीनि देहीत्यर्थः ॥

कस्य नूनं परीणसो धियो जिन्वसि दंपते । गोषाता यस्य ते गिरः ॥ ७ ॥

कस्य । नूनम् । परीणसः । धियः । जिन्वसि । दम्ऽपते । गोऽसाता । यस्य । ते । गिरः ॥ ७ ॥

हे ऽदंपते^५ यदा गार्हपत्ये वर्तसे तदा जायापतिस्वरूपोऽसि । तस्मादंपतिशब्देनाग्निरभिधीयते । तथाविध हे अग्ने ऽनूनम् इदानीं ऽकस्य कीदृशस्य जनस्य ऽपरीणसः बहूनि ऽधियः कर्माणि ऽजिन्वसि प्रीणयसि । ऽयस्य ऽते तव संबन्धिन्यः ऽगिरः स्तुतयः ऽगोसाता गोसातौ गवां लाभे भवन्ति खलु । तस्मात्वं कुत्र तिष्ठसि । अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते । यद्वा । हे अग्ने त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि । न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेति भावः ॥

अग्निसन्धने 'तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं मर्जयन्त सुक्रतुं यजेन यज्ञमयजन्त देवाः'^६ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । खेषु क्षयेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

तम् । मर्जयन्त । सुऽक्रतुम् । पुरऽयावानम् । आजिषु । खेषु । क्षयेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-वस्तुभ्यं । २. ख-त-न-भ-कदा वा । ३. ख-त-निवसंतीत्यत्रेति । ४. ख-ग-त-३-भ-दासः । ५. ख-त-१-२-न-भ-श-दंपते गृहपते । ६. ज्ञ-देवा इति परिदध्यात् ।

वसुकर्तुं शोभनप्रज्ञं सुकर्माणं वा वआजिषु संग्रामेषु वपुरोयावानं शत्रुहननार्थं^१ पुरत एव गन्तारं
ववाजिनं बलवन्तं तादृशमग्निं^२ यजमानाः वस्वेषु आत्मीयेषु वक्ष्येषु गृहेषु वमर्जयन्त निर्मथितमग्नि-
मलंकुर्वन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥

क्षेति क्षेमैभिः साधुभिर्नकिर्यं घ्नन्ति हन्ति यः । अग्ने सुवीर एधते ॥ ९ ॥

क्षेति । क्षेमैभिः । साधुभिः । नकिः । यम् । घ्नन्ति । हन्ति । यः । अग्ने । सुवीरः । एधते ॥ ९ ॥

हे वअग्ने यो मनुष्यः वसाधुभिः साधयद्भिः वक्षेमभिः पालनैः सह वक्षेति स्वगृहे निवसति ।
तथा वयं जनं वनकिः न केचन वघ्नन्ति न हिंसन्ति । वयः^३ एव वहन्ति शत्रून् स्वयमेव हन्ति । स
मनुष्यस्तव स्तोता खलु । अन्यथा तस्यैतावन्न घटते । ततः स स्तोता वसुवीरः शोभनपुत्रादियुक्तः
सन् वएधते आत्मीयगृहेषु धनादिभिर्वधते ॥ ॥ ६ ॥

‘आ मे हवम्’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । कृष्णो नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ मे कृष्ण आश्विनं हि’ इति ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उदीरायामा मे
हवम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ मे हव नसत्याश्विना गच्छतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नसत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वनासत्या । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । तादृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां
वमे मदीयं वहवम् आह्वानं श्रुत्वा । यद्वा । हवम् । ह्वयतेऽत्रेति हवो यज्ञः । केवलस्याधिकरणेऽपि
छान्दसः । मदीयं यज्ञं प्रति वमध्वः मदकरस्य वसोमस्य वपीतये पानाय तदर्थम् वआ वगच्छतम् ॥

इमं मे स्तोममश्विनेमं मे शृणुतं हवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वमे मदीयम् वइमं वस्तोमं स्तोत्रं^४ किंच वमे मदीयम् वइमम्
इदमागमनविषयं वहवम् आह्वानं च वशृणुतम् ॥

अयं वां कृष्णो अश्विना हवते वाजिनीवसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ववाजिनीवसू अश्वयुक्तधनौ । अत्रेनिरनुवादार्थः । यद्वा । वाजो वजनं क्रिया । तद्वती
वाजिनी । तद्युक्तधनवन्तो हे वअश्विना अश्विनौ वअयं वकृष्णः नाम मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ववां युवां वहवते
स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थम् । वमध्वः वसोमस्य वपीतये इति ॥

शृणुतं जरितुर्हवं कृष्णस्य स्तुवतो नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे वनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ वजरितुः । तच्छीलार्थे तृन् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ।
जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति वस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः वृष्णस्य एतन्नामकस्यपैः संबन्धि वृत्तं युष्म-
द्विषयमाह्वानं वश्रुतम् । यद्वा । जरितुरन्यदेवानां स्तोतुः स्तुवत इदानीं युवयोः स्तोत्रकारिणस्तस्य
हवं श्रुतम् । शिष्टं गतम् ॥

छुर्दिर्यन्तमदाभ्यं विप्राय स्तुवते नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

छुर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् । विप्राय । स्तुवते । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ विप्राय मेधाविने अत एव वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णायर्षये
अदाभ्यम् । 'दमेश्व' इति ण्यप्रत्ययः । परैरहिंस्यं छुर्दिः गृहं यन्तं प्रयच्छतम् । किमर्थम् ।
सोमपानाय । स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाभ्यां प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

गच्छतं दाशुषो गृहमित्था स्तुवतो अश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

गच्छतम् । दाशुषः । गृहम् । इत्या । स्तुवतः । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

हे वश्विना अश्विनौ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण वस्तुवतः युवयोः स्तोत्रं कुर्वतः वृष्णायर्षये
हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहं प्रति गच्छतं युवामागच्छतम् । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य
पीतये इति ॥

युजाथां रासभं रथे वीडुङ्गे वृषण्वसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ७ ॥

युजाथाम् । रासभम् । रथे । वीडुङ्गे । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ युवां वीडुङ्गे । वीडुङ्गः । दृढाङ्गोपेते^१ स्वरथे
रासभं शब्दायमानमेतन्नामकमश्वं युजाथां संयोजयतम् । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य पीतये
इति । 'रासभावश्विनोः' इति रासभावेवाश्विनो रथस्य वाहनौ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे वश्विना अश्विनौ त्रिवन्धुरेण त्रिफलकासंघटितेन त्रिवृता त्रिकोणेन । यद्वा । त्रिवृता ।
त्रीणि कवचादिभिरावरणानि यस्य स तथोक्तः । तेन रथेन अस्मद्यज्ञं प्रति आ यातं युवामाग-
च्छतं च^२ । शिष्टं गतम् ॥

नू मे गिरो नासत्याश्विना प्रावतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

नू । मे । गिरः । नासत्या । अश्विना । प्र । अवातम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या असत्यरहितौ हे वश्विना अश्विनौ मे मदीयाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः
प्रति युवं युवां नू क्षिप्रं प्रावतं प्रकर्षेणागच्छतम् । यद्वा । मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया प्ररक्षतम् ।
किमर्थम् । मध्वः मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय तदर्थम् । सर्वे देवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तो
यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीति^३ गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति ॥ ॥ ८ ॥

१. ख-भ१-दृढ आद्यङ्गोपेते; ग-त-भ२-दृढा आद्यङ्गोपेते; श-दृढाद्यङ्गोपेते । २. ग- 'च' नास्ति ।

३. ख-ग-त-न-भ-श-प्रत्यागच्छति स्तुतिभिर्विना नागच्छतीति ।

‘ उभा हि दत्ता ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम् । विश्वको नाम कृष्णस्य पुत्रः कृष्ण एव वर्धिः । जगती छन्दः । अश्विनौ देवता । तथानुक्रम्यते—‘ उभा हि पञ्च विश्वको वा कार्णिजगत्तम् ’ इति । विनिष्योगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

उ॒भा हि द॒त्ता भि॒षजा॑ म॒योभु॒वोभा॑ दक्ष॒स्य व॒चसो॑ ब॒भूव॑थुः ।

ता वां विश्व॑को हवते तनू॒कृथे॑ मा नो वि यौष्टं स॒ख्या मु॒मोच॑तम् ॥१॥

उ॒भा । हि । द॒त्ता । भि॒षजा॑ । म॒यःऽभु॒वा । उ॒भा । दक्ष॒स्य । व॒चसः॑ । ब॒भूव॑थुः ।

ता । वा॒म् । विश्व॑कः । ह॒वते॑ । त॒नुऽकृ॒थे । मा । नः॑ । वि । यौष्ट॑म् । स॒ख्या । मु॒मोच॑तम् ॥१॥

हे अश्विनौ ऽदत्ता दर्शनीयौ । यद्वा । ‘ दसु उपक्षये ’ । सर्वेषां शत्रूणामुपक्षपयितारौ । ऽभिषजा देवानां वैद्यौ । यद्वा भीर्तानां त्रासयितारौ । यद्वा नरा अश्विनौ स्तुवन्ति तदा ती तेषां भीतिमपनयत इत्यर्थः । प्रपोदरादित्वाद्वृषसिद्धिः । तादृशौ अत एव ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽउभा परस्परं द्वित्वसंख्यापूरकौ ऽउभा उभौ द्वौ युवां ऽदक्षस्य एतन्नामस्य प्रजापतेः ऽवचसः स्तुतेः संबन्धिनौ ऽबभूवथुः । ऽहि प्रसिद्धौ । पुरा युवां दक्षेणास्ताविषाथां खलु । ऽता^१ तादृशौ प्रशस्तौ^२ ऽवां युवां ऽविश्वकः एतन्नामक ऋषिः ऽतनूकृथे । तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः । तस्य विष्णाप्वो निमित्तं ऽहवते स्तुतिभिराह्वयति । तस्मात् ऽनः अस्माकं ऽसख्या सख्यानि यष्टयष्ट-व्यतया जातानि सखित्वानि ऽमा ऽवि ऽयौष्टं मा पृथकुस्तम् । यौतेलुङि सिचि रूपम् । किञ्च युवां ऽमुमोचतम् अस्मानागन्तुं रथे स्थित्वाश्वप्रग्रहान्मुञ्चतम् । मुञ्चतेलुङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः ऽलुः । अडागमः । अत्र विष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यात्मानमाह । यद्वा । विश्वकस्य पिता कृष्णो नामर्षिर्मम पुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवामधिह्वयतीति वदति ॥

क॒था नूनं॑ वां वि॒मना॑ उप॑ स्तवद्युर्व॑ धिर्य॑ द॒दथुर्व॑स्य॒इष्टये॑ ।

ता वां विश्व॑को हवते तनू॒कृथे॑ मा नो वि यौष्टं स॒ख्या मु॒मोच॑तम् ॥ २ ॥

क॒था । नून॑म् । वा॒म् । वि॒मनाः॑ । उप॑ । स्त॒वत् । यु॒वम् । धि॒र्यम् । द॒दथुः॑ । व॒स्यःऽइष्ट॑ये ।

ता । वा॒म् । विश्व॑कः । ह॒वते॑ । त॒नुऽकृ॒थे । मा । नः॑ । वि । यौष्ट॑म् । स॒ख्या । मु॒मोच॑तम् ॥२॥

हे अश्विनौ ऽविमनाः एतन्नामक ऋषिः ऽनूनं पुरा ऽकथा कथं ऽवां युवाम् ऽउप ऽस्तवत् कथमुपास्तात् । तेन स्तुतौ ऽयुवं युवां ऽवस्यइष्टये । वस्यो वसीयः प्रशस्तं धनम् । तस्याभिलषितस्येष्टयेऽभिगमनाय यद्वा^१ वसिष्ठधनस्येष्टये^२ प्राप्तये ऽधिर्यं बुद्धिं विमनसे ऽददथुः अदवाथां खलु । वस्य इति वसुमच्छब्दादीयसुनि ‘ विन्मतोलुक् ’ इति लुक् । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । तादृशौ युवां ऽविश्वको ऽहवते इति गतम् ॥

यु॒वं हि॒ ष्मा॑ पुरु॒भुजे॑ममे॒धतुं॑ वि॒ष्णा॒प्वे द॒दथुर्व॑स्य॒इष्टये॑ ।

ता वां विश्व॑को हवते तनू॒कृथे॑ मा नो वि यौष्टं स॒ख्या मु॒मोच॑तम् ॥ ३ ॥

यु॒वम् । हि॒ । ष्म॑ । पुरु॒भुजा॑ । इ॒मम् । ए॒धतु॑म् । वि॒ष्णा॒प्वे । द॒दथुः॑ । व॒स्यःऽइष्ट॑ये ।

ता । वा॒म् । विश्व॑कः । ह॒वते॑ । त॒नुऽकृ॒थे । मा । नः॑ । वि । यौष्ट॑म् । स॒ख्या । मु॒मोच॑तम् ॥३॥

१. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-न-भ-श-तौ । २. ख-त-न-श-प्रयस्ती । ३. ख-यद्वावशिष्ट* ; ग-भ३-यद्वा विशिष्ट* ; त-न-भ२-मु-यद्वावशिष्ट* ; श-यद्वा अवशिष्ट* ।

हे ^१पुरुभुजा पुरुभुजौ पुरुणां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ । यद्वा । बहूनां स्तोतृणां पाल-
यितारावश्विनौ । ^२युवम् । ^३यहि ^४यम इत्यवधारणे । युवामेव ^५इममेधतुम् । एधतेः 'एधिवहोश्चतुः'^१ ।
(उ. सू. १. ७८) इति चतुप्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः । इमां धनादिवृद्धिं ^६विष्णाप्वे । विष्णोः
सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तद्ग्रहणे^२ सर्वे देवा गृहीता भवन्ति । विष्णवादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति
विष्णापूः । पृषोदरादिः । यद्वा । विष्णुं सर्वग्रहेषु व्याप्तं सोमं दशापवित्रेणापुनातीति । तस्य चतुर्थी
विष्णाप्व इति । एतन्नामके मम पुत्रे पौत्रे वा । पुत्राय पौत्राय वा । इमां धनादिवृद्धिं ^३वदथुः
अदत्तम् । किमर्थम् । ^४वस्यइष्टये वसीयसः प्रशस्तधनस्येष्टय इच्छां पूरयितुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य'^५
(पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । ^६ता ^७वाम् इति पूर्ववद्ग्रथारथेयम् ॥

उत त्यं वीरं धनसामृजीषिणं दूरे चित्सन्तमवसे हवामहे ।

यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितुर्यथा मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥४॥

उत । त्यम् । वीरम् । धनसाम् । ऋजीषिणम् । दूरे । चित् । सन्तम् । अवसे । हवामहे ।
यस्य । स्वादिष्टा । सुसमतिः । पितुः । यथा । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥४॥

हे अश्विनौ उत अपि च वीरं कर्मणि समर्थं धनसां धनानां संभक्तारम् ^१ऋजीषिणम् ।
ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः^२ सोमः^३ । तद्वन्तं ^४दूरे ^५चित् दूर एव ^६सन्तं भवन्तं विनष्टमिव
^७त्यं तं विष्णाप्वम् ^८अवसे अस्माकं रक्षणाय ^९हवामहे आह्वयामः । पुत्रो हि पितरं रक्षति ।
किञ्च ^{१०}यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य वा ^{११}सुमतिः शोभना स्तुतिः ^{१२}स्वादिष्टा स्वादुत्तमा । अतिशयेन
देवानां स्वानुकारिणोर्यथः । तत्र दृष्टान्तः । ^{१३}पितुर्यथा । पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरी^{१४}
तद्वत् । तस्मात्तमाह्वयाम इति शेषः । ^{१५}मा ^{१६}नो इति गतार्थः ॥

ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शृङ्गमुर्विया वि पप्रथे ।

ऋतं सासाह महि चित्पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋतेन । देवः । सविता । शमसआयते । ऋतस्य । शृङ्गम् । उर्विया । वि । पप्रथे ।
ऋतम् । सासाह । महि । चित् । पृतन्यतः । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति । हे अश्विनौ ^१देवः^२ द्योतमानः ^३सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि
प्रेरक एतन्नामको देवः ^४ऋतेन सत्येन ^५शमायते सायंकाले स्वकिरणसमूहं शमयति । ततोऽनन्तरं
स एव सविता ^६ऋतस्य सत्यस्य ^७शृङ्गम् अग्रम् ^८उर्विया उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा
प्रातःकाले ^९वि पप्रथे विशेषेण प्रथयति । सर्वतो विस्तारयति । किञ्च ^{१०}पृतन्यतः पृतनामिच्छतः
संयुयुत्सोः शत्रोः ^{११}महि ^{१२}चित् महदपि बलम् ^{१३}ऋतं सत्यं^{१४} स्वयमेवाभिभवति । इत्थमृतं
प्रशस्तमभूत् । तस्माद्युवामपि तेनर्तेन ^{१५}नः अस्माकं सख्यानि ^{१६}मा ^{१७}वि ^{१८}यौष्टम् ।
अत्रागन्तुमश्वरभ्मीन् मुञ्चतमिति ॥ ॥ ९ ॥

'युञ्जी वाम्' इति षड्वचं सप्तमं सूक्तम् । तथा चानुकम्प्यते—'युञ्जी षड्वासिष्ठो वा युञ्जीकः
प्रियमेधो वा प्रागार्थं ह' इति । वसिष्ठपुत्रो युञ्जीक ऋषिराङ्गिरसः प्रियमेधो वा । उभयत्र

१. ग-उ-सू-वह्योश्चतुः । २. श-तद्ग्रहणेन । ३. घ-उपार्जितः अभिषुतसोमः; श-त-भ-श-
ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः । ४. ग-प्रीतिकारिणी । ५. ख-त-भ-श-देवौ । ६. घ-सत्यं ससाह ।

वाशाब्दाद्यदोभावपि न स्यातां तदा प्रकृत आङ्गिरसः कृष्ण एव ऋषिः । अयुजो बृहत्स्यो युजः सतो बृहत्स्यः । अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशक्ने वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ छुम्नी वां यत्स्थ इति बार्हतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

छुम्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेक आ गतम् ।

मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे ॥ १ ॥

छुम्नी । वाम् । स्तोमः । अश्विना । क्रिविः । न । सेके । आ । गतम् ।

मध्वः । सुतस्य । सः । दिवि । प्रियः । नरा । पातम् । गौरौऽईव । इरिणे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ अयमनुपक्षीणस्तोत्रो छुम्नीक एतन्नामक ऋषिः ऽवां युवयोः ऽस्तोमः स्तोता भवति । युष्मत्स्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति^१ किंतु पुनर्वर्धन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रिविर्न । क्रिविरिति कूपनाम । कूपो यथा ऽसेके उदकसेचने वृष्टौ^२ भवन्त्यां नाल्पोदको^३ भवति^३ तद्वत् । यद्वा । वां युवयोः स्तोमो युष्मद्विषया स्तुतिर्गुण्यन्नवती खलु । स्तोत्रे कृते तस्मा अन्नादिकं प्रयच्छत इत्यर्थः । तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽआ ऽगतम् । स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतम् । हे ऽनरा नरौ नेतारावश्विनौ ऽसः अयं स्तोता ऽदिवि द्योतमाने अस्मिन्^४ यज्ञे ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽप्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमो भवति । ततस्तेन सुतं सोमं ऽपातं युवां शीघ्र-मागत्य पिबतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगौराविव यथा नृषितौ गौरावेतन्नामकौ मृगौ ऽइरिणे तदाका-दिषूदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत् ॥

पिबतं घर्म मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं नरा ।

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण अहनि पातं वेदसा वयः ॥ २ ॥

पिबतम् । घर्मम् । मधुमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ।

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । नि । पातम् । वेदसा । वयः ॥ २ ॥

*हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमधुमन्तं मदवन्तम् । मदकारिणमित्यर्थः । तादृशं रसवन्तं वा ऽघर्मम् । ‘ नृ क्षरणदीप्योः ’ । पात्रेषु क्षरन्तं सोमं ऽपिबतम् । यद्वा । मधुमन्तम् । मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं घर्मं महावीरपात्रगतं क्षीरं पिबतं सोमं चेति । न तु साहचर्येण तदसंभवात् । हे ऽनरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसीदतम् उपविशतम् । यद्वा । पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादो व्याख्येयः । उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति । किंच ऽमनुषः मनुष्यस्य ऽदुरोणे गृह-भूतेऽस्मिन् देवयजने ऽमन्दसाना^१ सोमपानेन मोदमानौ ऽता तौ पूर्वोक्तलक्षणौ युवां ऽवेदसा पुरोडा-क्षादिलक्षणेन हविषा सह ऽवयः सोमरूपमन्नम्^२ ऽआ आगत्य ऽनि ऽपातं निपिबतम् । यद्वा । वेदसा धनेन सह वयोऽस्माकमायुर्नि पातं नितरां रक्षतम् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।

ता वर्तिर्यातमुप वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

१. ख-त-भ१-२-वाल्पीभवति; श-वा नाल्पीभवति । २. त-श-दृष्टो । ३. ख-ज्ञ-त२-भ१-२-अल्पोदको भवति; ग-त१-३-४-अल्पोदको भवति; श-अस्त्योदको भवति । ४. ख-त-श-देवतेस्मिन्; ग-देवताभिरस्मिन्; भ-देवातस्मिन् । * ग-त३-४-श-पुस्तकेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां भाष्यं न विद्यते । ५. भ-मन्दसाना मंदसानौ । ६. घ-सोमलक्षणमन्नं ।

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहुषत् ।

ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तऽबर्हिषः । जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ प्रियमेधाः । मेधो यज्ञः । प्रियतमयज्ञा यजमानाः । यद्वा । प्रियमेधा एतन्नामक ऋषिः । पूजायां बहुवचनम् । यष्टार ऋषिर्वा विश्वाभिरूतिभिः सर्वैः पालनैः सह । अथवा अवतिः याच्नाकर्मा । सर्वैरभिलषितयाचनैः सहिताः प्रअहुषत आह्वासिषुः आह्वासीत् । आत्मनः पालन-हेतुक्त्वेन । यद्वाभिलषितदानाय वामाह्वयन्ति । प्रता तौ युवां वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नबर्हिषो यष्टुः संबन्धि जुष्टं सर्वैर्देवैः सेवितं पर्याप्तं वा यज्ञं यजनीयं हविः प्रति दिविष्टिषु दिवसानाम-ह्नामागमनेषु प्रातःकालेषु यज्ञेषु वा वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् उप आ प्रयातं हविःस्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥

पिबतुं सोमं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतुं सुमत् ।

ता ववृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबतम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । सुऽमत् ।

ता । ववृधानौ । उप । सुऽस्तुतिम् । दिवः । गन्तम् । गौरौऽइव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा सोमं युवां पिबतम् । ततः बर्हिः बर्हिषि यज्ञे सुमत् शोभनम् आ सीदतम् । पश्चात् ववृधानौ सोमपात्रेण वृद्धौ प्रता तौ युवां दिवः सुलोकात् सुष्टुतिम् अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिम् उप गन्तं उपगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । गौराविव यथा गौरमृगावन्यस्माद्देशात् इरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थमागच्छतस्तद्वत् ॥

आ नूनं यातमश्विनाश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । शुभः । पतीति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां प्रुषितप्सुभिः । प्सु^१ इति रूपनाम । 'प्सु^२ जेहनसेचनपरणेषु' । स्निग्धरूपैः दीप्तरूपैरित्यर्थः । तादृशैः क्षीघ्रगामिभिरश्वैः सह नूनम् इदानीम् आ प्रयातम् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । हे दक्षा दक्षौ दर्शनीयानुपक्षपयितारौ वा हे हिरण्यवर्तनी । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तनी रथः । हिरण्यपरशौ हे शुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे ऋतावृधा सत्यस्य^३ यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां क्षीघ्रमागत्य सोमं पातं पिबतम् ॥

वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रासो वाजसातये ।

ता वल्गू दक्षा पुरुदंससा धियाश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥ ६ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रासः । वाजऽसातये ।

ता । वल्गू इति । दक्षा । पुरुऽदंससा । धिया । अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ^१ विपन्यवः स्तोतारः अत एव विप्रासः विप्रा^२ मेधाविनः वयं वाजसातये
अञ्जलाभाय वाम् । हिरवधारणे । युवामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ततः^३ वल्गू । वल्गनं
कुशलगमनम् । कुशलगमनशीलौ पुरुदंससा बहुकर्माणौ तौ युवां धिया अस्मदीयया स्तुत्याहूतौ
सन्तौ श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमस्मभ्यं धनादिदानाय वआ गतम् आगच्छतम् ॥ १० ॥

‘तं वो दस्मम्’ इति षड्चमष्टमं सूक्तं गौतमस्य^४ नोधस आर्षम् । तथा चानुक्रम्यते—‘तं वो
दस्मं नोधाः’ इति । ‘प्रागाथं ह’ इत्युक्तत्वादेतदादिसूक्तत्रयं प्रागाथम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते
निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तं वो दस्ममृतीषहमा नो
विश्वासु हव्यः’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तं वो
दस्मम्’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः^५ । सूत्रितं च—‘तं वो दस्ममृतीषहं तत्वा यामि सुवीर्यमिति
प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकः स्तोत्रियोऽयमेव प्रगाथः (आश्व. श्रौ. ७. ४) । विषुवत्तपि माध्यंदिनसवने
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’ इति नोधसस्य योनिः शंसनीया । ‘तं वो दस्ममृती-
षहमभि प्र वः सुराधसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमानाः वदस्मं दर्शनीयम् वृत्तीषहम् । कृतयो बाधकाः
शत्रवः । तेषामभिभविताम् । पुनः कीदृशम् । वसोः वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः । यद्वा ।
वसोः पात्रे निवसतः । तादृशस्य अन्धमः सोमलक्षणस्याज्ञस्य पानेन मन्दानं मन्दमानं मोदमानं
वः यष्टयष्टव्यत्वेन युष्मत्संबन्धिनं वतं तादृशम् इन्द्रं वृत्तीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि
नवामहे । ‘नू स्तवने’ ‘नु शब्दे’ । अभिष्टुमः । कुत्रेति । स्वसरेषु । अत्र यास्कः—‘स्वसराण्यहानि^६
स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादिभ्यो भवति स एनानि सारयति’ (निरु. ५. ४) इति । सूर्यनेतृकेषु
दिवसेषु वयमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न यथा धेनवः नवप्रसूतिका धेनवः स्वसरेषु ।
सुष्टस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि । तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥

युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोर्जसम् ।

क्षुमन्तं वार्जं शतिनं सहस्रिणं मक्षु गोर्मन्तमीमहे ॥ २ ॥

युक्षम् । सुदानुम् । तविषीभिः । आवृतम् । गिरिम् । न । पुरुभोर्जसम् ।

क्षुमन्तम् । वार्जम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोर्मन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

युक्षं दीप्तिनां निवासस्थानम् । अनिशयितदीप्तिमित्यर्थः । यद्वा । युक्षं दिवि युलोके^७ क्षियन्तं
निवसन्तम् । सुदानुं शोभनदानं तविषीभिः बलैः आवृतम् आच्छादितम् । आवरणे दृष्टान्तः ।

१. घ-अश्विना अश्विनौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-३-‘विप्रा’ नास्ति । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ३-
ता तौ; भ१-ता तौ । ४. त-भ-गौतमस्य । ५. ख-त-श-‘स्तोत्रियः’ नास्ति । ६. ज-निरु.-‘अप्यहानि
भवति । ७. ख-ज्ञ-त१-२-लोके ।

१गिरिं १न तविषीभिर्बल्युकैर्मैवैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितम् । पुनः कीदृशम् । १पुरुभोजसं सोमा-
दिहविष्प्रदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहूनां पालयितारमिन्द्रं १क्षुमन्तम् । ' दुक्षु शब्दे ' ।
शब्दवन्तम् । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । स्तोत्रादीनि कुर्वाणं १शतिनं १सहस्रिणं शतसहस्रसंख्याक-
धनयुक्तं १गोमन्तं गवादियुक्तं १वाजम् अञ्जं १मक्षु शीघ्रम् १ईमहे याचामहे । यद्वा । पूर्वार्धो वाज-
विशेषणत्वेन वा योजनीयः । प्रदीप्तं शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं
शब्दादियुक्तमञ्जमिन्द्रं याचामहे इति ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' न त्वा बृहन्तः ' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—' न त्वा बृहन्तो अद्रय उभयं शृणवच्च नः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीळवः ।

यदित्ससि स्तुवते मावते वसु नक्रिष्टदा मिनाति ते ॥ ३ ॥

न । त्वा । बृहन्तः । अद्रयः । वरन्ते । इन्द्र । वीळवः ।

यत् । दित्ससि । स्तुवते । माऽवते । वसु । नक्रिः । तत् । आ । मिनाति । ते ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १बृहन्तः बलेन महान्तः अत एव १वीळवः सर्वतो ददा अपि १अद्रयः पर्वताः १त्वा
त्वां १न १वरन्ते बलेन न निवारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तरार्धेन विवृणोति । १स्तुवते त्वद्विषयं स्तोत्रं
कुर्वते १मावते मत्सदृशाय मादृशाय स्तोत्रे १यत् १वमु^२ यद्धनं १दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि तव देयं
१तत् धनं १नक्रिः न कश्चित् १आ १मिनाति आभिमुख्येन हिनस्ति ॥ ' मीन् हिंसायाम् ' । ' मीना-
तेर्निगमे ' इति ह्रस्वः । मावते । ' युष्मदस्मद्गतां सादृश्य उपसंस्थानम् ' इति वतुप ॥

योद्धासि कत्वा शर्वसोत दंसना विश्वा जाताभि मज्मना ।

आ त्वायमर्क ऊतये ववर्तति यं गोतमा अजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्धा । असि । कत्वा । शर्वसा । उत । दंसना । विश्वा । जाता । अभि । मज्मना ।

आ । त्वा । अयम् । अर्कः । ऊतये । ववर्तति । यम् । गोतमा । अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र १कत्वा वृत्रहननादिकर्मणा अपि वा प्रज्ञानेन १शवसा आत्मीयेन बलेन १योद्धा शत्रूणां
संप्रहारकः^१ १असि । १उत अपि च त्वं १दंसना स्वकीयेन कर्मणा १मज्मना । ' मज्म मुजि शब्दार्थाः ' ।
मज्ममुजी चेति मज्मतिः शब्दार्थः । शत्रूणांमाक्रोशनसमर्थेन बलेन १विश्वा १जाता सर्वाणि भूत-
जातान्यभिभवसि । उक्तार्थस्य^२ ' विश्वा जातान्यभ्यस्मि महा ' (क्र. सं. ८. १००. ४) इत्यादि-
भिर्वन्द्यैवोक्तत्वात् । एतादृशं १त्वा त्वाम् १अर्कः । ' अर्चं पूजयाम् ' । अर्चनीयः १अयं मन्त्रः
यद्वाको देवानामर्चकः पूजकोऽयं स्तोता १ऊतये स्वरक्षणाय १आ १ववर्तति आवर्तयति । आत्माभि-
मुख्ये^३ करोतीत्यर्थः । वर्ततेल्लेडि बहुलं श्रुतडागमश्च । १यं त्वां १गोतमाः गोतमपुत्रा^४ नोधःप्रभृतयः
१अजीजनन् स्वयज्ञे प्रादुरबीभवन् । तं^५ त्वामयं^६ १मन्त्रः स्तोता वावर्तयति ॥

१. ख-न-न- ' मादृशाय ' नास्ति । २. त-भ१-२-वस्तु । ३. ग-संहारकः । ४. ख-त-न-भ-
उक्तार्थस्य; श-उक्तार्थस्य । ५. ग-आत्माभिमुखं । ६. ख-त-भ-गौतम* । ७. ख-त-भ-श-तं त्वां वयं;
न-तं त्वा वयं ।

प्र हि रिरिक्ष ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि ।

न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमनु स्वधां ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रिरिक्षे । ओजसा । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ।

न । त्वा । विव्याच । रजः । इन्द्र । पार्थिवम् । अनु । स्वधाम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । दिवः । शुलोकस्य पर्यन्तेभ्यः । ओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव । प्र । रिरिक्षे प्रकर्षे-
णातिरिक्तो भवसि । रिचेलंति ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे इन्द्र । पार्थिवं
पृथिव्यां भवः । रजः लोकः । त्वा त्वां महता स्वशरीरेण । न । विव्याच न व्याप्नोति । द्यावा-
पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं । स्वधाम् अन्नमुदकं वा
। अनु । ववक्षिथ अनुबोद्धुमिच्छ । वहेः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादामभावः ॥

नकिः परिष्टिमघवन्मघस्य ते यदाशुषे दशस्यसि ।

अस्माकं बोध्युचथस्य चोदिता मंहिष्ठो वाजसातये ॥ ६ ॥

नकिः । परिष्टिः । मघऽवन् । मघस्य । ते । यत् । दाशुषे । दशस्यसि ।

अस्माकम् । बोधि । उचथस्य । चोदिता । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ ६ ॥

हे । मघवन् धनवन्निन्द्र । ते तव । मघस्य मंहनीयस्य धनस्य । परिष्टिः परिबाधको निरोद्धा
। नकिः न कश्चिदस्ति । यत् यदा । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । दशस्यसि धनं प्रयच्छसि तदा
तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति । चोदिता धनानां चोदयिता स्तोत्रभ्यः प्रेरयिता अत एव
। मंहिष्ठः दातृत्तमो मंहनीयो वा स त्वम् । अस्माकं संबन्धि । उचथस्य स्तोत्रं । वाजसातये अन्नलाभाय
तदर्थं क्रियमाणमिति । बोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि ।
' बुध अवबोधने ' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । ध्यादेशः ॥ ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति सप्तमं नवमं सूक्तम् । नृमेघपुरुषेधावृषी । तौ चानुक्त्वादाङ्गिरसौ । आदितो
द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीषष्ठगावनुष्टुभौ सप्तमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' बृहदिन्द्राय सप्त
नृमेघपुरुषेधौ द्व्यनुष्टुप्बृहत्यन्तम् ' इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतान्मरुत्वतीयात्प्रगाथादूर्ध्वं
द्वौ मरुत्वतीयौ प्रगाथौ शंसनीयौ । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठगाभिप्लवषडहयोः
द्वितीयेऽह्न्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया
ऊर्ध्वं निरयात् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।

येन ज्योतिरर्जनयन्नृतावृधौ देवं देवाय जागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहम् । उत्तमम् ।

येन । ज्योतिः । अर्जनयन् । ऋतुऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥ १ ॥

हे । मरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुवन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः । वृत्रहन्तमम्
अतिशयेन पापविनाशनं । बृहत् साम । इन्द्राय इन्द्रार्थं । गायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ऋता-

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-बोधने । २. ख ग-त-श-द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२-इन्द्रार्थं देवा यः
अजनयन् उत्पादयन् ।

वृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वे देवाः १देवाय द्योतमानायेन्द्राय १देवं देवनशीलं --- १जागृवि सर्वेषां जागरणशीलं १ज्योतिः सूर्य १येन साक्षा १अजनयन् इन्द्रार्थमुदपादयन् तस्साम गायतेति ॥

अपाधमदभिश्शस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्याभवत् ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिशस्तीः । अशस्तिहा । अथ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ । अभवत् ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्भानो । मरुद्गण ॥ २ ॥

१अशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः १अभिश्शस्तीः । 'शसु हिंसायाम्' । अभितो हिंसा येषां ते । तादृशान् । यद्वा । अभिशस्तीः शत्रुकृता हिंसाः । १अपाधमत् अपागमयत् । १अथ शत्रुहृन्ननान्तरम् १इन्द्रः १द्युम्नी सर्वत्र द्योतमानयशोयुक्तः । यद्वा । तेषां धनापहरणेन धनादिमान् । १आभवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अथोत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे १बृहद्भानो बृहणशीलतेजस्क महादीप्ते वा १मरुद्गण । मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः । तादृश हे १इन्द्र १देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः १सख्याय आत्मनः सखिभावाय १ते १त्वां १येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निष्टोमे मरुवतीये 'प्र व इन्द्राय' इत्ययं मरुवतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च — 'प्र व इन्द्राय बृहत इति मरुवतीयः प्रगाथः' (आश्व. श्रौ. प. १४) इति ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।

वृत्रम् । हनति । वृत्रहा । शतक्रतुः । वज्रेण । शतपर्वणा ॥ ३ ॥

हे १मरुतः मितराविणः स्तोतारः १बृहते महते १वः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन युष्मदीषाय १इन्द्राय १ब्रह्म सामलक्षणं स्तोत्रं १प्र १अर्चत प्रोच्चारयत । ततः १वृत्रहा वृत्रस्य पापस्य वा हन्ता १शतक्रतुः शतविधकर्मा बहुविधप्रज्ञो वेन्द्रः १शतपर्वणा शतसंख्याकधारेण १वज्रेण एतन्नामकेनायुधेन १वृत्रम् अपामावरकं वृत्राख्यमसुरं १हनति युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तेर्लैक्यडागमः ॥

अभि प्र भर धृषता धृषन्मनः श्रवश्चित्ते असद्बृहत् ।

अर्षन्त्वापो जर्वसा वि मातरो हनो वृत्रं जया स्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषत्मनः । श्रवः । चित् । ते । अमत् । बृहत् ।

अर्षन्तु । आपः । जर्वसा । वि । मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्व । रिति स्वः ॥ ४ ॥

हे १धृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र १ते तवैव १बृहत् महत् अतिप्रभूतम् १श्रवः अक्षम् १असत् अस्ति । तदक्षं १धृषता धृष्टेन मनसा १युक्तः सन् अस्मभ्यम् १अभि १प्र १भर आभिमुख्येन १

प्रकर्षेण संपादय । देहीत्यर्थः । हे इन्द्र^१ मातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वान्मातृभूताः । कथमपां मातृत्वम् ।
 ' अङ्गयः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ' (तै. उ. २. १) इत्यादिश्रुतेः । तादृश्यः^२ आपः^३ जवसा वेगेन^४
 वि^५ अर्षन्तु धिविधं भूमिं प्रति गच्छन्तु । कथमापो गच्छन्तीति चेत्तदाह । वृत्रम् अपामावरितारं
 शत्रुं मेघं^६ हनः जहि ताडय । ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु । पुनरपि^७ स्वः सर्वं भूतजातं^८ जय ॥
 प्रथमे स्वरसान्नि निष्केवल्ये ' यजायथा अपूर्व्य ' इति स्तोत्रियः । तथा च सूच्यते—' तेषां
 स्तोत्रिया यजायथा अपूर्व्य ' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

यजायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय । तत्पृथिवीर्मप्रथयस्तदस्तन्ना उत द्याम् ॥ ५ ॥
 यत् । जायथाः । अपूर्व्यं । मघवन् । वृत्रहत्याय ।
 तत् । पृथिवीम् । अप्रथयः । तत् । अस्तन्नाः । उत । द्याम् ॥ ५ ॥

हे^१ अपूर्व्यं त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जितं हे^२ मघवन् मंहनीयधनवन्निन्द्र^३ वृत्रहत्याय
 वृत्रासुरहननाय^४ यत् यदा त्वं^५ यजायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि^६ तत् तदानीमेव^७ पृथिवीं
 प्रथमानाम्^८ अप्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः ।^९ उत अपि च^{१०} तत् तदानीमेव^{११} द्यां द्युलोकमन्तरिक्षेण
 अस्तन्नाः निरुद्धामकार्षीः । एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न संभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम् ॥

तत्ते यज्ञो अजायत तदर्कं उत हस्कृतिः ।

तद्विश्वमभिभूरसि यज्ञातं यच्च जन्त्वम् ॥ ६ ॥

तत् । ते । यज्ञः । अजायत । तत् । अर्कः । उत । हस्कृतिः ।

तत् । विश्वम् । अभिभूः । असि । यत् । जातम् । यत् । च । जन्त्वम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र^१ यद्यदा त्वमजायथाः^२ तत् तदानीं^३ ते त्वदर्थं^४ यज्ञः अग्निष्टोमादिः^५ अजायत
 सोमपानार्थमभूत् ।^६ उत अपि च तदानीं^७ हस्कृतिः । ' हसे हसने ' । हासकारी प्रीत्यर्थं
 क्रियमाणो हर्षस्य सूचकः^८ अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोऽप्यजायत । किंच तदा^९ यज्ञातं भूतजातं
 यच्च^{१०} जन्त्वम् । कृत्यार्थं त्वन्प्रत्ययः । जनितव्यं यत्^{११} विश्वम् अस्ति^{१२} तत् सर्वम्^{१३} अभिभूरसि
 स्वमहिम्नाभिभूतवानसि ॥

आमासु पक्कमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि ।

धर्मं न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥ ७ ॥

आमासु । पक्कम् । ऐरयः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

धर्मम् । न । सामन् । तपत् । सुवृक्तिः । गिर्वणसे । बृहत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र^१ आमासु अपकासु गोषु^२ पक्कं पयः^३ ऐरयः प्रैरयश्च । तथा मन्त्रः—' आमासु चिद्वधिषे
 पक्कमन्तः ' (ऋ. सं. १. ६२. ९) इति । किंच^४ दिवि द्युलोके^५ सूर्यम्^६ आ^७ रोहयः च । पूर्व
 पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्यान्धकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः । ततोऽङ्गिरस
 इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्त इन्द्रो गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय द्युलोके
 सर्वप्रकाशकं सूर्यमारोहितवान् । स्थापितवानसि । ' चादिलोपे विभाषा ' इति पूर्वस्यैरय इत्यस्य

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्धर्चः । हे स्तोतारः । सुवृत्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः । तपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । घर्मं न । यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्धयति । सामान् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्यथा तपन्ति तद्वत् । ततः । 'गिर्वर्णसे गीर्भिर्वननीयायेन्द्राय' जुष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा । बृहत्^१ साम गायत ॥ १२ ॥

'आ नो विश्वासु' इति षड्चं दशमं सूक्तम् । नृमेधपुरुमेधावृषी । विषमसंख्याका बृहत्याः समसंख्याकाः^२ सतो बृहत्याः^३ । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नो विश्वासु षट्' इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतसूक्तम् । सूत्र्यते हि पञ्चमारण्यके—'आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्र भुज आभरः'^४ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति^५ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वनानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

ऋपरनयेन्द्र एवं करोत्वित्याशास्ते । विश्वासु सर्वासु । समत्सु असुरयुद्धेषु । हव्यः सर्वै-
देवैरात्मरक्षणार्थमाह्वातव्य एतादृशः । इन्द्रः । नः । अस्माकं । ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यज्ञानि
वा । उप । आ । भूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्यलं करोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि
हवींषि वालंकृतानि भवन्ति । तथा । सर्वनानि प्रातःसवनानीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश
इन्द्रः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता । परमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या
मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टाग्नाद्वाग्जिनाति हिनस्तीति परमज्याः । ऋची-
षमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिमुखीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यासि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः । ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रथमः सर्वेषां मुख्यः । एवं । राधसां धनानां । दाता । असि । यद्वा । धनदातृणां मध्ये
त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा । ईशानकृत् तव स्तोतृन् ईशानान्^६ ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वस्व । सत्यः
सत्यकर्मा । असि । यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं । तुविद्युन्नस्य बहुधनवतो बह्वन्नस्य
वा । शर्वसः बलस्य । पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्तपुत्रस्य अत एव । महः महत्स्त्व
युज्या योग्यानि धनानि । आ । वृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्र गिर्वणः क्रियन्ते अनतिद्भुता ।

इमा जुषस्व हर्यश्च योजनेन्द्र या ते अर्मन्महि ॥ ३ ॥

१. अ-बृहत् महत् । २. ख-त-'सम' 'बृहत्याः' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-आभरेति ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-ईशान् ।

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्वणः । क्रियन्ते । अनतिद्रुता ।

इमा । जुषस्व । हरिऽअश्च । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे १ गिर्वणः गीर्भिर्वननीय २ इन्द्र ३ अनतिद्रुता त्वद्रूपान् सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति । इन्द्र-गुणव्यापकानि । यथार्थभूतानीत्यर्थः । तादृशानि यानि ४ ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि ५ ते त्वदर्थमस्माभिः ६ क्रियन्ते हे ७ हर्यश्च हरिताश्ववन् हे इन्द्र योजनानि तव सम्यग्योजनशीलानि ८ तानि ९ इमा इमानि स्तोत्राणि १० जुषस्व सेवस्व । किंच हे ११ इन्द्र १२ ते त्वदर्थं १३ यथा यानि स्तोत्राणि १४ अमन्महि वयमुच्चरामः १५ तानि सर्वाणि सेवस्व ॥

त्वं हि सत्यो मघवन्ननानतो वृत्रा भूरि न्युञ्जसे ।

स त्वं शविष्ठ वज्रहस्त दाशुषेऽर्वाञ्च रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सत्यः । मघऽवन् । अनानतः । वृत्रा । भूरि । निऽऋञ्जसे ।

सः । त्वम् । शविष्ठ । वज्रहस्त । दाशुषे । अर्वाञ्चम् । रयिम् । आ । कृधि ॥ ४ ॥

हे १ मघवन् धनवन्निन्द्र २ सत्यः सत्यकर्मा ३ त्वम् एव ४ अनानतः केषामप्यग्रहः सन् ५ भूरि भूरीणि वृत्राणि ६ रक्षांसि ७ न्युञ्जसे तानि प्रह्वीभावयसि । न्यक्रोषीत्यर्थः । हिरवधारणे । हे ८ शविष्ठ बलेन वृद्धतम् ९ हे वज्रहस्त । वज्रो हस्ते यस्य स तथोक्तः । हे इन्द्र १० सः तादृशः ११ त्वं १२ दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय १३ रयिं धनादिकम् १४ अर्वाञ्चम् अवाचीनमभिमुखं यथा गच्छति १५ तथा तम् १६ आ १७ कृधि समन्तात्कुरु ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रौह्मणाच्छंसिशास्त्रे 'त्वमिन्द्र यज्ञा असि' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते च—'त्वमिन्द्र यज्ञा असीन्द्र क्रतुं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

त्वमिन्द्र यज्ञा अस्यृजीषी शवसस्पते ।

त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इदनुत्ता चर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । यज्ञाः । असि । ऋजीषी । शवसः । पते ।

त्वम् । वृत्राणि । हंसि । अप्रतीनि । एकः । इत् । अनुत्ता । चर्षणिऽधृता ॥ ५ ॥

हे १ शवसस्पते बलस्य पालयितर्हे २ इन्द्र ३ ऋजीषी । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । तद्वान् ४ त्वं ५ यज्ञाः यज्ञास्वी ६ असि ७ । कथमस्य यज्ञास्वित्वं तदाह । ८ अप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अत एव अनुत्तानि अन्यैर्नोत्तुमशक्यानि ९ वृत्राणि रक्षांसि १० त्वम् ११ एक इत् असहाय एव १२ चर्षणीधृता असुरादिह्वनद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण १३ हंसि संग्रहरसि । अत एवास्य यज्ञास्वित्वम् ॥

तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।

महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अभवन् ॥ ६ ॥

१. ख-सप्तस्य योजन* ; झ-सम्यक् तस्य योजन* ; त१-२-३-४-सप्तस्ययोजन* ; श-सप्तस्य योजन* । २. ख-घ-त-भ-वयमुच्चराम ; ग-वयमुच्चारयामः ; श-वयमुच्चारोम । ३. घ-वृत्रा वृत्राणि । ४. घ-प्रवृद्धतम् । ५. ख-त-भ-श-गच्छति । ६. ख-झ-त१-२-भ-असि भवसि ।

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । असुर । प्रचेतसम् । राधः । भागम् ईव । ईमहे ।
मही ईव । कृत्तिः । शरणा । ते । इन्द्र । प्र । ते । सुम्ना । नः । अश्वन् ॥ ६ ॥

हे असुर बलवन् प्राणवन् हे इन्द्र य उक्तगुणोऽस्ति^१ वतं प्रचेतसं^२ प्रकृष्टज्ञानं^३ त्वा । उ
द्वयवधारणे । पितृवत्पोषकं त्वामेव राधः धर्मादिसाधनं धनं^४ नूनम् इदानीम् ईमहे वयं
याचामहे । तत्र दृष्टान्तः । भागमिव । यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रो यजमानेभ्यः
स्तोतृभ्यश्च धनं प्रयच्छयेव । तस्माद्भागभूतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । हे इन्द्र महीव
कृत्तिः । कृत्तिर्यशो वाञ्छं वा । 'कृती छेदने' । करणे क्तिन् । कृन्तत्यनेनेति^५ । ईदृशी कृत्तिरिव
ते तव शरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे ध्रुलोके महद्वर्तते । अत्र यास्कः—'कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वाञ्छं वा
महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव'^६ (निरु. ५. २२) इति ।
किंच ते तव स्वभूतानि सुम्ना सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च नः अस्मान् प्र अश्वन्
प्रकर्षेणाश्ववतां व्याप्नुवन्तु । अश्रोतेर्लैव्यडागमः ॥ ॥ १३ ॥

'कन्या वाः' इति सप्तर्षमेकादशं सूक्तम् । अत्रेः पुन्यपालास्थ्या त्वग्दोषपरिहाराधानेन
सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती । अतः सैवर्षिः । प्रथमाद्वितीये पङ्क्ती शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । इन्द्रो देवता । तथा
चानुक्रान्तं—'कन्या वाः सप्तात्रेय्यपालेतिहास ऐन्द्र आनुष्टुभं द्विपङ्क्त्यादि' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः । अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा
सत्यत एव दुर्भोगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे ।
सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत्^७ ।
सा तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तमादाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्गं एव तं चखाद ।
तद्भक्षणकाले दन्तघर्षणजातं शब्दं प्राव्णां सोमाभिषवध्वनिमिति^८ मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् ।
आगत्य तामुवाच । किमत्र प्रावाणोऽभिपुण्वन्तीति । सा प्रत्यूचे । अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं
दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्भक्षणजो ध्वनिरेव न तु प्राव्णां सोमाभिषवध्वनिरिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः परा-
डावर्तत । गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरबवीत् । किमर्थं निवर्तसे त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि ।
इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिषुतं सोमं पिब धानादींश्च भक्षयेति । सैवेन्द्रमनाद्रियमाणा सती
पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्र इति^९ न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र
समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्ये निहितं सोममाह । हे सोम त्वमागतायेन्द्राय पूर्वं
शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परिस्त्रवेति । तत इन्द्रस्तां^{१०} कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिषुतं सोम-
मपात् । तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपाला-
यामुक्तायामिन्द्रस्तां व्याजहार । किं कामयसे तदहं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत । मम पितुः
शिरो रोमवर्जितं तस्योषरं क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमशमेतानि रोमफलादियुक्तं
कुर्वित्युक्तायां तस्मिन्निश्चितं^{११} खलतिमपहाय क्षेत्रं च फलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय
स्वकीयरथच्छिद्रे शकटस्य युगस्य च छिद्र एतां त्रिवारं निश्चकर्ष । तस्याः पूर्वापहता या त्वक्
शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत् । तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्यै-
तिहासिकी कथा । एतच्च शाक्यायनब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । तद्ब्राह्मणं तत्तद्व्याख्यानसमये दर्शयिष्यते ।
एषोऽर्थः^{१२} 'कन्या वाः' इत्यादिपञ्च प्रतिपाद्यते ॥

१. ग-उक्तगुणोसि । २. त-भ१-२-सप्रचेतसं; श-प्रचेतसं । ३. ख-त१-२-३-४-भ२-३-श-
दानं; झ-भ१-धनं दानं । ४. ख-ग-त-कृतं कृत्यनेनेति; श-कृते कृत्यनेनेति । ५. झ-कृत्तिरिवेति ।
६. ख-त-श-प्रत्यागमयत्; भ१-२-प्रत्यगमयत् । ७. झ-ध्वनिरिति । ८. ग-त-भ-श-स्वामिप्रमिति ।
९. ग-ईन्द्रः सोमं । १०. ग-त-शिरःस्थितां । ११. भ१-२-य-एषोर्थः क्रमेण ।

कन्या^१ वारवायती सोममपि सुताविदत् ।

अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥ १ ॥

कन्या । वाः । अवऽयती । सोमम् । अपि । सुता । अविदत् ।

अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् । इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥ १ ॥

१वाः उदकं प्रति १अवायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती १कन्या अपाला नाम स्त्री १सुता सुतौ मार्गे १सोममपि १अविदत् अलभत । ‘विदत् लाभे’ । लतारूपं तं सोमम् १अस्तं गृहं प्रति १भरन्ती आहरन्ती सा^२ सोमम् १अब्रवीत् । हे सोम १त्वा त्वाम् १इन्द्राय १सुनवै मम दन्तैरेवाभिपुणवै । पुनर्हे सोम १त्वा त्वां १शक्राय समर्थयिन्द्राय १सुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै । सोमभक्षणकाले दन्तध्वनि^३ प्रावध्वनिमिति^४ मत्वेन्द्रस्तामगमत् । एषोऽर्थः शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः— ‘सा तीर्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दत्तं समखादत्तस्यै ह^५ प्रावाण इव दन्ता ऊदुः^६ । स इन्द्र आद्रवत् प्रावाणो वै वदन्तीति । सा तमभिव्याजहार कन्या वारवायती सोममपि सुताविददित्यस्यै^६ त इदं प्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराडावर्तत । तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिना’ इति ॥

असौ य एषि वीरको गृहगृहं विचारकशत् ।

इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ॥ २ ॥

असौ । यः । एषि । वीरकः । गृहम्गृहम् । विऽचारकशत् ।

इमम् । जम्भेऽसुतम् । पिब । धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तम् । उक्थिनम् ॥ २ ॥

सा शक्रमब्रवीत् । हे इन्द्र १वीरकः वीरः समर्थस्त्वं १यः १असौ त्वं १विचारकशत् । ‘काशु दीप्तौ’ । यङ्लुकि शतरि रूपम् । धातोर्ह्रस्वश्छान्दसः । अत्यर्थं दीप्यमानः सन् १गृहगृहं यजमानगृहं प्रति सोमपानाय त्वम् १एषि गच्छसि । अतस्त्वमत्रापि १जम्भसुतं मम दन्तैरभिषुतम् १इमं सोमं १पिब । कीदृशम् । १धानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं १करम्भिणं सक्तुमन्तम् १अपूपवन्तं पुरोडाशादिसहितम् १उक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह धानादीनावेदयत् स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥

आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसि ।

शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ३ ॥

आ । चन । त्वा । चिकित्सामः । अधि । चन । त्वा । न । इमसि ।

शनैःऽइव । शनकैःऽइव । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पुनरपि सा तमनादत्याह । हे इन्द्र । १चन इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थे । १त्वा त्वाम् १आ १चिकित्सामः ज्ञातुमिच्छाम एव । इह मार्ग एवागतं १त्वा त्वां १न १अधि १इमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि १चन इत्यवधारणे । मम गृहमागच्छन्तं त्वामिन्द्र इति न जानीम एवेत्य-

१. ख-त-श-‘सा’ नास्ति । २. न-भ१-२-दंते वाजं धनं; भ३-दंतैर्जातं; श-दंतवाद्यमाने ।

३. ग-प्रावध्वनिरिति । ४. भ-ह वा । ५. ख-त-भ१-ऊधुः; भ२-ऊधः; भ३-ऊध्वः; श-ऊधुः ।

६. ख-त-भ१-२-धुताविद* ।

पाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह । हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम अस्मा आगताय ^२इन्द्राय तदर्थं पूर्वं ^३शनैः मन्दं मन्दं ततः ^४शनकैरिव । कुत्सितार्थेऽकच् । कुत्सितं शनैः शनकैः । क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव त्वं ^५परि ^६स्त्वव मदीयदंष्ट्राभिरभिपूयमाणः सन् परितः क्षरेति । तथा यज्ञेष्वपि प्रावभिरभिपूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परित्स्ववति ततः शनकैः क्षिप्रमिति तदभिप्राये-
णोक्तम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिपुतं^७ सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधासीत् ।
उक्तार्थः शाक्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधाति—‘अनाद्रियमाणैव’^८ तमववीदा चन त्वा चिकित्सा-
मोऽधि चन त्वा नेमसीति । पुरा मां सर्वयर्चापाला स्तोतीत्युपपत्त्यावर्तत शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्द्रो
परि स्ववेति ह वा अस्यै मुखात्सोमं निरधयत्सोमपीथ इह वा अस्य भवति य एवं विद्वान्
स्त्रीमुपजिघ्रति’ इति ॥

कुविच्छक्तकुवित्करत्कुविन्नो वस्यसस्करत् ।

कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण संगमामहै ॥ ४ ॥

कुवित् । शक्तत् । कुवित् । करत् । कुवित् । नः । वस्यसः । करत् ।

कुवित् । पतिऽद्विषः । यतीः । इन्द्रेण । समऽगमामहै ॥ ४ ॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह । स इन्द्रः ^१कुवित् बहुवारमस्मान् ^२शक्तत् शक्तान्
समर्थान् करोतु । किंच ^३कुवित् बहु चास्मभ्यं ^४करत् करोतु^५ । किंच स^६ एवेन्द्रः ^७नः अस्मान्
^८कुवित् बहुकृत्वः ^९वस्यसः वसीयसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु । करोतेः शक्नोते च लेख्यडागमः ।
इदानीमात्रेच्यहमेवं करिष्यामीति वदति । पूर्वं ^{१०}कुवित् बहु ^{११}पतिद्विषः त्वग्दोपात्पतिभिर्भर्तृभि-
र्बहुवारं द्विष्टा अत एव ^{१२}यतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिदप्यनूह्यमानाः सत्यः
संप्रति ^{१३}इन्द्रेण सह ^{१४}संगमामहै संगच्छामहै । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमशब्देनेन्द्रोऽपाला-
मचकमेति ॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय ।

शिरस्ततस्योर्वरा मादिदं म उपोदरे ॥ ५ ॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा । तानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । ततस्य । उर्वराम् । आत् । इदम् । मे । उप । उदरे ॥ ५ ॥

इन्द्रेण किं कामयसे तदास्थामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते । हे ^१इन्द्र ^२इमानि ^३त्रीणि
विष्टपानि स्थानानि सन्ति । ^४तानि त्रीणि स्थानानि ^५वि ^६रोहय उत्पादय । कानि तानि । ^७ततस्य
मम पितुः रोमवर्जितं ^८शिरः । खलतिमित्यर्थः । तच्चापगमय । रोमशं कुर्वित्यर्थः । ^९उर्वरां तस्योपरं
क्षेत्रं सर्वसस्याख्यं कुरु । ^{१०}आत् अनन्तरं ^{११}मे मम ^{१२}उपोदरे^{१३} उपोदरस्य समीपे यत् ^{१४}इदं स्थानम् ।
गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वग्दोषे सत्यसंजातरोमकम् । तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु । एतानि त्रीणि
स्थानानि । एषोऽर्थः शाक्यायनके प्रपञ्चेनोक्तः—‘तामववीदपाले किं कामयसीति । साववीदिमानि
त्रीणि विष्टपेति खलतिहास्यै पिता स तं हाखलति चकारोर्वरा हास्य न जज्ञे सो ह जज्ञ उपस्थे हास्यै
रोमाणि नासुस्तान्यु ह जज्ञिर इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायासौ च या नः’ इति ॥

१. भ-‘मेवाभि’ । २. ख-त-अनाद्रियमाणेव; ग-अनाद्रियमाणे च; श-अनाद्रियमाणे, । ३. ख-
त-करोतु त्वदाहम्; ज-भ-श-करोतु तदाह स; त-त-त्वदाहम् । ४. भ-उपोदरे उदरे ।

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं१ मम ।

अथो ततस्य यच्छिरः सर्वा ता रोमशा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । वनः अस्माकं पितुः वया^१ असौ^२ उर्वरा यदिदमूषरं क्षेत्रमस्ति ।
आत् अनन्तरं मम इमां तन्वम् इदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । अथो अथापि च ततस्य
तातस्य यच्छिरः रोमवर्जितमस्ति एतानि सर्वा सर्वाणि तानीमानि^३ त्रीणि स्थानानि रोमशानि
रोमशानि कृधि कुरु ॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।

अपालामिन्द्र त्रिप्सुत्व्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतक्रतो ॥

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पृत्वी । अकृणोः । सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

अनयापालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे शतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे
इन्द्र रथस्य स्वकीयस्य खे पृथुतरे छिद्रे तथा अनसः शकटस्य खे तदपेक्षयाख्ये छिद्रे युगस्य
खे चाल्पतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय त्रिः त्रिवारं निष्कर्षणेन पृत्वी
शोधयित्वा ततः अपालाम् एतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीं सूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचम् अकृणोः
अकरोः । कल्याणतमरूपभाजमकरोरित्यर्थः शाक्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः^१—‘तां खे रथस्यात्य-
बृहत्सा गोधाभवत्तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्तदेषाम्यनूच्यते खे रथस्य खेऽनस इति । तस्यै
ह यत्कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास’ इति । त्वग्दोषापनयनाय अक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति^२ ।
यस्त्वग्दोषदूषितः सञ्ज्ञेतसूक्तं पठति तस्य^३ त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः^४ करोतीति
सूक्तं प्रशस्यते ॥ ॥ १४ ॥

‘पान्तमा वः’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्य वार्षमैन्द्रम् ।
आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथानुक्रम्यते—‘पान्तं त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतकक्षः सुकक्षो वाद्यानुष्टुप्’ इति ।
महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ प्रथमावर्जमिदं सूक्तमुत्तरं च । पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘पुरुहूतं पुरुहूतमिति
शेषः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रथमे रात्रिपचांये होतुः शक्न आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
सूत्रितं च—‘पान्तमा वो अन्धसोऽपादु शिप्र्यन्धसः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत । विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्धसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

विश्वऽसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वः युष्मदीयम् अन्धसः सोमलक्षणमज्ञम् आ पान्तम् आभिमुख्येन
पिबन्तम् । ‘पा पात्रे’ । छान्दसः शपो लुक् । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते’ इति ‘न

१. व-असौ च यासा । २. व-ता तानीमानि । ३. ख-त-‘मभिहितं; म१-‘मभिहिता ।
४. ग-युगादि’ । ५. ग-त-श-‘तस्य’ नास्ति । ६. ग-त१-२-४-भ-‘सदृशः; न-‘सदृशः’ ।
७. त-म१-२-विकल्प्यते ।

लोकाव्यय*’ इति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । ततोऽन्धसः इत्यस्य ‘कर्तृकर्मणोः’ इति षष्ठी । सोममाभि-
मुख्येन पिबन्तमेतादृशम् । इन्द्रं प्र गायत प्रकर्षेणाभिधुत । कीदृशम् । विश्वसहं सर्वेषां
शत्रूणामभिवितारं सर्वेषां भूतजातानां वा अत एव शतक्रतुं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्मणं वा
चर्षणीनां मनुष्याणां मंहिष्ठं धनस्य दातृतमम् । यद्वा । यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं
गायतेति समन्वयः ॥

पुरुहुतं पुरुष्टुतं गाथान्यं सनश्चुतम् । इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ २ ॥

पुरुऽहुतम् । पुरुऽस्तुतम् । गाथान्यम् । सनऽश्रुतम् । इन्द्रः । इति । ब्रवीतन ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः पुरुहुतं यज्ञेषु बहुभिराहुतं पुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतम्
अत एव गाथान्यं गानयोग्यं गातव्यं सनश्चुतं सनातनतया प्रसिद्धमेवंविधं देवम् इन्द्र इति
यूयं ब्रवीतन ब्रूयात् । ‘ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि’ इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन ध्वमस्तनबादेशः । अत
एव गुणः ॥

इन्द्र इन्नो महानां दाता वाजानां नृतुः । महां अभिज्ञा यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इत् । नः । महानाम् । दाता । वाजानाम् । नृतुः । महान् । अभिऽज्ञु । आ । यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्र इत् पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव नः अस्मभ्यं महानां महतां वाजानाम् अज्ञानाम् ।
यद्वा । महानाम् । वर्णव्यत्ययः । मघानां धनानां वाजानामज्ञानां च दाता भवतु । कीदृशः ।
नृतुः । ‘नृतिश्रृण्योः कूः’ (उ. सू. १. ९१) इति कूप्रत्ययः । ह्रस्वच्छान्दसः । सर्वस्य नर्तयिता ।
यद्वा । ‘नृ नये’ । औणादिकस्तुप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वच्छान्दसः । स्तोत्रभ्यो गवादिनेता । अत
एव महान् स इन्द्रः अभिज्ञु अभिगतजानुकमस्मभ्यम् आ यमत् आचच्छतु ददातु । यद्वा स
इन्द्रोऽभिज्ञस्मदभिमुखमागच्छन्नं स्वहस्तयोः परिगृह्णास्मान्नयतु । धनं यत्वास्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥

अपादु शिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः । इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ ४ ॥

अपात् । ऊँ इति । शिष्री । अन्धसः । सुऽदक्षस्य । प्रऽहोषिणः ।

इन्दोः । इन्द्रः । यवऽआशिरः ॥ ४ ॥

शिष्री । शिष्रे हन् नासिके वा । शोभनहनुः । यद्वा । शिप्राः शीर्षण्याः । सुशिरस्त्राणः । सः
इन्द्रः एव प्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुह्वतः सुदक्षस्य एतस्मात्कस्य ऋषेः संबन्धि यवा-
शिरः । ‘श्रीकृ पाके’ । आकृपूर्वस्य ‘अपस्पृशेथामानृचुः’ इत्यादिना धातोः शिरादेशः । यवैरा-
मिश्रितं यवैः सह पक्कम् इन्दोः सर्वतः पात्रेषु क्षरत् अन्धसः सोमलक्षणमज्ञम् अपात् अपि-
बत् । यद्वा । अस्य सोमस्य भागमिन्द्रार्थं परिकल्पितं सोमांशमपिबत् । उ इत्यवधारणे ॥

तम्बमि प्रार्चतेन्द्रं सोमस्य पीतये । तदिद्वयस्य वर्धनम् ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । अमि । प्र । अर्चत् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

तत् । इत् । हि । अस्य । वर्धनम् ॥ ५ ॥

१. ख-त-न-भ-२-३-श-षष्ठ्याः; भ-१-षष्ठ्या । २. ख-ग-त-भ-श-‘वाजानां’ नास्ति । ३. ग-
नृणातेः । ४. ख-त-२-३-४-भ-१-२-श-सोमांसमपिबत्; ग-सोमांशपिबत्; ज-त-१-सोमं साम पिबत्;
भ-३-सोमं संपिबत् ।

हे ऋत्विजः । तमु तमेव । इन्द्रम् । अभि । आभिमुख्येन । प्रार्चत । प्रकर्षेण । स्तुत । किमर्थम् । सोमस्य । पीतये । अत्रागत्य । सोमपानाय । किमर्थं । सोमपानायेति । विशेष्यते तदाह । तदिन् तत्सोम-
पानमेव । अस्य । इन्द्रस्य । वर्धनं^१ । वर्धकं । भवति । खलु । तस्मात्सोमपानजहर्षाय । प्रार्चत ॥ ॥ १५ ॥

अस्य पीत्वा मदानां देवो देवस्यौजसा । विश्वाभि भुवना भुवत् ॥ ६ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । देवः । देवस्य । ओजसा । विश्वा । अभि । भुवना । भुवत् ॥ ६ ॥

१ देवः द्योतमान इन्द्रः । अस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य । मदानां । मदकरान् । रसान् । पीत्वा पानं कृत्वा । यद्वा । अस्त्यैतं सोमं पीत्वा । तथा । मदानां । मदसाधनादीनि । भक्षयित्वा । २ देवस्य ग्रहेषु शोभमानस्य^२ यद्वा । देवनशीलस्य । देवैः । काम्यमानस्य । सोमस्य । पानजातेन । ओजसा । बलेन । विश्वा । भुवना । सर्वाणि । भुवनानि । भूतजातानि । अभि । भुवत् । अभिभवति । 'सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार' (क्र. सं. २. १५. २) इत्यादिषु सोमपानमदे सर्वाणि वृत्रहननादिकर्माणि चकारेत्येवमत्रापि सर्वाणि भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति ॥

प्रथमे पर्याये होतुः शब्दे 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इत्यादिसूक्तशेषः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रासाहमिति सूक्तशेषोऽभि त्वं मेषम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । असौर्यामेऽच्छावाका-
तिरिक्तोक्ते 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रा-
साहं सत्रा ते अनु कृष्ट्य इति वा स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य दश-
रात्रस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एष एव तृचो निविद्धानीयः । सूत्रितं च—'इमं नु मायिनं हुवे
त्यमु वः सत्रासाहम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्वायतम् । आ च्यावयस्युतये ॥ ७ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । सत्रासाहम् । विश्वासु । गीर्षु । आऽयतम् । आ । च्यावयसि । ऊतये ॥ ७ ॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह । हे स्तोतः । सत्रासाहम् । सत्राशब्दो बहुवाची । बहुनाम-
भिभवितारम् । यद्वा । शत्रून् । स्वबलेन । संगत्य । जेतारम् । वः । युष्मदीयेषु । विश्वासु । गीर्षु । सर्वेषु
स्तोत्रेषु । आयतं । विस्तृतम् । सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते । तस्मात्तेषु । विततं । त्यम् । उ । इत्यवधारणे ।
तमेवेन्द्रम् । ऊतये । अस्मद्रक्षणाय । आ । च्यावयसि । 'च्युङ् प्लुङ् गतौ' । त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं
प्रत्याभिमुख्येनागमय ॥

युध्मं सन्तमनर्वाणं सोमपामनपच्युतम् । नरमवार्यक्रतुम् ॥ ८ ॥

युध्मम् । सन्तम् । अनर्वाणम् । सोमपाम् । अनपच्युतम् । नरम् । अवार्यक्रतुम् ॥ ८ ॥

एवंगुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह । युध्मं शत्रूणां संप्रहारकं^३ सन्तम् अत एव । अनर्वाणम्
अन्यैरप्रत्युतमनभिगतं तस्मात् । अनपच्युतं संग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं । सोमपां । सोमस्य पातारमस्य
सोमस्य मदे सति । अवार्यक्रतुं भटैरनिवारणीयकर्माणं^४ । नरं सर्वस्य नेतारम् । एतादृगुणोपेतमिन्द्र-
मागमयेति पूर्वेण सह संबन्धः ॥

शिश्ना ण इन्द्र राय आ पुरु विद्राँ ऋचीषम । अवा नः पार्ये धने ॥ ९ ॥

१. घ-वर्धनं हि । २. न-शोभनस्य । ३. ख-त-न-भ-१-२-श-संप्रसारकं; घ-संप्रतारकं ।

४. झ-त-१-२-३-श-रभिवारणीयम् ।

शिक्षं । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् । ऋचीपम् । अर्व । नः । पार्यै । धने ॥ ९ ॥

हे ऋचीपम् स्तुत्या सम । यद्वा । ' ईं गतिहिंसादर्शनेषु ' । अस्मादमप्रत्ययः । सर्वगन्तव्य दर्शनीय वा । उक्तगुणोपेत हे इन्द्र विद्वान् सर्वविषयज्ञानवांसर्वं शत्रुभ्य आहृत्य रायः धनानि नः अस्मभ्यं पुरु बहुवारं शिक्ष प्रयच्छ । यद्वा । पुर्विति रायो विशेषणम् । बहूनि धनानि प्रयच्छ । किंच पार्यै । पाराः शत्रवः । तत्र भवे धने आजिहीर्षिते शत्रुधने नः अस्मान् अव रक्ष । शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

अतश्चिदिन्द्र ण उपा याहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥१०॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतवाजया । इषा । सहस्रवाजया ॥१०॥

हे इन्द्र अतश्चित् अस्मात् ब्रुलोकादेव यद्वास्मात् शत्रुस्थानात् शतवाजया शतसंख्याक- बलयुक्तेन तथा सहस्रवाजया । वाजोऽन्नम् । सहस्रसंख्यान्नवता बहुबलात्तेन इषा अन्नरसेन युक्तः सन् नः अस्मान् उपा याहि अधिकमाभिसुर्येनागच्छ ॥ ॥ १६ ॥

अयाम् धीवतो धियोऽर्व्विः शक्र गोदरे । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥११॥

अयाम् । धीवतः । धियः । अर्व्वित्भिः । शक्र । गोदरे । जयेम । पृत्सु । वज्रिवः ॥११॥

हे शक्र समर्थेन्द्र धीवतः । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । कर्मकरणात्कर्मवन्तो वयं धियः युद्धजयार्थं कर्माणि अयाम् गच्छाम । ततः गोदरे । ' दृ विदारणे ' । ' अच इः ' इति इप्रत्ययः । गवां पर्वतानां दारयितहे वज्रिवः वज्रवन् । यद्वा । वजनं गमनं वज्रः । तद्वान् कुलिशः । तद्वञ्चिन्द्र पृत्सु संग्रामेषु अर्व्विः सर्वतो गन्तुभिः त्वया दत्तैरश्वैः जयेम वयं तवादातृक्षेप्यामः ॥

वयम् त्वा शतक्रतो गावो न यवसेष्वा । उक्थेषु रणयामसि ॥१२॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गावः । न । यवसेषु । आ ।

उक्थेषु । रणयामसि ॥ १२ ॥

हे शतक्रतो बहुप्रज्ञान बहुकर्मन् वेन्द्र त्वा सर्वतः । उ इत्यवधारणे । त्वामेव उक्थेषु स्तोत्र- शस्त्रादिकेषु वयं रणयामसि । ' इदन्तो मसिः ' । आरणयामः शब्दयामः । रमयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गोपालः यवसेषु नृणविशेषेषु गावो गाः पशून् आ समन्ताद्रमयति तद्वत् । गाव इति सर्वविधिनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ' औतोऽम् ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्यात्वाभावः ॥

विश्वा हि मर्त्यत्वनानुक्रामा शतक्रतो । अगन्म वज्रिन्नाशसः ॥१३॥

विश्वा । हि । मर्त्यत्वनान् । अनुऽक्रामा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अगन्म । वज्रिन् । आऽशसः ॥ १३ ॥

१. ग-त-न-भ-आनृभ्यः; श-आनृभ्यः । २. ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-आहृभ्यः; त४-श-अहृभ्यः । ३. ख-ग-त-श- 'पुरु' नास्ति; घ-आपुरु । ४. ग-पराः । ५. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-पर्वतानां मेधानां । ६. ख-त२-३-भ१-श-चरयितहे; ज्ञ-त४-य-वरयितहे; न-चरयितहे; भ२-दरयितहे ।

हे षतक्रतो बहुप्रज्ञेन्द्र मर्त्यत्वना मर्त्यत्वानि । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराजादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादीर्घाभावः । षविश्वा षहि विश्वान्येव मर्त्यत्वानि षअनुकामा कामान-भिलाषाननुगतानि । कामोपेतानित्यर्थः । मनुष्याश्चैतानि^१ कामयन्त इत्यर्थः । तथा सति हे षवजिन् वज्रवजिन्द्र^२ वयमपि षआशंसः आशंसनानि धनादिकामान् षअगन्म अवगच्छाम । गमेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः ॥

त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन्कामकातयः । न त्वामिन्द्रार्तिं रिच्यते ॥१४॥

त्वे इति । सु । पुत्र । शवसः । अवृत्रन् । कामऽकातयः ।

न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥ १४ ॥

हे षशवसः^१ षपुत्र^२ बलनिमित्तमुत्पन्नत्वादलस्य पुत्रेन्द्र षकामकातयः । 'कै गै रै शब्दे' । कामपराः कातयः शब्दाः येषां भवन्ति ते तथोक्ताः । तादृशा मनुष्याः षस्वे त्वयि षसु षअवृत्रन् स्वस्वकामाभिपूरणार्थं सुष्टु^३ वर्तन्ते । तस्मान्मर्त्यत्वानि कामोपेतानि इत्युत्पन्नम् । 'वृत्तु वर्तने' । लङि^४ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । यत एवं ततो हे षइन्द्र षत्वां कश्चिदपि देवः षन षअति षरिच्यते । बलेन धनेन वातिरिक्तः समर्थो नास्ति ॥

स नो वृषन्त्सनिष्ठया सं घोरया द्रविन्त्वा । धियाविडि पुरंध्या ॥१५॥

सः । नः । वृषन् । सनिष्ठया । सम् । घोरया । द्रविन्त्वा । धिया । अविडि । पुरं^५ध्या ॥१५॥

हे षवृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं षसनिष्ठया । 'षणु दाने' । धनादे-र्दातृत्वमया षघोरया सपत्नानां^६ भयकारिण्या अत एव षद्रविन्त्वा द्रावयिष्या शत्रूणां पलायिष्या^७ । द्रवतेरित्युच्प्रत्ययः । षपुरंध्या बहूनां धारयिष्याभ्योषयिष्या षधिया तादृशेन^८ कर्मणा षनः अस्मान् षसम् षअविडि समन्तात्पालय । अवतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । बहुलवचनात्सिष इडागमः । अस्मान् धनदानादिना रक्षेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

यस्ते नूनं शतक्रतुविन्द्र द्युम्नितमो मदः । तेन नूनं मदे मदः ॥१६॥

यः । ते । नूनम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । द्युम्नितमः । मदः ।

तेन । नूनम् । मदे । मदेरिति मदः ॥ १६ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । हे षशतक्रतो शतविधप्रज्ञान हे षइन्द्र षद्युम्नितमः यशस्वितमः षयः षमदः । माघन्यनेनेति^९ मदः सोमः । यः सोमः षनूनं पुरा षते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतोऽस्ति षतेन अस्माभिः प्रदीयमानेन सोमेन षनूनम् इदानीं षमदे तत्पानेन मदे तव संजाते सत्यस्मानपि षमदेः धनादिदानेन त्वं मादय । 'मदी हर्षे' । अत्रान्तर्णीतण्यर्थः । 'बहुलम्' इति शप् ॥

यस्ते चित्रश्रवस्तमो य इन्द्र वृत्रहन्तमः । य औजोदातमो मदः ॥१७॥

१. ख-ग-त-२-३-भ-श-°श्चैतानि तानि । २. ग-त-४-न-श-°जिद्र सृष्टाके; ज-त-१-२-भ-°जिद्र सृष्टके । ३. ख-ग-त-भ-२-श-सहसस्पुत्र; भ-१-३-सहसस्पुत्र । ४. घ-भ-सु सुष्टु । ५. ख-त-१-२-३-४-न-भ-१-२-श-लटि; ज-लटि; भ-३-लेटि । ६. ख-त-न-भ-श-संपन्नानां । ७. ख-त-न-भ-श-पालयिष्या । ८. न-भ-एतादृशेन । ९. ख-त-न-भ-मादयत्य; श-मादयत्य* ।

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः । यः । ओजःऽदातमः । मर्दः ॥ १७ ॥

हे १ इन्द्र १ चित्रश्रवस्तमः अतिशयेन नानाविधकीर्तिः १ यः १ मर्दः सोमः १ ते १ त्वदर्थमस्मा-
भिरभिषुतः । १ यः १ सोमः १ वृत्रहन्तमः अतिशयेन पापानां हन्ता । किंच १ यः १ सोमः १ ओजोदातमः
अतिशयेन बलस्य दाता । तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं माघेरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

विश्वा हि यस्तै अद्रिवस्त्वादत्तः सत्य सोमपाः । विश्वासु दस्म कृष्टिषु ॥ १८ ॥

विश्व । हि । यः । ते । अद्रिवः । त्वाऽदत्तः । सत्य । सोमऽपाः ।

विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे १ अद्रिवः । अद्रिवृजः । तद्वन् हे १ सत्य यथार्थकर्मन् १ सोमपाः सोमस्य पातः १ दस्म दर्शनीय
यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र १ विश्वासु १ कृष्टिषु सर्वेषु सोमस्य दातृषु यजमानेषु १ त्वादत्तः त्वया
दत्तः १ ते १ त्वदीयः १ यः १ रथिरस्ति तं १ विश्व १ हि । यष्टारो वयमपि जानीम एव । यद्वा । हे १ इन्द्र
सर्वेषु यष्टृषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीम एव यः सोमस्त्वादत्तो-
स्माभिस्त्वदर्थं दीयते । अत्र त्वादेशश्छान्दसः ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकस्य ' इन्द्राय मद्ने सुतम् ' इति स्तोत्रियः । सूत्रितं च—' इन्द्राय
मद्ने सुतमिन्द्रमिन्द्राधिना बृहत् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्राय मद्ने सुतं परिं षोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्ने । सुतम् । परिं । स्तोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

१ मद्ने । माघतेः कनिप् । मदनशीलाय १ इन्द्राय तदर्थं १ सुतम् अभिषुतं सोमं १ नः अस्मदीयाः
१ गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः १ परिं १ षोभन्तु । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः
१ कारवः स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च १ अर्कं सर्वैरर्चनीयं सोमम् १ अर्चन्तु पूजयन्तु ॥

यस्मिन्विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । संसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २० ॥

१ यस्मिन् इन्द्रे १ विश्वाः सर्वाः १ श्रियः कान्तयः १ अधि अधिकं भवन्ति । अतिशयेन तेजस्वी-
त्यर्थः । किंच १ सप्त सप्तसंख्याकाः १ संसदः । सम्यक् यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदः
होत्रकाः । यस्मिन् १ रणन्ति सोमप्रदानार्थं रमन्ते । यद्वा । यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति । तं पूर्वोक्तलक्षणम्
१ इन्द्रं १ सुते सोमेऽभिषुते सति १ हवामहे वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिर्धन्तु नो गिरः ॥ २१ ॥

त्रिकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ २१ ॥

हे १ देवासः देवा इन्द्रादयः १ त्रिकद्रुकेषु आभिप्लविकेप्वहःसु । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ।
तेषु १ चेतनम् । ' चिती संज्ञाने ' । चेतन्ति जानन्त्यनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः । ज्ञानसाधनं १ यज्ञम्
१ अत्नत अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः । ' तनु विस्तारे ' । लुकि ' बहुलं
छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' तनिपत्योच्छन्दसि ' इत्युपधालोपः । १ तमिद् तमेवाऽस्मदीयं यज्ञं
१ नः अस्माकं १ गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः १ वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

आ त्वा विशन्तिवन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते ॥ २२ ॥
आ । त्वा । विशन्ति । इन्दवः । समुद्रम् । इव । सिन्धवः । न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥ २२ ॥

हे इन्द्र इन्दवः स्वन्तोऽस्माभिर्दीयमानाः सोमाः एत्वा त्वाम् एवा विशन्तु । सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रमिव सिन्धवः । स्यन्दमाना नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे इन्द्र एत्वां कश्चिदपि देवो बलेन धनेन वा न अति रिच्यते नातिरिक्तोऽस्ति । सामर्थ्यवांस्वन्तोऽधिको नास्तीत्यर्थः ॥

विव्यकथं महिना वृषन्भक्षं सोमस्य जागृवे । य इन्द्र जठरेषु ते ॥ २३ ॥
विव्यकथं । महिना । वृषन् । भक्षं । सोमस्य । जागृवे । यः । इन्द्र । जठरेषु । ते ॥ २३ ॥

हे वृषन् कामानां वर्णितहं जागृवे जागरणशीलेन्द्र त्वं तस्य सोमस्य भक्षं पानं प्रति महिना स्वमहिना विव्यकथं सर्वतो व्यासवानसि । व्यचेलिति थलि 'अभ्यासस्योभयेषाम्' (पा. सू. ६. १. १७) इति संप्रसारणम् । हे इन्द्र यः सोमः ते जठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्यासवानसीति शेषः ॥

अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् । अरं धामभ्य इन्दवः ॥ २४ ॥
अरम् । ते । इन्द्र । कुक्षये । सोमः । भवतु । वृत्रहन् । अरम् । धामभ्यः । इन्दवः ॥ २४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तहं इन्द्र सोमः अस्माभिर्दीयमानः ते तव कुक्षये अरम् अलं पर्याप्तः भवतु । किंच इन्दवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमास्तव धामभ्यः नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यस्तव तेजोभ्यो वा अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु । अनेन तेजसां हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्षये स्नेहेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥

अरमश्वाय गायति श्रुतकक्षो अरं गवे । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ २५ ॥
अरम् । अश्वाय । गायति । श्रुतकक्षः । अरम् । गवे । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ २५ ॥

श्रुतकक्षो नामर्षिः गवाश्चादिन्द्रं स्तौति । अयं श्रुतकक्षः एतन्नामक ऋषिः अश्वाय इन्द्रेण दीयमानायाश्वायैतदर्थम् अरम् अलं गायति इन्द्रविषयं स्तोत्रं करोति । तथा गवे अरम् अलं गायति । इन्द्रस्य इन्द्रकर्तृकाय धाम्ने गृहाय तदर्थं च अरं पर्याप्तं स्तौति । यदश्वादिकमिन्द्रः प्रयच्छति तस्मै गायतीति । यद्वा । इन्द्रस्येति कर्मणि पठ्यते । गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तौति ॥

अरं हि ष्मा सुतेषु णः सोमेष्विन्द्र भूषसि । अरं ते शक्र दावने ॥ २६ ॥
अरम् । हि । ष्मा । सुतेषु । णः । सोमेषु । इन्द्र । भूषसि । अरम् । ते । शक्र । दावने ॥ २६ ॥

हे इन्द्र सुतेषु अभिषुतेषु नः अस्मदीयेषु सोमेषु । हि ष्म इत्यवधारणे । त्वमेव तेषां पाने अलं पर्याप्तः भूषसि भवसि । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु नोऽस्माकं पर्याप्तं धनं भूषसि । 'भू प्राप्नोति' । त्वं प्रापय । तथा भवति हे शक्र समर्थेन्द्र दावने धनादिकस्य दात्रे ते तुभ्यमस्माभिर्दीयमानाः सोमाः अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु ॥ १९ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ१-२-गावोश्चादिन्द्रं; त३-४-न-गावाश्चादिन्द्रं; भ३-गवेष्वेन्द्रं; श-गावीश्चदिन्द्रं । सु-गावाश्चादिलाभार्थमिन्द्रं । २. ख-ज्ञ-त२-भ१-ध्वलं; ग-भ३-अलं; घ-अरं; भ२-स्वलं । ३. ख-त-श-नावादि* । ४. ग-अरं; घ-अरमलं ।

पराकात्ताच्चिदद्विवस्त्वां नक्षन्त नो गिरः । अरं गमाम ते वयम् ॥ २७ ॥

पराकात्तात् । चित् । अद्रिऽवुः । त्वाम् । नक्षन्त । नः । गिरः । अरम् । गमाम् । ते । वयम् ॥ २७ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽनः अस्मदीयाः ऽगिरः इतो निर्गताः स्तुतयः ऽपराकात्तात् । ऽचित् अप्यर्थः । अतिदूरादपि ऽत्वां ऽनक्षन्त व्याप्नुवन्तु । किमुत समीपास्वामभुवतामिति । नक्षते-
र्यासिकर्मणो नक्षतेर्वा' लेटि सिपि रूपम् । एवं सति स्तोतारः ऽवयं ऽते त्वदीयं धनम् ऽअरम् अलं
पर्याप्तं ऽगमाम त्वत्तो गच्छाम ॥

आभिप्लविकेषूक्येषु^१ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' एवा ह्यसि वीरयुः ' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्रितं च—' एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनुता ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राध्यं मनः ॥ २८ ॥

एव । हि । असि । वीरऽयुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः । एव । ते । राध्यम् । मनः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽवीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान्^२ हन्तुं कामयमानः ऽएव ऽअसि भवसि
खलु । ऽहि प्रसिद्धौ । अत ऽएव त्वं ऽशूरः सामर्थ्यवानेव भवसि । ऽउत अपि च ऽस्थिरः संग्रामे
धैर्यवान् भवसि । एकत्र स्थित्वैव शत्रून् संप्रहरसीत्यर्थः । एवं सति ऽते तव ऽमनः ऽराध्यं स्तुति-
भिराराधनीयम् ऽएव यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च^३ करोषीति । तव मन एव
सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः । अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २९ ॥

एव । रातिः । तुविऽमघ । विश्वेभिः । धायि । धातृभिः । अध । चित् । इन्द्र । मे । सचा ॥ २९ ॥

हे ऽतुविमघ । तुविरिति बहुनाम । बहुधनवन्निन्द्र ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽधातृभिः कर्माधारकैः^४ ।
यद्वा । देवानां हविर्दानेन पोषयितृभिः । सर्वैर्यजमानैस्तव ऽरातिः गवाश्चधनादिदानं ऽधायि तैर्धा-
र्यते ऽएव । दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम् । चिदेवार्थे । ऽअध अत एव हे ऽइन्द्र एवंविध त्वं ऽमे यष्टुर्म-
मापि ऽसचा धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥ ३० ॥

मो इति । सु । ब्रह्माऽइव । तन्द्रयुः । भुवः । वाजानाम् । पते । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमतः ॥ ३० ॥

हे ऽवाजानां ऽपते अन्नानां पते बलानां वा हे इन्द्र ऽतन्द्रयुः निष्कारणं निवृत्तकर्मवशादालस्य-
युक्तः ऽब्रह्मेव ब्राह्मण इव । ' अथापि तद्वदर्थे भाष्यते ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कोक्तमनुसृत्य
तन्द्रयुक्त इत्युक्तम् । अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनालस्यमिच्छन्नास्तिको ब्राह्मण इव त्वं ऽमो ऽषु
ऽभुवः सुषु मा भवः । सर्वदात्मत्कर्मान्वितो भवेत्याशासनम् । तदेवाह । ऽसुतस्य अभिपुतस्य ततः
ऽगोमतः गन्धेन क्षीरेण दग्ना वा मिश्रणवतः सोमस्य पानेन ऽमत्स्व माद्य हृष्टो भव ॥

मा न इन्द्राभ्यादिशः सूरौ अक्तुष्वा यमन् । त्वा युजा वनेम् तत् ॥ ३१ ॥

मा । नः । इन्द्र । अभि । आऽदिशः । सूरः । अक्तुषु । आ । यमन् ।

त्वा । युजा । वनेम् । तत् ॥ ३१ ॥

१. ख-त-न-भ-श-नसतेर्वा । २. इ-त-२-३-भ-१-३-पूक्येषु । ३. ख-इ-त-१-२-न-भ-समर्थान्
शत्रून् । ४. ख-ग-घ-त-न-भ-श-च ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-भ-३-कर्मधारकैः ।

हे ^१इन्द्र ^२आदिशः आदेष्टारः समन्तादयुधान्वयित्विसृजन्तः^३ ^४सूरः । 'सृ गतौ' । सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः ^५अकुपु रात्रिषु दिवापि ^६नः अस्माकं ^७मा ^८अभि ^९आ ^{१०}यमन् आभिमुख्येन मा नियन्तारो^{११} भवन्तु । यद्यागताश्चेत्तदा ^{१२}तत् रक्षःकुलं ^{१३}त्वा त्वया ^{१४}युजा सहायेन^{१५} वयं ^{१६}वनेम हिंसाम । 'अथ क्रथ क्रथ क्रथ हिंसार्था वन च' इत्यत्र पठितत्वाद्धिसार्थः ॥

त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि ॥ ३२ ॥
त्वया । इत् । इन्द्र । युजा । वयम् । प्रति । ब्रवीमहि । स्पृधः ।
त्वम् । अस्माकम् । तव । स्मसि ॥ ३२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वयेत् । इदवधारणे । त्वयैव ^३युजा सहायेन ^४स्पृधः स्पर्धमानान्छत्रून् ^५वयं ^६प्रति ^७ब्रवीमहि निराकुर्वीमहि । प्रतिवचनं निराकरणम् । उत्तरार्धेनेन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति । हे इन्द्र ^८त्वमस्माकं भवसि स्तुत्यस्तोतृयष्टयष्टयतया त्वमस्माकं भवसि वयं ^९तव ^{१०}स्मसि भवामः । तथारण्यकं—'त्वमिदं सर्वं भवसि तव वयं स्मः त्वमस्माकमसि' इति । तस्मात्त्वया सहायेन शत्रून् हन्यामेति^४ ॥

त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् । सखाय इन्द्र कारवः ॥ ३३ ॥
त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनोनुवतः । चरान् । सखायः । इन्द्र । कारवः ॥ ३३ ॥

हे ^१इन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं ^२त्वायवः त्वां धनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव ^३अनुनोनुवतः । नौतेयङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः^४ तस्मात्तव ^५सखायः सखिभूताः ^६कारवः स्तोतारः ^७त्वामिद् । इदवधारणे । त्वामेव ^८चरान् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु । ^९हि इति प्रसिद्धार्थः । चरतेर्लेख्याडागमः । हियोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

'उद्ध' इति चतुस्त्रिंशच्च त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्यार्थं गायत्रमैन्द्रम् । अन्या त्विन्द्रभुं देवताका । तथा चानुक्रान्तम्—'उद्ध चतुस्त्रिंशत्सुकक्षोऽन्यैन्द्राभवी' इति । द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्र उत्तमावर्जमेतसूक्तम् । सूत्रितं च—'उद्धेदभीत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'उद्धेदभीति तिस्र इन्द्र ऋतुविदं सुतमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । तथाप्तोर्यामि मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थेऽयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यदद्य कश्च वृत्रहसुद्धेदभि श्रुतामघमा नो विश्वाभिः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उद्धेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घृ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्याऽपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

सुकक्ष इन्द्रगुणानाह । हे ^१सूर्य । द्वादशसु भानुष्विन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात्सूर्यात्मक सुवीर्यं हे इन्द्र ^२श्रुतमघं सर्वदा देयत्वेन विल्यातधनमत एव ^३वृषभं याचमानानां^४ धनस्य वर्षितारं ^५नर्यापसम् । नरहितं नर्यम् । नरहितकर्माणम् ^६अस्तारं दानशौण्डिमौदार्यवन्तमेतादृशानुभावमभितः ^७उत् ^८एषि । ^९इत् अवधारणे । त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्धतोऽसि^{१०} । ^{११}घ इति प्रसिद्धौ ॥

१. ग-न्यतिसृजन्तः । २. न-भ-निर्यतारो गंतारो । ३. घ-त्वत्सहायेन । ४. त-हन्यातमेति; श-हन्यातेमेति । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-२-श-कुर्वति; भ१-कुर्वती; भ३-कुर्वतः । ६. ख-याचमानानां; ग-याचकानां त१-न-पावमानानां; त२-३-४-श-पावनानां । ७. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-उद्धातासि; त४-भ१-२-रु-उद्धातोसि ।

नव॒ यो न॒वति॑ पुरो॒ बिभेद॑ बा॒ह्वोजसा॑ । अहिं॑ च वृत्र॒हावधी॑त् ॥ २ ॥

नव॑ । यः । न॒वतिम् । पुरः॑ । बि॒भेद॑ । बा॒हुऽओजसा॑ । अहि॑म् । च । वृत्र॒ऽहा । अ॒वधी॑त् ॥ २ ॥

वयः इन्द्रः वनव नवति संख्याका एकोनशतसंख्याकाः शम्बरस्य पुरः पुरीः बाह्वोजसा स्वबाहुबलेनैव बिभेद दिवोदासाय भिनत्ति स्म । तथा च मन्त्रः—‘दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य’ (क्र. सं. २. १९. ६) इति । सः वृत्रहा वृत्रासुरस्य हन्ता स इन्द्रः वहिं च केनाप्यहन्तव्यं मेघमपामावरकं वृत्रं वा अवधीत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं ददातिवत्युत्तरेण संबन्धः ॥

स न॒ इन्द्रः॑ शि॒वः सखा॑श्चाव॒द्रोम॒धर्व॑मत् । उ॒रुधा॑रेव॒ दोह॑ते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्व॑वत् । गो॑ऽमत् । यव॑ऽमत् । उ॒रुधा॑राऽइव । दो॒हते॑ ॥ ३ ॥

वसः पूर्वोक्तलक्षणः वशिवः कल्याणतमः सखा यष्टयष्टव्यस्तौतुस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेनास्माकं मित्रभूतः एतादृशः इन्द्रः अश्ववत् अश्वयुक्तं गोमत् पश्वादिसहितं यवमत् । ‘अयवादिभ्यः’ (पा. सू. ८. २. ९) इति प्रतिषेधान्मतुपो क्त्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः । धान्ययुक्तं धनं वनः अस्मभ्यं दोहते दोग्धु ददातु । तत्र दृष्टान्तः । उरुधारेव । दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां पोषयित्री गौर्यथा क्त्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोग्धु ददातु । दुहेल्लेख्यडागमः ॥

असोयामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्ते ‘यदद्य’ इति नृचः स्तोत्रियः । सूत्रं तु पूर्वेण नृचेन सहोदाहृतम् ॥

यद॒द्य क॑च्च वृत्र॒हन्नु॒दगा॑ अ॒भि सूर्य॑ । स॒र्वं तदिन्द्र॑ ते॒ वशे॑ ॥ ४ ॥

यत् । अ॒द्य । कत् । च । वृत्र॒ऽहन् । उ॒त्तऽअगा॑ः । अ॒भि । सूर्य॑ ।

सर्व॑म् । तत् । इन्द्र॑ । ते । वशे॑ ॥ ४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे सूर्य सूर्यात्मक इन्द्र अद्य अस्मिन् दिने यत् कच्च यत्किंचित्पदार्थजातम् अभि अभिमुखीकृत्य उदगाः । ‘हण् गतो’ । उत्पूर्वः । तस्य लुङि गादेशः । स्वतेजसोद्गतः प्रादुर्भूतोऽसि तदा तत् सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् त्वे तव वशे भवति । त्वदधीनं भवति । उदिते सूर्ये त्वदर्थं प्राकर्म कुर्वन्ति जुह्वति च ॥

यद्वा॑ प्रवृद्ध॒ सत्प॑ते न म॒रा इति॑ मन्य॒से । उ॒तो तत्स॒त्यमि॑त्तव ॥ ५ ॥

यत् । वा । प्र॒वृद्ध॒ । स॒त्प॑ते । न । म॒रै । इति॑ । मन्य॒मे ।

उ॒तो इति॑ । तत् । स॒त्यम् । इत् । तव॑ ॥ ५ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे प्रवृद्ध स्वबलेन प्रवर्धमान सत्पते सतां पते स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पते हे इन्द्र वन मरै इति मनुष्यवद्वार्धक्येनाहं न त्रिय इति यत् यदि मन्यसे बुध्यसे । ‘मृङ् प्राणत्यागे’ । लेख्यडागमः । ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्यैकारः । उतो अपि च तव

१. ख—सख्या यष्टव्यस्तौतुस्तुत्यलक्षणेन; त-न-भ-श-यष्टव्यस्तौतुस्तुत्यलक्षणेन; भ-यष्टव्यानातु-स्तुत्यलक्षणेन; भ-यष्टव्येन स्तुतिलक्षणेन । २. ख-घ-त-१-२-न-तत्ते तव; ग-तव; त-३-४-श-तत्तव; भ-१-२-तत् । ३. ख-त-न-भ-तदर्थी; श-तदधी । ४. ख-त-उत ।

‘तत् न त्रिय इति मननं’ सत्यमित् यथार्थमेव । इन्द्रो न त्रियत इत्यर्थे मन्त्रान्तरं—‘ न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः ’ (ऋ. सं. १०. ८६. ११) इति ॥ २१ ॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥ ६ ॥
ये । सोमासः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । सर्वाँन् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वये सोमासः सोमाः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरदेशे^१ वये सोमाः अर्वावति अन्ति-
कतमे देशे च सुन्विरे । छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः । ये सोमा ऋत्विग्भि-
रभिपूयन्ते सर्वान् दूरे समीपे चाभिपूयमाणान् तान् सोमान् गच्छसि तत्पानार्थं युगपत्प्राप्नोषि ।
अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम् ॥

असौर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्ते ‘ तमिन्द्रं वाजयामसि ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं
च—‘ तमिन्द्रं वाजयामसि मह्यं इन्द्रो य ओजसा ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य
दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽयमेव तृचो निबिद्धानीयः । सूत्रितं च व्यूहश्चेदिति खण्डे—
‘ मरुत्वाँ इन्द्र मीवृस्तमिन्द्रं वाजयामसि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ७ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ ७ ॥

यजमाना आहुः । तं पूर्वोक्तलक्षणम् इन्द्रं वाजयामसि वाजयामः । सोमेन स्तुतिभिर्वा
वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः । किमर्थम् । महे महते^२ वृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं हन्तवे हन्तुम् ।
सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन् वृषा धनानां सेक्ता दाता सः इन्द्रः वृषभः अस्माकं^३
स्तोतॄणां सोमस्य दातॄणां धनादिसेचको^४ दाहा^५ भुवत् भवतु ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः ॥ ८ ॥
इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः । द्युम्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ ८ ॥

वसः इन्द्रः दामने स्तोतृभ्यो धनादिदानायैव कृतः प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च ओजिष्ठः
ओजस्वितमः सः एवेन्द्रः मदे । माद्यन्त्यनेनेति^६ मदः सोमः । तस्मिन् प्रजापतिना सृष्टिकाले
हितः । सोमपानार्थं च निहित इत्यर्थः । द्युम्नी । ‘ द्युम्नं द्योततेत्यंशो वाङ्मं वा ’ इति । यशस्व्यश्च-
वान् वा अत एव श्लोकी । श्लोकः स्तुतिः । तद्वान् वसः इन्द्रः सोम्यः सोमाहो भवति ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्ष ऋष्वो अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा । वज्रः । न । समभृतः । सबलः । अनपच्युतः । ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः संभृतः उत्पादितस्तीक्ष्णीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । वज्रो
न । वज्र आयुधम् । तत्कर्तृभिर्निश्चितधारे^७ यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या
संभृतोऽत एव सबलः बलसहितस्तस्मात् अनपच्युतः परैरपच्युतः^८ । अनभिगत इत्यर्थः । तादृशः
ऋष्वः महान् दीप्यमानो वा अस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः ववक्षे स्तोतृभ्यो धनादिकं
बोधुमिच्छति ॥

१. न-भ-‘तिदूरे देशे । २. ख-ग-त-न-भ-श-महांत । ३. कामानां सेचको । ४. ख-ग-त-श-होता ।
५. ख-ग-त-श-माद्यन्त्यं; न-मात्यं; भ-माद्यं । ६. ख-त-यत्कर्तृभिः । ७. ख-त-भ-१-२-‘परैर-
पच्युतः’ नास्ति ।

दुर्गे चिन्नः सुगं कृधि गृणान इन्द्र गिर्वणः । त्वं च मघवन्वशः ॥१०॥

दुः॒ऽगे । चि॒त् । नः । सु॒ऽगम् । कृ॒धि । गृ॒णानः । इन्द्र । गि॒र्वणः ।

त्वम् । च । म॒घ॒ऽवन् । वशः ॥ १० ॥

हे १गिर्वणः गीर्भिर्वननीय १इन्द्र १गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं १नः अस्माकं १दुर्गे १चित् दुर्गमेऽपि १मार्गे १सुगं सुगमं पन्थानं १कृधि तथा कुरु । हे १मघवन् धनवन्निन्द्र १त्वम् । चशब्दश्चेदर्थः । यदि १वशः सोमपानार्थं तत्प्रदातृनस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमनं कुरुष्व । षट्छेलेऽप्यङ्गागमः । चशब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ २२ ॥

यस्य ते नू चिदादिशं न मिनन्ति स्वराज्यम् । न देवो नाधिगुर्जनः ॥११॥

यस्य । ते । नु । चि॒त् । आ॒ऽदिशम् । न । मि॒नन्ति । स्व॒ऽराज्यम् ।

न । दे॒वः । न । अ॒ग्नि॒ऽगुः । ज॒नः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र १यस्य १ते तव १आदिशम् । आदिशति नयति सर्वत्रानयेत्यादिग्वलम् । औणादिकः करणे प्रत्ययः । यद्वा । आदेश एवादिगाज्ञा । भावे क्प् । त्वदीयामाज्ञां १नू १चित् इदानीं पुरा च १न १मिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किंच । १स्वराज्यं तव स्वभूतं राज्यं च । यद्वा । स्वशब्देन स्वर्गोऽभिधीयते । स्वर्गस्वामित्वं च न हिंसन्ति । हिंसकानाह । १न १देवः त्वदन्यो देवोऽपि च तथापि १अग्निगुः अष्टतगमनः संग्रामे त्वरमाणो वीरोऽपि १न च १जनः प्रादुर्भूतो मनुष्योऽपि । एते न मिनन्तीत्यर्थः ॥

अधा ते अप्रतिष्कुतं देवी शुष्मं सपर्यतः । उभे सुशिग्र रोदसी ॥१२॥

अध । ते । अ॒प्र॒ति॒ऽस्कुतम् । दे॒वी इति । शु॒ष्मम् । स॒पर्य॒तः ।

उ॒भे इति । सु॒ऽशि॒ग्र । रो॒दसी॒ इति ॥ १२ ॥

हे १सुशिग्र सुहृनो शोभनशिरस्त्राणेन्द्र १अध अपि च १देवी देव्या १स्वतेजसा दीप्यमाने १उभे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १अप्रतिष्कुतम् । स्कु इति सौत्रो धातुः स्तम्भने वर्तते । शत्रुभिरप्रतिरोधनीयं १ते त्वदीयं १शुष्मं परबलशोषकं बलं १सपर्यतः पूजयतः । त्वदधीने एव भवतः ॥

त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च । परुष्णीषु रुश्रुत्पयः ॥ १३ ॥

त्वम् । ए॒तत् । अ॒धार॒यः । कृ॒ष्णासु । रो॒हिणीषु । च । प॒रु॒ष्णीषु । रु॒श्रुत् । प॒यः ॥ १३ ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र १कृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा १रोहिणीषु । 'वर्णादनुदात्तात्तोषधात्तो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् । रोहितवर्णासु १च गोषु १रुश्रुत् । रोचतेर्दीप्तिकर्मणः । दीप्यमानं श्वेतम् १एतत् परिदृश्यमानं १पयः क्षीरं १त्वम् १अधारयः धारयसि । तस्मात्पवद्वलं पूजयत इति समन्वयः ॥

वि यदहेरधं त्विषो विश्वं देवासो अक्रमुः । विदन्मृगस्य तां अमः ॥१४॥

वि । यत् । अहेः । अध । त्विषः । विश्वे । देवासः । अक्रमुः ।

विदत् । मृगस्य । तान् । अमः ॥ १४ ॥

१अध अपि च १अहेः अहन्तव्यस्य^१ वृत्रासुरस्य १त्विषः तेजोरूपादुच्छ्वासान्नीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिताः १विश्वे सर्वे १देवासः देवाः १यत् यदा १वि १अक्रमुः विविधं पादविहरणम-कुर्वन् । स्वस्थानं परित्यज्यान् देशमगच्छन्नित्यर्थः । तदानीं १मृगस्य । एवं तान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोऽभवत् । तद्रूपस्य^२ संबन्धि १अमः सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा १तान् सर्वान् देवान् १विदत् अविन्दत् । प्राप्नोदित्यर्थः । तस्यासुरस्येन्द्रो निवारको हन्ताभवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥

आदु मे निवुरो भुवद्वृत्रहादिष्ट पौंस्यम् । अजातशत्रुरस्तृतः ॥ १५ ॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् ।

अजातऽशत्रुः । अस्तृतः ॥ १५ ॥

१आदु इत्यवधारणे । देवानां भीत्या सर्वतो गमनानन्तरमेव १मे स्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्ध्ययमिन्द्रः १निवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता १भुवत् अभवत् । ततः १वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः १पौंस्यम् । पुंसः कर्म पौंस्यम् । यद्वा । ‘ स्त्रीपुंसाभ्याम् ’ (पा. सू. ४. १. ८७) इति भवार्थे स्त्रिज् । नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रे भवम् । यद्वा । बलनामैतत् । स्वबलम् । १अदिष्ट तस्य राज्ये दिशति निदधाति^३ । तद्राज्यं स्ववशमकरोदित्यर्थः । ततः प्रभृतीन्द्रः १अजात-शत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः १अस्तृतः संग्रामे परैरहिंसितश्चाभवत् ॥ ॥ २३ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् । आ शुषे राधसे महे ॥ १६ ॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्ऽतमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋषिगणेश्वरः १श्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धमत एव १वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रहन्तारं १शर्धं बलभूतं वेगवन्तं वा एतादृशमिन्द्रं १चर्षणीनां मनुष्याणां १वः युष्माकम् १आशुषे । अशोतेर्लेट्युत्तम इटि^४ सिप् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यडागमः । तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेणाश्वै^५ । प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थम् । १महे महते १राधसे धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

अया धिया च गव्यया पुरुषाम्पुरुषुत । यत्सोमैसोम आभवः ॥ १७ ॥

अया । धिया । च । गव्यऽया । पुरुऽनामन् । पुरुऽस्तुत । यत् । सोमैऽसोमे । आ । अभवः ॥ १७ ॥

हे १पुरुषामन् बहुविधशक्रवृत्रहादिनामोपेत । यद्वा । बहुस्तुतिमन् । नामयन्ति स्तुत्यं देवं वशं नयन्तीति नाम स्तोत्रम् । अत एव १पुरुषुत बहुभिरभिष्टुतेन्द्र १सोमैसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा १आभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयम् १अथा अनया । कीदृश्या । १गव्यया गा आत्मन इच्छन्त्या १धिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम । सोमं पीतवति त्वयि वयं गवादिभ्युक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

बोधिन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः । शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ १८ ॥

१. ग-आहन्तव्यस्य । २. न-भ-तद्रूपस्य वृत्रस्य । ३. ग-न-भ-निदधाति स्म । ४. ख-त-भ-इति । ५. ग-प्रकर्षेणाश्वे ।

बोधितऽमनाः । इत् । अस्तु । नः । वृत्रऽहा । भूरिऽआसुतिः ।
शृणोतु । शक्रः । आऽशिर्षम् ॥ १८ ॥

अयं^१ परोक्षकृतः । ^२वृत्रहा वृत्रहन्ता ^३भूर्यासुतिः । बहुषु देशेष्विन्द्रार्थं सोम आसूयतेऽभिषू-
यत इति तादृशः । यद्वा । बहूनि सोमादिहवींषीन्द्रार्थमासूयन्ते हूयन्त इति तादृशः । ^४बोधिन्मनाः ।
' बुध अवगमने ' । औणादिक इतिप्रत्ययः । यस्य मनः स्तोतृणामभिमतं^५ बुध्यते जानातीति तथोक्तः ।
^६इत् अवधारणे । नः अस्माकं बोधिन्मना एव ^७अस्तु । सर्वदास्मदभीप्सितानि जानात्वैवेत्यर्थः ।
यद्वा । एतादृश इन्द्रो नोऽस्माकं यज्ञे भवत्विति । ततः ^८शक्रः संग्रामे शत्रुहननसमर्थ इन्द्रः
^९आशिषम् अस्मदीयां स्तुतिमाशासनं वा ^{१०}शृणोतु ॥

ज्योतिष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने मैत्रावरुणस्य ' कया त्वं न ऊत्या ' इति तृचोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—' होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् कया त्वं न ऊत्या ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १९ ॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् । कया । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १९ ॥

हे ^१वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र ^२कया केन ^३ऊत्या । अव रक्षणादिषु गत्यर्थे । ' उतियूति ' ।
इत्यादिना निपातितः । केनाभिगमनेन ^४नः अस्मान् ^५अभि^६ अभितः ^७प्र ^८मन्दसे प्रकर्षेण
मादयसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा
कदास्मान् प्रमादयसीति । किंच ^९कया केनाभिगमनेन ^{१०}स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं धनम् ^{११}आ ^{१२}भर आबि-
भर्षीतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥

कस्य वृषा सुते सचा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥

कस्य । वृषा । सुते । सचा । नियुत्वान् । वृषभः । रणत् । वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ २० ॥

^१वृषा इन्द्रः ^२कस्य यजमानस्य ^३सचा ^४सुते ऋग्भिः^५ सहाभिपुते सोमे । अनेन तद्वान् यज्ञो
लक्ष्यते । कस्य यज्ञे ^६सोमपीतये सोमपानाय तदर्थं ^७रणत् रमते । कीदृशः । ^८नियुत्वान् । नितरां
युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनि नित्यं नियुतो मरुतः । तद्वान् । यद्वा । नियुत इति वायोर्वाहनाश्वाः^९ ।
स वायुः कदाचित् संग्राम इन्द्राय स्वाश्वानदात् । तद्वान् । ^{१०}वृषभः धनानामपां वा वर्षकः ^{११}वृत्रहा
वृत्रस्य हन्तेन्द्रः कस्य यज्ञे रमते । इदानीं नोऽस्मदीयं^{१२} यागं^{१३} प्रत्यागच्छतु । यद्वा । कस्याध्वरे
रमते । न कुत्रापि । किंत्वस्मद्यज्ञ एव सोमपानार्थं संक्रीडते ॥ ॥ २४ ॥

अभी षु णस्त्वं रयि मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥

अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् । प्रयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२मन्दसानः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन मोदमानः सन् ^३सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं^४
^५नः अस्मभ्यं ^६सु सुष्ठु ^७अभि आभर । तदेवाह । त्वं ^८दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^९प्रयन्ता
धनादेः प्रदाता कर्मणो नियन्ता वा भवानीति ^{१०}बोधि बुध्यस्व । ' बुध अवगमने ' । औणादिकः ।
लोडि छान्दसो विकरणस्य लुक् । हेधिः^{११} । धित्वे^{१२} धकारलोपश्छान्दसः ॥

१. ख-त-श-अथ । २. ख-ज्ञ-त१-२-३-स्तोत्रिणा* । ३. ख-ग-त-न-भ-श-' अभि ' नास्ति ।

४. ख-ग-घ-ज्ञ-त-२-न-भ-ऋत्विग्भिः । ५. ख-त-न-भ-२-श-'वाहनाश्वाः ते; भ१-'वाहनाश्वाः मे; भ३-
'वाहनाश्वास्तैः । ६. ख-त-न-भ-नास्मदीयं । ७. ख-त-यज्ञं । ८. घ-रयि धनं । ९. ग-हेर्धित्वे ।

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीऽवन्तः । सुताः । इमे । उशन्तः । यन्ति । वीतये । अपाम् । जग्मिः । निऽचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः । सोमसेकार्थे पत्न्यः पालयिष्य आपो वसतीवर्य एकधनाश्च । तद्वन्तः । सुताः अस्माभिरभिपुताः । इमे ग्रहस्थाश्चमसस्थाश्च सोमाः । उशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तः । यन्ति इन्द्रं गच्छन्ति । किमर्थम् । वीतये आत्मनः पानाय । किंच निचुम्पुणः । ' निचान्तपृणः ' (निरु. ५. १७) इति यास्कः । ' चमु अदने ' । निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता । यद्वा । ' निचमनेन प्रीणाति ' इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः । अभिपुतस्य सोमस्याप्सु प्रक्षेपासंभवात् सामर्थ्यादजीषरूपः सोमो गृह्यते । तादृशः सोमः । अपां । जग्मिः । अपामिति ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावश्छान्दसः । अप इत्यर्थः । यद्वा । अपां मध्यं वापः प्रति वा जग्मिर्गमनशीलः साधुगन्ता वा । सोमश्चेन्द्रं गच्छति । स ह्यवभृथकालः ऋजीषमप्सु प्रास्यन्तीति वचनादप्सृजीषरूपः प्रक्षिप्यते । तदाह अपां जग्मिरिति ॥

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥ २३ ॥

इष्टाः । होत्राः । असृक्षत । इन्द्रम् । वृधासः । अध्वरे । अच्छ । अवऽभृथम् । ओजसा ॥ २३ ॥

अपां जग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिन एव - - - र - वि - जः कुर्वन्तीत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादाह । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे । वृधासः हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः । इष्टाः इष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंख्याकाः । होत्राः होत्रकाः । अवभृथम् अन्त्यदिवसम् । अच्छ प्रति । ओजसा स्वतेजसा सहिताः । इन्द्रम् असृक्षत विमृजन्ति । यावदवभृथं सप्तहोत्रका यजन्तीति ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २४ ॥

इह । त्या । सधमाद्या । हरी इति । हिरण्यकेश्या । वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २४ ॥

एषा व्याख्याता (ऋ. सं. ८. ३२. २९) । अत्रापि वाक्यार्थो विधीयते । सधमाद्या इन्द्रेण सह हविर्भिस्तर्पयितव्यौ यद्वा संग्रामे सह माद्यन्तौ । हिरण्यकेश्या हिरण्यथस्कन्धगतकेशवन्तौ । त्या तौ प्रसिद्धौ । हरी हरितवर्णावेतन्नामकावधौ । इह अस्मिन् यज्ञे । हितं - - वादिषु निहितं हितकरं वा । प्रयः हवीरूपमन्नमभिलक्ष्य । वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

तुभ्यं सोमाः सुता इमे स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो । स्तोतृभ्य इन्द्रमा वह ॥ २५ ॥

तुभ्यम् । सोमाः । सुताः । इमे । स्तीर्णम् । बर्हिः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । आ । वह ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमानवसुमन् । यद्वा । विशिष्टा भा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः । ता निवसन्त्यत्रेति विभावसुरग्निः । हे तादृशमे तुभ्यं त्वदर्थम् । इमे । सोमाः । सुताः अभिपुताः । तथा बर्हिः । स्तीर्णम् । तस्मात् । स्तोतृभ्यः अस्मभ्यमस्मदर्थम् । इन्द्रं सोमपानार्थम् । आ । वह आह्वय । यज्ञं प्रति प्रापयेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

१. ख-त-न-श-हावभृथ* । २. ख-ग-त-न-भ-श-अभि प्रति । ३. ख-घ-भ-१-३- ' स्वतेजसा ' नास्ति । ४. घ- ' मन्नमभ्यभि ' ।

आ ते दक्षं वि रोचना दधद्रत्ना वि दाशुषे । स्तोतृभ्य इन्द्रमर्चत ॥ २६ ॥

आ । ते । दक्षम् । वि । रोचना । दधत् । रत्ना । वि । दाशुषे ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । अर्चत ॥ २६ ॥

ऋषिर्ऋषिग्यजमानान् प्रत्याह । हे यष्टः ऽदाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते ऽते तुभ्यं ऽरोचना रोचनं दीप्यमानं ऽदक्षं बलम् ऽआ आभिमुख्येन ऽवि ऽदधत् इन्द्रो विदधातु । यद्वा । रोचनमिति स्वर्गः । देवतेजसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु । तथा ऽरत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु । 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' । लेटि 'चोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः । अडागमः । हे स्तोतारः ऽस्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तोत्रकारिभ्यो' युष्मभ्यं च बलरत्नादिकमिन्द्रः कुरुताम् । तस्मात् तम् ऽइन्द्रं यूयम् ऽअर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥

आ ते दधामीन्द्रियमुक्था विश्वा शतक्रतो । स्तोतृभ्य इन्द्र मृळय ॥ २७ ॥

आ । ते । दधामि । इन्द्रियम् । उक्था । विश्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्र । मृळय ॥ २७ ॥

हे^२ ऽशतक्रतो इन्द्र ऽते तव ऽइन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं ऽविश्वा ऽउक्था सर्वाणि स्तोत्राणि ऽआ ऽदधामि संपादयामि । हे ऽइन्द्र त्वं ऽस्तोतृभ्यः ऽमृळय सुखय^१ ॥

भद्रंभद्रं न आ भरेषमूर्जं शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २८ ॥

भद्रम् ऽभद्रम् । नः । आ । भ्र । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २८ ॥

हे ऽशतक्रतो शतविधकर्मन् शतप्रज्ञ वा ऽइन्द्र ऽभद्रंभद्रं कल्याणतममथ सुखोत्पादकं वा धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आसंपादय देहि । तथा ऽइषम् अन्नम् ऽऊर्जम् अन्नरसं यद्वा बलवदक्षं च देहि । नः अस्मान् ऽयत् यदि ऽमृळयांसि सुखयसि तर्हि तद्धनादिकं^३ देहीति । 'मृळ सुखने' । ण्यन्तस्य लेख्याडागमः ॥

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २९ ॥

सः । नः । विश्वानि । आ । भ्र । सुवितानि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २९ ॥

हे ऽशतक्रतो इन्द्र ऽसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं ऽविश्वानि सर्वाणि ऽसुवितानि । सुष्ठीयते प्राप्यते येष्विति सुवितानि मङ्गलानि । सुपूर्वादेतेः के^४ प्रत्यये^४ उचङादेशः । सर्वानभ्युदयान् ऽनः अस्मभ्यमाहर । हे ऽइन्द्र यदि ऽनः अस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितानभ्युदयान् देहीति ॥

त्वामिदृत्रहन्तम सुतावन्तो हवामहे । यदिन्द्र मृळयांसि नः ॥ ३० ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन् ऽतम् । सुतऽवन्तः । हवामहे । यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ ३० ॥

१. ख-इदंविशेषण^१; ङ-त१-२-३-ईदंविशेषण^१; त४-न-भ१-श-ईदंविशेषण^१ । २. त३-४-न-भ-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-चेदनादिकं । ४. ग-भ-क्तप्रत्यये ।

हे वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रस्थापामावरकस्य हन्तरिन्द्र वसुतवन्तः अभिषुतसोमवन्तो वयम् । इदवधारणे^१ । स्वामित् स्वामेव वृत्रहामहे । अस्मद्यज्ञमागत्य सोमपानायाङ्क्यामः । हे वृन्द्र वनः अस्मान् यदि सुखयसि^२ तर्ह्याङ्क्याम इति ॥ २६ ॥

व्यूळहस्य^३ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये 'उप नो हरिभिः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्री. ८. ८) इति ॥

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३१ ॥

उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् । याहि । मदानाम् । पते । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३१ ॥

हे मदानां पते । माद्यन्तेऽनेनेति मदाः सोमाः । 'मदोऽनुपसर्गे' इति करणेऽप्प्रत्ययः । सोमानां स्वामिन्निन्द्र वृत्रहृभिः 'आ शतेन हरिभिः' (ऋ. सं. २.१८.६) इत्यादिषु बहूनामश्वानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः^४ सह वनः अस्माकं यज्ञे वसुतम् अभिषुतं सोमम् उप याहि । तपानार्थं शीघ्रमायाहि । पुनः उप वनः इत्यादरार्थः ॥

द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३२ ॥

द्विता । यः । वृत्रहन्तमः । विदे । इन्द्रः । शतक्रतुः । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३२ ॥

वृत्रहन्तमः^५ अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता वृत्रशतक्रतुः नानाविधकर्मा वयः वृन्द्रः द्विता द्विधा विदे वृत्रवधादावुग्रकर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मैति द्विप्रकारेण सर्वज्ञायते । 'विद ज्ञाने' । कर्मणि विहितस्य तत्प्रत्ययस्य 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । स त्वं वृत्रिभिः सह सुतं^६ सोममुपयाहि ॥

त्वं हि वृत्रहन्तेषां पाता सोमानामसि^७ । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३३ ॥

त्वं । हि । वृत्रहन् । एषाम् । पाता । सोमानाम् । असि । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् वृत्रम् एषाम् अस्मदीयानां सोमानां पाता पानकर्ता असि भवसि । एषाम् इति इदमोऽन्वादेशे अशादेशोऽनुदात्तश्च । अतस्त्वम् अश्वैः^८ सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥

व्यूळहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि वैश्वदेवे अभिप्लवतृचस्य^९ 'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तन' इति द्वे ऋचावार्भवा^{१०} । सूत्रितं च—'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च' (आश्व. श्री. ८. ११) इति ॥

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृधुं रयिम् । वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋभुम् । रयिम् । वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥ ३४ ॥

वृन्द्रः एवास्माभिः स्तुत इष्टः सन् वृत्रभुक्षणम् । 'वा षपूर्वस्य' इति दीर्घाभावः । यागादिकर्मकरणेन महान्तं सर्वेषां भ्रातॄणां श्रेष्ठं वा । अथवा तृतीयसवने^{११} प्रजापतिसवित्रोर्मध्ये सोमपातृत्वात् महान्तम् । वरिं दातारम् वृत्रभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं तादृशमेतन्नामकं देवं वनः अस्मभ्यम्

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-श-इहवयोरणे; त४-भ-इहवयोरणे । २. घ-मृळयासि सुखयसि । ३. ख-श-व्यूळहे; ग-त२-३-४-भ-व्यूळह^१ । ४. भ-सहस्र^२ । ५. घ-यः वृत्रहन्तमः । ६. घ-नः सुतं । ७. घ-हरिभिः । ८. ग-आर्भव^३ । ९. त४-न-भ-सवनेन ।

‘इषे अन्नार्थं’ वददतु प्रयच्छतु । तथा ‘वाजी बलवानिन्द्रः’ ‘वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा वाजनामानं’ कनीयांसं^१ आतरं च^२ अस्माकमन्नाभाय वददतु ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र ‘गौर्धयति’ इति द्वादशचर्चमाथं सूक्तमाङ्गिरसस्य बिन्दुनाम्नः पूतदक्षनाम्नो वर्षं गायत्रं मरुदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘गौर्धयति द्वादश बिन्दुः पूतदक्षो वा मारुतम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातःसवने सोमातिरिक्तं^३ एकं शस्त्रमुपजायते । तत्राय-स्तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘अस्ति सोमो अयं सुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् । युक्ता वह्नि रथानाम् ॥ १ ॥

गौः । धयति । मरुताम् । श्रवस्युः । माता । मघोनाम् । युक्ता । वह्निः । रथानाम् ॥ १ ॥

‘मघोनां धनवतां’ ‘मरुतां’ ‘माता निमात्री’ ‘गौः’ पृथिरूपा । ‘पृथियै वै पयसो मरुतो जाताः’ इति श्रुतेः । यद्वा । गौर्माध्यमिकी वाक् । तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि । वर्तनात्तेषां तत्पुत्रत्वमुपचर्यते । ‘धयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः । किमिच्छन्ती ।’ ‘श्रवस्युः’ अन्नं कामयमाना । कीदृशी । ‘रथानां’ मारुतानां ‘वह्निः’ पृथ्वीभिर्वह्निर्वाभिर्वोढी संयोजयित्री सा ‘युक्ता’ सर्वत्र समन्तात् पूज्या भवति ॥

यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते । सूर्यामासा दृशे कम् ॥ २ ॥

यस्याः । देवाः । उपस्थे । व्रता । विश्वे । धारयन्ते । सूर्यामासा । दृशे । कम् ॥ २ ॥

गौः सर्वदेवमयीत्याह । ‘यस्याः’ मरुतां मातुर्गौः ‘उपस्थे’ वर्तमानाः ‘विश्वे’ सर्वे ‘देवाः’ ‘व्रता’ व्रतानि स्वस्वकर्माणि ‘धारयन्ते’ बिभ्रति । इयमेवास्माकं स्वपथोमिश्रितस्य सोमस्य दात्रीति सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच ‘सूर्यामासा’ । माति स्वकलाभिस्तिथीनिनिता माश्चन्द्रमाः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्याचन्द्रमसौ ‘दृशे’ दर्शनाय सर्वलोकप्रकाशनाय च यस्या गौः समीपे ‘कं’ सुखेन वर्तमानौ भवतः । सेयं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः ॥

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

‘अर्यः’ स्तोत्रकरणार्थमितस्ततो गन्तारः ‘नः’ अस्मदीयाः ‘विश्वे’ सर्वे ‘कारवः’ स्तोतारः ‘तत्’ मरुतां बलं ‘सदा’ सर्वदा ‘आ’ गृणन्ति । आभिमुख्येन स्तुतिभिः स्तुवन्ति । किमर्थम् । ‘सोमपीतये’ अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुम् । ‘मरुतः’ एतन्नामका देवा अस्माभिराह्णातव्याः खलु । ततः पुरस्ता-त्तद्वलं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वाभिहित एव शब्दे ‘अस्ति सोमः’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रं तु पूर्वेण सहोदाहृतम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः । उत स्वराजो अश्विना ॥ ४ ॥

अस्ति । सोमः । अयम् । सुतः । पिबन्ति । अस्य । मरुतः । उत । स्वराजः । अश्विना ॥ ४ ॥

१. ख-त-वाजा नामानं; ग-वाजीनामानं । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कनीयांसं च । ३. घ-‘च’ नास्ति । ४. य-सोमातिरेक ।

१अथं पुरोवर्ती १सोमः १सुतः मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः १अस्ति विद्यते । तस्मात् १अस्य ।
अन्वादेशे । एनं सुतं सोमं १स्वराजः स्वयं दीप्यमानाः । स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तारुणाः
१मरुतः १पिबन्ति । १उत अपि च १अश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः ॥

पिबन्ति मित्रो अर्यमा तना पुतस्य वरुणः । त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ ५ ॥

पिबन्ति । मित्रः । अर्यमा । तना । पुतस्य । वरुणः । त्रिऽसधस्थस्य । जाऽवतः ॥ ५ ॥

न^१ केवलं मरुत एव सोमपातारः किंवेतेऽपीत्याह । १मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकरवात्
सखिभूतः १अर्यमा च १वरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः । एतन्नामकाश्रयो देवाः १तना ।
ततमूर्णांस्तुकेनेति तनं दशापवित्रम् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आलादेशः । तनापुदात्तः ।
तना १पुतस्य शोधितं^२ १त्रिषधस्थस्य^३ । सह तिष्ठन्त्यत्रेति^४ सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूत-
भृदात्मानि त्रीणि स्थानानि यस्य तं तथोक्तं तादृशं १जावतः स्तुत्यजनवन्तमिमं सोमं १पिबन्ति^५ ।
द्वितीयार्थे षष्ठ्यः ॥

उतो न्वस्य जोषमाँ इन्द्रः सुतस्य गोमतः । प्रातर्होतैव मत्सति ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य । गोऽमतः ।

प्रातः । होताऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥

१उतो अपि च १इन्द्रः १सुतस्य अस्माभिरभिषुतस्य १गोमतः गव्यैर्मिश्रणवतः १अस्य^६ । अन्वा-
देशः । पूर्ववद्दशापवित्रेण पुतस्य सोमस्य १जोषं पानरूपां सेवां १प्रातः प्रातःसवने १नु क्षिप्रम् १आ
१मत्सति । मदि स्तुत्यादिषु । आभिमुख्येन स्तौति । यद्वा । सोमसेवां कामयते । तत्र दृष्टान्तः ।
१होतेव । यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति दैवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ ॥ २८ ॥

कदत्विषन्त सूरयस्तिर आपइव सिधः । अर्षन्ति पुतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सूरयः । तिरः । आपऽइव । सिधः । अर्षन्ति । पुतऽदक्षसः ॥ ७ ॥

ऋषिर्मरुतो बहुवारं स्तुत्वेदानीमात्मानं वितर्कयति । १सूरयः प्राज्ञाः १आपइव उदकानीव
१तिरः यथोदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः १कत् कदा १अत्विषन्त । 'त्विष दीप्तौ' ।
अन्तरिक्षे कदा दीप्यन्ते । किंच १सिधः शत्रूणां शोषका हन्तारस्त इमे मरुतः १पुतदक्षसः शुद्ध-
बलाः सन्तः कदा वा १अर्षन्ति । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥

कद्वो अद्य महानां देवानामवो वृणे । तमना च दस्मर्वर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अद्य । महानाम् । देवानाम् । अवः । वृणे । तमना । च । दस्मऽर्वर्चसाम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः १महानां महनीयानां^१ महतां वा १तमना १च आत्मनैवालंकरणैर्विनापि १दस्मर्वर्चसां
दर्शनीयतेजस्कानामत एव १देवानां द्योतमानानां १वः युष्माकम् १अवः पालनं १कत् कदाहं १वृणे
संभजे । 'वृक् संभक्तौ' । क्रैयादिकः ॥

१. ख-त-भ-श-‘न’ नास्ति । २. ख-परंशोधितं; ङ-त१-२-न-भ२-परिशोधितं; घ-पूतं शोधितं;
भ१-परिशोधनं । ३. घ१-त्रिषधस्थस्य । ४. ख-त-न-भ-श-तिष्ठन्त्यत्रेति । ५. ख-त-न-श-पिबति;
भ२-पिबती । ६. ख-ग-त-न-‘अस्य’ नास्ति । ७. ख-त-श-महनीयानां ।

आ ये विश्वा पार्थिवानि पप्रथन्त्रोचना दिवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । पार्थिवानि । पप्रथन् । रोचना । दिवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ९ ॥

ये मरुतः विश्वा विश्वानि पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजातानि दिवः शुलोकस्य रोचना रोचमानानि ज्योतींषि च आ पप्रथन् सर्वत्र विस्तारितान्यकार्षुः । 'प्रथ प्रख्याने' । ण्यन्तस्य चङि 'अस्मृदृत्वरप्रथन्नदस्तृस्पशाम्' (पा. सू. ७. ४. ९५) इत्यभ्यासस्यादादेशः । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरेण मध्योदात्तः । तादृशान् मरुतः देवान् सोमपीतये सोमपानायाहमाह्वयामि ॥

त्यान् पुतदक्षसो दिवो वो मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

त्यान् । नु । पुतदक्षसः । दिवः । वः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे मरुतः मितराविण एतन्नामका देवाः पुतदक्षसः परिशुद्धबलान् दिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् । यद्वा दिवो शुलोकस्थितान् । त्यान् तान् प्रसिद्धान् वः युष्मान् नु क्षिप्रं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

त्यान् ये वि रोदसी तस्तभुर्मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ११ ॥

त्यान् । नु । ये । वि । रोदसी इति । तस्तभुः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ११ ॥

ये मरुतः रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि तस्तभुः स्वबलेनैवात्यर्थं स्तब्धे चक्रुः । ते रोदसी स्वाधीने अकार्पुर्णित्यर्थः । त्यान् तान् सर्वतः प्रसिद्धान् नु क्षिप्रमहं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य इत्यादि ॥

त्यं नु मारुतं गुणं गिरिष्ठां वृषणं हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १२ ॥

त्यम् । नु । मारुतम् । गुणम् । गिरिऽस्थाम् । वृषणम् । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १२ ॥

त्यं तं सर्वत्र विश्रुतं गिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं वृषणम् उदकानां कामानां वा वर्षितारं मारुतं मरुत्संबन्धिनं, गुणं संचं हुवे बिन्दुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ २९ ॥

'आ त्वा' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभमैन्द्रम् । तिरश्चीनांमाङ्गिरस ऋषिः । तथा चानु-क्रथ्यते—'आ त्वा नव तिरश्चीरानुष्टुभम्' इति । आभिप्लविकेषूकथ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'आ त्वा गिरः' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

अभि त्वा समनूषतेन्द्र वत्सं न मातरः ॥ १ ॥

आ । त्वा । गिरः । रथीऽईव । अस्थुः । सुतेषु । गिर्वणः ।

अभि । त्वा । सम् । अनुषत । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ १ ॥

१. ख-ङ-त२-३-डिस्वरेण; त१-निस्वरेण । २. ख-ग-घ-त-श-सर्वान्; भ१-सर्वान् सर्वतः ।

३. ङ-न-अनु.-तिरश्चीरांगिरस आनु* । ४. ख-भ-पूकथेषु ।

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र ऽसुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु ऽगिरः अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः
 ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽअस्थुः आभिमुख्येन शीघ्रं तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथीरिव । यथा रथवान् रथेन
 गच्छन् वीरः प्राप्य देशं क्षिप्रं गच्छति तद्वदस्माभिरभिगन्तव्यं त्वां स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । किंच हे
 ऽइन्द्र अस्मदीया गिरः ऽत्वा त्वामभिलक्ष्य^१ ऽसमनूषत सम्यक् शब्दायन्ते । स्तुवन्तीत्यर्थः । 'नू
 स्तवने' । कुटादिः । तस्य लुङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं^२ ऽन ऽमातरः^३ । यथा मातरो गावो
 वत्समभिलक्ष्य हम्भारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

आ त्वा शुक्रा अचुच्यवुः सुतासं इन्द्र गिर्वणः ।

पिबा त्वस्यान्धस इन्द्र विश्वासु ते हितम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । शुक्राः । अचुच्यवुः । सुतासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

पिब । तु । अस्य । अन्धसः । इन्द्र । विश्वासु । ते । हितम् ॥ २ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय हे ऽइन्द्र ऽशुक्राः ग्रहेषु पात्रेषु च दीप्यमानाः ऽसुतासः अस्माभिः
 अभिषुताः सोमाः ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽअचुच्यवुः आगच्छन्तु । 'च्युङ् प्लुङ् गतौ' । लङि 'बहुलं
 छन्दसि' इति शपः ऋतुः । तत्स्वमस्माभिर्दीयमानस्य ऽअन्धसः सोमस्य भवदीयं भागं ऽतु क्षिप्रं
 ऽपिब^१ । तदेवोपपादयति । हे ऽइन्द्र ऽविश्वासु सर्वासु दिक्षु ऽते त्वदर्थं सोमपुरोडाशादिहविः
 ऽहिं न निहितं भवति ॥

पिबा सोमं मदाय कमिन्द्र श्येनाभृतं सुतम् ।

त्वं हि शश्वतीनां पति राजा विशामसि ॥ ३ ॥

पिब । सोमम् । मदाय । कम । इन्द्र । श्येनऽआभृतम् । सुतम् ।

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । पतिः । राजा । विशाम् । असि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽश्येनाभृतम् । 'हग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । शुलोकात् श्येनरूपया
 गायत्र्याहतं ऽसुतम् अभिषुतं ऽसोमं ऽमदाय हर्षाय ऽपिब । ऽकम् इति पूरणः सुखार्थो वा । सुखेन
 सोमं पिब । हिशब्दो हेतौ । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽविशां मरुद्गणानां सर्वेषां देव-
 गणानां च ऽपतिः पालयिता स्वामी ऽअसि भवसि तथा ऽराजा स्वतेजसा दीप्यमानश्चासि । अतस्त्वं
 पूर्वं सोमं पिबेति ॥

आभिर्भुविकेषूक्येषु^४ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'श्रुधी हवं तिरश्चया' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
 सूत्रितं च—'श्रुधी हवं तिरश्चया आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

श्रुधी हवं तिरश्चया इन्द्र यस्त्वा सपर्यति ।

सुवीर्यस्य गोर्मतो रायस्पृधिं महां असि ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । तिरश्चयाः । इन्द्र । यः । त्वा । सपर्यति ।

सुऽवीर्यस्य । गोऽर्मतः । रायः । पृधि । महान् । असि ॥ ४ ॥

१. घ-त्वामभ्यभिलक्ष्य । २. ख-त-वत्सं न च; घ-वत्सं न; न-श-वत्सं नव; भ-वत्समिव ।
 ३. ख-ज्ञ-त१-न-भ-पिब यद्वा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं (ख-ज्ञ-त१-बहुलं
 छन्दसि) षष्ठी । तदिदं सोमरूपमन्नं शीघ्रं पिब । ४. ख-भ१-भूक्येषु ।

हे ^१इन्द्र ^२यस्त्वा त्वां ^३वसपर्यति । सपरशब्दः कण्ठादिः । हविर्भिः परिचरति तादृशस्य
^४वितरक्याः एतन्नामकस्यर्थः मम ^५हवं स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं ^६वशुधि शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र
 त्वं ^७सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा । वीरे पुत्रे भवं वीर्यम् । सुपुत्रवत्तः । ^८गोमतः गवादि-
 पशुमतः ^९राघः धनस्य दानेन ^{१०}वृद्धिं अस्मान् पुरय । एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । त्वं ^{११}महान्
 गुणाधिको देवानां श्रेष्ठश्च ^{१२}असि भवसि खलु ॥

इन्द्र यस्ते नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

चिकित्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

इन्द्र । यः । ते । नवीयसीम् । गिरम् । मन्द्राम् । अजीजनत् ।

चिकित्वित्स्मनसम् । धियम् । प्रत्नाम् । कृतस्य । पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यः यजमानः ^३नवीयसीं नवतरां पुनःपुनः क्रियमाणतया ^४मन्द्रां मदकरीं ^५गिरं
 स्तुतिलक्षणां वाचं ^६वते त्वदर्थम् ^७अजीजनत् उदपीपदत् । अकार्षीदित्यर्थः । तस्मै स्तोत्रे त्वं ^८प्रत्नां
 पुरातनम् ^९कृतस्य सत्यस्य संबन्धि । यद्वा । तृतीयार्थे षष्ठी । सत्येन ^{१०}पिप्युषीं प्रवृद्धम्^१ । ‘ लिङ्य-
 ङोश्च ’ इति प्यायतेः पीभावः । तादृशं ^{१२}चिकित्विन्मनसम् । ‘ कित ज्ञाने ’ । कसौ रूपम् । अकारस्ये-
 कारश्छान्दसः । चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि ययेति^२ । अमायया क्रियमाणं यत्तव रक्षणं
 सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तदतीन्द्रियार्थदर्शकं ^३धियं त्वदीयं रक्षणान्यं तस्मै कुरु ॥ ॥ ३० ॥

तमुं द्रवाम् यं गिर इन्द्रमुक्थानि वावृधुः ।

पुरुण्यस्य पौस्या सिषासन्तो वनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम् । यम् । गिरः । इन्द्रम् । उक्थानि । ववृधुः ।

पुरुणि । अस्य । पौस्या । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ६ ॥

ऋषयः परस्परमाहुः । ^१वतं पूर्वोक्तलक्षणम् । ^२उ इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रं ^३स्तवाम् स्तुतिभिः
 स्तुमः । ^४यम्^१ ^५इन्द्रं^२ ^६गिरः अस्माकं स्तुतयः ^७उक्थानि शस्त्राणि च ^८वावृधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः ।
 ततो वयम् ^९अस्य इन्द्रस्य ^{१०}पुरुणि बहूनि ^{११}पौस्या वीर्याणि ^{१२}सिषासन्तः । ‘ षण संभक्तौ ’ ।
 सनीडभावपक्ष आत्वे कृते ‘ सनोतेरनः ’ इति साहित्यिकं ऋक्म् । तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः
 सन्तः ^३वनामहे । तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम् शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

शुद्धैरुक्थैर्विवृध्वासं शुद्ध आशीर्वान्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । स्तवाम् । शुद्धम् । शुद्धेन । साम्ना ।

शुद्धैः । उक्थैः । विवृध्वासम् । शुद्धः । आशीः । स्वान् । ममत्तु ॥ ७ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्माहत्यादिदोषेणात्मानमपरि-
 शुद्धमित्यभिन्यत । ततस्तद्दोषपरिहारायेन्द्रं ऋषीनवोचत् । अपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति ।

ततस्ते च शुद्धयुत्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात्पूतायेन्द्राय^१ यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाठ्यायनकब्राह्मणे प्रतिपादितः—‘ इन्द्रो वासुरान्हत्वापूत इवामेध्योऽमन्यत । सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति^२ । स ऋषीनम्रवीत् स्तुत मेति । ततः^३ ऋषयः सामापश्यन्^४ । तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेध्योऽभवत्^५ इति । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ऋचयः परस्परं ब्रुवन्ति । ऋक्षिप्रम्^६ पूतो आगच्छतैव । आगत्य च ऋक्षेन शुद्धयुत्पादकेन साम्ना तथा ऋक्षैः शुद्धिहेतुभिः^७ उच्यैः शस्त्रैश्च^८ इन्द्रं^९ शुद्धम् अपापिनं कृत्वा^{१०} स्तुवाम^{११} । ततः सामशस्त्रैश्च^{१२} वावृध्वासं पापराहित्येन वर्धमानं तमिममिन्द्रं^{१३} शुद्धः दशापवित्रेण^{१४} आक्षीर्वाण् आश्रयणवान् गव्यादिभिः । ‘ छन्दसीरः^{१५} इति मनुषो कवम् । तारुणः सोमः^{१६} ममत्तु इन्द्रं मादयतु । माघते^{१७} छान्दसः^{१८} श्लुः ॥

इन्द्रं शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः ।

शुद्धो रयि नि धारय शुद्धो ममद्वि सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । नः । आ । गहि । शुद्धः । शुद्धाभिः । उतिऽभिः ।

शुद्धः । रयिम् । नि । धारय । शुद्धः । ममद्वि । सोम्यः ॥ ८ ॥

हे ऋक्षं^१ शुद्धः अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं^२ नः अस्मान्^३ आ गहि आगच्छ । शुद्धाभिरूतिभिः । उतयो मरुतः । अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा । तेऽपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः । तैर्मरुद्भिः सह ऋक्षः पापरहितस्त्वमा गहि । आगत्य च ऋक्षः त्वं^४ रयिं धनमस्मासु^५ नि धारय नितरां स्थापय । किंच ऋक्षः त्वं^६ सोम्यः^७ सोमाहो भूत्वा^८ ममद्वि सोमेन माघ । ‘ मदी हर्षे^९ । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि^{१०} इति शपः श्लुः ॥

इन्द्रं शुद्धो हि नो रयि शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ९ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । हि । नः । रयिम् । शुद्धः । रत्नानि । दाशुषे ।

शुद्धः । वृत्राणि । जिघ्रसे । शुद्धः । वाजम् । सिषाससि ॥ ९ ॥

हे ऋक्षं^१ शुद्धः । हिरवधारणे । शुद्ध एव त्वं^२ रयिं धनं^३ नः अस्मभ्यं^४ प्रयच्छ । तथा ऋक्षः त्वं^५ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय^६ रत्नानि रमणीयानि धनादीनि^७ च देहि । ततः ऋक्षः पापरहितस्त्वं^८ वृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा^९ जिघ्रसे हंसि । ततः ऋक्षः शत्रुहन्तदोषपरिहारायास्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं^{१०} वाजम् अन्नमस्मभ्यं^{११} सिषाससि प्रदातुमिच्छसि । यदा यदा शत्रून् हं हन्यां तदा तदा शुद्धयुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च ययं मां परिशुद्धं कुरुतेत्यस्मभ्यमन्नं दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

‘ अस्मै^१ इत्येकविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ अस्मै सैका घृतानो वा मारुतश्चैष्टुभं^२ चतुर्थी विराजिष्यामीति मारुतः पादः परैन्द्राबार्हस्पत्या^३ इति । घृतानाख्यो मरुतां पुत्र ऋषिस्तिरश्चीनामाङ्गिरसो वा । चतुर्थी विराट् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ इष्यामि वो मरुतः^४ इति पादो मरुदेवत्यः । ‘ अध द्रप्सः^५ इत्येषा विन्द्वाबृहस्पतिदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

१. श-पश्चाच्छुद्धयैन्द्राय । २. ख-इ-त-२-३-म-२-श-स्तुयुरिति स्तुयुः; त-१-शस्त्रैः स्तुयुरिति स्तुयुः । ३. ख-त-भ-त-व; ग-त एते । ४. ख-त-भ-श-सामापश्यं । ५. घ-स्तुयाम । ६. ख-ग-त-श-‘सोम्यः’ न नास्ति । ७. ख-त-धनकवधनादीनि; ग-श-धनकनकादीनि; न-कनकवस्त्रधनादीनि; भ-कनकवधनादीनि । ८. ग-न-भ-मरुतः ।

अस्मा उषास आतिरन्त याममिन्द्राय नक्तमूर्ध्याः सुवाचः ।

अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उषसः । आ । अतिरन्त । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् । ऊर्ध्याः । सुवाचः ।

अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः । नृभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याद्धीताः उपसः उपःकालाः अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेताय इन्द्राय यामं स्वस्वगमनम् आतिरन्त । तिरतिवर्धनकर्मा । समन्तादवर्धयन्त । यथा पूर्वमुद्यन्ति तथेदानीमप्यस्मा उद्धता अभवन् । तथा ऊर्ध्याः । रात्रिनामैतत् । 'ऋ गतिप्रापणयोः' । 'अर्तेरु च' (उ. सू. ४. ४८४) इति मिप्रत्ययः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । सर्वैरभिगन्तव्याः । रात्रौ हि सर्वे स्वनिवासं गच्छन्ति । स्वनिलयप्राप्तिहेतुभूता रात्रयः । नक्तम् अपररात्रिकाले सुवाचः शोभनवाचो भवन्ति । तस्मिन् काले हि सर्वे वेदाध्ययनादीनि कुर्वन्ति । तस्मात् कल्याणवाचोऽभवन् । इन्द्रेऽनुशासति वेदाद्यनुमाने^१ निरता^२ अभवन् । तथा आपः । 'आप्लु व्यासौ' । सर्वतो व्यासाः यमातरः जगतां निर्माण्यः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः स्यन्दमाना गङ्गाया नद्यः । यद्वा । सप्त सर्पणशीलाः सिन्धवः सरितः । तासामावरकस्याहेर्हेननोत्पादकत्वात् अस्मै इन्द्राय नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्या अभवन्नित्यर्थः ॥

अतिविद्धा विशुरेणां चिदस्त्रा त्रिः सप्त सानु संहिता गिरीणाम् ।

न तद्देवो न मर्त्यस्तुतुर्याद्यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार ॥ २ ॥

अतिविद्धा । विशुरेण । चित् । अस्त्रा । त्रिः । सप्त । सानु । समसंहिता । गिरीणाम् ।

न । तत् । देवः । न । मर्त्यः । तुतुर्यात् । यानि । प्रवृद्धः । वृषभः । चकार ॥ २ ॥

विशुरेण । वर्णव्यत्ययः । चित् अप्यर्थे । विशुरेणासहायेनापि अस्त्रा । 'असु क्षेपणे' । ताच्छीलिकस्तृन् । शत्रुक्षेपणशीलेनेन्द्रेण । यद्वा । अस्त्रास्त्रेण वज्रेण । त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्यानि संहिता संहितान्येकत्र संवीभूतानि गिरीणां सप्तानां पर्वतानां सानु^३ सानूनि अतिविद्धा अतिविद्धानि । अतीत्य ताडितानि । तेन मुक्तो वज्रपातस्तानि भित्वागमदित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—'दर्भपिञ्जलमुद्धृत्य सप्त गिरीन् भित्वा तमहन्' (तै. सं. ६. २. ४. ३) इत्यादि । तस्येन्द्रस्य तत् तानि सानुभेदनादीनि कर्माणि देवः इन्द्राद्यतिरिक्तो देवः मर्त्यः मनुष्यो वा न तुतुर्यात् न तरेत्^४ । तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ 'तृ कृवनतरणयोः' । लिङि छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्त्वम् । यद्वा । 'तुर त्वरणे' । जौहोत्यादिकः । प्रवृद्धः सोमपानेन बलेन वा प्रवृद्धः वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षक इन्द्रः यानि कर्माणि चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्यो वा न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः^५ ॥

१. ख-घ-त-समंताद्वर्धयन्त; ग-न-समंताद्वर्धयन्ते; भ-समंताद्वर्धयन्तो । २. ख-ग-त-न-भ-श-वेदाध्ययनानि शास्त्रश्रवण (ख-त-१-२-३-श्रवणः) चितया (ग-चितना) दीनि । ३. ख-ग-त-इन्द्रेनुशासनं । ४. त-३-४-न-भ-श-वेदाद्यनुमाननिरताः । ५. ख-ग-घ-त-२-३-भ-२-श-सप्तकृत्वः । ६. घ-यानि सानु । ७. ज-इत्यात् हंतुं शक्नो न भवेत् । अस्मिन् पक्षे तूरी गतिर्हिसत्त्वरणयोरित्येतस्य रूपं । यथायोग्यं दीर्घाभावो ह्रस्वश्छान्दसः । न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य वज्र आयसो निर्मिष्ठ इन्द्रस्य बाहोभूयिष्ठमोजः ।

शीर्षमिन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसन्नेषन्तु श्रुत्या उपाके ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । आयसः । निर्मिष्ठः । इन्द्रस्य । बाहोः । भूयिष्ठम् । ओजः ।

शीर्षम् । इन्द्रस्य । क्रतवः । निरेके । आसन् । आ । ईषन्तु । श्रुत्यै । उपाके ॥ ३ ॥

उक्तगुणस्य ^१इन्द्रस्य ^२वज्र ^३आयसः अयसा निर्मितः । अयोमय इत्यर्थः । स^१ वज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते ^२निर्मिष्ठः संमिश्रः अत्यन्तं^३ संबद्धः^४ कृतः । अत एव ^५इन्द्रस्य ^६बाहोः भुजयोः ^७भूयिष्ठं बहुतमम् ^८ओजः वीर्यमस्ति । तथा ^९निरेके । निपूर्वाद्भिच्यतेर्वा^{१०} निस्पूर्वादेतेर्वेति संदेहादनवग्रहः । निर्गमने यदा युद्धार्थमिन्द्रो निर्गच्छति तदानीम् ^{११}इन्द्रस्य ^{१२}शीर्षम् शिरसि ^{१३}क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणनिधानादीनि । यद्वा । शिर इति गलप्रभृत्यूर्ध्वमङ्गमुच्यते । तत्रत्याभ्यामक्षिभ्यां दर्शनप्रेरणादीनि कर्माणि भवन्ति । तथा ^{१४}आसन् । आस्यस्यासन्नादेशः । आस्ये च यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति । किञ्च ^{१५}श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोऽनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वं उपजीविनो भृत्याः ^{१६}उपाके अन्तिके ^{१७}एषन्त । अयमिन्द्रोऽस्मान् कुत्र कुत्र कार्ये निचोक्ष्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति । ' ईष गतिहिंसादर्शनेषु ' । भौवादिकः ॥

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।

मन्ये त्वा सत्त्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

मन्ये । त्वा । यज्ञियम् । यज्ञियानाम् । मन्ये । त्वा । च्यवनम् । अच्युतानाम् ।

मन्ये । त्वा । सत्त्वनाम् । इन्द्र । केतुम् । मन्ये । त्वा । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

एतदादयः प्रत्यक्षाः । हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामपि ^३यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमिति^४ मन्ये अवबुध्ये । तथा ^५त्वा त्वाम् ^६अच्युतानां अयुतिरहितानामपि पर्वतानां ^७च्यवनं व्यावयितारं वज्रेण विभेदकमिति ^८मन्ये जानामि । यद्वा । अच्युतानां बलेन व्यावयितुमशक्यानां बलिनो वीराणामपि स्वबलेन विद्रावयितारमिति^९ जाने । किञ्च हे ^{१०}इन्द्र^{११} ^{१२}सत्त्वनाम्^{१३} । ' षण संभक्तौ ' । कनिष् । संभजमानानां भटानां ^{१४}केतुम् उच्छ्रितमिति ^{१५}मन्ये । यद्वा । सत्त्वनां स्तुतिभिः हविर्भिर्वा संभक्तृणां यष्टृणां केतुमात्मनः प्रज्ञापकं तेषां पूजनीयमिति वा मन्ये । तथा ^{१६}त्वा त्वां ^{१७}चर्षणीनां मनुष्याणां ^{१८}वृषभम् अभिमतफलवर्षकमिति ^{१९}मन्ये जानामि ॥

आ यद्वज्रं बाहोरिन्द्र धत्से मदच्युतमहये हन्तवा उ ।

प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्त इन्द्रम् ॥ ५ ॥

आ । यत् । वज्रम् । बाहोः । इन्द्र । धत्से । मदच्युतम् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ।

प्र । पर्वताः । अनवन्त । प्र । गावः । प्र । ब्रह्माणः । अभिनक्षन्तः । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-स च । २. ख-ज्ञ-त१-२-अत्यंतसंबंधः; न-भ-अत्यंत संबंधः । ३. ख-त-निपूर्वाद्भिच्यतेर्वा । ४. ख-त-यज्ञियार्हमिति । ५. ग-व्यावयितारमिति । ६. घ-भ-इन्द्र त्वा त्वां । ७. ख-त-श-सत्त्वनां सत्त्वानां; ग-घ-सत्त्वानां; भ-षट्वाणां । ८. ख-ग-त-भ-श-सत्त्वानां ।

हे इन्द्र वबाहो : वज्रम् आयुधम् । कीदृशम् । मदच्युतं शत्रूणां मदस्य व्यावधितारं यत् यदा व आ धत्से आदधासि । किमर्थम् । अहये अहिनामानमसुरं मेघं वा हन्तवै । उ हृत्यवधारणे । हन्तुमेव । किंच यदा वेन्द्रेणाहिनामकेऽसुरे हते सति पर्वताः जगदापरका मेघाः प्र अनवन्त । ' नु शब्दे ' । प्रकर्षेणाशब्दयन् । यदा वा गावः तत्स्थान्युदकानि च प्रकर्षेण ध्वनिमकुर्वन् । उदकान्य-
ध्वनयन्नित्यत्र याजुषो निगमः—' यददः संप्रयतीरहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ ' (तै. सं. ५. ६. १. २; अ. सं. ३. १३. १) इति । तुरीयः पादः परोक्षः । तदानीम् अभिनक्षन्तः अभित इन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तः ब्रह्माणः ब्राह्मणाः इन्द्रं पर्यचरन् । यद्वा । ब्रह्माणः । ' वृह वृद्धौ ' । प्रवृद्धाः पर्वतादय इन्द्रमस्तुवन्निति ॥ ३२ ॥

तमु ष्टवाम य इमा जजान विश्वा जातान्यवराण्यस्मात् ।

इन्द्रेण मित्रं दिधिषेम गीभिर्रुपो नमोभिर्वृषभं विशेम ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम । यः । इमा । जजान । विश्वा । जातानि । अवराणि । अस्मात् । इन्द्रेण । मित्रम् । दिधिषेम । गीऽभिः । उपो इति । नमऽभिः । वृषभम् । विशेम ॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतार आहुः । तमु तमेवेन्द्रं वयं संहृत्य स्तवाम स्तोत्रं करवाम । यः इन्द्रः इमा इमानि भूतानि जजान जनयामास । तस्मात् अस्मात् इन्द्रादेव विश्वा विश्वानि सर्वाणि वस्तुजातानि सर्वाणि जगन्ति वा अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति । तेनानेन इन्द्रेण वयं गीभिः स्तुतिभिः मित्रम् । लुप्तभावप्रत्ययेन निर्देशः । मैत्रौ दिधिषेम धारयेम । ' धिष धारणे ' इति धातुं केचिद्वदन्ति । यद्वा । मित्रम् । छान्दसमेकवचनम् । वयमिन्द्रेण सह मित्राणि सुहृदो भवामेति गीभिर्इन्द्रं शब्दयेम । ' धिष शब्दे ' । जौहोत्यादिकः । अत्र व्यत्ययेन द्विविकरणता श्लुश्च शश्च । ततः नमोभिः क्रियमाणैर्नमस्कारैर्दीयमानैर्हविर्भिर्वा वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रम् उपो विशेम अस्मदभिमुखमेव कुर्याम ॥

वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासि ॥ ७ ॥

वृत्रस्य । त्वा । श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे । देवाः । अजहुर्ये । ये । सखायः । मरुद्भिः । इन्द्र । सख्यम् । ते । अस्तु । अर्थ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयासि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव ये विश्वे देवाः प्राक् सखायः संग्रामे सखित्वं कुर्यामेति मित्राण्यभवन् ते सर्वे देवाः वृत्रस्य वृत्रासुरस्य श्वसथात् । श्वसेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । सर्वानागच्छतो दृष्ट्वा तेषां भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वासमकार्षीत् । श्वासान्नीताः सन्तः अत एव ईषमाणाः सर्वतः पलायमानाः त्वा त्वाम् अजहुर्ये संग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं सति हे इन्द्र मरुद्भिः सह सख्यं सखिभावः ते तव अस्तु । ये मरुतस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति । अथ अनन्तरम् इमाः विश्वाः पृतनाः शत्रुसेनाः जयासि स्वबलेनाभिभवसि । अनेन वृत्रं घ्नन्तमिन्द्रमाह । अत्र ' इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् ' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादि ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

त्रिः षष्टिस्त्वा मरुतो वावृधाना उस्त्राईव राशयो यज्ञियासः ।

उप त्वेमः कृधि नो भागधेयं शुष्मं त एना हविषा विधेम ॥ ८ ॥

त्रिः । षष्टिः । त्वा । मरुतः । ववृधानाः । उस्त्राऽइव । राशयः । यज्ञियासः ।
उप । त्वा । आ । इमः । कृधि । नः । भागऽधेयम् । शुष्मम् । ते । एना । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्तित्याह । हे इन्द्र ऋत्रिः त्रयः । जसः 'सुपां सुलुक्' इति सुः । षष्टिऽयुत्तरसंख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके 'इन्द्रोऽन्यादङ्' (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादिना नवसु गणेषु सप्त सप्त प्रतिपादिताः । तत्रादितः पञ्च गणाः संहितायामान्नायन्ते । 'स्वतवांश्च प्रघासी च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी चोज्जेषी' (वा. सं. १७. ८५) इति खैलिकः षष्ठो गणः । ततो 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' (तै. आ. ४. २४) इत्याद्यास्त्रयोऽरण्येऽनुवाक्याः । इत्थं त्रयः-षष्टिसंख्याकाः ऽउस्त्राइव ऽराशयः गाव इव संधीभूतास्ते त्वां ऽवावृधानाः स्वबलेन वर्धितवन्तः । ते ऽमरुतः ऽयज्ञियासः यज्ञार्हा अभवन् । तं मरुसहायमिन्द्रं ऽत्वा त्वां वयम् ऽएमः उपगच्छामः । ततस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽभागधेयं भजनीयं धनं ऽकृधि कुरु । पश्चाद्वयमपि ऽएना एनेन सोमलक्षणेन ऽहविषा ऽते तुभ्यं ऽशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं ऽविधेम । 'विध विधाने' । विदध्म । कुर्म इत्यर्थः ॥

तिग्ममायुधं मरुतामनीकं कस्त इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष ।

अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण तां अप वप ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

तिग्मम् । आयुधम् । मरुताम् । अनीकम् । कः । ते । इन्द्र । प्रति । वज्रम् । दधर्ष ।

अनायुधासः । असुराः । अदेवाः । चक्रेण । तान् । अप । वप । ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव स्वभूतं ऽतिग्मं तीक्ष्णम् ऽआयुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं धनुः । तत्र ऽमरुतां त्रयःषष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानाम् ऽअनीकं संघं च त्वदीयं ऽवज्रं च ऽकः को वा देवो मनुष्यो वा ऽप्रति ऽदधर्षं प्रतिक्लमभिभवति । अभिभावुको नास्तीत्यर्थः । 'धृप प्रसहने' । 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिच् । तदभावे लिटि रूपम् । अत एव ऽअनायुधासः धनु-राद्यायुधवर्जिताः ऽअदेवाः देववर्जिता देवद्विषो ये ऽअसुराः सन्ति हे ऽऋजीषिन् । अपार्जितोऽभिषुनः सोम ऋजीषः । तद्वज्रिन्द्र ऽतान् असुरान् ऽचक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा ऽअप ऽवप अपगतान् कुरु । अपनुदेत्यर्थः ॥

मह उग्राय तवसे सुवृक्तिं प्रेरय शिवतमाय पश्वः ।

गिर्वाहसे गिर इन्द्राय पूर्वीधेहि तन्वे कुविदङ्ग वेदत् ॥ १० ॥

महे । उग्राय । तवसे । सुऽवृक्तिम् । प्र । ईरय । शिवऽतमाय । पश्वः ।

गिर्वाहसे । गिरः । इन्द्राय । पूर्वीः । धेहि । तन्वे । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽमहे महते गुणैः ऽउग्राय बलेनोद्ग्राय ऽतवसे । तु इति धातुवृद्धयर्थः । प्रवृद्धाय ऽशिवतमाय कल्याणतमायेन्द्राय ऽसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ऽप्रेरय चोदय । कुरु । किमर्थम् । ऽपश्वः पशोः । द्विपाच्चतुष्पाच्च^१ । पशोर्ममास्मदीयाय गवे वा । यद्वा पशोस्तीन्द्रियार्थं^२ द्रष्टुर्मम धनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह । हे स्तोतः ऽगिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमा-नाय ऽइन्द्राय ऽपूर्वीः बह्वीः ऽगिरः स्तुतीः ऽधेहि कुरु । ततः स इन्द्रः ऽतन्वे । तनोति कुलमिति

१. ख-त१-२-भ-इत्यर्थः । सोमपानेनास्य बलं भवतीत्यर्थः । २. ख-त१-२-द्विपाच्च चतुष्पाच्च ।

३. ग-°रतीन्द्रियार्थः; त१-भ-°रतीन्द्रियार्थः ।

तनूस्तनयः । तस्मै पुत्राय स्वशरीरायात्मने वा १कुवित् । बहुनामैतत् । बहु धनम् २अङ्ग क्षिप्रं ३वेदत्
लम्भयतु ददातु । 'विदु लामे' । लेट्यडागमः । कुविच्छब्दयोगादनिघातः ॥ ३३ ॥

उक्थवाहसे विभ्वे मनीषां द्रुणा न पारमीरया नदीनाम् ।

नि स्पृश धिया तन्वि श्रुतस्य जुष्टतरस्य कुविदङ्ग वेदत् ॥ ११ ॥

उक्थऽवाहसे । विऽभ्वे । मनीषाम् । द्रुणा । न । पारम् । ईर्यम् । नदीनाम् ।

नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टतरस्य । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः १उक्थवाहसे उक्थैः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्ब्रह्ममानाय अत एव २विभ्वे महते यद्वा
शत्रूणामभिभवित् इन्द्रायेन्द्रार्थं ३मनीषां मनस ईषां स्तुतिम् ४ईर्य प्रेरय । तत्र दृष्टान्तः । ५द्रुणा ६न
यथा नाविकः ७नदीनां नदमानानां सरितां ८पारं तीरं प्रति पथिकं द्रुणा नावा प्रापयति तद्वदिन्द्रं
प्रति स्तुतिं गमयेति २ । किंच ३नि ४स्पृश नितरां धनं स्पर्शय गमय ५तन्वि आत्मनि पुत्रे वा ।
कीदृशम् । ६श्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य ७जुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुरिन्द्रस्य स्वभूतम् । धनं
८धिया त्वदीयया स्तुत्या कर्मणा वात्मानं गमय । ततस्त्वयामिष्टुत इन्द्रः ९कुवित् बहु धनं क्षिप्रं
१०वेदत् लम्भयतु ददातु ॥

तद्विविद्धि यत् इन्द्रो जुजोषत्स्तुहि सुष्टुतिं नमसा विवास ।

उप भूष जरितर्मा रुवण्यः श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत् ॥ १२ ॥

तत् । विविद्धि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सुऽस्तुतिम् । नमसा । आ । विवास ।

उप । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः । श्रवय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे ऋक्विक् १यत् सोमादिहविः स्तोत्रं वा २विविद्धि व्यापय । तानीन्द्रार्थं कुर्वित्यर्थः । ३ते
तव स्वभूतं ४यत् हविः स्तोत्रं वा ५इन्द्रः ६जुजोषत् स्वीकुर्यात् तत्कुरु । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' ।
लेटि शपः श्लुः । अडागमः । छान्दसत्वात् 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणप्रतिषेधाभावः । हे स्तोतः ७सुष्टुतिं
सुस्तुतिम् । शोभना स्तुतिर्यस्य स तथोक्तः । तादृशमिन्द्रं ८स्तुहि । तथा ९नमसा स्तोत्रेण हविषा
वा १०आ ११विवास इन्द्रमाभिमुल्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा । लोटि रूपम् । हे १२जरितः
स्तोतः १३उप १४भूष । 'भूष अलंकारे' । अलंकृतो भव । १५मा १६रुवण्यः धनाभावात् मा ध्वनयः । मा
रोदीरित्यर्थः । धनागमने कारणमाह । हे स्तोतः १७वाचं स्तुतिमिन्द्रं १८श्रावय ज्ञापय । ततस्त्वया
स्तुत इन्द्रस्तुभ्यं १९कुवित् बहु धनं क्षिप्रं प्रयच्छतु ॥

पृष्ठयषडहगतेषूक्थेषु १ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'अव द्रप्सः' इति तृचः । सूत्रितं च—
'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३)
इति ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

आवृत्तमिन्द्रः शच्या धर्मन्तुमपु स्नेहितीर्नुमणा अधत् ॥ १३ ॥

१. ख-इन्द्रार्थं । २. ख-घ-त-भ-श-गमयेदिति । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-अंग क्षिप्रं । ४. घ-अंग क्षिप्रं
वेदत् । ५. ख-त-श-पूक्तेषु; भ-१-पूक्तेषु ।

अव । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः । सहस्रैः ।
आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धमन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत्त ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते किल । कृष्णो नामासुरो दशसहस्रसंख्यैरसुरैः परिवृतः सन्नंशुमतीनाम-
धेयाया नद्यास्तीरेऽतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितमिन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् ।
आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायो जघानेति । केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा
हेतुः । द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते^१ स तु सोमो 'द्रप्सश्चस्कन्द' (ऋ. सं. १०. १७. ११)
इत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रित्याहुः—'अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रभयादितः ॥
नदीमंशुमतीं नामाभ्यतिष्ठत्^२ कुरुन् प्रति । तं बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययाद्वृत्रहा सह ॥ योऽस्यमानः
सुसंहृष्टैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः । दृष्ट्वा तानायतः सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ॥ मन्वानो वृत्रमायान्तं
जिघांसुमरिसेनया । व्यवस्थितं धनुष्मन्तं तमुवाच बृहस्पतिः ॥ मरुत्पतिरयं सोम प्रेहि देवान्
पुनर्विभो । सोऽग्रवीजेति तं शक्रः स्वर्गं एव बलाद्वली । इयाय देवानादाय तं पपुर्विधिवत्सुराः ॥
जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव । तदव द्रप्स इत्यस्मिन् तृचे सर्वं निगद्यते' (बृहदे. ६.
१०९-११५) । एतदुनापत्वेनानादरणीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेणक्षुं वक्ष्यते । तथा चास्या ऋचोऽ-
यमर्थः । 'द्रप्सः । द्रुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः । पृषोदरादिः । द्रुतं गच्छन् 'दशभिः 'सहस्रैः
दशसहस्रसंख्यैरसुरैः' इयानः 'कृष्णः एतन्नामकोऽसुरः' 'अंशुमतीं नाम नदीम्'^३ 'अव' 'अतिष्ठत्
अवतिष्ठते । ततः 'शच्या कर्मणा प्रज्ञानेन वा 'धमन्तम् उदकस्यान्तरुच्छसन्तं यद्वा जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्तं 'तं कृष्णमसुरम्'^४ 'इन्द्रः मरुद्भिः सह 'आवत् प्राप्नोत् । पश्चात्तं कृष्णमसुरं^५ तस्यानु-
चरांश्च हतवानिति वदति । 'नृमणाः नृपु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्मनेतृष्विवक्ष्वेकविधं मनो यस्य
स तथोक्तः । तादृशः सन् 'स्नेहितीः । स्नेहृतिर्वधकर्मसु पठितः । सर्वस्य हिंसित्रीस्तस्य सेनाः
'अप' 'अधत्त । अपधानं^६ हननम् । अवधीदित्यर्थः । 'अप स्नीहितं नृमणा अधद्राः' (सा. सं. १.
४. १. ४. १) इति छन्दोगाः पठन्ति । तस्यानुचरान् हत्वा तं द्रुतं गच्छन्तमसुरमपाधत्^७ । हतवान् ॥

द्रप्समपश्यं विषुणे चरन्तमुपहरे नद्यो अंशुमत्याः

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपहरे । नद्यः । अंशुऽमत्याः ।

नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

तुरीयपादो^१ मरुतः । मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्र उवाच तदत्र कीर्त्यते । हे मरुतः 'द्रप्सं द्रुत-
गामिनं कृष्णमहम्' 'अपश्यम् अदर्शम् । कुत्र वर्तमानम् । 'विषुणे विष्वगञ्जने सर्वतो विसृते देशे ।
यद्वा । विषुणो विषमः । विषमे परैरदृश्ये गुहारूपे देशे । 'चरन्तं परितो गच्छन्तम् । किंच 'अंशुमत्याः
एतन्नामिकायाः 'नद्यः नद्याः 'उपहरे^२ अत्यन्तं गूढे स्थाने 'नभो 'न नभसि यथादित्यो दीप्यते ।
तद्वत्तत्र दीप्यमानम्^३ 'अवतस्थिवांसम् उदकस्यान्तरवस्थितं 'कृष्णम् एतन्नामकमसुरमपश्यम् ।
तस्मिन् दृष्टे सति हे 'वृषणः कामानामुदकानां वा सेक्तारो मरुतः 'वः युष्मान् युद्धार्थम् 'इष्यामि
अहमिच्छामि । ततो यूयं तमिमं कृष्णम् 'आजौ । अजन्ति गच्छन्त्यत्र योद्धार आयुधानि प्रक्षेपय-

१. ख-ग-त-भ-श-°'त्युदककणो' । २. ख-ग-त-भ-°'भ्यतिष्ठन् । ३. ख-ग-त-भ-नदीमनु । ४. ख-
ग-त-कृष्णासुरं । ५. ख-ग-त-कृष्णासुरं । ६. ख-ग-त-अपाधानं । ७. ख-त-भ-श-गतमसुरमपधत् ।
८. ख-ग-त-भ-श-तृतीय* । ९. श-उपहरे उपस्थे । १०. ख-व-त-श-दीप्यमाने ।

न्तीति वाजिः संग्रामः । तस्मिन् 'युध्यत संहरत' । वाक्यभेदादनिघातः । केचित् इष्यामि वो मरुतः इति पठन्ति । तत्र हे मरुतः वो युष्मानिच्छामीत्यर्थो भवति ॥

अर्धं द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत्तन्वं तित्विषाणः ।

विशो अर्देवीरभ्या बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ १५ ॥

अर्धः । द्रप्सः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थे । आधारयत् । तन्वंम् । तित्विषाणः ।

विशः । अर्देवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससाहे ॥ १५ ॥

अथ अथ द्रप्सः द्रुतगामी कृष्णः । अंशुमत्याः नद्याः । उपस्थे समीपे । तित्विषाणः दीप्यमानः सन् । तन्वम् आत्मीयं शरीरम् । आधारयत् । परैरहिंस्यत्वेन बिभर्ति । यद्वा । बलप्राप्त्यर्थं स्वशरीरमाहारादिभिरपोषयत् । तत्र इन्द्रः गत्वा बृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन युजा सहायेन । अर्देवीः अद्योतमानाः । कृष्णरूपा इत्यर्थः । यद्वा । पापयुक्त्वादस्तुत्याः । आचरन्तीः आगच्छन्तीः । विशः असुरसेनाः । अभि । ससाहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसङ्गादवगम्यते ॥ ॥ ३४ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानोऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूळहे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्रः ।

गूळहे इति । द्यावापृथिवी इति । अन् । अविन्दः । विभुमद्भ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु त्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् उच्यते । जायमानः त्वं प्रादुर्भवन्नेव । अशत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः । सप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिश्चाम्बरादिसप्तभ्यो बलवद्भ्यः । शत्रुभ्यः तदर्थः । शत्रुः । अभवः । यद्वा । सप्तभ्यः । सप्तैवाङ्गिरसः । सप्तभ्योङ्गिरोभ्यो गवानयनार्थं प्रादुर्भवन्नेवाशत्रुभ्यो बलवद्भ्यः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किं हे इन्द्र त्वं गूळहे तमसा गूढे संवृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना ते प्रकाश्यानुक्रमेण । अविन्दः अलभथाः । तथा विभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्यः । भुवनेभ्यः लोकेभ्यः । रणं रमणं धाः धारयसि । विदधासीत्यर्थः ॥

त्वं ह त्यदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन्धृषितो जघन्थ ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शच्येदविन्दः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्थ ।

त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्या । इत् । अविन्दः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं गूढे त्वं खलु त्यत् एतत् कर्माकार्षीः । किं तत् अभिधीयते । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र धृषितः धृष्टः संग्रामेषु शत्रुहने कुशलः सन् । यद्वा । धृष्टो धीरः सन् । अप्रतिमानम् । प्रतिमानमुपमा । निरुपमम् । अस्य सदृशमन्यदीयं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तादृशं शुष्णस्य ओजः बलं वज्रेण आयुधेन जघन्थ हतवानसि । 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेर्घत्वम् । पूर्वं शुष्णस्य बलं विनाश्ये-

१. ख-ग-त-भ-श-तत् संहरत । २. घ-भ-त्वं ह त्वं । ३. भ-तदर्थं त्वं । ४. ख-त-भ-शरणं ।

५. ख-त-भ-श-यतः हे; ग-यत् हे । ६. श-उपमारहितं । ७. ख-सपूर्वत्वं; ज-त-सपूर्वं; अ-सर्वं ।

दानीं शुष्णमपि हतवानित्याह । ^१त्वं ^२वधत्रैः हनन्साधनैरायुधैः ^३शुष्णस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति संप्रदानसंज्ञा । ‘ चतुर्थ्यर्थे बहुलम् ’ इति षष्ठी । शुष्णम् ^४अवातिरः । कुत्साय राजर्षयेऽवाङ्मुखं कृत्वावधीः । तथा च निगमः—‘ कुत्साय शुष्णमशुपं नि बर्हीः ’ (क्र. सं. ४. १६. १२) इति । तथा हे ^५इन्द्र ^६त्वं ^७शक्त्या स्वकीयया प्रज्ञया कर्मणा वा ^८गाः शत्रून् हत्वा तेषां गाः ^९अविन्दः अलभथाः । यद्वा । अङ्गिरसां गाः पणीन् संप्रहृत्य लब्धवानसि ॥

त्वं ह त्वद्वृषभ चर्षणीनां घ्नो वृत्राणां तविषो बभूथ ।

त्वं सिन्धूँरसृजस्तस्तभानान् त्वमपो अजयो दासपत्नीः ॥ १८ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । वृषभ । चर्षणीनाम् । घ्नः । वृत्राणाम् । तविषः । बभूथ ।

त्वम् । सिन्धून् । असृजः । तस्तभानान् । त्वम् । अपः । अजयः । दासपत्नीः ॥ १८ ॥

^१त्वं खलु तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् । हे ^२वृषभ कामानां वर्धितरिन्द्र ^३चर्षणीनां यष्टृणां मनुष्याणां भावितानां ^४वृत्राणाम् उपद्रवाणां ^५घनः हन्ता । अमूर्त्यर्थेऽपि छन्दोविषयत्वाज्जिपातनम् । तादृशत्वं ^६तविषः प्रवृद्धो बलवान् वा ^७बभूथ बभूविथ । ‘ बभूथा ततन्थ ’ इतीडभावो निपात्यते । ततः ^८त्वं ^९तस्तभानान् असुरैर्विरोध्यमानाः ^{१०}सिन्धून् सप्त गङ्गाद्याः नदीः सरणाय ^{११}असृजः^{१२} । पश्चात् ^{१३}त्वं ^{१४}दासपत्नीः । दासा उपक्षेपेयितारः शत्रवः । ते पतयः स्वामिनो यासां ताः । ‘ नित्यं सपत्न्यादिषु ’ (पा. सू. ४. १. ३५) इत्यत्र ‘ दासाश्च ’ इत्युपसंख्यानान् ङीप् । असुरस्वामिकाः ^{१५}अपः ^{१६}अजयः जितवानसि । तानसुराजिन्वोदकानि च प्रासृज इत्यर्थः ॥

स सुक्रतु रणिता यः सुतेष्वनुत्तमन्युर्यो अहेव रेवान् ।

य एक इन्नर्यपांसि कर्ता स वृत्रहा प्रतीदन्यमाहुः ॥ १९ ॥

सः । सुऽक्रतुः । रणिता । यः । सुतेषु । अनुत्तमन्युः । यः । अहाऽहव । रेवान् ।

यः । एकः । इत् । नरि । अपांसि । कर्ता । सः । वृत्रहा । प्रति । इत् । अन्यम् । आहुः ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृताः^१ । ^२सः इन्द्रः ^३सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा भवति ^४यः ^५सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ^६रणिता तत्पानार्थं रमणशीलः किंच ^७अनुत्तमन्युः परैरनुन्नक्रोधः शत्रुभिर्नोत्तुमशक्त्यः^८ तादृशः ^९यः इन्द्रः ^{१०}रेवान् धनवान् । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}अहेव । यथा अहानि दिवसा धनवन्तः । दिवसेषु हि धनानि प्रादुर्भवन्ति न रात्रिषु । तद्वत् । तथा ^{१२}यः इन्द्रः ^{१३}एक ^{१४}इत् असहाय एव ^{१५}नरि कर्म-नेतरि मनुष्ये ^{१६}अपांसि कर्माणि ^{१७}कर्ता कर्तुंशीलो भवति । ताच्छीलिकस्तृन् । अत एव षष्ठीप्रतिषेधः । ^{१८}सः पूर्वोक्तगुणोपेत इन्द्रः ^{१९}वृत्रहा । अपामावरकस्यासुरस्य उपद्रवस्य वा हन्तृत्वाद्वृत्रहेति सर्वैः श्रूयते । तमेवेन्द्रम् ^{२०}अन्यं ^{२१}प्रति । ^{२२}इत् अवधारणे । अन्यं प्रत्येव ^{२३}आहुः । इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसंघं^{२४} प्रति भवति । अभिभवत्येवेति वदन्ति ॥

स वृत्रहेन्द्रश्चर्षणीधृत्तं सुष्टुत्या हव्यं हुवेम ।

स प्राविता मुघवा नोऽधिवृक्ता स वाजस्य श्रवस्यस्य दाता ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-भ-श-उदसृजः । २. ख-त-परोक्षकृतः । ३. ख-ग-त-श-शत्रुभिर्नेतुः । ४. ख-त-१-२-३-श-शत्रुसर्व ।

सः । वृत्र॒ऽहः । इन्द्रः । च॒र्षणि॒ऽधृत् । तम् । सु॒ऽस्तुत्या । हव्य॑म् । हुवे॑म् ।

सः । प्र॒ऽअ॒विता । म॒घऽवा । नः । अ॒धि॒ऽव॒क्ता । सः । वा॒ज॒स्य । श्र॒व॒स्य॒स्य । दा॒ता ॥२०॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वसः इन्द्रः चर्षणीधृत् मनुष्याणां धनादिदानेन पोषको भवति । तम् इन्द्रं वयं सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या हुवेम अस्मद्यज्ञेष्वाह्वयामः । किमर्थं यूयमाह्वययेति चेत् कारणं ब्रूमः । वसः इन्द्रः प्राविता प्रकर्षेणास्माकं रक्षिता भवति । किञ्च मघवा धनवानिन्द्रः नः अस्माकम् अधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति । यद्वा । धनदानेनास्मानधिकं वक्तुमर्हति । 'अहं कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३. ३. १६९) इति तृच् । किञ्च वसः एवेन्द्रः श्रवस्यस्य श्रवसः कीर्तिर्निमित्तस्य वाजस्य अन्नस्य । यद्वा । श्रवसोऽन्नस्य हिताय वाजस्य बलस्य । दाता भवति खलु । तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः ॥

स वृत्रहेन्द्रं ऋभुक्षाः सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूव ।

कृण्वन्नपांसि नर्या पुरुणि सोमो न पीतो हव्यः सखिभ्यः ॥ २१ ॥

सः । वृत्र॒ऽहः । इन्द्रः । ऋ॒भु॒क्षाः । स॒द्यः । ज॒ज्ञानः । हव्यः । ब॒भूव॒ ।

कृण्वन् । अपांसि । नर्या । पुरुणि । सोमः । न । पीतः । हव्यः । सखि॑ऽभ्यः ॥ २१ ॥

ऋभुक्षाः महान् । यद्वा । ऋभुशब्देन भर्वादयस्त्रयो गृह्यन्ते । ऋभुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः । वृत्रहा वसः इन्द्रः सद्यः तदानीमेव जज्ञानः प्रादुर्भवन् हव्यः सर्वैः स्तोतृभिः यष्टृभिराह्वातव्यो बभूव । किञ्च नर्या नर्याणि । नरा मनुष्याः कर्मनेतारः । तेभ्यो हितानि पुरुणि बहूनि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् सखिभ्यः हविप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्रेभ्य ऋत्विग्भ्यः हव्यः आह्वातव्यो हवनयोग्यो वाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । सोमो न यथा पीतः सोमो यष्टृभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराह्वातव्यो भवति तद्वत् ॥ ३५ ॥

'या इन्द्र' इति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्यार्पमैन्द्रम् । दशम्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादशीद्वादश्यानुपरिष्टाद्बृहत्या त्र्यष्टकान्तद्वादशकवर्त्या । त्रयोदश्यतिजगती । चतुर्दशी त्रिष्टुप् । पञ्चदशी जगती । शिष्टा बृहत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'या इन्द्र पञ्चोना रेभः काश्यपो बार्हतमतिजगत्यानुपरिष्टाद्बृहत्यावतिजगती त्रिष्टुब्जगतीत्यन्ततः' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीर्ता 'या इन्द्र' इत्यादिका नवर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'या इन्द्र भुज आभर इति नव सूददोहाः' (मे. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतृचस्य 'या इन्द्र' इत्यादिके द्वे द्वितीयातृतीये । सूच्यते च—'तमिन्द्रं जोहवीमि या इन्द्र भुज आभर इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वा असुरेभ्यः ।

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

याः । इन्द्रः । भुजः । आ । अ॒भरः । स्वः॒ऽवान् । अ॒सुरे॒भ्यः ।

स्तो॒तार॑म् । इत् । म॒घऽव॒न् । अ॒स्य । वर्ध॑य । ये । च । त्वे इति । वृ॒क्त॒ऽब॒र्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिरेन्द्रं प्रार्थयते । हे इन्द्र स्वर्वान् सुखवान् स्वर्गवान् वा । अथवा स्वःशब्दः सर्वं पर्यायः । सर्वं भूतजातम् । आत्मन एवोत्पन्नत्वात्तद्वान् । एवंगुणस्त्वं याः यानि भुजः भोक्तव्यानि

धनानि ^१असुरेभ्यः बलवज्रयो राक्षसेभ्यः ^२आभरः आहरः तान् हत्वाहृतवानसि । ‘ हृप्रहोः ’ इति भकारादेशः । अत एव हे ^३मघवन् धनवक्षिन्द्र ^४अस्य । अन्वादेशोऽशादेशः । एतस्याहृतस्य धनस्य दानेन ^५स्तोतारमित् तव स्तोत्रकारिणमेव ^६वर्धय वृद्धिमन्तं कुरु । ^७ये ^८वच अन्ये यष्टारः ^९त्वे त्वदर्थं ^{१०}वृक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषो भवन्ति अतस्तांश्च धनेन वर्धय ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन्तं धेहि मा पणौ ॥ २ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणाऽवति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पणौ ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३यम् ^४अश्वं गमनसाधनान् हरीन् ^५गाम् अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोपकारिका गाः ^६अव्ययं व्ययरहितमविनश्वरं ^७भागं भजनीयं धनम् । सर्वत्रैकस्वमविवक्षितम् । एतान् ^८शत्रुभ्य आहत्य ^९दधिषे ^{१०}विभर्षि तं सर्वं ^{११}सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति ^{१२}दक्षिणावति यज्ञ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति ^{१३}यजमाने यागं कुर्वाणे ^{१४}तस्मिन् त्वं ^{१५}धेहि । सर्वत्र धनादिदानं मा कुर्वित्याह । ^{१६}मा ^{१७}पणौ । ‘ पण व्यवहारे ’ । द्रव्यव्यवहारादयष्टा जनः पणिः । तस्मिन्नेतत् सर्वं मा देहि ॥

य इन्द्र सस्यव्रतोऽनुष्वापमदेवयुः ।

स्वैः ष एवैर्मुमुरत्पोष्यं रयिं सनुतर्धेहि तं ततः ॥ ३ ॥

यः । इन्द्र । सस्ति । अव्रतः । अनुऽस्वापम् । अदेवयुः ।

स्वैः । सः । एवैः । मुमुरत् । पोष्यम् । रयिम् । सनुतः । धेहि । तम् । ततः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अदेवयुः देवान् युष्मानकामयमानः ^३अव्रतः व्रतरहितः कर्मरहितो भूत्वा ^४अनुस्वापम् अनुवृत्तस्वप्नं यथा भवति तथा ^५यः ^६सस्ति स्वपिति । ‘ षस स्वापे ’ । आदादिकः । ^७सः जनः ^८स्वैः आत्मीयैः ^९एवैः गमनैरेव ^{१०}पोष्यं पोषणीयं ^{११}रयिं स्वीयं धनं ^{१२}मुमुरत् मारयतु विनाशयतु । अमागैर्घृतादिभिस्तस्य ^{१३}धनं नश्यतु न तु देवानां हविष्प्रदानेनेति । ^{१४}ततः त्वं ^{१५}तम् अयष्टारं जनम् । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । ^{१६}सनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिद्देशे ^{१७}धेहि स्थापय ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् ।

अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र केशिभिः सुतावाँ आ विवासति ॥ ४ ॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । वृत्रहन् ।

अतः । त्वा । गीऽभिः । द्युऽगत् । इन्द्र । केशिभिः । सुतऽवान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे ^१शक्र शत्रुहन्तसमर्थेन्द्र ^२यत् यदा ^३परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे शुलोके देशे ^४असि विद्यसे हे ^५वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र ^६यत् यदि ^७अर्वावति अर्वाचीने तस्मादधस्तास्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि ^८अतः अस्माच्छुलोकाद्वा ^९द्युगत् । ‘ गम्य गतौ ’ । क्विपि ‘ गमः कौ ’

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-एतान् यानधादीन् । २. ख-त-न-भ-दधिषे धत्ते । ३. ख-त-न-भ-श-युष्मान् कामयमानः । ४. घ-भूत्वा यः । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-‘ यः ’ नास्ति । ६. ज-चोरामिधूता° ।

इत्थनुनासिकलोपः । तुक् । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । शुलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः ष्वकेशिभिः केशवद्भिर्हरिभिरिव स्थिताभिः ष्वगीभिः स्तुतिभिः ष्वत्वा त्वां ष्वसुतवान् अभिषुतसोमवान् यजमानः ष्वआ ष्वविवासति । आत्मीयं यज्ञं प्रत्यागमयति त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरतीति वा ॥

यद्वासि रोचने दिवः समुद्रस्याधि विष्टपि ।

यत्पार्थिवे सद्ने वृत्रहन्तम् यदन्तरिक्षे आ गहि ॥ ५ ॥

यत् । वा । अस्ति । रोचने । दिवः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि ।

यत् । पार्थिवे । सद्ने । वृत्रहन्तम् । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ष्वयद्वा यदि वा ष्वदिवः शुलोकस्य ष्वरोचने दीपनशीले स्थाने^१ भवसि । यद्वा ष्वसमुद्रस्य मध्ये ष्वअधि अधिगते ष्वविष्टपि विष्टपे तत्संबद्धे कस्मिंश्चित् स्थाने भवसि । हे ष्ववृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र ष्वयत् यदि वा ष्वपार्थिवे पृथिव्यां भवे ष्वसद्ने स्थाने विष्टपे । यदि वा ष्वअन्तरिक्षे तस्मिँल्लोके वर्तसे । यत्रकुत्र भवसि तथाप्यस्मदीयं यज्ञं प्रति ष्वआ ष्वगहि आगच्छ ॥ ॥ ३६ ॥

स नः सोमेषु सोमपाः सुतेषु शवसस्पते ।

मादयस्व राधसा सूनृतावृतेन्द्र राया परीणसा ॥ ६ ॥

सः । नः । सोमेषु । सोमऽपाः । सुतेषु । शवसः । पते ।

मादयस्व । राधसा । सूनृताऽवता । इन्द्र । राया । परीणसा ॥ ६ ॥

हे ष्वसोमपाः सोमस्य पातः हे ष्वशवसस्पते बलस्य पालयितः ष्वइन्द्र ष्वसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं ष्वसुतेषु अस्माभिरभिषुतेषु ष्वसोमेषु^२ ष्वनः अस्मान् ष्वराधसा बलसाधनेनाग्नेन^३ ष्वसूनृतावता अनृतरहितस्योपेतेन^४ । यद्वा । सूनृतेति वाङ्नाम । शोभनवाक्ययुक्तेन । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । पुत्रोपेतेनाग्नेन । ष्वपरीणसा । बहुनामैतत् । बहुना ष्वराया धनेन च नोऽस्मान् ष्वमादयस्व मोदय । सोमस्य प्रदातृभ्योऽस्मभ्यमन्नपुत्रधनादिकं देहीत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र परा वृणुभवा नः सधमाद्यः ।

त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणक् ॥ ७ ॥

मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् । भव । नः । सधमाद्यः ।

त्वम् । नः । ऊती । त्वम् । इत् । नः । आप्यम् । मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् ॥ ७ ॥

हे ष्वइन्द्र ष्वनः हविषां प्रदातृनस्मान् ष्वमा ष्वपरा ष्ववृणक् मा परित्याक्षीः । 'वृजी वर्जने' । रौधादिकः । लङि रूपम् । तदेवाह । त्वं ष्वनः अस्माकं सोमेन ष्वसधमाद्यः सधमादनशीलः ष्वभव । किञ्च हे इन्द्र ष्वनः अस्मान् ष्वत्वम् एव ष्वऊती ऊत्यां स्थापय । यद्वा । ऊती । व्यत्ययेन कर्तृरि

१. ज-भ१-स्वस्थाने । २. ख-ग-त-न-भ-श-'सोमेषु' नास्ति । ३. ख-श-त१-२-न-भ१-बलसाधनाग्नेन; ग-बलसाधकाग्नेन; त३-४-श-बलसाधनाग्नेन । ४. ख-त-न-भ-श-'रहितस्योपेतेन; ग-ज-रहितसत्योपेतेन ।

क्विचि^१ वा निपातितः^१ । त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु । तथा ऽत्वमित् । इदवधारणे । त्वमेव अस्माकम्^२ ।
 ऽआप्यं ज्ञातेयम् । त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अत एव ऽमा ऽन ऽइन्द्र ऽपरा ऽवृणक् इत्येष गतार्थः ॥

अस्मे इन्द्र सचा सुते नि षदा पीतये मधु ।

कृधी जरित्रे मधवन्नवो महदस्मे इन्द्र सचा सुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सद । पीतये । मधु ।

कृधि । जरित्रे । मधवन् । अवः । महत् । अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्मे अस्माभिः ऽसचा सह ऽसुते अभिषुते सोमे ऽनि ऽषद अस्मदीये यज्ञे निषीद । किमर्थम् । ऽमधु ऽपीतये मधुनः । 'सुपां सुलुक्' इति ङसो लुक् । मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय । किंच हे ऽमधवन् धनवन् इन्द्र ऽमहत् ऽअवः रक्षणं ऽजरित्रे ऽकृधि कुरु । कस्मिन् सति । ऽअस्मे ऽइन्द्र ऽसचा ऽसुते इति व्याख्यातः पादः ॥

न त्वा देवास आशतु न मर्त्यासो अद्रिवः ।

विश्वा जातानि शर्वसाभिभूरसि न त्वा देवास आशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशतु । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।

विश्वा । जातानि । शर्वसा । अभिभूः । असि । न । त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र ऽत्वा त्वां ऽदेवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः ऽन ऽआशत । स्वकर्मणा स्वबलेन वा न व्याप्नुवन्ति । ऽन ऽमर्त्यासः मर्त्यं मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति । कुत एतदवसीयते तदाह । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजातानि भूतजातानि ऽशर्वसा स्वबलेनैव ऽअभिभूरसि । अभिभावुकोऽसि भवसि । तस्मात् ऽन ऽत्वा ऽदेवास ऽआशत इति गतार्थः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यादिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'विश्वाः पृतनाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं तमिन्द्रं जोहवीमि' (आश्व. श्री. ७. ४) इति ॥

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सजुस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं त्वसं तरस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिभूतरम् । नरम् । सजुः । ततक्षुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।

क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आमुरिम् । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । त्वसम् । तरस्विनम् ॥ १० ॥

ऽविश्वाः सर्वा व्यासा वा ऽपृतनाः । 'पृङ् व्यायामे'^३ । व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः । ऽसजुः परस्परं संगताः सत्यः ऽअभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारं ऽनरं सर्वस्य नेतारम् इन्द्रं ऽततक्षुः । आयुधादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति । आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः^४ । यद्वा पृतना इति संग्रामनाम । व्याप्रियन्तेऽत्रेति पृतनाः संग्रामाः । सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारोऽन्योन्यं संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् । स्तुते सति बलवान् भवतीति । यद्वा । यद्यारो हविष्यदानेन वीर्य-

१. ग-क्विच पूर्वसवर्णः । २. घ-नोस्माकं । ३. ख-त-न-भ-व्याप्रियामे; श-व्याप्रियामो ।

४. ख-चक्रुरित्यर्थः; त-न-भ-श-चक्रुरित्यर्थः ।

वन्तं कुर्वन्तीति । किंच स्तोतारः राजसे । राजतेस्तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाश-
नार्थं सूर्यात्मानम् इन्द्रं वज्रजनुः जनयामासुः । स्तोत्रं यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । उत अपि च
वक्रत्वा स्वीयवृत्रवधादिकर्मणैव वरिष्ठम् उरुतरम् आसुरिं शत्रूणामाभिमुख्येन मारयितारमिन्द्रं
वरे वरणीये धने स्तोतारश्चक्रुः । आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । उग्रम् उद्गूढं बल-
मत एव भोजिष्ठम् भोजस्वित्तमं तवसं प्रवृद्धं तरस्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तमिन्द्रं
धनार्थं स्तुवन्ति ॥ ३७ ॥

समी रेभासो अस्वरभिन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्पतिं यदी वृधे धृतव्रतो होजसा समुतिभिः ॥ ११ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतव्रतः । हि । ओजसा । सम् । ऊतिभिः ॥ ११ ॥

रेभासः । 'रेभृ' शब्दे । शब्दयितारः स्तोतारः । यद्वा । रेभासः^१ कश्यपपुत्रा रेभा एतन्नामका
कश्यपः । ईम् एनम् इन्द्रं सम् अस्वरन् सम्यगशब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् । सोमस्य
पीतये सोमपानाय । किंच स्वर्पतिं स्वर्गस्य पालयितारं धनस्य स्वामिनं वा ईम् एनमिन्द्रं यत्
यदा वृधे हविर्भिर्वधेनाय संस्तुवन्ति तदा धृतव्रतः धृतकर्मैन्द्रः ओजसा बलेन स्तोत्रभिः ऊतिभिः
मरुद्भिः पालनैश्च सह संगच्छते^२ । स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनं चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

नेमि नमन्ति चक्षसा मेघं विप्रां अभिस्वरा ।

सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्भिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेघम् । विप्राः । अभिस्वरा ।

सुदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्भिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । अरान् यथा नेमिर्व्याप्नोति तद्वत् सर्वं व्याप्नुते^३ । तादृशं नमनशीलमिन्द्रं चक्षसा
दर्शनमात्रेणैव नमन्ति । काश्यपा रेभाः स्तोतारो वा नमस्कुर्वन्ति । तनः विप्राः मेघाविनः मेघम् ।
इन्द्रो मेघो भूत्वा मेघातिथिं स्वर्गमनयत् । तस्मात् मेघान्तिथेर्मेघभूतमिन्द्रम् अभिस्वरा अभिस्वरणेन
स्तोत्रेण प्रणमन्ति । इदानीं यजमानः स्तोतृनाह । अपि च सुदीतयः शोभनदीप्तयः अद्रुहः कस्या-
प्यद्रोग्धारः वः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । तरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्त इन्द्रस्य
कर्णे श्रोत्रसमीपे ऋक्भिः अर्चनायुक्तैर्मन्त्रैः^४ । यद्वा । ऋचो बह्व्यो येषु सन्ति तैः शस्त्रादिभिः ।
संस्तुत । इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रशस्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः^५ ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे वैकल्पिकस्यानुरूपवृत्त्य 'तमिन्द्रम्' इत्याद्या । सूत्रमुदाहृतम्^६ ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं सत्रा दधानमप्रतिष्कुतं शर्वासि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो वर्तद्राये नो विश्वा सुपथा कृणोत वज्री ॥ १३ ॥

१. ज-त१-रेभाः । २. घ-संगच्छते हि । ३. ग-सर्वं व्याप्नुते । ४. भ२-मेषमिन्द्रं । ५. ग-
अर्चनम् । ६. ज-तमभिः । ७. न-सूत्रमुदाहृतं । आश्वमेधिके अश्ववपायाश्च चरोः हविषोनुवाक्या ।
सूत्रांतरेपि दृष्टत्वात् । तमिन्द्रं जोहवीमि इन्द्रेष्टार्ताति । तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजेत् इत्यादि-
सूत्रांतरेपि विषयप्रामाण्यात् चर्दं निर्वपेत् ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्तुतम् । शर्वासि ।
मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । वर्तत ।
राये । नः । विश्वा । सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

१३ तं पूर्वोक्तगुणोपेतम् । इन्द्रं । जोहवीमि । यथाहं पुनः पुनराह्वयामि । ह्वयतेः 'अभ्यस्तस्य च'
इति संप्रसारणम् । कीदृशम् । मघवानं मंहनीयधनवन्तम् । उग्रम् उद्गूर्णबलं । सत्रा सत्यं यथार्थमेव
शर्वासि बलानि । दधानम् अत एव । अप्रतिष्कृतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किंच । मंहिष्ठः
पूज्यतमो दातृतमो वा । यज्ञियः यज्ञाहं इन्द्रः । गीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः । आ । वर्तत
च यज्ञेष्वाभिमुख्येन वर्ततां च । वर्ततेऽर्प्यन्तस्य चङि रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ।
'चङ्गन्धतरस्याम्' इति स्वरः । ततः । वज्री वज्रवानिन्द्रः । नः अस्माकं । राये धनाय । विश्वा
विश्वानि सर्वाण्येव । सुपथा सुमार्गाणि । कृणोतु च करोतु । धनं सर्वदिक्स्थमस्मान् प्राप्नोस्वित्यर्थः ॥

त्वं पुरं इन्द्र चिकित्तेना व्योजसा शविष्ठ शक्र नाशयध्वै ।

त्वद्विश्वानि भुवनानि वज्रिन् द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा ॥ १४ ॥

त्वम् । पुरं । इन्द्र । चिकित् । एनाः । वि । ओजसा । शविष्ठ । शक्र । नाशयध्वै ।

त्वत् । विश्वानि । भुवनानि । वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४ ॥

हे । शविष्ठ बलवत्तम अत एव हे । शक्र शत्रुहननसमर्थ हे । इन्द्र । त्वप् । एनाः । अन्वादेशे ।
एतानि । पुरः शम्बरस्य पुराणि । ओजसा स्वीयेनैव तेजसा । वि । नाशयध्व विनाशयितुं । चिकित्
ज्ञाता भवसि । नशेऽर्प्यन्ताच्छयैः प्रत्ययः । पुनरपि सामर्थ्यः प्रशंसति । हे । वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र
विश्वानि सर्वाणि । भुवनानि भूतजातानि । त्वत् त्वत्तो भीत्या कम्पन्ते । तथा । द्यावापृथिवी ।
'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आयुदात्तश्च । पृथिवी ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रकर्षस्तु छान्दसः । द्यावापृथिवी च । भीषा त्वत्तो भीत्या । रेजेते
कम्पेते । 'अरेजेतां रोदसी' (ऋ. सं. १. ३१. ३) इति निगमः । सर्वे त्वदधीना इत्यर्थः ॥

तन्म ऋतमिन्द्र शूर चित्र पात्वपो न वज्रिन् दुरितार्तिं पर्षि भूरि ।

कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्विश्वप्स्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ॥ १५ ॥

तत् । मा । ऋतम् । इन्द्र । शूर । चित्र । पातु । अपः । न । वज्रिन् । दुः । इता । अति । पर्षि । भूरि ।

कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः । विश्वप्स्यस्य । स्पृहयाय्यस्य । राजन् ॥ १५ ॥

हे । शूर बलवन् । चित्र चायनीय विविधरूप वा । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ. सं. ६.
४७. १८) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे । इन्द्र । तत् प्रशस्तं त्वदीयम् । ऋतं सत्यं । मा मां
पातु सर्वतो रक्षतु । किंच हे । वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र । भूरि । सुपो लुक् । भूरीणि बहूनि । दुरिता
दुरितानि पापानि । अति । पर्षि अतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । अपो । न यथा नाविक उदकानि
मनुष्यान् पारयति तद्वदस्मान् पापानि पारय । हे । राजन् दीप्यमान हे इन्द्र । विश्वप्स्यस्य । प्स' इति
रूपनाम । रूपे साधु प्स्यम् । नकारोपजनञ्छान्दसः । बहुरूपं तत् । स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीयं

‘रायः । ‘क्रियाग्रहणम्’ इति संप्रदानसंज्ञा । ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलम्’ इति षष्ठी । तद्धनं वनः
अस्मभ्यम्^१ आ अभिमुख्येन^२ कदा^३ दशस्येः कस्मिन् काले प्रयच्छेः । तदा तव स्वभूतं सत्यं मा^४
रक्षतु । मर्त्यं धनं दत्त्वा कर्माणि च मयानुष्ठाय मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुसर्थाश्चतुरो देयान्निष्ठातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-

चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ‘इन्द्राय’ इति द्वादशच पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य
नृमेधाख्यस्याथमेन्द्रम् । सप्तमी दशम्येकादश्यौ च तिस्रः ककुभो मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
‘मध्यमश्चेत्ककुप्’ (अनु. ५. ३) इति हि तलक्षणम् । नवमीद्वादश्यौ पुरउणिहौ । प्रथमपादस्य
द्वादशाक्षरत्वात् । ‘आद्यश्चेत् पुरउणिक्’ (अनु. ५. २) इति हि तलक्षणम् । शिष्टा उणिहः ।
तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्राय द्वादश नृमेध औणिहं सप्तम्युपान्त्ये च ककुभोऽन्त्यानवम्यौ पुरउणिहौ’
इति । महाव्रते औणिहत्वाक्षीत्वाविदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘इन्द्राय साम गायत
सखाय आ शिषामहि’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिप्लविकेषूक्येषु^१ नृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः
‘इन्द्राय साम गायत’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—‘इन्द्राय साम गायत सखाय
आ शिषामहि’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिप्लविकेषूक्येषु^२ ‘एन्द्र
नो गधि’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मर्दितरम्’ (आश्व. श्रौ.
७. ८) इति । उक्त्ये^३ नृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘अधा हीन्द्र’ इति स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—
‘अधा हीन्द्र गिर्वण इयं त इन्द्र गिर्वणः’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । पूर्वोक्त एव शब्दे ‘त्वं न
इन्द्रा भर’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘त्वं न इन्द्रा^४ भर वयमु त्वामपूज्यं यो
न इदमिदं पुरा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ १ ॥

इन्द्राय । साम । गायत । विप्राय । बृहते । बृहत् । धर्मऽकृते । विपःऽचिते । पनस्यवे ॥ १ ॥

हे उद्गातारः विप्राय मेधाविने बृहते महते धर्मकृते कर्मणः कर्त्रे विपश्चिते विदुषे
पनस्यवे स्तुतिमिच्छते इन्द्राय बृहत् बृहन्नामकं साम गायत पठत ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदेवो मुह्यं असि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ।

विश्वऽकर्मा । विश्वऽदेवः । महान् । असि ॥ २ ॥

१. ख-भ-मां । २. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-‘षूक्येषु । ३. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-‘षूक्येषु ।

४. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-उक्त्ये । ५. त-न-इन्द्राय ।

हे ^१इन्द्र ^२स्वम् ^३अभिभूः शत्रूणामभिभविता ^४असि भवसि । किञ्च ^५स्त्वं ^६सूर्यम् आदित्यम्
^७अरोचयः तेजोभिरदीपयः । किञ्च ^८विश्वकर्मा विश्वस्य कर्ता ^९असि ^{१०}विश्वदेवः सर्वदेवश्चासि । तथा
 च यजुर्वाह्यणम्—‘अग्निं वा अन्वन्त्या देवता इन्द्रमन्वन्त्याः’ (तै. ब्रा. ३. ७. १. ८) इति । अतो
^{११}महान् सर्वाधिकोऽसि ॥

विभ्राज्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ३ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२ज्योतिषा तेजसा ^३दिवः आदित्यस्य ^४रोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन ^५स्वः स्वर्गं
^६विभ्राजन् प्रकाशयन् ^७अर्गच्छः प्राप्नोः । किञ्च ^८देवाः सर्वे ^९ते तव ^{१०}सख्याय मित्रत्वाय ^{११}येमिरे त्वं
 स्वमात्मानं नियमितवन्तः । अस्माकमिन्द्रः सत्त्वा यथा स्यादिति सर्वे^{१२} देवाः^{१३} प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥

एन्द्रं नो गधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ । इन्द्र । नः । गधि । प्रियः । सत्राजित् । अगोह्यः ।

गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः । पतिः । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्रियः प्रियतमः ^३सत्राजिन् महतां जेता ^४अगोह्यः केनापि गूहितुमशक्यः ^५गिरिर्न
 पर्वत इव ^६विश्वतः सर्वतः ^७पृथुः पृथुतमः ^८दिवः स्वर्गस्य ^९पतिः ईश्वरस्त्वं ^{१०}नः अस्मान् ^{११}आ
^{१२}गधि आगच्छ ॥

अभि हि सत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी ।

इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि । हि । सत्य । सोमपाः । उभे इति । बभूथ । रोदसी इति ।

इन्द्र । असि । सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ५ ॥

हे ^१सत्य ^२सोमपाः सोमस्य पातः ^३इन्द्र यस्त्वम् ^४उभे ^५रोदसी छावापृथिव्यौ ^६अभि
^७बभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि स त्वं ^८सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य ^९वृधः वर्धकः ^{१०}असि ।
^{११}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१२}पतिः ईश्वरः असि^{१३} ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्रं दत्ता पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्र । दत्ता । पुराम् । असि ।

हुन्ता । दस्योः । मनोः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२स्त्वं ^३शश्वतीनां बह्वीनां ^४पुरां शत्रुनगरीणां ^५दत्ता ^६असि दारयिता भवसि । किञ्च
^७दस्योः^८ उपक्षयितुरसुरस्य^९ हुन्ता असि घातको भवसि । ^{१०}मनोः मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतः
^{११}वृधः वर्धकश्चासि । ^{१२}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१३}पतिः ईश्वरोऽसि ॥ ॥ १ ॥

१. ख-त-न-भ-सर्वदेवा । २. घ-असि हि । ३. ख-ग-त-न-भ-श-दस्योः वृथा कालस्य ।

४. ख-त-न-भ-उपलक्षयितुः; ग-श-उपक्षयितुः ।

अधा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान्महः संसृज्महे ।

उदेव यन्त उदभिः ॥ ७ ॥

अर्ध । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे ।

उदाऽइव । यन्तः । उदभिः ॥ ७ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽअधा ऽहि संप्रति हि ऽत्वा त्वां ऽमहः महतः ऽकामान् कमनीयान् स्तोमान् ऽउप ऽसंसृज्महे उपसृजामः । प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । ऽउदेव यथोदकेन^१ ऽयन्तः गच्छन्तः ऽउदभिः अञ्जलिना उत्क्षिप्य उदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वार्षा त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । ववृध्वासं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।

ववृध्वासं । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रिन् ऽशूर इन्द्र ऽवार्षा यथोदकमुदकस्थानं^२ ऽयव्याभिः नदीभिः । ‘अवनयो यव्याः’ इति नदीनामसु पाठात् । ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति तथा ऽब्रह्माणि स्तोत्रैः ऽववृध्वासं ऽचित् यथा निरुदकं देशं नदीभिस्तथा न किन्तु प्रवृद्धमेव त्वां ऽदिवेदिवे अन्वहं^३ वर्धन्ति । स्तोतारो वर्धयन्ति ॥

युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गार्थयोरौ रथ उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गार्थया । उरौ । रथे । उरुयुगे ।

इन्द्रवाहा । वचःऽयुजा ॥ ९ ॥

ऽइषिरस्य गमनशीलस्येन्द्रस्य ऽउरुयुगे महायुगे ऽउरौ महति ऽरथे ऽइन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ ऽवचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ ऽहरी अर्धौ ऽगार्थया स्तोत्रेण स्तोतारः ऽयुञ्जन्ति योजयन्ति ॥

त्वं न इन्द्रा भरं ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥ १० ॥

त्वं । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ।

आ । वीरम् । पृतनाऽषहम् ॥ १० ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मन् ऽविचर्षणे विद्रष्टः ऽइन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्मभ्यम् ऽओजः बलं ऽनृम्णं धनम् । ‘गयो नृम्णम्’ इति धननामसु पाठात् । ऽआ ऽभर आहर । ऽवीरं वीर्येपितं ऽपृतनाषहं^४ सेनासहं^५ सेनाभिभूतारं^६ त्वाम् ऽआ याचामह इति शेषः ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ ।

अधा ते सुम्नमीमेहे ॥ ११ ॥

१. घ-दृष्टातः । महः उदेव यथा महदुदकेन । २. न-‘स्थानं वा । ३. घ-अहन्यहनि । ४. ख-गत-न-भ-श-पृतनासहं । ५. ख-घ-न-भ-‘सेनासहं’ नास्ति । ६. ग-भ-१-३-य-सेनानाम’ ।

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ।
अर्ध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः वशतक्रतो बहुकर्मक्षिन्द्र त्वं वनः अस्माकं पिता पितृवत्पालकः बभूविथ
भव । त्वं माता मातृवद्भारकश्च बभूविथ । वअ अथ च वयं ते तव स्वभूतं सुम्नं सुखम्
ईमहे याचामहे ॥

त्वां शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो ।

स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुहूत । वाजयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे शुष्मिन् बलवन् पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत वशतक्रतो बहुकर्मक्षिन्द्र वाजयन्तं बलमि-
च्छन्तं त्वाम् उप ब्रुवे उपस्तौमि । सः त्वं वनः अस्मभ्यं सुवीर्यं धनं रास्व देहि ॥ १२ ॥

‘त्वामिदा ह्यः’ इत्यष्ट्वं षष्ठं सूक्तं नृमेघस्यापमैन्द्रम् । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिदाष्टौ प्रागाथम्’ इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावा-
कस्य ‘त्वामिदा ह्यः’ इति (आश्व. श्रौ. ७. ४) । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावयं
प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘श्रायन्तइव’
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘श्रायन्तइव सूर्यं बष्महौ असि सूर्यं’ (आश्व.
श्रौ. ७. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ‘त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु त्वमिन्द्र यशा असि’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । तस्मिन्नेवाहनि निष्केवल्ये वैराजयोनिभूतोऽयं प्रगाथः शंसनीयः ।
सूत्रितं च—‘तयोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्वैरूपवैराजशाकरैरैतानां च’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन्वज्जिन्भूर्णीयः ।

स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुष्युप स्वसरमा गहि ॥ १ ॥

त्वाम् । इदा । ह्यः । नरः । अपीप्यन् । वज्जिन् । भूर्णीयः ।

सः । इन्द्र । स्तोमवाहसाम् । इह । श्रुधि । उप । स्वसरम् । आ । गहि ॥ १ ॥

हे वज्जिन् इन्द्र यं त्वां भूर्णीयः हविर्भिर्भरणशीलाः वनरः कर्मणां नेतारो
यजमानाः इदा अद्य ह्यः च अपीप्यन् सोममपाययन् सः त्वं स्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकानाम-
स्माकं स्तोत्रम् इह यज्ञे श्रुधि शृणु । स्वसरं गृहं च । ‘दुर्याः स्वसराणि’ इति गृहनामसु
पाठात् । उप आ गहि उपागच्छ ॥

मत्स्वा सुशिग्र हरिस्तदीमहे त्वे आ भूषन्ति वेधसः ।

तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्या सुतेष्विन्द्र गर्विणः ॥ २ ॥

मस्त्व । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ । भूषन्ति । वेधसः ।

तव । श्रवांसि । उपऽमानि । उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे वसुशिप्र शोभनहनो शोभनोष्णीषिन् वा वहरिवः अश्ववन् वगिर्वणः गीर्भिर्वननीय वइन्द्र वस्वे त्वयि वेधसः परिचारकाः वआ वभूषन्ति आभवन्ति । वमस्त्व सोमेन मादयात्मानम् । किं वतत्त्वां वयम् ईमहे याचामहे । किं याच्यमित्यत्राह । वसुतेषु सोमेष्वभिपुतेषु सत्सु तव वश्रवांसि अङ्गानि उपमानि उपमानभूतानि उक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्विति ॥

श्रायन्तइव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ३ ॥

श्रायन्तऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीया जनाः वश्रायन्तइव वसूर्य यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा वइन्द्रस्य वविश्वेत् विश्वान्येव धनानि वभक्षत भजत । स च यानि ववसूनि धनानि वजाते उत्पन्ने वजनमाने जनिष्यमाणे च वओजसा बलेन करोति वभागं वन पित्र्यं भागमिव तानि धनानि वप्रति वदीधिम प्रतिधारयामेति । यद्वा । श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुत इन्द्रमुपतिष्ठन्त इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो वसूनि उदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणाय च मनुष्याय च ओजसा बलेन भक्षत विभजन्ते । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागम् । नेति संप्रत्यर्थे । प्रतियेषोऽन्वित्येतस्य स्थाने । अनु दीधिम वयमनुध्यायामः । तथा च यास्कः—‘ समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः । स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामः ’ (निरु. ६. ८) इति ॥

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधृतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शरातिम् । वसुदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।

सः । अस्य । कामम् । विधृतः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः वअनर्शरातिम् अपापकदानम् । अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकम् ’ (निरु. ६. २३) इति । ववसुदां धनस्य दातारमिन्द्रम् वउप वस्तुहि । यतः वइन्द्रस्य वरातयः दानानि वभद्राः कल्याणानि । महदैश्वर्यकारीणीत्यर्थः । यतश्च वसः इन्द्रः स्वकीयं वमनः वदानाय अभीष्टप्रदानाय वचोदयन् प्रेरयन् वविधृतः परिचरतः वअस्य स्तोतुः वकामम् इच्छां वन वरोषति न हिनस्ति ॥

१. न-भ१-तं । २. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-श-विभजते । ३. ख-त-न-भ३-संप्रत्यर्थे धः, श-संप्रत्यर्थे त्व । ४. ख-त-न-भ३-श-‘मनुध्यायेम; ग-‘मनुधारयेम । ५. ख-ग-त-न-भ३-श-विभज्यमानाः । ६. ख-त१-२-३-न-भ३-‘मनुध्यायेम ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिऽहा । जनिता । विश्वतूः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधः युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभि^१ असि अभिभवसि । किंच हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र त्वम् अशस्तिहा दैव्यानामशस्तीनां^२ हन्ता असि । जनिता असुरेभ्योऽशस्तीनां जनयिता चासि । विश्वतूः सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता चासि । तरुष्यतः बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । श्रथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव शुष्मं बलं तुरयन्तं हिंसन्तं शत्रुं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ विशुं^३ न शिशुमिव अनु ईयतुः अनुगच्छतः । गमनमात्रे दृष्टान्तः । किंच हे इन्द्र त्वं यत् यस्मात् वृत्रं शत्रुं तूर्वसि हंसि अतः ते तव मन्यवे क्रोधाय विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामकारिण्यः सेनाः श्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति ॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

आशुं जेतारं हेतारं रथितममतूर्तं तुष्ट्यावृधम् ॥ ७ ॥

इतः । ऊती । वः । अजरम् । प्रहेतारम् । अप्रहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथिऽतमम् । अतूर्तम् । तुष्ट्यऽवृधम् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः वः यूयम् अजरं जरारहितं प्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकम् अप्रहितं केनाप्य-
प्रेषितम् आशुं वेगवन्तं जेतारं शत्रूणां हेतारं^४ गन्तारं^५ रथितमं रथिनां श्रेष्ठम् अतूर्तं केनाप्य-
हिंसितं तुष्ट्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारमिन्द्रम् ऊती ऊत्यै रक्षणाय इतः कुरुत । पुरस्कुरुतेति
यावत् ॥

इष्कर्तारमनिष्कृतं सहस्कृतं शतमूर्तिं शतक्रतुम् ।

समानमिन्द्रमवसे हवामहे वसवानं वसुजुवम् ॥ ८ ॥

इष्कर्तारम् । अनिःऽकृतम् । सहःऽकृतम् । शतमूर्तिम् । शतऽक्रतुम् ।

समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे । वसवानम् । वसुजुवम् ॥ ८ ॥

१. त-श-स अभि । २. ख-त१-२-३-मु-दैव्यानां । ३. ख-त२-३-हेतारं; घ-होतारं ।
४. घ-देवानामाह्वतारं ।

वृष्कर्तारं शत्रूणां संस्कर्तारम् अनिष्कृतं स्वयमन्यैरसंस्कृतं सहस्कृतं बलेन कृतं शतमूर्तिं बहुरक्षणं शतक्रतुं बहुप्रज्ञं बहुकर्माणं वा समानं बहूनां साधारणं वसवानं धनान्याच्छादयन्तं वसूनुवं यजमानेभ्यो वसूनां प्रेरयितारम् इन्द्रमवसे रक्षणाय वयं हवामहे ह्यामः ॥ ३ ॥

‘अयं ते’ इति द्वादशार्चं सप्तमं सूक्तं ऋगुगोत्रस्थ नेमस्थार्चम् । ‘अयमस्मि जरितः’ इति द्रुचेनेन्द्रो नेमसमीपमेत्य स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य द्रुचस्य स एवर्षिः ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः’ (अनु. २. ४) इति न्यायात् । षष्ठी जगती । सप्तम्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘यद्वाग्वदन्ती’ ‘देवीं वाचम्’ इत्येते वाग्देवत्ये शिष्टा ऐन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—अयं ते द्वादश नेमो भार्गवस्त्रिष्टुभं षष्ठी जगती परास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽयमिति द्रुचेनेन्द्र आत्मानमस्ती-दुपान्ये वाच्यौ’ इति । वाग्देवत्ये पशौ ‘यद्वाग्वदन्ती’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘यद्वाग्वदन्त्यविवेचनानि पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । पूर्वोक्त एव पशौ ‘देवीं वाचम्’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘देवीं वाचमजनयन्त देवा जनीयन्तो न्वग्रव इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां जपेत् । सूत्रितं च—‘कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेदेवीं वाचमजनयन्त देवा इति च’ (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

अयं ते एमि तन्वा पुरस्ताद्विश्वे देवा अभि मा यन्ति पश्चात् ।

यदा महां दीधरो भागमिन्द्रादिन्मया कृणवो वीर्याणि ॥ १ ॥

अयम् । ते । एमि । तन्वा । पुरस्तात् । विश्वे । देवाः । अभि । मा । यन्ति । पश्चात् ।
यदा । मह्यम् । दीधरः । भागम् । इन्द्र । आत् । इत् । मया । कृणवः । वीर्याणि ॥ १ ॥

हे इन्द्र एते तव पुरस्तात् अग्रतः तन्वा पुत्रेण सह अयम् अहम् एमि । शत्रून् अभिवितुं गच्छामि । तवाग्रतो गच्छन्तं मां विश्वे देवाः त्वया सह पश्चात् अभि यन्ति अभिगच्छन्ति । यदा त्वं महां भार्गवाय नेमाय भागं शत्रुषु स्थितं भागं दीधरः धारयसि आदित् अनन्तर-मेव मया सह मच्छत्रून् जेतुं वीर्याणि पौरुषाणि कृणवः कुरु । यदि शत्रुषु स्थितं धनं महां वित्ससि तर्हि शत्रुजयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः ॥

दधामि ते मधुनो भक्षमग्रे हितस्ते भागः सुतो अस्तु सोमः ।

असंश्च त्वं दक्षिणतः सखा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ॥ २ ॥

दधामि । ते । मधुनः । भक्षम् । अग्रे । हितः । ते । भागः । सुतः । अस्तु । सोमः ।
असः । च । त्वम् । दक्षिणतः । सखा । मे । अधः । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ॥ २ ॥

हे इन्द्र एते तुभ्यं मधुनः मदकरस्य सोमस्य भक्षमग्रे प्रथमं दधामि धारयामि । सुतः अभिषुतः भागः भजनीयः सोमः एते तव हृदये हितः निहितः अस्तु भवतु । अपि च त्वं मे मम दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे सखा सन् असः स्थितो भव । अध अथ भूरि बहूनि वृत्राणि अस्मदीयान्छत्रून् जङ्घनाव त्वमहं चोभौ आवां हन्वः ॥

प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति ।

नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श कमभि एवाम ॥ ३. ॥

प्र । सु । स्तोमम् । भरत । वाजऽयन्तः । इन्द्राय । सत्यम् । यदि । सत्यम् । अस्ति ।
 न । इन्द्रः । अस्ति । इति । नेमः । ऊँ इति । त्वः । आह ।
 कः । ईम् । ददर्श । कम् । अभि । स्तवाम् ॥ ३ ॥

हे जनाः ववाजयन्तः संग्राममिच्छन्तो यूयम् । 'पौत्ये वाजे' इति संग्रामनामसु पाठात् ।
 वइन्द्राय वसत्यं सत्यभूतं वस्तोमं^१ वसु सुष्ठु वप्र वभरत । इन्द्रोऽस्तीत्येतत् वयदि वसत्यमस्ति
 भवति । इन्द्रास्तिस्त्वे कः संदेहः । तत्राह । वनेम वउ भार्गवो नेम एव वइन्द्रः नाम वत्वः कश्चित् वन
 वअस्ति इति वआह । तत्र कारणं दर्शयति । वक वईम् एनमिन्द्रं वददर्श अद्राक्षीत् । न कोऽप्यपश्यत् ।
 अतः वकं वयम् वअभि वष्टवाम अभिष्टुमः । तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यत इति वादमात्रं न तु
 तत्सत्यमित्यर्थः ॥

अयमस्मि जरितः पश्य मेह विश्वा जातान्यभ्यस्मि मृहा ।

ऋतस्य मा प्रदिशो वर्धयन्त्यादर्दिरो भुवना ददर्मीमि ॥ ४ ॥

अयम् । अस्मि । जरितरिति । पश्य । मा । इह । विश्वा । जातानि । अभि । अस्मि । मृहा ।
 ऋतस्य । मा । प्रदिशः । वर्धयन्ति । आऽदर्दिरः । भुवना । ददर्मीमि ॥ ४ ॥

एवं नेमस्यर्षेर्वचनमाकर्ण्य इन्द्रस्तस्य समीपमाजगाम । आगत्य चात्मानमनेन दृष्ट्वेन स्तौति ।
 हे वजरितः स्तोतः वअयम् अहम् वअस्मि । वइह तव समीपे स्थितं वमा मां वपश्य । वविश्वा
 सर्वाणि वजातानि^२ भुवनानि वमृहा महत्त्वेन वअभ्यस्मि अहमभिभवामि । किंच माम् वऋतस्य
 सत्यस्य यज्ञस्य वा वप्रदिशः प्रदेष्टारो विद्वौंसः स्तोत्रैः ववर्धयन्ति । अपि च वआदर्दिरः आदरण-
 शीलोऽहं वभुवना भुवनानि शत्रुभूतानि^३ वददर्मीमि मृशं विदारयामि ॥

आ यन्मा वेना अरुहन्तस्य एकमासीनं हर्यतस्य पृष्ठे ।

मनश्चिन्मे हृद आ प्रत्यवोचदचिक्रदञ्जिशुमन्तः सखायः ॥ ५ ॥

आ । यत । मा । वेनाः । अरुहन् । ऋतस्य । एकम् । आसीनम् । हर्यतस्य । पृष्ठे ।
 मनः । चित् । मे । हृदे । आ । प्रति । अवोचत् । अचिक्रदन् । शिशुऽमन्तः । सखायः ॥ ५ ॥

यत् यदा ये वऋतस्य यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि षष्ठी । वेनाः कामयमानाः वहर्यतस्य
 कान्तस्यान्तरिक्षस्य वपृष्ठे वआसीनम् उपविष्टम् वएकं वमा माम् वआ वअरुहन् तदानीं तेषां भव-
 तामारोहं वमनश्चित् मन एव वमे मम वहृदे हृदयाय वप्रत्यवोचत् अववीत् । अज्ञासिषं च तदाङ्गानं
 वशिशुमन्तः पुत्रयुक्ताः वसखायः प्रिया अमी वअचिक्रदन् मां वक्रन्दन्तीति ॥

विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या या चकर्थं मधवभिन्द्र सुन्वते ।

पारावतं यत्पुरुसंभूतं वस्वपावृणोः शरभाय ऋषिबन्धवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-सोमं । २. ख-ज्ञ-भ-श-जातानि जनितानि; घ-ज्ञ-त१-२-जातानि जनितानि
 तानि; त३-जातानि तानि; न-जातानि जातानि । ३. ज्ञ-त१-२-४-भ२-श-शत्रुभूतानि भूतानि ।

विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या । या । चकर्थ । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वते ।
पारावतम् । यत् । पुरुऽसंभृतम् । वसु । अपऽअवृणोः । शरभाय । ऋषिऽबन्धवे ॥ ६ ॥

स्वसमीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा संतुष्ट ऋषिरिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च 'विश्वेता ते'
इत्यनेन द्रुचेन स्तौति । हे ऽमघवन्निन्द्र त्वं ऽसर्वनेषु यज्ञेषु ऽसुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते यजमानाय
ऽथा यानि कर्माणि ऽचकर्थ अकरोः ऽते तव ऽता तानि कर्माणि ऽप्रवाच्या प्रवक्तव्यानि ऽविश्वेत्
अनन्तान्येव । किंच त्वं ऽपारावतं परावञ्जामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं^१ ऽयत् धनमस्ति तत्
ऽऋषिबन्धवे^२ ऽशरभाय^३ शरभनाम्न ऋषये ऽअपावृणोः अपवृतवानसि । ऽपुरुसंभृतं यथा^४
बहुसंभृतं भवति^५ ॥ ॥ ४ ॥

प्र नूनं धावता पृथङ्देह यो वो अवावरीत् ।

नि षीं वृत्रस्य मर्मणि वज्रमिन्द्रो अपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धावत । पृथक् । न । इह । यः । वः । अवावरीत् ।
नि । सीम् । वृत्रस्य । मर्मणि । वज्रम् । इन्द्रः । अपीपतत् ॥ ७ ॥

ऽयः शत्रुः ऽनूनम् इदानीं ऽप्र ऽधावत प्रधावति ऽपृथक् ऽइह पृथक् तिष्ठति च ऽवः युष्मान्
ऽन ऽअवावरीत् न विचारयति च तस्य ऽवृत्रस्य शत्रोः ऽमर्मणि मर्मस्थाने ऽइन्द्रः ऽवज्रं कुलिशं
ऽनि ऽअपीपतत् नितरामपातयत् ॥

मनोजवा अयमान आयसीमतरत्पुरम् ।

दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ॥ ८ ॥

मनऽजवाः । अयमानः । आयसीम् । अतरत् । पुरम् ।
दिवम् । सुऽपर्णः । गत्वाय । सोमम् । वज्रिणै । आ । अभरत् ॥ ८ ॥

ऽसुपर्णः गरुडान् ऽमनोजवाः मनोवेगाः ऽअयमानः गच्छन् ऽआयसीं हिरण्मयीं ऽपुरं नगरीम्
ऽअतरत् अतारीत् । ततः ऽदिवं स्वर्गं ऽगत्वाय गत्वा ऽवज्रिणे इन्द्राय ऽसोमम् ऽआभरत् आहरत् ॥

समुद्रे अन्तः शयत उद्रा वज्रो अभीवृतः ।

भरन्त्यस्मै संयतः पुरःप्रस्रवणा बलिम् ॥ ९ ॥

समुद्रे । अन्तरिति । शयते । उद्रा । वज्रः । अभिऽवृतः ।
भरन्ति । अस्मै । समुऽयतः । पुरःऽप्रस्रवणाः । बलिम् ॥ ९ ॥

षः ऽवज्रः ऽसमुद्रे ऽअन्तः समुद्रस्य मध्ये ऽशयते शेते यश्च ऽउद्रा उदकेन ऽअभिवृतः
ऽअस्मै^१ वज्राय ऽसंयतः संग्रामस्थः । 'सम्मन् संयतः' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽपुरःप्रस्रवणाः
पुरस्ताद्गच्छन्तः शत्रवः ऽबलिम् उपहारं ऽभरन्ति धारयन्ति । तस्य छेया भवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-न्त-स्वभूतं यद्ब्रूतमस्ति तद्विधाय । २. न-भ-श-ऋषिप्रियाय शरभाय । ३. ग-वसु धनं
४. ख-वेति; ग-घ-त-न-श-वेति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-तस्मा अस्मै ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १० ॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविऽचेतनानि । राष्ट्रीं । देवानाम् । निऽससाद । मन्द्रा ।

चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पर्यासि । कं । स्वित् । अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

‘राष्ट्री राजनशीला’ ‘देवानां’ ‘मन्द्रा मादयित्री’ वा ‘यत्’ यदा ‘वाक्’ ‘अविचेतनानि विज्ञानरहितानप्रज्ञातानर्थान्’ ‘वदन्ती प्रज्ञापयन्ती’ ‘निषसाद यज्ञे निषीदति तदा’ ‘चतस्रः दिशः प्रति’ ‘ऊर्जम् अन्नं’ ‘पर्यासि तत्कारणभूतानि उदकानि’ ‘दुदुहे’ । ‘अस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत्’ ‘परमं श्रेष्ठं तत्’ ‘क’ ‘जगाम क गच्छतीति न दृश्यत इत्यर्थः’ । तथा च यास्कः—‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा’ (निरु. ११. २८) इति ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुष सुष्टुतैतु ॥ ११ ॥

देवीम् । वाचम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वऽरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः ।

मन्द्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुऽस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति^१ । यां ‘देवीं द्योतमानां माध्यमिकां’ ‘वाचं’ ‘देवाः माध्यमिकाः’ ‘अजनयन्त जनयन्ति’ ‘तां’ ‘वाचं’ ‘विश्वरूपाः सर्वरूपा व्यक्तवाचोऽव्यक्तवाचश्च’ ‘पशवो’ ‘वदन्ति । तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्तेः । ‘सा’ ‘वाक्’ ‘देवी’ ‘मन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानेनास्मभ्यम्’ ‘इषम् अन्नम्’ ‘ऊर्जं पयो-घृतादिरूपं रसं च’ ‘दुहाना क्षरन्ती’ ‘धेनुः धेनुभूता’ ‘सुष्टुता अस्माभिः स्तुता’ ‘अस्मान् नेमान्’ ‘उप’ ‘एतु उपगच्छतु । वर्षणायोधुक्तेत्यर्थः’^४ । तथा च यास्कः—‘देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनु-र्वागस्मानुषैतु सुष्टुता’ (निरु. ११. २९) इति ॥

सखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्कमे ।

हनाव वृत्रं रिणचाव सिन्धुनिन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विमृष्टाः ॥ १२ ॥

सखे । विष्णो इति । विऽतरम् । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । विऽस्कमे ।

हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रऽसवे । विऽमृष्टाः ॥ १२ ॥

हे ‘सखे’ ‘विष्णो त्वं’ ‘वितरम् अत्यन्तं’ ‘वि’ ‘क्रमस्व विक्रमं कुरु । हे’ ‘द्यौः त्वं’ ‘वज्राय वज्रस्य’ ‘विष्कमे विष्कम्भनाय’ ‘लोकम् अवकाशं’ ‘देहि प्रयच्छ । हे विष्णो त्वं चाहं चोभौ आषां

१. ‘घ-मादयित्री माध्यमिका वाक्; श-मादयित्री मोहयित्री । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-क्ष-‘मुप-दर्शयतीति । ३. घ-सम्यक् स्तुता; श-नः । ४. ख-‘योद्युतमित्यर्थः; ग-त-न-भ-श-‘योद्युक्तामित्यर्थः ।

वृत्रम् असुरं वृहनाव हन्वः । वसिन्धून् वृत्रावष्टब्धा नदीश्च वरिणचाव नयावः^१ । तेऽमी विसृष्टाः सिन्धवः । इन्द्रस्य प्रसवे यन्तु प्रेरणे गच्छन्तु । तमिममर्थं संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति—
‘ श्रीलोकानभिवृत्तैतान् वृत्रस्तस्थौ स्वया त्विषा ॥ तं^२ नाशकद्वन्द्वमिन्द्रो^३ विष्णुमभ्येत्य सोऽब्रवीत् । वृत्रं हनिष्ये तिष्ठस्व विक्रम्याद्य ममान्तिके ॥ उद्यतस्य तु वज्रस्य दौर्ददातु ममान्तरम् । तथेति विष्णुस्तच्चक्रे द्यौश्चास्य विवरं ददौ ॥ तदेतदखिलं प्रोक्तं सखे विष्णो इति त्वृचा ’ (बृहदे. ६. १२१-१२४) इति ॥ ॥ ५ ॥

‘ ऋधक् ’ इति षोडशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ ऋधक् षोडश जमदग्निर्भागवो मैत्रावरुणं प्रागाथं त्रिभिष्टुबन्तं तृतीयादि गायत्री सतोबृहती स्तोत्रं राजस्वृक्सपादादित्याश्विन्यौ^४ वायव्ये सौर्यौ^५ बृहत्पुषस्या सूर्यप्रभास्तुतिर्वा पावमानी गव्ये ’ इति । भृगुगोत्रो जमदग्निर्ऋषिः । चतुर्दश्याद्यास्तिस्रिष्टुभः । त्रयोदशी बृहती शिष्टानामयुजो बृहत्पुषो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया गायत्री^६ । ‘ स्तोत्रं राजसु गायत ’ इति पादेन सहिता ‘ ते हिन्विरे ’ इत्यादित्यदेवताका । ‘ आ मे वचांसि ’ इति द्वे अश्विदेवताके^७ । ‘ आ नो यज्ञं दिविस्पृशम् ’ इति द्वे वायुदेवत्ये । ‘ बष्महो असि सूर्य ’ इति द्वे सूर्यदेवताके । ‘ ह्यं या नीची ’ इत्येषा उषोदेवत्या । यद्वा । सूर्यप्रभानया स्तूयते । अतः सैव देवता । ‘ प्रजा ह तिस्रः ’ इत्येषा पवमानदेवताका । ‘ माता रुद्राणाम् ’ इति द्वे गोदेवत्ये । शिष्टाः पञ्चर्चो मैत्रावरुण्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । संग्रामार्थं राज्ञः संनहने^८ ‘ प्र यो वां मित्रावरुणा ’ इति द्वे राजानं वाचयेत् । सूत्रितं च—‘ अभीवतं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति च द्वे ’ (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि प्रउगे वायव्यतृचस्य ‘ आ नो यज्ञम् ’ इत्यादिके द्वे ऋचावाये । सूत्रितं च—‘ आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति द्वे आ नो वायो महे तन इत्येका ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आश्विनं शंसिष्यन् होता ‘ बष्महो असि सूर्य ’ इति द्वाभ्यामग्निं जुहुयात् । सूत्रितं च—‘ बष्महो असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति च ’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । माध्यंदिनसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रमुपजायते । तत्र ‘ बष्महो असि ’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ बष्महो असि सूर्योदु त्यहर्षतं वपुरिति प्रगाथो स्तोत्रिया-नुरूपौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । अयमेव प्रगाथश्चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ श्रायन्तइव सूर्यं बष्महो असि सूर्य ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । मधुपर्के गामुत्सृज्य ‘ माता रुद्राणाम् ’ इति जपेत् । सूत्रितं च—‘ माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् ’ (आश्व. गृ. १. २४. २५) इति ॥

ऋधगित्था स मर्त्यैः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ १ ॥

ऋधक् । इत्या । सः । मर्त्यैः । शशमे । देवऽतातये ।

यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आऽचक्रे । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

वयः मनुष्यः नूनं क्षिप्रं हव्यदातये हविषां प्रदात्रे यजमानाय मित्रावरुणौ अभिष्टये अभिमतसिद्धयर्थम् आचक्रे अभिमुखौ करोति वसः मर्त्यैः मनुष्यः ऋधक् सत्यम् इत्या इत्थं देवतातये यज्ञार्थं शशमे हविः संस्करोति ॥

१. ख-त-न-श-मवयावः; ग-गमयावः; भ-मेचीयाव । २. ख-त-तेनाप्राक^० । ३. ख-त-न-भ-राजस्विति सपादा^०; ग-रजस्विति सपादा; श-राजस्वृगिति सपादा^० । ४. ख-त-२-३-४-भ-श-सूर्यौ । ५. ख-त-भ-श-गायत्री सतोबृहती । ६. ख-त-न-श-मु-अश्विनीदेवताके । ७. ख-त-न-भ-संहनने । ८. ख-त-१-२-३-४-न-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; भ-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; श-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् ।

वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता बाहुता न दंसना रथर्यतः साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ । उरुचक्षसा । नरा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । बाहुता । न । दंसना । रथर्यतः । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ उरुचक्षसा महादर्शनौ नरा नेतारौ कर्मणां राजाना दीप्यमानौ दीर्घश्रुत्तमा अतिशयेन विद्वांसौ ता तौ मित्रावरुणौ बाहुता न भुजाविव सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः साकं सह दंसना दंसनानि कर्माणि । 'अग्नः' दंसः' इति कर्मनामसु पाठात् । रथर्यतः प्राप्नुतः । यथा बाहु सह कर्म प्राप्नुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥

प्र यो वां मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् । अयःशीर्षा मदेरघुः ॥ ३ ॥

प्र । यः । वाम् । मित्रावरुणा । अजिरः । दूतः । अद्रवत् । अयःशीर्षा । मदेरघुः ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाम् अजिरः गमनशीलः^१ यः^२ यजमानः प्र अद्रवत् अभिगच्छति स देवानां दूतः भवति । अयःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिरस्कश्च भवति । मदेरघुः मदकरे धने गन्ता च भवति ॥

न यः संपृच्छे न पुनर्हवीतवे न संवादाय रमते ।

तस्मान्नो अद्य समृतेरुष्यतं बाहुभ्यां न उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न । यः । सम्पृच्छे । न । पुनः । हवीतवे । न । सम्वादाय । रमते ।

तस्मात् । नः । अद्य । सम्पृच्छते । उरुष्यतम् । बाहुभ्याम् । नः । उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

यः शत्रुः संपृच्छे संप्रश्नाय न रमते न क्रीडते न^३ च पुनःपुनः हवीतवे हवनाय रमते^४ न च संवादाय रमते तस्मात् शत्रोः समृतेः संग्रामात् नः अस्मान् अद्य उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतम् । किंच तस्य शत्रोः बाहुभ्यां नः अस्मान् उरुष्यतं रक्षतम् ॥

प्र मित्राय प्रार्यग्णे सचर्ध्यमृतावसो ।

वरूध्यं वरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥ ५ ॥

प्र । मित्राय । प्र । अर्यग्णे । सचर्ध्यम् । ऋतवसो इत्यृतवसो ।

वरूध्यम् । वरुणे । छन्द्यम् । वचः । स्तोत्रम् । राजसु । गायत ॥ ५ ॥

हे ऋतवसो यज्ञधन मित्राय सचर्ध्यं सेवाहं वरूध्यं यज्ञगृहे भवं च स्तोत्रं प्र गायत प्रकर्षेण गायत । अर्यग्णे च प्र गायत । वरुणे छन्द्यं प्रीणनसाधनं चैतादृशं वचः प्र गायत । प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम् । एतदेव दर्शयति । राजसु मित्रादिषु राजसु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन्कीर्त्तयः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-अपः अप्नः । २. ख-त-न-भ-क्ष-गमनशीलोपि; ग-च-गमनशीलोपि यो । ३. ख-त-न-न- नास्ति । ४. ख-घ-भ-१-३-न रमते ।

ते हिंन्विरे अरुणं जेन्यं वस्वेकं पुत्रं तिसृणाम् ।

ते धामान्यमृता मर्त्यानामर्दब्धा अभि चक्षते ॥ ६ ॥

ते । हिंन्विरे । अरुणम् । जेन्यम् । वसु । एकम् । पुत्रम् । तिसृणाम् ।

ते । धामानि । अमृताः । मर्त्यानाम् । अर्दब्धाः । अभि । चक्षते ॥ ६ ॥

वअरुणम् अरुणवर्णं^१ वजेन्यं जयसाधनं^२ वसु वासकं वतिसृणां^३ पृथिव्यादीनाम् वएकं वपुत्रं
वते देवाः वहिन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय । किंच वअर्दब्धाः केनाप्यहिंसिताः
वअमृताः^४ मरणरहिताः^५ वते देवाः वमर्त्यानां मनुष्याणां वधामानि स्थानानि वअभि वचक्षते
अभिपश्यन्ति ॥

आ मे वचांस्युद्यता द्युमत्तमानि कर्त्वा ।

उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥ ७ ॥

आ । मे । वचांसि । उत्स्यता । द्युमत्तमानि । कर्त्वा ।

उभा । यातम् । नासत्या । सजोषसा । प्रति । हव्यानि । वीतये ॥ ७ ॥

हे वनासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ^६ वसजोषसा संगतौ वउभा उभौ युवां वमे जमदग्नेर्मम
वउद्यता उद्यतानि वद्युमत्तमानि दीप्तमानि ववचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि वकर्त्वा कर्माणि च
वआ वयातम् । किंच वहव्यानि हवींषि ववीतये भक्षणाय वप्रति गच्छतम् ॥

रातिं यद्वामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवसू ।

प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥ ८ ॥

रातिम् । यत् । वाम् । अरक्षसम् । हवामहे । युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

प्राचीम् । होत्राम् । प्रतिरन्तौ । इतम् । नरा । गृणाना । जमदग्निना ॥ ८ ॥

हे ववाजिनीवसू अज्ञधनावशिनौ^७ ववां युवयोः संबन्धि यत् वअरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति
तत् पदा वहवामहे^८ । एतदेव विशदयति । वयुवाभ्यां क्रियमाणं^९ वराति दानं हवामहे इति ।
तदानीं वप्राचीं प्राक्मुखं^{१०} वहोत्रां स्तुतिं वप्रतिरन्तौ वर्धयन्तौ वनरा नेतारी वजमदग्निना ऋषिणा
गृणानौ स्तूयमानौ च सन्तौ वहतम् आगच्छतम् ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शुक्रो अयामि ते ॥ ९ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशम् । वायो इति । याहि । सुमन्मभिः ।

अन्तरिति । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ ९ ॥

१. ग-त-श-जयनसाधनं । २. ग-न-भ-२-३-तिसृणां । ३. ख-ग-त-१-२-३-श-अमरणाः सहिताः;
ङ-अमृताः अमरणरहिताः; न-अमृताः अमरणरहिताः । ४. न-भ-प्रणेतारौ वा । ५. घ-ज्ञ-हवामहे
याचामहे । ६. ग-क्रियमाणं ।

हे वायो त्वं नः अस्माकं वदिविस्पृशं तं वयज्ञम् वा याहि । किमर्थमागमनमित्यत्राह ।
 सुमन्मभिः सुष्टुतिभिः अन्तः पवित्रे पवित्रस्य मध्ये उपरि श्रीणानः श्रयमाणो निषिध्यमानः
 अयं शुक्रः^१ सोमः ते तुभ्यम् अयामि नियत आसीदिति ॥

वेत्यध्वर्युः पृथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये ।

अधा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ १० ॥

वेति । अध्वर्युः । पृथिभिः । रजिष्ठैः । प्रति । हव्यानि । वीतये ।

अध । नियुत्वः । उभयस्य । नः । पिब । शुचिम् । सोमम् । गोऽर्वाशिरम् ॥ १० ॥

हे नियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्ववन् वायो अध्वर्युः हविर्धानात् रजिष्ठैः ऋजुतमैः पृथिभिः मार्गैः
 वेति गच्छति । वीतये भक्षणाय तव भक्षणानि हव्यानि हवींषि च प्रति नयतीति शेषः । अथ
 अथ नः अस्माकं संबन्धिनम् उभयस्य उभयविधं सोमम् । कर्मणि षष्ठी । पिब । उभयविधत्वं
 दर्शयति । शुचिं शुद्धं सोमं गवाशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं चेति ॥ ७ ॥

वण्महाँ असि सूर्य बळादित्य महाँ असि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ असि ॥ ११ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥ ११ ॥

हे सूर्य त्वं महान् तेजसाधिकः असि । बट् सत्यम् । नैतन्मिथ्येत्यर्थः । हे आदित्य
 अदितेः पुत्र त्वं महान् बलेनाप्यधिकः^२ असि । बट् सत्यम् । महः महतः सतः भवतः ते
 महिमा महत्वं पनस्यते स्तोत्रभिः स्तूयते । हे देव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्य त्वं महान् वीर्येणा-
 प्यधिकः असि भवसि । अद्धा सत्यमेव । अत्र न संशय इत्यर्थः । 'बट् सत्रा अद्धा' इति
 सत्यनामसु पाठात् ॥

बट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि ।

महा देवानामसूर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाम्यम् ॥ १२ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।

महा । देवानाम् । असूर्यः । पुरःऽहितः । विभु । ज्योतिः । अदाम्यम् ॥ १२ ॥

हे सूर्य त्वं श्रवसा श्रवणेन महान् सर्वाधिकः असि बट् सत्यम् । हे देव द्योतमान
 सूर्य त्वं देवानां मध्ये महा महत्वेन महान् अधिकः असि सत्रा सत्यमेव । असूर्यः असुराणां
 हन्ता चासि । किंच त्वं देवानां पुरोहितः हितोपदेष्टासि । किंच ते ज्योतिः तेजः विभु महत्
 अदाम्यं केनाप्यर्हिष्यं च ॥

इयं या नीच्यकिणी रूपा रोहिण्या कृता ।

चित्रेव प्रत्यदर्श्यायत्यन्तर्दशसु बाहुषु ॥ १३ ॥

इयम् । या । नीची । अर्किणी । रूपा । रोहिण्या । कृता ।

चित्राऽईय । प्रति । अदर्शि । आऽयती । अन्तः । दशऽसु । बाहुषु ॥ १३ ॥

अस्यामृचि उषसः स्तुतिः सूर्यप्रभाया वा । यथा वृह्यं वनीची अवाङ्मुखी वार्किणी स्तुति-
मती वरूपा रूपवती वरोहिण्या प्रकाशयुक्ता वकृता उषाः^१ सूर्यप्रभा वोत्पादिता^२ सा वअन्तः
ब्रह्माण्डस्य मध्ये वबाहुषु बाहुस्थानीयासु वदशसु दशसंख्याकासु दिक्षु वआयती आगच्छन्ती वचित्रेव
चित्रा गौरिव वप्रत्यदर्शि सर्वैरदृश्यत ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो विविश्रे ।

बृहद् तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेश ॥ १४ ॥

प्रऽजाः । ह । तिस्रः । अतिऽआयम् । ईयुः । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । विविश्रे ।

बृहत् । ह । तस्थौ । भुवनेषु । अन्तरिति । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ १४ ॥

याः वतिस्रः वप्रजाः वअत्यायमीयुः अत्यायमायन् वअन्याः ता इमाः प्रजाः वअर्कम् अर्चनीय-
मग्निम् वअभितो^२ वविविश्रे^३ अभितो निविष्टास्ततो न पराबभूवुः । वभुवनेष्वन्तः मध्ये वबृहत् महान्
असावादित्यः । प्रजापतिरित्येके । वतस्थौ प्रकाशयन्नतिष्ठत् । वहरितः दिशः वपवमानः वायुः वआ
वविवेश आविष्टः । तथा चैतरेयब्राह्मणं—‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजा-
स्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति ता
इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद् तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तर-
सावादित्यः पवमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः’ (ऐ. आ. २.
१. १) इति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—‘स तपोऽतप्यत स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः
पराबभूवुस्तानीमानि वयांसि ’ इत्युपक्रम्य ‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या अमः प्रजा अत्यायन्^२
न्यन्या^३ अर्कमभितो विविश्र इत्यग्निर्वा अर्कस्तमिमाः प्रजा अभितो निविष्टास्ता इमाः पराभूताः ।
बृहद् तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित आ विवेशेति दिशो वै हरितस्त्वा
अयं पवमान आविष्टः ’ (श. ब्रा. २. ५. १. १-५) इति ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥ १५ ॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।

प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय । मा । गाम् । अनागाम् । अदितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् द्वचे गौः स्तूयते । या गौः वरुद्राणां^१ मरुतां वमाता जननी ववसूनां वदुहिता पुत्री
वआदित्यानां वस्वसा भगिनी वअमृतस्य पयसः वनाभिः आवासस्थानं ताम् वअनागाम् अनागसम्
वअदितिम् अदीनां वगां गोरूपां देवीं वमा ववधिष्ट हे जनाः मा हिंसिष्येति वचिकितुषे चेतनावते
वजनाय वनु इदानीं वप्र ववोचम् अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्य उपदेशः ॥

१. ख-उषसा सूर्ये वोत्यात्यादिता प्रभा; ग-न-भ-श-उषसा सूर्येण वोत्यादिता प्रभा; त-उषसा
सूर्ये वोत्यादिता प्रभा । २. ख-ग-त-न-भ-श-अभिनिविविश्रे । ३. ग-अत्यायमायन् । ४. ख-त-श-
अन्या; भ-न्या । ५. ङ-भ-रुद्राणां रुद्रपुत्राणां ।

वचोविदं वाचमुदीरयन्तीं विश्वाभिर्धीभिरुपतिष्ठमानाम् ।

देवीं देवेभ्यः पर्येयुषीं गामा मावृक्त मर्त्यो दध्रचेताः ॥ १६ ॥

वचःऽविदम् । वाचम् । उतऽईरयन्तीम् । विश्वाभिः । धीभिः । उपऽतिष्ठमानाम् ।

देवीम् । देवेभ्यः । परि । आऽईयुषीम् । गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यैः । दध्रचेताः ॥ १६ ॥

वचोविदं वचसो लम्भयित्रीं वचम् वउदीरयन्तीं पयः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीम् ।
क्षुधितो हि जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति । विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः वाग्भिः
उपतिष्ठमानां देवीं द्योतमानां देवेभ्यः देवार्थं मा माम् एयुषीम् अवगच्छन्तीं गां दध्रचेताः
अल्पबुद्धिः मर्त्यः मनुष्यः परि आ अवृक्त परिवर्जयति ॥ ८ ॥

‘त्वमग्ने’ इति द्वाविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयम् । ऋगुगोत्रः प्रयोगो नामर्षिः ।
बार्हस्पत्यः पावकविशेषणविशिष्टोऽन्याख्यो वा । यद्वा । सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतिविष्टसंज्ञकौ
द्वावग्नी । तौ सहदेवं सूक्तमपश्यताम् । तस्मादस्य तावृषी । अथवा तयोरन्यतरः । तथा चानुकान्तं—
‘त्वमग्ने अधिका भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्यो वाग्भिः पावकः सहसः सुतयोर्वाग्न्योर्गृहपतिवि-
ष्टयोर्वान्यतर आग्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्यादितोऽष्टादशर्चः ।
सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चन्तस्वेति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । देवसुवां
हविःष्वग्नेर्गृहपतेरनुवाक्या ‘त्वमग्ने बृहद्वयः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळमि-
रजरः पिता नः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनोऽनुवाक्या ‘आ सवं
सवितुः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘आ सवं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर’ (आश्व. श्रौ. २. ८)
इति । आभिर्लविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्निं वो वृधन्तम्’ इति वैकल्पिकः
स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ।
दशमेऽहनि ‘इमं नो यज्ञम्’ इति स्तोकसूक्तस्य द्वितीयस्य स्थाने ‘अग्ने घृतस्य’ इत्येषा ।
सूत्रितं च—‘स्तोकसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने घृतस्य धीतिभिर्भुजे सुश्रद्धं सर्षिष इत्येते’
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बृहत् । वयः । दधासि । देव । दाशुषे । कविः । गृहपतिः । युवा ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान अग्ने कविः क्रान्तकर्मा गृहपतिः गृहपालकः युवा नित्यतरुणः
त्वं दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय बृहद्वयः महदन्नं दधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

स न ईळानया सह देवाँ अग्ने दुवस्युवा । चिकिद्भिमानवा वह ॥ २ ॥

सः । नः । ईळानया । सह । देवान् । अग्ने । दुवस्युवा ।

चिकित् । विमानो इति विऽमानो । आ । वह ॥ २ ॥

हे विमानो विशिष्टदीप्ते अग्ने सः त्वं चिकित् ज्ञाता सन् नः अस्माकं दुवस्युवा
परिचरणशीलया ईळानया स्तुवत्या वाचा सह देवान् आ वह ॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं चोर्दिष्टेन यविष्ठय । अभि ष्मो वाजसातये ॥ ३ ॥

त्वया । ह । स्वि॒त् । यु॒जा । व॒यम् । चोदि॑ष्टेन । य॒वि॒ष्ट॒य॒ । अ॒भि । स्मः । वा॒ज॒ऽसा॒तये ॥ ३ ॥

हे १यविष्टय युवतमात्रे १चोदिष्टेन अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा १त्वया १युजा १स्वि॒त् १ह सहायेनैव १वयं भार्गवः १ प्रयोगो २ बाहस्पत्याः पावका अग्रयो वा १वाजसातये अञ्जलाभाय १अभि १स्मः क्षात्रूनभिभवेम ॥

और्व॑भृगुवच्छुचि॑मप्रवान॑वदा हु॒वे । अ॒ग्निं स॑मुद्र॒वा॒ससम् ॥ ४ ॥

और्व॑भृगु॒ऽवत् । शु॒चिम् । अ॒प्रवा॑न॒ऽवत् । आ । हु॒वे । अ॒ग्निम् । स॑मुद्र॒वा॒ससम् ॥ ४ ॥

१समुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं १शुचिं शुद्धम् १अग्निम् १और्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः १अप्रवानवत् यथाप्रवानः १ तथा १आ १हुवे आह्वयाम्यहम् ॥

हु॒वे वा॒तस्व॑नं क॒विं प॒र्जन्य॑क्रन्धं स॒हः । अ॒ग्निं स॑मुद्र॒वा॒ससम् ॥ ५ ॥

हु॒वे । वा॒त॒ऽस्व॒नम् । क॒विम् । प॒र्जन्य॑ऽक्रन्धम् । स॒हः । अ॒ग्निम् । स॑मुद्र॒वा॒ससम् ॥ ५ ॥

१वातस्वनं वातसदृशध्वनिं १कविं क्रान्तकर्माणं १पर्जन्यक्रन्धं पर्जन्यसदृशक्रन्दनं १सहः सहस्विनं वाडवम् १अग्निं १हुवे आह्वयामि १ । अन्यद्वतम् ॥ ॥ ९ ॥

आ स॒वं स॑वि॒तु॒र्यथा॑ भ॒र्गस्ये॒व भु॒जिं हु॒वे । अ॒ग्निं स॑मुद्र॒वा॒ससम् ॥ ६ ॥

आ । स॒वम् । स॒वि॒तुः । य॒था । भ॒र्गस्य॑ऽइव । भु॒जिम् । हु॒वे । अ॒ग्निम् । स॑मुद्र॒वा॒ससम् ॥ ६ ॥

१सवितुः प्रेरकस्य देवस्य १सवं १यथा प्रसवमिव १ १भर्गस्येव १भुजिं भगाल्यस्य देवस्य भोगमिव च १समुद्रवाससम् १अग्निं १हुवे १ आह्वयामि ॥

अ॒ग्निं वो॑ वृ॒धन्त॑मध्व॒राणां॑ पु॒रु॒तम॑म् । अ॒च्छा न॒प्त्रे स॑ह॒स्वते ॥ ७ ॥

अ॒ग्निम् । वो॑ । वृ॒धन्त॑म् । अ॒ध्व॒राणा॑म् । पु॒रु॒ऽत॒मम् । अ॒च्छ । न॒प्त्रे । स॑ह॒स्वते ॥ ७ ॥

१अध्वराणाम् अहिंस्यानां बलिनां १नप्त्रे बन्धुं १सहस्वते बलवन्तम् १ । विभक्तिव्यत्ययः । १वृधन्तं ज्वालाभिर्वर्धमानं १पुरुतमम् अतिशयेन बहुम् १अग्निम् ऋत्विजः १वः यूयम् १अच्छ अभिगच्छत ॥

अ॒यं यथा॑ न आ॒भुव॑च्च॒ष्टा रू॒पेव॑ त॒क्ष्या । अ॒स्य क॑त्वा य॒श॑स्वतः ॥ ८ ॥

अ॒यम् । यथा॑ । नः । आ॒ऽभु॒वत् । त्व॒ष्टा । रू॒पा॒ऽइव॑ । त॒क्ष्या । अ॒स्य । क॑त्वा । य॒श॑स्वतः ॥ ८ ॥

१अयम् अग्निः १नः अस्मान् १तक्ष्या विकर्तव्यानि १रूपेव १त्वष्टा रूपाणि वर्धकिरिव १यथा येन प्रकारेण १आभुवत् आभवति तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः । किंच वयम् १अस्य अग्नेः १कृत्वा प्रज्ञानेन युक्ताः १यशस्वतः यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥

१. ग-स्वित्त्वसहायेनैव; श-त्वसहायेनैव । २. ख-त१-३-भार्गवगः प्रयोगाः; ग-त२-भ१-२-श-भार्गवाः प्रयोगाः; घ-भार्गवादयः; ज-भार्गवगः प्रयोगः; त४-भार्गवगः प्रायोगाः; न-भार्गवाः प्रायोगाः । ३. न-भ-यथा चाप्रवानः । ४. घ-ह्वयामि कीदृशं समुद्रवाससं । ५. ख-त२-प्रभव; ग-प्रसवं च; घ-प्रभव; ज-प्रसवत्व; त१-३-प्रभवत्व; त४-प्रभव च; न-प्रभवमिव; श-प्रभव च । ६. घ-आ हुवे । ७. घ-तेजसा बलवन्त । ८. ख-ग-घ-भ१-३-पुरुतमं । ९. ख-त-न-भ२-वर्धकिच; घ-वर्धकः इव; भ१-वर्धकिव; श-वर्धकः च ।

अयं विश्वा अभि श्रियोऽग्निदेवेषु पत्यते । आ वाजैरुप नो गमत् ॥ ९ ॥

अयम् । विश्वाः । अभि । श्रियोः । अग्निः । देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥ ९ ॥

मनुष्याणां विश्वाः सर्वाः विश्रियः संपदः देवेषु देवानां मध्ये यः अयम् अग्निः अभि पत्यते अभिगच्छति सोऽग्निः नः अस्मानपि वाजैः अन्नैः उप आ गमत् उपागच्छतु ॥

विश्वेषामिह स्तुहि होतॄणां यशस्तमम् । अग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषाम् । इह । स्तुहि । होतॄणाम् । यशःस्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषां सर्वेषां होतॄणां मध्ये यशस्तमं यशस्वितमं यज्ञेषु पूर्व्यं मुख्यम् अग्निम् इह अस्मदीये यज्ञे हे स्तोतः स्तुहि ॥ १० ॥

शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा । दीदाय दीर्घश्रुतमः ॥ ११ ॥

शीरम् । पावकशोचिषम् । ज्येष्ठः । यः । दमेष्वा । आ । दीदाय । दीर्घश्रुतमः ॥ ११ ॥

ज्येष्ठः देवानां मुख्यः दीर्घश्रुतमः अतिशयेन विद्वान् अग्निः दमेष्वा यज्वनां गृहेषु आ दीदाय आदीप्यते । तं शीरम् अनुशायिनम् । तथा च यास्कः—' अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा ' (निरु. ४. १४) इति । पावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥

तमर्वन्तं न सानसिं गृणीहि विप्र शुष्मिणम् । मित्रं न यातयज्जनम् ॥ १२ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । गृणीहि । विप्र । शुष्मिणम् । मित्रम् । न । यातयज्जनम् ॥ १२ ॥

हे विप्र मेधाविन् स्तोतः अर्वन्तं ननु अश्वमिव सानसिं संभजनीयं शुष्मिणं बलिनं मित्रं न सखायमिव यातयज्जनं हतशत्रुजनं तम् अग्निं गृणीहि स्तुहि ॥

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १३ ॥

उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने हविष्कृतः यजमानार्थं गिरः स्तुतयः जामयः स्वसार इव देदिशतीः तव गुणान् दिशन्त्यः त्वा त्वामुपतिष्ठन्ते । वायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरन् अतिष्ठ ॥

यस्य त्रिधात्वृतं बर्हिस्तस्यावसन्दिनम् । आपश्चिभि दधा पदम् ॥ १४ ॥

यस्य । त्रिधातु । अवृतम् । बर्हिः । तस्थौ । असम्दिनम् ।

आपः । चित् । नि । दध् । पदम् ॥ १४ ॥

यस्य अग्नेः त्रिधातु त्रिः अवृतम् अनावृतं च असंदिनम् अवद्धं च । स्तरणकाले हि बर्हिरवद्धं भवति । बर्हिस्तस्थौ आसनार्थं तिष्ठति तस्मिन्नग्नौ आपश्चित् आपोऽपि पदं नि दध निदधति । अन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥

१. ग-घ-योमिः । २. ख-त२-यज्वना; ग-यजमानानां; घ-ज्ञ-त४-भ१-२-श-यज्वनां; न-यज्वनां । ३. घ-शत्रुजननं; ज्ञ-शत्रुजननं; त२-३-४-न-हशत्रुजननं । ४. ग-यजमानस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-श-आदिशत्यः । ६. ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-२-त्रिर्वा अवृतमनावृतं; ग-घ-अवृतमनावृतं; त१-त्रिर्वा अवृतं; न-त्रिर्वावृतनावृतं ।

पदं देवस्य मीळहुषोऽनाष्टाभिरूतिभिः । भद्रा सूर्यैश्चोपदृक् ॥ १५ ॥

पदम् । देवस्य । मीळहुषः । अनाष्टाभिः । ऊतिभिः । भद्रा । सूर्यैः । उपदृक् ॥ १५ ॥

मीळहुषः कामानां सेतुः । देवस्य द्योतमानस्याग्नेः । पदं स्थानम् । अनाष्टाभिः शत्रुभिः । अनाष्टाभिः । ऊतिभिः रक्षाभिर्भजनीयं भवतीत्यर्थः । तथैवास्य । उपदृक् उपदृष्टिरपि । सूर्यैश्च यथा सूर्यस्तद्वत् । भद्रा मनुष्यैर्भजनीया भवति ॥ ॥ ११ ॥

अग्ने घृतस्य धीतिभिस्तेपानो देव शोचिषा । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १६ ॥

अग्ने । घृतस्य । धीतिभिः । तेपानः । देव । शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे । देव द्योतमान । अग्ने । घृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य । धीतिभिः । निधानैः । तेपानः तपन् । शोचिषा ज्वालाया । देवान् प्रति । आ । वक्षि आवह । यक्षि यज । च ॥

तं त्वाजनन्त मातरः कवि देवासो अङ्गिरः । हव्यवाहममर्त्यम् ॥ १७ ॥

तम् । त्वा । अजनन्त । मातरः । कविम् । देवासः । अङ्गिरः । हव्यवाहम् । अमर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे । अङ्गिरः अग्ने । कविं क्रान्तकर्माणम् । अमर्त्यं मरणरहितं । हव्यवाहं हविषां वोढारं । तं प्रसिद्धं । त्वा त्वां । देवासः देवाः । मातरः इव । अजनन्त जनयन्ति ॥

प्रचेतसं त्वा कवेऽग्ने दूतं वरेण्यम् । हव्यवाहं नि मेदिरे ॥ १८ ॥

प्रचेतसम् । त्वा । कवे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् । हव्यवाहम् । नि । मेदिरे ॥ १८ ॥

हे । कवे क्रान्तकर्मन् । अग्ने । प्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं । वरेण्यं वरणीयं । दूतं देवानां । हव्यवाहं हविषां वोढारं । त्वा त्वां । नि । मेदिरे देवा निषीदन्ति ॥

नहि मे अस्त्यध्या न स्वधितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भरामि ते ॥ १९ ॥

नहि । मे । अस्ति । अध्या । न । स्वधितिः । वनन्वति । अथ । एतादृक् । भरामि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने । मे मम भार्गवस्य प्रयोगस्यर्षेः । अध्या गौः । 'अध्या उक्त्वा' इति गोनामसु पाठात् । नहि । अस्ति न विद्यते यस्याः पयसा आज्येन च त्वां यजेय । किंच । स्वधितिः नहि । वनन्वति काष्ठानि हन्ति यैः काष्ठैस्त्वां समिन्धीय^१ । अथैतादृक् अभिहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रां गाम् हन्धनसाधनाभिः काष्ठानि चैतत्सर्वं । ते तुभ्यमहं । भरामि ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । ता जुषस्व यविष्ठय ॥ २० ॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि । ता । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २० ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तस्यैवार्थस्य विवरणमत्र । हे । यविष्ठय युवतम् । अग्ने तुभ्यं^२ । यत् यदा । कानि । कानि । चित् यानि कान्यपि । दारूणि काष्ठानि । आ । दध्मसि आधारयामि तदा । ता तानि अप-
रशुवृणान्यपि^३ । जुषस्व सेवस्व । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—'न ह स्म वै पुराभिरपरशुवृक्णं दहति

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-धीतिभिर्दासिभिर्निधानः; त३-४-दीप्तिभिर्निधानः; श-निधानः । २. ख-ज्ञ-त१-२-समिधाय । ३. घ-भ१-३-ते तुभ्यं । ४. घ-काष्ठानिः ।

तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरश्रुवृष्णमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते' (तै. सं. ५. १. १०. १) इति ॥

यदत्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतम् ॥ २१ ॥

यत् । अत्ति । उपऽजिह्विका । यत् । वम्रः । अत्तिऽसर्पति । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने 'यत् काष्ठादिकम् 'उपजिह्विका' । उपजिघ्रतीत्युपजिह्विका* । 'अत्ति भक्षयति । 'यत् च काष्ठादिकं' 'वम्रः । वमत्युदकमिति वम्रः । उपजिह्विकावम्रशब्दौ यद्यपि पर्यायौ तथापि पृथगुपादानात् वम्रशब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति । सोऽपि 'अतिसर्पति अतिगच्छति । 'यत् 'सर्वं' 'ते तव 'घृतं घृतसदृशम् 'अस्तु । यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवत्वित्यर्थः ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यैः । अग्निमीधे विवस्वभिः ॥ २२ ॥

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत । मर्त्यैः । अग्निम् । ईधे । विवस्वऽभिः ॥ २२ ॥

'मर्त्यः मनुष्यः 'अग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् 'मनसा एव श्रद्धाधानः 'धियं कर्म 'सचेत काले भजेत । 'विवस्वभिः ऋत्विग्भिश्च 'अग्निम् एव 'ईधे प्रज्वलयति ॥ ॥ १२ ॥

'अदक्षि' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'अदक्षि षक्ना सोमरिर्बाहंतं पञ्चम्याद्ययुजः' सतोवृहत्योऽष्टम्यादियुजः ककुब्गायत्री ककुबनुद्युबन्याग्निमास्ती' इति । पञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पञ्च सतोवृहत्यः । अष्टमीद्वादश्या ककुभौ दशमी गायत्री चतुर्दश्यनुद्युप् । शिष्टा वृहत्यः । 'आग्नेयं तु' इत्युक्तत्वादग्निदेवता । अन्यायास्त्वभिर्मरुतश्च । प्रातरनुवाकस्याग्नेये कृतौ बाहंते छन्दस्यादितः सङ्घर्चः । सूत्रितं च—'अदक्षि गातुवित्तम इति ससेति बाहंतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) । आभिर्लुविकेषूक्थेषु मैत्रावरुणस्य 'प्र मंहिष्ठाय' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने तवोत्तिभिः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्त्यहोमे 'आग्ने याहि' इत्येषा । सूत्रितं च—'मा चिदाग्ने याहि मरुतस्त्वा यत्ते राजन्नमे' (आश्व. गु. ३. ५. ७) इति* ॥

अदक्षि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधुः ।

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ॥ १ ॥

अदक्षि । गातुवित्तमः । यस्मिन् । व्रतानि । आऽदधुः ।

उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्त । नः । गिरः ॥ १ ॥

'यस्मिन् अग्नौ 'व्रतानि कर्माणि 'आदधुः यजमाना आदधन् 'गातुवित्तमः अतिशयेन मार्गाणां जाता सोऽग्निः 'अदक्षि प्रादुरभूत् । किंच 'सु 'जातं सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्यस्य उत्तमवर्णस्य 'वर्धनं वर्धयितारम् 'अग्निं 'नः अस्माकं 'गिरः स्तुतिरूपा वाचः 'उपो 'नक्षन्त उपगच्छन्त्येव ॥ 'नक्ष गतौ' इति धातुः ॥

१. ख-ग-त—'उपजिह्विका.....काष्ठादिकं' नास्ति । * न-म-श—'त्युपजिह्विका उपदहिका (न-श-उपदीहिका) । २. त१(प्रान्ते)-अनु.—पंचमी विराड्वा सप्तम्याद्ययुजः ।

प्र दैवोदासो अग्निर्देवाँ अच्छा न मज्जना ।

अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य सानवि ॥ २ ॥

प्र । दैवः । उदासः । अग्निः । देवान् । अच्छ । न । मज्जना ।

अनु । मातरम् । पृथिवीम् । वि । वावृते । तस्थौ । नाकस्य । सानवि ॥ २ ॥

वदैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानः । अग्निः । मातरम् । सर्वस्य लोकस्य धारणवशात् पृथिवी माता । तां पृथिवीम् अच्छ प्रति देवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् अनु^१ प्रति हविर्वोढुं न प्र^२ वि वावृते^३ । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः मज्जना बलेन आजुहाव तस्मादयमग्निः नाकस्य स्वर्गस्य सानवि समुच्छ्रिते देशे स्वायतन एव तस्थौ अतिष्ठत् ॥

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चर्कृत्यानि कृण्वतः ।

सहस्रसां मेघसाताविव त्मनाग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् । रेजन्त । कृष्टयः । चर्कृत्यानि । कृण्वतः ।

सहस्रसाम् । मेघसातौ इव । त्मना । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् कारणात् चर्कृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि कृण्वतः कुर्वाणात् मनुष्यात् कृष्टयः इतरे मनुष्याः रेजन्ते कम्पन्ते तस्मादिदानीं हे जनाः^१ यूयं सहस्रसां गवां धनानां च सहस्रस्य दातारम् अग्निं मेघसातौ यज्ञे धीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः त्मना आत्मनैव सपर्यत परिचरत ॥

प्र यं राये निनीषसि मर्तो यस्तै वसो दाशत् ।

स वीरं धत्ते अग्र उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । राये । निनीषसि । मर्तैः । यः । ते । वसो इति । दाशत् ।

सः । वीरम् । धत्ते । अग्रे । उक्थशंसिनम् । त्मना । सहस्रसपोषिणम् ॥ ४ ॥

हे वसो वासक अग्रे त्वं यथं तव स्तोतारं राये धनार्थं प्र निनीषसि प्रणेतुमिच्छसि यः च मर्तैः मनुष्यः ते तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छति सः मनुष्यः उक्थशंसिनम् उक्थानां^१ शंसितारं त्मना आत्मनैव सहस्रपोषिणं बहुधनं वीरं पुत्रं धत्ते धारयति ॥

स दृळ्हे चिदभि तृणत्ति वाजमर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

त्वे देवत्रा सदा पुरुवसो विश्वा वामानि धीमहि ॥ ५ ॥

सः । दृळ्हे । चित् । अभि । तृणत्ति । वाजम् । अर्वता । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । त्वे इति । देवत्रा । सदा । पुरुवसो इति पुरुवसो । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ५ ॥

हे^१ पुरुवसो बहुधनाग्रे यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति सः यजमानः दृळ्हे चित् दृढेऽपि शत्रुपुरे स्थितं वाजम् अन्नम् अर्वता अश्वेन अभि तृणत्ति हिनस्ति । तथा सः यजमानः अक्षिति अक्षीणं

१. ख-ग-त-भ-‘अनु’ नास्ति । २. ख-त१-२-प्र वि वृते; ग-त४-भ-प्र वृते । ३. ख-त-न-याजनाः; ग-श-यजमानाः । ४. घ-स्तोत्राणां । ५. ख-ग-घ-त-भ-श-अर्वता अश्वेन ।

१श्रवः अन्नं १धत्ते धारयति । तथा च सति सुम्भं हविषां प्रदातारो वयमपि १देवत्रा देवे १त्वे त्वयि स्थिताः १विश्वा सर्वाणि १वामानि वननीयानि धनानि १सदा सर्वदा १धीमहि धारयाम ॥ ॥ १३ ॥

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्यग्नये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ।

मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्नये ॥ ६ ॥

१होता देवानामाह्वाता १मन्द्रः मोदमानः १यः अग्निः १विश्वा सर्वाणि १वसु वसूनि धनानि १जनानां जनेभ्यः १दयते प्रयच्छति तस्मै १अस्मै १अग्नये १मधोर्न मदकरस्य सोमस्येव १प्रथमानि मुख्यानि पात्राणि १स्तोमाः १प्र १यन्ति प्रगच्छन्ति ॥

अश्वं न गीर्भी रथ्यं सुदानवो मर्मृज्यन्ते देवयवः ।

उभे तोके तनये दस्म विश्पते पर्षि राधो मधोनाम् ॥ ७ ॥

अश्वम् । न । गीः । ऽभिः । रथ्यम् । सु । ऽदानवः । मर्मृज्यन्ते । देव । ऽयवः ।

उभे इति । तोके इति । तनये । दस्म । विश्पते । पर्षि । राधो । मधोनाम् ॥ ७ ॥

हे १दस्म दर्शनीय १विश्वपते विशां पतेऽभे यं त्वां १सुदानवः शोभनदानाः १देवयवः देवाना-
त्मन इच्छन्तो यजमानाः १रथ्यं रथस्य वोढारम् १अश्वं १न अश्वमिव १गीर्भीः स्तुतिभिः १मर्मृज्यन्ते
परिचरन्ति स त्वमस्माकं यजमानानां १तोके पुत्रे १तनये पौत्रे च १उभे उभयस्मिन् १मधोनां धन-
वतां १रायः धनं १पर्षि प्रयच्छ ॥

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋतान्ने बृहते शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासो अग्नये ॥ ८ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋतऽान्ने । बृहते । शुक्रऽशोचिषे । उपऽस्तुतासः । अग्नये ॥ ८ ॥

हे यूयम् १उपस्तुतासः उपस्तोतारः १मंहिष्ठाय दातृत्तमाय १ऋतान्ने यज्ञवते सत्यवते वा
१बृहते महते १शुक्रशोचिषे दीप्ततेजसे १अग्नये १प्र १गायत स्तोत्रं पठत ॥

आ वंसते मधवा वीरवद्यशः समिद्धो बुभ्र्याहुतः ।

कुवित्रो अस्य सुमतिर्नवीयस्यच्छा वाजैभिरागमत् ॥ ९ ॥

आ । वंसते । मधवा । वीरवत् । यशः । समऽईद्धः । बुभ्री । आऽहुतः ।

कुवित् । नः । अस्य । सुऽमतिः । नवीयसी । अच्छ । वाजैभिः । आऽगमत् ॥ ९ ॥

१मधवा धनवान् १बुभ्री अश्ववान् यशस्वी वा । तथा च यास्कः—' बुभ्रं योततेर्षशो वाजं
वा ' (निरु. ५. ५) इति । १यशः यशस्करमश्वम् १आ १वंसते यजमानेभ्य आ प्रयच्छति १अस्य

१. घ-श-पात्रा पात्राणि । २. ग-धनवान् समिद्ध आहुतः । ३. घ-समिद्धः दीप्त आहुतः
अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वं । ४. श-प्रयच्छति । तस्या सामे समिद्धः दीप्तः आहुतः
अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वमावसते यजमानेभ्य आयच्छति ।

अग्नेः वनवीचसी नवतरा वसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः वनः अस्मान् वञ्छति^१ प्रति^२ वाजेभिः अग्नेः सह वृक्वित् बहुवारम्^३ । 'सलिलं कुवित्' इति बहुनामसु पाठात् । वभागमत् आगच्छतु ॥

प्रेष्ठं प्रियाणां स्तुष्टासावार्तिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥ १० ॥

प्रेष्ठम् । ऊँ इति । प्रियाणाम् । स्तुहि । आऽसाव । अतिथिम् । अग्निम् । रथानाम् । यमम् ॥ १० ॥

हे वसाव स्तोतः प्रियाणां प्रेष्ठं प्रियतमम् अतिथिम् अभ्यागतं रथानां यमं यन्तारम् अग्निम् एव स्तुहि ॥ ११ ॥

उदिता यो निदिता वेदिता वस्वा यज्ञियो ववर्तति ।

दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्तऽदिता । यः । निऽदिता । वेदिता । वसु । आ । यज्ञियः । ववर्तति ।

दुस्तराः । यस्य । प्रवणे । न । नोर्मयः । धिया । वाजम् । सिषासतः ॥ ११ ॥

वेदिता वेत्ता यज्ञियः यज्ञार्हः यः^३ अग्निः उदिता उदितान्युद्गतानि निदिता निदितानि श्रुतानि च वसु वसूनि धनानि आ ववर्तति आवर्तयति^४ । धिया कर्मणा वाजं संग्रामं सिषासतः संभक्तुमिच्छतः यस्य चाग्नेज्वालाः^५ प्रवणे नोर्मयः प्रवणाभिमुखाः समुद्रस्य तरङ्गा इव दुष्टराः तर्तुमशक्याः । तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः ॥

मा नो हृणीतामतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः । यः सुहोता स्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा । नः । हृणीताम् । अतिथिः । वसुः । अग्निः । पुरुऽप्रशस्तः । एषः ।

यः । सुहोता । सुऽअध्वरः ॥ १२ ॥

वसुः वासकः अतिथिः अतिथिवत् प्रियः पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः सुहोता सुष्ठु देवानामाह्वाता स्वध्वरः सुयज्ञश्च यः अग्निः सः एषः अग्निः वनः अस्मभ्यं मा हृणीतां केनापि न रुध्यताम् । केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्मभ्यमभीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

मो ते रिषन् ये अच्छोक्तिभिर्वसोऽग्ने केभिश्चिदेवैः ।

कीरिश्चिद्दि त्वामीदृ दूत्याय रातहव्यः स्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति । ते । रिषन् । ये । अच्छोक्तिभिः । वसो इति । अग्ने । केभिः । चित् । एवैः ।

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । ईदृ^१ । दूत्याय । रातऽहव्यः । सुऽअध्वरः ॥ १३ ॥

हे वसो वासक अग्ने त्वां ये मनुष्याः अच्छोक्तिभिः अभिष्टुतिभिः केभिः कैः सुसकरैः एवैः चित् अभिगमनैरपि ते स्तोतारः मो रिषन् मैव हिंसन्ताम् । रातहव्यः दत्तहविष्कः^६ कीरिश्चित् स्तोतापि दूत्याय हविर्वहनादिलक्षणाय दूतकर्मणे त्वामीदृ^१ हि स्तौति खलु ॥

१. ख-ज्ञ-त-१-२-अच्छ अभिलक्ष्य (ख-आलक्ष्य; ज्ञ-'अभिलक्ष्य' नास्ति; त-२-आभिलक्ष्य) प्रयच्छति; घ-श-अच्छ अभिलक्ष्य; त-४-न-भ-२-प्रयच्छति । २. ख-ग-त-न-भ-बहु । ३. ग-त-भ-'यः' नास्ति । ४. ख-ग-घ-त-श-आवर्तयते । ५. ख-त-न-भ-वाग्ने । ६. घ-श-दत्तहविष्कः स्वध्वरः सुयज्ञः ।

आग्ने॑ याहि॒ म॒रुत्सखा॑ रु॒द्रेभिः॑ सोम॑पीतये ।

सोम॑र्या॒ उप॑ सुष्टुतिं मा॒दय॑स्व॒ स्वर्ण॑रे ॥ १४ ॥

आ । अग्ने॑ । या॒हि॒ । म॒रुत्सखा॑ । रु॒द्रेभिः॑ । सोम॑पीतये ।

सोम॑र्याः । उप॑ । सु॒ष्टुतिम् । मा॒दय॑स्व । स्व॒र्णऽन॑रे ॥ १४ ॥

हे १अग्ने १मरुत्सखा^१ मरुतां प्रियस्त्वं १स्वर्णरे अस्माकं यजनलक्षणे कर्मणि १सोमपीतये सोम-
पानाय १रुद्रेभिः रुद्रैर्मरुभिः सह १आ १याहि आगच्छ । १सोमर्याः सोमरेमं १सुष्टुतिं शोभनां
स्तुतिं चोपागच्छ । १मादयस्व । स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वात्मानं मादय^१ च^२ ॥ ॥ १५ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले दशमोऽनुवाकः समाप्तं चाष्टमं मण्डलम् ॥

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	हाता	होता
१४	५	‘षर्भूद्’	‘षर्भुद्’
१९	२२	कृष्णयामम्	कृष्णऽयामम्
३१	२७	अस्मे	अस्मै
३५	३	विऽभावा	विभाऽवा
११९	१५	विप्रेभिः	विप्रेभिः
११९	२४	अत्कैः ।	अत्कैः । आ ।
१२२	४	सत्राः	सत्रा
१२२	१७	वृत्रऽतुर्ये	वृत्रऽतुर्ये
१३३	४	नियुत्वान्	नियुत्वान्
१६६	३	दिवेदिवे	दिवेदिवे
१९८	२३	उभे इ	उभे इति
२२१	२३	वरांस्यमिता	वरांस्यमिता
२३९	२०	मित्रावरुणौ	मित्रावरुणौ
२४८	१४	मधुऽव्रते	मधुऽव्रते
२५२	२३	श्रुत्यम्	श्रुत्यम्
३११	४	व्युच्छान्	व्युच्छान्
३३६	७	रायः	रायो
३७९	२६	विप्राः	विप्रा
३८६	१२	‘द्रातमुर्मिम्	‘द्रातमुर्मिम्
४०४	२२	शुचयः	शुचयः
४०९	७	तन्व १ः	तन्व १ः
४३७	११	सुमतिश्चनिष्ठा	सुमतिश्चनिष्ठा
४९७	७	वृधान	वृधान
६३५	५	विपन्यभिः	विपन्यभिः
७५१	८	विभाऽवसुः	विभाऽवसुः
८८६	११	अर्यऽमा	अर्यमा
९५०	२०	‘जिश्शुमन्तः	‘जिश्शुमन्तः ।

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१२	२. १. २९	२. १. २. ९	४२१	७	सुवामन्त्रिते ' ' सुवामन्त्रिते	
७	१३	१. ७. ८	१. ३. ६	४४५	१८	अविचलित	अविचलितं
३८	२	तनकुर्वन्	तनूकुर्वन्	४४८	१७	विनियोग.	विनियोगः
४४	२३	रादरार्था	रादरार्था । एवं- विषस्त्वं	४९९	२९	लृटि	लृटि
				५०४	१७	सच	स च
४६	८	अद्रहम्	अद्रुहम्	५०५	१२	अवतीनां	अर्वतीनां
६३	२०	दशरात्र	दशरात्रे	५१७	८	ऋषिश्चानुक्त-	' ऋषिश्चानुक्त-
७०	१०	ब्रहि	ब्रूहि			गोत्रः ' गोत्रः	
१००	२	कृण्वते	कृण्वैते	५२७	२०	दशगुणितः	दशगुणितैः
११५	२७	धावापृथिव्यौ	द्यावापृथिव्यौ	५४०	२३	रुद्रापुत्रा	रुद्रपुत्रा
१२१	१४	बहुभिरुद्धतः	बहुभिराद्धतः	५५१	१३	सम्यक्	सम्यक्
१३०	१३	स्तुत्यरायुषेः	स्तुत्यैरायुषैः	५७५	५	मित्यर्थः	मित्यर्थः
१४१	३०	शत्रन्	शत्रून्	६३२	२३	प्रागाथ	प्रागाथं
२००	५	स्याप	स्यार्ष ३	६५१	११	चा आभि-	च आभि-
३४१	२	क्रतु	क्रतुं			मुख्येन व	मुख्येन वा
३४५	२१	इशिषे	ईशिषे	७०८	६	य	यः
३४८	१३	दशम्यादिभिः	दशम्यादिभिः	७१६	१	सोमलता	सोमलतां
३७५	१८	ऋग्वि. २. २५	ऋग्वि. २. ३०६	७७४	१८	स्म	स्मः
४०९	२८	प्रत्यक्षणो	प्रत्यक्षेणो	७८६	२४	वर्तमानभिषुतं	वर्तमानमभिषुतं
४१०	१७	नियतोऽपोष्य	नियतोपोष्य	८८९	२	वृष्टे	वृष्टे
४१४	१६	इरयति	ईरयति	९२३	११	मस्तामपि ।	मस्तामपि
४१४	२७	सूक्त	सूक्तं	९४२	१६	नाशयथ्य	नाशयथ्यै

